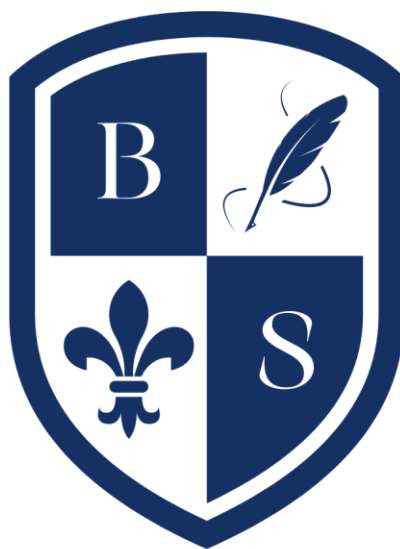

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

UNIVERSITY OF BUSINESS AND SCIENCE

University of
Business and Science

**“O‘ZBEKISTONDA YER-SUV RESURSLARINI BOSHQARISH:
TARIXIY TAJRIBA, HUQUQIY ISLOHOTLAR VA KELAJAK
STRATEGIYALARI”**

*mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari
(2026- yil 27 – 28- mart)*

NAMANGAN – 2026

“O‘zbekistonda yer-suv resurslarini boshqarish: tarixiy tajriba, huquqiy islohotlar va kelajak strategiyalari” / mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – Namangan: Star Pixels Print MChJ bosmaxonasi, 2026. – 1019 b.

Mas’ul muharrir: t.f.f.d., dots., v.b. U.X. Gulmatov

Tahrir hay’ati: g.f.d., prof. K.M. Boymirzayev, t.f.d., prof. A.N. Rasulov, t.f.n., dots. B.Ya. Tursunov, f.f.n., dots. O.V. Mamatov, PhD., dots. I.A. Ubaydullayev, PhD., dots. U.U. Mansurov, PhD., dots. M.A. Maxmudov, PhD., dots. L.P. Mamasaidov

Muharrirlar: G‘.N. Akramov, U.K. Yuldashev, U.M. Madaminov, T.A. Dadajonov

Ushbu to‘plam University of Business and Scienceda oliy ta’lim muassasasida Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirining 2026- yil 16-yanvardagi “11”- sonli buyrug‘iga asosan “2026- yilda Respublika miqyosida o‘tkaziladigan ilmiy va ilmiy-texnik tadbirlar rejasi”da belgilangan “O‘zbekistonda yer-suv resurslarini boshqarish: tarixiy tajriba, huquqiy islohotlar va kelajak strategiyalari” mavzuidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallarini o‘zida jamlagan. Unda O‘zbekistonning yer-suv masalalari bilan bog‘liq qadimgi va o‘rta asrlar, Buxoro, Xiva va Qo‘qon xonligi, Rossiya imperiyasi, sovet mustamlakachiligi, O‘zbekistonning eng yangi tarixi davri muammolariga oid dolzarb mavzular doirasidagi rang-barang maqolalar keng kitobxonlar ommasi e’tiboriga havola qilingan.

Umuman olganda, ushbu to‘plamdan O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi, respublikamiz oliy o‘quv yurtlari professor-o‘qituvchilari, talabalari, magistrleri, stajyor-tadqiqotchi-izlanuvchi, mustaqil izlanuvchi va tarixchi olimlarning so‘nggi ilmiy tadqiqotlari natijalari o‘rin olgan. To‘plamdan O‘zbekistonning yer-suv tarixi bilan qiziquvchi keng kitobxonlar foydalanishlari mumkin.

Ushbu maqolalar xolisona yoritilganligi, keltirilgan dalillar va ilmiy muomalaga kiritilgan manbalar asosli ekanligi, ishonchliligi bo‘yicha mas’uliyat mualliflar zimmasida. Maqolalarda ilgari surilgan fikr-mulohazalar anjuman tahrir hay’atining nuqtai-nazari bilan farq qilishi mumkin.

Mazkur to‘plam University of Business and Science oliy ta’lim muassasasi ilmiy-texnikaviy Kengashining 2026- yil 13- apreldagi navbatdan tashqari 9- sonli yig‘ilish qaroriga asosan nashrga tavsiya etilgan.

KIRISH SO‘ZI

Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda milliy tarixni qayta ko‘rib chiqish, uning ilmiy asosda tadqiq etilishi va tarixiy haqiqatni tiklash davlat siyosati darajasiga ko‘tarildi. Mamlakatimizda tarixiy merosni asrash, xalqning boy tarixiy tajribasini o‘rganish hamda uni zamonaviy taraqqiyot jarayonlari bilan uyg‘un holda tahlil etish muhim vazifalardan biri sifatida belgilab olindi. Ayniqsa, iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotning muhim omillaridan biri bo‘lgan yer va suv resurslaridan oqilona foydalanish masalalarini tarixiy tajriba asosida o‘rganish bugungi kun ilm-fani oldida turgan dolzarb vazifalardan biridir.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan ilgari surilayotgan “Yangi O‘zbekiston” taraqqiyot strategiyasi, iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish va ekologik barqarorlikni ta‘minlashga qaratilgan davlat dasturlarida yer va suv resurslarini samarali boshqarish masalalariga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Bu borada tarixiy tajribani o‘rganish, sug‘orish tizimlari, irrigatsiya inshootlari, yer egaligi va suv taqsimoti kabi masalalarni tarixiy manbalar, arxiv hujjatlari hamda zamonaviy ilmiy metodlar asosida tadqiq etish muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Ma‘lumki, O‘zbekiston hududi qadimdan sug‘orma dehqonchilik rivojlangan mintaqalardan biri bo‘lib, Amudaryo va Sirdaryo havzalarida shakllangan irrigatsiya tizimlari Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining taraqqiyotida muhim o‘rin tutgan. Turli tarixiy davrlarda shakllangan suv xo‘jaligi tizimi, yer munosabatlari, dehqonchilik madaniyati hamda suvdan foydalanish an‘analari bugungi kunda ham o‘z ilmiy va amaliy ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q. Shu jihatdan qaraganda, tarixiy tajribani chuqur o‘rganish va undan zamonaviy boshqaruv tizimlarini takomillashtirishda foydalanish dolzarb vazifa hisoblanadi.

So‘nggi yillarda mamlakatimiz oliy ta‘lim muassasalari, ilmiy tadqiqot markazlari va mutaxassislar tomonidan yer-suv resurslarini boshqarish, irrigatsiya tarixini o‘rganish, suvdan foydalanish madaniyatini shakllantirish hamda ekologik barqarorlikni ta‘minlash masalalariga bag‘ishlangan ko‘plab ilmiy tadqiqotlar

amalga oshirilmoqda. Bunday ilmiy izlanishlarni muhokama qilish, tajriba almashish hamda yangi ilmiy g‘oyalarni ilgari surish maqsadida respublika miqyosida o‘tkazilayotgan ilmiy-amaliy anjumanlar muhim ilmiy maydon vazifasini bajarib kelmoqda.

Shu nuqtai nazardan, University of Business and Science tashabbusi bilan tashkil etilayotgan **“O‘zbekistonda yer-suv resurslarini boshqarish: tarixiy tajriba, huquqiy islohotlar va kelajak strategiyalari”** mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjuman ilmiy hamkorlikni rivojlantirish, tarixiy tajribani chuqur o‘rganish hamda zamonaviy boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirishga xizmat qiluvchi muhim ilmiy platforma hisoblanadi.

Mazkur anjumanda taqdim etilayotgan ilmiy ma’ruzalar, tadqiqot natijalari va bahs-munozaralar yer-suv resurslaridan oqilona foydalanish, ekologik muvozanatni saqlash hamda qishloq xo‘jaligi barqaror rivojini ta’minlash masalalarini chuqur ilmiy asosda yoritishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, tarixiy tajriba va zamonaviy ilmiy yondashuvlarni uyg‘unlashtirish orqali ushbu sohada yangi ilmiy xulosalar va amaliy tavsiyalar ishlab chiqilishiga zamin yaratadi.

Umuman olganda, mazkur respublika ilmiy-amaliy anjumani yer va suv resurslarini boshqarish sohasidagi tarixiy tajriba, huquqiy islohotlar hamda istiqboldagi rivojlanish strategiyalarini ilmiy jihatdan muhokama qilish, yangi ilmiy g‘oyalarni ilgari surish va kelgusidagi tadqiqot yo‘nalishlarini belgilab olishda muhim ahamiyat kasb etadi.

***University of Business and Science rektori
g.f.d., prof. K.M. Boymirzayev***

I SHO‘BA. QADIMGI, O‘RTA ASRLAR VA XONLIKLAR DAVRIDA O‘ZBEKISTON HUDUDIDA YER-SUV RESURSLARINI BOSHQARISH TAJRIBASI

XIX ASR OXIRI VA XX ASR BOSHLARIDA BUXORO AMIRLIGIDA YER EGALIGI MUNOSABATLARI

X.P.Jurayev

Farg‘ona davlat universiteti dotsenti, t.f.f.d.

Annotatsiya

Mazkur maqolada XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Buxoro amirligi hududida shakllangan yer egaligi munosabatlari kompleks tarzda tahlil etiladi. Tadqiqotda yer mulkchiligiga oid asosiy shakllar – davlat (amluk), xususiy (mulk) va diniy (vaqf) yerlar tizimi, ularning huquqiy asoslari hamda iqtisodiy ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, yer egaligi bilan bog‘liq ijtimoiy tabaqalanish, dehqonlarning yerga bo‘lgan qaramligi va soliq tizimi o‘zaro bog‘liqlikda o‘rganilgan. Maqolada amirlik davridagi yer munosabatlarining o‘ziga xos jihatlari, xususan, feodal xarakterdagi boshqaruv tizimi, yerlarning yirik mulkdorlar qo‘lida to‘planishi va bu holatning qishloq xo‘jaligi rivojiga ta‘siri ilmiy asosda ochib beriladi. Shu bilan birga, XX asr boshlarida yuzaga kelgan siyosiy-iqtisodiy o‘zgarishlar fonida yer egaligi tizimining inqirozga yuz tutishi va islohotlarga ehtiyoj kuchaygani asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari Buxoro amirligida agrar munosabatlarning tarixiy evolyutsiyasini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: *Buxoro amirligi, yer egaligi, amluk yerlar, mulk yerlar, vaqf yerlar, agrar munosabatlar, feodal tizim, dehqonlar, soliq tizimi, ijtimoiy tabaqalanish, Markaziy Osiyo tarixi.*

Amirlik dehqonlari g‘alla mahsulotlari bilan bir qatorda sholi-guruch yetishtirish tajribasiga ham ega bo‘lishgan. Asosan sholi o‘simligi Hisor, Zarafshon, Surxondaryo, Qashqadaryo vohalarida yetishtirilgan. Sharqiy Buxoroning 84 ming desyatina maydoniga sholi ekilgan bo‘lib, Hisor bekligida bu ko‘rsatkich 34 ming desyatini tashkil qilgan. Shuningdek, Miyonkol, Shahrisabz, Sarijuy va Denov bekliliklarida sifatli sholi urug‘lar ekilib, Turkiston o‘lkasi bo‘ylab sotilgan [1;28].

Donli ekinlar orasida makkajo‘xori ham yetakchi ekinlardan biri bo‘lib, butun Buxoro amirligi hududida yetishtirilgan. Amirlikning suv serob bo‘lgan dehqonchilik dalalarida ekingan mahalliy jo‘xoridan yiliga uch yuz pudgacha hosil yig‘ib olinganligi to‘g‘risidagi ma‘lumotlar arxiv manbalarida ham uchraydi. Tadqiqotchi I.A.Remezning ma‘lumotlariga ko‘ra, umumiy Buxoro amirligi bo‘ylab 200 ming desyatina maydonga makkajo‘xori ekilib, undan mo‘l-ko‘l hosil olingan. Amirlikdagi umumiy ekin maydonlarining 20 foizga yaqin qismiga ekilgan makkajo‘xori mahalliy dehqonlarni dukkakli mahsulotlar bilan ta‘minlanishiga sabab bo‘lganligini qayd etish lozim.

Buxoro amirligida shuningdek, boshqa poliz ekinlari ham yetishtirilib, aholi ehtiyojlari va shuningdek, tashqi savdo ham mazkur mahsulotlar bilan ta'minlangan. Poliz mahsulotlarining ertapishar va kech kuzak turlari tasniflangan. Yoz faslining boshlarida pishadigan o'ndan ortiq qovun turlari mavjud bo'lib, aholi orasida ularning Ko'kcha, Bo'rikalla, Qariqiz, Barganoy, Zargori Osiyo, Shakarpora, Qashqariy, Bekzodiy kabi turlari mashhur bo'lgan [2;137]. Shuningdek, oktabr va noyabr oylarida amirlik polizlarida Obinavvot, Qora qo'tir, Zarmitani kabi kechpishar qovun navlari yig'ib olingan. Rus tadqiqotchisi N.Xanikov poliz ekinlaridan qovoqning bir qancha turlarini ta'riflab, aholining asosiy daromadli poliz ekini ekanligini qayd etib o'tadi.

Amirlik hududida bog'dorchilik tarmog'i ham taraqqiy qilganligini alohida ta'kidlash lozim. Amirlikning serhosil bog'larida uzum, olma, o'rik, gilos, behi, anor kabi mevalar yetishtirilgan. Shuningdek, quruq mevalardan yong'oq, pista, kishmish kabilar Rossiya imperiyasi va hatto Yevropa mintaqasiga eksport qilingan. Tadqiqotchilarning fikrlariga ko'ra, aholi ko'pincha ho'l va quruq mevani Rossiyadan olib kelinuvchi shakarga qimmat nisbatda ayriboshlashini qayd etib o'tgan bo'lsa, boshqa ma'lumotlarga ko'ra, amirlik aholisi o'z ehtiyojlariga ko'ra meva-sabzavotlarni iste'mol qilgan, undan ortib qolgani Rossiya va boshqa mamlakatlarga sotish va ayriboshlash uchun jo'natilgan [3;226].

Ma'lumotlarga ko'ra, Markaziy Osiyo mintaqasida Buxoro amirligi bog'bonlari mirishkorliklari bilan ajralib turishgan. Amirlikning markazidagi Buxoro, Qorako'l, Kattaqo'rg'on tumanlari, shuningdek, Qarshi vohasidagi G'uzor, Chiroqchi, Qarshi, Shahrisabz kabi tumanlardagi sulolaviy bog'bonlar yetishtirgan uzum mahsulotlari amirlik tashqarisida ham nihoyatda yuksak qadrlangan. Birgina Buxoro shahrining o'zida uzumning 12 hil turi yetishtirilgan [4;121]. Uzumning sarhil navlari pishgan vaqtda asosan aholi tomonidan iste'mol qilingan bo'lsa, uning ayrim turlaridan quritilgan holatda mayiz tayyorlangan. Ayniqsa, uzumning aholi orasida maska yoki shibirg'on deb nomlanuvchi navlaridan yaxshi mayiz qilingan. Mayizlarning ham soyaki va oftobi kabi ikki turi mavjud bo'lib, soyaki turkumidagi mayiz turlari uzumning pishib yetilgan mevasini quyoshdan pana qilgan xolda tayyorlangan bo'lsa, oftobi turi mevani quyoshning o'zida qoq qilish orqali yetishtirilgan. Soyaki turidagi mayizlar chet mamlakatlarga eksport qilingan [5;77].

Amirlikning ayrim qishloqlari uzum va kishmish yetishtirishga to'la-to'kis ixtisoslashgan edi. Xususan, Sarijo'y bekligining Gazarak, Hufar qishloqlari, Surxon vohasidagi Denov beklilari uzum eksporti bilan shug'ullanishgan, mazkur hudud mevalari nafaqat Podsho Rossiyasida, balki, Yevropaning ba'zi o'lkalarida ham nom qozonganligini ko'rishimiz mumkin. Denov bekligining Hovuz, Vaxshivor, Sino kabi qishloqlari uzumi bilan Dashnobod qishlog'i esa anori bilan mashhur bo'lgan [6;119].

Amirlik qishloq xo'jaligida tamaki yetishtirish alohida tarmoq sifatida shakllangan edi. Mazkur texnik ekin Kattaqo'rg'on va Qarshi beklilari hududlarida yetishtirilib, boshqa joylarga ham yetkazib berilgan. Tadqiqotchi D.Djuraboyevning fikrlariga ko'ra, amirlik hududida yetishtirilgan tamaki hosillari ichida Qarshi tamakisi o'zining sifati bilan ajralib turganligini qayd etadi. Amirlikning Shahrisabz, Yakkabog', Denov beklilardagi ayrim dehqonchilik maydonlariga tamaki ekilib, muayyan miqdorda

hosil yig‘ishtirib olingan. Tamaki yetishtirishning butun amirlik bo‘ylab keng tarqalib ketmaganligiga asosiy sabab, ushbu texnik ekinni yetishtirish bilan bog‘liq qiyinchiliklar bor edi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlariga kelib paxta yetishtirish amirlikning asosiy dehqonchilik tarmog‘iga aylandi. Amirlik hududida paxta chigitini yerga qadash mavsumi Navro‘z bayramidan keyin, asosan aprel oyining boshlarida o‘tkazilgan bo‘lsa, hosilni yig‘ishtirib olish esa mezon mavsumi, ya’ni, avgust-sentabr oylarida bo‘lib o‘tgan [7;233].

Amirlikning dehqonchilik maydonlariga asosan mahalliy Buxoro navli paxta ekilgan, tolasining sifati yuqoriligi sababli o‘lkada eng xaridorgir paxta navi mana shu bo‘lgan.

Tolasi uchun yetishtiriluvchi Buxoro navidan boshqa “Safed” hamda “maka” deb nomlanuvchi paxta turlari ham mavjud bo‘lib, mazkur turlardan asosan yog‘ olishda ishlatilgan [8;144].

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Rossiya imperiyasida to‘qimachilik tarmog‘ining taraqqiy etishi barobarida yangi xomashyo resurslariga bo‘lgan talab kuchaya bordi. Xususan, 1885 yilda Rossiya imperiyasining to‘qimachilik tarmog‘i 7 mln.pud paxtani qayta ishlagan bo‘lsa, 1895 yilda bu ko‘rsatkich 8,5 mln.pud ga, 1905 yilda esa 18 mln pudga borib yetdi. Shu paytgacha Rossiyaning to‘qimachilik korxonalariga paxta xomashyosini yetkazib beruvchi Amerikaning o‘zida ham fuqarolar urushining sodir bo‘lishi mazkur hududda paxta yetishtirish ko‘rsatkichlarini tushirib yuborgan edi. Bu esa paxta tolasiga bo‘lgan talabni yanada kuchaytirishi barobarida podsho hukumati tomonidan O‘rta Osiyo xonliklarida paxta plantatsiyalariga asos solinishiga turtki bo‘la boshladi.

Oshib borayotgan talabni qondirish maqsadida butun O‘rta Osiyo, xususan, Buxoro amirligida ham paxtaning mahalliy navlari o‘rniga Amerika navi yetishtirila boshlandi. Ma’lumotlarga ko‘ra, Buxoro amirligiga amerika paxta navining urug‘lari birinchi marotaba V.A.Bikovskiy savdo uyidan Said Ma’ruf savdogar vositachiligida olib kelingan. Urug‘lar olib kelingan 1860 yilda dastlab amerika paxta navidan 10 pud hosil olingan bo‘lsa, oradan bir yil o‘tib bu ko‘rsatkich 21 pudni tashkil qilgan [9;62].

Mahalliy va xorijiy (asosan amerika) paxta navlarini hosildorligini solishtirish maqsadida muayyan tajriba-sinovlar ham o‘tkazilgan. Chunonchi, 1888 yilda rus savdogari S.Mazov Markaziy Buxoro hududidagi daladan 30 desyatina yer maydonini ijaraga olib, mazkur dalaga amerika paxta navini ekib, jaydari (mahalliy) paxtaga nisbatan ancha ko‘p hosil olgan [10;62].

Ta’kidlash lozim bo‘lgan jihat Amerika paxta navi mahalliy paxta turlariga nisbatan ko‘p miqdorda suv va mehnat talab qilgan. Chunki, mahalliy sharoitga moslashtirilmaganligi sababli amerika urug‘lari parvarishga ehtiyoj sezardi.

Amerika paxta navi asta-sekinlik bilan Buxoro amirligi dehqonchilik maydonlari va bozorlarini egallay boshladi. Savdo-sotiq munosabatlarida maxalliy paxta navining bir kilogramiga 10 rubl miqdorida to‘lov qilingan bo‘lsa, amerika paxta navi 12 rubl miqdorida baholangan [11;61].

Amirlik dehqonlariga endilikda Amerika paxta navi urug‘lari bepul tarqatila boshlangan. Jumladan, 1887 yilda Kudrin va K savdo uyushmasi Markaziy Buxoro, Toshkent va Marg‘ilon hududlaridagi dehqonlarga 20 ming pud paxta urug‘ini tekin tarqatgan bo‘lsa, 1899 yilda Chorjo‘y bekligida ham bu holat kuzatilgan.

Yildan yilga amerika paxta navi ekiladigan g‘o‘za dalalari kengayib borishi natijasida 1905 yilda 100 ming pud, 1906 yilda 150 ming pud, 1908 yilda 200 ming pud amerika paxtasi yetishtirilgan. Amirlikning Zirabuloq, Ziyovuddin hududlari to‘liq, Karmana, G‘ijduvon, Piridast hududlari qisman Amerika paxta naviga o‘tgan. Ekin maydonlarining degregatsiyasi va sug‘orish inshootlarining talab darajasida emasligi sababli XX asrning boshlariga kelib paxta hosili hajmi nisbatan kamaya boshladi. Masalan, 1911 yilda butun Buxoro amirligi bo‘yicha 950 ming pud paxta hosili yig‘ib olingan bo‘lsa, 1912 yilda bu ko‘rsatkich 720 ming pudgacha kamayib ketgan [12;4].

Paxta hosili miqdorining kamayib borishi podsho hukumati tomonidan amirlik dehqonlariga e‘tibor qaratish zaruriyatini anglatdi. Tezkor chora-tadbirlar ko‘rila boshlandi. Dehqonlarga bo‘nak ko‘rinishida oz miqdorda pul, ayrim joylarda esa paxta urug‘i tekin tarqatila boshlandi. Shundan keyin vaziyat qisman o‘nglana boshlandi. 1913 yilda amirlik bo‘ylab 60 ming desyatina yerga mahalliy, 2 ming desyatina maydonga amerika paxta urug‘i ekilib, umumiy hisobda 2 mln. 375 ming desyatina paxta hosili yig‘ib olingan. 1915 yilda esa 100 ming desyatinalik paxta maydonining teng yarmiga amerika paxta navi ekilib, undan 3 mln pud paxta hosili yetishtirilgan [13;30].

Birinchi jahon urushida qatnashayotgan davlatlarning barchasiga urush ijtimoiy-iqtisodiy, harbiy, siyosiy holatlariga o‘z ta‘sirini ko‘rsatdi. Xususan, mazkur bobda tahlil qilinayotgan agrar tarmoq ham harbiy holatda edi. Davom etayotgan urush tufayli Podsho Rossiyasiga AQSH va Misrdan olib kelinadigan paxta xomashyosi keskin qisqardi. Natijada podsho hukumati yana e‘tiborini O‘rta Osiyo dalalariga qarata boshladi. Dehqonlarni qisman rag‘batlantirish maqsadida paxtani sotib olish narxlari biroz oshirildi. Yashil ekin maydonlari qisqartirilib, paxta dalalari kengaytirildi. Sharqiy Buxoroning bir qator bekliliklarida paxta asosiy ekin darajasiga ko‘tarildi. Surxon vohasining Denov, Boysun, Sherobod, Hisor, Qo‘rg‘ontepa, Qo‘bodiyon, Ko‘lob bekliliklari hududida amerika paxta navi urug‘lari ekila boshlandi.

O‘rta Osiyo xonliklariga tashrif buyurgan sayohatchi va savdogarlar paxta yetishtirish va uni sotish aholining asosiy mashg‘ulotiga aylana borganligini o‘z esdaliklarida qayd etib o‘tishadi. Jumladan, Buxoro amirligining markaziy bozorlarida 1 botmon paxta 50 tangagacha baholangan bo‘lsa, Qarshi shahri atroflarida 42-46 tanga bo‘lganligi ko‘rsatiladi. Paxtani chigitidan tozalash mashaqqatli mehnat talab qilganligi sababli foydalanishga tayyorlangan paxtaning bir botmoni 6 tilla tangadan 8 tilla tangagacha baxolangan [14;79].

Umuman olganda, XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Buxoro amirligi hududida yer egaligi munosabatlari murakkab, ko‘p bosqichli va an‘anaviy feodal tizim asosida shakllangan. Yer mulkchiligining amlok (davlat), milk (xususiy) va vaqf (diniy) shakllari o‘zaro uzviy bog‘liq holda mavjud bo‘lib, ular nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy va siyosiy hayotning ham muhim tarkibiy qismi sifatida faoliyat yuritgan.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, yer resurslarining asosiy qismi yirik mulkdorlar – amaldorlar, ruhoniylar va mahalliy zodagonlar qo‘lida to‘plangan bo‘lib, bu holat jamiyatda keskin ijtimoiy tabaqalanishga olib kelgan. Dehqonlar esa ko‘p hollarda yerga egalik huquqidan mahrum bo‘lib, ijarachi yoki yarim qaram holatda yashagan. Ularning iqtisodiy ahvoli soliq yukining og‘irligi, majburiy to‘lovlar va turli majburiyatlar tufayli murakkablashgan. Natijada qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishida barqarorlik past bo‘lib, mehnat unumdorligi yuqori darajada rivojlanmagan. Shuningdek, yer egaligi tizimining o‘ziga xos xususiyatlaridan biri – uning huquqiy jihatdan yetarlicha tartibga solinmaganligi va ko‘plab an‘anaviy normalarga asoslanganidir. Bu esa yer munosabatlarida noaniqliklar, nizolar va boshqaruvdagi samarasizliklarni keltirib chiqargan. Ayniqsa, amlok yerlarining boshqaruvida korrupsiya va suiiste‘mollik holatlari kuzatilganligi agrar tizimning izchil rivojlanishiga to‘sqinlik qilgan.

XX asr boshlariga kelib, tashqi siyosiy bosimlar, ichki iqtisodiy tanglik va ijtimoiy ziddiyatlarning kuchayishi natijasida mavjud yer egaligi tizimi inqiroz alomatlarini namoyon eta boshladi. Bu esa agrar sohada islohotlar o‘tkazish zaruratini yuzaga keltirdi. Biroq an‘anaviy boshqaruv tizimining konservativ xarakteri tufayli bunday islohotlar o‘z vaqtida va samarali amalga oshirilmagan.

Adabiyotlar

1. Стеценко И.А. Из истории народных движений в Таджикистане во второй половине XIX-начале XX вв (1870-1917 гг). –Душанбе: АН ТаджССР, 1963.
2. Ханьков Н. Описание Бухарского ханства.-СПб.,1843.
3. Абдураимов М.А. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI- первой половине XIX века. Т.I. – Т., 1966.
4. Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом.- СПб.,1911.Т.II.
5. Демезона П.И., Виткевича И.В. Записки о Бухарском ханстве. –М.: Восточной литература. 1983.
6. Кармышева Б.Х. О торговле в восточный бекствах Бухарского ханства в начале XX в. В связи с хозяйственной специализацией // Товарно-денежные отношения на Ближнем и Среднем Востоке в эпоху средневековья.- М.: Наука,1979.
7. Джурабоев Д.Х. Бухарский эмират второй половине XVIII-первой половине XIX вв. в письменных источниках: Дисс... на соискание степени доктора исторических наук. – Хужанд, 2014.
8. Ханьков Н. Описание Бухарского ханства. – СПб.,1843.
9. Аманова Ф. Бухоро амирлиги иктисодиётида саноат корхоналарининг тутган ўрни(XIX асрнинг охири XX аср бошлари): Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори дисс... –Т., 2021.
10. Тухтаметов Т.Г. Русско-Бухарские отношения в конце XIX – начале XX вв. – Т.: Фан, 1966.

11. Шахназаров А. Очерки сельского хозяйства Туркестанского края. – СПб., 1898.
12. О‘zMA, I 3-fond, 1-ro‘uxat, 540-ish.
13. Бабаханов М. Фирмы и их роль в экономике Восточной Бухары// Из истории культурного строительства в Таджикистане. Вып.IV.-Душанбе, 1973.
14. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. – М., 1975.

QO‘QON XONLIGI DAVRIDA SUN‘IY SUG‘ORISH VA UNGA OID MAJBURIYATLAR YER-SUV RESURLARINI BOSHQARISH TAJRIBASI

Yusupov Axrorjon Qurbonovich

Qo‘qon davlat universiteti tarix kafedrası v.b.dotsenti siyosiy fanlar bo‘yicha falsafa doktori(PhD)

e-mail: axrorjon201911@gmail.com

Telefon +998 91 156 96 30

Annotatsiya

Ushbu maqolada Qo‘qon xonligi davrida sun‘iy sug‘orish va unga oid majburiyatlar yer-suv resurslarini boshqarish tajribasi daryolar ulardan unumli foydalanish yaylovlari dehqonchilik yerlari va qishloqlarining axvoli xaqida ma‘lumotlar keltirilgan

Kalit so‘zlar: *Sun‘iy sug‘orish, yer-suv munosabatlari, melioratsiya va irrigatsiya, daryolar, soy suvi, mirob, kanallar, oqsoqollar, buloq suvlari.*

Jahon miqyosida sodir bo‘layotgan globallashuv sharoitida yer-suv munosabatlari tobora takomillashib, undan oqilona foydalanish masalasiga e‘tibor ortib bormoqda. Ayni vaqtda yer-suv munosabatlariga to‘g‘ri yondashuv davlatlar iqtisodiyotini rivojlantirish omillaridan biri bo‘lib xizmat qilmoqda. Shuningdek, yerlarning meliorativ holatini yanada yaxshilash, melioratsiya va irrigatsiya obyektlari tarmog‘ini rivojlantirish, suv resurslaridan oqilona va tejamkorlik bilan foydalanish, buning asosida qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining barqaror ishlashini ta‘minlash, yerlarning unumdorligini oshirish tobora zaruriyatga aylanib bormoqda. Davlatlar taraqqiyotida, iqlim o‘zgarishi ta‘siri sharoitida yer va suv resurslarini boshqarish, bu borada muhim qarorlar qabul qilish, muammolarni o‘rganish, tizimli hal etish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, yer va suv resurslari muhofazasini amalga oshiruvchi davlat strukturalarini rivojlantirish va mexanizmini yo‘lga qo‘yish, ularni mamlakat aholisi manfaatlari yo‘lida takomillashtirib borish davlat siyosatiga aylandi. Ayniqsa, bugungi kunda O‘zbekistonda amalga oshirilgan keng qamrovli sohaga doir islohotlar yer, suv hamda boshqa tabiiy zaxiralarni umummilliy boylik sifatida asrab avaylab, ulardan oqilona foydalanish masalasini

yanada yaxshilashga xizmat qilmoqda. Shuningdek, davlatchilik tarixining turli bosqichlaridagi yer, suv munosabatlari va uning mohiyati, aholi hayotida tutgan o‘rni, foydalanish me‘yorlari tahlili, undan tegishli xulosalar chiqarish bugungi kunda dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Zero, Sh.M.Mirziyoyev ta’kidlaganidek, “Tarixiy merosni asrab-avaylash, o‘rganish va avlodlardan avlodlarga qoldirish davlatimiz siyosatining eng muhim ustuvor yo‘nalishlaridan biridir [1,29]”.

Qo‘qon xonligi O‘rta Osiyoda siyosiy va iqtisodiy jihatdan qo‘shni xonliklarga qaraganda kuchli davlatga aylanadi. Farg‘ona vodiysida sezilarli darajada iqtisodiy-xo‘jalik rivojlanishi kuzatila boshladi, ijtimoiy munosabatlar ancha o‘sdi. Farg‘ona vodiysida muhim iqtisodiy o‘zgarishlar qishloq xo‘jaligining rivojlanishiga, ayniqsa, uning asosi bo‘lgan sun‘iy sug‘orish ishlarining jadallik bilan rivojlanishiga olib keldi.

Qadimgi vaqtlardan buyon Sirdaryo, Amudaryo, Ili, Chuy va Zarafshon kabi katta daryolar o‘zbek xonliklari yerlarida asosiy suv manbasini tashkil qilgan. Norin bilan Qoradaryo Baliqchi qishlog‘i oldida bir-biriga qo‘shilib, Sirdaryo nomini olgan. Sirdaryo Qo‘qon xonligining asosiy va markaziy yerlarini kesib o‘tardi. Farg‘ona vodiysida Sirdaryodan tashqari Isfara, So‘x, Shohimardon, Isfayram, Poshshota, Novqat, Oqbura, Kosonsoy, Qorabura va boshqa bir qancha katta va kichik daryolar mavjud bo‘lib, ular ham sun‘iy sug‘orishning asosiy manbalari sanalardi. Toshkent atrofidagi Ohangaron, Chirchiq, shuningdek, shimol tomondagi Chuy daryolari ham sun‘iy sug‘orish ishlari uchun xizmat qilardi.

XVII-XVIII asrlarda Farg‘ona vodiysi irrigatsiyasining o‘ziga xos xususiyati shunda ediki, bu vaqtda sug‘orma dehqonchilikda yirik daryolar – Norin va Qoradaryo suvlaridan emas, atrofdagi mayda tog‘ daryochalari, soy suvlaridan foydalanilgan. Bu davrda o‘troqlashayotgan xalqlarning har bir urug‘i o‘z imkoniga qarab sug‘orish tarmog‘i chiqarishga harakat qilgan. Har bir ariq ma‘lum jamoa kuchi bilan, o‘ziga mustaqil ravishda qazilib, faqat o‘sha jamoaning ehtiyojini qoplar edi [2,195].

V.V.Bartold ham o‘z asarida Farg‘ona vodiysi aholisi o‘rta asrlarda o‘z dalalarini sug‘orish uchun faqat kichik daryolar va tog‘ irmoqlari suvidan foydalanganliklarini, bu davrda Sirdaryodan chiqarilgan yirik kanallar hali mavjud bo‘lmaganini qayd etgan. Bunday turdagi barcha yirik sug‘orish kanallari XIX asrda, Farg‘ona vodiysida sug‘oriladigan yerlarga bo‘lgan ehtiyoj misli ko‘rilmagan miqyos kasb etganidan keyingina barpo etila boshlagan [3,273].

XVIII asrning oxiri – XIX asrning boshlarida Qo‘qon xonligining Rossiya yerlari, Sibir, Volgabo‘yi hamda Qashqar bilan savdo aloqalari kuchaydi. Rossiya bilan savdo aloqalarining kengayishi, ayniqsa, paxtaga bo‘lgan talabning tobora ortib borishi vodiya sug‘orma dehqonchilikni rivojlantirish va buning uchun yangi ekin yerlarini o‘zlashtirishni hamda yangi sug‘orish tarmoqlarini barpo etishni taqozo etardi. Shu boisdan ham XIX asrning birinchi yarmida Farg‘ona vodiysida irrigatsiya shohobchalari kengaytirildi va hatto yangi kanallar qazilishi natijasida Qo‘qon xonligida sug‘orish ishlari birmuncha yaxshilandi[4, 161-189].

Bu davrga kelib, yirik sug‘orish tarmoqlari – kanallar qazish ishlariga endi alohida jamoalar yoki urug‘-qabilalar emas, xonlar, xonlikdagi yirik amir-amaldorlar boshchilik qila boshladilar. Yangi kanallarning qurilishi Qo‘qon xonligi hududlarida ko‘chmanchi aholining o‘troqlashish jarayonining tezlashishi va sug‘oriladigan ekin maydonlariga bo‘lgan ehtiyojning ortib borishi bilan ham chambarchas bog‘liq edi. Bu davrda bunyod etilgan sug‘orish tarmoqlari ham endi butun davlat manfaatlariga xizmat qila boshlaydi.

Ko‘chmanchi xalqlarning tobora o‘troqlashib borishi va atrof hududlardan turli urug‘-qabilalarning kirib kelishi natijasida Farg‘ona vodiysining tub aholisi bilan o‘troqlashayotgan boshqa xalqlar o‘rtasida yer uchun kurash boshlanadi. Isfayram, Aravon, Oqbura suvlari deyarli butunlay sug‘orishga olinadi. Bu atrofdagi hamda vodiyni sharq tomonida Andijon bilan Qorasuv o‘rtasidagi qirg‘iz yaylovlari dehqonchilik yerlari va qishloqlarining qurshovida qoladi. Qirg‘izlarning ham bir qismi o‘troqlashib, dehqonchilikka o‘tadilar. Masalan, XVIII asr oxiri XIX asr boshlarida Mingtepa (hozirgi Marhamat), Jalaquduq, Qo‘rg‘ontepa, Oyim rayonlarida qirg‘izlarning ham dehqonchilik yerlari va ariqlari paydo bo‘ladi[5,29].

Mayda daryo va soylardan chiqarilgan ariqlar bilan qancha sug‘orilmasin, baribir yerga, suvga bo‘lgan talab ortadi. Soylardan sug‘orish uchun maksimal foydalaniladi. Quvasoyning yuqori qismida ham qirg‘izlar o‘troqlashib, Sufan, Arsip, Muyan kabi yangi ariqlar chiqarishadi. Natijada Quvasoyning suvi XIX asr boshlaridayoq Quvaning shimoliy qismidagi yerlarga ba‘zan yetmay ham qoladi. Shuningdek, Aravonsoy suvi ham ko‘pincha Asakagacha yetardi, xolos. Vaholanki, Asakaning pastidagi Segaza, Qoratepa – Chavkon va Shahrixonning ilgarigi o‘rnida paydo bulayotgan qishloqlar shu soy suvidan ta‘minlanardi. Endi bu qishloqlarda ham suv tanqisligi vujudga keladi.

Farg‘onada alohida hududlarning turli urug‘-qabilalarga mansub aholisi bilan ma‘lum bir iqtisodiy o‘zaro munosabatlarni o‘rnatish jarayoni juda qiyin kechdi. Umuman olganda, bu jarayon xuddi shu davrda O‘rta Osiyoning boshqa hududlarida ham kuzatilganidek, o‘troq yer egaligi va ko‘chmanchi chorvadorlar o‘rtasidagi mehnat taqsimoti bilan tavsiflangan. Biroq XVIII asrda o‘troq va ko‘chmanchi aholining juda sezilarli o‘sishi tufayli yer-suv taqsimoti masalasi Farg‘onada, ayniqsa, keskinlashdi. Ko‘chmanchi chorvachilik va dehqonchilik uchun birdek qulay bo‘lgan tog‘ etaklarining o‘rta zonasida eng keskin kurash olib borildi [6,181].

Qo‘qon xonligida bevosita hukmdorlar tomonidan yirik sug‘orish tarmoqlarini qurilishiga oid ma‘lumot “Anjum at-tavorix” asarida bayon etiladi. Asar muallifining yozishicha, Qo‘qon xonligining birinchi hukmdorlaridan biri, uning asoschisi Shohruhbiyning o‘g‘li, ming urug‘idan bo‘lgan Abdurahimxon 1723-yilda Samarqand yurishidan g‘alaba qozonib qaytgach, yirik sug‘orish ishlarini olib borgan[7,181].

Erdonabiy hukmdorligi (1751–1769) davrida uning O‘ratepaga yurishidan bir yil o‘tib, So‘x daryosidan suv oluvchi kanal qazdirgan, bu kanal Sirdaryoning

qumlm sohiligacha yetib borgan. Bu kanalning qurilishi bilan uning ikki tarafida ko‘pgina obod qishloqlar paydo bo‘lgan. Aftidan, bu kanal Tangriyoxon qurgan kanalni kengaytirish bilan bog‘liq bo‘lgan[8,165].

R.N. Nabiyevning asarida yozilishicha, manbalarda Norbo‘taxon davrida (1770–1801) ham So‘x daryosidan So‘x va Hushyor nomli kanallar qurdirgani, bu kanallar bo‘ylab yangi qishloqlar va aholi punktlari vujudga kelgani tilga olinadi. Mavjud manbalarda Olimxonning (1801–1810) oltita kanal qurdirgani va buning natijasida Oltiariq qishlog‘ining vujudga kelishi haqida ma‘lumotlar keltirilgan. Unga ko‘ra, Olimxon boshqa hududlardan odamlarni bu yangi qishloqqa ko‘chirib kelgan va ularni xazina hisobidan qishloq xo‘jaligi asboblari bilan ta‘minlagan.

XVIII asrning so‘nggi choraklarida Andijon shahri atroflaridagi yerlarni sug‘orish imkonini beruvchi Andijonsoy ishga tushirilgan, u Shahrixonsoydan ancha ilgariroq qurilgan edi. XVIII asr oxirida Qo‘qon xoni tomonidan O‘sh aholisiga Oqburadan suv kam yillari butunlay foydalanish haqidagi yorliq berilishi faqat Andijonsoy to‘la ishga tushganidan sunggina bo‘lishi mumkin edi[9,32].

XIX asr Qo‘qon xonligida, xususan, Farg‘ona vodiysining sug‘orilishi tarixida yangi davrni boshlab berdiki, aynan shu davrdan boshlab, vodiya yirik sug‘orish inshootlari, ariqlar, kanallar, to‘g‘onlar qurila boshlangan. Masalan, Sirdaryoning asosiy irmoqlaridan bo‘lgan Norin va Qoradaryolardan suv oladigan Shahrixonsoy kanali, Namangan Yangi arig‘i, Chinobod arig‘i, Ulug‘nahr, Andijonsoy kanali, Oltiariq, Mutagan arig‘i va boshqa sug‘orish tarmoqlarining ko‘payishi, sug‘oriladigan dalalarning sezilarli darajada kengayishi hamda dehqonchilik va bog‘dorchilikning rivojlanishiga olib kelgan.

XVIII asrning o‘rtalarida Qo‘qon shahri to‘la barpo etilib, shaharning tezda rivojlanib borishi unga qo‘shni bo‘lgan aholi punktlari, shuningdek, Sirdaryoning shimoliy qirg‘og‘ida, Namangan atrofida ham o‘troq aholi maskanlarining paydo bo‘lib, kengayishiga ta‘sir ko‘rsatdi. Bu esa bu yerlarni sug‘orish imkonini beradigan Yangiariq kanalini qazish zaruratini yuzaga keltirdi.

XIX asrda qazilgan kanallarning eng ahamiyatlisi Namangan viloyatidagi Yangiariq bo‘lib, u Umarxon hukmronligi (1810–1822) davrida 1819-yilda qurilishi boshlanib, uch yil davomida qazib bitkazilgan va o‘n yil davomida uzluksiz kengaytirilib, suv sig‘imi oshirib borilgan. Shuningdek, Umarxon farmoni bilan Norin daryosidan ham alohida kanal chiqarilib, Namangan viloyatida minglab tanob yerlarga suv chiqarildi[10,60-61]. Bu kanaldan ortgan suv Qirg‘izqo‘rg‘on yaqinida kichik irmoq bo‘lib Qoradaryoga quyilgan. Mazkur kanalning qurilishiga namanganlik Usta Esonboy rahbarlik qilgan. V.Nalivkinning so‘zlariga ko‘ra, Yangiariq mahalliy yer egalarining talabi bilan qazdirilgan, kanal qazilgungacha bu mavzeda sug‘orib dehqonchilik qilish juda qiyin bo‘lgan. Yangiariq kanalining qurilishi Namangan viloyatidagi suv muammosini birmuncha hal qilgan. Yangiariq kanalidan quyiroqda barpo etilgan Xon va Zarbak kanallari ham Norin daryosidan chiqarilgan, ular Yangiariq kanalidan ancha avvalroq qazilgan, lekin bu kanallar Yangiariq kanalidan ancha kichik edi.

Namangan shahri va uning atroflarini to‘la suv bilan ta‘minlash uchun 337-340 tegirmon suv talab qilinardi. Vaholanki, 1821-yilgacha mavjud 129 qishloq va 40 ta qipchoq qishlovxonalarini 276 tegirmon suv ta‘minlardi, xolos. Suv ta‘minotini yaxshilash uchun Norin daryosidan suv oluvchi yana bir katta kanal qazish kerak edi. 1819–1821-yillarda Umarxonning buyrug‘i bilan Nazaro‘lmas qishlog‘i yaqinida Norindan suv oladigan yana bir kanal qazildi. 83 tegirmon suv oqadigan kanal bitgach, unga Xonariq deb nom berildi. U 23 qishloqni va Namangan shahrining sharqiy qismi atroflarini suv bilan ta‘minladi. Kanalni kuzatuvchi miroblar tayinlanmadi va suv navbati joriy etilmadi. Suv ta‘minoti ariq oqsoqoli nazorati ostida aholining o‘zi tomonidan belgilandi[11,36].

S.Jalilov ma‘lumotlariga ko‘ra, Shahrixonsoy 1821–1822-yillarda to‘la qurib bitkazilgan. Shuni ta‘kidlab o‘tish kerakki, Shahrixonsoy boshdan-oyoq yangidan kavlangan emas. Shahrixonsoyning Kulla qishlog‘i bilan Asaka o‘rtasidagi o‘rni eski Aravonsoyning o‘zanidir. Kulladan boshlab yuqorida Bo‘ydoq qishlog‘igacha bo‘lgan qismi Oqburaning Andijonga to‘g‘ri ketmay, g‘arbga burilgandan keyingi qolgan eski o‘zani. Faqat uning Bo‘ydoq qishlog‘idan boshlab to Kampirravotgacha bo‘lgan 35 km.li qismi yangidan kavlangan. Asaka aholisi xon kanalining Kampirravotdan olingan suvidan foydalanishga haqqi yo‘q bo‘lib, xon Shahrixonsoy suvidan abadiy foydalanish haqida Shahrixon aholisiga maxsus yorliq bergan. Asakalilar uchun Shahrixonsoyga Aravondan va Oqburadan qo‘shilgan partov suvidangina foydalanish haqida xondan alohida ko‘rsatma bo‘lgan. Shahrixonsoy kanali bunyod etilganidan keyin Shahrixon shahri hududi yanada kengaydi. Tarixchi Mirzo Olim Mushrifning ta‘kidlashicha, Shahrixonida g‘alla ekinlari juda ko‘p ekilgan, g‘alla nafaqat qo‘shinni ta‘minlash uchun, balki zahiraga saqlash uchun ham yetarli bo‘lgan. Xonlik tarkibida bo‘lgan Toshkentning sug‘orilish tizimi boshqaruviga oid quyidagi ma‘lumotlar ahamiyatli sanaladi: Qo‘qon xonligi davrida shaharning irrigatsiya tizimi – uchta darvoza hamda shaharning to‘rtidan bir qism ekin yeridan tashkil topgan to‘rt qism – Shayxontohur, Ko‘kcha, Beshyog‘och va Sebzorga bo‘linib, ularning har biri bosh ariq-oqsoqolga bo‘ysundirilgan edi. Bosh ariq oqsoqol ixtiyorida 5 nafar kichik ariq oqsoqol ham faoliyat yuritgan. Har bir mirobboshi o‘zining hududini ariqlarga qarab 6 qismga bo‘lib, bir qismini o‘zi boshqarib, qolganini qo‘l ostidagi beshta mirobga bo‘lib bergan.

Ariq oqsoqollari va miroblar yuqorida ko‘rsatilgan kanal, ariq, koriz va buloq suvlarini aholi o‘rtasida taqsim qilish va yangi irrigatsiya inshootlarini qazish, eskilarini tozalash va buzilgan joylarini tuzatish ishlariga boshchilik qilib kelganlar. Miroblarning asosiy vazifasi katta kanallardan chiqarilgan turli ariqlardagi suvni mayda ariq shoxobchalari orqali ekin maydonlariga bo‘lib berishdan iborat edi. Umuman, mirob va mirobboshilar ekin maydonlariga qarab suvni taqsimlab berish, o‘z qo‘l ostilaridagi irrigatsiya inshootlarini tozalash va tuzatish ishlariga yordam berish vazifalarini bajarar edilar. Ariq oqsoqoli, mirob va mirobboshilarga davlat tomonidan hech qanday haq to‘lanmas edi. Ularni

ta’minlash harajatlari aholi zimmasiga tushar edi. Irrigatsiya xodimlariga g‘alla bilan haq to‘lanar edi. Bunday haq to‘lash kapsan deb yuritilardi.

Qo‘qon xonligida ekin yerlaridan yig‘iladigan soliqlar xonlik xazinasiga keladigan daromadning katta qismini tashkil etgan. Bu kabi soliqlar deyarli barcha turdagi yerlardan – davlat yerlari, xususiy yerlar hamda vaqf yerlarining ayrim shakllaridan undirilgan. Ayni paytda xonlikda turli soliq va majburiyatlardan ozod qilingan yerlar (mulki hur yoki mulki xolis) ham bor edi. Lekin bu kabi yerlarda mehnat qilayotgan dehqonlarga yer egalaridan soliq borasida yengilliklar berilmagan.

Yer egaligida mayda dehqonlarning ahamiyati unchalik katta bo‘lmagan. Xonlikning turli hududlarida alohida dehqonlar jamoasining xususiy merosiy mulkini tashkil etuvchi mayda yer uchastkalari (mulki xirojii) bo‘lgan, lekin bu kabi yerlar og‘ir soliqlarga tortilgan. Shu sababli ham, bu kabi yer egalarining iqtisodiy mavqeyi davlat yerlarida hamda boshqa xususiy yerlarda ijara asosida mehnat qilayotgan dehqonlarnikidan unchalik farq qilmagan.

Tovar-pul munosabatlarning rivojlanishi natural soliqlardan pul ko‘rinishidagi soliqqa o‘tishda, dehqonlar xo‘jaligining tovarlashtirish jarayonining kuchayishida ham namoyon bo‘ldi. Lekin bunga qaramay, xonlik qishloq xo‘jaligida natural xususiyat saqlanib qoldi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. Асарлар. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – Б. 29.
2. Миддендорф А.Ф. Очерки Ферганской долины. Пер. с нем. В.И. Ковалевского. – Санкт-Петербург: тип. Имп. Акад. наук, 1882. – С. 195.
3. Бартольд В.В. Сочинения. Том III. Работы по исторической географии. – Москва: Наука, 1965. – С. 273.
4. Зиёев Ҳ. Ўрта Осиё ва Сибирь (XVI-XIX асрлар). – Тошкент: Фан, 1962. – Б. 161-189.
5. Жалилов С. Фарғона водийсининг суғорилиш тарихидан. – Тошкент: Фан, 1977. – Б. 29.
6. Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии (XVI – середина XIX в.). – Москва: Восточная литература, 1958. – С. 181.
7. Худоёрхонзода. Анжум ат-таворих. (Тарих юлдузлари). Сўзбоши ҳамда илова муаллифлари Х. Бобобеков, И. Сулаймонов. – Тошкент: Фан ва технология, 2014. – Б. 102.
8. Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства (Феодальное хозяйство Худояр-хана). – Ташкент: Фан, 1973. – С. 165.
9. Жалилов С. Фарғона водийсининг суғорилиш тарихидан. – Тошкент: Фан, 1977. – Б. 32.

10. Вохидов Ш. Қўқон хонлигида тарихнавислик (генезиси, функциялари, намояндалари, асарлари). – Тошкент: Академнашр, 2010. – Б. 60-61.

11. Қосимов Ў. Наманган воҳасининг суғорилиш тарихидан. – Тошкент: Фан, 1988. – Б. 36.

AMIR TEMUR HUKMRONLIGI DAVRIDA YERGA EGALIK QILISH HUQUQI

Tursunov Bexzodbek Baxadirovich

Andijon qishloq xo‘jaligi va agrotexnologiyalar instituti

“Gumanitar fanlar” kafedrası dotsenti

e-mail: behzod.tursunov.88@mail.ru

Telefon: +998 90 547 88 89

Annotatsiya

Mazkur maqolada Amir Temur va Temuriylar davrida Movarounnahr hamda Xuroson hududlarida shakllangan yerga egalik qilish tizimi tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Unda mulki devoniy (davlat yerlari), xususiy mulklar, vaqf yerlari va jamoa yerlari kabi yer mulkchiligi shakllari hamda ularning iqtisodiy va ijtimoiy hayotdagi o‘rni yoritilgan. Shuningdek, suyurg‘ol va tarxonlik tizimlarining davlat boshqaruvi, harbiy xizmatni rag‘batlantirish hamda siyosiy munosabatlarni tartibga solishdagi ahamiyati ochib berilgan. Maqolada dehqonchilik ishlab chiqarishining asosiy kuchi bo‘lgan muzoriylar faoliyati va ularning yer munosabatlaridagi o‘rni ham tahlil qilinadi. Tadqiqot natijasida Temuriylar davrida yerga egalik qilish tizimi davlat iqtisodiyoti va jamiyat ijtimoiy tuzilishining muhim omillaridan biri bo‘lganligi asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: Amir Temur, Temuriylar davri, yerga egalik, mulki devoniy, suyurg‘ol, tarxon, vaqf yerlari, jamoa yerlari, Movarounnahr, Xuroson, muzoriylar, yer munosabatlari.

Amir Temur hukmronligi va temuriylar davri Markaziy Osiyo tarixida siyosiy, iqtisodiy va madaniy taraqqiyot bilan ajralib turadi. Mamlakatda yo‘llar kengaytirildi, ko‘priklar solindi, rabotlar tiklandi, bozorlar orostalandi, binolar qad ko‘tardi, xiyobonlar barpo etildi, bog‘lar yashnadi[1.11]. Bu davrda davlat boshqaruvi tizimi bilan bir qatorda yerga egalik qilish munosabatlari ham muhim ahamiyat kasb etgan. Chunki o‘sha davr iqtisodiyotining asosini qishloq xo‘jaligi tashkil etib, yer asosiy ishlab chiqarish vositasi hisoblangan. Amir Temur xarob bo‘lib yotgan yerlar egasiz bo‘lsa, xolisa tarafidan obod qilinsin. Agar egasi bo‘lsa-yu lekin obod qilishga qurbi yetmasa, unga turli asboblari va kerakli narsalar bersinlar, toki o‘z yerini obod qilib olsin, deb ta’kidlaydi[2.99].

Temuriylar davrida Movarounnahr va Xuroson hududlarida yer mulkchiligi turli shakllarda mavjud bo‘lib, ular davlat yerlaridan tortib xususiy mulklar, vaqf yerlari hamda jamoa yerlari kabi turlarga bo‘lingan. Yerlarning bunday taqsimlanishi davlat boshqaruvi, ijtimoiy munosabatlar hamda iqtisodiy tizimning shakllanishiga katta ta’sir ko‘rsatgan.

XV asr davomida Movarounnahr va Xurosonda avvalgidek yer va mulkchilikning asosan to‘rt shakldagi: mulki devoniy davlat yerlari, mulk xususiy yerlar, mulki vaqf madrasa va masjidlar tasarrufidagi yerlar vanihoyat, jamoa yerlari bo‘lgan. Dehqonchilik yerlarining eng katta qismi davlat mulki hisoblangan. Bu yerlarga avvalgidek mamlakat hukmdori sulton yoki amirlar egalik qilardi. Temuriylar davrida davlat yerlarini suyurg‘ol tarzida in‘om qilish keng tarqaldi.

Suyurg‘ol yerlar hajmi, sharti hamda yer va yorliqqa ega shaxslarning tabaqasi jihatidan turlicha bo‘lgan. Odatda, shahar yoki viloyatlardan tortib, to alohida qishloqqacha suyurg‘ol shaklida in‘om etilgan. Butun bir shahar yoki viloyat ko‘pincha hukmron sulola namoyandalari yoki yirik harbiy va davlat mansabdorlariga berilgan. Suyurg‘ol egasiga o‘z suyurg‘oli doirasida amaldorlar tayinlash, soliqlar va turli to‘lovlarni to‘plash hamda aybdorlarni jazolash huquqi berilgan. Abdurazzoq Samarqandiyning yozishicha, Shohrux davrida Xorazm – Shohmalik; Farg‘ona – Mirzo Ahmad; Tus, Mashhad, Obivard, Nisoni o‘z ichiga olgan Xuroson – Boysunqur; Kobul, G‘azna va Qandahor viloyatlari Mirzo Qaydu bahodirning suyurg‘oli edi. Suyurg‘ol yorlig‘iga ega bo‘lgan viloyat hukmdorlari markaziy hokimiyatga faqat nominagina qaram bo‘lib, odatda, ular deyarli mustaqil edi.

Suyurg‘ol egalari tobeligini kuchaytirish maqsadida markaziy hokimiyat ba’zan ular tasarrufidagi yer maydonlarini qisqartirar yoki ularning ma’muriy va adliya jihatidan haq-huquqini cheklab qo‘yar edi. Suyurg‘ol egasi markaziy hukumatga bo‘ysunmagan taqdirda suyurg‘ol huquqidan mahrum bo‘lar va hokim uning viloyatini boshqa shaxsga berar edi. Bo‘ysunmagani uchun Shohrux 1414 yilda Mirzo Iskandarni, 1415 yilda esa Mirzo Boyqarani suyurg‘oldan mahrum qilgan.

Temuriylar davrida maydoni jihatidan mayda va haq-huquqi jihatidan ancha-muncha cheklangan suyurg‘ol yerlari ham bo‘lgan. Bunday mayda suyurg‘ol yerlari, odatda, xizmat ko‘rsatgan kichik mansabdagi harbiylardan tortib, oliy hukmdorning muntazam gvardiyasidagi harbiylargacha berilgan. Boburning yozishicha, Husayn Boyqaroning 14 minglik tuqsin (gvardiyasi) va 40 minglik muntazam qo‘shini (gul)ning har bir askariga 80 ming, ya’ni 40 tanobdan yer berilgan. Askarlarga berilgan bu yerlardan to‘lovlar olinmagan[3.86].

Dehqonchilik maydonlarining ikkinchi kattagina qismi mulk –xususiy yerlardan iborat edi. Shubhasiz, yirik mulkdorlarning katta yer maydonlari ham, mehnatkash ziroatchilarning mayda paykallari ham xususiy mulk yerlari qatoriga kirgan. Mulk yerlarining katta qismi ma’muriy, harbiy va diniy arboblarning tasarrufida bo‘lgan. Masalan, XV asrning ikkinchi yarmida yashagan yirik

mulkdorlardan Xoja Ahrorning 1300ga yaqin yer-mulki bo‘lgan. Bu mulklarning ayrimlari 300 qo‘shga teng bo‘lgan.

Bosh hukmdor tomonidan yirik mulk egalari biron xizmati uchun tarxonlik yorlig‘i berish keng tarqalgan. Tarxonlik yorlig‘ini olgan mulkdorlar, asosan barcha soliq, to‘lov va majburiyatlardan ozod qilingan. Tarxonlik yorlig‘i, odatda, amirlar, beklar, saroy amaldorlari, sayyidlar va boshqa yuqori tabaqa vakillariga berilgan. Bunday yorliqni olgan mulkdor ismiga tarxon so‘zi qo‘shib aytilgan.

Tarxonlarning aksariyati juda boy bo‘lgan. Masalan, bu davrda Hirot atrofidagi mulkdor Darveshali Tarxon, Samarqand va Buxoro atrofidagi juda katta yerlar Abuali Tarxon qo‘lida to‘plangan edi. Bobur Abuali Tarxonning shohona hayotini tasvirlar ekan, uning hashamatli saroyi, xizmatidagi uch ming kishidan iborat xizmatkoru navkarlari, o‘tkazgan dabdabali to‘y-tomoshalari, bergan qimmatbaho sovg‘a-salomlari va xalqqa qilgan jabr-zulmlari to‘g‘risida yozadi.

Temuriylar hukmronligining so‘nggi davrida Buxoro, Samarqand, Shahrisabz va boshqa viloyatlarning dehqonlaridan hamda shahar aholisidan yig‘iladigan davlat daromadlarining anchagina qismi tarxonlar qo‘lida to‘planib, Movarounnahrda ular g‘oyat katta kuchga aylangan edi. Mamlakatning siyosiy hayotida tarxonlarning nufuzi kuchli bo‘lib, ular juda katta siyosiy huquqdan foydalanar edilar. Hatto o‘zaro nizolar vaqtida tarxonning qo‘llab-quvvatlashi birorta viloyat hokimining taqdirini belgilashda ba‘zan hal qiluvchi ahamiyat kasb etardi.

XV asrda ham avvalgi davrlardagidek juda ko‘p yer-suv masjid, madrasa, xonaqoh, maqbara va mozorlarga birlashtirilib, bunday yerlar mulki vaqf deb atalgan. Ma‘lumki, Amir Temur va Temuriylar hukmronligi davrida Movarounnahr va Xurosonda katta-katta dehqonchilik yerlari vaqf qilingan. Odatda, yer va suvdan tashqari, ko‘plab do‘kon, korxona, tegirmon, objuvoz, bozor, karvonsaroylar ham vaqf qilinib, ulardan tushgan daromad masjid, madrasa, shifoxona va xonaqohlarning ta‘miri, jihozi, mutavalli, mudarris, tabib va talabalarga beriladigan nafaqalar hamda langarxona (musofirxona) va shifoxonalarning kundalik ehtiyoji (oziq-ovqat, yoqilg‘i va yoritgichlari) uchun sarf etilgan.

Dehqonchilik yerlarining muayyan qismi qishloq aholisining umumiy tasarrufida bo‘lgan. Bunday yerlar qishloq to‘plari yoki jamoalarning mulki hisoblangan. Shubhasiz, bunday shakldagi jamoa yerlari mulkchilikning qadimiy turlaridan bo‘lib, ular ko‘proq suvga tanqis tog‘ va tog‘oldi hududlarida bir muncha keng tarqalgan edi. Bunday jamoaviy mulkchilik, odatda, kam suvli tog‘ jilg‘alarining suvini jamg‘arish yoki yerosti suvlarini yer yuziga chiqarish uchun qishloq jamoalarining kuchi bilan barpo etilgan o‘ta mashaqqatli va murakkab suv inshootlari – qulfli hovuzlar va korizlar vositasida o‘zlashtirilgan yerlarda vujudga kelgan. Mulchilikning bunday turi, shubhasiz, Temuriylar hukmronligi davrida unchalik keng tarqalgan bo‘lmasada, har qalay mavjud edi.

XV asrda Movarounnahr va Xurosonda yer egalari – dehqon, ekin maydonlariga ishlov beruvchilar muzoriy deb yuritilgan. Muzoriylar, ya‘ni

ziroatchilar qishloqning mehnatkash tabaqasi bo‘lib, ular to‘rt guruhga bo‘lingan: davlat yerlarida yashovchi muzoriylar, o‘z yeriga ega bo‘lgan dehqonlar; vaqf mulklarida yashovchi muzoriylar. Shahriylar, mulkdorlarning yerlarini ishlovchi muzoriylar.

Muzoriy davlat yoki vaqf yerlarida ham, tarxon yoki suyurg‘ol egalari kabi yirik mulkdorlarning yerlarida ham yollanma ziroatchi bo‘lib dehqonchilik qilgan. Uning hosildan oladigan hissasi yer egalari yerdan tashqari, urug‘lik, omoch, ho‘kiz, ot-arava kabilarni berganiga qarab belgilangan. Qanday yerda dehqonchilik qilishdan qat’i nazar, muzoriy hamma vaqt soliqlarni to‘lar va majburiyatlarni o‘tar edi.

Xulosa qilib aytganda, Amir Temur va temuriylar hukmronligi davrida yerga egalik qilish tizimi aniq tartibga solingan bo‘lib, u davlat yerlarining ustunligi bilan ajralib turadi. Bu davrda yer mulkchiligi **mulki devoniy, xususiy mulk, vaqf yerlari va jamoa yerlari** kabi shakllarda rivojlangan. Ayniqsa, suyurg‘ol va tarxonlik tizimlari davlat boshqaruvi hamda harbiy xizmatni rag‘batlantirishda muhim vosita bo‘lib xizmat qilgan.

Yer munosabatlari orqali davlat iqtisodiyoti mustahkamlanib, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi rivojlangan. Shu bilan birga, dehqonlar – muzoriylarning mehnati ushbu tizimning asosiy tayanchi bo‘lgan. Umuman olganda, temuriylar davrida shakllangan yerga egalik qilish tizimi o‘sha davr jamiyatining iqtisodiy va ijtimoiy tuzilishini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Амир Темур солномаси/Муҳаммад Али; маъсул муҳаррир А.Умаров; Халқаро Амир Темур жамғармаси. – Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008. – 52 б.
2. Temur tuzuklari//Forschadan A.Sog‘uniy va H.Karomatov tarj:B.Ahmedov tahrir. ostida/. –T.: Nashriyot-matbaa birlashmasi, 1991. -144 b.
3. Amir Temur jahon tarixida. «Sharq» nashriyot-matbaa konserining Bosh tahririyati. Toshkent -1996.

ДРЕВНИЕ ОРОСИТЕЛЬНЫЕ СИСТЕМЫ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: ПРОБЛЕМЫ ПРОИСХОЖДЕНИЯ И ЭВОЛЮЦИИ

Абдукаюм Абдукадиров
доцент АФ НИТУ МИСИС,
кандидат исторических наук,
E - mail: slavegun@mail.ru
тел: +998935547287

Лариса Ким
доцент АФ НИТУ МИСИС,
E - mail: slavegun@mail.ru
тел: +998 99 486 05 77

Аннотация

Статья посвящена исследованию формирования и развития ирригационных систем в бассейне Амударьи и Сырдарьи в древности. На основе археологических, исторических и историко-географических данных рассматриваются особенности строительства магистральных каналов, их роль в освоении земель и развитии земледелия в оазисах Центральной Азии. Особое внимание уделяется социально-экономическим условиям создания крупных гидротехнических сооружений, требовавших централизованной организации труда и мобилизации значительных людских ресурсов.

Ключевые слова: Амударья, ирригация, древние оросительные системы, Хорезм, магистральные каналы, древнее земледелие, гидротехнические сооружения, водные ресурсы, историческая география, археология Центральной Азии.

Система искусственного орошения, основанная на водном междуречье региона – Амударьи и Сырдарьи, функционировала на территории, часть ареала которой соответствует современной территории Республики Узбекистан. Наряду с ирригационными системами древнего Египта и Месопотамии, где определяющую роль играли Нил, Тигр и Евфрат, использование вод этих рек стало ключевым фактором формирования экономической структуры древних обществ Средней Азии. Именно наличие развитой ирригационной сети на землях современных оазисов Хорезма, Бухары, Самарканда и Ферганы показало масштабы земледельческого производства, определило характер расселения населения и стимулы формирования устойчивых аграрных центров. Кроме того, развитие оросительных систем оказало существенное влияние на сдерживание материальной культуры, социально-экономических отношений и религиозно-мировоззренческих представлений древнего населения, входящих сегодня в состав Узбекистана.

В древнейшей историко-географической традиции Амударья упоминается под различными наименованиями. В текстах «Авесты» река изменилась под именами Раха, Ранха или Аранха. В античной историографии, начиная с Геродота, она фигурирует под названием Аракс. Вероятно, данное обозначение возникло потому, что древнегреческие географы перенесли на малоизвестное местное название созвучный и более известный им гидроним кавказской реки Аракс [1, 64-65].

Согласно свидетельству Геродота, Аракс (Амударья) разделялся на альтернативные каналы и имел около сорока устьев, теряющихся в болотистых низших цивилизациях; Лишь одна из его рукавов, протекая по местности, впадала в Каспийское море. Возможно, реальность данного русла относится к более раннему историческому периоду, а сведения античного автора, по-видимому, отражают древние устные предания.

После походов Александра Македонского античные авторы уточнили местные названия Амударьи, назвав ее Оксом. Современное название реки сформировалось значительно позже и, согласно мнению, связано со средневековым названием города Амул (или Амуль), расположенного в районе современного Чарджоу.

Источники древней истории Сырдарьи содержат значительно меньшее количество обнаружений. В античной географической традиции среднее значение этой реки обозначалось как Танаис. Данное название, вероятно, было перенесено по аналогии с гидронимом принципа реки Дон, переданным грекам под тем же именем. Наличие двух рек с названием Танаис – направления и среднеазиатской – было отмечено во II в. н. э. греческим историком Аррианом [2, 132].

Арриан также сообщает о другом названии Сырдарьи – Яксарте. В переводе с древнеиранского языка данный гидроним означает «истинный жемчуг». Судя по источникам, это название бытовало среди населения, жившего в среднем течении реки, в районе между современными городами Худжандом и Ташкентом. В письменных источниках обнаружено также имя Силис, которое связано с племенами скифского круга, прежде всего сако-массагетскими методами. Предполагается, что именно от этого наименования происходит элемент «сыр» в современном гидрониме Сырдарья.

Как и в большинстве регионов древнего Востока, в Средней Азии хозяйственная система представляла собой искусственное орошение. Письменные источники и археологические данные свидетельствуют о существовании различных форм ирригации, применения которых природно-географические положения отдельных районов [3, 64-66].

В горных сферах широко применялось так называемое ручное орошение. Вода для полива поступала из горных потоков, образующихся в результате таяния снега.

На территориях ограничений преобладало речное орошение, основанное на использовании крупных вод и их притоков. В основном русел прокладывались оросительные контуры, которые в ряде случаев имели очень своеобразную конфигурацию, что было обусловлено особенностями рельефа.

В предгорных обстоятельствах применена система корезного орошения. Это сеть подземных водосборных галерей, предназначенных для вывода грунтовых вод на поверхность. Такие водозаборники снабжались вертикальными шахтами – смотровыми колодцами, расположенными на определенном расстоянии друг от друга. По свидетельству античного историка Полибия, в эпоху персидского владычества подобный порядок, как правило, строился за счет средств богатых лиц. Земельные участки, орошаемые посредством корезов, передавались их владельцам в пользование на длительный срок[4, 24].

В дельтах крупное земледелие часто основывается на сезонных паводках. Население в степени экономии зависело от уровней и силы половодья. На начальном этапе разработки ирригационной техники люди еще не располагают возможностями для полного регулирования речного стока и создания крупных паводковых каналов. Поэтому в основном используется вода боковых дельтовых протоков.

Воды разливов накапливались в тяжелых состояниях рельефа либо удерживались с помощью земляных валов. Подобный способ сохранения достаточного количества влаги для выращивания основных сельскохозяйственных культур, таких как просо, ячмень, кунжут и пшеница было не всегда достаточен. В предгорных условиях также применялся сбор вод селевых потоков и родников, что обеспечивало достаточную влажность воздуха для разделения зерновых культур.

Однако подобные участки имели ограниченную площадь, особенности рельефа предгорных зон не влияли на скорость системы ирригации. Возникновение орошаемого земледелия в Средней Азии относится к периоду перехода от материнского рода к отцовскому, то есть к эпохе распространения бронзы. В этот период искусственное орошение посевных площадей осуществлялось путем создания искусственных бассейнов в низовьях горных ручей и селевых потоков, а также на разливах боковых протоков крупных рек [5, 8].

Подобная картина фиксируется археологическими и историческими данными в различных регионах Средней Азии – в районах Копетдага, Южной Туркмении, Ферганской долине, а также в Хорезмском и Бухарском оазисах. Родовые и племенные объединения выступали организаторами и защитниками орошаемых оазисов. В религиозной традиции региона, например, в древнейших записях «Авесты», труд земледельца и ирригационные работы рассматривались как священное и богоугодное занятие.

Наиболее интенсивное развитие ирригационных систем наблюдения произошло в бассейнах крупных рек и горных потоков – Амударьи, Сырдарьи, Зарафшана, а также ведущих ферганских рек. Каналы также проложены вдоль древних, постепенно исчезающих русел рек, где раньше жили первобытные земледельцы, использовавшие воды сезонных разливов.

Сооружение крупных оросительных систем, способных непосредственно отводить воду из крупных рек, не могло осуществляться исключительно силами отдельных хозяйств или локальных общин. Масштаб подобных гидротехнических проектов предполагал значительную концентрацию людских и материальных ресурсов, а также наличие координирующего центра управления. В условиях древневосточных обществ такую функцию, как правило, выполняла государственная власть, организующая работы по строительству и поддержанию ирригационных сооружений. Поэтому создание магистральных каналов и крупных распределительных сетей требовало централизованной мобилизации населения – как свободных общинников, обязанных участвовать в общественных работах, так и различных категорий зависимого населения, включая военнопленных и рабов. Подобная система коллективного труда была характерна для ранних государств Средней Азии, где ирригация выступала основой земледельческого производства и, следовательно, важнейшим элементом хозяйственной и политической организации общества [6, 112;33].

На ранних этапах рабовладельческого периода технические средства подъёма воды ещё практически не применялись. Отсутствие развитых водоподъёмных механизмов – таких как водяные колёса или более поздние сакии – означало, что система земледелия была тесно связана с естественным гидрологическим режимом рек. Вследствие этого хозяйственная деятельность земледельческих поселений в значительной степени зависела от сезонных колебаний уровня воды, прежде всего от летних паводков крупных рек, питаемых таянием горных ледников и снегов. Именно в период паводков создавались условия для отвода воды в оросительные каналы, что требовало точного расчёта расположения водозаборных сооружений и постоянного поддержания каналов в рабочем состоянии.

Первые магистральные каналы древнего Хорезма, сформировавшиеся в ранний период развития ирригации, отличались значительными размерами и протяжённостью. По данным археологических исследований Хорезмской экспедиции, длина отдельных главных каналов могла достигать 60–70 км, что свидетельствует о высоком уровне организационных и инженерных возможностей древнего общества. Ширина русла таких каналов, как правило, составляла около 30–40 м, тогда как их глубина оставалась сравнительно небольшой. Подобные параметры объясняются особенностями гидрологического режима Амударьи и применением относительно простых землеройных технологий. Каналы прокладывались с минимальным уклоном,

позволяющим обеспечивать самотечное движение воды на значительные расстояния без использования специальных подъемных устройств.

Археологические и историко-географические исследования показывают, что подобные магистральные каналы становились основой целых ирригационных систем, вокруг которых формировались земледельческие районы, поселения и укрепленные центры. Таким образом, развитие крупномасштабной ирригации в Хорезме не только обеспечивало стабильное сельскохозяйственное производство, но и способствовало формированию сложной социальной структуры, укреплению государственной власти и возникновению ранних городских центров в дельте Амударьи [7, 233].

Древние ирригаторы исходили из расчёта, что уровень воды в каналах должен располагаться близко к схеме разлива реки и не находиться ниже поверхности орошаемых участков. Это параллельно свободное поступление воды на поля. Однако широкие и неглубокие каналы способствовали интенсивному испарению воды, из-за чего она не всегда достигала удаленных поливных территорий. В более поздний период началось более глубокое понимание того, что стало основой структуры ирригационной сети.

В бассейне Зарафшана ранние земледельческие культуры сильно повлияли на нижние участки древних каналов и протоков. Крупные горные потоки Ферганской долины – Исфара, Сох, Куvasай и другие – в древности достигли Сырдарьи. Впоследствии их воды стали отводиться в сторону от основного русла, что привело к образованию веерообразных оросительных систем.

Археологические исследования последних масштабов свидетельствуют о том, что крупные ирригационные работы на территории современного Узбекистана проводились уже в VI–IV вв. до н. э.

Проведённый анализ исторических, археологических и историко-географических данных позволяет сделать вывод о том, что развитие ирригации в бассейне Амударьи являлось одним из ключевых факторов формирования ранних земледельческих цивилизаций Центральной Азии. Уже в глубокой древности население оазисов выработало сложные формы использования водных ресурсов, основанные на строительстве разветвлённых оросительных систем, позволявших эффективно использовать сезонные паводковые воды крупных рек. Именно ирригация обеспечивала устойчивость сельскохозяйственного производства в условиях климата региона и способствовала формированию устойчивых земледельческих поселений.

Одновременно развитие ирригационных систем оказывало существенное влияние на социально-экономические отношения. Владение водой и контролем над каналами становилось важнейшим фактором хозяйственной и политической власти, а распределение орошаемых земель определяло структуру землевладения и формы зависимости населения. В этой связи ирригация выступала не только техническим, но и социально-

экономическим механизмом, определявшим характер развития ранних обществ региона.

Таким образом, ирригационные системы бассейна Амударьи следует рассматривать как один из фундаментальных элементов исторического развития Центральной Азии. Их формирование и совершенствование на протяжении многих веков обеспечивало устойчивое существование земледельческих оазисов, способствовало развитию городских центров и становлению ранних государственных образований, что в совокупности определило специфику исторического и культурного развития региона.

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Геродот. История. «История»: ОЛМА-ПРЕСС Инвест; 2004
2. Арриан. Поход Александра. Изд-во Академии наук СССР. Ленинград, 1962.
3. Толстов С. П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. – М., 1948.
https://static.iea.ras.ru/books/Tolstov_Drevny_Horezm.pdf
4. Polybius. The Histories. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1922. – Vol. IV. Book X, 28.
5. Āmū Daryā – Encyclopaedia Iranica.
<https://www.iranicaonline.org/articles/amu-darya-gk>
6. Толстов С. П. Древний Хорезм. – М., 1948; Гулямов Я. Г. История орошения Хорезма. – Ташкент, 1957; Wittfogel K. Oriental Despotism. – New Haven, 1957.
7. Гулямов Я. Г. История орошения Хорезма с древнейших времён до наших дней. – Ташкент: АН УзССР, 1957.

ISLOM DINIDA TABIATGA BO‘LGAN MUNOSABATNING TALQINI

Dilfuza Muxammadinovna Nasretdinova

“University of Business and Science” «Ijtimoiy fanlar» kafedrası dotsenti, tarix fanlari nomzodi.

e-mail: nasretdinova.dilfuza@mail.ru

Тел: +998 99 491 24 76

Annotatsiya

Ushbu maqolada islom dinining muqaddas manbaasi bo‘lgan Qur’oni Karimda yer va suv hamda tabiatdagi jonivorlarga nisbatan bo‘lgan munosabat qay tarzda bo‘lishi kerakligi va texnologiyalar davrida tabiatga bo‘lgan munosabanning yomonlashish holati kuzatilyotganligi hamda unung natijasida insoniyat suv tanqisligi, iqlimning global isishi kabi juda kata muammolarga duch

kelayotganligi hamda ushbu muammolarni yechish yo‘lidagi sa’y-harakatlar haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: *Cheksiz ne‘mat, yer, suv, isrofgarchilik, daraxt ekish, hayvonlarga rahm-shafqat ko‘rsatish, ekologik xilma-xillikni saqlash, tabiatga chiroyli munosabat bildirish, kelajak avlod, hadisi sharif, Qur’oni karim, ekologik barqarorlik va tabiatni muhofaza qilish.*

Inson xoliq tomonidan yaratilgan barcha narsalarning eng sharaflisi hisoblanadi. Unga yaratgan tomonidan cheksiz ne‘matlar berilgan. Yaratganning o‘zi bu ajoyib olamni inson manfaatlari uchun xizmat qiladigan qilib qo‘di. Muqaddas manbamiz Qur’oni karimda ijtimoiy munosabatlar, ta’lim, sog‘liqni saqlash bilan bir qatorda atrof-muhit va tabiatga nisbatan munosabat masalalari ham yoritilgan. Islom dini ta’limotida inson va uni qurshab turgan tabiat o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi aniq ko‘rsatmalar aks etgan. Tabiat - bu yaratgan tomonidan insonlarga ato etilgan mo‘jizalaridan biri hisoblanadi. Qur’oni Karimda yer, osmon, suv boshqa tabiiy hodisalar ham Allohning yaratgan mahluqotlari hisoblanib, ularni asrash hamda isrof qilmaslik o‘zi yashayotgan zaminga nisbatan chiroyli munosabat bildirishga buyrilgan. Mazkur hodisa musulmonlarni tabiatga nisbatan ehtiyotkarona va mas’uliyat bilan munosabatda bo‘lishga undaydi.

Islom dini insonni yer yuzidagi mavjudotlarga nisbatan mas’ul va adolatli bo‘lishga chaqiradi. Payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v) hayotlari davomida daraxt ekish, hayvonlarga rahm-shafqat ko‘rsatish ularni qiynamaslik, suvni tejash, tuproq va havoni ifloslantirmaslik kabi ekologik xatti-harakatlarni amalga oshirishda boshqalarga o‘rnak bo‘lganlar va saxobalarga o‘z pand-nasihatlarini qilganlar. Ushbu masalada ota-bobolarimiz juda ham omonatdor bo‘lganliklarini ta’kidlab o‘tish joiz. Bahor kelishi bilan har bir xonadonda turli hil daratlar nihollari ekilishi, holilarga xilma-xil chiroyli gul ko‘chatlari ekilganligi fikrimizni dalili hisoblanadi. Tabiatni toza saqlash, suv va boshqa resurslarni isrof qilmaslik, chiqindilarni to‘g‘ri boshqarish Islom axloqining ajralmas qismi hisoblanadi. Tabiat bilan muomala qilish – bu nafaqat ekologik masala, balki iymon bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan, sabr, rahm-shafqat va adolat tamoyillariga asoslangan ma’naviy burchdir. Islom ta’limotida, inson yer yuzining egasi emas, balki Alloh tomonidan tayinlangan xalifa - ya’ni boshqaruvchidir. Bu maqom insonga tabiat ustidan mutlaq hukmronlik huquqini bermaydi, balki mas’uliyat va javobgarlikni yuklaydi. Qur’oni Karimda shunday deyiladi: *“U sizlarni Yerda xalifa qildi”* [1,47]. Ushbu oyat insonning tabiat oldidagi diniy majburiyatini yuklaydi. Faqatgina tabiatdan adolatli va ehtiyotkorlik bilan foydalangan inson Alloh oldida xalifa maqomini munosib bajargan hisoblanadi. Aks holda, tabiatga yetkazilgan zarar omonatga xiyonat sifatida baholanadi. Payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v) suvni ishlatishda va tabiat bilan munosabatda xushxulqlik bo‘lganliklari manbalarda keladi. Ushbu sunnat amallar zahirida yer va undagi barcha ne‘matlarini kelajak avlodlarga pok holatda saqlash va yetkazish masalasi yashiringan.

Allohu taolo aytadi: “Ichadigan suvinglarga qaramaysizlarmi-ko‘rmaysizlarmi `tafakkur qilmaysizlarmi” – deb voqea surasida aytgan. Haqiqatda tafakkur qiladigan bo‘lsak osmondan yomg‘ir yoqqanda har bir tomchini bittadan farishta olib tushar ekan. Shuning o‘zidan ham bilib olsak bo‘ladiki, yaratgan biz insonlar uchun qanchalik mehribon va rahmli bo‘lgan zotdir. Rasululloh suv tufayli do‘zaxga kiradigan kishi jannatiy bo‘lganligini xabarini berganlar. Saxroda bir ayol chanqab turgan itga oyoq kiyimi bilan chuqurgagi suvdan olib ichirganligi uchun jannatiy bo‘lganligini aytganlar. U ayolning gunohlari qancha ko‘p bo‘lmasin shu amali uchun jannatiy bo‘lganligi jonivorlarga qanday munosabatda bo‘lish kerakligi haqidagi bilimlarni olamiz. Payg‘ambarimizdan eng savobli qaysi amal deb saxobalar so‘rashganga suv tarqatish deb javob bergan ekanlar. Buyuk faqih olim Abdulloh ibni Muborakdan bir bemor kishi borib so‘rabdilar-”Meni oyog‘imga bir yara chiqqan edi va undan tinmay qon oqib turardi. Men ko‘p tabiblarga bordim dorilarni qilishimga qaramay yaram tuzalmayapti. Menga nima maslahat berasiz deb so‘radi. Shunda Abdulloh ibni Muborak sen suvsiz aholini oldiga borib u yerdan suv chiqarib aholini suv bilan ta‘minla. Shunday qilsang yarang tuzalib ketishi mumkin”-dedi. U kishi bir qishloqqa borib faqih olimni aytganini qilgandan keyin uning yaralari tuzalib ketgan ekan. Har gal biror jangga qo‘mondon tayinlaganlarida, avvalo uni shaxsiy hayotida Allohdan taqvodor bo‘lishga chaqirar, so‘ngra bu taqvoni o‘z qo‘shiniga ham o‘rgatishni buyurar edilar. Shundan so‘ng shunday der edilar:”Allohning nomi bilan, Uning yo‘lida yuringlar. Xiyonat qilmanglar, chunki hayvonlar ham Alloh taoloning yaratgan mahluqoti hisoblanadi. Ular insonlarga berilgan yaratganning omonati bo‘lib ularni parvarishlashda mehribonlik bilan munosabatda bo‘lish lozim. Bundan tashqari ularni boqishni ham o‘z odoblari haqida islom g‘oyalarida aytib o‘tilgan. Masalan, kim uyida hayvonlar va parrandalarni parvarish qilsa doimiy ularni oziq-ovqati va suv bilan ta‘millshga e‘tibor qaratishi aks holda ularni urush yoki och qoldirish gunoh amallardan ekanligi ta‘kidlab o‘tiladi.

Muqaddas manba bo‘lgan Qur‘oni Karimda suvning naqadar ulug‘ ne‘mat ekanligi bir necha oyatlarda bayon etilgan. Alloh taolo shunday marhamat qiladi: “Va har bir tirik narsani suvdan qildik. Nahotki imon keltirmasalar?!”. Bu oyat suvning barcha tirik mavjudot uchun asosiy hayot manbai ekanligini yaqqol ko‘rsatib beradi. Boshqa bir oyatda esa: “U osmondan suv tushirib, u bilan barcha o‘simlik navlaridan undirib chiqaradi...” deb marhamat qilinadi. Bu oyatlar suvning nafaqat inson, balki butun borliq, o‘simliklar va hayvonot olami uchun ham muhim ahamiyatga ega ekanligini ta‘kidlaydi. Payg‘ambarimiz Muhammad sollallohu alayhi vasallamning hadislarini ham suvdan to‘g‘ri foydalanishga targ‘ib qiladi. Ul zot hatto tahorat olayotganda ham suvni isrof qilmaslikka chaqirganlar. Rivoyatlarda kelishicha, Payg‘ambarimiz sollallohu alayhi vasallam bir sa‘ (taxminan 3,5 litr) suv bilan g‘usl qilganlar va bir mudd (taxminan 0,8 litr) suv bilan tahorat olganlar[2,20]. Bir kuni Sa‘d roziyallohu anhuning tahorat olayotib, suvni ko‘p ishlatayotganini ko‘rib: “Bu qanday isrof?” dedilar. Sa‘d: “Tahoratda ham isrof bo‘ladimi?” deb so‘raganlarida, Payg‘ambarimiz sollallohu alayhi

vasallam: “Ha, hatto oqib turgan daryoning bo‘yida bo‘lsang ham”, dedilar. (Imom Ahmad va Ibn Moja rivoyati). Bu hadis suvdan foydalanishda haddan oshmaslik, hatto mo‘l-ko‘l bo‘lgan sharoitda ham tejankor bo‘lish zarurligini ta’kidlaydi. Inson organizmining 70 foizi suvdan iborat ekanligini o‘zi ham u hayoti davomida ko‘p suvdan foydalanishini anglatadi. Hozirgi paytda musulmon kishisi suv resurslaridan isrof qilmay unumli foydalanishga e’tibor qaratishi lozim. Yaratgan in’om etgan ne’matlarga nisbatan isrof qilmaslik hamda uni ifloslantirmaslik kelajak avlodga sof holda yetkazish tamoiyili asosida munosabatda bo‘lish zarur. Qiyomat qoyimda ham bandalar yaratgan bergan ne’matlarga qanday munosabatda bo‘lganligi haqida so‘ralarishi manbaalarda keltirilgan.

Yer-Allohning bandalariga bergan muqaddas omonatdir. Undan oqilona foydalanish buyurilgan, biroq zarar yetkazish, isrof va fasod qilish qat’iyan taqiqlanadi. Qur’onda ta’kidlanishicha: *“Yer yuzida isloh qilingandan so‘ng fasod qilmanglar”*. Shu bois, Islom dinida tabiatni muhofaza qilish nafaqat ekologik yoki ijtimoiy burch, balki diniy va ma’naviy vazifadir. Islom dini ta’limotida inson va tabiat o‘rtasidagi muvozanatni saqlashni, tabiatni asrashni, undan oqilona foydalanishni va har bir musulmonni bu borada mas’uliyatli bo‘lishga chaqiradi. Bu esa ekologik barqarorlik va tabiatni muhofaza qilishga doir muhim diniy ta’limotdir. Islom dini tabiatni inson hayoti uchun eng muqaddas ne’matlardan biri sifatida qaraydi, inson va Alloh o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga soladi, balki inson va atrof-muhit o‘rtasidagi munosabatlarga ham alohida e’tibor beradi. Atrof-muhit - bu Allohning yaratgan mo‘jizalari va omonatidir. Shu bois, musulmonlar uchun tabiatni asrash nafaqat ekologik, balki diniy, ma’naviy va axloqiy burch hisoblanadi.

Qur’oni Karim va hadislar tabiatni Allohning oyatlari va amonati sifatida ta’riflaydi. Yer, suv, osmon, daraxtlar va hayvonlar inson uchun berilgan ne’matlar bo‘lib, ular inson tomonidan qadrlanishi va asrab-avaylanishi kerak. Qur’onda ko‘p joylarda tabiatdagi mavjudotlar orqali Allohning buyukligi, qudrati va mehribonligi ko‘rsatilgan. Masalan, “Yer, osmon va ular orasidagi barcha narsalar Allohning ixtiyoridadir”[3,15]. Shunday ekan, har bir musulmon uchun tabiatga hurmat bilan munosabatda bo‘lish diniy majburiyatdir. Islomda atrof-muhitni ifloslantirish, tabiatni buzish yoki resurslarni isrof qilish “fasod” (buzg‘unchilik) deb hisoblanadi va Qur’onda qat’iyan taqiqlangan. Qur’onda “Isrof qilmay yeb ichinglar, Albatta, Alloh isrof qiluvchilarni yaxshi ko‘rmaydi” deyiladi. Bu diniy ta’limot musulmonlarni tabiiy resurslardan oqilona foydalanishga, chiqindilarni kamaytirishga, suv va boshqa ne’matlarni tejashga undaydi. Atrof-muhitni asrash - bu musulmonning Alloh oldidagi burchi va savobli amali hisoblanadi. Hech shakshubha yo‘qki, hozirgi kunda atrof-muhitni muxofaza qilish asrimizning eng muhim muammolaidan biri bo‘lib turibdi. Bu muammo o‘zining insoniyatga keltirishi mumkin bo‘lgan yomon oqibatlari bo‘yicha yadro halokatidan kam emas. Albatta, texnologiya sohasidagi taraqqiyot, yangi energiya manbaalarining kashf etilishi, yangi ma’danlar va kimyoviy moddalarning paydo bo‘lishi, oqibatini o‘ylamay, tabiatdagi jarayonlarga aralashuv kabi holatlarning barchasi atrof-

muhitni muxofaza qilish borasida nihoyatda tashvishli vaziyatni vujudga keltirdi. Tabiiyki, mazkur muammo butun olamdagi yuz millionlab musulmonlarni ham, Islom ulamolarini ham tashvishga solmoqda.

Shu o‘rinda insoniyat uchun zarur bo‘lgan ma‘naviylik, sabr va rahm-shafqat - tabiatni himoya qilishning asosiy tamoyillari ekanligini ta‘kidlash joiz. Islom dini tabiatni himoya qilishni faqat tashqi qiyofada emas, balki ichki ma‘naviy fazilat sifatida ham ko‘radi. Sabrlilik, rahm-shafqat va adolat - bu tamoyillar barcha jonli mavjudotlarga nisbatan bo‘lishi kerak deb uqtiradi[4,105]. Har bitta narsaning Alloh tarafidan o‘ziga xos zamon va makonda yaratilishi belgilab qo‘yilgan. Alloh taolo Qof surasining 9-11-oyatlaida shunday marxamat qilgan:”Va osmondan baraka suvini tushirdik hamda u bilan bog‘-rog‘larni va don-hosilini o‘stirdik. Va zich mevali shingillari bor xurmolarni ham. Bandalarga rizq qilib. Va u (yomg‘ir) bilan ulkan shaharni tiriltirdik”[5,145]. Bu oyatlardan bilamizki, nabotot olami bandalar uchun rizqdir, bandalar esa o‘z rizqlarini ehtirom qilishlari hamda ular uchun shukur keltirishlari, nabotot olamiga nisbatan to‘g‘ri muomalada bo‘lishlari lozim. Shu bilan birga, atrof-muhitni muhofaza qilish jamiyatda barqarorlik, sog‘lom hayot va kelajak avlodlarga sog‘lom tabiat qoldirishga xizmat qiladi. Musulmonlar o‘z qadriyatlariga tayanib, atrof-muhitni himoya qilishda faol ishtirok etishi lozim. Ushbu ishni amalga oshirishda esa musulmonlar islom g‘oyalariga to‘liq amal qilishlari hamda o‘zlarida shukronalik fazilatlarini shakllantirishlari lozim hisoblanadi. Shu bilan birga ekologik madaniyatga kundalik hayotda amal qilishlari bugungi kunnig dolzarb masalalaridan hisoblanadi.

Dunyodagi qurg‘oqchil iqlimga ega mamlakatlarda qishloq xo‘jaligi suvning eng katta iste‘molchisi hisoblanadi. Shu sababli, bu sohada suvni oqilona boshqarish juda muhimdir. Islom ta‘limotlari ushbu sohaga ham tegishlidir. Dunyo mamalakatlarida hozirda suvni tejab ishlatish amaliyotlari qo‘llanilmoqda. Jumladan samarali sug‘orish usullari: Tomchilatib sug‘orish, yomg‘irilatib sug‘orish kabi suvni tejaydigan zamonaviy sug‘orish texnologiyalarini joriy etish bir qadar suvni tejash imkonini bermiqda. Aksar davlatlarda suv tanqisligi muammosi ko‘zga tashlanmoqda[6,133]. Masalan, Afrika materigida joylashgan ko‘plab davlatlar aholisi toza suv yetishmovchiligi muammosidan hozirgi kunda aziyat chekishmoqda. Ko‘plab mamlakatlarda ekin tanlash amaliyoti yo‘lga qo‘yilmoqda: Suvga kam talabchan ekinlarni ekishga ustuvorlik berishga ahamiyat qaratilmoqda. Chunki ko‘plab davlatlarga yaqin kelajakda suv tanqisligi muammosi xavf solmoqda[7,75]. Shu bilan birga suv zaxiralarini boshqarish daryolar, kanallar va ariqlardagi suvni to‘g‘ri taqsimlash va yo‘qotishlarning oldini olish. Suv omborlari qurish orqali suvni saqlash va undan samarali foydalanish ustuvor vazifa sifatida qaralmoqda.

Jumladan O‘zbekiston respublikasida ham mavzuga oid qator islohotlar o‘tkazildi. Hozirda tuproq unumdorligini oshirish orqali ekinlarning suvga bo‘lgan talabini kamaytirish masalasi ham dolzarb muammolardan hisoblanib, buni ham mutaxassislar yechimini topishga harakat qilmoqdalar. Tabiatga ehtiyotkorona

munosabatda bo‘lish dunyoviy, balki diniy mas’uliyatni ham oshiradi. Islom dini tabiatni himoya qilishni ichki ma’naviy fazilat – insondagi sabr, rahm-shafqat va adolat tamoyillariga asoslangan burch sifatida ko‘radi. Shu tamoyillar orqali musulmonlar ekologik muammolarga nafaqat texnik, balki ma’naviy yechim topadilar. Atrof-muhitni muhofaza qilish esa jamiyatda barqarorlik, sog‘lom hayot va kelajak avlodlarga sog‘lom tabiat qoldirishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Islom dini atrof-muhitni asrashni muqaddas va muhim mas’ala deb biladi. Har bir musulmon tabiatga nisbatan yuqori darajada javobgarlik his qilishi lozim. Tabiatni himoya qilish, undan oqilona foydalanish, isrof va buzg‘unchiliklardan tiyilish - musulmonning diniy va ma’naviy burchidir. Shu yo‘l bilan ular dunyoviy ekologik harakatlarga kuchli diniy asos bilan hissa qo‘shadi va kelajak avlodlarga sog‘lom, toza tabiat qoldirishga xizmat qiladi. Shunday ekan, Islom dinining ushbu chuqur ta’limotlari asosida musulmonlar bugungi kunda iqlim o‘zgarishi, ekologik buzilishlar va resurslarning isrof qilinishi kabi global muammolarga qarshi kurashda faol ishtirok etishlari zarur. Bu orqali ular nafaqat o‘z diniy burchlarini ado etadilar, balki kelajak avlodlar uchun sog‘lom, toza va barqaror muhit qoldirishga ham beqiyos hissa qo‘shadilar.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Qur’oni Karim – O‘zbekiston Musulmonlari Idorasi tarjimasi, Toshkent, 2018-yil. (Atrof-muhit, tabiat va Allohning oyatlari haqida asosiy manba.)
2. Yusuf al-Qaradavi. “Islom va atrof-muhit” – Beyrut: Al-Resalah Publishers, 2001-yil.. B.20.
3. Xudoyberganov S. Islom va atrof-muhit: Qur’on asosida ekologik qadriyatlar // “Islom falsafasi” ilmiy jurnali. – 2021. – №2. – B. 45–52.
4. Imom Buxoriy. “Al-Jome’ as-Sahih” (Buxoriy hadislar to‘plami) – Hadislar tarjimasi, Toshkent, 2005-yil. (*Daraxt ekish, hayvonlarga rahm-shafqat, suvni tejash haqida hadislar.*)
5. Abdul Majid Zindaniy. “Qur’oni Karimdagi ilmiy mo‘jizalar” – Riyoz: Islamic Research Academy, 2003-yil. (Tog‘lar, suv, shamol, o‘simliklar va boshqa tabiiy unsurlar haqida.)
6. Fazlur Rahman. “Major Themes of the Qur'an” – University of Chicago Press, 2009-yil. (Qur’onda tabiatga oid asosiy mavzular sharhi.)
7. Islom ensiklopediyasi. 5-jild. – O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi, Toshkent, 2011-yil. (Islomda inson va tabiat munosabati bo‘yicha qisqacha izohlar.)

YER VA SUVNI MUHOFAZA QILISH G‘OYALARINING “AVESTO”DAGI IFODASI

Akramov G‘iyosiddin Najmiddin o‘g‘li

University of Business and Science oliy ta’lim muassasasi

“Ijtimoiy fanlar” kafedrasi katta o‘qituvchisi, PhD

Email: giyosiddinakramov22@gmail.com

Telefon: +998 94 907 27 66

Annotatsiya

Mazkur maqolada yosh avlodni ona-tabiatga mehr-muhabbat va sadoqat ruhida tarbiyalashda milliy-ma’naviy meros hamda ekologik qadriyatlarning o‘rni tahlil qilinadi. Qadimgi O‘rta Osiyo xalqlarining tabiatga ongli va mas’uliyatli munosabati, ekologik madaniyatning tarixiy ildizlari manbalar asosida yoritiladi. Xususan, zardushtiylikning muqaddas kitobi – Avesto hamda uning tarkibiy qismi bo‘lgan Vandidoddagi tabiatni muhofaza qilish, yer, suv, havo va olovni pok saqlash, gigiyena va sog‘lom turmush tarziga oid qarashlar ilmiy jihatdan tahlil etiladi.

Kalit so‘zlar: ekologik madaniyat, tabiat muhofazasi, "Avesto", zardushtiylik, yoshlar tarbiyasi, to‘rt unsur falsafasi, ekologik qadriyatlar.

Kirish. Insoniyat tarixida tabiat va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlar masalasi doimo muhim o‘rin tutgan. Ayniqsa, qadimgi Sharq sivilizatsiyalarida tabiatni muqaddas ne‘mat sifatida qabul qilish, yer, suv, havo va olovni asrashga doir qarashlar ijtimoiy ongning ajralmas qismi bo‘lgan. O‘rta Osiyo hududida shakllangan qadimgi diniy-falsafiy ta’limotlarda ekologik muvozanat, poklik, sog‘lom turmush tarzi hamda tabiiy resurslarga ehtiyotkorona munosabat masalalari alohida e’tibor markazida bo‘lgan. Bu jihatlar, avvalo, zardushtiylik ta’limotining muqaddas manbasi – Avestoda o‘z aksini topgan [1].

Tarixiy manbalarda qayd etilishicha, qadimgi ajdodlarimiz suvni, yer va olovni ilohiy ne‘mat sifatida e’zozlagan, ularni ifloslantirishni og‘ir gunoh deb bilgan. Xususan, Vandidod boblarida suv manbalarini muhofaza qilish, murdani yerga ko‘mmaslik orqali tuproqni pok saqlash, gigiyena qoidalariga qat’iy rioya qilish kabi me’yorlar belgilangan. Bu qoidalar o‘z davri uchun nafaqat diniy-huquqiy me’yor, balki ekologik ongning dastlabki shakli sifatida namoyon bo‘ladi. Qadimgi manbalarda tabiatni asrash masalasi faqat marosimiy yoki diniy ko‘rsatma sifatida emas, balki jamiyat barqarorligini ta’minlovchi omil sifatida talqin etilgan. Yerga urug‘ sepish, uni obod qilish eng savobli amal deb baholangan, suvni ifloslantirgan yoki atrof-muhitga zarar yetkazgan shaxslar esa qattiq jazolangan. Bu esa ekologik mas’uliyat tushunchasi qadimdan ijtimoiy nazorat mexanizmi bilan mustahkamlanganini ko‘rsatadi.

Metodologiya. Mazkur tadqiqotda tizimli yondashuv, tarixiylik va mantiqiylik prinsiplari, komparativ tahlil, aksiologik va germeneytik metodlar

qo‘llanilib, ular asosida “Avesto”dagi ekologik g‘oyalar matnshunoslik nuqtai nazaridan talqin qilindi, milliy-ma’naviy merosning ekologik ong shakllanishidagi o‘rni ijtimoiy-falsafiy rekonstruksiya orqali asoslandi hamda ekologik madaniyatni shakllantirish modeli konseptual sintez asosida ishlab chiqildi.

Natijalar. Yosh avlodni ona-tabiatga mehr-muhabbat, sadoqat ruhida tarbiyalashda otameros, milliy-ma’naviy hamda ekologik qadriyatlarning o‘ziga xos o‘rni bor. Qadimdan ota-bobolarimiz tabiatga, uning har bir bo‘lagiga hurmatda va ehtiyotkorona munosabatda bo‘lganlar. Asli ekologik madaniyat ham qadim-qadimdan O‘rta Osiyo xalqlariga xos xususiyat bo‘lgan. Bu haqda qadimgi qo‘lyozmalar va ulug‘ allomalarimizning yaratgan asarlari guvohlik beradi. Ular suv, tabiat, o‘simliklar, hayvonlar va ularning atrof-muhit bilan o‘zaro munosabatlari, aloqalari va boshqalar haqida qimmatli fikrlarni yozib qoldirganlar. Hattoki ekologiya fan sifatida shakllanib ulgurmagan o‘sha zamonlardayoq, kishilar ongida tabiat va undagi tabiiy muvozanat, tozalikning ahamiyati, o‘simlik va hayvonot dunyosi, tabiatni e‘zozlash zarurligi qayd etilgan. Ular tabiatni, suvni, olovni, shamol va boshqa unsurlarni muqaddas deb bilishgan va ularga sig‘inishgan[2].

Masalan, zardushtiylarning muqaddas kitobi «Avesto»da 17 xil suvning ta’rifi yozilgan. Yana ushbu kitobda: «Inson butun umrida suv, otash, yer, havoni, umuman dunyodagi jamiki narsani, poklik himoyasini bus-butun asrashga majburdir. Yer, suv, olov, havoni ifloslagan yoki ularning qoidalarini buzgan har bir inson 400 qamchi urib qattiq jazoga mahkum etiladi», deb yozib qo‘yilgan.

Bizgacha yetib kelgan yodgorliklarda suv manbalarini pokiza saqlash, ehtiyot qilish, muhofaza qilishga undovchi bandlar juda ko‘p. Xususan:

✓ ichimlik suvi oqadigan ariqlar, hovuz va quduq labiga butalar o‘tkazish taqiqlangan;

✓ suvga tufurish, xas-xashak yoki barglarni tashlash qattiq qoralangan;

✓ hovuz yoki quduqqa iflos narsa tushsa, uni toza suvda yoki yomg‘ir suvi bilan bir necha marta to‘ldirib bo‘shatilgandan so‘ng ichishga ruxsat berilgan;

✓ suvda yoki suv atrofida kirlarni yuvish, sigir (mol) boqishni man etgan;

✓ tuya va otlarni suv atrofiga bog‘lab, so‘ngra ularni yuvintirishga ruxsat berilgan.

✓ biror kishi nopok idish bilan hovuz, ariq va quduqdan suv olayotganini mirob ko‘rib qolsa, 25 qamchi orqali jazolangan;

✓ suv muqaddas bo‘lgani uchun undagi jonzotlarni, hayvonlarni o‘ldirishga yo‘l qo‘yilmagan [3].

Shuningdek, “Avesto”da tabiat va inson munosabatlari, atrof-muhitni muhofaza qilish, yerga ishlov berish, pokizalik tartib-qoidalariga rioya qilish, havo, yer va suvni toza saqlash katta e‘tibor qaratilgan. Kitobning “Vandidod” bobida qayd etilishicha, yerni xuddi kishini sevgandek sevmok, unga yaxshi urug‘lar sepmoq, uni mo‘l-ko‘l hosil beruvchi onaga aylantirmok kerak. Ahura Mazdani buyurganiga binoan, yerga yaxshi va kuchli urug‘ sepmoq dunyodagi eng zarur qonun hisoblanadi.

“Avesto”da poklik insonlar hayot tarzining eng birinchi va asosiy shartlaridan deb belgilangani bejiz emas. “Har bir zardusht kuniga besh marta yuvinib, poklanib, kiyimini oqlashga intilishi shart bo‘lgan. Bu an’ana ham besh vaqt namoz shaklida islomga zardushtchilikdan o‘tgan. Zardushtiyalarda boshlangan namoz o‘qish man etilgan joylar, hattoki dushman va salla faqat Markaziy Osiyoda, Eronda, yana avval zardushtchilikka mansub bo‘lgan xalqlarda odat tusiga kirgan. Zardushtiylik ta’limotiga ko‘ra, butun tabiatni: yer, suv, daraxt, o‘simlik, jonivorlarni e‘zozlash, yerni ishlash, sug‘orib, bog‘-rog‘, ekinzor qilish, chorva, ayniqsa, yilqichilikni yo‘lga qo‘yish, suv va olovni muqaddas tutish shart bo‘lgan. Bu ta’limotga o‘zbek va tojik xalqlari hamisha amal qilib kelgani ma’lum [4].

“Avesto”da to‘rt unsur falsafasining asosini tashkil etgan yer, suv, olov va havoni ifloslantirish qattiq gunoh ekanligi qayta-qayta eslatiladi. Kitobda ularni nopok holga solgan kimsalarga nisbatan og‘ir jazo belgilangan. Masalan, tartibbuzarlarni 400 qamchi urish bilan jazolangan. Bugungi kunda bunday jazolash tushunchasi oddiy jaza emasligi, ya’ni 400 qamchi zarbini ancha-muncha sog‘lom, baquvvat odam ham ko‘tarishi mushkulligini hisobga olsak, tartibbuzarga berilayotgan jazoning naqadar murosasizligi ayon bo‘ladi. Odatda, bu jazoni olgan kimsalar tez o‘lim topilgan.

Yer va suvning birligi va kosmik muvozanatdagi o‘rni. Zardushtiylik ta’limotida yer va suv - hayotning moddiy asoslari bo‘lishi bilan birga, “kosmik tartib (asha)”ning zaminini tashkil etuvchi ilohiy unsurlar sifatida talqin etiladi. Bu ikki unsur Avesto manbalarida mustaqil ravishda ham, bir-biri bilan bog‘liq holda ham tasvirlanadi. Ularning birligi - insoniyat hayotining davomiyligi, ruhiy poklik va jismoniy farovonlikning muqaddas manbai sifatida tushuniladi. Yer va suv birgalikda insonning yashash, mehnat qilish, poklanish, ibodat qilish va jamiyatda mavjud bo‘lish sharoitlarini yaratadi. Yer - hayot uchun zamin bo‘lsa, suv - hayotning oqimidir. Bu ikki unurni Avestodagi iboralar orqali o‘qiganda, ular nafaqat tabiiy hodisalar, balki ilohiy tartibdagi muvozanatni saqlovchi qudratlar sifatida talqin qilinadi. Avestoda yer va suvni alohida emas, balki ularning bir-birini to‘ldiruvchi va uyg‘unlashtiruvchi kuch sifatida o‘rganish - qadimgi Eronning diniy ekologik tafakkurini ko‘rsatadi.

Muhokama. Muqaddas kitobda bolalarning sog‘lom va baquvvat voyaga yetishidan uni qurshab turgan atrof-muhitning musaffoligi, oila, jamoat joylarining gigiyenasi muhim ahamiyatga ega ekanligi ham qayd etiladi. Chunonchi, asarda ruhiy poklikning tana-jism pokligiga uzviy bog‘liqligi, har bir taqvodor kishi o‘z sog‘ligi ustida qayg‘urishi lozimligi, masalan, yuz-qo‘llarni va boshini kunda bir necha bor yuvish, sochini tarash, tirnoqlarni tez-tez olib turish, badan tarbiya bilan mashg‘ul bo‘lish kabi amallar zarurligi aytiladi.

Ezgu amallardan yana biri – yerni avaylab-asrashdir. Tuproq holatini saqlash, uni iflos qilmaslik haqida zardushtiylik juda ko‘p qayg‘urgan. Xuddi shu maqsadda, mayt yerga ko‘milmasdan, uning suyaklari tozalangan holda maxsus ostodonlarga qo‘yilgan. Qabrstonlar aholi yashaydigan manzillardan olisda,

baland joylarda, suv yo‘llaridan chetda barpo etilgan. Murdani saqlash, uning kiyim-kechagini, istiqomat qilgan joyini tozalab obdon yuvish, gassollik haqida batafsil ma’lumotlar berilgan. Uy, imorat, jamoat joylarini yo‘qotish zardushtlarda siyosiy masala kabi mustahkam qilingan. Demak, ular chiqindilarning ekologik muvozanatni izdan chiqarishini anglab yetishgan.

O‘rnatilgan qoidalarni mensimaslik yoki uni buzishga urinishlar uchun qat’iy jazo berilgan. Aytaylik, ko‘cha eshigi yoniga axlat to‘plab qo‘ygan uy egasiga jamoa oqsoqoli hukmi bilan 25 qamchi, hovuz yoki chashmadan nopok ko‘za yoki chelakda suv olgan kimsaga 5 qamchi urilgan. Anhor va ariqlar bo‘ylarida mol-qo‘y boqish, otlarni bog‘lashga ruxsat etilmagan, aksincha, suv manbalari-quduq va hovuzlarni iflos qilgan shaxslarga nisbatan jarimalar belgilangan. Inson o‘zi yashagan uyni, badan, kiyim-kechak, oziq-ovqatlarini toza tutishi, ifloslangan joylarni esa bir necha marotaba yuvib tozalashi shart bo‘lgan. Ariq, hovuz, quduqlar bir necha marotaba toza suv bilan yuvilib, turli asboblardan kirlar chiqarib tashlangan [5]. “Avesto”da zikr etilgan muhit tozaligini saqlash va kasalliklarning oldini olish vositalarini quyidagicha bayon qilish mumkin:

A) axlatlarni yoqish, ifloslangan joylarni tuproq, tosh, kul bilan ko‘mib tashlash hamda shu yo‘l bilan zaharlangan hududni yo‘qotish, mikroblarni o‘ldirish;

B) zararli unsurlarni, kasallik keltirib chiqaruvchi manbalarni otash, issiqlik va sovuqlik yo‘li bilan yo‘qotish. Asarda otash poklovchi va ofatni daf qiluvchi vositalari sifatida tilga olinadi;

V) kimyoviy yo‘l: kul, sirka, sharob, turli giyohlar (isfand, mixak, sandaf, piyoz, aloye, isiriq va boshqalar) tutatish yo‘li bilan.

“Vandidod”ning beshinchi bobida shamol, hayvon, parranda, pashsha orqali turli kasalliklar tarqalishi qayd etilgan. Kasallik tarqatadigan hayvon va hasharotlarni yo‘q qilishga da’vat etilgan, shu boisdan suv yoki ov itini o‘ldirgan kishi 10 000 barsum yoki 10 000 daraxt ko‘chatini ekib topshirishi lozim bo‘lgan. Bundan tashqari, 1000 ta echkini so‘yishi hamda kasallik tarqatuvchi pashshani yo‘q qilishi buyurilgan.

“Vandidod”ning o‘n yettinchi boblarida doimiy badantarbiya bilan shug‘ullanish, kunda qo‘l-yuzni bir necha marta yuvish, sochni toza tutish, tirnoqlarni tez-tez olib turish tavsiya qilinadi. Shuningdek, ovqatlanish qoidalariga ham rioya qilish zarurligi uqtiriladi.

“Avesto”da kasalliklarning asosiy kelib chiqish sababi sifatida issiqlik, sovuq havo, ochlik va to‘yib ovqatlanmaslik, ruhiy iztirob, buzilgan taomni yeyish, tozalikka rioya qilmaslik hamda Ahriman yuborgan qurt, pashsha va boshqa hasharotlar ko‘rsatiladi. Asarda 9999 kasallikni Ahriman paydo qiladi deyiladi [6].

Shuningdek, asarda genetika masalalariga ham alohida munosabat bildiriladi, sog‘lom nasl qoldirish muammosi alohida tilga olinadi. Jumladan, erkak kishi zurriyot qoldirish qobiliyatiga ega bo‘lsa-da, ammo uylanmasa, uning badaniga maxsus tamg‘a bosilgan yoki beliga zanjir bog‘lab yurishga majbur qilingan. Ba’zan bunday erkakni qop solib kaltaklashgan. Shu bilan birga, qarindoshlarning

o‘zaro oila qurishi man etilgan, ya’ni qavm yoki urug‘ qonini toza, avlodni benuqson saqlash maqsadida shunday choralar belgilangan. Ko‘p bolali oilalarga davlat hisobidan nafaqa tayinlash lozimligi uqtirilib o‘tilgan, bir oilada 2-3 ta farzand ko‘rgan ayollarga maxsus mukofotlar berilishi qayd etilgan.

“Avesto”da tibbiyot, psixiatriya, farmasevtika, farmakologiya, geriatriya, gerontologiya, terapiya kabi sohalarga oid qimmatli ma’lumotlar ham uchraydi. Kasalliklarni rejim, parhez, dori-darmon, psixologik usullar, jarrohlik yo‘llari bilan davolash zarurligi aytib o‘tiladi hamda dorivor o‘simliklarning keng tarqalgan turlari haqida ma’lumot beriladi. Jarrohlikda asal sharobga nasha qo‘shib berib, behush qilib operatsiya o‘tkazish foydali ekani uqtiriladi.

Bu bilan birga, Gippokratning tabiblar qasamyodidan bir necha asrlar burun “Avesto”da shifokorlarning maxsus qasamnomasini keltirilgan. Yana muhim jihatlardan biri – bu davrda meditsinaning mashhur ramzlaridan biri – ilon zahar sochayotgan idish – jom tasviri ham ilk bor shu kitobda tasvirlanadi. Unda qadimgi kishilarning o‘rtacha umri 800–900 yil bo‘lishi, ayrim odamlar esa yashash sharoiti va muhitga qarab 1400 yilgacha umr ko‘rishi mumkinligi uqtiriladi [7].

Tabiat bilan inson o‘rtasidagi munosabatlar ilm ahlini asrlar davomida o‘ylantirib kelgan. Inson tabiat oldida qay darajada qarzдор, inson va tabiat o‘rtasidagi munosabatlarda qanday me’yor bo‘lmog‘i zarur, aqli mavjudot bo‘lgan inson tabiatni egib, uning ustidan hukmronlik qila oladimi, umuman, insonning tabiat ustidan hukmronligi qanchalar adolatli, kabi savollar tabiatshunos va faylasuflarnigina emas, barcha fan sohalari vakillarini ham tadqiqotlar olib borishga undagan.

Xulosa. Shuni ta’kidlash joizki, ekologik xavf butun dunyo bo‘ylab tomir otayotgan XXI asrda har kim tabiatni asrash, uning bir butunligi va barqarorligiga putur yetkazmaslik tuyg‘ulariga nisbatan daxldorlik hissi bilan yashashi, eng asosiysi tabiatga ongli munosabatda bo‘lishi maqsadga muvofiqdir. Ushbu maqsadga erishish yo‘lida yoshlar ongida ekologik g‘oyalarni, ekologik madaniyatni shakllantirishga katta e’tibor berishimiz kerak. Endilikda ro‘y berishi kutilayotgan ekologik xavflarni bartaraf etish milliy, ma’naviy va ekologik qadriyatlarsiz, ajdodlarimizning qoldirgan boy ijodiy merosisiz tasavvur etib bo‘lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Yuldosheva B., Astanova N. Avesto matnlarida yer va suv unsurlarining tarixiy talqini //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2025. – T. 5. – №. 4. – C. 532-539.
2. Farangiza I. “Avesto” ta’limotida ma’naviy-axloqiy qadriyatlar //Research and publications. – 2025. – T. 11. – №. 1. – C. 117-124.
3. Mahkam, A. (tarjimon) (2001). *"Avesto" – tarixiy-adabiy yodgorlik.* Toshkent: Sharq.
4. Sulaymonova F. Sharq va G‘arb, T., O‘zbekiston, 1997.

5. G'.Akramov. Avestoda ekologik tarbiya va ekologik madaniyatni shakllantirish masalalari //Falsafa va ijtimoiy taraqqiyot. – 2014. – T. – B. 403-406.

6. Sulaymonova F. Sharq va G'arb, T., O'zbekiston, 1997.

7. MX D. O. D. E. "Avesto" a philosophical source calling for goodness //Journal of Modern Educational Achievements. – 2023. – T. 10. – №. 1. – C. 55-60.

QO'QON XONLIGI YER-SUV MUNOSABATLARI RIVOJIDAGI TARIXIY OMILLAR TAHLILI

Esonov Ziyodbek Yuldashevich

QDU Tarix kafedrası dotsenti, PhD

Elektron pochta: ziyodjon.e72@gmail.com

Telefon raqam: +998 91 154 36 06

Aliyeva Sevinchxon G'ofurjon qizi

QDU Ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'qitish metodikasi (tarix) mutaxassisligi 1-kurs magistranti

Annotatsiya

Mazkur maqolada XIX asarning birinchi yarmida Qo'qon xonligida yer-suv munosabatlarini rivojlanishida muhim rol o'ynagan tarixiy omillar masalasi yoritilgan. Bunda asosiy e'tibor muamoga doir eng muhim tarixiy omillarni ajratib ko'rsatishga, ularni yuzaga keltirgan tarixiy jarayonlarni ochib berishga, bildirilgan mulohazalarni tarixiy ma'lumotlar bilan dalillashga qaratilgan.

Kalit so'zlar: *Qo'qon xonligi, yer-suv munosabatlari, ming sulolasi, tarixiy omillar, hududni kengayishi, savdo-sotiq rivoji, aholini o'troqlashuvi.*

Mustaqillika erishgandan so'ng O'zbekiston Respublikasida davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarida, jumladan ilmiy tadqiqotlar samaradorligini oshirish, kohna tariximizning kam yoritilgan sahifalarini zamonaviy mezonlar asosida tadqiq etish borasida amalga oshirilayotgan islohatlar, yangilanishlarni bunga yaqqol misol tariqasida keltirib o'tish mumkin.

Markaziy Osiyo xalqlari tarixida o'zbek davlatchiligi, xususan uning xonliklar davri tarixi muammolarini yoritish dolzarb masalalardan biri xisoblanadi. Mazkur davlatlar ichida Qo'qon xonligi alohida o'rin tutib, xonlik tarixi tadqiqi muammolari, chunonchi uning yer-suv munosabatlari tarixini o'rganish muhim ahamiyatga ega. Chunki davlat xo'jaligining mazkur masalasi tadqiqi negizida mamlakat iqtisodiyoti, undagi agrar masalalar, soliq tizimi, mamlakatdagi bunyorkorlik ishlari tarixi bilan bog'liq ko'plab yangi ma'lumotlarni aniqlashimiz, tahlil etishimiz va yangi ilmiy xulosalar qilishga erishishimiz mumkin bo'ladi.

Qo‘qon xonligidagi yer-suv munosabatlari bugungi kunga qadar bir qator tadqiqotlarda turli rakurslarda yoritib berilgan. Lekin mazkur sohani rivojida muhim o‘rin tutgan tarixiy omillar va ushbu jarayonlarning tahlili masalasi bu izlanishlarda jiddiy tadqiq etilmagan, ma’lumotlar bir tizimga solinmagan.

Avvalo ta’kidlash kerakki, mazkur ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar yuz bergan Qo‘qon xonligiga tarixchi Mulla Niyoz Muhammadning ma’lumotlariga ko‘ra dastlab XVIII asr boshlarida ming o‘zbek urug‘ining yetakchisi Ashurqulibiy ibn Shoxruxbiy tomonidan asos solinadi [1:36-37]. Ushbu xukmdor bu davlatni 1709-1721 yillar oralig‘ida boshqardi. E’tiborli jihati ushbu yangi tashkil topgan davlat nomi ba’zi tarixiy manbalarda Farg‘ona davlati (mulki) tarzida ham berilishi uchrab turadi. Shohruhbiy asos solgan davlat uning vorislari davrida mustahkamlanib, rivojlanib borgan. Tarixiy ma’lumotlarga ko‘ra bu davlatni ming sulolasi 167 yil boshqardi. Qo‘qon xonligi chor Rossiyasi tomonidan rasman 1876 yil 19 fevralda tugatildi, uni o‘rnida Farg‘ona viloyati tashkil etildi [2:311-371].

Mamlakatning qariyb 170 yillik boshqaruvi davrida agrar soha muhim o‘rin tutdi va bu davrdagi tarixiy jarayonlarda yer-suv munosabatlari ham rivoj topdi. Ayniqsa bu jarayon XIX asr birinchi yarmida mamlakat har jihatdan rivojlanishi bilan yanada taraqqiy eta boshlagan. Ma’lumotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, mazkur jarayonga bir qator omillar ta’sir etgan. Bulardan eng muhimlari deya biz xonlik hududini bu kengayib borishi, mamlakatda savdo-sotiq va qishloq xo‘jalik sohalarini rivojlanishi, aholini o‘troqlashuv jarayonlarini kuchayishi va sohaga davlat xukmdorlarini alohida rag‘bat ko‘rsatishi kabi omillarni ajratib ko‘rsatish to‘g‘ri edi deb xisoblaymiz.

Chunonchi, tarixiy ma’lumotlardan ma’lumki, XIX asrning birinchi yarmida, ayniqsa Qo‘qon xonligi xukmdorlaridan Olimxon (1800–1809) va Umarxon (1809–1822) davrida, shuningdek Muhammad Alixon (1822–1842) davridagi harbiy yurishlar, siyosiy jarayonlar ta’sirida Qo‘qon xonligi hududi anchayin kengayadi. Mazkur davrda xonlik hududi tarkibiga Toshkent, Turkiston, O‘ratepa, Xo‘jand kabi yangi mulklar qo‘shib olinadi” [3:57]. Natijada XIX asr boshida bir necha bekliklardan iborat bo‘lgan Qo‘qon xonligi hududi keyingi 20-30 yil mobaynida hududu Markaziy Osiyodagi eng yirik davlatlardan biriga aylanadi. Shubhasiz bu holat mamlakatda agrar sohani rivojlanishiga, ichki va tashqi bozorni kengayishiga olib kelgan. O‘z navbatida mazkur hududlarda yer-suv munosabatlarini rivojlanishiga xonlik tomonidan o‘tkazilgan islohatlar muhim rol o‘ynagan.

Bu davrda davlatda agrar sohani rivojlanishi savdo aloqalarini taraqqiy etishi bilan ham bir jihatdan bog‘liq edi. XIX asr boshida Toshkent va uni atrof hududlarini Qo‘qon xonligi tasarrufiga o‘tishi bilan endi xonlik hududining chegaralari Rossiya imperiyasi xukmi ostidagi Sibir yerlari bilan bevosita chegaradosh bo‘lib qoldi. Natijada ikki davlat o‘rtasidagi o‘zaro savdo aloqalari yanada kengaydi [4:83-84]. Bu bir jihatdan xonlikning iqtisodiy taraqqiyotida muhim rol o‘ynadi. Bu davrda Qo‘qon xonligi bilan Rossiya o‘rtasida paxta xom-ashyosi va paxtadan tayyorlangan turli matolarni ayriboshlash, uning savdosi

rivojlanadi. Masalan, XIX asrning 60-70-yillarida Qo‘qon xonligidan Rossiyaga asosan paxta olib chiqilgan bo‘lib, 1840 yildan 1850 yilgacha bo‘lgan o‘n yillikda hammasi bo‘lib 18 119 rubllik paxta xom-ashyosi chiqarilganligi bu fikrimizni tasdiqlaydi. Bu raqamlar davrdagi siyosiy jarayonlarga qarab o‘zgarib turgan. Masalan, 1862 yili Qo‘qon xonligidan Rossiyaga 160 000 rubllik, 1866 yili esa 324 136 rubllik mahsulot chiqarilgan [5:202]. Natijada xonlik hududidagi dehqonchilik uchun yaroqli yerlarni juda katta qismiga texnik ekin hisoblangan paxta yetishtirish kengaya boshladi. Xonlikdagi mavjud ekin turlari ichida paxta yetishtirishga e‘tibor kuchaydi. Bu tarmoq daromadli sohaga aylana boshladi.

Xususan, Qo‘qon xoni Umarxon davrida Qo‘qonda bo‘lgan rus elchisi Filipp Nazarov o‘z esdaliklarida quyidagilarni yozgan: “Qo‘qon va Qo‘qon xonligida paxta juda ko‘p ekiladi. Hamma joyda paxta ekilganini ko‘rasiz”[6:51-52]. Albatta bu tarixiy ma‘lumotlar XIX asr birinchi choragiga tegishli bo‘lsada, lekin vodiya paxta yetishtirish mazkur davrda ham rivoj topganligini tasdiqlaydi. Xonlikda qishloq xo‘jaligi mahsulotlariga, ayniqsa paxtaga bo‘lgan talabni bunday ortishi xonlikda sug‘orma dehqonchilikning rivojlanishiga, buning uchun esa yangi ekin yerlarini o‘zlashtirishga, irrigatsiya xo‘jaligini rivojlanishiga sabab bo‘lgan.

Qo‘qon xonligi hududida yer-suv munosabatlarini rivojlanishiga uchinchi bir omil, ya‘ni avvalgi chorvador etnoslarni o‘troqlashuv jarayoni ham ta‘sir ko‘rsatdi. XIX asrning birinchi yarmida Farg‘ona vodiysiga shunday xalqlar ko‘chib kelib o‘rnashishi yuz berdi. Xususan, Qo‘qon xoni Muhammad Alixonning 1829 yilgi Sharqiy Turkistonga qilgan harbiy yurishi davrida 70 mingga yaqin uyg‘urlarni vodiya ko‘chib o‘tganligi bu fikrimizga dalil bo‘ladi. Ular asosan vodiyning sharqiy hududlariga, ya‘ni Oqbo‘ro daryosining yuqori qismi, Qurshob vodiysi, O‘zgan atroflari, Ko‘gartsoy vodiysining Jalolobod va Suzoq hududlari, Shahrixonsoy, Yozyovon, Andijon atroflariga joylashtiriladi. Bu davrda Farg‘ona vodiysida yashovchi boshqa chorvador xalqlarning, jumladan, qirg‘izlar, qipchoqlarning ham o‘troqlashuv jarayoni tezlashadi. Buning natijasida o‘z navbatida sug‘orish uchun yaroqli yerlarga bo‘lgan talabni yanada ortishiga sabab bo‘ldi. Natijada Farg‘ona vodiysida yangi ekin yerlarini o‘zlashtirish o‘z davri uchun dolzarb kundalik masalaga aylandi.

Demak aytish mumkinki, XIX asrning birinchi yarmiga kelib Qo‘qon xonligida siyosiy-iqtisodiy hayot rivojlandi. Buning natijasi o‘laroq xonlikda iqtisodiy rivojlanish yangi yerlarni o‘zlashtirish, sug‘orish inshootlarini qurishda ham namoyon bo‘ldi. Jabhadagi ishlar hajm jihatidan kengayib miqdor jihatidan ortdi. Bizningcha, bunda Qo‘qon xonligining, Rossiya davlati orqali jahon bozoriga chiqish ham muhim omil bo‘ldi. Chunki xonlikda yetishtirilgan dehqonchilik mahsulotlariga nainki Rossiya balki Yevropa bozorlarida ham talab ortdi.

Xulosa qilib aytganda, keltirilgan tarixiy ma‘lumotlar shuni ko‘rsatadiki, Qo‘qon xonligidagi yer-suv munosabatlari tarixini tadqiq etish vatanimiz tarixi uchun muhim ma‘lumotlar beradi. Mazkur masalani o‘rganish davomida shunday xulosaga kelindiki, agrar soha rivojida ko‘p omillar, jumladan xonlik hududni

kengayishi, tashqi va ichki savdoni rivojlanishi, chorvador etnoslarni o‘troqlashuvini kuchayishi bunda muhim ahamiyat kasb etgan. Demak qo‘yilgan muammo yechimida davr ijtimoiy-siyosiy jarayonlari, unga ta’sir ko‘rsatuvchi omillar masalasini tadqiq etish yer-suv munosabatlari tarixini yanada izchilroq o‘rganilishini ta’minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Niyoz Muhammad Ho‘qandiy. Tarixi Shohruxiy. –Toshkent: Turon zamin ziyo, 2014.
2. O‘zR MDA. I-715 fond, 1-ro'yxat, 66-ish, 311–371-varaq.
3. Bobobekov X. Qo‘qon tarixi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2016.
4. Вельяминов-Зернов В. V trgovoy znachenije Kokandskogo xanstva dlya russkix. – Toshkent: Navoiy nomli Davlat kutubxonasi, qo‘lyozma bo‘limi, PU-3579.
5. Bobobekov X. Qo‘qon tarixi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2016.
6. Nazarov F. Zapiski o nekotoryx narodax i zemlyax Sredney chasti Azii. – Sankt-Peterburg: 1821.

АРАБ ХАЛИФАЛИГИГА ҚАРАМЛИК ДАВРИДА ТУРОНДА ЕР-СУВ МУНОСАБАТЛАРИ (7 АСР ЎРТАЛАРИ- 9 АСР БОШЛАРИ)

Азимкулов Жавоҳир Зафарзода

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Тарих институти кичик илмий ходими

e-mail: azimkulob@gmail.com

Тел: +998 90 325 18 58

Аннотация

Мазкур мақолада 7 аср ўрталаридан 9 аср бошларигача бўлган даврда Турон ҳудудида Араб халифалиги ҳукмронлиги шароитида шаклланган ер-сув муносабатлари таҳлил қилинади. Унда Мовароуннаҳрнинг исломдан аввалги бошқарув тизими, араблар кириб келиши билан юз берган маъмурий-ҳуқуқий ўзгаришлар, ер эгаллигининг асосий шакллари – савофий, харожий ва иқто ерларининг моҳияти ёритилади. Шунингдек, харож солигининг ундирилиши тартиби, зиммий аҳоли ва мусулмон аҳоли ўртасидаги ҳуқуқий фарқлар ҳамда бу сиёсатнинг маҳаллий аҳолига таъсири очиқ берилади. Мақолада сугориш тизими, сув тақсимооти бошқаруви, “Сув девони” фаолияти ва “Китоб ал-қуний” асосида сувга оид низоларни ҳал этиш амалиёти ҳам таҳлил қилинади. Тадқиқот натижасида Араб халифалиги даврида ер-сув муносабатлари шариат асосида тартибга солинган ҳолда, мавжуд сугориш тизими сақлаб қолинган ва давлат назоратига олингани асослаб берилади.

Калим сўзлар: Турон, Мовароуннаҳр, Араб халифалиги, хароҷ, иқто, савофий, суғориш тизими, Сув девони, зиммийлар, ер-сув муносабатлари.

7-юзйиллик ўрталаридан Араб халифалигининг Турон ҳудудига илк юришлари бошланади. 642 йилда Сосонийлар сулоласини тўла мағлуб этган мусулмонлар аввал Хуросон ҳудудидаги Марв, Балх, Нишопур, Ҳирот каби марказий шаҳарларни эгаллагандан сўнг Жайхун (Амударё) дан кечиб ўта бошлашади. Ёзма манбаларда ҳозирги Амударёнинг ўнг қирғоғидаги ерлар 7 юзйилликдан бошлаб Мовароуннаҳр номи билан тилга олинади[10, 2260]. Бу атаманинг келиб чиқиши бевосита ўлкага арабларнинг кириб келиши билан боғлиқ. Мовароуннаҳр атамаси араб тилидан “Дарё ортидаги (яъни ер)” маъносини англатади. Дарё деганда эса Амударё назарда тутилади.

Бу даврга келиб Турон ҳудудида Ғарбий Турк хоқонлиги даврида жорий этилган ҳарбий бошқарув тизими амалда эди. Унга кўра Турон ҳудуди икки ябғулик ва бир неча тудунлик вилоятларига бўлиниб бошқариларди[2, 174]. Ябғуликларнинг биринчиси маркази Суғд бўлиб, иккинчиси эса маркази Балх шаҳри бўлган Тоҳаристон ябғулиги ҳисобланган. Қолган шаҳарлар ҳукмдорлари эса ҳарбий соҳада бу ябғуликларга бўйинсунганини кўришимиз мумкин[4, 39]. Бу ябғуликларнинг ҳукмдорлари туркий аслии Чао-ву (жабғу) хонадонига мансуб эдилар. Бу хонадон масублари марказ Суғд ябғусини хонадон бошлиғи сифатида кўришарди ва ҳарбий соҳада маълум жихатдан унга бўйсунардилар[1, 134].

Тудунликларнинг ҳар бири ўзининг бошқарувчисига эга бўлиб бу даврда Чоч ҳукмдорлари тегин, Фарғона маликлари эса ихшид, Уструшонада афшин, Бухорода бухорхудот деб юртилган. Бу шаҳарларда ҳарбий бошқарув айнан шу ҳукмдорлар назоратида бўлиб, улар кўшинни бошқариш вазифаси ҳам юклатилган.

Туронда Араб халифалигига қарамлик даврида хўжалик муносабатлари шариат аҳкомларига мувофиқ тартибга солинган. Шунга кўра Туронда ер-мулкнинг қуйидаги турлари мавжуд бўлганини кўришимиз мумкин: халифа ихтиёридаги ерлар (савофий), хароҷ ерлари, иқто ерлари.

Биринчиси, яъни халифалар ихтиёридаги ерларга мусулмонлар номига вақф қилинган, халифа ихтиёридаги ерлар кирган. Халифалик кўшинлари томонидан ҳарбий ҳаракатлар натижасида қўлга киритилган, яна халифалик хонадони эгаларига тегишли ерлар, урушларда ўлган ёки бошқа ҳудудларга қочиб кетган аслзодаларга тегишли бўлган ерлар байту-л-мол назоратига олинган. Бу ерлар халифага тегишли ҳисобланган, уларни халифа ижарага бериши мумкин бўлган.

Эгаси ташлаб кетган ва ё ҳукмрон сулолага тегишли бўлиб эгаси жангда ўлдирилган ерлар ғанимат (уруш даврида араб кўшинлари таминотини қоплаш учун олинган пул ва маҳсулот) сифатида “Анфол” сураси 41-оятига мувофиқ давлат назоратига олинган. Шунингдек, ғанимат масаласи “Фатҳ”

сурасининг 15, 19, 20 ва “Нисо” сурасининг 94 оятларига мувофиқ ҳам асосланади.

Харож ерлари бу Араб халифалиги қўшинлари томонидан ҳарбий ҳаракатлар давомида эгалланган ҳамда маълум бир миқдорда харож солиғи тўлаш шарти билан ўз эгаларида қолдирилган ерлар ҳисобланган [5, 63]. Бу ерларнинг харож ерлари дея ном берилишининг сабаби бу ерлардан халифалик хазинасига харож солиғи олингани билан боғлиқдир.

Халифа Умар ибн Хаттоб (634-644) давридан бошлаб жанг йўли билан эгалланган ерлар харожий ерлар сифатида ўз эгаларида қолдирилган. Бунга ҳуқуқий-шаръий жиҳатдан Қуръони каримдаги “Ҳашр” сураси 7-10-оятлари асос қилиб олинган. Халифа Умардан олдин эгаллаб олинган ерлар эгаларидан олиниб, аскарлар орасида тақсим этилган, яъни ерга ҳам урушда қўлга киритилган ўлжа сифатида қаралган. Савод ерлари (ҳозирги Ироқ) эгаллаб олингач, халифадан бу ерларни мусулмон аскарлар орасида тақсимлаш талаб этилади. Умар эса бу ерларни тақсимламаслигини, балки бу ерлар ўз эгаларида қолдирилишини, бу ерлардан келадиган даромадни мусулмонларга сарфлашини билдиради [3, 72]. Шундан сўнг қилич йўли билан эгалланган барча ерлар учун бу қоида амал қила бошлади,

Турон ҳудудида энг кенг тарқалган ер эгалиги тури бу харожий ерлар бўлган. Ислом динини қабул қилмаган зиммий аҳоли ихтиёридаги ерлар шу ном билан аталган. Бу ерлардан халифалик хазинасига харожи муқосама ёки харожи мувозафа шаклларидаги солиқ олинган. Йилда неча марта ҳосил олинишига қараб ердан бир марта ёки икки уч мартага қадар харож солиғи ундириб олинган. Харож солиғи пул ёки маҳсулот кўринишида олинган.

Харожий ерларнинг эгалари (зиммийлар) аввалида Ислом динини қабул қилмагани сабабли ҳам ер солиғи харожга тортилган бўлса, кейинчалик мусулмон бўлганларидан кейин ҳам бу солиқдан озод этилмаган ва бу ҳолат Турон аҳолисида халифаликка қарши норозилик шаклланишига олиб келган. Ҳанафий мазаҳаби уламоларининг фикрига кўра харожий ер эгаси мусулмон бўлса унинг ери ушр ерига (Сулҳ йўли билан қўлга киритилган ерлар бўлиб, аҳоли бу ерлардан 1/10 миқдорда ушр солиғи тўлаган) айланмайди ва у харож тўлашни давом этади, шу билан бирга мусулмон бўлгандан сўнг ундан бу ер учун закот олинмайди [3, 186]. Яъни мусулмон бўлган зиммий фақатгина жизя тўлашдан озод этилади, ер солиғи бўлган харожни эса тўлашда давом этади.

Иқто мулклари – иқто ва ёки қатиъа – (ажратилган, бўлак) бўлиб, ажратиб инъом этилган ер маносида қўлланилган. Халифалик томонидан эгалланган ҳудудлардаги олдинги хонадон мансубларига, урушлар давомида ўлдирилган ёки бошқа ҳудудларга қочиб кетган аслзодларга тегишли бўлган ерлар байтулмол назоратига олинган бўлиб уларни халифа хоҳлаган кишисига иқто қилиб бериши мумкин бўлган. Иқто ёки қатиъалар меросий мулк сифатида берилган [3, 190]. Иқто берилган амалдор бу ерлардан олинадиган солиқларни ўзи йиғиб олган бундан маълум қисмини халифалик

хазинасига топширган. 9 юзйилликда амирларга берилган маълум ҳудудлар ҳам иқто деб номланган[9, 46]. Маъмун (813-833) халифа бўлгандан кейин Хуросон ҳудуддини Тоҳир ибн Ҳусайнга иқто қилиб берган[7, 345].

Шунингдек, ташландиқ ерларни ўзлаштириш фаолиятлари ҳам олиб борилган. Унга кўра ташландиқ ерлар (милк) ижарачига ўзлаштириш учун берилган. Бунинг эвазига ижарачи фақатгина давлат фойдасига ер солиғи тўлаган. Бунда ҳам экишга яроқли ҳолга келтирилган ернинг жойлашуви ва суғорилишига қараб унинг харожий ёки ушрий ер сифатида қайд этилган. Турон ҳудудидаги бундай ерлар харожий ерлар сирасига кирган.

Халифалик қўшинлари илк даврда Турон ҳудудига амалга оширган ҳарбий юришларда ўлкани тўлиқ халифалик назоратига киритиш мақсади бўлмаган бу даврда улар ўлкадаги ер эгалиги масалаларига ҳеч қандай тасир ўтказмаган. Кейинчалик 8-юзйиллик бошларидаги ҳарбий юришлар орақали эса Туроннинг марказий шаҳарлари арабларга тобе бўлиб қола бошлаган ва араб халифалиги юргизган ер-мулк соҳасидаги сиёсатга мувофиқ ўлканинг ҳукмдор ва аслзодаларига ҳамда урушларда ўлганларга тегишли ҳудудлар давлат назоратига олинган, ижарага берилган ва ёки араб амирларига иқто сифатида тақдим этилган.

Эгалари мавжуд ерлар эса харож солиғи тўлаш шарти билан эгаларида қолдирилган ва ҳосил йиғиб олиниши билан ундан халифалик хазинасига солиқ олинган. Бу солиқ тури Турон аҳолиси учун янгилик бўлмаган, улар хоқонлик таркибида бўлганда ҳам ер солиғи тўлашган. Хоқонликда солиқларни йиғиш масаласида тудунлар бошчилик қилишган бўлса халифалик даврида омиллар томонидан бу вазифа амалга оширилди.

Аббосийлар даврида ҳам бу сиёсат деярли давом этган фақатгина бу даврда ўлкадаги иқто ерларнинг асосий қисми арабларга эмас, балки халифаликда юқори обрўга эга бўлган миллий аҳоли вакиллари ҳам берилиши бошланган. Маълумки миллий аҳоли вакилларида ислом динини қабул қилганлари секин аста халифалик қўшинида оддий аскарликдан қўмондонликкача, саройдаги оддий хизматчидан вазирлик даражаларигача кўтарилишган. Маълум бир хизматлари учун халифанинг этиборига тушган туркларга Хуросон ҳамда Туркистондаги маълум ерлар иқто қилиб берилган.

Маълумки Турон ҳудудида деҳқончилик ривожини сунъий суғориш соҳаси билан чамбарчас боғлиқ бўлган. Халифалик Турон шаҳрларини эгаллашидан олдин ҳам Турон шаҳарларида суғориш тизими мавжуд бўлган ва аҳоли сунъий суғориш орқали деҳқончилик ривожига эришган.

Ўлкага арабларнинг келиши суғориш тизимида катта янгиликларга олиб келгани йўқ, чунки келган арабларнинг катта қисми, асосан чорвадорлик билан шуғулланганлар, деҳқончилик ирригация тизимида тажрибага эга бўлмаганлар. Бироқ, араб босқинидан кейин Туроннинг Эрон ва бошқа ҳудудлар билан турли соҳалардаги алоқаларнинг фаоллашуви рўй берган. Натижада, ирригация соҳасида ҳудудлар ўртасида кенг тажриба алмашинуви

рўй берган. Бунинг натижасида, суғориш иншоотлари такомиллашиб борган. Бу соҳадаги ишлар тартибга солиб борилган.

Туроннинг турли ҳудудларида олдиндан мавжуд бўлган дарё ва каналларнинг назоратчиси бу даврга келиб сув амири (амир ал-миях) деб номланди, бу мансаб эгаси ҳудудлардаги сув тақсимотига жавобгар бўлган. Бу мансабда фаолият олиб борган энг машҳури сифатида Абул Фазл Муҳаммад ибн Юсуф Райҳоний бўлган [8, 113].

Бу мансаб эгаси волийлар томонидан тайинланган бўлиб, ҳудуддаги катта дарёларнинг ҳар бири маълум жамоа томонидан назорат қилинган. Суғд дарёси бўйича жавобгар шахс Самарқандда яшаган ва унинг жамоаси дарё ва унинг irmoқларини тартибда сақлаш ва зарар етган ерларни тузатиш билан шуғулланган [6, 409].

Турон ҳудудидаги суғориш тизимидаги янгиланиш ва ўзгаришлар халифалик томонидан Хуросонга волий қилиб қўйилган Тоҳирийлар сулоласидан Абдуллоҳ ибн Тоҳир (798-844) даврида бўлди. Хуросон нойиблиги маркази Марвда сув ишларини тартибга солиш билан шуғулланадиган “Сув девони” ташкил этилган ва уни қўл остида 10 мингта омили бўлган мансабдор бошқарган. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад Хоразмийнинг (997 йилда вафот этган) айтишича, бу девонда барча сув бўйича масъуллар томонидан келтирилган хароҷ ҳисоби олиб борилган [9, 44]. Бу асарда Турон шаҳарларидаги сув тақсимоти ҳақида ҳам сўз боради.

Ислom ҳуқуқшинослигида сув тақсимоти ҳақида фатволар шакллантирилмагани сабабли Абдуллоҳ ибн Тоҳир Марвда Ироқ ва Хуросон фақиҳларини тўплаган ҳолда улардан айнан шу соҳага доир фатволар китобини ёзишни тайинлайди. Фақиҳлар томонидан “Китаб ал-қуний” – “Каналларга доир фатволар” китоби шакллантирилади ва волийга тақдим этилади. Шу даврдан бошлаб сув тақсимотига доир можаролар ушбу китобда келтирилган усулда ҳал этила бошланади.

VIII-IX юзйилликларда Турон шаҳарлари ичидан оқадиган бир қанча ариқлар мавжуд бўлиб манбаларда Қаворирийлар (шишасозлар), Фашидиза, Тоҳуна, Навканда (Нуканда), Гушна, Моймурғ, Рибоҳ (Рубоҳ), Регистон, Шобурком, Сомжон, Харқонруд, Барш, Бормиш, Яшмин, Иштихан, Бузможан кабиларнинг номлари учрайди.

Сув тақсимоти масаласи Турон шаҳарларида энг асосий масалалардан бири бўлган, бу масала билан баъзида қозилар ҳам шуғулланган IX юзйиллик бошида Бухоро қозиси этиб тайинланган Қози Саъид ибн Халаф Балхий Бухоро аҳолиси орасида сув тақсимоти масаласини адолат билан ҳал қилганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд [8, 113].

Мазкур маълумотлар Туронда Араб халифалигига қарамлик даврида суғориш тизими давлат томонидан назоратга олинганлигини, бу соҳанинг жамият ҳаётида муҳим аҳамиятга эга эканлигини кўришимиз мумкин.

Умавийлар даврида Турондаги суғориш тизимида катта ўзгариш қилингани йўқ. Мавжуд дарёлар ва улардан чиқарилган каналлардан суғориш тизимида фойдаланилди.

Турон халқлари суғориш тизимида араблар олдин ҳам кўплаб ютуқларга эга бўлганликларини кўриш мумкин. Суғориш тизимини ўз ҳолатида сақлаб қолиш ва кейинчалик маълум манода бу тизимга ўзгартиришлар киритиш орқали халифалик Турондаги ҳосилдорликни сақлаб қолиш ва олинадиган солиқларнинг камайиб қолинишини олдини олишни мақсад қилган.

Хулоса қилиб айтганда, Араб халифалиги ҳукмронлиги даврида Туронда ер-сув муносабатлари тубдан ўзгартирилмаган бўлса-да, улар ислом ҳукуқи асосида қайта тартибга солинди. Энг кенг тарқалган ер эгалиги шакли харожий ерлар бўлиб, улар орқали давлат хазинасининг асосий даромади таъминланди. Иккунчи тизими эса сиёсий ва ҳарбий таянчни мустаҳкамлаш воситаси сифатида хизмат қилди.

Суғориш тизими арабларгача мавжуд бўлган анъаналар асосида фаолият юритишда давом этди, бироқ Аббосийлар даврида бу соҳа янада марказлашган бошқарув остига олинганлиги кузатилади. “Сув девони”нинг ташкил этилиши ҳамда сув тақсимотига оид махсус фикхий қўлланманинг яратилиши суғориш масаласининг давлат сиёсатида муҳим ўрин тутганини кўрсатади.

Умуман олганда, Араб халифалиги Туронда мавжуд иқтисодий асосларни сақлаб қолган ҳолда уларни ўз манфаатларига мослаштирди. Ер-сув муносабатларининг тартибга солиниши бир томондан қишлоқ хўжалиги барқарорлигини таъминлаган бўлса, иккинчи томондан, солиқ сиёсати орқали маҳаллий аҳолининг норозилигига ҳам сабаб бўлган. Шундай қилиб, мазкур давр Турон тарихида ер-сув муносабатларининг ҳуқуқий жиҳатдан тизимлаштирилган ва давлат назорати кучайган босқичи сифатида муҳим аҳамият касб этади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР.

1. Edouard Chavannes. Çin kaynaklarına göre batı türkleri. Istanbul. 2013.
2. Osman Aydinli. Semerkent Tarihi. Istanbul. 2007.
3. Qudoma ibn Ja'far. Kitab al-xaroj. Ramazan Şeşen. Istanbul. 2018.
4. Şemsiddin Gunaltay. Müslümanlığın Çıktığı ve Yayıldığı Zamanlarda Orta Asya'nın Umumi Vazietı. Ankara. 1933.
5. Абу Юсуф. Китаб ал-хараж. Байрут. 1979.
6. Абул Қосим ибн Ҳавқал. Китоб Сурат ал-арз. Байрут. 1992.
7. Ибн Касир. Ал-бидая ван-нихая. Байрут. 9-жилд.
8. Абдулкарим Самъоний. Китаб ал- Ансоб. 3-жилд.
9. Муҳаммад ибн Аҳмад Хоразмий. Мафотиҳ ал-улум. Қоҳира. 1924.
10. Муҳаммад ибн Жарир Табарий. Тарих ат-Табарий. Ар-Риёд. Байт ал-афкар ад-давлия, 2005.

АНУШТЕГИНИЙЛАР СУЛОЛАСИ ДАВРИДА СУҒОРИШ ТИЗИМИ

Акобир Олимжон ўғли Тоиров

Фанлар академияси

Тарих институти кичик илмий ходими

e-mail: akoshgreattwo@gmail.com

Тел: +998 91 526 92 63

Аннотация

Мазкур мақолада 12–13 юзйилликларда Турон, айниқса Хоразм воҳасидаги суний суғориш тизимининг ҳолати ва тараққиёти таҳлил қилинади. Ёзма манбалар, араб географлари асарлари ҳамда археологик тадқиқотлар асосида ирригация тармоқларининг жамият иқтисодий ҳаётидаги ўрни ёритилади. Амударё ва ундан тармоқланган каналлар, қалъа ва шаҳарларнинг сув таъминоти, шунингдек мўғуллар босқинининг суғориш инфратузилмасига кўрсатган таъсири илмий жиҳатдан асосланади. Ануштегинийлар даврида ирригация тизимининг давлат бошқаруви ва хўжалик барқарорлигидаги аҳамияти очиб берилади.

Калим сўзлар: *Ануштегинийлар; Хоразм воҳаси; Амударё; суний суғориш тизими; ирригация; канал ва коризлар; мўғуллар босқини.*

Қадимдан Туроннинг хўжалик ҳаётида муҳим бўлган деҳқончилик суний суғориш асосига қурилган ва бу усул барча даврларда, мазкур минтақа халқининг муҳим тушунчаларидан бири бўлган. 12-13 юзйилликлар Турон тарихининг суний суғориш тизими – ирригация масалалари ҳақида маҳаллий манбаларда деярли маълумотлар учрамайди. Борлари эса сиёсий масалаларда тилга олинган қандайдир ариқ, канал ёки тўғонларгина бор. Улар қайсидир ҳукмдор томонидан қурилгани, қайта қазилтирилгани ёки сиёсий сабаблар туфайли бузиб ташлангани ёзилган. Мисол учун Чингизхон томонидан 1221 йил ануштегинийлар даврида мамлакат пойтахти бўлган Гурганчининг сувга бостирилишида Амударё тўғонининг бузиб юборилганлигини кўрсатиш мумкин[3, 274].

Бу давр суний суғорилиш тизимлари ҳақидаги маълумотларнинг аксарияти араб сайёҳлари ва тарихчиларининг асарларида учрайди. Айниқса Абу Исҳоқ Истахрийнинг “Китоб масолик ал-мамолик” (Йўллар ва мамлакатлар китоби) ва Шамсиддин Муқаддасийнинг “Ахсан ат-тақосим фи маърифат ал-ақолим” (Иқлимни тушуниш учун энг яхши бўлим) асарларида жуда кўп маълумотлар мавжуд. Бевосита ануштегинийлар давридаги аҳоли манзилгоҳлари ва суғориш тизимининг гувоҳи бўлган Ёкут Ҳамавий ўзининг «Муъжам ул-булдон» (Мамлакатлар луғати) асарида ҳам кўплаб маълумотлар бериб ўтади. 14 юзйилликда Ибн Баттута ўзининг “Тухфат ан-нуззор фи ғаройиб ал-амсор ва ажойиб алафсар” (“Турли шаҳар ва сафарлардаги ажойиботлар шоҳиди бўлганлар учун тухфа” ёки

“Саёҳатнома”) да ҳам Туроннинг суғориш тизими ва анаъналари ҳақида кўплаб маълумотлар берилан. Истахрий ва Муқаддасийларнинг асарларида бироз олдинги давр, 10-11 юзйилликлар Туроннинг суғрилиш тарихи ҳақида гап борса-да, тизимдаги асосий унсурлар, ариқлар, каналлар ва тўғонлар ҳақидаги маълумотлар кейинги давр билан ҳам боғлиқ. Чунки бу иншоотлар ёки сув йўллари бирданига йўқ бўлиб кетмайди ва 12-13 юзйилликларда ҳам катта эҳтимол билан улар аҳоли хўжалик ҳаётининг асосий сув манбаи бўлган.

Бу давр суғориш тизимининг ўрганилиши ҳақида гапирганда археологик тадқиқотларнинг ўрнини ҳам таъкидлаш керак. Айниқса Хоразмнинг қадимги ва ўрта асрлар тарихи ҳамда моддий маданиятини ўрганишда 1937 йилдан бошлаб ташкил этилган Хоразм археология-этнография экспедициясининг ўрни катта. Бу тадқиқотлар натижасида кўплаб ишлар нашр этилди ва уларда суғорилиш тизими ҳақидаги кўплаб маълумотлар моддий манбалар асосида исботланади¹. Академик Яхё Ғуломовнинг “Хоразмнинг суғорилиш тарихи” номли махсус ўзбитигини ҳам алоҳида таъкидлаш лозим[6].

Ануштегинийлар даври суғорилиш тизими ҳақида гап кетганда аввало сулола бошқарувидаги ўзак ҳудуд, Хоразмнинг сув манбаи Амударё ҳақида гапириш керак. Мазкур ҳудуднинг аксар қисми чўллар билан қамраб олинганлиги сабабли ҳар қарич ерга экинлар экишга ҳаракат қилинган. Ер ости сувлари кўплигига қарамай, Амударёнинг ҳар иккала соҳили бўйлаб ям-яшил экинзорлардан иборат аҳоли манзилгоҳлари бир-бирига уланиб кетган[4, 138].

Ғазнавийлар, улардан кейин салжуқийлар даврида Хоразм маълум вилоят сифатида бошқарилар эди. 12 юзйилликда ануштегиний Отсиз салжуқийлар султони Санжар билан узоқ давом этган курашдан сўнг Хоразм тўла мустақиллигига эришди. Султон Такаш (1172–1200 йиллар) ўз давлатининг ҳарбий қудратини мустаҳкамлаб олиб, қорахонийларга бож тўлашдан бош тортди ва уларни Турондан суриб чиқаришга ҳаракат қилди. 12 юзйилликнинг охирида ануштегинийлар чегаралари Сирдарёдан тортиб, Эроннинг марказигача чўзилган эди. Мўғуллар босқини даврига келиб эса, ануштегинийлар мусулмон Шарқда энг қудратлиларидан бири бўлади.

10 юзйилликдан кейин воҳанинг ирригация тармоғи кенгаймади. Хоразм воҳасининг суғорилиш тизимида, Амударёдан чап қирғоқ қисмида бир оз жонланиш бўлади. Тарихчилар эски шаҳарларнинг ўсишини ва янги шаҳарларни юзага келишини қайд қилиб ўтдилар. Султон Такаш давридан

¹ Хоразм археология-этнография экспедицияси – 1937-йилдан совет археологи С.П. Толстов раҳбарлигида ташкил қилинган. Тупроққалъа (ерамизнинг 2–3 юзйилликларига оид сарой), Жонбосқалъа (Неолит даври манзилгоҳи ва Аҳамонийлар қалъаси) каби ёдгорликлар киради; Қўйқирилган қалъа (айлана шаклидаги қалъа, милоддан аввалги 4 – милодий 4 юзйилликка оид); Қуйисой маданиятининг бир неча қисмлари (Кўзалиқир ва бошқалар) ва Жетиосор маданияти (милодий 1-минг йиллик) ва ўрта асрлар Гурганч (Кўхна Урганч) шаҳри (10 – 15 юзйилликлар) археологик жиҳатдан ўрганилган.

бошлаб Чирмонёп, Шоҳсанам, Змухшир, Говурқалъа, Девқалъа, Қалъалиқир каби қадимий шаҳар ва қалъалар яна қайтадан жонланиб кетди. Буларнинг ҳаммасига сув билан таъминланишда бўлган ўзгаришлар бунда асосий сабаб қилиб кўрсатилади[6, 168].

Гурганчдан ғарбида жойлашган Змухшир шаҳри Гурганчдан Шахристон ва Нисога олиб борадиган йўлда оралиқ пунктлардан бири бўлган. Змухшир ва Субурна каби аҳоли манзилгоҳларининг гуллаб-яшнаганлиги Ёқут Ҳамавийнинг ўзи гувоҳ бўлган.

Бу даврда юқори Амударёнинг ғарб томонга қараб анча кенгайганлиги кузатилади. Гурганчдан ғарб томонда Шимоҳийқалъа ва шунга ўхшаш аҳоли яшайдиган пунктлар вужудга келади. Шимоҳийқалъанинг харобалари Кўҳна Урганчнинг ғарбидан 30–35 км нарида, худди Устюрт бурнининг ўзида жойлашган. Шимоҳийқалъа 12–13 юзйилликда барпо этилиб, то 16 юзйилликнинг ўрталаригача мавжуд бўлган. Шаҳарнинг гуллаб-яшнаган даври Хоразмнинг Олтин Ўрда хонлиги билан мустаҳкам алоқа қилган даврига тўғри келади. Шимоҳийқалъанинг вужудга келишига сабаб Қоон (Қовун) канали бўлганлиги билан изоҳланади[6, 167]. Бу каналнинг қурилиши 13 юзйилликка оиддир.

Амударёдан чап қирғоқдан 2 км жануброқда жойлашган, баланд адрнинг устида қурилган Қизқалъа номли манзилгоҳ бу даврда мавжуд бўлган ва 13 юзйилликнинг бошида бу қалъа таъминоти учун 5 та ҳовузда доимий сув сақланган. Ушбу ҳовузларнинг диаметрис 4 – 4,5 метрдан кам бўлмаган. Уларнинг усти саҳро сардобаларига ўхшаш гумбазлар билан копланганлиги тахмин қилинади[6, 169].

Мазкур қалъанинг жануби-ғарбий бурчагида жойлашган бурчлардан бирининг ичида теварак-атрофи пишиқ ғишт билан ўралган қудуқ бўлган. Қудуқнинг девори катта чарм билан сув олиниши натижасида суркалавериб, силлиқ бўлиб кетган. Қудуқ Қизқалъа баландлигининг асосигача етиб борган ва унга ер остидан сув оқадиган махсус йўл ўтказилган.

Қизқалъадан 2 км йироқда Амударё қирғоғида унча катта бўлма тан йигитқалъанинг харобалари жойлашган, бу ҳам тошдан қурилган. Унинг ҳам ички деворлари бўйлаб унча катта бўлмаган кўрикчилар бўлинмаси учун тураржой қурилган. Йигитқалъа сув тўплашда яширин ер ости канали – коризнинг ҳимоя қилувчи пункти бўлиб хизмат қилган. Бундан ташқари, ҳар иккала қалъанинг ўртасида тўғри йўл бўйлаб ҳар бири 300–350 м масофада унча катта бўлмаган дўнглар, ер ости сув йўлларига мансуб бўлган иншоотларнинг қолдиқлари сақланиб қолган. Худди шу ернинг ўзида диаметри 50–60 см бўлган сопол сув қувурларининг бўлаклари топилган. Бу дўнглар сув қувурларини тозалайдиган жой бўлганлиги тахмин қилинади. Қизқалъа ва Йигитқалъалар мўғуллар босқини натижасида бутунлай вайрон бўлган[6, 169].

Бу даврда шаҳарларда ер ости сув тармоқлари ҳам бўлганлиги манбаларда тилга олинади. Кориз деб номланувчи ушбу сув йўллари

кейинги даврларда Европа шаҳарлари учун хос бўлсада, унинг дастлабки илдишлари Шарқ ҳисобланади[1, 219–235]. 1221 йил мўғул босқинчиларининг Ануштегинийларга қарашли Наса (Нисо) шаҳрига ҳужум қилишганда аҳоли айнан коризларга яширинган ҳолда босқинчиларга қарши курашган. Улар ортларидан қувиб келган мўғул жангчисини коризга тортиб кетиб ўлдиришган[8, 116].

Нафақат Амударёнинг, балки Турондаги барча дарёлари тошқин вақтидан бошқа вақтларда улардаги сув миқдорининг камайиши билан ҳудудларга сув чиқаришдаги қийинчиликларга сабаб бўлган. Шундай бўлсада 9-11 юзйилликларга келиб сувни кўтарилишида ишлатиладиган чиғирнинг такомиллашиши суғориладиган майдонларни 30–40 % га ошириш имконини берган[2, 26–32]. Тадқиқотларда 10 юзйилликка оид дейилса-да, лекин 12-13 юзйилликларда ҳам катта эҳтимол билан ишлатилган чиғирларнинг номи келтирилади[6, 266]. Унга кўра дўлоб, далия, ғаррафа, зурнук, наура ва манжанун каби чиғир турлари сув чиқаришда деҳқонлар томонидан ишлатилган. Улар бир-бири билан қайсидир деталлари орқали фарқ қилган ёки катта-кичиклиги ҳар хил бўлган.

Ануштегинийлар даври шаҳарларнинг ўзидаги боғлар ва ўсимликлар учун кичик каналлар қазилганлиги ҳақида маълумот бўлмаса-да, айрим ўринларда бу даврда шу турдаги каналларнинг мавжудлигига оид маълумотлар бор. Мисол учун, Марв[3, 75]. ва пойтахт Гурганч[7, 252]. шаҳарларини ўртасидан кесиб ўтувчи канал бўлган.

12 юзйилликдан олдин қазилган Говхўра канали ҳақида маълумотлар мавжуд бўлиб, у Амударёнинг бўйида жойлашган Шўраҳон шаҳри яқинидан бошланган. Бозорқалъа ва Қирққиз каби қадимий каналлар ҳам шулар жумласидан. Қирққиз каналининг суви 12–13 юзйилликда Бозорқалъа (ҳозир Калтаминор) орқали оқиб ўтиб, қадимги Ирисқалъанинг номли аҳоли манзилгоҳигача борган. Бугунги кунда мазкур каналларнинг археологик ўрни умумий, Калтаминор воҳаси манзилгоҳлари ва сув ўринлари номи билан тилга олинади.

Бу даврда Говхўра номли каналнинг мавжуд бўлганлиги археологик тадқиқотлар натижасида исботланган. Унинг асосий оқими ва унинг Керих ёки Гиря деб аталувчи шохобчаларида бўлган. Керих (Гиря) каналининг воҳаси Қаватқалъа деб номланган манзилгоҳгача оқиб борган. Қаватқалъа ўша вақтда ташландик қалъалардан бири бўлган, унинг излари ҳозирги кунгача сақланиб келган[7, 170].

Мўғуллар босқини вақтида суний сув иншоотлари билан боғлиқ бўлган воқеаларидан бири – Гурганч ва ундаги тўғоннинг бузиб ташланиши эди. Натижасида Амударёнинг Сарикамиш чуқурлиги томон уриб кетиш бўлган. Шаҳардаги тўғон Амударё сувини тўхтатиб ва бошқариб турган. Бу ҳақида, Яхё Ғуломовнинг мазкур иншоатнинг қанчалик муҳим бўлганлиги ҳақида қуйидагича ёзади: “Гурганч шаҳри яқинига қурилган тўғон сувни шаҳарга ўтказмай, Амударёнинг кучли оқимини тўхтатиб турарди ва дарёнинг ўрта

дельтасида барча суғориш тизимининг турғунлигини таъминлар эди. Тўғоннинг бузиб ташланиши Хоразмдаги суғориш тизимни бутунлай ўзгартириб юборди ва бу минтақада асрлар давомида яратилган суғориш тизимини узоқ муддатга ишдан чиқарди” [7, 172–173]. Шаҳардаги барча ерлар даҳшатли сув тошқини билан харобага айланган ва ювилиб кетган. Мўғул босқинидан олдин Гурганчга борган Ёкут Ҳамавий аҳоли то монидан қурилган ва дарёнинг бузиб юбуровчи кучига тўсқинлик қилган тўғон ҳақида ёзиб қолдирган. Ибнул Асир шаҳарликлар қаршилигини бостириш ва шу шаҳарлардаги ҳаётни йўқ қилиш учун бу тўғон мўғуллар томонидан бузиб юборилган[7, 172–173].

Умуман Амударёнинг ўзанидан тошиб туриши қадимдан бор бўлиб, аҳоли ҳар доим бу муаммо билан курашиб келган. Тошқин вақтларида юқори дельта чегарасида Амударё ўзанининг кенглиги 3 дан то 5 км гача, сувнинг баландлиги ерга нисбатан 0,6–1,6 м баландгача кўтарилган. Шунинг учун ҳар икки қирғоқнинг ёқасида баланд дамбалар (қочилар) қурилган. Бу дамбалар воҳани сув босишидан сақлаган[7, 30].

Бу даврда аввалдан мавжуд бўлган бир талай каналлар Амударёнинг ўнг ва чап томонларидаги ерларни суғориш имконини берган. Мисол учун Курдор, Бува, Говхўра, Вадок, Миздахкон каналларини келтириш мумкин.

Курдор канали каналининг қачон курдирилганлиги аниқ эмас. Лекин 10 юзйилликка оид манбаларда унинг номи учрайди ва ўша даврда у Амударёнинг ўнг томонидаги аҳолининг деҳқончилиги учун асосий сув манбаи бўлган. Курдор канали Амударёнинг ўнг томонида, Бува ва Вадок каналларининг (иккиси ҳам Амударёнинг чап томонида) бошланиш жойидаб биров куйидан сув олишни бошлайди. Шундан кейин шимол тарафга, Султон Увайс тоғининг ёни билан Миздахкон туманига яқин ҳудудгача оқиб борган [6, 168].

Миздахкон канали шу номли туман номидан олинган бўлиб, у Курдор каналидан ортган сув ва Амударёнинг унга яқин қисмдаги кичик тармоқларидан келувчи сувлар билан тўлдирилган. Мазкур каналнинг тугаш ҳудуди шимол тарафга қараб икки йўналишда, бири қуйи Амударёнинг сув кўп тошувчи қисмларига, бири Мирзачўлнинг ғарбий қисмларига тўғри келади [6, 168].

Бува канали Амударёнинг чап томонида, Хива шаҳригача боровчи дарё тармоғидан қуйроқ жойдан сув олишни бошлаган. Унинг тугаш жойи эса Вадок канали билан бирга Гурганчга келувчи Амударёнинг кичик тармоғига бориб қуйилган. Бу канал 13 юзйилликдан бошлаб сув билан таъминламай қўйилганлиги сабабли тез орада қуриб кетади. Умуман мўғул босқини даврида бу каналнинг аксарият қисми бузиб ташланган [6, 186].

Говхўра канали Амударёнинг Пахтаарна деб номланувчи ўзанидан сув олган. Араб географлари аввалги пойтахт Кат шаҳрини айрим-айрим манзиллари ўртасидаги масофа ва уларнинг Говхўра билан алоқалари ҳақида ёзиб қолдирганлар. Кат шаҳри ва Говхўра каналининг орасида тахминан олти

фарсах² бўлган. Лекин ундан олинувчи сув тармоқлари бу шаҳар ва унинг теваарак атрофини таъминлаб турган [6, 143]. Мазкур канал ҳам кейинги давларда мўғуллар томонидан олиб борилган бузғунчиликлар ва нотўғри ирригация ишлари туфайли қуриб қолган [6, 186].

Вадок канали Амударёнинг чап томонидаги, Бува канали билан айрим ўринларда бирлашувчи ва қуйи қисмлари бутунлай бирлашиб кетган суний сув йўлларида бири бўлган. Бу канал тахминан африқийлар давридан буён Хоразм воҳасининг асосий сув таминотчиларидан бўлган [6, 186]. Унинг бошланиш жойи Бува каналидан ҳам олдироқ бўлиб, Хива шаҳрини сув билан таминловчи Амударёнинг кичик ўзанига яқин жойда бўлган. Юқорида айтилганидек, унинг қуйи қисми пойтахт Гурганч шаҳри яқинидан ўтувчи Амударёнинг бошқа ўзанига тўғри келган. Аниқроғи унга бориб қуйилган [6, 168]. Ушбу каналнинг ҳам фойдаланишини тўхтатилиши Туроннинг мўғулларга қарамлик даврига тўғри келади [6, 186].

Амударё 13 юзйилликда Каспий денгизига қуйилганлиги ҳақидаги Ёқут Ҳамавийнинг маълумотлари археологлар томонидан рад этилган. Унга кўра Амударёнинг Сарикамиш ва Ўзбой каби бўлимлари Каспий томон қараб оқганлиги рост. Лекин улар асосий ўзан эмаслиги сабабли Ҳамавий маълумотларига тўлиқ қўшилилмаган. Яъни бу даврда асосий ўзаннын Каспийга қараб оқганлиги бўйича ҳеч қандай археологик излар аниқланмаган [6, 186].

Юқорида айтилган, 14 юзйилликда Туронга келган мағриблик³ сайёх Ибн Баттутанинг “Сатоҳатнома” сида Хоразм, Бухоро, Марв ва Балх каби шаҳарларнинг сув таъминотида оид айрим маълумотлар мавжуд. Ибн Баттута ушбу шаҳарларнинг иқтисодий ҳаётида Амударё ёки ундан олинувчи каналар сувининг ўрнини кўп ўринда таъкидлайди. У Амударёнинг нафақат деҳқончилик, балки савдодаги ўрни ҳам катта бўлганлигини ёзади. Унга кўра “Шаҳар чегараси ортида жаннатдан оқиб чиқадиган тўрт дарёнинг бири бўлган Жайхун⁴ дарёси оқиб ўтади. Дарё оби-ҳаво совуқ бўлган да Итиль⁵ каби музлайди. Одамлар муз устидан юрадилар ва у 5 ой шу тарзда музлаб ётади. Ёзда бу дарёдан солларда Термизгача борадилар ва у ердан буғдой, арпа олиб келадилар. Бу сузиш 10 кунга чўзилади” [9, 436].

Ануштегиний хукмдорларнинг бевосита сув иншоатларини қурдирганликлари ёки улардаги ободончилик ишларига оид маълумотлар манбаларда келтирилади. Хусусан Султон Жалолиддин Мангуберди Шарафулмулкка берилган Озарбайжондаги ерлар учун Арос дарёсидан иккита катта канал қаздиради. Натижада 13 юзйиллик бошидан буён Гуржи қироллигининг талончиликларидан чарчаган халқ учун ушбу ҳудудларда

² Фарсах – масофа ўлчов бирлиги. Бир фарсах тахминан 6-7 км. га тенг бўлган.

³ Мағриб (лик) – Марокаш.

⁴ Жайхун – Амударё.

⁵ Итиль – Волга.

бошоқли ўсимликлар етиштириш ва мўл-кўл ҳосил олиш имкони пайдо бўлади[8, 276].

Хулоса қилиб айтганда, 12–13 юзйилликларда Турон, хусусан Хоразм воҳасида суний суғориш тизими жамият иқтисодий ҳаётининг асосий таянчи бўлиб қолган. Маҳаллий ёзма манбаларда бу масала чекланган ҳолда ёритилган бўлса-да, араб географлари, сайёҳлари ва археологик тадқиқотлар ирригация тармоқларининг кенг қамровли ва мураккаб тизимга эга бўлганини кўрсатади. Амударё ва ундан тармоқланган каналлар шаҳарлар, қалъалар ва қишлоқларнинг яшаши ҳамда равнақиға хизмат қилган. Мўғуллар босқини эса ушбу тизимға жиддий зарба бериб, асрлар давомида шаклланган суғориш инфратузилмасининг издан чиқишиға сабаб бўлган. Шунға қарамай, ануштегинийлар даврида суғориш ишлари давлат сиёсати ва хўжалик тараққиётининг муҳим омили сифатида сақланиб қолган.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР.

1. Garbuzarova E.G. Regulatory Initiatives of Central Asian Countries in Addressing Transboundary Water Issues //Journal: Post-Soviet Issues. 2021. Volume 8, Number 2, pp. 219 - 235.
2. Simone Mantellini. Preface: Boris V. Andrianov and the Archaeology of Irrigation / Ancient Irrigation Systems of The Aral Sea Area (The History, Origin, and Development of Irrigated Agriculture). 2016. pp. 26-32.
3. Алоуддин Атомалик Жувайний. Тарихи жаҳонгушо (Жаҳон фотиҳи тарихи). Тошкент. 2015.
4. Буниёдов З. Ануштагин Хоразмшоҳлар давлати (1097 – 1231). Тошкент. 1998.
5. Мерям Гурбуз. Хоразмшоҳларда давлат ташкилоти, иқтисодий ва маданий ҳаёт. Урганч. 2022.
6. Агаджанов С. Государство Сельджукидов и Средняя Азия в XI–XII вв. Москва. 1991.
7. Шихобиддин Муҳаммад ан-Насавий. Султон Жалолиддин Мангуберди ҳаёти тафсилоти. Тошкент. 1999.
8. Ғуломов Я. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. Тошкент. 1959.
9. ابن بطوطه. سفرنامه. جلد اول. ترجمه محمد علی موحد. چاپ ششم. تهران. ۱۳۷۶. صفحه ۴۳۶ (Ибн Баттута. Сафарнома. Жилди аввал. Таржумаи Муҳаммадалии Муваҳҳид. Чопи шешум. Техрон. 1376.)

QO‘QON TARIXIDAGI TANIQLI SHAXSLAR FAOLIYATIDA YER-SUV MUNOSABATLARI

Esonov Ziyodbek Yuldashevich
QDU Tarix kafedrası dotsenti, PhD
e-mail: ziyodjon.e72@gmail.com
Telefon raqam: +998 91 154 36 06

Aliyeva Sevinchxon G‘ofurjon qizi
QDU Ijtimoiy-gumanitar fanlarni o‘qitish metodikasi (tarix) mutaxassisligi 1-kurs magistranti

Annotatsiya

Mazkur maqolada XVIII asarning ikkinchi yarmi va XIX asar birinchi yarmida Qo‘qon xonligidagi mavjud sug‘orish tizimi va suv inshootlari tarixi shuningdek, Qo‘qon hukmdorlari va davlat amaldorlari tomonidan irrigatsiya sohasida olib borilgan islohotlar hamda ular tomonidan bajarilgan qurulish ishlari to‘g‘risidagi ma‘lumotlar yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Qo‘qon xonligi, sug‘orish tizimi, suv inshooti, irrigatsiya, daryolar, kanallar, ariqlar, Farg‘ona vodiysi, Shahrixonsoy.

Bugungi kunda vatanimiz tarixshunosligida bir qator ilmiy muammolar, jumladan Markaziy Osiyo xalqlari tarixida o‘zbek davlatchiligi, xususan uning xonliklar davri tarixi muammolarini yoritish dolzarb masalalardan biri deb qaralmoqda. Mazkur davlatlar orasida Qo‘qon xonligi alohida o‘rin tutib, xonlik tarixining turli muammolari tadqiqi, chunonchi uning iqtisodiy hayoti tarixi, chunonchi dehqonchilik xo‘jaligi, undagi soliqlar tizimi, yer-suv munosabatlari tarixi ko‘pchilik izlanuvchilarni diqqatini tortmoqda. Chunki hozirda qator ilg‘or davlatlar ilm-fanida avvalgidek siyosiy tarix masalalari emas balki davlat tuzilmalari iqtisodiy hayoti, aholi ijtimoiy tarkibi, uning kundalik turmushi tarixi bilan bog‘liq tadqiqotlarga asosiy o‘rin berilmoqda.

Shu sababdan Qo‘qon xonligi yersuv munosabatlari tarixi, uni rivojidadagi muhim omillar, jumladan soha taraqqiyotini davlat xukmdorlari faoliyati negizida tahlil qilish ham o‘rganilayotgan masalani yangi bir yondashuvda tadqiq etish imkonini beradi. Bugungi kunga qadar yer-suv munosabatlari rivoji sohasidagi o‘zgarishlarni amalga oshirishda, bu bunyodkorlik ishlari boshida turgan davlat xukmdorlari, taniqli arboblari va sarkardalar faoliyati bilan bog‘liq holda jiddiy tadqiq etilmagan, ma‘lumotlar bir tizimga solinmagan.

Ta‘kidlash keraki, Qo‘qon xonligida yer-suv munosabatlarini rivojlanishi davlat manfaatlaridan kelib chiqib, xukmdorlarni agrar soha, ayniqsa irrigatsiya tarmog‘ini rivojlantirishga doir sayi-harakatlari natijasida rivoj topgan. Buni tadqiqotlar ham tasdiqlaydi [1:138]. Buni tasdig‘ini Qo‘qon xonlari Olimxon, Umarxon, Xudoyorxon davri bunyodkorlik ishlari misolida guvohi bo‘lamiz.

Chunki mamlakatda yer-suv munosabatlarini rivovlanishi mamlakat davlat asoslarini mustahkamlanishi, uni rivojlanishi bilan uzviy bog‘liq edi.

XIX asrning birinchi yarmida Qo‘qon xonligida sug‘orish inshootlarini qurish, yerlarini sug‘orish, o‘zlashtirish o‘z taraqqiyotida yangi bosqichga o‘tdi. Jumladan, Olimxon davrida xonlikdagi dastlabki suv inshootlaridan biri Yangi ariq kanalini qazilishi bunga misol bo‘ladi. Yangi ariq kanali Namangan deparasida suv ta‘minotini yaxshilash, yangi yerlarni o‘zlashtirish Norin daryosidan chiqarilgan edi. Kezi kelganda ta‘kidlash lozimki, sug‘orish inshootlarni qurishda xonlikda ma‘lum tartib qoida bo‘lgan. Sug‘orish tarmoqlarini qurish ishlari ikki toifaga ajratilib, birinchi toifaga mahalliy ahamiyatga ega bo‘lgan sug‘orish inshootlari kiritilib, ularni qurishda asosan shu sug‘orish tarmog‘idan foydalanuvchi qishloq aholisi ishtirok etgan. Bu toifaga kiruvchi sug‘orish inshootlari hajmi jihatidan kichik bo‘lib, ularni qurishda mahalliy mutasaddi kishilar - mirobboshilar boshchilik qilishgan. Ikkinchi toifa sug‘orish inshootlarga esa hajmi jihatidan katta yirik kanallar kiritilib, qurilish ishlariga xonlikni turli viloyatlaridan qazuvchi-hasharchilar jalb etilgan.

Yangi ariq kanali ham yirik sug‘orish inshooti bo‘lganligi uchun uning qurilishiga xonlikning Baliqchi, Chust, Koson, Marg‘ilon, Bobodaxon (hozirgi Tojikistonning Asht tumani), Novqat, Aravon kabi mavzelardan quruvchi-hasharchilar jalb etilgan. Xonning buyrug‘i bilan ishga jalb etilgan qazuvchi o‘z oziq-ovqati va ish quroli bilan kelgan va 15 kun bu jarayonda ishlab bergan. Kanal qazish rejasiga ko‘ra, inshoot hozirgi Qizilrovot qishlog‘ining shimoliy qismida Norin daryosidan suv olib, Namangan shahri orqali Qirg‘izqo‘rg‘on qishlog‘iga suv olib kelishi, kanal Zarkent qishlog‘iga yetib kelgach, undan ariq chiqarilib Xonobod, Qoratepa, Tepaqo‘rg‘on va Qirg‘izqo‘rg‘on qishloqlari suv bilan ta‘minlanishi, sug‘orishdan ortib qolgan kanal suvi esa Sirdaryoga tushirib yuborilishi nazarda tutilgan. Kanal o‘zanidagi qazish ishlari, bu yerga kelgan hasharchi-qazuvchilarga taqsimlab berilgan. Ishning bu usulda tashkil etilishi xonlikda “taqsim” deb yuritilgan. Yangi ariq kanali uch yilda ya‘ni 1800-1803 yillarda oralig‘ida qurilgan. Kanal dastlab Chegaraxona, Qizilrobot, Uychi, Chortoq, Mutagan, Kosotepa, Mastura, Xonobod yerlarini suv bilan ta‘minlagan. Namangan shahriga yetib kelguncha kanaldan 55 ta ariq chiqarilib, 16 ta qishloq yerlari sug‘orilgan. Kanaldan 47-50 ta tegirmon suv oqqan u hammasi bo‘lib 40 ming desyatina yerni suv ta‘minotini yaxshilash imkonini bergan. Niyoz Muhammad Ho‘qandiyni “Tarixi Shohruxi” asarida keltirilishicha, Olimxon davrida hozirgi Oltiariq deparasida oltita sug‘orish arig‘i ochilgan va bugungi Oltiariq dehqonchilik markazi qaror topgan [2:154].

Farg‘ona vodiysida XIX asrning birinchi yarmida qurilgan eng yirik sug‘orish inshootlaridan biri Shahrixonsoy bo‘lib, inshoot Qo‘qon xoni Umarxon davrida ya‘ni 1811 yilda qurib bitkazilgan. Bu inshoot qurilishi haqida “Anjum at-tavorix” asarida quyidagi ma‘lumot keltiriladi: “Umarxon davrida bir necha yil davomida Qorasuvdan (Daryoyi-Uzgend) kanal chiqarilib, Marg‘ilon va Andijon oralig‘idagi dasht hududi yangi maydonlarga suv yetkazilgan. Kanal tugallanishida yuzaga

kelgan qishloq, keyinroq shaharga “Shahrixon”ni shakllanishiga sabab bo‘lgan va mavze markazi bo‘lib tarkib topgan” [3:154].

Shahrixonsoy suvlari bilan Farg‘ona vodiysining asosan sharqiy hududlari, jumladan, Qo‘rg‘ontepa, Jalolquduq, Oyim kabi mavzelarning yerlari sug‘orilib, shu hududdagi yangi yerlar ham o‘zlashtirilishiga olib kelgan. Arxiv hujjatlarida ko‘rsatilishicha, bu davrda yangi o‘zlashtirilgan yerlarda 1450 xo‘jalikdan iborat yangi qishloqlarga asos solinib, 250 ming tanobga yaqin (yoki 41-42 ming ga) yer sug‘orilib o‘zlashtirilgan. Qo‘qon xoni Umarxon davrida bunday inshootlarni qurish davom etgan. Masalan, 1820 yili Marg‘ilon yerlarini sug‘orish uchun endi uzunligi 101 chaqirimga yetgan Shahrixonsoydan (bir chaqirim – 1.06 km ga teng. Izoh E.Z. niki) 8 chaqirim uzunlikdagi Ustambog‘ arig‘i, Guratepa va Momaxon yerlarini sug‘orish uchun esa Eshonbobo (hozirda bu kanal Oxunboboyev nomi bilan ataladi) arig‘i chiqariladi. Natijada bu davrda vodiy sharqida ancha katta hajmdagi yangi ekin maydonlarini yuzaga kelishiga olib keladi.

Qo‘qon xoni Muhammad Alixon (1822-1842) davrida “Tarixi jadidi Toshkent” asarida yozilishicha Sirdaryodan turli sug‘orish ariqlari chiqarilgan. Toshkent sharqida Kaykavus (Bo‘zsuv) anhuri qazilgan [5:68]. Niyozbek qal’asidan boshlanuvchi bu inshoot shaharni suv bilan ta’minlagan. Ortiqcha suv Chirchiq daryosiga tashlab yuborilgan. 1830 yillarda Dalvarzin dashtida ham irrigatsiya inshootlari qurilgan [4:593]. Qo‘qon xoni Xudoyorxon taxtga kelishining 11-yilida yani 1855-1856 yillar oralig‘ida, Musulmonqul buyrug‘i bilan atrofdagi yirik daryolardan suv oluvchi Chinobod arig‘i qazilgan. Qazish ishlariga qipchoqlardan bo‘lgan Chin ismli sarkor rahbarlik qilganligi sababli ariq nomi ham Chinobod deb nomlangan [6:186-187].

Xulosa qilib aytganda, XIX asrning birinchi yarmida Qo‘qon xonligida ijtimoiy-iqtisodiy hayotni yuksalishi, xonlikda yangi yerlarni o‘zlashtirishga, sug‘orish inshootlari taraqqiyotiga sabab bo‘ldi. Mazkur masalani o‘rganish davomida shunday xulosaga kelindiki, agrar soha rivojida ko‘p omillar, jumladan mahalliy xukmdorlarni tarmoq rivoji bilan bog‘liq sayi-harakati bunda muhim rol o‘ynagan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Juvonmardiyev A. XVI-XIX asrlarda Farg‘onada yer-suv masalalariga doir. – Toshkent: Fan, 1965.
2. Beysembiyev T.K. Kokandskaya istoriografiya. – Alma-Ata: 2009.
3. Xudoyorxonzoada. “Anjum at-tavorix”, 101b, 113a-varaq // Beysembiyev T.K. Kokandskaya istoriografiya. – Alma-Ata: 2009.
4. Mulla Solihxo‘ja Toshkandiy. “Tarixi jadidayi Toshkand”. // O‘zR FA Sharqshunoslik instituti, qo‘lyozma №7791. 875a-varaq.
5. Sultonov A. O‘. Muhammad Solihxo‘ja va uning “Tarixi jadidayi Toshkand” asari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2009.
6. Ivanov P. P. Xozyaystvo Kokandskogo xanstva. – Moskva-Leningrad: 1954.

QADIMGI MANBALARDA YER-SUV MASALALARI (ZARDUSHTIYLIK DINI MISOLIDA)

Isoridinov Nuriddin Zuxridinovich

University of Business and Science Ijtimoiy fanlar kafedrası o‘qituvchisi

isordinovnuriddin@gmail.com

tel: +998-97-255-84-94

Annotatsiya

Ushbu maqolada zardushtiylik dini muqaddas kitobda Avesto yer-suv bo‘lgan munosabat, ona-tabiati, yer, suv, o‘simlik va hayvonot dunyosini e‘zozlash, asrab avaylash, qadimgi ajdodlarimizning tabiatga chuqur hurmat bilan munosabatda bo‘lganini haqida so‘z yuritiladi. Shuningdek Avestoda insonlarni bog‘bonchilik bilan shug‘ullanish, dehqonchilik qilib, yerdan yuqori hosil olishga undash, mehnat qilish naqadar ulug‘langanligi yoritib berilgan. Bundan tashqari Avestoda yer-suv masalasiga nafaqat diniy, balki ekologik va ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan ilg‘or qarashlar, suv haqidagi ta‘limot bugungi kunda ham atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy boyliklardan oqilona foydalanish borasida masalalar bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: Zardushtilik, Avesto kitobi, zardushtiylikda dehqonchilik, Avestoda suvga munosabat, Axura Mazda, Ahraman, Tishtar, Apasha, Anaxita – Noxid, Avestoda Amudaryo, Avestoda hayot manbai, zardushtiylik urf-odatlar, yaxshilik va yomonlik, poklik, atrof-muhit muhofazasi, ekologik qashash, tabiiy boyliklarni asrash va ulardan oqilona foydalanish.

Avesto nafaqat tarixiy meros, balki bugungi kunda ham insoniy va ma‘naviy qadriyatlarni rivojlantirishda dolzarb ahamiyatga ega manba hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev “Avesto kitobida inson huquq va erkinliklari, millatlararo munosabatlarni o‘zaro hurmat va ishonch tamoyillari negizida barpo etish g‘oyalari muhim o‘rin tutadi, zo‘ravonlik va adolatsizlik rad etiladi” [1] – deb ta‘kinlagan. Avesto adolat, tinchlik va bunyodkorlik qadriyatlari asos qilib olingan.

Tarixidan tabiat unsurlariga, xususan, yer va suvga bo‘lgan e‘tibor har doim muhim ahamiyat kasb etib kelgan. Yer va suv bilan bog‘liq bo‘lgan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish masalasi mamlakatimiz hududida yashagan qadim xalqlarning diqqat e‘tiborida bo‘lib kelgan. Suv hayotning jismoniy asosi bo‘lishi bilan birga, diniy-falsafiy tizimlarda ham ko‘plab timsollar orqali ilohiylashtirilgan. Shu nuqtai nazardan, Zardushtiylik dini va uning asosiy manbasi - Avesto matnlari bu ikki unsurga oid eng qadimiy, izchil va chuqur diniy-falsafiy qarashlarni o‘z ichiga oladi. Avestoda tabiat muhofazasiga alohida o‘rin ajratilgan. Bu ta‘limotga ko‘ra qadimgi ajdodlarimiz ona-tabiati nihoyatda e‘zozlaganlar, o‘z hayotlarini tabiat bilan, yer, suv, o‘simlik va hayvonot dunyosi bilan chambarchas bog‘liq holda tasavvur etganlar. Avesto ta‘limoti suvni asrab-avaylab foydalanish

lozimligiga da’vat etgan va odamlar shu ta’limotga asoslanib suv boyliklariga munosabatda bo‘lganlar. Tabiatga hurmat va mas’uliyat bilan munosabatda bo‘lish g‘oyasi bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan muhim ma’naviy meros hisoblanadi.

Yer va suv Avestoda nafaqat hayot manbai sifatida, balki poklik, muvozanat, baraka va iymon timsoli sifatida alohida o‘rin egallaydi. Bu ikki unsur zardushtiy kosmologiyasida Ahura Mazda tomonidan yaratilgan eng asosiy va eng muqaddas mavjudotlar sifatida tilga olinadi [7, 533]. Zardushtiylik diniga sig‘inuvchilar quyosh va suvga e’tiqod bilan qarashadi. Suvlar, daryolar, soylar va ko‘llarni Ardisura – Anaxita – Noxid yulduzi timsolida ko‘rishadi. Suv orqali butun hayot, borliq taqdirini, mavjudligini ana shu yulduzga bog‘lab hamdu sanolar aytishadi, madhlar kuylashadi, iltijolar qilishadi, to‘kin-sochinlik, farovonlik istab duolar aytishadi [9, 5]. Bu qarashlar qadimgi ajdodlarimizning tabiatga chuqur hurmat bilan munosabatda bo‘lganini, borliqni ilohiy tartib va uyg‘unlik asosida anglaganini ko‘rsatadi.

Qadimgi haykaltaroshlar Anaxitani bir qo‘lida anor yoki olma ushlab turgan ayol shaklida tasvirlaganlar. Arxeologik qazishmalarda Anaxitaning sopoldan yasalgan haykalchalari ham uchrab turadi. Xususan, 1947-yildagi arxeologik qazilmalar davrida Xorazmning Katqal’a yodgorligidan hosildorlik, suv ma’budasi Anaxita haykalchasi topilgan [3, 397-398]. Bu dalillar zardushtiylik tasavvurlarida suv va hosildorlik g‘oyasi nafaqat diniy matnlarda, balki amaliy san’at va moddiy madaniyatda ham o‘z ifodasini topganini anglatadi.

Avestoda 17 xil suvning ta’rifi berilgan. «Barcha suvlar yig‘ilib, vujudning mavjudligini ta’minlaydi» deyiladi hotlarning birida [10, 80]. Demak, Avestodagi suv haqidagi ta’limot bugungi ekologik tafakkur uchun ham muhim ma’naviy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Yer - insoniyatning jismoniy hayoti uchun zamin bo‘lib xizmat qilsa, suv - poklovchi va yangilovchi unsur sifatida muhimdir. Bu ikki unsur Avestoda ko‘pincha bir-birini to‘ldiruvchi va yovuz kuchlarga qarshi turuvchi ilohiy asoslar sifatida tasvirlanadi [7, 534]. Zardushtiylik diniga mansub aqidalar, urf-odatlar, rasm-rusumlar izi azaldan shu makonda yashab kelayotgan xalqimiz turmush tarzida, qarashlarida, ular o‘tkazadigan marosimlarda saqlanib kelmoqda. Masalan, suv yomonlarni ham ezgulik yo‘liga jalb etadi degan qarash xalqimiz orasida yomon tush ko‘rsa suvga aytish urfini paydo qilgan, go‘yoki yomon tushlarni ham suvlar yaxshilik tomonga o‘zgartiradi. Surxondaryo vohasida bibimushkulkushod o‘tkazilayotganda supra, non, tuz, isiriq, suv, oyna, moylangan paxta bilan birga kosaga suv qo‘yiladi. Eson-omon qaytsin degan ma’noda safar ketayotgan kishining izidan suv sepiladi, kelin-kuyovning turmushi shirin bo‘lsin deya chimildiqda shirin suv beriladi [4, 66]. Bu kabi an’anaviy marosim va udumlarimizning tarixiy-hayotiy asoslari Avesto mifologiyasiga bog‘lanadi.

Zardushtiylikda ekin yerlarini ko‘paytirish, shudgor qilish, asrab-avaylash, uni muqaddas hisoblab sajda qilish ilohiy tusini olgan. Olovga sig‘inish, yer va olov xudosi Mitraga, yaylov xudosi Romanoga ibodat qilish, uy-joy qurish, uni

olov bilan, uy hayvonlari, xotin, bola-chaqa bilan to‘ldirish, o‘simlik va daraxt ko‘kartirish, katta-kichikuy hayvonlarini ko‘paytirish, yerni parvarish qilish zardushtiilik dinining asosini tashkil etgan [8, 364].

Avestoda juda ko‘p o‘rinlarda kanallar chiqarish, ariqlar qazish, dashtu sahrolarni o‘zlashtirib, sug‘oriladigan yerlarga aylantirish xususida qimmatli fikrlar uchraydi. Hosildorlikni oshirishning asosiy omillaridan biri yerning zahini qochirish, sho‘rini yuvish ekanligi ta’kidlangan. Zardushtiylarda yaxlit bir agromadaniyat yaratish uchun maxsus irrigatsiya tizimi va yer maydonlarini jamoa a’zolari o‘rtasida tartibli taksimlanishiga amal qilingan. Shu o‘rinda aytib o‘gish kerakki, jinoyat uchun odamlarga beriladigan jazo turlari ichida suv inshootlari qurishda majburan ishlatish chorasini ham bo‘lgan (bu og‘ir jismoniy mehnat hisoblangan). Bu davrda yer jamoa mulki bo‘lgan bo‘lsa-da, chorva xususiy mulk bo‘lganligini Avestodan ko‘rishimiz mumkin [11]. Avestoda insonlarni bog‘bonchilik bilan shug‘ullanish, dehqonchilik qilib, yerdan yuqori hosil olishga undashi bu dinda mehnat qilishni naqadar ulug‘langanligidan dalolat beradi.

Avestoda yer va suvni toza tutish va saqlashga alohida e’tibor berilgan. Qabrisonlarni shahar va qishloqlardan yiroqda, balandlikda joylashtirish, uni o‘rab qo‘yish, murdashuylarni maxsus tozalikka rioya qilishi o‘qtirilgan. Zardushtiylilikda «Odam yoki it murdasi tekkan yerda bir yilgacha zirot ekish mumkin emas» deyiladi [10, 54-55]. Bu jihatlar Zardushtiylilik ta’limotida sanitariya, gigiyena va atrof-muhit muhofazasi masalalari qadimdan muhim o‘rin tutganini ko‘rsatadi. Demak, Avestodagi ushbu ko‘rsatmalar nafaqat diniy, balki ekologik va ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan ilg‘or qarashlar sifatida baholanishi mumkin.

Zardushtiylilik ta’limotida suvga farovonlik, rizqu ro‘z, to‘kin-sochinlik manbai sifatida qaraladi. Barcha jonzorlar, hayvonlar, o‘simliklar suv bilan tirik. Rizqu ro‘z ayni suv orqali barakali bo‘ladi. Shuning uchun suvga, daryoyu soylarga va anhorlarga madhiyalar aytilib, ular muqaddas sanaladi. Suvga nisbatan poklik, pokizalik, azizu mukarramlilik, butun borliqqa qaynoq hayot va jo‘shqin ruhiyat baxsh etguvchi hilqat sifatida qaraladi [9, 6].

Yaxshilik va yomonlik o‘rtasidagi kurash «Avesto»ning bosh g‘oyasidir. Yaxshilik ramzi – yakka xudo Axura Mazda, yomonlik ramzi – Ahraman, yomg‘ir ilohi – Tishtar, Apasha – suvni qurituvchi, qurg‘oqchilik, yomg‘irsizlik xudosi. Axriman hamda Axura Mazda o‘rtasidagi azaliy kurash kabi Tishtar va Apasha o‘rtasida ham kurash, urushlar bo‘lgan. Dastlabki to‘qnashuvda Tishtar Apashadan mag‘lub bo‘ladi. Borliqni qurg‘oqchilik qoplaydi. Ikkinchi jangda Tishtar Apashani qattiq mag‘lub aylaydi. Yer yuzida yog‘ingarchilik, serobchilik va obodonchilik qaror topadi [8, 353]. Tishtar ba’zan oq ot, buqa yoki yosh yigit qiyofasida tasvirlanadi. Tishtar g‘alaba qilsa, yerga mo‘l yomg‘ir yog‘adi; mag‘lub bo‘lsa, qurg‘oqchilik yuz beradi.

Tishtarning sha’nida kuylangan qo‘shiqlar, bu ulug‘vor ilohning qurg‘oqchilik deviga qarshi mardonavor kurashlari Avestoning sakkizinchi yasht – «Tiyar yasht»da hikoya qilinadi [8, 316]. Uning obrazi suvni asrash va hosildorlikni qadrlash g‘oyalarini ifodalaydi.

Hozirgacha «Avesto»ning ikki varianti mavjud. Birinchisi faqat «Avesto»ning o‘zidan iborat. Tisht – xalq o‘rtasida asrlar o‘tishi davomida «Sust» nomi bilan o‘zgargan. O‘zbek xalq og‘zaki ijodidagi «Sust xotin» qo‘shiqlarida Tishtar obrazi yaratilgan. Qurg‘oqchilik kelgan yillarida dehqonchilik bilan shug‘ullanadigan odamlar Tishtar – yomg‘ir tangrisidan yordam so‘raganlar. Bu marosim o‘ziga xos ko‘rinishda o‘tkazilgan: dehqonchilik bilan shug‘ullaniladigan joylardagi ayollar to‘planishib, odam shaklidagi qo‘g‘irchoqqa kampirning ko‘ylagini kiygizishib, «Sust xotin» qo‘shig‘ini aytishgan va o‘z qo‘ni-qo‘shnilarinikiga kirishgan. Uy egalari qo‘g‘irchoqqa suv sepishgan, «Sust xotin» qo‘shig‘ini aytganlarga xayr–sadaqa berishgan. Quyidagi parchada yaratilgan Sust xotin obrazi «Avesto»dagi suv xudosi Tishtar mifologiyasiga bog‘lanadi [6, 1148].

Yuqorida ta’kidlaganimizdek, qadimgi ajdodlarimiz yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, ariq qazish, kanal chiqarish, suv havzalari-dambalar qurishga ham alohida e’tibor berishgan. «Vendidod» hamda Yashtlarda qadimgi Xorazmning sug‘orish tizimi haqida ko‘plab ma’lumotlar mavjud. Ba’zi lavhalarda u yoki bu daryo shoxobchalarining paydo bo‘lishi tarixi bayon etilgan. «Avesto»dagi dalillardan ma’lum bo‘lishicha, o‘sha davrlarda birgina Amudaryodan mingta shoxobcha va mingta anhor ajralib chiqqan ekan [10, 72]. “Avesto”da Amudaryo - “Ranxa” yoki “Aranxa” nomi bilan atalib kelingan [5, 9]. Amudaryo aksariyat qismlarda «Axroyi suv», «Pok suv», «Nek suv», «Ardvissura Anaxito suvi», «Yaxshi suv dini bilan» singari so‘z va iboralarda tilga olinadi, vasf etiladi [10, 79]. Avestoda suv barcha tirik mavjudotning yashash omili sifatida talqin etiladi. Inson, hayvonot va o‘simlik dunyosi suv orqali tiriklikni davom ettiradi. Shuning uchun suvni asrash muqaddas burch deb qaralgan. Qurg‘oqchilik va suvning kamayishi yurtning tanazzulga yuz tutishiga sabab bo‘lishi ta’kidlangan.

Avestoda suv tiriklik vositasi, hayot omili, poklanuvchi manba, yurt obodligini ta’minlovchi asosiy zaxira deb ta’riflanadi. Suvni isrof va iflos qilmaslikka, suv chiqarishga da’vat etiladi. Jumladan, «Tog‘ jilg‘alaridan bittasini quritgan odam Tangri qahriga uchraydi» [10, 73]. Bu qarashlar ekologik muvozanat va tabiatni asrash g‘oyasi muqaddas darajaga ko‘tarilganini anglatadi. Demak, Avestodagi suv haqidagi ta’limot bugungi kunda ham atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy boyliklardan oqilona foydalanish borasida dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Avestoda suvni avaylab sarflash, uning pokligini asrashga da’vat bot-bot uchrab turadi. «Inson butun umri davomida suv, otash, yer, havoni, umuman, dunyodagi jamiki yaxshi narsalarni bus-butun va pokiza asrashga majburdir... Yer, suv, olov, havoni e’zozlash qoidalarini buzgan har bir inson 400 kamchi kaltaklanish jazosiga mahkum etiladi» [10, 81]. Umuman, Avestodagi yer-suv haqidagi ta’limot bugungi ekologik qarashlar bilan hamohang bo‘lib, tabiatni asrash g‘oyasini ilgari suradi.

Ichimlik suvi oqadigan ariqlar, hovuz va qudud labiga, sohiliga faqat ihota butalari o‘tkazish tavsia etilib, mevali daraxtlar o‘tkazish qat’iyan man etilgan.

Zeroki, bir dona suvga tushiv chirisa, yuqumli kasalliklarni tarqatadigan mikroblar paydo qilarkan, suvga tupurish, xas-hashak yoki barglani tashlash qattiq qoralangan. Hovuz yoki quduqqa o‘limtik yoki iflos narsa tushsa, uni toza suv yoki yomg‘ir suvi bilan bir necha bor to‘ldirib, bo‘shatish yo‘li bilan qatron qilish tavsiya qilingan. O‘shandan keyingina mazkur suvdan foydalanishga ijozat berilgan. Suv manbalari labida yoki atrofida har xil matolarini yuvish, mol boqish, tuya va otlarni bog‘lash, tahorat qilishga ruxsat etilmagan. Biron kishining nopok chelak, ko‘za bilan hovuz, quduq yoki ariqdan suv olganiga mirobning nazari tushsa, u “25 qamchi kaltaklar” bilan jazolangan. Suv muqaddas bo‘lganligi uchun undagi jonzod va hayvonlarni g‘arot qilishga aslo yo‘l qo‘yilmagan [10, 81]. Suvni asrash – nafaqat iqtisodiy, balki ma‘naviy mas‘uliyat hamdir. Har bir inson suvga ehtiyotkorona munosabatda bo‘lsa, kelajak avlodlar uchun toza va yetarli suv zaxirasini saqlab qolish mumkin.

Zardusht uchun eng ulug‘ inson yerga ishlov berib mo‘l hosil oladigan, obod va sersuv yaylovlar, bog‘lari bor hunarmand dehqondir [10, 3]. Zardushtiylikda yerga urug‘ qadash, ekin ekish va hosil yetishtirish – yovuzlikka qarshi kurashning bir shakli deb qaralgan. Chunki obod yer – hayot va farovonlik manbai hisoblanadi.

Shuni ta’kidlash lozimki, Zardushlik mehnatni, yerni sevishni targ‘ib qilgan. Shuning uchun har bir zardushtiy, albatta, dehqonchilik, bog‘bonlik va turli ijtimoiy-foydali mehnat bilan band bo‘lmog‘i zarur bo‘lgan. U yerga eng sara urug‘ sepmogi, mevali hamda soyali, ihota daraxtlari o‘tkazmog‘i lozim. «O‘z vaqtida yerga toza urug‘ sepmoq 10 ming ibodatdan, har qanday qurbonlikdan afzal» deyiladi [10, 40]. Avesto gimnlarining birida bug‘doy yerga ekilgach, Axriman dev bezovta bo‘ladi, bug‘doy o‘sib boshq bog‘lagach, dev nola qiladi, bug‘doy xirmonga to‘plangach, dev o‘kirib yig‘laydi va bug‘doy un qilinib non yopilgach, dev toqat qilolmay, jon beradi deyiladi [10, 4]. Dehqon mehnati orqali jamiyat oziq-ovqat bilan ta‘minlanadi. Bu esa yaxshilik (Axuramazda) tamoyiliga xizmat qiladi.

Avestoda dunyo suv manbalari: muzliklar, dengiz, ko‘llar, daryolar, ularning minglab shoxobchalari, kanallar haqida boshqa biron-bir manbada uchramaydigan dalillar keltirilgan, shuningdek, yerning meliorativ holatini saqlash borasida qimmatli fikrlar bayon etilgan. Avesto tarkibidagi Yasna, Visperad, Vendidad va boshqa qismlar diniy ibodat, axloqiy me‘yorlar, tabiatga munosabat va insonning kosmik tartibdagi o‘rni haqida chuqur tasavvurlarni beradi. Ayniqsa, ushbu kitobda tabiat unsurlariga - yer, suv, olov, havo, yashil o‘simliklar kabi elementlarga bo‘lgan e’tibor juda yuqori darajada.

Xulosa o‘rnida shuni aytib o‘tish joizki, O‘rta Osiyo hududida asosiy xo‘jalik yuritish shakli qadimdan sug‘orma dehqonchilik bo‘lib kelgan. Zardushtiylik dini hukmronlik qilgan davrda dehqonchilikka nisbatan munosabat va qarash nihoyatda yuksak bo‘lgan. Avestodagi yer va suvga doir tasvirlar, ularni ilohiylashtirish, marosimiy ibodatlar va ekologik normalar orqali, bu unsurlarni qadrlash borasidagi qadimiy tajriba to‘plangan. Ayniqsa, bugungi ekologik muammolar fonida

Avestodagi qarashlar dolzarbligini yo‘qotmayapti. Bu yondashuvdan kelib chiqib, insoniyat tabiatga nisbatan iste‘molchi emas, balki mas‘ul egasi sifatida yondashishga chorlanadi.

Avesto kitobi mamlakatimizda mustaqillikdan keyin jiddiy o‘rganila boshlandi. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi ushbu kitobning xalqimiz va milliy davlatchiligimiz tarixidagi ulkan ahamiyatini hisobga olgan holda, 2000-yil 29-mart kuni ““Avesto” yaratilganining 2700 yilligini nishonlash to‘g‘risida”gi 110-sonli qaror qabul qilingan [1]. Bu yubiley 2001-yilda keng miqyosda, ayniqsa O‘zbekistonda tantanali ravishda o‘tkazilgan. Tadbirlar UNESCO hamkorligida tashkil etilgan. Avesto Markaziy Osiyo, xususan, hozirgi O‘zbekiston hududida shakllangan qadimiy ma‘naviy meros sifatida e‘tirof etiladi. Undagi yer-suvga oid g‘oyalar bugungi kunda ham atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy boyliklarni asrash va ulardan oqilona foydalanish borasida muhim ma‘naviy asos bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2018-yil 22-23-noyabr kunlari Samarqand shahrida o‘tkazilgan “Inson huquqlari bo‘yicha Osiyo forumi”dagi ma‘ruzasi. <https://president.uz/uz/2152>
2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Avesto yaratilganining 2700 yilligini nishonlash to‘g‘risida” 2000-yil 29-martdagi 110-sonli qaror. <https://lex.uz/docs/-1672588>
3. Fayziyev A, Murodova G. Zardushtiylikda suv hamda dehqonchilik bilan bog‘liq qarashlar / Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 3(3) mart, 2023.
4. Majidova Sh. Avestoda suv kulti bilan bog‘liq miflar va mifologik obrazlar / “Pedagogs” international research journal. 46-jild, 1-son, 2023-yil noyabr. <https://pedagogs.uz/ped/article/view/106/101>
5. Nazirov B.S., Yaqubova D.T. O‘zbekistonda yer-suv munosabatlari tarixi (qadimgi davrdan hozirgi kungacha). “Bekshox print servis” nashriyoti. – Termiz: 2023. – 537 bet.
6. Raxmonova M. «Avesto»da ta‘lim-tarbiyaga oid fikrlar. SCIENTIFIC PROGRESS. 2022. № 4. – 1148 b.
7. Yo‘ldosheva B., Astanova N. Avesto matnlarida yer va suv unsurlarining tarixiy talqini / Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 5(4) April, 2025.
8. Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. Аскар Маҳкам таржимаси. «Шарқ», 2001. –Тошкент: – 384 б
9. Жўраев Н. Авесто мўжисаси. Ўқув қўлланма. –Тошкент, – 46 б.
10. Ҳомидий Ҳ. «Авесто» файзлари -Тошкент: А. Қодирий номидаги халқ нашриёти. 2001. – 96 б.
11. <http://xorazmiy.uz/oz/pages/view/288>.

O‘ZBEK XONLIKLARI (BUXORO, XIVA VA QO‘QON XONLIKLARI) DAVRIDA (XVI-XIX ASRLAR) IRRIGATSIYA TARIXI

Nuritdinov Azizxon Usmanovich.

Uneversity of Business and Sciance

ijtimoiy fanlar kafedrasi stajyor o‘qituvchisi

Telefon +998 93 108 83 09

E-mail: nuritdinivazizxon@9gmail.com

Annotatsiya

O‘zbek xonliklari davri (XVI–XIX asrlar) O‘rta Osiyo iqtisodiyotida qishloq xo‘jaligining markaziy o‘rin tutgan davri sifatida tarixiy ahamiyatga ega bo‘ldi. Buxoro, Xiva va Qo‘qon xonliklarida iqtisodiyot sun‘iy sug‘orishga tayangan dehqonchilik va chorvachilikka asoslandi, irrigatsiya tizimlari rivojlantirildi va yangi kanallar barpo etildi. Buxoro xonligida Zarafshon va Murg‘ob vohalarida ko‘priklar, bandlar va kanallar qurilib, yer-suv munosabatlari takomillashdi. Xiva xonligida Amudaryo deltasi va Xorazm vohasida sug‘orish tizimlari kengaytirilib, Shohobod va Yermish kanallari barpo etildi. Qo‘qon xonligida esa Farg‘ona vodiysi irrigatsiya tizimlari bilan boyitilib, Shahrixonsoy, Andijonsoy va Xonariq kanallari qurildi; paxta va ipak eksporti iqtisodiyotni mustahkamladi. Shu bilan birga, feodal parchalanish, tabiiy ofatlar va XIX asrning oxiridagi bosqinlar qishloq xo‘jaligiga ta‘sir ko‘rsatdi, ammo xonliklar davrida agrar sektorning rivojlanish mexanizmlari mamlakatning iqtisodiy barqarorligini ta‘minladi.

Kalit so‘zlar: *O‘zbek xonliklari, qishloq xo‘jaligi, sug‘orish tizimi, yer egaligi, soliq siyosati, irrigatsiya, feodal munosabatlar, ekinlar, chorvachilik, iqtisodiy rivojlanish.*

O‘zbek xonliklari davrida (XVI–XIX asrlar) qishloq xo‘jaligining rivojlanishi.

XVI–XIX asrlar O‘rta Osiyo tarixida qishloq xo‘jaligi markaziy o‘rin tutgan davr sifatida muhim ahamiyatga ega. Shu davrda Buxoro, Xiva va Qo‘qon xonliklari shakllanib, ularning iqtisodiy asosi sun‘iy sug‘orishga tayangan dehqonchilik va chorvachilik bo‘ldi. Xonliklarning tashkil topishi XVI asr boshlarida Shayboniylar sulolasining Movarounnahr va Xorazmni egallashi bilan bog‘liq bo‘lib, u o‘rta asrlarning avvalgi davrlaridagi irrigatsiya an‘analarini meros qilib oldi.

Amudaryo va Sirdaryo havzalaridagi qadimiy kanallar tizimi – ariqlar, bandlar va korizlar – xonliklar davrida kengaytirilib, mamlakat iqtisodiy qudratini mustahkamladi. Bu tizimning rivojlanishida tabiiy sharoitlar, xususan daryo o‘zanlarining o‘zgarishi va qurg‘oqchiliklar ta‘siri sezildi, bu esa yangi irrigatsiya inshootlarini barpo etishga sabab bo‘ldi.

Xiva xonligida qishloq xo‘jaligi Amudaryo deltasi va Xorazm vohasining tabiiy sharoitlariga bog‘liq holda rivojlandi va sun‘iy sug‘orish hamda toshqin

usullari asosida tashkil topdi. Shayboniylar davridan keyin Eron bosqinlari (1510–1512-yillar) va Amudaryo o‘zanining o‘zgarishi sababli poytaxt Urganchdan Xivaga ko‘chirilishi (XVI asrning 70–90-yillari) irrigatsiya tizimini yangilashga turtki bo‘ldi. [1, 68]

Mangitlar sulolasi davrida (XVI–XIX asrlar) xonlar tomonidan keng ko‘lamli kanallar barpo etildi. Masalan, Arab Muhammadxon (taxminan 1602-yil) Quyqun hududida sun‘iy ko‘llar va kanallar yaratdi, bu esa iyul-sentyabr oylarida toshqinlar orqali bug‘doy, arpa, sholi va qovun ekishga imkon berdi. Abulg‘ozixon (1643–1663-yillar) o‘troqchilikni rivojlantirib, Urgancharna kanalini qurdi. Anushaxon (1663–1687-yillar) esa Shohobod (uzunligi 143 km, kengligi 30 m, chuqurligi 3,5 m, Xonqa, Urganch, Shohobod, Toshovuz va Iliyali hududlarini sug‘orardi) va Yermish (96 km, 17,5 m kenglik, 2 m chuqurlik) kanallarini barpo etdi.

XIX asrda Qilich Niyozboy (1815-yil), Lavzan (1831-yil), Otaliq (1770-yillar) va Yangiyop-Qorako‘z kanallari tizimga qo‘shilib, Xiva iqtisodiyotining barqaror rivojlanishini ta‘minladi. Chorvachilikda qorako‘l terisi va qo‘ychilik rivojlangan bo‘lsa-da, dehqonchilik asosiy tarmoq bo‘lib, yer unumdorligini saqlash maqsadida ekinlar almashlab ekish tizimi keng qo‘llanildi. [2, 43]

Buxoro xonligida qishloq xo‘jaligi Shayboniylar (XVI asr) va Ashtarxoniylar (XVII–XVIII asrlar) davrida jadal rivojlandi. Muhammad Shaybonixon va vorislari yer-suv munosabatlariga alohida e‘tibor qaratib, Zarafshon daryosi bo‘yida ko‘priklar va bandlar barpo etdilar. Masalan, 1502-yildagi Zarafshon ko‘prigi va 1580-yillarda Abdullaxon II tomonidan qurilgan Beklarsoy bandi (uzunligi 73–85 m, balandligi 14,5 m, sig‘imi 1,2 mln m³, 1200 gektar yer sug‘orardi) bunga misol bo‘la oladi. Irrigatsiya tizimida Tuyatortar (Jizzax), Hovuzxon (Murg‘ob) kabi kanallar muhim ahamiyat kasb etdi va Zarafshon hamda Murg‘ob vohalarida dehqonchilikni kengaytirdi.

Ashtarxoniylar davrida feodal parchalanish va ichki nizolar (masalan, Imomqulxon davridagi Xiva hujumlari) qishloq xo‘jaligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatdi. Shu bilan birga, XVII–XVIII asrlardagi tabiiy ofatlar (1689-yilgi qurg‘oqchilik va chigirtkalar) natijasida tashlab ketilgan yerlar qayta o‘zlashtirildi. Mangitlar sulolasi (XVIII–XIX asrlar) davrida irrigatsiya tizimi yanada takomillashdi, biroq feodal tizimning konservativligi sababli keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmadi. [3, 83]

Qo‘qon xonligida qishloq xo‘jaligi.

Qo‘qon xonligi Farg‘ona vodiysining suvga boy tabiiy sharoitlarida rivojlandi va XVIII asr boshlarida Ming urug‘i asoschisi Shohruxbiy (1709–1721-yillar) tomonidan tashkil topdi. Xonlikning irrigatsiya tizimi Sirdaryo va uning irmoqlariga tayangan bo‘lib, XIX asrda Shahrixonsoy, Andijonsoy va Yangiariq (har biri 100 km) kanallari qurildi; 1868–1871-yillarda Xonariq va Ulug‘nor kanallari tizimga qo‘shildi. [4, 263]

Olimxon (1799–1811-yillar) davrida hududning kengayishi muntazam qo‘shinlar va qal‘alar qurilishi orqali amalga oshdi, bu esa qishloq xo‘jaligining rivojlanishiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatdi. Xonlik iqtisodiyoti asosan savdo va

hunarmandchilikka tayangan bo‘lib, paxta va ipak eksporti (Soh, Isfara, Namangan va Asht hududlarida ipakchilik) muhim o‘rin tutdi. Biroq feodal parchalanish va XIX asr ikkinchi yarmidagi Rossiya bosqini qishloq xo‘jaligiga zarar yetkazdi.

Xonliklarning agrar tizimi va yer egaligi

O‘zbek xonliklarida yer egaligi feodal asosda tashkil etilgan bo‘lib, umumiy agrar tizim bir necha turdagi yerlardan iborat edi: davlat yerlari (amluk yoki sultoniylar, xon mulki, tashlab ketilgan o‘lik yerlar), xususiy yerlar (mulki xos, sotilishi mumkin, boy dehqonlar va amirlarga tegishli), vaqf yerlari (diniy muassasalar, masjid va madrasalar uchun, sotilmaydi; Xivada XIX asr o‘rtalarida 170–175 ming tanob), suyurg‘ol va tanxo (xizmat evaziga beriladigan, meros qilinadigan, soliqdan ozod) hamda jamoa yerlari (qabilaviy, ko‘chmanchilar va mavsumiy foydalanish uchun).

Dehqonlar boy (10+ desyatina), o‘rta va kambag‘allar (yersiz ijarachilar, yarmi hosilni to‘laydiganlar)ga bo‘linardi. Asosiy ekinlar bug‘doy, arpa, sholi, tariq, qovun, uzum, no‘xat, kunjut, zig‘ir, paxta (XIX asrda Farg‘ona va Xivada kengaygan, Turkistonda 226 ming desyatina), makkajo‘xori, mevalar va sabzavotlar bo‘lib, ipakchilik (pilla) eksport uchun muhim hisoblangan.

Irrigatsiya tizimi ariqlar, korizlar, bandlar, hovuzlar, chig‘irlar (Xivada Amudaryoda 600 mingdan ortiq) va suolna (sun‘iy suv omborlari)dan iborat edi. Yerlarni saqlash va ta‘mirlash jamoaviy hashar (qazu, hachi) va begar (davlat mehnati, 12+ kun) orqali amalga oshirilardi. [5, 98]

Soliq tizimi og‘ir bo‘lib, xiroj (hosilning 30–40%, davlat yerlarida yuqori), ushr (1/10, xususiy va vaqf yerlarida), zakot (1/40, chorva va savdoda), yasoq, tanobona (bog‘lar uchun), xonsoliq va favqulodda soliqlar (ixrojt) mavjud edi. Xivada 18 turdagi qo‘shimcha soliqlar (salg‘ut, alg‘ut, miltiq puli, arava oluv va boshqalar) dehqonlarni og‘irlashtirgan bo‘lsa, Qo‘qonda shariat soliqlari (borqi, elatiya), rasmiy soliqlar (tanobona, xonsoliq) va an‘anaviy soliqlar qo‘llanilgan. Soliqdan ozodlik (tarxon) sayyidlar, shayxlar va ruhoniylarga berilgan. [6, 183]

Ushbu tizim iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirgan bo‘lsa-da, feodal zulm va tabiiy ofatlar yer degradatsiyasi hamda ijtimoiy nizolarga olib keldi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ya.G‘ulomov. Xorazm sug‘orilishi tarixi. Toshkent: Fan, 1959.
2. A.Donish. Risola yoki Xiva xonligi haqida qisqa tarix. Toshkent: Fan, 1967.
3. A.Erquziyev. Buxoro xonligi tarixi. Jizzax: Sangzor, 2014.
4. Sh.Vohid. Qo‘qon xonligidagi unvon va mansablar. Toshkent: Sharq, 2005.
5. Muhammad Saloh. Tarixi jadida-yi Toshkand. Toshkent: O‘zbekiston, 1992 (qayta nashr).
6. D.D.Bukinich. Farg‘ona irrigatsiyasi tarixi. Toshkent: O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi, 1925 (o‘zbekcha tarjima, 2000).
7. T.K.Xodjayev. O‘zbekiston davlatchiligi tarixi. Toshkent: Sharq, 2010.

O‘ZBEKISTON HUDUDIDA ARAB XALIFALIGIDA DAVRIDA YER-SUV MUNOSABATLARI TARIXI

Umarali Xabibulla o‘g‘li Gulmatov

*University of Business and Science Ijtimoiy fanlar kafedrası katta o‘qituvchisi,
PhD*

Telefon: +998 97 778 10 06

e-mail: umarali.gulmatov@mail.ru

Nuriddin Zuxridinovich Isoridinov

University of Business and Science Ijtimoiy fanlar kafedrası o‘qituvchisi

Telefon: +998-97-255-84-94

e-mail: isordinovnuriddin@gmail.com

Annotatsiya:

Ushbu maqolada Arab xalifaligining Movarounnahrni bosib olish oqibatlari, Markaziy Osiyoda xalifalik davrida yer-suv munosabatlari haqida batafsil to‘xtalib, arablar tomonidan Movarounnahrda joriy etilgan soliq siyosati yoritilgan. Jumladan, xiroj solig‘i shakllari haqida to‘xtalib o‘tilgan. Shuningdek, arablarning Movarounnahrda siyosiy va iqtisodiy nazorati qat‘iy eganligi, harbiy kuchlar orqali aholi va yer mulkdorlari ustidan to‘liq hukmronlik o‘rnatganligi bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: Muvarounnahr, arab bosqini oqibatlari, arab xalifaligi, yer egaligi, arab xalifaligi soliq siyosati, Amudayo, yer solig‘i, xiroj, muqati‘a, muqosama, misoha, jiz‘ya.

Arablarning Movarounnahrda yurishi arafasida o‘lkada turli katta-kichik davlatlar hukmronlik qilgan, ularning qariyb barchasi mustaqil davlatlar hisoblangan. Ushbu hudud arablarining din targ‘iboti bilan birgalikda, o‘lkaning serunum tuproqlari, yam-yashil voha va vodiylari, katta miqdordagi yer osti va yer usti boyliklari e‘tiborni tortganligi shubhasiz. Bosib olingan mamlakatlarda arablar turli soliqlar, majburiyatlar va yig‘imlarni joriy etadilar. Kimda-kim islom dinini qabul qilsa, ularni ayrim soliqlardan ozod etish tug‘risidagi hukmlar ham aholi e‘tiboridan chetda qolmagan [6, 21]. Demak, arablar Movarounnahrni nafaqat diniy, balki siyosiy va iqtisodiy manfaatlar yo‘lida egallagan. Soliq siyosati va diniy imtiyozlar esa ularning hukmronligini mustahkamlash hamda islomni keng yoyishning muhim vositasi bo‘lgan.

Arablarning Movarounnahrda qarshi harbiy yurishlari o‘z maqsad va rejalari bilan 2 davrga bo‘linadi. Birinchi davrda (651-705-yillar) xalifalik istilo etishni emas, balki harbiy jihatidan tayyorgarlik ko‘rish, mahalliy hukmdorlarni kuch qudratini sinab ko‘rish. Mavjud geografik, harbiy, iqtisodiy, siyosiy joylashuvni o‘rganish, kichik yurishlar orqali katta o‘ljalar orttirish rejasini amalga oshirishdan iborat edi. Ikkinchi davr (705-715-yillar) hal qiluvchi

bosqich edi [3, 115-119]. 715-yilga qadar Movarounnahr (arabcha-, *daryoning narigi tomoni*“, asosan, Turkmanistondan tashqari bo‘lgan O‘rta Osiyo hududlari, ya’ni, O‘zbekiston, Tojikiston, Qirg‘iziston va Qozog‘istonning janubiy qismi tushuniladi) [8]ning asosiy qismi Arab xalifaligi tasarrufiga o‘tkazilgan. Urush tufayli shaharlar, sug‘orish sistemalari vayron bo‘ldi. Qurg‘oqchilik yuz beradi. Shaharlar katta tovon to‘lagan. Arab qo‘shinlari mahalliy uylarga joylashtirildi va ularning ta‘minoti odamlar bo‘yniga edi. Boy arablar unumdor yerlarni egallab ola boshladilar. Qurilish va ta‘mirlash ishlariga aholi bepul jalb qilinardi. Arablar davrida joriy etilgan asosiy soliqlar xiroj, zakot va jiz‘ya bolib, xiroj-yerdan olingan hosilning o‘ndan biri moqdorida, zakot-chorva, savdo va hunarmandchilikdan qirqdan biri miqdorida, jiz‘ya-islom dinini qabul qilmagan shaxslardan olinadigan soliq hisoblangan. Xotin-qizlar, keksalar, yersiz, mulksiz toifa kishilari bunday soliqni to‘lashdan ozod qilingan. Qolgan barcha toifadagi aholi esa umumiy yer solig‘i xiroj to‘lashlari shart bo‘lgan. Xiroj miqdori hosilning 1/3 (ba’zi manbalarda uning miqdori 1/5, 1/10 ekanligi qayd etiladi) qismiga qadar yetgan edi, ba’zan undan ortiq bo‘lgan [6, 22].

Ayrim manbalarda asosiy yer solig‘i xiroj (xaraj)ning uch xil shakli bo‘lib, Navro‘z bayrami arafasida yig‘ib olingan. Ushbu holat norozichilik kuchayishi va Movarounnahrning tez orada arablar ixtiyoridan chiqishi bilan yakunlandi [1, 41-42].

Arab xalifaligi davrida xirojning quyidagi shakllarda undirilgan:

Qavonin yoki muqati’a – katta yerdan foydalanish uchun bir necha yil oldin, belgilangan pul miqdorida, mayda viloyatlar va tumanlardan xazinaga tushib turgan yig‘in;

Muqosama - hosilning ma’lum ulushida, yerning sifati va sug‘orish usuliga qarab hosilning 1/4, 1/3 yoki 1/2 qismi hajmida undirilgan. Uning hajmi sug‘orishga bog‘liq holda belgilangan;

Misoha - ishlovberilgan yer bir necha qismga bo‘linib, uning ma’lum bir qismida yetishtirilgan hosil davlatga to‘lig‘icha natural holda soliq qilib olingan [2, 120]. Bundan ko‘rish mumkinki, xiroj tizimi moslashuvchan bo‘lib, davlat manfaatini ta‘minlash bilan birga yerning unumdorligi va sug‘orish sharoitini ham hisobga olgan.

Juz‘ya, xiroj va boshqa soliqlardan tashqari, ziroatchi aholi gardanida boshqa og‘ir soliq turlari ham bo‘lgan. Dehqonlar o‘z qurol-aslahalari bilan kanallar qazish va tozalash, yo‘l qurish va eski yullarni ta‘mirlash, ko‘priklar, shahar qal’a devorlari barpo etish va shu kabilarni bajarishga majbur qilinganlar. Dastlabki yillarda Movarounnahrda soliqlar va ularning turlari ancha kengayishi bilan bir qatorda, arablar o‘z bosqinchilik maqsadlarini oqlash uchun aholining ayrim qismlariga soliq tulashda imtiyozlar ham berishgan. Xususan, arablar musulmonchilikni qabul qilgan kishilarni soliqlardan ozod qilishgan [6, 22].

Arablar O‘rta Osiyoni bosib olgach, hududdagi shahar va aholi joylarida qo‘shinlarini joylashtirib, mahalliy aholi ustidan nazorat o‘rnatdilar. Shu bilan

birga, Movarounnahrda yirik dehqonlar va yer egalari o‘z mavqeini saqlab qoldi va siyosiy jihatdan xalifa hamda uning noibiga bo‘ysunishga majbur bo‘ldilar. Demak, arablar tasarrufi ostidagi hududda siyosiy va harbiy nazorat qat’iy bo‘lgan bo‘lsa-da, mahalliy elita ijtimoiy-iqtisodiy mavqeini qisman saqlab qolgan, bu esa hududning mavjud siyosiy va iqtisodiy tuzilmasiga muayyan barqarorlik olib kelganini ko‘rsatadi. Ular siyosiy jihatdan xalifa va uning noibiga bo‘ysunar edilar.

VIII asr davomida arab zodagonlarining dehqonlar bilan til topishuv hollari kuchayadi va aynan mana shi davrda yirik dehqon urug‘ aymoqlari qo‘li ostidagi yer-mulklarning yuqori arab harbiy mulkdoriga o‘tishi ro‘y beradi. Arab qo‘shini tarkibiga mahalliy aholi ichidan ko‘plab erkaklar majburan safarbar qilindi. Harbiy harakatlar natijasida aholining bir qismi halok bo‘ldi, bir qismi asirga olindi. Barcha shahar va qishloqlarda o‘z harbiy garnizonlarini joylashtirgan arablar, shu harbiy kuchlarga tayanib aholidan turli soliqlar undirishar, ularni turli jamoa ishlariga safarbar qilishar edi [2, 119]. Arablarning Movarounnahrda siyosiy va iqtisodiy nazorati qat’iy bo‘lib, harbiy kuchlar orqali aholi va yer mulkdorlari ustidan to‘liq hukmronlik o‘rnatilgan.

O‘zaro ichki ziddiyatlar, yirik yer egalari o‘rtasidagi qarama-qarshilik arablarning aralashuviga sabab bo‘lar yoki mulkning bir shaxsdan ikkinchisiga o‘tishini ta‘minlar edi. O‘rta asr mualliflari ma‘lumotlariga ko‘ra, dehqonlar qo‘li ostida qishloq jamoalari bo‘lib, bu jamoadan yer olgan kishilar xiroj to‘laganlar. Dehqonlar mustaqil qo‘rg‘onlarda hayot kechirib, ularning yaxshi qurollangan harbiy bo‘linmalari bo‘lgan. Bunday bo‘linmalarning askarlari chokarlar deb atalgan. Dehqonlar xalifa noibining mahalliy aholi orasidan bo‘lgan vakiliga bo‘ysunadilar. Mehnatkash aholi, asosan, kadivarlar, kashovarlar hamda qullar dehqonlarda mavjud bo‘lgan yermulklarning ma‘lum ulushini ijaraga olib ishlashgan va buning evaziga soliq to‘laganlar. Dehqonlar orasida yer-mulk, shaxsiy uy-joy va qo‘rg‘onlar masalasida nizo va janjallar chiqib qolsa, muammoni xalifa hal qilgan. Har bir huquqiy muammo islom qonun-qoidalariga binoan ko‘rib chiqilgan [4, 54]. Mazkur davrda ijtimoiy-iqtisodiy tuzum murakkab va tabaqalashgan bo‘lib, mahalliy dehqonlar o‘z mavqeini saqlab qolgan holda, siyosiy va huquqiy jihatdan xalifalik boshqaruv tizimiga bo‘ysunganlar.

VIII asr o‘rtalariga kelib Movarounnahr hududida siyosiy boshqaruv arab xalifaligi siyosiy tizimiga moslashtirilgan edi. Viloyatlardagi hokimlar va boshqa hukmdorlarning qo‘li ostidagi ma‘muriy-idora usuli o‘z shaklini saqlab qolgan bo‘lishiga qaramay, hokimlarning xalifa noibiga itoat etishlari shart edi. Mahalliy davlat boshliqlarining ko‘pchiligi o‘z huquqlari va imtiyozlarini saqlab qolish maqsadida islom dinini qabul qilgan edilar. Islom dinini qabul qilmagan zodagonlar o‘z mol-mulklaridan mahrum etilar yoki katta miqdordagi tovon to‘lar edilar [7, 155]. Demak, bu davrda Movarounnahrda siyosiy hokimiyat markazlashib, xalifalik manfaatlariga bo‘ysundirilgan, diniy omil esa siyosiy va ijtimoiy mavqeni belgilovchi muhim vositaga aylangan.

Soliq siyosati arab xalifaligining moliyaviy manfaatlarini ta’minlashga qaratilgan bo‘lib, mahalliy aholining iqtisodiy hayoti qat’iy nazorat ostiga olingan. Natijada Movarounnahrda iqtisodiy boshqaruv markazlashgan va soliqlar davlat daromadining asosiy manbaiga aylangan.

Arablarining O‘rta Osiyoda bosib olingan hududlarini boshqarish markazi Marv shahri bo‘lib, aynan shu yerda xalifaning noibi Movarounnahr va Xurosonni idora qilgan. VIII asr o‘rtalari va oxirlariga kelib bu hududlarda siyosiy boshqaruv to‘liq arab xalifaligi tizimiga moslashtirilgan edi.

Sug‘d, Shosh, Farg‘ona, Xorazm, Sug‘diyona va Tohariston kabi o‘lkalardagi mahalliy hokimlar zimmasiga soliqlarni yig‘ish, ma’muriy boshqaruvni amalga oshirish hamda islom g‘oyalarini yoyish vazifalari yuklatilgan. Ularning faoliyati xalifa tomonidan tayinlangan maxsus amirlar tomonidan qat’iy nazorat qilingan va ular Xurosondagi noibga bo‘ysungan [2, 121]. Demak, bu davrda Movarounnahr va Xurosonda siyosiy boshqaruv markazlashgan bo‘lib, mahalliy hokimlar saqlab qolinganiga qaramay, ular to‘liq ravishda xalifalik ma’muriy tizimi va nazorati ostida faoliyat yuritganlar.

Arablar istilosidan keyin Movarounnahrda musulmon qonunchilik tizimi ham joriy etildi. Islom huquqshunosligining asosini tashkil etuvchi shariat muqaddas kitob – Qur’oni Karim va Hadisi Sharifga hamda fiqhshunos olimlarining turli savollariga javoblari va qarorlariga tayanar edi. Masalaning yana bir jihati shundaki, islom dinining ko‘p jihatdan afzalligi, ahloq va intizom nuqtai nazaridan ommaviyligi xususiyati arablar bosib olgan mamlakatlar aholisi tomonidan uning tez orada qabul etilishiga sabab bo‘ladi. Qutayba singari uni bosqinchilik va zo‘ravonlik bilan olib kelish mumkin edi. Qachonki islom mohiyatiga yetilgangina unga rag‘bat va e’tiqod kuchayib ketadi. Soliq, maishiy hayot va zakot masalasida Qur’on va shariat ahkomlarining qoidalari mehnatkash aholi tomonidan tezda qabul qilindi. Alloh oldida tenglik esa dinning ahamiyatini kuchaytirar edi. Bu o‘rinda islom dinining xaqparvarlik ruhi hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘ldi [7, 156]. Demak, islomning haqqoniylik, adolat va insonparvarlik ruhiga asoslangan tamoyillari Movarounnahr jamiyatida yangi huquqiy va ma’naviy tizim shakllanishiga sabab bo‘ldi hamda uning tez ommalashuvida hal qiluvchi ahamiyat kasb etdi.

Manbalarda yer-mulk munosabatlarida suv va sug‘orish inshootlaridan foydalanish xususidagi qonunlar ishlab chiqilganligi va mazkur huquqiy qoidalarining shariatga asoslanishi haqida yozilgan. Qozilar nizo-janjalni yoki suv inshootlaridan foydalanishdagi munozarali masalalarni shariat qoidalari asosida hal qilgan.

Xulosa qilib aytish mumkinki, arablar istilodan so‘ng mahalliy hukmdorlar va yirik zodagonlarning bir qator yerlarini musodara qilingan. Mahalliy yer egaligi qisman saqlangan holda yangi islomiy-huquqiy tizimga moslashtirilgan. Mahalliy boshqaruv tizimi qisman saqlanib, arab noiblari nazorati ostida faoliyat yuritgan. Masjid va madrasalar uchun ajratilgan yerlar (vaqf) soliqlardan ozod

etildi. Suv inshootlari asosan davlat yoki yirik yer egalari tasarrufida bo‘lib, suvdan foydalanish tartibi mahalliy an‘analar asosida davom etgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Jo‘rayev A.S., Safarov G‘.A., Meyliyev O.R. Soliqlar va soliqqa tortish (II qism): Darslik – T.: Toshkent Moliya instituti, 2019.
2. Nazirov B.S., Yaqubova D.T. O‘zbekistonda yer-suv munosabatlari tarixi (qadimgi davrdan hozirgi kungacha). Darslik. “Bekshox print servis” nashriyoti. – Termiz: 2023.
3. Sagdullayev A.S. O‘zbekiston tarixi, I kitob - Toshkent: «Donishmand ziyosi» MCHJ., 2021.
4. Yo‘ldosheva B., Sobirova F. Markaziy Osiyoda ilk o‘rta asrlar davrida yer-suv munosabatlari. Journal of new century innovations. 54-jild, 1-son, 2024-yil iyun.
5. Зоҳидов Қ. Илк араб-мусулмон давлатчилиги: солиқ сиёсати ва унинг иқтисодий барқарорликка таъсири. Imom Buxoriy xalqaro ilmiy markazi rasmiy sayti / <https://bukhari.uz/?p=43701> / (22.02.2026)
6. Обломуродов Н., Толипов Ф. Ўзбекистонда солиқлар тарихи. - Т.: «Iqtisod-moliya». 2009.
7. Эшов Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. Т.: ЎЗМУ. 2012.
8. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Movarounnahr>
9. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Xiroj>

QO‘QON XONLIGIDA YER VA SUV RESURLARINING EKSTRAKTIV INSTITUTLAR TOMONIDAN NAZORAT QILINISHI

Yuldashev Ulugbek Kadirjanovich

University of Business and Science Ijtimoiy fanlar kafedrasi o‘qituvchisi
ulugbekiuldashev08@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada Qo‘qon xonligida yer va suvga egalik qilish bilan bog‘liq mavjud tarixiy ma‘lumotlar ekstraktiv siyosiy va iqtisodiy institutlar nuqtayi nazardan tahlil etiladi. Maqolada mahalliy manbalar, rus sayyohlarining esdaliklari, sovet va mustaqillik davri tadqiqotchilarining xonlikdagi yer-suv munosabatlariga oid tadqiqotlaridagi ma‘lumotlar qiyosiy-tarixiy va fanlararo yondashuv metodi asosida o‘rganildi hamda institutsional yondashuv asosida yoritildi. Tadqiqot natijasida Qo‘qon xonligida yer-suv resurslariga egalik xon va bir guruh elita qo‘lida bo‘lgani, xususiy mulk huquqi mustahkam bo‘lmaganligi, soliqlarning ko‘pligi, turli to‘lov va yig‘imlar dehqonlardan ko‘proq iqtisodiy boylikni undirib olishga qaratilgani aniqlandi.

Kalit so‘zlar: *Qo‘qon xonligi, yer egaligi, sug‘orish inshootlari, ekstraktiv institutlar, soliqlar, xususiy mulkchilik*

O‘zbekiston tarixining so‘nggi o‘rta asrlar davri O‘rta Osiyoda uch xonlik mavjud bo‘lgani bilan xarakterlanadi. Ushbu uch xonlik (Buxoro, Xiva va Qo‘qon) deyarli bir xil boshqaruv shakliga ega bo‘lib, siyosiy institutlar yuqori tabaqa – elita manfaatlarini ta‘minlashga qaratilgan edi. Uchala xonlikda ham yer-suv resurslari davlat boshliqlari (xonlar) ixtiyorida bo‘lib, ular o‘zlariga sadoqat bilan xizmat qiladigan zodagon tabaqa vakillariga bo‘lib berardi. Ushbu maqolada Qo‘qon xonligida mavjud yer-suv resurslarini boshqarish tizimi ekstraktiv institutlar tomonidan nazorat qilingani tarixiy manbalar va faktlar asosida ochib berishga harakat qilindi. Ilmiy tadqiqot uchun iqtisodiyot bo‘yicha 2024-yilgi Nobel mukofoti sovrindorlari Daron Ajemo‘g‘li va Jeyms Alan Robinsonning “Mamlakatlar tanazzuli sabablari” kitobida keltirilgan ekstraktiv va inklyuziv siyosiy institutlar tushunchasi asos qilib olindi. Ekstraktiv (inglizcha “to extract” – ajratib olish, tortib olish) institutlardan maqsad – jamiyatning biror qismining daromad va boyliklarini boshqalarga olib berishdan iborat [1, 118]. Maqolada Qo‘qon xonligidagi yer-suv munosabatlari masalalari institutsional jihatdan tahlil qilib berishga harakat qilindi.

Qo‘qon xonligi tarixi, shu jumladan, xonlikdagi yer-suv munosabatlari ko‘plab tadqiqotchilar tomonidan o‘rganilgan. Ushbu tadqiqotlar va tarixiy manbalar asosida xonlikda yer-suv resurslariga egalik qilishda ekstraktiv institutlar ustuvor bo‘lganini ko‘rish mumkin. Avvalo, yerga egalik shakllari nuqtayi nazardan tahlil qilinsa, xonlikda 4 ta asosiy yer mulkchiligi turi mavjud bo‘lganligi namoyon bo‘ladi. Birinchisi, “xos” yoki “miri” deb atalgan davlat yerlari (amlok deb ham atalgan) bo‘lib xon tomonidan nazorat qilingan. Yer egaligining ikkinchi shakli “tanho” yoki “suyurg‘ol” shaklida ma‘lum xizmat evaziga beriladigan yerlar bo‘lgan. Yana bir yer egaligi turi xususiy yerlar hisoblanib, ular olinadigan soliq turiga qarab “mulki xiroj” yoki “mulki ushr” deb atalgan. Yer egaligining to‘rtinchi shakli diniy muassasalar ixtiyoridagi yerlar hisoblanib, ular “vaqf” yoki “vahm” deb atalgan [2, 32]. Davlat mulklari xon tomonidan tasarruf etilgan bo‘lib, ular vaqti kelganda bu mulklarni xususiy shaxslarga sotgan. Misol uchun, Umarxon davrida Namangan viloyatida amlak yerlardan sotilgani haqida ma‘lumotlar mavjud bo‘lib, Xudoyorxon davrida ham Oqtovuq va Beshariq qishloqlarida xususiy shaxslarga yerning sotilishi holatlari uchraydi. Hujjatlarda qayd etilishicha, Oqtovuq qishlog‘ida yerlarni sotib olgan Mulla Ma‘ruf va Muhammad Sodiq o‘zlari olgan yerlarni tashlandiq va sho‘rxok yerlar bo‘lganini, ular bu yerlarni xon hazratlari ruxsati bilan ekishga yaroqli qilgani hamda bu yerlarni egallab olmaganlarini alohida ta‘kidlagan [3, 96-97]. Ushbu ma‘lumotlar shuni ko‘rsatadiki, barcha yerlar oliy mulkdor (xon) ixtiyorida bo‘lib, xususiy mulkdorlar ham xon istagan paytda unga yerni qaytarib berishiga to‘g‘ri kelgan. Bu ekstraktiv institutlarning klassik belgisi hisoblanib, yerga xususiy mulkchilik huquqi zaif ekanligini ko‘rsatadi. Iqtisodiy resurslar (yer va suv) oliy hukmdor

(xon) ixtiyorida bo‘lib, ular markaziy siyosiy hokimiyat orqali taqsimlangan. Xususiy mulk egalari yerni o‘zida saqlab qolishi qonunlar orqali himoyalangan va bu ko‘proq ularning sadoqatiga bog‘liq bo‘lgan. Yer-suv resurslarining davlat ixtiyorida saqlanib turishi ishlab chiqarish samaradorligini oshirish emas, balki markaziy hokimiyat tomonidan iqtisodiy boylik nazorat qilinishi uchun xizmat qilgan.

Qo‘qon xonligida turli shartlar in‘omlar (suyurg‘ol yoki tanho) shaklida yerni in‘om etish shakli ham keng tarqalgan. Tanho shaklida yer olganlar yerdan olinadigan soliqlarning bir qismiga egalik qilardi. Shuningdek, xonlikda xon tomonidan ayrim shaxslarga ko‘rsatgan xizmatlari evaziga shaxsiy merosiy mulk sifatida taqdim etish ham qo‘llanilgan. Bunday yer (mulk) egalari, odatda, davlat foydasiga olinadigan turli soliq va yig‘imlardan ozod etilgan (mulki xur yoki mulki hurri xolis). Biroq bu holat o‘sha yerlardan foydalanuvchi dehqonlarni mulk egasiga to‘laydigan soliq va majburiyatlardan ozod etmagan [4, 187]. Mavjud yer in‘om etish shakllari (suyurg‘ol va tanho) bozor iqtisodiyoti qonunlariga bo‘ysunmagan, aksincha, hukmdorga sadoqat yer taqsimotida asosiy omil bo‘lgan. Natijada, yer taqsimlashda iqtisodiy samaradorlik emas, siyosiy manfaat hal qiluvchi rol o‘ynagan. Harbiy-byurokratik elita suyurg‘ol yoki tanho shaklida yer olish orqali yanada kuchaygan. Bunday yer egaligida dehqonlar ishlab chiqaruvchi sifatida ko‘rilmasdi, aksincha, ular renta to‘lovchi manba vazifasini bajargan. Bunday ekstraktiv institutlar elita hukmronligini mustahkamlashga qaratilgan.

Soliqlar miqdorining ko‘pligi ham ekstraktiv institutlarning yaqqol belgisi hisoblanadi. Xonlikdagi asosiy soliq xiroj hisoblanib, u hosildan hissa ko‘rinishida yoki pul miqdorida olinardi. “Туркестанские ведомости” gazetasining 1876-yil 27-aprelda nashr qilingan sonida Xudoyorxon hukmronligining so‘nggi davrida olingan soliqlar haqida ma‘lumotlar beradi. Unda keltirilishicha, xiroj hosilning 1/5 miqdorida olingan bo‘lib, lalmikor (sug‘orilmaydigan) yerlardan esa 1/10 miqdorni tashkil etgan [5]. Boshqa bir manbada esa xiroj hosilning 1/5 dan 1/3 qismigacha bo‘lgan miqdorda olinganligi haqida ma‘lumot beriladi [8,5]. Soliqlar miqdorining yuqoriligi sihlab chiqarishga nisbatan rag‘batni pasaytirgan hamda dehqonlarning tirikchilik uchun xarajatlardan orttirib, kapital jamg‘arishiga to‘sqinlik qilgan. Ekstraktiv institutlar iqtisodiy o‘rishni rag‘batlantirishga emas, balki elita foydasiga mavjud boylikni tortib olishga yo‘naltiriladi. Qo‘qon xonligidagi soliq tizimi shunday xarakterga ega edi.

Qo‘qon xonligida irrigatsiya inshootlari qurilishida ham ekstraktiv institutlarga xos belgilar yaqqol namoyon bo‘ladi. Xonlikda asosiy sug‘orish kanallari (Shahrixonsoy, Marg‘ilonsoy, Andijonsoy, Ulug‘nor, Xonariq, Yangiariq) xon farmoni yoki xonning maxsus ruxsatnomasi bilan barpo etilgan. Masalan, 1803-yil Norin daryosidan Namangan hududida xalq hashari yo‘li bilan Yangiariq kanali qazildi. Bu kanal Qizilrabot, Uychi, Chortoq, Namangan, Xonobod kabi shahar va qishloqlarning suv ta‘minotini yaxshilagan [6, 19]. 1819-yilda esa Umarxon farmoni bilan ushbu yangi kanali uzaytirilib, 100 km masofaga

yetkazilgan va Namangan atrofidagi hududlarni sug‘orish imkoniyatini bergan [7, 4]. Yuqoridagi Yangiariq kanali qazishi bilan bog‘liq ma‘lumotlar ikki jihatni namoyish qiladi. Birinchidan, suv resurslari ustidan nazorat siyosiy hokimiyat qo‘lida jamlangan hamda kanallar qazilishi va faoliyati bevosita xon ixtiyorida bo‘lgan. Natijada resurslarni taqsimlash mexanizmi faqat markaziy hokimiyat manfaatlariga xizmat qilgan. Ikkinchidan, kanal qazilishi xon tashabbusi bilan bo‘lgan bo‘lsa-da, u hashar orqali amalga oshirilgani ekstraktiv institutlar tomonidan oddiy xalq (dehqonlar)ni talashning yana bir shakli amalga oshirilganini ko‘rsatadi. Chunki hashar dehqonlarning davlat oldida o‘tab berishi kerak bo‘lgan majburiyat shakllaridan biri bo‘lib, unda dehqonlar o‘z oziq-ovqati va mehnat qurollari bilan ishlashi kerak bo‘lgan. Lekin dehqonlar mehnati bilan barpo etilgan kanallar nazorati xon ma‘muriyati ixtiyorida bo‘lib, siyosiy elitaning xalq ustidan hukmronlik qilishi uchun yana bir vosita sifatida xizmat qilgan.

Qo‘qon xonligidagi mavjud yer tanqisligidan foydalanib, hukmron elita feodal eskpluatatsiya ko‘lamini kengaytirdi. Bunga Farg‘ona vodiysidagi yersiz va kambag‘al dehqonlar tomonidan qurilgan yangi sug‘orish kanallari orqali erishdilar. Farg‘ona vodiysida dehqonchilik yerlarini sug‘orish va o‘zlashtirilgan hududlarga joylashish orqali dehqonlar o‘z mehnatlari bilan yangi ishlab chiqarish kuchlarini yaratdilar, yangi hududlarni jonlantirdilar va rivojlantirdilar, ammo bularning barchasi faqat feodalga qaram aholini ko‘paytirish va bu orqali feodal xon xazinasini va alohida feodallarning daromadlarini oshirish uchun amalga oshirildi [9, 122]. Ushbu ma‘lumotlar ham xonlikdagi yer-suv munosabatlarida ekstraktiv institutlar hukm surganidan dalolat beriladi. Chunki yangi yerlarning o‘zlashtirilishi xonlik iqtisodiy o‘sish ko‘rsatkichlarini yaxshilash emas, aksincha dehqonlarni ko‘proq talab, ulardan xon xazinasini va hukmron elita uchun ko‘proq renta undirish maqsadida amalga oshirilgan.

Qo‘qon xonligida XIX asr boshlaridan boshlab, irrigatsiya tizimining kengaytirilishi va shu orqali yangi yerlarning o‘zlashtirilishi hisobiga dehqonchilikda katta yutuqlarga erishilgan bo‘lsa-da, ushbu jarayon institutsional jihatdan ekstraktiv xarakterga ega edi. Yer-suv resurslari markaziy hokimiyat va yirik yer egalari qo‘lida jamlandi, mahalliy aholi esa sug‘orish inshootlari saqlanishi uchun javobgar bo‘lib qoldi. Ko‘chmanchi aholi yerlari dehqonchilik maydonlari tashkil etish maqsadida olib qo‘yilib, ular tog‘li hududlarga siqib chiqarilgan, ularning yerlari esa hukmron elita foydasiga olib qo‘yilgan. Bunday holat inklyuziv institutlarning shakllanishiga imkon bermadi. Natijada, irrigatsiya yaxshilanishi umumiy iqtisodiy o‘sishni ta‘minlagan bo‘lsa-da, bu ijtimoiy tengsizlikni kuchaytirdi hamda aholining keng ishtirokini ta‘minlamadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ажемўғли Д., Робинсон Ж. Мамлакатлар таназзули сабаблари: қудрат, фаровонлик ва камбағаллик манбалари. – Тошкент: Nihol, 2021.
2. Маматкулов Д. Категории земель и вопросы землевладения в Кокандском ханстве // Номаи Донишгоҳ, №2(75), 2023.

3. Набиев Р. Из истории Кокандского ханства (Феодальное хозяйство Худояр-хана). – Ташкент: Фан, 1973.
4. Иванов П. Очерки по истории Средней Азии (XVI - середина XIX в.). Москва: Издательство Восточной литературы, 1958.
5. Туркестанские ведомости. №16. 27-го апреля 1876 года.
6. Қосимов Ў. Қўқон хонлиги тарихи очерклари. – Тошкент-Наманган: 1994.
7. Абдуллаев М. Из истории ирригационного строительства в Кокандском ханстве // Вестник ОшГУ. История, №1(4), 2024.
8. Валиев А. Положение дехканства Ферганы в конце XIX – начале XX веков. – Ташкент: Госиздат УзССР, 1958.
9. Батраков В.Е. Характерные черты сельского хозяйства Ферганской долины в период Кокандского ханства. Труды САГУ им. В.И. Ленина. Новая серия. Вып. 62. Кн. 8. 1955.

QO‘QON XONLIGIDA SOLIQ VA MAJBURIYATLAR TASNIFI HAMDA ULARNING IJTIMOIIY-SIYOSIY OQIBATLARI

Dadajonov Tursunboy Abdusamatovich.
University of Business and Science o‘qituvchisi.
tursunboydadajonov5@gmail.com
ORCID:0009-0005-5853-3437
UDK 94(575.1)"1709/1876"

Annotatsiya

Ushbu tadqiqotda Qo‘qon xonligining XVIII-XIX asrlardagi iqtisodiy barqarorligini ta‘minlagan soliq tizimi va aholi zimmasidagi majburiyatlarning turlari ilmiy-tahliliy jihatdan o‘rganiladi. Tadqiqotda xiroj, tanobona va zakot kabi asosiy soliqlar bilan bir qatorda, mardon va hashar kabi jismoniy majburiyatlarning huquqiy asoslari hamda ularning ijtimoiy qatlamlar hayotidagi o‘rni yoritiladi. Shuningdek, xonlikning so‘nggi davrlarida fiskal siyosatning haddan tashqari og‘irlashuvi ijtimoiy noroziliklarga va siyosiy beqarorlikka qanday ta‘sir ko‘rsatgani tarixiy manbalar asosida kompleks tahlil qilinadi. Natijada, soliq tizimidagi inqiroz xonlikning parchalanish jarayonini tezlashtirgan asosiy omil sifatida talqin etiladi.

Kalit so‘zlar: *Qo‘qon xonligi, soliq tizimi, fiskal siyosat, xiroj, zakot, tanobona, mardon, hashar, ijtimoiy norozilik, iqtisodiy inqiroz, yer-mulk munosabatlari, markaziy hokimiyat.*

KIRISH

Qo‘qon xonligi XVIII asr boshlaridan XIX asrning ikkinchi yarmigacha Markaziy Osiyo mintaqasida muhim siyosiy va iqtisodiy subyekt sifatida faoliyat

yuritdi. Davlatning barqaror rivojlanishi va harbiy qudrati bevosita uning soliq tizimi hamda aholi zimmasidagi majburiyatlarning samarali boshqarilishiga tayangan edi. Ayniqsa, xonlik ijtimoiy-iqtisodiy hayotining asosiy tayanch ustunlari sifatida soliq munosabatlari namoyon bo‘ldi [13, 145]. Ushbu davrda soliqlar nafaqat xazina tushumini ta‘minlagan, balki davlatning aholi ustidan siyosiy nazoratini ham amalga oshirgan [6, 89].

Biroq, xonlikning so‘nggi yillarida ichki ziddiyatlar, harbiy xarajatlarning ortishi va ma‘muriy o‘zboshimchaliklar soliq yukining haddan tashqari og‘irlashishiga olib keldi. Ushbu harakatlarning kelib chiqishida soliqlar siyosatining og‘irlashuvi, yer-mulk munosabatlaridagi adolatsizliklar, ichki hokimiyat uchun kurashlar va markaziy boshqaruvning zaiflashuvi asosiy omil bo‘ldi [3, 210]. Mazkur maqolada soliq va majburiyatlarning turlari, ularning undirilish mexanizmlari hamda ushbu jarayonlarning davlat taqdiridagi strategik ahamiyati ilmiy jihatdan asoslab beriladi. Soliq siyosatidagi adolatsizliklar xonlikning strukturaviy inqirozini chuqurlashtirib, uning siyosiy mustaqilligini yo‘qotishiga va Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishiga zamin yaratgan muhim omillardan biri bo‘lganini ko‘rsatish tadqiqotning asosiy vazifasidir [8, 112].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

Qo‘qon xonligidagi soliq va majburiyatlar masalasini o‘rganishda mahalliy va rus tilidagi tarixiy manbalar poydevor bo‘lib xizmat qiladi. Dastlabki yozma ma‘lumotlar Mulla Olim Mahdum Hojining “Tarixi Turkiston” va Mirza Olim Mushrifning “Ansob us-salotin va tavorix ul-xavoqin” asarlarida keltirilgan bo‘lib, ular soliq undirish jarayonlari va amaldorlar faoliyatini bevosita tasvirlaydi. XIX asr oxirida V.P. Nalivkin o‘zining “Kratkaya istoriya Kokandskogo xanstva” asarida xonlikning moliyaviy tizimini tizimli tahlil qilishga harakat qilgan. Sovet davri va mustaqillik yillari tarixshunosligida soliqlar va majburiyatlar asosan sinfiy kurash hamda ijtimoiy ekspluatatsiya quroli sifatida baholangan. Shuningdek, zamonaviy olimlarning tadqiqotlari ushbu jarayonlarni iqtisodiy munosabatlar va yangicha yondashuvlar asosida yoritganlar. Tadqiqotda tarixiylik, xolislik va tizimli tahlil metodlaridan foydalanildi. Soliq turlarini tasniflashda tarixiy-tipologik usul qo‘llanilib, manbalardagi ma‘lumotlar qiyosiy tahlil qilindi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR TAHLILI

Qo‘qon xonligida soliq tizimi shariat normalari va mahalliy urf-odatlar (siyosiy ehtiyojlar) sintezidan iborat bo‘lgan murakkab mexanizm edi. Asosiy soliqlar guruhlar quyidagilardan iborat bo‘lgan:

Yer va qishloq xo‘jaligi soliqlari. Dehqonchilik xonlik iqtisodiyotining negizi bo‘lganligi sababli, xiroj eng asosiy soliq turi hisoblangan. Xiroj - hosilning 1/3 qismidan 1/10 (ushr) qismigacha bo‘lgan miqdorda undirilgan. Bog‘-rog‘lar va sabzavot ekinlari, shuningdek shahar atrofidagi ekin maydonlari uchun "tanobona" solig‘i joriy etilgan bo‘lib, u har bir tanob (taxminan 0,25 gektar) yer maydoni uchun pul shaklida to‘langan [9, 105]. Chorvachilik va savdo soliqlari. Chorvador aholidan undiriladigan "zakot" solig‘i ham muhim manba edi. Zakot qoidaga ko‘ra

har 40 bosh moldan bir bosh hisobidan olingan. Savdogarlardan esa "boj" va "sarofona" yig'implari olingan. Tijorat karvonlarining bojxona to'lovlari xon xazinasini boyituvchi asosiy valyuta tushumi hisoblangan [5, 150]. Urfiy va qo'shimcha soliqlar (XIX asrning ikkinchi yarmi). Xudoyorxon davriga kelib harbiy harajatlar va saroy qurilishlari sababli soliq tizimi misli ko'rilmagan darajada kengaydi. Manbalarda 20 dan ortiq yangi, ko'pincha mantiqsiz soliq turlari qayd etilgan. Qiz puli (balog'atga yetgan qizlarni uzatish uchun to'lanadigan yig'im), Tut puli va Tarrak puli, Tosh puli va Ko'prik puli kabi majburiy bojlar shular jumlasidandir [4, 215].

Jismoniy majburiyatlar (Mardon va Hashar). Xonlik iqtisodiyotining yana bir yashirin "solig'i" bu majburiy jismoniy mehnat edi. "Mardon" qoidasiga ko'ra har bir o'n xonadondan bir yoki ikki kishi yillik kanal qazish va ariq tozalash ishlariga o'z hisobidan chiqishi shart bo'lgan. "Hashar" majburiyati esa Mudofaa devorlari va harbiy istehkomlar qurilishiga qaratilgan edi [1, 134]. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, soliq tizimi xonlik tarixining turli bosqichlarida iqtisodiy vositadan ko'ra ko'proq ijtimoiy repressiya va siyosiy beqarorlik generatoriga aylanib borgan. Soliq yig'uvchi amaldorlar - zakotchilar va amloqdorlarning harakatlari oddiy xalqni qashshoqlashtirgan.

Hosilsizlik yillarida ham xiroj va tanobonaning qat'iy talab qilinishi yuzlab dehqon xo'jaliklarining kasodga uchrashiga va ularning yerni tashlab tarkiy vatan qilishiga olib keldi [15, 275]. Chorvador aholiga solingan og'ir soliqlar, mol-mulkka nisbatan qo'llanilgan majburiy undirishlar hamda qiz bolalar uchun ham pul solig'i joriy etilishi xalqning or-nomusiga qilingan tajovuz sifatida baholanib, markaziy hokimiyatga nisbatan adovat hissini tarixda misli ko'rilmagan darajaga ko'tardi [10, 250]. Bu holat davlatning fiskal siyosati haddan tashqari markazlashgan va ekspluatatsion xarakter kasb etganini ko'rsatadi [2, 188]. Eng yirik ijtimoiy portlash - Po'latxon qo'zg'oloni (1873-1876) ham bevosita soliq ma'muriyatining zulmi tufayli boshlandi [11, 88]. Kambag'al aholi, dehqonlar va qirg'iz, qipchoq qabilalari umumiy dushman - xonlik soliq tizimiga qarshi birlashdilar [7, 201]. Natijada xalq harakatlari Qo'qon xonligining ichki inqirozini chuqurlashtirib, Rossiya imperiyasining istilochilik siyosati uchun qulay sharoit yaratdi [12, 190]. Xalq harakatlari Qo'qon xonligining ichki inqirozi va imperiya tomonidan bosib olinishi jarayonini tezlashtirgan omillardan biri sifatida talqin etiladi [14, 215].

XULOSA

Qo'qon xonligida yuz bergan soliq va majburiyatlar siyosati an'anaviy iqtisodiy munosabatlarning chuqur degradatsiyasini o'zida aks ettiradi. Tadqiqot xulosalari shuni tasdiqlaydiki, xiroj, tanobona va zakot kabi shariy soliqlar davlatning ma'muriy o'zboshimchaliklari tufayli xalqni talash quroliga aylanib qoldi. XIX asrning o'rtalaridan boshlab o'ylab topilgan o'nlab yangi soliq turlari, uzluksiz hashar majburiyatlari xonlik iqtisodiy bazasini tamomila barbod qildi.

Og'ir soliqlar, chorvador aholiga nisbatan adolatsiz fiskal siyosat va yer-mulk masalasidagi nomutanosibliklar xalq noroziligining kuchayishiga olib kelgan.

Soliq yukiga nisbatan norozilik shunchaki passiv iqtisodiy qarshilik bo‘lib qolmay, balki davriy ravishda harbiy qo‘zg‘olonlarga, jumladan, Po‘latxon boshchiligidagi yirik isyonlarga aylanib bordi. Xalq harakatlari Qo‘qon xonligining ichki inqirozi va Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi jarayonini tezlashtirgan omillardan biri sifatida baholanadi. Tarixiy saboq shundan iboratki, o‘z xalqini moliyaviy qaramlikka va qashshoqlikka mahkum etgan davlat tizimi oxir-oqibat o‘z-o‘zini halokat yoqasiga olib kelishi qonuniyatsidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdullayev B. A. Qo‘qon xonligi tarixi va siyosiy jarayonlar. Toshkent: Akademnashr, 2010.
2. Ahmedov B. R. O‘zbekiston tarixi (XVIII-XIX asrlar). - Toshkent: O‘zbekiston, 2015.
3. Alimov S. T. Markaziy Osiyoda ijtimoiy-siyosiy jarayonlar. - Toshkent: Universitet, 2018.
4. Bobobekov H. N. Qo‘qon tarixi. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2006.
5. Djalilov A. M. Kokandskoye khanstvo v sisteme politicheskikh otnosheniy Tsentralnoy Azii. - Tashkent: Yangi asr avlodi, 2012.
6. Ergashev I. X. Qo‘qon xonligida davlat boshqaruvi tizimi. - Toshkent: Sharq, 2014.
7. Hasanov A. A. Narodnyye dvizheniya v Ferganskoy doline. - Tashkent: Fan, 2003.
8. Ismoilov B. Q. XIX asrda Farg‘ona vodiysi: siyosiy va iqtisodiy jarayonlar. - Toshkent: Tafakkur, 2019.
9. Karimov Sh. K. Qo‘qon xonligida yer-mulk munosabatlari. - Toshkent: Akademiya, 2011.
10. Muminov A. K. Istoriya Kokandskogo khanstva (XVIII-XIX vv.). - Tashkent: Universitet, 2007.
11. Nabiye R. N. Tashkentskoye vosstaniye 1847 goda: sovremennoye pereosmysleniye. - Toshkent: Fan va jamiyat, 2008.
12. Rahmonov D. S. Turkiston general-gubernatorligi davrida siyosiy jarayonlar. - Toshkent: Yangi nashr, 2016.
13. Sodiqov Q. M. O‘zbekiston davlatchiligi tarixi. - Toshkent: Ma’naviyat, 2020.
14. Tursunov O. R. Markaziy Osiyoda milliy-ozodlik harakatlari tarixi. - Toshkent: Ilm ziyo, 2013.
15. Yuldashev K. A. Farg‘ona vodiysida ijtimoiy qarama-qarshiliklar (XVIII-XIX asrlar). - Toshkent: Sharq ziyokori, 2021.

XONLIKLAR DAVRIDA (BUXORO, XIVA VA QO‘QON) YER-SUV RESURLARINI BOSHQARISH TIZIMI VA UNING IJTIMOIIY-IQTISODIIY AHAMIYATI

Zaylobiddinov Sherzodjon Baxtiyor o‘g‘li

Qo‘qon davlat universiteti, Gumanitar fanlar va tillar fakulteti,

“Tarix” kafeddrasi talabasi,

e-mail: bakhtiyor@mail.ru

Tel.: + 998 99 999 99 56

Annotatsiya.

Mazkur maqolada XVIII–XIX asrlarda Markaziy Osiyoda mavjud bo‘lgan Buxoro amirligi, Xiva va Qo‘qon xonliklarida yer-suv resurslarini boshqarish tizimi, uning huquqiy-me‘yoriy asoslari hamda ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqot tarixiy manbalar, arxiv hujjatlari va zamonaviy ilmiy adabiyotlar asosida olib borilgan. Maqolada yer egaligi shakllari, sug‘orish tizimlari, suvdan foydalanish mexanizmlari va ularning aholi turmush tarzi hamda iqtisodiy rivojlanishga ta’siri yoritib beriladi.

Kalit so‘zlar: *Yer-suv munosabatlari, xonliklar davri, sug‘orish tizimi, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, Buxoro, Xiva, Qo‘qon.*

Markaziy Osiyo hududi tabiiy-geografik sharoiti jihatidan qurg‘oqchil mintaqa hisoblanib, bu holat tarixan xo‘jalik yuritish shakllariga, ayniqsa qishloq xo‘jaligi va dehqonchilik faoliyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatib kelgan. Yog‘ingarchilikning kamligi, yerlarning asosan sug‘orma dehqonchilikka mosligi yer va suv resurslarini jamiyat hayotining eng muhim omillaridan biriga aylantirgan. Shu boisdan ham yer-suv masalasi qadimgi davrlardan boshlab siyosiy hokimiyat, iqtisodiy munosabatlar va ijtimoiy tuzilma bilan chambarchas bog‘liq holda rivojlangan.

XVIII–XIX asrlarda Markaziy Osiyoda mavjud bo‘lgan Buxoro amirligi, Xiva va Qo‘qon xonliklari davrida yer-suv resurslarini boshqarish tizimi davlat boshqaruvining muhim tarkibiy qismi sifatida shakllangan. Ushbu davrda yer va suvdan foydalanish masalalari nafaqat iqtisodiy samaradorlikni ta’minlash, balki aholi turmush darajasi, ijtimoiy barqarorlik va siyosiy hokimiyat mustahkamligini saqlashda ham muhim rol o‘ynagan. Sug‘oriladigan yerlar va suv manbalari ustidan nazorat davlatning iqtisodiy qudratini belgilovchi asosiy ko‘rsatkichlardan biri bo‘lgan.

Xonliklar davrida yer-suv munosabatlari murakkab va ko‘p qatlamli tizim sifatida shakllanib, unda huquqiy me‘yorlar, diniy qoidalar, mahalliy urf-odatlar va davlat siyosati o‘zaro uyg‘unlashgan. Yer egaligi va suvdan foydalanish shakllari jamiyatdagi ijtimoiy tabaqalanish, iqtisodiy tengsizlik va ijtimoiy munosabatlarning rivojiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Shu sababli ushbu davrda

shakllangan yer-suv boshqaruvi tajribasini ilmiy jihatdan tahlil qilish bugungi kunda ham dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Mazkur maqolada Buxoro amirligi, Xiva va Qo‘qon xonliklari davrida yer-suv resurslarini boshqarish tizimi, uning shakllanish omillari hamda ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati tarixiy manbalar va ilmiy tadqiqotlar asosida keng yoritiladi. Tadqiqot davomida ushbu tizimning hududiy xususiyatlari, boshqaruv mexanizmlari va jamiyat taraqqiyotiga ko‘rsatgan ta’siri chuqur tahlil qilinadi.

Markaziy Osiyoning tabiiy-geografik sharoiti yer-suv resurslaridan foydalanish tizimining shakllanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lgan. Mintaqaning katta qismi cho‘l va dasht hududlaridan iborat bo‘lib, tabiiy yog‘ingarchilik dehqonchilik uchun yetarli emas edi. Shu sababli sug‘orma dehqonchilik tarixan asosiy xo‘jalik turi sifatida shakllangan va rivojlangan. Sug‘orish tizimlarining mavjudligi va samaradorligi qishloq xo‘jaligi mahsulдорligini belgilab bergan [1,2].

Hududdagi asosiy suv manbalari Amudaryo, Sirdaryo va Zarafshon daryolari bo‘lib, ular atrofida qadimdan yirik sug‘orish tarmoqlari shakllangan. Ushbu daryolar suvining mavsumiy o‘zgaruvchanligi yer-suv resurslarini boshqarishda muayyan muammolarni keltirib chiqargan. Suvning ko‘p yoki kam bo‘lishi bevosita hosildorlikka, aholi turmush darajasiga va iqtisodiy barqarorlikka ta’sir ko‘rsatgan. Tabiiy sharoit suv resurslarining hududiy notekis taqsimlanishiga ham sabab bo‘lgan. Daryolarga yaqin hududlar sug‘orish imkoniyatlari kengligi sababli iqtisodiy jihatdan rivojlangan bo‘lsa, suv manbalaridan uzoq joylashgan hududlarda dehqonchilik cheklangan holda olib borilgan. Bu holat tarixan aholi joylashuvi, shaharlar va qishloqlar rivojlanishida muhim omil bo‘lib xizmat qilgan.

Sug‘orma dehqonchilikning rivojlanishi bilan birga, irrigatsiya inshootlari qurilishi va ularni saqlash masalasi dolzarb bo‘lgan. Kanallar, ariqlar, to‘g‘onlar va suv taqsimlash inshootlari nafaqat xo‘jalik ehtiyojlari, balki davlat xavfsizligi nuqtayi nazaridan ham muhim ahamiyat kasb etgan. Shu boisdan suv inshootlari ko‘pincha davlat nazorati ostida bo‘lgan va ularning holati muntazam ravishda kuzatib borilgan. Tabiiy-geografik sharoit yer-suv munosabatlarining huquqiy va ijtimoiy jihatdan shakllanishiga ham ta’sir ko‘rsatgan. Suv tanqisligi sharoitida suvdan foydalanish qoidalariga qat’iy rioya etish zarurati yuzaga kelgan. Bu esa suvni adolatli taqsimlash, jamoaviy foydalanish va nizolarni tartibga solishga qaratilgan boshqaruv mexanizmlarining paydo bo‘lishiga olib kelgan.

Markaziy Osiyoda sug‘orma dehqonchilik tizimi asrlar davomida takomillashib, xonliklar davriga kelib murakkab va samarali xo‘jalik tizimiga aylangan. Sug‘orish tarmoqlarining rivojlanishi qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining kengayishiga, yangi yerlarning o‘zlashtirilishiga va aholi sonining ortishiga xizmat qilgan. Yer va suv resurslaridan foydalanish jarayoni mahalliy sharoitlar, urf-odatlar va davlat siyosati asosida tartibga solingan.

Sug‘orma dehqonchilik faqat qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirish vositasi bo‘libgina qolmay, balki ijtimoiy munosabatlarning shakllanishida ham muhim rol o‘ynagan. Suv inshootlarini qurish va ta’mirlash ishlari ko‘pincha

jamoaviy mehnat asosida amalga oshirilgan bo‘lib, bu holat aholi o‘rtasida o‘zaro hamkorlik va mas‘uliyat hissini kuchaytirgan. Shu bilan birga, suv resurslari ustidan nazoratni qo‘lga kiritish siyosiy va iqtisodiy ustunlikni ta‘minlagan.

Buxoro amirligi Markaziy Osiyodagi eng yirik va siyosiy jihatdan barqaror davlat tuzilmalaridan biri bo‘lib, uning iqtisodiy hayoti asosan sug‘orma dehqonchilikka tayangan. Amirlik hududining katta qismi Zarafshon daryosi havzasida joylashgan bo‘lib, ushbu daryo va uning irmoqlari yer-suv resurslarini boshqarish tizimining asosiy tayanchini tashkil etgan. Iqlim sharoitining qurg‘oqchil bo‘lishi sababli suv resurslaridan samarali foydalanish masalasi davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralgan.

Buxoro amirligida yer egaligi shakllari aniq huquqiy va ijtimoiy me‘yorlar asosida tartibga solingan. Davlat yerlarining katta qismi amir tasarrufida bo‘lib, ular davlat xazinasining asosiy daromad manbalaridan biri hisoblangan. Ushbu yerlar ko‘pincha harbiy yoki ma‘muriy xizmat evaziga vaqtincha foydalanish uchun berilgan bo‘lib, ularning egalari davlat oldidagi majburiyatlarini bajarishi shart bo‘lgan. Bunday tizim davlat hokimiyatining iqtisodiy asoslarini mustahkamlashga xizmat qilgan. Xususiy yer egaligi Buxoro amirligida keng tarqalgan bo‘lib, dehqonlar, amaldorlar va zodagonlar o‘rtasida turli shakllarda namoyon bo‘lgan. Xususiy yerlar ko‘pincha meros tariqasida avloddan-avlodga o‘tgan va egasining iqtisodiy mustaqilligini ta‘minlagan. Shu bilan birga, yer egaligi bilan bog‘liq soliqlar va majburiyatlar mavjud bo‘lib, ular davlat tomonidan qat‘iy nazorat qilingan. Bu holat xususiy yer egalari bilan davlat o‘rtasida muayyan iqtisodiy muvozanatni ta‘minlashga xizmat qilgan. Buxoro amirligida vaqf yerlarining o‘rni alohida ahamiyatga ega bo‘lgan. Vaqf yerlar asosan masjidlar, madrasalar va boshqa diniy-ma‘rifiy muassasalar ehtiyojlarini qondirish uchun ajratilgan. Ushbu yerlar davlat soliqlaridan qisman yoki to‘liq ozod etilgan bo‘lib, ular orqali diniy ta‘lim va ijtimoiy yordam tizimi moliyalashtirilgan. Vaqf yerlarining mavjudligi jamiyatda ijtimoiy barqarorlikni saqlashda muhim omil bo‘lib xizmat qilgan.

Yer-suv resurslarini boshqarishda sug‘orish tizimlari markaziy o‘rin egallagan. Zarafshon daryosidan chiqarilgan ko‘plab kanallar va ariqlar orqali dehqonchilik yerlariga suv yetkazib berilgan. Ushbu sug‘orish tarmoqlari muntazam ravishda ta‘mirlanib turgan bo‘lib, ularning faoliyati maxsus tayinlangan mansabdor shaxslar tomonidan nazorat qilingan. Sug‘orish tizimining uzluksiz ishlashi qishloq xo‘jaligi mahsuldorligini ta‘minlashning asosiy sharti hisoblangan [3,4].

Buxoro amirligida suv resurslarini taqsimlash jarayoni aniq qoidalar asosida amalga oshirilgan. Suvdan foydalanish masalalari ko‘pincha mahalliy jamoalar ishtirokida hal qilingan bo‘lib, suv taqsimotida adolat tamoyiliga amal qilish muhim hisoblangan. Suv inshootlarini qurish va saqlash ishlari jamoaviy mehnat asosida amalga oshirilgan, bu esa aholi o‘rtasida o‘zaro hamkorlik va mas‘uliyat hissini kuchaytirgan. Shu bilan birga, suv resurslari tanqisligi yuzaga kelgan davrlarda turli nizolar ham kuzatilgan. Ayniqsa, sug‘oriladigan yerlar uchun suv

yetishmovchiligi qishloq jamoalari o‘rtasida kelishmovchiliklarga sabab bo‘lgan. Bunday holatlarda davlat hokimiyati vakillari nizolarni bartaraf etish va suvni qayta taqsimlashda faol ishtirok etgan. Bu holat suv resurslarini boshqarishda davlatning muhim tartibga soluvchi rolini yana bir bor ko‘rsatadi.

Yer-suv resurslarini boshqarish tizimi Buxoro amirligining ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga bevosita ta‘sir ko‘rsatgan. Sug‘orma dehqonchilikning rivojlanishi aholini oziq-ovqat bilan ta‘minlashni yaxshilagan, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari hajmining ortishiga olib kelgan. Bu esa ichki savdo va hunarmandchilikning rivojlanishiga qulay sharoit yaratgan. Qishloq xo‘jaligidan olinadigan daromadlar soliqlar orqali davlat xazinasiga yo‘naltirilgan va markaziy hokimiyatning moliyaviy barqarorligini mustahkamlagan.

Buxoro amirligida yer va suv resurslariga egalik jamiyatda ijtimoiy tabaqalanish jarayonlariga ham ta‘sir ko‘rsatgan. Yirik yer egalari va suv manbalariga yaqin hududlarda yashovchi aholi iqtisodiy jihatdan ustun mavqega ega bo‘lgan. Bu holat ayrim ijtimoiy guruhlar o‘rtasida tengsizlikni kuchaytirgan bo‘lsa-da, davlat tomonidan olib borilgan tartibga solish siyosati ushbu jarayonni nisbatan nazorat ostida ushlab turishga qaratilgan.

Umuman olganda, Buxoro amirligida shakllangan yer-suv resurslarini boshqarish tizimi o‘z davri sharoitida nisbatan samarali bo‘lib, iqtisodiy barqarorlikni ta‘minlashda muhim rol o‘ynagan. Ushbu tizimning asosiy xususiyati markazlashgan davlat nazorati va mahalliy jamoaviy boshqaruvning uyg‘unlashuvida namoyon bo‘ladi. Aynan shu omil Buxoro amirligining uzoq muddat davomida iqtisodiy va siyosiy barqarorligini saqlab turishiga imkon bergan [2-4].

Xiva xonligi hududi tabiiy-geografik jihatdan Amudaryo quyi oqimi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ushbu daryo xonlik iqtisodiy hayotining asosiy suv manbai hisoblangan. Amudaryoning yirik va seroqim daryo bo‘lishi, bir tomondan, sug‘orma dehqonchilikni rivojlantirish uchun qulay imkoniyatlar yaratgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, suv toshqinlari va daryo o‘zanining o‘zgaruvchanligi kabi muammolarni ham keltirib chiqargan. Shu sababli Xiva xonligida yer-suv resurslarini boshqarish tizimi murakkab va doimiy nazoratni talab etuvchi soha sifatida shakllangan. Xiva xonligida yer egaligi shakllari umumiy jihatdan boshqa xonliklardagi tizimga o‘xshash bo‘lsa-da, Amudaryo havzasiga xos xususiyatlar bilan ajralib turgan. Davlat yerlarining katta qismi xon tasarrufida bo‘lib, ular orqali davlat xazinasiga daromad keltirish asosiy maqsad hisoblangan. Ushbu yerlar ko‘pincha suv bilan ta‘minlangan hududlarda joylashgan bo‘lib, ular iqtisodiy jihatdan eng qimmatli yerlar sanalgan. Davlat yerlaridan foydalanish tartibi qat‘iy belgilangan bo‘lib, yer egalari suvdan foydalanish qoidalariga rioya etishi shart bo‘lgan. Xususiy yer egaligi Xiva xonligida ham keng tarqalgan bo‘lib, asosan suv manbalariga yaqin hududlarda shakllangan. Bunday yerlar dehqonchilik uchun qulay bo‘lgani sababli yuqori hosildorlikka ega edi. Xususiy yer egalari suvdan foydalanishda davlat tomonidan belgilangan me‘yorlarga

bo‘ysungan holda faoliyat yuritgan. Suvdan foydalanish huquqi ko‘pincha yerga bog‘langan bo‘lib, suv manbalariga yaqinlik iqtisodiy ustunlikni ta‘minlagan.

Xiva xonligida vaqf yerlarining mavjudligi ham yer-suv munosabatlarida muhim rol o‘ynagan. Vaqf yerlar diniy muassasalar faoliyatini ta‘minlash bilan birga, suv bilan ta‘minlangan hududlarda joylashgani sababli barqaror daromad manbai hisoblangan. Bu holat diniy institutlarning iqtisodiy mustaqilligini kuchaytirgan va ularning jamiyatdagi ta‘sirini oshirgan.

Xiva xonligida sug‘orish tizimlari Amudaryo suvlariga asoslangan holda rivojlangan. Daryodan chiqarilgan yirik kanallar orqali sug‘oriladigan yerlar kengaytirilgan va dehqonchilik rivojlangan. Ushbu kanallar nafaqat qishloq xo‘jaligi ehtiyojlarini qondirish, balki aholi punktlari va shaharlarning rivojlanishini ta‘minlashda ham muhim ahamiyat kasb etgan. Kanallar atrofida aholi zich joylashib, iqtisodiy faollik yuqori bo‘lgan hududlar shakllangan.

Amudaryoning toshqin xususiyati Xiva xonligida suv resurslarini boshqarishda alohida yondashuvni talab etgan. Suv toshqinlari ayrim yillarda katta talafotlar keltirib chiqargan bo‘lsa-da, ular tuproq unumdorligini oshirishga ham xizmat qilgan. Shu sababli daryo oqimini nazorat qilish, toshqinlarning salbiy oqibatlarini kamaytirish va suvdan oqilona foydalanish masalalari davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan. Daryo bo‘ylarida to‘g‘onlar, suv yo‘naltiruvchi inshootlar qurilgan va ularning holati doimiy ravishda nazorat qilingan [4,5].

Suv resurslarini taqsimlash jarayoni Xiva xonligida maxsus mansabdor shaxslar tomonidan boshqarilgan. Ushbu mansabdorlar suvdan foydalanish tartibini belgilash, sug‘orish inshootlarini saqlash va suv taqsimotida yuzaga keladigan nizolarni hal etish bilan shug‘ullangan. Suv taqsimotida adolat tamoyiliga amal qilishga intilish kuzatilgan bo‘lsa-da, suv tanqisligi davrlarida ijtimoiy ziddiyatlar yuzaga kelgan. Ayniqsa, suv manbalariga uzoq hududlarda joylashgan dehqonlar suv yetishmovchiligidan ko‘proq zarar ko‘rgan.

Xiva xonligida yer-suv resurslarini boshqarish tizimi ijtimoiy-iqtisodiy hayotga sezilarli ta‘sir ko‘rsatgan. Sug‘orma dehqonchilikning rivojlanishi qishloq xo‘jaligi mahsulotlari hajmining ortishiga olib kelgan, bu esa ichki bozorni oziq-ovqat bilan ta‘minlashga xizmat qilgan. Qishloq xo‘jaligida yetishtirilgan mahsulotlar savdo orqali boshqa hududlarga ham chiqarilgan bo‘lib, bu holat Xiva xonligining iqtisodiy aloqalarini kengaytirgan.

Yer va suv resurslariga egalik Xiva jamiyatida ijtimoiy tabaqalanish jarayonlarini ham kuchaytirgan. Suv bilan ta‘minlangan yerlar ustidan nazoratga ega bo‘lgan ijtimoiy guruhlar iqtisodiy jihatdan ustun mavqega ega bo‘lgan. Bu holat jamiyatda boy va kambag‘al qatlamlar o‘rtasidagi tafovutni kuchaytirgan. Shu bilan birga, davlat tomonidan olib borilgan tartibga solish siyosati ushbu tengsizlikni ma‘lum darajada yumshatishga qaratilgan bo‘lgan.

Xiva xonligida yer-suv resurslarini boshqarish tizimi markazlashgan davlat nazorati va mahalliy amaliyotning uyg‘unlashuvi asosida faoliyat yuritgan. Davlat suv resurslari ustidan umumiy nazoratni amalga oshirgan bo‘lsa, mahalliy jamoalar

sug‘orish inshootlarini saqlash va ulardan foydalanishda muhim rol o‘ynagan. Ushbu tizim o‘z davri sharoitida nisbatan samarali bo‘lib, xonlik iqtisodiy hayotining barqarorligini ta‘minlashga xizmat qilgan.

Qo‘qon xonligi Markaziy Osiyoning sharqiy qismida joylashgan bo‘lib, uning hududi tabiiy-geografik jihatdan tog‘li va vodiqli hududlarni o‘z ichiga olgan. Ushbu hududiy xilma-xillik yer-suv resurslarini boshqarish tizimining shakllanishida muhim rol o‘ynagan. Qo‘qon xonligi iqtisodiy hayotida Farg‘ona vodiysi alohida o‘rin tutgan bo‘lib, bu hudud sug‘orma dehqonchilik uchun qulay sharoitlarga ega edi. Sirdaryo va uning irmoqlari, shuningdek, tog‘lardan oqib tushuvchi kichik daryolar sug‘orish tizimining asosiy suv manbalari hisoblangan.

Qo‘qon xonligida yer egaligi tizimi boshqa xonliklar tajribasiga o‘xshash bo‘lsa-da, hududiy xususiyatlar bilan boyigan. Davlat yerlarining muhim qismi xon va uning yaqin atrofidagi amaldorlar tasarrufida bo‘lib, ular davlat daromadlarini shakllantirishda asosiy rol o‘ynagan. Ushbu yerlar ko‘pincha sug‘orish imkoniyatlari keng bo‘lgan hududlarda joylashgan bo‘lib, yuqori hosildorlikka ega edi. Davlat yerlaridan foydalanish qoidalari qat‘iy belgilangan bo‘lib, yer egalari davlat oldidagi soliqlar va majburiyatlarni bajarishga majbur bo‘lgan.

Xususiy yer egaligi Qo‘qon xonligida keng tarqalgan bo‘lib, dehqonlar, savdogarlar va mahalliy zodagonlar ushbu yerlarning asosiy egalari hisoblangan. Xususiy yerlar ko‘pincha oilaviy mulk sifatida avloddan-avlodga o‘tgan. Yerga egalik qilish suvdan foydalanish huquqi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, suv manbalariga yaqin joylashgan yerlar iqtisodiy jihatdan eng qimmatli hisoblangan. Shu sababli suv resurslariga egalik jamiyatda muhim iqtisodiy va ijtimoiy ustunlikni ta‘minlagan.

Qo‘qon xonligida sug‘orish tizimlari asosan Sirdaryo havzasi va tog‘daryolari asosida rivojlangan. Tog‘lardan oqib tushuvchi suvlar maxsus ariqlar va kanallar orqali dehqonchilik yerlarga yo‘naltirilgan. Ushbu sug‘orish tarmoqlari mahalliy sharoitlarga moslashgan bo‘lib, suvdan oqilona foydalanish imkonini bergan. Sug‘orish inshootlarini qurish va saqlash ishlari ko‘pincha mahalliy aholi tomonidan jamoaviy mehnat asosida amalga oshirilgan, bu esa jamoa ichida hamkorlik va mas‘uliyat hissini kuchaytirgan.

Suv resurslarini taqsimlash Qo‘qon xonligida ham muhim masala bo‘lib, bu jarayon maxsus mansabdor shaxslar tomonidan nazorat qilingan. Suvdan foydalanish qoidalari mahalliy urf-odatlar va davlat tomonidan belgilangan me‘yorlar asosida tartibga solingan. Suv tanqisligi yuzaga kelgan davrlarda suvni adolatli taqsimlash masalasi ijtimoiy muammoga aylangan. Ayrim hollarda suv uchun kelishmovchiliklar yuzaga kelib, ularni bartaraf etishda davlat vakillari faol ishtirok etgan.

Qo‘qon xonligida yer-suv resurslarini boshqarish tizimi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga sezilarli ta‘sir ko‘rsatgan. Sug‘orma dehqonchilikning rivojlanishi Farg‘ona vodiysida qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yetishtirish hajmini oshirgan. Bu mahsulotlar ichki bozorni ta‘minlash bilan birga, savdo orqali boshqa hududlarga

ham yetkazilgan. Natijada Qo‘qon xonligi mintaqaviy savdo aloqalarida muhim o‘rin egallagan.

Yer va suv resurslariga egalik jamiyatda ijtimoiy tabaqalanish jarayonlarini kuchaytirgan. Suv bilan yaxshi ta‘minlangan hududlarda joylashgan yer egalari iqtisodiy jihatdan ustun mavqega ega bo‘lgan. Shu bilan birga, davlat tomonidan olib borilgan tartibga solish siyosati ijtimoiy ziddiyatlarni yumshatishga qaratilgan bo‘lib, suv va yer munosabatlarida nisbiy barqarorlikni saqlashga intilish kuzatilgan.

Xonliklar davrida yer-suv resurslarini boshqarish tizimi Markaziy Osiyo jamiyatining iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotida muhim omil bo‘lib xizmat qilgan. Sug‘orma dehqonchilikning rivojlanishi qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yetishtirish hajmini oshirib, aholini oziq-ovqat bilan ta‘minlashni yaxshilagan. Bu holat demografik o‘sish va aholi joylashuvining kengayishiga qulay sharoit yaratgan.

Yer-suv resurslari qishloq xo‘jaligi bilan bir qatorda hunarmandchilik va savdo munosabatlarining rivojlanishiga ham turtki bo‘lgan. Qishloq xo‘jaligida yetishtirilgan mahsulotlar shahar bozorlariga yetkazilib, ichki va tashqi savdo aloqalarining kengayishiga xizmat qilgan. Natijada xonliklar iqtisodiy tizimida qishloq va shahar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik mustahkamlangan.

Shu bilan birga, yer va suv resurslariga egalik jamiyatda ijtimoiy tengsizlikning kuchayishiga ham sabab bo‘lgan. Yirik yer egalari va suv manbalariga yaqin hududlarda joylashgan aholi iqtisodiy jihatdan ustun mavqega ega bo‘lgan. Bu holat jamiyatda boy va kambag‘al qatlamlar o‘rtasidagi tafovutni kuchaytirgan. Ayrim hududlarda suv tanqisligi ijtimoiy ziddiyatlarning yuzaga kelishiga olib kelgan.

Davlat tomonidan olib borilgan yer-suv siyosati ushbu ziddiyatlarni yumshatishga qaratilgan bo‘lib, suvni adolatli taqsimlash va sug‘orish tizimlarini saqlashga alohida e‘tibor qaratilgan. Mahalliy jamoalarning sug‘orish inshootlarini saqlashdagi ishtiroki jamoaviy mas‘uliyatni oshirib, ijtimoiy barqarorlikni ta‘minlashga xizmat qilgan.

Xulosa qilib aytganda, Buxoro amirligi, Xiva va Qo‘qon xonliklari davrida shakllangan yer-suv resurslarini boshqarish tizimi Markaziy Osiyo jamiyatining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lgan. Qurg‘oqchil iqlim sharoitida sug‘orma dehqonchilikka asoslangan xo‘jalik yuritish yer va suv resurslaridan samarali va oqilona foydalanishni talab etgan. Shu sababli xonliklar davrida yer-suv boshqaruvi davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida shakllangan. Yer egaligi shakllari, sug‘orish tizimlari va suv taqsimoti mexanizmlari har bir xonlikning tabiiy-geografik va ijtimoiy sharoitlariga mos holda rivojlangan. Markazlashgan davlat nazorati va mahalliy jamoa boshqaruvining uyg‘unligi ushbu tizimning samaradorligini ta‘minlagan. Shu bilan birga, yer va suv resurslariga egalik jamiyatda ijtimoiy tabaqalanish va tengsizlik jarayonlarini ham kuchaytirgan.

Xonliklar davrida to‘plangan tarixiy tajriba bugungi kunda suv resurslari tanqisligi sharoitida ularni barqaror va adolatli boshqarish masalalarini hal etishda

muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Tarixiy yondashuv zamonaviy suv siyosatini shakllantirishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR.(REFERENCES)

1. Bartold V.V. Turkestan v epoxu mongolskogo nashestviya. – M.: Nauka, 1963.
2. Axmedov B. O‘zbekiston tarixi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2001.
3. Xodjayev A. Markaziy Osiyoda sug‘orish tizimlari tarixi. – Toshkent: Fan, 2010.
4. Abduraxmonov M. Xonliklar davrida ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar. – Toshkent, 2015.
5. Rasulov A. Central Asian Irrigation Systems. – Tashkent, 2018.

XONLIKLAR DAVRIDA O‘ZBEKISTON HUDUDIDA IRRIGATSIYA TIZIMI VA YER-SUV MUNOSABATLARI

Ismoilova Nigora Mirzoaliyevna

“Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti”

2-kurs talabasi

e-mail: nisioilova@gmail.com

Тел: +998 88 058 03 89

Annotatsiya

Mazkur maqolada xonliklar davrida (Xiva, Buxoro va Qo‘qon xonliklari) O‘zbekiston hududida shakllangan irrigatsiya tizimlari hamda yer-suv munosabatlarining tarixiy-iqtisodiy asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqotda sug‘orish inshootlarining davlat va mahalliy boshqaruv tizimidagi o‘rni, suvdan foydalanishning huquqiy-me‘yoriy jihatlari hamda yer egaligi shakllari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik yoritiladi. Irrigatsiya tizimlari orqali qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining barqarorligi ta‘minlangani, suv resurslari ustidan nazorat ijtimoiy tabaqalanish va siyosiy hokimiyat mustahkamlanishida muhim omil bo‘lgani ilmiy manbalar asosida asoslab beriladi. Shuningdek, yer-suv munosabatlarining iqtisodiy samaradorlikka va ijtimoiy munosabatlarga ta‘siri tarixiy qiyosiy tahlil asosida ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: *Xonliklar davri, O‘zbekiston hududi, irrigatsiya tizimi, sug‘orish inshootlari, yer-suv munosabatlari, agrar tuzum, yer egaligi shakllari, suv resurslarini boshqarish, suv huquqi, davlat nazorati, mahalliy boshqaruv, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, agrar siyosat, tarixiy-iqtisodiy tahlil.*

Markaziy Osiyo hududi, xususan hozirgi O‘zbekiston yerlarida qadimdan irrigatsiya tizimlari ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning asosiy omillaridan biri

sifatida shakllangan. Tabiiy iqlim sharoitining quruq va yarim quruq xarakterga egaligi sug‘orma dehqonchilikni rivojlantirishni muqarrar qilgan bo‘lib, bu holat yer va suv munosabatlarining o‘ziga xos tarixiy modelini vujudga keltirgan. Xonliklar davrida irrigatsiya tizimlarining tashkil etilishi va ularni boshqarish mexanizmlari nafaqat qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini ta‘minlash, balki davlat hokimiyati va ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda ham muhim ahamiyat kasb etgan.

Xiva, Buxoro va Qo‘qon xonliklari davrida yer-suv munosabatlari murakkab ijtimoiy-iqtisodiy tizim sifatida namoyon bo‘lib, unda davlat mulki, xususiy egalik hamda vaqf yerlarining o‘zaro uyg‘unligi kuzatiladi. Sug‘orish inshootlari ustidan nazorat xonlik ma‘muriyati qo‘lida jamlangan bo‘lib, suv taqsimoti jarayoni orqali agrar ishlab chiqarish, soliqqa tortish tizimi va aholi qatlamlari o‘rtasidagi munosabatlar tartibga solingan. Shu jihatdan irrigatsiya tizimi faqat texnik infratuzilma emas, balki ijtimoiy-siyosiy boshqaruv vositasi sifatida ham faoliyat yuritgan.

Mazkur tadqiqot xonliklar davrida shakllangan irrigatsiya tizimlari va yer-suv munosabatlarini tarixiy-iqtisodiy nuqtai nazardan tahlil qilishga qaratilgan. Tadqiqot doirasida sug‘orish tizimlarining tashkil etilishi, suv resurslaridan foydalanish tartibi hamda yer egaligi shakllarining ijtimoiy tuzilma va iqtisodiy barqarorlikka ta‘siri ochib beriladi. Mavzuning dolzarbligi shundaki, xonliklar davridagi yer-suv munosabatlarini o‘rganish bugungi kunda agrar sohada amalga oshirilayotgan islohotlarning tarixiy ildizlarini anglash va suv resurslarini samarali boshqarish bo‘yicha ilmiy xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Xonliklar davrida O‘zbekiston hududida irrigatsiya tizimlari tabiiy-geografik sharoitga moslashgan holda rivojlangan bo‘lib, ularning asosini daryo va irmoqlar suvlaridan foydalanishga yo‘naltirilgan sun‘iy sug‘orish tarmoqlari tashkil etgan. Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon va ularning tarmoqlari atrofida barpo etilgan kanallar qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining uzluksizligini ta‘minlashda muhim rol o‘ynagan. Sug‘orish inshootlari ko‘pincha davlat tashabbusi bilan qurilgan bo‘lsa-da, ularni saqlash va ta‘mirlash jarayonida mahalliy aholi majburiy mehnat shaklida ishtirok etgan [3,187].

Sug‘orish tizimlari ustidan nazorat xonlik ma‘muriyati vakillari tomonidan amalga oshirilgan. Suv taqsimotini boshqaruvchi mansabdor shaxslar – miroblar va ularning yordamchilari suvdan foydalanish tartibini belgilab, dehqonchilik mavsumida sug‘orishning muvozanatini ta‘minlashga mas‘ul bo‘lgan. Bu tizim suv resurslarining cheklanganligi sharoitida ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikni saqlashga xizmat qilgan [5,92]. Shu bilan birga, suv ustidan nazorat mexanizmi siyosiy hokimiyatning hududiy darajada mustahkamlanishiga ham zamin yaratgan.

Xonliklar davrida yer egaligi shakllari murakkab va ko‘p qatlamli tizimni tashkil etgan. Davlat yerlarining asosiy qismi xon va uning yaqin doirasiga tegishli bo‘lib, ular xizmat evaziga amaldorlarga vaqtincha foydalanish uchun berilgan. Shu bilan birga, xususiy yer egaligi va vaqf yerlari ham keng tarqalgan bo‘lib, bu holat yer-suv munosabatlarining huquqiy va iqtisodiy jihatdan tabaqalanishiga olib

kelgan [2,146].

Yer va suvdan foydalanish huquqi bevosita sug‘orish imkoniyatlariga bog‘liq bo‘lgan. Suv manbalariga yaqin joylashgan yerlar yuqori hosildorligi bilan ajralib turgan bo‘lsa, chekka hududlarda joylashgan yerlar suv tanqisligi sababli past iqtisodiy samaradorlikka ega bo‘lgan. Natijada, irrigatsiya tizimlari ijtimoiy tengsizlikni kuchaytiruvchi omil sifatida namoyon bo‘lgan [4,203]. Dehqonlar yer egalari va davlat oldida majburiyatlar asosida faoliyat yuritib, hosilning muayyan qismini soliq va majburiy to‘lovlar shaklida topshirgan.

Sug‘orish tizimlarining mavjudligi qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining hajmi va barqarorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatgan. Sug‘orma dehqonchilik asosida g‘alla, paxta, bog‘dorchilik va poliz ekinlari yetishtirilgan bo‘lib, bu mahsulotlar ichki bozor bilan bir qatorda tashqi savdoda ham muhim o‘rin egallagan [1,78]. Irrigatsiya tizimlari orqali hosildorlik oshirilgani xonliklar iqtisodiy qudratini mustahkamlashga xizmat qilgan.

Biroq sug‘orish inshootlarining eskirishi, daryo oqimlarining o‘zgarishi va siyosiy beqarorlik holatlari irrigatsiya tizimlarining izdan chiqishiga olib kelgan. Natijada ayrim hududlarda yerlarning tashlandiq holga kelishi va aholi migratsiyasi kuchaygan [6,119]. Bu holat irrigatsiya tizimlarining faqat iqtisodiy emas, balki demografik jarayonlarga ham ta’sir ko‘rsatganini ko‘rsatadi.

Yer va suv resurslari ustidan nazorat xonliklar siyosiy tizimining muhim tarkibiy qismi bo‘lgan. Suv taqsimoti orqali hokimiyat ijtimoiy guruhlar o‘rtasidagi munosabatlarni boshqarish imkoniga ega bo‘lgan. Irrigatsiya tizimlarining samarali faoliyati davlat boshqaruvining barqarorligi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, bu holat xonliklar davridagi agrar siyosatning asosiy yo‘nalishlarini belgilagan [7,164].

Xonliklar davrida irrigatsiya tizimlarining barqaror faoliyati suvdan foydalanishni huquqiy jihatdan tartibga solishni taqozo etgan. Suv huquqi asosan urf-odatlar, shariat normalari hamda xonlik farmonlari asosida shakllangan bo‘lib, suvdan foydalanish ustuvorligi va navbati an’anaviy me’yorlar orqali belgilangan. Suvni noqonuniy egallash, sug‘orish tarmoqlariga zarar yetkazish yoki belgilangan navbatni buzish jamoa va davlat tomonidan jazolangan [8,211]. Bu holat suv resurslarining strategik ahamiyatga ega bo‘lganini ko‘rsatadi.

Suv taqsimotida adolat tamoyili muhim o‘rin tutgan bo‘lsa-da, amalda suvdan foydalanish imkoniyatlari ijtimoiy mavqega bevosita bog‘liq bo‘lgan. Yirik yer egalari va amaldorlar suvdan foydalanishda ustunlikka ega bo‘lganligi sababli, suv huquqi tenglikdan ko‘ra ierarxik munosabatlar asosida shakllangan [9,134]. Bu esa irrigatsiya tizimlari orqali ijtimoiy tabaqalanishning chuqurlashuviga olib kelgan.

Sug‘orish inshootlarini barpo etish va ularni doimiy ravishda ta’mirlash jamoaviy mehnat asosida amalga oshirilgan. Hashar shaklidagi majburiy jamoa ishlari kanallarni tozalash, dambalar va suv yo‘llarini mustahkamlashda muhim rol o‘ynagan. Ushbu jarayonda aholi qatlamlari o‘z yer maydonlariga mutanosib ravishda mehnat majburiyatini bajargan [10,97]. Jamoaviy mehnat tizimi irrigatsiya infratuzilmasining uzluksizligini ta’minlash bilan birga, mahalliy

hamjihatlikni mustahkamlovchi omil bo‘lib xizmat qilgan.

Biroq jamoaviy mehnatning majburiy xarakterga ega bo‘lishi ayrim hollarda ijtimoiy noroziliklarni keltirib chiqargan. Ayniqsa, siyosiy beqarorlik yoki iqtisodiy inqiroz davrlarida sug‘orish inshootlariga yetarli e‘tibor qaratilmagan, bu esa irrigatsiya tizimlarining tanazzuliga sabab bo‘lgan [11,158]. Natijada ayrim hududlarda sug‘orma dehqonchilik qisqarib, yerlarning iqtisodiy ahamiyati pasaygan.

Xiva, Buxoro va Qo‘qon xonliklarida irrigatsiya tizimlarining tashkil etilishi va boshqaruvi hududiy sharoitga mos ravishda farqlangan. Xiva xonligida Amudaryo suvlaridan foydalanish markaziy ahamiyat kasb etgan bo‘lsa, Buxoro xonligida Zarafshon vodiysi irrigatsiya tizimining tayanch hududi hisoblangan. Qo‘qon xonligida esa tog‘ oldi va vodiylar hududlarida kichik va o‘rta kanallar tarmog‘i keng rivojlangan [12,184].

Mazkur farqlar irrigatsiya siyosatining iqtisodiy ustuvorliklariga ham ta‘sir ko‘rsatgan. Masalan, suv resurslariga boy hududlarda intensiv dehqonchilik shakllangan bo‘lsa, suv tanqis hududlarda ekstensiv yer foydalanish usullari ustunlik qilgan. Bu holat xonliklar iqtisodiy ixtisoslashuvining shakllanishiga bevosita ta‘sir etgan [13,76].

Suv resurslarining cheklanganligi xonliklar davrida turli ijtimoiy va hududiy nizolarning yuzaga kelishiga sabab bo‘lgan. Sug‘orish kanallarining yuqori qismida joylashgan aholi suvdan ko‘proq foydalanish imkoniyatiga ega bo‘lib, quyi hududlarda suv tanqisligi kuzatilgan. Bu holat mahalliy darajada nizolar va sud ishlarining ko‘payishiga olib kelgan [14,229].

Davlat bunday nizolarni hal etishda irrigatsiya tizimlari ustidan nazoratni kuchaytirish va suv taqsimotini qayta tartibga solish orqali muvozanatni saqlashga intilgan. Shu jihatdan irrigatsiya tizimlari xonliklar davrida nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy barqarorlikni ta‘minlovchi omil sifatida ham namoyon bo‘lgan.

Xonliklar davrida irrigatsiya tizimlarining texnik jihatdan takomillashuvi sug‘orish samaradorligini oshirishga qaratilgan bir qator yechimlar orqali amalga oshirilgan. Masalan, kanallarni tozalash va suv oqimini nazorat qilish uchun suv eshigi va gidrotexnik inshootlar qurilgan, bu esa suvning isrof bo‘lishini kamaytirgan va qishloq xo‘jaligi ekinlari hosildorligini sezilarli darajada oshirgan [15,88]. Shu bilan birga, suv tarqatish tizimlarida yo‘llarning gradatsiyasi va kanal yo‘nalishlari tabiiy relyefga moslashtirilgan bo‘lib, bu suv oqimining optimal boshqarilishini ta‘minlagan.

Xonliklar davrida irrigatsiya tizimlariga innovatsion element sifatida suv saqlash havzalari va kichik damlamlar qo‘llangan. Bu texnik yechimlar suv resurslarini qurg‘oqchilik davrlarida ham uzluksiz foydalanishga imkon yaratgan va qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini iqlim sharoitlarining o‘zgarishidan qisman himoya qilgan [16,142]. Shuningdek, ayrim xonliklarda suv o‘lchash va navbatni belgilash mexanizmlari joriy etilgan, bu sug‘orish tizimlarining samaradorligini oshirish va ijtimoiy nizolarni kamaytirishga xizmat qilgan. Sug‘orish tizimlari faqat qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishida emas, balki hududiy iqtisodiy integratsiyada

ham muhim rol o‘ynagan. Kanallar tarmoqlari bir hududdagi dehqonlarni boshqasiga bog‘lab, suv va hosil almashinuvi jarayonlarini tashkil qilgan. Bu jarayon hududlararo iqtisodiy bog‘liqlikni mustahkamlab, xonlik ichidagi iqtisodiy resurslarni samarali taqsimlashga imkon yaratgan [17,119]. Shu bilan birga, suv almashinuvi tizimi bo‘yicha kelishuvlar va mahalliy boshqaruv qoidalari hududlararo nizolarni kamaytirishga xizmat qilgan. Xonliklar davrida irrigatsiya tizimlari yerning unumdorligini saqlash va ekologik barqarorlikni ta‘minlashga ham xizmat qilgan. Masalan, kanallardan oqib chiqadigan suv orqali yerlarning sho‘rlanishi kamaytirilgan, daryo bo‘yidagi tabiiy namlik darajasi saqlangan. Shu bilan birga, ba’zi hududlarda sun‘iy suv yo‘llari orqali botqoqlik va suv bosish xavfi yuzaga kelgan, bu esa hududiy ekologik muvozanatni saqlash zaruratini keltirib chiqargan [18,203]. Yuqorida keltirilgan yangi jihatlar irrigatsiya tizimlarining texnik, iqtisodiy va ekologik ko‘lamdagi murakkabligini ochib beradi. Bu tizimlar nafaqat agrar ishlab chiqarishning samaradorligini ta‘minlagan, balki ijtimoiy boshqaruv va hududiy integratsiya mexanizmlarini ham shakllantirgan. Shu tariqa, xonliklar davridagi yer-suv munosabatlari va sug‘orish tizimlari ko‘p qirralilik va zamonaviy tahlil nuqtai nazaridan ham ilmiy qiziqish uyg‘otadi.

Xonliklar davrida O‘zbekiston hududida shakllangan irrigatsiya tizimlari va yer-suv munosabatlari o‘z davrining murakkab ijtimoiy-iqtisodiy hamda siyosiy sharoitlari bilan chambarchas bog‘liq holda rivojlangan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, sug‘orish infratuzilmalari qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining moddiy asosi bo‘lish bilan birga, davlat boshqaruvi va ijtimoiy tartibni ta‘minlovchi muhim mexanizm vazifasini ham bajargan. Suv resurslari ustidan nazorat xonlik hokimiyatining iqtisodiy va siyosiy barqarorligini mustahkamlashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etgan.

Yer-suv munosabatlarining tahlili irrigatsiya tizimlari orqali mulkchilik shakllari, soliq siyosati va ijtimoiy tabaqalanish o‘rtasida uzviy bog‘liqlik mavjudligini aniqlash imkonini berdi. Suvdan foydalanish huquqi ko‘pincha yer egaligining hajmi va ijtimoiy mavqega bog‘liq bo‘lib, bu holat agrar munosabatlarning notekis rivojlanishiga olib kelgan. Shu bilan birga, jamoaviy mehnat asosida irrigatsiya tizimlarini saqlash amaliyoti mahalliy darajada iqtisodiy barqarorlikni ta‘minlash bilan bir qatorda, an‘anaviy boshqaruv institutlarining mustahkamlanishiga xizmat qilgan.

Hududiy farqlar asosida olib borilgan qiyosiy tahlil xonliklar irrigatsiya siyosatining tabiiy-geografik sharoitlarga moslashuvchan xarakterga ega bo‘lganini ko‘rsatadi. Xiva, Buxoro va Qo‘qon xonliklarida sug‘orish tizimlarining tashkil etilishi va boshqaruvi turlicha bo‘lsa-da, ularning barchasida suv resurslaridan samarali foydalanish agrar ishlab chiqarishning barqarorligini belgilovchi asosiy omil sifatida namoyon bo‘lgan. Shu jihatdan irrigatsiya tizimlari iqtisodiy ixtisoslashuv va hududiy rivojlanish jarayonlariga bevosita ta‘sir ko‘rsatgan.

Xulosa qilib aytganda, xonliklar davridagi irrigatsiya tizimlari va yer-suv munosabatlarini o‘rganish nafaqat tarixiy bilimlarni boyitadi, balki zamonaviy

agrar siyosat va suv resurslarini boshqarish masalalariga tarixiy tajriba nuqtai nazaridan yondashish imkonini beradi. Ushbu tadqiqot natijalari suv resurslaridan oqilona foydalanish, agrar munosabatlarni takomillashtirish va tarixiy merosni ilmiy asosda baholash jarayonlarida muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR.

1. Абдуллаев Н. С. Исторические аспекты водопользования в Средней Азии. – Ташкент: «Фан», 2001.
2. Ахмедов Р. З. Эволюция ирригационных систем и социальная структура общества в Хивинском ханстве // Исторические исследования. – Ташкент, 2015. – С. 95–121.
3. Асхабов А. М. История ирригации в Средней Азии: от древности до XIX века. – Самарканд: Университетское издательство, 1995.
4. Бейсембиев Т. К. Высшая администрация юга Казахстана в период Кокандского ханства // Из истории Средней Азии и Восточного Туркестана в XV – XIX вв. – Тошкент: «Наука», 1987.
5. Валиуллина Л. Ф. Традиционные формы управления землей и водой в Средней Азии // История и культура Центральной Азии. – Ташкент, 2010. – С. 200–218.
6. Джураев Ш. Т. Хозяйственные отношения и ирригация в Кокандском ханстве // Вестник Центральной Азии. – 2012. – №4. – С. 85–102.
7. Каримов Ш. И. Землевладение и сельское хозяйство в Бухарском и Хивинском ханствах // Вестник истории Центральной Азии. – 2002. – №3. – С. 45–62.
8. Муратов Р. Х. Организация ирригационных систем в Кокандском ханстве // Труды Института востоковедения АН Узбекистана. – Ташкент, 1998. – С. 78–105.
9. Raxmonov SH. M. O‘zbekiston xonliklarida sug‘orish tizimlari va agrar munosabatlar. – Toshkent: O‘zbekiston Fanlar akademiyasi, 2005.
10. Сафина Г. М. Социально-экономические структуры Хорезма в XVIII – начале XIX вв. // Известия Академии наук Узбекистана. – 1999. – №2. – С. 120–135.
11. Турсунов А. М. К вопросу о регулировании водных ресурсов в Хивинском ханстве // Центральноазиатский исторический сборник. – 2005. – С. 160–174.
12. Usmonov A. Q. Xorazm xonligi va irrigatsiya tizimlarining tarixi. – Toshkent: «Fan va Texnologiya», 2010. – С. 55–89.
13. Fayzullayev M. O‘zbekiston hududida daryo va suv resurslaridan foydalanish tarixi. – Toshkent: «Yangi Asr Avlodi», 2013. – С. 101–130.

O‘RTA ASR GIDROTEXNIK INSHOOTLARI TIZIMIDA SARDOBALARNING ILMIY-TARIXIY TAHLILI

Begaliyev Nurbek Hasan o‘g‘li

Shahrisabz Davlat pedagogika instituti Tarix kafedrası Mustaqil izlanuvchisi.

e-mail: nurbek050295@gmail.com

Tel: +998 90 934 47 97

Annotatsiya.

Mazkur maqolada O‘rta Osiyo hududida, xususan Movarounnahrda barpo etilgan sardobalarning tarixiy ahamiyati, ularning Buyuk Ipak yo‘li infratuzilmasidagi o‘rni hamda me‘moriy-muhandislik xususiyatlari tahlil qilinadi. Sardobalarning cho‘l hududlarida ichimlik suvi ta‘minotini yo‘lga qo‘yishdagi roli, qurilish texnologiyasi, foydalanilgan materiallar va joylashuv mezonlari ilmiy asosda yoritiladi. Shuningdek, Amir Temur va Shayboniylar davrida sardobalar qurilishi va ta‘mirlanishi jarayonlari tarixiy manbalar hamda arxeologik tadqiqotlar asosida tahlil etiladi.

Kalit so‘zlar: *Sardoba, Buyuk Ipak yo‘li, Movarounnahr, gidrotexnik inshoot, cho‘l hududi, karvon yo‘llari, o‘rta asr me‘morchiligi, suv ta‘minoti, Abdullaxon II, Qarshi cho‘li.*

Qadim zamonlardan boshlab Sharq va G‘arb mamlakatlarini iqtisodiy, ma‘naviy hamda madaniy jihatdan o‘zaro bog‘lab kelgan, qit‘alararo miqyosda faoliyat yuritgan Buyuk Ipak yo‘lining shakllanishi va barqaror faoliyatida suv inshootlari – xususan, sardobalarning ahamiyati nihoyatda katta bo‘lgan. Mazkur yo‘lning yangi tarmoqlari vujudga kelishi hamda ularning izchil rivojlanishida yo‘l bo‘ylarida qad rostlagan shaharlar, qal‘a-qo‘rg‘onlar va karvonsaroylar faoliyati sardobalar bilan uzviy aloqada kechgan.

Ma‘lumki, Yevropa tarixida o‘rta asr madaniyatidan yangi davr madaniyatiga o‘tish bosqichi sifatida e‘tirof etilgan Uyg‘onish davri (Renessans) ilm-fan va madaniyat sohalarida yuksak natijalarni yuzaga keltirdi. Ushbu yutuqlar dengizchilik ilmi hamda kemasozlik san‘atida ham yaqqol namoyon bo‘ldi. Natijada arzon va qulay dengiz savdo yo‘llarining kashf etilishi o‘sha davr kemasozligi taraqqiyotining yuqori bosqichini belgilab berdi.[1]

XV asr oxirlariga kelib Temuriylar saltanatining inqirozga yuz tutishi va ichki nizolarning kuchayishi Buyuk Ipak yo‘li faoliyatiga jiddiy salbiy ta‘sir ko‘rsatdi. Savdo qatnovining sustlashuvi natijasida mazkur yo‘l Sharq va G‘arb o‘rtasidagi xalqaro savdo munosabatlarida o‘z mavqeini asta-sekin yo‘qota boshladi. Shunga qaramay, cho‘l va dashtlar, tog‘ va vodiylar, dengiz hamda ko‘llar orqali o‘tgan, biror davlat yoki mafkuraga tobe bo‘lmagan bu tarixiy yo‘l turli tillarda so‘zlashuvchi va xilma-xil dinlarga e‘tiqod qiluvchi xalqlar o‘rtasidagi muloqotni yengillashtirib, ularning madaniy yaqinlashuviga xizmat qildi.[2] Hatto savdogar

va sayyohlar og‘ir sharoitlarda o‘zaro ko‘maklashib, so‘nggi tomchi suvlarini ham baham ko‘rgan holda hamjihatlik namunasini ko‘rsatganlar.

Ikki ming yildan ortiq vaqt davomida ushbu yo‘ldan qatnagan savdogarlarning sahro hududlaridagi mashaqqatlarini kamaytirish, ularning hamda yuk tashuvchi hayvonlarning suvga bo‘lgan kundalik ehtiyojini ta‘minlash maqsadida dastlab karvonsaroylar barpo etilgan. Keyinchalik esa ular yaqinida yoki o‘rnida usti gumbaz bilan yopilgan maxsus gidrotexnik inshoot – sardobalar qurilib, savdo infratuzilmasining muhim tarkibiy qismiga aylangan.

Sardobalar Movarounnahr va Eron hududlarida yashagan qadimgi ajdodlarimizning ilmiy tafakkuri, me‘morchilik sohasidagi yuksak mahorati, shuningdek, hududning iqlimiy sharoiti, geografik xususiyatlari, tuproq tarkibi va boshqa ko‘plab omillar haqidagi chuqur bilimlarini o‘zida mujassam etgan murakkab muhandislik inshooti hisoblanadi. [3] O‘rta asrlarda karvonsaroylar bilan bir qatorda bunyod etilgan sardobalar Amir Temur hukmronligi davrida ham keng miqyosda qurilgan hamda ta‘mirlangan. Xususan, Qarshi cho‘li hududlarida va savdo yo‘llari bo‘ylarida ayrim hollarda karvonsaroylar o‘rnida yoki oldindan aniqlangan maskanlarda sardoba barpo etish uchun zarur qurilish materiallari – pishgan g‘isht, alebastr, qir (qamish kulidan tayyorlangan maxsus qorishma) va suv maxsus idishlarda karvonlar orqali yetkazilgan, shundan so‘ng qurilish jarayoni yo‘lga qo‘yilgan.[4]

Ko‘pgina hollarda sardoba qurilishida ishlatiladigan pishgan g‘ishtlar bevosita qurilish maydonining o‘zida, mavsumiy tashkil etilgan ochiq xumdonlarda tayyorlangan. Zero, yirik hajmdagi sardobani barpo etish uchun zarur bo‘lgan o‘n minglab pishgan g‘ishtlarni uzoq masofalarga tashish amalda nihoyatda mushkul edi.

Amir Temur saltanati tanazzulidan keyin savdo yo‘llari bo‘yida vayronaga aylangan sardobalarni qayta tiklash hamda yangi inshootlar barpo etish ishlari asosan Shayboniylar sulolasi vakili – o‘zbek xoni Abdullaxon II (1557–1598) davrida izchil amalga oshirildi. Abdullaxon II Turkistondan Marv va Balxgacha cho‘zilgan keng hududlarni egallab, parokandalikka yuz tutgan Movarounnahrni yana markazlashgan davlat sifatida birlashtirishga muvaffaq bo‘ldi. Uning davlati Amir Temur zamonidan keyingi Movarounnahr tarixida eng qudratli va markazlashgan siyosiy tuzilmalardan biri sifatida e‘tirof etiladi. Zamondoshlari tomonidan ma‘rifatparvar va taraqqiyparvar hukmdor sifatida tan olingan Abdullaxon II mamlakat hududida keng ko‘lamli bunyodkorlik va obodonlashtirish ishlarini amalga oshirdi. Shu bilan birga, Movarounnahrning xalqaro savdo tizimidagi avvalgi mavqeini tiklashga alohida e‘tibor qaratdi. Qadimiy karvon yo‘llari bo‘ylarida barpo etilgan sardobalar ana shu sa‘y-harakatlarning amaliy ifodasi sifatida vujudga kelgan.[5]

Texnik suv inshooti sifatida sardobalar, asosan, savdo-karvon yo‘llarining cho‘l hududlarida, ichimlik suvi yetishmaydigan maskanlarda barpo etilgan. Mazkur inshoot aylana shakldagi hovuz ko‘rinishida qurilib, uning usti gumbaz bilan yopilgan hamda joyning tabiiy relefiga mos tarzda loyihalashtirilgan.[6]

O‘rta Osiyo hududida mahalliy aholi orasida bu inshootlar “sardoba”, “gumbaz” yoki “mo‘la” nomlari bilan atalgan. Eron va Xuroson hududlarida esa hozirgi kunga qadar foydalanib kelinayotgan shunga o‘xshash inshootlar “obambar” nomi bilan ma’lum. Hidrogeolog olim L.A. Sobotsinskiy sardobalarga bergan umumiy tavsifida ham mazkur atamalarni qayd etib o‘tadi.[7]

Sardobalar, odatda, ichimlik suvi tanqis hududlarda qurilib, ular hududning relief xususiyatiga qarab qor-yomg‘ir suvlari, yer osti (koriz) suvlari yoki oqar suvlar (ariqlar) orqali to‘ldirilgan. “Sardoba” atamasi fors tilidagi “sard” – sovuq va “ob” – suv so‘zlaridan tarkib topgan bo‘lib, “sovuq suv” degan ma’noni anglatadi.

1928-yilning yoz oylarida O‘rta Osiyo muzeyi bo‘limi ilmiy xodimlari tomonidan sardobalar haqida dastlabki ilmiy ma’lumotlar yig‘ila boshlandi. 1930-yil boshlarida esa yer osti suvlarini tadqiq etuvchi mutaxassis M.M. Reshyotkinning tashabbusi va moliyaviy ko‘magida, asosan Qashqadaryo viloyatining cho‘l hududlarida joylashgan sardobalar o‘rganilib, ularning geografik joylashuvi xaritaga tushirildi.[7]

O‘zbekiston hududidan o‘tgan Buyuk Ipak yo‘li bo‘yida qurilgan sardobalar cho‘l sharoitining barcha talablariga javob beradigan, hududning tabiiy tuzilishiga mos holda bunyod etilgan inshootlar edi. Savdo karvonlarining uzoq masofani bosib o‘tib, belgilangan manzilga o‘z vaqtida yetib borishini ta’minlash maqsadida sardobalar o‘rtasidagi masofa deyarli bir me’yorda belgilangan. Ular orasidagi oraliq masofa taxminan 25–30 kilometrni tashkil etgan. Qurilish jarayonida dastlab yer maydoni tekislanib, poydevor uchun asos tayyorlangan. So‘ng yerga qoziq qoqilib, unga uzun ip bog‘langan; ipning ikkinchi uchiga esa uchi o‘tkirlangan yana bir qoziq mahkamlanib, katta sirkul hosil qilingan. Shu usul yordamida yer yuzasiga bir necha qatlam aylana – ya’ni inshootning aniq tarhi chizilgan. Eng kichik aylana hovuz diametrini belgilagan bo‘lsa, undan kengroq aylanalar devorlarning ichki va tashqi yo‘nalishlarini aniqlagan. Mavjud sardobalar hovuzining diametri odatda 5–7 metr atrofida bo‘lgan.[8]

Keyingi bosqichda devorlar ko‘tarilib, inshootning yuqori qismi gumbaz shaklida yopilgan. Devorning yuqori qismida hovuz ichidagi suvning ifloslanishining oldini olish hamda havo almashinuvini ta’minlash uchun maxsus tuynuklar qoldirilgan. Bu esa suvning doimiy ravishda toza va salqin saqlanishiga xizmat qilgan. Ayrim hollarda suvni tabiiy ravishda tozalab turish maqsadida hovuzga kichik hajmdagi marinka baliqlari ham tashlangan.

O‘rta Osiyo hududida bugungi kunga qadar jami 44 ta sardoba saqlanib qolgan. Shulardan 16 tasi Turkmaniston hududida joylashgan bo‘lib, ular Dukchi, Chillik, Gadjuli, Shohsuvor, Kattachagan, Kattarahim, Kattaahmed, O‘g‘il, Abdullaxon, Nafaito‘da, Yulg‘unachchiq, Tog‘, Ustiochiq, Bo‘tachi, Sangiso‘lak va Farrux sardobalaridir.[9]

Yana 10 ta sardoba Buxoro vohasida mavjud bo‘lib, ular Bo‘zachi, Yakka, Qoravulbozor, Shosuar, Malik sardobasi, Chilgumbaz, Ustiochiq, Taz, Isfanto‘da va Yusuf nomlari bilan ma’lum.

Shuningdek, 6 ta sardoba Ho‘jand–Toshkent hamda Jizzax–Sirdaryo oralig‘ida joylashgan bo‘lib, ular Qaynar, Mirzarabot, Jinbuloq, Yog‘ochli, (ikkinchi) Mirzarabot va Yakka sardobalaridir. Qarshi cho‘li hududida esa 12 ta sardoba aniqlangan: O‘rachi, Talimarjon, Egizak, Garcha, Yusuf, Qarshi, Yakka, Fatto, Ashun, Begicha, Sho‘rcha va Nishon sardobalari shular jumlasidandir.[10]

O‘rta Osiyodagi sardobalarning qurilish xususiyatlariga to‘xtaladigan bo‘lsak, ayrim shimoliy hududlarda o‘rta asrlarda qor-yomg‘ir yoki oqar suvlar bilan to‘ldirilgan sardobalar haqida aniq ma‘lumotlar uchramaydi. Ho‘jand–Toshkent oralig‘ida barpo etilgan Qaynar sardoba esa yer osti suvlari (korizlar) orqali to‘ldirilgan bo‘lib, manbalarda uning XVI asrda Mir Arab tomonidan qurdirilgani qayd etiladi. Mazkur inshoot gumbazsimon shaklda bo‘lib, Angren kanalining o‘ng sohilida, Qoraxitoy qishlog‘ining shimoliy qismida joylashgan. Sardoba gumbazining balandligi 10 metrni tashkil etadi. Devor va gumbaz qismi $24 \times 24 \times 5$ sm, $26 \times 26 \times 5$ sm hamda $27 \times 27 \times 5$ sm o‘lchamdagi pishgan g‘ishtlardan terilgan. Inshoot diametri 10 metr bo‘lib, poydevori yirik toshlardan barpo qilingan, devorlari esa uch yarusli aylanasi shaklda ko‘tarilgan. Hovuzga suv devorga o‘rnatilgan maxsus tuynik-nov orqali kiritilgan. Inshootga shimol tomondan arkasi eshik orqali kirilgan, chiqish eshiklari esa janubiy-sharq va janub tomonga qaratilgan. Gumbaz tepasida kvadrat shakldagi tuyniklar mavjud bo‘lib, qo‘shimcha ravishda havo almashinuvini ta‘minlash uchun ikki dona arkasi deraza – biri janubda, ikkinchisi shimolda joylashtirilgan. Jinbuloq va Mirzarabot sardobalari Ho‘jand temir yo‘li yaqinida joylashgani qayd etiladi, biroq hozirgi kunda ular deyarli butunlay vayron bo‘lgan.[3]

1996-yilda O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Arxeologiya instituti ilmiy xodimlari Muxtor Pardaev va Samaritdin Suyunov tomonidan Jizzax–Sirdaryo oralig‘idagi sardobalarning qurilish davri, tarixiy sanasi va me‘moriy xususiyatlarini aniqlash maqsadida ilmiy tadqiqotlar olib borildi. Tadqiq etilgan inshootlardan biri Jizzax shahridan 35 km shimolda joylashgan Yog‘ochli sardobasidir. Ushbu sardoba vohaning cho‘l hududida qad rostlagan bo‘lib, tashqi ko‘rinishidan yarim shar shaklini eslatadi. Devor va gumbaz qismi $26 \times 26 \times 5$ sm hamda $27 \times 27 \times 5$ sm o‘lchamdagi kvadrat pishgan g‘ishtlardan bunyod etilgan. Gumbaz qismida havo aylanishi uchun tuyniklar, pastki qismida esa hovuzga suv tushirishga mo‘ljallangan “qulfak” tizimi mavjud. Sardoba devori silindrsimon shaklda ko‘tarilgan bo‘lib, poydevor qismi 1,25 metr, yuqori devor qismi esa 0,55 metr qalinlikka ega. Devorning umumiy balandligi 11 metrni, gumbazning ichki diametri 15,35 metrni, hovuz chuqurligi esa 5,50 metrni tashkil etadi. Hovuzdan suv olish uchun o‘ndan ortiq pog‘onali zina qurilgan. Inshootning kirish qismi arkasi shaklda bo‘lib, uning balandligi 2,90 metr etib belgilangan.[5]

Mazkur inshootdan tashqari, cho‘l hududida joylashgan Yog‘ochli sardobasidan taxminan 25 km shimolda barpo etilgan Mirzarabot sardobasi, undan yana 25–30 km masofada, shimol tomonda qad ko‘targan Yakka sardoba haqida ham manbalarda ma‘lumotlar uchraydi. E‘tiborlisi shundaki, mazkur sardobalar o‘zaro hajmi, balandligi hamda hovuzlarining chuqurligi jihatidan farqlangan,

ya’ni ayrimlari kattaroq va balandroq, boshqalari esa nisbatan ixcham va sayozroq bo‘lgan. Jizzax–Sirdaryo oralig‘idagi Yog‘ochli va Mirzarabot sardobalari asosan yomg‘ir hamda erigan qor suvlari hisobiga to‘ldirilgan bo‘lsa, Yakka sardoba Sirdaryo daryosidan chiqarilgan ariq, ya’ni sun‘iy sug‘orish tarmog‘i orqali suv bilan ta’minlanganligi qayd etiladi.

Zarafshon vohasining o‘rta oqimida qadimiy Karmana shahri joylashgan bo‘lib, bu hudud ham sardoba inshootlari bilan bog‘liq tarixiy obidalarga ega. Qoraxoniylar sulolasining yozgi qarorgohi hisoblangan Raboti Malik majmuasi hamda uning yaqinida bunyod etilgan Malik sardoba Karmana shahridan 17 km g‘arbda, Samarqand–Buxoro karvon yo‘li bo‘yida joylashgan. Hozirgi kunda ushbu majmuadan saroyning bosh kirish peshtoqi va sardoba qismi saqlanib qolgan, xolos. Raboti Malik hamda unga tutash sardoba haqidagi qimmatli ma’lumotlar rus olimi va rassomi A. Leman tomonidan 1841–1842-yillarda amalga oshirilgan safar davomida tuzilgan kundalik qaydlari va chizgan tasvirlarida ham aks etgan.

O‘tkazilgan ilmiy izlanishlar natijasida Qarshi cho‘li hududida aniqlangan sardobalar konstruktiv va funksional jihatdan cho‘l sharoitining barcha talablariga to‘liq javob beradigan tarzda barpo etilgani haqida xulosa chiqarildi. Mazkur inshootlar tabiiy-iqlimiy sharoit, suv ta’minoti imkoniyatlari hamda savdo yo‘llarining xususiyatlari hisobga olingan holda loyihalashtirilgan.

Tadqiqotlardan kelib chiqib quyidagi ilmiy xulosalar shakllantirildi:

Birinchidan, sardoba qurilishida avvalo hududning reliefi, yer sathining tekisligi va inshootning strategik joylashuvi inobatga olingan.

Ikkinchidan, sardobaning asosiy qismi – hovuz yer sathidan pastroq darajada belgilangan va shu asosda pastga tomon qazilib, suvni tabiiy ravishda salqin saqlash imkoniyati yaratilgan.

Uchinchidan, hovuz qazib bo‘lingach, undan suv olishni yengillashtirish maqsadida qulay nuqtada maxsus zina qurilgan.

To‘rtinchidan, sardoba hovuzi turli manbalar – qor va yomg‘ir suvlari, oqar ariqlar hamda yer osti (koriz) suvlari orqali to‘ldirilgan.

Beshinchidan, inshootni barpo etishda asosan pishgan g‘isht, gips (alebastr) hamda yo‘nilgan tosh materiallaridan keng foydalanilgan.

Oltinchidan, pishgan g‘isht va yo‘nilgan toshlarni terishda bog‘lovchi modda sifatida asosan alebastr hamda maydalangan tosh asosida tayyorlangan qorishma (tabiiy sement) qo‘llanilgan.

Xulosa qilib aytganda O‘rta Osiyo hududida, xususan Movarounnahrda bunyod etilgan sardobalar o‘rta asrlar davri savdo yo‘llari infratuzilmasining ajralmas va muhim tarkibiy qismi bo‘lgan. Ular Buyuk Ipak yo‘li orqali Sharq va G‘arb mamlakatlari o‘rtasida amalga oshirilgan iqtisodiy, madaniy va ma’naviy aloqalarning uzluksizligini ta’minlashda strategik ahamiyat kasb etgan. Cho‘l va sahro hududlarida ichimlik suvi ta’minoti masalasini hal etgan mazkur inshootlar savdo karvonlarining xavfsiz va barqaror harakatlanishiga xizmat qilgan.

Sardobalar konstruktiv yechimlari, qurilish texnologiyasi va joy tanlash mezonlari jihatidan yuksak muhandislik tafakkuri mahsuli ekanligi bilan ajralib turadi. Ularning yer relefiga mos ravishda loyihalashtirilishi, hovuz qismining yer sathidan past darajada joylashtirilishi, gumbazli yopma va havo almashinuvi tizimining joriy etilishi suvning uzoq muddat toza va salqin saqlanishini ta’minlagan. Qurilishda pishgan g‘isht, yo‘nilgan tosh, alebastr kabi mahalliy materiallardan samarali foydalanilgani esa o‘sha davr me’morchilik va muhandislik an‘analarining rivojlanganligini ko‘rsatadi.

Tarixiy manbalar va arxeologik tadqiqotlar sardobalarning Amir Temur va Shayboniylar, xususan Abdullaxon II davrida keng ko‘lamda qurilgan va ta’mirlanganini tasdiqlaydi. Bu holat markazlashgan davlat siyosatida savdo yo‘llarini rivojlantirish va xalqaro iqtisodiy aloqalarni mustahkamlash muhim yo‘nalishlardan biri bo‘lganini anglatadi.

Hududiy jihatdan sardobalarning Turkmaniston, Buxoro, Qarshi cho‘li, Jizzax–Sirdaryo hamda Ho‘jand–Toshkent oralig‘ida tarqalganligi ularning keng miqyosdagi tarmoq tizimini tashkil etganini ko‘rsatadi. Ular o‘zaro ma’lum masofada joylashtirilib, yagona infratuzilma tizimi asosida faoliyat yuritgan.

Umuman olganda, sardobalar O‘rta Osiyo xalqlarining tabiiy-iqlimiy sharoitga moslashgan holda yaratgan noyob gidrotexnik merosi bo‘lib, ular nafaqat tarixiy-me’moriy obida, balki mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida muhim o‘rin tutgan muhandislik inshooti sifatida alohida ilmiy ahamiyatga ega. Ularni o‘rganish, saqlash va keng jamoatchilikka targ‘ib etish tarixiy merosni asrash va kelajak avlodlarga yetkazish nuqtayi nazaridan dolzarb vazifa bo‘lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Суюнов С.С. Қашқадарё воҳасининг суғорилиш тарихи, Қарши, 2023.
2. Решеткин М.М. Дневник, Ташкент. 1928.
3. Массон М.Е. Проблема изучения цистерн– Сардоба, Т., 1935.
4. Бедгер Б.А. Полевой дневник, Москва. 1930.
5. Суюнов С.С. “Қадимий Жиззах воҳаси –Марказий Осиё цивилизацияси тизимида (сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаёт)” Тошкент, 2019.
6. Машковцева С.Ф. Горы Карамазар., Путеводитель экскурсий III всесоюзного геологического съезда, Л. 1928.
7. Пардаев М.Х., Суюнов С.С. Сардобалар –кўҳна карвон йўлларини белгиловчи иншоот// Буюк Ипак йўлидаги Марказий Осиё Шаҳарлари, Самарқанд, 1994.
8. Массон М.Е. Проблема изучения цистерн– Сардоба, Ташкент, 1935.
9. Собоцинский Л. А. Статистико–экономический очерк, Спб, М. 1913. – С. 25.
10. Лерх П.И. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1857., Спб, М. 1870.

SOMONIYLAR DAVLATIDA YER EGALIGI VA SOLIQ TIZIMI XUSUSIDA

Anvarov Abduvali Ilhomovich
Oriental universiteti magistranti
Tel: +998915379016
E-mail: abduvalianvarov4@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqoladan maqsad Somoniylar davlatida yer egaligi va soliq tizimidagi o‘z davri uchun aniq islohotlar aniq natija berganligi bizga ma’lum. Shu davrda o‘rnatilgan tartiblar asrlar osha amalda bo‘lganligi islohotlarningto‘g‘ri yuritilganligidan dalolat beradi. Ayniqsa yer egaligida iqto tizimining yaratilishi Somoniylar davlatida yoki mavjud davr uchun yangi tizim edi.

Kalit so‘zlar: *UNESCO, yer rentasi, Sunniy islom an‘anasi, devon, Davlat yerlari, Mulkiy yerlar, Vaqf yerlar, Iqto‘ tizimi, harbiy fief, institutsional iqto, full bloom, Xiroj, xiroj yer, dirham, decline, harbiy-moliya, flourishing state of their lands in Transoxania and Khurasan.*

Somoniylar davrida yer munosabatlari ko‘p qatlamli bo‘lib, davlat (xazina) manfaatlari, mahalliy zodagonlar (dihqonlar)ning qadimiy posisiyasi, diniy institutlar (vaqf), shuningdek harbiy-siyosiy elita manfaatlari o‘rtasida muvozanat izlash orqali boshqarilgan. UNESCO nashrida Somoniylar jamiyati ierarxik tuzilmaga ega ekani, shu doirada yer aktivlari Somoniylar sulolasi, yirik yer egalari, davlat amaldorlari va diniy rahbarlar qo‘lida jamlangani ta’kidlanadi; kichik yer egalari hamda dehqonlar esa “kharaj lands”ning (xiroj yerlarining) “foydalanish huquqi” (use) doirasida faoliyat yuritgani qayd etiladi[1, 86].

Davlat yerlari. Davlat yerlarining iqtisodiy mohiyati – yer rentasi va soliq oqimini siyosiy markaz (saroy)ga bog‘lash, shu orqali armiyani ta’minlash, ma’muriy apparatni saqlash va infratuzilmaviy loyihalarni (kanallar, to‘g‘onlar, yo‘l, rabotlar) moliyalashtirishdan iborat edi. Somoniylar boshqaruvida devonlar tizimi ichida “davlat yerlar va vaqf yerlar” uchun alohida devonlar borligi qayd etilishi, davlat yerlarining hisob-kitob va nazorat ostida bo‘lganini ko‘rsatadi.

Davlat yerlarining huquqiy-siyosiy maqomi ham shariat tasavvurlari, ham amaliy byurokratik registrlar bilan uyg‘unlashgan. N.N. Negmatov Somoniylar siyosiy tizimida hukmdor “Sunniy islom an‘anasi” va “divinely ordained shari‘a” doirasida hokimiyat yuritgani, shu modelda yer-mulk, soliqlar va ijtimoiy tabaqalanish “statik” ierarxiya sifatida tasvirlanadi[1, 86-87]. Biroq davlat yerlarining amaliy ishlatilishi ko‘pincha voha sug‘orish tizimiga, yer sifatiga va ekin tarkibiga bog‘liq bo‘lgan. UNESCO bobida xiroj yerlaridan olinadigan soliqlar yer sifati va ekin turiga qarab farqlangani aytiladi. Bu holat tasodifiy emas: sug‘oriladigan dehqonchilikda hosildorlikning keskin farqlanishi, suv tanqisligi

yoki suv toshqinlari sharoitida bir xil stavkani qo‘llash fiskal barqarorlikni buzishi mumkin edi. Shuning uchun ham yer-soliq tizimi agrar ekologiyaga moslashgan ko‘rinishda ishlaganini ko‘ramiz.

Bu moslashuvchanlikning mahalliy tarixiy manbalardagi aniq dalillaridan biri – Muhammad ibn Ja‘far Narshakhi tomonidan keltirilgan Buxoro atroflari solig‘i haqidagi xabarlar. Masalan, hokimiyat ayrim yerlardan suv bosishi yoki xarob bo‘lishi sababli soliqni olib tashlaganini, ayrim mulklar “imperial property”ga o‘tib, ularning soliqlari registrdan o‘chirib yuborilganini bildiradi: “Some estates became imperial property and their taxes were erased from the registry” [2, 33]. Bu kabi qaydlar davlat yerlarining “faqat egalik” emas, balki registr, nazorat va imtiyoz mexanizmlari bilan boshqarilganini ko‘rsatadi.

Mulkiy yerlar. Mulkiy yerlar (xususiy yer egaligi) Somoniylar davrida ijtimoiy tabaqalanishning moddiy asosini kuchaytirgan. Bunda ikki yo‘l ko‘zga tashlanadi: (1) mahalliy zodagonlar (dihqonlar)ning qadimiy yer-aktivlari; (2) saroy amaldorlari va harbiy elitaning sotib olish yoki sovg‘a orqali yirik yerlarni jamg‘arishi. UNESCO bobida “indigenous Iranian landowning classes (dihqans)” ayrim chekka viloyatlarda (Ustrushona, Iloq, yuqori Oxus/Amudaryo knyazliklari) qadimiy mahalliy ta’sirini saqlab qolgani ta’kidlanadi. Mulkiy yerlarning ko‘payishi markaziy davlat uchun ikki xil natija bergan: bir tomondan, siyosiy ittifoq va sodiqlikni sotib olish (yer yoki imtiyoz berish), ikkinchi tomondan, soliq bazasining “imtiyoz / ozod” bo‘lib ketishi xavfi. UNESCO bobida vaqf yerlar hamda “many landowners” yerlarining soliqlardan ozod qilingani qayd etilishi, fiskal bazaning bir qismi imtiyozli segmentga aylanganini anglatadi.

Mulkiy yerlar bo‘yicha eng qiziqarli dalillardan biri Richard N. Fryening Buxoro haqidagi tadqiqotida uchraydi. U Somoniylar davrining dastlabki bosqichida amirlar yer grantlari tarqatishdan ko‘ra, aksincha, yer sotib olishga intilganini qayd etadi: “indeed the early rulers strove to buy land” [3, 127]. Bu fikr yer siyosatining dastlab “daromad oqimini markazda ushlab”ga yo‘naltirilganini, ya’ni davlat yerlarini xususiy iqtidorli guruhlariga “harbiy tovon” sifatida ajratishdan tiyilganini ko‘rsatadi.

Vaqf yerlar. Vaqf yerlari – diniy va ijtimoiy institutlarni ta’minlash uchun ajratilgan, odatda soliqlardan ozod qilingan “pious endowment” mulklari bo‘lib, Somoniylar davrida nafaqat diniy hayotni, balki ilmiy-ma’rifiy qatlamni ham iqtisodiy jihatdan qo‘llab-quvvatlagan. UNESCO bobida “davlat yer mulklari va vaqf (xayriya maqsadlarida ajratilgan diniy-mulk) yerlari” uchun devonlar mavjudligi va vaqf yerlarining soliqdan ozod qilinishi alohida qayd etiladi [4, 86]. Mahalliy tarixiy manba vaqf amaliyotining juda aniq, “mikro” misolini beradi: Buxoro atrofidagi Barkad qishlog‘i haqida Narshakhi Ismoil Somoniyning bu qishloqni sotib olib, “doimiy ajratilgan mulk” qilganini yozadi: “U mazkur qishloqni sotib olib, uni vaqf sifatida ajratdi. ...” [2, 12]. Bu yerda vaqfning huquqiy mazmuni ham ko‘rinadi: mulk (yer) bir vaqtning o‘zida avlod, xayriya (qashshoqlar) va hukmdor xonadoni manfaatlariga bo‘lib berilgan; demak, vaqf sof

“diniy” institut bo‘lish bilan birga, ijtimoiy redistribusiya va siyosiy legitimatsiya vositasi ham bo‘lgan.

Vaqfning fiskal funksiyasi esa ikki yoqlama: bir tomondan, davlat soliq bazasining qisqarishi; ikkinchi tomondan, ijtimoiy xizmatlar (masjid, madrasaga o‘xshash ta’lim muhitlari, faqirlar, sayyohlar)ni markaziy budjetdan tashqarida moliyalashtirish orqali davlat xarajatini kamaytirish. UNESCO bobida muhtasib devoni bozor va me’yorlarni nazorat qilgani, shuningdek dīvonlar tizimining asosiy vazifalaridan biri soliqlarni yig‘ish bo‘lgani qayd etilar ekan, vaqf kabi institutlar bu fiskal apparatni ijtimoiy “yostiq” bilan to‘ldirganini ko‘rish mumkin.

Iqto‘ tizimi. Iqto‘ (iqṭā‘) tushunchasi Somoniylar davrida yer-soliq munosabatlarining eng muhokamali unsurlaridan biridir. Chunki iqto‘ning tarixiy evolyutsiyasi “davlat yeridan daromad berish” mezonidan “harbiy-ma’muriy hokimiyatni yer daromadi bilan bog‘lab qo‘yish”gacha bo‘lgan yo‘lni bosib o‘tgan; bu esa markazlashuv va markazdan qochma kuchlar o‘rtasidagi taranglikni kuchaytirgan. Huquqiy jihatdan iqto‘ shariat doirasidagi mulk va manfaat kategoriyalari bilan bog‘langan bo‘lsa-da, Somoniylar amaliyotida u ko‘proq byurokratik-moliya instrumenti sifatida tushunilgan. UNESCO bobida Somoniylar hokimiyati “Sunni Islamic tradition” va shariat legitimatsiyasi bilan ishlagani aytiladi; bu esa iqto‘, xiroj, ushr kabi fiskal tushunchalarning huquqiy asoslari diniy-huquqiy til orqali ham izohlanishini anglatadi.

Iqto‘ning fiskal funksiyasi – budjetdan bevosita pul to‘lash o‘rniga, mahalliy daromad oqimini muayyan shaxs yoki guruhga “biriktirib” qo‘yish orqali harbiy yoki ma’muriy xizmatni moliyalashtirishdir. Bu mexanizm pul tanqisligi, logistika qiyinchiliklari yoki markaziy nazoratning zaiflashishi sharoitida “oson yechim” bo‘lib ko‘rinadi. Biroq iqto‘ni kengaytirish davlatning uzoq muddatli fiskal va siyosiy barqarorligini yemirishi mumkin: daromad manbalari markazdan chiqib ketadi, mahalliy kuch markazlari kuchayadi.

Somoniylar davrida iqto‘ning aynan “harbiy fief” (fuqaroviy-harbiy hokimiyatni birlashtirgan institut) sifatida keng tarqalgani masalasida Frye juda ehtiyotkor va qat’iy pozitsiyani bildiradi: “Markaziy hokimiyatning yerlarni iqto‘ sifatida amalda taqdim etganini tasdiqlovchi dalillar mavjud emas. ...”[4, 86]. Ushbu iqtibos Somoniy fiskal tizimining muhim xususiyatini ko‘rsatadi: markaziy hukumat, o‘zining dastlabki davrlarida, armiyani asosan pul va ko‘chma mulk bilan ta’minlashga intilgan, yer daromadini “institutsional iqto‘”ga aylantirishdan tiyilgan.

Bu tiyilishning iqtisodiy asosi ham Frye tomonidan ko‘rsatiladi: “Ilk Somoniylar qo‘shin tarkibini pul mablag‘lari hisobidan ta’minlash imkoniyatiga ega edilar. ...”[3, 127]. Demak, iqto‘ (harbiy grant)ning “zarurati” asosan keyingi iqtisodiy tanglik davrlarida kuchaygan bo‘lishi mumkin. Bu nuqtada UNESCO bobidagi raqamlar bilan o‘zaro bog‘liqlik ko‘rinadi: Somoniylar budjeti “some 45 million dirhams” bo‘lib, “about 20 million dirhams” armiyaga va amaldorlarga sarflangani aytiladi. Harbiy xarajatlarning ulushi juda katta; bu ulush oshgan sari iqto‘ga o‘tish haqidagi bosim kuchayishi tabiiy.

Iqto‘ Somoniylar davrida “to‘liq institut” sifatida ravnaq topmagan bo‘lsa ham, tushuncha va amaliy tendensiya darajasida mavjud bo‘lgan: hukmdor harbiy elita va amaldorlarga mukofot, sovg‘a, mulk berish orqali sodiqlikni mustahkamlashga intilgan. Frye iqto‘ni aynan Qoraxoniylar davrida “full bloom” holatida ko‘rish kerakligini aytadi; bu esa Somoniylar davri – “o‘tish davri” bo‘lishi ehtimolini kuchaytiradi.

Iqto‘ning siyosiy oqibatlari ikki yo‘nalishda ko‘zga tashlanadi. Birinchisi – armiyaning siyosiy vaznining oshishi. Somoniy tarixiy rivojida turkiy harbiy qo‘mondonlar va saroy gvardiyasi ta’siri kuchaygani, ichki “intrigue” va markazdan qochma kuchlar ko‘paygani UNESCO bobida ham, Bosworthning Ghaznaviylar haqidagi bobida ham ta’kidlanadi[4, 85-87]. Ikkinchisi – yer daromadining “ma’muriy-harbiy” taqsimot vositasiga aylanishi markaziy nazoratni yemirishi; Negmatov Somoniylar tanazzulini kuchaytirgan omillar orasida “economic weakening... financial difficulties”ni ham qayd etadi. Demak, iqto‘ Somoniylar davrida ehtimol “muammo yechimi” sifatida emas, balki “muammo belgisi” sifatida ko‘proq ko‘rinadi: pul oqimiga tayanadigan markazlashgan fiskal tizim zaiflashgan sari, yer daromadini “biriktirish” mexanizmlari kuchayadi; bu esa siyosiy fragmentatsiya xavfini oshiradi.

Soliq tizimi. Somoniylar fiskal tizimi ko‘p manbali: agrar vohalardan yer solig‘i, hunarmandchilik va savdodan olinadigan turli yig‘imlar, shuningdek moliyaviy apparatning nazorat va hisob-kitob instrumentlari orqali shakllangan. UNESCO bobida dīvonlar apparatining “major functions”laridan biri aynan “collecting of taxes from the population of the agricultural oases, artisans and merchants” ekani qayd etiladi[4, 86].

Xiroj. Xiroj (kharāj) islomiy fiskal terminologiyada, eng umumiy ma’noda, yer bilan bog‘liq soliq yoki yer rentasi sifatida shakllangan. Uning kelib chiqishi erta islomiy davlatning bosib olingan yerlarni iqtisodiy muomalaga kiritish, davlat budjetini barqarorlashtirish va harbiy maosh tizimini ta’minlash ehtiyoji bilan bog‘lanadi. Zohidov erta Arab-musulmon davlatida xirojning ‘Umar ibn al-Xattob davrida asosiy davlat solig‘iga aylanganini ta’kidlaydi; u xiroj “began to be taken from agricultural products” deya izoh beradi[6, 45-52].

Xirojning huquqiy doirasida eng murakkab masalalardan biri – musulmon bo‘lgan mahalliy aholiga xiroj solinishi-solmasligi (ya’ni xiroj-jizya chegaralari) haqidagi bahslar bo‘lgan. Barthold bu masalani erta davr kontekstida yoritib, “kharaj should be collected from the natives who had embraced Islam” degan savol davlat manfaatlari hamda diniy tamoyillar to‘qnashuvida turganini ko‘rsatadi. Bu bahs Somoniylar davriga kelib ham tamoman yo‘qolib ketmagan, chunki Movarounnahr vohalarida yerlarga “xiroj yer” sifatida qarash amaliyoti (UNESCO bobida) hali ham mavjud bo‘lgan. Somoniylar amaliyotida xirojning fiskal funksiyasi – shahar-voha iqtisodiyotidan pul tushumini barqaror qilish va ayniqsa harbiy apparatni ta’minlash bilan bevosita bog‘liq. Narshaxi Buxoro va atroflari bo‘yicha xiroj miqdorini aniq raqam bilan beradi: “Somoniylar sulolasi davrida ... u 1 168 566 dirhamni tashkil etgan ...”[2, 33]. Bu raqamlar xirojning (yer

solig‘ining) pul shaklida (dirham) yig‘ilganini, demak bozor va pul muomalasi bilan chambarchas bog‘langanini ko‘rsatadi.

Xirojning iqtisodiy mazmuni esa faqat “daromad yig‘ish” emas, balki agrar risklarni (suv bosishi, xarob bo‘lish) hisobga olgan “fiskal moslashuv”ni ham o‘z ichiga olgan. Narshaxiy “tax was lightened” (yengillashtirilgan), suv bosgan yerlardan soliq olib tashlanganini yozadi. Bu – xirojning voaha sug‘orish ekologiyasi bilan muvofiqlashtirilganini ko‘rsatadigan bevosita dalildir.

Xirojning siyosiy oqibatlari ham ko‘p qatlamli: xirojning doimiy bosimi ijtimoiy taranglikni kuchaytirishi mumkin. UNESCO bobida ko‘plab dehqonlar “almost or entirely landless” bo‘lgani, bu holat ayrim qo‘zg‘olonlar sababiga aylangan bo‘lishi mumkinligi aytiladi. Shu tariqa xiroj, bir tomondan, davlatning “moliyaviy tayanchi”, ikkinchi tomondan, ijtimoiy norozilikning potensial manbai bo‘lgan.

Ushr. Ushr (‘ushr) islomiy fiskal tizimda “o‘ndan bir” (tithe) ko‘rinishidagi majburiyat sifatida tushuniladi. Zakhidov bu normani bevosita ifodalaydi: “Ushr solig‘i yig‘ib olingan hosilning o‘ndan bir qismiga tengdir.” [6, 45-52]. Bu ta’rif ushrning iqtisodiy mazmunini – hosilning ma’lum ulushini olish orqali fiskal daromadni shakllantirishni ko‘rsatadi.

Somoniylar davri kontekstida ushrning davlat tizimidagi o‘rni UNESCO bobida aniq qayd etilgan: ayrim mulklar “cushr lands” sifatida faqat “tithe” to‘lagan, ya’ni soliq yukining yengilroq segmenti bo‘lgan: “ba’zi mulklar (ushr yerlari) faqat o‘ndan bir miqdoridagi soliqni to‘lash bilan cheklangan.” Bu iqtibos Somoniylar fiskal tizimi “bir xil stavka”ga emas, yerlarning huquqiy-fiskal tasnifiga asoslanganini tasdiqlaydi: xiroj yerlar – yer sifati va ekinga qarab soliq; ushr yerlar – o‘ndan bir; vaqf va ayrim yirik mulklar – imtiyozli (ozod) segment. Ushrning fiskal funksiyasi shundaki, u qishloq xo‘jaligi mahsulotidan olinadigan, nisbatan “proportsional” yig‘im bo‘lib, hosil yomon bo‘lsa davlat tushumi ham pasayadi, hosil yaxshi bo‘lsa oshadi. Bunday mexanizm agrar risklarni davlat va ishlab chiqaruvchi o‘rtasida taqsimlaydi; biroq davlatning harbiy xarajatlari yuqori bo‘lgan sharoitda (budjetning katta qismi armiyaga ketgan paytda) bunday proportsional soliqning o‘zi yetarli bo‘lmasligi ham mumkin [4, 86]. Shu sababli xiroj-ushr nisbatlari amalda “yer tasnifi” orqali fiskal balansni ushlab turuvchi instrumentga aylangan.

Ushrning siyosiy oqibatlari, odatda, ikki yo‘nalishda namoyon bo‘ladi: (1) ushr yerlarining ko‘payishi budjet tushumini qisqartirishi mumkin; (2) ushr yerlarining mavjudligi (yengil soliq segmenti) ijtimoiy legitimatsiyani mustahkamlashi, ya’ni “adolatli soliq” tasavvurini kuchaytirishi mumkin. Somoniylar davlat legitimatsiyasi shariat va Sunniy an‘ana bilan bog‘langani haqidagi UNESCO qaydlari bu yo‘nalishdagi “ideologik tayanch”ni ko‘rsatadi.

Boshqa fiskal majburiyatlar. Somoniylar fiskal tizimining “yer-soliq”dan tashqari segmenti hunarmandchilik, savdo va bozor muomalasi bilan bog‘liq. UNESCO bobida muhtasib devoni bozorlar, tarozi va o‘lchovlar, savdo hamda keyinchalik “public morals” ustidan nazoratga mas’ul bo‘lgani qayd etiladi. Bozor

nazorati amalda ikki vazifani bajaradi: birinchidan, iqtisodiy muhitni “ishonchli” qilish (me‘yor birligi), ikkinchidan, savdo oqimlaridan fiskal manfaat (jarima, yig‘im, rasmiy ruxsat) olish imkonini yaratadi.

Buxoro misolida Narshaxi hunarmandchilik mahsulotlari (to‘qimachilik) orqali fiskal majburiyat bajarilishi haqida ham dalil beradi: “Buxorodan olinadigan soliq hatto birgina eshik pardasini xarid qilishga ham yetarli bo‘lgan” [3, 20]. va Bag‘doddan keladigan maxsus “soliq yig‘uvchi mansabdor” soliqni “to‘qimachilik mahsulotlari ... o‘rniga” olib ketgani aytiladi [2, 25]. Bu iqtiboslar fiskal tizimda “puldan tashqari” (natural/in-kind) to‘lov shakllari ham muhim rol o‘ynaganini ko‘rsatadi: kapital (dirham) muomalasi mavjud bo‘lsa-da, markaz (xalifalik bilan aloqador bo‘lgan davrlar) yoki yuqori siyosiy darajadagi talablar ayrim hollarda mahsulot bilan qoplangan.

Boshqa fiskal majburiyatlar doirasiga, shuningdek, infratuzilma qurilishi uchun majburiy mehnat (corvée) kabi majburiyatlar ham kirishi ehtimoliy, ammo ushbu matnda bu masala bo‘yicha to‘g‘ridan-to‘g‘ri Somoniylarga oid sahifa-tasdiqli iqtiboslar keltirilmaganligi sababli, umumlashtiruvchi da‘volar bilan chegaralaniladi: dīvon apparati bozor, savdo va nazorat funksiyalariga ega bo‘lgan; hunarmandchilik va savdo fiskal tizimning muhim daromad bazasini tashkil etgan.

Yer-soliq tizimining iqtisodiy va siyosiy oqibatlari. Somoniylar davrida yer-soliq tizimi iqtisodiy taraqqiyot uchun zarur barqarorlikni yaratgan. UNESCO bobida Somoniylar Transoxaniya va Xurosonni tashqi bostirib kirishlardan himoya qilgani, shu orqali qishloq xo‘jaligi, hunarmandchilik va savdo rivojiga “preconditions” yaratgani qayd etiladi. Bu barqarorlik – soliqlarni muntazam yig‘ish, irrigatsiya tizimini saqlash, bozor me‘yorlarini nazorat qilish kabi fiskal-ma‘muriy instrumentlar bilan mustahkamlangan.

Biroq iqtisodiy barqarorlikning “narxi” ham bo‘lgan. Birinchidan, budjetning juda katta qismi armiyaga yo‘naltirilgan. UNESCO bobidagi 45 mln dirham budjet va 20 mln dirham armiyaga (hamda amaldorlarga) sarf bo‘lishi haqidagi qayd, fiskal tizimning “harbiy-mazkur” xarakterini ko‘rsatadi. Frye esa bu tendensiyaning boshqa ifoda bilan kuchaytiradi: “Somoniylar davlat byudjetining deyarli yarmi qo‘shin ehtiyojlariga yo‘naltirilgan ...” [3, 127]. Bu holat xiroj va boshqa daromad manbalariga bosimni oshirgan, ayniqsa X asrning ikkinchi yarmida iqtisodiy tanglik kuchaygan paytda siyosiy inqirozni tezlashtirgan.

Ikkinchidan, yer egaligi segmentatsiyasi (xiroj yerlar, ushr yerlar, vaqf va imtiyozli mulklar) fiskal bazani notekislashtirgan. UNESCO bobida vaqf hamda ko‘plab yirik mulklar soliqlardan ozod qilingani, ushr yerlar faqat “tithe” to‘lagani aytiladi; demak, real fiskal yuk, asosan, xiroj yerlar va yerga “foydalanish huquqi” bilan bog‘langan qatlam (dehqonlar, ijarachilar) zimmasiga tushgan. Natijada ijtimoiy norozilik uchun struktur sharoit paydo bo‘lgan: Negmatov dehqonlar va hunarmandlar qo‘zg‘olonlari, Buxoro isyoni kabi misollarni keltiradi.

Uchinchidan, soliq tizimi siyosiy legitimatsiya bilan ham bog‘langan. Somoniy amirlarining “kerakli” siyosiy obrazi – shariat doirasida adolatli boshqaruv, ilm ahliga hurmat, tartib-intizom. UNESCO bobidagi al-Muqaddasi

iqtibosi buni yaxshi ifodalaydi: “Ularni eng yaxshi hukmdorlardan etsin” [4, 85]. Bu ijtimoiy legitimatsiya fiskal bosimni yumshatishga yordam berishi mumkin edi; biroq X asr oxiriga kelib turkiy gvardiya va harbiy qo‘mondonlar ta’siri kuchaygani, moliyaviy qiyinchiliklar “decline”ni tezlashtirgani qayd etiladi.

To‘rtinchidan, yer-soliq tizimining siyosiy oqibatlaridan biri – markaz va periferiyaning murakkab munosabatlari. Bosworth Somoniylar davlati dastlab “flourishing state of their lands in Transoxania and Khurasan” bilan geograflar e’tirofiga sazovor bo‘lganini aytadi, biroq keyinchalik amirlar hokimiyati susayib, “great military commanders” ambitsiyasi kuchaygani inqirozni chuqurlashtirgan [7, 135]. Bu jarayonda fiskal resurslar ustidan nazorat (xiroj oqimi, imtiyozlar, vaqf kengayishi, ehtimol iqto‘ga o‘tish bosimi) markazlashuvning siyosiy tayanchini zaiflashtirgan.

Somoniylar davrida yer egaligi va soliq tizimi agrar voqea iqtisodiyoti, byurokratik dīvon apparati va shariat legitimatsiyasi uyg‘unligida ishlagan murakkab tuzilma edi. Davlat yerlarining registr orqali boshqarilishi, xirojning pul shaklida yig‘ilishi va agrar risklarga moslashtirilishi (suv bosgan yerlardan soliqni olib tashlash, ayrim mulklarning registrdan chiqarilishi) fiskal boshqaruvning ancha moslashuvchan va pragmatik bo‘lganini ko‘rsatadi.

Hulosa o‘rnida shuni aytish lozimki yer egaligi segmentatsiyasi (xiroj yerlar, ushr yerlar, vaqf va imtiyozli mulklar) hamda asosiy yer foydalanuvchilari sifatida dehqonlarning ulushi Somoniylar davrining ijtimoiy-iqtisodiy “assimetriya”sini belgilagan. Ushbu assimetriya harbiy xarajatlar bilan qo‘shilib, davlat moliyasiga kuchli bosim bergan: budjetning katta qismi armiyaga yo‘naltirilgani haqidagi dalillar Somoniy fiskal tizimining “harbiy-moliya” xarakterini ochib beradi.

Iqto masalasida esa Somoniylar davri “institutlashmagan bosqich” sifatida ko‘rinadi: iqto‘ tushunchasi ma’lum, biroq markaziy hukumatning uni keng miqyosda harbiy fiefga aylantirgani haqida sahifa-tasdiqli dalil yo‘q; shu bilan birga, keyingi iqtisodiy tanglik va harbiy bosim iqto‘ga o‘tish ehtimolini oshirgan. “There is no evidence... lands as iqta” degan xulosa aynan Somoniylar markazlashgan fiskal modelining muhim belgisi bo‘lib qoladi.

Xiroj va ushr tizimi Somoniylar davrida yer tasnifi orqali fiskal yukni taqsimlab, bir tomondan davlatning harbiy va ma’muriy ehtiyojlarini qondirgan, ikkinchi tomondan ijtimoiy norozilik va siyosiy beqarorlik uchun struktur sharoit yaratgan. Natijada, X asr oxiriga kelib moliyaviy qiyinchiliklar, markazdan qochma kuchlar va tashqi bosim Somoniylar davlatining zaiflashuvini tezlashtirgan.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR.

1. Negmatov N N. The Samanid State.
2. Narshakhi Abu Bakr Muhammad ibn Ja’far. The History of Bukhara.
3. Frye R N. Bukhara: The Medieval Achievement. – Norman (Okla.): University of Oklahoma Press, 1965.
4. Negmatov N N. The Samanid State.

5. Narshakhi Abu Bakr Muhammad ibn Ja‘far. The History of Bukhara.

6. Zakhidov K. Tax Policy in the Early Arab-Muslim State and Its Impact on State Economy // European Journal of Humanities and Educational Advancements. – 2024. – Vol. 5, No. 04 (April).

7. Bosworth C E. The Ghaznavids // History of Civilizations of Central Asia. Vol. IV: The Age of Achievement, A.D. 750 to the End of the Fifteenth Century. Part 1: The Historical, Social and Economic Setting. – Paris: UNESCO Publishing, 1998.

QADIMGI VA O‘RTA ASRLAR O‘ZBEKISTONI SHAHARSOZLIGIDA YER-SUV RESURLARINI BOSHQARISH VA ARXITEKTURA TAJRIBASI

Ne‘matova E‘zoza

*Jizzax politexnika instituti magistranti, O‘zbekiston,
tel. +998 95 349 74 64*

Annotatsiya

Ushbu maqola “Qadimgi va o‘rta asrlar O‘zbekistoni shaharsozligida yer-suv resurslarini boshqarish va arxitektura tajribasi” mavzusini o‘rganishga bag‘ishlangan. Tadqiqot davomida tarixiy manbalar, arxeologik topilmalar va me‘moriy yodgorliklar asosida qadimgi shaharlarda suv ta‘minoti, sug‘orish tizimlari, ichimlik suvi manbalari va yer resurslarining samarali boshqarilishi tahlil qilindi. Shuningdek, o‘rta asr me‘moriy shakllanish jarayonida suv va yer resurslarining arxitektura va shaharsozlikka ta‘siri o‘rganildi. Maqola ichida qadimiy sug‘orish kanallari, ko‘priklar, havzalar, suv minoralari va boshqa inshootlar misol sifatida keltirilgan, ularning shaharsozlik va ijtimoiy hayotdagi roli yoritilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, suv va yer resurslarini oqilona boshqarish qadimgi o‘zbek shaharlarining barqaror rivojlanishi va me‘moriy uyg‘unligini ta‘minlagan. Ushbu ish arxitektura tarixshunosligi, shaharsozlik va ekologiya bilan bog‘liq ilmiy izlanishlar uchun muhim ma‘lumotlar beradi.

Kalit so‘zlar: *Qadimgi O‘zbekiston, o‘rta asrlar, shaharsozlik, arxitektura, yer resurslari, suv boshqaruvi, sug‘orish tizimi, me‘moriy tajriba.*

Kirish. Qadimgi va o‘rta asr O‘zbekistoni shaharlarida yer va suv resurslarini boshqarish tizimi shaharsozlikning ajralmas qismi bo‘lgan. Hududning tabiiy sharoiti, daryo va kanallar tarmog‘i, quduq va havzalar mavjudligi shaharlar arxitekturasiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatgan. Suv va yer resurslarini samarali boshqarish qadimgi shaharlarning barqaror rivojlanishi, ijtimoiy hayot va iqtisodiy faoliyatni shakllantirishda muhim rol o‘ynagan. Shu sababli, arxitektura va

shaharsozlik inshootlarida suv tizimlariga moslashgan dizayn va me’moriy yechimlar keng qo‘llanilgan.

Samarqand shahrida qadimgi shaharsozlik tajribasi murakkab sug‘orish tizimlari va suv inshootlari bilan ajralib turadi. Qadimgi kanallar tarmog‘i shaharning markaziy va chekka hududlarini suv bilan ta’minlagan, ichimlik va sug‘orish tizimi uyg‘un ishlagan. Shahar ichidagi minoralar, havzalar va ko‘llar suvni saqlash, taqsimlash va ekologik muvozanatni saqlashda xizmat qilgan. Registon maydonidagi havzalar shahar makonini bezash bilan birga iqlimni yumshatish va havoni tozalashda muhim funksiyani bajargan. Qadimgi shahar arxitekturasida va shaharsozlikdagi bu uyg‘unlik ekologik barqarorlikni ta’minlagan.

Buxoro shahrida arxitektura va suv boshqaruvi uyg‘unligi o‘ziga xos bo‘lgan. Ark qal’asi, Lyabi-Hauz kompleksi, Ko‘kaldosh madrasasi va boshqa inshootlar suv inshootlari bilan uyg‘un joylashgan. Havzalar atrofidagi madrasalar, masjidlar va karvonsaroylar shaharning ijtimoiy va madaniy hayotida muhim rol o‘ynagan. Suv manbalari shahar markazidagi yashash hududlarini ta’minlab, shaharning iqtisodiy va ekologik barqarorligini saqlashga xizmat qilgan. Shu bilan birga, shahar arxitekturasida suv tizimlariga moslashgan holda qurilgan, bu esa estetik va funksional uyg‘unlikni ta’minlagan.

Xiva shahrida ham sug‘orish tizimi va arxitektura uyg‘unligi muhim rol o‘ynagan. Ichan-Qal’a hududidagi minoralar va ichimlik suvi inshootlari shahar markazidagi yashash hududlari va me’moriy obidalarni suv bilan ta’minlagan. Shuningdek, shahar atrofi yer resurslari dehqonchilik va bog‘dorchilik uchun samarali boshqarilgan. Shu nuqtai nazardan, qadimgi shaharlar sug‘orish tizimlarini arxitektura elementlari bilan uyg‘unlashtirib, shahar makonini ekologik va estetik jihatdan boyitgan.

Shaharsozlikda yer va suv resurslarini boshqarishning iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyati katta bo‘lgan. Sug‘orish tizimlari qishloq xo‘jaligi rivojlanishiga xizmat qilgan, oziq-ovqat ta’minoti barqaror bo‘lgan va aholining ijtimoiy hayoti faoliyatining turli sohalari – savdo, hunarmandchilik va ma’rifiy faoliyat – rivojlangan. Shunday qilib, suv va yer resurslarini boshqarish qadimgi shaharlar barqaror rivojlanishining asosiy omili bo‘lgan.

Qadimgi shaharlar arxitekturasida shuningdek ekologik uyg‘unlikni namoyish qiladi. Suv inshootlari shahar landshaftini bezash, iqlimni yumshatish va ekologik muvozanatni saqlashga xizmat qilgan. Havzalar, ko‘llar va suv minoralari shahar makonining estetik jihatini oshirgan va aholining hayot sifatini yaxshilashga yordam bergan. Masalan, Samarqanddagi qadimiy hovuzlar shahar markazidagi jamoat maydonlarini bezab, ijtimoiy faoliyatni rag‘batlantirgan. Shuningdek, Buxoro va Xiva shaharlarida havza va minoralar atrofidagi madrasalar va masjidlar shahar arxitekturasining markaziy elementi sifatida ko‘rinadi.

Qadimgi shaharlar tajribasi zamonaviy shaharsozlik va arxitektura tadqiqotlari uchun muhim manba hisoblanadi. Suv inshootlari, havzalar va kanallarni samarali joylashtirish orqali shaharlarni tabiiy sharoitga moslashtirish, ekologik muvozanatni saqlash va barqaror rivojlanishni ta’minlash mumkin. Shu

bilan birga, qadimgi arxitektura elementlarini o‘rganish zamonaviy landshaft dizayni va ekologik shaharsozlik amaliyotida qo‘llanilishi mumkin.

Shuningdek, qadimgi shaharlar arxitekturasida suv tizimlarining ijtimoiy ahamiyati ham muhim bo‘lgan. Minoralar, havzalar va kanallar shahar aholisi uchun nafaqat texnik xizmatni bajarib, balki jamoat maydonlarining markaziy elementiga aylangan. Masalan, Buxorodagi Lyabi-Hauz kompleksi atrofidagi madrasalar va masjidlar suv havzasi bilan uyg‘un joylashgan bo‘lib, shahar ijtimoiy hayotini shakllantirgan. Shu tarzda, qadimgi shahar arxitekturasida ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy uyg‘unlikni birlashtirgan.

Umuman olganda, qadimgi va o‘rta asr O‘zbekistoni shaharlarida yer va suv resurslarini boshqarish tizimi arxitektura, iqtisodiyot, ekologiya va ijtimoiy hayotni uyg‘unlashtirgan murakkab tizim sifatida namoyon bo‘lgan. Shu tajriba zamonaviy shaharsozlik va arxitektura tadqiqotlari uchun asos bo‘lib, ekologik va iqtisodiy jihatdan barqaror shaharlar qurish imkonini beradi. Qadimgi shaharlar me‘moriy inshootlari, sug‘orish tizimlari, havzalar va minoralarining uyg‘un joylashuvi zamonaviy shaharsozlik va arxitektura uchun o‘rnak bo‘lib xizmat qiladi.

Asosiy qism. Qadimgi va o‘rta asr O‘zbekistoni shaharlarida yer va suv resurslarini boshqarish tizimi shaharsozlikning ajralmas qismi bo‘lgan. Hududning tabiiy sharoiti, daryo va kanallar tarmog‘i, quduq va havzalar mavjudligi shaharlar arxitekturasiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatgan. Suv va yer resurslarini samarali boshqarish qadimgi shaharlarning barqaror rivojlanishi, ijtimoiy hayot va iqtisodiy faoliyatni shakllantirishda muhim rol o‘ynagan. Shu sababli, arxitektura va shaharsozlik inshootlarida suv tizimlariga moslashgan dizayn va me‘moriy yechimlar keng qo‘llanilgan.

Samarqand shahrida qadimgi shaharsozlik tajribasi murakkab sug‘orish tizimlari va suv inshootlari bilan ajralib turadi. Qadimgi kanallar tarmog‘i shaharning markaziy va chekka hududlarini suv bilan ta‘minlagan, ichimlik va sug‘orish tizimi uyg‘un ishlagan. Shahar ichidagi minoralar, havzalar va ko‘llar suvni saqlash, taqsimlash va ekologik muvozanatni saqlashda xizmat qilgan. Registon maydonidagi havzalar shahar makonini bezash bilan birga iqlimni yumshatish va havoni tozalashda muhim funksiyani bajargan. Qadimgi shahar arxitekturasida va shaharsozlikdagi bu uyg‘unlik ekologik barqarorlikni ta‘minlagan.

Buxoro shahrida arxitektura va suv boshqaruvi uyg‘unligi o‘ziga xos bo‘lgan. Ark qal‘asi, Lyabi-Hauz kompleksi, Ko‘kaldosh madrasasi va boshqa inshootlar suv inshootlari bilan uyg‘un joylashgan. Havzalar atrofidagi madrasalar, masjidlar va karvonsaroylar shaharning ijtimoiy va madaniy hayotida muhim rol o‘ynagan. Suv manbalari shahar markazidagi yashash hududlarini ta‘minlab, shaharning iqtisodiy va ekologik barqarorligini saqlashga xizmat qilgan. Shu bilan birga, shahar arxitekturasida suv tizimlariga moslashgan holda qurilgan, bu esa estetik va funksional uyg‘unlikni ta‘minlagan.

Xiva shahrida ham sug‘orish tizimi va arxitektura uyg‘unligi muhim rol o‘ynagan. Ichan-Qal‘a hududidagi minoralar va ichimlik suvi inshootlari shahar markazidagi yashash hududlari va me‘moriy obidalarni suv bilan ta‘minlagan.

Shuningdek, shahar atrofi yer resurslari dehqonchilik va bog‘dorchilik uchun samarali boshqarilgan. Shu nuqtai nazardan, qadimgi shaharlar sug‘orish tizimlarini arxitektura elementlari bilan uyg‘unlashtirib, shahar makonini ekologik va estetik jihatdan boyitgan.

Shaharsozlikda yer va suv resurslarini boshqarishning iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyati katta bo‘lgan. Sug‘orish tizimlari qishloq xo‘jaligi rivojlanishiga xizmat qilgan, oziq-ovqat ta‘minoti barqaror bo‘lgan va aholining ijtimoiy hayoti faoliyatining turli sohalari – savdo, hunarmandchilik va ma‘rifiy faoliyat – rivojlangan. Shunday qilib, suv va yer resurslarini boshqarish qadimgi shaharlar barqaror rivojlanishining asosiy omili bo‘lgan.

Qadimgi shaharlar arxitekturasida shuningdek ekologik uyg‘unlikni namoyish qiladi. Suv inshootlari shahar landshaftini bezash, iqlimni yumshatish va ekologik muvozanatni saqlashga xizmat qilgan. Havzalar, ko‘llar va suv minoralari shahar makonining estetik jihatini oshirgan va aholining hayot sifatini yaxshilashga yordam bergan. Masalan, Samarqanddagi qadimiy hovuzlar shahar markazidagi jamoat maydonlarini bezab, ijtimoiy faoliyatni rag‘batlantirgan. Shuningdek, Buxoro va Xiva shaharlarida havza va minoralar atrofidagi madrasalar va masjidlar shahar arxitekturasining markaziy elementi sifatida ko‘rinadi.

Qadimgi shaharlar tajribasi zamonaviy shaharsozlik va arxitektura tadqiqotlari uchun muhim manba hisoblanadi. Suv inshootlari, havzalar va kanallarni samarali joylashtirish orqali shaharlarni tabiiy sharoitga moslashtirish, ekologik muvozanatni saqlash va barqaror rivojlanishni ta‘minlash mumkin. Shu bilan birga, qadimgi arxitektura elementlarini o‘rganish zamonaviy landshaft dizayni va ekologik shaharsozlik amaliyotida qo‘llanilishi mumkin.

Shuningdek, qadimgi shaharlar arxitekturasida suv tizimlarining ijtimoiy ahamiyati ham muhim bo‘lgan. Minoralar, havzalar va kanallar shahar aholisi uchun nafaqat texnik xizmatni bajarib, balki jamoat maydonlarining markaziy elementiga aylangan. Masalan, Buxorodagi Lyabi-Hauz kompleksi atrofidagi madrasalar va masjidlar suv havzasi bilan uyg‘un joylashgan bo‘lib, shahar ijtimoiy hayotini shakllantirgan. Shu tarzda, qadimgi shahar arxitekturasida ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy uyg‘unlikni birlashtirgan.

Umuman olganda, qadimgi va o‘rta asr O‘zbekistoni shaharlarida yer va suv resurslarini boshqarish tizimi arxitektura, iqtisodiyot, ekologiya va ijtimoiy hayotni uyg‘unlashtirgan murakkab tizim sifatida namoyon bo‘lgan. Shu tajriba zamonaviy shaharsozlik va arxitektura tadqiqotlari uchun asos bo‘lib, ekologik va iqtisodiy jihatdan barqaror shaharlar qurish imkonini beradi. Qadimgi shaharlar me‘moriy inshootlari, sug‘orish tizimlari, havzalar va minoralarining uyg‘un joylashuvi zamonaviy shaharsozlik va arxitektura uchun o‘rnak bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa. Qadimgi va o‘rta asrlar O‘zbekistoni shaharlarida yer va suv resurslarini boshqarish tizimi shaharsozlik va arxitekturaning markaziy elementi bo‘lgan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, suv va yer resurslarini oqilona boshqarish qadimiy shaharlarning barqaror rivojlanishini ta‘minlagan, shuningdek, shahar arxitekturasida, landshaft dizayni va ijtimoiy hayotning turli jabhalarini

uyg‘unlashtirgan. Shaharlar ichidagi havzalar, ko‘llar, minoralar va kanallar nafaqat amaliy funktsiyani bajargan, balki estetik jihatdan shahar makonini boyitgan, ekologik muvozanatni saqlash va iqlimni yumshatishda xizmat qilgan.

Qadimgi shaharlar arxitekturasida suv inshootlari va sug‘orish tizimlarining uyg‘un joylashuvi shaharning iqtisodiy va ijtimoiy hayotini rivojlantirishga imkon yaratgan. Sug‘orish tizimlari orqali qishloq xo‘jaligi barqaror bo‘lgan, oziq-ovqat ta‘minoti ishonchli bo‘lgan va hunarmandchilik, savdo va ma‘rifiy faoliyat rivojlangan. Shu tarzda qadimgi shaharlar suv va yer resurslarini boshqarish orqali nafaqat ekologik va iqtisodiy, balki ijtimoiy barqarorlikni ta‘minlagan.

Qadimgi va o‘rta asr O‘zbekistoni shaharlarida yer-suv resurslarini boshqarish tajribasi zamonaviy shaharsozlik va arxitektura tadqiqotlari uchun muhim ilmiy manba hisoblanadi. Shu tajriba asosida ekologik jihatdan barqaror shaharlar qurish, suv va yer resurslaridan samarali foydalanish va shahar makonini tabiiy sharoitga moslashtirish mumkin. Shu bilan birga, qadimgi arxitektura va shaharsozlik tajribasi zamonaviy shaharlarni barqaror rivojlantirish va ekologik muvozanatni saqlashda muhim o‘rnak sifatida xizmat qiladi. Umuman olganda, yer va suv resurslarini boshqarish va arxitektura uyg‘unligi qadimgi shaharlar barqarorligining asosiy tamoyillaridan biri bo‘lgan va ularning ilmiy ahamiyati hozirgi kunda ham saqlanib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullaev, Sh. O‘zbekiston shaharlarining qadimiy arxitekturasi. – Toshkent: Fan, 2005.
2. Akramov, R. Sug‘orish tizimlari va O‘zbekistonning qadimiy shaharsozligi. – Samarqand: Sharq, 2012.
3. Asqarov, T. O‘rta asr O‘zbekistoni shaharlarining arxitektura va ijtimoiy hayoti. – Buxoro: Buxoro universiteti nashriyoti, 2010.
4. Baratov, N. Qadimgi shaharsozlik va yer-suv resurslarini boshqarish. – Toshkent: Me‘mor, 2008.
5. Vohidov, I. Samarqand va Buxoro shaharlarining tarixiy rivojlanishi. – Toshkent: Fan, 2015.
6. Holmatov, F. O‘zbekiston shaharlarining suv minoralari va havzalari. – Xiva: Tarix, 2011.
7. Karimov, M. O‘rta asr shaharsozlik tajribasi va zamonaviy arxitektura. – Toshkent: Me‘mor va shaharsozlik, 2018.
8. Lutfullayev, S. O‘zbekistonning qadimiy shaharlarida ekologik muvozanat va shaharsozlik. – Samarqand: Sharq, 2014.

QADIMGI, O‘RTA ASRLAR VA XONLIKLAR DAVRIDA O‘ZBEKISTON HUDUDIDA YER-SUV RESURSLARINI BOSHQARUV TIZIMI.

Nurmaxamadov Abdusalom Shaxobiddin o‘g‘li

“Jizzax politexnika instituti” I-kurs magistranti

e-mail: abdusalomnurmahamadov8@gmail.com

Тел: +998 94 574 61 44

Annotatsiya.

Ushbu maqolada qadimgi davr, o‘rta asrlar hamda xonliklar davrida O‘zbekiston hududida yer va suv resurslarini boshqarish tizimining shakllanishi va rivojlanishi ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Markaziy Osiyo hududida sug‘orma dehqonchilik qadimdan iqtisodiy taraqqiyotning asosiy omillaridan biri bo‘lib kelgan. Shu sababli yer va suv resurslarini boshqarish tizimi davlat boshqaruvi, iqtisodiy faoliyat va ijtimoiy tuzilma bilan uzviy bog‘liq holda shakllangan. Tadqiqotda qadimgi irrigatsiya tizimlari, o‘rta asrlardagi sug‘orish inshootlari, shuningdek, xonliklar davrida yer egaligi va suv taqsimoti tizimlari o‘rganilgan. Tarixiy manbalar va ilmiy adabiyotlar asosida sug‘orish tizimlarining tashkiliy va huquqiy jihatlari ham tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, turli tarixiy davrlarda yer-suv resurslarini boshqarish tizimi jamiyatning siyosiy-iqtisodiy rivojlanish darajasiga mos ravishda takomillashib borganligi aniqlangan..

Kalit so‘zlar: *Yer resurslari, suv resurslari, irrigatsiya tizimi, sug‘orma dehqonchilik, yer egaligi, suv taqsimoti, o‘rta asrlar, xonliklar davri, Mirab tizimi, tarixiy irrigatsiya.*

Markaziy Osiyo hududi, xususan hozirgi O‘zbekiston hududi qadim zamonlardan boshlab sug‘orma dehqonchilik madaniyati rivojlangan mintaqalardan biri hisoblanadi. Hududning tabiiy-iqlim sharoiti quruq kontinental bo‘lib, qishloq xo‘jaligi faoliyati ko‘p jihatdan sun‘iy sug‘orish tizimlariga bog‘liq bo‘lgan. Shu sababli tarixiy taraqqiyot jarayonida yer va suv resurslarini boshqarish, ulardan oqilona foydalanish hamda sug‘orish tizimlarini tashkil etish davlat boshqaruvi va ijtimoiy-iqtisodiy hayotning muhim elementiga aylangan. Yer-suv resurslarini boshqarish tizimi qadimgi davrlardan boshlab shakllanib, o‘rta asrlar va xonliklar davrida yanada rivojlangan va murakkab boshqaruv tizimiga ega bo‘lgan [1: 45–47 b.]

Qadimgi davrlarda Amudaryo va Sirdaryo havzalarida joylashgan vohalarda sug‘orish tizimlari keng rivojlangan. Arxeologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, miloddan avvalgi I ming yillikda Xorazm, Baqtriya va So‘g‘d hududlarida murakkab irrigatsiya tizimlari mavjud bo‘lgan. Sug‘orish kanallari, ariqlar va suv taqsimlash inshootlari qadimgi dehqonchilik madaniyatining asosini tashkil etgan. Xususan, qadimgi Xorazm hududida Amudaryodan chiqarilgan yirik kanallar orqali keng yer maydonlari sug‘orilgan [2: 112–118 b.]

Qadimgi Xorazm va So‘g‘d hududlarida sug‘orish tizimlarini boshqarish

jamo va davlat nazorati ostida bo‘lgan. Yerlarning katta qismi jamo yoki davlat mulki hisoblanib, ulardan foydalanish tartibi mahalliy boshqaruv organlari tomonidan nazorat qilingan. Sug‘orish kanallarini tozalash, suvni taqsimlash va irrigatsiya tizimini saqlash ishlari jamoaviy mehnat asosida amalga oshirilgan [3: 63–70-b]

Antik davrda, ayniqsa Kushon davlati hukmronligi davrida irrigatsiya tizimlari yanada rivojlangan. Bu davrda yangi kanallar qurilishi va sug‘oriladigan yerlarning kengayishi kuzatilgan. Sug‘orish tizimlarini boshqarish davlat tomonidan tayinlangan mansabdor shaxslar tomonidan amalga oshirilgan. Ayrim tarixiy manbalarda suv taqsimoti bilan shug‘ullangan maxsus amaldorlar mavjud bo‘lganligi qayd etiladi (4: 85–90-b)

IX–XII asrlarda Movarounnahr hududida sug‘orma dehqonchilik yuqori darajada rivojlangan. Bu davrda Somoniylar, Qoraxoniylar va Xorazmshohlar davlatlari hukmronlik qilgan bo‘lib, ular irrigatsiya tizimlarini rivojlantirishga katta e‘tibor qaratgan. Sug‘orish tizimlarini boshqarishda “mirab” instituti muhim rol o‘ynagan. Mirab suvni taqsimlash, sug‘orish kanallarini nazorat qilish hamda dehqonlar o‘rtasida suvdan foydalanish tartibini belgilash bilan shug‘ullangan [5:210–214 b]

O‘rta asrlarda Samarqand, Buxoro va boshqa vohalarda sug‘orish tizimlari murakkab muhandislik inshootlari bilan ajralib turgan. Zarafshon daryosidan chiqarilgan ko‘plab kanallar orqali Samarqand va Buxoro vohalaridagi dehqonchilik yerlarini sug‘orish yo‘lga qo‘yilgan. Bu tizimlar qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini rivojlantirish bilan bir qatorda shaharlarning iqtisodiy barqarorligini ham ta‘minlagan [6: 144–150 b]

XIII asrda mo‘g‘ullar istilosi natijasida Markaziy Osiyoda ko‘plab irrigatsiya tizimlari vayron bo‘lgan. Sug‘orish kanallarining qarovsiz qolishi natijasida sug‘oriladigan yerlar qisqarib ketgan. Biroq keyingi davrda, xususan Temuriylar davrida irrigatsiya tizimlarini tiklashga katta e‘tibor berilgan. Amir Temur va uning avlodlari tomonidan yangi kanallar qazdirilgan hamda eski sug‘orish tizimlari qayta tiklangan [7:132–135 b]

Temuriylar davrida yer-suv resurslarini boshqarish tizimi ancha takomillashgan. Yer egaligi davlat, vaqf va xususiy mulk shakllariga bo‘lingan. Sug‘orish tizimlari davlat nazorati ostida bo‘lib, suv taqsimoti maxsus mansabdor shaxslar tomonidan boshqarilgan [8: 98–102 b]

XVI–XIX asrlarda Markaziy Osiyo hududida Buxoro amirligi, Xiva xonligi va Qo‘qon xonligi mavjud bo‘lgan. Bu davlatlarda ham sug‘orma dehqonchilik iqtisodiyotning asosini tashkil etgan. Sug‘orish tizimlarini boshqarishda mirablar asosiy rol o‘ynagan. Mirablar suv taqsimoti, kanallarni ta‘mirlash va suvdan foydalanish tartibini nazorat qilgan [9:176–182 b]

Xiva xonligida sug‘orish tizimi Amudaryo suvlariga asoslangan bo‘lib, ko‘plab yirik kanallar mavjud bo‘lgan. Shovot, Polvon va boshqa kanallar orqali keng hududlar sug‘orilgan. Qo‘qon xonligida esa Farg‘ona vodiysida yangi kanallar qazilib, yangi sug‘oriladigan yerlar o‘zlashtirilgan [10: 74–80 b]

Xonliklar davrida sug‘orish tizimlarini saqlash ishlari ko‘pincha jamoaviy mehnat asosida amalga oshirilgan. Qishloq jamoalari o‘z hududlaridagi kanallarni tozalash va ta‘mirlash ishlarida faol qatnashgan. Bu tizim sug‘orma dehqonchilikning barqarorligini ta‘minlashda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan [11: 201–206 b]

Umuman olganda, qadimgi davrlardan boshlab O‘zbekiston hududida yer-suv resurslarini boshqarish tizimi murakkab tarixiy jarayonlar davomida shakllangan. Bu tizim irrigatsiya inshootlari, ma‘muriy boshqaruv tizimi va jamoaviy mehnat an‘analarining uyg‘unlashuvi asosida rivojlangan. Qadimgi va o‘rta asrlarda yaratilgan irrigatsiya tizimlari keyingi davrlarda ham qishloq xo‘jaligi taraqqiyotiga katta ta‘sir ko‘rsatgan [1: 188–190]

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR

1. Azimov S. O‘zbekiston tarixi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2009.
2. Tolstov S.P. Drevniy Khorezm. – Moskva: Nauka, 1948.
3. Gulyamov Ya.G‘. Xorazmning sug‘orilish tarixi. – Toshkent: Fan, 1957.
4. Rtveladze E.V. Drevnyaya Srednyaya Aziya. – Toshkent: Fan, 2006.
5. Bartold V.V. Turkiston mo‘g‘ullar istilosi davrida. – Toshkent: Fan, 1990.
6. Buryakov Yu.F. Istoriya irrigatsii v Sredney Azii. – Moskva: Nauka, 1979.
7. Ahmedov B. Amir Temur. – Toshkent: Fan, 1996.
8. Karimov Sh. O‘zbekiston tarixi (o‘rta asrlar). – Toshkent: Sharq, 2012.
9. Xasanov X. Markaziy Osiyoda suv xo‘jaligi tarixi. – Toshkent: Fan, 2001.
10. Bregel Y. An Historical Atlas of Central Asia. – Leiden: Brill, 2003.
11. Rakhimov K. Sug‘orma dehqonchilik tarixi. – Toshkent: Fan, 1998.

O‘ZBEKISTONDA YER–SUV MUNOSABATLARI: QADIMGI DAVRDAN HOZIRGI DAVRGACHA.

Abdug‘aniyev Ma‘murjon Muhammadjon o‘g‘li

University of Business and Science magistranti

mamurjonabduganiyev75@gmail.com

Tel.: +998990083237

Annotatsiya

Mazkur ilmiy maqolada O‘zbekiston hududida yer va suv munosabatlarining tarixiy shakllanishi hamda rivojlanish bosqichlari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida qadimgi davrdan boshlab hozirgi kungacha bo‘lgan davrda yer egaligi shakllari, sug‘orish tizimlari va suv resurslaridan foydalanish mexanizmlari o‘rganildi. Shuningdek, qishloq xo‘jaligi rivojida irrigatsiya tizimlarining o‘rni hamda suv resurslaridan foydalanish bilan bog‘liq ekologik muammolar ilmiy jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari O‘zbekistonda yer va suv resurslaridan samarali foydalanish tizimini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Tayanch so‘z va iboralar. Yer munosabatlari, suv resurslari, irrigatsiya tizimi, sug‘orma dehqonchilik, yer egaligi, suv taqsimoti, ekologik muammolar, agrar islohotlar, qishloq xo‘jaligi.

Kirish. Yer va suv resurslari insoniyat taraqqiyotining muhim omillaridan biri hisoblanadi. Qishloq xo‘jaligi rivojlangan hududlarda ushbu resurslardan oqilona foydalanish jamiyatning iqtisodiy barqarorligini ta‘minlaydi. Markaziy Osiyo mintaqasida joylashgan O‘zbekiston hududi qadimdan sug‘orma dehqonchilik rivojlangan hududlardan biri sifatida tanilgan. Hududning tabiiy-iqlim sharoiti qurg‘oqchil bo‘lib, dehqonchilik asosan daryo suvlariga tayanadi. Shu sababli Amudaryo va Sirdaryo daryolari qadim zamonlardan boshlab sug‘orma dehqonchilikning asosiy suv manbai hisoblangan. Tarixiy jarayonlar davomida yer egaligi shakllari, suvdan foydalanish tizimi hamda irrigatsiya inshootlari rivojlanib borgan.

Bu jarayonlar ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning shakllanishida muhim rol o‘ynagan. Shu bois yer–suv munosabatlari tarixini o‘rganish nafaqat tarixiy, balki iqtisodiy va ekologik jihatdan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi. O‘zbekiston hududida yer–suv munosabatlarining tarixiy rivojlanish bosqichlarini ilmiy asosda tahlil qilishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Yer va suv munosabatlari masalasi tarix, iqtisodiyot va geografiya fanlari doirasida keng o‘rganilgan. Markaziy Osiyoda sug‘orma dehqonchilikning tarixiy rivojlanishi haqida ko‘plab ilmiy tadqiqotlar mavjud. Mashhur sharqshunos olim Vasily Bartold o‘z ilmiy ishlarida Turkiston hududida irrigatsiya tizimlarining shakllanishi va rivojlanishi haqida muhim ilmiy xulosalar bergan. Uning tadqiqotlarida sug‘orma dehqonchilik Markaziy Osiyo iqtisodiyotining asosiy omillaridan biri sifatida ko‘rsatib o‘tiladi. Arxeolog olim Sergey Tolstov tomonidan olib borilgan arxeologik ekspeditsiyalar natijasida qadimgi Xorazm davlati hududida murakkab irrigatsiya tizimlari mavjud bo‘lganligi aniqlangan. Shuningdek, Markaziy Osiyo tarixiga oid ko‘plab ilmiy tadqiqotlarda Orol dengizi havzasida yuzaga kelgan ekologik muammolar ham keng o‘rganilgan. Bu tadqiqotlar suv resurslaridan noto‘g‘ri foydalanishning ekologik oqibatlarini ilmiy asosda tahlil qilish imkonini beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur ilmiy tadqiqotni amalga oshirishda quyidagi metodlardan foydalanildi. Tarixiy-tahliliy metod. Yer–suv munosabatlarining tarixiy rivojlanish bosqichlarini o‘rganishda qo‘llanildi. Taqqoslash metodi. Turli tarixiy davrlarda mavjud bo‘lgan yer egaligi shakllari va irrigatsiya tizimlarini solishtirish imkonini berdi. Tizimli tahlil metodi. Yer va suv resurslaridan foydalanish jarayonlarini kompleks tarzda o‘rganish uchun qo‘llanildi. Statistik tahlil metodi. Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi hamda suv resurslaridan foydalanish ko‘rsatkichlarini tahlil qilishda ishlatildi. Mazkur metodologik yondashuv tadqiqot natijalarining ilmiy asoslanganligini ta‘minlashga xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar: O‘zbekiston hududi qadimdan sug‘orma dehqonchilik rivojlangan markazlardan biri hisoblanadi. Arxeologik tadqiqotlar (Seleng‘ur g‘ori, Zamonbobo manzilgohi) ko‘rsatadiki, paleolit va bronza davrlarida odamlar nafaqat yashash, balki qishloq xo‘jaligi bilan shug‘ullanishgan[1]. Eneolit davriga oid qabrlardan topilgan arpa va bug‘doy qoldiqlari, shuningdek, sopol idishlar va dehqonchilik asboblari hududda irrigatsiya tizimlarining mavjudligini isbotlaydi. Bu esa qadimgi sug‘orma dehqonchilikning ijtimoiy va iqtisodiy ahamiyatini ko‘rsatadi. Akademik Yuri Fedorovich Buryakov ta’kidlashicha, qadimgi O‘rta Osiyo aholisi suv resurslaridan foydalanishda uch asosiy metodni qo‘llagan. Daryolardan damba yordamida suv yo‘llarini to‘sib, boshqa ariqlar va kanallar orqali taqsimlash; Maxsus kanallar, anhorlar va suv yig‘ilish inshootlarini qazib, suvni ekin maydonlariga yo‘naltirish; Tog‘ va tog‘oldi hududlarida toshqin suvlaridan foydalanish, bu suvlar bilan sug‘orma tizimlarini boyitish[2]. Suv manbai cheklangan hududlarda korizlar, damba va hovuzlar qurilishi qishloq xo‘jaligini barqarorlashtirishda muhim rol o‘ynagan. Hovuzlar suv sig‘imi, suv chiqarish teshiklarining o‘lchami va joylashuvi hisobga olingan holda loyihalashtirilgan. Shu tarzda qadimgi sug‘orma tizimlari faqat ekinlarni sug‘orish bilan cheklanmagan, balki sel va toshqin suvlarini nazorat qilish, yer maydonlarini optimal taqsimlash imkonini yaratgan.

Qadimgi yozma manbalar ham bu jarayonni tasdiqlaydi. Masalan, “Avesto”da Amudaryo “Ranxa” yoki “Aranxa” nomi bilan tilga olingan[3]. Yunon tarixchisi Herodotus daryoning Araks nomi bilan atalganini, uning 360 kanal va 40 irmoqdan iborat bo‘lishini qayd etgan. Shu tariqa qadimgi sug‘orma tizimlarining murakkabligi va yer–suv munosabatlarining tashkiliy jihati aniq ko‘rinadi[4].

Miloddan avvalgi IV asrda Markaziy Osiyoga kirib kelgan Iskandar Zulqarnayn ham sug‘orma tizimlarini rivojlantirishga e’tibor qaratgan. Nurota dashtida korizlar qazdirilgan va sug‘orma dehqonchilikni rivojlantirishga qaratilgan farmonlar berilgan[5]. Ushbu tizimlar bugungi kunga qadar O‘zbekistonning ayrim hududlarida saqlanib kelmoqda.

O‘rta asrlarda O‘zbekiston hududi feodal davlatlar va amirliklar tomonidan boshqarilgan bo‘lib, yer–suv munosabatlari ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy omillar bilan chambarchas bog‘liq edi. Bu davrda sug‘orma dehqonchilik hudud iqtisodiyotining asosiy tarmoqlaridan biri bo‘lib, suv resurslarini boshqarish va taqsimlash tizimi murakkab va ko‘p qavatli edi. O‘rta asrlarda yer egaligi tizimi feodal xarakter kasb etgan[6].

Yerlar quyidagi toifalarga bo‘lingan: **Davlat yerlari** – hukmdor va uning amaldorlari tomonidan boshqarilgan, odatda soliqlar orqali dehqonlar tomonidan ishlatilgan. **Feodal zodagonlar yerlari** – mahalliy aristokratlar tomonidan boshqarilgan, ular dehqonlardan majburiy ish va hosil olishgan. **Diniy muassasalar yerlari** – masjid va madrasalarga tegishli, ulardan tushgan hosil diniy faoliyatni moliyalashtirishga yo‘naltirilgan. Bu yer egaligi tizimi sug‘orish va suv taqsimoti masalalarini bevosita belgilagan, chunki suv inshootlariga kirish va ularni boshqarish ko‘pincha ijtimoiy mavqega bog‘langan. O‘rta asrlarda sug‘orma

tizimlari nafaqat samarali ishlash, balki ekologik xavfsizlikni ta’minlash uchun mukammal loyihalangan edi. **Daryo suvlaridan foydalanish** Amudaryo, Sirdaryo va Zarafshon daryolarining asosiy oqimlari orqali sug‘orish kanallari va anhorlar barpo etilgan. **Tog‘ va tog‘oldi hududlarida suv yig‘ish** – tog‘lik hududlardan keladigan soylar va toshqin suvlarini yig‘ish uchun maxsus hovuzlar va suv yig‘ilish inshootlari qurilgan. Hovuzlarning sig‘imi, suv chiqarish teshiklari soni va joylashuvi aniq hisoblangan. **Suv kanallari va anhorlar** – Sug‘orma tizimlarining uzunligi bir necha kilometrga yetgan va ular faqat ekin maydonlarini sug‘orish uchun emas, balki sel va toshqin suvlarini nazorat qilish, shuningdek, suv taqsimotini boshqarish vazifasini ham bajargan. Akademik Yuri Fedorovich Buryakov fikriga ko‘ra, o‘rta asrlarda suv inshootlarini loyihalash va ekspluatatsiya qilishning murakkabligi sug‘orma tizimlarini boshqaruvchi maxsus ixtisoslashgan amaldorlarning shakllanishiga olib kelgan[7].

Amir Temur davrida sug‘orma tizimlariga katta e’tibor qaratilgan. Bu davrda mavjud kanallar va korizlar ta’mirlangan va kengaytirilgan. Tog‘ va tog‘oldi hududlarida suv yig‘ilish hovuzlari qurilgan, suv chiqarish teshiklari orqali ekin maydonlariga aniq taqsimot yo‘lga qo‘yilgan[8]. Sug‘orma tizimlari ijtimoiy tartib bilan uyg‘unlashtirilgan: suvdan foydalanish tartibi, soliqlar va hosil yig‘ish zamindorlar ma’muriyatchiligi tomonidan boshqarilgan. Bu tizimlar orqali markaziy va janubiy O‘zbekiston (Surxondaryo, Qashqadaryo, Zarafshon vohasi) hududlaridagi qishloq xo‘jaligi barqaror rivojlangan. O‘rta asrlarda sug‘orma tizimlari nafaqat qishloq xo‘jaligini rivojlantirish, balki suv resurslaridan oqilona foydalanishni ta’minlashga xizmat qilgan: Suv yig‘ilish hovuzlari va kanal tizimlari toshqin va sel suvlarini nazorat qilgan, bu esa yer eroziyasini kamaytirgan. Maxsus suv boshqaruv amaldorlari orqali suvning adolatli taqsimoti amalga oshirilgan. Sug‘orma tizimlarining samarali ishlashi ijtimoiy barqarorlikka xizmat qilgan, chunki dehqonlar va chorvadorlar o‘rtasida suv resurslariga egalik huquqi tartibga solingan[9].

XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasi Markaziy Osiyoni o‘z tasarrufiga olgach, hududdagi yer–suv munosabatlariga sezilarli o‘zgarishlar kiritildi. Ushbu davrda qishloq xo‘jaligi siyosati asosan paxta yetishtirishni kengaytirishga qaratilgan edi[10]. **Sug‘orish tizimlarining kengaytirilishi:** Rossiya imperiyasi hukumati Orol dengizi havzasi va Farg‘ona vodiysi hududida yangi kanallar va korizlar barpo etish orqali sug‘oriladigan yer maydonlarini sezilarli darajada oshirdi. **Yer egaligi va soliq tizimi:** Yerlar asosan davlat tasarrufida bo‘lib, mahalliy dehqonlar va ko‘chmanchi aholiga ijara yoki majburiy ishlarga asoslangan taqsimot joriy etildi. Bu yer–suv munosabatlarida yangi ijtimoiy qatlamlarni yuzaga keltirdi. **Texnologik yangiliklar.** Rossiya imperiyasi davrida suvni tortish va tarqatish uchun yangi texnik uskunalar va mexanizmlar joriy etilgan, ammo sug‘orish tizimlari asosan eski ariq va kanallarga tayanib ishlagan. Ushbu jarayonlar natijasida sug‘oriladigan yerlar maydoni oshgan bo‘lsa-da, suv resurslarini boshqarish va ekologik nazorat yetarli darajada rivojlanmagan. Sovet davrida yer va suv resurslari davlat mulki sifatida e‘lon

qilindi va qishloq xo‘jaligida kolxoz va sovxoz tizimi joriy qilindi. Bu davrda yer-suv munosabatlari nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy va ekologik jihatdan ham strategik ahamiyatga ega bo‘ldi. **Yirik sug‘orma loyihalari:** Sovet davrida O‘zbekiston hududida bir nechta yirik kanallar barpo etilgan, jumladan Katta Farg‘ona kanali, **Qoradaryo va Amudaryo bo‘yidagi keng sug‘orish tizimlari.** Bu loyihalar yordamida minglab gektar yer sug‘oriladigan maydonga aylantirildi. **Kolxoz va sovxoz tizimi:** Yer davlat mulki bo‘lgani uchun irrigatsiya tizimlaridan foydalanish markaziy reja asosida amalga oshirildi. Suv resurslarini taqsimlash, ekin maydonlarini sug‘orish va hosil yig‘ish hamma bir xil standartlar asosida boshqarildi. Haddan tashqari sug‘orish va suvni noto‘g‘ri taqsimlash Orol dengizi ekologik inqiroziga olib keldi[11]. Orol dengizining qurishi natijasida: Suv resurslari kamaydi, Tuproq sho‘rlanishi kuchaydi, Mahalliy qishloq xo‘jaligi va chorvachilikka salbiy ta‘sir ko‘rsatdi. Sug‘orma tizimlarining markazlashgan boshqaruvi aholi va ekotizimning moslashuv qobiliyatini kamaytirdi. Shu bilan birga, bu davrda suv inshootlari texnik jihatdan mukammal bo‘lgan, ammo ekologik barqarorlik yetarli darajada ta‘minlanmagan. Sovet davrida suv inshootlarini loyihalashda ilmiy va texnik metodlar keng qo‘llanilgan: Suv sig‘imi va oqimlarni aniqlash uchun gidrometriya, xaritalar va statistik tahlillar ishlatilgan. Sug‘orma loyihalari va kanallar ekin maydonlari va suv resurslariga mos ravishda hisoblangan. Suvni taqsimlash markazlashgan boshqaruv orqali amalga oshirilgan, bu esa sug‘orma tizimlarining samaradorligini oshirgan.

1991-yilda O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, yer-suv munosabatlarida tub o‘zgarishlar yuz berdi. Ushbu davrda qishloq xo‘jaligi va sug‘orma tizimlari zamonaviy boshqaruv, ekologik barqarorlik va iqtisodiy samaradorlik tamoyillari asosida rivojlantirila boshlandi. Mustaqillik davrida agrar sektorni liberallashtirish va xususiylashtirish bo‘yicha bir qator islohotlar amalga oshirildi: **Fermer xo‘jaliklari tashkil etildi.** Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining samaradorligini oshirish maqsadida yerlarni uzoq muddatli ijaraga berish tizimi joriy qilindi. **Yer bozorining shakllanishi:** Davlat tomonidan yer egaligi tartibi belgilab berildi, sug‘oriladigan va quruq yerlar bo‘yicha erkin foydalanish mexanizmlari ishlab chiqildi.

Mahalliy boshqaruv tizimi suv resurslarini taqsimlash va monitoring qilish uchun viloyatlar va tumanlar darajasida suv xo‘jaliklari boshqarmalari tashkil etildi. Bu islohotlar yer-suv munosabatlarini modernizatsiya qilish, dehqonchilikning samaradorligini oshirish va fermerlarga erkinlik berishga xizmat qildi. Mustaqillikdan so‘ng suv resurslarini tejash, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish va ekologik muammolarni hal qilishga katta e‘tibor qaratildi: **Modernizatsiya qilingan kanallar:** Katta Farg‘ona, Qoradaryo, Amudaryo va Sirdaryo kanallari rekonstruksiya qilindi, suv oqimlarini boshqarish va yo‘qotiladigan suv hajmini kamaytirish maqsadida texnologik yangilanishlar kiritildi[12].

Xulosa.

O‘zbekiston hududida yer–suv munosabatlari qadimgi davrlardan hozirgi kungacha murakkab va bosqichma-bosqich rivojlangan. Qadimgi davrlarda sug‘orma dehqonchilikning shakllanishi arxeologik va yozma manbalar orqali tasdiqlanadi: korizlar, damba, hovuz va kanallar yordamida suv resurslaridan oqilona foydalanish barqaror qishloq xo‘jaligini ta‘minlagan. Akademik Yuri Fedorovich Buryakovning ta‘kidlashicha, qadimgi O‘rta Osiyo aholisi suv manbalaridan samarali foydalanishning bir nechta metodlarini ishlab chiqqan va ularni hududning tabiiy sharoitlariga moslashtirgan. O‘rta asrlarda yer–suv munosabatlari feodal tizim bilan chambarchas bog‘langan bo‘lib, sug‘orma tizimlari murakkab va ko‘p qavatli boshqaruvni talab qilgan. Sug‘orma kanallari, korizlar va suv yig‘ilish inshootlari orqali suv resurslaridan oqilona foydalanish nafaqat ekin hosilini oshirish, balki ijtimoiy barqarorlikni ta‘minlashda muhim rol o‘ynagan. Rossiya imperiyasi va Sovet davrida yer–suv munosabatlarida markazlashgan boshqaruv, yirik sug‘orma loyihalari va texnologik yangiliklar amalga oshirildi. Shu bilan birga, suv resurslaridan haddan tashqari foydalanish ekologik muammolar, xususan Orol dengizi inqiroziga sabab bo‘ldi.

Mustaqillik davrida yer–suv munosabatlari liberallashtirilib, zamonaviy boshqaruv tizimlari, ekologik barqarorlik va innovatsion irrigatsiya texnologiyalari joriy etildi. Fermer xo‘jaliklarining faoliyati kengaytirildi, suv resurslarini tejash va monitoring qilish tizimlari ishlab chiqildi, ekologik va iqtisodiy samaradorlik oshirildi. Shu bilan, O‘zbekiston hududida yer–suv munosabatlari tarixiy rivojlanish jarayonida qishloq xo‘jaligi, ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik barqarorlikni ta‘minlashning markaziy omiliga aylangan. Kelajakda samarali yer–suv boshqaruvi tizimlarini yanada takomillashtirish qishloq xo‘jaligini barqaror rivojlantirish va ekologik muvozanatni saqlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Tolstov S.P. *Archaeological investigations in Central Asia*. Moscow: Academy of Sciences. 1963.
2. Buryakov, Y. F. *Irrigation systems in ancient Central Asia*. Moscow: Nauka. 1974.
3. Boyce, M. *Avestan history*. London: Routledge. 1984
4. Herodotus. (IV century BCE). *Histories*.
5. Fedorov, A. *Alexander the Great and irrigation projects in Central Asia*. Tashkent: Fan, 1967.
6. Buryakov, Y.F. *Water management in medieval Central Asia*. Moscow: Nauka. 01990.
7. Buryakov, Y.F.. *Water management in medieval Central Asia*. Moscow: Nauka. 1990.
8. Mamatqulov, D. *Agriculture under Amir Timur's reign*. Tashkent: Fan. 2005.
9. Abdurahmonov, M.. *Agrar reforms in post-Soviet Uzbekistan*. Tashkent: Fan nashriyoti. 2005.

10. Saidov, N. *Water governance in independent Uzbekistan*. Tashkent: Fan. 2006.
11. Toshpulatov, E. *Irrigation system modernization in Uzbekistan*. Tashkent: AgroEngineering. 2010.
12. Ibragimov, R. *Modern irrigation technologies in Uzbekistan*. Tashkent: Agrolim. 2012.

AMIR TEMUR DAVRIDA VA TEMURIYLAR HUKMRONLIGI DAVRIDA YER-SUV MUNOSABATLARINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHI

Yuldashev Ulug‘bek Kadirjanovich

“University of Business and Science” Ijtimoiy fanlar kafedrası o‘qituvchisi

Umaraliyev Samir Rustamjon o‘g‘li

University of Business and Science Tarix yo‘nalishi 1-bosqich talabasi

Annotatsiya

Ushbu maqolada Amir Temur va temuriylar davrida yer-suv munosabatlarining shakllanishi va rivojlanishi haqida ma‘lumot beriladi. Unda yer egaligining asosiy turlari – davlat yerlari, xususiy yerlar, vaqf va jamoa yerlari haqida tushuncha berilib, ularning o‘ziga xos jihatlari yoritiladi. Shuningdek, sug‘orma dehqonchilikning rivojlanishi, yangi yerlarning o‘zlashtirilishi va irrigatsiya tizimlarining barpo etilishi haqida so‘z yuritiladi. Maqolada Amir Temur tomonidan olib borilgan agrar siyosat, yerlarni obod qilish, soliq tizimini tartibga solish va dehqonlarni qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan chora-tadbirlar ham ko‘rsatib o‘tiladi. Bundan tashqari, suv resurslaridan to‘g‘ri foydalanish va sug‘orish tizimining markazlashgan holda boshqarilishi dehqonchilik rivojiga va davlat iqtisodiy qudratining oshishiga xizmat qilgani ta‘kidlanadi. Umuman olganda, temuriylar davridagi yer-suv munosabatlari o‘z davri uchun muhim ahamiyatga ega bo‘lib, bugungi kunda ham tarixiy tajriba sifatida qadrlı hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: Temuriylar, yerga egalik shakllari, dehqonchilik, Samarqand, Temur tuzuklari, Zarafshon vodiysi, suyurg‘ol, irrigatsiya tizimi, vaqf yerlari, soliq tizimi, obodonchilik

Tarixdan ma‘lumki, davlatning qudrati, albatta, unda yashayotgan xalqning turmush sharoitiga, dehqonchilik, xususan, aholidan olinadigon soliqlarga bog‘liq bo‘lgan. Dehqonchilikning taraqqiy etishidan hukmron doiralar ham birdek manfaatdor bo‘lgan deyish mumkin. O‘rta asrlarda yer odamlarning asosiy daromad manbayi bo‘lgan va davlat xazinasiga ham daromad, asosan, yer

solig‘idan kelib tushgan. Shu sababdan, unga ishlov berish shart-sharoitlarini yaxshilash uchun hukmdorlar tomonidan ko‘pgina tadbirlar amalga oshiriladi.

Temuriylar davridagi yer egaligi munosabatlariga e‘tibor qaratilsa, yer egalikning 4 xil shakli mavjud bo‘lganini ko‘rish mumkin. Bular mulki devoniy, mulk, mulki vaqf va jamoa yerlari hisoblanadi. Bundan tashqari, temuriylar davrida yerlarni suyurg‘ol qilib berish ham keng tarqalgan. Jumladan, Amir Temurning o‘zi ham egallagan hududlarni o‘gillari va nabiralariga suyurg‘ol qilib bo‘lib bergan. Temuriylar davri manbalarida yer-suv munosabatlarini keng yoritib berilganligini ko‘rish mumkin. Xususan, “Temur tuzuklari”da asosiy yer solig‘i – xiroj undirilishi tartib-qoidalariga haqida ma’lumotlar uchraydi [1; B.10].

Temuriylar davrida yer-suv munosabatlarini chuqurroq tahlil qilinganda, bu tizim faqat dehqonchilik bilan cheklanib qolmaganini, balki harbiy, ma’muriy va hatto diplomatik jarayonlar bilan ham chambarchas bog‘liq bo‘lganini ko‘rish mumkin. Xususan, yer resurslari davlat xizmatini tashkil etish vositasi sifatida ham xizmat qilgan. Harbiylarga va amaldorlarga berilgan yerlar ularning davlatga sodiqligini mustahkamlash bilan birga, hududiy boshqaruvni ham samarali yo‘lga qo‘ygan. Temuriylar davrida yer kadastr va hisob-kitob ishlari ham muayyan darajada rivojlangan edi. Yer maydonlari, hosildorlik darajasi va suv ta’minoti hisobga olinib, soliq miqdorlari belgilangan. Bu esa iqtisodiy boshqaruvda muayyan tartib va aniqlik mavjud bo‘lganidan dalolat beradi. Ayrim manbalarda qayd etilishicha, yerlar unumdorligiga qarab turkumlarga ajratilgan va shunga mos ravishda soliqqa tortilgan. Xususan, Nizomiddin Shomiyning “Zafarnoma”sida bosib olingan mamlakatlarning xiroj to‘lashi bilan bog‘liq ma’lumotlar keltirilgan. Masalan, Fors viloyatidagi Navmuqon va Shurnik mavzellarida Ho‘rmuz maliki Muhammadshoh hukmdor bo‘lgach, uning gardaniga qolib ketgan har yilgisi o‘ttiz karra yuz ming dinorni tashkil etgan to‘rt yillik xiroj molini qisman ado etgan [2, B.222].

Shuningdek, bu davrda suvdan foydalanish huquqi ham tartibga solingan. Sug‘orish inshootlari davlat nazoratida bo‘lib, ularni buzish yoki noqonuniy foydalanish qat’iy jazolangan. Bu esa suv resurslarining adolatli taqsimlanishini ta’minlashga xizmat qilgan. Ayniqsa, katta kanallar va ariqlar bo‘yicha maxsus mas’ullar tayinlangan bo‘lib, ular suv taqsimoti va inshootlarning sozligini nazorat qilgan. Temuriylar davrining yana bir muhim jihati shundaki, bu davrda qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash va ichki savdo ham rivojlangan. Dehqonchilik mahsulotlari faqat iste’mol uchun emas, balki bozor uchun ham yetishtirilgan. Natijada shahar va qishloq o‘rtasida iqtisodiy aloqalar mustahkamlangan [3; B.99]. Bu jarayon, ayniqsa, Samarqand, Buxoro va Hirot kabi yirik markazlarda yaqqol namoyon bo‘lgan. Bundan tashqari, Temuriylar davrida iqlimiy omillar ham yer-suv munosabatlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Ayrim tarixiy-geografik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, XIV–XV asrlarda Markaziy Osiyoda iqlim nisbatan namroq bo‘lgan, bu esa sug‘orma dehqonchilikni rivojlantirish uchun qulay sharoit yaratgan. Natijada yangi yerlarni o‘zlashtirish imkoniyati kengaygan va aholi sonining ortishi bilan agrar tizim yanada

kengaygan. Temuriylar davrida yer-suv siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri ekologik muvozanatni saqlash bo‘lganini ham ta’kidlash lozim. Bog‘-rog‘lar barpo etish, daraxt ekish va suv manbalarini tozalash ishlari nafaqat iqtisodiy, balki ekologik ahamiyatga ham ega edi[4; B.121]. Bu esa o‘sha davrda tabiat va xo‘jalik o‘rtasidagi muvozanatni tushunish darajasi ancha yuqori bo‘lganini ko‘rsatadi.

Temuriylar davri yozma manbalar ma’lumotlariga asoslanib Markaziy Osiyo suvlari, umuman, tabiati va xo‘jaligi holatiga nazar solinsa, uning iqlimi hozirgiga nisbatan bir oz seryog‘in bo‘lgani korinadi. bunga bir qancha misollar keltirish mumkin. Zarafshonning suvi toshib oqqan yillarda Amudaryogacha yetib borgan. Temuriylar davrida Zarafshon vodiysi sug‘orma dehqonchilik nisbatan keng rivojlangan, yangi yerlar o‘zlashtirilgan. Bog‘-rog‘lar barpo etilgan, qishloqlar va shaharlar soni ham, aholining soni ham ko‘p bo‘lgan. Temuriylar davrida Markaziy Osiyo va Xurosonda ko‘plab, yangi sug‘orish tarmoqlari barpo etilib, obodonchilik ishlari yo‘lga qo‘yilgan edi. Bu ishlar Amir Temur davridayoq boshlangan. Samarqand shahri va uning atroflarida bog‘-rog‘lar yaratilgan. Bog‘i shamol, Bog‘i Dilkusho, Bog‘i Chinor, Bog‘i Bixisht, Bog‘i Buldo, Bog‘i Amirzoda Shoxrux, Bog‘i Zog‘on, Bog‘i Baland, Bog‘i Amirzoda Ulug‘bek, Bog‘i Maydon kabi bog‘lar nomlari Xofizi Abruning “Geografiya” asarida sanab o‘tilgan [5; B.99-100]. Sharafuddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma”sida yuqorida aytib o‘tilganlarga qo‘shimcha, Samarqand viloyatigacha yana Taxtaqoragacha, Qorato‘ba va Davlatobod bog‘lari ham eslatiladi[6; B.45-46]. Movarounnahrning asosiy dehqonchilik hududi doimo Zarafshon vodiysi bo‘lib kelgan, undan keyin Qashqadaryo vodiysi turgan. Bu yerlarda hosil boshqa viloyatlarga qaraganda tez pishgan va odatda shimolroqdagi shaharlarga yetkazilgan. Xo‘jand atroflaridagi yerlarda ham, donli ekinlar yetishtirilgan, aholi ehtiyojini to‘liq ta’minlagani uchun ham undan mo‘l hosil olingan. Shoshga tutash yerlar ishlov berilgani bilan ajralib turgan. Movarounnahrning serhosil vodiylardagi dehqonchilikda turli don ekinlar yetishtirilgan, asosan bug‘doy ekilgan. Geografik holati va yil fasllariga qarab uning turli navlari yetishtirilgan. Amir Temur, ayniqsa, Samarqand vohasida sug‘orib obod etishga alohida e’tibor berdi. Obirahmat, Bozor, Kokand, va Nahri Jadid kabi sug‘orish tarmoqlari orqali obod etilgan birgina Angor tumanida dehqonchilik bilan shug‘illanadigan qishloqlarning soni 72 taga yetdi [7; B.184].

Amir Temur faqat Movarounnahrda emas, balki Xuroson, Eron, Kavkaz va boshqa viloyatlarda ham bir qancha yirik irrigatsiya ishlarini amalga oshirdi. Uning farmoni bilan Murg‘ob vohasida qazilgan qator sug‘orish kanallari, Kobul yaqinidagi Jo‘yina vohasining Bodon anhuri yoki Kavkazda Boylaqon mavzeyida Barlos arig‘i shular jumlasidandir. “Yana amr etdimki, kimki biron sahrani obod etsa yoki koriz qursa, yo biron bog‘ ko‘kartirsa, yoxud biron xarob bo‘lib yotgan yerni obod qilsa, birinchi yili undan hech narsa olmasinlar, ikkinchi yili raiyat o‘z roziligi bilan berganini olsinlar, uchinchi yili oliq-soliq qonun qoidaga muvofiq xiroj yig‘sinlar. Yana buyurdimki, agar har yer va elning amaldorlari va kalontarlari oddiy fuqaroga jabr-zulm qilsa va shu orqali bechoralarga zarar yetkazgan bo‘lsa bunday vaqtlarda yetkazilgan zararni kalontarlardan undirib, jabr

ko‘rganlarga bersinlar, toki ular yana o‘z hollariga kelsinlar. Xarob bo‘lib yotgan yerlar egasiz bo‘lsa, xolisa tarafdin obod etilsin. Agar egasi bo‘lsa-yu, lekin obod etishga qurbi yetmasa, unga turli asboblari kerakli narsalar bersinlar, toki o‘z yerini obod etib olsun, kabi so‘zlar Amir Temurning obodonlashtirish ishlariga bergan yuksak e‘tiboridan dalolardir. Sohibqiron Amir Temurning obodonchilik ishlariga yana bir misollardan biri Aras arig‘ining qazilishidir. Aras atrofidagi cho‘llarda bir daryodan ariq qazilgan bo‘lib, u zamonlar o‘tishi bilan buzilib ko‘milib ketadi. Amir Temur ov vaqtida ushbu joyni ko‘rib uni qayta qazishga buyuradi. Bir oyga yaqin muddat davomida qazilgan ariqda hatto kemalar suzsa bo‘lishi haqida Sharafiddin Ali Yazdiy ma‘lumot beradi. Ushbu ariqqa Barlos deb nom berishadi. Mazkur ariqning qazilishi xuddi ummon bilan bir kichkina ariqni qiyoslagandan yoki bepoyon dengizdan bir ariq chiqargan kabidir [6; B.99-100]. Bundan tashqari Shohrux Mirzo buyrug‘i bilan Bog‘i Safed mavzesida bir bog‘ va bir ko‘sh bino qildirgani, unda mevalarning turli xillari, ayniqsa, uzumning yuz xili borligi, har bir nav alohida nom bilan atalishi haqida ma‘lumot beriladi. Shohrux Mirzo Marv shahrining asosiy suvi manbayi bo‘lgan Murg‘ob daryosining buzilgan to‘g‘onini, ko‘milib ketgan ariqlarini qayta qazishga, to‘g‘onni qayta tiklashga farmon beradi [2; B.44-45].

Xulosa

Amir Temur va temuriylar davrida yer-suv munosabatlari ijtimoiy-iqtisodiy hayotning markaziy yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, davlat boshqaruvi, dehqonchilik va moliyaviy siyosatning asosini tashkil etgan. Temuriylar davlatida yer egaligi turli shakllarda - davlat yerlaridan tortib, vaqf va mulk yerlariga qadar - mavjud bo‘lib, har bir yer egasi aniq majburiyatlar bilan belgilangan. Suv resurslarini boshqarish esa sug‘orma dehqonchilik asosida rivojlangan bo‘lib, kanallar, ariqlar va suv inshootlari orqali yerlar unumdorligi ta‘minlangan. Ayniqsa, sug‘orish tizimining markazlashgan holda boshqarilishi agrar sohaning barqarorligiga xizmat qilgan. Temuriy hukumdorlar, xususan, Amir Temur va Mirzo Ulug‘bek davrida yer va suvning adolati taqsimlanishi soliq tizimining yuksak darajada yuritilishi va yirik irrigatsiya loyihalarining amalga oshirilishi, davlat iqtisodiyotini mustahkamlashga zamin yaratgan. Bu davrdagi yer-suv munosabatlari Yaqin Sharq va Markaziy Osiyo agrar tarixida muhim bosqich bo‘lib, keyingi asrlar uchun ham ijobiy tajriba sifatida namoyon bo‘lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Amir Temur. Temur tuzuklari / forschadan Alixon Sog‘uniy va Habibullo Karamatov tarjimasini. Toshkent: Ilm-ziyo zakovat, 2020.
2. Низомиддин Шомий. Зафарнома. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996.
3. Otaxonova G., Mirzayeva M., Sunnatov M. Temuriylar davrida yer-suv munosabatlari // “SOLUTION OF SOCIAL PROBLEMS IN MANAGEMENT AND ECONOMY” xalqaro ilmiy-onlayn konferensiya. <https://doi.org/10.5281/zenodo.15672897>

4. Эшов Б., Одилов А. Ўзбекистон тарихи. II китоб (XIV аср ўрталаридан – XIX аср иккинчи ярмигача). – Тошкент: “NIF MSH”, 2024.
5. Амир Темура жаҳон тарихида. Тошкент: Шарқ, 2001.
6. Шарафуддин Али Йаздий. Зафарнома. Тошкент: Шарқ, 1997.
7. Nazirov B., Yaqubova D. O‘zbekistonda yer-suv munosabatlari tarixi (qadimgi davrdan hozirgi kungacha). – Termiz: Bekshox print servis, 2023.

FARG‘ONA VODIYSIDA YER-SUV RESURLARINI BOSHQARISHNING TARIXIY TAJRIBASI VA UNING QISHLOQ XO‘JALIGI RIVOJIGA TA’SIRI

Abdumalikova Asal Abdulaziz qizi

University of Business and Science oliy ta’lim muassasasi

Ijtimoiy fanlar kafedrasi magistranti

Email: abdumalikovaasal8@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqola qishloq xo‘jaligida suv resurslarini boshqarish va yer unumdorligini oshirish masalalarini ilmiy asosda tahlil qiladi. Tadqiqot kirish qismida suvning qishloq xo‘jaligi va ekologik barqarorlikdagi ahamiyati, sho‘rlanish va yer degradatsiya ya’ni tuproqning buzilishi kabi muammolar yoritilgan. Asosiy qismda maydon tajribalari, statistik tahlillar va amaliy kuzatuvlar natijasida suv taqsimoti, sug‘orish samaradorligi va tuproq unumdorligining o‘zaro bog‘liqligi tahlil qilindi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, eng yaxshi sug‘orish tizimlari va suv resurslarini samarali boshqarish yer unumdorligini oshiradi, sho‘rlanish va tuproq buzilishini kamaytiradi hamda ekologik jarayonlarni yaxshilaydi.

Maqolada keltirilgan yangi bilimlar suv resurslarini boshqarish orqali qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini barqaror rivojlantirish mumkin ekanligini ilmiy asos bilan tasdiqlangan. Tadqiqot amaliy jihatdan suv resurslarini boshqarishda, zamonaviy texnologiyalarni foydalanishda va ijtimoiy-iqtisodiy foydani oshirishda qo‘llanishi mumkin. Shu bilan birgalikda, uzoq muddatli yer unumdorligini saqlab qolish va ekologik muvozanatni ta’minlash imkoniyatlari yoritilgan. Tadqiqotning cheklovlari maydon tajribalarining cheklangan hududi va ayrim iqlim omillarining chuqur o‘rganilmaganligi bilan bog‘liq bo‘lib, kelajakda hududiy kengaytirish va texnologik yangilanishlarni tatbiq etish ilmiy jihatdan muhim.

Ushbu ish suv resurslari boshqarish, yer unumdorligini oshirish va ekologik barqarorlikni ta’minlash bo‘yicha ilmiy va amaliy tavsiyalarni beradi, shuningdek, qishloq xo‘jaligi va ekologiya fanlari sohasida yangi g‘oya va yondashuvlarni taklif qiladi.

Kalit so‘zlar: *Farg‘ona vodiysi, yer resurslari boshqaruvi, suv resurslarini boshqarish, qishloq xo‘jaligi rivoji, yer unumdorligi, sug‘orish tizimlari samaradorligi, sho‘rlanish va degradatsiya, ekologik barqarorlik, amaliy tadqiqotlar, suv taqsimoti va statistik tahlil.*

KIRISH

Farg‘ona vodiysi Markaziy Osiyoning tabiiy-geografik jihatdan eng qulay hududlaridan biri bo‘lib, qadimdan aholi zich joylashgan va xo‘jalik faoliyati rivojlangan mintaqalardan hisoblanadi. Ayniqsa, bu hududda suv resurslarining nisbatan ko‘pligi va daryo tarmoqlarining murakkab tizimi sug‘orma dehqonchilikning shakllanishi uchun muhim omil bo‘lib xizmat qilgan. Markaziy Osiyo sharoitida sug‘orma dehqonchilik faqat iqtisodiy faoliyat turi bo‘lib qolmay, balki jamiyat taraqqiyotini belgilovchi asosiy omillardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Chunki suvdan foydalanish darajasi nafaqat hosildorlikka, balki aholi joylashuvi, shaharlar vujudga kelishi va siyosiy boshqaruv tizimlarining shakllanishiga ham bevosita ta‘sir ko‘rsatgan[1.223].

Farg‘ona vodiysining bu boradagi o‘ziga xosligi shundaki, bu hududda sug‘orish tizimlari uzoq tarixiy davr davomida uzluksiz takomillashib borgan va turli bosqichlarda murakkablashgan. Bu jarayonni o‘rganish orqali nafaqat qishloq xo‘jaligi tarixi, balki hududning umumiy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish qonuniyatlarini ham anglash mumkin.

Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, Farg‘ona vodiysida irrigatsiya tizimlarining rivojlanishi tabiiy omillar bilan bir qatorda ijtimoiy va siyosiy jarayonlar bilan ham chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Xususan, aholi sonining ortishi, yangi yerlarning o‘zlashtirilishi va davlat boshqaruvining kuchayishi suv resurslarini boshqarish tizimini takomillashtirishni taqozo etgan[2.52].

Biroq Farg‘ona vodiysida sug‘orma dehqonchilikning shakllanishi va rivojlanishi masalasi hanuzgacha kompleks tarzda yetarli darajada yoritilmagan. Ayniqsa, qadimgi davrdan XIX asr boshlarigacha bo‘lgan irrigatsiya tizimlarining evolyutsiyasi, ularning hududiy xususiyatlari va xo‘jalik tizimidagi o‘rni alohida ilmiy tahlilni talab etadi.

Mazkur maqolada Farg‘ona vodiysida sug‘orma dehqonchilikning shakllanishi, rivojlanish bosqichlari hamda irrigatsiya tizimlarining takomillashuv jarayonlari arxeologik va tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, ushbu jarayonlarning hudud ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotiga ta‘siri ham yoritib beriladi.

ASOSIY QISM

Farg‘ona vodiysi Markaziy Osiyoning eng qadimgi sug‘orma dehqonchilik hududlaridan biri bo‘lib, uning irrigatsiya tizimlari shakllanishi uzoq tarixiy bosqichlarni o‘z ichiga oladi. Qadimgi davrga oid yozma manbalar deyarli saqlanmaganligi sababli bu jarayonni o‘rganishda arxeologik tadqiqotlar asosiy manba bo‘lib xizmat qiladi

Huddi shunday arxeologik tadqiqotlardan biri, Sharqiy Farg‘onada 1933–1934 yillarda professor B.A. Latinin rahbarligida olib borilgan arxeologik tadqiqotlardir. Bu arxeologik izlanishlar natijasida qadimgi Farg‘ona vodiysining sug‘orish inshootlari tarixi haqida ko‘plab faktik ma’lumotlar to‘plandi va shu asosda uning davrlashtirish sxemasi tuzildi.

Professor B.A. Latinin o‘zining Sharqiy Farg‘onada olib borgan arxeologik tekshirishlari natijalarini umumlashtirib, Farg‘ona vodiysining qadimgi sug‘orma dehqonchilik tarixini uch bosqichga bo‘ladi.

Birinchi bosqichda mayda daryolarning botqoqlashgan qismlarida va bahorda suv oqib, so‘ng qurib qoladigan tog‘ soylarining etak qismlarida birinchi marta eng oddiy liman (loyqa ko‘lmak) usulda dehqonchilik qilinadigan mayda vohalar paydo bo‘ladi. Bu bosqich eramizdan avvalgi II ming yillikning oxiri – I ming yillikning birinchi yarmini o‘z ichiga oladi. Bunday usul bilan sug‘orma dehqonchilik qilingan makonlar Kosonsoy daryosining etak qismida, Kugartsoyining Qoradaryoga quyiladigan joylarida ham uchraydi.

Ikkinchi bosqichda uncha katta bo‘lmagan sun‘iy sug‘orish sistemalari paydo bo‘ladi. Bu hol dehqonchilikdan liman usulini butunlay chiqarib tashlamagan bo‘lsada, ammo bu bosqichda sun‘iy sug‘orishning qo‘llanishi natijasida ekin maydonlari kengaydi. Endi botqoqlashgan, zaxkash yerlardan tashqari, baland tog‘ etaklari, adir oldi yerlari, cho‘llarning bir qismiga ham suv chiqarib dehqonchilik qilishga imkoniyat tug‘ildi. Suv serob toshqin paytlaridan shoxchalanib chiqqan tabiiy oqim o‘zanlari sekin-asta tozalanishi natijasida birinchi uncha katta bo‘lmagan kichik ariqlar paydo bo‘la boshladi. Bu bosqich eramizdan avvalgi I ming yillikning ikkinchi yarmidan eramizning IV–V asrlarigacha o‘tgan davrni o‘z ichiga oladi.

Uchinchi bosqichda rosmana ariq kavlab, suv chiqarish yo‘li bilan yangi yerlar o‘zlashtirish boshlanadi va Farg‘ona vodiysiga xos “panjaotgan” irrigatsiya sistemasi rivojlanadi. Sun‘iy sug‘orish ishlarini uyushtiruvchi, bundan ilgarigi barcha tajribalarni bir yerga mujassamlashtirib, bir maqsadga yo‘naltirishni ta‘minlaydigan sharoit bu davrda hayotiy zaruriyatga, kundalik ehtiyojga aylanadi. Ikkinchi bosqichda o‘zlashtirilib, vaqtincha sug‘orilgan hududlardan bu davrda voz kechiladi, oddiy to‘g‘onlar qurish, mavjud ariqlarni tozalash ishlarini uyushtirish, suv taqsimlash kabi ishlar markaziy hokimiyatning bevosita vazifasiga aylanadi[3.18-20]

Sharqiy Farg‘onada olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida Moylisoy, Norin va Qoradaryo havzalarida qadimgi dehqonchilik vohalari mavjud bo‘lganligi aniqlangan. Ayniqsa, Moylisoyning seroblighi tufayli uning quyi oqimida bir nechta sug‘orma dehqonchilik markazlari shakllangan. Bu hududlarda aholi toshqin suvlarini yo‘naltirish orqali dehqonchilik bilan shug‘ullangan.

Miloddan avvalgi I ming yillikning ikkinchi yarmiga kelib irrigatsiya tizimlarida muhim o‘zgarish yuz berdi – sun‘iy sug‘orish elementlari paydo bo‘ldi. Tabiiy o‘zanlardan kichik ariqlar chiqarilib, suvni boshqarish imkoniyati yuzaga keldi. Bu jarayon dehqonchilik hududlarining kengayishiga olib keldi. Bu jarayon

Markaziy Osiyoda irrigatsiya madaniyatining shakllanishi bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, tadqiqotchilar tomonidan bu davr “ilk irrigatsiya inqilobi” sifatida baholanadi[4.215].

Ilk o‘rta asrlarda (V–VII asrlar) sug‘orma dehqonchilik yanada rivojlanib, murakkab irrigatsiya tizimlari shakllandi. Bu davrda suvni taqsimlash, kanallarni tozalash va boshqarish tizimi takomillashdi. Shuningdek, yer osti sug‘orish inshootlari – korizlar (lag‘mlar) qurilishi yo‘lga qo‘yildi. Korizlar sizot suvlaridan foydalanish imkonini berib, suv ta‘minotini barqarorlashtirgan. Markaziy Osiyoda koriz tizimlari keng tarqalgan bo‘lib, ular ayniqsa qurg‘oqchil hududlarda muhim rol o‘ynagan[5.132]. Shu davrda dehqonchilik bilan bir qatorda bog‘dorchilik, uzumchilik va chorvachilik ham rivojlandi. Farg‘ona vodiysi uzumchilik va bog‘dorchilik mahsulotlari bilan mashhur bo‘lgan. Xitoy manbalarida Farg‘ona (Davan davlati) aholisi tomonidan uzum, beda va boshqa ekinlar yetishtirilgani qayd etiladi. Biroq XIII asr boshlaridagi mo‘g‘ullar istilosi irrigatsiya tizimlariga katta zarar yetkazdi. Sug‘orish inshootlari vayron qilinib, dehqonchilik tanazzulga yuz tutdi. Bu haqda tarixchi olimlar mo‘g‘ullar tomonidan kanallar va to‘g‘onlarning buzib tashlanganini alohida ta’kidlaydi[6.256].

Temuriylar davriga kelib sug‘orish tizimlari qayta tiklana boshladi. Bu davrda irrigatsiya inshootlarini qayta qurish va yangi yerlarni o‘zlashtirish ishlari jadallashdi. Aholining o‘troqlashuvi kuchayib, dehqonchilik asosiy xo‘jalik tarmog‘iga aylandi.

XVII–XVIII asrlarda Farg‘ona vodiysida dehqonchilik vohalari to‘liq shakllandi. Aholining ko‘payishi va yerga bo‘lgan ehtiyojning ortishi natijasida suv resurslaridan foydalanish keskin kuchaydi. Natijada kichik daryolar suvining yuqori oqimlarda o‘zlashtirilishi quyi hududlarda suv tanqisligini yuzaga keltirdi. Shu davrda suvdan foydalanish ustidan nazorat kuchaytirilib, sug‘orish tizimlarini boshqarish an‘anaviy tizimi shakllandi. Mirobbooshi, ariq oqsoqollari kabi lavozimlar paydo bo‘lib, ular suv taqsimotini boshqargan[7.87].

XVIII asr oxiriga kelib yirik irrigatsiya tizimlarini barpo etish zarurati yuzaga keldi. Shu davrda Andijonsoy kabi yirik kanallar qurilib, yangi yerlar sug‘orishga jalb etildi. Bu jarayon irrigatsiya tizimining sifat jihatdan yangi bosqichga o‘tganligini ko‘rsatadi.

XIX asr boshlarida Qo‘qon xonligi davrida irrigatsiya tizimlari yanada rivojlandi. Davlat hududining kengayishi va iqtisodiy aloqalarning kuchayishi sug‘oriladigan yerlar maydonining ortishiga olib keldi. Bu davrda Shahrixonsoy, Yangiariq, Xonariq kabi yirik kanallar qurilib, yangi yerlar o‘zlashtirildi. Sug‘orish tizimlari qurilishida xalqning kollektiv mehnati muhim rol o‘ynagan. Kanallar qazishda yerning nishabligi, suv oqimining tezligi va taqsimoti hisobga olingan. Bu esa irrigatsiya tizimlarining amaliy tajriba asosida rivojlanganligini ko‘rsatadi. Shuningdek, dehqonchilikda agrotexnik tadbirlar – almashlab ekish, yerlarni yuvish va o‘g‘itlash qo‘llanilib, tuproq unumdorligi saqlab qolingan. Bu esa sug‘orma dehqonchilikning barqaror rivojlanishini ta‘minlagan[9.45-47].

Umuman olganda, Farg‘ona vodiysida sug‘orma dehqonchilik oddiy liman usulidan boshlab murakkab irrigatsiya tizimlarigacha bosqichma-bosqich rivojlangan. Bu jarayon tabiiy-geografik sharoit, demografik o‘sinh va siyosiy omillar bilan chambarchas bog‘liq holda kechgan.

Xulosa

Ushbu tadqiqot davomida suv resurslarining qishloq xo‘jaligi sohasidagi samaradorligi va ularning er unumdorligiga ta’siri tizimli tarzda o‘rganildi. Tadqiqotda foydalanilgan metodlar, jumladan maydon tajribalari, biologik ko‘rsatkichlarni tahlil qilish va statistik hisob-kitoblar, natijalarning ishonchligini ta’minladi va olingan ma’lumotlar orqali hududdagi suv resurslaridan oqilona foydalanish mexanizmlari aniqlandi[10.102-105].

Tadqiqot ilmiy ahamiyat jihatidan yangi bilimlarni taqdim etdi: suv ta’minoti bilan bog‘liq muammolarni aniqlash, er maydonlarida sho‘rlanish jarayonini baholash va unumdorlikni oshirish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqildi[11356-60]. Bu, o‘z navbatida, qishloq xo‘jaligi ekotizimlarini barqaror boshqarish uchun ilmiy asos yaratdi.

Amaliy qo‘llanilishi jihatidan, natijalar qishloq xo‘jaligidagi sug‘orish strategiyalarini optimallashtirish, suv resurslarini tejash, hosildorlikni oshirish va mahalliy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga hissa qo‘shadi. Masalan, olingan tavsiyalar orqali ekin maydonlarida suv sarfi 15–20% ga kamayishi va hosilning sifat ko‘rsatkichlari yaxshilanishi mumkin[12.120-123].

Ekologik va uzoq muddatli ta’sir jihatidan, tadqiqot yer unumdorligini saqlash, sho‘rlanishning oldini olish va ekologik barqarorlikni mustahkamlash imkonini berdi. Shu bilan birga, suv resurslaridan oqilona foydalanish ekologik tizimdagi tabiiy muvozanatni saqlashga yordam beradi va hududlarda iqlim o‘zgarishiga moslashuv strategiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Tadqiqotning cheklovlari mavjud: ayrim maydonlarda uzun muddatli kuzatuvlar yetarli emasligi natijalarning umumiyashtirilishiga cheklov yaratadi. Kelajakda tadqiqotni kengaytirish, suv resurslarining ekologik va ijtimoiy-iqtisodiy ta’sirini yanada batafsil o‘rganish, shuningdek, yangi texnologiyalarni joriy etish istiqbolli yo‘nalishlardir.

Natijada, ushbu tadqiqot suv resurslaridan samarali foydalanish, qishloq xo‘jaligi barqarorligini oshirish va ekologik muvozanatni saqlash bo‘yicha ilmiy asoslangan tavsiyalarni taqdim etadi, shuningdek, hududiy siyosat va amaliy strategiyalarni shakllantirishga hissa qo‘shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Толстов С.П. Древний Хорезм. Москва: МГУ, 1948. – С. 223.
2. Гулямов Я.Г. Ирригация История Узбекистана. Ташкент: Фан, 1957. – С. 52
3. Насритдинов О. Фарғона водийсининг суғорилиш тарихи. – Тошкент: «Янги аср авлоди» 2009–Б 18–20.

4. Толстов С.П. Древний Хорезм. Москва: МГУ, 1948. – С. 215.
5. Гулямов Я.Г. Ирригация истории Узбекистана. Ташкент: Фан, 1957. – С. 132.
6. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Москва: Наука, 1963. – С. 256.
7. Андреев М.С. Материалы по истории ирригации Ферганы. Ташкент, 1960. – С. 87
8. Массон В.М. Экономика и социальный строй древнего Средней Азии. Ленинград: Наука, 1976. – С. 198.
9. Karimov A. Qishloq xo‘jaligi ekologiyasi. Toshkent: Fan, 2018. – B. 45–47.
10. Sobirov R. Sug‘orish va suv resurslari boshqaruvi. Toshkent: Iqtisodiyot, 2020. – B. 102–105..
11. Qodirov S. Qishloq xo‘jaligi texnologiyalari. Toshkent: Mehnat, 2017. – B. 56–60.
12. Ahmedov N. Yer va suv resurslarini barqaror boshqarish. Toshkent: Fan, 2021. – B. 120–123.

YER-SUV BOSHQARUVI TIZIMIDA TARIXIY SHAXSLAR TAJRIBASI

Urinbayev Azimjon
University of Business and Scienc
Tarix yo‘nalishi magistranti
Tel: +99 893 944 17 54

Annotatsiya

Ushbu ilmiy maqola tarixiy shaxslarning yer va suv resurslarini boshqarish tajribasini keng qamrovli ilmiy uslubda tahlil qiladi. Qadimgi Mesopotamiya (Hammurabi), Xitoy (Buyuk Yu) va Markaziy Osiyo (Xorazm vohasi, Amir Temur va Temuriylar davri) misollarida irrigatsiya tizimlari, suv huquqlari qonunlari, kanal qurilishi va mulkchilik shakllari tarixiy dalillar (arxeologik topilmalar, yozma manbalar) hamda zamonaviy ilmiy ma‘lumotlar (sug‘oriladigan yer maydonlari, ekologik ta’sirlar) asosida ko‘rib chiqiladi. Maqola o‘tmish tajribasining barqaror rivojlanish uchun ahamiyatini ta’kidlaydi, shu jumladan suv tanqisligi va tuproq sho‘rlanishi muammolarini. Natijada, tarixiy boshqaruv modellari zamonaviy siyosat uchun saboq berishi ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar: *tarixiy shaxslar, yer-suv boshqaruvi, irrigatsiya tizimlari, Amir Temur, Temuriylar davri, Xorazm sug‘orish, barqaror rivojlanish, ekologik ta’sir, suv huquqlari, mirob tizimi.*

Kirish

Yer va suv resurslari insoniyat sivilizatsiyasining asosiy poydevori bo‘lib, ularni samarali boshqarish har qanday jamiyatning iqtisodiy qudrati, ijtimoiy barqarorligi va davlat tuzilishining kaliti hisoblanadi. Qadimgi davrlardan boshlab

suvning taqsimoti, saqlanishi va ishlatilishi nafaqat qishloq xo‘jaligini rivojlantirish, balki butun sivilizatsiyalarning yuksalishi yoki qulashini belgilab bergan. Tarixshunos Karl Wittfogelning “gidravlik sivilizatsiya” nazariyasiga ko‘ra, katta miqyosli irrigatsiya loyihalari markazlashgan davlat boshqaruvini shakllantirgan va mutlaq hokimiyatni kuchaytirgan. Bu nazariya, garchi keyinchalik tanqid qilingan bo‘lsa-da, suv boshqaruvining ijtimoiy-siyosiy ahamiyatini yorqin ko‘rsatadi.

Qadimgi sivilizatsiyalarda suv boshqaruvi murakkab muhandislik yechimlarini talab qilgan. Mesopotamiyada miloddan avvalgi 6000-yillardan boshlab Tig‘r va Yefrat daryolari bo‘yida Sumerlar tomonidan kanallar, to‘g‘onlar va suv omborlari qurilgan; bu tizimlar “Urug‘lik yarim oy” (Fertile Crescent) mintaqasini gullab-yashnagan bog‘ga aylantirgan. Bobil shohi Hammurabi (mil. avv. 1792–1750 y.) o‘zining mashhur qonunlar to‘plamida suv taqsimoti va toshqin javobgarligini tartibga solgan – bu birinchi huquqiy hujjatlar orasida suv huquqlariga bag‘ishlangan bandlar mavjud. Qadimgi Misrda Nil daryosining yillik toshqinlarini boshqarish uchun havza (basin) irrigatsiyasi qo‘llanilgan; fir‘avnlr bu jarayonni kalendar va iqtisodiy hayotning markaziga aylantirgan. Xitoyda afsonaviy Buyuk Yu (mil. avv. XXI asr) daryolarni chuqurlashtirib va kanallar qurib, katta toshqinlarni bartaraf etgan va Xia sulolasining asosini qo‘ygan. Hind vodiysi tsivilizatsiyasida (mil. avv. 2500–1900 y.) shaharlar suv taqsimoti asosida rejalashtirilgan; Persiyada qanot (underground canal) tizimi, Rimda akveduklar va Shri-Lankada murakkab suv omborlari qurilgan. Bu misollar suv boshqaruvining nafaqat texnik, balki siyosiy va madaniy ahamiyatini tasdiqlaydi [7].

Biroq, suv resurslarini noto‘g‘ri boshqarish ko‘plab sivilizatsiyalarning qulashiga sabab bo‘lgan. Sumerlarda sho‘rlanish, Maya madaniyatida uzoq muddatli qurg‘oqchilik (mil. avv. 800–1000 y.), Angkor imperiyasida suv tizimlarining degradatsiyasi, Markaziy Osiyoning ba‘zi qadimgi vohalarida Amudaryo oqimining o‘zgarishi – bularning barchasi iqlim o‘zgarishi va inson omili ta‘sirida yuz bergan. Zamonaviy tadqiqotlar (masalan, PNAS jurnalidagi maqolalar) shuni ko‘rsatadiki, suv tanqisligi va ekologik muvozanatning buzilishi bugungi global muammolarning (iqlim o‘zgarishi, aholi o‘sishi) asosiy omillaridan biridir. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Barqaror rivojlanish maqsadlari (SDG 6 – toza suv va sanitariya) ham suv boshqaruvini insoniyatning kelajagi uchun ustuvor yo‘nalish deb belgilagan.

Markaziy Osiyo, xususan O‘zbekiston hududida yer-suv boshqaruvi tajribasi ming yilliklar davomida shakllangan va mintaqaning o‘ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi. Xorazm vohasida bronza davridan (mil. avv. IV–III ming yilliklar) boshlab sun‘iy ariqlar va “loya sapma” usuli qo‘llanilgan; arxeologik yodgorliklar (Qal‘aliqir, Jonbosqal’a) murakkab 200 km gacha uzunlikdagi kanal tarmoqlarini tasdiqlaydi. Mo‘g‘ul bosqinlari (XIII asr) irrigatsiya tizimlarini vayron qilgan bo‘lsa-da, Amir Temur (1336–1405) davrida ular qayta tiklangan va kengaytirilgan. Amir Temur davlat siyosatida suv boshqaruvini markazlashtirib, Movarounnahr va Xurosonda yirik loyihalarni amalga oshirgan: Murg‘ob

daryosidan kanallar (Dilkusho, Ganjravon), Angor kanali (Zarafshon suvini Qashqadaryoga oqizish), Kavkazdagi Barlos kanali va Samarqand atrofidagi obodonlashtirish ishlari. Temuriylar davrida (Shohrux Mirzo, Ulug‘bek, Alisher Navoiy) Sultonband to‘g‘oni, Somonjuq dashti va Turuqband suv ombori qurilgan. Bu davrda mirob tizimi, suyurg‘ol va tiyul yer egaligi shakllari jamoaviy va markaziy boshqaruvni uyg‘unlashtirgan [1].

Hozirgi Markaziy Osiyoda sug‘oriladigan yerlarning ulushi juda yuqori: FAO ma‘lumotlariga ko‘ra, O‘zbekistonda 89 %, Turkmanistonda 100 %, umumiy sug‘oriladigan maydonlar 10 million ga dan oshadi. Biroq, suv sarfi yuqori (O‘zbekistonda o‘rtacha 14 000 m³/ga), tuproq sho‘rlanishi 47,5 % maydonlarni qamrab olgan va Aral dengizi fojiasi (suv hajmi 60 % ga kamaygan) o‘tmishdagi xatolarning og‘ir oqibati hisoblanadi. Sovet davridagi katta kanallar (Buyuk Farg‘ona va boshqalar) qisqa muddatli o‘sinh bergan bo‘lsa-da, ekologik muvozanatni buzgan [2].

Asosiy qism

1. Qadimgi dunyoda yer-suv boshqaruvi tajribasi

Qadimgi tsivilizatsiyalarda suv boshqaruvi davlat qonunlari va buyuk shaxslar faoliyati bilan bog‘liq edi. Hammurabi (taxminan mil. avv. 1792–1750 yillar, Bobil): Uning qonunlar to‘plamida (282 qoida) 4 tasi to‘g‘ridan-to‘g‘ri suv masalalariga bag‘ishlangan. Masalan, 53–56-bandlarda: agar kimdir to‘g‘onni ta‘mirlamasa va suv toshqini boshqa dalalarni vayron qilsa, zararini qoplashi shart. Bu suv o‘g‘irligi va toshqin javobgarligini tartibga solgan birinchi huquqiy hujjatdir. Dalil: toshga o‘yilgan Kodeks, arxeologik topilmalar. Ilmiy ahamiyati: suvni umumiy resurs sifatida ko‘rish, zamonaviy suv huquqi qonunlariga asos bo‘lgan [4].

Buyuk Yu (Xitoy, mil. avv. XX–XXI asrlar, afsonaviy): Xitoyning eng katta toshqinlarini boshqargan. Daryolarni chuqurlashtirish, to‘g‘onlar qurish va kanallar orqali suvni bo‘lish usuli bilan mamlakatni obodonlashtirgan. Natijada Xia sulolasi asos solingan. Dalil: Xitoy yozma manbalari (“Shu jing”), arxeologik dalillar. Bu tajriba suvni tabiat bilan uyg‘unlashtirish namunasi bo‘lib, hozirgi gidrotexnika loyihalariga ilhom bergan [5].

Qadimgi sivilizatsiyalarning tajribasini solishtirish uchun quyidagi jadvaldan foydalanish mumkin(1-jadval). Bu solishtirma tahlil shuni ko‘rsatadiki, har bir sivilizatsiya o‘z iqlim va geografik sharoitiga moslashtirilgan yechim topgan, ammo umumiy muvaffaqiyat kaliti – markazlashgan nazorat va huquqiy tartibda bo‘lgan.

Sivilizatsiya	Asosiy daryo	Boshqaruv usuli	Texnik infratuzilma	Huquqiy tartib	Ekologik oqibatlar	Ajralib turadigan xususiyat
Mesopotamiya (Sumer, Bobil)	Tig‘r va Yefrat	Markazlashgan (shoh + byurokratiya)	Kanallar, dambalar, suv omborlari, dikes	Hammurabi qonunlari (53–56-bandlar: suv o‘g‘irligi va toshqin javobgarligi)	Kuchli sho‘rlanish, tuproq unumdorligining pasayishi	Eng murakkab huquqiy tizim; “gidravlik despotizm”ning ilk namunasi
Qadimgi Misr	Nil	Fir‘avn va ruhoniylar nazorati	Havza (basin) sug‘orish, shaduf, tuproq dambalar	Fir‘avn farmonlari va kalendar asosidagi taqsimot	Silt (loy) bilan tabiiy oziqlantirish; nisbatan barqaror	Ekologik jihatdan eng moslashuvchan; toshqinlarni “foydali” deb hisoblash
Qadimgi Xitoy	Sariq daryo (Huang He)	Imperator va byurokratiya (Buyuk Yu)	Katta kanallar, daryolarni chuqurlashtirish, to‘g‘onlar	Imperator buyruqlari va jamoaviy majburiy mehnat	Toshqinlarni bartaraf etish; uzoq muddatli barqarorlik	Eng katta miqyosli loyihalar; afsonaviy shaxs (Buyuk Yu) orqali davlat asos solinishi
Hind vodiysi (Harappa, Mohenjo-Daro)	Indus va Sarasvati	Shahar davlatlari + jamoaviy boshqaruv	Quduqlar, drenaj tizimlari, suv omborlari, kanalizatsiya	Shahar rejalashtirish qoidalari (suv taqsimoti simmetrik)	Qurg‘oqchilik va daryo o‘zgarishi sabab qulash	Eng zamonaviy shahar rejalashtirish; suv sanitariya va drenajga urg‘u

2. Markaziy Osiyoda (Xorazm vohasi) yer-suv tajribasi

Xorazm qadimdan irrigatsiya markazi bo‘lgan. Neolit va bronza davrida (mil. avv. VI–IV ming yilliklar) sun‘iy ariqlar (uzunligi 3 km gacha) qazilgan, Amudaryo toshqinlaridan foydalanilgan (“loya sapma” usuli). Arab bosqini davrida (VII–X asrlar) murakkab tarmoqlar yaratilgan: 200 km uzunlikdagi kanallar, shaharlar (Samarqand, Buxoro) obodonlashgan. Arxeologik dalillar: Qal‘aliqir, Jonbosqal’a yodgorliklari; yozma manbalar (Gerodot, Avesto). Ilmiy tadqiqotlar (Ya.G‘. G‘ulomovning “Xorazm sug‘orish tarixi”) bu tizimlarning barqarorligini ko‘rsatadi – jamoaviy mirob boshqaruvi suvni adolatli taqsimlagan.

Xorazm vohasida irrigatsiya mil. avv. IV–III ming yilliklarda boshlangan bo‘lib, bronza davrida (Tozabog‘yob va Amirobod madaniyatlari) sun‘iy ariqlar va “loya sapma” (loy suvini tarqatish) usuli qo‘llanilgan. Bu davrda aniq tarixiy shaxslar kam bo‘lsa-da, Abu Rayhon Beruniy (973–1048) kabi buyuk alloma Xorazmning suv va yer geografiyasini ilmiy asoslab bergan [6].

3. Amir Temur va Temuriylar davrida yer-suv boshqaruvi tajribasi

Amir Temur (1336–1405) davlatini mustahkamlashda yer-suvni markaziy boshqargan. U Movarounnahr va Xurosonda yirik irrigatsiya loyihalarini amalga oshirgan:

- Murg‘ob daryosidan 20+ kanal (Dilkusho, Ganjravon) qazdirib, Marv vohasini obod qilgan (1381 y.).
- Kavkazda Barlos kanali (60–70 km, Araks daryosidan).
- Samarqandda Angor kanali tiklangan (Zarafshon suvi Qashqadaryoga oqizilgan).

Shohruh Mirzo Sultonband to‘g‘onini tiklagan, Ulug‘bek Somonjuq dashtiga suv chiqargan. Alisher Navoiy Turuqband suv omborini qurgan. Boshqaruv tizimi: suyurg‘ol (xizmat evaziga yer in‘omi, merosxo‘r), tiyul (3 yillik), xiroj (hosilning 1/3), ushr (1/10). Devon-i oliy va miroblar nazorat qilgan. Dalillar: “Zafarnoma”, Hofizi Abro‘, Abdurazzoq Samarqandiy yozuvlari; arxeologiya (Buxoro vohasi kengayishi). Bu tajriba feodal mulkchilikni rivojlantirib, dehqonchilikni oshirdi.

Asosiy mohiyati: Amir Temur (1370–1405) va Temuriylar davrida yer-suv boshqaruvi markazlashgan, huquqiy va jamoaviy tizim asosida qurilgan bo‘lib, Mo‘g‘ul bosqinidan keyin vayron bo‘lgan irrigatsiya infratuzilmasini tiklash va yangi katta loyihalarni yaratishdan iborat edi. Bu tajriba ikki bosqichga bo‘lingan: 1) vayron qilingan eski kanallar, to‘g‘onlar va ariqlarni qayta tiklash; 2) imperiya miqyosida (Movarounnahr, Xurosan, Kavkaz, Kobul) yangi sun‘iy suv tarmoqlarini qurish. Natijada qishloq xo‘jaligi maydonlari kengaygan, yangi qishloq va shaharlar paydo bo‘lgan, iqtisodiy o‘sish va savdo rivojlangan. Suv boshqaruvi mirob va mirobboshi instituti orqali amalga oshirilgan: suv taqsimoti vaqt va joy bo‘yicha (jadval asosida) tartibga solingan, isroflik jazolanadigan, suv muqaddas resurs sifatida hurmat qilingan. Yer mulkchiligi suyurg‘ol (soyūrḡāl – xizmat evaziga soliq imtiyozli merosxo‘r yer grantlari) va tiyul (vaqtinchalik 3 yillik yer in‘omi) tizimi bilan boshqarilgan; xiroj (hosilning 1/3–2/5 qismi), ushr (1/10) va avarizot soliqlar joriy etilgan. Vaqf (awqāf) yerlari ham irrigatsiya uchun muhim rol o‘ynagan [8].

Ilmiy va amaliy ahamiyati: Bu tajriba Mo‘g‘ul vayronagarchiligidan keyin Markaziy Osiyoda barqaror qishloq xo‘jaligini tiklagan, aholini oziqlantirgan va imperiya iqtisodiyotini mustahkamlagan (savdo, hunarmandchilik, shahar qurilishi). Zamonaviy nuqtai nazardan: mirob tizimi markazlashgan sovet modeli bilan solishtirganda ekologik muvozanatni (sho‘rlanishni kamaytirish, suv tejash) yaxshiroq saqlagan; suvni huquqiy tartibga solish va jamoaviy boshqaruv bugungi suv tanqisligi va iqlim o‘zgarishi sharoitida (Aral fojiasi kontekstida) dolzarb saboq beradi. Ilmiy tadqiqotlarda (Bartold, G‘ulomov, O‘Hara) bu model “qadimgi barqaror irrigatsiya” namunasi sifatida baholanadi va O‘zbekiston uchun mirob institutini qayta tiklash, tarixiy kanallarni modernizatsiya qilish tavsiya etiladi. Suyurg‘ol va vaqf tizimi esa yer resurslarini samarali taqsimlashning feodal namunasi bo‘lib, zamonaviy yer islohotlariga qiyosiy asos yaratadi [3].

4. Ilmiy ma‘lumotlar va zamonaviy tahlil

Tarixiy yer-suv boshqaruvi tajribalari zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda chuqur tahlil qilingan bo‘lib, ularning asosiy xulosasi: qadimgi va Temuriylar davridagi jamoaviy mirob tizimi (suv taqsimoti mahalliy dehqonlar tomonidan saylangan miroblar orqali) ekologik muvozanatni yaxshiroq saqlagan, sovet markazlashgan modeli esa haddan tashqari suv sarfi va ekologik halokatga olib kelgan. FAO AQUASTAT (bu Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT)ning Oziq-ovqat va qishloq xo‘jaligi tashkiloti (FAO) tomonidan yuritiladigan global suv resurslari va sug‘orish statistikasi tizimi) ma‘lumotlariga ko‘ra, O‘zbekistonda 2005 yilda jihozlangan irrigatsiya maydoni 4 198 000 ga ni tashkil etgan (haqiqatda sug‘orilgan maydon – 3 700 000 ga, ya‘ni 88 %), Markaziy Osiyo bo‘yicha umumiy jihozlangan maydon esa 13,2 mln ga atrofida. Qadimgi va Temuriylar davrida sug‘oriladigan yerlar ancha kichikroq (taxminan 1–1,5 mln ga) bo‘lgan bo‘lsa, 1970–1989 yillarda sovet loyihalari tufayli Amudaryo havzasida 150 %, Sirdaryo havzasida 130 % ga kengaygan; O‘zbekistonning yillik suv olishi 35 km³ dan 60–63 km³ gacha oshgan [9].

Xulosa

Tarixiy shaxslar (Hammurabi, Buyuk Yu, Amir Temur) yer-suv boshqaruvida huquqiy, texnik va ijtimoiy yondashuvlarni yaratgan. Markaziy Osiyo tajribasi (Xorazm, Temuriylar) irrigatsiya va suyurg‘ol tizimi orqali iqtisodiy o‘rishni ta‘minlagan. Ilmiy ma‘lumotlar o‘tmishning barqaror modellari zamonaviy suv tanqisligi va ekologik muammolarni hal qilishga yordam berishini ko‘rsatadi. O‘zbekiston uchun mirob tizimini rivojlantirish va tarixiy kanallarni qayta tiklash dolzarbdir. Bu tajribalar insoniyatning resurslarni oqilona boshqarish sirini ochadi.

Yuqoridagi ilmiy ma‘lumotlar shuni isbotlaydiki, tarixiy shaxslar va ular yaratgan yer-suv boshqaruvi modellari nafaqat o‘tmishdagi iqtisodiy qudratning asosi, balki hozirgi suv tanqisligi va barqaror rivojlanish muammolarini hal qilishda ilmiy asoslangan strategik saboq bo‘lib xizmat qiladi.

Yuqoridagi ma‘lumotlarda kelib chiqib shunday **tavsiyaviy** xulosaga kelish mumkin:

- Mirov va suv foydalanuvchilar uyushmalarini (WUAs) kuchaytirish orqali jamoaviy boshqaruvni qayta tiklash;
- Suv sarfini 10 000 m³/ga gacha kamaytirish (hozirgi 13 600 m³/ga dan);
- Sho‘rlangan yerlarni drenaj va leyshing orqali tiklash (O‘zbekistonda drenajli maydon 2,84 mln ga, lekin infratuzilma eskirgan);
- Iqlim o‘zgarishi (muzliklar erishi 5–15 % kamayishi) sharoitida tarixiy kanallarni modernizatsiya qilish va suv huquqiy tizimini (suyurg‘ol tamoyillaridan ilhomlanib) takomillashtirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR VA MANBALAR

1. O‘zbekistonda yer-suv munosabatlari tarixi darsligi (Nazirov B.S., Yaqubova D.T., 2023).
2. Historical irrigation development in Uzbekistan (Rakhmatullaev et al.).

3. V.V. Bartold (1970), Hofiz Abro‘ va Giyosiddin Ali asarlari (kanallar ro‘yxati).
4. Lessons from the past: water management in Central Asia (O‘Hara, 2000).
5. FAO Irrigation in Central Asia in figures (2012).
6. Code of Hammurabi va Buyuk Yu afsonalari (tarixiy manbalar).
7. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1366701700000106>
8. <https://thechinaproject.com/2020/08/24/you-the-great-tamer-of-chinas-greatest-floods/>
9. <https://www.iranicaonline.org/articles/central-asia-xi/>

ANTIK DAVR MUALLIFLARINING ASARLARIDA O‘RTA OSIYO DARYOLARI VA SUV HAVZALARI HAQIDAGI MA’LUMOTLAR

t.f.n., dots. A.A.Erko‘ziyev
Namangan davlat universiteti
anvarercouzuyev1979@gmail.com.

Annotatsiya: Ushbu maqolada antik davr mualliflarining asarlarida O‘rta Osiyo hududidagi daryolar va suv havzalari haqidagi ma’lumotlar tahlil qilinadi. Xususan, qadimgi yunon va rim tarixchilari hamda geograflari tomonidan Amudaryo, Sirdaryo va boshqa suv manbalari haqida berilgan tasvirlar, ularning geografik joylashuvi, tabiiy xususiyatlari va tarixiy ahamiyati o‘rganiladi. Tadqiqotda antik manbalarning ilmiy ahamiyati, ularning ishonchliligi hamda zamonaviy tarixiy-geografik tadqiqotlar bilan qiyosiy tahlili amalga oshiriladi. Shuningdek, ushbu manbalar O‘rta Osiyo tarixiy geografiyasini tiklashda muhim o‘rin tutishi asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: antik davr, O‘rta Osiyo, Amudaryo, Sirdaryo, suv havzalari, qadimgi mualliflar, yunon manbalari, rim manbalari, geografiya, tarixiy geografiya, gidrogeografiya, Strabon, Gerodot, Arrian, Ptolemey, tabiiy resurslar, tarixiy manbalar, qiyosiy tahlil, daryo tizimi, qadimgi xaritalar

Yer yuzasining asosiy “qon tomir”lari suv havzalari – daryolar va ko‘llar insoniyatning qadimgi davrlaridayoq hayotiy zaruratdan tashqari geografik joylashuvni aniqlash, xarita tuzish hamda yer o‘lchash ishlarida asosiy ob‘yekt vazifasini o‘tagan. Daryolar harbiy siyosiy jarayonlarni yo‘nalishlari va kishilik jamiyatining yer kurrasi xususidagi dunyoqarashini shakllanishiga ta’sir etibgina qolmay, savdo-iqtisodiy manfaatlar hamda aloqa yo‘llarining muhim tarmog‘i vazifasini ham o‘tagan[1,42].

O‘rta Osiyo Yerning bepoyon quruqlik mintaqasi bo‘lsa-da, u ko‘p sonli ichki dengiz va yirik daryolariga ega emas. Bunday sharoitda mintaqada yashovchi aholi uchun quruqlik orqali bo‘ladigan o‘zaro aloqalarning ahamiyati katta bo‘lgan. Ammo, shunday bo‘lsa-da, O‘rta Osiyo daryolari va suv havzalari

mahalliy aholining o'zaro savdo-iqtisodiy aloqalari hamda kundalik hayotida muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

O'rta Osiyo tarixiga oid yunon-rim manbalarida mintaqa daryolari turlicha nomlar bilan atab kelingan va bunday gidronimlar davriy o'zgarishlarga uchragan. Buni o'sha davrda yanglish geografik tasavvur va ma'lumotlar yetarli bo'lmaganligi bilan izohlash mumkin[2,115].

Sirdaryo yunon va rim manbalarida Yaksart va Tanais nomlari bilan eslatilib, Tanais daryosi Oks bilan birga Metoid ko'li (Orol dengizi)ga dengiziga quyilgan. Ushbu daryolarning quyi oqimidagi o'zaro yaqinlik masofasi 240 stadiy (80 parsang) ga teng bo'lgan.

Shu o'rinda, Sirdaryoning nomlanishi masalasida milodiy I asrda yashab o'tgan rim tarixchisi Pliniyning yozishicha, baqtriyaliklar Sirdaryoni Laksat (Yaksart), skiflar Silis, yunonlar esa Tanaid (hozirgi Volga daryosi) deb ataganlari holda ushbu daryolar "Skifiya yerlarini tabiiy chegara sifatida forslar yeridan ajratib turgan"[3,84]. Klavdiy Ptolomey (milodiy II asr)ning "Geografiyadan qo'llanma" asarida daryo sohillarida yaksartlar degan katta qabila yashaganligi, shu sababdan, mazkur daryo ushbu qabila nomidan Yaksart deb atalib, "haqiqiy", "toza", "gavhar" degan ma'noni anglatadi, deb yozadi. Boshqa manbalarda esa "faqat sartlar yashaydigan o'lka" degan ma'noda ham keladi. "Sirdaryo" atamasi dastlab Rim tarixchisi Pliniy (milodiy I asr)ning asarida "Silis" shaklida qayd etib, "Silis" yoki "Sir" so'zi bu daryo atrofida yashagan qabila nomidan olinganligini anglatadi[4,73].

Mil.avv. III asrda tektonik ko'tarilishlar natijasida Sirdaryoning quyi o'zani o'zgaradi va daryo Orolga endi janubdan emas, shimol tomondan quyila boshlaydi. Oqibatda, Sirdaryoning Orol dengizi janubiy qismidagi qadimgi irmoqlari Oqchadaryo, Quvandaryo va Inkardaryo quriydi. Natijada, yuqoridagi irmoqlar bo'ylarida qadimdan umrguzaronlik qilib kelgan yarim-o'troq va yarim ko'chmanchi daxlar (daxlar – sarmatlar umumiy madaniyatiga mansub qabila, chirikrabat madaniyati vakillari) Sirdaryo bo'ylab janub tomon siljishga majbur bo'ladi[5,185].

Markaziy Osiyo tarixida katta ahamiyat kasb etgan Amudaryoni yunonlar Oks, rimliklar Okosos, arablar Jayhun, yerli xalqlar dastlab O'kuz, Balx, Vaxsh, so'ngra Amul deb ataganlar. Daryo haqida ma'lumotlar aks etgan eng qadimgi manba Gerodotning "Tarix" asari hisoblanib, unda ilk bor Kir II (mil.avv. 559–530) ning Araks daryosi ortida yashovchi massagetlar yurtiga harbiy yurishi tafsilotlari bilan bog'liq jarayonda eslanadi. Gerodotning Araks daryosi matiyenlar yurtidan boshlanishi va 40 tarmoqqa bo'linganligi, Kir II farmoniga binoan, ushbu tarmoqlarning faqat bittasi keng maydon bo'ylab oqib, Kaspiy dengiziga quyilishi haqidagi ma'lumoti muhim ahamiyatga ega[6,56]. Chunki, bunday holat gidrogeografik jihatdan tarnschegaraviy daryolar masalasini hal etishda tarixiy tajriba mavjudligini tasdiqlaydi. Bugungi kunda ushbu yo'nalish G'arbiy O'zboy irmog'i deb nomlanib, asosiysi esa ushbu ma'lumot Amudaryoni Kaspiyga suv eltgani haqidagi ilk yozma manba ekanligi bilan ahamiyatlidir.

“Avesto”da qayd etilgan Vahvi Daitiya nomli yirik daryo Amudaryo ekanligini e’tirof etilib, suv va hosildorlik ma’budasi Anaxitaga bag’ishlangan qo’shiqda keltirilgan Vorukasha dengizi hamda unga quyiladigan Ardvi haqidagi ma’lumotlarni Orol dengizi va Amudaryo deltasi bilan bog’lovchi qarashlar qadimgi tarixchilar orasida keng tarqalgan edi[7,10].

Oks (Amudaryo) daryosi havzasida joylashgan shaharlar va qal’alar, o’rta oqimidagi kechuvlar hamda daryodagi kemachilik faoliyati haqidagi muhim ma’lumotlar Arrianning “Anabasis Aleksandra”, rimlik tarixchi Kvint Kursiy Rufning “Buyuk Aleksandr tarixi” asarlarida keltirilgan. Klavdiy Ptolomeyning 8 kitobdan iborat “Geografiya” asarida Amudaryo, Sirdaryo, Orol va Kaspiy dengiziga tegishli ma’lumotlar geografik xususiyatlari asosida tasvirlangan[8,120]. Asarning 5–7- kitoblarida Tanais va Ra daryolari, ularning oralig’idagi hududlarda istiqomat qiluvchi xalqlar xo’jaligi, turmush tarzi haqida boshqa manbalarda uchramaydigan ma’lumotlar qayd etilganligi bilan muhim ahamiyatga ega. Makedoniyalik Iskandarning shaxsiy tarixchisi Aristobulning guvohlik berishicha, Oks (Amudaryo) u o’z ko’zi bilan ko’rgan daryolar ichida, hind daryolaridan tashqari kemalar qatnovi mumkin bo’lgan suv havzasi bo’lgan. Ushbu ma’lumot qadimgi mualliflar, xususan, Strabon tomonidan qayd etilgan va Oksning o’sha davrda yirik transport arteriyasi bo’lganligini tasdiqlaydi. Shuningek, Oks (Amudaryo) Baqtriya va So’g’diyona hududlarida harbiy hamda iqtisodiy yuklarni tashish uchun asosiy yo’l vazifasini o’tagan.

Qadim davrlardan O’rta Osiyo aholisi daryolardan avvalo siyosiy-hududiy, savdo-iqtisodiy, harbiy-mudofaa hamda transport uzeli sifatida keng foydalana boshlagan. Chunonchi, Kushon davriga oid yozma manbalar va arxeologik tadqiqotlar natijasida Oks bo’yidagi Tarmita (Termiz)da savdo kemalari to’xtab o’tadigan bandargoh, daryo mehmonxonasi faoliyat ko’rsatganligi, daryo bojxonasi tizimi mavjud bo’lganligi aniqlangan.

Mintaqadagi yirik daryolardan biri bo’lgan Zarafshon daryosi haqida qadimgi manbalarda eslanib, “Avesto”da daryo *Daitya* nomi bilan atalgan bo’lsa, qadimgi fors manbalari va pahlaviy bitiklarida Namik, ya’ni “ulug’vor, hurmatga loyiq daryo” sifatida, makedoniyalik Aleksandr davriga oid manbalarda esa “Politimet” nomi bilan eslatiladi[9,45]. Yunonlar tomonidan berilgan ushbu nom “muqaddas, ehtiromga loyiq” ma’nolarini bildiradi. Xitoyliklarning “Bey-shi” manbasiga ko’ra, Zarafshon “Nami” nomi bilan qayd etilgan bo’lsa, Sirdaryo – Iosha, Qashqadaryo – Dumo, Qoradaryo – Uxu deb atalgan. Ushbu suv havzalarining mintqa iqtisodiy hayotidagi ahamiyati sun’iy sug’orish tizimining yuksak tajribasi xitoyliklar tomonidan yuqori baholangan. Ikki-uch irmoqqa bo’linib ketgan Politimet daryosi go’zal qizning kokilidek shahar ko’rkiga ko’rk qo’shib, So’g’diyona bilan Baqtriyani bog’lagan. Daryoning ikki qirg’og’iga zich joylashgan qabilalar yetishtirgan turli-tuman mevalari va oziq-ovqat mahsulotlari bilan shaharni ta’minlab turardi[10,21-26].

O’rta asrlarda Zarafshon daryosiga nisbatan “Ko’hak” atamasi qo’llanilib, Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostonida ham uning bo’yida sodir bo’lgan

voqealar zo‘r mahorat bilan tasvirlangan. Abu Tohirxojaning “Samariya” asarida yozilishicha, “Ko‘hak” daryosi Samarqand tog‘laridan boshlanib, 120 chaqirim masofaga cho‘zilgan holda Buxoro va Qorako‘l hududlarini suv bilan ta‘minlagan.

Miloddan avvalgi II–I mingyilliklarda Amudaryo hozirgi yo‘nalish, ya‘ni Orol dengiziga janubdan quyila boshlagan. Miloddan avvalgi I ming yillikning o‘rtasilariga kelib, hozirgi Orolbo‘yi Amudaryo deltasi vujudga kela boshlagan. Ba‘zan oqimining bir qismi Sariqamish ko‘liga ham borib turgan. 1221-yilda mo‘g‘ul bosqinchilarining Xorazmshohlar davlatiga hujumi vaqtida Amudaryoning chap qirg‘og‘idagi damba va to‘g‘onlar buzib tashlangan, natijada Amudaryo suvi yana Dovdan va Daryoliq quruq o‘zanlari orqali Sariqamish botig‘iga oqa boshlagan. Keyinroq to‘g‘on va dambalar tiklangach, Amudaryo yana avvalgi o‘zani orqali Orol dengiziga quyila boshlagan. XIV asrda o‘zaro urushlar sababli qirg‘og‘idagi inshootlar buzilgan, suv yana Sariqamishga oqqan, O‘zbo‘y o‘zanida suv hatto Kaspiy dengiziga yo‘nalgan. XVII asr boshida Amudaryoning chap qirg‘og‘idagi to‘siqlar yana qayta tiklanishi bilan suv eski o‘zani orqali oqa boshlab, XVIII–XIX asrlarda ba‘zan oqimning bir qismi Sariqamishga oqqanligi tarixiy manbalarda qayd etilgan.

Aristobulning yozishicha, “Araks daryosi keng o‘lkalarni suv bilan ta‘minlab turadi. Hatto uning ba‘zi oqimi Girkaniya bo‘g‘ozlari va dengizning shimoliy tomonlarigacha oqib boradi. Aleksandr Girkaniya viloyatidan Oks daryosiga kelib, ushbu daryoga ko‘prik quradi. Chunki, Aristobul hunarmandchilikni puxta egallagan, hozirgi til bilan ifodalaganda, injener edi. U Aleksandrning tosh otadigan mashinalarini sozlar va ko‘priklar qurardi[11,63.66.92.101.126.127].

Patroklning yozishicha, Oks Hindistondan Girkaniyaga mol va yuk tashuvchi kemalarning qatnov yo‘li bo‘lgan. Ushbu yo‘l bilan ular Albaniya va Kur orqali Evkseyn viloyatlariga kelib ketganlar. Qadimgilar Ox daryosini kamdan-kam tilga oladilar, faqatgina Parfam tarixini yozuvchi Appolodor ushbu daryoni tilgan olib, uning Parfamdanda oqib o‘tishini ta‘kidlaydi.

So‘g‘diyondan o‘tadigan daryoning nomini Aristobul Politimet deb atab, bunday gidronimni makedoniyaliklar qo‘yganligiga ishora qiladi. Uning yozishicha, daryo dasht joylarni sug‘orib, qumliklarga suv chiqaradi va qaqroq yerlarga singib ketadi.

Antik davr manbalarida qirgo‘q bo‘ylari ko‘plab foydali qazilma konlari bo‘lgan Ox daryosi haqida ma‘lumotlar uchraydi. Ba‘zi antik davr tarixchilarining yozishicha, Ox daryosi Baqtriya yerlarini sug‘orishda asosiy manba bo‘lib xizmat qilib, davlat poytaxti Baqtriya shahriga yaqin joydan oqib o‘tadi. Bu haqda Klavdiy Ptolomey ham alohida to‘xtalib, daryo nomidan poytaxt shahar nomi olinganligini yozadi. Yana boshqa ba‘zi bir manbalarga ko‘ra, Ox va Oks alohida daryolar bo‘lib, o‘z suvlarini Girkaniya dengiziga quygan. Boshqa ma‘lumotlarga qaraganda, Ox boshlanishida alohida daryo bo‘lsa ham, keyinchalik Oks daryosiga qo‘shilgan. Bizningcha, ushbu daryo To‘palang bo‘lib, gidrogeografik jihatdan yuqoridagi tavsiflarga mos keladi[12,90].

Xulosa sifatida shuni qayd etish kerakki, O‘rta Osiyoning qadimgi davr tarixi xususida ma’lumot beruvchi suv havzalari hamda daryolari to‘liq o‘rganilishi va o‘zlashtirilishi natijasida o‘rta asrlarga kelib, hukumatlarning savdo-iqtisodiy munosabatlari aks etgan loyihalarning muhim tarkibiy qismiga aylangan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Абу Тоҳирхожа, “Самария”, [nashriyot kўрсатилмаган], Тошкент, 1991 йил, 42-бет.
2. Asqarov A., “O‘zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi”, Universitet nashriyoti, Toshkent, 2007-yil, 115-bet.
3. Azamat Ziyoy, “O‘zbek davlatchiligi tarixi”, Sharq nashriyoti, Toshkent, 2000-yil, 84-bet.
4. Boynazarov F., “Qadimgi dunyo tarixi”, Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, Toshkent, 2004-yil, 73-bet.
5. Луний Б. В. ва бошқ., “История Узбекистана в источниках”, Фан нашриёти, Ташкент, 1984 йил, 185-бет.
6. Pugachenkova G. A., “O‘rta Osiyo san’ati tarixi”, San’at nashriyoti, Toshkent, 1990-yil, 56-bet
7. Қудратов С., “Сардобалар ўлкаси”, Фан нашриёти, Тошкент, 2001 йил, 10-бет.
8. Rtveladze E. V., “Buyuk Ipak yo‘li”, O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi nashriyoti, Toshkent, 1999-yil, 120-bet.
9. Sagdullayev A., “Qadimgi O‘zbekiston ilk yozma manbalarda”, O‘qituvchi nashriyoti, Toshkent, 1996-yil, 45-bet.
10. Tarix terminlarining izohli lug‘ati (Myallich kўрсатилмаган), O‘zR FA Tarix instituti нашриёти, Toshkent, 2021-yil, 21, 26-betlar.
11. Зоҳир Аълам (Таржимон ва тузувчи), “Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида”, Yurist media markazi, Тошкент, 2008 йил, 63, 66, 92, 101, 126, 127-бетлар.
12. Чабров Г. Н., “Записки декабриста Н. О. Корниловича о расширении русской торговли со Средней Азией” (Труды САГУ), Ташкент, 1960 йил, 90-бет.

LAND AND WATER ISSUES DURING THE SAMANID PERIOD

Mirkhakimova Feruza Kholdorjonovna

*University of Business and Science,
Department of Social Sciences, Acting Associate Professor,
Doctor of Philosophy (PhD) in History.
<https://orcid.org/0009-0004-4333-8295>
mirhakimovaferuza7@gmail.com*

Annotation

This article examines land and water relations, the system of state administration, and the specific features of the agrarian economy during the Samanid period. In particular, it analyzes the role of Ismail Samani in establishing a centralized state system, the development of irrigation facilities, and the main branches of agriculture and animal husbandry. It also explores different forms of land ownership state lands (mulki sultani), waqf lands, private lands (mulki khas), and the iqta system—as well as their socio-economic significance in society. The study concludes that the rational use of land and water resources and the taxation system played a crucial role in the state economy during this period.

Keywords: *Samanid period, land and water relations, Ismail Samani, irrigation system, state land (mulki sultani), waqf lands, private land (mulki khas), iqta system, kharaj, ushr, barzikor, kadivar, agriculture, Transoxiana, Khorasan, agrarian economy, feudal relations, water structures.*

Introduction. The 9th - 10th centuries represent an important stage in the history of Central Asia, known as the Samanid period. During this time, political stability was established in Transoxiana and Khorasan, alongside the development of economic life and improvements in the system of state governance. In particular, the reforms carried out by Ismail Samani played a significant role in the formation of a centralized state.

During the Samanid period, the economy was primarily based on agriculture, with efficient use of land and water resources becoming a priority. The development of irrigated farming, the construction of new irrigation networks, and the improvement of existing water facilities led to a high level of agricultural productivity. At the same time, various forms of land ownership and the taxation system shaped the socio-economic structure of society.

It has already been noted that Ismail Samani was the most intelligent and enterprising representative of the Samanid dynasty. He focused his main efforts on introducing a centralized state system, which was considered advanced for his time. This system was based on the ruler's court (palace) and a complex of administrative departments (divans or ministries) [1; p. 116].

The supreme ruler held the title of *Amir*. Therefore, in written sources, we often encounter names such as Amir Ismail and Amir Ahmad. In addition, there

was the position of *Kharis Amir*, who supervised the execution of all orders and commands of the supreme ruler. The security of the court and other important state institutions was ensured by the Chief Chamberlain (*Bosh Hojib*) and his staff. The management of the palace’s economic affairs was handled by the *Vakil*. Furthermore, the court included officials such as the steward (*dasturkhanchi*), gatekeeper (*eshik-og‘asi*), and cupbearer (*sharbatdor*).

The administrative system consisted of ten departments, each located in separate buildings in the capital, Bukhara. These included: the Office of the Prime Minister, the financial department (responsible for revenues and expenditures), the department for drafting official state documents, the office of the chief of guards, the department of correspondence, the office managing palace affairs, the *muhtasib* office (responsible for maintaining public order in cities and villages, markets, and ensuring proper conduct of religious practices), the waqf administration, and the judicial department.

In the 9th - 10th centuries, although many branches of handicrafts were considerably developed in the cities and villages of Transoxiana, Khorasan, and Khorezm, these regions were primarily agrarian in nature. The majority of the population was engaged in irrigated agriculture and animal husbandry. Thanks to irrigation networks that had been improved over centuries and various water structures (such as dams, barriers, canals, underground channels *karez*, water-lifting devices like *chigir* and *charxpalak*, and water dividers), fertile irrigated agriculture flourished [2; p. 24].

Agricultural production - including grain cultivation, rice growing, cotton farming, vegetable cultivation, melon growing, and horticulture—reached a high level of development. In Transoxiana and the oases of Khorezm, people cultivated almost all types of crops, including barley, wheat, millet, mung beans, lentils, sesame, chickpeas, flax, jute, and others. In the Samarkand oasis, in addition to grain, flax and castor plants were widely grown, while sesame was more common in Khorezm. Oils were extracted from flax, sesame, and castor seeds.

In the foothill regions of Transoxiana, besides animal husbandry, people were also engaged in dry farming (*rain-fed agriculture*), mainly cultivating grain. Cotton cultivation occupied an important place in the oases, with fine-fiber cotton varieties being grown. In addition to cotton, rare technical crops were cultivated, from which medicines and dyes were produced.

Horticulture was especially well developed in Transoxiana and Khorezm. In orchards and gardens, grapes, pomegranates, figs, apples, pears, quinces, apricots, peaches, plums, cherries, mulberries, oleasters, and many other fruits were grown. In particular, dozens of grape varieties produced abundant yields. From grapes, products such as raisins, syrup (*shinni*), vinegar, and *musallas* (a type of beverage) were made.

Vegetables and melons were plentiful in these regions, and the melons were especially sweet. The sliced dried melons and melon preserves of Bukhara and Khorezm were exported to distant cities of the East.

The agricultural tax – *kharaj* - constituted a significant portion of the state treasury’s revenue. Therefore, the Samanids paid great attention to the development of agriculture. First of all, they regulated water distribution in various provinces and oases, improved water supply, and sought to expand cultivated lands as much as possible.

During the 9th–10th centuries, numerous new irrigation canals were dug from rivers and their branches across the regions of Transoxiana. In foothill areas with scarce water resources, dams and reservoirs were constructed. Underground water was utilized for agriculture through the digging and operation of *karez* systems. To supply water to lands located above the level of water sources, devices such as water wheels (*charxpalak*), *chigir*, and *dolob* were widely used [3; p. 21].

To ensure the supply of water to the oases, irrigation networks were regularly cleaned of silt, and countless water structures were repaired. Every year, thousands of people participated in communal labor (*hashar*) for excavation and maintenance works. To deliver water efficiently to agricultural fields, irrigation specialists from among the people—such as *mirob* (water distributor), *joybori*, and *poykori*—worked tirelessly throughout the summer.

From the 10th century onward, the distribution of water in the Bukhara oasis was personally supervised by the city judge (*qadi*). Thus, with the development of agriculture in the 9th–10th centuries, irrigation activities expanded significantly. Irrigation systems equipped with various hydraulic engineering structures, built on the basis of advanced technical knowledge, were established.

The Samanid state was a feudal system that protected the interests of large landowners and wealthy merchants. Although a significant portion of land and water resources belonged to the state and the upper classes, several forms of land ownership and usage existed.

State-owned lands were referred to as *mulki sultani*. Landholdings ranged from vast estates owned by the ruling dynasty, wealthy landowners, and aristocrats, to small private plots belonging to working peasants. Lands granted temporarily or permanently to mosques, madrasas, khanqahs, and mausoleums were called *waqf lands*. Users of such lands were required to pay a land tax (*kharaj*) amounting to one-third of the harvest.

At the same time, lands controlled by high-ranking religious figures and sayyids were partially or completely exempt from state taxes. These lands were known as *mulki khas* (private privileged lands). Owners of such lands usually paid only a tithe (*ushr*), typically one-tenth of the harvest.

Additionally, lands granted by the ruling dynasty to high-ranking officials, military leaders, and nobles in return for their service—often including entire provinces, districts, or cities—were known as *iqta* lands. Besides these, village communities also retained certain land areas, referred to as *communal lands*. Such lands were widely used in foothill regions with limited water resources, especially for rain-fed agriculture and irrigation through *karez* systems.

Apart from small private and communal lands, the working rural population labored on most estates either as dependent peasants (*kadivar*) or as hired workers. Those engaged in sharecropping were called *barzikor* in the 9th–10th centuries. During this period, large landowners preferred leasing their lands to *barzikors* rather than directly exploiting *kadivars* [4; p. 43].

Most tenants were poor peasants from rural communities. Among them were completely landless families who were forced to accept even the harshest conditions imposed by landowners. As a result, their share of the harvest varied. If a *barzikor* cultivated the land using his own seeds and equipment, his share ranged from one-third to one-fourth or one-fifth of the harvest. However, if the peasant had neither seeds nor tools and relied entirely on the landowner, his share was only one-tenth or one-twelfth.

State taxes (*kharaj* and *ushr*) were collected separately from both landowners and sharecroppers. Thus, by the 10th century, two new social classes had emerged on the historical stage.

One of these groups consisted of large landowners who had acquired vast estates as grants. The second group included *barzikor* sharecroppers who leased land from these landowners and worked on it.

From the 11th century onward, the *iqta* system of land tenure became widely распространён. Under the Karakhanids, large landholdings were granted as *iqta* not only to members of the ruling dynasty but also to high-ranking military officials, state administrators, and local nobility. For the Karakhanids, the *iqta* system was the most convenient method of governing conquered territories and collecting taxes from the population. This system ensured a steady flow of income while not requiring the *iqtadar* (holder of the *iqta*) to reside permanently in his assigned lands.

Over time, the *iqta* system expanded so extensively that not only individual villages but also entire provinces and major cities were granted as *iqta*. As its use spread, the *iqta* gradually evolved from a temporary grant into a lifelong possession and eventually even into hereditary property passed down from generation to generation. Thus, in the 11th–12th centuries, *iqta* lands became one of the main forms of land ownership in Transoxiana and Khorasan [5; p. 65].

During this period, as the influence of Muslim clergy increased and their political role grew stronger, the number of *waqf* lands also significantly expanded. Although *barzikors* were considered relatively freer compared to the *kadivars* of the early Middle Ages, they were still burdened with various taxes and obligations imposed by the state. They were required to participate in the construction and maintenance of irrigation systems, dams, roads, and fortresses.

In conclusion land and water issues played a decisive role in the economic and social life during the Samanid period. Under the leadership of Ismail Samani, a centralized administrative system was established, and the rational use of land and water resources was implemented. The expansion of irrigation infrastructure, along

with the construction of new canals and *karez* systems, led to the development of agriculture and increased productivity.

Although various forms of land ownership - *mulki sultani*, *mulki khas*, *waqf* lands, and the *iqta* system - contributed to social stratification, they also played an important role in ensuring the stability of the state economy. In particular, taxes such as *kharaj* and *ushr* served as the main sources of revenue for the state treasury.

At the same time, peasants and *barzikors* constituted the main productive force, although their social conditions were often difficult. Overall, the development of land and water relations during the Samanid period contributed to the growth of the agrarian economy, as well as to the strengthening of state governance and the social system.

References

1. Nazirov B. O‘zbekistonda yer-suv munosabatlari tarixi. – Termiz: “Bekshoh print servis”, 2023.
2. Askarov A. Eng qadimgi shahar. – Toshkent: «Ma’naviyat», 2001.
3. Askarov A. O‘zbekiston tarixi (Eng qadimgi davrlardan eramizning V asrigacha). – Toshkent, 1994.
4. Askarov A. Qadimgi Xorazm tarixiga oid ba’zi bir masalalar// O‘zbekiston etnologiyasi: yangicha qarashlar va yondoshuvlar to‘plamida. – Toshkent, 2004.
5. Askarov A. O‘zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. - T., 2007

AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDA YERGA EGALIK QILISH MASALALARI

Turaboyeva Yayraxon Rustamjonovna

Andijon qishloq xo‘jaligi va agrotexnologiyalar

bnstituti katta o‘qituvchisi (PhD)

+998991198545

tyayraxon23@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada shonli tarixni bunyod etgan sarkarda, buyuk xukmdor, adolatli rahbar, islohotchi Amir Temurning hukmronligi davrida nafaqat siyosiy balki xalq turmushi va ijtimoiy holatiti, yerga egalik qilishning o‘ziga xos tartiblarini joriy etishi kabi masalalarda ham tartibli ekanligi taxlil etilgan.

Kalit so‘zlar. Mulki devoniy , Mulki vaqf , Jamoa yerlari, suyurg‘ol yerlar.

Tarixning uzoq yillik tajribalari davomida ayrim shaxslar vaqt sahifalaridan yuqori ko‘tarilib, faqat hukmdorlargagina emas, balki g‘oyalar, madaniyat va shaxsiylikning ramziga aylanadi, tarixda o‘chmas iz qoldiradi. Shunday shaxslardan biri Sharqda buyuk davlat asoschisi Amir Temurdir. Uning saltanati va merosi islom olamining katta qismini qayta jonlantirdi.

Temurning harbiy yurishlari ulkan ko‘lam va shafqatsizligi bilan ajralib tursada, u Fors, Kavkaz, Kichik Osiyo va Markaziy Osiyo bo‘ylab urushlar olib borib, hududlarni o‘z hukmronligi ostida birlashtirdi. Shunga qaramay, Temurning zabt etgan yurtlari Sharq va G‘arb o‘rtasida g‘oyalar va madaniyatlar almashinuviga yo‘l ochib, markazlashgan saltanatini ma‘nan manzarasini boyitdi. Temurning homiyligi ostida katta shaharlar ilm- fan, madaniyat va san‘at markaziga aylandi. Temur Registon va Bibixonim masjidi kabi hayratlanarli yodgorliklarni qurdirib, o‘sha davrning eng yuksak hunarmandchiligi va me‘moriy yangiliklarini namoyon ettira oldi. Bu inshootlar Temur saltanatining ulkanligi tasavvurini ifoda etib, Temuriylar sulolasining qudratining abadiy ramziga aylandi.

Amir Temur va Temuriylar davri (XIV asrning ikkinchi yarmi – XV asr boshlari) Markaziy Osiyo tarixida davlat boshqaruvi, iqtisodiy taraqqiyot va jamiyat tuzilishida muhim burilish davri hisoblanadi. Ko‘rib o‘tilayotgan davr agrar munosabatlar, savdo-sotiq va soliq tizimining ayrim masalalari V.V.Bartold[1], A.A.Molchanov[2], S.A.Azimjonova[3] va N.Mahmudov[4]larning tadqiqotlarida ma‘lum darajada yoritib o‘tilgan. Quyida Amir Temur hukmronligidagi agrar munosabatlar va savdo-sotiq tizimi keng qamrovli tahlil qilinadi. XIV-XV asrlar davomida Movarounnahr va Xurosonda avvalgidek yer egaligining asosan to‘rt shakli mavjud bo‘lib, quyidagilarga taqsimlangan:

“Mulki devoniy” davlat yerlari – to‘g‘ridan to‘g‘ri hukmdor nazoratida bo‘lgan. Sug‘oriladigan yerlarning eng katta qismi davlat mulki hisoblangan. Bu yerlarga avvalgidek mamlakat hukmdori sulton yoki amirlar egalik qilardi. Temuriylar davrida davlat yerlarini “suyurg‘ol” tarzida in‘om qilish keng tarqaladi. Suyurg‘ol egalari tobeligini kuchaytirish maqsadida markaziy hokimiyat ba‘zan ular tasarrufidagi yer maydonlarini qisqartirar yoki ularning haq-huquqlarini cheklab, bo‘ysunmagan taqdirda suyurg‘ol huquqidan mahrum etilar va boshqa shaxsga berilar edi.

“Mulk” xususiy yerlar – xususiy mulk sifatida foydalanilgan. Bu davrda bosh hukmdor tomonidan yirik mulk egalarga yaxshi xizmati uchun tarxonlik yorlig‘i berish an‘anaga aylanadi. Tarxonlik yorlig‘ini olgan mulkdorlar barcha soliq, to‘lov va majburiyatlardan ozod qilingan. Tarxonlik yorlig‘i odatda amirlar, beklar, saroy amaldorlari, sayyidlar va boshqa yuqori tabaqa vakillariga berilgan. Bunday yorliqni olgan mulkdor ismiga “tarxon” martabasi qo‘shib aytilgan.

“Mulki vaqf” diniy muassasalarga tegishli bo‘lib, XV asrda ham Temur va Temuriylar davrida yirik yer maydonlari va sug‘orish tizimlari masjid, madrasa, xonaqoh, maqbara va mozorlarga birlashtirilib, odatda yer va suvdan tashqari ko‘plab do‘kon, korxona, tegirmon, objuvoz, bozor rastalari, karvonsaroylar ham vaqf qilinib, ulardan tushgan daromad ularning daromatlari shu muassasalarni ta‘minlashga sarflangan.

“Jamoat yerlari” Jamoat yer egaligi esa nisbatan kichik bo‘lib, asosan saroyga qarashli, suvsiz yoki qiyin o‘zlashtiriladigan yerlardan iborat bo‘lgan va ular umumiy mablag‘lar hisobiga foydalanilgan. Xususiy dehqonlarning dashtliklarda yangi yerlarni o‘zlashtirish, kanallar qazib, bog‘ ko‘kartirish va qarovsiz qolgan

tashlandiq yerlarni sug‘orib, obod etish kabi mehnatlari qo‘llab-quvvatlanadi. Hatto bunday dehqonlar bir-ikki yil mobaynida turli soliq va to‘lovlardan ozod etilgan. Xo‘jalikning iqtisodiy hayotida, ayniqsa, yaylov chorvachiligi: yilqichilik, tuyachilik hamda qoramolchilik muhim o‘rin tutgan. Ushbu kabi yer egaliklari to Rossiya mustamlakachiligi bosqini davrigacha Markaziy Osiyo davlatlarida saqlanib qolindi.

Dastlab yerlarni suyurg‘olga berish amaliyoti vaqtinchalik xarakterga ega bo‘lgan. Suyurg‘ol egasi huquqiy jihatdan berilgan mulkning sohibi hisoblanmagan. Mulkning haqiqiy egasi davlat bo‘lib qolgan. Davlat hokimiyati vakillariga ularning davlat oldidagi xizmatiga asoslanib berilgan yer maydonlari hajmlari turlicha bo‘lgan. Bunday suyurg‘ol egasi o‘sha yer maydonlarida yashovchi aholidan soliqlar, majburiyatlar va boshqa to‘lovlarni yig‘gan, avval ular markaziy hokimiyat hisobiga tushgan.

Ta’kidlash joizki, Amir Temur va Temuriylar davri yerlarni suyurg‘olga berish amaliyotining yanada rivojlangan davri sifatida ajralib turadi. Buning guvohi sifatida ushbu davrga oid manbalardagi ko‘plab ma’lumotlar keltiriladi. Ko‘plab faktlar shuni ko‘rsatadiki, aksariyat hollarda yer maydonlari uzoq muddat xizmat qilgan, janglarda jasorat va mardlik ko‘rsatgan amir, harbiy rahbar yoki alohida askarlarga mukofot sifatida berilgan. Shuningdek, ba’zi hollarda yer maydonlari suyurg‘ol shaklida davlat xizmatidagi ayrim amaldorlar va ta’sirli ruhoniylar shaxslarga ham berilgan.

Manbalarning guvohlik berishicha, Amir Temur Movarounnahr qishloq xo‘jaligini rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin bo‘lgan barcha vositalardan foydalangan va imkon qadar sohani rivojlantirishga qaratilgan chora-tadbirlar ko‘rgan. Bu fikrimizga Mirzo Shohruxning o‘g‘li Ibrohim Sulton tug‘ilishi munosabati bilan hijriy 796 yil shavvol oyida (milodiy 1394 yil avgust) Amir Temur butun saltanatdagi dehqonlarni bir yil muddatga xiroj solig‘idan ozod qilganligi hamda Amir Temur besh yillik harbiy yurishidan (1392–1396) Samarqandga qaytganidan keyin dehqonlar (raiyyat) ga soliq borasida adolatsizlik qilgan amaldorlarni qattiq jazolab, dehqonlardan uch yil mobaynida xiroj olinmasligi haqida farmon chiqargani to‘g‘risida Sharafiddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma”[5] asarida bayon qilingan. Shuningdek Amir Temur “Tuzuklari”[6] da shunday yozadi: “Amr etdimki, raiyyatdan mol-xiroj yig‘ishda ularni og‘ir ahvolga solishdan yoki mamlakatni qashshoqlikka tushirib qo‘yishdan saqlanish kerak. Negaki, raiyyatni xonavayron qilish davlat xazinasini kambag‘allashtirishga olib keladi. Xazinaning kamayib qolishi esa sipohning tarqalib ketishiga sabab bo‘ladi. Sipohning tarqoqligi o‘z navbatida saltanatning kuchsizlanishiga olib boradi”.

Markaziy Osiyoda qishloq xo‘jaligini rivojlantirishda sun’iy sug‘orish tizimlarining ahamiyati juda katta. Temuriylar davrida Markaziy Osiyoda feodal ishlab chiqarish munosabatlarining asosi feodallar mulki bo‘lib, ularning asosiy vositalari – yer va suv hisoblangan.

Markaziy Osiyoda sug‘orish tarixiga bir qator tadqiqotlarda e‘tibor qaratilgan. Ular orasida V.V.Bartoldning “Turkiston sug‘orish tarixiga oid”[7] asari va Y.G.G‘ulomovning “Xorazm sug‘orish tarixi qadim davrlardan to hozirgi kungacha”[8] asari alohida ta’kidlanadi. Ushbu manbalar Temur va Temuriylar davrida nafaqat siyosiy birdamlik, markaziy xukumatning mustahkamlanishi, savdo va iqtisodiy aloqalardagi rivojlanishni balki, qishloq ho‘jaligini tartibga solish, yangi tizimlarni joriy etishda ham ilg‘or bo‘lganligini ko‘rsatadi.

Xulosa qilib shuni ta’kidlash kerakki, Temur va Temuriylar davrida Markaziy Osiyoda ko‘plab turdagi qishloq xo‘jaligi ekinlari yetishtirilgan, asosiy don yetishtirish hududlari Marv, Termiz va Samarqand bo‘lgan. Ayniqsa, uzum, olma, anar, olxo‘ri, bodom, olma, quritilgan o‘rik va boshqa mevalar keng tarqalgan ekanligini ko‘rsatadi. Markaziy Osiyoda qovun va sabzavotchilik ham muhim ahamiyatga ega bo‘lgan. Shuningdek, qishloq xo‘jaligi bilan bir qatorda chorvachilik – ayniqsa otchilik, qo‘ychilik, tuya boqish va qoramolchilik, hamda hunarmandchilik va savdo-sotiq – iqtisodiyotda muhim o‘rin egallagan. Bularning barchasi yerga egalik qilish xuquqining mustahkamlanganligi, davlat va xukumning madadi va Amir Temurning dono siyosati natijasida bo‘ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бартольд В.В. Улугбек и его время. / В кн.: Сочинения. Том II. Часть 1. – Москва: Наука, 1964. – 661 с.
2. Молчанов А.А. К характеристике налоговой системы в Герате эпохи Алишера Навои // Родоначальник узбекской литературы. Сборник статей. – Ташкент, 1940. – С. 161–169.
3. Азимджанова С.А. Из истории Ферганы второй половины XV в. – Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1957. – 94 с.
4. Махмудов Н. Земледелие и аграрные отношения в Средней Азии в XIV–XV вв. – Душанбе: Дониш, 1966. – 132 с.
5. Sharafiddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. – Toshkent: Sharq, 1997. – 384 b.
6. Temur tuzuklari. Fors tilidan A.Sog‘uniy va X.Karamatov tarjiması. – Toshkent: G‘ofur G‘ulom nomidagi nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi, 1991. – 144 b.
7. Бартольд В.В. История орошения Туркистана: Сочинения. Том I. Часть 1. – Москва: Наука, 1964. – 494 с.
8. Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейших времён до наших дней. Ташкент, 1957. с 67.

ALEKSANDR BYORNSNING “BUXOROGA SAYOHAT” ASARIDA BUXORO VOHASIDA SUV MUNOSABATLARI: TARIXIY- GIDROGRAFIK VA IJTIMOIIY-SIYOSIY TAHLIL

Xusanboyeva Tabassum Otabek qizi
Farg‘ona davlat universiteti Tarix fakulteti
1-kurs magistranti. Tel. 95.587-05-08
e-mail @tabassumxonmusayeva

Annotatsiya.

Mazkur maqolada Aleksandr Byornsning “Buxoroga sayohat” asari asosida XIX asrning birinchi yarmida Buxoro vohasida suv munosabatlarining tarixiy-gidrografik hamda ijtimoiy-iqtisodiy jihatlarini tahlil qilinadi.

Maqolada sug‘orish tizimining shakllanishi, suvdan foydalanishning an‘anaviy usullari hamda suv taqsimotining jamoaviy boshqaruv mexanizmlari ilmiy asosda ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, suv resurslarining hududlar bo‘yicha taqsimlanishi va uning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari tahlil etilib, suvning siyosiy boshqaruv vositasi sifatidagi o‘rni ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: Buxoro vohasi, suv munosabatlarini, irrigatsiya, Zarafshon, Amudaryo, gidropolitika, Aleksandr Byorns.

Buxoro amirligi haqida o‘rta asrlardan to XIX asrgacha bo‘lgan ko‘plab manbalar mavjud bo‘lsa-da, ularning ichida ingliz tadqiqotchisi Aleksandr Byornsning “Travels into Bokhara” asari alohida o‘ringa ega. Bu asar nafaqat voqea bayoni yoki sayohat xotirasi bo‘lib qolmay, balki XIX asrning birinchi yarmidagi Buxoro amirligi, uning geografiyasi, siyosiy chegaralari, demografiyasi, infratuzilmasi va ekologik sharoitlarini puxta ilmiy asosda hujjatlashtirib bergan manba sifatida qadrlanadi. Men ushbu maqolada Byornsning tasvirlariga asoslangan holda Buxoro va unga tutash hududlardagi suv resurslari va ular bilan bog‘liq munosabatlarni tahlil qilib chiqmoqchiman.

Byorns o‘z asarida Buxoroni “cho‘l bilan o‘ralgan kichik hududli alohida amirlik” deb ta’riflaydi [10, 155]. Bu ibora zahirida ikki asosiy komponent yotadi: birinchidan, Buxoro tabiiy jihatdan cheklangan, asosan, cho‘l va yarim cho‘l landshaftlari bilan o‘ralgan; ikkinchidan, siyosiy jihatdan bu hudud mustaqil boshqaruvga ega bo‘lgan markaziy davlat hisoblangan. Byorns bu yerning tabiiy cheklavlariga qaramay, uning strategik o‘rnini yuqori baholaydi: “uning muhimligini belgilab beradigan omil – Yevropa hamda Osiyoning eng boy hududlari orasida joylashganligidir”, deya ta’kidlaydi. Bu geosiyosiy baho ayni haqiqatga to‘g‘ri keladi. Chunki Buxoro amirligi, ayniqsa, XIX asrda, Hindiston va Rossiya imperiyalari o‘rtasidagi geostrategik to‘qnashuvlar maydoniga aylangan edi. Byornsning safarlari ham bu imperiyalar manfaatlari doirasida amalga oshirilgan. Bu esa uning asarini shunchaki etnografik yoki geografik emas, balki

imperialistik strategiyalar bilan bog‘liq bo‘lgan manba sifatida ham talqin qilish imkonini beradi [2, 123-124].

Buxoro atrofidagi yerlarning unumdorlik darajasi beqaror va tafovutli bo‘lgan. Byorns shunday yozadi: “Kam sonli daryolar atrofida tuproq unumdor; undan tashqaridagi tuproqlar esa qurg‘oqchil va hosil bermaydigan.” Bu fikr Buxoro iqtisodiyotining tabiiy resurslarga qattiq bog‘liqligini ko‘rsatadi. Xususan, Amudaryo va Zarafshon daryolari atrofidagi yerlarga dehqonchilik uchun yaroqli bo‘lgan. Shu sababli suv manbalari va sug‘orish tarmoqlari Buxoro iqtisodiyotining negizini tashkil etgan. Byorns sug‘orish tizimining murakkabligiga, ayniqsa Qarshi va Samarqand atrofida, alohida urg‘u beradi. U Samarqand daryosi va uni quvvatlovchi ariqlar haqida ma‘lumot berar ekan, suvning katta qismi o‘z manziliga yetmasdan yo‘qolib ketishini, bu esa suv taqsimoti va saqlanish tizimining samarasizligidan dalolat berishini ko‘rsatadi. Byorns asarida bunday deb yozilgan: “Samarqand daryosi o‘zining quyi oqimida Amudaryoga to‘g‘ri burchak ostida quyiladi, ammo suvining kattaroq qismini unga qo‘shilishidan oldin sarflab bo‘ladi” [11, 154-155]. Bu holat bugungi ekologik muammolarning tarixiy ildizlarini ochib beradi. XIX asrdayoq bu yerlar sug‘orish va suv resurslarini boshqarish bo‘yicha zaif tizimlarga ega bo‘lgan. Bu esa siyosiy markazning qishloq xo‘jaligida mustahkam nazoratni saqlab qola olmasligini, ayrim viloyatlarning esa to‘liq tashlandiq holda qolganini anglatadi

Suv resurslari jihatdan Byorns Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon, Qarshi va Balx daryolarini tilga oladi. Ayniqsa, Amudaryo – cho‘lni ikki bo‘lib o‘tuvchi va hayot manbai sifatida eng muhim daryo sifatida ta‘riflanadi. Zarafshon daryosi esa Buxoro shahrining iqtisodiy asosi hisoblanadi. Amudaryoning shimolidagi yerlar haqida esa Byorns: “Iljiqdan Jizzaxgacha bo‘lgan hudud eng hosildor yerlar hisoblanadi” – deya qayd etadi. Bu yerlar suv resurslariga yaqinligi sababli dehqonchilikka yaroqli bo‘lgan. Ayniqsa, suv bilan bog‘liq tabiiy resurslarning geografik taqsimoti Buxoroda demografik zichlik va ijtimoiy-iqtisodiy hayotni belgilagan asosiy omillardan biri bo‘lgan. Balx viloyatining salomatlik uchun zararli ekani, suv sifatining yomonligi, botqoqliklarning ko‘pligi va hosilning kechikib yetilishi bu hududni Buxoro bilan solishtirganda kamroq istiqbolli hudud sifatida ko‘rsatadi. Buxoroda esa uzoq umr ko‘ruvchi aholi sonining ko‘pligi sog‘lom iqlim va barqaror yashash muhitining dalili sifatida taqdim etiladi [11].

Umuman olganda, Byornsning kuzatuvlarida geografik, iqlimiy, suv-resursiy va antropologik tafsilotlar birgalikda Buxoroning o‘ziga xos tabiiy va ijtimoiy tuzilmasini yaratganini ko‘ramiz. Ushbu kuzatuvlar nafaqat tarixiy, balki zamonaviy ekologik va madaniy tadqiqotlar uchun ham muhim manba sifatida xizmat qiladi.

Byorns Markaziy Osiyoda 5 ta asosiy daryo borligini aytib, ulardan uch asosiy daryoni tavsiflaydi [10, 162-163]. Ular: 1. Kohik (Zarafshon) daryosi. Kohik daryosi Samarqandning sharqidagi baland tog‘li hududlardan boshlanadi va Samarqand, Buxoro kabi yirik shaharlarga suv ta‘minotini taqdim etadi. Samarqandning serhosil viloyati daryoning yuqori oqimlari yordamida sug‘oriladi,

asosan guruch yetishtirish uchun. Yillik suv ta‘minoti tufayli bu hududda qishloq xo‘jaligi, ayniqsa, guruch ekinlari rivojlanmoqda. Biroq, Buxorodagi o‘zanlar yilning uch-to‘rt oyida quriydi, bu esa mintaqadagi suv ta‘minoti bilan bog‘liq jiddiy muammolarga olib keladi. Ushbu holat qishloq xo‘jaligi va hududda yashovchi aholining hayot tarziga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi, chunki daryodan foydalanish cheklangan va uning suvi talabga yetarli bo‘lmaydi. Buxorodagi ko‘lga quyiladigan Kohik daryosining suv resurslari, ayniqsa, sho‘r suvi bilan ajralib turadi. Bu ko‘lning sho‘r bo‘lishi tabiiy jarayon bo‘lib, daryoning hech qanday chiqish yo‘lga ega bo‘lmasligi tufayli u sho‘r suvlarga boy. Yoz faslida qorlarning erishi natijasida daryoning suvi ko‘lga tinimsiz oqib keladi, shu bilan birga, qishda suv oqimi o‘zgarishsiz davom etadi. Bunday barqaror suv oqimi, ekologik tizimlarning o‘zgarishlarga qarshi mustahkamligini ta‘minlaydi, ammo u ham daryo atrofidagi landshaftlarning, o‘simliklar va hayvonot dunyosining o‘zgarishlarini keltirib chiqaradi. Buxorodagi daryo va ko‘l tizimining ekologik ahamiyati katta. Ko‘lning tabiiy qurilishi va uning sho‘r suvi, atrofidagi o‘simliklar va hayvonlar uchun maxsus sharoitlar yaratadi. Bu holat o‘zgaruvchan iqlim va suv ta‘minoti sharoitlarida daryoning mintaqadagi iqlim tizimlariga moslashganligini ko‘rsatadi.

2.Qarshi daryosi. Qarshi daryosi Samarqand sharqidagi baland tog‘li hududlardan boshlanib, Shahrisabz va Qarshi viloyatlari orqali o‘tadi, so‘ng sahroda yo‘qoladi. Bu daryo, Kohik daryosi singari, qishloq xo‘jaligi uchun muhim ahamiyatga ega. Daryo suvlari ko‘plab kanallarga tarqatilib, dehqonlarga sug‘orish imkonini beradi. Shahrisabzda guruch yetishtirish, Qarshi hududida esa bog‘lar va mevali daraxtlar ekish uchun daryo suvi zarur. Bu yerda, dehqonlar har o‘n kunda daryo suvidan foydalanib, o‘z yerlarini sug‘orishadi[8, 39-40]. Shahrisabz hokimi bu daryo ustidan to‘liq nazoratga ega bo‘lib, suv oqimini istalgan vaqtda to‘xtatishi mumkin.

Qarshi daryosining suv manbai erigan qorlar bo‘lib, bu daryo oqimini doimiy ravishda nazorat qilish imkonini beradi. Biroq, bunday nazorat qilish tizimi daryo ta‘minoti bilan bog‘liq qiyinchiliklarni hal qilish uchun samarali bo‘lishi mumkin, chunki daryo oqimi faqat erigan qorlar bilan bog‘liq bo‘lgan paytlarda mavjud bo‘ladi. Oqimning barqarorligi va suvning taqsimlanishi daryo atrofidagi ekotizimlar uchun zarur bo‘lgan resurslarni taqdim etadi, ammo uning boshqarilishi katta mas‘uliyatni talab qiladi. Qarshi va Kohik daryolarining suv ta‘minoti va boshqaruvi ko‘plab qishloq xo‘jaligi faoliyatlarini samarali boshqarishga yordam beradi. Har bir qishloq o‘z vaqtida daryo suvidan foydalanish imkoniyatiga ega bo‘lib, bu daryolarni ehtiyotkorlik bilan boshqarish zaruriyatini ta‘kidlaydi. Daryo suvi qishloq xo‘jaligini rivojlantirish va hududda yashovchi aholining farovonligini ta‘minlashda asosiy omil bo‘lib xizmat qiladi[5, 82-83].

3.Balx daryosi. Byorns, Balx daryosining manbai Hindukush tog‘laridan boshlanib, Turkiston tekisliklariga oqib kelishini ta‘kidlaydi. Daryo ko‘plab kanallarga bo‘linib, Balx va uning atrofidagi hududlarga sug‘orish tizimlari orqali hayotiy suv ta‘minoti yaratadi. Bu daryolar va ularning bunday sug‘orish tizimlari faqatgina bu hududning yashovchanligini ta‘minlabgina qolmay, balki ularning

iqtisodiy farovonligini ham mustahkamlaydi. Byorns daryolarning ahamiyatini shunday izohlaydi: “Balx daryosi yerning serhosil bo‘lishiga yordam beradi, bu erda daryolar orqali sug‘orilgan dalalar juda samarali va unumdor.”

Byorns yozganidek, “Suvning har bir tomchisi qadrlanadi va uning taqsimlanishi qat’iy nazorat ostida bo‘ladi. Daryolarni boshqarish va ularni maqsadli ravishda sug‘orish tizimlariga yo‘naltirish bu hududning iqtisodiy hayotida hal qiluvchi o‘rin tutadi” [10, 162].

Byorns tasvirlarida suv resurslarining qishloq xo‘jaligidagi hal qiluvchi roli yaqqol namoyon bo‘ladi. Suv-qishloq xo‘jaligi ekotizimlari: Daryolar sug‘orish orqali serhosil hududlarni yaratadi. Masalan, Samarqand viloyati Kohik daryosi tufayli unumdor yerlardan foydalanadi. Suvdan foydalanish ziddiyatlari: Yuqori oqimda joylashgan hududlar (masalan, Miyonqol) quyidagi hududlar (Buxoro) uchun zarur bo‘lgan suvni guruch yetishtirish uchun ishlatishgan. Suvning mavsumiy o‘zgarishi: Yilning 3-4 oyida Kohik daryosining Buxoro qismidagi o‘zanlari butunlay qurib qolishi qayd etilgan. Bu kuzatuvlar hali ham Markaziy Osiyoda mavjud bo‘lgan suv resurslarining taqsimlanishi va undan foydalanish bilan bog‘liq ziddiyatlar va muammolarning tarixiy ildizlarini ochib beradi.

Byorns ma'lumotlarida quyidagi suv boshqaruvi tizimlari haqida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan. Navbatli suv taqsimoti: Qarshi va Kohik daryolarida suvni ma'lum bir vaqt davomida muayyan kanallarga oqizish amaliyoti keng tarqalgan bo‘lib, har bir qishloq har 10 kunda daryo suvidan foydalanish imkoniga ega bo‘lgan. Suv nazorati siyosiy hokimiyat vositasi sifatida: Shahrisabz hokimi Qarshi daryosi suvlari ustidan to‘liq nazoratga ega bo‘lib, istalgan vaqtda quyi hududlarga suv oqimini to‘xtatishi mumkinligi ta’kidlangan. Murakkab sug‘orish kanallari tizimi: Balx daryosi 18 ta kanalga bo‘linib, ulkan hududni sug‘orish imkonini bergan[12]. Bu tizimlar Markaziy Osiyoda asrlar davomida rivojlangan an'anaviy bilim va tajribalarni aks ettiradi hamda zamonaviy suv boshqaruvi tizimlarining tarixiy asoslarini tushunishda muhim ahamiyatga ega.

Byorns taqdim etgan geografik ma'lumotlar ilmiy qiymatga ega. Qorako‘l ko‘li xususiyatlari: Taxminan 25 mil (40 km) uzunlikdagi ko‘l qumtepaliklar bilan o‘ralgan, chuqur va hajmi yil davomida doimiy. Hidrografik anomaliya: Shirin suv kelishi (Kohik daryosi) bo‘lishiga qaramasdan, ko‘l suvining sho‘rligi geologik jihatdan qiziqarli bo‘lib, berk havza ekanligi bilan izohlanadi. Tog‘-tekislik suv tizimi: Daryolarning tog‘lardan boshlanib, tekislikka chiqishi va oqim ko‘rinishining o‘zgarishi aniq tasvirlangan. Bu ma'lumotlar zamonaviy gidrografik tadqiqotlar uchun XIX asr ma'lumotlari sifatida tarixiy ahamiyatga ega.

Byorns tasvirlaridagi eng muhim jihatlardan biri - suv resurslarining mintaqa iqtisodiy hayotidagi o‘rni. Suv va yerning qiymati o‘rtasidagi bog‘liqlik: “Ushbu hududda suvning qiymati juda yuqori bo‘lib, dehqonlar uni g‘oyat ehtiyotkorlik bilan boshqaradilar” degan jumla suv resurslarining qimmatini ko‘rsatadi. Suv va landshaft transformatsiyasi: “Daryo suvlari tugagan joyda yashil va go‘zal o‘t-o‘lanlarga qarama-qarshi ravishda yana quruq cho‘l paydo bo‘ladi” degan tasvirda suv resurslarining landshaftni tubdan o‘zgartirish qobiliyati ta’kidlangan. Suv va

qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining bog‘liqligi: Suv bor joyda guruch, mevali daraxtlar va serhosil yerlar paydo bo‘lishi aniq ko‘rsatilgan. Bu kuzatuvlar Markaziy Osiyoda suvning nafaqat ekologik, balki ijtimoiy-iqtisodiy qiymatini ham aniq ko‘rsatadi

Byorns tavsifida madaniy va diniy jihatlar ham aks etgan. Bandi Bobur to‘g‘oni bilan bog‘liq diniy rivoyat: To‘g‘onning islom dinida muqaddas shaxslaridan biri Ali tomonidan amalga oshirilgan mo‘jiza sifatida ta’riflanishi[10, 164]. “Dengiz” atamasi: Mahalliy aholi tomonidan Qorako‘l ko‘lini “Dengiz” deb nomlash odati. Bu jihatlar Markaziy Osiyoda suv resurslari va madaniy-diniy tasavvurlar o‘rtasidagi bog‘liqlik haqida qo‘shimcha ma’lumotlar beradi. Aleksandr Byorns Markaziy Osiyoning quyidagi jihatlarini batafsil tavsiflagan: 1. gidrologik tizimlar va sug‘orish kanallari; 2. tog‘ tizimlari va geografik xususiyatlar; 3. minerallari va foydali qazilmalari; 4. o‘simlik dunyosi va qishloq xo‘jaligi.

Byorns ma’lumotlari quyidagi muhim faktlarni aniqlashga imkon beradi. Uzun masofali irrigatsiya: Akhchu shahri Balxdan 50 mil uzoqlikda joylashgan bo‘lishiga qaramay, kanallar orqali sug‘orilgan, bu esa XIX asrda Markaziy Osiyoda murakkab gidrotexnik tadbirlar amalga oshirilganligini ko‘rsatadi. Suv taqsimoti va etnik guruhlar o‘rtasidagi munosabat: Balx daryosi kanallari faqat o‘troq aholi emas, balki ko‘chmanchi turkmanlar uchun ham hayotiy zaruriyat bo‘lgan suv ta’minotini ta’minlagan. Relief va sug‘orish imkoniyatlari: Balx hududida yerlarning Amudaryo tomon yengil nishablik hosil qilishi katta irrigatsiya imkoniyatlariga ega bo‘lgan. Demografik tarix: Ma’lumotlarda “mamlakatda bir paytlar aholi juda zich joylashgan” degan jumla ushbu mintaqaning tarixiy demografik dinamikasini ko‘rsatadi[10, 163]. Bu ma’lumotlar tarixiy gidrologiya, ayniqsa XIX asrning birinchi yarmidagi Markaziy Osiyo irrigatsiya tizimlari tarixini o‘rganish va rekonstruksiya qilish uchun qimmatli ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR VA MANBALAR RO‘YXATI

1. Bobojonov, A. Buxoro amirligi diplomatik aloqalari tarixidan. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018.
2. Islomov, M. O‘zbek davlatchiligi tarixiy manbalarda. Samarqand: SamDU, 2020.
3. Karimov, A. Markaziy Osiyoda Buyuk o‘yin: Angliya va Rossiya raqobati tarixidan. - Toshkent: Akademnashr, 2013.
4. Norqulov, A. XIX asrda Buxoro amirligining tashqi savdosi. Toshkent: Fan, 2014.
5. Qodirov, R. Buxoro amirligining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti. Buxoro: BDU, 2017.
6. Saidov, A. O‘zbekiston tarixining manbalari. Toshkent: Milliy ensiklopediya, 2009.

7. Sultonova, D. Buxoro amirligi tarixi bo‘yicha xorijiy manbalar. Toshkent: Fan, 2016.
8. Becker, S. Russia’s Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924. Cambridge: Harvard University Press, 1968.
9. Bregel, Yu. An Historical Atlas of Central Asia. Leiden: Brill, 2003.
10. Burnes, Alexander. Travels into Bokhara. London: John Murray, 1834.
11. <https://archive.org> – Tarixiy matnlar va eski nashrlar (Burnes, Mohan
12. <https://books.google.com> – Elektron kitoblar va dissertatsiyalar.
13. <https://brill.com> – Brill nashriyoti ilmiy maqolalari.
14. <https://jstor.org> – Ilmiy maqolalar to‘plami.

TABIATGA EKOLOGIK MUNOSABATLAR TARIXINING AYRIM MASALALARI.

Umurzaqov Ahmadjon Mahamadovich

*Far‘ona davlat texnika universiteti,
“Ijtimoiy fanlar va sport” kafedrasi assistenti
Telefon raqami: +998 90 164 81 77
e-mail: ahmadjonquva@gmail.com*

Annotatsiya

Ushbu makolada insoniyatning tabiatga bulgan ekologik munosabatlari tarixi va ularning axloqiy jixatlarining ayrim masalalari tahlil kilingan.

Tayanch so‘zlar: Ekologogik axloq, “Avesto”, axloqiy normalar, tasavvuf, ma’naviy-axloqiy meros.

Insoniyat tarixi tabiat va jamiyat munosabatlari tarixidan iborat bo‘lib, ularni boshqarishda ahloqning o‘rni haqidagi qarashlar ildizi qadimgi davr ma’naviy-madaniy rivojlanishining dastlabki bosqichlariga borib taqaladi. Zero, har qanday tarixiy davrda ijtimoiy munosabatlarning mohiyatini, rivojlanish darajasini baholaydigan mezonlar tarkibida ekologik axloq doimo ustuvor ahamiyat kasb etgan.

Ma’lumki, “tabiat-jamiyat-inson” munosabatlarini oqilona boshqarishning dastlabki nazariy-metodologik asoslari, tabiatga inson va jamiyat munosabatining ma’naviy masalalari qadimgi Zardushtiylik dinining muqaddas kitobi “Avesto” da keyinchalik Sharq uyg‘onish davri mutafakkirlarining, xususan, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayxon Beruniy, Ibn Sino, Alisher Navoiy, Zaxiriddin Muxammad Bobur va boshqalarning ijtimoiy-falsafiy karashlarida keng yoritilgan va ular bugun ham tarixiy ma’naviy meros sifatida muhim ahamiyat kasb etib kelmoqda. Darhaqiqat, “Avesto” insoniyat tarixida “tabiat-jamiyat-inson” munosabatlarini boshqarishning ahloqiy normalari ko‘rsatilgan dastlabki tarixiy yozma

manbalaridan biri hisoblanadi. Unda insonning tabiatga munosabat masalalari amaliy hayot tarkibiy yo‘nalishi sifatida yoritilgan. Xususan, ekologik axloq normalarini universal tarzda ifodalagan “kodeks” hisoblanib, tarixiy davrlar osha hozir ham o‘z ahamiyatini saqlab kelmoqda. Ayniqsa, “Avesto” da borliqning yahtitligi va bir butunligi, inson hayotining tabiat bilan uyg‘unligi masalasi odamning ruhiy holati bilan chambarchas bog‘liq holda ko‘rsatilgani ko‘p narsani anglatadi. Bu holat insonning ma‘naviy dunyosini shakllantirishda atrof-muhit qadim zamonlardan beri qanday kuchli ta’sir o‘tkazib kelganiga e’tiborimizni jalb etadi. Zardushtiylik falsafasida to‘rt unsur- yer, havo, suv, olov e’zozlanadi. Suv va olovga atab qurbonliklar berilgan. Masalan, suvga sut va sharbat tomizilgan hamda suvning doimiy sofliqi uchun idishga barg tashlab turilgan. Olovga esa qurbonlik sifatida quruq o‘tin hayvon yog‘i va xushbo‘y hid taratuvchi giyoh tashlangan. Yerni e’zozlashib unga o‘lgan kishilarning jasadi ko‘milmagan. Havoni har qanday badbo‘y hid bilan bulg‘ash qoralangan.

Zardusht ta’limotiga ko‘ra, tabiatga nisbatan qilingan har qanday vahshiylik katta gunoh hisoblangan. Chunonchi, “Avesto”ning Vandidod qismidagi uchinchi fargardida insonning tabiatga munosabatida ahloqiy qarashlar va huquqiy masalalar uyg‘un, birlikda talqin qilinadi. Xususan, Yerga munosabat masalasida: “Uzoq zamon ekilmagan va omoch tegmagan zamin baxtsizdir. U omochni orzu qiladi. Bunday zamin balog‘at pallasiga kirgan sohibjamol qizdir. Bu qiz farzand ko‘rish va yaxshi yostiqdoshga intiqdir”^[1] Kimki bekor yotgan o‘lik yerga suv chiqarib ishlov bersa, u keyingi hayotida mukofot oladi deyiladi. Hosil berib turgan yerga ishlov bermaslik, sug‘orish tizimini buzish va yerni cho‘lga aylantirish katta gunoh hisoblangan.

“Avesto” insonning tabiatga munosabat jarayoni, ya’ni mehnat faoliyatida uni muhofaza qilish o‘z ifodasini topgan. Masalan, zaminni hammadan ko‘ra ko‘proq baxtiyor qilgan shaxs haqida: “U hammadan ko‘p bug‘doy, giyoh va mevali daraxtlar ekkan zotdir! U quruq yerlarga suv chiqargan va suvli yerlarni shudgor qilgan zotdir”^[2], deyilgan. Bu fikrlarda insonning tabiatga munosabatidagi iqtisodiy ehtiyojlarni qondirish ekologik axloqiy normalarga muvofiq bo‘lishi zarurligi ifodalangan. Shu qismning oltinchi fargardi, ikkinchi bo‘limida Yerni o‘laksalar bilan ifloslantirishning axloqiy normalarini buzishga qarshi jazo choralari shunday ko‘rsatilgan: “Kimda-kim o‘lgan it yo odam suyagidan eng kichik barmoq bo‘g‘imi hajmichalik narsani yerga ko‘msa, yohud o‘sha suyak iligi yer qa‘riga singib ketsa, unday odam yozug‘iga nechuk jazo bor? Bunday zot aspahih-ashatra va saravushu-tarana qamchilari bilan o‘ttiz martadan savalanadi. Agar bu holatlar qayta takrorlansa jazoni kuchaytirish belgilangan. Bunda 400, 600, 1000 martagacha qamchilash lozimligi ko‘rsatiladi”^[3]. Mazkur jazo choralari ekologik axloqiy normalarni qonuniy-huquqiy ta’minlashga qaratilgan.

“Avesto”ning “Yasna, “Visparad,” “Yasht”, “Videvdot” kitoblarida ilgari surilgan ma‘naviy-axloqiy ta’limotlar, keyinchalik G‘arb va Sharq falsafasida rivojlantirilgan. Xususan qadimgi Yunon falsafasida borliqning muayyan

elementini moddiylik asosiga qo‘yishi, Geraklitning olovni boshlang‘ich moddiylik deb ko‘rsatishida “Avesto”ga hamohanglik borligini ko‘ramiz.

Sharq Renessansi axloqiy qarashlari tarixida tabiatni muxofaza qilish madaniyati, insoniyatning takdiri va sivilizatsiya kelajagi xavfsizligi asosi ekanligi genial tarzda ilg‘ab olingan. Ayniqsa, Beruniy va Ibn Sino asarlarida ekologik faoliyatni boshqaruvning ma‘naviy-axloqiy asoslari o‘z ifodasini topgan. Ma‘lumki, islom dinining hududimizga kirib kelishi va mavqeyini mustahkamlab borishi bilan uning “tabiat-jamiat-inson” tizimi munosabatlarini boshqarishga doir axloqiy ta‘limoti xam shakllanib rivojlanib borgan. Qur‘on va hadislarga asoslangan islom ta‘limotida insonning tabiatga bo‘lgan munosabatidagi ma‘naviy-axloqiy jihatlari ilohiyotga e‘tiqod nuqtai nazaridan yoritilgan.

Darhaqiqat, tasavvuf falsafasida insonning tabiatga munosabati komillik belgisi sifatida qabul qilingan. Xususan, tasavvufda tabiatga, insonga munosabat Allohga e‘tiqod bilan bog‘liq ekanligi ko‘zga tashlanadi. Garchi, tasavvuf namoyondalarining ta‘limotlarida fatalizm va pessimizm zlementlari ustuvorligi kuzatilsada, buni ekologik axloq nazariyasidagi muqobil qarashlarning bir yo‘nalishi sifatida e‘tirof etish kerak.

Har qanday tarixiy davrda milliy ekologik axloqiy normalarning umuminsony manfaatlarga mos kelishi, uning gumanistik mezonlarini namoyon qiladi. Haqiqiy global ong va umumjahon madaniyatiga erishish yo‘li bir madaniyatning boshqa madaniyatni yo‘q qilishi va allaqanday yangi rasional tizimlarni yaratish bilan emas, balki barcha insonlar va millatlarning umuminsoniy axloq normalariga asoslanish orqalidir Hozirgi zamondagi ekologik dunyoqarashda insonparvarlik axloqining navbadagi bosqichi namon bo‘lmoqda,-deydi professor N.N.Marfenin. Endilikdp gap faqat zamondoshlar o‘rtasidagi o‘zaro hurmat haqida emas, balki shu bilan birga kelgusi avlodlarning farovon yashashlari uchun g‘amxurlik, biz bilan birga yashayotgan barcha tirik mavjudotlar uchun “umumiy uy” bo‘lgan biosferani saqlash to‘g‘risida bormoqda. Bugun dunyoning insonparvarlik evolyusiyasiga, uning noosfera bosqichidagi rivojlanish jarayonlariga muvofiq yangicha talablar asosida yashashni o‘rganadigan vaqt keldi”^[4]

Umuman olganda, ekologik axloqiy normalarning vujudga kelishi ob‘yektiv jarayon bo‘lib, konkret tarixiy ekologik vaziyat taqozosidir. “Tabiat-jamiat-inson” munosabatlarini boshqarish zaruriyatiga doir muqobil ekologik axloqiy ta‘limotlar jamiyat rivojlanish darajasiga mos keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sulaymonova F. Sharq va G‘arb. Toshkent.1997 y
2. Avesto. Tarixiy-adabiy yodgorlik. Toshkent.1999
3. Komilov N Tasavvuf Toshkent 1996y
4. Marfenin N N Gumanizm i ekologiya jurnal “ Ekologiya i jizn” 2000.

ILK O‘RTA ASRLARDA O‘RTA OSIYODA YER-SUV ISLOHOTI VA AGRAR MUNOSABATLAR

Abdusamatova Gulnora Azamatovna

“University of Business and Science” Ijtimoiy fanlar kafedrası Tarix fanlari magistranti.

e-mail: gabdusamatova025@gmail.com

Тел: +998 93 793 61 00

Annotatsiya.

Ushbu maqolada ilk o‘rta asrlar (V–VIII asrlar) davrida O‘rta Osiyoda, xususan, Movarounnahr va Xuroson hududlarida amalga oshirilgan yer-suv islohoti va agrar munosabatlar keng tahlil etiladi. Arablar istilosi davrida va undan so‘ng sodir bo‘lgan mulkchilik tizimidagi o‘zgarishlar, yerga egalik qilishning yangi shakllari, sug‘orishning mintaqaviy tizimi va dehqon jamoalari faoliyati yoritib berilgan. Shuningdek, islom huquqining yer munosabatlariga ta’siri, davlat va xususiy yer mulklarining shakllanish jarayoni, xiroj va ushr soliq tizimining joriy etilishi hamda bu o‘zgarishlarning mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ko‘rsatgan ta’siri bayon qilingan. Maqolada tarixiy manbalar, arab geografi va tarixchilarining asarlari, zamonaviy tadqiqotlar asosida ilk o‘rta asrlar agrar tuzumining murakkab va ko‘p qirrali manzarasi yaratilgan.

Kalit so‘zlar: *Yer-suv islohoti, ilk o‘rta asrlar, Movarounnahr, Xuroson, agrar munosabatlar, arablar istilosi, mulkchilik tizimi, sug‘orishning mintaqaviy tizimi, dehqon jamoasi, xiroj, ushr, iqto‘, mulk, vaqf, feodallashtirish, soliq tizimi, Umaviylar, Abbasiylar.*

O‘rta Osiyo xalqlari tarixida ilk o‘rta asrlar – ya’ni taxminan V asrdan VIII asrning o‘rtalarigacha bo‘lgan davr – yer-suv munosabatlari nuqtai nazaridan alohida ahamiyat kasb etadi. Bu davr mintaqaning siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy hayotida chuqur burilish yuz bergan, mulkchilik tizimi va agrar munosabatlar yangi shakl kasb etgan muhim bir bosqich sifatida tarixshunoslikda e’tirof etilgan. Kiritirilgan arablar istilosi va islom dini ta’siri ostida yer-suv munosabatlarida yuz bergan o‘zgarishlar mintaqaning keyingi taraqqiyotiga shu qadar kuchli ta’sir ko‘rsatganki, bu ta’sirning izlari keyingi bir necha asrlar davomida yaqqol ko‘rinib turdi. Movarounnahr va Xuroson hududlarida – ya’ni hozirgi O‘zbekiston, Tojikiston, Afg‘oniston va Eron shimoliy-sharqidagi mintaqalarda – azal-azaldan dehqonchilik madaniyati yuksak darajada rivojlangan. Nil daryosi vodiysi yoki Mesopotamiya bilan bir qatorda, Zarafshon, Amudaryo va Sirdaryo vohalarida sun’iy sug‘orishga asoslangan dehqonchilik sivilizatsiyasi bir necha ming yillik tarixga ega. Sharq antik davridagi shakllanib bo‘lgan yer egaligi va sug‘orishning murakkab tizimi dastlabki o‘rta asrlar davomida tobora takomillashib bordi.

Ilk o‘rta asrlarning boshlarida mintaqada hukm surgan Sosoniylar va mahalliy sulolalar – Kidoniylar, Xioniylar, Eftalitlar – o‘z agrar siyosatini

yuritganlar. Yer munosabatlarining o‘ziga xos tizimi shakllangan bo‘lgan bo‘lib, bu tizim bir tomondan qadimgi an‘analarni saqlab, ikkinchi tomondan yangi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarga moslashib bordi. Arablar istilosi esa bu jarayonga yangi, keskin bir bosqichni kiritdi. Mazkur maqolada o‘sha davrning asosiy xususiyatlari ilmiy manbalar asosida ko‘rib chiqiladi.

Ilk o‘rta asrlar O‘rta Osiyo agrar munosabatlari masalasi o‘z tadqiqotchilarini ko‘p asrlar davomida jalb qilib kelgan. Sharqning klassik tarixchilari – Tabariy, Baladxuriy, Ibn Xordadbex – arab istilosini va undan keyingi davrni tasvirlab, yer soliqlari, mulkchilik shakllari, sug‘orishning tizimi haqida qimmatli ma‘lumotlar qoldirganlar. Narshaxiyning “Tarixi Buxoro” asari esa Movarounnahrning, xususan Buxoro vohasining yer munosabatlari va ijtimoiy hayotini o‘rganishda beqiyos manba hisoblanadi [1]. Rus va Sovet tarixshunosligi ham bu mavzuga katta hissa qo‘shdi. V.V. Bartoldning O‘rta Osiyo tarixi bo‘yicha fundamental tadqiqotlari, A.Ya. Yakubovskiy va B.G. Gafurovning asarlari bu davrning keng manzarasini ochib berdi. Bartold, xususan, Movarounnahrning sug‘orishning tizimi, shahar va qishloq xo‘jaligining rivojlanishi bo‘yicha o‘zining klassik tadqiqotlarini qoldirdi [2]. G‘arb tarixshunosligida R.N. Frye, C.E. Bosworth, H. Kennedy va boshqalarning ishlari bu davr tarixini yangi nuqtai nazardan ko‘rib chiqdi.

Davlat yerlari

Ilk o‘rta asrlarda O‘rta Osiyoda yerga egalik qilishning davlat shakli markaziy o‘rinni egallagan. Davlat yerlari asosan podshoh va mahalliy hokimlar qo‘liga tegishli bo‘lib, bu yerlardan olinadigan daromad davlat xazinasiga tushib, harbiy, ma‘muriy va qurilish xarajatlarini qoplashga sarflangan. Sosoniylar davrida Eron va mintaqaning bir qismi uchun xos bo‘lgan “dastgird” tizimi davlat yerlarini boshqarishning asosiy shakli bo‘lib xizmat qildi – bunda podshoh nomidan boshqariluvchi katta mulklar Sosoniy ma‘muriyatining asosini tashkil etdi [3].

Mahalliy sulolalar – So‘g‘, Baqtriya va Xorazm hukmdorlari – o‘z hududlarida shunga o‘xshash tizimni yuritganlar. Arxeologik izlanishlar shuni ko‘rsatadiki, bu davrda o‘rta asrlarning boshlarida dehqonchilik yerlari kengayib, katta kanallar tizimi barpo etildi. Zarafshon vohasi, Buxoro atrofidagi keng tekisliklar, Xorazm vohasi – bularning barchasida davlat nazoratida bo‘lgan yirik yer massivlari mavjud bo‘lgan. Arablar istilosidan so‘ng ushbu yerlarning katta qismi xalifalik mulkiga o‘tkazildi va Arab harbiy zodagonlari hamda xalifa xazinasiga tasarrufiga kiritildi [4].

Xususiy mulk: dehqonlar tabaqasi

Yerga egalik qilishning xususiy shakli ilk o‘rta asrlarda ham keng tarqalgan bo‘lib, u asosan yirik yer egalari – dehqonlar qo‘liga tegishli bo‘lgan. “Dehqon” atamasi bu davrda oddiy qishloq ahli emas, balki yirik yer egasi, mahalliy zodagonlar vakili ma‘nosini anglatgan. Dehqonlar ilk o‘rta asrlardagi O‘rta Osiyodagi ijtimoiy-iqtisodiy tuzumda hal qiluvchi o‘rinni egallagan toifani tashkil etgan. Ular nafaqat katta yer maydonlariga, balki ko‘plab ijara dehqonlari, qaram aholining turli toifalariga va hunarmandlarga ham egalik yoki nazorat qilganlar [5].

Narshaxiyning ma'lumotlariga ko'ra, Buxoro vohasi dehqonlari o'zlarining mudofaa inshootlari – qo'rg'onlar va minoralar bilan o'ralgan katta mulklariga (u'zlarining “qo'shlar”ida) egalik qilganlar. Bu mustahkam qal'a-saroylar feodal tuzumning mahalliy shaklining ko'rinishi bo'lib, G'arb feodalizmidagi “shato”larga o'xshash funksiyani bajargan. Dehqonlarning siyosiy kuchi ham sezilarli bo'lib, mahalliy hokimiyat ular bilan murosaga borishga majbur bo'lgan. Arab istilosidan so'ng dehqonlar tabaqasi bir vaqtning o'zida ham bosim, ham moslashish jarayonini boshidan kechirdi [1].

Jamoat yerlari va qishloq jamoasi

Yerga egalik qilishning jamoat shakli qishloq jamoalari tomonidan birgalikda foydalanilgan yerlarni o'z ichiga olgan. O'tloqlar, o'rmon va daraxtli maydonlar, suv manbalari, ba'zi hollarda ekin yerlari ham jamoa mulki hisoblangan. Jamoa ichida yerdan foydalanish tartibi urf-odatlar asosida belgilangan va qishloq oqsoqollari tomonidan nazorat qilingan. Suv taqsimoti masalasida jamoaning roli ayniqsa katta bo'lib, bu masala dehqonlarning hayoti-mamotiga bevosita bog'liq edi.

Qishloq jamoalari – o'zaro yordam, yer va suv taqsimoti, soliq to'lovlari uchun birgalikda javob berish an'analari bilan bir-biriga bog'liq bo'lgan ushbu jamoalar – nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy va madaniy birlik sifatida ham muhim o'rin tutgan. Arablar istilosi va keyingi davrda qishloq jamoalari yangi hokimiyatga soliq to'lash majburiyatini birgalikda bajarganlar. Bu esa jamoaning barqarorligini kafolatlagan va uni yangi siyosiy sharoitlarda ham o'z mavjudligini saqlab qolishga imkon bergan [6].

Istilo jarayoni va dastlabki oqibatlar.

VII asrning ikkinchi yarmi va VIII asrning boshlarida arablar Movarounnahr va Xurosonni bosib olishi bilan mintaqada yer-suv munosabatlarida tub o'zgarishlar yuz berdi. Qutayba ibn Muslim boshchiligida 705–715 yillarda amalga oshirilgan yurishlar natijasida Buxoro, Samarqand, Xorazm, Farg'onaning asosiy shaharlari arab qo'shini tomonidan zabt etildi [7]. Bu harbiy yurishlar nafaqat siyosiy o'zgarishlarga, balki aholi tarkibi, iqtisodiy tuzum va yer munosabatlarida ham chuqur o'zgarishlarga olib keldi.

Istiloning dastlabki bosqichida ko'plab shaharlar va qishloqlar katta zarar ko'rdi, kanallar va sug'orish inshootlari vayron qilindi, aholi soni keskin kamaydi. Ammo bu vaqtinchalik holat edi: arablarning strategik maqsadi hududni ijaraga berish va soliq to'lashga majbur etish bo'lib, bu esa sug'orishning tizimi va qishloq xo'jaligini tezda tiklashni talab qildi. Xalifalik ma'muriyati buning uchun mahalliy dehqonlar bilan muzokaralar olib bordi va ko'plab hollarda ularni o'z yerlarida qoldirdi, faqat soliq yukini oshirdi [8].

Fay' va g'onima taqsimoti

Arab huquqida “fay'” – ya'ni urushsiz, sulh yo'li bilan qo'lga kiritilgan yerlar – va “g'onima” – ya'ni urush yo'li bilan olingan o'ljalari – o'rtasida farq qilingan. Fay' yerlari umum xalifalik mulki hisoblanar, g'onima esa lashkar o'rtasida taqsimlangan. Amalda esa bu farq ko'pincha xiralashib, xalifalik

ma'muriyati ko'proq qismini o'ziga olishga intilgan. Baladxuriyning “Futuh al-buldon” asari bu jarayonning batafsil ko'rinishini beradi [9]. Movarounnahrda fath qilingan yerlarning muhim qismi arab qabilalari, harbiy boshliqlarga va xalifaning yaqin kishilariga berildi. Mahalliy dehqonlar ko'plab yerlarini yo'qotishga majbur bo'ldi. Biroq istiloning barcha bosqichlarida o'xshash holat bo'lmagan: ba'zi hududlarda mahalliy zodagonlar o'z yerlarini saqlab qolishga muvaffaq bo'lib, yangi hokimiyat bilan moslasha oldilar. Bunday dehqonlar ko'pincha islomni qabul qilib, xalifalikka xizmat qilgan holda, avvalgi ijtimoiy mavqelarini nisbatan saqlab qola bilganlar [5].

Umaviylar va Abbasiylar davrida agrar siyosat

Umaviylar xalifaligi (661–750) davrida agrar siyosat ko'proq iqtisodiy foyda ko'zlagan: mahalliy aholidan ko'proq soliq undirish maqsad qilingan. Bu siyosat mintaqada bir qator qo'elon va isyonlarga olib keldi. 747–750 yillardagi Abu Muslim boshchiligidagi qo'elon va Abbasiylar tomonidan hokimiyat tepasiga kelishi bilan agrar siyosatda muayyan o'zgarishlar yuz berdi. Abbasiylar (750–861) nisbatan yanada muvofiq soliq siyosatini yuritishga harakat qildilar, bu esa Xuroson va Movarounnahrda qishloq xo'jaligining tezroq tiklanishiga ko'maklashdi [10]. Abbasiylar davrida, xususan Xorun ar-Rashid va Ma'mun hukmronligi yillarida (786–833), O'rta Osiyoda madaniy va iqtisodiy yuksalish kuzatildi. Bu davrda yangi yerlar o'zlashtirildi, sug'orishning kanallari kengaytirildi, shaharlar o'sdi. Agrar munosabatlar ham barqarorlasha boshladi: iqto' tizimi yanada tartibga solinib, mulkchilik shakllari aniqroq belgilandi [11].

SOLIQ TIZIMI: XIROJ, USHR VA BOSHQA

TO'LOVLAR

Xiroj – yer solig'i

Arablar tomonidan joriy etilgan yangi soliq tizimi mintaqaning iqtisodiy hayotida inqilobiy o'zgarishlarni keltirib chiqardi. Ushbu tizimning asosiy elementlari xiroj va ushr bo'lib, ular bir-biridan tubdan farq qilgan. Xiroj – yerdan undirilgan soliq bo'lib, u islomni qabul qilmagan aholidan ham, ba'zi hollarda musulmonlardan ham olingan. Soliqning miqdori turlicha bo'lgan: mahsulotning 1/3 yoki 1/2 qismida undirilishi ham, muayyan miqdorda naqd pul to'lash shakli ham qo'llangan [9].

Dastlabki davrlarda xiroj asosan natural shakl – ya'ni mahsulot ko'rinishida – undirilgan. Bu holat xalifalikka mahsulot oqimini ta'minlagan, biroq tashish va saqlash muammolarini keltirib chiqargan. Keyinchalik, ayniqsa Abbasiylar davrida, naqd pulda to'lov keng tarqaldi. Bu o'zgarish tovar-pul munosabatlarining rivojlanishini ko'rsatgan va mintaqadagi bozor iqtisodiyotining o'sishiga ko'maklashgan. Birining pulga aylantirish jarayoni – ya'ni natural to'lovdan naqd pulga o'tish – agrar munosabatlarning takomillashuvida muhim bosqich bo'ldi [8].

Ushr va jizya

Ushr – arab tilida “o'ndan bir” ma'nosini anglatuvchi – asosan musulmon dehqonlardan olinadigan yer solig'i bo'lib, xirojga nisbatan ikki barobar kam bo'lgan (1/10 yoki 1/20). Bu farq arablar istilosining dastlabki bosqichida islomni

qabul qilishni rag‘batlantirgan. Biroq shuni ta’kidlash kerakki, islomni qabul qilish avtomatik ravishda soliq yukining kamayishiga olib kelmagan – mahalliy hokimlar ko‘pincha yangi musulmonlardan ham xiroj talab qilishda davom etgan. Bu holat arablarning moliyaviy manfaatlari bilan islomiy ta’limot o‘rtasidagi qarama-qarshilikni ko‘rsatgan [7].

Jizya esa – islomni qabul qilmagan aholidan olinadigan jon solig‘i – yer solig‘i bilan birga undirilgan. Bu soliq barcha aqlan sog‘lom, voyaga yetgan erkaklar tomonidan to‘langan. Jizya miqdori odatda yiliga 12 dirhamdan 48 dirhamgacha bo‘lib, to‘lovchi‘ning moddiy ahvoliga qarab belgilangan. Ushbu soliqning joriy etilishi aholining ijtimoiy tabaqalanishini kuchaytirgan va islomni qabul qilish uchun iqtisodiy turtki yaratgan [3].

Qishloq jamoasidagi mehnat tashkilotining asosiy shakli dastlab an’anaviy qolipda davom etdi. Yer ishlash, ekin ekish, o‘rim-yig‘im, sug‘orishning ishlari – bularning barchasi jamoaviy mehnat asosida tashkil etilgan. Ammo vaqt o‘tishi bilan, ayniqsa iqto‘ tizimining kengayishi va vaqf mulklarining o‘sishi bilan, jamoaning mustaqil faoliyat ko‘rsatish imkoniyatlari cheklana boshladi. Ko‘plab jamoalar tobora yirik mulk egalari – dehqonlar yoki yangi arab zodagonlari – nazoratiga o‘tdi. Bu jarayon O‘rta Osiyodagi feodallashtirish jarayonining muhim qismi bo‘ldi. Dastlab nisbatan erkin bo‘lgan dehqon-qishloq jamoasi a’zolari asta-sekin turli shakldagi qaramlikka tushib qoldi. Bu qaramlik shakllaridan eng keng tarqalgani ijara – ya’ni yerni yer egasidan muayyan haq to‘lab olish bo‘lib, ijaraning miqdori mahsulotning ma’lum ulushida (ko‘pincha yarmi yoki uchdan bir qismi) belgilangan [6]. Yuqoridagi tahlillardan ko‘rinib turibdiki, ilk o‘rta asrlarda O‘rta Osiyoda yer-suv munosabatlari murakkab va ko‘p bosqichli o‘zgarishlar yo‘lini bosib o‘tdi. Bu o‘zgarishlar nafaqat harbiy-siyosiy hodisalar – arablar istilosi – bilan bog‘liq bo‘lib, balki ichki ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar, demografik o‘zgarishlar va madaniy ta’sirlar majmuasining natijasidir. Arablar istilosi mintaqadagi agrar munosabatlarni tubdan o‘zgartirdi: iqto‘, vaqf va xiroj-ushr soliq tizimi kabi yangi institutlarni olib keldi. Biroq shu bilan birga mahalliy dehqon jamoalari, sug‘orishning an’analari va yerdan foydalanishning mahalliy shakllari o‘z mavjudligini saqlab qoldi – ba’zan yangi shaklda, ba’zan esa deyarli o‘zgarmagan holda. Aynan shu ikkilamchi xarakter – yangilik bilan an’ananing uyg‘unlashuvi – O‘rta Osiyo ilk o‘rta asrlar agrar tarixi tarixining o‘ziga xos xususiyatini belgilaydi. Bu davrda shakllanib bo‘lgan yer-suv munosabatlari tizimi keyingi Somoniylar, Qoraxoniylar va Saljuqiylar davlatlarining ijtimoiy-iqtisodiy asosiga aylandi. Xususan, iqto‘ tizimining keyinchalik rivojlanishi, vaqf mulklarining kengayishi va soliq tizimining takomillashuvi bevosita ilk o‘rta asrlarda qo‘yilgan poydevorga tayangan. Shu ma’noda, ilk o‘rta asrlar agrar tarixini o‘rganmasdan, keyingi davrlarning ijtimoiy-iqtisodiy tarixini to‘liq tushunib bo‘lmaydi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR

1. Narshakhiy, Abu Bakr Muhammad. Tarixi Buxoro [History of Bukhara] / R.N. Frye tarjiması. – Cambridge (Mass.): The Mediaeval Academy of America, 1954. [Onlayn: archive.org/details/historyofbukhara00narsuoft]
2. Askarov A.A. O‘zbekiston xalqlari tarixi: ilk o‘rta asrlar. – Toshkent.: “Fan”. 1983.
3. Yamada M. Hūna and Hephthal // Zinbun 23, 1989. – P. 79-113; Kurbanov A the Hephthalites: Archaeological and Historical Analysis ..., p. 24.
4. Bo‘riyev O. O‘zbek xalqining kelib chiqish tarixi. – Toshkent.: O‘qituvchi. 1992.
5. Gafurov B.G. Tajiks: Ancient, Ancient and Medieval History. – Moscow: Nauka, 1972. – 664 p. [Rus tilida: Таджики: древнейшая, древняя и средневековая история]
6. Golden P. B. Türk Halkları tarihine Giriş. Çev. O. Karatay. – Ankara: Karam, 2002. – S. 61–65, 88.
7. Gafurov B.G. Tadjhiki: drevneyshaya, drevnyaya i srednevekovaya istoriya. – Moskva.: Nauka. 1972.
8. Istoriya Uzbekistana s drevneyshikh vremen do nachala XVI veka. T.1. – Toshkent.: Fan. 2000.
9. Al-Baladhuri, Ahmad ibn Jabir. Futuh al-Buldan [Conquest of the Lands] / P.K. Hitti tarjiması: The Origins of the Islamic State. – New York: Columbia University Press, 1916. [Onlayn: archive.org]
10. Abduzuhur A. “Turkiy xalqlarning tillari va tarixi”.- T.: “O‘zbekiston adabiyoti va san’ati” gazetasi, 8-son, 1993-yil 19-fevral.
11. Shamsutdinov R., Qishloq fojiasi: jamoalashtirish, quloklashtirish, surgun, T., 2003.
12. O‘zbekistonning yangi tarixi, 2-kitob [O‘zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida], T., 2000.
13. Kabirov A. O‘rtaosiyoda agrar munosabatlar tarixi. – Toshkent: Fan, 1978. – 284 b.
14. Rajabov Q., Haydarov M., Turkiston tarixi (1917–1924-yil), T., 2002.
15. Rahmonov N., B.Matboboyev. O‘zbekistonning ko‘hna turkiy-run yozuvlari. Toshkent, “Fan”, 2006.
16. Мухаммаджонов А. Қуйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи (қадимги даврдан йигирманчи асрнинг бошларигача). - Т., “Фан,” 1972 йил.
17. Саидов Б. Ўрта Осиёда ер - сув муносабатлари (қадимги даврдан ҳозирги кунгача). – Т., “Университет,” 2001 йил. (Ўқув услубий қўлланма).
18. Yuldosheva.B. MARKAZIY OSIYODA ILK O‘RTA ASRLAR DAVRIDA YER-SUV MUNOSABATLAR.- T.:JOURNAL OF NEW CENTURY INNOVATIONS.

QO‘QON XONLIGIDA YER – SUV MUNOSABATLARI TARIXI

Rustamov Ilhomidin Abduqodirovich

Farg‘ona davlat texnika universiteti,
falsafa fanlari bo‘yicha falsafa
doktori (PhD), dotsent. irustamov4444@gmail.com

Annotatsiya.

Mazkur tezis Qo‘qon xonligida yer-suv munosabatlarining rivojlanish mantiqini iqtisodiy tarix yondashuvi orqali tahlil qiladi. Maqsad yer egaligi, mulk huquqi va irrigatsiya infratuzilmasining xo‘jalik ixtisoslashuvi hamda ijtimoiy tabaqqalanish bilan aloqasini ochib berishdir. Yangilik sifatida davlat, jamoa va xususiy manfaatlar muvozanati dinamikasining rekonstruksiya taklif etiladi.

Kalit so‘zlar. *Qo‘qon xonligi, yer egaligi, suv huquqi, sug‘orish, xiroj, tanob, vaqf, mirab.*

Qo‘qon xonligida yer-suv munosabatlari masalasi faqat agrar ishlab chiqarishning texnik tomoni emas, balki mulk huquqi, soliqqa tortish, mahalliy boshqaruv va ijtimoiy kelishuvlar chorrahasida shakllangan murakkab institutlar majmuasidir. Xonlikning tabiiy-geografik sharoitlari, xususan Farg‘ona vodiysining sug‘orma dehqonchilikka tayangan landshafti, yer va suvni bir-biridan ajratib bo‘lmaydigan resurs sifatida ko‘rsatadi. Shuning uchun yerga egalik yoki undan foydalanish huquqi amalda suvga kirish imkoniyati, ariqlar va kanallar tarmog‘iga ulanganlik, hamda suv taqsimotini boshqaruvchi mahalliy tuzilmalar bilan belgilanadi. Tadqiqotning vazifasi yer egaligi shakllari, sug‘orish infratuzilmasi va fiskal majburiyatlar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘lanishni tahlil qilib, ularning xonlik siyosiy-iqtisodiy barqarorligiga ta‘sir mexanizmlarini aniqlashdan iborat. Metodologik jihatdan manbashunoslik, institutsional iqtisodiy tarix va qiyosiy yondashuv uyg‘un qo‘llanadi; bunda mahalliy amaliyotlarning normativ tasvirlari bilan real xo‘jalik tajribasi o‘rtasidagi tafovutlarni aniqlash muhim hisoblanadi.

Qo‘qon xonligida yer munosabatlari bir necha qatlamli huquqiy tasavvurlarga tayangan. Bir tomondan, davlat hokimiyati yerning oliy nazoratchisi sifatida soliq undirish va xizmat majburiyatlarini belgilash orqali agrar resurslar ustidan ustuvor vakolatga ega edi. Ikkinchi tomondan, xususiy egalik, meros huquqi, savdo-sotiq va hadya orqali yerning muayyan uchastkalari ustidan nisbatan barqaror tasarruf shakllari mavjud bo‘lgan. Uchinchidan, vaqf yerlarining diniy-ma‘rifiy muassasalar foydasiga ajratilishi, daromadning maqsadli sarfi va boshqaruvning alohida tartibini yuzaga keltirgan. Ushbu qatlamlar o‘zaro raqobat emas, ko‘proq muvozanat va kelishuv orqali ishlagan: davlat fiskal manfaatini ta‘minlagan, mahalliy elitalar resurslardan barqaror foydalanish orqali ijtimoiy ta‘sirini mustahkamlagan, jamoalar esa sug‘orish tarmoqlarini saqlash va ta‘mirlashda mehnat ishtiroki orqali o‘z ulushini himoya qilgan. Yer o‘lchovi va hisob-kitob

amaliyotida tanob kabi birliklarning qo‘llanishi soliq bazasini aniqlash, hosildorlik farqlarini e‘tiborga olish hamda sug‘oriladigan va lalmi maydonlarni ajratish imkonini bergan. Biroq har qanday o‘lchov standartlari mahalliy sharoitga moslashgan bo‘lib, suv ta‘minoti o‘zgarishi, kanalning quvvati va navbat tartibi kabi omillar yerning real iqtisodiy qiymatini keskin farqlantirgan.

Suv munosabatlari xonlik agrar tizimining markaziy tugunidir. Sug‘orish tarmoqlari ko‘pincha ko‘p avlodli mehnat mahsuli bo‘lib, ularni boshqarish muayyan kasbiy va ma‘muriy tajribani talab qilgan. Mirabchilik amaliyoti suvni taqsimlash, navbat belgilash, suv o‘tkazish inshootlarini nazorat qilish va nizolarni murosaga keltirish kabi vazifalarni bajargan. Bunda mirabning legitimligi faqat tayinlov bilan emas, balki mahalliy jamoaning roziligi, amaliy adolat mezonlari va qurg‘oqchilik davrida resurs tanqisligini boshqarish qobiliyati bilan ham mustahkamlangan. Suv bo‘yicha nizolar odatda yerning o‘zi ustidan bahslardan ko‘ra keskinroq kechgan, chunki sug‘oriladigan dehqonchilikda hosil taqdiri ko‘pincha bir necha kunlik kechikish yoki suv darajasining pasayishiga bog‘liq bo‘lgan. Shu sababli xonlik boshqaruvi suv nizolarini tezkor hal etish, kanallarni tozalash va yirik inshootlar qurilishini tashkil etish orqali fiskal barqarorlikni ham ko‘zlagan, chunki hosilning pasayishi xiroj va boshqa yig‘imlarning tushumiga bevosita ta‘sir ko‘rsatgan.

Yer-suv munosabatlarining fiskal o‘lchami xonlik iqtisodiy tizimini tushinishda asosiy ko‘rsatkichdir. Xiroj singari hosildan olinadigan soliq shakllari sug‘oriladigan maydonlarda, odatda, hosildorlik va suv ta‘minotining barqarorligi bilan mutanosib ravishda muhim ahamiyat kasb etgan. Shu bilan birga, soliq tizimi faqat hosil ulushini belgilash bilan cheklanmagan: mehnat majburiyatlari, sug‘orish inshootlarini ta‘mirlashda hasharga o‘xshash kollektiv ishlar, hamda ayrim xizmat turlari fiskal yukning muqobil ko‘rinishlarini shakllantirgan. Bunday majburiyatlar ikkiyoqlama xarakterga ega bo‘lgan: bir tomondan, davlatning resurs yaratish va uni qayta taqsimlash quvvatini oshirgan; ikkinchi tomondan, ularning haddan tashqari kuchayishi jamoa xo‘jaliklarining ishlab chiqarish imkoniyatini qisqartirib, norozilik va yashirin qarshilik shakllarini keltirib chiqarishi mumkin edi. Institutsional tahlil shuni ko‘rsatadiki, fiskal yukning “maqbul chegarasi” ko‘pincha suv ta‘minotining barqarorligi va bozor sharoitida mahsulot narxlarining o‘zgarishi bilan belgilanib, davlat ham, mahalliy boshqaruv ham bu muvozanatni saqlashga intilgan.

Qo‘qon xonligi hududida yer-suv munosabatlari ijtimoiy tabaqalanishga ham kuchli ta‘sir ko‘rsatgan. Sug‘oriladigan yerlar ustidan nazorat qiluvchi qatlamlar, xususan yirik yer egalari va mahalliy boshqaruv bilan bog‘langan elitalar, ishlab chiqarishdan tushadigan daromadni nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy kapitalga aylantirgan. Biroq bu jarayon to‘liq “markazlashgan ekspluatatsiya” shaklida emas, ko‘pincha vositachilik va kelishuvlar orqali ishlagan: jamoa mehnatisiz kanal va ariqlar yashab qololmas edi, jamoa esa suvning navbatini va adolatli taqsimini himoya qiluvchi institutlarga tayanardi. Shunday sharoitda resurslar taqsimoti bo‘yicha nizolarni hal etish mexanizmlari alohida ahamiyatga ega bo‘lib, mahalliy

sud-amaliyoti, odat va yozma hujjatlar bir-birini to‘ldirgan. Xalqaro tarixshunoslikdagi irrigatsion jamiyatlar haqidagi yondashuvlar bilan qiyoslash shuni anglatadiki, Qo‘qon xonligida suvni boshqarish “faqat davlat” yoki “faqat jamoa” mahsuli sifatida emas, balki ko‘p darajali boshqaruv tizimi sifatida shakllangan; unda markaziy hokimiyat yirik loyihalar va fiskal nazoratni, mahalliy elitalar tashkiliy vositachilikni, jamoalar esa kundalik ekspluatatsiya va saqlashni ta‘minlagan.

Hududiy farqlar yer-suv munosabatlarining tarixiy dinamikasini aniqlashda alohida o‘rin tutadi. Vodiyning ayrim qismlarida suv manbalariga yaqinlik va kanallar tarmog‘ining zichligi yerning iqtisodiy qiymatini oshirgan bo‘lsa, chekka hududlarda suv tanqisligi yoki mavsumiylik mehnat va xavf xarajatlarini ko‘paytirgan. Bu farqlar ekinlar tarkibiga, bozor uchun yetishtiriladigan mahsulotlar ulushiga, hamda ijaraga berish amaliyotining tarqalishiga ta‘sir qilgan. Yer ijarasi munosabatlari, ayniqsa, suvga kirish sharoiti barqaror bo‘lgan maydonlarda kengroq uchragan bo‘lib, bu yerda ijara shartlari hosil ulushi, mehnat taqsimoti va sug‘orish xarajatlarini bo‘lishish kabi mezonlar orqali belgilangani kuzatiladi. Shu nuqtai nazardan, yer munosabatlarining “qotib qolgan” tasviri o‘rniga, ularni bozor sharoitlariga moslashuvchi, suv xavflarini taqsimlovchi va soliq bosimini yengillashtirishga intiluvchi amaliy kelishuvlar tizimi sifatida ko‘rish maqsadga muvofiq.

Tadqiqotning muhim natijalaridan biri shundaki, Qo‘qon xonligida yer-suv munosabatlari agrar ishlab chiqarishning oddiy fon omili emas, balki siyosiy-iqtisodiy boshqaruvning tayanch instituti bo‘lgan. Yerga egalik shakllari suvga kirishning amaliy mexanizmlari bilan uzviy bog‘langan; fiskal siyosat esa hosildorlikning barqarorligi va irrigatsiya infratuzilmasining ishlashiga tayanib qolgan. Mirabchilik va jamoaviy mehnat amaliyotlari resurs tanqisligi sharoitida mojarolarni yumshatish va ishlab chiqarish siklini uzluksiz saqlashga xizmat qilgan. Xonlik tajribasi shuni ko‘rsatadiki, resurslarni boshqarishda markaziy nazorat va mahalliy muvofiqlashtirish bir-birini inkor etmaydi, aksincha, sug‘orma dehqonchilikning barqarorligi uchun zarur bo‘lgan ko‘p darajali kelishuvlarni yuzaga keltiradi. Yakuniy xulosa sifatida aytish mumkinki, Qo‘qon xonligi yer-suv tizimi o‘zining moslashuvchanligi bilan ajralib turgan: u tabiiy xavflar, iqtisodiy kon’yunktura va ijtimoiy manfaatlar o‘rtasida muvozanat izlagan, ayni vaqtda resurslar ustidan nazorat hamda taqsimotning doimiy qayta kelishuvi orqali tarixiy taraqqiyot mantiqini belgilagan.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Бабаджанов Б. М. Кокандское ханство: власть, политика, религия. – Ташкент: Yangi nashr, 2010.
2. Shaniyazov K. Sh. O‘zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. – Toshkent: Sharq, 2001.
3. Xolbekov A. Qo‘qon xonligi tarixi: ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar. – Toshkent: Fan, 2004.

FARG‘ONA VODIYSIDA YER VA SUV RESURLARINI BOSHQARISH: (AXSIKENT YODGORLIGI MISOLIDA)

Xayitova Shaxnoza Muxammadjonovna

NamDU Arxeologiya yo‘nalishi (07.00.06) 1-kurs doktoranti

University of Business and Science, Ijtimoiy fanlar kafedrası o‘qituvchisi

e-mail: hayitovashahnoza51@gmail.com

TEL: +998 93 402 36 74

Annotatsiya

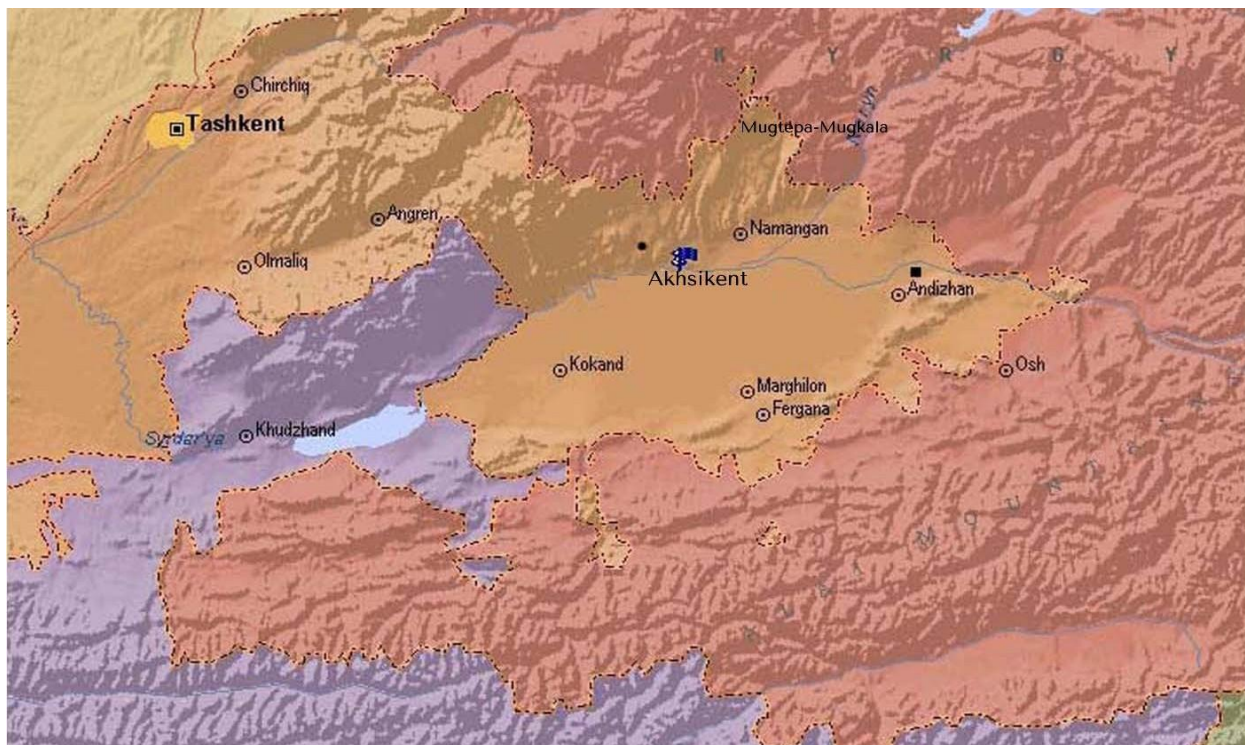
Mazkur maqolada Farg‘ona vodiysida yer va suv resurslarini boshqarish tizimining tarixiy shakllanishi Axsikent yodgorligi misolida tahlil qilindi. Qadimgi davrlardan boshlab ushbu hududda irrigatsiya tizimining shakllanishi, suv inshootlarining qurilishi hamda dehqonchilikning rivojlanishiga ta’siri manbalar asosida tahlil qilingan. Shuningdek, arxeologik tadqiqotlar asosida Axsikent shahrida mavjud bo‘lgan yer osti va yer usti suv tizimlari hamda ularning iqtisodiy va ijtimoiy hayotdagi o‘rni ilmiy jihatdan yoritilgan. Tadqiqot natijalari Farg‘ona vodiysida suv resurslarini boshqarish qadimdan rivojlangan murakkab tizimga ega bo‘lganligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: *Axsikent, irrigatsiya, suv resurslari, Farg‘ona vodiysi, arxeologiya, dehqonchilik, sug‘orma yerlar, suv quvurlari, sug‘orish tizimi, Buyuk ipak yo‘li, mudofaa devorlari, ijtimoiy-iqtisodiy hayot, yer osti va yer usti suv tizimlari.*

Markaziy Osiyo hududi qadimdan sug‘orma dehqonchilik rivojlangan mintaqalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, Farg‘ona vodiysi tabiiy geografik sharoitlari, unumdor tuproqlari va suv manbalarining mavjudligi bilan ajralib turadi. Bu hududda qadimdan yer va suv resurslarini boshqarish tizimi shakllangan bo‘lib, u agrar iqtisodiyotning asosini tashkil etgan.

Farg‘ona vodiysining muhim tarixiy markazlaridan biri bo‘lgan Axsikent qadimgi davrlarda nafaqat siyosiy va iqtisodiy markaz, balki rivojlangan irrigatsiya tizimiga ega shahar sifatida ham tanilgan. Arxeologik tadqiqotlar natijasida bu hududda yer osti va yer usti suv inshootlari mavjud bo‘lgani aniqlangan[1.8] Farg‘ona vodiysida miloddan avvalgi III ming yillikning ikkinchi yarmidan boshlangan sug‘orma dehqonchilik, miloddan avvalgi II ming yillikning ikkinchi yarmiga kelib ilk shaharlarni shakllanishiga olib keladi. Hozirgi kunda sug‘orma dehqonchilikning yo‘lga qo‘yilishi, shahar tipidagi qishloqlarning paydo bo‘lishi, ilk shaharlarning shakllanishi, rivojlanish bosqichlari, poytaxt shaharlar va ularning tarixiy to- pografiyasi haqida yangi ilmiy asoslangan ma‘lumotlar qo‘lga kiritildi. Manbalarda yozilishicha, miloddan avvalgi VI ming yillikda Markaziy Farg‘onaning bir necha o‘nlab ko‘llari atrofida qadimgi ajdodlarimiz, asosan, ovchilik va termachilik bilan shug‘ullanib kun kechirganlar. Shu bilan birga, ular ushbu ko‘llar atrofida yovvoyi holatda o‘sgan har xil boshqali o‘simliklarni terib,

ularni iste‘mol qilganlar. Qadimgi farg‘onaliklar ushbu termachilik asosida ibtidoiy dehqonchilikka asos solganlar.[2.11] Farg‘ona tog‘laridan bir necha o‘nlab katta- kichik soylar Sirdaryo tomon yo‘nalib, qadimda ularning ko‘pchiligi Sirdaryoga qo‘shilib ketgan bo‘lsa, ba‘zilari suvining ozligidan unga yetolmay adirlar orasida qolib ketgan. Bu o‘z navbatida har bir soyning havzasida o‘ziga xos tabiiy- geografik sharoitga ega bo‘lgan mikrovohalarni vujudga keltirgan. Ushbu daryo va soylar havzasidagi eng qulay joylarda ilk sug‘orma dehqonchilik yo‘lga

qo‘yilib, dastlabki dehqonlar man-zilgohlari paydo bo‘lgan.

Shulardan biri G‘ovasoy vohasidagi Chustsoy mikrovohasi hisoblanib, u yerda miloddan avvalgi III ming yillikning o‘rtalarida (ilk bronza davrining oxirlari) sug‘orma dehqonchilik yo‘lga qo‘yilgan bo‘lib, shu asosda dehqonlar manzilgohi (“поселение”) shakllanadi. Arxeoseysmologik tadqiqotlardan ma‘lumki, Farg‘ona vodiysi, ayniqsa, Shimoliy Farg‘ona aktiv seysmik zonaga kiradi. Hududda qadimdan har 400-500 yilda 9-10 balli yer qimirlashlar bo‘lib turgan. Shunday kuchli yer qimirlashlar sababli ilk bronza davriga oid dehqon qarorgohlarning ko‘pchiligi yer ostida qolib ketgan. Lekin, ushbu davrga oid So‘x, Aflotun va Xok kabi noyob topilmalar, ya‘ni arxeologik artefaktlar uchrab turadi. Ushbu topilmalar ilk va o‘rta bronza davrida Farg‘ona vodiysining juda ko‘p joylari inson tomonidan o‘zlashtirilganligidan va Chustdan boshqa joylarda ham dehqonchilikka asoslangan qarorgohlar bo‘lganligidan darak beradi.

Bronza davrining oxiri – ilk temir davrining boshlarida magistral kanallarni paydo bo‘lishi bilan daryo va soylarning delta qismidagi katta yer maydonlari o‘zlashtirilib sug‘orma dehqonchilik kengaya boshlaydi. Xususan, miloddan avvalgi X-IX asrlarda Kosonsoyning qurigan irmog‘laridan biri kanalga aylantiriladi. Natijada, hozirgi Axsikent yodgorligining o‘rni va uning shi moliy

qismida yuzlab gektar yerlar o‘zlashtirilib Axsikent mikro- vohasi tashkil topadi.[1.17] Miloddan avvalgi III asrda Axsikent yodgorligi o‘rnida 40 gektardan ziyod maydonda qadimgi Farg‘ona davlatining poytaxti Farg‘ona (Axsikat) shahriga asos solinadi. U topografik nuqtai nazardan 3 qismdan iborat bo‘lgan: qal‘a (ark), ichki shahar (shahrison) va shahar (rabod)[1.39].

Rivojlangan o‘rta asrlar davrida (IX-XII) Farg‘ona vodiysining yirik shaharlari har tomonlama gullab-yashnaydi. Masalan, Axsikat 400 gektardan ziyod maydoni va 200 mingdan ziyod aholisi bilan o‘z davrining megapolisiga aylanadi[4.15] Axsikatda tayyorlangan “Damashq qilichlari nomi bilan dunyoga mashhur qurollar G‘arbda Arab xalifaligi poytaxti va Sharqda Xitoy bozorlarida sotilgan. Axsikent qadimiy Farg‘ona davlatining muhim shaharlaridan biri bo‘lgan. Tarixchilarning fikricha, bu shahar miloddan avvalgi III asrda vujudga kelgan va Buyuk ipak yo‘lining muhim markazlaridan biri hisoblangan [3.55]].

Shahar tarkibiy jihatdan ark, ichki shahar va tashqi shahardan iborat bo‘lgan.

Bu esa uning rivojlangan urbanistik tuzilishga ega ekanligini ko‘rsatadi. Axsikent hududida hunarmandchilik, savdo va dehqonchilik keng rivojlangan [4.95]].

Arxeologik qazilmalar natijasida shahar hududida turli xil me‘moriy inshootlar, ustaxonalar va suv tizimlari qoldiqlari aniqlangan. Axsikent shahrining rivojlanishida irrigatsiya tizimi muhim rol o‘ynagan. Arxeologik tadqiqotlar natijasida shahar hududida murakkab suv ta‘minoti tizimi mavjud bo‘lgani aniqlangan. Shahar hududida yer osti suv inshootlari mavjud bo‘lib, ular nafaqat ichimlik suvi bilan ta‘minlash, balki mudofaa tizimi sifatida ham xizmat qilgan [6-36].

Bundan tashqari, suv kanallari orqali shahar atrofidagi dehqonchilik yerlariga suv yetkazib berilgan. Bu esa shahar iqtisodiyotining barqaror rivojlanishiga xizmat qilgan. Sug‘orma dehqonchilik asosida bug‘doy, arpa, uzum, meva-sabzavotlar kabi mahsulotlar yetishtirilgan. Taxminan 982- yilda yozilgan muallifi noma‘lum “Hudud ul-olam” asarida ham Axsikat haqida “Axsikat-Farg‘onaning qasabasi, amir va mas‘ul a‘yonlarning qarorgohi erur, katta shahar, Hashart daryosi bo‘yida joylashgan, yerlari serhosil, uning tog‘larida kumush va oltin konlari ko‘p” deya ta‘rif berilgan [5.15]. Bu ta‘riflar ham Qadim Shahar Axsikentda sug‘rish tizimi va dehqonchilik yaxshi rivojlanganligidan dalolat beradi. Axsikent yodgorligidagi birinchi shahristonning shimoli-g‘arbiy qismida va ikkinchi shahristonning janubi-g‘arbiy burchagida X asrning o‘rtalarida qurilgan yer osti vodoprovod tizimi o‘rganildi. Ushbu obyektlarda pishiq g‘ishtdan tunnel ko‘rinishda qurilgan vodoprovodning 2 ta yo‘nalishi qazib ochilgan. Ulardan biri VIII, XVIII va VIII A obyektlarda topilgan bo‘lib, shahar arki va birinchi shahristonning mahallalariga qarab yo‘nalgan, ikkinchisi esa XIX obyektida topilgan bo‘lib g‘arbiy rabod tomonga qarab ketgan. VIII obyektida ochilgan 1,5 ming yillik madaniy qatlamlar va vodoprovod “Ochiq osmon ostidagi muzey”ga aylantirilgan.

Vodoprovod o‘sha davr yer sathidan 4 m chuqurlikda hozirgi metro usulida qurilgan. Suv pishiq g‘ishtdan qurilgan qurilma (tunnel) ichidagi katta diametrli sopol quvur- larda oqqan . Ark tomonga qarab ketayotgan vodo- provod yo‘nalishida (XVIII obyekt) yer osti kuzatuv xonasi ochilgan. Xona to‘liq pishiq g‘ishtlardan qurilgan bo‘lib, unga yer sathidan zinalar orqali tushilgan . Xonaning o‘rtasida suv

tindirgich vazifasini o‘tagan hovuzcha bo‘lgan. Shimoldan kelayotgan suv dastlab hovuz- chaga tushgan, so‘ng ark tomon yo‘nalgan vodoprovod ichidagi quvurlarda oqishda davom etgan. Birinchi shahristonning VIIIA obyektida shahar mahallalaridan biri tomon yo‘nalgan pishiq g‘ishtlardan qurilgan vodoprodning kichik shahobchasi topilgan . Bu yerda qadimgi quruvchi irrigatorlar rel‘efdan unumli foydalanib, vodoprovodni yer sathiga olib chiqqan. Ikkinchi shahristonning janubi-g‘arbiy qismidagi XIX obyektida yuqorida tilga olingan g‘arbiy rabod (Axxi II) tomon yo‘nalgan pishiq g‘ishtlar va sopol quvurlardan qurilgan vodoprovod ochilgan. Ushbu joyda topilgan vodoprod qurilishida fizikadagi tutash idishlar qonunidan unumli foydalanilgan. Aniqroq qilib aytganda, ushbu vodoprovod 20 metrli ikkinchi shahristonning mudofaa devori tagidan 10 m pastga tushib, xandaq tagidan o‘tib, so‘ng g‘arbiy rabod hududida yana 10 m balandlikka ko‘tarilgan [1.65].

Axsikent misolida ko‘rish mumkinki, Farg‘ona vodiysida suv resurslarini boshqarish tizimi qadimdan rivojlangan. Bu tizim quyidagi xususiyatlarga ega bo‘lgan: suvni markazlashgan boshqarish, irrigatsiya inshootlarini qurish, suv taqsimoti tizimi, sug‘orma dehqonchilikni rivojlantirish kabi. Ushbu tajribalar keyingi davrlarda ham Markaziy Osiyo irrigatsiya tizimining rivojlanishiga katta ta’sir ko‘rsatgan.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, Farg‘ona vodiysida yer va suv resurslarini boshqarish tizimi qadimiy tarixga ega. Axsikent shahrining arxeologik tadqiqotlari ushbu hududda rivojlangan irrigatsiya tizimi mavjud bo‘lganligini ko‘rsatadi.

Shahar iqtisodiyoti asosan sug‘orma dehqonchilikka asoslangan bo‘lib, suv resurslarini samarali boshqarish uning barqaror rivojlanishiga xizmat qilgan. Axsikent tajribasi Markaziy Osiyo tarixida irrigatsiya tizimining rivojlanishida muhim o‘rin tutgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI.

1. Anarbayerov A. Farg‘onaning qadimgi shaharlari va ularning Markaziy Osiyo tarixida tutgan o‘rni. Toshkent, 2021. 148-b
2. Anarboyev A. Farg‘ona vodiysi arxeologiyasi tadqiqotlari. Toshkent, 2010.
3. Анарбаев А. Ахсикет – столица древней Ферганы. Ташкент, 2013. С. 485-491, 505-513.
4. Анарбаев А. Довоннинг самовий отлари // ФАН ва ТУРМУШ. №3-5. Тошкент, 2008. С. 93-95.
5. Анарбаев А. Древняя Фергана и Великий Шелковый путь. // Человеческий капитал. № 2 (22). Москва, 2019. С. 56-65.
6. Анорбоев А. Қадимги Фарғона давлати ва унинг пойтахти тарихидан лавҳалар // ВОДИЙНОМА. Тошкент-Андижон, 2016. Б. 36-41.
7. Заднепровский Ю. А. Древнеземледельческая культура Ферганы. Москва-Ленинград, 1962. С. 328

8. Матбабаев Б. Х. К истории культуры Ферганы в эпоху раннего средневековья (по материалам погребальных и городских памятников). Ташкент, 2009.

9. Raximova M. Axsikent – Namangan viloyatining qadimiy tarix, madaniyat va ilm maskani//Ustozlar uchun .-2025.№83

10. Hudud ul -olam asari Toshkent,1930

QO‘QON XONLIGIDA YER EGALIGI MUNOSABATLARI VA ULARNING TASNIFI.

Dadajonov Tursunboy Abdusamatovich

*“University of Business and Science” “Ijtimoiy fanlar kafedrası”
o‘qituvchisi*

e-mail: tursunboydadajonov5@gmail.com

Tel: +998930519650

Annotatsiya:

Ushbu ilmiy maqolada Qo‘qon xonligida yer egaligi munosabatlarining shakllanishi, yer egaligi turlari hamda sug‘orish tizimining o‘ziga xos jihatlari yoritiladi. Xonlik davrida yerlarning davlat, xususiy va vaqf mulki ko‘rinishida taqsimlanishi, shariat qonun-qoidalariga asoslangan egalik tartibi va soliq tizimi tahlil qilinadi. Shuningdek, Farg‘ona vodiysida sug‘orma dehqonchilikning rivoji, daryo va kanallardan foydalanish, miroblar faoliyati hamda yirik irrigatsiya inshootlarining barpo etilishi iqtisodiy va ijtimoiy hayot bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqiladi. Mavzu orqali Qo‘qon xonligida yer egaligi siyosatining davlat boshqaruvi, qishloq xo‘jaligi taraqqiyoti va jamiyat tuzilishidagi ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so‘zlar:

Qo‘qon xonligi, yeregaligi munosabatlari, agrar tuzum, yer egaligi, amlak yerlar, xususiy mulk, vaqf yerlar, mulki xolis, mulki ushr, mulki xiroj, xiroj solig‘i, dehqonchilik, irrigatsiya, kanallar va ariqlar, mirob, Farg‘ona vodiysi, qishloq xo‘jaligi, yer solig‘i, chek yerlar, vaqf mulklari.

Kirish.

Qo‘qon xonligida yer egaligi munosabatlari jamiyat hayotining eng muhim iqtisodiy va ijtimoiy omillaridan biri hisoblangan. Xonlik hududida aholining asosiy qismi dehqonchilik bilan shug‘ullangani sababli yerga egalik qilish, undan foydalanish tartibi hamda mulkiy taqsimot masalalari davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lib xizmat qilgan. Yer nafaqat ishlab chiqarish vositasi, balki siyosiy hokimiyatni mustahkamlovchi hamda ijtimoiy tabaqalanishni belgilovchi omil sifatida ham muhim ahamiyat kasb etgan. Shu bois agrar munosabatlar xonlik iqtisodiyotining tayanch asosi bo‘lib, davlat boshqaruvi, soliq

tizimi va aholining turmush darajasi bilan chambarchas bog‘liq holda shakllangan[1,135].

Qo‘qon xonligida yer egaligi tizimi bir necha shakllarda namoyon bo‘lgan bo‘lsa-da, rasmiy jihatdan barcha yerlar davlat mulki sifatida e‘tirof etilgan. Amalda esa xususiy yer egaligi, vaqf mulklari hamda xizmat evaziga berilgan yerlar mavjud bo‘lib, bu hol agrar tuzumning murakkab va ko‘p qatlamli ekanligini ko‘rsatadi. Yerga egalik qilish shariat qonun-qoidalari asosida tartibga solinib, hosildan olinadigan soliqlar orqali davlat xazinasi to‘ldirib borilgan. Bunday tizim bir tomondan iqtisodiy barqarorlikni ta‘minlagan bo‘lsa, ikkinchi tomondan jamiyatda mulkiy tengsizlikning kuchayishiga ham sabab bo‘lgan[2,78].

Farg‘ona vodiysining tabiiy-geografik sharoiti, unumdor tuproqlari mavjud ekanligi Qo‘qon xonligini iqtisodiy taraqqiyot, siyosiy boshqaruv va ijtimoiy tuzilmaning ajralmas qismi sifatida shakllanib, xonlik tarixida muhim o‘rin egallagan.

Qo‘qon xonligida agrar munosabatlar tizimi Markaziy Osiyodagi feodal yer egaligi an‘analari doirasida shakllangan bo‘lib, u Buxoro amirligi va Xiva xonligi bilan umumiy shar‘iy-huquqiy tamoyillarga tayangan holda rivojlangan. Tadqiqotchilar qayd etishicha, XIX asr o‘rtalariga kelib uchala davlat hududida yer egaligining asosiy shakllari davlat yerlari (amluk), xususiy yerlar hamda vaqf yerlari ko‘rinishida namoyon bo‘lgan (qarang: V.V. Bartold, Turkiston mo‘g‘ullar istilosi davrida, 1963 nashr; R.N. Nabiev, Qo‘qon xonligi tarixi, 1965). Rasmiy-huquqiy qarashga ko‘ra barcha yerlar oliy hukmdor – xon yoki amir mulki hisoblangan bo‘lsa-da, amaliyotda yer egalari ko‘proq yerdan olinadigan hosil, daromad va undagi imoratlarga egalik qilganlar. Bu holat yerga nisbatan mutlaq mulk huquqi emas, balki foydalanish va daromad olish huquqi ustuvor bo‘lganini ko‘rsatadi. Yer munosabatlari shariat me‘yorlari bilan tartibga solingan bo‘lib, agar yer uch yil davomida foydalanilmay qolsa yoki belgilangan xiroj to‘lovi amalga oshirilmasa, mulkdorning undan mahrum etilishi mumkin edi[3,127]. Mazkur qoida Qo‘qon hududidagina emas, Buxoro va Xiva xonliklarida ham agrar intizomni saqlash vositasi sifatida amal qilganini B.A. Ahmedov o‘z tadqiqotlarida alohida ta‘kidlaydi (O‘zbekiston xalqlari tarixi manbalari, 1991).

Mulkiy yerlar ichki tasnif jihatidan ham o‘xshash tizimni tashkil etgan. Mulki xolis (mulki hur) davlat oldidagi alohida xizmatlari uchun berilib, ko‘pincha soliqdan ozod etilgan yerlar bo‘lib, bu shakl uchala davlatda harbiy-siyosiy elita vakillarini rag‘batlantirish vositasi vazifasini bajargan. Mulki ushr – hosilning o‘ndan bir qismi miqdorida soliq undiriladigan yerlar bo‘lib, bunday yer egalari odatda ijtimoiy nufuzga ega tabaqani tashkil etgan. Mulki xiroj esa tarixan bosib olingan hududlarga xos yer turi sanalsa-da, amaliyotda u faqat zabt etilgan viloyatlarda emas, balki mahalliy hududlarda ham uchrab turgan; bu esa soliq siyosatining moslashuvchan va iqtisodiy ehtiyojlarga bog‘liq holda olib borilganidan dalolat beradi[4,145]. Bu holatni M. Abduraimov agrar tarixga oid izlanishlarida qayd etadi (O‘rta Osiyoda yer egaligi munosabatlari tarixi, 1975). Urush yoki siyosiy beqarorlik davrlarida mulkiy yerlar uchun berilgan

imtiyozlarning bekor qilinishi ham Qo‘qon, ham Buxoro, ham Xiva tajribasida kuzatiladigan umumiy hodisa bo‘lib, davlatning fiskal manfaatlari ustuvor qo‘yilganini ko‘rsatadi.

Vaqf yerlarining kengayib borishi esa uchala davlatning diniy-ijtimoiy hayotida muhim iqtisodiy omil sifatida namoyon bo‘ladi. Masjid, madrasa, mozar va boshqa diniy muassasalar ixtiyoridagi yer maydonlarining ortib borishi ruhoniylar tabaqaning iqtisodiy ta‘sirini kuchaytirgan. Qo‘qon xonligi hududida, xususan Marg‘ilon va Andijon atrofidagi minglab desyatina yerlarning vaqf tasarrufiga o‘tganligi haqidagi ma‘lumotlar Z. Madraximov tadqiqotlarida uchraydi (Qo‘qon xonligida ijtimoiy-iqtisodiy hayot, 2012). Shunga o‘xshash jarayonlar Buxoro vohasi hamda Xorazm hududlarida ham kuzatilganini Yu. Bregel o‘zining tarixiy xaritalar asosidagi izlanishlarida ko‘rsatadi (An Historical Atlas of Central Asia, 2003). Natijada ruhoniylar ko‘pincha yirik yer egalari va feodal tuzumning muhim ijtimoiy tayanch qatlamiga aylanganlar[5,217]. Umuman olganda, Qo‘qon xonligidagi yer egaligi munosabatlari hududiy o‘ziga xosliklarga ega bo‘lsa-da, u Buxoro va Xiva xonliklari bilan yagona shar‘iy-feodal tizim doirasida shakllangan bo‘lib, agrar tuzilmaning asosiy mezonlari, soliq shakllari va mulk tasnifi jihatidan o‘zaro uyg‘un, tarixiy jihatdan mushtarak va iqtisodiy mazmunan bir-birini to‘ldiruvchi modelni tashkil etgan. Xonlikda xon va uning ixtiyoridagi yerlar ham mavjud bo‘lib, ular **chek yerlar** deb atalgan. Masalan, Qo‘qon xonligida yirik yer egaligi nafaqat iqtisodiy resurs, balki siyosiy hokimiyat va ijtimoiy mavqening muhim ko‘rsatkichi sifatida shakllangan bo‘lib, bu holat Buxoro amirligi hamda Xiva xonligida ham deyarli o‘xshash ko‘rinishda namoyon bo‘ladi. Tadqiqotlarda qayd etilishicha, xonlar va ularning qarindoshlari ixtiyorida katta yer maydonlari jamlangan[6,312]. Masalan, Sheralixon tasarrufida 291 desyatina yer bo‘lgani haqidagi ma‘lumotlar R.N. Nabiev tomonidan keltiriladi (Qo‘qon xonligi tarixi, 1965). Xudoyorxon hukmronligi davrida (1858–1875-yillar) esa chek yerlar miqdori keskin ortib, ularning aksariyati sug‘oriladigan unumdor hududlardan iborat bo‘lganini Z. Madraximov o‘z tadqiqotlarida ta‘kidlaydi (Qo‘qon xonligida ijtimoiy-iqtisodiy hayot, 2012). Bunday yerlar saroy xarajatlarini ta‘minlovchi maydonlar, ov hududlari va qo‘riqxona sifatida ajratilgan mulklar tarzida tasniflanib, ayniqsa Markaziy Farg‘ona – hozirgi Pop va Mingbuloq atroflarida keng tarqalgan hamda xon qo‘shinlari tomonidan qo‘riqlangan.

Shunga o‘xshash jarayonlar Buxoro amirligida ham kuzatiladi. Amir Nasrullo (1827–1860) va Muzaffarxon (1860–1885) davrlarida saroy mulklari, sayilgoh bog‘lari va ov yerlarining kengaygani haqida B.A. Ahmedov ma‘lumot beradi (O‘zbekiston xalqlari tarixi manbalari, 1991). Xiva xonligida esa Muhammad Rahimxon I va Muhammad Rahimxon II (Feruz) hukmronligi davrida saroyga qarashli yerlar hamda qo‘riqxona hududlari kengaygani Yu. Bregel tomonidan tarixiy xaritalar asosida ko‘rsatiladi (An Historical Atlas of Central Asia, 2003). Demak, uchala davlatda ham hukmdor mulklari iqtisodiy daromad manbai bilan birga siyosiy nufuz va harbiy nazorat vositasi vazifasini bajargan[7,84].

Xonlik hududlarida dam olish va sayilgoh bog‘lari alohida o‘rin tutgan. Qo‘qon shahri yaqinidagi taxminan 400 tanob maydonni egallagan “Afg‘on bog‘i” va “Urganch bog‘i” xon oilasining hordiq maskani bo‘lgan bo‘lsa, Buxoro vohasida Sitorai Mohi Xosa atrofidagi bog‘lar, Xiva atrofida esa Nurullaboy saroyi hududidagi bog‘lar shunga o‘xshash vazifani bajargan[8,67]. Bu maskanlar hukmdorlarning iqtisodiy qudrati va madaniy-estetik didini ifodalovchi ramziy obidalar sifatida ham baholanadi (qarang: V.V. Bartold, Turkiston mo‘g‘ullar istilosi davrida, 1963 nashr).

Biroq agrar tuzilmaning bu ko‘rinishi ijtimoiy tabaqalanishni ham kuchaytirgan. Qo‘qon xonligida xon, uning qarindoshlari, yirik feodallar va ruhoniylar keng yer maydonlariga egalik qilgan bir paytda, dehqonlarning qariyb 40–60 foizi umuman yerga ega bo‘lmaganini[10,128] M. Abduraimov agrar tarixga oid tadqiqotlarida qayd etadi (O‘rta Osiyoda yer egaligi munosabatlari tarixi, 1975). Xuddi shunday holat Buxoro va Xivada ham kuzatilgan bo‘lib, yerning asosiy qismi hukmdor saroyi, diniy muassasalar va feodal zodagonlar qo‘lida jamlangan. Shunday qilib, Qo‘qon, Buxoro va Xiva davlatlarida yer egaligi tizimi bir tomondan siyosiy-iqtisodiy tayanch vazifasini bajargan bo‘lsa, ikkinchi tomondan jamiyatda keskin mulkiy nomutanosiblik va ijtimoiy tabaqalanishni yuzaga keltirgan umumiy tarixiy model sifatida namoyon bo‘ladi.

Xulosa

Tadqiqotlar natijasi shuni ko‘rsatadiki, Qo‘qon xonligida yer–suv munosabatlari davlat tuzumining eng muhim iqtisodiy tayanchlaridan biri bo‘lgan. Yer egaligi tizimi amlok, xususiy va vaqf shakllarida namoyon bo‘lsa-da, rasmiy jihatdan barcha yerlar davlat mulki deb hisoblangan. Bu holat yerga bevosita egalik qilishdan ko‘ra, undan olinadigan hosil, daromad va inshootlarga egalik qilish amaliyotini shakllantirgan. Shariat qonun-qoidalarida asosida yuritilgan agrar tartib-qoidalar yerga nisbatan mas’uliyatni kuchaytirgan, foydalanilmay qolgan yerlarning qayta taqsimlanishi esa xo‘jalik samaradorligini saqlab turishga xizmat qilgan.

Mulki xolis, mulki ushr va mulki xiroj kabi yer turlari orqali soliq siyosati yo‘lga qo‘yilgan bo‘lib, bu tizim davlat xazinasining asosiy manbalaridan biri bo‘lgan. Shu bilan birga, vaqf yerlari diniy muassasalar iqtisodiy asosini mustahkamlab, ruhoniylar ta’sirining kuchayishiga sabab bo‘lgan. Xon va saroy a’zolariga qarashli chek yerlar esa siyosiy hokimiyatning iqtisodiy tayanchi sifatida muhim ahamiyat kasb etgan. Biroq yirik yer egaligining kengayib borishi natijasida oddiy dehqonlar orasida yersizlik muammosi saqlanib qolgan, bu esa ijtimoiy tabaqalanishni kuchaytirgan omillardan biri bo‘lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Abduraimov M. O‘rta Osiyoda yer egaligi munosabatlari tarixi. – Toshkent: Fan, 1975.

2. Ahmedov B. A. O‘zbekiston xalqlari tarixi manbalari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1991.
3. Azamat Ziyo. O‘zbek davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2000.
4. Bartold V. V. Turkiston mo‘g‘ullar istilosi davrida. – Toshkent: Fan, 1963.
5. G‘afurov B. G. Tojiklar. 2 jildlik. – Toshkent: Fan, 1972.
6. Ishoqov M. Qo‘qon xonligi tarixi. – Toshkent: Universitet, 2004.
7. Karimov Sh. O‘zbekiston tarixi. – Toshkent: Sharq, 2010.
8. Madraximov Z. Qo‘qon xonligida ijtimoiy-iqtisodiy hayot. – Farg‘ona, 2012.
9. Nabiev R. N. Qo‘qon xonligi tarixi. – Toshkent: Fan, 1965.
10. Kuzikulov. I. Qo‘qon xonligi tarixi. – Namangan: Namangan, 2014.

QO‘QON XONLIGIDA IRRIGATSIYA VA SUV MUNOSABATLARI: TIZIMI, TURLARI VA TARIXIY AHAMIYATI.

Dadajonov Tursunboy Abdusamatovich

“University of Business and Science” “Ijtimoiy fanlar kafedrası”

o‘qituvchisi

e-mail: tursunboydadajonov5@@gmail.com

Tel: +998930519650

Annotatsiya

Ushbu ilmiy maqolada Qo‘qon xonligida irrigatsiya va suv munosabatlarining shakllanishi, ularning boshqaruv tizimi, asosiy turlari hamda ijtimoiy-iqtisodiy hayotdagi tarixiy ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqotda xonlik hududida mavjud bo‘lgan ariqlar, kanallar, soy va daryolardan foydalanish tartibi, suv taqsimoti mexanizmlari hamda suv inshootlarining qurilishi va saqlanishi masalalari yoritiladi. Shuningdek, suvdan foydalanishda mahalliy jamoalar, mirablik instituti va davlat boshqaruvining o‘rni ochib beriladi. Maqolada irrigatsiya tizimining dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo rivojiga ko‘rsatgan ta’siri, suv resurslarining iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashdagi roli ilmiy asosda izohlanadi. Natijada Qo‘qon xonligida suv va sug‘orish tizimi nafaqat qishloq xo‘jaligining tayanchi, balki davlat boshqaruvi, mulkiy munosabatlar hamda jamiyat ierarxiyasini belgilovchi muhim omillardan biri bo‘lgani xulosasi ilgari suriladi.

Kalit so‘zlar: *irrigatsiya, suv munosabatlari, Qo‘qon xonligi, sug‘orish tizimi, mirablik instituti, suv taqsimoti, agrar munosabatlar, ariqlar va kanallar, dehqonchilik, tarixiy taraqqiyot.*

Kirish

Qo‘qon xonligi tarixida irrigatsiya va suv munosabatlari masalasi nafaqat qishloq xo‘jaligi taraqqiyoti, balki davlat boshqaruvi, ijtimoiy tuzilma va iqtisodiy barqarorlikni belgilovchi asosiy omillardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Farg‘ona vodiysining tabiiy-geografik sharoiti, iqlimining quruq va yarim quruq xususiyatga

egaligi sug‘orish tizimlarini mukammal tashkil etishni taqozo etgan. Shu bois xonlik davrida ariqlar, kanallar, soy va daryolardan oqilona foydalanish, suvni taqsimlash va nazorat qilish masalalari davlat siyosatining muhim yo‘nalishiga aylangan[1,87]. Suv resurslari ustidan nazorat faqat iqtisodiy ehtiyoj bilan cheklanmay, balki siyosiy hokimiyatni mustahkamlash, aholi ustidan ma‘muriy ta‘sirni kuchaytirish vositasi vazifasini ham bajargan.

Tarixiy manbalar va tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, Qo‘qon xonligida irrigatsiya tizimi ko‘p bosqichli boshqaruv asosida faoliyat yuritgan bo‘lib, unda **mirablik** (ba‘zan *mirob*) instituti alohida o‘rin tutgan. Mirablar suv taqsimoti, inshootlarni ta‘mirlash va dehqonlar o‘rtasida suv navbatini belgilash kabi vazifalarni bajargan. Bu haqda B.A. Ahmedov o‘zining “O‘zbekiston xalqlari tarixi manbalari” (1991) asarida suv xo‘jaligi boshqaruvi jamiyatdagi ijtimoiy muvozanatni ta‘minlashda muhim omil bo‘lganini ta‘kidlaydi[2,147]. Shuningdek, R.N. Nabiev “Qo‘qon xonligi tarixi” (1965) tadqiqotida sug‘orish tarmoqlarining kengayishi xonlik iqtisodiyotining tayanch ustuni bo‘lganini qayd etadi. V.V. Bartold esa Markaziy Osiyodagi irrigatsiya tizimlarini o‘rganar ekan, suv inshootlari Sharq davlatlarida nafaqat dehqonchilik, balki shaharsozlik va savdo rivojiga ham kuchli ta‘sir ko‘rsatganini alohida ko‘rsatadi (“Turkiston mo‘g‘ullar istilosi davrida”, 1963 nashr).

Qo‘qon xonligida suv munosabatlari ijtimoiy qatlamlar o‘rtasidagi aloqalarni ham belgilab bergan. Sug‘oriladigan yer maydonlarining kengayishi dehqonchilik unumdorligini oshirgan bo‘lsa, suv ustidan nazorat feodal zodagonlar va ruhoniylarning iqtisodiy mavqeini mustahkamlagan. Bu jarayonni M. Abduraimov “O‘rta Osiyoda yer egaligi munosabatlari tarixi” (1975) asarida agrar tuzumning asosiy tayanchlaridan biri sifatida izohlaydi. Demak, irrigatsiya tizimi faqat texnik-xo‘jalik jarayoni emas, balki ijtimoiy-siyosiy munosabatlar majmui sifatida shakllangan murakkab tizim bo‘lib, uning o‘rganilishi Qo‘qon xonligining iqtisodiy qudrati, hududiy boshqaruvi va jamiyat tuzilmasini chuqurroq anglash imkonini beradi[3,213].

Shu bois mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi Qo‘qon xonligida irrigatsiya va suv munosabatlarining tuzilishi, tasnifi hamda tarixiy ahamiyatini ilmiy manbalar asosida yoritish, suv xo‘jaligining davlat boshqaruvi va ijtimoiy hayotdagi o‘rnini kompleks tahlil qilishdan iboratdir. Bu yondashuv xonlik davridagi suv siyosati va sug‘orish tizimlarini umumiy Markaziy Osiyo tarixiy jarayonlari bilan bog‘liq holda anglashga xizmat qiladi.

Farg‘ona vodiysi Markaziy Osiyoning eng qadimiy sug‘orma dehqonchilik o‘choqlaridan biri hisoblanadi[4,312]. Arxeologik tadqiqotlar hamda yozma manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, bu hududda irrigatsiya madaniyati miloddan avvalgi II ming yillikdayoq shakllangan. Xitoy tarixchilari Sima Tsyanning “Shi Ji” (“Tarixiy xotiralar”, mil.avv. I asr) asari hamda elchi Chjan Tsyen safar qaydlarida Farg‘ona (Davan) aholisi sug‘orma dehqonchilik bilan shug‘ullangani haqida muhim ma‘lumotlar uchraydi. Bu ma‘lumotlar nafaqat yozma dalillar, balki qoyatosh suratlari, qadimgi ariqlar izlari va arxeologik topilmalar bilan ham

tasdiqlanadi. Vodiyning tog‘lardan oqib tushuvchi ko‘plab soy va daryolari, unumdor allyuvial tuproqlari hamda mo‘tadil iqlimi sug‘orishga asoslangan xo‘jalik tizimining erta shakllanishiga tabiiy zamin yaratgan.

Qo‘qon xonligi davriga kelib irrigatsiya tizimi davlat iqtisodiy siyosatining ajralmas qismiga aylangan[5,145].

Xonlik hududidagi yerlar asosan Norin, Qoradaryo, So‘x, Isfara, Marg‘ilonsoy, Shohimardon, Aravon, Chirchiq, Ohangaron kabi daryo va soylardan suv olgan. Sug‘orish tarmoqlarining kengayishi dehqonchilik mahsuldorligini oshirib, yangi yerlarni o‘zlashtirish va aholi punktlarini barpo etish jarayonini tezlashtirgan. Bu haqda R.N. Nabiev (“Qo‘qon xonligi tarixi”, 1965) sug‘orish inshootlari xonlik iqtisodiyotining tayanch ustunlaridan biri bo‘lganini alohida ta’kidlaydi. Ayniqsa Olimxon (1798–1810) va Umarxon (1810–1822) hukmronligi davrida yirik kanallar qazilishi jadallashgan. Tarixchi Y. Qosimov ma’lumotlariga ko‘ra, 1803 yilda Norin daryosidan Yangiariq kanali hashar yo‘li bilan kavlanib, Namangan vohasining ko‘plab hududlarini suv bilan ta’minlagan; keyinchalik 1819–1821 yillarda Shahrisonsoy (Nahri Umarxoniy) kanali bunyod etilib, Andijonning janubi-sharqida yangi qo‘riq yerlar o‘zlashtirilgan. Bu jarayonlar Z. Madraximovning (“Qo‘qon xonligida ijtimoiy-iqtisodiy hayot”, 2012) tadqiqotlarida ham irrigatsiya tizimining iqtisodiy o‘sisdagi o‘rni sifatida baholanadi[6,78].

Qo‘qon xonligida suv munosabatlari boshqaruvi mirablik instituti orqali amalga oshirilgan. Miroblar suv taqsimoti, ariqlarni ta’mirlash, navbatni belgilash va adolatni ta’minlash vazifalarini bajargan. Suvdan foydalanish ko‘pincha jamoa kelishuvi asosida tartibga solingan bo‘lib, bu jarayon ijtimoiy birdamlikni mustahkamlovchi omil vazifasini bajargan. Shu bilan birga, suv ustidan nazorat davlat hokimiyatining muhim siyosiy vositasi ham bo‘lgan – suvni boshqargan hokimiyat yer va hosil ustidan ham bilvosita nazorat o‘rnatgan. M. Abduraimov (“O‘rta Osiyoda yer egaligi munosabatlari tarixi”, 1975) irrigatsiya tizimi agrar tuzumning iqtisodiy tayanchi bo‘lish bilan birga ijtimoiy tabaqalanishni ham shakllantirganini qayd etadi[7,171].

Bu holat Buxoro amirligi va Xiva xonligi tajribasi bilan qiyoslanganda umumiylik va hududiy farqlarni namoyon etadi. Buxoro amirligida irrigatsiya tizimi asosan Zarafshon daryosi va uning ko‘plab irmoqlariga tayangan bo‘lib, voha sug‘orish an‘analari qadimdan shakllangan edi. B.A. Ahmedov (1991) Buxoro vohasida suv inshootlari davlat va mahalliy jamoalar hamkorligida boshqarilganini, suvning adolatli taqsimoti siyosiy barqarorlik omili bo‘lganini ta’kidlaydi[8,79]. Xiva xonligida esa irrigatsiya tizimi Amudaryo bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, kanallar ko‘proq cho‘l hududlarni o‘zlashtirishga qaratilgan edi. Yu. Bregel (“An Historical Atlas of Central Asia”, 2003) Xorazm vohasida suv inshootlari iqtisodiy qudratning asosiy manbai bo‘lganini tarixiy xaritalar orqali ko‘rsatadi[9,138].

Shu tariqa Qo‘qon, Buxoro va Xiva davlatlarida irrigatsiya tizimi umumiy sharqona suv xo‘jaligi an‘analari asosida shakllangan bo‘lsa-da, har bir hududning

tabiiy-geografik sharoiti ularning o‘ziga xos rivojlanish yo‘lini belgilagan. Qo‘qon xonligida tog‘ soylariga tayangan kanal tizimi ustun bo‘lgan bo‘lsa, Buxoroda voha sug‘orishi, Xivada esa daryo deltasiga asoslangan irrigatsiya modeli ustuvorlik qilgan. Biroq uchala davlat tajribasini umumlashtirgan holda aytish mumkinki, suv xo‘jaligi faqat texnik-iqtisodiy jarayon emas, balki davlat boshqaruvi, ijtimoiy tuzilma va demografik o‘shishni belgilovchi strategik omil sifatida namoyon bo‘lgan. Sug‘orish inshootlari orqali yangi yerlar o‘zlashtirilgan, aholi manzilgohlari kengaygan, savdo va hunarmandchilik rivojlangan hamda agrar madaniyat mustahkamlangan. Natijada irrigatsiya tizimi Markaziy Osiyo xonliklarining iqtisodiy barqarorligi va tarixiy taraqqiyotini ta‘minlagan asosiy tayanchlardan biri sifatida tarix sahnasida muhim o‘rin egallagan[10,30-31].

Xulosa

Manbalar va ilmiy tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, Qo‘qon xonligida irrigatsiya va suv munosabatlari davlatning iqtisodiy barqarorligi hamda ijtimoiy tuzilishini belgilovchi asosiy omillardan biri bo‘lgan. Farg‘ona vodiysida sug‘orma dehqonchilikning qadimiy ildizlarga ega ekani xitoy tarixchilari Sima Tsyen va Chjan Tsyen asarlarida, shuningdek arxeologik topilmalarda o‘z tasdig‘ini topadi. Xonlik davrida Yangiariq (1803), Shahrixonsoy – Nahri Umarxoniy (1819–1821) va Ulug‘nor kanali (XIX asr o‘rtalari) kabi yirik sug‘orish inshootlarining bunyod etilishi yangi yerlarning o‘zlashtirilishi, dehqonchilik mahsuldorligining oshishi va aholi manzilgohlarining kengayishiga xizmat qilgan. R.N. Nabiev hamda Z. Madraximov tadqiqotlari irrigatsiya tizimi xonlik iqtisodiyotining tayanch ustuni bo‘lganini ilmiy asosda ko‘rsatadi. Suv taqsimotida mirablik institutining mavjudligi esa suv munosabatlari muayyan tartib-qoidalar asosida boshqarilganini anglatadi. Qo‘qon tajribasi Buxoro va Xiva xonliklari bilan qiyoslanganda umumiy jihatlar – ya‘ni suv xo‘jaligining davlat qudratini belgilovchi omil bo‘lgani – yaqqol ko‘rinadi. Buxoroda Zarafshon, Xivada Amudaryo asosiy suv manbai bo‘lgan bo‘lsa, Qo‘qonda tog‘ soylariga tayangan ko‘p tarmoqli kanal tizimi ustunlik qilgan. Umuman, irrigatsiya tizimi nafaqat dehqonchilikni rivojlantirgan, balki davlat boshqaruvi va jamiyat barqarorligini ta‘minlagan muhim tarixiy omil sifatida namoyon bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Abduraimov M. O‘rta Osiyoda yer egaligi munosabatlari tarixi. – Toshkent: Fan, 1975.
2. Ahmedov B. A. O‘zbekiston xalqlari tarixi manbalari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1991.
3. Azamat Ziyo. O‘zbek davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2000.
4. Bartold V. V. Turkiston mo‘g‘ullar istilosi davrida. – Toshkent: Fan, 1963.
5. G‘afurov B. G. Tojiklar. 2 jildlik. – Toshkent: Fan, 1972.
6. Ishoqov M. Qo‘qon xonligi tarixi. – Toshkent: Universitet, 2004.

7. Karimov Sh. O‘zbekiston tarixi. – Toshkent: Sharq, 2010.
8. Madraximov Z. Qo‘qon xonligida ijtimoiy-iqtisodiy hayot. – Farg‘ona, 2012.
9. Nabiev R. N. Qo‘qon xonligi tarixi. – Toshkent: Fan, 1965.
10. Kuzikulov.I. Qo‘qon xonligi tarixi.- Namangan: Namangan, 2014.

XIVA XONLIGIDA YOSH XIVALIKLAR HARAKATI BOSHLANISHI SABABLARI VA UNING OQIBATLARI.

Mullayeva Muazzam Hasanjonovna.

University of Businnes and Science tarix yo'nalishi talabasi

e-mail: muazzam9191@gmail.com

Tel: +998 93 216 53 05

Dadajonov Tursunboy Abdusamatovich

e-mail: tursunboydadajonov5@gmail.com

Tel: +998930519650

University of Businnes and Science ijtimoiy fanlar kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya:

Ushbu maqolada Markaziy Osiyoda XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlaridayuz bergan ozgarishlar xususan Xiva xonligida turli soha vakillarini birlashtirib uning siyosiy vaziyatini o'zgartirishga harakat qilgan "Yosh xivaliklar" harakati, uning faollari haqida soz yuritiladi. Yosh xivaliklar harakati a'zolarining asosiy maqsadi Xiva xonligida yangi usul maktablarini ochish,davlat boshqaruvidagi adolatsizliklarga barham berish bo'lgan. Shuningdek Yosh xivaliklar harakati vakillari Rossiya zulmidan jabr ko'rayotgan xalqni hayot tarzini yaxshilashga harakat qilishgan. Mavzu orqali Xiva xonligining XIX –XX asr siyosiy hayoti ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Yosh xivaliklar, jadidlar, siyosat, yangi usul maktablari, dehqon, savdogar, ulamolar,fraksiya, Muvaqqat qo'mita, Nozirlar sho'rosi, ijtimoiy ta'minot, xalq xo'jaligi, turkmanlar, adliya, shariat, moliya.

Kirish

Bizga malumki XIX asr ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Markaziy Osiyo davlatlarida katta ijtimoiy – siyosiy o'zgarishlar yuz beradi. Bu davrda eski feodal munosabatlar inqirozga uchrab, yangi zamonaviy taraqqiyot g'oyalari shakllana boshlagan. Ayniqsa Jadidchilik harakati bu jarayonda muhim rol o'ynagan. Xiva xonligida ham ana shunday ta'sir ostida ma'rifatparvar, islohotchi yoshlar guruhi shakllanib, ular tarixda "Yosh xivaliklar" nomi bilan tanilgan. Yosh xivaliklar safida milliy ziyolilar, hunarmand, dehqon, savdogar, islom ulamolari, hamda

ayrim davlat amaldorlari birgalikda birlashib katta kuch bo'lib harakat qilishgan[1,12].

Yosh xivaliklar asosan yangi usul maktablarida tahsil olgan, dunyoqarashi keng ziyoli yoshlardan iborat edi. Ular asosan jamiyatni zamonaviylashtirish g'oyasini ilgari surishadi.

Harakat 1910 – yillarda shakllana boshlab, 1917 yildan yanada kuchayadi. Ular Xon hokimiyatini cheklash, konstitutsiya joriy etish, parlament tashkil qilish, talimni isloh qilish kabi talablar bilan chiqadilar.

Yosh xivaliklar Xiva xonligida XIX asr boshlarida ya'ni 1914 yilda Xiva xoni Asfandiyorxon boshqaruv siyosatidan norozi xalq vakillari tomonidan tuzilgan firqa bo'lib, Yosh xivaliklar firqasi 1914 – yil avgust oyida tashkil etiladi. Yosh xivaliklar firqasiga Polvonniyoz hoji Yusupov asos soladi. Polvonniyoz hoji Yusupov oz davrining ilg'or ziyolilaridan biri bo'lgan[2,45]. U guruh a'zolariga maslahatlar berib har qanday vaziyatda ham guruh a'zolarini qo'llab quvvatlagan. Polvonniyoz hoj Yusupov bilan birgalikda Jumaniyoz Boboniyozov, Bobojon Yoqubov, Jumaniyoz Sultonmurodov, Nazir Sholikorov Sultonqori Jumniyozov, Xudoybergan Devonov , Husaynbek devonbegi Matmurodov, Muhammadyorxoja Abdullayevlar ham partiyada faol harakat olib borishgan[3,78]. Yosh xivaliklar partiyasining dasturida hokimiyatni cheklaydigan islohotlar o'tkazish, mamlakatda konstitutsiyaviy monarxiya o'rnatish, xalqni ma'rifatli qilish va yoshlarni bilimli qilib tarbiyalash maqsadlari ko'zlangan bo'lib, Yosh xivaliklar harakati a'zolari o'sha maqsadlarni amalga oshirish uchun islohotlar olib borishgan.

Xiva xonligida bo'lib o'tgan qo'zgalonda faol qatnashgan qozikalon Boboxon Salimov Yosh Xivaliklarning rahbarlaridan biri bo'lib, u qo'zgalonchilar faoliyatini yashirin tarzda boshqargan. 1917 yildagi fevral inqilobi yosh xivaliklar faoliyatiga yaxshigina ta'sir qiladi va ular ochiq kurash yo'lga o'tishadi. Yosh xivaliklar harakati azolari 1917 – yil 5 – aprelda o'zlari ishlab chiqqan manifestni, xiva xoni Asfandiyorxonga imzolatiladi[4,210]. Ushbu manifestda yangi usul maktablari ochilishi, mamlakatda pochta, telegraf barpo etilishi kerakligi, davlat xazinasi nazorat ostiga olinishi, barcha amaldorlarning saylanishi va maosh bilan ta'minlanishi, butun aholining shariat oldida tengligini alohida ta'kidlashadi. Ushbu islohotlarni amalga oshirilishini nazorat qilish uchun ular 30 ta vakildan iborat Muvaqqat Qo'mita tashkil qilishadi. 1917 – yil 8 – aprelda xon huzurida mamlakatni boshqarish uchun majlis o'tkazishadi va Nozirlar Kengashi tashkil qilishadi. Nozirlar kengashi raisligiga Husaynbek devonbegi Matmurodovni saylashadi[5,120].

So'ng Muvaqqat qo'mitasi Polvonniyoz hoji Yusupovga Rossiya hukumati va rus qo'shinlari bilan munosabatlarini barqarorlashtirish vazifasini bajarishini aytadi. Keyinchalik Muvaqqat qo'mita tarkibiga yana 19 kishi, shuningdek 7 turkman kiritiladi. Yosh xivaliklar Xiva xonligida hokimiyatni boshqaruvchi hukmron kuchga aylanadi. 1917 – yilning may oyida Boboxon Salimov boshchiligidagi delegatsiya Muvaqqat hukumati a'zolari bilan muzokara o'tkazish uchun Toshkentga jo'naydi,. Asfandiyorxon Muvaqqat hukumati vakili General

Xoja Mirabdalov boshchiligidagi harbiy kuchga tayanib, majlisni tarqatib yuboradi[6,145]. Xon o'ziga maqul kishilardan yangi rais Ortiq Oxunni va Nozirlar kengashiga rais etib Isoqxo'ja Xo'jayevni tayinlaydi. Yosh xivaliklardan shavqatsiz o'ch olishga kirishdi. H. Matmurodov boshchiligidagi sobiq majlisning 19 ta a'zosi qamoqqa olinadi, Boboxon Salimov ustidan kuchli nazorat o'rnatiladi, hamda yosh xivaliklar partiyasining barcha a'zolari kofir deb e'lon qilinadi. 1917 –yil 21 noyabrda polkovnik Zaytsev katta kazak otryadi bilan Xivaga kelib, Yosh xivaliklar ustidan " Qozilarning shariat sudi"ni o'tkazadi. Asfandiyorxon rus kazaklari yordamida 1917 – yil noyabrda Majlisni butunlay tugatishga erishadi. Yosh xivaliklar a'zolari mamlakatdan chiqib ketishga majbur bo'ladi[7,87].

1920 – yilga kelib siyosiy vaziyat keskin o'zgaradi. Tashqi kuchlar, ayniqsa Sovet Rossiyasi ta'siri ostida Xiva Xonligida inqilob yuz beradi[9,147]. Natijada xonlik tugatiladi va yangi hokimiyat o'rnatiladi. Bu jarayon Xorazm Xalq Sovet Respublikasi tashkil topishi bilan yakunlanadi.

Yosh xivaliklar harakati katta tarixiy ahamiyatga ega bo'lib, u mutlaq monarxiyaning tugatilishiga, yangi davlat boshqaruv tizimi shakllanishiga, xalqning siyosiy ongi o'sishiga, ma'rifat va ta'limga e'tibor kuchayishiga olib keldi. Yosh xivaliklar harakati tufayli milliy uyg'onish jarayoni tezlashtirildi. Keying islohotlar uchun zamin yaratildi[10,141]. Bu Markaziy Osiyodagi islohotchilik harakatlarining muhim qismi bo'la oldi.

Xulosa.

Yosh xivaliklar harakati Xiva xonligi tarixida muhim burilish nuqtasi hosil qilib, u mamlakatda ijtimoiy – siyosiy islohotlar zarurligini yaqqol namoyon etadi. Bu harakatning yuzaga kelishiga asosiy sabablar sifatida aholining ogir turmush sharoiti, eski boshqaruv tizimining samarasizligi va zamonaviy ta'lim hamda taraqqiyotiga bo'lgan ehtiyoj xizmat qildi. Yosh xivaliklar ilgor g'oyalar asosida adolatli jamiyat qurish, talimni rivojlantirish va davlat boshqaruvini isloh qilishga intildilar. Harakat natijasida Xiva xonligida muayyan siyosiy ozgarishlar yuz berdi, eski tuzum tanqid qilindi va yangi boshqaruv shakllariga intilish kuchaydi. Garchi bu harakat to'liq maqsadlariga erishmagan bolsa-da, u u kelgusidagi islohotlar va inqilobiy ozgarishlar uchun mustahkam zamin yaratdi. Shu jihatdan, Yosh xivaliklar harakati nafaqat Xiva xonligi, balki butun Markaziy Osiyo tarixida taraqqiyot va yangilanish g'oyalarini ilgari surgan muhim siyosiy – ijtimoiy harakat sifatida ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ziyoyev H. Birinchi jahon urushi va o'zbeklar. – Toshkent: Fan, 1999. (Mavzu bo'yicha eng fundamental asarlardan biri bo'lib, urushning mahalliy aholi taqdiriga ta'sirini chuqur tahlil qiladi).

2. Ziyoyev H. Turkistonda milliy-ozodlik harakati (XVI–XX asrlar). – Toshkent: Fan, 2000. (1916-yilgi qo'zg'olon va uning siyosiy oqibatlarini o'rganish uchun asosiy manba).

3. Rajabov Q., Zamonov A. O‘zbekiston tarixi (1917–1991-yillar). – Toshkent: O‘qituvchi, 2017. (Urushning so‘nggi yillari va inqilobiy jarayonlarga o‘tish davrini yoritadi).

4. Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi. 3-kitob: Turkiston chorizm mustamlakachiligi davrida. – Toshkent: Sharq, 2010. (Iqtisodiy ekspluatatsiya va paxta monopoliyasi masalalari keng yoritilgan).

5. Sodiqov H. Turkiston chor mustamlakachiligi davrida (XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshi). – Toshkent: Akademnashr, 2011. (Ma‘muriy boshqaruv va "favqulodda holat" tartiblarini tahlil qiladi).

6. Alimova D. (tahriri ostida). O‘zbekiston tarixi (XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshi). – Toshkent: Fan, 2012. (Akademik nashr bo‘lib, davrning ijtimoiy-madaniy manzarasini to‘liq qamrab oladi).

7. Rizayev Sh. Jadid dramasi. – Toshkent: Sharq, 1997. (Urush davridagi madaniy turg‘unlik va jadidlar ma‘rifatparvarlik harakatining roli haqida muhim ma‘lumotlar beradi).

8. Qosimov B. Milliy uyg‘onish: jasorat, ma‘rifat, fidoiylik. – Toshkent: Ma‘naviyat, 2002. (Jadidlarning Birinchi jahon urushi davridagi ijtimoiy faoliyati tahlil qilingan).

9. Piaskovskiy A. V. Revolyutsiya 1905–1907 gg. v Turkestane. – Moskva, 1958. (Garchi mafkuraviy qarashlar bo‘lsa-da, XX asr boshi iqtisodiy ko‘rsatkichlari va ishchilar harakati bo‘yicha boy faktik materialga ega).

10. Golos Turkestana (gazetasi materiallari, 1914–1917-yillar). (O‘sha davr matbuotida chop etilgan maqolalar va rasmiy buyruqlar to‘plami – birlamchi tarixiy manba sifatida).

BUXORO AMIRLIGIDA YER VA SUV MUNOSABATLARI: TIZIMI, TURLARI VA TARIXIY AHAMIYATI

Xudoyberdiyev Olloberdi G‘ayratjon o‘g‘li

University of Business and Science tarix yo‘nalishi talabasi

e-mail: olloberdi05@gmail.com

Tel: +998334077381

Dadajonov Tursunboy Abdusamatovich

e-mail: tursunboydadajonov5@gmail.com

Tel: +998930519650

University of Business and Science ijtimoiy fanlar kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu ilmiy maqolada Buxoro amirligida irrigatsiya va suv munosabatlarining shakllanishi, ularning murakkab boshqaruv tizimi, yer egaligining huquqiy turlari hamda ijtimoiy-iqtisodiy hayotdagi strategik ahamiyati

tahlil qilinadi. Tadqiqotda Zarafshon, Qashqadaryo va Surxondaryo vohalarida mavjud bo‘lgan ariqlar, kanallar va sardobalar tizimi, suv taqsimoti mexanizmlari hamda suv inshootlarining qurilishi masalalari keng yoritiladi. Shuningdek, suvdan foydalanishda miroblik instituti, shariat normalari va davlat boshqaruvining o‘rni ilmiy asosda ochib beriladi. Maqolada irrigatsiya tizimining dehqonchilik, savdo va shaharsozlik rivojiga ko‘rsatgan ta‘siri, Rossiya imperiyasi istilosidan keyingi agrar o‘zgarishlar hamda suv resurslarining ijtimoiy barqarorlikni ta‘minlashdagi roli tahlil qilinadi. Natijada Buxoro amirligida suv va sug‘orish tizimi nafaqat xo‘jalik asosi, balki davlat boshqaruvi va mulkiy munosabatlarni belgilovchi markaziy omil bo‘lgani xulosasi ilgari suriladi.

Kalit so‘zlar: irrigatsiya, Buxoro amirligi, Zarafshon daryosi, suv munosabatlari, yer egaligi, miroblik instituti, xiroj, amlok yerlari, sardoba, koriz, agrar siyosat, dehqonchilik, tarixiy taraqqiyot.

Insoniyat sivilizatsiyasi shakllangan qadim zamonlardan to bugungi kungacha yer va suv resurslari ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning, shuningdek, davlatlar barqarorligining hal qiluvchi tayanch omili bo‘lib kelgan. Markaziy Osiyo mintaqasida, xususan, Buxoro amirligi hududida o‘ziga xos ekologik va iqlimiy sharoitlar sababli yer-suv munosabatlari doimo davlat siyosatining eng murakkab va ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lib kelgan.

Qadimiy dehqonchilik madaniyatiga ega bo‘lgan mintaqamizning ko‘p asrlik tarixiy tajribasi shuni yaqqol ko‘rsatadiki, suvni boshqarish va yerdan oqilona foydalanish tizimi qanchalik adolatli va mukammal tashkil etilsa, davlat iqtisodiyoti shunchalik qudratli, jamiyat esa shunchalik farovon bo‘lgan[1,47]. Buxoro amirligi o‘zining geografik joylashuvi jihatidan asosan Zarafshon, Qashqadaryo va Amudaryoning quyi oqimlariga tayangan bo‘lib, bu hududlarda hayot manbai hisoblangan suv resurslari ustidan nazorat o‘rnatish siyosiy hokimiyatning asosi sanalgan. Bugungi kunda tarixiy nuqtayi nazaridan qaraganda, amirlikdagi irrigatsiya tizimi nafaqat qishloq xo‘jaligi texnikasi, balki butun boshli ijtimoiy-huquqiy ierarxiyani belgilab beruvchi murakkab mexanizm bo‘lganini ko‘rishimiz mumkin. Farg‘ona vodiysidan farqli o‘laroq, Buxoro vohasi daryolarning tugash qismida joylashgani sababli suv taqchilligi bu yerda doimiy muammo bo‘lib kelgan, bu esa suvni boshqarishda o‘ta aniq va qat’iy tartib-qoidalarni talab qilgan[2,56].

Buxoro amirligida yer egaligi munosabatlari murakkab va ko‘p qirrali bo‘lib, u shariat qoidalari hamda asrlar davomida shakllangan mahalliy urf-odatlar (odat huquqi) asosida tartibga solingan. Yerlar mohiyatan uchta asosiy toifaga bo‘lingan bo‘lib, ularning har biri o‘ziga xos soliq va huquqiy maqomga ega edi. Birinchi toifa - amlok yerlari bo‘lib, ular bevosita amir xazinasini yoki davlat tasarrufidagi yerlar hisoblangan. Bu yerlarda ishlovchi dehqonlar davlatga xiroj to‘laganlar va bu mablag‘lar davlat apparatini, qo‘shinni va eng muhimi, yirik irrigatsiya inshootlarini saqlashga yo‘naltirilgan. Ikkinchi toifa - mulk yerlari bo‘lib, ular o‘z navbatida mulki xiroj va mulki ushr kabi turlarga ajratilgan[3,120].

Mulk yerlari egalari yerni sotish, hadya qilish yoki meros qoldirish huquqiga ega edilar, biroq yerning haqiqiy qiymati uning kengligi bilan emas, balki unga keladigan suvning miqdori va muntazamligi bilan o'lgan. Suv bo'lmagan yer amirlik sharoitida hech qanday iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lmagan, shu sababli yerga bo'lgan egalik huquqi doimo suvga bo'lgan huquq bilan parallel ravishda ko'rib chiqilgan. Uchinchi toifa - vaqf yerlari bo'lib, ular diniy va xayriya muassasalari, madrasa va masjidlar ixtiyoriga berilgan. Vaqf yerlaridan tushgan daromadlar ta'lim va ijtimoiy sohalarni qo'llab-quvvatlashga xizmat qilgan bo'lsa-da, bu yerlarni suv bilan ta'minlash davlat irrigatsiya tizimining umumiy tarkibiy qismi bo'lib qolavergan[4,210].

Amirlikning iqtisodiy hayotida irrigatsiya tizimi markaziy o'rinni egallagan bo'lib, Zarafshon daryosi amirlikning "hayot arteriyasi" hisoblangan. Zarafshon suvi Samarqanddan boshlanib, Buxoro, Qorako'l va Olotgacha bo'lgan ulkan vohani hayot bilan ta'minlagan. Daryodan suv olish va uni dalalarga yetkazib berish uchun yirik magistral kanallar - shohariqlar barpo etilgan. Masalan, Shofirkon, Vobkent va G'ijduvon kabi tumanlarning o'zi ulkan kanal tarmoqlari hisobiga vujudga kelgan. Ushbu kanallarning qurilishi va ularni har yili loydan tozalash ishlari o'ta og'ir jismoniy mehnatni talab qilgan. Bu ishlar asosan "hashar" yo'li bilan amalga oshirilgan bo'lib, hashar amirlikda nafaqat mehnat resurslarini safarbar etish usuli, balki jamoaviy mas'uliyat va ijtimoiy birdamlikning o'ziga xos ko'rinishi bo'lgan[5,87]. Har yili bahorda amir farmoni bilan "qo'sh va ketmon" egalari ariqlarni tozalashga chaqirilgan. Suv inshootlari orasida nafaqat kanallar, balki suv taqsimlovchi murakkab qurilmalar - bandlar, to'g'onlar va taqsimlagichlar (quloqlar) ham muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Zarafshon daryosida qurilgan yirik to'g'onlar suvni tumanlar o'rtasida taqsimlashda muhandislik yutug'i sifatida tan olingan.

Suv munosabatlarini boshqarishda miroblik instituti hal qiluvchi rol o'ynagan. Miroblar amirlikda eng hurmatli va mas'uliyatli shaxslardan hisoblangan. Ularning vazifasiga suvni adolatli taqsimlash, navbatni (obxo'ra) belgilash, suv o'g'irligining oldini olish va irrigatsiya inshootlarini texnik nazorat qilish kirgan. Mirob - bu shunchaki texnik xodim emas, balki jamoa va davlat o'rtasidagi ko'priq, suv huquqi bo'yicha hakam bo'lgan. Suv taqsimotida "sarob" (yuqori oqim) va "poyob" (quyi oqim) tamoyili amal qilgan bo'lib, bu ko'p hollarda quyi oqimdagi dehqonlarning huquqlari buzilishiga sabab bo'lgan. Samarqand va Buxoro o'rtasidagi suv talashish mojarolari tarixan mashhur bo'lib, daryoning yuqori qismida suvning ko'p ushlab qolinishi Buxoro vohasida ocharchilik va qurg'oqchilikka olib kelgan. Bunday vaziyatlarda amir ma'muriyati maxsus farmonlar (yarlig'lar) orqali suv taqsimotini qat'iy nazoratga olgan. Miroblar o'z xizmatlari evaziga aholidan maxsus haq "mirobona" yig'ib olganlar, bu esa ularning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlagan[6,130].

Buxoro amirligida sug'orish tizimining yana bir o'ziga xos jihati bu sardobalar va korizlar tizimidir. Cho'l hududlarida va karvon yo'llarida suv yetishmovchiligini bartaraf etish uchun qurilgan bu inshootlar o'sha davr

me‘morchiligi va gidrotexnikasining noyob namunalaridir. Sardobalar qishki yog‘inlar va sel suvlarini to‘plab, yozning jazirasida ham suvni salqin va toza saqlash imkonini bergan. Qashqadaryo vohasida, xususan Qarshi cho‘lida qurilgan sardobalar (masalan, Quyi mozor sardobasi) minglab odamlar va chorvani suv bilan ta‘minlagan. Korizlar esa yer osti suvlarini yuzaga chiqarib, bug‘lanishni minimal darajaga tushirgan holda uzoq masofalarga suv yetkazib bergan. Bu texnologiyalar amirlikda nafaqat dehqonchilikni, balki xalqaro savdoni - Buyuk Ipak yo‘lining barqaror faoliyat ko‘rsatishini ham ta‘minlagan. Suv resurslarining bunday oqilona boshqarilishi Buxoro shahrining Sharqdagi eng yirik ilm, madaniyat va savdo markazlaridan biri bo‘lib qolishiga zamin yaratgan.

Agrar munosabatlarda soliq tizimi ham bevosita suv bilan bog‘liq bo‘lgan. Xiroj solig‘i yerning unumdorligi va uning suv bilan ta‘minlanganligiga qarab belgilangan. Sug‘oriladigan yerlardan olinadigan hosilning bir qismi (ko‘pincha uchdan biri yoki yarmi) davlat xazinasiga topshirilgan bo‘lsa, lalmikor (yog‘in suvi bilan sug‘oriladigan) yerlarda soliq stavkalari pastroq bo‘lgan. Bu iqtisodiy mexanizm dehqonlarni yangi yerlarni o‘zlashtirishga va irrigatsiya tarmoqlarini kengaytirishga rag‘batlantirgan[7,241]. Biroq, soliq yig‘uvchilarning o‘zboshimchaligi va suv taqsimotidagi nohaqliklar ko‘pincha dehqon xo‘jaliklarining inqiroziga olib kelgan. Amirlikdagi yer-suv munosabatlari ijtimoiy tabaqalanishni ham belgilab bergan: yirik yer egalari va amaldorlar suv manbalariga yaqin hududlarni egallab, o‘zlarining iqtisodiy qudratini mustahkamlaganlar.

XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib, Rossiya imperiyasining bosib olinishi natijasida Buxoro amirligidagi yer va suv munosabatlarida yangi davr boshlandi. 1868-yildan so‘ng Buxoro Rossiya protektoratiga aylandi. Bu davrda iqtisodiyotda paxta yakkahokimligi (monokulturas) kuchaya boshladi. Rossiya sanoati uchun arzon xomashyo manbai sifatida amirlikda paxta yetishtirish maydonlari keskin kengaytirildi. Bu esa suvga bo‘lgan talabni bir necha barobar oshirdi[8,310]. Zarafshon daryosining yuqori qismi Rossiya tasarrufiga o‘tishi (Samarqand oblasti) Buxoro amirligini suv masalasida yanada qaram qilib qo‘ydi. Suv uchun kurash endilikda xalqaro siyosiy tus oldi. Rossiya muhandislari tomonidan irrigatsiya tizimlarini modernizatsiya qilish loyihalari taklif etildi, biroq bu loyihalar asosan paxta hosildorligini oshirishga va rus kapitali manfaatlariga xizmat qildi. An‘anaviy miroblik tizimi bilan birga yangi ma‘muriy boshqaruv elementlari kirib keldi, bu esa yer-suv munosabatlarida ziddiyatlarni yanada chuqurlashtirdi.

Amirlikdagi suv huquqi masalasi shariatning "Suv - barcha tirik mavjudotlar uchun umumiy mulkdir" degan tamoyiliga asoslangan bo‘lsa-da, amalda u mulkiy munosabatlarga qattiq bog‘langan edi. Yerga ega bo‘lish suvga ega bo‘lish huquqini bermas edi; aksincha, suv uchun alohida huquqiy hujjatlar va navbatlar amal qilgan. Suv munosabatlari davlatning siyosiy qudrati bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Masalan, Amir Shohmurod (1785-1800) davrida irrigatsiya ishlariga davlat ahamiyatiga molik ish sifatida qaralgan. U o‘z qo‘li bilan ariq

qazishda ishtirok etgani haqidagi rivoyatlar amirlikda suv inshootlariga bo'lgan yuksak ehtiromni ko'rsatadi. Amir Nasrullo (1827-1860) davrida esa markazlashgan hokimiyatni mustahkamlash maqsadida suv ustidan nazorat yanada qat'iylashtirildi, bu esa isyonkor viloyatlarni jazolashda suv oqimini to'sib qo'yish kabi usullarning qo'llanilishiga olib keldi[9,301].

Buxoro amirligi tajribasini qo'shni Xiva va Qo'qon davlatlari bilan qiyoslaganda, irrigatsiya tizimlarining geografik o'ziga xosligi namoyon bo'ladi. Xiva xonligida Amudaryoning injiqligi va daryo o'zanining tez-tez o'zgarishi suv inshootlarini doimiy ravishda qayta qurishni talab qilgan bo'lsa, Buxoroda asosiy muammo suv miqdorining kamligi va uning o'ta aniq taqsimlanishi bo'lgan. Qo'qon xonligida esa tog' soylari va daryolarining mo'lligi yangi qo'riq yerlarni o'zlashtirish uchun keng imkoniyatlar yaratgan. Buxoro amirligida esa har bir qarich sug'oriladigan yer asrlar davomida shakllangan muvozanat natijasi edi. Shu sababli, amirlikda suvni tejash va uning isrof bo'lishiga yo'l qo'ymaslik bo'yicha o'ziga xos ijtimoiy madaniyat shakllangan. "Suv - rizq, yer - xazina" degan qarash aholining kundalik turmush tarziga chuqur singib ketgan[10,215].

Amirlikning ijtimoiy tuzilmasida dehqonlar (chorakorlar va ijarachilar) yer-suv munosabatlarining eng quyi va eng mehnatkash qatlami bo'lgan. Chorakorlik tizimi - hosilning to'rtidan bir qismi evaziga boshqasining yerida va suvida ishlash - amirlikning agrar qiyofasini belgilab bergan. Bu tizimda yer va suv egasi (boy, amaldor) asosiy daromadni o'zlashtirgan, mehnatkash dehqon esa faqatgina tirikchilik uchun yetarli ulushga ega bo'lgan. Shunga qaramay, amirlikdagi sug'orish tizimi millionlab odamlarni oziq-ovqat bilan ta'minlab kelgan. Sabzavotchilik, bog'dorchilik va ipakchilikning yuqori darajada rivojlangani aynan suv resurslarini samarali boshqarish natijasi edi. Buxoro mevalari va qovunlari uzoq o'lkalarga eksport qilingani uning agrar salohiyati naqadar yuksak bo'lganini tasdiqlaydi.

Irrigatsiya tizimining tarixiy ahamiyati shundaki, u mintaqada barqaror hayot va madaniyat o'choqlarini saqlab qoldi. Suv inshootlari nafaqat iqtisodiy, balki mudofaa ahamiyatiga ham ega bo'lgan. Qal'alar va shaharlar atrofidagi xandaqlarni suv bilan to'ldirish dushmandan himoyalaniishning muhim vositasi bo'lgan. Shuningdek, suv yo'llari orqali yuk tashish va tegirmonlarni (juvozlar) yurgizish hunarmandchilik rivojiga turtki bergan. Amirlikdagi suv munosabatlari butun bir huquqiy va ijtimoiy makonni vujudga keltirgan bo'lib, u yerda adolat va tartibni saqlash davlatning birlamchi burchi sanalgan[11,302]. Suv - bu nafaqat moddiy ne'mat, balki jamiyatni birlashtiruvchi va uni boshqaruvchi ma'naviy-huquqiy kuch bo'lgan.

Rossiya istilosidan keyingi davrda yer-suv munosabatlariga kapitalistik munosabatlarning kirib kelishi an'anaviy turmush tarzini yemirsa-da, texnologik jihatdan yangi bosqichni boshlab berdi. Temir yo'llarning qurilishi va paxta eksportining o'sishi irrigatsiyaga investitsiyalar jalb qilishni talab etdi. 1910-1915-yillarda Zarafshon vodiysida yirik gidrotexnik inshootlarni qurish loyihalari ishlab chiqildi. Biroq, 1920-yilda Buxoro amirligining qulashi va sovet hokimiyatining

o‘rnatilishi bilan yer va suv munosabatlari butunlay boshqa - "kollektivlashtirish" va yer-suv islohotlari davriga kirdi. An‘anaviy miroblik tizimi tugatilib, suv xo‘jaligi to‘liq davlat nazoratiga o‘tdi[12,98-99]. Ammo asrlar davomida shakllangan irrigatsiya tarmoqlari va sug‘orish madaniyati keyingi o‘n yilliklarda ham O‘zbekiston qishloq xo‘jaligining asosi bo‘lib xizmat qildi.

Xulosa o‘rnida ta’kidlash joizki, Buxoro amirligida yer va suv munosabatlari davlatning iqtisodiy taraqqiyoti va ekologik barqarorligini ta’minlashning ajralmas poydevori bo‘lgan. Mazkur tizim o‘zida qadimiy muhandislik bilimlarini, shariat normalarini va mahalliy jamoaviy boshqaruv an‘analarini mukammal birlashtirgan. Irrigatsiya inshootlari amirlik iqtisodiyotining yuragi, miroblik instituti esa uning qon aylanish tizimi bo‘lib xizmat qilgan. Garchi tizimda ijtimoiy tengsizliklar mavjud bo‘lsa-da, u o‘ta og‘ir tabiiy sharoitda barqaror dehqonchilikni saqlab qolishga imkon bergan. Bugungi kunda global iqlim o‘zgarishi va suv tanqisligi sharoitida, ajdodlarimizning suvni e‘zozlash, uni adolatli taqsimlash va jamoaviy mehnat (hashar) orqali resurslarni saqlash borasidagi tarixiy tajribasi o‘zining dolzarbligini yo‘qotmagan. Buxoro amirligi tarixi bizga suv - bu nafaqat iqtisodiy resurs, balki milliy meros, siyosiy barqarorlik va barqaror kelajak poydevori ekanligini yana bir bor uqtiradi. Mazkur tarixiy jarayonlarni chuqur o‘rganish bizga zamonaviy agrar muammolarni hal etishda va qishloq xo‘jaligini isloh qilishda milliy qadriyatlarga tayangan holda innovatsion yo‘llarni topishga yordam beradi. Zero, yer va suvga bo‘lgan munosabat - bu insonning tabiatga va kelajak avlodlar oldidagi mas’uliyatining ko‘zgusidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abduraimov M. O‘rta Osiyoda yer egaligi munosabatlari tarixi. – Toshkent: Fan, 1975.
2. Ahmedov B. A. O‘zbekiston xalqlari tarixi manbalari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1991.
3. Azamat Ziyo. O‘zbek davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2000.
4. Bartold V. V. Turkiston mo‘g‘ullar istilosi davrida. – Toshkent: Fan, 1963.
5. G‘afurov B. G. Tojiklar. 2 jildlik. – Toshkent: Fan, 1972.
6. Ishoqov M. Buxoro amirligi tarixi. – Toshkent: Universitet, 2004.
7. Karimov Sh. O‘zbekiston tarixi. – Toshkent: Sharq, 2010.
8. Madraximov Z. Buxoro amirligida ijtimoiy-iqtisodiy hayot. – Toshkent: Akadernashr, 2011.
9. Nabiev R. N. O‘rta Osiyo xonliklarida irrigatsiya tarixi. – Toshkent: Fan, 1965.
10. Rempel L. I. Buxoro uzoq va yaqin. – Toshkent: Fan, 1982.
11. Sattorov M. O‘zbekiston agrar tarixi: yer va suv islohotlari. – Samarqand, 2018.
12. Xayrullaev M. M. O‘rta Osiyo madaniyati va ma’naviyati tarixi. – Toshkent: Fan, 1995.

AMIR TEMUR VA UNDA KEYINGI TEMURIYLAR DAVRI YER-SUV ISLOHOTLARINING QIYOSIY TAHLILI.

Nabijanov Umidjon Abdug'ani o'g'li

University of Business and Science Tarix yo'nalishi talabasi

e-mail: umidjon04@gmail.com

Tel: +998334077381

Dadajonov Tursunboy Abdusamatovich

e-mail: tursunboydadajonov5@gmail.com

Tel: +998930519650

University of Business and Science Ijtimoiy fanlar kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada Amir Temur va uning vorislari davridagi yer-suv munosabatlari, agrar islohotlarning o'ziga xos xususiyatlari va ularning ijtimoiy-iqtisodiy hayotdagi o'rni qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotda Sohibqiron davridagi markazlashgan boshqaruv tizimi va keyingi temuriylar davridagi markazdan qochish tendensiyalarining agrar sohaga ta'siri, yer egaligi turlarining transformatsiyasi va irrigatsiya tizimidagi o'zgarishlar ilmiy asoslab berilgan. Maqolada "Tuzuklar"dagi tamoyillar va XV asr ikkinchi yarmidagi ijtimoiy-iqtisodiy inqiroz omillari qiyoslanadi.

Kalit so'zlar: Amir Temur, Temuriylar, agrar islohotlar, yer egaligi, suyurg'ol, vaqf, xiroj, irrigatsiya, "Tuzuklar", Movarounnahr, ijtimoiy adolat, iqtisodiy barqarorlik, davlat boshqaruvi, dehqonchilik, suv taqsimoti, soliq tizimi, markazlashgan hokimiyat, agrar transformatsiya, iqto, mulk-i xolis, merosiy yerlar.

Kirish

Markaziy Osiyo tarixida XIV-XV asrlar "Temuriylar renessansi" sifatida nafaqat ilm-fan va madaniyat, balki davlat boshqaruvi va iqtisodiy islohotlar cho'qqisi sifatida ham e'tirof etiladi. Amir Temur tomonidan asos solingan qudratli saltanatning poydevori bu kuchli iqtisodiyot va adolatli agrar siyosat edi. Ma'lumki, o'rta asrlarda davlat xazinasining asosiy manbai va aholining tirikchilik asosi yer hamda suv resurslariga tayanar edi. Shu sababli, Sohibqiron va uning vorislari olib borgan yer-suv islohotlari davlatning siyosiy barqarorligini ta'minlovchi strategik omil bo'lib xizmat qildi.

Amir Temur davrida yerga bo'lgan munosabat "Kuch-adolatdadir" tamoyili asosida qurildi. Uning "Tuzuklar" asari agrar munosabatlarni tartibga soluvchi o'ziga xos kodeks vazifasini o'tadi. Islohotlarning bosh maqsadi-tashlandiq yerlarni obod qilish, dehqonlarni qo'llab-quvvatlash va soliq yukini adolatli taqsimlash orqali xazina daromadlarini oshirishdan iborat edi. Temur davrida yer egaligi shakllari qat'iy tartibga solindi va harbiy xizmat evaziga yer berish (suyurg'ol) tizimi tizimlashtirildi. Biroq, Amir Temurdan keyingi davrda, xususan

Shohruh Mirzo, Ulug'bek va keyingi temuriylar hukmronligi yillarida agrar munosabatlarda ma'lum o'zgarishlar va transformatsiyalar kuzatildi.

Markaziy hokimiyatning kuchsizlanishi yoki mintaqaviy boshqaruvning kuchayishi natijasida yer egaligi shakllarida xususiy sektorning (mulkdodorlarning) roli oshdi. Sug'orish tizimlarida ham yirik davlat loyihalari bilan bir qatorda mahalliy vaqf xo'jaliklarining ulushi kengaydi. Ushbu tadqiqotning dolzarbligi shundaki, u ikki davr orasidagi uzviylik va farqlarni tahlil qilish orqali o'zbek davlatchiligi tarixidagi iqtisodiy modelning evolyutsiyasini ko'rsatib beradi. Islohotlarning qiyosiy tahlili nafaqat tarixiy haqiqatni tiklash, balki bugungi kunda agrar sohadagi resurslarni boshqarishning tarixiy tajribasini o'rganish uchun ham xizmat qiladi. Maqolada asosiy e'tibor yerga egalik qilishning huquqiy asoslari, soliq tizimidagi o'zgarishlar va suv resurslarini boshqarishdagi davlat siyosatiga qaratiladi. Bu jarayonlarni tushunish o'rta asrlar sharq sivilizatsiyasining iqtisodiy barqarorligi mexanizmlarini anglashga yordam beradi.

Adabiyotlar tahlili

Temuriylar davri agrar munosabatlarini o'rganishda birlamchi manbalar hal qiluvchi ahamiyatga ega. Birinchi navbatda, Amir Temurning "Tuzuklari" agrar islohotlarning nazariy va huquqiy asosi sifatida xizmat qiladi. Shuningdek, Sharafuddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma" va Nizomiddin Shomiyning asarlarida yerlarni obod qilish va yangi kanallar qazish borasidagi ma'lumotlar keng berilgan. Zamonaviy o'zbek tarixshunosligida akademik Bo'riboy Ahmedovning tadqiqotlari temuriylar davri ijtimoiy-siyosiy hayotini yoritishda fundamental hisoblanadi. Shuningdek, A.O'rinboyev va O.Bo'riyev kabi olimlar tomonidan temuriylar davri arxiv hujjatlari, vaqfnomalar va yorliqlarning tahlili amalga oshirilgan bo'lib, bu yer egaligi turlarini (suyurg'ol, mulk, vaqf) aniqlash imkonini beradi. Xorijiy olimlardan V.V. Bartoldning Markaziy Osiyo irrigatsiya tarixi borasidagi ishlari va I.P. Petrushevskiyning o'rta asrlar agrar munosabatlariga oid tadqiqotlari ushbu maqolada qiyosiy metodologiya sifatida qo'llaniladi. Shunga qaramay, Amir Temur va undan keyingi temuriylar davri islohotlarining bevosita qiyosiy tahlili bo'yicha yaxlit ilmiy ishlar kamchilikni tashkil etadi, bu esa ushbu maqolaning ilmiy yangiligini belgilaydi. Ayniqsa, soliq tizimidagi o'zgarishlarning dinamikasi keyingi tadqiqotchilar uchun muhim empirik material bo'lib xizmat qiladi.

Natijalar

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Amir Temur davrida yer-suv islohotlari markazlashgan nazorat va rag'batlantirish tizimiga asoslangan. Sohibqiron qarovsiz qolgan yerlarni obod qilgan shaxslarga o'sha yerlarni mulk qilib berish yoki birinchi yili soliqdan ozod qilish tizimini joriy etdi. Bu "jonlantirilgan yerlar" printsipli qishloq xo'jaligi mahsulotlari hajmini sezilarli darajada oshishiga olib keldi. Harbiy xizmat evaziga beriladigan yerlar (suyurg'ol) Temur davrida qat'iy nazoratda bo'lib, u merosiy bo'lsa-da, davlat oldidagi majburiyatlar bilan bog'langan edi. Sug'orish tarmoqlari bo'yicha Kavush, Barlos, Angor kabi o'nlab

yirik kanallarning qazilishi natijasida faqat Samarqand atrofida 10 minglab gektar yangi yerlar obikor yerga aylantirildi. Keyingi Temuriylar davrida esa xususiyashtirish jarayoni kuchaydi.

Shohruh Mirzo va ayniqsa Sulton Husayn Boyqaro davrida yer egaligining "mulk-i xolis" shakli kengaydi. Bu davlat nazoratidagi yerlarning asta-sekin xususiy qo'llarga o'tishini anglatardi. XV asrning ikkinchi yarmida vaqf yerlarining hajmi keskin ortdi. Masalan, Xoja Ahror Valiy kabi yirik ruhoniylarning tasarrufida yuz minglab tanob yerlar to'plandi. Bu yerlar davlat solig'idan qisman ozod edi. Suv taqsimoti tizimida "mirob"larning roli oshdi va suv bilan ta'minlashda yirik yer egalariining manfaatlari birinchi o'ringa chiqa boshladi. Soliq yig'ish masalasida Temur davrida hosilning 1/3 qismi olingan bo'lsa, keyingi davrlarda bu miqdor mahalliy hokimlar tomonidan o'zboshimchalik bilan oshirilishi holatlari kuzatilgan. Temur davrida kanallar davlat hisobidan va umumxalq hashari bilan qazilgan bo'lsa, keyinchalik bu ishlar ko'proq hududiy hukmdorlar yoki vaqf muassasalari tomonidan amalga oshirildi. Bu esa davlatning umumiy irrigatsiya quvvatini pasaytirib, mahalliy tarqoqlikka zamin yaratdi. Shuningdek, dehqonlarning erkin harakatlanishi cheklangan hududlar paydo bo'ldi, bu esa klassik feodalizm belgilarini yanada kuchaytirdi.

Muhokama

Amir Temur va Temuriylar davri agrar siyosatining tahlili shuni ko'rsatadiki, yer-suv munosabatlari saltanatning siyosiy haroratiga qarab o'zgargan. Amir Temur uchun yer bu strategik resurs edi. U yerlarni "jonlantirish"ni davlatning muqaddas burchi deb bildi. Uning "Tuzuklar"ida yozilishicha: "Kimki bir yerni obod qilsa, u yer uning mulkidir". Bu bugungi kunda bozor iqtisodiyotidagi xususiy tashabbusning ilk ko'rinishlaridan biri edi. Muhokama qilinayotgan asosiy nuqta shundaki, Temur davrida markaziy hokimiyat soliq to'lovchi dehqon (raiyyat)ni himoya qilgan. Chunki boy dehqon boy davlat degani edi. Temurdan keyin, ayniqsa Movarounnahr va Xuroson alohida boshqarila boshlagach, agrar siyosatda lokalizatsiya (mahalliydashish) sodir bo'ldi. Shohruh Mirzo davrida iqtisodiy barqarorlik saqlangan bo'lsa-da, yer egaligining suyurg'ol shakli feodal tarqoqlikka yo'l ochuvchi omilga aylana boshladi.

Temur davrida suyurg'ol egasi davlatga so'zsiz bo'ysungan bo'lsa, XV asr oxiriga kelib, suyurg'oldorlar o'z hududlarida mustaqil hukmdordek ish tuta boshladilar. Bu esa markaziy xazinaga keladigan daromadlarni kamaytirdi. Irrigatsiya masalasida Temuriylar davri muhandislik yutuqlari hayratlanarli bo'lsa-da, suv taqsimotidagi adolat mezonlari o'zgargani ko'zga tashlanadi. Temur davrida "mirob"lar bevosita devon oldida javobgar bo'lgan. Keyingi davrlarda esa suv ustidan nazorat yirik yer egalari qo'liga o'tishi, kichik dehqon xo'jaliklarining suv tanqisligiga uchrashiga sabab bo'lgan. Bu esa ijtimoiy noroziliklarni keltirib chiqargan va pirovardida saltanatning inqiroziga bilvosita ta'sir qilgan.

Soliq va ijtimoiy himoya masalasida Temur soliq yig'ishda "zulm qilmaslik"ni talab qilgan. Agar hosilga zarar yetsa, soliq undirilmagan. Keyingi temuriylar davrida, ayniqsa urushlar ko'paygan vaqtda, qo'shimcha soliqlar

(peshkash, yasoq) dehqonlar zimmasiga og‘ir yuk bo‘lib tushdi. Alisher Navoiy o‘z asarlarida dehqonlar ahvoli va adolatli soliq tizimi haqida bejiz bot-bot to‘xtalmagan. Bu agrar siyosatdagi degradatsiyaning in‘ikosi bo‘lib, iqtisodiy barqarorlikning buzilishiga olib keldi. Yer-suv munosabatlaridagi bu evolyutsiya feodal tuzumning tabiiy rivojlanish bosqichi bo‘lsa-da, markaziy hokimiyatning zaiflashishi bilan bog‘liq bo‘lgan salbiy oqibatlari ko‘proq edi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganimizda Amir Temur va Temuriylar davri yer-suv islohotlarini qiyosiy tahlil qilish natijasida quyidagi umumiy xulosalarga kelish mumkin. Birinchidan, Amir Temur tomonidan yaratilgan agrar tizim mukammal huquqiy va iqtisodiy mexanizmga ega bo‘lib, u dehqonning manfaatdorligi va davlatning qudratini uyg‘unlashtira olgan. Sohibqironning yer islohoti "yer ishlovchiga tegishli" degan adolatli tamoyilni o‘rta asrlar sharoitida joriy etishga urinish edi. Uning agrar siyosati natijasida Movarounnahrda ilgari ko‘rilmagan obodonchilik va demografik o‘sish yuz berdi. Ikkinchidan, Temurdan keyingi davrda agrar munosabatlar markaziy nazoratdan xususiy va diniy (vaqf) egalik sari siljidi. Bu jarayon iqtisodiyotning ayrim tarmoqlarini rivojlantirgan bo‘lsa-da, umumdavlat miqyosida resurslarning tarqoqlashishiga olib keldi.

Suyurg‘ol tizimining merosiy xarakterga o‘tishi markaziy hokimiyatning iqtisodiy tayanchini zaiflashtirdi. Uchinchidan, irrigatsiya va suv boshqaruvi temuriylar davlatining eng kuchli bo‘g‘ini bo‘lib qoldi. Hatto saltanat parchalanish arafasida bo‘lganida ham, suv inshootlarini saqlash va yangilarini qurish an‘anasi davom etdi. Bu esa mintaqadagi dehqonchilik madaniyatining barqarorligini ta‘minladi. To‘rtinchidan, agrar islohotlar samaradorligi bevosita siyosiy barqarorlik bilan bog‘liq bo‘lgan. Amir Temur va Shohruh Mirzo kabi kuchli hukmdorlar davrida yer-suv munosabatlari tartibli bo‘lgan bo‘lsa, taxt talashishlar davrida agrar soha turg‘unlikka yuz tutgan. Beshinchidan, soliq tizimidagi "himoya" funksiyasining yo‘qolishi keyingi davr iqtisodiyotini inqirozga boshladi.

Temuriylar davri agrar tajribasi bu yer va suvni boshqarishda davlat, mulkdor va mehnatkash o‘rtasidagi oltin muvozanatni qidirish tarixidir. Ushbu tarixiy darslar bugungi kunda O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan agrar islohotlar, yerga bo‘lgan xususiy egalikni shakllantirish va suv resurslaridan tejamli foydalanish siyosati uchun ham metodologik asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Temuriylar davri agrar madaniyati o‘zbek davlatchiligining iqtisodiy tafakkuri naqadar yuqori bo‘lganligidan dalolat beradi va bu merosni chuqur o‘rganish hozirgi agrar islohotlar uchun ham qimmatli xulosalar beradi. Maqola so‘ngida ta’kidlash joizki, yer-suv munosabatlarining o‘zgarishi jamiyatning ijtimoiy qiyofasini belgilab beruvchi asosiy faktor bo‘lib qolaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Amir Temur. Tuzuki Temuriy. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nashriyoti, 2013.
2. Ahmedov B. Amir Temur (tarixiy-biografik ocherk). – Toshkent: Fan, 1995.
3. Sharafuddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. – Toshkent: Sharq, 1997.

4. Bartold V.V. Istoriya orosheniya Turkestana. – Moskva: Nauka, 1965.
5. Bo‘riyev O. Temuriylar davri yozma manbalarida Markaziy Osiyo. – Toshkent: O‘zbekiston, 1997.
6. Azamat Ziyoy. O‘zbek davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2000.
7. Petrushevskiy I.P. Zemledelie i agrarnie otnosheniya v Irane XIII-XIV vekov. – Moskva-Leningrad, 1960.
8. Dadaboyev H. Amir Temurning harbiy mahorati. – Toshkent: Fan, 1996.
9. O‘rinboyev A. Abdurazzoq Samarqandiyning Hindiston safarnomasi. – Toshkent, 1963.
10. Murtazoyev B. O‘rta asrlarda O‘zbekistonning yer-suv munosabatlari tarixi. – Samarqand, 2005.
11. Ramazonov Q. Temuriylar davrida qishloq xo‘jaligi va soliq tizimi. – Toshkent: Adolat, 2010.
12. Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. – Toshkent: O‘zbekiston, 1996.

АВЕСТОДА ЕР ВА СУВ МАСАЛАЛАРИ: ЁНДАШУВЛАР ВА ФАЛСАФИЙ ТАХЛИЛЛАР

Худаяров Илхомжон Икромжонович

University of Business and Science, Ижтимоий фанлар кафедраси ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ. *Мазкур мақолада Авестода ер ва сув масалаларининг фалсафий, диний ва ижтимоий мазмуни, ер ва сувнинг космологик асослари, ахлоқий моҳияти, илоҳий тимсоллар орқали ифодаланиши ҳамда тарихий-ижтимоий шароитдаги ўрни очиб берилган. Шунингдек, ушбу таълимотнинг экологик тафаккур ривожига қўшган ҳиссаси ҳам кўриб чиқилган. Мавзуни ўрганилиши натижалари шуни кўрсатдики, Авестода ер ва сув муқаддас қадрият сифатида талқин қилиниб, инсоннинг табиат олдидаги ахлоқий масъулият гоёси илгари сурилганлиги кўрсатилган.*

Калит сўзлар: *ер, сув, поклик, космология, зардуштийлик, экологик тафаккур, муқаддас унсур.*

КИРИШ. *Инсоният тафаккури тарихида табиат унсурларига бўлган муносабат муҳим ўрин эгаллаган. Қадимги диний-фалсафий манбаларда ер ва сув ҳаётнинг асосий шарти, мавжудликнинг ибтидоси сифатида талқин қилинган. Зардуштийлик динининг муқаддас манбаи бўлган Авесто китобида ҳам ер ва сув масаласи марказий ўринда турган.*

Авесто таълимотида табиат илоҳий тартиб асосида яратилган яхлит тизим сифатида тушунтирилиб, унда ер ва сув нафақат моддий неъмат, балки ахлоқий ва руҳий қадрият сифатида ҳам намоён бўлади. Зардуштийликнинг олам ҳақидаги таълимотига кўра, олам олий илоҳий ақл ва эзгулик манбаи бўлган Ахура Мазда томонидан яратилган. Ер ва сув борлиқдаги мавжуд

тартибнинг муҳим унсурлари ҳисобланган. Ер ҳаёт макони, барқарорлик ва моддийлик асоси сифатида намоён бўлса, сув ҳаётни ҳаракатга келтирувчи, уни давом эттирувчи қудрат сифатида қўрилган. Космологик қарашларда сув илк яратилган унсурлардан бири сифатида қайд этилади ва барча тирик мавжудот ундан пайдо бўлгани таъкидланади.

Зардуштийлик динида ер, сув, мусаффо ҳаво, она - табиат эъзозланган, куруқ ерни очиб уни боғу-роғга айлантирган одам илоҳиёт раҳматига учрайди, аксинча боғлар, экинзорларни, суғориш иншоатларини бузганлар катта гуноҳга қолади. Зардуштнинг бунёдкор ғоялари инсонларни тинч-тотув яшашга, ҳалол меҳнат қилиб, Ватанни обод қилишга даъват этилган.

Зардуштийлик динининг асосчиси Зардушт инсонларнинг бугунги дунёдаги ҳаётига яраша нариги дунёдаги тақдири ҳал бўлажаги тўғрисидаги таълимотни юзага келтирган. Жумладан, академик С.Ф. Ольденбург тўғри ёзганидек, “Зороастризм инсоннинг ер юзидаги ҳаётини енгиллаштиришга, уни бахтиёр қилишга қаратилган энг оқилона дин” [3] дир.

Ернинг шудгор қилиниб, сара уруғлар сепилиши буғдой майсасининг униб чиқиши ўша ердаги ёвуз кучлар, девларнинг бу ерларни тарк этиши тўғрисидаги ғоя Авестонинг Вандидод қисмига бағишланган бўлимида қуйидагича берилган: “Қачонки эгатларда уруғ етилса, девлар ўринларида титраб қоладилар (ёки қочадилар)”.

Жумладан, “Авесто”да ёзилишича Заминни ҳаммадан кўпроқ бахтиёр қилган шахс, ҳаммадан кўп буғдой, гиёҳ ва мевали дарахтлар эккан зотдир! У куруқ ерларга сув чиқарган ва сувли ерларни шудгор қилган зотдир – дейилади.

Зардуштийлик динида ер, сув, мусаффо ҳаво, она - табиат эъзозланади, бу орқали бунёдкор ғояларни вужудга келтириш орқали инсонларни тинч-тотув яшашга, ҳалол меҳнат қилиб Ватанни обод қилишга даъват этилган. Шу билан бир, Ахура Мазда қонунларида куриқ ва буз ерларни ўзлаштириш, уни жамоа ўртасида адолатли тақсимлаш энг савобли ишлардан бири ҳисобланган. Ундан кейинги савобли иш эса озиқ- овқат тайёрлаш, уй ҳайвонлари ва чорва молларини кўпайтиришдан иборат бўлган.

Авесто таълимотида ер она замин сифатида улуғланади ва у ҳосилдорлик, барқарорлик ҳамда сабр тимсоли ҳисобланган. Ерни ифлос қилиш, уни нопок қилиш оғир гуноҳ сифатида баҳоланган.

Зардуштийлик маросимларида ўликни ерга кўмиш қатъий тақиқланган. Бунга сабаб ернинг муқаддас деб эътироф этилиши ва уни ҳар қандай нажосатдан асраш каби ғояларни ифодалайди. Шу боис махсус дахмалар (осмон қабристони)дан фойдаланишган. Ер муқаддаслиги Спента Армаити образи орқали ифодаланниб, у итоат, меҳр ва сабр рамзи, заминнинг маънавий тимсоли ҳам ҳисобланган. Бу орқали ер нафақат моддий асос, балки ахлоқий барқарорлик манбаи эканлиги талқин қилинган.

Сув Авестода ҳаётбахшлик ва тозалик манбаи сифатида тавсифланади. У барча тирик мавжудотнинг яшаш шартидир. Сувни ифлос қилиш энг оғир

гуноҳлардан бири ҳисобланган. Сувнинг муқаддаслиги Ардвисура Анахита образи орқали ифодаланади. У поклик, ҳосилдорлик ва ҳаёт тимсоли сифатида улуғланади. Авестонинг “Обон Яшт” қисмида сувнинг қудрати, унинг инсон ҳаётидаги аҳамияти батафсил баён этилган.

Сув билан боғлиқ маросимлар инсоннинг жисмоний ва маънавий покланишига қаратилган. Бу ҳолат сувнинг фақат табиий ресурс эмас, балки ахлоқий-руҳий қадрият эканини кўрсатади.

Авестода ер ва сувга нисбатан муносабат муайян ахлоқий меъёрлар билан тартибга солинган. Масалан:

- Сув манбаларига нажосат ташлаш тақиқланган;
- Ҳосилдор ерни вайрон қилиш гуноҳ ҳисобланган;
- Табиатни муҳофаза қилиш диний бурч даражасига кўтарилган.

Бу ҳолат қадимги жамиятда экологик онгнинг шаклланиданидан далолат беради. Инсон ўзини табиат ҳукмдори эмас, балки унинг бир қисми сифатида англаган.

Авесто ғоялари шаклланган ҳудудлар асосан қишлоқ хўжалигига таянган жамиятлар бўлган. Дехқончилик ва чорвачилик ер ва сувга бевосита боғлиқ эди. Шу сабабли табиатни асраш ҳаётини заруратга айланган.

Сув манбалари атрофида аҳоли жойлашган, ер ҳосилдорлиги эса жамият фаровонлигини белгилаган. Бу шароитда табиатни муқаддаслаштириш уни муҳофаза қилишнинг самарали маънавий механизми вазифасини бажарган.

Зардуштийлик таълимотида яхшилик ва ёмонлик кураши марказий ўрин тутди. Ер ва сув эзгулик томонидаги пок унсурлар сифатида кўрилади. Улар ҳаётни сақлайди, космик тартибни таъминлайди.

Бу дуалистик ёндашувда табиат инсоннинг ахлоқий танлови билан боғланади. Агар инсон ер ва сувни асраса – у эзгулик йўлини танлайди; агар уларни ифлос қилса – ёмонликка хизмат қилади.

Шу тариқа табиат муҳофазаси ахлоқий категорияга айланади.

Қадимги юнон фалсафасида ҳам сув ва ер олам асоси сифатида талқин қилинган. Аммо Авестодаги фарқ шундаки, бу ерда табиат фақат моддий ибтидо эмас, балки ахлоқий ва илоҳий қадрият сифатида тушунилади.

Авестода ер ва сувга нисбатан амалий меъёрлар белгилаб берилган. Бу эса уни фақат назарий эмас, балки амалий-ҳуқуқий аҳамиятга эга таълимот сифатида кўрсатади.

Бугунги кунда экологик муаммолар глобал тус олган бир пайтда, Авестодаги табиатни асраш ғоялари алоҳида аҳамият касб этади. Ер ва сувни муқаддас деб билиш ғояси инсоннинг табиат олдидаги масъулиятини оширади.

Замонавий барқарор тараққиёт концепцияси ҳам табиат ва инсон ўртасидаги мувозанатни сақлашга қаратилган. Бу жиҳатдан Авесто таълимоти қадимги экологик фалсафанинг муҳим намунаси сифатида баҳоланиши мумкин.

Тадқиқот натижалари қуйидагиларни кўрсатди:

1. Авестода ер ва сув космологик жиҳатдан илоҳий яратилган муқаддас унсурлар сифатида талқин қилинган.
2. Улар ахлоқий масъулият объекти ҳисобланган.
3. Табиатни муҳофаза қилиш диний бурч даражасига кўтарилган.
4. Ер ва сув ижтимоий барқарорлик ва иқтисодий фаровонликнинг асоси бўлган.
5. Ушбу қарашлар замонавий экологик фалсафа билан уйғунликка эга.

Шундай қилиб, Авестода ер ва сув масаласи фақат табиий ресурс муаммоси эмас, балки космологик, ахлоқий ва ижтимоий мазмунга эга яхлит фалсафий таълимот сифатида намоён бўлади.

ХУЛОСА нуктаи назардан юқоридаги таҳлиллар шуни кўрсатадики, Авесто таълимотида ер ва сув масаласи нафақат табиий ресурс сифатида, балки чуқур ахлоқий, руҳий ва илоҳий қадрият сифатида ҳам талқин қилинган. Зардуштийлик дунёқарашида табиат яхлит космик тартибнинг ажралмас қисми бўлиб, инсон унга нисбатан масъулиятли муносабатда бўлиши шартлиги белгиланган. Ер, барқарорлик ва ҳосилдорлик рамзи, сув эса ҳаётбахшлик ва поклик манбаи сифатида улуғланиб, уларни асраш эзгулик йўлининг муҳим шарти сифатида баён этилган.

Илмий жиҳатдан қараганда, мазкур таълимотда табиатга муносабатлар муайян меъёрлар орқали тартибга солинганлиги, уни қадимги экологик тафаккурнинг шаклланган намунаси сифатида баҳолашимиз мумкин. Хусусан, ерни ифлос қилмаслик, сув манбаларини муҳофаза қилиш, ҳосилдорликни оширишга қаратилган амалий кўрсатмалар бугунги экологик сиёсат ва барқарор ривожланиш тамойиллари билан уйғунлик касб этади. Бу эса Зардуштийлик таълимотининг нафақат тарихий, балки замонавий аҳамиятга эга эканини кўрсатади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. “Avesto” (in Uzbek, translated by Askar Mahkam) – T.: 2001.
2. Abu Raihon Beruni, Al-asaru-l-bokiya an-al karuni-l-holiya. T.: 1969.
3. Махмудова Г.Т. Авестонинг фалсафий моҳияти. – Т.: “NOSIR”, 2015, - Б.-265.
4. Альмеев Р.В.В плену иллюзий: религиозный экстремизм–угроза миру и стабильности. – Т., 2005.
5. «Авеста» и ее место в истории развития человечества.–Ташкент–Ургенч, 2001.
6. Большаков О.Г. История халифата. 1-3 части. – М.,1998.

II SHO‘BA. ROSSIYA IMPERIYASI BOSQINI DAVRIDA YER-SUV MUNOSABATLARI VA BOSHQARUV TIZIMI.

ROSSIYA IMPERIYASI DAVRIDA YER-SUV MUNOSABATLARI VA QOZILAR FAOLIYATI (Alfehrest risolasi asosida)

Karimov Kaxramon Sadikovich

Qo‘qon davlat universiteti dotsenti, tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

e-mail: qahramonjob876@umail.uz

Тел: +998905886488

<https://orcid.org/0009-0006-2397-8572>

Annotatsiya.

Mazkur maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Rossiya imperiyasi boshqaruvi davrida Turkistonda yer-suv munosabatlarini tartibga solish jarayonlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda qozilar faoliyatining huquqiy va ma‘muriy jihatlari hamda notarial xususiyatga ega hujjatlarning amaliy ahamiyati “Alfehrest” risolasi asosida yoritiladi. Qo‘lyozma manbalar tahlili yer-mulkka oid munosabatlarni rasmiylashtirish, ijtimoiy nizolarni hal etish va boshqaruv tizimini amalga oshirishda qozixonalar muhim institut sifatida faoliyat yuritganini ko‘rsatadi. Shuningdek, ushbu hujjatlar orqali an‘anaviy huquq me‘yorlari bilan imperiya ma‘muriy tartiblari o‘rtasidagi o‘zaro uyg‘unlashuv jarayoni ochib beriladi. Tadqiqot natijalari mintaqada shakllangan huquqiy-boshqaruv amaliyotining tarixiy xususiyatlarini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: yer-suv munosabatlari, Rossiya imperiyasi davri, qozilar, notarial hujjatlar, qozixona, Turkiston, yer-mulk, boshqaruv tizimi, qo‘lyozma manbalar.

Kirish.

Yozma hujjatlar tarixiy bilish jarayonining muhim manba bazasini tashkil etib, o‘tmishda kechgan ijtimoiy va siyosiy voqelikni ilmiy asosda rekonstruksiya qilish imkonini beradi. Tarixiy tadqiqotlarda bunday manbalar jamiyat taraqqiyoti davomida shakllangan boshqaruv mexanizmlari, huquqiy munosabatlar hamda ijtimoiy tuzilmalarni tahlil etishda ustuvor ahamiyat kasb etadi. Shu ma‘noda, hujjatli materiallarni kompleks va tanqidiy o‘rganish tarixshunoslikning metodologik tamoyillaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston hududida Rossiya imperiyasining Turkistonni bosib olishi ortidan shakllangan Turkiston general-gubernatorligi ma‘muriy boshqaruv tizimi mintaqadagi an‘anaviy idora usullari va sud amaliyotiga muayyan transformatsiyalar kiritdi. Mazkur davrda yer-suv munosabatlarini tartibga solish, mulkiy masalalarni huquqiy jihatdan

rasmiylashtirish va turli ijtimoiy nizolarni hal etish jarayonlarida qozilar instituti muhim funksional o‘rin egalladi.

Qozixonalar faoliyati doirasida rasmiylashtirilgan vasiqalar, sud qarorlari, turli mazmundagi murojaat va tasdiq hujjatlari, iqrornomalar, inoyatnomalar, dalolatnomalar, da’vo materiallari hamda maxsus reestr daftarlari kabi notarial xususiyatga ega yozma manbalar o’sha davr boshqaruv amaliyotini yoritishda alohida qimmatga ega. Ushbu hujjatlar orqali ma’muriy tizimning amaliy mexanizmlari, mulkchilik munosabatlarining huquqiy asoslari va jamiyatdagi ijtimoiy aloqalarning real ko‘rinishlarini ilmiy tahlil qilish mumkin.

Shu nuqtayi nazardan, “Alfehrest” risolasi misolida qozilar tomonidan yuritilgan notarial hujjatlarni tadqiq etish Turkistonda Rossiya imperiyasi davrida qaror topgan boshqaruv tizimi hamda yer-suv munosabatlarining o‘ziga xos xususiyatlarini ochib berishga xizmat qiladi. Mazkur yondashuv tarixiy jarayonlarni manbalar asosida qayta talqin qilish, institutsional o‘zgarishlarni anglash va mintaqaning huquqiy-ma’muriy rivojlanish dinamikasini xolis baholash imkoniyatini yaratadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi fondida saqlanayotgan yozma manbalar qatoriga “Yangi hukmlar” risolasi kiradi [2, 2-varaq]. Shuningdek, “Kayfiyati muslimin” asari [3, 23-varaq], diniy-aqidaviy mazmundagi “Diniy risola” [4, 374-varaq], turli yozuvlar va hujjatlar jamlangan “Turli hujjatlar” to‘plami [5, 2-varaq], “Nikoh hujjati” [6, 1-varaq], “Xat va vasiqalar majmuasi” risolasi [7, 5-varaq], “Yer o‘lchash to‘g‘risida risola” [8, 5-varaq] hamda XIX asrga oid “To‘plam” manbasi [9, 21-varaq] muhim tarixiy materiallar sifatida ajralib turadi.

Mazkur fondga saqlanayotgan qo‘lyozmalar orasida yer-mulk hamda turar joylar bilan bog‘liq oldi-sotdi munosabatlarini aks ettiruvchi hujjatlar ham keng uchraydi [10, 2-varaq]. Bundan tashqari, “Usuli din bayoni” manbasi [12, 2-varaq], “Qozi daftari” [13, 232-varaq] va “Meros huquqiga oid risolalar to‘plami” [14, 64-varaq] kabi asarlarda shariat me’yorlarini amaliyotga tatbiq etish, ularga berilgan sharhlar, voqea-hodisalar tavsifi, yer o‘lchash qoidalari hamda hudud chegaralarini aniqlash tartiblari batafsil bayon etilgan. Ushbu manbalarda farz, vojib, sunnat, mustahab, harom, makruh va muboh amallarning mazmuni ham izohlangan [14, 64-varaq].

Tahlil va natijalar.

Rossiya imperiyasi hukmronligi davrida Turkiston hududida shakllangan boshqaruv tizimi mahalliy sud-huquq institutlari faoliyatini to‘liq bekor qilmagan, aksincha ularni ma’lum darajada ma’muriy nazorat ostida saqlagan holda amaliy boshqaruv jarayonlariga jalb etgan. Shu bois qozixonalar tomonidan rasmiylashtirilgan hujjatlar yer-suv munosabatlarini tartibga solish, mulkiy huquqlarni mustahkamlash hamda ijtimoiy nizolarni bartaraf etishda muhim instrument vazifasini bajargan. Qo‘lyozma manbalarning tahlili mazkur

hujjatlarning nafaqat huquqiy, balki ma’muriy boshqaruv mexanizmlarini ham yoritib berishini ko‘rsatadi.

Bayi joiz turkumiga kiruvchi hujjatlar fuqarolik-huquqiy munosabatlarning muhim qismini tashkil etgan. “Tabni” hujjati orqali farzandlikka olish jarayoni rasmiylashtirilib, unda farzandlikka olingan shaxsga nisbatan moddiy da’volar ilgari surilmasligi qat’iy belgilangan. Bunday tartib mulkiy majburiyatlarning oldini olishga xizmat qilib, oilaviy-huquqiy munosabatlarning barqarorligini ta’minlagan [1, 15-varaq].

“Tazkirayi mahzar” turidagi qaydnomalar muayyan voqea yoki holat yuzasidan guvohlik beruvchi rasmiy dalil sifatida amal qilgan. Ushbu hujjatlar yer egaligi, chegara masalalari yoki mulkiy tortishuvlarda daliliy asos vazifasini bajargan bo‘lishi mumkin. Ularning ko‘pincha yig‘imdan ozod etilgani huquqiy tasdiqlash jarayonini aholiga nisbatan qulaylashtirganini anglatadi [1, 15-varaq].

“Jazonoma”lar esa haqorat, tan jarohati yoki boshqa huquqbuzarliklar bilan bog‘liq nizolarni ko‘rib chiqish natijasida tuzilgan. Bunday hujjatlar ijtimoiy tartibni saqlash hamda mahalliy boshqaruvning huquqiy asoslarini mustahkamlashda muhim rol o‘ynagan [1, 15-varaq].

“Hajr” hujjatlari ayrim shaxslarning mulkni boshqarish huquqini vaqtincha cheklashga qaratilgan bo‘lib, voyaga yetmaganlar, ruhiy xastalar yoki qarzdorlarning mol-mulki ustidan nazorat o‘rnatilganini ko‘rsatadi. Bu amaliyot yer-mulkning asossiz yo‘qotilishining oldini olish bilan birga, boshqaruv tizimining ijtimoiy himoya elementlariga ham ega bo‘lganini tasdiqlaydi. Keyinchalik bunday shaxslar huquqiy layoqatini tiklagach, mulkni qaytarish tartibining mavjudligi huquqiy munosabatlarning izchilligini namoyon etadi [1, 15-varaq].

Mutavallilar hamda vasiylarga oid hisobnomalar yer-mulk yoki vaqf mulkini boshqarish jarayonida moliyaviy nazorat mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi. Hisobot berish amaliyoti boshqaruv tizimida mas’uliyat va shaffoflik tamoyillari amal qilganidan dalolat beradi [1, 15-varaq].

Turli da’vo ishlari yuzasidan chiqarilgan “Hukmnoma”lar qozilar sudlov vakolatiga ega bo‘lganini hamda ular orqali yer-suvga oid tortishuvlar ham hal etilganini anglatadi. Bu esa mahalliy sud tizimi imperiya ma’muriyati sharoitida ham muhim funksional ahamiyatini saqlab qolganini ko‘rsatadi [1, 15-varaq].

“Havola” hujjatlari qarz majburiyatlarini boshqa shaxs zimmasiga o‘tkazish tartibini belgilab, iqtisodiy munosabatlarning huquqiy jihatdan tartibga solinganini tasdiqlaydi. Qarzdorlik miqdoriga qarab gerb yig‘imining belgilanishi esa moliyaviy operatsiyalar ustidan ma’lum darajada fiskal nazorat mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi. Bu holat imperiya davridagi boshqaruv tizimi iqtisodiy jarayonlarni ham hujjatlashtirish orqali nazorat qilganini anglatadi [1, 15-varaq].

Oilaviy munosabatlarga doir “Xatti amr” yoki “Xatti fasx” hujjatlarida er-xotin o‘rtasidagi majburiyatlar bajarilmagan holatlarni huquqiy tartibda ko‘rib chiqish mexanizmi aks etgan. Bu esa qozixonalar nafaqat mulkiy, balki ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashda ham muhim o‘rin tutganini ko‘rsatadi [1, 15-varaq].

“Xatti bazor” hujjatlari qarindoshlarning nomaqbul xatti-harakatlari yuzasidan javobgarlikni belgilashga xizmat qilgan bo‘lsa, “Xati tavba” ijtimoiy murosaga erishishning huquqiy shakllaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Mazkur hujjatlar jamiyatda axloqiy me‘yorlarni mustahkamlash bilan birga, boshqaruv tizimining profilaktik funksiyasini ham ko‘rsatadi [1, 15-varaq].

“Xal’a va muxola’a” hujjatlari nikohni o‘zaro kelishuv asosida bekor qilish jarayonini tartibga solib, bunda mahr miqdorining ayrim hollarda qozi tomonidan belgilanishi sud hokimiyatining iqtisodiy masalalarga ham ta’sir ko‘rsatganini bildiradi. Ushbu turdagi hujjatlar uchun gerb yig‘imining undirilishi esa ayrim huquqiy harakatlar fiskal tizim bilan chambarchas bog‘langanini ko‘rsatadi [1, 15-varaq].

Qozixonalar tomonidan berilgan guvohnoma va hukmnomalarning ko‘chirmalari ko‘pincha bepul taqdim etilgani aholining huquqiy hujjatlardan foydalanish imkoniyatini kengaytirgan. Davlat idoralari talabiga binoan tayyorlangan ayrim nusxalarning ham yig‘imdan ozod etilishi mahalliy va markaziy boshqaruv o‘rtasidagi hujjat almashinuvi tizimli yo‘lga qo‘yilganini anglatadi [1, 15-varaq].

Umuman olganda, tahlil qilingan hujjatlar Rossiya imperiyasi davrida yer-suv munosabatlari faqat iqtisodiy kategoriya sifatida emas, balki murakkab huquqiy-me‘yoriy tizim orqali boshqarilganini ko‘rsatadi. Qozixonalar ushbu jarayonda vositachi institut sifatida faoliyat yuritib, an’anaviy huquq normalarini yangi ma’muriy tartiblar bilan uyg‘unlashtirishga xizmat qilgan. Natijada mahalliy boshqaruv amaliyoti ko‘p pog‘onali huquqiy mexanizmga tayanib, mintaqada ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikni ta’minlashga yo‘naltirilganini kuzatish mumkin.

Xulosa.

Arxiv hujjatlari XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston jamiyatining ijtimoiy tuzilmasini, mahalliy boshqaruv tizimini hamda qozilarning huquqiy maqomini tadqiq etishda muhim empirik materiallarni taqdim etadi. Ushbu manbalar orqali aholining turli qatlamlari o‘rtasidagi huquqiy munosabatlar, mulkchilik shakllari va ijtimoiy iyerarxiya masalalarini chuqurroq anglash mumkin.

Qo‘lyozmalarni tizimli ravishda o‘rganish va ilmiy muomalaga kiritish nafaqat XIX asr Turkistonining iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotini yanada aniqroq tasavvur qilishga xizmat qiladi, balki mintaqa tarixining ayrim bahsli jihatlarini yangicha metodologik yondashuvlar asosida talqin etish imkonini ham yaratadi. Bu esa Qo‘qon xonligi davridan tortib Rossiya ma’muriyati hukmronligi davrigacha bo‘lgan tarixiy jarayonlarni izchil va qiyosiy o‘rganish uchun muhim ilmiy zamin hisoblanadi.

Fodalanilgan adaiyotlar ro‘yxati.

1. Alfehrest (الفهرست). – Toshkent: FASHI, 1912. – Qo‘lyozma № 712. – V. 15.

2. Yangi hukmlar (ينگی حوكلار). Qozon. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi. 1913. № 401/III. 2 varaq.
3. Kayfiyati musulmin (كيفية مسلمين). O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi. XVIII. № 615. 23 varaq.
4. “Diniy risola” (دينى ريساله). O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi. 1149/1736. № 756. 374 varaq.
5. “Turli hujjatlar” (حوختها). O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi. XIX-XX. № 358/X. 2 varaq.
6. “Nikoh hujjati” (حوخت نکاح). O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi. XIX. № 353/III. 1 varaq.
7. “Xat va vasifalar majmuasi” (خظ و وشيقه لار محمد عشى). Qo‘qon. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi. 1897. № 358/VI. 5 varaq.
8. “Yer o‘lchash to‘g‘risida risola” (دساله مسافه). Qo‘qon. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi. XIX-XX. № 407/VIII. 5 varaq.
9. “To‘plam” (مخموعت). O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi. XIX-XX. № 710/III. 21 varaq.
10. “Hujjat” (حجت). O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi. XIX. № 313/II. 2 varaq.
11. “Hujjat” (حجت). O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi. 1138/1725. № 787/II. 1 varaq.
12. “Usuli din bayoni” (در بيان اصول دين). O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi. 1138/1725. № 284/IV. 2 varaq.
13. “Qozi daftari” (قاضى دفترى). O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi. XIX. № 405. 232 varaq.
14. “Meroz huquqiga oid risolalar to‘plami” (جامع الر سايل فى الفر ايض). O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi. XIX. № 407/V-VII. 64 varaq.

TURKISTONDA TABIIY OFATLAR VA YER-SUV BOSHQARUVI (1870–1917-YILLAR.)

Tursunboyeva Maxsuda XXX

*“O‘zbekiston Respublikasi Harbiy xavfsizlik va mudofaa
Universiteti” «Pedagogika va psixologiya» kafedrası o‘qituvchisi, tarix fanlar
bo‘yicha falsafa doktori.*

e-mail: maxsudatursunboyeva18@gmail.com

Тел: +998 95 908 61 18

Annotatsiya

Ushbu maqolada XIX asrning ikkinchi yarmida Turkiston o‘lkasida, xususan, Toshkent va Samarqand shaharlarida yuz bergan kuchli sel va toshqinlarning tarixiy tahlili bayon etilgan. Muallif 1877–1878-yillardagi tabiiy ofatlarning shahar infratuzilmasiga, qishloq xo‘jaligi yerlariga va aholi turar joylariga yetkazgan zararlarini aniq manbalar asosida yoritib beradi. Maqolada Salar daryosining toshishi va Kattaqo‘rg‘on uyezdidagi vayronagarchiliklar misolida sel hodisalarining mintaqa ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga ta‘siri tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: Sel, toshqin, Toshkent, Samarqand, Salar daryosi, Kattaqo‘rg‘on uyezdi, infratuzilma, tabiiy ofatlar tarixi, XIX asr, Turkiston.

Bugungi kunda O‘zbekistonda Uchinchi Renessans poydevorini barpo etish strategik maqsad qilib qo‘yildi. Muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta‘kidlaganlaridek: “Biz tariximizning yangi davrini barpo etar ekanmiz, bunda ajdodlarimizning boy ilmiy va madaniy merosiga tayanamiz. Ayniqsa, yer va suv resurslaridan oqilona foydalanish, tabiat ne‘matlarini asrab-avaylash borasidagi tarixiy tajribani o‘rganish bugungi kun uchun g‘oyat dolzarbdır” [9; 14].

Haqiqatan ham, XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Turkiston o‘lkasidagi agrar munosabatlar nafaqat siyosiy o‘zgarishlar, balki mintaqaning o‘ziga xos iqlimiy xususiyatlari va tez-tez yuz berib turgan tabiiy ofatlar ta‘sirida shakllandi. Rossiya imperiyasi o‘lkadagi yer-suv resurslarini boshqarish tizimini o‘z iqtisodiy manfaatlariga moslashtirishga urinsa-da, davriy ravishda kuzatilgan chigirtka bosishi, sel va suv toshqinlari ushbu jarayonni murakkablashtirdi. Mazkur maqolada o‘sha davrda yuz bergan yirik gidrologik va ekologik ofatlarning yer-suv boshqaruviga ta‘siri va ularning oqibatlari tahlil qilinadi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Markaziy Osiyo mintaqasi uchun eng katta agrar xavflardan biri chigirtka bosishi bo‘ldi. Arxiv ma‘lumotlari va xalqaro tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, qurg‘oqchilik va iqlim o‘zgarishlari chigirtkalarning ommaviy ko‘payishiga asosiy sabab bo‘lgan [2; 531]. Ayniqsa, Farg‘ona viloyati Qo‘qon uyezdida 1892, 1894 va 1895-yillarda kuzatilgan chigirtka bosishi natijasida minglab gektar ekin maydonlari nobud bo‘ldi. Mustamlaka ma‘muriyati bu ofatga qarshi kurashishda "Vermorel" apparati va "parij ko‘k bo‘yog‘i" kabi kimyoviy vositalarni joriy etishga urindi [3; 82]. Biroq, ushbu vositalarning

taqsimotidagi notekislik va xarajatlarning yuqoriligi ofatning oldini olishda kutilgan samarani bermadi.

Ushbu tabiiy ofatning yer-suv munosabatlariga ta’sirini quyidagi arxiv faktlari va hujjatli misollar orqali ko‘rish mumkin:

Iqtisodiy talofatlar va aholi mehnati: 1894-yilda Qo‘qon uyezdida chigirtka xavfini bartaraf etish uchun 4936 nafar aholi 28 kun davomida tinimsiz mehnatga jalb etilgan. Ushbu ishchilarga kunlik haq to‘lash va tashkiliy ishlar uchun umumiy hisobda **104 781 rubl** mablag‘ sarflangan. Shunga qaramay, Laylak volosti kabi hududlar dehqonchilik hosilidan deyarli butunlay mahrum bo‘lgan [3; 79].

Sanoat inqirozi va hukumatga bosim: 1901-yilda chigirtka ofati imperiya iqtisodiyotining asosi bo‘lgan paxta dalalariga yopirila boshladi. Rossiya imperiyasi manufaktura jamiyati vakillari R. Jivog va L. Knoplar Harbiy vazirlikka yo‘llagan murojaatida, Mirzacho‘l va Toshkent uyezdida paxtazorlarining nobud bo‘lishi o‘lkadagi sanoat bozorini uzoq yillik inqirozga uchrashi mumkinligini ta’kidlab, zudlik bilan mablag‘ ajratishni so‘raganlar [3; 40].

Texnik vositalarni qo‘llashdagi muammolar: Chigirtkaga qarshi "Vermorel" apparatlaridan foydalanish bo‘yicha chiqarilgan yo‘riqnomaga ko‘ra, bitta apparatni ishlatish uchun 3 nafar ishchi va 2 ta ot talab qilingan. 1901-yilgi ma’lumotlarga ko‘ra, ushbu apparatlar hududlar kesimida nihoyatda notekis taqsimlangan: Toshkent uyezdida uchun 41 ta apparat ajratilgan bir vaqtda, Kazalinsk va Avliyoota uyezdlari uchun bor-yo‘g‘i 1 tadan apparat berilgan [7; 89]. Bu esa ofatga qarshi kurashda tizimli yondashuv yo‘qligini isbotlaydi.

Markaziy Osiyoning yirik daryolari – Amudaryo va Sirdaryo o‘zanidan toshishi oqibatida yuzaga kelgan talofatlar o‘sha davrning eng og‘ir gidrologik ofatlari hisoblangan. Amudaryoning quyi oqimida, xususan Chimboy uchastkasida 1876-yil yozida yuz bergan toshqin natijasida 5395 tanop dehqonchilik yerini suv yuvib ketgan [4; 119]. Ushbu tabiiy ofatdan 2070 ta xo‘jalik moddiy ziyon ko‘rgan bo‘lib, umumiy zarar miqdori 14 971 rublni tashkil etgan.

1876-yilgi toshqinning volostlar kesimidagi statistikasi:

Volostlar nomi	Xo‘jaliklar soni	Yer maydoni (tanopda)	Talofat miqdori (rubl)
Nukus	92	311	1936
Chimboy	61	125	985
Daukan	188	376	2748
Ishim	192	602	2226

Volostlar nomi	Xo‘jaliklar soni	Yer maydoni (tanopda)	Talofat miqdori (rubl)
Kegeyli	1537	3981	4075
Jami	2040	5395	14 971

Tarix fanlari doktori R.Tursunov qayd etganidek, 1878-yildagi Amudaryo toshqini Xiva xonligining katta qismini bosib, hatto mustahkam devorlar bilan o‘ralgan shaharlarga ham sel kelishiga sabab bo‘lgan [5; 121]. Toshqinlar nafaqat agrar sohani, balki transport tizimini ham ishdan chiqargan. Masalan, 1903-yilda Chorjo‘y yaqinidagi toshqinlar temiryo‘l ko‘prigini xavf ostida qoldirgan, bu esa 1000 dan ortiq ishchining qirg‘oqni to‘shishga jalb etilishiga sabab bo‘lgan [6; 123].

Suv toshqinlariga qarshi ma‘muriy-huquqiy kurash usullari:

Mustamlaka ma‘muriyati suv toshqinlaridan ko‘rilgan zararni qoplashda asosan soliq imtiyozlari va kredit ajratish yo‘lidan borgan. Biroq, bu jarayon murakkab byurokratik talablar bilan kechgan. Masalan, Amudaryo bo‘limi boshlig‘ining soliq yuklamasini kamaytirish haqidagi so‘roviga javoban Turkiston general-gubernatori aholidan talofat ko‘rgan yerlarning aniq miqdori bo‘yicha isbot talab qilgan [7; 120].

Suv inshootlarini tiklashda asosan aholining majburiy qo‘l mehnatidan (hashar) foydalanilgan. 1901-yilda Shayx Abbos Valiy volostidagi to‘g‘on qurilishiga 4400 dan ortiq ishchi safarbar qilingan [7; 122]. Sirdaryo viloyatida esa 1882-yildagi toshqinlarni bartaraf etish uchun Chust uyezdi ma‘muriyatiga 2000 rubl miqdorida kredit ajratilgan [9; 125].

Mustamlaka ma‘muriyatining suv toshqinlari oqibatlarini bartaraf etishdagi byurokratik yondashuvi va aholi zimmasiga tushgan og‘ir mehnat yuklamasini quyidagi aniq misollarda ko‘rish mumkin:

Soliq imtiyozlari yo‘lidagi byurokratik to‘siqlar: 1876-yilgi Amudaryo toshqinidan so‘ng Chimboy uchastkasi aholisi 14 971 rubl miqdorida moddiy zarar ko‘rib, soliqlarni to‘lash imkoniyatidan mahrum bo‘ladi. Amudaryo bo‘limi boshlig‘i soliq yuklamasini keyingi yilga o‘tkazishni so‘raganda, Turkiston general-gubernatori bunga darhol rozilik bermay, aholidan talofat ko‘rgan har bir qarich yerning aniq joylashuvi va miqdori bo‘yicha "ishonchli isbotlar" talab qilgan. Gubernatorning fikricha, agar aholi yil oxirigacha joriy soliqlarni to‘lay olsa, demak ular "nochor emas" deb hisoblanib, keyingi yilgi soliqlar ham to‘liq undirilishi shart edi [4; 120].

Majburiy mehnat (Hashar) ko‘lami: Suv toshqinlari oqibatida yaroqsiz holga kelgan yerlarni tozalash va to‘g‘onlarni tiklash butunlay aholi zimmasiga yuklangan. Masalan, Daukan volostida suv yuvib ketgan yerlarni qayta ishlash uchun mahalliy ma‘muriyat jami **6350 nafar** ishchi talab qilinishini hisoblab

chiqqan. Shuningdek, 1901-yilda Shayx Abbos Valiy volostida Amudaryo qirg‘og‘ini mustahkamlash uchun 2000 nafar, suv yo‘lini ochish uchun esa yana 2400 nafar, jami **4400 kishi** 12 kunlik majburiy hashar asosida ishlatilgan [7; 122].

Infratuzilmani tiklashdagi sustkashlik: 1877-yil dekabr oyida Toshkentdagi Salar daryosi toshib, sanoat binolariga zarar yetkazgan bo‘lsa-da, mustamlaka ma‘muriyati bunga e‘tiborsiz munosabatda bo‘lgan. Shahar mahkamasi faqatgina 1878-yil yanvar oyi oxiriga kelibgina, ya‘ni talofat yuz berganidan bir oy o‘tib, amaliy chora-tadbirlarni boshlagan. Bu vaqtga kelib shahar iqtisodiyotiga yetkazilgan zarar miqdori keskin ortib bo‘lgan edi [10; 126].

Yomg‘irlar natijasida yuzaga keladigan sel toshqinlari nafaqat daryo bo‘ylarida, balki Toshkent va Samarqand kabi shaharlarda ham kuzatilgan. 1877-yil dekabr oyida Salar daryosining toshishi Toshkent shahar infratuzilmasiga zarar yetkazgan [10; 126]. Samarqand viloyatining Kattaqo‘rg‘on uyezdida 1878-yildagi sel natijasida Mitn va Oqtepa volostlaridagi yuzlab tanop yerlar va o‘nlab uylar vayron bo‘lgan [11; 127].

XIX asrning ikkinchi yarmida Turkiston o‘lkasining yirik ma‘muriy markazlari (Toshkent va Samarqand) hamda qishloq tumanlarida sodir bo‘lgan sel va toshqin hodisalari mintaqa ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga jiddiy salbiy ta‘sir ko‘rsatgan. Arxiv ma‘lumotlari va tarixiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, 1877–1878-yillardagi tabiiy ofatlar nafaqat tabiat hodisasi, balki shahar infratuzilmasining barqarorligini sinovdan o‘tkazgan muhim omil bo‘lgan.

Xususan, Toshkentdagi Salar daryosining toshishi shahar kommunikatsiyalariga zarar yetkazgan bo‘lsa, Kattaqo‘rg‘on uyezdidagi (Mitn va Oqtepa volostlari) sel talofatlari yuzlab gektar unumdor yerlarning (tanop) yuvilib ketishiga va aholi turar joylarining vayron bo‘lishiga olib kelgan. Bu holat o‘sha davrda nafaqat gidrotexnik inshootlarni qurish, balki tabiiy ofatlarni prognoz qilish va ularning oqibatlarini yumshatish masalasi dolzarb bo‘lganligini tasdiqlaydi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ushbu tarixiy sel hodisalari o‘lkaning keyingi shaharsozlik va irrigatsiya siyosatida xavfsizlik choralari kuchaytirish zarurligini belgilab bergan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyoti, 2021. – B. 14. (Kirish qismidagi iqtibos uchun)
2. Bingbing Huang, Gang Li. The 1855 to 1859 locust plague in China // Natural Hazard. – 2019 – No. 95. (Chigirtka bo‘limi uchun)
3. O‘zMA, I-1-jamg‘arma, 6-ro‘yxat, 109-yig‘majild. (Chigirtka bo‘limi arxiv hujjatlari)
4. O‘zMA, I-907-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 77-yig‘majild, 48-64-varaqlar. (Suv toshqini bo‘limi uchun)
5. Турсунов Р.Н. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида

Туркистон о'lkasida ekologik vaziyat va atrof-muhit muhofazasi masalalari.
– Toshkent: Ferdavs-Shoh, 2023. – B. 165.

6. Х. Чарджуйская беда // Туркестанские ведомости. – 1904. – № 5.
7. О‘zMA, I-1-jamg‘arma, 7-ro‘yxat, 56-yig‘majild, 11-15-varaqlar.
8. [Наводнение Аму-Дарьи с 30 на 31 январья] // Туркестанские ведомости. – 1904. – № 60.
9. О‘zMA, I-1-jamg‘arma, 15-ro‘yxat, 372-yig‘majild, 12-26-varaqlar.
10. О‘zMA, I-17-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 516-yig‘majild, 6-20-varaqlar.
11. О‘zMA, I-22-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 211-yig‘majild, 1-17-varaqlar.
12. Olufsen O. The Bokhara emir and his country. – Copenhagen, 1911.

XIX ASR IKKINCHI YARMIDA TURKISTON GENERAL-GUBERNATORLIGI HUDUDIDA SOLIQ MUNOSABATLARI (ZARAFSHON OKRUGI MISOLIDA)

Bo‘tayev Jonibek Shodiyevich

Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti Ijtimoiy fanlar kafedrası v.b.dotsenti

e-mail: bjonibek85@gmail.com

Tel: +998 97 776 30 57

Annotatsiya

Mazkur maqolada XIX asrning ikkinchi yarmida Turkiston general-gubernatorligi hududida, xususan Zarafshon okrugida soliq munosabatlarining shakllanishi va rivojlanishi Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati doirasida tahlil qilinadi. Imperiya tomonidan joriy etilgan fiskal boshqaruv tizimi mahalliy soliq an‘analarini markazlashtirish, davlat byudjetini shakllantirish hamda iqtisodiy resurslarni nazorat ostiga olishga qaratilgan edi. Tadqiqotda xiroj, zakot, tanobona kabi an‘anaviy soliqlarning saqlanib qolishi, keyinchalik esa oklad tizimi orqali qat‘iy soliq mexanizmlarining joriy etilishi ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: *Turkiston general-gubernatorligi, Zarafshon okrugi, soliq tizimi, fiskal siyosat, Rossiya imperiyasi, mustamlakachilik boshqaruvi, iqtisodiy munosabatlar, mahalliy aholi majburiyatlari.*

XIX asrning ikkinchi yarmida Turkiston o‘lkasining Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi natijasida hududda mustamlakachilik boshqaruv tizimi shakllantirildi. Bu jarayon siyosiy va ma‘muriy islohotlar bilan bir qatorda iqtisodiy hayot, xususan soliq munosabatlari tizimida ham tub o‘zgarishlarga sabab bo‘ldi. Turkiston general-gubernatorligi tashkil etilishi bilan mahalliy boshqaruv tizimlari imperiya ma‘muriy apparatiga bo‘ysundirildi hamda soliq siyosatni markazlashtirishga qaratilgan yangi soliq mexanizmlari joriy qilindi. Ayniqsa, Zarafshon okrugi kabi strategik va iqtisodiy jihatdan muhim hududlarda soliq munosabatlarining shakllanishi va amaliyoti o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lgan.

Rossiya imperiyasi tomonidan 1868 yilda Davlat Nazorat palatasi, 1869 yilda esa Davlat Xazina palatasi tuzilib, davlat byudjetini shakllantirish, xazinaga tushadigan soliqlar, tushumlar va boshqa mablag‘larni va ulardan me‘yoriy foydalanishni nazorat qilish asosiy vazifa etib belgilandi [1]. Shu tariqa imperiya o‘lkada davlat byudjetini shakllantirish tizimini paydo qilgan.

Imperiya o‘lkani bosib olgan dastlabki davrlarda soliq yig‘ish ishlariga mas‘ul qilib o‘z vakillarini tayinlagan. Xususan, okrug boshlig‘i general-mayor A.Abramovning 1870 yil 12 yanvardagi buyrug‘i bilan 5-Turkiston liniya bataloni podporuchigi Kibardin Samarqand bo‘limi zakot yig‘uvchilari boshlig‘i lavozimidan olinib, o‘rniga vaqtinchalik Samarqand bo‘limi kotibi knyaz Urusov tayinlangan va ish hajmi ko‘pligi uchun 1870 yil 27 fevraldagi 2-sonli buyrug‘i bilan unga yordamchi sifatida 9-Turkiston liniya bataloni praporshchigi Korlovskiy tayinlangan [2]. Kattaqo‘rg‘on bo‘limi zakot yig‘uvchisi lavozimiga esa devoxona ish yurituvchisi Xoroshxin 1870 yil 17 fevraldagi buyruq bilan vaqtinchalik tayinlangan [2]. Soliq yig‘ib olish ishlarida mahalliy aholi bilan muloqot qilishda tarjimonlar xizmatidan foydalanilgan.

Imperiya ma‘murlari dastlab amirlik davridagi soliqlarni saqlab turdi. 1868 yilda okrugdagi soliqlar yoki daromadlarni ikki kategoriyaga bo‘lingan: a) asosiy soliqlar: 1) xiroj 2) tanob va 3) zakot b) faqulodda hollarda yig‘iladigan soliqlar [3].

Xiroj yer solig‘i bo‘lib, dehqonlar yetishtirgan mahsulotlari bilan to‘lashgan va uning aniq miqdori belgilanmagan. U hosilning $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{5}$ va $\frac{1}{10}$ miqdorida to‘langan. Okrugda to‘lanadigan xiroj solig‘i har bir hududda yetishtirilgan qishloq xo‘jaligi mahsulotlari bilan to‘langan. Misol uchun, muayyan joyga tegishli mahalliy mahsulotlar: paxta, sholi, jo‘xori, tariq, kunjut, maxsar, indov va mosh [3]. Bundan tashqari okrugning Samarqand bo‘limi Chelak tumanida xiroj solig‘i poliz mahsulotlari: piyoz, sabzi, oshqovoq va boshqalar bilan to‘langan.

1868 yilda okrugga tashrif buyurgan V.Radlov o‘z asarida amirlik davridagi boshqaruv tizimi va soliqlariga to‘xtalib o‘tgan. Asarda, “majburiyatlar og‘ir, adolatsiz va noto‘g‘ri taqsimlangan, chunki ular mulkdan emas ishchi kuchidan undiriladi. Viloyatni ishg‘ol qilgan mutasaddilar o‘lkaning soliq va iqtisodiy aloqalari bo‘yicha tez orada to‘g‘ri va aniq ko‘rsatmalar beradi, deb umid qilaman”, – deb amirlik davrida shakllangan soliq tizimini tanqid qilingan [4].

Podsho ma‘muriyati vaziyatga qarab dastlabki vaqtlarda xiroj miqdorini o‘zgartirib turgan holatlar ham kuzatilgan. Xususan, general-ad‘yutant fon Kaufman 1873 yilda Xivaga yurish paytida siyosiy sabablarga ko‘ra xiroj miqdorini $\frac{1}{10}$ qismga, ya‘ni ilgari Sirdaryo viloyati uchun qabul qilingan hajmga tushirgan [5]. Bunda imperiya Xivaga yurish paytida okrug aholisi xayrixoxligiga erishib, hududda tinchlikni saqlab turishga harakat qilganligini payqash mumkin.

1868–1870 yillardagi uch yillikda soliqlarni hisoblash va yig‘ish tartibi Buxoro amirligi davridagidek bo‘lib, 1871 yildan mahalliy aholi orasidan tanlangan yig‘uvchilar olib tashlangan va imperiya amaldorlari rahbarligida harakat qiluvchi nazorat komissiyalari tashkil etilgan. Komissiyaning vazifasiga

har yili ekin maydonlarini tanob usulida o‘lchash (mahalliy o‘lchovchilar yordamida) hamda hosil va mahsulotning o‘rtacha narxini aniqlash kirgan [5].

Zarafshon okrugi boshlig‘i hududlardan hosil miqdorlari va olingan soliq tushumlari bo‘yicha statistik ma‘lumotlar olib turgan. Xususan, okrug boshlig‘i 1869 yilgi bildirishnomasida Kattaqo‘rg‘on bo‘limi boshlig‘i, podpolkovnik Karaganovning 1869 yildagi bildirishnomasida 1868 yilgi hosil miqdorlari haqidagi hisoboti qoniqarsizligi, statistik jihatdan ishlov berish shartligi, bozor zakotlaridan olingan 668 rublning qaysi bozorlardan qancha miqdorda olinganligi batafsil berilmaganligini aytib o‘tgan [6].

Zarafshon ma‘muriyatiga yer mulkining hajmi va turi, hosildorligi to‘g‘risida ma‘lumot berib kelgan xiroj tizimi 1876 yilda yer solig‘i bilan almashtirildi. Biroq podsho ma‘muriyati uni sug‘orilmaydigan yerlar uchun qo‘llash imkoniyatini topolmay, ularni oldingi yig‘im-terimdan xiroj to‘lash tizimida qoldirishni afzal ko‘rishgan [7]. Bunga quyidagilar sabab bo‘lgan: podsho ma‘muriyati tomonidan yer tizimi joriy etilmaganligi va barcha yerlar chegarasi belgilab olinmaganligi tufayli sug‘orilmaydigan yerlarni qishloq aholisiga qonunan topshirmaganligi; sug‘orilmaydigan yerlarda har yili ekin ekilmasligi va lalmi ekinlar (bug‘doy, arpa, zig‘ir)dan hosil olish nihoyatda o‘zgaruvchan bo‘lganligi; doimiy daromadi bo‘lmaganligi sababli aholiga yer solig‘i belgilashning xavfliligi, ya‘ni ketma-ket ikki yil hosil bo‘lmagan yillarla aholi uni to‘lash imkoniyatiga ega bo‘lmaydi. Shularni hisobga olib hosil yaxshi bo‘lgan yillarda sug‘orilmaydigan yerlardan sezilarli daromadni yo‘qotmaslik maqsadida bu yerlar uchun oklad tizimi bilan birgalikda har bir ekinning yillik tanob hisoblarini tuzib, shunday xarakterdagi xiroj tizimi qoldirilgan.

1886 yilda “Turkiston o‘lkasini boshqarish to‘g‘risida”gi Nizom ko‘ra barcha yerlar (vaqf yerlaridan tashqari) davlatga tegishli deb e‘lon qilindi va ular azaldan ijara asosida foydalanib kelingan jamoa a‘zolariga berildi. Barcha yerlar soliqqa tortilgan. Podsho ma‘muriyati tomonidan shu vaqtgacha aholidan olib kelingan tanobona va xiroj soliqlari o‘rniga “oklad tizimi” (qat‘iy belgilangan okladlar bilan soliqqa tortish tizimi) joriy etildi. Lekin, podsho ma‘muriyati soliqlarni belgilashda yerning suv bilan ta‘minlanganlik darajasini hisobga olmagan. Bunday nohaqlik aholini talanishi va qashshoqlashuviga olib kelib, noroziligini kuchaytirib bordi.

XIX asr ikkinchi yarmida Turkiston general-gubernatorligi hududida, jumladan Zarafshon okrugida soliq munosabatlari Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati doirasida shakllandi va rivojlandi. Imperiya tomonidan joriy etilgan yangi fiskal boshqaruv tizimi mahalliy soliq an‘analarini sezilarli darajada o‘zgartirib, ularni markazlashgan nazorat ostiga oldi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Zarafshon okrugida soliq tizimi nafaqat iqtisodiy resurslarni undirish vositasi, balki mahalliy aholini ma‘muriy jihatdan bo‘ysundirishning muhim mexanizmi ham bo‘lgan.

Umuman olganda, XIX asr ikkinchi yarmida Turkiston general-gubernatorligi hududidagi soliq tizimi mustamlaka boshqaruvining asosiy tayanch

unsurlaridan biri bo‘lib, uning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari keyingi davr taraqqiyotiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Обломуродов Н., Толипов Ф. Ўзбекистонда солиқлар тарихи. – Тошкент, 2009. – Б. 101.
2. ЎзМА И-5-фонд, 1-рўйхат, 18-иш, 7-24-варақ.
3. Хорошхин А.П. Сборник статей касающихся Туркестанского края. – СПб., 1876. – С. 165.
4. Радлов В.В. Средняя Зарафшанская долина. // ЗИРГО по отд. этнографии. Т. VI. – СПб., 1880. – С. 92.
5. Налоги и пошлины. Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенной по высочайшему повелению Сенатором Гофмейстером графом К.К. Паленым. – СПб., 1910. – С. 50.
6. ЎзМА И-5-фонд, 1-рўйхат, 11-иш, 32-варақ.
7. ЎзМА И-5-фонд, 1-рўйхат, 11-иш, 33-38-варақлар.
8. ЎзМА И-5-фонд, 1-рўйхат, 3558-иш, 25-варақ.

QASHQADARYO VOHASI SUG‘ORILISHI TARIXIGA UMUMIY CHIZGILAR

Jabbarova Iqbol Xo‘jamuratovna

QarDU doktranti, t.f.b.f.doktori, dotsent

Telefon: +998 91 218 70 07

iqbol.jabborova@gmail.com

Annotatsiya.

Mazkur maqolada Qashqadaryo viloyatida sug‘orish tizimlarining shakllanishi va rivojlanish tarixi tahlil qilinadi. Hududning tabiiy-geografik xususiyatlari, suv resurslaridan foydalanish an‘analari hamda sug‘orma dehqonchilikning qadimiy ildizlari yoritilgan. Shuningdek, Qashqadaryo vohasida qadimdan mavjud bo‘lgan tabiiy suv manbalari, ariqlar, kanallar va suv inshootlarining ahamiyati ochib berilgan. Tadqiqotda XX asrning 20-yillarida sovet hokimiyati davrida suv xo‘jaligi sohasida amalga oshirilgan o‘zgarishlar, Qashqadaryo Okrug suv xo‘jaligi boshqarmasining tashkil etilishi, meliorativ jamiyatlar faoliyati, Fayzobod va Beshkent suv ayirg‘ichlari qurilishi hamda Isavoy suv ombori loyihasi bilan bog‘liq jarayonlar tarixiy hujjatlar asosida yoritilgan. Maqolada irrigatsiya tizimidagi islohotlarning hudud qishloq xo‘jaligi taraqqiyotiga, yer resurslaridan foydalanish samaradorligiga va suv taqsimoti masalalariga ta’siri ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: *Qashqadaryo, irrigatsiya, sug‘orma dehqonchilik, suv xo‘jaligi, meliorativ jamiyat, kanal, ariq, suv ombori, Isavoy, Fayzobod, Beshkent.*

Qashqadaryo viloyati O‘zbekiston Respublikasining janubiy qismida joylashgan bo‘lib, hududiy jihatdan mamlakatning yirik va muhim mintaqalaridan biri hisoblanadi. Viloyat o‘zining keng geografik maydoni, tabiiy resurslarga boyligi, dehqonchilik va chorvachilik uchun qulay tabiiy sharoiti bilan alohida ajralib turadi. Qashqadaryo hududi tekislik, adir va tog‘ oldi mintaqalarini o‘z ichiga olgani sababli bu yerda qadim zamonlardan boshlab sug‘orma dehqonchilikni rivojlantirishga ehtiyoj kuchli bo‘lgan. Ayniqsa, suv resurslaridan oqilona foydalanish, yerlarni o‘zlashtirish va hosildorlikni oshirish masalalari vohaning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida muhim o‘rin egallagan.

Qashqadaryo nafaqat hududiy kattaligi, balki tarixiy, iqtisodiy va agrar salohiyati bilan ham O‘zbekiston taraqqiyotida muhim o‘rin tutadi. Ushbu hudud aholisi qadimdan asosan dehqonchilik bilan shug‘ullanganligi bois sug‘orish tizimlari, ariqlar, kanallar va suv inshootlari bunyod etish masalasi doimo dolzarb bo‘lib kelgan. Shu jihatdan qaralganda, Qashqadaryo irrigatsiya tarixi hududning tabiiy-geografik xususiyatlari, xo‘jalik yuritish an‘analari va tarixiy taraqqiyoti bilan chambarchas bog‘liqdir.

Qashqadaryo vohasining katta qismi, xususan, Shahrisabz, Qamashi, Yakkabog‘, G‘uzor, Chiroqchi va Kitob hududlari qadimdan tabiiy suv manbalariga yaqin joylashgani bilan ajralib turgan [1]. Mazkur hududlarning tog‘oldi va tog‘ etaklarida joylashganligi, bu yerlardan ko‘plab soylar, jilg‘alar hamda tabiiy oqar suvlarning oqib o‘tishi aholi hayoti va xo‘jalik faoliyatida muhim ahamiyat kasb etgan. Aynan shu tabiiy suv yo‘llari orqali aholi ichimlik suvi bilan ta‘minlangan, dehqonchilik maydonlari sug‘orilgan va natijada vohada qadimdan o‘troq turmush tarzi hamda sug‘orma dehqonchilik madaniyati shakllangan.

Tog‘li va tog‘oldi hududlarida suv resurslarining nisbatan mo‘l bo‘lishi bu joylarda bog‘dorchilik, polizchilik va g‘allachilikning rivojlanishiga qulay zamin yaratgan. Shahrisabz, Kitob, Yakkabog‘, Qamashi, Chiroqchi va G‘uzor singari hududlarda tabiiy suvlardan unumli foydalanish natijasida qadimdan sug‘orish tarmoqlari, ariqlar va mahalliy suv taqsimoti tizimi vujudga kelgan [2]. Bu esa vohaning iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotida suv omilining hal qiluvchi o‘rin tutganini ko‘rsatadi.

Qarshi, Beshkent va Koson hududlari esa, asosan, Qashqadaryo, Zarafshon suvlari hisobiga sug‘orilgan [3]. Ushbu hududlarda daryo suvi dehqonchilik ehtiyojlarini qondirishda asosiy manba bo‘lib xizmat qilgan. Biroq daryo suvi yetib bormaydigan yoki tabiiy oqimlar bilan to‘liq ta‘minlanmaydigan ayrim yerlarda aholini va ekin maydonlarini suv bilan ta‘minlash maqsadida sun‘iy sug‘orish inshootlari barpo etilgan.

Qadimda Qarshi cho‘llarini sug‘orish uchun Zarafshon daryosi suvidan foydalanilganligini ta‘kidlangan [4]. Arxeologlar A.I.Trevojkina va L.I. Albaumlar bu jarayon taxminan miloddan avvalgi birinchi ming yillikdan boshlanib, XIII asrga qadar davom etganligini asoslaydi [5]. Mo‘g‘ullar istilosidan so‘ng Zarafshon

suvi Qashqadaryoga quyilishi to'xtab qolgan. Faqat Amir Temur (1336-1405) davrida vohaga suv chiqarilgan[6]. 1533-yilga kelib Qarshi cho'lini sug'oruvchi kanal qurilgan[7]. Keyinchalik Imomqulixon (1611-1642) davriga kelib Qashqadaryoda daryosidan sun'iy suv inshooti chiqarilganligi haqida ma'lumot uchraydi[8].

Qashqadaryoning suv chiqmaydigan hududlarini sug'orish doim asosiy masala sanalgan. Bartold[9] izlanishlari, Ahmad Donish[10] taklifi ham bu muammoga yechim bera olmagan. XIX asrning 80-yillariga kelib Lessar loyihasi Amudaryodan suv chiqarish taklifini ishlab chiqilishiga zamin yaratdi[11]. 1896-yilda savdogar Y. A. Rextzamer Buxorodagi Rossiya siyosiy agentligiga Amudaryodan qurilishi yilga mo'ljallangan kanal chiqarishga ruxsat berilishini so'ragan[12]. Bu bilan ortgan Zarafshon suvlariga Qashqadaryo yerlarini ham sug'orish mumkinligi dalillangan[13] 1912 yildan boshlangan qidiruv ishlarida esa muhandis A. V. Chaplugin Zarafshon vodiysi suv xo'jaligini tartibga solish loyihasini tuzib chiqqan[14]. Ammo bu ikkala taklif ham e'tiborsiz qoldirilgan yoki rad etilgan.

Sovet hokimiyati qaror topgan XX asrning birinchi yarmida mamlakatda olib borilgan agrar siyosat markazida qishloq xo'jaligini rivojlantirish, ayniqsa paxta yetishtirish hajmini oshirish masalasi turdi. Markaziy hokimiyat bu boradagi maqsadlarini tez fursatda amalga oshirish uchun barcha hududlarning, hatto eng chekka qishloqlarning ham yer resurslaridan to'liq va samarali foydalanishga kirishdi. Natijada mavjud kuch va imkoniyatlar safarbar etilib, har bir qarich yerni ishlab chiqarish ehtiyojlariga bo'ysundirishga alohida ahamiyat berildi.

XX asrning 20-yillarida Qashqadaryoda suv xo'jaligida o'zgarishlar qilina boshlandi. 1925-yilda O'zSSR Suv xo'jaligi vazirligining O'zSSR Davlat suv xo'jaligi qo'mitasiga bo'ysunuvchi Qashqadaryo Okrug suv xo'jaligi boshqarmasi tashkil qilindi[15]. Bu davrdan boshlab viloyatni suv yo'llarini tadqiq etish va uni rivojlantirish boshlab yuborildi. 1925-yildan Qashqadaryoda daryo suv resurslari va yer fondini ilmiy-texnik asosda o'rganish boshlandi. Bu yo'nalishdagi birinchi tajriba "O'zvodproiz" ning 1926-1929 yillardagi "Qashqadaryo daryosi havzasida yerdan foydalanish sxemasi" ishi bo'ldi[16] Qashqadaryoning suv beruvchi manbalari va mavjud sun'iy inshootlarni o'rganish uchun tekshiruv joriy qilindi. O'rganishlarda aniqlandiki, XX asrning 20-yillarida mavjud bo'lgan Fayzobod va Beshkent kanali Qashqadaryo daryosidan boshlanib, 7 ta ariqqa bo'lingan: Fayzobod: Fayzobod, Mahallot, Qovali, Yangimozor hamda Beshkent: Beshkent, Mirmiron, Burbatosh. Fayzobodning boshida suv olish Qashqadaryodagi mahalliy suv olish dambalari orqali amalga oshirilgan[17]. Yog'ingarchilik ko'p vaqtida suv ko'payib maydonlarni suv bosishini oldini olish maqsadida Viloyat suv xo'jaligi Boshqarmasiga suv ayirg'ich qurish kerakligi borasida taklif bilan chiqilgan. Unda jumladan, "Fayzobod arig'idagi suv ko'payishi natijasida ishlar qiyinlashib, qumli to'siqlar yuvilib ketmoqda. Shu sababli Fayzobod suv taqsimlash qurilmasida darhol Qashqadaryo arig'iga suvni yo'naltirishni va Fayzobod arig'ida suv miqdorini belgilangan darajadan oshirmaslik so'raladi", deyiladi[18]. 1925-yil 6-

dekabrdan boshlab prorab Pereleginga Fayzobod temir-beton suv bo‘linmasini qurishni boshlash topshiriladi[19]. Su bilan birga Beshkent arig‘ida ham[20] Fayzobod va Beshkent suv ayirg‘ichlari hudud mablag‘lari hisobidan amalga oshirilgan[21]. Bundan ko‘zlangan maqsad, asosan suv tanqis Bek-Budi (Qarshi) hududiga suv keltirishni ta‘minlash bo‘lgan. Nafaqat bu, balki, suvi eng loyqa hisoblangan Qashqadaryo daryosi suvidan keladigan suv yo‘llarini tozalash ishlarini ham amalga oshirish asosiy e‘tibor tortadigan tadbir bo‘lgan. Ammo amirlik hokimiyatidan so‘ng bu ishlarni bajarish mablag‘talab qilgan. Sababi amirlik davrida ariq tozalash ishlari aholining majburiy tartibda bajaradigan majburiyatlar sirasiga kirgan[22]. Yangi tashkil qilingan Boshqarma esa ariqlarni tozalash ishlarini o‘z vaqtida bajarmaganligidan tegishli maydonlarga suv yetib kelmaganligi arxiv manbalarda o‘z tasdig‘ini topgan[23].

Markaz 1924-yil 16-maydagi “Suv qonuni”[24], **Irrigatsiya ishlarini amalga oshirish uchun ssudalar (qarz mablag‘lari) berish tartibi to‘g‘risidagi qoidalar, “Meliorativ sherikliklar” to‘g‘risidagi nizom, “Miroblar uchun yo‘riqnoma”**. Meliorativ sherikliklarni tashkil etishda instruktorlar uchun qisqacha ko‘rsatmalar tuzilib, viloyatdagi mavjud suv bo‘limlariga jo‘natilgan. Bunda esa asosan markaz manfaatlari hisobga olinganligini ta’kidlab o‘tish joiz. **Hatto aholiga suvdan foydalanishda ham cheklovlar qo‘yildi. Suv qonunida keltirilgan “suvdan sanoat maqsadida foydalanish (ekspluatatsiya qilish) huquqi – har bir holatda SSSR hukumatining alohida ruxsati bilan xususiy shaxslarga va ularning birlashmalariga berilishi mumkin”, - 4-moddasi fikrimizni asoslaydi[25].** Buning natijasida suvni boshqarish uchun sovetlarga nisbatan mahalliy vakillarning qarshiligi yuzaga kelgan. Masalan, viloyat suv xo‘jaligi yordamchisi Buzruk Xo‘jayevga 25 nafar otliq qo‘riqchi zarurligi, ularni otlari bilan birga 3 kun boqish uchun jami 40 (qirq) so‘m mablag‘ talab qilinishi, shuningdek, Chorshanba va Mo‘minobod daryolari hamda Oqdaryodagi barcha ariq (suv yo‘llari) larni tosh ko‘prikkacha berkitish uchun 20 nafar ishchi kerakligi haqida talabnoma berilgan. Umumiy xarajat 105 (yuz besh) so‘m miqdorda mablag‘ so‘ralgan[26].

Shuningdek, 1926-yilda Qashqadaryo viloyat suv xo‘jaligi boshlig‘i, muhandis Tenenbaum va texnik ekspluatatsiya bo‘limi mudiri Ottendorflar Fayzobod, Beshkent, Chim, Vorihjon, Ablays, Qo‘sh tepa ariqlarini o‘rganib, sipay (daryolardan kanal va ariqlarga suv olish uchun foydalaniladigan inshoot bo‘lib, unda uch va to‘rt oyoqli piramidalar o‘rnatilgan, ular yo‘g‘onligi 15-20 sm qalinlikdagi yog‘ochlardan quriladi. Ularning ichiga tosh va shox-shabbalar navbatma-navbat yotqiziladi. Bu va boshqa usullardan hozir ham kichik suv olish inshootlari qurishda tez-tez foydalaniladi) lardan foydalanib sug‘orishni yaxshilash borasida amaliy ishlar bajargan[27]. Shu bilan birga hududlarda meliorativ jamiyatlar tuzish ishlari amalga oshirilgan va bu orqali sug‘oriladigan yerlarni nazoratga olish osonlashgan. 1926-yil 1-avgust holatiga ko‘ra Qashqadaryo viloyatida 20277 nafar suv foydalanuvchini birlashtirgan, 47533 gektar sug‘oriladigan va 27056 gektar lalmi yerlarga ega bo‘lgan 14 ta meliorativ jamiyat

faoliyat ko‘rsatgan. Meliorativ jamiyatlar irrigatsiya tizimlarini yaxshilash, ariqlarni ta‘mirlash, suv taqsimlagich inshootlarni qurish bilan shug‘ullangan. Ayniqsa, Beshkent, Fayzobod, Qamashi–Maymanoq va Jumabozor meliorativ jamiyatlari dehqonlarni boylar zulmidan ozod etishda katta rol o‘ynab, 65078 nafar suv foydalanuvchini va 116155 gektar sug‘oriladigan yerlarni qamrab olgan[28].

Bundan tashqari Isavoy suv omborini bunyod etish bilan Koson hududiga suv borishini ta‘minlash uchun harakat qilindi. Suv ombor qurilishi uchun Isaboy qishlog‘idan Naymansaroy qishlog‘iga cho‘zilgan maydon tanlandi. Muhandis F.F.Mujchinkin qoldirgan ma‘lumotda bu suvombor qurilishi uchun barcha chora-tadbirlar qilinganligi, ammo ba‘zi bir sabablarga ko‘ra qurilmay qolganligi faktini keltiradi. Arxiv manbalar qishloq aholisining noroziligi hatto qonli urushga aylanganligini ko‘rsatadi. Shuningdek, qurilishga mablag‘ ajratilmaganligi ham bu inshootni qurilmay qolish sabablaridan biri bo‘lsa kerak.

Umuman olganda 1925-yilgacha bo‘lgan irrigatsiya holati Qashqadaryoda asosiy suv manbalari – Qashqadaryo, Aksu, Yakkabog‘daryo, Guzordaryo kabi tabiiy suv manbalari va eski ariq, magistral kanallar asosiy sug‘orish tizimlari hisoblangan. Yangi kanallar qurildi va eski tarmoqlar tozalandi, sug‘oriladigan yerlar gektar hisobiga oshdi. Gidrotexnik inshootlardan eski xalqona usullardan foydalanish hanuz davom ettirildi. Ko‘rinadiki, 1926-yilda Qashqadaryo hududida maydon 5000 desyatin (5450 gektar) ni tashkil qilgan bo‘lsa, 1933-yilga kelib bu ko‘rsatkich bir necha barobarga ortgan.

Qashqadaryo viloyatining irrigatsiya tarixi hududning tabiiy-geografik sharoiti, qadimiy dehqonchilik an‘analari va suv resurslaridan foydalanish tajribasi bilan uzviy bog‘liq. Viloyat hududida qadimdan shakllangan sug‘orish tarmoqlari, ariqlar va kanallar voha aholisining o‘troq hayot tarzini qaror toptirishda, dehqonchilik madaniyatini rivojlantirishda va iqtisodiy farovonlikni ta‘minlashda muhim omil bo‘lib xizmat qilgan.

Tadqiqotdan ko‘rinadiki, Qashqadaryoning tog‘li va tog‘oldi hududlarida tabiiy suv manbalarining mavjudligi dastlabki sug‘orish tizimlarini shakllantirgan bo‘lsa, tekislik va cho‘l hududlarida esa sun‘iy irrigatsiya inshootlari qurilishi hayotiy zaruratga aylangan. Shu sababli vohada suv chiqarish, suvni taqsimlash va sug‘orish tarmoqlarini kengaytirish masalasi barcha tarixiy davrlarda dolzarb bo‘lib qolgan.

XX asrning 20-yillarida sovet hokimiyati davrida Qashqadaryoda suv xo‘jaligi sohasida olib borilgan o‘zgarishlar irrigatsiya tizimini yangi bosqichga olib chiqdi. Qashqadaryo Okrug suv xo‘jaligi boshqarmasining tashkil etilishi, ilmiy-texnik tekshiruvlarning yo‘lga qo‘yilishi, Fayzobod va Beshkent suv ayirg‘ichlarining qurilishi, meliorativ jamiyatlarning shakllanishi hamda Isavoy suv ombori kabi yirik loyihalarning ilgari surilishi hudud irrigatsiya tarixida muhim o‘rin tutdi. Biroq bu islohotlar ko‘p hollarda markaz manfaatlariga bo‘ysundirilgan bo‘lib, suv resurslarini boshqarishda mahalliy aholining manfaatlari va ehtiyojlari doim ham to‘liq hisobga olinmagan.

Shunday bo‘lsa-da, mazkur davrda amalga oshirilgan irrigatsiya tadbirlari natijasida sug‘oriladigan yerlar maydoni kengaydi, mavjud suv inshootlari qayta tiklandi, suv taqsimotini muayyan darajada tartibga solish imkoniyati yuzaga keldi. Bu esa Qashqadaryo viloyatining agrar salohiyatini oshirishga, dehqonchilikni rivojlantirishga va hudud xo‘jalik hayotini jonlantirishga xizmat qildi. Demak, Qashqadaryo irrigatsiya tarixi nafaqat suv inshootlari va texnik o‘zgarishlar tarixi, balki hududning iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy taraqqiyotini aks ettiruvchi muhim tarixiy jarayondir. Uni chuqur o‘rganish bugungi kunda ham suv resurslaridan samarali foydalanish, tarixiy tajribani baholash va hududiy taraqqiyot masalalarini ilmiy asosda yoritishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Suyunov S.S. Qashqadaryo vohasining sug‘orilishi tarixi (Qadimgi davrdan to XX asr oxirlarigacha): Tarix fan. dok diss. –Samarqand, 2025. – 323 b;
2. Жаббарова И. Х. Қашқадарё воҳасида янги ерларнинг ўзлаштирилиши ва суғориш тизими тарихи (XX асрнинг 50–80 йиллари мисолида): Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори дисс. – Қарши, 2021. – 147 б.
3. Raximov A. E. Qarshi cho‘lining o‘zlashtirilishi tarixi (1950-1980 y.y.): Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori diss. – Toshkent, 2024. – 147 б; Масальский В.И. Трукестанский край. –М, 1913. –С.28.
4. Тереножкин А.И. Археологическая рекогносцировка в западной части Узбекистана // ВДН. –1947. №2. –С. 185-188.
5. «Қашқадарё ҳақиқати», 1967 йил 5 май.
6. 175 «Қашқадарё ҳақиқати», 1967 йил 5 май.
7. Қ. Ўлжабоев. Манас канали тарихи //“Қашқадарё ҳақиқати”, 1967 йил 5 май 8-сон.
8. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиқ тарихи. -Тошкент: «Шарқ», 2001. –Б. 272
9. Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана. –С.Петербург. –С. 76
10. Ахмад Махдум Дониш. Рисола ё Мухтасаре аз тарихи салтанати хонадоии манғития. –Душанбе, 1960. –Б.132-133
11. Пирматов М. Жайхун мавжлари. –Қарши, Насаф, 1993. – Б.6.
12. 182Дунин-Барковский Л.В. Совместное использование водных ресурсов Зеравшана и Кашкадарьи и подача воды из других источников// Вопросы сельского хозяйства Зеравшанского бассейна, вып. 9, –Ташкент, 1957. – С. 43.
13. Каршинская степь и географические проблемы ее хозяйственного освоения, —Ташкент: Фан, 1973. –С. 25.
14. Алимардонов Т. Ўчмас шараф. – Тошкент, 2017. – Б. 26
15. QVDA, 79-fond, 1-ro‘uxat, 1-bet.
16. Кашкадарьинская область. Т. I. –Ташкент, 1959. -280 с.
17. КОГА, Фонд-79, Опись-1, Дело-24, Стр-4.

18. QVDA, 79-fond 1-royxat 24-jild, 24-bet
19. QVDA, 79-fond, 1-ro‘yxat, 24-ish, 59-bet.
20. QVDA, 79-fond 1-royxat 24-jild, 24-bet
21. QVDA, 79-fond 1-royxat 24-jild, 24-bet
22. QVDA C-133-fond 1-royxat 76-jild 7-bet
23. QVDA C-133-fond 1-royxat 76-jild 22-bet
24. Сборник декретов ТССР. Май–июнь 1924 г.
25. QVDA C-133-fond 1-royxat 76-jild 40-42-bet
26. QVDA, 79-fond, 1-ro‘yxat, 26-ish, 26-bet.
27. QVDA, 79-fond, 1-ro‘yxat, 26-ish, 15-bet
28. Джумабаев Ф. К вопросу о социально-экономических и политических предпосылках сплошной коллективизации сельского хозяйства кашкадарьинской области (1917-1929 гг.) // Научные работы и сообщения. Книга 5. – Ташкент, 1962. – Стр.160
29. Мужчинкин Ф. Ф. Гидрогеологические условия Исавайского водохранилища на реке Кашкадарья Кашкадарьинской области // Вестник ирригации №1 1928, январь. Ташкент.

ROSSIYA IMPERIYASI BOSQINI DAVRIDA O‘RTA OSIYODA YER-SUV MUNOSABATLARI VA BOSHQARUV TIZIMI HAQIDA MULOHAZALAR

Begmatov Xurshid Isanaliyevich

+998916970980

begmatovxurshidbek508@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0003-1227-9678>

Annotatsiya

Mazkur maqolada Rossiya imperiyasining XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida O‘rta Osiyoni bosib olishi jarayonida yer-suv munosabatlari va boshqaruv tizimida yuz bergan tub o‘zgarishlar tarixiy va analitik yondashuv asosida o‘rganiladi. Tadqiqotda mustamlakachilik siyosatining yer va suv resurslari ustidan nazorat o‘rnatishga qaratilgan mexanizmlari, ularning ijtimoiy-iqtisodiy hamda ekologik oqibatlarini tahlil qilinadi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, mustamlakachilik davrida joriy etilgan yer-suv siyosati mintaqada paxta yakkahokimligi, suv tanqisligi va ekologik muammolarning tarixiy ildizlarini shakllantirgan. Ushbu jarayonlarni ilmiy asosda o‘rganish bugungi kunda O‘rta Osiyoda yer va suv resurslarini boshqarish, ekologik barqarorlikni ta‘minlash hamda tarixiy xotirani tiklash masalalarini chuqurroq anglash uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Maqola tarixiy hujjatlar va ilmiy adabiyotlar tahliliga tayangan holda yer-suv munosabatlari va boshqaruv tizimidagi o‘zgarishlarning mustamlakachilik mohiyatini ochib beradi.

Kalit so‘zlar: Rossiya imperiyasi, Turkiston general-gubernatorligi, yer-suv munosabatlari, mustamlakachilik, boshqaruv tizimi.

KIRISH (Introduction) XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasining O‘rta Osiyoni bosib olishi mintaqa tarixida nafaqat siyosiy chegaralarning o‘zgarishi, balki yer va suv resurslariga bo‘lgan munosabatning tubdan yangilanishi bilan ham xarakterlanadi. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, 1867–1914-yillar oralig‘ida Turkiston general-gubernatorligi hududida sug‘oriladigan yerlar hajmi qariyb 1,5 barobarga oshgan bo‘lib, bu jarayon asosan imperiya iqtisodiy manfaatlari bilan bog‘liq holda amalga oshirilgan. Ayniqsa, paxta ekiladigan maydonlar keskin kengayib, XIX asr oxiriga kelib ularning ulushi ayrim hududlarda 40–50 foizgacha yetgan.

Bosib olishgacha bo‘lgan davrda O‘rta Osiyoda yer-suv munosabatlari asrlar davomida shakllangan an’anaviy tizim asosida tartibga solingan. Yer davlat, vaqf va xususiy mulk shakllarida mavjud bo‘lib, suvdan foydalanish mirablar boshchiligida jamoaviy muvozanat asosida amalga oshirilgan. Biroq Rossiya imperiyasi bu tizimni “samara bermaydigan” va “zamonaviy boshqaruvga mos kelmaydigan” deb baholab, uni mustamlakachilik ehtiyojlariga mos ravishda qayta tashkil etdi.

Statistik ko‘rsatkichlar shuni ko‘rsatadiki, XX asr boshlariga kelib Turkiston o‘lkasida yetishtirilgan paxtaning 80 foizdan ortig‘i Rossiya ichki bozoriga yo‘naltirilgan. Shu bilan birga, g‘alla ekinlari maydonining qisqarishi kuzatilib, ayrim viloyatlarda oziq-ovqat yetishmovchiligi yuzaga kelgan. Bu holat yer-suv siyosatining faqat iqtisodiy emas, balki ijtimoiy va ekologik oqibatlarga ham ega ekanini ko‘rsatadi. Rossiya imperiyasi tomonidan joriy etilgan boshqaruv tizimi yer va suv masalasini harbiy-ma’muriy nazorat ostiga oldi. 1867-yilda Turkiston general-gubernatorligi tashkil etilib, 1886-yilgi “Turkiston o‘lkasini boshqarish to‘g‘risidagi nizom” orqali yer va suv ustidan davlat monopoliyasi mustahkamlandi. Natijada mahalliy aholi yerga egalik huquqidan tobora chetlashtirilib, soliq va majburiyatlar orqali iqtisodiy qaramlikka tushirildi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, mustamlakachilik davrida shakllangan yer-suv munosabatlari bugungi kunda O‘rta Osiyoda kuzatilayotgan suv tanqisligi, yer degradatsiyasi va ekologik muammolarning tarixiy ildizlarini anglash imkonini beradi. Statistik va tarixiy ma’lumotlarga tayangan holda bu jarayonlarni tahlil qilish nafaqat o‘tmishni o‘rganish, balki hozirgi ekologik va ijtimoiy muammolarga tarixiy nuqtai nazardan yondashish uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois mazkur maqolaning asosiy maqsadi Rossiya imperiyasi bosqini davrida O‘rta Osiyoda yer-suv munosabatlari va boshqaruv tizimidagi o‘zgarishlarni ilmiy, statistik va analitik yondashuv asosida yoritishdan iboratdir.

Tadqiqot uslubi (Methods). Mazkur tadqiqot Rossiya imperiyasi tomonidan O‘rta Osiyoning bosib olinishi va mustamlakachilik boshqaruvining joriy etilishi davrida (XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida) yer-suv munosabatlari va boshqaruv tizimidagi o‘zgarishlarni o‘rganishga qaratilgan. Tadqiqotning zamon va makon doirasi tarixiy jarayonlarni aniq va tizimli tahlil qilish imkonini beradi.

Tadqiqotning zamon va makon chegaralari

Zamon jihatidan tadqiqot 1865–1917-yillarni qamrab oladi. Bu davr Rossiya imperiyasining Toshkentni egallashi (1865-yil), Turkiston general-gubernatorligining tashkil topishi (1867-yil) va mustamlakachilik boshqaruvining to‘liq shakllanishi bilan tavsiflanadi. Tadqiqot yakuni sifatida 1917-yil inqilobiy jarayonlari chegara nuqta sifatida olindi, chunki ushbu davrda imperiya boshqaruv tizimi o‘z faoliyatini yakunladi.

Makon jihatidan tadqiqot Turkiston general-gubernatorligi hududlarini, xususan hozirgi O‘zbekiston hududini (Farg‘ona vodiysi, Sirdaryo va Samarqand viloyatlari) qamrab oladi. Zarur hollarda Buxoro amirligi va Xiva xonligi bilan qiyosiy tahlillar ham amalga oshirildi, chunki bu hududlar Rossiya imperiyasi ta’sir doirasida bo‘lgan va yer-suv munosabatlarida o‘xshash jarayonlar kuzatilgan.

Tadqiqot usullari

Tadqiqotda quyidagi ilmiy usullar majmuasidan foydalanildi:

Tarixiylik usuli – yer-suv munosabatlari va boshqaruv tizimidagi o‘zgarishlar muayyan tarixiy sharoit va davr kontekstida tahlil qilindi. Har bir islohot va huquqiy hujjat o‘z zamonasining siyosiy va iqtisodiy ehtiyojlari bilan bog‘liq holda o‘rganildi.

Tarixiy-taqqoslash usuli – Rossiya imperiyasi istilosidan oldingi davr (xonliklar boshqaruvi) va mustamlakachilik davridagi yer-suv munosabatlari qiyoslandi. Bu usul an’anaviy yer egaligi va irrigatsiya tizimining qanday o‘zgarishga uchraganini aniqlash imkonini berdi.

Manbashunoslik va hujjatli tahlil usuli – 1867 va 1886-yillardagi “Turkiston o‘lkasini boshqarish to‘g‘risidagi nizomlar”, general-gubernatorlik farmoyishlari, statistik ma’lumotlar va arxiv hujjatlari tahlil qilindi. Manbalar tanqidiy yondashuv asosida o‘rganilib, ularning mustamlakachilik manfaatlarini aks ettirishi hisobga olindi.

Tizimli tahlil usuli – yer, suv va boshqaruv tizimi o‘zaro bog‘liq unsurlar sifatida ko‘rib chiqildi. Yer-suv siyosatining iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik oqibatlari yagona tizim doirasida tahlil qilindi.

Tarixiy-geografik yondashuv – sug‘orish tarmoqlari, daryo havzalari (Amudaryo, Sirdaryo) va yerlarning joylashuvi tarixiy xaritalar asosida o‘rganildi. Bu usul suv resurslaridan foydalanish va hududiy tafovutlarni aniqlashga xizmat qildi.

Analitik va interpretativ usul – olingan tarixiy ma’lumotlar asosida mualliflik xulosalari shakllantirildi. Yer-suv siyosati mustamlakachilikning iqtisodiy va ekologik mohiyatini ochib beruvchi omil sifatida talqin qilindi.

Tadqiqotning ilmiy yondashuvi

Mazkur maqolada mustamlakachilik nazariyasi hamda ekologik tarix (environmental history) yondashuvlari uyg‘unlashtirildi. Bu yondashuv yer-suv munosabatlarini faqat iqtisodiy emas, balki inson–tabiat–davlat munosabatlari tizimi sifatida ko‘rib chiqish imkonini berdi.

Natijalar (Results) Rossiya imperiyasi O‘rta Osiyoni bosib olgach, yer-suv munosabatlarini tubdan o‘zgartirdi. 1867-yilda Turkiston general-gubernatorligining tashkil etilishi bilan yer va suv masalalari harbiy-ma’muriy boshqaruv ixtiyoriga o‘tdi.

Yer munosabatlaridagi o‘zgarishlar

Imperiya siyosatiga ko‘ra, bosib olingan hududlardagi yerlarning katta qismi davlat mulki deb e’lon qilindi. Bu esa mahalliy aholining yerga bo‘lgan an’anaviy huquqlarini chekladi. Xususan:

- Amlok yerlar to‘liq imperiya tasarrufiga o‘tdi;
- Rus ko‘chmanchilarini joylashtirish uchun unumdor yerlar ajratildi;
- Mahalliy dehqonlar soliq va majburiyatlar orqali iqtisodiy qaram holga tushirildi.

1886-yilgi “Turkiston o‘lkasini boshqarish to‘g‘risidagi nizom” yer masalasida mustamlakachilik siyosatini huquqiy jihatdan mustahkamladi.

Suv munosabatlari va irrigatsiya

Suv resurslari ustidan nazorat ham imperiya siyosatining muhim qismi bo‘ldi. An’anaviy mirablik tizimi saqlab qolingandek ko‘rinsa-da, u harbiy-ma’muriy hokimiyatga bo‘ysundirildi. Suvdan foydalanish:

- Rossiya manfaatlariga mos ravishda qayta taqsimlandi;
- Paxtachilikni rivojlantirishga xizmat qildirdi;
- Mahalliy aholi o‘rtasida suv tanqisligini kuchaytirdi.

Boshqaruv tizimidagi o‘zgarishlar

Mahalliy boshqaruv organlari (beklar, qozilar) vakolatlari keskin cheklangan holda saqlab qolindi. Asosiy hokimiyat general-gubernator va uning ma’muriy apparati qo‘lida jamlandi. Bu holat mahalliy aholining siyosiy huquqsizlanishiga olib keldi.

Muhokama (Discussion). Rossiya imperiyasining O‘rta Osiyodagi yer-suv siyosati klassik mustamlakachilik modelining yaqqol namunasidir. Imperiya bu hududni faqat harbiy-siyosiy jihatdan emas, balki iqtisodiy resurslar manbai sifatida ham ko‘rdi. Shu sababli yer va suv ustidan nazorat o‘rnatish mustamlakachilik boshqaruvining strategik ustuvor yo‘nalishiga aylandi. Yer-suv munosabatlaridagi o‘zgarishlar tashqi tomondan “tartibga solish” va “islohot” sifatida taqdim etilgan bo‘lsa-da, amalda mahalliy aholining iqtisodiy mustaqilligini yemirishga xizmat qildi.

Imperiya tomonidan yerlarning davlat mulki deb e‘lon qilinishi mahalliy dehqonlarni o‘z yerida ijarachi yoki soliq to‘lovchi maqomiga tushirib qo‘ydi. Bu holat an‘anaviy jamiyat tuzilmasini izdan chiqardi. Avval yer jamoa va oila tayanchi bo‘lgan bo‘lsa, endilikda u iqtisodiy bosim vositasiga aylandi. Ayniqsa, rus ko‘chmanchilarini joylashtirish siyosati mahalliy aholi manfaatlari bilan mutlaqo hisoblashilmagan holda olib borildi. Natijada yer tanqisligi kuchayib, ijtimoiy tabaqalanish keskinlashdi. Suv masalasi esa mustamlakachilik siyosatining yanada nozik va murakkab jihatini tashkil etdi. O‘rta Osiyo sharoitida suv – hayot manbai hisoblanadi. Rossiya imperiyasi irrigatsiya tizimini rivojlantirishni iqtisodiy taraqqiyot niqobi ostida olib bordi, ammo bu jarayon asosan paxta yetishtirishni kengaytirishga yo‘naltirildi. Paxta xomashyosi imperiya sanoati uchun zarur bo‘lgan strategik resursga aylantirildi. Natijada suv resurslari oziq-ovqat ekinlaridan ko‘ra paxta maydonlariga yo‘naltirildi, bu esa mahalliy aholining oziq-ovqat xavfsizligiga jiddiy tahdid tug‘dirdi. Muhim jihatlardan biri shundaki, Rossiya imperiyasi an‘anaviy boshqaruv institutlarini butunlay yo‘q qilmasdan, ularni bo‘ysundirilgan va nazorat ostidagi vositaga aylantirdi. Mirablar, oqsoqollar va qozilar saqlab qolingandek ko‘rinsa-da, ularning qarorlari harbiy-ma‘muriy hokimiyat manfaatlariga zid kelmasligi shart edi. Bu holat mahalliy boshqaruvni sun‘iy va samarasiz tizimga aylantirib, aholining davlatga bo‘lgan ishonchini susaytirdi. Yer-suv munosabatlaridagi adolatsizliklar ijtimoiy qarshilik harakatlarining kuchayishiga olib keldi. Andijon qo‘zg‘oloni (1898-yil), soliq va yer siyosatiga qarshi noroziliklar faqat diniy yoki siyosiy sabablar bilan emas, balki chuqur iqtisodiy ildizlarga ega edi. Dehqonlar uchun yer va suvdan mahrum bo‘lish hayot-mamot masalasiga aylangan. Shu bois mustamlakachilikka qarshi harakatlarda aynan qishloq aholisi yetakchi kuch bo‘lib maydonga chiqdi.

Analitik nuqtai nazardan qaralganda, Rossiya imperiyasining yer-suv siyosati qisqa muddatda iqtisodiy foyda bergan bo‘lishi mumkin, ammo uzoq muddatda mintaqaning barqaror rivojlanishiga jiddiy zarar yetkazdi. Ekologik muammolar, suv tanqisligi, biryoqlama iqtisodiy ixtisoslashuv (paxta yakka hokimligi) aynan shu davr siyosatining tarixiy ildizlariga ega. Bu jihatdan mustamlakachilik davridagi yer-suv boshqaruvi bugungi ekologik va iqtisodiy muammolarni anglashda ham muhim tarixiy saboq bo‘lib xizmat qiladi. Umuman olganda, Rossiya imperiyasi tomonidan joriy etilgan yer-suv va boshqaruv tizimi O‘rta Osiyoni siyosiy jihatdan bo‘ysundirish bilan birga, uni iqtisodiy jihatdan qaram hududga aylantirdi. Mazkur holat mintaqada chuqur iz qoldirib, mustamlakachilik mohiyatini ochib beruvchi asosiy omillardan biri sifatida baholanadi. Mustamlakachilik davrida tabiiy resurslarga munosabat mahalliy ekologik muvozanatni saqlashga emas, balki imperiya ehtiyojlarini maksimal darajada qondirishga yo‘naltirildi. Bu esa inson va tabiat o‘rtasidagi asrlar davomida shakllangan muvozanatning buzilishiga olib keldi. O‘rta Osiyoda suvdan foydalanish an‘anaviy tarzda ehtiyotkorlik va muvozanat asosida amalga oshirilgan. Mirablik tizimi suvni adolatli taqsimlash, yer unumdorligini saqlash va tabiiy muhitni muhofaza qilishga xizmat qilgan. Rossiya imperiyasi davrida esa bu

tizim iqtisodiy bosim ostida o‘z mohiyatini yo‘qota boshladi. Sug‘orish tarmoqlari kengaytirildi, ammo bu kengayish ekologik hisob-kitoblarga emas, balki paxta yetishtirish hajmini oshirishga bo‘ysundirildi. Paxta yakkahokimligining joriy etilishi ekologik muammolarning asosiy manbalaridan biriga aylandi. Suv resurslari oziq-ovqat ekinlaridan paxta maydonlariga yo‘naltirilishi natijasida:

- tuproqning tabiiy tiklanish jarayoni izdan chiqdi;
- sho‘rlanish va yer degradatsiyasi kuchaydi;
- suv tanqisligi qishloq xo‘jaligining boshqa tarmoqlariga salbiy ta‘sir ko‘rsatdi.

Ayniqsa, Amudaryo va Sirdaryo havzalarida suvdan haddan tashqari foydalanish ekologik beqarorlikni kuchaytirdi. Rossiya imperiyasi davrida boshlangan bu jarayon keyingi sovet davrida yanada chuqurlashib, oxir-oqibat Aral dengizi fojeasining tarixiy ildizlarini shakllantirdi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, mustamlakachilik davridagi yer-suv siyosati bugungi ekologik muammolarning boshlang‘ich bosqichi sifatida baholanishi mumkin. Yer munosabatlaridagi o‘zgarishlar ham ekologik muhitga bevosita ta‘sir ko‘rsatdi. Yerlarning davlat mulki sifatida qayta taqsimlanishi mahalliy aholini yerga egalik hissidan mahrum qildi. Natijada dehqon yerga uzoq muddatli boylik emas, balki vaqtinchalik daromad manbai sifatida qaray boshladi. Bu esa tuproqni muhofaza qilish, ekin almashuvi va yer unumdorligini saqlash kabi ekologik tamoyillarning chetga surilishiga olib keldi. Ekologik muammolar ijtimoiy keskinlikni ham kuchaytirdi. Suv tanqisligi, yer sho‘rlanishi va hosildorlikning pasayishi aholi turmush darajasiga bevosita ta‘sir ko‘rsatib, ommaviy norozilik kayfiyatlarini kuchaytirdi. Shu jihatdan ekologik inqiroz mustamlakachilikka qarshi harakatlarning yashirin, ammo muhim omillaridan biri bo‘lib xizmat qildi.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, Rossiya imperiyasi bosqini davrida O‘rta Osiyoda yer-suv munosabatlari va boshqaruv tizimi tubdan o‘zgartirildi. An‘anaviy yer egaligi va suvdan foydalanish tizimi mustamlakachilik manfaatlariga bo‘ysundirildi. Bu jarayon mahalliy aholining iqtisodiy va siyosiy huquqlarini cheklab, ijtimoiy keskinlikni kuchaytirdi. Mazkur tadqiqot O‘rta Osiyo tarixida mustamlakachilik davrini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

I. Manbalar va normativ-huquqiy hujjatlar

1. Turkiston o‘lkasini boshqarish to‘g‘risidagi Nizom. – 1886-yil.
2. Rossiya imperiyasi qonunlar to‘plami (Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii). – SPb., XIX asr.
3. Kaufman K.P. Turkestanskiy kray i upravleniye im. – SPb., 1885.
4. Turkiston general-gubernatorligi hisobotlari (1867–1916 yy.). – SPb.
5. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi (O‘zR MDA), 1-fond, 1-ro‘yxat.

II. Monografiyalar va ilmiy asarlar

6. Bartold V.V. Sochineniya. T. IX. – Moskva: Nauka, 1963.
7. Abashin S.N. Turkestan v sostave Rossiyskoy imperii. – Moskva: Novoye literaturnoye obozreniye, 2008.
8. Pierce R. Russian Central Asia 1867–1917. – Berkeley: University of California Press, 1960.
9. Morrison A. Russian Rule in Samarkand 1868–1910. – Oxford University Press, 2008.
10. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform. – Berkeley, 1998.
11. Becker S. Russia’s Protectorates in Central Asia. – London, 1968.
12. Geyer D. Russian Imperialism: The Interaction of Domestic and Foreign Policy. – London, 1987.

III. O‘zbek va mintaqaviy tadqiqotlar

13. Saidov A.X. O‘rta Osiyoda Rossiya mustamlakachilik siyosati. – Toshkent: Fan, 2015.
14. Jo‘rayev N. O‘zbekiston tarixi (XIX–XX asr boshi). – Toshkent, 2011.
15. Rahimov B. Turkistonda yer-suv munosabatlari tarixi. – Toshkent, 2004.
16. Qosimov S. Mustamlakachilik davrida Turkiston iqtisodiyoti. – Toshkent, 2007.
17. Karimov A. Paxta yakkahokimligi va uning oqibatlari. – Toshkent, 2010.

IV. Ekologik tarix va suv muammolari bo‘yicha asarlar

18. Micklin P. The Aral Sea Disaster. – Annual Review of Earth and Planetary Sciences, 2007.
19. Spoor M. Agricultural Restructuring and Environmental Problems in Central Asia. – London, 1995.
20. Glantz M. Aral Sea: Water, Climate, and Environmental Change. – New York, 1999.
21. Xolmatov B. O‘zbekiston ekologik muammolari tarixi. – Toshkent, 2012.

V. Maqolalar va statistik to‘plamlar

22. Statisticheskiy obzor Turkestanskogo kraya (1897–1915 yy.). – SPb.
23. Andreev A. “Zemelnyye otnosheniya v Turkestane.” // *Voprosy istorii*, 1989.
24. Obertreis J. “Imperial Water Management in Central Asia.” // *Central Asian Survey*, 2016.
25. Rossiya imperiyasi qishloq xo‘jaligi statistik to‘plami. – SPb., 1913.

19-YUZYILLIKDA TURKISTONDAGI DARYOLAR VA SUG‘ORISH INSHOOTLARINING INGLIZ TILLI “SAFARNOMA”LARDA YORITILISHI

Shalola Bahodir qizi Muhiddinova

O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi

Tarix instituti tayanch doktoranti.

E-mail: shalolamuhiddinova6@gmail.com.

Telefon: +998 93 624 28 22

Annotatsiya.

Mazkur maqolada XIX asrda Turkiston hududidagi daryolar va sug‘orish inshootlarining ingliz tilli safarnomalarda qanday yoritilgani tahlil qilinadi. Muallif Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon kabi yirik daryolarning o‘lka hayotidagi o‘rni, ularning dehqonchilik va savdo-sotiqdagi ahamiyatini xorijiy sayyohlar nigohida ochib beradi. Shuningdek, sug‘orish tizimlari, anhorlar, suv taqsimoti usullari va ularni boshqarish jarayonlari haqida ham ma‘lumotlar berilib, daryolar o‘zanining o‘zgarishi va sug‘orish tizimlarining barqarorligi hududdagi aholi turmushi va shaharlar rivojiga qanday ta‘sir ko‘rsatgani tahlilga tortiladi.

Kalit so‘zlar: *Turkiston, Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon, sug‘orish inshootlari, safarnoma, ingliz sayyohlari, dehqonchilik, anhorlar, suv taqsimoti, geosiyosat, iqtisodiy hayot*

Turkiston qadimdan o‘zining bog‘lari va ekin maydonlarining serhosilligi va go‘zal manzarasi, mevalarining turi va ta‘mining o‘ziga xosligi bilan sayyohlarni jalb etib kelgan. Bunga sabab, Turkiston iqlimining dehqonchilik uchun moslashgani, Amudaryo, Sirdaryo va Zarafshon kabi daryolar o‘zanlarining mavjudligi bilan birga xalq bilimi va tirishqoqligi natijasida bu daryolardan oqilona foydalanish uchun bunyod etilgan sug‘orish inshootlarining o‘rni juda yuqori bo‘lgan. Sug‘orish inshootlari haqida nafaqat milliy manbalarda, balki ingliz tilida yozilgan safarnomalarda ham ma‘lumotlar uchraydi.

Ma‘lumki, daryolar joylashgan hududlarda qadimdan insoniyat yashashi uchun sharoit bo‘lganligi uchun eng qadimiy sivilizatsiyalar ham daryo bo‘ylarida vujudga kelgan. Shu sababli, ingliz tilli sayyohlar dastlab daryolar haqida batafsil ma‘lumotlar keltirishadi. Ular daryolarning sathi, ularning qaysi dengizga quyilishi va ulardan dehqonchilik uchun qanday foydalanilgani haqida batafsil ma‘lumot berishadi. Masalan, Amudaryo, Zarafshon, Sirdaryo, Qashqadaryo, Balx[1, 12] kabi daryolarning Turkiston aholisi hayotida tutgan o‘rni haqida to‘xtalib o‘tishadi. Ayniqsa, Amudaryodan qanday tarzda va qaysi hududlarni sug‘orish uchun foydalanilganligi haqida juda ko‘plab ma‘lumotlar uchraydi. Amudaryo Pomir va Tyanshan tog‘laridan boshlanib, Chorjo‘y yaqinida Amudaryo nomini olgan va daryo havzasining umumiy maydoni 308804 km² tashkil etgan. Daryo chuqurligi mavsum va relyefga qarab o‘zgarib turgan va chuqurligi 0,5 metrdan 21 metrgacha

yetgan[1, 14]. Sayyohlar Amudaryoni Misrdagi Nil daryosiga qiyoslab[5, 234] uning ulug‘vorligi va vohalarni suv bilan ta‘minlashdagi o‘rniga yuksak baho berishadi. 19-yuzyillik oxirida Turkistonda bo‘lgan J.N.Kerzon ma‘lumotlariga ko‘ra, Amudaryoda xuddi Nil daryosidagidek suvni ko‘tarish va taqsimlash uchun sakiya* va shaduf* deb nomlangan suv qurilmalarining Buxoroga xos muqobillari mavjud bo‘lgan[2, 145]. Amudaryoni ilmiy jihatdan o‘rganish uchun ilmiy ekspiditsiyalar ham tashkillashtirilgan bo‘lib, 19-yuzyillik boshlaridayoq ba‘zi ingliz tadqiqotchilari shu maqsadda Turkistonga tashrif buyurgan. Bunday tadqiqotchilarning dastlabkisi ingliz dengiz zobiti J. Vud bo‘lib, u geografik tadqiqotlar orqali Amudaryoning manbasini aniqlashga harakat qiladi. J. Vud sa‘y-harakatlari natijasida Kobul daryosi vodiysining geografik tasviri tayyorlangan, Sind daryosi sharqiy sohilida ko‘mir konlari topilishi bilan birga Amudaryo manbasi sifatida Zorko‘l ko‘li aniqlangan. Buxoroga tashrif buyurgan ingliz sayyohi va josusi A.Byorns ham uning mehnatlariga yuksak baho bergan[6, 280]. J.Vud keyinchalik sherigi J.Herbert bilan birgalikda G‘arbiy Turkiston va Orol dengizi hududlarini tadqiq qilgan[7, 352]. Umuman olganda, bunday geografik tadqiqotlar Buyuk Britaniya imperiyasi manfaatlarini ko‘zlab amalga oshirilgan bo‘lib, bu yerda ingliz tovarlarini olib kelish va sotish imkoniyatlarini o‘rganish jihatidan ham muhim bo‘lgan. A.Byorns o‘z safarnomasida Amudaryo va sug‘orish tizimlari haqida ma‘lumotlar uchraydi. A.Byorns Amudaryo haqida batafsil to‘xtalib, daryodagi toshqinlar, sug‘orish ishlari, iqlimga qarab daryo sathining o‘zgarishi yoki muzlashi, karvonlar kechuvi, kemalar qatnaydigan suv yo‘li kabilar haqida ma‘lumot beradi. Uning ma‘lumotlariga ko‘ra, daryo toshqinlari tufayli atrof vodiylar yashil o‘simliklar bilan qoplangan va shu hududda aholi vakillari yerlarni ekib, ularni suni‘y sug‘orish tizimlari yordamida sug‘organ. Ba‘zida ariqlar va suv yo‘llari ichki hududlarga to‘rt milgacha cho‘zilgan va fors charxi yordamida suv ko‘tarilib, dalalarni sug‘orish uchun ishlatilgan[1, 167]. Yuqoridagi ma‘lumotlardan amin bo‘lish mumkinki, Amudaryodan nafaqat sug‘orish ishlari uchun, balki qishda daryo muzlaganda savdo karvonlar qatnovi va boshqa fasllarda kemalar qatnovi yo‘lga qo‘yilgan.

Turkistonga tashrif buyurgan sayyohlar tabiiyki, o‘zlari o‘tgan yo‘llardagi daryolar bilan birga sug‘orish inshootlariga ham alohida e‘tibor qaratishgan. Ayniqsa, Turkistonda sug‘orish anhorlari iqtisodiy hayotning asosiy tayanch sohalaridan biri bo‘lgan dehqonchilik uchun juda muhim hisoblangan. Chunki, yog‘ingarchilikning ozligi, yoz faslining juda issiq kelishi oqibatida tabiiy sug‘orishdan ko‘ra suni‘y sug‘orish inshootlariga ehtiyoj yuqori bo‘lgan. Sug‘orish anhorlarini bunyod etish va tozalash ham oddiy aholi vakillari tomonidan amalga oshirilgan. Bu borada batafsil ma‘lumotlar bergan A.Vamberi sug‘orish ikki yo‘l bilan, birinchisi arna* deb atalgan, Amudaryoning notekis oqimi natijasida hosil

* Sakiya – quduqdan yoki daryodan suv ko‘tarish uchun ishlatiladigan g‘ildirak.

* Shaduf – quduqdan suv chiqaradigan havoza.

* Arna (qad. eroncha Ar(ir) – suv, sanskritcha arnas – suv oqimi) O‘rta Osiyoda keng tarqalgan tarixiy termin. 1) Munis va Ogahiy asarlarida, vaqf va meros hujjatlarida, Xiva xonlari arxivi hujjatlarida “arna” nomi kanal nomiga qo‘shilib kelgan.

bo‘ladigan tabiiy anhorlar orqali, ikkinchisi yap deb atalgan kichik sun‘iy anhorlar orqali amalga oshirilgan. Sug‘orish ishlarini nazorat qiluvchi mirob* lavozimidagi shaxs sug‘orish anhorlarini bahorda to‘plangan qumdan tozalash haqida buyruq bergan. Muzlar eriganidan keyin yuzaga keladigan toshqinlardan himoyalani uchun qishda arnalarining suv chiqarish eshiklari yopilgan. Anhorlarni tozalash ishlari aprel oyining boshlarida boshlanib, anhorlar chuqurroq va torroq qilinishiga e‘tibor qaratilgan. Qazish davomida anhorning ikki tarafda to‘plangan qumlar suvni yozning jazirama quyoshidan himoya qilgan. A.Vamberi Erondagi kahriz deb atalgan yer osti anhorlarini suvni toza va salqin saqlagani uchun Turkistondagi sug‘orish anhorlaridan afzalligini ta’kidlab, bundan tashqari, yap va arnalar ustidagi ko‘priklarning yaxshi holatda emasligi natijasida sayyoh va savdogarlarning yuk ortilgan tuya karvoni ularni kesib o‘tishda qiyinchilikka uchrashini ta’kidlaydi[5, 234].

Sug‘orish tizimining barqarorligi ba’zi shaharlar gullab-yashnashi va iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishi uchun asos bo‘lgan. Daryolar o‘zaning o‘zgarishi oqibatida vujudga kelgan qurg‘oqchilik esa aholining yoppasiga bu hududdan ko‘chib ketishiga va shaharlar tugatilishiga sabab bo‘lgan. Masalan, Xiva xonligidagi Ko‘hna Urganch shahri Amudaryo o‘zanining o‘zgarishi natijasida xaroba holatiga kelib, bu yerdagi aholi ko‘chib ketgan bo‘lsa, 19-yuzyillik 40-yillarida eski daryo o‘zani suv bilan to‘lgach yana bu yerga aholi ko‘chib kelib yashay boshlagan va qadimgi shahar qishloq maqomida faoliyat yurita boshlagan. Aholi soni 1000 nafarni tashkil qilgan[3, 176].

Umuman olganda, Turkistonga turli maqsadlarda kelgan ingliz tilli sayyohlar o‘z safarnomalarida dastlab daryolar va sug‘orish ishlari haqida juda ko‘plab ma’lumotlar keltirishadi. Ular Turkiston o‘lkasining iqtisodiy hayotida va savdoda daryolarning qanchalik muhim o‘rin egallashiga alohida e‘tibor qaratishgan. Bundan tashqari, daryolarni ilmiy jihatdan puxta va mukammal o‘rganish geosiyosiy va harbiy-logistik jihatdan muhim bo‘lib, Turkistonning tabiiy chegaralari shu ekspiditsiyalar orqali aniqlangan. Daryolar orqali barpo etilgan sug‘orish inshootlari esa Turkiston yerlarining serhosilligiga, suv o‘zanlarining tiklanishi orqali ma’lum hududlarda hayotning qayta jonlanishiga sabab bo‘lgan. Shu sababli, ingliz tilli sayyohlar sug‘orish inshootlarining ahamiyatiga alohida e‘tibor qaratib ketishgan.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro‘yxati

1. Burns, Alex. Travels into Bokhara; being an Account of a Journey from India to Kabul, Tartary and Persia // London. John Murray. Vol. II. 1834. P. 167.
2. Curzon N. George. Russia in Central Asia // London, Longmans, Greens and Co., 1889.

* Mirob – suv taqsimoti va sug‘orish tarmoqlarini nazorat qiluvchi shaxs.

3. Richmond Shekspear. ‘A personal narrative of a Journey from Heraut to Ourenbourg, on the Caspian [sic] in 1840’, Blackwood’s Edinburgh Magazine 51 (June 1842). P. 716.
4. Seda Yilmaz Vurgun. XIX. Yüzyilda Seyahatnamelerin Işığı Altında Buhara Emirliği (Hanlığı). Doktora Tezi. Haziran – 2013.
5. Vamberius A. Sketches of Central Asia. Philadelphia. J. B. Lippincott & Co. Wm. H. Allen & Co., 13, Waterloo Place, Pall Mall, London. 1868.
6. Wood J. A personal narrative of a journey to the source of the river Oxus. London: Jhon Murray, Albemarle street. 1841.
7. Wood, Herbert. Shores of Lake Aral // London. Smith, Elder and Co. 1876.

ЗЕМЕЛЬНО-ВОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ И СИСТЕМА УПРАВЛЕНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ СОВРЕМЕННОГО УЗБЕКИСТАНА В ПЕРИОД ЗАВОЕВАНИЯ И КОЛОНИАЛЬНОГО ПРАВЛЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ (1865–1917)

Galiyev Salavat Vildanovich

Guliston davlat universiteti tayanch doktoranti

e-mail: galiyevsalavat@gmail.com

Tel: +998993451210

Аннотация.

Статья анализирует взаимосвязь административной системы Российского Туркестана и регулирования земельно-водных отношений в оазисных регионах, соответствующих территории современного Узбекистана. В центре внимания – «Положение об управлении Туркестанского края» 1886 г. как правовая основа краевого управления и как инструмент институционального «встраивания» местных практик землепользования и водопользования в колониальные фискальные и экономические приоритеты. Показано, что при сохранении значительной доли локальных механизмов распределения воды колониальная власть усиливала административный надзор, учет и арбитраж, переводя ресурсные конфликты в бюрократические процедуры. Краткие кейсы по Ташкенту, Ферганской долине и Самаркандской области демонстрируют вариативность эффектов единой нормативной рамки в разных ирригационных и социально-экономических условиях.

Ключевые слова: *Российский Туркестан; Туркестанский край; «Положение» 1886 г.; администрация; ирригация; водное право; землепользование; Узбекистан.*

Введение

История включения территорий современного Узбекистана в состав Российской империи во второй половине XIX – начале XX века обычно описывается через военно-политические события, административные реформы и экономические изменения. Однако в условиях оазисного земледелия ключевым «узлом» колониального управления оставались земельно-водные отношения: доступ к воде определял продуктивность земли, устойчивость поселений, налоговую базу и социальные иерархии. Поэтому земля и вода выступают не второстепенным хозяйственным сюжетом, а центральной проблемой для понимания логики колониального государства в Туркестане. Нормативным основанием этой системы стало «Положение об управлении Туркестанского края» (12 июня 1886 г.) [1, 3], закрепившее структуру власти и механизмы взаимодействия ведомств; в историографии оно рассматривается как документ, задавший институциональные рамки землепользования, налогообложения и регулирования ресурсов.

Задача исследования – показать, как административная модель Туркестана в 1865–1917 гг. соотносилась с регулированием земельно-водных отношений на территориях современного Узбекистана: какие управленческие принципы фиксировались «сверху», какие элементы местной практики сохранялись и как власть встраивала контроль над водой и землёй в фискальные и экономические приоритеты. Работа сосредоточена на Сырдарьинской, Ферганской и Самаркандской областях, учитывая различия ирригационных режимов. Научная значимость темы связана с двойственной природой воды как природного ресурса и социального регулятора, через который проявляются власть, кооперация и конфликты. Исследования водного права и водопользования (в частности по Ташкенту) демонстрируют устойчивость локальных институтов, тогда как административная история края показывает постоянные попытки унификации и реформ, особенно в начале XX века, что позволяет анализировать напряжение между традиционными практиками и имперской правовой рамкой. [2, 649]

Проблема формулируется как вопрос о том, каким образом колониальная система управления (в юридическом и институциональном измерении) трансформировала земельно-водные отношения и где проходили пределы этого воздействия. В фокусе находятся: управленческая вертикаль и ведомственный контроль, реальные практики использования местных норм и посредников, влияние экономических приоритетов на ресурсную политику и причины ограниченной эффективности реформаторских проектов начала XX века. Исходная гипотеза состоит в том, что администрация действовала по модели «административного встраивания»: не разрушая полностью местные механизмы водопользования, она переподчиняла их учёту, налогообложению, надзору и перераспределению компетенций.

Новизна исследования определяется связкой «управление → ресурс → практика»: административная история рассматривается как способ организации доступа к земле и воде. Это позволяет точнее интерпретировать «Положение» 1886 г. как инструмент ресурсного управления, выявить пределы имперской унификации и объяснить реформаторские дискуссии начала XX века через противоречия центра и края.[3, 45]

Методологически работа опирается на анализ «Положения об управлении Туркестанского края» (1886) как ключевого источника, используемого для реконструкции компетенций и каналов подчинения. Источниковая база дополняется исследованиями по колониальному управлению, водному праву и реформам начала XX века, включая обзорную монографию Р. Пирса. Применяется сочетание историко-правового и институционального подходов, а также перспектива «социальной истории воды», трактующая воду как социально организованный ресурс, распределение которого влияет на баланс сил и обязанности. Для проверки выводов используются сопоставление нормативных положений с историографией и региональные кейсы (Ташкент, Фергана, Самарканд), позволяющие показать различия эффектов при единой правовой рамке.

Результаты

В рамках данной работы административная модель Российского Туркестана рассматривается не как нейтральная «схема управления», а как институциональный механизм, через который колониальная власть получала доступ к базовым ресурсам оазисной цивилизации — земле и воде — и тем самым формировала устойчивую систему контроля над населением, хозяйством и фискальными поступлениями. При такой постановке вопроса «земельно-водные отношения» перестают быть узким аграрно-техническим сюжетом и становятся частью политической истории: кто распределяет воду, тот фактически определяет границы продуктивного землепользования, режимы кооперации и конфликта, структуру повинностей и устойчивость налоговой базы.[4, 56] Поэтому логика колониального управления в Туркестане неизбежно «привязывалась» к ирригационному укладу и вынужденно учитывала сложившиеся формы водного хозяйства, даже если стремилась встроить их в новую правовую рамку.

Ключевой нормативной опорой позднеимперского этапа стала редакция «Положения об управлении Туркестанского края» 1886 г., закрепившая вертикаль власти, ведомственные компетенции, распределение полномочий между краевым центром и низовыми структурами, а также режимы контроля над «туземным» управлением. В самом общем виде документ фиксировал особый статус края как пространства, где управление приобретало выраженный военно-административный характер и где значительная доля решений концентрировалась у верховной краевой власти. Характерная формула «Главное управление вверяется Генерал-Губернатору» кратко выражает общий принцип: политико-административная вертикаль строилась

вокруг фигуры краевого начальника, соединявшего в себе функции управления, надзора и координации разных ведомственных линий. Это означало, что вопросы землепользования и водного хозяйства – даже будучи в конкретике «местными» – неизбежно оказывались включены в рамку централизованного администрирования, где решающим становился не столько локальный обычай, сколько процедура учёта, контроля и подчинения, обеспечивавшая управляемость и предсказуемость сборов.[5, 25]

Административная система Туркестанского края была многоуровневой и сочетала общеимперские принципы бюрократической организации с региональной спецификой. На верхнем уровне находилось краевое управление, задававшее общий режим политического надзора, безопасности и согласования хозяйственных решений. Ниже располагались областные структуры (во главе с военными губернаторами), затем уездный уровень, далее – городские органы и сельская низовая администрация. С точки зрения анализа земельно-водных отношений важны не столько названия уровней, сколько функциональные механизмы: через какие процедуры власть «видит» землю и воду, как она собирает сведения, как превращает локальные правила пользования ресурсом в административно контролируемые практики. Именно эта способность государства к «учёту» и «встраиванию» определяет реальную эффективность управления.

Особенность колониального режима в Туркестане заключалась в том, что он стремился обеспечить контроль над территорией и населением при относительной экономии административных ресурсов. Полная и быстрая «унификация» по образцу внутренних губерний наталкивалась на ряд препятствий: язык и правовая традиция, устойчивость общинных и религиозных институтов, разнообразие форм землепользования, а главное – ирригационная зависимость хозяйства.[6, 9] Любое резкое вмешательство в водное распределение могло вызвать обвальное падение урожайности, миграции, конфликты и, следовательно, фискальные потери. Поэтому колониальная администрация была вынуждена действовать по принципу функционального компромисса: она закрепляла стратегический контроль и надзор, но оставляла значительную часть операциональной работы по поддержанию ирригации и распределению воды на уровне местных институтов, одновременно подчиняя эти институты системе административных санкций и процедур. Эта «двойственность» – сочетание сохранения практик и их переподчинения – составляет главный предмет анализа.

Земельно-водные отношения в оазисных регионах Средней Азии исторически формировались как единый комплекс. Земля не могла быть полноценно использована без устойчивого доступа к воде, а вода – распределялась в связке с конкретными земельными участками, режимами посева, очередностью поливов, обязанностями по очистке и ремонту арыков,

поддержанию плотин и распределительных сооружений. Внутри этой системы складывались социальные роли и институты: лица и группы, отвечающие за распределение и надзор; нормы очередности и санкций; процедуры согласования между соседними общинами и махаллями; практики мобилизации труда на ирригационные работы. Эти институты не были исключительно «традиционными» в смысле неизменности: они эволюционировали, но сохраняли устойчивую основу – коллективную зависимость от воды и необходимость координации.[7, 4] С приходом имперской администрации данная система не исчезла и не могла исчезнуть быстро; однако она была включена в новую рамку власти, где ключевым становилось, кто признаётся легитимным арбитром в конфликте, кто может принудить к исполнению обязанностей и кто фиксирует «право» в документах.

Существенной чертой колониального режима было и то, что управление ресурсами становилось способом управления социальной структурой. Доступ к воде определял не только урожай, но и статус хозяйства, возможности расширения посевов, способность выполнять повинности и платить налоги. Поэтому любое изменение процедур распределения воды, даже формально небольшое, могло смещать баланс между группами населения. Администрация, стремясь к «порядку», предпочитала такие решения, которые снижали остроту конфликтов и обеспечивали регулярность работ по поддержанию ирригации. Однако сами критерии «порядка» часто задавались интересами управления: приоритет получали схемы, удобные для надзора и сбора платежей, а не обязательно наиболее справедливые в локальном представлении. Отсюда возникала зона напряжения между обычным правом и административной рациональностью: обычай ориентирован на поддержание общинного баланса и воспроизводство, администрация – на управляемость и предсказуемость.[8, 80]

Водное хозяйство как объект колониальной политики проявлялось и через инфраструктурные вопросы. Ремонт и расширение ирригационных сетей требовали коллективного труда и координации; в колониальный период эти процессы могли регулироваться через предписания и организацию работ, где местные структуры включались в административный порядок. Важной задачей становилось удержание функционирования системы, поскольку остановка ирригации означала не просто хозяйственный спад, но и политическую нестабильность. Таким образом, администрация была вынуждена опираться на местные знания и практики, даже если стремилась их контролировать. Эта зависимость власти от локального ирригационного опыта является одним из объяснений того, почему в Туркестане долго сохранялась значительная доля традиционных механизмов водораспределения при одновременном усилении внешнего надзора.

При этом земельные отношения в колониальный период также претерпевали важные изменения. Даже там, где формы владения и

пользования сохраняли прежние названия и внешние черты, менялись рамки признания и подтверждения прав, изменялись процедурные каналы решения споров, усиливалась роль документов и административной регистрации. Земля становилась объектом более системного государственного внимания: через налогообложение, статистику, планы хозяйственного развития. Там, где усиливался товарный характер сельского хозяйства, возрастала значимость контроля над доходностью и над тем, насколько «эффективно» используются ресурсы. В этом смысле земельная политика могла приводить к перераспределению выгод между группами населения, особенно если изменения в экономической конъюнктуре (например, рост спроса на определённые культуры) делали доступ к воде и земле ещё более ценным.

Особое место в анализе занимает вопрос о реформах и дискуссиях начала XX века. Попытки пересмотра управленческих механизмов и проектов преобразования управления в регионе показывают, что колониальная модель испытывала ограничения: ей было трудно одновременно обеспечить строгую унификацию, развитие хозяйства и устойчивость социального порядка. На рубеже веков усиливались межведомственные трения, спорили о распределении полномочий и об административных формах, которые могли бы повысить управляемость и экономическую результативность. Для земельно-водной сферы это означало, что дискуссия о «реформе управления» фактически была дискуссией о том, как глубоко государство может вмешиваться в ирригационную и земельную ткань общества без разрушения её воспроизводящих механизмов. Не случайно реформаторские проекты часто стремились сочетать усиление административного контроля с сохранением «работающих» местных практик – это типичная логика колониальной модернизации, где модернизация понимается прежде всего как повышение управляемости.

Эмпирическое раскрытие этих общих положений целесообразно осуществлять через краткие региональные кейсы, поскольку Туркестанский край не был однороден: ирригационная структура, плотность населения, хозяйственная специализация и исторические традиции управления водой различались по областям и даже по уездам. При одинаковой нормативной рамке фактические эффекты могли существенно отличаться. Ниже предлагаются три кейса, каждый из которых демонстрирует отдельный аспект взаимосвязи управления и ресурсов.

Обсуждение

Сопоставление кейсов позволяет уточнить общий вывод: колониальная система управления в Туркестане функционировала как механизм ресурсного контроля через комбинацию трёх стратегий. Первая стратегия – сохранение операциональной местной практики там, где она обеспечивала устойчивость ирригационного уклада и предотвращала хозяйственный коллапс; вторая – административное переподчинение этой практики через надзор, регистрацию, арбитраж и санкции; третья – селективная модернизация в тех

точках, где это повышало управляемость и соответствовало экономическим интересам власти. В результате складывалась гибридная модель, в которой традиционные институты воды и земли не исчезали, но меняли своё место в структуре власти: они становились частью колониального управленческого поля и начинали работать в условиях иной легитимности и иной конечной инстанции принуждения.

Именно в этом заключается главный смысл анализа земельно-водных отношений в период завоевания и колониального управления: речь идёт не о простом «вмешательстве» или «невмешательстве», а о трансформации рамок, внутри которых локальная жизнь воспроизводит себя. Вода, оставаясь физическим ресурсом, становилась каналом политического управления; земля, оставаясь основой хозяйства, превращалась в объект системной видимости для государства. При этом пределы унификации и реформаторские споры начала XX века показывают, что колониальная администрация так и не смогла полностью заменить сложную ткань местных ресурсных институтов: она была вынуждена опираться на них, контролируя их через административную надстройку. Следовательно, исследование Туркестана в имперский период продуктивно вести как историю не только институтов управления, но и институтов ресурса, где земля и вода выступают ключом к пониманию колониальной рациональности, её возможностей и её границ.

Заключение

Сделав такой вывод, можно сформулировать перспективы дальнейшей разработки темы в формате более углублённого исследования: во-первых, расширить источниковую базу за счёт областных обзоров, статистики и делопроизводственных материалов по конфликтам водопользования; во-вторых, углубить сравнительный анализ по уездам внутри одной области, показывая, как меняется практика при одинаковой правовой рамке; в-третьих, отдельно рассмотреть роль налоговой политики и хозяйственной специализации как факторов, усиливающих вмешательство администрации в ресурсные режимы. Однако уже в рамках статьи объёмом 8–10 страниц предложенная логика позволяет связать нормативное устройство власти с материальной основой жизни общества и тем самым дать более целостное объяснение того, как работало колониальное управление в Узбекистане в период Российской империи.

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

1. Положение об управлении Туркестанского края : Утв. 12 июня 1886 г. – СПб., 1886. – С. 649–703. – Электронная копия: Президентская библиотека им. Б. Н. Ельцина.

2. Положение об управлении Туркестанского края : Утв. 12 июня 1886 г. – СПб., 1886. – Электронная версия (текст/структура). – Дата обращения: 02.02.2026.

3. Положение об управлении Туркестанского края : [Утв. 12 июня 1886 г.] – СПб., 1886. – Национальная электронная библиотека (библиографическое описание). – Дата обращения: 02.02.2026.

4. Pierce R. A. Russian Central Asia, 1867–1917: A Study in Colonial Rule. Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1960. (E-book/PDF).

5. Шушкова М. Е. Реформа управления Туркестанским краем в начале XX в.: разногласия между С.-Петербургом и Ташкентом // CyberLeninka. 2012. – Дата обращения: 05.02.2026.

6. Мамаев А. В. Подготовка реформы управления Туркестанским краем в начале XX века: экономические аспекты // CyberLeninka. 2019. – Дата обращения: 08.02.2026.

7. Зарипов О. О. Система водного права и водопользования в Ташкенте, сложившаяся к моменту российского завоевания // CyberLeninka. 2020. – Дата обращения: 07.02.2026.

8. Васильев Д. В. Проект преобразования управления Туркестанским краем 1913 г. // CyberLeninka. 2021. – Дата обращения: 03.02.2026.

ЯНГИБАЙ ДОСУМОВ АСАРЛАРИДА СУВ МАСАЛАЛАРИНИНГ ЭТНОГРАФИК АҲАМИЯТИ

Улдай Абсетерова

*Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлими
Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий-тадқиқот институти, таянч
докторанти Нукус, Қорақалпоғистон, Ўзбекистон*

e-mail: uldayxan1990@gmail.com

[+99890 5901227](tel:+998905901227)

Аннотация.

Мазкур мақолада XIX аср охири – XX аср бошларидаги Қорақалпоқистон ҳудудидаги юз берган сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ўзгаришлар ҳақида архив материалларини тўплаган Я.М.Досумовнинг асарларида сув масалаларининг акс этиши ва уларнинг этнографик аҳамияти комплекс таҳлил қилинади. Амударё хавзасидаги анъанавий ирригация тизими, мираб ва арык-аксакаллар институти, жамоавий ҳашар, суғориш муносабатларининг ижтимоий иерархияга таъсири, сувнинг иқтисодий, маданий ва этник жараёнларда тутган ўрни ёритилади. Мақолада суғориш тизими фақат хўжалик омили эмас, балки этник ўзлик, жамоавий бошқарув ва ижтимоий муносабатларни шакллантирган тарихий-этнографик механизм экани илмий асосда кўрсатилади.

Таянч сўзлар: қорақалпоқлар, этнография, ирригация тизими, мираб, арык-аксакал, ҳашар, сув, анъанавий жамият.

Кириш.

Қорақалпоқ халқи тарихи Марказий Осиёнинг сувга энг боғлиқ минтақаларидан бири – Амударё дельтаси билан узвий боғланган. Қорақалпоқлар тарихида сув ҳаёт ва ишлаб чиқаришнинг асосий манбаи сифатида алоҳида ўрин тутади. Хусусан, Амударё дельтасида жойлашган қорақалпоқ этноси учун сув нафақат хўжалик омили, балки ижтимоий муносабатлар, анъанавий бошқарув тизими ва маданий мослашувнинг ўзагини ташкил этган.

Тарих фанлари доктори К.А.Ахметов таъкидлаганидек, Я.Досумов – Қорақалпоғистонда аграр реформалар тарихини ўрганишга қўшган ҳиссаси ҳақида сўзлаб берди. Тарих фанлари доктори У.Каниязов эса, Я.Досумовнинг асарлари Қорақалпоғистон АССР тарихини ўрганишда муҳим манбашунослик сифатида эканлигини таъкидлади [1, 95].

Таниқли олим Я.М.Досумовнинг илмий асарлари – XX аср бошларидаги қорақалпоқ жамияти ҳаётини тасвирлаган асосий илмий манбалардан бири ҳисобланади. Асарда ирригация тизими, сувдан фойдаланиш тизими, уни бошқариш, суғориш ишларининг ижтимоий-сиёсий моҳияти ҳақидаги маълумотлар ўша давр жамиятининг этнографик хусусиятларини англашда муҳим манба вазифасини ўтайди. Асарнинг айрим қисми суғориш тизимидаги зулм, мираблик институти, жамоавий меҳнат ва суғориш адолатсизлиги натижасидаги ижтимоий ўзгаришларни ёритишга бағишланган. Мақоланинг мақсади – Я.М.Досумов асарларида берилган маълумотлар асосида сув муносабатларининг этнографик аҳамиятини очиб беришдан иборат.

Асосий қисм.

Сув – қорақалпоқ жамиятида тарихий ва этнографик муҳим ресурс ҳисобланиб, қадимдан сувни ҳаётнинг асосий манбаи сифатида қадрлаган. Амударё йилининг ҳар фаслида ўз усулини ўзгартириши, қирғоқларни бузиши ёки сувнинг кескин камайиб кетиши асосий хўжалик тармоқларига жиддий таъсир кўрсатган. Я.М.Досумов таъкидлаганидек, қорақалпоқ жамиятида деҳқончилик тўлиқ сунъий суғоришга таянган. Шундай экан, сувдан фойдаланиш устидан назорат жамиятдаги табақаланишнинг асосий манбаи бўлган [2, 14]. Бу ҳолат сувни нафақат иқтисодий аҳамиятга, балки этнографик моҳиятга эга факторга айлантирган:

- Сув тақсмоти ижтимоий муносабатларни белгилаган;
- Деҳқончилик маданияти сувга қараб шаклланган;
- Аҳоли миграцияси кўп ҳолларда сув билан боғлиқ бўлган;
- Жамоавий ҳашарлар ирригацияга асосланган.

Бу маълумотлардан сув ресурсини ким назорат қилган бўлса, ўша қатлам ижтимоий ҳукмронликка эга бўлгани кўринади. Сув – ижтимоий адолат ёки адолатсизликнинг асосий тарозиси сифатида намоён бўлади. Мирав ва арык-аксакаллар – анъанавий бошқарув институти. Сувдан

фойдаланиш билан боғлиқ мураккаб муносабатларни жамоа доирасида тартибга солиб турган асосий шахслар ҳисобланган.

Мираб – суғоришни амалга оширувчи, сувни белгиланган навбат асосида тақсимлаш, чўр ва экин ерлари учун сув йўналишини белгилаш ва низоларни ҳал қилиш ҳисобланади. Катта мираблар қавм ёки уруғлар орасида бош каналлардан сув тақсимлашни, кичик мираблар эса ички майда каналлардан сув тақсимлашни бошқарган.

Арык-аксакал – каналлар ва бўлимларни назорат қилиш, тозалаш ишларини ташкил этиш, ҳашарга чиқиш тартибини белгилаш ва сувни қайси хўжаликка қанча ажиратишни тасдиқлаш билан шуғилланган [3, 268]. Бу институтлар тарихан этномаданий тузумнинг бир қисми бўлиб, улар орқали жамиятдаги ҳукмрон қатламнинг таъсири мустаҳкамланган.

Я.М.Досумов уларни қуйидагича тавсифлайди [3, 270]. Этнографик нуктаи назардан бу институтлар:

- Жамоа ичидаги қонун-қоидалар;
- Анъанавий бошқарув;
- Ирригация низоларини ҳал этиш каби вазифаларни бажарган.

Шунингдек, сувни назорат қилувчи гуруҳлар томонидан амалга оширилган зулмларни ёрқин мисоллар билан келтиради [3, 272]. Бу ҳолатлар этнографик жиҳатдан қуйидаги жараёнларни келтириб чиқарган:

- Жамиятда табақаланиш;
- Камбағал деҳқонлар аҳволининг оғирлашуви;
- Суғоришга боғлиқ ижтимоий низолар;
- Аҳоли ўртасида адолат ҳиссининг бузилиши;
- Буйруқ ва ҳукмронлик воситасига айланган.

Арық тозалаш – жамоавий меҳнат анъанаси. Суғориш тизимини сақлаш учун ҳар йили умумхалқ меҳнати – ҳашар ўтказилган. Ҳашар – ирригация тизимининг маданий асоси бўлиб, ҳар йили баҳорда ва кузда амалга оширилган. Каналларни тозалаш, дамбаларни тузатиш, янги суғориш йўллари очиш жамоавий иштирокни талаб қилган.

Олим бу ҳақида мисоллар келтиради [2, 14]. Ҳашар тизими қуйидаги этнографик функцияларга эга бўлган:

- Жамоавий ва ўзаро ёрдамни шакллантирган;
- Ирригация технологиясини авлоддан авлодга етказган;
- Коллектив маъсулият туйғусини кучайтирган;
- Халқ ижтимоий бирдамлигини сақлаган.

Бироқ шунга қарамай ирригация ишлари қорақалпоқ халқининг жамоавийлик, ўзаро ёрдам, қийин шароитга мослашув анъаналарини ташкил этган.

Қорақалпоқлар ҳаётида Амударё сув йўли сифатида катта аҳамиятга эга бўлган. Савдо, балиқчилик, юк ташиш асосан сув орқали амалга оширилган [4, 121-122]. Этнографик жиҳатдан бу ҳолат қуйидаги хусусиятларни кўрсатади:

- Қишлоқлар сув орқали боғланган;
- Қайиқсозлик ва балиқчилик қадимий касбга айланган;
- Маданий мулоқот ва товар алмашуви кучайган;
- Этник бирлик ва иқтисодий интеграция омили бўлган.

Сув етишмаслиги ва этник турмуш тарзидаги ўзгаришлар таъсир этиб, сув тақчиллиги иқтисодий инқироз ва миграцияларни кучайтирган. Олимнинг маълумоти бўйича сувнинг камайиши аҳолини кўчишга мажбур қилган [3, 269]. Этнография нуктаи назардан бу ҳолат қуйидаги жараёнларни келтириб чиқарган:

- Ярим кўчманчиликдан деҳқончиликка ва аксинча ўтиш;
- Аҳолининг бўлиниши ва қайта жойлашиши;
- Сувга қараб жойлашиш стратегияси;
- Хўжалик турларининг ўзгариши;
- Турмуш маданиятидаги ўзгаришлар каби элементларни ўзида мужассам этган.

Сув йўллари – маданий мулоқот ва иқтисодий фаоллик манбаи бўлган. Амударё ва ички сув йўллари орқали юк ташиш кенг ривожланган [4, 123]. Бу сувнинг ҳунармандчилик, балиқчилик, этник мулоқот каби соҳалардаги аҳамиятини кўрсатади.

Хулоса.

Я.М.Досумовнинг илмий асарлари қорақалпоқ жамиятида сув масалалари нафақат иқтисодий, балки этнографик ва маданий тартибга солувчи омил сифатида шаклланишини кўрсатади. Қорақалпоқлар асрлар давомида сув танқислиги шароитида яшаб келген халқ сифатида ўзининг маданий мослашув механизмини яратган. Уларнинг сувни тежаш, сақлаш ва ижтимоий бошқариш тажрибаси нафақат тарихий аҳамиятга эга, балки замонавий экологик бошқарувда қўлланиши мумкин бўлган усул ҳисобланади. Сабаби сув – жамият иерархиясини белгилаб, миравлик институти орқали бошқарилган анъанавий механизмга айланган. Шунинг билан бирга, жамоавий меҳнат тизимини шакллантирибгина қолмай, халқнинг этник турмуш тарзига таъсир этиб, маданий ва иқтисодий мулоқот воситаси бўлган. Этнографик таҳлил бу тажрибаларни қайта ўрганиш ва маҳаллий экологик сиёсатга интеграция қилиш зарурлигини кўрсатади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Даулетбаев Е. Памяти Я.М.Досумова – первого ученого Каракалпакии // Вестник ККФ АН УзССР, 1986. №1.
2. Досумов Я. М. Очерки истории Каракалпакской АССР (1917–1927). – Ташкент: Фан, 1960.
3. Қарақалпақстан тарийхи. I том. Нөкис: Қарақалпақстан, 1975.
4. Очерки истории Каракалпакской АССР. Т. 2. – Ташкент: Фан, 1964.

ROSSIYA IMPERIYASI BOSQINI DAVRIDA YER-SUV MUNOSABATLARI VA BOSHQARUV TIZIMI.

Ibodullayeva Marjona G‘ayratjon qizi

CHDPU Tarix yo‘nalishi talabasi

[*mibodullayeva125@gmail.com*](mailto:mibodullayeva125@gmail.com)

Annotatsiya

Mazkur maqolada XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyoni, xususan, Turkiston hududini bosib olishi jarayonida yuz bergan yer-suv munosabatlari va boshqaruv tizimidagi tub o‘zgarishlar ilmiy jihatdan tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: *Rossiya imperiyasi, mustamlakachilik siyosati, yer munosabatlari, suv resurslari boshqaruvi, paxta siyosati, Turkiston general-gubernatorligi, agrar islohotlar, ma‘muriy boshqaruv tizimi.*

Rossiya imperiyasining Turkiston, O‘zbekiston va Markaziy Osiyoning boshqa hududlarini bosib olishi jarayoni XVIII–XIX asrlarda tubdan o‘zgarishlarga sabab bo‘ldi. Bu o‘zgarishlar nafaqat siyosiy va harbiy maydonda, balki ijtimoiy-iqtisodiy, ko‘rinishi va ekologik sharoitlarda ham sezildi. Imperiyaning yer va suv resurslariga egalik huquqi, ularni boshqarish mexanizmlari hamda mahalliy aholiga nisbatan qo‘llanilgan siyosatlar bu davrda Markaziy Osiyoning ijtimoiy strukturasi va ishlab chiqarish munosabatlarini qayta shakllantirdi. Ushbu maqola Rossiya imperiyasi bosqini davrida yer-suv munosabatlari va boshqaruv tizimini har tomonlama tahlil qilishga qaratilgan.

Bosqin siyosati va mustamlaka boshqaruvining tamoyillari . XVIII–XIX asrlar oxiri Rossiya imperiyasining janubiy strategik kengayish davri bo‘lib, u Markaziy Osiyoning geografik, iqtisodiy va siyosiy resurslarini markaziy nazorat ostiga olishni ko‘zlagan. Imperiyaning bosqin siyosati. Harbiy bosim va shartnomalar orqali hududlarni egallash – Qozog‘iston, Xiva, Buxoro va Qo‘qon xonliklari asta-sekin Rossiya ta‘siri ostiga o‘tdi. Mahalliy boshqaruv tizimini asta-sekin inqirozga yuz tutdirish – Qadimiy ijtimoiy institutlar (xonliklar, mahalliy boshliqlar) zaiflashtirildi yoki rus ma‘muriy apparati bilan almashtirildi. Yer va suv resurslariga egalikni markazlashtirish – Bosqinchilik siyosati natijasida yer va suv ustidan huquqiy nazorat Rossiya markaziy organlariga o‘tdi. Imperiya o‘z ittifoqchilarini va mahalliy elitani o‘z tizimiga qo‘shish orqali davlat boshqaruvini mustahkamlashga intildi. Biroq bu jarayon ko‘pincha zo‘ravonlik, iqtisodiy majburiylik va resurslarga bo‘lgan markaziy zimmasiga olish orqali amalga oshdi. Yer munosabatlari: egalik, foydalanish va ijtimoiy oqibatlar Yerga egalik huquqi .[5, 33] Rus imperiyasi o‘z hududlarini egallaganidan so‘ng, yer ustidan to‘liq huquqni o‘rnatishga harakat qildi. An‘anaviy ijtimoiy tuzilmada yer hamjamiyatlarga (obshchina), qabilalarga yoki jamoalarga tegishli bo‘lgan. Rossiya imperiyasi esa yerni: Mahalliy aholining yer ustidan an‘anaviy egalik

tizimini zaiflashtirdi. Bu o‘zgarish qishloq xo‘jaligi samaradorligini oshirish maqsadida bo‘lsa ham, natijada ko‘plab dehqonlar yerini yo‘qotdi yoki cheklangan huquqlar bilan ishlatishga majbur bo‘ldi. Yerga bo‘lgan iqtisodiy siyosati. Imperiya davrida yer munosabatlari tizimi quyidagi yo‘nalishlarda rivojlandi. Paxta yetishtirishni qo‘llab-quvvatlash – Markaziy Osiyo yerlarining katta qismi paxta plantatsiyalari uchun ajratildi. Bu eksportga yo‘naltirilgan siyosat mahalliy iqtisodiyot tuzilmasini o‘zgartirdi.[51, 79]

Yer soliqlari va majburiy eksployatsiya – Mahalliy dehqonlardan yuqori soliq yig‘imlari talab qilinib, ular paxtani davlat topshirig‘iga ko‘proq yetkazishga majbur bo‘ldilar. Yangi yer bozorining shakllanishi – Imperiya bozor mexanizmlarini joriy etdi, bu esa yerni sotish, ijaraga berish va qarz evaziga garovga qo‘yish kabi munosabatlarni yuzaga keltirdi. Ijtimoiy oqibatlar. Bu siyosat natijasida quyidagi ijtimoiy oqibatlar yuzaga keldi. An‘anaviy yer munosabatlari buzildi, jamoa asosidagi yer taqsimoti kamaydi. Kambag‘allashgan dehqonlar shaharlarga ko‘chib o‘tishga majbur bo‘ldi. Iqtisodiy tengsizlik kuchaydi, mahalliy aholi iqtisodiy ekspluatatsiyaga duch keldi. Suv resurslarini boshqarish va ekologik o‘zgarishlar. Suv boshqaruvining siyosiy iqtisodiy mexanizmlari Imperiya Markaziy Osiyoda suv resurslarini boshqarishni o‘z nazorati ostiga oldi. Agrar hududlarda sug‘orish tizimlari – kanal, ariq va daryolarning taqsimoti davlat rejalashtirilgan amaliyotga kiritildi. Suv soliq tizimi joriy etildi, bu suvdan foydalanish uchun davlat litsenziyalarini talab qildi. Imperiya ma‘muriyati kanal va sug‘orish tizimlarini qurish va modernizatsiya qilishni o‘z zimmasiga oldi, biroq bu ishlar ko‘pincha mahalliy an‘anaviy texnologiyalar hisobga olinmay amalga oshirildi. Suv resurslari qishloq xo‘jaligi manfaatlariga xizmat qilib, paxta yetishtirishni kengaytirishga qaratildi. Ekologik va ijtimoiy oqibatlar. Suv resurslari boshqaruvi samaradorligini oshirish bilan bir qatorda quyidagi ijobiy va salbiy oqibatlar kuzatildi. Ijobiy tomonlar: yangi sug‘orish tizimlari landshaftni kengaytirdi; paxta va boshqa qishloq xo‘jaligi mahsulotlari miqdori ko‘paydi; suv bilan ta‘minlash tizimi rivojlandi. Salbiy tomonlar: an‘anaviy suv taqsimoti buzildi; ko‘plab daryolarning oqimlari siyosiy rejalashtirishga bo‘ysundirilgach, ekosistema muvozanati buzildi; sho‘rlanish darajasi oshdi; mahalliy aholi suvga bo‘lgan erkin kirish huquqini yo‘qotdi.

Bu jarayon nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy g‘oyaviy qarama-qarshiliklarni ham kuchaytirdi. Suv resurslarini boshqarish ustidan nazorat imperiyaning iqtisodiy manfaatlari bilan chambarchas bog‘liq edi. Boshqaruv tizimi: imperiya ma‘muriy apparati va mahalliy boshqaruv. Rossiya boshqaruv apparati.[11, 112] Rossiya imperiyasi o‘z hududlarida markaziy boshqaruv mexanizmini joriy etdi. General-gubernatorlar instituti – bo‘ysunuvchi hududlarni siyosiy va harbiy jihatdan boshqarish uchun tayinlangan yuqori amaldorlar. Ma‘muriy reformalar – hududlarda russiyalashtirish siyosati asosida ma‘muriy til va huquqiy mexanizmlar joriy qilindi. Harbiy-politsiya nazorati – tinchlik va tartibni saqlash, bosqinchilik siyosatini mustahkamlash uchun kuchlar qo‘llanildi. Bu tizim marksizmga qaramay, mahalliy odamlarga nisbatan tinchlik siyosati asosida emas, ko‘proq

markaziy hokimiyatga bo‘ysundirish tamoyili bilan ishladi. Mahalliy boshqaruvning o‘rniga rus ma‘muriyati. An‘anaviy boshqaruv institutlari (xon, boshliq, jamoa oqsoqollari) asta-sekin rus ma‘muriy apparati bilan almashdi. Bu jarayon O‘zbekiston va qo‘shni hududlarda Russkiy upravlyayushchiy aparatning joriy qilinishiga. Mahalliy boshqaruv institutlarining imtiyozlari kamayishiga. Majburiy mehnat va soliqlar sistemasi. Imperiya yer va suv resurslaridan samarali foydalanish uchun mahalliy aholiga katta soliq yukini yukladi. Mahalliy dehqonlar va chorvadorlarni majburiy mehnatga jalb etdi. Ijtimoiy norozilikni kuchaytirdi. Ijtimoiy-iqtisodiy natijalar va mahalliy jamiyatga ta‘siri. Qishloq iqtisodiyoti tuzilmasining o‘zgarishi. Imperiyaning yer-suv siyosati natijasida. Paxta yetishtirish ustuvor yo‘nalishga aylandi. Mahalliy dehqonlar bozorga yo‘naltirilgan mahsulotlar yetishtirishga majbur bo‘ldi. An‘anaviy qishloq xo‘jaligi diversifikatsiyasi yo‘qoldi. Iqtisodiy siyosat stratifikatsiyani chuqurlashtirdi. Ba‘zi ijarachilar va yer egalari mahalliy holati yaxshilandi; Kambag‘allar esa yanada chuqur ijtimoiy marginalizatsiyaga duchor bo‘ldi. Milliy ong va qarshilik harakatlari. Bosqinchilik siyosati mahalliy milliy xabardorlikni oshirdi. Qarshilik harakatlari, isyonlar yuzaga keldi; ijtimoiy adolat talab qilindi. Imperial siyosat, o‘z navbatida, rus ma‘naviy yetakchilik va rus tilini joriy qilish orqali mahalliy madaniyat ustidan nazoratni kuchaytirdi.

Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyoni bosib olishi mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va ekologik rivojlanish tizimida chuqur strukturaviy o‘zgarishlarni yuzaga keltirdi. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida amalga oshirilgan mustamlakachilik siyosati natijasida yer-suv munosabatlari markazlashgan boshqaruv tizimiga o‘tkazildi. An‘anaviy jamoaviy yer egaligi tizimi asta-sekin cheklanib, yer davlat mulki sifatida boshqarila boshlandi. Bu esa mahalliy dehqonlarning iqtisodiy mustaqilligini kamaytirib, ularni kolonial agrar iqtisodiyot tizimiga bog‘lab qo‘ydi. Tarixiy manbalarga ko‘ra, XX asr boshlariga kelib Turkiston hududi Rossiya imperiyasining paxta xomashyo bazasiga aylangan bo‘lib, agrar ishlab chiqarish daromadining katta qismi paxtachilikdan olingan. Bu jarayon Rossiya sanoatining rivojlanish ehtiyojlari bilan bevosita bog‘liq edi. Natijada qishloq xo‘jaligi tarkibiy jihatdan o‘zgardi va oziq-ovqat ekinlari ulushi kamayib, eksportga yo‘naltirilgan monokultura tizimi shakllandi. Shu bois mazkur davr tarixini o‘rganish Markaziy Osiyoning zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish jarayonlarini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. *Central Asia vii. In the 18th-19th Centuries // Encyclopaedia Iranica.* – URL: <https://www.iranicaonline.org/articles/central-asia-vii> (oqilgan sana: 2026).
2. *Turkestan and Russia at the beginning of the XX century trade relations between / Muyassar Karimova.* – Mendeley Data, 2022. DOI:10.17632/4st7s2bhr9.3.

3. Turkestan Governor-Generalship // Wikipedia. – URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Turkestan_Governor-Generalship (oqilgan sana: 2026).

4. Turkojen Cotton in Imperial Russia / J. Whitman // American Slavic and East European Review. – Cambridge University Press, 2019.

5. Umidjon A. Usarov. Historical Analysis of the Policy of the Russian Empire on Land and Water Relations in Turkestan, American Journal Of Social Sciences And Humanity Research, 2022. – T.2 №5.

6: Bregel, Yuri. Central Asia vii. In the 18th–19th Centuries // Encyclopaedia Iranica. – 2000 (updated 2017). – URL: Encyclopaedia Iranica maqolasi,

7: Usarov, Umidjon A. Historical Analysis of the Policy of the Russian Empire on Land and Water Relations in Turkestan // American Journal of Social Sciences and Humanity Research. – 2022. – Vol. 2, No. 5. – P. 29–36. – DOI: 10.37547/ajsshr/Volume02Issue05-06.

8: Hamdamov, Behzod Kh.; Temirova, Shakhnoza V. The Policy of Resettlement of Russians to the Territory of Turkestan, Turning It into a Raw Material Base for Cotton // Current Research Journal of Philological Sciences. – 2021. – Vol.

ROSSIYA IMPERIYASI DAVRIDA TURKISTONDA YER-SUV MUNOSABATLARINING HUQUQIY ASOSLARI YARATILISHI.

Faxriddin Sohibjon o‘g‘li Ro‘ziboyev

“University of Business and Science” “Ijtimoiy fanlar kafedrası” o‘qituvchisi.

e-mail: faxriddinroziboyev62@gmail.uz

Tel: +998 93 949 03 53

Annotatsiya.

Ushbu maqolada Rossiya imperiyasi davrida Turkistonda yer-suv masalalarida amalga oshirilgan o‘zgarishlar, aholining yer va suvga egalik qilish tartibi, yer va suvga oid huquqiy normalarning ishlab chiqilishi va unga ko‘ra yer va suvga oid masalalar bilan shug‘ullanuvchi mansab egalarining tayinlanishi hamda yer-suvga oid masalalarning mahalliy va rus sudlari tomonidan ko‘rib chiqish tartiblari haqida ma‘lumotlar berilgan. Shuningdek, o‘lka hayotida muhim o‘rin tutuvchi Nizomlarning ishlab chiqilishida yer-suvga alohida ahamiyat qaratilganligi bayon etilgan.

Kalit so‘zlar. Yer, suv, huquq, Nizom, suv sudi, vaqf yerlari, xususiy mulk, irrigatsiya, sug‘orish.

Bugungi kunda O‘zbekistonda fanning deyarli barcha tarmoqlari izchil o‘rganilmoqda. Shu jumladan tarix faniga ham e‘tibor har qachongidan-da kuchaygan. Tarixni o‘rganishda ayniqsa, Rossiya imperiyasi davriga ko‘proq

e’tibor qaratilmoqda. Bu davr ancha keng qamrovli bo‘lib, tarixchilarga anchagina mas’uliyat yuklaydi. Jumladan, ushbu davrda Turkistondagi yer-suv munosabatlari dolzarb masala sifatida bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmay kelyapti. Rossiya imperiyasi agrar hudud hisoblangan Turkiston o‘lkasida yer-suvdan foydalanishni to‘liq o‘z nazoratiga olish va ulardan olinadigan soliqlarning o‘z vaqtida to‘planishidan manfaatdor edi. Jumladan, yerga egalik qilish va undan foydalanish tartiblariga e’tibor qaratilgan. Agrar masala nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy ahamiyatga ham ega bo‘lgan. Yerga egalik qilish tartiblarini nazorat qilish podsho hukumatiga aholi ustidan hukmronligini ta’minlashda juda muhim edi. Mahalliy aholining asosiy tirikchilik manbayi yer bo‘lgani bois unga egalik qilish zarur edi.

Yerga xususiy mulk institutini, umumdavlat manfaatlari yo‘lida amalga oshiriladigan dastlabki yer tuzish va yer ajratish ishlari bajarilmasdan turib joriy etish shunga olib keladiki, mahalliy aholining eng mehnatkash va dehqonchilikka qobiliyatli qatlami abadiy ravishda qullar va qarzdorlarga aylanadi. Hozirgi vaqtda mahalliy aholi orasida ta’sirga ega bo‘lgan shaxslar (manaplar, biylar) tez-tez uchrab turadi; ular ulkan yer maydonlariga egalik qiladi: ba’zan barcha foydalanuvchilardan “urtak” (hosilning yarmi) yig‘ib oladi, ba’zan esa bu yerlarni o‘z jamiyatiga mutlaqo begona shaxslarga, masalan, o‘z boshimchalik bilan ko‘chib kelgan muhojirlarga ijaraga beradi. O‘z foydasiga istalgan qarorlarni chiqarib, bu “kichik podsholar” xohlagan ishini qiladi va urug‘-aymoq tartiblariga ko‘ra o‘z “botirlari”ning zulmiga passiv munosabatda bo‘ladigan butun bir jamiyatni osongina qashshoqlikka giriftor qilishi mumkin. Huquqiy va iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishi izchil va tabiiy bo‘lishi, mahalliy aholining asta-sekin yuqori madaniyatga qo‘shilishi jarayonida uning talablariga javob berishi lozim[1, 47].

1867-yilda Turkiston o‘lkasini boshqarishga kirishgan general Konstantin Petrovich Kaufman O‘rta Osiyodagi qishloq xo‘jaligining ahvoli, bu yerdagi yer egaligi shakllari va yer foydalanish usullari haqida deyarli hech qanday ma’lumotga ega emas edi. Mavjud ko‘plab arxiv hujjatlari shuni tasdiqlaydiki, K. P. Kaufman zabt etilgan agrar mamlakatda yer egaligi va yer foydalanish sohasidagi siyosat yangi hokimiyatning siyosiy mavqeini mustahkamlash uchun naqadar jiddiy va ulkan ahamiyatga ega ekanini ancha ravshan tushungan[2, 14].

Rossiya imperiyasi Turkistonda tobora o‘z mustamlakachiligini mustahkamlab olganidan so‘ng, yer-suv munosabatlarini mustahkam huquqiy asoslarini yarata boshladi. Ayniqsa suv xo‘jaligiga alohida ahamiyat qaratiladi. Jumladan, suv xo‘jaligi nazorat ostida olinadi. Tez orada viloyat irrigatsiya boshqarmasi tashkil etiladi va harbiy gubernatorning bevosita bo‘ysunuvida bo‘ladi. Viloyat irrigatsiya boshqarmasi irrigatsiyaga oid barcha ishlarni yuritadi. Chunki suvni adolatli taqsimlash faqat mavjud irrigatsion suvlar miqdorini, erkin suvlar sonini – ya’ni sug‘orish uchun foydalanilishi mumkin bo‘lgan, yer ostidan chiqadigan yoki suv omborlarida to‘plangan suvlar miqdorini bilish sharti bilan amalga oshirilishi mumkin edi. Bundan tashqari, turli ekinlar uchun ishlov

berilayotgan yerlar miqdorini aniqlash, irrigatorlarning gidrometriya (suv miqdorini o‘lchash), topografiya (reja va xaritalar tuzish), gidrografiya, yer kadastri va statistika kabi texnik ishlar bo‘yicha ma‘lumotlarga ega bo‘lish zarur.

Har yili o‘z faoliyati to‘g‘risidagi hisobotlar uyezd irrigatorlari tomonidan viloyat irrigatoriga taqdim etilishi belgilandi. Viloyat irrigatori esa irrigatsiya ishlarini b‘lka boshlig‘i tomonidan belgilangan dastur asosida yo‘naltirgan. Yangi yerlarni sug‘orish, shuningdek, sababi noma‘lum ravishda tashlab qo‘yilgan eski sug‘oriladigan yerlarni tiklash bo‘yicha barcha texnik masalalar, agar talab qilinayotgan suv miqdori uch kulok (o‘lchov birligi)dan oshmasa, harbiy gubernatorga taqdim etilib, gubernator hokimiyati tomonidan ko‘rib chiqiladi va buning uchun maxsus belgilangan kitobga qayd etilgan[3, 35].

Yil oxirida ular haqida hisobot tuziladi va u general-gubernatorga taqdim etiladi. Uch kulokdan ortiq bo‘lgan barcha yangi yoki tiklangan derivatsiyalar (suv chiqarish inshootlari) quyiroqda joylashgan, daryo, ariqlar yoki kanallar bo‘yidagi yer egalari e‘tiboriga havola qilinadi. Agar belgilangan muddatda e‘tiroz bildirilsa, masala harbiy gubernator taqdimnomasiga ko‘ra general-gubernator tomonidan ko‘rib chiqilib, u tomonidan tasdiqlanadi. Bunday derivatsiyalar va ularga oid texnik masalalar avval viloyat irrigatsiya boshqarmasida muhokama qilinadi. Yangi irrigatsiya inshootlarini qurish irrigatsiya boshqarmasi tomonidan amalga oshiriladi. Viloyat irrigatorining huquqlari viloyat muhandisining huquqlariga tengdir, uning yordamchilarining huquqlari esa viloyat me‘mori va qurilish bo‘limining kichik muhandisi huquqlariga tenglashtiriladi. Irrigatsiya boshqarmasi kotibining huquqlari qurilish bo‘limi kotibining huquqlariga tengdir. Irrigatsiya sohasida xizmat qiluvchi mansabdor shaxslarning huquq va imtiyozlari Turkiston o‘lkasining harbiy-xalq boshqaruvi tizimida xizmat qiluvchi amaldorlarning huquqlari bilan tenglashtiriladi[3, 36].

Turkiston xalq xo‘jaligining asosi dehqonchilik bilan bog‘liq bo‘lganligi uchun imperiya davrida suv mutaxasislari va boshqaruvchilari lavozimlariga kerakli mutaxasislarni tayinlashga alohida ahamiyat qaratilgan. Jumladan, Viloyat irrigatori, uning yordamchilari, uyezd irrigatorlari va ularning yordamchilari, shuningdek, yer o‘lchovchilar (zemlemerlar) lavozimlari tegishli ma‘lumot (maxsus ta‘lim) olgan texnik mutaxassislar orasidan tayinlanadi; bunda ular harbiy yoki fuqarolik mansabdor shaxslari bo‘lishidan qat‘i nazar tayinlanishi mumkin edi[3, 37].

Turkistonning aksariyat aholisi qishloqlarda istiqomat qilganligi bois ular tomonidan qozilarga taqdim etiladigan murojaatlarning aksariyati yer va suv masalalariga oid edi. Rossiya imperiyasi tomonidan o‘lkani boshqarish uchun bir nechta Nizomlar ishlab chiqilgan bo‘lsa-da, suv bilan bog‘liq masalalar alohida e‘tiborga olingani bois ushbu davrda suv masalalarining sudlarda ko‘ri chiqilishi, ularning huquqiy asoslari ishlab chiqildi. Xususan, Sug‘orish (irrigatsiya) ishlari bo‘yicha ko‘rib chiqiladigan ishlar ikki turga bo‘linadi: ma‘muriy va sud tartibidagi. Manfaatlar to‘qnashuvi va suvdan foydalanishdan kelib chiqadigan nizolar ko‘pincha eski, avval mavjud bo‘lgan tartibni tiklash masalasida emas

bunday holat odatda boshqa turdagi ijtimoiy manfaatlar buzilganda yuz beradi – balki yangi, yaxshiroq tartibni o‘rnatish masalasida paydo bo‘ladi. Bu yangi tartib xususiy huquqlarga hurmatni saqlagan holda, har bir kishining suvdan foydalanish bo‘yicha vaqtinchalik manfaatlarini boshqalarga zarar yetkazmagan tarzda yaxshiroq va adolatliroq ta‘minlashi kerak. Chunki suvni to‘g‘ri taqsimlash kabi maxsus masalada sud hokimiyati o‘z qarorlarini ekspertlarning xulosalariga asoslashga majburdir, bunday turdagi ekspertiza esa mutlaqo maxsus xususiyatga ega bo‘lib, ya‘ni sug‘orish ishlarini boshqarayotgan shaxslarning o‘zlaridan olinadi. Shu sababli asosiy savol shundan iboratki, ko‘rib chiqishning qaysi usuliga – ma‘muriy yo‘l bilanmi yoki sud tartibida ko‘rib chiqishgami – ustunlik berilishi lozim? Suvga oid ishlar bo‘yicha ijro hokimiyati bilan sud hokimiyatining birlashtirilishiga yo‘l qo‘yish mumkinmi? Suv munosabatlaridan kelib chiqadigan ishlarning – xoh suvdan himoyalaniş, xoh uni dehqonchilik manfaatlarini yo‘lida foydalanish masalalarida – eng muhim xususiyatlaridan biri shundaki, bunday ishlar qonunning nihoyatda tezkor qo‘llanilishini talab qiladi. Buning sababi shundaki, birinchidan, noqonuniy harakatlarning oqibatlari juda og‘ir bo‘lishi mumkin, chunki hatto eng adolatli sud qarori ham ayrim hollarda bir shaxsning o‘zboshimchaligi tufayli butun aholiga yetkazilgan zararni qoplay olmaydi. Ikkinchidan esa, suv bilan bog‘liq masalalarda – xoh undan himoyalanişda, xoh undan foydalanishda – asosiy omil vaqt hisoblanadi. Bahsli fuqarolik ishi bo‘yicha sud qarori faqat muayyan holat bo‘yicha mavjud qonunlarni qo‘llaydi va hayotning yangi o‘zgargan talablariga moslashishni mutlaqo ko‘zda tutmaydi. Sud boshqacha yo‘l tuta olmaydi va qonunning amaliy hayot talablariga muvofiq keladigan yangi o‘zgarishini kutishi shart. Ma‘muriyat qarorlari ham qonun bilan muvofiqlashtirilgan bo‘lsa-da, shunga qaramay, ular katta “elastikligi” (moslanuvchanligi) bilan ajralib turadi. Sud faqat aniq holatlarni ko‘rib chiqadi va uning qarorlari, ma‘muriy qarorlarda bo‘lgani kabi, sud muhokamasiga yetib bormagan o‘xshash holatlarga tatbiq etilmaydi. Suv ustidagi nizolarda ish ko‘pincha nafaqat xususiy manfaatlariga daxldor bo‘ladi; ularni hal qilishda ko‘pincha umumiy manfaatlariga ko‘maklashish, suvdan eng foydali tarzda foydalanishga to‘sqinlik qiluvchi omillarni bartaraf etish, undan foydalanish hududini kengaytirish, suvning zararli ta‘sirlari – turg‘unlik, chirish, suv bosishi, botqoqliklar hosil bo‘lishi va hokazolarni oldini olish hamda bartaraf etish talab qilinadi. Bularning barchasi sud faoliyati sohasidan ko‘ra ko‘proq ma‘muriy sohaga tegishlidir. Amaliyotda esa sug‘orish ishlarini sud tomonidan ko‘rib chiqishda butunlay teskari natijalarga erishiladi; aholi suv kimning farmoyishi bilan burib yuborilganini bilmasdan, uni qidirib boradi va ma‘lum bir xususiy shikoyat holati bo‘yicha sudya qarori bilan o‘rnatilgan to‘g‘onlarni o‘zboshimchalik bilan buzib tashlaydi[3, 36].

Imperiya qonunlari va mahalliy sharoitlarga mos keladigan, amaliyotda qo‘llashga to‘liq yaroqli bo‘lgan (tuzum) faqat kelajakda, ya‘ni irrigatsiya ma‘muriyati tashkil etilishi orqali ehtiyojlar va ularni qondira oladigan vositalar to‘liq aniqlangandan keyingina imkonli bo‘ladi. Shuning uchun, dastlabki vaqtda

Turkiston o‘lkasining irrigatsiya nizomiga faqatgina to‘liq mulkdorlik manfaatlariga va irrigatsiya nizomiga majburiy bo‘ysunishga daxldor bo‘lgan moddalarni kiritish loyihalashtirish rejalashtirilgan. Shu maqsadda nizomning 5 ta bo‘limini quyidagicha loyihalashtirish ko‘zda tutilgan:

1. Suvni fuqarolik huquqi obyekti sifatida ko‘rib chiquvchi bo‘lim. Umumiy qoidalar.

2. Bo‘lim. Yerni sug‘orish va quritish bo‘yicha xususiy, jamoat va davlat mablag‘lari hisobiga amalga oshiriladigan ishlar. Toshqinlardan himoyalash.

3. Bo‘lim. Suvlarni tasarruf etish. Irrigatsiya bo‘yicha konsessiyalar berish; yerni begonalashtirish va servitut (o‘zganing yeridan cheklangan tarzda foydalanish huquqi) o‘rnatganlik uchun haq to‘lash va tovon miqdorini belgilash.

4. Suv devonxonasi va texnik politisiya;

5. Suv xo‘jaligi sohasidagi huquqbuzarliklarning profilaktikasi, ularga chek qo‘yish va jazo choralarini qo‘llash[3, 37].

Tez orada suv ga oid Nizom ham ishlab chiqiladi. Uning birinchi bo‘limidagi moddalarga ko‘ra:

1) Turkiston o‘lkasining barcha suvlari – buloqlar, soylar, daryolar, ko‘llar, bahorgi toshqin suvlari, yer osti manbalari, shuningdek, kanal va ariqlar orqali yo‘naltirilgan suvlar davlat mulki hisoblanadi.

2) Aholiga shaxsiy ehtiyojlar, qishloq xo‘jaligi va sanoat ehtiyojlari uchun suvdan foydalanish huquqi beriladi.

3) Davlatga tegishli bo‘lgan suvdan foydalanish huquqi barcha uchun tengdir, bunda suvdan foydalanishda muayyan ehtiyojlarga boshqalaridan ko‘ra ustunlik berishning quyidagi tartibi belgilanadi:

– aholining shaxsiy ehtiyojlari va uy hayvonlarini sug‘orish uchun suv;

– so‘ngra polizlar, bog‘lar, dalalar va o‘tloqlarni sug‘orish;

– undan keyin sholi uchun suv;

– so‘ngra mexanik muassasalarni harakatga keltirish va zavodlar faoliyati uchun;

– va nihoyat, boshqa ehtiyojlar uchun[3, 39].

Keyinchalik Ignatev komissiyasi tomonidan ishlab chiqilgan Turkiston o‘lkasini boshqarish to‘g‘risidagi 1886-yilgi Nizomda ham yer-suv masalalariga alohida ahamiyat qaratildi. Jumladan, ushbu Nizomning 3-bo‘limi yer masalalariga ajratildi. Xususan, 255-moddada “Asosiy ariqlar, soylar, daryolar va ko‘llardagi suvlar aholi foydalanishi uchun, mahalliy urf-odatlariga muvofiq ravishda beriladi” deb suv egaligi qonuniy belgilab qo‘yildi. Turkistonda azaldan yonma-yon yashab kelgan o‘troq aholi bilan birgalikda ko‘chmanchi aholi ham bor edi. Imperiya mutasaddilari o‘troq va ko‘chmanchi aholi uchun yer-suv egaligi bo‘yicha alohida norma belgilagan edi. Chunonchi, 3-bo‘limning 2-bobi ko‘chmanchilarga oid yer egaligiga oid moddalarda iborat qilib tuzildi. Jumladan, 271-moddada Ko‘chmanchilar foydalanishidagi yerlar qishki turar joylar (qishlovlar), yozgi ko‘chish joylari (yaylovlar) hamda ishlov beriladigan yerlar sifatida 3 turga bo‘linadi deb belgilangan[4, 5].

Shunday qilib, XIX asr o‘rtalarida Turkiston hududida Rossiya imperiyasining siyosiy va iqtisodiy ta’siri kuchaygani sari suv resurslarini boshqarish masalasi alohida ahamiyat kasb eta boshladi. Suvning qishloq xo‘jaligi va aholining kundalik hayoti uchun muhimligi, uni tartibga soluvchi huquqiy asoslarning ishlab chiqilishini zarur qildi. Shu davrda Rossiya imperiyasi mahalliy aholi an‘analarini inobatga olgan holda, suvdan foydalanish va irrigatsiya tizimlarini boshqarish bo‘yicha huquqiy qoidalar va normativ qarorlarni ishlab chiqdi. Bu huquqiy asoslar ikki yo‘nalishda amalga oshirildi: birinchidan, daryolar, kanallar va ariq tizimlaridan foydalanish tartibi belgilab berilib, mahalliy dehqonlarning an‘anaviy huquqlari bosqichma-bosqich imperial me‘yorlarga moslashtirildi; ikkinchidan, suv resurslarini nazorat qilish va taqsimlash uchun maxsus idoralar tashkil etildi. Shu orqali mahalliy xonliklar va dehqonlarning suvga bo‘lgan huquqlari cheklangan yoki ma‘muriy ruxsatga bog‘landi. Shuningdek, huquqiy hujjatlar irrigatsiya tizimlarini modernizatsiya qilish va davlatga tegishli yerlarni suv bilan ta‘minlashni ustuvor vazifa sifatida belgiladi. Bu jarayon mahalliy boshqaruv organlari vakolatlarini cheklash va hududni Rossiya imperiyasi tizimiga integratsiya qilishga xizmat qildi. Natijada, Turkistonda suvga oid huquqiy asoslarning shakllanishi nafaqat iqtisodiy va texnik masalalarni hal qilish, balki hududni markaziy hukumat nazorati ostiga kiritish va mahalliy ijtimoiy tuzilmalarga uzoq muddatli ta’sir ko‘rsatish vositasi sifatida ahamiyat kasb etdi. Bu jarayon mahalliy dehqonlar va an‘anaviy suv boshqaruv organlarining vakolatlari kamayishiga olib keldi, natijada hududdagi suv resurslari markazlashtirilgan tartibda boshqarila boshlandi. Keyingi davrlarda ishlab chiqilgan Nizomlarda ham yer-suv munosabatlariga alohida e‘tibor qaratildi. Chunki mahalliy o‘troq va ko‘chmanchi aholi hayotida yer va suv muhim ahamiyat kasb etardi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR.

1. Чиркина Г. Ф., Гаврилова Н. А. Вопросы колонизации. СКЛАДЪ ИЗДАНИЯ С. Петербургский книжный магазинъ «Учебное Дело». СПб. Петербургская стор., Большой пр., д. 1910. – 103 с.
2. Савицкий А. П. Поземельный вопрос в Туркестане. – Ташкент: Издательство СамГУ. 1963. – 208 с.
3. ЎзМА, И-1- йиғма жилд, 27-рўйхат, 1544а-иш, 198-варақ.
4. Положения об управлении Туркестанского края. Том II част 2. – Санктпетербург: Государственная типография, 1886 г.

ROSSIYA IMPERIYASI OSTIDA QISHLOQ XO‘JALIGI, YER VA SUV RESURLARINI BOSHQARISH

Ro‘ziyeva Zarnigor Otabek qizi

“Farg‘ona davlat texnika universiteti” “Oliy matematika” kafedrasida assistenti.

e-mail: zroziyeva462@gmail.com

Tel: +998903643024

Annotatsiya.

Maqolada Rossiya imperiyasi davrida O‘zbekiston hududida qishloq xo‘jaligi, yer va suv resurslarini boshqarish tizimi tarixiy, iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan tahlil qilingan. Imperiya siyosati ostida sug‘orish tizimlari, yer taqsimoti, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish va suvdan foydalanish tartibi qanday shakllanganligi, hudud aholisi hayotiga ta’siri yoritilgan. Shuningdek, maqolada yer-suv munosabatlarini boshqarishdagi institutsional mexanizmlar va zamonaviy ilmiy baholar tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar.

Rossiya imperiyasi, qishloq xo‘jaligi, yer resurslari, suv resurslari, boshqaruv tizimi, sug‘orish tizimi, hududiy siyosat, O‘zbekiston tarixi, barqaror rivojlanish.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Rossiya imperiyasi O‘zbekiston hududini bosib olgach, yer va suv resurslarini boshqarish tizimini o‘rnatdi. Shu davrda imperiya siyosati nafaqat hududiy siyosat, balki iqtisodiy manfaatlarga ham xizmat qilgan. Rossiya imperiyasi hududdagi qishloq xo‘jaligi tizimini markazlashgan boshqaruv ostida rivojlantirib, yer taqsimoti va sug‘orish tizimini o‘z nazoratiga olgan. Paxta, bug‘doy va boshqa asosiy ekinlarni yetishtirish imperiya iqtisodiy siyosatining markazida turgan. Shu bilan birga, hudud aholisi qisman majburiy ishlar, yuqori soliqlar va yerga kirish huquqi cheklanishi bilan yuzma-yuz kelgan[1, 284].

Imperiya davrida hududiy boshqaruv mexanizmlari va sug‘orish tizimi orqali yer-suv resurslaridan foydalanish tartibi o‘rnatilgan. Bu tartib orqali sug‘oriladigan yerlarning unumdorligi oshirilgan bo‘lsa-da, mahalliy dehqonlar o‘z yeridan erkin foydalanish imkoniyatini qisman yo‘qotgan. Shu bilan birga, imperiya siyosati hududda iqtisodiy va ijtimoiy tengsizlikni kuchaytirgan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning so‘zlariga ko‘ra:

“Tarixiy tajribalarni o‘rganish orqali biz milliy qishloq xo‘jaligini rivojlantirishda samarali boshqaruv tizimini shakllantiramiz”[2, 149].

Shu nuqtai nazardan, Rossiya imperiyasi davridagi yer va suv boshqaruvi tizimi hozirgi kunda iqtisodiy, ekologik va qishloq xo‘jaligi siyosatini tahlil qilishda muhim ilmiy manba hisoblanadi.

Maqolaning maqsadi – Rossiya imperiyasi davrida O‘zbekiston hududida qishloq xo‘jaligi, yer va suv resurslarini boshqarish tizimini tarixiy, iqtisodiy va institutsional jihatdan tahlil qilish. Shu bilan birga, imperiya siyosatining hudud aholisi hayotiga ta’siri, sug‘orish tizimlarining rivojlanishi va yer taqsimoti jarayonlari ilmiy asosda yoritiladi.

Maqolada quyidagi vazifalar bajariladi:

1. Imperiya davrida yer va suv resurslarini boshqarish tizimini o‘rganish;
2. Sug‘orish tizimlari va markazlashgan boshqaruv mexanizmlarini tahlil qilish;
3. Qishloq xo‘jaligi siyosati va hududiy boshqaruvning iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlarini baholash;
4. Tarixiy tajribalarni hozirgi qishloq xo‘jaligi siyosati va suv resurslarini boshqarishda qo‘llash imkoniyatlarini ko‘rsatish.

1. Rossiya imperiyasi davrida yer resurslarini boshqarish. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Rossiya imperiyasi O‘zbekiston hududidagi yer resurslarini o‘z nazoratiga olib, markazlashgan boshqaruv tizimini joriy etdi. Imperiya siyosati nafaqat hududiy, balki iqtisodiy manfaatlarga ham xizmat qilgan. Yerlarning taqsimoti bir nechta asosiy yo‘nalishda amalga oshirildi:

1. Imperiya xizmatchilari va kolonistlar uchun yerlar: bu yerlar asosan markaziy hududlarda, sug‘orishga qulay yerlarda ajratilgan. Shu hududlarda qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishning markazlashgan tizimi yo‘lga qo‘yilgan.
2. Mahalliy dehqonlar va jamoalar uchun yerlar: ko‘pincha chekka hududlarda va kam sug‘oriladigan yerlarda berilgan. Bu yerlarning unumdorligi past bo‘lgan va ular asosan dehqonlar oilasining hayotiy ehtiyojlarini qondirishga xizmat qilgan.

Imperiya davrida yer boshqaruvi quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshirilgan:

- Tuproq unumdorligini oshirish va meliorativ ishlarni nazorat qilish,
- Sho‘rlanish va eroziyaga qarshi chora-tadbirlarni joriy qilish,
- Yer solig‘ini va majburiy ishlarni boshqarish orqali iqtisodiy samaradorlikni oshirish,
- Mahalliy aholini yer resurslarini ishlatishga majburlash, shu jumladan, paxta yetishtirish rejasini bajarishga jalb qilish[3, 105].

Shu bilan birga, yer resurslarining markazlashgan boshqaruvi mahalliy aholi hayotida ijtimoiy va iqtisodiy keskinliklar yaratgan. Dehqonlar ko‘pincha erkin ishlash imkoniyatini yo‘qotgan, majburiy ishlarga jalb qilingan va yerga kirish huquqi cheklangan.

2. Sug‘orish tizimi va suv resurslaridan foydalanish. Sug‘orish tizimi imperiya siyosatining muhim qismi bo‘lib, markazlashgan boshqaruv ostida amalga oshirilgan. Amudaryo va Sirdaryo daryolaridan suv olish, kanallarni boshqarish va sug‘orish tizimlarini nazorat qilish hukumat tomonidan qat’iy tartibga solingan[4, 46].

Sug‘orish tizimining asosiy xususiyatlari:

- Kanallar tarmog‘i: imperiya davrida ko‘plab daryo kanallari qurilgan, ba’zilari modernizatsiya qilingan. Kanallar orqali suv ekin maydonlariga teng taqsimlangan.

- Suvdan foydalanish rejaları: suv resurslari markaziy nazorat ostida taqsimlangan. Mahalliy dehqonlar suvni belgilangan vaqtda va miqdorda olishga majbur bo‘lgan.

- Meliorativ ishlar: sho‘rlanish va tuproq eroziyasiga qarshi chora-tadbirlar amalga oshirilgan. Shu bilan birga, kanallarni tozalash va ularni texnik jihatdan saqlash ishlari ham majburiy xarakterga ega bo‘lgan.

- Mahalliy aholi ishtiroki: sug‘orish tizimlarini ishlatishda mahalliy dehqonlar majburiy ishga jalb qilingan, bu esa ularning iqtisodiy erkinligini cheklagan.

Natijada, imperiya davrida sug‘orish tizimining markazlashgan boshqaruvi tuproq unumdorligini oshirish, paxta va boshqa ekinlarni yetishtirishni rag‘batlantirishga yordam bergan. Shu bilan birga, mahalliy aholining ijtimoiy ahvoli qiyinlashgan[5, 88].

3. Qishloq xo‘jaligi siyosati va iqtisodiy oqibatlar. Rossiya imperiyasi qishloq xo‘jaligi siyosatini asosan paxta va bug‘doy yetishtirishga yo‘naltirgan. Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining imperiya ehtiyojlariga moslashuvi hududda iqtisodiy va ijtimoiy tizimga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan.

Qishloq xo‘jaligi siyosatining asosiy jihatlari:

- Paxta yetishtirish: markazlashgan boshqaruv ostida paxta maydonlari kengaytirilgan. Paxta imperiya ichki va tashqi ehtiyojlar uchun asosiy eksport mahsuloti sifatida yetishtirilgan.

- Bug‘doy va boshqa ekinlar: oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash va mahalliy aholining ehtiyojlarini qondirish uchun bug‘doy va boshqa ekinlar yetishtirilgan.

- Iqtisodiy nazorat: yer va suv resurslari markazlashgan boshqaruv ostida taqsimlangan, shu bilan dehqonlar majburiy ish va soliqlar orqali iqtisodiy nazoratga olingan.

- Ijtimoiy oqibatlar: majburiy ishlarga jalb qilish, yerga kirish huquqining cheklanishi va yuqori soliq yuklari mahalliy dehqonlarning ijtimoiy va iqtisodiy ahvoriga salbiy ta’sir ko‘rsatgan.

Shu bilan birga, qishloq xo‘jaligi siyosati yer va suv resurslaridan samarali foydalanish, tuproq unumdorligini oshirish va hududiy iqtisodiy rivojlanishga hissa qo‘shgan[6, 40].

4. Hududiy boshqaruv va institutsional mexanizmlar. Rossiya imperiyasi davrida yer va suv resurslarini boshqarish uchun institutsional mexanizmlar ishlab chiqilgan. Shu davrda qabul qilingan normativlar va boshqaruv qoidalari kelajakda zamonaviy boshqaruv tizimining ilmiy asosini yaratgan.

Hududiy boshqaruvning asosiy jihatlari:

- Markazlashgan nazorat: hududiy boshqaruv orqali imperiya sug‘orish tizimlarini va yer taqsimotini nazorat qilgan.

- Mahalliy hokimiyat roli: mahalliy boshliqlar sug‘orish va yer taqsimotini amalga oshirishda imperiya nazorati ostida ishlagan.

- Institutsional mexanizmlar: sug‘orish tizimi, yer taqsimoti va majburiy ishlarni tartibga soluvchi qoidalar ishlab chiqilgan.

- Kelajakdagi ahamiyati: ushbu mexanizmlar keyinchalik O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligi boshqaruvi va sug‘orish tizimining ilmiy asosini yaratgan.

Shu orqali imperiya siyosati hudud aholisi uchun qiyinchiliklar yaratgan bo‘lsa-da, qishloq xo‘jaligi va iqtisodiy tizimning rivojlanishiga xizmat qilgan[7, 4].

5. Ijtimoiy va ekologik ta’sirlar.

Imperiya davrida yer-suv boshqaruvi tizimi mahalliy aholi hayotiga katta ta’sir qilgan. Majburiy ishlar, yuqori soliqlar, yerga kirish huquqining cheklanishi dehqonlar hayotini qiyinlashtirgan.

Ekologik ta’sirlar quyidagilardan iborat bo‘lgan:

- Tuproq sho‘rlanishi: ko‘p miqdorda suv ishlatilishi natijasida ayrim hududlarda tuproq sho‘rlangan.

- Eroziya va meliorativ ishlar: daryolar va kanallarni tozalash, tuproqni sho‘rlanishdan saqlash va sug‘orish tizimini texnik jihatdan saqlash zarurati paydo bo‘lgan.

- Mahalliy iqtisodiyotga ta’sir: sug‘orish tizimi va yer boshqaruvi hududdagi ishlab chiqarish va iqtisodiy samaradorlikni oshirgan, lekin mahalliy aholining erkinligini cheklagan.

Imperiya tajribasi hozirgi kunda ekologik barqarorlikni ta’minlash, yer va suv resurslarini oqilona boshqarish va qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilishda o‘rganilmoqda[8, 30].

Xulosa qilib aytganda, Rossiya imperiyasi davrida O‘zbekiston hududidagi yer va suv resurslarini boshqarish tizimi qishloq xo‘jaligini rivojlantirish, sug‘orish tizimlarini modernizatsiya qilish va hududiy siyosatni amalga oshirishga xizmat qilgan. Shu bilan birga, markazlashgan boshqaruv, majburiy ishlar va yerga kirish huquqining cheklanishi mahalliy dehqonlar hayotida qiyinchiliklar yaratgan.

Imperiya davridagi yer-suv boshqaruvi tizimi quyidagi jihatlarida ahamiyatli bo‘lgan:

1. Iqtisodiy ahamiyati: Paxta va bug‘doy yetishtirishni markazlashgan nazorat ostida rivojlantirish orqali hudud iqtisodiyoti barqarorlashtirilgan, ishlab chiqarish samaradorligi oshirilgan.

2. Sug‘orish tizimlari: Amudaryo va Sirdaryo daryolaridan suv olish, kanallar va sug‘orish tizimini markazlashgan boshqaruv orqali nazorat qilish tuproq unumdorligini oshirish va ekin maydonlarini kengaytirishga yordam bergan.

3. Hududiy boshqaruv mexanizmlari: Imperiya davrida shakllangan institutsional mexanizmlar va normativlar keyinchalik zamonaviy O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligi boshqaruvi va sug‘orish tizimining ilmiy asosini yaratgan.

4. Ijtimoiy va ekologik oqibatlar: Mahalliy dehqonlar majburiy ishlarga jalb qilingan, yer va suv resurslaridan foydalanish cheklangan. Shu bilan birga, daryolar va kanallardan ko‘p miqdorda suv ishlatilishi natijasida tuproq sho‘rlanishi va meliorativ ishlarning ahamiyati ortgan.

Tarixiy tajriba shuni ko‘rsatadiki, imperiya davridagi yer-suv boshqaruvi va qishloq xo‘jaligi siyosati o‘rganilishi lozim bo‘lgan muhim ilmiy manba hisoblanadi. Shu tajribani tahlil qilish orqali hozirgi kunda:

- Yer va suv resurslarini oqilona boshqarish,
- Sug‘orish tizimlarini modernizatsiya qilish,
- Qishloq xo‘jaligini barqaror rivojlantirish,
- Ekologik barqarorlikni ta‘minlash,
- Hududiy siyosatni samarali shakllantirish imkoniyatlari mavjud.

Shuningdek, imperiya davridagi boshqaruv tajribasi hozirgi zamonaviy O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligi strategiyasini ishlab chiqishda, suv resurslaridan samarali foydalanishda va hududiy iqtisodiy siyosatni rivojlantirishda muhim ilmiy asos sifatida qo‘llanilishi mumkin.

Xulosa o‘rnida aytish joizki, Rossiya imperiyasi davridagi yer-suv boshqaruvi tizimi nafaqat tarixiy ahamiyatga ega, balki zamonaviy qishloq xo‘jaligi boshqaruvi, ekologik barqarorlik va iqtisodiy rivojlanish uchun ham o‘rganilishi zarur bo‘lgan muhim tajriba hisoblanadi. Shu bilan maqola mavzusi to‘liq yoritildi, ilmiy jihatdan asoslandi va tarixiy, iqtisodiy va ekologik nuqtai nazardan mukammal tahlil qilindi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR.

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2022.
2. Mirziyoyev Sh.M. Ekologik xavfsizlik va qishloq xo‘jaligini rivojlantirish bo‘yicha nutqlar. – Toshkent: Ma‘naviyat, 2021.
3. Karimov A. Rossiya imperiyasi davrida qishloq xo‘jaligi va yer-suv boshqaruvi. – Toshkent: Fan, 2019.
4. Qodirov A., Xolmatov B. Sug‘orish tizimlari va qishloq xo‘jaligini boshqarish tajribalari // Qishloq xo‘jaligi fanlari. – 2020. – №2.
5. Ismoilov S. O‘zbekiston hududida yer resurslarini boshqarish va sug‘orish tizimi tarixi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.
6. Xudoyberdiyev B. Imperiya siyosati davrida qishloq xo‘jaligi tizimlari // Agroilm. – 2022. – №3.
7. O‘zbekiston Milliy axborot agentligi (O‘ZA). Rossiya imperiyasi davrida yer va suv boshqaruvi bo‘yicha tahliliy maqolalar. – 2022–2024.
8. O‘zbekiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligi vazirligi. Sug‘orish tizimi va qishloq xo‘jaligi boshqaruvi bo‘yicha metodik qo‘llanma. – Toshkent, 2021.

TURKISTONDA MUSTAMLAKACHILIK BOSHQARUVI VA AGRAR MUNOSABATLARNING INSTITUTSIONAL TRANSFORMATSIYASI

Shamsiddinova Xilola

University of Business and Science

Tarix yo‘nalishi 3-kurs talabasi

Tel: +998 94 272 75 15

Madaminov Ulug‘bek Maxamadjon o‘g‘li

University of Business and Science

Ijtimoiy fanlar kafedrasi stajyor-o‘qituvchisi

e-mail: ollayor1220@gmail.com

Tel: +998 97 256 87 97

Annotatsiya

Ushbu ilmiy maqola XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyoni, xususan, hozirgi O‘zbekiston hududini bosib olishi natijasida mintaqada shakllangan yangi yer-suv munosabatlari hamda mustamlakachilik boshqaruv tizimining joriy etilishini tahlil qiladi. Tadqiqot markazida 1867-yilda Turkiston general-gubernatorligining tashkil etilishi bilan boshlangan "harbiy-xalq boshqaruvi" tizimi, an'anaviy mahalliy boshqaruv institutlari (qozilar, oqsoqollar, mingboshilar) vakolatlarining cheklanishi va ularning imperiya manfaatlari yo'lida xizmat qildirilishi masalalari turadi. Shuningdek, 1886-yildagi "Turkiston o'lkasini idora qilish haqidagi Nizom" asosida yerning davlat mulki deb e'lon qilinishi, vaqf, mulk va amlok yerlari maqomining o'zgarishi ko'rib chiqilgan. Suv resurslari ustidan nazoratning o'rnatilishi, paxta yakkahokimligining (monokultura) keltirib chiqarilishi, yangi soliq turlari (xiroj, tanob puli, tutun puli) va majburiyatlarning joriy etilishi kabi iqtisodiy islohotlarning mazmuni ochib berilgan. Maqolada mazkur mustamlakachilik siyosatining ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini: dehqonlarning yersizlanishi, iqtisodiy qaramlikning kuchayishi, oziq-ovqat xavfsizligining yo'qolishi va an'anaviy xo'jalik tizimining inqirozi tarixiy dalillar asosida keng yoritilgan.

Kalit so'zlar: Rossiya imperiyasi, Turkiston general-gubernatorligi, mustamlakachilik siyosati, yer-suv munosabatlari, harbiy-xalq boshqaruvi, paxta yakkahokimligi, agrar munosabatlar, vaqf yerlari, amlok, mulk yerlari, soliq tizimi, xiroj, suv huquqi, mirob, ijtimoiy-iqtisodiy inqiroz, an'anaviy boshqaruv, dehqonchilik, mardikorlik.

Kirish

XIX asrning o'rtalariga kelib, jahon xalqaro maydonida yirik imperiyalar o'rtasida xomashyo manbalari va yangi bozorlar uchun kurash keskinlashdi. Bu davrda sanoat inqilobini boshidan kechirayotgan Rossiya imperiyasi o'zining

to'qimachilik sanoati uchun arzon paxta xomashyosi bazasiga hamda tayyor mahsulotlarini sotish uchun ishonchli bozorga ehtiyoj seza boshladi [4.15]. Ayniqsa, 1861-1865 yillardagi AQSh fuqarolar urushi oqibatida jahon bozorida paxta taqchilligining yuzaga kelishi Rossiyaning Markaziy Osiyoga nisbatan bosqinchilik siyosatini tezlashtirdi [2.89]. 1865-yilda Toshkentning bosib olinishi va 1867-yilda Turkiston general-gubernatorligining tashkil etilishi mintaqa tarixida tub burilish yasadi [2.94].

Rossiya imperiyasi Turkistonda shunchaki siyosiy hukmronlik o'rnatibgina qolmay, o'lkaning ijtimoiy-iqtisodiy va ma'muriy tuzilmasini o'z manfaatlari asosida to'liq qayta shakllantirishga kirishdi. Ushbu transformatsiya jarayonining eng asosiy yo'nalishlari mintaqaning hayot-mamot masalasi bo'lgan yer va suv munosabatlarini qayta ko'rib chiqish hamda mustamlaka boshqaruv tizimini o'rnatishdan iborat edi. Asrlar davomida islom huquqi (shariat) va mahalliy urf-odatlar (odat) asosida tartibga solinib kelingan agrar munosabatlar va an'anaviy ma'muriy boshqaruv mexanizmlari qisqa vaqt ichida rus byurokratiyasi va harbiylashtirilgan apparat mantig'iga bo'ysundirildi [1.45]. Ushbu maqolaning asosiy maqsadi – chorizmning Turkistondagi agrar siyosati, yer-suvga egalik qilishning yangi tartiblari, soliq hamda majburiyatlar tizimini tahlil qilish, shuningdek, an'anaviy boshqaruv tuzilmalarining qanday qilib mustamlaka apparati tarkibiga singdirib yuborilganligini va buning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini yoritishdir.

Rossiya imperiyasi Turkistonni bosib olgach, bu yerda o'ziga xos ma'muriy-hududiy va siyosiy tuzilma – "harbiy-xalq boshqaruvi"ni joriy etdi. 1867-yilning 11-iyulida imperator Aleksandr II tomonidan tasdiqlangan loyihaga muvofiq, Turkiston general-gubernatorligi tashkil etildi [4.52]. Bu tizimning asosiy o'ziga xosligi shunda ediki, barcha oliy harbiy va fuqarolik hokimiyati bir shaxs – general-gubernator qo'lida to'plandi. General-gubernator mintaqada cheklanmagan huquqlarga ega bo'lib, u "yarim podsho" maqomida edi [6.112].

Ma'muriy bo'linish va ierarxiya: O'lka hududiy jihatdan viloyatlarga (Yettisuv, Sirdaryo, keyinchalik Farg'ona, Samarqand va Kaspiyorti viloyatlari), viloyatlar uyezdlar (tumanlar)ga, uyezdlar uchastkalarga, uchastkalar esa volostlar (bo'lislar) va qishloq jamoalariga bo'lindi [2.105]. Viloyat va uyezd boshqaruvida asosan rus harbiy ofitserlari turgan bo'lsa, quyi bo'g'in – volost va qishloq boshqaruvi "saylov" asosida mahalliy aholi vakillariga topshirildi.

Mahalliy boshqaruvning cheklanishi: Sirtida mahalliy xalq o'z oqsoqollari va mingboshilarini saylash huquqiga ega bo'lgandek ko'rinsa-da, amalda bu jarayon to'liq mustamlakachilar nazorati ostida edi. Saylangan mingboshi va qishloq oqsoqollari uyezd boshliqlari va uchastka pristavlari tomonidan tasdiqlanardi hamda istalgan vaqtda lavozimidan olinishi mumkin edi [4.68]. Bu holat an'anaviy mahalliy boshqaruv institutlarini chinakam xalq vakilligidan mahrum qilib, ularni oddiy soliq yig'uvchi va mustamlakachi ma'muriyat buyruqlarini ijro etuvchi mexanizmga aylantirdi.

Shuningdek, qozilar sudining vakolatlari ham keskin qisqartirildi. Siyosiy, og‘ir jinoyat va yirik mulkiy nizolar rus imperiyasi qonunlari asosida ish ko‘ruvchi harbiy-sud komissiyalari ixtiyoriga o‘tkazildi. Qozilar asosan oilaviy, meros va kichik maishiy nizolarnigina shariat asosida hal qilish huquqiga ega bo‘ldilar [6.145]. Shu bilan birga, qozilarning o‘zlari ham rus ma‘muriyati tomonidan tasdiqlanadigan bo‘ldi. Bu orqali Rossiya imperiyasi mintaqadagi eng nufuzli islom ulamolari va beklik an‘analariga ega bo‘lgan aristokratiyani jamiyatni boshqarish jarayonidan chetlatishga va ularning ijtimoiy ta‘sirini pasaytirishga muvaffaq bo‘ldi [2.120].

Turkistonda Rossiya imperiyasining iqtisodiy siyosati asosan agrar sohani qayta qurishga qaratildi. Xonliklar davrida mintaqada uch xil asosiy yer egaligi shakli mavjud edi: *Amlok* (davlat/xon yerlari), *Mulk* (xususiy yerlar) va *Vaqf* (diniy muassasalarga berilgan yerlar) [1.75]. Mustamlakachi hukumat ushbu tizimni o‘zgartirish uchun fundamental qonun hujjatlarini ishlab chiqdi. Bularning eng asosiysi 1886-yil 12-iyunda qabul qilingan "*Turkiston o‘lkasini idora qilish haqidagi Nizom*" hisoblanadi [3.12].

Yerning davlat mulki deb e‘lon qilinishi: Nizomning eng muhim bandlaridan biri 255-modda bo‘lib, unga ko‘ra Turkiston o‘lkasidagi barcha yerlar, o‘rmonlar va suv havzalari Rossiya davlati mulki (imperator mulki) deb e‘lon qilindi [3.89]. Mahalliy aholiga (dehqonlarga) o‘zlari ishlab turgan yerlar faqatgina meros qilib qoldiriladigan doimiy foydalanish huquqi bilangina berildi. Ya‘ni dehqon yerni sota olardi, meros qoldira olardi, biroq bu yerning mutlaq egasi endilikda rus davlati hisoblanardi [1.112].

Mulk va Vaqf yerlari taqdiri: Xususiy mulk sanalgan yirik yer egalari o‘z yerlariga bo‘lgan huquqlarini isbotlovchi rasmiy hujjatlarni (inoyatnomalar, vasiqalar) rus ma‘muriyatiga taqdim etishlari shart qilib qo‘yildi. Aksariyat hollarda hujjatlardagi rasmiyatchilik sababli ko‘plab yirik boylar va sobiq amaldorlar o‘z mulklaridan ajraldilar [5.45]. Ayniqsa, vaqf yerlariga nisbatan qattiq siyosat yuritildi. Vaqf yerlari masjid va madrasalarning, islom ruxoniylarining asosiy moddiy ta‘minot manbai edi. Chor ma‘muriyati islom ruxoniylarining ijtimoiy bazasini zaiflashtirish maqsadida vaqf yerlarini qattiq taftish qildi. Tasdiqlovchi hujjati yo‘q yoki noto‘g‘ri rasmiylashtirilgan vaqf yerlari musodara qilinib, davlat fondiga (kaznaga) o‘tkazildi [1.134]. Bu mintaqadagi maorif tizimi (madrasalar) faoliyatining jiddiy inqirozga uchrashiga olib keldi.

Paxta yakkahokimligining shakllantirilishi: Imperiyaning asosiy maqsadi mintaqani paxta xomashyosi bazasiga aylantirish edi. Shu maqsadda an‘anaviy dehqonchilik (g‘allakorlik, sholichilik, chorvachilik) keskin siqib chiqarila boshlandi. Mustamlaka ma‘muriyati paxta ekadigan dehqonlarga banklar orqali bo‘nak (avans) pullari berish, paxta maydonlari uchun soliq imtiyozlari joriy etish orqali xo‘jaliklarni paxta ekishga majburladi [4.142]. Amerikadan keltirilgan yangi, serhosil (upland) paxta navlari majburiy tarzda joriy qilindi. Agar 1880-yillarda paxta ekiladigan maydonlar unchalik katta bo‘lmasa, Birinchi jahon urushi

arafasiga kelib Farg'ona vodiysi kabi hududlarda ekin maydonlarining 70-80 foizini paxta egalladi [5.98].

Mustamlakachilik davrida mahalliy aholi zimmasiga tushadigan soliq va majburiyatlar tizimi nihoyatda og'irlashdi. Ilgari, xonliklar davrida asosan natural ko'rinishda (hosilning bir qismi hisobida) olinadigan soliqlar endilikda pul shakliga o'tkazildi. Bu qishloq xo'jaligining tovar-pul munosabatlariga jalb qilinishini tezlashtirsa-da, oddiy dehqonlar uchun o'ta og'ir yuk bo'ldi [1.180].

Soliq turlari:

➤ Xiroj (Poyezemnaya podat): Yer solig'i. 1886-yilgi Nizomga ko'ra, davlat yerlaridan foydalanayotgan dehqonlardan davlat foydasiga olinadigan asosiy soliq. Dastlab hosilning 10 foizi miqdorida belgilangan bo'lsa-da, keyinchalik kadastr baholash tizimi joriy etilib, har bir desyatina (gektar) yerdan olinadigan aniq pul miqdori belgilandi [3.115]. Pul bilan to'lash majburiyati dehqonlarni sudxo'rlar qo'liga tushishiga olib keldi.

➤ Kibitka solig'i (Tutun puli): Chorvador va ko'chmanchi aholidan hamda o'troq aholining har bir xonadonidan (tutunidan) olinadigan majburiy to'lov. Bu xonliklar davridagi zakot o'rniga joriy qilingan edi [5.102].

➤ Zemstvo majburiyatlari (Zemskaya povinnost): Davlat va ma'muriy byudjet xarajatlarini qoplash uchun olinadigan qo'shimcha soliqlar. Bu pullar yo'llar, ko'priklar qurish, ma'muriy binolarni saqlash va rus amaldorlarining maoshlarini to'lashga sarflanardi [4.156].

➤ Natural va mehnat majburiyatlari: Soliqlardan tashqari xalqning elkasida qator "begar" (majburiy tekin mehnat) ko'rinishidagi majburiyatlar ham bor edi. Bularga quyidagilar kirardi:

➤ Chopar va pochталarni ot-ulov bilan ta'minlash [2.145].

➤ Rus harbiy qismlarini joylashtirish va ularning aravakashlik ehtiyojlarini qondirish.

➤ Irigatsiya inshootlarini (kanal va ariqlarni) tozalash (hashar tarzida). Biroq bu ishlarning aksariyati rus muhojirlari yerlarini suv bilan ta'minlash uchun qilinardi [5.118].

Soliqlarning to'xtovsiz o'sib borishi dehqonlarning yersizlanishiga va qarzdorlik botqog'iga botishiga sabab bo'ldi. O'z solig'ini to'lay olmagan dehqonlar yerini boylarga yoki sudxo'rlarga sotib, o'zlari yollanma ishchi – *mardikorga* aylanib qolishardi [1.205].

Turkiston sharoitida yer emas, balki suv haqiqiy boylik hisoblanadi. "Suv – hayot" tamoyili asrlar davomida mintaqada madaniyatining o'zagini tashkil etgan [6.210]. Rossiya imperiyasi bu haqiqatni juda tez anglab yetdi va suv resurslarini davlat monopoliyasiga aylantirish choralarini ko'rdi.

1886-yilgi qonunchilik bilan nafaqat yer, balki barcha daryo, ko'l va kanallar ham to'g'ridan-to'g'ri imperiya mulki deb e'lon qilindi [3.130]. An'anaviy boshqaruv tizimida suv taqsimoti bilan shug'ullanuvchi *miroblar* va *ariq oqsoqollari* instituti saqlab qolingan bo'lsa-da, ularning funksiyalari mutlaqo o'zgartirildi.

1. Suv taqsimotidagi ustuvorlik: Suv taqsimotida adolat tamoyili (shariat va odat qoidalari) buzildi. Eng birinchi navbatda suv bilan Rossiya to‘qimachilik sanoati uchun hayotiy muhim bo‘lgan paxta maydonlari va rus ko‘chib kelgan muhojirlarining ekinzorlari ta‘minlanishi shart qilib qo‘yildi [1.220].

2. Muhandislik nazorati: Yirik daryo va kanallar ustidan ma‘muriyat tomonidan tayinlangan rus muhandislari va gidrotexniklar nazorat o‘rnatdi. Mahalliy miroblar faqat mayda shoxobchalar va qishloq ichidagi ariqlarga javobgar bo‘lib qoldilar [5.134].

3. Mirzacho‘lning o‘zlashtirilishi: Chor hukumati Turkistonda yirik irrigatsiya loyihalarini (masalan, Mirzacho‘lda Romanovski kanalining qurilishi) amalga oshirdi. Ammo bu loyihalar mahalliy aholi ehtiyojlarini qondirish uchun emas, balki asosan Rossiyaning markaziy guberniyalaridan ko‘chirib keltirilayotgan rus dehqonlarini unumdor yerlar bilan ta‘minlash va davlat ixtiyorida paxta maydonlarini kengaytirish maqsadida qilindi [4.180].

Bu siyosat suv nizolarining keskinlashishiga, yozgi jazirama paytida suvning sun‘iy taqchilligiga va dehqonlar orasida ijtimoiy noroziliklarning kuchayishiga bevosita sabab bo‘ldi [6.245].

Mustamlakachilik siyosatining ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari Rossiya imperiyasining yarim asrlik hukmronligi va uning yer-suv, boshqaruv siyosati Turkiston mintaqasi uchun og‘ir va fojiali ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarni keltirib chiqardi [2.215].

1. Oziq-ovqat xavfsizligining yo‘qotilishi va inqiroz: Paxta yakkahokimligi siyosati tufayli g‘allakorlik keskin qisqardi. Mintaqa o‘zini non bilan ta‘minlay olmaydigan holatga keldi. Bug‘doy va boshqa oziq-ovqat mahsulotlari endilikda Transkaspiy va Orenburg-Toshkent temir yo‘llari orqali Rossiyadan keltirila boshlandi [1.250]. Bu Turkiston iqtisodiyotini metropoliyaga to‘liq qaram qilib qo‘ydi. Birinchi jahon urushi yillarida Rossiyadan g‘alla kelishi to‘xtab qolganda, Turkistonda (ayniqsa Farg‘ona vodiysida) dahshatli ocharchilik yuz bergani bu qaramlikning eng achchiq mevasi bo‘ldi [5.160].

2. Aholining marginallasuvi va mardikorlikning avj olishi: Yerlarning tovar qiymatiga ega bo‘lishi, soliqlarning pul shaklida olinishi qishloqda mulkiy tabaqalanishni tezlashtirdi. Minglab mayda dehqon xo‘jaliklari kasodga uchradi. Yersiz qolgan dehqonlar o‘z yurtida yollanma ishchiga, paxta tozalash zavodlari, temir yo‘l qurilishi va konlardagi arzon ishchi kuchiga – *mardikorlarga* aylandilar [4.205]. Kapitalistik munosabatlarning kirib kelishi an‘anaviy mahalla va jamoa birdamligini yemirdi.

3. Demografik va ekologik o‘zgarishlar: Chor hukumati faol ko‘chirish siyosatini olib bordi. Rossiyadan minglab dehqonlar keltirilib, eng unumdor va suvli yerlar ularga taqsimlab berildi [2.256]. Bu mahalliy aholi va ko‘chib kelganlar o‘rtasida millatlararo va ijtimoiy ziddiyatlarni keltirib chiqardi (Yettisuv va Sirdaryo viloyatlarida bu keskin namoyon bo‘ldi). Ekologik jihatdan esa, betartib paxta ekish yerning meliorativ holatini buzdi, sho‘rlanish jarayonlarini tezlashtirdi [1.275].

4. Milliy ozodlik harakatlari: Mulkdan ajralish, soliq zulmi, suv taqchilligi va ma'muriy huquqsizlik xalq noroziliklarini keltirib chiqardi. Bu noroziliklar ochiq qo'zg'olonlarga aylanib ketdi [6.280]. 1898-yildagi Andijon qo'zg'oloni (Dukchi Eshon isyoni) hamda butun Turkistonni qamrab olgan 1916-yilgi milliy ozodlik qo'zg'oloni shular jumlasidandir [2.302]. 1916-yilgi voqealarning tub sababi bevosita mardikorlikka olish to'g'risidagi farmon bo'lsa-da, uning zamirida aynan yer-suv adolatsizligi, musodara qilingan yaylovlar va ocharchilik yotardi [4.240].

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, Rossiya imperiyasi hukmronligi davrida Turkistonda joriy etilgan boshqaruv tizimi va yer-suv munosabatlaridagi o'zgarishlar o'zining mohiyatiga ko'ra klassik mustamlakachilik siyosati edi [1.310]. "Harbiy-xalq boshqaruvi" tizimi mahalliy elitani hokimiyatdan chetlatib, xalqni ma'muriy jihatdan butunlay bo'ysundirdi. 1886-yilgi qonunchilik asosida barcha yer-suv zaxiralarining imperiya mulkiga aylantirilishi iqtisodiy istismorning qonuniy poydevorini yaratdi [3.180].

Vaqf va mulk yerlarining tugatilishi, an'anaviy qishloq xo'jaligining majburiy tarzda paxta monokulturasiga moslashtirilishi mintaqa iqtisodiyotining mustaqil rivojlanishiga chek qo'ydi [5.195]. Garchi temir yo'llar qurilishi, sanoatning ilk ko'rinishlari kirib kelishi kabi ba'zi kapitalistik ijobiy siljishlar kuzatilsa-da, bularning barchasi faqat va faqat imperiya xomashyo ta'minotini osonlashtirishga xizmat qildi. Yer va suv ustidan monopoliyaning o'rnatilishi tub aholining ommaviy qashshoqlashishiga, ijtimoiy ziddiyatlarning keskinlashishiga va pirovardida butun boshli mintaqaning ma'naviy-moddiy inqiroziga olib keldi [4.280]. Bu davrda shakllangan iqtisodiy va ma'muriy asoratlar nafaqat imperiya qulaganidan so'ng, balki sovet davrida ham ma'lum ma'noda (paxta yakkahokimligi ko'rinishida) o'zining salbiy ta'sirini davom ettirdi [2.345].

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ziyoyev H. (1998). *Turkistonda Rossiya hukmronligi davrida agrar munosabatlar*. Toshkent: Fan nashriyoti.
2. Shamsutdinov R., Karimov Sh. (2010). *Vatan tarixi (Ikkinchi kitob)*. Toshkent: Sharq.
3. *Turkiston o'lkasini idora qilish haqidagi Nizom* (Polojenie ob upravlenii Turkestanskogo kraya) (1886). Sankt-Peterburg: Rossiya imperiyasi qonunlari to'plami.
4. Alimova D., Rashidov O. (2003). *O'zbekiston tarixi: Chorizm mustamlakachiligi davri*. Toshkent: O'qituvchi.
5. Ergashev B. (2015). *XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Farg'ona vodiysida yer-suv munosabatlari va soliq siyosati*. Farg'ona: FDU nashri.
6. Bartold V.V. (1963). *Istoriya kulturnoy jizni Turkestana*. Sochineniya, Tom 2. Moskva: Nauka.

MUSTAMLAKA DAVRIDA FARG‘ONA VODIYSI PAXTACHILIGIDA IRRIGATSIYA MASALALARINI ARXIV HUJJATLARIDA YORITILISHI

Mirzayev Avazbek Tolibjonovich

Andijon davlat universiteti, Jahon tarixi kafedrasi dotsenti,

tarix fanlari falsafa doktori (PhD)

avazbek.mirzaev.1956@mail.ru Tel: +998-91-612-07-18

Farg‘ona vodiysida azaldan sug‘orma dehqonchilik va suv inshootlari alohida davlat e’tiborida bo‘lgan. Rossiya imperiyasi mustamlakasi davriga kelib sug‘orish tizimi va sug‘oriladigan yer maydonlarini yanada kengaytirish eng dolzarb masalaga aylangan edi.

Turkiston o‘lkasida podsho hukumatining hukmronligi o‘rnatilganidan keyin u sun‘iy sug‘orish tarmoqlariga va umuman suvga egalik qildi. Xullas, suv xo‘jaligining barcha tarmoklarni nazorat ostiga olinib, Turkiston general-gubernatorligi qoshida va viloyatlarda yer hamda irrigatsiyaning boshqaruviga alohida mansab lavozimi ta’sis etildi. Sun‘iy sug‘orishni tuzatish va tozalash ishlarining butun og‘irligi tamomila mahalliy aholining zimmasiga tushgan. O‘lkada suniy sug‘orish ishlarini boshqarish uchun Turkiston general-gubernatorligi qoshida amaldorlik lavozimi joriy etilgan edi. Viloyatlarda irrigatsiya bo‘yicha boshliq va uning yordamchisi - texniklar bo‘lib, ular uezdlar boshlig‘i bilan birgalikda ish yuritganlar. Bulardai tashqari sun‘iy sug‘orish ishlari bilan «ko‘kboshi», miroblar va ariq oqsoqollari shug‘ullanishgan. Chor xukumati ko‘proq xonliklar davridan qolgan sun‘iy sug‘orish tarmoqlarini ma’lum darajada kengaytirish va ta’mirlash hisobiga paxtachilikni rivojlantirishga harakat qilgan edi[1:71].

Farg‘ona viloyati harbiy gubernatorining 1885 yil 15-yanvardagi 12- sonli buyrug‘iga asosan, 1885 yil 1-yanvardan viloyatda irrigatsiya boshqarmasi tashkil etilib, bir nafar irrigatsiya mudiri va bir nafar irrigatsiya mudirining o‘rinbosari lavozimi joriy etildi[2:10].

Turkiston general gubernatori kanselyariyasi bo‘yicha 1887 yil 3-avgustda tuzilgan ma’lumotnomaga ko‘ra, Farg‘ona viloyatida asosiy irrigatsiya kanallari va to‘g‘onlarni o‘tkazish xamda ta’mirlash ishlariga 20.000 rubl ajratilgan. Farg‘ona viloyati harbiy gubernatorini ixtiyoriga Andijon uездida yangi Siza arig‘ini o‘tkazish uchun 3.000 rubl ajratildi[3:3].

XX asr boshlarida podsho xukumati va ayrim tadbirkorlar - konsessionerlar Turkistondagi paxtachilik va irrigatsiyaga qiziqish bildirib boshladi[4:17].

Mustamlaka davrida imperiya xukumati Farg‘ona vodiysida paxtachilikni rivojlantirishni sug‘orish inshootlari qurib, yangi yerlarni o‘zlashtirish hisobiga emas, balki dehqonchilik qilmayotgan mavjud yerlardagi boshqa qishloq xo‘jalik ekinlarini kamaytirish evaziga amalga oshirishga intildi. Shuning uchun ham bu davrda sug‘orish tarmoqlarini tozalash, ta’mirlash katta suvayirg‘ichlarini qaytadan

qurish sohadagi eng muhim va ko‘p, og‘ir mehnat talab qiluvchi tadbir bo‘lib hisoblanadi. Bu davrdagi natural majburiyat esa ko‘p hollarda, asosan aholini majburiy ravishda ishga jalb etish bilan amalga oshirildi[5:119].

Farg‘ona vodiysining paxta yetishtirishga ixtisoslashuvi o‘z navbatida podsho xukumatidan yangi sug‘orish tarmoqlarini qurishni, mavjudlarini ta‘mirlashni talab etardi. Rossiya mustamlakasi davri irrigatsiyasining tahlili shuni ko‘rsatadiki, bu davrda Farg‘ona vodiysida katta sug‘orish tarmoqlari qurilmagan, ular asosiy diqqat-e‘tiborini sobiq xon kanali Ulug‘nor tizimini takomillashtirishga, foydalanish uchun yaroqsiz bo‘lib qolgan Musulmonqul kanalini tiklashga, Kampirravotda vodiyning eng katta sug‘orish tarmoqlari hisoblangan Shahrixonsoy va Andijonsoyni muttasil suv bilan ta‘minlash yo‘llarini qidirib g‘opishga qaratdi[6:38].

Farg‘ona vodiysining sug‘orilishi tarixi bo‘yicha mutaxassis - tarixchi olim Sayfitdin Jalilovning yozishicha, rus ma‘muriyatining Farg‘ona irrigatsiyasi sohasidagi dastlabki yirik tadbirlaridan biri shu bo‘ldiki, vodiya eng muhim uzeli bo‘lgan Kampirravot to‘g‘onida birinchi marta daryoni jilovlab olish va magistral kanallarni muhofaza qilish uchun yirik choralar ko‘rildi[7:153].

Mazkur maqolada, mustamlaka davrida Faryuna viloyatidagi paxta maydonlarini sun‘iy sug‘orishda muhim o‘rin egallagan Shahrixonsoy irrigatsiya tizimini tutgan o‘rni, hususan sepoya to‘g‘onlari masalasini arxiv materiallariga tayanib yoritishga harakat qildik.

Sepoya to‘g‘onlari mahalliy gidrotexnika inshootlari ichida maqsadga va sharoitga ayni muvofiqligi, qurilishining oddiyligi va arzonligi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, Farg‘ona vodiysi sharoitida tez o‘qar tog‘ soylari va daryolarini jilovlash uchun, qirg‘oqlarni suv yuvib ketishidan himoya qilish, suv toshqini vaqtida asosiy suvni to‘siq qolishda sepoya to‘g‘onlari birdan - bnr qulay vosita bo‘lib xizmat qiladi. Sepoya o‘ziga xos yog‘och qurilma - karkas, ya‘ni uya oyoqli, yoki to‘rt oyoqli to‘sin - tirgakdan ibo- ratdir. Kampirravotda Shahrixonsoy va Andijonsoyni Qoradaryodan ajratib turuvchi butun damba - to‘g‘on sepoyadan iborat edi[8:23].

Har birini uzunligi 7-8 arshin [9] keladigan, qalinligi 4 vershok [10] bo‘lgan to‘rtta yog‘och ustunlarni piramida shaklida bog‘lanishidan sepoya to‘siq ya‘ni ixotalar yasaliib. shulardan bir nechtasi suvga tik holda o‘rnatilgan. Chor ma‘muriyati vakillaridan biri Shaxnazarov A.I. 1898 yilda Qoradaryoda suv ko‘payganida Shahrixon kanalida sepoya to‘siqlardan qurilgan to‘g‘onlarni ko‘rganligini yozadi[11:100].

O‘zbekiston Milliy arxividagi bir qator fondlarda Shahrixonsoy, Andijonsoy va Sayram irrigatsiya tizimlarini mustamlaka davrga oid tarixini yorituvchi ko‘plab hujjatlar saqlanadi.

Masalan. Turkiston o‘lkasi Ziroat va Davlat mulklari boshqarmasi huzuridagi irrigatsiya bo‘yicha kichik amaldorni shu boshqarma boshlig‘iga, Shahrixonsoy va Andijonsoy irrigatsiya tizimida suv o‘tkazishni holati to‘g‘risida ma‘ruzasi boshqarmada №24 raqami bilan 1902 yil 20-iyulda qayd etilib, unda asosiy e‘tibor,

Qoradaryodan suvni Shahrixonsoy va Andijonsoyga taqsimlanishiga qaratilgan.

Shahrixonsoyda suvni oqishini tartibga soladigan inshootlar - sepoya to‘siqlar - to‘g‘onlar, yarimto‘g‘onlar va dambalar, ya‘ni daryo chetiga va umuman suv havzalari atrofiga tuproq, shag‘al va h.k.dan qurilgan ko‘tarmalar - 3 verst masofada har joylarda qurilgan. Bu ishlar uchun mazkur yilda aholi tomonidan mablag‘ sarflangan.

Qoradaryodan suvni Shahrixonsoy va Andijonsoyga taqsimlanishini tartibga solish uchun inshootlar barpo etish bo‘yicha ishlarni amalga oshiradigan ma‘muriyat - bir nafar irrigatsiya bo‘yicha texnik (u har yili yoz oylari mobaynida Kampirravotda vaqtinchalik yashagan, bu tartib 1897 yilda viloyat boshqarmasila shu lavozim joriy etilganidan buyon davom etadi), bir nafar rus millatiga mansub katta ariq oqsoqol va mahalliy aholiga mansub nkki nafar kichik ariq oqsoqoldan iborat bo‘lgan. Katta ariq oqsoqol Kraff-Korbut, kichik ariq oqsoqollarning biri esa Sadir ismli shaxs bo‘lgan.

Sepoya qurish ishlari ko‘pincha, Kampirravotga yaqin joydagi Sultonobod kishlog‘ida yashovchi tajribali sepoyachilar tomonidan amalga oshirilgan. Suv tez oqadigan va ancha chuqur joylarda balandligi 16 arshinga yetadigan sepoyalar qurilgan.

Shahrixonsoy va Andijonsoy tizimidan sug‘orish ishlarida foydalanadigan barcha aholi o‘rtasida yog‘och, shox-shabba, poxol va ishchilarni yetkazib berish uchun, natural majburiyat taqsimlangan. Farg‘ona harbiy gubernatorining farmoyishiga ko‘ra, viloyat irrigatsiya ishlari mudiri, ikki nafar irrigatsiya texniklari va pristavdan iborat alohida komissiya, Shahrixonsoy va Andijonsoyni boshlanish qismini tartibga solish yuzasidan amalga oshirilgan ishlar va joriy yilda sarflangan materiallarni hisob-kiobinn tekshirib chiqqan[12:29-33].

Farg‘ona viloyat boshqarmasida 1904 yil 10-fevral kuni 20 raqami bilan qayd etilib, irrigatsiya bo‘limi mudiri K. N. Sinyavskiy tomonidan Farg‘ona viloyati harbiy gubernatoriga taqdim etilgan bildirish xatining mazmuniga ko‘ra, Farg‘ona harbiy gubernatorining 1903 yil 2-noyabrdagi № 586 sonli bo‘yruq‘iga ko‘ra, Shahrixonsoy va Andijonsoyda suv ta‘minotini tartibga solish bo‘yicha amalga oshirnladigan ishlarni sonini aniqlash uchun tuzilgan alohida komissiyaning dalolatnomasidagi ma‘lumotlarga asosan, joriy yilda tegishli volostlardan natural majburiyatni o‘tash yuzasidan yetkazib berilishi zarur bo‘lgan materiallar va ishchi kuchini taqsimoti, irrigatsiya bo‘limi mudiri nnjener K.N. Sinyavskiy tomonidan tuzilib, harbiy gubernatorning tasdig‘iga taqdim etilgan.

Hujjatda, joriy yilda Shahrixonsoy va Andijonsoyda kerakli miqdordagi suvni ushlab turish va tizimni ta‘mirlash bo‘yicha amalga oshiriladigan ishlar haqida bayon etilib, 1903 yilning kuz oylarida katta ariq oqsoqol bilan Qoradaryoning yuqori qismi ko‘zdan kechirilganda, u joyda daryodan Shahrixonsoy va Andijonsoyga suvni taqsimlash uchun sepoya - to‘siqlardan barpo etilgan to‘g‘onlarning ayrimlari 1898 va 1899 yillarda qurilgan bo‘lib. ularni ba‘zilarn 1903 yilda bo‘lib o‘tgan sel toshqnni paytila ishdan chiqqani tufayli, endilikda u joylarda yangi to‘g‘onlarni qurish talab etiladi.

Bu yangidan barpo etiladigan to‘g‘onlar tarkibiga ilgariidek, terak yog‘ochdan quriladigan sepoya to‘siqlar kirsas, u holda 3-4 yil o‘tgach, bu to‘g‘onlarni yog‘ochlari chirib, o‘n minglab rubl sarflangan mazkur inshootlar yana yaroqsiz xolga keladi. 1903 yilda volostlar mamuriyatlari pudratchilarga sepoyalar uchun ishlatiladigan yog‘och to‘siqlarni har birini 4.50 rubldan yegkazib berishlikni topshirishgan. Holbuki, shunday hajmdagi qarag‘ay yog‘ochlarini Andijon shahrida ham topish mumkinligi va Sultonobodga yetkazib olib borish ham arzonga tushishi ta‘kidlanadi. Sepoya uchun, yangi kesilib ishlatiladigan ho‘l terak yog‘ochidan ko‘ra, qarag‘ay yog‘ochini ishlatish afzal bo‘lib, sepoya uchun ishlatilganda qarag‘ayni terak yog‘ochidan uch baravar sekin chirishi ta‘kidlangan. Shu sababli, aholiga sepoya qurish ishlari uchun terak emas, balki qarag‘aydan foydalanishni tavsiya etish taklif etiladi. Shuningdek, masalaning iqtisodiy jihatdan afzalligi ham tahlil etilib, taqsimotda belgilangan 4047 dona terak yotochni har donasi 4.50 rubldan, jami 22261 rublni tashkil etsa, shuncha miqdordagi 15.000 pud qarag‘ay yog‘ochini Sultonobodga yetkazib keltirilishi bilan jami narxi 14.500 rublni tashkil etishi ta‘kidlanadi.[13:11]

Marg‘ilon uezdi boshlig‘ini 1906 yil 3-martdagi № 31 sonli buyrug‘ida, uездlar boshliqlari bundan buyon, ariq-oqsoqollarga irrigatsiya bo‘yicha amalga oshirgan ishlarini kayd etib boradigan kundalik daftar yuritish majburiyatini yuklashlari, xuddi shu singari qishloq oqsoqollarini ham aholi tomonidan irrigatsiya bo‘yicha natural majburiyatlarni bajarilishini kayd etish kitoblarini majburiy tartibda yuritishlarini ham uездlar boshliqlari nazorat qilishlari lozim bo‘lgan. Natijada ariq oqsoqollar va qishloq oqsoqollarini hujjatlarini bir-birlariga taqqoslab, haqiqatda aholi tomonidan natural majburiyatlarni o‘tashda irrigatsiya uchun qancha miqdorda harajat sarflangani aniqlanadi. Mazkur buyruqqa ariq oqsoqollar va qishloq oqsoqollari tomonidan rioya etilishini nazorat qilish uchastka pristavlari zimmasiga yuklangan[14:24].

Yana bnr hujjatga ko‘ra, Quva uchastka pristavi tomonidan 1908 yilda Marg‘ilon uездini Quva uchastkasida natural majburiyatlarni bajarilishi to‘g‘risida 1909 yil 19-yanvarda hujjatlarni chiqish kitobida 41-raqami bilan kayd etilib, Marg‘ilon uездining boshlig‘iga yuborilgan ma‘lumotnomani chap tomonida arab imlosilagi o‘zbek tilida bitilgan matn, varaqni o‘ng qismida rus tilidagi tarjimai berilgan. Qo‘qonqishloq, Quva, Qoratepa-Choukent, Shahrixon, Segaza, Asaka volostlarida ya‘ni Quva uchastka pristavi hududida 8 nafar ariq - oqsoqoli va 175 nafar miroblar faoliyat ko‘rsatgan[15:45 - 46].

Katta ariq - oqsoqollar endilikda mahalliy aholi vakillaridan emas, balki rus millatiga mansub podsho ma‘muriyati amaldorlaridan tayinlanadigan bo‘ldi. Shahrixonsoy irrigatsiya tizimini boshqaruvchisi, katta ariq oqsoqol K.Vasilevskiy ham ana shunday vakillardan biri bo‘lib, uning idorasi Marg‘ilon uездini Asaka volostida joylashgan edi.

Shahrixonsoy irrigatsiya tizimini boshqaruvchisi katta ariq - oqsoqoli K. Vasilevskiy Shahrixon volosti bo‘yicha irrigatsiya tizimini holati yuzasidan 1909 yil 24-martda Quva uchastka pristaviga yuborilgan ma‘lumotnomasida ayrim

volostlar boshqaruvchilariga Shahrixonsoyni ba’zi joylarini ta’mirlashlari to’g’risida farmoyish berishlikni pristavdan so’ragan. Xususan, Shahrixon volostini Segaza volosti bilan chegarasida Shahrixonsoyni 15 sarjin joyda o’pirilib tushgan o’ng qirg’oqni tuzatish uchun 6 ta sepoya to’g’oni qurish uchun toldan 50 dona qoziqlar, 30 dona xoda, 50 ta aravada shox-shabba, o’tinlar, maysa, 5 ta aravada o’t-o’lan, shumg’iya, 2 pud sim hamda 2 kunga (har kunga 75 kishidan) 150 nafar ishchi zarurligi so’ralgan[16:20].

Marg’ilon uездidagi Sayram irrigatsiya tizimining katta ariq oqsoqoli V. Safronovning 1909-yili 2-may kuni jo’natgan 20-sonli rasmiy bildirgisi, Marg’ilon uездi Quva uchastka pristavini kirish jurnalida 1909-yil 2-may kuni №918 raqami bilan qayd etilib, unda, “Quva Soybo’yi” yangi suv taqsimlash maskanida 1-may kuni o’tkazilgan suvning bir tekisda taqsimotiga, tegirmonlar uchun ko’ndalang o’rnatilgan to’g’on to’sqinlik qilgani uchun, tegirmonlardagi to’g’onni vaqtinchalik olib tashlangani ta’kndlanadi[16:38].

Xulosa o’rnida aytilish lozimki, mustamlaka davrda irrigatsiya ishlarini harakatlantiruvchi asosiy omil paxta xomashyosiga bo’lgan ehtiyojning kundan kunga ortib borishi bilan bog’liq edi. Umuman olganda. 1876-1917 yillarda chor xukumatini Turkistonda irrigatsiya sohasidagi faoliyatini ikkita asosiy davrga bo’lib izohlash mumkin degan xulosaga keldik. Birinchi davr: XIX asrning 80 yillarida qarovsiz qolgan sug’orish tizimlarini ta’mirlash va yangilarini barpo etishga qaratilgan bo’lsa, ikkinchi davr: XX asr birinchi o’n yilligida irrigatsiya inshootlarini ilmiy-texnikaviy asosda o’rganish, chertyojlarni asosida murakkab boshqaruvli suv to’g’onlar qurish va o’lchagichlar o’rnatish, yillik va oylik suv miqdorini o’lchashni yo’lga qo’yish ishlari amalga oshirildi. Mavzuga oid arxiv manbalar o’sha davrda Rossiya imperiyasi xukumati Farg’ona viloyatida irrigatsiya tizimini izga tushirish uchun anchagina mablag’ ajratganini tasdiqlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR VA MANBALAR

1. Зиёев, Ҳамид. Ўзбекистон мустамлака ва зулм исканжасида. (XIX аср иккинчи ярми XX аср бошлари). Тошкент: «Шарқ», 2006.
2. O‘zbekiston Milliy arxivi, 19-fond, I - ro‘yxat, 1469-yig‘majild.
3. O‘zbekiston Milliy arxivi, 1 - foid, 5-ro‘yxat, 297- yig‘majild.
4. Ирригация Узбекистана. В 4-х томах. Т.2..Ташкент; «Фан», 1975.
5. Насритдинов Қ. Фарғона водийсининг суғорилиш тарихи. “Янги аср авлоди”, 2009 йил.
6. Насриддинов Қ. Мустамлака даврида Фарғона водийси ирригациясининг ҳолати. - “Ўзбекистон тарихи” журнали, 2000 йил. 3-сон.
7. Жалилов С. Фарғона водийсининг суғорилиш тарихидан. «Фан», Тошкент. 1977.
8. Жалилов С., Насритдинов Қ. Фарғона водийсининг ирригация техникаси тарихидан. Тошкент, 2006.
9. Arshin. gazcho‘p - Chor Rossiyasida 0.711 metr ga baravar uzunlik o‘lchovi.
10. Vershok - Chor Rossiyasida 4.4 sm ga baravar uzunlik o‘lchovi.

11. Шахназаров А.И. Сельское хозяйство в Туркестанском крае. С-Петербург. 1908.
12. O‘zbekiston Milliy arxivi, 7-fond, 1-ro‘yxat, 2487-yig‘majild.
13. O‘zbekiston Milliy arxivi, 298-fond, 1-ro‘yxat, 60- yig‘majild.
14. O‘zbekiston Milliy arxivi, 298-fond, 1-ro‘yxat, 78-yig‘majild.
15. O‘zbekiston Milliy arxivi, 298-fond, 1- ro‘yxat, 108-yig‘majild.
16. O‘zbekiston Milliy arxivi, 298-fond, 1- ro‘yxat, 106-yig‘majild.

SAVDO YO‘LLARI TA‘SIRIDA O‘RTA OSIYODA SUV XO‘JALIGI TIZIMLARINING RIVOJLANISHI.

Nazirova Madinabonu Yusuffon qizi.

Namangan Davlat Universiteti Tarix Mutaxassisligi Magistranti.

[Tel: +998908499629](tel:+998908499629)

e-mail: nazirovamadinabonu1@gmail.com

Annotatsiya.

Qadimgi madaniyatlar va insonlarni bir-birlari bilan ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan bog‘lagan savdo yo‘llari O‘rta Osiyoda tutashgan. Ushbu maqolada irrigatsiya tizimining va suv xo‘jaliklarining rivojlanishida transkontinental harakterga ega bo‘lgan Buyuk Ipak Yo‘lining ahamiyati tahlil qilinadi. Ipak Yo‘li kesib o‘tgan yerlarda bunyod etilgan sug‘orish inshootlari va ularning ijtimoiy hayotdagi o‘rni, suv resurslarining taqsimlanishi yoritiladi.

Kalit so‘zlar: *Buyuk Ipak Yo‘li, irrigatsiya, suv inshootlari.*

Kirish. Kishilik jamiyati taraqqiyotida suv va suv resurslarining ahamiyati har doim yuqori bo‘lib kelgan. O‘rta Osiyo hududida qadimdan suv hayotning birlamchi manbasi bo‘lish bilan bir qatorda siyosiy hokimiyat ramzi, hamda diniy harakterga ega bo‘lgan tabiiy resurs sifatida qaralgan. Irrigatsiya tarmoqlarining rivojlanishida mamlakat hududidan o‘tgan aloqa yo‘llari muhim ahamiyatga ega bo‘lgan. Bunday global tarmoqlardan biri Ipak yo‘lidir. Qadimgi Xitoydan boshlanib, Osiyo hududidan o‘tuvchi bu yo‘lda ariq va kanallar, korizlar, sardobalar qurilgan. Yo‘lovchilar ehtiyojini qondirishning asosiy shakli bu – suv bilan ta‘minlash edi, ayniqsa cho‘l, sahro hududlarini kesib o‘tuvchi yo‘llarda bu hayot masalasi edi. Malik sardoba savdo yo‘lida joylashgan va davlatning suv tizimiga katta ta‘sir ko‘rsatgan suv inshootlaridan biri bo‘lib, Ipak yo‘lida o‘ziga xos ahamiyatga ega edi. Uni qadimgi Ipak yo‘lining inratuzilmasining muhim qismi deb aytish mumkin. Hozirgi Navoiy viloyati hududida, Buxoro va Samarqand o‘rtasidagi tarixiy savdo yo‘li bo‘yida joylashgan[1,p.112]. Malik sardoba cho‘l hududlarda karvonlar hamda yo‘lovchilarni suv bilan ta‘minlab, savdo munosabatlarining doimiyligiga sharoit yaratgan. Bu nafaqat kishilar balki

karvon tarkibida uzoq masofalarga yuk tashuvchi transport vazifasini o‘tagan hayvonlar – tuyalar va otlarga ham beminnat xizmat ko‘rsatgan. To‘xtash punkti bo‘lgan nuqtalar ham asosan suv va suv inshootlari mavjud hududlarda joylashgan va bu albatta tabiiy ehtiyoj bilan bog‘liq bo‘lgan. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra tuya bir martta to‘yib suv ichsa bir haftagacha yo‘l yura oladi. Demak savdo yo‘llari bo‘ylab suv inshootlarini qurishda fiziologik jihatlariga, chidamlilik darajasiga ham alohida e’tibor qaratilgan. Bundan tashqari bu kabi obyektlarni qurishda o‘ziga xos usullar mavjud bo‘lib, ularning ayrimlari suvni saqlash vazifasini bajarsa, boshqalari faqatgina saqlamasdan uni sovuq va toza bo‘lishini, qishda esa iliq bo‘lishini ta’minlagan. Malik sardoba ham alohida shaklga ega, inshoot gumbaz ko‘rinishida barpo etilgan bo‘lib, uning asosiy suv saqlash qismi yer ostiga joylashtirilgan[2,p.321]. bu bir qancha sabablarga ko‘ra bo‘lishi mumkin; birinchidan, yer ostida suv saqlash bug‘lanish jarayonini kamaytirgan, ikkinchidan, suvni toza va sovuq saqlashga sharoit yaratgan. O‘rta Osiyoda xususan bizning yurtimizda suv hayotiy ahamiyatga ega bo‘lgani bois irrigatsiya inshootlariga alohida yondashuv talab etilgan. Yuqoridagi sardoba misolida ham fizik, ham tabiiy omillar quruvchilar tomonidan hisobga olinganini ko‘rishimiz mumkin. Unga suv asosan tabiiy usulda yomg‘ir va qor yog‘inlari orqali to‘plangan hamda maxsus tizim orqali foydalanilgan[2,p.145]. Suvdan tizimli foydalanish isrofgarchilikni kamaytirgan, kishilar orasida suvchilik madaniyatini shakllantirgan. Tabiiy ravishda Osiyo xalqlari orasida suvga munosabat diniy ta’limotlar bilan chambarchas bog‘liq holda kechgan. Suvni ifloslash yoki behuda sarf etish jinoyat aniqrog‘i gunoh darajasida ko‘rilgan. Zardushtiylik va Islom dinlarida ham kishilarga suv bilan munosabatda ehtiyotkorlik uqtirilgan, irrigatsiya va suv tizimlari uzoq yillar mobaynida davlatlarning ijtimoiy va iqtisodiy hayotini ajralmas qismi bo‘lib kelgan. O‘rta Osiyoda qadimdan foydalanilgan sug‘orish inshootlari orasida sardobalar, kanallar, ko‘lchalar va mahalliy daryolardan tortilgan ariq tarmoqlari muhim o‘rin tutgan. Masalan, Amir Temur va undan oldingi hukmdorlar davrida suv ta’minotini yaxshilash maqsadida yirik suv inshootlari qurilgan va ular savdo markazlari yaqinida joylashtirilgan [2, pp. 79-82]. Savdo-sotiq o‘sib borishi uchun suv manbalari harakatlantiruvchi kuch bo‘lgan. Bartoldning tadqiqotlari natijasida suv tizimlarining faqat tabiiy sharoitlar bilan emas balki savdo yo‘llari bilan ham chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatadi. Savdo yo‘llari, xususan, Amber yo‘li va boshqa qadimiy savdo yo‘llari, faqat iqtisodiy aloqalarni emas, balki suv xo‘jaligi tizimlarini ham shakllantirgan. Uzoq masofali savdo yo‘llari orqali o‘tuvchi karvonlar suv manbalariga muhtoj bo‘lgan, bu esa sug‘orish tizimlarini kengaytirishga va yangi suv inshootlarini qurishga turtki bergan [3, pp. 57-58]. Bu faqatgina karvonlar uchungina foydali bo‘lmay, yon atrofdagi aholini bandligi ya’ni ish bilan ta’minlash masalalariga ham ta’sir qilgan. Savdo yo‘llarining rivojlanishi mahalliy aholini suvni samarali boshqarishga majbur qilgan. Savdo karvonlarining o‘tishi uchun qulay sharoit yaratish, shuningdek, chorvachilik va qishloq xo‘jaligini rivojlantirish uchun suv resurslarini birlashtirish tizimlarini talab qilgan. Bu jarayonda yangi kanal

tarmoqlari va suv omborlari tashkil etilgan, bu esa hududning umumiy suv tizimlarini mustahkamlashga xizmat qilgan. Suv tizimlarining rivojlanishi qishloq xo‘jaligi unumdorligini oshirish bilan birga, mahalliy ijtimoiy hayotga ham ta’sir qilgan. Suvning barqaror ta’minoti shahar va qishloq aholisining yashash sharoitlarini yaxshilagan, madaniy va iqtisodiy markazlarning rivojlanishiga yordam bergan. Suv tizimlari orqali karvonlar uchun qulay sharoit yaratilib, to‘xtash joylari va suv ta’minoti ta’minlangan. Shu bilan birga, mahalliy aholi suvdan foydalanish orqali chorvachilik va qishloq xo‘jaligini rivojlantirish imkoniga ega bo‘lgan. Suv tizimlari ijtimoiy barqarorlikni ham ta’minlagan, chunki barqaror suv ta’minoti shahar va qishloq hayotidagi ijtimoiy nizolarni kamaytirgan va mahalliy hokimiyatning boshqaruvini osonlashtirgan. Shu tariqa, suv tizimlari faqat iqtisodiy emas, balki ijtimoiy ahamiyatga ham ega bo‘lgan [4, pp. 18-19].

Suv tizimlarining rivojlanishi savdo faoliyatini barqarorlashtirishga xizmat qilgan. Karvonlar yo‘li bo‘yida barqaror suv ta’minoti mavjudligi savdo jarayonining silliq amalga oshishiga yordam bergan. Shu bilan birga, mahalliy qishloq xo‘jaligi mahsulotlari va chorvachilik ham barqarorlashgan, bu esa hududning iqtisodiy rivojlanishiga sezilarli hissa qo‘shgan [5, pp. 35-36].

Suv tizimlari savdo yo‘llari bilan birgalikda hududdagi iqtisodiy markazlar va bozorlarning rivojlanishini ta’minlagan. Ular orqali soliqlar, boj yig‘imlari va iqtisodiy resurslar samarali to‘plangan, bu esa hududning umumiy iqtisodiy barqarorligiga hissa qo‘shgan.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkin-ki, O‘rta Osiyoda suv xo‘jaligi tizimlari va savdo yo‘llari o‘rtasidagi bog‘liqlik hududning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishiga bevosita ta’sir qilgan. Savdo karvonlari va ularning ehtiyojlari yangi sug‘orish tizimlarini yaratishga turtki bergan, bu esa qishloq xo‘jaligi, transport va shahar iqtisodiyotini rivojlantirgan. Shu tariqa, suv tizimlari va savdo yo‘llari bir-birini rivojlantiruvchi element sifatida muhim rol o‘ynagan. Suv inshootlari orqali qishloq xo‘jaligi mahsulotlari samarali sug‘orilgan, chorvachilik rivojlangan va mahalliy aholining ijtimoiy barqarorligi ta’minlangan. Shu bilan birga, suv tizimlarining rivojlanishi savdo yo‘llari bo‘yida karvonlar uchun barqaror suv ta’minoti yaratgan, bu esa uzoq masofali savdo aloqalarini silliq amalga oshirish imkonini bergan.

Savdo markazlari va shaharlarda qurilgan sardobalar va kanallar iqtisodiy resurslarning samarali taqsimlanishiga hissa qo‘shgan. Suv tizimlari nafaqat qishloq xo‘jaligi, balki mahalliy bozorlar, soliqlar va boj yig‘imlarining samarali ishlashiga ham xizmat qilgan. Shu tariqa, suv tizimlari hududning umumiy iqtisodiy barqarorligini mustahkamlashga yordam bergan.

Bundan tashqari, suv tizimlarining rivojlanishi ijtimoiy va madaniy hayotga ham ta’sir qilgan. Barqaror suv ta’minoti shahar va qishloq hayotidagi nizolarni kamaytirgan, mahalliy hokimiyat va boshqaruv tizimlarini mustahkamlagan. Suv resurslaridan samarali foydalanish aholi va hukmdorlar uchun muhim ijtimoiy vosita bo‘lgan.

Shu bilan birga, savdo yo‘llari va suv tizimlarining o‘zaro bog‘liqligi hududda iqtisodiy va ijtimoiy tizimlarning bir-birini rivojlantiruvchi mexanizmini yaratgan. Savdo yo‘llari yangi sug‘orish inshootlarini qurishga turtki berib, suv tizimlarini takomillashtirishga sabab bo‘lgan. Bu esa O‘rta Osiyoda nafaqat iqtisodiy, balki madaniy va ijtimoiy taraqqiyotning mustahkamlanishiga yordam bergan.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR.

1. Rtveladze, E. V. Velikiy Shelkoviy put. – Tashkent: Uzbekistan, 1999.
2. Sinor, D. (ed.). The Cambridge History of Early Inner Asia. – Cambridge University Press, 1990.
3. Hansen, V. The Silk Road: A New History, Oxford University Press, 2012
4. Sobirov, L. Karvon yo‘llari va qishloq xo‘jaligi, Tashkent, 2020.
5. Rahmonov, D. Suv tizimlari va savdo aloqalari, Bukhara, 2018.

SAMARQAND VILOYATINING ASOSIY SUV MANBALARI VA SUG‘ORISH INSHOATLARI HOLATI (XIX- ASRNINIG OXIRI-XX-ASR BOSHLARI)

Iriskulov Olimjon Jaxongirovich
Samarqand davlat universiteti dotsenti
tel: +998 93 339 78 34
iriskulov2022@gmail.com.

Annotatsiya.

Mazkur maqolada Zarafshon vohasida, xususan Samarqand viloyatida yer-suv munosabatlarining shakllanishi hamda irrigatsiya tizimlarining tarixiy taraqqiyoti tahlil qilinadi. Tadqiqotda Zarafshon daryosining kelib chiqishi, tarixiy nomlari, suv resurslari va asosiy irmoqlari yoritilib, vohaning suv bilan ta‘minlanishida uning o‘rni ochib berilgan. Shuningdek, Darg‘om kanali, Oq-Qoradaryo tizimi va boshqa sug‘orish inshootlarining vujudga kelishi, rivojlanishi hamda XX asr boshlaridagi texnik holati ilmiy asosda tahlil etiladi. Maqolada irrigatsiya tizimlarining samaradorligi, ularning ta‘miri va boshqaruvi bilan bog‘liq muammolar hamda ularning voha ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga ta‘siri yoritilgan.

Kalit so‘zlar.

Zarafshon daryosi, Daytiya, Obi Ko‘hak, Daryoyi Ko‘hak, Fondaryo, Qo‘shutdaryo, Mag‘iyondaryo (Marjondaryo), Haromkom, Varaqsar, Qorako‘ldaryo

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda agrar sohadagi islohotlarni tizimli olib borish, suv inshootlaridan samarali foydalanish, hamda yer-suv resurslaridan

foydalanishda ilm-fan yutuqlaridan samarali joriy qilishga alohida e‘tibor qaratildi. Amalga oshirilayotgan islohotlar jarayonida o‘lkamizdagi yer-suv munosabatlarining shakllanishi, suv manbalari va irrigatsiya ishlarining holatini tarixiy nuqtai-nazardan tahlil qilish dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Zarafshon vohasida sug‘orish sohasi qadimgi davrlardan boshlab muammo bo‘lib kelgan. Vohaning markaziy shahri Samarqand va uning atrofidagi tumanlar uchun, ularning taraqqiyoti va barqaror bo‘lishiga suv asosiy manba hisoblangan.

O‘rta Zarafshon (Samarqand)vohasining asosiy qismini Zarafshon daryosi suv bilan ta‘minlaydi. Shuningdek, voha suv ta‘minotida Turkiston va Zarafshon tog‘ tizmalaridan oqib tushadigan mavsumiy soy suvlarining ham ma‘lum darajada o‘rni bor. Umuman vohaning suv resurslarini bir qator xususiyatlardan kelib chiqib ikki turga ajratish mumkin: Birinchi guruhga vohaning asosiy suv manbai Zarafshon daryosi kiradi.

Daryoning tarixiga nazar tashlansa Zarafshon daryosi turli tillardagi manbalarda va davrlarda bir qancha nomlar bilan atalgan. Xususan, Avesto yodgorliklarida “Daytiya” – “Ezgu suv” deb yuritilgan; yunonlar hukmronligi davrida “Daytiya” so‘zi yunonchaga aynan tarjima qilinib, Politimet – “Ko‘p ezgu suv” yoki “yuksak, qadrli, martabali” deb atalgan. Xuddi shu davrda daryoning Sugd, Jirt, Jon, Somjan shaklidagi nomlari bilan atalgani ham ma‘lum. Fors tilidagi manbalarda “Rudi Mosaf”, “Rudi Sharg” deyilgan. Sug‘dshunos olim V.Livshits ta‘biricha, u aksariyat sug‘d tilidagi manbalarda “Namich” - shavkatli, ahamiyatli tushunchasi bilan izohlanadi. Qadimgi Xitoy manbalarida esa “Na-mi” deya atalgani ma‘lumdir. Shuningdek, u ayrim manbalarda Sug‘d daryosi deya qayd etilgan. S.P. Tolstovning fikricha, bu daryoning nomi hind va eron xalqlariga mansub bo‘lgan, hozirda osetinlarning ajdodlari bo‘lmish “alay” deb atalgan skif xalqining nomi bilan ham bog‘liq. Osetin tilida hozirga qadar “afshin”, “afshon”, ya‘ni “tarqatuvchi” degan so‘z saqlanib qolgan. “Boburnoma”da Obi Ko‘hak deb tilga olingan; keyinroq Daryoyi Ko‘hak, XVIII asrdan Zarafshon deb atala boshlagan.

Qadimda odamlar Zarafshon daryosiga e‘tiqod qilib, unga sig‘inishgan, bu daryoni o‘zlari uchun muqaddas bilishgan. Sug‘d davlatining poytaxti bo‘lgan qadimgi Panjikentda olib borilgan arxeologik qazishma ishlari paytida har xil jilvador rasmlar ichida “Daryo xudosi”, ya‘ni to‘rt qo‘lli ayol rasmi topilganligi manbalarda keltirilgan. Qizig‘i shundaki, Hindistondagi Ganga daryosining ham xudosi xuddi shunday tasvirlangan ekan. Chunki Ganga - hind xalqining tirikligi, hayot-mamoti va jontomiri hisoblangani bois, qadim-qadimdan hindlar bu daryoda inson uchun ilohiy kuch bor, deb hisoblaydi. Zarafshon daryosining go‘zalligi qadim ajamliklarni doimo taajjubga solgan. Uning atrofidagi go‘zal vodiylar VIII asrda bu yerlarga bostirib kelgan arablarni ham lol qoldirgan. Ular vodiyni “Ollohning bog‘i”, “jannatli joy” deb, uni Payg‘ambar Muhammad alayhissalomning ko‘m-ko‘k to‘niga o‘xshatganlar. Tarixchi Muhammad an-Narshaxiy Zarafshonni Rudizar, gohida Haromkom deb atagan va Boykandga oqib

borishini ta’kidlagan. O’sha davrlarda bu daryo Rudi va Mosaf nomi bilan ham yuritilgan^[1].

Daryo Turkiston, Zarafshon va Olay tog‘ tizmalari birikkan joy - Mastchoh (Ko‘ksuv) tog‘ tugunidagi Zarafshon muzligidai Mastchoh daryosi nomi bilan boshlanadi. Boshlanish joyidan qariyb 189 km quyida, chapdan Fondaryo qo‘shiladi va Zarafshon nomini oladi. Zarafshonga muzliklar va buloqlardan boshlanadigan 4200 ga yaqin irmoq quyiladi. Eng yiriklari Fondaryo, Qo‘shutdaryo, Mag‘iyondaryo (Marjondaryo) kabilar hisoblanadi.

Tojikiston hududiga qarashli yuqori oqimida daryo Turkiston va Zarafshon tog‘ tizmalari oralig‘ida yon bag‘irlari baland va tik ko‘tarilgan, Rizmut qishlog‘idan boshlab ko‘pchilik joylarida dara va tangilardan iborat tor vodiya juda tez oqadi. So‘ngra unga Qo‘shut va Mag‘iyondaryo kelib qo‘shiladi. Daryo vodiysi yirik irmoqlar kelib qo‘shiladigan joylardagina bir oz kengayadi. Rabotxoja to‘g‘oni yaqinida Tojikiston hududidan chiqib, O‘zbekiston Respublikasi chegarasiga kiradi va Samarqand, Navoiy, Buxoro viloyatlaridan oqib o‘tadi. Samarqand shahri yaqinida (sharqrokda), Cho‘ponota tepaligi yonida ikki tarmoqqa (Okdaryo va Qoradaryo)ga ajraladi^[2]. Zarafshonning suv to‘plash maydoni ancha baland joylashgan: Dupuli ko‘prigidan yuqoridagi qismining o‘rtacha bal. 3100 m. Shu tufayli havzasida doimiy qor va muzliklar ko‘plab uchraydi. Zarafshon havzasida maydoni 1 ga va undan katta bo‘lgan 424 muzlik hisobga olingan, ularning umumiy maydoni 557 km². Zarafshon muzlik, doimiy qor, mavsumiy qor qoplami va buloq suvlaridan to‘yinadi. Zarafshon havzasining tog‘li qismida 80 ga yaqin ko‘l bor.

Fondaryo Zarafshon daryosining yirik irmoqlaridan biri hisoblanib, daryo Yag‘nob va Iskandar daryolarining qo‘shilishidan hosil bo‘lgan. Daryoning boshlanish joyi uzunligi 3.26 km ni tashkil etib, umumiy uzunligi esa 24.5 km ga yetgan. Fondaryoga faqat Zarafshon tizmasidagi Qaznoq muzligidan boshlangan Pasruddaryo kelib quyilgan^[3].

Zarafshon daryosining yana bir yirik irmoqlaridan bo‘lgan Qo‘shutdaryo Hisor tizmasining shimoliy hamda Zarafshon tizmasining janubiy yonbag‘irlaridan suv oladigan Vorux va Artuch daryolarining qo‘shilishidan hosil bo‘lgan. Bu ikki daryo Zarafshonga qo‘shilish joyida Qo‘shutdaryo nomini oladi.

O‘rganilayotgan davrda daryo havzasining umumiy maydoni 843 m² bo‘lib, o‘rtacha oqim tezligi sekundiga 9.17 km² ni tashkil etadi. Mag‘iyondaryo (Marjondaryo) Hisor tizmasining shimoliy yonbag‘irlaridan oqib tushadigan bir qancha tog‘ jilg‘alarining qo‘shilishidan hosil bo‘lgan. Bulardan eng uzun Darai-kalon bo‘lsa, Marjondaryoning eng katta irmog‘i Shinkdaryo hisoblangan^[4].

X asr arab geograflarining ma’lumotiga ko‘ra Zarafshon daryosidagi sug‘orish inshootlari to‘g‘on boshi yani “Varaqsar” deb ataluvchi Rabotxo‘ja yaqinidan boshlangan. Sababi o’sha davrda o‘rta Zarafshonni suv bilan ta’minlovchi Darg‘omning bosh nazorat to‘g‘oni xuddi shu yerga o‘rnatilgan. Xususan, muallifi noma’lum hisoblangan “Hudud al-olam” asarida “Varaqsar” (Rabotxo‘ja) Samarqandning suv taqsimlash joy bo‘lganligi to‘g‘risida ma’lumot

keltirib o‘tilgan. Bu davrda Rabotxo‘ja alohida muhim strategik ob‘ekt ham hisoblangan. Chunki bu joy egallansa Samarqandni suv nazoratini qo‘lga olish mumkin bo‘lgan. Shuning uchun ham uning muhofazasiga e‘tibor qaratilib, ilk o‘rta asrlardayoq mudofaa devorlari bilan o‘rab olingan qal‘a bunyod etilgan. Bu qal‘a bir necha: kuzatuv, mudofaa inшоati va boshqa shunga o‘xshash vazifalarni bajargan.

Zarafshon daryosi chap qirg‘og‘idagi baland-pastliklarda joylashgan Samarqand shahrining normal hayot kechirishi uchun sun‘iy suv kanali ehtiyoji zarur bo‘lgan. Zarafshon daryosi chap qirg‘og‘idagi tekisliklar (Samarqand shahri bilan birgalikda) Samarqand shahridan 42 kilometr janubi-sharqda joylashgan Ravotxo‘jadan boshlanadigan Darg‘om irrigatsiya kanali orqali sug‘orilib kelingan. Taniqli sharqshunos olim V.V.Bartold Darg‘om atrofidagi hududlarni o‘rganib, bu kanal Zarafshon vohasining sug‘orilish tarixida muhim rol o‘ynaganligini izohlagan. Qadimiy Darg‘om kanali Varganza nomli to‘g‘ondan suv olgan[5]. Bu sug‘orish inшоati arab geograflarining asarlarida “Varqsar”, ya‘ni “To‘g‘on boshi” nomi bilan tilga olinadi[6].

Qadimgi Darg‘om kanali haqida dastlabki tadqiqot ishlari XX asrning 30-40 yillarida arxeolog Grigorev tomonidan olib borilgan. U tadqiqotlari natijasida tog‘dan tushib kelayotgan Yomonjar soyi Darg‘om kanalini kesib o‘tganligi ko‘rib, Darg‘om kanali sun‘iy kanal bo‘lishi mumkin degan xulosaga kelgan.[7]

Darg‘om kanalining yoshini aniqlash maqsadida XX asrning 70-yillarida akademik Ya.G‘.G‘ulomov rahbarligidagi ilmiy-arxeologik ekspeditsiya tashkil qilinib, uning ikkala qirg‘og‘i o‘rganilib chiqildi. Tadqiqotlar natijasida Darg‘om kanalining yoshi 2000 yildan ortiqroq degan xulosaga kelindi.

XX asrning 90-yillarida M.X.Isomiddinovning Samarqand vohasida olib borgan keng qamrovli izlanishlari tufayli Darg‘om kanalini dastlabki qazib ishga tushirilgan davri bo‘yicha yangi xulosalar olinib, kanal bundan 2700 yil oldingi davrga to‘g‘ri kelishi aniqlandi[8].

Samarqand shahri va uning atrofidagi qishloqlardan Darg‘om kanalining bir qancha shaxobchalari o‘tgan. Shulardan eng kattasi Shavdor kanali bo‘lib, uning uzunligi 30 kilometrdan ortiq. U Urgut tumani hududining Jartepa qishlog‘idan boshlanib, ravotda yana shahobchalarga bo‘linib ketgan bo‘lib, Juyi Mozor, Juyi Qavola, Juyi Mo‘liyon, Juyi Navbog‘chiyon, Juyi Eroni shular jumlasidandir[9].

Darg‘om kanali yana shunday boy tarixga egaki, bu kanalni ta‘mirlashga Samarqand xokimlari katta e‘tibor berganlar, xususan, 1556 yilda Darg‘om kanali boshlanishidagi Ravotxo‘ja to‘g‘onini ta‘mirlashga Samarqand xokimi Navro‘z Ahmadxon bevosita rahbarlik qilgan[10]. 1753 yilda Buxoro amiri Rahimbiy tomonidan ta‘mirlanganligi to‘g‘risida ma‘lumotlar bor.[11]

Sharqshunos olim N.Maevning ma‘lumotiga ko‘ra Samarqand shahridan 8 verst uzoqlikda, Cho‘ponota tepaligi yonida daryo ikki tarmoqqa – safed Daryosi yani Oqdaryo (shimoliy) va janubiy Qoradaryo (siyaxab Daryosi)ga ajraladi. Ular Miyonkol orolini hosil kiladi. Orolning uzunligi 100 km, eni 12-15 km, maydoni 1200 km² ni tashkil etadi. Navoiy viloyati Xatirchi tumani (markazi – Yangirabot

shaharchasi) Tasmachi qishlog‘ida yana qo‘shiladi va yana 3arafshon nomi bilan oqadi. 3arafshon suvining 70-75% qismi Qoradaryo tarmog‘idan oqadi. Bu oraliqsa atrofdagi tog‘lardan ko‘plab soy oqib tushadi, suvning ozligi va sug‘orishga olinishi natijasida soylar 3arafshon va uning tarmoqlarigacha yetib kelmay qurib qoladi. Navoiy shahri yaqinida, Boyqut va Toshrobot qishloqlari oralig‘ida dare vodiysi ancha torayadi. So‘ng janubiy-g‘arbiy yo‘nalishda oqib, Qizilqum cho‘liga kirib boradi, Buxoro, so‘ng Qorako‘l vohalaridan oqib o‘tadi. Mana shu qismida (Qorako‘l shahrigacha) Qorako‘ldaryo deb ham ataladi^[12].

Qorako‘l shahridan 3 km yuqorida qurilgan to‘g‘on - suv taqsimlagichda daryo suvi kanallarga bo‘lib yuborilgan. To‘g‘ondan quyida daryo o‘zani yana ikki tarmoqqa ajraladi: chapdagisi (kattarog‘i) - Toyqir, o‘ngdagisi esa Saribozor deb ataladi. Har ikki tarmoqning yuqori qismi sug‘orish kanali sifatida xizmat qiladi. Sug‘orishdan ortgan va qaytarma suvlar Toyqir o‘zani orqali Dengizko‘lga quyiladi. Saribozor tarmog‘i ham Qorako‘l vohasidan ancha narigacha davom etadi, lekin quyi oqimida o‘zani ko‘pincha quruq bo‘ladi^[13].

Miyonqol o‘zining qulay geografik qulay sharoiti tufayli qadim zamonlardan o‘zlashtirilib, aholi eng gavjum yashagan hududlardan biri hisoblangan. Bu davrda Oqdaryodan chiqarilgan 22 ta, Qoradaryodagi 12 ta kanal vohani asosan suv bilan ta‘minlagan.

Samarqand viloyati aholisini suv bilan ta‘minlagan yana bir manba Siyob daryochasi hisoblangan. Xalq orasida Siyox-ob deb atalib, Novodon, Jarariq, Obimashhad (Obimashat) va Siyobcha kabi buloq suvlaridan hosil bo‘lgan chuqur jarlar uning asosini tashkil qilgan. Galaosiyo hududidan Siyob nomi bilan atalgan.

Shu o‘rinda aytib o‘tish kerak, Siyob daryosi Samarqand shahri atrofidagi dehqonchilikda asosiy rol o‘ynab, so‘nra Qoradaryoga qo‘shilib ketgan.

Miyonqol o‘zining qulay geografik qulay sharoiti tufayli qadim zamonlardan o‘zlashtirilib, aholi eng gavjum yashagan hududlardan biri hisoblangan. Bu davrda Oqdaryodan chiqarilgan 22 ta kanal vohani asosan suv bilan ta‘minlagan. Ulardan asosiylari: Darg‘om 50 ming gektarga yaqin yerni suv bilan ta‘minlagan, Tuya-Tortar 33 ming gektar, Yangiqozon 21 ming gektarga yaqin, Mirza 19 ming gektar, Tokuz 14 ming gektar, Yarim tuk 12 ming gektar, Besh 7 ming gektar, Oq 5 ming gektar va shuningdek, yana 13 ta kanal 4 ming gektardan 500 gektargacha yerlarni suv bilan ta‘minlagan. Ushbu sug‘orish tizimlari orqali sug‘oriladigan umumiy maydon taxminan 170 ming gektarga yetgan.

Ikkinchi Oq-Qoradaryo suv tarmog‘i Cho‘ponota tog‘laridan boshlangan. Bu tarmoq Qoradaryoning chap qirg‘og‘idagi Darg‘om tizimining quyi qismi, Kattaqo‘rg‘on tumani, Dam tizimini hamda daryoning o‘ng qirg‘og‘idagi Miyonqol tizimini suv bilan ta‘minlagan.

Dastlabki davrda Qoradaryoda 34 ta kanal mavjud bo‘lib, ular 57 ming gektardan ortiq yerni sug‘orishga xizmat qilgan. Jumladan, Joy-divan kanali 12 ming gektar, Xoja kanali 6 ming gektar, Dam kanali 4 ming gektar yerni sug‘organ bo‘lsa, qolgan 30 dan ortiq kanallar 4 ming gektardan to 200 gektargacha bo‘lgan

yerlarni sug‘organ^[14]. 29 ming gektar yerni sug‘orishga mo‘ljallangan Narpay kanali ham xuddi shu Qoradaryo tizimiga tegishli edi.

Oqdaryodan esa umumiy sug‘orish maydoni 31 ming gektarni tashkil qilgan 31 ta kanal suv olgan. Hazora (5 ming gektar), Yangikent (4 ming gektar), va Qurbonobod (4 ming gektar) kanallari ulardan eng yiriklar edi. Qolgan 28 ta kanal 4 ming gektardan to 200 gektargacha bo‘lgan yerlarni suv bilan ta‘minlab turgan.

Tahlil qilinayotgan davrda Samarqand viloyatini suv bilan ta‘minlaydigan ikkita asosiy suv tarmoqlari mavjud edi. Bular Ravotxo‘ja hamda Oq-Qoradaryo suv yo‘llari edi. Ulardan birinchisi, Yuqori Zarafshon (Ravotxo‘ja) uzeli bo‘lib, Zarafshon daryosining yuqori oqimida, Samarqand shahridan taxminan 42 km janubi-sharqda Ravot-Xo‘ja hududi yaqinida joylashgan edi. Bu suv uzeli 1913-1917 yillarda qurilgan bo‘lib, O‘rta Osiyoda Rossiya imperiyasi tomonidan qurilgan dastlabki gidrotexnik inshootlardan biri hisoblangan. Inshootning umumiy uzunligi 191,7 m. bo‘lib, unda oqova suvlarni chiqarish uchun 2 metr qalinlikdagi beton ko‘prik tirgagichi bilan ajratilgan beshta drenaj tuynuk mavjud edi. To‘g‘onning o‘ng tomoniga yirtilgan toshdan yasalgan 1785 m uzunlikdagi oqim yo‘naltiruvchi to‘g‘on biriktirilgan. To‘g‘onning o‘ng tomoniga kesilgan toshdan yasalgan 1785 m uzunlikdagi oqim yo‘naltiruvchi damba biriktirilgan. To‘g‘on regulyatorlar bilan birgalikda sekundiga 600 kub metr maksimal suv oqimini ta‘minlashga mo‘ljallangan. Ushbu qurilishga 700 ming rubldan ortiq mablag‘ sarflanganligi to‘g‘risida ma‘lumotlar bor^[15]. Ammo shuni ta‘kidlash kerakki, Ravotxo‘ja to‘g‘onidagi texnik kamchiliklar tufayli to‘g‘on ishga tushirilgan birinchi yildan boshlab qulay boshlagan. 1920-yilga kelib, to‘g‘onning poydevori materikda emas, balki daryoning shag‘al konlarida qo‘yilganligi sababli, u cho‘kib, yorilib keta boshladi. 1921 yilda Zarafshon daryosidan sekundiga 714 kub metr suv oqib o‘tganda ikkita beton ko‘prik tirgagich vayron bo‘lib, suv bilan olib ketilgan, shlyuz regulyatorlarining ikki tashqi beton ko‘prik tirgagichi esa yuvilib, yaroqsiz holatga kechib qolgan^[16]. Suv oqimining tezligi oqibatida to‘g‘onning taxminan 53 metr uzunlikdagi o‘rta qismi, vayron bo‘lgan va pastki cho‘kindi bilan qoplangan. Pastki tishning orqasida katta teshiklar hosil bo‘lgan va to‘g‘on orqasidagi daryo o‘zanini mustahkamlagan qirrali tosh pastga tushib ketgan. O‘ng qirg‘oq to‘g‘oni butunlay buzilgan^[17]. 1926 yilda o‘tkazilgan hisob-kitoblar Ravotxo‘ja to‘g‘oni yer usti va yer osti eroziyasiga qarshi zarur bo‘lgan xavfsizlik chegaralariga ega emasligini va gidrotexnik hisob-kitoblarning qo‘yilgan talablariga umuman javob bermasligini ko‘rsatdi. Biroq shunday bo‘lsa-da Sovet hukumati ushbu gidrotexnik inshootdan hech bir o‘zgarishsiz foydalanishda davom etdi. Oqibatda 1921 yilga kelib yuqori Zarafshon suv havzasida qurilgan dastlabki gidrotexnik inshoot – Ravotxo‘ja to‘g‘oni sarflangan ulkan mablag‘larni oqlamay yaroqsiz holatga kelib qoldi.

Zarafshon daryosidan suv olgan yana bir yirik gidrotexnik inshootlardan biri Oq-Qoradaryo suv tarmoqlari bo‘lib, ular 1910 yilda qurib bitkazilgan. Ushbu tarmoqlarning to‘g‘on qismi yog‘ochdan qurilgan sepoyali konstruksiya na‘munasi bo‘lib, Oqdaryo va Qoradaryo qismlariga bo‘lingan. Oqdaryo tarmog‘ining suv

chiqaradigan qismining uzunligi 63.9 metrni tashkil qilsa, Qoradaryo qismida esa 153 metr 36 sm bo‘lgan. Oqdaryo suv tarmog‘idagi gidrotexnik inshootning tirgagich ustunlari oralig‘i 10 tani tashkil qilgan. Qoradaryoda esa ular 24 tadan iborat bo‘lgan^[18]. Bu oraliqlarning har birida suv oqimini tartibga solish uchun mo‘ljallangan yog‘och ko‘tarmalar o‘rnatilgan.

Xullas, XX asr 20-yillari boshida bu irrigatsiya tizimining holati achinarli ahvolda edi. Bu vaqtga kelib, suv taqsimlovchining Qoradaryo qismidagi yog‘och asosli karkasi chirigan va uning bir qismi 1921 yilgi suv toshqini tufayli vayron bo‘lgan. Garchi viloyatni asosiy suv bilan ta‘minlab turgan Oq-Qoradaryo suv tarmoqlari bo‘lsa-da, tahlil qilinayotgan davrda Sovet hukumati ularning ahvolini yaxshilashga umuman mablag‘ ajratmadi. Oqibatda viloyatni suv bilan ta‘minlashda qator qiyinchiliklar yuzaga keldi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Наршахий, Абу Бакр Мухаммад ибн Жаъфар. Бухоро тарихи / А. Расулов тарж. // Мерос. туркуми. – Тошкент: Камалак, 1991. – Б. 13.
2. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-z/zarafshon-uz/> (мурожаат қилинган сана: 14.05.2024.).
3. Шульц В., Машрапов Р. Ўрта Осиё гидрографияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1969. – Б. 135.
4. Самарқанд тарихи. 2 томлик. 1-том (Қадимги давлардан то Улуғ Октябрь социалистик революциясигача) // Масъул муҳаррир И.М.Мўминов. – Тошкент: Фан, 1971. – Б. 127.
5. Мухаммаджанов А.Р. Қуйи Зарафшон водийсининг суғорилиши тарихи Т.,1972. Б.24
6. Тошкенбоев Н.Х, Исомиддинов М.Х. Самарқанд қадимий даврдан бошлаб то XIII аср бошларигача(Афросиёб материаллари асосида) Самарқанд.,1995.Б.24.
7. Тошкенбоев Н.Х, Исомиддинов М.Х. Самарқанд қадимий даврдан бошлаб то XIII аср бошларигача(Афросиёб материаллари асосида) Самарқанд.,1995.Б.24.
8. Исомиддинов М.Х. Истоки городской культуры Самаркандского Согда(проблемы взаимодействия культурных традиций в эпохи раннее железного века и в период античности) Т., 2002.С.30
9. Тошкенбоев Н.Қадимги Дарғом канали билан боғлиқ археологик тадқиқотлар.// Археология, Қадимги дунё тарихи ва этнография масалалари. Илмий мақоллар тўплами.,Самарқанд.,2001. Б.105
10. Хофиз Таниш Бухорий.”Абдуллонома” Т., “Фан”,1966.Б.134
11. Тагиев М. Раватходжинская плотина и ее значение для орошения Самаркандского оазиса // Общественные науки в Узбекистане. – № 9. – 1970. – С. 96.

12. Маев Н. Топографический очерк Туркестанского края: орография и гидрография края // Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. Под редакцию Н.А. Маева. Вып. I. – СПб., 1872. – С. 107.
13. <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/geografiya/zarafshon-daryosi-tarix-va-bugun/> (мурожаат қилинган сана: 15.05.2024.).
14. Мамедов А. Развитие ирригации в Узбекистане. – Ташкент, Фан, 1967. – С. 63.
15. Вестник ирригации. – №6. – Ташкент, 1923.
16. Вестник ирригации. – №6. – Ташкент, 1923.
17. Жимский А. Водозаборные плотины на реках Средней Азии. – Ташкент: Наука, 1969.
18. Ризенкамф Г. Проблемы орошения Туркестана. – Москва: Госиздат, 1921.

XIX ASRNING OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA KATTAQO‘RGON UYEZDIDA YER-SUV MUNOSABATLARI VA QISHLOQ XO‘JALIGIDAGI O‘ZGARISHLAR

Habibullayev Orifjon Muhiddin o‘g‘li
Toshkent xalqaro moliya boshqaruv va
Texnologiyalari universiteti katta o‘qituvchisi
E-mail: orifjon_habibullayev.05@mail.ru
Telefon: +998 93 231 49 59.

Annotatsiya.

Mazkur maqolada Samarqand viloyati tarkibidagi Kattaqo‘rg‘on uездining XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi irrigatsiya tizimi va qishloq xo‘jaligi taraqqiyoti tahlil qilinadi. Tadqiqotda Zarafshon daryosi, uning Oqdaryo va Qoradaryo irmoqlari asosida shakllangan sug‘orish tarmoqlari, suv taqsimoti tizimi hamda ariq oqsoqoli va miroblar faoliyati yoritilgan. Shuningdek, Rossiya imperiyasi davrida irrigatsiya tizimini nazorat qilish siyosati, paxtachilikning rivojlanishi va uning iqtisodiy ahamiyati ochib beriladi. Maqolada irrigatsiya islohotlarining ijobiy natijalari bilan bir qatorda, ularning mahalliy aholi turmushi hamda ekologik muhitga ko‘rsatgan murakkab ta’siri tanqidiy tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar. Kattaqo‘rg‘on, Miyonqol oroli, Amerika navi, pud, desyatina, Oqdaryo va Qoradaryo, Damariq

Samarqand viloyatining g‘arbiy qismini egallagan va janubiy Buxoro amirligi bilan chegaralangan Kattaqo‘rg‘on uezdi geografik jihatdan uch qismga bo‘linadi. Zarafshondan ancha yuqori sug‘orilmaydigan, lalmi bug‘doy va arpa ekiladigan

tog‘li – adirli shimoliy qism tog‘ etagida suv bo‘lib, sug‘orish uchun foydalaniladi. Uezdning o‘rta mintaqasi – hosildor tuproqli keng voha (Miyonqol oroli) Zarafshonning irmoqlari bo‘lmish Oqdaryo va Qoradaryodan suv ichadi. Ko‘plab suv inshootlari mavjud aholisi asosan dehqonchilik bilan shug‘ullanadi. Unumdorligi va sersuvligi turli ekinlar (paxta, poliz, bog‘, sholi, kunjut, dukkaklilar) yetishtirishga imkon beradi.

XIX asrning 70-90-yillarida O‘rta Zarafshon vohasining irrigatsiyasi 80 dan ortiq katta-kichik magistral kanallar va ulardan chiqarilgan mingga yaqin shaxobchalardan iborat, anchagina murakkab sug‘orish sistemasi bo‘lgan bo‘lsa-da, biroq ularga kerakli miqdorda suvni daryodan bog‘lab olish nihoyatda mushkul edi. XIX asrning 90-yillarida Zarafshon daryosidan chiqarilgan magistral kanallarning bosh qismidan suv o‘tkazish maqsadida birgina 1888- yilning o‘zida 8166 ish kuni sarflangan. Shundan daryoning o‘ng qirg‘og‘idan boshlangan 15 ta kanalda 1515 ish kuni, chap qirg‘oqdagi 14 ta kanalda 1583 ish kuni, Miyonqolda 21 ta kanalda 1009 ish kuni, Qoradaryoning chap qirg‘og‘ida 18 ta kanalda 1253 ish kuni, Oqdaryoning o‘ng qirg‘og‘idan 13 ta kanalda 1028 ish kuni, Qoradaryoning chap qirg‘og‘idan 12 ta kanalda 778 ish kuni sarflangan bo‘lib, bu faqatgina magistral kanallarning bosh qismidagi mashaqqatli mehnatni ko‘rsatar edi.

Garchi Turkiston ma‘muriyati, jumladan Zarafshon okrugi harbiy gubernatori dastlabki yillarda yer va suvdan foydalanishning mahalliy tartib-qoidalarini saqlashga harakat qilgan bo‘lsa-da, podsho hukumati o‘lkani boshqarish va yer-suv munosabatlarini tartibga solish sohasida bir qator islohotlarni amalga oshirishga majbur bo‘ldi. Rossiya imperiyasi irrigatsiya tizimini to‘liq nazoratga olish jarayonida asrlar davomida shakllangan ariq oqsoqoli, mirob va to‘g‘onchi kabi an‘anaviy lavozimlarni saqlab qolgan holda, ularning faoliyatini davlat nazorati ostiga oldi. Ariq oqsoqoli asosiy sug‘orish tarmoqlarida suv taqsimotini rejalashtirish, inshootlarni qurish va ta‘mirlash hamda miroblar ishini muvofiqlashtirish vazifasini bajargan. Miroblar esa suvni manbadan dalalarga yetkazish, ariqlarni qazish, tozalash va ta‘mirlash ishlarini tashkil etgan^[1].

Zarafshon okrugining Kattaqo‘rg‘on bo‘limi bu davrda Oqdaryo va Qoradaryodan boshlangan 14 ta sug‘orish tarmoqlari orqali suv bilan ta‘minlangan, ulardan 4 tasi Oqdaryodan va 10 tasi Qoradaryodan chiqarilgan edi. Shunday qilib, Oqdaryo va Qoradaryodan chiqarilgan 14 ta kanal faqat Zarafshon suvi bilan Kattaqo‘rg‘on bo‘limida 28 162 desyatina yer maydoni, shu jumladan Oqdaryodan chiqarilgan kanallar 4314 desyatina va Qoradaryodan bosh olganlar esa 23 849 desyatina yer maydoni sug‘orilgan. Demak, Kattaqo‘rg‘on bo‘limidagi sug‘oriladigan yerlarning 85 foizi Qoradaryodan va qolgan 15 foiz yer maydoni esa, Oqdaryo suv bilan ta‘minlangan.

Irrigatsiya sistemalari sug‘orish ishlarini, ayniqsa suv taqsimoti amalga oshirish maqsadida har bir yirik magistral kanallar bo‘yicha ariq oqsoqoli va ular qo‘l ostida taqsimlovchi kanallar bo‘yicha miroblar hamda yirik kanallarni bosh qismiga o‘rnatilgan to‘g‘onlarni nazorat qilib turish uchun bandbonlar tayinlanadi.

Masalan, 1882-yilda faqat, Samarqand va Kattaqo‘rg‘on uездlarida 103 ta mirob va 28 ta bandbon bo‘lgan^[2]. XIX asrning 90-yillarida Samarqand viloyatining butun irrigatsiya sistemasi 27 ta ariq oqsoqollikka bo‘linib, u 27 ariq oqsoqolidan tashqari 64 ta bandbon va 407 ta miroblar tomonidan boshqarilgan^[3]. Shu jumladan, Kattaqo‘rg‘on uездida 4 ta Yangikent, Xo‘jaariq, Nosirobod, Narpay ariq oqsoqolliklari bo‘lgan^[4].

Voha suv xo‘jaligini amaliy jihatdan boshqarish ayniqsa yirik magistral kanallarda irrigatsiya ishlarini tashkil etish va uni amalga oshirish asosan ariq oqsoqollarini faoliyati bilan chambarchas bog‘liq edi. Lavozim jihatidan ariq oqsoqollari viloyat irrigatsiya mudiriga bo‘ysunib, barcha topshiriqlarni uning ruxsati bilan amalga oshirilgan. Bunday ishlar uchun ishchi kuchi va qurilish materiallari suvdan foydalanuvchi dehqonlarni hashar usulida jalb qilish bilan bajarilgan. Favqulodda paydo bo‘lgan irrigatsiya ishlari (daryo suvining toshib, bosh to‘g‘onlarni buzib ketishi va boshqa hollarda) qurilish materiallari va ishchi kuchi uchun volost va uезд boshliqlarining ruxsati olingan. Shu bilan birga ariq oqsoqlari sug‘orish tarmoqlari bo‘yicha tayinlangan mahalliy miroblarning amaliy faoliyati ustidan rahbarlik qilib, suv taqsimoti yuzasidan ayrim sug‘orish tarmoqlari o‘rtasida paydo bo‘lgan kelishmovchiliklarni bartaraf qilgan^[5].

O‘lka qishloq xo‘jaligining tovar ishlab chiqarishga ixtisoslashishi, bunga dehqon xo‘jaliklarining jalb etilishi va tovar-pul munosabatlari o‘zgarishiga qaramasdan ananaviy shakllar ustuvor darajada saqlanib qolgan. Qishloq xo‘jaligida imperiya siyosatining asosiy yo‘nalishi paxtachilik bo‘lib, Rossiya sanoati turli sohalari uchun xomashyo manbai edi. Bunga to‘qimachilik fabrikalarining manfaatdorligi va chetdan paxta sotib olishdan qutilishi turtki berdi.

G‘o‘zaning yangi navlarini o‘stirish yuzasidan tajribalar o‘tkazila boshlandi. 1870 yilda Samarqandda 8 tanob sug‘oriladigan maydonda N.Raevskiy tomonidan dastlabki paxtachilik plantatsiya xo‘jaligi tuzildi. 60 pud miqdorida Amerika va Misr naviga mansub urug‘lik sotib olindi. Xuddi shunday xo‘jalik Kattaqo‘rg‘onda ham barpo etildi. 1877 yili undagi 59 tanob yerning 24,5 tanobiga g‘o‘za o‘stirildi. Savdogar Ivanovning bu plantatsiyasidan shu yili jami 63 pud (1030 kilogram) hosil olindi.

1900 yilga kelib Rossiyaning paxtaga bo‘lgan ehtiyojining 32,6 foizi Turkiston hosili evaziga qoplangan bo‘lsa, 1913 -yilda bu ko‘rsatgich 54,9 foizni tashkil qildi. Shunday qilib Rossiya Turkiston paxtasi tufayli jahon bozorida to‘la mustaqillikka erishdi. Endi unga, 1830 yildagidek, shartnoma bahosidagi Amerika paxtasi kerak bo‘lmay qoldi.

Bu masalani chuqur o‘rgangan M.Virskiy “1896-yilda Samarqand viloyatining paxtachiligi va paxta sanoati tavsifi” maqolasida shunday yozadi: Kattaqo‘rg‘on uездi paxtachilikning rivojlanishi bo‘yicha viloyatning boshqa uездlari (Xo‘jand, Jizzax, Samarqand) qatorida birinchi o‘rinni egallaydi. Hududi boshqa uездlarnikidan kichkina bo‘lishiga qaramasdan, viloyatning qolgan uch uездi paxta ekadigan maydonga teng yerga paxta ekadi. Paxtachilikning bu holati

bu yerda iqlim sharoiti, sug‘oradigan suv ko‘pligi, temir yo‘l yaqinligi bilan belgilanadi.

Paxta maydoni uezdda 8920 desyatina, butun Samarqand viloyati bo‘yicha 18144 desyatina, ya‘ni uezdga viloyat paxta maydonining 49,2 foizi to‘g‘ri kelgan. Agar viloyat bo‘yicha paxta maydoni butun sug‘oriladigan yerlarning 6,4 foizini egallagan bo‘lsa, Kattaqo‘rg‘on uezdida u 18,5 foizni tashkil etgan, yoki uch marta ko‘pdir. Temir yo‘l o‘tkazilishi bilan viloyatda paxta maydoni uch marta kengaydi. Agar 1888 yilda u 7980 desyatinani tashkil etgan bo‘lsa, 1892 yilda 24844 desyatinaga yetdi[6].

Paxta maydonlari bir tekis kengaytirilmay, bu temir yo‘lga bog‘liq edi. Buni Xo‘jand uezdi misolida ko‘rish mumkin. Ikki yil (1890-1892) ichida paxta maydonlarining kengayishi Xo‘jandda 2500 desyatinani, Kattaqo‘rg‘onda 4000 desyatinani tashkil etdi.

Turkiston daromad manbai sifatida ham podsho Rossiyasi xazinasini boyitib bormoqda edi. Bu daromadlar 1867-1896 yillarda 4 barobar ko‘paydi, aholidan olinadigan soliqlar 1889-1893 yillarda 40 foizga o‘sd[7]. Natijada shu yillar davomida Rossiya imperiyasi xazinasiga o‘lkadan 158 million so‘m sof daromad tushdi. Ayniqsa temir yo‘lning ishga tushirilishi bu imkoniyatlarni yanada kengaytirib yubordi.

Shunday qilib Kaspiy orti temir yo‘lining qurilishi o‘lkaning barcha viloyat va uezdlarida paxtazorlar kengayishiga olib keldi. Ayniqsa Amerika navlari maydoni kengaytirildi. 1890 yil Kattaqo‘rg‘on uezdidan unga maydonlarning 50 foizi ajratildi. 1892 yilda Amerika navlariga maydonlarning 72 foizi ajratilgan bo‘lsa 1913 -yilda bu nav 81,3 foizga[8] ekilardi.

Uezdda 1891 yilda paxta maydonlari 1622 desyatinaga ko‘paydi. Mahalliy nav maydonlari 961 desyatinaga kamaydi. Paxtazorlar kengayishi bilan sug‘orish ishlariga ajratiladigan mablag‘lar o‘sd[9]. Bu mablag‘lar 1908 yildagi 24 ming so‘mdan 1916 -yilda 318,7 ming so‘mga yetdi yoki 13,6 marta oshirildi[9].

Ammo sug‘orish ishlari va qurilish yagona rejasiz olib borildi, mablag‘lar asosan mahalliy soliqlar hisobidan berilardi. Faqat Damariqda 295 mirob bor edi. Sug‘orish tarmoqlari va qurilish tashvishlari dehqonlar zimmasida edi. 1891 yilda Kattaqo‘rg‘on uezdida sug‘orish ishlariga 34577 kishi jalb etilib, xarajat va to‘lovlar 11104 so‘m 50 tiyinni tashkil etgan[10].

O‘sha paytlarda ko‘plab ekinlarni kemirgan chigirtka paxtachilikka ham katta zarar yetkazdi. Masalan: 1890 yilda bir qancha joylarda chigirtka makonlari aniqlandi. Jom dashtida 75 desyatina yerni chigirtka zararladi. Hammasi bo‘lib 59500 ishchi kuchi kerak bo‘ldi- maydonlar o‘rab olindi, handaqlar qazildi. 1891 -yil bahorida Chimboy bo‘lisida 425 desyatina yerdagi ekin zarar ko‘rdi, 225 desyatina ekin nobud bo‘ldi. 1897 yil 2 mayda chigirtka Kattaqo‘rg‘on uezdida paydo bo‘lib ikki ko‘ldagi qamishni yo‘q qildi. Bunga qarshi kurashga 76600 ishchi jalb qilindi. 39786 desyatina ekin maydonlari zararlangan bo‘lib, uni bartaraf etishga jami xarajatlari 35001 so‘mni tashkil etdi[11].

O‘lkada paxtachilik rivojlanishi bilan sudxo‘rlikning yangi shakli paydo bo‘ldi – u hosil yig‘ilgach, pul yoki paxta shaklida qaytarilardi. Komissioner xodimlar paxta-savdo firmalaridan bo‘nak olib, yer egalariga taqsimlashardi. Veksellar rasmiylashtirilib, aytilgan mablag‘lar qismlab to‘lanar, bu qo‘shimcha foiz bilan qaytarilar edi. Paxtakor dehqon atrofida turli yordamchi ishchilar bo‘lib, ularga ham shu tariqa haq to‘lanardi.

Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini tahlil qilish ko‘rsatadiki, 1897 yilda 1 desyatina yerga ishlov berish uchun paxtachilikda 40-60 so‘m, sholichilikda 32-42 so‘m, bug‘doyda 6-8 so‘m, jo‘xorida 20-40 so‘m, tokchilikda 30-40 so‘m sarflangan. Bir desyatina yer hosildorligi: bug‘doy 10-60 pud, paxta 45-100 pud, sholi 80-250 pud, uzum 235-360 pudni tashkil etgan. Eng yuqori hosil 1887 yilda olingan. Shu yili 1 desyatina 227 pud arpa, 160 pud bug‘doy, 160 pud paxta, 570 pud kartoshka, 1600 pud lavlagi, 1280 pud sholg‘om, 4800 pud kadi, 1280 pud uzum, 320 pud mayiz, 1280 pud piyoz, 1280 pud sabzi, 4800 dona tarvuz, 6400 dona qavun, 120 000 dona bodring, 4800 bosh karam olingan[12].

Zarafshon tajriba dalasining eng birinchi mudiri professor V.S. Moligin edi. U lalmi dehqonchilik bo‘yicha tajriba ishlarining katta dasturini tuzdi va amalga oshirdi. Tajriba dalasida o‘tkazilgan ishlar mavzusi va hajmi katta emasdi. Xodimlarning va ajratilayotgan mablag‘larning kamligi ishga to‘sqinlik qilardi. Ammo tajriba dalasida don hosildorligi dehqon dalasidan ziyod edi. Ba‘zi tavsiyalar xo‘jaliklarda qo‘llanilardi. Ilmiy xodimlar targ‘ibot olib borishardi. Dehqon xo‘jaliklari kamquvvat va kamhosil edi. 48075 desyatina sug‘oriladigan va 46830 desyatina lalmi ekin maydonlari bor edi. Kuzgi va bahorgi bug‘doy, arpa, sholi, jo‘xori, dukkakli ekinlar ekilardi. Katta maydonlarni bog‘ va tomorqa egallagandi. Tomorqa 148 desyatina, poliz 1162 desyatina, o‘rmon 1860 desyatina. Xo‘jalik yuritish uchun mablag‘ asosan mahsulot sotishdan olinardi.

Kattaqo‘rg‘on uyezdi XX asr boshlarida Samarqand viloyatida tamaki ekish bo‘yicha birinchi o‘rinda turar edi. 1901 yili uezdda 371 xo‘jalik tamakichilik bilan shug‘ullanardi, ekin maydoni 240 desyatina bo‘lib undan 14604 pud tamaki olinib, bu viloyat tamaki hosilining 75,25 foizini tashkil etardi[13]. Tamakichilar asosan Kattaqo‘rg‘on shahrida yashab, dehqonchilikni shahar tashqarisida qilardilar. Ko‘pincha tamakining oq va yashil navlari yetishtirilgan.

O‘rta Osiyoni Rossiya bosib olganidan keyin o‘lkada sanoat uzumchiligi shakllandi. Kattaqo‘rg‘on uezdida tokzorlar 970 desyatini egallagan. 1898 yilda 580 000 pud hosil olingan. O‘rtacha hosildorlik 598 pudni tashkil etgan. Uezd bo‘yicha uzumchilikdan yalpi 188 500 so‘m daromad olinib, 1 desyatina tok 194,33 so‘m daromad keltirib, bir pud uzum 32,5 tiyinga tushgan.

XX asr boshiga kelib mayiz va vinoga talab yanada oshdi. 1906 yilda uzumchilikda 6250 kishi band bo‘lgan. Ishlab chiqarish 1897 yildagiga nisbatan 2,5 marta oshib, 1160 desyatina 780 000 pud uzum olingan. 1906 yilda shaharda 100 desyatina yerga poliz ekinlari, 378 desyatina uzum yetishtirilgan[14].

1860-1870 yillargacha Turkiston o‘lkasida, jumladan Kattaqo‘rg‘on uezdida kartoshka yetishtirilmas, aholi uni deyarli iste‘mol qilmas edi. Bu ekin o‘lkamizga rus istilochilari ortidan kelgan “mujiklar” qo‘li bilan tarqatilsa ham, mahalliy dehqonlar uni yetishtirishni tez o‘rganib olishgan. 1887 yil Kattaqo‘rg‘on uezdida kartoshkachilik uchun qulay kelgan bo‘lib, 570 pud hosil olingan[15]. 1892 yilda esa 15 desyatina yerdan misli ko‘rilmagan kartoshka undirilgan.

Xulosa qilib aytganda, Samarqand viloyati Kattaqo‘rg‘on uezdida amalga oshirilgan irrigatsiya islohotlari texnik va ilmiy yutuqlarni namoyon etgan bo‘lsa-da, ular mustamlakachilik siyosati doirasida shakllanganligi sababli ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik muammolarni ham keltirib chiqardi. Shu bois mazkur davr tajribasini baholashda nafaqat irrigatsion yutuqlar, balki ularning mahalliy jamiyat hayoti va tabiiy muhitga ko‘rsatgan murakkab ta‘siri ham tanqidiy yondashuv asosida tahlil etilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Қодиров А. Ўзбекистон ирригацияси тарихидан лавҳалар (XIX аср ўрталаридан 1920-йилларгача). – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1998. – 46 б.
2. О‘зМА, I-7-jamg‘arma, 1-ro‘xat, 305-yig‘ma jild, 149-orqa varaq.
3. О‘зМА, I-18-jamg‘arma, 1- ro‘yxat, 9284- yig‘ma jild, 19-orqa varaq.
4. О‘зМА, I-22-jamg‘arma, 1- ro‘yxat, 2054- yig‘ma jild, 254-varaq.
5. О‘зМА, I-18-jamg‘arma, 1- ro‘yxat, 8092- yig‘ma jild, 3-varaq.
6. Слуцкий И.М. “Очерки хлопководства в Самаркандской области”// Справочная книжка Самаркандской области 1897 год. Вып. V. Самарканд., 1897. Стр.48.
7. Слуцкий И.М. “Очерки хлопководства в Самаркандской области”// Справочная книжка Самаркандской области 1897 год. Вып. V. Самарканд., 1897. Стр.49.
8. Ирискулов О.Ж. Россия мустамлакаси даврида Самарқанд уезди пахта плантацияси фаолияти тарихидан. //Ўзбекистон тарихининг долзарб масалалари. Республика илмий-амалий конференция материаллари. Андижон, 2017. Б.141-147
9. ЎЗР МДА. И 5-Фонд, 1-рўйхат, 60-иш, в. 5, 6.
10. Слуцкий И.М. Хлопководство в Туркестане // “Туркестанское сельское хозяйство”. – Т., 1911, №4.
11. Turkiston qishloq xo‘jaligi” Jurnal, 1914, 14-son
12. Turkiston qishloq xo‘jaligi” Jurnal, 1914, 14-son
13. Справочная книжка Самаркандской области. Вып.VII. – Самарканд, 1902; Стр.83.
14. Справочная книжка Самаркандской области. Вып.VII. – Самарканд, 1902; Стр.101.
15. Справочная книжка Самаркандской области. 1892г. Самарканд. 1892.

ROSSIYA IMPERIYASI MUSTAMLAKACHILIGI DAVRIDA O‘RTA OSIYO XONLIKLARIDA YER-SUV SIYOSATI VA AGRAR TRANSFORMATSIYALAR

Qodirov Quvonchbek Tohirjon o‘g‘li

University of Business and Science tarix yo‘nalishi talabasi

e-mail: qodirov003@gmail.com

Tel: +998334077381

Dadajonov Tursunboy Abdusamatovich

e-mail: tursunboydadajonov5@gmail.com

Tel: +998930519650

University of Business and Science ijtimoiy fanlar kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Rossiya imperiyasining O‘rta Osiyodagi yer-suv siyosati, mustamlaka ma‘muriyati tomonidan o‘tkazilgan agrar islohotlar va ularning tub aholi ijtimoiy hayotiga ta‘siri tadqiq etiladi. Maqolada an‘anaviy yer egaligi shakllarining (mulk, vaqf, davlat yerlari) transformatsiyasi, paxta yakkahokimligining o‘rnatilishi va suv resurslarini boshqarishdagi yangi tartiblar qiyosiy-tarixiy metodlar yordamida tahlil qilingan. Tadqiqot imperiya agrar siyosatining iqtisodiy manfaatlar va siyosiy nazoratga yo‘naltirilganligini ilmiy asoslab beradi.

Kalit so‘zlar: Rossiya imperiyasi, O‘rta Osiyo, Turkiston general-gubernatorligi, agrar siyosat, yer islohoti, paxta yakkahokimligi, vaqf yerlari, mulk-i xolis, suv huquqi, ko‘chirish siyosati, mustamlakachilik, soliq tizimi, xiroj, tanob puli, irrigatsiya, nahr, mirob, dehqonchilik.

Kirish

XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasi tomonidan O‘rta Osiyo xonliklarining bosib olinishi mintaqaning nafaqat siyosiy xaritasini, balki ko‘p asrlik ijtimoiy-iqtisodiy poydevori bo‘lgan yer-suv munosabatlarini ham tubdan o‘zgartirib yubordi. Imperiya uchun Turkiston nafaqat yangi hudud, balki sanoat uchun zarur bo‘lgan xomashyo, xususan, paxta yetkazib beruvchi asosiy bazaga aylanishi lozim edi. Shu maqsadda chor ma‘muriyati mintaqada an‘anaviy yer egaligi tizimini o‘z manfaatlariga moslashtirishga qaratilgan qator agrar islohotlarni amalga oshirdi. Bu siyosatning markazida yerga bo‘lgan huquqiy munosabatlarni qayta ko‘rib chiqish, soliq tizimini unifikatsiya qilish va suv resurslarini markazlashgan holda boshqarish masalalari turardi[1,65].

Rossiya imperiyasining agrar siyosati ikki yo‘nalishda olib borildi: birinchidan, mahalliy aholining yerga bo‘lgan huquqlarini cheklash orqali davlat mulki (kazna) ulushini oshirish bo‘lsa, ikkinchidan, imperiyaning ichki

guberniyalaridan rus krestyanlarini ko'chirib kelish uchun "ortiqcha yerlar" fondini yaratish edi. Bunday yondashuv asrlar davomida shakllangan va islom huquqi (shariat) bilan tartibga solib kelingan yer-suv munosabatlarining buzilishiga olib keldi. Ayniqsa, vaqf yerlarining huquqiy maqomini zaiflashtirish va xususiy mulkchilikni cheklash orqali imperiya mahalliy diniy va ijtimoiy elitani iqtisodiy tayanchidan mahrum qilishni ko'zlatadi[2,87].

Suv masalasi esa O'rta Osiyo sharoitida hayot-mamot masalasi bo'lgani sababli, chor ma'muriyati irrigatsiya tizimini o'z nazoratiga olish orqali dehqonlar ustidan siyosiy hukmronlikni mustahkamladi. Ushbu maqola chorizmning agrar strategiyasini, uning iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlarini hamda mintaqadagi an'anaviy xo'jalik yuritish uslubining inqirozga yuz tutish sabablarini ilmiy tahlil qilishga qaratilgan. Bu davrni o'rganish mintaqaning keyingi rivojlanish bosqichlari, xususan, sovet davridagi kollektivlashtirish siyosatining ildizlarini tushunish uchun ham muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar tahlili

Rossiya imperiyasining Turkistondagi agrar siyosati tarixshunoslikda keng yoritilgan mavzulardan biridir. Birlamchi manbalar sifatida "Turkiston viloyatining yer-suv qurilishi to'g'risidagi nizomlar" (1886-yil) va "Kaufman to'plamlari" hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Sovet davri tarixshunosligida, xususan, P.G. Galuzo va A.M. Aminovning asarlarida ushbu siyosat ko'proq "harbiy-feodal istilochilik" va "kapitalistik ekspluatatsiya" prizmasidan tahlil qilingan. Ularning tadqiqotlarida paxta yakkahokimligining o'rnatilishi va dehqonlarning qashshoqlashuvi statistik ma'lumotlar bilan boyitilgan. Mustaqillik davri o'zbek tarixshunosligida esa akademik H. Ziyoev va S. Shodmonova kabi olimlar chorizmning ko'chirish siyosati va uning demografik hamda agrar oqibatlarini yangicha nuqtai nazardan o'rgandilar.

Shuningdek, xorijiy tadqiqotchilardan Richard Pirs (Richard Pierce) va Yeffri Viler (Geoffrey Wheeler) asarlarida imperiya ma'muriyatining irrigatsiya loyihalari va yer boshqaruvidagi byurokratik apparat faoliyati atroficha yoritilgan. Shunga qaramay, xonliklardagi (Buxoro va Xiva) yer-suv siyosatining Turkiston general-gubernatorligidan farqli jihatlarini qiyosiy o'rganish masalasi hamon dolzarb bo'lib qolmoqda. Ushbu maqolada mazkur adabiyotlardagi ma'lumotlar sintez qilinib, agrar transformatsiyalarning yaxlit manzarasi chiziladi.

Natijalar

Tadqiqot natijalari Rossiya imperiyasining agrar siyosati uchta asosiy bosqichda va yo'nalishda amalga oshirilganligini ko'rsatadi. Birinchi navbatda, yerga egalik qilishning huquqiy bazasi o'zgartirildi. 1886-yil 12-iyundagi "Turkiston o'lkasini boshqarish to'g'risidagi Nizom"ga ko'ra, barcha ishlov berilmayotgan va bo'sh yerlar davlat mulki deb e'lon qilindi[3,112]. Bu esa "ortiqcha yerlar" tushunchasini keltirib chiqardi va imperiyaning ichki qismidan krestyanlarni ko'chirib kelish uchun huquqiy zamin yaratdi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, 1891-yildan 1910-yilgacha Turkistonga 1,5 milliondan ortiq

rus dehqonlari ko'chirib kelindi va eng unumdor yerlar ularga ajratib berildi. Ikkinchi yo'nalish paxta yakkahokimligining joriy etilishidir[4,210].

1880-yillardan boshlab Amerika navli paxtani ekish majburiy tarzda rag'batlantirildi. Natijada, g'alla maydonlari qisqarib, mintaqa oziq-ovqat xavfsizligi masalasida Rossiya markaziga qaram bo'lib qoldi[5,87]. 1915-yilga kelib, Farg'ona vodiysidagi ekin maydonlarining qariyb 70-80 foizini paxta egalladi. Uchinchi yo'nalish suv resurslarini boshqarishni harbiylashtirish va markazlashtirishdir. An'anaviy "mirob" instituti saqlanib qolgan bo'lsa-da, uning faoliyati ustidan rus chinovniklari nazorati o'rnatildi. Yirik irrigatsiya loyihalari (masalan, Mirzacho'lni o'zlashtirish) faqat imperiya sanoat ehtiyojlari uchun mo'ljallandi[6,310]. Buxoro amirligi va Xiva xonligida esa Rossiya protektorati o'rnatilgach, yer-suv munosabatlarida an'anaviy tartiblar saqlanib qolsa-da, iqtisodiy jihatdan ular imperiya bozoriga to'liq integratsiya qilindi. Soliq tizimida "tanob puli" va "xiroj" saqlanib qoldi, biroq to'lovlar naqd pul ko'rinishiga o'tkazildi, bu esa dehqonlarni sudxo'r bank kapitaliga qaram qilib qo'ydi[7,138]. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, yer islohotlari natijasida mahalliy dehqonlar o'rtasida tabaqalanish kuchayib, "chorakorlik" (yerni ijaraga olib ishlash) tizimi eng ekspluatator shaklga kirdi.

Muhokama

Rossiya imperiyasining O'rta Osiyodagi agrar siyosati klassik mustamlakachilik modelining yorqin namunasidir. Muhokama qilinishi lozim bo'lgan asosiy jihat shundaki, imperiya agrar sohada "progressiv" o'zgarishlar olib kelganini da'vo qilsa-da, amalda bu faqat metropoliya manfaatlari uchun xizmat qildi. Masalan, yerlarni xatlovdan o'tkazish (kadastr) ishlari dehqonlarga mulk huquqini berish emas, balki soliq bazasini aniqlashtirish va "ortiqcha" yerlarni tortib olish uchun o'tkazildi. Yerga bo'lgan shaxsiy mulkchilikning (mulk-i xolis) cheklanishi va yerning davlat (imperiya) mulki deb e'lon qilinishi mahalliy aholining iqtisodiy erkinligiga berilgan katta zarba edi[8,211].

Paxta yakkahokimligining oqibatlarini bugungi kunda ham mintaqada ekologiyasi va iqtisodiyotida o'z asoratini saqlab qolmoqda. G'alla o'rniga paxta ekish mintaqani Rossiyadan keltiriladigan arzon bug'doyga qaram qilib qo'ydi va bu iqtisodiy jilovlash vositasiga aylandi. Suv masalasida esa, chor ma'muriyati mahalliy "suv huquqi" normalarini tushunmaslik yoki tan olmaslik natijasida ko'plab nizolarga sabab bo'ldi[9,23]. An'anaviy tizimda suv yerga bog'langan bo'lsa, yangi tartiblar suvni markaziy boshqaruv elementiga aylantirdi. Rossiya krestyanlarining eng unumdor va suvli yerlarga joylashtirilishi tub aholi orasida yer tanqisligini (malozemelye) keltirib chiqardi. Bu ijtimoiy portlashga zamin yaratdi va 1916-yilgi xalq qo'zg'olonining asosiy sabablaridan biri bo'lib xizmat qildi[10,65].

Soliq tizimining og'irlashishi va qishloq xo'jaligiga kapitalistik munosabatlarning kirib kelishi an'anaviy jamoa (obshina) tuzumini yemirib, qishloq kambag'allarining shaharlarga mardikor bo'lib ketishiga turtki berdi. Shunday qilib, Rossiya imperiyasining yer-suv siyosati mintaqani modernizatsiya

qilish emas, balki uni qaram xomashyo qo‘shimchasiga aylantirish maqsadini ko‘zlagan edi.

Xulosa

Yuqoridagi dalil va asoslarni inobatga olgan xolda Rossiya imperiyasi davridagi yer-suv islohotlarining tahlili shuni ko‘rsatadiki, bu davr O‘rta Osiyo agrar tarixida "uzilishlar va inqirozlar" davri bo‘ldi. Birinchidan, imperiya agrar siyosati natijasida mintaqaning ko‘p asrlik an‘anaviy yer egaligi huquqi poymol qilindi va yer davlat kapitalizmining asosiy vositasiga aylantirildi. Ikkinchidan, paxta yakkahokimligi o‘rnatilishi bilan O‘rta Osiyo iqtisodiyoti bir tomonlama (monokultura) rivojlanish yo‘liga o‘tdi, bu esa mintaqaning oziq-ovqat mustaqilligiga nuqta qo‘ydi. Uchinchidan, ko‘chirish siyosati yer-suv resurslari cheklangan mintaqada ijtimoiy-siyosiy ziddiyatlarni keskinlashtirdi va millatlararo munosabatlarga salbiy ta‘sir ko‘rsatdi. To‘rtinchidan, irrigatsiya sohasidagi o‘zgarishlar faqat yirik loyihalar bilan cheklanib, oddiy dehqonning suvga bo‘lgan ehtiyojini qondirishdan ko‘ra, imperiya sanoatini qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltirildi. Beshinchidan, xonliklar va general-gubernatorlik o‘rtasidagi agrar farqlar yo‘qolib, butun mintaqaga yagona mustamlaka bozoriga aylantirildi.

Rossiya imperiyasining bu siyosati keyinchalik sho‘rolar davridagi yanada agressiv agrar eksperimentlar uchun poydevor bo‘lib xizmat qildi. Tarixiy tajriba shuni ko‘rsatadiki, yer va suv kabi hayotiy resurslarning mahalliy aholi manfaatlariga zid ravishda, markazlashgan va begona kuchlar tomonidan boshqarilishi uzoq muddatli iqtisodiy va ekologik fojialarga olib keladi. Ushbu davr darslarini o‘rganish bugungi kunda suv va yer resurslarini oqilona boshqarish, oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash borasidagi milliy strategiyalarni ishlab chiqishda muhim ahamiyatga egadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Galuzo P.G. Turkistonda chorizmning agrar siyosati. – Toshkent: Davlat nashriyoti, 1929.
2. Ziyoev H. Turkistonda Rossiya tajovuzi va hukmronligiga qarshi kurash. – Toshkent: Sharq, 1998.
3. Aminov A.M. Ekonomicheskoe razvitie Sredney Azii. – Toshkent: Fan, 1959.
4. Shodmonova S. Turkiston tarixi: Chorizmning ko‘chirish siyosati. – Toshkent: Adolat, 2010.
5. Bartold V.V. Turkestan v epoxu mongolskogo nashestviya. – Moskva, 1963. (Irrigatsiya qismlari uchun)
6. Pierce, R.A. Russian Central Asia, 1867-1917: A Study in Colonial Rule. – University of California Press, 1960.
7. O‘zbekiston yangi tarixi. 1-kitob: Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. – Toshkent: Sharq, 2000.
8. Gafurov B.G. Istoriya tadjikskogo naroda. – Moskva, 1952.
9. Ivanov P.P. Ocherki po istorii Sredney Azii. – Moskva, 1958.

10. Sbornik materialov po pozemelno-podatnomu ustroystvu Turkestanskogo kraia. – Tashkent, 1883.

O‘RTA OSIYODA YERGA EGALIK QILISH MUNOSABATLARINING CHOR ROSSIYASI HUKMRONLIGI DAVRIDAGI HOLATI

Boymirzayev Xurshidjon Karimjanovich
Namangan davlat universiteti, Tarix kafedrası dotsenti

Annotatsiya

Ushbu maqolada Chor Rossiyasi hukmronligi davrida Turkistonda amalda bo‘lgan yer-suv va mulkchilik munosabatlari, o‘lkaga ruslarni ko‘chirish, o‘lkani ruslashtirish siyosati va uni amalga oshirish jarayonlari to‘g‘risida so‘z boradi. 1886-yilda joriy qilingan Nizomga ko‘ra Turkistonga kelib o‘rnashgan har bir rus millatiga mansub fuqaroga 10 desyatinadan kam bo‘lmagan yer va boshqa imtiyozlar berilganligi, yer va suvdan foydalanishda rus millatiga ustuvorlikka ega bo‘lganligi sababli mahalliy dehqonlar hamda rus dehqonlari o‘rtasida bir necha marta to‘qnashuv va janjallar yuzaga chiqqanligi maqolada qayd etib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: Dasht komissiyasi, davlat yerlari, vaqf, sug‘orish inshootlari, kanal, chig‘ir, “Vaqtli Nizom loyihasi”, ariq oqsoqoli, pud, chorikor, mardikor, Amerika paxta navi, boshqaruv nizomi, yer egaliga oid davlat siyosati.

KIRISH

Ma‘lumotlarga qaraganda, 1870-yilda Toshkentda 80 mingga yaqin aholi yashagan. Ulardan 7 mingga yaqin kishi dehqon, 6 ming kishi hunarmand, 4 ming kishi savdogar, 4 ming kishi mardikor bo‘lgan. Shahar Chirchiq daryosidan boshlanadigan Bo‘zsuv kanali tizimiga kiruvchi Qorasuv, Yalang‘och, Qichqiriq, Darvozakent, Salor, Anhor va Kaykovus ariqlari kabi 9 ta shaxobcha orqali sug‘orilgan.

Rossiya imperiyasining Turkistondagi agrar siyosatidan ko‘zlangan bosh maqsad va asosiy yo‘nalishlarni Davlat mulklari va ziroatchilik vaziri A.V.Krivoshein shunday ifodalagan: “Diqqatimiz markazida uch masala mavjud. Agar birinchisida yiqirib turgan yozuv “Paxta” bo‘lsa, ikkinchisida “Sug‘orish” va nihoyat uchinchisida garchi ko‘zga tashlanmayotgan bo‘lsada, hammasidan muhimi “Ruslarni keltirib o‘rnatirish” [1.158]. yozuvi turibdi.

Turkiston general-gubernatorligining umumiy yer maydoni 1,7 mln kv.km bo‘lib, bu Fransiya va Germaniya hududini birga qo‘shib hisoblaganda ikki barobar ko‘p, ayni mahalda aholi esa jami 5,2 mln kishini tashkil etar edi. O‘zbeklar va boshqa tub millatlar 1897-yilda 5 mlnni, 1911-yilda qariyb 6 mlnni tashkil etgan. 1886-yilgi Nizom ruslarni ko‘chirib keltirish yo‘li bilan o‘lkani ruslashtirish harakatini qonunan mustahkamlab, unga siyosiy tus berdi. Ko‘chib

keluvchilarga 10 tanobdan kam bo‘lmagan yer ajratish belgilandi. Turkistonga kelib o‘rnashish va yer-mulkka ega bo‘lish huquqi faqat nasroniy dinining pravoslav mas’habidagilargagina berildi.

1886-yilgi qonunga ko‘ra o‘lkaga ko‘chib keluvchilarni tanlash va joylashtirish tartiblari belgilandi.

“Besh davlat yerlari”ga birinchi navbatda xizmatdan bo‘shagan zaxiradagi zobit, quyi unvondagi harbiy xizmatchilar joylashtirilishi alohida ko‘rsatildi. Uzoqni ko‘zlagan maqsaddan kelib chiqqan holda, Rossiya yer-suv munosabatlarida quyidagi siyosatni o‘tkazdi:

1. Turkistondagi barcha yerlar davlat xazinasiga tegishli deb e‘lon qilindi. O‘troq mahalliy aholiga yer merosiy yakka-jamoa ekanligi tariqasida, ko‘chmanchi aholiga esa azaliy dehqonchilik odatlariga rioya etilgan holda muddati cheklanmagan tarzda jamoa bo‘lib foydalanish uchun topshirildi.

2. O‘troq (aholi yashaydigan) joylarda yer, undan amalda foydalanayotganlarga biriktirildi.

3. Ko‘p hollarda vaqflar avvalgi tarzda qoldirildi, ammo ayrim hollarda vaqf ixtiyoriga olish ham mumkinligi belgilandi, ushbu mulk keyinchalik tugatib yuborildi.

4. Sobiq imtiyozli shaxsiy mulk yerlariga boshqalar qatori soliq solindi. Ular endi xususiy mulk emas, balki davlat yerlari deb ataldi va ular dehqonlarga merosiy ravishda egalik qilish va foydalanishga topshirilgani ma‘lum qilindi.

5. Shahar tashqarisida maxsus ko‘chiruv fondlaridan tashqari rus aholisiga yer ajratish taqiqlandi.

6. Yevropaliklar, xususan ruslar tomonidan mahalliy aholi yerlarini sotib olish mutlaq man etildi. Bu taqiq 1890-yillar oxiriga qadar o‘z kuchini saqlagan.

Istilo qilingan hududlarga rus aholisini ko‘chirish tashkilotchilarining tashabbuskori Fon Kaufman edi. U 1875-yilda Avliyo ota tumanida dastlabki rus qishlog‘ini barpo etdi. Uning hukumronligi davrida 8 ta rus qishlog‘i vujudga keldi. 1886-yilgi “Nizom” rus aholisini ko‘chirib keltirish yo‘li bilan o‘lkani ruslashtirish harakatini qonuniy mustahkamlab, unga siyosiy tus berdi. Ko‘chib keluvchilarga 10 desyatinadan kam bo‘lmagan yer ajratish belgilandi. Turkistonga kelib o‘rnashish va yer-mulkka ega bo‘lish huquqi faqat nasroniy dinining pravoslav mazhabidagi-largagina berildi.

15 yil davomida, ya’ni 1875 – 1890-yillar ichida Turkistonda 1300 ta oila joylashib, 19 ta rus qishlog‘ini tashkil qildi. 1891 – 1892-yillarda Rossiyada ocharchilik boshlanganda Turkistonga ko‘chib keluvchilar soni nihoyatda ko‘payib ketdi. Ana shu ikki yil davomida 25 ta rus qishlog‘i paydo bo‘lib, rus dehqonlarining soni ikki barobar ko‘paydi. Mahalliy aholi bilan rus dehqonlari o‘rtasida yer-suv masalasida, sug‘orish inshootlaridan foydalanish bobida o‘zaro to‘qnashuvlar kuchaydi. Mustamlaka o‘lkalarga ruslarni yuborish masalasi bilan shug‘ullanuvchi maxsus idora – “Ko‘chirib keltirish boshqarmasi” tashkil qilindi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

1873-yilda general Fon Kaufman rus podshosiga Turkistonda yerga egalik tuzilishini o‘zgartirish loyihasini taqdim etadi. Loyihaga ko‘ra amlok yerlar, uni ishlatib turgan odamlar tasarrufiga o‘tishi lozim edi. Bu qoidani vaqf yerlariga ham joriy qilish to‘g‘risidagi loyiha taklifi esa rad etiladi.

Ammo Fon Kaufman o‘z so‘zida qat’iy turib oladi. U ma’suliyatni o‘z zimmasiga olib, yer masalasiga doir bir qancha tadbirlarni amalga oshiradi. Jumladan, yer haqiqatda kimning qo‘lida ekanligini e’tiborga olish to‘g‘risida farmoyish beradi. Shunga muvofiq juda ko‘p yerlar davlat hisobiga o‘tkaziladi. Ayni chog‘da mulkiy yerlarga va hatto vaqf yerlariga ham soliq joriy etiladi. 1886-yilda Turkiston o‘lkasini boshqarish to‘g‘risidagi yangi Nizomga muvofiq yer munosabatlariga doir bir qancha tadbirlar amalga oshiriladi. Bundan ko‘zlangan asosiy maqsad mahalliy boy-zodagonlarni zaiflashtirish va mustamlakachilar hokimiyatini kuchaytirish edi.

Chor ma’murlari Turkiston o‘lkasida olib borgan mustamlakachilik siyosatlarida o‘z oldilariga bosh maqsad qilib ruslashtirish siyosatini qo‘ydilar. Bu boradagi eng muhim va boshlang‘ich qadam Rossiya hududlaridagi xalqlarni Turkiston yerlariga ko‘chirishdan iborat bo‘ladi. Chorizmning ko‘chirish siyosatining mohiyati shundan iborat ediki, ko‘chirma xo‘jaliklar uchun yer fondi mahalliy xalqning yerga bo‘lgan huquqlarini o‘ta ketgan darajada buzish yo‘li bilan tuzilgan. Rossiyadan dehqonlarni u yerga ko‘chirish esa, chekka o‘lkalarni ruslashtirish maqsadini ko‘zlab millatchilik tamoyili asosida amalga oshirilgan.

1869-yildayoq Yettisuvdagi dehqonlar manzilgohlari to‘g‘risidagi qoidalar ishlab chiqilgan bo‘lib, bu qoidalar ruslarning turkistonlilar yurtiga ko‘plab ko‘chib kelishlari uchun qulay sharoitlar yaratib berardi. 1868 – 1882-yillarda Yettisuvda har birida 250 aholi bo‘lgan 29 rus qishlog‘i tuziladi. Shu davrda Sirdaryo viloyatida bunday qishloqlar 19 ta bo‘lib, 1300 aholini o‘z qamroviga olardi. Xususan, 1891-yildagi Rusiyada ro‘y bergan ochlikdan so‘ng O‘rta Osiyoga bamisoli vabodek yopirilib kelayotgan rus oilalari oqimi kuchaydi. 1906-yilda o‘ikaning besh viloyatida 451 ming tanob yerga ega bo‘lgan 136 rus posyolkalari paydo bo‘ladi. Har bir xo‘jalikning tomorqasi 34,5 tanobdan iborat edi. Turkistondagi eng yaxshi yerlarga egalik qilgan bunday rus xonadonlari 1916-yilga kelganda 2.659 ming desyatina yerni o‘ziniki qilib olgan 336 ming oiladan iborat edi. Bu o‘lka umumiy aholisining 4,5 foizini tashkil etardi. Bundan tashqari 14 million desyatina yer bevosita davlat xazinasi ixtiyoriga olinadi. 190 ming desyatina yerni esa rus plantatorlari va pomeshchiklari o‘zlariniki qilib oldilar. Eng katta yer egasi bo‘lgan podsho Nikolay II ning birgina Murg‘ob vohasidagi yerlari 104 desyatina teng edi. 1886-yilda chor hukumati yer islohoti o‘tkazadi. Mustamlakachilik xarakteridagi bu yer islohoti natijasida barcha serunum va sug‘oriladigan yerlar boylar va zamindorlar qo‘liga o‘tib ketadi, kambag‘al dehqon xo‘jaliklari yanada qashshoqlashdi va xonavayron bo‘ladi. 1889-1893-yillarda bunday xonavayron bo‘lgan dehqonlar o‘z bisotlaridagi 15.588 desyatina yerni sotib yuboradilar.

AQShdan paxta olishdan deyarli mahrum bo‘lgan Rossiya hukumati bu qimmatli xomashyoga nisbatan o‘tib borayotgan ehtiyojini asoratga solingan Turkiston hisobidan qondirishga asosiy diqqat- e‘tiborini qaratadi. 1869-yili “Rus sanoati va savdosi o‘shiga yordam berish jamiyati” kengashida I.N.Raevskiy “Rossiya va unga qo‘shni sharq mamlakatlarida paxtachilikni rivojlantirish” [2.135]. mavzuyida ma‘ruza qiladi. Ma‘ruzachi Rossiyaga O‘rta Osiyo va boshqa paxtakor joylardan xomashyo keltirilishi har jihatdan foydali va qulayligini isbotlab beradi. Uning ta‘kidlashicha, Rossiyaga jami 3 088 285 pud (42 710 136 so‘mlik) paxta keltirilgan bo‘lib, shundan 639192 pud (5972491 so‘mlik) paxta sharq o‘lkalaridan olib kelingan ekan. Bu Rossiyaga keltirilgan paxtaning 21 foizini tashkil etgan [1.215]. Albatta ko‘p miqdordagi paxtani xarid qilish uchun millionlab so‘m mablag‘ sarflangan. Rossiyada savdo floti bo‘lmaganidan paxta Yevropa mamlakatlari floti va temiryo‘llarida olib kelingan, natijada ulovidan tushovi qimmatga tushgan.

Turkistondagi paxtaga bo‘lgan yuqori talab O‘rta Osiyo iqtisodiyotida tub o‘zgarishlarni keltirib chiqardi. Paxta Turkiston dehqonlarining asosiy mahsulotiga aylandi. Sug‘oriladigan yerlarda paxta ekishning ko‘payishi dehqonlar ahvolidan yomonlashuviga olib keldi. Donli ekinlar va sabzavot ekish uchun ajratiladigan yer maydoni kamayib bordi. Masalan, Farg‘ona vodiysida sug‘oriladigan yerlarning 50 foizi paxta bilan band qilindi. Qishloq aholisi qatlamlarga ajrala boshladi. Bir tomondan yersiz dehqonlar, ya‘ni qishloq yollanma ishchilar soni o‘tib bordi, ikkinchi tomondan esa sutxo‘rlarning tor qatlami, “Besh-bosh” shirkati yoki Vadyayevlar uyi bilan hamkorlik qilgan savdogar yer egalari soni oshib bordi.

Mardikorlik Farg‘ona vodiysida keng rivojlandi. Mardikorlar bir kunga o‘z ketmoni bilan kuniga 10 soatdan ishlaydigan yollanma kunbaychilar, asosan yersiz dehqonlar edi. Ularga ish haqi kelishuv asosida to‘lanardi. Yollanishning boshqa shakli chorikorlik bo‘lib, u bilan ham yersiz dehqonlar shug‘illanishardi.

Chorikor, odatda, oilasini o‘z yurtida qoldirib, yirik yer egalardan ijaraga yer olib ishlash uchun 7–8 oyga ketardi. Yer egasi ekish uchun unga urug‘lik berardi, mardikor yollardi, mehnat qurollari, yashash uchun joy, oshxona anjomlari bilan ta‘minlar edi. Chorikor esa chigit ekishdan boshlab hosil yig‘ib-terib olinguncha dalada ishlardi. 1916-yilga kelib, qishloq aholisining 80 foizini mardikorlar va chorikorlar tashkil qilgandi.

Yerga egalikni saqlab qolgan boshqa dehqon xo‘jaliklarining ham ahvoli og‘ir edi. Ular kreditga pul va urug‘lik olib, qaytara olmas, shuning uchun yanada og‘irroq shartlar asosida yangi qarz olishga majbur bo‘lishardi. Qarz yildan-yilga o‘tib, foizlar ortib borar, ko‘pincha bu ish yerni tortib olish yoki sotish bilan tugardi. Dehqonlar mardikor yoki chorikorga aylanib borishardi. Birinchi jahon urushi davriga kelib, Turkiston dehqonlari to‘liq xonavayron bo‘lish yoqasiga kelib qolishgandi. Dehqonlarning 50 foizi qarz domiga tushib qolgan, har yili xonavayron bo‘lgan 500 ta dehqonning yeri arzimagan pulga sotilardi.

O‘rta Osiyoda paxtachilikni rivojlantirish Rossiya uchun katta foyda ekanini I.N.Raevskiy alohida uqtirib o‘tadi. U mahalliy g‘o‘za navlarining nuqsonlarini gapirib, uni Amerika navlari bilan almashtirishni tavsiya qiladi.

1871-yili I.V.Raevskiyning shaxsan o‘zi Toshkentga kelib Amerika paxtasini iqlimlashtirish borasida katta ishlarni amalga oshiradi. Samarqandda Amerika paxtasi navini ekadi [1.237].

XIX asrning 80-yillariga kelib, Amerika paxtasi urug‘lari orasida “Upland” navi mahalliy sharoitda sifatli va ko‘p hosilli bo‘lib chiqdi. To‘qimachilik sanoati talablariga har jihatdan mos tushadi. Vaqt o‘tishi bilan dehqonlar Amerika paxtasi navi ekilgan maydonlarni oshira borganlar. 1884-yili xorijiy navlar 300 desyatina yerga ekilgan bo‘lsa, 1890-yilga kelib 58859 desyatini tashkil etgan.

Paxtachilik rivoji Chor hokimiyati xazinasini boyita bordi. Hatto adolatsizlik haqida o‘lkada rus tilida chiqadigan “Ukraina” ro‘znomasining 1896-yilgi sonlaridan birida shunday yozilgan edi: “Rus sanoati ehtiyojini qondirish maqsadida paxtachilik rivojlanishidan sanoat egalaridan o‘zga hech kim foyda ko‘rmadi. Paxta arzon bahoda olinib, Rossiyaga yuborildi. Shu paxtadan ishlangan tayyor mahsulotlarni u yoqdan o‘lkaga keltirib sotishadi va katta foyda ko‘rishadi. Mavjud paxta maydonlarini qisqartirib, me‘yorida ekish haqida jo‘shib gapiriladiyu, lekin uni ekishaveradi”.

Chor hukumati yerning izdan chiqishiga qaramay, paxtachilikni kuchaytirishni o‘z vakillaridan talab qilaverdi. Bu xususida Rossiya dehqonchilik noziri Krivoshein shunday degan edi: “Turkistonning har bir pud g‘allasi Rossiyaga, rus va Sibir g‘allasiga raqobatdir, ortiqcha har bir pud Turkiston paxtasi esa Amerika paxtasiga raqobatdir. Shuning uchun o‘lkaga qimmatga tushsa ham g‘alla keltirib berish lozimdir”. Paxta yakkahokimligini o‘rnatish haqidagi bunday g‘oyani Turkiston general-gubernatori qo‘llab-quvvatlab, bu tadbir hukumatga yiliga 70 million oltin rublni tejashga imkoniyat yaratishini uqtiradi. Uning fikriga ko‘ra “ko‘p millionli vatan paxta tolasini qayta ishlash sanoatini xonavayron bo‘lishdan saqlovchi kafolat rolini o‘ynashi mana shu Turkistonning Rossiyaga ko‘rsatadigan buyuk iqtisodiy xizmatidir” [3.100].

Bundan chiqqan ma‘no shuki, agar Turkiston diyoriga g‘alla ko‘p ekilsa, Rossiyadan keltirilayotgan g‘allaga nisbatan talab kamayib, ziyon ko‘riladi. Demak qancha ko‘p paxta ekilsa, Rossiya g‘allasiga ehtiyoj shuncha oshib boraveradi. O‘z navbatida bu Rossiyaning ulovdan tushovi qimmatga tushayotgan Amerika paxtasiga bog‘liq muammolarni ham bartaraf etardi. Nozirning fikricha, paxtachilik rivojlanaversa, ikki tarafga foydadir. Turkiston aholisining ahvoli nima kechsa kechsinu, lekin Rossiya manfaatlari to‘la saqlansin – bu chor ma‘murlari yuritgan yakka-yu yagona siyosatdir. Chor Rossiyasi Turkiston xalqlariga taraqqiyot, baxt-saodat va istiqbol olib keladi, deb o‘zimizni o‘zimiz nodonlarcha aldamaylik.

Rossiya imperiyasi Turkistonni bosib olgandan keyin, bu o‘lkada o‘z manfaatlarini to‘liq yuzaga chiqarish uchun birinchi galda Turkistonda mustamlaka boshqaruvi tizimini yaratishga kirishdi. Turkiston viloyatlar, okruglar, uyezd va

volostlar (bo‘lis)ga taqsimlandi. Bir so‘z bilan aytganda, Rossiya imperiyasi Turkistonga tarixan begona ma‘muriy tizimni kiritdi. An‘anaviy boshqaruv tizimiga oid ba‘zi elementlarni nomiga saqlab qolib, go‘yo mahalliy xalq bilan hisoblashgandek ko‘ringani bilan aslida butun siyosat eng avvalo imperiya, metropoliya manfaatlarini ta‘minlashga qaratildi.

1865-1886-yillar orasida agrar sohada olib borilgan ishlar 1886-yilda bu sohani boshqaruvini tashkil etishda asos bo‘ldi va umumlashtirildi. Buning natijasi 1886-yilda Rossiya hukumati Turkistonni boshqarish to‘grisida Nizomda o‘z aksini topdi. Nizomning qator bandlari agrar masalaga bag‘ishlandi.

Shu munosabat bilan Turkistondagi agrar siyosat mohiyatini Turkiston o‘lkasini boshqaruvi haqidagi Nizomning 1886-1900-yillar orasidagi amaliy bosqichini yoritish lozim topildi. Shu o‘rinda Nizomning 255, 257, 258, 259, 275, 277 bandlari va ularning joriy o‘zgarishlar tahlili alohida ahamiyatga ega.

Masalan, Nizomning 255-bandiga ko‘ra, 1886-yilda o‘troq qishloq aholisining doimiy, vorislik asosidagi hamda mahalliy an‘analarga ko‘ra amlok yerlari sifatida foydalaniladigan mulklari o‘z egalari ixtiyorida qoldirilgan. Lekin shu bandga kiritilgan “Izoh”da Turkiston o‘lkasida yer-mulk soliq qoidalarini joriy qilishi to‘grisidagi hujjatga ishorat qilinganki, bu hol Turkiston mustamlaka ma‘muriyati an‘anaviy qishloq jamoalari va amloklarni ham o‘z manfaatiga qaratilgan soliq tizimiga tortgan edi. Xuddi shu band yuzasidan 1889-yil 19-iyulda 5707 raqamli axborot berilgan va unda yuqoridagi 255-bandga to‘ldirishlar kiritilgan: Qishloqdagi o‘troq aholiga mahalliy odatlarga binoan quyidagi yer turlari biriktiriladi:

- a) yer egasi qaramog‘ida bo‘lgan sug‘oriladigan doimiy mulk,
- b) yog‘in-sochin suvlaridan (bahorikor lalmi tarzda) foydalanib ekiladigan maydonlar
- v) so‘nggi o‘n yil davomida qishloq jamoasi, qishloq yoki yakka shaxs ixtiyorida bo‘lgan haydalmaydigan (yaylov) yer mulklari.

Ushbu bandda ko‘rsatilgan yer mulklaridan mustamlaka ma‘muriyati tomonidan undiriladigan soliqlar tizimi o‘zgarishsiz qoldi. To‘g‘rirog‘i, yer mulklarining turlari bo‘yicha xazinaga tushadigan soliq miqdori 1886-yil Nizomidan hisobga olib ulgurilmagan mulklarni aniqlashtirish hisobiga keskin ko‘payadigan bo‘ldi. Nihoyat, 255-modda 1900-yilda yana qayta ko‘rib chiqilib, o‘zgarishsiz qoldirildi.

XULOSA

Xulosa o‘rnida shuni aytish joizki, Ruslar turkistonni bosib olar ekan, o‘lkaning eng katta serunum yerlarini o‘z xazinasi tasarrufiga oldi. Barcha sug‘oriladigan va hosildor yerlar rus plantatorlari va pomeschchiklari qo‘liga otib ketishi oqibatida kambag‘al dehqon xo‘jaliklari yanada qashshoqlashdi. G‘alla va sabzavot ekishga mo‘ljallangan ekin maydonlari qisqartirilib, juda ko‘p miqdorda paxta yetishtirila boshlandi. Bu esa yerning izdan chiqishiga va yersiz dehqonlar sonining ortishiga sabab bo‘ldi.

Adabiyotlar:

1. Muhammadjonov A.R. Quyi Zarafshon vodiysining sug‘orilish tarixi (Qadimgi davrdan – XX asr boshlarigacha). – T., 1972.
2. Musaev N.U. O‘rta Osiyoda dehqonchilik madaniyati va agrar munosabatlar tarixidan (Tosh davri oxiridan - XX asr boshlariga qadar). – Toshkent: Fan, 2005
3. Rashidov Sh. Irrigatsiya va O‘rta Osiyo sovet respublikalaridagi sotsial o‘zgarishlar. T.1976.

G‘OVASOY SUV HAVZASIDA QADIMGI DAVR ANTROPOGEN LANDSHAFTNING SHAKLLANISHI VA KENGAYISHI.

Nasriddinov Shukrullo Nazrullaevich,
Namangan davlat universiteti
Arxeologiya kafedrasi katta o‘qituvchisi
Tel: +993985678.

Annotatsiya.

Mazkur maqolada G‘ovasoy suv havzasida qadimgi davrlarda antropogen landshaftlarning shakllanishi va bosqichma-bosqich kengayib borish jarayoni tahlil qilinadi. Tadqiqotda hududning tabiiy-geografik xususiyatlari, suv resurslari, qadimgi aholi manzilgohlari hamda irrigatsiya tizimlarining paydo bo‘lishi antropogen landshaftlarning vujudga kelishidagi asosiy omil sifatida ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, G‘ovasoy havzasida dehqonchilik, chorvachilik va dastlabki xo‘jalik faoliyati natijasida tabiiy muhitning o‘zgarishi, sug‘orish inshootlari, qadimgi ariq va kanal tizimlarining shakllanishi hamda ularning hududiy kengayishga ta’siri yoritilgan. Arxeologik, tarixiy va geografik manbalar asosida qadimgi davrda inson va tabiat o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning o‘ziga xos xususiyatlari ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: *G‘ovasoy, suv havzasi, antropogen landshaft, qadimgi davr, irrigatsiya, sug‘orma dehqonchilik, qadimgi manzilgohlar, arxeologik yodgorliklar, xo‘jalik faoliyati, tabiiy-geografik muhit, kanal va ariq tizimlari, Farg‘ona vodiysi.*

Qadimgi davrda insonlar tabiiy soy va daryolarni bo‘g‘ish, to‘shish orqali dehqonchilik hududlarini yaratganlar. Qishloq manzilgohlari ham shunday omillarni inobatga olgan holda shakllandi. Dastlabki dehqonchilik bilan shug‘ullangan jamoalar, asosan, unumdor tuproqli yerlarga va suv manbalariga yaqin joylarga joylashishga intilganlar. Farg‘ona vodiysi hududida arxeologik yodgorliklarning, asosan, buloq bo‘ylarida yoki tog‘ soy va daryolari (G‘ovasoy, Kosonsoy, Pashootasoy va Qoradaryo) qirg‘oqlarida joylashgani aynan shu tanlov bilan bog‘liqdir.

Dastlab qishloq xo‘jaligi ehtiyojlari uchun faqat eng unumdor yerlar - daryo havzalari va irmoqlarida ishlatilgan. Bu haqida dastlab B. A. Latininning qadimgi Farg‘ona irrigatsiya tarixi va dehqonchilik madaniyatining xronologiyasiga bag‘ishlangan bir qator ilmiy maqolalarida tog‘ etaklaridagi soylardan toshqin suvlari orqali hosil bo‘lgan loyqa va ular qoldirgan qayirlar asosida paydo bo‘lgan ibtidoiy dehqonchilik masalalari ko‘rib chiqiladi. Uning xulosalarida toshqin suvlarning atrof yerlarga asta-sekin yoyilishi natijasida kichik sug‘orish tarmoqlarining vujudga kelishi, sun‘iy sug‘orishga o‘tish jarayoni, shuningdek, asosiy to‘g‘onlar yordamida ta‘minlangan ko‘p shoxobchali yelpigichsimon sug‘orish tizimlari hamda magistral kanallar barpo etilishi masalalari tahlil qilinadi [1. 15-26]. Bu xulosalar Farg‘ona vodiysida qadimgi sug‘orish tarmoqlarining shakllanishi haqidagi dastlabki malumotlar bo‘lib, keyinchalik olib borilgan paleogeografik tadqiqotlar bu xulosalarni tasdiqlaydi [2. 15-26]. Bugungi kunda Farg‘ona vodiysining qadimgi paleogeografik holati haqida ayrim malumotlar tasdiqlandi. Daryo va ko‘l havzalarida bir necha o‘nlab dehqonchilik maskanlari bo‘lgan. Hozirgacha fanda Chust madaniyati nomi bilan mashhur 80 ga yaqin manzilgohlar topilgan. Qadimgi dehqonlar birinchi navbatda eng unumdor yerlarga ega bo‘lgan Qoradaryo, Oqbura, Kosonsoy, Gavasoy, Marg‘ilonsoy ko‘l va daryolar havzalarini o‘zlashtirganlar. Andijon viloyatining Oyim qishlog‘i yaqinidagi Qoradaryo havzasida gullagan voha bor. Bu joyda daryoning oqimi sekinlashadi va u suvlarini ravon olib boradi. Bu ming yillar davomida bu yerda unumdor lyoss qatlaminin shakllanishiga va sug‘orma dehqonchilikning paydo bo‘lishiga sabab bo‘ldi. Shu bilan birga Shimoliy Farg‘onada Kosonsoy va Gavasoy daryolari havzalarida sug‘orma dehqonchilik ham rivojlana boshladi. Chust madaniyatining tashuvchilari bug‘doy, suli va tariq ekishgan. Bu madaniy o‘simliklarning qoldiqlari Buvanamazor (Chust) va Dalverzintepada olib borilgan qazishmalarda topilgan. Farg‘ona vodiysining shimoliy qismlari qadimgi dehqonchilik shakllangan xudud sifatida baholashimiz mumkin. Ayniqsa G‘ovasoy vohasining o‘rta va quyi qismlari qadimgi dehqon jamoalari tomonidan sug‘orma dehqonchilik uchun yerlarni o‘zlashtirib, o‘ziga xos suniy landshaft shakllantirgan. Bu jarayonlarni biz bronza davri va ilk temir davri o‘troq jamoalari qoldirgan arxeologik tepaliklardan va shakllangan madaniy landshaftdan bilishimiz mumkin. Shuningdek bu jarayonning shakllanishiga sabab, hududlar yani Farg‘onaning shimoliy hududlari bronza davrida qishloq xo‘jaligi vohalarining urbanizatsiyasi, bir tomondan, aholining demografik o‘sishi bilan, ikkinchi tomondan, ekin maydonlarini kengaytirish zarurati bilan bog‘liq jarayonlar yuz berdi.

Qirghujra arxeologiya yodgorligi Shimoliy Farg‘ona xududida shakllangan ilk urbanizatsiya markazi bo‘lib, u Namangan viloyati Pop tumani markazidan 2 km janubda Sirdaryoning hozirgi o‘zanidan 100 metr shimolda joylashgan. Yodgorlik va uning atroflari qadimiy G‘ovasoyning bir qismi bo‘lgan Olmossoy orqali sug‘orilgan. Ushbu hududning stratigrafiyasi o‘rganilganda mintaqa bahor mavsumida soyning suvi ko‘payishi natijasida sel oqimlari orqali yuvilib turgan

(Anarbaev, Maqsudov, Kubaev, Nasritdinov, 2018) (1 rasm). Sirdaryoning o‘ng qirg‘og‘idagi adirliklarga tutashib ketuvchi bu hududlardagi deyarli barcha tepaliklarda qadimgi davrda insonlar istiqomat qilganligini bildiruvchi artefaktlar topilgan. Ammo ularning ko‘pchiligi sel oqimlari, Sirdaryoning o‘z o‘zanini o‘zgartirishi, shuningdek insonlar tomonidan o‘zlashtirilishi tufayli turli darajada zarar ko‘rgan bo‘lsa, ayrimlari umuman buzilib ketgan. Xuddi shu kabi ta’sirlar Qirqhujra yodgorligiga ham zarar yetkazgan. Xususan, XIX-XX asrlarda mahalliy aholi yodgorlik arki yonlarini buzib, diniy amallar bajarish uchun joy sifatida foydalanib kelgan.

2013- yilda 2-shahristoning mazkur qismida olib borilgan arxeologik qazuv ishlari davomida markazda joylashgan tepalikda, zikkurat ko‘rinishidagi diniy inshoot qoldiqlari aniqlandi (Anarbaev A, Baratov S, 2023. S. 91-106). Tadqiqotchilar tomonidan otashparastlar ibodatxonasi, deb taxmin etilgan ushbu inshoot 45x20 m o‘lchamdagi, balandligi 9 m bo‘lgan tepalik ko‘rinishida bo‘lgan (Kubaev, Nasritdinov, Karaeva, 2020. S. 25-35) (2 rasm). Ushbu inshoot M. Boys tomonidan aytib o‘tilgan zardushtiylar dastlabki davrda ochiq osmon ostida diniy amallarni bajarishgan degan fikrlarini tasdig‘i bo‘lishi mumkin (Boys, 1987. S. 75-81). Qirqhujra yodgorligida olib borilgan tadqiqot ishlari davomida shaharning mudofaa devorlari ham yaxshi o‘rganildi. Xususan, shahar arki va va ikkinchi shahristoni mudofaa qurilmalarida qirqim qilindi. Shahriston mudofaa devori qurilishida dastlab oddiy tuproq bilan baland tagkursi tayyorlanib, so‘ngra ustidan paxsadan devor tiklanganligi kuzatilgan bo‘lsa, ark mudofaa devori ancha murakkab tuzilishga ega. Ark mudofaa devori uchta qurilish davrida o‘zgarib borgan. Birinchi qurilish davrida 30x10 sm, 53x37x10 sm o‘lchamdagi xom g‘ishtlardan 5,3 m.dan yuqoriga tomon 5,1 m.ga qisqarib borgan mudofaa devori qurilgan. Ikkinchi qurilish davrida xom g‘ishtdan bunyod etilgan mudofaa devori ustki qismi tekislanib, paxsa bilan ta’mirlangan. Shuningdek tashqi tomondan 2,7 m qalinlikdagi paxsa qobiq bilan kuchaytirilgan. Ichki tomondan ham xuddi shunday paxsa qobiq qilingan bo‘lib, keyingi davrdagi qurilishlar natijasida uning qalinligini aniqlash imkoni bo‘lmadi. Ikkinchi qurilish davri devori ta’mirlashlari natijasidagi devor ustidagi qatlamdan 6 ta qo‘lda tayyorlangan va 6 ta kulollik charxida tayyorlangan sopol namunalari olindi. Kulollik charxida tayyorlangan sopollar quyuq qizil angob bilan qoplangan bo‘lib, silliqalanib yaltiratilgan. Qo‘lda yasalgan sopollar yuzasi oqish quyuq massa bilan tekislangan bo‘lib, birining yuzasiga rangda naqsh berilgan. Shuningdek, ayrimlarining ichki qismida matoning izlari ham kuzatiladi. Mazkur sopol namunalari manbalarda eramizdan avvalgi III-II asrlarga oid Kugay-Qorabuloq madaniyatiga tegishli sopol namunalari bilan taqqoslandi (Gorbunova, 1986. S, 42; Anarbaev, 2013. S. 75). Sopollar olingan qatlam ikkinchi qurilish davri ta’mirlashlari amalga oshirilgan davrda hosil bo‘lganligini hisobga olsak, xom g‘ishtlardan barpo etilgan devor undan qadimiy bo‘lishi mumkin.

Uchinchi qurilish davrida shahar mudofaa tizimini mustahkamlash bo‘yicha katta qurilish ishlari olib borilgan. Uchinchi qurilish davrida ikkinchi qurilish

davrining paxsa qobig‘i tashqi va ichki tomonidan yangi paxsa qobiq bilan kuchaytirilgan. Tashqi tomondan qo‘shilgan paxsa devorning qalinligi 5,8 m bo‘lsa, ichki mudofaa devori 4 m lik paxsa tagkursi ustiga 3,40 m lik qalinlikda barpo etilgan. So‘ngra birinchi qurilish davrining xom g‘ishtlardan tiklangan devori usti kesilib ichki yo‘lakka aylantirilgan. Natijada Afrosiyob yodgorligining ikkinchi mudofaa devoriga o‘xshash ikki qatorlik mustahkam mudofaa devori shakllantirilgan. Avvalgi yillarda olib borilgan qazuv ishlari davomida mudofaa devorining tashqi tomonida hosil bo‘lgan chuqurlikni devor tashqarisida barpo etiluvchi handak bo‘lishi mumkinligi taxmin etilgan. Ammo keyingi izlanishlar mazkur joyda shahar shahristoni va arkiga olib kiruvchi darvoza joylashganligini ko‘rsatdi. Ark mudofaa devori mazkur yo‘lak bo‘ylab qilinib, ark quyi maydoni burchagidagi 6x6 m o‘lchamlardagi burj yoki donjonga borib tutashgan. Burj-donjon qalinligi 2,2 m bo‘lgan paxsa platforma ustiga qurilgan. Ark mudofaa devori burj-donjonga kelib tutashgan.

Qirqhujra yodgorligi mudofaa inshootlarini tahlil etadigan bo‘lsak, Farg‘ona vodiysi qadimiy mudofaa devorlari tuzilishiga oid bir qancha umumiy jihatlar ko‘zga tashlanadi. Xususan, qalinligi 2,9-3 m bo‘lgan Chust yodgorligi mudofaa devori shimoliy qismi qurilishida 55-54x33-32x8-10 sm o‘lchamdagi xom g‘ishtlardan qurilgan (Sprishevskiy, 1972. S.227). Chust mudofaa devori tagkursi ham shu o‘lchamdagi xom g‘ishtlardan terilgan. Chust madaniyatiga oid yana bir yodgorlik Dalvarzintepa yodgorligi arkining janubiy devori ham 55-53x27-38x 8-13 sm o‘lchamdagi xom g‘ishtlardan qurilganligi qayd etilgan (Zadneprovskiy, 1962). Keyingi yillarda olib borilgan tadqiqotlar ham yodgorlik mudofaa devori qurilishida xom g‘ishtlardan keng foydalanilganligini tasdiqlagan. Jumladan, 4-qazishmada ochilgan mudofaa devori tuzilishi o‘ziga xos bo‘lib, devor sharqiy va g‘arbiy tomondan tarkibida tartibsiz tarzda uchrovchi xom g‘ishtlar bo‘lgan paxsa devordan qurilgan. So‘ngra mualliflar fikricha ikkala qobiq o‘rtasidagi joy zichlangan qatlamdan iborat bo‘lgan. Uchinchi qurilish davriga kelib esa ilk devor yangi paxsa devori bilan kuchaytirilgan. Ushbu devor tuzilishini tahlil etadigan bo‘lsak, Qirqhujra arki mudofaa devorining ikkinchi qurilish davridagi qurilishlarni eslatadi. Qirqhujra arki mudofaa devori birinchi qurilish davrida xom g‘ishtlardan barpo etilib ikkinchi qurilish davrida ichki va tashqi tomondan paxsa qobiq bilan kuchaytirilgan. So‘ngra, uchinchi qurilish davrida devor yanada kuchaytirilib ichki va tashqi tomondan yangi paxsa devor qilingan.

Shunday qilib, Farg‘ona vodiysi qadimgi manzilgoh va shaharlarning mudofaa devorlari bilan taqqoslagan holda Qirqhujra arkining xom g‘ishtlardan qilingan birinchi qurilish davriga oid mudofaa devori ham ancha qadimiy asoslarga ega bo‘lganligini xulosa qilishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Б. А. Л а т ы н и н , К вопросу об истории ирригации, Сб., «АН СССР академику Н. Я. Марру», М. – Л., 1935, стр. 697–708.

2. Б. А. Л а т ы н и н , Вопросы истории ирригации древней Ферганы, Краткие сообщения Института истории материальной культуры, вып. 64, М., 1956, стр. 15–26.

3. Б. А. Л а т ы н и н , К вопросу об истории ирригации, Сб., «АН СССР академику Н. Я. Марру», М.–Л., 1935, стр. 697–708; Б. А. Л а т ы н и н , Вопросы истории ирригации древней Ферганы, Краткие сообщения Института истории материальной культуры, вып. 64, М., 1956, стр. 15–26.

4. Анарбаев А., Максудов Ф., Кубаев С., Насритдинов Ш. Археологические исследования на памятнике Кыркхуджа в 2016 году // Археологические исследования в Узбекистане. 2015-2016 годы. Вып. 11. – Самарканд, 2018.

5. Анарбаев А., Максудов Ф., Кубаев С., Насритдинов Ш. Чильхуджа (Кыркхуджа) - руины древнего города Северо-Западной Ферганы // ИМКУ. Вып. 39. – Самарканд, 2019.

6. Анарбаев А., Баратов С. Храм на городище Чильхуджа // История материальной культуры Средней Азии (материалы международной научной конференции посвященный 80-летию Академии наук Республики Узбекистан). – Ташкент, 2023.

7. Gorbunova N. G. The Culture of Ancient Ferghana. VI century B.C. – VI century A.D., 1986.

8. Заднепровский Ю. А. Древнеземледельческая культура Ферганы // Материалы и исследования по археологии СССР. №118. Москва. Изд. Академии наук СССР. Ленинград. 1962

9. Корженков А. М., Усманова М. Т., Захидов Т. К., Максудов Ф. А., Саидов М. М., Кубаев С. Ш., Насриддинов Ш. Сейсмические деформации в древнем поселении Кыркхуджа, расположенном на великом шелковом пути в папском районе Узбекистана // Земля и вселенная. №.6. 2020.

III SHO‘BA. SOVET MUTSAMLAKACHILIGI DAVRIDA YER-SUV RESURLARINI BOSHQARISH: SIYOSAT VA OQIBATLAR.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINI SUV RESURLARI, VA ULARNI XUDUDYIY TAQSIMLANISHI HAMDA XALQ XO‘JALIGIDAGI AHAMIYATI

Yusupov Axrorjon Qurbonovich

Qo‘qon davlat universiteti tarix kafedrası v.b.dotsenti siyosiy fanlar bo‘yicha falsafa doktori(PhD)

e-mail: axrorjon201911@gmail.com

Telefon +998 91 156 96 30

Annotatsiya

Ushbu maqolada O‘zbekiston Respublikasini suv resurslari, va ularni xududiy taqsimlanishi hamda halq xo‘jaligidagi ahamiyati raqamlarda, tasniflash orqali daryolar, o‘zanlar, suv resurslari ulushi, suv omborlarining ahamiyati xaqida ma‘lumotlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Orol, suv resurslari, vodoprovod suvi, daryolar, suv zaxiralari, zovur, kanallar, irmoqlar, kollektir, yer ustki oqar manbalari, suv ombori.

O‘zbekistonning ekologik xavfsizligi nuqtai nazaridan qaraganda, suv zaxiralarining, shu jumladan er usti va er osti suvlarining keskin taqchilligi xamda ifloslanganligi katta tashvish tug‘dirmoqda. Respublikaning daryolari, kanallari, suv omborlari va xatto er osti suvlari ham xar taraflama inson faoliyati ta‘siriga uchramoqda. Sug‘oriladigan hududlarda suv tabiatning bebaho in‘omidir. Butun xayot suv bilan borlik. Zotan, suv tamom bo‘lgan joyda xayot ham tugaydi. Shunday bo‘lsada, Markaziy Osiyoda suv zaxiralari juda cheklangan. Yiliga 78 kub kilometr suv keltiradigan Amudaryo va 36 kub kilometr suv keltiradigan Sirdaryo asosiy suv manbalaridir. Suv zaxiralarining sifati eng mudim muammolardan biridir. 60-yillardan boshlab Markaziy Osiyoda yangi erlar keng ko‘lamda o‘zlashtirildi. Sanoat, chorvachilik komplekslari ekstensiv rivojlantirildi. Urbanizatsiya kuchaydi. Kollektor-zovur tizimlari qurildi hamda daryo suvlari sug‘orish uchun muttasil yuqori hajmlarda olindi. Shu bois havzalardagi suvning sifati tobora yomonlasha bordi. Daryo suvlarining ifloslanishi ekologiya-gigiena va sanitariya-epidemiologiya vaziyatini, ayniqsa, daryolarning quyi oqimlarida yomonlashtirmoqda. Ikkinchi tomondan, daryo suvlari tarkibida tuzlarning mavjudligi Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon va boshqa daryolarning deltalarida tuproqning sho‘rlanishini kuchaytirmokda. Bu esa qo‘shimcha melioratsiya ishlarini amalga oshirishda, zovur tizimlarini barpo etish va tuproq sho‘rini yuvishda yaqqol sezilmoqda.

O‘zbekiston va qo‘shni mintaqalar sharoitida aholini sifatli ichimlik suvi bilan ta‘minlash alohida adamiyat kasb etmoqda. Aholi punktlarini odatdagi vodoprovod suvi bilan ta‘minlash ko‘rsatkichi respublikada fakat keyingi besh yillikning o‘zida taxminan 1,5 baravar ortdi. Shunga qaramay, ushbu muammo dolzarbligicha qolmoqda. Ichimlik suv ta‘minoti manbalarining ifloslanishi respublikada, ayniqsa, Orol bo‘yida kasallikka chalinishning yuqori darajasiga sabab bo‘lmoqda[1,43]».

O‘zbekiston Respublikasi suv resurslarining asosiy yer ustki oqar manbalari Amudaryo va Sirdaryo daryolarining havzalari bo‘lib, ularning jami ko‘p yillik oqimi 115,6 km³ ni tashkil qiladi, ulardan Amudaryo havzasida 78,5 km³, Sirdaryo havzasida esa 37,1 km³ oqim vujudga keladi. O‘zbekistonning suv resurslari Orol dengizi havzasi ega bo‘lgan umumiy suv resurslarining faqat bir qisminigina tashkil qiladi, xolos. Bu havzaga Markaziy Osiyoning eng yirik daryolari: Orol dengiziga quyiladigan yer usti oqimining asosiy manbai bo‘lgan Amudaryo va Sirdaryo, gidrografik jihatdan shu havzaga moyil bo‘lgan va Orol pasttekisligi hududida joylashgan boshqa daryolar ham kiradi. Bevosita O‘zbekiston hududida vujudga keladigan suv resurslarining ulushi Amudaryo havzasi bo‘yicha 6 foizni, Sirdaryo havzasi bo‘yicha 16 foizni, respublika bo‘yicha jami oqimning taxminan 8 foizini tashkil qiladi. O‘rta Osiyoning yuza suvlari resurslari o‘lkaning iqlim va orografik xususiyatlariga bog‘liq holda g‘oyat notekis taqsimlangan. Uning deyarli uchdan ikki qismini egallab yotgan bepoyon tekisliklarida oqar suvlar juda kam uchraydi. Tog‘lardan bu yerlarga oqib tushadigan ko‘pchilik daryolarga, to ularning quyilish joylariga qadar, bironta ham irmoq kelib qo‘shilmaydi. O‘lkamiz tog‘larida sertarmoq daryolar, kattakichik soy va jilg‘alar juda ko‘p. Tog‘larni o‘rab olgan tog‘oldi tekisliklarida ancha zich bo‘lgan sun‘iy gidrografik tarmoqlar mavjud. Ular daryolar, soylar va buloqlardan suv olib, tevarakatdagi yerlarga tarqalib ketuvchi irrigatsiya kanallaridan, ariqlardan va shuningdek, zovur hamda kollektorlardan iborat. Tekisliklarda va ayniqsa, tog‘oldi tekisliklarida bug‘lanish jarayoni juda kuchli bo‘ladi. Chunki tog‘larda hosil bo‘lgan suvlar bu yerda sertarmoq irrigatsiya kanallari va ariqlari orqali keng dala maydonlariga yoyilib, ularning katta qismi bevosita suv yuzasidan, tuproq yuzasidan va o‘simliklar orqali atmosferaga bug‘lanadi.

O‘rta Osiyo hududidan oqib o‘tuvchi daryolar suvlarining yillik zahirasi 129,7 km³ ga teng bo‘lib, ularning daryolar havzalari bo‘yicha taqsimlangan. Orol havzasi va umuman O‘rta Osiyoning eng yirik daryolari Amudaryo va Sirdaryodir. Mazkur daryolar va ularning Norin, Qoradaryo, So‘x, Chirchiq, Zarafshon, Surxondaryo, Sheroboddaryo kabi yirik irmoqlari Respublikamiz hududida o‘zlarining o‘rta va quyi oqimlari chegarasida oqadilar [2,122]. Quyida o‘lkamizda mavjud bo‘lgan yuza suv resurslarining ana shu daryolar havzalari bo‘yicha qisqacha so‘z yuritiladi. O‘zbekistondagi yirik daryolarning suv zahirallari to‘g‘risidagi ma‘lumotlardan foydalanib va ularni tahlil qilib, Orol havzasining eng yirik daryolari Amudaryo, Sirdaryo hamda ularga quyuluvchi ayrim irmoqlar oqimining daryolar uzunligi bo‘yicha o‘zgarishini ham aniqlash mumkin. Amudaryo Panj va Vaxsh daryolarining qo‘shilishidan hosil bo‘lib, quyiroqda

unga Afg‘oniston hududidan boshlanuvchi Qunduzdaryo, so‘ng o‘ng irmoqlari Kofirnihon va Surxondaryo quyiladi. Sheroboddaryo esa Amudaryoga quyiladigan oxirgi o‘ng irmog‘idir. Shundan so‘ng Amudaryoga bironta ham irmoq kelib quyilmaydi, aksincha, uning suvi sug‘orishga olinishi, bug‘lanishga sarf bo‘lishi va qisman yer ostiga shimilishi oqibatida daryo uzunligi bo‘yicha kamayib boradi. Amudaryo suvidan ilgari Respublikamizning faqat Xorazm viloyati va Qoraqalpog‘iston Respublikasidagi ekin maydonlarini sug‘orishda foydalanilar edi. Keyinchalik, aniqrog‘i 60-yillardan boshlab, daryoning o‘rta oqimida Amu-Buxoro va Qarshi magistral kanallariga suv olinib, Buxoro va Qashqadaryo vohalarining bir qism yerlari ham sug‘oriladigan bo‘ldi. Surxondaryo To‘palangdaryo va Qoratog‘daryoning qo‘shilishidan hosil bo‘ladi. To‘palangdaryo Qoratog‘daryoga nisbatan ikki martadan ziyodroq sersuv bo‘lib, uning tog‘lardan chiqish joyidagi o‘rtacha ko‘p yillik suv sarfi 52,0 m³/s teng. Qoratog‘daryoning o‘rtacha ko‘p yillik suv sarfi esa 23,0 m³/c dan oshmaydi[3,78]. Surxondaryoga o‘ng tomondan ikkita yirik irmoq Sangardak va Xo‘jaipak daryolari kelib quyiladi. Daryoga chap tomondan Bobotog‘ tizmasidan, asosan, sel vaqtida suv oqadigan bir qancha soy va jilg‘alar oqib tushadi. Biroq ularning mazkur daryo suvi miqdoriga ta‘siri deyarli sezilmaydi. Surxondaryo suvi uning butun uzunligi bo‘yicha keng ko‘lamda sug‘orishga olinadi, bir qismi esa qo‘shni Sheroboddaryo havzasiga kanallar orqali olib o‘tilgan. Shu sababdan uning suvliligi daryo uzunligi bo‘yicha kamayib boradi: o‘rtacha ko‘p yillik suv sarfi daryoning yuqori oqimida 70,2 m³/s, quyiroqda esa 68,2 m³/s ga teng bo‘lib, bu mos ravishda yiliga 2,2 va 1,9 mlrd.m³ ni tashkil etadi. Shyeroboddaryo havzasi Surxondaryo va Qashqadaryo havzalari o‘rtasida, Boysuntog‘ va uning davomi bo‘lgan Ko‘hitang tog‘larining sharqiy yonbag‘irlarida joylashgan. Daryo nisbatan kam suvli bo‘lib, o‘rtacha ko‘p yillik oqim miqdori boryo‘g‘i 236 mln.m³ ga teng. Shu sababli havzaning quyi qismi qo‘shni Surxondaryodan keltirilgan suvlar bilan sug‘oriladi. Shu maqsadda vohaga Janubiy Surxon suv omboridan uzunligi 100 km bo‘lgan Sherobod kanali qazilgan. Qashqadaryo Zarafshon va Hisor tog‘ tizmalari g‘arbiy tarmog‘ining janubiy yonbag‘irlaridan boshlanadi. Daryoning asosiy irmoqlari unga chap tomondan qo‘shiladi. Tog‘lardan chiqqandan so‘ng daryoga dastlab nisbatan kamsuvli Jinnidaryo, so‘ng muzliklardan boshlanadigan sersuv Oqsuv daryosi, undan keyin esa Yakkabog‘ va Tangxoz daryolari kelib quyiladi. Qashqadaryoning oxirgi chap irmog‘i G‘uzordaryodir. U Katta O‘radaryo va Kichik O‘radaryoning qo‘shilishidan hosil bo‘lib, quyi oqimida Qorasuvdaryo deb nomlanadi. Qashqadaryoning o‘ng qirg‘oq tomonida yirik irmoqlar yo‘q, faqat baland bo‘lmagan Qoratepa tog‘ining janubiy yonbag‘irlaridan 18 ta kattakichik soylar oqib tushadi[4,312]. Qashqadaryo vohasi tekisliklariga tog‘li hududdan oqib keluvchi yuza suvlarining umumiy hajmi yiliga 1,56 mlrd.m³ ga teng. Havzada suv zahiralarining cheklanganligini, biroq juda katta yer fondining mavjudligini hisobga olib, uning suv resurslari qadimdan Eski Angor kanali orqali Zarafshon suvi va o‘tgan asrning 70-yillaridan boshlab Qarshi magistral kanali orqali keltirilgan Amudaryo suvlari bilan to‘ldiriladi. Zarafshon daryosi Tojikiston

hududidagi Zarafshon muzligidan boshlanadi. Yuqori oqimida u Mastchohdaryo deb atalib, chap tomondan unga Fandaryo kelib qo‘shilgach, daryo Zarafshon nomini oladi. Mastchohdaryo bilan Fandaryoning qo‘shilish joyidan 56 km quyida Zarafshon daryosiga chap tomondan ancha yirik hisoblangan Qishtutdaryo, so‘ng esa yana chap tomonidan Mag‘iyondaryo kelib quyiladi. Panjikent shahridan pastda Zarafshon daryosi O‘zbekiston chegarasini kesib o‘tadi va tekislikka chiqadi. Zarafshon daryosi Zarafshon botig‘iga chiqish joyidan g‘arbda, aniqrog‘i Nurota va Qoratepa tog‘laridan unga bir qancha kattakichik soylar oqib tushadi. Biroq, ular suvining sug‘orishga olinishi yoki yoyilmalarga sizib ketishi tufayli ko‘pchiligi Zarafshonga yetib kela olmaydi. Zarafshon daryosining suv zahiralari 1962 yildan boshlab Amu-Buxoro kanali orqali keltirilayotgan Amudaryo suvi bilan to‘ldirilmoqda[5,141]. Zarafshon daryosining quyi oqimida, ya‘ni daryo Zarafshon botig‘idan Qizilqum cho‘llariga oqib chiqqanidan so‘ng unga hech qanday irmoq, hatto soylar ham qo‘shilmaydi. Sug‘orishga sarf bo‘lishi tufayli Zarafshonning suvi quyi oqim tomon kamayib boradi. Qadimdan Zarafshon suvi bilan Eski Tuyatortar kanali orqali Sangzor vohasi yerlari, Darg‘om kanali orqali esa Qashqadaryo vohasidagi ekin maydonlari sug‘orib kelinadi. Daryoning Dupuli ko‘prigi yaqinida aniqlangan o‘rtacha yillik oqimi hajmi 5,32 km³ ga teng. Sirdaryo Norin va Qoradaryoning qo‘shilishidan hosil bo‘lib, suv miqdori jihatidan u Amudaryodan keyingi o‘rinda turadi. Norin daryosi Markaziy Tyanshandan boshlanib, O‘zbekiston hududida havzaning eng quyi qismigina joylashgan. Uning o‘rtacha yillik oqimi 13,8 km³ ga teng.

Qoradaryo esa o‘z suvlarini Farg‘ona va Oloy tizmalari yonbag‘irlaridan oladi. Uning o‘rtacha yillik suv sarfi 270 m³/s bo‘lib, oqim hajmi 8,52 km³ ga teng. Norin va Qoradaryo qo‘shilgan yerdan boshlab Sirdaryo deyarli 300 km masofada Farg‘ona vodiysi bo‘ylab oqib o‘tadi. Shu oraliqda uning Chotqol, Qurama, Oloy va Turkiston tizmalari yonbag‘irlarida hosil bo‘ladigan kattakichik irmoqlari bor. Lekin, ular suvining sug‘orishga olinishi oqibatida, ko‘pchiligi Sirdaryo o‘zaniga yetib kelmaydi. Farg‘ona vodiysi chegarasida Sirdaryoning yirik chap irmoqlari Isfayram, Shohimardon, So‘x, Isfara, Xo‘jabaqirg‘on, Oqsuv kabi daryolar bo‘lsa, o‘ng irmoqlari Pochchaotasoy, Kosonsoy, G‘ovasoy va Chodoqsoylardir. Vodiydan chiqqandan so‘ng Sirdaryo o‘ng tomondan Ohangaron, Chirchiq, Kalas va Aris daryolarini qabul qiladi. Ushbu irmoqlarning deyarli barchasi (Kalas va Arisdan tashqari O‘zbekiston hududida o‘zining quyi oqimida oqib o‘tadi va asosan, O‘zbekiston yerlarini sug‘oradi. Yuqorida keltirilgan ma‘lumotlardan ko‘rinib turibdiki, Sirdaryo va uning irmoqlarining suvlilik darajasi Farg‘ona vodiysi doirasida keng miqyosda o‘zgaradi. Chotqol va Qurama tizmalaridan eng kam suvli daryolar oqib tushadi: ulardan eng yirigi bo‘lgan Koson soyning oqim miqdori yiliga 0,31 mlrd.m³ ga teng. Farg‘ona va Oloy tizmalaridan oqib tushuvchi daryolar nisbatan sersuv bo‘lib, ularning o‘rtacha yillik suv sarfi 8,4 m³/s dan (Moylisuv) 42,0 m³/s gacha (So‘x) o‘zgarib turadi. Turkiston tizmasidan oqib tushuvchi daryolarning suv sarfi sharqda 10,614,7 m³/s dan (Isfara va Xo‘jabaqirg‘on) g‘arbda 2,02,2 m³/s gacha (Zominsuv va Sangzor)

kamayib boradi. Farg‘ona vodiysidan chiqqandan so‘ng Sirdaryoga quyiluvchi ushbu daryolar uning oxirgi chap irmoqlaridir. Chirchiq daryosi Sirdaryoning nisbatan yirik irmoqlaridan hisoblanadi. U Piskom va Chotqol daryolari qo‘shilishidan hosil bo‘ladi. Xo‘jakent qishlog‘i yaqinida daryoda Chorbog‘ suv ombori qurilib, ishga tushirilgandan so‘ng (1970 yil) Chirchiq daryosi bevosita suv omboridan oqib chiqadi. Daryoning o‘rtacha yillik oqim miqdori 7,82 mlrd. m³ ga tengdir. Chotqol va Qurama tog‘ tizmalariga yoqqan yog‘inlar hisobiga to‘yinuvchi qo‘shni Ohangaron daryosining suv resurslari juda kamdir (yiliga 1,22 mlrd.m³). Uning ko‘pdanko‘p chap va o‘ng irmoqlari soylari (Dukantsoy, Qorabag‘irsoy, Niyozboshsoy va boshqalar) ham kamsuvli bo‘lib, ularning umumiy o‘rtacha yillik suv sarfi boryo‘g‘i 2 m³/s ga teng. Kalasdaryosi Qorjantov tizmasi shimoli-g‘arbiy yonbag‘irlaridan oqib tushadigan Juzumduq va Jegirgen daryolarining qo‘shilishidan hosil bo‘ladi[6,118]. Daryoning o‘rtacha oqimi yiliga 206 mln.m³ ga teng. Daryo suvi, uning tog‘li qismidayoq sug‘orishga sarflana boshlashi tufayli, tekislikka chiqqanda juda kamayib ketadi. Shu sababli Kalas daryosi havzasiga Chirchiq 16 daryosidan Zaxariq kanali qazilgan. Shu kanal suvlari bilan Kalas vodiysining quyi, ya‘ni tekislik qismidagi yerlar sug‘oriladi. Shuning uchun ham Kalas daryosi Sirdaryogacha yetib boradi va unga tog‘lardan chiqish joyidagi suv miqdoriga nisbatan ko‘proq suv eltib quyadi. Umuman O‘rta Osiyo daryolarining suv resurslari turli manbalarda turlicha baholangan . Ular orasida O‘OGMITI (O‘rta Osiyo Hidrometeorologiya ilmiytadqiqot instituti) ma‘lumotlari aniqligi bilan ajralib turadi. Chunki unda oxirgi yillardagi kuzatish ma‘lumotlari ham hisobga olingan.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, suv manbalarini sifat jihatdan muhofaza qilishning birorta universal usuli yo‘q. Asosiy yo‘nalish oqova suvlarini kamaytirish yoki umuman to‘xtatish bo‘lib, u bir qancha yordamchi choralar tufayli amalga oshiriladi. Suvdan foydalanish jarayonida uni muhofaza qilish ularning hammasi uchun xos bo‘lgan umumiylikdir. Boshqacha qilib aytganda suv boyliklarini himoya qilish faqat taqiqlashlaru chegaralashlardan iborat emas. Bu yo‘lda noto‘g‘ri yo‘nalishlarga tezda chek qo‘yish, oldindan tadbirlar belgilash, yo‘l qo‘yilishi mumkin bo‘lgan xatolardan ogohlantirish ham muhimdir. Mavzuni o‘rganish jarayonida O‘zbekiston va Markaziy Osiyodagidagi suv resurslaridan foydalanish va muhofaza qilishning xuquqiy asoslari ekologik nuqtai nazardan chuqur o‘rganildi va ilmiy manbalar, adabiyotlar asosida tahlil qilindi. Suv resurslaridan foydalanish va muhofaza qilishning xuquqiy asoslarini adabiy manbalar asosida ochib berildi. Suv resurslaridan foydalanish va muhofaza qilish xuquqiy tushunchasi va o‘ziga xos xususiyatlari o‘rganilib, ma‘lumotlar to‘plandi. Shuningdek suv manbalaridan foydalanish turlari, foydalanuvchilarning xuquq va majburiyatlari hamda suv resurslaridan foydalanish xuquqini himoya qilishning chora tadbirlari o‘rganildi. Suv resurslaridan foydalanish va muhofaza qilishning xuquqiy muhofaza qilish tushunchasi va xususiyatlari, transchegaraviy suv resurslaridan foydalanishni xuquqiy tartibga solish, suv manbalarini muhofaza

qilish va undan foydalanish to‘g‘risidagi qonun xujjatlarini buzganlik uchun javobgarlik haqida to‘la ma‘lumotlar berildi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Aripov D.U. O‘zbekiston Respublikasining Chiqindilar to‘g‘risidagi qonuniga sharh. - Toshkent: TDYUI, 2007.
Toshkent: TDYUI, 2007.
Ekologiya huquqi. Darslik. / Mas‘ul muharrir: M.B. Usmonov. - Toshkent: TDYI, 2006.
2. Fayziev SH.X. Ekologicheskaya politika gosudarstva: problemy pravovogo obespecheniya. - Tashkent: 2004.
3. Ekologicheskoe pravo Respubliki Uzbekistan. Uchebnik dlya studentov, obuchayushixsya pospetsialnosti «Pravovedenie» // Avtorskiy sostav: Rustamboev M.X., Usmanov M.B., Juraev YU.A. i dr. //Otvettstvennye redaktory: Skripnikov N.K., Juraev YU.A. - Tashkent: TGYUI, 2006.
4. Nigmatov A.N. O‘zbekiston Respublikasining Ekologiya huquqi. Darslik.- Toshkent: TDYUI, 2004.
5. Xolmo‘minov J.T. Ekologiya va qonun. - Toshkent: – Adolat, 2000.
6. Rajabov N.SH. Ekologik me‘yorlashning huquqiy muammolari: Monografiya. Mas‘ul muharrir M.B. Usmonov.-Toshkent: TDYUI, 2007.

1941–1945-YILLARDA FARG‘ONA VODIYSI SHAHARLARIDA TIBBIYOT TIZIMI VA YUQUMLI KASALLIKLARGA QARSHI KURASH.

*Mansurov Ulug‘bek Umarovich,
University of Business and Science,
Ijtimoiy fanlar kafedrasi professor v.b.,
tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD).
ulugbek.mansurov.80@inbox.ru +99888 270 06 80.
ORCID iD 0009-0007-7212-0174.*

Annotatsiya

Mazkur maqolada 1941–1945-yillarda Farg‘ona vodiysi shaharlarida tibbiyot tizimining holati va yuqumli kasalliklarga qarshi olib borilgan kurash masalalari tahlil qilinadi. Ikkinchi jahon urushi yillarida mintaqada sog‘liqni saqlash tizimi oldida turgan muammolar, tibbiyot muassasalarining faoliyati, sanitariya-epidemiologik tadbirlar hamda aholining sog‘lig‘ini muhofaza qilish borasida amalga oshirilgan ishlar yoritiladi. Shuningdek, urush davrida yuzaga kelgan ijtimoiy-iqtisodiy qiyinchiliklar sharoitida yuqumli kasalliklarning tarqalishi, ularga qarshi profilaktik choralar, tibbiyot xodimlarining faoliyati hamda davlat tomonidan ko‘rilgan chora-tadbirlar tarixiy manbalar asosida tahlil etiladi.

Kalit so‘zlar: Farg‘ona vodiysi, sog‘liqni saqlash tizimi, Ikkinchi jahon urushi, yuqumli kasalliklar, sanitariya-epidemiologik xizmat, shaharlar, tibbiyot muassasalari, profilaktika, epidemiyalar.

Kirish.

Ikkinchi jahon urushi yillari (1941–1945) butun dunyo xalqlari hayotida chuqur ijtimoiy, iqtisodiy va demografik o‘zgarishlarni yuzaga keltirgan murakkab tarixiy davr hisoblanadi. Urush sharoitida davlatlarning barcha resurslari front ehtiyojlariga safarbar etilishi natijasida ko‘plab sohalar qatori sog‘liqni saqlash tizimi ham jiddiy sinovlarga duch keldi. Ayniqsa, aholining turmush sharoiti yomonlashuvi, oziq-ovqat taqchilligi, sanitariya-gigiyena qoidalarining buzilishi hamda aholi migratsiyasining ortishi yuqumli kasalliklar tarqalishi xavfini yanada kuchaytirgan edi. Shu sababli urush yillarida sog‘liqni saqlash tizimini samarali tashkil etish, epidemiologik vaziyatni nazorat qilish hamda yuqumli kasalliklarning oldini olish davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biriga aylandi.

Bu jarayonlar O‘zbekiston hududida, xususan, Farg‘ona vodiysi shaharlarida ham o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘ldi. Farg‘ona vodiysi urush yillarida aholining ko‘payishi, evakuatsiya qilingan korxonalar va aholi qatlamlarining joylashtirilishi natijasida muhim ijtimoiy-iqtisodiy hududga aylandi. Bunday demografik o‘zgarishlar sog‘liqni saqlash tizimi zimmasiga katta mas‘uliyat yuklab, tibbiyot muassasalarining faoliyatini kengaytirish, sanitariya-epidemiologik nazoratni kuchaytirish hamda yuqumli kasalliklarning tarqalishiga qarshi kurashish zaruratini yuzaga keltirdi.

Urush davrida Farg‘ona vodiysi shaharlarida tibbiyot muassasalari faoliyatini tashkil etish, kasalxonalar, ambulatoriyalar va sanitariya-epidemiologik xizmatlarning ishini muvofiqlashtirish, shuningdek, aholi o‘rtasida profilaktik tadbirlarni amalga oshirish muhim vazifalardan biri bo‘ldi. Bu davrda dizenteriya, tif, bezgak, sil kabi yuqumli kasalliklarning tarqalishining oldini olish, sanitariya-gigiyena tadbirlarini kuchaytirish hamda aholining tibbiy madaniyatini oshirish bo‘yicha qator choralar amalga oshirilgan.

Materiallar va metodlar.

Mazkur tadqiqotda 1941–1945-yillarda Farg‘ona vodiysi shaharlarida tibbiyot tizimining faoliyati hamda yuqumli kasalliklarga qarshi olib borilgan kurash jarayonlari tarixiy manbalar asosida o‘rganildi. Tadqiqotning manba bazasini arxiv hujjatlari, rasmiy statistik ma‘lumotlar, davriy matbuot materiallari hamda mavzuga oid ilmiy adabiyotlar tashkil etadi. Jumladan, sog‘liqni saqlash tizimi faoliyatiga oid ma‘lumotlar turli arxiv fondlari hujjatlari, mahalliy sog‘liqni saqlash organlarining hisobotlari, sanitariya-epidemiologiya xizmatining ma‘lumotlari va urush yillariga oid statistik to‘plamlar orqali tahlil qilindi. Shuningdek, tadqiqot davomida sovet davri tarixshunosligida yaratilgan ilmiy tadqiqotlar hamda zamonaviy tarixiy adabiyotlardan ham foydalanildi.

Tadqiqot jarayonida tarix fanida keng qo‘llaniladigan ilmiy metodlardan foydalanildi. Xususan, tarixiylik va xolislik tamoyillariga asoslanib, voqea va

jarayonlar o‘sha davr ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlari bilan uzviy bog‘liqlikda tahlil qilindi. Tarixiy-qiyosiy metod orqali Farg‘ona vodiysi shaharlarida tibbiyot tizimining rivojlanish jarayonlari va yuqumli kasalliklarga qarshi kurashish tadbirlari boshqa hududlar bilan qiyosiy tahlil qilindi. Tarixiy-tahliliy metod asosida esa urush yillarida sog‘liqni saqlash tizimi faoliyatining asosiy yo‘nalishlari, tibbiyot muassasalari faoliyati, sanitariya-gigiyena tadbirlari hamda epidemiyalarga qarshi kurashish choralarining o‘ziga xos jihatlari aniqlashtirildi.

Bundan tashqari, statistik metod yordamida tibbiyot muassasalari soni, tibbiyot xodimlari tarkibi, yuqumli kasalliklar tarqalishi va ularga qarshi ko‘rilgan profilaktik choralar bilan bog‘liq ma‘lumotlar tizimlashtirildi va umumlashtirildi. Ushbu metodlar majmui tadqiqot mavzusini kompleks ravishda yoritish hamda Farg‘ona vodiysi shaharlarida urush yillarida sog‘liqni saqlash tizimining holati va yuqumli kasalliklarga qarshi kurashish jarayonlarini ilmiy asosda tahlil qilish imkonini berdi.

Natijalar.

Ikkinchi jahon urushi davrida frontni ta‘minlash tizimida tibbiyot sohasi strategik ahamiyat kasb etdi. Fashizm ustidan qozonilgan g‘alabada tibbiyot xodimlarining fidokorona mehnati muhim omillardan biri bo‘ldi. Urush yillarida O‘zbekistonda oliy va o‘rta maxsus tibbiy kadrlar tayyorlash keng yo‘lga qo‘yildi, respublika hududida ko‘plab harbiy gospitallar tashkil etildi hamda aholi orasida ko‘ngilli donorlik harakati ommalashdi.

Ma‘lumotlarga ko‘ra, urush yillarida respublikada 120 dan ortiq gospitallar faoliyat ko‘rsatgan bo‘lib, 1941-yil oktyabridan 1945-yil 1-iyuliga qadar ushbu muassasalarda 164 382 nafar yarador askar va ofitserlarga tibbiy yordam ko‘rsatilgan [1. 239]. O‘zbekiston tibbiyot xodimlari nafaqat respublika gospitallarida, balki front chizig‘ida ham Qizil armiya saflarida xizmat qilib, yaradorlarni davolash va ularning hayotini saqlab qolishda faol ishtirok etdilar.

Urush sharoitida tibbiy yordamni samarali tashkil etish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Shu bois qisqa muddat ichida yetarli malakaga ega tibbiyot xodimlari zaxirasini shakllantirish zarurati tug‘ildi. Natijada tibbiyot kurslari soni oshirilib, o‘qish muddati qisqartirildi. Tinglovchilar birinchi tibbiy yordam ko‘rsatish, yaradorlarni jang maydonidan olib chiqish, og‘ir bemorlarni parvarishlash kabi amaliy ko‘nikmalar bilan qurollantirildi.

Kichik tibbiyot xodimlarini tayyorlashda Qizil Yarim Oy jamiyati muhim rol o‘ynadi. Urush yillarida O‘zbekiston SSRda mazkur tashkilot tomonidan 7 ming nafar hamshira, 16 700 nafar sanitariya drujinachilari hamda 10 mingdan ortiq tibbiyot instruktori va sanitarlar tayyorlandi. Evakuatsiya shifoxonalarida jamiyatning 230 nafar hamshirasi va 2 mingga yaqin drujinachi ayollar faoliyat yuritdi. Bundan tashqari, 17 mingdan ortiq tayyorlangan ko‘ngillilar O‘zbekiston gospitallari va saralash punktlarida yaradorlarga xizmat ko‘rsatdi. Urushning dastlabki davridayoq 2 500 nafar hamshira va sanitariya xodimi o‘z xohishi bilan frontga yo‘l olib, jangovar bo‘linmalarda fidokorona xizmat qildi; ularning ko‘pchiligi davlat mukofotlariga sazovor bo‘ldi [2. 12].

1941–1945-yillar mobaynida o‘zbek tilida chop etilgan front va frontorti nashrlarida bir qator o‘zbekistonlik tibbiyot xodimlarining fidokorona faoliyati keng yoritilgan. Jumladan, Stalingrad janglarida harbiy vrach sifatida qatnashgan Xolmat Rahimov, buxorolik sanitar Rahima Alimova, sanitariya instruktori katta serjant Xalil Jalilov, Mamasoli Jo‘rayev, Mirsayid Usmonov, kichik leytenant Isamuhamad Ernazarov, Sobirov, serjant Samin Uzoqov hamda Safar Abduraimov kabi jangchilar qurol bilan bir qatorda yaradorlarni jang maydonidan olib chiqish va ularga zudlik bilan tibbiy yordam ko‘rsatishda alohida jasorat namoyon etganlar [3. 136]. Ularning ko‘pchiligi frontdagi xizmatlari uchun davlat orden va medallari bilan taqdirlangan.

O‘zbekiston SSR tashkil etilganining 20 yilligi munosabati bilan sog‘liqni saqlash tizimini rivojlantirishga qo‘shgan hissasi uchun O‘zbekiston SSR Oliy Soveti Prezidiumi tomonidan 92 nafar mutaxassisga “Xizmat ko‘rsatgan vrach” faxriy unvoni berildi [4. 196]. Shuningdek, “Qizil O‘zbekiston” gazetasining 1944-yil 17-may sonida e‘lon qilingan ma‘lumotlarga ko‘ra, SSSR Oliy Soveti Prezidiumi farmoni asosida Toshkent okrugidagi 340-sonli gospital tashkil etilganining 75 yilligi munosabati bilan hamda Qizil armiya safidagi yarador va bemor askar hamda ofitserlarni davolash borasidagi xizmatlari uchun bir guruh tibbiyot xodimlari davlat mukofotlari bilan taqdirlandi. Jumladan, gospital boshlig‘i Aleksey Nikolayevich Sirnev Ikkinchi darajali Vatan urushi ordeni bilan, yana uch nafar xodim Mehnat Qizil bayroq ordeni, yetti nafar mutaxassis Qizil Yulduz ordeni, sakkiz nafar xodim “Hurmat belgisi” ordeni hamda to‘rt nafar tibbiyot xodimi “Shavkatli mehnat uchun” medali bilan mukofotlandi [5. 17].

Ikkinchi jahon urushi sharoitida harbiy kadrlar va qurol-aslaha yetishmovchiligi fonida sovet rahbariyati yarador askarlarni davolash, ularning hayotini asrab qolish hamda imkon qadar safga yoki mehnat faoliyatiga qaytarishga qaratilgan kompleks siyosatni amalga oshirdi. Shu maqsadda 1941-yil avgust oyida I. V. Stalin tomonidan “Harbiy sanitarlar va tashuvchilarni jangovar xizmatlari uchun davlat mukofotlariga tavsiya etish tartibi to‘g‘risida” maxsus buyruq e‘lon qilindi. Ushbu hujjatga muvofiq, jang maydonidan qurol-aslahalari bilan birga yaradorlarni olib chiqqan sanitar va tashuvchilar qutqarilgan askarlar soniga qarab rag‘batlantirilishi belgilandi. Unga ko‘ra, 15 nafar yaradorni olib chiqqanlar “Jangovar xizmatlari uchun” yoki “Jasorati uchun” medali, 25 nafar yarador uchun “Qizil Yulduz” ordeni, 40 nafar yarador uchun “Qizil Bayroq” ordeni, 80 nafar yaradorni qutqarganlar esa Lenin ordeni bilan taqdirlanishi ko‘zda tutilgan. Bu choralar front sharoitida birlamchi tibbiy yordamning ahamiyatini yanada oshirdi hamda sanitarlar va tashuvchilar safini kengaytirish, ularning kasbiy tayyorgarligini kuchaytirishga xizmat qildi.

Urush yillarida yarador jangchilarning hayotini saqlab qolish yo‘lida ko‘ngilli donorlik harakati ham sezilarli darajada faollashdi. Xususan, “Dushmanga qarshi olg‘a” front gazetasi 1944-yil 23-dekabr sonida keltirilgan ma‘lumotlarga ko‘ra, frontdagi ayrim gospitallarda dastlab atigi uch nafar donor mavjud bo‘lgan bo‘lsa, keyinchalik ularning soni yigirma ikki nafarga yetgan [6. 23]. O‘zbekistondagi

Gematologiya va qon quyish ilmiy-tadqiqot instituti tomonidan urush davomida front tibbiyot muassasalariga jami 1600 tonna konservalangan qon yetkazib berildi. Umuman olganda, urush boshlanishi bilan butun Sovet Ittifoqi bo‘ylab donorlar soni tinch davrga nisbatan qariyb o‘n barobar oshgani kuzatiladi [7. 12].

Ikkinchi jahon urushi davrida Respublikaga ko‘plab aholining ko‘chirib keltirilishi (ularning salomatlik darajasi turlicha bo‘lgan), aholi turmush darajasining keskin pasayishi, sanitariya qoidalariga rioya qilish darajasining tushishi hamda boshqa bir qator omillar tufayli yuqumli kasalliklarning keng yoyilishi kuzatildi. Shu jumladan, ich terlama, tepkili terlama, dizenteriya, yozgi bolalar ich ketishi, sil kabi kasalliklar xavf darajasini oshirdi.

Arxiv ma‘lumotlariga ko‘ra, Namangan viloyatida ich terlamasi bilan kasallanganlar soni 1941-yil iyul oyida 9 nafardan iborat bo‘lgan bo‘lsa, 1942-yil iyun va iyul oylarida mos ravishda 46 va 54 nafarga yetgan. Bezgak (malyariya) kasalligiga chalinganlar soni 1941-yil iyulda 1 540 kishi, 1942-yil iyunda 2 698 kishi va iyulda 4 049 kishini tashkil qilgan [8. 8]. Agar butun respublikadagi bezgak bilan og‘riganlar soni 1939-yilda 76 480 kishini tashkil qilgan bo‘lsa, 1945-yilda bu raqam 442 539 nafarga yetib, sezilarli darajada oshgan [9. 17].

Urush yillarida mamlakatda sanitariya va epidemiologik xizmatni yo‘lga qo‘yish tobora qiyinlashib bordi. Mamlakatda rasmiy choralar ko‘rilganiga qaramay, aholining yuqumli kasalliklarga chalinish darajasi ortdi. 1942-yilda Namangan shahrida 565 nafar kishi ich terlama, 1327 nafar kishi esa tepkili terlama bilan kasallangan [10. 12]. Shuningdek, urush yillarida O‘zbekistonning deyarli barcha shaharlari va tumanlarida zaxm kasalligi keng tarqaldi.

Urush yillarida ko‘plab vrach va hamshiralarning frontga jalb qilinishi frontortidagi aholiga tibbiy xizmat ko‘rsatish darajasining sezilarli pasayishiga sabab bo‘ldi. Shu bois, urush davri matbuoti aholiga yuqumli kasalliklar va ularga qarshi kurashish choralari bo‘yicha tibbiy ma‘lumotlarni yetkazishda eng muhim vosita vazifasini bajardi. Gazetalarda kasalliklarning tarqalish sabablari, belgilari va oldini olish choralari yoritilib, aholiga sanitariya qoidalariga rioya qilish, uy va ko‘chalarni ozoda saqlashga chaqiruvchi maqolalar muntazam chop etildi. Shuningdek, shahar va qishloqlarda ozodalikni ta‘minlashga qaratilgan qaror va farmoyishlar gazetalar orqali keng targ‘ib qilindi, mahalla va ko‘chalar bo‘ylab davra suhbatlari, uyma-uy tushuntirish ishlari ham amalga oshirildi.

Urush davrida O‘zbekistonga boshqa mintaqalardan ko‘plab shifoxonalar va tibbiyot xodimlari ko‘chirib keltirildi. Jumladan, 1941-yilda Farg‘ona viloyatida 16 ta, Andijon viloyatida, Namangan viloyatida esa 19 ta harbiy hospital tashkil etilgan [11. 97].

Aholining yuqumli kasalliklar to‘g‘risidagi bilimlarini oshirish maqsadida urush davrida gazetalarda vrach va shifokorlarning “Vrach maslahati” bo‘limi orqali muntazam tibbiy ma‘lumotlar berilgan. Masalan, V. Rahimovning “Ich terlamasi haqida” va “Tepkili terlama haqida” [12. 14], Iskandarovning “Ichburug‘ kasalidan saqlaningiz” hamda N. Obrubovning tullyaremiya kasalligi haqida maqolalari aholi uchun kasalliklarning yuzaga kelish omillari, belgilari, oqibatlari

va davolash usullarini batafsil yoritgan. V. Rahimov “Tepkili terlama” sarlavhali maqolasida ushbu kasallikni “urush vaqtining terlamasi” deb atab, uning urush davrida kuchayishini izohlagan. Maqolada ta’kidlanishicha, urush davrida odamlar bir joydan ikkinchi joyga ko’chiriladi va tinch davrga nisbatan zichroq yashashga majbur bo’ladi. Shu holatda shaxsiy gigiyena va tozalik qoidalariga yetarli e’tibor berilmasligi natijasida yuqumli kasalliklar, xususan tepkili terlama keng tarqalishi mumkin.

Urush yillarida mamlakat bo’ylab sanitariya-epidemiologiya xizmatini tashkil qilish va uni samarali yo’lga qo’yish tobora murakkablashdi. Belgilangan profilaktik chora-tadbirlar qabul qilingan bo’lsa-da, aholi orasida yuqumli kasalliklar soni ortib bordi. Ayniqsa, zaxm (sifilis) kasalligi keng tarqaldi. Masalan, 1944-yilda Farg’ona shahrida 361 nafar, Qo’qon shahrida esa 354 nafar fuqaro zaxm bilan ro’yxatga olingan [13. 105].

Urush yillarida ishlab chiqarishga qaratilgan asosiy e’tibor, shuningdek maishiy xizmat ko’rsatish darajasining keskin pasayishi va boshqa omillar respublikada ayrim turdagi kasalliklarning tarqalishiga olib keldi. “Stalin haqiqati” gazetasining 1942-yil 18-dekabr sonida berilgan ma’lumotlarga ko’ra, Namangan shahrida yuqumli kasalliklarga qarshi kurash tadbirlari doirasida shahar soveti ijrokomi majburiy farmoyish chiqardi [14. 18]. Unga ko’ra, urush yillarida aholi orasida yuqumli kasalliklarning oldini olish va sanitariya-gigiyena talablarini bajarishni ta’minlash maqsadida respublika shaharlarida yotoqxonalar, uylar va bozorlar sanitariya ishlovidan o’tkazilishi, umumiy muassasa va korxonalardagi fuqarolar muntazam ravishda sanitariya nazoratiga jalb qilinishi, kasallar majburiy davolanishi va shahar hammomlarining belgilangan grafik asosida ishlashi tartibga solindi.

Keyinchalik, Namangan viloyatida shahar partiya qo’mitasining 1945-yil 24-martdagi qarori bilan bezgak kasalligining paydo bo’lishi va tarqalish jarayonini oldini olish maqsadida shahar va uning atrofida 3 kilometr radiusdagi hududda sholi ekish man etildi. Shu hududda ekilgan sholi aniqlanganda, darhol yo’q qilinishi va qarorni buzgan shaxslar sud javobgarligiga tortilishi belgilandi [15. 24]. Buning sababi shundaki, sholi ekilgan maydonlarda chivinlar ko’paygan va ular yuqumli kasalliklar, xususan, bezgak kasalligining tashuvchisi sifatida faoliyat ko’rsatgan.

Ko’rilayotgan davrda respublika shahar va qishloqlarida ozodalikni saqlash va yuqumli kasalliklarning tarqalishiga qarshi kurash maqsadida qabul qilingan qaror va farmoyishlarning umumiy jihatlari bir necha asosiy talablarni o’z ichiga olgan. Har bir hovlida xojatxona, axlat qutisi va iflos suvlarni to’kadigan chuqur bo’lishi, bularning sanitariya talablariga javob beradigan holda saqlanishi majburiy qilindi. Shu bilan birga, ko’chalarga, trotuarlarga va hovlilarga yuvindi suvlarni to’kish, kirlarni deraza va balkonlarga osib qo’yish, ariq va xovuzlarda cho’milish, kir yuvish, hayvon sug’orish kabi harakatlar taqiqlangan. Qaror va farmoyishlarni buzgan shaxslarga jarima, majburiy xizmat yoki jinoiy javobgarlik choralari qo’llanilishi belgilangan.

Ikkinchi jahon urushi davrida sovet hukumatining aholi orasida yuqumli kasalliklarning tarqalishiga qarshi siyosati ikki asosiy omilni hisobga olgan: birinchidan, Qizil armiyaga sog‘lom zahiralarni yetkazib berish, ikkinchidan, sanoat va qishloq xo‘jaligida mehnat unumini oshirish orqali urush davri talablarini bajarish. Shu tarzda olib borilgan sanitariya va tibbiy choralarni, aholining salomatligini saqlash bilan birga, front va front orti uchun zarur sog‘lom ishchi kuchini ta‘minlashga xizmat qilgan.

Ikkinchi jahon urushi yillarida joylarda yuqumli kasalliklarga qarshi kurashni kuchaytirish maqsadida shaharlar o‘rtasida musobaqalar ham o‘tkazilgan. Jumladan, 1944-yil oktyabr oyida O‘zbekiston SSR Xalq Komissarlari Soveti tomonidan respublikadagi shaharlar o‘rtasida obodonlashtirish bo‘yicha tashkil etilgan musobaqa yakunlariga ko‘ra, birinchi mukofot – 25 ming so‘m Farg‘ona shahriga, ikkinchi mukofot – 15 ming so‘m Buxoro oblastining Kogon shahriga, uchinchi o‘rin – 10 ming so‘m Farg‘ona oblastining Qo‘qon shahriga berilgan. Bundan tashqari, Andijon va Kattaqo‘rg‘on shaharlarida ham obodonlashtirish ishlari yaxshi uyushtirilgani qayd etilgan [16. 13]. Bu tadbirlar aholi salomatligini asrash, yuqumli kasalliklar tarqalishini kamaytirish va urush davrida mehnat unumini saqlashga qaratilgan siyosatning muhim qismi bo‘lgan.

Xulosa.

1941–1945-yillarda Farg‘ona vodiysi shaharlarida tibbiyot tizimi va yuqumli kasalliklarga qarshi kurash jarayonlari urush sharoitida aholi salomatligini saqlashdagi muhim omil bo‘lgan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, urush yillarida mintaqada tibbiyot muassasalari faoliyatini samarali tashkil etish, sanitariya-epidemiologik nazoratni kuchaytirish va profilaktik choralarni tizimli ravishda amalga oshirish orqali yuqumli kasalliklarning tarqalishi sezilarli darajada kamaytirilgan.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, urush davrida tibbiyot xodimlarining jasorati va fidoyiligi, shuningdek, davlat tomonidan ko‘rilgan chora-tadbirlar mintaqada epidemiyalarni nazorat qilishda asosiy rol o‘ynagan. Yuqumli kasalliklarga qarshi kurash jarayonida tibbiyot muassasalari va sanitariya xizmatlarining hamkorligi, shahar aholisi o‘rtasida sog‘liqni saqlash madaniyatini oshirishga qaratilgan tadbirlar samarali natija bergan.

Shu bilan birga, urush sharoitida yuzaga kelgan ijtimoiy-iqtisodiy qiyinchiliklar va resurslar cheklanganligi sog‘liqni saqlash tizimi faoliyatini qisman cheklagan bo‘lsa-da, mintaqada tibbiyot muassasalari o‘z vazifalarini muvaffaqiyatli bajargan. Mazkur tadqiqot natijalari Farg‘ona vodiysi shaharlarida urush yillarida sog‘liqni saqlash tizimi rivoji va yuqumli kasalliklarga qarshi kurashish tajribasini chuqurroq tushunish imkonini beradi hamda tarixiy salohiyatini o‘rganishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR.

1. Shadmanova S. B. Ikkinchi jahon urushi yillarida O‘zbekistonda gospitallar faoliyati. / Ikkinchi jahon urushi va O‘zbekiston xalqi: tadqiqotlar. Ilmiy

- maqolalar to‘plami. 2-jild. –Toshkent: O‘zbekiston nashriyoti, 2022. – B. 239.
2. O‘zbekiston Qizil Yarim oy jamiyati tarixi. / <https://redcrescent.uz/uz/about-us/history/> [Murojaat qilingan sana: 12.02.2026].
 3. Akbarov R.M. Ikkinchi jahon urushi yillarida matbuotda siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy masalalarning yoritilishi (1941-1945 yillar, O‘zbek tilidagi gazetalar misolida). Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)..... diss. –Andijon, 2025. –B. 136.
 4. Шамсутдинов Р. Иккинчи жаҳон уруши ва фронт газеталари. 2-китоб. – Тошкент: Akademnashr, 2017. –Б. 196.
 5. СССР Олий Совети Президиумининг фармони: Тошкент округ 340-сон ҳарбий госпиталининг офицерлар ва ёлланиб ишловчилар составини орден ҳам медаллар билан мукофотлаш тўғрисида // Қизил Ўзбекистон. – №.96 (6008). 1944, 17 май.
 6. Донорлар // Душманга қарши олға. – №.101 (262). 1944, 23 декабрь.
 7. Мо‘minov Т. Т. Ikkinchi jahon urushidagi g‘alabada O‘zbekiston tibbiyot sohasining tarixiy hissasi. Arxiv hujjatlari asosida // <https://archive.uz/post/ikkinchi-jahon-urushidagi-galabada-ozbekiston-tibbiyot-sohasining-tarixiy-hissasi-arxiv-hujjatlari-asosida> [Murojaat qilingan sana: 12.02.2026-yil].
 8. Наманган вилоят давлат архиви, 595-фонд, 1-рўйхат, 514-иш, 8-варақ.
 9. Ўз МА, Р-1619-фонд, 11-рўйхат, 1176-иш, 17-варақ.
 10. NVDA. 111-фонд, 1-ro‘yhat, 64-ish, 12-varaq.
 11. Мо‘minova G.E. O‘zbekistonda sog‘liqni saqlash tizimi tarixi (1917-1991 yillar). – Toshkent: Yangi nashr, 2015. – B. 97.
 12. Рахимов В. Тепкили терлама // Қизил Ўзбекистон. – №.60 (5660). 1943, 14 март.
 13. Мо‘minova G.E. O‘zbekistonda sog‘liqni saqlash tizimi tarixi (1917-1991 yillar). – Toshkent: Yangi nashr, 2015. – B. 105.
 14. Наманган шаҳрида юкумли касалликларга қарши кураш тадбирлари ҳақида Наманган шаҳар совети ижрокомининг мажбурий фармойиши // Сталин ҳақиқати. – №.291 (2430). 1942, 18 декабрь.
 15. Безгакка қарши кураш чоралари ҳақида // Сталин ҳақиқати. – №.66 (3317). 1945, 24 апрель.
 16. ЎзССР Халқ Комиссарлари Советида // Ленин йўли. – №.240 (3829). 1944, 13 декабрь.

FARG‘ONA VODIYSIDAGI ME‘MORIY YODGORLIKLARNI O‘RGANISH VA ULARNING YER-SUV MUNOSABATLARI BILAN BOG‘LIQLIGI

Maxmudov Mansurjon Abdug‘opporovich

“University of Business and Sciense” Ijtimoiy fanlar kafedrası

Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Maxmudovmansur144@gmail.com

ORCID 0009-0008-8870-637X

Annoatsiya

Mazkur maqolada Farg‘ona vodiysida joylashgan tarixiy me‘moriy yodgorliklarni o‘rganish masalalari tahlil qilingan. Xususan, O‘zgan shahridagi minora va turbalarining me‘moriy xususiyatlari, ularni tadqiq etish bo‘yicha XX asrda tashkil etilgan arxeologik ekspeditsiyalar faoliyati hamda tarixiy yodgorliklarni muhofaza qilish ishlari ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, mazkur me‘moriy inshootlarning joylashuvi va ularning yer hamda suv resurslari bilan bog‘liqligiga alohida e‘tibor qaratilgan. Tadqiqot natijasida Farg‘ona vodiysidagi tarixiy shaharlar va me‘moriy yodgorliklarning rivojlanishi ko‘p jihatdan yer va suv resurslaridan samarali foydalanish bilan bog‘liq ekani asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: *Farg‘ona vodiysi, O‘zgan shahri, me‘moriy yodgorliklar, turbalar, minora, arxeologik tadqiqotlar, yer-suv munosabatlari, Sredazkomstaris, madaniy meros.*

Kirish. *O‘zbekiston mustaqillikka erishganidan keyin milliy tarixni xolisona o‘rganish imkoniyatlari kengaydi. Arxeologik yodgorliklar va me‘moriy inshootlar nafaqat madaniy meros, balki o‘tmishdagi iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlarni o‘rganish manbai sifatida ahamiyat kasb etdi. Farg‘ona vodiysi qadimdan sug‘orma dehqonchilik va suvdan samarali foydalanish rivojlangan hudud hisoblanadi. Shu sababli bu hududdagi me‘moriy yodgorliklar va shaharlar joylashuvi yer va suv resurslari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan.*

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. *XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda arxeologik tadqiqotlar faol boshlanadi. 1921 yilda Turkiston Xalq Maorifi komissarligi huzurida Turkomstaris tashkil etilib, moddiy va madaniy yodgorliklarni aniqlash, o‘rganish va muhofaza qilish ishlari boshlanadi. 1925 yildan Sredazkomstaris deb nomlangan ushbu tashkilot 1928 yilgacha faoliyat yuritdi[1;B.110-111]. B. Denike (1927) “Iskusstvo Sredney Azii” asarida O‘zgan minora va boshqa arxitektura inshootlarini ilmiy tahlil qilgan[2;B.56-57]. Masson M.E. va Bartold V.V. tadqiqotlari Farg‘ona vodiysi arxeologiyasi va shaharlarining iqtisodiy-iqtisodiy jihatlarini yoritadi. Mahalliy manbalar ham tarixiy va madaniy merosni muhofaza qilishning ahamiyatini ko‘rsatadi.*

Tadqiqot metodologiyasi. *O‘zgan shahridagi minora va turbalarni tekshirish, g‘isht va sopol naqshlarni o‘rganish. B. Denike, M.E. Masson va Bartold asarlari,*

shuningdek, o‘rta asr yozuvlari va muzey materiallari. Me‘moriy inshootlar joylashuvi va yer-suv resurslari bilan bog‘liqligi. Farg‘ona vodiysi arxitekturasini va boshqa Markaziy Osiyo shaharlarini solishtirish.

Natijalar va muhokamalar. *Shaharning qadimiy savdo yo‘llari kesishgan nuqtada joylashganligi, dehqonchilik va hunarmandchilik rivojlanganligi aniqlangan. Uch turbadan iborat majmua janubdan shimolga qarab joylashgan, ikkita turba boy naqshlar bilan bezatilgan, uchinchi nisbatan soddaroq. Devorlarida arab yozuvlari va geometrik naqshlar mavjud. Qurilishda turli o‘lchamdagi g‘ishtlar ishlatilgan. Yer-suv munosabatlari: Me‘moriy inshootlar daryo, ariqlar yoki suv manbalariga yaqin joylashgan, bu esa suv resurslaridan samarali foydalanish va iqtisodiy rivojlanish bilan bevosita bog‘liq[5;B.98-99].*

O‘zbekiston mustaqillikka erishganidan keyin milliy tarixni xolisona o‘rganish, ajdodlardan meros bo‘lib qolgan moddiy va ma‘naviy boyliklarni ilmiy asosda tadqiq etish imkoniyatlari yanada kengaydi. Ayniqsa, arxeologik yodgorliklar, me‘moriy inshootlar va tarixiy shaharlarni o‘rganish sohasida muhim ilmiy ishlar amalga oshirildi. Bu yodgorliklar nafaqat madaniy meros sifatida, balki o‘tmishdagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, jumladan yer va suv resurslaridan foydalanish masalalarini o‘rganishda ham muhim manba hisoblanadi.

Markaziy Osiyo, xususan Farg‘ona vodiysi qadimdan sug‘orma dehqonchilik rivojlangan hududlardan biri bo‘lib kelgan[8;B.156-157]. Shu sababli bu hududda barpo etilgan shaharlar, masjidlar, madrasalar, minora va turbalar ko‘pincha suv manbalariga yaqin joylarda joylashgan. Bu esa yer-suv munosabatlari o‘tmish jamiyati iqtisodiy hayotida muhim o‘rin tutganini ko‘rsatadi.

Farg‘ona vodiysidagi me‘moriy yodgorliklar, ayniqsa O‘zgan shahridagi minora va turbalar o‘rta asrlar me‘morligining noyob namuna hisoblanadi [4;B.45-46]. Ularni o‘rganish orqali o‘sha davrdagi me‘morlik an‘analari, iqtisodiy munosabatlar hamda tabiiy resurslardan foydalanish masalalari haqida qimmatli ma‘lumotlarga ega bo‘lish mumkin.

XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda arxeologik va etnografik tadqiqotlarga qiziqish kuchaydi. 1921 yilda Turkiston Xalq Maorifi komissarligi huzurida san‘at, tabiat va qadimiyat yodgorliklarini muhofaza qilish va muzey ishlarini tashkil etish bilan shug‘ullanuvchi maxsus tashkilot - Turkomstaris tashkil etildi.

Bu tashkilot Markaziy Osiyodagi moddiy madaniy yodgorliklarni aniqlash, ularni o‘rganish va muhofaza qilish ishlarini amalga oshirishda muhim rol o‘ynadi. 1925 yilda milliy-hududiy chegaralanishdan keyin ushbu tashkilot Sredazkomstaris deb nomlanib, 1928 yilgacha faoliyat yuritdi [9;B.77-78].

Sredazkomstaris tomonidan tarixiy yodgorliklarni o‘rganish, arxeologik ekspeditsiyalar tashkil etish, muzeylar faoliyatini rivojlantirish va madaniy merosni muhofaza qilish ishlari amalga oshirildi. Bu jarayonlarda rus olimlari bilan bir qatorda mahalliy ziyolilar ham faol ishtirok etdilar.

Farg‘ona vodiysining qadimiy shaharlaridan biri bo‘lgan O‘zgan o‘tmishda muhim madaniy va iqtisodiy markazlardan hisoblangan. Arxeologik tadqiqotlar va

yer ostidan topilgan tangalar, kulolchilik buyumlari hamda boshqa arxeologik topilmalar bu shaharning o‘tmişda rivojlangan shaharlaridan biri bo‘lganini tasdiqlaydi [5;B.23-24].

O‘zgan shahri qadimdan savdo yo‘llari kesishgan nuqtada joylashgan bo‘lib, bu yerda dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo rivojlangan. Shaharning bunday rivojlanishi esa yer va suv resurslaridan samarali foydalanish bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan. O‘zgan shahrida joylashgan minora va turbalar majmuasi bu shahar o‘rta asrlarda muhim madaniy markaz bo‘lganini ko‘rsatadi. Mazkur inshootlar nafaqat me‘morchilik san‘atining namuna, balki shahar siyosiy va diniy hayoti bilan ham bog‘liq bo‘lgan. O‘zgan shahrida joylashgan minora va uchta turbadan iborat me‘moriy majmua o‘rta asrlar me‘morchiligining noyob namuna hisoblanadi. Minora baland va mahobatli bo‘lib, o‘zining me‘moriy uslubi va naqshlari bilan ajralib turadi.

Turbalar bir-biriga tutash holda janubdan shimolga qarab joylashgan. Ularning ikkitasini boy me‘moriy naqshlar bilan bezatilgan bo‘lib, uchinchi esa nisbatan soddaroq tuzilishga ega. Turbalar devorlarida g‘isht va sopoldan yasalgan geometrik naqshlar hamda arab yozuvlari mavjud. Yozuvlar asosan arab xatining sulsiy va rayhoniy turlarida bitilgan. Bu esa o‘sha davrda me‘morchilik san‘ati bilan birga xattotlik san‘ati ham rivojlanganini ko‘rsatadi[7;B.101-102].

Qurilishda turli o‘lchamdagi g‘ishtlar ishlatilgan bo‘lib, bu o‘sha davrda qurilish texnikasi ancha rivojlanganini ko‘rsatadi. Farg‘ona vodiysi geografik jihatdan unumdor yerlar va ko‘plab suv manbalariga ega hudud hisoblanadi. Shu sababli bu yerda qadimdan sug‘orma dehqonchilik rivojlangan.

Qadimgi shaharlar va me‘moriy inshootlar ko‘pincha daryolar, ariqlar yoki suv manbalariga yaqin hududlarda joylashgan. Bu holat shahar aholisini suv bilan ta‘minlash, dehqonchilik ishlarini tashkil etish va iqtisodiy hayotni rivojlantirish uchun muhim bo‘lgan.

O‘zgan shahri ham ana shunday hududlardan biri bo‘lib, uning rivojlanishi suv resurslari va erdan samarali foydalanish bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan. 1927 yilda Sredazkomstaris tashkiloti tomonidan Farg‘ona vodiysiga bir qator arxeologik ekspeditsiyalar uyushtirildi. Arxeolog M.E. Masson boshchiligidagi ekspeditsiya O‘zgan shahri va uning atrofidagi arxeologik yodgorliklarni o‘rgandi.

Ekspeditsiya davomida ko‘plab arxeologik topilmalar, jumladan tangalar va boshqa buyumlar topildi. Jami 145 ta butun va 2 ta singan tanga aniqlangan bo‘lib, ularning bir qismi kumush, qolgan qismi mis tangalardan iborat edi. Bu topilmalar Farg‘ona vodiysida iqtisodiy munosabatlar rivojlanganini va shaharlar savdo-iqtisodiy markaz bo‘lganini ko‘rsatadi.

1929 yilda O‘zbekiston SSR Markaziy Ijroiya Qo‘mitasi va Xalq Komissarlari Kengashi tomonidan madaniy yodgorliklarni muhofaza qilish bo‘yicha qaror qabul qilindi [5;B.85-86]. Unga muvofiq madaniy yodgorliklar va tabiatni muhofaza qilish bo‘yicha maxsus qo‘mita tashkil etildi. Bu qarorga asosan respublika hududidagi ko‘plab tarixiy yodgorliklar davlat muhofazasiga olindi.

Ularning bir qismi Farg‘ona vodiysida joylashgan bo‘lib, bu hududning tarixiy ahamiyatini ko‘rsatadi.

Farg‘ona vodiysidagi me‘moriy yodgorliklar, ayniqsa O‘zgan shahridagi minora va turbalar o‘rta asrlar me‘morchiligining muhim namuna hisoblanadi. Ularni o‘rganish orqali o‘tmishdagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, shaharsozlik an‘analari va tabiiy resurslardan foydalanish xususiyatlari haqida muhim ma‘lumotlar olish mumkin. Bu yodgorliklarning joylashuvi, qurilish uslubi va arxeologik topilmalar Farg‘ona vodiysida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish o‘tmishda ham muhim ahamiyatga ega bo‘lganini ko‘rsatadi. Shu sababli tarixiy yodgorliklarni o‘rganish va muhofaza qilish nafaqat madaniy merosni saqlash, balki tarixiy-iqtisodiy jarayonlarni chuqurroq anglash uchun ham muhim ahamiyatga ega.

MANBA VA ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Известия Средазкомстариса. – Ташкент, 1926. – Вып. 298. – С. 6.
2. Денике Б. Искусство Средней Азии. – Москва, 1927.
3. Массон М.Е. Археологические исследования в Ферганской долине.
4. Раҳимий Ш. Ўзганда бўлган тарихий асарларни текшириш // Маориф ва ўқитғувчи. – 1927. – №1. – Б. 114.
5. Маданий мерос ва тарихий ёдгорликларни муҳофаза қилишга оид ҳужжатлар тўплами. – Тошкент.
6. Раҳимий Ш. Ўзганда бўлган тарихий асарларни текшириш // Маориф ва ўқитғувчи. – 1927. – №1. – Б. 113.
7. ЎзМА, Р-2296-фонд, 1- рўйхат, 16–17- варақлар.
8. ЎзМА, Р-394-фонд, 1-рўйхат 266-иш, 123-124-варақлар.
9. ЎзМА, Р-2296-фонд, 1- рўйхат, 1-иш, 1- варақ.

XX АСРНИНГ 20-30-ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОНДА АМАЛГА ОШИРИЛГАН ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ЎЗГАРИШЛАР (ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ МИСОЛИДА)

Ерметов Аваз Абдуллаевич

Тарих фанлари доктори, профессор

Ўзбекистон Миллий университети

e-mail: avazbek.ermetov@mail.ru

Телефон: +998 90 989 20 92

Аннотация.

Мазкур мақолада социалистик республика бошқарув тизимининг шаклланиши ва унинг амалда қўлланилиши таҳлил қилинади. Асосий эътибор XX асрнинг 20-йиллари охири ва 30-йиллари бошларида Ўзбекистон ҳудудида

амалга оширилган ер-сув ислоҳоти, хусусий мулкни национализация қилиш ва қишлоқ хўжалигини мажбурий жамоалаштириш жараёнларига қаратилган. Шунингдек, жамоалаштириш сиёсати доирасида “қулоқлаштириш” тадбирларининг амалга оширилиши, деҳқон хўжаликларининг мулкдан маҳрум этилиши, оммавий қувғин ва сургунлар, шунингдек, маҳаллий аҳолининг қаршилик ҳаракатлари архив ҳужжатлари асосида ёритиб берилган. Тадқиқотда мазкур сиёсатнинг ижтимоий-иқтисодий ва маънавий оқибатлари, инсон ҳуқуқларининг поймол этилиши ҳамда қишлоқ аҳолиси ҳаётидаги кескин ўзгаришлар илмий таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: *социалистик республика, совет ҳокимияти, жамоалаштириш, қулоқлаштириш, национализация, ер-сув ислоҳоти, деҳқон хўжаликлари, қишлоқ хўжалиги, қувғин, сургун, мулк мусодараси, тоталитар тизим, архив ҳужжатлари, ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар.*

Тадқиқотчилар фикрича, социалистик республика бошқарув усули бошқаришнинг махсус шакли бўлиб, у баъзи бир мамлакатларда тоталитар инқилоб–тўнтаришлар натижасида вужудга келган. Марксизм назариётчилари фикрига кўра у ишчилар синфи бошчилигида тўла-тўқис халқ ҳокимиятини таъминлайдиган чинакам демократик республика бўлиши керак эди. Мазкур бошқарув шаклининг ўзига хос хусусиятларидан бири – “бу мамлакат ижтимоий–иқтисодий ва маданий–маънавий жараёнларига ягона раҳбарликни амалга ошириш, шу моддий ва маънавий бойликларни тақсимлаш ишини назорат қилиш ва мувофиқлаштириб боришдан иборат”[1] бўлган.

Бу жараён совет ҳокимияти ўрнатилган барча ҳудудларда амалга оширилган бўлиб, хусусан ўлка ҳудудларида ҳам турли усуллар ёрдамида (хусусий мулкни национализация қилиниши, ҳарбий коммунизм сиёсати ҳамда озиқ–овқат директорыасининг ўтказилиши ва бошқалар) олиб борилди.

1925 йил 2 декабрда Ўзбекистон ССР МИКнинг фавкулудда сессиясида “Ер ва сувни национализация қилиш тўғрисида”ги декрет қабул қилингандан сўнг[3], 1929 йилгача Ўзбекистонда помешчик туридаги 4801та хўжалик тугатилди, 23036 та хўжаликнинг ортиқча ери мусодара қилинди[2]. Умуман олганда ер–сув ислоҳоти совет ҳукуматининг мулкдорлар синфини тугатиш, синфсиз жамият қуриш учун қилган чора–тадбирлардан бўлиб, бу жараён кейинги йилларда қишлоқ хўжалигини мажбурий жамоалаштиришга замин яратди.

1929 йил 7 декабрда И.В.Сталиннинг “Буюк бурилиш йили” деб номланган мақоласининг матбуотда эълон қилиниши, шунингдек, шу йили бўлиб ўтган ВКП(б) МК пленумида унинг қишлоқ хўжалигида жадал жамоалаштириш сиёсатини ўтказиш ва “қулоқ”ларни синф сифатида тугатиш ҳақидаги фикрларининг маъқулланиши натижасида, пленум жамоалаштиришга оммавий тус беришдан иборат аниқ вазифаларни белгилади.

Жамолаштириш сиёсати ўтказилиши жараёнида, асосан, янги иқтисодий сиёсат шароитида ўз хўжаликларини тиклаб олган бой ва ўртаҳол деҳқонларга (чунки бирмунча бадавлатроқ қатламлар илгарироқ тугатилган эди) тегишли мулклар, ишлаб чиқариш воситалари, моллар, уй-жой, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, уруғ заҳираларини тегишли давлат органлари зўравонлик билан тортиб ола бошлади. Давлат томонидан деҳқонларга экиладиган ер майдонлари ва етиштирилган маҳсулотнинг топшириладиган нархи қатъий белгилаб берилди. Қишлоқ аҳолисининг бадавлатроқ қатламларига нисбатан мисли кўрилмаган қувғинлар кўлланди, қишлоқ меҳнаткашлари жамоа хўжаликларига мажбурий киритила бошланди.

Архив ҳужжатларида келтирилишича, кулоқлаштириш масаласи совет давлат ташкилотларининг турли йиғилишларида муҳокама қилинган. Шундай йиғилишларнинг бирида “Кулоқ ким ва у билан қандай курашиш керак?”[4] деган савол юзасидан бўлаётган баҳс—мунозара жараёнида “Уч бош қорамоли бўлган хўжаликни кулоқ сифатида ҳисоблаш тўғрими?” - деб савол берилганда, мажлис қатнашчиларидан бири (Осинский): “Шубҳасиз, ўзининг ривожланган хўжалиги билан ажралиб турган деҳқон кулоққа айланиши табиий, боз устига, улар кулоқ қилинишидан кўрқиб, сунъий равишда ортиқча от ва қорамолларни боқишни хоҳламаяпти. ...Умуман айтганда, кулоқ биринчидан, “ижтимоий хавфли унсур”, иккинчидан, “совет ҳокимиятининг сиёсий душманидир”[5], деб таъкидлаган эди.

ВКП(б) МКнинг 1930 йил 5 январдаги “Жамоалаштириш суръатлари ва давлат жамоа хўжаликлари курилишига ёрдам кўрсатиш чора—тадбирлари тўғрисидаги” қарорининг эълон қилиниши[6] ва унинг дастлабки таҳририда Ўзбекистон ССРда жамоалаштириш 1933–1937 йиллар мобайнида тугалланиши белгиланган бўлишига қарамай “буюк йўлбошчи”нинг бевосита сиқуви билан бу ҳаракатни анча олдинроқ тугаллаш мумкин, деган мунофиқона фикр устунлик қилди[7]. Кулоқларни синф сифатида тугатиш борасидаги тадбирлар доирасида 1930 йил 2 мартда Ўзбекистон Компартияси МК томонидан чорвачилик ривожланган ҳудудларда “Чорва молларини ўғирланиш ва сотиш ҳолатларини назорат қилиш юзасидан милиция органларининг жавобгарлигини кучайтириш”[8] ҳақида тегишли кўрсатмалар берилди.

Эндиликда жамоа хўжаликларига бирлаштириш учун деҳқон хўжаликларига бевосита ҳужум қилиш амалий жиҳатдан бузғунчиликка айланиб кетди. Рақамлар ортидан қувиш бошланди[9]. Совет давлатининг барча ҳудудларида бўлгани каби Ўзбекистонда ҳам жамоалаштириш кампаниябозлик, “ҳужум ва тазйиқ” усуллари билан амалга оширилди. Деҳқонлар зўрлик билан колхозга киритилди. Қаршилик кўрсатганлар ижтимоий мансублигидан қатъий назар “кулоқ қилинди”[10]. Аксар ҳолларда колхоз ташкил этиш у ёки бу қишлоқдаги деҳқон хўжаликларининг колхозга кириш—кирмаслик истагидан қатъий назар сунъий равишда варақа тўлдиришдан иборат эди[11].

Кўпгина архив ҳужжатларида бундай нохуш ҳолатлар тўғрисида маълумотлар учрайди. “Ўта махфий” деган тамға остида И.В.Сталинга топширилган ҳисоботларнинг бирида Ўзбекистондаги вазият қуйидагича кўрсатилган: 1931 йилнинг баҳорида Андижон ва Фарғона округларидаги меҳнат хўжаликлари 100 фоиз жамоалаштирилиши режалаштирилиб, бир неча кунда деярли барча туманлар 90–95 фоизгача (1931 йил март оyi ҳолатига) жамоалаштирилди. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, бундай кўрсаткичга деҳқонларга нон ва бошқа озиқ–овқат маҳсулотларини бермаслик, сайлов ҳуқуқидан маҳрум этиш ҳамда кўчириб юбориш сингари маъмурий кўрқитиш ва бошқа воситалар орқали эришилмоқда[12]. Оқибатда баъзи туманларда бойлар, диний уламолар[13] ва деҳқонлар жамоалаштиришга қарши оммавий чиқиш уюштириб[[14], партия ходимларига, туман ва қишлоқ меҳнаткашларига жисмоний жабр етказмоқда[15], айрим ҳолларда бундай воқеалар инсонларнинг ўлими билан тугамоқда. Қулоқлар бундан фойдаланиб, деҳқонларни коллективлаштириш сиёсатига қарши даъват этишмоқда, давлат томонидан амалга оширилаётган тадбирларга қарши ўзларининг қуйидаги мазмундаги шиорлари билан чиқмоқда: маҳрум этилганларнинг ҳақ–ҳуқуқларини тиклаш, шахсий мулк талон–тарожини тугатиш, шариат судларини қайта ташкил этиш ва асосийси пахта дастурига қарши чиқиш. Қишлоқлардаги чорва масаласига тўхталадиган бўлсак, унда ҳам қорамолларни сўйиш, бозорларда сотиш сингари ноқонуний ҳаракатлар Ўзбекистоннинг кўплаб туманларида кузатилмоқда. Ҳозирда бу ҳолатларни бартараф этиш, коллективлаштиришни тезроқ тугатиш, пахта экин майдонларини кенгайтириш ва ҳосилдорликни ошириш юзасидан белгиланган режаларни бажаришга доир барча чоралар кўрилмоқда[16].

Ҳисоботнинг мазмунидан кўриниб турибдики, коллективлаштириш жараёнида маҳаллий аҳоли ва давлат ташкилотлари ходимлари ўртасида ҳам келишмовчиликлар бўлиб турган. Хусусий мулкка эга бўлган шахслар ҳақ–ҳуқуқи бутунлай поймол этилган (масалан, шахсий қорамолни сотиш жиноят ҳисобланган ва бошқалар) ҳамда уларнинг ҳар қандай қаршилиги қонунга зид ҳаракат сифатида баҳоланиб, назорат органлари томонидан бостирилган.

Айрим пайтларда шундай муаммоли ва зиддиятли вазиятлар ҳам бўлганки, колхоз бригадирлари ва бошқа мутасадди раҳбарлар жамоалаштириш сиёсатини жадаллаштириш, юқоридан берилган кўрсатмаларни турли усуллар асосида бажариш жараёнида уларга нисбатан маҳаллий аҳоли томонидан кескин қаршиликлар кўрсатилса, юзага келган вазиятни юмшатиш ва хаспўшлаш мақсадида. уларнинг ўзи мансабни суистеъмол қилиш, қонуний вазифа ва ваколатларни бажармаслик каби жиноятларда айбланиб қамаб юборилган[17].

Шу ўринда қайд этиш жоизки, юқорида таъкидланган нохуш ҳолатлар фақат Ўзбекистон ёки Ўрта Осиё республикаларига хос бўлибгина қолмай, худди шу даврда Иттифоқнинг бошқа кўплаб ҳудудларида ҳам крестьянлар томонидан коллективлаштириш жараёнига нисбатан кескин қаршиликлар

кўрсатилган, жамоалаштиришга қарши кураш турли усулларда намоён бўлиб, оддий бўйсунмасликдан тортиб, очик сиёсий чиқишлар, ёнғин ҳолатлари ва инсонларнинг ўлимигача борган. Бундай зиддиятли ҳолатлар совет давлатининг марказий районларидаги кўплаб қишлоқларда кузатилганлиги тўғрисида маълумотлар учрайди[18].

Маълумотларда келтирилишича, коллективлаштириш жараёнида Ўзбекистондан 1933 йилда сургун қилинган қулоқ хўжаликлари сони 5500 тага етган бўлса[19], Ўрта Осиё ҳудудидан 10 мингдан ортиқ деҳқон хўжалиги сургун қилинган[20], Иттифок миқёсида эса 1929 йил охириларида 1930 йил ўрталаригача 320 минг оила қулоқ қилинган бўлиб, уларнинг кўпчилиги махсус лагерлар ёки чекка ҳудудлардаги махсус посёлкаларга юборилган[21] ва улар тегишли ташкилотларнинг назоратига олинган.

Мажбурий равишда бошқа ҳудудларга кўчирилган ва махсус посёлкаларда сақланган деҳқонлар ва бошқа инсонларнинг кейинги ҳаёти ҳам жуда аянчли кечди, уларнинг ҳаёти тақдир ҳукмига ҳавола этилган эди[22]. Қулоқ қилинганлар давлат ташкилотларининг доимий назоратида чекка (ажратилган) ҳудудларда сақланиб, улар шу ҳудуддан чиқиш имкониятига эга бўлмаган. Энг ачинарлиси шуки, деҳқонлар оиласи, ҳатто гўдак ва қариялар билан бирга кўчирилди, уларнинг фожиаси шунда эдики, ҳақ-хуқуқи ва эркинлигини йўқотган (ёки айрим ҳуқуқлари сақланган) бу инсонлар қатағон қилинганлар даражасига тушиб, уларнинг бу жойда қанча сақланиши номаълум бўлган[23]. Шунингдек, жамият учун ўта хавfli ҳисобланиб қулоқ қилинган ва оқибатда турли муддатларга озодликдан маҳрум этилган қулоқлар тоифаси кирувчи шахслар қамоқхоналарда ҳам доимий назоратда ушлаб турилган. Улар томонидан авф этиш ҳақидаги аризалар тегишли комиссиялар томонидан кўриб чиқилсада, ижобий ечимини топмаган[24].

Хулоса қилиб айтганда, XX аср 20-йилларининг иккинчи ярми ва 30-йилларнинг бошларида совет жамиятида ижтимоий-иқтисодий ва маънавий соҳаларда тезкор суръатларда ўзгаришлар амалга оширилди. Жамиятда олиб борилган ҳар қандай ўзгаришлар ўзига хос усул ва воситалар орқали (ихтиёрий, мажбурий ва б.) амалга оширилиб, бу жараёнда давлат ташкилотлари, хусусан, назорат ва жазо органларининг ҳам бевосита иштироки кузатилди. Иттифок миқёсида қишлоқ хўжалигида бошланган ўзгаришлар, коллективлаштириш сиёсати ўлка ҳудудларига ҳам ўз таъсирини ўтказди. Ўзбекистонда жамоалаштириш сиёсатининг ўтказилиши оқибатида қишлоқлардаги ўзига тўқ кишиларнинг ер—суви, мол—мулки тортиб олинди, улар мажбурий равишда жамоа хўжаликларига киритилди, қулоқлаштиришнинг жадаллаштирилиши жараёнида кўплаб бадавлат инсонлар ва деҳқонлар сургун қилинди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. - Тошкент: Адолат, 2007. - Б.235.
2. Россия Федерацияси Давлат Архиви, 374-фонд, 28-рўйхат, 2166-иш, 72-варақ.
3. Ўзбекистон тарихи. Р.Ҳ.Муртазаеванинг умумий таҳрири остида. - Тошкент: ЎАМБНТ, 2003. - Б.448.
4. ЎзР ПАА, 58-фонд, 1-рўйхат, 774-иш, 53-варақ.
5. ЎзР ПАА, 58-фонд, 1-рўйхат, 774-иш, 54-56-варақлар.
6. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 5 (1929-1932 гг.). - Москва: Политиздат, 1984. - С.72-75.
7. Тарих шоҳидлиги ва сабоқлари: чоризм ва совет мустамлакачилиги даврида Ўзбекистон миллий бойликларининг ўзлаштирилиши. Лойиҳа раҳбари ва масъул муҳаррир: Д.А.Алимова. - Тошкент: Шарқ, 2001. - Б.271.
8. ЎзР ПАА, 58-фонд, 6-рўйхат, 755-иш, 39-варақ.
9. ЎзР ПАА, 58-фонд, 5-рўйхат, 111-иш, 42-варақ.
10. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Илмий муҳаррир М.Жўраев. - Тошкент: Шарқ, 2000. - Б.349.
11. Коммунистическая партия Узбекистана в резолюциях и решениях съездов ЦК (1925-1986). В 4-х т. / Т.1. 1925-1937. - Ташкент: Узбекистан, 1987. - С.515
12. ЎзР ПАА, 58-фонд, 5-рўйхат, 111-иш, 43-варақ.
13. ЎзР ПАА, 58-фонд, 6-рўйхат, 254-иш, 81-варақ.
14. Ходжаев Ф. Советы в новом этапе (Доклад на расширенном заседании директората научно-исследовательского института сов. Строительства и права Узбекистана). // Советское строительство и право. № 1, 1932. - С.18.
15. ЎзР ИИВА, 432-фонд, 4-рўйхат, 341-иш, 71-варақ.
16. ЎзР ПАА, 58-фонд, 5-рўйхат, 111-иш, 44-45-варақлар.
17. Ўз МА, 1714-фонд, 6-рўйхат, 2564-иш, 15-варақ.
18. Пахомова А.Н. Некоторые аспекты процесса раскулачивания Курских крестьян в ходе сплошной коллективизации. // История государства и права. 2009, № 3. - С. 32.
19. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Илмий муҳаррир М.Жўраев. -Тошкент: Шарқ, 2000. - Б.354.
20. Трагедия среднеазиатского кишлака: коллективизация, раскулачивание, ссылка 1929-1955 гг. Документы и материалы. Т.1. - Ташкент: Шарқ, 2006. - С.13.
21. Реабилитация. Политические процессы 30-50-х годов. Под. общ. ред. А.Н.Яковлева. - Москва: Политиздат, 1991. - С.9.
22. Козлов С.С. Использование труда вынужденных переселенцев в сельском хозяйстве. // История государства и права. 2008, № 21. - С.34-35.

23. Козлов С.С. Правовое положение и социальный статус спецпереселенцев в СССР в 30-е годы. // История государства и права. 2008, № 8. - С.28.

24. Ўз МА, 1714-фонд, 6-рўйхат, 2564-иш, 8, 15, 26, 33, 151, 404-варақлар; 7-рўйхат, 181-иш, 21, 22, 27-варақлар. 7-рўйхат, 201-иш, 2, 3, 4-варақлар ва б.

ИККИНЧИ ЖАҲОН УРУШИ ЙИЛЛАРИДА АМАЛГА ОШИРИЛГАН ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ СОҲАСИДАГИ ЎЗГАРИШЛАРНИНГ ЎЗБЕКИСТОН ЭКИН МАЙДОНЛАРИ ТУЗИЛИШИГА ТАЪСИРИ

Бабаджанов Хасан Бахтиёрович

*“Ғалаба боғи” ёдгорлик мажмуаси Бош илмий ходими, т.ф.ф.д. (PhD),
доцент*

Аннотация

Мақола Иккинчи жаҳон уруши даврида Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги соҳасида амалга оширилган ўзгаришларни таҳлил қилади. Уруш шароитида республикада озиқ-овқат таъминоти ва фронт эҳтиёжларини қондириш мақсадида экин майдонлари таркибида муҳим ўзгаришлар амалга оширилди, жумладан, пахта майдонларининг қисқариши ва сабзавот, галла ҳамда полиз экинларини кенгайтириш. Мақолада экстенсив деҳқончилик усуллари, минерал ўғит ва техника танқислиги, қишлоқ хўжалиги инфратузилмасининг вайронлиги каби омиллар орқали ҳосилдорликка ва озиқ-овқат хавфсизлигига таъсир кўрсатган механизмлар ўрганилади. Шунингдек, республика қишлоқ хўжалиги ресурсларнинг самарали сафарбарлиги, молиявий қўллаб-қувватлаш ва марказий давлат сиёсати билан боғлиқ муаммоларни ҳам таҳлил қилади.

Калит сўзлар: *Иккинчи жаҳон уруши, Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги, экин майдонлари структураси, пахтачилик, экстенсив деҳқончилик, озиқ-овқат таъминоти, қишлоқ хўжалиги инфратузилмаси, уруш даври иқтисодиёти.*

Иккинчи жаҳон уруши даврида қишлоқ хўжалик соҳаси Ўзбекистон иқтисодиётининг тизим шакллантирувчи тармоғи сифатида озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашда ва армия жанговор салоҳиятини сақлаб қолишда ҳал қилувчи аҳамият касб этди. Кенг кўламли ҳарбий ҳаракатлар ва СССР ғарбидаги ҳудудларнинг оккупация қилиниши шароитида Ўзбекистон бошқа Шарқий регионлар каби қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етишмовчилигини қоплашда иштирок этган асосий ҳудудга айланди. Бундай натижаларга эришиш учун республика қишлоқ хўжалиги структуравий қайта тузиб чиқилди.

Уруш даврида Ўзбекистонда экин майдонлари структурасида ўзгаришлар СССРда амалга оширилган қишлоқ хўжалиги соҳасида ўзгаришларнинг таркибий қисми сифатида намоён бўлди. Бундай ўзгаришлардан асосий мақсад СССР миқёсида қатъий минтақалараро ихтисослашув моделидан алоҳида ҳудудлар даражасида озиқ-овқат мустақиллиги таъминлаш (автаркик) моделига ўтишни ташкил этиш эди. Бундай ўзгаришлар оккупация оқибатида қишлоқ хўжалиги ерларининг йўқотилиши натижасида ишлаб чиқариш ҳажмларининг қисқаришига боғлиқ хавф-хатарларни камайтиришни мақсадида амалга оширилди.

Малакали кадрлар, техника ва ўғитлар тақчиллиги шароитида республика олдида қишлоқ хўжалик экинлари ҳосилдорлигини оширишнинг икки асосий йўналиши турарди. Биринчи йўналиш интенсив усул бўлиб, у агротехник тадбирлар самарадорлигини оширишни кўзда тутарди. Ҳарбий давр чекловлари туфайли интенсив усулни амалга ошириш имконсиз эди. Шунинг учун экстенсив усул танланиб, бир гектар майдонга сарфланадиган ўғит, техника ҳамда ишчи кучи харажатларини камайтириш имконияти пайдо бўлди. Экстенсив усул ялпи ҳосилни оширишда маълум натижа берди.

Минерал ўғитларнинг кескин танқислиги ва машина-трактор паркининг ёмонлашуви натижасида шаклланган экстенсив деҳқончилик амалиёти ресурслардан самарасиз фойдаланишга олиб келди. Узоқ муддатли истиқболда бу аграр сектор ҳолатига салбий таъсир кўрсатди: тупроқ ресурсларининг таназзулга юз тутиши, алмашлаб экиш тартибининг бузилиши ва деҳқончилик маданиятининг пасайиши урушдан кейинги даврда узоқ давом этадиган инқирозга замин яратди. Шу тариқа, экин майдонларини механик тарзда кенгайтириш соҳанинг чуқур технологик қолоқлигини яширган ва республиканинг озиқ-овқат хавфсизлиги учун барқарор пойдевор ярата олмаган вақтинчалик ечим бўлиб қолди.

Уруш даврида Ўзбекистонда экин майдонлари структурасида ўзгаришлар СССРда амалга оширилган қишлоқ хўжалиги соҳасида ўзгаришларнинг таркибий қисми сифатида намоён бўлди. Бундай ўзгаришлардан асосий мақсад СССР миқёсида қатъий минтақалараро ихтисослашув моделидан алоҳида ҳудудлар даражасида озиқ-овқат мустақиллиги таъминлаш (автаркик) моделига ўтишни ташкил этиш эди. Бундай ўзгаришлар оккупация оқибатида қишлоқ хўжалиги ерларининг йўқотилиши натижасида ишлаб чиқариш ҳажмларининг қисқаришига боғлиқ хавф-хатарларни камайтиришни мақсадида амалга оширилди.

Қишлоқ хўжалигини ташкил этишнинг янги моделга ўтиш жараёнида республика ва марказ манфаатлари ўртасида мувозанатни сақлаб қолишга ҳаракат қилинди. Ўзбекистон ССР СССРнинг асосий пахта базаси мақомини сақлаб қолган ҳолда, ғалла ва сабзаёт экинлари майдонларини кенгайтириш йўлидан борди. Моделнинг амалда тадбиқ этилиши республиканинг ташкилдон таъминотига бўлган кучли қарамлигини юмшатди. Уруш йилларида янги ер майдонларини ўзлаштириш ва пахта экиладиган майдонларнинг

қисқартирилиши маҳаллий миқёсда озиқ-овқат маҳсулотлари таъминотини яхшилашга, уруш туфайли вайрон бўлган транспорт тизимига тушаётган босимни камайтириш ҳамда эвакуация қилинган миллиондан кўпроқ аҳоли ҳаётини сақлаб қолиш имконини берди.

1942 йил 15 апрелдаги Ўзбекистон ССР ХКСнинг 571-сонли қарорига бўйича ғалла ҳамда полиз-сабзавот экинларига қўшимча ер ажратилиниб, пахта майдонлари нисбатан қисқарди. Республика колхозларига озиқ-овқат экинлари етиштириш учун қўшимча равишда 147,9 минг гектар ер берилди. Пахтадан бўшаган ерларнинг 122,6 минг гектари дон ва дуккакли экинларга, 14,8 минг гектари шолига, 9,1 минг гектари эса зиғир экишга ажратилди[1]. Умумий жиҳатдан, 1941-1942 йилларда Ўзбекистонда қишлоқ хўжалиги ер фонди таркибида сабзавот-полиз экинлари учун майдонлар улушининг 4,9 фоиздан 8,3 фоизга, беда экилган майдонлар 16,5 фоиздан 19,6 фоизгача ортди[2].

Пахта экин майдонларини қисқартирилиши озиқ-овқат таъминотини яхшилаш нуқтаи назаридан мутлақ ижобий натижага олиб келмади. Пахта чигити озиқ-овқат саноатининг муҳим хом ашёси ҳисобланади. Пахта ялпи ҳосилининг камайтилиши чигитни қайта ишлаш ва кунжара ишлаб чиқариш ҳажмининг пасайишига олиб келди. Бу эса чорвачилик учун омухта ем тайёрлашга салбий таъсир кўрсатиб, чорвачилик соҳаси учун сезиларли тарзда салбий таъсир кўрсатди.

Шунингдек, пахта майдонларининг қисқариши ўсимлик мойи ишлаб чиқариш ҳажмининг тенг камайтилишига сабаб бўлди. Бўшаган ерларда ғалла ва сабзавотлар экилишига қарамай, кунгабоқар ёки зиғир каби муқобил мойли экинлар майдонлари деярли кенгаймади. 1941 йилда Ўзбекистонда 123,4 минг тонна ёғ ишлаб чиқарилган бўлса, 1942 йилга келиб бу кўрсаткич 85 минг тоннагача тушиб кетди[3]. Мазкур ҳолат пахтадан бўшаган майдонларни қайта экиш аҳоли талаблари ҳамда истеъмол мувозанатини инобатга олмаган ҳолда ноилмий амалга оширилганини билдиради.

Ёғларнинг тўйимлиги (калория миқдори) оксиллар ва углеводларга қараганда икки баробардан ортиқ устунликда намоён бўлади. Шу сабабли, ёғларни нон, картошка ёки сабзавотлар каби углеводларга бой маҳсулотлар билан алмаштириш овқатланиш рационининг умумий озуқавий қийматини пасайтирди. Кунлик озиқ моддаларга бўлган эҳтиёжни қондириш учун нисбатан кўпроқ миқдордаги маҳсулотларни истеъмол қилишга тўғри келган. Озиқ-овқат танқислиги шароитида аҳоли рационада ёғларнинг етишмовчилигини қоплаш ва керакли тўйимлилиқни таъминлаш учун бошқа маҳсулотларга талаб ошиб борди.

Эътиборли томони шундаки, Ўзбекистонда уруш йилларида пахта киладиган майдонлар 927,6 минг гектардан 912,1 минг гектаргача[4], яъни тахминан 15 минг гектарга камайди. 1941-1943 йиллар оралиғида республикада пахта ялпи ҳосилининг кескин пасайиши фақатгина экин майдонларининг қисқариши билан боғлиқ эмас эди. Давлат режадаги

кўрсаткичларнинг бажарилмаслигининг асосий сабаби ҳосилдорликнинг сезиларли даражада пасайиши бўлди. Пахта ҳосилдорлиги 1941 йилда ўртача ҳосилдорлик гектарига 18,1 центнерни ташкил этган бўлса, 1942 йилга келиб бу кўрсаткич 11,6 центнерга тушиб қолди[5].

1942 йилда ҳам озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кескин ошириш режалари реал вазиятга мос келмаслиги ва бу йўлда муаммоларнинг ҳал қилинмаслиги республикада ички ресурслар ҳисобига автоном таъминотни амалга оширишга имкон бермади. Таъминотда ҳисса улуши қисқарган бўлсада, Ўзбекистон озиқ-овқат таъминоти борасида ҳамон ташқи таъминотга қарам эди. Озиқ-овқатнинг ташқи манбаларига боғлиқлик таъминот беқарорлигини келтириб чиқарар эди.

Уруш йиллари қишлоқ хўжалигига йўналтирилган капитал маблағлар сезиларли даражада камайиб, соҳанинг трансформация жадаллигини сусайтирди. 1940 йилда қишлоқ хўжалиги эҳтиёжлари учун СССР давлат бюджетидан 2,3 миллиард рубль ажратилган эди. Уруш бошланиши билан молиявий қўйилмалар кескин қисқариб, 1942 йилда 0,2 миллиард рублни ташкил этди[6]. Оккупация билан биргаликда капитал ажратишнинг кескин қисқариши қишлоқ хўжалигида ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ҳамда аҳолини озиқ-овқат билан таъминлаш ҳолатига салбий таъсир кўрсатди.

Қишлоқ хўжалигига давлат томонидан киритилаётган сармояларнинг қисқа вақт мобайнида ва сезиларли даражада қисқариши соҳада инқирозли вазиятни келтириб чиқарди. СССРда давлат асосий капитал ажратувчи субъект бўлган шароитда қишлоқ хўжалиги марказлаштирилган режалаштириш ва ресурсларни тақсимлаш тизимига чуқур сингдирилган эди. Шу сабабли молиялаштиришнинг камайиши шароитида мазкур соҳанинг барқарор фаолияти учун жиддий қийинчиликлар вужудга келди. XX аср 30-йилларида бошланган қишлоқ хўжалигини моддий ва молиявий талаш жараёни уруш даврида янада кучайди.

1943 йилдан эса қишлоқ хўжалигига ажратилган капитал миқдори 0,6 миллиард рублгача кўпайди. Капитал қўйилмалар ҳажми ўтган йилга нисбатан уч баробар ошганига қарамай, уларнинг миқдори 1940 йилдаги кўрсаткичларнинг тўртдан бир қисмини ташкил этди. Шунга қарамасдан, ўсиш тенденцияси сақланиб қолиниб, 1944 йилга келиб бу кўрсаткич 0,7 миллиард рублга етди[7]. Вайрон бўлган қишлоқ хўжалиги инфратузилмасининг тиклашда давлат томонидан ажратилган маблағларнинг рамзий ўсиши ҳеч қандай таъсир кучига эга бўлмади.

1944 йилда Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида муҳим ўзгариш содир бўлди. Босиб олинган ҳудудларнинг озод этилиши ва бу ҳудудларда билан қишлоқ хўжалигининг аста-секин тикланиши билан Ўзбекистоннинг озиқ-овқат маҳсулотлари билан ўзини ўзи таъминлаш масаласи долзарблигини йўқотди. Шу даврдан бошлаб республикада пахта етиштириш режаларининг бажарилмаслиги муаммоси марказий давлат ҳокимияти органларининг

алоҳида эътиборига тушди. Пахтачилик билан бевосита боғлиқ масалалар республика иқтисодиётида яна марказий ўринни эгаллади.

Пахта етиштириш жараёнини жадаллаштирилиши билан бошқа қишлоқ хўжалиги экинлари майдонларида ғўза етиштириш амалиёти қайта йўлга қўйилди. Хусусан, Ўзбекистон ССР ХКСнинг 488-сонли қарорига биноан Самарқанд вилоятида шולי, буғдой ва сабзавот экинлари етиштирилган 1500 гектар ер майдонини пахта экишга ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилинди[8]. Қишлоқ хўжалиги соҳасига кўпол ва сунъий аралашувлар билан 1944 йилда Ўзбекистонда пахта бўйича давлат режаси ошириб бажарилди. Шу йилда республика қишлоқ хўжалиги учун вақтинчалик структуравий ўзгаришлар даври якунланди. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги пахтачилик марказий ўринни эгаллаган урушгача бўлган даврга хос моделга қайтди.

Моддий ва меҳнат ресурсларининг самарасиз даражада фойдаланиши билан тавсифланадиган мазкур жараён қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг тузилмаси ва фаолиятига жиддий таъсир кўрсатди. Мураккаб иқтисодий вазият шароитида Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги юқори даражадаги сафарбарлик имкониятларини намоён этди. Жиддий қийинчиликларга қарамай, фронт ва аҳолининг асосий қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан нисбатан барқарор таъминоти таъминланди.

Иккинчи жаҳон урушининг сўнгги даврида Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги чуқур инқироз ҳолатида эди. Мазкур инқироз тизимли хусусиятга эга бўлиб, ялпи ҳосилдорликнинг пасайиши, молиявий маблағлар ва минерал ўғитлар танқислиги ва малакали мутахассислар етишмаслиги каби бир қатор омиллар таъсирида вужудга келган эди. 1941-1945 йиллар давомида қишлоқ хўжалиги фронт, саноат ва аҳоли эҳтиёжларини таъминлаш учун ўз ресурсларни кенг кўламда сафарбар қилди. Аммо сафарбар этилган ресурслар ўрнини зарур миқдорда қайта тўлдириш имконияти йўқ эди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. ЎзР МДА, Р 837-фонд, 32-рўйхат, 3270 йиғмажилд, 106-варақ.
2. Қизил Ўзбекистон. 1942, 7 февраль.
3. ЎзР МДА, Р 837-фонд, 32-рўйхат, 3318 йиғмажилд, 15-варақ.
4. ЎзР МДА, Р 837-фонд, 32-рўйхат, 3318 йиғмажилд, 16-варақ.
5. ЎзР МДА, Р 837-фонд, 32-рўйхат, 3318 йиғмажилд, 15об-варақ.
6. Народное хозяйство СССР 1922-1972 гг.: Юбилейный статистический ежегодник. – Москва: Статистика, 1972. – С. 145.
7. Народное хозяйство СССР 1922-1972 гг.: Юбилейный статистический ежегодник. – Москва: Статистика, 1972. – С. 145.
8. ЎзР МДА, Р 837-фонд, 32-рўйхат, 3756- йиғмажилд, 98-варақ.

IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA NAMANGAN VILOYATIDA IRRIGATSIYA TIZIMI VA YANGI YERLARNI O‘ZLASHTIRISH ISHLARI

Xasanov Bunyod Kazakjanovich
University of Business and Science oliy ta’lim
Muassasasi “Ijtimoiy fanlar” kafedrasi katta o‘qituvchisi
Tel.: +99893. 408-88-85

Annotatsiya

Ushbu maqola Ikkinchi jahon urushi yillarida Namangan viloyatida qishloq xo‘jaligi sohasidagi rivojlanish va irrigatsiya tizimlarini takomillashtirish jarayonlarini o‘rganadi. Matnda urush sharoitida yer maydonlarini kengaytirish, yangi irrigatsiya inshootlarini qurish, suv resurslaridan samarali foydalanish va don ekinlarini ko‘paytirish bo‘yicha amalga oshirilgan chora-tadbirlar, shuningdek, hosildorlikni oshirishdagi qiyinchiliklar – ishchi kuchi yetishmasligi, texnika va yoqilg‘i tanqisligi – tahlil qilinadi. Maqolada viloyat kolxoz va sovxozlarining fidokorona mehnati orqali g‘alla va boshqa oziq-ovqat mahsulotlarini yetishtirish, “mudofaa gektari”lar tashkil etish, hamda respublika va armiya ehtiyojlarini qondirishda erishilgan natijalar yoritilgan. Tadqiqot arxiv ma’lumotlari va davriy matbuot materiallariga tayangan holda qishloq xo‘jaligida urush yillaridagi mehnat va moliyaviy resurslar samaradorligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Namangan viloyati, qishloq xo‘jaligi, urush yillari, irrigatsiya, g‘alla, kolxoz, sovxoz, hosildorlik, yer maydonlari, mudofaa gektari.

Аннотация

В данной статье рассматриваются процессы развития сельского хозяйства и совершенствования ирригационных систем в Наманганской области во время Второй мировой войны. В тексте анализируются меры, принятые для расширения земельных площадей, строительства новых ирригационных сооружений, эффективного использования водных ресурсов и увеличения зерновых культур в военное время, а также трудности повышения производительности – нехватка рабочей силы, техники и топлива. В статье освещаются результаты, достигнутые благодаря самоотверженному труду региональных колхозов и хозяйств по выращиванию зерновых и других продуктов питания, созданию «оборонительных гектаров» и удовлетворению потребностей республики и армии. Исследование показывает эффективность трудовых и финансовых ресурсов в сельском хозяйстве в годы войны на основе архивных данных и материалов периодической прессы.

Ключевые слова и выражения: Наманганский регион, сельское хозяйство, военные годы, орошение, зерно, колхоз, сельскохозяйственное хозяйство, производительность, площадь земли, оборонный гектар.

Annotation

This article examines the processes of agricultural development and improvement of irrigation systems in the Namangan region during the Second World War. The text analyzes the measures taken to expand land areas, build new irrigation facilities, effectively use water resources, and increase grain crops during the war, as well as the difficulties in increasing productivity - labor shortages, equipment and fuel shortages. The article highlights the results achieved through the selfless work of the regional collective and state farms in growing grain and other food products, creating "defense hectares", and meeting the needs of the republic and the army. The study shows the efficiency of labor and financial resources in agriculture during the war years, based on archival data and periodical press materials.

Keywords and expressions: Namangan region, agriculture, war years, irrigation, grain, collective farm, state farm, productivity, land area, defense hectare.

Kirish.

Ikkinchi jahon urushi insoniyat tarixidagi eng dahshatli va murakkab davrlardan biri bo‘lib, u nafaqat harbiy-siyosiy hayotga, balki ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarga ham chuqur ta’sir ko‘rsatdi. Urush yillari Sovet Ittifoqi tarkibidagi respublikalar, jumladan O‘zbekiston va uning hududlarida joylashgan viloyatlar hayotida ham keskin o‘zgarishlar yuz berdi. Xususan, Namangan viloyatida yer-suv munosabatlari va qishloq xo‘jaligining ahvoli urush sharoitida alohida ahamiyat kasb etdi. Urush boshlanishi bilan mamlakatning barcha moddiy va insoniy resurslari front ehtiyojlariga safarbar etildi. Natijada qishloq xo‘jaligi tizimi keskin bosim ostida qoldi. Erkaklarning katta qismi frontga jo‘natilgani sababli, qishloq joylarda mehnat kuchi tanqisligi yuzaga keldi. Bu holat yerga ishlov berish, sug‘orish tizimlarini saqlash va hosildorlikni ta‘minlash jarayonlariga salbiy ta’sir ko‘rsatdi. Namangan viloyatida ham yer va suvdan foydalanish masalalari murakkablashib, mavjud resurslardan imkon qadar samarali foydalanish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishiga aylandi.

Urush yillarida yer-suv munosabatlari asosan markazlashgan boshqaruv asosida olib borildi. Kolxoz va sovxozlar faoliyati qat’iy reja asosida yo‘lga qo‘yilib, dehqonlar zimmasiga og‘ir majburiyatlar yuklatildi. Sug‘oriladigan yer maydonlaridan unumli foydalanish, paxta va g‘alla kabi strategik ekinlarni yetishtirish asosiy vazifa sifatida belgilandi. Bu esa Namangan viloyatida qishloq xo‘jaligi tuzilmasining biryoqlama rivojlanishiga olib keldi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

Ikkinchi jahon urushiga respublikaning iqtisodiy, siyosiy, madaniy va harbiy tomondan qo‘shgan hissasi va o‘zbekistonliklarning frontdagi ishtiroki masalasiga oid tadqiqotlar bir qator olimlar, xususan, sovet davrida F.Vavilov, T.Golyanova, E.Abduraxmanov, V.Yefimov, S.Ismailova, R.Melikulov, A.Safayev, R.Xalikovalar o‘rgangan bo‘lsa, mustaqillik yillarida R.Shamsutdinov, X.Azimov, Z.Xaydarov, Z.Ishonxodjayeva, Q.Rajabov, X.Babadjanov, Z.Safarova va boshqalarning dissertatsiya, ilmiy adabiyotlar hamda maqolalarida tahlil qilingan.

Shu o‘rinda qayd etish lozimki, Ikkinchi jahon urushida O‘zbekiston xalqining front va front ortida ko‘rsatgan jasorati, ishtiroki o‘rganilgan bo‘lsada, Namangan viloyati qishloq xo‘jaligi faoliyati alohida tadqiqot obyekti sifatida o‘rganilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi.

Tadqiqot olib borish jarayonida tarixiy-qiyosiy, muammoli-xronologik, obyektivlik va tizimli tahlil metodlaridan foydalanilib, Ikkinchi jahon urushi davrida Namangan viloyatida **yer-suv resurslaridan foydalanish va irrigatsiya tizimi faoliyatining ijobiy va salbiy jihatlar**i matbuot materiallari, yangi manbalar hamda arxiv hujjatlari asosida tadqiq etildi.

Tahlil va natijalar.

Urush davrida mavjud yer maydonlarini kengroq o‘zlashtirish, sug‘orish tizimlarini yaxshilash va suv resurslaridan oqilona foydalanish davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Ayniqsa sug‘oriladigan dehqonchilik rivojlangan hududlarda yer-suv resurslari qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining asosiy omili sifatida namoyon bo‘ldi. Bu davrda yangi irrigatsiya inshootlari qurish, mavjud kanallarni ta‘mirlash hamda suv taqsimotini tartibga solish orqali hosildorlikni oshirishga alohida e‘tibor qaratildi. Arxiv ma‘lumotlarida qayd etilishicha, 1942-yilda Namangan viloyatining umumiy ekin maydoni 176681 gektarni tashkil etib, bu ko‘rsatkich 1941-yilga nisbatan 40383 gektarga ortdi[1]. 1942-yil davlatning yangi ekin maydonlarini o‘zlashtirish rejasi 123 foizga bajarilib, sug‘oriladigan yerlar 5834 gektar, shartli sug‘orma yerlar esa 15935 gektar, lalmikor yerlar 12832 gektarga ko‘paydi. Viloyatda qishloq xo‘jaligi hosildorligini ko‘tarish uchun 1942-yilda 4 million 400 ming arava mahalliy o‘g‘it to‘plab yerga solishni o‘z zimmlariga oldilar. Ammo bu vazifa 1 million 701 ming aravani tashkil etib, shundan 882 ming 500 aravasigina ekin maydonlariga chiqarildi. 1943-yil esa viloyatda 734 ming tonna mahalliy o‘g‘it tayyorlash rejalashtirilgan bo‘lsa, amalda bu 182169 tonnani tashkil etib, uning 94833 tonnasi ekin maydoniga solindi[2]. Rejani o‘z vaqtida bajarilmasligining asosiy sababi ishchi kuchining yetishmasligi, texnikalar uchun yoqilg‘i yo‘qligi hamda kolxozlardagi iqtisodiy taqchilligida edi.

Namangan viloyati aholisi tomonidan qishloq xo‘jaligini rivojlantirish uchun yangi irrigatsiya inshootlarini qurish, eskilarini ta‘mirlash va yangi yerlarni o‘zlashtirishda katta ishlar qilindi. Xususan, 1941-1943-yillarda 1.009.500 ish kunini sarflab 2397 ming kubometr tuproq ishlari, inshootlarni ekspluatatsiya qilishga esa 652900 ish kuni sarflanib, 2546900 kubometr tuproq ishlari bajarildi. Natijada Namangan viloyatida 20 ming gektar yangi yerlar o‘zlashtirildi[3]. Shuningdek irrigatsiya va melioratsiya tizimida mavjud kamchiliklar kamaytirildi. Masalan, 1944-yil 1 million 800 ming kubometr hajmda yer ishlari bajarildi. Bu esa 1943-yilga nisbatan qariyb 3 martaga ko‘p[4]. Bundan tashqari, viloyat aholisining yordami bilan Yuqori Uchqo‘rg‘on kanalini qazish boshlandi. Ushbu kanal viloyat ekin maydonlarini bir necha ming gektar ortishiga xizmat qildi. Birgina Chust kanali qurilishi natijasida 4000 gektar, Uchqo‘rg‘on kanali qurilishida esa 3100 gektar yangi qo‘riq yerlar o‘zlashtirildi[5]. 1945-yilda viloyat

kolxozlarida irrigatsiya va zovur tarmoqlarini tozalash ishlarini bajarish uchun 9500 kishi safarbar etildi[6].

Urush qishloq xo‘jalik sohasida turli vazifalarni tubdan o‘zgartirdi. Bu sohadagi eng muhimlaridan biri viloyatda don ekin maydonlarini kengaytirish va undan mo‘l hosil olishni ta‘minlash edi. Urush sharoitida g‘allachilikni ham rivojlantirish zarurligi keskin talab qilindi. Urushgacha bo‘lgan yillarda Sovet davlatining g‘allakor respublikalari O‘zbekistonni g‘alla bilan ta‘minlab kelgan bo‘lsa, endilikda respublikani o‘zida yetishtirilgan g‘alla bilan o‘zini-o‘zi ta‘minlash vazifasi qo‘yildi. Natijada g‘alla ekiladigan maydonlar ham ko‘paydi. Xususan, 1941-yil Namangan viloyatida haydaladigan yerlar 157581 gektarni tashkil etib, kelgusi yillarda undan 101124 gektarida faqat davlatga g‘alla yetkazib berildi[7].

Qishloq xo‘jaligi uchun 1941-1942 va 1943-yillarda byudjet mablag‘idan 500 million so‘mdan ortiq pul sarflab, kolxoz ishchilari kuchi bilan irrigatsiya qurilishi bitkazildi va bu 800 ming gektardan ortiq qo‘shimcha ekin maydoni hamda g‘alla mahsulotini ikki baravardan ortiq ko‘paytirish imkoniyatini berdi. Natijada, respublika o‘zini-o‘zi g‘alla bilan ta‘minlab, har yili chetdan olib kelinadigan 45 ming vagon g‘alla keltirishdan xalos etdi[8].

Davriy matbuotda keltirilishicha, Namangan viloyatida 1940-yilgacha 20 ming, 1941-yilda 30 ming gektar yerga g‘alla ekilgan. 1943-yilga kelib bu ko‘rsatkich viloyat aholisining fidokorona mehnati bilan 101 ming gektar yerga ortdi. Tumanlar kesimida tahlil qilinsa, 1940-yil Kosonsoy tumanida 3 ming gektar yerga don ekilgan bo‘lsa, 1943-yilga kelib 13 ming gektarga yetkazildi. Ushbu ko‘rsatkich Chust tumanida 11.300, Yangiqo‘rg‘on tumanida esa 12.000 gektarni tashkil etdi[9].

Kosonsoy tumanida armiya va aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta‘minlashni yaxshilash uchun g‘alla hosilini oshirish talabi qo‘yildi. Quydagi keltirilgan jadvalda ushbu holatni ko‘rish mumkin.

Kosonsoy tuman g‘alla ekish maydonlari[10]

Yil	1940-yil	1941-yil	1942-yil	1943-yil	1944-yil
umumiy ekin maydon	11138	11460	11808	19138	-
g‘alla hosili (ming tonna)	2041	2715	8466	12218	8422

G‘alla hosilining kamayish sabablaridan biri ekin ekish ishlari sifatsiz o‘tkazilganligi va sug‘orish o‘z vaqtida bajarilmaganligi, shuningdek, yetishtirilgan hosilni vaqtida yig‘ib olinmaganligi tufayli urug‘likni o‘g‘irlash holatlari ko‘payib ketdi. Shunday bo‘lsa-da, viloyat kolxoz va sovxoz ishchilarining mehnati natijasida, 1944-yilga kelib don ekinlari 38 ming gektarga, yillik g‘alla sotish esa o‘rtacha 98 ming sentnerga ko‘paytirildi[11].

Namangan viloyati aholisi armiya va aholi uchun oziq-ovqat mahsulotlarini yetkazib berish vazifasini sidqidildan bajardi. Ma‘lumot uchun ta‘kidlash joizki, 1941-yilgi g‘alla hosili o‘z vaqtida yig‘ib-terib olindi. Sholini yig‘ib olish va yanchish ham uyushqoqlik bilan o‘tdi. Uychi, Norin va To‘raqo‘rg‘on tuman

kolxozlari sholi va boshqa don mahsulotlari tayyorlash davlat majburiyatini muddatidan avval bajardi. Kolxozchilarning tashabbusi bilan viloyatda kuzgi g‘alla ekish rejası 15-noyabrdayoq ortig‘i bilan bajarildi. 1941-yil Namangan viloyatida asosiy rejaga qo‘shimcha ravishda 22.000 gektar yerga kuzgi g‘alla ekildi. Pop tumanining kolxozchilari don ekish rejasini ortig‘i bilan bajardi. Chust tumani 1-dekabrga paxta rejasini 155 foiz, don ekish topshirig‘ini esa 4-dekabrga qadar 110 foiz, Norin tumanining kolxozchilari esa 117 foiz bajardi[11]. Shuningdek Chust tuman Varzik qishloq sovetidagi Frunze nomli kolxozi davlatga g‘alla va boshqa qishloq xo‘jalik mahsulotlarini topshirish rejasini ortig‘i bilan bajardi. Shunday qilib ushbu kolhoz 1941-yili xo‘jalik tarmoqlaridan 5 million 271 ming 718 so‘m daromad qildi. Kolhoz fondi uchun umumiy daromadning 15 foiz miqdorida 734 ming 869 so‘m ajratdi[12].

Viloyat aholisi harakatdagi armiya jangchilariga moddiy va ma‘naviy yordam ko‘rsatishdan to‘xtamadilar. Masalan, To‘raqo‘rg‘on tuman kolxozchilari maxsus “mudofaa gektari”ni tashkil qildi. Tumandagi “Qizil mehnat” kolxozi bir gektar sholi, ikki gektar mosh, Yusupov nomli kolxozi bir gektar jo‘xori, bir gektar mosh, “Proletariy” va “Oktyabrning 20 yilligi” kolxozlari esa ikki gektardan moshni “mudofaa gektari” uchun ekdi[13]. Bundan tashqari, 1942-yil viloyat bo‘yicha 1650 gektar yerga kartoshka ekish rejası bo‘lib, bu raqam kartoshka ekin maydoni o‘tgan yilga nisbatan qariyb yarim barobarga ortiq edi. Ammo, kolxozda kartoshka urug‘ini tayyorlash rejası qoniqarsiz bo‘lib, 1575 tonna kartoshka urug‘idan atigi 347 tonna tayyorlangan xolos. Hattoki, viloyatda 1942-yilgi tuman kartoshka urug‘ligi tayyorlash rejası ham bajarilmadi[14].

Shu o‘rinda ta‘kidlash joizki, qishloq xo‘jaligining ayrim tarmoqlarida ish unumdorligining pasayishiga ta‘sir qilgan omillardan biri – bu ishchi kuchining yetishmasligi bilan izohlanadi. Buning natijasida 1941-1942-yillarda O‘zbekiston SSRda mehnatga layoqatli kolxozchilar 20 foizga, 1945-yilga kelib esa deyarli 40 foizga qisqardi[15]. Frontga ketganlarning o‘rnini qisqa muddatli qishloq xo‘jalik mutaxassislarini tayyorlash kurslari va maktablar tashkil etish orqali to‘ldirishga harakat qilindi.

Xulosa.

Urush yillarida Namangan viloyatida qishloq xo‘jaligi sohasini rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor vazifalaridan biri bo‘ldi. Xususan, mavjud yer maydonlarini kengaytirish, sug‘orish tizimlarini modernizatsiya qilish va suv resurslaridan oqilona foydalanish orqali ekin maydonlarini sezilarli darajada oshirishga erishildi. 1941–1945-yillarda yangi irrigatsiya inshootlarini qurish, eski kanallarni ta‘mirlash va suv taqsimotini tartibga solish ishlari natijasida hosildorlik ko‘rsatkichlari ortdi.

Urush sharoitida g‘allachilikni rivojlantirish va respublika o‘zini-o‘zini g‘alla bilan ta‘minlash vazifasi belgilandi, natijada don ekin maydonlari keskin kengaydi va hosil ikki barobardan ortdi. Kolxozlar va sovxozlar ishchi kuchi yetishmasligi, texnika va yoqilg‘i tanqisligi kabi muammolarga qaramay, qishloq xo‘jaligi tadbirlarini amalga oshirishga fidokorona hissa qo‘shdi. Aholi va kolxozchilarning

mehnati orqali yangi yerlar o‘zlashtirildi, irrigatsiya va melioratsiya tizimlaridagi kamchiliklar kamaytirildi hamda hosilni yig‘ib olish va tayyorlash samaradorligi oshirildi.

Shuningdek, viloyat hududlarida “mudofaa gektari”lar tashkil etilib, armiya va aholi uchun oziq-ovqat yetkazib berish ta’minlandi. Shu bilan birga, mehnatga layoqatli ishchi kuchining kamayishi masalasi qisqa muddatli qishloq xo‘jalik mutaxassislarini tayyorlash orqali qisman hal qilindi. Natijada Namangan viloyati urush yillarida qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini barqaror saqlab, respublika uchun zarur oziq-ovqat resurslarini yetkazib berishda muhim rol o‘ynadi.

ADABIYOTLAR

1. Namangan VDA, 275-fond, 1-ro‘yxat, 90-yig‘ma jild, 23-varaq.
2. Namangan VDA, 317-fond, 1-ro‘yxat, 105-yig‘ma jild, 1-2-varaqlar.
3. Namangan VDA, 275-fond, 1-ro‘yxat, 102-yig‘ma jild, 17-varaq.
4. Namangan VDA, 275-fond, 1-ro‘yxat, 131a-yig‘ma jild, 224-varaq.
5. Чуст каналини ҳарбийчасига қурайлик // Сталин ҳақиқати. 1942 йил 31 январь.
6. Namangan VDA, 275-fond, 1-ro‘yxat, 131a-yig‘ma jild, 228-varaq.
7. О‘з МА, R.837-fond, 32-ro‘yxat, 3134-yig‘ma jild, 69-varaq.
8. Шамсутдинов Р. Иккинчи Жаҳон уруши ва фронт газеталари. Биринчи китоб. – Тошкент: Akademnashr, 2017. – Б. 114.
9. Сатторов З. Дон хўжалиги илғорларининг республика кенгаши // Қизил Ўзбекистон. 1943 йил 4 сентябрь.
10. Namangan VDA, 275-fond, 1-ro‘yxat, 131a-yig‘ma jild, 335-varaq.
11. Namangan VDA, 796-fond, 1-ro‘yxat, 106-yig‘ma jild, 18-varaq.
12. Сатторов З. Бутун кучни дон экишга сафарбар қиламиз // Қизил Ўзбекистон. 1941 йил 10 декабрь.
13. Даминов А. Йиллик ҳисоботдан баъзи хулосалар // Қизил Ўзбекистон. 1942 йил 4 январь.
14. О‘з МА, МК-1780, 1-qism (yig‘ma jild raqamlanmagan).
15. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). Иккинчи китоб. 1939-1991 йиллар. – Тошкент: O‘zbekiston, 2019. – Б. 20.

1950 – 1960-YILLARDA JANUBIY XORAZMNING IRRIGATSIYA VA MELLIORATSIYA HOLATI XUSUSIDA BA’ZI MULOHAZALAR

Raxmanova Mahbuba Shavkat qizi

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti

“O‘zbekiston tarixi” kafedrası tayanch doktoranti

e-mail: mahbubaraxmanova@gmail.com

Tel: +998 97 211 22 56

Annotatsiya.

Ushbu maqolada sovet hukumati tomonidan o‘tkazilgan agrar siyosat natijasida 1950 – 1960-yillarda Janubiy Xorazm hududlarida paxtachilikni rivojlantirish va paxta hosilini oshirish maqsadida irrigatsiya-mellioratsiya ishlarining bajarilishi hamda hududdagi ayrim suv ta’minotlari quvvati haqida so‘z yuritilgan.

Kalit so‘zlar. Janubiy Xorazm, irrigatsiya, mellioratsiya, sug‘orish, sho‘r yuvish, paxta, magistral kanal, suv ombori, Toshsoqa, Tuyamo‘yin.

Amudaryoning yuqori deltasida joylashgan Janubiy Xorazm hududi Qoraqum va Qizilqum cho‘llari bilan o‘ralgan. Bu hududda 1952 – 1955-yillarda Chorjo‘y-Qo‘ng‘irot temir yo‘lining qurilishi[2, 120] natijasida iqtisodiy jihatdan katta imkoniyatlarga yo‘l ochilgan.

1960-yillardan boshlab sovet hukumatining agrar sohadagi siyosati tufayli boshqa hududlardagi kabi Janubiy Xorazm hududlarida ham irrigatsiya kanallarini qurish va ta’mirlash kuchaytirilgan[5, 250]. 1959 – 1969-yillarda viloyatda irrigatsiya tizimlarini qurish va tozalash uchun davlat tomonidan 56 mln hamda kolxozlar tomonidan 16 mln so‘m mablag‘ sarflangan[3, 2-3]. Albatta bu o‘lkada paxtachilikni yanada rivojlantirish maqsadida qilingan tadbirlardan biri bo‘lgan.

O‘zbekiston SSR Xorazm viloyatining Janubiy Xorazm bundan tashqari Turkmaniston SSRning Toshhovuz viloyati) va Qoraqalpog‘iston ASSRning Amudaryo tumanlarining jami 250 ming gektarga yaqin yerlari 1939-1941-yillarda sovet hukumat topshirig‘i asosida xalq tomonidan tezkor suratda qurilishi natijasida vujudga kelgan Toshsoqa, Qilichboy va Qipchoq-Bo‘zsuv magistral kanallari orqali sug‘orilgan[6, 36].

Hududdagi Toshsoqa magistral kanalining sug‘orish maydoni 186 ming gektar bo‘lgani holda amalda 1900 ming gektar yerni, shu jumladan 120 ming gektar paxta maydonlarini sug‘orishga xizmat qilgan. Bundan tashqari Toshsoqaning qurilishi natijasida Toshhovuz viloyatida 74,5 ming gektar yerni suv bilan ta’minlashga yordam bergan[1, 473].

Amudaryo magistral sug‘orish tizimlarida suv hajmini ko‘paytirish bo‘yicha bir qator ishlar amalga oshirilgan. Xususan, Toshsoqa kanalida bosh uchastkani mexanizatsiyalashgan tozalashning yangi usuli joriy etilgan.

Toshsoqa, Qilichboy va Qipchoq-Bo‘zsuv kanallarida tub cho‘kindilarga yo‘l qo‘ymaydigan metall oqim yo‘naltiruvchi tizimlar qurilgan. Ishlab chiqarish tadqiqotlari ma‘lumotlariga ko‘ra, bu tizimlar har yili kanallarga 1 mln m³ gacha tub cho‘kindilarni ushlab qolishga qizmat qilgan va bu kanallarning o‘tkazuvchanlik qobiliyatini oshirishga yordam bergan[6, 36].

Hududda paxta ekiladigan maydonlarni ko‘paytirish va paxta hosilini oshirib borish maqsadida sovet hukumati bir qator omillarni inobatga olmasdan, tabiiy resurslardan maksimal darajada foydalanishga harakat qilgan. Shunday bo‘lsada, ma‘muriy-buyruqbozlik asosida qilingan bu ishlarga qaramay, ekin ekish oldidan sho‘r yuvish paytida magistral kanallarda amalga oshirilishi lozim bo‘lgan ishlarning 50-60 foizigina bajarilgan. Bu esa chigit ekishni kechikishiga va hosilning miqdoriga salbiy ta‘sir ko‘rsatgan.

Dehqonchilik an‘analariga muvofiq paxta ekishda samarali hosil olish uchun ekin maydonlarining sho‘rini yuvish va ekin ekish oldidan sug‘orish ishlarini ikki muddatda kuzda 50 foizi va bahorda 50 foizi o‘tkazilishi lozim. Xorazm hududida sho‘rlangan yerlar ko‘pincha bahorda yuviladi. Chunki sovet hukumatining “paxta siyosati” tufayli paxta yig‘im-terimi dekabrning o‘rtalarigacha cho‘zilgan. Natijada kuzgi sho‘r yuvish ishlarining o‘tkazilmay qolib ketishiga sabab bo‘lgan.

1955-yilda irrigator D. D. Atashev sho‘rlangan yerlarni kuzda o‘sayotgan paxta ustidan yuvishni taklif etgan. Bir nechta kolxozlarda yerlarning sho‘rini yuvish taklif etilgan tarzda amalga oshirilgan[4, 16-18]. Ammo hududning tabiiy sharoiti tufayli kutilgan natija bermagan.

O. Komilovning ta‘kidlashicha, ikkinchi jahon urushidan keyin irrigatsiya va mellioratsiya sohasidagi yutuqlar faqat jamoa xo‘jaliklariga xizmat qildirilgan. Mavjud suv manbalari birinchi o‘rinda paxta maydonlarini sug‘orish uchun sarflangan. G‘alla, savzvotchilik va bog‘dorchilikda esa suv yetishmasligi sababli oqsashlar kuzatilgan. Shaxsiy tomorqa maydonlari suvsiz qolish hollari ham kuzatilgan. Bundan tashqari suv xo‘jaligi moddiy-texnik bazasining zamonaviy uskunalari bilan ta‘minlanmaganligi va ba‘zi qismi talabga javob bermasligi oqibatida yerlarning sho‘rini yuvish ishlari bajarilmay qolib ketishiga sabab bo‘lgan[5, 75]. Sho‘rlanishga moyil bo‘lgan Xorazm yerlari uchun bu muhim ahamiyatga ega edi.

Amudaryoning quyi oqimida joylashgan, O‘zbekiston SSRning asosiy suv inshootlaridan biri bo‘lgan Tuyamo‘yin suv ombori Xorazm yerlarini suv bilan ta‘minlash va melliorativ holatini yaxshilashda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan. Daryo suvini irrigatsiya va energetika maqsadlarida foydalanish uchun 1969-yilda O‘zbekiston KP MQ va Ministrlar Sovetining “Amudaryoda Tuyamo‘yin suv omborini qurish haqida”gi qarori qabul qilingan[1, 506]. U 7,8 mlrd m³ suv sig‘im hajmiga ega bo‘lgan 4 ta yirik havzalardan iborat bo‘lib, 0,7 mln gektar yerlarni sug‘orish va asosan paxta yetishtirish uchun sarflangan[5, 24]. Shu o‘rinda aytib o‘tish lozimki, Tuyamo‘yin suv ombori O‘rta Osiyodagi yirik gidrotexnik inshoot bo‘lib, Turkmaniston SSR ning ham bir qancha hududlarini suv bilan ta‘minlagan.

Tuyamo‘yin suv omborining qurilishi natijasida Qipchoq-arna, Jumaboysoqa, Sovet-yob irrigatsiya tizimlari, Lenin va Qizketgan kanallariga Taxiatoş GESida barraj qurmasdan suv olishni ta‘minlagan. Bu orqali Xorazmning janubiy qismidagi sug‘oriladigan yerlar maydonini 300 ming gektarga oshirish hamda Xorazm va Qoraqalpog‘iston ASSRning janubiy qismidagi sug‘oriladigan yerlarning suv ta‘minoti va melliorativ holatini 400 ming gektarga yaxshilash imkonini bergan[6, 39].

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, sovet hukumatining yuritgan agrar siyosatida paxta yetishtirish va undan mo‘l hosil olish asosiy masala bo‘lgan. shuning uchun hududdagi irrigatsiya inshootlarining qurilishi, ekin ekiladigan maydonlar holatiga alohida e‘tibor bergan. Tabiiy resurslardan stratrgik o‘ylanmagan tarzda maksimal foydalanilgan. Bu esa keyinchalik salbiy oqibatlarga olib keldi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR.

1. O‘zbekiston tarixi (Xorazm tarixi) XI jild. – Toshkent: O‘ZBEKISTON, 2023. 473, – 506 b.
2. Асанов Г., Набихонов М., Сафаров И. Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий жўғрофияси. – Ташкент: Ўқитувчи, 1994. – 120 б.
3. Жуманиёзов Р., Қаландаров Н. Хоразм совет ҳокимияти йилларида // Хоразм ҳақиқати. – 1980. – 26-январь. – 18. – Б. 2-3.
4. Инилеев А.И. О промывках засоленных земель по растущему хлопчатнику в условиях южного Хорезма // Сельское хозяйства Узбекистана. – Ташкент, 1960. – №10. – С. 16-18.
5. Комилов О. Ўзбекистонда суғориш тизими ривожланиши: ютук, муаммо ва оқибатлар (1951 – 1990). – Тошкент: Akademnashr, 2016. – 250, 75, 240 б.
6. Туркс В.А. Проблема развития Южнохорезмского ирригационного района. // Сельское хозяйства Узбекистана. – Ташкент, 1962. – №2. – С. 36-39.

НАРОДНЫЕ ВОЛНЕНИЯ В КИШЛАКАХ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ (КОНЦЕ XIX ВЕКА)

Абдугаффар Шарафиддинов
доцент кафедры Истории Узбекистана
Ферганского государственного университета
e-mail: abdugafforsharaffiddinov@gmail.com
Телефон: +998902776137

Аннотация.

В конце XIX – начале XX века колониальная политика Российской империи привела к превращению сельского хозяйства Ферганской долины в

систему хлопковой монокультуры. Этот процесс сопровождался резким сокращением посевов зерновых культур, ростом цен на продукты питания и ухудшением экономического положения крестьян. Развитие товарно-денежных отношений усилило обезземеливание крестьян, а тяжесть налоговой нагрузки и обязательных повинностей способствовала обострению социальных протестных настроений. В статье на основе архивных источников анализируются крестьянские выступления, налоговые протесты и акции против представителей колониальной администрации в Ферганской области в 1890–1897 гг. Рассматриваются социально-экономические причины крестьянского недовольства, отсутствие организации и историческое значение этих движений. Результаты исследования показывают, что крестьянские выступления Ферганской долины стали важным историческим фундаментом для формирования национально-освободительного движения во всём Туркестане.

Ключевые слова: *Ферганская долина, Крестьянские выступления, Колониальная политика, Хлопковая монокультура, Социально-экономическое недовольство, Обезземеливание, Налоговая политика, Национально-освободительное движение, Конец XIX – начало XX века, Туркестан*

В конце XIX – начале XX вв. в целях удовлетворения растущих потребностей метрополии в хлопке, колониальная власть превратила сельское хозяйство Ферганы в хлопковую монокультуру. Если из общей посевной площади, орошенных земель Ферганской области, исключить Ошский уезд, как не хлопковый, то окажется, что из 698460 десятин на долю хлопка приходилось 320730 десятин или 52,7% всей посевной площади (1.93).

Такое состояние земледелия не могли не привести к сокращению производства зерновых культур, в результате чего резко повысились цены на зерно (2.73). К тому же с развитием товарно-денежных отношений в Фергане происходит процесс обезземеливания дехканства. Происходившие социальные изменения, резко повлияли на экономическое и социальное положение трудового дехканства Ферганской долины. Дехканин страдал от безземелья и малоземелья, а также от отсутствия рабочего скота, орудий производства и семян. Был вынужден заниматься наемным трудом. Помимо долговой кабалы был и государственный поземельный налог. Колониальной администрацией были определены очень жесткие условия налогообложения. Такое положение дехканских масс порождало в конце XIX века массовые антиколониальные выступления. В Ферганской области постоянно чествовались брожение идей газавата. Многие дела подобного характера раскрывались русской администрацией в зародыше и не получили дальнейшего развития, но временами происходили открытые вспышки народного недовольства. Так, в 1891 году на выборах Янгикурганской волости было массовое выступление против выбираемого. Были избиты

представители сельской власти, двое из них были убиты. По этому делу было возбуждено судебное следствие. 21 человек судим (3.1.).

Сельчане отказывались платить налоги, выступали против различных поборов и оказывали сопротивление властям. Например, в 1891 году жители кишлаков Самандаран, Курганчи, Кизилтепа Маргиланского уезда отказались платить подати, а в Кизилтепе убили налогосборщика.

В июне 1892 года в Ферганской области вспыхнуло народное восстание, которое было направлено, главным образом, на волостных управителей представителей колониальной администрации. Один из документов судебного отделения Ферганского областного правления гласит, что участникам народного движения предъявлены обвинения в попытке ограбления Асакинского волостного управления, в убийстве Алтынкульского волостного управителя Абдумумина Кары Овтобачаева и двух крупных землевладельцев Алтынкульской волости, а также младшего помощника начальника Андижанского уезда (4.166-167).

В 1893 году в своем отчетном докладе Ферганский областной прокурор сообщает военному губернатору, что в уездах Ферганской области было совершено 340 преступлений против местных властей. Выступления дехканских масс настолько перепугали местные власти, что военный губернатор Ферганы в своем циркулярном письме приказал организовать безотлагательную тайную полицию в уездах.

В январе 1893 года на выборах Кум-Курганского старшины в Кепинской волости Намаганского уезда дехкане не допустили избрания ненавистного для них лица на должность старшины. Тогда колониальная власть без выборов назначила старшину, угодного для себя (5.1).

3 февраля 1893 года заведующий Бачкирским участком Н.А.Бутен прибыл в кишлак Курганча для проведения выборов в Кипчакской волости Кокандского уезда. В день выборов на базаре собралась огромная толпа народа. Бутен, остановившись на почтовой станции, вызвал к себе пятидесятников. Возмущенная толпа дехкан ворвалась во двор почтовой станции и избивала пятидесятников, волостных управителей Асранкула и Хасанбая и многих других «почетных» людей. Главными руководителями этого выступления были Магомет Карим Кадикбаев, Артыкбай Исмоилов, Исмаил Сохиббаев, Ниязбек Артыкбаев, Кулибаев и другие. В результате выборы не состоялись, а на должность волостного управителя был назначен угодный властям человек.

В октябре 1895 года в Кенгол-Каранирской волости Андижанского уезда в 6 аулах, после проведения выборов пятидесятников начались очередные «беспорядки» (6.54).

В отчете Ферганский губернатор в декабре 1895 года приводил данные, которые свидетельствовали о росте дехканских выступлений. Так, например, в Фергане было зарегистрировано в 1883 году 35 беспорядков, в 1890 г. 84, в 1895 г. 135.

В 1895 году Кокандский уездный начальник в донесении военному губернатору сообщал: «Ограбления и поджоги домов имущих людей со стороны «бездомных» с каждым годом растут, ограбление совершается также со стороны безземельных людей...» «... если не примем строжайших мер, - продолжал он, против этих неприятных явлений, то наш авторитет перед туземцами может оказаться шатким» (7.231-232).

Уездный начальник Маргиланского уезда также отмечал выступления коренного населения, в результате которых было убито 4 сельских старшины, сожжено 7 домов имущих людей, совершено нападение на пятидесятников в Яккатутской, Кувинской, Язьяванской, Файзиабадской, Алты-Арыкской волостях (8.58-59).

В феврале 1896 года в селениях Кувинской волости группа «неблаговидных» людей по ночам сжигала и грабила дома богачей. В частности, дехкане разграбили имущество Уста Салимбая, Каримбая, Мирзахалик Дустматбая (9.24).

Народные выступления заставили военного губернатора Ферганы принять необходимые меры, чтобы следить за настроениями населения. Начальникам уездов он приказал вести строгий контроль и учет безземельных и обездоленных и в каждой первой половине месяца сообщать о них окружному прокурору.

По принимаемым карательным мерам не могли остановить, все нарастающее недовольство дехкан, их выступления продолжались: в 1896 году в районе Алты-Арыка действовал отряд из 70 повстанцев. В 1897 году жители Варзака, Коражида, Янги-Сая, Заркента Маргиланского уезда категорически отказались платить подати и денежные сборы; жители кишлаков Пандиган, Ултарма, Бачкир, Ок-ер Кокандского уезда отказались платить земельные налоги. В Риштанской волости в селе Катпут был убит представитель администрации Смирнов Н.Н. и вместе с ним старшина села Каримберли Акбаев (10.54-56).

Особенно большой размах волнения приобрели кишлаках Наманганского уезда. Так, в октябре 1897 г. в Чусте во главе с Абдукаримом Зияевым дехкане подняли восстание. К этому восстанию присоединились жители соседних кишлаков. Повстанцы уговаривали местное население не платить налоги, разграбили имущество нескольких баев и передали его бедным. Таких отрядов в уездах действовало немало (11.51-53).

Все выступления дехкан заканчивались поражением. Причиной тому было то, что все они были разрозненными. В силу ограниченности политического кругозора дехкане не представляли ясно цели борьбы и наивно надеялись устранить несправедливость при существующем режиме.

В заключение следует отметить, что все эти народные выступления были направлены, прежде всего, против колониального режима. Однако, неорганизованность, отсутствие четкого сознания не позволили движению дехкан стать мощной силой. Однако, несмотря на поражение, выступления

дехканских масс имели огромное значение для дальнейшего развития национально-освободительного движения не только в Ферганской долине, но и во всем Туркестане.

Источники и литература: (REFERENCES)

1. Юлдашев А. Аграрные отношения в Туркестане в конце XIX начале XX веков. -Т.: Фан, 1969.
2. Демидов А.П. Экономические очерки хлопководства, хлопковая торговля и промышленность в Туркестане. -М.: 1926.
3. ЦГА РУз, Ф.1, оп. 22, д.84.
4. ЦГА РУз, Ф.19, оп. 1, д.3089.
5. ЦГА РУз, Ф.19, оп. 1, д.3619.
6. Касымбеков К.Ф. Из истории народных движений в Фергане в конце XIX - начале XX веков. -Т.: Фан, 1978.
7. ЦГА РУз, Ф.1, оп. 7, д. 1600.
8. ЦГА РУз, Ф.1, оп. 7, д. 1606.
9. ЦГВИА РФ, Ф. 400, оп. 1, д. 1795.
10. ЦГВИА РФ, Ф. 400, оп. 1, д. 2234.
11. Сальков В.П. Андижанское восстание 1898 г. Казань, 1901.

TURKISTONDA 1917 – 1922-YILLARDA YER-SUV INQIROZI VA QISHLOQ XO‘JALIGI TANAZZULI

Xatamova Zumradhon Nazirjonovna

CAMU xalqaro tibbiyot universiteti dotsenti, tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori,

Telefon +998 90 303 01 82,

e-mail: zumrad.hatamova.82@mail.ru

Abdurahimova Dilnoza Abduvohid qizi

CAMU Davolash ishi yo‘nalishi 2224-guruh talabasi

Annotatsiya

Ushbu maqola 1917-1922 yillar davomida Turkistonda yer-suv tizimi va qishloq xo‘jaligi holatining chuqur inqirozini tahlil qiladi. Fuqarolar urushi, iqtisodiy aloqalarning uzilishi va irrigatsiya tizimining vayron bo‘lishi natijasida sug‘oriladigan yerlar maydoni 2,4 million desyatinalardan 1,4 million desyatinalarga kamaygan, paxta ekin maydonlari esa 7-10 barobar qisqargan. Natijada qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi urushdan oldingi darajaning atigi 20-25 foizigacha tushib ketgan. Maqolada ushbu jarayonlar sabab va oqibatlari, yer-suv resurslaridan foydalanishdagi cheklanishlar va ularning qishloq xo‘jaligi rivojiga ta’siri batafsil tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: *turkiston, yer-suv inqirozi, qishloq xo‘jaligi, sug‘oriladigan yerlar, paxta ekin maydoni, fuqarolar urushi, irrigatsiya tizimi, tanazzul.*

Kirish. Turkiston tarixida yer va suv masalasi nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni belgilovchi asosiy omillardan biri bo‘lib kelgan. Ayniqsa, 1917 yil Oktyabr to‘ntarishidan keyingi yillarda bu masala o‘ta keskin tus olib, qishloq xo‘jaligi inqirozi, ocharchilik va ishlab chiqarishning keskin pasayishi bilan yakunlandi. Bolsheviklar hokimiyati tomonidan yerning davlat mulki deb e‘lon qilinishi rasmiy jihatdan “ijtimoiy adolat” shiori ostida amalga oshirilgan bo‘lsa-da, amalda bu siyosat Turkistonning real tabiiy-iqtisodiy sharoitlari, avvalo sug‘orish tizimiga to‘liq bog‘liqligi bilan hisoblashmagan holda olib borildi.

Turkiston sharoitida yer masalasi hech qachon suv masalasidan ajralgan holda mavjud bo‘lmagan. Sug‘orish infratuzilmasining izdan chiqishi yer maydonlarining qisqarishiga, ekin turlarining o‘zgarishiga va qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining tanazzuliga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta‘sir ko‘rsatdi. Shunga qaramay, sovet hokimiyatining dastlabki yillarida yer-suv masalasi ko‘proq siyosiy qarorlar doirasida ko‘rib chiqilib, irrigatsiya tizimini saqlash va rivojlantirish ikkinchi darajaga tushib qoldi. Natijada, yer davlat tasarrufiga o‘tgani holda, undan samarali foydalanish imkoniyati amalda yo‘qoldi[1, 14].

Ushbu maqolada 1913-1915 yillardagi urushdan oldingi holat bilan 1920 – 1922-yillardagi vaziyat qiyosiy tahlil qilinib, yer-suv tizimining vayron bo‘lishi qishloq xo‘jaligi inqirozining asosiy sabablaridan biri sifatida ochib beriladi. Statistik ma‘lumotlar asosida sug‘oriladigan yerlar maydonining qisqarishi, paxtachilik va dehqonchilikning tanazzuli, shuningdek chorvachilikdagi keskin pasayish sabab-oqibat bog‘liqligida tahlil qilinadi.

Mazkur tarixiy tajriba bugungi kunda, xususan, **Yangi O‘zbekiston sharoitida amalga oshirilayotgan yer va suv siyosatini baholashda muhim qiyosiy asos bo‘lib xizmat qiladi.** Hozirgi davrda yerga egalik va undan foydalanish masalasida iqtisodiy manfaat, suv resurslarini tejash, irrigatsiya tizimlarini modernizatsiya qilish va dehqon manfaatini ustuvor qo‘yish tamoyillari ilgari surilmoqda. Bu esa sovet davrining dastlabki yillarida yo‘l qo‘yilgan xatolar yer va suvning muvaffaqiyatsiz markazlashtirilishi hamda xo‘jalik mexanizmlarining inkor etilishi bilan keskin farq qiladi.

1917-yil Oktabr davlat to‘ntarishidan keyin Turkiston o‘lkasida yer va suv bilan bog‘liq munosabatlar keskin inqiroz holatiga tushib qoldi. Bolsheviklar hukumati yerni davlat mulki deb e‘lon qilgan bo‘lsa-da, fuqarolar urushi, iqtisodiy aloqalarning uzilishi va irrigatsiya tizimining vayron bo‘lishi yerdan samarali foydalanish imkoniyatlarini yo‘qqa chiqardi. Turkiston sharoitida yer masalasi avvalo suv masalasi ekanligi ushbu davr voqeliklarida yaqol namoyon bo‘ldi[2, 7].

Sug‘oriladigan yer maydonlarining qisqarishi Turkiston qishloq xo‘jaligining asosi sug‘oriladigan dehqonchilik bo‘lgan. Birinchi jahon urushi va undan keyingi fuqarolar urushi natijasida irrigatsiya inshootlarining izdan chiqishi sug‘oriladigan yerlar maydonining keskin kamayishiga olib keldi. Agar 1915-yilda Turkistonda

sug'oriladigan yerlar maydoni 2,4 million desyatinani tashkil etgan bo'lsa, 1920 yilga kelib bu ko'rsatkich 1,4 million desyatinaga tushib ketdi. Demak, besh yil ichida sug'oriladigan yerlar qariyb 1 million desyatinaga yoki 41-42 foizga qisqargan[3,13].

Bu holat, avvalo, asosiy kanallar va suv taqsimlagich inshootlarning vayron bo'lishi bilan bog'liq edi. Mirzacho'l sug'orish tizimi, Bo'zsuv, Zakhariq, Junariq, Bektemir ariqlari, Farg'ona viloyatida Kampirravot va Vodil suv taqsimlagichlari, Samarqandda Darg'om va Oqqoradaryo tizimlari amalda ishlamay qoldi. Natijada minglab desyatina yerlar qishloq xo'jalik aylanmasidan chiqib ketdi.

Paxtachilikda yer maydonlari va ishlab chiqarishning keskin pasayishi Yer-suv inqirozi eng avvalo paxtachilikka zarba berdi. 1915 yilda Turkistonda 523 ming 558 desyatina yerga paxta ekilgan bo'lsa, 1918 yilda bu ko'rsatkich 80 ming desyatinaga tushib ketdi. 1920 yilga kelib esa paxta ekin maydonlari bor-yo'g'i 50 ming desyatinani tashkil qildi. Demak, besh yil ichida paxta ekin maydonlari qariyb 10 barobarga qisqarrah.

Farg'ona vodiysidagi ahvol ayniqsa og'ir edi. 1914-yilda vodiya paxta 295,8 ming desyatina maydonni egallagan bo'lsa, 1920-yilda bu ko'rsatkich 39,7 ming desyatinaga tushib ketdi. Ya'ni, paxta maydonlari 7,5 barobarga kamaygan[4, 24].

Paxta tolasi ishlab chiqarish ham keskin pasaydi. Agar urushdan oldin Turkistonda 15 million pud dan ortiq paxta tolasi yetishtirilgan bo'lsa, 1922-yilga kelib bu ko'rsatkich 50 ming pud atrofida qoldi. Bir desyatina yerdan olingan paxta hosili 70-80 pud dan 25-30 pudga tushib ketdi.

Yerdan foydalanish tarkibining o'zgarishi Sug'orish imkoniyatlarining cheklanishi va oziq-ovqat taqchilligi sharoitida dehqonlar paxtadan voz kechib, g'alla ekishga o'tib boshladilar. Natijada, urush oxiriga kelib g'alla va paxta ekin maydonlari nisbati tubdan o'zgardi. 1914-yilda Turkistonga Rossiyadan 3,7 million pud g'alla import qilingan bo'lsa, fuqarolar urushi yillarida bu ko'rsatkich deyarli nolga tushib qoldi. Bu esa mahalliy yer resurslariga bosimni yanada kuchaytirdi.

Qishloq xo'jaligi umumiy ishlab chiqarishining tanazzuli Yer-suv tizimi inqirozi butun qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. 1920-yilda Turkistonda dehqonchilik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi 1913-yilga nisbatan 75,2 foizga kamaydi. Chorvachilik sohasida ham jiddiy pasayish kuzatildi: 1920 yilga kelib chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish 1913-yilga nisbatan 56,3 foizga qisqarib ketdi.

Farg'ona vodiysida 1917-yilda mavjud bo'lgan 1 million 565 ming bosh uy hayvonlaridan 1922-yilga kelib atigi 146 ming bosh qoldi. Otlar soni 5 barobarga, qo'shga qo'shiluvchi ho'kizlar soni esa 4 barobarga kamaydi. Bu holat yerni haydash va undan foydalanish imkoniyatlarini yanada cheklab qo'ydi[4, 11].

Turkistonda yer-suv va qishloq xo'jaligi holatining qiyosiy jadvallar bilan tahlil etilmoqda: (1913/1915 – 1920/1922)

1-jadval. Sug'oriladigan yerlar va irrigatsiya holati

Ko‘rsatkich	1913–1915 yy.	1920 y.	O‘zgarish
Sug‘oriladigan yerlar	2,4 mln desyatina (1915)	1,4 mln desyatina	–1,0 mln desyatina
Asosiy kanallar	Barqaror ishlagan	Katta qismi vayron	Amalda izdan chiqqan
Yerdan foydalanish	Keng qamrovli	Cheklangan	Keskin pasayish

2-jadval. Paxta ekin maydonlari (umumiy Turkiston)

Yil	Paxta ekin maydoni (desyatina)	1915 yilga nisbatan
1915	523 558	100 %
1918	80 000	–6,5 barobar
1920	≈50 000	–10 barobar

3-jadval. Farg‘ona vodiysida paxta ekin maydonlari

Yil	Paxta maydoni (desyatina)	O‘zgarish
1914	295 800	–
1920	39 700	–7,5 barobar

4-jadval. Paxtachilik hosildorligi va ishlab chiqarish

Ko‘rsatkich	Urushdan oldin	Urush davri	O‘zgarish
Hosildorlik (pud/desyatina)	70–80	25–30	–2 barobar
Paxta tolasi (pud)	≈15 mln (1913–1915)	≈50 ming (1922)	Keskin pasayish

5-jadval. Qishloq xo‘jaligi umumiy ishlab chiqarishi

Soha	1913 y.	1920 y.	Pasayish
Dehqonchilik	100 %	24,8 %	–75,2 %
Chorvachilik	100 %	43,7 %	–56,3 %

6-jadval. Farg‘ona vodiysida chorva soni

Yil	Uy hayvonlari soni (bosh)	O‘zgarish
1917	1 565 414	–
1922	146 336	–10 barobarga yaqin

Otlar	Baza	5 barobar kam
Qo‘sh ho‘kizlar	Baza	4 barobar kam

Jadvallarda aks etgan sug‘oriladigan yerlar maydonining 1915–1920 yillar oralig‘ida 2,4 million desyatinadan 1,4 million desyatinaga qisqarishi tasodifiy holat emas edi. Bu o‘zgarish fuqarolar urushi yillarida Turkistonda irrigatsiya tizimining jiddiy vayron bo‘lishi bilan bevosita bog‘liq bo‘ldi. Urush harakatlari, boshqaruv tizimining izdan chiqishi va ta‘mirlash ishlarining to‘xtashi natijasida asosiy kanallar, ariqlar va suv taqsimlagich inshootlar ishlamay qoldi. Sug‘orish imkoniyati yo‘qolgan yerlar qishloq xo‘jalik aylanmasidan chiqib ketib, yerdan foydalanish ko‘lami keskin cheklandi.

Paxta ekin maydonlarining keskin qisqarishi ham yer-suv inqirozi va iqtisodiy aloqalarning uzilishi bilan bog‘liq edi. Agar 1915 yilda paxta 523 ming desyatina yerda ekilgan bo‘lsa, 1920 yilga kelib bu ko‘rsatkich 50 ming desyatinaga tushib qoldi. Rossiya bilan temir yo‘l aloqalarining uzilishi, paxta tolasini sanoatga yetkazib berishning deyarli to‘xtashi va paxtaning dehqon uchun iqtisodiy jihatdan manfatsiz bo‘lib qolishi paxtachilikni chuqur tanazzulga olib keldi. Shu sharoitda dehqonlar paxta yetishtirishdan voz kechishga majbur bo‘ldilar.

Yerdan foydalanish tarkibidagi o‘zgarishlar paxtachilik inqirozining bevosita oqibati sifatida namoyon bo‘ldi. Paxta maydonlari qisqarib, ularning o‘rnini g‘alla va boshqa oziq-ovqat ekinlari egallay boshladi. Bu holat ocharchilik xavfi, oziq-ovqat taqchilligi va Rossiyadan g‘alla importining to‘xtashi bilan izohlanadi. Dehqonlar bozor uchun emas, avvalo o‘z oilasini tirik qolish maqsadida ish yuritishga o‘tdilar, bu esa qishloq xo‘jaligining umumiy tuzilmasini o‘zgartirib yubordi.

Qishloq xo‘jaligi ekinlari hosildorligining pasayishi ham umumiy yer-suv inqirozi bilan chambarchas bog‘liq edi. Sug‘orish tizimining ishlamasligi, ish hayvonlarining keskin kamayishi va mehnat resurslarining urush natijasida yo‘qolishi sababli yerlar to‘liq ishlanmadi. Natijada paxta hosildorligi urushdan oldingi 70-80 pud darajasidan 25-30 pudgacha tushib ketdi. Bu holat yer mavjud bo‘lgan taqdirda ham undan samarali foydalanish imkoniyati yo‘qolganini ko‘rsatadi[5, 22].

Chorvachilik sohasida kuzatilgan keskin pasayish qishloq xo‘jaligi inqirozini yanada chuqurlashtirdi. Fuqarolar urushi yillarida chorva hayvonlari yo‘q qilinishi, ot-ulovlarning urush ehtiyojlari uchun tortib olinishi hamda ommaviy rekvizitsiyalar natijasida chorva soni bir necha barobarga kamaydi. Ayniqsa, yerni haydashda asosiy kuch hisoblangan otlar va ho‘kizlar sonining keskin qisqarishi dehqonchilik ishlarini amalga oshirishni qiyinlashtirib qo‘ydi.

Yuqarida qayd etilgan omillarning yig‘indisi 1917-1922 yillarda Turkiston qishloq xo‘jaligining umumiy inqiroziga olib keldi. Yer davlat mulki sifatida e‘lon qilingan bo‘lsa-da, irrigatsiya tizimi, ishchi kuchi va ish hayvonlarisiz yerning iqtisodiy qiymati amalda yo‘qoldi. Shu bois qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi urushdan oldingi darajaning atigi to‘rt dan bir qismi atrofida qolib, yer-suv

masalasi Turkiston uchun eng og‘ir ijtimoiy-iqtisodiy muammolardan biriga aylandi.

1917-1922 yillarda Turkistonda yer-suv masalasi chuqur tizimli inqiroz holatiga tushdi. Sug‘oriladigan yerlar qariyb yarimiga qisqarib, paxtachilikda ekin maydonlari 7-10 barobarga kamaydi, qishloq xo‘jaligi umumiy ishlab chiqarishi esa urushdan oldingi darajaning atigi 20-25 foizi atrofida qoldi. Bu inqirozning asosiy sabablari fuqarolar urushi yillaridagi harbiy harakatlar, boshqaruv tizimining izdan chiqishi va irrigatsiya tizimining vayron bo‘lishi bilan bevosita bog‘liq edi.

Hududdagi asosiy sug‘orish tizimlari Mirzacho‘l, Bo‘zsuv, Zahariq, Junariq, Bektimir, shuningdek, Farg‘ona vodiysidagi Kampirravot va Vodil kanallari hamda Samarqanddagi Darg‘om va Oqqoradaryo tizimlari - amalda ishlamay qoldi. Natijada minglab dezettina yerlar qishloq xo‘jalik aylanishidan chiqarildi va yer resurslaridan samarali foydalanish imkoniyati keskin pasaydi. Sug‘oriladigan yerlarning qisqarishi nafaqat hosildorlikni kamaytirdi, balki qishloq aholisi uchun oziq-ovqat xavfsizligiga tahdid tug‘dirdi.

Paxta ekin maydonlarining keskin kamayishi ham yer-suv tizimidagi inqiroz va iqtisodiy aloqalarning uzilishi bilan bog‘liq edi. 1915 yilda 523 ming dezettina yerga ekilgan paxta 1920 yilga kelib atigi 50 ming dezettina maydonni tashkil etdi. Bu jarayon nafaqat ishlab chiqarish hajmini kamaytirdi, balki mahalliy aholi daromadlarining keskin pasayishiga olib keldi. Paxta tolasi ishlab chiqarishining 15 million puddan 50 ming pudga tushib qolishi esa sanoat va savdo faoliyatining deyarli to‘xtashiga sabab bo‘ldi[6,9].

Bundan tashqari, urush va fuqarolar urushi davrida ishchi kuchi va ish hayvonlari sonining kamayishi qishloq xo‘jaligining umumiy samaradorligini yanada pasaytirdi. Chiqindilarni ta‘minlovchi otlar va qo‘sh h‘y‘kizlar sonining keskin qisqarishi yer ishlov berishning an‘anaviy usullarini qiyinlashtirdi va dehqonlar uchun ish hajmini oshirdi. Shu bilan birga, oziq-ovqat ekinlariga o‘tish zarurati paxta ekinlariga bo‘lgan qiziqishni kamaytirdi, bu esa qishloq xo‘jaligining tarkibiy tuzilmasini o‘zgartirdi.

Natijada, 1917-1922 yillar mobaynida Turkiston qishloq xo‘jaligi tizimi chuqur inqirozga yuz tutdi. Sug‘orish tizimining vayron bo‘lishi, ishchi kuchining kamayishi va iqtisodiy aloqalarning uzilishi yer islohotlarini amalga oshirishga imkon bermadi. Yer davlat mulki sifatida e‘lon qilingan bo‘lsa-da, uning iqtisodiy samarasi deyarli yo‘qoldi va qishloq aholisi og‘ir ijtimoiy-iqtisodiy sharoitga duch keldi. Ushbu tarixiy tajriba yangi O‘zbekistonning yer-suv siyosatini shakllantirishda, suv resurslari va qishloq xo‘jaligi rivojlanishini barqaror boshqarishda muhim saboq vazifasini o‘taydi.

Irrigatsiya tizimining vayron bo‘lishi, ishchi kuchining kamayishi va ish hayvonlarining yetishmasligi yer resurslaridan samarali foydalanishni deyarli imkonsiz qildi. Suv ta‘minoti bilan bog‘liq muammolar nafaqat paxta ekinlariga, balki barcha sug‘oriladigan dehqonchilik maydonlariga salbiy ta‘sir ko‘rsatdi.

Natijada yer davlat mulki sifatida e‘lon qilingan bo‘lsa-da, uning iqtisodiy qiymati amalda yo‘qoldi va ko‘plab dehqonlar o‘z yerlaridan foydalana olmadi.

Paxta ekinlarining keskin pasayishi va g‘alla hamda boshqa oziq-ovqat ekinlariga o‘tish qishloq xo‘jaligining tarkibiy o‘zgarishini keltirib chiqardi. Bu jarayon, o‘z navbatida, hududdagi oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlashda muammolarni kuchaytirdi. Qishloq aholisi paxta yetishtirishdan daromad ololmay, asosiy e‘tiborini oila va mahalliy oziq-ovqat ta‘minotiga qaratishga majbur bo‘ldi. Shu bilan birga, iqtisodiy barqarorlikning yo‘qligi, ishchi kuchi va ish hayvonlarining yetishmasligi qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining samaradorligini sezilarli darajada pasaytirdi.

Chorva resurslarining kamayishi ham ushbu inqirozni chuqurlashtirdi. Farg‘ona vodiysida 1917 yilda mavjud 1,5 milliondan ortiq uy hayvonlarining soni 1922 yilda atigi 146 ming boshga tushdi. Otlar soni 5 barobar, qo‘sh ho‘kizlar soni esa 4 barobar kamaydi. Bu nafaqat yer ishlov berish va sug‘orish ishlarini murakkablashtirdi, balki oziq-ovqat yetishtirish va mahalliy iqtisodiy barqarorlikni saqlash imkoniyatlarini ham chekladi[3, 21].

Xulosa qilib aytganda, 1917-1922 yillar Turkistonda yer-suv tizimi va qishloq xo‘jaligi inqirozining cho‘qqisi bo‘lib, bu davr hududdagi iqtisodiy rivojlanish, ishlab chiqarish va yer islohotlarini amalga oshirish imkoniyatlarini keskin chekladi. Sug‘orish tizimining vayronligi, ishchi kuchi va ish hayvonlarining kamayishi, paxta va boshqa ekinlarning keskin pasayishi hududning ijtimoiy-iqtisodiy barqarorligini zaiflashtirdi va aholi farovonligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatdi. Ushbu tarixiy tajriba keyingi davrlarda, xususan, yangi O‘zbekistonning yer-suv siyosatini shakllantirishda, suv resurslarini oqilona boshqarish va qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini barqaror rivojlantirish bo‘yicha muhim saboq vazifasini o‘taydi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Abdurahimov Sh. Turkiston va uning qishloq xo‘jaligi tarixi (XIX–XX asr boshlarida). Toshkent: 2005.
2. Saidov O. Iqtisodiy inqiroz va fuqarolar urushi davrida Turkiston. Samarqand: 2010.
3. Mirzoev B. O‘rta Osiyo qishloq xo‘jaligi tarixi: 1910–1925 yillar. Toshkent: 2012.
4. Rahimov A. Irrigatsiya tizimi va yer-suv masalalari Turkistonda. Toshkent: 2008.
5. Edgar, A. “The Cotton Industry and Rural Economy in Turkestan, 1910–1922”, Central Asian Review, 1995.
6. Khalid, A. “Central Asia: A New History from the Imperial Conquest to the Present”, Princeton University Press, 2021.
7. Вайнштейн М. “Финансово-экономические последствия гражданской войны в Средней Азии”, Москва, 2003.
8. Uzbekistan National Archives. “Statistical and Land Records of Turkestan, 1913–1922”, Tashkent, 1998.

IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA O‘ZBEKISTON SUV XO‘JALIGI TIZIMIDAGI IJTIMOIIY-IQTISODIY INQIROZ (NAMANGAN VILOYATI ARXIV MATERIALLARI ASOSIDA)

Yulduz Toxirovna Djurabayeva

“University of Business and Science” Tarix yo‘nalishi magistranti

e-mail: djurabayevayulduz@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada 1941-1942 yillardagi Namangan viloyati suv xo‘jaligi boshqarmasi (Vilsuvxo‘jalik) faoliyatini aks ettiruvchi noyob arxiv hujjatlariga asoslanib, idoraviy buyruqlar, moliyaviy so‘rovlar va muhandislarning bildirgilari, ma‘muriy-buyruqbozlik tizimining “resurslar qamali” sharoitida strategik tarmoqni qanday boshqargani va buning ijtimoiy hamda ekologik oqibatlarini ochib beradi.

Kalit so‘zlar O‘zbekiston SSR, irrigatsiya tizimi, Vilsuvxo‘jalik, Moliyaviy kollaps, “resurslar qamali”, “O‘ng-Norin”, O‘zSSR Xalq Komissarlari Soveti, Shimoliy Farg‘ona kanali (ShFK), Namangan viloyati suv xo‘jaligi boshqarmasi, Norin mashina-traktor stansiyasi (MTS), Kosonsoy va O‘rta To‘qay suv omborlari

Ikkinchi jahon urushi insoniyat tarixidagi eng fojiali va burilish bosqichlaridan biri bo‘lib, front orti hududlarining ijtimoiy-iqtisodiy va infratuzilmaviy arxitekturasiga misli ko‘rilmagan ta‘sir ko‘rsatdi. O‘zbekiston SSR 1941–1945 yillarda harakatdagi armiyani oziq-ovqat va strategik xomashyo bilan ta‘minlash bo‘yicha ulkan yukni o‘z zimmasiga oldi. Sovet Ittifoqining eng muhim front orti bazalaridan biriga aylandi. Ayniqsa, paxta va oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlashda Farg‘ona vodiysining irrigatsiya tizimi hal qiluvchi ahamiyat kasb etdi. Biroq mehnat qahramonligi va rejalarini oshirib bajarish haqidagi rasmiy hisobotlar ortida chuqur resurs, moliya va kadrlar inqirozining shafqatsiz realligi yashiringan edi[1,27].

Tarixshunoslik uzoq vaqt davomida front ortidagi mehnatni faqat g‘alaba hisobotlari nuqtai nazaridan ko‘rib chiqdi. Zamonaviy tarixiy yondashuv esa muayyan idoralar va jamoalarning kundalik faoliyatini tahlil qilishni talab qiladi. Mazkur ma‘lumotlar 1941-yil yozi – 1942-yil kuzi oraliq‘ida Namangan viloyati suv xo‘jaligi boshqarmasi (Vilsuvxo‘jalik) faoliyatini aks ettiruvchi noyob arxiv hujjatlariga asoslanadi[2,98]. Idoraviy buyruqlar, moliyaviy so‘rovlar va muhandislarning bildirgilari, ma‘muriy-buyruqbozlik tizimining “resurslar qamali” sharoitida strategik tarmoqni qanday boshqargani va buning ijtimoiy hamda ekologik oqibatlarini ochib beradi.

Moliyaviy kollaps va suv xo‘jaligi tizimidagi inqiroz urushning dastlabki oylarida moliya tizimiga halokatli zarba berdi. Davlat budjetining to‘liq mudofaa ehtiyojlariga yo‘naltirilishi Namangan viloyati suv xo‘jaligi boshqarmasi tizimida to‘liq moliyaviy falajlikni keltirib chiqardi[3,74]. Jumladan, 1941-yil yozidagi

arxiv hujjatlarida Norin va Namangan tumanlari suv xo‘jaligi xodimlari ketma-ket uch oy davomida maosh olmaganini qayd etilgan. Rasmiy bildirgilarning birida muassasa xodimlari “so‘zning asl ma‘nosida ochlikdan azob chekayotgani” ochiq aytilgan. Vaziyat shu darajaga yetganki, Namangan viloyat suvxo‘jaligi respublika suvxo‘jaligi xalqkomiga bor-yo‘g‘i besh kunlik qisqa muddatli qarz sharti bilan 2000 rubl ajratishni so‘rab so‘rov yuborishga majbur bo‘lgan[5,47]. Davlat budjeti muassasasining yuqori organdan qarzga pul so‘rashi rejali moliyalashtirish tizimi mutlaqo barbod bo‘lganini ko‘rsatadi.

Mablag‘larni tejash maqsadida “O‘ng-Norin” irrigatsiya o‘rmon xo‘jaligi smetasidan kassir lavozimi butunlay chiqarib tashlanib, bu vazifa oddiy ish yurituvchi zimmasiga yuklatilgan. Bu nafaqat qog‘ozbozlik ishlarini falaj qilgan, balki davlat mablag‘larining yo‘qotilish xavfini keskin oshirgan[6,87]. Oddiy ishchilar tomonidan norozilik xatlari bir necha bor yuborilganligini inobatga olsak kassir lavozimi mehnat qilayotgan xalqni vaqtida oylik ololmasligini tushungani, shuning uchun ham kassir lavozimini qayta tiklanishini istashi tabiiy hol deyish mumkin.

Oddiy ishchilarning ommaviy qashshoqlashuvi fonida, sovet boshqaruv apparatida chuqur ijtimoiy tabaqalanish yuzaga keldi. O‘zSSR Xalq Komissarlari Sovetining 1942-yil 17-sentabrdagi 1297-sonli qaroriga ko‘ra, Namangan viloyat suvxo‘jaligi boshlig‘i Bo‘ronboyevga oyiga 1300 rubl miqdorida maxsus “shaxsiy maosh” belgilangan[7,57]. Taqqoslash uchun, boshqarmaning katta aloqa texnigi T. Yegorixinga urushdan oldingi 1940-yil darajasida – oyiga 400 rubl miqdorida stavka saqlab qolingani. Jadal inflyatsiya va kartochka tizimi sharoitida bu mablag‘ning xarid qobiliyati o‘ta past edi. Davlat “resurslar qamali” sharoitida faqatgina oliy boshqaruv qatlamiga farovonlikni kafolatlab, xizmatchilarning asosiy qismini jismoniy omon qolish yoqasida qoldirgan[8,67].

Sanoatning to‘liq harbiy relsga o‘tkazilishi fuqarolik sektorini asbob-uskunalarsiz qoldirdi. Viloyat boshqarmasining markaziy ta‘mirlash ustaxonasidagi yagona eski tokar stanogi mutlaqo ishdan chiqishi butun boshli ta‘mirlash bazasining to‘xtashiga olib kelgan. Namanganlik muhandislarning zaxira qismlar so‘rab yuborgan so‘roviga Toshkentdagi rahbariyat rasmiy chizmalar va buyurtma rasmiylashtirishni talab qilib javob berishi byurokratik sansalorlikning eng yuqori nuqtasi edi. Yana bir hujjatda bosh muhandis daryolarda bazaviy o‘lchovlarni olib borish uchun oddiygina 8 dona nivelir reykasini yalinib so‘rashi tizimdagi mutlaq texnologik vakuumni ko‘rsatadi. 1941-1942 yillar oralig‘ida viloyatda yer suv munosabatlari achinarli holatdaligi arxiv materiallarida yaqqol ko‘rinib turibdi kerakli asboblari, avto ulovlar, oddiy qog‘oz va kartonkalar yo‘qligi ishni to‘la to‘kis bajarilishiga to‘sqinlik qilardi shunday bo‘lsada muhandislar, mehaniklar va oddiy ishchilar qo‘llaridan kelgan barcha ishni bajarishar edi[9,147].

Taqchilik idoralar o‘rtasida ziddiyatlarni keltirib chiqardi. Norin mashina-traktor stansiyasi (MTS) Viloyat suvxo‘jaligidan vaqtincha olgan yagona elektr payvandlash agregatini qaytarishdan bosh tortgan. Muhandis Sokolinskiy bu harakatni qonunbuzarlik deb baholab, kuch ishlatishni talab qilgan. Bu “idoraviy

xudbinlik” rahbarlarning o'z rejalarini bajarmaslik uchun jinoiy javobgarlikdan qo'rqishi umumdavlat manfaatlaridan ustun kelganligini tasdiqlaydi.

1941-yil 19-iyul holatiga ko'ra Norin daryosi havzasida suv sathining anomal pasayishi yuz berdi. Uchqo'rg'on bosh inshootida suvning haqiqiy o'tkazilishi rejali 18 m³/s o'rniga 9 m³/s gacha tushib ketdi. Hosilning nobud bo'lishi vatan xoinligi sifatida baholanishidan qo'rqib, daryo o'zanida vaqtinchalik dambalar qurish uchun yuzlab odamlar quldek qo'l mehnatiga jalb qilindi[10,214].

Boshqa xavf Shimoliy Farg'ona kanali (ShFK) bilan bog'liq edi. 162,5 km uzunlikdagi va 103 m³/s o'tkazish qobiliyatiga ega bu kanal tog' soylarini kesib o'tgani uchun, sel kelishi oqibatida butun Namangan shahrini suv bosish xavfi tug'ildi. Muhandis Sokolinskiy ultimatum shaklida suv tashlash inshooti qurishni talab qildilar. Kanalning strategik nuqtalarida avariya zaxiralari (qoplar - 100%, yog'och - 99%) yaratilgan bo'lsa-da, partiya rahbariyati tosh va somon bo'yicha reja 100 foizga bajarilmagani uchun muhandislar Usmonov va Sokolinskiyga qatag'on bilan tahdid qildi.

Resurslar taqchilligiga qaramay, davlat kapital infratuzilma loyihalarini to'xtatmadi. 18 500 gektar yangi yerlarni o'zlashtirish uchun mo'ljallangan "Oq oltin" (Oxunboboyev nomidagi) kanali qurilishiga bir vaqtning o'zida 54 500 kishi (asosan ayollar, qariyalar va o'smirlar) ekskavatorlarsiz, qo'l mehnatiga jalb qilindi. Loyiha ittifoq budjetidan emas, balki kolxozchilardan musodara qilingan 1 million 610 ming rubl naqd pul hisobidan moliyalashtirildi.

Kosonsoy va O'rta To'qay suv omborlaridagi ishlar asabiy kadrlar qo'nimsizligi bilan kechdi. Suv ombori 1941-yil qishloq hojaligi masalalarini hal qilish uchun qurilgan. Ozbekiston sug'orish uchun suv omboridan foydalanib kelgan. Suv ombori hozirgi Qirg'iziston hududida joylashgan bo'lsa-da, o'sha paytda O'rta Osiyo respublikalari uchun strategik ahamiyatga ega bo'lgan).

O'zSSR suv xo'jaligi xalq komissari o'rinbosari Vinokurovning 1942-yil 10-oktabrdagi buyrug'i bilan O'rta To'qay gidrotuguni qurilishi boshlig'i Shpogin Vasiliy Fedorovich ishni eplay olmagan uchun zudlik bilan ishdan olinib, barcha hujjatlarni 5 kun ichida topshirishga majbur qilingan[11,147].

Iqtisodiy zaiflik qattiq ma'muriy-politsiya nazorati bilan qoplandi. 1942-yil 15-iyuldan boshlab joriy etilgan qat'iy hisobot blankalaridagi xizmat safari guvohnomalari mutaxassislarning erkin harakatlanishini chekladi. Respublika tashqarisiga chiqish faqat XKS Raisi ruxsati bilan amalga oshirildi. Xodimlar qaytgach uch kun ichida batafsil hisobot bermasa, xizmat safari xarajatlari ularning maoshidan undirib olingan. Urush vahimasi axborot xavfsizligida ham ko'rindi. Irrigatsiya kadastri bo'limi muhandisi Volokitin Toshkentga 483 ta fotonegativni olib ketgani. Norin va Qoradaryo daryolari Namangan viloyatining asosiy suv arteriyalari hisoblanadi. Ushbu hujjat o'sha davrda mazkur daryolar tizimida olib borilgan irrigatsiya ishlarining naqadar jiddiy hujjatlashtirilganini ko'rsatadi. Hujjatda tilga olingan 483 dona fotosurat va negativlar o'sha davrdagi Namangan va Yangiqo'rg'on hududlaridagi suv inshootlari, kanallar va yer islohotlarining noyob tasvirlari mavjudligidan dalolat beradi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, Namangan viloyati suv xo‘jaligi boshqarmasining arxiv hujjatlari tizimda doimiy moliyaviy va texnologik kollaps holatida bo‘lganini isbotlaydi. Texnikaning yetishmasligi va byurokratik chalkashliklar sharoitida davlat iqtisodiy rag‘batlantirishga emas, balki ma‘muriy terror, qat‘iy nazorat va mahalliy aholining majburiy qo‘l mehnatiga tayandi. Byurokratik apparat ichidagi keskin ijtimoiy tengsizlik (nomenklatura va oddiy xodimlar maoshlari orasidagi farq) tizimning elitar xususiyatini ko‘rsatadi. Farg‘ona vodiysidagi strategik irrigatsiya tizimining saqlanib qolishi va yirik gidrotexnika inshootlarining qurilishi rejaviy iqtisodiyotning samaradorligi tufayli emas, balki to‘liq safarbar qilingan fuqarolarning mashaqqatli mehnati evaziga amalga oshirildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Namangan viloyati davlat arxivi (NVDA). 5-fond (Namangan viloyati suv xo‘jaligi boshqarmasi), 4-ro‘yxat, 2-yig‘majild. Norin va Namangan tumanlari suv xo‘jaligi xodimlarining maoshlari va moliya masalalari bo‘yicha yozishmalar (1941 y.).
2. Namangan viloyati davlat arxivi 5-fond, 4-ro‘yxat, 2-yig‘majild. Viloyat suv xo‘jaligi boshqarmasining shtat jadvallari va kadrlar bo‘yicha buyruqlari (1941-1942 yy.).
3. Namangan viloyati davlat arxivi 5-fond, 4-ro‘yxat, 2-yig‘majild. Markaziy ta‘mirlash ustaxonasi va mexanizatsiyalash holati bo‘yicha hisobotlar (1941-1942 yy.).
4. Namangan viloyati davlat arxivi 5-fond (O‘zbekiston SSR Xalq Komissarlari Soveti), 4-ro‘yxat, 2-yig‘majild. O‘zSSR XKSning 1942-yil 17-sentabrdagi 1297-sonli qarori.
5. Namangan viloyati davlat arxivi 5-fond, 4-ro‘yxat, 2-yig‘majild. Shimoliy Farg‘ona kanalidan foydalanish bo‘yicha hisobotlar va dalolatnomalar (Hujjat №1000028093, 1941 yil may).
6. Namangan viloyati davlat arxivi 5-fond, 4-ro‘yxat, 1-yig‘majild. O‘zSSR Suvxo‘jalqkomining buyruqlari nusxalari. O‘rta To‘qay gidrotuguni qurilishi bo‘yicha 1942-yil 10-oktabrdagi buyruq.
7. Namangan viloyati davlat arxivi 5-fond, 4-ro‘yxat, 1-yig‘majild. Xizmat safarlarini rasmiylashtirish tartibi va maxfiylik rejimiga oid idoraviy yozishmalar (1941-1942 yy.).
8. Зияева Д. У. Ўзбекистон шаҳарлари Иккинчи жаҳон уруши йилларида: (ижтимоий-иқтисодий ҳаёт). – Тошкент: O‘zbekiston, 2015.
9. Исмоилова Ж. Х. Фарғона водийси тарихи (XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср). – Тошкент: Fan, 2014.
10. Кўлдошев Ш. Иккинчи жаҳон уруши йилларида Ўзбекистонда қишлоқ хўжалиги ва ирригация тизими. – Тошкент: Navro‘z, 2019.
11. Соколов А.К. Микроистория: что это такое и зачем она нужна? // Отечественная история. – 2008. – № 6. – С. 138-144.

O‘ZBEKISTONDA BOLSHEVIKLAR DAVRIDA QISHLOQ XO‘JALIGI VA YER-SOLIQ SIYOSATINING OQIBATLARI

Burxonov Ilyosxon Muxiddinovich

CAMU xalqaro tibbiyot universiteti “Ijtimoiy fanlar va jismoniy madaniyat”

kafedra katta o‘qituvchisi,

e-mail; burxonovilyosxon78@jmail.com,

tel; +998913264314

Abduxamidov Diyor

*CAMU xalqaro tibbiyot universiteti tibbiyot fakulteti davolash yonalishi D2925
guruh talabasi*

Annotatsiya

Ushbu maqolada bolsheviklar hokimiyatining dastlabki yillarida qishloqlarda yer siyosati va soliq tizimining o‘zgarishlari tahlil qilinadi. Mahalliy Sovetlar va Harbiy-inqilobiy komitetlarning mustaqil faoliyati, markazlashmagan soliq undirish tizimi va yer taqsimotidagi notengliklar qishloq xo‘jaligi samaradorligining pasayishiga, ijtimoiy keskinlikning kuchayishiga va aholining noroziligiga olib kelgan. Shuningdek, maqolada ushbu salbiy tajribaning Sovet iqtisodiy siyosatini keyinchalik qayta ko‘rib chiqishga qanday ta’sir ko‘rsatgani yoritiladi. Maqola tarixiy manbalar asosida yer siyosati va soliq tizimi bilan bog‘liq muammolarni, ularning qishloq jamiyatiga ta’sirini va Sovet rahbariyatining keyingi iqtisodiy qarorlariga sabab bo‘lgan asosiy omillarni tahlil qiladi.

***Kalit so‘zlar:** Bolsheviklar, yer siyosati, soliq tizimi, mahalliy Sovetlar, qishloq xo‘jaligi, sovet iqtisodiy siyosati, ijtimoiy keskinlik, tarixiy tahlil.*

XX asr boshlarida Rossiyada bolsheviklar hokimiyatga kelishi bilan jamiyat hayotining barcha sohalarida, xususan qishloq xo‘jaligi va yer munosabatlarida chuqur o‘zgarishlar boshlandi. Yangi hokimiyat tomonidan ishlab chiqilgan yer siyosati rasmiy jihatdan ijtimoiy tenglikni ta’minlash, yerni xalq mulkiga aylantirish va asrlar davomida shakllangan adolatsiz mulkchilik tizimiga barham berishni maqsad qilgan edi. Biroq mazkur siyosatning amaliy ijrosi nazariy shiorlardan farq qilgan holda, qishloq aholisining hayotida murakkab va ko‘p hollarda salbiy oqibatlarni yuzaga keltirdi.

Yerga nisbatan xususiy mulkchilikning cheklanishi dehqonlarning iqtisodiy mustaqilligini susaytirdi va ularning ishlab chiqarish natijasiga bo‘lgan manfaatdorligini kamaytirdi. Shu bilan birga, yerni taqsimlash va undan foydalanish jarayonlarida ma’muriy-buyruqbozlik usullarining ustuvor bo‘lishi mahalliy sharoitlar va dehqon xo‘jaliklarining haqiqiy imkoniyatlarini inobatga

olmaslikka olib keldi. Natijada qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining samaradorligi pasayib, mahsulot hajmi qisqarib, oziq-ovqat ta‘minotida jiddiy muammolar yuzaga keldi.

Bundan tashqari, yer siyosati qishloq jamiyatida ijtimoiy munosabatlarni keskinlashtirib, dehqonlar o‘rtasida tabaqalashuv va o‘zaro ishonchsizlikni kuchaytirdi. Davlat organlarining qishloq hayotiga qat‘iy aralashuvi aholi turmush darajasiga salbiy ta‘sir ko‘rsatib, norozilik kayfiyatining o‘shishiga sabab bo‘ldi. Ishlab chiqarish hajmining pasayishi, ijtimoiy keskinlikning kuchayishi va aholi iqtisodiy ahvoli yomonlashuvi mazkur siyosatning jiddiy kamchiliklarini yaqqol namoyon etdi[1,6].

Shu sababli, yer siyosati bilan bog‘liq salbiy oqibatlarni ilmiy asosda o‘rganish, ularning kelib chiqish sabablari va jamiyat rivojiga ko‘rsatgan ta‘sirini tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada aynan shu masalalarga e‘tibor qaratilgan bo‘lib, bolsheviklar tomonidan amalga oshirilgan yer siyosati natijalarini xolis va tahliliy yondashuv asosida yoritish maqsad qilingan.

Bolsheviklar hokimiyatga kelgan dastlabki oylarida qabul qilingan dekretlar asosida mahalliy Sovetlarga soliq joriy etish va uni undirish bo‘yicha keng vakolatlar berildi. Bu holat qishloq joylarda soliq tizimining mazmuni, shakli va amaliy ko‘rinishini tubdan o‘zgartirdi. Ilgarigi davrda mavjud bo‘lgan nisbatan barqaror soliq amaliyoti o‘rnini turli hududlarda turlicha qo‘llanilayotgan, aniq qoidalarga ega bo‘lmagan yangi usullar egallay boshladi. Soliqqa tortishning shakllari va undirish mexanizmlari mahalliy sharoitlardan kelib chiqqan holda belgilab olingani sababli, yagona tizimning mavjud emasligi yaqqol ko‘zga tashlandi.

Aytilishicha, mahalliy hokimiyat organlarining o‘zboshimchalik bilan harakat qilishi soliq siyosatida jiddiy muammolarni keltirib chiqardi. Sovetlar bilan bir qatorda faoliyat yuritgan Harbiy-inqilobiy komitetlar ham soliq undirish jarayoniga aralashib, o‘zlarini mustaqil organ sifatida namoyon etdilar. Natijada markaziy hukumat tomonidan ishlab chiqilgan soliq siyosati amalda to‘liq ijro etilmadi, markazlashgan nazorat yetishmasligi esa soliq yukining aholi o‘rtasida noteng taqsimlanishiga olib keldi[2, 4].

1918 yildagi soliq amaliyotining ana shu murakkab va betartib holatini bolsheviklar yetakchisi V.I. Lenin ham ochiq tan olgan. U 1918 yil 18 aprelda Butunrossiya Markaziy Ijroiya Komiteti yig‘ilishida so‘zlagan nutqida soliq tizimidagi tizimsizlikka alohida e‘tibor qaratgan. Lenin ta‘kidlaganidek, markaz tomonidan belgilangan soliq siyosati hayotga tatbiq etilayotgan jarayonda jiddiy to‘siqlarga duch kelgan, ayrim hududlarda esa mahalliy mas‘ullar soliq undirishni o‘zlaricha, mahalliy sharoitlarni asos qilib olgan holda amalga oshirgan.

Uning fikricha, bunday sharoitda soliq siyosatini yagona reja asosida amalga oshirish imkoni yo‘q edi. Chunki mahalliy Sovetlar ham, Harbiy-inqilobiy komitetlar ham markaziy hukumatga to‘liq bo‘ysunmagan holda ish olib borgan uchun soliq siyosatidagi beqarorlikni yanada kuchaytirib, davlat moliyaviy tizimining samarali faoliyat yuritishiga jiddiy to‘siq bo‘lgan.

Ushbu davrda Sovetlar bilan bir qatorda Harbiy-inqilobiy komitetlar ham faoliyat yuritgan bo‘lib, ular o‘zlarini Sovet organlaridan mustaqil deb hisoblagan. Natijada, soliq joriy etish va undirish masalasida ikki tuzilma o‘rtasida kelishmovchiliklar yuzaga kelgan. Harbiy-inqilobiy komitetlar ko‘p hollarda Sovetlar bilan hisoblashmasdan ish olib borgan bo‘lsa, Sovetlar ham o‘z navbatida markaziy hukumatdan mustaqil qarorlar qabul qilgan. Bu esa soliq siyosatida yagona rejaning amalga oshmasligiga, davlat boshqaruvida jiddiy muammolar paydo bo‘lishiga sabab bo‘lgan.

Shunday qilib, bolsheviklar hokimiyatining ilk yillarida qishloqlarda soliq tizimi markazlashmagan, murakkab va samarasiz tus olgan bo‘lib, bu holat davlat boshqaruvini isloh qilish zaruratini yanada kuchaytirgan.

Bu iqtisodiy siyosat adolatli bo‘lmagan, lekin uning nima uchun shunday bo‘lganini tushunish muhim. Bolsheviklar hokimiyatga kelgan ilk davrda joriy etilgan soliq siyosati, ayniqsa qishloq joylarda, adolat tamoyillariga to‘liq javob bermagan[3, 18].

Birinchidan, soliqlar yagona qoida va aniq me‘yorlar asosida emas, balki mahalliy Sovetlar yoki Harbiy-inqilobiy komitetlarning xohish-irodasiga qarab undirilgan. Bu esa aholi o‘rtasida tengsizlikni kuchaytirgan: ayrim hududlarda soliq yuki juda og‘ir bo‘lsa, boshqalarida nisbatan engil bo‘lgan.

Ikkinchidan, soliq undirish jarayonida qishloq aholisining iqtisodiy ahvoli, mehnat natijasi va yashash sharoiti yetarlicha inobatga olinmagan. Ko‘p hollarda dehqonlar o‘z ehtiyoji uchun zarur bo‘lgan mahsulotidan ham mahrum qilingan. Bu esa soliqni adolatli taqsimlash prinsipiga zid edi.

Uchinchidan, markaziy hokimiyat bilan mahalliy organlar o‘rtasidagi kelishmovchiliklar sababli soliq siyosati betartib va majburiy xarakter kasb etgan. Qonuniylik va shaffoflik yetishmagani uchun aholi bu siyosatni zulm sifatida qabul qilgan.

Shu bilan birga, bolsheviklar o‘z nuqtai nazaridan bu siyosatni mamlakatni saqlab qolish, fuqarolik urushi sharoitida davlat ehtiyojlarini qondirish uchun zarur choralar deb hisoblagan. Lekin amalda u ijtimoiy adolatni ta‘minlay olmagan va qishloq aholisiga jiddiy zarar yetkazgan.

Bu yer bilan bog‘liq olib borilgan siyosatning salbiy oqibatlari juda ko‘p va chuqur bo‘lgan. Iqtisodiy salbiy oqibatlar birinchi tahlil etildi. Yerning davlat ixtiyoriga o‘tkazilishi va dehqonlarning unga nisbatan mustaqillikdan mahrum qilinishi ishlab chiqarishga bo‘lgan qiziqishni pasaytirdi. Dehqon yerning haqiqiy egasi emasligini his qilgani uchun unumdorlik kamaydi, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari hajmi qisqarib, oziq-ovqat tanqisligi kuchaydi va qishloq iqtisodiyoti izdan chiqdi.

Yer siyosati, eng avvalo, qishloq jamiyatining ichki tuzilishiga jiddiy ta‘sir ko‘rsatib, ijtimoiy munosabatlarda keskin qarama-qarshiliklarni yuzaga keltirdi. “Quloq” deb e‘lon qilingan dehqonlar qatlamiga qarshi olib borilgan siyosat qishloq aholisini sun‘iy ravishda tabaqalashtirdi. Bu jarayon nafaqat iqtisodiy jihatdan, balki ma‘naviy-psixologik tomondan ham og‘ir oqibatlarga sabab bo‘ldi.

Qishloq jamiyatida asrlar davomida shakllangan o'zaro yordam, ishonch va hamjihatlik munosabatlari izdan chiqib, dehqonlar o'rtasida shubha va qo'rqov muhiti qaror topdi. Natijada ijtimoiy keskinlik kuchaydi va qishloq aholisining katta qismi mavjud siyosatdan norozi bo'lib qoldi[5, 25].

Ma'muriy va huquqiy sohada ham jiddiy muammolar kuzatildi. Yerni taqsimlash, qayta taqsimlash va undan foydalanish jarayonlarida qonuniylik tamoyillari ko'p hollarda buzildi. Mahalliy hokimiyat organlari o'z vakolatlarini suiiste'mol qilgan holda, dehqonlarning mulkiy va shaxsiy huquqlarini cheklovchi qarorlar qabul qildilar. Qonuniy asoslarning zaifligi va qaror qabul qilishda shaffoflikning yetishmasligi aholi orasida davlat organlariga nisbatan ishonchning keskin pasayishiga olib keldi.

Yer siyosati demografik jarayonlarga ham salbiy ta'sir ko'rsatdi. Qishloqlarda iqtisodiy sharoitning yomonlashuvi, ish o'rinlarining kamayishi va turmush darajasining pasayishi aholi majburiy ko'chib ketishini tezlashtirdi. Ko'plab dehqonlar tirikchilik manbalarini topish maqsadida shaharlar yoki boshqa hududlarga yo'l oldilar. Bu esa qishloq joylarda mehnat resursining kamayishiga, ayniqsa yosh va ishga layoqatli aholining qisqarishiga sabab bo'ldi.

Siyosiy oqibatlar esa yanada og'ir tus oldi. Yer siyosatiga qarshi norozilik harakatlari, qo'zg'olonlar va turli shakldagi qarshiliklar tobora kuchayib bordi. Davlat bu noroziliklarni bartaraf etish o'rniga, ko'p hollarda ma'muriy bosim, zo'ravonlik va repressiv choralar orqali javob qaytardi. Repressiyalarning qo'llanilishi qishloq aholisi bilan hokimiyat o'rtasidagi munosabatlarni yanada keskinlashtirib, uzoq muddatli ishonchsizlik muhitini shakllantirdi. Bu ishonchsizlik esa keyingi yillarda ham ijtimoiy-siyosiy barqarorlikka salbiy ta'sir ko'rsatgan muhim omillardan biri bo'ldi.

Bolsheviklar hokimiyatining dastlabki yillarida olib borilgan soliq siyosatidagi kamchiliklar va salbiy tajribalar Sovet hokimiyatini keyinchalik iqtisodiy siyosatni qayta ko'rib chiqishga majbur qildi. Ayniqsa, qishloq joylarda soliq undirishning zo'ravon, betartib va adolatsiz tus olishi davlat bilan dehqonlar o'rtasidagi munosabatlarni keskinlashtirdi. Bu holat Sovetlarning keyingi iqtisodiy qarorlarida muhim saboq bo'lib xizmat qildi.

Eng yaqqol misol sifatida, 1921 yilda Yangi iqtisodiy siyosat (YIS/NEP)ning joriy etilishi keltiriladi. Ilk soliq siyosati natijasida yuzaga kelgan iqtisodiy inqiroz, oziq-ovqat tanqisligi va qishloq noroziliklari hokimiyatni harbiy-kommunizm siyosatidagi qat'iy choralaridan voz kechishga undadi. Natijada, mahsulotni majburiy tortib olish o'rniga tabiiy soliq (prodnalog) joriy etildi. Bu esa dehqonlarga ishlab chiqarish natijasidan manfaatdor bo'lish imkonini yaratdi.

Shuningdek, avvalgi soliq amaliyotidagi markazlashuv yetishmasligi va mahalliy organlar o'zboshimchaligining salbiy oqibatlari keyingi davrda iqtisodiy boshqaruvni qat'iy markazlashtirish, soliq tizimini yagona qoidalar asosida shakllantirishga olib keldi. Sovet iqtisodiy siyosatida rejalashtirish, hisob-kitob va nazorat masalalariga katta e'tibor qaratila boshlandi.

Birinchidan, mahalliy sharoitlarni hisobga olgan soliq siyosati jahon tajribasida ham samarali bo‘lgan. Masalan, XX asr boshlarida Germaniyada va Fransiyada qishloq soliq tizimi mahalliy iqtisodiy sharoit va dehqonlar ishlab chiqarish imkoniyatlariga qarab tartibga solingan. Sovetlar davridagi markazlashmagan, o‘zboshimcha soliq tizimi esa ushbu tajribadan farq qilib, ishlab chiqarish va ijtimoiy barqarorlikni susaytirdi. Shu sababli, mahalliy sharoitlar tahlili va soliq yukini adolatli taqsimlash Sovet siyosatida ham muhim taklif sifatida ko‘riladi.

Ikkinchidan, dehqonlarning iqtisodiy manfaatdorligini rag‘batlantirish jahon amaliyotida samarali bo‘lgan. Masalan, 1920-yillarda AQSh va Yevropada yer egalik tizimlari qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilarining mahsulotdan foyda olish imkoniyatini oshirish orqali barqarorlikni saqlagan. Sovet davrida esa yerning davlat ixtiyoriga o‘tishi va dehqonlarning mustaqilligini cheklash ishlab chiqarish samaradorligini pasaytirgan. Shu sababli, tarixiy tajriba shuni ko‘rsatadiki, rag‘batlantiruvchi iqtisodiy mexanizmlar qishloq xo‘jaligida barqarorlikni oshiradi.

Uchinchidan, markazlashgan va yagona soliq tizimi jahon amaliyotida ko‘p hollarda muvaffaqiyatli bo‘lgan. Masalan, Skandinaviya mamlakatlarida soliq tizimi markaziy nazorat bilan birga mahalliy sharoitlarni hisobga olgan holda ishlab chiqilgan va ijtimoiy barqarorlikni ta‘minlagan. Sovetlar dastlabki yillarda markazlashmagan tizim tufayli betartiblikka duch kelgan, shuning uchun kelajakda yagona reja va shaffof mexanizmlar joriy etish taklif qilinadi[6, 43].

To‘rtinchidan, yer siyosatining ijtimoiy oqibatlarini oldindan baholash zarur. Masalan, Xitoyda 1950-60-yillarda yer islohotlari qishloq aholisi ehtiyojlarini hisobga olgan holda bosqichma-bosqich amalga oshirilgan, natijada ishlab chiqarish va ijtimoiy barqarorlik saqlangan. Sovet davrida esa yer taqsimoti va soliq undirish jarayoni ijtimoiy keskinlikni kuchaytirgan. Shu sababli, siyosatni rejalashtirishda demografik va ijtimoiy omillarni hisobga olish tavsiya qilinadi.

Beshinchidan, vakolatlar va mas‘uliyatlarning aniq taqsimlanishi tarixiy tajribada muhim rol o‘ynagan. Masalan, Buyuk Britaniyada mahalliy hokimiyatlar va markaziy hukumat o‘rtasida aniq vakolatlar taqsimoti mavjud bo‘lib, soliq siyosati samarali amalga oshirilgan. Sovetlarda esa Harbiy-inqilobiy komitetlar va mahalliy Sovetlar o‘rtasidagi kelishmovchiliklar betartiblikka sabab bo‘lgan. Shu sababli, kelajakda aniq vakolatlar va markaz-mahalliy organlar o‘rtasida uyg‘unlikni ta‘minlash taklif qilinadi.

Xulosa qilib aytganda, bolsheviklar hokimiyatining ilk davrida amalga oshirilgan soliq siyosatida yo‘l qo‘yilgan jiddiy kamchiliklar va muvaffaqiyatsizliklar Sovet davlatining keyingi iqtisodiy yo‘nalishini belgilashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etdi. Qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarishning pasayishi, dehqonlar noroziligining kuchayishi hamda iqtisodiy barqarorlikning izdan chiqishi mavjud siyosatni davom ettirish mumkin emasligini ochiq namoyon qildi. Ana shu salbiy tajriba asosida Sovet rahbariyati iqtisodiy munosabatlarni qayta ko‘rib chiqishga, ma‘muriy-buyruqbozlik usullarini qisman yumshatishga majbur bo‘ldi.

Natijada Sovet davlati qishloq xo‘jaligidagi og‘ir iqtisodiy vaziyatni bartaraf etish maqsadida dehqonlarning iqtisodiy manfaatlarini ma‘lum darajada inobatga olishga majbur bo‘ldi. Bu, avvalo, ishlab chiqarish natijasiga bo‘lgan shaxsiy manfaatdorlikni qisman tiklash, dehqon mehnatini rag‘batlantirish hamda qishloq xo‘jaligi mahsulotlari hajmini oshirishga qaratilgan iqtisodiy mexanizmlarni joriy etishda namoyon bo‘ldi. Davlat tomonidan soliq yukining nisbatan barqarorlashtirilishi, iqtisodiy munosabatlarda aniq qoidalarining belgilanishi dehqonlar uchun ma‘lum darajada ishonch muhitini yaratdi.

Biroq ushbu o‘zgarishlar to‘liq bozor erkinligini anglatmadi. Davlat iqtisodiy jarayonlarni strategik jihatdan nazorat qilishni saqlab qoldi, ayniqsa yer munosabatlari, mahsulot ayirboshlash va resurslarni taqsimlash sohalarida markazlashgan boshqaruv ustuvor bo‘lib qolaverdi. Shu tariqa, iqtisodiy siyosatda muayyan yumshatishlar joriy etilgan bo‘lsa-da, davlatning hal qiluvchi roldan voz kechilmadi.

Shuning natijasida, ilk soliq siyosatida yo‘l qo‘yilgan hatolar va salbiy tajribalar Sovet iqtisodiy tizimining keyingi bosqichda nisbatan moslashuvchan, biroq qat’iy markazlashgan modelga o‘tishini tezlashtirdi. Bu model qisqa muddatda iqtisodiy barqarorlikka erishish imkonini bergan bo‘lsa-da, uzoq istiqbolda davlatning iqtisodiy hayotdagi ustun mavqeini mustahkamlab, mamlakat taraqqiyotining keyingi yo‘nalishlarini belgilab berdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Fitzpatrick S., The Russian Revolution, «Oxford University Press», 2008
2. Smith S. A., The Bolsheviks and the Russian Revolution 1917–1923, «Cambridge University Press», 2017
3. Nove A., An Economic History of the USSR, «Penguin Books», 1992
4. Fainsod M., How Russia is Ruled, «Harvard University Press», 2018
5. Suny R. G., The Soviet Experiment: Russia, the USSR, and the Successor States, «Oxford University Press», 2011
6. Lewin M., The Making of the Soviet System, «Allen & Unwin», 1985
7. Davies R. W., The Industrialisation of Soviet Russia Volume 1: The Socialist Offensive, «Palgrave Macmillan», 1980
8. Nove A., ed., The Soviet Economic System, «Allen & Unwin», 1972
9. Terry S., The Russian Tax System and Local Government Finance, «Routledge», 2000
10. Hosking G., Russia: People and Empire, 1552–1917, «Harvard University Press», 1997

O‘ZBEKISTONDA AGRAR MUNOSABATLARNING TRANSFORMATSIYASI: YER-SUV ISLOHOTIDAN QULOQLASHTIRISHGA O‘TISHNING TARIXIY TAHLILI.

Qambarova Shoiraxon Asqarovna

Qo‘qon universiteti Ijtimoiy fanlar kafedrası t.f.f.d.(PhD), dotsent

e-mail: kambarova-75@list.ru

ORCID: ID-0009-0004-2801-5236

Telefon: +998_90_068_00_19

Annotatsiya

Maqolada 1925–1930-yillarda O‘zbekiston SSRda amalga oshirilgan yer-suv islohoti va uning quloqlashtirish siyosatiga aylanish jarayonlari arxiv hujjatlari hamda ilmiy manbalar asosida tahlil qilingan. Tadqiqotda islohotlarning me‘yoriy-huquqiy asoslari, ijro mexanizmlari va ularning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari o‘rganilgan. Islohot davrida mulkdorlarga nisbatan qo‘llanilgan qatag‘on choralari, yer va chorvalarning musodara qilinishi hamda aholining bunga munosabati aniq misollar (Farg‘ona va boshqa okruglar kesimida) orqali ko‘rsatilgan. Muallif yer-suv islohoti aslida shaxsiy mulkdorlikni tugatish va dehqonlarni yoppasiga kollektivlashtirishga tayyorlash uchun xizmat qilgan siyosiy qurol bo‘lganligi haqidagi xulosani ilgari suradi.

***Kalit so‘zlar.** Yer-suv islohoti, quloqlashtirish, O‘zbekiston SSR, qatag‘on, mulkdorlar, kollektivlashtirish, arxiv hujjatlari, GPU, musodara.*

O‘zbekiston o‘z mustaqilligini qo‘lga kiritganidan so‘ng, milliy tariximizning "oq dog‘lari"ni xolis o‘rganish, ayniqsa, sovet mustabid tuzumi davridagi qatag‘on siyosati mohiyatini ochib berish davlat darajasidagi ustuvor vazifaga aylandi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 8-oktabrdagi “Qatag‘on qurbonlarining merosini yanada chuqur o‘rganish va ular xotirasini abadiylashtirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi farmoyishi ushbu yo‘nalishdagi tadqiqotlarning dolzarbligini yanada oshirdi.

1920-1930-yillarda "yer-suv islohoti" va "yoppasiga kollektivlashtirish" niqobi ostida minglab o‘zbek dehqonlari, mulkdorlari va milliy ziyolilari o‘z mulkidan ajratilib, surgun qilindi. Ularning taqdirini arxiv hujjatlari asosida qayta tiklash milliy xotira uchun zarurdir. Bugungi kunda O‘zbekistonda xususiy mulk daxlsizligini ta‘minlash va qishloq xo‘jaligini isloh qilish jarayonlari ketayotgan bir paytda, o‘tmishda shaxsiy mulkdorlik qatlami qanday qilib sun‘iy ravishda yo‘q qilinganini tahlil qilish, tarixdan to‘g‘ri xulosa chiqarish imkonini beradi. Sovet hokimiyati tomonidan iqtisodiy islohotlarning qanday qilib siyosiy qatag‘on quroliga aylantirilganini, mahalliy "uchlik"lar va ma‘muriy bosim tizimi qanday ishlaganini o‘rganish, mustabid tuzumning boshqaruv apparati mohiyatini ochib beradi. So‘nggi yillarda maxfiy arxiv fondlarining ochilishi, xususan, OGP-NKVDning faoliyatiga doir yangi hujjatlar ushbu mavzuni yangicha yondashuv va

aniq statistik ma’lumotlar asosida tadqiq etishga ehtiyoj tug‘diradi. Shu nuqtai nazardan, O‘zbekiston SSRdagi yer-suv islohoti davridagi qatag‘on siyosati va uning fojiali oqibatlarini o‘rganish nafaqat tarixiy, balki bugungi islohotlar mazmunini tushunish uchun ham katta ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Sovet hokimiyatining O‘zbekiston SSRdagi mulkdorlarga qarshi qatag‘on siyosati yer-suv islohoti davri va yoppasiga kollektivlashtirish asosida to‘q xo‘jaliklarni quloqlashtirish jarayonida nihoyatda avj oldi.

So‘nggi yillarda e‘lon qilingan ilmiy kitoblar, fundamental tadqiqotlar[1,2,3,4,5] va arxiv hujjatlarilari[8,9,10,12,13] ga tayangan holda shuni qayd etish kerakki, O‘zbekistonda sovet hokimiyatining yer-suv islohoti va quloqlashtirish siyosati amalga oshirilishining me‘yoriy-huquqiy asoslari to‘rtta – umumittifoq, mintaqaviy, respublika va mahalliy darajadagi ahamiyatga ega bo‘lgan. Ushbu tadqiqotda qiyosiy-tarixiy tahlil, hujjatli tekshirish va statistik guruhlash metodlaridan foydalanildi. Asosiy manba sifatida O‘zbekiston Milliy arxivi (O‘zMA) va Farg‘ona viloyat davlat arxivi (FVDA) fondlaridagi 1925–1930-yillarga oid maxfiy hisobotlar va hukumat qarorlari o‘rganildi.

Mazkur jarayonlardagi qatag‘on siyosatining asosiy yo‘nalishlari I. Stalin hamda uning atrofidagi oliy partiya rahbarlari ishtirokida (VKP(b) MK Siyosiy byurosi, SSSR MIQ va XKS, shuningdek, SSSR OGPU-NKVD organlari tomonidan ishlab chiqildi. Qatag‘onlarning miqyosi va ko‘lami, qatag‘on qilinuvchilarga qaysi ijtimoiy tarkib vakillari hamda shaxslarning kiritilishi, muddatlari va ijro etuvchilar mintaqaviy ahamiyatdagi VKP(b) O‘rta Osiyo byurosi, OGPUning O‘rta Osiyo bo‘yicha muxtor vakilligi tomonidan, respublika miqyosidagi tadbirlar (O‘zKP(b), O‘zSSR MIQ va XKS va mahalliy kuch ishlatuvchi organlar tomonidan belgilangan. Ijro etish mexanizmi mahalliy – O‘zKP(b) okrug va rayon komitetlari, ijroqo‘mlar, OGPU sektor hamda bo‘limlari, sud, prokuratura organlari, shuningdek, suddan tashqari vakolatlarga ega bo‘lgan mahalliy “uchlik”lar, MTS (Mashina-traktor stantsiyalari) va sovxozlar qoshidagi siyosiy bo‘limlar (politotdel) tomonidan amalga oshirilgan.

Milliy-hududiy chegaralanishdan so‘ng O‘zbekistonda boshlangan yer-suv islohoti faqat O‘rta Osiyo respublikalarida o‘tkazilgani bois, bu bo‘yicha ittifoq miqyosidagi qaror va dekretlar qabul qilinmagan. Ammo, 1925 yilning oktyabrida VKP(b) MK maxsus komissiyaning (uning tarkibida Stalin va Kalinin bo‘lgan) “O‘rta Osiyo respublikalarida yer-suv islohoti bo‘yicha asosiy ishlar yo‘nalishi va dasturi”ni tasdiqlagan[14]. SHundan so‘ng O‘zbekiston Kompartiyasining II s‘ezdi (1925 yil noyabr)da qishloqlarda saqlanib qolgan yerga nisbatan xususiy mulkchilikni “feodal munosabat sarqitlari” deb e‘lon qilib, barcha ekin ekiladigan yerlarning 1/3 qismi “shahar va qishloqlardagi bir guruh zamindor va boy-quloq unsurlar qo‘lida” jamlanganligini ma’lum qilib, yer hamda suvni milliylashtirishga kirishishni asosiy vazifa qilib qo‘ydi[6,481].

Partiyaning mafkuraviy ko‘rsatmasiga binoan, O‘zbekiston SSR Markaziy Ijroiya Komiteti 1925 yil 2 dekabrda “Yer va suvni milliylashtirish to‘g‘risida” va “O‘zbekiston Ijtimoiy SHo‘ro Jumhuriyatidagi yer-suv islohoti to‘g‘risida”gi

qonunlarni qabul qildi[11,199-204]. Unga ko‘ra, islohotni 1926 yil bahoridan iqtisodiy jihatdan ko‘proq rivojlangan Farg‘onSamarqand va Toshkent viloyatlarida boshlashga qaror qilindi.

O‘zbekiston SSR MIK va XKSning 1926 yil 16 dekabrda “Zarafshon viloyatida yer-suv islohoti o‘tkazish to‘g‘risida”gi dekreti, 1927 yil 13 noyabrda 138-sonli “Andijon okrugining Oyim kentida yer-suv islohoti o‘tkazish to‘g‘risida”gi qarori va ularni kengaytirish yuzasidan qabul qilingan dasturamal (instruktsiyalar)da belgilangan normadan ortiq sug‘oriladigan yerlari bo‘lgan mulk egalari yerlari qayerda yashashidan qat’iy nazar, jonli hamda jonsiz dehqonchilik asboblari bilan birga musodara qilindi. Xususan, Farg‘ona viloyatida 40 desyatina, Samarqand va Toshkent viloyatlarida 50 desyatina, Zarafshon viloyatida 35 desyatina hamda undan ortiq bahorikor yerga ega bo‘lgan xo‘jaliklarning mol-mulki musodara ob’ekti hisoblandi[11,205]. Qabul qilingan ushbu hujjatlar asosida yirik mulkdorlarning belgilangan normadan ortiq yerlari, ish hayvonlari va mehnat qurollarini tortib olish qonuniylashtirildi.

Farg‘ona viloyatida yirik xo‘jaliklarni tugatish uchun tegishli rayonlarga 34 nafar xodim safarbar qilindi. Ish shu qadar shoshma-shosharlik bilan amalga oshirildiki, yer-suv islohoti to‘g‘risidagi dekretni o‘qishga ham ulgurmay turib, boylar, yirik savdogarlar, ulamolar va boshqa mulkdorlarning yerlari hamda butun mol-mulki musodara qilina boshlandi[6,483]. Ushbu holat mulkdorlarning haqqoniy e‘tiroziga sabab bo‘ldi. Yer-suv islohoti o‘tkazish bahonasida aholi o‘rtasida mulkiy munosabatlar zaminida yangi ijtimoiy ziddiyatlarni vujudga keltirish siyosati olib borildi.

Sovetlar musodara qilingan yer-suv, ishlab chiqarish vositalari va boshqa mulklarni kambag‘allarga bo‘lib berib, qishloq xo‘jaligidagi “feodal qoldiqlar”ga barham bermoqchi bo‘ldilar. Ammo, asrlar davomida shakllangan mulkiy munosabatlar va milliy qadriyatlar o‘zini namoyon etgan holatlar ko‘p uchragan. Buni Farg‘ona viloyati davlat arxivida saqlanayotgan hujjatlar ham tasdiqlaydi. Masalan, Qo‘qon okrugi Bekbachcha qishloq jamoasida yashovchi boy Abdurazzoq Hojiboevning chorikori Matfozil Mirazizov boydan qo‘rqib, berilgan yerni olishdan bosh tortadi. 1927 yilda 5 apreldagi ma‘lumotlarga ko‘ra, Matfozil Mirazizov olgan yerida yetishtirgan hosilning yarmini boyga berayotgani ma‘lum qilingan. SHu yerda yashovchi chorikorlar Xolmat Matkarimov va Qodir Berdievlar ham hosilning bir qismini sobiq yer egasiga berishga majbur bo‘lgan[8,69].

Ba‘zan, yerning sobiq egalari islohot davrida musodara qilingan yerlarini yangi egalardan zo‘rlik bilan tortib olgan holatlar ham sodir bo‘lgan. Masalan, chustlik sobiq yirik yer egasi Hamidxo‘ja Abdurasulov chorikor Sulton Saydahmedovdan yerni qayta tortib olgan va bu haqida hech kimga aytmaslikni talab qilgan. Rishton rayoni Qo‘rg‘oncha qishlog‘ida yashovchi yirik yer egasi Madazim Qoraboev G‘ofirhoji Isaxo‘jaevga berilgan yerni tortib olib, agar bu haqda kimgadir aytsa, uni o‘ldirish bilan tahdid qilgan edi[8.70].

Yer egalari va mulkdorlar o‘z xo‘jaliklaridagi mol-mulkni musodaradan saqlab qolishga uringanliklari ham bor haqiqat. Sababi, 1929 yilning yanvarida yer-suv islohotiga asos bo‘lgan me‘yoriy hujjatlarga qo‘shimcha tarzda O‘zSSR MIQning “Yer-suv islohotining tugallanishiga qadar saqlanib qolgan zamindor(pomeshchik)lar va yirik quloq xo‘jaliklari to‘g‘risida”[10,142-144] gi qarori qabul qilindiki, bu bilan mulkdorlarga qarshi kurashning yangi to‘lqini boshlandi. Masalan, GPU (davlat siyosiy boshqarmasi) Farg‘ona bo‘limi boshlig‘i o‘rinbosari Beynensonning Farg‘ona okrug yer bo‘limiga yo‘llagan maxfiy xatida Farg‘ona rayoni Log‘on qishlog‘ida yer-suv islohotini o‘tkazish chog‘ida Yusuf Hikmatov, G‘ulom Qodirov va boshqa komissiya a‘zolari shu qishloqda yashovchi yirik yer egalarini yashirganliklari ma‘lum qilingan. SHu qishloqda yashovchi Zokir Adinaevning 70 tanob yeri, 3 ta oti, 4 ta moli, 24 ta buzog‘i, 100 ta qo‘yi borligi, o‘zi esa savdo bilan shug‘ullanishi, yerlariga chorikorlar ishlov berishi ma‘lum qilingan. Boylar yer komissiyasi a‘zolari uchun ziyofat uyushtirganlar va Maxsum Matiboev hamda SHarif Boboevlarga ot sovg‘a qilgan, ammo ular otni olmay 40 chervon pul olgan[12,32]. GPU Siyosiy-maxfiy bo‘limi xodimi Filonets tayyorlagan ro‘yxatda Andijon rayoni Saroy qishloq soveti hududida yashovchi Turg‘un Qosimovning 45 tanob yeri, 2 ta oti, 2 ta sigiri, 5 ta qo‘yi va 1 ta imorati musodaradan saqlanib qolgani haqida ma‘lumotlarkeltirilganki, keyinchalik ushbu ma‘lumotlar unga nisbatan qatag‘on chorasi qo‘llashga asos bo‘lgan.

Farg‘ona oblastining 11 ta rayoni – Oltiariq, Rishton, Qudash, Buvayda, Bag‘dod, Beshariq, Pop, Qo‘qon, Farg‘ona, Marg‘ilon va Quvadan 1929 yilning 27 martiga qadar tugatilgan boy-quloq xo‘jaliklarining soni 1541 ta, yeri ajratib olinganlarining soni 327 ta bo‘lib, jami musodara qilingan yer maydoni 146,5 hektarni tashkil qilgan[5,50]. Yer-suv islohoti o‘tkazilishi natijasida O‘zbekiston SSRda jami 4801 xo‘jalik tugatildi, 23036 xo‘jalikning ortiqcha yerlari tortib olindi, yer fondiga 474393 desyatina yer qo‘shildi, 89729 ta yersiz xo‘jaliklarga yer berildi[7].

Yer egalaridan tortib olingan yoki qirqib olingan normadan ortiq bo‘lgan yerlar, jonli va jonsiz dehqonchilik asboblari bilan birga davlat yer fondiga kiritildi. Tortib olingan yerlarning asosiy qismi aholining mulkdor qatlami bo‘lgan ruhoniylar, savdogarlar, sobiq xon amaldorlari va ularning farzandlariga tegishli edi. Aholining har qanday e‘tirozi, noroziliklari hokimiyat organlari tomonidan milliy qishloqlardagi “sinfiy kurashning keskinlashishi” sifatida baholandi va qatag‘on usullari bilan bostirildi. Sovet hokimiyati o‘tkazgan yer-suv islohoti o‘zbek qishlog‘ini zo‘ravonlik va qatag‘on choralarini keng qo‘llash orqali “sotsialistik” ishlab chiqarishni joriy etish, shaxsiy mulk hamda mulkdorlarni tugatishga qaratilgan siyosiy tadbir bo‘ldi.

Sovet hokimiyatining O‘zbekistonda o‘tkazgan yer-suv islohoti davrida mulkdorlarga qarshi olib borgan kurashi natijasida mulkiy tabaqalanishda keskin o‘zgarishlar yuz berdi. Agar yer-suv islohoti arafasida qishloqdagi kambag‘allar jami dehqon xo‘jaliklarining 79 foizini tashkil etgan bo‘lsa, 1928 yilga kelib,

ularning salmog‘i 43 foizga qisqargan, o‘rtahol dehqonlar salmog‘i 17 foizdan 52 foizga o‘sgan, boylar-quloq xo‘jaliklari esa faqat 5 foizni tashkil etgan[3,104].

Mustabid tuzumning mulkdorlarga qarshi kurashi bu bilan to‘xtab qolmadi, endi qishloqning badavlat qatlamlari sovet davlatining sud va sudga tenglashtirilgan kuch ishlatuvchi organlarining zo‘ravonligiga duch keldi hamda ular tomonidan qatag‘onga tortildi. Ushbu qatag‘on turi siyosiy va tarixiy adabiyotlarda “quloqlashtirish” siyosati deb nomlandi.

Quloqlashtirish – sovet hokimiyati tomonidan qishloq aholisining ijtimoiy xavfli deb hisoblangan, siyosiy jihatdan faol va iqtisodiy nufuzga ega qatlamlariga nisbatan qo‘llanilgan siyosiy qatag‘on shakli bo‘lib, qishloq xo‘jaligini yoppasiga kollektivlashtirish jarayonida “quloqlarni sinf sifatida tugatish” shiori ostida amalga oshirildi.

Quloqlashtirish siyosati VKP(b) MKning 1930 yil 5 yanvardagi “Kollektivlashtirish sur‘ati va kolxoz qurilishiga davlat yordami berish tadbirlari to‘g‘risida”, VKP(b) MK O‘rta Osiyo byurosining 1930 yil 28 yanvardagi Yoppasiga kollektivlashtirish va quloqlarni sinf sifatida tugatish ishida O‘rta Osiyo partiya tashkilotlarining vazifalari to‘g‘risida”[11,62], SSSR MIQ va XKSning 1930 yil 1 fevraldagi “Yoppasiga kollektivlashtirish rayonlarida qishloq xo‘jaligini sotsialistik qayta qurishni mustahkamlash va quloqlarga qarshi kurash tadbirlari to‘g‘risida”[8,323], VKP(b) MKning 1930 yil 20 fevraldagi “Kollektivlashtirish va milliy iqtisodiy qoloq rayonlarda quloqlarga qarshi kurash to‘g‘risida”[8,62-71] qarorlari asosida amalga oshirildi. Ushbu hujjatlar qatag‘on siyosatining asosiy yo‘nalishini belgilash bilan bir qatorda uning tashkiliy shakli va usullarini ham ko‘rsatib berdi.

Mazkur qarorlar O‘zbekiston qishloqlaridagi qatag‘onlarning yangi to‘lqinini boshlab, ommaviy xarakter kasb etishiga asos bo‘ldi. 1930 yilning yanvar-fevral oylarida kommunistik partiya va sovet hukumatining yoppasiga kollektivlashtirish asosida quloq xo‘jaliklarini tugatish bo‘yicha ko‘riladigan qator choralar tizimi ishlab chiqildi. Boy-quloq xo‘jaliklariga nisbatan qatag‘on choralarini kuchaytirishning huquqiy asoslari mustahkamlandi.

1930 yil 30 yanvardan yollanma mehnatdan foydalanish va ijara to‘g‘risidagi qonunlarga qo‘shimcha ravishda O‘rta Osiyoda chorikorlik munosabatlari bekor qilindi[8,71]. Jinoyat kodeksidagi jazo choralari sinfiylik tamoyili asosida og‘irlashtirildi. Xususan, O‘zSSR MIQ va XKSning 1930 yil 1 fevraldagi qarori bilan O‘zSSR Jinoyat kodeksining 26-moddasiga fuqarolik huquqidan mahrum etish, mehnatkashlarning dushmani deb e‘lon qilish; mehnat-tuzatuv lagerlari va umumiy qamoqxonalarda ozodlikdan mahrum etish; majburiy mehnat; O‘zSSR hududi yoki ayrim joylar doirasidan biror joyda turish yoki biror joyda turishni man qilish bilan chiqarib yuborish va boshqa jazo choralarini qo‘llash bo‘yicha bandlar kirildi[10].

Sovet qonunchiligi bo‘yicha faqat sud organlarigina javobgarlikka tortish va jazo tayinlash vakolatiga ega bo‘lishi kerak edi. Ammo, VKP(b) MK va uning joylardagi tashkilotlari sinfiy kurash niqobi ostida o‘z direktivalari bilan qator

qonunbuzarlik va zo‘ravonlikka yo‘l ochdilar. Bu borada “paxta ekish uchun quloqlarga beriladigan kreditni cheklab qo‘yish, kredit berishda sinfiylik tamoyilini qo‘llash”, “quloqlar bilan kontraktatsiya tuzganda pul avansi bermaslik, ularni butun paxta hosilini davlatga bepul topshirishga majbur etish”[4] dastlabki qadamlardan biri bo‘ldi.

O‘zSSR MIQ va XKS 1930 yilning 1 fevralidagi “Paxta maydonlariga belgilangan me‘yorlarda paxta ekilishini ta‘minlash bo‘yicha boy-quloq xo‘jaliklariga ta‘sir o‘tkazish choralari to‘g‘risida”gi qarorining 3-bandida paxta tayyorlash rejasini bajarmayotgan boy-quloq xo‘jaliklarga nisbatan jamoatchilik, iqtisodiy va ma‘muriy jazo choralari qo‘llash tartibi belgilangan[9,22]. Qishloq sovetlariga paxtaning belgilangan miqdorini to‘la ravishda topshirmagan boy-quloq xo‘jaliklariga ma‘muriy tartibda jarima solish huquqini berish bilan mahalliy hokimiyat organi bo‘lgan qishloq sovetlariga ham sudlov organi vakolati berildi va sovet hokimiyatining qatag‘on quroliga aylantirildi[3].

Qishloq sovetining majburiy topshirig‘ini bajarishdan bosh tortgan quloq xo‘jaliklariga militsiya orqali ta‘sir ko‘rsatish tartibi belgilandi. Topshiriqni bajarmagan quloq xo‘jaliklariga nisbatan qishloq sovetlari tomonidan jarima solish, badarg‘a qilish va yerlarini yersiz va kam yerli kambag‘al-batraklarga taqsimlab berish uchun umumiy yer fondiga o‘tkazish haqida qarorlar chiqarildi[9]. CHunonchi, 1930 yil 2 fevralda Farg‘ona okrugining paxtani terib olish va sotish beshligi davlat majburiyatini bajarmagan boy-quloq xo‘jaliklarining mol-mulkini musodara qilib, ular ishini sudga oshirgan. Musodara qilingan mulklar kolxozlar fondiga o‘tkazilgan[1].

O‘zbekiston SSRda 1925–1930-yillarda o‘tkazilgan agrar islohotlar tahlili quyidagi yakuniy xulosalarni chiqarishga imkon beradi. Yer-suv islohoti faqat iqtisodiy modernizatsiya emas, balki sovet hokimiyatining O‘zbekiston qishloqlarida o‘z mavqeyini mustahkamlashga qaratilgan strategik siyosiy tadbiri bo‘lgan. Islohot niqobi ostida asrlar davomida shakllangan an‘anaviy mulkdorlik munosabatlariga zarba berildi. Islohotlarning me‘yoriy-huquqiy bazasi (dekretlar, yo‘riqnomalar va Jinoiy kodeksga kiritilgan o‘zgartirishlar) sud va suddan tashqari organlarga (masalan, "uchlik"lar) cheksiz vakolatlar berdi. Bu esa qonuniylik niqobi ostida ommaviy qatag‘onlarni amalga oshirishga yo‘l ochdi. Islohot natijasida qishloq aholisining mulkiy tarkibi sun‘iy ravishda o‘zgartirildi. Bozor iqtisodiyotining asosi bo‘lgan "boy-quloq" qatlami "sinf sifatida tugatish" ob‘ektiga aylandi, bu esa qishloqning tadbirkorlik va xo‘jalik yuritish salohiyatiga jiddiy zarar yetkazdi. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, yer-suv islohoti 1930-yillardagi yoppasiga kollektivlashtirish va ommaviy surgunlar uchun o‘ziga xos "tayyorgarlik maydoni" vazifasini o‘tadi. Mulkdorlarni iqtisodiy jazolashdan boshlangan jarayon keyinchalik ularni jismoniy yo‘qotish va surgun qilish siyosatiga mantiqiy ravishda ulanib ketdi.

Xulosa qilib aytganda, sho‘ro hukumati o‘tkazgan bu islohotlar o‘zbek dehqonining erkin mehnat qilish huquqini chekladi va qishloq xo‘jaligini

davlatning qat’iy nazoratidagi, shaxsiy manfaatdorlikdan yiroq bo‘lgan tizimga aylantirdi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI / REFERENCES

1. Abdullayev, M. G‘. (2018). O‘rta Osiyodagi maxsus posyolkalar tizimi va surgun qilingan quloqlar taqdiri (1930–1954 yillar). Toshkent: Akadernashr.
 2. Hoshimov, S. A. (2018). Sovet hokimiyatining O‘zbekistondagi qatag‘on siyosati va uning oqibatlari (1917–1936 yillar). Toshkent: Akadernashr.
 3. Rasulov, B. M. (2012). O‘zbekistonda kollektivlashtirish jarayonidagi siyosiy qatag‘onlar va surgun qilingan dehqonlar ahvoli (1929–1959 yy.). Toshkent: Sharq.
 4. Shamsutdinov, R. T. (2001). O‘zbekistonda sovetlarning quloqlashtirish siyosati va uning fojiali oqibatlari. Toshkent: Sharq.
 5. Shamsutdinov, R. T. (2003). Qishloq fojiasi: jamoalashtirish, quloqlashtirish, surgun (O‘rta Osiyo respublikalari misolida). Toshkent: Sharq.
 6. *O‘zbekiston tarixi* (1917–1991 yillar). Birinchi kitob. O‘zbekiston 1917–1939 yillarda. (2019). Toshkent: O‘zbekiston.
- Hujjatlar to‘plami va arxiv materiallari:
7. Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение. 1930–1940. В 2 кн. Кн.2. / Отв. ред. В. Покровский и др. – Москва: РОССПЭН, 2006. – 1120 с.
 8. Трагедия среднеазиатского киблака: коллективизация, раскулачивание, ссылка 1929–1955 гг. Документы и материалы в 3-х томах. / Сост.: Р. Т. Шамсутдинов, Б. М. Расулов. – Ташкент: Шарк, 2006.
 9. O‘zMA. R-837-jamg‘arma, 8-ro‘yxat, 311-yig‘ma jild, 150-varaq.
 10. O‘zMA. R-86-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 6045-yig‘ma jild, 108–112-varaqlar.
 11. O‘zbekiston Ijtimoiy Sho‘ro Jumhuriyatining amaldagi qonunlarining muntazam yig‘indisi. (1930). II, III, IV qismlar. Samarqand – Toshkent.
 12. Фарғона вилояти давлат архиви (Фарғона ВДА). 170-жамғарма, 5-рўйхат, 313-йиғма жилд.
 13. Ўзбекистон Миллий архиви (ЎЗМА). Р-86-жамғарма, 1-рўйхат, 4631-йиғма жилд.
 14. Гуревич А. Земельно-водная реформа в Узбекской ССР (1925–1929). – Душанбе: Цифровая библиотека Таджикистана (LIBRARY.TJ). [Электрон ресурс] URL: <https://library.tj/>

O‘ZBEKISTONDA YER-SUV ISLOHOTLARI VA MAJBURIY JAMOALASHTIRISH JARAYONI (1921–1939-YILLAR)

Muzaffarov Muhammadaminxon Xusanxon o‘g‘li

*TATU, Jismoniy madaniyat va
gumanitar fanlar kafedrası assistenti*

E-mail: amenkhanoff@gmail.com

Telefon: +998889110114

Annotatsiya

1921–1922-yillarda Turkistonda yer-suv islohoti qisman amalga oshirilib, rus krestyanlarining yerlari natsionalizatsiya qilindi va “Qo‘shchi” uyushmasi tashkil etildi. 1925-yildan boshlab ikkinchi bosqichda yirik yer egalari yerlari musodara qilinib, o‘rtahol dehqonlar mulki saqlab qolindi. 1927–1929-yillarda Zarafshon, Qashqadaryo, Surxondaryo, Xorazm va Qoraqalpog‘istonda islohot davom ettirildi. Natijada 1492 ta to‘q xo‘jalik tugatildi, 27 mingdan ortiq mulkdorlarning yerlari tortib olindi. 1930-yildan boshlab majburiy jamoalashtirish siyosati kuchayib, kolxozlar tez sur‘atlarda tashkil etildi. 1932-yil oxiriga kelib dehqon xo‘jaliklarining 81,7 foizi kolxozlarga birlashtirildi. Bu jarayon zo‘ravonlik, tazyiq va qatag‘onlik bilan kechib, dehqonlarning mulkdan ajralishi, fuqarolik huquqlaridan mahrum bo‘lishi, turmush tarzining buzilishi va ma‘naviy qadriyatlarning yemirilishiga olib keldi. Paxta maydonlari kengaytirilib, irrigatsiya inshootlari qurildi, ammo qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishida sezilarli yutuqlar kuzatilmadi.

Kalit so‘zlar: Yer-suv islohoti, Turkiston, O‘zbekiston SSR, Qo‘shchi uyushmasi, quloqlar, mulkdorlar, musodara, jamoalashtirish, kolxoz, sovxoz, dehqon xo‘jaligi, paxtachilik, irrigatsiya, qatag‘onlik.

Kirish. Turkistonda 1921-1922-yillarda yer-suv islohoti qisman amalga oshirildi. Islohot asosan Yettisuv va Sirdaryo viloyatlarida o‘tkazilib rus krestyanlarining yerlari natsionalizatsiya qilindi. Ko‘chirib keltirilgan bu krestyanlarning asosiy qismi quloqlar deb e‘lon qilindi. Turkiston o‘lkasi bo‘yicha davlat yer fondiga olingan 230 ming desyatina yerdan 26 ming desyatini o‘troq dehqonlarga bo‘lib berildi. Bu davrlarda Turkistonda “Qo‘shchi” uyushmasi tashkil topib, bu ittifoq 90 mingdan ortiq qishloq aholisini birlashtirgan edi. Ular tadbirlarda faol qatnashib, sovet hokimiyatining qishloqdagi siyosatiga yordam berib turdi. Ammo bu jarayon uzoqqa cho‘zilmadi, sovet hukumati mulk egalari ni asta- sekin cheklash va tugatish siyosatini olib bordi.

Asosiy qism. O‘zbekiston SSR Yer ishlari xalq komissari Inomjon Xidiraliyev va boshqa mas‘ul xodimlarning e‘tirozlariga qaramay, 1925-yil dekabrda O‘zbekiston SSR Markaziy Ijroiya Qo‘mitasi (MIQ)ning Favqulodda sessiyasi chaqirilib, unda “Yer va suvni milliyashtirish to‘g‘risida”gi dekret qabul qilindi. Shu bilan O‘zbekistonda yer-suv islohotlarining ikkinchi bosqichi

boshlandi. Dekretga binoan quyidagi tarzda yerlar batamom musodara qilinishi kerak edi:

- Farg‘ona vohasida 40 desyatinadan⁶, Toshkent va Samarqand vohalarida 50 desyatinadan ortiq sug‘oriladigan yeri bo‘lgan mulk egalari jami jonli va jonsiz mulki bilan;

- qishloq va ovullarda yashamagan, o‘zlari va oila a‘zolaridan birortasi ham yerda ishlamaydigan shaxslarga qarashli yerlar, boshqa mol-mulki bilan;

- vaqf yerlari, xo‘jayinlari noma‘lum yerlar musodara qilinadigan boldi.

Yer-suv islohotining bu bosqichida ham qishloqda asosiy kuch bo‘lgan o‘rtahol dehqon bilan aloqani mustahkamlash shiori ostida o‘tdi. Farg‘ona vohasida 7 desyatina, Toshkent va Samarqand vohalarida 10 desyatinagacha yeri bor o‘rtahol dehqonlar mulki saqlanib qoladigan bo‘ldi. Natijada o‘rtahol dehqonlar boy va quloqlardan ajratib olinib, kambag‘al dehqonlarga yaqinlashtirildi.

1927-1928- yillarda O‘zbekiston SSR MIQ favqulodda sessiyasi qaroriga asosan Zarafshon, Qashqadaryo, Surxondaryo va Xorazm vohalarida islohot boshlandi. 1929-yilda islohot Qoraqalpog‘istonda ham o‘tkazildi. Katta yer egalarining oshiqcha yerlari musodara qilindi[3.141].

Shunday qilib, O‘zbekistonda 1925-1929- yillarda amalga oshirilgan yer-suv islohoti mulkdorlarni tugatishga qaratilgan bo‘lib, qishloq xo‘jaligini zo‘ravonlik yo‘li bilan yalpi jamoalashtirish jarayonini tezlashtirish uchun qulay shart-sharoit hozirladi. Sovet davlati tortib olingan yer-suvlar hisobiga kooperatsiyalar, so‘ng jamoa xo‘jaligi tuzish siyosatini olib bordi. Jamoa xo‘jaligi tuzilishining boshidan qishloq xo‘jalik artellari mulklarini davlat tasarrufiga o‘tkazish boshlandi. Jamoa xo‘jaligi dehqonlarning yerlari va ishlab chiqarish vositalarini birlashtirish asosida tuzildi, bu vositalar yagona bolinmas fondga qo‘shildi. Bu dehqonlarning mulkdan ajralishini boshlab berdi. Jamoa xo‘jaliklari iqtisodiy jihatdan butunlay davlatga qaram bo‘lib qoldi. Uning mustaqilligi va tashabbusv cheklandi. Jamoa xo‘jaligiga kirmagan yakka xo‘jaliklarga nisbatan taz‘yiq o‘tkazila boshlandi.

1925-1929- yillarda bo‘lib o‘tgan o‘tgan yer-suv islohoti natijasida O‘zbekistonda jami 1492 ta o‘ziga to‘q xo‘jaliklar tugatildi hamda 27992 ta badavlat mulkdorlarning ortiqcha yerlari tortib olindi. Respublikada yer fondiga tortib olingan yerlarning 10 foizigina kam yerlilarga berildi. Qishloqda kooperativlarga birlashtirish kuchayib, 1929-yilda jamoa xo‘jaligi hisoblangan kooperatsiyalarga uyushgan dehqon xo‘jaliklarining respublikadagi salmog‘i 81% ga yetdi. Bu jarayon oddiy mehnatkashlar manfaatiga zid holda olib borildi. Jumladan, ba‘zi hollarda o‘rta dehqonlar, hunarmandlar, hatto qishloq kambag‘allari ham quloq dehqonlar qatoriga qo‘shib surgun qilinib, mol-mulklari musodara etildi. O‘zbekistonda yer-suv islohotlarining birinchi bosqichi (1921-1922- yillarda) va ikkinchi bosqichi (1925- 1929- yillarda) o‘tkazilishi natijasida O‘zbekistonda yirik yer egaligi deyarli tugatildi[3.142].

⁶ desyatina = 1,09 gektar

1930-yil fevralda O‘zbekiston Kompartiyasi MQ “quloq xo‘jaliklarini tugatish tog‘risida” qaror qabul qildi. Bu qaror jamoalashtirish siyosatini va jamoalashtirish jarayonida taz‘yiq va qatag‘onlik o‘tkazishni qonunlashtirib berdi. Respublika yalpi jamoalashtiriladigan o‘n etti tumanga bo‘lindi. Mahalliy rahbarlar raqamlar orqasidan quvib, qonunni buzishgacha bordilar. Natijada, ko‘pchilik tumanlarda jamoalashtirish bir necha hafta ichida tugallandi. 1929-yilning oktabrigacha respublikadagi dehqon xo‘jaliklarining 3,4 foizi kolxozlarga kirgan bo‘lsa, 1930-yilning martiga kelib dehqon xo‘jaliklarining 47 foizi kolxozlashtirildi. Bu ishlar amalda o‘ziga to‘qroq xo‘jaliklarni tugatish, ya‘ni xo‘jalik mulklari va imoratlarini musodara qilishga aylanib qoldi.

Jamoalashtirish ishidagi ma‘muriy buyruqbozlik uslubi, joylardagi real shart-sharoitlar bilan hisoblashmaslik, milliy hududlarning o‘ziga xos xususiyatlari, aholisining milliy an‘analari, udumlarini, madaniy- ma‘naviy saviyasini e‘tiborga olmaslik, ularni pisand qilmaslik oxir- oqibatda respublikada ommaviy norozilik harakatlarining boshlanishiga sabab bo‘ldi.

Shu yillarda jamoalashtirishga qarshi dehqonlarning ommaviy norozilik harakatlari respublika bo‘yicha 240 marta sodir bo‘ldi. O‘zbekistonda shartli ravishda quloq xo‘jaligiga kiritish mumkin bo‘lgan xo‘jaliklarning salmog‘i aslini olganda umumiy dehqon xo‘jaliklarining 5 foizidan kamrog‘ini tashkil etgan. Ayni paytda dehqon xo‘jaliklarini majburiy quloq qilish, boshqa joylarga surgun qiliish ishlari avj oldirildi. 1930-yili 264 ta quloq va boylar xo‘jaliklari deb atalgan xo‘jaliklar tugatildi. 1939-yilga kelib respublikada yakka xo‘jaliklarga butkul barham berildi. O‘zbekistondan Ukraina, Sibir va Shimoliy Kavkazga 3871 quloq oilasi surgun etildi. 1933-yilda surgun qilingan quloq xo‘jaliklari soni 5500 taga yetdi[4.76].

Aslida reja bo‘yicha O‘zbekistonda jamoalashtirishni 1933-yil boshlariga qadar tugallash mo‘ljallangan edi. Mahalliy rahbarlar uni bu muddatdan ham avval bajarish uchun harakatni boshladi. Agar 1930-yil iyunida respublikada 6124 ta kolxoz tuzilgan, ularga jalb qilinganlar dehqon xo‘jaliklarining 27,1 foizini tashkil etgan bo‘lsa, shu yilning oxiriga borib 37 foizga, 1931-yil dekabrda esa 68,2 foizga yetdi. Ma‘muriy taz‘yiq, oshkora zo‘ravonlik va iqtisodiy ta‘sir usullarining uzluksiz qo‘llanilishi orqasida kolxoz qurilishi sezilarli sur‘atlarda rivojlantirib borildi. 1932-yil oxiriga kelib umuman O‘zbekistonda jamoalashtirilgan xo‘jaliklar bqrcha dehqon xo‘jaliklarining 81,7 foizini birlashtirgan edi. 800 ming dehqon xo‘jaliklari negizida 9734 ta kolxoz va 94 ta sovxoz tashkil etilgandi.

Respublikada jamoalashtirish xo‘jaliklarga moddiy-texnik baza hisoblangan mashina-traktor stansiyalari (MTS)ni tashkil etish bilan birga olib borildi. O‘zbekistonda birinchi MTS Andijon okrugining Asaka tashkil topdi. MTS soni ko‘payib borib, 1931-yilda ularning soni 48 ta bo‘lgan bo‘lsa, 1937-yilga kelib 163 taga, 1941-yilda esa 189 taga yetdi. MTS lar jamoa xo‘jaliklari dalalarini natural haq evaziga ishlab berar, bu haqning miqdori esa yuqoridan belgilab berilardi. Ko‘rilgan turli choralarga qaramay, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishida biror yirik o‘zgarishlar bo‘lgani yo‘q.

Respublika qishloq xo‘jaligida jamoalashtirish paxta maydonlarini kengaytirish bilan bir vaqtda amalga oshirilgan. O‘zbekistonda paxta maydonlari 1929- yildagi 530 ming gektardan 1932-yilga kelib 928 ming gektarga ko‘paydi. Shu maqsadda ko‘plab irrigatsiya inshootlari barpo etildi. Masalan, paxtachilikni rivojlantirish uchun hashar usuli bilan 1939-yilda Katta Farg‘ona kanali va boshqa suv inshootlari qazildi. Natijada, sug‘oriladigan yerlar maydoni kengaydi. O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish asosan Markaz sanoatining ehtiyojini qoplashga qaratildi[2.247].

Xulosa. Umuman olganda, jamoalashtirish natijasida dehqonlarga xos turmush tarzi buzildi, ma‘naviy-ahloqiy qadriyatlar zavol topdi va dehqonning davlat tomonidan asoratga solinishiga olib keldi. Oxir oqibat kolxozlarda zo‘rluk bilan olib qolingani dehqonlar asosiy fuqarolik huquqlaridan mahrum bo‘ldilar. Dehqonlar yerga va ishlab chiqarishga egalik tuyg‘usini, mehnatsevarlik fazilatlarini yoqotib bordilar, ulardagi mehnatga, kasb mahoratiga bo‘lgan mehr soviy boshladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Sh.M. Mirziyoyev. Hozirgi zamon va Yangi O‘zbekiston. – Toshkent: O‘zbekiston, 2024.
2. M.Jo‘rayev. O‘zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob. O‘zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. – T.: Sharq, 2000.
3. N.R.Maxkamova, X.B.Babadjanov. O'zbekiston tarixi. (O‘quv qo‘llanma) - T.: «Aloqachi», 2020. - 240 b.
4. I.K.G‘ulomov, G.Sh.Ibadullayeva, S.F.Norbekov, M.X.Muzaffarov O‘zbekistonning eng yangi tarixi (oliy o‘quv yurtlarining barcha ta‘lim yo‘nalishlarida tahsil oluvchi talabalar uchun) darslik.. – T.: “TAMADDUN”, 2025. – 472 b.

ROSSIYA IMPERIYASI BOSQICHIDA YER-SUV MUNOSABATLARI VA BOSHQARUV TIZIMI

podpolkovnik Beysenov Kenjabay Sarsanbayevich

O‘zbekiston Respublikasi IIV Malaka oshirish instituti Kasbiy tayyorgarlik fakulteti

Maxsus fanlar sikli o‘qituvchisi, dotsent.

Telefon +998 88 339 7071

bisenovkenjaboy@gmail.com

Annotasiya. Ushbu maqolada Rossiya imperiyasi hukmronligi davrida (XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlari) Turkiston o‘lkasida yer-suv munosabatlari va boshqaruv tizimining shakllanishi, huquqiy asoslari hamda ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda 1867 yilda tashkil etilgan

Turkiston general-gubernatorligi faoliyati, 1868 va 1886 yillarda qabul qilingan «Nizomlar», rus ko‘chmanchilarini joylashtirish siyosati, vaqf yerlari va sug‘orish tizimi ustidan davlat nazorati kabi masalalar o‘rganiladi. Shuningdek, yer-suv resurslarini boshqarishda mahalliy an‘anaviy institutlar bilan imperiya ma‘muriy tizimi o‘rtasidagi o‘zaro ta‘sir yoritiladi. Maqolada yer munosabatlarida davlat mulki ustuvorligi prinsipi joriy etilgani, bu esa mahalliy aholi huquqiy maqomining o‘zgarishiga va ijtimoiy tabaqalanishning kuchayishiga olib kelgani ilmiy jihatdan asoslanadi.

Kalit so‘zlar. Rossiya imperiyasi, Turkiston general-gubernatorligi, yer-suv munosabatlari, vaqf yerlari, sug‘orish tizimi, ko‘chmanchilar siyosati, mustamlakachilik boshqaruvi, agrar siyosat, mahalliy boshqaruv.

XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyoga qaratilgan harbiy-siyosiy ekspansiyasi natijasida mintaqa bosqichma-bosqich imperiya tarkibiga kiritildi. 1867-yilda Turkiston general-gubernatorligi tashkil etilgani bilan o‘lkada yangi harbiy-ma‘muriy boshqaruv tizimi joriy qilindi. Bu o‘zgarishlar nafaqat siyosiy tuzumga, balki iqtisodiy munosabatlar, xususan yer-suv munosabatlari tizimiga ham tub ta‘sir ko‘rsatdi.

Markaziy Osiyo jamiyati an‘anaviy ravishda sug‘orma dehqonchilikka asoslangan bo‘lib, yer va suv resurslari ijtimoiy-iqtisodiy hayotning asosiy tayanchi hisoblangan. Yer egaligi amlok, mulk va vaqf shakllarida amal qilgan, suv taqsimoti esa mahalliy jamoalar va miroblar orqali boshqarilgan. Rossiya imperiyasi hukmronligi o‘rnatilishi bilan mazkur tizim huquqiy va ma‘muriy jihatdan qayta ko‘rib chiqildi, yer resurslari ustidan davlat mulki ustuvorligi prinsipi joriy etildi.

Imperiya ma‘muriyati uchun yer-suv munosabatlari strategik va iqtisodiy ahamiyatga ega bo‘lib, ularni tartibga solish orqali mintaqa resurslarini metropoliya manfaatlariga xizmat qildirish maqsad qilindi. Xususan, paxtachilikni rivojlantirish, soliq tizimini markazlashtirish va ko‘chmanchlarni joylashtirish siyosati yer munosabatlarida yangi ijtimoiy-iqtisodiy muvozanatni shakllantirdi.

Mazkur maqolaning maqsadi – Rossiya imperiyasi davrida Turkistonda yer-suv munosabatlarining huquqiy asoslari, sug‘orish tizimidagi islohotlar, ko‘chmanchilar siyosati hamda boshqaruv tizimining xususiyatlarini kompleks tahlil qilishdan iborat. Shuningdek, ushbu jarayonlarning mahalliy aholi ijtimoiy ahvoliga va mintaqaning keyingi taraqqiyotiga ko‘rsatgan ta‘siri ilmiy nuqtai nazardan yoritiladi.

Tadqiqot tarixiy-tahliliy va qiyosiy usullarga tayanadi hamda normativ-huquqiy hujjatlar, arxiv manbalari va mavzuga oid ilmiy adabiyotlar tahlili asosida olib boriladi.

1868-yilda qabul qilingan «Turkiston o‘lkasini boshqarish to‘g‘risidagi Nizom»ga ko‘ra, yerlar davlat mulki deb e‘lon qilindi[1]. Bu orqali Rossiya imperiyasi mahalliy an‘anaviy yer egaligi tizimini huquqiy jihatdan bekor qildi.

Ilgari yerlar amlak (davlat), mulk (xususiy) va vaqf (din muassasalari) shakllarida mavjud edi.

Imperiya siyosatiga ko‘ra:

- barcha yerlar ustidan oliy mulk huquqi davlatga tegishli;
- aholi yerdan foydalanuvchi sifatida qaraldi;
- yer soliqlari markazlashtirildi.

1886-yilgi yangi «Nizom» Aleksandr III davrida tasdiqlanib, boshqaruv tizimini yanada markazlashtirdi[2]. Unga ko‘ra:

- general-gubernator keng vakolatlarga ega bo‘ldi;
- harbiy gubernatorlar viloyatlarda yer-suv siyosati ustidan nazorat o‘rnatdi;
- vaqf yerlari ustidan davlat tekshiruvi kuchaytirildi.

Bu hujjat mustamlakachilik ma‘muriyatining huquqiy poydevoriga aylandi.

Suv resurslari va sug‘orish tizimi

An‘anaviy sug‘orish tizimi

Markaziy Osiyoda dehqonchilik sug‘orishga asoslangan bo‘lib, ariqlar, kanallar va daryolardan foydalanish mahalliy jamoalar tomonidan boshqarilar edi. Suv taqsimoti miroblar orqali amalga oshirilardi.

Imperiya nazorati va islohotlar

Rossiya ma‘muriyati sug‘orish tizimini iqtisodiy manfaat nuqtai nazaridan qayta tashkil etdi. Paxtachilikni rivojlantirish maqsadida yangi kanallar qurildi. Ayniqsa, Farg‘ona viloyati hududida sug‘orish tarmoqlari kengaytirildi[3].

Suv ustidan davlat nazorati kuchayishi:

- suv solig‘i joriy qilinishi;
- katta kanallar davlat tasarrufiga o‘tishi;
- mahalliy boshqaruvning cheklanishiga olib keldi.

Ko‘chmanchilar siyosati va yer taqsimoti

XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Rossiya imperiyasi tomonidan Turkiston o‘lkasida amalga oshirilgan agrar siyosatning muhim yo‘nalishlaridan biri ko‘chmanchilarni (asosan rus va ukrain dehqonlarini) mintaqaga joylashtirish siyosati bo‘ldi. Bu jarayon 1867 yilda Turkiston general-gubernatorligi tashkil etilgandan keyin izchil tus oldi va ayniqsa Nikolay II hukmronligi davrida yanada faollashdi.

Ko‘chirish siyosatining maqsadlari

Imperiya hukumati ko‘chmanchilar siyosatini bir necha strategik maqsadlar asosida amalga oshirdi:

1. Chegara hududlarini demografik jihatdan mustahkamlash;
2. Rossiya markaziy guberniyalaridagi yer tanqisligini yumshatish;
3. Mintaqada tayanch ijtimoiy qatlam – rus aholisini shakllantirish;
4. Qishloq xo‘jaligini, ayniqsa paxtachilikni kengaytirish.

Bu siyosat mustamlakachilik boshqaruvining ijtimoiy tayanchini kuchaytirishga qaratilgan edi.

Yer taqsimoti mexanizmi

Ko‘chmanchilarga yer ajratish davlat fondi hisobidan amalga oshirildi. Biroq amalda “davlat fondi” sifatida ko‘rsatilgan yerlarning katta qismi mahalliy aholi foydalanib kelayotgan yerlar hisobidan shakllantirildi. Natijada:

- eng unumdor va suvga yaqin yerlar ko‘chmanchilarga berildi;
- mahalliy dehqonlar chekka va kamhosil hududlarga siqib chiqarildi;
- jamoa yerlarining qisqarishi yersizlar qatlamining o‘shishiga olib keldi.

Ayniqsa, Farg‘ona viloyati, Sirdaryo va Samarqand viloyatlarida ko‘chirish jarayoni keng ko‘lamda amalga oshirildi. Yangi rus qishloqlari tashkil etildi va ular ma‘muriy jihatdan alohida imtiyozlarga ega bo‘ldi.

Ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlar

Ko‘chmanchilar siyosati natijasida agrar munosabatlarda keskin tabaqalanish yuz berdi:

- mahalliy aholi o‘rtasida yersiz va kamerli dehqonlar soni ko‘paydi;
- ijara munosabatlari va qarzdorlik kuchaydi;
- etnik-ijtimoiy ziddiyatlar chuqurlashdi.

Bu holat 1916-yildagi milliy-ozodlik harakatlarining ijtimoiy zaminini shakllantirishda muhim omil bo‘ldi. Yer taqsimotidagi tengsizlik va iqtisodiy bosim mustamlakachilik siyosatining eng keskin ko‘rinishlaridan biri sifatida namoyon bo‘ldi.

Ko‘chmanchilar siyosati Rossiya imperiyasining Turkistondagi strategik manfaatlariga xizmat qilgan bo‘lsa-da, u mahalliy jamiyat ijtimoiy tuzilishiga salbiy ta‘sir ko‘rsatdi. Yer munosabatlarida davlat nazoratining kuchayishi va resurslarning qayta taqsimlanishi natijasida an‘anaviy agrar tizim izdan chiqdi. Shu tariqa, yer taqsimoti siyosati mustamlakachilik boshqaruvining iqtisodiy va demografik asosini mustahkamlashga xizmat qilgan muhim omil sifatida baholanadi.

Asosiy jihatlar:

1. Rus dehqonlariga eng unumdor yerlar ajratildi.
2. Mahalliy aholi yersizlanish jarayonini boshdan kechirdi.
3. Yer taqsimoti etnik-ijtimoiy ziddiyatlarni kuchaytirdi.

Bu siyosat mustamlakachilik iqtisodiy manfaatlariga xizmat qildi va agrar munosabatlarda tengsizlikni chuqurlashtirdi[4].

Vaqf yerlari va diniy muassasalar

Vaqf yerlari masjid va madrasalar ta‘minoti uchun ajratilgan mulk shakli edi. Imperiya ma‘muriyati vaqf yerlarini moliyaviy nazoratga oldi:

- vaqf hujjatlari qayta ko‘rib chiqildi;
- daromadlar hisobga olindi;
- ba‘zi yerlar davlat fondiga o‘tkazildi.

Bu islohotlar diniy muassasalar iqtisodiy mustaqilligini chekladi.

Boshqaruv tizimi

Harbiy-ma‘muriy tizim

Turkiston general-gubernatorligi quyidagi tartibda boshqarildi:

- general-gubernator

- viloyat harbiy gubernatori
- uyezd boshliqlari
- volost boshqaruvi

Mahalliy amaldorlar (oqsoqollar, miroblar) imperiya tizimiga integrasiya qilindi, ammo ular cheklangan vakolatlarga ega edi.

Soliq va moliyaviy tizim

Yer solig‘i, zakot va boshqa an‘anaviy yig‘imlar davlat tizimiga moslashtirildi. Soliq siyosati aholiga iqtisodiy bosimni kuchaytirdi.

Ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlar

1. Yersiz dehqonlar qatlami shakllandi.
2. Paxta yakkaxokimligi kuchaydi.
3. Tabaqalanish chuqurlashdi.
4. Milliy ozodlik harakatlariga zamin yaratildi.

1916 -yilgi qo‘zg‘olon yer-suv siyosati bilan ham bog‘liq edi[5].

Xulosa o‘rnida, XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Rossiya imperiyasi tomonidan Markaziy Osiyoning bosib olinishi va 1867-yilda Turkiston general-gubernatorligi tashkil etilishi mintaqa yer-suv munosabatlari tizimida tub burilish yasadi. An‘anaviy yer egaligi shakllari – amlok, mulk va vaqf tizimi huquqiy jihatdan qayta ko‘rib chiqilib, barcha yerlar davlat mulki deb e‘lon qilindi. Shu orqali imperiya ma‘muriyati yer resurslari ustidan to‘liq nazorat o‘rnatishga erishdi.

1868- va 1886 -yillarda qabul qilingan «Nizom»lar yer-suv munosabatlarining huquqiy asosini belgilab berdi. Xususan, Aleksandr III davridagi islohotlar boshqaruvni yanada markazlashtirib, general-gubernator va harbiy gubernatorlar vakolatlarini kengaytirdi. Bu jarayon mahalliy o‘zini o‘zi boshqarish institutlarining vakolatlarini chekladi va ularni mustamlakachilik ma‘muriy tizimiga bo‘ysundirdi.

Suv resurslari boshqaruvida ham sezilarli o‘zgarishlar yuz berdi. Sug‘orish tizimi davlat nazoratiga olinib, paxtachilikni rivojlantirishga xizmat qildi. Ayniqsa, Farg‘ona viloyati kabi hududlarda yangi kanallar qurilishi iqtisodiy ixtisoslashuvni kuchaytirdi, biroq bu jarayon oziq-ovqat ekinlari maydonining qisqarishi va aholi turmush darajasining pasayishiga olib keldi.

XIX-asr oxiri – XX-asr boshlarida ko‘chmanchilar siyosati, ayniqsa Nikolay II hukmronligi davrida, yer munosabatlaridagi tengsizlikni yanada chuqurlashtirdi. Rus dehqonlariga unumdor yerlarning ajratilishi mahalliy aholi yersizlanishiga va ijtimoiy ziddiyatlarning kuchayishiga sabab bo‘ldi. Bu holat 1916-yilgi milliy-ozodlik harakatlari kabi siyosiy voqyealar uchun ijtimoiy zamin yaratdi.

Umuman olganda, Rossiya imperiyasi davrida yer-suv munosabatlari mustamlakachilik manfaatlariga xizmat qiluvchi markazlashgan tizimga aylantirildi. Davlat mulki ustuvorligi, soliq yukining oshishi, sug‘orish tizimining iqtisodiy ixtisoslashuvi va ko‘chmanchilar siyosati natijasida mahalliy jamiyatda ijtimoiy tabaqalanish kuchaydi. Shu bilan birga, mazkur jarayonlar keyinchalik

sovet davridagi agrar islohotlar uchun institusional va ma’muriy asos bo‘lib xizmat qildi.

Shunday qilib, Rossiya imperiyasi bosqichida yer-suv munosabatlari nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy va ijtimoiy tizimni ham qayta shakllantirgan omil sifatida namoyon bo‘ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar (snoskalar)

1. Turkiston o‘lkasini boshqarish to‘g‘risidagi Nizom (1868-y.).
2. 1886-yilgi «Turkiston o‘lkasini boshqarish haqidagi Nizom».
3. Abdurahimov M.A. Turkistonda agrar munosabatlar tarixi. – T.: Fan, 2002.
4. Ganin A.V. Kolonialnaya politika Rossii v Sredney Azii. – M., 1998.
5. Xalfin N.A. Vosstaniye 1916 goda v Turkestane. – M., 1960.

CHOR ROSSIIYASI VA SHO‘ROLAR MUSTAMLAKACHILIGI DAVRIDA FARG‘ONA VODIYSI QISHLOQLARIDA YER-SUV MUNOSABATLARIGA DOIR AYRIM MULOHAZALAR.

Soliyev Rustamjon Sultonmurodovich.,
Namangan davlat universiteti,
Tarix kafedrası dotsenti, tarix fanlari nomzodi
+998972162335.

Annotatsiya

Mazkur maqolada Chor Rossiyasi va sho‘rolar mustamlakachiligi davrida Farg‘ona vodiysi qishloqlarida yer-suv munosabatlarining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari tarixiy manbalar hamda statistik materiallar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda Rossiya imperiyasi tomonidan olib borilgan agrar siyosat hamda keyinchalik Sovet Ittifoqi davrida amalga oshirilgan kollektivlashtirish jarayonlarining mahalliy qishloq xo‘jaligi tizimiga ta’siri yoritib beriladi. Yer egaligi shakllarining o‘zgarishi, suv resurslaridan foydalanishdagi tengsizlik, mahalliy dehqonlarning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli hamda an’anaviy irrigatsiya tizimlarining buzilishi masalalari alohida ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, mustamlakachilik siyosatining mintaqa qishloqlaridagi demografik, iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarga ko‘rsatgan uzoq muddatli oqibatlari ilmiy jihatdan asoslab beriladi. Maqola natijalari Farg‘ona vodiysi qishloqlarida agrar munosabatlar tarixini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Farg‘ona vodiysi, qishloq aholi punktlari, yer-suv munosabatlari, agrar siyosat, Chor Rossiyasi mustamlakachiligi, sho‘rolar davri, sovet agrar islohotlari, kollektivlashtirish siyosati, yer egaligi shakllari, suv resurslarini taqsimlash, irrigatsiya tizimlari, an’anaviy sug‘orish, kolonizatsiya jarayonlari, ko‘chmanchi aholini joylashtirish, mahalliy dehqonchilik, paxtachilik siyosati, agrar ekspluatatsiya, iqtisodiy tengsizlik, ijtimoiy tabaqalanish, qishloq

xo‘jaligi ishlab chiqarishi, davlat mulkchiligi, jamoa xo‘jaliklari, sovxoz va kolxozlar, mahalliy aholining yer huquqlari, demografik o‘zgarishlar, suv tanqisligi, agrar inqiroz, tarixiy manbalar, statistik materiallar, mintaqaviy rivojlanish, mustamlakachilik oqibatlari, ijtimoiy-iqtisodiy transformatsiya.

Farg‘ona vodiysining shimoli g‘arbida Olmos nomli bir qishloq bor. Aholisi hozirgi kunda taxminan 50 ming kishini tashkil etadi va aholisining 80% na faqat O‘zbekistonda, balki ko‘shni Qirg‘iziston, Qozog‘iston, Tojikiston, Qoraqalpog‘iston respublikalarida dehqonchilik bilan shug‘ullanishadi, yer va suv ularning hayotiy ehtiyojlariga aylanib ketgan. Buning eng asosiy sabablaridan biri – Chor Rossiyasi davrida ham, sho‘rolar zamonida ham Qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlarning barchasiga paxta ekinini ekilishi edi.

Chor Rossiyasi Turkiston o‘lkasini bosib olgandan so‘ng, ya’ni 1890 yilda Rossiya yengil sanoatida foydalaniladigan paxtaning 8% Turkiston o‘lkasi hosobiga to‘g‘ri kelgan bo‘lsa, bu ko‘rsatkich 1900 yilda 33%, 1910 yilda 43%, 1914 yilda 58%, 1916 yilda 72% ga yetgan edi [1, 185].

Arxiv hujjatlarining guvohlik berishicha paxta xomashyosi uchun, ayniqsa, amerika paxta navi uchun eng qulay tabiiy sharoit Turkiston general gubernatorligining Farg‘ona viloyati bo‘lib, XIX asrning 70 yillarining ikkinchi yarmidan vodiya ushbu navini yetishtirishga kirishildi. Xususan, 1878 yil bahorida K.P.fon Kaufman tomonidan bir necha qutida, jami 32 pud amerika paxtasi chigitlari Farg‘ona viloyati harbiy gubernatori A.K.Abramovga mazkur hududda paxtaning ushbu navini rivojlantirish, ko‘paytirish maqsadida yuborilgan. General A.K.Abramov 12 pud chigitni Namangan uyezdi, Andijon va qo‘qon uyezdlariga tarqatgan [2, 84].

Namangan uyezdiga yuborilgan chigitlar bevosita uyezd boshlig‘i polkovnik M.Arvanitaki nazorati ostida 1879-yil fevralda, Chust yaqinidagi taxminan 7 tanob yerga ekilgan. Mart oyi oxirlarida unib chiqqan g‘o‘za avgust o‘rtasidayoq katta-katta bo‘lib ochilgan. O‘sha yili suv tanqisligiga qaramay 6 marta chopiq qilish bilan yetishtirilgan paxta namunalari Pop, Olmos, Axsi-Shaxand volostlari paxtakorlariga tarqatilgan. 20 sentyabrda esa 7 tanob yerga ekilgan amerika paxtasidan 127 pud 11 funt hosil yig‘ib olingan. Shunday qilib yuqorida nomlari keltirilgan qishloqlarda 1880 yili 240 pud amerika paxtasi chigiti yetkazib berilib, 1881-yili 500 pud, 1882-yili 1000 pud, 1883-yilda 2000 pud chigit aholidan qabul qilib olingan [3, 85].

Bizga ma’lumki, barcha unumdor sug‘oriladigan yerlarga paxta o‘simligini ekilishi o‘lka aholisi uchun, asniqsa, Farg‘ona vodiysi aholisi uchun juda og‘ir vaziyatlarni vujudga keltirdi.

Turkiston general gubernatorligining 1886-yil 16-sentyabrdagi “Turkiston o‘lkasini boshqarish to‘g‘risida”gi Nizomga muvofiq o‘lkada Sirdaryo, Samarqand va Farg‘ona viloyatlari tashkil etilib, Farg‘ona viloyati 5 ta uyezdga – Namangan, Qo‘qon, Marg‘ilon, Andijon va Osh uyezdlariga bo‘lingan bo‘lib, Namangan uyezdining 22 ta volostidan biri – Olmos volosti edi [4, 1].

Yer va suv taqchil bo‘lganligi bois mana shu davodan boshlab, ya’ni XIX asrning oxirlaridan, Olmos volostining dehqonlari ekiladigan yerlar yetishmasligi tufayli qo‘shni Sirdaryo viloyatiga (o‘sha davrda Toshkent viloyati Sirdaryo viloyati tarkibida bo‘lgan) ko‘chib borib mavsumiy dehqonchilik bilan shug‘ullanishga majbur bo‘lganlar. Tarixiy hujjatlarning guvohlik berishicha, XIX asrning 90-yillarida Olmos volostidan har yili 500 kishi Sirdaryo viloyatiga dehqonchilik uchun ko‘chib borib, kuzda yana o‘z qishloqlariga ko‘chib kelganlar [5, 48].

Sho‘rolar zamonida esa yer va suvga bo‘lgan munosabat mohiyati o‘zgarmay qolaverdi. Olmos qishlog‘ida 1925-1929 yillari amalga oshirilgan yer-suv islohotlari natijasida ko‘pgina kambag‘al xo‘jaliklar, dehqonlar yerga egalik bo‘lgan bo‘lsalarda, bu jarayon uzoqqa cho‘zilmadi. Chunki aynan o‘tgan asrning o‘rtalaridan boshlab o‘zbek qishloqlarida sho‘rolar andozasi asosida rivojlanish boshlandi. 1930-1931 yillarda Olmos qishlog‘ida 7 ta jamoa xo‘jaliklari – “Yangi chorva”, “Stalin”, “Toymas”, “Birlik”, “Lenin”, “Kirov”, “Oxunboboyev” jamoa xo‘jaliklari tuzildi [6, 3].

Tashkil topgan ushbu jamoa xo‘jaliklarida paxta yakkahokimligi qaror topdi. Buni biz Olmos qishloq sovetining 1945-yil 26-sentyabrdagi yig‘ini bayonnomasidan bilib olishimiz mumkin. “Paxta yig‘im-terim davrida rayon partiya komitetining 1945-yil 25-sentyabrdagi byuro qarori ma’qullansin, barcha kolxoz raislariga ertadan boshlab grafikda ko‘rsatilgan norma ta’minlansin, kolxozlarning barcha brigadalarida kunlik normani bajarmagan kolxozchilar dalaning o‘zida yotqizib qolinsin, barcha kolxoz raislariga kolxozdagi barcha ishga yaroqli borliq kuchlarni paxta yig‘im-terimiga safarbar etilsin, xotin-qizlar bo‘yicha rais muvoinlariga kolxozdagi qari chol va kampirlarni uyushtirib, ko‘sak chuvishga safarbar etilsin, g‘o‘zapoya olinadigan paxta yerlarini akt tuzib bo‘lgandan so‘ng, ko‘sak va bir chigitlarni terib olib, tozalab, hosilot va brigada boshliqlarining akti bilan g‘o‘zapoya olinib yer chekkasiga chiqarilsin, g‘o‘zapoya olingan yerlarga mol qo‘yib yuborish qat’iyan ma’n etilsin, terib olingan ko‘saklarni kolxozchilarning uyushtirilgan joylarida kechasi umumlashib ko‘sak chuvish tashkil etilsin, chuvilgan ko‘saklarni qosoqlari nobud qilinmasdan kolxozchilar uylariga berib yuborish ma’n etilsin” [7, 14-19].

Urushdan keyingi yillarda ham Farg‘ona vodiysi qishloqlarida yer-suv tanqisligi masalasi, qishloq xo‘jaligi ekinlarini almashlab ekish texnologiyalari, oziq-ovqat mahsulotlarini yetishtirish, aholi turmush darajasi masalalari inobatga olinmay paxta yakkahokimligi yildan yilga kuchayib boraverdi. Aholidan eng so‘nggi hayotiy zahiralar ham davlat tomonidan tortib olindi. Buni biz mehnatkashlar deputatlari Olmos qishloq prezidiumi qabul qilgan qarorlaridan bilib olishimiz mumkin. Masalan, 1948-yil 19-mart kuni qishloq soveti yig‘ini fuqarolardan olinadigan 32000 so‘mlik soliq tshliq olinmaganligi (22500 so‘m undirilgan) va kolxoz raislari Mo‘yinov, Sulaymonov, Akbarov, Ibratov o‘rtoqlar 24-mart kunigacha bo‘lgan muddatda bu masala hal bo‘lishini talab qilinadi [8, 9]. Kolxoz faollariga 1948-yil zayomlarini sotib olish kabi majburiyatlar ham

yuklatilgan edi. Masalan, “Toymas” kolxozi – 80 000 so‘m, “Birlik” kolxozi – 70 000 so‘m, “Lenin” kolxozi – 40 000 so‘m, “Stalin” kolxozi – 30 000 so‘m, “Kirov” kolxozi – 90 000 so‘m, “Yangi chorva” – 5000 so‘m, jami 325 000 so‘mlik zayom sotib olish “ixtiyoriy-majburiy” tarzda yuklatilgan edi [8, 9-13].

XX asrning 70-80 yillarida ham aholi zich joylashgan Olmos qishlog‘ida yer-suv tanqisligi masalasi, migrasion jarayon sovet davlati tomonidan yaxshi o‘rganilmadi, inobatga olinmadi, ish o‘rinlari yaratilmadi. Paxta yakkahokimligi faqat davlat manfaatlarini ko‘zladi. Qishloqdan tashqari hududlarda mavsumiy dehqonchilik bilan shug‘ullanish chora tadbirlari davlat tomonidan taqiqlab qo‘yildi. Bahor oylari mavsumida qishloq dehqonlarining pasporti, haydovchilik guvohnomalari, harbiy guvohnomalari davlat tomonidan olib qo‘yildi. Lekin, baribir, Olmosning mirishkor dehqonlari yuqorida nomlari keltirilgan hududlarga borib, mahalliy yer egalari bilan kelishilgan holda o‘z dehqonchiliklarini davom ettiraverdilar. Bir og‘iz so‘z bilan aytganda ular “sosializm” davridayoq “bozor iqtisodiyoti” ga o‘tib bo‘lgan edilar. Chunki ular yer bilan suv bilan, qishloq xo‘jaligi ekinlari bilan bimalol gaplasha oladilar. Hozirgi kunimizda ham ulardan ko‘p narsani o‘rgansak bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI.

1. Зияев Х.З. Тарих – ўтмиш ва келажак кўзгуси. Т., 2000.
2. Мирзаев А. Фарғона водийсида пахтачилик тарихига оид архив хужжатларининг манбашунослик тахлили (тарих фанлари бўйича фалсафа доктори илмий даражасини олиш учун диссертация. Тошкент, 2023.
3. Ўша жойда, 85-бет.
4. Чуст туман ДА, 222-фонд, 1-рўйхат, 88-иш, 1-варақ.
5. А.И.Шахназаров. Сельское хозяйство в Туркестанском крае. С.Петербург, 1908.
6. Чуст туман ДА, 279-фонд, 1-рўйхат, 3-варақ.
7. Чуст туман ДА, 358-фонд, 1-рўйхат, 21-иш, 14-19 бет.
8. Чуст туман ДА, 358 фонд, 1-рўйхат, 31-иш, 9-варақ.
9. Чуст туман ДА, 358-фонд, 1-рўйхат, 31-иш, 9-13 бет.

FARG‘ONA KANALI QURILISHI: TARIXIY TAJRIBA VA IJTIMOIIY-IQTISODIY AHAMIYATI

Nuritdinov Azizxon Usmanovich.

University of Business and Science

ijtimoiy fanlar kafedrasi stajyor o‘qituvchisi

Telefon +998 93 108 83 09

E-mail: nuritdinivazizxon@9gmail.com

Annotatsiya

XX asrning birinchi yarmida O‘rta Osiyo hududida amalga oshirilgan yirik gidrotexnik loyihalar orasida Farg‘ona kanalining qurilishi alohida o‘rin tutadi. Ushbu inshoot Farg‘ona vodiysida sug‘oriladigan yer maydonlarini kengaytirish, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini oshirish hamda mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini jadallashtirish maqsadida barpo etilgan. Kanal qurilishi sobiq ittifoq davrida amalga oshirilgan bo‘lib, u markazlashgan reja asosida qisqa muddatda bajarilgani bilan ajralib turadi.

Mazkur mavzu tarixshunoslik nuqtayi nazaridan dolzarb bo‘lib, Farg‘ona kanalining qurilishi jarayonida aholi mehnat safarbarligi, muhandislik yechimlari va suv xo‘jaligi siyosatining o‘ziga xos jihatlarini tahlil qilish imkonini beradi. Shu bilan birga, kanal qurilishining ijtimoiy oqibatlari va uzoq muddatli natijalarini ilmiy asosda o‘rganish O‘zbekiston suv xo‘jaligi tarixini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar

Farg‘ona kanali, suv xo‘jaligi, sug‘orish tizimi, gidrotexnika inshootlari, mehnat safarbarligi, agrar siyosat.

Mintaqada sovet hokimiyati o‘rnatilishidan avval bir necha asrlar davomida O‘rta Osiyoda suv resurslari asosan feodal-boy mulkdorlar tasarrufida bo‘lgan. Natijada dehqon aholining ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli og‘irlashib, ularning turmush darajasi keskin pasaygan. Aholining katta qismi tashnalik, ocharchilik va qashshoqlik sharoitida kun kechirgan, bu esa ayrim hollarda ommaviy ko‘chish jarayonlarini keltirib chiqargan. Inqilobdan so‘ng Markaziy Osiyoda ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni tubdan qayta tashkil etish imkoniyati yuzaga keldi va bu jarayon mintaq taraqquyatida yangi bosqichni boshlab berdi.

1939-yil 17-sentyabrda “Pravda Vostoka” gazetasida O‘rta Osiyoda Katta Farg‘ona kanali qurilishi orqali suv ta‘minoti masalasi hal etilishi haqida rasmiy ma‘lumot e‘lon qilindi. O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo‘mitasining birinchi kotibi Usmon Yusupov sovet qishloqlarida an‘anaviy ichimlik suvi manbai hisoblangan “hovuz” tizimi o‘rnini zamonaviy va samarali irrigatsiya hamda drenaj inshootlari egallashini ta‘kidladi. Sovet hukumati tomonidan transport infratuzilmasini kengaytirish va irrigatsiya tizimini rivojlantirishga

qaratilgan investitsiyalar natijasida mintaqqa iqtisodiy hayotida muhim o‘zgarishlar yuz berdi. Ilgari Rossiya imperiyasi davrida mustamlaka hududi sifatida shakllangan vodiya sovet davrida iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan rivojlangan markazga aylantirilishi maqsad qilib qo‘yildi.

Katta Farg‘ona kanali qurilishi ittifoq miqyosida taraqqiyot va yangilanish ramzi sifatida talqin qilindi. Ushbu loyiha Sovet Ittifoqining Markaziy Osiyodagi kelajakni modernizatsiya va sotsialistik qurilish asosida shakllantirish siyosatini ifodalab, Stalin davrida davlatning mintaqqa aholisiga nisbatan “g‘amxo‘rlik” va rahbarlik siyosatining timsoli sifatida targ‘ib etildi [1. 56].

Katta Farg‘ona kanali qurilishi uzoq muddatli istiqbolda bir qator ekologik muammolarni ham yuzaga keltirdi. Xususan, suv resurslaridan noo‘rin va me‘yoridan ortiq foydalanish natijasida Orol dengizi havzasidagi suv balansi izdan chiqdi. Natijada Orol dengizining keskin qisqarishi va qurish jarayoni jadallashdi, bu esa mintaqada murakkab ekologik inqiroz shakllanishiga sabab bo‘ldi [2. 31] [3.7].

Katta Farg‘ona kanali (rasmiy nomi – Usmon Yusupov nomidagi Katta Farg‘ona kanali) Farg‘ona vodiysida barpo etilgan eng yirik gidrotexnik inshootlardan biri hisoblanadi. Kanal O‘zbekiston hududida 283 km, Tojikistonda 62 km va Qirg‘izistonda 13 km masofani qamrab oladi. U vodiya hududini shimoli-sharqdan janubi-g‘arb yo‘nalishida kesib o‘tadi. Asosiy o‘zanining umumiy uzunligi 350 km ni tashkil etadi.

Vegetatsiya davrida kanal Norin daryosidan 420 m³/s, Qoradaryodan 100 m³/s hamda So‘x daryosidan 12 m³/s miqdorida suv oladi, jami suv o‘tkazish hajmi 532 m³/s ga teng. Kanal trassasi ikki asosiy qismdan iborat. Yuqori Norin trakti (44 km) Norin daryosidan, ya‘ni Uchqo‘rg‘on shahri yaqinidan boshlanib, Kuyganyor hududigacha davom etadi. Quyi Qoradaryo trakti (301 km) esa Qoradaryo daryosida qurilgan Kuyganyor to‘g‘onidan boshlanib, Sirdaryo bilan deyarli parallel ravishda janub tomonga yo‘naladi hamda Tojikiston Respublikasining Xo‘jand shahri yaqinida, Qayroqqum suv omboridan quyi qismda yakunlanadi.

Mazkur kanal 1939-yil avgust oyida umumxalq hashari yo‘li bilan nihoyatda qisqa muddat – 45 kun ichida qurib bitkazilgan. 1940-yilda esa uning yo‘nalishi Tojikiston hududida davom ettirilib, suv o‘tkazish quvvati 150 m³/s ga yetkazilgan.

Katta Farg‘ona kanali Andijon shahri yaqinidan o‘tadi va uning qurilish jarayoni keng ko‘lamli xalq harakati sifatida tashkil etilgan. Inshoot barpo etilishida qariyb 160 ming kishi ishtirok etgan. Umumiy uzunligi 270 km bo‘lgan trassa bo‘ylab 17,8 mln m³ hajmda tuproq qazib chiqarilgan bo‘lib, shundan atigi 1,7 mln m³ qismi mexanizatsiyalashgan usulda bajarilgan. Bu holat asosiy ishlar qo‘l mehnati asosida amalga oshirilganini ko‘rsatadi.

Murakkab uchastkalarda qurilish jarayonini tezlashtirish maqsadida 14 ta ekskavator, 245 ta traktor va 420 ta avtomashina jalb etilgan. Shuningdek, 42,2 ming m³ hajmda beton ishlari bajarilgan. Kanal bo‘ylab 45 ta yirik va 275 ta kichik gidrotexnika inshootlari qurilgan.

Kanal keyingi yillarda bir necha bosqichda rekonstruksiya qilingan (1953–1962, 1964 va 1967-yillar). Modernizatsiya ishlari natijasida uning umumiy uzunligi 345 km ga yetkazilgan, suv sarfi 180 m³/s, maksimal o‘tkazish quvvati esa 211 m³/s darajasiga oshirilgan. Mazkur inshoot O‘zbekiston, Qirg‘iziston va Tojikiston hududlaridagi qariyb 500 ming gektar sug‘oriladigan yerlarning suv ta‘minotini yaxshilashga xizmat qilgan hamda yangi yer maydonlarini o‘zlashtirish imkonini yaratgan.

Bugungi kunda kanal tizimida 1000 dan ortiq gidrotexnika inshootlari mavjud bo‘lib, ulardan 50 tasi yirik obyektlar hisoblanadi. Jumladan, 9 ta to‘g‘on, maksimal yalpi suv olish quvvati 162 m³/s bo‘lgan 258 ta suv chiqarish inshooti, 7 ta tashlama hamda 8 ta akveduk qurilgan. Transport qatnovini ta‘minlash maqsadida 101 ta ko‘prik barpo etilgan.

Sug‘oriladigan maydonlar va sel oqimlaridan hosil bo‘ladigan drenaj suvlarini chiqarib yuborish uchun kanalning chap tomonida kollektor tarmoqlari o‘tkazilgan. O‘ng qismdagi drenaj suvlari esa kanal ostidan o‘tuvchi 170 ta duker quvuri orqali kollektor tizimiga ulangan.

Kanal suvidan O‘zbekistonda uch viloyat – Andijon (66,6 ming ga), Namangan (12 ming ga) va Farg‘ona (125 ming ga) hududlarida, shuningdek, Qirg‘izistonning O‘sh viloyatida (0,76 ming ga) hamda Tojikistonning Sug‘d viloyatida (10 ming ga) sug‘orish maqsadida foydalaniladi. 1966-yilda kanalga uning qurilish tashabbuskorlaridan biri, davlat arbobi Usmon Yusupov nomi berilgan [4. 45].

Kanal qurilishining asosiy maqsadi qishloq xo‘jaligini g‘arbiy paxta bozoriga qaramlikdan chiqarish, shuningdek, paxtachilik bilan bir qatorda boshqa ekinlar, jumladan sabzavot va bug‘doy yetishtirish samaradorligini oshirishdan iborat edi. Farg‘ona vodiysida Sirdaryo havzasidan olinadigan suv resurslari orqali paxta maydonlarini keng miqyosda sug‘orish rejalashtirildi va shu asosda irrigatsiya tizimi shakllantirildi.

1940–1941-yillarda Shimoliy va Janubiy Farg‘ona kanallari ham barpo etildi. Ushbu inshootlar natijasida vodiylar irrigatsiya tarmoqlarining suv bilan ta‘minlanishi yaxshilandi, sug‘oriladigan yerlar unumdorligi sezilarli darajada oshdi hamda paxta hosildorligi qariyb ikki baravar ko‘paydi [5. 98]. Sug‘orish tizimining kengayishi yirik hajmdagi qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yetishtirish imkonini yaratdi. Vodiyning agrar salohiyati ortishi sanoatning rivojlanishiga turtki berdi va bu jarayon Markaziy Osiyo mintaqasida aholi sonining o‘sishiga ham ta‘sir ko‘rsatdi [6.14]. Ma‘lumotlarga ko‘ra, kanal Farg‘ona vodiysidagi yer maydonlarining qariyb 39 foizini sug‘orish imkonini beradi. [7. 17].

2008-yil holatiga ko‘ra, Janubiy Farg‘ona kanalida suv taqsimotining nomutanosibligi va texnik xizmat ko‘rsatishdagi muammolar sababli uni rekonstruksiya qilish va modernizatsiya etish ishlari olib borilmoqda. Loyiha doirasida suvni tejash texnologiyalarini joriy etish, infratuzilmani yangilash hamda boshqaruv tizimini avtomatlashtirish rejalashtirilgan. Xususan, ma‘lumotlarni

yig‘ish va uzatish bilan birga, kanal darvozalarini kompyuterlashtirilgan tizim orqali boshqarish imkonini yaratish ko‘zda tutilgan [8. 18].

Katta Farg‘ona kanali qurilishi o‘z davrida nafaqat iqtisodiy, balki madaniy hayotda ham muhim voqea sifatida aks etgan. Ushbu jarayon mashhur fotograf Maks Penson hamda sovet fotografiya maktabining boshqa vakillari, jumladan Mixail Grachev ijodida o‘z ifodasini topgan. Shuningdek, rossiyalik ssenariynavislar Pyotr Pavlenko va Sergey Eyzenshteyn “Farg‘ona kanali” mavzusida ssenariy yaratganlar. Ushbu asar triptix shaklida yozilib, muqaddima qismida XIV asrda Urganchning vayron qilinishi tasvirlangan, keyingi bo‘limlarda esa vodiylar hududida suv ta‘minoti uchun kurash jarayonlari yoritilgan hamda tarixiy voqealar irrigatsiya masalalari bilan bog‘liq holda talqin etilgan [9. 3].

XX asrning birinchi yarmida Farg‘ona kanali qurilishi O‘rta Osiyoda suv xo‘jaligi tizimini tubdan o‘zgartirgan yirik loyiha sifatida tarixda alohida o‘rin egallaydi. Kanal barpo etilishining asosiy maqsadi Farg‘ona vodiysida sug‘oriladigan yer maydonlarini kengaytirish, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini, xususan paxta, bug‘doy va sabzavot hosildorligini oshirish, shuningdek, hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini tezlashtirish bo‘lgan. Loyiha sobiq ittifoq davrida markazlashgan reja asosida qisqa muddat ichida amalga oshirilgan bo‘lib, bu keng ko‘lamli mehnat safarbarligi va muhandislik yechimlarini talab qilgan.

Kanal qurilishi natijasida Farg‘ona vodiysining sug‘oriladigan yerlar maydoni sezilarli darajada oshdi. 1940–1941-yillarda Shimoliy va Janubiy Farg‘ona kanallari ham barpo etilib, sug‘orish tizimlarining samaradorligi va paxta hosili ikki baravar oshdi. Bu esa nafaqat qishloq xo‘jaligi rivojiga, balki hududdagi sanoat va aholining o‘sishiga ham ijobiy ta‘sir ko‘rsatdi. Shu bilan birga, kanal O‘zbekiston, Qirg‘iziston va Tojikiston hududlarida qariyb 500 ming gektar sug‘oriladigan yerlarning suv ta‘minotini yaxshilab, yangi yerlarni o‘zlashtirish imkoniyatini yaratdi.

Katta Farg‘ona kanali tizimi 1000 dan ortiq gidrotexnika inshootlarini o‘z ichiga oladi, jumladan yirik to‘g‘onlar, suv chiqarish inshootlari, tashlamalar, akveduklar va transport ko‘priklari. Kanal suv taqsimotini nazorat qilish va drenaj tizimlarini rivojlantirish orqali suv resurslaridan samarali foydalanish imkonini beradi. Shu bilan birga, texnik va infratuzilma yangilanishi, avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimining joriy etilishi kanalni zamonaviy suv xo‘jaligi obyekti sifatida mustahkamladi.

Bundan tashqari, loyiha tarixiy, madaniy va ilmiy ahamiyatga ega bo‘lib, uning qurilishi sovet fotografiyachilari va ssenariynavislar tomonidan keng yoritilgan. Ushbu jarayon nafaqat iqtisodiy rivojlanishga, balki mintaqaning madaniy hayotiga ham o‘z izini qoldirdi.

Shunday qilib, Farg‘ona kanali loyihasi nafaqat yirik gidrotexnik qurilish sifatida, balki O‘zbekiston va butun Markaziy Osiyoda suv xo‘jaligi siyosatining tarixiy ramzi sifatida ham ahamiyat kasb etadi. Kanalning qurilishi va undan kelib chiqqan ijtimoiy-iqtisodiy natijalar hududning barqaror rivojlanishi va irrigatsiya

tizimlarining zamonaviylashtirilishi nuqtai nazaridan dolzarb ilmiy ob’ekt sifatida baholanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. Ziyomiddin Artukmetov. O‘zME. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil
2. Stronski, Paul. Tashkent: Forging a Soviet City, 1930–1966. University of Pittsburgh Press, 2010. ISBN 978-0-8229-7389-8. Andoza:Pn
3. „Great Fergana Canal“ (en-US). Seventeen Moments in Soviet History (2015-yil 18-iyun). Qaraldi: 2018-yil 27-may.
4. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi (O‘zR MDA), 1-fond, 3-ro‘yxat, 916-ish, 9–45-varaqlar.
5. Farg‘ona viloyati davlat arxivi, 561-fond, 1-ro‘yxat, 15-ish, 72–98-varaqlar.
6. Thompson „The Aral Sea Crisis“ (en). www.columbia.edu. Qaraldi: 2018-yil 27-may.
7. Jump up to:5,0 5,1 "Bolschoi Fergana Canal". Great Soviet Encyclopedia.
8. „Start of the construction of Great Fergana Canal | Environment & Society Portal“ (en). www.environmentandsociety.org. Qaraldi: 2018-yil 27-may.
9. „Ferghana Valley Canal Automation Project“. www.cawater-info.net. Qaraldi: 2018-yil 1-iyun.
10. Pavlenko, Pëtr; Eisenstein, Sergei (13 April 2011). "The Great Fergana Canal". *Studies in Russian and Soviet Cinema* 5 (1): 123–155. doi:10.1386/srsc.5.1.123_7. ISSN 1750-3132.
11. Usmanxodjaev V., Kuzmin M., Bolshoy Ferganskiy kanal imeni Usmana Yusupova, T., 1972.
12. Vaxabova G.X. O‘zbekistonda sug‘orish tizimlari tarixi (XX asr). – Toshkent: Fan, 1980.
13. Rajabov A. O‘rta Osiyoda suv xo‘jaligi va agrar siyosat. – Toshkent: O‘zbekiston, 1995.
14. Davriy matbuot materiallari (1939–1941 yy)

LAND AND WATER MANAGEMENT IN RUSSIA (C. 1865–1917): POLICIES, SYSTEMS, AND LEGACIES

Ko‘charboyeva O‘g‘iloy Otamurod qizi

Student of Navoi State University, Faculty of Languages

Email: ogiloy279@gmail.com

Tel: +998939710407

Orcid ID: 0009-0001-2276-6512

Abstract.

The Russian conquest of Central Asia (mid-19th century) brought Turkestan’s oases – including much of modern Uzbekistan – under colonial rule. The arid landscape made irrigation and land use central to imperial strategy. As

Kreutzmann (2018) notes, Tsarist authorities promoted cotton monoculture and ambitious irrigation schemes in the fertile Fergana Valley, integrating it into long-distance trade networks. Recent scholarship has begun to re-examine this period with fresh archival sources and new frameworks: for example, Pochekaev (2017) analyzes Russian “water laws” in Khiva and Bukhara as instruments of control, and Uzbek historians (e.g. Qurbanov 2023; Usarov 2020) detail how Tsarist land reforms upended traditional tenure. These studies reveal that colonial policy both disrupted indigenous land-water systems and laid the groundwork for Soviet development. We survey the administrative/legal structures imposed by Russia, their impact on traditional irrigation and society, key reforms in land tenure, local resistance or adaptation, and the long-term imprint on today’s Uzbekistan.

Keywords.

Land reforms, water laws, labor, land legislation, colonial law, taxes, land-water systems.

After conquering Khoqand (1868), Bukhara and Khiva (1873), Russia organized Turkestan as a General-Governorship (1876). The Regulations on the Administration of Turkestan (1886) formalized colonial governance. These placed “lands, woods, and subsurface minerals” of Turkestan under state control. Crucially, Article 255 of the 1886 Regulations declared all territory (outside formally private estates) state property, effectively annulling many local land claims. The statute also included sections on irrigation. For example, it required villages to contribute labor or payments for canal maintenance (a nod to traditional khashar labor) – the first codified irrigation rules in the region.

Water rights, however, remained governed mainly by local custom until 1917. No uniform “water law” was enacted for Turkestan. Early efforts (e.g. the 1877 Provisional Regulations for Irrigation) attempted to impose Russian-style management: they created a post of “Regional Irrigator” for major canals. But these 1877 rules sparked confusion and local backlash and were quickly abolished by Governor Chernyaev in favor of the old system. Pochekaev (2017) emphasizes that in the absence of written regulations, customary water law (mirab-managed distribution, communal labor, etc.) remained paramount. Indeed, imperial statutes initially recognized customary mirab-aksakal roles as “harmless, old regular order”. Only by 1886 did Russian administrators finally codify certain irrigation norms (repairs, closures, etc.) alongside broader land legislation.

By contrast, the colonial regime restructured land administration more aggressively. Governor-General Kaufman (1867–1881) commissioned studies of local land tenure (in line with Sharia law) and initiated new land-use projects. These efforts led to commissions (e.g. Gomzin 1869, Girs 1882, Palen 1908) that catalogued land types (see below) and advised policy. In 1881 Kaufman even created a Turkestan Department of Agriculture and State Property to oversee state lands and settlements (a regional branch of the empire’s Ministry of Agriculture).

The overarching 1886 Regulations on Turkestan explicitly inserted an “Agriculture of Turkestan” section, underscoring land/hydrology as governance priorities. In practice the regime wielded dual authority: it claimed formal sovereignty (making local khans vassals) but negotiated on equal footing in some domains. As Pochekaev notes, Russian negotiators (like General Abramov) could “dictate” irrigation agreements while ostensibly respecting equality, exploiting the lack of legal clarity. Thus, administrative control over land and water in Turkestan combined new imperial institutions with modified local customs.

Land Tenure and Agrarian Reforms

Under Russian rule, traditional land tenures were classified and largely absorbed by the state. Before 1865, most Central Asian lands were: *amlak* (khan/amir-owned, leased to peasants for *khiraj* taxes), *mulk* (private estates), and *waqf* (religious endowments). Colonial researchers confirmed these: Girs’ 1882 report enumerated *amlok* (*khiraj*), *mulk* (tax-exempt private), and *waqf* lands. Initially, Russian officials tread carefully with local land law, but gradually nationalized cost categories. By the 1886 Regulations, all nomadic lands were declared state property, and *mulk* (private) lands remained the only recognized private estates. In effect, “all other types of land were declared as state property”. The 1886 law thus stripped even *minishkor* peasants of some customary rights (treating long-used tribal pastures as state domain).

One major target was *waqf* land. The new regime curtailed religious endowments that had supplied khans and clerics: the 1886 regulations made any new *waqf* creation subject to the governor’s consent, and subjected *waqf* lands to taxation. *Waqf* administrators could no longer dispose of estates freely; half of *waqf* revenues were diverted to the state treasury. This was “a significant blow” to mosque endowments, removing a major source of local elite wealth.

At the same time, the empire reallocated land to serve colonial goals. A key reform was resettlement of Slavic farmers: the 1886 law set aside large “reserves” of state land for Russian settlers. Early colonization was slow: by 1890 only a few new villages existed. But once resettlement became a full-time policy (with subsidies and land grants), dozens of Russian hamlets sprang up by the early 1890s. Over time, hundreds of thousands of Russian and Ukrainian peasants were relocated to Turkestan (especially after 1906), as elsewhere in the empire. Meanwhile, large indigenous landlords (*zamindars*) lost their bases: the new regime confiscated or taxed away most *amlak* estates. In sum, the Tsarist agrarian program in Turkestan steadily eroded the old patrimonial order: it converted communal and elite holdings into state lands, redefined private ownership, and funneled land to colonists. Recent Uzbek studies (e.g. Usarov 2020) trace this transformation using archival commissions.

Mulk (private estates): some were tax-exempt (*mulki khurri-khalis*), others semi-taxed. These remained the sole category of private property.

Waqf (religious endowments): lands given to madrasas, mosques. Ruled by Sharia *mutavalli*. Under colonial law they were state-inspected and partially taxed.

Mavlat (dead land): uncultivated lands, later also claimed by state.

By 1917 these changes were largely complete. As one Tsarist revision commission observed, indigenous land relations had been profoundly altered – the empire was “encouraged to cooperate with local people... in order not to increase their dissatisfaction,” yet its own interests dominated land policy. Postcolonial debate continues on how disruptive these reforms were: some scholars argue they modernized agriculture and broke feudalism, while others stress the “traumatic” social costs and alienation of local elites. Water was treated as both resource and weapon. The Russian regime quickly recognized that controlling rivers meant controlling the conquered khanates. After annexing Samarqand (1868), for example, Russians seized the upper Zarafshan River; Bukhara consequently faced shortages and pleaded for relief. The colony’s treaties (e.g. with Bukhara and Khiva in 1873) did not codify irrigation rights, but granted Russia free navigation and right to build docks on the Amu-Darya. In practice, early colonial policy manipulated water flows. In 1870 a Bukharan famine prompted Emir Muzaffar to beseech Governor-General Kaufman for Zarafshan water; Russians agreed only to negotiate. Russian engineer Dobson noted that Russia could “easily inflict a deadly retaliation... by cutting off the Bokharan water supply” – a veiled threat of hydropolitics.

Throughout the protectorates, traditional irrigation governance largely persisted despite these pressures. Village elders (aksakals, mirabs) continued to operate archaic canal systems under customary law. Communal khashar labor for digging and cleaning canals remained the norm: peasants still formed work brigades to maintain headworks and dikes. The 1877 “Provisional Regulations” briefly attempted to subordinate all irrigation to a colonial bureaucracy, but local discontent led Governor Chernyaev to abolish the new posts and revert to the “well-tried and harmless, old regular order”. In other words, apart from taxation obligations, water management at the field level changed little at first.

Nonetheless, Tsarist planners pursued large-scale irrigation projects in theory. Engineers drew up grand schemes: Glukhovskii (1893) surveyed Amu flows and proposed reconnecting the Oxus-Caspian basin. Grand Duke Nikolai Romanov even championed reversing the Amu-Darya to the Caspian Sea as a “utopian” civilizing mission. Russian officers also measured Syr-Darya discharge and eyed new reservoirs – many were sketched on an 1913 irrigation map of Turkestan as future works. In practice, though, most colonial-era projects stalled. As Pravilova (2009) observes, the Tsarist state funded few Makedengeng-scale schemes; instead it used irrigation policy primarily to coerce the khanates. For example, in the 1870s–80s Russian diplomats offered Bukhara a Syr-Darya canal to replace lost Zarafshan water, but Emir Nasrullah distrusted it as a conquest pretext. In Khiva, attempts (1873–1877) to divert the Amu met “persistent resistance”: Khan Muhammad-Rahim II feared diverting water would empower rebellious Yomud Turkmen tribes.

By the 1900s, colonial authorities were drafting formal water regulations for Turkestan (Dingelstedt 1893; Gins 1910), but none was enacted before 1917. Instead, Russians continued to leverage water for colonial ends. They promised canal construction (to curry favor) while controlling river flows from upstream bases. Kolontay’s commission noted that even informal water control had major effects: Bukharan peasants paid 40 million rubles (in grain) per year to Russians for cotton cultivation, effectively tying regional agriculture to imperial demands. Kaufman’s 1881 report explicitly linked Bukhara’s migration and economic decline to Russian rule, implying that Turkestan’s lower taxes and water supply lured Bukharan farmers to resettlers.

Recent research highlights this dynamic. Pochekaev argues that the absence of codified water law was deliberate: it let Russian negotiators impose brutal terms with “drastic but uncertain” wording. Uzbek scholarship likewise points out that by 1917, Russian “water law” remained a mix of customary practice and ad hoc decrees. The colonial state thereby used water as both carrot and stick. In areas fully annexed (like Fergana Oblast after 1876), governors promoted cotton and laid plans for state-owned irrigation systems (Fig. 9.2 in Kreutzmann), converting historical oases into a modern “cotton command area”. But until Soviet electrification, many of the grand canals and reservoirs stayed on the drawing board.

The Tsarist agrarian-water policies provoked varied responses. Local elites often resisted modernization. Bukharan and Khivan amirs, for instance, refused to finance or consent to many Russian initiatives. The first generation of Russian engineers and officials “met with resistance from the local authorities” who were conservative and fearful of empowering peasants. Ahmad Donish, a Bukharan intellectual, recorded how the emir felt “despair” when realizing Bukhara’s water had fallen into Russian hands. In Khiva, the khan had long used irrigation himself as a tool of control (draining canals to punish Turkmen), so he rejected Russian plans that might upset that balance. Communal practices persisted. Villagers continued khashar to build and clear canals, a form of collective irrigation labour that the imperial state tolerated (and later adapted into Soviet vodkhoz schemes). The customary roles of mirabs (canal elders) and aryk-aksakals remained de facto water managers under Russian oversight. Even when colonial governors tried to intervene (e.g. ordering Uzbek mirabs to water Russian crops), implementation was often haphazard. As Morrison (2008) found, early irrigation officers lamented that indigenous categories like “a lot of water” vs “a little” defied Russian notions of fixed quotas.

Some social adaptation is evident too. The mass settlement programs brought many Russian and Ukrainian peasants into Turkestan. These newcomers forged their own farming villages, applying European plowing and irrigation techniques to the new land. The influx changed demographics: in some river valleys (e.g. the Zeravshan), more than half the cultivators became settlers by 1914 (Figure 9.2). This migration also bred interethnic tensions. Historian Koravayev (1914)

described the “Hungry Steppe,” noting that colonial land pressure and water diversion contributed to periodic famines in the khanates. The resentment helped spark wider revolt: by 1916, tens of thousands of Uzbek and Kazakh farmers joined anti-colonial insurrections, in part as reaction to land expropriations and martial law (including conscription) under Tsar and then Soviet rule.

Documentary evidence suggests that locals negotiated where they could. After the 1870 Zarafshan crisis, a joint Russian–Bukharan commission (led by General Abramov) agreed to close Samarqand’s upper canals during spring flood to let Bukhara’s gardens water. This compromise was improvised, reflecting the extreme negotiations invoked by the water shortage. But it was also unstable: Bukharan elites pleaded again and again for more permanent solutions (even petitioning St. Petersburg in 1870). By the 1880s, some khans began to modernize slowly: e.g. Khiva opened small joint ventures on the Oxus under Russian engineers. Yet overall, traditional practices remained resilient until Soviet centralization.

Long-term Legacies in Uzbekistan

The Tsarist era left enduring imprints on Uzbekistan’s land-water landscape. Infrastructure: many colonial-era plans shaped later Soviet works. The grid of main canals and reservoirs drawn up in the early 20th century became the backbone of Soviet irrigation. For instance, the site of the Toktogul reservoir (built 1975) was identified in Tsarist plans. The emphasis on cotton as the primary crop, established by the colonial “cotton boom,” continued unabated under Soviet and even modern Uzbek cotton regimes.

Conclusion

In summary, Russian colonial rule brought sweeping legal and administrative changes to land and water in Uzbek lands. Imperial laws (e.g. the Turkestan Statute of 1886) overrode customary tenure: nomadic pastures and waqf estates became state property, and new settlers were promoted on subsidized plots. Water policy was used as a lever of dominance, even as day-to-day irrigation stayed in local hands. The effects of these policies were profound yet mixed: traditional irrigation systems endured for decades, but peasant migrations and a monolithic cotton economy took firm root. In modern Uzbekistan we still see Tsarist infrastructure (canals, planned reservoirs) and institutional echoes (water districts, cadastral categories). Importantly, recent archival discoveries and studies have deepened our understanding of this era. For example, Pochekaev’s analysis of Russian-Khanate water agreements shows how “water law” served as unofficial imperial policy. Uzbek researchers are uncovering local perspectives from the era (piloting analyses of waqf, amlak and khashar in colonial archives). These works underscore ongoing debates: to what extent did Russian rule modernize Central Asia, and to what extent did it dispossess and exploit? As Uzbekistan navigates water scarcity and land reform today, the Tsarist colonial legacy – both its physical infrastructure and its social memories – remains a vital part of the story.

References

1. Morrison, A. (2008). Russian Rule in Samarkand 1868–1910: A Comparison with British India. Oxford University Press.
2. Pochekaev, R. Y. (2017). Water Law and Water Use in Central Asia under the Russian Empire. Journal of Eurasian Studies, 8(1), 40–52.
3. Kreutzmann, H. (2018). Pastoral Practices and Irrigation Systems in Central Asia. Springer.
4. Peterson, D. (2016). Frontiers of Muslim Rule: Tatarstan and the Russian Empire. Cornell University Press.
5. Pierce, R. A. (1960). Russian Central Asia 1867–1917: A Study in Colonial Rule. University of California Press.
6. Becker, S. (2004). Russia’s Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924. Harvard Ukrainian Studies, 26, 201–224.
7. Khalid, A. (2015). Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR. Cornell University Press.
8. Gins, G. K. (1910). Land and Water Administration in Turkestan. St. Petersburg: Imperial Press.
9. Dingelstedt, A. (1893). Irrigation in Russian Turkestan. St. Petersburg.
10. Usarov, S. (2020). Rossiya imperiyasi davrida Turkistonda yer munosabatlari. O‘zbekiston tarixi, 2, 45–60.
11. Qurbanov, B. (2023). Mustamlaka davrida suv siyosati va mahalliy jamiyat. Sharq tarixi, 1, 88–102.
12. Brower, D. (2003). Turkestan and the Fate of the Russian Empire. Routledge.
13. Northrop, D. (2004). Veiled Empire: Gender and Power in Stalinist Central Asia. Cornell University Press.
14. Adeeb Khalid (2007). Islam after Communism. University of California Press.
15. Central State Archive of Uzbekistan (TsGA RUz). Land and Water Reform Documents, 1867–1917.

СОВЕТ МУСТАМЛАКАЧИЛИГИ ШАРОИТИДА ЕР-СУВ МУНОСАБАТЛАРИ ВА “ПАХТА ЯККАҲОКИМЛИГИ СИЁСАТИ”

Баҳром Джалолов

*Наманган давлат чет тиллари институти ўқитувчиси
baxromdjalolov767@gmail.com*

Аннотация

Мазкур мақолада совет мустамлакачилиги шароитида Ўзбекис-тонда пахта яккаҳокимлигининг ўрнатилиши ҳамда ер-сuv муносабатларида йўл қўйилган қўпол хатолар ва унинг салбий оқибатлари танқидий-таҳлилий

очи́б берилган. Шунингдек, “Орол денгизи” ҳалокатининг келиб чиқиши, сабаблари ва унинг қуриб боришида совет ҳукуматининг “кўрсатган хизматлари” далиллар асосида ҳамда пахта сиёсатининг аҳолига кўрсатган таъ-сири ҳақида кўрсатиб берилган.

***Таянч сўзлар:** империя, лойиҳа, мелиорация, Главголодностеп-сторой, Главсредазирсовхозсторой, ирригация, совхозлар, Иртур, тилла, экстенсивлаш, пахта сиёсати, центнер, ер жамғармаси, кремация, мажбурий меҳ-нат.*

XIX аср ўрталаридан бошлаб Ўрта Осиёни забт этишга киришган чор Россияси ҳукмронлигини мустаҳкамлаш ҳамда ўз таъсирини янада янада кучайтириш бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиқишга киришган эди. Бу тадбирлар бача соҳаларни қамраб олган бўлиб, улар орасида Туркистон заминида асрлар давомида шаклланиб келган ер-сув муносабатлари бўлиб, мустам-лакачилар томонидан бу соҳада ҳам ўз назоратларни ўрнатиб, империя манфа-атларига бўйсундириш йўлидан борилди. Бу борада кескин ва мудҳиш оқибат-ларга олиб келувчи бўлган лойиҳалар ишлаб чиқилди. Бунинг учун ав вало ўлкада пахта экишни кенгайтириш ва ушбу соҳада рағбатлантиришларни кучай-тириш, ўлкадаги чўл ҳудудларида ҳам пахта экиш баҳонасида канал ва ариқларни қазииш ишларига диққат-этибор қаратилди.

Жумладан, 1872 йил 14 ноябрда Туркистоннинг биринчи генерал-губернатори фон Кауфман император Александр II га “Биз Орол ҳақида ўйлашамиз керак! деб хат ёзади. Унда “шундай қилайликки, Амударё ва Сирдарёнинг суви пахтазорларда қуриб битсин. Оролга бўлса Сибир дарёларини оқизган маъкул. Шунда биз Туркистонни ҳамиша қўлда тутиб турамиз ва Россияга қарам қилиб оламиз” деган мазмунда ўз таклифларини киритди[1.:392].

Ўз ғаразли мақсадларини амалга ошириш учун дастабки ҳаракатлар бошланди. Масалан, 1877 йилда фон Кауфман ташаббуси билан Мирзачўлда канал қурилиши бошланди ва бу қурилишда кўплаб маҳаллий деҳқонлар сафарбар қилинди ҳамда канал қурилишида 1874-1878 йилларда 68 минг 294 нафар киши канал қурилишда қатнашган эди. Кўп ўтмай чор ҳукумати бундай катта қурилишни молиялаштиришдан бош тортган ҳамда Кауфман каналини қазииш ишлари 1879 йилга келиб бутунлай тўхтатилган. Лойиҳаси амалга ош-маганлигидан ғазабга келган Кауфман ақдан озиб, қолган умрини Тошкентда ўтказишга мажбур бўлган эди(2.:273).

Бироқ Кауфманнинг ушбу орзусини амалга оширишни 1917 йил давлат тўнтаришидан кейин ҳокимият тепасига келган совет ҳокимияти тўла тўқис амалга оширишга киришди. В. Ленин бошчилигидаги совет ҳукумати ер-сув муносабатларини тўлиқ назорат қилишга ҳамда бу йўлдаги тадбирларни тўла-тўқис амалга оширишга қатъий тадбирларни белгилаб берди.

Биринчи ўринда совет ҳукумати мамлакатда ирригация ишларини юксалтиришда 1918 йил 9 майда давлат иншоотлари комитети бош бошқармаси бош бошқармаси таркибида ташкил топган сув хўжалиги ва мелиорация қурилиши бошқармаси муҳим рол ўйнади. Белгиланган ишларга умумий раҳбарлик қи-лиш учун Туркистонда Ирригация ишлари ишлари бошқармаси алоҳида бошқармаси (ИРТУР) тузилган эди. Бу бошқарма вазифаси янги ерларни суғо-риш ва сувдан фойдаланишни тартибга солиш туришдан эди[3.:84].

1923 йилда совет ҳукумати томонидан ирригация учун маблағ ажратиб, 1921-1923 йиллар давомида Туркистон ирригация тармоқларини тикаш учун давлатдан 9 миллион сўмга яқин (тилла билан) пул олиб, қишлоқ хўжалигини юксалтириш ҳамда ирригация тармоқларини юксалтиришда 1923 йил муҳим бурилиш йили бўлди. Суғориладиган ерлар майдони анча кенгайиб, бу ютуқларни янада мустаҳкамлаш мақсадида 1918 йилда 6 441 457 сўм, 1919 йилда 45 143 903 сўм, 1920 йилда 324 315 884 сўм, 1921 йилда 6 841 392 000 сўм сарфланди [4.:87].

Суғориладиган ерлар ҳажмининг ошиб бориши билан сувга бўлган эҳтиёжнинг ортиб бориши туфайли 1929 йилда республика бўйича бундай харажатлар ҳажми 15 252 минг сўмни ташкил қилган бўлса, 1932 йилга келиб бу 25 961 минг сўмга етди. 1932 йилда республикада 236 та жойга 472 та сув узатиш насоси ўрнатилди[5.:127].

1940-1943 йилларда Ўзбекистонда суғориладиган ерлар ҳажми 560, 8 минг гектарга ошиб, 1941-1945 йилларда ҳашар йўли билан 149, 6 миллион кубометр ирригация ишлари амалга оширилди ҳамда колхозчилар эса шу вақт ичида ўзларининг 64 миллион сўм пулларини ирригация иншоотларини қури-лишига сарфладилар[6.:194].

Совет ҳокимиятининг пахтага бўлган “ташналиги” қондириш ва бу йўлда Ўзбекистонни пахта етиштириб берувчи базага айлантириш режаси йилдан-йилга мустаҳкамланиб борди. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг бу борада кенг кўламли чора-тадбирлар амалга оширилди.

Совет ҳокимиятининг пахта сиёсати туфайли “экстенсивлаш” яъни экиш майдонларини кенгайтириш ҳисобига пахта экиш 9,7 баробар кўпайиб, 1948 йил 3 февралда СССР Министрлар Советининг “Ўзбекистон КП (б) ва Ўзбе-кистон ССР Министрлар Советининг 1947 йилда пахтачиликда раҳбарликнинг хатолари тўғрисида”ги қарорида Ўзбекистонда маҳаллий манфаатларни деб умумдавлат вазифаларни унутмаслик тўғрисида жуда кескин гапирилди. Бу пахта экиладиган майдон ҳайдаладиган жами экин майдонининг узоқ вақт деярли 80 фоизини ташкил қилган. Деҳқончиликнинг оқилона тартиби бузил-ган, ва дон экинлари учун сувсиз ва сифатсиз ерлар ажратилганлигин кўриш мумкин эди[7.:144].

Юқорида таъкидланганидек, фон Кауфманнинг армонига айланган Мир-зачўл масаласи ва канал қуриши жараёни совет ҳукумати томонидан тўлиқ ижроси таъминланди.

1949 йил апрелда республика ҳукумати томонидан “Мирзачўлни янада ўзлаштириш тадбирлари тўғрисида” қарорни қабул қилиниши сув муаммосига бўлган эътиборни янаа кучайтирди. 1950 йилда ўзлаштирган ер майдонлари 281,4 минг гектарни ташкил этиб, янги ўзлаштирилган асосан пахта экиларди. 1956 йил 6 августда СССР давлат раҳбарияти Ўзбекистон ССР ва Қozoғистон ССРда Мирзачўлнинг кўриқ ерларини суғориш ва ўзлаштириш тўғрисида”ги қарори қабул қилинди ва ундан кейин пахтачилик хўжаликлари ташкил этиш айниқса кенг кўлам касб этди[8.:541].

Мазкур қарорга мувофиқ 1962 йилга келиб Мирзачўлда 300 минг гектар кўриқ ерлар ўзлаштирилиши ва 34 та пахтачилик давлат хўжаликлари ташкил этишга мўлжалланган эди. Ўзбекистон ССР Министрлар Совети ҳузурида Мирзачўлни суғориш ва ўзлаштириш бўйича бошқарма-“Главголодностеп-сторой” ҳамда унинг негизида ирригация ва совхозлар қурилиши бўйича Ўрта Осиё бош бошқармаси-“Главсредазирсовхозсторой” ташкил этилди. Ирригация ишларининг кенг тус олдирилиши 1955-1959 йилларда 160 минг гектар янги ерларни кенгайтиришга имкон берди. Республикада экин майдонлари кенгайиши натижасида пахта етиштириш ҳажми 1953 йилдаги 2,525 минг тоннадан 1964 йилда 3, 671,4 минг тоннада етказилди[9.:541].

Мирзачўлдаги совет ҳукумати “ютуклар”ни ўз кўзи билан кўриш мақсадида 1961 йил 15-16 ноябрь кунлари Тошкентда бўлиб ўтган Ўрта Осиё, Озарбайжон ва Қozoғистоннинг жанубий областлари қишлоқ хўжалиги ходимларининг кенгашида иштирок этиш учун келган КПСС МК биринчи секретари Н. Хрущёв Мирзачўл ерларига ташриф буюрди[10.:11].

Ўзбекистонда янги ерларни ўзлаштирилиши ва пахта яккахокимлигининг кучайтирилиши оқибатида 1961 йилга келиб Ўзбекистон ССРда суғорилади-ган ерлар майдони 1,8 миллион гектарни, 1980 йилга келиб бу рақам 3 миллион гектарга кўпайди[11.:133]. Совет ҳукуматининг Ўзбекистонда пахатага бўлган эҳтиёжини қондириш вва пахталикда янги ерларни ўзлаштириш орқали ҳосилдорликнинг ошириш масалаларига диққат эътибор қаратилди. 1950 йилда республикада 1 миллион 98 минг гектар ерга пахта экилиб, ялпи ҳосил 2 миллион 225 минг 60 тоннани ташкил қилган бўлса, 1979 йилга келиб, 1 миллион 843 минг 200 гектар ерга пахта экилиб, 5 миллион 762 минг 400 тонна ҳосил йиғиштириб олинди. [12.:148].

Лекин совет ҳукуматининг олиб борга тадбирларига қарамай, 1980 йилларнинг ўрталаига келиб республикада пахта ҳосилдорлиги ва ялпи ҳосили сезиларли даражада пасайди. Масалан, 1980 йилда республика бўйлаб 5 миллион 579 минг тонна пахта етиштирилган бўлса, 1985 йилда 5 миллион 382 минг тонна, 1989 йилда 5 миллион 292 минг тонна, 1990 йилга келиб эса 5 миллион 058 минг тоннани ташкил қилди. 1988 йил республика колхозларда пахта ҳосилдорлиги ўртача 30, 1 центнерни ташкил қилган бўлса, 1990 йилда 28, 3 центнерни ташкил қилди[13.:441].

1970-1980 йилларнинг ўрталаридаги давр Ўзбекистон деҳқончилиги учун жуда оғир кечди. У секин ривожланиб, пахта хом-ашёси дон ва қишлоқ хўжа-лиги маҳсулотларини етиштириш вазифалари бажарилмай қоларди. Суғорила-диган ерлар самарадорлиги паст бўлиб, ер жамғармасини сақлашга етарли эътибор берилмади. Суғориш учун сувнинг ниҳоятда тақчиллигига қарамай, ундан хўжасизларча фойдаланиш давом этаверди. Оқибатда бугун СССР ҳудудига бўлгани каби Ўзбекистонда ҳам қийин ижтимоий вазият юзага келган. [14.:375]. 1991 йилда нуфузли немис сиёсатшуноси Уве Хальбах совет Ўзбекистони инқирози тўғрисида ўз материалларига “оқ олтин-оқ ажал” деб таъ-сирчан ном берганлиги бежиз эмас эди[15.:144].

Хулоса ўрнида шуни ўрнида айтиш мумкинки, Ўзбекистонни “пахтанинг кули”га айлантириш замирида дарёларни бўғиб ташлаш, “Орол денгизи”ни қуриштириш, шу тариқа бу замринда яшаётган халқни қарам қилиш сиёсати ётган эди. Ҳаттоки марказда ўтирган раҳбарлардан бири республикадаги қабристон-лардаги қизиқиб; қаранг ванча ер исроф бўлиб ётибди, бузиб пахта экиш керак. Ўлганларни кремация қилиш зарур” деб кўрсатма беришга уринганлиги, совет ҳукумати пахта иши сиёсати туфайли тириклар тугул, марҳумлар руҳини чирқиратишдан ҳам тоймаган эди[16.:328].

Болалар меҳнати ва “мажбурий меҳнат” сиёсати, Ўзбекистонда узок вақтлар давомида сақланиб қолинганлиги, аслида унинг келиб чиқиш илдизлари совет муштамлакачилиги даврига бориб тақалиб, коммунистлик тузумнинг республикада пахта яккахоқимлигини ўрнатиш эҳтиёжларидан келиб чиққан-лиги ҳеч кимга сир эмас албатта.

Республиканинг барча аҳоли қатламлари, жумладан, болалар ҳам пахта етиштириш манфаатларига бўйсундирилган бўлиб, Президент таъкидлаганидек, яқин-яқингача ҳар йили тахминан 6-7 миллион одам пахта етиштиришга мажбуран сафарбар этилар, юз йил давомида ўзбек халқи эгилиб, пахта теримига мажбур этилди, ҳатто мактаб болалари ҳам пахтага ҳайдалди[17.:19].

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ш. М. Мирзиёев фаолиятининг илк давридаёқ бу “оғир тош”ни йўлдан олиб ташлашнинг уддасидан чиқди ҳамда юртимиз тарихининг саҳифаларида узок вақтлар давомида илдиз отиб, фарзандларимизни ўз домига тортиб турган, мажбурий меҳнатнинг барча шакллари қарши, ўзининг стратегик ва қатъиятли сиёсати билан кураш олиб борди ҳамда жаҳон ҳамжамияти олдида Ўзбекистоннинг юзини ёруғ қилди.

Манбалар ва адабиётлар

1. Рафиқов. Қ. Менинг президентим. Тошкент.: Академнашр. 2021.
2. Мирзачўл қиссаси. /Аварченко Б. ва бошқ... Тошкент.: Ўздавнашр. 1963.
3. Мирзачўл қиссаси. /Аварченко Б. ва бошқ...

4. Раззоқов. А. Ўзбекистон пахтачилиги тарихи. Тошкент.:Ўзбекистон. 1994.
5. Раззоқов. А. Ўзбекистон пахтачилиги тарихи...
6. Раззоқов. А. Ўзбекистон пахтачилиги тарихи...
7. Леонид Левитан. Ўзбекистон тарихий бурилиш палласида. Тошкент.: - Ўзбекистон. 2001.
8. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. 2-жилд. Тошкент.:Шарқ. 2000.
9. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. 2-жилд....
10. Мирзачўл қиссаси. /Аварченко Б ва бошқ....
11. Орол мадад сўрайди. Тошкент.:Меҳнат. 1987.
12. Орол мадад сўрайди...
13. Абдуллаев. М. Ўзбекистонда ер-сув муносабатлари тарихи. Тошкент.: Nurafshan-business. 2024
14. Ўзбекистон тарихи. 1-жилд. Тошкент.:Маънавият. 2022.
15. Леонид Левитан. Ўзбекистон тарихий бурилиш палласида...
16. Рафиқов. Қ. Менинг президентим...
17. Янги Ўзбекистон:демократик ўзгаришлар, кенг имкониятлар ва амалий ишлар мамлакатига айланмоқда”. Тошкент.:Ўқитувчи. 2021.

ШИМОЛИЙ ФАРҒОНА КАНАЛИ ҲАМДА УНИНГ ЎЗБЕКИСТОН ССРДА ЕР-СУВ МАСАЛАЛАРИНИ АМАЛГА ОШИРИШДАГИ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

Музаффар Хўжамов

*Наманган давлат чет тиллари институти катта ўқитувчиси,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)*

Аннотация

Мазкур мақолада Совет ҳокимиятининг Ўзбекистон ССРда ирригация масалалари борасида амалга оширган чора-тадбирларининг қисқача таҳлили, жумладан, Фарғона водийсида қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштиришида Шимолий Фарғона канали қурилиши ва у билан боғлиқ жараёнлар, шунингдек, аҳолини сафарбар қилиш жараёнлари, бу борада республика ҳукумати сиёсатининг амалга оширилиши таҳлил қилинган.

Калит сўзлар. *Иккичи жаҳон уруши арафисида Республикада ирригация ва мелиорация масалалари, Шимолий Фарғона канали, сув иншоотлари, сарф ҳаражатлар, сафарбарлик жараёнлари, техника, ишчи кучи, қурилиш-муҳандис мутахассислар.*

Малумки СССР ташкил топгандан сўнг Иттифоққа аъзо республикаларнинг давлат бошқаруви ва ижтимоий-иқтисодий

ривожланишда давлат бош режасини ишлаб чиқди. Унга кўра, Иттифокнинг ғарбий республикаларида ғалла, шарқий республикалари эса пахта етиштирини тақазо етарди. Натижада, ғалла етиштирган республика пахтасиз, пахта етиштирган республика эса ғалласиз иқтисод қила олмаган.

Республикада уруш йиллари қишлоқ хўжалигини ривожлантириш ва у орқали озиқ-овқат таъминоти, самарадорлигини оширишга сув таъминоти тизими долзарб бўлиб, чўл ва лалмикор ерларда[1] қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш учун ирригация иншоотларини қуриш кун тартибидаги асосий масала бўлган. Лекин ирригация иншоотларини қуриш ва ишга тушириш, техника, ишчи кучи, қурилиш-муҳандис мутахассислар, қурилиш учун хомашё маҳсулотлари етишмаслиги, маблағ ажратиш ва техник имкониятлар билан уни тўлиқ амалга ошириш, деярли имконсиз еди.

Ўзбекистон ССРда йирик суғориш иншоотлари Шимолий Тошкент (Тошкент вилояти), Чуст ва Юқори Учқўрғон (Наманган вилояти), Сўх-Шоҳимардон (Фарғона вилояти), Назархон-Тозаёрмаиш, Нукусобод, Шўро, Шуманай (Қорақалпоғистон республикаси), Душанбек-Қоратоғ (Сурхондарё вилояти) каби каналлар; Рудаксой (Бухоро вилояти), Косонсой (Наманган вилояти) сув омборлари ҳамда Фарҳод ГЭС қурилиши, шунингдек, Ҳазарбоғ, Овгир, Хайрабод, Катта Фарғона, Шимолий Фарғона ва Охунбобоев номли каналлар қайта таъмирланди[2].

Озиқ-овқат таъминотини мунтазам йўлга қўйишда қишлоқ хўжалигини “жонлантириш” учун ирригация ишларида бир мунча ютуқлар билан бир қаторда айрим камчиликларга ҳам йўл қўйилди. Хусусан, ўзлаштирилган янги ерларни екин майдонларига қўшиш билан бир вақтда, аввалдан фойдаланиб келинаётган ерларни қаровсиз қолиши кузатилди ва ернинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш учун бюджетдан ажратилган маблағларнинг камайиши, озиқ-овқат екинлари екиб келинаётган ерларнинг ҳам самарадорлигини пасайишига олиб келди. Масалан, суғориш тизимини таъмирлаш ишларига республика бюджетидан ажратилган маблағ йил сайин камайиб борди. Ушбу кўрсаткич, 1941-йили 49 900 000 сўмни ташкил етган бўлса, 1942-йилда бу 43 900 000 сўмни ташкил қилган ва бир йилнинг ўзида ўртача 6 млн.сўмга камайди[3]. Албатта, қишлоқ хўжалигида экин екиш ва озиқ-овқат маҳсулотларини етиштириш учун фойдаланиб келинган ерлар самарасини пасайиши маблағ камайиши билангина эмас, ишчи кучи ва мутахассислар етишмаслиги ҳамда қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган техникаларнинг эскирганлиги ҳам асосий омиллардан бири бўлди.

Юқоридаги муаммоларни ҳал қилиш учун Марказ Собик Иттифок республикаларида XX асрнинг 30 ва 40 йилларида ер-сув масаласи бир қатор ислохотлар олиб борди. Жумладан, Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Совети ва Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети 1940 йил 20 январда Шимолий Фарғона канали қурилиши тўғрисида махсус қарор қабул қилди[4]. Маскур қарорда канал қурилишининг аниқ муддати, унинг ташкил этиш ва олиб бориш чора-тадбирлари, амалий ишлар борасида йўл ҳаритаси кўрсатиб

ўтилди. Канални қурилиши ва унга аҳолини жалб этиш, тарғибот ва ташқиқот ишлари, жумладан, вилоятнинг Поп ва Тўрақўрғонлик ҳамда бошқа райёнлардан жалб этилган меҳнаткашларнинг фаолияти ва кўрсатган жасоратлари республика газеталари саҳифаларида ёритиб бориш белгиланди[5]. Канал қурилишига раҳбарлик қилиш учун Фарғона область партия комитетида штаб ташкил этилди[6]. Канални қурилишига раҳбар этиб Уйчи районидаги “Ворошилов” номли колхоз раиси Абдували Мўминов ва унга ўринбосар қилиб Намаган шаҳар ҳокими Йўлдош Бобожонов ҳамда бош инженер қилиб Д.К.Терситский ва унинг ёрдамчилари қилиб эса А.Ф.Мичурин ҳамда В.Н.Симаковлар тайинланди[7]. Жумладан, қабул қилинган қарорга кўра каналнинг бош лойиҳасига кўра, унинг умумий узунлиги 163 км этиб белгиланди. Хусусан, каналнинг йўл ҳаритаси Наманган областининг Уйчи, Чортоқ, Наманган, Тўрақўрғон, Косонсой ва Поп райони ҳамда Тожикистоннинг Ленинобод области Ашт райони ҳудудларида 19 минг гектар янги ерларни сув билан таъминлаш ва аввалдан суғорилиб келинаётган 66 732 гектар ердаги сув таъминотини янада яхшилаш масаласи кўзда тутилди. Шимолий Фарғона канали Сирдарёнинг ўнг қирғоғидаги ер хўжаликлардаги деҳқончилик, полизчилик, боғдорчилик билан боғлиқ масалаларга ечим сифатида қаралди[8].

Каналнинг қазилиши ва унинг ишга туширили натижасида канал секундига 100 кубометр сув ўтказиш имкониятига эга бўлиб, унинг дастлабки километри амалда Янги ариқ ва Розенбах каналлари (ҳозирда катта Наманган канали деб юритилади-М.Хўжамов) ўзани бўйлаб ўтиши белгиланди. Қолган 102 км эса Наманган вилояти ҳудудининг адир ва даштларидан янгидан қазикилиши белгиланди. Канал Учқўрғон туманидан бошланиб, Норин дарёсидан сув олиб, Тожикистон ҳудудидаги Ашт районидаги Қамишқўрғон даштларигача сув етказиб бериши керак эди. Каналнинг 144 километри Ўзбекистон ҳудудидан, 18, 5 км эса Тожикистон ҳудудидан ўтиши белгилаб берилган. Шу ўринда таъкидлаш керакки шунча масафода, ҳали йўли очилмаган ва тош, турпоқда қўл меҳнати ҳамда ҳашар йўли билан бу ишларни амалга ошириш машаққати турар эди. Шу боис канални қазилиши учун ҳар куни 80 мингдан 100 минггача ҳашарчилар 6 млн кубометр ер қазиш ишларини олиб бориш ҳамда канал бўйлаб 48 та жойда ирригация иноатлари қурилиши белгиланди[9].

Канал қурилиши штаб режасига кўра, унинг бўйлари режа асосида 20 та участкага бўлиниб, у ерда ишларни юритиш учун маъсул раҳбарлар тайинланган. Тадбирлар режасига мувофиқ канал трассаси бўйлаб қазувчи ҳашарчилар учун чойхоналар, ошхоналар, савда дўконлари ва 150 та тарғиот-ташқибот марказлари ташкил этилиб, республиканинг 16 районларидан вилоят театр жамоалари, 24 та кўчма сайёр кино, 2200 та тарғиботчи ва 144 та марузачи ҳашарчилар орасида хизматда бўлди[10]. Қарор режасига кўра канал қазиш ишлари 15 февралда бошланиши керак бўлиб аммо ҳашарчиларнинг истаги билан 10 февралданок бошланган. Жумладан, Уйчи,

Поп, Косонсой, Янгиқўрғон, Наманган ва Тўрақўрғон районларидан келган ҳашарчилар канал қазишни бошлаб берган. Канал қазишни биринчи кунда трассада 38-40 минг киши иш бошлаган бўлиб, юк машиналари, от аравалар ва қўлда қазиш ишларини олиб бордилар. Иккинчи кундан бошлаб канал қазишга бошқа ҳудудлардан ҳашарчилар жалб этилдилар. Жумладан, Андижон областининг Избоскан, Оййим, Пахтаобод каби ҳудудлардан ҳам ёрдамчилар келдилар. Улар трассада қўл меҳнати билан 1 млн кубометр туроқ қазиш ишлари олиб бордилар[11]. Канални қазишда 12 февралга келиб, Наманган шаҳар меҳнаткашларининг канал қазишга бағишланган митинги бўлиб ўтди ва унда 25 минг киши иштирок этадилар. Митингда Наманган шаҳар ҳокими Йўдош Бобожонов сўзга чиқиб, каналнинг аҳамияти ва эришиладиган иқтисодий ютуқлари борасида маруза қилади[12].

Канал қурилишини кенг тарғиб қилиш ва оммани жалб этиш, тарғибот-ташвиқот ишларини олиб бориш мақсадида республика матбуотида ўзбек ва рус тилларида “Северный Ферганский канал”- “Шимолий Фарғона канали” номли газета чиқа бошлади. Газета саҳифаларида канал қурилишининг кунлик маълумотлари, турли тадбирлар ва илғор канал қазувчиларнинг мақолалари, фаолиятлари ёритилиб борилган[13]. Шимолий Фарғона канали қазилиши умумхалқ ҳашари асосида ташкилланган бўлиб, шу йўсинда олиб борилди. Канал қурилиши нафақат ўзбекистонлик ишчилар балким Тоҷикистонлик ҳашарчилар ҳам ёрдамга келиб, жонбозлик кўрсатганлар. Канални қазиш жараёни осон кечмаган жумладан унинг лойиҳасига бир қатор ўзгартиришлар ҳам киритилган. Масалан Янги ариқни қайта реконструкция қилиниши керак эди шу туфайли ишлар кўпайиши мумкин эди. Аммо бу осонлаштириш мақсадида каналнинг ўнг томонини кенгайтириш ишлари олиб борилиб, бунда қазиш ишларини 400-500 минг кубометрга камайтиришга эришган. Унда Янгиқўрғон, Уйчи ва Наманган район колхозчи ҳашарчилари алоҳида жонбозлик кўрсатдилар. Кейинги кунларда ишлар жадаллашиб, ҳар икки республикадан кунига 90 минг киши қазиш ишларида иштирок этган. Канал қазилишида ҳашарчилар орасида ўзининг энг меҳнаткаш кишилари аниқланиб, рағбатлантирилган. Жумладан, Янгиқўрғондан Икром Имомов, Маллабой Ёқубовлар, Сиддиқ Акбаров, Меҳмон Дадаҳанов, Балиқчи районида Кўчқор Мирхожиев, Наманган районида Ойшахон Бобохонова кабилар алоҳида ўрнатилган кўрсаткичлар[14]. Канал трассасида 20 та катта участка бўлиб, улар ўз навбатида колхозлар бўйича участкаларга, участкалар бригадаларга улар эса звеноларга бўлиниб иш ташкил этилган. Ҳар бир звенода уч киши бўлиб, улардан бири юкловчи иккиси эса замбилни ташувчи бўлган. Ҳар бир учлик 3 кетмон, 2 та замбил, битта киркага эга бўлган[15].

Шимолий Фарғона каналини қурилишига республика раҳбарлари ҳам ташриф буйиб, ўз фикр ва мулоҳазаларини билдириб ўтадилар. Жумладан, қазиш жараёнларида Усмон Юсупов ва Йўдош Охунбобоев иштирок этиб, ҳашарчиларни қўллаб-қувватладилар[16]. Канал страссаларида маҳсус

бараклар ташкил этилиб, ҳашарчилар ётоқ жой билан таъминлаган. Қазииш ишлари давомида ишчиларнинг хордиқ чиқариши учун турли оммавий концерт дастурлари, кўчма кинолар намоиш этилган. Жумладан, СССР халқ артисти Малик Қайумов каналнинг қазииш жараёнлари бўйича бир қатор филмлар олган бўлса, санъаткорлардан Ҳалима Носирова, Тамарахоним, Мукаррама Турғунбоева, Тўхтасин Жалилов, Жўрахон Султонов, Ўзбекистон халқ шоири Чустий каби бир қатор таниқли кишилар канал ишчилари учун хизмат кўрсатганлар[17]. Канал қазииш ишлари асосан 35 кун давомида ҳашар йўли билан бажарилган бўлиб, жами бўлиб 5 382 109 кубометр тупроқ қазиб олинган ва бу ишларни амалга ошириш учун давлат томонидан 280 млн сўм маблағ сарфланган[18].

Хулоса қилиб айтганда, ер ва сув ресурслари ҳар қандай жамиятнинг иқтисодий барқарорлиги ва озиқ-овқат хавфсизлигини таъминловчи стратегик омиллар ҳисобланади. Айниқса, қишлоқ хўжалигига таянадиган ҳудудларда ердан оқилона фойдаланиш ва сув ресурсларини тежаш масаласи устувор аҳамият касб этади. Бугунги кунда иқлим ўзгариши, аҳоли сонининг ўсиши ва саноатлашув жараёнлари натижасида табиий ресурсларга босим кучаймоқда. Шу боис ер ва сув муносабатларини ҳуқуқий, иқтисодий ва экологик жиҳатдан тўғри тартибга солиш долзарб вазифадир. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, ер ва сув масалалари барқарор тараққиётнинг асосий шарти ҳисобланади. Уларни муҳофаза қилиш, оқилона бошқариш ва замонавий технологияларни жорий этиш орқали келгуси авлодлар учун соғлом экологик муҳит яратиш мумкин. Ер ва сув ресурсларига нисбатан масъулиятли муносабат мамлакат иқтисодиёти ва жамият фаровонлигининг кафолатидир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Лалмикор ер – суғорилмайдиган, сувсиз, ёғиндан сув ичадиган; баҳорги(ер ёки ғалла) ер. Qarang: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи жилд. – Тошкент.: ЎзМЭ., 2007. – Б.485.
2. Бобожонов Ҳ. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги Иккинчи жаҳон уруши йилларида // Ўзбекистон тарихи.2020. – № 4. –Б.168.
3. Ўзбекистон Миллий архиви (Ўз МА), Р-839-фонд, 32- рўйхат, 3318-иш, 16-варақ.
4. “Правда Востока” // 1940 йил 20 январ.
5. “Комуна” // 1940 йил 13 декабрь.
6. Фарғона ВДА, 1-фонд, 77-рўйхат, 169-иш, 4-7 – варақ
7. “Правда Востока” // 1940 йил 20 январ.
8. Қосимов Й. Наманган воҳасининг суғорилиш тарихидан. -Тошкент.: “Фан”, 1988.-Б.-68-69.
9. Ўша жойда
10. “Қизил Ўзбекистон” // 1940 йил 10 февраль
11. “Қизил Ўзбекистон” // 1940 йил 13 февраль.
12. “Правда Востока” // 1940 йил 14 февраль.

13. “Правда Востока” // 1940 йил 16 февраль.
14. “Северный Ферганский канал” // 1940 г 28 февраля.
15. “Правда Востока” // 1940 йил 11 июн.
16. “Комунна” // 1940 йил 4 март.
17. “Правда Востока” // 1940 йил 11 июн.
18. Қосимов Й. Наманган воҳасининг суғорилиш тарихидан. -Тошкент.: “Фан”, 1988.-Б.-77.

XX ASRNING 20- YILLARIDA O‘ZBEKISTONDA AMALGA OSHIRILGAN YER-SUV ISLOXOTLARI VA ULARNING MUSTAMLAKACHILIK MOHIYATI.

Mamarasulov Dilmurod Toshtemirovich

Oriental universiteti “Ijtimoiy gumanitar fanlar” kafedrasi dotsenti, tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD), dotsent.

Tel: +998 91 539 14 00

e-mail: dilmurodmamarasulov41@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqoladan maqsad XX asrning 20 yillarida Sho‘ro xukumati tomonidan Turkistonda olib borilgan er-suv islohotlari, u islohotlarning mustamlakachilik mohiyatini tahlil qilishdan iborat. Sobiq ittifoqning bu tadbirlarni o‘tkazishidan maqsadi nima edi? Maqsad, fikrimizcha o‘lkada mulkdor sinflarni cheklash va tugatish, oqibatda sinfsiz jamiyat qurishdan iborat edi. Bu holat keyinchalik respublikada qishloq xo‘jaligini zo‘rovonlik yo‘li bilan ommaviy jamoalashtirishga va uni tezlashtirishga qulay shart-sharoit yaratib berdi, oqibatda yer o‘zining haqiqiy egalaridan ayrildi yerga nisbatan munosabat o‘zgardi, bu esa agrar sohada ko‘plab salbiy oqibatlarga olib keldi, bu soxaga e’tibor yildan-yilga pasaya boshladi.

Kalit so‘zlar

Islohotlar, Er-suv, Turkiston ASSR, O‘zbekiston SSR, birinchi davr: 1921-1922, ikkinchi davri: 1925-1929 yillar, Yer to‘g‘risidagi dekret, “Er-suvni natsionalizatsiya qilish”, “Yer-suv isloxoti” to‘g‘risidagi dekretlar, xarbiy komunizm siyosati, Quloq va boy dehqonlar.

Mamlakatimiz o‘z mustaqilligini qo‘lga kiritgandan so‘ng xalqimizning iqtisodiy, siyosiy va ma‘daniy o‘tmishidagi tarixiga qiziqish toboro ortib bormoqda. Xalqimiz tarixiga yangicha yondashuvlar respublikamiz mustaqilligiga erishgandan so‘ng boshlandi. Tariximizda hal etilishi lozim bo‘lgan muommolardan biri, bu XX asrning 20- yillarida respublikamiz qishloq xo‘jaligida amalga oshirilgan yer-suv islohotlari va uning mohiyati masalasidir.

1920-1921-yillarda o‘tkazilgan yer-suv islohotining asosiy maqsadlaridan biri, o‘lkaga ko‘chirib keltirilgan rus zamindorlarining yerlarini mahalliy dehqonlarning yerlari bilan tenglashtirish edi. Chunki bu rus kelgindi mujiklari Chor ma’murlaridan juda katta hajmdagi serunum yaxshi yerlarni olgan edilar [1, 9-15]. Sovet hukumati bu bilan o‘zini go‘yo mahalliy mehnatkash xalqning «g‘amxo‘ri» va «mehriboni» qilib ko‘rsatmoqchi bo‘lgan edi. O‘lkada yer-suv islohoti sovet hukumatining («Yer to‘g‘risida») gi dekreti asosida amalga oshirildi va uning bosh maqsadi qishloqda sinfiy tabaqalanishni kuchaytirishdan iborat edi. Sovet va kompartiya korchalonlari bu yerda ham «bo‘lib tashla, hokimlik qil») qabilida ish yuritdilar, qishloq aholisini boy va kambag‘allarga bo‘lib ularning sopini o‘zidan chiqarib bir-birlariga qarshi gijgijladilar.

Tarixiy voqealarga nazar tashlasak, sovet hokimiyati yillarida O'rta Osiyoda ikki marotaba yer-suv islohoti o'tkazildi. Birinchi davr, 1921-1922 yillarni o'z ichiga olib, bu davrda yer-suv islohoti Turkiston ASSR da, ikkinchi davri 1925-1929 yillarni o'z ichiga olib O'zbekiston SSRda o'tkazildi. Sobiq ittifoqning bu tadbirlarni o'tkazishidan maqsadi nima edi? Maqsad, fikrimizcha o'lkada mulkdor sinflarni cheklash va tugatish, oqibatda sinfsiz jamiyat qurishdan iborat edi. Bu holat keyinchalik respublikada qishloq xo'jaligini zo'rovonlik yo'li bilan ommaviy jamoalashtirishga va uni tezlashtirishga qulay shart-sharoit yaratib berdi, oqibatda yer o'zining haqiqiy egalaridan ayrildi yerga nisbatan munosabat o'zgardi, bu esa agrar sohada ko'plab salbiy oqibatlarga olib keldi, bu soxaga e'tibor yildan-yilga pasaya boshladi. Xalqimizning oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabini qondirishda qiyinchiliklarga olib keldi.

Oqibatda XX asrning 70-80 yillarida xalqimiz uchun zarur bo'lgan don va go'shtning 70 foizi, kartoshkaning 60 foizi, qand, sut, bolalar ovqatining 100 foizi chetdan olib kelindi.

O'zbekistonda amalga oshirilgan agrar islohotlar davrida mehnatga layoqatli axolining 85 foizi qishloq xo'jaligida band edi. Mamlakatning yalpi ishlab chiqarish mahsulotida qishloq xo'jaligining salmog'i 80 foizni tashkil etar edi.

O'zbekistonda amalga oshirilgan yer-suv islohotlari juda ayanchli xolda bo'lib, umumiy yer fondining 70 foizini o'z qo'lida to'plagan yirik yer egalarining mol-mulki butunlay tortib olinishi oqibatida juda ko'plab oilalar xorijga ketib qolishga majbur bo'lgan. Ularning ko'plari Afg'oniston va Sharqiy Turkiston chegaralarida qo'riqchilar tomonidan otib tashlangan, mol-mulki tortib olingan. Ayrim mardikor, chorikor, batrak va cho'ponlar ham o'z xo'jayinlari ortidan borib, Vatanini tashlab ketishga majbur bo'lganlar.

Respublikada amalga oshirilgan bu tadbirning mazmun-mohiyatiga agrar soxaning bilimdoni O'zFA ning muxbir a'zosi R.X.Aminova shunday baho bergan edilar. “O'z mohiyatiga ko'ra yer-suv islohoti burjua – demokratik xarakterdagi islohot bo'lib, u boy dehqonlarni va bir qism badavlat o'rta hol dehqonlarni tugatdi” [2, 81].

Respublikada o'tkazilgan yer-suv islohotlari boylar va katta yer egalari bilan shavqatsiz kurash sharoitida o'tdi. Shu sababli ushbu davrda yer-suv islohotiga

qarshi chiqqan va o'ziga to'q dehqonlarga nisbatan ehtiyotkorona munosabatda bo'lishni talab qilgan, “18-lar guruhi” a'zolari ta'qib qilinib ularning ko'pchiligi o'z lavozimlaridan tushirilgan.

1920-1921 yillarda o'tkazilgan yer-suv islohotining asosiy maqsadi o'lkaga ko'chirib olib kelingan rus zamindorlarining yerlarini mahalliy aholi yerlari bilan tenglashtirish va qishloqda tabaqalanishni kuchaytirishdan iborat edi. 1921 yilda “Qushchi” ittifoqi xuddi shu maqsadda tashkil etildi[3, 263].

Bu ittifoqning 160 ming a'zosi bo'lib, uning a'zolari yersiz va kam yerli dehqonlardan iborat bo'lib, ular boy va ruhoniylarning yerlarini tortib olar, yersiz dehqonlarga bo'lib berar edi.

Islohotning birinchi davrida Sirdaryo, Farg'ona, Yettisuv viloyatlaridan va Marv uyezdidan jami 1722626 desyatina yer musodara qilindi. Bu yerning 117512 desyatini yersiz va kambag'al dehqonlarga, undan tashqari ularga 1517 ta ot, 87 ta tuya, 1042 sigir va 133 ta eshaklar taqsimlab berildi. Ko'chirib yuborilgan aholidan 25 ming botmon don tortib olinib, uning 128 ming botmoni mahalliy kambag'allarga taqsimlab berilgan.

Islohotning ikkinchi davri (1925-1929) O'zSSR MK ning 1925 yil 2-dekabrda “Er-suvni natsionalizatsiya qilish”, “Er-suv isloxoti” to'g'risidagi dekretlar asosida olib borilib, Toshkent, Farg'ona, Samarqand va Zarafshon viloyatlaridan 254,2 ming desyatina yer tortib olindi, vaholanki bu yerning 70 foizi “boylar” deb atalgan o'rtahol dehqonlarga qarashli edi. Ular 1918-1922 yillarda sovetlardan yer olib, o'z xo'jaliklarda endigina o'zlarini tiklab olgan dehqonlar bo'lib, ular aholini don mahsulotlari bilan ta'minlashda asosiy rol o'ynagan aholi qatlami edi.

1926 yilda birgina vodiyni ekin ekiladigan yer maydonlarining 34,5 % ga ega bo'lib, Zarafshon daryosining 42,7 % umumiy hajmdagi oqar suvlaridan foydalangan. Katta miqdordagi suvni vodiyni yuqori qismida sarflanishi Buxoro vohasiga suv taqsimlashni chegaralab qo'ygan. Shuning uchun bu yerda 1928 yilda sug'orishga mo'ljallangan 73143 gektar yerdan faqatgina 48031 gektar yer yoki 70 % yerlar ishlatilgan. Zarafshon daryosini sug'orish sistemasining ekspluatasion xarajatlari uncha katta bo'lmagan. 1925/1926 yillarda ular bir yarim million rublni yoki o'rta hisobda har bir xo'jalikka 7 rubl 49 tiyin, 1 gektar yerga esa 4 rubl 22 tiyin to'g'ri kelgan[4, 145].

1926 yilda amalga oshirilgan yirik ishlar qatoriga 1925 yil oktyabrda qaytadan yo'lga qo'yilgan Xo'jand uezdining Nov rayonidagi Qurqat kanali ham kiradi. Kanalning bosh qismi qayta qurilib, unga regulyator moslamalari qurildi va tog' cho'qqisidan o'tadigan 1017 metrli tunnel qurildi. Qurqat kanalini qayta ta'mirlash uchun olib borilgan asosiy ishlar 1926 yilning 1 mayida tugallandi. Bu vaqtga kelib Samarqand suv xo'jaligi tomonidan yangi yerlarni o'zlashtirish va ekin ekiladigan dalalarga suvni o'z vaqtida etkazish uchun 1920330 rubl sarflangan bo'lib, shundan 285 ming rubl Qurqat kanali uchun ajratilgan.

1926 yili Samarqand suv okrugi bo'yicha Qoradaryo suv taqsimoti ostki to'g'oni qurib bitkazildi, Yangiariq, Qoratepa va Toshtepa soylari kesuvda

akveduk (osma quvur) lar qurish ishlari olib borildi. Davlat tomonidan 7000 rubl 10000 gektar yangi yerlarni loyihalash va tadqiqot ishlari uchun ajratildi. Samarqand shahridan 8 km uzoqlikda joylashgan Tollig‘ulon suv dambasi qurilishi rejalashtirilgan. Bu inshoot 15 ming gektar yerni sug‘orish kyerak bo‘lib, Samarqanddan 25-40 km uzoqlikda joylashgan Polvon, Oq Sharshar, Sabaloq, Mitan, Qora, Tuyatortar, Oq ko‘l, To‘g‘iz, Qoraqat kanallarida beton suv chiqarish tarmog‘i qurish rejalashtirilgan. Umumiy hajmda ular 6 ming gektar yerni sug‘orish kyerak edi. Mazkur kanallarda qurilish ishlari uchun 26840 rubl ajratilgan. Yuqorida aytib o‘tilgan barcha qurilish ishlari 1920330 rublni tashkil etadi. Bu mablag‘ning asosiy qismi davlat byudjeti hisobidan edi.

Suv inshootlari qurilishida hashar ishlari ham amalga oshirilgan bo‘lib, 1924 yilda 800 ming rubllik, 1925 yilda tozalash va mayda ta‘mirlash ishlari bo‘yicha 941388 rubllik, 1926 yilda esa 947040 rubllik ish hajmi bajarildi[5, 87].

Qurolli qarshilik ko‘rsatish xarakatining avj olishi, iqtisodiy va siyosiy vaziyatni ogirlashishi 20 yillarning boshlariga kelib bolsheviklarni isloxatlarini boshlashga majbur qildi. Bu yo‘nalishdagi dastlabki xarakatlar 1920 yilning sentyabridan yetiboran amalga oshirila boshlagan yer-suv isloxatida o‘z aksini topdi. Bolsheviklar fikricha isloxatdan ko‘zlangan asosiy maqsad maxalliy axoli va boy rus dexqonlarining yer va suvga bo‘lgan xuquqlarini tenglashtirish edi. Shu yo‘l bilan ular maxalliy dexqonlarni o‘z tomonlariga tortmoqchi bo‘ldilar. Xaqiqatdan xam 1921-22 yillar davomida boy rus dexqonlarga tegishli bo‘lgan yerlar musodara qilindi, o‘lka xududlarda yashayotgan xam yerli va yersiz dexqonlar yer bilan tamirlandi. Isloxat davomida boy, cho‘loq dexqonlar xo‘jaliklari tugatildi va ko‘chmanchilarni o‘troq xayotga o‘tkazishga ko‘rsatilgan tadbirlar amalga oshirildi. Lekin vaqt o‘tkan sari ana shu umuman olganda ijobiy bo‘lgan tadbirlar bo‘lgan qatori maxalliy sharoit milliy mentalitet xisobga olinmagan choralar xam ko‘rildi. Bu choralar vaqf yerlarini musodora qilish, maxalliy axolining «mexnat bilan shugillanmaydigan yuqori qatlamlari» degan vakillarining yerlarini musodora qilish yoki kamaytirishdan iborat bo‘ldi.

Maxalliy sharoit ayniqsa diniy xis tuygularni nazar pisand qilmaslik, qishloqdagi siyosiy vaziyatni keskinlashtirdi va sinfiy ziddiyatlarni kuchaytirdi.

Ko‘chmanchilarni o‘troqlashtirishning bolshevikcha zo‘rovonlik usullari bilan amalga oshirishi salbiy oqibatlariga olib keldi. Natijada ijtimoiy, sinfiy millatlararo ziddiyatlar kuchaydi. Isloxat mamlakat iqtisodiy va siyosiy xayotidagi tanglikka xam barxam byera olmas edi. Tanglikdan chiqish uchun o‘lkada keng qamrovli o‘zgarishlarni amalga oshirish zarur edi. Bunday o‘zgarishlarni amalga oshirish zarur yekanligini markaz xam anglab yetdi. 1921 yildan yetiboran amalga oshirilgan isloxatlar yangi iqtisodiy siyosiy deb nomlandi, unga ko‘ra «xarbiy komunizm» siyosatini moxiyatan belgilab bergan oziq-ovqat razvyortkasidan voz kechildi va uning o‘rniga oziq-ovqat soligi joriy qilindi. Natijada qishloq xo‘jaligida davlat nazorati ostida bo‘lsada, iqtisodiy qonuniyatlarning amal qilinishi tiklana boshlandi. O‘sha 1921 yilning o‘zidayoq xosildorlik keskin ko‘tarildi, ochlik chekindi va bozor jonlana boshlandi. Oziq-ovqat soligining joriy qilinishi bilan

birgalikda davlat dexqonlarga agrotexnik va moliyaviy yordam byera boshlaganligi, vaziyatni yanada yaxshilashga yordam byerdi. Sanoat soxasida yangi iqtisodiy-siyosat davlatga tegishli bo'lgan mayda va o'rta korxonalarining tadbirkorlarga ijaraga berishida jismoniy shaxslarga yangi korxonalar ochishga ruxsat berishdi, yirik korxonalarining xo'jalik xisobiga o'tkazishda namoyon bo'ldi. Davlat ixtiyorida Turkiston bo'yicha 99 tagina korxona qoldirilib, ular xam bozor qoidalariga amal qilgan xolda faoliyat ko'rsata boshladilar.

Yangi iqtisodiy siyosatning tarkibiy qismi sifatida pul isloxati o'tkazilib yagona pul tizimi joriy qilindi. Rubl bir yilning ichida konvyertatsiya qilinadigan valyutaga aylandi.

Ko'rilgan choralar 1921 yilning o'zidayoq o'z natijasini byera boshladi. 1921 yilning oxirida o'sha yilning yanvariga nisbatan Toshkent mexanika zavodida ishlab chiqarilgan maxsulot 16 barobar ko'paydi. 1924-25 xo'jalik yiliga kelib Turkiston sanoatining yalpi maxsuloti urushdan oldingi darajaning 79,4%ini tashqil qildi. Yangi iqtisodiy-siyosatga o'tilgach sanoat ishlab chiqarishning yillik o'sishi suratlari 16-18%ni tashkil qila boshladi.

Kollektivlashtirish siyosati V.I.Lenin ilgari surgan sotsializm qurish rejasining tarkibiy qismidir. Taniqli tarixchi olimi Rahima Aminova kollektivlashtirishga baho byerib bunday degan edi: «Kollektivlashtirish -ishlab chiqarishga davlat monopoliyasi o'rnatilishining naq o'zginasidir. Partiyaviy-g'oyaviy siyosat hukmronligi tufayli yuzaga kelgan kollektivlashtirish nazariyasi va tajribasi bugunga kelib chilparchin bo'ldi. Kishining ishlab chiqarishdagi mehnatiga haq to'lov o'zaro tenglik asosiga qurilganidan bu siyosat o'zini oqlamadi. Tabiiyki, moddiy manfaatdorlik bo'lmagan joyda tashabbuslar ham so'nadi. Tashabbus, izlanish bo'lmagan joyda yesa, ish orqaga ketadi. Buning ustiga hayotning o'zi kollektivlashtirish muommosini ko'tarib chiqmagan edi. Nazazariyachilar asrlar osha shakllanib kelgan ishlab chiqarish usullariga bepisand qaradilar. Zo'ravonlik bilan o'tkazilgan siyosat ko'plab ishbilarmon, tadbirkor odamlarning ishga, yerga bo'lgan munosabatini sovitdi. Ye'tirof yetmoq joizki, bugungi dasturxonimizning g'aribligi ham, ko'r jihatdan qishloq xo'jaligini kollektivlashtirish «samarasidir»[6, 82].

Sovet hukumati va kompartiya mustamlaka asoratidagi o'lka xalqlarini qul o'rnida ishlatib hisobsiz foyda va daromad olishning yeng maqbul shakli bo'lgan kollektivlashtirish siyosatini amalga oshirish uchun ayyorlik va ustamonlik bilan uzoq tayyorgarlik ishlarini olib bordi. Bu borada amalga oshirilgan yer-suv islohoti muhim o'rin tutadi.

Islohotni Samarqand viloyat bo'yicha oladigan bo'lsak, 1920-1921 yillarda viloyatdagi boy dehqonlardan 25959 desyatina yer musodara qilingan[7,15-16].

1925 yil 2-dekabrda O'zSSR MIK ning navbatdagi sessiyasida qabul qilingan dekretga ko'ra, Toshkent va Samarqand viloyatlarida 50 desyatina va undan ko'p yeri bo'lgan xo'jaliklarni sug'oriladigan yer maydonlari, ish hayvonlari va mehnat qurolari musodara qilina boshlandi. Viloyatda yer-suv islohoti 28 ta

tumanga bo'linib, amalga oshirildi va har bir tuman komissiyasi tarkibida beshtadan a'zo bo'lganligi ta'kidlab o'tildi.

Qashqadaryo, Surxandaryo, Xorazm va Qoraqolpog'istonda yer-suv islohotlari 1928-1929 yillarda o'tkazildi. Qashqadaryo vohasida (bu viloyat 1924 yil 1-noyabrda tashkil topgan) islohot 1929 yilda yakunlandi va natijada 989 xo'jalik tugatildi. Ularning 339 tasi boylarniki, 195 tasi amir va amaldorlarniki, 74 tasi ruhoniylarniki, 53 tasi savdogarlarniki, 41 tasi sudxo'rlarniki edi. Ulardan jami 12556 tanob sug'oriladigan, 5290 tanob ekinzor yerlar, 1001 ta ot, 1194 ta ho'kiz, 274 ta tuya tortib olindi. Ayni paytda sho'rolar davlati peshona teri bilan mehnat qilib kun kechirib kelayotgan o'rtahol dehqonlarni ham bu siyosat girdobiga tortib, ularni quloqlar safiga qo'shdi, mol-mulki bog'i-rog'lari, uy-joylarini majburan musodara qildi[8, 91].

Umuman O'zbekistonda o'tkazilgan yer-suv islohoti natijasida 4801 ta xo'jalik quloq xo'jaligi sifatida tugatilib, 23036 xo'jaliklarni ortiqcha yerlari tortib olindi.

Xulosa qilganda sho'rolar davrida O'zbekistonda amalga oshirilgan yer-suv islohotlari oqibatida bir qancha xatoliklarga, adolatsizliklarga yo'l qo'yildi:

Quloq va boy dehqonlar sifatida tugatilgan xo'jaliklarni ba'zi kismi aholini boqib turgan o'rtahol dehqonlar edi.

Ushbu davrda sovet va kompartiya idoralarida ishlayotgan rahbarlarning nazariy bilimlari yetishmasligi tufayli davlatga foyda berib turgan (vaqtida soliq to'lab turgan) xo'jaliklari tugatib yuborildi.

Shu davr rahbarlari islohotni amalga oshirishda tub yerli xalqlarning ming yillar davomida saqlanib kelayotgan va shakllangan milliy qadriyatlarini hisobga olmadilar. Yer-suv islohoti davrida sho'rolar hukumati asosan vaqf yerlarini musodara qilishga harakat qilishdi. Vaqf yerlarini musodara qilishni va ularni xalqqa taqsimlab berilishi aholi o'rtasida noroziliklarga olib keldi, bunday yerlarga o'z vaqtida ekinlar ekilmadi, oqibatda bozorlarda oziq-ovqat mahsulotlarining narxi, don mahsulotlarining narxi oshib, aholi o'rtasida ocharchilikka sabab bo'ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. Muhammadjonov A. Quyi Zarafshon vodiysini sug'orilish tarixi. “Fan”, T. 1972, 9-15 bet.
2. Аминова Р. Ўзбекистонда коллективлаштириш – бу қандай бўлган эди. Ўзбекистон комитети, 1989, №9, Б. 81.
3. Шамсиддинов Р. Ватан тарихи. Т. 2010, Б 263.
4. Ер тузишнинг илмий асослари. Тузувчилар: С.Авезбаев, В.П.Троиский Т., ТИКХМЛЛ, 1996. Б 145..
5. Аминова Р.Х. Ўзбекистонда совет ҳокимиятининг аграр сиёсати ва уни сохталаштирувчилар. Ўзбекистон Т. 1972. Б 87
6. Аминова Р. Ўзбекистонда коллективлаштириш – бу қандай бўлган эди. Ўзбекистон коммунисти, 1989, №9, Б. 82.
7. Samarqand viloyat DA, 74 fond, 1-ro'yxat, 18-ish, 15-16-varaq.
8. Samarqand viloyat DA, 1685 fond, 1-ro'yxat, 47-ish, 91-varaq.

KATTA FARG‘ONA KANALINI QURISH JARAYONIDA SOG‘LIQNI SAQLASH TIZIMINING TASHKIL ETILISHI VA FAOLIYATI

Shahzod Homidjonovich Mashrapov

Namangan Davlat universiteti, 2-kurs tayanch doktoranti

e-mail: lutsifer0507@gmail.com,

Tel: +99897 373 0995

Annotatsiya.

Ushbu maqolada Katta Farg‘ona kanali qurilishi jarayonida O‘zbekiston sog‘liqni saqlash organlari tomonidan amalga oshirilgan sanitariya va epidemiyaga qarshi tadbirlar tahlil qilingan. Qurilish hududida 160 mingga yaqin ishchi kuchining to‘planishi sharoitida ichak infeksiyalari va bezgak kasalliklarining tarqalishining oldini olish, ishchilar salomatligini muhofaza qilish va sanitariya madaniyatini oshirish bo‘yicha amalga oshirilgan kompleks chora-tadbirlar batafsil yoritilgan. Maqolada tibbiyot xodimlari tarkibi, vrachlik punktlarining faoliyati, sanitariya-maorif ishlari, kolxozchilarni tekshirish va profilaktik akrixinizatsiya, trassaga ishlov berish va epidemiologik kuzatuv natijalari keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Katta Farg‘ona kanali, sanitariya, epidemiyaga qarshi tadbirlar, bezgak, ichak infeksiyalari, kolxozchilar, tibbiy xizmat, akrixinizatsiya.

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so‘ng, tarixiy jarayonlarni xolisona o‘rganish, ayniqsa, ijtimoiy sohalar – sog‘liqni saqlash, ta’lim, madaniyat kabi yo‘nalishlarning shakllanish va rivojlanish bosqichlarini tahlil qilish alohida ahamiyat kasb eta boshladi. Sog‘liqni saqlash tizimining hududiy shakllanishi va takomillashuvi esa, o‘z navbatida, aholining turmush darajasini belgilovchi muhim omillardan biridir. O‘zbekiston prezidenti Sh.M.Mirziyoev: “Mamlakatimizda inson huquqlari va qonuniy manfaatlarini ta’minlash, qadr-qimmatini ulug‘lashda sog‘liqni saqlash tizimi ustuvor ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun ham yurtimizda tinchlik va sog‘liqni ta’minlashga erishsak, qolgan hamma narsaga erishamiz”[1] – deya ta’kidlagani bejiz emas. Shuningdek, Sog‘liqni saqlash tizimi har bir davrda ijtimoiy taraqqiyotning ajralmas qismi sifatida qaralgan. Xususan, 1939-yilgi Katta Farg‘ona kanali qurilishida sog‘liqni saqlash tizimini tashkil etish va takomillashtirish bo‘yicha qator chora-tadbirlar ko‘rilgan.

Uzunligi 270 km bo‘lgan Katta Farg‘ona kanali orqali sersuv Norin daryosi (Sirdaryoning boshlanish qismi) suvlari Uchqo‘rg‘on hamda qisman Xaqqulobod kanali bosh qismi orqali suvga nisbatan kam bo‘lgan manbalarga – Qoradaryo, Isfayramsoy, Shohimardon, So‘x va Isfara daryolariga yo‘naltirilgan. Natijada Farg‘ona viloyatining 24 ta tumani to‘liq suv bilan ta’minlangan. Mazkur hududlar Farg‘ona vodiysida yetishtiriladigan paxta mahsulotining qariyb to‘rtdan uch qismini, ya’ni O‘zbekistonda yetishtiriladigan paxtaning taxminan 40 foizini bergan. Shuningdek, Katta Farg‘ona kanali 10 minglab gektar yangi yerlarni o‘zlashtirish imkoniyatini yaratgan. Shu tariqa suv resurslaridan samarali

foydalanish respublika qishloq xo‘jaligida yuqori hosildorlikka erishish, ayniqsa paxtachilikni rivojlantirish hamda kolxoz xo‘jaliklarining iqtisodiy barqarorligini mustahkamlashga xizmat qilishi kutilgan. Sovet qurilish tarixida Katta Farg‘ona kanali qurilishi O‘zbekiston va Tojikiston sog‘liqni saqlash organlari oldiga nihoyatda mas‘uliyatli va murakkab vazifalarni qo‘ygan. Qurilish jarayonida dalalarda og‘ir mehnat bilan band bo‘lgan 160 ming nafarga yaqin aholining bir joyga to‘planishi sharoitida epidemik kasalliklarning oldini olish, mehnat va turmush uchun qulay sanitariya-gigiyena sharoitlarini yaratish, quruvchilar orasida sanitariya madaniyati darajasini oshirish hamda shu orqali qurilish ishlarining tezroq yakunlanishiga ko‘maklashish muhim vazifa sifatida belgilangan[6, 7]. Mazkur vazifalarning murakkabligi shundan iborat ediki, qurilish ishlari asosan avgust-sentyabr oylarida olib borilgan. Bu davr esa oshqozon-ichak kasalliklari hamda bezgak bilan kasallanish darajasi ortishi mumkin bo‘lgan epidemiologik jihatdan noqulay mavsum hisoblangan. Shu bois qurilish hududlarida sanitariya nazoratini kuchaytirish, profilaktik tibbiy xizmatni tashkil etish va yuqumli kasalliklarning oldini olishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur bo‘lgan[2, 3-4].

O‘zbekiston sog‘liqni saqlash organlari bunday yirik qurilishlarga tibbiy jihatdan xizmat ko‘rsatish bo‘yicha yetarli tajribaga ega emas edi. Katta Farg‘ona kanali kabi ulkan loyiha sharoitida tibbiy-sanitariya xizmatlarini tashkil etishda yetarli darajada amaliy material bera olmagan. Natijada sog‘liqni saqlash organlari yangi sharoitlarda tibbiy xizmatni tashkil etish, sanitariya nazoratini kuchaytirish va profilaktik tadbirlarni keng ko‘lamda yo‘lga qo‘yish zarurati bilan yuzma-yuz kelgan[2, 7]. Katta Farg‘ona kanali qurilishida jami 704 nafar turli malakaga ega tibbiyot xodimlari faoliyat yuritgan. Ularning tarkibiga 118 nafar shifokor, 154 nafar hamshira, 54 nafar feldsher, 49 nafar sanitariya inspektori yordamchilari, 110 nafar akrixinizator (bezgakka qarshi dori vositalarini tarqatuvchi xodimlar), 47 nafar dezinfektor, 9 nafar laborant, 75 nafar bonifikator (yer-suvni sog‘lomlashtirish ishlari bilan shug‘ullanuvchi mutaxassislar), 53 nafar sanitar xodim, 27 nafar haydovchi hamda boshqa yordamchi xodimlar kirgan[2, 10]. Mazkur ko‘rsatkichlar qurilish jarayonida tibbiy-sanitariya xizmatlari keng ko‘lamda tashkil etilganini hamda ishchilar salomatligini muhofaza qilish, yuqumli kasalliklarning oldini olish va sanitariya nazoratini ta‘minlash uchun zarur kadrlar safarbar etilganini ko‘rsatadi.

Tibbiyot xodimlarining asosiy qismi har bir qurilish uchastkasi qoshida tashkil etilgan vrachlik uchastkalarida faoliyat olib borgan. Ushbu vrachlik uchastkalarining asosiy vazifasi maxsus ishlab chiqilgan “Katta Farg‘ona kanali qurilishidagi vrachlik uchastkasi to‘g‘risidagi nizom”ga muvofiq kolxozchi-quruvchilarga tizimli tibbiy-sanitariya xizmatlarini amaliy jihatdan tashkil etish va amalga oshirishdan iborat bo‘lgan. Nizomga ko‘ra, har bir **vrachlik uchastkasining 14 ta shtat tarkibidagi** mutaxassis va xodimlardan iborat bo‘lib, ularga uchastka boshlig‘i vazifasini bajaruvchi **1 nafar shifokor, 1 nafar feldsher, 2 nafar hamshira, 1 nafar sanitariya shifokori yordamchisi, 4 nafar xinizator-**

vaksinador, 2 nafar bonifikator, 1 nafar dezinfektor, 1 nafar suvni xlorlash bo‘yicha mutaxassis, hamda 1 nafar sanitar. Mazkur shtat birligi qurilish hududida tibbiy-sanitariya xizmatlarini tashkil etish, profilaktik tadbirlarni amalga oshirish hamda sanitariya-gigiyena nazoratini ta‘minlash maqsadida shakllantirilgan. Kanal qurilishida sanitariya maorifi ishi yaxshi natijalar bergan. Qurilishda qatnashgan yuz minglab kishilar orasida sanitariya targ‘ibotining ta‘sirli va xilma-xil shakllaridan foydalanib ish olib borilgan. Shuningdek, butun sog‘liqni saqlash ishlarini uyushtirishda sanitariya maorifining hamma usullaridan keng foydalanishgan, bu bilan har bir shifokor va tibbiyot hodimlari shug‘illangan[3, 23-24]. Qurilish bo‘yicha sanitariya maorif ishlari quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshirilgan:

1. Radio eshittirishlardan foydalanish orqali aholining keng qatlamlarini, asosan, asosiy yuqumli kasalliklarga (oshqozon-ichak kasalliklari, bolalar yuqumli kasalliklari, bezgak) qarshi kurash choralari bilan tanishtirish;

2. Teatr va konsertlarda seanslar boshlanishidan oldin 10-15 daqiqalik ma‘ruzalar tashkil etilib, shifokor-ma‘ruzachilar tomonidan turli mavzularda chiqishlar qilingan;

3. Tanaffuslar vaqtida shifokorlar tomonidan sanitariya madaniyati masalalariga bag‘ishlangan ma‘ruzalar va suhbatlar o‘tkazilgan;

4. Ambulatoriyalarda shifokorlar hamda o‘rta tibbiyot xodimlari tomonidan qabulni kutayotgan bemorlar orasida sanitariya-ma‘rifiy mavzularda suhbatlar olib borilgan;

5. Gazeta sahifalaridan foydalanish orqali turli kasalliklarning oldini olish va ularga qarshi kurash masalalariga oid maqolalar chop etilgan [7, 1].

Qurilish davrida ambulator tibbiy yordamga murojaat qilganlar soni 212 699 nafarni tashkil etgan. Murojaat qilganlarning 3 187 nafari shifoxonaga yotqizilgan. Shundan 1 848 nafar bemor vrachlik punktlari qoshidagi qabul bo‘limlarida davolangan bo‘lib, odatda ular bir sutkadan ortiq qolmagan va jiddiy kasallik aniqlanmagan taqdirda yana ish faoliyatiga qaytgan. Qolgan 1 339 nafar bemor esa vrachlik punktlari tomonidan ularga biriktirilgan shifoxonalarga yuborilgan[2, 22].

Yoz oylarida Farg‘ona viloyati hududida yuqumli kasalliklar orasida ichak infeksiyalari va bezgak kasalligi ustunlik qilgani qayd etilgan. Bu holat sanitariya-gigiyena sharoitlarining murakkablashuvi hamda iqlim omillari bilan izohlangan bo‘lsa-da, kasalliklarning keng tarqalishi qurilish hududlarida aholining katta miqdorda to‘planishi, ichimlik suvi va oziq-ovqat ta‘minotining yetarli darajada nazorat qilinmaganligi hamda vaqtinchalik yashash sharoitlarining talab darajasida tashkil etilmaganligi bilan ham bog‘liq bo‘lishi mumkin. Shuningdek, oshqozon-ichak kasalliklariga qarshi kolxozchilar orasida ommaviy emlash tadbirlarining o‘tkazilgani va rejaning 104,4 foizga bajarilgani qayd etilgan bo‘lsa-da, bu ko‘rsatkich emlash ishlari samaradorligi to‘liq ta‘minlanganini anglatmagan[5, 3]. Chunki statistik rejaning ortig‘i bilan bajarilishi ko‘pincha tashkiliy-hisobot ko‘rsatkichlarini ifodalab, amaliy jihatdan kasallanish darajasining keskin kamayishiga doimo ham olib kelavermagan. Shu sababli mazkur davrda sanitariya-

gigiyena sharoitlarini yaxshilash, ichimlik suvi sifatini nazorat qilish va profilaktik tibbiy xizmatni kuchaytirish kabi tizimli choralar ham muhim ahamiyat kasb etgan.

Bu davrda bezgak kasalligi suvli hudud va botqoqliklarda ko‘p uchragan. Kanal qurilishi trassasi hududida jami 3233 gektar suv yuzasi hisobga olingan bo‘lib, shundan 2823 gektari sholi ekin maydonlariga to‘g‘ri kelgan. Bu ko‘rsatkichlar hududda sug‘oriladigan yerlar ulushi yuqori bo‘lganini hamda suv resurslarining keng miqyosda qishloq xo‘jaligi ehtiyojlari uchun foydalanilganini ko‘rsatgan. Bu esa kasallikni keltirib chiqaruvchi chivinlar tarqalishiga asosiy sabablardan biri bo‘lib xizmat qilgan. Bezgak maxsus chivin chaqqanda yuqadi. Bunda chivindan odam organizmiga bezgak plazmodiylari o‘tib kasallikni vujudga keltiradi. Chivinlar bir necha xil bo‘lib, ular tashqi ko‘rinishi bilan bir-biridan unchalik farq qilmasada, bezgakni faqat anofeles deb aytaladigan chivin yuqtirgan. Bu chivin bemorni chaqqanda o‘ziga yuqtirib, bevosita kasallikni tashuvchi vosita bo‘lib qoladi. Uni oldini olish uchun aholiga bepulga akrixin (bezgakka qarshi dori vositasi) degan dori beriladi, bu akrexinizatsiya deb aytilgan[4, 4].

Katta Farg‘ona kanali qurilishida bezgakka qarshi tadbirlar ikki asosiy yo‘nalishga bo‘lingan. Ular:

1. Kolxozchilarni tekshirish va davolash – Kanal qurilishiga chiqadigan kolxozchilar tekshirilgan, bezgak bilan kasallanganlar tizimli va qayta chiqishga qarshi davolangan, shuningdek, trassaga chiqishdan 10 kun oldin profilaktik akrixinizatsiya qilingan. Bu ishga mahalliy joylardagi barcha tibbiyot xodimlari jalb qilingan.

2. Trassaga ishlov berish – Botqoqliklar, suv hovuzlari va boshqa suv manbalari, jumladan sholizorlar va boshqa suv hududlari maxsus bezgakka qarshi ishlovdan o‘tkazilgan[6, 8].

Farg‘ona vodiysida bezgak kasalligining rivojlanishi uchun barcha epidemiologik sharoitlar mavjud bo‘lishiga qaramay, amalga oshirilgan tizimli profilaktik va sanitariya-epidemiologik tadbirlar natijasida 1939-yilda bezgak kasalligi qurilish bo‘layotgan ayrim hududlarda kam miqdordagi holatlar ko‘rinishida uchragan. Ayrim rayonlarda esa muayyan sharoitlar mavjud bo‘lgan taqdirda **kasallikning mahalliy, cheklangan hududdagi tarqalish markazida** yuzaga kelishi mumkin. Bunga 1938-yilda Kosonsoy tumanida kuzatilgan mahalliy bezgak kasalligi avj olishi misol bo‘la olgan. 1939-yilda esa epidemiologik jihatdan eng keskin hisoblangan mavsumiy davr oylarida kasallanishning ma‘lum aholi soniga nisbatan ko‘rsatkichi 160-200 atrofida qayd etilgan[6, 6].

Kuzatuv natijalariga ko‘ra, bezgak bilan kasallanish holatlari 1452 tani tashkil etgan. Shu bilan birga, oshqozon-ichak kasalliklari bilan bog‘liq 601 ta holat qayd etilgan. Mazkur ko‘rsatkichlar tahlili hududda yuqumli kasalliklar tarkibida bezgak hamda oshqozon-ichak infeksiyalari yetakchi o‘rinni egallaganini ko‘rsatgan. Qurilish jarayoni davomida bezgak bilan kasallangan 377 nafar bemor shifoxonaga yotqizilgan bo‘lib, ushbu bemorlar jami 1390 kunlik mehnat qobiliyatini yo‘qotgan bo‘lib, o‘rtacha hisobda har bir kasallanish holatiga 3,7 kun to‘g‘ri kelgan. Mazkur

ko‘rsatkichlar bezgak kasalligi qurilish jarayonida mehnat unumdorligiga sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatganini ko‘rsatadi[2, 19].

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, Katta Farg‘ona kanali qurilishi O‘zbekiston sog‘liqni saqlash tizimi uchun murakkab va zamonaviy vazifa bo‘lgan. Yuqori ishchi zichligi va yoz oylaridagi epidemiologik xavflar sharoitida amalga oshirilgan sanitariya va epidemiyaga qarshi tadbirlar ishchilar salomatligini muhofaza qilish va kasallik tarqalishini kamaytirishda samarali o‘rin olgan. Vrachlik punktlari, tibbiyot xodimlari safarbarligi, profilaktik akrixinizatsiya va trassaga ishlov berish kabi chora-tadbirlar orqali bezgak bilan kasallanish darajasi nazorat ostida saqlangan. Shu bilan birga, sanitariya-maorif ishlari ishchilar orasida sanitariya madaniyatini oshirish va qurilish samaradorligini ta’minlashda muhim rol o‘ynagan. Ushbu tajriba yirik suv qurilishlarida tibbiy xizmatni tashkil etish va epidemiologik xavflarni boshqarish bo‘yicha amaliy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Prezident Sh.M.Mirziyoyevning sog‘liqni saqlash sohasi xodimlarini qilgan tabrigidan // <https://xabar.uz/uz/jamiyat/prezident-sogliqni-saqlash>
2. Здоровоохранение на строительстве большого Ферганского канала им. И.В. Сталина. –Т.: Гостехиздат, 1940.
3. Зоҳидов Ҳ.З. Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш ишларинг 25 йиллиги. – Т.: Ўздавнашр, 1949.
4. Мильберг Л.Г. Безгак. –Т.: Ўздавнашр, 1953.
5. О‘зМА, R.1619-fond, 11-ro‘yhat, 564-yig‘majild
6. Andijon viloyat arxivi, 633-fond, 1-ro‘yhat, 1-yig‘majild.
7. Farg‘ona viloyat arxivi, 1104-fond, 1-ro‘yhat, 7-yig‘majild.

NAMANGAN VILOYATIDA YER-SUV MUNOSABATLARI, YANGI YERLARNI O‘ZLASHTIRISH VA MELIORATIV JARAYONLAR (1930-1970-YILLAR)

Mexmonxo‘jayev Oybek Abduxakimxo‘ja o‘g‘li

“University of Business and Science” Filologiya fakulteti o‘quv ishlari bo‘yicha dekan o‘rinbosari

e-mail: mehmonxojayevoybek@gmail.com

Tel: +99897902520

Annotatsiya.

Ushbu maqolada 1930-1970-yillarda Namangan viloyatida yer-suv munosabatlari, yangi yerlarning o‘zlashtirilishi, irrigatsiya va melioratsiya jarayonlari chuqur tahlil qilinadi. Shimoliy Farg‘ona kanali, Kosonsoy va O‘rtato‘qay suv omborlari qurilishi, adir zonalariga mexanik usulda suv chiqarish

(nasos stansiyalari) hamda Sirdaryoning chap sohilida (sobiq Zadaryo tumani) Markaziy Farg‘ona cho‘llarini o‘zlashtirishdagi gidrogeologik va ijtimoiy muammolar ko‘rib chiqilgan. Suv boshqaruvidagi an‘anaviy institutlarning byurokratiya bilan almashtirilishi va noto‘g‘ri irrigatsiya oqibatida yuzaga kelgan ikkilamchi sho‘rlanish kabi ekologik inqirozlar arxiv materiallari va ilmiy adabiyotlar asosida yoritilgan.

Kalit so‘zlar.

Namangan viloyati, yer-suv munosabatlari, irrigatsiya, melioratsiya, Shimoliy Farg‘ona kanali, Kosonsoy suv ombori, Zadaryo tumani, kollektor-zovur tizimi, mirob, ikkilamchi sho‘rlanish, sizot suvlari.

Namangan viloyatining relyefi va iqlimi asosan adir, tog‘oldi hududlari hamda tekislik-cho‘l zonalaridan iborat bo‘lib, bu mintaqada qishloq xo‘jaligining yagona asosi – sun‘iy sug‘orish tizimidir. XX asrning 30-70-yillarida ekin maydonlarini kengaytirish, xususan, paxta maydonlarini maksimal darajaga yetkazish maqsadida viloyatda tabiat qonuniyatlariga zid bo‘lgan yirik irrigatsiya va yer o‘zlashtirish ishlari amalga oshirildi. Ushbu tadqiqot davlatning agrar siyosati Namangan mintaqasi gidrogeologiyasini qanday o‘zgartirgani, suv resurslarining ekspluatatsiyasi va tuproq melioratsiyasidagi o‘nglab bo‘lmas xatolarni tahlil qiladi.

Mintaqada yer-suv munosabatlarini o‘rganishda tarixiy manbalar ikki katta guruhga bo‘linadi: sovet davrida yaratilgan rasmiy tarixshunoslik va mustaqillik yillaridagi obektiv tahlillar. R.X. Aminova kabi tadqiqotchilarning asarlarida Shimoliy Farg‘ona kanali yoki Kosonsoy suv omborining qurilishi faqat "sotsialistik mehnat g‘alabasi" va qishloq xo‘jaligini yuksaltirish omili sifatida, ijobiy bo‘yoqlarda tasvirlangan. Bu davr manbalarida suv xo‘jaligidagi xatolar, insonlarning majburiy mehnati va tuproq yemirilishi statistikasi asosan yashirilgan.

Mustaqillik yillariga kelib, xususan, R. Shamsutdinov va D. Ziyayeva kabi olimlarning tadqiqotlarida jarayonning asl qiyofasi ochib berildi. Ushbu maqolani yozishda "Stalin haqiqati" kabi mahalliy matbuot sahifalari hamda "O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi" jurnalining 1960-yillardagi sonlarida e‘lon qilingan agronomlar va suv muhandislarining xavotirli maqolalari tanqidiy tahlilga tortildi. Bu dalillar shuni ko‘rsatadiki, davrning irrigatsiya g‘alabalari ortida katta fojialar yotgan.

1930-1940-yillar: "Umumxalq hashari"ning asl iqtisodiy va texnik mexanizmlari

1930-yillarning oxiriga qadar Namangan viloyatida dehqonchilik asosan tabiiy daryo (Norin, Sirdaryo, Kosonsoy, Chortoqsoy) o‘zanlaridan tortilgan kichik ariqlar orqali amalga oshirilgan. Ekin maydonlarini keskin kengaytirish siyosati yirik gidrotexnik inshootlarni qurishni talab qildi. 1939-1940-yillarda Ulug‘ Farg‘ona va Shimoliy Farg‘ona kanallarining qazilishi mintaqadagi yer-suv munosabatlarida inqilobiy, ammo ekologik va ijtimoiy jihatdan ziddiyatli burilish yasadi. Tarixda "umumxalq hashari" deb nomlangan bu kampaniyaning asl mohiyati mehnatga layoqatli butun boshli qishloq aholisini ommaviy safarbar

qilishdan iborat edi. Uchqo'rg'on va Norin tumanlari hududidan boshlanuvchi yuzlab kilometr kanallar ekskavator yoki og'ir texnikalar bilan emas, balki dehqonlarning oddiy ketmon va zambillari yordamida qazilgan. Har bir kolxozga minglab kubometr tuproqni qo'lda qazib chiqarish normasi berilgan bo'lib, bu jarayonda mehnat xavfsizligi mutlaqo ta'minlanmagan. Shuningdek, bu kanallar asosan tuproq o'zanli (beton qoplamasiz) qilib qazilgani sababli, suvning Foydali Ish Koeffitsiyenti (FIK) juda past edi. Suvning 30-40 foizi manbadan to dalaga yetib borguniga qadar tuproqqa singib, bug'lanib ketardi. Bu esa suv sarfini sun'iy ravishda oshirar va tuproqning gidrogeologik barqarorligini buzardi. Suv tanqisligi muammosini yecha olmayotgan mahalliy boshqaruv organlari zimmasiga 1940-yillarning oxirida 100 million kub metr suv sig'adigan O'rtato'qay (Kosonsoy) suv omborini qurib bitkazish vazifasi qat'iy yuklatildi. Tog'li hududda amalga oshirilgan bu qurilish ishlari ham qattiq qoyalarni portlatish va asosan qo'lda tosh tashish orqali bajarildi.

Yangi yerlarning beto'xtov o'zlashtirilishi fonda, Namangan qishloq xo'jaligida suvni boshqarish tizimi ham deformatsiyaga uchradi. Asrlar davomida shakllangan va adolatli suv taqsimotiga javob bergan jamoaviy "miroblik" instituti o'rniga davlatning qat'iy byurokratik apparati (Oblvodxoz - Suv xo'jaligi boshqarmalari) kirib keldi. Sovet amaldorlari suvni ekinning haqiqiy ehtiyojiga va tuproqning namligiga qarab emas, balki "yuqoridan" tasdiqlangan qat'iy jadvallar va rejalar asosida tarqata boshladilar. Bu nima oqibatlariga olib keldi? Ko'pincha suv ekinga kerakmas paytda kolxoz dalalariga bostirib kirildi yoki aksincha, eng issiq chilyada quyi oqimdagi tumanlarga suv yetib bormadi. Mahalliy bilim va tajribaga ega bo'lgan keksa miroblarning jarayondan chetlatilishi irrigatsiya tizimidagi tartibsizlikni yanada kuchaytirdi.

1950-1960-yillar: Mexanik irrigatsiya, "qimmat suv" va nasos stansiyalari

1950-yillarga kelib o'z og'irligi bilan oqib boruvchi (samotok) suvlar bilan o'zlashtirilishi mumkin bo'lgan qulay yerlar qolmadi. Hukumat diqqatini baland adirliklarga va Sirdaryoning chap sohilidagi botqoqlashgan cho'llarga qaratdi.

Pop, Chust va Kosonsoy tumanlarining baland adir zonalarini o'zlashtirish faqatgina mexanik sug'orish – nasos stansiyalari orqali amalga oshishi mumkin edi. Shu maqsadda Sirdaryo va Shimoliy Farg'ona kanalidan suvni o'nlab, ba'zan yuzlab metr balandlikka ko'tarib beruvchi kuchli nasos stansiyalari kaskadi barpo etildi. Bu mintqa iqtisodiyotiga mutlaqo yangi element – "qimmat suv" tushunchasini olib kirdi. Adirda yetishtirilgan qishloq xo'jaligi mahsulotlarining tannarxi suvni elektr energiyasi yordamida tepaga haydash xarajatlari hisobiga tekislikdagi yerlarga nisbatan bir necha bor qimmatga tushardi. Bundan tashqari, adir tuproqlarining yuviluvchan (eroziyaga moyil) ekanligi inobatga olinmay, an'anaviy egatlab sug'orish usulining qo'llanilishi tuproqning unumdor ustki qatlamini yuvib ketishiga (irrigatsion eroziyaga) sabab bo'ldi.

Markaziy Farg'onada irrigatsiya inqirozi va ikkilamchi sho'rlanish

Yer-suv munosabatlaridagi eng ulkan masshtabdagi va ziddiyatli jarayon 1952-yilda maxsus tashkil etilgan Zadaryo (hozirgi Mingbuloq) tumanida

Markaziy Farg'ona cho'llarini o'zlashtirish doirasida kechdi. Dastlabki yillarda Jomasho'y, Dovduq kabi hududlar qum barxanlari va sho'rxoklardan iborat edi. Mintaqani suv bilan ta'minlash uchun Sirdaryodan tortilgan 45 kilometrdan ortiq uzunlikdagi Oxunboboyev kanali qurildi.

Aynan shu jarayonda yer-suv munosabatlaridagi eng fojiali xatoga yo'l qo'yildi: meliorativ tayyorgarliksiz, qattiq qatlamli yopiq drenaj tarmog'isiz yerga ommaviy suv berildi. Tabiiy ko'llar va botqoqliklar o'rnida ochilgan paxta maydonlarida kanallardan sizib chiqqan va dalaga me'yoridan ortiq berilgan suvlar hisobiga yer osti sizot suvlari sathi keskin ko'tarildi. Oqibatda tuproq kapillyarlari orqali chuqurlikdagi zaharli tuzlar yer yuzasiga chiqib, ikkilamchi sho'rlanish balosini keltirib chiqardi. Kechagina minglab gektar ochilgan "yangi yerlar" tez orada oppoq sho'raga aylanib, hosil bermaydigan yaroqsiz hududga aylandi.

Zadaryoda meliorativ xarajatlarning iqtisodiy o'lchovlari (Zovur azobi)

Xato miqyosini anglagan markaziy apparat endi faqat suv keltirish emas, balki zaharli tuzli suvlarni olib chiqib ketish uchun ulkan kollektor-zovur tarmoqlarini qazishga safarbar etildi. Dehqonlar botqoqlashishning oldini olish uchun yuzlab kilometr chuqur zovurlar tortdilar.

Yangi yerlarning agrotexnikasida "sho'r yuvish" degan o'ta mashaqqatli operatsiya joriy etildi. Qishning qahratonida yoki erta bahorda ekin maydonlarining atrofi marzalanib, hovuz shaklida milliardlab kubometr chuchuk suv bostirilar, bu suv tuproqdagi tuzni eritib, zovurlar orqali Sirdaryoga tushishi kerak edi. Ammo hududning nishabligi o'ta pastligi, zovurlarning loyqa va qamish bilan to'lib qolishi sho'r yuvish samaradorligini keskin pasaytirardi. Iqtisodiy nuqtai nazardan, Zadaryo cho'llarida paxta yetishtirish hududning meliorativ ta'minoti va nasoslar ekspluatatsiyasi sababli davlat uchun o'ta qimmatga tushuvchi, nosamarador sohaga aylanib ulgurgan edi.

Meliorativ inqiroz va hududiy ma'muriy boshqaruvning falajlanishi

1960-yillarning oxiriga kelib beto'xtov sho'r yuvish, paxta yakkahokimligi ostida tuproqqa dam bermaslik va mineral o'g'itlardan me'yorsiz foydalanish o'zining og'ir ekologik zarbasini berdi. Tuproqning tabiiy biologik florasini halok bo'ldi, buning oqibatida sug'oriladigan yerlarda g'ozalar vilt (so'lish) kasalligi ommaviy epidemiya darajasiga chiqdi.

Aynan shu meliorativ-agrotexnik inqiroz va iqtisodiy rentabellikning tushib ketishi Namangan viloyatining qishloq xo'jaligi ko'rsatkichlarini qulatdi. Davlat xatolarni gidrogeologik qonuniyatlarning buzilishidan emas, balki byurokratik apparatning "yomon ishlashi"dan izladi. Natijada, 1960-yil 25-yanvarda Namangan viloyati ma'muriy jihatdan butunlay tugatilib, uning hududlari Andijon va Farg'ona viloyatlari tarkibiga bo'lib yuborildi. Barcha mustaqil suv boshqaruv tashkilotlari (Oblvodxoz) tugatildi va Andijonga tobe qilindi. Bu falajlik to 1967-yilda viloyat maqomi qayta tiklanguniga qadar davom etdi.

Biroq, bu murakkab sharoitda ham mahalliy muhandislar chora qidirdilar. Vilt kasalligiga qarshi kurashish va chuchuk suv tanqisligini yengish maqsadida, 1967-1968-yillardan boshlab tajriba tariqasida ayrim hududlarda yerni toza ariq suvi

o'rniga, minerallashtirilgan zovur suvlari bilan sug'orish usuli sinovdan o'tkazildi. Ma'lum bo'lishicha, bunday usul tuproqda namlikni uzoq saqlashga va o'simlikning vilt bilan kasallanishini muayyan darajada pasaytirishga xizmat qilgan.

Xulosa

1930-1970-yillarda Namangan viloyatida yer-suv munosabatlari va melioratsiya tarixi – bu insoniyatning tabiat muvozanatiga qo'pol ma'muriy aralashuvi qanday og'ir fojialarga olib kelishining ilmiy isbotidir. Markazlashtirilgan sovet byurokratiyasi tomonidan Jomasho'y cho'llari va adirliklarda tuproqning ekologik sig'imi va meliorativ holati hisobga olinmasdan o'tkazilgan ekstensiv ekin siyosati hududning yer osti va yer usti suv balansini butunlay izdan chiqardi.

Drenajsiz tarmoqlar orqali berilgan suvlar iqtisodiy qimmatga tushishi bilan birga, ikkilamchi sho'rlanish va botqoqlashishni keltirib chiqardi. Bu nafaqat agrotexnik qoloqlikka, balki mintaqaning butun boshli ijtimoiy-siyosiy hayoti parokanda bo'lishiga – 1960-yilda viloyat maqomining vaqtincha bekor qilinishiga olib keldi. Ushbu davrning qat'iy sabog'i shuki, suv resurslarini boshqarishda faqatgina irrigatsiya ob'ektlarini (kanallar yoki nasos stansiyalarini) qurish bilan maqsadga erishib bo'lmaydi. Har qanday irrigatsion kengayish muqarrar ravishda meliorativ himoya (zosvur-kollektor tarmoqlari) va an'anaviy mahalliy bilimlar (miroblik tajribasi) bilan hamohang ravishda olib borilishi zarur. Bugungi global iqlim o'zgarishi va Farg'ona vodiysida kuzatilayotgan suv taqchilligi sharoitida o'tmishdagi bu agrar xatolardan to'g'ri xulosa chiqarish mintaqqa qishloq xo'jaligining omon qolish shartidir.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR:

1. Aminova R.X. O'zbekiston qishloq xo'jaligi tarixi ocherklari. – Toshkent: Fan, 1967.
2. Shamsutdinov R. O'zbekistonda sovetlarning qishloq xo'jaligi siyosati va uning fojiali oqibatlari. – Toshkent: Sharq, 2001.
3. Ziyayeva D. O'zbekiston shaharlari va qishloqlari tarixi. – Toshkent, 2013.
4. O'zbekiston tarixi (1917-1991-yillar). – Toshkent: O'zbekiston, 2000.
5. "Stalin haqiqati" gazetasi. 1947-yil 7-yanvar, №5.
6. "Stalin haqiqati" gazetasi. 1947-yil 18-yanvar, №13 (3777).
7. "Stalin haqiqati" gazetasi. 1947-yil 2-fevral, №24 (3788).
8. "Stalin haqiqati" gazetasi. 1947-yil 14-fevral, №32 (3796).
9. "Stalin haqiqati" gazetasi. 1947-yil 19-mart, №57 (3821).
10. "O'zbekiston qishloq xo'jaligi" jurnali. 1961-yil, 8-son.
11. "O'zbekiston qishloq xo'jaligi" jurnali. 1962-yil, 4-son.
12. "O'zbekiston qishloq xo'jaligi" jurnali. 1962-yil, 7-son.
13. "O'zbekiston qishloq xo'jaligi" jurnali. 1967-yil, 12-son.
14. "O'zbekiston qishloq xo'jaligi" jurnali. 1969-yil, 4-son.

ROSSIYA IMPERIYASI BOSQINI DAVRIDA BUXORO AMIRLIGIDA TEMIR YO‘LLAR QURILISHINING YER MASALALARIGA TA’SIRI

Xoliqova Ra’noxon Abdumuxtorovna

Guliston davlat universiteti “O‘zbekiston tarixi” yo‘nalishi tayanch doktoranti

e-mail: ranokhonkholikova18@gmail.com

Telefon: +998 90 201 78 85

Annotatsiya

Mazkur maqola XIX asrda Buxoro amirligidagi yer egaligi munosabatlari va Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati ta’sirida yuz bergan o‘zgarishlarni tahlil qiladi. Rossiya imperiyasi tomonidan O‘rta Osiyo bosib olingandan so‘ng, Buxoro amirligi protektoratga aylantirilgan bo‘lsa-da, yer egaligi tizimi asosan saqlanib qoldi. Biroq, temir yo‘l qurilishi (1885-yildan boshlab) va rus savdo-sanoat kapitalining kirib kelishi natijasida amirlikda yer-suv masalalari yangi bosqichga ko‘tarildi. Maqolada temir yo‘llar tizimining amirlikka kirib kelishi, 1886–1887-yillarda qabul qilingan qonun-qoidalar asosida rus fuqarolarining yer sotib olish jarayoni hamda siyosiy agentlikning ushbu jarayonlardagi muhim roli tahlil qilingan.

***Kalit so‘zlar:** Buxoro amirligi, agrar davlat, ijtimoiy-iqtisodiy ahvol, yerga egalik tartiblari, soliq to‘lovlari, Rossiya imperiyasi, O‘rta Osiyo, mustamlaka, yer-suv siyosati, amlok, mulk, vaqf, sulh shartnomasi, Turkiston general-gubernatorligi, temir yo‘l, rus mavjudligi, siyosiy agentlik*

XIX asrda Buxoro amirligi ham qo‘shni davlatlar Xiva xonligi va Qo‘qon xonliklari kabi agrar davlat edi. Aholining ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli yerga egalik tartiblari qandayligi, to‘lanadigan soliq va to‘lovlarning miqdori bilan belgilangan. Xonliklardagi kabi amirlikda yerlarning asosiy qismi, ayniqsa ekin maydonlari amir, uning qarindoshlari, yaqinlari va yuqori martabali davlat amaldorlar qo‘lida to‘plangan edi.[1,112] Rossiya imperiyasi O‘rta Osiyo xonliklarini bosib olib yer-suv siyosatini olib borgunga qadar bu davlatlarda yerga egalik qilish shakllari deyarli bir xil ya’ni uch turdagi yer egaliklari, amlok-davlat yerlari, mulk-xususiy yerlar hamda vaqf-masjid va madrasalar, diniy muassasalarga tegishli bo‘lgan yerlardan iborat bo‘lgan.[7,75].

1864-1885 yillarda olib borilgan Rossiya imperiyasining bosqinchilik urushlari natijasida O‘rta Osiyo xonliklari mustamlakaga aylantirildi. Ushbu xonliklarning bittasi Qo‘qon xonligi bosib olinganidan so‘ng butunlay tugatilib, o‘rnida Turkiston general-gubernatorligi tuzulishi natijasida ushbu hududda yer-suv nazorati butunlay Rossiya imperiyasi nazoratiga o‘tgan bo‘lsa, Rossiya protektoratiga aylangan Xiva xonliklari va Buxoro amirligida yer egalik huquqi deyarli o‘zgarishsiz ya’ni avvalgi o‘z egalarida saqlanib qoldi. Ammo Rossiya imperiyasi bu hududlarning boshqa ichki ishlari kabi yer-suv masalalariga ham doimiy aralashib ularni nazoratda ushlashga intilib kelgan. 1868-yilgi Buxoro

amiri Amir Muzaffar va Turkiston general-gubernatori fon Kaufman o‘rtasidagi sulh shartnomasida Buxoro amirligi tarkibida bo‘lgan Toshkentdan-Samarqandgacha bo‘lgan barcha hududlar-Xo‘jand, O‘ratepa, panjikent, Jizzax, Samarqand, Kattaqo‘rg‘on shaharlari Rossiya imperiyasi ixtiyoriga o‘tishi bilan bir qatorda Amudaryoning Buxoro amirligiga tegishli sohillarida ruslar xoxlagan qulay joylarda ombor va bandar qurish, rus tojirlari esa zarur holatlarda Buxoro shaharlarida tovarlarini saqlash uchun karvonsaroylar qurish huquqini qo‘lga kiritadilar.[2,87]

Chor Rossiyasining Markaziy Osiyodagi qaram davlatlar bilan munosabatlari yangi bosqichi 1885-yilda Sank-Peterburgning O‘rta Osiyoga temir yo‘l qurulishi qaroridan boshlandi. Yangi davrda Xiva xonligidek Buxoro amirligida ham “rus mavjudligi” o‘rnatildi. Amirlikda rus siyosiy agentliklari, rus karvonlari va fuqarolik aholi manzilgohlari tashkil etildi. 1885-yil iyun oyida Aleksandr III O‘rta Osiyoda temir yo‘llar qurilishini buyuradi. Bu voqeadan bir oy o‘tgach, Turkiston general-gubernatorligi diplomat elchisi N.V.Charikov amir bilan temir yo‘l konverntsiyasi bo‘yicha muzokaralar olib borish uchun Buxoroga keladi. Uning maqsadi amir Muzaffarni Buxoro orqali temir yo‘l qurilishi uchun pul to‘lashga yoki hech bo‘lmaganda yo‘l bo‘yidagi davlat yerlarini bepul berishga va Rossiyaga zarur temir yo‘l o‘tadigan xususiy yerlarni adolatli hamda arzon narxlarda sotib olishga ko‘mak berishga ko‘ndirishdan iborat edi. 1885-yil Buxoroda Rossiya hukumatining siyosiy agentligi lavozimi joriy qilinib, bundan ko‘zlangan maqsad ham Buxoro orqali O‘rta Osiyo temir yo‘lini qurish edi. N.V.Charikov 1886-yil davomida eng muhim vazifalardan biri temir yo‘llar uchun zarur bo‘lgan yerlarni Rossiya hukumatiga o‘tkazish to‘g‘risidagi hujjatlarni nazorat qilish va uni notarial tasdiqlash kerak edi.[3,52-53] Kerakli yerlarning bir qismi amir tomonidan imperiyaga bepul hadya qilingan bo‘lsada, ammo uning katta qismi sotib yuborilgan xususiy yerlar bo‘lganligi sababli ularni egalaridan sotib olishda muammolar vujudga keladi. Buning sababi shundan iborat ediki, xususiy yer egalari yerlarini to‘lovini qog‘oz pullar, rublda olishdan bosh tortganlari sababli kumushni boshqa hududdan olib kelishga majbur bo‘linadi.

1886-yil rus muhandislari va askarlari ham xonlikda faol bo‘lib, yo‘lni o‘rganib, temir yo‘l orqali o‘tadigan mamlakat qismi haqida ma‘lumot to‘plashdi. Ma‘lumotlarni to‘plash mahalliy aholida shubha uyg‘otdi, sababi ular ruslarni ularning yerlarini tortib olish niyatida ekanliklaridan qo‘rqishdi. Aholining noroziliklari tufayli temir yo‘l poytaxtdan sakkiz mil janubga o‘tdi. Buxoro xalqi temir yo‘lda yuradigan lokomotivni Arba-I Shayton (Shayton aravasi) deb atagan.[6,165] Dastlab amir bu yo‘l qurulishidan norozi bo‘lgan bo‘lsa, 1898 yilga kelib, o‘z kapitalini temir yo‘l bilan bog‘laydigan tarmoq liniyasi uchun barcha xarajatlarni (500000 rubl) to‘lashga rozi bo‘ladi.[4, 239] Tarmoq 1900-1901 yillarda qurilgan va uning faoliyatidan olingan sof foyda amirga o‘tgan.

Temir yo‘l o‘rganuvchilari orqasidan hatto liniyalar qurilmasdan avval ham rus tijoriy savdogarlari va kompaniyalari bu joylarda manfaat olish maqsadida Chorjo‘y bekligidagi Buxoro amirligidagi foydalanilmay yotgan yerlarda Amerika

paxtasini yetishtirish uchun sotib olishni taklif qilishdi. 1873-yilgi Buxoro-Rossiya shartnomasi 12-moddasida ruslar Buxoro amirligida ko‘chmas mulk sotib olishlariga huquq bergan bo‘lsada,[2] iqtisodiy foyda keltirmagani sababli rus tijoriy kompaniyalari bunga qiziqish bildirmagan edilar. Ammo temir yo‘llar tufayli xom ashyoning yangi manbalarini qidirayotgan rus to‘qimachilik ishlab chiqaruvchilari Markaziy Osiyo paxtasini Rossiya bozoriga arzon va tezkor tashishda foydaliligini tezda anglab yetdilar va ularning manfaatlarini Buxorodagi siyosiy agentlik amalga oshirdi.[5,195] Aynan shu joyda amirlik o‘z mamlakati ustidan hokimiyatni saqlab qolishga intilgan imperator hukumati o‘z fuqarolarini shaxsiy manfaatlarini Rossiya manfaatlari bilan birlashtirish muammosiga duch keldi. 1886-yil siyosiy agentning yaqindan nazorati va rahbarligi ostida Buxoro amiri Abdul-ahad yer tog‘risidagi shartnomani imzoladi. Ushbu yer uchastkalari sotib olish shartlari keyinchalik Buxoroda rus fuqarolari tomonidan yer sotib olinishini tartibga solinishida umumiy qoidalar to‘plami ishlab chiqilishida asos bo‘lgan. 1887-yil 12-yanvarda general-gubernatori Rozenbaxga yozgan xatida tashqi ishlar vaziri Giers Rossiyaning amir hokimiyatini saqlab qolishdagi siyosiy manfaatlariga javob beradigan va uni Rossiya hukumati amirlikning ichki ishlariga aralashishni maqsad qilib qo‘ymagan holda faqat amirlikda faoliyat olib borayotgan rus fuqarolarining manfaatlaridan kelib chiqqan holda ularning huquqlarini himoya qilinishi aks ettirilgan barchaga e‘lon qilingan qoidalar zarur ekanligi ta’kidlaydi. [6,119] Buxoro amirligida temir yo‘llar qurulishi tufayli yerlarning ruslar tomonidan sotib olinishiga qiziqishlarining oshib borishi va ushbu vaziyatda mahalliy aholining ham yersiz qolib norozilik bildirishini oldini olish uchun har ikki tamonga ham ma’qul keladigan qonun-qoidalar 1887-yil mart oyida siyosiy agent N.V.Charikov kerakli qoidalarni ishlab chiqdi va shu yili Turkiston general-gubernatori Rozenbax ushbu qoidalarni tasdiqladi.[8] Ushbu nizomga ko‘ra amirlikda yer sotib olish bo‘yicha muzokaralar Rossiya fuqarolarining tashabbusi sifatida qo‘llab-quvvatlanadi ammo siyosiy agentlikga barcha yer oldi-sotdi shartnomalarini nazorat qilish vazifasi yuklatildi. Bu orqali imperiya o‘z mavqeini amirlikdagi eng qimmat resurs-yer masalalariga o‘z hukmini o‘tkazish orqali hukmronligini saqlab qolish imkoniyatiga ega bo‘ldi.

Chorjoy bekligida rus qishloq xo‘jaligi tadbirkorlarining kelishidan ham muhimroq omil Chorjo‘y temir yo‘l stansiyasi yaqinida amirlikdagi birinchi rus shaxarchasining tashkil etilishi bo‘ldi.[9,28-29] Stansiyaning o‘zi shuningdek, temir yo‘l qurulishi guruhlar uchun vaqtinchalik turar joy va rus garnizoni uchun doimiy kazarmalar 1886-yilda qurilgan. 1887-yil mart oyida qabul qilingan yer to‘g‘risidagi tartiblarning e‘lon qilinishidan so‘ng ruslar tomonidan hudud atrofidagi yerlar sotib olinib, omborxonalar, boshqa savdo va sanoat binolarin, shaxsiy uy-joylar qurush boshlandi[6,5].1887-yilda O‘rta Osiyoga temir yo‘l qurish ishlarini rahbari general Annenkov bilan birgalikda Siyosiy agentlik rahbari N.V.Charikov poytaxtdan sakkiz mil janubda joylashgan Buxoro temir yo‘l stansiyasi uchun joy tanlaydilar bu hudud keyinchalik amirlikning siyosiy va iqtisodiy markazga yaqinligi tufayli tez orada yangi markzaga aylanadi. Bu joyda

qisqa davr davomida O‘rta Osiyoning ruslar ko‘chib borib o‘rnashgan Toshkent, Andijon, Samarqand kabi shaharlarida paydo bo‘lgan yangi ruslar yashaydigan hudud Yangi Buxoro(Kogon) paydo bo‘ladi.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekistonning yangi tarixi. Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida / Tuzuvchilar: H.Sodiqov, R.Shamsutdinov, P.Ravshanov va boshqalar.- Toshkent. Sharq, 2000.
2. General-adyutant fon Kaufmanning Buxoro amiri janobi oliylari Said Muzaffarxon Baxodirxonga taklif qilg‘on sulh shartlari. Sh.Vohid tarjimasi. “Sharq yulduzi jurnali, 8-son,1991.
3. Чернов О.А. “Деятельность Российского политического агента Н.В.Чарыкова в Бухарском эмерате “Известия Саратовского университета. 2008. Т. 8. Сер. История. Международные отношения, вып.
4. G.Dobson “Russia’s railway advance into Central Asia”.-London.1890
5. Xoliqova R. “Rossiya-Buxoro:tarix chorraxasida”.- Tashkent, 200
6. Xoliqova R. “Rossiya imperatorligi siyosiy agentligining Buxoro amirligidagi faoliyati tarixidan”. “O‘tmishga nazar” ilmiy jurnali-Toshkent, 2021
7. R.Pierce. “Russian Central Asia 1867-1917”. Berkeley and Los Angeles.University of California press.1960
8. J.Shodiyev. “Buxoro amirligi davlatchiligining rivojlanishi”.-Toshkent davlat yuridik instituti, 2010
9. O‘zMa. I-3-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 10-ish, 27-28-29-betlar.
10. J.Barakayev, Y.Haydarov “Buxoro tarixi”.-Toshkent , “O‘qituvchi”,1991
11. F.Ahmadjonov. “Rossiya imperiyasi Markaziy Osiyoda”.-Toshkent , “Ta’lim manbai jamiyati”, 2003
12. Qilichiyev.O.A. “Rossiya imperatori siyosiy agentligi va Buxoro amirligi o‘rtasidagi yozishmalar.Rossiya-Buxoro munosabatlari tarixinini o‘rganish manbasi”. Tarix fanlari nomzodi(Phd)diss.avtoreferati.Toshkent.2018
13. Tog‘ayeva.A.Z. “Toshkent-Orenburg temir yo‘li va uning Turkiston iqtisodiy-ijtimoiy hayotida tutgan o‘rni”.Tarix fanlari nomzodi (Phd) diss. avtoreferati. Toshkent. 2010.

FARG‘ONA VODIYSI SHAHARLARIDA MADANIYAT MUASSASALARI RIVOJI (1950–1980-YILLAR).

*Abduraxmonov Adxamjon Saxodilla o‘g‘li,
Namangan Davlat Universiteti tayanch-doktoranti.*

Annotatsiya: Mazkur maqolada 1950 – 1980-yillarda Farg‘ona vodiysi shaharlarida madaniyat muassasalarining rivojlanish jarayonlari tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda sovet davrida davlat tomonidan olib

borilgan madaniy siyosat, madaniyat uylari, kutubxonalar, klub muassasalari, teatrlar hamda madaniy-ma’rifiy tashkilotlar faoliyati ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, madaniyat muassasalarining aholining madaniy saviyasini oshirish, bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish hamda ijtimoiy-madaniy hayotni shakllantirishdagi o‘rni yoritiladi. Maqolada Farg‘ona vodiysi shaharlarida madaniy infratuzilmaning kengayishi, madaniy-ma’rifiy tadbirlarning tashkil etilishi hamda ularning jamiyat hayotiga ta’siri tarixiy nuqtai nazardan baholanadi.

Kalit so‘zlar. *Farg‘ona vodiysi, shaharlar, madaniyat muassasalari, sovet davri, madaniy siyosat, madaniyat uylari, klub muassasalari, kutubxonalar, teatrlar, madaniy hayot, ma’rifiy ishlar, ijtimoiy-madaniy jarayonlar, madaniy infratuzilma, aholi madaniyati, madaniy tadbirlar, shahar madaniyati, madaniy rivojlanish, sovet madaniyati, madaniy meros, tarixiy tadqiqot.*

KIRISH

Madaniyat muassasalari shaharlar ijtimoiy hayotining ajralmas qismi bo‘lib, ularning shakllanishi va rivoji jamiyatning siyosiy, iqtisodiy va ma’naviy jarayonlari bilan bevosita bog‘liqdir. XX asrning o‘rta yillaridan boshlab Farg‘ona vodiysi shaharlarida madaniyat tizimini rivojlantirishga qaratilgan davlat siyosati keskin faollashdi. Sovet Ittifoqi rahbarligidagi madaniyat strategiyasi nafaqat aholining bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish va estetik tarbiya berish, balki socialistik qadriyatlarni keng targ‘ib qilish va fuqarolarning ma’naviy ongini shakllantirishga qaratilgan ed.

Shahar makonida teatrlar, muzeylar, kutubxonalar, madaniyat saroylari, klublar va kinoteatrlarning tashkil etilishi ushbu siyosatning muhim institutlaridan biri bo‘ldi. Madaniyat muassasalari aholining estetik-ma’rifiy ehtiyojlarini qondirish bilan birga, sovet mafkurasi asosida shakllangan ijtimoiy-madaniy muhitni barqarorlashtirishda markaziy rol o‘ynad. Ayniqsa, muzeylar va kutubxonalar orqali tarixiy va madaniy merosni jamiyatga tanishtirish, milliy qadriyatlarni ilmiy asosda targ‘ib qilish ishlari sezilarli darajada amalga oshirildi.

Farg‘ona vodiysi shaharlarida madaniyat muassasalari tizimining rivoji nafaqat ushbu hududning urbanistik rivoji bilan chambarchas bog‘liq bo‘lsa, balki respublika miqyosidagi madaniy-siyosiy jarayonlarni ham aks ettiradi. Shu bois, mazkur maqola 1950–1980-yillar davomida Farg‘ona vodiysi shaharlaridagi madaniyat muassasalari tizimining shakllanishi, muzeylar va kutubxonalar faoliyati hamda ularning jamiyatdagi ijtimoiy-ma’naviy ahamiyatini tizimli yoritishga qaratilgan.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi – Farg‘ona vodiysi shaharlarida madaniyat muassasalari rivojining tarixiy jarayonlarini yoritish, muzeylar va kutubxonalar faoliyatini ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilish va ularning sovet mafkurasi sharoitida jamiyatning ma’naviy hayotiga ta’sirini aniqlashdir. Tadqiqot natijalari o‘quvchilarga, ilmiy xodimlarga va madaniyat sohasidagi

mutaxassislarga tarixiy manbalar asosida hududiy madaniyat rivojini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Farg‘ona vodiysi shaharlarida madaniyat muassasalari rivoji va muzeylar faoliyati mavzusidagi tadqiqotlar keng ilmiy e‘tiborga loyiqdir. O‘zbekiston va sobiq Sovet Ittifoqi olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlar ushbu jarayonning siyosiy, ijtimoiy va ma‘naviy jihatlarini yoritishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Masalan, O‘zbekiston Respublikasi madaniy merosini o‘rganish bo‘yicha tarixiy manbalarni tahlil qilgan T.Abdukarimov madaniyat muassasalari Sovet davrida jamiyatning ideologik-ixtisoslashgan rivojlanishida markaziy o‘rin egallaganini ta‘kidlaydi [1.]. U shaharlar madaniy hayoti va xalqning ma‘naviy ongini shakllantirish jarayonida teatrlar, muzeylar va kutubxonalar muhim vosita sifatida ishlatilganini ko‘rsatadi.

Shuningdek, S.Raxmatov Farg‘ona vodiysidagi muzeylar va kutubxonalar faoliyatini ilmiy-tahliliy nuqtai nazardan o‘rganib, ularning sovet mafkurasiga muvofiq madaniy-ma‘rifiy ishlarni kengaytirishda rolini tahlil qiladi [2.]. Muallif 1960–1970-yillar davomida Namangan viloyat mamlakatshunoslik muzeyi va ko‘chma muzeylar faoliyatini aniq statistik ma‘lumotlar bilan ta‘kidlab, hududiy madaniyat rivojining o‘ziga xos xususiyatlarini ko‘rsatadi.

Bundan tashqari, J.Xolmatov va A.Sultonov ishlarida shahar kutubxonalarining xalqning siyosiy, ma‘rifiy va estetik bilimlarini oshirishdagi ahamiyati yoritilgan [3.]. Ular kutubxonalar nafaqat adabiyotlarni saqlash va tarqatish markazi sifatida, balki sovet mafkurasini targ‘ib qilishning institut sifatida faoliyat yuritgani haqida batafsil ma‘lumot beradi.

Hududiy muzeylarning tarixi va numizmatik kolleksiyalarining ahamiyatini yorituvchi tadqiqotlar ham mavjud. Masalan, B. Islomov Namangan viloyati tarixi va madaniyati davlat muzeyi fondidagi eksponatlar, shuningdek, Qaraxoniylar, Somoniylar, Amir Temur va Qo‘qon xonligi davriga oid tangalarni tahlil qilgan. U muzeyning tarixiy manbalarni saqlash va targ‘ib qilishdagi ilmiy-metodik ahamiyatini ta‘kidlaydi [4].

Shu bilan birga, sovet madaniyat siyosati va urban madaniyat rivoji masalalari bo‘yicha chet el tadqiqotlarida ham muhim yondashuvlar mavjud. Masalan, S. Fitzpatrick Sovet madaniyatining ijtimoiy rolini va urban madaniyat institutlarining g‘oyaviy ahamiyatini tahlil qiladi [5.]. Bu tadqiqotlar Farg‘ona vodiysi misolida mahalliy sharoitda madaniyat tizimi rivojining umumiy sovet kontekstidagi o‘rnini tushunishga yordam beradi.

Umuman olganda, mavjud adabiyotlar Farg‘ona vodiysi shaharlarida madaniyat muassasalari va muzeylar faoliyatini har tomonlama yoritishda muhim ilmiy bazani tashkil etadi. Shu manbalar asosida maqolada muzeylar, kutubxonalar va boshqa madaniyat institutlarining jamiyatdagi ijtimoiy-ma‘naviy ahamiyati, ularning yillik rivojlanish statistikasi va sovet mafkurasiga muvofiqligi tizimli tahlil qilindi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu maqolada Farg‘ona vodiysi shaharlarida madaniyat muassasalari va muzeylar rivojini o‘rganishda tarixiy, arxiv-tahliliy, statistik, komparativ va analitik-tahliliy yondashuvlar birgalikda qo‘llanildi. Tarixiy metod orqali shaharlar madaniyatining tashkil etilishi va rivojlanishi tarixiy kontekstda tahlil qilindi, Sovet davri madaniyat siyosati va uning aholi ongini shakllantirishdagi roli, teatrlar, muzeylar, kutubxonalar va madaniyat saroylari faoliyati tarixiy hujjatlar, farmonlar va arxiv materiallari orqali yoritildi.

Arxiv-tahliliy metod muzeylar, kutubxonalar va madaniyat institutlarining yillik hisobotlari, ekskursiyalar statistikasi va ko‘chma muzey faoliyatiga oid materiallarni tahlil qilish imkonini berdi, bu esa fondlar, eksponatlar va tashrif buyuruvchilar soni haqida aniq ma‘lumot olishga xizmat qildi. Statistika metodidan foydalangan holda muzeylar va kutubxonalar faoliyatining samaradorligi, jumladan, tashrif buyuruvchilar soni, ko‘chma ekskursiyalar va eksponatlar hisoboti tahlil qilindi, bu esa hududiy ahamiyat va jamoatchilikdagi o‘rinni aniqlash imkonini berdi.

Komparativ metod orqali Farg‘ona vodiysi shaharlaridagi madaniyat tizimi boshqa sovet respublikalari va shaharlaridagi madaniyat institutlari faoliyati bilan solishtirildi, bu hududiy xususiyatlarni va o‘ziga xos jihatlarni aniqlashga xizmat qildi. Historiografik tahlil esa sovet va mustaqillik davri olimlarining tadqiqotlarini o‘rganish orqali muzeylar va kutubxonalar faoliyati bo‘yicha ilmiy munosabatlarni tahlil qilish imkonini berdi. Shu bilan birga, analitik-tahliliy yondashuv madaniyat muassasalari va muzeylarning jamiyatdagi roli, eksponatlarning mazmuni va ularning sovet ideologiyasi bilan bog‘liqligini tizimli tahlil qilishga xizmat qildi. Tadqiqot metodologiyasi shuningdek, muzey va kutubxonalardagi eksponatlar, ko‘rgazmalar va ilmiy ekspozitsiyalar orqali madaniy-tarixiy merosni tahlil qilish, shahar aholisi ongini shakllantirishdagi institutsional mexanizmlarni aniqlash va sovet mafkurasi ta’sirini baholash imkonini yaratdi.

TAHLIL VA NATIJALAR.

1950-yillardan boshlab Farg‘ona vodiysi shaharlarida madaniy hayotni rivojlantirishga qaratilgan davlat siyosati ta’sirida madaniyat muassasalari tizimi sezilarli darajada kengaya boshladi. Sovet davlati tomonidan yuritilgan madaniyat siyosati aholining ma’naviy ongini shakllantirish, bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish va socialistik qadriyatlarni keng targ‘ib qilishni asosiy maqsad qilgan edi. Shu maqsadda shahar hududlarida turli madaniy institutlar – teatrlar, muzeylar, kutubxonalar, madaniyat saroylari va klublar tashkil etildi. Ushbu muassasalar nafaqat shahar aholisining madaniy-ma’rifiy ehtiyojlarini qondirishga xizmat qilgan, balki sovet mafkurasi asosida shakllangan ijtimoiy-madaniy muhitni barqarorlashtirishda muhim vosita bo‘ldi.

1950–1980-yillar davomida Farg‘ona vodiysining yirik shaharlarida – Farg‘ona, Qo‘qon, Andijon va Namanganda ko‘plab yangi madaniyat maskanlari barpo etildi. Jumladan, Andijon viloyat musiqali drama teatri, Farg‘ona davlat

musiqali drama teatri, Qo‘qon tarix muzeyi va Namangan viloyat kutubxonasi kabi muassasalar faoliyat yuritib, o‘z davrining madaniy va ma‘naviy markazlariga aylangan. Mazkur muassasalar aholiga estetik tarbiya berish, yosh avlod ongiga socialistik qadriyatlarni singdirish hamda milliy madaniy merosni sovet mafkurasi talablari asosida talqin qilish vazifasini bajarib kelgan.

Kutubxonalar tizimi ham bu davrda madaniy hayotning ajralmas tarkibiy qismi sifatida shakllandi. Ayniqsa, markazlashgan shahar kutubxonalari aholining siyosiy va madaniy saviyasini oshirish, mafkuraviy adabiyotlarni targ‘ib qilish hamda fuqarolarning shaxsiy bilim doirasini kengaytirishda muhim rol o‘ynadi. 1970-yillarga kelib, Farg‘ona vodiysining yirik shaharlaridagi markaziy kutubxonalar fondi 100 mingdan ortiq kitobni tashkil etgan. Bu fondlarda partiya rahbarlari asarlari, socialistik realizm yo‘nalishidagi badiiy adabiyotlar va sovet jamiyatining yutuqlarini targ‘ib qiluvchi ilmiy-ommabop nashrlar ustuvor o‘rin egallagan.

Umuman olganda, 1950-yillardan boshlab Farg‘ona vodiysi shaharlarida madaniyat muassasalari tarmog‘i izchil ravishda kengayib bordi. Sovet davlatining madaniyat siyosati bir tomondan aholining estetik va ma‘rifiy ehtiyojlarini qondirishga xizmat qilgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan fuqarolar ongida socialistik dunyoqarashni mustahkamlashga qaratilgan edi. Shu sababli teatrlar, muzeylar, kutubxonalar, madaniyat saroylari, klublar va kinoteatrlar shaharlarning ijtimoiy-madaniy hayotida asosiy institutlar sifatida faoliyat yuritdi.

XX asr boshlarida shaharlar madaniy hayotida muzeylarning tashkil etilishi alohida o‘rin egalladi. Farg‘ona vodiysida dastlabki mamlakatshunoslik muzeyi 1899 yilda tashkil etilgan bo‘lib, uning ekspozitsiyasi tabiatshunoslik, etnografiya va qishloq xo‘jaligi bo‘limlaridan iborat edi [6. 181-182]. Ushbu muzey viloyatning tabiiy boyliklarini, etnografik xususiyatlarini va xo‘jalik faoliyatini o‘rganish hamda keng jamoatchilikka tanishtirishda ilmiy-ma‘rifiy markaz sifatida xizmat qilgan.

Namangan viloyati tarixi va madaniyati davlat muzeyi 1920-yilda tashkil etilgan bo‘lib, bugungi kunda bir asrdan ortiq tarixga ega bo‘lgan muhim madaniy muassasa hisoblanadi [7. 18]. 1960-yil 25-yanvarda O‘zbekiston SSR Oliy Soveti Prezidiumining farmoniga binoan Namangan viloyatining tugatilishi munosabati bilan viloyat mamlakatshunoslik muzeyi Andijon viloyatiga bo‘ysunuvchi Namangan shahar mamlakatshunoslik muzeyi maqomiga o‘tkazildi. Shu davrda muzey faoliyati faollashdi: 1966-yilda unga 74 019 nafar tashrif buyuruvchi kelgan, 518 ta ekskursiya tashkil etilgan, shuningdek, viloyat tumanlarida ko‘chma muzey faoliyati yo‘lga qo‘yilgan, 9 108 kishi tomonidan tomosha qilingan. 1967-yil 1-yanvar holatiga ko‘ra muzey fondida 22 375 ta eksponat mavjud bo‘lgan [8. 9].

1967-yil 18-dekabrda Namangan viloyati qayta tiklandi va 1968 yildan boshlab Namangan shahar mamlakatshunoslik muzeyi viloyat madaniyat boshqarmasi tasarrufida faoliyat yurita boshladi [9. 15-16]. Hozirgi kunda muzey fondida 64 mingdan ortiq eksponatlar mavjud bo‘lib, ulardan taxminan 3 mingta

noyob tarixiy ashyolarni tashkil etadi. Xususan, Qaraxoniylar, Somoniylar, Amir Temur davri hamda Qo‘qon xonligi davriga oid tangalar muzey fondining eng qimmatli kolleksiyalaridan hisoblanadi [10. 20-21].

1970-yildan boshlab muzey xodimlari etnografik ma‘lumotlar va eksponatlar to‘plash ishlarini kengaytirdi. Shu davr mobaynida viloyatda xizmat qilgan shaxslar, shuningdek, frontda jasorat ko‘rsatgan fuqarolar haqidagi ma‘lumotlar to‘plandi. Muzey respublikadagi keksa ma‘naviy-ma‘rifiy muassasalardan biri sifatida 1988 yilgacha faoliyat ko‘rsatdi.

Namangan viloyatidagi madaniy muassasalar va ularning inshootlarini tekshiruvdan o‘tkazganda, mamlakatshunoslik muzeyi uchun alohida bino ajratish zarurligi aniqlangan. Shu munosabat bilan muzeyga yer ajratish va yangi bino qurish masalasi viloyat hokimligi kun tartibiga kiritildi. Yangi bino qurilishida viloyat rahbarlarining hissasi katta bo‘lib, jumladan viloyat partiya qo‘mitasining birinchi kotibi va viloyat ijroiya qo‘mitasi raisi Botirali Hakimov, viloyat madaniyat boshqarmasi rahbarlari Umarxon Iminov, Hafiza Ahmedova hamda San‘at Ziyayevaning sa‘y-harakatlari alohida ta‘kidlanadi.

Avvalgi bino davr talablariga javob bermagani sababli ishchi guruh tomonidan o‘rganildi. Namangan viloyati partiya qo‘mitasining birinchi kotibi vazifasida ishlagan Rajabov tashabbusi bilan muzey 1986-yilgacha mavjud binoda faoliyat yuritdi. 1986-yilda Namangan shahar hokimligining qaroriga asosan tipovoy loyiha asosida yangi bino qurilishi boshlandi va 1988-yil avgust oyida zamonaviy, qulay va ko‘rkam binoga ko‘chirildi.

Muzeylar, tarixiy ekspozitsiyalar va san‘at ko‘rgazmalari orqali madaniy-tarixiy meros sovet tafakkuriga mos ravishda talqin qilindi. Masalan, Qo‘qon va Marg‘ilon shaharlaridagi tarixiy obidalar muzeylashtirilib, ularning socialistik taraqqiyot bilan bog‘liq jihatlari keng jamoatchilikka taqdim etildi. Shu tariqa, Farg‘ona vodiysi shaharlarida madaniy muassasalar tizimi jamiyatni madaniy jihatdan socialistik tamoyillar asosida shakllantirishda muhim vosita sifatida xizmat qildi. Ushbu institutlar nafaqat aholi bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish, balki sovet mafkurasini hayotga singdirishning institutsional mexanizmlaridan biri sifatida faoliyat yuritdi.

XULOSA

Farg‘ona vodiysi shaharlarida madaniyat muassasalari va muzeylarning rivojlanishi 1950–1980-yillar davomida jadal sur‘atlar bilan amalga oshdi. Sovet davlati tomonidan yuritilgan madaniyat siyosati nafaqat aholining bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish va estetik tarbiya berish, balki fuqarolarning ongida socialistik qadriyatlarni mustahkamlashga qaratilgan edi. Shu munosabat bilan shaharlarda teatrlar, kutubxonalar, madaniyat saroylari, muzeylar, klublar va kinoteatrlar tashkil etilib, ularning faoliyati jamiyatning madaniy, ma‘rifiy va ideologik hayotida muhim o‘rin egalladi.

Muzeylar va kutubxonalar fondlari orqali tarixiy va etnografik meros yig‘ilib, respublika va viloyat darajasidagi madaniy-ta‘limiy tadbirlar bilan jamiyatga yetkazildi. Namangan viloyati tarixi va madaniyati davlat muzeyi misolida ko‘rish

mumkinki, muzeyning ilmiy ekspozitsiyalari, ko‘chma muzeylar va ekskursiyalar tizimi aholining tarixiy va madaniy bilimini oshirishda samarali vosita bo‘lgan. 1970-yillardan boshlab muzey xodimlari tomonidan to‘plangan etnografik va tarixiy ma’lumotlar, shuningdek front va madaniyat sohasida xizmat qilgan shaxslar haqidagi materiallar muzey fondining boyitilishiga xizmat qildi.

1980-yillar oxirida yangi zamonaviy bino qurilishi muzeyning funksional imkoniyatlarini kengaytirib, uning jamoatchilik oldidagi roli va ta’sirini yanada mustahkamladi. Shu bilan birga, madaniyat muassasalari orqali Farg‘ona vodiysi shaharlarida sovet ideologiyasi talqinidagi madaniy-tarixiy merosni yetkazish va jamoatchilik ongini shakllantirish institutsional mexanizmlar sifatida samarali ishlaganligi aniqlandi.

Umuman olganda, tahlil shuni ko‘rsatadiki, Farg‘ona vodiysi shaharlaridagi madaniyat muassasalari jamiyatning madaniy va ma’rifiy hayotida muhim institut sifatida faoliyat yuritgan, ular nafaqat estetik va ma’rifiy ehtiyojlarni qondirish, balki tarixiy va g‘oyaviy ongni shakllantirishda strategik rol o‘ynagan.

ADABIYOTLAR.

1. Abdukarimov, T. Sovet davrida O‘zbekiston shaharlarida madaniyat rivoji. Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti. 2008-yil.
2. Raxmatov, S. Namangan viloyati muzeylari va kutubxonalari tarixi. Namangan: Namangan Davlat Universiteti nashriyoti. 2010-yil.
3. Xolmatov, J. Kutubxonalar va ularning jamiyatdagi roli. Toshkent: Fan. 2015-yil., Sultonov, A. Shahar madaniy hayoti va sovet mafkurasi. Andijon: Andijon Davlat Universiteti nashriyoti. 2018-yil.
4. Islomov B. Namangan viloyati muzeylaridagi tarixiy kolleksiyalar. Namangan: Viloyat Madaniyat boshqarmasi nashriyoti. 2009-yil.
5. Fitzpatrick, S. The Cultural Front: Power and Culture in Soviet Russia. Ithaca: Cornell University Press. 1992-yil.
6. O‘zRMA, 394-fond, 3-ro‘yhat, 2-ish, 181-182-varaqlar.
7. Haydarov Z. U. Namangan viloyatining sovet davri va mustaqillik yillaridagi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy tarixi: qiyosiy tahlil: Tarix fanlari nomzodi. ilmiy dar. olish uchun yozilgan diss. Avtoreferati. – Toshkent, 2007. – B. 18.
8. Namangan viloyat davlat arxivi, 796-fond, 1-ro‘yhat, 45-ish, 9-varaq.
9. Мирзалиев Э. Наманган вилоят ўлкани ўрганиш музейи: кеча ва бугун. – Фарғона, 2010. – Б. 15-16.
10. Axmadaliyeva L. O‘lmas yodgorliklar maskani. // Ta’lim va tafakkur. 2006. - №3. – B. 20-21.

SOVET MUSTAMLAKACHILIGI DAVRIDA YER VA SUV RESURLARIDAN FOYDALANISH MASALASI

Usmonova Husnida Xudoberdi qizi

Farg‘ona davlat universiteti 2-bosqich talabasi

husnidausmonova36@gmail.com

+998 95 346 11 33

Annotatsiya

Mazkur maqolada Sovet mustamlakachilik siyosati davrida Turkiston hududida yer va suv resurslaridan foydalanish hamda ularni boshqarish jarayonlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda yer-suv islohotlari, kollektivlashtirish siyosati, paxta monokulturasini va yirik irrigatsiya loyihalarining mintaqaviy iqtisodiy hamda ekologik holatiga ta‘sirini yoritiladi. Shuningdek, Amudaryo va Sirdaryo suv resurslarining keng miqyosda yo‘naltirilishi natijasida yuzaga kelgan ekologik muammolar, xususan Orol dengizi inqirozi va yerlarning sho‘rlanishi masalalari ilmiy asosda ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: *Sovet mustamlakachiligi, yer-suv islohotlari, kollektivlashtirish, paxta monokulturasini, irrigatsiya kanallari, Orol dengizi fojiasi, ekologik buzilish, suv resurslari ekspluatatsiyasi.*

Bugungi kunda tarixiy jarayonlarni o‘rganishda Sovet davrida olib borilgan agrar va suv xo‘jaligi siyosatining Markaziy Osiyo, xususan Turkiston hududiga ko‘rsatgan ta‘sirini tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, tabiiy resurslardan noo‘rin foydalanish oqibatida yuzaga kelgan ekologik muammolar bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini saqlab qolmoqda. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta‘kidlaganidek, “Orol dengizi fojiasi – nafaqat mintaqaviy, balki butun insoniyat uchun jiddiy ekologik muammo” hisoblanadi [1]. Ushbu fikr mintaqada tarixan shakllangan yer va suv resurslaridan foydalanish siyosatini chuqur ilmiy tahlil qilish zaruratini ko‘rsatadi.

Sovet mustamlakachilik siyosati davrida Turkiston hududida yer va suv resurslari markaz manfaatlariga xizmat qiluvchi iqtisodiy siyosat asosida boshqarildi. Ayniqsa, paxta monokulturasini siyosatining kuchayishi natijasida irrigatsiya tizimlari kengaytirildi, Amudaryo va Sirdaryo suvlaridan haddan tashqari foydalanildi. Natijada hududda ekologik muvozanatning buzilishi, yerlarning sho‘rlanishi hamda Orol dengizi inqirozi kabi jiddiy muammolar yuzaga keldi. Shu jihatdan, mazkur maqolada Sovet davrida yer-suv resurslarini boshqarish siyosati, uning amalga oshirilish mexanizmlari va ijtimoiy-iqtisodiy hamda ekologik oqibatlari tahlil qilinadi.

Sovet davri O‘zbekiston tarixida mustamlakachilik siyosatining yangi bosqichi sifatida namoyon bo‘ldi. 1917-yildagi siyosiy o‘zgarishlardan so‘ng Turkiston hududida agrar munosabatlar tubdan qayta tashkil etildi va yer hamda suv resurslari davlat mulkiga aylantirildi. Bu jarayon nafaqat iqtisodiy tizimni,

balki asrlar davomida shakllangan mahalliy dehqonchilik an‘analarini ham keskin o‘zgartirdi. Avvalgi davrlarda yer egaligi ko‘pincha jamoaviy yoki oilaviy shaklda bo‘lib, suv resurslari esa mahalliy boshqaruv tizimi – mirablar orqali taqsimlangan. Sovet hokimiyati esa bu tizimni markazlashgan boshqaruv bilan almashtirdi. Natijada qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi davlat rejalari asosida boshqariladigan tizimga aylantirildi va bu jarayon O‘zbekistonni Sovet Ittifoqi iqtisodiy tizimining xom ashyo yetkazib beruvchi hududi sifatida shakllantirishga xizmat qildi.

1920-yillarda sovet hokimiyati tomonidan olib borilgan agrar siyosat Turkiston hududidagi yer munosabatlarini tubdan o‘zgartirdi. Bu davrda yerlarning millatlashtirilishi amalga oshirildi hamda vaqf yerlari ham davlat tasarrufiga o‘tkazildi. Vaqf yerlari tarixan diniy va ijtimoiy muassasalar faoliyatini ta‘minlashda muhim rol o‘ynagan bo‘lsa-da, sovet hokimiyati ularni iqtisodiy resurs sifatida markaz nazoratiga oldi. Natijada mahalliy jamiyatning iqtisodiy mustaqilligi sezilarli darajada zaiflashdi. 1925–1929 yillarda o‘tkazilgan yer-suv islohotlari doirasida boy dehqon xo‘jaliklari tugatildi, ularning yer va mulklari musodara qilindi. Bu jarayon rasmiy ravishda ijtimoiy tenglikni ta‘minlash maqsadida amalga oshirilgan bo‘lsa-da, amalda u qishloq xo‘jaligi tizimini markazlashgan boshqaruvga bo‘ysundirishga xizmat qildi[2.64]. 1929–1932 yillarda paxta ekiladigan yerlar 550 ming gektardan 928 ming gektarga oshdi, hosil 625 ming tonnadan 752 ming tonnaga yetdi. 1932-yilda O‘zbekiston SSSR paxtasining 60% ini berdi. Urushdan keyin 1946–1991-yillarda paxta yakkahokimligi kuchaydi[3.570].

1930-yilda kollektivlashtirish siyosati boshlanganidan so‘ng qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining butun tizimi davlat nazoratiga o‘tdi. Ko‘plab dehqon xo‘jaliklari majburiy ravishda kolxoz va sovxozlarga birlashtirildi. Bu jarayon davomida minglab xo‘jaliklar “quloq” deb e‘lon qilinib, ularning mulklari musodara qilindi va egalari surgun qilindi. Kollektivlashtirish jarayoni qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishida markaziy rejalashtirishni kuchaytirgan bo‘lsa-da, u mahalliy aholining iqtisodiy mustaqilligini keskin cheklab qo‘ydi. Dehqonlar endilikda o‘z yerlarida mustaqil ishlab chiqaruvchi sifatida emas, balki davlat rejasini bajaruvchi mehnatkashlar sifatida faoliyat yurita boshladi. Bu esa agrar sohada uzoq muddatli ijtimoiy va iqtisodiy muammolarni keltirib chiqardi.

Sovet agrar siyosatining eng muhim jihatlaridan biri O‘zbekistonni paxta yetishtirish bo‘yicha asosiy hududga aylantirish edi. XX asrning 20–30-yillaridan boshlab paxta monokulturasini siyosati keskin kuchaytirildi. Paxta yetishtirish hajmini oshirish Sovet Ittifoqining sanoat rivoji uchun zarur bo‘lgan xom ashyo bilan ta‘minlash maqsadiga xizmat qilgan. Natijada qishloq xo‘jaligida ekinlar tarkibi bir tomonlama rivojlandi va paxta asosiy ekin turiga aylandi. Boshqa qishloq xo‘jaligi ekinlari, xususan oziq-ovqat mahsulotlari yetishtirish kamaydi. Bu esa ayrim davrlarda oziq-ovqat tanqisligining yuzaga kelishiga sabab bo‘ldi. Paxta monokulturasini siyosati iqtisodiy jihatdan markaz manfaatlariga xizmat qilgan bo‘lsa-da, u mintaqaning ekologik va agrar barqarorligiga jiddiy zarar yetkazdi.

Paxta yetishtirish hajmini oshirish uchun keng ko‘lamli irrigatsiya tizimlari barpo etildi. 1939-yilda qurilgan Katta Farg‘ona kanali sovet davridagi eng yirik irrigatsiya loyihalaridan biri hisoblanadi[4]. Ushbu kanal qisqa vaqt ichida minglab ishchilar tomonidan qurilib, Farg‘ona vodiysida yangi sug‘oriladigan yerlarni o‘zlashtirish imkonini berdi. Keyingi yillarda esa Janubiy Mirzacho‘l magistral kanali, Qarshi magistral kanali, Boyovut kanali va Amu-Buxoro kanali kabi yirik irrigatsiya inshootlari barpo etildi. Bu loyihalar orqali cho‘l hududlarini o‘zlashtirish va paxta ekiladigan yer maydonlarini kengaytirish maqsad qilingan edi. Biroq irrigatsiya tizimlarining kengayishi suv resurslaridan haddan tashqari foydalanishga olib keldi. 1970-yilda paxta maydonlari sug‘oriladigan yerlarning 66% dan ortig‘ini egalladi. Bu maqsadda keng ko‘lamli irrigatsiyalar qurildi: 1) Katta Farg‘ona kanali (1939); 2) Janubiy Mirzacho‘l magistral kanali (127 km, 1970-yillar); 3) Qarshi magistral kanali; 4) Boyovut kanali, Amu-Buxoro kanali (1965); 5) Andijon suv ombori (2 mlrd m³) va boshqa rezervuarlar. 1960–1980-yillarda sug‘oriladigan yerlar 4,1 mln gektardan 7,4 mln gektarga yetdi. Amudaryo va Sirdaryo suvlarining 90% dan ortig‘i paxta dalalariga yo‘naltirildi. Natijada, daryolarning Aral dengiziga quyilishi 1960-yillarda 50–60 km³ dan 1980-yillarda 20–30 km³ ga, 1990-yillarda esa 5–6 km³ ga tushdi[5.462].

1960–1980-yillar davomida sug‘oriladigan yer maydonlari keskin kengaydi va Amudaryo hamda Sirdaryo suvlarining asosiy qismi qishloq xo‘jaligiga yo‘naltirildi[6.146]. Natijada daryolarning tabiiy oqimi buzildi va ularning Orol dengiziga quyiladigan suv hajmi keskin kamaydi. Bu jarayon Orol dengizi ekologik fojiasining boshlanishiga sabab bo‘ldi. Dengiz sathining pasayishi natijasida uning katta qismi quruqlikka aylandi, quruq tubdan esa katta miqdorda tuz va chang havoga ko‘tarila boshladi. Bu holat butun mintaqaning ekologik muvozanatiga salbiy ta‘sir ko‘rsatdi.

Irrigatsiya tizimlarining texnik jihatdan mukammal emasligi ham ekologik muammolarni kuchaytirdi. Ko‘plab kanallar beton bilan qoplanmaganligi sababli suvning katta qismi yer ostiga singib ketar edi. Bu esa tuproq sho‘rlanishining kuchayishiga olib keldi. Tuproqning sho‘rlanishi qishloq xo‘jaligi mahsuldorligini pasaytirib, yangi ekologik muammolarni yuzaga keltirdi. Shu bilan birga, qishloq xo‘jaligida kimyoviy o‘g‘itlar va pestitsidlarning keng qo‘llanilishi ham atrof-muhitga salbiy ta‘sir ko‘rsatdi.

Orol dengizining qurishi nafaqat ekologik, balki ijtimoiy muammolarni ham keltirib chiqardi. Dengiz tubidan ko‘tarilgan tuz va chang zarralari yuzlab kilometr masofalarga tarqalib, aholi salomatligiga jiddiy zarar yetkazdi. Nafas olish kasalliklari, anemiya, sil va boshqa kasalliklarning ko‘payishi aynan shu ekologik muammolar bilan bog‘liq holda kuzatildi. Bundan tashqari, qishloq xo‘jaligida majburiy mehnat tizimi keng qo‘llanilib, ayniqsa paxta terimi davrida aholining turli qatlamlari majburiy safarbar etildi. Bu holat jamiyatda ijtimoiy muammolar va iqtisodiy qiyinchiliklarning kuchayishiga olib keldi.

Xulosa qilib aytganda Sovet davrida yer va suv resurslaridan foydalanish siyosati O‘zbekistonni markaz manfaatlariga xizmat qiluvchi xom ashyo yetkazib

beruvchi hududga aylantirdi. Ushbu siyosat qisqa muddatda iqtisodiy natijalar bergan bo‘lsa-da, uning uzoq muddatli ekologik va ijtimoiy oqibatlari juda og‘ir bo‘ldi. Orol dengizi inqirozi, tuproq degradatsiyasi, suv resurslarining tanqisligi kabi muammolar bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini saqlab qolmoqda.

Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda ushbu muammolarni bartaraf etish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish masalalariga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Suvni tejovchi texnologiyalarni joriy etish, qishloq xo‘jaligini diversifikatsiya qilish, ekologik barqarorlikni ta‘minlash hamda xalqaro ekologik hamkorlikni rivojlantirish bu boradagi muhim yo‘nalishlardan hisoblanadi. Tarixiy tajriba shuni ko‘rsatadiki, tabiiy resurslardan foydalanishda milliy manfaatlar, ekologik barqarorlik va uzoq muddatli rivojlanish tamoyillari ustuvor bo‘lishi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Sh.M. Mirziyoyev. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqi (2017-yil 19-sentabr)
2. Abdullayev I. Aral Sea Crisis: Large Scale Irrigation and Its Impact on Drinking Water Quality and Human Health // AccScience Publishing. 2010.64-c
3. Ro‘ziyeva H.T.L.Q. 1925-1941 yillarda o‘tkazilgan yer-suv islohoti va uning og‘ir oqibatlari // CyberLeninka. 2025.570-b
4. <https://openknowledge.worldbank.org/entities/publication/df709263-2636-5e9c-b48b-44ac35dc8078>
5. Matkholikov K.J., Xudayorov A.X. Environmental tragedy of Central Asia: the Aral Sea problem // E3S Web of Conferences. 2023. № 462. 03021.462-c
6. O‘zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob: O‘zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. – Toshkent: Sharq, 2000.146-b

1950–1980-YILLARDA O‘ZSSRDA YER-SUV RESURSLARINI BOSHQARISH VA QISHLOQ XO‘JALIGINING RIVOJLANISHI: PAXTACHILIKKA IXTISOSLASHUV HAMDA EKOLOGIK OQIBATLAR (TOSHKENT IQTISODIY RAYONI MISOLIDA)

Toirova Zamira Suban qizi

*Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti,
tayanch doktoranti (PhD)*

Ixtisoslik: 07.00.01 – O‘zbekiston tarixi

Ilmiy rahbar: t.f.d., professor X.E. Yunusova

Telefon: +998 93 362 82 92

Elektron pochta: zamiratoirova32@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada 1950–1980-yillarda O‘zbekiston SSRda yer-suv resurslarini boshqarishning sovet agrar siyosati doirasida paxtachilikka ixtisoslashuv bilan

bog‘liq jihatlarini tahlil qilinadi. Irrigatsiya va melioratsiya qurilishlariga yo‘naltirilgan kapital mablag‘lar, sug‘orish infratuzilmasining kengayishi, mineral o‘g‘itlardan foydalanish ko‘lamining ortishi hamda paxta yetishtirish rejalari kuchayishi bilan bog‘liq jarayonlar yoritiladi. Shuningdek, ikkilamchi sho‘rlanish, meliorativ holatning yomonlashuvi, suv yo‘qotishlari va Orol havzasidagi suv tanqisligi kabi ekologik oqibatlar manbalar asosida umumlashtiriladi. Toshkent iqtisodiy rayoni misolida yer usti oqimlari bilan bir qatorda yer osti suvlarining ham xo‘jalikda qo‘llanilgani va bu resurslardan foydalanish samaradorligi masalalari ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: O‘zbekiston SSR, paxta yakkahokimligi, irrigatsiya, melioratsiya, mineral o‘g‘itlar, ikkilamchi sho‘rlanish, Orol inqirozi, Toshkent iqtisodiy rayoni, yer osti suvlari

1950–1980-yillarda O‘zbekiston SSRda qishloq xo‘jaligi siyosati asosan paxtachilikni kengaytirish va shu yo‘nalishda yer-suv resurslaridan foydalanishni kuchaytirishga yo‘naltirildi. Rustambek Shamsutdinov va Shodi Karimov “Vatan tarixi (O‘zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida)” asarida sovet hukumatining O‘zbekiston qishloq xo‘jaligini bir tomonlama rivojlantirgani, e‘tibor asosan paxtachilikka qaratilgani hamda bu siyosat “yagona xo‘jalik kompleksi” va “ixtisoslashtirish” kabi g‘oyalar bilan asoslashga uringani yoritiladi. Mualliflar fikricha, paxta rejalari markazda belgilangan, respublika rahbariyati esa ularni bajarishga majbur bo‘lgan; natijada paxta yakkahokimligi kuchayib, boshqa tarmoqlar va aholi ehtiyojlari ikkinchi darajaga surilgan[1.385-386].

Paxtachilikni jadallashtirish sharoitida sug‘orish, suv xo‘jaligi qurilishi va kimyolashtirish kuchaydi. Shamsutdinov va Karimov keltirgan ma‘lumotga ko‘ra, mineral o‘g‘itlar hajmi 1951-yildagi 0,9 mln tonnadan 1980-yilga kelib 5 mln tonnadan oshgan[1,385-386].

Sovet davrida irrigatsiya va melioratsiya tizimini kengaytirish uchun juda katta miqdorda kapital mablag‘ yo‘naltirildi. Narzulla Jo‘rayev va Shodi Karimov ma‘lumotlariga ko‘ra, respublikada 1924–1940-yillarda (16 yil) suv xo‘jaligi qurilishiga 264 million so‘m sarflangan bo‘lsa, 1961–1975-yillarda (15 yil) 7 milliard 87 million so‘m, 1976–1985-yillarda (10 yil) esa 10 milliard 243 million so‘m ajratilgan. Demak, 1976–1985-yillardagi sarf 1924–1940-yillarning jami ko‘rsatkichidan qariyb 39 baravar ko‘p bo‘lgan. Bu hisob-kitoblarga irrigatsiya va melioratsiya ishlari uchun qilinadigan alohida xarajatlar kiritilmagan. Xususan, 1971–1985-yillarda melioratsiya tadbirlari uchun davlat 19 milliard 881 million so‘m ajratgani qayd etiladi[2.531].

Sug‘orish infratuzilmasining kengayishi natijasida Amudaryo va Sirdaryo havzalari suvlari hisobidan 20 dan ortiq suv omborlari hamda o‘nlab kanallar barpo etildi. Masalan, 1946-yilda O‘zbekiston xaritasida faqat Kattaqo‘rg‘on suv ombori qayd etilgan bo‘lsa, keyingi yillarda O‘rta To‘qay, Janubiy Surxon, Uchqizil,

Chimqo‘rg‘on, Quyimozor, Kosonsoy, Tuyabo‘g‘iz, Tuyamo‘yin, Chorvoq, Ohangaron kabi suv omborlari bunyod etildi[2,531].

Kimyolashtirishning keskin ortishi tuproq va atrof-muhitga bosimni kuchaytirdi. Jo‘rayev va, Karimov keltirgan ma‘lumotlarga ko‘ra, 1981–1985-yillarda har gektar paxta maydoniga 241 kg azot, 120 kg fosfor va 51,6 kg kaliy (100 foiz ozuqa modda hisobida) qo‘llanib, yiliga jami 412,6 kg mineral o‘g‘it ishlatilgan; bu ko‘rsatkich umumittifoq darajasidan 3,5 baravar, AQShdagidan esa 4,5 baravar yuqori deb beriladi[2,531]. Me‘yorida ortiq kimyoviy ta‘sir tuproqning tabiiy holatini izdan chiqarib, ekologik vaziyatning keskinlashuviga omil bo‘lgani ta‘kidlanadi.

Paxta rejalarning muttasil oshirib borilishi natijasida respublikaning davlatga topshirgan paxta hajmi ham o‘sdi: 1946–1950-yillarda 7 mln 729 ming tonna, 1951–1955-yillarda 12 mln 270 ming tonna, 1981–1985-yillarda esa 28 mln 617,6 ming tonnaga yetgani ko‘rsatiladi[2,531]. Bu holat agrar tuzilma doirasida paxtachilikning ustuvorligini mustahkamlab, yer-suv resurslariga tushadigan yuklamani kuchaytirdi.

Irrigatsiya va melioratsiya tizimidagi muammolar “O‘zbekistonning yangi tarixi” (ikkinchi kitob)da ham alohida ta‘kidlanadi. Unda yerlarning ikkilamchi sho‘rlanishi, sug‘oriladigan yerlar hosildorligining pasayishi va sarflangan xarajatlar natijaga mutanosib bo‘lmagani kabi holatlar keltiriladi. Mualliflar 1986-yilda takroriy sho‘rlanish tufayli sug‘oriladigan ekin maydonlarining uchdan bir qismi zarar ko‘rgani, 1970–1980-yillar chegarasida meliorativ holat yomonlashgani sabab qariyb 5 ming gektar sug‘oriladigan yer qishloq xo‘jalik aylanmasidan chiqqanini qayd etadi. Shuningdek, 1965–1985-yillarda 1,6 mln gektar sug‘oriladigan yer ishga tushirilgani va asosiy fondlar 6 baravar o‘sgani holda, yalpi mahsulot atigi 78% ga oshgani samaradorlik muammosini ko‘rsatadi. Bunday holatlarning sabablari qatorida muhandislik-texnik ta‘minotga yuzaki yondashuv, drenaj tizimidagi xatolar, suv xo‘jaligi qurilishlarining kompleks olib borilmagani, yalpi ko‘rsatkichlar ortidan quvish, g‘o‘zani nazoratsiz sug‘orish va boshqaruvdagi eskicha yondashuvlar sanaladi; eng kuchli omil sifatida esa paxta yakkahokimligining majburiy ravishda avj oldirilishi ko‘rsatiladi[3.555].

Yer-suv resurslaridan keng ko‘lamda foydalanish va sug‘oriladigan maydonlarni jadal kengaytirish ekologik inqirozni chuqurlashtirgan omillardan biri bo‘ldi. D. Bobojonova ma‘lumotlariga ko‘ra, 1960-yillardan boshlab sug‘oriladigan maydonlar 2,3 mln gektardan 4,2 mln gektarga yetkazilgan; 1966–1975-yillarning o‘zida Sirdaryo viloyatida 181,1 ming gektar yer o‘zlashtirilgan. To‘qqizinchi besh yillik yakunida Mirzacho‘lda o‘zlashtirilgan yerlar 280 ming gektarga yetib, 44 ta sovxoz tashkil etilgan. Muallif suvdan foydalanish ortib borishi, yirik suv omborlari va drenaj-kollektor tizimlari yer osti suvlari sathining ko‘tarilishi hamda ikkilamchi sho‘rlanishni kuchaytirganini, sug‘orish tarmoqlarida suvning faqat 30–40 foizi dalalarga yetib borishini ta‘kidlaydi. Eng keskin oqibat sifatida Orol dengiziga quyiladigan suv miqdori 1961-yilgacha o‘rtacha 52 kub km bo‘lgan bo‘lsa, 1961–1970-yillarda 42,9, 1971–1980-yillarda

16,1, 1981–1984-yillarda 4,2 kub km gacha kamaygani, 1985–1986-yillarda esa Orolga umuman suv bormagani keltiriladi; natijada dengiz sathi 11 metr pasaygani va ekologik vaziyat keskinlashgani qayd etiladi[4,74-75].

Paxtachilikka ixtisoslashuv sharoitida suv ta‘minoti masalasi faqat yer usti oqimlari bilan cheklanmay, yer osti suvlaridan foydalanishni ham kengaytirdi. “Razvitie i razmeshchenie proizvoditelnykh sil SSSR” asarida Markaziy Osiyoning tog‘li hududlarida yer osti suvlarining dinamik zaxiralari yiliga 40 km³ atrofida ekani qayd etiladi. Shu bilan birga, tog‘-burmali hududlarning daryo vodiylarida joylashgan grunt (sizot) suvlari sifat va debit jihatidan qulay bo‘lib, ayrim quduqlardan soniyasiga 100 litr gacha suv olish mumkinligi ko‘rsatiladi[5,72].

Bu yondashuv Toshkent iqtisodiy rayoni uchun ham dolzarb bo‘lib, Pritoshkent botiqlari hamda daryo, vodiylaridagi yer osti suvlari salohiyati sug‘orish tizimlari, sanoat markazlari va aholi punktlarini suv bilan ta‘minlash masalalarini yoritishda muhim omil hisoblanadi.

M. Normuhammedov ta‘kidlaganidek, respublikada 2000 ga yaqin turli suv manbalari (quduqlar, buloqlar, artezian havzalari) mavjud. Yer osti suvlari aholini suv bilan ta‘minlash, sug‘orish, chorvachilik ehtiyojlari hamda tog‘ hududlarida o‘rmonchilik va bog‘dorchilikni rivojlantirish maqsadlarida ishlatilgani qayd etiladi[6]. 1977-yilda respublikada 25 ming parma qudug‘i orqali suv chiqarilgani, yer osti suvlari sarfi o‘rtacha sekundiga 145 m³ ga yetgani, shundan 58 m³ ichimlik ehtiyojlariga, 57 m³ sug‘orishga, 27 m³ texnik maqsadlarga va 3 m³ yaylovlarni suv bilan ta‘minlashga sarflangani keltiriladi[6,13]. Bu ma‘lumotlar yer osti suvlari paxtachilik sharoitida ham ishlab chiqarish, ham xo‘jalik ehtiyojlari uchun jalb etilganini ko‘rsatadi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, 1950–1980-yillarda O‘zSSRda qishloq xo‘jaligini paxtachilikka ixtisoslashtirish siyosati yer-suv resurslaridan foydalanishni keskin kuchaytirdi: irrigatsiya va melioratsiyaga yirik mablag‘ yo‘naltirildi, suv omborlari va kanallar tizimi kengaydi, o‘g‘itlash va kimyolashtirish miqyosi oshdi. Biroq jarayonlarning muhim qismi qisqa muddatli reja ko‘rsatkichlarini bajarishga bo‘ysundirilgani sabab meliorativ holatning yomonlashuvi, ikkilamchi sho‘rlanish, suv yo‘qotishlarining kattaligi va Orol havzasidagi suv tanqisligining keskinlashuvi kabi ekologik oqibatlar chuqurlashdi. Toshkent iqtisodiy rayoni misolida suv ta‘minotida yer usti oqimlari bilan bir qatorda yer osti suvlari ham jalb etilgani kuzatiladi, ammo resurslardan foydalanish samaradorligi hamda ekologik barqarorlik masalalari dolzarbligicha qolgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Shamsutdinov, R.; Karimov, Sh. Vatan tarixi: O‘zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. Uchinchi kitob. Toshkent: “Sharq”, 2010. 385–386-bet.
2. Jo‘rayev, N., Karimov, Sh. O‘zbekiston tarixi: O‘zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. 2-kitob. Toshkent: Sharq. 2011. 720 b.

3. Jo‘rayev, M. va boshq. O‘zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob: O‘zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. Toshkent: “Sharq”, 2000. 555-bet.
4. Bobojonova, D. O‘zbekistonda ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar (70–80-yillar misolida): umumta’lim maktablari o‘qituvchilari uchun qo‘llanma. Toshkent: “Sharq”, 1999. 74–75-bet.
5. Развитие и размещение производительных сил СССР. Москва: Наука, 1972. 172 с.
6. Normammedov, M. O‘zbekistonning yer osti boyliklari: xalq xizmatida. Toshkent: “O‘zbekiston”, 1985. 13-bet.

1916 – 1922 YILLARDA NAMANGAN SHAHRIDA MILLIY OZODLIK HARAKATLARI: IJTIMOIIY-SIYOSIY VA MADANIY JARAYONLAR TAHLILI.

Abdullayev Ilxomjon Ikromjonovich,
University of Business and Science
oliy ta’lim muassasasi
Ijtimoiy fanlar kafedrasida o‘qituvchisi.

Annotatsiya

Ushbu maqolada 1916–1922 yillar davomida Namangan shahrida sodir bo‘lgan milliy ozodlik harakatlari, mardikorlik va Istiqlolchilik harakati tarixi va uning ijtimoiy-siyosiy va madaniy oqibatlarini ilmiy tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida mahalliy arxiv hujjatlari, matbuot materiallari va zamondoshlarning xotiralari asosida o‘rganilib, hududda ikki hokimiyatchilik, ishchi va musulmon deputat sovetlari, Turkiston Muxtoriyati va uning ag‘darilishi, shuningdek, Istiqlolchilik harakatining Namangan shahridagi markaziy roli yoritildi.

Kalit so‘zlar. *Farg‘ona vodiysi, Namangan shahri, milliy ozodlik, Istiqlolchilik, Turkiston Muxtoriyati, ishchi deputatlar, musulmon deputatlar, mardikorlar, inqilob, fevral inqilobi, bolsheviklar, qizil armiya, hududiy markazlar, siyosiy harakatlar, o‘lkamussovet, Sho‘roi Islomiy, Ulamo, mahalliy ziyolilar, mustaqillik.*

KIRISH

XX asr boshlarida Turkiston o‘lkasi, xususan Namangan shahri, siyosiy, ijtimoiy va madaniy o‘zgarishlar markaziga aylangan edi. 1916-yilgi mardikorlik va xalq qo‘zg‘olonlari, 1917-yil fevral va oktyabr inqiloblari, Turkiston Muxtoriyati tashkil topishi va uning bostirilishi, shuningdek, 1918–1922 yillarda Istiqlolchilik harakatlari hududda ijtimoiy-siyosiy muhitni keskin shakllantirdi. Ushbu jarayonlar mahalliy xalqning milliy ongini uyg‘otib, hududda mustaqillik va ozodlik intilishlarini kuchaytirdi. Maqola shu davrda Namangan shahrida yuzaga

kelgan milliy ozodlik harakatlari, ularning siyosiy va ijtimoiy oqibatlarini ilmiy tahlil qiladi, mahalliy arxiv va matbuot manbalariga tayangan holda voqealarni tarixiy kontekstda yoritadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Namangan shahridagi milliy ozodlik harakatlari, Turkiston Muxtoriyati va bosmachilik harakati mavzulari bo‘yicha mavjud ilmiy adabiyotlar turli nuqtai nazarlarni taqdim etadi. O‘zbekiston va Rossiya olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlar tarixiy voqealarning siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy jihatlarini yoritadi. Jumladan, O‘zbekistonda nashr etilgan ilmiy maqolalar va monografiyalar, xususan, Istiqlolchilik harakatining tarixiy ildizlari, Turkiston Muxtoriyatining tashkil topishi va uning bostirilishi hamda 1917–1922 yillardagi mahalliy milliy harakatlar tahliliga katta e‘tibor qaratadi.

Rossiya va sobiq Sovet manbalari esa voqealarni markaziy siyosiy kontekstda, xususan bolsheviklar siyosati va milliy ozodlik harakatlariga munosabat nuqtai nazaridan o‘rganishga imkon beradi. Shu bilan birga, mahalliy arxiv hujjatlari va matbuot sahifalari, zamondoshlarning xotiralari ham tarixiy tahlilning mustahkam asosini tashkil etadi.

Biroq, ilmiy adabiyotlarda ayrim jihatlar yetarlicha o‘rganilmagan, xususan Namangan shahrining 1917–1922 yillardagi voqealardagi roli, mahalliy ishchi va dehqon qatlamlarining faolligi hamda ayollarning harakatdagi ishtiroki masalalari. Shu sababli, tadqiqotimiz ushbu bo‘shliqni to‘ldirishga, voqealarni mahalliy kontekstda, arxiv va matbuot manbalari bilan mustahkamlab tahlil qilishga qaratilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu maqolada Namangan shahridagi milliy ozodlik harakatlari, Turkiston Muxtoriyati hamda bosmachilik harakatining rivojlanishi tarixiy manbalar asosida tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida voqealarni o‘z davrining siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy kontekstida o‘rganishga imkon beruvchi tarixiy-metodik yondashuv qo‘llanildi. Shu bilan birga arxiv hujjatlari, zamondoshlar xotiralari, rasmiy hujjatlar va milliy matbuot sahifalari tahlil qilinib, Namangan shahrining voqealardagi o‘rni va aholi qatlamlarining faoliyati tarixiy jihatdan asoslandi. Harakatlarning rivojlanishi va ijtimoiy oqibatlari sistematik tarzda o‘rganildi, shuningdek Farg‘ona vodiysi shaharlari va boshqa Turkiston o‘lkalaridagi voqealar bilan solishtirildi, bu esa harakatlarning umumiy xususiyatlari va hududiy farqlarini aniqlash imkonini berdi. Mavjud ilmiy adabiyotlar va manbalar tanqidiy tahlil qilinib, tarixiy voqealarga nisbatan xolis va asosli xulosalar chiqarildi. Shuningdek, aholi qatlamlari, mardikorlar va ishchi-soldat deputatlari sovetlari tarkibi, jangovar harakatlar va namoyishlarning miqyosi statistika va hujjatlar asosida baholandi. Ushbu metodologik yondashuv maqolaga ilmiy aniqlik, tizimlilik va dalillilikni ta‘minlab, voqealarni mahalliy kontekst bilan birga umumiy tarixiy jarayonlarda o‘rganish imkonini berdi.

TAHLIL VA NATIJALAR

1916-yilgi qo‘zg‘olondan so‘ng butun Turkiston hududida g‘alayonlar to‘xtamadi. Harbiy mansabdorlarning xabarlariga ko‘ra, Andijon va Namangan shaharlarida aholining xavotiri, shuningdek, turli mish-mishlar tinchlikni buzmoqda edi. General-gubernator Kuropatkin bu holatlarga befarq qolmaslikni tavsiya qilib, rus aholisini “umumiy musulmonlar qo‘zg‘oloni” xavfi bilan ogohlantirdi va ularni tezkor ravishda qurollantirishga chaqirdi [1. 44].

1917-yil 27-fevralda Petrogradda ishchi va soldatlar tomonidan amalga oshirilgan burjua-demokratik inqilob muvaffaqiyat qozondi. Bu xabar Turkiston, xususan Namangan shahrida ham Ozodlik, Tinchlik va Hurriyat shamolini olib keldi. Xalq qo‘zg‘olonidan xavotirlangan Namangan uyezdi boshlig‘i podpolkovnik Chikoidze Farg‘ona viloyati boshqarmasiga yozgan raportida shunday yozgan: “Uyezd soldatlari yetarlicha qurol-yarog‘ va patron bilan ta‘minlangan. Biroq, Chust va Yangiqo‘rg‘on uchastkalari uchun yana 2600 patron, Brauning 60 oboymali revolverlari zarur” [2. 48].

Namanganda mahalliy aholining siyosiy faolligi oshdi, shahar markazidagi ko‘chalarda ishchilar, dehqonlar va hunarmandlar tomonidan mitinglar o‘tkazildi. Vaqtli Hukumat qaroriga ko‘ra, 1917-yil 1-aprelidan boshlab Namangan garnizoni militsiyasining boshlig‘i etib ofitser L. Orbelov tayinlandi va uning ixtiyoriga 103 militsioner berildi. U ushbu lavozimda 1917-yil 1-oktyabrigacha xizmat qildi [3. 38].

Shu davrda Namanganda uchta harbiy qism faoliyat ko‘rsatgan bo‘lib, shahar qismlarga bo‘lingan va har bir qismga alohida komissarlar tayinlangan edi. Har bir komissar o‘z hududidagi vaziyatni Farg‘ona viloyat komissariga ma‘lum qilgan, viloyat komissari esa axborotni Petrograddagi Ichki Ishlar vazirligiga yetkazib turardi [4. 41-42].

O‘lka ziyolilari butun Turkiston hududida turli siyosiy partiyalar va jamoat uyushmalarini tashkil etdilar. Shu davrda yangi gazeta va jurnallar ham nashr etila boshladi. Masalan, Toshkentda «Turon», «Kengash», «Najot», «Sho‘roi Islomiya», Qo‘qonda «Tirik so‘z», «Kengash», «Ravnaqul Islom», «Yurt», «Hurriyat», Buxoroda «Turon», «Buxoroi sharif», Samarqandda «Hurriyat», Namanganda «Farg‘ona nidosi» va «Farg‘ona sahifasi» kabi nashrlar faoliyat ko‘rsatdi [5. 7].

Mamlakat aholisining katta qismi, turli millat va ijtimoiy guruhlar, siyosiy partiyalar va jamoat harakatlari bilan birgalikda inqilobni ko‘tarinki ruh bilan kutib oldi. «Ozodlik», «Tenglik» va «Mustaqillik» shiorlari xalqlar ko‘nglida orzu-umid uyg‘otib, ularni siyosiy faollikka chorladi. Shu bilan birga, Rossiyadagi inqilobiy voqealar avj olishi Turkiston xalqi va ziyolilarini yangi siyosiy bo‘hronlar girdobiga tortdi.

O‘lkaning musulmon aholisi ham siyosiy kurashning faol qatnashchisi bo‘ldi. 1917-yil mart-aprel oylarida Turkiston siyosiy uyg‘onishining burilish davri boshlandi. Jadidlar milliy-demokratik kuchlarning yetakchisi sifatida faoliyat ko‘rsatib, demokratik inqilobning tamoyillari va shiorlarini amalga oshirishga katta umidlar bog‘lab faollik bilan kirishdilar.

Muvaqqat Hukumatning 1917-yil 5-maydagi «Begona xalqlardan majburiy safarbar qilingan kishilarni o‘z vataniga qaytarish» qaroriga muvofiq, 1916-yilda front ortidagi ishlarga safarbar qilinganlar 1917-yil yozida Rossiyadan qaytib kela boshladilar. Rossiyadagi inqilobiy jarayonlarda bevosita ishtirok etgan mahalliy kishilarning vatanlariga qaytishi o‘lka siyosiy ozodlik harakatining rivojlanishida muhim rol o‘ynadi.

Rossiyadan qaytgan mardikorlar siyosiy va ijtimoiy tajriba orttirgan edilar. Masalan, ichki Rossiyadan qaytgan Abdurazzoq Hakimboyev Namangan uyezdiga qarashli Kosonsoy dehqonlarining suv uchun kurashida yetakchilik qildi.

Kosonsoyda Abdurazzoq Hakimboyev «Ishchi va Dehqonlar Ittifoqi»ni tashkil etib, uning raisi etib saylandi. Biroq, ushbu ittifoq uzoq faoliyat ko‘rsatolmadi va ta‘qib ostida qolganligi sababli, uyezd boshlig‘ining buyrug‘iga binoan A. Hakimboyev Kosonsoydan chiqarib yuborildi [6. 88].

1917-yil mart oyida Namanganda birinchi ishchi va soldat deputatlari Soveti tuzildi. 39 kishidan iborat Sovet tarkibida Eser Xoxlov uning raisi etib saylandi. Sovet ixtiyorida bosmaxona tashkil etilib, «Delo» gazetasi nashr eta boshlandi [7. 14]. Shu bilan birga, 1917-yil iyun oyida Namangan musulmon deputatlari soveti ham tashkil etildi [8. 34].

Natijada Namanganda ikki hokimiyat shakli vujudga keldi: bir tomonda vaqtli hukumat qarorlarini bajaruvchi va polisiya kuchiga tayanuvchi shahar dumasi, ikkinchi tomonda esa ishchi, soldat va musulmon deputatlari sovetlari faoliyat yuritdi. 1917-yil 16-mayda Namangan vokzalida mardikorlarni kutib olish marosimi o‘tkazilib, shahar bo‘ylab katta miting uyushtirildi. Mitingda mardikorlikdan qaytgan ishchilar so‘zga chiqib, mustamlakachilarga qarshi kurashda xalqni birlashishga chaqirdilar [9. 34].

Ishchi, soldat va musulmon deputatlari soveti tashkil etilishida Namangan paxta tozalash zavodi ishchilari muhim rol o‘ynadilar [10. 15-16]. Rosiyaning markaziy shaharlari va Toshkentda sodir bo‘layotgan inqilobiy voqealardan ruhlangan zavod ishchilari, xususan yog‘- moy zavodi ishchilari bilan hamkorlikda, Namanganda yurt mustaqilligi va ozodligi uchun kurash olib bordilar. Ular shaharda targ‘ibot va tashviqot ishlarini samarali tashkil etish uchun maxsus guruhlar tuzdilar. Faol ishchilar ziyolilar bilan birlashgan holda Namangan shahar sovetiga saylovlar davrida o‘z faoliyatlarini yanada kengaytirdilar.

1917-yil yozida boshqa shaharlarda bo‘lgani kabi Namanganda ham oziq-ovqat tanqisligi yuzaga keldi va bu holat shahardagi murakkab ijtimoiy-siyosiy sharoitni yanada keskinlashtirdi. Ish tashlash harakatlari tobora kuchayib bordi. «Aka-uka Kraftlar» zavodida paxta tozalash, yog‘ va sovun pishirish zavodi ishchilarining yig‘ilishida ular soatlik ish kunini joriy etish, ish haqini 40 % ga oshirish, mehnat sharoitini yaxshilash, yillik ta‘til berish va bepul tibbiy xizmat ko‘rsatishni talab qildilar. Avgust oyida Chust paxta tozalash zavodi ishchilari ham ish tashlab, ishchi va soldat deputatlari Sovetini tuzdilar. Muvaqqat hukumatning zavodga yuborgan otryadiga ishchilar: “Agar bizni otmoqchi bo‘lsalaring, otinglar,

ammo ishlamaymiz”, – deb javob berishdi. Natijada zavod ma’muriyati ish tashlaganlarning talablarini qondirishga majbur bo‘ldi [11. 5-7].

Muvaqqat Hukumat Turkiston general-gubernatorligini Turkiston Komiteti bilan almashtirdi, biroq amalda mustamlaka boshqaruvi mohiyati avvalgicha qoldi va faqat tashqi nom o‘zgartirildi. Bu holat tez orada Turkiston Komiteti bilan mahalliy jamoat tashkilotlari hamda sovetlar o‘rtasida qarama-qarshilik yuzaga kelishiga sabab bo‘ldi.

Keskinlik kuchayib borayotgan sharoitda, 1917-yil 17-aprel kuni Toshkentda «Sho‘roi Islomiya» tashabbusi bilan Butun Turkiston musulmonlarining I-s‘yezdi ish boshladi. S‘yezd o‘lkaning barcha tub xalqlaridan 150 nafar delegat qatnashdi [12. 4]. S‘yezd markaziy diqqatni Rossiyada boshqaruvning kelajak shakllari va Turkiston musulmonlarining tashkiliy jipslashuviga qaratdi. U muvaqqat hukumat va uning dasturini tan oldi, shuningdek, Rossiyada Federativ Demokratik Respublika tashkil etilishini va barcha xalqlarga, jumladan Turkiston xalqlariga milliy muxtoriyat berilishini yakdillik bilan qo‘llab-quvvatladi.

Se‘zdning so‘nggi majlisida markaziy rahbar organ – Turkiston o‘lkasi Soveti tuzish to‘g‘risida qaror qabul qilindi. Birinchi majlisda uning raisi va rayosat a‘zolari sifatida M. Cho‘qayev (rais), Ahmad Zaki Validiy (To‘g‘on), Munavvar qori, Abdurashidxonov, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Ubaydulla Xo‘jayev va boshqa vakillar saylandi [13. 23].

Shunday qilib, 1917-yil aprel oyining oxirlariga kelib, Turkiston xalqlarini jipslashtirish yo‘lida muhim qadam tashlandi: tarixda birinchi marta umummintaqa miqyosida musulmonlar s‘yezdi chaqirilib, unda xalqlarning muxtoriyatga, o‘z rasm-rusumlarini va hayot tarzlarini himoya qilishga intilayotgani ta’kidlandi. Andijon, Namangan, Skobelev kabi shaharlarida ham oktyabr voqealariga tayyorgarlik ko‘rish jarayonida milliy harakatlar rivojlanishini aks ettirgan yig‘inlar bo‘lib o‘tdi.

Biroq, 1917-yil oktyabr-noyabr oylarida o‘lkadagi siyosiy vaziyat keskinlashdi. Petrograd hokimiyat bolsheviklar tomonidan zo‘rluk bilan qo‘lga olinishi Turkiston taraqqiyparvarlarini rejalarini qayta ko‘rib chiqishga majbur qildi. Shu davrda Toshkentda 15–22 noyabr kunlari ishchi, soldat va dehqon deputatlari Sovetlarining III-o‘lka s‘yezdi bo‘lib o‘tdi. Se‘zd Turkiston Xalq Komissarlari Soveti (raisi F.I. Kolesov) tashkil etilganini e‘lon qildi. Biroq yangi hukumat tarkibiga mahalliy aholidan vakil kiritilmadi va shovinistik, mustamlakachilik siyosati olib borildi. Yangi hukumat yerli millat vakillarini hukumatga yaqinlashtirmadi, ularning diniy va milliy urf-odatlarini inobatga olmadi. Shu sababli o‘lka taraqqiyparvarlari faoliyatlarini mavjud sharoitga moslashtirishga majbur bo‘ldilar.

1917-yil martida tuzilgan O‘lka musulmon ziyolilarining «Sho‘roi Islomiya» jamiyati va boshqa mahalliy tashkilotlar tashabbusi bilan 26–29 noyabr kunlari Qo‘qonda o‘lka musulmonlarining IV favqulodda s‘yezdi bo‘lib o‘tdi. Se‘zd Turkistonning barcha hududlaridan, jumladan, rus tashkilotlari vakillaridan ham 300 dan ortiq delegatlar ishtirok etdi [14. 9].

1917-yil 27-noyabr kuni s‘yezda Ta‘sis majlisining chaqirilishiga umid qolmaganligini e‘tirof etib, yagona yo‘l muxtoriyat e‘lon qilish ekanligini belgiladi va Turkiston Muxtoriyati tuzilganligini e‘lon qildi [15. 45]. Mahalliy aholi, jumladan Namangan shahrida ham ushbu xabar katta shodu-hurramlik bilan kutib olindi. S‘yezda hukumat organlari sifatida Turkiston Muxtoriyatining Muvaqqat Hukumatini va Milliy Xalq Majlisini tuzish belgilandi, ularda ayrim o‘rinlar yerli millat vakillari uchun ajratildi [16. 9].

Bolsheviklar har qanday vosita bilan Turkiston Muxtoriyatiga xalqni yaqinlashtirmoqchi bo‘ldi. Shu munosabat bilan, 1917-yil dekabrda Farg‘ona viloyati musulmon mehnatkashlari s‘yezdi muxtoriyatni barcha vositalar bilan qo‘llab-quvvatlashlarini bildirgan [17. 16]. Arxiv hujjatlari va milliy matbuot sahifalarida Turkiston Muxtoriyati Farg‘ona vodiysi aholisi tomonidan faol qo‘llab-quvvatlanganligi qayd etilgan. Jumladan, 1-dekabr kuni Namanganda 100 mingga yaqin ishtirokchi bilan namoyish bo‘lib o‘tdi. Namoyishchilar bayroqlarida “Yashasin Muxtoriyatli Turkiston va uning hukumati!” shiori aks etgan edi [18. 158-159].

Biroq hujjatli ma‘lumotlarga ko‘ra, Turkiston Muxtoriyatining tashkil topishi va uning o‘lka mahalliy aholisi manfaatlariga mos siyosati bolsheviklar tomonidan salbiy qarshilik bilan kutib olindi. Voqealar rivoji Qo‘qonda tuzilgan Muxtor Hukumatning 1918-yil fevral oyida qurolli bosqinchilik bilan bostirilishi bilan yakunlandi. Tish-tirnog‘i bilan qurollangan bolsheviklar qo‘shini Turkiston Muxtoriyatini zo‘rlilik bilan tor-mor qildi [19. 9].

Shu jarayonda mahalliy xalqning turmush tarzi, boy madaniyati, urf-odatlar, milliy an‘analari, tarixi, tili, dini va boshqa ma‘naviy qadriyatlar oyoqosti qilindi. Turkistonda milliy mustaqillik va muxtoriyat g‘oyasi yangi paydo bo‘lgan emas; u XIX asr oxirlarida bobokolonlarimiz tomonidan farzandlar istiqboli va shonli kelajak uchun kurash sifatida shakllangan edi. XX asr boshlarida va keyinchalik Qizil Imperiyaning 70 yillik davrida esa ushbu mustaqillik harakatlari “islomparast” (panislomizm), “turkparast” (panturkizm) va “millatchilar” tamg‘alari bilan qaraldi, xalq milliy ozodlik harakati esa “bosmachilik” deb baholandi.

Turkiston Muxtoriyatining tor-mor etilishi natijasida Farg‘ona vodiysida keyinchalik butun Turkiston o‘lkasiga yoyilgan milliy ozodlik harakati – Istiqlolchilik harakatining ildizlari shakllandi [20. 28]. Istiqlolchilik harakati asosan Sovet tuzumiga qarshi ko‘tarilgan qurolli harakat bo‘lib, 1922-yilgacha “Bosmachilik” deb atalgan anticolonial siyosiy harakat sifatida butun Turkiston o‘lkasida keng jabhada faoliyat olib bordi.

O‘z davrida Namangan shahri Istiqlolchilik harakatining hududiy markazlaridan biriga aylandi. 1918-yil oxirlarida “Ulamo” va “Sho‘roi Islomiya” tashkilotlari tashabbusi bilan Namangandagi Jom‘ye masjidida katta yig‘ilish o‘tkazildi. Yig‘ilish tashkilotchilari Qodir hoji, Ortiq hoji Qoraxon To‘ra, Botirxon To‘ra, Ishoq shayx va boshqa ziyolilar edi. Uchrashuvda musulmonlar manfaatlar, kurash yo‘llari va sho‘rolar hukmronligiga qarshi choralar muhokama qilindi.

Yig‘ilish qaroriga ko‘ra, besh-olti kun o‘tgach Namanganga “Istiqlolchilik” rahbarlari taklif etildi, ularga qizil armiya qismlari va arman dashnoqlarining zo‘ravonliklariga qarshi zarba berish va ularning talonchiliklariga chek qo‘yish uchun yordam so‘raldi.

Namangan shahri hududida siyosiy harakatlar 1919-yilda kuchaydi. Shu davrda shahardagi qizil armiya garnizonida 160 askar xizmat qilardi [21. 9]. 1919-yil 1-aprel kuni Madaminbek, Ergash Raximqul, Oxunjon va Qozoqjonlarning birlashgan kuchlari qizil armiyaga qarshi hujumga o‘tdi. Namanganda 1919-yil mart oyining oxirlarida Istiqlolchilar bilan qizil armiya askarlari o‘rtasidagi jang yetti kun-kecha davom etdi.

Namanganga hujum boshlangach, Farg‘onaning boshqa shaharlari atrofida ham jangovar harakatlar avj oldi: Andijon atrofida Mahkam hoji qo‘rboshi otryadlari jang olib bordi, Shermuhammadbek otryadi Marg‘ilonni egalladi. Namanganda qizil armiyaning P. Paromonov, B. Ivanov va F. Zazvonov boshchiligidagi otryadlar istiqolchilarga qarshi kurash olib borib ustun keldilar va “Istiqlolchilar” shahardan chiqib ketishga majbur bo‘ldilar. Madaminbek boshchiligidagi askarlar esa eski shahar qismini tark etib, Chortoqqa qarab chekindilar. 11-aprelda Madaminbek qo‘shini Qo‘qon–Serovo stansiyasi o‘rtasida mag‘lubiyatga uchradi.

Ushbu vaqtda Namangan shahrida Omonpolvon guruhi faoliyat ko‘rsatdi [22. 7-8]. Omonpolvon Ravot qishlog‘ida (hozirgi Uychi tumaniga qarashli) tug‘ilib, shu yerda miroblik vazifasida ishlagan. Turkiston Muxtoriyati ag‘darilgach, u Istiqlolchilar qatoriga qo‘shildi va qo‘liga qurol olib harakatning rahbarlaridan biriga aylandi. Dastlab u atrofida 150 safdoshlari to‘pladi, “Sho‘roi Islomiya” va “Ulamu” a‘zolari hamda Muxtoriyatchilar bilan aloqalarni o‘rnatdi, boshqa siyosiy partiyalar va guruhlar bilan ham hamkorlik qilib, ulardan yordam oldi. Shu tariqa Omonpolvon Namangan hududida siyosiy harakatga faol qo‘shildi.

Namangandagi “Istiqlolchilik” harakatiga qarshi kurashda E.F. Kujelov boshchiligidagi maxsus otli brigada faoliyat ko‘rsatdi. Shuningdek, Turkiston fronti qo‘mondoni M.V. Frunze Namanganga kelib, bosmachilarga qarshi harbiy operatsiyalarga shaxsan boshchilik qildi. 1921-yilda olib borilgan jang harakatlari natijasida “Istiqlolchilik” harakatining asosiy kuchlari sindirildi. 1922-yil boshlariga kelib ularning harbiy va moddiy resurslari sezilarli darajada zaiflashdi. 1923-yil o‘rtalariga kelib esa “Istiqlolchilik” harakati butunlay mag‘lubiyatga uchradi [23. 9]. Shunday qilib, butun Turkistonda bo‘lgani kabi, Namanganda ham Sovet hokimiyati o‘rnatildi va Bolsheviklar hukumati chor hukumatining avvalgi siyosiy va ijtimoiy an‘analarini davom ettirdi.

Arxitektura yodgorliklari buzib tashlandi, masjid va madrasalar esa askarlar uchun yotoqxona va omborxonalarga aylantirildi. Sovet hokimiyati o‘rnatilgan birinchi kunlardan boshlab mahalliy aholining huquq va erkinliklari cheklandi. 1921-yil 13-yanvarda Namangan shahrida bo‘lib o‘tgan partiyasizlar konferensiyasida Nuriddin Qoriyev shunday nutq so‘zlagan: «Musulmonlar eng oddiy huquqlardan mahrum, turmushning har qanday sohasida ikki xil o‘lchov

mavjud: biri evropaliklar uchun, biri esa musulmon aholi uchun. Shirkat va oziq-ovqat idoralarida oziq-ovqat asosan evropaliklarga beriladi. Maktablar, teatr va boshqa madaniy muassasalar ham asosiy e’tiborni evropalik aholiga qaratib faoliyat yuritmoqda» [24. 78].

Bolsheviklar o‘zlari e’lon qilgan “millatlar o‘z taqdirini belgilash huquqiga ega” degan shioriga zid ravishda Turkiston xalqlariga mustaqil qaror qabul qilish imkonini bermadi. Natijada mustamlaka sharoitidagi ijtimoiy tengsizlik va siyosiy zulm mahalliy aholi noroziligi va g‘alayonlariga sabab bo‘ldi. 1916-yilgi mardikorlikka qarshi qo‘zg‘olon ayni shu jarayonning ajralmas qismi bo‘lib, chor Rossiyasining qattiq bostirish siyosatiga qaramay, xalqning vatan mustaqilligi va ozodligi uchun kurashi davom etdi.

1917-yil voqealari arafasida xalq ommasining siyosiy ongining oshishi va o‘z huquqlarini talab qila olishga o‘rganishi milliy ozodlik harakatining rivojlanishida muhim rol o‘ynadi. Ayniqsa, bu harakatda ayollarning faol ishtiroki alohida e’tiborga loyiqdir. 1917-yil fevral inqilobi Namangan shahrining siyosiy hayotiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatdi; butun Turkistonda bo‘lgani kabi, Namanganda ham xalq o‘z demokratik tashkilotlarini shakllantirishga kirishdi. Natijada shaharda ikki hokimiyatchilik hukm surdi.

1917-yil 25-oktyabrda Rossiyada bolsheviklar hokimiyatni zo‘rlilik bilan egallashlari natijasida Turkiston tarqqiyparvarlari o‘z mustaqil muxtoriyatini e’lon qilishga majbur bo‘ldilar. Namangan shahri aholisi ham bu muxtoriyat hukumatini faol qo‘llab-quvvatladi.

Afsuski, dastlabki kunlardan oq Turkiston xalq komissarlari soveti shovinistik mustamlakachilik siyosatini davom ettirib, Turkiston Muxtoriyatini tor-mor qildi. Shu voqea natijasida Farg‘ona vodiysida, xususan Namangan shahri va uning atrofida Istiqlolchilik harakati shakllandi.

Istiqlolchilar o‘z yurtlari mustaqilligi va ozodligi yo‘lida jasorat bilan kurash olib bordilar. Biroq, ushbu harakat bolshevik hokimiyati tomonidan beayov va shafqatsiz tarzda bostirildi. Shu bilan birga, xalqning mustaqillikka bo‘lgan intilishlari va kurashi jasorat hamda ozodlik timsoli sifatida tarixda o‘chmas iz qoldirdi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, 1916–1922 yillar oralig‘ida Farg‘ona vodiysi, xususan Namangan shahri aholisining ijtimoiy-siyosiy hayoti va milliy ozodlik harakatlari murakkab va jadal o‘zgarishlar bilan kechdi. 1916-yilgi mardikorlikka qarshi qo‘zg‘olon, 1917-yil fevral inqilobi, Turkiston Muxtoriyati tashkiloti va undan keyingi Istiqlolchilik harakati voqealari aholining siyosiy faolligini oshirdi, ularni o‘z huquqlarini himoya qilishga va mustaqillik kurashiga jalb qildi.

Namangan shahri ushbu harakatlarning markazlaridan biriga aylanishi, mahalliy ziyolilar va ishchi qatlamlarning faol ishtiroki, shuningdek, hududda bo‘lgan siyosiy va harbiy voqealar shahar tarixida mustaqillik intilishining muhim bosqichlarini tashkil etdi. Sovet hokimiyati o‘rnatilganidan so‘ng mahalliy aholi

huquqlari, milliy va dini qadriyatlari cheklangan bo‘lsa-da, xalqning mustaqillik va ozodlikka bo‘lgan intilishi o‘chmas tarixiy iz qoldirdi.

Shunday qilib, Namangan shahri va Farg‘ona vodiysi aholisining faoliyatlari o‘z davrining siyosiy, ijtimoiy va madaniy jarayonlarini yoritishda muhim manba sifatida xizmat qilgan bo‘lib, milliy ozodlik va mustaqillik harakatlarining ildizlarini shakllantirishda katta ahamiyat kasb etdi.

ADABIYOTLAR.

1. O‘zRMA. 1-fond, 1-ro‘yxat, 1132-ish, 44-varaq.
2. O‘zRMA 1-fond, 31-ro‘yxat, 1132-ish, 48-varaq.
3. Farg‘ona viloyat davlat arxivi. 121-fond, 1-ro‘yxat, 4-ish, 38-varaq.
4. FVDA. 121-fond, 1-ro‘yxat, 4-ish, 41-42-varaqlar.
5. Qosimov Yo‘. Qora ko‘zoynak bilan yozilgan tarix. – Namangan: 1993-yil. – B .7.
6. Inoyatov X.Sh. O‘zbekistonda oktabr inqilobi. – Toshkent: 1957-yil. – B. 88.
7. Наманганская область. Путеводитель. -Т.: 1979. - С.14.
8. Из истории Намангана (Рукопись) Справочник. -Ташкент, 1981. - С. 34
9. Из истории Намангана (Рукопись) Справочник. -Ташкент: 1981. - С. 34.
10. Наманганская область. Путеводитель. - Т.-1979.- С. 15-16.
11. Маленьков И.И. Из истории Намангана (рукопись) справочник. -Т.: 1981. - С. 5-7.
12. Rizayev Sh. 1917-yil qo‘zg‘oloni yohud jadidlar nega g‘alayonga qarshi chiqdilar. / Ma‘rifat. 1996-yil. 4-may.
13. A‘zamxodjayev S.S. Turkiston Muxtoriyati. – Toshkent: Ma‘naviyat. 2000-yil. – B. 23.
14. Najot. 1917-yil. 9-aprel.
15. Агзамходжаев С.С. Туркистон мухторияти: борба за за свободу и независимость (1917-1918г): Автореф. дисс... д-ра. ист. наук. -Ташкент, 1996. - С. 45.
16. Туркистанский вестник. 1917. 9 дек.
17. Свободный Самарканд. 1917. 16 дек.
18. A‘zamxodjayev S.S. Turkiston Muxtoriyati – jadidlar milliy demokratik davlatchilik g‘oyalarining amaldagi ifodasi / Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash. Davriy to‘plam. - №1. – Toshkent: Universitet, 1999-yil. – B. 158-159.
19. Norqulov N. Muxtoriyatni tugatilishi. Fan va turmush. 1990-yi. №8. – B. 9.
20. Козаков Т.К. Общественно-политическое положение в Ферганской долине и джадидское движение в начале XX века. Автореф: дисс. к.и.н. –Ташкент, 2001. – 28 с.
21. O‘zRMA 17-fond. 1-ro‘yxat. 250-ish. 9-varaq.
22. O‘zRMA.17-fond, 1-ro‘yxat, 250-ish, 7-8-varaqlar.
23. O‘zRMA.17-fond, 1-ro‘yxat., 250-ish, 9-varaq.

BUXORO XALQ SOVET RESPUBLIKASIDA VAQF YERLARINING AHVOLI

Boltaboyev Muxammadjon Axmadjon o‘g‘li

Farg‘ona davlat universiteti

O‘zbekiston tarixi kafedrasi katta o‘qituvchisi, t.f.f.d.

m_boltaboyev@mail.ru, 998937367690

Annotatsiya

Mazkur maqolada Buxoro hududida Buxoro Xalq Sovet Respublikasi davrida vaqf yerlarining ijtimoiy-iqtisodiy va huquqiy holati tahlil etiladi. Tadqiqotda vaqf mulkchiligidagi tarixiy ildizlari, uning diniy-ma‘rifiy muassasalar faoliyatidagi o‘rni hamda sovet hokimiyatining agrar siyosati natijasida yuz bergan o‘zgarishlar yoritilgan. Xususan, vaqf yerlarining davlat tasarrufiga o‘tkazilishi, ularning qayta taqsimlanishi va bu jarayonning mahalliy aholi turmush tarziga ta‘siri ilmiy asosda ochib berilgan. Shuningdek, maqolada vaqf tizimining tugatilishi bilan bog‘liq muammolar, iqtisodiy oqibatlar hamda madaniy merosga yetkazilgan ta‘sirlar kompleks tarzda tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari mintaqada yer-mulk munosabatlari evolyutsiyasini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Buxoro Xalq Sovet Respublikasi, vaqf yerlari, agrar siyosat, mulkchilik munosabatlari, yer islohoti, davlatlashtirish, diniy muassasalar, ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar, sovet davri, Markaziy Osiyo tarixi.

Buxoro O‘rta Osiyoda islom madaniyati, fani, ta‘limi taraqqiy etgan va rivojlangan davlatlardan biri bo‘lgan. Islom fani sohasidagi buyuk olimlardan biri bo‘lgan Imom Buxoriy butun musulmon dunyosiga mashhurdir. Turkiston mintaqasidagi dastlabki masjid va madrasalar ham Buxoroda vujudga kelgan. Yuqori malakali mutaxassislar, ilohiyot ilmining bilimdonlari Buxoro madrasalarida mudarrislik qilganlar. Movarounnahr hududidagi ilk madrasa ham tarixchi Narshaxiyning ma‘lumotiga ko‘ra, X asr boshlarida Buxoroda barpo etilgan Farjak madrasasi bo‘lgan[1;92]. Buxoro Sharqdagi islom dinining kuchli markazlaridan biri bo‘lganligi uchun ham bu yerda diniy tashkilotlar, masjid, madrasa, qorixonalar ko‘p bo‘lgan.

XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda yuz bergan tub siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar mintaqaning yer-mulk munosabatlari tizimiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatdi. Ayniqsa, Buxoro Xalq Sovet Respublikasi tashkil topishi bilan an‘anaviy xo‘jalik yuritish shakllari va mulkchilik tizimi keskin isloh qilina boshlandi. Shu jarayonda asrlar davomida shakllangan va diniy-ma‘rifiy muassasalar faoliyatini ta‘minlab kelgan vaqf yerlarining huquqiy maqomi va iqtisodiy ahvoli tubdan o‘zgardi.

Vaqf yerlari musulmon jamiyatida nafaqat iqtisodiy resurs, balki ijtimoiy himoya va ma‘naviy hayotning muhim tayanchi sifatida xizmat qilgan. Masjid, madrasa, xonaqoh kabi muassasalarning barqaror faoliyati aynan ushbu mulk shakliga bog‘liq bo‘lgan. Biroq sovet hokimiyatining sekulyarizatsiya va

davlatlashtirish siyosati natijasida vaqf tizimi bosqichma-bosqich tugatilib, uning moddiy asoslari davlat ixtiyoriga o‘tkazildi.

Vaqf yerlarining o‘ziga xos xususiyatlari, ularning jamiyat hayotidagi o‘rni hamda sovet davrida amalga oshirilgan agrar siyosat natijasida yuzaga kelgan o‘zgarishlar kompleks tarzda o‘rganiladi. Tadqiqotning maqsadi – Buxoro hududida vaqf yerlarining ahvoli, ularning qisqarish sabablari va bu jarayonning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini tarixiy manbalar asosida tahlil qilishdan iborat. Shuningdek, ishda vaqf mulkchiligidan tugatilishi bilan bog‘liq muammolar, mahalliy aholi turmush tarzidagi o‘zgarishlar hamda diniy-ma‘rifiy muassasalar faoliyatiga ko‘rsatilgan ta‘sir masalalari yoritiladi. Ushbu tadqiqot natijalari mintaqada yer munosabatlari evolyutsiyasini chuqur anglash va tarixiy tajribani ilmiy jihatdan baholashga xizmat qiladi.

Sovet hukumati o‘rnatilgach, Turkistonda, shu jumladan Buxorodagi vaqf mulklari hamda milliy maktab, madrasalarni faoliyatini cheklash sari yo‘l tutildi. Lekin Buxoroda sovet hokimiyati o‘rnatilgandan keyin ham milliy maktab va madrasalar o‘z faoliyatini davom ettirdilar. Tabiiyki, ular musulmon aholisi orasida bir necha asrlardan buyon muhim o‘rin egallab kelgan. Hukumat milliy maorifni tugatish, maktab va madrasalarning iqtisodiy asosi bo‘lgan vaqf mulklarini ham davlat ixtiyoriga o‘tkazishga doir doimiy ravishda kurash olib bordi. Biroq “1921-yil kuzida Buxoroda yerni tortib olish bekor qilindi. Buxoro Markaziy Ijroiya Komitetining umumiy avf to‘g‘risidagi 1922-yil 25 may dekreti vaqflarni tugatishni to‘xtatish, qozixonalar ishini, shariat ko‘rsatmalarini tiklash va boshqalarni e‘lon qildi”[2;156].

Buxoro Xalq Sovet Respublikasidagi yalpi daromad 1921-yildan 1924-yilgacha bo‘lgan davrda 175.507 oltin rubl miqdorini tashkil qildi. Ularning hisobidan amalga oshirilgan sarf harajatlar quyidagicha tarzda amalga oshirildi:

- birinchi navbatda 380 nafar o‘quvchisi bo‘lgan 6 ta diniy madrasalar ta‘minoti, xususan, Ko‘kaldosh, Tursun-Dajak, Govkushon, Murg‘ob, Devon-begi va Juy-Jarlarga va 15 ta mudarrisga maosh to‘landi;

- “Mahkamai - Shar‘iya” diniy boshqarma 8 ta shtat birligini saqlash uchun maosh ajratildi;

- “Xo‘ja Parso” madrasasida, “Dorul Tajvid”⁷ning 38 o‘quvchiga mo‘ljallangan diniy maktabida, 1 mudarris, 1 texnik xizmatchi xizmat qilgan va u yerdagi o‘quvchilarga vaqflar mablag‘idan peshin va tushlik berilgan;

- “Ismani Xo‘ja” madrasasidagi “Doril Gajizin” Qur‘onni o‘rganayotgan 60 qorixonaga har biriga oyida 10 rubl miqdorida vaqflar hisobidan nafaqa berilib borgan;

- 105 ta eski usuldagi maktablarni qisman ta‘minlash uchun;

- 131 madrasaning binolarini qisman ta‘mirlash uchun mablag‘lar sarf etilgan[3;48].

1923-yil sentabr oyidan BXSrdagi maktab va madrasalar isloh qilinib, ularning dasturlariga dunyoviy fanlar ham kiritildi. Islohotlar dasturini Maorif xalq

⁷ Dorul-tajvid – mehnatga layoqatsiz bo‘lgan kar-saqovlar yetimxonasi hisoblangan (muallifM.B).

komissarligi huzuridagi Bosh vaqf boshqarmasi akademik bo‘limi mudiri mohir pedagog Munavvar Qori Abdurashidxonov ishlab chiqdi. U ikki bosqichdan iborat bo‘lib, birinchisi “Maktablar islohoti”, ikkinchisi “Madrasalar islohoti” deb nomlangan. Zarafshon oblasti vaqf bo‘limi ma’lumotlariga qaraganda, 1922-yil madrasalarni qayta qurish maqsadida, Eski Buxoroning Labi – Hovuzdagi Ko‘kaldosh madrasasi tamirlangan, madrasaning hovlisida maktab uchun 4 xonali yangi bino qurilgan, bu yerda vaqflar hisobida o‘rta maktab joylashgan. Bu maktabda 75 nafar o‘quvchi bo‘lgan. Ularga madrasada ta’mir qilingan bir necha alohida hujralar yotoqxona uchun ajratilgan[4;40].

1923-yil 11-17 oktabr kunlari BXSР sovetlarining IV qurultoyida A.Abdusaidovning vaqf to‘g‘risidagi ma‘ruzasi tinglanib, vaqf haqida qaror qabul qilindi. Qarorda yangi usuldagi maktab, madrasalarni ta‘minlash ishiga hamda ularni isloh qilish bilan bog‘liq bo‘lgan harajatlarga, shuningdek, mudarris, muallim va fiqhshunoslarni, ya‘ni musulmon huquqshunoslarini hamda boshqa madaniy tadbirlarni ta‘minlashga[5;815] mablag‘larning sarflanishi ko‘zda tutildi.

Eski Buxoro rayoni va Zarafshon oblastida 1924-yil oktabrigacha vaqflar mablag‘i hisobidan 105 maktab faoliyat ko‘rsatgan. Oktabr oyidan boshlab bunday maktablar soni qisqarib borgan, 30 maktabdagina yangi usul dasturi qo‘llanilgan, ulardagi o‘quvchilar soni 800 kishidan, o‘qituvchi mudarrislar soni 38 kishidan iborat bo‘lgan. G‘ijduvon, Qorako‘l va Karmana uyezdlarida 267 ta maktab bo‘lib, ulardan 124 tasi yangi usul dasturi asosida faoliyat olib borgan, ularda 2400 o‘quvchi tahsil olgan va 150 mudarrislar bo‘lgan[6;194].

Buxoro vaqflarining 1924-1925 budjet yilidagi umumiy daromadi 882 889 rublni tashkil qildi. 1923-yil Buxoroda hisobga olingan vaqf mulklari quyidagi 1-jadvalda o‘z aksini topgan[7;97]:

1-jadval
BXSРdagi vaqf mulklari (1923 yil)

	Vaqf mulklari	Soni
	Madrasalar binolari	231
	Eski usul maktablari	429
	Qabristonlar	133
	Qorixona binolari	199
	Masjidlar	2306
	Maqsura-vaqf	66
	Aralash vaqflar	4
	Jami	3368

1924-yildan Buxoro Respublikasi hududida yangi usul dasturi asosida tashkil qilingan 1200 o‘quvchisi bo‘lgan 60 ta maktab va 400 talabasi bo‘lgan 10 ta madrasani yangi o‘quv yili boshlanishi oldidan Maorif xalq komissarligining

birinchi va ikkinchi bosqich dasturlariga o‘tkazilishi mo‘ljallandi. 1925-yil oxirlariga borib, Buxoro Respublikasidagi yangi usul maktablari soni 90 tani tashkil qildi. Qayta tuzilgan madrasalar – 10 ta, kutubxonalar – 2 ta, birinchi bosqich sovet yagona mehnat maktablari – 3 ta, ikkinchi bosqich maktablari – 4 nafarni tashkil qildi[8;98].

1925-1926 yillarda Buxoro okrugidagi vaqf bo‘limi faoliyatini uning 1927-yil aprelda Bosh vaqf boshqarmasiga bergan hisoboti ma‘lumotlaridan (1926/1927 xo‘jalik yilining birinchi yarmi ya‘ni 1926-yil oktabrdan 1927-yilning mart oyigacha bo‘lgan davrni) ko‘rish mumkin. Hisobot ma‘lumotlariga ko‘ra, Buxoro okrugida 1925-yilda 14 maktab, 26 madrasa mavjud bo‘lgan bo‘lsa, 1926-yilda 116 madrasa, 1927-yilda esa 312 madrasa faoliyat olib borgan. Okrugdagi maktablar soni 1926-1927 yillarda 14 ta bo‘lgan[9:34].

Sovet hokimiyati 1920-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab, O‘zbekistondagi milliy ta‘lim faoliyatini cheklashga va ular faoliyatini to‘xtatishga jiddiy ravishda kirishdi. Ana shu maqsadda, 1928-yil 13-19 noyabrda O‘z SSR MIK Sovetlarining ikkinchi chaqiriq IV sessiyasida “Eski usul maktab va qorixonalarini tugatish to‘g‘risida”gi qaror qabul qilindi[10;1]. Eski usul maktablari shu qaror e‘lon qilingandan keyin 10 kun muddat ichida yopilmagan taqdirda, shu tipdagi maktablar ochilsa, bunday maktabni tashkil qiluvchi muallimlar, domlalar va tashkilotchilar jinoiy javobgarlikka tortilishi ta‘kidlanadi[11;89]. Shu jumladan, madrasalar va qorixonalar masalasida mavjud maktablar va din o‘qitish haqidagi qonun va buyruqlarni qat‘iy suratda tatbiq qilib turish okrug ijroiya komitetlari zimmasiga yuklatildi. Qaror chiqqan davrdan boshlab, shu vaqtning o‘zida O‘zbekistonda 1200 ta eski usul maktablari tugatildi[12;37].

Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Buxoro Xalq Sovet Respublikasi davrida vaqf yerlariga nisbatan olib borilgan siyosat mintaqadagi an‘anaviy yer-mulk munosabatlarining tubdan o‘zgarishiga olib kelgan muhim omillardan biri bo‘ldi. Asrlar davomida shakllangan vaqf tizimi nafaqat diniy muassasalarni moddiy jihatdan ta‘minlab kelgan, balki ijtimoiy barqarorlikni saqlash, aholining kam ta‘minlangan qatlamlarini qo‘llab-quvvatlash va ma‘naviy-ma‘rifiy hayotni rivojlantirishda ham muhim rol o‘ynagan.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, sovet hokimiyati tomonidan amalga oshirilgan davlatlashtirish va sekulyarizatsiya siyosati natijasida vaqf yerlarining huquqiy maqomi bekor qilinib, ular davlat tasarrufiga o‘tkazilgan. Bu jarayon qisqa muddatda amalga oshirilgan bo‘lsa-da, uning oqibatlari uzoq muddatli va ko‘p qirrali bo‘lgan. Xususan, diniy-ma‘rifiy muassasalarning iqtisodiy bazasi izdan chiqib, ularning faoliyati keskin qisqargan yoki butunlay to‘xtatilgan. Natijada jamiyatda an‘anaviy ta‘lim va ma‘naviy tarbiya tizimi zaiflashgan.

Shu bilan birga, vaqf yerlarining qayta taqsimlanishi orqali yangi agrar munosabatlar shakllantirilgan bo‘lsa-da, bu jarayon har doim ham ijtimoiy adolat tamoyillariga to‘liq mos kelmagan. Ayrim hollarda yerlarning noto‘g‘ri taqsimlanishi, boshqaruvdagi tajribasizlik va iqtisodiy resurslardan samarali foydalanmaslik holatlari kuzatilgan. Bu esa qishloq xo‘jaligi samaradorligining

pasayishiga va mahalliy aholi turmush darajasining vaqtincha yomonlashuviga sabab bo‘lgan.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, vaqf tizimining tugatilishi faqat iqtisodiy o‘zgarishlar bilan cheklanib qolmay, balki jamiyatning ijtimoiy va madaniy tuzilmasiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Xususan, xayriya va homiylikka asoslangan ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari zaiflashib, ularning o‘rnini to‘liq egallay oladigan yangi tizim qisqa muddatda shakllanmagan. Bu esa aholining ayrim qatlamlari uchun ijtimoiy himoya darajasining pasayishiga olib kelgan.

Umuman olganda, Buxoro Xalq Sovet Respublikasi davrida vaqf yerlarining tugatilishi mintaqada modernizatsiya jarayonining tarkibiy qismi sifatida namoyon bo‘lgan bo‘lsa-da, bu jarayon murakkab va ziddiyatli kechgan. Bir tomondan, yangi sovet agrar tizimi shakllanishiga zamin yaratilgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, tarixiy an‘analalar, ma’naviy qadriyatlar va ijtimoiy institutlarning izdan chiqishiga sabab bo‘lgan.

Shu jihatdan, vaqf yerlarining tarixiy tajribasini o‘rganish bugungi kunda ham muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega bo‘lib, u yer-mulk munosabatlarini isloh qilishda tarixiy merosni hisobga olish, ijtimoiy adolatni ta’minlash va barqaror rivojlanishga erishish uchun muhim xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Панкратьева Т.Ф. Истоки среднеазиатских медресе // Вехи времен. Альманах.-Ташкент, 1989.-С.92.
2. Ражабов Қ. Бухоро Халқ Республикаси : монархиядан демократия сари дастлабки қадамлар (1920-1924 йиллар) // Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммоларига янги чизгилар. Даврий тўплам. -№ 2.- Т.: Шарқ, 1999. -Б.156.
3. Ўз МА, Р.34-фонд, 1-рўйхат, 2727-иш, 48-варақ.
4. Ўз МА, Р.34-фонд, 1-рўйхат, 2762-иш, 40-варақ.
5. Социалистическое переустройство сельского хозяйства в Узбекистане (1917-1926 гг). Сборник документов.-Т.: 1962.-С.815.
6. Ўз МА, Р.34-фонд, 1-рўйхат, 2727-иш, 194-варақ
7. Ўз МА, Р.34-фонд, 1-рўйхат, 2723-иш, 97-варақ.
8. Ўз МА, Р.34-фонд, 1-рўйхат, 2723-иш, 98-варақ орқаси.
9. Ўз МА, Р.94-фонд, 1-рўйхат, 583-иш, 34-варақ.
10. Правда Востока.1928.17 декабрь.
11. Ражабов С. Очерки по развитию школьного дела в Бухаре: Дисс. ... канд.ист.наук. –Ташкент, 1940. – С.89.
12. Ўз МА, Р.94-фонд, 5-рўйхат, 3^А-иш, 37-варақ.

FARG‘ONA VODIYSI JADIDLARINING YER-SUV MUNOSABATLARIGA OID QARASHLARINING O‘RGANILISHI

Ibragimova Dilshoda Ismoilovna

Namangan shahar 2-Politexnikumi o‘qituvchisi.

Telefon (telegram): +998 93 105 40 35

D0193590@gmail.com

Mustamlaka sharoitida Farg‘ona vodiysi paxta yetkazib beruvchi asosiy baza bo‘lganligi bois, bu yerda paxta ekin maydonlari kengaydi va u asosiy ekin turiga aylandi. Farg‘ona jadidlari yer-suv masalalariga oid o‘z fikrlarini matbuot orqali yoritib bordilar;

- 1899-yil Namangan uyezdida paxta ekiladigan yerlar 14 ming gektarni tashkil etgan bo‘lsa, 1911-yilda 45 ming gektarga yetdi. Viloyatda aholining qashshoqlashuvi kuchayib, yersiz dehqonlar soni ortib bordi. Masalan, 1908-yilda Farg‘ona vodiysida 18 foiz oila ekin maydonlariga ega emas edi;

- Farg‘ona metropoliya uchun nafaqat xom-ashyo, balki, davlat xazinasini uchun soliq daromadlarining ham manbasiga aylandi. Farg‘ona vodiysida yildan-yilga soliq zulmi ortib boraverdi. Farg‘onalik paxtakorlarning davlat va xususiy banklardan 1912-yildagi qarzlar 80 mln. 979 ming rublni tashkil etdi. Bu holat paxtakor dehqonlarning xonavayron bo‘lishiga olib keldi;

- Podsho hukumati o‘lkada o‘ziga tayanch yaratish maqsadida Turkiston yerlariga rus aholisini ko‘chirish siyosatini o‘tkazdi. Paxta ekilmaydigan hududlardagi mahalliy aholining yerlari tortib olinib, rus dehqonlariga berildi. Buning natijasida ko‘chirib keltirilgan 2635 xonadonning qo‘lida 1914-yilda 53 594 desatina yer to‘plandi, ya‘ni, har bir xo‘jalikka 13 desatinadan yer to‘g‘ri kelgani holda mahalliy dehqon xo‘jaliklarining har biriga bir desatinadan ham kam yer to‘g‘ri keldi, xolos;

Yer-suv masalalariga jadidlarning munosabatlari:

- Andijonlik taraqqiyparvarlarlardan Mullo Ubaydulloxo‘ja Sulaymonxo‘ja o‘g‘li Farg‘ona vodiysida temir yo‘l qurilishi tufayli aholi vokzal, stansiyalar barpo qilish uchun o‘z yerlarini arzon-garovga sotib, markazlardan uzoqlashib, qashshoqlikka mahkum bo‘layotganini, ular o‘rnini yevropali aholi egallayotganini kuyunib yozdi;

- Cho‘lponning Vatan, ona yer haqidagi fikrlari g‘oyat ibratli va ta’sirchandir: «... Vatan tuproqi shundog‘ onadurki, buni xor qilduk, o‘zimizning ham xor bo‘lmoqimiz ko‘z oldidadur... Tuproqdan yaratilduk, demoq tuproq tanimizdur, o‘z tanimizni o‘zimiz sotsak beaqlilik emasmu? Ajabo!!...»;

- Cho‘lpon qishloq xo‘jaligida Yevropaning texnika yutuqlaridan foydalanish zarurligini ma’lum qilgan. Cho‘lpon dehqonlarga: “...Amriqoliklar ekin asboblari ishlatub, biz 10 kishi 10 kunda qilg‘on ishimizni, onlar 2 kishi bilan 10 soatda qilmoqdadurlar!... Shul oson asboblari Rusiyani butun dehqonlarida bordur. Bizlar

ham shul ekin asboblardan olib ishlatsak og‘ir mehnatlarimiz yengillanur edi...”, deb murojaat qiladi;

- Mustahkam iqtisodiy asosga tayangan holdagina taraqqiyotga erishish mumkinligini Cho‘lpon ham o‘z qarashlarida ifoda etgan. Mustamlakachilar tomonidan talanayotgan, iqtisodiy qashshoqlik sari mahkum etilgan Turkiston xalqlarini ayanchli ahvolini guvohi bo‘lgan atoqli jadid, undan qutilish yo‘llarini taklif qiladi: “... Yozayluk qarindoshlar ziroatdan! Yozayluk qarindoshlar iqtisoddan! Alar bo‘lsa, maktab ham bo‘lur, ilm ham bo‘lur...”;

- Chor hukumati o‘ziga tayanch yaratish maqsadida Turkiston yerlariga rus aholisini ko‘chirish siyosatini o‘tkazdi. Paxta ekilmaydigan yerlardagi mahalliy aholining yerlari tortib olinib, rus dehqonlariga berildi;

- 1900-yilda Farg‘ona oblastida sug‘oriladigan umumiy yerlar 620 ming desatina, g‘o‘za ekiladigan yerlar 185 791 desatina, bug‘doy uchun 151 000 yoki 186 desatina, juhuri ekiladigan yerlar 8076 desatina, sholikor yerlar 56896 desatina va makkajuhori ekadigan joylar 44020 desatina, arpa ekadigan yerlar 15 773 desatina, zig‘irpoya va tariq, tarvuz va qovun, tamaki va har –xil sabzi-piyoz 36 desatina, qolgon joylari bog‘ va daraxtzor mavzelar bo‘lgan;

- Cho‘lpon: “100 so‘mlik yerimiz bora - bora obod bo‘lib, 5-10 ming so‘mg‘a ham chiqar buni yaxshi o‘ylamoq kerak. Yer va tuproq sotgan bola–chaqa va naslini sotgan bilan barobardir. Bir ota yerini sotdi demak, bola–chaqa va naslini to qiyomat och va yalong‘och qoldirdi, demakdir. O‘zimiz dunyoga yalang‘och kuyincha kelib, onamiz-vatanimiz tuprog‘imiz bizni boqar. Ul onani sotganlar, albatta, ne‘matni qadrini bilmagan kufirona ne‘mat qilgan bo‘larlarki, ko‘p yomon gunohig‘a botarlar”;

- Cho‘lpon: “Butun Rusiyada yer unumdorligi jihatdan Vatanimiz Turkistonning ilgarida ekanligi hammag‘a ma‘lumdur. Va hatto butun dunyoda yer unumdorligi birinchisi Amriqo bo‘lsa, bizning Turkiston ham ikkinchi sanaladur. Vatanimizning tufrog‘i shuncha unumdor bo‘lsa ham, o‘zimiz har vaqt umrimizni banka eshiklari ostida sudralub o‘tkazamiz”;

- Cho‘lpon: “O‘tgan maqolamda dehqon qarindoshlarimizdan hech birlarining ziroat mashinalari ishlatmaganliklarini yozgan edim. Maqolani yozgandan so‘ngra qishloqlarda yurub, o‘zum ko‘b dehqonlar bilan ko‘rushib fikr oldim. Alar aytadurlarki: «Durust ziroat mashinalari qandaylik ekan, ammo pul kerak. Bizning qo‘limizda bo‘lsa, naqd tayyor pul yo‘qdur”. Men aytdim: “Ekin vaqtida pul bo‘lur. Yoki pul o‘rniga ekan ekinlardan olub, borub bersangiz ham mumkin-ku!”;

- Cho‘lpon: “Muddaomiz shulki: ziroat ishlari. Mana bu ziroat ishlari to‘g‘risida yozg‘uchi ham yo‘q, o‘qug‘uchi ham yo‘q. Hayhot, ziroat ishlarimiz tamom xarob! Xarob! Xarob!..”. Bir tanob yer qishloqlarda 1000 so‘mlarga chiqdi. Ammo yer dehqonda emas, millatg‘a, xalqg‘a yana bermay tek saqlab yotadurg‘an boylarda: “oh”, shul bizni tamom kuyduradur. Mundan 10 – 15 yil avvalgi ziroat ahvolini chaqishdirub ko‘rayluk qani”. Ziroat: Avvallari qandog‘ yaxshi bo‘lsa, so‘ng kunlarda va so‘ng yillarda kundan-kun orqag‘a qarab qadam qo‘ymoqdadir.

Masalan: mundan 10 – 15 yil avval bir dehqonni o‘ziga yarasha yeri bo‘lub, bola-chaqasi bilan ishlab chiqq‘an. Mahsulni bozorg‘a kerak vaqtida olub tushub, oz-ozdan sotub, bola-chaqalari bilan qish ichi rohat umr o‘tkarur edi. Ul vaqtlarda bundog‘ behuda isroflilik to‘ylar ham bo‘lmas edi. Hozirda esa dehqonlar hammasi yoz-qish tinmay ishlab-ishlab, boylarg‘a olub borub beradurlar. Boylar dehqonlarni qo‘llarig‘a 5 – 6 pul berub: «Bor, yo‘qol! Qishloqqa chiqub ishingni qil!” – deb so‘kub yuborurlar, dehqonning peshona terini oquzub ishlagan paxtasining pulini qandog‘ joylarga sarf bo‘lishini keyin-da yozarman.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати:

1. Абдуллаев О. Наманган вилояти (Табиати, аҳолиси, хўжалиги).- Наманган: Наманган вилояти ноширлик бўлими, 1995.
2. Ёқубов Б. Фарғона водийсида Совет ҳокимиятини ўрнатиш учун кураш.-Тошкент: Қизил Ўзбекистон, 1954.
3. Зиёев Ҳ. Туркистонда Россия тажоввузи ва ҳукмронлигига қарши кураш.-Тошкент: Шарқ, 1998.
4. Мулло Убайдуллохўжа Сулаймонхўжа ўғли. Туркистондаги билхосса Фарғонадаги мусулмон кариндошларимизга хитоб //Садойи Фарғона.-1914.-18 май.
5. Умаров А. И. Культурная жизнь Ферганской долины во второй половине XIX начале XX в.в.: Автореф. Дис. к. и. н.-Ташкент, 1985.
6. Фарғона вилоятида қишлоқ хўжалиги //Туркистон вилоятининг газити, 5 декабрь 1900 йил, № 48.
7. Чўлпон. Ватанимиз Туркистонда зироат ва деҳқончилик //Садойи Фарғона.-1914.-30 апр.
8. Чўлпон. Ватанимиз Туркистонда темир йўллар //Садойи Фарғона.-1914.-6 июн.

IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA O‘ZBEKISTONDA QISHLOQ XO‘JALIGIDA KADRLAR SIYOSATI VA YER-SUV RESURSLARINI BOSHQARISH MUAMMOLARI

Oydinova Iroda Nu‘monovna

“University of Business and Science” I-kurs tayanch doktoranti

Tel: +998 99 876-43-30

Annotatsiya.

Ushbu maqolada Ikkinchi jahon urushi yillarida O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligi sohasida kadrlar siyosati va yer-suv resurslarini boshqarish masalalari yoritib berilgan. Shuningdek, urush sharoitida mehnat resurslarining kamayishi, texnika va moddiy ta‘minotdagi muammolar hamda ularning qishloq xo‘jaligiga ta‘siri tahlil qilingan. Maqolada xotin-qizlar, yoshlar va keksa aholini ishlab chiqarish jarayonlariga jalb etish orqali kadrlar muammosini hal etish choralari,

shuningdek, irrigatsiya tizimini rivojlantirish va yangi yerlarni o‘zlashtirish bo‘yicha amalga oshirilgan ishlar ko‘rib chiqilgan. Shu bilan birga, arxiv materiallari asosida joylarda mehnatni tashkil etish, texnikadan foydalanish va agrotexnika qoidalariga rioya qilishdagi kamchiliklar hamda ularning oqibatlari tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar.

Ikkinchi jahon urushi, O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi, kadrlar siyosati, yer-suv resurslari, irrigatsiya, mehnat resurslari.

Ikkinchi jahon urushi SSSR hududiga kirib kelishi bilan mamlakat iqtisodiyotining barcha tarmoqlari qatori qishloq xo‘jaligi ham front ehtiyojlariga bo‘ysundirildi. Agrar sohani harbiy talablar asosida qayta tashkil etish zarurati vujudga kelib, uning faoliyatida tub o‘zgarishlar yuz berdi. O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi oldiga front va front orqasini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta‘minlash, shuningdek sanoat uchun zarur xom ashyo yetkazib berish kabi dolzarb vazifalar qo‘yildi. Bu vazifalarni bajarish uchun texnik ekinlar, don, sabzavot va poliz mahsulotlari yetishtirishni kengaytirish, shuningdek chorvachilik mahsulotlari hajmini oshirish talab etildi.

Mazkur vazifalarni amalga oshirish jarayonida eng murakkab muammolardan biri kadrlar yetishmasligi bo‘ldi. Bu, eng avvalo, mehnatga layoqatli aholining katta qismining frontga safarbar etilishi bilan bog‘liq edi. Natijada 1941–1942-yillarda qishloq mehnatkashlari soni 20 foizga, 1945-yilga kelib esa 40 foizga kamaydi[6, 446]. Ayniqsa, mexanizatorlar soni keskin qisqarib, 30 mingdan 3 mingga tushib ketdi. Ular o‘rnini asosan ayollar, qariyalar va o‘smirlar to‘ldirdi.

Bu davrda qishloq aholisi zimmasiga nafaqat ichki ehtiyojlarni qondirish, balki frontni oziq-ovqat, kiyim-kechak va boshqa strategik mahsulotlar bilan ta‘minlashdek ulkan mas‘uliyat yuklatildi. Yuzaga kelgan kadrlar muammosini bartaraf etish maqsadida xotin-qizlar, yoshlar va keksa avlod vakillari ishlab chiqarish jarayonlariga keng jalb etildi. Natijada, qishloq xo‘jaligida mehnat resurslariga bo‘lgan ehtiyoj bir qator omillar ta‘sirida yanada ortib, bu sohadagi demografik va iqtisodiy bosim keskin kuchaydi.

Birinchidan, qishloq xo‘jaligi sohasida faoliyat yuritgan mehnatga layoqatli aholining katta qismi frontga safarbar etildi, natijada qishloq xo‘jaligi ishlari asosan keksalar, ayollar va o‘smirlar zimmasiga yuklandi. 1941-yilda O‘zbekiston aholisi taxminan 6,5 million kishini tashkil etgan bo‘lib, uning salmoqli qismini bolalar va keksalar tashkil etar edi. Shu bilan birga, mehnatga yaroqli aholining 50–60 foizi, ya‘ni 1 433 230 nafar kishi urushga safarbar qilingan[1, 80]. Safarbar etilganlarning asosiy qismini 18–55 yosh orasidagi erkaklar tashkil etgan bo‘lib, aynan shu toifa frontdagi harbiy kuchning asosiy tayanchiga aylandi. Bu holat esa qishloq xo‘jaligida ishchi kuchi tarkibining keskin o‘zgarishiga va mehnat resurslari tanqisligining yanada kuchayishiga olib keldi. Ayniqsa, qishloq

xo‘jaligida muhim o‘rin tutgan mexanizatorlar tarkibi sezilarli darajada qisqarib, bu holat agrar ishlab chiqarish samaradorligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatdi.

Ikkinchidan, urush sharoitida respublikaga yangi traktorlar, qishloq xo‘jalik mashinalari hamda ular uchun ehtiyot qismlar yetkazib berish amalda to‘xtatildi. Shu bilan birga, mavjud texnika va ish hayvonlarining ma‘lum qismi Qizil armiya ehtiyojlari uchun safarbar etildi. Bu esa qishloq xo‘jaligining moddiy-texnika bazasini sezilarli darajada zaiflashtirdi.

Yonilg‘i va boshqa texnik resurslar bilan ta‘minlashning keskin kamayishi natijasida MTSlar, kolxoz va sovxozlarning texnika hamda transport vositalari soni izchil ravishda qisqarib bordi. Jumladan, O‘zbekistonda traktorlar soni 1940-yilga nisbatan 1941-yilda 425 taga, 1942-yilda esa 900 taga kamaydi. Xuddi shuningdek, yuk mashinalari soni 1941-yilda 3800 taga, 1942-yilda esa 5268 taga qisqardi[4, 55]. Mazkur omillar natijasida qishloq xo‘jaligida mehnat unumdorligi pasayib, mavjud ish hajmini bajarish uchun ko‘proq mehnat resurslarini jalb etish zarurati yuzaga keldi.

Kadrlar yetishmasligi sharoitida qo‘l mehnati ulushi keskin ortib, ot-ulov yordamida bajariladigan ishlar hajmi ham ko‘paydi. Mazkur omillar qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining samaradorligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatib, uning keyingi yillardagi rivojlanish sur‘atlarini sekinlashtirdi.

Uchinchidan, urush yillarida O‘zbekistonda hammasi bo‘lib 104 ta zavod va fabrika evakuatsiya qilindi[6, 440]. Shuningdek, ko‘plab korxonalar va kanallar yangidan yaratildi. Zavod va fabrikalarni tez muddatda yangi joyda tiklash va ishga tushirish uchun ham ulkan mehnat resurslari zarur edi. Ushbu ishlar amalga oshirishda asosan qishloq aholisi hasharchilik sifatida ishtirok etdi. Ayniqsa, 1942–1943-yillarda, O‘zbekiston qishloq xo‘jaligida front va front ortida og‘ir vaziyat vujudga keldi. Respublika korxonalarida ishlash uchun 500 ming kolxozchini jalb etilishi vaziyatni yanada og‘irlashtirdi. Bundan tashqari, sug‘orish inshootlari, yangi sanoat korxonalari, GES, kon va zavodlar qurilishiga ham kolxozchilar jalb qilinar edi. Masalan, Farhod GES qurilishida Toshkent viloyatidan 11000 kolxozchi, Namangan viloyatidan 9500 kolxozchi, Andijon viloyatidan 5000 kolxozchi qatnashgan[2, 8].

Ushbu muammolarni qisqa muddatda hal etish murakkablashdi. Bunga bir qator omillar sabab bo‘ldi. Eng avvalo, respublika dehqonchiligi uzoq yillar davomida asosan paxtachilikka ixtisoslashtirilgan bo‘lib, don yetishtirishni kengaytirish qiyin kechdi. Shu bilan birga, markaziy hukumat O‘zbekistonga oziq-ovqat yetishtirish vazifasini yuklagan holda, paxta maydonlarini qisqartirmaslik talabini ham qo‘ydi. Paxta harbiy sanoat uchun muhim strategik xom ashyo hisoblanar edi. Urush sharoitida texnik ta‘minot keskin kamayib, mavjud resurslarning bir qismi front ehtiyojlariga yo‘naltirildi.

Urush yillarida qishloq xo‘jaligida mehnatni tashkil etish va boshqaruv tizimida jiddiy kamchiliklar mavjud bo‘lganligini ko‘rsatadi. Jumladan, 1943-yilda Mirzacho‘l tumanidagi “Oktyabr” kolxozida o‘tkazilgan tekshiruv natijalariga ko‘ra, mehnat intizomi buzilgani, kolxoz mulki talon-toraj qilingani, ishlab

chiqarish rejalari bajarilmagani hamda agrotexnika qoidalariga rioya qilinmagani aniqlangan[10, 2]. Shu kabi holatlar Samarqand viloyati Miton tumanida ham kuzatilgan bo‘lib, yer haydash va chigit ekish ishlari belgilangan muddatlarda bajarilmagan.

Bunga asosan MTS texnikalarining nosoz holatda bo‘lishi, ta‘mir ishlarining sifatsizligi va ehtiyot qismlar yetishmasligi sabab bo‘lgan. Shuningdek, texnikalarning noto‘g‘ri taqsimlanishi, rahbarlarning befarqligi va agronomik nazoratning yetarli darajada emasligi ham ishlar samaradorligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatgan. Mavjud ulov kuchlaridan ham samarali foydalanilmagani natijasida ekish ishlari yanada kechikib ketgan [9, 3]. Mazkur holatlar shuni ko‘rsatadiki, urush yillarida qishloq xo‘jaligida mehnatni tashkil etish va yer-suv resurslarini boshqarish tizimi markazlashgan boshqaruvga qaramasdan, joylardagi tashkiliy va texnik muammolar tufayli samarali ishlamagan.

Urushning dastlabki yillaridayoq mehnat intizomini kuchaytirish bo‘yicha qat‘iy choralar ko‘rildi. Kolxozlarda majburiy mehnat kunlari soni oshirildi, hatto 12 yoshdan boshlab o‘smirlar uchun ham mehnat me‘yorlari joriy etildi. Belgilangan mehnat kunlarini bajarmagan shaxslarga nisbatan javobgarlik choralari qo‘llanildi. Barcha qiyinchiliklarga qaramay, qishloq aholisi frontni ta‘minlash uchun fidokorona mehnat qildi. 1941-yiliyoq davlatga katta miqdorda paxta, sabzavot, go‘sht va boshqa mahsulotlar topshirildi. 1942-yili bahorida qo‘shimcha yerlarni o‘zlashtirish hisobiga ekin maydonlari kengaytirildi. Natijada ekinlar tarkibida ham o‘zgarishlar yuz berib, paxta ulushi qisqardi va oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish imkoniyatlari oshdi.

Partiya XVIII syezdining Direktivalarida va O‘zbekiston K(b)P VIII syezdining qarorlarida respublika qishloq xo‘jaligi oldiga ham katta vazifalar qo‘yildi. Bu vazifalar kolxozlarni tashkiliy-xo‘jalik jihatidan yanada mustahkamlash, suv xo‘jalik qurilishini kengaytirish va yangi yerlarni o‘zlashtirish, ekin maydonlarini ko‘paytirish va ekinlarning hosildorligini oshirish, qishloq xo‘jalik ishlarini mexanizatsiyalash va mehnat intizomini mustahkamlash, jamoat chorvachiligini, pillachilik hamda kolxoz va sovxoz ishlab chiqarishining boshqa tarmoqlarini butun choralar bilan rivojlantirishdan iborat edi. 1942-yilgacha paxta yetishtirishni 1,8-1,9 million tonnaga, don yetishtirishni 1,5 million tonnaga, pilla yetishtirishni 1,7 ming tonnaga yetkazish, yilqilarni 39,1 protsent, qoramollarni 68,9 protsent, qorakul qo‘ylarini 115 protsent, dumbali qo‘ylarni 132,7 protsent, echkilarni 84 protsent ko‘paytirish mo‘ljallab qo‘yildi[7, 14].

Don muammosini hal etish maqsadida donchilikka alohida e‘tibor qaratildi. Shuningdek, qand lavlagi, kanop kabi yangi ekin turlari joriy etildi. Sug‘oriladigan dehqonchilik sharoitida ekin maydonlarini kengaytirish irrigatsiya tizimlarini rivojlantirish bilan bevosita bog‘liq bo‘lgani uchun bu sohada ham keng ko‘lamli ishlar amalga oshirildi. Qisqa muddat ichida kanallar va suv omborlari qurilib, sug‘oriladigan yerlar maydoni sezilarli darajada kengaydi.

Agrotexnika qoidalariga amal qilinmaganligi sababli ayrim maydonlarda hosildorlik keskin pasaygani qayd etilgan. Xususan, ekin maydonlarining bir qismida hosil nobud bo‘lgan yoki juda past bo‘lgan, bu esa qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatgan[10, 2].

Urush yillarida qand lavlagi yetishtirish ham rivojlantirilib, qand sanoati uchun muhim xom ashyo bazasi yaratildi. Shu bilan birga, Ukraina va Belorussiyadan evakuatsiya qilingan mutaxassislar respublika qishloq xo‘jaligining rivojlanishiga katta hissa qo‘shdilar. Paxtachilik esa baribir asosiy tarmoq bo‘lib qoldi. 1942–1943-yillarda paxta yetishtirish rejalari bajarilmadi. Bu holat, birinchi navbatda, mehnat resurslari yetishmasligi, texnik ta’minotning yomonlashuvi va agrotexnika qoidalariga to‘liq rioya etilmasligi bilan bog‘liq edi. Shunga qaramay, markaziy rahbariyat bu holatni ob‘yektiv sabablar bilan emas, balki mahalliy boshqaruv kamchiliklari bilan izohladi va rahbarlarga nisbatan jazo choralari qo‘llanildi. 1944-yildan boshlab qishloq xo‘jaligini tiklash bo‘yicha qator chora-tadbirlar amalga oshirildi. Qo‘shimcha texnika va o‘g‘itlar ajratildi, mehnat resurslari qayta taqsimlandi. Bu choralar natijasida paxta yetishtirish hajmi qayta oshirildi va davlatga topshirish rejalari bajarildi.

Shu bilan birga, urushdan keyingi davrda ham respublika qishloq xo‘jaligi asosan paxtachilikka ixtisoslashtirilgan holda saqlanib qoldi. Bu esa O‘zbekistonni xom ashyo bazasi sifatida saqlab qolish siyosatining davomi bo‘lib, uning iqtisodiy rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatdi[3, 400-408]. Shuningdek, O‘zbekiston mehnatkashlari front va ozod etilgan hududlarga yordam ko‘rsatishda ham faol ishtirok etganlar. Masalan, Buxoro viloyati aholisi tomonidan ozod qilingan hududlarga qishloq xo‘jaligi mahsulotlari, chorva mollari va turli moddiy resurslar yuborilgani qayd etilgan[10, 2].

Umuman olganda, urush yillarida O‘zbekiston qishloq mehnatkashlari nihoyatda og‘ir sharoitlarda mehnat qilib, front va front orqasini oziq-ovqat va xom ashyo bilan ta’minlashda muhim rol o‘ynadilar. Ular tomonidan yetkazib berilgan mahsulotlar g‘alabani yaqinlashtirishga munosib hissa bo‘ldi.

Ikkinchi jahon urushi davrida O‘zbekistonda irrigatsiya quvvatlarini oshirish va shu asosda ekin maydonlarini kengaytirishni ta’minlash muhim vazifaga aylandi. Sug‘orish inshootlarini qurishda texnika, ishchi kuchi va qurilish-muhandislik ashyolari keskin yetishmasdi. Bunday qurilishlar og‘ir sharoitlarda, sodd mehnat sharoitlarida aholi mehnat kuchi bilan amalga oshirildi.

Bunday qiyinchiliklarga qaramasdan, urush yillarida O‘zbekistonda yirik sug‘orish inshootlari Shimoliy Toshkent (Toshkent viloyati), Ust va Yuqori Uchqo‘rg‘on (Namangan viloyati), So‘x–Shohimardon (Farg‘ona viloyati), Nazarxon–Gozayormish, Nukusobod, Sho‘ro, Shumanay (Qoraqalpog‘iston), Dushanbe–Qoratog‘ (Surxondaryo viloyati) kabi ariqlar; Rudaksoy (Buxoro viloyati), Kosonsoy (Namangan viloyati) suv omborlari, umumittifoq ahamiyatiga ega bo‘lgan Farhod GES qurilishi, eskidan foydalanib kelinayotgan Xazrobog‘, Ovg‘ir, Hayrobod, Katta Farg‘ona, Shimoliy Farg‘ona, Oxunboboyev nomli ariqlar qayta ta’mirlandi[5, 174].

1941–1942-yillarning kuz-qish mavsumida irrigatsiya qurilish ishlarida qishloq xo‘jaligi mehnatkashlari, ayniqsa, yuksak vatanparvarlik ruhi bilan faol ishtirok etdilar. Jumladan, 1941-yil dekabr oyining oxirida Koson suv ombori qurilishi boshlandi. 1942-yil yanvar oyida esa Toshkent va Yuqori Chirchiq magistral kanallarining ikkinchi navbatini, shuningdek, Buxoro viloyatining Romitan va Sverdlov tumanlarida Xayrobod hamda Azir kanallarini barpo etish ishlari yo‘lga qo‘yildi.

Shu bilan birga, Samarqand viloyati Zarafshon vodiysida Kattaqo‘rg‘on suv ombori qurilishi davom ettirildi. “Vatan uchun” nomi bilan mashhur bo‘lgan Shimoliy Toshkent kanali qurilishi ham boshlandi va uning birinchi navbati 1942-yil 5-may kuni foydalanishga topshirildi. Ushbu kanal 50 ming gektar unumdor yerlarni sug‘orish imkonini yaratib, qo‘shimcha ravishda 6 million pud don, 100 ming tonna sabzavot va boshqa qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirishga xizmat qildi. Qayd etish joizki, mazkur irrigatsiya inshootlarining barchasi O‘zbekistonda urushdan oldin shakllangan va keng qo‘llanilgan hashar usuli asosida barpo etildi[7, 89].

O‘zbekiston sug‘orish inshootlarini qurilishida yutuqlar bilan birga kamchiliklarga ham yo‘l qo‘yildi. Yangi yerlar o‘zlashtirilayotgan bir paytda, foydalanib kelinayotgan yerlar qishloq xo‘jaligi muomalasidan chiqib bordi. Yangi o‘zlashtirilgan hududlarning o‘z holiga tashlab qo‘yilishi va davlat tomonidan ajratiladigan mablag‘ning kamayishi natijasida yerlarning meliorativ holati yomonlashib ketdi.

Mavjud sug‘orish tizimini ta‘mirlash ishlariga respublika byudjetidan mablag‘ ajratilishi yil sayin kamayib borib, bu maqsadlarga 1941-yili 49 900 000 rubl va keyingi 1942-yili esa 43 900 000 rubl sarflandi[8, 16]. Quriq yerlarni oxirigacha o‘zlashtirmaslik, mutaxassis va ishchi kuchining yetishmasligi hamda “o‘zlashtirilgan gektar”lar ortidan quvish O‘zbekiston yer va suv imkoniyatlaridan samarasiz foydalanishiga sabab bo‘ldi. Natijada, og‘ir mehnat va ko‘plab mablag‘ sarflanishiga qaramay, qo‘lga kiritilgan yutuqlardan to‘liq foydalanish imkoni bo‘lmadi.

Urush davrida yirik irrigatsiya obyektlarida qurilish ishlari ayrim hollarda sekinlashdi, ba‘zi hollarda esa vaqtincha to‘xtab qoldi. Shunga qaramasdan, 1942-yilda Toshkent viloyati dehqonlari Toshkent kanalining ikkinchi navbatini qurish ishlarini boshladilar. Ushbu jarayonda muhandislik va texnik rahbarlik vazifalarini Toshkent irrigatsiya va melioratsiya instituti hamda Gidromeliorativ texnikum talabalari amalga oshirdilar. Toshkent shahri ishchi va xizmatchilari evakuatsiya qilingan aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta‘minlash maqsadida yangi yerlarni o‘zlashtirish ishlarini yo‘lga qo‘ydilar. Shu munosabat bilan Toshkent atrofida (30 km masofada) Shimoliy Toshkent va Yuqori Shimoliy kanallar orqali yangi yerlarni sug‘orish loyihalari ishlab chiqildi.

Shuningdek, Toshkent, Andijon, Namangan, Farg‘ona, Samarqand va Buxoro viloyatlarida tezlashtirilgan xalq usuli asosida kanallar qurilishi boshlandi. Bu ishlarga suv xo‘jaligi xalq komissari R.A.Alimov rahbarlik qildi. Qurilish

ishlarining katta qismi qo‘l mehnati orqali amalga oshirildi. 1942-yilda Hisor kanali qurilishi davom ettirildi, shuningdek, qish oylarida Kattaqo‘rg‘on suv omborini suv bilan to‘ldirish ishlari boshlandi. Kosonsoy suv ombori qurilishi ham davom ettirildi.

Ikkinchi jahon urushi yillarida Chirchiq, Angren va Keles daryolari havzasida sug‘orish tizimini rivojlantirish bo‘yicha kompleks sxema ishlab chiqildi. Kolxozchilar, ishchilar va texnik xodimlarning qahramonona mehnati hamda davlat tomonidan ko‘rsatilgan yordam natijasida qishloq xo‘jaligini va irrigatsiya tizimini yuqori texnik holatda saqlab turish, shuningdek, front va uning orqa qismini zarur oziq-ovqat va xom ashyo bilan ta‘minlash imkoni yaratildi. Urush davrida va undan keyin O‘zbekistonda irrigatsiya sohasining ahvoli yuqori baholanib, Kompartiya Markaziy Komiteti tomonidan “Paxtachilikni rivojlantirish choralari to‘g‘risida”gi qaror qabul qilindi. Unga ko‘ra, 6 yil ichida g‘o‘za ekinlari maydonini 430 ming gektarga yetkazish rejalashtirildi.

1941–1943-yillarda Shimoliy Toshkent kanali qurilib, 15 ming gektar yerni sug‘orish imkoniyati yaratildi. 1944-yilda 10 ta yirik irrigatsiya inshootlari foydalanishga topshirildi. Shu bilan birga, Chirchiq, Angren va Keles daryolari havzasida sug‘orishni rivojlantirish bo‘yicha yangi kompleks sxema ishlab chiqildi. Bu davrda mavjud gidrotexnik inshootlar yuqori texnik darajada saqlab turildi, ulardan to‘g‘ri foydalanish ta‘minlandi va qishloq xo‘jaligi front hamda front orqasini mahsulot bilan uzluksiz ta‘minlab turdi. 1944 yilda 6 ta GES ishga tushirildi, qo‘shimcha ravishda yana 9 tasi qurilish bosqichida edi.

Xulosa qilib aytganda, Ikkinchi jahon urushi yillarida O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligi sohasida yer-suv resurslarini boshqarish va mehnatni tashkil etish masalalari murakkab va ziddiyatli sharoitlarda amalga oshirildi. Bir tomondan, front va front orqasini oziq-ovqat hamda xom ashyo bilan ta‘minlash zarurati qishloq xo‘jaligini jadal rivojlantirishni taqozo etgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, mehnat resurslarining keskin kamayishi, texnika va moddiy resurslar yetishmasligi, shuningdek, boshqaruv tizimidagi kamchiliklar bu jarayonni sezilarli darajada qiyinlashtirdi.

Shu bilan birga, arxiv manbalari va aniq misollar ko‘rsatganidek, joylarda mehnatni tashkil etishda intizomsizlik, texnik nosozliklar va rahbarlarning yetarli darajada mas‘uliyat bilan yondashmagani qishloq xo‘jaligi ishlarining samaradorligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatgan. Bunga qaramasdan, aholining fidokorona mehnati, davlat tomonidan ko‘rilgan chora-tadbirlar hamda irrigatsiya tizimini rivojlantirishga qaratilgan ishlar natijasida qishloq xo‘jaligi ma‘lum darajada barqaror saqlab qolindi va front ehtiyojlari ta‘minlandi.

Urush yillarida to‘plangan ushbu tarixiy tajriba shuni ko‘rsatadiki, yer-suv resurslaridan samarali foydalanish va mehnatni to‘g‘ri tashkil etish masalalari har qanday og‘ir sharoitda ham qishloq xo‘jaligi barqarorligini ta‘minlovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, urush davrida qishloq xo‘jaligini boshqarishda markazlashgan tizim qisqa muddatli natijalarni ta‘minlagan bo‘lsa-da, joylardagi tashkiliy kamchiliklar sababli uning samaradorligi cheklangan.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. T. 3. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 1996.
2. Po‘latov I. Ulug‘ Vatan urushi davrida O‘zbekiston mehnatkashlarining qo‘shgan hissalar. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 1967.
3. Nazirov B.S., Yaqubova D.T. O‘zbekistonda yer-suv munosabatlari tarixi (qadimgi davrdan hozirgi kunga qadar). – Termiz: “Bekshox print servis”, 2023.
4. История социалистического сельского хозяйства в период Великой Отечественной войны. – Toshkent: “Fan”, 1975.
5. Nasriddinov K. O‘zbekistonda 1941–1945-yillar urush davrida irrigatsiya va melioratsiya ishlari // Fashizm ustidan qozonilgan g‘alabada O‘zbekistonning tarixiy hissasi. – Toshkent, 1996.
6. O‘zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. – Toshkent: “Sharq”, 2000.
7. O‘zbekiston SSR tarixi. IV tom. – Toshkent: “Fan”, 1971.
8. O‘zbekiston Milliy arxivi, R-839-fond, 32-ro‘yxat, 3318-yig‘ma jild, 16-varaq.
9. “Qizil O‘zbekiston” gazetasi, 1941-yil 16-aprel, №90 (5070), 3-bet.
10. “Qizil O‘zbekiston” gazetasi, 1943-yil 30-oktabr, №224 (5824), 2-bet.

XX АСР БИРИНЧИ ЧОРАГИДА ТУРКИСТОНДА ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ, ИҚТИСОДИЙ АҲВОЛ

Режаббоев Нурилло Абдулбоқиевич

Наманган давлат университети ўқитувчиси, PhD

rezabboyevnurillo@gmail.com

tel: +998-50-799-99-43

Аннотация:

Ушбу мақолада XX аср биринчи чорагида Туркистоннинг дастлаб Россия империяси, кейинчалик совет ҳокимияти мустанлакачилигининг оқибатлари баён этилган. Шунингдек, Туркистонда пахта экиш солмогининг ўсиб бориши, галла майдонларнинг камайиши, ноқулай келиши об-ҳаво, сув манбаларнинг камайиши оқибаттида юзага келган очарчилик, шунингдек озиқ-овқат муаммолари ёритилган. Муаммони бартариф этиш бўйича амалган оширилган ишлар ҳақида тўхталиб ўтилган.

Калим сўзлар: Туркистон, Туркистон Муваққат ҳукумат, пахта, очарчилик, ғалла, ер солиғи, озиқ-овқат, тақчиллик, очарчилик, аҳолининг иқтисодий аҳволи.

Туркистон тарихи XIX аср иккинчи ярми-XX аср биринчи чораги даври ўзига хос мураккаб, ҳарбий-сиёсий, маданий маърифий жараёнларни ўз ичига олади. Айнан шу даврда Туркистон аввал Россия империяси тасарруфида, кейинчалик “Қизил империя” – совет ҳокимияти таркибида мустамлакачиликнинг турли шакллари ўз бошидан ўтказди. Асосий мақсадлардан бири Туркистонни хомашё базасига айлантириш, хусусан, ўлкада арзон иш кучи орқали унинг пилласи, пахтаси, мева-чевалари, қорақўл териси ва бошқаларга эга бўлиш сиёсатини олиб борди. Натижада, Туркистон иқтисодиёти тўла-тўқис Россия манфаатларига бўйсундирилди. Эндиликда Туркистон пахтаси Россия тўқимачилик саноати ривожига, армияси таъминотига хизмат қила бошлади. Бу эса, охир-оқибатда, ўн йиллар, юз йиллар давомида ўз аҳолисини боқиб келган Туркистонни ғалла экишни қисқартириши ҳисобига, кўпроқ пахта экишга ихтисослаштирилди. Ўлка аҳолиси зиммасида пахта экиш салмоғи йилдан йилга ўсиб борди. Россия тўқимачилик саноатида ишлатиладиган пахта 1890 йилда 8 фоизни, 1900 йилда 33 фоизни, 1910 йилда 40 фоизни, 1914 йилда 58 фоизни ташкил қилган бўлса, 1916 йилга келганда бу 72 фоизга тўғри келди. Россияга юбориладиган маҳсулотлар орасида Туркистон пахтаси салмоғи бошқа маҳсулотларга нисбатан анчагина юқори бўлган. Масалан, 1912 йилда Туркистондан Россияга чиқарилган маҳсулотларнинг умумий қиймати 200 млн. сўм ҳисобланган бўлса, шундан 138 млн. сўм, яъни 70 фоизи пахта бўлган. Умуман олганда, пахта экин майдонларини донли экинлар ҳисобига ўсиб бориши аҳолининг нон ва нон маҳсулотларига заруриятини ошириб юборди. Хусусан, озиқ-овқат маҳсулотлари нархи ошиб, 1890-1894 йиллари оралиғида бир пуд ғалланинг нархи 2-5 мартага ва айни пайтда пахтанинг нархи эса 1 сўм 60 тийиндан 3 сўм 50 тийингача ўсган. Далилларга мурожаат қиладиган бўлсак, 1901 йилга келиб бир пуд буғдой нархи 16 сўм, арпа эса 11 сўм 20 тийин, маккажўхори 13 сўм 40 тийинга етди. Айни пайтда бир пуд пахтанинг нархи 7 сўм 20 тийинни ташкил этарди. Аҳволни бундай давом этиши, ўша пайтдаги маълумотларга таянган ҳолда қайд этиш мумкинки, озиқ-овқат маҳсулотларига муҳтожликни кучайтириб, яқин орада бўлиши мумкин бўлган қаҳатчилик, очарчиликдан далолат берарди. А.Миддендорф Фарғонадаги ҳолатни кўриб, бу “очлик, қашшоқлик, деҳқонларнинг аянчли аҳволига назар ташлаганда, Европадаги очликни-очлик қаторига қўшмаса ҳам бўлар экан”, - деган хулосага келган⁸.

Туркистонда темир йўллар қурилгач, ўлкадан нафақат пахта, балки ипак, жун, пахта ёғи, хўл ва қуруқ меваларни олиб кетиш ҳам кўпайди. Масалан,

⁸ Шарафиддинов А., Алимова Н. Фарғона водийси чор Россияси мустамлакачилиги даврида / Фарғона водийси тарихи янги тадқиқотларда. Республика илмий анжумани материаллари. – Фарғона, 2011. – Б. 51-53

темир йўллар орқали Туркистондан 1907 йили Россия бозорларига 118099 пуд ёнғоқ ва писта, 1914-1916 йилларда ўлкадан 360000 пуд гўшт, 2925000 пуд жун, 70000 от, 12737 туя олиб кетилган. Агар Туркистондан олиб кетилган ипак ва унинг толасига эътибор қаратилса, 1903-1907 йилларда Туркистондан Россияга 511839 пуд ипак олиб кетилган⁹. Бундан ташқари, Туркистонда чорва асосий озуқа манбаи бўлганлиги туфайли чорвачилик ҳам кун тартибидagi масалалардан бири эди. Туркистонда чорвачилик билан кўчманчи ва яримкўчманчи аҳоли шугулланган. Айни пайтда уруш йиллари (1914-1918) даги қаҳратон қиш, кейин қурғоқчилик билан давом этган. Натижада, ўт-ўланлар ўта камайиб, бу емхашакни камайиб кетишига, ҳайвонларни оммавий тарзда касалликка учрашига олиб келган. Шу билан бирга Россия подшолиги Туркистон ўлкасида маҳаллий заминдор ва чорвадорлардан 70 мингдан ортиқ отни, 13 минг атрофида туяларни урушга-ҳарбий ҳаракатга тортиб олган. Чорвага бундай ёндашув ўлкада ҳайвонларни кескин қисқариб кетишига олиб келди. Масалан, Туркистонда 1914 йил 23,7 миллион бош ҳайвон бўлган бўлса, 1917 йилга келиб бу 19,8 миллиони ташкил қилган¹⁰.

Ғалла ва чорва маҳсулотларидаги танқислик оқибатида, 1916 йилга келиб ғалла нархи 1915 йилга нисбатан 300 фоизга ўсган бўлса, гуруч-200, шакар-250, нон эса 400 фоизга ортиди. Айни пайтда солиқ миқдори ҳам ортиб борди. Масалан, Туркистонда ер солиғи 1914 йил 6859021 сўм бўлган бўлса, 1916 йилда бу 14311775 сўм қилиб белгиланган¹¹. Туркистонда озиқ-овқат муаммоси 1916 йилдан сезиларли даражада кўзга ташланиб, ўлка аҳолисини ғалла таъминотида яққол кўрина бошлади. Масалан, 1916 йилга келганда Ёттисув вилоятида 17 млн. 382 минг пуд ғалла ортиқча бўлган ҳолда, айни пайтда Фарғона вилоятида 31 млн. 543 минг пуд, Каспийорти вилоятида 5 млн. 405 минг пуд ғалла етишмас эди. Етишмайдиган ғаллани Туркистонга ғалла Шимолий Кавказдан (21,6 фоиз) ва асосан Самара ва Оренбургдан келтирилган эди. Ўрта ҳисобда 1910-1912 йилларда йилига 17,8 млн. пуд ғалла Россиядан келтирилган. Бу ҳолат жаҳон уруши йилларида янада камайиб, аҳолини озиқ-овқат таъминотида салбий таъсир кўрсатган¹². Боз устига, 1917 йилги Февраль инқилоби бошқарувдаги бошбошдоқликни янада кучайишига олиб келди.

Муваққат ҳукумат олдида урушни давом эттириш ва шу билан бирга аҳолини озиқ-овқат таъминоти энг муҳим вазифалардан бири бўлиб қолди. Озиқ-овқат муаммоси чекка ўлкаларда, хусусан, Туркистонда ҳам яққол кўрина бошлаган эди. Мазкур муаммо ечимида саъй-ҳаракатлар Туркистонда

⁹ Мустабид тузумнинг Ўзбекистон миллий бойликларини талаш сиёсати: тарих шохидлиги ва сабоқлари. – Тошкент.: “Шарқ”, 2000. – Б. 137, 141, 145, 149

¹⁰ Голованов А. А., Саидов И. М. Дехканства Узбекистана на историческом повороте второй половины XIX–первой трети XX вв. – Самарканд, 2007. – С. 37–38.

¹¹ Қаранг: Чориев З. Туркистон мардикорлари: сафарбарлик ва унинг оқибатлари (1916-1917 йй.) – Тошкент.: “Шарқ”, 1999. – Б. 27-29.

¹² Туркестанское сельское хозяйство. (Журнал- ежемесьный), 1916 .-С. 380-381

хам бошланди. 1917 йил 20 апрелида Туркистон қишлоқ хўжалиги жамияти, Қишлоқ хўжалиги касаба уюшмалари ходимлари, Ер ишлари иттифоқи Тошкент ва уезд ижроия қўмитасининг бирлашган мажлисида Р.Р. Шредер¹³ маъруза қилиб, аҳолини озиқ-овқат билан таъминлай олмаслик оқибатида вужудга келган очарчилик қамрови кундан-кунга кенгайиб бораётгани тўғрисида гапирди. Маъруза юзасидан атрофлича фикр-мулоҳазалар билдирилиб, Туркистон бошқарув Муваққат ҳукумати (Туркистон Қўмитаси)-га қуйидагиларни маълум қилинган. Хусусан, Туркистонда вужудга келган озиқ-овқат тақчиллиги ва очарчиликка сабаблар:

а) об-ҳавони ноқулай келиши, 1916-1917 йил қиши ва жорий йил баҳорида деярли ёғингарчиликни бўлмаганлиги, март ойи охири ва апрел-да совуқ тушиб, музлашгача боргани ҳамда бирданига иссиқ келиб, ғалла экинлари нобуд бўлиши;

б) дарёларда сувни камлиги оқибатида экин майдонларини чекланганлиги;

в) ҳайвонлар ем-хашак бўлмаганлигидан қирилиб кетаётганлиги;

г) сабзавот ва узумчилик амалда кескин қисқариб кетганлиги.

Мазкур бирлашган мажлисда Туркистонда озиқ-овқат тақчиллигига оид муаммолар тўғрисида Туркистон қўмитаси орқали зудлик билан ёрдам чораларини ишлаб чиқиш бўйича Муваққат ҳукуматга етказиш зарур деб топилди. Шунингдек, оч аҳоли учун озиқ-овқат тайёрлаш ва унинг тақсимооти бўйича тегишли чора-тадбирларни уюштириш ишларини, тузиладиган махсус “Очарчиликка қарши кураш ва боқувчисизлик” (“Очарчилик қўмитаси”) комиссиясига топшириб, ўз фаолиятини мавжуд озиқ-овқат ташкилотлари билан яқиндан олиб бориши кайд этилди. Мазкур махсус комиссиянинг 15 пунктдан иборат вазифаси белгиланиб, 1917 йил 27 апрелда бирлашган мажлисида эса 7 пунктдан иборат озиқ-овқат муаммоси ечимида яна қўшимча қарор қабул қилган¹⁴. Хусусан, ушбу комиссия томонидан ўлкада вужудга келган очарчилик ва уни бартараф этишда қуйидаги чора-тадбирларни ишлаб чиқиш керак деб таъкидланди. Хусусан, зудлик билан Туркистон қўмитасига Махсус маблағ жамғармаси ажратиш зарур. Ажратиладиган маблағни қишлоқ хўжалиги хўжайинлари ва аҳоли ўртасида фойдасиз фойдаланишга берилсин. Аҳолининг иқтисодий аҳволини яхшилашда, май ойи (1917) дан кредит инспекцияси, кооперативлар ва бошқа жамоат ташкилотлари ташкил қилиш орқали қайтариш белгилансин. Ажратилган маблағни тақсимооти билан шуғулланишга зудлик билан Муваққат ҳукумат Туркистон қўмитаси вакиллари, қишлоқ хўжалиги билан шуғулланувчи турли ташкилотлар шуғулланган.

¹³ Шредер Р. – (1867–1944) – қишлоқ хўжалиги соҳасидаги олим. 1902 йилдан 1944 йилгача Ўзбекистонда яшаган. 1904–1918 йилларда Туркистон қишлоқ хўжалиги жамияти президенти. Қаранг: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 10 -жилд. – Тошкент.: ЎзМЭ, 2005. – Б. 116.

¹⁴ Бу ҳақда батафсилроқ қаранг: Туркестанское сельское хозяйство (Журнал-ежемесячный). – 1917. – № 4–5. – С. 290–291.

Туркистонда озиқ-овқат масаласи ўлка мусулмонларининг қурултойларида ҳам муҳокама қилинган. Масалан, “Улуғ Туркистон” газетасининг 1917 йил 25 апрелдаги сонида Туркистон мусулмонларининг озиқ-овқат съезди қарори келтирилиб, унга кўра, қуйидагилар қайд этилган:

1. Озиқ-овқат маҳсулотларига қатъий баҳони бекор қилиш бўйича фармон берилсин.

2. Реквизиция қилинган ғалланинг ҳаммасини бозорга чиқарилсин.

3. Туркистонда мавжуд бўлган ва келтирилган ғалла, шаҳар ва қишлоқларда, ҳар бир миллатнинг миқдорига қараб белгилансин.

4. Туркистон шаҳар ва қишлоқларида новвойхоналар очилиб, ёпилган нонлар озиқ-овқат қўмита аъзолари назорати остида аҳолига тарқатилсин.

5. Ҳозирда экинни совуқ урган ва экилмай қолган ерларда мош, тарик, ловия, картошка, жўхори, кунжут, қўноқ, маккажўхори ва шоли экиш учун деҳқонларга етарли уруғлар улашилсин.

6. Етгисув вилояти ва Россиядан кўпроқ ғалла келтириш чоралари кўрилсин.

7. Кавказдан олинадиган буғдой, тарик ва жўхориларни Пенза ва Оренбург орқали келтириш чоралари кўрилсин.

8. Ҳафтасига фақат уч кунгина гўшт ейиш тартиб-қоидаси бекор қилиниб, ҳар куни қўй сўйишга рухсат берилсин.

9. Ҳозирги кунда Туркистонда кўпдан-кўп исрофгарчиликларга сабаб бўлиб келаётган тўй, маърака, гап, улоқ, пойга, базм, яллачи, ғазалхон отунлар тадбирлари бекор қилиниб, бойлар томонидан уларга сарфланадиган пуллар бева-бечораларга тарқатилсин¹⁵. Туркистон бошқарув Муваққат қўмитаси жойлардаги аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш муаммоларини ечимида ожиз эди. Мазкур муаммо вилоят, уезд-шаҳарларда ҳам ўз ечимини топа олмаган. Масалан, 1917 йил 27 майида Скобелев уезд-шаҳар озиқ-овқат қўмитаси раиси томонидан Фарғона вилоят озиқ-овқат қўмитасига юборган хатида, жойларда ташкил этилган озиқ-овқат қўмиталари фаолияти кутилган натижа бермагани таъкидланган¹⁶.

Туркистон мусулмонларининг 1917 йил апрелида бўлиб ўтган I қурултойида кўрилган 12 та масаланинг бири “Озиқ-овқат” масаласи бўлиб, унда ўлкада вужудга келган аҳволни муҳокамасидан у ёғига ўтилмади. Чунки ўлка бошқарув тизими, амалда Туркистон бошқарув Муваққат қўмитаси қўлида бўлиб, мусулмонлар мазкур масала ечимида амалий саъй-ҳаракатлар қилишдан йироқда эди. Туркистон мусулмонларининг 1917 йил сентябрида бўлиб ўтган II қурултойида кўриб чиқилган 11 та масаланинг биттаси ҳам озиқ-овқат муаммоларига қаратилган эди. Мазкур қурултойда, Туркистон мусулмонларининг I қурултойидан фарқли ўлароқ, ғаллага эҳтиёж масаласи

¹⁵ Туркистонда очарчилик, қаҳатчилик, ют: тарихий публицистик нашр / Нашрга тайёрловчи: Х.Қодирий. – Тошкент.: Янги аср авлоди, 2021. - Б. 44-45.

¹⁶ Фарғона вилоят давлат архиви (ФВДА), 121-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 1-2-варақлар ва орқаси.

бўйича Сирдарё вилоят бошқарма аъзоси Тошпўлатбек Норбўтабековни¹⁷ Оренбургга кетиши муносабати билан унга навбатдан ташқари сўз берилган. У ўз чиқишида Туркистондаги озиқ-овқат муаммоси ва унинг ечими йўлида Россиядан ғалла олиб келиш масаласига тўхталди.

Туркистон ўлка мусулмонлари марказий шўроси озиқ-овқат масаласи бўйича қуйидаги қарорни қабул қилди:

1. Марказий Шўро Туркистонда бугдой ёки бошқа мусулмонлар учун озиқ-овқат шўбасини қўлга олиши керак.

2. Марказий Шўро бугдой ёки бошқа озиқ-овқат маҳсулотларини халққа бериш керак.

3. Ҳар бир вилоятдан 3 нафардан вакил сайланиб, улар Марказий Шўрода фаолият олиб бориш лозим.

4. Тошкентдан вакиллар озиқ-овқат бошқармасида фаолият олиб бориб, бу жараённинг қандай тарзда иш олиб бораётганлигидан хабардор бўлиши зарур.

5. Уч кишини назорат-тафтишчи тариқасида сайлаб, ҳар бир вилоятга қилинган озиқ-овқат тақсимотни тартибли амалга ошириш даркор.

6. Ҳар бир вилоятдан бир нафардан мусулмон вакиллари ўлкадаги озиқ-овқат қўмитасида фаолият олиб боришга юбориш зарур.

7. Москвадаги 1917 йил 20 августда қабул қилинган қарорда белгиланган 33 миллион пуд бугдойни сентябрь ойидан ўлкага келтириш саъй-ҳаракатини қилиш керак.

8. Бухоро амирлигидан Туркистонга ғалла келтиришда ёрдам бериш сўралсин.

9. Россиянинг ички губернияларидан ўлкага ғалла келтириш учун озиқ-овқат қўмиталарининг вакиллари ёнига яна икки нафар одам қўшилсин.

10. Туркистон вилоятлари бўйича аҳолига қандни бир хилда тарқатишга эришилсин¹⁸.

1917 йил февралига қадар очарчиликни олдини олишга қаратилган нон ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотларига жорий этилган карточка тизими ҳам кутилган натижа бермади. Аҳолига озиқ-овқат 1917 йил майида дастлаб 2 фунтдан, кейинроқ 1,5 ва ҳатто 1 фунтдан қилиб белгиланди. 1917 йил ёзига келганда Туркистонда озиқ-овқат муаммоси янада кучайди. Большевиклар ўлка ерли аҳолисига нисбатан, яъни Эски шаҳарларда яшовчилардан кўра, Янги шаҳарларда истиқомат қиладиганларни, яъни рус ва русийзабонларни

¹⁷ Айрим тадқиқотларда Тошпўлат Норбўтабековни Тошкент вилоят ғалла бошқармаси аъзоси деб ҳатоликка йўл қўйилган. Туркистон мусулмонлари II қурултойи ўтазилган пайтда Тошкент вилояти бўлмаган. Қаранг: Мингноров А. Туркистонда 1917-1918 йиллардаги миллий-сиёсий ташкилотлар (Миллий матбуот материаллари асосида). -Тошкент.: “Маънавият”, 2002. -Б. 19; Унинг ўзи: Туркистондаги ижтимоий сиёсий жараёнларнинг миллий матбуотда ёритилиши. -Тошкент.: “Истиқлол нури”, 2013.-Б.78

¹⁸ Мингноров А. Туркистонда 1917-1918 йиллардаги миллий-сиёсий ташкилотлар (Миллий матбуот материаллари асосида). -Тошкент.: “Маънавият”, 2002. -Б. 19-20; Унинг ўзи: Туркистондаги ижтимоий сиёсий жараёнларнинг миллий матбуотда ёритилиши. -Тошкент.: “Истиқлол нури”, 2013.-Б.79-80; Туркистонда очарчилик, қаҳатчилик, ют: тарихий публицистик нашр / Нашрга тайёрловчи: Х.Қодирий. – Тошкент.: Янги аср авлоди, 2021.- Б. 20-22

кўпроқ кўллабқувватлади. Ўлканинг Эски шаҳарларида яшовчи маҳаллий аҳоли Янги шаҳарларда яшовчилардан “ортсагина” карточка оладиган бўлдилар¹⁹. Бундай ёндашувга сабаб, бошқарув тизимидагиларнинг маҳаллий аҳоли “бир кунини кўрар” деган ўй-хаёллар натижаси эди. Бошқарув тизимидаги большевиклар учун кўп болали камбағал аҳолининг Эски шаҳарларда рўзма-рўз, аянчли аҳволи қизиқтирмай, асосий эътиборини Янги шаҳарларда истиқомат қилаётган рус ва русийзабонларга қаратган. Аслида бу “адолатли жамият” қуриш истагида бўлганларнинг ... адолатсиз ёндашуви эди

Хулоса қилиб айтганда, озиқ-овқат хавфсизлиги инсоният учун энг муҳим омиллардан бири бўлиб, у бевосита сув ва ер ресурслари билан боғлиқ. Сув эса экин етиштириш ва чорвачиликнинг асосий омили ҳисобланади. Турли иқлим шароитларида сувнинг етишмаслиги қишлоқ хўжалиги ҳосилини кескин пасайтириши мумкин. 1916–1917 йилларда Туркистон ҳудудида ёғингарчилининг кам бўлиши, дарёлардаги сув сатҳининг пасайиши ғалла ҳосилини камайтириб, очарчиликка олиб келди. Сув – қишлоқ хўжалиги барқарорлиги ва озиқ-овқат хавфсизлиги учун асосий ресурсдир. Сув етишмаслиги, экин ҳосилини камайтиради, чорвачиликни қийинлаштиради атижада аҳолининг озиқ-овқат таъминоти хавф остида қолади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Алимова А.Д. Мустабид тузумнинг Ўзбекистон миллий бойликларини талаш сиёсати: тарих шоҳидлиги ва сабоқлари. – Тошкент.: “Шарқ”, 2000. – Б. 137, 141, 145, 149
2. Голованов А. А., Саидов И. М. Дехканства Узбекистана на историческом повороте второй половины XIX–первой трети XX вв. – Самарқанд, 2007. – С. 37–38.
3. Мингноров А. Туркистонда 1917-1918 йиллардаги миллий-сиёсий ташкилотлар (Миллий матбуот материаллари асосида). -Тошкент.: “Маънавият”, 2002. -Б. 19
4. Мингноров А. Туркистондаги ижтимоий сиёсий жараёнларнинг миллий матбуотда ёритилиши. -Тошкент.: “Истиқлол нури”, 2013.- Б.79-80;
5. Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. - Ташкент.: “Шарқ”, – С. 48-49.
6. Туркестанское сельское хозяйство. (Журнал- ежемесячный), 1916 .-С. 380-381
7. Туркестанское сельское хозяйство (Журнал-ежемесячный). – 1917. – № 4–5. – С. 290–291.

¹⁹ Қаранг: Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. - Ташкент.: “Шарқ”, – С. 48-49.

8. Туркистонда очарчилик, қаҳатчилик, ют: тарихий публицистик нашр / Нашрга тайёрловчи: Х.Қодирий. –Тошкент.: Янги аср авлоди, 2021.- Б. 44-45.
9. Туркистондаги ижтимоий сиёсий жараёнларнинг миллий матбуотда ёритилиши. -Тошкент.: “Истиклол нури”, 2013.-Б.78
10. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 10-жилд. – Тошкент.: ЎзМЭ, 2005. – Б. 116.
11. Фарғона вилоят давлат архиви (ФВДА), 121-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 1-2-варақлар ва орқаси.
12. Чориев З. Туркистон мардикорлари: сафарбарлик ва унинг оқибатлари (1916-1917 йй.) – Тошкент.: “Шарқ”, 1999. – Б. 27-29.
13. Шарафиддинов А., Алимова Н. Фарғона водийси чор Россияси мустамлакачилиги даврида / Фарғона водийси тарихи янги тадқиқотларда. Республика илмий анжумани материаллари. – Фарғона, 2011. – Б. 51-53

JADIDLARNING DASTURLARIDA TURKISTONDA YER-SUV MASALASI

Asadullo Olimjon o‘g‘li Xasanov

*O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti kichik ilmiy xodimi,
tayanch doktorant.*

E-mail: xasanovasadullo7@gmail.com

Tel: +998 94 501 73 38

Annotatsiya

Ushbu maqolada Turkistonda yer-suv sohasidagi yuritilgan mustamlakachilik siyosati va uning asoslari taniqli jadid yetakchilari tomonidan turli vositalar bilan fosh qilingani, turkistonlik jadidlarning qarashlarida yer-suv masalasining aks etishi va uning mazmun-mohiyati, 1917-yildan keyingi davrda Turkistonda yer-suv masalasining Umumturkiston musulmonlari qurultoyida muhokama qilinishi, milliy tashkilotlari dasturida yer-suv masalasining aks etishi, bolsheviklarning “yer va ozodlik” shiorining Turkistonga tadbiq qilinishiga qarshi jadidlarning munosabatlari tahlilga tortilgan.

Kalit so‘zlar: Turkiston, jadidlar, Mahmudxo‘ja Behbudiy, yer-suv masalasi, Umumturkiston musulmonlari qurultoyi, Markaziy Sho‘ro, “Kengash” gazetasi.

Turkiston xalqi uchun yer va suv masalasi azaldan diqqat markazida turgan muhim sohalardan hisoblanadi. Chunki mintaqaning o‘ziga xos hududiy joylashuvi va iqlimi aholining yer va suvdan foydalanish tartiblariga ta’sir etib, davlat va jamiyatning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida hal qiluvchi omillardan biriga aylangan. XIX asr ikkinchi yarmiga qadar xonliklar siyosiy tizimida, undan keyin

esa Rossiya bosqinchi hukumati uchun yer-suv masalasi siyosiy ahamiyat kasb etib, davlat xazinasini to‘ldirish, soliqlar belgilash, bozorlarni mahsulot bilan ta‘minlash, aholini harbiy xizmatga jalb qilish, xalqni itoatda tutish va boshqa shu kabi jarayonlarga ta‘sir etuvchi vositaga aylangan. Qolaversa, Turkiston xalqi hayotida yer-suvga egalik ijtimoiy tabaqalanish va iqtisodiy ahvolni ko‘rsatuvchi mezonlardan biri bo‘lgan.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Rossiya imperiyasi bosqinidan keyin Turkistonning butun boyliklari imperiya manfaatlariga bo‘ysundirildi. Rus dehqonlarini ko‘chirish bahonasida Turkiston yer-suvlari “o‘zlashtirish”ga kirishildi. Albatta, bunday mustamlakachilik siyosati aholining ilg‘or fikrli qatlamini harakatga keltirmasdan qolmas edi. Ular Turkistonning yerusti va yerosti boyliklarini himoya qilish, iqtisodiy taraqqiyot va madaniy yuksalish orqali ozodlikka erishish mumkinligini anglab yetgan edilar. Turkiston jadidchilik harakati ana shunday fikriy islohot orqali yetilib bordi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda shakllangan jadidchilik harakatining ta‘siri shu qadar keng bo‘ldiki, harakat yo‘nalishi qamrab olmagan sohaning o‘zi qolmadi. Ma‘rifiy, ijtimoiy, iqtisodiy va so‘ngra siyosiy harakat sifatida bosqichma-bosqich rivojlanib borgan bu harakat Turkiston xalqini har tomonlama uyg‘otish, dunyoqarashini o‘zgartirish, qoloqlik va qaramlikni bitirishda muhim o‘rin tutdi. Yangi usul ta‘lim tizimi, milliy matbuot, teatr, adabiyot g‘oyasini hayotga tadbqiq qilish bilan ish boshlagan jadidlar asta-sekin faoliyat doirasini yanada kengaytirib bordi.

Yer-suv masalasi jadidlarning doimiy diqqat markazida turgan sohalaridan biri bo‘ldi. Jadidlarning yer-suvga oid qarashlarining asosiy o‘zagida Turkiston milliy boyligiga egalik qilib, xalqning iqtisodiy manfaatdorligi hamda javobgarligini oshirgan holda Vatan tuproqlarini mustamlakachilikdan ozod qilish turardi.

Turkiston jadidlarning otasi Mahmudxo‘ja Behbudiy qarashlarida yer-suv masalasiga alohida e‘tibor qaratildi. Uning 1907-yil II Davlat Dumasiga tayyorlagan “Turkiston madaniy muxtoriyat” loyihasi 21 – 25-bandlarida Rossiya imperiyasining Turkistondagi yer-suv siyosatining mohiyati quyidagicha ifodalab beriladi:

- *Turkistong‘a dunyoni har tarafidagi musulmonning yer olmoqg‘a haqqi bo‘lsun va, inchunin, dunyoga turkistonlilar-da sherik o‘lsunlar.*

- *Sahro, biyobon, ko‘histon va shahar xalqini qadimdan beri o‘rtag‘a qo‘yib mushtarakon naflanib kelayotgan yayloq, chashma, besha, kon, ko‘l, marg‘zor, nahr va suvlarga o‘xshash sababi hayot va taraqqiylari bo‘lguvchi nimarsalardan naflanmog‘a mone‘ bo‘lguvchi zakonlar lag‘v o‘lsun.*

- *Nahr va katta va kichik ariq suvlarini taqsimi aholini ittifoqi va mashvarati ila bo‘lsun.*

Qayd: hozirgi rus bosh mirobini taqsimi kayfiyasi aholiga ko‘p zarar kelturadur.

- *Turkiston xalqi talab qilmaguncha Turkistong‘a muhojir yuborilmasun.*

- *Turkiston shaharlari dohilindagi yerlar yangi nizom va’zi bo‘lguncha, xoh muvaqqat va abadiy bo‘lsun, g‘ayrimusulmonlarga berilmasun* [8, 154].

Yuqoridagi talablar bejiz ko‘tarilgan emas. Xususan, birinchi band Turkistonda Rossiya imperiyasi tarkibidagi boshqa musulmon xalqlari, xususan, tatarlarning ko‘chib kelib yer sotib olishini ta‘qiqlash haqidagi qaroriga [7, 10] e‘tiroz ekanini ko‘rish mumkin. Chunki busiz tatarlarning Turkiston ijtimoiy-madaniy hayotida rasmiy faoliyat olib borishi mumkin bo‘lmagan. Ya‘ni, o‘sha davr huquqiy sharoitida siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va yoki madaniy rasmiy faoliyat uchun mulk senzi shart qilib qo‘yilgan edi. Shu sababli Mahmudxo‘ja Behbudiy Turkiston madaniy taraqqiyotiga qo‘yilgan bunday to‘siqqa qarshi chiqdi. Birinchi banddagi talabning ikkinchi qismi ham ahamiyatga molik. Bunda Mahmudxo‘ja Behbudiy mustamlakachilarga qarata “Ruslarni Turkistonda yer olishga haqqi bo‘lgani kabi shunga muqobil holda turkistonliklar ham Rossiyadan yer ola bilsinlar” deb qat’iy talab qo‘ymoqda. Yer bilan birgalikda suv masalasini ham ko‘targan Mahmudxo‘ja Behbudiy undan foydalanishda cheklov qo‘yishga hech kimning haqi yo‘qligi, suv umumxalq mulki ekanini mustamlakachilar oldiga qat’iy shart qilib qo‘ydi. Shuningdek, talabnomda Turkiston yeri milliy boylik ekaniga ishora qilingan holda boshqalarga uni bermaslik lozimligi “ruxsatsiz ko‘chirmaslik” iborasida o‘z ifodasini topdi. Lekin, yuqoridagi haqli talablar Davlat Dumasiga olib chiqishga muvaffaq bo‘linmasdan turkistonliklarga unda ishtirok etish huquqi cheklab qo‘yildi.

Sovet hukumati o‘rnatilgandan keyin ham Mahmudxo‘ja Behbudiy bolshevikcha yer-suv islohotlariga qarshi o‘z qarashlarini bayon qildi. Hatto, 1918-yil iyul oyida bu borada o‘z takliflarini bildirish uchun Toshkentga kelib hukumat raisi Tobolin bilan bir soatdan oshiq suhbatlashdi [3]. Unda sovetlarning yerlarni o‘zboshimchalik bilan milliyashtirish jarayonini to‘xtatish so‘ralgan edi: *“Hatto birgina tosh tegirmoni bor kishilarning tegirmonini zabt qilmoqg‘a qaror qiling‘an joylar bor ekan. Holbuki, bul bobda hanuz Markaziy Turkiston hukumatidan bir amr yo‘q ekan. ... Mana ushbu ishlar ham hozirgi hukumatning siyosatig‘a zararlikdir. To ta‘qiqlanib Turkistonning umumxalqi va yeri statistiq hisobila ro‘yxatda bo‘lib, qonuniy bir qaror chiqarilg‘uncha kichik dehqonlarning va kichik tegirmon va kichik korxona va ustaxonalarining “natsionalizatsiya”si (yoyinki taqsimi) mavquf qoldirulsa edi”* [4, 502].

1917-yil 27-fevralda Rossiyada uzoq yillar hukmronlik qilib kelgan Romanovlar sulolasi hukmronligiga chek qo‘ygan inqilob yuz beradi. Sulolaning so‘nggi vakili Nikolay II (1868 - 1918) ukasi Mixail foydasiga taxtdan voz kechsa ham hokimiyat qo‘ldan boy beriladi. 1-martdan boshlab Davlat Dumasi muvaqqat qo‘mitasi tuzgan hukumat knyaz G.E. L‘vov boshchiligidagi Rossiya boshqaruviga kirishadi [2, 587].

Jadidlar Rossiya imperiyasida yuz bergan Fevral inqilobini haqiqatan xursandlik bilan kutib oladilar. Ularning nazdida uzoq kutilgan hurriyat, ya‘ni ozodlikka erishish uchun qulay tarixiy imkoniyat vujudga kelgan edi. Bu imkoniyatni qo‘ldan boy bermaslik fikri jadidlarni faol siyosiy harakatlarga

undadi. Ular *“Hurriyatni qo‘ldan bermas uchun, hurriyatdan foydalanmak uchun biz Umumturkistonning ulamosini, ziyolisini, boyini, faqirini, mirzosini, ishchisini bir firkgga, bir maslakka yig‘ayluk. Bularg‘a siyosiy tarbiya ila hurriyat ruhini taratayluk. Hozirda aksariyat tarafindan qabul etilub o‘rtag‘a otilg‘an “idora jumhuriya” degan idoraning usuli ila siyosiy maslagin anglamag‘an qora xalqlarimizg‘a anglataylik”* [6], deya ishga kirishdilar.

Ayni paytda, *“Sho‘royi islomiya”, “Turon”, “Ulamo”, “Ittifoq”, “Turk adam markaziyat”* firqasi kabi kuchli milliy siyosiy tashkilotlar, yigirmaga yaqin milliy jamiyat va to‘garaklar tuzildi [5, 61]. Ularning dasturlarida hamda Turkiston muxtoriyatini shakllantirishda muhim o‘rin tutgan 1917-yilgi Umumturkiston musulmonlarining qurultoylar kun tartibida ko‘plab masalalar qatorida yer-suv masalasida ham milliy manfaatlarga xizmat qiluvchi, bolsheviklar ilgari surayotgan yer islohotiga zid qarashlar asoslab berildi. Masalan, 1917-yil aprelda o‘tkazilgan Umumturkiston musulmonlarining birinchi qurultoyining 12 bandlik dasturidagi 5-band *“Turkistonda yer, suv va muhojirot masalasi”* deb nomlangan edi [9]. Butun Turkiston musulmonlarining uchinchi qurultoyida esa bu masalada uzil-kesil qaror qabul qilinib shunday deyiladi:

“Turkistonda yer-suv masalasi” haqida

Yer masalasi va shuning ila barobariga marbut bo‘lg‘an suv masalasi raisi ministr Kerenskiy afandining alam qilmog‘iga binoan shul joyda, ya‘ni Turkistonda hal qilinmog‘i lozim va muqarrar deb hisob qilub Turkiston umumiy musulmonlarining uchinchi o‘lka qurultoyi mayin qaror chiqarishdan imtino qiladur.

Qurultoy yer va suv masalalari uchun o‘lka komitetlari yasamoq fikriga qarshi qaror qiladir [1].

Yuqoridagilardan ko‘rinadiki, jadidlarning dasturida Turkiston yer va suvi faqat shu yerdagi xalqqa tegishli, bu masalada Peterburg yoki Moskvadan turib qaror chiqarish mumkin emas, degan qarash qat‘iy talab ustunlik qiladi.

Muvaqqat hukumat va bolsheviklarning yer islohotiga oid siyosatlari Turkiston sharoiti va xalqning bu boradagi qarashlariga to‘g‘ri kelmasligi Markaziy Sho‘ro tomonidan ham bir necha bor ta‘kidlangan. Uning matbuot organi hisoblangan *“Kengash”* gazetasida chiqqan maqolada bu shunday ifodalanadi: *“...muvaqqat hukumat 12 nchi iyulda yer olish va sotishni man qilub, bir qarornoma chiqardi. Bu qaror Turkiston xalqini ko‘b tashvishga tushirdi. Mulkdor boylar yerlarimizdan ayrilub qolurmiz, deb tashvishlansalar, ziyoli sinflar, xususan, Turkistonga “mahalliy muxtoriyat” (federatsiya) istovchi toifalar muxtoriyatga manofiy bo‘lgan bu qarorning joriy bo‘lub ketmog‘idan juda qattiq xafalandilar”* [10].

Bolsheviklarning *“Yer va ozodlik”* shiori Turkistonga to‘g‘ri kelmasligini asoslash uchun turkistonlik faollar bir qarornoma chiqarib, yer siyosatida Turkiston vaziyatini inobatga olish, milliy dehqonlar manfaatini inobatga olish lozimligini quyidagicha tushuntirdilar:

1) Yer xususida rus ekinchilarining muddaolari bizning muddaoyimizga xilof bo‘lg‘anliqdan syezdni alar ila birlashib yasamoq mumkin bo‘lmadi. Rus krestyanlari qadim zamondan beri yersiz qolub, o‘zlarining boylari va dvoranlariga qul bo‘lub kelg‘andirlar.

1861 nchi yil Aleksandr vtoroy alarni qullikdan ozod qilg‘an edi. Lekin, yerlarini qaytib berg‘an yo‘q edi. Hozirgi hurriyat vujudga kelg‘andan so‘ng mazkur krestyanlar “yer va ozodlik” bayrog‘i ostiga yig‘ilmoqni o‘yladilar. Ya‘ni, boy va dvoranlar qo‘llaridan yerlarini ayirub olmoqg‘a qaror berdilar. Alarning qarorlari o‘zicha nihoyatda to‘g‘ri bo‘lsa ham buni Turkistonda ijro qilmak mumkin emas. Chunki alarning Turkistonda yerlari yo‘q. Alar bu yerga musofir bo‘lub kelg‘andurlar. Shuning ila barobar bunda yer-suv ishi ichki Rusiyadagiga butunlay boshqadur. Turkistonda yer-suv odamlar oyoq bosgan zamondan beri vahshiy musulmon xonlari zamonasida ham ekinchilar qo‘lida edi.

2) Turkistonda yerni boshlab kim ishlag‘an bo‘lsa, shuning mulki sanalib otadan bolag‘a meros qolub kelgan.

3) Din islom qoshinda mayita (ya‘ni, o‘luk) yer Xudo mulki bo‘lub, kuch va aqcha sarf qilub ishlag‘an, ariqlar qazub suv chiqarg‘andan so‘ng mehnat qiluvchining mulkiga ko‘chib o‘tadir. Shundan so‘ng egalari rozi bo‘lmasdan turub ul yerdan boshqa kishilar foydalana olmaydurlar. Bu kunda bizning qo‘limizdagi yerlar ota-bobolarimizning mehnati ila ishlanub alardan meros bo‘lub qolg‘an yoki o‘z kuchimiz ila mulkimizga kirgandir. Mana shul sabablarga binoan Turkistonda yer va ozodlik shiorina rus krestyanlari qarag‘an ko‘z ila qaramoq mumkin emas. Shul sababli biz krestyanlar fikriga qo‘shila olmaymiz [10].

Fikrimizcha, jadidlarning Turkistonda sovetlar ilgari surgan “Yer va ozodlik” shiorini hayotga tadbiiq qilish mumkin emasligini asoslagan yuqoridagi qoidalarga biror izohning hojat bo‘lmasa kerak. Ular Turkiston dehqonlar har doim ozod va yerga ega bo‘lganini qisqa va lo‘nda qilib aytib o‘tdilar.

Umuman xulosa qilib aytganda, Turkistonlik jadidlar dasturida yer-suv masalasi har doim ustuvor masalalardan biri deb qarab kelindi. Bu borada mustamlakachi hukumat yuritayotgan siyosiy tanqid ostiga olinib, o‘lka xalqining manfaatlarini inobatga olish talab qilindi. Yer-suv borasida qarorlar qabul qilishda Turkistonning tabiiy sharoiti, geografiyasi, iqlimi va eng muhimi aholining milliy urf-odat va an‘analarini hisobga olish lozimligi ta‘kidlandi. Bolsheviklarning “Yer va ozodlik” siyosati Turkiston sharoitiga javob bermasligi har tomonlama asoslab berildi. Jadidlarning yer-suvga oid qarashlarining bosh o‘zagida yer-suv milliy boylik sifatida ko‘rilib, uni mustamlakachilikdan xalos qilish, yer-suvni umumxalq mulkiga aylantirish orqali jamiyatning iqtisodiy farovomligini oshirish hamda Vatanni ozodlikka chiqarish maqsadlari yotdi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR

1. Butun Turkiston musulmonlarining 3 nchi qurultoyida yasalg‘an qarornoma (rezolutsiya)lar / “Kengash” gazetasi. 1917-yil 13-sentabr.

2. История России. С древнейших времен до наших дней. Под редакцией А.Н. Сахарова. – Москва: Проспект, 2014. 684 с.
3. Mahmudxo‘ja Behbudiy. G‘alla, askarlik, yer va tazminoti harbiya / “Mehnatkashlar tovushi” gazetasi. 1918-yil 2-avgust.
4. Маҳмудхўжа Бехбудий. Танланган асарлар. 1-жилд. Тошкент: Академнашр, 2018. 512 б.
5. Мингноров А. Туркистондаги ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг миллий матбуотда ёритилиши (1917 - 1918 йиллар). Тошкент: Истиқлол нури, 2013. 136 б.
6. Mirmuhsin. Hurriyatdan nechuk foydalanimiz? / “Najot” gazetasi. 1917-yil 3-iyun.
7. Расулов А. Туркистон ва Волгабўйи, Уралолди халқлари ўртасидаги муносабатлар. Тошкент: Университет, 2005. 199 б.
8. Туркистон маданий мухторияти лойиҳаси. Нашрга тайёрловчи Б. Қосимов. // “Жаҳон адабиёти” журнали. 2003. 8-сон. 146 – 157-бетлар.
9. Sh. R. Umumturkiston musulmonlarining qurultoyi / “Najot” gazetasi. 1917-yil 21-aprel.
10. Sh. Rahimiy. Turkistonning yer va suvi / “Kengash” gazetasi. 1917-yil 8-sentabr.

O‘ZBEKISTONDA ATMOSFERA HAVOSINING IFLOSLANISH TARIXI (1970 – 1980- YILLAR)

Madaminov Ulug‘bek Maxamadjon o‘g‘li
University of Business and Science
Ijtimoiy fanlar kafedrasi stajyor-o‘qituvchisi
e-mail: ollayor1220@gmail.com
Tel: +99897 256 87 97

Annotatsiya.

Sovet davlatining o‘ta markazlashtirilgan siyosati boshqa ittifoqdosh respublikalar qatori O‘zbekistonda ham og‘ir ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik muammolarni keltirib chiqardi. Ushbu ilmiy maqolada O‘zbekiston xalq xo‘jaligining paxta yakkahokimligiga to‘liq bo‘ysundirilishi, paxta sanoati va kimyo korxonalarining aholi zich joylashgan hududlarda hamda tuprog‘i namlikni tez yutadigan joylarda qurilishi tahlil qilinadi. Shuningdek, korxonalarda texnik me‘yorlarga rioya etilmasligi, uskunalar holatining yomonligi sababli zararli chiqindilarning atrof-muhitni ifloslantirishi va uning ortga qaytmas oqibatlari keng yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Mehnat taqsimoti, disproporsiya, paxta tozalash korxonalari, xomashyo, atmosfera, zaharli moddalar, mineral o‘g‘itlar, tabiat qonunlari, ekologik inqiroz, paxta yakkahokimligi.

Sovet davlatining iqtisodiyotni rejalashtirish asosida olib borgan o‘ta markazlashtirilgan siyosati ulkan boylik va salohiyatga ega bo‘lgan O‘zbekistonning iqtisodiy rivojlanishiga jiddiy putur yetkazdi. O‘zbekiston iqtisodiy jihatdan eng rivojlangan respublikalardan biri bo‘lishiga qaramay, umumittifoq mehnat taqsimotida o‘z resurslari va imkoniyatlarini to‘liq ro‘yobga chiqara olmadi. Respublika iqtisodiyotining yetakchi tarmoqlarida o‘ziga xos noyob imkoniyatlar va qulay sharoitlar mavjud bo‘lishiga qaramay, uning ishlab chiqarish tarmoqlari asosan xomashyoni birlamchi qayta ishlash va yarim tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishga yo‘naltirildi. Bu holat respublikani sovet iqtisodiyotining xomashyo bazasiga aylantirib qo‘ydi.

Ishlab chiqaruvchi kuchlarni ularning ichki imkoniyatlari va ekologik oqibatlarini hisobga olmagan holda joylashtirish, iqtisodiyot tarmoqlari rivojlanishidagi chuqur disproporsiyalar va jiddiy kamchiliklar xalq xo‘jaligining hududiy tarkibida katta qiyinchiliklarni yuzaga keltirdi. Eng katta xatolardan biri – respublika xalq xo‘jaligi asosan xomashyo yetishtirishga ixtisoslashgani sababli, bu yerda aynan xomashyoni birlamchi qayta ishlovchi gigant korxonalarining ketma-ket barpo etilishi bo‘ldi. Sanoat korxonalarini shahar tashqarisida yoki aholi punktlaridan uzoqda qurish bo‘yicha umumqabul qilingan qoidalar va sanitar normalar qo‘pol ravishda buzildi.

Shu bilan birga, yuqori boshqaruv organlari (direktiv organlar) mablag‘larni tejash va sanoat mahsulotlarini tezroq ishlab chiqarishni pesh qilib, kimyo va boshqa og‘ir sanoat korxonalarini ekologik himoya sikli tugamasdan, tozalash inshootlarisiz ochishga ruxsat berdilar. Bu esa o‘z navbatida misli ko‘rilmagan ekologik halokatlarning boshlanishiga zamin yaratdi.

Ta’kidlash joizki, O‘zbekistonda atmosfera havosini muhofaza qilish muammosi o‘ziga xos mintaqaviy xususiyatlarga ega edi. O‘zbekistonning iqlimi, mamlakatning Yevropa qismiga nisbatan, atmosferaning tezroq va kengroq miqyosda ifloslanishiga moyilroq edi. Quruq va issiq iqlim sharoitida sanoat korxonalaridan chiqayotgan zararli gazlar va turli xil kimyoviy chiqindilar namlik ta’sirida cho‘kmay, shamol orqali juda uzoq hududlarga tarqalib ketish xavfiga ega edi.

Bitta yirik sanoat korxonasi tomonidan atmosferaga chiqarib tashlanayotgan zararli moddalar yuzlab kilometr kvadrat maydonlarni ifloslantirishi mumkin edi. Shu sababli, yillar davomida ekologik talablarga zid ravishda qurilgan yuzlab zavod va fabrikalar butun respublika atmosferasining keskin ifloslanishiga olib keldi. Ma’lumotlarga ko‘ra, o‘sha davrda respublika bo‘yicha havoga quyidagi hajmdagi zararli moddalar chiqarilgan:

- Qattiq moddalar: yiliga 297 ming tonna
- Oltingugurt gazi (serniy gaz): yiliga 628 ming tonna [1.180].

Bu ko‘rsatkichlar ekologik halokatning ko‘lami naqadar kattaligini yaqqol namoyon etadi.

Respublika paxta sanoati majmuasining muhim va ajralmas qismi bo‘lgan paxta tozalash korxonalarida vaziyat o‘ta murakkab va achinarli edi. Paxta

yakkahokimligi siyosati tufayli paxta xomashyosini qayta ishlash hajmi yildan-yilga oshib borar, ammo tozalash texnologiyalari eskirgan yoki umuman yo‘q edi. Natijada, yuz minglab tonna chang va zaharli zarrachalar to‘g‘ridan-to‘g‘ri ochiq havoga chiqarib yuborilgan.

1981 yilning birinchi yarmida hududlar kesimida paxta tozalash korxonalari tomonidan atmosferaga chiqarilgan chiqindi va chang miqdori (tonna hisobida) quyidagicha bo‘lgan:

- Toshkent viloyati: 9 618,6 tonna [2.10]
- Surxondaryo viloyati: 7 887,6 tonna
- Qoraqalpog‘iston ASSR: 7 196,8 tonna
- Samarqand viloyati: 6 859,7 tonna
- Jizzax viloyati: 5 405,2 tonna
- Namangan viloyati: 4 686,5 tonna
- Farg‘ona viloyati: 4 376,9 tonna
- Xorazm viloyati: 3 277,0 tonna
- Andijon viloyati: 3 141,4 tonna
- Buxoro viloyati: 2 663,3 tonna

Bu raqamlar faqatgina yarim yillik ko‘rsatkichlar ekanligini hisobga olsak, aholi qanday og‘ir ekologik sharoitda yashashga majbur bo‘lganini anglash qiyin emas. 1961-1962 yillarda respublikada bir qator yirik sanoat korxonalari ishga tushirildi. Biroq, ularning aksariyati tozalash inshootlari qurilishi to‘liq yakunlanmasdan turib foydalanishga topshirildi. Bular qatoriga quyidagi yirik obyektlarni kiritish mumkin:

- Yangiyo‘l gidroliz zavodi
- Olmaliq mebel fabrikasi
- Olmaliq pivo zavodi
- Marg‘ilon ipak kombinati
- Bekobod go‘sht kombinati

Hatto zaharli moddalarni aniqlovchi va zararsizlantiruvchi, shu orqali atmosfera havosi ifloslanishining oldini oluvchi qurilmalar o‘rnatilgan sharoitda ham ish samaradorligi o‘ta past bo‘lgan. Masalan, ushbu tozalash qurilmalari 1988 yilda soatiga 549,6 ming m^3 gaz moddasini tozalagan bo‘lsa, 1989 yilga kelib bu ko‘rsatkich keskin pasayib, bor-yo‘g‘i 55,1 ming m^3 gazni tashkil etgan [3.141].

Buning natijasida 1989 yilda doimiy manbalardan atmosferaga chiqarilayotgan zaharli moddalar miqdori 1988 yilga nisbatan keskin oshib ketdi. Atrof-muhitning ifloslanishi ayniqsa yirik sanoat shaharlari bo‘lgan Olmaliq, Farg‘ona, Angren, Navoiy, Muborak, Gazli, Toshkent va Bekobod shaharlarida xavfli darajaga yetdi [4.141]. Xususan, faqatgina Bekobod shahrining o‘zida atmosferaning ifloslanish darajasi 1986 yilda 1984 yildagidan ko‘ra kuchliroq bo‘lgan. Shu qisqa davr ichida havoda ftor miqdori 7 barobarga, oltingugurt miqdori esa 1,3 barobarga oshgan [5.94].

1967-1968 yillarda Paxta tozalash sanoati vazirligi tasarrufidagi korxonalarda jami 19 ta tozalash inshooti qurish va 4 ta korxonani kanalizatsiya tizimiga ulash rejalashtirilgan edi. Ammo 1968 yilning 1 iyul holatiga ko'ra, faqatgina ikkita korxonada tozalash inshootlari ishga tushirilgan, to'rttasida esa qurilish endigina boshlangan edi. Biron-bir korxona kanalizatsiya tizimiga ulanmagan edi [6.10].

XX asrning 50-60 yillarida O'zbekiston sobiq sovet respublikalari orasida mineral o'g'itlar ishlab chiqarish bo'yicha uchinchi o'rinni egalladi. 1980-yillarga kelib esa butun mamlakat (SSSR) miqyosidagi kimyo korxonalarining beshdan bir qismi (20%) aynan O'zbekiston hududida joylashgan edi.

Ayniqsa, aholi o'ta zich yashaydigan Farg'ona vodiysi hududida sanoat korxonalarining pala-partish qurilishi jiddiy xavf tug'dirdi. Masalan, 1956 yilda Farg'ona vodiysining Andijon viloyati markazida mineral va azotli o'g'itlar ishlab chiqaruvchi zavodlar hamda paxta tozalash zavodlari qurilishi to'liq bitkazilmasdan turib ishga tushirildi. Qishloq xo'jaligi hisobidan sanoat va xizmat ko'rsatish korxonalari tomonidan qilingan xarajatlar tufayli korxonalarga texnik xizmat ko'rsatish darajasi o'ta past edi. Korxonalarining texnik jihozlanishi nochor ahvolda bo'lib, stanoklar va xavfsizlik texnikasi qoidalari mutlaqo talabga javob bermas edi. Natijada korxonalardan chiqayotgan zararli chiqindilar ekologik holatning o'tkir yomonlashuviga olib keldi [7.2215].

Garchi bu kimyo korxonalari ittifoq ehtiyojlari uchun "zarur" mahsulotlarni ishlab chiqargan bo'lsa-da, ular O'zbekiston tabiati va atrof-muhitiga o'rni qoplab bo'lmaydigan darajada ulkan zarar yetkazdi. 1960-yillarning ikkinchi yarmida Farg'ona viloyatida atmosfera zaharli chiqindilar chiqarilishi holati bo'yicha o'ta og'ir vaziyat yuzaga keldi. Bu holat tuprog'i namlikni tez yutadigan, aholisi zich joylashgan hududlarga tuzatib bo'lmaz zarar yetkazdi. Qo'qon shahrida yangi kimyo zavodi qurildi, unda texnik normalarga rioya etilmaganligi va asbob-uskunalarining nosozligi sababli havoga belgilangan me'yordan 3 barobar ko'p zaharli moddalar chiqarildi [8.96].

1960-yillarning ikkinchi yarmida Farg'ona viloyatida joylashgan sanoat korxonalarining atmosfera havosini muhofaza qilish faoliyati o'rganilganda dahshatli raqamlar ma'lum bo'ldi. Paxta tozalash zavodlari tomonidan havoga chiqarilayotgan chang miqdori va salbiy ta'sirlarning chegaraviy konsentratsiyasi Farg'ona paxta zavodida me'yordan 2,4 barobarga, Qo'qon paxta zavodida esa 4 barobarga yuqori ekanligi aniqlandi [9.11].

Boshqa viloyatlarda ham ahvol bundan qolishmas edi. 1970-yillarda Samarqand viloyatida paxta tozalash inshootlari o'z vaqtida ishga tushirilmaganligi sababli, Samarqand shahridagi 7 ta sanoat korxonasi shahar havosini muttasil ifloslantirib keldi. O'z navbatida, bu zaharli gazlar oziq-ovqat mahsulotlari va ochiq suv havzalari orqali inson organizmiga tushib, aholi salomatligiga halokatli ta'sir ko'rsatdi.

1985 yilda o'tkazilgan tekshiruvlar natijasiga ko'ra, Qo'qon shahri atrofida tekshirilgan oziq-ovqat mahsulotlarining 3,8 foizida, ichimlik suvining 4,9 foizida

va atmosfera havosining 18,8 foizida inson salomatligi uchun jiddiy xavf tug‘diruvchi yuqori miqdordagi toksik kimyoviy moddalar aniqlangan [10.8].

1980 yil oxiriga kelib sanoat korxonalari tomonidan atmosferaga tashlanayotgan chiqindilar hajmining ortishi oqibatida tuproq, suv, havo sifati keskin yomonlashdi va bu to‘g‘ridan-to‘g‘ri aholining turmush tarziga o‘zining qora soyasini soldi. Ma‘lumotlar shuni ko‘rsatadiki, Farg‘ona vodiysining Andijon, Farg‘ona va Qo‘qon kabi yirik shaharlarida qurilgan kimyo va sanoat korxonalarining aholi yashash punktlariga yetkazgan zarari barcha ruxsat etilgan sanitariya me‘yorlaridan sezilarli darajada yuqori bo‘lgan. Paxta tozalash va kimyo sanoati korxonalarida texnik baza juda zaif bo‘lib, yillar davomida eskirgan stanoklar, chang tortuvchi va ushlab qoluvchi qurilmalar hamda boshqa uskunalar kapital ta‘mirlanmagan.

Buning yorqin va mudhish misoli sifatida Andijon gidroliz zavodini keltirish mumkin. 1986 yilda o‘tkazilgan tekshiruvlar davomida ma‘lum bo‘lishicha, ushbu zavod tomonidan har yili atmosferaga 736 tonna kimyoviy chiqindi chiqarib tashlangan. 1987 yilga kelib esa bu ko‘rsatkich yana 2 barobarga oshgan. Andijon gidroliz zavodining atrof-muhitga o‘tkazgan halokatli ta‘siri beqiyos darajada yomon edi. Zavod atmosferaga 7 xil turdagi qattiq kimyoviy moddalar chiqindilarini chiqaribgina qolmay, o‘zining zaharli oqova suvlarini zavoddan 20 km uzoqlikda joylashgan ochiq kanalga oqizib kelgan. Buning oqibatida mintaqadagi aholi iste‘mol qiladigan ichimlik suvi tarkibida jiddiy kimyoviy o‘zgarishlar boshlangan. 1988 yilda viloyat nazorat organlari tomonidan o‘tkazilgan tekshiruvlar natijasida, aynan gidroliz zavodi yonida va oqova suvlari yo‘nalishida yashovchi aholi o‘rtasida o‘tkir ichak kasalliklariga chalingan bemorlar soni keskin ortib ketgani aniqlangan [11.31].

1989 yilda Andijon viloyatidagi zavod-fabrikalar tomonidan havoga ko‘p miqdorda zaharli moddalar chiqarilishi natijasida Andijon shahri respublika bo‘yicha atmosfera havosi eng ko‘p ifloslangan shahar sifatida birinchi o‘ringa chiqib oldi. Garchi 1970-yillarda respublika miqyosida sanoat tarmog‘ida moddiy resurslardan foydalanishni yaxshilash, ularni me‘yorlashtirish, xomashyo, xususan materiallar, yoqilg‘i, issiqlik va elektr energiyasini to‘g‘ri va tejab sarflash masalalariga e‘tibor kuchaytirilgan bo‘lsa-da, bu chora-tadbirlar qog‘ozdagina qolib ketdi. Ishlab chiqarish va ta‘mirlash ehtiyojlari uchun xomashyo va materiallardan foydalanishda texnik va iqtisodiy me‘yorlarni joriy etish eng muhim vazifalardan biri etib belgilanganiga qaramay, sanoat korxonalarining umumiy sanitariya holati o‘ta qoniqarsiz ahvolda qolaverdi.

Atmosfera to‘xtovsiz ravishda chiqarilayotgan zaharli gazlar va og‘ir metall zarrachalari aholi o‘rtasida o‘pka va nafas yo‘llari kasalliklarining keng tarqalishiga olib keldi. Eng fojiali jihati shundaki, atrof-muhit ifloslanishi oqibatida go‘daklar va yosh bolalar o‘rtasida o‘lim ko‘rsatkichlari keskin oshib ketdi.

Andijon shahrida 1 yoshga to‘lmagan go‘daklar o‘rtasidagi o‘lim ko‘rsatkichi (har 1000 nafar chaqaloqqa nisbatan):

- 1985 yilda: 42,2 nafar

- 1986 yilda: 43,0 nafar
- 1987 yilda: 42,6 nafar
- 1988 yilda: 40,0 nafar
- 1989 yilda: 35,5 nafar [12.2214]

Bu faqatgina rasmiy statistikaga kiritilgan raqamlar bo'lib, ekologik halokatning insoniyat genofondiga yetkazgan haqiqiy zarari bundan-da kattaroq bo'lganini taxmin qilish qiyin emas. Umuman olganda, sovet hokimiyati yillarida tabiiy xomashyo resurslaridan o'ta nooqilona va shafqatsizlarcha foydalanish, qishloq xo'jaligining butunlay paxta yakkahokimligi (monokultura) botqog'iga botirilishi ekologik tanglikni yuzaga keltirdi. Tabiatga nisbatan zo'ravonlik va iste'molchilik munosabatida bo'lish, o'zbek xalqining ming yillar davomida shakllangan boy ekologik madaniyati va tabiat oldidagi mas'uliyatini tan olmaslik davlat siyosatiga aylandi. Asrlar sinovidan o'tgan milliy qadriyatlar va an'analarni bilmaslik yoki ataylab e'tiborsiz qoldirish inson va tabiat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarga halokatli ta'sir ko'rsatdi.

Tabiiy muvozanatning buzilishi uning oqibatlari boshqa ko'plab sohalarga zanjir reaksiyasi kabi ta'sir qilishi mumkinligi, shuningdek tabiatning imkoniyatlari cheksiz va poyonsiz emasligi [13.416] ushbu tuzum tizimida mutlaqo unutilgan edi. Yillar davomida tabiiy muhitga nisbatan ko'r-ko'rona, faqatgina planni bajarish va iqtisodiy foyda ko'rish maqsadida qilingan munosabat, tabiat qonunlarini uning uzoq muddatli oqibatlarini hisobga olmagan holda inson manfaatlari (aniqrog'i, sovet tuzumi manfaatlari) yo'lida bo'ysundirish davlat siyosatining asosiy yo'nalishiga aylanib qoldi. Aynan shu qabih siyosat tufayli butun SSSR bo'ylab, xususan O'zbekistonda ekologik ofatlar o'zining eng xavfli, kritik darajasiga yetdi.

Hatto atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha eng zarur bo'lgan minimal choralar ham ta'lim va tarbiya tizimidan o'rin olmagan edi. Davlatning mafkuraviy ishlar rejasiga ekologik madaniyatning muhim jihatlari, xususan, "ekologik madaniyat", "ekologik tarbiya", "ekologik mas'uliyat" kabi hayotiy muhim tushunchalar umuman kiritilmagan edi. Ushbu sohadagi xalqning asriy an'analari, urf-odatlar va qadriyatlari esa marksistik-lenincha mafkura tomonidan "o'tmish sarqiti" sifatida talqin qilinib, shafqatsizlarcha yo'q qilinishga harakat qilingan.

Ittifoqdosh respublikalar orasida O'zbekiston SSR o'zining paxta yakkahokimligi va kimyo sanoatining pala-partish joylashtirilishi tufayli ekologik vaziyati eng og'ir hududlardan biri qatoriga kirdi. Sovet davlatining iqtisodiy siyosatida tabiiy xomashyo resurslaridan asossiz, nooqilona va shafqatsizlarcha foydalanish, paxta monopoliyasini izchil va majburiy tarzda amalga oshirish asrlar davomida mavjud bo'lgan tabiiy muvozanatni butunlay izdan chiqardi.

1969-1980 yillarda atmosfera havosining sanoat korxonalari va paxta tozalash zavodlari tomonidan surunkali ifloslanishi nafaqat O'zbekistonning boy tabiatiga, flora va faunasiga o'rnini qoplab bo'lmas zarar yetkazdi, balki millionlab insonlarning, ayniqsa kelajak avlod hisoblangan yosh bolalar va go'daklarning salomatligiga halokatli ta'sir qildi. Bu tarixiy davr bizga tabiat qonunlari bilan

hisoblashmaslik, iqtisodiy manfaatlarni ekologik xavfsizlikdan ustun qo‘yish qanday fojealarga olib kelishi mumkinligi haqida o‘chmas va achchiq saboq beradi. Hozirgi kunda mustaqil O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan ekologik siyosat, jumladan sanoat korxonalarini zamonaviy tozalash filtrlari bilan ta'minlash va atrof-muhitni muhofaza qilish tamoyillari aynan o‘tmishdagi shunday og‘ir xatolarni takrorlamaslikka, sog‘lom avlod va toza tabiatni asrab-avaylashga qaratilgandir.

Foydalanilgan adabiyotlar (Manbalar ro‘yxati):

1. Обзор фонового состояния окружающей природной среды в СССР за 1988 г. М.: Гидрометеиздат, 1989. С. 180.
2. ЦГА РУз, Ф-2454, опись - 6, дело - 5956, лист-10.
3. Ўзбекистан ун иккинчи беш йилликда. қиссача статистик туплам. Тошкент. Ўзбекистан, 1990. 141 б.
4. Ўзбекистан ун иккинчи беш йилликда. қиссача статистик туплам. Тошкент. Ўзбекистан, 1990. 141 б.
5. ЦГА РУз, Ф-2454, опись - 6, дело - 5966, лист 94.
6. ЦГА РУз, Ф-2742, опись - 1, дело - 2, лист 8-12.
7. Gulchehra Rakhimova. Amerikan Journal of Sociology // № 6 (2). May, 2017. Volume 122. PP. 2211- 2218.
8. ЦГА РУз, Ф-2454-фонд, опись - 6, дело - 5966, лист 96.
9. ЦГА РУз, Ф-2742, опись - 1, дело - 2, лист 8-12.
10. ЦГА РУз, Ф-2454, опись - 6, дело - 5966, лист 8.
11. ГА Андижанской области Ф-644, опись - 2, дело - 379, лист 31.
12. Rakhimova Gulchehra. Amerikan Journal of Sociology // № 6 (2). May, 2017. Volume 122. PP. 2211-2218.
13. Вестник Российской Академии наук. М., 1997. Т. 67. № 5. С. 415-421.

1941 – 1945-YILLARDA TURAR-JOY TAQCHILLIGI VA AHOLINING MUROJAATLARI

Mirshod Siddiqov

*Tarix instituti kichik ilmiy xodimi,
tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)*

e-mail: misha.smb.97@gmail.com

Tel: 973091617

Annotatsiya: *Mazkur maqolada Ikkinchi jahon urushi yillarida O‘zbekiston SSRda harbiy xizmatchilar, urush nogironlari hamda halok bo‘lgan jangchilar oilalarini uy-joy bilan ta‘minlash va mavjud turar joylarni ta‘mirlash masalalari yoritilgan. Urush sharoitida kolxozlar, komsomol tashkilotlari va jamoatchilik tomonidan ko‘rsatilgan amaliy yordam misollar asosida tahlil qilinadi. Shu bilan*

birga, uy-joy ta‘minoti sohasida mavjud byurokratik to‘siqlar, ijroiya organlarining sustkashligi hamda ariza va shikoyatlarning o‘z vaqtida ko‘rib chiqilmaganligi arxiv hujjatlari asosida ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: *Ikkinchi jahon urushi, urush nogironlari, uy-joy ta‘minoti, kolxozlar, komsomol, ijtimoiy himoya, ijroiya qo‘mtalari, arxiv hujjatlari.*

Urush yillaridagi eng muhim vazifalaridan biri bu – harbiy xizmatchilarning ehtiyojmand oilalari uchun yangi uy-joylar qurish hamda borlarini ta‘mirlab berishdan iborat bo‘lgan. 1924-yildan 1941-yilgacha bo‘lgan davr oralig‘ida O‘zbekistonda davlat va kooperativ korxonalari, tashkilotlar, kolxozlar va aholi tomonidan foydalanishga topshirilgan uy-joylar 10264 ming kv metrni, shu davr ichida davlat tomonidan uy-joy qurilishga sarflangan mablag‘lar esa 17,1 mln rublni tashkil qilgan [1. 57]. Urushning boshlanishi respublikadagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatni tubdan o‘zgartirib yubordi. Oilaning asosiy ta‘minotchisi bo‘lgan erkaklarning urushga safarbar etilishi aholining turmush-tarziga va ularning iqtisodiy ta‘minotiga juda katta salbiy ta‘sir o‘tkazdi. Shuningdek, urush yillarida uy-joyga va mavjudlarini ta‘mirlashga bo‘lgan talab oshdi. Bunga sabab sifatida, *birinchidan*, aholining ko‘chirib keltirilganlar hisobiga oshganligi; *ikkinchidan*, yangi uylarni qurib tugatilmasdan, erkaklarning armiya safiga jalb etilganligi bilan izohlash mumkin. Shunday sharoitda kolxoz a‘zolari ushbu oilalarga yordam berishgan. 1941-yilda harbiy xizmatchilar va urush nogironlari oilalari uchun jamoatchilik yordami bilan 40000 xonadon ta‘mirlandi [12. 26]. Harbiy xizmatchilarning oila a‘zolarini joylashtirish uchun ba‘zi joylarda umumiy yotoqxonalar tashkil etildi. Toshkent shahar, Lenin rayonida 40 kun ichida 31 xonadon ta‘mirlandi, 13 oilaga yaxshi uylar berildi [8]. Urushning dastlabki yillarida Kirov nomli kolxoz a‘zolarining ba‘zilari yangi uylarni qurib tugatmasdan, armiya safiga ketganlarida, kolxoz a‘zolari ushbu oilalarga yordam berishdi. Jumladan, harbiy xizmatchining xotini Fadeyevaning uy qurilishini tamomlash uchun kolxoz 1000 dona g‘isht, 300 rubl naqd pul bergan. Tokarev oilasining uyini bitirishda har xil qurilish materiallari va ishchi kuchi bilan yordam ko‘rsatilgan [11]. Demak, armiya safiga ketgan harbiy xizmatchilarning uylarini ta‘mirlash ishlarida kolxozlarning o‘rni katta bo‘lganligini ko‘rish mumkin. Shuningdek, harbiy xizmatchilarning uylarini ta‘mirlashda, komsomollar ham yordam berishgan. Masalan, Karmana tuman Varq qishloq sovetidagi Voroshilov nomli kolxoz komsomolari askar Islom Orziyevning oilasi turadigan uyni ta‘mirlab berdilar. Tomorqa yeridagi hosilni o‘rib olishga yordamlashdilar. Qiziltepa tuman, Qiziltepa qishlog‘i sovetidagi “Oq oltin” kolxoz maktabining o‘qituvchi va o‘quvchilari askar Hayitovning oilasiga yangi uy qurib berilgan [7]. Namangan shahridagi “Kurashxona” mahallasida eri va o‘g‘illari armiyada bo‘lgan 96 ta oilaga yordam berilgan. 15 ta oilaning tomi suvaldi. Farg‘ona viloyatidagi “Ozod” kolxozining a‘zolari askar Qo‘chqor Uvarov oilasiga 2 xonalik yangi uy qurib berilgan [4]. To‘raqo‘rg‘on tuman Sayram qishloq sovetidagi “Birlashgan” kolxozida 46 askar oilasining uyi, Shoxand qishloq sovetidagi “Qizil mehnat”

kolxozida esa 14 qizil askar oilasining uyi ta'mirlab berilgan [3]. O'zbek xalqining oliyjanob xususiyati, hatto keksa avlodni ham befarq qoldirmagan. Uch farzandini frontga jo'natgan Toshkent shahridagi Yangiyo'l mahallasida yashovchi 70 yoshli Axmat ota Xolmurodov o'z tengdoshlari bilan qurilish jamoasini tuzib, 1941-yilda harbiy xizmatchilar oilalariga qarashli 26 ta xonadonni ta'mirlab bergan [12. 26]. Boshqa hududlarda ham 5-8 kishilik jamoalar tuzilib, harbiy xizmatchilarning uylari ta'mirlangan.

O'zbekiston SSR Xalq Komissarlari Sovetining 1942-yil 26-iyundagi 899-sonli qarori binoan, xo'jalik hamda sovet tashkilotlarining rahbarlariga urush nogironlari uchun barcha zarur ishlab chiqarish va maishiy sharoit yaratib berish, ularni birinchi navbatda uy-joy bilan ta'minlash vazifasi maxsus topshirilgan edi [10. 18]. Ushbu qarorga muvofiq, 1942-yilda muxtoj bo'lgan oilalarga 5920 ta turar-joy berildi. 81000 xonadon, 1943-yilda esa 177908 xonadon ta'mirlangan [12. 26]. Jumladan, Uychi tuman ijroiya komiteti raisining o'rinbosari Ubaydulla Murodovning ma'lumotiga ko'ra, Qizilravot qishloq sovetidagi “Kommunizm” kolxoz komsomol komitetining sekretari Yo'ldosheva, Kirov nomli kolxoz komsomol komitetining sekretari Sanobar Malaboyeva, O'nhayot qishloq sovetidagi Stalin nomli kolxoz komsomol tashkilotining sekretari Hotamboy Yunusov boshchiligidagi komsomol a'zolarining kuchi bilan 87 oilaning uylari ta'mirlab berilgan [5]. Andijon viloyatida bozorkomda ishlovchi binokor usta Yo'ldosh ota o'ziga qo'shni bo'lgan 2 ta harbiy xizmatchilarning oilasining uyini bepul ta'mirlab bergan [9]. Keyingi yillarda yordamning turi yanada kengaydi. O'zbekiston SSR Oliy soveti Prezidiumining raisi A. Mo'minov ma'lumotiga ko'ra, 1944-yilda yordam tariqasida frontchilarning oilalari turadigan 20 mingga yaqin uy-joy bepul tamirlab berilgan [2]. SSSR Xalq komissarlari sovetining 1945-yil 21-sentabrdagi “Harbiy xizmatdan bo'shatilgan, halok bo'lgan harbiy xizmatchilarning oilalariga, urush nogironlari va harbiy xizmatchilarning oilalariga yordam ko'rsatish tadbirlari to'g'risidagi” 2436-sonli qaroriga [10. 18] muvofiq, Ijroiya komitetlarga ko'rsatilgan turar joylarga nihoyatda muhtojlik sezgan xizmatdan bo'shatilgan harbiy xizmatchilarning oilalarini, urushi nogironlari hamda halok bo'lgan jangchilar oilalarini joylashtirish taklif etilgan. Urushda halok bo'lgan harbiy xizmatchilarning oila a'zolariga, urush nogironlarining maishiy turmushini yaxshilash jamoatchilik e'tiborida bo'lgan. Harbiy xizmatchilarning oilalariga o'z vaqtida zarur narsalar bilan ta'minlash va ularga doimiy yordam berib turish maqsadida, kolxozlar qoshida yordam jamg'armalari tashkil qilingan. Kolxozchilar, kolxoz raislari va qishloq faollari bu yordam fondlarini tuzishda faol qatnashganlar.

Biroq shu o'rinda takidlash joizki, urush yillarida mamlakat iqtisodiyotining asosiy resurslari front ehtiyojlariga safarbar etilishi natijasida aholini uy-joy bilan ta'minlash va mavjud turar joylarni ta'mirlash masalalari ikkinchi darajali masalaga aylangan. Qurilish materiallari va moliyaviy mablag'larning yetishmasligi sababli ko'plab uy-joylar ta'mirlab ahvolga tushib qolgan. Ko'plab fuqarolar uylarining tomi oqib ketayotgani, devorlar yemirilgani haqida ijroiya

organlariga murojaat qilgan. Ayniqsa, ko‘p bolali oilalar, frontga safarbar etilgan harbiy xizmatchilarning oila a‘zolarining sharoiti og‘ir bo‘lgani shikoyatlarda qayd etilgan. Jumladan, tuman uy-joy boshqarmasida 1943-yil 1-fevraldan 7-aprelgacha jami 990 ta shikoyat va ariza kelib tushgan. Ular asosan, uy-joy berish, turar joyni ta‘mirlash, ro‘yxatga olish (propiska) va boshqa masalalar bilan bog‘liq. Biroq arizalarni ko‘rib chiqishda muammolar bo‘lgan:

Birinchidan, 1942-yil 24-dekabrda Lenin tuman kengashiga Podpolkovnik Derevyanetsning ayoli tomonidan shikoyat kelib tushgan. U oilasining sharoiti og‘ir ahvolda ekanligini aytib, uy-joy berilishini so‘ragan. Ariza yuzasidan tekshiruv amalga oshirilib, haqiqatdan ham oilasi og‘ir ahvolda ekanligi aniqlangan bo‘lsa-da, uy-joy taqdim etilmagan. 1942-yil 26-noyabr kuni, 251-qism komandiri tomonidan tuman ijroiya qo‘mitasiga shikoyat keladi. Shikoyatda urush qahramoni Telli oilasi uy-joy bilan ta‘minlanmagan, Telli ayoli bir necha marta sovet organlariga murojaat qilgan, ammo natija bo‘lmagan. Telli oilasiga uy-joy berilmagan va xat xodimlar papkasida harakatlanmasdan qolgan. 251-qism komandiriga javob berilmagan. Xuddi shunday holat, harbiy komissar Pankratyev (Janubi-Sharqiy front) tomonidan kelgan xatda ham qayd etilgan. Xatda mayor Grachev oilasiga uy-joy berish so‘ralgan, ammo harakat qilinmagan [6. 167]. Umuman olganda, harbiy xizmatchilarning ko‘plab oila a‘zolari o‘z ariza va shikoyatlarida uy-joy olish bo‘yicha yordam so‘rashgan. Bunday shikoyatlarda *“birinchi navbatda”* deb belgi qo‘yilgan va papkalarga solingan, lekin keyinchalik ularga qaralmagan. Masalan, 1943-yil 24-yanvarda general-mayori Afanasyev tomonidan yuborilgan xatda katta leytenant Kogan oilasiga zudlik bilan uy-joy ajratish so‘ralgan. Sababi, uy sharoitining juda og‘irligi ko‘rsatib o‘tilgan. Shuningdek, oiladagi bolalarida o‘pka surunkali yuqumli kasalligi (tuberkulyoz) aniqlangani va unga nisbatan choralar ko‘rilmagani qayd etilgan [6. 164]. 1943-yil 27-yanvarda frontdan qaytgan jarohatlangan komandir Marchenko oilasiga uy-joy berish so‘ralgan. *“3 kun ichida uy-joy taqdim etilsin”, - deb ko‘rsatma berilsa-da, biroq yakuniy natijaga erishilmagan.* 1943-yil 6-fevral kuni, Lenin tuman kengashi deputati Voronov ariza beradi. Arizada jarohatlangan komandir Molerga uy-joy berish so‘ralgan. Tekshiruv kuni hech qanday chora ko‘rilmagan [6. 166]. Toshkent shahar ijrokomiga kelgan ariza va shikoyatlarni tekshirish natijasida yoqilg‘i ta‘minoti va uy-joy berish masalalarida kechikishlar mavjudligi aniqlangan. Masalan, Xasanjonovning shikoyati bo‘yicha Toshkent shahar ijrokomi raisi Xusaynov tekshiruv o‘tkazgan. Shikoyatchining turar joylari og‘ir ahvolda bo‘lgan. Oktabr tuman ijrokomi uy-joy boshqarmasiga bir necha marta ta‘mirlashni so‘rab murojaat qilingan, ammo hech qanday chora ko‘rilmagan. Natijada halokat yuz bergan va odam halok bo‘lgan. To‘g‘ridan-to‘g‘ri aybdorlar javobgarlikka tortilgan, halokatga uchragan oilaga esa Davlat ta‘minoti bo‘limi tomonidan 1000 rubldan yordam berilgan, ularga yangi uy-joy va oyoq kiyim taqdim etilgan [6. 133].

Ikkinchidan, leytenant Chistyakovning ayoli 1942-yil iyun oyida turar joyini ta‘mirlashni so‘rab ariza topshirgan, ammo hech qanday choralar ko‘rilmagan.

Ikkinchi bor yo‘llagan arizasida uyning tomi tomchilatib oqayotganligi, xonalarda havoning namligi yuqoriligi, buning oqibatida bolalari doimiy kasal bo‘layotganliklarini ta’kidlab choralar ko‘rilishini so‘ragan [6. 163]. 1943-yil 9-mart kuni, harbiy xizmatchi Kupriyanovning ayoli tuman ijroiya qo‘mitasiga ariza yozadi. Arizasida erining jarohatlanganligi sababli kasalxonada yotayotganligini, tez orada uyga qaytishini bildirib, turar joyini ta’mirlab berishni so‘raydi. Shikoyatda aytilishicha, 1942-yilda bir necha bor murojaat qilgan, ammo hech qanday chora ko‘rilmagan. Shuningdek, 1943-yil 27-martda tuman kengashiga ikki harbiy xizmatchining onasi Troitskaya tomonidan uy-joyini ta’mirlash bo‘yicha hamda uch harbiy xizmatchining onasidan: xonasi qulab tushgan uyni ta’mirlab berishni so‘rab yozgan arizalariga ham ham hech qanday chora ko‘rilmagan [6. 168].

Uchinchidan, urush nogironligi bo‘lgan Adler, frontdan qaytgach, tuman ijroiya qo‘mitasiga uyda yashash uchun ro‘yxatdan o‘tish (propiska) maqsadida ariza beradi [6. 165]. Garchi tuman ijroiya qo‘mitasi raisi (Samykin) tomonidan Uy-joy boshqarmasi rahbariga xat yozib, 2 kun ichida Adlerga uy-joy berib, ro‘yxatdan o‘tkazishni buyurgan bo‘lsa-da, ushbu xat kutish papkasida qolib ketgan. Harbiy xizmatchi oilalari shikoyatlari umuman ko‘rilmagan va uzoq muddat davomida harakat qilinmagan: 1942-yil 5-noyabrda kelgan Shmerkovich oilasi – propiska qilish uchun “forma 5” olish masalasi ham ijobiy hal bo‘lmagan [6. 168].

Umuman olganda, tuman uy-joy boshqarmasida uy-joy masalalariga oid shikoyatlar bir necha oy davomida harakatsiz qolib ketgan. Arxiv manbalari shuni ko‘rsatdiki, ayniqsa uy-joy ta’minoti bilan bog‘liq shikoyatlar bo‘yicha tuman ijroiya komiteti va uning uy-joy bo‘limi tomonidan rasmiy-byurokratik yondashuv holatlari mavjud. Turar joy taqdim etish yoki ta’mirlash zarurligi bo‘yicha tuman ijroiya komiteti tomonidan zarur chora-tadbirlar amalga oshirilmagan va bu holat uzoq muddat davom etgan. Toshkent shahri Kuybyshev tuman harbiy komissariyatida 1942-yil 1-iyuldan 1943-yil 1-yanvargacha kelib tushgan 1756 ta ariza va murojaatdan 379 ta ariza uy-joy masalalari borasida ekanligi [6. 151], Toshkent shahri Lenin tumani ijroiya qo‘mitasida 1943-yilning 2 oyi davomida kelib tushgan jami 1445 ta shikoyat va arizadan 990 tasi tuman uy-joy boshqarmasiga to‘g‘ri kelishi ham ham yuqoridagi fikrimizni isbotlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Бекнозов Н. Фаровонлик ва тараққиёт манбаи. – Тошкент: Фан, 1970.
2. Қизил Армия. 1944 йил 31 март.
3. Қизил Ўзбекистон. 1941 йил 7 декабрь.
4. Михайлов С. Ўз оилалари каби ғамхўрлик қилмоқдалар / Қизил Ўзбекистон. 1941 йил 28 декабрь.
5. Муродов У. Фронтчиларнинг оилаларига ва Улуғ Ватан уруши инвалидларига ёрдам / Қизил Ўзбекистон. 1943 йил 9 октябрь.
6. О‘ЗМА. R-2454-жамғарма, 1-рўйхат, 951-йиғмажилд.

7. Раҳматов Н. Қизил аскар оилаларига ғамхўрлик / Қизил Ўзбекистон. 1941 йил 29 ноябрь.
8. Ребрин М. Ёрдам комиссиясида / Қизил Ўзбекистон. 1941 йил 22 август.
9. Соҳибий Д. Ватан уруши инвалидларига ҳар тарафлама ғамхўрлик / Қизил Ўзбекистон. 1943 йил 12 февраль.
10. Улуғ Ватан уруши инвалидлари ва ҳалок бўлган жангчиларининг оиласи учун берилган имтиёзлар тўғрисида эсдалик. – Тошкент: Ўзбекистон, 1971.
11. Власов М.П. Янги уйлар тайёр бўлди / Қизил Ўзбекистон. 1941 йил 4 ноябрь.
12. Ўзбекистон тарихи (1917–1991 йиллар). Иккинчи китоб. – Тошкент: Ўзбекистон, 2019.

BUXORO VA XORAZM XALQ SOVET RESPUBLIKALARI BYUDJETINING SHAKLLANISHIDA QISHLOQ XO‘JALIGIDAN OLINADIGAN SOLIQLARNING O‘RNI

Iriskulov Bekzod Jaxongirovich

Samarqand pedagogika
instituti o‘qituvchisi
bekzod 04@mail.ru
Tel. 94 184-76-84.

Annotatsiya. Mazkur maqolada 1920-yillar boshida O‘rta Osiyo respublikalari, xususan BXSR va XXSR byudjet tizimining shakllanishi hamda soliq siyosatining o‘ziga xos jihatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda umumiy byudjetni shakllantirish jarayoni, qishloq xo‘jaligi solig‘ining ustuvor o‘rni, hunarmandchilik va aksiz soliqlarining joriy etilishi hamda ularning amaliyotdagi muammolari yoritilgan. Shuningdek, soliq tizimini birxillashtirish, mahalliy boshqaruv organlaridagi kamchiliklar va suiste‘molchilik holatlari arxiv ma‘lumotlari asosida ochib beriladi.

Kalit so‘zlar. BXSR, XXSR, Turkiston ASSR, Xatirchi, Ziyovuddin, Karmana

O‘rta Osiyo respublikalari byudjetlarining bir turdagi byudjetlarga aylanishi O‘rta Osiyo respublikalarining umumiy byudjetini tuzishda katta ahamiyatga ega bo‘ldi. Har bir respublikada byudjetni ishlab chiqish va tuzish xo‘jalik rejasini tuzish bilan bir vaqtda olib borilgan. Bu rejalar O‘rta Osiyo respublikalarining dastlabki xalq xo‘jalik rejalari edi. Ular asosida O‘rta Osiyoning moliyaviy ahvolini tahlil qilish va aniqlash maqsadida O‘rta Osiyo Iqtisodiy Kengashi umumiy byudjetning rejasini ishlab chiqqan.

Qishloq xo‘jaligi solig‘i umumiy byudjetning daromad qismida birinchi o‘rinni egallagan, bu esa qishloq xo‘jaligining ushbu respublikalar iqtisodiyotida

katta ahamiyatga ega bo‘lganligidan dalolat beradi. BXSР va XXSR byudjet daromadlarida sezilarli o‘rinni bilvosita bojxona daromadlari, turli yig‘imlar va soliq shakli bo‘lmagan tushumlar tashkil qilgan.

Buxoro hukumatining byudjet daromadlari tuzilishini Turkiston ASSR byudjeti bilan yaqinlashtirish bo‘yicha dastlabki tadbirlaridan biri 1923-yilda patent va tenglashtiruvchi yig‘imlardan iborat hunarmandchilik solig‘ini joriy etish bo‘ldi. Buxoro respublikasi tomonidan chiqarilgan sanoat solig‘i to‘g‘risidagi Nizom asosan mahalliy sharoitlarni hisobga olgan holda Ittifoq Nizomiga asoslangan edi.

Biroq, amaliyot shuni ko‘rsatdiki, Nizom bu xususiyatlarni yetarlicha hisobga olmagan. Patent yig‘imi stavkalari yuqori bo‘lib, savdo turlari va uning xususiyatlariga qarab belgilangan, oshxona va choyxonalar xodimlar soniga ko‘ra, kooperativlar esa a‘zolari soniga qarab soliqqa tortilgan. Stavkalar alohida hududlar bo‘yicha farqlanmagan va korxonalarning daromadliligiga mos kelmagan, soliqqa tortish taxminiy va asossiz amalga oshirilgan. Ba‘zi hollarda yetarli darajada soliqqa tortilmagan, boshqa hollarda esa haddan tashqari ko‘p miqdorda soliq solingan^[1].

Patent yig‘imi stavkalari oltin hisobida 2 rubldan 200 rublgacha, tenglashtiruvchi yig‘im - 0,5 dan 6 foizgacha, hashamatli buyumlar esa 12 foiz stavka bo‘yicha soliqqa tortilgan^[2].

Bunday kamchiliklar Xorazm respublikasining soliq qonunchiligida ham uchrab, ular SSSRning 1923-yil 18-yanvardagi davlat hunarmandchilik solig‘i to‘g‘risidagi nizomiga asoslangan sanoat solig‘i bo‘yicha yangi yo‘riqnoma ishlab chiqilganda bartaraf etilgan. 1923-yil iyul oyida Xiva savdogarlari va bojmanlari hamda respublikaning boshqa shaharlaridagi savdo va hunarmandchilik vakillari hukumatga patent va tenglashtirish yig‘imlarini bekor qilish va bojmonchilik huquqlarini tiklash talabi bilan murojaat qilganlar. Xorazm Kommunistik partiyasi soliq siyosatida sinfiylik tamoyilini himoya qilib, mahalliy tadbirkorlarga nisbatan hech qanday yon berishga rozi bo‘lmadi. Bu chiqishning tashabbuskorlari qamoqqa olindi^[3]. Xorazm Kommunistik partiyasining qat’iy sinfiy yo‘li hunarmandchilik solig‘i bo‘yicha topshiriqni bajarishda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘ldi.

Hunarmandchilik solig‘i kompaniyasi Buxoroda ham muvaffaqiyatli o‘tkazilib, u yerda byudjet rejalari oshirib bajarilgan. Bu yerda hunarmandchilik solig‘ining bir turi doimiy do‘konlari va omborlari bo‘lmagan va qo‘shni mamlakatlardan tovarlar olib kelgan shaxslardan tovarlar qiymatining 6 foizi miqdorida soliq undirish edi.

BXSРda aksiz to‘g‘risidagi Nizom 1924-yil 9-fevralda joriy etilgan. Bungacha respublikada aksiz to‘lanadigan tovarlarga soliq solish deyarli mavjud emasdi. Bo‘yoqlar, qorako‘l terisi, tamaki, ipakdan vaqtincha 2,5 foiz miqdorida zakot olingan, patent olmagan shaxslar ham shu soliqqa tortilgan. Keyinchalik Xorazm respublikasida ham aksiz solig‘i joriy etilgan^[4].

1924-1925-yillarda soliq boshqarmasi tomonidan hunarmandchilik solig‘i va aksizlar bilan bir qatorda shahar aholisidan olinadigan daromad solig‘i ham rejalashtirilgan. Ushbu soliq bo‘yicha barcha to‘lovchilar 3 toifaga bo‘lingan. Ish haqi miqdori, mashg‘ulot turi, u yoki bu korxonaga egalik qilishiga qarab har bir toifadagi to‘lovchilar turli maosh soliqlari belgilangan guruhlariga ajratilgan^[5].

Gerb yig‘imi to‘g‘risidagi nizom 1922-yil 15-avgustdagi dekret bilan joriy etildi va bu RSFSRda 1922-yil 16-fevraldagi dekret bilan chiqarilgan gerb yig‘imi to‘g‘risidagi nizomdan deyarli farq qilmagan^[6].

Davlat soliqlarini unifikasiyalash (birxillashtirish) mahalliy soliqlarni birxillashtirish bilan birga olib borilgan, RSFSR qonunchiligidan kelib chiqqan holda mahalliy soliqlar va yig‘imlar belgilangan. Bularning barchasi BXSR va XXSRda soliq tizimini RSFSR soliq tizimi bilan birxillashtirish bo‘yicha aniq tadbirlar amalga oshirilganligidan dalolat beradi.

BXSRda oziq-ovqat solig‘ini hisoblash va undirish amirlik usullari bilan amalga oshirilgan. Soliqni viloyatlar bo‘yicha taqsimlash alohida hududlarning xususiyatlarini va ushbu hududlar vakillarining ishtirokini hisobga olmasdan bajarilgan. Shu sababli “yuqoridan qishloqqacha yetib kelgan soliq summasi haqiqiy vaziyatga mos kelmagan va doimo yo kamaytirib, yo oshirib ko‘rsatish tendensiyasiga ega bo‘lgan”^[7].

Nazoratning yo‘qligidan foydalanib, ayrim tuman, kent va qishloqlarda oqsoqollar va aminlar turli noqonuniy yig‘imlar undirib, ularning yarmini o‘zlashtirganlar, qonuniy soliqlardan esa faqat ozgina qismini pasaytirilgan pul kursi bo‘yicha davlatga topshirgan. Ko‘pincha davlat omborlaridan natural soliqlar hisobiga yig‘ilgan mahsulotlar g‘oyib bo‘lgan. BXSR MQ ma‘ruzasida ta’kidlanganidek, “Yig‘ilgan soliqlarning katta qismi davlat xazinasini va aholi o‘rtasidagi yo‘lda bug‘lanib ketgan, boshqacha aytganda, soliq amaldorlarining o‘ljasiga aylangan”^[8].

1923-yil 1-yanvar holatiga ko‘ra, markaziy soliq boshqarmasi omborxonasida 368755 ming pud turli qishloq xo‘jaligi mahsulotlari va 343,6 ming dona yong‘oq yetishmovchiligi aniqlangan. Bu raqamlarga viloyat omborlaridagi kamomadlar hamda Vobkent va Qarshida yo‘qolgan mahsulotlar kiritilmagan. Masalan, birgina Qarshi viloyatida mahalliy soliq xodimi, bekning sobiq yordamchisi Nuritdin Xo‘ja soliq to‘lash uchun yig‘ilgan 42 ming pud bug‘doyni bir yilda o‘g‘irlagan. Xuddi shu sababli Xatirchi, Ziyovuddin, Karmana tumanlarida umumiy soliq tushumlari 1917-yildan oldingi darajaning 6 foizidan oshmagan^[9].

Sharqiy Buxoroda Favqulodda moliya komissiyasining tashabbusi bilan qonunlarga xilof ravishda qishloq xo‘jalik mahsulotlari, chorva mollari va hatto, uy-ro‘zg‘or buyumlari musodara qilingan. Sherobod viloyatining Qamashi tumanida Qizil Armiyaga yordam bahonasida mahalliy hokimiyat organlarida ishlagan sobiq amir amaldori bir necha marta chorva mollari, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari, gilamlar va boshqalarni aholidan yig‘ib olgan.

Bunday o‘zboshimchalik va suiste’molchiliklarning sababi shundaki, Moliya nozirligi faqat xazinachi vazifasini bajarib, pul belgilarini chop etish va tarqatish bilan cheklangan. Nozirlik joylarda soliq ishlarini tashkil etish bilan shug‘ullanmagan. Soliq boshqarmasi Moliya nozirligidan ajralgan holda faoliyat yuritgan va yig‘ilgan soliqning asosiy qismini sobiq amaldorlar - amlokдорlardan iborat bo‘lgan o‘z apparatini saqlashga sarflagan.

Soliqlar masalasi BXSР Sovetlarining IV qurultoyida asosiy masalalardan biri bo‘lgan. Qurultoy o‘z qarorida mavjud soliqlarning qonuniyligi va og‘ir emasligini tasdiqlagan hamda soliq ishlarini tartibga solish bo‘yicha bir qator chora-tadbirlarni belgilab bergan. Jumladan, mahalliy Kengashlar qoshida nazoratni kuchaytirish maqsadida mahalliy soliqchilik va suiste’molchiliklarga qarshi kurashish bo‘yicha komissiyalar tuzilgan. Mahalliy organlar amaldagi soliqlarni undirish qoidalari to‘g‘risida aholini keng xabardor qilish, shuningdek, yig‘im boshlanishidan bir oy oldin bug‘doy, qo‘y va boshqalarning narxlarini qayta ko‘rib chiqish majburiyatini olgan^[10].

Qishloq xo‘jaligini soliqqa tortishni tartibga solishda qurultoy tomonidan qabul qilingan vaqf yerlari to‘g‘risidagi qonun muhim ahamiyatga ega bo‘lgan. Unga ko‘ra vaqf yerlari umumbelgilangan tartibda qishloq xo‘jaligi solig‘iga tortildi. Ilgari vaqf qiluvchilar hosilning 30-40 foizigacha renta to‘lagan bo‘lsa, endi hosilning 1/10 qismini soliq sifatida to‘laganlar. Bu mablag‘ ijtimoiy-madaniy tadbirlarni qo‘shimcha moliyalashtirishga yo‘naltirilgan^[11]. Bu chora-tadbirlarning barchasi qishloq xo‘jaligi solig‘i tushumlarini ko‘payishiga xizmat qilgan.

1924-1925-yillarda ushur va zakot yig‘imi to‘g‘risida yangi qonun qabul qilingan. Agar 1923-1924-yilda Sharqiy Buxoro va Sherobodda soliq natura shaklida undirilgan bo‘lsa, yangi qonunga ko‘ra soliq faqat pul shaklida hisob-kitob qilinib to‘lanadigan bo‘lgan. Soliq miqdori so‘nggi uch yildagi bug‘doyning o‘rtacha hosildorligi, joriy yil hosilining turlari, viloyat shaharlarida shu yilning 1 iyulida har bir tumon uchun bug‘doyning bozor narxlari asosida belgilangan. Soliq hosilning 1/10 qismi miqdorida olingan^[12].

Turkmaniston viloyatida uning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olib, poliz, bog‘ va uzumzorlarning har bir tanobidan 30 tiyin miqdorida soliq olingan. Qolgan ekinlar bo‘yicha soliq bug‘doy ekinlarining o‘rtacha daromadligidan kelib chiqqan holda hisob-kitob qilingan. Chorvachilik xo‘jaliklarida zakot yig‘imini undirishning quyidagi tartibi o‘rnatilgan: 40 boshdan ortiq qo‘y yoki echki bo‘lsa, bir qo‘chqorning qiymati miqdorida, ot va qoramol egalaridan (8 boshgacha) - 1 rubl, 8 boshdan ortiq bo‘lsa, har bir keyingi boshdan - 50 tiyin^[13].

Xorazm respublikasida I-iqtisodiy konferensiyadan so‘ng qishloq aholisidan olinadigan barcha soliqlar o‘rniga qishloq xo‘jalik solig‘i loyihasi ishlab chiqilgan. Bu loyihaga ko‘ra soliq har bir alohida xo‘jalikning quvvatini ko‘rsatuvchi asosiy iqtisodiy shart-sharoitlardan kelib chiqqan holda hisoblanishi kerak edi. Biroq, statistik va boshqa ma‘lumotlarning yo‘qligi hamda malakali soliq xodimlarining yetishmasligi sababli, O‘rta Osiyo respublikalarining I-iqtisodiy konferensiyasi

ko‘rsatmalaridan kelib chiqib, qishloq xo‘jaligi solig‘ini undirishning loyihaga nisbatan soddalashtirilgan quyidagi asosiy tamoyillari ishlab chiqilgan:

- soliq solish hosilga qarab har bir tanobdan amalga oshiriladi;
- hosildorlikning 3 darajasi belgilanadi: yuqori, o‘rtacha va past;
- qishloq xo‘jaligi solig‘i stavkalari hosildorlik darajalarini hisobga olgan holda tabaqalashtiriladi. 10 tanobdan ortiq yeri bo‘lgan xo‘jaliklar hosildorlikni yuqori darajaga kiritish uchun 3 so‘m, 10 tanobgacha bo‘lganda 2 so‘m 50 tiyin to‘laydi, o‘rtacha hosildorlik darajasi uchun tegishincha bir tanobdan 2 so‘m va 2 so‘m 50 tiyin, past hosildorlik darajasi uchun 1 so‘m 50 tiyin va 2 so‘m belgilanadi^[14].

Paxta ekinlarining ko‘payishini rag‘batlantirish maqsadida qo‘shimcha imtiyozlar berilgan, jumladan, mahalliy navli paxtaga 1 so‘m 50 tiyin, amerika navli paxtaga 75 tiyin miqdorida soliq solingan. Hosildorlik miqdoridan qat‘i nazar, qizil askarlarning oilalari, sovet partiya maktablari va universitet tinglovchilari soliqdan ozod qilingan^[15].

Xulosa qilib aytganda, BXSР va XXSRda mahalliy byudjetlarni yaratishda markaziy apparat va sovet hokimiyatining mahalliy organlari apparati muhim rol o‘ynagan. 1923/24-yillar uchun BXSР umumiy byudjetida mahalliy byudjetlarning ulushi 20 foizini tashkil qilgan. 1924/25-yillarda har ikki respublikada mahalliy byudjetlarning ulushi 40 foizini tashkil qilgan. Biroq, tajribali ishchi-xodimlarning yetishmasligi va ular davlat boshqaruvi vazifalari bilan yetarlicha tanish emasligi sababli mahalliy byudjet tashkilotlari ishida bir qator kamchiliklarga yo‘l qo‘yilgan. Davlat daromadlari asosan soliqlar, dehqonchilikdan olinadigan xususiy moliyalashtirish, savdo va sanoat soliqlariga to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘langan edi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. O‘z MA, R-62-fond, 1-ro‘yxat, 148-yig‘ma jild, 36-varaq.
2. O‘z MA, R-62-fond, 1-ro‘yxat, 148-yig‘ma jild, 39-varaq.
3. O‘z MA, R-58-fond, 1-ro‘yxat, 354-yig‘ma jild, 361-varaq.
4. O‘z MA, R-1-fond, 1-ro‘yxat, 99-yig‘ma jild, 93-varaq.
5. O‘z MA, R-1-fond, 1-ro‘yxat, 99-yig‘ma jild, 94-varaq.
6. O‘z MA, R-1-fond, 1-ro‘yxat, 99-yig‘ma jild, 97-varaq.
7. O‘z MA, R-58-fond, 1-ro‘yxat, 354-yig‘ma jild, 358-varaq.
8. O‘z MA, R-95-fond, 4-ro‘yxat, 640-yig‘ma jild, 22-varaq.
9. O‘z MA, R-50-fond, 1-ro‘yxat, 22-yig‘ma jild, 55-varaq.
10. O‘z MA, R-50-fond, 1-ro‘yxat, 13-yig‘ma jild, 18-varaq.
11. O‘z MA, R-93-fond, 4-ro‘yxat, 640-yig‘ma jild, 25-varaq.
12. O‘z MA, R-1-fond, 1-ro‘yxat, 217-yig‘ma jild, 57-varaq.
13. O‘z MA, R-58-fond, 1-ro‘yxat, 354-yig‘ma jild, 359-varaq.
14. O‘z MA, R-48-fond, 1-ro‘yxat, 497-yig‘ma jild, 10-varaq.
15. O‘z MA, R-93-fond, 4-ro‘yxat, 640-yig‘ma jild, 31-varaq.

SAMARQAND VILOYATI SUV XO‘JALIGI TIZIMIDAGI O‘ZGARISHLAR, GIDROTEKNIK INSHOOTLAR QURILISHI

Melikov Nodirjon Axtamovich

Samarqand Davlat Universiteti

mustaqil tadqiqotchisi

E-mail: tayloq08@umail.uz

Telefon: +998 99 446 15 70.

Annotatsiya. Mazkur maqolada Zarafshon vohasi, xususan Samarqand hududida XX asrning 20–30-yillarida amalga oshirilgan irrigatsiya va melioratsiya ishlari tahlil qilinadi. Asosiy e’tibor Ravotxo’ja gidrouzeli qurilishi, uning texnik xususiyatlari va hududning suv ta’minotini yaxshilashdagi o‘rniga qaratilgan. Shuningdek, mazkur inshootlarning qishloq xo‘jaligi rivoji, yangi yerlarni o‘zlashtirish hamda sovet davridagi ijtimoiy-iqtisodiy siyosat bilan uzviy bog‘liqligi yoritib beriladi.

Kalit so‘zlar. Darg‘om, Ravatxo‘ja, Yuqori-Zarafshon, Yangi-Ariq, Angor, Bulung‘ur, Jomboy, Payariq, O‘zvodstroy

Zarafshon vohasida sug‘orish sohasi qadimgi davrlardan boshlab muammo bo‘lib kelgan. Vohaning markaziy shahri Samarqand va uning atrofidagi tumanlar uchun, ularning taraqqiyoti va barqaror bo‘lishiga suv asosiy manba hisoblangan. Suv muammosi muhim hayotiy masala bo‘lib, Zarafshon daryosi chap qirg‘og‘idagi baland-pastliklarda joylashgan Samarqand shahrining normal hayot kechirishi uchun sun‘iy suv kanali ehtiyoji zarur bo‘lgan. Ravatxo‘ja to‘g‘onining vayronaga aylanishi natijasida, 1920 yillar boshiga kelib, Samarqandni suv bilan ta’minlab turgan Yuqori-Zarafshon suv uzeli asosiy bosh inshootsiz qoldi. Bu holat Rovatxo‘ja hududida joylashgan o‘ng va chap qirg‘oq kanallarini suv bilan ta’minlay oladigan, shuningdek, suvning bir qismini Buxoro vohasiga yo‘naltirish imkonini beradigan yangi, mustahkam muhandislik to‘g‘oni qurilishini taqozo etgan.

Yuqori-Zarafshon suv uzeli inshootini barpo etish masalasi 1923 yilda yana kun tartibiga chiqarildi. 1924 yilda suv xo‘jaligi organlari Samarqandda izlanish va loyihalash ishlarini amalga oshirdilar[1]. Mazkur ishlar uchun 432 ming rubl mablag‘ ajratildi[2]. Tadqiqotlarning asosiy maqsadi Zarafshon daryosida yangi to‘g‘on qurish va undan ikki kanal chiqarishdan iborat bo‘lib, ulardan o‘ng qirg‘oq kanali o‘n bitta kanalning bosh qismini, chap qirg‘oq kanali esa Yangi, Qozon va Darg‘om kanallarining bosh qismlarini almashtirishi nazarda tutgan.

1926 yilda muhandis I.I. Levi rahbarligidagi mutaxassislar guruhi ikki regulyatorli yangi injenerlik to‘g‘oni loyihasini ishlab chiqdi. Rovatxo‘ja hududida joylashtirilishi mo‘ljallangan ushbu uzal Zarafshon vodiysi irrigatsiya tizimining asosiy taqsimlovchi markaziga aylanishi kerak edi. Loyihaga ko‘ra, bu yerdan ikki

yirik irrigatsiya tizimi boshlanishi belgilangan. Birinchisi, chap qirg‘oqdagi Yangi-Darg‘om magistral kanali bo‘lib, uning qamrov qismi 125 ming gektarga teng edi. Ikkinchisi esa o‘ng qirg‘oqdagi magistral kanal bo‘lib, uning qamrovi 105 ming gektarni tashkil etgan. Shu tariqa, ikki magistral kanalning umumiy qamrovi 230 ming gektarni tashkil etib, Yuqori-Zarafshon suv uzeli chap va o‘ng qirg‘oq kanallari orqali Zarafshon vodiysidagi sug‘oriladigan yerlarning deyarli yarmini suv bilan ta‘minlash imkoniyatiga ega bo‘ldi.

1920 yillar o‘rtasida ishlab chiqilgan Yuqori-Zarafshon suv uzeli loyihasi o‘z tarkibiga bir qator asosiy gidrotexnika inshootlarini qamrab olgan. Jumladan, Zarafshon daryosining oqimini tartibga solishga qaratilgan to‘g‘on va uning yordamchi tuzilmalari, bosh qismi Yangi-Darg‘omda joylashgan va 10 km masofagacha yangi qurilishi mo‘ljallangan chap qirg‘oqdagi Darg‘om kanali hamda 25 km uzunlikdagi o‘ng qirg‘oq magistral kanali loyihada nazarda tutilgan[3]. Inshootning umumiy qiymati 17,5 million rublga baholangan bo‘lib, undan 5 million rubl to‘g‘on qurilishiga, 8 million rubl Darg‘om kanaliga va 4,5 million rubl o‘ng qirg‘oq kanalini barpo etishga yo‘naltirilgan[4].

Ta‘kidlash kerak, Rovatxo‘ja suv uzeli Zarafshon daryosi vodiysida sug‘orish tizimini qayta tashkil etish va rivojlantirishga qaratilgan umumiy irrigatsiya-qurilish ishlarining eng muhim tarkibiy qismi sifatida baholangan.

Rovatxo‘ja suv inshootining ta‘siri faqatgina foydalanish koeffitsientining ortishi va sug‘orish tizimining samarali tashkil etilishi bilan cheklanib qolmay, balki qishloq xo‘jaligi aylanmasiga qo‘shilishi kerak bo‘lgan 25 ming gektar yangi yerlarni o‘zlashtirish imkoniyatida ham namoyon bo‘lgan. Mazkur yerlarning sug‘orilishi 1929 yilda Darg‘omorti dashtlarining janubiy-sharqiy qismida amalga oshirilishi ko‘zda tutilgan bo‘lib, 1930 yildan Yangi-Ariq va Angor kanallari orqali sug‘oriladigan maydonlarni yanada kengaytirish rejalashtirilgan.

Rovatxo‘jada to‘g‘on qurilishi 1926 yil noyabr oyida boshlanib, asosiy ishlar Zarafshon daryosining suv sathi pasaygan qish mavsumida olib borildi. Biroq shuni ta‘kidlash lozimki, mazkur davrda respublikada gidrotexnika sohasida yetarli malakali mutaxassislar va ishchi kuchlari yetishmagan. Shu sababli to‘g‘on qurilishi uchun Rossiyaning markaziy hududlaridan ishchi va muhandislar jalb etilgan. Qurilish jarayonida zarur bo‘lgan mexanik jihozlar Onej mexanik zavodida tayyorlanib, ularning o‘rnatilishi ham shu zavod mutaxassislari tomonidan amalga oshirilgan. Qurilish uchun zarur tosh materiallar og‘ir sharoitlarda Urgut kareridan aravalar orqali tashilgan, sement esa xuddi shunday usulda Samarqand shahridan keltirilgan.

To‘g‘on o‘zining ulkan ko‘lami va muhandislik yechimi bilan ajralib turgan bo‘lib, hatto irrigatsiya sohasida xalqaro nufuzga ega amerikalik muhandis-irrigator Artur Davisda ham katta taassurot qoldirgan. To‘g‘on qurilishi 1929 yil 1 mayga qadar yakunlangan va unda mehnat qilgan ishchi hamda xizmatchilarning taklifiga ko‘ra “1 May to‘g‘oni” deb nomlangan. Inshootning umumiy uzunligi 223 metrni tashkil etgan. Barcha tozalash shlyuzlari to‘liq ochilgan holatda to‘g‘on sekundiga 1350 m³ gacha suv o‘tkazish quvvatiga ega bo‘lgan[5].

O‘ng va chap sohildagi regulyatorlar to‘g‘on o‘qiga perpendikulyar holda joylashtirilgan. Chap sohildagi regulyator, ya‘ni Yangi-Darg‘om kanaliga suv uzatuvchi inshoot 7 ta o‘tkazgichdan iborat bo‘lib, har birining kengligi 3,7 metrni tashkil etgan va ular 0,6 metr qalinlikdagi tirgagichlar bilan ajratilgan. Regulyatorning frontal kengligi 29,5 metrga teng bo‘lib, uning me‘yoriy o‘tkazuvchanlik quvvati soniyasiga 100 m³, eng yuqori quvvati esa soniyasiga 125 m³ ni tashkil etgan. O‘ng sohildagi regulyator esa Katta Zarafshon kanaliga suv uzatish uchun mo‘ljallangan bo‘lib, 3,7 metrli 8 ta o‘tkazgichdan iborat. Frontal kengligi 33,8 metrni tashkil etadi. Mazkur regulyator me‘yoriy hisobda soniyasiga 125 m³ suv o‘tkazishga, eng yuqori holatda esa soniyasiga 150 m³ suv o‘tkazishga mo‘ljallangan.

Keyinchalik Ravotxo‘ja gidrouzeli daryo oqimini kontrregulyatsiya qilish vazifasini bajarib, uchta yirik tarmoqqa bo‘lingan. O‘ng sohil magistral kanali orqali Samarqand viloyatining Bulung‘ur, Jomboy, Payariq tumanlari hamda Jizzax viloyatining bir qismini suv bilan ta‘minlagan. Chap sohil magistral kanali orqali yetib keladigan toza suv esa Tayloq, Urgut, Samarqand, Pastdarg‘om, Nurabod, qisman Kattaqo‘rg‘on tumanlari hamda Qashqadaryo viloyati yerlarini ta‘minlaydi. Unda to‘planadigan suv zaxiralarining 90 foizi qishloq xo‘jaligi ehtiyojlari uchun sarflanadi[6].

Qurilgan to‘g‘on Zarafshon kabi tog‘ daryosi sharoitida sinov-tajriba ob‘ekti sifatida xizmat qilgan. Loyiha ilmiy jihatdan ishlab chiqilib, juda ko‘p va jiddiy qiyinchiliklarga qaramay amalga oshirildi. Qurilish jarayonida turli xil gidrotexnika inshootlarini barpo etishda qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan barcha usul va texnologiyalar jamlandi hamda turli tabiiy ofatlarni yengib o‘tish yo‘llari topildi. To‘g‘on qurilishi bo‘yicha bajarilgan ishlar bir necha komissiyalar tomonidan qabul qilindi. Jumladan, 1929 yil 4 iyulda professor Vasilev rahbarligidagi komissiya va bosh maslahatchi, amerikalik muhandis Artur Davis tomonidan inshoot to‘liq qoniqarli va o‘z vazifasiga to‘la javob beradi, deb topildi[7].

To‘g‘on 1930 yildan ekspluatatsiyaga kiritildi. Shu yilda chap sohildagi Yangi-Darg‘om kanali ham qurib bitkazilib, gidrouzel davlatga jami 13 million rublga tushdi, shundan 5 million 127 ming rubli bevosita to‘g‘on qurilishiga sarflangan[8].

Zarafshon suvi Yangi-Darg‘om kanaliga uzunligi 511 metr bo‘lgan maxsus qazib chiqilgan tunel orqali kirib borgan. Qattiq tog‘ jinslarida qazib ochilgan ushbu tunelning o‘zi irrigatsiya amaliyotida o‘z davrida juda kam uchraydigan noyob inshoot hisoblangan. Sovet hokimiyati davrida barpo etilgan “1-May” to‘g‘oni ikki tomonlama suv oluvchi inshoot va hindcha turdagi chuqur suv tashlovchi qurilmasi bilan O‘zbekistondagi birinchi yirik gidrotexnika uzeli hisoblanadi. Shu tarzda Zarafshonning kuchli oqimi temir-beton inshootlar bilan boshqarildi va beton kanallar hamda temir to‘siqli yopqichlar yordamida 150 ming gektar maydonning suv ta‘minoti tartibga solindi[9].

Ma'lumotlarga ko'ra, Rovatxo'ja to'g'onini chap sohil kanali bilan qurilishi 25 ming gektar yangi yerlarni sug'orish imkonini berdi va bu yerlarning barchasi paxta dalalariga aylantirildi. Eng asosiysi, ushbu gidrouzel minglab suv foydalanuvchilar o'rtasida suv taqsimotini to'liq tartibga soldi. Bu Rovatxo'ja gidrouzeli qurilishining birinchi bosqichi edi.

1934 yildan e'tiboran gidrouzel qurilishining ikkinchi bosqichi boshlandi. Shu vaqtgacha qurilgan to'g'on suvni faqat chap sohil kanaliga uzatib, o'ng sohildagi Tuyatortar, Katta va kichik Tayloq kanallari esa “1-May” to'g'onidan yuqori va past joylarda bo'lib, suvni hali ham mahalliy turdagi suv inshootlari orqali olar edi. Bu kanallar va inshootlar to'g'onning normal faoliyatiga zarar yetkazib, uni suvsiz qoldirish xavfini tug'dirgan.

Shu sababdan 1934 yil bahorida “O'zvodstroy” boshchiligida Bulung'ur, Jizzax va G'allaorol rayonlari kolxozchilari tashabbusi bilan muhandislik asosida Yangi-Mirza o'ng qirg'oq kanali qurildi. Qurilish jarayonida 510 ming kub metr tuproq, 125 kub metr yog'och, 8 ming kub metr beton va 500 kub metr temir-beton ishlari bajarilib, umumiy hisobda qurilishga 90 ming rubl mablag' sarf qilindi. Mazkur kanal qurilishi natijasida 43 ming gektar maydonni sug'orib turgan yetti kanalning bosh qismi birlashtirildi.

Aytish joiz, bu davrda viloyatda irrigatsiya sohasida erishilgan yutuqlar bilan bir qatorda ayrim kamchilik va muammolar ham mavjud bo'lgan. Gidrotexnika inshootlari ko'plab kamchiliklar bilan foydalanishga topshirilgan, ularning me'yoriy ishlashi o'z vaqtida ta'minlanmagan. Xususan, 1936 yil iyun oyida o'tkazilgan tekshiruv dalolatnomasidagi ma'lumotlarga ko'ra Rovatxo'ja to'g'oni tegishli yo'riqnomalarsiz ekspluatatsiya qilingan.

Viloyat irrigatsiya tizimidagi kamchiliklar rejalashtirish jarayonlarida ham ko'zga tashlanib, gidrotexnika inshootlarini ta'mirlash ishlariga arzimasi darajadagi mablag'lar ajratilgan. Jumladan, 1935 yilda Rovatxo'ja to'g'oni ta'miri uchun sarflangan mablag' inshoot umumiy qiymatining atigi 0,6 foizini, 1936 yilda esa 0,9 foizini tashkil etgan. Holbuki, zarur ta'mirlash ishlari inshoot qiymatining kamida 2,5-3 foiz miqdorida bo'lishini talab etgan. Oqibatda 1937 yilgi rejaga muvofiq, 1 million 471 ming so'mlik tiklash ishlari amalga oshirilishi va ming tonnadan ziyod sement talab etilishi zarur bo'lib qoldi.

Ikkinchi besh yillik davrida irrigatsiya qurilishining asosiy yo'nalishi, avvalo, paxta hosildorligini oshirishga qaratildi. Bu masalaga VKP(b)ning XVIII s'ezdi qarorlarida ham alohida to'xtalib o'tilgan. Natijada birgina 1939 yil bahorida O'zbekistonda 46 ta irrigatsiya kanallari qurilib, umumiy 2,5 million kub metr tuproq ishlari bajarildi[10].

Viloyatda ushbu davrdagi yana bir yirik irrigatsiya qurilishlaridan biri Katta Zarafshon kanali bo'lib, u Yangi-Mirza kanali barpo etilganidan keyin ham Rovatxo'ja suv uzeline ish sharoitlari sezilarli darajada o'zgarmaganligi natijasida amalga oshirildi. Chunki o'ng tarmoq regulyatoriga suvning talab etiladigan sarfi nisbatan kam bo'lib, kanaldagi maksimal sarf sekundiga 25-37 kub

metrdan oshmagan, holbuki regulyatorning o‘tkazish qobiliyati sekundiga 125 kub metrga yetishi kerak edi.

Zarafshon daryosining o‘ng sohilidagi yerlarning suv bilan ta‘minlanishini me‘yoriy holatga keltirish va yanada yaxshilash maqsadida direktiv organlar ko‘rsatmasiga binoan muhandis Ye.Ozerskiy tomonidan O‘ng sohil kanali loyihasi ishlab chiqildi. Uning qurilishini 1939 yil 20 avgustdan 5 sentyabrgacha bo‘lgan muddatda yakunlash rejalashtirildi.

1939 yil iyul oyida O‘zbekiston SSR Kommunistik Partiyasi Markaziy Qo‘mitasi Samarqand viloyati partiya tashkilotining Yuqori Zarafshon gidrouzelini yakuniy barpo etish to‘g‘risidagi taklifini qabul qildi. Samarqand viloyat partiya qo‘mitasining navbatdagi plenumi “O‘ng sohil kanali qurilishi haqida”gi masalani muhokama qilib, ushbu yirik irrigatsiya inshootini amalga oshirish bo‘yicha batafsil tadbirlarni ma‘qulladi. O‘zbekiston SSR hukumati ushbu qurilishga 790 ming rubl mablag‘ ajratdi[11].

O‘ng sohil kanalining bosh qismi birinchi qurilish uchastkasini tashkil qilib, 1 avgustdan uchastkada tayyorlov ishlari boshlandi. Bu yerdagi tayyorlov ishlari Bulung‘ur rayoni kolxozchilari tomonidan bajarildi.

Ta‘kidlash kerak, ushbu irrigatsiya qurilish ishlari qator sovet davriy matuboti sahifalarida muttasil yoritib borildi. Ularda keltirilgan ma‘lumotlarda sovet davlatining targ‘ibot-tashviqot siyosati yaqqol ufurib turadi. Xususan, “Leninskiy put” gazetasida keltirilishicha, “Bulung‘ur rayon partiya qo‘mitasiga har kuni kanalga ishlashga borishni istaganlardan arizalar kelib tushgan. Tayyorlov ishlari rejasiga ko‘ra, birinchi uchastkada 285 nafar kishi ish bilan band bo‘lishi lozim bo‘lsa, biroq, faqatgina Bulung‘ur rayoni kolxozlarining o‘zidan uchastkaga 700 nafar ko‘ngilli keldi. Uchastkaga avtomashinalarda, aravada, otda har kuni 150-200 nafar kolxozchi kelib turgan”[12]. Bu qurilishga boshliq etib Strusevich tayinlangan bo‘lsa, ish boshqaruvchi (prorab) vazifasini Perepelitsin bajargan.

Birinchi bosh uchastkadagi barcha tayyorlov ishlari 20 avgustga qadar to‘liq yakunlandi. Uchastka hududi bo‘ylab 20 km tuproq yo‘llar, 4 ta ko‘prik barpo etildi[13]. Asosiy kanal yopilgandan so‘ng Bulung‘ur rayoni kolxozlarini suv bilan ta‘minlash uchun yordamchi irrigatsiya tarmog‘i tayyorlandi va u hududni yetarli miqdordagi suv bilan ta‘minlab turdi.

Xullas, XX asr 20- 30 yillarida Samarqand viloyatidagi irrigatsiya va melioratsiya ishlarini jadallashtirishgan. Bu suv inshootlarining barpo etilishi faqatgina irrigatsiya masalasini hal etmagan, balki o‘sha davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar, xususan, kolxozlashtirish va yer islohotlari bilan ham uzviy bog‘liq edi. Samarqand viloyatida gidrotexnik inshootlar qurilishi qurilishi yangi yerlarni o‘zlashtirish, ekin maydonlari kengaytirish, suv ta‘minotida yuzaga kelgan muammolar, kanalni ta‘mirlash masalalarini hal qilgan bo‘lsa-da, Markaz bu gidrotexnik inshootlarni qurishda ham birinchi navbatda o‘z manfaatlarini hisobga oldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. O‘zMA, R-756-fond, 1-ro‘yxat, 2081-ish, 3-varaq.
2. O‘zMA, R-215-fond, 1-ro‘yxat, 364-ish, 15-varaq.
3. O‘zMA, R-218-fond, 2-ro‘yxat, 219-ish, 1-varaq.
4. O‘zMA, R-756-fond, 1-ro‘yxat, 2637-ish, 1-varaq.
5. Вопросы гидротехники. Вып. 13. – Ташкент: изд. АН УзССР, 1963.
6. <https://stv.uz/news/newsamar/20331-pervomayskaya-plotina-samarkanda.html> (мурожаат санаси 12.08. 2025.).
7. O‘zMA, R-218-fond, 2-ro‘yxat, 219-ish, 25-varaq.
8. Жимский А. Водозаборные плотины на реках Средней Азии. – Ташкент: Наука, 1965. – С. 19.
9. Правда Востока. 5 мая 1929 г.
10. Шамсутдинов Ф. Ирригация Узбекистана за 25 лет. – Ташкент, Госиздат УзССР, 1949. – С. 64.
11. Абдунабиев А. По декрету вождя. – Ташкент: Узбекистан, 1970.
12. Ленинский пут. 20 августа 1939 г.
13. Ленинский пут. 24 августа 1939 г.

SOVET DAVRIDA O‘ZBEKISTONDA YER-SUV MUNOSABATLARI

Ravshanqulov Firdavs Mashraf o‘g‘li

Toshkent viloyati Yangiyo‘l shahar Ixtisoslashtirilgan maktab-internati

Tarix fani o‘qituvchisi Mustaqil tadqiqotchi

e-mail: firdavsraavshanqulov598@gmail.com

Telefon: +998 97 609 69 67

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIX asrning ikkinchi yarmidan sovet davrining oxirigacha bo‘lgan davrda O‘zbekiston hududida yer-suv munosabatlari tizimining shakllanishi, o‘zgarishi va uning ijtimoiy-iqtisodiy hamda ekologik oqibatlari tarixiy-tahliliy jihatdan yoritilgan. Rossiya imperiyasi mustamlakachilik siyosati davrida Turkistonda yer egaligi va suvdan foydalanish tizimidagi muammolar, mahalliy irrigatsiya an‘analarining davom etishi, paxta yetishtirishni kengaytirish maqsadida amalga oshirilgan sug‘orish tadbirlari tahlil qilinadi. Sovet hokimiyati o‘rnatilgach, 1925–1929 yillarda o‘tkazilgan yer-suv islohoti, suv solig‘ining joriy etilishi, suv kodekslarining qabul qilinishi va suvga davlat mulkchiligi tamoyilining mustahkamlanishi yoritilgan. Katta Farg‘ona kanali kabi yirik irrigatsiya inshootlarining qurilishi, 1950–1955 yillardagi sug‘orish tizimini rivojlantirish dasturlari va ularning salbiy oqibatlari – suv tanqisligi, tuproq sho‘rlanishi, tomorqa xo‘jaliklarining suvsizlanishi kabi masalalar tanqidiy tahlil etilgan. Maqola arxiv hujjatlari, tarixiy adabiyotlar va ilmiy tadqiqotlar asosida tayyorlangan.

Kalit so‘zlar: Yer-suv munosabatlari, sovet davri, irrigatsiya, sug‘orish tizimi, yer-suv islohoti (1925–1929), paxta yakkahokimligi, suv kodeksi, Katta Farg‘ona kanali, suv tanqisligi, O‘zbekiston SSR.

XIX asrning ikkinchi yarmida o‘zbek xonliklarining Rossiya imperiyasiga qaramlik davrida Turkistonda yer – suv munosabatlari sohasida o‘ta murakkab tizim shakllanib, aholining iqtisodiy turmush darajasiga salbiy ta’sir ko‘rsatdi. Mustamlaka davrida agrar sohaning og‘ir ahvolga tushishiga asosiy omillaridan biri, bu o‘lka ma’murlarining yer egaligi va suvdan foydalanish tizimidagi mavjud amaliyotni o‘rganmay turib amalga oshirgan tadbirlari bo‘ldi[14, 12-13]. Turkistonda asosiy sug‘orish tarmoqlari Sirdaryo, Amudaryo, Zarafshon, Qaradaryo, Norin kabi daryolar bo‘lib, ular o‘kaning voha va vodiylarida dehqonchilik qilish uchun asosiy suv ta’minoti manbalari bo‘lgan[12, 56-57]. I.I.Geyerning ma’lumotiga ko‘ra, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida sun’iy sug‘orish tarmoqlari yaxshi rivojlangan bo‘lib, birgina Farg‘ona vodiysida Norin daryosidan 14 ta, Qoradaryodan 50 dan ziyod kanal chiqarilgan. Bu suv inshootlarini qurishda mahalliy aholining tajribasi va mehnatidan keng foydalanilgan. Rus irrigatorlari o‘lka hududidagi suv inshootlarini nazorat qilib borishgan. 1888 yilgi Samarqand viloyati harbiy gubernatorining Rossiya Harbiy vazirligiga yuborgan hisoboti bo‘yicha, Zarafshon daryosidan jami 142 ta magistral kanal orqali suv olingan bo‘lib, shundan 99 tasi Samarqand viloyati va 43 tasi Buxoro amirligi hududlarini suv bilan ta’minlangan. Zarafshon vohasi bo‘yicha hammasi bo‘lib 1 924 ta ikkinchi darajali kanaldan 985 tasi Samarqand qismida va 939 tasi Buxoro qismida joylashgan[16, 203]. XX asrning boshlariga kelib, paxta yetishtirish sohasining rivojlanishi va Turkiston o‘lkasini paxta yetishtirib beruvchi asosiy bazaga aylantirish niyati imperiya hukumatini o‘lkada sug‘orish ishlariga katta e’tibor qaratishga majbur etdi. Shu sababli Rossiya imperiyasi o‘zining yarim asrlik mustamlakachiligi davrida “Iskandarbek” arig‘i kabi kichik sug‘orish tarmoqlarini hisobga olmaganda, faqatgina 40 ming desyatina yerni sug‘ora oladigan ikki sug‘orish tarmoqlari: Mirzacho‘ldagi knyaz Romanov va Murg‘ob kanallarini barpo etildi[11, 90]. Mavjud sug‘orish tarmoqlari hisobidan ekin yerlarining ko‘paytirilishi esa suv yetishmovchiligi va uning ortidan hududlar o‘rtasida suv ustidagi nizolarga olib keldi.

Darhaqiqat, o‘lka dehqonchilik an’analari va suvdan foydalanish yo‘llari mahalliy aholi uchun juda katta mehnat talab qilsa-da, jamoat bo‘lib suvdan foydalanish yo‘llari saqlab qolindi. Markaziy Osiyo Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingandan, so‘ng general-gubernatorilik o‘ziga berilgan vakolatlardan foydalangan holda dehqonchilik, irrigatsiya ishlari bilan yaqindan shug‘ullanish yo‘lga qo‘yildi[9, 47-50].

1912 yilda, Imperator Nikolay II (1894-1917)ning Turkistonga sayohat qilgan Yerni tashkil etish va qishloq xo‘jaligi boshqarmasi boshlig‘i Aleksandr V. Krivosheinning “Yangi Turkiston”ni yaratishga ko‘ra uch yo‘nalish rejasi asosi

ko‘chirish, paxta dehqonchiligini kengaytirish va yangi sug‘orishlardan iborat edi[1, 297-369].

Sovetlar davriga kelib, Turkiston deyarli o‘n yillik zo‘ravonlik va vayronagarchilikdan so‘ng, ko‘plab kanallar va sug‘orish tizimlari vayron qilingan yoki qisman ishlagan. Fuqarolar urushidan keyin sovet iqtisodiyotining boshqa tarmoqlari kabi O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi infratuzilmasini qayta qurish, shuning uchun ham ramziy ma‘noga ega bo‘lgan jarayon edi.

1920 yil sentyabr boshlarida Buxoro amirligi tugatilib, uning hududida esa Buxoro Xalq Sovet Respublikasi tashkil qilingan. Nozirlar Kengashi raisi bo‘lgan Fayzulla Xo‘jayev tomonidan “Ziroat ishlari kengashi” (qishloq xo‘jalik ishlari nozirligi) tashkil etildi. BXSRR ning suv bilan ta‘minlanish muammosi asosan ko‘p jihatdan Turkiston ASSR bilan munosabatlariga bog‘liq edi. Rossiya imperiyasi davrida Turkiston general-gubernatoriligi bilan Buxoro amirligi o‘rtasida Zarafshon daryosi suvining 1/3 qismi Buxoroga beriladigan bo‘ldi. Turkiston Respublikasining “Samarqand suv idorasi” tuzilgan bo‘lib, unda Kattaqo‘rg‘on mahalliy hukumati nazoratida bo‘lgan Narpaydaryo ustidan nazorat Buxoroga o‘tkaziladi hamda bu daryoning suvi respublika yerlarini sug‘orish uchun xizmat qila boshlaydi[20, 5-7].

XX asrning 20 yillarida tarixi eng dolzarb va ziddiyatli davrlaridan biridir. Bu davrda sovet hukumati tomonidan o‘lkadagi millatlar suniy ravishda bir-biridan hududiy chegaralinish orqali ajratildi hamda O‘zbekiston SSR, Qozog‘iston SSR, Turkmaniston SSR, Qirg‘iziston SSR, Tojikiston SSR va Qoraqalpog‘iston AO lari tashkil etilgan[7, 91-93]. Shu yangi sovet respublikalarida, sovet hukumatining ijtimoiy tayanchini yaratish uchun yer-suv islohoti davom ettirildi. 1925-yil oktyabrda “Markaziy Osiyo respublikalarida yer-suv islohoti bo‘yicha ishlarning asosiy yo‘nalishlari to‘g‘risida”gi dasturni qabul qildi. Shundan kelib chiqib, 1925 yil noyabrda Respublikada yer-suv islohotini o‘tkazish to‘g‘risida qaror qabul qilindi. Natijada O‘zSSR Markaziy Ijroiya Qo‘mitasi 1925 yil 2 dekabrda “Suvdan foydalanishning yangi nizomini tasdiqlash to‘g‘risida”, “Yer-suv islohoti to‘g‘risida”gi dekretlar qabul qildi. Ana shu dekretlar asosida 1925-1929 yillarda O‘zbekistonda yer-suv islohoti amalga oshirildi[6, 145-147, 178-180].

1925-1929 yillardagi yer-suv islohoti joriy qilingandan so‘ng, irrigatsiyani tiklash ishlari amalga oshirilgan bo‘lib, 30 000 desyatini suvni drenaj[12, 388] lash uchun Toshkentning sharqida Chirchiq-Angren tizimi joylashgan Chirchiqning chap qirg‘og‘idagi botqoqliklarni hamda Angren oqimini tartibga solish uchun suv ombori qurilgan[14, 39]. Ammo Yer-suv islohoti O‘zbekiston SSRning barcha hududlarida bir paytning o‘zida amalga oshirilmay, turli yillarda o‘tkazildi. Dastlab 1925-1926-yillarda Tojikiston ASSRda, 1927-yildan Zarafshon, 1928-1929-yillarda Qashqadaryo, Surxondaryo va Xorazm hududlarida o‘tkazildi[3, 80-81].

Yer-suv islohotidan so‘ng O‘zbekiston va Turkmaniston SSR davlatlarida 1928 yilda suv solig‘ini joriy qilish haqida qaror qilindi. Bundan ko‘zlangan asosiy maqsad O‘zbekistonda “kambag‘al dehqonlarni” mirob qilib saylash orqali

qishloqda ijtimoiy o‘zgarishlarni rag‘batlantirish edi. Shuningdek suv solig‘i “kambag‘al” miroblarni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash maqsadida Moskva hukumati bilan respublika hukumati o‘rtasida davom etayotgan nizolar davrida joriy qilingan edi. Ammo bu qaror muvaffaqiyatsizlikka uchraydi[4, 499-519].

1929 yilda birinchi suv kodeksi qabul qilindi jami 16 ta kodeks, jumladan, 1972 yilda Suv kodekslari qabul qilindi. 1917 yil oktabr davlat to‘ntarishidan so‘ng yer, yer osti boyliklariga xususiy mulkchilik va Sovet hokimiyati o‘rnatilgan barcha hududlarda suv xo‘jaligi butunlay tugatildi. To‘ntarishning birinchi kunida qabul qilingan Yer Dekreti ularning davlat mulkiga aylanganligini belgilab berdi. RSFSR va sobiq Ittifoq davrida suvga davlat mulki saqlanib qolgan. Ana shu qoidadan kelib chiqib qabul qilingan barcha konstitutsiyalarda suv davlat mulki qilib qonunlashtirildi[5, 21-23]. Suvdan foydalanish qoidalarini belgilash va atrof-muhitni muhofaza qilish kabi konstitutsiyaviy qoidalar o‘rnatildi[17, 14-19].

1939 yil avgust oyida eng yirik gidrotexnika kanallaridan biri Katta Farg‘ona kanali (to‘liq nomi: Usmon Yusupov nomidagi Katta Farg‘ona kanali) – qurildi. U asosan O‘zbekiston (283 km.), Tojikiston (62 km.) va Qirg‘iziston (13 km.) orqali o‘tadi. Kanal juda qisqa vaqt ichida ya‘ni xalq hashari yo‘li bilan 45 kunda qurilib bitkazildi. Uning barpo qilinishida 160 ming kishi ishtirok etdi. Kanal qurilgandan so‘ng undan 45 ta yirik va 275 ta kichik gidrotexnik inshootlar, hamda shu jumladan 9 ta to‘g‘on, 258 ta suv olish shoxobchasi qurilgan, 500 ming ga. sug‘oriladigan yerlarning suv ta‘minoti yaxshilandi. Kanal bo‘ylab 101 ta ko‘prik qurilgan bo‘lib, kanal 1953-1962, 1964 va 1967 yillarda rekonstruksiya qilingan. Kanal nafaqat dunyodagi eng katta sun‘iy kanal, balki u juda qisqa muddatda, qazilganligi bilan noyob hisoblanadi[2, 294]. Ammo suv tanqisligi tufayli shaxsiy tomorqa xo‘jaliklari suvsiz qolib ketgan. Shu bilan birga, suv xo‘jaligi moddiy-texnik bazasining mustahkam emasligi, suv yetishmovchiligi oqibatida Buxoro, Xorazm va QQASSR hududidagi yerlarning sho‘rini yuvish ishlari izdan chiqdi[14, 59]. Respublikada paxtachilikni taraqqiy ettirish maqsadlarida ko‘plab sug‘orish inshootlari, kanallar, suv omborlar va nasos stansiyalari barpo etildi. Biroq sug‘orish tadbirlarini amalga oshirishda ham buyruqbozlik – ma‘muriyatchilik asosida ish yuritildi.

Yirik paxta maydonlarini doimiy sug‘orish maqsadida ko‘plab irrigatsiya inshootlari barpo etildi. Xususan, 1951-1955 yillar mobaynida Sirdaryo Qashqadaryo Zarafshon daryolari xavzalarida, Markaziy Farg‘ona yerlarida, Surxondaryo va Amudaryo etaklarida sug‘orish inshootlari qurildi. Uzunligi 183 km. bo‘lgan va suvni Zarafshon daryosidan Qashqadaryoga borib quyadigan Eski Angor kanali qurilishi amalga oshirildi. Shuningdek, Uchqizil suv ombori va Surxondaryoda yirik o‘zanli suv ombori, Ohangaron daryosida Tuyabo‘g‘iz suv omborini qurish ishlari jadallashtirildi[9, 70]. SSSRda xalq xo‘jaligini rivojlantirishning 1951 – 1955 yillarga mo‘ljallangan beshinchi besh yillik rejasi bo‘yicha Surxondaryo viloyatida 10 ming ga. yaqin yerni sug‘orish va o‘zlashtirish uchun 80 mln km.² hajmdagi Uchqizil suv omborlarini ko‘rish vazifalari berilgandi[14-18, 39].

1950-1952 yillarda 650 ming *ga.* dan ko‘proq maydonda sug‘orishning yangi tizimiga o‘tish ishlari bajarildi. 1950 yili Surxandaryo viloyatida 253 ming *ga.* sug‘orma dehqonchilik uchun, yaroqli yerlar mavjud edi, shundan 130 mingi sug‘orilgan. Sariosiyo, Denov va Sho‘rchida o‘zlashtirilgan yerlar Qoratog‘, Dashnobod, To‘palang, Sangardak va Xo‘jaipoksoy daryolari suvi bilan sug‘orildi. Bu yerdagi sug‘oriladigan ekan maydonlari hajmi 30 ming *ga.* tashkil qildi.

XULOSA. Maqolada XIX asr oxiri – XX asrning ikkinchi yarmidagi davrda O‘zbekistonda yer-suv munosabatlari tizimi bir necha bosqichda tubdan o‘zgarganligi ilmiy asosda ko‘rsatilgan.

Rossiya imperiyasi davrida mustamlaka siyosati natijasida suv taqsimotida nomutanosiblik yuzaga kelgan, mahalliy sug‘orish tizimlari asosan saqlanib qolgan bo‘lsa-da, paxta yetishtirishni kengaytirish maqsadida yangi kanallar qurilgan. Biroq imperiya hukumatining o‘lka agrar sohasidagi islohotlari mahalliy tajribani yetarlicha o‘rganmagan holda amalga oshirilganligi sababli jiddiy muammolarni keltirib chiqargan.

Sovet hokimiyati davrida yer va suv butunlay davlat mulkiga aylantirilgan, 1925–1929 yillardagi yer-suv islohoti orqali qishloqda ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlarni amalga oshirishga harakat qilingan. Islohot natijasida suvdan foydalanishning yangi nizomi joriy etilgan, biroq bu jarayon hududlar kesimida turlicha vaqtlarda o‘tkazilganligi, suv solig‘i tizimining muvaffaqiyatsizligi kabi omillar islohot samaradorligini pasaytirgan.

Keyingi yillarda yirik irrigatsiya inshootlari – Katta Farg‘ona kanali, Uchqizil suv ombori, Tuyabo‘g‘iz suv ombori va boshqalar qurilishi paxta maydonlarini kengaytirishga xizmat qilgan. Biroq bu jarayonlar quyidagi salbiy oqibatlarga olib kelgan:

- suv tanqisligining kuchayishi;
- tuproqning sho‘rlanishi va botqoqlanishi;
- shaxsiy tomorqa xo‘jaliklarining suvsizlanishi;
- hududlar o‘rtasida suv ustidagi nizolarning kuchayishi.

Sovet davrida amalga oshirilgan sug‘orish siyosatini, ayniqsa paxta yakkahokimligi davrini, buyruqbozlik-ma‘muriyatchilik usullari va ekologik oqibatlar nuqtai nazaridan tanqidiy yondashgan holda yoritadi. 1978 yilgi Konstitutsiya va turli yillardagi suv kodekslarida suvning davlat mulki sifatida mustahkamlanishi hamda atrof-muhitni muhofaza qilishga oid qoidalarning belgilanishiga qaramasdan, amaliyotda resurslardan samarasiz foydalanish davom etgan.

Xulosa qilib aytganda, sovet davridagi yer-suv munosabatlari tizimi markazlashtirilgan rejalashtirish va paxta yetishtirishni kengaytirish kabi iqtisodiy maqsadlarga bo‘ysundirilgan bo‘lsa-da, uning ijtimoiy va ekologik zararlari keyingi davrlarda ham o‘z ta‘sirini ko‘rsatgan. Mazkur tarixiy tajriba mustaqil O‘zbekistonda suv resurslarini boshqarish va agrar siyosatni takomillashtirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR

1. A.V. Krivoshein, *Zapiska glavnoupravliaiushchago zemleustroistvom i zemledeliem o poezdke v Turkestanskii krai*, SPb, Gosudarstvennaia Tipografiia, 1912 (also published in: *Voprosy kolonizatsii*, no. 12 (1913), pp. 297-369.
2. Akhmedov M. I. History of Irrigation in the Fergana Valley. 2022. p. 294.. ; // <https://doi.org/10.22214/ijraset.2022.40960>.; // Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатнинг 2010 йил 12 ноябрдаги қўшма мажлисидаги «Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепсияси» мавзусидаги маърузасини ўрганиш бўйича ўқув-услубий мажмуа. – Тошкент, Иқтисодиёт, 2010. – 19-бет.
3. Boboev F.S. O‘zbekistonda sovet hokimiyatiga qarshi kurashning kuchayishida yer-suv islohotining ta’siri (1925-1929-yillar). 2021. 80-81-bet.
4. Christian Teichmann Canals, cotton, and the limits of de-colonization in Soviet Uzbekistan, 1924 – 1941 Central Asian Survey (December 2007) 26(4), pp. 499–519.
5. Khayitov Kh. Sh. Emergence and development of water legislation in Uzbekistan Periodica Journal of Modern Philosophy, Social Sciences and Humanities Volume 2, January 2022. pp. 21-23.
6. Kobilov Khairulla Khojayorovich. Historical Reasons for the Land-Water Reforms of the Soviet Government in Surkhandarya. 2022. p. 312.; // Muxamedov R.G. "O‘zbekiston sug‘orish tarixi". Toshkent: Fan, 1978. 145-147-betlar.; // Abdullayev X. M. O‘rta Osiyoning sug‘orish tizimlari. Toshkent: Fan, 1991. 178-180-betlar.
7. Quvvatliyev U.B. O‘zbekistonda amalga oshirilgan yer-suv islohoti (1925-1929 yillar) tarixshunosligi sovet tarixchilari nigohida. Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali. № 12. 2022. 91-93 betlar.
8. Zaripov O. O. Some arguments about the water use system in the Kokand khanate at the end of the XIX century. 2021. 47-50-bet. *Qo‘shimcha ma’lumotlar uchun qarang:* <https://doi.org/10.47100/conferences.v1i1.1233>. p.p. 47-53.
9. Абдуллаев А. Пахта яккахокимияти оқибат ва сабоқлар (1917 - 1991) – Тошкент. Истиклол, 2006. 70- бет.
10. Вексельман М.И. Российский монополистический и иностранный капитал в Средней Азии: конец XIX – начало XX вв. - Ташкент. 1987. - С. 90.
11. Гейер И.И. Туркестан. – Ташкент: Типография Туркестанского Т-ва. печатного дела, 1909. – С. 54, 56, 57.

12. Дренаж, қишлоқ хўжалиги ерларини дренажл аш – қ. х. мелиорациясининг муҳандислик усули; экинларнинг нормал ривожланишига ҳалақит берадиган ортиқча тупроқ-грунт сувларини ва еувда эрувчан зақарли тузларни тупроқ қатламларидан чиқариб ташлаш учун қуриладиган гидротехника иншоотлари тизими. ЎЗМЕ. Биринчи жилд. - Тошкент, 2000-2005. 388-бет.
13. Зарипов О. Туркистонда ер эғалиги ва сувдан фойдаланиш тизими (19 юзйиллик сўнгги 20 юзйиллик боши Сирдарё вилояти мисолида). – Тошкент. Фан, 2024. 12-13 бетлар.
14. Комилов О. Ўзбекистонда суғориш тизими ривожланиши: ютуқ, муаммо ва оқибатлар (1951-1990). - Тошкент, Академнашр. 2016. 39-бет.
15. Муҳаммаджонов А.Р. Қуйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи (Қадимги даврдан то XX аср бошларигача). – Тошкент. Фан, 1972. – 203 бетлар.
16. Ўзбекистон Коммунистик партияси съездларининг резолюциялари ва қарорлари. – Тошкент. Ўзданашр, 1958. 465- бет.
17. Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг Конституцияси (асосий қонуни) Тўққизинчи чакриқ Ўзбекистон ССР Олий Советининг навбатдан ташқари олтинчи сессиясида 1978 йил 19 апрелда қабул қилинган. - Тошкент. Ўзбекистон нашрети. 1978. 6,14,19-бетлар.
18. ЎЗМДА, Р.2483-жамғарма, 1-рўйхат, 682-йиғма жилд, 29-варақ. // ЎЗМДА, Р.2483-жамғарма, 1-рўйхат, 705-йиғма жилд, 28-варақ. // ЎЗМДА, Р.2483-жамғарма, 1-рўйхат, 705-йиғма жилд, 28-варақ. // Абдуллаев А. Пахта яккахокимияти оқибат ва сабоқлар (1917 - 1991) – Тошкент Истиклол 2006. – Б-70
19. Ҳайитов Ш., Бадриддинов С., Раҳмонов К... Бухоро Халқ Совет Республикаси: иқтисодиёт, ижтимоий-сиёсат, маданий ҳаёт (1920–1924 йиллар). - Бухоро, 2005. 5-7 бетлар.

NAMANGAN VILOYATIDA 1937–1987-YILLARDA YER-SUV ISLOHOTLARI

Karimxonov Bahodirxon

University of Business and Science, Tarix yo‘nalishi magistranti

Telefon: +998 93 050 76 69

Annotatsiya. Ushbu maqolada 1937–1987-yillar davomida Namangan viloyatida amalga oshirilgan yer-suv islohotlarining tarixiy jarayoni va ularning qishloq xo‘jaligi rivojiga ta’siri tahlil qilinadi. Sovet davrida amalga oshirilgan kollektivlashtirish siyosati, irrigatsiya tizimining rivojlanishi hamda sug‘oriladigan yer maydonlarini kengaytirish jarayonlari yoritilgan. Shuningdek, viloyatda yangi

kanallar qurilishi, melioratsiya (“yaxshilash”, “takomillashtirish”) ishlari va suv resurslaridan foydalanish siyosati ilmiy jihatdan tahlil qilindi. Ko‘rsatilgan davrda yer-suv islohotlari qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini kengaytirishga xizmat qilgan bo‘lsa-da, ayrim ekologik muammolar, jumladan tuproq sho‘rlanishi va suv resurslaridan ortiqcha foydalanish kabi holatlarni ham yuzaga keltirgan. Maqolada tarixiy manbalar, statistik ma’lumotlar va ilmiy adabiyotlar asosida yozilgan.

Kalit so‘zlar: yer-suv islohoti, irrigatsiya, melioratsiya, Namangan viloyati, qishloq xo‘jaligi, sovet davri, sug‘orish tizimi, paxtachilik, suv resurslari.

Kirish. O‘zbekiston hududi qadimdan sug‘orma dehqonchilik rivojlangan mintaqalardan biri hisoblanadi. Farg‘ona vodiysi, xususan Namangan hududi ham qadimdan sug‘orish tizimlariga asoslangan qishloq xo‘jaligi bilan mashhur bo‘lgan.

Xususan, paxta (sovet davrida ham viloyat qishloq xo‘jaligining asosiy yo‘nalishi paxtachilik bo‘lgan), g‘alla (bug‘doy, arpa), bog‘dorchilik va uzumchilik, sabzavotchilik va poliz ekinlari, viloyatda sug‘oriladigan yerlar ko‘pligi sababli sabzavot yetishtirish ham keng rivojlangan. Shuningdek, pillachilik (ipakchilik) ha keng rivojlangan. Farg‘ona vodiysida tut daraxtlari ko‘p bo‘lgani sababli ipak qurti boqish ham rivojlangan [1].

XX asrning birinchi yarmidan boshlab sovet hokimiyati tomonidan amalga oshirilgan agrar siyosat natijasida yer egaligi tizimi tubdan o‘zgardi. 1930-yillarda boshlangan kollektivlashtirish jarayoni natijasida dehqon xo‘jaliklari kolxoz va sovxozlarga birlashtirildi. Bu jarayon yer va suv resurslarini markazlashgan tarzda boshqarish tizimini shakllantirdi [2].

1937–1987-yillar davomida Namangan viloyatida qishloq xo‘jaligini rivojlantirish maqsadida irrigatsiya tizimini kengaytirish, yangi yerlarni o‘zlashtirish hamda melioratsiya ishlarini amalga oshirish davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘ldi.

Viloyatda Norin va Qoradaryo daryolari hamda ularning irmoqlari asosida sug‘orish tizimi rivojlantirildi. Shu bilan birga, sovet davrida paxtachilikni rivojlantirish siyosati sababli sug‘oriladigan yerlar maydoni kengaytirildi.

Yer-suv islohotlari qishloq xo‘jaligining rivojlanishiga iqtisodiy, ijtimoiy va ishlab chiqarish tomondan katta ta’siri ko‘rsatgan. Bu ta’sirlar ayniqsa sug‘orma dehqonchilik hududlarida, jumladan Farg‘ona vodiysi va Namangan viloyatida yaqqol namoyon bo‘lgan

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolada tarixiy tahlil, qiyosiy tahlil va tizimli yondashuv metodlaridan foydalanildi. Quyidagi manbalar asosida maqola ilmiylashtirildi; tarixiy arxiv hujjatlari, sovet davri statistik ma’lumotlari, irrigatsiya va melioratsiya bo‘yicha ilmiy adabiyotlar, qishloq xo‘jaligi tarixiga oid tadqiqotlar, shuningdek, tarixiy jarayonlarni davrlashtirish usuli orqali tahlil qilindi. Namangan viloyatida yer-suv siyosati rivojlanishini shartli ravishda 3

asosiy bosqichlarga bo‘lib olish mumkin, 1-bosqich 1937–1950-yillarda Namanganni kollektivlashtirish va sug‘orish tizimining shakllanishi

1930-yillarning oxiri va 1940-yillarda Namangan viloyatida kolxoz va sovxozlar tashkil etildi. Bu davrda yer resurslari davlat tasarrufiga o‘tkazildi va qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi markazlashgan reja asosida boshqarila boshlandi [3]. Viloyatda mavjud sug‘orish tizimlari qayta tiklanib, yangi kanallar qurildi. Bu jarayon qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishni ko‘paytirishga xizmat qildi. Namangan viloyatida 1937–1950-yillarda sug‘orish tizimini rivojlantirish va yangi kanallar qurilishi Sovet davrida markaziy rejalashtirish asosida amalga oshirilgan. Shu davrda to‘g‘ridan-to‘g‘ri bevosita qurilgan yirik tizimlardan ayrimlari quyidagilar:

1. 1939-yilda qishloq xo‘jaligini sug‘orish maqsadida Great Fergana Canal (Katta Farg‘ona kanali) qurildi. Bu kanal Farg‘ona vodiysi uchun juda muhim sug‘orish inshooti bo‘lib, markaziy Sirdaryo (Naryn) suvini olib kelib, yirik maydonlarni sug‘orishda foydalanildi. U 270 km uzunlikda bo‘lib, uning qurilishi atigi 45 kun ichida amalga oshirilgan.

2. Shimoliy Farg‘ona kanali bo‘yicha tarmoqlar Farg‘ona kanali (1939-40-yillarda barpo qilingan, uzunligi 200 km, asosiy suvni Sirdaryo kanalidan oladi) asosida tarmoq sifatida boshqa kichik sug‘orish kanallari ham ishlay boshladi. Bu kanallar Pop, Namangan va boshqa tumanlardagi sug‘oriladigan maydonlarni mustahkamlashga xizmat qilgan. Masalan, Pop tumani va qo‘shni hududlarda 42 000 gektar sug‘orish maydoni yaxshilanganligi qayd etilgan.

3. “Oxunboboyev nomidagi kanal” Bu kanal (48 km) nominal ravishda 1930-yillarda ishga tushirilgan, u Qoradaryoning kichik irmoqlaridan suv olib, to‘raqo‘rg‘on, Uchqo‘rg‘on, Pop, Uychi va Namangan tumanlaridagi ~ 40 000 ga maydonni sug‘oradi. Kanalning bosh inshooti keyinchalik 1960-yilda zamonaviylashtirilgan.

2-bosqich: irrigatsiya tizimining kengayishi (1950–1965-yillar) 1950-yillardan boshlab Namangan viloyatida qishloq xo‘jaligini rivojlantirish maqsadida irrigatsiya tizimini kengaytirish ishlari olib borildi.

Bu davrda quyidagi ishlar amalga oshirildi:

- yangi sug‘orish kanallarining qurilishi
- nasos stansiyalarini barpo etish
- melioratsiya tizimini rivojlantirish
- sug‘oriladigan yer maydonlarini kengaytirish

Natijada viloyatda paxta yetishtirish hajmi sezilarli darajada oshdi.

3-bosqich: melioratsiya va suv resurslaridan foydalanish (1965–1987-yillar) 1960–1980-yillarda Namangan viloyatida qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini oshirish maqsadida irrigatsiya tizimi yanada rivojlantirildi.

Bu davrda:

- kollektor-drenaj tizimlari barpo etildi
- tuproq melioratsiyasi ishlari amalga oshirildi
- suv taqsimoti tizimi takomillashtirildi

Biroq suv resurslaridan ortiqcha foydalanish tuproq sho‘rlanishi va ekologik muammolarni keltirib chiqardi [4].

1937–1950-yillarda Namangan viloyatida irrigatsiya infratuzilmasi kengaytirildi. Xususan, Katta Farg‘ona kanali (Great Fergana Canal) 1939-yilda qurilib, viloyatning sug‘orish tarmog‘iga suv yetkazishda asosiy rol o‘ynadi. Uning tarmoqlari orqali Namangan va qo‘shni tumandagi yerlar sug‘orildi va paxta, g‘alla ekinlari uchun katta yer maydoni o‘zlashtirildi. Shuningdek, “Oxunboboyev nomidagi kanal” kabi magistral kanallar ham viloyat hududida suv ta‘minoti tizimini mustahkamladi.

Asosiy qism. 1917-yil oktyabr oyida davlat to‘ntarishidan so‘ng siyosiy hokimiyta tepasiga kelgan sovet hukumatiga ulardan avvalgi mustamlakachi imperiya hukumatining Farg‘ona vodiysidagi 40 yildan ortiq hukmronligi davridan juda ham nochor qishloq xo‘jaligi va eng primitive irrigatsiya (Primitive irrigatsiya = zamonaviy texnologiyasiz, eng sodda vositalar bilan (kanal qazish, chelak ko‘tarish, tortishish kuchi) dalani sug‘orish usuli. Bu melioratsiya va irrigatsiyaning eng qadimgi shakli bo‘lib, insoniyat tsivilizatsiyasining rivojlanishida juda muhim rol o‘ynagan.)sistemlari meros bo‘lib qolgan edi. Farg‘ona vodiysida mustabid sovet rejimiga qarshi qurolli kurash davrida xalq xo‘jaligiga, birinchi navbatda qishloq xo‘jaligiga va uning sun‘iy sug‘orish tarmoqlariga juda katta zarar yetkazildi. Natijada, o‘lka iqtisodining eng muhim sohasi bo‘lgan qishloq xo‘jaligi mahsulotlarni ishlab chiqarish urushdan ilgariga nisbatan uchdan ikki qismiga qisqarib ketdi [5]. Qishloq xo‘jaligining bunchalik katta zarar ko‘rganligiga asosiy sabab irrigatsiya inshootlari va suv taqsimotining buzilishi edi. Chunki bu davrda vodiya mavjud bo‘lgan yirik suv sistemali – Kampirrovot to‘g‘oni, Isfayramsoydagi Polomon suv taqsimlagichi, Namangandagi Yangiariq kanalining bosh inshooti, Ulug‘nahr sistemasi va boshqa qator hanallar, ariq, to‘g‘onlar harbiy harakatlar tufayli butunlay yaroqsiz holatga kelib qolgan edi.

Namangan viloyatida amalga oshirilgan yer-suv islohotlari qishloq xo‘jaligi rivojiga katta ta‘sir ko‘rsatdi. Sug‘oriladigan yerlar maydoni kengayishi natijasida qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi ortdi.

Biroq sovet davrida olib borilgan agrar siyosat ko‘pincha ekologik muvozanatni hisobga olmagan holda amalga oshirilgan. Bu esa tuproq sho‘rlanishi, suv resurslarining kamayishi hamda ekologik muammolarni keltirib chiqargan. Shu sababli ushbu tarixiy tajribani o‘rganish bugungi kunda yer va suv resurslaridan oqilona foydalanish siyosatini ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega.

Sovet Ittifoqi hukumatining markaziy rejalashtirish siyosati natijasida Amudaryo va Sirdaryo daryolaridan juda ko‘p miqdorda suv olib, qishloq xo‘jaligi, xususan paxta yetishtirish uchun katta kanal tizimlariga yo‘naltirdi. Bu holat suv resurslarining tabiiy oqimini keskin o‘zgartirib, Orol dengizining maydoni va hajmi sezilarli darajada kamayishiga olib keldi [6].

Suv tizimlaridan intensiv foydalanish tuproq sho‘rlanishini kuchaytirdi; sug‘oriladigan ekin maydonlarining ko‘pchiligi sho‘rlangan, bu esa er resurslarining unumdorligini pasaytirdi va qishloq xo‘jaligi samaradorligini salbiy ta’sir qildi.

Orol dengizining qisqarishi natijasida mikroiqlim o‘zgarib, hududda kuchli chang bo‘ronlari kuzatila boshladi. Daryolar oqimining o‘zgarishi bilan sho‘rlangan tuproq changi uzoq masofalarga tarqalib, ekologik va sog‘liq uchun muammolar yaratdi.

Sovet agrar amaliyotida pestitsidlar va kimyoviy o‘g‘itlar ko‘p qo‘llanilgani suv va tuproq ifloslanishiga olib keldi. Ular endemik ekotizimlarga zarar yetkazdi va salomatlik uchun xavf tug‘dirdi⁴.

Pestitsidlar – bu o‘simliklar, ekinlar yoki qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini zararkunandalar, hasharotlar, qo‘ziqorinlar, begona o‘tlar va boshqa zararli organizmlardan himoya qilish uchun ishlatiladigan kimyoviy yoki biologik moddalar.

Xulosa. 1937–1987-yillarda Namangan viloyatida amalga oshirilgan yer-suv islohotlari qishloq xo‘jaligi rivojiga katta ta’sir ko‘rsatdi. Ushbu davrda sovet agrar siyosati markazlashgan rejalashtirish tamoyillari asosida olib borildi. Kollektivlashtirish jarayoni natijasida alohida dehqon xo‘jaliklari kolxoz va sovxozlarga birlashtirildi, yer va mehnat resurslari markazlashgan boshqaruv tizimiga kiritildi¹². Bu esa viloyatda qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini samarali tashkil etish va resurslarni bir tizimga jamlash imkonini berdi.

Irrigatsiya va melioratsiya ishlari qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini sezilarli darajada kengaytirdi. 1939-yilda qurilgan Katta Farg‘ona kanali (Great Fergana Canal) va uning tarmoqlari, shuningdek “Oxunboboyev nomidagi kanal” kabi magistral suv inshootlari orqali Namangan viloyatining sug‘oriladigan yer maydonlari kengaytirildi³⁴. Shu orqali paxta, g‘alla, sabzavot va meva ekinlari hajmi oshdi, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining sifat va hosili yaxshilandi. Masalan, 1950–1970-yillarda paxta hosili uch barobar ortib, viloyat iqtisodiyotining asosiy tarmog‘i bo‘ldi.

Yer-suv islohotlari faqat ishlab chiqarish samaradorligini oshiribgina qolmay, balki viloyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy holatni ham mustahkamladi. Yangi kolxoz va sovxozlar tashkil etildi, yangi ish o‘rinlari yaratildi va mahalliy aholining bandligi oshdi. Sug‘oriladigan yerlarning kengayishi viloyat aholisining oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashga, qishloq xo‘jaligi infratuzilmasini rivojlantirishga xizmat qildi.

Shu bilan birga, sovet davrida olib borilgan agrar siyosat ko‘pincha ekologik muvozanatni hisobga olmay amalga oshirilganligi tufayli ayrim salbiy oqibatlarni ham yuzaga keltirdi. Intensiv sug‘orish va ortiqcha suv ishlatish natijasida tuproq sho‘rlanishi kuchaydi, daryolar oqimi kamaydi va Aral dengizining qurib borishi kuzatildi. Pestitsidlar va kimyoviy o‘g‘itlar ishlatilishi tuproq va suvning ifloslanishiga, shuningdek biologik xilma-xillikning pasayishiga olib keldi⁶.

Hududning mikroiqlimi o‘zgardi, chang bo‘ronlari ko‘paydi va bu mahalliy ekotizimlar uchun jiddiy ekologik xavf yaratdi.

Shu bois, Namangan hududidagi yer-suv islohotlari tarixiy tajriba sifatida bugungi kunda ham muhim ahamiyatga ega. Sug‘oriladigan yer maydonlarini kengaytirish va irrigatsiya tizimini rivojlantirish orqali qishloq xo‘jaligini rivojlantirish mumkinligi ko‘rsatildi. Biroq ekologik muvozanatni saqlash, tuproq unumdorligini nazorat qilish, suv resurslaridan oqilona foydalanish va pestitsidlarni nazorat qilish bugungi kunda ham dolzarb vazifa sifatida qolmoqda.

Shunday qilib, Namangan viloyatidagi yer-suv islohotlari qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini oshirish va iqtisodiy rivojlanishga xizmat qilgan bo‘lsa-da, ekologik va tabiiy muvozanatni saqlash jihatidan ko‘plab darslar beradi. Tarixiy tajriba shuni ko‘rsatadiki, qishloq xo‘jaligi siyosati har doim iqtisodiy foyda bilan bir qatorda ekologik barqarorlikni ham hisobga olishi kerak. Bu xulosalar bugungi kunda barqaror qishloq xo‘jaligini rivojlantirish, suv resurslarini samarali boshqarish va ekologik xavfsizlikni ta‘minlash uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov Sh. O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi tarixi. – Toshkent: Fan, 2008. – 112-b.
2. Rasulov A. O‘zbekiston irrigatsiya va melioratsiya tarixi. – Toshkent: Fan, 2010.
3. Abdurahmonov Q. O‘zbekiston iqtisodiy tarixi. – Toshkent, 2015.
4. To‘xtayev A. O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi taraqqiyoti. – Toshkent, 2012.
5. Tursunov S. mustabid tuzumining agrar siyosati (1946-1965- yillar). – Toshkent: Sharq, 2001, - B. 67.
6. John A. Micklin, “The Aral Sea Disaster”, qaysi yerda Sovet irrigatsiya siyosatining ekologik salbiy oqibatlari batafsil tahlil qilingan (ko‘plab GEO va FAO hisobotlari bilan bir qatorda).
7. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi materiallari.

PAXTACHILIKNI RIVOJLANTIRISHDA BIRYOQLAMA SIYOSAT VA UNING OQIBATLARI

Kamilov Abdusalim Abdullayevich

Farg‘ona davlat texnika universiteti

Ijtimoiy fanlar va sport kafedrasini mudiri t.f.n, dotsent

Tel: +99893-644-74-47

Tojiboyev Umidjon Usmonjon o‘g‘li.

Farg‘ona davlat texnika universiteti

Ijtimoiy fanlar va sport kafedrasini assistenti

Tel: +99891-123-03-70

utojiboyev1991@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Turkistonda Rossiya imperiyasi hukmronligi o‘rnatilganidan so‘ng olib borilgan agrar siyosat. O‘lkadagi sug‘orish tizimi, paxta yakkahokimligining o‘rnatilishi tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: paxtachilik, dehqon xo‘jaliklari, xom ashyo, foydaxo‘r, g‘o‘za, irrigatsiya tizimi.

O‘zbekiston Respublikasida mustaqillikning ilk yillaridayoq iqtisodiyotning muhim tarmog‘i sanalgan agrar sohani rivojlantirishga katta e‘tibor qaratila boshlandi. Qishloq xo‘jaligini rivojlantirish borasida o‘tgan davr mobaynida yurtimizda salmoqli ishlar amalga oshirildi. Zero, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni asosida “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi”da “qishloq xo‘jaligini ilmiy asosda intensiv rivojlantirish, suv resurslarini boshqarish tizimini tubdan isloh qilish, chorvachilik ozuqa bazasini kengaytirish” kabi vazifalar belgilab qo‘yilgan. Mazkur vazifalarni bajarish uchun o‘tmishda agrar sohada katta o‘rin tutgan ilg‘or an‘analarni o‘rganish va ulardan unumli foydalanish amaliy ahamiyat kasb etadi.

Turkistonda Rossiya imperiyasi hukmronligi o‘rnatilganidan so‘ng rus ma‘murlari dastavval undagi ma‘muriy-hududiy masalalar bilan shug‘ullandi, o‘lkani boshqarish uchun tegishli mustamlaka boshqaruv tizimini vujudga keltirish yo‘lidagi ishlarni amalga ashirdi. Mahalliy aholining iqtisodiy hayotiga e‘tibor qaratilmadi. Ma‘lumki, rus ma‘murlari mahalliy aholi o‘rtasidagi yer-suv munosabatlariga bir muddat aralashmadi va istiloga qadar amalda bo‘lgan soliq sistemasini deyarlik to‘la saqlab qolgan.

Turkiston o‘lkasini iqtisodini Rossiya imperiyasi manfaatlariga to‘la bo‘ysundirishda bu erda paxta yakkaxokimligini o‘rnatish muhim ahamiyat kasb etar edi. Shuning uchun ham mustamlaka ma‘muriyati agrar soha bilan izchil shug‘ullana boshladi. Turkistondagi agrar siyosatni bosh maqsadi va asosiy yo‘nalishlarini asosiy maqsadi shunday ifodalanadi. “Bu markaziy masalada uch ko‘rinish mavjud. Agar birinchisida yarqirab turgan yozuv “Pochta” bo‘lsa,

ikkinchisida “Sug‘orish” va nihoyat, uchinchisida uncha ko‘zga tashlanib turmagan bo‘lsa ham, aslida hammasidan muhimi – “ruslarni ko‘chirib keltirib o‘rnatirish” siyosati bo‘lgan.

Rossiya imperisining O‘rta Osiyoni zabt etishi, o‘zining iqtisodiy hamda siyosiy maqsadlarini amalga oshirish uchun qilgan harakatlari o‘lkada paxtachilikni tez sur‘atlar bilan rivojlantirishni talab qilar edi. Rus savdogarlari uchun Turkistondan paxta sotib olishning afzalliklari tobora ko‘proq ko‘rina boshladi. Mahalliy boylar, amaldorlar hamda shakllanib kelayotgan quloqlar endi asosiy e‘tiborni paxta yetishtirishga qarata boshladilar, zero paxtadan keladigan boylik ularning ishtahasini ochib yuborgan edi. Bunday hol esa o‘lkamiz tabiiy holatiga, o‘simliklar, meva-sabzavot yetishtirish darajasi va sifatiga salbiy ta‘sir ko‘rsatmay qolmadi.

O‘lkadagi paxtachilikni yuksaltirishga bo‘lgan intilish va tashabbusni ko‘rgan chor hukumati paxta yer maydonini kengaytirganligi uchun ham alohida soliq tizimini ishlab chiqdi. Bunga asosan, har bir desyatina yangi o‘zlashtirilgan yer uchun 7 so‘mdan soliq joriy qilindi. Bu paytda paxtaning o‘rtacha hosil normasi har bir desyatina erdan 30 pud xom ashyo yoki 9 pud toza paxta tolasi qilib belgilandi.

Paxta mahsulotini ko‘paytirishdan manfaatdor bo‘lgan podsho hukumati XIX asrning 80-yillaridayoq bu mahsulotni yetishtiradigan dehqonlarga turli xil imtiyozlar yaratishga kirishdi. Shu maqsadda bunday dehqonlarga kam foizli qarzlar berila boshlandi, uyezd boshqarmalari qoshida esa qarz kassalari tashkil etila boshlandi. Ammo bunday qarzlar kam miqdorda bo‘lganligi uchun ham dehqonlarning ehtiyojlarini qoplay olmas edi. Masalan, Kattaqo‘rg‘on uyezd boshqarmasining ma‘lumotiga ko‘ra, 1893- yilda 4129 ta xo‘jalikka hammasi bo‘lib 7102 so‘m yoki har bir xo‘jalikka 1,7 so‘mdan qarz ajratilgan xolos. Bu esa talabning undan birini qondirar edi, xolos. Bundan tashqari, Chimkent, Qo‘qon, Xo‘jand, Jizzax Namangan uyezd boshliqlari ham qarz kassalarini ko‘paytirishni iltimos qilgan hujjatlar tayyorlaganlar.

Kam foizli davlat qarz tizimining etishmasligi natijasida paxtakor dehqon xo‘jaliklari sudxo‘r, foydaxo‘r puldorlarga murojaat qilishga majbur bo‘lganlar. Bunday puldorlar dehqonlar talabini iloji boricha to‘larok qondirishga harakat qilganlar va shuning uchun ham ularning bu boradagi xissasi davlat qarz kassasi miqdoridan ancha ko‘pni tashkil qilar edi. Bunday sudxo‘rlar dehqonlarni qon qaqshtar edilar, ulardan nihoyatda katta protsent (foiz) olishar edi. Shuning uchun ham, ba‘zan ularning ta‘sir doirasiga butun-butun qishloqlar, ba‘zan esa bir necha volostlar ham tushib qolar edi.

Shu bilan birga, davlat tomonidan belgilanayotgan soliqlar soni va miqdori ham doimo oshib borardi. Qarz, kredit asosida mayda dehqonlarning qashshoqlanib borishi, qarzga botishi oqibatida ularning yerlari, hayvonlari, qishloq, xo‘jalik buyumlari boy-quloqlar hamda sudxo‘rlar qo‘lida to‘plana bordi. Keyinchalik esa yuqorida ta‘kidlangan yer va boshqalar shu dehqonlarning o‘zlariga shartli bitim asosida berildi. Bunday shartli bitimlardan qutulish,

tirikchilik o‘tkazish, oila boqish uchun esa dehqonlar boshqa uyezdlar va viloyatlarga ketishga majbur bo‘ldilar.

Turkiston bosib olinganidan so‘ng to‘qimachilik sanoatini paxta xom ashyosi bilan ta‘minlashda muammolar yechildi. endi Rus fabrikalarini Amerika paxtasi emas Turkiston paxtasi ta‘minlay boshladi. Amerikadan paxta keltirilishi yo‘lning uzoqligi va boshqa sabablarga ko‘ra hamma vaqt ham me‘yorida emas edi. Shuning uchun ham Rossiya imperiyasi hukumati Turkiston paxtasini qo‘lga kiritish uchun hech narsadan qaytmadilar. Lekin bu erda ham juda ko‘p ish qilish kerak edi. Chunki bu erda yetishtirilayotgan paxta talabga javob bermas edi. Bu erda uzoq asrlardan buyon mahalliy “g‘o‘za” paxtasi yetishtirilib “malla g‘o‘za va “qizil po‘choq” nomlari bilan atalgan. Lekin bu paxta navi ko‘pgina qulayliklarga qaramay o‘zini kam hosilligi va tolasini kaltaligi bilan to‘qimachilik sanoatiga tushmay qoldi va Amerika paxtasi bilan raqobatlasha olmay qoldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Мустабид тузумнинг Ўзбекистон миллий бойликларини талаш сиёсати: тарих шохидлиги ва сабоқлари. – Т.: Шарқ, 2000.
2. Ўзбекистон ССР тарихи. 1-том. Иккинчи китоб. –Т.: Ўзбекистон ССР Фанлар академияси, 1957.
3. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1-китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Тузувчилар: Ҳ.Содиқов, Р.Шамсутдинов, П.Равшанов, Қ.Усмонов. Т.: Шарқ, 2000.
4. Раззоқов А. Ўзбекистон пахтачилиги тарихи. –Т.: Ўзбекистон, 1994.
5. Раззоқов А. Сув ва ҳаёт. –Т.: Меҳнат, 1991.

ИККИНЧИ ЖАҲОН УРУШИ ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОН ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ ҚАЙТА ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

Юлдуз Бобоқуловна Турсунова

“University of Business and Science” “Ijtimoiy-gumanitar fanlar” kafedrasida dotsenti, tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori, PhD.

yulduztursunova1083@gmail.com

Telefon: +998 90 956 50 27

Аннотация. Мазкур мақолада Иккинчи жаҳон уруши йилларида Ўзбекистон қишлоқ хўжалигининг қайта ташкил этилиши ва ривожланиши жараёнлари таҳлил қилинади. Уруш шароитида республика қишлоқ хўжалиги фронт эҳтиёжларини таъминлашга йўналтирилиб, галла, сабзавот ҳажми кескин оширилгани кўрсатиб ўтилади. Шунингдек, суғориш ва мелиорация ишларининг аҳамияти, ресурслар етишмаслиги шароитида амалга оширилган чора-тадбирлар ва уларнинг натижалари ёритилади.

Мақолада Ўзбекистоннинг уруш йилларида стратегик озиқ-овқат базасига айлангани илмий жиҳатдан асослаб берилади.

Калим сўзлар: *Иккинчи жаҳон уруши, Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги, ғалла етиштириш, мелиорация, суғориш тизими, колхоз ва совхозлар, озиқ-овқат таъминоти, аграр сиёсат, иқтисодий сафарбарлик.*

Иккинчи жаҳон уруши йилларида Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги тизими мамлакат иқтисодиётининг муҳим тармоғи сифатида кескин ўзгаришлар ва синовларга дуч келди. Уруш шароити республика олдида фронт ва орқа фронт эҳтиёжларини таъминлаш вазифасини қўйди. Айниқса, ғалла, сабзавот ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотларини кўпайтириш, шунингдек, қишлоқ хўжалигини янги шароитга мослаштириш долзарб аҳамият касб этди. Бу жараёнда мавжуд моддий-техникавий ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш, суғориш ва мелиорация ишларини кенгайтириш, янги экин турларини жорий этиш муҳим вазифалардан бирига айланди.

Уруш туфайли дон, сабзавот экинларига бўлган эҳтиёжни қондириш, шунингдек, чорвачилик ва бошқа кўплаб қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришни кўпайтириш учун барча мавжуд моддий ва меҳнат ресурслари жалб этилди. Урушнинг дастлабки даврларида, яъни СССР ўзининг ғарбдаги дон, қанд лавлаги, мева ва сабзавотлар етказиб берувчи асосий районларида ҳали ажралмаган вақтдаги шароит шарқий районларни, жумладан Ўзбекистонни ғалла, пахта ва сабзавот маҳсулотлари етказиб берувчи асосий районга айлантиришни бунчалик тақозо этмаган эди. Аҳволнинг тубдан ўзгариши, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига бўлган талабни ошириб юборди. Уруши бошланиши билан МТС ва совхозларга янги тракторлар, қишлоқ хўжалиги машиналари ва эҳтиёт қисмлари, ёқилғи ва минерал ўғитлар етказиб бериш тўхтатилди. Бундан ташқари, тракторлар, автомашиналар, отларнинг бир қисми совет армияси эҳтиёжлари учун республика совхозлари, МТС ва колхозларига юборилди. Мавжуд объектив қийинчиликларни бартараф этиш барча қишлоқ хўжалиги ходимларидан катта қўшимча саъй-ҳаракатларни талаб қилди.

Хукумат биринчи навбатда асосий эътиборни суғориш иншоатлари ва суғориладиган ер майдонларига қаратди. Урушгача бўлган даврда суғориладиган ерларда унча чуқур бўлмаган (0,75– 1 метр), асосан захни қочириш учун мўлжалланган зовурлар қазилган, уларнинг миқдори шўр ерларни йўқотиш имконини бермаган. Оқибатда ерларнинг аҳволи ёппасига ёмонлаша бошлаган. Шўр ерларни тузатиш ишлари олиб борилган ва бошқа (озиқ-овқат) майдонларда кўплаб шולי экила бошланган. Натижада суғориш ва мелиоратив иншоотлар орасида номутаносиблик вужудга келган, ортиқча ташлама сувлар коллектор-дренажларга оқизилган, оқибатда ер ҳолати кескин ёмонлашган. Ерларни ўзлаштириш лойиҳаларида кўпдан-кўп янги дренажлар қазилди ва мавжуд коллектор-зовурларни тозалаш ишлари

белгиланганлигига қарамай, етарлича назорат бўлмаганлиги сабабли бу ишлар қоникарсиз олиб борилган. Бундай ҳолатни оддини олиш мақсадида ҳукумат аҳолидан фойдаланишни мақсад қилган ва ҳамма масалаларни умумхалқ ҳаракати ёрдамида ҳал қилиш қилишга уринган. Шу мақсадда 1941 йилда Республика Олий Кенгаши Раёсати «Ўзбекистон ССР республикаси қишлоқ хўжалигида сувдан фойдаланиш ҳақида қонун» қабул қилган. Натижада сувдан режали фойдаланиш ҳуқуқий кучга кирган. Аммо чала ва тўлиқ амалга оширилмаган мелиоратив тадбирлар, етарли маблағ ҳамда бошқа ресурслар кам ажратилганлиги сабабли кўзланган барча режаларни охиригача етказиш имкони бўлмаган. Уруш бўлаётган оғир пайтда мелиорация ишларининг нақадар катта аҳамиятга молик эканлиги очик намоён бўлиб қолган. Бир қанча объектив сабабларга кўра (ишчи кучлари, маблағ, техника етишмаслиги туфайли) ва илгари йўл қўйилган хатоликлар оқибатида (мелиоратив иншоотларнинг ниҳоятда кам қурилганлиги ва уларнинг миқдори, сифати талабга жавоб бермаганлиги) ерларнинг ҳолати кескин ёмонлашган [1,189].

Бундан ташқари тез орада шимолий Тошкент канали, иккинчи Тошкент канали, Ҳисорак канали каби ирригация иншоотлари қуриб битказилди. Канал, ариқлар қазиш, уларнинг ҳолатини яхшилаш, суғориш иншоотларини таъмирлашга 144031,7 минг сўм маблағ сарфланди. Шундан 24270,1 минг сўми маҳаллий ресурслар ҳисобига бўлганлигини алоҳида қайд этиш лозим [2,191].

Қишлоқ хўжалигини урушга мослаштириш учун марказ томонидан 1941 йил 10 июльда бир қатор чора тадбирлар ишлаб чиқила бошланди ва партия томонидан каттик назоратга олинди[3,146]. Мамлакат ғарбидаги муҳим ҳудуднинг душман томонидан вақтинча босиб олиниши ва уруш даврининг умумий қийинчиликлари Ўзбекистон ССР қишлоқ хўжалиги меҳнаткашларидан ғалла ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари етиштиришни кескин кўпайтиришни талаб қилди. Уруш йилларида пахтадан ташқари иккита қишлоқ хўжалиги маҳсулотига талаб ортди. Биринчи навбатда, озиқ-овқат маҳсулотлари ғалла муаммосини зудлик билан ҳал қилиш зарурати туғилди. Уруш бошлангунга қадар республикада етиштирилган ғалла 3-4 ойга етган. Қолган ғалла Украина, Шимолий Кавказ ва Волгабўйи районларидан келтирилар эди. Уруш бошланиши билан аҳвол бутунлай ўзгарди. Республика партия ташкилоти эътиборни ғалла ҳосилини оммавий йиғиб олишга тайёргарликни тезроқ якунлашга қаратди. Ўзбекистон Компартияси (большевиклар) Марказий Қўмитаси ҳосил ўрим-йиғим ишларини қисқа муддатда ўтказиш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини тайёрлаш давлат режасини ўз вақтида ва тўлиқ бажариш, ҳосилнинг нобуд бўлишига йўл қўймаслик учун барча партия ва совет аъзоларини сафарбар этди ва мажбурият юклади.

Ўзбекистон КП (б) Марказий Қўмитасининг V Пленуми (1941 йил 5–7 декабрь) уруш вақти шароитини назарда тутиб, қишлоқ хўжалиги ходимлари

олдига масъулиятли вазифалар қўйди. Пленум қишлоқ хўжалик экинлари экиладиган майдонларни 521,8 минг гектар, шу жумладан, суғориладиган майдонларни 347,2 минг гектар миқдорида кўпайтириш: пахтанинг ялпи ҳосилини ошириш ва унинг ҳосилдорлигини кўтариш; дон экинлари ялпи ҳосилини 1941 йилдаги 5,5 миллион тонна ўрнига 15 миллион тоннага етказиш, чорвачилик, пиллачилик ва қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқларида маҳсулдорликни ошириш вазифаларини қишлоқ хўжалик ходимлари олдига қўйди[4,109].

Декабрда Ўзбекистон Компартияси (большевиклар) Марказий Қўмитасининг Пленумида “Республика қишлоқ хўжалигининг 1941 йилдаги ишлари якунлари ва 1942 йилдаги вазифалари тўғрисида”ги масала кўриб чиқилади. Пленум Ўзбекистонда нон ишлаб чиқаришни икки-уч баробар ошириш, экин майдонларини 500 минг гектардан кўп бўлмаган миқдорда кенгайтириш талабини қўйди[5,19]. Шунга кўра Ўзбекистонда дон экинлари майдони 1941 йилга нисбатан 333,2 минг гектарга кенгайтирилди. Бу албатта, уруш туфайли ишчи кучининг камайиб кетганлиги сабабли қўшимча меҳнат, куч-ғайрат талаб қилар эди. Ушбу йилда давлатга ғалла топшириш режаси 113,5 фоизга бажарилган. Давлат режасига асосан колхозлар бўйича 872,4 минг гектар ерга, совхозлар бўйича эса 45,1 минг гектар ерга чигит, 1915,3 минг гектар ерга дон – ғалла экиш режаси белгиланди. Ушбу йилдан пахта экиладиган ер майдонлари ғалла экиладиган ер майдонларига нисбатан қискартирилган. Урушнинг дастлабки икки йилида Ўзбекистон бошқа туманлардан келтириладиган ғаллани истеъмол қилувчи республикдан ғалла етиштирувчи республикага айланди. 1941 йилда фронтга Ўзбекистондан 3000 тонна ғалла юборилган.

1942 йил 7 сентябрда Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Совети ва Ўзбекистон КП (б) МҚнинг “1942 йил кузги донли экинлар навларини районлаштириш ва навларни синовдан ўтказиш” тўғрисидаги қарори қабул қилинади ва энг сифатли дон (арпа, буғдой) уруғликлари турли ҳудудларга тарқатилади. Синовдан ўтган дон навлари синов асосида Қашқадарёнинг 7 та колхозига тақсимланади[6,49]. 1942 йил ғалла тайёрлаш режаси 100,5 фоизга бажарилди, давлатга 2220,7 минг тонна дон топширилди, яъни 1940 йилга нисбатан 687 минг тоннага кўп бўлди. 1943 йилга келиб ғалла экин майдонлари 1941 йилга нисбатан 835 минг гектарга кўпайди[7]. Республика деҳқончилиги тарихида ҳали бу қадар кўп ерга кузги дон экилмаган эди. Архив ҳужжатларида кўрсатилишича кузги буғдойдан юқори ҳосил олинган. Масалан, 1941 йилги буғдойнинг ҳар гектаридан 4,4 тонна ҳосил олинган бўлса, 1943 йилда бу кўрсаткич 12,4 тоннага етган[8,1]. Уруш йилларида республиканинг бошқа вилоятларига нисбатан, Наманган, Андижон, Самарқанд ва Қашқадарё вилоятларига кўпроқ ғалла етиштирилди. Ғалла ўрими даврида “ёш ўроқчилар” жамияти ташкил этилди. 1944 – 1945 йилларда мамлакатнинг ғарбидаги ғаллакорлик районлари оккупациядан

озод қилинганлиги сабабли республикада дон экиладиган майдон камайтирилди.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги тизими оғир шароитларга қарамасдан тубдан қайта ташкил этилди ва янги босқичга кўтарилди. Республика қисқа вақт ичида ғалла ва қанд лавлаги каби стратегик маҳсулотлар етиштиришда муҳим марказга айланди. Суғориш тизимларини ривожлантириш, янги экин турларини жорий этиш ва меҳнат ресурсларини самарали сафарбар этиш орқали қишлоқ хўжалигида сезиларли натижаларга эришилди. Бу жараёнлар Ўзбекистоннинг уруш давридаги иқтисодий барқарорлигини таъминлашда муҳим аҳамият касб этди.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар

1. Раззоқов А. Ўзбекистон пахтачилиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 1994. – Б.189
2. Раззоқов А. Ўзбекистон пахтачилиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 1994. – Б.191
3. Узбекская ССР в годы Великой отечественной войны. (1941-1945 гг.) в трех томах. Том I. – Ташкент: Фан, 1981. – стр.146
4. Мўминов И. Ўзбекистон тарихи (1938-1965 йиллар). – Тошкент: Фан, 1971. 4 - том. –109- бет.
5. Ефимов В.И. Патриотический подвиг трудящихся Узбекистана в годы Великой Отечественной войны (1941-1945). Автореф. дисс. Доктора ист. наук. – Ташкент: 1970. – стр. 19.
6. РГАСПИ, 17- фонд, 43- рўйхат, 2143-йиғмажилд, 49- варақ.
7. Правда Востока, 1943 г., 3 сентября.
8. ЎзМА, 90- фонд, 8- рўйхат, 6038- йиғмажилд, 1- варақ.
9. Турсунмухаммедов С. П. Изменения в социальной структуре сельского населения Советского Узбекистана. // Общественные науки в Узбекистане. №8, 1988.
10. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2- китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Б. 447.
11. ЎзМА, 90- фонд, 8- рўйхат, 6455- йиғмажилд, 60- варақ.
12. Мўминов И. Ўзбекистон тарихи (1938-1965 йиллар). – Тошкент: Фан, 1971. 4 - том. – Б.117.

O‘ZBEKISTONDA SOVET DAVRINING AGRAR SIYOSATI VA YER-SUV MUNOSABATLARI (1950–1991)

Qosimova Malohat Komiljon qizi

University of Business and Scienc

Tarix yo‘nalishi magistranti

+998 94 444 83 45

Annotatsiya. Mazkur maqolada 1950–1991 yillarda O‘zbekiston hududida amalga oshirilgan sovet agrar siyosatining mazmun-mohiyati, uning asosiy yo‘nalishlari hamda yer-suv munosabatlariga ta’siri kompleks tahlil qilinadi. Tadqiqotda qishloq xo‘jaligini markazlashgan boshqaruv asosida rivojlantirish, paxtachilikning ustuvor tarmoq sifatida shakllanishi, irrigatsiya va melioratsiya tizimlarining kengaytirilishi, shuningdek, bu jarayonlarning ekologik va ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari yoritilgan. Ayniqsa, Orol dengizi inqirozi misolida tabiiy resurslardan noto‘g‘ri foydalanishning salbiy natijalari ilmiy asosda ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: agrar siyosat, yer-suv munosabatlari, sovet iqtisodiyoti, paxtachilik, irrigatsiya, melioratsiya, sho‘rlanish, Orol dengizi, ekologik inqiroz, qishloq xo‘jaligi

Kirish. XX asrning ikkinchi yarmi O‘zbekiston tarixida iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik jihatdan muhim o‘zgarishlar davri sifatida ajralib turadi. Ayniqsa, 1950–1991 yillar oralig‘ida respublika Sovet Ittifoqi tarkibida agrar-hudud sifatida shakllanib, ittifoq miqyosida muhim xomashyo bazasiga aylantirildi. Bu davrda amalga oshirilgan agrar siyosat markazlashgan rejalashtirish tizimiga asoslangan bo‘lib, unda mahalliy tabiiy sharoitlar va aholi ehtiyojlaridan ko‘ra umumittifoq manfaatlari ustuvor hisoblandi.

Mazkur davr agrar siyosatining asosiy xususiyati qishloq xo‘jaligini biryoqlama rivojlantirish, xususan paxtachilikka ixtisoslashtirish bilan bog‘liq bo‘ldi. O‘zbekiston “paxta yetkazib beruvchi hudud” sifatida shakllantirilib, sug‘oriladigan yer maydonlarini kengaytirish, yangi irrigatsiya tizimlarini barpo etish va mavjud yer resurslaridan maksimal darajada foydalanish siyosati olib borildi. Natijada yer va suv resurslari ustidan davlat nazorati kuchaytirilib, ular markazlashgan boshqaruv tizimi orqali taqsimlandi.

Yer-suv munosabatlari ushbu davrda agrar siyosatning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, ular nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy va strategik ahamiyat kasb etdi. Yerning davlat mulki sifatida e‘lon qilinishi va suv resurslarining to‘liq markazlashgan holda boshqarilishi natijasida dehqonlarning mustaqil xo‘jalik yuritish imkoniyatlari keskin cheklab qo‘yildi. Bu esa ishlab chiqarish samaradorligining pasayishiga va resurslardan foydalanishda mas‘uliyatning sustlashishiga olib keldi. Shu bilan birga, 1950–1980 yillarda O‘zbekistonda keng ko‘lamli irrigatsiya va melioratsiya ishlari amalga oshirildi. Amudaryo va Sirdaryo havzalarida yirik suv

xo‘jaligi inshootlari qurildi, yangi yerlar o‘zlashtirildi. Bu jarayon dastlab qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining o‘rishiga xizmat qilgan bo‘lsa-da, uzoq muddatli istiqbolida ekologik muvozanatning buzilishiga sabab bo‘ldi.

Ayniqsa, suv resurslaridan haddan tashqari foydalanish va tabiiy tizimlarning e‘tiborga olinmasligi natijasida Orol dengizi inqirozi yuzaga keldi. Bu fojia nafaqat O‘zbekiston, balki butun Markaziy Osiyo mintaqasi uchun global ekologik muammo sifatida namoyon bo‘ldi. Dengiz sathining keskin pasayishi, iqlim o‘zgarishlari, tuproq sho‘rlanishi va aholi salomatligiga salbiy ta’sirlar agrar siyosatning noto‘g‘ri yuritilganidan dalolat beradi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, sovet davrida shakllangan yer-suv munosabatlari tizimi bugungi kunda ham qisman o‘z ta’sirini saqlab qolgan. Shu sababli tarixiy tajribani ilmiy tahlil qilish, uning ijobiy va salbiy jihatlarini aniqlash hamda zamonaviy agrar siyosatda undan to‘g‘ri xulosa chiqarish muhim ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism. Sovet agrar siyosati marksistik-lenincha iqtisodiy nazariya asosida shakllangan bo‘lib, unda yer davlat mulki hisoblanib, undan foydalanish markazlashgan tartibda boshqarildi [1]. Qishloq xo‘jaligi kolxoz va sovxozlar tizimi orqali tashkil etildi.

Bu tizim quyidagi xususiyatlarga ega edi: yerga egalik huquqining yo‘qligi; ishlab chiqarish ustidan davlat nazorati; majburiy reja topshiriqlari (plan); mahsulotni davlatga majburiy topshirish. Natijada ishlab chiqaruvchilarning iqtisodiy manfaatdorligi past bo‘ldi, bu esa yer va suv resurslaridan samarali foydalanishga salbiy ta’sir ko‘rsatdi.

1950–1980 yillar davomida O‘zbekistonda sug‘oriladigan yer maydonlari keskin kengaytirildi. Yangi yerlarni o‘zlashtirish siyosati natijasida cho‘l va dasht hududlar qishloq xo‘jaligiga jalb qilindi [2].

Bu jarayon yangi irrigatsiya tizimlarini qurish, mavjud yerlarni meliorativ yaxshilash, kollektiv xo‘jaliklarni yiriklashtirish tarzida amalga oshirildi. Natijada yer fondining tarkibi o‘zgardi, lekin bu o‘zgarishlar ekologik muvozanatni buzdi. Sovet davrida irrigatsiya infratuzilmasi keng rivojlantirildi. Amudaryo va Sirdaryo havzalarida yirik kanallar, jumladan, Qoraqum kanali kabi loyihalar amalga oshirildi [3]. Yerlarni sho‘rdan tozalash, drenaj tizimlarini qurish, suv ta’minotini yaxshilash ham aynan shu davrda bo‘ldi. Biroq, texnik kamchiliklar va noto‘g‘ri boshqaruv tufayli suvning katta qismi yo‘qotildi. Ayrim hududlarda sug‘orish samaradorligi 50–60% dan oshmadi.

Sug‘orish tizimlarining kengaytirilishi va takomillashtirilishi sovet davrida O‘zbekistonda agrar siyosatning strategik asoslaridan biri bo‘lib xizmat qildi. Ayniqsa, irrigatsiya infratuzilmasining rivojlanishi qishloq xo‘jaligida ekin maydonlarini kengaytirish imkonini yaratdi. Bu jarayon bevosita paxtachilikni ustuvor tarmoq sifatida rivojlantirish siyosati bilan chambarchas bog‘liq edi.

Paxta yetishtirish yuqori darajada suv talab qiladigan ekin bo‘lgani sababli, sug‘orish tizimlarining rivoji aynan shu ehtiyojdan kelib chiqib jadallashtirildi. Amudaryo va Sirdaryo havzalarida barpo etilgan yirik irrigatsiya inshootlari,

kanallar va suv omborlari paxta maydonlarini kengaytirishga xizmat qildi. Natijada sug‘oriladigan yerlar hajmi sezilarli darajada oshdi va paxtachilikning hududiy qamrovi kengaydi.

Shu bilan birga, irrigatsiya tizimlarining rivoji agrar ishlab chiqarishni intensivlashtirishga olib keldi. Sug‘orish imkoniyatlarining ortishi paxta hosildorligini ko‘paytirish, yil sayin reja ko‘rsatkichlarini oshirib borish imkonini berdi. Biroq bu jarayon tabiiy resurslardan foydalanish muvozanatini buzgan holda amalga oshirildi. O‘zbekiston Sovet Ittifoqida asosiy paxta yetishtiruvchi hududga aylandi. 1960–1980 yillarda paxta hosildorligini oshirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishiga aylandi [4].

Bu siyosat quyidagi oqibatlariga olib keldi: ekin maydonlarining biryoqlama ixtisoslashuvi; oziq-ovqat ekinlari qisqarishi; yer degradatsiyasi; kimyoviy moddalar qo‘llanilishining ortishi. Natijada qishloq xo‘jaligi tizimi muvozanatini yo‘qotdi. Agrar siyosatning ijtimoiy ta‘siri ham muhim ahamiyatga ega. Qishloq aholisi og‘ir mehnat sharoitida ishlagan bo‘lsa-da, iqtisodiy rag‘batlar yetarli bo‘lmagan [5].

Agrar siyosat davlatning qishloq xo‘jaligi sohasini tartibga solish, rivojlantirish va boshqarishga qaratilgan chora-tadbirlar tizimini anglatadi. U yer, suv, mehnat va ishlab chiqarish vositalaridan samarali foydalanishni tashkil etish, oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash hamda qishloq aholisi turmush darajasini yaxshilash kabi muhim vazifalarni o‘z ichiga oladi. Agrar siyosat iqtisodiy siyosatning tarkibiy qismi bo‘lib, u mamlakatning umumiy rivojlanish strategiyasi bilan uzviy bog‘liq holda amalga oshiriladi.

Sovet davrida agrar siyosat o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, u markazlashgan rejalashtirish tizimi asosida amalga oshirildi. Bu davrda yer davlat mulki sifatida e‘tirof etilib, undan foydalanish huquqi faqat davlat tomonidan berildi. Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi kolxoz va sovxozlar tizimi orqali tashkil etilib, ular qat‘iy reja asosida faoliyat yuritdi.

Agrar siyosatning asosiy maqsadi Sovet Ittifoqi miqyosida yagona xo‘jalik tizimini shakllantirish va barcha respublikalarni umumittifoq iqtisodiy tizimiga integratsiyalashdan iborat edi. Shu nuqtai nazardan, O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi ham ittifoq ehtiyojlariga mos ravishda ixtisoslashtirildi.

1950–1991 yillarda agrar siyosatning muhim xususiyatlaridan biri uning tarmoqlararo nomutanosib rivojlanishiga olib kelganidir. Xususan, paxtachilik ustuvor tarmoq sifatida rivojlantirilib, boshqa qishloq xo‘jaligi yo‘nalishlari ikkinchi darajali ahamiyatga ega bo‘lib qoldi. Bu esa agrar tizimning barqarorligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatdi.

Shuningdek, agrar siyosat doirasida irrigatsiya va melioratsiya ishlari keng ko‘lamda olib borildi. Sug‘orish tizimlarining rivojlantirilishi orqali yangi yerlar o‘zlashtirildi va ishlab chiqarish hajmi oshirildi. Biroq bu jarayon ko‘pincha ekologik muvozanatni hisobga olmagan holda amalga oshirildi.

Agrar siyosatning yana bir muhim jihati uning ijtimoiy yo‘naltirilganligidadir. Qishloq aholisi bandligini ta‘minlash, ularni ishlab chiqarish jarayoniga jalb etish

va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish davlat siyosatining muhim vazifalari qatoriga kiritildi. Ammo markazlashgan boshqaruv sharoitida bu vazifalar har doim ham samarali amalga oshirilmagan.

Umuman olganda, sovet davrida agrar siyosat murakkab va ko‘p qirrali jarayon bo‘lib, u iqtisodiy, siyosiy va ekologik omillar bilan chambarchas bog‘liq holda rivojlandi. Uning natijalari qisqa muddatda ishlab chiqarish hajmining oshishiga olib kelgan bo‘lsa-da, uzoq muddatli istiqbolda resurslardan samarasiz foydalanish va ekologik muammolarni yuzaga keltirdi.

Yer-suv munosabatlari agrar siyosatning eng muhim tarkibiy qismlaridan biri bo‘lib, u yer va suv resurslariga egalik qilish, ulardan foydalanish va ularni boshqarish jarayonida yuzaga keladigan iqtisodiy, huquqiy va ijtimoiy munosabatlar majmuasini anglatadi [6]. Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining asosiy vositalari sifatida yer va suvning o‘zaro bog‘liqligi ushbu munosabatlarning strategik ahamiyatini belgilaydi.

Sovet davrida yer-suv munosabatlari to‘liq davlat nazorati ostida bo‘lib, yer davlat mulki deb e‘lon qilindi, suv resurslari esa markazlashgan tartibda boshqarildi. Sovet Ittifoqi sharoitida yer va suvdan foydalanish tizimi qat‘iy rejalashtirish asosida tashkil etildi. Bu esa mahalliy sharoit va ehtiyojlardan ko‘ra markaziy rejalarga ustuvor ahamiyat berilishiga olib keldi.

Yer munosabatlari asosan kolxoz va sovxozlar orqali amalga oshirildi. Ushbu xo‘jaliklar yerga egalik qilmasdan, undan foydalanish huquqiga ega bo‘ldilar. Bu holat ishlab chiqaruvchilarning yerga nisbatan mas‘uliyatini kamaytirib, uning samarali ishlatilishiga salbiy ta‘sir ko‘rsatdi. Yer resurslaridan foydalanishda ko‘pincha intensiv yondashuv qo‘llanilib, tuproq unumdorligini saqlash masalalari ikkinchi darajaga tushib qoldi.

Suv munosabatlari esa yanada murakkab tizimni tashkil etib, ular asosan irrigatsiya orqali boshqarildi. Markaziy Osiyoning asosiy suv manbalari hisoblangan Amudaryo va Sirdaryo havzalari suv resurslarining asosiy manbai bo‘lib xizmat qildi. Ushbu daryolardan olinadigan suv katta miqdorda qishloq xo‘jaligi ehtiyojlari, ayniqsa sug‘oriladigan dehqonchilik uchun yo‘naltirildi. 1950–1980 yillarda sug‘oriladigan yer maydonlarini kengaytirish maqsadida yirik irrigatsiya loyihalari amalga oshirildi. Yangi kanallar, kollektor-drenaj tarmoqlari va suv omborlari qurildi. Bu jarayon dastlab qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining oshishiga olib kelgan bo‘lsa-da, suv resurslaridan haddan tashqari foydalanish muammosini yuzaga keltirdi.

Yer va suv munosabatlarining o‘zaro bog‘liqligi shundaki, sug‘orish tizimlari orqali suv yetkazib berilishi yerning hosildorligini belgilovchi asosiy omilga aylandi. Biroq noto‘g‘ri sug‘orish amaliyoti natijasida tuproqning sho‘rlanishi, botqoqlanishi va degradatsiyasi kuzatildi. Bu esa yer resurslarining sifat jihatdan yomonlashuviga olib keldi.

Xulosa. 1950–1991 yillarda O‘zbekistonda amalga oshirilgan agrar siyosat va yer-suv munosabatlari tajribasi mintaqaviy iqtisodiyot, ijtimoiy hayot va ekologiya sohalariga murakkab va uzoq muddatli ta‘sir ko‘rsatgan. Ushbu davrda qishloq

xo‘jaligi ishlab chiqarishining markazlashgan tizimi shakllantirildi, sug‘oriladigan yerlar hajmi kengaytirildi va paxtachilikni ustuvor tarmoq sifatida rivojlantirishga qaratilgan siyosat olib borildi. Natijada qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishida qisqa muddatli o‘shish kuzatilgan bo‘lsa-da, resurslardan intensiv foydalanish ekologik va ijtimoiy barqarorlikka salbiy ta‘sir ko‘rsatdi.

Yer va suv munosabatlarining uzviy bog‘liqligi sug‘orish tizimlarining rivoji bilan mustahkamlandi. Sug‘orish infratuzilmasi paxtachilikni kengaytirish uchun asosiy vosita sifatida xizmat qilgan bo‘lsa-da, bu jarayon tabiiy resurslar va yer unumdorligini himoya qilish masalalarini yetarlicha hisobga olmadi. Natijada tuproq sho‘rlanishi, drenaj tizimlarining yomonlashuvi va suv yo‘qotishining yuqori darajasi kuzatildi. Shu bilan birga, suv va yer resurslarini boshqarishda uzviy yondashuvning yo‘qligi ekologik tizimlar, xususan Orol dengizi havzasining ahvoriga jiddiy ta‘sir ko‘rsatdi.

Ijtimoiy-iqtisodiy nuqtai nazardan qaraganda, agrar siyosat qishloq aholisi bandligini ta‘minladi va ishlab chiqarish hajmini oshirdi, lekin markazlashgan boshqaruv, iqtisodiy rag‘batlarning yetarli darajada bo‘lmasligi va hududiy sharoitlarning inobatga olinmasligi sababli aholi daromadi va turmush sharoitlariga kutilgan ijobiy ta‘sir to‘liq yetmadi. Shu bilan birga, intensiv paxtachilik va sug‘orish tizimlarining rivoji mintaqaning uzoq muddatli barqaror rivojlanishiga doimiy ekologik tahdid sifatida aks etdi.

Umumiy baho shundan iboratki, sovet davrida O‘zbekistonda olib borilgan agrar siyosat va yer-suv munosabatlari tizimi qisqa muddatda iqtisodiy samaradorlikni ta‘minlagan bo‘lsa-da, ekologik va ijtimoiy barqarorlik nuqtai nazaridan kamchiliklarga ega bo‘ldi. Bu tarixiy tajriba bugungi kun uchun muhim ilmiy va amaliy saboq bo‘lib, yer va suv resurslarini oqilona boshqarish, ekologik muvozanatni saqlash va barqaror qishloq xo‘jaligi rivojini ta‘minlash masalalarida amaliy ahamiyatga ega.

Sug‘orish tizimlarini yangilash va texnologik jihatdan samarali qilish orqali suv resurslaridan oqilona foydalanishni ta‘minlash mumkin. Ochiq kanallarni yopiq quvurlar bilan almashtirish, drip-sug‘orish va boshqa suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish, suv yo‘qotishlarini kamaytiradi va yer unumdorligini oshiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. O‘zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. – Toshkent: O‘zbekiston, 2011.
2. Raximov M. O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi tarixi. – Toshkent, 2005.
3. Micklin P. The Aral Sea Disaster. – Annual Review of Earth and Planetary Sciences, 2007.
4. Spoor M. Agrarian Transition in Central Asia. – 1993.
5. Abdug‘aniyev A. Agrar siyosat va iqtisodiyot. – Toshkent, 2008.
6. Dukhovny V., Sokolov V. Water Resources Management in Central Asia. – 2003.
7. Glantz M. *Soviet Agricultural Policies and the Aral Sea*. – 1999.

1950–1960-ЙИЛЛАРДА ЎЗБЕКИСТОН ТАСВИРИЙ САНЪАТИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ: МИЛЛИЙЛИК, РЕАЛИЗМ ВА ЖАНР ЯНГИЛАНИШИ

Maxmudova Durдона
NamDU mustaqil tadqiqotchisi

Аннотатсия: Мазкур мақолада 1950–1960-йилларда Ўзбекистон тасвирий санъати ривожланишининг асосий йўналишлари таҳлил қилинади. Урушдан кейинги даврда портрет, пейзаж, жанрли картина ва китоб графикасида кузатилган услубий янгиланишлар, миллий мазмунни англашга интилиш ва социалистик реализм тамойилларининг таъсири ёритилади. Шунингдек, рассомлар мактабининг шаклланиши, педагогик фаолият, ижодий уюшмаларнинг роли ҳамда ҳайкалтарошлик ва монументал санъатдаги кадрлар етишмаслиги каби муаммолар очиб берилади.

Калит сўзлар: тасвирий санъат, портрет, пейзаж, китоб графикаси, миллийлик, социалистик реализм, Ўзбекистон, 1950–60-йиллар.

Кириш. XX асрнинг ўрталари Ўзбекистон тасвирий санъати тарихида урушдан кейинги тикланиш, жанрий бойиш ва миллий бадиий тафаккурнинг фаоллашуви билан характерланади. 1950–1960-йилларда рассомлар ижодида инсон образини чуқур психологик талқин қилиш, табиат ва меҳнат мавзусини реалистик ёритиш, шунингдек китоб графикаси ва портрет жанрида услубий янгиланиш кузатилди. Бу жараён бир томондан социалистик реализм эстетикаси билан боғлиқ бўлса, иккинчи томондан миллий маданий хусусиятларни англашга бўлган эҳтиёж билан белгиланди.

Мақоланинг мақсади – мазкур даврдаги тасвирий санъат ривожининг асосий тенденцияларини тарихий-таҳлилий жиҳатдан ёритиш ва жанрлар кесимидаги ўзгаришларни илмий асосда баҳолашдан иборат.

Адабиётлар таҳлили: Ўзбекистон тасвирий санъати тарихи бўйича фундаментал тадқиқотлардан бири Р.Х. Такташнинг асари бўлиб, унда XIX аср охиридан 1960-йилларгача бўлган давр комплекс таҳлил қилинган, портрет, пейзаж ва графика ривожига доир муҳим фактлар келтирилган [1; 3; 4; 6]. Нурутдин Муҳитдинов мақоласида айрим портрет асарларининг яратилиш тарихи ва уларнинг ижтимоий-маданий аҳамияти очиб берилган [2]. Х.Д. Устабоева тадқиқотида совет даврида санъатни ташкил этиш, кадрлар тайёрлаш ва ҳайкалтарошлик соҳасидаги муаммолар таҳлил этилган [5]. Даврий матбуот материаллари эса монументал санъат ва қурилиш билан боғлиқ масалаларнинг амалиётда қандай кечганини кўрсатади [7]. Лутфулла Абдуллаевнинг мақоласи ижодий уюшмалар ва рассомлар фаолиятини баҳолашда муҳим манба вазифасини ўтайди [8].

Шу манбалар ушбу тадқиқотнинг назарий ва фактологик асосини ташкил этди.

Методология: Тадқиқотда қуйидаги усуллар қўлланилди:

- тарихий-хронологик таҳлил (санъат ривож босқичларини даврийлик асосида ўрганиш);
- қиёсий таҳлил (жанрлар ва услубларни солиштириш);
- санъатшунослик интерпретацияси (асарларнинг бадиий ечими ва мазмунини шарҳлаш);
- манбашунослик усули (архив, илмий адабиёт ва даврий матбуот материалларини таҳлил қилиш)

Таҳлил ва натижалар. 1950-йиллар бошларида Ўзбекистон тасвирий санъатида урушдан кейинги маданий тикланиш жараёни бадиий ифоданинг чуқурлашуви, образлилик ва композицион мукамалликка интилиш билан характерланди. Бу даврда рассомлар фақат ташқи қиёфани эмас, балки инсоннинг ички рухий ҳолатини очиб беришга ҳаракат қилдилар. Шу жиҳатдан Ю. Елизаров истеъдодли портретчи сифатида майдонга чикди. Унинг 1951 йилда яратган «Ёзувчи С. Айни портрети» асари шахс психологиясини колорит ва композиция орқали ифода этиш имкониятини намоён этган муҳим намуна бўлди.

Пейзаж жанрида ҳам сифат жиҳатдан янгиланиш кузатилди. Урал Тансиқбаев ижодида бу жараён айниқса яққол намоён бўлиб, урушдан кейинги мусиқий-лиризмга асосланган кичик форматли этюдлардан кенг қамровли, панорамали пейзаж-картина асарларига ўтиш кузатилди. Бу эса тасвирий маконнинг кенгайиши, деталлизация ва композицион яхлитликка интилишни англатар эди. Рассом тематик ва серияли асарлар яратиб, табиат ва меҳнат манзараларини эпик руҳда ифодалашга эришди. Ушбу тенденциялар бутун республика рассомлигида асарларнинг «битмалик» ва якунланганлик даражасини оширишга туртки берди. Шу билан бирга, Самарқанд мактаби вакиллари – Р. Тимуровнинг камеравий-лирик тонал рассомлиги, Н. Караханнинг реалистик пейзажлари, С. Сахарцев ва К. Богодуховнинг изланишлари пейзаж жанрининг услубий хилма-хиллигини бойитди [1, b-190].

Портрет жанрида ижтимоий-идеал қаҳрамон образини яратишга алоҳида эътибор қаратилди. Абдулҳақ Абдуллаевнинг «Назарали Ниёзов портрети» шу маънода давр талабларини ифода этувчи асар сифатида шаклланди. Марказком муҳокамаларидан сўнг портрет қайта ишланиб, қаҳрамоннинг меҳнаткашлик ва жасорат тимсоли сифатидаги қиёфаси – оқ ятак, кўкракда Олтин юлдуз, елкада кетмон билан тасвирланиши орқали идеаллаштирилган халқ образи яратилди. Бу ҳолат санъатнинг совет даври мафкуравий вазифалари билан узвий боғлиқлигини кўрсатади. Асарнинг ижтимоий аҳамияти шунчалик кучли бўлдики, 1951 йили Назарали Ниёзовнинг илғор тажрибасини оммалаштириш масаласи ҳатто давлат миқёсида кўтарилди [2, b-15-16].

Урушдан кейинги даврда графика санъати ҳам фаол ривожланди, айниқса китоб графикаси ва плакат жанри устувор йўналишга айланди. Станокли

графика маълум муддат сусайган бўлса-да, В. Рождественскийнинг фронтвий эскизларга асосланган литографиялари мазкур соҳада мазмунли изланишларни сақлаб қолди. Асосий тараққиёт эса китоб беағи соҳасида кузатилди. Миллий анъаналарга мурожаат қилиш, орнамент ва архитектура шакллари композицияга уйғунлаштириш, ранг маданиятини юксалтириш каби тамойиллар кучайди. Искандер ва В. Икрамов ижодида ана шу миллийлик ва таркибийликка интилиш китоб графикасини янги босқичга олиб чиқди.

В. Кайдалов эса тажрибали иллюстратор сифатида китобнинг умумий бадиий ечимини яратишга қодир муаллиф сифатида шаклланди. Унинг «Қирқ қиз», «Боис йўлида», «Ечимсиз Санжар», «Алпамиш» каби асарларга ишлаган иллюстрациялари адабий манба руҳига мос услуб, тонал ечим ва композицион яхлитлик билан ажралиб туради. Бу даврда К. Чепраков, В. Кедрин, С. Марфин, А. Венедиктов, А. Ошейко, В. Бремян каби рассомлар ҳам китоб графикаси ривожига салмоқли ҳисса қўшдилар. Хусусан, офорт техникасидаги меъморий пейзажлар ва алоҳида иллюстрациялар графиканинг профессионал даражасини оширди [1, b-191].

Умуман олганда, 1950-йиллар Ўзбекистон тасвирий санъатида жанрлар кесимида услубий такомиллашув, миллийлик ва реализм уйғунлиги, шунингдек мафкуравий мазмуннинг кучайиши билан характерланади. Портрет, пейзаж ва китоб графикасидаги ушбу жараёнлар республика бадиий маданиятининг янги босқичга кўтарилганини кўрсатади.

1955–1965 йиллар Ўзбекистон тасвирий санъати тараққиётида янги мазмун ва услубий қидирувлар билан характерланадиган босқич сифатида намоён бўлди. Бу даврда республикада фаолият юритган рус рассомлари ўзбек халқининг миллий ҳаётини чуқур ҳис қилиш, унинг турмуш тарзи, характер ва маданий қиёфасини бадиий жиҳатдан англашга интилишдилар. Мазкур жараённи миллий мавзуга мурожаатнинг иккинчи тўлқини сифатида баҳолаш мумкин. Биринчи тўлқин 1930–40-йилларда П.П. Беньков, Э.М. Ковалевская, Усто-Мумин, А.Н. Волков, Н.В. Кешина, М.И. Кураин ижодида намоён бўлган бўлса, иккинчи босқичда миллий ҳаёт лирик ва қаҳрамонлик руҳида, ижобий қаҳрамон образи ва халқ маданиятининг ўзига хослигини очишга қаратилган ҳолда тасвирланди. Айниқса, портрет ва портрет-картина жанрларига қизиқишнинг ортиши инсон образи орқали давр руҳини ифода этишга бўлган эҳтиёжни кўрсатади [1, b-198].

Шу билан бирга, тасвирий санъат тармоқларининг барчасида ҳам бирдек тараққиёт кузатилмади. Хусусан, ҳайкалтарошлик соҳасида маҳаллий миллат вакилларида чикқан профессионал кадрлар етишмаслиги жиддий муаммо сифатида сақланиб қолди. Бу ҳолат миллий пластик санъат мактабининг шаклланишини секинлаштирди. Масалани ҳал этиш мақсадида КПСС XX съезди қарорларига мувофиқ, уй-жой ва давлат қурилишларида ўзбек ҳайкалтарошларининг фаол иштирокини таъминлаш вазифаси қўйилди, яъни

монументал санъатни амалий қурилиш жараёни билан боғлаш орқали мутахассислар тайёрлашга уринишлар қилинди [3, b-35].

1950-йиллар иккинчи ярмида ижодкорлар фаолиятида реал ҳаётни типик ва характерли ҳолатларда акс эттиришга интилиш кучайди. Бу жараён Р. Ахмедов ижодида айниқса яққол кўзга ташланади. У ўзбек халқи ҳаёти ва табиат манзараларини ўрганиш орқали портрет ва пейзаж этюдларида касбий маҳоратини мустаҳкамлади. Шу даврда М. Саидов ва Р. Ахмедовнинг Ранкент театрал-санъат институтидаги педагогик фаолияти, ёш рассомлар тайёрлашда муҳим ўрин тутди. Улар билан бирга фаолият юритган Т. Оганесов эса портрет жанрида салмоқли ютуқларга эришди. Унинг С.П. Бородин портрети реалистик ечим, характерни чуқур очиб бериш ва ранг гаммасининг совуқ, салобатли оҳанги билан ажралиб туради. Портретда ёзувчининг жиддий ва самимий табиати ишончли бадиий воситалар орқали ифодаланган.

Меҳнат мавзуси ҳам давр рассомлигида муҳим ўрин эгаллади. В.И. Сизгановнинг пахтачи портрети (1960 й.) ва Оганесовнинг Хайдаркан қазиб олиш жойида яратган ишчилар образлари меҳнат инсонларининг куч-қуввати, самимийлиги ва соғлом характерига урғу бериши билан аҳамиятлидир. Бу асарларда социалистик реализм эстетикаси билан бирга тирик кузатув ва психологик ишонч устуворлик қилади. Жанрли картиналарда ҳам мазмун жиҳатдан чуқурлашув кузатилди. М. Свидов 1954 йилдаги «Нормаларни бажармади» асаридан сўнг «Ғорда», «Дўст қизлар», «Чобан» каби ишларида инсон муносабатлари ва кундалик ҳаёт драматизмининг психологик талқинида ёритди. З.М. Ковалевская анъаналарини давом эттирган ҳолда К. Свидов ўзбек жанр рассомчилигига ички кечинмаларга асосланган қиссавийлик ва психологизм олиб кирди [1, b-200]. Бироқ барча ютуқларга қарамасдан, ташкилотчилик ва институционал муаммолар ҳам мавжуд эди. 1950-йилларда янги қурилиш ва архитектура билан боғлиқ ҳолда монументал санъатни ривожлантиришга масъул мутахассислар ва ташаббускорлар етишмади. Натижада монументал-декоратив йўналиш ижодий ташкилотлар диққатидан четда қолиб, бу соҳанинг ривожини секинлашди [4].

Шу нуқтаи назардан, Рассомлар союзи фаолияти муҳим аҳамият касб этди. XX асрнинг 30–50-йилларида ташкилотга турли раҳбарлар – Барханов, В.И. Уфимцев, У. Тансиқбоев, С. Абдуллаев, И. Икромовлар раислик қилди. Улар қисқа муддатли раҳбарлик даврида ҳам кўплаб тематик полотнолар, портрет ва пейзажлар яратилиши, кўرғазмалар ташкил этилишига туртки бердилар. Айниқса, Барханов даври санъат ҳаётининг фаоллашуви билан характерланади [5, b-3].

Умуман олганда, 1955–1965 йиллар Ўзбекистон тасвирий санъатида миллий мазмунни англаш, инсон образи орқали давр руҳини ифода этиш, педагогик мактаб шаклланиши ва жанрлар хилма-хиллигининг кенгайиши билан ажралиб туради. Шу билан бирга, ҳайкалтарошлик ва монументал

санъатдаги кадрлар етишмаслиги каби муаммолар соҳанинг тўлиқ ривожланишига тўсқинлик қилган. Бу даврни ютуқ ва муаммолар биргаликда мавжуд бўлган ўтиш босқичи сифатида баҳолаш мумкин.

Хулоса. 1950–1960-йиллар Ўзбекистон тасвирий санъатида жанрий ва услубий янгиланиш даври бўлди.

Биринчидан, портрет ва портрет-картина жанрида инсоннинг ички дунёси ва меҳнат қаҳрамони образини очишга интилиш кучайди. Иккинчидан, пейзаж ва жанрли картиналарда миллий муҳит ва табиат манзаралари реалистик ва лирик талқинда акс эттирилди. Учинчидан, китоб графикаси миллий орнамент ва композицион ечимлар орқали юқори бадиий даражага кўтарилди. Тўртинчидан, педагогик фаолият ва Рассомлар союзи фаолияти ижодий мактаб шаклланишига тurtки берди.

Шу билан бирга, ҳайкалтарошлик ва монументал санъат соҳасидаги кадрлар етишмаслиги, ташкилий муаммолар ривож суръатини чеклади. Умуман, мазкур даврни миллийлик ва реализм уйғунлашган, ўзбек тасвирий санъатининг профессионаллашуви ва институционал мустаҳкамланиши босқичи сифатида баҳолаш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Такташ, Р.Х. Изобразительное искусство Узбекистана (вторая половина XIX в. – шестидесятые годы XX в.). – Ташкент: Фан, 1972. – 250 б.
2. Муҳитдинов, Нуритдин. Гўзаллик завол билмайди // Совет Ўзбекистони санъати. – Тошкент, 1987. – №6. – Б. 15–16.
3. Устабоева, Х.Д. Совет ҳокимияти йилларида Ўзбекистон санъати. – Тошкент: Қизил Ўзбекистон, Правда Востока ва Ўзбекистони Сурх бирлашган нашриёти, 1957. – 35 б.
4. Тошкент ҳақиқати газетаси. – 1956 йил 28 апрель.
5. Абдуллаев, Лутфулла. Халққа хизмат қилайлик // Совет Ўзбекистони санъати. – Тошкент, 1988. – №1. – Б. 3.

KOLLEKTIVLASHTIRISH SIYOSATIDA YER-SUV ISLOHOTI NING AHAMIYATI

Qodirova Sunbula Akbaraliyevna

“University of Business and Science” «Ijtimoiy fanlar kafedrası» Tarix fanlari magistranti.

e-mail: sunbulaqodirova93@gmail.com

Тел: +998 9440211 00

Annotatsiya: *Ushbu maqolada sovet hokimiyatining O‘zbekistonda amalga oshirgan kollektivlashtirish siyosati doirasida yer-suv islohoti masalalari ko‘rib*

chiqiladi. XX asrning 20–30-yillarida o‘tkazilgan yer-suv islohotining agrar tuzumni o‘zgartirish, dehqon xo‘jaliklarini jamoa xo‘jaliklari (kolxozlar)ga birlashtirish hamda an‘anaviy yer egaligi tizimini tugatish jarayonidagi o‘rni tahlil etiladi. Mazkur islohot mahalliy aholi hayoti, xo‘jalik tizimi va ijtimoiy tarkibiga qanday ta‘sir ko‘rsatganligi arxiv manbalari va ilmiy adabiyotlar asosida o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: Kollektivlashtirish, yer-suv islohoti, kolxoz, dehqon, O‘zbekiston, sovet agrar siyosati, quloqlashtirish, sug‘orish tizimi, 20–30-yillar.

O‘zbekiston tarixining eng murakkab va bahsli sahifalaridan biri bu sovet davrida, ya‘ni XX asrning 20–30-yillarida amalga oshirilgan kollektivlashtirish siyosatidir. Bu jarayon faqat iqtisodiy o‘zgarishlar bilan cheklanmay, butun bir xalqning turmush tarzi, yerga munosabati va ijtimoiy tuzilmasini tubdan o‘zgartirdi. O‘sha davr siyosatini to‘liq anglash uchun esa, avvalo, yer-suv islohoti nima ekanini, u qanday maqsadlarda o‘tkazilganini va qanday oqibatlarga olib kelganini aniq tasavvur etish zarur. O‘zbek tarixshunosligida kollektivlashtirish va yer-suv islohoti masalasi turli davrlarda turlicha yoritilgan. Sovet davrida bu jarayon asosan mafkuraviy nuqtai nazardan ijobiy tarzda baholangan bo‘lsa, mustaqillik yillarida tarixchilar mazkur hodisaning insoniy va milliy-madaniy oqibatlarini ham tadqiq qila boshladilar. Jumladan, O‘.Yo‘ldoshev, B.Ergashev, N.Toshpo‘latov va boshqa tadqiqotchilarning ishlari bu borada sezilarli hissa qo‘shgan [1; 4; 7].

Yer-suv islohoti: tarixiy zarurat va siyosiy maqsad. 1917 yilgi inqilobdan so‘ng sovet hokimiyati agrar masalani markaziy siyosiy masalaga aylantirdi. Turkestandagi, keyinroq O‘zbekistondagi yer egaligi tizimi esa o‘z xususiyatlari bilan ajralib turardi: katta yer egalari – boylar va xo‘jaliklar bir tomondan, yersiz yoki kam yerli dehqonlar ikkinchi tomondan o‘rtasida keskin ijtimoiy tengsizlik mavjud edi. Bunday sharoitda sovet hokimiyati yer-suv islohoti o‘tkazishni yangi tuzumni mustahkamlashning zaruriy sharti sifatida ko‘rdi [2].

Birinchi yer-suv islohoti 1925 – 1929-yillarda bosqichma-bosqich amalga oshirildi. Bu islohotning mohiyati quyidagidan iborat edi: yirik yer egalari qo‘lidan yer musodara qilinib, u dehqonlar o‘rtasida taqsimlandi. O‘zbekiston Markaziy Ijroiya Qo‘mitasining 1925-yil 2-dekabrdagi maxsus qarori asosida bu jarayon rasmiy tus oldi. Faqat Farg‘ona vodiysida amalga oshirilgan birinchi bosqichda 270 000 gektardan ziyod yer egalari qo‘lidan tortib olinib, 90 000 dan ortiq dehqon oilasiga taqsimlandi [3]. Biroq bu yer taqsimoti cheklangan xarakter kasb etdi. Bir tomondan, ajratilgan yer maydonlari kichik bo‘lib, mustaqil xo‘jalik yuritish uchun yetarli emasdi. Ikkinchi tomondan, yer bilan birga unga bog‘liq bo‘lgan irrigatsiya infratuzilmasi – ariqlar, to‘g‘onlar, chigirlar – ham qayta taqsimlanishi kerak edi. Aynan shu nuqtada yer islohoti bilan suv taqsimoti masalasi uzviy bog‘liqligini ko‘rsatdi [5].

Suv taqsimoti masalasi va kollektivlashtirishning agrar zeminini tayyorlash. O‘rta Osiyo mintaqasida, xususan O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligi tabiatan sug‘orishga bog‘liq. Sug‘oriladigan dehqonchilik tizimi asrlar davomida shakllanib, suv taqsimoti mahalliy an‘ana va qoidalar asosida mirob institutlari orqali boshqarib kelingan edi. Sovet hokimiyati bu tizimni o‘z nazoratiga olmasdan turib, qishloq xo‘jaligini davlat boshqaruviga o‘tkaza olmasdi. Shu bois suv resurslarini markazlashtirish yer islohoti bilan parallel olib borildi [6]. 1926-yilda tashkil etilgan «Suvxo‘j» (Suv xo‘jaligi boshqarmasi) suv resurslarini davlat tasarrufiga o‘tkazish uchun asos bo‘ldi. Mirob institutlari esa rasmiy taqiqlarga duchor bo‘lmagan bo‘lsa ham, ularning vakolati tobora cheklandi. Yangi tuzum sug‘orish tizimini kolxoz tuzilmasiga moslashtirishga harakat qildi: ariq va kanallar kolxoz jamoasiga birlashtirildi, suv ajratish mezonlari esa mahsulot miqdoriga bog‘liq holda belgilandi [8]. Bu jarayon dehqon xo‘jaligi uchun ikki tomonlama og‘irlik tug‘dirdi. Bir tomondan, yer parchalanib, kichik uchastkalar vujudga keldi. Ikkinchi tomondan, suv taqsimoti yangi – siyosiy mezonlarga ko‘chirila boshladi. Kolxozga a‘zo bo‘lmagan dehqonlar suvdan foydalanishda kamsitilib, sug‘orish navbatlaridan chetlatildi. Bu esa o‘z navbatida kolxozga kirish uchun qo‘shimcha bosim vazifasini o‘tadi.

Kollektivlashtirish jarayonining kuchayishi va yer-suv islohoti bilan o‘zaro bog‘liqligi. 1929-yildan boshlab SSSR bo‘ylab e‘lon qilingan «to‘liq kollektivlashtirish» siyosati O‘zbekistonda ham keskin sur‘atlar bilan amalga oshirila boshladi. Yer-suv islohotining birinchi bosqichida yaratilgan zamin – yerning qayta taqsimlanishi, dehqonlar o‘rtasida yer mulkchiligiga bo‘lgan ishtiyoqning uyg‘onishi – o‘z paradoksal oqibatini ko‘rsatdi: dehqonlar yerni qo‘lga kiritib, uni kolxozga topshirishni istamadi. Bu ziddiyatni bartaraf etish uchun sovet ma‘muriyati ma‘muriy majburlash usullariga o‘tdi [9]. Quloqlashtirish kampaniyasi bu jarayonning eng og‘ir qirrasi bo‘ldi. «Quloq» deb belgilangan dehqon xo‘jaliklari mulkdan mahrum qilinib, surgun qilindi. O‘zbekistonda 1929–1932-yillar davomida minglab oilalar «quloq» sifatida ro‘yxatga olinib, ularning yer va mol-mulki kolxozlarga o‘tkazildi. Farg‘ona, Samarqand va Toshkent viloyatlarida bu kampaniya ayniqsa qattiq o‘tdi. Aksariyat hollarda «quloq»lik mezon iqtisodiy emas, siyosiy va shaxsiy hisoblar bilan belgilandi [10]. Kolxozlar yer-suv islohotining natijasida vujudga kelgan yangi agrar birliklarga aylandi. Ularga nafaqat yer, balki irrigatsiya inshootlari, chorva mollari va qishloq xo‘jalik inventarlari ham topshirildi. Biroq kolxozlarning dastlabki faoliyati samarali bo‘lmadi: tejamli individual xo‘jalikdan ommaviy mehnatga o‘tish mahsuldorlik pasayishiga olib keldi. 1931–1933-yillardagi keng qamrovli ocharchilik bu inqirozning eng og‘ir ifodasi bo‘ldi [4].

Yer-suv islohoti oqibatlari: ijobiy va salbiy tomonlari. Yer-suv islohoti bir qator tarkibiy o‘zgarishlarga yo‘l ochdi. Birinchidan, eski feodal xarakter kasb etgan yirik yer egaligi tugatildi. Ikkinchidan, rasmiy jihatdan millionlab dehqon yerga ega bo‘ldi – bu o‘sha davr uchun muhim ijtimoiy o‘zgarish sifatida taqdim etildi. Uchinchidan, yangi irrigatsiya qurilishlari – kanallar, to‘g‘onlar – davlat

mablag‘lari hisobiga qurila boshladi. Xususan, 1939–1940-yillarda boshlangan katta suv xo‘jaligi qurilishlari qishloq xo‘jaligi maydonlarini kengaytirish imkonini berdi [11]. Biroq islohot chuqur inqirozlarga ham sabab bo‘ldi. An‘anaviy dehqon xo‘jaligining yo‘q qilinishi, asrlar davomida shakllangan yer va suv boshqarish tajribasining inkor etilishi nafaqat iqtisodiy zarar, balki madaniy va insoniy yo‘qotishlarga olib keldi. Mahalliy dehqon yer bilan bog‘liq an‘anasini, o‘z merosidir deb bilgan uchastkasini yo‘qotdi. Bu esa kolxoz tizimiga psixologik qarshilik va passiv munosabatni shakllantirdi [7].

Paxta yetishtirish masalasi bu muammolarning kesimida alohida o‘rin tutadi. Sovet hokimiyati O‘zbekistonni asosan paxta bazasiga aylantirdi. Yer-suv islohotidan so‘ng kolxozlar zimmasiga paxta rejasi yuklatildi va buning uchun yangi sug‘orish erlari ishga kiritildi. Natijada O‘zbekistonda ekin maydonlarining katta qismi oshiqcha ixtisoslashib, oziq-ovqat tanqisligi yanada chuqurlashdi [12].

Mahalliy xususiyatlar va qarshilik harakatlari. O‘zbekistonda kollektivlashtirish rus qishloq joylaridagidan farqli kechdi. Islom dini, oilaviy-qabilaviy munosabatlar va an‘anaviy yer egaligi normalari kollektivlashtirishga passiv va faol qarshiliklarning manbai bo‘ldi. Ayniqsa, 1929–1930-yillardagi qo‘zg‘olonlar – Farg‘ona vodiysida, Toshkent atrofida va Surxondaryo viloyatida – bu noroziliklar qanchalik kuchli ekanini ko‘rsatdi. Qarshilik harakatlarining bir qismi aynan yer va suv boshqaruvini o‘z qo‘liga qaytarib olishga qaratilgan edi [13].

Ayni paytda mahalliy partiya va sovet idoralari ham ko‘pincha markazdan kelgan topshiriqlarni o‘z sharoitlariga moslab bajarishga harakat qildi. Ammo bu imkon juda cheklangan edi: islohot tempini sekinlashtirgan yoki ko‘rsatkichlarga erisholmagan mahalliy rahbarlar o‘zlari ham qatag‘on ostiga olindi. Shunday murakkab siyosiy muhitda yer-suv islohoti – garchi rasmiy maqsadi ijtimoiy adolat bo‘lsa ham – ma‘muriy zo‘ravonlikning qurolga aylandi. Umuman olganda, O‘zbekistondagi yer-suv islohoti Markaziy Osiyo agrar tarixining o‘ziga xos sahifasi bo‘lib, unda mintaqaning tabiiy-iqlim xususiyatlari, ijtimoiy tarkibi va madaniy an‘analari sovet umumiy siyosati bilan keskin to‘qnash keldi. Bu to‘qnashuv o‘z izini nafaqat statistik ko‘rsatkichlarda, balki odamlarning xotirasi va mentalitetida ham qoldirdi [14].

Kollektivlashtirish siyosatida yer-suv islohoti o‘ziga xos asosiy zanjir bo‘g‘ini bo‘ldi: u bir tomondan eski yer egaliklarini yo‘q qilib, kolxozlar uchun moddiy zamin yaratdi; ikkinchi tomondan esa suv resurslarini markazlashtirish orqali qishloq xo‘jaligini to‘liq davlat nazoratiga o‘tkazdi. Bu jarayon O‘zbekiston tarixi uchun ham qimmatli, ham og‘ir darslar berdi. Islohotning rasmiy maqsadi – yer tengligini ta‘minlash – amalda amalga oshmadi, chunki berilgan yerlar tezda kolxozlarga musodara qilindi. Biroq shu jarayon orqali O‘zbekiston qishloqlarida an‘anaviy mulkchilik psixologiyasi chuqur silkinishga uchradi va bu keyingi o‘n yilliklardagi agrar muammolarning asosini tashkil qildi. Bugungi kun nuqtai nazaridan qaraladigan bo‘lsa, ushbu tarixiy tajriba agrar islohot amalga oshirishda majburlash va tezlashtirish usullarining qanchalik destruktiv bo‘lishi mumkinligini

ko‘rsatadi. Xalq an‘anasi, yerga bo‘lgan tarixiy munosabat va mahalliy xo‘jalik tajribasi hisobga olinmagan islohotlar uzoq muddatda muvaffaqiyatsizlikka mahkum ekanini tarix isbotladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Yo‘ldoshev O‘. O‘zbekistonda sovet agrar siyosati (1920–1941-yillar). – Toshkent: Fan, 1994.
2. Usmonov Q. O‘zbekiston tarixi (1917–1939): darslik. – Toshkent: O‘qituvchi, 2003.
3. O‘zbekiston Markaziy Davlat Arxivi (O‘zMDA). F. 86, Op. 1, D. 412, L. 34–38. [Yer-suv islohoti hujjatlari, 1925-yil].
4. Ergashev B. Kollektivlashtirish va O‘zbekiston qishloqlari: ijtimoiy oqibatlar. – Toshkent: Ma‘naviyat, 2001.
5. Abdullayev R. O‘rta Osiyoda sug‘orish tarixi va siyosati. – Toshkent: Fan, 1988.
6. Sultonov X. Sovet davri O‘zbekistonida suv xo‘jaligi boshqaruvi (1924–1941). // O‘zbekiston tarixi. – 2006. – № 2.
7. Toshpo‘latov N. Dehqonchilik an‘analari va kolxoz tizimi: qarama-qarshiliklar tahlili. // Tarix va jamiyat. – 2009. – № 4.
8. Mirzayev H. Miroy instituti va uning sovet agrar tizimiga integratsiyasi. – Samarqand: SamDU, 2005.
9. Qosimov B. O‘zbekistonda quloqlashtirish siyosati va uning oqibatlari. – Toshkent: TDPU, 2007.
10. O‘zbekiston Farg‘ona viloyat davlat arxivi. F. 59, Op. 2, D. 109, L. 12–18. [Quloqlashtirish ro‘yxatlari, 1930-yil].
11. Norqo‘ziyev S. Katta Farg‘ona kanali qurilishi va agrar o‘zgarishlar. // O‘zbekiston tarixi. – 2012. – № 3.
12. Hamidov A. Paxta yakkahokimligi: tarix va oqibatlar. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2004.
13. Rahimov M. Farg‘ona vodiysida 1929–1930-yillar qo‘zg‘olonlari: sabablari va tahlili. // Tarix fanlari arxivi. – Toshkent, 1998. – Jild 3.
14. Sodiqov F. Xotira va tarix: O‘zbekiston dehqonlarining kollektivlashtirish davri haqidagi og‘zaki manbalari. – Toshkent: O‘zMU nashriyoti, 2015.
15. Karimov I. A. O‘zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. – Toshkent: O‘zbekiston, 1993.

O'ZBEKISTON SSRDA YER VA SUV SIYOSATI: ISLOHOTLAR, KOLLEKTIVLASHTIRISH VA PAXTA YAKKAHOKIMLIGI (1924–1991)

Sadridinov Muhammadsolih Ismoil o'g'li

"University of Business and Science tarix yo'nalishi talabasi

e-mail: muhammadsolih@gmail.com

Tel: +998 931759299

Dadajonov Tursunboy Abdusamatovich

e-mail: tursunboydadajonov5@gmail.com

Tel: +998930519650

University of Business and Science ijtimoiy fanlar kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada Sovet davrida O'zbekiston SSRda amalga oshirilgan yer-suv siyosatining mafkuraviy va iqtisodiy asoslari, 1925–1929-yillardagi yer-suv islohoti, kollektivlashtirish jarayonlari hamda paxta yakkahokimligining shakllanishi tahlil qilinadi. Tadqiqotda an'anaviy miroblik institutining tugatilishi, suv xo'jaligining davlat tomonidan to'liq markazlashtirilishi, "Katta Farg'ona kanali" kabi ulkan irrigatsiya loyihalari va Mirzacho'lni o'zlashtirish jarayonlarining ijtimoiy-ekologik oqibatlari ochib beriladi. Maqolada sovet agrar siyosatining Orol dengizi fojiasiga ta'siri, qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash va kimyolashtirishning oqibatlari ilmiy asosda izohlanadi. Natijada sovet davridagi yer-suv munosabatlari iqtisodiy samaradorlikdan ko'ra ko'proq markazning xomashyo manfaatlariga xizmat qilgani hamda bu tizimning bugungi kundagi ekologik muammolar poydevori bo'lgani xulosasi ilgari suriladi.

Kalit so'zlar: yer-suv islohoti, O'zbekiston SSR, kollektivlashtirish, paxta yakkahokimligi, irrigatsiya, Katta Farg'ona kanali, Mirzacho'l, Orol fojiasi, miroblik, sovet agrar siyosati, quloqlashtirish.

Insoniyat sivilizatsiyasi shakllangan qadim zamonlardan to bugungi kungacha yer va suv resurslari ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning, shuningdek, davlatlar barqarorligining hal qiluvchi tayanch omili bo'lib kelgan. Biroq XX asrning boshlarida Markaziy Osiyoda, xususan, O'zbekistonda yuz bergan siyosiy o'zgarishlar Buxoro amirligi va Xiva xonligining qulashi hamda O'zbekiston SSRning tashkil etilishi yer va suv munosabatlarini tubdan o'zgartirib yubordi. Sovet hokimiyati o'rnatilishi bilan yer va suvga bo'lgan an'anaviy munosabatlar, shariat qoidalari va asriy tajribalar inkor etilib, ularning o'rniga marksistik-lenistik mafkuraga asoslangan "davlat mulki" tamoyili joriy etildi. 1924-yilda O'rta Osiyoda milliy-hududiy chegaralanish o'tkazilgach, yangi tashkil etilgan O'zbekiston SSR oldida turgan eng dolzarb vazifa agrar masalani sovetcha ruhda hal qilish edi. Bu nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy maqsad bo'lib, qishloq joylarida

sho'ro hokimiyatini mustahkamlash va "boy-quloq"lar qatlamini yo'qotishni ko'zda tutgan edi[1,57].

1925-1929-yillarda O'zbekistonda o'tkazilgan yer-suv islohoti sovet davri agrar siyosatining birinchi yirik bosqichi bo'ldi. Islohotning asosiy shiori "Yerni haydovchiga berish!" deb e'lon qilingan bo'lsa-da, amalda bu jarayon yirik yer egalari, sobiq amaldorlar va vaqf xo'jaliklarining mulklarini musodara qilish bilan birga kechdi. Islohot natijasida minglab gektar unumdor yerlar kambag'al va batrak dehqonlarga bo'lib berildi. Biroq, yer bilan birga suv taqsimoti ham davlat nazoratiga o'tkazildi. An'anaviy miroblik instituti "feodalizm qoldig'i" sifatida tugatilib, uning o'rniga davlat suv xo'jaligi organlari tashkil etildi. Bu islohot dehqonlarda vaqtinchalik mamnuniyat uyg'otsa-da, aslida bu xususiy mulkchilikni butunlay tugatish va dehqonni davlatga qaram qilishning boshlanishi edi[2,87-88]. Yerga egalik huquqi dehqonning qo'lidan olinib, u faqat "foydalanuvchi" maqomiga tushirildi, bu esa asrlar davomida shakllangan "yerga bo'lgan egalik hissi"ning yo'qolishiga sabab bo'ldi.

1930-yillarning boshidan boshlangan ommaviy kollektivlashtirish (jamoalashtirish) jarayoni O'zbekiston qishloq xo'jaligi tarixidagi eng fojiali sahifalardan biri bo'ldi. "Quloqlashtirish" kampaniyasi doirasida o'z mehnati bilan boyigan o'rta hol dehqonlar ham repressiyaga uchradi, ularning yerlari va mulki yangi tashkil etilgan kolxoz va sovxozlarga majburan o'tkazildi. Yer va suv resurslarini boshqarish endilikda butunlay markazlashtirilgan reja asosida amalga oshirila boshlandi. Sovet hukumati uchun O'zbekiston birinchi navbatda SSSRning "paxta bazasi" bo'lishi kerak edi[3,98]. Shu sababli, yer va suv siyosatining barcha elementlari faqat bir maqsadga paxta hosildorligini oshirishga yo'naltirildi. Sug'orish tizimlari qayta qurilib, g'alla va boshqa oziq-ovqat ekinlari maydonlari qisqartirildi, ularning o'rnini paxta egalladi. Bu jarayon xalq xo'jaligida "paxta yakkahokimligi" (monokulturas)ning poydevorini qo'ydi.

Kollektivlashtirish yillarida irrigatsiya qurilishi ham yangi bosqichga ko'tarildi. 1939-yilda rekord darajadagi qisqa muddatda (45 kun) "umumxalq hashari" yo'li bilan 270 kilometrlik Katta Farg'ona kanali qurib bitkazildi. Bu loyiha sovet propagandasida "sotsialistik mehnat g'alabasi" sifatida talqin etilgan bo'lsa-da, u dehqonlarning bepul va og'ir jismoniy mehnatiga asoslangan edi. Shundan so'ng Shimoliy va Janubiy Farg'ona kanallari, Toshkent kanali kabi yirik inshootlar barpo etildi. Bu kanallar minglab gektar qo'riq yerlarni o'zlashtirish va paxta maydonlarini kengaytirish imkonini berdi. Biroq, irrigatsiya qurilishidagi bunday shoshqaloqlik va ilmiy asoslanmagan yondashuvlar keyinchalik yerlarning sho'rlanishi va zovur tizimlarining ishdan chiqishiga olib keldi. Suvni tejash emas, balki "ko'proq suv ko'proq paxta" tamoyili ustuvor bo'lib qoldi.

Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda O'zbekistonda "qo'riq va bo'z yerlarni o'zlashtirish" harakati yangi kuch bilan davom etdi. Xususan, 1950–1960-yillarda Mirzacho'l, Surxon-Sherobod dashtlari va Markaziy Farg'onani o'zlashtirish bo'yicha ulkan loyihalar amalga oshirildi. "Cho'lga yurish" kampaniyasi natijasida yuzlab yangi sovxozlar va paxtachilik hududlari tashkil

etildi. Mirzacho'lning markazi bo'lgan Guliston va Yangiyer kabi shaharlar vujudga keldi. Biroq, bu hududlarni sug'orish uchun Amudaryo va Sirdaryodan olinadigan suv miqdori keskin oshib ketdi. Daryo o'zanlarining tabiiy rejimi buzildi, suvning katta qismi bug'lanish va noto'g'ri sug'orish oqibatida isrof bo'la boshladi[4,120]. Bu davrda suv xo'jaligi siyosati faqatgina texnik ko'rsatkichlar "qancha kilometr kanal qazildi", "qancha kubometr suv berildi" degan raqamlar ortidan quvishga aylandi.

1960-yillarning o'rtalariga kelib, paxta maydonlarining haddan tashqari kengayishi va suv resurslarining nazoratsiz sarflanishi oqibatida Orol dengizi muammosi ko'ndalang bo'lib qoldi. Amudaryo va Sirdaryoning dengizga quyiladigan suv miqdori yil sayin kamayib bordi[5,34-35]. Sovet rejali iqtisodiyoti bu ogohlantirishlarga e'tibor bermadi, aksincha, "million tonna paxta" topshirish majburiyatlari oshirilaverdi. Paxta yakkahokimligi O'zbekistonni nafaqat iqtisodiy, balki ekologik jihatdan ham jarlikka yetakladi. Yerlarni o'g'itlashda qo'llanilgan zaharli ximikatlarni (masalan, butifos) va mineral o'g'itlarning me'yordan ortiq ishlatilishi tuproq unumdorligini pasaytirib, yer osti suvlarini zaharladi. Bu esa qishloq aholisi o'rtasida turli kasalliklarning ko'payishiga va go'daklar o'limining oshishiga olib keldi.

Sovet davridagi suv munosabatlarining yana bir o'ziga xos jihati bu markazlashgan boshqaruv edi. O'zbekiston SSR Suv xo'jaligi vazirligi (Minvodhoz) ulkan budjet mablag'larini tasarruf etuvchi "davlat ichidagi davlat"ga aylandi[6,214]. Vazirlik uchun yangi-yangi kanallar qurish va yerlarni o'zlashtirish loyihalari foydali edi, chunki bu loyihalar orqali millionlab mablag'lar o'zlashtiriladi edi. Biroq, o'zlashtirilgan yerlarning samaradorligi va ularning meliorativ holati ko'pincha e'tibordan chetda qoldi. "Gidromelioratsiya" tushunchasi sovet davrida tuproqni emas, balki faqat suvni boshqarish deb tushunildi. Natijada O'zbekistondagi sug'oriladigan yerlarning yarmidan ko'prog'i sho'rlanishga yuz tutdi, bu esa qishloq xo'jaligi mahsulotlari sifatining pasayishiga sabab bo'ldi.

1980-yillarning o'rtalariga kelib, sovet agrar tizimining inqirozi yaqqol ko'rinishga boshladi. "Paxta ishi" yoki "O'zbeklar ishi" deb atalgan qatag'onlar davrida o'zbek dehqonlari va rahbarlari markaz tomonidan sun'iy ravishda aybdor qilib ko'rsatildi. Aslida esa, qo'shib yozishlar va korrupsiya markazning bajarib bo'lmaydigan planlari va noto'g'ri yer-suv siyosatining natijasi edi. Bu davrda "Sibir daryolarini Markaziy Osiyoga burish" kabi fantastik loyihalar ham muhokama qilindi, biroq iqtisodiy va ekologik xavflar sababli bu loyiha amalga oshmadi. Sovet davri oxirida O'zbekiston SSR yer va suv resurslari haddan tashqari toliqqan, ekologik inqiroz yoqasidagi davlatga aylangan edi[7,130].

O'zbekiston SSRda yer-suv siyosati ijtimoiy tabaqalanishning yangi ko'rinishini yaratdi. Kolxoz raislari va sovxoz direktorlari qishloq joylarida cheksiz hokimiyatga ega bo'ldilar, suv taqsimoti va yerlardan foydalanishda ularning ruyi-xotiri birinchi o'rinda turdi. Oddiy kolxozchi dehqon esa o'zining tomorqasidan olingan hosil bilan kun kechirishga majbur edi. Qiziqarli jihati

shundaki, O‘zbekistonning jami qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining salmoqli qismi (meva, sabzavot, go‘sht) aynan aholining kichik tomorqa yerlarida yetishtirilgan bo‘lsa-da, davlat barcha resurslarni (suv, texnika, o‘g‘it) faqat paxta dalalariga yo‘naltirar edi. Bu iqtisodiy nomutanosiblik sovet tizimining asosiy kamchiliklaridan biri edi[8,135].

Irritatsiya tizimining texnik holati ham yillar o‘tishi bilan yomonlashdi. Ochiq kanallar orqali suv yetkazib berishda suvning 40-50 foizi bug‘lanish va sizish (filtratsiya) oqibatida isrof bo‘lar edi. Sovet muhandisligi miqyosga e‘tibor bergani holda, tejamkorlik texnologiyalariga (masalan, Isroilda o‘sha paytdayoq qo‘llanilgan tomchilatib sug‘orishga) sarmoya kiritmadi. Buning o‘rniga, daryolarning yuqori oqimlarida ulkan suv omborlari (Chorvoq, To‘polang, Norak va b.) qurildi[9,35-36]. Bu suv omborlari asosan energetika va mavsumiy sug‘orish uchun xizmat qilgan bo‘lsa-da, daryolarning quyi oqimidagi ekosistemalarni butunlay o‘zgartirib yubordi.

Xulosa o‘rnida ta’kidlash joizki, sovetlar davrida O‘zbekiston SSRda yer va suv siyosati biryoqlama va ekspluatatorlik xarakteriga ega bo‘ldi. Markazlashtirilgan reja, paxta yakkahokimligi va ommaviy kollektivlashtirish xalqning asriy dehqonchilik madaniyatiga putur yetkazdi. Garchi bu davrda ulkan irrigatsiya inshootlari qurilgan va yer maydonlari kengaytirilgan bo‘lsa-da, bu yutuqlar juda qimmat ekologik fojia va insoniy qurbonlar evaziga qo‘lga kiritildi. Orol dengizining qurishi va yerlarning degradatsiyasi sovet davri yer-suv siyosatining achchiq merosi bo‘lib qoldi. Mustaqillikka erishgach, O‘zbekiston aynan mana shu og‘ir merosni bartaraf etish, paxta monokulturasidan voz kechish va suvni tejoychi texnologiyalarga o‘tish yo‘lida mashaqqatli islohotlarni boshlashga majbur bo‘ldi. Sovet davri saboqlari shuni ko‘rsatadiki, tabiat resurslariga faqatgina iqtisodiy foyda manbai sifatida qarash ertami-kechmi strategik inqirozga olib keladi. Yer va suv bu shunchaki ishlab chiqarish vositasi emas, balki kelajak avlodlar taqdirini belgilovchi hayotiy qadriyatdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Abduraimov M. O‘rta Osiyoda yer egaligi munosabatlari tarixi. – Toshkent: Fan, 1975.
2. Azamat Ziyo. O‘zbek davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2000.
3. Ziyodullaev S. K. Razvitie irrigatsii v Uzbekistane. – Tashkent: Fan, 1981.
4. Ishoqov M. O‘zbekiston agrar tarixi. – Toshkent: Universitet, 2004.
5. Karimov Sh. O‘zbekiston tarixi (1917-1991). – Toshkent: Sharq, 2010.
6. Xasanov O. O‘zbekistonda paxta yakkahokimligi tarixi va oqibatlari. – Toshkent: Adolat, 1995.
7. O‘zbekistonning yangi tarixi. 2-kitob. Sovet mustamlakachiligi davri. – Toshkent: Sharq, 2000.
8. Zenin V. Irrigatsiya i sotsializm: Istoriya osvoeniya Mirzachulya. – Tashkent, 1974.
9. Sattorov M. O‘zbekiston agrar tarixi: sovet davri islohotlari. – Samarqand, 2018.

BIRINCHI JAHON URUSHI ARAFASIDA O‘ZBEKISTON SSSR.

Ne‘matjonova Muniraxon Murodjon qizi

University of Businnes and Science tarix yo‘nalishi talabasi

e-mail: munira0101@gmail.com

Tel: +998 93 216 53 05

Dadajonov Tursunboy Abdusamatovich

e-mail: tursunboydadajonov5@gmail.com

Tel: +998930519650

University of Businnes and Science ijtimoiy fanlar kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada XX asrning boshlarida jahondagi yirik davlatlarning mustamlakalarga ega bo‘lish masalasidagi o‘zaro munosabatlar va O‘zbekistonning Birinchi jahon urushi arafasidagi holati, SSSR siyosati, ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli va madaniy hayotdagi o‘zgarishlar tahlil qilib yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Birinchi jahon urushi, SSSR, Turkiston o‘lkasi, Markaziy osiyo, milliy siyosat, madaniyat, paxta, hosil, soliqlar, inqiroz, xo‘jalik aloqalari, Davlat moliyasi, harbiy davr, favqulodda holat, jarima, taraqqiyot, tabiiy boyliklar, ishchi kuchi, nazorat va jazo choralari, narx, harbiy harakatlar, talofatlar, mayda kredit, mablag‘.

Kirish. XX asrning boshlarida jahon siyosiy xaritasida yirik imperiyalar o‘rtasidagi geosiyosiy ziddiyatlar o‘zining cho‘qqisiga chiqdi. 1914-yilda boshlangan Birinchi jahon urushi nafaqat Yevropa davlatlari, balki ularning uzoq mustamlakalari taqdirini ham ostun-ustun qilib yuborgan global hodisaga aylandi. Rossiya imperiyasining ushbu urushga Antanta ittifoqi tarkibida kirishi uning eng yirik xomashyo bazasi hisoblangan Turkiston o‘lkasi (bugungi O‘zbekiston hududi) uchun mislsiz fojialar va iqtisodiy qaramlikning yangi bosqichini boshlab berdi[1,98]. Garchi o‘sha davrda hali SSSR tashkil topmagan va o‘lka bevosita chor Rossiyasi tarkibida bo‘lsa-da, mustamlaka ma‘muriyatining yuritgan siyosati mintaqada chuqur ijtimoiy-iqtisodiy inqirozni keltirib chiqardi. Rossiya iqtisodiyotining G‘arbiy Yevropa davlatlaridan taraqqiyot jihatidan ancha orqada qolib ketganligi urush davrida yanada yaqqol namoyon bo‘ldi va imperiya o‘zining nochor harbiy-iqtisodiy holatini o‘nglash uchun bor og‘irlikni Turkiston kabi chekka o‘lkalar gardaniga yukladi. Bu davr nafaqat iqtisodiy talonchilik, balki milliy ozodlik harakatlarining uyg‘onish davri sifatida ham tarixda qoldi[2,45]. Urushning dastlabki kunlaridanoq Turkistonda "favqulodda muhofaza holati" e‘lon qilinishi mustamlaka hukumatining mahalliy aholi ustidan nazorat va jazo choralari mislsiz darajada kuchaytirdi. 1914-yildan boshlab o‘lkadagi barcha xo‘jalik aloqalari izdan chiqdi, temir yo‘llar amalda faqat harbiy yuklarni tashishga

safarbar etilgani sababli ichki bozorlarda oziq-ovqat taqchilligi va narx-navoning keskin oshishi kuzatildi. Imperiya hukumati "Front uchun paxta!" shiorini o'rtaga tashlab, Turkiston qishloq xo'jaligini bir tomonlama – faqat paxta yetishtirishga yo'naltirilgan yakkahokimlik (monopoliya) changaliga soldi[3,47]. Bu siyosat natijasida galla va boshqa oziq-ovqat ekinlari maydonlari qisqarib ketdi, bu esa Rossiyaning markaziy gubernalaridan galla keltirish to'xtab qolgan sharoitda mahalliy aholini ocharchilik yoqasiga keltirib qo'ydi. 1915-yildan boshlab paxtaga o'zgarmas davlat narxlari joriy etilishi dehqonlarni butkul xonavayron qildi, chunki belgilangan narxlar mahsulot yetishtirish xarajatlarini ham qoplamas, umumiy inflyatsiya esa dehqonlar daromadini amalda nolga tenglashtirgan edi. Rossiya sanoati urush ehtiyojlari uchun paxtani arzon narxda olishni maqsad qilgan bo'lsa, mahalliy dehqon o'z mehnatining samarasini ko'rmay, qarzдорlik botqog'iga botdi[4,87-88].

Ijtimoiy sohada ham ahvol o'ta og'ir bo'lib, urushning faqat birinchi yili davomida aholi zimmasiga yuklangan soliqlar miqdori o'rtacha 50-70 foizdan ziyodga oshdi. Chor hukumati urush xarajatlarini qoplash uchun mahalliy aholidan nafaqat pul, balki harbiy ehtiyojlar uchun zarur bo'lgan barcha resurslarni majburiy tartibda yig'ib ola boshladi. Ot-ulovlar, tuyalar, issiq kiyim-kechaklar, hattoki aholining kundalik iste'molidagi oziq-ovqat mahsulotlari ham "frontga yordam" niqobi ostida musodara qilindi[5,98]. Rossiya gubernalaridan ko'chirib keltirilgan yevropalik aholining erkak qismi frontga safarbar etilishi qishloqlarda ishchi kuchi yetishmasligiga va hosildorlikning pasayishiga olib keldi. Mahalliy o'zbek va boshqa xalqlar esa dastlab harbiy xizmatdan ozod qilingan bo'lsa-da, ulardan front ortida eng og'ir va xavfli ishlarda bepul yoki juda kam haq evaziga foydalanish rejalashtirilgan edi. Bu boradagi eng mash'um qadam 1916-yil 25-iyunda podsho Nikolay II ning mahalliy aholini mardikorlikka olish haqidagi farmoni bo'ldi[6,122]. Farmonga ko'ra, 19 yoshdan 43 yoshgacha bo'lgan erkaklarning eng navqiron qismi – taxminan 250 ming kishi daladagi hosil yig'im-terimi qizigan bir paytda front orti mudofaa inshootlarini qurish ishlariga safarbar etilishi kerak edi.

Ushbu adolatsiz qaror Turkiston xalqining sabr kosasini to'ldirgan so'nggi tomchi bo'ldi va 1916-yilgi umumxalq qo'zg'oloniga turtki berdi. Xo'jandda boshlanib, tez orada Jizzax, Toshkent, Andijon va Namangan kabi yirik shaharlarni qamrab olgan noroziliklar mustamlakachilik zulmiga qarshi chinakam milliy-ozodlik harakatiga aylandi[7,147]. Xalq mardikorlikka ro'yxat tuzayotgan mahalliy ma'murlarga va mustamlaka ma'muriyatiga qarshi bosh ko'tardi. Ayniqsa, Jizzax qo'zg'oloni o'zining miqyosi va shiddati bilan ajralib turdi. Mustamlaka ma'muriyati bu qo'zg'olonlarni zamonaviy qurollar va artilleriya yordamida shafqatsizlik bilan bostirdi. Minglab insonlar qatl etildi, o'n minglab oilalar o'z uy-joyidan mahrum bo'lib, o'lkaning chekka hududlariga va xorijga qochishga majbur bo'ldi. Butun boshli qishloqlar yoqib yuborildi, aholining chorva mollari va don zaxiralari "jazo choralari" sifatida musodara qilindi. Bu voqealar chor hukumatining o'lka xalqlariga nisbatan yuritgan insoniylikka zid siyosatining yaqqol tasdig'i bo'ldi[8,210].

Iqtisodiy inqiroz nafaqat qishloq xo‘jaligini, balki endigina shakllanayotgan sanoat va savdo sohasini ham falaj qilib qo‘ydi. Tashqi savdo aloqalari uzildi, o‘lkaning tabiiy boyliklari hech qanday nazoratsiz Rossiya markaziga tashib ketildi. Bank va kredit tizimi inqirozga uchrab, mayda sarmoyadorlar va dehqonlar sudxo‘rlar changalida qoldi. Maorif va madaniyat sohalari ham urushning og‘ir yukidan chetda qolmadi. Maktab va madrasalarga ajratiladigan davlat mablag‘lari deyarli to‘xtatildi, ko‘plab o‘quv dargohlari harbiy gospital va omborxonalarga aylantirildi. Biroq, aynan mana shu og‘ir sinovli yillar o‘zbek xalqining milliy o‘zligini anglash jarayonini tezlashtirdi. Munavvarqori Abdurashidxonov, Mahmudxo‘ja Behbudiy kabi jadidlar o‘z chiqishlari bilan xalqni ilmga, birlikka va milliy ozodlikka chorlashda davom etishdi. Ular mardikorlikka olingan vatandoshlarning huquqlarini himoya qilish uchun maxsus xayriya jamiyatlari tashkil etishdi, ularga front ortida ma‘naviy va moddiy yordam ko‘rsatishga intilishdi[9,158].

Birinchi jahon urushi davridagi Turkiston manzarasi Rossiya imperiyasining ichki chiriganligini va uning mustamlakachilik tizimi faqatgina talonchilik va zo‘ravonlikka asoslanganligini butun dunyoga fosh etdi. Urush arafasidagi iqtisodiy modernizatsiya urinishlari urushning harbiy ehtiyojlari qurboniga aylandi. Aholi turmush darajasining keskin pasayishi, ocharchilik va kasalliklarning tarqalishi, shuningdek, chor ma‘muriyatining repressiv choralari xalq orasida inqilobiy kayfiyatning pishib yetilishiga sabab bo‘ldi[10,174]. 1917-yilgi inqilobiy o‘zgarishlar arafasida Turkiston ijtimoiy-siyosiy jihatdan portlash nuqtasiga kelib qolgan edi.

Xulosa qilib aytganda, Birinchi jahon urushi yillari O‘zbekiston tarixida eng fojiali, shu bilan birga xalqning milliy irodasi toblangan muhim burilish nuqtasi bo‘lib qoldi. Bu davr mintaqaning keyingi butun XX asrdagi taraqqiyot yo‘nalishini belgilab beruvchi asosiy omilga aylandi. Mustamlakachilik zulmi qanchalik kuchli bo‘lmasin, u xalqning ozodlikka bo‘lgan intilishini so‘ndira olmadi, aksincha, milliy davlatchilikni qayta tiklash yo‘lidagi kurashning yangi, yanada uyushgan va radikal bosqichiga zamin yaratdi. Ushbu jarayonlarni chuqur o‘rganish bugungi kunda milliy mustaqilligimizning qadriga yetish va tarixiy xatolardan xulosa chiqarish uchun g‘oyatda muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. Ziyoyev H. Birinchi jahon urushi va o‘zbeklar. – Toshkent: Fan, 1999. (Mavzu bo‘yicha eng fundamental asarlardan biri bo‘lib, urushning mahalliy aholi taqdiriga ta‘sirini chuqur tahlil qiladi).
2. Ziyoyev H. Turkistonda milliy-ozodlik harakati (XVI–XX asrlar). – Toshkent: Fan, 2000. (1916-yilgi qo‘zg‘olon va uning siyosiy oqibatlarini o‘rganish uchun asosiy manba).
3. Rajabov Q., Zamonov A. O‘zbekiston tarixi (1917–1991-yillar). – Toshkent: O‘qituvchi, 2017. (Urushning so‘nggi yillari va inqilobiy jarayonlarga o‘tish davrini yoritadi).

4. Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi. 3-kitob: Turkiston chorizm mustamlakachiligi davrida. – Toshkent: Sharq, 2010. (Iqtisodiy ekspluatatsiya va paxta monopoliyasi masalalari keng yoritilgan).
5. Sodiqov H. Turkiston chor mustamlakachiligi davrida (XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshi). – Toshkent: Akadernashr, 2011. (Ma‘muriy boshqaruv va "favqulodda holat" tartiblarini tahlil qiladi).
6. Alimova D. (tahriri ostida). O‘zbekiston tarixi (XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshi). – Toshkent: Fan, 2012. (Akademik nashr bo‘lib, davrning ijtimoiy-madaniy manzarasini to‘liq qamrab oladi).
7. Rizayev Sh. Jadid dramasi. – Toshkent: Sharq, 1997. (Urush davridagi madaniy turg‘unlik va jadidlar ma‘rifatparvarlik harakatining roli haqida muhim ma‘lumotlar beradi).
8. Qosimov B. Milliy uyg‘onish: jasorat, ma‘rifat, fidoiylik. – Toshkent: Ma‘naviyat, 2002. (Jadidlarning Birinchi jahon urushi davridagi ijtimoiy faoliyati tahlil qilingan).
9. Piaskovskiy A. V. Revolyutsiya 1905–1907 gg. v Turkestane. – Moskva, 1958. (Garchi mafkuraviy qarashlar bo‘lsa-da, XX asr boshi iqtisodiy ko‘rsatkichlari va ishchilar harakati bo‘yicha boy faktik materialga ega).
10. Golos Turkestana (gazetasi materiallari, 1914–1917-yillar). (O‘sha davr matbuotida chop etilgan maqolalar va rasmiy buyruqlar to‘plami – birlamchi tarixiy manba sifatida).

SOVET DAVRIDA ANDIJON VILOYATIDA IRRIGATSIYA VA MELIORATSIYA ISHLARI TARIXI VA OQIBATLARI (1941-1990 YILLAR)

Ismatullayev Saidislom Hamidullo o‘g‘li

University of Business and Science Tarix yo‘nalishi 3-kurs talabasi

Tel: +998 97 974 87 77

Ilmiy rahbar: Madaminov Ulug‘bek Maxamadjon o‘g‘li

University of Business and Science Ijtimoiy fanlar kafedrasi stajyor-o‘qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Andijon oblastida irrigatsiya va melioratsiya ishlari holati 1941-1990 yillar davriy chegarasida ilmiy adabiyotlardagi ma‘lumotlar hamda arxiv hujjatlari materiallari yordamida chuqur tahlil qilingan. Bundan tashqari, oblastda hududiy va yirik irrigatsiya inshootlarining barpo etilishi, ularning cheklangan suv manbalaridan qishloq xo‘jaligida ayovsiz foydalanilishi, ayniqsa paxta yakkahokimligi ta‘sirida sug‘orma maydonlar hajmi yildan-yilga, gohida ekologik muvozanatni buzgan holda ortib borganligi ushbu tadqiqotda dalillar bilan asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: Andijon oblasti, irrigatsiya, melioratsiya, kanal, sug'orma maydon, sug'orish tarmog'i.

Ma'lumki, sovet hukmronligi yillarida O'zbekiston qishloq xo'jaligida paxta yakkahokimligi siyosati mutlaq hukmron bo'ldi va butun iqtisodiyot, jumladan irrigatsiya-melioratsiya ishlari to'lig'icha mazkur shafqatsiz amaliyot izmiga bo'ysundirildi. Respublika miqyosidagi barcha oblast va rayonlarda yerlarni suv bilan ta'minlash hamda cho'llarni o'zlashtirish ishlari jadal sur'atlarda olib borildi. Xususan, 1941 yilda alohida ma'muriy birlik sifatida tashkil etilgan Andijon oblastida ham irrigatsiya va melioratsiya ishlari aynan Ittifoq markazining agrar siyosati va xomashyoga bo'lgan cheksiz talabi ta'sirida muttasil rivojlantirildi. Ikkinchi jahon urushidan keyingi og'ir tiklanish yillarida, aniqrog'i dastlabki besh yillikda mahalliy xalqning mashaqqatli mehnati evaziga yerning meliorativ holatini yaxshilash maqsadida 39 ta rayon va rayonlararo kollektorlar ta'mirlandi. Buning bevosita natijasida Zavraq va Niyozbotir massivlarining unumsiz qo'riq yerlari dehqonchilik oborotiga kiritilib o'zlashtirildi hamda 1951 yilga kelib butun oblast bo'yicha jami 44 ming gektar yerning meliorativ holatini ma'lum darajada yaxshilashga erishildi [1.189]. Bu kabi keng ko'lamli loyihalar davlat darajasidagi yirik rejalarning bir qismi edi; masalan, 1951 yil yakuniga qadar O'zSSR oblastlariga jami 368,0 ming gektar hajmida yangi sug'orish tarmog'iga o'tishdek o'ta og'ir vazifa topshirilgan bo'lib, bu ulkan ko'rsatkichdan 58,0 ming gektari Buxoro va 52,0 ming gektari bevosita Andijon oblasti hissasiga to'g'ri keldi [2.222].

Biroq, bu murakkab rejalarni amalga oshirish jarayoni doim ham silliq kechmadi. Markaziy Farg'onaning bepoyon hududlarini o'zlashtirish maqsadida maxsus tashkil qilingan "Farg'onavodstroy" tresti tomonidan 1953 yil 1 oktyabr holatiga ko'ra vodiy bo'yicha kapital mablag'larni o'zlashtirish rejasi 73 000 rubl etib belgilangan bo'lsa-da, ishchi kuchi va texnika yetishmovchiligi sababli bu ko'rsatkich atigi 21 161 rubl (28,9%) hajmida bajarildi. Shuningdek, suv xo'jaligi qurilishi rejasi 41 000 rubl etib belgilangan bir paytda, u amalda bor-yo'g'i 7 091 rubl (17,3%) hajmida amalga oshirildi [3.8]. Shunga qaramay, mahalliy mutaxassislar va aholining tinimsiz sa'y-harakatlari bilan 1956 yilda oblastda ko'plab eskirgan suv inshootlari kapital ta'mirdan chiqarilib, hudud qo'shimcha suv zaxiralari bilan ta'minlandi. Xususan, Maylisoy suv tizimi jamoasi tomonidan ko'plab muhim irrigatsiya inshootlari kapital ta'mirdan chiqarildi va natijada hayotbaxsh suv "Qo'yquloq" sug'orish kanalidan barqaror oqa boshladi. Ushbu yangilangan kanal o'z navbatida Paxtaobod va Izboskan rayonlari jamoa xo'jaliklarini hamda 8-paxtachilikka ixtisoslashgan yirik davlat xo'jaligi dalalarini uzluksiz suv bilan ta'minlashga xizmat qildi [4]. Tarixiy hujjatlar shuni ko'rsatadiki, Markaziy Farg'ona yerlarini sug'orish va o'zlashtirish uchun o'n yil davomida, ya'ni 1953-1963 yillar uchun mo'ljallangan davlat rejasiga ko'ra 50 753,3 ming rubl miqdorida katta mablag' ajratilishi belgilangan bo'lib, amalda bu maqsadda qariyb 40 425,8 ming rubl miqdoridagi mablag' sarflandi [5.5]. Ushbu

mablag'larning manbalariga e'tibor qaratsak, u asosan dehqonlarning peshana teri evaziga shakllangan jamoa xo'jaliklarining bo'linmas jamg'armasidan (rejada 35 309,9 ming, amalda 20 170,9 ming rubl) hamda davlat byudjetidan (rejada 15 444,4 ming, amalda esa 20 254,9 ming rubl) sarf etilganligini ko'ramiz. Hududdagi jamoa xo'jaliklarining bo'yniga osilgan bu iqtisodiy yuk doimiy bo'lib, 1953-1960 yillarda Andijon oblasti jamoa xo'jaliklarining reja bo'yicha to'lov (vznos) mablag'lari 38,8 million rubl bo'lib, Markaziy Farg'ona yerlarini sug'orish va o'zlashtirishga amalda buning 26,8 million rubli kiritildi yoki reja atigi 69,2 foizga bajarildi. Ahvol keyingi yillarda ham qiyinligicha qolib, 1961 yilda reja bo'yicha to'lovlar 4 346 ming rubl etib belgilangan bo'lsa, shu yilning 11 noyabriga qadar jamoa xo'jaliklar bu fondga 1 825 ming rubl kiritib, bor-yo'g'i 42 foizli ko'rsatkichni qayd etdilar [6.22]. Siyosiy bosimlar ostida 1953-1973 yillarda butun Farg'ona vodiysida yangi yerlarni o'zlashtirish va sug'orishga sarflangan beqiyos kapital mablag'lar evaziga paxta ekin maydoni 9,2 foizga o'sgan holda, bu raqamlar hosildorlikda 24,9 foizni, yalpi hosil miqdorida esa 42,8 foizni tashkil etdi [7.53]. Xulosa qilib aytish mumkinki, yuqoridagi barcha tabiatni o'zgartirishga qaratilgan tadbirlar va yirik moliyaviy sa'y-harakatlar respublikada xalq farovonligi uchun emas, balki asosan aynan paxtachilikni misli ko'rilmagan darajada rivojlantirish va mintaqani faqat xomashyo bazasiga aylantirish maqsadida amalga oshirildi.

Irriyatsiya tizimlarining uzluksiz ishlashini ta'minlash hukumatning doimiy va qattiq nazoratida bo'lgan; masalan, 1958 yil 13 yanvarda O'zSSR Ministrlar Sovetining "Farg'ona va Andijon oblastlarida hamda respublika bo'yicha irrigatsion-meliorativ ishlarning borishi to'g'risida"gi qat'iy qarori qabul qilindi [8.62]. Unda asosan 1958 yilda sug'orish tarmog'ini bahorgi vegetatsiya (o'sish) davridagi sug'orish ishlariga tayyor holati, yerni sho'rdan yuvish va zaxira suvlarini to'plash bo'yicha o'tkazilgan chora-tadbirlar tahlil qilinib, respublika bo'yicha yilning 5 yanvar holatiga ko'ra sug'orish tarmog'ini tozalash ishlari atigi 58,5 foizga bajarilgani qayd etildi. Shu bilan birga, viloyat miqyosida belgilangan rejalar mexanizmlar yordamida 68,2 foizga, og'ir qo'l mehnati orqali esa 44,3 foizga amalga oshirilgani ko'rsatib o'tildi. Qurilish obyektlari qatorida muhim o'rin tutgan Teshiktosh gidrouzeli ham markazning alohida diqqat markazida edi; Ittifoq markazining bevosita ko'rsatmasiga asosan 1958 yil 17 yanvarda Andijon oblast ijroiya qo'mitasi mazkur ulkan obyekt qurilishi bo'yicha maxsus qaror qabul qildi [9.53]. Hujjatda e'tirof etilishicha, 1958 yilning 1 yanvariga kelib Teshiktosh gidrouzeli qurilishi belgilangan sur'atda to'la amalga oshirilmagan bo'lib, qurilishning umumiy smeta qiymati 12,8 million rubldan iborat bo'lgani holda, ish boshlangan davrdan buyon uning faqat 6,1 million rubl hajmdagi yoki 47,6 foiz qismigina bajarilgan, murakkab hisoblangan beton va temir-beton ishlari esa 53,2 foizni tashkil qilgan edi. Ushbu strategik obyektga muddatni kechiktirmaslik va qurilish ishlarini muddatidan avval jadallashtirish maqsadida oblast ijroiya qo'mitasi tomonidan barcha rayon ijroiya qo'mitasi raislariga qat'iy topshiriq berilib, mazkur obyektga tekin ishchi kuchi sifatida 500 ta jamoa xo'jaliklari

vakillarini jalb etish belgilandi. Xususan, qurilishga Andijon rayonidan 100 kishi, Paxtaobod rayonidan 200 kishi, Izboskan rayonidan 100 kishi, Moskva (hozirgi Shahrixon) rayonidan 50 kishi va Oyim (hozirgi Jalaquduq) rayonidan 50 kishini safarbar qilib yuborishni zudlik bilan tashkil qilish vazifasi ko'ndalang qo'yildi [10.54]. Markaziy Farg'onani o'zlashtirish epopeyasi to'xtovsiz davom etib, 1962 yil 9 maydagi O'zKP Andijon oblast qo'mitasi va oblast ijroiya qo'mitasining "1962 yilda Markaziy Farg'ona yerlarini sug'orish va o'zlashtirish bo'yicha qurilish ishi dasturini tasdiqlash to'g'risida"gi qaroriga asosan, "Andijonvodstroy" tresti qurilish tashkilotlarining bevosita to'g'ridan-to'g'ri shartnomasi bo'yicha "O'zselxoztexnika" tuman bo'limlari hamda mahalliy davlat xo'jaliklari tomonidan Markaziy Farg'onaning navbatdagi 2 250 gektar mutlaqo yangi yerini dehqonchilikka tayyorlash mas'uliyati olindi [11.33]. Bu ulkan maydonning katta qismi, ya'ni 2 000 gektari aynan "O'zselxoztexnika"ning tuman bo'limlari, qolgan 250 gektari esa jamoa xo'jaliklarining ichki imkoniyatlari va asbob-uskunalari hisobidan o'zlashtirilishi talab qilindi. Shuni ta'kidlash joizki, og'ir texnik va tabiiy sharoitlar tufayli "O'zselxoztexnika" rayon bo'limlari 1962 yilning dastlabki to'qqiz oyi davomida bor-yo'g'i 889 gektar yangi yerni tayyorlab, yillik rejaning atigi 44,5 foizini uddalay oldilar, biroq kuz fasliga kelib ishlar birmuncha jonlandi va yilning o'n bir oyida ular jami 1 455,2 gektar yangi yer tayyorlab, yillik ko'rsatkichni 72,8 foizga yetkazishga muvaffaq bo'ldilar [12.29].

Ayni paytda vodiy iqtisodiyotining asosiy qon tomirlari bo'lgan yirik gidroinshootlar – Farg'ona vodiysi magistral kanallari tizimi boshqarmasi tarkibiga kiruvchi irrigatsiya obyektlarining uzunligi va sig'imi ham ulkanlashib bordi: Katta Farg'ona magistral kanali 215,08 kilometr, Katta Andijon magistral kanali 111,9 kilometr va Janubiy Farg'ona magistral kanali 188,71 kilometr uzunlikka ega bo'lib, birgina Janubiy Farg'ona magistral kanallari tizimi boshqarmasi tasarrufiga umumiy hisobda 188,71 kilometr uzunlikdagi muhim qishloq xo'jalik kanallari birlashtirildi [13]. Bu suv tizimining muhim obyekti bo'lgan Katta Andijon kanalining azim qurilishi 1966 yilning kuzidan boshlab yuborildi. Bu sun'iy daryoning rasmiy uzunligi 109 kilometrni tashkil qilib, u asosan sersuv Norin daryosidagi Uchqo'rg'on gidrouzeli suv tarmog'idan boshlanar va kanaldagi suv oqimi tezligi sekundiga 330 kub metrni tashkil qiladigan beqiyos quvvatga ega edi; uning faoliyatini muntazam boshqarish uchun bosh inshoot sifatida kanalning dastlabki qismidagi chap qirg'oq regulyatoridan unumli foydalanildi. O'ta murakkab iqtisodiy loyiha bo'lgan mazkur kanalda jami 137 ta turli xil gidrotexnik va boshqa muhandislik inshootlari, 6 ta yirik hududiy tarmoq, 8 ta qo'shimcha suv chiqargich, bitta qudratli suv to'siq, zaxkashlarni o'tkazuvchi 12 ta dyuker, ekinzorlarga ko'prik vazifasini o'taydigan 4 ta bahaybat osma quvur hamda 9 ta katta transport ko'prigini barpo etish kabi muhandislik loyihalari o'z tasdig'ini topdi va amalga oshirildi [14.34]. Keng qamrovli o'zlashtirish harakatlari chekka hududlarni ham butunlay qamrab olgan edi; jumladan, 1966 yili Bo'z rayonida qishloq xo'jaligi oborotiga kiritilishi rejalangan 5 590 gektar unumsiz o'zlashtiriladigan yerlar tasdiqlangan bo'lib, oldingi besh yil davomida u yerdagi

og'ir tabiiy sharoitlarda 2 880 gektar yangi qo'riq yerlar inson kuchi bilan o'zlashtirildi va bu og'ir iqtisodiy ishlarga davlat hamda kolxozlar tomonidan qariyb 6 million rubl miqdorida mablag' safarbar etildi [15.3]. Xuddi shu yilning o'zida tuman rahbariyati tomonidan 678 gektar yerni ekin oborotiga zudlik bilan kiritish rejalashtirilib, u jamoaviy mehnat evaziga qariyb to'liq, ya'ni 98 foizga bajarilgan bo'lsa-da, ayrim "Mingbuloq" va "XX partiya syezdi" kabi tajribali xo'jaliklarda bu o'zlashtirish rejasi birmuncha pastroq – 86-74 foiz ko'rsatkichlar atrofida ekanligi qayd etildi. Markazlashtirilgan statistik tahlillarga tayanadigan bo'lsak, Andijon oblastida 1950-1990 yillar mobaynida sug'orish maydonlarining uzluksiz o'sishi va jami paxta maydonlariga sarflangan bebaho chuchuk suv hajmi yildan-yilga muttasil ortib bordi. Shunday qilib, ma'muriy hududda sug'oriladigan maydon 1950 yilda 217 ming gektarni tashkil qilgan bo'lsa, xomashyoga bo'lgan markaz talabi tinimsiz ortishi bilan ushbu raqamlar 1960 yilda 245,1 ming, 1970 yilda 265,5 ming, 1980 yilda 282,1 ming hamda mustaqillik arafasida, 1990 yilga kelib 289,4 ming gektarga g'ayritabiiy ravishda kengayib ketdi [16.46].

Bunday shafqatsiz yirik iqtisodiy islohotlar asnosida Markaziy Farg'ona hududining cho'l qismida mutlaqo yangidan bunyod etilgan Bo'z rayoni kabi joylardagi mas'ul sug'orish tashkilotlarida malakali va yetuk kadrlar yetishmasligi muammosi o'tkir darajada kuzatila boshladi. Masalan, tuman suv xo'jaligi infratuzilmasini ilmiy boshqarish uchun o'ta zarur bo'lgan mutaxassis gidrotexniklar, o'qimishli muhandislar hamda tajribali mirob kabi lavozim egalari doimiy ravishda kamchilikni tashkil qilib, ish sifatiga jiddiy putur yetkazardi; raqamlarga yuzlansak, 1965 yilda birgina Bo'z rayon suv xo'jaligi tizimida 64 nafar xodim xizmat ko'rsatgan, biroq ularning katta qismi, aniqrog'i 32 kishi mutaxassisligi bo'yicha o'zlari egallab turgan murakkab va mas'uliyatli lavozimlariga umuman to'g'ri kelmas edi. Aynan shu inqirozli holat sababli tuman ijroiya qo'mitasi respublika va viloyat rahbar organlaridan gidromelioratsiya o'quv yurti bitiruvchilarini amaliyotga qaratilgan yo'llanma bilan bevosita Bo'zga yuborilishida amaliy yordam ko'rsatishlarini yalinib so'rashga majbur bo'ldi [17.68]. Rasmiy hujjatlardagi qaydlarga asosan, 1976 yilning 1 noyabr holati bo'yicha butun Andijon oblastining umumiy yer jamg'armasi hudud bo'yicha 423,5 ming gektarni tashkil qilib, shundan 263 526 gektari sug'oriladigan ekinzorlar hisoblangan bo'lsa, qolgan 263 492 gektari turli maqsadlarda faqatgina qishloq xo'jaligi iste'molida foydalanilgan yerlar sirasiga kirgan [18.4]. Tuproq hosildorligini ushlab turish va cho'llashish/sho'rlanishning oldini olish maqsadida shu bilan birga, 1976 yilda oblastdagi ekinzorlarni navbatdagi bahorgi mavsumga tayyorlash rejasiga ko'ra, 1975-1976 yillar kuzgi-qishki mavsumida jami 45,9 ming gektar maydondagi oq sho'r bosgan yerlar zaxkashlar va ariqlar orqali og'ir mehnat bilan bir necha bor yuvildi. Tabiatning keskin o'zgarishi va iqlimiy qiyinchiliklar oqibatida yuzaga kelgan 1976 yildagi halokatli suv tanqisligiga qarshi byudjet darajasidagi kurash doirasida Andijon oblastiga maxsus 16,0 million rubl miqdorida kapital mablag' ajratilib, shuning 14,5 million rubli kechiktirib bo'lmas shoshilinch qurilish-montaj ishlari uchun to'g'ridan to'g'ri o'zlashtirildi.

Bu favqulodda mablag'lar evaziga hududdagi ekinlarni nobud qilmaslik uchun "Baxt" nasos stansiyasining muhim ahamiyatga ega ikkinchi navbati, "Qadim" nasos stansiyasining quvvatli birinchi ko'tarmasi hamda sig'imi o'rtacha 3,0 million kub metrga teng hayotiy zarurat bo'lgan "Moskva" suv omborining birinchi navbati zudlik bilan bunyod etildi, qo'shimcha ravishda tarmoq bo'yicha "Haqiqat" o'zjoqar kanalining ikkinchi navbati hamda "O'zbekiston Komsomolining 50 yilligi" nomli yangi irrigatsiya kanallari to'liq qazib bitkazildi [19].

Hukumatning doimiy diqqat markazida bo'lgan, asosan kimsasiz va huvillagan qo'riq o'rnida mutlaqo noldan barpo etilgan Bo'z rayonida ham kompleks ishlar to'xtovsiz davom etib, birgina 1978 yilning dastlabki o'n bir oyi sarhisobiga ko'ra cho'ldagi 40 gektar yangi yer o'zlashtirildi, qariyb 1 442 gektar haydalma yerning meliorativ holati keskin yaxshilandi, 662 gektar ekinzor yerida kapital planirovka (keng ko'lamli tekislash) amaliyoti o'tkazildi. Hududdagi eskirgan 1 100 gektar yerdagi nosoz sug'orish tarmoqlari to'liq rekonstruksiya qilindi va cho'l ichkari qismida mahsulot tashish uchun 14 kilometr yangi tuproq yo'l qurilib uning usti shag'allandi, shuningdek ekinzorlarning sho'r zaxini qochirish uchun 16,5 kilometr pitop (yopiq zovur) drenaj tizimi qurilib kolxozchilar foydalanishiga topshirildi [20.46]. Paxta yetishtirishni rel'efi va tabiati qiyin bo'lgan tepalik va baland adirliklarga ko'chirish strategiyasi asosida 1971-1980 yillarda butun Andijon oblasti miqyosida davlat ko'magida yana 28 ta katta quvvatli nasos stansiyasi barpo etilib, hududiy paxtakorlar ixtiyoriga topshirildi. Bu qimmat va xarajatli muhandislik yutuqlaridan biri sifatida Andijon rayonida yirik "Baxt" nomli nasos podstansiyasining ishga tushirilishi evaziga qo'shimcha 3 596 gektar ilgari suvsiz bo'lgan yangi adir yeri suvli qilinganligini va xuddi shu rayonning tog' oldidagi "Leningrad" jamoa xo'jaligida birdaniga 10 ta kuchli elektr nasos agregati yordamida tog' yonbag'ridagi sof paxta bilan egallangan 1 133 gektar haydalma yer sun'iy tarzda sug'orila boshlanganligini alohida ta'kidlash kerak [21.78]. Bularning barchasi agrar sohada misli ko'rilmagan miqdoriy sakrashlarga olib kelib, 1987 yil byudjet hisoboti bo'yicha Andijon oblast suv xo'jaligi ishlab-chiqarish boshqarmasi tasarrufida va yurituvda xizmat qilayotgan jami nasos stansiyalari soni rasman qariyb 138 tani tashkil qildi; e'tiborlisi shundaki, ularning deyarli barchasi, ya'ni 131 tasi kuchli va qimmatbaho elektr tarmog'i bilan ishlovchi yirik stansiyalar, qolgan 7 tasi esa arzonroq yoqilg'i evaziga ishlovchi mobil dizel turiga mansub bo'lgan agregatlar edi [22.209]. Xulosa qilib qat'iy aytganda, Andijon oblastida 1941-1990 yillarni to'liq qamrab olgan uzoq hukmronlik davrida irrigatsiya va daryo suvlaridan foydalanish ishlari asosan respublikani paxta xomashyosi bazasiga aylantirishni ko'zlagan paxta yakkahokimligi siyosati natijasida muttasil hamda g'ayritabiiy ravishda hududlarni kengaytirib borish bilan kechdi. Markazning bevosita buyruqlari bilan joriy qilingan bu mustabid siyosatning uzoq muddatli ta'sirida xalqning peshana teri hamda milliardlab so'm davlat va kolxoz byudjetlari evaziga yuzlab ulkan sug'orish inshootlari, magistral kanallar va murakkab drenaj tarmoqlari ommaviy

barpo etildi. Mantiqsiz siyosiy rejalarni har qanday og‘ir iqtisodiy narx evaziga bo‘lsa ham tezkorlik bilan bajarish ilinjida ekologiya va mahalliy inson manfaatlarini tamomila chetga surib qo‘ygan holda millionlab gektar tabiiy qo‘riq va bo‘z yerlar majburan o‘zlashtirilib, ularning bevosita o‘rnida faqat bitta ekin turiga mo‘ljallangan bepoyon paxta maydonlari plantatsiyalariga tubdan asos solindi. Ayni shu xomashyoga bo‘lgan ochko‘z maqsadni ko‘zlab uzoq masofalarga chuchuk suv eltuvchi yirik kanallar va iqtisodiy tejamkor bo‘lmagan, suvni minglab metr balandlikka haydovchi nasos stansiyalarining barpo etish ishlari butun respublika bo‘ylab mislsiz darajada ommalashib ketdi; ushbu tarixiy o‘zgarishlar va murakkab muhandislik inshootlari o‘z navbatida bevosita sovetlarning paxta yakkahokimligini saqlab qolish, uni yillar davomida yanada kengaytirish amaliyoti bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, xalq uchun iqtisodiy islohotlar kabi niqoblangan bu siyosatdan ko‘zlangan bosh va yakuniy muddao ham doim va faqat paxtachilikni qanday bo‘lmasin, qanday xarajat evaziga bo‘lmasin rivojlantirishga ko‘r-ko‘rona qaratilgan edi. Shu shafqatsiz va bir yoqlama tuzumning iqtisodiy bosimi tufayligina hatto sug‘orish o‘ta mushkul bo‘lgan, ya‘ni daryo va oqar suvdan tabiiy qonuniyatlar asosida foydalanishning imkoni mutlaqo bo‘lmagan olis tepaliklar va baland adir zonalarida ham ekologik talablarga zid ravishda paxta maydonlari bunyod etildi hamda bu g‘ayritabiiy quruq maydonlarni o‘ta katta elektr energiyasi va xarajalar evaziga ulkan nasoslar orqali uzluksiz sug‘orish amaliyoti yo‘lga qo‘yildi. Ana shu tor doiradagi iqtisodiy siyosat asoratida paxta ekin maydonlari hajmi iqlimiy o‘zgarishlarga mutlaqo qaramasdan asta-sekin, biroq qat‘iyat bilan tobora kengaytirib borildi va inson tabiat ustidan so‘zsiz hukmronlik qilaman degan ushbu tajovuzkor amaliyot xalq uchun qanchalik og‘ir bo‘lishiga qaramay sovet hukmronlik davrining eng oxirgi kunlarigacha biror marotaba ham susaymasdan o‘zining vayronkor hukmini davom ettirdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI.

1. Q.Nasritdinov Farg‘ona vodiysining sug‘orilish tarixi. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2009. -B.189.
2. O‘zbekiston Milliy archivi, R.2483-fond, 1-ro‘yxat, 685- yig‘ma jild.
3. Farg‘ona viloyat davlat archivi, 1157-fond, 1-ro‘yxat, 5-yig‘ma jild, 8-b.
4. Nikiforov I. Irrigatori gotovyatsya k polivam // Stalinskoye znamy, 4 aprelya 1956 g.
5. Farg‘ona viloyat davlat archivi, 1151-fond, 1-ro‘yxat, 80-yig‘ma jild, 5-b.
6. Andijon viloyat davlat archivi, 608-fond, 1-ro‘yxat, 1451-yig‘ma jild.
7. B.G.Dosov Irrigatsiya va melioratsiyaga yo‘naltirilgan kapital mablag‘lar samaradorligining ekonometrik tadqiqoti: Iqtisod fan.nom. ...diss.- Toshkent, 2001.
8. Andijon viloyat davlat archivi, 619-fond, 1-ro‘yxat, 101-yig‘ma jild, 62-b.
9. Andijon viloyat davlat archivi, 619-fond, 1-ro‘yxat, 101-yig‘ma jild, 53-b.
10. Andijon viloyat davlat archivi, 619-fond, 1-ro‘yxat, 101-yig‘ma jild, 54-b.

11. Andijon viloyat davlat archivi, 608-fond, 1-ro‘yxat, 1632-yig‘ma jild.
12. Andijon viloyat davlat archivi, 608-fond, 1-ro‘yxat, 1632-yig‘ma jild.
13. O‘zbekiston Respublikasi Suv xo‘jaligi vazirligining "Birlashgan Dispetcherlik Markazi"ga ega bo‘lgan Farg‘ona vodiysi kanallari tizimi boshqarmasining 2007 yil ekspluatatsiya (ishlatish) tadbirlarini bajarishi to‘g‘risidagi texnik hisoboti materiallaridan.
14. G‘.Fozilov Vodiyning olmos kamari. Farg‘ona: Farg‘ona, 1996. -B.34.
15. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi archivi Andijon viloyat bo‘limi, 155-fond, 2-ro‘yxat, 190-yig‘ma jild, 3-b.
16. O‘zbekiston Respublikasi Suv xo‘jaligi vazirligi Norin-Qoradaryo irrigatsiya tizimlari havza boshqarmasi joriy archivi, 57-fond, 1-ro‘yxat, 381-yig‘ma jild, 46-b.
17. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi archivi Andijon viloyat bo‘limi, 155-fond, 2-ro‘yxat, 182-yig‘ma jild, 68-b.
18. O‘zbekiston Respublikasi Suv xo‘jaligi vazirligi Norin-Qoradaryo irrigatsiya tizimlari havza boshqarmasi joriy archivi, 57-fond, 1-ro‘yxat, 381-yig‘ma jild, 4-b (Andijon oblast sug‘orish tizimi boshqarmasining 1976 yil hisobotidan).
19. O‘zbekiston Respublikasi Suv xo‘jaligi vazirligi Norin-Qoradaryo irrigatsiya tizimlari havza boshqarmasining joriy archivining 1976 yil bo‘yicha yillik texnik hisoboti materiallaridan.
20. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi archivi Andijon viloyat bo‘limi, 155-fond, 4-ro‘yxat, 117-yig‘ma jild, 46-b.
21. Tadjibayev A. Vnedreniye nauchno-texnicheskogo progressa i peredovogo opita kolxoznogo krestyanstva Uzbekistana v xlopkovodstve (1950-1970 gg.): Diss. ... dokt. istor. nauk.-Tashkent, 1988. -S.78.
22. O‘zbekiston Respublikasi Suv xo‘jaligi vazirligi Norin-Qoradaryo irrigatsiya tizimlari havza boshqarmasi joriy archivining 1987 yil bo‘yicha yillik texnik hisoboti materiallaridan.

SOVET HUKUMATI AGRAR SIYOSATIDA YER-SUV MASALALARI VA DASTLABKI TRANSFORMATSION JARAYONLARNING AMALGA OSHIRILISHI (Farg‘ona vodiysi misolida)

Jamoldinov Omadbek Nizomjon o‘g‘li

University of Business and Science Tarix yo‘nalishi 3-kurs talabasi

Tel: +998 94 276 23 05

Ilmiy rahbar: Madaminov Ulug‘bek Maxamadjon o‘g‘li

University of Business and Science Ijtimoiy fanlar kafedrası stajyor-o‘qituvchisi

e-mail: ollayor1220@gmail.com

Tel: +99897 256 87 97

Annotatsiya

Maqolada ilmiy-tarixiy adabiyotlar va arxiv manbalari asosida sovet hokimiyati tomonidan Turkiston o‘lkasida, xususan, Farg‘ona vodiysida agrar sohada amalga oshirilgan dastlabki transformatsion jarayonlarning mohiyati va tarixi atroflicha yoritib berilgan. Shuningdek, sovet hukumatining sinfiy agrar siyosati shakllanishi, yirik yer-mulklarni va tayyor qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini zo‘ravonlik bilan davlat hisobiga musodara qilinishi, qishloqlarda “Kambag‘allar qo‘mitasi”, “Dehqon uyushmalari”, “Qo‘shchi” ittifoqi kabi yersiz dehqonlar tashkilotlarining tuzilishi maqsadi va ularning amaldagi faoliyati chuqur tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: *Turkiston o‘lkasi, Farg‘ona vodiysi, ziroatchilik, sug‘orish, musodara qilish, paxta sanoati, yer egaligi, “Kambag‘allar komiteti”, “Dehqon uyushmalari”, monopoliya, qo‘shchi, ekstensiv taraqqiyot yo‘li, irrigatsiya, melioratsiya.*

Mustabid sovet hokimiyati yillarida suv xo‘jaligi ma‘lum darajada rivojlantirilib, yirik gidroinshootlar qurilgan bo‘lsa-da va sug‘orma dehqonchilik yangi ijtimoiy-iqtisodiy hamda texnikaviy asosga ko‘chirilgan bo‘lsa-da, ko‘lami jihatidan bu ulkan ishlar aslida mustamlakachilik va talonchilik mazmunidagi shafqatsiz siyosatga to‘liq bo‘ysundirilgan edi. Sovet hukumatining agrar siyosati mantiqan chor ma‘muriyati o‘tkazib kelgan ekspansion siyosatning uzviy va mantiqiy davomi bo‘lib xizmat qildi [1.226]. Ushbu yashirin maqsadni amalga oshirish uchun sovet hokimiyati xo‘jalik hayotining barcha sohalarida sotsialistik davlat mulkchiligini majburan qaror toptirishga, xalq xo‘jaligiga rahbarlikni yagona markazlashtirishga hamda iqtisodiyotni boshqarishda faqat ma‘muriy-buyruqbozlik usullari bilan ish yuritishga qaratilgan qattiqqo‘l iqtisodiy siyosatni joriy eta boshladi [2.244]. Bu yo‘lda birinchi navbatda o‘lkaning barcha yer va yer osti boyliklari, o‘rmonlar hamda suv zaxiralari hech qanday tovon pulisiz musodara qilindi va mintaqa butunlay xomashyo bazasiga aylantirilib, paxta yetishtirish miqdori yildan-yilga sun‘iy ravishda orttirib borildi. Imperiya hukumati hukmronligi davrida tamal toshi qo‘yilgan paxta yakkahokimligi endilikda sovet hokimiyati davrida “paxta mustaqilligi uchun kurash” niqobi ostida o‘tkazilgan agressiv siyosat jarayonida uzil-kesil va to‘la shakllandi. 1917 yil oktyabr oyidagi davlat to‘ntarishidan so‘ng siyosiy hokimiyatni egallagan sovet hukumati avvalgi mustamlakachi imperiya hukumatining Farg‘ona vodiysidagi 40 yildan ortiq hukmronligi davrida sug‘orma dehqonchilik sohasida rejalashtirilgan, biroq oxiriga yetkazilmagan ishlarini qat‘iylilik bilan davom ettirib, vodiyni markaz to‘qimachilik sanoati uchun yagona xomashyo yetkazib beruvchi baza sifatida shakllantirishni nihoyasiga yetkazishni ko‘zlagan edi. Agrar sohada sovet hokimiyati tomonidan amalga oshirilgan eng dastlabki deformativ va jiddiy tadbir 1917 yil 26 oktyabrda e‘lon qilingan “Yer to‘g‘risida”gi dekretidan boshlandi [3.10]. Ushbu tarixiy dekretidagi “Yerga xususiy mulkchilik huquqi abadiy bekor qilinadi; yerning sotilishi ham, sotib olinishi ham, ijaraga yoki garovga qo‘yilishi ham va boshqa

biron yo‘l bilan olinishi ham mumkin emas” degan bandi mulkdorlar sinfini yo‘q qilishga asos bo‘ldi. Uning ortidan, Turkiston o‘lkasi va Yer ishlari xalq komissarligining 1917 yil 9 dekabrda chiqargan maxsus qarori bilan o‘lkadagi mavjud ko‘chmas mulklarni, jumladan, yer, sug‘orish inshootlari va tarmoqlarini sotish yoki garovga qo‘yish bo‘yicha har qanday ko‘rinishlardagi kelishuvlar qat’iy taqiqlanishi natijasida dekretidagi vazifalar amaliyotga tatbiq etila boshlandi [4.170].

Tez orada, aniqrog‘i 1918 yil yanvar oyidan boshlab, chor Rossiyasi mustamlakasi davrida tashkil etilgan barcha viloyat, uyezd va volost yer-suv komitetlari butunlay tarqatib yuborilib, ularning o‘rniga sovet davlatiga xayrixoh bo‘lgan mahalliy kambag‘al yersiz dehqon vakillaridan iborat mutlaqo yangi komitetlar ommaviy tashkil etila boshlandi. Ushbu yangi qo‘mitalarning asosiy vazifalari o‘z hududlaridagi barcha yerlarning ro‘yxatini tuzish va ularni qat’iy hisobga olish, qishloq aholisiga yerlarni musodara qilinishining maqsadini tushuntirish, katta yer egaligiga barham berilganligini dabdaba bilan e‘lon qilish, shuningdek, tortib olingan yerlarni qayta taqsimlanishi hamda qishloq xo‘jaligida kollektivchilik asoslarini, kommuna va qishloq xo‘jalik artellarining afzalliklarini targ‘ib qilishdan iborat etib belgilandi. Bu siyosiy tadbirlarning bevosita natijasi o‘laroq, 1918 yil apreldan to 1919 yil aprelegacha bo‘lgan qisqa davr ichida Farg‘ona viloyatining Andijon uyezdida yirik boylardan Mirkomilboy Mirmominboyevning 407 desyatina yeri [5.42], Skobelev uyezdida esa 22 nafar boy xo‘jaliklarning jami 12315 desyatina yerlari musodara qilindi. Bunga qo‘shimcha ravishda imperiya mustamlakasi davrida vodiya “ko‘chirish” siyosati tufayli joylashtirilgan rus dehqonlaridan tashkil etilgan 50 ta rus qishloqlaridagi o‘ziga to‘q, boy dehqon xo‘jaliklarining naq 75000 desyatina unumdor yerlari [7.29] barcha qishloq xo‘jaligi asbob-anjomlari, ish hayvonlari va chorvasi bilan birgalikda to‘liq musodara qilindi [8.86-87]. Yer qo‘mitalari tomonidan shafqatsizlarcha tortib olingan bu yerlarning asosiy qismi maxsus qaror bilan kambag‘al yersiz dehqonlarga va ijarada ishlovchi choryakkorlarga [9.40] bo‘lib berildi. Tarixiy statistika shuni ko‘rsatadiki, 1917 yilda Farg‘ona vodiysida olib borilgan qishloq xo‘jaligini ro‘yxatga olish ma‘lumotlariga ko‘ra, Andijon uyezdida paxtakor xo‘jaliklarining 32,2 foizi, Marg‘ilon uyezdining 24,8 foizi, Namangan uyezdining 20,1 foizi hamda Qo‘qon uyezdining 12,7 foizi aynan o‘z yeriga ega bo‘lmagan choryakkorlardan iborat bo‘lgan [10.56]. O‘lkadagi ijtimoiy, siyosiy-iqtisodiy nihoyatda murakkab va ziddiyatli og‘ir vaziyatga qaramasdan sovet hokimiyatining eng oliy va o‘zgarmas maqsadi paxta xomashyosini to‘la qo‘lga kiritib, markaz to‘qimachilik sanoatini kafolatli paxta bilan ta‘minlash va inqilobiy qizil armiyaning kiyim-kechakka bo‘lgan cheksiz ehtiyojini qondirishdan iborat edi. Shu maqsadda, hukumat o‘zi amalga oshirayotgan agrar siyosatining eng muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblangan, o‘lkada mutlaq yetakchi bo‘lgan paxtachilik tarmog‘ini to‘la nazoratga olish va yagona markazdan boshqarishni Oliy Xalq Xo‘jalik kengashi zimmasiga qat’iy yuklab, 1918 yil 12 yanvarda “Paxtachilik ishlarini monopoliyaga aylantirish to‘g‘risida”gi muhim qarorni qabul

qildi [11.17]. Qabul qilingan ushbu keskin qaror asosida paxtachilik va paxta savdosi bilan bog‘liq bo‘lgan barcha masalalar hamda mamlakatdagi mavjud barcha paxta zaxiralari bir zumda davlat mulkiga aylantirilganligi rasman e‘lon qilindi.

Ushbu qat‘iy qarorning mantiqiy davomi sifatida Turkiston o‘lkasidagi barcha yirik tadbirkorlik jamiyatlari va shirkatlar tarqatib yuborildi, erkin bozor munosabatlari butunlay rad qilindi. Bu borada siyosat shu qadar keskinlashdiki, 1918 yil 21 yanvardan boshlab o‘lkada oziq-ovqat xavfsizligi garovi bo‘lgan g‘alla bilan erkin savdo qilish qat‘iyan taqiqlandi va xususiy mulk egalari jamiyatning dushmani, tekinxo‘rlar deb e‘lon qilindi [2.48]. Buning mantiqiy cho‘qqisi sifatida 1918 yil 26 fevralda Turkiston o‘lkasi Xalq Komissarlar Soveti raisi F.Kolesov tomonidan “O‘lkadagi paxtani musodara qilish to‘g‘risida”gi mudhish dekret qabul qilindi [3.11]. Qabul qilingan dekretda Turkiston o‘lkasida mavjud bo‘lgan barcha paxta, qanday ko‘rinishda va qaysi joyda bo‘lishidan qat‘iy nazar, hech qanday tolovsiz musodara qilinishi va u so‘zsiz davlat mulki deb e‘lon qilinishi belgilandi. Barcha sovetlar, temir yo‘li komitetlari bu dekretni amalga oshirish, barcha paxtani temir yo‘l stansiyalariga zudlik bilan olib kelish va darhol Toshkent stansiyasiga jo‘natish uchun maxsus qurolli vakillarini ajratishi buyurildi; mabodo egalari bu jarayonga qarshilik ko‘rsatsa, ularni joyida otib tashlashgacha bo‘lgan eng shafqatsiz choralar ko‘rilishi uqtirilgan edi. Sovet hokimiyati o‘zining talonchilikka asoslangan agrar siyosatini viloyatlar, uyezdlar, volost va qishloqlarda joriy etish hamda nazoratni kuchaytirish maqsadida “Kambag‘allar komiteti”, “Dehqon uyushmalari”, “Qo‘shchi” singari dehqonlarning sun‘iy sinfiy tashkilotlarini tuzdi [2.280]. Ularning bevosita yordami bilan amalga oshirilgan bu shafqatsiz chora-tadbirlarning fojiali natijasi o‘laroq, 1918 yilning birinchi yarmigacha o‘lkadagi 330 dan ortiq sanoatning barcha tarmoqlariga tegishli bo‘lgan, jumladan, paxta tozalash va yog‘-moy zavodlari, yirik banklar va barcha konlar davlat foydasiga to‘liq musodara qilinib, ularda ishchi nazorati o‘rnatildi [12.33]. Ta’kidlash joizki, musodara qilingan ushbu yirik korxonalar 1914 yilga qadar o‘lkada ishlab chiqarilgan jami mahsulotlarning 80 foizidan ko‘prog‘ini yetkazib bergan bo‘lib [13.103], dekretga asosan zudlik bilan topshirilgan 3,4 million pud paxta tolasi, 6 million pud xom paxta, 600 ming pud paxta yog‘i, 4 million pud chigit hamda 1,1 million pud kunjara davlat ixtiyoriga mutlaqo bepul va talonchilik yo‘li bilan o‘tib ketdi [2.248]. Dehqonlar o‘z uylaridan tortib olingan va zavodlarga topshirgan yillik mehnati mahsuli bo‘lgan paxta uchun loaqal qat‘iy belgilangan narxda bo‘lsa-da hech qanday pul olmadilar [14]. O‘lka iqtisodiy hayotida yuzaga kelgan ushbu adolatsiz holat paxtaning xarid narxlarini keskin tushib ketishiga, dehqon xo‘jaliklarining ommaviy qashshoqlanishiga va ularda paxta yetishtirishga bo‘lgan har qanday moddiy manfaatdorlikning butunlay yo‘qqa chiqishiga sabab bo‘ldi va mintaqani faqat xomashyo yetkazib beruvchi mute o‘lkaga aylantirish poydevorini mustahkamlab berdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Edward Allworth. Central Asia. A century of Russian rule. -New York, 1967.-P.288.
2. O‘zbekiston tarixi. Birinchi kitob (1917-1939 yy.). -Toshkent: O‘ZBEKISTON, 2019. - B.560.
3. Dekret o Zemle 26 oktyabrya 1917 goda. V knige. Deyatelnost kommunisticheskoy partii i sovetского pravitelstva po vosstanovleniyu i razvitiyu xlopkovodstva v Turkestane (1917-1924 gg.). Dokumenti i materialy.-Tashkent: Uzbekistan, 1986. -S.266.
4. Irrigatsiya Uzbekistana. T. 1.-Tashkent: 1975. -S.352.
5. Andijon viloyati Davlat arxivi. 230-jamg‘arma, 2-ro‘yxat, 4-ish, 42-varaq.
6. Zikr etilgan qishloqlar va yer maydonlari butun vodiy hududida joylashgan hamda bu davrda Farg‘ona viloyati tarkibida bo‘lgan.
7. Kunakova L.Z. Zemelno-vodnaya reforma v Uzbekistane (1925-1929 gg.) - Frunze: Mektep, 1967.-S.300.
8. O‘zbekiston Milliy Arxivi. 29- jamg‘arma, 3-ro‘yxat, 1516-ish, 86-87-varaqlar.
9. Chorikor-mulkdor boydan yerni o‘zaro kelishuv asosida ijaraga olib ishlovchi yersiz dehqon. Batafsil qarang; Nasritdinov Q. Sug‘orma dehqonchilik atamalarining qisqacha izohli lug‘ati.-Toshkent: Yangi asr avlodi, 2008.-B.48.
10. Razzakov A. O‘zbekiston paxtachiligi tarixi.-Toshkent: O‘zbekiston, 1994.- B.304.
11. Erkaev E.M. Sovet davrida O‘zbekistonning paxta xom ashyo bazasiga aylantirilishi va uning dehqonlar hayotiga salbiy ta'siri (1917-1940 yy.): Tarix fanlari nomzodi...diss. avtoreferati Toshkent: 2011.-B.30.
12. O‘zbekiston Milliy Arxivi. 17- jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 375-ish, Varaq-33.
13. O‘zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob. O‘zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida.-Toshkent: Sharq, 2000.-B.688.
14. Rajabov Q. Turkistonda ocharchilik va uning oqibatlari.// Turkiston, 2001 yil 28 noyabr.

MARKAZIY FARG'ONADA SUG'ORISH INSHOOTLARI VA DAVLAT XO'JALIKLARINING TASHKIL ETILISHI TARIXI (XX asrning 50-70-yillari misolida)

Bositov Abrorxon Obidxon o'g'li

University of Business and Science Tarix yo'nalishi 3-kurs talabasi

Tel: +998 90 698 05 08

Ilmiy rahbar: Madaminov Ulug'bek Maxamadjon o'g'li

University of Business and Science Ijtimoiy fanlar kafedrası stajyor-o'qituvchisi

e-mail: ollayor1220@gmail.com

Tel: +99897 256 87 97

Annotatsiya: *Maqolada Markaziy Farg'onadagi yerlarning meliorativ holatini yaxshilash va sug'orish jarayonlari, shuningdek, sovet Ittifoqi hukumatining paxta yakkahokimligi siyosati prinsiplari asosida paxta yetishtirishga ixtisoslashgan tumanlar va davlat xo'jaliklarining (sovxozlarning) tashkil etilishi natijasida paxtani markazga muttasil yetkazib berish tizimi hamda uning mintaqa uchun salbiy oqibatlari birlamchi arxiv manbalari yordamida chuqur ko'rib chiqilgan. Farg'ona, Andijon va Namangan viloyatlari hududlaridagi kimsasiz qo'riq yerlarni o'zlashtirish maqsadida 1953 yilda "Farg'onavodstroy" maxsus qurilish tresti va Farg'ona kolxozlararo soveti tashkil etilgani, shuningdek, mazkur yirik tashkilotlar yordamida qisqa davr ichida yangi yerlarni o'zlashtirish sohasida mislsiz iqtisodiy ishlar amalga oshirilgani dalillar bilan ochib berilgan.*

Kalit so'zlar: *qishloq xo'jaligi, Markaziy Farg'ona, qo'riq yerlar, sug'orish, davlat xo'jaliklari, jamoa xo'jaliklari, paxta yakkahokimligi, kanal, melioratsiya, "Farg'onavodstroy".*

O'zbekiston o'z mustaqilligini qo'lga kiritgandan so'ng, mamlakat iqtisodiyotining qon tomiri hisoblangan irrigatsiya tarixini xolisona va ilmiy jihatdan o'rganish masalasiga alohida davlat darajasida e'tibor qaratildi. Xususan, respublikamiz taraqqiyotining yangi bosqichida qabul qilingan 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish va jadal rivojlantirish yo'nalishida bevosita "sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, melioratsiya va irrigatsiya obyektlarini rivojlantirish, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga zamonaviy suv va resurslarni tejovchi agrotexnologiyalarni joriy etish" kabi eng muhim hayotiy vazifalar qat'iy belgilab berilgan [21.34]. Shu sababli ham, irrigatsiya va murakkab sharoitlardagi yerlarni o'zlashtirish tarixini chuqur o'rganish barcha davrlarda dolzarb va strategik muhim masala sanalgan. Tarixga nazar tashlasak, sovet hukumati respublikada paxta yetishtirish hajmini muttasil oshirish maqsadida sug'orma dehqonchilik uchun eng qulay mintaqa

hisoblangan Farg‘ona vodiysiga alohida e‘tibor qaratib, bu yerdagi o‘zlashtirish ishlarini "Cho‘lni o‘zlashtirish – jasurlar ishi" degan jarangdor mafkuraviy shior ostida boshlab yubordi. Bu borada Beshinchi besh yillik (1951-1955 yillar) rejalarida va 1952 yilda bo‘lib o‘tgan O‘zbekiston Kompartiyasining IX syezdi qarorlarida Farg‘ona vodiysida sug‘oriladigan yerlarni keskin kengaytirish hamda qadimiy qo‘riq yerlarni o‘zlashtirish masalalari kun tartibidagi eng asosiy vazifa sifatida ta’kidlandi. Ushbu siyosiy vazifalarni va SSSR Ministrlar Sovetining bevosita qarorlarini so‘zsiz amalga oshirish maqsadida 1952 yil 16 sentyabrda O‘zbekiston KP MQ va Respublika hukumati tomonidan Markaziy Farg‘ona yerlarini o‘zlashtirish va sug‘orishning birinchi va ikkinchi bosqichlari bo‘yicha kechiktirib bo‘lmas amaliy vazifalarni belgilab beruvchi kengaytirilgan qaror qabul qilindi [1.26]. Hukumat qarorlarida, shuningdek, 1953 yildan 1958 yilgacha bo‘lgan qisqa davr ichida butun Markaziy Farg‘onada naq 36 000 gektar cho‘l yerlarini zudlik bilan o‘zlashtirish talabi qat’iy nazarda tutilgan edi. Mamlakatning boshqa hududlarida bo‘lgani kabi, 1960-yillardan boshlab paxtachilik uchun o‘ta unumdor hudud hisoblangan Markaziy Farg‘onada ham uning ulkan zaxiralari va bo‘z yerlarini o‘zlashtirish maqsadida aholini "ixtiyoriy-majburiy" ravishda ko‘chirish (pereseleniye) siyosati ommaviy qo‘llanila boshlandi va irrigatsiya ishlarining mutlaqo ilmiy asoslanmagan tarzda olib borilishi oqibatida kadrlar qo‘nimsizligi, shuningdek, yangi o‘zlashtirilgan hududlarda sug‘oriladigan yerlarning tezkorlik bilan sho‘rlanishi kabi og‘ir ekologik muammolar yuzaga keldi. O‘zbekiston SSR Ministrlar Soveti va KP MQning 1952 yil 16 noyabrdagi navbatdagi qaroriga muvofiq, faqatgina Markaziy Farg‘onaning o‘zida jami 65 ming gektar yangi va qo‘riq yerlarni tezkor sug‘orish ko‘zda tutilgan bo‘lib [1.31], bu ulkan maydonlar qatoriga Yozyovon va Qiziltepa (Qizil Tigin) cho‘llaridagi 30 000 gektar, Ulug‘nor kanali tizimidagi 6 000 gektar, Oxunboboyev nomidagi kanal tizimi bo‘yicha 14 000 gektar hamda Farg‘ona, Andijon va Namangan viloyatlaridagi uzoq yillar qarovsiz yotgan 15 000 gektar qo‘riq yerlar kiritilgan edi.

Markaziy Farg‘onaning asriy zaxira yerlarini keng ko‘lamda o‘zlashtirish ishlari rasman beshinchi besh yillikdan (1951-1955 yillar) faol boshlanib [7.3], bu mashaqqatli tadbirni qisqa muddatda amalga oshirishga butun respublika yoshlarini jalb etish bo‘yicha maxsus davlat chaqirig‘i e‘lon qilindi, chunki belgilangan davlat rejasiga ko‘ra birgina 1954-1958 yillarning o‘zida O‘zbekiston hududida jami 600 ming gektar yer zudlik bilan o‘zlashtirilishi shart edi. Ushbu chaqiriqqa javoban qilingan kuchli tashviqotlar natijasida 1954 yilda Markaziy Farg‘ona qo‘riq yerlarini o‘zlashtirish uchun turli hududlardan 1 700 nafar yoshlar ko‘ngilli ravishda yetib keldi [8.35]. Buni mantiqiy davom ettirish maqsadida Ittifoq Ministrlar Soveti va KPSS MQning 1954 yil 9 fevraldagi "1954-1958 yillarda O‘zbekiston SSRda paxtachilikni yanada rivojlantirish to‘g‘risida"gi qarorida bevosita Farg‘ona vodiysida 142 ming gektar, shu jumladan Markaziy Farg‘onaning o‘zida 116 ming gektar yerni o‘zlashtirish va qo‘shimcha sug‘orish tarmoqlarini tortish qat’iy ko‘zda tutildi [3]. Xususan, bu ulkan reja doirasida

faqatgina Bo'z tumanining o'zida 1950 yildan 1954 yilgacha bo'lgan davrda 2803 gektar va undan keyingi 1953-1958 yillarda esa yana 2960 gektar umuman yangi yerlar o'zlashtirilib, ekinzorlarga aylantirildi [22]. Tarixiy statistikaga ko'ra, Markaziy Farg'ona hududining umumiy maydoni 532,4 ming gektarni tashkil etib, shundan 363,7 ming gektari sof ekin maydoni hisoblangan va 1953 yil 1 yanvar holatiga ko'ra uning deyarli 190,5 ming gektari o'zlashtirilgan yerlardan iborat edi [26.28]. Bu borada Kolxozlararo sovet tomonidan rasman e'tirof etilishicha, 1953 yildan 1956 yilgacha bo'lgan davrda yangi tashkil qilingan "Farg'onavodstroy" tresti tomonidan Markaziy Farg'onadagi qo'riq va bo'z yerlarni muhandislik jihatidan o'zlashtirish bo'yicha juda salmoqli ishlar amalga oshirilgan [7.5]. O'zbekiston KP MQ va Ministrlar Sovetining 1953 yil 20 oktyabrdagi "O'zbekiston SSRda sug'oriladigan yerlarni kengaytirish va suv xojaligini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qaroriga binoan, 1958 yilgacha Namangan viloyatida sug'oriladigan yerlar o'sishini 38,0 ming gektarga, Markaziy Farg'ona yerlarida esa ushbu o'sishni 28,0 ming gektarga yetkazish hamda ushbu davrda, aniqrog'i 1953-1955 yillarda qariyb 25,0 ming gektar yerni bevosita ekishga tayyorlash talab qilingan. Raqamlarga yuzlansak, 1953 yil 1 yanvar holatiga ko'ra Markaziy Farg'onadagi qo'riq va bo'z yerlarning umumiy maydoni 173,2 ming gektarni, shundan Farg'ona viloyatida 89,6 ming gektar, Andijon viloyatida esa 83,6 ming gektarni tashkil qilgani aniqlangan [13]. Qizg'in davom etgan o'zlashtirish jarayonida 1953-1955 yillar davomida "Gulbog'" sovxozining o'zida 1,6 ming gektar zaxira yerlar, 6,3 ming gektar mutlaqo yangi yerlar va Damko'lining yangi sug'orish hududida 3,5 ming gektar yangi yerlar to'liq barpo etildi hamda bu o'zlashtirilgan yerlarda tashkil etilgan yosh kolxozlarning har gektaridan o'rtacha 8-10 sentnergacha paxta hosili olinishiga erishildi. Biroq, 1955 yilgi davlat rejasi bo'yicha qurilish tashkilotlari tomonidan amalga oshirilishi belgilangan ishlar natijalariga ko'ra bironta ham muhim obyekt to'liq tugallanib foydalanishga topshirilmaganligi hukumat tomonidan qattiq tanqid qilindi. Shunga qaramay, amalda yangi yerlarni sug'orish va melioratsiya qilish ishlari 50 669 gektar maydonda olib borilib, shundan Farg'ona viloyatida 21 092 gektar, Andijon viloyatida 13 862 gektar va Namangan viloyatida 15 672 gektar yer qamrab olindi. Irrigatsiya va melioratsiya talablari bo'yicha jami 27 332 gektar yer to'liq tayyor deb topilib, shundan 17 592 gektari mutlaqo qo'riq yerlardan iborat edi [1.2]. Ushbu ishlarning moliyaviy hajmiga to'xtaladigan bo'lsak, 1953-1963 yillarda Markaziy Farg'ona yerlarini sug'orish va o'zlashtirish uchun o'n yilga davlat tomonidan jami 50 753,3 ming rubl ajratilishi mo'ljallangan bo'lib, og'ir iqtisodiy sharoitlarda amalda 40 425,8 ming rubl sarflandi. Shundan 35 309,9 ming rubl qismi bevosita kolxozlarning bo'linmas fondlaridan ajratilishi rejalashtirilib, amalda 20 170,9 ming rubli sarflandi, qolgan 15 444,4 ming rubl davlat byudjetidan belgilangan bo'lib, amalda u oshirib bajarilib 20 254,9 ming rubl sarflandi. Birgina 1953-1960 yillarda Andijon viloyati kolxozlarining reja bo'yicha qo'shishi kerak bo'lgan to'lovlari (vznoslari) 38,8 million rublni tashkil etib, Markaziy Farg'onani sug'orish va o'zlashtirishga amalda shuning 26,8 million

rubli yo‘naltirildi (bu rejaning 69,2 foizi degani). Yildan yilga kolxozlarga tushayotgan moliyaviy yuk o‘shib borib, 1961 yilda rejadagi to‘lovlar 4 346 000 rubl qilib belgilandi va shu yilning 11 noyabriga qadar kolxozlar atigi 1 825 000 rubl (jami mablag‘ning 42 foizi) to‘lashga majbur bo‘ldilar [25]. Bu tinimsiz investitsiyalar natijasida hududda paxta hosildorligi o‘rtacha 24,9 foizga va yalpi hosil ko‘rsatkichi 42,8 foizga o‘sganligi qayd etildi [15.36]. Yuqorida aytilganlarning barchasi mamlakatda faqatgina paxtachilikni qanday bo‘lmasin rivojlantirish maqsadida qilingan misli ko‘rilmagan va bir tomonlama harakatlar bo‘lib, natijada Markaziy Farg‘onada jami 75 000 gektar yangi ichki xo‘jalik infratuzilmasi barpo etildi.

Ayni shu o‘zlashtirish davrida Farg‘ona vodiysida dehqonchilikni uzluksiz suv bilan ta‘minlash uchun qator yirik gidroinshootlar jadal bunyod etildi. Xususan, 1954 yilda Namangan viloyatida 100 million kub metr suv sig‘imiga ega bo‘lgan ulkan Kosonsoy suv ombori to‘liq ishga tushirildi va ushbu omborning qurilishi Namangan atrofidagi suvsiz pasttekisliklarni kafolatli sug‘orish imkonini yaratdi. Bunga parallel ravishda, Qoradaryoda Teshiktosh to‘g‘oni, So‘x daryosida esa Sariqo‘rg‘on va Qo‘qon suv taqsimlash muhandislik tarmoqlari barpo etilib, Qo‘qon atrofidagi tumanlarda joylashgan 100 ming gektardan ortiq qadimiy ekinzorlarning suv ta‘minoti tubdan yaxshilandi. Ittifoq miqyosida suv xo‘jaligi ob‘yektlarini qurish uchun 1955 yilgi xalq xo‘jaligi rejası loyihasiga ko‘ra respublikaga jami 650 million rubl mablag‘ ajratish mo‘ljallangan edi. SSR Suv xo‘jaligi vazirligi hisobotiga ko‘ra, joriy yilning 1 yanvar holatiga mamlakatda tugallanmagan ishlar hajmi 409,6 million rublni tashkil etib, yilning birinchi yarmida atigi 40,9 million rubllik ishlar foydalanishga topshirildi va tugallanmagan qurilishlar qoldig‘i 368,7 million rublni tashkil qildi. Ushbu ulkan mablag‘larni o‘zlashtirmagan va qoloqlikka yo‘l qo‘ygan tashkilotlar qatorida Namangan viloyati irrigatsiya boshqarmasi (73,4 mln rubl), Mirzacho‘l qurilish direksiyasi (64,8 mln rubl), Quyimozor qurilish direksiyasi (37,4 mln rubl) hamda Farg‘ona viloyati irrigatsiya tizimlari boshqarmasi (31,1 mln rubl) kabi yirik idoralar ko‘rsatib o‘tildi. O‘zbekiston KP MQ va Ministrlar Sovetining 1957 yil 26 fevraldagi qaroriga muvofiq, o‘sha yili 18 martda O‘zSSR Qishloq xo‘jaligi vazirligi "Markaziy Farg‘onani sug‘orish va o‘zlashtirishni jadallashtirish to‘g‘risida" qat‘iy buyruq chiqardi. Unga asosan, Markaziy Farg‘onani sug‘orish va iqtisodiy o‘zlashtirish bo‘yicha 1956-1961 yillar rejasiga ko‘ra jami 80,0 ming gektar qo‘riq va bo‘z yerlarni, jumladan, Farg‘ona viloyatida 32,0 ming gektar, Andijon viloyatida 28,0 ming gektar va Namangan viloyatida 20,0 ming gektar yerni oborotga kiritish belgilandi. Shu munosabat bilan 1957 yil 17 avgustda Andijon viloyati ijroiya qo‘mitasi raisi rahbarligida Texnik kengash yig‘ilishida Markaziy Farg‘onadagi yangi yerlarni iqtisodiy o‘zlashtirish va sug‘orishning kompleks chizmasi atroflicha ko‘rib chiqilib, bu chizma jami 173,2 ming gektar yerni qamrab olishi va shundan Andijon viloyatida 36,4 ming gektar, Namangan viloyatida 49,7 ming gektar, Farg‘ona viloyatida esa 87,1 ming gektarni tashkil etishi alohida ta’kidlandi [10]. Boshlangan qishloq xo‘jalik kompaniyalarining

uzviy davomi sifatida 1958 yil 18 martda Ittifoq Ministrlar Soveti "1958 yil hosili uchun yangi va qo'riq (tashlandiq) yerlarni o'zlashtirish to'g'risida" muhim qaror qabul qildi. Unda SSR Ministrlar Soveti va O'zbekiston KP MQning 1957 yil 23 sentyabrdagi qaroriga binoan, viloyatlar va Qoraqalpog'iston ASSRda 36,2 ming gektar yangi yerlarni 1958 yilgi hosil uchun tayyorlash ishlari qoniqarsiz bajarilayotgani qattiq tanqid qilindi; xususan, 1958 yil 10 mart holatiga ko'ra, sug'orish va melioratsiya bo'yicha faqatgina 25,0 ming gektar yer tayyorlangani va rejadagi 29,000 gektardan atigi 17,2 ming gektari dehqonchilikka yaroqli holga keltirilgani aniqlandi [8]. Shuningdek, Farg'ona, Namangan va Andijon viloyat ijroiya qo'mitalariga barcha kolxozlarning mavjud qarzlarini zudlik bilan to'lash hamda Markaziy Farg'ona suv inshootlarini qurish bo'yicha Kolxozlararo sovetining barcha qarzdorliklarini ta'minlash bo'yicha jiddiy vazifa yuklatildi.

Vaziyatni o'nglash maqsadida 1958 yil 21 aprelda O'zbekiston KP MQ va USSR Ministrlar Soveti "Markaziy Farg'onada yangi va qo'riq yerlarni sug'orish va o'zlashtirish ishlarini kuchaytirish to'g'risida" qat'iy qaror qabul qildi [15.95]. Unda ko'rsatilishicha, amaldagi 1957 yil rejasi bo'yicha SSR Suv xo'jaligi vazirligi va uning "Farg'onavodstroy" qurilish tresti tomonidan 12,6 ming gektar maydon irrigatsiya va melioratsiya talablari bo'yicha to'liq tayyorlanishi kerak bo'lsa-da, ishlar paysalga solinib, buning o'rniga bor-yo'g'i 4,6 ming gektar yer amalda tayyorlanganligi qayd etildi. Shunday qilib, 1959 yil 1 yanvar holatiga barcha Markaziy Farg'ona obyektlarini ekspluatatsiya qilish uchun 377 826,00 ming rubl kapital mablag' rejalashtirilgan bo'lib, uning atigi 172 644,64 ming rubli foydalanishga bevosita yo'naltirilgani ma'lum bo'ldi. Shu yili, 23 yanvarda O'zbekiston KP MQ va O'zSSR Ministrlar Soveti "1959 yilda Markaziy Farg'onani sug'orish va o'zlashtirish bo'yicha qurilish ishlari dasturini tasdiqlash to'g'risida" qaror qabul qilib, ushbu rejaga asosan sug'oriladigan yerlarning o'sishi Markaziy Farg'ona massivlarida 13 000 gektarga belgilandi, biroq amalda u 10 230 gektarni, shu jumladan 1959 yilda to'g'ridan to'g'ri ekish uchun 7 228 gektarni tashkil qildi [24.232]. Ekologik xavfni o'ylamasdan qilingan navbatdagi iqtisodiy hujum 1959 yil 3 avgustda qabul qilingan "1959-1965 yillarda Markaziy Farg'onada qo'riq va bo'z yerlarni sug'orish va o'zlashtirish to'g'risida"gi hukumat qarori bo'ldi [9.48]. Ushbu hujjat asosida hududni kafolatli suv bilan ta'minlashni keskin ko'paytirish va yerlarning nochor meliorativ holatini yaxshilash borasida o'ta katta hajmdagi mexanizatsiyalashgan ishlar bajarildi; natijada "36 ming gektardan ortiq uzoq yillar qarovsiz yotgan tashlandiq va bo'z yerlar qishloq xo'jaligi oborotiga kiritildi, ekinzorlarga qatnovni o'rnatish uchun 250 kilometrdan ortiq yangi avtomobil yo'llari va ishchilar yashashi uchun 22 ta yirik kolxoz posyolkalari noldan barpo qilindi" [16]. Shu qaror ijrosini ta'minlash yuzasidan Andijon viloyati qishloq xo'jaligi boshqarmasi joriy yilning 9 noyabrida Markaziy Farg'onada yangidan ochiladigan 24,9 ming gektar maydonni yillar va tumanlar kesimida tayyorlashning o'zgarmas rejasini tasdiqladi [17]. Bundan tashqari, SSR Qishloq va Suv xo'jaligi vazirliklariga 1959 yilda Markaziy Farg'ona yerlarini sug'orish va o'zlashtirishning bosh sxemasini va alohida

hududlar bo'yicha loyihalarini qaytadan ko'rib chiqish hamda mavjud loyiha xo'jaliklarining maydonlarini sun'iy ravishda yana 2,0-2,5 ming gektarga kengaytirish qat'iy vazifa qilib qo'yildi [9.52]. Hukumatning bu haqdagi doimiy bosimi davom etib, 1960 yil 18 martda SSR Suv xo'jaligi vazirligi "1960 yilda Markaziy Farg'ona yerlarini sug'orish va o'zlashtirish bo'yicha qurilish ishlari dasturi to'g'risida"gi buyruqni e'lon qildi [19.31]. Ushbu hujjat orqali vazirlik tasarrufidagi obyektlarni kapital moliyalashtirish rejasi o'rnatildi va "Farg'onavodstroy" tresti uchun birgina 1960 yilning o'zida 111 151 ming rubl hajmda moliyalashtirish tasdiqlandi. Sal o'tmay, 1960 yil 21 martda O'zSSR Qishloq xo'jaligi vazirligining ayni shu masalaga oid yana bir tasdiqlovchi buyrug'i chiqdi [21]. O'zbekiston KP MQ va Ministrlar Sovetining 1960 yil 9 martdagi tasdiqlangan maxsus qarori asosida 1960 yil uchun Markaziy Farg'onani sug'orish va o'zlashtirish qurilish dasturiga jami 187 156 000 rubl ajratilgan bo'lib, uning ijrosi SSSR Ministrlar Sovetining 1960 yil 14 iyuldagi "Yangi yerlarni sug'orish va o'zlashtirish uchun kolxozlarning bo'linmas fondlaridan mablag' to'lash rejasini amalga oshirish to'g'risida"gi yana bir qarori bilan mustahkamlandi. Bu qaror kolxozlararo sovet tomonidan asosan qurilish ishlari uchun 43 210 000 rubl mablag' sarflanishini talab qilib, "Farg'onavodstroy" tresti jami 22 400 000 rubldan bevosita suv inshootlari qurilishiga 10 629 000 rubl sarmoya kiritdi [15.28]. Ishlarni mantiqiy yakunlash uchun 1961 yil 12 mayda yana bir yuqori darajadagi qaror qabul qilinib, unda barcha irrigatsiya ishlarini 1965 yilda yakuniga yetkazish bo'yicha mutasaddilarning taklifi ma'qullandi; ma'lumotlarga ko'ra, 1953 yildan 1961 yilgacha bo'lgan davrda 60,6 ming gektar yer irrigatsiya va melioratsiya bo'yicha to'liq tayyorlanib, uning 41,0 ming gektarida 1960 yilning o'zidayoq kolxoz va sovxozlarda amalda dehqonchilik qilingan [6]. Shunday izchil qarorlar natijasida 1961-1965 yillarda Markaziy Farg'onaning qolgan 122,2 ming gektar yerida, shundan Farg'ona viloyatida 67,8 ming gektar va Andijon viloyatida 54,4 ming gektar yer to'liq dehqonchilik uchun o'zlashtirilib, barcha kerakli irrigatsiya-melioratsiya rejimida tayyor holatga keltirildi [24.237]. Raqamlar shuni ko'rsatadiki, atigi besh yil ichida 122,2 ming gektar yerning bunday jadal oborotga kiritilishi sohada avvalgi yillarga nisbatan favqulodda juda yuqori ko'rsatkich edi. Shu davrda iqtisodiy o'zlashtirilgan 101,000 gektar ekin maydonining qariyb 60,2 ming gektari mahalliy kolxozlar hissasiga, qolgan 40,8 gektari esa kuchli iqtisodiy tayanchga ega bo'lgan davlat sovxozlari hissasiga to'g'ri keldi [12]. Tabiat imkoniyatlaridan to'liq foydalanish maqsadida 1961-1966 yillarda viloyat tashkilotlarining alohida takliflariga binoan, Farg'ona viloyatida 20,3 ming gektar qo'riq yerlarda paxta sovxozlari hamda yana 17,3 ming gektarda 2 ta yirik sovxoz, Andijon viloyatida esa 8,6 ming gektar kengaytirilgan va 20,6 ming gektar hududda yangi davlat xo'jaliklarini tashkil etish amalda ijobiy hal qilindi [18]. Markaziy Farg'onani sug'orish bo'yicha Kolxozlararo sovet 1961 yilning 1 iyuligacha Farg'ona va Andijon viloyatlarida juda katta hajmdagi ishlarni tashkil qilgan bo'lib, uning yig'ilishlarida yerlarni meliorativ jihatdan tayyorlash doimiy ravishda asosiy muammo sifatida muhokama

qilingan; birgina 1961 yilgi hisobotga ko‘ra, Farg‘ona viloyatining o‘zida sug‘orish va melioratsiya maqsadida 6 333 gektar yer jismonan tayyorlanib [19.21], uning 5 030 gektari qo‘riq yerlarni dastlabki tayyorlashga, 1 303 gektari esa ilgari chala tayyorlangan yerlarni qayta kultivatsiya qilishga yo‘naltirilgan edi. Natijada yillar davomida bu hududda 60 ming gektar qo‘riq yer butunlay qishloq xo‘jaligi foydalanishiga topshirilib, 22 ta yangi kolxoz va 2 ta sovxoz tashkil etildi, ularning faoliyati uchun o‘nlab kollektorlar, magistrallar va 26 ta posyolka qurib bitkazildi.

Bunday ulkan agrar inqilob Farg‘ona vodiysining gidroinshootlar xaritasini ham butunlay o‘zgartirib yubordi. Eng yorqin misollardan biri sifatida Katta Farg‘ona kanalining suv o‘tkazish qobiliyati birinchi yillarda sekundiga 100 kub metrni tashkil qilgan bo‘lsa, xomashyo talabi keskin ortishi bilan 1956 yilda ketma-ket ikkita yirik rekonstruksiya ishlari natijasida uning quvvati 185 kub metrgacha ko‘tarildi. 1962 yilda sersuv Norin daryosida maxsus bosh inshoot bitkazilgach esa, kanalning suv o‘tkazish quvvati g‘ayritabiiy ravishda sekundiga 211 kub metrgacha yetkazildi. 1955-1959 yillar mobaynida Farg‘ona vodiysida yuzlab chaqirim masofaga suv haydovchi 9 ta kuchli nasos stansiyasi ishga tushirilib, balandlikda joylashgan 10 ming gektar maydon suv bilan to‘liq ta‘minlandi. Namangan viloyatining Yangiqo‘rg‘on tumanida 1957 yilda ekinlar hosildorligini oshirish maqsadida Shimoliy Farg‘ona kanalida "Paxtalikkol" sobiq sovxozining 325 gektar adir yerini sug‘orish uchun sekundiga 300 litr suv uzatadigan "Paxtalikkol" ikki quvurli yirik nasos stansiyasi davlat mablag‘i hisobidan bunyod etildi. Ushbu sovxoz 1958 yilda tarqatib yuborilgach, uning serunum yerlari atrofdagilarga, jumladan Leningrad kolxoziga (136 gektar paxta uchun) va sil kasalliklari sanatoriysi yordamchi xo‘jaligiga (189 gektar) bo‘lib berildi, qimmatbaho nasos stansiyasi esa balans qiymati 150 ming rubl bilan sanatoriy ixtiyoriga o‘tkazildi. Shu bilan birga 1957 yil 2 dekabrda Farg‘ona viloyati partiya qo‘mitasi Katta Farg‘ona kanalini zudlik bilan rekonstruksiya qilish masalasini ko‘rib chiqib, natijada bu murakkab obyektning sig‘imi normadagi 100 kub o‘rniga 175 kub metrgacha ko‘tarildi, bu esa kanal ishga tushgan birinchi yilning o‘zida 23 ming gektar yerni, 1959 yilda esa rekord darajadagi 125 ming gektar maydonni kafolatli sug‘orish imkonini berdi. 1957-1958 yillarda So‘x daryosi hududida mamlakatdagi eng yirik loyihalardan biri bo‘lmish Qo‘qon GESi qurib bitkazilib, u atrofdagi 60 ming gektar yerni suv bilan ta‘minladi va 1958 yil oxirida Katta Farg‘ona kanalining 43 kilometrlik muhim qismi yana qayta kengaytirildi. Katta harakatlar evaziga 1964 yilga kelib Markaziy Farg‘onaning aynan yangi o‘zlashtirilgan sug‘oriladigan maydonlarida uzunligi 2 ming kilometrdan ortiq bo‘lgan turli xil kanallar, 2 ming kilometrdan ortiq o‘ta murakkab yer osti zaxkashlari (kollektorlari) va 7 mingdan ortiq turli gidrotexnika inshootlari mavjud bo‘lib, ular mutlaqo inson kuchi va irodasi bilan bunyod etilgan edi [11.48]. Sug‘orish inshootlari orasida alohida ahamiyatga ega bo‘lgan Karkidon suv ombori qurilishi Farg‘ona viloyatida 1962 yilda jadal sur‘atlarda boshlanib, 1967 yilning oktyabrida nihoyasiga yetkazildi; maydoni 9,65 kvadrat kilometr bo‘lgan bu tabiiy suv havzasi o‘zida 200 million kub metr obihayotni

to‘plashdek mislsiz quvvatga ega edi. Isfayramsoyning irmog‘i hisoblangan Quvasoy daryosida barpo etilgan ushbu gigant inshootga 3,4 million kub metr shag‘al-qum aralashmasi, 2,4 million kub metr toza qum to‘kildi, 60 ming kub metr beton va og‘ir temir-beton armaturalar yotqizilib, natijada Janubiy Farg‘ona kanalidan suv oluvchi Andijon va Farg‘ona viloyatlaridagi naq 69 ming gektar yerni suv muammosidan to‘liq xalos etdi. Shuningdek, Ittifoq Ministrlar Sovetining 1963 yil 15 martdagi yirik qarori bilan bevosita markazning davlat byudjeti hisobidan strategik muhim Andijon suv ombori qurilib, 1969 yilgi rasmiy narxlar qiymatida uning smeta bahosi 332,5 million rubl qilib belgilangan holda, amalda unga qariyb 297,0 million rubl sarflandi [26]. Iqtisodiy jarayonlar bu qadar sur‘atda ketayotgan bir paytda 1966 yilda Bo‘z tumanida hisobdagi 5590 gektar ekin yerlari bo‘lishiga qaramay, u yerda yangi yerlarni o‘zlashtirish o‘ta qoniqarsiz va chala bajarilganligi qayd etildi; xususan, o‘tgan besh yil mobaynida 2880 gektar o‘zlashtirilib unga davlatning 6 million rubl mablag‘i [27] sarflanganiga qaramay, qilingan sifatsiz melioratsiya ishlari oqibatida 2258 gektar hosildor yer qishloq xo‘jaligi oborotidan mutlaqo yaroqsiz holatga kelib chiqib ketdi. Eng achinarlisi shundaki, Kalinin va Mingbuloq sovxozlari, Ulug‘nor va Jdanov nomidagi davlat xo‘jaliklarining har birida 241 gektardan tortib 351 gektargacha bo‘lgan mehnat sarflangan yer maydonlari sho‘rlanib, qaytarib bo‘lmas darajada yo‘qotildi. Shunga qaramay, rasmiy hisobotlarda 1966 yilda Bo‘z tumanida belgilangan 678 gektar yerni o‘zlashtirish rejasi go‘yoki 98 foizga bajarildi deb ko‘rsatilsada, "Mingbuloq" va "XX partiya syezdi" kabi kolxozlarda bu reja amalda 86-74 foiz atrofida bazo‘r uddalangan edi. Bu yillardagi asosiy o‘zlashtirish yuki zimmasiga tushgan "Andijonvodstroy" tresti tizimida 1961 yilda jami 2678 nafar ishchi, shu jumladan, 1182 ta mexanizator, 653 ta malakali quruvchi, 341 ta ta'mirlovchi, 502 nafar haydovchi va 229 nafar muhandis-texnik xodimlar Farg‘ona vodiysidagi o‘ta og‘ir iqlim va tuproq sharoitlarida fidokorona mehnat qilganlar. Pirovard natijada, ushbu qisqa asrning o‘zida asrlar davomida cho‘l bo‘lib yotgan Markaziy Farg‘onada davlat xo‘jaliklarining soni mislsiz darajada ko‘paydi va 25 yil ichida faqatgina eng yirik bo‘lgan 23 ta bosh sug‘orish magistral kanallari noldan bunyod etilib, ularning umumiy uzunligi dahshatli raqam – 3137,7 kilometrni tashkil qildi.

Xulosa qilib kengroq yondashganda shuni qat‘iy aytish lozimki, sovet hukmronligi davrida Markaziy Farg‘ona va mintaqaning boshqa cho‘l hududlaridagi yerlarning majburiy ommaviy o‘zlashtirilishi, shuningdek, u yerda murakkab irrigatsiya va melioratsiya ishlarining juda yuqori texnologik darajada qisqa vaqt ichida olib borilishi qishloq xo‘jaligida muayyan iqtisodiy sakrashlarni ta‘minlagan bo‘lsada, bu jarayon o‘zi bilan barobar halokatli va uzoq davom etadigan salbiy ekologik oqibatlarni ham keltirib chiqardi. 1950-1970 yillarda amalga oshirilgan bu shafqatsiz dehqonchilik ekspansiyasi asnosida yuqori turuvchi davlat organlari tomonidan qabul qilingan qator qarorlar, ayniqsa yangi yerlarga ajratilgan ulkan va nazoratsiz kapital mablag‘lar ko‘p hollarda o‘z maqsadiga yetib bormasdan, noto‘g‘ri rejalashtirish yoki mablag‘ni o‘zlashtirmaslik natijasida o‘zini umuman oqlamadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Andijon viloyati davlat arxivi (AVDA), 608-fond, 1-ro‘yxat, 932-yig‘ma jild, 31-b.
2. AVDA, 619-fond, 1-ro‘yxat, 113-yig‘ma jild, 107-b.
3. AVDA, 608-fond, 1-ro‘yxat, 955-yig‘ma jild, 12-b.
4. AVDA, 608-fond, 1-ro‘yxat, 1177-yig‘ma jild, 43-b.
5. AVDA, 619-fond, 1-ro‘yxat, 140-yig‘ma jild, 203-b.
6. AVDA, 608-fond, 1-ro‘yxat, 1451-yig‘ma jild, 16-b.
7. Namangan viloyat davlat arxivi (NVDA), 275-fond, 1-ro‘yxat, 1341-yig‘ma jild, 3-b.
8. NVDA, 317-fond, 1-ro‘yxat, 1330-yig‘ma jild, 9-b.
9. NVDA, 317-fond, 1-ro‘yxat, 1421-yig‘ma jild, 48-b.
10. Q.M. Nasritdinov (1994). O‘zbekistonda irrigatsiya va melioratsiya qurilishining rivojlanishi va uning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari (1981-1990 yillar): Tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Andijon: Andijon davlat universiteti.
11. N. Ochilov (1991). O‘zbekistonda irrigatsiya va melioratsiya ishlari (1946-1964). - Toshkent: Fan.
12. Farg‘ona viloyat davlat arxivi (FVDA), 1151-fond, 1-ro‘yxat, 14-yig‘ma jild, 1-b.
13. FVDA, 1151-fond, 1-ro‘yxat, 80-yig‘ma jild, 6-b.
14. FVDA, 1151-fond, 1-ro‘yxat, 87-yig‘ma jild, 57-b.
15. FVDA, 1151-fond, 1-ro‘yxat, 13-yig‘ma jild.
16. FVDA, 1151-fond, 1-ro‘yxat, 59-yig‘ma jild, 24-b.
17. FVDA, 1151-fond, 1-ro‘yxat, 59-yig‘ma jild, 26-b.
18. FVDA, 1151-fond, 1-ro‘yxat, 47-yig‘ma jild, 3-b.
19. FVDA, 1151-fond, 1-ro‘yxat, 91-yig‘ma jild.
20. FVDA, 1151-fond, 1-ro‘yxat, 98-yig‘ma jild, 15-b.
21. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida"gi PF-4947-son Farmoni // O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. - №6 (766), 70-modda. - Toshkent, 2017. - B. 25-150.
22. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi arxivi Andijon viloyat bo‘limi, 155-fond, 1-ro‘yxat, 201-yig‘ma jild, 5-b.
23. O‘zbekiston Milliy arxivi (O‘zMA), R.2483-fond, 1-ro‘yxat, 1382-yig‘ma jild, 285-b.
24. O‘zMA, R.90-fond, 10-ro‘yxat, 303-yig‘ma jild, 124-b.
25. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi arxivi Andijon viloyat bo‘limi, 155-fond, 2-ro‘yxat, 190-yig‘ma jild, 3-b.
26. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi arxivi Andijon viloyat bo‘limi, 155-fond, 2-ro‘yxat, 183-yig‘ma jild, 88-b.
27. A. G‘ofurov (1974). Irrigatsiya va melioratsiyani rivojlantirishning iqtisodiy muammolari. - Toshkent: O‘zbekiston.

XX ASRNING IKKINCHI YARMIDA FARG‘ONA VODIYSIDA IRRIGATSIYA TIZIMI VA YIRIK SUV OMBORLARINING BARPO ETILISHI

Turg‘unov Arabboy Qosimboy o‘g‘li

University of Business and Science Tarix yo‘nalishi 3-kurs talabasi

Tel: +998 87 563 58 55

Ilmiy rahbar: Madaminov Ulug‘bek Maxamadjon o‘g‘li

University of Business and Science Ijtimoiy fanlar kafedrasida stajyor-o‘qituvchisi

e-mail: ollayor1220@gmail.com

Tel: +99897 256 87 97

Annotatsiya: Mazkur maqolada Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda Farg‘ona vodiysi qishloq xo‘jaligining umumiy holati, mintaqaning murakkab tabiiy va geografik sharoitlarida agrar sohani rivojlantirish maqsadida olib borilgan yirik irrigatsiya ishlari hamda suv omborlarining qurilishi tarixi tahlil etiladi. Xususan, markazning paxta yakkahokimligi siyosati doirasida ekin maydonlarini keskin kengaytirish ehtiyoji tufayli Kosonsoy, Karkidon va Andijon kabi ulkan suv omborlarining barpo etilishi, ularning texnik ko‘rsatkichlari, qurilish mashaaqqatlari va mintaqqa qishloq xo‘jaligidagi o‘rni arxiv manbalari hamda ilmiy adabiyotlar asosida yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: Farg‘ona vodiysi, paxta yakkahokimligi, irrigatsiya, Kosonsoy suv ombori, Karkidon suv ombori, Andijon suv ombori, suv ta‘minoti.

O‘zbekiston Respublikasi hududining boshqa qismlariga qaraganda Farg‘ona vodiysi o‘zining noyob tabiiy iqlimi, unumdor tuproqlari va boy suv resurslari bilan qadimdan dehqonchilik markazi bo‘lib kelgan. Vodiyni o‘rab turgan tog‘lar, uning o‘rtasidan oqib o‘tuvchi Sirdaryo hamda turli xil tuproq qatlamlari qishloq xo‘jaligini jadal rivojlantirish imkonini bergan bo‘lib, uning umumiy maydoni 22,2 ming kvadrat kilometrni, shundan O‘zbekiston Respublikasi tarkibiga kirgan qismi 17 ming kvadrat kilometrni va hududning 27 foizini bevosita adirliklar tashkil etadi [1.7]. Tarixan shakllangan bu ulkan agrar salohiyat mustabid sovet davlati davrida ham, garchi bir tomonlama bo‘lsa-da, muttasil ravishda markazning xomashyo talablarini qondirish maqsadida faol ishga solindi. Ikkinchi jahon urushidan keyingi og‘ir tiklanish yillarida sovet ma‘murlari butun respublikada, ayniqsa Farg‘ona vodiysida paxta ekin maydonlarini shafqatsizlarcha kengaytirishga ayni e‘tibor qaratdilar, buning yorqin dalili sifatida 1946-1950 yillarda paxta maydonlari 815,6 ming gektardan 1098,1 ming gektar atrofida kengayib, yalpi hosil 1118 ming tonnadan naq 2226 ming tonnagacha ko‘payganini ta‘kidlash lozim [2.21]. Paxta yakkahokimligining tobora kuchayib borishi fonida sobiq SSSR Ministrlar Sovetining 1952 yil 2 sentyabrdagi "Paxtachilikni kelgusida rivojlantirish uchun O‘zSSRning Andijon, Namangan va Farg‘ona viloyatlaridagi yerlarni sug‘orish va o‘zlashtirish to‘g‘risida"gi

qarorining qabul qilinishi vaziyatni yanada tezlashtirdi, chunki unda yaqin yillar ichida Markaziy Farg'onada jami 65 ming gektar mutlaqo qo'riq yerni va e'tibordan chetda qolgan 15 ming gektar maydonni sug'orish va o'zlashtirishdek o'ta og'ir vazifa qat'iy qilib belgilangan edi [3].

Ushbu qarordan kelib chiqqan holda, vodiydagi barcha irrigatsiya va melioratsiya sa'y-harakatlari faqat paxtachilik manfaatlari yo'lida safarbar etildi hamda hududda yangi yirik suv omborlari va magistral kanallarni zudlik bilan bunyod etish davri boshlandi. Farg'ona vodiysi suv xo'jaligida bu davrdagi eng dolzarb muammolardan biri urush yillarida chala qolib ketgan Kosonsoy suv ombori qurilishini yakunlash edi. Urush davrida katta qiyinchiliklar tufayli bu inshootda bor-yo'g'i 15-17 million kubometr suv to'plashga muvaffaq bo'lingan bo'lib, bu Pop, Chust, Kosonsoy, To'raqo'rg'on kabi tumanlarning suvsizlik muammosini zarracha ham hal eta olmagan edi. Shu sababli 1946-1947 yillarda O'zbekiston Suv xo'jaligi vazirligi tomonidan qurilishning birinchi navbatini tugatish uchun shoshilinch choralar belgilandi va "Sazvodproiz" tomonidan tayyorlangan qat'iy loyiha asosida to'g'on qurilishi jadallashtirildi [4.82].

Tasdiqlangan loyihaga muvofiq, suvni yuqoriga ko'taradigan tosh to'g'onning kengligi 6 metr, uzunligi 285 metr hamda umumiy hajmi 550 ming kubometrni (shundan 510 ming kubometrni tosh, 50 ming kubometrni ekran osti shag'ali va 10 ming kubometrni murakkab beton ishlari) tashkil etishi ko'zda tutildi va bu mashaqqatli mehnat evaziga suv omborida 1947 yilda 50 million, 1949 yilda 62 million hamda 1952 yilda 75 million kubometrgacha tirik suv to'plashdek ijobiy natijalarga erishildi [4.82]. Qurilish faqatgina xalqning fidokorona kuchi bilan bormasligi uchun 1952 yilga kelibgina bu yirik inshoot rasman davlat byudjetiga o'tkazildi, ungacha esa bajarilgan barcha og'ir tuproq va tosh ishlarining 80 foizi mahalliy kolxozlar tomonidan ajratilgan ozgincha mablag'lar hamda tinimsiz hashar yordamida, oddiy dehqonlarning qo'l mehnati evaziga bajarilgan bo'lib, loyiha-smeta bo'yicha bu ishlarning umumiy qiymati 55,3 million s'omni tashkil etgan [5.27]. Inshootning birinchi navbati ishga tushishi natijasida Qirg'izistonning Olabuqa hamda O'zbekistonning Chust, Kosonsoy, To'raqo'rg'on va Namangan tumanlari hududidagi 12 ming gektar yangi yerlar uzluksiz sug'orila boshlandi, ammo yozgi o'suv davrida 30-32 ming gektar maydonda suv ta'minoti ma'lum ma'noda yaxshilangan bo'lsa-da, bu ombor hududdagi jami suv taqchilligi muammosini butunlay yechib bera olmadi [6]. Sug'orishga bo'lgan talabning yanada ortishi munosabati bilan Farg'ona viloyatida Quvasoy daryosi (Isfayramsoyning irmog'i) o'zanida joylashgan, oyna maydoni 9,65 kvadrat kilometr bo'lgan Karkidon suv ombori qurilishi 1962 yilda jadal boshlanib, 1967 yilning oktyabrida muvaffaqiyatli nihoyasiga yetkazildi. Bu ulkan tabiiy havza o'zida jami 200 million kubometr, shundan foydali sig'imi sifatida 218,4 million kubometr [7.47] suv to'plash imkoniyatiga ega bo'ldi. Uning bahaybat to'g'oniga 3,4 million kubometr shag'al-qumli tuproq va 2,4 million kubometr qumoq tuproq og'ir texnikalar bilan to'kildi hamda mustahkamlikni ta'minlash uchun 60 ming kubometr beton yotqizildi. Karkidon suv omborining

ishga tushirilishi Andijon va Farg‘ona viloyatlarida Janubiy Farg‘ona magistral kanalidan suv olib sug‘oriladigan 69 ming gektar ekinzorlarni obi-hayot bilan barqaror ta‘minlashga juda katta hissa qo‘shdi [8.38]. Mintaqaning sharqiy qismida esa yana bir yirik va murakkab muhandislik yechimiga ega inshoot – Andijon suv ombori qurilishi g‘oyasi 1962 yilda O‘zbekiston rahbari Sharof Rashidovning shaxsiy tashabbusi va uzoqni ko‘zlagan sa'y-harakatlari evaziga, Ittifoq markaziy rahbariyatining jiddiy e'tirozlarini qiyinchilik bilan yengib o‘tgan holda boshlab yuborilgan edi [9.318].

Qoradaryo o‘zanining Qirg‘iziston va O‘zbekiston chegarasidagi tog‘lik hududdan chiquvchi qismida, tor Kampirrovot darasida barpo etilgan bu obyekt Yassi va Qurshob daryolari irmoqlaridan shakllanadigan 1,75 milliard kubometr suv yig‘ish salohiyatiga ega ulkan havzada barpo qilindi. Andijon suv ombori o‘zining muhandislik ulug‘vorligi va ahamiyati bilan mintaqada o‘ta noyob sanalib, uning suv yig‘ish umumiy sig‘imi 1750 million kubometrni, qishloq xo‘jaligi uchun bevosita foydalanish mumkin bo‘lgan aniq suv hajmi esa 1600 million kubometrni, suv omborining suv oyna havzasi esa 60 kvadrat kilometrni tashkil etgan. Bunday ulkan suv massasini ishonchli ushlab turish uchun omborning o‘ziga xos noyob konstruksiyali kontrfors (tayanch) to‘g‘oni naq 3,8 million kubometr sifatli betondan tiklandi, qurilish asnosida jami 8 million kubometr tuproq ishlari bajarilib, 100 ming kubometr yig‘ma temir-beton qismlari, 900 ming tonna yuqori markali sement hamda 110 ming tonna mustahkam armatura va metall konstruksiyalari sarflandi. Mazkur ulug‘vor gidroinshoot faqatgina sug‘orish maqsadlarigagina emas, balki arzon elektr energiyasi ishlab chiqarishga ham bevosita yo‘naltirilgan bo‘lib, uning asosi sifatida umumiy quvvati 140 ming kilovattga teng bo‘lgan 4 ta qudratli turbinali GES qurilishi loyihada ko‘zda tutilgan edi. GESning asosiy faoliyati bahorgi-yozgi suv talab qilinadigan sug‘orish mavsumiga qat‘iy moslashtirilgan bo‘lib, turbinalarni harakatga keltirib o‘tgan suv bevosita Shahrixonsoy, Andijonsoy va Savay kabi yirik magistral kanallarga borib quyilishi hamda ekinzorlarga yo‘naltirilishi belgilandi va bu tizimning o‘rtacha yillik elektr energiyasi ishlab chiqarish imkoniyati 435 million kilovatt soat darajasida belgilandi. Texnik parametrlari jihatidan g‘oyat yirik bo‘lgan yarim yoy shaklidagi bu ulkan to‘g‘onning loyihaviy balandligi 116 metrga, yzunligi 1024 metrga yetib, u 33 ta murakkab ikkilik kontrfors seksiyadan hamda ikkita qoyali qirg‘oq tayanchidan iborat holda mustahkam loyihalashtirilgan. Zilzilabardoshlikni eng yuqori darajaga olib chiqish maqsadida ulkan kontrforslar o‘rtasida 5 metr qalinlikdagi mahkamlovchi diafragmalar o‘rnatildi va texnologik choklar chuqur sementatsiya orqali birbiriga mustahkamlandi; qo‘shimcha ravishda to‘g‘onning ikkinchi qavatidan favqulodda toshqin suvlarni xavfsiz o‘tkazib yuborishga xizmat qiladigan 5 ta seksiya darchalari ham barpo etildi [10.56].

Andijon suv omborining poydevor g‘oyalari ilk bor 1951 yilda "Sredazvodproekt" tresti tomonidan qog‘ozga tushirilgan bo‘lsa-da, faqat 1961 yili bu ulkan chizma "Sredazgiprovodxlopok" instituti tomondan bugungi

texnologiyalar talablariga moslashtirilib to'liq takomillashtirildi. 1965 yilda obyektni qurish bo'yicha mas'uliyat "Uzglavvodstroy" tresti zimmasiga yuklatilib, aynan shu ulug'vor inshoot qurilishi uchun maxsus ixtisoslashtirilgan "Andijangidrostroy" boshqarmasi tuzildi. Quruvchilar jamoasi tomonidan 1965-1969 yillar oralig'ida olis tog'li hududda ishchilar uchun shinam typap joylar, uzluksiz aloqa va transport yo'llari hamda ko'plab ijtimoiy binolar qurib bitkazildi, va nihoyat, 1969 yil 21 may kuni to'g'onning asosiy poydevori uchun birinchi tarixiy beton qorishmasi yotqizildi. Mutaxassislar Andijon suv omborini qurish davrini mantiqan va texnologik jihatdan to'rtta muhim bosqichga ajratishadi: birinchi boshlang'ich davr 1965-1967 yillarni o'z ichiga olib, infratuzilmani yaratish, yo'llar qurilishi va hududni bo'shatish bilan kechdi; ikkinchi tayyorgarlik davri 1967-1975 yillarda davom etib, ishlab chiqarish bazalarini tiklash va Qoradaryoning quturgan o'zanini jismonan to'sish kabi mislsiz harakatlar bilan xotirada qoldi; uchinchi asosiy davr 1975-1980 yillarning birinchi yarmigacha bo'lgan vaqt bo'lib, unda betondan iborat to'g'on to'liq tiklandi; to'rtinchi yakuniy bosqich esa 1980 yilning ikkinchi yarmi va 1981 yil boshlarida barcha texnologik vositalarni sinovdan o'tkazish va GES qurilishini yakunlash ishlariga qaratildi [11.57].

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, jami 275 million rubllik byudjet o'zlashtirilgan Andijon suv ombori qurilishi bo'yicha asosiy murakkab va jismoniy ishlar 1980 yilda o'zining mantiqiy yakuniga yetdi. Uzoq tog'li, o'ta og'ir va seysmik murakkab tabiiy sharoitlarda xalqning betinim sa'y-harakati, ishchilarning matonati va o'sha davrning eng ilg'or muhandislik tajribalari hamda yangi texnologik yechimlarining oqilona qo'llanilishi evaziga mintaqa dehqonchiligini asrlar davomida barqaror ta'minlaydigan ulug'vor inshoot butun mahobati bilan qad rostladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Nasritdinov Q. Farg'ona vodiysining sug'orilishi tarixi. T.: "Yangi asr avlodi", 2009, – B. 7.
2. Djabborov N. Razvitie orosheniya v Uzbekistane i ego perspektivi. Tashkent: Fan, 1968. -S.21.
3. Farg'ona viloyat davlat arxivi (bundan keyin FVDA), 1151-jamg'arma, 1-ro'yxat, 3-yig'ma jild, 14-varaq
4. Michurin A.F. O'rta To'qay suv ombori qurilishi tajribasi. T.: 1949. - 82-bet
5. Ferganskiy oblastnoy kraevedcheskiy muzey. Materiali o sdache Urta Tokayskogo vodoxranilisha. Kn. 2. –ll. 27-28.
6. O'zMDA 2486-f., 1-r., 377-ish, 53- varaq.
7. Volinov A.M., Zabelin V.A., Kiyatkin A.K., Lujeneva M.S. Oroshenie zemel v Sredney Azii i Kazaxstane. -Moskva: Kolos, 1980. -S.47
8. Fozilov G'. Vodiyning olmos kamari. Farg'ona: Farg'ona, 1996. -B.38.
9. Shamsutdinov R., Ishoqov A. Andijon tarixidan lavhalar. T.: "Sharq", 2013, B. 318.

- 10.Domlajonov Xasanboy, Abdullaev Muzrobjon. Xonobod tarixi. Andijon, 2016, - B. 56.
- 11.Domlajonov Xasanboy, Abdullaev Muzrobjon. Xonobod tarixi. Andijon, 2016, - B. 57.

XX ASRNING BIRINCHI YARMIDA FARG‘ONA VODIYSIDA PAXTA YAKKAHOKIMLIGINING O‘RNATILISHI VA SUV XO‘JALIGI TARIXI

Tursunboyev Zuxriddin Maxmudjon o‘g‘li

University of Business and Science Tarix yo‘nalishi 3-kurs talabasi

Tel: +998 87 563 58 55

Ilmiy rahbar: Madaminov Ulug‘bek Maxamadjon o‘g‘li

University of Business and Science Ijtimoiy fanlar kafedrası stajyor-o‘qituvchisi

e-mail: ollayor1220@gmail.com

Tel: +99897 256 87 97

Annotatsiya

Ushbu maqolada ilmiy-tarixiy adabiyotlar va boy arxiv manbalari asosida tabiiy iqlimi asosan quruq bo‘lgan O‘zbekistonda, xususan, beqiyos dehqonchilik salohiyatiga ega Farg‘ona vodiysida XX asrning birinchi yarmida suv xo‘jaligining qanday shakllangani hamda butun agrar sohaning shafqatsiz paxta yakkahokimligi siyosatiga qanday qilib majburan bo‘ysundirilishi tarixi batafsil va mantiqiy izchillikda yoritib berilgan. Tadqiq etilgan davr mobaynida sovet hukumati O‘zbekistonda, jumladan, iqlim sharoiti paxta yetishtirish uchun juda qulay hisoblangan Farg‘ona vodiysida asrlar davomida shakllangan an‘anaviy xo‘jalik yuritish shakllarini, shuningdek, sug‘orma dehqonchilikda mavjud turli xil ekinlarni mutanosib yetishtirish borasidagi ekologik va iqtisodiy muvozanatni hamda xalqning azaliy dehqonchilik an‘analarini o‘ta qo‘pol ravishda buzib tashlaganligi dalillar bilan ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar: Farg‘ona vodiysi, irrigatsiya, sug‘orma dehqonchilik, g‘alla, sug‘orish, seleksiya, dehqon xo‘jaligi, shirkat, kolxoz, kanal, jamoalashtirish, ekstensiv taraqqiyot yo‘li, paxta yakkahokimligi.

Qadim zamonlardan beri sug‘orma dehqonchilik ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning eng asosiy va muhim omillaridan biri bo‘lib kelgan O‘rta Osiyo, xususan, serquyosh O‘zbekiston Respublikasi hududida mirishkor dehqonlar tabiat va inson o‘rtasidagi uzviy muvozanatga qat‘iy rioya qilgan holda sug‘orma dehqonchilikda intensiv shaklda o‘ziga xos xo‘jalik yuritib kelganlar va ayniqsa sug‘orilib dehqonchilik qilinadigan ekin maydonlaridagi tuproqlarning meliorativ holatini muntazam ravishda yaxshilash borasida asrlar davomida amaliy dehqonchilikda to‘plangan mahalliy agrotexnik usullarni qo‘llashda beqiyos boy

tajriba orttirganlar. Lekin, afsuski, ushbu bebaho mahalliy dehqonchilik an'analari XX asrning birinchi yarmida siyosiy hokimiyatni o'z qo'liga olgan sovet hukumati tomonidan markaziy sanoat korxonalarining tannarxi o'ta arzon bo'lgan paxta xomashyosiga bo'lgan beqiyos ehtiyojini qondirish maqsadida qo'pol ravishda buzilib, butun jamiyat salohiyati faqat paxta yakkahokimligini qaror toptirishga shafqatsizlarcha yo'naltirildi. Bu siyosatning eng fojiali va ochiq-oydin ko'rinishi sifatida Turkiston ASSR rahbarlaridan biri hisoblangan I.E. Lyubimov sovet hokimiyatining bu boradagi tajovuzkor paxta siyosatini o'z vaqtida shunday qat'iy ifodalagan edi: "Turkiston yoppasiga paxta maydoniga aylantirilishi lozim, buning uchun g'alla ekiladigan maydonlar nihoyatda qisqartirilishi zarur" [1.212].

Darhaqiqat, XX asrning 20-yillari oxirida mustabid sovet hokimiyatining oldida turgan eng asosiy va kechiktirib bo'lmaz vazifalardan biri butun mamlakat yengil sanoatini chet el paxtasiga bo'lgan iqtisodiy qaramligini zudlik bilan tugatish edi va ayni shu maqsadda O'zbekiston Respublikasida o'zining mutlaq mustamlakachilik mavqeini mustahkamlash, uning boy tabiiy resurslarini o'zlashtirish borasida, ayniqsa, paxtachilik sohasidagi majburiy ishlar ko'lamini mislsiz darajada kengaytirish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Bu shafqatsiz vazifalarni amalga oshirishda sovet hukumati avvalo eng dahshatli zo'ravonlikka, turli xil siyosiy nayrang va yolg'onlarga asoslanib ish ko'rdi hamda o'zining yovuz maqsadiga erishishda u sobiq chor imperiyasi hukumatidan farqli o'laroq soha taraqqiyotiga davlat byudjetidan milliardlab mablag'larni ham umuman ayamadi, chunki pirovard ko'zlangan asosiy maqsadning yakunda cheksiz darajada juda katta siyosiy va iqtisodiy foyda keltirishi ularga oldindan aniq ayon edi.

Yigirmanchi yillarning boshiga kelib butun Turkiston respublikasida, shuningdek, eng asosiy paxta yetishtiruvchi hudud hisoblangan Farg'ona vodiysida asrlar davomida ekib kelingan mahalliy "g'o'za" o'rniga serhosilroq bo'lgan Amerika paxtasi qishloq xo'jaligidan uni asta-sekinlik bilan, ammo qat'iyat bilan siqib chiqara boshladi, negaki mahalliy "g'o'za"ga ishlov berish va parvarishlash ancha oson bo'lib, u chetdan keltirilgan Amerika paxtasiga nisbatan ancha kam mehnat va xarajat talab etar, qolaversa, u bevosita mahalliy hunarmandlarning ko'p asrlik talabiga to'la mos kelar va undan o'ziga xos mahalliy sharoitda tola ajratib olish oson bo'lib, bu murakkab borada mahalliy mirishkor hunarmandlar asriy qimmatli tajribaga ega bo'lishgan edi. Bu jarayonda mahalliy hunarmandlarni ezuvchi asosiy va qudratli raqib aynan Rossiya yengil sanoati bo'lib, u bu og'ir davrda jiddiy iqtisodiy inqirozni boshdan kechirmoqda edi va bu davrda mintaqada bo'lib o'tgan uzluksiz siyosiy hamda iqtisodiy tangliklar tufayli o'lkadan markazga olib ketiladigan Amerika paxtasining umumiy hajmi keskin kamayib ketdi, chunki uzoq qizil imperiyaning aksariyat hamma hududlarida kuzatilgan dahshatli qurg'oqchilik va tinimsiz harbiy harakatlar bo'layotganligi tufayli asosiy ekin maydonlari keskin qisqarib, odamlar ommaviy ravishda ochlikka yuz tuta boshlagan edi. O'z navbatida, omon qolish ilinjida o'lka dehqonlari ham asosan faqat o'zlarining kundalik oziq-ovqat ehtiyojlari uchungina paxta va turli donli ekinlarni oz miqdorda bo'lsa-da ekish bilan kifoyalanib qolishgan bo'lib, aynan

shuning uchun ham yangi tashkil etilgan Turkiston Respublikasi paxta qo'mitasining galdagi eng asosiy, kechiktirib bo'lmaz vazifasi qanday bo'lsin o'lka dehqonlarini yana majburiy tarzda markaz yengil sanoati uchun suv va havodek zarur bo'lgan Amerika paxtasini yetishtirishga to'liq o'tkazish va g'allakorlikni cheklash edi.

Garchand bu inqirozli davrda o'lkada juda oz miqdorda bo'lsa ham, markaz yengil sanoati korxonalari texnologik talablariga mos keluvchi qisqa tolali "King", "Navrotskiy", "169", "182" kabi tajribaviy navlar ham ekilgan bo'lsa-da, markaz joriy etgan Yangi iqtisodiy siyosat paxtachilik siyosatiga ham o'zining muayyan va qat'iy o'zgarishlarini kiritdi, lekin shunga qaramay, bu iqtisodiy o'zgarishlar o'ta cheklangan tarzda bo'lib, yangi siyosatning asl va to'liq mohiyatini xalqqa namoyon qilishdagi eng asosiy va yengib bo'lmaz to'siq aynan 1921 yil 12 sentyabrda rasman tashkil etilgan RSFSR Xalq Xo'jaligi Oliy Kengashi huzuridagi qudratli Paxta bosh qo'mitasi bo'ldi [2.7-15]. Qattiq nazorat ostida tadqiq etilayotgan ushbu mudhish davrda sanoatbop paxta navlarini barcha o'lka dehqon xo'jaliklari orqali yetishtirishni so'zsiz ko'paytirish maqsadida faqatgina dehqonlar o'rtasida olib borilgan tinimsiz targ'ibot va tashviqot tadbirlari bilan cheklanib qolmasdan, balki bevosita Turkrespublikasi hukumatining qat'iy buyrug'i va Yer ishlari komissarligining to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatmasiga asosan, butun respublikada faoliyat ko'rsatayotgan 40 ta davlat ijara markazlari tomonidan barcha paxta yetishtiruvchi dehqon xo'jaliklariga katta paxta maydonlarida zarur bo'lgan barcha murakkab agrotexnik tadbirlarni kechiktirmasdan amalga oshirishlari uchun kerak bo'ladigan texnik mehnat vositalarini aynan 1921-1922 yillarda mutlaqo tekinga ijaraga berish amaliyoti keng yo'lga qo'yildi [3.233].

Ushbu iqtisodiy o'ziga qaram qilish amaliyoti keyinchalik, aniqrog'i 1923 xo'jalik yilidan boshlab, ezilgan dehqon xo'jaliklaridan olinadigan eng kam miqdordagi majburiy ijara to'lovlari evaziga amalga oshirildi va hatto davlat dehqon xo'jaliklariga bevosita Paxta bosh qo'mitasi fondlaridagi mavjud barcha sanoatbop paxta chigitlarini maxsus urug'lik sifatida keng tarqatishga majbur bo'ldi [3.234]. Siyosat yanada avj olib, Oliy Xalq xo'jaligi Kengashi Turkiston Respublikasi paxta qo'mitasiga o'zining barcha diqqat e'tiborini kelgusi xo'jalik yilining ekin mavsumi uchun zudlik bilan uzoq Amerikadan serhosil "King", "Triumf", "Rossel" kabi paxta navlari urug'laridan kamida 15-20 ming pud miqdorida valyuta hisobiga olib kelishga to'liq qaratish lozimligi to'g'risida o'ta qat'iy ko'rsatma berdi, shuningdek, bu jadal harakatlardan tashqari iqtidorli agronom Navrotskiy tomonidan mashhur "Rossel" paxta navini azaliy mahalliy navlar bilan ilmiy asosda chatishtirish yo'li orqali yaratgan va o'ta moslashuvchan "Rus" navli paxtasining keng Turkiston o'lkasida tasodifan saqlanib qolgan ozgina qoldiqlarini ham sinchiklab qidirib topish va uni hududlarda zudlik bilan qayta tiklash bo'yicha yirik ishlar rejalashtirildi [4.81-85].

O'z navbatida, respublikada paxtachilik sohasida ilg'or urug'chilikni jadal yaxshilash maqsadida 1924 yili maxsus "Paxta urug'chilik" tresti davlat tomonidan tashkil etildi va natijada mahalliy va chetdan kelgan seleksioner olimlar bu qizg'in

davrda ekinbop "1306", "2005", "2017" kabi murakkab paxta navlarini hududlarda yetishtirish bo'yicha uzoq davom etgan seleksiya ishlarini to'xtovsiz olib bordilar [5.141]. Iqtisodiy qaramlik zanjirini mustahkamlash uchun SSSR Mehnat va Mudofaa Kengashi tomonidan maxsus O'rta Osiyo Kommersiya banki [6.344-345] rasman ta'sis etildi va ushbu yirik bank faoliyati asosan butun respublika sub'yektlarida paxta tayyorlashni barqaror kredit bilan to'liq ta'minlash, shuningdek, u yerdagi odamlarga faqatgina markazning turli fabrikalari va zavodlarida ishlangan sifatsiz mahsulotlarni keltirib berish hamda noqulay ichki tovar ayirboshlashni davlat manfaati yo'lida amalga oshirishdan iborat bo'lganligi sir emas [7.25-27].

Ushbu yirik tijorat bankining keng qamrovli kredit operatsiyalari butun mintaqada qishloq xo'jaligini, ayniqsa hukumat ko'z tikkan uning yagona yetakchi tarmog'i hisoblangan paxtachilikni rivojlantirishda juda muhim rol o'ynadi, jumladan, aynan bank tomonidan yillar davomida maqsadli berilgan 13,5 million rubl miqdoridagi katta ssudadan uning naq 55 foizi to'g'ridan to'g'ri xomashyo tayyorlashga, yana 17 foizi esa bevosita o'sha tayyor paxtani markazga yig'ib berishga qat'iy yo'naltirildi [8.271]. Buning yorqin misoli o'laroq, Farg'ona viloyatining markaziy tumanlaridan biri bo'lgan Marg'ilon uyezdida 1923-1924 yillarda jami 81 ta yirik va mayda qishloq xo'jalik shirkatlari faol ish olib borgan bo'lib, o'sha o'tgan xo'jalik yili mobaynida bu davlat shirkatlari hududdagi dehqonlarga zaruriy qishloq xo'jalik anjomlari, eng muhim oziq-ovqatlar va boshqa kundalik tovarlarni faqat paxta evazigagina yetkazib berdilar va xususan, aynan paxta yetishtiruvchi kambag'al dehqon xo'jaliklariga jami bo'lib 40 bosh ishchi hayvon, 1036 bosh zotdor ot, 3000 bosh qo'y, oziq-ovqat ta'minoti doirasida 45 vagon un, 30 vagon toza bug'doy, ishlash uchun 500 dona qishloq xo'jalik anjomlari, 1000 pud atrofida sovun, 10 vagon markazda olingan paxta yog'i, 2000 pud oq shakar, 4 vagon turli xil ro'zg'or tovarlari, hamda qo'shimcha daromad manbai sifatida 5000 quti sifatli ipak qurti urug'i hukumat aralashuvi bilan keng tarqatilgan edi [9.58].

Hududlarda g'alladan xoli qilingan qishloq xo'jaligi tiklana va rivojlana borgan sayin dehqonlarni boshqaruvchi davlat qishloq xo'jalik shirkatlari va ular o'z atrofiga birlashtirgan nochor xo'jaliklar soni ham keskin ortib bordi, shuningdek, rasmiy arxiv ma'lumotlariga tayanadigan bo'lsak, 1929 yilning 15 mayiga qadar bevosita markazga bo'ysunuvchi "Uzselsoyuz" tashkiloti tarkibida jami 10 ta yirik rayon uyushmasi tinimsiz faoliyat yuritib kelgan [8.286]. Bu tizimning tarkibiy qismi bo'lmish qishloq xo'jalik kredit kooperatsiyasi ham asosan faqat va faqat paxta ekishni keng ko'lamda tashkil qilishdagina paxtakorlarga o'zining ustuvor xizmatini ko'rsatgan bo'lib, jumladan, bitta Andijon rayoni qishloq xo'jalik kooperatsiyasi soyuziga to'g'ridan to'g'ri qarashli bo'lgan barcha 115 ta shirkatning deyarli barchasi butunlay faqat paxta ishi bilangina shug'ullangan va bu shirkat o'ta qat'iy hukmron paxta komiteti bilan mazlum shirkat a'zosi bo'lgan oddiy dehqon o'rtasida shunchaki mustabid vositachi bo'lgan xolos. Bu adolatsiz shirkat paxta ekuvchi norozi dehqonlar

ro‘yxatini shafqatsizlik bilan tuzgan, barcha ayrim paxta ekuvchilar bilan davlat paxta komiteti tuzgan asoratli shartnomaning to‘liq va muddatida bajarilishi kafilligini o‘z bo‘yniga olgan, dalalardan paxta hosilini zudlik bilan yig‘ishtirib olish uchun zarur bo‘lgan minglab qoplarni xalqqa tarqatgan va hosil bitgach qaytarib olgan, eng asosiysi esa paxtakorlarni xohlasa xohlamasa o‘z vaqtida paxtani zudlik bilan yig‘ib-terib markaziy omborlarga topshirishga qattiq majbur qilish hamda kambag‘al dehqonlarga bo‘lajak hosil uchun ataylab berilgan avans pullarini to‘lig‘icha qaytarilishini qattiq nazorat qilish, xalqning qarzini ayovsiz undirish va boshqa shu kabi barcha ekspluatatorlik ishlarini o‘ta qattiqqo‘llik bilan olib borgan [8.286].

Bunday mustabid davlat tomonidan butun borlig‘i bilan faqat o‘z manfaatlari uchun yaratib berilgan sun‘iy va qulay sharoit tufayli butun O‘zbekistonda nihoyatda tez va fojiali sur‘atlar bilan azaliy bog‘lar va g‘allazorlar o‘rnida faqat paxta maydonlarigina kengayib bordi. Rivojlanish dinamikasiga e‘tibor qaratadigan bo‘lsak, jumladan, 1924-1926 yillarning o‘zida butun respublikada zaharli defoliantlar va kimyoviy moddalar yordamida paxta ekiladigan jami maydonlar o‘tgan yillardagi 275 ming desyatinadan misli ko‘rilmagan darajada 372 ming desyatinaga ko‘paytirib yuborildi [10.157]. Sun‘iy ravishda paxta ekin maydonlarining bu qadar agressiv kengayishi o‘z-o‘zidan yakuniy paxta yalpi hosilining ham juda yirik raqamlarda ortishiga sabab bo‘ldi va jumladan, butun Turkistondan faqat markaziy Rossiya yengil sanoati qozonlarini to‘ldirish uchungina birgina 1924-1925 xo‘jalik yilining o‘zida naq 6902 ta to‘la paxta yuklangan yirik eshelon, 390471 ta ulkan toy paxta, tushunib bo‘lmas darajadagi 65192867 kilogramm yuqori sifatli paxta tolasi jo‘natib yuborilgan bo‘lsa, ushbu mislsiz miqdordagi qimmatbaho paxta tolasining roppa-rosa 58 foizdan ham ko‘prog‘i bevosita xalqning tinimsiz mehnati evaziga Farg‘ona viloyati hissasiga to‘g‘ri kelgan edi [11.141].

Yuqorida hukumat tomonidan zolimona zikr etilgan vazifalardan kelib chiqqan holda, mutlaqo sobiq ittifoqning markaziy ma‘muriyati ko‘rsatmasiga asosan chaqirilgan va 1927 yil 16-24 noyabr kunlari Toshkentda bo‘lib o‘tgan O‘zbekiston kommunistlari firqasining navbatdagi uchinchi qurultoyida butun respublika, ayniqsa Farg‘ona vodiysidagi sug‘orma dehqonchilik masalasi maxsus va chuqur muhokama etilib, yakunda qator vazifalar, ya‘ni: a) sobiq jahon urushidan ilgari mavjud bo‘lgan barcha sug‘oriladigan maydonlarning hammasini zudlik bilan yana qayta paxta uchun ishga solish; b) eskirib qolgan barcha mavjud irrigatsiya tarmoqlarini xalq hashari yordamida har taraflama qayta ta‘mirlash qilish; v) tobora kamayib borayotgan toza ichimlik va daryo suvidan tejab-tergab faqat paxta foydasiga qat‘iy foydalanish kabi uzil-kesil vazifalar belgilanib, maxsus huquqiy qaror rasman qabul qilindi [12.358]. Shunday keskin qabul qilingan va ijrosi majburiy bo‘lgan vazifalardan so‘zsiz kelib chiqqan holda bevosita sug‘orma dehqonchilik sohasida qisqa muddat ichida, aniqrog‘i 1927-1928 yillarda butun Farg‘ona vodiysida bir qator yirik jismoniy chora-tadbirlar zudlik bilan amalga oshirildi, jumladan, mintaqadagi ulkan Podshoota, Kosonsoy va qadimiy Yangiariq

sistemalarida uzoq yillar qarovsiz qolib ketib butunlay buzilgan yuzlab kilometr kanal va ariqlar o‘zani bechora xalqning og‘ir hashari yo‘li bilan loy va toshdan tozalanib, tuproqlari qirg‘oqqa olinib, mutlaqo qayta tiklanib ishga tushirildi.

Butun paxtachilik sohasi mustabid davlat bosimi ostida 1926 yildan boshlab rasman butunlay yangi ilmiy asosga va zaharli agrotexnologiyalarga ko‘chirilab boshlandi, chunonchi, dalalarda hosildorlikni oshirish maqsadida g‘o‘zani qatorlab ekish va doimiy suv berishni aynan egatlar orqali shiddat bilan o‘tkazish kabi o‘sha davr uchun mutlaqo yangi, biroq yerning sho‘rini ko‘taruvchi agrotexnik tadbirlar amalga oshirila boshlandi va bu kabi chetdan keltirilgan yot usullar aslida g‘o‘za parvarishini to‘la mexanizatsiyalashtirish, hosildor yerni esa temir so‘ka bilan butunlay palaxsa ag‘darib traktorlar yordamida chuqur haydash, g‘o‘za qator oralarini doimiy kultivatsiya qilish kabi keng imkoniyatlarini yaratgan bo‘lsa-da, asrlar osha ekib kelingan sifatli mahalliy g‘o‘za navlari o‘rniga endilikda birinchi bor laboratoriyalarda olingan mahalliy seleksion navlarni ommaviy ekish, shuningdek, qishloq xo‘jaligida yuzaga kelgan turli zararkunandalarga qarshi ayovsiz kurashishda inson va atrof-muhit uchun o‘ta zaharli hisoblangan turli xil kimyoviy vositalar bemalol, cheklovsiz qo‘llanilab boshlandi [14.8]. Tarix shohidki, butun respublikada, xususan, dehqonchilik o‘chog‘i bo‘lgan Farg‘ona vodiysi paxta yetishtiruvchi dehqon xo‘jaliklarida 1928-1933 yillar oralig‘ida faqat markaz buyurtmasiga ko‘ra tolasi uzun va sanoat uchun juda qulay bo‘lgan uzun tolali paxta navlarini ko‘plab yetishtirishga bo‘lgan davlat ehtiyoji favqulodda ortib ketdi, chunki bu o‘tish davrida paxtachilik sohasida qattiq tartib bo‘lmaganligi sababli oddiy dehqonlar o‘zlarining kichik xo‘jaliklarida turli xil paxta navlarini bilib-bilmay ekishi natijasida barcha paxta urug‘lari chatishtirilib va o‘zaro aralashib ketishiga jiddiy olib keldi, buni statistika ham tasdiqlaydi, jumladan, barcha dehqon xo‘jaliklarida 1925 xo‘jalik yili hisobida asosan bor-yo‘g‘i 7 ta xilma-xil paxta navlarining urug‘lari jismonan ekilgan bo‘lsa, davlat aralashuvi natijasida 1933 yilga kelib tabiiy sharoiti umuman deyarli bir xil bo‘lgan kichik respublika dehqon xo‘jaliklarida naq 73 ta xildagi turli paxta navlarining urug‘lari nazoratsiz ekilgan edi [15.15]. Buning ustiga yana shu narsani alohida aytish kerakki, 1928-1933 yillarda o‘zining sifat darajasi o‘ta pastligi va kasalliklarga chidamsizligi, qolaversa hosildorligi juda past bo‘lgan jami 64 ta turlicha paxta navi davlat komissiyasi tomonidan majburan ekishdan butunlay olib tashlangan bo‘lsa, eng qizig‘i shundaki, ushbu yaroqsiz deb topilgan paxta navlaridan naq 31 tasi aynan so‘ngi yillarda markazdan kelgan seleksioner olimlar tomonidan ixtiro qilingan yangi va zamonaviy paxta navlari edi, shuning uchun ham ilmiy asoslanmagan bunday tajribalar oqibatida 1930-1934 yillardagi yig‘ib olingan paxta hosilining umumiy sifati 1928-1929 yillardagiga nisbatan juda achinarli darajada ancha past bo‘lib ketdi [15.68].

Ekologik inqiroz va majburllov avjiga chiqqan bir paytda, 1929 yil 18 iyul kuni Butunittifoq Kommunistik partiyasi (bolsheviklar) Markaziy Qo‘mitasi o‘zi qabul qilgan va ijrosi qat’iy bo‘lgan mudhish “Bosh paxtachilik qo‘mitasining ishi to‘g‘risida”gi qarorida [16.115-118] hamma narsani shafqatsizlarcha va ochiqdan-

ochiq bunday vahshiyona bayon qilgan edi: "Markaziy Qo'mita paxta yetishtirish uchun yaroqli bo'lgan har qanday unumdor yerlardan umuman sholi, oq jo'xori, qand lavlagi va insoniyat oziq-ovqati uchun muhim bo'lgan boshqa ekinlar yetishtirish uchun foydalanishga kelajakda mutlaqo yo'l qo'yish mumkin emas, deb hisoblaydi". Ayni shu o'ta zolimona maqsadga to'liq erishish uchun esa ushbu qarorda paxtakorlarni butunlay iqtisodiy qul qilish maqsadida "paxtadan boshqa barcha hayotiy ekinlarni dalalardan shafqatsiz siqib chiqarishning sun'iy iqtisodiy usullaridan makkorona foydalanish, jumladan, barcha paxtakorlarga yolg'ondakam soliq imtiyozlarini keng berish, eng birinchi galda faqat paxta chigiti ekilgan maydonlarnigina ehtiyot qilib suv bilan to'liq ta'minlash, uning o'rniga o'z yerini yo'qotgan paxtakorlarga butun yil mobaynida yashab qolishlari uchun markazdan g'alla, turli sanoat mahsulotlari va chorva mollari uchun arzon yem-xashak yetkazib berish" davlat idoralari qat'iy tavsiya va buyruq etilgan edi [17.262].

Bu murakkab hamda iqtisodiy qaram qilingan tadqiq etilayotgan yillarda butun respublikada yagona paxtachilik seleksiyasi bo'yicha markazlashtirilgan ilmiy-tadqiqot ishlarini chuqurlashtirib olib borish maqsadida 1929 yilning qizg'in iyul oyida aynan Toshkent shahrida yirik Butunittifoq paxtachilik ilmiy-tekshirish instituti davlat byudjeti hisobidan tashkil etildi va tez orada bu qudratli institut qoshida respublikaning barcha 12 ta iqlimiy dehqonchilik zonalarida bevosita tajriba stansiyalari hamda dalalarda qo'shimcha 61 ta tayanch punktlari barpo etilib faoliyati shakllantirildi, shunisi e'tiborliki, faqatgina birgina 1931 yilning o'zida ushbu yirik institutga markaz davlat byudjetidan naq 14 million so'm miqdorida behisob mablag' shunchaki ajratib berildi hamda hukumatning maxsus va qat'iy qaroriga asosan, azaldan mustaqil bo'lgan tuproqshunoslik va geobotanika institutlari ham butun boyliklari bilan ushbu yagona ilmiy muassasa tarkibiga majburan kiritilgan bo'lib, ular bazasida faqatgina paxta seleksiyasi sohasidagigina murakkab ishlar keng yo'lga qo'yilgan edi [5.143]. Markazning bunday qat'iy ma'muriy va moliyaviy bosimlari hamda amalga oshirilgan bu xilma-xil zolimona chora-tadbirlarning bevosita natijasi o'laroq, butun O'zbekistonda atigi 1929-1932 yillar kabi juda qisqa vaqt mobaynida xalqning risqi hisoblangan dalalar o'rniga ekilgan paxta maydonlari g'ayritabiiy ravishda 530 ming gektardan naq 928 ming gektargacha ko'payib ketdi, olingan toza paxta yetishtirish hajmi esa daxshatli raqamlar bilan 520 ming tonnadan birdaniga 750 ming tonnaga qadar ko'tarilib ketdi.

Shunday qilib, to'liq qaram qilingan O'zbekiston o'zining barcha boyliklari evaziga 1932 yildayoq ulkan sobiq Sovet Ittifoqida yengil sanoat korxonalari uchun yetishtirilayotgan qimmatbaho paxta tolasining roppa-rosa 60 foizini uzluksiz yetkazib bera boshladi, xususan, respublika agrar paxtachiligida ekspluatator sotsialistik sektorning yakuniy salmog'i 1932 yilga kelib 86 foiz kabi o'ta yuqori ko'rsatkichga yetib keldi [18.34]. Garchand shunday iqtisodiy o'sishlarga qaramay, amaliyotda uchragan paxtachilik seleksiyasi sohasidagi jiddiy va yuqorida zikr etilgan fojiali xato va texnologik kamchiliklarni zudlik bilan bartaraf etish maqsadida 1934 yilda butun respublika hududida amalda bo'lgan

barcha aralashib ketgan paxta navlari mutaxassislar tomonidan qaytadan qattiq tekshiruvdan o'tkazilib tozalandi. Bundan tashqari markaziy sovet hukumati tomonidan bevosita paxtachilik seleksiyasi borasidagi barcha ilg'or chet el tajribasini chuqur o'rganish maqsadida Leningrad shahrida yirik va zamonaviy "Butunittifoq o'simlikshunoslik instituti" davlat tomonidan moliyalashtirilib maxsus tashkil etildi hamda ushbu dargoh orqali tadqiq etilayotgan yillarda uzoq xorijiy davlatlar xususan, 1930 yilda bevosita issiq iqlimli Misrdan sifatli "sakel", "ashmuni", "zag'ara", "pillion", "melyabessa", "naxd", "fuad" kabi serhosil va ingichka tolali paxta navlaridan maxsus kemalarda olib kelindi, undan so'ng 1936-1937 yillarda esa, alohida "pima" va "maarad" kabi mashhur paxta navlaridan ham ko'plab qimmatbaho namunalar olib kelinib, ularni O'zbekiston mintaqasida jadal iqlimlashtirish, hamda ular genetikasidan foydalangan holda markaz ehtiyoji uchun o'ta zarur bo'lgan umuman yangi paxta navlarini yaratish borasida ko'p yillik tinimsiz seleksiya ishlari zudlik bilan yo'lga qo'yildi va bu o'ta mashaqqatli izlanishlar natijasida ushbu uzoqdan olib kelingan begona paxta navlarining tabiiy hosildorligi juda yuqori bo'lsa-da, ularning tolasi sifati aslida past bo'lib chiqdi va eng yomoni ular mahalliy iqlimda kechpishar paxta navlari ekanligi oydinlashdi.

Tinimsiz seleksiya sohasida kechayu-kunduz olib borilgan qimmatli ilmiy tadqiqot ishlari natijasi o'laroq, juda qisqa muddatlarda markaz olimlari va mahalliy dehqonlar hamkorligida ushbu chet el navlari asosida to'lig'icha mahalliy o'zgaruvchan iqlim sharoitiga o'ta moslashuvchan, beradigan tolasi uzun, sanoat uchun juda sifatli, va avvalgilariga nisbatan ancha tezpishar bo'lgan "182", "169", "Navritskiy", "Triumf Navritskiy" kabi nihoyatda serhosil butunlay yangi chatishtirilgan paxta navlari muvaffaqiyatli yaratilib, buning evaziga aynan 1933-1937 yillarda yig'ib olingan paxta tolasining yuksak sifati jihatidan ham bevosita xorij bozoriga va g'arb davlatlariga bo'lgan chet elga qaramlikdan markaz o'zini butunlay xalos etishga erishdi [15.69]. Shu o'rinda shuni alohida hurmat bilan e'tirof etish kerakki, aynan ushbu zamonaviy va sifatli paxta navlarini mashaqqatlar bilan yaratishda hamda ularni vodiy dalalarida issiqda qolib tajribadan o'tkazishda o'z davrining chinakam fidoyilari bo'lgan N.I. Vavilov, S.M. Bukosova, P.M. Jukovskiy, G.S. Zaytsev, F.M. Mauer, N.N. Konstantinov kabi juda ko'plab mashhur va mehnatkash olimlar o'zlarining beqiyos hissasini qo'shdilar va soha taraqqiyotiga yo'l ochdilar [5.142].

Shu kabi uzluksiz tadbirlar va tinimsiz majburlorlar asnosida O'zbekiston respublikasida ming yillik erkin qishloq xo'jaligini batamom va qaytarib bo'lmaydigan darajada faqat sotsialistik asosda qayta qurish va yakkahokimlik o'rnatish harakatlari oxir-oqibat 1937 yilda uzil-kesil tugallanib bitdi [18.34]. Xuddi shu eng fojiali yili butun mamlakat bo'ylab azaldan o'z yeriga ega bo'lgan millionlab erkin dehqon xo'jaliklarining naq 95 foizi majburiy ravishda, davlat kuchi bilan ataylab tashkil etilgan sun'iy kolxozlarga zo'rlab birlashtirilib yuborildi va buning natijasida butun mintaqadagi haydaladigan ekin maydonlarining deyarli barchasi, aniqroq aytganda davlat kolxozlarining umumiy ekin maydonlaridagi

yakuniy hissassi misli ko‘rilmagan darajada o‘sib, naq 99,4 foizga teng bo‘lgan dahshatli ko‘rsatkichga borib yetdi [14.8].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Milliy arxivi, 17-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 45-ish, 212-varaq.
2. O‘zbekiston Milliy arxivi, 473-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 3385-ish, 7-15-varaqlar.
3. Spravka narkomata zemledeliya TurkASSR v SNK TurkASSR o vosstanovlenii xlopkovix posevov... Tashkent: Uzbekistan. 1983.-S.233-234.
4. Sevastyanov I. Razvitie i padenie xlopkovodstva v Turkestane // Deyatelnost KP i Sov. pravitelstva po vosstanovleniyu i razvitiyu xlopkovodstva v Turkestane (1917- 1924 gg.).-Tashkent: 1986.-S.81-85.
5. Razzakov A. A. O‘zbekiston melioratsiyasi: O‘tmish, bugun, kelajak. Toshkent.: Fan, 1988. -B.141-143.
6. Vsyay Srednyaya Aziya. Spravochnaya kniga na 1926 xozyaystveniy god.-Tashkent, 1926.-S.344-345.
7. O‘zbekiston Milliy arxivi, 25-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 18-ish, 25-27-varaqlar.
8. Aminova R. X. Agrarnie preobrazovaniya v Uzbekistane nakanune sploshnoy kollektivizatsii.-Tashkent: Fan, 1969.-S.271-286.
9. Farg‘ona viloyat davlat arxivi, 115-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 12-ish, 58-varaq.
10. O‘zbekiston tarixi. Uchinchi kitob (1917-1991 yy.). -Toshkent: O‘ZBEKISTON, 2019. - B.157.
11. Razzoqov A. A. O‘zbekiston paxtachiligi tarixi.-Toshkent: O‘zbekiston, 1994.-B.141.
12. KPSS syezdlari, konferensiyalari va Markaziy Komitet Plenumlarining rezolyutsiya va qarorlari. III qism. -Toshkent: O‘zdavnashr, 1954.- B.358.
13. Zikr etilgan so‘ka – yerni chuqur ag‘darib haydash uchun mo‘ljallangan maxsus omoch.
14. Ergashev X. Sovet davrida O‘zbekistonning paxta xom ashyo bazasiga aylantirilishi.-Toshkent: 2011.-B.8.
15. O‘zbekiston paxtachiligi taraqqiyoti tarixidan lavhalar. -Toshkent: Fan, 1990.-B.15-69.
16. Deyatelnost Kommunisticheskoy partii i sovetского pravitelstva po razvitiyu xlopkovodstva v Uzbekistane. Dokumenti i materialy. Tashkent.: Uzbekistan, 1990. -S.115-118.
17. Mustabid tuzumning O‘zbekiston milliy boyliklarini talash siyosati: tarix shohidligi va saboqlari (1865-1990 yillar). Toshkent: Sharq, 2000. -B.262.
18. Alimov I. V.I.Lenin va qishloq xo‘jaligini sotsialistik asosda qayta qurish.-Toshkent: Fan, 1986.-B.34.

SOVET DAVRIDA FARG‘ONA MINTAQASI QISHLOQ XO‘JALIGI UCHUN KADRLAR TAYYORLASH TARIXI VA MUAMMOLARI (1946-1991 YILLAR)

Abdulxoqova Ruxshona Anvarjon qizi

University of Business and Science Tarix yo‘nalishi 3-kurs talabasi

Tel: +998 93 744 27 20

Ilmiy rahabar: Madaminov Ulug‘bek Maxamadjon o‘g‘li

University of Business and Science Ijtimoiy fanlar kafedrası stajyor-o‘qituvchisi

e-mail: ollayor1220@gmail.com

Tel: +99897 256 87 97

Annotatsiya: *Farg‘ona viloyati o‘zining boy va xilma-xil tabiiy resurslari, ayniqsa foydali qazilmalari hamda unumdor tuproqlari bilan boshqa hududlardan doimo ajralib turgan. Sovet hokimiyati yillarida ushbu hududda neft, oltingugurt, mis, qo‘rg‘oshin va oltin kabi ko‘plab qazilma boyliklar topilgan bo‘lib, ular butun Ittifoq miqyosida muhim ahamiyat kasb etgan. Shunga qaramay, mazkur maqolada Farg‘ona viloyati iqtisodiyotining yana bir o‘ta muhim tayanchi bo‘lgan qishloq xo‘jaligi sohasida 1946-1991 yillar davomida mutaxassis kadrlar tayyorlash masalasi chuqur tahlil qilinadi. Qishloq xo‘jaligi yo‘nalishida ta‘lim tizimining qanday shakllangani, erishilgan yutuqlar hamda tizimli va siyosiy muammolar batafsil ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *qishloq xo‘jaligi, kadrlar masalasi, dehqonchilik, chorvachilik, paxta, xom-ashyo.*

O‘zbekiston o‘z mustaqilligini qo‘lga kiritganidan so‘ng iqtisodiyotning barcha sohalarida, xususan, agrar sektorda yetuk va malakali kadrlarni tayyorlash mamlakat taraqqiyotining eng ustuvor vazifalaridan biriga aylandi. Qishloq xo‘jaligining milliy iqtisodiyotdagi o‘rni beqiyos bo‘lgani sababli, bu yo‘nalishda yuqori malakali mutaxassislar bilan ta‘minlash masalasi o‘ta muhim sanaladi. Hozirgi kunda sohaga zamonaviy agrotexnika va jahonning ilg‘or tajribalari tatbiq etilishi natijasida ulkan yutuqlarga erishilmoqda, hosildorlik ko‘rsatkichlari yil sayin o‘sib bormoqda. Biroq, shonli va ayni paytda ziddiyatli tarix sahifalariga nazar tashlasak, sobiq Sovet Ittifoqi davrida bu boradagi ahvol ancha murakkab, ijtimoiy-iqtisodiy muammolarga to‘la va adolatsiz siyosat qurboniga aylanganini ko‘ramiz. Masalan, XX asrning o‘rtalarida, aniqrog‘i ikkinchi jahon urushidan keyingi og‘ir yillarda, 1946 yilda butun O‘zbekiston bo‘yicha qishloq xo‘jaligi sohasida atigi 1749 nafar oliy ma‘lumotli mutaxassis, 97 nafar meliorator hamda qishloq xo‘jaligini mexanizatsiyalashtirish bo‘yicha bor-yo‘g‘i 95 nafar muhandisgina faoliyat yuritgan. Ikkinchi jahon urushi davrida mehnatga layoqatli erkaklarning katta qismi frontga safarbar etilganligi, qanchadan-qancha fidoiylar jang maydonlaridan qaytmaganligi sababli, sohada kadrlar soni va sifati keskin

kamayib ketgan edi. Shu sababli urushdan keyingi davrda xaroba holatga kelgan sohani tiklash va oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash maqsadida umumiy mablag'larning 7 foizi aynan agrar ishlab chiqarish ehtiyojlariga yo'naltirildi. Demografik nuqtai nazardan olib qaraganda, O'rta Osiyo respublikalarida, xususan O'zbekistonda mehnatga yaroqli aholining uchdan ikki qismidan ko'prog'i aynan qishloqda joylashgan edi. Xorazm, Surxondaryo, Qashqadaryo, Jizzax viloyatlari qatori qadimiy dehqonchilik an'alariga ega bo'lgan Farg'ona vodiysida ham qishloq aholisi 70-75 foizni tashkil etgan. Markaziy hukumatning uzoqni ko'zlamagan, faqat xomashyo undirishga qaratilgan siyosati natijasida mahalliy aholi asosan paxtachilik bilan bog'liq bo'lgan og'ir, qo'l mehnati talab qilinadigan mashaqqatli ishlarga jalb etilgan. Boshqa millat vakillari esa iqtisodiyotning tayanchi bo'lmish og'ir sanoat tarmoqlarida to'plangan o'ziga xos adolatsiz mehnat taqsimoti vujudga kelgan edi.

Urush oqibatlari sababli qishloq xo'jaligining og'ir yuki asosan xotin-qizlar, keksalar va o'smirlar kuchi bilan tebranardi, bu esa o'z navbatida ommaviy kasbdagi mexanizatorlar hamda texnik kadrlarga bo'lgan hayotiy ehtiyojni keskin oshirib yubordi. Muammoni qisman bo'lsa-da hal qilish uchun MTS (Mashina-traktor stansiyalari) qoshida mexanizatsiyalash maktablari va maxsus qisqa muddatli kurslari ochilib, shu maqsadda 1944-1950 yillarda turli sohalar bo'yicha jami 50 ming nafar mexanizatorlar tayyorlashga muvaffaq bo'lindi [1.68]. XX asrning 50-yillarida barcha kolxozlarni yiriklashtirish siyosati avj olgach, ekin maydonlarining kengayishi malakali, boshqaruv ko'nikmalariga ega bo'lgan rahbar kadrlarga bo'lgan ehtiyojni keskin oshirdi. Bu davrda rahbar xodimlarning ma'lumot va savodxonlik darajasi o'ta past bo'lib, o'zbek millatiga mansub rahbarlarning atigi 23 foizi oliy, o'rta 53%, boshlang'ich ma'lumot 24% bo'lgan [2.129]. Buning samarali yechimi sifatida 1947 yilda davlat maktablari ochish, jumladan Toshkent va Samarqand shaharlarida har biri 500 kishiga mo'ljallangan, zamonaviy agrotexnika yutuqlarini o'rgatuvchi ikki yillik maktablar tashkil qilish to'g'risida maxsus qaror qabul qilindi. Ushbu maktablarda mexanizatsiya, dehqonchilik asoslari va chorvachilik kabi qator maxsus va muhim fanlar chuqurlashtirilgan holda o'qitilgan. Mintaqaning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, Farg'ona vodiysida ham mutaxassislar tayyorlaydigan o'rta bo'g'in texnikumlari bosqichma-bosqich rivojlantirildi.

Xususan, bu boradagi amaliy qadamlar doirasida 1951 yilning 1-avgustiga qadar Andijon va Namangan qishloq xo'jaligi texnikumlarini uzoqdan kelib o'qiydigan talabalar uchun qulay shart-sharoitlar yaratish maqsadida 100 o'rinli yotoqxonalar bilan ta'minlash vazifasi belgilanib, ular 1952 yilga kelib to'liq qurib bitkazildi va foydalanishga topshirildi. Shunday izchil harakatlar va davlat miqyosidagi e'tibor natijasida 1956-1960 yillar oralig'ida respublikada 4723 nafar yangi qishloq xo'jaligi mutaxassislari tayyorlanib, joylardagi xo'jaliklarga yuborildi. Ushbu davr mutaxassislari avvalgi yillardagi amaliyotchilarga nisbatan chuqurroq nazariy va amaliy bilimga ega bo'lib, o'ziga xos "qishloq xo'jaligi ziyolilari" sifatida el o'rtasida hurmat qozona boshladi.

Ma'lumki, sovet davrida paxtachilik mutlaq yetakchi soha bo'lgani uchun uni barqaror va uzluksiz ishlaydigan sug'orish tizimisiz tasavvur qilib bo'lmay edi. O'zbek irrigatorlarining asrlar davomida ota-bobolaridan meros bo'lib kelayotgan hamda to'plagan boy tajribalariga qaramay, murakkab muhandislik inshootlarini boshqaradigan diplomli, zamonaviy mutaxassislar keskin yetishmasdi. Bu holatning yorqin isboti sifatida, 1961 yilda respublika miqyosida yirik sug'orish tizimida atigi 53 nafar muhandis va texniklar esa 16 tani tashkil etganligini ko'rsatish mumkin [3.27]. Farg'ona vodiysida yirik irrigatsiya va sug'orish obyektlarida "Farg'onavodstroy" va "Andijonvodstroy" kabi ulkan moddiy-texnik bazaga ega bo'lgan yirik trestlar ish olib borgan. Agar 1952 yilda vodiydagi suv xo'jaliklarida jami 2188 kishi ishlagan bo'lsa, cho'llarni o'zlashtirish va yangi yerlarni ochish kompaniyalari avj olgan 1970 yilga kelib ular 4899 kishiga (jumladan, 1301 nafar ekskavatorchi, 546 nafar buldozerchi) yetgan. Kadrlar tanqisligini yumshatish hamda jarayonlarni ilmiylashtirish maqsadida 1960 yilda Andijonda Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash muhandislari institutining filiali ochildi [4.26]. Bir oz vaqt o'tgach, ta'lim muassasasining bazasi va ilmiy salohiyati mustahkamlangach, 1964 yilda esa uning negizida butun vodiylar uchun yetakchi hisoblangan Andijon paxtachilik instituti tashkil etildi. Ushbu oliygoh keyinchalik butun mintaqa iqtisodiyoti uchun yuzlab olimlar va amaliyotchilarni tayyorlab berishda ulkan hissa qo'shdi.

Qishloq xo'jaligini malakali ishchi kuchlari bilan ta'minlashda kasbiy ta'lim tizimida hunar-texnika bilim yurtlarining ahamiyati beqiyos katta bo'ldi. Mintaqadagi nufuzli dargohlardan biri bo'lgan Qo'qon shahridagi hunar-texnika bilim yurti qariyb 30 yil davomida qishloq xo'jaligi uchun minglab traktorchi, paxta terish mashinasi haydovchilari va kombaynchilarni tayyorlab berdi. Sohada yuzaga kelgan ishchi kuchi taqchilligini qoplash uchun 1960 yillarning o'zida ayollarni jalb etish bo'yicha keng ko'lamli targ'ibot dasturlari orqali 500 dan ziyod xotin-qiz mexanizatorlar yetishtirildi. Ushbu sa'y-harakatlar hamda uzluksiz ijtimoiy tashviqotlar natijasida T. Oxunova, V. Tyupko, M. Umurzoqov, K. Kenjayev singari butun Ittifoq miqyosida mashhur bo'lgan ilgor mexanizatorlar yetishib chiqdi va ularning mehnat tajribasi qolganlarga o'rnak sifatida ko'rsatildi. Kadrlar barqarorligini ta'minlash, ularning bir joyda uzoq yillar samarali mehnat qilishini rag'batlantirish uchun maoshga ustama haq to'lash kabi iqtisodiy amaliyot joriy qilindi. Unga ko'ra, traktorchi-mashinistlarga uzluksiz ish staji uchun (3-5 yilga 5-8%, 5-10 yilga 10%) hamda 15 yildan ortiq ishlaganlarga 16 foiz [5.117] miqdorida maxsus ustama pullari to'lab borilgan. Viloyat va tumanlar miqyosida, joylarda ham yillar o'tishi bilan ijobiy ko'rsatkichlar o'sgan, misol uchun faqatgina bitta tumanda, aniqrog'i 1966 yilda paxta terish mashinalari haydovchilari soni O'zbekiston rayonida 75 tani tashkil qilgan [6.24]. Shuningdek, qishloq xo'jaligi texnikalarining muttasil yangilanib borishi munosabati bilan tizimda jami 66 ming mexanizator doimiy ravishda takroriy kurslarda o'z malakasini oshirgan [7.260]. Tizimli ravishda olib borilgan ta'lim va qayta tayyorlash jarayonlari natijasida kadrlar saviyasi yuksalib, 1971-yilda barcha kolxozlarning 39 foiziga,

sovxozlarning esa 22 foiziga maxsus oliy yoki o‘rta-maxsus ta’limga ega bo‘lgan o‘qituvchi, vrach va boshqa tegishli mutaxassislar rahbarlik qilgan [8.46]. Bu esa boshqaruvda ilmiy yondashuvning biroz bo‘lsa-da kuchayishiga xizmat qildi.

Tashqaridan qaraganda sohaga katta e’tibor berilayotgandek tuyulsada, olib borilgan sun’iy va bir tomonlama ishlarga qaramay, 70-80-yillarga kelib agrar sektorda og‘ir tizimli inqirozlar yuzaga chiqa boshladi. Eng avvalo, kadrlar tayyorlaydigan ta’lim muassasalarining moddiy ta’minoti nihoyatda nochor va xarob ahvolda edi. O‘quv yurtlari zarur hisoblangan zamonaviy texnika bilan atigi 40 foizga ta’minlangan bo‘lib, ta’minot jarayonida ko‘pincha dalada ko‘p yillar ishlatilib, deyarli yaroqsiz holga kelib qolgan eskirgan uskunalar va traktorlar o‘quv quroli sifatida ajratilardi. Boshqa tomondan, ekin maydonlarida hosildorlikni oshirish va zararkunandalarga qarshi kurashish bahonasida tabiiy muhitning o‘ta zaharli kimyoviy moddalar bilan shafqatsizlarcha ifloslanishi hamda texnikaning inson organizmi uchun noqulayligi mexanizatorlarning, umuman qishloq mehnatkashlarining salomatligiga jiddiy, tuzatib bo‘lmas putur yetkazdi. Aksariyat ishchilar og‘ir sharoit va surunkali kasalliklar tufayli 40-45 yoshidayoq sevimli kasbini tark etishga majbur bo‘lishgan. Statistik ma’lumotlarning ko‘rsatishicha, ishlovchilardan faqat 3 foizi 45 yoshgacha va faqatgina 1 foizigina 50 yoshgacha ishlash imkoniga ega bo‘lgan xolos. Ayniqsa, jismonan nozik bo‘lgan xotin-qizlarning bunday o‘ta og‘ir, erkaklar uchun ham qiyin bo‘lgan sohaga yalpi jalb qilinishi fojiali yakun topib, ularning ko‘pchiligi turli og‘ir kasalliklarga chalinishi va umrbod nogiron bo‘lib qolishiga olib keldi. Markazning mutlaqo mantiqsiz, inson manfaatlariga zid bo‘lgan nojo‘ya siyosati oqibatida, qishloq joylarda sanoatning yetarli rivojlanmaganligi hisobiga 80-yillarning oxiriga borib qishloq xo‘jaligida istiqomat qiluvchi millionlab ishchilar ishsizlar qatlamiga aylanib qoldi. Buning ustiga sovet tarixining eng qora sahifalaridan biri bo‘lgan 1983-1988 yillarda markaziy hukumat tomonidan ataylab uyushtirilgan mudhish va adolatsiz "Paxta ishi" kampaniyasi davrida butun respublika bo‘ylab misli ko‘rilmagan qatag‘onlar boshlandi[9.45]. Bu davrda 4,5 mingga yaqin halol mehnat qilgan qishloq xo‘jalik xodimlari asossiz ayblovlar bilan uzoq muddatli qamoq jazolariga hukm etildi va ularning oilalari jirkanch tamg‘asi ostida ezildi. Keyinchalik, mustaqillik arafasida bu ishlar qayta ko‘rib chiqilib, ularning to‘liq asossiz ekanligi aniqlandi.

Xulosa qilib aytganda, mustabid sovet hukmronligi davrida xalq xo‘jaligi tarmoqlari o‘ta bir tomonlama, ya’ni faqat paxta yakkahokimligi asosida rivojlanib, Farg‘ona vodiysi va respublikaning boshqa barcha mintaqalaridagi mahalliy aholi asosan mashaqqatli, kam haq to‘lanadigan agrar mehnatga mahkum etildi. Agar mintaqaning demografik va iqtisodiy salohiyatidan to‘g‘ri foydalanib, mahalliy kadrlar yengil sanoat, hunarmandchilik yoki oziq-ovqat sohalariga ham keng jalb qilinganda, ularning mehnatiga adolatli ish haqi to‘lanib, yashash va ijtimoiy sharoitlari o‘z vaqtida yaxshilanganda edi, xalqning salomatligi va ijtimoiy ahvoli bu qadar achinarli holatga kelib qolmasdi. Tizim mutlaqo markazning ma’muriy-buyruqbozlik va qattiq mafkuraviy andozalari asosida qurilgan bo‘lib, unda inson

hayoti, ishchi-xodimlar ehtiyojlari va milliy manfaatlar umuman inobatga olinmasdi. Faqatgina jonajon mamlakatimiz o‘z davlat mustaqilligiga erishganidan so‘nggina vaziyat tubdan ijobiy tomonga o‘zgardi, qishloq xo‘jaligida inson omiliga e‘tibor qaratildi, mulkdorlar sinfi shakllantirilib, yer o‘zining asl va haqiqiy egalari topshirildi, shuningdek ekinzorlarga eng zamonaviy agrotexnologiyalar va ilg‘or texnikalar joriy qilinib kadrlar mehnatini tubdan yengillashtirishga erishildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Xomidov D. Sovetlar davrida O‘zbekistonda kadrlar siyosati va uning oqibatlari (1950-1991 yillar). Magistrlik dissertatsiyasi. Andijon, 2016. 68 bet.
2. Komilov A. O‘zbekistonda sug‘orish tizimi, rivojlanishi: yutuq, muammo va oqibatlar. -T.: Akadernashr, 2016.- 129 bet.
3. Iskandarov S.I., Rahimboev F.M. O‘zbekistonda irrigatsiya va melioratsiyaning rivojlanishi.-Toshkent: O‘zbekiston, 1984.-B.27.
4. Lim P. Traktorchi-mashinistlarga ustama xaq to‘lash.// O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi. T.: O‘zbekiston kompartiyasi Markaziy Komitetining nashriyoti, 1973. -№7.- 26 bet.
5. FVDA, 1126-jamg‘arma, 7-ro‘yxat, 129-yig‘ma jild, 117-varaq.
6. Bezrukov B. Kadr tayyorlash muhim vazifa. // O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi. – T.: O‘zbekiston kompartiyasi Markaziy Komitetining nashriyoti, 1971. - №7.- 24 bet.
7. Razzoqov A. O‘zbekiston paxtachiligi tarixi. – T.: O‘zbekiston, 1994. – 260 bet.
8. Alimova, N. O. (2021). Some Views On The History Of Daily Life Of Women In The Villages Of The Ferghana Valley (1946-1991). The American Journal of Social Science and Education Innovations, 3(07), 45-47.
9. Bekmirzaev, R. B. (2021). Traces Of Archaic Religions In The Modern Way Of Life Of The Peoples Of The Ferghana Valley. The American Journal of Social Science and Education Innovations, 3(11), 41-46.

IKKINCHI JAHON URUSHIDAN KEYINGI YILLARDA O‘ZBEKISTON QISHLOQ XO‘JALIGI VA SOVET AGRAR SIYOSATINING INQIROZI (1945-1953 YILLAR)

G‘ulomjonova Durdona Botirjon qizi

University of Business and Science Tarix yo‘nalishi 3-kurs talabasi

Tel: +998 91 053 59 04

Ilmiy rahbar: Madaminov Ulug‘bek Maxamadjon o‘g‘li

University of Business and Science Ijtimoiy fanlar kafedrası stajyor-o‘qituvchisi

e-mail: ollayor1220@gmail.com

Tel: +99897 256 87 97

Annotatsiya

Ushbu maqolada sovet davlatining Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrdagi agrar siyosati, qishloq xo‘jaligini tiklashdagi ziddiyatli yondashuvlar va ularning O‘zbekiston iqtisodiyotiga ta‘siri chuqur tahlil qilinadi. Xususan, I.V. Stalin rahbarligi yillarida dehqonchilik va chorvachilikka nisbatan davlat siyosatida jiddiy xatolarga yo‘l qo‘yilganligi, qishloq xo‘jaligini rivojlantirish uchun yetarli sarmoya va e‘tibor qaratilmaganligi oqibatida kolxozlarning moddiy-texnik bazasi o‘ta og‘ir ahvolda qolib ketganligi dalillar asosida yoritib beriladi. Shuningdek, qishloq mehnatkashlari va butun kolxozchilarning ijtimoiy-moddiy ahvolidagi hech qanday ijobiy o‘zgarishlar yuz bermaganligi, ularning mehnati asosan davlat va sanoat ehtiyojlari uchun beayov ekspluatatsiya qilinganligi ko‘rsatib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: *Ikkinchi jahon urushi, agrar siyosat, qishloq xo‘jaligi, paxtachilik, dehqon xo‘jaliklari, kolxoz, soliq, qat‘iy majburiyat, shaxsiy tomorqa xo‘jaligi, mehnat kuni.*

O‘zbekistonning urushdan keyingi yillardagi ijtimoiy-iqtisodiy tarixini o‘rganishda agrar sohadagi vaziyatni tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi, negaki sovet davlati iqtisodiyotining ayni shu sektori Ikkinchi jahon urushidan o‘ta xarob va ayanchli ahvolda chiqdi. Ma‘lumki, kolxoz va sovxozlarning moddiy-texnik bazasi asosan urushdan avvalgi uchta besh yillik rejalar doirasida shakllantirilgan bo‘lib, dahshatli urush yillarida bu tizim tamoman vayron bo‘ldi. Qishloq xo‘jaligida unumdorlikni ta‘minlab turgan asosiy vositalar – ko‘pgina yuk avtomobillari va traktorlar front ehtiyojlari uchun ommaviy ravishda musodara qilindi. Agrar sektor ixtiyorida qoldirilgan ozgina texnika vositalarining aksariyati ham tez orada butunlay yaroqsiz holga keldi, chunki harbiy rejimda ishlayotgan sanoat korxonalari qishloq xo‘jaligi texnikalari uchun ehtiyot qismlar ishlab chiqarishni butunlay to‘xtatgan edi. Eng og‘ir va tuzatib bo‘lmas zarba inson omili bilan bog‘liq bo‘lib, urush davrida mehnatga yaroqli aholi sonining keskin kamayib ketishi butun qishloq xo‘jaligi tizimini falaj qilib qo‘ydi. Raqamlarga

murojaat qiladigan bo‘lsak, urush yillarida mamlakatdagi mehnatga yaroqli aholi soni qariyb uchdan bir qismga, ya’ni 32,5 foizga kamaydi. Ayniqsa, eng og‘ir jismoniy mehnatni bajaruvchi erkaklar safi keskin siyraklashib, 1941 yilning 1 yanvaridagi 16,9 million kishidan 1946 yil 1 yanvar holatiga ko‘ra 6,5 million kishiga, ya’ni 2,6 baravarga qisqarib ketdi [1.28].

Ana shunday fojiali demografik va iqtisodiy sharoitda urushdan keyingi dastlabki yillarda vayrona qishloq xo‘jaligini tiklashdek nihoyatda og‘ir yuk asosan mushtipar ayollar, keksalar hamda voyaga yetmagan o‘smirlar zimmasiga tushdi. Ularning fidoiy mehnati evaziga davlat o‘z iqtisodiyotini tiklashga harakat qildi. Ammo butun mamlakatda vayron bo‘lgan xalq xo‘jaligini tinchlik davri iziga tushirishda markaziy hukumat ustubop ahamiyatni qishloq xo‘jaligiga emas, balki qat’iy ravishda og‘ir sanoatga qaratdi. Markazning agrar sohaga nisbatan munosabati o‘ta iste’molchilik xarakteriga ega bo‘lib, unga faqatgina sanoat uchun suv va havodek zarur bo‘lgan arzon xomashyo va oziq-ovqat yetkazib beruvchi tekin manba sifatida qaraldi. Qishloq iqtisodiyoti to‘lig‘icha saonot ehtiyojlariga va mamlakat mudofaasi manfaatlariga bo‘ysundirildi, buning natijasida qishloqqa davlat tomonidan ko‘rsatiladigan moddiy va moliyaviy yordam eng minimal, hatto ramziy darajaga tushirib qo‘yildi. O‘zbekistonda uchinchi va to‘rtinchi besh yillik rejalarni bajarish jarayonida xalqning mehnatsevarligi va sabr-toqatidan shafqatsizlarcha foydalanildi [2.504]. Markazlashtirilgan byudjetdan iqtisodiyotni tiklash uchun yo‘naltirilgan umumiy ulkan mablag‘larning bor-yo‘g‘i 7 foizdan ortiqrog‘igina qishloq xo‘jaligi ehtiyojlariga ajratilgani tizimdagi adolatsizlikni yaqqol ko‘rsatadi. Buning ustiga tabiiy ofatlar vaziyatni yanada og‘irlashtirdi. Xususan, 1946 yilda yuz bergan kuchli qurg‘oqchilik dehqonchilikka mislsiz zarar yetkazib, g‘alla va oziq-ovqat mahsulotlari hosildorligini keskin kamaytirib yubordi. Natijada, ushbu yilda yalpi g‘alla hosili bor-yo‘g‘i 39,6 million tonnani tashkil qilib, bu ko‘rsatkich 1940 yildagi 95,6 million tonnaga nisbatan qariyb 2,2 baravarga qisqargan edi [3.117]. Oqibatda yuzaga kelgan ommaviy ocharchilik dehqonlar tinka-madorini quritdi, chunki kolxozlar o‘zlari peshana teri bilan yetishtirgan g‘allaning eng so‘nggi donasigacha davlatga majburiy tarzda topshirishga mahkum edilar.

Inqirozdan chiqish maqsadida chaqirilgan VKP(b) Markaziy Komitetining 1947 yil fevral Plenumi qishloq xo‘jaligi muammolariga bag‘ishlangan bo‘lsa-da, u yerda e‘lon qilingan qarorlar sohani inqirozdan chiqarish uchun yetarli bo‘lmadi. Urushdan keyingi siyosat mohiyatan qishloqni ezishga qaratilgan urushgacha bo‘lgan siyosatning davomi bo‘lib qoldi, davlatning dehqonlarga arzon daromad manbai sifatidagi qarashi yanada kuchaydi. Plenumning yagona ijobiy tarafi – texnika ishlab chiqarishga e’tibor qaratilishi bo‘ldi. To‘rtinchi besh yillik (1946-1950) davomida mamlakat qishloq xo‘jaligiga 248 ming dona traktor, 93 mingta g‘alla kombayni va 281 mingta yuk avtomobillari yetkazib berildi [4.16]. 1950 yilga kelib traktor va kombaynlar soni urushdan oldingi ko‘rsatkichdan 40-50 foizga oshgan bo‘lsa-da, bu texnikalar kolxozlar mulki emasdi [5.205]. Barcha texnika davlat tasarrufidagi Mashina-traktor stansiyalari (MTS) qo‘lida to‘plangan

bo‘lib, kolxozlar ularning xizmati evaziga o‘zlarining shusiz ham kam bo‘lgan hosilining katta qismini natura shaklida to‘lashga majbur edilar. Mehnat va majburiyatlar evaziga 1950 yilda ayrim sohalarda 1940 yil darajasiga yaqinlashildi (masalan, paxta yetishtirish 58% ga oshdi), biroq butun agrar tizim o‘ta ziddiyatli va turg‘un holatda edi [6.605].

Agar 40-yillar oxirida qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining o‘sish sur‘ati qariyb 8 foizni tashkil etgan bo‘lsa, 50-yillar boshiga kelib bu ko‘rsatkich 1-2 foizgacha keskin tushib ketdi. Inqirozning asosiy asosi – mahsulotlar uchun belgilangan xarid narxlarining mutlaqo adolatsizligi edi. Ajablanarlisi shundaki, 1950 yillarda ham qishloq xo‘jalik mahsulotlarining davlat xarid narxlari 1928 yilda belgilangan holicha o‘zgarmay qolayotgan edi, vaholanki, bu davr ichida sanoat mahsulotlari narxi 20 baravardan ko‘proqqa oshib ketgandi [7.376]. Masalan, O‘zbekiston SSRda 1950 yilda paxtaning davlat xarid narxi uning haqiqiy tannarxining bor-yo‘g‘i 75 foizini, sutniki 67 foizini, mol go‘shiniki esa 82 foizini tashkil etgan. Dehqon mahsuloti davlat tomonidan arzimagan tiyinlarga, ko‘pincha tekinga tortib olinganini keyinchalik N.S. Xrushchev ham ochiq tan olgan [8.423]. O‘zbekistonda faqatgina 1950 yilga kelib paxtaning xarid narxi ikki baravar oshirilib (1 tonnasiga 2200 so‘m), biroz yengillik berilgan bo‘lsada, boshqa ekinlar bo‘yicha ahvol fojiali darajada qolib ketdi [9.77].

Bu davrda tashkiliy jihatdan kolxozlarni yiriklashtirish siyosati olib borildi. 1950-1952 yillar davomida mamlakatda kolxozlar soni 252 mingtadan 91 mingtaga (2,7 barobarga) kamaytirildi [10.431]. Endilikda har bir yiriklashgan kolxozga o‘rtacha 220 ta oila va 4 ming gekardan ortiq yer to‘g‘ri kelardi. Garchi bu jarayon boshqaruv xarajatlarini qisqartirish kabi nazariy maqsadlarni ko‘zlasada, amalda u kolxozchilarning hayotini mutlaqo o‘zgartira olmadi. Tizim shunchalik shafqatsiz ediki, kolxozlar davlat majburiyatlarini bajarganidan so‘ng o‘z ishchilarining mehnatiga haq to‘lash uchun sarmoyasiz qolardi. Ish haqi "mehnat kuni" (trudoden) deb ataluvchi shartli o‘lchov bilan hisoblanib, uning haqi yil oxirida, asosan bir necha kilogramm g‘alla ko‘rinishida berilgan. Ko‘plab nochor xo‘jaliklar hatto shuni ham to‘lashga qodir emasdi [11.255]. 1952 yilgi ma‘lumotlarga ko‘ra, kolxozchi o‘z mehnati haqiqiy qiymatining atigi 20 foizi miqdorida daromad olgan xolos [12.52]. Omon qolishning yagona yo‘li kichik shaxsiy tomorqa xo‘jaliklari bo‘lib, biroq davlat bu yerga ham shafqatsiz soliq changalini soldi. Agar 1940 yilda bitta dehqon xo‘jaligi shaxsiy tomorqasi uchun yiliga o‘rtacha 112 so‘m pul solig‘i to‘lagan bo‘lsa, bu miqdor 1950 yilda 431 so‘mga, 1952 yilda esa 528 so‘mga yetdi [13.180]. Bundan tashqari, dehqonlar majburiy tarzda go‘sh, sut, tuxum kabi mahsulotlarni natura shaklida topshirishi kerak edi; urushdan keyin bitta xonadon zimmasidagi go‘sh topshirish normasi 40-60 kilogrammgacha oshirilgan [14.179].

Xalqning shu qadar ezilayotganiga qaramay, Stalin o‘z umrining oxirigacha ziddiyatli va zolimona siyosatini o‘zgartirmadi. Hatto 1952 yil oxirida chorvachilik mahsulotlari narxini oshirish taklif qilinganda, Stalin bunga keskin qarshi chiqib, aksincha, kolxoz va kolxozchilar bo‘yniga yana 40 milliard so‘mlik qo‘shimcha

soliq yukini ilishni talab qiladi [15.633]. Vaholanki, mamlakatdagi barcha dehqon xo‘jaliklari 1952 yil davomida davlatga topshirgan jami mahsulotlari evaziga bor-yo‘g‘i 26 milliard 280 million so‘m daromad topgan edi [16.161].

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, jazolash, adolatsiz narx siyosati va inson manfaatlarini inobatga olmaslik oqibatida 1950 yillar boshiga kelib butun agrar soha uzluksiz inqiroz girdobida qoldi. Hatto 1953 yilda butun mamlakatda yetishtirilgan 80 million tonna g‘alla hosili urushgacha bo‘lgan davr ko‘rsatkichidan ham hamon past darajada edi. Stalin boshchiligida qurilgan bu buzuvchi siyosiy-iqtisodiy mexanizm qishloq xo‘jaligini halokatdan qutqara olmadi va faqatgina uning vafotidan so‘nggina sohada ma‘lum ma’noda yangi, tub islohotlarga yo‘l ochila boshlandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. История советского крестьянства. В 5 томах. Т.4. – Москва: Наука, 1988. – С. 28-29.
2. Ўзбекистоннинг Янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Тузувчилар: М.Жўраев, Р.Нуруллин, С.Камолов ва бошқалар. – Тошкент: 2000. – Б. 504.
3. Народное хозяйство Узбекской ССР за 50 лет. – Ташкент: 1967. – С. 117
4. Пихоя Р.Г. Советский Союз: история власти. 1945-1991. – Новосибирск: 2000. – С. 16.
5. История СССР с древнейших времен до наших дней. В 12 томах. Т. XI. – Москва: 1980. – С. 204, 206.
6. Зеленин И.Е. Советская аграрная политика в 1950-начале 1980-х годов // Россия в XX веке. Реформы и революции. Том 2. – Москва: 2002. – С. 605.
7. Мустабид тузумнинг Ўзбекистон миллий бойликларини талаш сиёсати: тарих шохидлиги ва сабоқлари. – Тошкент: Шарқ, 2000. – Б. 376
8. Хрущев Н.С. Строительство коммунизма в СССР и развитие сельского хозяйства. В 8 т. – М., 1964. – Т. 6. – С. 423
9. Народное хозяйство Узбекской ССР за 60 лет. Юбилейный статистический сборник. – Ташкент: Узбекистан, 1984. – С. 77-78.
10. Советское крестьянство. Краткий очерк истории. 1917-1970. – Москва: Наука, 1973. – С. 430-431.
11. Волков И.М. Трудовой подвиг советского крестьянства в послевоенные годы. Колхозы СССР в 1946-1950 годах. – Москва: 1972. – С. 256-263.
12. Вербицкая О.М. Российское крестьянство от Сталина к Хрущеву: середина 1940-х - начало 1960-х гг. – Москва: 1992. – С. 52.
13. Попов В.П. Крестьянство и государство (1945– март 1953) // Исследования новейшей русской истории. – Париж: 1992. – № 9. – С. 180
14. История крестьянства СССР. Т. 4. – С. 179.

- 15.Безнин М.А., Димони Т.М. Завершение раскрестьянивания в России (вторая половина XX века) // Россия в XX веке. Реформы и революции. Том 1. – Москва: 2002. – С. 633.
- 16.Известия ЦК КПСС. – Москва: 1989. – №3. – С. 161.

SOVET DAVRIDA MARKAZIY FARG‘ONA VA MIRZACHO‘L QO‘RIQ YERLARINI O‘ZLASHTIRISH TARIXI VA UNING OQIBATLARI (XX asrning 50-70-yillari misolida)

Tolibbekov Xojiakbar Odiljon o‘g‘li

University of Business and Science Tarix yo‘nalishi 3-kurs talabasi

Tel: +998 88 594 13 13

Ilmiy rahbar: Madaminov Ulug‘bek Maxamadjon o‘g‘li

University of Business and Science Ijtimoiy fanlar kafedrası stajyor-o‘qituvchisi

e-mail: ollayor1220@gmail.com

Tel: +998 97 256 87 97

Annotatsiya

Mazkur maqolada sovet hukumati tomonidan O‘zbekistonda paxtachilikni yanada rivojlantirish hamda markazga paxta xomashyosini yetishtirib berish hajmini keskin kengaytirish maqsadida Markaziy Farg‘ona va Mirzacho‘l hududlaridagi qo‘riq yerlarni o‘zlashtirish yo‘lidagi harakatlari arxiv manbalari va ilmiy adabiyotlar asosida chuqur tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: *paxta yakkahokimligi, Markaziy Farg‘ona, Mirzacho‘l, qo‘riq yerlar, o‘zlashtirish, sug‘orish, qishloq xo‘jaligi.*

Sovet hukumati O‘zbekistonda paxta yetishtirish hajmini muttasil oshirib borish, ekinlarning hosildorligini orttirish hamda ekinzorlar atrofida yangi shahar va tumanlar barpo etish maqsadlarida minglab gektar qo‘riq va bo‘z yerlarni o‘zlashtirish masalasiga alohida strategik ahamiyat qaratdi. Hukumatning bu kabi uzluksiz sa'y-harakatlari va iqtisodiy bosimlari o‘z navbatida respublikada paxta yakkahokimligi siyosatining misli ko‘rilmagan darajada avj olishiga olib keldi. Birinchi Prezidentimiz I.Karimov bu o‘ta ziddiyatli masalaga shunday haqqoniy va aniq baho bergan edi: "Paxta yakkahokimligi respublika iqtisodiyotining biryuqlama rivojlanib, Ittifoqning xom ashyo bazasiga aylanib qolishiga olib keldi. Natijada O‘zbekiston eng oddiy sanoat mahsulotlariga bo‘lgan o‘z ehtiyojining yarmini ham qondirishga qodir emas. Yetishtirilgan paxtaning atigi 9 foizi respublikada qayta ishlanadi" [1. 302]. Sobiq Ittifoq markazi o‘zining mutlaq iqtisodiy manfaatlari yo‘lida yangi yerlarni muttasil ravishda o‘zlashtirish va ularning o‘rnida ulkan paxta maydonlarini barpo etishga barcha imkoniyatlarni ishga solib harakat qildi. Xususan, yangi ochilgan yerlardan maksimal darajada

samarali foydalanish hamda sug'orma dehqonchilikni tizimli shakllantirish vazifalari KPSS XIX syezdining SSSR xalq xo'jaligini yanada rivojlantirish bo'yicha 1951-1955 yillar uchun qabul qilingan maxsus direktivalarida rasman belgilab berildi [2.25]. Mazkur syezd rezolyutsiyasida ulkan irrigatsiya inshootlarini qurish va sug'oriladigan yerlar ko'lamini qisqa muddatlarda muttasil kengaytirish kabi dolzarb masalalar qat'iy ko'zda tutildi. Jumladan, hujjatlarda shunday aniq ko'rsatma berilgan edi: "... Sirdaryo, Zarafshon va Qashqadaryo daryolari havzalarida, Markaziy Farg'ona, Kuban-Yegorlik tizimi, O'rtato'qay suv ombori va Katta Chu kanali rayonlarida sug'orish sistemalari qurish ishlari davom ettirilsin" [3.635].

Yuqorida qayd etilgan siyosiy vazifalar va SSSR Ministrlar Sovetining bir qator qarorlarini so'zsiz amalga oshirish maqsadida O'zbekiston KP MQ hamda respublika hukumati tomonidan 1952 yil 16 sentyabrda maxsus kengaytirilgan qaror qabul qilindi hamda unda Markaziy Farg'ona yerlarining birinchi va ikkinchi navbatini jadallik bilan o'zlashtirish va sug'orish bo'yicha kechiktirib bo'lmaz amaliy vazifalar belgilab berildi [2.26]. Ushbu qarorda Markaziy Farg'onadagi kimsasiz cho'l yerlarni 1953 yildan 1958 yilga qadar jadal sur'atlarda 36 000 gektar hajmida o'zlashtirilishi qat'iy qayd etildi. Sal o'tmay, hududiy ko'lam yanada kengaytirilib, 1952 yil 16 noyabrdagi O'zbekiston KP MQ va O'zSSR Ministrlar Sovetining navbatdagi qarorida asosan Markaziy Farg'onaning jami 65 000 gektar yangi va qo'riq yerlarini sug'orish ishlarining aniq rejasi chuqur ko'rib chiqildi [4.31]. Xususan, bu reja doirasida Yozyovon va Qizil Tigin cho'llarida 30 000 gektar, Ulug'nor kanali tizimi bo'yicha 6 000 gektar, Oxunboboyev nomli kanal tizimi bo'yicha 14 000 gektar, shuningdek Farg'ona, Andijon va Namangan viloyatlaridagi 15 000 gektar maydonni egallagan, uzoq yillardan beri qo'riq va qarovsiz yotgan yerlarni o'zlashtirish belgilandi. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, Markaziy Farg'ona yerlarini bevosita o'zlashtirish jarayoni amalda 1953 yildan boshlab yuborildi. Xuddi shu davrdan e'tiboran yirik "Farg'onavodstroy" qurilish tresti tashkil etildi va uning ko'p ming kishilik ishchi jamoasi o'zlashtirishdek og'ir ishlarda tinimsiz, samarali mehnat qildilar. Loyihalarning iqtisodiy hajmiga yuzlanadigan bo'lsak, 1953-1956 yillar mobaynida Markaziy Farg'ona yerlarida olib borilgan kapital qurilish ishlariga jami 192 459 ming so'm miqdorida ulkan mablag' sarf qilindi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, bu kapital qurilish ishlarining aksariyatiga sarflangan mablag'lar asosan jamoa xo'jaliklarining bo'linmas jamg'armasi hisobidan majburiy tarzda ajratildi. O'zlashtirish ishlarining ko'lami shu qadar keng ediki, unga yoshlar ham massiv ravishda jalb etildi va bu borada maxsus targ'ibot murojaatnomasi ham qabul qilindi. Buning sababi, faqatgina 1954-1958 yillarda butun O'zbekiston hududida 600 ming gektar yer tezkorlik bilan o'zlashtirilishi davlat rejasi qilib belgilangan edi. Mazkur chaqiriq murojaatnomasiga javoban, birgina 1954 yilning o'zida Markaziy Farg'ona qo'riq yerlarini o'zlashtirish uchun respublikaning turli hududlaridan 1700 nafar yoshlar yetib keldilar [5.35].

Vaziyatni yanada qamrovli qilish uchun SSSR Ministrlar Soveti va KPSS MQning 1954 yil 9 fevraldagi "O'zbekiston SSRda 1954-1958 yillarda paxtachilikni yanada rivojlantirish to'g'risida"gi qarorida Farg'ona vodiysida umumiy hisobda 142 ming gektar maydonni, shu jumladan uning 116 ming gektar qismini aynan Markaziy Farg'onada o'zlashtirish hamda u yerga qo'shimcha sug'orish tarmoqlarini tortish qat'iy ko'zda tutildi [6.3]. Tashkil etilgan "Farg'onavodstroy" tresti 1953 yildan to 1957 yilning 1 iyuliga qadar bo'lgan mas'uliyatli davrda Markaziy Farg'ona massivlarini sug'orish va zax suvlarni qochirish (quritish) maqsadida suv xo'jaligi qurilishi sohasida juda katta miqyosdagi ishlarni amalga oshirdi. Trest ilk tashkil etilganidan boshlaboq, ixtisoslashgan qurilish tashkilotlarining kuchi bilan Markaziy Farg'onada jami 285 million so'mdan ortiqroq hajmdagi irrigatsiya va melioratsiya loyihalari bajarildi. Jumladan, mahalliy jamoa xo'jaliklarining bo'linmas jamg'armasi hisobidan 185 million so'mdan ortiqroq, davlat byudjeti hisobidan trestni moddiy-texnik jihozlash uchun 65 million so'm hamda boshqa turdosh tashkilotlar bilan to'g'ridan to'g'ri shartnoma tuzish orqali esa 35 million so'mdan ortiqroq hajmdagi ishlar o'z yakuniga yetkazildi [6.5]. Hisob-kitoblarga ko'ra, Markaziy Farg'onada amalga oshirilgan sug'orish va o'zlashtirish bo'yicha barcha ishlarning aniqlangan umumiy qiymati qariyb 393,8 million so'mni tashkil qilib, shundan 162,7 million so'mi bevosita asosiy suv xo'jaligi qurilishiga, undan 24 million so'mi trestni har tomonlama texnik ta'minlashga, qishloq xo'jaligi qurilishiga 158,1 million so'm va hududdagi ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojlanishi bilan uzviy bog'liq bo'lgan qurilishlarga 78,9 million so'm davlat va xo'jalik mablag'lari ajratildi [7.6].

Markaziy Farg'ona hududining ulkan cho'l yerlari o'zlashtirilib borilishi natijasida mazkur hududlarda qishloq xo'jaligining eng og'ir tarmog'i sanalgan paxtachilik sohasi ham jadal taraqqiy etdi. Xususan, Namangan viloyatida ushbu yillar davomida o'zlashtirilgan bo'z yerlar negizida yangidan tashkil etilgan jamoa xo'jaliklari soni 48 tani tashkil qildi. Viloyat miqyosidagi bu kabi yangi o'zlashtiriladigan asosiy ekinzor yerlar Damko'l, Oqqum, Momoxon, Achchiq ko'l, Nayman va Bo'z kabi yirik massivlarida joylashgan edi [6, 4]. Dastlabki yillarda o'zlashtirilgan qo'riq yerlarda yangi tashkil qilingan ushbu jamoa xo'jaliklarning har bir gektar yeridan o'rtacha hisobda 8-10 sentnergacha paxta hosili olindi. Masalan, qattiq mehnat natijasida Zadaryo (hozirgi Mingbuloq) tumanining "Gigant" jamoa xo'jaligida dastlabki o'zlashtirilgan davrlardanoq ilg'or agrotexnika va ishchilar mehnati hisobiga gektaridan 18-20 sentnerdek e'tiborga loyiq paxta hosili olingan [8.3]. Bu jarayonlar viloyat bo'ylab kengayib, Farg'ona viloyatining bevosita Markaziy Farg'ona qismidagi So'x-Isfara va G'arbiy Yozyovon massivlarida joylashgan Kirov rayonidagi "Iskra" va "Moskva", Oxunboboyev rayonidagi "G'alaba" va "1 may" nomli yirik jamoa xo'jaliklari ko'chma brigadalarining yangi bo'z yerlarni o'zlashtirish borasidagi ishlari juda samarali yakunlandi. Bu hududdagi yerlar to'liq o'zlashtirilganidan keyingi birinchi yil – 1964 yilda har gektar yerdan 20 sentnerdan, o'g'it va texnika ortgan

1965 yilda 26,3 sentner, texnik jihozlanish eng yuqori nuqtasiga chiqqan 1972 yilda esa gektaridan 47 sentnerdan yuqori va sifatli hosil olinishiga erishildi [2.37]. O'zlashtirishdek keng ko'lamli ishlar faqat Farg'ona vodiysi bilan cheklanib qolmadi, u boshqa vohalarga ham ko'chdi. 1955 yilning boshidayoq Mirzacho'lning barcha tumanlarida keng ko'lamli tayyorgarlik ishlari boshlanib, jami 23,916 gektar (shundan 9,556 gektari mutlaqo yangi ochilgan) yerni kelgusi bahorgi ekin ekish mavsumiga tayyorlash imkonini beradigan yirik ikki oylik irrigatsiya va melioratsiya tozalash ishlari o'tkazildi. Kanallarni qazish va ariqlarni tozalash kabi og'ir tuproq ishlarida asosan ikki smenada to'xtovsiz ishlovchi kuchli ekskavatorlardan keng foydalanildi [9.181].

Shu tariqa 1956 yildan e'tiboran Mirzacho'ldagi bepoyon qo'riq va bo'z yerlarni o'zlashtirishning haqiqiy yirik bosqichi boshlandi. Bunga sabab, sovet hukumati tomonidan respublikadagi barcha yangi yerlarni zudlik bilan o'zlashtirish chora-tadbirlari hamda suv tarmog'ini yanada rivojlantirish va takomillashtirishga qaratilgan yana o'nlab farmoyish hamda qarorlar chiqarilishi bo'ldi. Ulardan eng yirigi, KPSS MQ va SSSR Ministrlar Soveti tomonidan 1956 yil 6 avgustda qabul qilingan "Paxta yetishtirishni yanada ko'paytirish uchun O'zbekiston SSR va Qozog'iston SSRdagi Mirzacho'lning qo'riq yerlarini sug'orish va o'zlashtirish to'g'risida"gi tarixiy qaror sanaladi [10,193]. Unga ko'ra, bevosita cho'l hududida suv xo'jaligi qurilishi ishlarini bajarishni yagona markazdan boshqarish va O'zSSR hududida Mirzacho'ldagi qo'riq yerlarni o'zlashtirishda bevosita ishtirok etayotgan turli xil tarmoq vazirliklari hamda idoralar faoliyatini uzluksiz muvofiqlashtirish maqsadida O'zSSR Ministrlar Soveti huzurida maxsus vakolatlarga ega bo'lgan "Glavgolodnostepstroy" Bosh boshqarmasi tashkil qilindi. Ushbu yuqori organning qarori hamda O'zbekiston KP MQ va O'zSSR Ministrlar Sovetining 1956 yil 15 avgustdagi takroriy qaroriga asosan [10. 476], O'zSSR Ministrlar Soveti huzuridagi "Golodnostepstroy" (Mirzacho'l qurilish) boshqarmasi zimmasiga 1956-1962 yillarda naq 200 ming gektar maydondagi ulkan Mirzacho'l qo'riq yerlarini sug'orish va o'zlashtirish uchun yirik suv xo'jaligi infratuzilmasi qurilishini amalga oshirish hamda bu qayta ochilgan yerlarda 1956-1960 yillar davomida jami 135 000 tonnadan kam bo'lmagan paxta xom ashyosini yetishtirib berishdek murakkab iqtisodiy vazifalar yuklatildi. Shuningdek, O'zSSR Sovxozlar vazirligi zimmasiga Mirzacho'lning qaytadan sug'oriladigan haydalma yerlarida qo'shimcha ravishda 23 ta yangi paxtachilik davlat xo'jaligini tashkil etish va ularning o'rnida barcha zarur maishiy-xo'jalik inshootlarini qurish amaliyoti vazifa qilib belgilandi. Ushbu strategik qarorda 1962 yilga kelib butun Mirzacho'l bo'ylab jami 300 ming gektar qo'riq yerlar to'liq o'zlashtirib bo'linishi va u yerda 34 ta yirik paxtachilik davlat xo'jaliklari tashkil etilishi reja qilingan edi [11.541].

Taqqoslash uchun shuni aytish lozimki, agar 1956 yilga kelganda Mirzacho'ldagi hamma sug'oriladigan eskirgan yerlar maydoni qariyb 206 ming gektarni tashkil etgan bo'lsa, davlat dasturi doirasida keyingi yigirma yilliklar (1956-1975 yillar) mobaynida yana 300 ming gektardan ortiq mutlaqo yangi yer

o‘zlashtirildi. Buning natijasida qisqa davr ichida butun Mirzacho‘lda jami bo‘lib 500 ming gektardan ko‘proq serunum yer maydoni bevosita ekin oborotiga kiritildi [12.223]. Umuman, Mirzacho‘l yerlarini jadal o‘zlashtirish jarayoni mantiqan yirik ikki bosqichda kechdi. Uning birinchi bosqichida (1956-1961 yillar) asosan eng muhim baza infratuzilma obyektlari – yirik suv tashuvchi magistral kanallari, zax suvlarni chetga qochiruvchi kollektor-drenaj tarmoqlari hamda yirik suv xo‘jaligi obyektlarini qurishga, shu bilan birga kelajakdagi binolar uchun zarur bo‘lgan binokorlik materiallari sanoati bazalarini barpo etishga eng katta kapital e‘tibor qaratildi. Ikkinchi bosqichda, ya‘ni 1961 yildan e‘tiboran esa, qo‘riq va bo‘z yerlar to‘liq o‘zlashtirilib, ularning barchasi bitta tizim sifatida irrigatsiya-melioratsiya holatida qishloq xo‘jaligiga tayyorlandi va asosiy bosim paxtachilikka chuqur ixtisoslashgan yirik davlat xo‘jaliklarini ommaviy barpo etishga tushdi.

Ayni shu ko‘lamli ishlar bilan bir vaqtda Farg‘ona vodiysidagi islohotlar ham e‘tibordan chetda qolmadi. 1958 yil 21 aprelda O‘zbekiston KP MQ va O‘zSSR Ministrlar Soveti «Markaziy Farg‘onadagi yangi va qo‘riq yerlarni sug‘orish va o‘zlashtirish bo‘yicha ishlarni kuchaytirish to‘g‘risida» muhim nazorat qarorini qabul qildi [13.95]. Mazkur hujjatda qayd etilishicha, aslida 1957 yilning bosh rejasi bo‘yicha jami 12,6 ming gektar maydon O‘zSSR Suv xo‘jaligi vazirligi va maxsuslashtirilgan "Farg‘onavodstroy" tresti tomonidan irrigatsion-meliorativ jihatdan to‘liq ishlab chiqarishga tayyorlanishi kerak bo‘lsa-da, amalda buning o‘rniga bor-yo‘g‘i 4,6 ming gektar yer tayyorlangani hukumat tomonidan qattiq tanqid ostiga olindi. Buning ustiga, pudratchilar tomonidan ilgari tayyorlangan deyilgan yerlarda ham bir qator jiddiy texnik kamchiliklar mavjudligi, xususan, mayda ichki sug‘orish va zax qochiruvchi (quritish) tarmoqlari uchun suv taqsimlovchi gidroinshootlar qurish ishlari oxiriga yetkazilmagani keskin qayd etildi. Ahvolni o‘nglash hamda ishlarni jadallashtirish maqsadida 1959 yil 3 avgustda yana bir dasturiy qaror - "1959-1965 yillarda Markaziy Farg‘onada qo‘riq va bo‘z yerlarni sug‘orish va o‘zlashtirish to‘g‘risida" imzolandi [14.48]. Aynan ushbu qaror asosida Markaziy Farg‘ona cho‘l hududlarini kafolatli suv bilan ta‘minlashni yanada ko‘paytirish va u yerdagi og‘ir yerlarning meliorativ holatini qisqa muddatlarda yaxshilash borasida juda katta hajmdagi mexanizatsiyalashgan ishlar amalga oshirildi. Arxiv hujjatlariga ko‘ra: "Qishloq xo‘jaligi oborotiga qisqa vaqt ichida 36 ming gektardan ortiqroq bo‘z va uzoq yillar qarovsiz yotgan tashlandiq yerlar kiritildi, hududlarda qatnovni osonlashtirish uchun 250 km dan ortiqroq zamonaviy avtomobil yo‘llari qurildi, shuningdek ishchi-xodimlar uchun 22 ta yirik jamoa xo‘jaligi posyolkalari noldan barpo qilindi" [15.24].

Uzluksiz ishlar natijasida 1961-1965 yillar davomida Markaziy Farg‘onada jami 122,2 ming gektar yer qishloq xo‘jaligi talablari jihatidan to‘liq o‘zlashtirildi va barcha texnik qoidalarga mos tarzda irrigatsiya-melioratsiya holatida tayyorlandi. Bu o‘z navbatida avvalgi yillarga nisbatan ancha yuqori va iqtisodiy salmoqli ko‘rsatkichni tashkil qildi [16.237]. Umuman olganda, butun mintaqa iqtisodiyotining yuragi bo‘lmish "Farg‘onavodstroy", "Andijonvodstroy", "Namanganvodstroy" kabi gigant trestlar va respublika viloyatlarining maxsus

sug'orish boshqarmalari tomonidan naq 20 yil (ya'ni 1953 yildan 1973 yilgacha bo'lgan davr) mobaynida – qo'riq yerlarni o'zlashtirish ishlari boshlangandan e'tiboran to o'z yakuniga yetguniga qadar – beqiyos katta hajmda og'ir yer qazish (tuproq), shuningdek yuzlab tonna beton va temir-beton yotqizish ishlari fidokorlik bilan amalga oshirildi. Jumladan, o'sha o'tgan 20 yil mobaynida faqatgina Farg'ona vodiysining uchala viloyatida jami 1 634 039 kub metr hajmda shunday og'ir qazuv-beton ishlari bajarildi. Ushbu ulkan ko'rsatkich taqsimotida uning 650 526 kub metri Farg'ona viloyatiga, 833 821 kub metri Andijon viloyatiga va 149 692 kub metri bevosita Namangan viloyatiga to'g'ri keldi [2.49].

Bunday ulkan va jadal iqtisodiy sa'y-harakatlar Mirzacho'l hududida o'ninchi besh yillik deb atalmish davr (1976-1980 yillar) da ham asosan paxta hosilini maksimal darajada ko'paytirish maqsadida davlat e'tiborida bo'ldi. Bunga isbot sifatida, o'sha yillarda Mirzacho'l rayonidagi Abay nomli yirik paxtachilik sovxozining Rasul Haydarov boshchiligidagi ilg'or brigadasi ko'rsatgan yuqori sotsialistik tashabbusni keltirish mumkin. Ushbu matonatli brigada a'zolari 1976 yilda o'zlariga davlat tomonidan biriktirilgan 220 gektar katta paxta maydonining har bir gektaridan g'ayritabiyy yuqori ko'rsatkich – 60 sentnerdan hosil yetkazish bo'yicha og'ir majburiyatni o'z zimmalariga oldilar va bu mardona qarorni yakunda to'liq muvaffaqiyat bilan uddalashga erishdilar [12.226].

Biroq, tarixiy jarayonlarning eng og'riqli va iqtisodiy oqsadigan tomoni shundaki, butun respublika bo'yicha yillab davom etgan millionlab gektar qo'riq va bo'z yerlarni o'zlashtirish uchun byudjetdan sarflangan milliardlab ulkan miqdordagi kapital mablag'lar amalda kamdan-kam holatlardagina o'zini iqtisodiy va moliyaviy jihatdan qoplay oldi. Akademik manbalarning guvohlik berishicha: "Chunonchi, Mirzacho'ldagi o'ta og'ir sharoitli yangi yerlarni o'zlashtirishning birinchi navbati oradan naq 16 yil o'tib ketgachgina, ya'ni faqat 1972 yilga kelibgina o'z xarajatini oqladi, xolos. Respublikaning boshqa chekkalari bo'lmish Qarshi va Jizzax cho'llarini o'zlashtirishga ketgan beqiyos sarf-xarajatlar esa hatto sotsializmning inqirozi arafasida – 80-yillarning o'rtalariga kelib ham o'zini oqlamadi, aksincha ularni har yili ushlab turish doimiy ravishda davlat byudjetidan qo'shimcha yirik mablag' sarflashga olib keldi. Buning eng asosiy texnik sabablaridan biri – Markazdan berilgan asossiz rejani har qanday yo'llar bilan bo'lsa ham qisqa fursatda bajarishga ko'r-ko'rona yo'l qo'yilib, loyihalarda mo'ljallangan ulkan ish hajmi va agrotexnika (ayniqsa melioratsiya ishlari) to'liq va sifatli amalga oshirilmadi. Buning eng og'ir, halokatli ekologik natijasi sifatida, birgina 1986 yilga kelib jami 752 ming gektar avvalgi unumdor yer o'rta va o'ta shorlanish balosiga yo'liqdi, qariyb yarim million gektar yerda esa ekinni yo'q qiluvchi doimiy suv tanqisligi vujudga keldi" [17.90].

Xulosa o'rnida aytish joizki, sovet mustabid tuzumi davrida Markaziy Farg'ona va Mirzacho'l hududlaridagi kimsasiz qo'riq yerlarning butun boshli armiya kuchi bilan ommaviy o'zlashtirilishi respublikada qishloq xo'jaligining yagona bir tarmog'i – paxtachilik sohasining sun'iy va asossiz ravishda keskin jonlanishiga turtki berdi. O'zlashtirish qurilishlari bilan parallel ravishda

hududlarda ko‘chib kelgan yoki jalb etilgan aholi hisobiga urbanizatsiya (shaharlashuv) jarayonlari ham tezlashib ketdi, bu holat qishloq insoni omiliga salmoqli ijtimoiy ta'sir ko'rsatdi. O'ta issiq iqlim va og'ir mashaqqatlar bilan o'zlashtirilgan ushbu hududlarda faqatgina paxtachilikka ixtisoslashgan o'nlab ulkan davlat xo'jaliklari, shuningdek yangi shahar va tumanlar ma'muriy ravishda tashkil qilindi. Va albatta, ushbu yangi davlat xo'jaliklarining uzluksiz, tunu-kun ishlashi natijasida O'zbekistondan Ittifoq markaziga muttasil ravishda tekin paxta xomashyosi yetkazib berish hajmi yildan yilga eksponensial ravishda ortib bordi. Biroq, bu uzoq yillik jarayonning xalq hayoti uchun eng fojiali tomoni shunda ediki, O'zbekistonning iqtisodiy va ekologik kelajagini barbod qiluvchi zolim paxta yakkahokimligi siyosati avvalgi davrlarga qaraganda ham agressivroq tus olib, jamiyatni falaj qiladigan darajada kuchayib ketdi. Yuqorida yoritilgan har ikki ulkan hududlardagi qo'riq yerlarni inson qadri hisobiga o'zlashtirish bo'yicha kompleks davlat ishlari deyarli XX asrning 70-yillari ikkinchi yarmigacha o'z jadalligini yo'qotmasdan davom etdi. Achinarli xulosa shuki, o'tgan ellik yilga yaqin davr mobaynida qo'riq va bo'z yerlarni faqatgina yuqori doiraning siyosiy-iqtisodiy maqsadlarida o'zlashtirish jarayonida talaygina yashirin, mudhish ijtimoiy-iqtisodiy muammolar ham minalar kabi yetilib bordi. O'ta katta hududlardagi qo'riq va bo'z yerlarning tabiat qonuniyatlarini va kelajakni o'ylamasdan, mutlaqo ilmiy asoslanmagan tarzda ommaviy o'zlashtirilishi, shuningdek millionlab gektar ochilgan paxta maydonlarining tartibsiz, daryolarni quritib yuboradigan darajada dahshatli sug'orilishi, mintaqaning qadimiy suv zaxiralaridan mutlaqo ayovsiz va nooqilona foydalanilmasligi pirovard natijada mintaq va uning xalqi uchun o'ta og'ir oqibatlarni keltirib chiqardi. Bu iqtisodiy ekspansiya asrlar davomida ta'miri qiyin bo'ladigan eng jiddiy ekologik halokatlar hamda iqtisodiy krizislarga sabab bo'ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Karimov I.A. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida.-T.: O'zbekiston, 2011. 439 b.
2. G'ofurov A. Irrigatsiya va melioratsiyani rivojlantirishning iqtisodiy problemalari.-T.: O'zbekiston, 1974.-126 b.
3. KPSS syezdlari, konferensiyalari va Markaziy Komitet Plenumlarining rezolyutsiya va qarorlari. III qism. -Toshkent: O'zdavnashr, 1954.- 739 b.
4. Andijon viloyat davlat archivi (AVDA), 608-jamg'arma, 1-ro'yxat, 932-yig'ma jild.
5. Nasritdinov Q.M. O'zbekistonda irrigatsiya-melioratsiya qurilishining rivojlanishi va uning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari (1981-1990 yillar): Tarix fan nomz. ... dis. Andijon, 1994.-147 b.
6. Namangan viloyat davlat archivi (NVDA), 275-jamg'arma, 1-ro'yxat, 1341-yig'ma jild.
7. Farg'ona viloyat davlat archivi (FVDA), 1151-jamg'arma, 1-ro'yxat, 80-yig'ma jild.
8. FVDA, 1151-jamg'arma, 1-ro'yxat, 14-yig'ma jild.

9. Razzakov A.A. Istoriya razvitiya melioratsii oroshayemix zemel Golodnoy stepi (1917-1967 gg.): Dis. ... kand. istor. nauk.-T., 1971.- 277 s.
- 10.FVDA, 1124-jamg‘arma, 7-ro‘yxat, 713-yig‘ma jild.
- 11.O‘zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob. O‘zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida // Tuzuvchilar: M.Jo‘rayev, R.Nurullin va boshq. –T.: Sharq, 2000.- 688 b.
- 12.Egamberdiyev R., Razzoqov A. O‘zbekistonda qo‘riq yerlarni sug‘orish, o‘zlashtirish va melioratsiyalash tarixi (Mirzacho‘l misolida).-T.: Fan, 1984.- 285 b.
- 13.FVDA, 1151-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 13-yig‘ma jild.
- 14.NVDA, 317-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 1421-yig‘ma jild.
- 15.FVDA, 1151-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 59-yig‘ma jild.
- 16.O‘zbekiston Respublikasi Markaziy davlat archivi, R.2483-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 1595-yig‘ma jild.
- 17.Abdullayev A.N. Paxta yakkahokimligi: oqibat va saboqlar (1917-1991).-T.: Istiqlol, 2006.-135 b.

1925–1929 YILLARDA O‘ZBEKISTONDA YER-SUV ISLOHOTI VA JAMOALASHTIRISH SIYOSATINING IJTIMOIIY-IQTISODIY OQIBATLARI.

Vaxobov Botirali Mixailovich,

*Namangan davlat universiteti Tarix kafedrasini mudiri.,
Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.*

Annotatsiya: Mazkur maqolada 1925–1929 yillarda O‘zbekistonda amalga oshirilgan yer-suv islohoti, uning maqsad va vazifalari hamda keyinchalik joriy etilgan jamoalashtirish siyosati bilan o‘zaro bog‘liqligi tahlil etiladi. Tadqiqotda sovet agrar siyosatining qishloq xo‘jaligi tizimiga ta’siri, dehqon xo‘jaliklarining tugatilishi, “quloq” xo‘jaliklarini sinf sifatida yo‘q qilish siyosati, kolxoz va sovxozlarning tashkil etilishi hamda mashina-traktor stansiyalarining faoliyati yoritilgan. Shuningdek, paxta yakkahokimligi siyosatining qaror topishi, qishloq xo‘jaligining bir tomonlama rivojlanishi, qishloq aholisi turmush tarzi va ma’naviy hayotida yuz bergan salbiy o‘zgarishlar ochib beriladi. Muallif yer-suv islohoti dastlab ijtimoiy tenglik va yersiz dehqonlarni qo‘llab-quvvatlash maqsadida olib borilgan bo‘lsa-da, amalda u zo‘ravon jamoalashtirish siyosati uchun zamin yaratganini asoslaydi. Maqolada tarixiy manbalar va zamonaviy ilmiy adabiyotlar asosida ushbu siyosatning uzoq muddatli ijtimoiy, iqtisodiy va ma’naviy oqibatlari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: O‘zbekiston, O‘rta Osiyo, sovet agrar siyosati, yer-suv islohoti, jamoalashtirish, kolxoz, sovxoz, MTS, quloq xo‘jaliklari, paxta yakkahokimligi, dehqon xo‘jaligi, qishloq xo‘jaligi, Farg‘ona vodiysi, sovet davri.

1925–1929 yillarda amalga oshirilgan yer-suv islohoti O‘rta Osiyoda, xususan, O‘zbekistonda sovet agrar siyosatining dastlabki bosqichini tashkil etdi. Mazkur islohot dastlab rasmiy ravishda “yerlarni adolatli taqsimlash”, “boylarning iqtisodiy ustunligini tugatish” va “kambag‘al hamda yersiz dehqonlarni qo‘llab-quvvatlash” shiori ostida o‘tkazilgan bo‘lsa-da, amalda u qishloq xo‘jaligini keyinchalik yalpi jamoalashtirishga tayyorlashning muhim vositasiga aylandi. 1920-yillarning oxiriga kelib esa qishloqlarda bozor munosabatlari asta-sekin tugatilib, dehqon xo‘jaliklarining iqtisodiy mustaqilligiga barham berila boshlandi.

1929-yil kuzidan boshlab sovet hukumati ilgari yuritib kelgan kooperatsiyani rivojlantirish siyosatidan voz kechib, qishloq xo‘jaligini yalpi jamoalashtirish siyosatini boshlab yubordi. Bunda O‘zbekiston va umuman O‘rta Osiyo qishlog‘ining o‘ziga xos tarixiy, iqtisodiy hamda ijtimoiy xususiyatlari deyarli inobatga olinmadi. Sug‘orma dehqonchilik, mayda va o‘rta xo‘jaliklarning ustuvorligi, urug‘-aymoq va mahalla tizimiga tayangan an‘anaviy qishloq hayoti kabi omillar mavjud bo‘lishiga qaramasdan, markaz tomonidan bir xil qolipdagi siyosat joriy etildi. Mahalliy matbuot ham hukumat ko‘rsatmasi asosida “kollektivlashtirish uchun barcha sharoitlar mavjud”, degan biryoqlama targ‘ibotni keng yoydi. Natijada qishloq aholisining real kayfiyati, moddiy imkoniyatlari va tayyorgarlik darajasi e‘tibordan chetda qoldi.

1930-yil yanvarida VKP(b) Markaziy Qo‘mitasining “Quloqlarni sinf sifatida tugatish” to‘g‘risidagi qarori e‘lon qilindi. Mazkur qaror asosida 1930-yil 17-fevralda O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo‘mitasi tomonidan “Jamoalashtirish va quloq xo‘jaliklarini tugatish to‘g‘risida”gi qaror qabul qilindi. Unga ko‘ra, respublikada yalpi jamoalashtirish o‘tkazilishi lozim bo‘lgan 17 ta tuman belgilab berildi. Biroq ushbu hududlarda jamoa xo‘jaliklarini tashkil etish uchun na iqtisodiy, na tashkiliy, na psixologik sharoit mavjud edi. Ko‘plab joylarda jamoalashtirish bir necha hafta ichida ma‘muriy-buyruqbozlik, zo‘ravonlik va tahdid usullari bilan amalga oshirildi. Jamoa xo‘jaligiga kirishni istamagan dehqonlarga sug‘orish suvidan foydalanish taqiqlandi, ularga qo‘shimcha soliqlar yuklandi, ayrim hollarda esa surgun qilish choralari qo‘llanildi [1, 58].

Jamoalashtirish siyosatining asosiy maqsadi “quloq” deb atalgan boy dehqon xo‘jaliklarini tugatish edi. Biroq amalda bu siyosat faqat boy qatlamga emas, balki o‘rta hol va hatto kambag‘al dehqonlarga ham qaratildi. Chunki “quloq” tushunchasi aniq iqtisodiy mezonlarga emas, balki siyosiy va ma‘muriy qarashlarga asoslanib belgilandi. Natijada ozroq mol-mulki, ikki-uch bosh qoramoli yoki yollanma ishchisi bo‘lgan har qanday dehqon “quloq” sifatida e‘lon qilinishi mumkin edi. 1930-yilda O‘zbekistonda tugatilgan 2648 ta xo‘jalikning aksariyati aslida o‘rta hol va kambag‘al dehqonlarga tegishli bo‘lgan. Bu esa sovet agrar siyosatining ijtimoiy adolat shiori ostida olib borilgan bo‘lsa-da, amalda qishloq aholisining eng faol va mehnatkash qatlamiga qarshi yo‘naltirilganini ko‘rsatadi.

Qishloqda olib borilgan bunday qo‘pol va zo‘ravon siyosat dehqonlarning ommaviy noroziligiga sabab bo‘ldi. 1930-yil 25-fevraldan boshlab Farg‘ona, Andijon, Buxoro, Toshkent, Xorazm va Samarqand okruglarining ko‘plab hududlarida ommaviy chiqishlar boshlandi. Ayrim joylarda bu noroziliklar sovet hokimiyatiga qarshi siyosiy tus oldi. Dehqonlar jamoa xo‘jaliklariga kirishdan bosh tortdilar, ayrim hollarda esa jamoa mulkini bo‘lib oldilar yoki kolxozlardan ommaviy ravishda chiqib ketdilar. Masalan, 1930-yil mart oyida O‘zbekistonda jamoalashtirish darajasi 47 foizga yetgan bo‘lsa, dehqonlarning ommaviy noroziligi natijasida may oyiga kelib bu ko‘rsatkich 29 foizga tushib ketdi. Bu holat qishloq aholisining jamoalashtirish siyosatini qabul qilmaganini yaqqol ko‘rsatadi.

Shunga qaramasdan, 1930-yil kuzidan boshlab jamoalashtirish bosimi yana kuchaytirildi. Markaziy hukumat qishloqlarda jamoa xo‘jaliklarini tezlashtirishni talab qildi. 1931-yil yoziga kelib respublikadagi dehqon xo‘jaliklarining 56,7 foizi kolxozlarga birlashtirildi. 1930–1933 yillar davomida minglab dehqon oilalari “quloq” sifatida jazolanib, o‘z yashash joylaridan majburan ko‘chirildi. Tadqiqotchilar ma‘lumotlariga ko‘ra, bu davrda O‘zbekistondan 5,5 mingdan ortiq xo‘jalik surgun qilingan bo‘lib, ularning aksariyati Ukraina, Sibir va sobiq Ittifoqning boshqa hududlariga yuborilgan. Respublikaning o‘zida esa surgun qilinganlar uchun 17 ta maxsus “quloq qishloqlari” tashkil etildi. Bu qishloqlar amalda majburiy mehnat va nazorat hududlariga aylantirildi.

O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligini yalpi jamoalashtirish jarayoni rasman 1932-yilda yakunlangan deb e‘lon qilindi. Biroq jamoa xo‘jaligiga kirmagan dehqonlarga nisbatan tazyiq va iqtisodiy bosim yanada kuchaytirildi. Xususan, yakka xo‘jalik yuritayotgan dehqonlar uchun soliqlar kolxoz a‘zolariga nisbatan 50 foizga oshirildi. Ularga texnika, urug‘lik, kredit va sug‘orish imkoniyatlari berilmadi. Natijada birinchi besh yillik oxiriga kelib O‘zbekistonda jamoalashtirish darajasi 91,5 foizga, 1939-yilga kelib esa 99,5 foizga yetdi. Shu tariqa qishloq xo‘jaligida yakka dehqon xo‘jaligi amalda tugatildi va kolxoz-sovhoz tizimi yagona xo‘jalik shakliga aylandi [2].

Kolxozlar dehqonlarning ishlab chiqarish vositalarini – yer, chorva, mehnat qurollari va boshqa mulklarini umumlashtirish asosida tashkil etildi. Ushbu mulklar “bo‘linmas fond”ga qo‘shilar, kolxoz a‘zosi xo‘jalikdan chiqib ketgan taqdirda ham o‘z mol-mulkini qaytarib ololmas edi. Aynan shu tizim dehqonlarning asrlar davomida shakllangan xususiy mulkchilik va egalik hissini yemirdi. Natijada dehqon yerga va ishlab chiqarish vositalariga egalik qilish huquqidan mahrum bo‘lib, oddiy ijrochiga aylandi. Bu esa qishloq xo‘jaligida mehnat unumdorligining pasayishiga, dehqonlarning moddiy manfaatdorligi susayishiga va uzoq muddatli iqtisodiy inqirozning yuzaga kelishiga sabab bo‘ldi. Shunday qilib, 1925–1929 yillardagi yer-suv islohoti dastlab qishloqda ijtimoiy tenglikni ta‘minlashga qaratilgandek ko‘rinsa-da, amalda u keyinchalik amalga oshirilgan zo‘ravon jamoalashtirish siyosatining tayanchiga aylandi. Yer-suv islohoti natijasida qishloqdagi an‘anaviy xo‘jalik tizimi izdan chiqdi,

dehqonlarning mulkiy mustaqilligi tugatildi, minglab oilalar surgun qilindi va qishloq aholisi og‘ir iqtisodiy hamda ijtimoiy oqibatlariga duchor bo‘ldi. Ayniqsa, Farg‘ona vodiysi singari sug‘orma dehqonchilikka asoslangan hududlarda bu siyosatning salbiy ta‘siri yanada chuqur sezildi. Chunki bu yerlarda dehqon xo‘jaliklari yer va suv bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ularning zo‘ravonlik yo‘li bilan qayta tashkil etilishi qishloq hayotining barcha sohalarida inqirozli holatlarni yuzaga keltirdi.

Kolxozlar tashkil etilgach, ular iqtisodiy jihatdan to‘liq ravishda davlatga qaram xo‘jalik tuzilmalariga aylantirildi. Rasmiy jihatdan kolxozlar “kooperativ asosdagi jamoa xo‘jaliklari” sifatida talqin etilgan bo‘lsa-da, amalda ular mustaqil iqtisodiy subyekt bo‘la olmadi. Ularning ishlab chiqarish rejalari, ekin maydonlari, topshirilishi lozim bo‘lgan hosil hajmi, moliyaviy xarajatlari va hatto mehnatni tashkil etish tartibi ham markaziy davlat organlari tomonidan belgilab berildi. Natijada kolxozlarning tashabbus ko‘rsatishi, mahalliy sharoitdan kelib chiqib qaror qabul qilishi va iqtisodiy manfaatdorligi keskin cheklandi.

Qishloq xo‘jaligidagi asosiy ishlab chiqarish vositalari – traktorlar, kombaynlar, yuk avtomobillari va boshqa texnika vositalari davlat qo‘lida saqlanib, ular maxsus mashina-traktor stansiyalari (MTS) orqali boshqarildi. MTSlar sovet qishlog‘ida davlat nazoratini mustahkamlashning eng muhim vositalaridan biri bo‘lib xizmat qildi. Kolxozlar o‘z dalalarini haydash, ekin ekish va hosil yig‘ishtirish uchun MTS xizmatidan foydalanishga majbur edi. Buning evaziga ular hosilning muayyan qismini natural haq sifatida topshirar edi. Ushbu haq miqdori ham yuqoridan, markaziy reja asosida belgilanar, kolxozlarning o‘z iqtisodiy manfaatidan kelib chiqib ish yuritish imkoniyatini yanada cheklardi. 1933-yil boshlariga kelib O‘zbekistonda 73 ta MTS faoliyat ko‘rsatgan bo‘lib, ular orqali qishloq xo‘jaligi ustidan davlat nazorati tobora kuchaytirildi [3].

Sovet hukumati sovxozlar – davlat xo‘jaliklarini tashkil etishga ham alohida ahamiyat berdi. Sovxozlar kolxozlardan farqli ravishda to‘liq davlat mulki asosida tashkil etilar, ularda ishchilar maosh evaziga mehnat qilardi. Birinchi besh yillik oxiriga kelib O‘zbekistonda 60 ta sovxoz faoliyat ko‘rsatgan. Ayniqsa, paxtachilikka ixtisoslashtirilgan yirik sovxozlarning tashkil etilishi respublika qishloq xo‘jaligini markaz ehtiyojlariga bo‘ysundirish siyosatining muhim tarkibiy qismiga aylandi. Bu sovxozlar eng unumdor sug‘oriladigan yerlarda tashkil etilib, ularning asosiy vazifasi ittifoq sanoatini paxta xomashyosi bilan uzluksiz ta‘minlashdan iborat edi.

Stalin davri rahbariyati jamoa xo‘jaliklaridan chiqib ketishning oldini olish uchun dehqonlarni ma‘muriy jihatdan ham qattiq nazorat ostiga oldi. Jumladan, kolxoz a‘zolariga pasport berish taqiqlandi. Natijada dehqonlar o‘z yashash joyini erkin tark eta olmaydigan, boshqa hududlarga ko‘chib borish yoki sanoat korxonalarida ish topish imkoniyatidan mahrum etilgan qatlamga aylandi. Bu holat qishloq aholisini amalda kolxozlarga bog‘lab qo‘ydi va ularning huquqiy erkinligini keskin chekladi. Tadqiqotchilar bu siyosatni “qishloqning yashirin qaramlik tizimi” deb baholaydilar. Chunki pasportsiz dehqonlar boshqa hududlarda

qonuniy ravishda yashay olmas, davlat idoralarida ro‘yxatdan o‘ta olmas va shu tariqa kolxozni tark etishga jur‘at qila olmas edi.

1930-yillarda O‘zbekiston qishloq xo‘jaligida paxta yakkahokimligi siyosati qaror topdi. Sovet hukumati mamlakatning to‘qimachilik sanoatini xomashyo bilan ta‘minlash va ittifoqning “paxta mustaqilligi”ni ta‘minlash maqsadida O‘zbekistonni paxta yetishtiruvchi asosiy hududga aylantirishga intildi. Shu boisdan respublikada oziq-ovqat ekinlari va chorvachilik hisobiga paxta ekinlari maydoni keskin kengaytirildi. Agar 1929-yilda paxta ekiladigan yerlar maydoni 550 ming gektarni tashkil etgan bo‘lsa, 1932-yilga kelib bu ko‘rsatkich 928 ming gektarga yetdi. Demak, atigi uch yil ichida paxta maydonlari deyarli ikki baravarga oshdi.

Paxta yetishtirish hajmi ham muttasil oshirildi. 1929–1932 yillar davomida yalpi paxta hosili 625 ming tonnadan 752 ming tonnagacha ko‘paydi. 1932-yilga kelib O‘zbekiston butun ittifoq bo‘yicha yetishtirilgan paxtaning qariyb 60 foizini bera boshladi. Bu ko‘rsatkich respublikaning sobiq Ittifoq iqtisodiyotidagi o‘rnini belgilab berdi. Biroq bunday o‘shish respublika iqtisodiyoti uchun bir tomonlama va xavfli yo‘nalishni yuzaga keltirdi. Chunki paxtachilikning ustuvorligi g‘alla, sabzavot, bog‘dorchilik va chorvachilik kabi qishloq xo‘jaligining boshqa tarmoqlarining qisqarishiga olib keldi. Natijada O‘zbekiston oziq-ovqat mahsulotlari bo‘yicha markazga qaram bo‘lib qoldi.

Paxta yakkahokimligini mustahkamlash maqsadida irrigatsiya va melioratsiya ishlariga ham katta mablag‘ yo‘naltirildi. 1937–1940 yillar davomida respublikada sug‘oriladigan yerlar maydoni 260 ming gektarga kengaytirildi. Yangi kanallar qazildi, mavjud sug‘orish inshootlari qayta ta‘mirlandi va paxta ekinlari uchun yangi yerlar o‘zlashtirildi. Biroq ushbu qurilish va irrigatsiya tadbirlarining asosiy maqsadi ham qishloq xo‘jaligini diversifikatsiya qilish emas, balki paxta yakkahokimligini yanada kuchaytirish edi. Shu sababli tabiiy resurslardan biryoqlama foydalanish jarayoni yuzaga keldi.

1939-yilga kelib O‘zbekistonda yalpi paxta hosili 1 million 583 ming tonnaga yetdi, o‘rtacha hosildorlik esa gektaridan 17,8 sentnerni tashkil etdi. Tashqi tomondan bu ko‘rsatkichlar iqtisodiy muvaffaqiyat sifatida talqin qilindi. Biroq ushbu “muvaffaqiyat”ning ortida dehqonlarning og‘ir mehnati, majburiy mehnat safarbarligi, qishloq xo‘jaligining boshqa tarmoqlarining tanazzuli va aholi turmush darajasining pasayishi yotardi. Urushdan oldingi yillarda O‘zbekiston qishloq xo‘jaligining barcha sohalari, avvalo, markaz sanoatini rivojlantirish va xomashyo bilan ta‘minlash ehtiyojlariga moslashtirildi. Shu tariqa respublika iqtisodiyoti sobiq Ittifoqning xomashyo bazasiga aylantirildi.

Jamoalashtirish va paxta yakkahokimligi siyosati qishloq aholisining turmush tarziga ham salbiy ta‘sir ko‘rsatdi. Asrlar davomida shakllangan dehqonchilik madaniyati, yerga egalik hissi va oilaviy xo‘jalik yuritish an‘analari izdan chiqdi. Dehqonlar o‘z yeridan, mulkidan va mehnati natijasidan begonalashdi. Mehnatning moddiy rag‘bati pasaydi, chunki hosil va daromadning asosiy qismi davlat

ixtiyoriga o‘tar edi. Natijada qishloqda boqimandalik kayfiyati, befarqlik va mas’uliyatsizlik kuchaydi.

Bundan tashqari, jamoalashtirish jarayoni qishloqning ma’naviy hayotiga ham jiddiy zarba berdi. Mahalla, qarindoshlik va qo’shnichilik asosidagi an’anaviy ijtimoiy munosabatlar yemirildi. Qishloq uchun xos bo‘lgan ko‘plab urf-odatlar, marosimlar va qadriyatlar “eskilik sarqiti” sifatida qoralandi. Dinga qarshi kurash, masjidlarning yopilishi, diniy arboblarning ta’qib qilinishi va ateistik targ‘ibot qishloq aholisi, ayniqsa yoshlar ongiga salbiy ta’sir ko‘rsatdi. Oqibatda jamiyatning ma’naviy tayanchlari zaiflashdi va avlodlar o‘rtasidagi tarixiy-madaniy uzviylikka putur yetdi.

Xulosa qilib aytganda, 1925–1929 yillardagi yer-suv islohoti va undan keyingi jamoalashtirish siyosati O‘zbekiston qishloq xo‘jaligida tub burilish yasadi. Biroq bu o‘zgarishlar ijobiy natijalardan ko‘ra ko‘proq salbiy oqibatlarni keltirib chiqardi. Eng avvalo, yerga egalik qilish tizimi tugatildi, dehqonning yer bilan tabiiy va tarixiy aloqasi uzildi. Mehnatkash inson bilan tabiat, jamiyat bilan qishloq xo‘jaligi o‘rtasidagi muvozanat buzildi. O‘zbekiston iqtisodiyoti bir tomonlama paxtachilikka qaram bo‘lib qoldi, qishloq aholisi esa siyosiy, iqtisodiy va ma’naviy jihatdan davlat nazoratiga bo‘ysundirildi. Mazkur siyosatning oqibatlari keyingi o‘n yilliklar davomida ham respublika taraqqiyotiga salbiy ta’sir ko‘rsatib keldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. Usmonov Q., Sodiqov M. O‘zbekiston tarixi (1917–1991-yillar). – Toshkent: Sharq, 2010.
2. Rajabov Q. O‘zbekistonda sovet agrar siyosati va uning oqibatlari. – Toshkent, 2001.
3. Ahmedov B. O‘zbekistonda kollektivlashtirish siyosati: tarix va taqdir. – Toshkent, 2004.
4. Xidirov N. XX asrning 20–30-yillarida O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligi siyosati. – Toshkent, 2012.
5. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Davlat Arxivi fondlari materiallari, xususan, qishloq xo‘jaligi va jamoalashtirishga oid 1929–1933 yillar hujjatlari.

XX ASR 70-YILLARIDA NAMANGAN VILOYATIDA PENSIONER VA URUSH FAXRIYLARIGA STOMATOLOGIK XIZMAT KO‘RSATISH

Abduraxmonov Shoxrux Raximboy o‘g‘li

University of Business and Science

1-bosqich tayanch doktoranti

E-mail: shoxrux97@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada XX asrning 70-yillarida Namangan viloyatida pensionerlar, nogironligi bor shaxslar hamda urush faxriylarini ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash maqsadida stomatologik yordam berilganligi tahlil qilinadi. Shuningdek, bepul tish protezlari qo‘yilgan shaxslar ro‘yxati, yashash manzillari hamda ularga qancha miqdorda pul mablag‘lari sarflanganligi ko‘rsatiladi

Kalit so‘zlar: Sovet davri, stomatologiya, XX asr, tibbiyot, Namangan, pensionerlar, urush faxriylari, tish protezlari, ijtimoiy himoya, 1972-yil, Bosh shifokor Nazarova K.V., plastik tish, po‘lat tojlar, plastmassa tish, Sog‘liqni saqlash vazirligi, XX asr 70-yillari, 1500 rubl, nogiron

Kirish. Inson salomatligi har doim muhim sanalgan. Shu sababdan tarixdan sog‘liqni saqlash sohasiga jiddiy qaralgan. Bu sohasini kelib chiqishi uzoq tarixga borib taqalsa-da, biroq alohida yo‘nalish sifatida shakllanishi Sovet davriga to‘g‘ri keladi. Sog‘liqni saqlashni ham bir qator turlari bo‘lib, bulardan biri stomatologiya hisoblanadi. “Stomatologiya (yun. „stomatos“ – og‘iz va „logos“ – fan, ta’limot) – klinik tibbiyotning bir sohasi; og‘iz bo‘shlig‘i a‘zolari: til, lab, lunj, og‘iz shilliq pardalari hamda yuz-jag‘ tizimi va unga yondosh soha kasalliklarini, ularni keltirib chiqaradigan sabablarni va mazkur kasalliklarning oldini olish usullarini o‘rganadi”[1]. Yurtimizda stomatologiyaning alohida fan sifatida shakllanishi XX asr 50-yillaridan boshlangan. Bu vaqtda Toshkent tibbiyot akademiyasi (hozirgi Toshkent davlat stomatologiya) da stomatologiya fakulteti ochiladi va kafedralar tashkil etiladi. Keyinchalik bunday kafedralar Samarqand, Andijon tibbiyot institutlarida, Toshkent vrachlar malakasini oshirish institutida ham ochiladi. Arxiv hujjatlari guvohlik berishicha, Namanganda ham bu davrdan boshlab tish bilan bog‘liq kasalliklarni davolash ishlari yo‘lga qo‘yiladi. Jumladan, tishni protezlash ishlari olib boriladi. Bu davrda, ayniqsa, pensionerlar va urush faxriylariga davlat tomonidan ijtimoiy yordam ko‘rsatiladi. Hattoki Pensionerlarni ijtimoiy himoya qilish kengashi ham tuziladi. Ularga davlat hisobidan bepul tish protezlari qo‘yish to‘grisida qarorlar qabul qilinadi.

“1968-yilda Namangan viloyati sanitariya-maishiy xizmat uyushmasi huzuridagi sog‘liqni saqlash universiteti tomonidan pensionerlar uchun dars mashg‘ulotlari tashkil etiladi. Unda darslar soat -11:00 da boshlangan bo‘lib, quyidagi mavzularda olib borilgan:

1. Yurak-qon tomir kasalliklari profilaktikasi.

2. To'g'ri ish rejimi, dam olish, ovqatlanish salomatlikni saqlash kafolati.
3. Tibbiyot va tabobat.
4. Keksalikda jismoniy tarbiya.
5. Periferik kasalliklarni davolash va oldini olishning usullari” [2].

Dars mashg‘ulotlariga e‘tibor bersak barchasi keksalikda uchraydigan tibbiy muammolardan kelib chiqib tuzilganligini ko‘rish mumkin.

Namanganda XX asr 70-yillarida pensionerlarga bepul tish protezlash xizmatlari bo‘yicha rasmiy qarorlar ishlab chiqilgan. Unda urush va mehnat faxriylariga bepul tish protezlash xizmatini ko‘rsatish bo‘yicha ma‘lumotlar qayd etilgan. Jumladan, 1972-yil 10-avgustdadi 3-sonli bayonnomada unda viloyat stomatologiya poliklinikasi tomonidan bir necha fuqarolarga bepul tish protezlash xizmati ko‘rsatish masalasi ko‘rib chiqilgan. Ushbu hujjatda quyidagi ma‘lumotlar uchraydi: “Bepul protezlash xizmatiga mas‘ullar e‘tib, Bosh shifokor Nazarova K.V., protezlash bo‘limi mudiri Parpibayev A., buxgalterlar Sukayeva N. va boshqalar tayinlangan. Quyidagi shaxslarga 100% bepul xizmat ko‘rsatishga qaror qilingan: Satinkov Aleksandr Spiridonovich (1908-yil tug‘ilgan): Kommunisticheskaya ko‘chasi, 53-uyda yashaydi. Unga 28 ta plastik tish qo‘yilgan bo‘lib, umumiy qiymati 14 rublni tashkil etgan. Sabitov Raimjon (1915-yilda tug‘ilgan): Telman ko‘chasi, 37-uyda yashaydi. Unga 3 ta po‘lat toj (koronka) va 12 ta plastik tish qo‘yilgan bo‘lib, jami 12 rubl 80 tiyin sarflangan. Temnikov Anatoliy Andreyevich (1922-yilda tug‘ilgan): Levanevskiy ko‘chasi, 1-uyda yashaydi. Unga po‘lat tojlar va plastik tishlar qo‘yilgan bo‘lib, jami 18 rubl 20 tiyin sarflangan. Razikov Sadik (1900-yilda tug‘ilgan): Marg‘ilon ko‘chasi, 2-uyda yashaydi. Unga esa 10 ta po‘lat toj va 8 ta po‘lat tish qo‘yilgan bo‘lib, jami 34 rubl 40 tiyin sarflangan. Kerinkov S.I. (1924-y.): Mikrorayon ko‘chasi, 36-uyda yashaydi. Unga 7 ta po‘lat toj va 6 ta po‘lat tish qo‘yilgan bo‘lib, jami 24 rubl 80 tiyin sarflangan. Revnitsseva Z.I. (1937-y.): Oktyabr ko‘chasi, 3-uyda yashaydi. Unga 5 ta po‘lat toj, 12 ta po‘lat tish, 13 ta plastmassa tish va 1 ta klamer (tish protezini mustahkamlovchi element) ishlatilgan bo‘lib, jami 38 rubl 50 tiyin sarflangan. Shamuradov S.I. (1926-y.): Oxunbabayev ko‘chasi, 2-uyda yashaydi. Unga 27 ta po‘lat tish va 1ta klamer qo‘yilgan bo‘lib, jami 13 rubl 90 tiyin sarflangan” [3].

Bundan kelib shunday xulosa kelib chiqadiki, ushbu arxiv hujjati o‘sha davrdagi ijtimoiy ta‘minot va tibbiy xizmat ko‘rsatish tizimini, xususan, keksalar va ehtiyojmand qatlamga bepul tish qo‘yib berish tartibini aks ettiradi. Shuningdek, bu hujjatda bepul tish protezlash xizmatidan foydalanish bo‘yicha qarorlar va ma‘lumotlar aks etgan. Unda turli fuqarolarning ism-shariflari, tug‘ilgan yillari, manzillari va ularga tayyorlanadigan protez turlari (po‘lat tojlar, plastmassa tishlar) hamda ularning narxlari ko‘rsatib o‘tilgan.

Bundan tashqari, yana bir arxiv hujjatida quyidagi shaxslarga bepul stomatologik protezlash xizmatlari amalga oshirilgan: “Gorshteyn Raxila Aleksandrovna (1915-yilda tug‘ilgan) – 2 ta po‘lat toj va 14 ta plastmassa tish uchun 15 rubl 80 tiyin ajratilgan. Najmiddinov Umarali (1916-yilda tug‘ilgan) – 2

ta po‘lat toj va 22 ta plastmassa tish uchun 16 rubl 60 tiyin ajratilgan. Shuningdek, 1916-yilda tug‘ilgan Natalya Stepanovna, 1901-yilda tug‘ilgan Abdugaffar va 1906-yilda tug‘ilgan Sabira kabi keksalar va pensionerlarga davlat hisobidan tish protezlari qo‘yilganligi haqida ma‘lumotlar keltirilgan. Bundan tashqari ularning manzillari (masalan, Kolxoz ko‘chasi, Vorovskiy ko‘chasi) qayd etilgan” [4]. Bu kabi arxiv hujjatlari o‘sha davrdagi ijtimoiy ta‘minot tizimi va tibbiy xizmatlar ko‘rsatish tartibini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega. Hujjat tish shifokori yoki ijtimoiy ta‘minot bo‘limi tomonidan rasmiylashtirilgan. 1946-yilda SSSR Sog‘liqni saqlash vazirligi barcha uchun umumiy bepul tish protezlashdan voz kechgan edi, biroq urush nogironlari, mehnat faxriylari va shaxsiy pensionerlar uchun ushbu xizmatni bepul qoldirgan.

Namanganda bu davrda Ijtimoiy ta‘minot bo‘limi bo‘limi ham faoliyat yuritgan bo‘lib, ushbu bo‘limda pensionerlarga oid ma‘lumotlar bor. Birgina 1973-yilda Namangan viloyatidagi pensiya kengashi tomonidan tish protezlash uchun qo‘shimcha mablag‘ ajratishni so‘rab yozilgan murojaat matnida: “tish protezlash uchun pensiya oluvchilarga 1500 rubl miqdorida mablag‘ ajratilishi nazarda tutilganligi, Namangan viloyatida 100 mingga yaqin pensiya oluvchi borligi va ajratilgan mablag‘ sarflanib bo‘linganligi qayd etilgan. Bu hujjat pensiya kengashi raisi I. Muradov tomonidan imzolangan”[5].

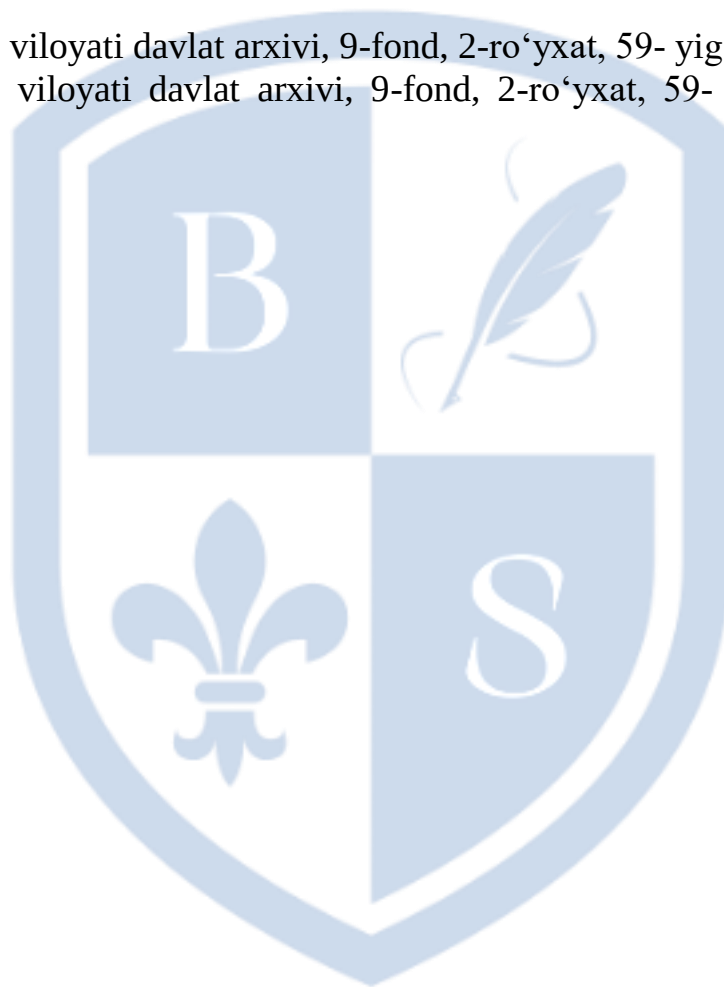
Namanganda 1973-yil 29-martdagi 81-sonli protokol (bayonnoma) tuzilgan bo‘lib, bu bayonnoma ham bepul tish protezlash xizmatini ko‘rsatish bo‘yicha qarorlarni o‘z ichiga olgan. Hujjatda bir nechta shaxslarga stomatologik xizmat ko‘rsatish tafsilotlari keltirilgan: “Bibika Konstantin Aleksandrovich (1924-yilda 5-Mikrorayonda tug‘ilgan): Unga 8 ta po‘lat tojlar (коронки стальные) va 4 ta plastik tishlar (зубы пластинчатые) o‘rnatilishi belgilangan bo‘lib, jami 23 rubl 20 tiyin sarflangan. Akramov Abidjan 1911-yilda Uychi tumanida tug‘ilgan. Unga 28 ta plastik tishlar uchun 14 rubl miqdorida mablag‘ ajratilgan. Ivanov Mario (1897-yilda tug‘ilgan): Keksalik bo‘yicha nogiron (инвалид по старости) sifatida qayd etilgan. Unga 7 ta po‘lat tojlar, 2 po‘lat tishlar va 21 ta plastik tishlar o‘rnatish belgilangan, bu tishlarning umumiy qiymati 29 rubl 80 tiyinni tashkil etgan. Shaxslar ro‘yxati: Tabakov Yevgeniy Vasilyevich (1918-yilda tug‘ilgan) – 2 ta po‘lat qoplama va 3 ta po‘lat tish qo‘yilgan. Unga davlat hisobidan jami 9 rubl 40 tiyin sarflangan. Berestovenko Nikolay Vasilyevich (1907-yilda tug‘ilgan) – 8 ta plastmassa tish va 2 ta klamer qo‘yilgan. Unga davlat hisobidan jami 5 rubl 40 tiyin pul sarflangan” [6].

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash kerakki, XX asr 70-yillarida Respublikadagi barcha hududlar singari Namanganda ham tish protezlash ishlari amalga oshirilgan. Unda muayyan toifadagi fuqarolar (masalan, pensionerlar yoki urush qatnashchilari) uchun 100% imtiyozli (bepul) tish protezlash xizmatlari ko‘rsatilgan. SSSRda stomatologiya xizmatlari davlat tomonidan markazlashgan holda boshqarilgan. Pensionerlar, urush faxriylari va mehnat qahramonlari kabi guruhlar uchun maxsus imtiyozlar mavjud bo‘lib, tish protezlash xarajatlari budjet mablag‘lari hisobidan qoplangan. Biroq bu ishlarda sanitariya-gigiyena qoidalariga

to‘liq amal qilinmagan. Hozirgi kunda ham O'zbekistonda muayyan toifadagi shaxslar (masalan, yoshga doir pensionerlar va nogironligi bo'lgan shaxslar) uchun davlat poliklinikalarida imtiyozli tish protezlash xizmatlari saqlanib qolgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI.

1. Stomatologiya – Vikipediya.
2. Namangan viloyati davlat arxivi, 9-fond, 2-ro‘yxat, 37- yig‘ma jild, 1-varaq.
3. Namangan viloyati davlat arxivi, 9-fond, 2-ro‘yxat, 55- yig‘ma jild, 4-5-varaq.
4. Namangan viloyati davlat arxivi, 9-fond, 2-ro‘yxat, 55- yig‘ma jild, 7-8-varaq.
5. Namangan viloyati davlat arxivi, 9-fond, 2-ro‘yxat, 59- yig‘ma jild, 1-varaq.
6. Namangan viloyati davlat arxivi, 9-fond, 2-ro‘yxat, 59- yig‘ma jild, 2-3-varaq.

IV SHO‘BA. MUSTAQILLIK YILLARIDA (1991-2016) YER-SUV SOHASIDAGI HUQUQIY ISLOHOTLAR VA BOSHQARUV TAJRIBASI

THE CONDITIONAL EFFECTS OF FOREIGN DIRECT INVESTMENT ON POTABLE WATER ACCESS IN DEVELOPING COUNTRIES: THE ROLE OF DEVELOPMENT AND INSTITUTIONAL CAPACITY

Igamov Anasxon Musoxon o‘g‘li

Ph.D. student in the Department of International Economics and Business at Kyungpook National University.

e-mail: ambassador.uzb@gmail.com

Phone: +8210 7747 0331 / +99894 505 88 98

Abstract

This study investigates the impact of foreign direct investment (FDI) on access to potable water in developing countries. While FDI is often assumed to enhance water infrastructure, it may exacerbate water scarcity through increased consumption and pollution, particularly where public institutions are weak. Using country-year fixed effects on panel data for over 130 countries from 1990 to 2010, results indicate that higher FDI is consistently linked to reduced access to clean water in developing economies, with no similar effect in developed countries. The findings highlight an underappreciated environmental cost of globalization and emphasize the importance of institutional capacity in shaping FDI’s welfare outcomes.

Keywords:

Foreign direct investment; Water access; Developing countries; Economic development; Globalization; International political economy; Natural resources

Introduction

Foreign direct investment (FDI) is often seen as a driver of economic development, but its effects on access to essential public goods, like clean water, are debated. While FDI can promote growth, technology transfer, and managerial upgrading, it may also worsen pollution and resource depletion, especially where institutions are weak.

Despite extensive research on FDI and the environment, its impact on potable water remains underexplored. FDI-driven growth can boost infrastructure funding, yet it also raises industrial water demand and pollution, disproportionately affecting developing countries with limited water governance. Water challenges are intensified by population growth, urbanization, climate pressures, industrial diversion, and competition between users.

Unlike trade, FDI directly shapes domestic regulations, as multinationals may secure favorable water-use deals, exemptions, or infrastructure access, particularly in water-intensive sectors. While some introduce cleaner technologies,

industrial expansion often reduces water availability. Research has yet to systematically examine when and how FDI affects access to clean water.

Potable Water Access and Politics

Global water scarcity increasingly threatens developing countries, with up to 40% of the population projected to face water stress by 2030. This study measures access as the share of people with reliable clean water from improved sources near households, reflecting infrastructure, governance, and quality. Deficits are concentrated in poorer countries with weak institutions, raising concerns about government capacity to regulate pollution and water-intensive industries. Economic development has mixed effects: industrialization and urbanization increase demand and pollution, while higher incomes can fund infrastructure, enforcement, and technology. Political institutions mediate these outcomes; democracies generally provide broader access, though elite influence can cause inequality.

FDI and Potable Water Access

FDI’s impact is debated: it may trigger a “race to the bottom” in developing countries, where weak regulation amplifies resource exploitation, even when firms adopt cleaner technologies. Industrial expansion increases water demand and contamination, affecting both availability and distribution, offering insight into globalization, institutions, and welfare.

Sectoral Composition of FDI

FDI is concentrated in water-intensive sectors – manufacturing and extractives – where incentives often outweigh environmental safeguards. Foreign firms, less constrained socially than domestic ones, contribute to groundwater depletion, surface water contamination, and systemic degradation, as seen in India, Ecuador, and Ethiopia.

Hypotheses

- H1: FDI reduces access to potable water.
- H2: This effect is stronger in less developed countries with weak institutions and regulatory concessions.

Methodology

A country-year fixed effects framework analyzes FDI’s impact on potable water access using an unbalanced panel of ~136 developing countries (1990–2010). Potable water access is measured every five years; FDI inflows and covariates – GDP, growth, inequality, regime type, trade openness, domestic investment, urban population – are annual. This allows rigorous assessment of FDI and development-level conditional effects.

Table I. Summary of Univariate Statistics

Data: QoG Standard Dataset (Teorell et al., 2013); World Development Indicators; UN Statistics; UNDP; Freedom House; Polity IV.

Variable	Source	Obs	Mean	Std. Dev.	Min	Max
Dependent Variable						

Water Access (% of population)	World Development Indicators	787	78.83	18.99	4.94	100
Independent Variables						
FDI Flows (% of GDP, 5-year avg.)	World Development Indicators	583	4.31	10.17	- 22.00	187.30
Domestic Investment (% of GDP, 5-year avg.)	UN Statistics Division	665	22.72	10.12	2.50	85.10
GINI Coefficient	World Development Indicators	140	43.40	9.50	25.60	62.80
Trade (% of GDP, 5-year avg.)	World Development Indicators	590	79.40	38.70	1.53	241.02
Rapid Economic Growth (logged, 5-year avg.)	World Development Indicators	750	4.07	3.89	- 21.70	39.34
Urban Population (% logged, 5-year avg.)	World Development Indicators	806	2.81	2.01	-3.22	18.00
GDP per Capita (logged, 5-year avg.)	World Development Indicators	743	7.32	1.25	4.36	11.54
Political Freedom (5-year avg.)	Freedom House / Polity IV	677	5.01	2.91	0	10
Population (logged, 5-year avg.)	World Development Indicators	348	15.35	2.23	9.07	21.02
Human Development Index	UNDP	966	0.62	0.14	0.32	0.90

Data, Variables, and Empirical Strategy

Dependent Variable: Potable water access is measured as the share of the population receiving at least 20 liters per person per day from an improved source within one kilometer, based on World Bank data at five-year intervals. To reduce heteroskedasticity and outlier effects, the variable is log-transformed.

Independent Variable: Net FDI inflows (% of GDP) serve as the main independent variable, using a five-year lagged average to capture delayed effects. Net inflows focus on recent investment, scaled by GDP for comparability.

Control Variables: Economic capacity (GDP, GDP growth), demographic pressures (total and urban population growth, log-transformed), income inequality (Gini), domestic investment (% of GDP), trade openness (% of GDP), and political institutions (five-year democracy index) are included to isolate FDI’s effect on water access while accounting for development, governance, and structural factors.

Empirical Model:

A country-year fixed effects regression is estimated:

$$\log(\text{water}_{it}) = \alpha + \beta_1 \text{FDI}_{i,t-1} + \beta_j \text{Year}_t + \beta_k \text{Controls}_{it} + u_i + \epsilon_{it}$$

where u_i captures country-specific fixed effects and ϵ_{it} is the idiosyncratic error. Year fixed effects account for global trends; standard errors are clustered by country.

Results:

Higher FDI inflows are consistently linked to reduced potable water access in developing countries. A one-unit FDI increase (% of GDP) reduces access by 1.4%; one standard deviation corresponds to ~13% of the population losing access. The effect is stronger than domestic investment (positive but smaller) and trade openness (insignificant). Structural factors – income, population, regime type, inequality, urbanization – also matter but do not diminish FDI’s negative effect, indicating that FDI independently constrains potable water access where institutions are limited.

Table II. Impact of FDI on (Logged) Potable Water Access (with Controls)
Data: QoG Standard Dataset (Teorell et al., 2013).

Variables	(1)	(2)	(3)
FDI Flows (% of GDP)	-0.0008* (0.00045)	-0.006*** (0.0019)	-0.014** (0.007)
Lagged Domestic Investment (% of GDP)	0.0011 (0.0007)	0.005*** (0.0013)	0.012*** (0.003)
GDP per capita (logged)	-0.011 (0.031)	0.07* (0.04)	-0.33*** (0.10)
Freedom House Polity	0.007* (0.004)	0.03** (0.01)	–
Trade (% of GDP)	0.0003 (0.0003)	-0.00032 (0.0007)	–
Rapid Economic Growth (logged)	0.02* (0.01)	0.04 (0.03)	–
Urban Growth Rate (logged)	0.12 (0.14)	0.45* (0.23)	–
Population (logged)	0.10 (0.17)	-0.48** (0.16)	–
GINI Coefficient	–	-0.007** (0.003)	–
Constant	4.32*** (0.22)	1.40 (3.00)	12.81** (2.11)

Observations	567	275	68
R-squared	0.49	0.57	0.92
Number of Countries	136	98	47

Results and Robustness

The analysis confirms that higher FDI inflows reduce potable water access in developing countries. Across models, a one-percentage-point increase in FDI (% of GDP) lowers water access by 1.4%, and a one standard deviation increase affects roughly 13% of the population. FDI has the largest and most robust effect compared with other economic variables: domestic investment positively affects water access, while trade openness is negative but insignificant. Control variables behave as expected: GDP generally improves access, larger populations reduce it, urbanization enhances it, and democratic institutions increase provision.

Robustness checks using alternative water measures from the World Development Indicators and the Environmental Performance Index confirm that higher FDI systematically constrains clean water access.

Regional Variation

Effects vary across regions. In Africa and South Asia, FDI significantly reduces water access (−0.44% and −5%, respectively, per one-percentage-point FDI increase). In Latin America, the effect is positive but insignificant. These differences reflect variations in institutional and regulatory capacity. Domestic investment improves access in Latin America and South Asia, while GDP, urbanization, and trade openness show region-specific effects, highlighting how globalization and governance interact to shape water infrastructure outcomes.

Table III. Impact of FDI on (Logged) Potable Water Access (with Controls), by Region

Data: QoG Standard Dataset (Teorell et al., 2013).

Variables	(4) Africa	(5) East & South East Asia	(6) Eastern Europe	(7) Latin America	(8) South Asia
Lagged FDI Flows (% of GDP)	-0.0044* (0.00)	-0.0046 (0.007)	-0.00005 (0.003)	0.0009 (0.003)	-0.05*** (0.01)
Lagged Domestic Investment (% of GDP)	0.0023 (0.00)	0.007 (0.004)	0.0014 (0.0015)	0.004** (0.002)	0.01** (0.003)
Trade (% of GDP)	0.0007 (0.00)	-0.0003 (0.00)	-0.0012 (0.0007)	0.0019*** (0.0005)	-0.001 (0.0008)
Freedom House Polity	0.013 (0.01)	-0.0015 (0.01)	-0.01 (0.04)	-0.002 (0.01)	0.01 (0.004)
Rapid Economic Growth (logged)	0.02 (0.02)	0.04 (0.05)	-0.02 (0.02)	0.040 (0.01)	0.002 (0.02)

Urban Growth Rate (logged)	-0.12 (0.19)	0.41 (0.27)	-0.16 (0.25)	-0.29* (0.15)	1.06 (0.61)
GDP per capita (logged)	0.07 (0.06)	0.14 (0.08)	-0.06 (0.05)	-0.19** (0.07)	0.23*** (0.05)
Constant	0.32 (1.62)	-15.94** (6.67)	2.88 (3.28)	4.61** (2.04)	-10.89* (5.97)
Observations	145	30	28	43	24
R-squared	0.48	0.88	0.74	0.83	0.98
Number of Countries	51	10	14	14	6

Developed versus Developing Countries

FDI’s negative impact on potable water access is concentrated in less-developed regions. While most FDI flows to developed economies, about 40% now targets developing countries, whose populations are especially vulnerable due to limited state capacity and weaker institutions.

A country-year fixed effects model interacts FDI with the Human Development Index (HDI) to examine variation by development level. The results show a positive, significant interaction: a one-unit HDI increase raises FDI’s marginal effect on water access by ~0.04. This indicates that FDI reduces water access in low-development contexts, but the negative effect diminishes and can reverse as governance, institutions, and infrastructure improve.

These findings underscore that FDI’s environmental consequences depend on development: strong institutions and effective regulation allow foreign investment to support, rather than undermine, essential public goods.

Table IV. Interaction Effects of FDI on (Logged) Potable Water Access:
Developed vs. Developing Countries
Data: QoG Standard Dataset (Teorell et al., 2013).

Variables	(8)
Lagged FDI Flows (% of GDP)	-0.03** (0.02)
FDI × HDI (Interaction)	0.04** (0.02)
Lagged Domestic Investment (% of GDP)	0.002 (0.0013)
Trade (% of GDP)	-0.0005 (0.0004)
Freedom House Polity	0.013 (0.009)
Rapid Economic Growth (percent change)	0.02* (0.01)
Urban Growth Rate (percent change)	0.53*** (0.18)
GDP per capita (logged)	-0.21*** (0.08)
Population (logged)	-0.23 (0.15)
Inequality Index	-0.009*** (0.003)
Constant	8.05*** (2.51)
Observations	106
R-squared	0.87

Number of Countries	65

Conclusion: Development, Institutions, and the Conditional Effects of FDI on Water Access

The effects of FDI on potable water access depend strongly on development and institutional capacity. In less-developed countries, weak infrastructure, regulatory gaps, and collective action constraints amplify FDI’s negative impact, as water-intensive production and pollution strain public systems. Empirically, a one-percentage-point FDI increase (% of GDP) reduces water access by ~1.4%, reaching nearly 4% in high-pressure regions like South Asia.

Interactions with the Human Development Index (HDI) show that higher development mitigates and eventually reverses these negative effects. Strong institutions, governance, and infrastructure enable FDI to contribute positively to water access. Compared with domestic investment, which consistently supports water provision, foreign capital exerts distinct pressures, suggesting that institutional linkages between investors and host communities can mitigate risks.

The findings highlight broader implications for natural resource management: other resources – land, forests, fisheries – may face similar vulnerabilities under weak governance. Overall, globalization’s environmental effects are conditional, with development and institutions determining whether foreign investment supports or undermines public goods.

REFERENCES

1. Acemoglu, D., Johnson, S., & Robinson, J. A. (2001). The colonial origins of comparative development: An empirical investigation. *American Economic Review*, 91(5), 1369–1401. <https://doi.org/10.1257/aer.91.5.1369>
2. Bandelj, N. (2007). *From communists to foreign capitalists: The social foundations of foreign direct investment in postsocialist Europe*. Princeton University Press.
3. Barro, R. J., & Sala-i-Martin, X. (1995). *Economic growth*. McGraw-Hill.
4. Bellos, S. (2010). *Institutional, economic and regional determinants of foreign direct investment in the Balkan, Central European and ex-Soviet transition economies* (Doctoral dissertation, University of Bath). <http://opus.bath.ac.uk/22108/>
5. Bues, A., & Theesfeld, I. (2012). Water grabbing and the roles of power: Shifting water governance in the light of agricultural foreign direct investment. *Water Alternatives*, 5(2), 266–283.
6. Choi, S.-W., & Samy, Y. (2008). Reexamining the effect of democratic institutions on inflows of foreign direct investment in developing countries. *Foreign Policy Analysis*, 4(1), 83–103. <https://doi.org/10.1111/j.1743-8594.2008.00059.x>
7. Clapp, J. (1998). The privatization of global environmental governance: ISO 14000 and the developing world. *Global Governance*, 4(3), 295–316.

8. Redclift, M., & Sage, C. (1996). Global environmental change and global inequality: North–South perspectives. *Sociological Inquiry*, 66(1), 38–57. <https://doi.org/10.1111/j.1475-682X.1996.tb00805.x>
9. Roberts, J. T., Grimes, P. E., & Manale, J. (2006). Social roots of global environmental change: A world-systems analysis. In A. K. Jorgenson & E. L. Kick (Eds.), *Globalization and the environment* (pp. 277–315). Brill.
10. United Nations. (2017). *World economic situation and prospects 2017*. United Nations. <https://www.un.org/development/desa/dpad/publication/world-economic-situation-and-prospects-2017/>

MUSTAQILLIK YILLARIDA (1991-2016) O‘ZBEKISTONDA YER-SUV RESURLARINI BOSHQARISH: HUQUQIY ISLOHOTLAR VA BOSHQARUV TAJRIBASI

Murotova Muxlisa Yorqin qizi

Buxoro davlat pedagogika instituti Tarix ta’lim yo‘nalishi 3-bosqich talabasi

Telefon: +998 88 238 99 11

e-mail: muratovamuxlisa358@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola 1991-2016 yillarda O‘zbekistonda yer va suv resurslarini boshqarish tizimi va amalga oshirilgan huquqiy islohotlarni tahlil qiladi. Maqolada mustaqillik yillarida qabul qilingan qonunlar, boshqaruv organlarining faoliyati va ularning samaradorligi ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Yer-suv resurslari, boshqaruv tizimi, huquqiy islohotlar, mustaqillik, O‘zbekiston

Mustaqillik yillarida O‘zbekiston uchun yer va suv resurslarini samarali boshqarish milliy rivojlanishning muhim omili sifatida ajralib turdi. 1991- yildan keyin mamlakat o‘z mustaqilligi va suverenitetini mustahkamlash jarayonida, resurslarni boshqarish bo‘yicha yangi huquqiy asoslar yaratishga majbur bo‘ldi.

Shu davr ichida qabul qilingan qonunlar va boshqaruv tizimi milliy ehtiyojlar, xalqaro tajribalar va ekologik talablar bilan uyg‘unlashtirildi.

Mustaqillikning dastlabki yillarida yer-suv resurslarini boshqarish bo‘yicha birinchi qonunlar qabul qilindi. 1993 yilda “Yer kodeksi” qabul qilinib, yerga egalik huquqi, undan foydalanish tartiblari va davlat nazorati mexanizmlari belgilandi. Shu bilan birga, suv resurslarini boshqarish masalalari uchun maxsus organlar tashkil qilindi – suv xo‘jaligi va gidrotexnika inshootlarini nazorat qiluvchi idoralar faoliyat boshladi[1].

Shu davr boshqaruvi juda muhim edi, chunki u mustaqil O‘zbekistonning resurslarga bo‘lgan milliy siyosatini shakllantirdi. Shu bilan birga, nazorat

mexanizmlari hali to‘liq mukammal emas edi va ayrim hududlarda suv taqsimoti noaniqliklarni keltirib chiqardi.

Ushbu davrda yer va suv resurslarini boshqarish tizimi modernizatsiyadan o‘tdi. 1998-yilda “Suv xo‘jaligi to‘g‘risida”gi qonun qabul qilindi, bu esa suvdan foydalanishning aniq qoidalarini belgilab berdi[2]. Mahalliy boshqaruv organlari va hokimliklar o‘rtasida kooperatsiya kuchaytirildi, shuningdek xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik olib borildi.

Bu davrda boshqaruv tizimi ilmiy asoslangan qarorlar bilan boyitildi, lekin hali suv resurslarining barqaror taqsimoti uchun milliy strategiya yetarlicha ishlab chiqilmagan edi.

2006-yildan 2016-yilgacha O‘zbekistonda yer-suv resurslarini boshqarish milliy strategiyasi ishlab chiqildi. Bu strategiyada: suv resurslarining samarali taqsimoti; qishloq xo‘jaligi va sanoat ehtiyojlariga muvofiq boshqaruv; ekologik barqarorlik va iqlim o‘zgarishlariga moslashuv; innovatsion texnologiyalarni joriy etish kabi masalalar ko‘rilgan[3].

Bu davr boshqaruv tizimi mustahkam poydevor yaratdi. Shu bilan birga, hududlararo muvozanatni ta‘minlash, qishloq xo‘jaligida suv samaradorligini oshirish va ekologik xavfsizlikni kafolatlash dolzarb masalalar sifatida qolmoqda.

Mustaqillik yillarida O‘zbekiston suv resurslarini boshqarishda innovatsion yondashuvlarni keng joriy etdi. 2025-yil iyul oyida qabul qilingan Suv Kodeksi esa suv resurslaridan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish munosabatlarini tartibga soluvchi yangi, kompleks huquqiy asos yaratdi, bu esa boshqaruv tizimini yanada mustahkamlashga xizmat qiladi. Maxsus kompyuterlashtirilgan monitoring tizimlari tashkil qilinib, sug‘orish kanallari va gidrotexnika inshootlarining real vaqtda nazorati yo‘lga qo‘yildi. Sun‘iy intellekt asosida suv taqsimotini optimallashtirish va avtomatlashtirilgan sug‘orish tizimlari sinovdan o‘tkazildi[4].

Bu tizimlar samaradorlikni oshirish bilan birga, ekologik xavfsizlikni ham kuchaytirishga xizmat qildi. Shu bilan birga, texnologik yangiliklar hududlararo muvozanatni saqlashda muhim vosita bo‘lib, boshqaruv samaradorligini oshirdi.

1990-yillardan boshlab O‘zbekistonda yer va suv resurslarini boshqarishda texnologik modernizatsiya joriy qilindi. Maxsus raqamli monitoring tizimlari, GIS (Geografik Axborot Tizimlari) va dronlar yordamida sug‘orish kanallari, suv inshootlari va gidrotexnika obyektlarini real vaqtda kuzatish imkoniyati yaratildi.

Raqamli tizimlar nafaqat boshqaruv samaradorligini oshirdi, balki resurslardan foydalanishda shaffoflikni ta‘minladi. Shu bilan birga, hududiy tafovutlarni kamaytirish va ekologik xavfsizlikni saqlashga xizmat qildi.

1991–2016 yillarda qishloq xo‘jaligida suvni tejash va yer degradatsiyasini kamaytirish bo‘yicha bir qancha dasturlar ishlab chiqildi: qayta ishlangan sug‘orish tizimlari orqali suv sarfini 20–30% ga kamaytirish; soliq va subsidiya mexanizmlari orqali fermerlarni samarali sug‘orishga rag‘batlantirish; mahalliy va xalqaro ekologik ekspertlar ishtirokida hududiy rejalashtirish.

Bu strategiyalar yer-suv resurslarini samarali boshqarishning uzoq muddatli poydevori bo‘ldi va kelajakda barqaror rivojlanish uchun asos yaratdi.

O‘zbekiston mustaqillik yillarida BMT, Jahon banki kabi xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikda suv va yer resurslarini boshqarish bo‘yicha bir qancha loyihalarni amalga oshirdi: suv havzalarini birgalikda boshqarish modeli; innovatsion texnologiyalarni sinovdan o‘tkazish va hududlarga tatbiq qilish; qishloq xo‘jaligida suvdan samarali foydalanish bo‘yicha xalqaro standartlar joriy etilishi[5].

Xalqaro tajriba va integratsiya O‘zbekiston boshqaruv tizimini yanada samarali qilish va kelajak strategiyalarini shakllantirishda asosiy omil bo‘ldi.

Bu davrda yer-suv resurslarini boshqarishning ijtimoiy va iqtisodiy jihatlari ham muhim rol o‘ynadi: ayrim hududlarda suv tanqisligi natijasida fermerlar va qishloq aholisi o‘rtasida nizolar yuzaga keldi; innovatsion texnologiyalar joriy etilishi bilan yangi ish o‘rinlari yaratildi; ekologik xavfsizlikni saqlash va yer degradatsiyasini kamaytirish bo‘yicha amaliy tajribalar to‘plandi.

Ijtimoiy-iqtisodiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, samarali boshqaruv nafaqat texnik va qonuniy, balki ijtimoiy jihatdan ham muvofiqlikni talab qiladi.

O‘zbekiston mustaqillik yillarida qishloq xo‘jaligida suvdan foydalanish bo‘yicha maxsus strategiyalar ishlab chiqdi: ekin maydonlarini suv bilan ta‘minlashda prioritetlarni belgilash; paxta, g‘alla va meva-sabzavot ekinlari uchun optimal sug‘orish tizimlari; fermerlarga maslahat va texnik yordam ko‘rsatish orqali suv sarfini kamaytirish.

Bu strategiyalar nafaqat hosildorlikni oshirdi, balki yer resurslaridan uzoq muddatli samarali foydalanish imkonini berdi.

1991–2016 yillarda sug‘orish tizimlari modernizatsiyadan o‘tdi: qadimgi kanallarni rekonstruksiya qilish va suv oqimini avtomatlashtirish; yirik gidrotexnika ob‘ektlarida zamonaviy nazorat va kuzatuv tizimlarini joriy etish; fermerlarga qishloq xo‘jaligi sug‘orish texnologiyalari bo‘yicha treninglar tashkil qilish.

Ushbu yangiliklar nafaqat suvdan samarali foydalanish imkonini berdi, balki resurslar taqsimotida adolatni oshirdi. Shu bilan birga, mahalliy fermerlar yangi texnologiyalarga moslashish jarayonida muammolarga duch kelishdi, bu esa boshqaruv tizimini yanada takomillashtirish zaruratini ko‘rsatdi.

Ushbu davrda ekologik xavfsizlik va yer-suv resurslarining barqarorligini ta‘minlashga alohida e‘tibor qaratildi: salinatsiya va yer degradatsiyasini kamaytirish bo‘yicha hududiy dasturlar ishlab chiqildi; suv havzalari monitoringi va ekologik indikatorlar asosida resurslardan foydalanish; barqaror sug‘orish va qishloq xo‘jaligi ekinlarida suvni tejash bo‘yicha amaliy tajribalar.

Ekologik nazorat tizimi nafaqat resurslarni boshqarish samaradorligini oshirdi, balki aholining hayot sifati va qishloq xo‘jaligi mahsuldorligini ham yaxshiladi.

1991–2016 yillarda O‘zbekiston boshqa Markaziy Osiyo davlatlari va xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikni kuchaytirdi. Xususan, Amudaryo va Sirdaryo havzalarida suv taqsimotini integratsiyalash; Jahon banki, ADB va BMT bilan

birgalikda suv tejash va ekologik loyihalarni amalga oshirish; hududlararo resurslarni boshqarish bo‘yicha treninglar va seminarlar tashkil etish.

Xalqaro tajriba mamlakatning boshqaruv tizimini yanada mukammal va ilmiy asoslangan qilishda muhim rol o‘ynadi. Shu bilan birga, hududlararo integratsiya orqali resurslardan samarali foydalanish va kelajak strategiyalarini ishlab chiqish imkoniyati yaratildi.

Shu o‘rinda Mahalla va jamoatchilikning yer-suv boshqaruvidagi rolini ham ta’kidlash joiz. Mustaqillik yillarida hududiy boshqaruv tizimida mahallalar va jamoatchilik institutlari katta ahamiyat kasb etdi. Mahalliy aholining fikri va ehtiyojlari asosida suv taqsimoti va qishloq xo‘jaligi rejalari ishlab chiqildi.

Mahalla kengashlari orqali yer va suv resurslaridan foydalanish bo‘yicha masalalar muhokama qilindi; fermerlar va mahalliy aholi bilan uchrashuvlar tashkil etilib, resurslarni taqsimlash bo‘yicha hududiy kelishuvlar amalga oshirildi; mahalliy aholi ishtirokida kichik suv inshootlari, nasos stansiyalari va kanallarni saqlash ishlari olib borildi.

Mahalla tizimi boshqaruvning asosiy zanjiri bo‘lib, u yer va suv resurslarini adolatli va samarali taqsimlashda muhim vosita sifatida xizmat qildi. Shu bilan birga, mahallalararo hamkorlik orqali hududiy nizolar kamaytirildi va ekologik xavfsizlik mustahkamlandi.

Mustaqillik yillarida raqamli tizimlar joriy qilindi: GIS va dronlar orqali kanallar va gidrotexnika inshootlarini real vaqtda kuzatish; kompyuterlashtirilgan boshqaruv markazlari orqali suv oqimi va taqsimotini optimallashtirish; fermerlar va mahalliy boshqaruv organlariga mobil ilovalar orqali tezkor axborot yetkazish shular jumlasidandir.

Ba’zi viloyatlarda mahalliy boshqaruv va fermerlar birgalikda yangi tizimlarni sinab ko‘rdi. Xususan, kichik suv inshootlarining barqaror ishlashini ta’minlash; fermerlar va jamoatchilik o‘rtasida suvdan foydalanish bo‘yicha hududiy kelishuvlar; mahalliy tajribalarni rasmiy boshqaruv tizimiga tatbiq qilish orqali hududlararo muvozanatni saqlash.

Mahalliy va hududiy tajribalar boshqaruv tizimining ilmiy asoslarini boyitadi va kelajak strategiyalarini shakllantirish uchun mustahkam poydevor yaratadi.

Texnologik innovatsiyalar boshqaruvning tezkor va aniq bo‘lishini ta’minladi. Shu bilan birga, hududlararo farqlarni kamaytirish va resurslarni barqaror boshqarish bo‘yicha samarali tajriba yaratildi.

Qishloq xo‘jaligi va sanoat hududlarida resurslardan foydalanish ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan tahlil qilindi; innovatsion va ekologik texnologiyalar ish o‘rinlarini yaratdi, iqtisodiy samaradorlikni oshirdi; talabalar va yosh mutaxassislar bilan ilmiy loyihalar olib borilib, resurslarni boshqarish bo‘yicha yangi bilimlar ishlab chiqildi.

Samarali boshqaruv nafaqat texnik va qonuniy, balki ijtimoiy va ilmiy jihatdan ham muvofiqlikni talab qiladi. Shu davrning tajribasi kelajak strategiyalarini ishlab chiqishda asosiy poydevor hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, 1991-2016 yillarda O‘zbekistonda yer-suv resurslarini boshqarish tizimi doimiy rivojlandi. Huquqiy islohotlar, boshqaruv organlarining faoliyati va xalqaro tajribani hisobga olgan strategik qarorlar resurslarni boshqarishda muhim poydevor yaratdi. Shu bilan birga, muammolar ham mavjud: hududlararo taqsimot, suvdan samarali foydalanish va ekologik barqarorlik masalalari hal etilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi. “Yer kodeksi.” Toshkent: Adliya nashriyoti, 1993.
2. O‘zbekiston Respublikasi. “Suv xo‘jaligi to‘g‘risida”gi qonun. Toshkent: Adliya nashriyoti, 1998.
3. O‘zbekiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligi vazirligi. “Yer-suv resurslarini boshqarish milliy strategiyasi 2006-2016.” Toshkent, 2006.
4. O‘zbekiston Respublikasi Suv xo‘jaligi vazirligi. “Innovatsion texnologiyalar va kompyuterlashtirilgan monitoring tizimlari.” Toshkent: Suv nashriyoti, 2012.
5. BMT, Jahon banki. “O‘zbekistonda suv va yer resurslarini boshqarish bo‘yicha xalqaro hamkorlik loyihalari.” Toshkent: 2010.

MUSTAQILLIKDAN KEYINGI YILLARDA XORAZM VILOYATINING CHORVACHILIGI VA UNDAGI O‘ZGARISHLAR

Babayeva Zuxra Davronbek qizi

Ma‘mun Universiteti Tarix kafedrasi dotsenti, PhD.

zuxrababayeva2017@gmail.com.

<https://orcid.org/0009-0001-2012-1403>

Telefon: +998 97 362 62 58

Annotatsiya. Ushbu maqolada respublikamiz mustaqillikka erishgandan keyingi yillarda Xorazm viloyatida qishloq xo‘jaligi sohasidagi jarayonlar o‘z aksini topgan. Xususan, mustaqillikning dastlabki yillarida viloyat chorvachilik tizimining siyosiy va iqtisodiy jihatdan yangi bosqichga ko‘tarilishi hamda xususiy mulkchilik asoslarining vujudga kelishi va uning chorvachilik sohasiga ta’siri to‘liq aks ettirilgan. Shuningdek, maqolada nafaqat viloyatlar, balki tumanlar kesimida ham statistik ma’lumotlar aniq aks ettirilgan bo‘lib, undagi ko‘rsatkichlar bevosita viloyatning qishloq xo‘jaligi salohiyatini batafsil tushunishga yordam beradi. Shuningdek, maqolada viloyat hududining o‘ziga xos xususiyatlari alohida sanab o‘tilgan. Chunki hududning tabiiy sharoiti shu hudud aholisining ijtimoiy mehnat sharoiti va turmush tarzini belgilovchi asosiy bo‘g‘in hisoblanadi. Shuningdek, maqolada chorvachilik tizimining shakllari va unda boqiladigan

chorva turlariga alohida e’tibor qaratilgan. Xususan, Xorazm viloyatida fermer xo‘jaliklarining tashkil etilish tarixi va ularga davlat tomonidan berilgan imtiyozlar batafsil yoritilgan. Shuningdek, maqolada so‘nggi yillarda chorvachilikning asosiy turlariga berilayotgan imkoniyatlar, ularning aksariyati aholi xonadonlarida saqlanayotgani haqida so‘z boradi. V chastnosti, budet otrajena informatsiya o predostavlenix v gosudarstvennix programmax lgotax i ix effektivnosti.

Kalit so‘zlar. Agrar, sektor, kolxoz, sovxoz, fermer, amortizatsiya, sotsialistik, statistik, kooperativ, seleksiya.

Rivojlangan mamlakatlar hayotiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, ularning tarixi, iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyoti dastlab agrar sohadan keyinchalik sanoatlashish darajasiga ko‘tarilganini bilib olishimiz mumkin.

Yurtimiz ham hozirda rivojlanayotgan mamlakatlar qatorida o‘z e’tiborini aholini sifatli oziq-ovqat va go’sht mahsulotlari bilan ta’minlashga qaratgani bunga yaqqol misol bo‘la oladi.

1991-yil 31-avgustda Respublikamiz mustaqillika erishganidan so‘ng davlat iqtisodiyoti ham xususiy mulkchilik shakliga o‘tkazildi. Bu jarayon salkam bir asr hukm surgan sotsialistik tuzum ostida yashagan va iqtisodiy mulkchilik shakllaridan uzoqda bo‘lgan jamiyatimizni yangi bir bosqichga olib chiqishi zarurligini ko‘rsatdi. Mavjud vaziyatni inobatga olgan holda davlat rahbariyati tomonidan xususiy mulkchilik shart-sharoitlarini yaratish uchun dastlab agrar sohada islohotlar amalga oshirildi. Bu jarayonlar iqtisodiy shart-sharoitlarni jahon standartlariga moslashtirish uchun albatta, katta kuch sarf-xarajat va vaqtni talab qildi. Agrar islohotdan boshlangan xususiy mulkchilik shakliga o‘tish 1998-yillarga kelib chorva fermer xo‘jaliklari tashkil etilishi va tizimli yo‘lga qo‘yilishi darajasiga olib chiqdi.

Agrar sektor bilan bir qatorda qishloq xo‘jaligining chorvachilik tarmog‘ini rivojlantirish eng muhim vazifalardan biridir. Chunki, chorvachilik O‘zbekiston qishloq xo‘jaligining ildam rivojlanayotgan sohalaridan biri bo‘lib, mamlakatda ishlab chiqarilgan qishloq xo‘jalik mahsulotlarining 46,3 foizi chorvachilik mahsulotlari ulushiga to‘g‘ri keladi. Tarmoqning asosiy xususiyati shundaki, chorvachilik mahsulotlarining asosiy qismi unchalik katta bo‘lmagan oilaviy dehqon xo‘jaliklarida ishlab chiqarilmoqda. Ushbu xo‘jaliklar egallagan maydonning o‘rtacha hajmi 0,15 gektarni tashkil etadi [1].

Mustaqillik davriga kelib esa, to‘g‘ridan-to‘g‘ri fermer xo‘jaligiga o‘tildi. Dastlab, boshqa ilg‘or davlatlar tajriba va texnologiyalaridan foydalanilgan bo‘lsa, keyinchalik, o‘z milliy chorvachilik an‘analarimiz shakllantira oldik va aynan hozirgi davrda tabiiy iqlim sharoitiga moslashgan, zotdor nasllarni kengaytirish yo‘lga qo‘yilgan.

1986-yilda Respublikada jami qoramollarning soni 4099,8 ming bosh bo‘lib, shundan 1780,7 ming boshi kolxoz va davlat xo‘jaliklarida, 2319,1 ming boshi aholi xonadonlarida boqilgan. 1992-yilga kelib, mamlakatdagi qoramollarning soni 5112,6 mingtaga yetgan. Mavjud qoramollarning 1633,7 ming boshi kolxoz va davlat xo‘jaliklarida, 3478,9 ming boshi esa, aholi xonadonlarida boqilgan.

Qoramollar bosh sonining ko‘payishi go‘sht mahsuloti hajmini ham oshirdi. Jumladan, 1985-yilda shaxsiy xonadonlarda go‘sht yetishtirish 191,5 tonna bo‘lgan bo‘lsa, 1991-yilda 290,7 tonna, 1992-yilda 305,4 tonnani tashkil qilgan [8.30].

1989-yilning o‘zida shaxsiy xo‘jaliklarni rivojlantirish uchun 21 ming bosh sigir, 213 ming bosh ho‘kiz va g‘unojinlar sotilgan. 1991-yilda 60 ming boshli yirik shoxli qoramol, 358 bosh qo‘y va echki, 42 ming bosh cho‘chqa, 11 mln. parranda sotilgan [8.25].

Xorazm viloyatida 1991-yil 1-yanvar holatida jami xo‘jaliklarda chorva moli bosh soni quyidagicha edi: yirik shoxli qoramol- 350065 bosh, shundan sigirlar 134 704 bosh, qo‘y-echkilar 136 394 bosh, otlar-1461 bosh, tuyalar-120 bosh bo‘lgan. Endi biz bu ko‘rsatkichni aholi shaxsiy xo‘jaliklaridagi nisbat bo‘yicha taqqoslaymiz. Masalan, 1991-yilda aholi shaxsiy xo‘jaliklarda 264,2 ming bosh qoramol, 116,1 ming bosh qo‘y-echki, 1,1 ming bosh cho‘chqa, 515 ming bosh parranda 200 ta ot, 10 bosh tuya saqlangan [4.159].

1993-yil oxiriga kelib, O‘zbekistonda dehqon (fermer) xo‘jaliklari soni 13 mingga yetib, shulardan 6 mingtasi mustaqil bo‘lib, davlat banklarida o‘z hisob raqamlarini ochgan, qolganlari jamoa va davlat xo‘jaliklari bilan shartnoma asosida faoliyat yuritgan. Dehqon fermer xo‘jaliklarining 80 foizi chorvachilik, 11 foizi dehqonchilik va 9 foizi boshqa sohalarga ixtisoslashgan edi. Chorva bilan shug‘ullanadigan fermer xo‘jaliklarida 90 ming bosh qoramol, 32 ming bosh qo‘y va echki, 5 ming bosh cho‘chqa bo‘lgan. Ko‘rib turganimizdek, dehqon fermer xo‘jaliklari ixtisoslashuvida chorvachilik sohasi yetakchilik qilgan [8.44].

Demak, 1991-1996 yillarda xususiylashtirish bosqichlarida davlat va jamoa xo‘jaliklaridagi yer va chorva mollari asta-sekinlik bilan xususiy fermer va dehqon xo‘jaliklari mulkiga o‘tkazildi. Fermer xo‘jaliklarini tashkil qilish jarayoni asosan 1998-2001 yillarda to‘liq tugallandi.

Xorazm viloyati statistika boshqarmasi bergan ma’lumotga asoslanib, chorva bosh sonlarida o‘sish faqat 1995-1996 yillarda deyarli sezilmaganini aniqladik. Bu jarayon xususiylashtirish bilan bevosita bog‘liq deb hisoblaymiz. Jumladan, viloyatda chorva mollarini bosh soni 1995-1996 yillarda vohada quyidagicha bo‘lgan: yirik shoxli qoramollar soni 431 299 boshdan 423 799 boshga tushgan. Mayda shoxlilar esa, 174 859 boshdan 180 636 boshga ko‘paygan. Otlar sonida ancha o‘sish kuzatilib, 2435 bosh tulpor 1996-yilda 3292 boshga yetgan [1].

Chorva mollari bosh sonlari ichida faqat yirik shoxli qoramollar sonida kamayish kuzatilib, u ham juda katta farq bilan emas.

1995-yilga kelib respublika bo‘yicha shaxsiy yordamchi xo‘jaliklarida jami ishlab chiqarilayotgan go‘shtning 80 foizi, sutning 90 foizi yetishtirilgan. 1996-yilga kelib, O‘zbekiston qishloqlarida yashaydigan aholi xonadonlarining 77 foizida chorva mollari bo‘lgan. 1996-yilda shaxsiy yordamchi xo‘jaliklarda 3838,1 ming bosh yirik shoxli qoramol, sigirlar 1860,5 ming, qo‘y va echkilar 4904,8 ming, 79,9 ming ot parvarish qilingan [8.32].

Jamoa va kooperativ chorvachilikdan xususiy mulkchilikka o‘tish davrida O‘zbekiston Respublikasi birinchi prezidenti I.A.Karimov tomonidan fermer

xo‘jaliklari tuzilishi va ularga iqtisodiy yordam berish natijasida chorvachilik va qishloq xo‘jaligi sohasi saqlab qolindi. Chorvachilikda islohotlarni takomillashtirish fermer xo‘jaliklari va fermerlar manfaatini himoyalash to‘g‘risida respublikamiz mustaqilligi davrida qabul qilingan hukumat qarorlari va qonunlari hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘ldi. Ayniqsa, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1995-yil 21-dekabrda qabul qilingan “Naslchilik to‘g‘risida”gi va 1998-yil 30-aprelda qabul qilingan 3 ta qonuni: “Fermer xo‘jaligi to‘g‘risida”gi va “Dehqon xo‘jaligi to‘g‘risida”gi hamda “Qishloq xo‘jaligi kooperativi (shirkat xo‘jaligi) to‘g‘risida”gi qonunlari sohani taraqqiy etishi jarayonida asosiy dastur bo‘lib, xizmat qildi [8.5].

Mustaqilligimizning dastlabki yillaridan boshlab, chorvachilik sohasi taraqqiyoti uchun bir qancha tadbirlar amalga oshirilib kelinmoqda. Hozirda ham ushbu ishlar uzluksiz ravishda davom ettirilib, jahon tajribalaridan ham unumli foydalanilib kelinmoqda.

Dastlab 1991-yil 1-yanvar holatiga ko‘ra Xorazm viloyatida barcha toifadagi chorva mollari bosh sonlarini qayd etadigan bo‘lsak, uni tumanlar kesimida quyidagicha tasniflash mumkin (3.1. 8-jadval) [1]. (chorva soni bosh hisobida)

№	Tumanlar	Yirik shoxli qoramol	Shundan Sigirlar	Qo‘y va echki	Otlar	Jami
1	Bog‘ot	30 131	11 638	18 150	93	48 374
2	Gurlan	30 500	12 458	3865	105	34 470
3	Qo‘shko‘pir	36 716	14 253	31 608	91	68 415
4	Urganch	52 584	18 027	11 001	875	64 460
5	Hazorasp	37 007	15 942	19 931	88	57 026
6	Xonqa	42 670	15 297	9026	33	51 729
7	Xiva	34 340	13 801	15 791	80	50 211
8	Shovot	35 837	14 118	9660	27	45 524
9	Yangiariq	27 764	10 299	13 369	41	41 174
10	Yangibozor	22 518	8871	3993	28	26 539
11	Urganch sh.	-	-	-	-	-
12	Xiva sh.	-	-	-	-	-
13	Viloyatda	350065	134704	136 394	1461	487 922

Biz endi yuqoridagi jadvaldagi ma’lumotlarga aniqlik kiritamiz va biz buni tumanlar kesimida o‘rganadigan bo‘lsak, yirik shoxli qoramol soni bo‘yicha eng kam ko‘rsatkichni ikkita tuman Yangibozor va Yangiariq tumanlari qayd etmoqda va o‘rtacha 25 ming bosh qoramol sonini ko‘rsatmoqda. Eng ko‘p qoramol bosh soni bo‘yicha Urganch tumani 1-o‘rinda bo‘lib, 52,5 mingni, 2-o‘rinda esa, Xonqa tumani 42,5 ming bosh qoramolni qayd etadi. Qolgan barcha tumanlar o‘rtacha 30-35 ming bosh atrofida. Shundan sigirlar jami yirik shoxli qoramollarning 40 foizini tashkil etib, Urganch tumanida 18 ming bosh, Xonqa va Hazorasp tumanlarida 15 ming boshni qayd etadi. Qolgan barcha tumanlar 10-14 ming

atrofida. Eng kam sigir bilan ta'minlangan tuman Yangibozor tumani bo'lib, atigi 8871 boshni ko'rsatmoqda. Mayda shoxli chorva bosh soni bo'yicha eng yuqori ko'rsatkich Qo'shko'pir va Hazorasp tumanlarida bo'lib, mos ravishda 31,6 va 20,0 ming boshni qayd etmoqda. Eng kam qo'y va echki Gurlan va Yangibozor tumanlarida bo'lib, har birida 4 ming boshga yetmaydi.

Mayda shoxli chorva soni vohada ancha kam, buning sababi bir nechta bo'lib, voha aholisi yirik shoxlilarni o'stirish orqali ko'proq go'sht mahsuloti bilan ta'minlanishi yoki kundalik sharoitdagi iste'mol qilinadigan oziq-ovqat mahsulotlariga bevosita bog'lash mumkin. Shuning uchun ham aholi mayda shoxli chorvani kam miqdorda saqlaydi.

Yirik shoxlilarni eng ko'p saqlaydigan va ko'paytiradigan tumanlar Urganch, Xonqa va Hazorasp tumanlari ekanligi ko'rinib turibdi. Eng kam qoramol sonlari esa Yangibozor va Yangiariq tumanlarida aniqlandi. Bu o'sha tumanlardagi aholi soni bilan ham bevosita bog'liq. Chunki, viloyat bo'yicha eng kam aholi Yangiariq va Yangibozor tumanlarida yashaydi.

Otlar bosh soni juda kam bo'lib, barcha tumanlarda bir xil 100 boshga yetmaydi, faqat Urganch tumanida 875 bosh mavjud xolos. Otlar sonining tobora kamayishi ularning katta ozuqa, g'amxo'rlik va o'z navbatida tajriba talab qilishi bilan bog'liq. Natijada yem-xashaklarning narxi kuchayib, tumanlarda otlarning soni kamayib boravergan.

Otlar soni mustaqillik yillarida sekin-astalik bilan o'sib, 1990-yillarda 1,5 ming boshni tashkil etgan bo'lsa, oradan 30 yil vaqt o'tib ularning soni 5,5 ming boshga yetdi [5].

Demak respublikamiz chorvachilik sohasida olib borilayotgan islohotlar natijasi o'laroq yilqichilik sohasida o'sish kuzatilmoqda.

1991-yilda viloyatda jami 350,1 ming boshga yaqin yirik shoxli qoramol, 136,4 ming bosh qo'y va echki, 1,5 mingga yaqin ot mavjud edi [1]. Dastlabki yillarda yirik shoxli qoramollarning 33 foizi, qo'y va echkilarning 20 foizi, cho'chqalarning 75 foizi jamoat, davlat va kooperativ xo'jaliklar ixtiyorida bo'lgan [1].

Chorvachilik sohasida amalga oshirilgan ishlar tufayli 1991-yildan boshlab, go'sht, sut va tuxum kabi mahsulotlarning ko'payishiga imkon yaratildi. Chorvachilikda tuyoqlar soni ko'paytirilib, ularni yem-xashak bilan ta'minlash ancha yaxshilandi. Respublika qishloq xo'jalik mehnatkashlari chorvachilik mahsulotlari bilan o'zini va ichki bozorini ta'minlay boshladi. Shu davrga kelib, sohada erishilgan yutuqlar bilan bir qatorda ayrim kamchiliklar ham mavjud. Jumladan, Respublikada faoliyat yuritayotgan 1871 ta shirkat xo'jaliklarining 451 tasida umuman chorva mollarining biror turi ham boqilmayotgani eng salbiy holatlardan biri edi. Vaholanki, bu davrda chorva mollari parvarish qilinmayotgan molxonalar shirkat xo'jaliklari balansida bo'lib, hamon amortizatsiya (qoplash) ajratmalarini hisoblash davom etmoqda [6.11].

Xorazm viloyatida mustaqillikka erishganimizdan so'ng shaxsiy yordamchi dehqon xo'jaliklari soni ko'payib, 300 mingga yetdi. 1991-yilning o'zidayoq 248

ta fermer xo‘jaligi tashkil etilib, ularga 648 gektar yer 2679 bosh yirik shoxli qoramol, 1294 bosh sigir berilganiga qaramasdan, ularning barchasi foyda bilan ishlamagan. Natijada, ushbu masala viloyat hokimi 1992-yil 17-martdagi “Zarar ko‘rib ishlayotgan past rentabelli davlat xo‘jaliklari hamda boshqa davlat dehqonchilik korxonalarining mulkchilik shakllarini jamoa xo‘jaliklariga va ijara shakliga aylantirish to‘g‘risida” qabul qilgan 48-sonli qarori bilan tanqidiy muhokama qilindi. 1993-yil 27-iyulda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasida bo‘lib o‘tgan yig‘ilishda (dehqon) fermer xo‘jaliklarini tashkil etish ishlari talabga javob bermayotgani qattiq tanqid qilindi. Jumladan, Gurlan tumanida 27 ta fermer xo‘jaligi mavjud ekani, ushbu hayrli ishga 3 yil to‘lganiga qaramasdan bu borada ijobiy siljish bo‘lmagani qayd etildi. O‘tgan davr ichida fermer xo‘jaliklari soni goh ko‘payib, goh kamayib turgan. Ayrimlari butkul tugatilgan. Afsuski bu kabi holat faqat Gurlanda emas balki boshqa tumanlarda ham kuzatilgan [7.16].

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1993-yil 15-martdagi 137-sonli qaroriga binoan, Xorazm viloyatida 71 ta xo‘jalikda 87 ta chorvachilik hissadorlik jamiyatlari tashkil qilindi. Ammo, keyinchalik, Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 24-martdagi 96-sonli qarori bilan 26 ta chorvachilik jamoa xo‘jaligining qoramolchilik fermalari savdo orqali sotildi. 1996-yil 16-martda hukumat qarori bilan viloyatda 40 dan ziyod davlat xo‘jaligi mulkchilikning nodavlat shakliga, 110 ta chorvachilik fermasi hissadorlik jamiyatiga aylantirilgan. Yangi shirkat va fermer xo‘jaliklari paydo bo‘lib, 878 ta fermer xo‘jaligi faoliyat ko‘rsatdi. Istiqbolsiz 13 ta xo‘jalik tugatilib, ular o‘rnida 834 ta fermer xo‘jaligi tuzildi[7.16].

Yuqoridagi say-harakatlar natijasida viloyatda chorva mollari dinamikasi o‘rishni qayd qilib biz uni quyidagi jadvaldan bilib olishimiz mumkin. Unda viloyatda mavjud chorva mollarining barcha toifalar bo‘yicha yillar kesimida o‘rishini ko‘ramiz (3.1. 9-jadval)[1].

№	Xorazm viloyatida mavjud chorva mollari soni	1991-yil 1-yanvar	1996-yil 1-yanvar	2000-yil 1-yanvar	2005-yil 1-yanvar
1	Yirik shoxli qoramol	350 065	423 799	447 555	538 515
2	Shundan sigirlar	134 704	171 899	183 891	215 825
3	Mayda shoxli chorva	136 394	180 636	210 164	269 014
4	Otlar	1461	3292	3913	4120

Ko‘rinib turganidek, vohada chorva moli bosh sonlari 2000-yillarda boshlab tezlik bilan o‘rishni boshlagan bunga asosiy sabab sohada xususiy mulkchilikni tizimga soluvchi va aholi chorva mollari asrashi uchun zaruriy huquqiy me‘yoriy

hujjatlarning qabul qilinishi ko‘rsatishimiz mumkin. Jumladan, 2000-yil 1-yanvarda viloyatda barcha toifadagi xo‘jaliklarda jami 447 555 bosh yirik shoxli qoramol mavjud bo‘lib, shundan 183 891 boshi sigir, 210 164 bosh qo‘y va echki, 3913 bosh ot mavjud bo‘lgan. Yirik shoxli chorva mollari soni bo‘yicha yetakchi o‘rinda 66,7 ming bosh bilan Urganch tumani turibdi va boshqa tumanlardan 10 ming bosh ustunligi bilan ajraladi. Keyingi o‘rinlarda Xonqa va Hazorasp tumanlari turibdi va 57 hamda 47 ming bosh qoramol mavjudligini qayd etmoqda. Eng kam yirik shoxli chorva Yangibozor va Yangiariq tumanlarida qayd etilib, 33-35 mingni tashkil etadi. Mayda shoxli chorva soni bo‘yicha esa, eng yuqori natijani Qo‘shko‘pir va Hazorasp tumanlari ko‘rsatib, 34-44 ming bosh qo‘y va echkiga ega. Eng kam qo‘y va echkilar esa, Gurlan va Yangibozor tumanlarida bo‘lib atigi 5 ming boshni tashkil qiladi[1].

Viloyatning 2000-yillar boshidagi chorvachilik dinamikasi o‘tgan 10 yillik davrga nisbatan o‘rganilganda, barcha tumanlar birdek o‘sish kuzatiladi. Jumladan, Qo‘shko‘pir, Urganch, Hazorasp, Xonqa, Xiva, Shovot va Yangibozor tumanlari har biri yirik shoxli qoramol bosh soni bo‘yicha 10-14 ming boshga ko‘payganini ko‘rishimiz mumkin. Qo‘y va echkilar bosh soni bo‘yicha 10 yillik o‘sishda 75 mingga ko‘paygani hamda 210 mingdan oshganini ko‘rishimiz mumkin. Mayda shoxlilar eng ko‘p saqlanadigan hudud Qo‘shko‘pir va Hazorasp tumanlari bo‘lib, 10 yillik dinamikada 13-15 mingga oshgani buning tasdig‘i hisoblanadi.

Chorvachilikka ixtisoslashgan fermer xo‘jaliklarida 1992-yilda qoramollar bosh soni 66 300 boshni tashkil qilgan bo‘lsa, 2006-yilda 375 600 boshga, 2010-yil yakuni bo‘yicha, ularning soni 501 700 boshga yetdi[8.126].

Qishloq xo‘jaligining viloyatda 2007-yil 1-yanvardagi holati quyidagicha bo‘lgan: barcha toifadagi xo‘jaliklarda 606,3 ming bosh yirik shoxli qoramol, shu jumladan, 235,1 ming bosh sigir, 304,5 ming bosh qo‘y va echki, 1921,9 ming bosh parranda mavjud bo‘lib, 2006-yil 1-yanvarga nisbatan yirik shoxli qoramol - 3,7 foizga, sigirlar – 2,5 foizga, qo‘y va echkilar 4,4 foizga, parrandalar 13,1 foizga ko‘paygan (3.1. 10-jadval). (faqat parrandalar ming bosh hisobida)

№	Chorva turi	Toifalari	2006-yil	2007-yil
1	Yirik shoxli qoramol	Qishloq xo‘jalik korxonalarida	6 726	5 511
		Fermer xo‘jaliklarida	28 086	32 478
		Dehqon xo‘jaliklarida	549 974	568 385
2	Shundan sigir	Qishloq xo‘jalik korxonalarida	1 813	1 288
		Fermer xo‘jaliklarida	8 790	10167
		Dehqon xo‘jaliklarida	218 774	223 666
3	Qo‘y va echki	Qishloq xo‘jalik korxonalarida	927	1 021
		Fermer xo‘jaliklarida	8 437	11 606
		Dehqon xo‘jaliklarida	282 264	291 893
	Parranda	Qishloq xo‘jalik korxonalarida	244,7	290,0

4		Fermer xo‘jaliklarida	61,5	98,2
		Dehqon xo‘jaliklarida	1 392,7	1 533,7

Bundan ko‘rinib turibdiki, viloyatda yillik o‘sish qishloq xo‘jalik korxonalarida parrandadan boshqa turdagi chorvada deyarli kuzatilmaydi. Shaxsiy dehqon xo‘jaliklari chorvaning barcha turida o‘rtacha 105 foiz yillik o‘sishni qayd etadi. Ammo fermer xo‘jaliklari o‘rtacha yillik o‘sishi 115 foiz bo‘lib, parrandada 160 foizni ko‘rsatmoqda. Demak, bir so‘z bilan aytadigan bo‘lsak, qilingan islohotlar barcha jabhada bo‘lmasa-da, o‘z samarasi ko‘rsatmoqda.

Xorazm chorvachiligida mustaqillik yillarida dastlab fermer xo‘jaliklari chorva mollari soni jihatdan ustunlik qilgan bo‘lsa, endilikda shaxsiy dehqon xo‘jaliklari yetakchilikni qo‘lga olganini ko‘rish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Davlat statistika qo‘mitasining 2009-yil 1-yanvar ma‘lumoti.
2. I. Maqsudov, J. Y. Jo‘rayev, Q.Sh. Amirov “Chorvachilik asoslari”, Toshkent. 2012.
3. Jumayeva sh. Ch. O‘zbekistonda chorvachilikni rivojlanishi va taraqqiy etishi: natijalar va muammolar. Phd dissertatsiyasi avtoreferati. Termiz. 2023.
4. Xorazm viloyati veterinariya va chorvachilikni rivojlantirish boshqarmasi ma‘lumoti.
5. <https://www.xorazmstat.uz/>
6. Абдолниёзов Б.А. Хоразм чорвачилиги – қадим замонлардан ҳозиргача. Урганч, Хоразм. 1992.
7. Ваисов А. Ҳ. Мустақиллик йилларида Хоразм вилояти ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётидаги ўзгаришлар (1991-2021 йй.) Phd дисс. Автореферати. Урганч, 2022.
8. Хўжамуратов У. Ўзбекистонда аграр соҳадаги трансформация жараёнлари (1985-2021). Бухоро, Дурдона. 2023.

O‘ZBEKISTONDA RESURLARIDAN SAMARALI FOYDALANISHNING DOLZARB MASALALARI

Ibroximova Mashxuraxon Mo‘ydin qizi

Ilmiy rahbar: Axunova Ma‘rifat Xakimovna
FDTU, “Iqtisodiyot” kafedrasi katta o‘qituvchisi
e-mail: ahunovamarifatxakimovna@gmail.com
tel: [+99890 161 66 76](tel:+998901616676)

Annotatsiya.

*Mazkur maqola O‘zbekistonda yer va suv resurslaridan samarali foydalanish masalasini yoritib ekan, u mamlakatning **tarixiy rivojlanish bosqichlari**, ayniqsa qishloq xo‘jaligi va irrigatsiya tizimi shakllanishi bilan uzviy bog‘liqdir. O‘zbekiston hududi qadimdan sug‘orma dehqonchilikka asoslangan sivilizatsiya o‘choqlaridan biri bo‘lib, Amudaryo va Sirdaryo havzalari atrofida Buxoro, Xorazm, Farg‘ona vodiysi kabi yirik agrar markazlar shakllangan. Yer va suv resurslari milliy iqtisodiyotning, ayniqsa qishloq xo‘jaligi, oziq-ovqat xavfsizligi va eksport salohiyatining asosiy omili hisoblanadi, qishloq xo‘jalik mahsulotlarining katta qismi sug‘oriladigan yerlarda yetishtiriladi, bu esa suv resurslariga yuqori darajada bog‘liqlikni yuzaga keltiradi. Ushbu mavzu bo‘yicha berilgan tavsiyalar mamlakatda suv resurslaridan samarali foydalanishni yanada takomillashtirishga xizmat qiladi.*

***Kalit so‘zlar:** suv resurslari, iqlim o‘zgarishi, suv iste‘moli, aqlli sug‘orish tizimlari, suv tejash texnologiyalari*

Dunyo miqyosida suv resurslariga bo‘lgan ehtiyoj kun sayin ortib bormoqda. Bizga ma‘lumki, suv – inson hayotining asosiy manbai, iqtisodiyot, qishloq xo‘jaligi va sanoat rivojlanishining eng muhim omili hisoblanadi. So‘nggi yillarda Markaziy Osiyo mintaqasida suv resurslarini samarali boshqarish, atrof-muhit himoyasi va barqaror rivojlanish masalalari tobora dolzarb bo‘lib bormoqda. Suv faqat iqtisodiy rivojlanish uchun emas, balki jamiyat sog‘lig‘i, qishloq xo‘jaligining izchil o‘sishi va atrof-muhit barqarorligining asosidir. O‘zbekistonda suv resurslarining asosiy qismi Amudaryo va Sirdaryo daryolari, ichki daryo va soylar hamda yer osti suvlaridan iborat. Mamlakatdagi umumiy suv oqimi **116 milliard kub metrni** tashkil qilsa-da, suv taqsimoti va undan foydalanishda jiddiy muammolar mavjud. Jumladan, umumiy suv iste‘molining **90-91 foizini** asosan qishloq xo‘jaligi ehtiyojlariga yo‘naltirilganligi, mavjud **irrigatsiya tizimining eskirishi, suv tejash texnologiyalarining past darajada joriy qilinishi, iqlim o‘zgarishi va transchegaraviy suv taqsimoti muammolari** suv resurslaridan samarali foydalanishni cheklayotgan asosiy omillardir.

XX asrning ikkinchi yarmida, ayniqsa sovet davrida, O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi **yakkaxokim ekinchilik** (asosan paxtachilik) modeli asosida

rivojlantirildi. Bu davrda suv resurslaridan ekstensiv foydalanish siyosati olib borilib, irrigatsiya tarmoqlari kengaytirildi. Natijada:

- Suv iste'moli keskin oshdi;
- Amudaryo va Sirdaryo oqimi keskin kamaydi;
- Orol dengizi fojiasi yuzaga keldi.

Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda suv resurslarini boshqarish sohasida **tizimli islohotlar yetarli darajada amalga oshirilmadi**. Asosiy e’tibor oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashga qaratildi, bu esa suvga bo‘lgan bosimni saqlab qoldi.

1-jadval

Quyidagi jadvalda suv resurslarini boshqarish sohasida **tizimli islohotlarning tarixiy davri va ularning mantiqiy natijasi tahlili keltirilgan**

Yillar	Amalga oshirilgan ishlar
1980-1990 yillar	O‘zbekiston “Qishloq xo‘jaligi yakkaxokim ” modeli asosida rivojlantirildi. Bu davrda suv resurslaridan ekstensiv foydalanish siyosati olib borilib, irrigatsiya tarmoqlari kengaytirildi.
Mustaqillikdan keyingi davr (1991–2016)	Suv resurslarini boshqarish sohasida tizimli islohotlar yetarli darajada amalga oshirilmadi . Asosiy e’tibor oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashga qaratildi, bu esa suvga bo‘lgan bosimni saqlab qoldi.
2015 yildan keyingi davr	Iqlim o‘zgarishi bilan bog‘liq global muammo sifatida namoyon bo‘ladi.
Siyosiy-iqtisodiy burilish bosqichi (2017–2024)	Ekstensiv agrar modeldan intensiv va innovatsion modelga o‘tish jarayoni
Xozirgi davr	Er va suv resurslarini raqamlashtirish, avtomatlashtirish va “aqlli” texnologiyalar asosida boshqarish – bu faqat texnik yangilik emas, balki tarixiy xatolarni tuzatishga qaratilgan sivilizatsion tanlov sifatida namoyon bo‘ladi

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, ilgari davrlarda suv muammosi asosan **infratuzilmaviy va boshqaruv** xarakteriga ega bo‘lgan bo‘lsa, “Yangi O‘zbekiston” davridagi strategik burilishlar esa bir-biri bilan mantiqan bog‘lab ochib beradi.

Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasida tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, ayniqsa yer va suv resurslarini samarali boshqarish masalasi ustuvor yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Iqlim o‘zgarishi, aholi sonining o‘sishi, qishloq xo‘jaligida suvga bo‘lgan ehtiyojning ortishi mazkur sohada tub islohotlarni talab etmoqda. Shu nuqtai nazardan, yer-suv resurslarini boshqarishning zamonaviy mexanizmlarini joriy etish va kelajakka mo‘ljallangan strategik yondashuvlarni shakllantirish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Yer va suv resurslari milliy iqtisodiyotning, ayniqsa qishloq xo‘jaligi, oziq-ovqat xavfsizligi va eksport salohiyatining asosiy omili hisoblanadi. O‘zbekistonda qishloq xo‘jalik mahsulotlarining katta qismi sug‘oriladigan yerlarda yetishtiriladi, bu esa suv resurslariga yuqori darajada bog‘liqlikni yuzaga keltiradi. So‘nggi yillarda mamlakatda suvdan tejamkorlik bilan foydalanishga qaratilgan bir qator tashabbuslar amalga oshirildi. O‘zbekiston suv xo‘jaligini takomillashtirish, irrigatsiya va drenaj tizimlarini modernizatsiya qilish, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish yo‘nalishida jiddiy qadamlar qo‘ymoqda.

Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining **“O‘zbekiston Respublikasida suv resurslarini boshqarish va irrigatsiya sektorini rivojlantirishning 2025-2028 yillarga muljallangan dasturini tasdiklash to‘g‘risida”gi Prezident qarori, O‘zbekiston Respublikasi suv xo‘jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo‘ljallangan Konsepsiyasi**” va **“O‘zbekiston-2030”** strategiyalari ijrosi samarali amalga oshirilmoqda. Shuningdek, suv resurslarini tizimli va shaffof tarzda boshqarishga qaratilgan yangi Suv kodeksi qabul qilingan.

Qishloq xo‘jaligida ishlatiladigan suv resurslarining ulushi umumiy suv iste‘molining taxminan 90 foizini tashkil etadi. Bu esa sohada suvdan foydalanish samaradorligini oshirish zarurligini ko‘rsatadi. Yer resurslaridan samarali foydalanish:

- ishlab chiqarish hajmini oshirish
- qishloq aholisining daromadlarini ko‘paytirish
- hududiy iqtisodiy barqarorlikni ta‘minlashga xizmat qiladi.

So‘nggi yillarda yer-suv resurslarini boshqarish tizimini takomillashtirishga qaratilgan keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan:

- yer uchastkalarini ajratishda bozor mexanizmlarini joriy etish;
- suv xo‘jaligida davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish;
- raqamli kadastr va geoaxborot tizimlarini joriy qilish.

Ushbu islohotlar O‘zbekiston Respublikasi Suv xo‘jaligi vazirligi hamda boshqa mutasaddi tashkilotlar faoliyati orqali tizimli ravishda amalga oshirilmoqda. Shu bilan birga, sohada qator muammolar saqlanib qolmoqda:

- suv yo‘qotishlarining yuqoriligi (eski irrigatsiya tizimlari);
- yerlarning sho‘rlanishi va degradatsiyasi;
- suvdan samarasiz foydalanish;
- iqlim o‘zgarishi bilan bog‘liq xavflar.

Mazkur muammolar iqtisodiy samaradorlikni pasaytiradi va tabiiy resurslarning tiklanish imkoniyatlarini cheklaydi.

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish natijasida umumiy suv iste’moli pasayib bormoqda.

Bugungi kunda innovatsiya va raqamlashtirish suv resurslarini tejash va samarali boshqarishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etmoqda. Dunyo tajribasi shundan dalolat beradiki, aqlli texnologiyalar va avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari suv yo‘qotishlarini kamaytirish, irrigatsiya jarayonlarini aniq va samarali yo‘naltirish hamda suv resurslaridan maqsadli foydalanish imkonini beradi. O‘zbekiston ham bu sohada faol qadamlar tashlamoqda.

Ushbu islohotlar doirasida suv resurslarini boshqarishning avtomatlashtirilgan tizimlari, suv iste’molini tahlil qilish va uning o‘zgarishini prognoz qilish bo‘yicha ishlar amalga oshirilmoqda. Masalan, an‘anaviy usullar bilan sug‘orishda suvning katta qismi isrof bo‘lishi, xususan, tuproq o‘zanli kanallarda yillik yo‘qotishlar 35-40 foizgacha yetishi suv tejash masalasini yanada dolzarb qilib qo‘ymoqda. Bu muammolarni hal qilish maqsadida tomchilatib sug‘orish, diskret va yomg‘irlatib sug‘orish texnologiyalari keng joriy etilmoqda. Biroq, buning o‘zi yetarli emas – sug‘orish jarayonini intellektual nazorat qilish va avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarini joriy etish talab qilinadi. Zamonaviy aqlli sug‘orish tizimlari suvni tejashning eng samarali yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ular havo harorati, namlik darajasi, tuproq holati va suv resurslarining mavjudligi haqidagi ma’lumotlarni real vaqtda tahlil qilish orqali avtomatik ravishda suv quyishni tartibga soladi. Buning natijasida:

-Suv yo‘qotishlarini 30-50 foizga kamaytirish mumkin.

-Hosildorlik 20-30 foizga oshadi, chunki o‘simliklar suvni yetarli miqdorda oladi.

-Elektr energiyasi tejaladi, chunki nasoslar va sug‘orish tizimlari faqat zarur hollarda ishlaydi.

Demak, suv resurslarini tejash va samarali boshqarishda yangi davr, ya’ni raqamlashtirish va avtomatlashtirish davri keldi desak, mubolag‘a bo‘lmaydi. O‘zbekiston bu yo‘nalishda avtomatlashtirilgan irrigatsiya tizimlarini joriy etish orqali suv tejash jarayonini yangi bosqichga olib chiqmoqda. Ekspert baholashlarga ko‘ra, 2030 yilga borib tomchilatib sug‘orish texnologiyalari ulushi 65–70 foizga yetishi mumkin. Bu esa suv iste’molini qo‘shimcha 20–25 foizga kamaytirish imkonini beradi. Xulosa qilib aytganda, Yangi O‘zbekiston davrida yer-suv resurslarini boshqarish iqtisodiy o‘sish, oziq-ovqat xavfsizligi va ekologik barqarorlikni ta’minlashning muhim omili hisoblanadi. Bu esa mamlakatning uzoq muddatli barqaror taraqqiyoti uchun mustahkam asos yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. FAO. Water management in agriculture.
2. World Bank. Water security and climate change in Central Asia.
3. O‘zbekiston Respublikasining Yer kodeksi.
4. O‘zbekiston Respublikasining “Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risida”gi Qonuni.
5. “O‘zbekiston Respublikasida suv resurslarini boshkarish va irrigatsiya sektorini rivojlantirishning 2025-2028 yillarga mo‘ljallangan dasturini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Prezident qarori

ЭКОЛОГИК ТАЪЛИМ ВА ТАРБИЯ ТИЗИМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ УСТУВОР ЙЎНАЛИШЛАРИ

Ходжаева Моҳира Мирзахмадовна,

Олий Мажлис Қонунчилик палатаси Меҳнат, соғлиқни сақлаш ва ижтимоий масалалар қўмитаси аъзоси, Чирчиқ давлат педагогика университети мустақил тадқиқотчиси, (+99899-869-36-61) (mohirax3210@gmail.com)

Алиханов Борий Ботирович,

Олий Мажлис Қонунчилик палатаси Тадбиркорлик, рақобатни ривожлантириш ва саноат масалалари қўмитаси аъзоси, техника фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация. Мақолада мамлакат экологик сиёсатида экологик таълим ва тарбия тизимининг аҳамияти ва бу борада амалга оширилаётган чора-тадбирлар, ютуқлар ва камчиликлар илмий таҳлил этилган. Илмий таҳлиллار асосида тизимни такомиллаштиришнинг устувор йўналишлари бўйича бир қатор таклифлар ишлаб чиқилган. Илмий натижалар узлуксиз экологик таълим тизимини такомиллаштиришда муҳим омил ҳисобланади.

Калит сўзлар: экологик таълим ва тарбия, экологик маданият, атроф-муҳит муҳофазаси, экологик хавфсизлик.

Кириш. Табиатда рўй бераётган табиий ва антропоген ҳодисалар оқибатларини бартараф этиш, бундай ҳолатларни олдини олишга йўналтирилган мақсадли чора-тадбирлар ҳозирги куннинг долзарб вазифаларидан биридир. Мазкур чора-тадбирларни самарали амалга оширишда экологик таълим-тарбиянинг ўрни ва аҳамияти бениҳоя каттадир.

Экологик таълим ва тарбия – бу инсонларда атроф-муҳитга нисбатан онгли, масъулиятли ва эҳтиёткор муносабатни шакллантиришга қаратилган жараён бўлиб, экологик таълим ва тарбия уйғунлиги маънавий-ахлоқий юксак жамият барпо этишга хизмат қилади [1] .

Экологик таълим табиат, экотизимлар, инсон ва табиат ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ҳақида илмий билимлар беришга қаратилган. У атроф-муҳит муаммоларини англаш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ҳамда экологик хавфсизлик ва барқарор ривожланиш тушунчаларини ўз ичига олади.

Экологик тарбия эса инсонларда экологик маданият, қадриятлар ва хулқ-атворни шакллантиришга қаратилган. У табиатни асрашга бўлган эҳтиёжни уйғотиш, табиатга меҳр ва ҳурмат туйғусини ривожлантириш, экологик масъулиятли хулқ-атворни қарор топтиришга хизмат қилади.

Барқарор ривожланиш иқтисодий ўсиш, ижтимоий фаровонлик ва атроф-муҳит муҳофазасини ўзаро уйғун ҳолда таъминлашга қаратилган жараёндир [2]. Ушбу мақсадларга эришишда экологик таълим ва тарбия ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Экологик таълим ва тарбия БМТнинг Барқарор ривожланиш мақсадлари (айниқса, 4-, 12-, 13-, 14- ва 15-мақсадлар) билан бевосита боғлиқ. Ўзбекистон халқаро ҳуқуқнинг тенг иштирокчиси сифатида бугунги кунда БМТнинг Барқарор ривожланиш мақсадларига содиқ ҳолда унда белгиланган мақсад ва вазифаларни тўлиқ амалга ошириш чораларини кўрмоқда. Ушбу мақсад ва вазифалар “Ўзбекистон – 2030” стратегиясида [3] ҳам ўз аксини топганлигини алоҳида эътироф этиш лозим.

Бир сўз билан айтганда экологик таълим – билим беради, экологик тарбия эса онг ва хулқни шакллантиради. Иккаласи биргаликда жамиятнинг экологик барқарорлиги ва келажак авлод саломатлигини таъминлашга хизмат қилади. Таълимнинг инсонпарварлиги шахснинг таълимга нисбатан бўлган турли-туман эҳтиёжларининг қондирилиши, миллий ва умумбашарий қадриятлар устуворлигининг таъминланиши, инсон, жамият ва атроф муҳит ўзаро муносабатларининг уйғунлашувини англади.

Ўзбекистон Республикасининг янгиланган Конституцияси [4] нормаларида ҳар ким қулай атроф-муҳитга, унинг ҳолати тўғрисидаги ишончли ахборотга эга бўлиш ҳуқуқига эга эканлиги қаторида уларнинг атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга мажбурлиги ҳам белгилаб ўтилган. Шунингдек, Давлат барқарор ривожланиш принципига мувофиқ, атроф-муҳитни яхшилаш, тиклаш ва муҳофаза қилиш, экологик мувозанатни сақлаш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш нормаси негизида экологик таълим ва тарбия масалаларини ҳам эътиборга олади.

Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонунининг 4-моддасида [5] “...барча турдаги таълим муассасаларида экология ўқувининг мажбурийлиги”, мустахкамлаб қўйилган.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги ва “Таълим тўғрисида”ги [6] Қонунлари ва бошқа бир қатор норматив–ҳуқуқий ҳужжатлар ҳар томонлама баркамол, етук, билим ва тафаккурга эга, жамият, давлат ҳамда оила олдида жавобгарликни,

масъулиятни чуқур ҳис этадиган шахсларни тарбиялашни назарда тутувчи экологик таълим ва тарбиянинг ҳуқуқий асосларини тартибга солади.

Мактабгача таълим ва тарбиянинг давлат стандартида таълим ва тарбиянинг узлуксизлиги ва узвий боғлиқлиги уйғун олиб борилиши принципи илгари сурилади.

2030 йилгача бўлган даврда Ўзбекистон Республикасининг Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш концепциясида [7] фуқаролик жамияти институтларини жалб этган ҳолда, аҳолининг узлуксиз экологик таълими комплекс тизимини ташкил этиш, атроф муҳит масалалари бўйича қарорлар қабул қилишда аҳолининг иштирок этиш жараёни экологик маданият ва таълимни шакллантиришнинг асосий мақсади сифатида кўрсатилади. Бироқ, фуқаролик жамияти институтлари ва аҳолининг кенг иштирокисиз атроф муҳитни муҳофаза қилиш муаммоларини ҳал этиб бўлмаслиги, бунда аҳолининг экологик билим даражаси алоҳида аҳамиятга эга эканлиги таъкидланади.

Ҳозирда экологик жиҳатдан потенциал хавфли лойиҳаларни амалга ошириш бўйича жамоатчилик эшитишларини ўтказиш, шунингдек, атроф муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш бўйича ишчи гуруҳлар таркибига фуқаролик жамияти институтларини киритиш амалиёти мавжуд эмаслиги, бундан ташқари, аҳолига экологик таълим бериш тизими мавжуд эмаслиги танқидий кўрсатиб ўтилган.

Шундан келиб чиққан ҳолда, Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ узлуксиз таълим тизимида экологик таълимни ривожлантиришнинг асосий тамойилларини белгилаш, уларни таълим-тарбия жараёнига изчиллик билан босқичма-босқич татбиқ қилиш ва шу асосда экологик таълимнинг самарадорлигини янги босқичга кўтариш бугун мамлакатда амалга оширилаётган 2030 йилгача бўлган даврда аҳолининг экологик маданиятини юксалтириш концепциясининг асосий мақсади ҳисобланади.

Бироқ, мамлакат экологик сиёсатининг узвий ва ажралмас қисми ҳисобланган экологик таълим ва тарбия тизимида олиб борилаётган саъй-ҳаракатларга қарамасдан фуқароларнинг табиатга салбий таъсири атроф-муҳитнинг ифлосланиши, биоресурсларнинг камайиши ва экологик баланснинг бузилишига олиб келмоқда, бу эса инсон соғлиғига ҳам, табиатга ҳам зарар етказмоқда.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда белгилаб берилган экологик таълим бериш талаблари ижросини самарали ва тезкор амалга оширишга йўналтирилган ислохотларни такомиллаштириш, экологик таълим ва тарбияда ноанъанавий усулларни ишлаб чиқиш ва қўллаш тизимини самарадорлигини оширишга хизмат қилади. Ноанъанавий усулларни қўллаш ўқувчиларда экологик маданият, табиатга масъулиятли муносабат ва амалий кўникмаларни шакллантиришга қаратилган замонавий, ижодий ва интерактив ёндашувларни шакллантиришда муҳим ҳисобланади.

Ноанъанавий усуллар экологик таълимни қизиқарли, ҳаётий ва самарали қилади. Улар ўқувчиларда экологик онг, масъулият ва фаол фуқаролик позициясини шакллантиради.

Шунингдек, экологик таълим ва тарбияда мажбурий принцип ўрнига рағбатлантириш принципини жорий этиш, замонавий педагогиканинг муҳим йўналишларини қўллаш эҳтиёжи келиб чиқмоқда. Бу ёндашув ўқувчи шахсини ҳурмат қилиш, унинг ички эҳтиёж ва қизиқишларига таянишга асосланади.

Мажбурлашга асосланган таълим ўқувчининг ички мотивациясини сусайтиради, кўрқув ва босим орқали вақтинчалик интизомни таъминлайди, мустақил фикрлаш ва ижодкорликни чеклайди ҳамда ўқишга нисбатан салбий муносабатни шакллантириши мумкин. Рағбатлантириш принципи эса ўқувчини қизиқтириш, қўллаб-қувватлаш, эътироф этиш, муваффақиятини қадрлаш орқали ўқишга ундашдир. Бу принцип албатта ўқувчининг ички мотивациясини ривожлантиришга хизмат қилади.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда қуйидаги асосий масалаларни 2030 йилгача бўлган даврда аҳолининг экологик маданиятини юксалтириш концепциясида белгиланган вазифаларга қўшимча равишда амалга ошириш тавсия этилади:

- барча соҳалардаги, хусусан таълим соҳасидаги қонунчиликни экологик таълим ва тарбияни қўллаб-қувватловчи нормалар асосида такомиллаштириш, “Экологик маданиятни юксалтириш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни лойиҳасини ишлаб чиқиш;
- экологик таълим ва тарбияни миллий таълим тизимида тўлиқ интеграция қилиш, бунда мактабгача таълимдан тортиб олий таълимгача экологик билимларни фанлараро ёндашув асосида жорий этиш;
- экологик таълим бериш бўйича замонавий услубий қўлланма ишлаб чиқиш;
- таълимни мактабгача таълим, бошланғич таълим, ўрта таълим, олий таълим, ишлаб чиқариш таълими босқичлари бўйича жорий этиш;
- амалиётга йўналтирилган таълим, яъни экологик лойиҳалар, “яшил” ташаббуслар, маҳаллий экологик муаммоларни ҳал этишга қаратилган тадбирларни кенгроқ жорий этиш;
- замонавий экологик муаммоларни чуқур биладиган, инновацион усулларни қўллай оладиган етук кадрлар тайёрлаш;
- “яшил” истеъмол маданиятига ўтишнинг содда, шаффоф ва мақбул иқтисодий механизмларини кенг жорий этиш;
- жамоатчилик иштирокини кучайтириш, хусусан ОАВ, ННТлар, маҳалла ва бизнес иштирокида экологик тарғибот ва таълимни оммалаштириш.

Хулоса қилиб айтганда экологик таълим ва тарбия барқарор ривожланишнинг асосий таянчларидан бири. У нафақат билим бериш, балки инсоннинг қадриятлари, хулқ-атвори ва ҳаёт тарзини ўзгартиришга

қаратилган узлуксиз жараёндир. Шунинг учун уни миллий таълим сиёсати ва жамият ҳаётининг барча соҳаларига чуқур жорий этиш зарур.

Адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 27 майдаги “Ўзбекистон Республикасида Экологик таълимни ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги 434-сон қарори.
2. Публикация Организации Объединенных Наций. Глобальный доклад об устойчивом развитии, <https://sdgs.un.org/ru/gedr>.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 11 сентябрдаги “Ўзбекистон – 2030” стратегияси тўғрисида”ги ПФ-158-сон Фармони.
4. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, (Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 01.05.2023 й., 03/23/837/0241-сон). - Тошкент.
5. Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонуни 4-моддаси.
6. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2025 йил 15 майдаги “2030 йилгача бўлган даврда аҳолининг экологик маданиятини юксалтириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПҚ-184-сон қарори.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВОДНЫХ РЕСУРСОВ УЗБЕКИСТАНА В УСЛОВИЯХ НЕЗАВИСИМОСТИ

Фахриёр Кудрат угли Наимов

*Студент факультета «Управление в производстве»
Научный руководитель*

Зулфия Мусаевна Усманова

*Старший преподаватель кафедры «Экономика»
Ферганский государственный технический университет
e-mail: Nickwhilde2004@gmail.com
Тел: +998 90 580 23 43*

Аннотация

В статье рассматриваются особенности использования водных ресурсов Узбекистана в условиях независимости и трансформации национальной системы управления водным хозяйством. Анализируются правовые и институциональные реформы, реализованные после 1991 года, а также эволюция государственного регулирования водопользования. Освещается роль Закон Республики Узбекистан «О воде и водопользовании» в формировании современной водной политики. Рассматриваются процессы

децентрализации управления, создание ассоциаций водопользователей и внедрение принципов интегрированного управления водными ресурсами. Особое внимание уделяется проблемам дефицита воды, высокой водоемкости сельского хозяйства, износу ирригационной инфраструктуры и экологическим последствиям нерационального водопользования. Отмечается зависимость страны от трансграничных вод бассейнов Амударьи и Сырдарьи и необходимость регионального сотрудничества. Делается вывод о том, что в период 1991–2016 годов была сформирована нормативно-правовая и институциональная основа устойчивого управления водными ресурсами, ставшая базой для последующих реформ.

Ключевые слова. *Водные ресурсы; водопользование; ирригация; интегрированное управление водными ресурсами; трансграничные воды; Амударья; Сырдарья; водное законодательство; ассоциации водопользователей; устойчивое развитие; дефицит воды; экологическая безопасность; сельское хозяйство Узбекистана.*

Правовые реформы и опыт управления в земельном и водном секторах в Республике Узбекистан в 1991–2016 годах характеризуются поэтапным формированием национальной законодательной базы и сохранением сильной роли государства в управлении ресурсами. После обретения независимости в 1991 году была сформирована собственная система регулирования земельных и водных отношений, ориентированная на обеспечение продовольственной безопасности, рациональное использование природных ресурсов и устойчивое развитие сельского хозяйства.

В земельной сфере ключевым нормативным актом стал Земельный кодекс Республики Узбекистан, принятый в 1998 году. Кодекс закрепил положение о том, что земля является государственной собственностью и не подлежит купле-продаже как объект частной собственности. Землепользование предоставлялось на правах долгосрочной аренды, пожизненного наследуемого владения или постоянного пользования. Законодательство определило категории земель, порядок их предоставления, изъятия и изменения целевого назначения. Особое внимание уделялось охране земель, сохранению плодородия почв, предотвращению эрозии и засоления. В 1990-е годы начался процесс реорганизации колхозов и совхозов в фермерские хозяйства. В 2000-е годы усилилась поддержка фермерского сектора как основной формы сельскохозяйственного производства. Государство сохраняло контроль над распределением сельскохозяйственных земель и регулировало производство стратегических культур, таких как хлопок и зерно. Земельная реформа носила постепенный и эволюционный характер.

Формировалась система государственного земельного кадастра и землеустройства. Усиливался контроль за рациональным использованием земельных ресурсов.

В водной сфере базовым документом стал Закон Республики Узбекистан «О воде и водопользовании», принятый в 1993 году. Закон закрепил принцип государственной собственности на водные ресурсы. Вода была признана общенациональным достоянием. Закон определил порядок водопользования, права и обязанности водопользователей, меры по охране водных объектов и предотвращению их загрязнения. В 1990-е годы управление водными ресурсами сохраняло централизованный характер. В начале 2000-х годов началось внедрение принципов интегрированного управления водными ресурсами. Создавались ассоциации водопользователей на уровне хозяйств и фермеров.

Часть функций по распределению воды передавалась на местный уровень. Это способствовало повышению ответственности пользователей за состояние ирригационной инфраструктуры [4,5].

В рассматриваемый период важную роль играло Министерство сельского и водного хозяйства Республики Узбекистан, которое координировало земельные и водные вопросы до административной реформы 2018 года. Государство реализовывало программы реконструкции оросительных систем, модернизации насосных станций и водохранилищ. Особое внимание уделялось снижению потерь воды в ирригационных сетях. Проблемами оставались высокий уровень износа инфраструктуры, засоление земель и зависимость от трансграничных водных ресурсов бассейнов Амударьи и Сырдарьи.

Опыт управления в 1991–2016 годах характеризуется сочетанием административных методов регулирования и постепенного внедрения элементов рыночных механизмов. Государство сохраняло стратегический контроль над землей и водой как ключевыми ресурсами национальной безопасности. При этом развивались институты фермерства, водопользовательские объединения и элементы децентрализации управления. Реформы были направлены на обеспечение стабильности сельскохозяйственного производства, продовольственной безопасности и устойчивого развития. К 2016 году была сформирована комплексная нормативная база, которая стала основой для последующих более глубоких реформ в сфере земельных и водных отношений.

В настоящее время одной из злободневных проблем является экономное использование имеющегося потенциала водных ресурсов Узбекистана. В порядке обсуждения хотелось бы предложить ряд решений, которые, может быть, не отличаются оригинальностью, но успешно работают во многих развитых странах.

Для решения проблемы важно понять необходимость создания условий для применения совершенной техники полива в целях экономии водных ресурсов.

В Узбекистане, например, 25 % орошаемых земель имеют высокую и очень высокую водопроницаемость, а это значит, что применение

бороздковой техники полива на них, ведёт к перерасходу оросительной воды как минимум в два - три раза при совершенно неблагоприятном режиме влажности для выращиваемых на них культур. В работах **специалистов** проанализированы потери на поверхностный и глубинный сброс и равномерность увлажнения почвы бороздкового полива, исходя из нормативов и научных рекомендаций по оптимальным параметрам для типичных природных условий, в соответствии с принятым районированием. Несмотря на то, что эти рекомендации разработаны для идеальных условий, практически недостижимых в реальных условиях (хорошая планировка, одинаковые по шероховатости и плотности борозды с подпёртыми концами, равномерная раздача воды по фронту борозд и т.п.), нормативные потери воды составляют от 30 до 50 %, а равномерность полива не превышает 0,7. На практике эти показатели никогда не достигаются, а равномерность увлажнения почвы всегда связана с перерасходом воды на поверхностный и глубинный сбросы. Таким образом, из всего объёма забранной на орошение воды продуктивно используется лишь 25...35 %. При применении водосберегающей техники полива по расчётам поднимается продуктивность воды в 1,8 раза – на средне водопроницаемых почвах (около 50 % от орошаемых земель Узбекистана) [2,5].

Следует иметь ввиду, что потери воды на полях, кроме бесполезных затрат воды являются фактором, ухудшающим мелиоративное состояние земель. При исходно гидроморфных условиях, с пресными грунтовыми водами, происходит пополнение грунтовых вод и заболачивание территорий, при устойчиво автоморфных - вынос питательных элементов и подтопление нижележащих территорий, а в условиях земель подверженных засолению усиливается их вторичное засоление. На наш взгляд идёт заикливание на идее усиленного строительства дренажа, якобы решающим все беды, но так ли это? И при том совершенно игнорируются возможности применения совершенной техники полива. В Узбекистане, например, из забираемых источников воды на все хозяйственные нужды (~60 км³), в том числе и на орошение, половина поднимается насосами, (~ 30 км³), и это стоит очень дорого. До полей при существующем техническом состоянии каналов доходит примерно половина всей забранной воды. Потерянная из каналов вода создаёт ряд проблем.

- часть её безвозвратно теряется с полос отчуждения вдоль каналов;
- другая часть создаёт искусственную напорность грунтовых вод;
- очень малая часть этих потерь полезно используется на полях;

С учётом вышесказанного на наш взгляд следует, исходя из реалий сегодняшнего дня, разработать условия применимости наиболее эффективных и экономически оправданных совершенных средств полива и выделить зоны их применения [3,6].

Под этими условиями следует понимать:

-во-первых — техническую приемлемость и целесообразность в соответствии с природными параметрами.

-во-вторых экономическую эффективность.

-в-третьих целесообразность спонсирования государством при условии, когда совершенная техника полива ведёт за собой косвенные эффекты в сфере энергосбережения, мелиорации и экологии для сопредельных территорий.

-в-четвёртых необходимость льготного кредитования на приобретение совершенных средств полива в тех или иных природных и хозяйственных условиях. Кроме того, везде, где будут применены совершенные средства полива, будет возможен переход на мало затратные (нулевые) технологии возделывания сельскохозяйственных культур [1, 6]. Эти технологии, как показывает опыт развитых и не очень развитых стран, позволяют вести очень мало энергоёмкое земледелие, решая при этом массу экономических и экологических проблем. Очень важно отметить, что применение совершенной техники полива в автоморфных условиях возможно и эффективно даже при локальном применении. Однако в гидроморфных и полугидроморфных условиях совершенная техника полива должна применяться крупными массивами, иначе её эффект будет нивелироваться притоком грунтовых вод с соседних территорий, орошаемых обычным способом, что на землях с минерализованными водами вызовет усиленное засоление.

Лишь в последние годы, когда водные ресурсы региона, по сути, были исчерпаны, и приняты дополнительные межгосударственные соглашения по введению квот на воду, стали считать, сколько староорошаемых земель надо реконструировать, чтобы осуществить ввод новых. При этом вопросы техники полива не затрагивались, что тоже было большой ошибкой, ибо нормирование водоподачи с усилением дренажа без средств водораспределения по полю - прямой путь к потере урожая и ухудшению мелиоративного состояния, несмотря на совершенный дренаж. В соответствии с вышесказанным напрашивается вывод что перспективным направлением в экономном использовании имеющихся водных ресурсов большой вклад может внести использование совершенной техники полива.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Султонов, А. О. (2019). Применения информационных систем по использования водных ресурсов в Узбекистане. In *Научные исследования-основа современной инновационной системы. Международной научно-практической конференции Стерлитамак* (pp. 141-144).
2. Кутлимурадов, У. М. (2021). Эффективное использование водных ресурсов в узбекистане. In *Экономика и управление гостеприимством территории* (pp. 56-60).

3. Рахимов, Э. Д. (2011). АНАЛИЗ СТЕПЕНИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЗЕМЕЛЬНО-ВОДНЫХ РЕСУРСОВ В УЗБЕКИСТАНЕ. *Вестник Российского государственного аграрного заочного университета*, (10), 113-119.
4. Кузиев, К. Ф. (2018). Региональные особенности развития сельского хозяйства в Узбекистане в условиях дефицита водных ресурсов. *Региональная экономика: теория и практика*, 16(4 (451)), 711-723.

O‘ZBEKISTONNING YER-SUV RESURLARINI BOSHQARISH TIZIMI: TARIX, QONUNCHILIK VA KELAJAK ISTIQBOLLARI

Djunasheva Shodiya Kamol qizi

“Kokand universiteti”, iqtisodiyot yonalishini 1-kurs talabasi.

Тел: +998504776252,

e-mail: djunashevashodiya.07@gmail.com

Annotasiya

Mazkur maqolada O‘zbekistonda yer va suv resurslarini boshqarish tizimining shakllanish bosqichlari, tarixiy tajribasi hamda mustaqillikdan keyingi huquqiy islohotlar tahlil qilinadi. Sug‘orma dehqonchilik an‘analari, sovet davridagi markazlashgan boshqaruv tizimi va uning ekologik oqibatlarini, xususan Orol dengizi inqirozi misolida yoritiladi. Shuningdek, yer va suv munosabatlarini tartibga soluvchi qonunchilik asoslari, suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish, raqamlashtirish jarayonlari hamda “yashil iqtisodiyot” tamoyillarining ahamiyati ochib beriladi. Maqolada kelajak strategiyalari sifatida barqaror rivojlanish, innovatsion boshqaruv mexanizmlari va mintaqaviy hamkorlikning ustuvor yo‘nalishlari asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: yer resurslari, suv resurslari, barqaror rivojlanish, ekologiya, Orol muammosi, raqamlashtirish, yashil iqtisodiyot, suv tejovchi texnologiyalar.

Kirish

Yer va suv resurslari har qanday davlatning iqtisodiy barqarorligi va ekologik muvozanatini ta‘minlovchi eng muhim omillardandir (Davletov, 2018). Ayniqsa, iqlimi quruq hududlarga ega O‘zbekiston uchun ushbu resurslarni oqilona boshqarish strategik ahamiyat kasb etadi. Aholi sonining ortishi va suv taqchilligi sharoitida samarali boshqaruv dolzarb masalaga aylanadi (Rakhimov, 2020)

Qadimgi va o‘rta asrlar: Markaziy Osiyo hududida qadimdan sug‘orma dehqonchilik rivojlangan. Amudaryo va Sirdaryo havzalarida kanallar va ariq tizimi mavjud bo‘lib, suv taqsimoti jamoaviy kelishuv asosida amalga oshirilgan (Islomov, 2015). Suvdan adolatli foydalanish ijtimoiy barqarorlikni ta‘minlashga xizmat qilgan. Sovet davri XX asrda yer va suv resurslari ustidan to‘liq davlat

nazorati o‘rnatildi. Qishloq xo‘jaligi kollektiv va davlat xo‘jaliklari asosida tashkil qilindi. Paxta yetishtirish ustuvor yo‘nalish sifatida belgilandi. Keng ko‘lamli sug‘orish inshootlari qurildi, lekin ekologik muvozanat yetarlicha hisobga olinmadi (Karimov, 2002). Natijada Orol dengizi fojiasi yuzaga keldi. Mustaqillik davridagi huquqiy islohotlar. XX asrda yer va suv resurslari ustidan to‘liq davlat nazorati o‘rnatildi. Qishloq xo‘jaligi kollektiv va davlat xo‘jaliklari asosida tashkil qilindi. Paxta yetishtirish ustuvor yo‘nalish sifatida belgilandi. Keng ko‘lamli sug‘orish inshootlari barpo etildi, biroq ekologik muvozanat yetarlicha hisobga olinmadi. Natijada Orol dengizi fojiasi yuzaga keldi (Tursunov, 2020). Amudaryo va Sirdaryo suvlarining katta qismi sug‘orishga yo‘naltirilishi dengiz sathining keskin pasayishiga olib keldi. Bu esa ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy muammolarni keltirib chiqardi (Salimov, 2016).

Yer munosabatlari: Yer davlat mulki sifatida saqlanib qoldi, lekin fermer xo‘jaliklariga uzoq muddatli ijaraga berish tizimi joriy etildi (Qodirov, 2017). Fermerlik harakati rivojlantirildi va dehqon xo‘jaliklari faoliyati kengaydi. Yer kodeksi va normativ-huquqiy hujjatlar orqali yer ajratish, monitoring va kadastr tizimi takomillashdi. Suv resurslarini boshqarish Suv kodeksi va boshqa hujjatlar asosida suvdan foydalanish qoidalari belgilandi. Suv iste‘molchilar uyushmalari tashkil etildi va suv tejovchi texnologiyalar rag‘batlantirildi (Abdullayev, 2019). Zamonaviy tomchilatib sug‘orish tizimlari suv sarfini kamaytirishga yordam bermoqda. Hozirgi muammolar Suv taqchilligi: Iqlim o‘zgarishi va transchegaraviy suv resurslariga bog‘liqlik kuchaymoqda (UNDP, 2021). Yer degradatsiyasi: Sho‘rlanish va eroziya tuproq unumdorligini pasaytirmoqda (Salimov, 2016). Ekologik muammolar: Orolbo‘yi hududida ekologik vaziyat hanuz murakkab, lekin rekultivatsiya ishlari olib borilmoqda (Tursunov, 2020).

Xalqaro hamkorlik: O‘zbekiston mintaqaviy hamkorlikni kuchaytirishga intilmoqda. Birlashgan Millatlar Tashkiloti doirasida Orolbo‘yi hududi ekologik innovatsiyalar va texnologiyalar zonasi deb e‘lon qilindi. Suv-energetika masalalarini muvozanatli hal etish bo‘yicha Markaziy Osiyo davlatlari bilan muloqot mexanizmlari rivojlanmoqda (Rahmonov, 2018). Kelajak strategiyalari Raqamlashtirish: Yer kadastr va suv hisobini raqamlashtirish shaffoflikni oshiradi va resurslardan samarali foydalanishga yordam beradi (Jumanazarov, 2021). “Yashil iqtisodiyot” tamoyillari: Barqaror qishloq xo‘jaligi va suv tejovchi texnologiyalar ustuvor yo‘nalishdir (Isroilov, 2019). Innovatsion texnologiyalar: Tomchilatib sug‘orish, dron monitoringi va tuproq tiklash dasturlari. Ta‘lim va kadrlar tayyorlash: Malakali mutaxassislar tayyorlash va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish muhimdir (Karimova, 2020).

Kelajak strategiyalari: Raqamlashtirish: Yer kadastr va suv hisobini to‘liq raqamlashtirish shaffoflikni oshiradi, korrupsiya xavfini kamaytiradi va resurslardan foydalanish samaradorligini oshiradi (Jumanazarov, 2021). “Yashil iqtisodiyot” tamoyillari: Barqaror qishloq xo‘jaligi, ekologik toza ishlab chiqarish va suvni tejovchi texnologiyalarni keng joriy etish (Isroilov, 2019). Innovatsion texnologiyalar: Tomchilatib sug‘orish tizimlarini kengaytirish, dron va sun‘iy

yo‘ldosh monitoringi, tuproq salomatligini tiklash dasturlari. Ta’lim va kadrlar tayyorlash: Yer-suv resurslarini boshqarish bo‘yicha malakali mutaxassislar tayyorlash, ilmiy tadqiqotlarni qo‘llab-quvvatlash (Karimova, 2020). Masalan, innovatsion texnologiyalarni joriy etish orqali Orolbo‘yi hududida sug‘oriladigan maydonlarning hosildorligi 25–30% ga oshirilmoqda. Shu bilan birga, raqamli monitoring tizimlari suv taqsimotida shaffoflikni ta’minlamoqda.

Xalqaro hamkorlik va tashabbuslar: O‘zbekiston suv resurslarini boshqarishda mintaqaviy hamkorlikni kuchaytirishga intilmoqda. Jumladan, Birlashgan Millatlar Tashkiloti doirasida Orolbo‘yi hududini ekologik innovatsiyalar va texnologiyalar zonasi deb e’lon qilish tashabbusi ilgari surildi (Rahmonov, 2018). Shuningdek, Markaziy Osiyo davlatlari o‘rtasida suv-energetika masalalarini muvozanatli hal etish bo‘yicha muloqot mexanizmlari rivojlantirilmoqda. Shuningdek, Markaziy Osiyo davlatlari o‘rtasida suv-energetika masalalarini muvozanatli hal etish bo‘yicha muloqot mexanizmlari rivojlanmoqda. Masalan, Amudaryo va Sirdaryo oqimlarini monitoring qilish bo‘yicha yagona markazlar tashkil etilmoqda (Jumanazarov, 2021).

Hozirgi muammolar: Suv taqchilligi: Iqlim o‘zgarishi va transchegaraviy suv resurslariga bog‘liqlik suv taqchilligini kuchaytirmoqda (UNDP, 2021). Yer degradatsiyasi: Sho‘rlanish, eroziya va tuproq unumdorligining pasayishi qishloq xo‘jaligi samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda (Isroilov, 2019). Ekologik muammolar: Orolbo‘yi hududida ekologik vaziyat hanuz murakkab. So‘nggi yillarda mintaqada keng ko‘lamli rekultivatsiya ishlari olib borilmoqda (Tursunov, 2020).

Xulosa

O‘zbekistonning yer-suv resurslarini boshqarish strategik masala bo‘lib, tarixiy tajriba va ekologik inqirozlar kelajak siyosatini belgilaydi. Mustaqillik davrida amalga oshirilgan huquqiy islohotlar tizimni modernizatsiya qilishga xizmat qildi. Raqamlashtirish, innovatsion texnologiyalar va mintaqaviy hamkorlik orqali resurslardan barqaror foydalanish mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligi, iqtisodiy rivojlanishi va ekologik barqarorligini ta’minlaydi.

Suv resurslarini boshqarish: Suv kodeksi va boshqa huquqiy hujjatlar asosida suvdan foydalanish va muhofaza qilish qoidalari belgilandi, suv iste’molchilari uyushmalari tashkil etildi, suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish rag‘batlantirildi (Abdullayev, 2019). Tomchilatib sug‘orish, yomg‘irlatib sug‘orish kabi zamonaviy usullar kengaymoqda. Bu esa suv sarfini kamaytirish va hosildorlikni oshirishga xizmat qilmoqda.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar

1. Davletov, S. (2018). Yer va suv resurslarini boshqarish. Toshkent: Fan.
2. Rakhimov, O. (2020). Qishloq xo‘jaligi va suv taqsimoti. Toshkent: Akademiya.
3. Islomov, F. (2015). Markaziy Osiyoda sug‘orma dehqonchilik. Samarqand.

- 4.Karimov, N. (2002). Sovet davridagi qishloq xo‘jaligi siyosati. Toshkent.
- 5.Qodirov, A. (2017). Yer kodeksi va islohotlar. Toshkent.
- 6.Abdullayev, T. (2019). Suv resurslari boshqaruvi. Toshkent.
- 7.UNDP (2021). Water Scarcity in Central Asia. New York.
- 8.Salimov, B. (2016). Tuproq degradatsiyasi muammolari. Toshkent.
- 9.Tursunov, I. (2020). Orolbo‘yi ekologik vaziyat. Nukus.
- 10.Rahmonov, K. (2018). Mintaqaviy suv-energetika siyosati. Toshkent.
- 11.Jumanazarov, M. (2021). Raqamli kadastr va resurslarni boshqarish. Toshkent.
- 12.Isroilov, D. (2019). Yashil iqtisodiyot va suv tejash. Toshkent.
- 13.Karimova, L. (2020). Yer-suv resurslari bo‘yicha kadrlar tayyorlash. Toshkent.

MARKAZIY OSIYO MAMLAKATLARIDA TRANSCHEGARAVIY SUV RESURSLARIDAN FOYDALANISH: MUAMMO VA YECHIMLARI

J.Y. Ung‘arov

Jizzax Politehnika instituti

“MS” kafedasi katta o‘qituvchisi

O. S. Po‘lmonov

Jizzax Politehnika instituti

“MS” 1 kurs talabalasi

Annotatsiya

Mazkur maqolada bugungi kunda nafaqat O‘zbekiston va Markaziy Osiyoda balki butun dunyoda dolzarb muammo bo‘lib turgan insonlarni toza ichimlik suvi bilan ta‘minlash, shuningdek, dehqonchilik uchun zarur suv muammosining ba‘zi bir Markaziy Osiyo, hususan, O‘zbekiston va unga yondosh mamalakatlarda yechish masalalari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: *Suv, transchegaraviy, Markaziy Osiyo, O‘zbekiston, aholi, ocean, dengiz, ko‘l, iqlim, ehtiyoj, BMT, cho‘llar, arid mintaq.*

Kirish. Yer yuzida hayot mavjudligining asosiy manbai ham suvdur. Ma‘lumki, insoniyat, o‘simlik va hayvonot olami, umuman, hech bir jonzoat suvsiz yashay olmaydi. Yer sharining uchdan ikki qismi suv bilan qoplangan bo‘lsa-da, uning 97, 45 foizi sho‘r suvlar bo‘lib, ishlatishga yaroqsizdir. Qolgan 2, 55 foizi chuchuk suv resurslarini tashkil etib, uning 69 foizi muzliklar ko‘p yillik muzloq yerlar, 30 foizi yer osti suvlari, atigi 0, 3 foizi esadaryo va ko‘llar hissasiga to‘g‘ri keladi[6].

Ma‘lumotlarga qaraganda, dunyo aholisining har 10 nafardan 4 nafaritoza ichimlik suvi yetishmaydigan hududlarda yashaydi. BMT ekspertlari tomonidan 2030 yilga borib Yer shari aholisi 8, 6 milliardga, 2050 yilda esa 9, 8 milliardga

yetishi bashorat qilinmoqda. Tabiiyki, insoniyat ko‘paygan sari suvgabo‘lgan talab ortib boradi.

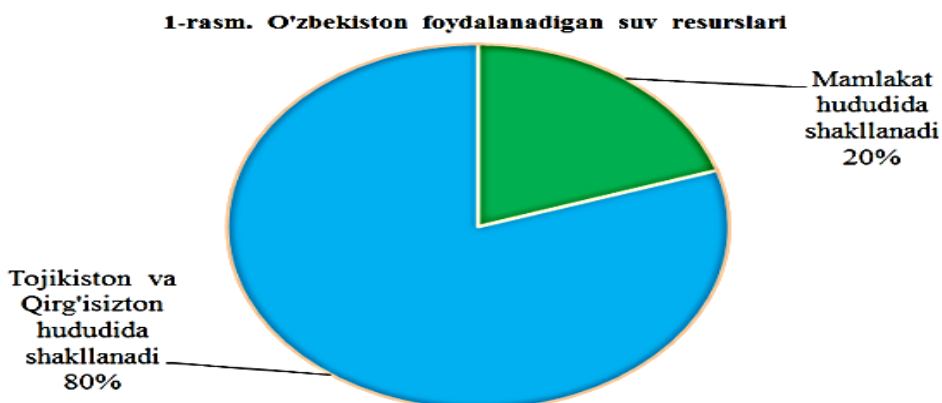
Asosiyqism.Okean va yirik dengizlardan ancha olisda, qurg‘oqchil mintaqada joylashgan Markaziy Osiyo davlatlari uchun ham suvning ahamiyati benihoya katta. Global iqlim o‘zgarishlari sababli Tojikistondagi mavjud 8 mingdan ortiq muzliklar maydonining 30 foizi, Qirg‘izistondagi 10 mingga yaqin muzliklar maydonining 16 foizi erib ketgan. 2030 yilga borib muzliklarning yana 15–20 foizi yo‘qolib ketishi bashorat qilinmoqda. Shu bilan birga, so‘nggi paytlarda mintaqamizda suv kam bo‘lgan yillar sonitobora ko‘payib boryabti. Agar 2000 yillarga qadar har 6–8 yilda suv taqchilligi takrorlangan bo‘lsa, keyingi vaqtlarda bunday holat har 3-4 yilda kuzatilyapti. Bundan ko‘rinadiki, suvning har tomchisidan oqilona va unumli foydalanish bugungi kunda nafaqat Markaziy Osiyo mamlakatlarida, balki butun dunyoda eng dolzarb vazifalardan biriga aylanmoqda [3].

Bunday suv tanqisligi Markaziy Osiyo davlatlarining barchasida kuzatilmoqda. Shu bilan birga Suv resurslari mintaqa doirasida bir tekis taqsimlanmagan. Katta maydonlarini cho‘l zonasi egallagan Qozog‘iston, Turkmaniston va O‘zbekistondagi suv resurslarining asosiy manbayi qo‘shni tog‘li mamlakatlar Tojikiston hamda Qirg‘iziston hisoblanadi. Bu hol esa qurg‘oqchil hisoblangan mintaqa mamlakatlari zimmasiga suv resurslaridan oqilona foydalanish, barcha mamlakatlar manfaatlarini hisobga olgan holda suv boyliklarini to‘g‘ri taqsimlashdek dolzarb vazifani qo‘yadi. BMTning Oziqovqat va qishloq xo‘jaligi tashkiloti (FAO) mutaxassislarining ma‘lum qilishicha, qayta tiklanadigan suv manbalariga nisbatan eng yuqori suv iste‘moli Yaqin Sharq mamlakatlari uchun odatiy hol.[12]

Bu borada ham Sobiq Ittifoq hududida yana Markaziy Osiyo mamlakatlari yetakchilar desak adashmaymiz. Masalan, foydalanilayotgan asriy suv resurslarining qayta tiklanadigan suv manbalariga nisbati O‘zbekiston (115, 7 foiz), Turkmaniston (99, 59 foiz), Tojikiston (74, 84 foiz), Qirg‘iziston(42, 37 foiz)da ancha yuqori bo‘lsa, Belarus (4, 81 foiz), Rossiya (1, 46 foiz), Estoniya (1, 23 foiz), Litva (1, 07 foiz), Latviya (0, 81 foiz) kabi Yevropa mamlakatlarida kichik ulushlarga teng.

Mamlakatimizda foydalaniladigan suv resurslarining 80 foizga yaqini (taxminan 41, 5 km³ /yil) qo‘shni respublikalar hududidagi muzliklar hisobiga shakllanadi(1-rasm)[9].

Shu kungacha dunyo miqyosida transchegaraviy1 va mahalliy suv ob‘ektlari

suv resurslarini hisobga olish, ularni boshqarish va ulardan foydalanish bo‘yicha mingdan ortiq turli me‘yoriy hujjatlar qabul qilinib, ular asosida ish olib borilmoqda. Shulardan eng asosiylari Yevropa Hamjamiyatining “Xalqaro ko‘llar va transchegaraviy suv arteriyalaridan foydalanish va muhofaza qilish Konvensiyasi”si (Xelsinki shahrida 1992 yili 17 martda qabul qilingan) va BMTning “Xalqaro suv oqimlaridan kema qatnovsiz foydalanish huquqlari to‘g‘risidagi Konvensiya”si (Nyu-York shahrida 1997 yil 21 martda qabul qilingan) hisoblanadi. Ushbu konvensiyalarning asosiy tamoyillari - barcha davlatlarning manfaatlarini birdek hisobga olish, transchegaraviy suv resurslaridan adolatli va oqilona foydalanish va qo‘shni davlatlarga “zarar yetkazmaslik”dir.

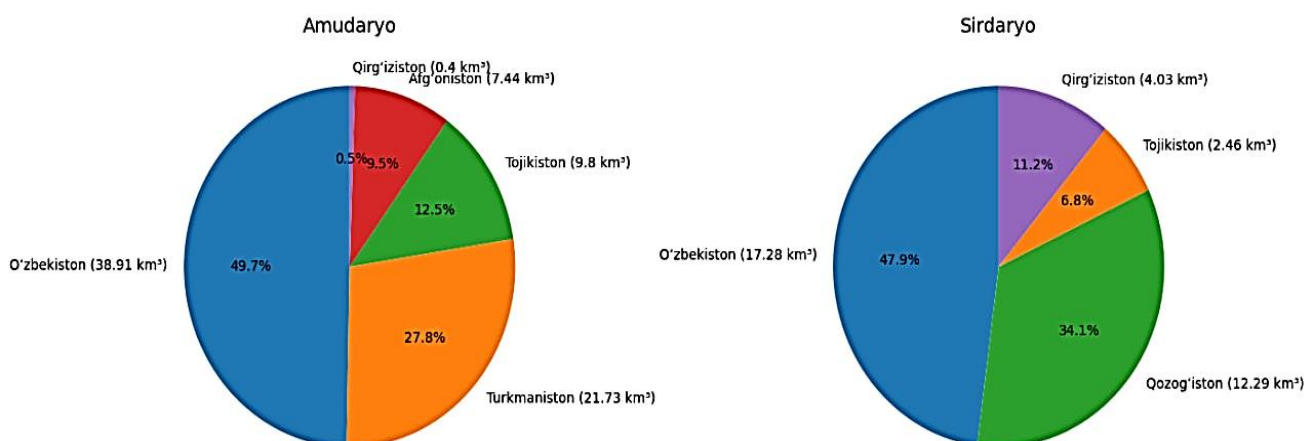
O‘zbekistonda foydalaniladigan suv resurslarining asosiy manbalarini Amudaryo, Sirdaryo va ularning irmoqlari tashkil etadi. Orol dengizi havzasidagi barcha daryolarning o‘rtacha ko‘p yillik suv oqimi hajmi yiliga 116, 02 km³ bo‘lib (1-jadval), shundan 79, 4 km³ Amudaryo havzasida (67, 4%) va 36, 6 km³ (32, 6%) Sirdaryo havzasidashakllanadi.

1-jadval.

Orol dengizi havzasining yer usti suv resurslari (o‘rtacha yillik oqim, km³)

Davlatlar	Havza nomi		Orol dengizi havzasi bo'yicha jami	
	Sirdaryo	Amudaryo	km.kub.	%
O'zbekiston	5,562	6,791	12,353	10,6
Tojikiston	1,005	58,732	59,737	51,5
Qozog'iston	2,516	-	2,516	2,2
Qirg'iziston	27,542	1,654	29,196	25,2
Afg'oniston va Eron	-	10,814	10,814	9,3
Turkmaniston	-	1,405	1,405	1,2
Orol dengizi bo'yicha jami	36,625	79,396	116,021	100

Ushbu zaxiralarning deyarli barchasi mamlakatlar tomonidan turli xil ehtiyojlar uchun foydalanishga olingan. Daryo havzasidagi har bir mamlakat foydalanish uchun suv olishning kelishilgan ulushi (limiti)ga ega. Masalan, “Amudaryo va Sirdaryo daryolarining o‘tgan asrning 80-yillarda ishlab chiqilganhavzaviy sxemalarida har bir mamlakatning ulushi, belgilangan suvni olish miqdori hanuzgacha mintaqaning barcha respublikalari tomonidan tan olinadi”

2-rasm. Amudaryo va Sirdaryo havzalarida mamlakatlarning suv olish limiti

Orol dengizi havzasining asosiy daryolaridan O‘zbekistonning suv olish ulushi. Mintaqada hosil bo‘lgan jami suv resurslarining 49 foizini tashkil qiladi. So‘nggi yillarda O‘zbekistonda foydalaniladigan suv resurslarining yillik hajmi o‘rta hisobda 51–53 km³ ni tashkil etmoqda. Bu umumiy olingan suv hajmining jiddiy tarzda qisqarganidan dalolatdir (20%). Ayni holat iqlim o‘zgarishita’siri ostida, shuningdek, transchegaraviy suvdan foydalanish muammolari tufayli daryo suvlarining kamayib ketganligi bilan bog‘liq.

Mintaqada ishlatilayotgan jami suv resurslarining o‘rtacha 90 foizi qishloq xo‘jaligida, 4, 5 foizi kommunal-maishiy xo‘jalik sohasida, 1, 4 foizi sanoatda, 1, 2 foizi baliqchilikda, 0, 6 foizi issiqlik energetikasida, 2, 3 foizi esa iqtisodiyotning boshqa tarmoqlarida foydalanilgan.

Global iqlim o‘zgarishi natijasida Markaziy Osiyoda so‘nggi 50-60 yil davomida muzliklar maydoni taxminan 30 foizga qisqargan. Taxminlarga ko‘ra, harorat 2 C ga ortganda muzliklar hajmi 50 foizga, 4 oC ga isiganda esa 78 foizga kamayadi. Hisob-kitoblarga ko‘ra, 2050-yilgacha Sirdaryo havzasida suv resursi 5 foizga, Amudaryo havzasida 15 foizgacha kamayishi kutilmoqda. Tahlillar iqlim o‘zgarishi mintaqada suv taqchilligini yanada keskinlashtirishini, 2000, 2008, 2011, 2014 va 2018-yillardagi kabi qurg‘oqchilikning davomiyligi va davriyligi ko‘payishiga olib kelishini hamda iqtisodiyotning suv resurslariga bo‘lgan ehtiyojini qondirishda jiddiy qiyinchiliklarni keltirib chiqarishi mumkinligini ko‘rsatmoqda. Shuningdek, mintaqada aholi sonining ko‘payishi kommunal sohani yildan yilga suvga bo‘lgan talabini ortishiga olib keladi. Oqibatda, so‘nggi 15 yil ichida aholi jon boshiga suv ta’minoti 3, 5 marta qisqardi[12].

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. “Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasining Qonuni” №837-XII, 06.05.1993 2. www.lex.uz O‘zbekiston Respublikasi qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi. <https://lex.uz/docs/-12328?ONDATE=15.09.2017%2000>
3. Xamrayev Sh.R. va boshqalar. Suv, tinchlik va xavfsizlik muammolarining chambarchas bog‘liqligi Journal of “Irrigation and melioration” №3(9).2017.5
4. Suv xo‘jaligi Hisobot beradi 2018 – 2019 yillar sarhisobi. Materiallarni to‘plovchilar: O. Norbekov, A. Hayitov. - Toshkent: Baktaria press, 2020, - 108 b.
5. Шульц В.Л., Машрапов Р. Ўрта Осиё гидрографияси, Тошкент, 1969.
6. Yunusov G‘.X., Ziyayev R.R. Umumiy gidrologiya va iqlimshunoslik. O‘quv qo‘llanma. «Barkamol fayz media» nashriyoti, 2018-yil.

7. Марказий Осиё ва қўшни минтақалардаги трансчегаравий ҳудудлар: ҳамкорлик имкониятлари ва муаммолари. I қисм. Халқаро илмий-амалий конференция материаллари (Самарқанд, 2022 йил 5-6 май). – Самарқанд, 2022. – 237 б.

8. Nuralievich E. M., Rahmonovich M. Q. The Importance of Water Resources in the Development of Agriculture in Surkhandarya Region and Issues of their Effective Use //International Journal of Culture and Modernity. – 2021. – Т.

9. – С. 67-72. 9.Birlashgan Millatlar Tashkiloti yangilangan umumiy mamlakat tahlili: O‘zbekiston. Toshkent – 2021 yil.

10. Маҳмудов О. Сув ресурсларидан тежамли фойдаланиш ҳаётий зарурят Ўзбекистон овози, 2013 йил 28 март.

11. www.water.gov.uz Suv xo‘jaligivazirligirasmiy sayti.

12. <http://sic.icwc-aral.uz> Markaziy Osiyo davlatlararo muvofiqlashtiruvchi suv komissiyasi rasmiy sayti

NAMANGAN VILOYATIDA SUV RESURLARIDAN FOYDALANISH TARIXI: SOVET VA MUSTAQILLIK YILLARIDA

Norinov Muzaffar Ramonjonovich
“University of business and science”
Ijtimoiy fanlar kafedrasi o‘qituvchisi
Telefon(shaxsiy): +99894-504-20-26
E-mail: norinovmuzaffar56@gmail.com.

Annotatsiya

Ushbu tadqiqotda Namangan viloyati hududida suv xo‘jaligi tizimining XX asrning boshlaridan to hozirgi kungacha bo‘lgan rivojlanish bosqichlari tarixiy-taqqosiy metodda tahlil etilgan. Sovet hokimiyati davrida amalga oshirilgan irrigatsiya qurilishlari hamda mustaqillik yillarida joriy etilgan suv resurslarini boshqarishning ilg‘or usullari qiyoslanib ko‘rib chiqildi. Maqolada ikki muhim tarixiy davr – mustamlaka tuzumi va milliy davlat mustaqilligi sharoitida suv siyosatining mohiyati ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: suv resurslarini boshqarish, irrigatsiya qurilishlari, gidrotexnik inshootlar, suv omborlari, suv kanallari, Sovet davri, Mustaqillik yillari, suv tejovchi texnologiyalar, ekologik barqarorlik, integratsiyalashgan suv resurslari boshqaruvi.

KIRISH

Qishloq xo‘jaligi taraqqiyoti jamiyat rivojlanishining asosiy omillaridan hisoblanadi. O‘zbekistonning tabiiy-geografik xususiyatlarini hisobga olgan holda aytish mumkinki, iqtisodiy rivojlanishning asosiy yo‘nalishlari bevosita irrigatsiya va suv xo‘jaligi tizimining samaradorligi bilan uzviy bog‘liqdir.

O‘zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti Islom Karimov ta’kidlaganidek: “tarix xotirasi, milliy o‘zlikni anglashni, ta’bir joiz bo‘lsa, milliy iftixorni tiklash va o‘stirish jarayonida g‘oyat muhim o‘rin tutadi” [1]. Bu fikr suv xo‘jaligi tarixi kabi maxsus sohalarda ham o‘z ahamiyatini saqlaydi – o‘tmish tajribasini o‘rganmasdan turib, hozirgi suv boshqaruvi mexanizmlarini to‘g‘ri baholash mumkin emas.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev “suv resurslaridan oqilona foydalanish – bu nafaqat iqtisodiy, balki strategik milliy vazifadir” deb ta’kidlab, 2020-yil 10-iyulda “Suv resurslarini boshqarish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6024-son Farmonni imzolandi [2]. Namangan viloyati Farg‘ona vodiysining shimoliy qismida, Norin-Sirdaryo havzasining tog‘lik va tekislik hududlarida joylashgan bo‘lib, dengiz sathidan 650-950 metr balandlikda. Viloyatda 18 ta sug‘orish manbai, 9 ta suv ombori va 8 ta selxona mavjud bo‘lib, ushbu gidrotexnik inshootlar 274,4 ming gektar sug‘oriladigan maydonlarga xizmat ko‘rsatmoqda.

Mazkur maqolada Namangan viloyatida suv resurslaridan foydalanishning sovet davri (1917-1991) va mustaqillik yillari (1991-hozirgi kun) qiyosiy-tarixiy tahlil etiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Namangan viloyatining irrigatsiya tarixi bir qator muhim ilmiy tadqiqotlarda o‘z aksini topgan. O. Abdullayevning “Namangan viloyati: tabiati, aholisi, xo‘jaligi” (1995) asarida viloyatning tabiiy-geografik xususiyatlari va suv xo‘jaligi rivojlanishi umumiy tarzda yoritilgan [3].

Y. Qosimovning “Namangan vohasini sug‘orish tarixidan” (1983) nomli monografiyasi sovet davrida amalga oshirilgan irrigatsiya ishlarini batafsil tavsiflab, birlamchi arxiv manbalariga asoslanib yozilgan bo‘lib, mazkur tadqiqotning asosiy manbayi hisoblanadi [4].

O.K. Komilovning “O‘zbekistonda irrigatsiya tizimi rivojlanishi: yutuq, muammo va uning oqibatlari” (2016) asarida sovet va mustaqillik davri suv boshqaruvini taqqosiy tahlil qilish urinishlari mavjud, ammo Namangan viloyatiga oid ma’lumotlar umumiy holda bayon etilgan [5].

N. Ochilovning “O‘zbekistonda irrigatsiya va melioratsiya ishlari (1946-1964)” (1991) va S. Tursunov ning “Mustabid tuzumning agrar siyosati (1946-1965 yillar)” (2001) asarlari sovet davrining ma’muriy-buyruqbozlik tizimi sharoitida suv siyosatining mohiyatini ochib beradi [6, 7].

Shu bilan birga, adabiyotlarda sovet va mustaqillik davrini izchil taqqoslab, ikkala davrdagi suv siyosatining ijobiy va salbiy jihatlarini bir vaqtda baholagan yaxlit tadqiqot hali yaratilmagan. Ushbu bo‘shliqni to‘ldirish mazkur maqolaning asosiy vazifasidir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

1917-yil oktyabr to‘ntarishidan so‘ng sovet hukumati Farg‘ona vodiysidagi iqtisodiy inqirozni bartaraf etish uchun irrigatsiya sohasini ustuvor yo‘nalish sifatida belgiladi. Tarixiy hujjatlar shuni ko‘rsatadiki, 1921-yilda Farg‘ona

vodiysidagi ekin maydonlari 1914-yildagi ko‘rsatkichlardan 63 foizga kamaygan, paxta hosildorligi esa bir gektardan 13,7 tsentnerdan 4,2 tsentnergacha tushib qolgan edi [4]. Sovet hukumati 1918-yil 17-mayda 50 million so‘m mablag‘ ajratib, imperiya davrida rejalashtirilgan, ammo amalga oshirilmagan irrigatsiya loyihalarini jonlantirdi. K.N.Sinyavskiy va G.K.Rizenkampf tomonidan tayyorlangan loyihaga muvofiq, Uchqo‘rg‘on cho‘lida 23 300 desyatina, Qiziljar cho‘lida 6 800 desyatina yer sug‘orilishi rejalashtirildi. 1925-1926-yillarda Podshootasoy, Yangiariq, Norin irrigatsiya tizimlarini tubdan qayta tiklash ishlari amalga oshirildi. Natijada 1929-yilga kelib ekin maydonlari 1920-yilga nisbatan 70 foizga o‘sd, paxta maydonlari esa to‘qqiz barobar kengaydi. Bu raqamlar sovet irrigatsiya siyosatining dastlabki yutuqlarini ko‘rsatadi. 1928-1929-yillarda cho‘lni o‘zlashtirish maqsadida uzunligi 36,6 km bo‘lgan Oktyabr kanali (hozirgi Chap qirg‘oq kanali) qurildi. 1938-yilda Pop tumanida 9 km uzunlikdagi Langar arig‘i 600 gektar yangi yerni sug‘orish imkonini berdi. Ikkinchi Jahon urushi yillarida ham qurilish to‘xtatilmadi: 1942-yilda 40 km li Chust kanali (4400 gektar), 1944-yilda Yuqori Uchqo‘rg‘on kanali (1600 gektar) ishga tushirildi. 1956-yilda Kosonsoy suv ombori (160-165 mln m³) qurilishi yakunlandi. Bu inshoot Chust, Kosonsoy, To‘raqo‘rg‘on va Namangan tumanlarida 12 000 gektar yangi yerlarni sug‘orish imkonini berdi. 1975-yilda Katta Namangan kanalining 62 km li birinchi navbati ishga tushirildi – 31 000 gektar maydon sug‘orildi.

Biroq bu muvaffaqiyatlar muhim tarixiy haqiqatni yashira olmaydi: sovet irrigatsiya siyosati paxta yakka hokimligini ta‘minlashga yo‘naltirilgan, ekologik oqibatlar esa mutloqo e‘tibordan chetda qolgan edi. Tursunov (2001) ta‘kidlaganidek, markazlashtirilgan buyruqbozlik tizimi mahalliy ehtiyojlar va sharoitlarni hisobga olmadi [7]. Orol dengizining qurib borishi va tuproq sho‘rlanishining kuchayishi – shu siyosatning muqarrar natijasi edi. 1993-yilda qabul qilingan “Suv va suv foydalanish to‘g‘risida”gi Qonun mustaqil O‘zbekistonda suv boshqaruvining yangi huquqiy asosini belgiladi. Bu hujjat bozor iqtisodiyoti tamoyillariga o‘tish va integratsiyalashgan suv resurslari boshqaruvi (IWRM) konsepsiyasini joriy etishning asosi bo‘ldi. Eng yirik yutuq sifatida 2003-2011-yillarda qurilgan Rezaksoy suv omborini (sig‘imi 300 mln m³, to‘g‘on balandligi 89 metr) ko‘rsatish mumkin. Bu inshoot 43 100 gektar yerning suv ta‘minotini yaxshiladi va Namangan viloyatining suv xavfsizligini tubdan oshirdi. Sovet davrida qurilgan suv omborlari sig‘imidan bir necha barobar katta bo‘lgan bu inshoot, yangi O‘zbekistonning texnik va moliyaviy imkoniyatlarini namoyon etdi.

2017-2019-yillarda Qorasuv suv omborining sig‘imi 3,0 mln m³ dan 6,3 mln m³ ga oshirildi (2,656 mlrd so‘m sarflandi), Yertikon suv omborining sig‘imi esa 3 mln m³ dan 20 mln m³ ga yetkazildi (49,593 mlrd so‘m sarflandi). Ushbu raqamlar mustaqillik yillarida suv infrastrukturasiga qilingan sarmoyaning hajmini ko‘rsatadi. 2015-2020-yillarda 300 km dan ortiq kanallar betonlashtirildi va zamonaviylashtirildi. Tomchilatib sug‘orish tizimlari, avtomatlashtirilgan suv

hisobi tizimlari, plastik quvurlar keng joriy etildi. Bu chora-tadbirlar suvdan foydalanish samaradorligini 15-20 foizga oshirdi.

Tarixiy jihatdan muhim farq shundan iboratki, sovet davrida investitsiyalar faqat markaziy byudjetdan kelgan bo‘lsa, mustaqillik yillarida xalqaro hamkorlik, xususiy sektor va xorijiy grantlar keng jalb etildi. Bu yondashuv texnologiyalarni yangilash va boshqaruv tizimini takomillashtirishga imkon berdi.

XULOSA

Namangan viloyatida suv resurslaridan foydalanish tarixini qiyosiy-tarixiy tahlil qilish ikki muhim xulosani yuzaga keltiradi. **Birinchidan**, Sovet davri (1917-1991) irrigatsiya qurilishlari bo‘yicha katta miqdoriy yutuqlarga erishdi. Katta Farg‘ona, Shimoliy Farg‘ona, Katta Namangan kanallari, Kosonsoy, Chortoq, Varzik kabi suv omborlari qurildi, 274 400 gektar yer sug‘orildi. Biroq bu yutuqlar jiddiy salbiy oqibatlar bilan birga keldi: paxta yakka hokimligi, Orol dengizi falokati va tuproq sho‘rlanishi – bularning barchasi markazlashtirilgan, ekologik oqibatlarni hisobga olmagan suv siyosatining mahsulidir. **Ikkinchidan**, Mustaqillik yillarida suv boshqaruvining tamoyillarini tubdan o‘zgartirdi. Integratsiyalashgan suv resurslari boshqaruvi joriy qilindi, suv tejovchi texnologiyalar keng qo‘llanildi, qishloq xo‘jaligi diversifikatsiya qilindi. Rezaksoy suv ombori (2011), Qorasuv va Yertikon rekonstruksiya (2017-2019), Zarkent, Isparon va Chorkesar qurilishlari (2018-hozir) – yangi ustuvorliklarning yaqqol ifodasi.

Tarixiy tajriba shuni ko‘rsatadiki, suv resurslarini samarali boshqarish nafaqat texnik va iqtisodiy, balki siyosiy va ekologik masala hamdir. Faqat milliy manfaatlardan kelib chiqqan holda, xalqaro hamkorlik asosida va zamonaviy texnologiyalarni joriy etgan holda barqaror rivojlanishga erishish mumkin.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Karimov I.A. O‘zbekiston XXI asr bo‘lag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – T.: O‘zbekiston, 1997. – B. 140.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 10-iyuldagi “Suv resurslarini boshqarish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6024-son Farmoni.
3. Abdullayev O. Namangan viloyati: tabiati, aholisi, xo‘jaligi. – Namangan, 1995.
4. Qosimov Y. Namangan vohasini sug‘orish tarixidan. – Toshkent: Fan, 1983.
5. Komilov O.K. O‘zbekistonda irrigatsiya tizimi rivojlanishi: yutuq, muammo va uning oqibatlari. – Toshkent: Akademnashr, 2016.
6. Ochilov N. O‘zbekistonda irrigatsiya va melioratsiya ishlari (1946-1964). – Toshkent: Fan, 1991.
7. Tursunov S. Mustabid tuzumning agrar siyosati (1946-1965 yillar). – Toshkent: Sharq, 2001.

8. Qodirov A. O‘zbekiston irrigatsiyasi tarixidan lavhalar. – Toshkent: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1998.

YER-SUV RESURLARINI BOSHQARISHDA INSTITUTSIONAL VA HUQUQIY MEXANIZMLAR

Aynakulov Muxitdin Abduxamidovich

*Jizzax politexnika instituti “Arxitekturaviy loyihalash” kafedrası professori,
iqtisod fanlari nomzodi*

Tel: (97) 521 56 51,

e-mail: muhiddinaynakulov@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada yer-suv resurslarini boshqarishda institutsional va huquqiy mexanizmlarni takomillashtirish masalalari tahlil qilinadi. Ko‘p darajali hamkorlikka asoslangan integratsiyalashgan boshqaruv modelining mazmuni, afzalliklari va amaliy natijalari yoritilgan. Tadqiqotda vakolatlar muvofiqlashtirilishi, sektorlararo hamkorlikni kuchaytirish, mahalliy hamjamiyatlar ishtirokini kengaytirish hamda raqamli boshqaruv vositalarini joriy etishning ahamiyati asoslangan. Natijalar modelning barqaror va samarali resurs boshqaruvini ta’minlashdagi muhim rolini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: *Yer-suv resurslari, integratsiyalashgan boshqaruv, institutsional mexanizmlar, huquqiy tartibga solish, sektorlararo hamkorlik, mahalliy hamjamiyatlar, ekologik barqarorlik, resurs samaradorligi, raqamli boshqaruv, suv xo‘jaligi.*

So‘nggi yillarda global iqlim o‘zgarishi, aholining o‘sishi va iqtisodiy faoliyatning kengayishi natijasida yer va suv resurslaridan oqilona foydalanish masalasi dunyo miqyosida dolzarb muammoga aylanmoqda. Ayniqsa, suv resurslari cheklangan, qurg‘oqchil hududlar ulushi katta bo‘lgan mamlakatlarda ushbu masala strategik ahamiyat kasb etadi. O‘zbekiston sharoitida yer-suv resurslarini boshqarish nafaqat qishloq xo‘jaligi barqarorligi, balki ekologik xavfsizlik, oziq-ovqat ta’minoti va hududiy rivojlanish bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan kompleks tizim sifatida qaralmoqda [1]. Shu bois, mazkur sohada institutsional va huquqiy mexanizmlarni takomillashtirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Mamlakatimizda so‘nggi yillarda yer-suv resurslarini boshqarish tizimini modernizatsiya qilishga qaratilgan keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, suvdan foydalanishni tartibga soluvchi me‘yoriy-huquqiy bazani yangilash, suv xo‘jaligi boshqaruvini raqamlashtirish, irrigatsiya tizimlarini rekonstruksiya qilish, suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish hamda suvdan foydalanuvchilar uyushmalarining faoliyatini kengaytirish bo‘yicha tizimli ishlar

olib borilmoqda. Davlat siyosatida integratsiyalashgan boshqaruv yondashuvi asosida yer va suv resurslaridan kompleks foydalanish, ekologik barqarorlikni ta’minlash hamda mahalliy hamjamiyatlar ishtirokini kengaytirishga alohida e’tibor qaratilmoqda [2]. Shu bilan birga, hududiy boshqaruv organlari, sektorlararo hamkorlik va fuqarolik jamiyati institutlari o’rtasidagi o’zaro aloqalarni mustahkamlash orqali boshqaruv samaradorligini oshirishga intilish kuzatilmoqda.

Shunga qaramay, mavjud institutsional va huquqiy mexanizmlarning amaliy samaradorligi yetarli darajada emasligi bilan bog’liq muammolar saqlanib qolmoqda. Xususan, boshqaruv tizimida vakolatlarning takrorlanishi, sektorlararo muvofiqlashuvning yetarli darajada yo’lga qo’yilmaganligi, me’yoriy-huquqiy hujjatlar ijrosining hududlar kesimida bir xil darajada ta’minlanmayotgani hamda mahalliy hamjamiyatlarning qaror qabul qilish jarayonlaridagi ishtiroki cheklanganligi mavjud muammolardan biridir. Natijada yer-suv resurslaridan foydalanishda samaradorlikning pasayishi, ayrim hududlarda resurslardan ortiqcha foydalanish yoki yetarli darajada foydalanilmaslik kabi nomutanosibliklar yuzaga kelmoqda.

Mazkur muammoni hal etish yo’lida – institutsional va huquqiy mexanizmlarni takomillashtirishning asosiy yo’nalishlaridan biri sifatida yer-suv resurslarini boshqarishda ko’p darajali hamkorlikka asoslangan integratsiyalashgan boshqaruv modelini joriy etish zarurligi asoslab berish kun tartibiga qo’yiladi. Ushbu yondashuv davlat organlari, ilmiy muassasalar, xususiy sektor va mahalliy hamjamiyatlar o’rtasida vakolat va mas’uliyatni muvofiqlashtirish, qaror qabul qilish jarayonlarida ochiqlik va hisobdorlikni kuchaytirish hamda resurslardan barqaror foydalanishni ta’minlash imkonini beradi.

O‘z mohiyatiga ko’ra, yer-suv resurslarini boshqarishda ko’p darajali hamkorlikka asoslangan integratsiyalashgan boshqaruv modeli - bu davlat boshqaruvi organlari, hududiy tuzilmalar, suvdan foydalanuvchilar uyushmalari, fermer xo’jaliklari, ilmiy muassasalar, xususiy sektor va mahalliy hamjamiyatlar o’rtasida vakolat, mas’uliyat va manfaatlar muvofiqlashtirilgan holda tashkil etiladigan kompleks boshqaruv tizimidir. Mazkur model yer va suv resurslaridan foydalanish jarayonida me’yoriy-huquqiy tartibga solish, institutsional muvofiqlashtiruv, iqtisodiy rag’batlantirish, ekologik monitoring va jamoatchilik nazoratini yagona mexanizm doirasida birlashtiradi.

Ushbu yondashuvda qaror qabul qilish jarayoni vertikal (respublika, hududiy va mahalliy darajalar) hamda gorizontalar (tarmoqlararo va sektorlararo) integratsiya asosida amalga oshiriladi. Natijada resurslardan foydalanish samaradorligi oshadi, ekologik barqarorlik mustahkamlanadi hamda manfaatdor tomonlar o’rtasida ochiqlik va hisobdorlik kuchayadi (1-jadval).

1-jadvalda keltirilgan natijalar yer-suv resurslarini boshqarishda ko’p darajali hamkorlikka asoslangan integratsiyalashgan boshqaruv modelini joriy etish an’anaviy boshqaruv yondashuviga nisbatan sezilarli ustunliklarga ega ekanini ko’rsatadi. Eng avvalo, institutsional jihatdan muvofiqlashuvning yaxshilanishi

natijasida vakolatlarning takrorlanishi kamayib, boshqaruv jarayonida mas’uliyat aniq belgilandi. Bu esa me’yoriy-huquqiy hujjatlar ijrosining hududlar kesimida bir xil darajada ta’minlanishiga xizmat qildi. Shuningdek, resurslardan foydalanishda muvozanatli yondashuv shakllanib, suv yo‘qotishlari kamaygani hamda ekologik monitoring tizimining kuchaygani kuzatildi. Mahalliy hamjamiyatlarning qaror qabul qilish jarayonlarida faol ishtirok etishi boshqaruv samaradorligini oshirish bilan birga ijtimoiy ishonchni ham mustahkamladi. Axborot almashinuvi va raqamlashtirish jarayonlarining kengayishi esa ochiqlik va hisobdorlikni ta’minlashga xizmat qildi.

Umuman olganda, natijalar integratsiyalashgan boshqaruv modelining yer-suv resurslaridan barqaror va samarali foydalanishni ta’minlashda muhim institutsional va huquqiy mexanizm sifatida amal qilishi mumkinligini tasdiqlaydi.

Integratsiyalashgan boshqaruv modelini joriy etish natijalari (baholash ko‘rsatkichlari bo‘yicha)

1-jadval

№	Baholash yo‘nalishi	Amalga oshirishdan oldingi holat (an’anaviy model)	Integratsiyalashgan model joriy etilgandan keyingi natija	O‘zgarish tendensiyasi
1	Institutsional jihatdan muvofiqlashuv darajasi	Past, vakolatlar takrorlanishi mavjud	Vakolatlar aniq taqsimlangan, hamkorlik kuchaydi	Ijobiy
2	Me'yoriy-huquqiy ijro samaradorligi	Hududlar kesimida notekis	Yagona yondashuv shakllandi	Ijobiy
3	Yer va suv resurslaridan foydalanish samaradorligi	Resurslardan nomutanosib foydalanish	Resurslardan muvozanatli foydalanish ta’minlandi	Ijobiy
4	Ekologik barqarorlik ko‘rsatkichlari	Ayrim hududlarda degradatsiya kuzatilgan	Ekologik monitoring kuchaydi	Ijobiy
5	Mahalliy hamjamiyatlarning ishtiroki	Cheklangan	Qaror qabul qilishda faol ishtirok	Ijobiy
6	Axborot almashinuvi va ochiqlik darajasi	Yetarli emas	Raqamli platformalar orqali kengaydi	Ijobiy
7	Iqtisodiy	Suv	Tejamkorlik oshdi	Ijobiy

	samaradorlik	yo‘qotishlari yuqori		

Manba: 1-jadval ma’lumotlari muallif tomonidan ishlab chiqildi.

Yer-suv resurslarini boshqarishda ko‘p darajali hamkorlikka asoslangan integratsiyalashgan boshqaruv modelini joriy etish masalasi ilmiy va amaliy jihatdan turli yondashuvlar asosida bahs-munozaraga sabab bo‘lmoqda. Bir tomondan, ushbu model resurslardan barqaror foydalanish, institutsional muvofiqlashtirishni kuchaytirish va mahalliy hamjamiyatlar ishtirokini kengaytirish orqali boshqaruv samaradorligini oshirish imkonini berishi bilan asoslanadi. Boshqa tomondan esa, ayrim tadqiqotchilar va amaliyotchi mutaxassislar bunday yondashuvni joriy etish murakkab institutsional transformatsiyalarni talab qilishi, mavjud boshqaruv tizimining moslashuvchanligi yetarli emasligi va hududlar kesimida imkoniyatlar teng emasligi sababli qisqa muddatda kutilgan natijani bermasligi mumkinligini ta’kidlaydilar [3].

Bahsning markaziy masalalaridan biri - bu boshqaruv vakolatlarini qayta taqsimlash zarurati bilan bog‘liq. Integratsiyalashgan model tarafdorlari vakolatlarining aniq chegaralanishi va sektorlararo hamkorlikning mustahkamlanishi resurslardan foydalanishda samaradorlikni oshiradi, deb hisoblaydi. Tanqidiy yondashuv esa ortiqcha muvofiqlashtirish jarayonlari byurokratik yuklamani kuchaytirishi va qaror qabul qilishni sekinlashtirishi mumkinligini ilgari suradi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, modelni joriy etishda boshqaruv mexanizmlarining soddaligi va tezkorligini saqlab qolish muhim masala sifatida namoyon bo‘ladi.

Ikkinchi bahsli jihat - mahalliy hamjamiyatlar ishtirokining darajasi bilan bog‘liq. Integratsiyalashgan yondashuv tarafdorlari qaror qabul qilish jarayonida jamoatchilik ishtirokining kuchayishi resurslardan foydalanish madaniyatini oshirishini va ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlashini ta’kidlaydi. Shu bilan birga, ayrim mutaxassislar mahalliy darajada institutsional salohiyatning yetarli emasligi hamda texnik va huquqiy bilimlar cheklanganligi sababli bunday ishtirok doimo samarali natija bermasligini qayd etadilar. Bu esa mahalliy hamjamiyatlar ishtirokini kengaytirish bilan bir qatorda ularning institutsional salohiyatini oshirish zarurligini ko‘rsatadi. Shuningdek, modelning iqtisodiy samaradorligi ham munozarali masalalardan biridir. Ayrim tadqiqotlar integratsiyalashgan boshqaruv resurslarni tejash va uzoq muddatli iqtisodiy foyda keltirishini ko‘rsatgan bo‘lsa, boshqa yondashuvlar dastlabki bosqichda moliyaviy xarajatlar ortishi va infratuzilmaviy investitsiyalar talab qilinishini ta’kidlaydi. Shu sababli modelni joriy etish bosqichma-bosqich amalga oshirilishi va hududiy sharoitlardan kelib chiqib moslashtirilishi lozim.

Umuman olganda, olib borilgan tahlillar yer-suv resurslarini boshqarishda ko‘p darajali hamkorlikka asoslangan integratsiyalashgan boshqaruv modelini joriy etish samarali natijalar berishi mumkinligini ko‘rsatadi. Biroq uning muvaffaqiyati institutsional moslashuvchanlik, huquqiy mexanizmlarning aniqligi, mahalliy salohiyatning rivojlanganligi va raqamli boshqaruv vositalarining joriy etilish

darajasiga bevosita bog‘liqdir. Shu bois mazkur modelni joriy etishda ehtiyotkorlik bilan yondashish, tajriba-sinov hududlarida bosqichma-bosqich amalga oshirish va natijalarga asoslangan moslashuvchan boshqaruv strategiyasini qo‘llash maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Mazkur tadqiqot natijalari yer-suv resurslarini boshqarishda ko‘p darajali hamkorlikka asoslangan integratsiyalashgan boshqaruv modelini joriy etish, mavjud institutsional va huquqiy muammolarni bartaraf etishda samarali yondashuv bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatdi. Tahlillar shuni tasdiqladiki, ushbu model boshqaruv organlari o‘rtasida vakolatlarning aniq taqsimlanishini ta‘minlaydi, sektorlararo hamkorlikni kuchaytiradi, mahalliy hamjamiyatlarning qaror qabul qilishdagi ishtirokini kengaytiradi hamda yer va suv resurslaridan barqaror va samarali foydalanish imkonini oshiradi. Shu bilan birga, modelning amaliy samaradorligi uni joriy etishdagi institutsional moslashuvchanlik, huquqiy mexanizmlarning aniqligi, hududiy salohiyat darajasi va raqamli boshqaruv vositalarining rivojlanganligiga bevosita bog‘liq ekani aniqlandi.

Tadqiqot natijalariga asosanib quyidagi taklif va tavsiyalar ilgari suriladi:

- birinchidan, yer-suv resurslarini boshqarish sohasida vakolatlar va funksiyalarni aniq chegaralovchi hamda sektorlararo muvofiqlashtirishni mustahkamlovchi me‘yoriy-huquqiy bazani yanada takomillashtirish zarur;
- ikkinchidan, integratsiyalashgan boshqaruv modelini hududlar kesimida bosqichma-bosqich joriy etish, avvalo, tajriba-sinov hududlarida sinov (pilot) loyihalar orqali amaliy natijalarni sinovdan o‘tkazish maqsadga muvofiq;
- uchinchidan, mahalliy hamjamiyatlar va suvdan foydalanuvchilar uyushmalarining institutsional salohiyatini oshirish uchun maqsadli o‘quv dasturlari va maslahat xizmatlarini yo‘lga qo‘yish lozim;
- to‘rtinchidan, resurslardan foydalanish jarayonlarini monitoring qilish va ochiqligini ta‘minlash maqsadida raqamli boshqaruv platformalarini keng joriy etish zarur;
- beshinchidan, yer va suv resurslaridan samarali foydalanishni rag‘batlantirish uchun iqtisodiy mexanizmlar, jumladan, suv tejoychi texnologiyalarni qo‘llashni qo‘llab-quvvatlovchi moliyaviy dastaglarni kengaytirish tavsiya etiladi.

Umuman olganda, taklif etilgan yondashuv yer-suv resurslarini boshqarish tizimini modernizatsiya qilish, ekologik barqarorlikni mustahkamlash hamda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni ta‘minlashga xizmat qilishi mumkin. Kelgusidagi tadqiqotlarda modelning hududiy sharoitlarga moslashuv darajasi, iqtisodiy samaradorligi va uzoq muddatli ekologik ta‘sirini chuqurroq o‘rganish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Soatov A. Ekologiyada kompyuter modellash va simulyatsiya // Biologiyaning zamonaviy tendensiyalari: muammolar va yechimlar. – 2023. – T. 1. – №. 5. – C. 912-914.

2. Жуланов И. О. и др. Актуальные проблемы окружающей среды и возможные пути их решения // Арктика: современные подходы к производственной и экологической безопасности в нефтегазовом секторе. – 2020. – С. 94-100.

3. Айнакулов Х. А. и др. Решение проблем оздоровления почвы // Арктика: современные подходы к производственной и экологической безопасности в нефтегазовом секторе. – 2020. – С. 22-24.

YER-SUV RESURLARINI BOSHQARISH TIZIMI UCHUN KOMPETENSIYAGA ASOSLANGAN KADRLAR SELEKSIYASI MODELI

Musurmonqulov Sultonbek Baxromqul o‘g‘li

Jizzax politexnika instituti “Qurilish muhandisligi” magistratura mutaxassisligi

I-bosqich magistranti,

Tel: +99899 064 83 74

e-mail: sultonbekmusurmonqulov894@gmail.com

Aynakulov Muxitdin Abduxamidovich

Jizzax politexnika instituti “Arxitekturaviy loyihalash” kafedrası professori,

iqtisod fanlari nomzodi

Tel: (97) 521 56 51

e-mail: muhiddinaynakulov@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada yer-suv resurslarini boshqarish tizimi uchun kompetensiyaga asoslangan kadrlar seleksiyasi modeli ishlab chiqish masalalari tahlil qilinadi. Tadqiqotda zamonaviy kompetensiyalar, jumladan GAT, masofadan zondlash, suv tejovchi texnologiyalar va data-tahlil asosida seleksiya mezonlari belgilanadi. Modelning bosqichlari, baholash indikatorlari hamda yagona raqamli platforma taklif etiladi. Natijalar sohaga mos kadrlar tayyorlash samaradorligini oshirishga xizmat qiladi va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: *Yer-suv resurslari, kadrlar seleksiyasi, kompetensiyaviy yondashuv, GAT, masofadan zondlash, suv tejovchi texnologiyalar, data-tahlil, baholash mezonlari, raqamli platforma, inson kapitali.*

So‘nggi yillarda global iqlim o‘zgarishi, suv resurslari tanqisligining kuchayishi hamda yer fondidan foydalanish intensivligining ortishi yer-suv resurslarini boshqarish tizimini tubdan takomillashtirish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Ayniqsa, qurg‘oqchil iqlim mintaqasida joylashgan O‘zbekiston sharoitida ushbu masala strategik ahamiyat kasb etib, qishloq xo‘jaligi barqarorligi,

ekologik muvozanat hamda oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash bilan bevosita bog‘liq hisoblanadi.

Mamlakatimizda so‘nggi yillarda yer-suv resurslarini boshqarishni modernizatsiya qilish yo‘nalishida keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, suv xo‘jaligini raqamlashtirish, suv hisobini yuritishning avtomatlashtirilgan tizimlarini joriy etish, suv tejovchi texnologiyalarni keng tatbiq etish, geografik axborot tizimlari (GAT) va masofadan zondlash texnologiyalaridan foydalanishni kengaytirish borasida izchil ishlar olib borilmoqda [1]. Shu bilan birga, yer monitoringi, meliorativ holatni baholash hamda resurslardan samarali foydalanishni ta’minlashda data-tahlil va sun‘iy intellekt asosidagi yondashuvlarni qo‘llash yo‘lga qo‘yilmoqda.

Mazkur jarayonlar samaradorligini ta’minlash ko‘p jihatdan sohaga jalb etilayotgan kadrlar salohiyatiga bog‘liq bo‘lib, zamonaviy texnologiyalarni biladigan, tizimli fikrlaydigan va integratsiyalashgan boshqaruv yondashuvini qo‘llay oladigan mutaxassislarni shakllantirish dolzarb masalaga aylanmoqda [2]. Shu bois yer-suv resurslarini boshqarish tizimi uchun kompetensiyaga asoslangan kadrlar seleksiyasi modelini ishlab chiqish ilmiy-amaliy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi.

Biroq, mamlakatimizda yer-suv resurslarini boshqarish tizimini modernizatsiya qilish yo‘nalishida keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilayotganiga qaramay, ushbu tizim uchun kadrlar tayyorlash va saralash jarayonida qator tizimli muammolar saqlanib qolmoqda, xususan:

Birinchidan, mavjud kadrlar seleksiyasi tizimi ko‘proq rasmiy mezonlarga asoslanib, nomzodlarning amaliy kompetensiyalarini kompleks baholash imkonini to‘liq bermaydi. Natijada zamonaviy texnologiyalar, xususan GAT, masofadan zondlash, suv tejovchi texnologiyalar hamda data-tahlil vositalaridan samarali foydalana oladigan mutaxassislarning ulushi yetarli darajada shakllanmayapti.

Ikkinchidan, davlat va xususiy sektor o‘rtasida kadrlar baholash mezonlari hamda kompetensiyalar talqinida yagona standartlarning yetishmasligi kuzatiladi. Bu esa sohaga mos mutaxassislarni aniqlash va ularni samarali joylashtirish jarayonida nomuvofiqliklarni yuzaga keltirmoqda.

Uchinchidan, kadrlar seleksiyasi jarayonida kompetensiyalarni o‘lchashning aniq indikatorlari va baholash platformalarining yetishmasligi sababli nomzodlarning real salohiyatini aniqlashda subyektivlik omili saqlanib qolmoqda. Mazkur holatlar yer-suv resurslarini boshqarish tizimida zamonaviy boshqaruv texnologiyalarini joriy etish sur‘atlariga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda va kompetensiyaga asoslangan kadrlar seleksiyasi modelini ishlab chiqishni ilmiy muammo sifatida kun tartibiga qo‘ymoqda.

Ushbu qo‘yilgan muammoni hal etish uchun yer-suv resurslarini boshqarish tizimi uchun kompetensiyaga asoslangan kadrlar seleksiyasi modelini ishlab chiqish zarur. Mazkur model quyidagi asosiy yo‘nalishlarni o‘z ichiga olishi lozim:

Birinchidan, sohaga mos zamonaviy kompetensiyalar tizimini shakllantirish talab etiladi. Bunda GAT va masofadan zondlash texnologiyalaridan foydalanish,

suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish, ekologik monitoring, data-tahlil va raqamli boshqaruv kompetensiyalari ustuvor yo‘nalishlar sifatida belgilanadi.

Ikkinchidan, kadrlar seleksiyasi mezonlari va indikatorlarini ishlab chiqish zarur bo‘lib, bunda nomzodlarning nazariy bilimlari bilan bir qatorda amaliy ko‘nikmalari, muammoli vaziyatlarda qaror qabul qilish qobiliyati hamda innovatsion yondashuvlari baholanishi lozim. Shu maqsadda test topshiriqlari, amaliy ke‘nalar, portfel tahlili va kompetensiyaviy suhbat usullaridan kompleks foydalanish tavsiya etiladi.

Uchinchidan, davlat va xususiy sektor uchun yagona kompetensiyaviy baholash platformasini joriy etish muhim ahamiyatga ega. Mazkur platforma orqali nomzodlarning bilim va ko‘nikmalarini standartlashtirilgan mezonlar asosida baholash, natijalarni monitoring qilish hamda sohaga mos mutaxassislar bazasini shakllantirish imkoniyati yaratiladi.

Shunday qilib, kompetensiyaga asoslangan kadrlar seleksiyasi modelini joriy etish yer-suv resurslarini boshqarish tizimida inson kapitali sifatini oshirish, boshqaruv samaradorligini ta‘minlash hamda resurslardan oqilona foydalanishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, yer-suv resurslarini boshqarish tizimi uchun kompetensiyaga asoslangan kadrlar seleksiyasi modeli - bu sohaga mos zamonaviy bilim, ko‘nikma va kasbiy kompetensiyalarni aniq mezon va indikatorlar asosida baholashga qaratilgan integratsiyalashgan tanlov tizimi hisoblanadi. Mazkur model nomzodlarning nazariy tayyorgarligi bilan bir qatorda amaliy faoliyatga tayyorligi, raqamli texnologiyalarni qo‘llash qobiliyati hamda muammoli vaziyatlarda samarali qaror qabul qilish salohiyatini kompleks tarzda aniqlashga xizmat qiladi.

Yer-suv resurslarini boshqarish tizimi uchun kompetensiyaga asoslangan kadrlar seleksiyasi modelini ishlab chiqish bosqichlari

1-jadval

№	Bosqich nomi	Amalga oshiriladigan ishlar	Asosiy vositalar	Kutilayotgan natija
1	Kompetensiyalarni aniqlash	Sohaga zarur kompetensiyalarni tahlil qilish, xalqaro tajribani o‘rganish	Mehnat bozori tahlili, ekspert so‘rovlari	Ustuvor kompetensiyalar ro‘yxati shakllanadi
2	Kompetensiya modeli ishlab chiqish	Kompetensiyalarni bloklarga ajratish va tavsiflash	Kompetensiya xaritalari, benchmarking	Standart kompetensiya modeli yaratiladi
3	Baholash mezonlarini ishlab chiqish	Kompetensiyalarni o‘lchash indikatorlarini belgilash	KPI tizimi, mezonlar matritsasi	O‘lchash indikatorlari aniqlanadi

4	Baholash vositalarini yaratish	Testlar, amaliy кейclar va simulyatsiyalarni ishlab chiqish	Test platformalari, кейc uslublari	Baholash vositalari shakllanadi
5	Tajriba-sinovdan o‘tkazish	Modelni amaliyotda sinovdan o‘tkazish va takomillashtirish	Tajriba-sinov loyihalar, monitoring	Model maqbullashtiriladi
6	Yagona platformani joriy etish	Davlat va xususiy sektor uchun integratsiyalashgan baholash tizimini joriy etish	Raqamli platforma, ma’lumotlar bazasi	Standartlashtirilgan seleksiya tizimi shakllanadi

Manba: 1-jadval ma’lumotlari mualliflar tomonidan ishlab chiqildi.

Mazkur modelning asosiy tarkibiy elementlari quyidagilardan iborat:

- sohaga mos kompetensiyalar tizimi (GAT, masofadan zondlash, suv tejovchi texnologiyalar, data-tahlil, ekologik monitoring);
- baholash mezonlari va indikatorlari (nazariy bilim, amaliy ko‘nikma, tahliliy fikrlash, innovatsion yondashuv);
- baholash vositalari (testlar, amaliy кейclar, portfel tahlili, kompetensiyaviy suhbat);
- raqamli monitoring va baholash platformasi (davlat va xususiy sektor uchun yagona tizim) [3].

Shu tariqa, ishlab chiqilgan model yer-suv resurslarini boshqarish tizimi uchun zarur bo‘lgan kadrlarni tanlash jarayonini tizimlashtirish, shaffoflikni ta’minlash hamda inson kapitali sifatini oshirishga xizmat qiladi (1-jadval).

1-jadval ma’lumotlari shuni ko‘rsatadiki, yer-suv resurslarini boshqarish tizimi uchun kompetensiyaga asoslangan kadrlar seleksiyasi modelini ishlab chiqish ko‘p bosqichli va tizimli yondashuvni talab etadi. Birinchi bosqichda sohaga zarur kompetensiyalarni aniqlash hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lib, aynan shu jarayon modelning mazmuniy asosini belgilaydi.

Keyingi bosqichlarda kompetensiyalarni tizimlashtirish va baholash indikatorlarini ishlab chiqish orqali nomzodlarning real salohiyatini aniq o‘lchash imkoniyati yaratiladi. Ayniqsa, amaliy кейclar va simulyatsiyalarga asoslangan baholash vositalari nomzodlarning muammoli vaziyatlarda ishlash qobiliyatini aniqlashda samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Tajriba-sinov bosqichi modelning amaliy samaradorligini tekshirishga imkon berib, aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etish orqali tizimni takomillashtirishga xizmat qiladi. Yakuniy bosqichda yagona raqamli platformani joriy etish orqali davlat va xususiy sektor uchun umumiy baholash mezonlarini shakllantirish hamda seleksiya jarayonining shaffofligini ta’minlash imkoniyati yaratiladi.

Umuman olganda, taklif etilgan model yer-suv resurslarini boshqarish tizimida zamonaviy boshqaruv texnologiyalarini joriy etish, inson kapitali sifatini oshirish va resurslardan samarali foydalanish darajasini yuksaltirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari yer-suv resurslarini boshqarish tizimida inson kapitalining sifati ushbu sohada amalga oshirilayotgan institutsional va texnologik islohotlar samaradorligini belgilovchi muhim omillardan biri ekanini ko‘rsatdi. Shuningdek, amaldagi kadrlar seleksiyasi tizimi zamonaviy talablar darajasida kompetensiyaviy yondashuvni to‘liq qamrab olmaganligi sababli sohaga mos mutaxassislarni tanlashda tizimli nomuvofiqliklar mavjudligi aniqlandi. Shu asosda yer-suv resurslarini boshqarish tizimi uchun kompetensiyaga asoslangan kadrlar seleksiyasi modelini joriy etish zarurligi ilmiy jihatdan asoslandi.

Olingan natijalarga tayangan holda quyidagi taklif va tavsiyalarni ilgari surish maqsadga muvofiq hisoblanadi:

1. Yer-suv resurslarini boshqarish tizimi uchun zarur kompetensiyalar milliy standartini ishlab chiqish va uni sohaga oid lavozimlar kesimida tasniflash zarur. Mazkur standartda GAT, masofadan zondlash, suv tejoychi texnologiyalar, ekologik monitoring hamda data-tahlil bo‘yicha aniq talablar belgilanishi lozim.

2. Kadrlar seleksiyasi jarayonida kompetensiyalarni baholashning yagona mezon va indikatorlarini joriy etish tavsiya etiladi. Bunda nazariy bilimlarni baholash bilan bir qatorda amaliy topshiriqlar, real keŷclar va simulyatsiyalarga asoslangan kompleks baholash tizimini qo‘llash muhimdir.

3. Davlat va xususiy sektor uchun integratsiyalashgan yagona raqamli baholash platformasini yaratish zarur. Mazkur platforma orqali nomzodlarning kompetensiyalari bo‘yicha natijalarni monitoring qilish, tahlil qilish hamda sohaga mos kadrlar zaxirasini shakllantirish imkoniyati yaratiladi.

4. Oliy ta‘lim muassasalari va ishlab chiqarish subyektlari o‘rtasida integratsiyani kuchaytirish orqali amaliy ko‘nikmalarga yo‘naltirilgan ta‘lim dasturlarini kengaytirish maqsadga muvofiqdir. Bu jarayonda dual ta‘lim elementlarini joriy etish hamda talabalarni real loyihalarda ishtirok ettirish ijobiy natija beradi.

5. Seleksiya tizimida shaffoflikni ta‘minlash uchun baholash jarayonlarini raqamlashtirish, ochiq mezonlar asosida tashkil etish va mustaqil ekspertlarni jalb qilish tavsiya etiladi.

Umuman olganda, kompetensiyaga asoslangan kadrlar seleksiyasi modelini joriy etish yer-suv resurslarini boshqarish tizimining institutsional samaradorligini oshirish, raqamli transformatsiyani jadallashtirish hamda resurslardan oqilona foydalanishni ta‘minlashga xizmat qiladi. Mazkur modelni amaliyotga tatbiq etish istiqbolda sohaga mos, yuqori malakali va zamonaviy bilimlarga ega mutaxassislarni korpusini shakllantirish uchun mustahkam asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Айнакулов М. А., Абдухамидов Э. Нормативно-правовая база интеграционных отношений хозяйствующих субъектов // Молодой ученый. – 2016. – №. 7-2. – С. 80-83.
2. Гаппаров Б. Н. Объективная оценка и прогнозирование трудовых потенциалов-важный фактор для развития общественного производства // Материалы VII Международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы социально-трудовых отношений», посвященной. – 2019. – С. 192-194.
3. Соатов А. М. Новые идеи и инструкции в системе образования в современных условиях // Экономика и социум. – 2022. – №. 2-1 (93).

O‘ZBEKISTONDA YER-SUV RESURLARINI BOSHQARISH BO‘YICHA HUQUQIY ISLOHOTLAR VA MEYORIY-HUQUQIY HUJJATLAR

I.A. Ismoilov

*Farg‘ona davlat universiteti
falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)*

Ziyaqo‘ziyeva Sarvinozxon Nizomjon qizi

Farg‘ona davlat universiteti talabasi

Annotatsiya

Maqolada O‘zbekistonda yer va suv resurslarini boshqarish sohasida amalga oshirilayotgan huquqiy islohotlar tahlil qilinadi. Suv resurslaridan oqilona foydalanish, ularni muhofaza qilish hamda qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishida samaradorlikni oshirishda meyoriy-huquqiy hujjatlarning o‘rni yoritilgan. Shuningdek, suv resurslarini boshqarishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish, suv tejovchi usullarni joriy etish va transchegaraviy suv resurslarini tartibga solish masalalari ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: suv resurslari, yer munosabatlari, huquqiy islohotlar, suv kodeksi, meyoriy-huquqiy hujjatlar, suv tejovchi texnologiyalar.

Kirish

Suv inson hayoti va jamiyat taraqqiyoti uchun eng muhim tabiiy resurslardan biri hisoblanadi. Yer yuzidagi barcha tirik organizmlar hayoti bevosita suv bilan bog‘liq bo‘lib, u nafaqat biologik ehtiyojlarni qondirish, balki iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik barqarorlikni ta‘minlashda ham muhim o‘rin tutadi. “Suv resurslaridan oqilona foydalanish masalasi davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi”¹. Ayniqsa, sug‘orma dehqonchilikka asoslangan ushbu mintaqada suv manbalarini muhofaza qilish va ulardan samarali foydalanish masalalari doimo dolzarb bo‘lib kelgan.

Bugungi kunda esa global iqlim o‘zgarishi, aholi sonining ortishi, sanoat va qishloq xo‘jaligining jadal rivojlanishi suv resurslaridan foydalanishga bo‘lgan talabni yanada kuchaytirmoqda. Shu bilan birga, tabiiy suv zaxiralarining cheklanganligi, suv manbalarining ifloslanishi hamda ekologik muammolar suv resurslarini boshqarish masalasini dunyo miqyosida muhim strategik vazifaga aylantirmoqda². Xususan, xalqaro tashkilotlar ma’lumotlariga ko‘ra, kelgusi o‘n yilliklarda suv tanqisligi muammosi yanada kuchayishi kutilmoqda. Bu esa suvdan samarali foydalanish, uni tejash va muhofaza qilish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirishni taqozo etadi.

O‘zbekiston Respublikasi hududi Orol dengizi havzasiga kiradi va mamlakat suv resurslarining katta qismi transchegaraviy daryolar hissasiga to‘g‘ri keladi. Jumladan, Amudaryo va Sirdaryo kabi yirik daryolar mintaqadagi asosiy suv manbalari hisoblanadi. Shu sababli suv resurslarini boshqarish nafaqat milliy, balki mintaqaviy va xalqaro ahamiyatga ham ega³. Transchegaraviy suv resurslaridan foydalanish masalasi bir nechta davlatlar manfaatlarini qamrab oladi va bu sohada o‘zaro hamkorlikni rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda yer va suv resurslarini boshqarish tizimini takomillashtirish, suvdan oqilona va samarali foydalanishni ta’minlash maqsadida qator islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, suv xo‘jaligi sohasini modernizatsiya qilish, suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish, irrigatsiya infratuzilmasini yaxshilash hamda raqamli boshqaruv tizimlarini tatbiq etish bo‘yicha muhim qarorlar qabul qilindi. Bu islohotlar suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish bilan birga, ekologik barqarorlikni ta’minlashga ham xizmat qilmoqda.

Shu nuqtai nazardan, O‘zbekistonda yer va suv resurslarini boshqarish sohasidagi huquqiy asoslarni o‘rganish, mavjud meyoriy-huquqiy hujjatlarni tahlil qilish va ularning amaliyotdagi ahamiyatini baholash ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb hisoblanadi.

O‘zbekistonda yer va suv resurslarini boshqarish tizimini takomillashtirish maqsadida so‘nggi yillarda keng ko‘lamli huquqiy islohotlar amalga oshirilmoqda.

Jumladan, suv resurslaridan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilishni ta’minlash maqsadida Suv kodeksi, Yer kodeksi, shuningdek bir qator Prezident farmonlari va qarorlari qabul qilingan⁴.

Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 10 iyuldagi ***“O‘zbekiston Respublikasi suv xo‘jaligini rivojlantirishning 2020–2030 yillarga mo‘ljallangan konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”***gi farmoni sohani modernizatsiya qilishda muhim ahamiyat kasb etdi⁵.

Yer-suv resurslarini boshqarish sohasidagi asosiy huquqiy hujjatlar

1. Suv kodeksi

O‘zbekiston Respublikasida suv resurslaridan foydalanish va ularni muhofaza qilish sohasidagi asosiy huquqiy hujjatlardan biri bu Suv kodeksi hisoblanadi. Ushbu kodeks mamlakat hududidagi barcha suv obyektlaridan foydalanishning huquqiy, iqtisodiy va tashkiliy asoslarini belgilab beradi. Suv kodeksining asosiy

maqsadi suv resurslaridan oqilona va samarali foydalanishni ta’minlash, suv manbalarini muhofaza qilish hamda suv resurslarini kelgusi avlodlar uchun saqlab qolishdan iborat.

Mazkur kodeksda suv munosabatlarini tartibga solishga qaratilgan qator muhim normalar belgilangan. Jumladan, suv obyektlaridan foydalanish tartibi, suv resurslarini muhofaza qilish, suvdan foydalanuvchilarning huquq va majburiyatlari, shuningdek suv resurslarini davlat tomonidan boshqarish mexanizmlari aniq belgilab berilgan. Kodeksga muvofiq, suv resurslari davlat mulki hisoblanadi va ulardan foydalanish belgilangan qonunchilik talablariga muvofiq amalga oshirilishi lozim.

Shu bilan birga, Suv kodeksida suvdan foydalanishning asosiy prinsiplari, ya’ni suv resurslaridan oqilona foydalanish, suv obyektlarini ifloslanishdan muhofaza qilish, suvdan foydalanishda ekologik barqarorlikni ta’minlash kabi qoidalar ham mustahkamlangan. Bundan tashqari, suv resurslaridan foydalanishda davlat organlari, mahalliy hokimiyat organlari va suvdan foydalanuvchilar o‘rtasidagi munosabatlar ham ushbu kodeks asosida tartibga solinadi⁶.

2. Yer kodeksi

Yer resurslarini boshqarish va ulardan samarali foydalanish sohasidagi asosiy huquqiy hujjatlardan biri O‘zbekiston Respublikasining Yer kodeksi hisoblanadi. Mazkur kodeks mamlakatda yer munosabatlarini tartibga solish, yer resurslaridan oqilona va samarali foydalanishni ta’minlash hamda yerlarni muhofaza qilishga qaratilgan.

Yer kodeksida yerlarning huquqiy maqomi, yer uchastkalarini ajratish va ulardan foydalanish tartibi, yer uchastkalarini ijaraga berish, yer kadastrini yuritish va yer resurslarini muhofaza qilish kabi masalalar belgilab berilgan. Shuningdek, kodeksda yer resurslaridan foydalanishda davlat nazoratini amalga oshirish va yerlarning holatini monitoring qilish mexanizmlari ham nazarda tutilgan.

Qishloq xo‘jaligida yer resurslaridan samarali foydalanishni ta’minlash maqsadida yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, sug‘orish tizimlarini takomillashtirish va yerlarning unumdorligini oshirish bo‘yicha chora-tadbirlar ham Yer kodeksi asosida amalga oshiriladi. Shu bilan birga, yer resurslarini muhofaza qilish, degradatsiya va sho‘rlanish jarayonlarining oldini olish ham davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi⁷.

3. Suv tejoyvchi texnologiyalarni joriy etish siyosati

Hozirgi kunda suv resurslarining cheklanganligi va suv tanqisligi muammosi sharoitida qishloq xo‘jaligida suvdan tejamkorlik bilan foydalanish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu munosabat bilan O‘zbekistonda suv tejoyvchi texnologiyalarni keng joriy etish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilangan.

Xususan, tomchilatib sug‘orish, yomg‘irlatib sug‘orish va zamonaviy avtomatlashtirilgan sug‘orish tizimlarini joriy etish orqali suv resurslaridan samarali foydalanish imkoniyatlari kengaymoqda. Bu texnologiyalar suv sarfini

kamaytirish, qishloq xo‘jaligi ekinlarining hosildorligini oshirish hamda yerlarning meliorativ holatini yaxshilashga xizmat qiladi.

Shu maqsadda davlat tomonidan suv tejovchi texnologiyalarni joriy etgan fermer xo‘jaliklari va qishloq xo‘jaligi korxonalariga subsidiyalar, imtiyozli kreditlar va moliyaviy qo‘llab-quvvatlash choralari ko‘rilmoqda. Bundan tashqari, irrigatsiya tizimlarini modernizatsiya qilish, suv hisobini yuritishda raqamli texnologiyalardan foydalanish va suv resurslarini boshqarishning zamonaviy mexanizmlarini joriy etish bo‘yicha ham keng ko‘lamli ishlar amalga oshirilmoqda⁸.

Umuman olganda, yer va suv resurslarini boshqarish sohasida qabul qilingan huquqiy hujjatlar hamda amalga oshirilayotgan islohotlar mamlakatda suv resurslaridan samarali foydalanishni ta‘minlash, qishloq xo‘jaligi samaradorligini oshirish va ekologik barqarorlikni ta‘minlashda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Suv resurslarini boshqarishdagi asosiy yo‘nalishlar.

Hozirgi bosqichda O‘zbekistonda suv resurslarini boshqarish tizimini takomillashtirish davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Mamlakatda suv resurslarining cheklanganligi, aholi sonining ortishi va qishloq xo‘jaligiga bo‘lgan talabning o‘sishi suvdan samarali va oqilona foydalanishni taqozo etmoqda. Shu munosabat bilan suv resurslarini boshqarishda qator ustuvor yo‘nalishlar belgilab olingan bo‘lib, ular suv resurslaridan samarali foydalanish, ekologik barqarorlikni ta‘minlash va irrigatsiya tizimlarini modernizatsiya qilishga qaratilgan.

Suv tejovchi texnologiyalarni keng joriy etish

Suv tanqisligi sharoitida suv resurslaridan tejamkorlik bilan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois qishloq xo‘jaligida tomchilatib sug‘orish, yomg‘irlatib sug‘orish va boshqa zamonaviy sug‘orish usullarini keng joriy etishga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Bu texnologiyalar suv sarfini sezilarli darajada kamaytirish bilan birga, ekinlar hosildorligini oshirish va yerlarning meliorativ holatini yaxshilashga xizmat qiladi. Shuningdek, suv tejovchi texnologiyalarni joriy etgan fermer xo‘jaliklari davlat tomonidan moliyaviy rag‘batlantirilmoqda.

Irrigatsiya tizimlarini modernizatsiya qilish

Mamlakatda mavjud irrigatsiya infratuzilmasining katta qismi uzoq yillar davomida foydalanilgan bo‘lib, ularni modernizatsiya qilish zarurati tug‘ilmoqda. Shu munosabat bilan kanallar, nasos stansiyalari va suv omborlarini rekonstruksiya qilish, suv yetkazib berish tizimlarini yaxshilash hamda irrigatsiya tarmoqlarini samarali boshqarish bo‘yicha keng ko‘lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Irrigatsiya tizimlarini modernizatsiya qilish suv yo‘qotilishini kamaytirish, suv taqsimotini optimallashtirish va qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Raqamli boshqaruv tizimlarini tatbiq etish

Suv resurslarini boshqarishda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish ham muhim ahamiyatga ega. Raqamli monitoring tizimlari, avtomatlashtirilgan suv hisoblagichlar, masofadan turib nazorat qilish

texnologiyalari suv resurslarini boshqarish samaradorligini oshirishga yordam beradi. Shuningdek, geoaxborot tizimlari (GIS) va raqamli platformalar orqali suv resurslarining holatini doimiy ravishda monitoring qilish imkoniyati yaratilmoqda. Bu esa suv resurslaridan foydalanishni rejalashtirish va boshqarishda aniq va ishonchli ma’lumotlardan foydalanish imkonini beradi.

Transchegaraviy suv resurslaridan foydalanishni xalqaro huquq asosida tartibga solish

O‘zbekiston suv resurslarining katta qismi transchegaraviy daryolar hissasiga to‘g‘ri kelganligi sababli, suv resurslarini boshqarishda xalqaro hamkorlik muhim ahamiyat kasb etadi. Amudaryo va Sirdaryo havzalaridagi suv resurslaridan foydalanish masalasi bir necha davlatlar manfaatlarini qamrab oladi. Shu bois suv resurslaridan adolatli va oqilona foydalanishni ta’minlash maqsadida mintaqaviy hamkorlik mexanizmlari va xalqaro huquq normalariga tayanilmoqda. Bu borada davlatlar o‘rtasida suv resurslarini boshqarish bo‘yicha kelishuvlar va hamkorlik dasturlari amalga oshirilmoqda.

Ekologik barqarorlikni ta’minlash

Suv resurslarini boshqarishda ekologik barqarorlikni ta’minlash ham muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Suv obyektlarining ifloslanishiga yo‘l qo‘ymaslik, tabiiy ekotizimlarni muhofaza qilish va suv resurslaridan foydalanishda ekologik talablarga rioya qilish asosiy ustuvor vazifalardan hisoblanadi. Shuningdek, Orolbo‘yi hududidagi ekologik muammolarni bartaraf etish, suv resurslaridan barqaror foydalanish va tabiiy muhitni muhofaza qilishga qaratilgan qator davlat dasturlari amalga oshirilmoqda.

Umuman olganda, suv resurslarini boshqarishda belgilangan mazkur yo‘nalishlar mamlakatda suv resurslaridan samarali foydalanishni ta’minlash, qishloq xo‘jaligi samaradorligini oshirish va ekologik muvozanatni saqlashda muhim ahamiyatga ega.

Xulosa

O‘zbekistonda yer va suv resurslarini boshqarish tizimini takomillashtirish mamlakatning barqaror iqtisodiy rivojlanishi, oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash va ekologik barqarorlikni saqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, qishloq xo‘jaligi iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlaridan biri bo‘lgan mamlakatimizda suv resurslaridan oqilona va samarali foydalanish masalasi davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

So‘nggi yillarda mamlakatda yer va suv resurslarini boshqarish sohasini takomillashtirish maqsadida qator huquqiy va institutsional islohotlar amalga oshirildi. Xususan, suv resurslaridan samarali foydalanish, ularni muhofaza qilish va irrigatsiya tizimlarini modernizatsiya qilishga qaratilgan meyoriy-huquqiy hujjatlar qabul qilindi. Bu borada Suv kodeksi, Yer kodeksi hamda suv xo‘jaligi sohasini rivojlantirishga qaratilgan davlat dasturlari muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ular suv resurslarini boshqarishning huquqiy va tashkiliy asoslarini mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

Shu bilan birga, suv resurslarini boshqarish tizimida zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, irrigatsiya infratuzilmasini modernizatsiya qilish va suv tejovchi texnologiyalarni keng qo‘llash bo‘yicha amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar suvdan foydalanish samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda. Ayniqsa, tomchilatib sug‘orish, yomg‘irnatib sug‘orish kabi innovatsion usullarning joriy etilishi suv sarfini kamaytirish va qishloq xo‘jaligi ekinlarining hosildorligini oshirish imkonini bermiqda.

Bundan tashqari, suv resurslarini boshqarishda raqamli texnologiyalar va axborot tizimlaridan foydalanish ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Raqamli monitoring tizimlari, geoaxborot texnologiyalari va avtomatlashtirilgan nazorat vositalarini joriy etish suv resurslarini boshqarishda shaffoflikni ta‘minlash, suv taqsimotini samarali tashkil etish va resurslardan foydalanishni aniq rejalashtirish imkonini yaratadi.

Shu nuqtai nazardan, kelgusida suv resurslarini boshqarish tizimini yanada takomillashtirish, suv tejovchi texnologiyalarni keng joriy etish, irrigatsiya infratuzilmasini modernizatsiya qilish hamda transchegaraviy suv resurslaridan foydalanish sohasida mintaqaviy hamkorlikni kuchaytirish muhim vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda. Bu esa nafaqat suv resurslaridan samarali foydalanishni ta‘minlash, balki mamlakatning ekologik xavfsizligini mustahkamlash va barqaror rivojlanishga erishishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. “Suv xo‘jaligini rivojlantirish va suv resurslaridan samarali foydalanish masalalari” bo‘yicha nutq. – Toshkent, 2020.
2. FAO. Water resources management in Central Asia. – Rome, 2018.
3. World Bank. Water Management in the Aral Sea Basin. – Washington, 2019.
4. O‘zbekiston Respublikasi Suv kodeksi.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 10.07.2020 yildagi PF-6024-son farmoni.
6. O‘zbekiston Respublikasi Suv kodeksi, 2025.
7. O‘zbekiston Respublikasi Yer kodeksi.
8. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish to‘g‘risidagi qarorlari.

O‘ZBEKISTON TARIXIDA YER-SUV RESURSLARIDAN FOYDALANISH TARIXI, TAJRIBALARI VA KELAJAK REJALARI

Ahmedov Risoliddin Obidjon o‘g‘li

“University of Business and Science” “Ijtimoiy fanlar” kafedrası magistranti

Tel: +998 94 223 08 02

Ilmiy rahbar: Umarali Xabibulla o‘g‘li Gulmatov

*“University of Business and Science” “Ijtimoiy fanlar” kafedrası dotsent v.b.,
PhD*

Annotatsiya.

Ushbu maqolada O‘rta Osiyo tarixi davomida xalqlarning yer va suvga bo‘lgan munosabatlari va yer va suvning O‘rta Osiyo xalqlari hayot tarziga, sivilizatsiyasiga qo‘shgan hissasi yoritib berilgan. Bundan tashqari, bu maqola orali yer va suvdan nooqilona foydalanish sababli yuzaga kelgan xavflar ham eslatib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar. *Sivilizatsiya, suv to‘g‘onlari, kanallar, Abdullohxon Soniy, kolxoz va sovxoz, fermer xo‘jaliklari.*

Yer va suv insoniyatning yashashi uchun eng kerakli bo‘lgan komponentlardan biridir. Tarixga yuzlansak bu ikki resursning insoniyat tarixida tutgan o‘rni beqiyosligini tushunib yetamiz. Bilamizki, dunyo tarixidagi eng buyuk sivilizatsiyalar, Misr, Mesopotamiya, Hindiston, Xitoy va O‘rta Osiyoda sivilizatsiyaning shakllanishida unumdor tuproq va yirik suv manbai hisoblangan daryolarning o‘rni beqiyosdir. Xususan, O‘rta Osiyoda yuksak tog‘larning shakllanganligi va buning natijasida u yerlarda to‘planadigan yirik muzliklar va buloqlardan chiqaridan suvlar vo‘ha va vodiylarga oqib tushib soylar, kichik va yirik daryolarni hosil qilgan. Buning natijasida esa o‘lkamizda ilk dehqonchilik manzilgohlari neolit davrida paydo bo‘la boshlandi. O‘rta Osiyoda ilk dehqonchilik manzilgohlari neolit davrida paydo bo‘lgan bo‘lsada, u ko‘po‘zgarishlarga uchramasdan uzoq muddat ilk shakllangan ko‘rinishida (hokim yoki qabila boshliqlari har doim suv manbaini yuqorisidan o‘ziga yirik yer mulklarni tayin qilgan va suvni nazoratini o‘z qo‘liga olgan. Aholi yashash joyiga suvlarni taqsimlash uning qo‘lida bo‘lgan va uning qo‘l ostida ko‘plab kadivar nomli qaram dehqonlar ishlagan) saqlanib qolgan.

O‘rta Osiyodagi birinchi Renessans davrida ko‘plab fan tarmoqlari singari irrigatsiya sohasi ham yuksak rivojlandi va yangi irrigatsiya inshaotlari vujudga kela boshladi. Bunday inshaotlarga misol qilib, Somoniylar davridiga oid (10 asr) Zarafshon vodiysidagi Pasttog‘ tog‘idan boshlanuvchi Ilonchisoy soyiga barpo etilgan to‘g‘ondir.

To‘g‘onning balandligi 16 metr, eni tagi asosida 8-10 metr, to‘g‘onning ust tomonidan qalinligi esa 2,3 metrni tashkil qiladi. To‘g‘onning orqa tomoni deyarli tik bo‘lib, ikki joyida yarim konus shaklidagi tayang‘ishlar bilan

mustahkamlangan, bular to‘g‘onga me‘moriy manzara berib turadi. To‘g‘onda 10 ta to‘plangan suv o‘tishi uchun teshik ochilgan bo‘lib, ularning 9 tasi bizgacha saqlanib qolgan. Har bir teshik o‘tkir uchli peshtoq shaklida bo‘lib, balandligi 60 santimetr, eni esa 50 santimetrdir. Teshiklarning chetiga juda puxta qilib yo‘nilgan tosh terilgan. Teshiklar ancha murakkab, diagonal holatda joylashgan bo‘lib, ular g‘arbiy qiya qiyaligiga paralleldir. Bu yerda quruvchining dono injenerlik rejasini tuzganligi ko‘rinib turibti[3, 50].

O‘rta Osiyo yer va suv munosabatlarining rivojlanishi va takomillashuvidagi asosiy o‘lkalardan biri Xorazmdir. Xorazmda ham bu davrga kelib yirik yer va suv bilan bog‘liq bo‘lgan ishlar amalga oshirildi. Xususan, Amudaryo suvini boshqarish uchun murakkab dambalar, kanallar tarmoqlari barpo etildi. Ushbu islohotlar va buning natijasida qurilgan inshaotlar vohani yirik qishloq xo‘jaligi va madaniyat markaziga aylantirib, Tuproqqal’a va Kat kabi shaharlar atrofida yangi yerlarni o‘zlashtirilishiga olib keldi va bu hududlar muntazam ravishda sug‘oriladigan maydonlarga aylantirildi. Bu yerlarni o‘zlashtirish uchun Polvon, Shovot, Hazorasp va Kardaronxon kabi kanallar tizimi qurib bitqazildi yoki takomillashtirildi. Bulardan tashqari daryo va kanallar suvini boshqarish uchun har xil hajmdagi dambalar, suv taqsimlagichlar, chig‘irdan keng foydalanila boshlandi. Arxeologik izlanishlar natijasida shu ma’lumotlar ayon bo‘ldi-ki, Tuproqqal’a, Yakkaparon, Teshikqal’a, Ayoqqal’a kabi qal’alar atrofida tizimli sug‘orish tarmog‘i mavjudligi aniqlangan, bu esa o‘sha davrda yer-suv munosabatlari tartibga solinganligidan dalolat beradi.

Bundan tashqari, Somoniylar davrida ham yer-suv munosabatlari juda kuchli rivojlandi. Movarounnahr, Xorazm va Xuroson hududlarida ko‘plab yangi yerlar o‘zlashtirildi turli tuman suv inshaotlaridan keng foydalanildi, bunga misol qilib to‘g‘on, band, nova, koriz, chig‘ir, charxpalak, suvayirg‘ich kabi moslamalarni aytishimiz mumkin.

O‘rta Osiyoda irrigatsiya masalasida keyinchalik juda ko‘plab ishlar amalga oshirilgan, ko‘plab hukmdorlar bu o‘lkada dehqonchilik rivojlanishi uchun ko‘plab kanallar va ariqlar qazqirgan, to‘g‘onlar qurdirgan. Bularga Amir Temur, Shohruh Mirzo, Husayn Boyqaro, Abdullohxon Soniy, Imomqulixon, Amir Shohmurod, Umarxon kabi ko‘plab hukmdorlarni misol keltirsak bo‘ladi.

Xususan Abdullohxon Soniy Nurota tog‘idagi beklarsoy darasida o‘z bandini qurdiradi. Bundan tashqari, Zarafshon daryosi va Qashqadaryo ustiga suvayirg‘ich va ko‘prik, Sangzor daryosidan tuyatortar, Somonjuq dashtini obdonlashtirish uchun Xoja Ka‘ab va Afshona kanallari qazilgan[3, 208].

Amir Shohmurod davrida esa 40 chaqirim uzoqlikdagi Qozonariq (Urgut tumanini sug‘organ), 24 chaqirim uzoqlikdagi Toyman arig‘i, 24 chaqirim uzoqlikdagi To‘g‘uzariq qazilgan. Bundan tashqari Oqdaryo va Qoradaryodan ko‘plab nahrlar qazilgan[3, 234].

Qo‘qon xoni Umarxon ham Markaziy Farg‘ona hududlarini suv bilan ta‘minlash uchun Ulug‘nahr, yangi qurgan Shahrixon shahrini suv bilan ta‘minlash uchun kanal va ariqlar qazdiradi.

Sovet ittifoqi va Mustaqillik davrlarida ham yurtimizda yer-suv masalalari bo‘yicha juda ko‘p ishlar amalga oshirildi.

Masalan, Sovet Ittifoqi endi iqtidorga kelishi bilanoq Sotsiolizm qurish ishlarini boshlab yubordi va 1925-yil 2-dekabrdagi qabul qilingan dekretga asosan O‘rta Osiyoda yashovchi barcha boy va mulkdor tabaqaning yirik yer-mulkleri musodara qilindi va ko‘p hududlar davlat kollektiv xo‘jaliklarga o‘tkazildi. Buning natijasida o‘lkada shakllanib kelgan mingyillik yer egaligi shakllari o‘rnini kommunizmga asoslangan yer egaligi egalladi. Buning natijasida 1925-1929-yillar davomida 6763 nafar badavlat insonlarning 415500 desyatina yerlari musodara qilindi va yersiz dehqonlarga taqsimlab berildi[2, 8].

Bundan tashqari, sovet davrida aholini suv bilan ta‘minlash va yangi yerlarni o‘zlashtirishga katta e‘tibor qaratildi. Xususan, 1939-yilda uzunligi 270 km bo‘lgan Katta Farg‘ona qazildi 45 kun davomida 160 ming kishi ishtirokida[1, 196]. Quyi Amudaryo hududlarini o‘zlashtirish uchun Qilichboy, Kegeyli, Mang‘it kanallari. Mirzacho‘lni o‘zlashtirish uchun esa Janubiy Mirzacho‘l kanali, Do‘stlik kanali, Markaziy Mirzacho‘l irrigatsiya tarmoqlari qurib bitkazildi. Yana yerlarni o‘zlashtirish vas ug‘orishda suvlarni bir tekis taqsimlash uchun Chirchiq darysida Chorvoq, Qoradaryoda Andijon, Zarafshoh daryosida Kattaqo‘rg‘on, Qashqadaryoda Chimqo‘rg‘on, Amudaryoda esa Tuyamo‘yin suv omborlari qurilib foydalanishga topshirildi. Bu qurilgan suv omborlar va kanalar, sug‘orish inshaotlari orqali ko‘plab bo‘sh yotgan yerlar o‘zlashtirilgan bo‘lsada ammo suvlarni faqatgina qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirish uchun ishlatilishi va mamlakatga iqtisodiy tomondan tayanch bo‘lishi hisobga olinishi hisobiga O‘rta Osiyoning iqlimiga xo‘jaligiga katta ta‘sir ko‘rsatadigan Orol dengizi quriy boshladi va buning natijasida keng keng ko‘lamli ekologik xavf vujudga keldi.

Mustaqillik davriga kelib esa yer-suv munosabatlarida o‘zgarisglar bo‘ldi va sovet davrida shakllangan kolxoz va sovxozlar tugatildi. Uning o‘rniga fermer xo‘jaliklari vujudga keldi va ko‘plab hududlar bu xo‘jalikka birlashtirildi.

Suv masalasida esa 2000-yillarga kelib Suv iste‘molchilari uyushmalari vujudga keldi va bu uyushmalar kanallarni ta‘mirlash va suv taqsimotini boshqarishda ishtirok eta boshladi. Bundan tashqari, davlatimizning asosiy rejalaridan biri sifatida suvdan oqilona foydalanish va suvlarni tejash maqsadida qishloq xo‘jaligi yerlaruda tomchilatib sug‘orishni keng joriy qilish asosiy vazifalardan biri sifatida belgilab berildi.

Yana quriyotgan Orol dengizining suv chekingan hududlarini ko‘kalamzorlashtirish va u yerdagi sho‘rlarni ushlab qolish maqsadida saksovulzorlar ekish ishlari amalga oshirilmoqda.

Lekin yer yuzida ro‘y berayotgan Global isish havfi dunyoning ko‘plab hududlari qatori O‘rta Osiyo xususan O‘zbekistonga ham jiddiy xavf solmoqda. Global isish natijasida O‘rta osiyo tog‘larida mingyillar davomida yuzaga kelgan muzliklar jadallik bilan erimoqda va buning natijasida daryolardagi suv hajmi kamayishda davom etmoqda. Bu jiddiy masalaga yechim o‘laroq Markaziy Osiyo davlatlari suv resurslaridan tejab ishlatish va oqilona foydalanish borasida

kelishuvlar amalga oshirmoqdalar va tranzit daryolar suvidan kelishilgan miqdorda foydalanishni ilgari surmoqda va hamkorlikdan rejalar tuzmoqda.

Xulosa qilib aytganda, yer va suv insoniyatning hayot tarsi, xo‘jaligi, sivilizatsiyasi umuman hayotiga ta’sir qiluvchi eng muhim ne’matlardan biridir. Unumdor tuproq va suv hatto xanqlarning, illatlarning kelajagini belgilab bergan va kelajakda ham ularning hayotiga eng muhim ta’sir o‘tqazuvchi bo‘lib qolaveradi. Bizlardan talab qilinadigan narsa esa yer va suv ne’matlaridan oqilona, tejab tergab foydalanishdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI.

1. Ashirov A., O‘zbek madaniyatida suv. — Toshkent: akademnashr, 2020.
2. Haydarov M. M., O‘zbekistonda Sovet davlat boshqaruv tizimining shakllanishi, bosqichlari va mohiyatlari (1917-1941 yy). O‘zbekiston tarixiy fanlari doktori dissertatsiyasi avtoreferati. — Toshkent: 2018.
3. Nazarov B. S., Yoqubova D. T. O‘zbekistonda yer-suv munosabatlari tarixi. — Termiz: “Bektosh print servis” nashriyoti, 2023.

MUSTAQILLIK YILLARIDA O‘ZBEKISTONDA YER – SUV MUNOSABATLARI

Mamadshayev Iskandar Shuhratjon o‘g‘li

University of Business and Science

Ijtimoiy fanlar (tarix yo‘nalishi)

1 – kurs magistranti

E-mail: iskandar.phd@mail.ru

Tel: +998946997118

Annotatsiya

Ushbu maqolada O‘zbekiston Respublikasida Mustaqillik yillarida agrar hamda yer-suv munosabatlarini tashkil qilinishi, ushbu soha bo‘yicha qabul qilingan me‘yoriy-huquqiy hujjatlar va yer – suv bo‘yicha o‘tkazilgan islohotlar mazmuni bilan tanishishingiz mumkin.

Kalit so‘zlar: *O‘zbekiston Respublikasi, Mustaqillik, aholi, yer, suv, dunyo, melioratsiya, irrigatsiya tarmog‘i, islohotlar, qishloq xo‘jaligi, iqtisodiyot, qonunlar, qarorlar, taraqqiyot, aholi salomatligi, resurs.*

Kirish

Insoniyat yaralibdiki doimo yashash uchun kurashib kelgan va ko‘plab urushlarni boshidan kechirgan. Ushbu urushlarning 90% dan ortiqrog‘i yer va suv uchun bo‘lgan desak maqsadga muvofiq bo‘ladi. Buning asosiy sabablaridan biri hosildor yerlar va insonga hayotida yashash uchun zaruriyat bo‘lgan manbaa bu – suvdur. O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, mamlakat

taraqqiyotining barcha sohalarida tub islohotlar amalga oshirila boshlandi. Ushbu islohotlarning muhim yo‘nalishlaridan biri yer va suv resurslaridan oqilona foydalanish hamda ularni samamrali boshqarish tizimini takomillashtirish bilan bog‘liq bo‘ldi. Chunki yer va suv insoniyat hayoti, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish hamda iqtisodiy taraqqiyotning eng muhim tabiiy resurslaridan hisoblanadi. Ayniqsa, sug‘orma dehqonchilik ustuvor bo‘lgan O‘zbekiston sharoitida yer va suv munosabatlarini to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish davlat siyosatining strategik yo‘nalishlaridan biri sifatida qaraladi. Mustaqillikning dastlabki yillaridayoq mamlakatda yer va suv resurslarini boshqaruvining huquqiy asoslarini yaratish, ularni muhofaza qilish hamda samarali foydalanishni ta‘minlash masalasi davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishiga aylandi. Bu jarayonda yer munosabatlarini tartibga soluvchi yangi qonunchilik bazasini shakllantirish, yer egaligi va yerdan foydalanish tizimini takomillashtirish, shuningdek suv resurslaridan foydalanishning zamonaviy boshqaruv mexanizmlarini joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu maqsadda qabul qilingan bir qator qonunlar va normativ-huquqiy hujjatlar mamlakatda yer-suv munosabatlarini tartibga solishining mustahkam huquqiy poydevorini yaratdi.

BMT tasnifiga ko‘ra, O‘zbekiston suv taqchil bo‘lgan mamlakatlar qatoriga kiradi. Dunyo resurslari isntituti (World Resource Institute) tomonidan 2020- yili e‘lon qilingan ma‘lumotlarga binoan, O‘zbekiston suvga muhtojlik sezayotgan 164 davlat orasida 25- o‘rinni egallagan. Bularning baridan anglashiladiki, o‘zimiz yashayotgan mintaqamizda suv muammosi yillar o‘tgani sari murakkablashib bormoqda. Bu esa iqtisodiy rivojlanishni, axoli turmush darajasining ko‘ngildagidek yuksalishiga qarshilik qilmoqda.[1.212]

O‘zbekiston Respublikasida yer resurslaridan samarali foydalanish maqsadida muhim me‘yoriy-huquqiy hujjatlar qabul qilingan bo‘lib shulardan biri Yer kodeksidir. 1990 – yil 20 – iyunda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasining “Yer to‘g‘risida” gi yangi qonunni 1991 – yil 1 – yanvardan amalga kiritildi. O‘zbekiston Respublikasida yer resurslaridan oqilona foydalanishni ta‘minlash, yerga doir huquqiy munosabatlarni takomillashtirish maqsadida 1998- yil 30- aprelda O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi O‘zbekiston Respublikasining Yer kodeksini tasdiqladi (1998- yil 1-iyuldan amalga kiritildi). O‘zbekiston Respublikasining Yer kodeksi 91 moddani o‘z ichiga oladigan 14 bobdan iborat. Shu jumladan yangi yer kodeksi 1998- yilda qabul qilinagan.[4]

Yana O‘zbekiston Respublikasida huddi yer kodeksiga o‘xshash O‘zbekiston Respublikasi Suv kodeksi ham qabul qilingan. O‘zbekiston Respublikasi Suv kodeksi – suv, suv obyektlari, suv xo‘jaligi obyektlari va suv fondi yerlaridan oqilona foydalanish hamda ularni muhofaza qilish sohasidagi munosabatlarni tartibga soladi. Kodeks 6 bo‘lim, 29 bob va 165 maddadan iborat. Suv kodeksi 2025- yil 30- iyulda tasdiqlangan.[5]

Mustaqillikning dastlabki yillaridanoq qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarishni yanada barqaror rivojlantirish, sug‘oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, ularning unumdorligini oshirish va shu asosda qishloq xo‘jaligi ekinlari

hosildorligini mo‘l qilish, shuningdek, irrigatsiya va melioratsiya ishlarini tashkil qilish va moliyalashtirish mexanizmini takomillashtirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish masalasi eng asosiy ustuvor vazifalarga aylanib boradi.[3.129]

Shuni aytish joyizki, mamlakatdagi agrar tarmoqdagi tarkibiy o‘zgarishlarni sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarish asosiy vazifalardan biri hisoblanadi. Shu o‘rinda I.A.Karimov “Ekologik muammolar chuqurlashib borayotgan, suv va yer resurslari cheklangan bizning sharoitida irrigatsiya va melioratsiya ishlarini davom ettirish, yerlarning unumdorligini va hosildorligini yanada oshirish, ekin maydonlari tarkibini optimallashtirish, eng yangi agrotexnologiyalarni joriy etish – aynan shu yo‘nalishlar qishloq xo‘jaligini isloh etishining hal qiluvchi masalalari bo‘lib qoladi” degan fikrlari orqali irrigatsiya tarmog‘ini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratgan edi.

Birinchi Prezident I.A.Karimov ta’kidlaganidek, “Respublikamiz qishloq xo‘jaligini taraqqiy ettirish hamda suvdan foydalanish masalalarida boy tajribaga, katta imkoniyatlarga ega ekanini kim inkor eta oladi?... Yurtimizga har yili Osiyo, Afrika, lotin Amerikasidagi mamlakatlardan o‘nlab delegatsiyalar keladi. Ular bizning cho‘l mintaqamizni o‘zlashtirish, yerdan foydalanish xususida to‘plangan tajribalarimizni o‘rganadilar”. [3.130]

Bugungi kunda respublikada suv resurslaridan samarali va oqilona foydalanish bo‘yicha hukumat dasturi qabul qilindi. Bu sohani rivojlantirish bo‘yicha respublikada zaruriy qonunlar va qarorlar qilindi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007- yil 29- oktyabrdagi “Yerlarning meliorativ holatini yaxshilash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi PF-3932-son Farmoni qishloq xo‘jaligi sohasida olib borilayotgan islohotlarni amalga oshirish masalasida muhim omil bo‘ldi. Mazkur hujjat ijrosini ta’minlash maqsadida respublikadagi mavjud sug‘orma maydonlarning meliorativ holati yaxshilandi.

Sug‘oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilashga qaratilgan melioratsiya tizimini rekonstruksiya qilish, ta’monlash va tiklash bo‘yicha kompleks tadbirlarni amalga oshirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008- yil 19- martdagi “2008-2012-yillarda sug‘oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash davlat dasturi to‘g‘risida” gi PQ-817- son Qarori qabul qilindi. Qarorda qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini yanada barqaror rivojlantirish, yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, ularni unumdorligini oshirish va shu asosda qishloq xo‘jaligi ekinlarini hosildorligini ko‘paytirish, shuningdek, melioratsiya ishlarini tashkil qilish va moliyalashtirish mexanizmini takomillashtirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish bo‘yicha zaruriy vazifalar ishlab chiqilgan

Respublika suv xo‘jaligi kapital qurulishiga 1991-2009 yillarda davlat budjeti hisobidan katta miqdorda mablag‘ ajratilib, umumiy 1319 mln.m³ bo‘lgan 7 suv ombori, 406 dona gidrotexnik inshoot, umumiy quvvati 367 m³ / sek bo‘lgan nasos stansiyalari, 1704 km zovur, 1336 km kanal 472 dona quduqlar qurildi va rekonstruksiya qilindi, 207 dona dizel nasos stansiya elektrlashtirildi

Ekin yerlarining meliorativ holatini yanada yaxshilash, irrigatsiya va melioratsiya obyektlarini barpo etish, rekonstruksiya qilish, taminlash va tiklash ishlari ko‘lamini kengaytirish bo‘yicha qabul qilingan muhim hujjatlar qatorida quyidagilar kiradi: O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2013-yil 19- apreldagi “2013-2017- yillar davrida sug‘oriladigan yerlarning melorativ holatini yaxshilash va suv resurslaridan oqilona foydalanishni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-1958-sonli Qarori, Vazirlar Mahkamasining 2013- yil 21-iyundagi 173- son “Tomchilab sug‘orish tizmini va suvni tejaydigan boshqa sug‘orish texnologiyalarini joriy etish va moliyalashtirishni samarali tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi va 2015-yil 29- avgustdagi 255- son “2015-2018-yillarda Orolbo‘yi mintaqasini tiklash va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, Orol halokati oqibatlarini yengillashtirish borasidagi chora-tadbirlarning Kompleks dasturi to‘g‘risida”gi qarorlari va boshqa lar shular jumlasidandir.[3.130-131]

Suv resurslaridan oqilona foydalanish bugungi kunda global muammolar qatorida o‘rin olgan. Mamlakatimizning suv resurslari haqida fikr bildirilganda Orol dengizi haqida ham to‘xtalib o‘tishimiz lozim. Orol havzasida aholi ko‘pligi va ular sonining barqaror oshib borishi sug‘oriladigan dehqonchilikni mutassil rivojlanishini talab qiladi. Bu hol daryolardan ko‘p miqdorda suv olinishiga olib keldi. 1960- yilga kelib Markaziy Osiyoda salkam 5mln. gektar maydonni sug‘orish uchun 40,4 km³ suv olingan holda, 1986- yil oxirida qariyb 7 mln gektar maydonni sug‘orish uchun 86km³ suv olingan, bu sug‘orish uchun 86 km³ suv olingan, bu sug‘orish maydoni 2 mln gektarga ortgan holda sug‘orish uchun sarf qilingan hajm ikki baravardan ham ortiq bo‘lgan. Binobarin, ekinlarni suv bilan ta‘minlash uchun juda ham ko‘p suv olinganligi ayon bo‘ladi. Ko‘p miqdordagi suvning sug‘orish va boshqa maqsadlarga sarflanishi o‘lkada suv tanqisligini kuchayтира boshladi. Ushbu global ekologik muammoni hal etish borasida O‘zbekistonning birinchi Prezidenti Islom Karimov rahnamoligida mamlakatimiz hukumati zarur choralarni amalga oshirmoqda va xalqaro hamjamiyatning e‘tiborini ushbu masalaga qaratmoqda. Mazkur muammoni yechishda mintaqadagi mamlakatlar va xalqaro tashkilotlar hamkorlikda harakat qilishi yuqori samara beradi. 1993 – yil 2-sentyabrda O‘zbekiston Respublikasining “Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risida”gi Qonuni qabul qilingan bo‘lib, suv resurslardan foydalanishni tartibga solib boruvchi asosiy meyoriy hujjatlardan biri hisoblanadi.[2.492-494]

Mustaqil rivojlanish yillarida hukumatimiz tomonidan suv xo‘jaligini boshqarishni takomillashtirishga alohida e‘tibor bermoqda. Jumladan, suvdan samarali foydalanishni taminlash maqsadida sobiq Qishloq xo‘jaligi va Suv xo‘jaligi vazirligi negizida Qishloq va suv xo‘jaligi vazirligi tashkil etildi. Suvdan foydalanish tartibi ham bozor iqtisodiyoti talablaridan kelib chiqqan holda takomillashtirib borilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo‘jaligi vazirligining Suv xo‘jaligi bosh boshqarmasi suv resurslaridan foydalanishni tartibga solish hamda respublika

iqtisodiyoti aholisini suv bilan ta'monlashga doir zarur tadbirlarni amalga oshiradi. Uning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- Suvdan foydalanishda bozor islohotlarini joriy etish, sundan maqsadliva samarali foydalanishni tashkil etish

- Suv xo'jaligiga suvni tejovchi ilg'or texnologiyalarnijoriy etish

- Iste'molchilarni suv bilan uzluksiz o'z vaqtida ta'minlash

- Suvdan foydalanish hisobi va hisobotini yuritishni ta'minlash

- Suv xo'jaligida iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish, mulkchilikni turli shakllarini rivojlantirish ishlarini muvofiqlashtirish va ular amalga oshirilishini monitoringini yuritish

- Mavjut me'yoriy hujjatlarga rioya etilisji ustidan nazorat qilish, qonun buzukish hollarida belgilangan tartibda chora ko'rilishini ta'minlash va boshqalar shular jumlasidandir.[2.496-497]

Istiqlol sharofati bilan O'zbekiston Respublikasining turli jabhalarida iqtisodiy islojotlar o'tkazila boshlandi shular qatori agrar sohada ham, hususan yerdan unumli va samarali foydalanish uning meliorativ holatini yaxshilash va hosildorligini oshirish yuzasida yetarlicha chora tadbirlar amalga oshirildi. Ko'plab mablag'lar ajratilti va maqsadli yo'naltirildi. Suvdan foydalanishda esa ilg'or davlatlar tajribasi o'rganildi. Bebaho ne'matdan foydalanishda alohida boshqaruv tashkil qilindi.

XULOSA

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash o'rinliki O'zbekiston Respublikasi Mustaqilikni qo'lga kiritgandan so'ng, barcha sohalar qatori yer va suv munosabatlari sohasida ham tubdan islohotlar o'tazila boshladi. Bu islohotlarni o'tkazish, ishlarni samarali tashkil etishda O'zbekiston Respublikasi birinchi prezident I.A.Karimovni o'rni va hizmatlarini alohida e'tirof etish mumkin. Yana ushbu sohani rivojlantirishda eski sovetcha tizimdan voz kechish maqsadida alohida vazirlik qaytadan tashkil etildi. Ushbu vazirlik tarkibini yosh, salohiyatli kadrlar bilan to'ldirildi. Xalqaro tajribalar amaliyotga joriy etila boshladi. Yerdan unumli foydalanish borasida ham ko'plab ishlar amalga oshirildi, xususan, eskicha sovxoz va kolxozlar tugatilib ular o'rnida fermer xo'jaliklar tashkil etildi bu esa respublika iqtisodiyotiga samarali ta'sir ko'rsatdi ya'ni oziq- ovqat xavfsizligini ta'minlashda muhim omillardan biri bo'ldi. Hozirgi global iqlim o'zgarishlari sharoitida O'zbekistonning tutgan yo'li samarali ekanligi yana bir bor o'z tasdig'ini topdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOT VA MANBALAR

1. Ashirov A. O'ZBEK MADANIYATIDA SUV. – TOSHKENT: Akademnashr, 2020. – 228 b.

2. Nazirov. B, Yaqubova D. O'ZBEKISTONDA YER- SUV MUNOSABATLARI TARIXI (qadimgi davrdan hozirgi kunga qadar). – Termiz: Bekshox print servis, 2023. – 539 b.

3. Axmedova U. O‘ZBEKISTON QISHLOQ XO‘JALIGIDAGI ISLOHOTLARNING AMALGA OSHIRILISHI (Farg‘ona vodiysi misolida, 1991-2016 yillar) Tarix fan. fal. dokt.(PhD) diss. – Andijon, 2025 – 159 b.

4. <https://lex.uz/docs/152653?ONDATE=18.07.2024&ONDATE2=30.08.2024&action=compare>

5. https://uz.wikipedia.org/wiki/O%CA%BBzbekiston_Respublikasi_Suv_kod_eksi

O‘ZBEKISTON TOG‘-KON SOHASINING MUSTAQILLIK YILLARIDAGI TARIXIY RIVOJLANISH SHART-SHAROITLARI VA ULARNING O‘RGANILISHI

Toshqulova Shahnoza Safarboy qizi

*Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti
“O‘zbekiston tarixi” ixtisosligi III bosqich tayanch doktoranti,
E-mail. shahnoza.toshqulova@gmail.com, +998 94 640-12-11*

Annotatsiya

Ushbu maqolada mustaqillik yillarida O‘zbekiston tog‘-kon sanoatining tarixiy rivojlanish bosqichlari, sohani isloh qilishning ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlari va ularning ilmiy jihatdan o‘rganilishi tahlil qilinadi. Tadqiqotda tog‘-kon majmualarining xomashyo yetkazib beruvchi tarmoqdan tayyor mahsulot ishlab chiqaruvchi yuqori texnologik sanoat darajasiga ko‘tarilishi dinamikasi yoritilgan. Shuningdek, sohada zamonaviy geomexanika, raqamli texnologiyalar va ekologik xavfsizlikni ta‘minlash borasidagi ilmiy izlanishlarning ahamiyati ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: O‘zbekiston, tog‘-kon sohasi, mustaqillik davri, tarixiy taraqqiyot, kon-metallurgiya kombinatlari, sanoat modernizatsiyasi, ilmiy tadqiqotlar, iqtisodiy barqarorlik.

Mustaqillik Vatanimizning ko‘p ming yillik tarixida yangi davr-erkinlik va ozodlik, milliy tiklanish va taraqqiyot davrini boshlab berdi. Mustaqil O‘zbekistonda barcha sohalarda bo‘lgani kabi iqtisodiyotimizning yirik tarmog‘i sanalgan kon-metallurgiya sanoatida ham korxonalarni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihozlash orqali raqobatdosh mahsulotlar ishlab chiqarish, mamlakatimizning eksport salohiyatini oshirish va shu tariqa jahon bozorida munosib va mustahkam o‘rin egallashga asosiy e‘tibor qaratildi. Mustaqillik yillarida NKMK, OKMK va O‘zmetkombinatda bu korxonalarni rivojlantirish dasturlari doirasida ko‘plab loyihalar amalga oshirilib, yuqori texnologiyalarga asoslangan zamonaviy ishlab chiqarish quvvatlari ishga tushirildi va yangi ish o‘rinlari tashkil qilindi. Birgina Navoiy kon-metallurgiya kombinatida hozirgi kunda mehnat qilayotgan ishchilarning 94 foizga yaqini, rahbar kadrlarning 90

foizdan ortig‘i hamda mutaxassislarning 90 foizini mahalliy kadrlar tashkil etayotgani mamlakatimizda mahalliy muhandis kadrlarni tayyorlash borasida uzoqni o‘ylab olib borilgan siyosat natijasidir. Kombinatda faoliyat olib borayotgan ishchilarning o‘rtacha yoshi 37 yosh bo‘lib, 30 yoshgacha bo‘lgan rahbar va mutaxassislarning ulushi 32 foizga to‘g‘ri keladi [1, 53].

Navoiy kon-metallurgiya kombinatida ishlab chiqarayotgan yuqori sifatli 999.9 probali oltin, Olmaliq kon-metallurgiya kombinatining mis mahsuloti bilan birgalikda 12 ta kimyoviy elementni ishlab chiqishi va O‘zbekiston metallurgiya kombinatining po‘lat sharlari kabi mahsulotlar xalqaro miqyosda sifat etaloni deb qabul qilinganligi ham konchilarining professional darajasi, shu bilan birga mashaqqatli va faxrli mehnatining yuksak e‘tirofidir [2, 163].

Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda kon-metallurgiya sanoatining yangi bosqichlari haqida to‘xtalish lozim. Tarixdan ma‘lumki, hech bir xalq yoki millat o‘z ozodligi va mustaqilligini osonlik bilan qo‘lga kiritmagan. Buni yurtimiz tarixi ham isbotlaydi. Ajdodlarimizning so‘nggi 130 yildan ko‘proq davom etgan istibdod davridagi ozodlik kurashlari buning isbotidir. O‘zbekiston 1991-yilning 31-avgustida ozod va obod hayot barpo etishga, rivojlangan davlatlar qatoridan munosib o‘rin egallash sari dadil qadamini boshladi. Mustaqil O‘zbekistonning Birinchi Prezidenti Islom Karimov boshchiligidagi olib borilgan mardonavor kurashlar natijasida xalqimiz va yosh davlatimiz tarixan qisqa davrda o‘zining milliy taraqqiyot yo‘lidan qat‘iyat bilan borib, barcha sinov va mashaqqatlarni yengib o‘tib, yuksak marralarni zabt etdi. Hayotning o‘zi mustaqillik yo‘li har tomonlama to‘g‘ri ekanligini ko‘rsatdi [3, 19].

Mustaqillikning dastlabki yillarida mamlakatda og‘ir iqtisodiy vaziyat vujudga kelgan va bu vaziyatni faqat yangi iqtisodiy islohotlar orqali o‘nglash mumkin edi. O‘zbekiston rahbariyati tomonidan ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning o‘ziga xos modeli ishlab chiqildi. Unda milliy davlatchilik asoslarini va bozor munosabatlarini shakllantirish, milliy qadriyatlar va g‘ururni tiklash, jamiyatni tubdan yangilash, yangicha dunyoqarashga ega bo‘lgan yoshlarni tarbiyalash kabi muhim masalalarga katta e‘tibor qaratildi. Boshqa sohalarda bo‘lgani kabi mamlakatimizda yangi ijtimoiy-siyosiy munosabatlar va iqtisodiy islohotlarga o‘tish bosqichi kon-metallurgiya sanoati korxonalari uchun ham juda murakkab va og‘ir kechdi. 90-yillarning boshlarida Navoiy va Olmaliq kon-metallurgiya kombinatlari va O‘zbekiston metallurgiya kombinati singari yirik korxonalarning iqtisodiy ahvoli juda og‘irlashdi. Negaki, mazkur soha korxonalari Ittifoq davrida o‘n yillar mobaynida markazlashtirilgan tizim orqali boshqarishni tashkil etuvchi elementlar sifatida barpo etilgan va taraqqiy topgan edi. O‘z davrida bu markazlashtirish orqali ular ma‘lum natijalarni qo‘lga kiritishgan bo‘lsa-da, ammo Ittifoq parchalanib ketishi va xo‘jalik aloqalarining uzilishi oqibatida korxonalarning mahsulot ishlab chiqarish hajmi kamayib ketdi.

Yangi paydo bo‘lgan mustaqil davlatlar bilan xo‘jalik aloqalarining izdan chiqib ketishi, bojxona to‘siqlari va valyuta bilan bog‘liq qiyinchiliklar vujudga keldi. Korxonalarda xomashyo, materiallar va asbob-uskunalar tanqisligi kundan-

kun kuchayib borishi bilan birga moliyaviy mablag‘lari, ayniqsa valyuta masalasida yuzaga kelgan muammolarni hal etishda ko‘plab qiyinchiliklarga duch keldi. Korxonalar respublika bilan birgalikda tobora o‘zgarib borayotgan ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy sharoitda oldinga qarab mashaqqatli yo‘lga qadam qo‘ydi.

Navoiy kon-metallurgiya kombinati bu davrning katta yutug‘idir. Mustaqillikning dastlabki yillarida respublikada oltin va uran qazib olish bo‘yicha yirik sanoat korxonasi bo‘lgan Navoiy kon-metallurgiya kombinati ham juda og‘ir ahvolga tushib qolgan edi. Kombinatda bu vaqtda vujudga kelgan moliyaviy qiyinchiliklar, ishlab chiqarish hajmlarining kamayib ketganligi kabi ko‘plab masalalar ishchi-xodimlarning kayfiyatini tushirib yuborgan edi. Kombinatga 50 - 80-yillarda Ittifoqning turli respublikalaridan ishga kelgan ishchi va muhandislarning aksariyati ko‘chib ketish taraddudiga tushgan edi. Ana shu og‘ir vaziyatda, ya‘ni 1991-yilning oktyabr oyida Birinchi Prezident Islom Karimov Zarafshon shahrida bo‘lib, konchilar bilan ochiq muloqot o‘tkazadi. Bu uchrashuv natijasi o‘laroq konchilarning ijtimoiy himoyasiga jiddiy e‘tibor berish bilan birga Navoiy kon-metallurgiya kombinatini zamonaviy uskunalar bilan jihozlash to‘g‘risida o‘z fikr-mulohazalarini bildirdi. Bu, mustaqillikning dastlabki yilida NKMKni rivojlantirish uchun qo‘yilgan muhim qadam edi [4, 36].

1991-yil: 2-gidro-metallurgiya zavodida 22-blok ishga tushirildi, “Ko‘kpatas”, “Sharqiy” konlarida kon ishlari boshlandi, Ta‘mirlash-mexanika zavodi – Navoiy mashinasozlik zavodi deb qayta nomlandi.

1993 yil: NKMKga mahsulotining yuqori sifati uchun “Sifat uchun brilliant yulduz” (Braziliya) sovrini va “Sifat uchun sovrin” (Ispaniya) topshirildi, 5-kon boshqarmasi NKMK tarkibiga kiritildi.

1994-yil: London qimmatbaho metallar quymalari bozori assotsiatsiyasi tomonidan NKMKga “Optimal yetkazish” maqomi berildi.

1995-yil: 3-gidrometal-lurgiya zavodining birinchi navbati va “Ko‘kpatas” konida karyerlar foydalanishga topshirildi, Oltinni uyumlarda tanlab eritmaga o‘tkazish majmuasi foydalanishga topshirildi.

1996-yil: Jeroy – Sirdaryo fosforitlar konining Tashqo‘ra uchastkasida konchilik ishlari boshlandi.

1997-yil: “Kindik-Tepa” konida uranni yerostida tanlab eritmaga o‘tkazish koni foydalanishga topshirildi, 1-gidrometallurgiya zavodida suyuq shishani sanoat tarzida ishlab chiqarish o‘zlashtirildi, “O‘zbekiston kon-chilik xabarnomasi” ilmiy-texnik, ishlab chiqarish jurnali ta‘sis etildi.

1998-yil: NKMK oltini Tokio sanoat tovarlari birjasida sertifikatlashdan muvaffaqiyatli o‘tdi, Qizilqum fosforit majmuasi foydalanishga topshirildi, “Loyliken” uran konida qazib olish majmuasi foydalanishga topshirildi.

2000 yil: Navoiy kon-metallurgiya kombinati “Do‘stlik” ordeni bilan taqdirlandi, Navoiy mashinasozlik zavodida O‘zbekistonda yagona bo‘lgan gidroress foydalanishga topshirildi.

2001-yil: “Muruntov” konidan milliard kubmetr kon massasi qazib olindi.

2002-yil: Markaziy kon boshqarmasida emulsion portlovchi moddalar ishlab chiqarish zavodi foydalanishga topshirildi, “Zarmitan”, “Marjonbuloq” oltin konlari va Marjonbuloq oltin ajratib olish fabrikasi Janubiy kon boshqarmasi tarkibiga kiritildi, 3-gidrometallurgiya zavodida rudalarni rentgenoradiometrik saralaydigan tajriba-sanoat saralovchi majmua ishga tushirildi.

2003-yil: 5-kon boshqarmasida “Toxumbet” uran konini o‘zlashtirish boshlandi, Navoiy mashinasozlik zavodida “SAT-5230” rusumli ekskavator uchun birinchi cho‘mich tayyorlandi, 5-kon boshqarmasining 1,2,3-geotexnologik konlarida noradioaktiv chiqindilarni ko‘mish punktlari qurildi.

2005-yil: Markaziy kon boshqarmasida qimmatbaho metallar va fosforitli mahsulot ishlab chiqarishga menejmentning integrallangan tizimi joriy etildi, 3-gidrometallurgiya zavodi negizida biologik tanlab eritmaga o‘tkazish majmuasining qurilishi boshlandi.

2006-yil: NKMKga novatorligi va mahsulotining yuqori sifati uchun “Savdo peshqadamlari klubi” tomonidan ta'sis etilgan “Yangi ming yillik sovrini” topshirildi, Janubiy kon boshqarmasida polivinilxlorid va polietilendan quvurlar ishlab chiqarishiga Sifat menejmenti tizimining sertifikatini olindi.

2007-yil: Jenevada NKMKga “Texnologiya va sifat uchun” yangi ming yillik sovrini berildi, 2-gidrometallurgiya zavodida tutash texnologik qismlarni kengaytirish va rekonstruksiyalash bilan 28-blokning qurilishi yakunlandi.

2008-yil: 2-gidrometallurgiya zavodi loyiha quvvati yiliga 32 million tonna rudani qayta ishlashga chiqdi, u tashkil etilgan kundan buyon qayta ishlangan ruda 700 million tonnaga yetdi, Shimoliy kon boshqarmasida bakterial tanlab eritmaga o‘tkazish “BIOKS” texnologiyasi ishlab chiqarishga joriy etildi, 5-kon boshqarmasida “Shimoliy Konimex” koni ishga tushirildi, “Zarmitan” konida kon qurilishi yakunlandi.

2009-yil: Zarafshon qurilish boshqarmasi tarkibida “Navoiy” tresti tashkil etildi, 5-kon boshqarmasida “Alendi” koni foydalanishga topshirildi, 5-kon boshqarmasida burg‘ilash qurilmalari va uran majmualari asboblarni kapital ta'mirlash uchastkasi ochildi, Janubiy kon boshqarmasida “Yarquduq” konining uchastkasi foydalanishga topshirildi; “Moylisoy” konini o‘zlashtirish boshlandi.

2010-yil: Navoiy shahrida Bolalar ijodiyot markazi ochildi, Uchquduq shahri to‘liq gazlashtirildi; Zarmitanda 4-gidrometallurgiya zavodi qurilib, foydalanishga topshirildi, Janubiy kon boshqarmasida “Ketmonchi” konining “Gunjak” uchastkasini o‘zlashtirish boshlandi.

2011-yil: “Muruntov” konida jahonda yagona bo‘lgan Tik-qiya konveyeri foydalanishga topshirildi.

2012-yil: Zarafshon shahrida yangi sport majmusi foydalanishga topshirildi, 5-kon boshqarmasida yangi “Aulbek” koni ochildi.

2013-yil: “Farhod” madaniyat saroyida “NKMK tarixi” muzeyi ochildi, Uchquduq shahrida 50 xonadonli uy foydalanishga topshirildi, Zarafshon shahrida 48 xonadonli uy foydalanishga topshirildi, Uchquduq shahrida “Orzu” madaniyat

va istirohat bog‘i ochildi, Zarafshon shahrida havo bilan to‘ldiriladigan sport zali ochildi.

2014-yil. Qizilqum fosforit majmuasining ikkinchi navbati ochildi, Uchquduq shahrida 40 va 48-xonadonli 2 ta uy foydalanishga topshirildi, Uchquduq shahrida “Yoshlar markazi” foydalanishga topshirildi, Zarafshon shahrida 40 xonadonli uy foydalanishga topshirildi.

2015-yil: Zarafshon shahrida akvapark foydalanishga topshirildi, Zarkent qo‘rg‘onida har biri 16 xonadonli 5 ta uy foydalanishga topshirildi, 5-kon boshqarmasiga qarashli “Sugrali” va “Shimoliy Konimex” konlarida ishlab chiqarish va maishiy inshootlar foydalanishga topshirildi, “Do‘stlik” agrofimasida “Nurdiyori” shifobaxsh suvi ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yildi.

2016-yil: “Muruntov” konida minerallashtirilgan massasi Burmalanishlarini uyumlab eritmaga o‘tkazish usulida qayta ishlash boshlandi, 3-gidrometallurgiya zavodining alohida toifalangan obyektlarini zaxira elektr energiya ta‘minoti rekonstruksiya qilindi, “Shimoliy Konimex” konida 5-mahalliy sorbsion uskunasi qurildi, Samarqand viloyati Qo‘shrabot tumani Zarkent qo‘rg‘onida yosh oilalar uchun 4 qavatli 44 xonadonli turarjoy binosi barpo etildi, Janubiy kon boshqarmasidagi pulmonologiya dispanseri bazasida “Nurobod” suv bilan davolash sanatoriy-profilaktoriysi foydalanishga topshirildi, “Metallurg” profilaktoriysi rekonstruksiya qilinib, foydalanishga topshirildi, Navoiy davlat konchilik institutining yangi o‘quv binosi ishga tushirildi, Samarqand viloyati Qo‘shrabot tumani Zarkent qo‘rg‘onida akvapark ishga tushirildi.

2017-yil: “Auminzo-Amantoy” oltin qazib olish koni foydalanishga topshirildi, Evropa Sifat tadqiqotlari jamiyati tomonidan NKMKga xalqaro sifat talablari darajasidagi faoliyati uchun sertifikat topshirildi, Birlashgan Millatlar Tashkilotining Butunjahon intellektual mulk tashkiloti tomonidan kombinatning 12 nafar olim va mutaxassisleri murakkab tarkibli oltin rudalaridan oltinni ajratib olish texnologiyasini yaratganliklari uchun “Eng yaxshi ixtirochi” oltin medali bilan taqdirlandi, Uchquduq shahrida musiqali favvora va “Kelajak” yoshlar markazi qurildi, Navoiy shahridagi “Sug‘diyona” stadioni rekonstruksiya qilinib foydalanishga topshirildi, Zafarobod qo‘rg‘onida “Yangi hayot” sog‘lomlashtirish majmuasi qurildi, Zarafshon shahrida “Neptun” suv havzasi rekonstruksiya qilindi.

2018-yil: Zarafshon shahrida favvoralar xiyoboni qurildi, Janubiy kon boshqarmasi “G‘ujumsoy” konida chuqur-ligi 500 metr, aylanasi 6 metr bo‘lgan yangi shaxta ishga tushirildi, Uchquduq shahrida “Konchi” sihatgohi qayta rekonstruksiya qilindi, Samarqand viloyati Urgut tumanida “Kelajak” bolalar sog‘lomlashtirish oromgohi foydalanishga topshirildi, Nurobod shaharchasida “Ko‘zmunchoq” maktabgacha ta‘lim muassasasi foydalanishga topshirildi, 5-kon boshqarmasi 4-geotexnologik konida noyob va noyob yer elementlarini ishlab chiqarish bo‘limi foydalanishga topshirildi, 18-oktabrda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Navoiy shahri va “Navoiy kon-metallurgiya kombinati” davlat korxonasi tashkil topganligining 60 yilligini keng nishonlash to‘g‘risida”gi qarori qabul qilindi, 5-noyabrda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar

Mahkamasining “Muruntov” konini o‘zlashtirish (5-navbati) I-bosqichi” investisiya loyihasining texnik-iqtisodiy asosini tasdiqlash to‘g‘risida”gi qarori qabul qilindi, 22-noyabrda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Navoiy kon-metallurgiya kombinati” davlat korxonasi va Navoiy shahrining 60 yilligi munosabati bilan ishlab chiqarish ilg‘orlari va jamoatchilik faollaridan bir guruhini mukofotlash to‘g‘risida”gi Farmoni e‘lon qilindi, 23-noyabrda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Navoiy kon-metallurgiya kombinati” davlat korxonasi jamoasi va Navoiy shahri ahliga” tabrigi e‘lon qilindi, 26-noyabrda “Navoiy kon-metallurgiya kombinati” davlat korxonasi tashkil topganligining 60 yilligi keng nishonlandi.

2019-yil: Jizzax viloyati Zomin tumanida “NKMK” sanatoriysi foydalanishga topshirildi, Qoraqalpog‘iston Respublikasining Taxiotosh tumanida Metallokonstruksiya va nostandart jihozlarni ishlab chiqarish zavodi ishga tushirildi, Uchquduq tumani markazida “Oltin ko‘l” dam olish majmuasi foydalanishga topshirildi, 3-gidrometallurgiya zavodida Sorbsiyalash jarayoni chiqindilarini yuqori samarali kuydirish majmuasi ishga tushirildi, Tomdi tumanida “Shodlik” mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilari uchun mo‘ljallangan “Bolalar shaharchasi” foydalanishga topshirildi, Kombinatga London oltin quymalari bozori assotsiasiyasi (LBMA – London Bullion Market Association) tomonidan bozor talablariga to‘la rioya qilish borasida navbatdagi test sinovlaridan muvaffaqiyatli o‘tganligini tasdiqlovchi sertifikat taqdim etildi, Navoiy davlat konchilik institutining Nukus filiali ochildi. NKMK tarkibidagi korxonalar ichida Navoiy mashinasozlik zavodi va Zarafshon qurilish boshqarmasining ham o‘rni kattadir [5, 19-25].

Olmalik kon-metallurgiya kombinati. OKMK bugungi kunda nafaqat respublikamizda, balki Markaziy Osiyo mintaqasidagi yirik sanoat korxonalaridan biri. Mazkur kombinat geologik qidiruv ishlarini olib borish, yerusti va yerosti konlaridan ma‘dan qazib olish hamda uni boyitish, oltin saralash fabrikalarini, metallurgiya zavodlarini, yirik energetika, avtomobil va temir-yo‘l transporti tizimlarini, qurilish tresti, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yetishtirishga ixtisoslashtirilgan tarmoqni, shuningdek, rivojlangan infratuzilmalar hamda ijtimoiy soha obyektlarini o‘zida birlashtirgan yirik majmua hisoblanadi.

Kombinatda o‘tgan asrning 50 - 70-yillarida katta ishlar amalga oshirildi. Kombinat tarixida uni N.A. Sogoev (1948-1952), D.L. Basov (1954-1958), P.S. Poklonskiy (1958-1967), M.R. Ramazanov (1967-1983), V.N. Sigedin (1983-2001), G.A. Proxorenko (2001-2003) kabi direktorlar boshqardi.

2004 - 2008-yillar: Ko‘chbuloq, Qizilolma konlari va Angren oltin saralash fabrikalari rekonstruksiya qilindi va kengaytirildi. Olmalik shahridagi kattalar va bolalar poliklinikasi, yuqumli kasalliklar shifoxonasi kapital ta‘mirlandi.

2009 - 2012-yillar: “Qalmoqqir” va 2010 - 2015-yillarda “Sariq cho‘qqi” koni modernizatsiya va rekonstruksiya qilindi va zamonaviy kon va temiryo‘l transportlari xarid qilindi.

2010-yil: Surxondaryo viloyatida Xonjiza kon boyitish majmuasi ishga tushdi. Ilk bor rux zavodida Xonjizzadan keltirilgan birinchi rux konsentratasi asosida O‘zbekistonning birinchi rux metalli olindi. Markaziy ta‘mirlash mexanika zavodiga avtotransport va maxsus texnikalar ta‘miri sexi qo‘shildi.

2013-yil: Angren quvur zavodi turli diametrdagi mis quvurlari ishlab chiqaradigan korxona sifatida Angren erkin iqtisodiy hududida ishga tushdi. “Delfin” zamonaviy akva-bog‘i qurib bitkazildi va ishga tushdi.

2014-yil: Mis eritish zavodida yangi sulfat kislotasi sexi qurilib ishga tushirildi. Rux zavodi qayta ta‘mirlanishi hisobiga rux ishlab chiqarish quvvati oshdi. Kon-shaxta ishlari uchun uskunalar ishlab chiqarishni tashkil etish investision loyihasini amalga oshirish doirasida markaziy ta‘mirlash-mexanika zavodida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar turi kengaydi. Jizzax viloyatida zamonaviy sement zavodi qurilib ishga tushirildi. Shahar markazida zamonaviy 12000 o‘rinlik sport majmuasi qurildi.

2015-yil: Mis boyitish fabrikasida avtomatlashtirilgan, zamonaviy uskunalar bilan jihozlangan yangi maydalash va yanchish uchastkasi qurib, ishga tushirildi. Rux zavodida elektroliz sexi rekonstruksiya qilindi.

2016-yil: 2-mis boyitish fabrikasida “Qalmoqqir” koni balansorti rudalarini qayta ishlash uchastkasi ishga tushdi. Mis eritish zavodida investision loyiha doirasida yangi eritish pechi qurib bitkazildi. Mis simlari ishlab chiqarish uchastkasi ish boshladi.

2017-yil: “Yoshlik-1” va “Yoshlik-2” konlarini o‘zlashtirish boshlandi.

2018-yil: Rossiyaning Milliy tadqiqot texnologik universiteti “MISiS” filiali ochildi.

2019-yil: Yiliga 60 million tonna rudani qayta ishlash quvvatiga ega yangi 3-mis boyitish fabrikasini qurish ishlari boshlandi [5, 19-25].

“O‘zbekiston metallurgiya kombinati” aksiyadorlik jamiyati O‘zbekistondagi ikkilamchi qora metall parchalari va chiqindilarni qayta ishlaydigan yagona korxonadir. O‘tgan asrning 90-yillarida sobiq Ittifoq parchalanib ketganidan keyin, respublikalar o‘rtasidagi iqtisodiy va xo‘jalik aloqalari uzilishi natijasida kombinatda ahvol og‘irlashdi. Korxonaga zarur bo‘lgan xomashyo va materiallar hamda asbob-uskunalarining yetishmasligi o‘z navbatida uning moliyaviy tizimiga ham salbiy ta‘sir ko‘rsatdi. Mahsulot ishlab chiqarish kamayib ketdi, ishchilarga oylik ish haqini to‘lashda ham muammolar paydo bo‘ldi. Yuzaga kelgan muammolarni hal etish uchun yirik miqdordagi moliyaviy mablag‘ zarur edi. Bozor iqtisodiyotiga o‘tish davrida bu kabi masalalarni echish korxona rahbariyati zimmasiga katta mas‘uliyat yuklardi.

O‘zbekiston zamini qazilma boyliklariga boy. Bu to‘g‘risida O‘zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2016-yilning 4-noyabrida Navoiy viloyati saylovchilari bilan bo‘lgan uchrashuvda: “Azim Zarafshon vohasida, behisob tabiiy boyliklar makoni bo‘lgan Qizilqum mintaqasida joylashgan Navoiy viloyati, ta’bir joiz bo‘lsa, mamlakatimizning duru javohirlar xazinasidir. Mendeleyev jadvalida yuzdan ziyod modda bo‘lsa, shularning hammasi, jumladan, oltin,

kumush, uran, tabiiy gaz, neft, mineral tuz konlari va boshqa boyliklar bu zaminda bisyor topiladi.

Mustaqillik yillarida O‘zbekiston tog‘-kon sohasi nafaqat iqtisodiyotning tayanchi, balki milliy suverenitetning moddiy asosi sifatida shakllandi. O‘zbekiston tog‘-kon sanoatining o‘rganilish tarixi shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy ilm-fan yutuqlari va milliy tajribaning birlashishi sohani barqaror taraqqiyot yo‘liga olib chiqdi. Bu tajriba kelajakda “Yashil iqtisodiyot” va raqamli konchilikni rivojlantirish uchun poydevor bo‘lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Sanaqulov Q.S. Yangi istiqbollar sari. Toshkent: Mashhur-Press, 2018.
2. Рахматуллаев И.М., Крахмал К.А., Хасанова С.М., Аметова Ф.И. История освоения полезных ископаемых Чаткало-Кураминского региона. Ташкент: 2013.
3. Aripov A., Sayfullayev F. Qurbonov M., Majidova I. O‘zbekistonda kon-metallurgiya sanoatining shakllanish va rivojlanish tarixi. Sanoatda raqamli texnologiyalar // Цифровые технологии в промышленности // Digital technologies in industry. Volume 2, № 3, 2024.
4. Sanaqulov Q., Raupov X., Xaitova O. O‘zbekistonda kon-metallurgiya tarixi. Toshkent: Mashhur-press, 2019.
5. Aripov A., Sayfullayev F. Qurbonov M., Majidova I. O‘zbekistonda kon-metallurgiya sanoatining shakllanish va rivojlanish tarixi. Sanoatda raqamli texnologiyalar // Цифровые технологии в промышленности // Digital technologies in industry. Volume 2, № 3, 2024.

O‘ZBEKISTONDA YER-SUV MUNOSABATLARINING TARIXIY EVOLYUTSIYASI

Musurmanova Muyassar Xabilullayevna

University of Business and Science

Tarix yo‘nalishi 1-bosqich magistranti

[*musurmanovamuyassar89@gmail.com*](mailto:musurmanovamuyassar89@gmail.com)

Annotatsiya

Ushbu maqolada O‘zbekistondagi yer-suv munosabatlarining miloddan avvalgi III asrdan 2024-yilgacha bo‘lgan tarixiy evolyutsiyasi ilmiy-tarixiy va statistik tahlil asosida ko‘rib chiqiladi. Sug‘orish tarixining 2500 yillik qadimiyati, yettita tabiiy voha, XX asr o‘rtasidagi keng ko‘lamli paxta monokulturasii siyosati natijasida Orol dengizining qurishi, mustaqillik davrida fermer xo‘jaliklariga o‘tish bosqichlari hamda 2017-2024-yillarda amalga oshirilgan suv islohotlari statistik ma‘lumotlar bilan bayon etilgan. Dunyo bo‘yicha suv unumdorligining

eng past ko‘rsatkichlaridan biri har kub metr suvdan atiga 0,6 dollar qiymat olish va global o‘rtacha 15 dollarga nisbatan O‘zbekistonda suv tejovchi texnologiyalarni keng joriy etishning zaruriyatini ko‘rsatadi.

***Kalit so‘zlar:** yer-suv munosabatlari, sug‘orish tarixi, O‘zbekiston, Orol dengizi, suv tejovchi texnologiyalar, fermer xo‘jaligi, yer islohoti, suv samaradorligi, raqamli irrigatsiya, suv unumdorligi.*

Kirish.

O‘zbekiston suv va yer munosabatlari nafaqat iqtisodiy, balki madaniy-sivilizatsion jihatdan ham hal qiluvchi rol o‘ynagan yagona mamlakatlardan biridir. Markaziy Osiyoning qoq o‘rtasida joylashgan, iqlimi quruq va cho‘l-yarimcho‘l mintaqalar dominant bo‘lgan bu hududda insoniyat 2500 yil avval dasht va cho‘llarni gullab-yashnagan vohalarga aylantirishga erishdi buning asosida esa Amudaryo va Sirdaryo suvlarini yer yuzasiga olib chiquvchi murakkab sug‘orish inshootlari yotadi[1]. Yer bilan suv O‘zbekiston sivilizatsiyasida ikki ajralmas kuch sifatida har doim birga kelgan: qayerda suv bor, o‘sha yerda hayot bor. Farg‘ona vodiysi, Zarafshon vodiysi, Xorazm, Qashqadaryo bularning barchasi sug‘orish inshootlari zarbasida yaratilgan sun‘iy ravnaq natijasidir.

Biroq yer-suv munosabatlarining uzun tarixi faqat muvaffaqiyatlar tarixidan iborat emas. XX asrning o‘rtalarida Sovet hokimiyati O‘zbekistonda paxta yakka ziroatchiligini zo‘rlilik bilan joriy etdi. Natijada 1987-yilga kelib sug‘oriladigan ekin maydonlarining 60 foizdan ko‘prog‘iga paxta ekildi[2], Orol dengizining ko‘lami shunday qisqadiki, bir paytlar dunyodagi to‘rtinchi katta chuchuk suv havzasi Orol dengizi bugungi kunda deyarli to‘la quridi. Mustaqillik yillarida boshlangan yer islohotlari, fermer xo‘jaliklariga o‘tish, suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish bu muammoning hal etishga urinishdir. Ammo dunyo bo‘yicha suv unumdorligining eng past ko‘rsatkichlaridan biri bo‘lgan har kub metr suvdan atiga 0,6 dollar qiymat olish global o‘rtacha esa 15 dollar[3] yer-suv munosabatlarida tub islohot hali davom etayotganini ko‘rsatadi.

Tadqiqot metodlari.

Tadqiqotda quyidagi metodlar qo‘llanildi. Tarixiy-xronologik tahlil metodi yer-suv munosabatlarini miloddan avvalgi davrdan 2024-yilgacha bo‘lgan rivojlanish bosqichlarini ketma-ketlikda ko‘rib chiqish uchun. Miqdoriy tahlil metodi sug‘oriladigan yerlar maydoni, suv unumdorligi, fermer xo‘jaliklari soni, subsidiyalar hajmi va boshqa statistik ko‘rsatkichlarni tahlil etish uchun. Qiyosiy-tarixiy metod turli tarixiy davrlardagi yer-suv siyosati va uning natijalarini o‘zaro solishtirish uchun. Institutsional tahlil metodi yer-suv munosabatlarini tartibga soluvchi huquqiy-me‘yoriy bazani baholash uchun.

Natijalar va muhokama.

O‘zbekistondagi sug‘orish tarixi miloddan avvalgi III asrga hatto undan ham oldinroqqa borib taqaladi. FAO hisobotiga ko‘ra, sug‘orish tarixi 2500 yildan ortiqroq bo‘lib, O‘zbekistonning yettita tabiiy vohasida Toshkent, Farg‘ona, Zarafshon, Qashqadaryo, Surxondaryo, Xorazm va Qoraqalpog‘iston amalga

oshirilgan [1]. Bu vohalarda qadimgi dehqonlar saritosh va loydan murakkab kanallar, to‘g‘onlar va suvni taqsimlash inshootlari qurishgan. Xorazmda miloddan avvalgi VII-VI asrlarda barpo etilgan kanallar bugungi kungacha izlari saqlanib qolgan. O‘rta asrlarda Al-Xorazmiy, Al-Beruniy va Ibn Sinoning yashagan davri bu bir vaqtning o‘zida Markaziy Osiyodagi irrigatsiya madaniyatining yuksak cho‘qqisi bo‘lgan. Sug‘orish tizimlarining ta‘mirlash va boshqaruviga mo‘ljallangan maxsus davlat instituti «mirob» mansabi o‘rta asrlarda O‘zbekistonda yer-suv munosabatlarining qanchalik tashkiliy ko‘rinish kasb etganini ko‘rsatadi.

XX asr boshlariga kelib O‘zbekistonda 1,2 million gektar sug‘oriladigan yer bor edi[1]. Sovet hokimiyati davrida bu ko‘rsatkich jadal o‘sdı: 1940-yillarda Farg‘ona va boshqa viloyatlarda yangi kanallar Katta Farg‘ona kanali, Janubiy Farg‘ona kanali, Shimoliy Farg‘ona kanali qurildi. 1950-60-yillardan boshlab paxta yakkahokimligi siyosati keng ko‘lamda joriy etila boshlandi. O‘zbekiston Sovet Ittifoqining asosiy paxta bazasiga aylantirildi: 1987-yilga kelib sug‘oriladigan ekin maydonlarining 60 foizidan ko‘prog‘i 2107,7 ming gektar paxtaga ajratildi[2]. Buning uchun Amudaryo va Sirdaryoning suvi shunday miqdorda olinib ketildiki, ikkala daryo Orol dengiziga yetib bormay qola boshladi. 1960-yillarda dunyodagi to‘rtinchi katta ko‘l bo‘lgan Orol dengizining ko‘lami 1989-yilga kelib ikki barobardan ko‘proq qisqardi va bu insoniyat tarixidagi eng katta ekologik falokatlardan biriga aylandi.

Mustaqillik davridagi yer islohotlari O‘zbekistonda 1991-yildan boshlab bir necha bosqichda amalga oshirildi. 1992-1996-yillarda fermer xo‘jaliklariga asos solinuvchi normativ-huquqiy bazasi yaratildi. 1997-2000-yillarda fermer xo‘jaliklari qishloq xo‘jaligining ustuvor shakli sifatida rasmiylashtirildi. 2003-yil 24-martda Prezident PF-3226-sonli Farmoni bilan qishloq xo‘jaligida islohotlarni chuqurlashtirish yo‘nalishlari belgilandi[2]. Fermer xo‘jaliklarining soni yildan yilga o‘sib bordi: 1991-yilda bir necha yuzdan iborat bo‘lgan fermer xo‘jaliklari soni 2000-yillarning o‘rtalariga kelib 80 mingdan oshdi. 2019-2023-yillarda 331 ta normativ-huquqiy hujjat qabul qilinib, ulardan 4 ta Qonun, 8 ta Prezident Farmoni, 16 ta Prezident Qarori, 26 ta Hukumat qarori kuchga kirdi [10]. 2020-2021-yillarda paxta va don kvotalari hamda narx nazorati bekor qilindi va dehqonlar erkinroq ekin tanlash imkoniga ega bo‘ldi[3].

Suv boshqaruvida institutsional islohotlar 2017-yildan keskin tezlashdi. 2017-yil avgustida Qishloq xo‘jaligi va Suv resurslari vazirligi ikkita alohida vazirlikka Qishloq xo‘jaligi vazirligi va Suv resurslari vazirligi bo‘lib ajratildi[6]. 2018-yil 17-aprelda Prezidentning PF-5418-sonli Farmoni bilan qishloq xo‘jaligi va suv xo‘jaligi davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari belgilandi[5]. 2023-yil 20-iyunda UP-101-sonli Farmoni bilan suv xo‘jaligi sohasidagi ma‘muriy islohot doirasida suv boshqaruvini samarali tashkil etish bo‘yicha chora-tadbirlar belgilandi. 2024-yil 5-yanvarda PP-5-sonli Prezident Qaroriga ko‘ra suv resurslarini boshqarish tizimini takomillashtirish va ulardan foydalanish samaradorligini oshirish bo‘yicha chora-tadbirlar qabul qilindi bu

qarorning asosiy mohiyati suv tejash madaniyatini rivojlantirish va sug‘orish xizmatlarini pullik asosda ko‘rsatuvchi yangi tashkilotlar tuzishdan iborat[5].

Suv tejovchi texnologiyalar joriy etish yo‘nalishida O‘zbekiston sezilarli yutuqlarga erishdi. 2019-2022-yillar orasida suv tejovchi texnologiyalarni joriy etgan qishloq xo‘jaligi korxonalariga jami 1 trillion 465 milliard so‘m taxminan 133 million dollar subsidiya ajratildi[4]. Tomchilatib sug‘orish va yomg‘irlatib sug‘orish tizimlarini joriy etish bo‘yicha O‘zbekiston Markaziy Osiyoda birinchi, MDH mamlakatlari orasida ikkinchi, Osiyo mamlakatlari orasida to‘rtinchi va dunyo bo‘yicha o‘n uchinchi o‘rinda turadi[4]. Prezident 2023-yil saylov kampaniyasida 2030-yilga qadar barcha sug‘oriladigan yerlarda suv tejovchi texnologiyalarni joriy etishga va‘da berdi[9]. Hukumatning 2025-yilga qadar 2 million gektarda suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish maqsadi mavjud bu sug‘oriladigan yerlarning 54 foizini tashkil etadi[4]. 2025-yil mayida Jahon banki O‘zbekistonga sug‘orish va zovur infratuzilmasini modernizatsiya qilish hamda sug‘orish xizmatlarini yaxshilash uchun 200 million dollar imtiyozli kredit ajratdi[3].

Biroq suv islohotlari yo‘lida jiddiy to‘siqlar ham mavjud. CGIAR ning 2023-yilgi chuqur tadqiqotida amaliy muammolar aniq raqamlar bilan tasvirlangan: bitta gektarni tomchilatib sug‘orish tizimiga jihozlash 2023-yil holatida fermerlarga taxminan 2200 dollar turadi, lekin davlat subsidiyasi bu xarajatning faqat uchdan birini qoplaydi[9]. 15 gektardan kichik maydonlarda zamonaviy suv tejovchi tizimlar amalda rentabel emas lekin O‘zbekiston fermerlari o‘rtacha maydon atigi 1-2 gektar. Yirik fermer xo‘jaliklarida 15 gektardan yuqori minimal xarajat kamida 30 000 dollarga yetadi[9]. 2023-yilgi ma‘lumotlarga ko‘ra, O‘zbekiston har kub metr suvdan atiga 0,6 dollar qiymat yaratib, dunyo bo‘yicha suv unumdorligi eng past 20 ta davlat qatorida turadi global o‘rtacha esa 15 dollar[3]. Bu ko‘rsatkich islohot hali uzoq yo‘l bosishi kerakligini ko‘rsatadi.

Qishloq xo‘jaligida zamonaviy holat statistik jihatdan quyidagicha tavsiflanadi. 2023-yilda qishloq, o‘rmon va baliqchilik xo‘jaligi 4,1 foizga o‘sib, 426,3 trillion so‘mni tashkil etdi. 2023-yil iqtisodiyot tarkibida qishloq, o‘rmon va baliqchilik xo‘jaligining ulushi 24,3 foizni tashkil etdi va bu sohada mehnat resurslari band bo‘lishining 24 foizlik ulushi mavjud[11]. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari umumiy hajmining 63,1 foizi dehqon va tomorqa xo‘jaliklari, 29,8 foizi esa fermer xo‘jaliklari hissasiga to‘g‘ri keldi[11]. 2024-yilda O‘zbekiston 9 million tonna don, 3 million tonna paxta, 16 million tonna sabzavot va poliz mahsulotlari, 5 million tonna meva, 4 million tonna kartoshka, 2,9 million tonna go‘sht va 12,4 million tonna sut ishlab chiqardi[3]. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari eksporti 2024-yilda mamlakatning umumiy tashqi daromadlarining 8,2 foizini tashkil etdi [3]. Yer-suv islohotlarining natijasi sifatida 1993-yildan paxta eksporti boykoti bekor qilinishi qishloq xo‘jaligida yangi imkoniyatlar eshigini ochdi.

Xulosa

O‘zbekistondagi yer-suv munosabatlarining 2500 yillik tarixiy yo‘li shuni ko‘rsatadiki, bu munosabatlar hech qachon faqat texnik yoki iqtisodiy masala

bo‘lmagan ular siyosiy qarorlar, madaniy an‘analar va ekologik haqiqatlar bilan uzviy bog‘liq holda rivojlangan. Qadimgi vohalar madaniyati tarixiy sivilizatsiyaning iftixori bo‘lsa, sovet davridagi paxta monokulturasini siyosati Orol dengizining qurishi va millionlab gektar yerning sho‘rlanishi ko‘rinishidagi falokatga olib keldi. Mustaqillik yillarida boshlangan fermer xo‘jaligi islohoti qishloq xo‘jaligini davlat nazoratidan ozod etishda muhim qadam bo‘ldi, ammo yer maydonlari kichikligi, moliyaviy imkoniyatlar cheklanganligi va texnik bilim etishmasligi fermerlarning suv tejovchi texnologiyalarga o‘tishini sekinlashtirmoqda.

Hozirgi kunda O‘zbekiston yer-suv munosabatlarida bir necha ustuvor muammoni hal etishi zarur. Birinchidan, suv unumdorligini hal qiluvchi darajada oshirish har kub metr suvdan atiga 0,6 dollar olinishi global standartdan 25 barobar past bo‘lib, bu isrofgarchilik iqtisodiy va ekologik jihatdan boshqa to‘siqlarni ham keltirib chiqaradi. Ikkinchidan, kichik fermer xo‘jaliklari uchun arzon va amaliy suv tejovchi texnologiyalar tomchilatib sug‘orishning 1-2 gektarli maydonlarga mos modellari ishlab chiqish va subsidiya berish tizimini yangilash. Uchinchidan, 2030-yilga qadar barcha sug‘oriladigan yerlarda suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish maqsadiga erishish uchun 2024-2029-yillar uchun aniq yo‘l xaritasi va moliyalashtirish manbalari belgilash. To‘rtinchidan, sug‘orish tizimlarini raqamlashtirish «aqli suv» texnologiyalari, suv iste‘molini real vaqtda kuzatish orqali suv isrofgarchiligini kamaytirish. Bu yo‘nalishlarning amalga oshirilishi O‘zbekistonni 2040-yilga qadar suv tanqisligi tahdididan himoya qilishga va qishloq xo‘jaligining barqaror rivojlanishini ta‘minlashga katta hissa qo‘shadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. FAO. Water Report 15: Irrigation in the Countries of the Former Soviet Union in Figures. Rome: FAO, 1997.
2. TIAME. Fermer xo‘jaligi iqtisodiyoti: o‘quv qo‘llanma. Toshkent: TIAME nashriyoti, 2020.
3. U.S. Department of Commerce / Trade.gov. Uzbekistan Agricultural Sectors. 2024.
4. SUEZ Group. Water Conservation and Efficiency in Uzbekistan: An Inspiring Example. 2023.
5. World Irrigation Forum. National Water Resources Management and Irrigation: Uzbekistan Reforms 2017-2024. Tashkent: ICID, 2025.
6. Sokolov V. GWP CACENA. Uzbekistan's National Strategy on Water Management and Development. Tashkent: GWP, 2023.
7. Asian Development Bank. National Water Resources Management and Irrigation Strategy Implementation: Technical Assistance Report, Uzbekistan. Manila: ADB, 2022.
8. Dukhovniy V.A., Sokolov V.I. Uroki vodnogo sotrudnichestva v basseynе Aral'skogo morya. Tashkent: SIC ICWC, 2011.

9. CGIAR. Irrigation Innovation: Navigating Challenges in Uzbekistan's Water-Energy-Food-Environment Nexus. 2023.
10. O‘zbekiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligi vazirligi. O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligi: yillik hisobot 2023. Toshkent, 2024.
11. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. O‘zbekiston iqtisodiyoti raqamlarda 2023.
12. O‘zbekiston Respublikasi hukumati. Qishloq xo‘jaligi va suv resurslari.
13. World Bank. Uzbekistan Overview: Development news, research, data. 2024.
14. CAWater-info. Section 5: Key Water Developments in Central Asia Uzbekistan. 2023.
15. Toshmatov A. O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi tarixi: sovet davridan zamonaviy islohatlarga. Toshkent: Fan, 2018.
16. Rashidova N. O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligi islohotlari va fermer xo‘jaliklari rivojlanishi. Toshkent: TDIU, 2020.
17. Mirzayev A. Markaziy Osiyoda suv tanqisligi muammosi: geosiyosiy va iqtisodiy jihatlar // O‘zbekiston agrar fani xabarnomasi. 2022. №3.
18. Vinokurov Ye., Zakharchuk Ye. Vodnyye resursy Tsentral'noy Azii: mezhdunarodnye aspekty. SPb.: EABR, 2013.
19. Agro.uz. Statistika ma'lumotlari O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi.
20. Inlibrary.uz O‘zbekiston ilmiy maqolalar elektron kutubxonasi. Suv va yer resurslari bo‘yicha tadqiqotlar.

MUSTAQILLIK YILLARIDA YER-SUV RESURSLARDAN FOYDALANISHDA EKOLOGIK MADANIYATNI SHAKLLANTIRISH

Xolmirzayeva Xurshida Xasanboy qizi

University of Business and Science oliy ta'lim muassasasi

Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi

yo'nalishi 1-kurs talabasi

Email: xolmirzayevaxurshida273@gmail.com

Tel: +998336419396

Annotatsiya

Mazkur ilmiy maqolada mustaqillik yillarida O‘zbekistonda yer va suv resurslaridan foydalanish jarayonida ekologik madaniyatni shakllantirishning nazariy, ijtimoiy va amaliy jihatlarini kompleks tarzda tahlil etiladi. Tadqiqotda ekologik madaniyat tushunchasining mazmun-mohiyati, uning jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni hamda tabiiy resurslardan foydalanish samaradorligini ta’minlashdagi ahamiyati ilmiy asosda ochib berilgan. Shuningdek, ekologik madaniyatni rivojlantirishning institutsional mexanizmlari, ekologik ta’limning roli hamda barqaror rivojlanish tamoyillari asosida resurslardan foydalanishni

takomillashtirish yo‘llari asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari ekologik madaniyatni shakllantirish orqali yer-suv resurslaridan foydalanishda samaradorlikni oshirish va ekologik muvozanatni saqlash mumkinligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: *ekologik madaniyat, yer resurslari, suv resurslari, barqaror rivojlanish, ekologik ong, agrar islohotlar, iqlim o‘zgarishi, resurslardan oqilona foydalanish, ekologik ta’lim, atrof-muhit muhofazasi, institutsional mexanizmlar.*

KIRISH. XXI asr boshlarida global miqyosda yuz berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik transformatsiyalar insoniyat oldiga tabiiy resurslardan, xususan, yer va suv resurslaridan oqilona hamda barqaror foydalanish muammosini eng dolzarb strategik masalalardan biri sifatida qo‘ymoqda. Yer va suv resurslari nafaqat iqtisodiy ishlab chiqarishning asosiy omili, balki biosfera barqarorligini ta’minlovchi fundamental komponentlar sifatida ham namoyon bo‘ladi. Shu bois, mazkur resurslardan foydalanish jarayonida ekologik muvozanatni saqlash, tabiiy tizimlarning o‘z-o‘zini tiklash qobiliyatini buzmaslik va kelajak avlodlar manfaatlarini hisobga olish zamonaviy ilmiy diskursning markaziy masalalaridan biri hisoblanadi.

Mustaqillik yillarida O‘zbekiston Respublikasida amalga oshirilgan keng ko‘lamli ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar, ayniqsa agrar sohada olib borilgan transformatsion jarayonlar yer va suv resurslaridan foydalanish tizimini tubdan qayta shakllantirdi. Yer munosabatlarining bozor mexanizmlariga moslashtirilishi, fermer xo‘jaliklari institutining rivojlanishi, suv xo‘jaligini boshqarish tizimining modernizatsiyasi kabi jarayonlar resurslardan foydalanish samaradorligini oshirishga xizmat qildi. Biroq ushbu islohotlar bilan bir qatorda ekologik muammolar, jumladan, yerlarning degradatsiyaga uchrashi, sho‘rlanish darajasining ortishi, suv resurslarining tanqisligi hamda ularning hududlar bo‘yicha notekis taqsimlanishi kabi masalalar o‘z dolzarbligini saqlab qolmoqda[1].

Mazkur muammolarning yuzaga kelishida faqatgina tabiiy omillar emas, balki inson omili, ya’ni ekologik ong va ekologik madaniyat darajasining yetarli emasligi ham muhim rol o‘ynaydi. Chunki resurslardan foydalanishning samaradorligi ko‘p jihatdan insonning tabiatga bo‘lgan munosabati, uning ekologik qadriyatlari va mas’uliyat hissiga bog‘liqdir. Shu nuqtai nazardan qaraganda, ekologik madaniyatni shakllantirish masalasi yer-suv resurslaridan foydalanish tizimining ajralmas tarkibiy qismi sifatida namoyon bo‘ladi[2].

Ekologik madaniyat kategoriyasi zamonaviy ilmiy adabiyotlarda murakkab va ko‘p komponentli tushuncha sifatida talqin etiladi. U o‘z ichiga ekologik bilimlar tizimi, ekologik ong, ekologik qadriyatlar, ekologik xulq-atvor va ekologik faoliyat kabi elementlarni qamrab oladi. Mazkur komponentlarning o‘zaro integratsiyasi natijasida insonning tabiat bilan o‘zaro munosabatlari ma’lum bir madaniy-me’yoriy tizimga solinadi. Shu boisdan, ekologik madaniyatni shakllantirish jarayoni nafaqat ta’lim-tarbiya bilan, balki ijtimoiy institutlar, iqtisodiy mexanizmlar va davlat siyosati bilan ham chambarchas bog‘liqdir.

Zamonaviy ekologik muammolar, xususan, iqlim o‘zgarishi, global isish, suv resurslarining kamayib borishi va yer degradatsiyasi jarayonlari insoniyat oldida yangi chaqiriqlarni yuzaga keltirmoqda. Ayniqsa, Markaziy Osiyo mintaqasida ushbu muammolar o‘ziga xos murakkablik kasb etib, transchegaraviy suv resurslaridan foydalanish, Orol dengizi inqirozi, cho‘llanish jarayonlarining kuchayishi kabi omillar bilan yanada keskinlashmoqda. Bu esa o‘z navbatida, yer-suv resurslaridan foydalanishda ekologik madaniyatni shakllantirishni mintaqaviy xavfsizlik va barqaror rivojlanishning muhim omillaridan biri sifatida qarashni taqozo etadi[3].

Ekologik madaniyatni shakllantirish jarayoni ko‘p bosqichli va tizimli xarakterga ega bo‘lib, u avvalo ekologik ta’lim va tarbiya tizimi orqali amalga oshiriladi. Ta’lim jarayonida ekologik bilimlarning singdirilishi, ekologik ong va tafakkurning rivojlantirilishi hamda ekologik qadriyatlarning shakllanishi insonning tabiatga nisbatan mas’uliyatli munosabatini ta’minlaydi. Shu bilan birga, ommaviy axborot vositalari, fuqarolik jamiyati institutlari va davlat siyosati ham ekologik madaniyatni shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi[4]. Shuni alohida ta’kidlash joizki, yer va suv resurslaridan foydalanishda ekologik madaniyatni shakllantirish faqatgina ekologik muammolarni bartaraf etish vositasi emas, balki iqtisodiy samaradorlikni oshirishning ham muhim omilidir. Chunki resurslardan oqilona foydalanish ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiradi, ekologik zararlarni minimallashtiradi va uzoq muddatli barqarorlikni ta’minlaydi. Shu boisdan, ekologik madaniyat iqtisodiy va ekologik manfaatlar o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlovchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Yer va suv resurslaridan foydalanishda ekologik madaniyatni shakllantirish masalasi O‘zbekiston olimlari tomonidan ham keng qamrovda tadqiq etilgan bo‘lib, ushbu yo‘nalishdagi ilmiy izlanishlar agrar islohotlar, ekologik xavfsizlik va barqaror rivojlanish konsepsiyalari bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganilgan. Xususan, o‘zbek olimlarining ilmiy ishlarida yer-suv resurslaridan foydalanish jarayonining nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy-falsafiy va ekologik jihatlar ham kompleks tarzda tahlil qilingan.

Akademik B.M. Kurbanovning ilmiy tadqiqotlarida yer resurslaridan foydalanishning iqtisodiy samaradorligi bilan bir qatorda, ekologik barqarorlikni ta’minlash masalasi ham muhim yo‘nalish sifatida qaraladi[5]. U yer resurslaridan foydalanishda inson omilining, xususan, ekologik ong va madaniyat darajasining hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini asoslab beradi. Kurbanovning fikricha, agrar islohotlarning muvaffaqiyati ko‘p jihatdan ekologik madaniyatning rivojlanish darajasiga bog‘liq bo‘lib, bu esa resurslardan oqilona foydalanishning asosiy sharti hisoblanadi.

Shuningdek, I. Mahkamov tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda O‘zbekiston sharoitida yer-suv resurslaridan foydalanishning institutsional mexanizmlari tahlil qilinib, ularda ekologik omillarni hisobga olish zarurligi alohida ta’kidlanadi[6]. Olim yer va suv resurslarini boshqarish tizimini takomillashtirishda ekologik madaniyatni shakllantirishni muhim omil sifatida ko‘rsatib, ushbu jarayonni

ijtimoiy institutlar faoliyati bilan uzviy bog‘laydi. Bundan tashqari, S. Otamuratov va M. Qodirov kabi olimlarning falsafiy yo‘nalishdagi tadqiqotlarida ekologik madaniyatning ijtimoiy mohiyati, uning jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni va ahamiyati chuqur tahlil qilingan. Ushbu tadqiqotlarda ekologik madaniyat inson va tabiat o‘rtasidagi munosabatlarning ma‘naviy-me‘yoriy asoslarini ifodalovchi kategoriya sifatida talqin etilib, uning shakllanishi ijtimoiy ong evolyutsiyasi bilan bog‘liq holda o‘rganiladi.

Shuningdek, ekologik ta‘lim va tarbiya masalalari bo‘yicha o‘zbek olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlar ham mazkur mavzuning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Xususan, ekologik ta‘lim tizimini rivojlantirish orqali yosh avlodda ekologik ong va madaniyatni shakllantirish masalalari ko‘plab ilmiy ishlarda yoritilgan bo‘lib, unda ta‘lim jarayonining uzluksizligi va tizimliliği alohida ta‘kidlanadi.

METODOLOGIK QISM. Mazkur tadqiqotda yer-suv resurslaridan foydalanishda ekologik madaniyatni shakllantirish jarayonlarining ko‘p o‘lchovli va murakkab tabiatini xronologik jihatdan obyektiv baholash maqsadida mustaqillikgacha va undan keyingi davr evolyutsiyasini ochib beruvchi tarixiy-qiyosiy tahlil, qonunchilik hujjatlari hamda xulq-atvor normalari o‘rtasidagi uzilishlarni aniqlashga xizmat qiluvchi neoinstitutsional yondashuv, jamiyat, iqtisodiyot va tabiatning uzviy aloqadorligini yagona bir butunlikda o‘rganish imkonini beruvchi tizimli-strukturaviy analiz, shuningdek, shaxslar va jamoalarning tabiatga nisbatan ijtimoiy-psixologik munosabatini dekonstruksiya qiluvchi bixevioristik metodlar sinergetik tarzda uzviy bog‘langan holda kompleks qo‘llanildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Olib borilgan epistemologik va institutsional tahlillar natijalari shuni tasdiqlaydiki, mustaqillik yillarida O‘zbekistonda yer-suv resurslaridan foydalanishning mukammal me‘yoriy-huquqiy bazasi yaratilganiga va agrar sohada tub tarkibiy islohotlar amalga oshirilganiga qaramay, sotsiumning kognitiv qatlamlarida hamon eskirgan antropotsentrik xulq-atvor stereotiplari ustunlik qilmoqda, bu esa resurslarni boshqarishda faqatgina davlatning sanksiyaviy-ma‘muriy choralari yoki iqtisodiy mexanizmlari bilangina cheklanib qolmasdan, balki ta‘lim tizimi, an‘anaviy qadriyatlar va huquqiy madaniyatning sinergetik integratsiyasi orqali har bir individning ong ostiga “bioetik imperativ”[7]ni singdirishni talab qiladi. Zero, aynan ekologik madaniyatning kundalik ijtimoiy avtomatizm darajasiga ko‘tarilishigina suv tanqisligi va yer degradatsiyasi xavfi sharoitida evolyutsion barqarorlik va mintaqaviy ekologik xavfsizlikni kafolatlovchi yagona hal qiluvchi omil hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, mustaqillik yillarida O‘zbekistonda yer va suv resurslaridan foydalanish jarayonida ekologik madaniyatni shakllantirish dolzarb ilmiy va amaliy muammo hisoblanadi. Maqola doirasida o‘rganilgan adabiyotlar va o‘zbek olimlarining tadqiqotlari ekologik madaniyatni shakllantirish jarayonining kompleks, ko‘p komponentli va tizimli xarakterga ega ekanligini

tasdiqlaydi. Tadqiqot ko‘rsatdiki, yer-suv resurslaridan oqilona foydalanish faqat texnologik yoki iqtisodiy yondashuvlar bilan emas, balki ekologik ong va madaniyat darajasining rivojlanishi orqali ham samarali amalga oshiriladi.

Ekologik ta’lim va tarbiyani olib borishda ommaviy axborotning roli juda katta. Birgina televideniya orqali ekologik mazmundagi ko‘rsatuvlarning doimiy ravishda berib borilishi aholi, ayniqsa, yoshlarda ekologik madaniyatni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Yoshlarga ekologik ta’lim-tarbiya berish orqali ularda yuksak ekologik ong, tabiat resurslaridan oqilona foydalanish, atrof-muhit muhofazasi, biologik xilma-xillikni muhofaza qilishdek yuksak vazifalarni bajarishga hissa qo‘shish zarur[8]. Xalqimizni milliy hamda diniy qadriyatlari shaxsiy gigena, tozalik va ozodalikdan tortib o‘zi yashab turgan joyini turli xil chiqindilar bilan ifloslantirmaslik, tabiat ne‘matlarini isrof qilmaslik, atrofni ko‘kalamzorlashtirishni keng targ‘ib etadi. Ushbu tushunchalar insonlarning yoshligidanoq o‘z oilasidagi keksa avlod vakillari tomonidan ular ongiga singdirib boriladi. Demak insonda dastlabki tushunchalar o‘z oilasi paydo bo‘ladi. Keyinchalik tushunchalar bog‘cha, maktab, litsey, oliy o‘quv yurtlarida kengaytiriladi va rivojlantiriladi. Ekologik tarbiyaning keyingi rivojlanishi va samarasi eng avvalo oilada qo‘yilgan poydevorga bog‘liq ekanligini bugun hayotning o‘zi yaqqol ko‘rsatib turibdi. Global miqyosda ekologik muammolar yanada kuchayib, uning ta’siri O‘zbekistonda ham yaqqol sezilayotgan, insoniyatning atrof – muhitga bo‘lgan salbiy ta’siri yanada ortib borayotgan, tabiat ne‘matlaridan ayovsiz foydalanilayotgan bugungi sharoitda bu yanada dolzarblik kasb etadi. Shuningdek, mazkur tadqiqot yer-suv resurslaridan foydalanish jarayonida ekologik madaniyatni rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqish va uni amaliyotga tatbiq etish zaruratini tasdiqlaydi. Bu o‘z navbatida, resurslardan foydalanishda uzoq muddatli barqarorlikni ta’minlash, ekologik va iqtisodiy manfaatlarni muvozanatlashtirish hamda kelajak avlodlar manfaatlarini himoya qilish imkonini beradi. Shu bilan birga, ekologik ta’lim va targ‘ibot tizimini rivojlantirish, aholining ekologik ongini oshirish hamda davlat siyosati va ijtimoiy institutlarni uyg‘unlashtirish orqali ekologik madaniyatni shakllantirish samaradorligini yanada oshirish mumkinligi ilmiy asosda isbotlandi.

Xulosa qilib aytganda, mustaqillik yillarida yer-suv resurslaridan foydalanishda ekologik madaniyatni shakllantirish konsepsiyasi O‘zbekiston sharoitida barqaror rivojlanishning asosiy omili sifatida namoyon bo‘ladi va uni rivojlantirish uchun kompleks ilmiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy yondashuvlarni tatbiq etish zarur.

Tadqiqot xulosalari shuni yaqqol namoyon etadiki, mustaqillik yillarida O‘zbekistonda yer-suv resurslaridan foydalanishning yuridik va iqtisodiy mexanizmlarini yaratish borasida ulkan strategik qadamlar qo‘yilgan bo‘lsa-da, mazkur huquqiy normalarning samaradorligi jamiyatdagi ekologik madaniyatning rivojlanish darajasiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liqdir. Orol fojiasi merosi va iqlim o‘zgarishining global chaqiriqlari sharoitida eskirgan ekstensiv va utilitar tafakkurdan voz kechish, uning o‘rniga resurslarning cheklanganligini anglovchi,

ularni kelajak avlodlar oldidagi muqaddas omonat deb biluvchi noosferik dunyoqarashni sotsiumning barcha qatlamlarida institutsionalizatsiya qilish talab etiladi. Bu murakkab jarayon, bir tomondan, O'rta Osiyoning ko'p asrlik an'anaviy suv va yer boshqaruvi madaniyatini zamonaviy voqelikka moslashtirishni, ikkinchi tomondan esa ta'lim, fan, iqtisodiy mexanizmlar va qat'iy jamoatchilik nazoratini o'z ichiga olgan sinergetik harakatlarni taqozo etadi. Faqatgina qonun ustuvorligi va yuksak ekologik ma'naviyatning uyg'unligigina O'zbekistonning milliy hamda mintaqaviy doirada barqaror evolyutsion taraqqiyotini ta'minlashga qodir.

ADABIYOTLAR

1. Bozorov M. S. O'ZBEKISTONDA SOVET HOKIMIYATI DAVRIDAGI YER-SUV MUNOSABATLARI (SURXON VOHASI 1920-1940) MISOLIDA //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2023. – T. 3. – №. 6. – C. 58-62.
2. Murodova, R., & Akramov, G'. (2025). *The efficacy of implementing innovative pedagogical technologies in environmental education in Uzbekistan*. International Journal of Artificial Intelligence, 5(10), 619–624.
3. Ishankulova K., Shermuxammedova M., Nurmaxamadov A., Qurbonov I. ZAMONAVIY JAMIYAT TARAQQIYOTIDA EKOLOGIK MADANIYAT TUSHUNCHASI VA UNING TUTGAN O'RNI // Экономика и социум. 2024. №4-1 (119). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zamonaviy-jamiyat-taraqqiyotida-ekologik-madaniyat-tushunchasi-va-uning-tutgan-o-rni> (дата обращения: 19.03.2026).
4. Shomurotov Sh.Sh. MUSTAQILLIK YILLARIDA SUV XO'JALIGI TIZIMIGA KAPITAL MABLAG'LAR AJRATISHNING ORTIB BORISHI // Экономика и социум. 2023. №12 (115)-1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mustaqillik-yillarida-suv-xo-jaligi-tizimiga-kapital-mablag-lar-ajratishning-ortib-borishi> (дата обращения: 19.03.2026).
5. Baxtiyorovna K. M. YER RESUSRLARIDAN OQILONA FOYDALANISH VA UNING EKOLOGIK HIMOIYASI //SHOKH LIBRARY. – 2025. – T. 1. – №. 11.
6. Maxkamov I. Suv Resurslaridan Foydalanishda Zamonaviy Texnologiyalarni Joriy Qilish-davr Talabi //Green Economy and Development. – T. 2. – №. 2. – C. 663556.
7. Abdullayeva G. J., Sattorova D. G. GLOBAL BIOETIKANING AXLOQIY MUAMMOLARI //Academic research in educational sciences. – 2022. – T. 1. – C. 38-41.
8. Shamsidinova, G. D., Sayfullaev, A. F., Achilova, N. R., & Baratov, U. D. (2021). Prospects for the development of " Education for sustainable ecological development" on the basis of the declaration of Uzbekistan. Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR), 10(3), 144-149.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA QISHLOQ XO‘JALIGINING RIVOJLANISHI (2010-2024-yillar, data jurnalistik tahlil)

Shahlo Muxtorova

Farg‘ona davlat universiteti

Jurnalistika mutaxassisligi magistranti

Annotatsiya

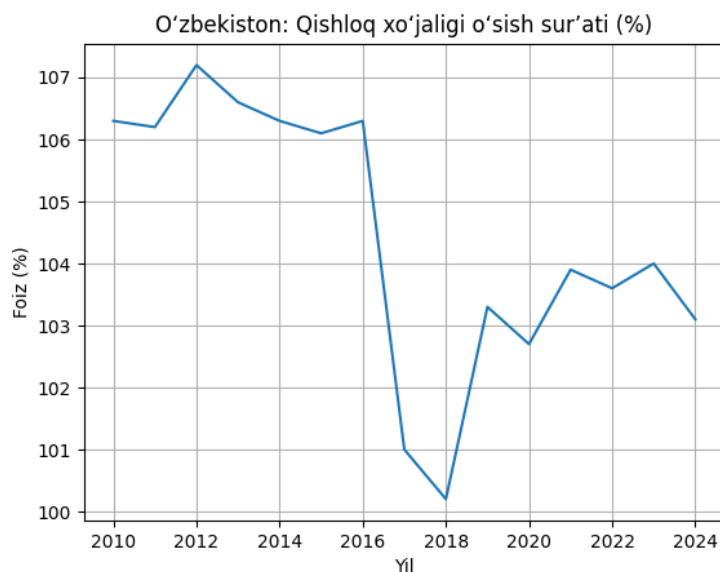
O‘zbekistonda yer-suv resurslarini to‘g‘ri boshqarish tajribasi mustaqillik yillarida qishloq xo‘jaligining rivojida muhim ahamiyat kasb etdi. Qishloq xo‘jaligi 2010-2024-yillarda avvalgi yillarga nisbatan o‘shirib ko‘rsatkichida bo‘ldi. Maqolada O‘zbekiston Respublikasi Milliy Statistika Qo‘mitasi tomonidan berilgan ochiq ma‘lumotlar data jurnalistikasi metodlarida asosida tahlil qilindi. Ushbu maqola ancha tushunarsiz bo‘lgan statistik ma‘lumotlarni data tahlili va vizualizatsiyasi orqali qulay usulda xalq e‘tiboriga jurnalistlar tomonidan yetkazib berish mumkinligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: *O‘zbekiston Respublikasi, qishloq xo‘jaligi, data jurnalistikasi, ochiq ma‘lumotlar, data vizualizatsiyasi, trend tahlili*

O‘zbekiston Respublikasining mustaqillik yillarida yer-suv resurslarini boshqarish sohasida amalga oshirilgan islohotlari qishloq xo‘jaligi rivoji uchun yo‘l ochib berdi. Mavjud statistik ma‘lumotlar so‘nggi yillarda O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining umumiy miqdori avvalgi yillarga nisbatan o‘shirib borganini ko‘rsatadi. Lekin statistik ma‘lumotlar shunchaki jadvallarda aks etganda, barcha uchun ham tushunarli bo‘lavermaydi. Jurnalistikaning zamonaviy sohalaridan biri – data jurnalistikasi shu kabi raqamlarni aniq va tushunarli shaklda ommaviy axborot vositalari (OAV) orqali yoritib berishga xizmat qiladi.

Bugungi kunda axborot manbalariga egalik qilish va ma‘lumotlarni ommaga yetkazib berishni nazorat qilish yuzasidan global miqyosda kurash olib borilmoqda. Ushbu axborot makonida jurnalistlarning o‘rni muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ular katta hajmdagi ma‘lumotlarni ommaviy axborot vositalari (OAV) orqali omma e‘tiboriga yetkazadi. Axborot asridagi bunday rivojlanishda jurnalistikaning ma‘lumotlar bilan ishlaydigan tarmog‘i – data jurnalistikasi butun dunyoda, shu jumladan, O‘zbekistonda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Koddington (2015) jurnalistik axborot berish va jurnalistik maqsadlarda data (ma‘lumotlar) bilan bog‘liq har qanday faoliyatni data jurnalistikasi deb ta’riflaydi[1]. Jurnalistikaning ushbu tarmog‘ida jurnalistlarning data analitikasi (ma‘lumotlar tahlili) va data vizualizatsiyasi (ma‘lumotlarni grafik va rasmlar ko‘rinishida tushunarli ko‘rinishga keltirish) ko‘nikmalarini bilishi kerak bo‘ladi.

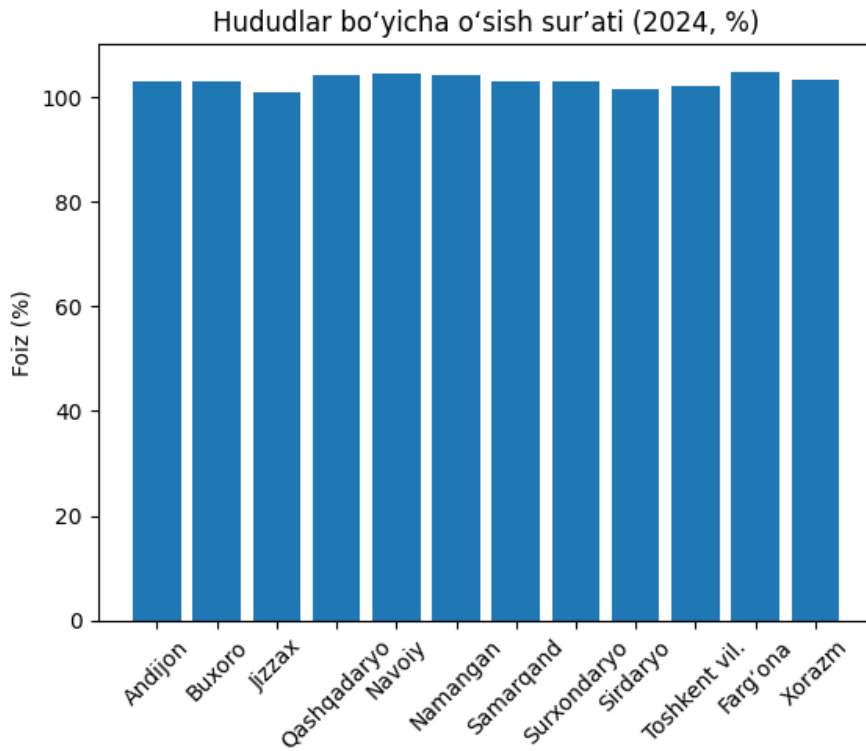
Data jurnalistikasi ma‘lumotlar bilan ishlaydigan soha ekanligidan kelib chiqilsa, ushbu sohaning rivojlanishi jurnalistlar tayanishi mumkin bo‘lgan ma‘lumotlar sifati va ishonchliligiga bog‘liq bo‘ladi. Ushbu maqsadda ochiq ma‘lumotlar (open data) miqdori va ulardan foydalanish imkoniyati data

jurnalistlarning faoliyati uchun muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Har kim kirishi, foydalanishi va tarqatishi mumkin bo‘lgan ma‘lumotlar ochiq ma‘lumotlar deb ataladi[2]. Ochiq ma‘lumotlarning ko‘payishi data jurnalistlari uchun kerakli manbalarni oshishi, ularning kasbiy faoliyati ahamiyatini oshirishi, demokratik institutlarda fuqarolar ishtirokini kengaytirish hamda jurnalistlarning fuqarolarni kerakli ma‘lumotlar bilan xabardor qilishi orqali foydali bo‘lishi mumkin. Ushbu maqolada ochiq ma‘lumotlar siyosati va uning jurnalistika rivojidagi ahamiyati O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi rivojlanishiga oid statistik ma‘lumotlar misolida tahlil etiladi.

Data jurnalistikasi katta miqdordagi ma‘lumotlar bilan ishlashda muhim ahamiyatga ega bo‘lib, u data tahlili va jurnalistika o‘rtasidagi kesishgan soha hisoblanadi [3]. Jurnalistikaning ushbu tarmog‘i uchun ma‘lumotlar manbalari va ularning ishonchliligi muhim ahamiyatga ega. Bu ochiq ma‘lumotlarga bo‘lgan talabni oshiradi. O‘zbekistonda data jurnalistikasining rivojlanishi davlat siyosatida shaffoflik va ochiqlik siyosati bilan bog‘liq bo‘lib, ochiq ma‘lumotlarning ko‘payishi ularni ommaga aniq, tushunarli va qulay usulda yetkazishni zaruratga aylantirdi. O‘zbekiston hukumatining ochiq ma‘lumotlar siyosati qonunchilikda ham mustahkamlangan bo‘lib, ularda asosiy tamoyillar aks ettirilgan. Jumladan, 2021-yil 11-avgustda qabul qilingan “Rasmiy statistika to‘g‘risida”gi qonunida rasmiy statistikaning asosiy tamoyillari sifatida tushunarlilik, shaffoflik, aniqlik va ishonchlilik kabilar sanab o‘tilgan [4]. Ushbu tamoyillar ochiq ma‘lumotlar siyosatida muhim rol o‘ynaydi.

O‘zbekistonda ham so‘nggi yillarda davlat muassasalari faoliyatida ochiqlik va shaffoflik siyosatiga keng e‘tibor qaratilmoqda. Buni internet orqali hamma uchun ochiq bo‘lgan ma‘lumotlarning ko‘payib borayotganligida ko‘rish mumkin. Bu o‘rinda, eng avvalo, ochiq turdagi statistik ma‘lumotlarning ko‘payib borayotganligini ta’kidlash lozim. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Milliy Statistika Qo‘mitasining rasmiy veb-saytida ochiq ma‘lumotlar bo‘limida ko‘plab yo‘nalishlar bo‘yicha statistik ma‘lumotlarni topish mumkin. Masalan, qishloq

xo'jaligiga oid ochiq ma'lumotlar bo'limida 2010-2024-yillarda O'zbekiston Respublikasida qishloq xo'jaligi mahsulotlarining umumiy miqdori avvalgi yillarga nisbatan o'sish ko'rsatkichlari bilan bog'liq ma'lumotlar berilgan [5]. Ushbu raqamlarni data jurnalistikasining trend tahlili metodi asosida o'rganish quyidagi natijani berdi (1-rasm).

1-rasm. O'zbekiston qishloq xo'jaligining o'sish sur'ati (2010-2024-yillar)

Ushbu chiziqli grafik bizga ayrim aniq tendensiyalarni ko'rsatadi. Eng avvalo, 2010-2024-yillar oralig'ida qishloq xo'jaligi mahsulotlarining umumiy miqdori avvalgi yillarga nisbatan 100 foizdan yuqori bo'lgan, ya'ni har yili o'sgan. 2017-2018-yillarda o'sish sur'atlari pasaygan bo'lsa-da, keyingi yillarda yana barqarorlasha boshlagan.

Statistika ma'lumotlari viloyatlar kesimida ham berilgan bo'lib, bir qarashda jadvaldan viloyatlar o'rtasidagi asosiy farqlarni ajratish murakkablik tug'diradi. Ushbu ma'lumotlarni Excel dasturida tahlil qilish orqali quyidagi grafik hosil qilindi (2-rasm).

2-rasm. Hududlar kesimida 2024-yilgi qishloq xo'jaligidagi o'sish ko'rsatkichlari

Ushbu grafik hech qaysi viloyat yillik o'sish ko'rsatkichlari bo'yicha yaqqol ajratib turmasligini ko'rsatadi, lekin ayrim farqlar ko'zga tashlanadi. Xususan, hududlar orasida Navoiy va Farg'ona viloyatlari eng yuqori ko'rsatkichlar bilan yetakchi ekanligini ko'rish mumkin. Jizzax va Sirdaryo viloyatlari esa bu borada nisbatan pastroq ko'rsatkichlar qayd etgan.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, bu kabi statistik ma'lumotlarni data jurnalistikasi metodlari bilan tahlil etish, birinchidan, katta hajmdagi ma'lumotlarni tushunarli tarzda tahlil qilib, omma e'tiboriga yetkazib berish orqali O'zbekistonda

jurnalistika rivojiga xizmat qiladi, ikkinchidan, data jurnalistlar tomonidan tayyorlangan bunday grafiklar kelgusida tarixchi, iqtisodchi va qishloq xo‘jaligi olimlari tadqiqotlari uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Coddington M. Clarifying journalism’s quantitative turn // Digital Journalism, 3(3), 2015.
2. Fleerackers et al. Open data in data journalism: opportunities and future directions // Canadian Journal of Communication, 50(1), 2025.
3. Mohammed Haddad. Data Journalism. An introductory guidebook. – Doha: AlJazeera Media Institute, 2019.
4. “Rasmiy statistika to‘g‘risida”gi 11.08.2021dagi O‘RQ-707-sonli O‘zbekiston Respublikasi Qonuni. <https://lex.uz/docs/-5569619>
5. O‘zbekiston Respublikasi Milliy Statistika Qo‘mitasi veb-sayti. https://api.siat.stat.uz/media/uploads/sdmx/sdmx_data_1454.pdf

XORAZM VILOYATINING GEOGRAFIK JOYLASHUVI, QISHLOQ XO‘JALIGI VA TABIIY SHAROITI.

Xujamatov Intizom Jumabayevich.

Urganch davlat pedagogika instituti

“Tarix” kafedrasida o‘qituvchisi

e-mail: intizomofficial@mail.com

Telefon: +998 97 528 29 47

Annotatsiya

Maqolada Xorazm viloyatining geografiyasi, tabiiy iqlim sharoiti, yerlarning va tuproqning melorativ holati, tuproqning sho‘rlanganlik darajasi hamda dehqonchilik uchun qulay va qulay bo‘lmagan hududlar va boshqalar haqida ma’lumot beriladi.

Kalit so‘zlar: *Geografik joylashuv, tabiiy iqlim sharoiti, qishloq xo‘jaligi, yer, tuproq, sho‘rlanish, minerallar, noqulay ob havo.*

Xorazm viloyati O‘zbekistonning shimoliy-g‘arb qismida joylashgan bo‘lib, Amudaryoning quyi oqimining chap qismini egallaydi. Qoraqum va Qizilqum sahrolari bilan o‘ralgan, shimol va shimoliy-sharq qismlari Qoraqalpog‘iston bilan, janub va janubiy qismlari Turkmaniston bilan, sharqdan esa Buxoro viloyati bilan chegaradosh bo‘lib, jahon paxtachiligining eng shimoliy qismini tashkil etadi [1, 4].

Xorazm viloyati geografik joylashuviga ko‘ra uchta hududga bo‘linadi: shimoliy hudud Gurlan, Shovot va Yangibozor tumanlari; markaziy hudud

Urganch, Yangiariq, Xiva va Qo‘shkopir tumanlari; janubiy hudud Hozarasp, Bog‘ot va Xonqa tumanlari [2, 80].

Xorazm viloyat hududi ma‘muriy jihatdan 13 ta ma‘muriy hududga bo‘linadi. Ularning maydoni quyidagicha Urganch shahri (0,029 ming km²), Xiva shahri (2,800 ming gektar), Bog‘ot (0,44 ming km²), Gurlan (0,44 ming km²), Qo‘shko‘pir (0,54 ming km²), Urganch (0,45 ming km²), Hozarasp (2,1 ming km²), Xonqa (0,43 ming km²), Xiva (0,47 ming km²), Shovot (0,46 ming km²), Yangiariq (0,4 ming km²), Yangibozor (0,34 ming km²), Tuproqqal‘a (192 262 m²) tumanlari kiradi.

Xorazm viloyati yer tuzilishi jihatidan dengiz satxidan 100-110 m baland bo‘lgan katta shimoliy qismga va dengiz sathidan 120-150 metrgacha baland bo‘lgan chekka janubiy qismlarga bo‘linadi. Viloyat iqlimi keskin kontinental bo‘lib, maksimal va minimal haroratlar orasidagi farq 78° ga teng. Viloyat hududining qumlar bilan o‘ralganligi sababli yoz kunlari harorat +43°+45°C darajaga ko‘tariladi. Qish faslida eng past harorat -30°-33°C sovuqni tashkil etadi. Bu yerda yozning issiq, qishning sovuq kelishi ob-havoning sutka davomida keskin o‘zgarishi, yog‘in-sochinning kamligi, havoning quruqligi viloyat iqlimining asosiy xususiyatlaridir [3].

Xorazmning iqlimi o‘ta kontinental iqlimdir. Sovuq davrning cho‘zilishi bu yerda 80 kunni tashkil etgan bir vaqtda, xuddi shunday Samarqand va Buxoroda 30, Toshkent va Jizzaxda 38–40, Farg‘ona vodiysida esa 50–60 kundan iborat [4, 6].

Tuproqning muzlash chuqurligi ham katta ahamiyatga egadir. Bu yerlarda tuproq 26–42 sm (ayrim yillarda 130 sm gacha) muzlab, bahorda u juda sekin eriy boshlaydi. Ob-havo juda o‘zgaruvchan bo‘ladi. Issiq kunlar sovuq kunlar bilan tez-tez almashib turadi. Sovuqsiz davr bu yerda 201 kunni tashkil qilgan bir vaqtda, respublikaning boshqa viloyatlarida bu davr 210–230 kungacha cho‘ziladi. Foydali haroratning to‘planishi kech boshlanib, sekin o‘tadi va uning boshlanishi viloyatimiz sharoitida Toshkent viloyatiga nisbatan 20 kunga kechdir. Shu sababli ham bu yerda dala ishlari respublikamizning boshqa viloyatlariga nisbatan 20–25 kunga kech, kuzgi sovuqlar esa erta boshlanadi [5, 7].

Yog‘in-sochinlar juda kam miqdorni tashkil qilib, uning yillik miqdori 80–90 mm ga yetadi. Eng ko‘p yog‘in-sochin bahorga to‘g‘ri keladi. Tuproqdagi tabiiy namlik hamda yer osti sizot suvlari miqdorini ko‘paytirishda yog‘in-sochinlarning ahamiyati deyarli yo‘q darajada. Havoning namligi past bo‘lib, uning qurg‘oqligi hamda quyosh radiatsiyasining intensivligi natijasida tuproqdan juda ko‘p miqdorda suv bug‘lanib turadi. Viloyat hududida kuchli shamollar sodir bo‘ladi. Tuproq sharoitlari ham o‘ziga xos xususiyatga egadir. Yer yuzasining tabiiy holdagi juda kam qiyaligi, yer osti sizot suvlari yaqin joylashganligi hamda uning minerallashtirish darajasi yuqori bo‘lishi, tuproqning sho‘rlanishiga olib keladi. Viloyatimiz tuproqlari asosan o‘tloqi hamda o‘tloqi-botqoq tuproqlardan iborat bo‘lib, unumdorligi va sho‘rlanishi har xil darajada bo‘lganligi sababli doimo ko‘p martalab sho‘r yuvishni talab qiladi [6, 4].

O‘zining kelib chiqishi, sho‘rlanish xarakteri va darajasi bo‘yicha Xorazm vohasida bir necha tuproq turlari mavjud. Lekin Xorazm dehqonlariga tushunarli bo‘lishi uchun ularni uchta tuproq zonasiga ajratish mumkin: 1. Amudaryo yotqiziqlaridan hosil bo‘lgan, Amudaryo bo‘yi voha tuproqlari. 2. Qoraqum va Qizilqum ta’sirida vujudga kelgan qum etaklaridagi qumloq tuproqlar. 3. Eskidan sug‘orib dehqonchilik qilib kelinayotgan, yuqoridagi tuproqlar orasiga joylashgan sovg‘a tuproqlar. Bu tuproqlar o‘zlarining fizik-kimyoviy va biologik xususiyatlari bilan bir-biridan keskin farq qiladi [7, 4].

Ushbu hududlar tuproqlar mexanik tarkibiga ko‘ra ham uchga bo‘linadi, ya’ni og‘ir tuproqli (sovg‘a), yengil tuproqli (qum yerlar), o‘rtacha yengil tuproqlar (voplang). Yengil tuproqli yerlar asosan qum etaklarida joylashgan bo‘lib janubiy hududda joylashgan Hozaraspning 25%, Bog‘otning 20% yer maydoni kiradi, hamda o‘rta hududda joylashgan Yangiariq tumanida 30%, Xiva tumanida 20%, Qo‘shko‘pir tumanida 15-20%, shimoliy hududda joylashgan Shovot tumanida 15% va Yangibozor tumanida 5% ekin maydonlarni tashkil etadi [8, 4]. Yengil tuproqli (qum yerlar) Gurlan tumanida ham mavjud bo‘lib lekin ancha kam hisoblanadi. Shunga e’tibor berish kerakki, Xorazm viloyatida qum yerlarning rangi ham ikki xil, ya’ni janubiy tarafadagi tumanlarda qumlar nisbatan sarg‘ish va qizg‘ish rangda bo‘lsa, shimoliy tarafidagi tumanlarda qum yerlar rangi kulrang hisoblanadi.

O‘rtacha yengil tuproq maydonlar asosan daryo bo‘yida joylashgan bo‘lib Hozarasp tumanining 30%, Bog‘ot tumanining 20%, Xonqa va Urganch tumanlarining 35%, Yangibozor tumanining 25%, Gurlan tumanining 40% maydonini egallaydi [9, 4].

Yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan hududlardan qolgan maydonlarni og‘ir tuproqli ekin maydonlari tashkil etadi. Viloyatda erta bahordan to kech kuzgacha kunlik harorat kuzatilganda Urganch tumaniga nisbatan Tuproqqala +5C, Pitnak +3C, Hozarasp +2C yuqori, Bog‘ot, Yangiariq va Xiva tumanlarida esa harorat -1C past bo‘lishi aniqlangan.

Xorazm viloyati aholisining katta qismi qishloq xo‘jaligi bilan band. Viloyatning geografik o‘rni, qishloq xo‘jaligi tarmoqlarini rivojlantirish imkonini beradi. Viloyatda qishloq xo‘jaligining ko‘p tarmog‘i mavjud, lekin ularning asosini paxtachilik, chorvachilik, donli ekinlar tashkil etadi. Yer maydoni kichik bo‘lsada (6,3 ming kv. km), respublika qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishida o‘ziga xos salmoqli o‘rni bor [10, 47].

Bundan tashqari, suv va shamol eroziyasi viloyat qishloq xo‘jaligiga katta zarar yetkazadi. Kuchli esgan shamol tufayli 1992-yil aprel-may oylarida havo haroratining pasayib ketishi, yog‘ingarchilikning ko‘p bo‘lishi, dehqonlar uchun og‘ir sharoitni yuzaga keltirdi. Natijada, viloyatdagi 10,5 ming gektar paxta maydoni zarar ko‘rdi. Faqat paxta maydonlar emas, boshqa ekin turlari ham zarar ko‘rdi. Shunday bo‘lsa-da, 1992-yilda viloyat respublika bo‘yicha yetishtirilgan don hosilining 6,1 foizini, paxtaning 6,7 foizini, kartoshkaning 3,3 foizini yetkazib berdi. 1996-yilga kelib bu ko‘rsatkichlar biroz o‘sib, donning –

7,4 foizi, paxtaning 9,1 foizi va kartoshka hosilining 5,5 foizi voha dehqonlarining mehnati evaziga yetishtirildi. Bu raqamlar o‘sha davr uchun katta ko‘rsatgich edi.

Dehqonchilikda noqulay bo‘ladigan yillar har 3-4 yildan bir qayta takrorlanib turadi. Aslini olganda dehqonchilik uchun qulay keladigan yillar kam. Ayrim yillari ekin vaqtida bahor biroz qulay kelsa, kuz fasli noqulay keladi. Bahordagi ekin vaqtida, yog‘in-sochinning ko‘payib ketishi ekinlarga katta zarar yetkazadi. Ammo tabiat inijliklarini biladigan va tajribali dehqonlar imkon topishga harakat qiladilar.

Viloyatning sug‘oriladigan yerlarida yildan yilga sho‘rlanish darajasi kuchayishi kuzatilmoqda. Natijada o‘rtacha sho‘rlangan dalalarda tuproq 3–4 marta yuvilsa, kuchli sho‘rlangan joylarda 5-6 marta yuviladi. Viloyatda ekiladigan maydonlarning yarmidan ko‘prog‘i sho‘rlangan yerlarga to‘g‘ri keladi. Kuchli sho‘rlangan maydonlar 44 ming gektar, o‘rtacha sho‘rlangan maydonlar 99 ming, kuchsiz sho‘rlangan maydonlar 131 ming gektar, ya‘ni 48 foizni tashkil etadi.

1990-yillar o‘rtalarida oqar suvlarning belgilangan me‘yorlarda hamda sug‘orish me‘yorlarining kamayishi, shuningdek, zax suvlar chiqimi olinayotgan suv miqdorining 60 foizidan osha boshlashi yerlarning meliorativ holati va paxta hosildorligining gektaridan 30–33 sentner atrofida barqarorlashishiga olib keldi. Viloyatimizda sug‘orish va meliorativ tarmoqlarning rivojlanishi yerlarimiz meliorativ holatining yaxshilanishiga imkoniyat yaratdi. So‘nggi yillarda sug‘orishga olinayotgan suv me‘yorlarining nisbatan kamayishiga qaramasdan, zax suvlar bilan viloyatimiz tashqarisiga chiqarib tashlanayotgan zararli tuzlar oqar suv bilan kelgan tuzlarga qaraganda deyarli 2 barobar ko‘pdir [11, 80].

Sho‘r yuvish davrida sizot suvlar yer sathidan kamida 1,5 metr pastda yotsagina tuproqdagi tuzlar yaxshi yuviladi. Shu bois sho‘r yuvish davrida sizot suvlar ko‘tarilib, zovurlar jadal ishlay olmagan davrlarda mexanizmlar yordamida sizot suvlarni boshqa kollektorlarga tushirish choralarini ko‘rish lozim. Sho‘ri yaxshi yuvilgan yerlarning yuzasi qoramtir–ko‘ng‘ir holatdan qizg‘ish-oyqa suv rangiga o‘tishi sho‘r yuvish sifatli bajarilganining belgisidir. So‘nggi vaqtlarda oqar suvlarning sho‘rlanishi oshayotganligi sababli (litrida 0,8–1,5–1,7), sho‘r yuvish normalarini, ayniqsa o‘rtacha va og‘ir qumloq yerlarda 10–15 foizga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Takomillashtirilgan tavsiyanomaga ko‘ra, sho‘r yuvish yerlar muzlagunga qadar kuzda kamida bir marta va erta bahordan boshlab uch marta, jami o‘rtacha 4 marta, har bir gektariga 5–6 ming kubometr suv beriladi va sho‘ri juda yaxshi yuviladi. Ekinlarni mavsumiy sug‘orish davrlarida esa paxta 4–6 marta 4,8–8,6 ming kubometr suv bilan sug‘oriladi yoki o‘rtacha 7 marta sug‘orilib, har bir gektariga 7,5 ming kubometr suv beriladi [12, 49].

So‘nggi yillarda sug‘orishga olinayotgan suv me‘yorlarining nisbatan kamayishiga qaramasdan, zax suvlar bilan viloyatimiz tashqarisiga chiqarib tashlanayotgan zararli tuzlar oqar suv bilan kelgan tuzlarga qaraganda deyarli 2 barobar ko‘pdir.[13, 49]

Sho‘r yuvish davrida sizot suvlar yer sathidan kamida 1,5 metr pastda yotsagina tuproqdagi tuzlar yaxshi yuviladi. Shu bois sho‘r yuvish davrida sizot suvlar ko‘tarilib, zovurlar jadal ishlay olmagan davrlarda mexanizmlar yordamida sizot suvlarni boshqa kollektorlarga tushirish choralarini ko‘rish lozim.[14, 36]

Xulosa qilib shuni aytadigan bo‘lsak, Xorazm vohasining geografik joylashuvi va tabiiy iqlim sharoiti mamlakatimizning boshqa hududlariga qaraganda katta farqli tamoni bilan ajralib turadi. Atrofi qum bilan o‘ralgani uchun yoz oylarida havoning keskin isib ketishi, yoki qish oylarida qattiq sovuq havoning kirib kelishi bilan farqlanadi. Yilning bahor fasli boshqa hududlarga qaraganda bir muncha kechroq kirib kelishi yoki kuz oyining erta kirib kelishi dehqonlar uchun ma‘lum qiyinchiliklarni tug‘diradi. Ayrim joylarda sho‘r tuproqning mavjudligi dehqonchilikda ma‘lum qiyinchiliklar tug‘dirishi mumkin.

Foydalangan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Xorazmiy Ahmad Xasanovich. Xorazm dehqonchiligining ilmiy asoslari. – Toshkent: Fan, 1996.
2. Xorazmiy Ahmad Xasanovich. Xorazm dehqonchiligining ilmiy asoslari. – Toshkent: Fan, 1996.
3. <http://gurlan41.uz/xorazm-viloyati-haqida.html>
4. Xorazmiy Ahmad Xasanovich. Xorazm dehqonchiligining ilmiy asoslari. – Toshkent: Fan, 1996.
5. Xorazmiy Ahmad Xasanovich. Xorazm dehqonchiligining ilmiy asoslari. – Toshkent: Fan, 1996.
6. Xorazm viloyatida ekilayotgan g‘o‘za navlarini parvarishlash agratexnologiyasi. – Toshkent: 2017.
7. Xorazm viloyatida ekilayotgan g‘o‘za navlarini parvarishlash agratexnologiyasi. – Toshkent: 2017.
8. Xorazm viloyatida ekilayotgan g‘o‘za navlarini parvarishlash agratexnologiyasi. – Toshkent: 2017.
9. Xorazm viloyatida ekilayotgan g‘o‘za navlarini parvarishlash agratexnologiyasi. – Toshkent: 2017.
10. Shixov O. Mustaqillik sharoitida quyi Amudaryo hududidagi ijtimoiy-iqtisodiy ahvol (1991-2001). Buxoro, Durdona 2024.
11. Курбониёзов Р. Хоразм географияси.
12. Xorazmiy Ahmad Xasanovich. Xorazm dehqonchiligining ilmiy asoslari. – Toshkent: Fan, 1996.
13. Xorazmiy Ahmad Xasanovich. Xorazm dehqonchiligining ilmiy asoslari. – Toshkent: Fan, 1996.
14. Xorazmiy Ahmad Xasanovich. Xorazm dehqonchiligining ilmiy asoslari. – Toshkent: Fan, 1996.

15. Xorazmiy Ahmad Xasanovich. Xorazm dehqonchiligining ilmiy asoslari. – Toshkent: Fan, 1996. – B.44

MUSTAQILLIK DAVRIDA YER VA SUV RESURLARINI BOSHQARISHNING HUQUQIY VA TARIXIY TAHLILI (1991-2016 yillar misolida)

Surobova Rayxona Zokirjonovna,
*pedagogika fanlari doktori (DSc), dotsent,
Ijtimoiy fanlar kafedrası,
University of Business and Science.*

Annotatsiya

Mazkur maqolada mustaqillik davrida O‘zbekiston Respublikasida yer va suv resurslarini boshqarish tizimining institutsional arxitekturası tarixiy-huquqiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. 1991–2016 yillar davomida agrar sohada amalga oshirilgan normativ-huquqiy o‘zgarishlar, davlat boshqaruvi mexanizmlarining evolyutsiyasi hamda resurslardan oqilona foydalanish siyosatining rivojlanish bosqichlari o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: *yer resurslari, suv resurslari, institutsional arxitektura, davlat boshqaruvi, agrar siyosat, normativ-huquqiy baza.*

O‘zbekiston Respublikasida juda qadimdan boshlab yer-suv munosabatlari eng ustivor masalalar bo‘lib keldi va hozirgacha shunday bo‘lib qolmoqda. Chunki O‘zbekiston aholisining 60%(oltmish foiz)dan ortig‘i qishloqlarda yashaydi. O‘zbekistonda iste‘mol qilinadigan suvning yigirma foizigina qismigina O‘zbekiston daryolarida qolgan sakson foizi esa qo‘shni respublikalar hududidan O‘zbekiston hududiga kirib kelishining o‘zi O‘zbekistonda yer-suv munosabatlarining respublikada qanchalik muhim ekanligini isbotlaydi. Tarixiy manbalarga nazar tashlaydigan bo‘lsak, Markaziy Osiyo hududida qadimdan sug‘orma dehqonchilik rivojlangan bo‘lib, yer va suv resurslari jamiyatning iqtisodiy taraqqiyoti hamda ijtimoiy barqarorligining muhim omili hisoblangan. Qadimgi davrlardan boshlab sug‘orish inshootlari, kanallar, ariqlar va suv taqsimoti tizimi shakllangan bo‘lib, bu tizimlar davlat boshqaruvi va jamoaviy mehnat asosida rivojlangan. Natijada yer-suv resurslarini boshqarishning o‘ziga xos institutsional mexanizmlari vujudga kelgan. Bugungi kunda ham yer va suv resurslarini boshqarish masalasi O‘zbekistonning agrar siyosati, ekologik xavfsizligi va oziq-ovqat barqarorligini ta‘minlashda muhim o‘rin tutadi. Ayniqsa, iqlim o‘zgarishi, suv resurslarining cheklanganligi hamda aholining o‘sib borishi sharoitida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish, ularni muhofaza qilish va boshqarish tizimini takomillashtirish dolzarb ilmiy-amaliy vazifa sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Yer va suv resurslari davlatning iqtisodiy barqarorligi va oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlovchi strategik omillardir. Mustaqillik yillarida agrar sohani isloh qilish, yer munosabatlarini yangicha asosda tartibga solish va suv xo‘jaligini modernizatsiya qilish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishiga aylandi. Shuning uchunham mustaqillik deklaratsiyasi qabul qilingan sanasida “Yer to‘g‘risida”gi (1990-yil 20-iyun) qonun qabul qilingan. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida “Yer, yer osti boyliklari, suv, o‘simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy resurslar umummilliy boylik hisoblanadi. Ular oqilona foydalanilishi lozim hamda davlat muhofazasidadir.” [1].

1991–2016 yillarda yer va suv resurslarini boshqarish tizimi evolyutsion yo‘l bilan rivojlandi. Mazkur davrda agrar sohada chuqur institutsional o‘zgarishlar amalga oshirildi. Xususan, 1998-yilda “Yer kodeksi”, “Fermer xo‘jaligi to‘g‘risida” va “Dehqon xo‘jaligi to‘g‘risida”gi qonunlarning qabul qilinishi yer munosabatlarini bozor iqtisodiyoti tamoyillari asosida tartibga solishga xizmat qildi. Natijada sobiq kolxoz va sovxozlar negizida fermer xo‘jaliklari tashkil etilib, yer maydonlari uzoq muddatli ijara asosida foydalanishga berildi. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, 2000-yillarning o‘rtalariga kelib mamlakatda o‘n minglab fermer xo‘jaliklari faoliyat yurita boshladi va ular qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yetishtirishning asosiy subyektiga aylandi. Suv xo‘jaligi tizimida ham muhim islohotlar amalga oshirildi. O‘zbekiston hududida umumiy sug‘oriladigan yer maydoni qariyb **4,2–4,3 million gektarni** tashkil etadi va bu maydonlarning asosiy qismi sun’iy sug‘orish orqali ta’minlanadi. Respublika qishloq xo‘jaligida ishlatiladigan suv resurslarining **90 foizga yaqini** aynan sug‘orma dehqonchilik ehtiyojlariga sarflanadi. [2] Shu bois suv resurslarini boshqarish, ularni tejash va samarali taqsimlash masalalari davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qolmoqda. 1990–2000-yillarda suv xo‘jaligi tizimini modernizatsiya qilish maqsadida irrigatsiya va melioratsiya infratuzilmasini rivojlantirish bo‘yicha qator davlat dasturlari amalga oshirildi. Jumladan, kollektor-drenaj tarmoqlarini rekonstruksiya qilish, nasos stansiyalarini yangilash hamda suvdan foydalanuvchilar uyushmalarini tashkil etish orqali suv taqsimoti tizimini takomillashtirishga erishildi. Natijada qishloq xo‘jaligi yerlarining meliorativ holatini yaxshilash, tuproq sho‘rlanishini kamaytirish va suvdan foydalanish samaradorligini oshirishga qaratilgan institutsional mexanizmlar shakllandi.

Shuningdek, ushbu davrda yer va suv resurslarini boshqarish sohasida davlat organlari faoliyati ham qayta tashkil etildi. Yer kadastr tizimining joriy etilishi, suv xo‘jaligi boshqaruvining havza tamoyili asosida shakllantirilishi hamda suvdan foydalanuvchilar uyushmalarining tashkil etilishi resurslarni boshqarishning yangi bosqichini boshlab berdi. Bu jarayonlar natijasida respublikada yer va suv resurslaridan foydalanishni tartibga soluvchi ko‘p pog‘onali boshqaruv tizimi vujudga keldi. Davlat nazorati saqlangan holda, resurslardan foydalanish mexanizmlari diversifikatsiya qilindi va institutsional arxitektura takomillashtirildi.

Mustaqillik yillarida O‘zbekiston Respublikasida yer va suv resurslarini boshqarish tizimi tubdan qayta tashkil etilib, yangi institutsional va huquqiy

mexanizmlar shakllantirildi. Agrar sohani isloh qilish jarayonida yer munosabatlarini tartibga solish, suv resurslaridan oqilona foydalanish hamda qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining barqarorligini ta‘minlash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Shu jarayonda yer va suv resurslarini boshqarish tizimi evolyutsion rivojlanish yo‘lidan o‘tib, bir necha muhim bosqichlarni bosib o‘tdi.

Birinchi bosqich – dastlabki shakllanish davri (1991–1999-yillar) hisoblanadi. Mazkur davrda yer davlat mulki sifatida saqlangan holda, undan foydalanishning yangi iqtisodiy-huquqiy mexanizmlari joriy etildi. Sobiq kolxoz va sovxozlar negizida yangi xo‘jalik yuritish shakllari – fermer va dehqon xo‘jaliklari tashkil etila boshladi. [3]Yer maydonlari uzoq muddatli ijara asosida berilib, bu qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini bozor iqtisodiyoti tamoyillari asosida rivojlantirish uchun huquqiy zamin yaratdi. Shu bilan birga, mazkur davrda yer va suv resurslarini boshqarish tizimi asosan markazlashgan boshqaruv modeli asosida olib borildi hamda davlat organlari tomonidan nazorat qilindi.

Ikkinchi bosqich –institutsional mustahkamlash davri (2000–2008-yillar) bo‘lib, bu davrda yer va suv munosabatlarini tartibga soluvchi normativ-huquqiy baza sezilarli darajada kengaytirildi. Xususan, suv resurslaridan samarali foydalanish va ularni adolatli taqsimlashni ta‘minlash maqsadida suvdan foydalanuvchilar uyushmalari tashkil etildi. Ushbu tuzilmalar irrigatsiya tizimlarini boshqarish, suvni taqsimlash hamda suv xo‘jaligi infratuzilmasidan foydalanish jarayonida muhim institutsional bo‘g‘in sifatida faoliyat yurita boshladi. Shu bilan birga, yer resurslarini hisobga olish, monitoring qilish va ulardan foydalanish ustidan nazoratni kuchaytirish maqsadida yer kadastr tizimi takomillashtirildi. Mazkur davrda irrigatsiya va drenaj tizimlarini rekonstruksiya qilish, nasos stansiyalarini modernizatsiya qilish hamda suv xo‘jaligi infratuzilmasini yangilash bo‘yicha qator davlat dasturlari amalga oshirildi.

Uchinchi bosqich – samaradorlikni oshirish davri (2009–2016-yillar) bo‘lib, bu davrda yer va suv resurslarini boshqarish tizimining samaradorligini oshirishga qaratilgan keng ko‘lamli institutsional va texnologik o‘zgarishlar amalga oshirildi. Yer kadastr tizimi yanada takomillashtirilib, yer resurslarini hisobga olish va boshqarish jarayoniga zamonaviy axborot texnologiyalari joriy etildi. Shuningdek, qishloq xo‘jaligi yerlarining meliorativ holatini yaxshilash, kollektor-drenaj tarmoqlarini rekonstruksiya qilish hamda sug‘orish tizimlarini modernizatsiya qilish bo‘yicha davlat dasturlari amalga oshirildi. Natijada suv taqsimoti tizimi takomillashtirilib, yer va suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirishga erishildi.

Umuman olganda, mustaqillik yillarida O‘zbekistonda yer va suv resurslarini boshqarishning institutsional arxitekturası bosqichma-bosqich shakllanib, davlat boshqaruvi organlari, mahalliy hokimiyat tuzilmalari hamda suvdan foydalanuvchilar uyushmalarini o‘z ichiga olgan ko‘p pog‘onali boshqaruv tizimi vujudga keldi. Ushbu tizim yer va suv resurslaridan barqaror foydalanish, agrar sohaning samaradorligini oshirish hamda mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligini

ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Yerlar foydalanish maqsadiga ko‘ra bir nechta toifalarga bo‘linadi (qishloq xo‘jaligi yerlari, aholi punktlari yerlari, sanoat yerlari va boshqalar). [4]

Mustaqillik davrida yer va suv resurslariga oid normativ-huquqiy hujjatlar solnomasiga etibor qaratsak 1991–2016 yillarda yer va suv resurslarini boshqarish tizimi evolyutsion yo‘l bilan rivojlandi.

Yil	Normativ-huquqiy hujjat	Mazmuni va ahamiyati
1990	Yer to‘g‘risida qonun	Yer munosabatlarini tartibga solishning dastlabki huquqiy asoslari yaratildi, yer davlat mulki sifatida belgilandi.
1992	O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi	55-moddaga ko‘ra yer, suv va boshqa tabiiy resurslar umummilliy boylik sifatida davlat muhofazasida ekanligi belgilandi.
1993	Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risida qonun	Suv resurslaridan foydalanish, ularni muhofaza qilish va boshqarishning huquqiy mexanizmlari belgilandi.
1998	Yer kodeksi	Yer munosabatlarini bozor iqtisodiyoti sharoitida tartibga soluvchi asosiy huquqiy hujjat qabul qilindi.
1998	Fermer xo‘jaligi to‘g‘risida qonun	Fermer xo‘jaliklarini tashkil etish va yer maydonlarini uzoq muddatli ijaraga berish mexanizmlari belgilandi.
1998	Dehqon xo‘jaligi to‘g‘risida qonun	Aholi tomorqa xo‘jaliklarining huquqiy maqomi va faoliyat yuritish asoslari mustahkamlandi.
2000	Davlat yer kadastri tizimini rivojlantirish hujjatlari	Yer resurslarini hisobga olish, monitoring qilish va nazorat mexanizmlari takomillashtirildi.
2003–2004	Suvdan foydalanuvchilar uyushmalarini tashkil etish bo‘yicha qarorlar	Suv resurslarini boshqarishda institutsional tizim takomillashtirildi.
2004	Fermer xo‘jaligi to‘g‘risida qonun (yangi tahrir)	Fermer xo‘jaliklarining iqtisodiy mustaqilligi kuchaytirildi va yer resurslaridan samarali foydalanish mexanizmlari belgilandi.
2007	Melioratsiya tizimini rivojlantirish bo‘yicha davlat dasturlari	Sug‘oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash choralari amalga oshirildi.

Yil	Normativ-huquqiy hujjat	Mazmuni va ahamiyati
2009	Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risida qonun (yangi tahrir)	Suv resurslaridan oqilona foydalanish va ularni boshqarish tizimi takomillashtirildi.
2013–2015	Irrigatsiya va drenaj tizimlarini modernizatsiya qilish qarorlari	Suv xo‘jaligi infratuzilmasi yangilandi, suv taqsimoti tizimi rivojlantirildi.
2016	Yer va suv resurslarini boshqarish tizimini takomillashtirish islohotlari	Agrar sohada ko‘p pog‘onali boshqaruv tizimi shakllantirildi.

Xulosa o‘rnida takidlash joizku 1991–2016 yillarda yer va suv resurslarini boshqarish tizimi evolyutsion yo‘l bilan rivojlandi. Davlat nazorati saqlangan holda, resurslardan foydalanish mexanizmlari diversifikatsiya qilindi va institutsional arxitektura takomillashtirildi. Yuqoridagi jadvalda keltirilgan normativ-huquqiy hujjatlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, mustaqillik yillarida O‘zbekiston Respublikasida yer va suv resurslarini boshqarish tizimi bosqichma-bosqich takomillashib borgan. Dastlabki davrda yer munosabatlarini tartibga solishning asosiy huquqiy asoslari yaratilib, yer davlat mulki sifatida e‘tirof etildi hamda undan foydalanishning yangi mexanizmlari joriy qilindi. Keyingi bosqichlarda esa agrar sohada bozor tamoyillariga asoslangan xo‘jalik yuritish shakllari – fermer va dehqon xo‘jaliklari tizimi shakllantirildi. Shuningdek, suv resurslarini boshqarish sohasida ham muhim institutsional o‘zgarishlar amalga oshirildi. Xususan, suvdan foydalanuvchilar uyushmalarining tashkil etilishi, irrigatsiya va drenaj tizimlarini modernizatsiya qilish hamda yer kadastri tizimini takomillashtirish orqali yer va suv resurslaridan samarali foydalanish mexanizmlari rivojlantirildi. Mazkur jarayonlar qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining barqarorligini ta‘minlash, yerlarning meliorativ holatini yaxshilash va suv resurslaridan oqilona foydalanish imkoniyatlarini kengaytirdi.

Foydalanilga adabyotlar ruyxati.

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 1992.
2. Uzbekistan Embassy. *Water-saving technologies and irrigation development in Uzbekistan*. Available at:
<https://www.uzbembassy.org.il/news/1145?language=en>
3. O‘zbekiston Respublikasi “Fermer xo‘jaligi to‘g‘risida” Qonuni.
Link: <https://lex.uz/docs/26029>
4. Yer kodeksi. – Toshkent, 1998.
5. Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risida qonun. – Toshkent, 1993.
6. Dehqon xo‘jaligi to‘g‘risida qonun. – Toshkent, 1998.
7. Yer to‘g‘risida qonun. – Toshkent, 1990.

8. O‘zbekiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligi vazirligi. O‘zbekiston qishloq xo‘jaligini rivojlantirish bo‘yicha statistik ma‘lumotlar to‘plami. – Toshkent, 2015.
9. O‘zbekiston Respublikasi Suv xo‘jaligi vazirligi. O‘zbekiston suv resurslari va irrigatsiya tizimi bo‘yicha ma‘lumotlar. – Toshkent, 2016.
10. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi. O‘zbekiston Respublikasining statistik axborotnomasi. – Toshkent, 2016.
11. Karimov I.A. O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – Toshkent: O‘zbekiston, 1997.
12. Birlashgan Millatlar Tashkiloti. Water Resources Management in Central Asia. – New York, 2014.

MUSTAQILLIK YILLARIDA YER-SUV SOHASIDAGI HUQUQIY ISLOHOTLAR VA BOSHQARUV TAJRIBASI

Sobirova Sarvinoz Sa‘natjon qizi

Farg‘ona davlat universiteti Tarix fakulteti talabasi

Annotatsiya

Maqolada O‘zbekiston mustaqilligi davrida yer va suv resurslarini boshqarish sohasida shakllangan huquqiy asoslar hamda boshqaruv amaliyotining evolyutsiyasi tahlil qilinadi. Tadqiqotda Konstitutsiyaning tabiiy resurslar to‘g‘risidagi normalari, “O‘zbekiston–2030” strategiyasi, suv xo‘jaligini rivojlantirish konsepsiyasi va irrigatsiya sektorini modernizatsiya qilishga doir qarorlar huquqiy manba sifatida o‘rganildi. Shuningdek, 2023-yil 21-noyabrdagi videoselektor materiallari asosida yer hisobi va kadastr tizimidagi dolzarb muammolar hamda ularni bartaraf etish yo‘nalishlari yoritildi. Yakunda yer-suv resurslarini “iqtisodiy aktiv” sifatida baholash, raqamlashtirish, shaffoflik va suv tejamkor texnologiyalarni rag‘batlantirish bo‘yicha amaliy takliflar berildi.

Kalit so‘zlar: Yangi O‘zbekiston, yer-suv resurslari, Konstitutsiya, “O‘zbekiston–2030”, kadastr, yer hisobi, raqamlashtirish, irrigatsiya, suv tejamkor texnologiyalar, iqtisodiy aktiv, ekologik barqarorlik, huquqiy islohotlar.

Kirish

O‘zbekiston sharoitida yer va suv resurslari iqtisodiy o‘lish, oziq-ovqat xavfsizligi hamda ekologik barqarorlikni belgilovchi strategik omillardir. Yangi tahrirdagi Konstitutsiyada yer, yer osti boyliklari, suv va boshqa tabiiy resurslar umummilliy boylik ekani, ulardan oqilona foydalanish zarurligi va davlat muhofazasida bo‘lishi mustahkamlangan.[1] Ushbu konstitutsiyaviy yondashuv yer-suv siyosatida:

1. resurslardan foydalanishning huquqiy tartibini kuchaytirish;

2. raqamli hisob va nazoratni kengaytirish;
3. iqtisodiy qiymatlash va shaffof bozor mexanizmlariga yaqinlashish;
4. suv tanqisligi sharoitida tejamkor texnologiyalarni joriy etish kabi ustuvor yo‘nalishlarni obyektiv ravishda kun tartibiga olib chiqdi.

Dolzarblikning ikkinchi manbai – “O‘zbekiston–2030” strategiyasida ekologik sharoitlarni yaxshilash, davlat boshqaruvini zamonaviylashtirish va ustuvor vazifalar ijrosida rahbarlar mas’uliyatini kuchaytirishga doir g‘oyalar tizimli tarzda belgilanganidir.[2] Bu hujjat yer-suv boshqaruvida “strategiya → dastur → ijro → monitoring” zanjirini kuchaytiruvchi normativ-siyosiy platforma sifatida namoyon bo‘ladi.

Adabiyotlar tahlili va manbalarining o‘rganilganlik darajasi

Mazkur maqola asosan birlamchi normativ-huquqiy manbalar va rasmiy axborotga tayanadi:

- Konstitutsiyaning tabiiy resurslar bo‘yicha normalari – sohaning huquqiy falsafasi va tamoyillarini belgilaydi.[1]
- “O‘zbekiston–2030” strategiyasi – yer-suv siyosatini umumdavlat maqsadlari bilan bog‘laydi.[2]
- “Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risida”gi Qonun – suv munosabatlarining bazaviy huquqiy mexanizmlarini belgilaydi.[3]
- Suv xo‘jaligini 2020–2030 yillarda rivojlantirish konsepsiyasi va 2021–2023 yillarga mo‘ljallangan strategiya – modernizatsiya, hisob-kitob, raqamlashtirish va institutsional choralarning yo‘nalishini ko‘rsatadi.[4][5]
- Yer hisobi va kadastr bo‘yicha videoselektor materiallari – amaliyotdagi muammolar (hisobdagi nomuvofiqlik, huquqiy maqom noaniqligi, kadastr ro‘yxatidan o‘tmagan maydonlar)ni ochiq ko‘rsatib, islohotlarning “boshqaruv ehtiyoji”ni asoslaydi.[6]

Ilmiy adabiyotlar (monografiya va maqolalar) bilan solishtirganda, aynan shu turdagi rasmiy-huquqiy manbalar islohotlarning normativ asosi va amaliy yo‘nalishlarini eng ishonchli tarzda aks ettiradi. Shu sababli tadqiqot dizayni “normativ-huquqiy tahlil + boshqaruv amaliyoti dalillari” kombinatsiyasiga qurildi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Tadqiqot quyidagi metodlarga tayandi:

1. Normativ-huquqiy tahlil – Konstitutsiya, farmon va qarorlar, sohaga oid qonunlar mazmunini tizimli talqin qilish.[1][2][3][4][5]
2. Tarixiy-institutsional yondashuv – mustaqillik davrida yer-suv boshqaruvidagi institutlar va funksiyalar evolyutsiyasini bosqichlar kesimida izohlash.
3. Solishtirma (komparativ) tahlil – huquqiy me‘yorlar va amaliy ijro o‘rtasidagi nomuvofiqliklarni aniqlash (masalan, kadastr ro‘yxati mavjudligi, ammo bozor bahosi va huquqiy maqom muammolari).[6]
4. Kontent-tahlil – videoselektor yig‘ilishi xabarida keltirilgan faktlar va muammolarni boshqaruv choralariga bog‘lab tahlil qilish.[6]

Asosiy qism: huquqiy islohotlar va boshqaruv tajribasi

Konstitutsiyaviy poydevor: resurslar – umummilliy boylik

Konstitutsiya tabiiy resurslar bo‘yicha “umummilliy boylik”, “oqilona foydalanish”, “davlat muhofazasi” triadasini belgilab, yer-suv sohasidagi barcha quyi normativ hujjatlar uchun mezon vazifasini bajaradi.[1] Natijada, resurslardan foydalanish masalasi faqat xo‘jalik yuritish doirasidan chiqib, davlat boshqaruvi va jamoat manfaatlari bilan bevosita bog‘langan huquqiy institutga aylandi.

Strategik bosqich: “O‘zbekiston – 2030” va boshqaruv mas‘uliyatining kuchayishi

“O‘zbekiston–2030” strategiyasi davlat organlari va tashkilotlari faoliyatida strategik maqsadlarga erishishni ustuvor vazifa sifatida belgilaydi hamda ijro uchun rahbarlarning shaxsiy mas‘uliyatini kuchaytiradi.[2] Yer-suv sohasida bu yondashuv quyidagicha ifodalanadi:

- raqamlashtirish va shaffoflikni kengaytirish;
- ekologik barqarorlik talablarini boshqaruv qarorlarida ustuvor qilish;
- ijro monitoringini kuchaytirish.

Suv xo‘jaligini modernizatsiya qilish: konsepsiya va 2021–2023 strategiyasi

Suv xo‘jaligini 2020–2030 yillarda rivojlantirish konsepsiyasi suv xavfsizligi, resurs taqchilligi va iqlim o‘zgarishi sharoitida samarali boshqaruvni maqsad sifatida ko‘rsatadi.[4] Ushbu konsepsiya ijrosini bosqichma-bosqich ta‘minlash maqsadida 2021–2023 yillarga mo‘ljallangan irrigatsiya va suv resurslari boshqaruvi strategiyasi tasdiqlangan.[5]

Mazkur hujjatlar boshqaruv tajribasida uch muhim yo‘nalishni mustahkamlaydi:

- hisob va monitoring (suv sarfi, infratuzilma, energiya samaradorligi);
- texnologik yangilanish (inshootlar va tizimlarni modernizatsiya qilish);
- institutsional mexanizmlar (hamkorlik, xizmatlar sifati, mas‘uliyat).

Yer hisobi va kadastr: raqamlashtirish, muammolar va “iqtisodiy aktiv” yondashuvi

2023-yil 21-noyabr kungi videoselektorda yer resurslaridan oqilona foydalanish, yer hisobi va kadastr xizmatlari muhokama qilinib, raqamlashtirish natijasida katta maydonlar kadastr ro‘yxatiga o‘tgan bilan birga, huquqiy maqom va qiymatlash muammolari saqlanib qolayotgani qayd etilgan.[6] Xususan, yer va ko‘chmas mulk obyektlarining bozor bahosi hisoblanmagani, hujjat-amaliyot nomuvofiqligi, ayrim maydonlarning kadastrdan tashqarida qolishi kabi holatlar resursni “iqtisodiy aktiv” sifatida boshqarish samaradorligini pasaytiradi.[6]

Boshqaruv nuqtayi nazaridan, bu yerda ikki xulosaviy yo‘nalish shakllanadi:

1. kadastr – faqat ro‘yxat emas, balki huquqning aniqligi, chegaraning daxlsizligi, qiymatlash, shaffof muomala tizimidir;

2. yer hisobi – iqtisodiy boshqaruvning asosi, chunki investitsiya, bandlik, soliqqa tortish va oziq-ovqat xavfsizligi ko‘p jihatdan yer ma‘lumotlarining aniqligiga bog‘liq.[6]

Institutsional islohotlar: kadastr boshqaruvining qayta tashkil etilishi.

Kadastr tizimini boshqarish va tashkil etishga doir qarorlar orqali agentlik va hududiy bo‘linmalar faoliyatini yo‘lga qo‘yish, funksiyalarni aniqlashtirish kabi institutsional chora-tadbirlar belgilangan.[7] Bu esa “ma’lumotlar sifati – xizmat sifati – boshqaruv qarori” zanjirini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Xulosa va amaliy takliflar

O‘rganishlar shuni ko‘rsatadiki, mustaqillik yillarida yer-suv sohasidagi huquqiy islohotlar quyidagi mantiqiy yo‘nalishda chuqurlashib borgan: konstitutsiyaviy tamoyillar → strategik maqsadlar → tarmoqlar kesimidagi konsepsiya va strategiyalar → raqamlashtirish va institutsional qayta tashkil etish → amaliy muammolarni boshqaruv orqali bartaraf etish.[1][2][4][5][6]

Shundan kelib chiqib, quyidagi takliflar ilgari suriladi:

1. Yer va ko‘chmas mulkni qiymatlash va ochiq hisobdorlikni kuchaytirish. Kadastrdagi ma’lumotlar (huquqiy maqom, chegara, foydalanish turi) bilan iqtisodiy qiymatlash (bozor bahosi indikatorlari) o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni institutsional darajada mustahkamlash zarur.[6]

2. “Bir martalik kiritish – ko‘p martalik foydalanish” tamoyili asosida yagona ma’lumotlar arxitekturasini. Yer hisobi, mulk huquqi ro‘yxati, suv obyektlari va irrigatsiya infratuzilmasi ma’lumotlarini integratsiya qilish boshqaruv qarorlarini tezlashtiradi va xatolarni kamaytiradi.

3. Suv hisobini kuchaytirish va tejamkor texnologiyalarni rag‘batlantirish. Konsepsiya va strategiyalarda ko‘zda tutilgan modernizatsiya yo‘nalishlarini hududiy kesimda “aniq indikator + monitoring + javobgarlik” mexanizmi bilan mustahkamlash lozim.[4][5]

4. Huquqiy aniqlik va nazorat: hujjat-amaliyot nomuvofiqligini qisqartirish. Yer maydoni, huquqiy maqom va real foydalanish o‘rtasidagi tafovutlar tizimli audit (aerofoto va geoma’lumotlar) orqali kamaytirilishi, natijalari bo‘yicha tezkor huquqiy rasmiylashtirish yo‘lga qo‘yilishi zarur.[6]

5. Kadrlar va xizmatlar sifati: kadastr va suv xo‘jaligida raqamli kompetensiyalar. Institutsional islohotlarning (agentlik tizimi va funksiyalar) samarasi bevosita kadrlar salohiyati va xizmat standartlariga bog‘liq.[7]

Umuman olganda, yer-suv resurslarini oqilona boshqarish – faqat tarmoq vazifasi emas, balki konstitutsiyaviy tamoyillarga tayangan holda iqtisodiy o‘rnatish, ekologik barqarorlik va milliy xavfsizlikni ta’minlovchi strategik yo‘nalishdir.[1][2]

Foydalanilgan manbalar

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (30.04.2023). 68-modda: tabiiy resurslar umummilliy boylik, oqilona foydalanish va davlat muhofazasi.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 11.09.2023, PF-158 – “O‘zbekiston–2030” strategiyasi.

3. “Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risida”gi Qonun, 06.05.1993 (LexUZ).

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 10.07.2020, PF-6024 – suv xo‘jaligini rivojlantirishning 2020–2030 yillarga mo‘ljallangan konsepsiyasi.

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori, 24.02.2021, PQ-5005 – 2021–2023 yillarga mo‘ljallangan suv resurslarini boshqarish va irrigatsiya sektorini rivojlantirish strategiyasi.

6. Prezident.uz: 21.11.2023 – “Yer resurslaridan samarali foydalanish bo‘yicha vazifalar belgilandi” (videosektor yig‘ilishi xabari).

7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori, 07.09.2020, PQ-4819 – Kadastr agentligi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari.

O‘ZBEKISTONDA YER-SUV MUNOSABATLARI BILAN BOG‘LIQ EKOLOGIK MUAMMOLAR (Namangan viloyati misolida)

D.R. Norkuziyev,
Namangan davlat universiteti
Tarix kafedrasi dotsenti v. b. PhD

Annotatsiya

Ushbu maqolada mustaqillikning dastlabki yillarida Namangan viloyati agrar sohasidagi ekologik muammolar tarixiy adabiyotlar va davriy materiallar asosida tahlil qilingan. Unda asosiy e‘tibor agrar va yer-suv sohasi bilan ekologik muammolarning hozirgi kundagi holati, yerlarning sho‘rlanish darajasi va uning qishloq xo‘jaligi hamda iqtisodiyotiga ta‘siri Namangan viloyati tumanlari misolida yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: *Namangan viloyati, ekologiya, agrar soha, sho‘rlanish darajasi, eroziya, mustaqillik, sug‘oriladigan yerlar, sug‘orilmaydigan yerlar, tekislik erlari, adir mintaqasi, qir mintaqasi, tuproq unumdorligi.*

O‘zbekistonda yer va suv munosabatlarini takomillashtirish, qishloq xo‘jaligi uchun ajratilgan yer maydonlarini muvofiqlashtirish hamda ularni ajratishning soddalashtirilgan tartibi, yer-suv resurslaridan foydalanishda zamonaviy bozor mexanizmlari, innovatsion va resurs tejovchi loyihalarni qo‘llash, past hosilli ekin maydonlarini qisqartirish natijasida yuqori daromadli hamda eksportbop mahsulotlar ekish bo‘yicha tizimli choralar belgilangan.

O‘zbekistonda sug‘oriladigan yerlar 4,2 mln. gektar bo‘lib, ular past mahsuldorligi, yuqori sho‘rlanish darajasi, shamol va eroziyaga uchraganligi bilan xarakterlanadi. Tahlillar respublikada sho‘rlangan yerlar sug‘oriladigan yerlarning 50,7 % (2170,7 ming gektar)ini, shundan kuchsiz sho‘rlangan yerlar – 31,4 %, o‘rtacha sho‘rlangan yerlar 15,5 %, kuchli sho‘rlangan yerlar – 3,8 % tashkil etganligini ko‘rsatadi. Sug‘oriladigan yerlarning 52 %dan ortig‘i ikkilamchi sho‘rlangan bo‘lsa, ekin maydonlarining 1,42 mln. gektari suv eroziyasiga uchragan[1. 24].

Namangan viloyatidagi asosiy sho‘rlangan yerlar Markaziy Farg‘ona, ya‘ni Mingbuloq va Pop tumanlarida joylashgan. Meliorativ holati yomon yerlar asosan,

Mingbuloq, Namangan, To‘raqo‘rg‘on, Pop va Chust tumanlari hissasiga to‘g‘ri kelgan. Bunday yerlarning umumiy maydoni 10 ming gektarni tashkil etadi.

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, mustaqillik yillariga kelib Mingbuloq, Norin, Pop tumanlarida tuproq tarkibidagi xloroorganik pestitsidlar mavjud bo‘lgan tuproqlar holati ancha yaxshilandi.

Yerlarning holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadigan omillardan yana biri yerning yemirilishi (eroziya)dir. Sug‘oriladigan yerlar suv va shamol eroziyasi tufayli ham jiddiy zarar ko‘radi. Shamol eroziyasi ham 2 mln.ga maydonda ro‘y beradi. Sug‘orma eroziya ko‘proq Toshkent, Farg‘ona, Andijon, Namangan, Samarqand, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarining tog‘ etaklari va adirlar qiya yon bag‘irlarini o‘zlashtirilishi natijasida sodir bo‘ldi[2. 371]. Buni quyidagi keltirilgan jadval misolida ko‘rish mumkin.

Farg‘ona vodiysida sug‘oriladigan yerlarning sho‘rlanganlik darajasi[3. 53]

Viloyatlar	Yil	Sugʻorila digan yer maydoni	Sugʻoriladigan yerlarning shoʻrlanishi darajasi boʻyyicha taqsimlanishi				
			shoʻrlanmagan	kuchsiz	oʻrta cha	kuchli va juda kuchli	
Andijon	1990	277,7	251,4	23,3	3	-	
	1995	275,1	245,2	14,9	14,9	-	
Namangan	1990	268,4	200,9	53,4	10,2	3,9	
	1995	270,3	233,6	33,1	2,7	0,9	
Fargʻona	1990	349,7	167,2	130,9	32,9	0,5	
	1995	351,6	140,8	173,1	32,0	5,7	

Asosiy sho‘rlangan yerlar Markaziy Farg‘ona, ya’ni Mingbuloq va Pop tumanlarida joylashgan. Tuproqlarning unumdorligini o‘rganish sug‘oriladigan yerlar sifatining o‘zgarishini kuzatishga imkoniyat yaratadi. Mavjud ma’lumotlarga ko‘ra, viloyatdagi dehqonchilik qilinayotgan yerlarda tuproqlarning 56,3 foizi unumdor, 40,6 foizi o‘rtacha va 3,1 foizi past unumdordir. Shuni alohida ta’kidlash kerakki, viloyatda yer resurslaridan foydalanishda ko‘p xatoliklarga yo‘l qo‘yilmoqda. Birgina mavjud 37 ming 714 gektar bog‘ va uzumzorning qurib qolganligi xisobiga 861,5 gektar yer bo‘sh yotibdi.

Viloyat bo‘yicha sug‘oriladigan maydonning 134,7 ming gektar qismi zakan zovurlar bilan ta’minlangan maydon bo‘lib, bu yerlarda 4989 km zakan zovur mavjud. Namangan viloyatda kuchli suv erroziyasiga uchragan 8 ming 370 gektar, kuchli shamol erroziyasiga uchragan 12 ming 213 gektar yer maydoni bo‘lib, kuchli suv erroziyasiga uchragan maydonning 2 ming 360 gektari yoki 28 foizi Yangiqo‘rg‘on, 1 ming 770 gektari yoki 21 foizi Kosonsoy, 1 ming 310 gektari yoki 16 foizi Norin, kuchli shamol erroziyasiga uchragan maydonlarning 7 ming

920 gektar yoki 65 foizi Mingbuloq, 3 ming 930 gektari yoki 32 foizi Pop tumanlariga to‘g‘ri keladi[4. 25-26].

XX asrning boshlaridagi hisob-kitoblarga qaraganda, keyingi vaqtda yanginasli, zaharlanish, toshma (allergik), ichki sekretiya bezlari kasalliklari paydo bo‘ldi. Ularning tarqalishi yangi moddalar, yangi energiyalardan keng foydalanish bilan, inson ekologiya tabiiy negizlarining o‘zgarishi bilan chambarchas bog‘liqdir. Biosferaga kimyoga mansub juda katta miqdordagi iflosliklarning kirib kelishi bir qator horijiy olimlarga, bizning ko‘z o‘ngimizda davrlar o‘zgarishi – bakteriologiya davri o‘rniga kimyo davri kelmoqda, deb aytishga dastak bo‘ldi. Olimlarning fikriga ko‘ra, rak kasalliklarining 80 foizidan ko‘prog‘ini tashqi tabiatdagi kimyo mahsulotlari va viruslar chaqirar ekan[5. 73].

Yerlarning holatiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadigan omillardan hisoblangan zaharli kimyoviy moddalar, ya‘ni pestitsidlar va og‘ir metallar tuproqning ifloslanishiga asosiy sabab bo‘lmoqda. Shuni qayd etish joizki, tuproqning ifloslanish darajasini o‘rganish yaxshi yo‘lga qo‘yilmagan. 1993-yilgi gidrometbyuroning ma‘lumotlariga ko‘ra, viloyatning ayrim joylarida tuproq ifloslangan bo‘lib, DDT miqdori ruxsat etilgan me‘yorida oshib ketgan. Bu zaharli kimyoviy moddalar 1983-yilda ishlatilishi taqiqlanganligiga qaramay, tuproqlarning ifloslanish darajasi pasaygani yo‘q. Bu esa uning atrof-muhitda uzoq vaqt davomida o‘z ta‘sirini yo‘qotmasligidan dalolat beradi. Viloyatdagi tumanlar bo‘yicha 1990-yildan 1996-yilgacha tuproq tarkibidagi pestitsidlarning o‘rtacha miqdori 0,25 mg/kg ni tashkil etadi.

Xulosa o‘rnida shuni ta‘kidlash kerakki, Fargona vodiysida yer osti va yer usti suvlari ifloslanmoqda, zahirasi kamaymoqda, tuproq va o‘simlik qoplamida hamda hayvonot dunyosining populyasiyasida juda katta o‘zgarishlar ro‘y bermoqda. Hozirda foydalanib kelinayotgan yerlarning qisqarib borishi, ularning tashlandiq holatga kelishi, xavoning ifloslanishi kuzatilmoqda, ayni chog‘da bu holat ko‘plab ekologik muammolarni vujudga kelishiga sabab bo‘lmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Давлетов С. Р. XX аср иккинчи ярми – XXI аср бошида Ўзбекистондаги экологик вазият ва унинг ижтимоий муаммолари. Тарих. фанлари доктори (DCs) диссертацияси. – Тошкент, 2017. – Б. 24.
2. Мустақилликнинг дастлабки йилларида Наманган вилоятида аграр соҳа билан боғлиқ экологик муаммолар (соҳага оид айрим фактлар таҳлили) – Б. 371.
3. Рафиқов А. Геоэкологик муаммолар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997.
4. Маллабоев Т. Наманган вилояти экологияси. – Наманган, – Б. 25-26.
5. Шодиметов Ю. Ижтимоий экологияга кириш – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – Б. 73.

2000–2016-YILLARDA NAMANGAN VILOYATI IQTISODIYOTINI MODERNIZATSIYALASH VA INFRATUZILMA TARAQQIYOTINING TARIXIY-IQTISODIY TAHLILI

Alisherov Axmadali Adxamjon o‘g‘li
University of Business and Science
Tarix mutaxassisligi bo‘yicha 2-kurs magistranti
axmadillo698@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada Namangan viloyati iqtisodiyotining 2000-2016-yillardagi rivojlanish dinamikasi, sanoat va qishloq xo‘jaligidagi diversifikatsiya jarayonlari hamda infratuzilmaviy transformatsiyalar tahlil qilingan. Maqolada "Angren-Pop" temir yo‘li kabi strategik loyihalarning hududiy iqtisodiyotga ta‘siri, urbanizatsiya jarayonlari va aholi turmush darajasining sifat ko‘rsatkichlari statistik ma‘lumotlar asosida yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Namangan viloyati, modernizatsiya, diversifikatsiya, "Angren-Pop" temir yo‘li, urbanizatsiya, namunaviy uy-joylar, sanoat tarkibi, agrar-sanoat integratsiyasi.

XXI asr boshlarida O‘zbekiston Respublikasida amalga oshirilgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishini ta‘minlash, ishlab chiqarish tuzilmasini modernizatsiyalash hamda hududlararo iqtisodiy nomutanosibliklarni qisqartirishga qaratilgan strategik vazifalar bilan uzviy bog‘liq bo‘ldi. Ushbu jarayonda hududiy iqtisodiyotlarning tarixiy shakllanish xususiyatlari, tabiiy-resurs salohiyati va infratuzilmaviy imkoniyatlarini hisobga olgan holda rivojlantirish masalasi dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etdi.

2000–2016-yillar O‘zbekiston tarixida iqtisodiyotni barqarorlashtirish, tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirish va bozor munosabatlarini chuqurlashtirishning muhim bosqichi sifatida namoyon bo‘ldi. Mazkur davrda amalga oshirilgan davlat siyosati sanoatni diversifikatsiyalash, qishloq xo‘jaligida monomadaniyatdan voz kechish, transport-logistika va energetika infratuzilmasini modernizatsiyalash orqali hududiy iqtisodiyotlarning raqobatbardoshligini oshirishga qaratildi.

Namangan viloyati mazkur jarayonlarda o‘ziga xos tarixiy-iqtisodiy rivojlanish yo‘liga ega hudud sifatida alohida e‘tiborga loyiqdir. Viloyatning uzoq vaqt davomida agrar yo‘nalishga ixtisoslashgan iqtisodiy tuzilmasi, transport kommunikatsiyalaridagi cheklanganlik va tashqi bozorlar bilan integratsiyaning nisbatan past darajasi uning iqtisodiy salohiyatidan to‘liq foydalanishga to‘sqinlik qilib kelgan. Shu sababli 2000–2016-yillarda Namangan viloyatida amalga oshirilgan modernizatsiya va infratuzilmaviy islohotlar hududiy rivojlanish tarixida tub burilish bosqichi bo‘lib xizmat qildi.

Mazkur davrda viloyat iqtisodiyotida “agrar-industrial” modeldan “industrial-agrar” rivojlanish modeliga o‘tish jarayoni shakllandi. Bu jarayon sanoat ishlab chiqarishining kengayishi, qishloq xo‘jaligida diversifikatsiya siyosatining amalga oshirilishi, tarmoqlararo bog‘liqliklarning kuchayishi hamda infratuzilmaning iqtisodiy o‘rishni rag‘batlantiruvchi asosiy omilga aylanishi bilan tavsiflanadi. Ayniqsa, transport infratuzilmasida amalga oshirilgan yirik loyihalar, jumladan, “Angren–Pop” elektrlashtirilgan temir yo‘lining ishga tushirilishi viloyatning iqtisodiy izolyatsiyasiga barham berib, uning milliy va xalqaro bozorlar bilan integratsiyalashuviga imkon yaratdi.

Shu bilan birga, 2000–2016-yillarda amalga oshirilgan iqtisodiy o‘rish jarayonlari ijtimoiy sohada ham muhim sifat o‘zgarishlariga olib keldi. Urbanizatsiya darajasining oshishi, qishloq joylarda namunaviy uy-joylar qurilishi, xizmatlar sohasi kengayishi va aholi real daromadlarining o‘rishi hudud aholisi turmush darajasining yaxshilanishiga xizmat qildi. Bu holat iqtisodiy modernizatsiya jarayonlarining ijtimoiy natijalari bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Shunga qaramay, Namangan viloyatining 2000–2016-yillardagi iqtisodiy rivojlanish jarayonlari, modernizatsiya va infratuzilmaviy transformatsiyalarning tarixiy-iqtisodiy tahlili ilmiy adabiyotlarda yetarli darajada kompleks yoritilmagan. Mavjud tadqiqotlarda asosan umumrespublika ko‘rsatkichlari yoki alohida tarmoqlar doirasidagi masalalar tahlil qilingan bo‘lib, hududiy rivojlanishning tizimli va tarmoqlararo jihatlari yetarlicha ochib berilmagan.

Mazkur holat Namangan viloyatida 2000–2016-yillarda amalga oshirilgan iqtisodiy modernizatsiya va infratuzilma taraqqiyotini tarixiy-iqtisodiy nuqtai nazardan kompleks tahlil qilish zaruratini yuzaga keltiradi. Ushbu tadqiqot hududiy iqtisodiyot rivojlanishining asosiy bosqichlari, omillari va natijalarini aniqlash, shuningdek, keyingi davrda amalga oshirilayotgan hududiy rivojlanish strategiyalari uchun ilmiy-nazariy va amaliy xulosalar ishlab chiqishga qaratilgan.

Sanoat va qishloq xo‘jaligida tarmoqlararo diversifikatsiya jarayonlari

2000–2016-yillar oralig‘ida Namangan viloyati iqtisodiyotining strukturaviy tarkibi tubdan o‘zgardi. Bu davrni “agrar-industrial” modeldan “industrial-agrar” modelga o‘tishning poydevori deb hisoblash mumkin.

Bu davrda viloyat sanoat siyosatining markazida Mahalliyashtirish dasturi turdi. Maqsad - valyuta sarfini kamaytirish va ichki bozorni mahalliy mahsulotlar bilan to‘ldirish edi. Bular haqida quyida keltirib o‘taman.

Import o‘rnini bosish: Namangan viloyatida ilgari chetdan olib kelingan qurilish materiallari, kimyoviy mahsulotlar va murakkab mashinasozlik qismlari mahalliyashtirildi. Masalan, "Namanganmash" zavodida neft-gaz sohasi uchun yuqori bosimli armaturalarning yangi turlari o‘zlashtirildi.

Yengil sanoatning yuksalishi: Paxta tolasini oddiy xomashyo sifatida eksport qilishdan uni viloyat ichida chuqur qayta ishlashga o‘tildi. 2000-yillarning boshida ip-kalava ishlab chiqarish ustunlik qilgan bo‘lsa, 2010-2016-yillarga kelib, tayyor

trikotaj va tikuvchilik mahsulotlari ulushi keskin o‘ydi. Bu esa qo‘shilgan qiymatning (added value) viloyat byudjetida qolishini ta‘minladi.

Oziq-ovqat sanoati: Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlovchi korxonalar (konserva, sharbat, sut mahsulotlari) soni ko‘paydi, bu esa sanoatning tarmoqlararo diversifikatsiyasini kengaytirdi.

Qishloq xo‘jaligida tarkibiy o‘zgarishlar: Paxta yakkahokimligidan diversifikatsiya sari 2000–2016-yillarda Namangan viloyati agrar sektorida tub burilishlar yuz berdi. Bu davr iqtisodiyotda “paxta monomadaniyatidan voz kechish” va bozorbop mahsulotlar yetishtirishga o‘tish davri sifatida tavsiflanadi.

Ekin maydonlari tarkibini optimallashtirish va diversifikatsiya

Monomadaniyatdan voz kechish shunchaki paxta maydonini qisqartirish emas, balki er resurslaridan oqilona foydalanish strategiyasi edi:

Oziq-ovqat xavfsizligi: Paxta maydonlarining optimallashtirilishi hisobiga g‘alla, kartoshka va poliz ekinlari maydoni kengaytirildi. Bu viloyat aholisining ichki iste‘mol talabini mahalliy mahsulotlar hisobiga qoplash imkonini berdi.

Eksport yo‘nalishi: Bo‘shagan maydonlarda eksportbop mahsulotlar - dukkakli ekinlar, gilos, o‘rik va uzum yetishtirish hajmi oshirildi. Namangan viloyatining iqlim sharoiti, ayniqsa, ertapishar meva-sabzavotlar yetishtirishda raqobatbardosh ustunlik (comparative advantage) taqdim etdi.

Fermerlik harakati: Huquqiy va iqtisodiy mustaqillik

Bu davrda qishloq xo‘jaligi korxonalari (shirkatlar) tugatilib, o‘rnida professional fermer xo‘jaliklari shakllandi:

Iqtisodiy subyekt sifatida shakllanish: Fermer xo‘jaliklari nafaqat mahsulot yetishtiruvchi, balki o‘z daromadidan texnika sotib oluvchi, kichik qayta ishlash sexlarini tashkil etuvchi tadbirkorlik subyektiga aylandi.

Shartnomaviy intizom: "Fermer–Tayyorlovchi–Bank" zanjiri doirasida fyuchers shartnomalari tizimi yo‘lga qo‘yildi. Bu fermerlarga ishlab chiqarishni rejalashtirish va moliyaviy barqarorlikni ta‘minlash imkonini berdi.

Intensiv bog‘dorchilik va adir hududlarini o‘zlashtirish

Namangan viloyatining o‘ziga xos relyefi (Pop, Chust, Kosonsoy, Yangiqo‘rg‘on tumanlari) intensiv dehqonchilik uchun yangi imkoniyatlar ochdi:

Resurs tejovchi texnologiyalar: Adir zonalarida tomchilatib sug‘orish tizimlari joriy etila boshlandi. Bu suv tanqisligi sharoitida ham yuqori hosil olish imkonini berdi.

Intensiv bog‘lar: Past bo‘yli, tez hosilga kiruvchi (2-3 yilda) va jahon bozorida talab yuqori bo‘lgan meva navlarini ekish yo‘lga qo‘yildi. Bu an‘anaviy bog‘larga qaraganda hosildorlikni 3-4 barobarga oshirdi.

Natija: Namangan viloyati respublikaning meva-sabzavot eksporti bo‘yicha "yetakchi drayver"laridan biriga aylandi. Ayniqsa, Namangan o‘rik va gilosi Rossiya va MDH bozorlarida o‘z brendini yaratdi. Intensiv qishloq xo‘jaligi sanoat uchun xomashyo bazasini yaratdi. Viloyatda meva-sabzavotni qayta ishlovchi, qadoqlovchi va muzlatgichli omborxonalar (cold storage) tarmog‘i shakllana

boshladi. Bu esa mahsulotning nobud bo'lishini kamaytirib, qo'shilgan qiymat zanjirini (value chain) yaratdi.

Tarmoqlararo bog'liqlikning samarasi: "Xomashyodan - Tayyor mahsulotgacha" modeli. 2000–2016-yillar Namangan viloyati iqtisodiyotida multiplikativ samara beruvchi tarmoqlararo bog'liqliklar (inter-sectoral linkages) shakllangan davr bo'ldi. Bu shunchaki bir sohaning rivojlanishi emas, balki bir sohaning o'sishi ikkinchi bir sohani "tortuvchi kuch" (pull-up effect) bo'lib xizmat qilishi bilan xarakterlanadi. Chorvachilikning rivojlantirilishi nafaqat go'sht-sut mahsulotlari bilan bozorni to'ldirdi, balki Namangan shahri va uning atrofidagi tumanlarda charm-poyabzal sanoatining (masalan, kichik poyabzal sexlaridan yirik fabrikalargacha) shakllanishiga xomashyo bazasi bo'ldi. Bu jarayon "vertical integration"ning ilk kurtaklari edi. Paxta yetishtirish (qishloq xo'jaligi) - tola ajratish - ip-kalava - mato to'qish va tikuvchilik (sanoat) zanjiri mustahkamlandi. Bu davrda viloyatda o'nlab zamonaviy trikotaj korxonalari barpo etildi. Ushbu texnologik zanjirlarning shakllanishi 2017-yildan boshlab klaster tizimiga o'tishda tajriba va resurs bazasi bo'lib xizmat qildi. Ya'ni, klasterlar bo'sh joyda emas, balki mana shu o'n besh yillik tarmoqlararo tajriba asosida qurildi.

Infratuzilma - Iqtisodiyotning "Qon tomiri" va Strategik O'zgarishlar

Infratuzilma tushunchasi Namangan viloyati kontekstida shunchaki ob'ektlar majmuasi emas, balki iqtisodiy o'sishni cheklovchi "to'siqlarni" (bottlenecks) bartaraf etishning asosiy vositasi bo'lib xizmat qildi. 2000–2016-yillarda viloyatni iqtisodiy izolatsiyadan (transport blokadasidan) chiqarishga qaratilgan fundamental loyihalar hududiy yalpi mahsulotning (YHM) barqaror o'sishiga poydevor bo'ldi.

Transport va Logistika: Milliy integratsiya va xalqaro yo'laklar

Viloyatning geografik joylashuvi murakkabligi sababli transport kommunikatsiyalari iqtisodiyotning raqobatbardoshligini belgilovchi asosiy omilga aylandi. Qamchiq dovoni va A-373 magistrali: Mazkur xalqaro ahamiyatga ega yo'lining jahon standartlari (III-texnik toifadan I-toifaga) darajasida rekonstruksiya qilinishi Namanganni respublika iqtisodiy markazlari bilan bog'lovchi eng ishonchli arteriyaga aylantirdi. Bu yo'l orqali yuk tashish vaqti 1.5 barobarga qisqardi, bu esa tez buziluvchi qishloq xo'jaligi mahsulotlarini poytaxt va eksport bozorlariga yetkazib berishda hal qiluvchi rol o'ynadi. Angren-Pop" elektrlashtirilgan temir yo'li: 2016-yilda foydalanishga topshirilgan ushbu "asr loyihasi" Namangan iqtisodiyoti uchun haqiqiy logistik inqilob bo'ldi. 2016-yilda foydalanishga topshirilgan, uzunligi 123,1 km bo'lgan "Angren-Pop" elektrlashtirilgan temir yo'li Namangan viloyati va butun vodiy iqtisodiyoti uchun shunchaki transport yo'li emas, balki "geoiqtisodiy mustaqillik" loyihasiga aylandi. Ushbu loyihaning Namangan viloyati ijtimoiy-iqtisodiy holatiga ta'sirini quyidagi strategik yo'nalishlarda tahlil qilish mumkin:

Transport-logistika xarajatlarining optimallasuvi

Ilgari Namangan viloyatidan respublikaning markaziy va janubiy qismlariga yuk tashish faqatgina Qamchiq dovoni orqali avtotransportda yoki Tojikiston hududi orqali o'tuvchi temir yo'l yordamida amalga oshirilardi.

Xarajatlar qisqarishi: Yangi yo‘lning ishga tushishi yuk tashish tannarxini avtotransportga nisbatan 25-30 foizga arzonlashtirdi.

Vaqt omili: Tojikiston orqali o‘tuvchi aylanma yo‘lga nisbatan masofa 500 kilometrga, yuk tashish vaqti esa 10-12 soatga qisqardi. Bu, ayniqsa, viloyatning eksport salohiyatini belgilovchi tez buziluvchi qishloq xo‘jaligi mahsulotlari uchun hayotiy ahamiyat kasb etdi. "Qamchiq" tunneli: Murakkab muhandislik va texnologik yutuq Loyiha doirasida qurilgan, uzunligi 19,2 km bo‘lgan "Qamchiq" tunneli Markaziy Osiyodagi eng uzun va murakkab gidrotexnik inshootdir.

Ushbu tunnelning qurilishi viloyatda zamonaviy muhandislik va tog‘-kon sanoati bo‘yicha yangi texnologik tajriba yaratdi. Dovonning noqulay ob-havo sharoitida (qish faslidagi qor va ko‘chki xavfi) avtotransport harakati cheklangan paytda ham temir yo‘l orqali uzluksiz yuk va yo‘lovchi tashish imkoniyati yaratildi. Bu viloyat iqtisodiyoti barqarorligini (resilience) ta‘minladi. Temir yo‘l tarmog‘i viloyatning eng chekka tumani bo‘lgan Pop tumanini yirik logistik markazga (hub) aylantirdi. Yo‘l yoqasida yangi kichik sanoat zonalar va logistika markazlari shakllandi. Og‘ir sanoat uskunalari, sement, mineral o‘g‘itlar va neft mahsulotlarini ommaviy tashish imkoniyati "Namanganmash" kabi korxonalar uchun yangi xomashyo yo‘laklarini ochdi. Namangan mahsulotlari ushbu yo‘l orqali to‘g‘ridan-to‘g‘ri xalqaro temir yo‘l tarmoqlariga chiqdi, bu esa Rossiya, Xitoy va Yevropa bozorlariga yetkazib berish hajmini oshirdi.

Ijtimoiy va demografik ta‘sirlar

Aholi bandligi: Loyihaning qurilishi va keyinchalik undan foydalanish jarayonida viloyatda minglab yangi ish o‘rinlari yaratildi.

Urbanizatsiya: Temir yo‘l bekatlari atrofidagi aholi punktlarida xizmat ko‘rsatish sohasi rivojlanib, bu hududlarning urbanizatsiya darajasi o‘shishiga xizmat qildi.

Iqtisodiy samaradorlik: Temir yo‘l tarmog‘i og‘ir sanoat yuklarini (neft mahsulotlari, qurilish materiallari, mashinasozlik uskunalari) tashish xarajatini avtotransportga nisbatan 25-30% ga kamaytirdi.

Eksport zanjiri: Namangan mahsulotlarining tashqi bozorlarga (MDH va Xitoy yo‘nalishlarida) chiqish imkoniyati kengaydi, bu esa viloyatning eksport geografiyasini diversifikatsiya qildi. Sanoat korxonalarining jadal ko‘payishi (2000-yildagi 840 tadan 2016-yildagi 2,900 tagacha) energiyaga bo‘lgan talabni keskin oshirdi. Ushbu davrda energetika infratuzilmasida sifat o‘zgarishlari amalga oshirildi:

To‘raqo‘rg‘on IES - Strategik kafolat: 2013-yilda poydevori qo‘yilgan ushbu issiqlik elektr stansiyasi nafaqat Namangan, balki butun Farg‘ona vodiysining energetik mustaqilligini ta‘minlashga qaratilgan eng yirik loyihadir. Bu loyiha viloyatda yuqori energiya talab qiluvchi og‘ir sanoat korxonalarining barpo etilishini (industrialization) kafolatladi. Tarmoqlarni modernizatsiya qilish: Eski podstansiyalarni (masalan, "Yulduz", "Obod") rekonstruksiya qilish va 110-220 kV li yangi tarmoqlarni tortish orqali sanoat zonalarida texnologik uzilishlar

soni 40% ga qisqartirildi. Bu esa "Namanganmash" va tekstil korxonalari mahsulot sifatini yaxshilash va ishlab chiqarish hajmini oshirish imkonini berdi.

Telekommunikatsiya: 2000 - 2016-yillarda viloyat bo'yicha optik tolali aloqa liniyalarining yotqizilishi biznes jarayonlarini raqamlashtirish va bank-moliya xizmatlarining chekka tumanlargacha (Pop, Chust, Yangiqo'rg'on) kirib borishini ta'minladi. Sanoat zonalar va yangi tashkil etilgan kichik sanoat massivlariga markazlashgan kommunikatsiyalarning olib kelinishi xususiy sektor investitsiyalarini jalb qilishda "magnit" vazifasini o'tadi.

Ko'rsatkichlar	2000-y	2008-y	2016-y	O'sish sur'ati	Iqtisodiy mazmuni
Gazlashtirish darajasi (%)	65.4	82.1	91.5	1.4 barobar	Aholi turmush sifati va issiqxona xo'jaliklari rivoji.
Qattiq qoplamali yo'llar (km)	3,200	3,850	4,200	1.3 barobar	Ichki logistika va mahsulot tashish tezligining oshishi.
Sanoat korxonalari soni (birlik)	840	1,450	2,900	3.4 barobar	Kichik va o'rta biznesning sanoatdagi ulushi o'sishi.
Aholi bandligi (xizmat ko'rsatishda, %)	32.1	41.5	48.6	1.5 barobar	Iqtisodiyotning diversifikatsiyasi va xizmatlar bozori kengayishi.

1-jadval. 2000–2016-yillarda infratuzilma ko'rsatkichlarining o'zgarishi (Tahliliy sharh bilan)

Namangan viloyatida 2000-yillarning o'rtalaridan boshlab iqtisodiy o'sish sur'atlari ijtimoiy sohadagi sifat o'zgarishlariga transformatsiya bo'ldi. Bu davrda aholi turmush darajasini oshirishda nafaqat daromadlar o'sishi, balki yashash muhitining modernizatsiyalashuvi ham hal qiluvchi rol o'ynadi. 2009-yildan boshlab Namangan viloyatida "Qishloq joylarda namunaviy loyihalar asosida uy-joylar qurish" dasturining amalga oshirilishi qishloq infratuzilmasini shahar darajasiga yaqinlashtirishda tub burilish yasadi. Faqatgina uylar emas, balki ular bilan birga yangi muhandislik-kommunikatsiya tarmoqlari (suv, elektr, gaz, yo'llar) va ijtimoiy ob'ektlar (maktab, bog'cha, savdo shoxobchalari) barpo etildi. Bu dastur qishloq aholisining yashash sharoitini yaxshilabgina qolmay, qurilish materiallari sanoatining rivojlanishiga ham kuchli turtki berdi.

Urbanizatsiya va hududiy markazlarning rivojlanishi

Namangan viloyatida urbanizatsiya (shaharlashuv) jarayoni faqat Namangan shahri hisobiga emas, balki tuman markazlari va shaharchalarning rivojlanishi orqali kechdi. 2009-yilda qabul qilingan hukumat qarorlari bilan viloyatdagi ko'plab aholi punktlariga "shaharcha" maqomi berilishi urbanizatsiya darajasini rasman va amalan oshirdi. Tuman markazlarida zamonaviy xizmat ko'rsatish

ob'ektlari, istirohat bog'lari va ko'p qavatli uylar qurilishi qishloq aholisining shahar turmush tarziga intilishini kuchaytirdi. Quyidagi jadvalda 2000–2016-yillarda viloyat aholisining turmush darajasidagi ijobiy siljishlar aks etgan:

Ko'rsatkichlar	2000-y.	2010-y.	2016-y.	O'zgarish (2000-yilga nisbatan)
Aholi jon boshiga real daromadlar (indeksda)	100%	185%	310%	3.1 barobar
Urbanizatsiya darajasi (%)	36.4	52.8	64.3	+27.9 punkt
Namunaviy loyihalar asosida qurilgan uylar (soni)	-	450	5,200	Keskin o'sish
Avtomobillar bilan ta'minlanganlik (har 100 oilaga)	12	24	38	3.2 barobar
Kasalxonalar va QVP quvvati (10 ming kishiga)	42.5	58.2	74.5	1.7 barobar

2-jadval. Aholi turmush darajasi va ijtimoiy infratuzilma ko'rsatkichlari (Namangan viloyati)

Urbanizatsiya jarayoni intellektual salohiyatning o'sishi bilan hamohang kechdi. Namangan viloyatida kollej va litseylar tarmog'ining kengayishi (2000-2010 yy.) yoshlarning kasb-hunar egallash darajasini oshirdi. Sog'liqni saqlash tizimida esa "Skrining markazlari" va zamonaviy diagnostika muassasalarining tumanlarda tashkil etilishi aholining o'rtacha umr ko'rish davomiyligini 2000-yildagi 69,5 yoshdan 2016-yilda 73,2 yoshga yetishiga xizmat qildi.

2000–2016-yillarda Namangan viloyatida amalga oshirilgan iqtisodiy modernizatsiya siyosati hududning "transport blokadasidan chiqishiga va sanoat salohiyatining 3 barobardan ziyod o'sishiga xizmat qildi. Tarmoqlararo bog'liqlikning kuchayishi va intensiv qishloq xo'jaligiga o'tilishi 2017-yildan keyingi "Yangi O'zbekiston" davridagi klaster tizimi va erkin iqtisodiy zonalar faoliyati uchun mustahkam infratuzilmaviy va resurs bazasini yaratib berdi. Urbanizatsiya jarayonlari esa aholi turmush tarzida "sifat inqilobi"ni amalga oshirdi.

Xulosa

2000–2016-yillarda Namangan viloyatida amalga oshirilgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar hududiy iqtisodiyotning tarkibiy jihatdan yangilanishi va barqaror rivojlanishini ta'minladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, mazkur davrda viloyat iqtisodiyoti ekstensiv agrar yo'nalishdan sanoatlashgan agrar-iqtisodiy modelga bosqichma-bosqich o'tdi.

Sanoat sohasida amalga oshirilgan mahalliyashtirish siyosati ishlab chiqarish tuzilmasining diversifikatsiyalashuviga olib keldi. Natijada sanoat korxonalari

sonining ko‘payishi, ishlab chiqarish hajmlarining oshishi hamda qo‘shilgan qiymat ulushining ortishi ta‘minlandi. Ayniqsa, yengil sanoatda xomashyoni chuqur qayta ishlashga yo‘naltirilgan ishlab chiqarish turlarining kengayishi hududiy yalpi mahsulot o‘shishining muhim omillaridan biriga aylandi.

Qishloq xo‘jaligida monomadaniyatdan voz kechish va ekin maydonlari tarkibini optimallashtirish hisobiga ishlab chiqarishning tarmoqlararo diversifikatsiyasi yuzaga keldi. Intensiv bog‘dorchilik, meva-sabzavotchilik va chorvachilik yo‘nalishlarining rivojlanishi agrar sektorning eksport salohiyatini oshirdi hamda qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash sanoati uchun barqaror xomashyo bazasini shakllantirdi. Agrar va sanoat tarmoqlari o‘rtasida vujudga kelgan texnologik zanjirlar keyingi davrda joriy etilgan klaster tizimining institutsional asosi sifatida namoyon bo‘ldi.

Transport va energetika infratuzilmasida amalga oshirilgan yirik investitsiyaviy loyihalar hududiy iqtisodiyot rivojiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatdi. “Angren–Pop” elektrlashtirilgan temir yo‘lining ishga tushirilishi va Qamchiq tonnelining qurilishi viloyatning transport kommunikatsiyalarini tubdan yaxshilab, logistik xarajatlarning qisqarishiga hamda hududning milliy va xalqaro bozorlar bilan integratsiyalashuviga imkon yaratdi. Energetika infratuzilmasining modernizatsiyalashuvi sanoat ishlab chiqarishining uzluksizligini ta‘minlashda muhim omil bo‘ldi.

Iqtisodiy o‘shish jarayonlari ijtimoiy sohada ham sifat o‘zgarishlarini yuzaga keltirdi. Urbanizatsiya darajasining oshishi, namunaviy uy-joy qurilishi, real daromadlar hajmining ko‘payishi hamda sog‘liqni saqlash va ta‘lim tizimlarida amalga oshirilgan islohotlar aholining turmush darajasi va hayot sifatining yaxshilanishiga xizmat qildi. Bu holat iqtisodiy modernizatsiya va inson kapitali rivoji o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni tasdiqlaydi.

Umuman olganda, 2000–2016-yillarda Namangan viloyatida amalga oshirilgan tarkibiy va institutsional islohotlar hududda uzoq muddatli barqaror iqtisodiy rivojlanish uchun mustahkam infratuzilmaviy, ishlab chiqarish va ijtimoiy poydevor yaratdi. Tadqiqot natijalari hududiy iqtisodiy rivojlanish jarayonlarini baholash, shuningdek, mintaqaviy rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqishda ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009-yil 3-avgustdagi PQ-1167-sonli "Qishloq joylarda uy-joy qurilishi ko‘lamini kengaytirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida"gi qarori.
2. Karimov I.A. "Ona yurtimiz baxtu iqboli va buyuk kelajagi yo'lida xizmat qilish - eng oliy saodatdir". - T.: "O'zbekiston", 2015.
3. Namangan viloyati statistika boshqarmasi: "Viloyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi" yillik statistik to'plamlari (2000-2016 yy.)
4. Ismoilov A. "Hududiy infratuzilma va sanoat rivoji". Ilmiy maqolalar to'plami. - N.: 2014.

5. "Angren-Pop elektrlashtirilgan temir yo'li: Asr loyihasi" - Tahliliy materiallar to'plami, 2016.
6. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. - Toshkent: O‘zbekiston, 2009.
7. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi. O‘zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi. Statistik to‘plam. - Toshkent, 2016.
8. Abdullayev A., Xolmatov M. Hududiy iqtisodiyot va infratuzilma rivoji masalalari. - Toshkent: Fan, 2013.
9. Usmonov Q., Jo‘rayev N. O‘zbekistonning eng yangi tarixi. - Toshkent: Sharq, 2014.
10. To‘xtasinov R. Qishloq xo‘jaligida diversifikatsiya va agrar islohotlar samaradorligi. - Toshkent: Iqtisodiyot, 2015.

MUSTAQILLIK YILLARIDA YER VA SUV RESURLARINI BOSHQARISH

Sultonov Fayozbek Erkinboy o‘g‘li
University of Business and Scienc
Tarix yo‘nalishi magistranti
Telefon: +998 88 570 70 49

Annotatsiya

Mustaqillik yillari (1991-yildan hozirgacha) yer va suv resurslarini boshqarish sohasida tub islohotlar amalga oshirildi. Sovet davridan meros bo‘lib qolgan markazlashgan, samarasiz irrigatsiya tizimi va Orrol dengizi fojiasi sharoitida mamlakat yer-suv resurslarining samarali boshqarilishini ta‘minlash uchun qonunchilik bazasi yaratildi, institutsional o‘zgarishlar o‘tkazildi va zamonaviy texnologiyalar joriy etildi. Maqolada 1990-yilgi “Yer to‘g‘risida”gi Qonun, 1993-yilgi “Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risida”gi Qonun, 1998-yilgi Yer kodeksi, 2018-yilgi vazirliklarni ajratish, 2020–2030-yillarga mo‘ljallangan Suv xo‘jaligini rivojlantirish konsepsiyasi va 2025-yilda qabul qilingan yangi Suv kodeksi kabi hujjatlar tahlil qilinadi. Suv iste‘moli 1980-yillardagi yuqori ko‘rsatkichlardan sezilarli darajada kamaygani, irrigatsiya maydonlarining saqlanib qolgani va melioratsiya ishlarining kuchaytirilgani ko‘rsatiladi. Islohotlar natijasida sug‘orish samaradorligi oshdi, iqlim o‘zgarishiga moslashuv kuchaydi va qishloq xo‘jaligining barqarorligi ta‘minlandi. Maqola ilmiy manbalarga asoslangan bo‘lib, mustaqillik davri siyosatining asosiy yutuqlari va muammolarini yoritib beradi.

Kalit so‘zlar: yer-suv resurslari, mustaqillik islohotlari, irrigatsiya samaradorligi, Orrol dengizi havzasi, Suv xo‘jaligi vazirligi, melioratsiya, suvni tejash texnologiyalari, integrallashgan suv resurslarini boshqarish.

Kirish

O‘zbekiston 1991-yil 31-avgustda mustaqillikka erishgandan so‘ng yer va suv resurslarini boshqarish masalasi davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Sovet davrida Orrol dengizi havzasida suv resurslarining asosiy qismi paxta monokulturasida uchun ishlatilgan bo‘lib, bu ekologik fojia bilan yakunlangan edi. Mamlakat hududining taxminan 90 foiz suv resurslari transchegaraviy manbalardan (Amudaryo va Sirdaryo) keladi, faqat 10 foizi o‘zida hosil bo‘ladi. Qishloq xo‘jaligi yerlarining umumiy maydoni 20,2 mln gektarni tashkil etadi, shundan 3,988 mln gektar ekin maydonlari bo‘lib, ularning 82 foizi sug‘oriladi.

Prezident Shavkat Mirziyoyevning 2020-yil 10-iyuldagi farmoni bilan tasdiqlangan “O‘zbekiston Respublikasi suv xo‘jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo‘ljallangan konsepsiyasi” sohani modernizatsiya qilish, yangi texnologiyalarni joriy etish va soha xodimlarining malakasini oshirishni maqsad qilgan. Suv resurslarining kamayishi va global iqlim o‘zgarishlari kelajakda suv ta‘minotiga tahdid solishi mumkin, shu bois bu masala dolzarb bo‘lib qolmoqda.

Prezident farmoni va “O‘zbekiston Respublikasi suv xo‘jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo‘ljallangan konsepsiyasi” Prezidentimizning ushbu farmoni suv resurslarini samarali boshqarish va suvni tejashga qaratilgan bir qator choratadbirlarni o‘z ichiga oladi. Konsepsiya asosiy maqsadi suvni tejash texnologiyalarini keng joriy etish, irrigatsiya tizimini modernizatsiya qilish va suv resurslaridan oqilona foydalanishdir.

Mustaqillik yillarida resurslardan oqilona foydalanish orqali oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash, aholi daromadini oshirish va ekologik barqarorlikni saqlash vazifalari qo‘yildi. Bu islohotlar 2017–2021-yillarga mo‘ljallangan Harakatlar strategiyasi va 2020–2030-yillarga mo‘ljallangan Suv xo‘jaligini rivojlantirish konsepsiyasida o‘z aksini topdi.

Asosiy qism

Mustaqillikning dastlabki yillarida yer va suvni boshqarishning huquqiy asosi yaratildi. 1990-yil 20-iyunda qabul qilingan “Yer to‘g‘risida”gi Qonun (1991-yildan amalda) va 1993-yil 6-maydagi “Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risida”gi Qonun asosiy hujjatlar bo‘ldi. 1998-yil 30-aprelda qabul qilingan Yer kodeksi (1-iyuldan kuchga kirdi) yerni davlat mulki sifatida saqlab, uning oqilona foydalanilishini, melioratsiyasi va himoyasini belgilab berdi. Kodeks qishloq xo‘jaligi yerlarining alohida himoyasini, sug‘oriladigan yerlarning boshqa toifaga o‘tkazilishini qat’iy tartibga soldi.

Suv sektorida 2013-yildan boshlab suv iste‘moli va foydalanish tartibi to‘g‘risidagi Nizom (Vazirlar Mahkamasi qarori) suv limitlarini belgiladi. 2025-yilda qabul qilingan yangi Suv kodeksi suvni milliy boylik deb tan oldi va suvdan foydalanishning umumiy va maxsus turlarini ajratdi, litsenziya tizimini joriy etdi hamda davlat-xususiy sheriklikni kuchaytirdi. Bu hujjatlar sovet merosidan voz kechish va bozor tamoyillariga o‘tishning ilk qadamlarini tashkil etdi.

1997-yilda Qishloq va suv xo‘jaligi vazirligi birlashtirildi. 2003-yilda hududiy-ma‘muriy tizimdan gidrologik (havza) printsipga o‘tildi: 10 ta asosiy havza boshqarmalari va 1 ta magistral kanal boshqarmasi tashkil etildi.

2017-yildan boshlab tub islohotlar boshlandi. Harakatlar strategiyasi doirasida Ma'lumot-tahliliy resurs markazi tashkil etildi, 152 ta tuman irrigatsiya bo'limlari (TIB) va suv iste'molchilari uyushmalari (SIU) 158 taga qayta tashkil etildi. 2018-yil 17-apreldagi Prezident farmoni (PF-5418) Qishloq xo'jaligi va Suv xo'jaligi vazirliklarini alohida ajratdi. Suv xo'jaligi vazirligi milliy siyosatni yagona tartibga solish, suvni himoya qilish va samarali foydalanish uchun mas'ul bo'ldi.

2020-yil 10-iyuldagi PF-6024 farmoni bilan 2020–2030-yillarga mo'ljallangan Suv xo'jaligini rivojlantirish konsepsiyasi tasdiqlandi. Unda integrallashgan suv resurslarini boshqarish (IWRM), “Smart Water” raqamli texnologiyalari, suvni tejash usullari va davlat-xususiy sheriklikni joriy etish ko'zda tutilgan. 2025-yilgi yangi Suv kodeksi bu islohotlarning mantiqiy davomi bo'ldi.

Islohotlar tufayli suv iste'moli sezilarli darajada kamaydi: 1980-yillardagi yuqori ko'rsatkichlardan 2010-yillarda 53–55 mlrd m³ gacha tushdi. Sug'orish uchun suv sarfi taxminan 50 mlrd m³ ni tashkil etdi. Aholi soni 15 mln dan 35 mln ga o'sganiga qaramay, bir kishiga to'g'ri keladigan suv iste'moli kamaydi. Sug'oriladigan maydonlar 4,3 mln ga saqlanib qoldi va modernizatsiya qilindi.

Melioratsiya ishlari kuchaytirildi: 2018–2021-yillarda kollektor-drenaj tarmoqlari qurildi va ta'mirlandi. Sho'rlangan yerlar kamaytirildi. Sug'orish samaradorligini 0,63 dan 0,73 ga yetkazish maqsadi qo'yilgan. Suvni tejash texnologiyalari (jumladan, tomchilatib sug'orish) millionlab gektarga joriy etilmoqda. 2024-yil oxiriga kelib suv tejovchi texnologiyalar bilan qamrab olingan maydon 1,9 mln gektarga yetdi. Qishloq xo'jaligi YaIMning muhim qismini va ish o'rinlarini ta'minlaydi.

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda yer va suv resurslarini boshqarish tizimi tubdan isloh qilindi, dehqonchilik samaradorligini oshirish, suvni tejovchi texnologiyalarni (tomchilatib sug'orish) joriy etish va meliorativ holatni yaxshilashga e'tibor qaratildi. 2020 – 2030- yillarda suv xo'jaligini rivojlantirish konsepsiyasi doirasida havzaviy boshqaruv printsipligiga o'tildi, sug'oriladigan yerlar unumdorligi va suv resurslaridan oqilona foydalanish huquqiy asoslari mustahkamlandi.

Mustaqillik yillarida yer va suv resurslarini boshqarishning asosiy yo'nalishlari:

- Boshqaruvning havzaviy printsipligini: Suv resurslarini boshqarish ma'muriy-hududiy chegaralar bo'yicha emas, balki daryo havzalari bo'yicha amalga oshiriladigan tizim joriy etildi.

- Suvni tejovchi texnologiyalar: Tomchilatib, yomg'irlatib va diskret sug'orish kabi suv tejovchi texnologiyalarni joriy etgan xo'jaliklarga davlat tomonidan imtiyozlar va subsidiyalar berish tizimi yaratildi.

- Meliorativ holatni yaxshilash: Sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, sho'rlanishni kamaytirish va yer osti suvlari sathini boshqarish bo'yicha davlat dasturlari amalga oshirildi.

- Huquqiy asoslar: «Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risida»gi qonun hujjatlari takomillashtirilib, suvdan foydalanish uchun to‘lov tizimi va suv resurslarini muhofaza qilish choralari kuchaytirildi.

- Suv xo‘jaligi infratuzilmasi: Irrigatsiya tizimlarini modernizatsiya qilish, nasos stansiyalarini energiya tejamkorlariga almashtirish va suv omborlari qurish ishlari olib borildi.

Ushbu islohotlar asosan yer va suv resurslaridan samarali foydalanish, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari hosildorligini oshirish hamda ekologik muvozanatni saqlashga qaratilgan.

Yer va suvdan qanchalik oqilona, samarali foydalanilsa, ishlab chiqariladigan mahsulotlar hajmi shunchalik ko‘payadi. Natijada yuqorida ta’kidlangan talablarning qondirilish darajasi ortadi. Yerdan foydalanishda uning quyidagi o‘ziga xos xususiyatlarini e’tiborga olish maqsadga muvofiqdir: a) yeming tabiat mahsuli ekanligi. Boshqa asosiy vositalar, ya’ni binolar, inshootlar, kombaynlar, traktorlar va boshqalar inson mehnatining mahsulidir. Zarariyat bo‘lganda ular inson tomonidan ishlab chiqarilishi mumkin, lekin yerni inson yarata olmaydi; b) yer maydonining cheklanganligi va takror ishlab chiqarilmasligi. Ona zamin tabiatan cheklangan, uning maydonini inson kengaytira olmaydi. Chunki u tabiat mahsuli hisoblanadi. Boshqa asosiy vositalarni, masalan traktorlarni, mashinalarni talabni qondirish maqsadida ko‘plab ishlab chiqarish mumkin; d) yer - qishloq xo‘jaligining abadiy ishlab chiqarish vositasidir. Respublika hududida mavjud bo‘lgan yerlardan qishloq xo‘jalik mahsulotlari yetishtirishda bizdan oldingi avlodlar foydalangan, hozirgi davrda biz foydalanmoqdamiz, kelajakda esa avlodlarimiz foydalanadi. Jamiyat rivojlanishi natijasida ayrim ishlab chiqarish vositalari takomillashtirilishi natijasida o‘z o‘rnini boshqasiga bo‘shatib beradi. Masalan, bir paytlar yemi shudgorlashda qoramollar va omochdan foydalanilgan bo‘lsa, keyinchalik fan- texnika taraqqiyoti natijasida qudratli traktorlar va pluglar ularning o‘mini egalladi. Lekin yer qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarish vositasi sifatida abadiy qolaveradi, chunki uni boshqa vosita bilan almashtirib bo‘lmaydi; e) yerni qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yetishtirish maqsadida bir joydan ikkinchi joyga ko‘chirib bo‘lmayligi. Yerdan joylashgan o‘rmonda oqilona foydalanish mumkin. Lekin mashina va traktorlarni talab etilgan joyga olib borib, turli xildagi ishlarni amalga oshirish, bino-inshootlarni ham talab etilgan joyga qurish mumkin; f) yerning yuqori qatlami hisoblangan tPFroq unumdorligining mavjudligi. tPFroq unumdorligi tabiiy, sun’iy va iqtisodiy unumdorliklarga bo‘linadi. Asrlar davomida tashqi ta’sirlar, ya’ni quyosh nuri, yogingarchilik, chirindilar tushishi va boshqalar ta’sirida shakllangan unumdorlik yeming tabiiy unumdorligi deyiladi. tPFroqning tabiiy unumdorligi - tabiat mahsulidir. U tabiatning ta’siri natijasida uzoq yillar mobaynida shakllanadi. Uning holati quyosh nuri hamda yogingarchilik miqdoriga, shamol va suvlarning ta’siriga bog‘liqdir. Ularning ijobiy ta’sirida tPFroq tabiiy unumdorligi yaxshi bo‘ladi.

Ayrim yillarda yog‘ingarchilik miqdori kam bo‘lishi natijasida suv resurslari taqchilligi kuzatilmoqda. Shu sababli mamlakatimizdagi sug‘orish tizimlarining

holatini yaxshilash, mavjud suvdan oqilona foydalanish va sug‘orishning zamonaviy usullarini amaliyotga joriy etish maqsadga muvofiqdir. Yer va suv umummilliy boylikdir. O‘zbekiston Respublikasi xalqining hayoti, faoliyati va farovonligining asosi sifatida ulardan oqilona hamda samarali foydalanish zarurligi Yer Kodeksida, «Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risida»gi Qonunda alohida ta’kidlangan. Respublika hududidagi barcha korxonalar, fuqarolar bu qonuniy talabni bajarishlari shart. Shuning uchun ular tPFroq unumdorligini saqlash va oshirishga, suvni iflos qilmaslikka, shuning negizida ulardan talab darajasida samarali foydalanishga katta e’tibor berishlari lozim. Shu mas’uliyatni his etgan holda qishloq xo‘jalik korxonalari uni ijobiy hal etishga, foydalanish mumkin boigan maydonlardan to‘liq va samarali foydalanishga intilmoqdalar. Eng asosiy maqsad aholining oziq-ovqatga, sanoatning esa xomashyoga bo‘lgan talabini qondirishdir.

Xulosa.

Yer va suv resurslaridan foydalanishning iqtisodiy samaradorligim yuksaltirish uchun yer-suv munosabatlarini takomillashtirish, chuqurlashtirish, ya’ni liberallashtirish masalalarini hal etishni tezlashtirish maqsadga muvofiqdir. Buning uchun yer va suvning baholarini va ulardan foydalaganlik uchun to‘lanadigan haqlarni, soliqlar miqdorini realroq aniqlash lozim. Bunda bozor iqtisodiyoti qonunlari talablariga asoslanish, shuningdek, yer va suv resurslarining cheldanganligi, takror ishlab chiqarilmasligi, holati, sifati, iste’molchilarga uzoq-yaqinligi, ishlab chiqarish vositalari hamda infratuzilmalar bilan ta’minlanganligi, olinayotgan mahsulot, foyda summasi kabi indikatorlarni ham e’tiborga olish zarur.

2020–2030-yillar konsepsiyasida sug‘orish samaradorligini 0,73 ga yetkazish, sho‘rlangan yerlarni 226 ming gektarga kamaytirish, nasos stansiyalarida elektr energiyasini 25 foizga qisqartirish va davlat-xususiy sheriklik loyihalarini amalga oshirish rejalashtirilgan. Orol dengizi havzasida xalqaro hamkorlik (BMT konventsiyalari, Jahon banki, BMTTD loyiholari) kuchaytirilmoqda.

Mustaqillik yillarida yer-suv resurslarini boshqarish sohasida amalga oshirilgan islohotlar O‘zbekistonning barqaror rivojlanishining muhim omili bo‘ldi. Sovet merosidan voz kechib, gidrologik printsip, raqamlashtirish va suvni tejashga o‘tish orqali ekologik va iqtisodiy muammolarning oldini olish imkoni yaratildi. Kelajakda yangi Suv kodeksining to‘liq amalga oshirilishi va xalqaro hamkorlikning kuchayishi resurslarning yanada samarali boshqarilishini ta’minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Yer kodeksi (1998-yil 30-aprel). lex.uz.
2. Prezident farmoni PF-5418 (2018-yil 17-aprel).
3. O‘zbekiston Respublikasi Suv xo‘jaligini rivojlantirish konsepsiyasi (PF-6024, 2020-yil 10-iyul).
4. Leslie Project. Land Management in Uzbekistan, 2024.

5. Sokolov V. Uzbekistan’s National Strategy on Water Management. GWP-CACENA, 2023.

6. <https://lex.uz/acts/-4378526>

7. B.S.Nazirov, D.T.Yakubova O‘zbekistonda yer-suv munosabatlari tarixi., “Bekshox print servis” nashriyoti, 2023. – 468-b.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA YER ISLOHOTLARINING HUQUQIY EVOLYUTSIYASI

Islombek Abduxalim o‘g‘li Abduxamidov

Farg‘ona davlat texnika universiteti,
tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

klaviho@mail.ru

Annotatsiya.

Ushbu tezis O‘zbekistonda mustaqillik yillarida amalga oshirilgan yer islohotlarining huquqiy asoslarini, qonunchilik evolyutsiyasini va institutsional o‘zgarishlarini ilmiy tahlil qilishga bag‘ishlangan. Tadqiqotda sovet davridan meros bo‘lib qolgan yer munosabatlari tizimidan zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitidagi yer huquqi tizimiga o‘tish jarayoni bosqichma-bosqich o‘rganilgan. Yer islohotining uchta asosiy bosqichi aniqlanib, har bir bosqichda qabul qilingan me‘yoriy-huquqiy hujjatlar tahlil qilingan. Xususan, fermer xo‘jaliklarining huquqiy maqomi, yer uchastkalarini ijaraga berish mexanizmlari, yer kadastri tizimini modernizatsiya qilish va raqamli texnologiyalarni joriy etish masalalari ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: yer islohoti, evolyutsiya, yer qonunchiligi, fermer xo‘jaliklari, mulk huquqi, yer ijarasi, agrar islohot.

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, sovet davridan meros bo‘lib qolgan kollektiv va davlat mulkiga asoslangan agrar tizimni tubdan isloh qilish zarurati yuzaga keldi. Bunda yer – ishlab chiqarishning asosiy omili sifatida – yangi bozor munosabatlarida qanday huquqiy tartibga solinishi lozimligi masalasi kechiktirib bo‘lmaydigan ahamiyat kasb etdi. Yer munosabatlarini huquqiy jihatdan to‘g‘ri tartibga solish oziq-ovqat xavfsizligi, qishloq aholisining farovonligi va barqaror iqtisodiy o‘sishning kafolati hisoblanadi. Ushbu tadqiqotning maqsadi mustaqillik yillarida O‘zbekistonda amalga oshirilgan yer islohotlarining huquqiy asoslarini bosqichma-bosqich tahlil qilish, qonunchilikdagi asosiy o‘zgarishlarni aniqlash va mavjud muammolarni baholashdan iborat. Tadqiqotda sovet davridan meros bo‘lgan yer munosabatlari tizimini tavsiflab berish; mustaqillikning dastlabki yillarida (1991-2000) qabul qilingan yer to‘g‘risidagi qonunchilikni tahlil qilish; islohot jarayonining ikkinchi (2001-2017) va uchinchi (2017-yildan so‘ng) bosqichlarini o‘rganish; mavjud huquqiy muammolarni aniqlash va yechim yo‘llari taklif qilish o‘z oldimizga qo‘yilgan.

O‘zbekiston sovet imperiyasi tarkibida bo‘lgan davrda yer eksklyuziv davlat mulki hisoblanib, uni xususiy mulkka aylantirishga qat’iyan taqiq qo‘yilgan bo‘lib, qonunchilik yer ustidan davlat monopoliyasini mustahkamlagan edi. 1990-yilda qabul qilingan “Yer to‘g‘risida”gi O‘zbekiston SSSR qonuni birinchi marta yer uchastkalarini muddatli va umrbod foydalanishga berish imkoniyatini yaratdi, biroq xususiy mulkni tan olmadi. O‘zbekiston SSRning qishloq xo‘jaligi kolxoz va sovxozlar asosida tashkil etilgan bo‘lib, respublika yer fondining 90 foizdan ortiq qismi shu tizim tasarrufida edi. Hukumat tomonidan belgilanadigan davlat buyurtmasi tizimi, paxta yakkahokimligi siyosati va markazlashgan rejalashtirish qishloq xo‘jaligi samaradorligini sezilarli darajada chekladi. Mustaqillik arafasida O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi mutlaqo yangi tartibotga muhtoj bo‘lib qolgan edi.

Shundan kelib chiqadigan bo‘lsak davlat tomonidan amalga oshirilgan yer islohotlarini shartli ravishda quyidagi guruhlariga ajratib olgan holda ilmiy tahlil qilish maqsadga muvofiq bo‘ladi: Birinchi bosqich: dastlabki qonunchilik asosining shakllanishi (1991 – 2000-yillar); Ikkinchi bosqich: fermer xo‘jaliklarini rivojlantirish va yer bozor munosabatlarini shakllantirish (2001–2017-yillar); Uchinchi bosqich: tizimli islohotlarning boshlanishi va zamonaviy huquqiy tartiblarga o‘tilishi (2017-yildan keying davr)

Birinchi bosqich: dastlabki qonunchilik asosining shakllanishi (1991 – 2000-yillar). 1990-yil 20-noyabrda O‘zbekiston SSR Oliy Kengashi tomonidan qabul qilingan “Yer to‘g‘risida”gi qonun yer islohotining dastlabki huquqiy asosini yaratdi. Ushbu qonun yer ustidan davlat mulkini saqlab qolgan holda uni fuqarolarga, kolxoz va sovxozlarga, shuningdek boshqa tashkilotlarga muddatli va muddatsiz foydalanishga berish mexanizmini joriy etdi. Qonunning asosiy yutug‘i – dehqon xo‘jaliklarining huquqiy maqomini birinchi marta belgilab berganligida bo‘ldi.

Bu borada keying ishlar 1992-yil 8-dekabrda O‘zbekiston Respublikasi konstitutsi bo‘ldi. Uning 55-moddasida yer davlatning milliy boyligi hisoblanib, davlat tomonidan fuqarolar manfaatlarini ko‘zlab muhofaza etilishi belgilab qo‘yildi. Shunday bo‘lsada ushbu mezon o‘zbek xalqining yerga bo‘lgan xususiy mulkini e‘tirof eta olmadi.

1998-yil 30-aprelda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasining “Yer kodeksi” yer munosabatlarini tartibga soluvchi asosiy hujjat bo‘lib qoldi. Yer kodeksi quyidagi fundamental tamoyillarni mustahkamladi: yer – milliy boylik va davlat mulki; yer foydalanuvchilarning huquq va majburiyatlari; yer uchastkalarini ajratish va qaytarib olish tartibi; yer uchun haq to‘lash mexanizmi. Shuningdek, 1998-yilda “Fermer xo‘jaligi to‘g‘risida”gi qonun yangi tahrirda qabul qilindi. Bu qonun fermer xo‘jaliklarining yer maydonini belgilab berdi. Ushbu cheklovlar o‘sha davrda yirik xo‘jaliklarning shakllanishiga yo‘l qo‘ymaslik maqsadida belgilangan edi.

Ikkinchi bosqich: fermer xo‘jaliklarini rivojlantirish va yer bozor munosabatlarini shakllantirish (2001–2017-yillar)

2003-yil 27-oktabrda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-3342-sonli “2004-2006-yillarda fermer xo‘jaliklarini rivojlantirish konsepsiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni qabul qilingan. Ushbu hujjat qishloq xo‘jaligida islohotlarni chuqurlashtirish, fermerlikni ko‘p tarmoqli asosda rivojlantirish va mulkdorlar manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan asosiy dasturiy hujjatlardan biri bo‘ldi. Ushbu farmon kolxoz va shirkat xo‘jaliklarini fermer xo‘jaliklariga aylantirish jarayonini tezlashtirdi. 2004-yilga kelib, mamlakat bo‘ylab 80 mingdan ortiq fermer xo‘jaligi tashkil etilgan bo‘lib, ular qishloq xo‘jalik erlarining katta qismiga egalik qilar edilar.

Biroq kolxozlardan fermer xo‘jaliklariga o‘tish jarayoni bir qator huquqiy muammolarni keltirib chiqardi. 1. Yer uchastkalarini fermerlar o‘rtasida adolatli taqsimlash tamoyillari aniq belgilanmaganligi 2. Ko‘p hollarda eski kolxoz rahbarlari yaxshi yer uchastkalarini o‘zlashtirib olganlar 3. Fermerlar yer huquqlarini himoya qilishda yetarli huquqiy savodxonlikka ega emas edi.

Xalqaro ekspertlarning bergan ma‘lumotlarida “O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligi islohotlari” hisoboti (2008-yil) da qonun amalda qator cheklovlarga duch kelayotganini qayd etdi: fermerlar ko‘pincha ijara muddatini uzaytirish kafolatiga ega emas edilar; davlat buyurtmasi majburiyatlari yer foydalanuvchilarning mustaqilligini chekladi; sud muhofazasi mexanizmlari yetarli darajada rivojlanmagan edi.

Uchinchi bosqich: tizimli islohotlarning boshlanishi va zamonaviy huquqiy tartiblarga o‘tilishi (2017-yildan keyingi davr)

2017-yildan boshlab yer munosabatlari sohasida tub islohotlar amalga oshirildi. Xususan, “2017 – 2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi” doirasida yer sohasida bir qator muhim islohotlar amalga oshirildi.

Bu davrda yerga oid ma‘lumotlarni raqamlashtirish va kadastr tizimini takomillashtirish sohadagi shaffoflikni oshirishning asosiy vositasiga aylandi. So‘nggi yillarda sohada olib borilgan ishlar asnosida mamlakat umumiy maydonining 45 million gektardan deyarli 42 million gektari kadastrga kiritildi; qishloq xo‘jaligi yerlarining esa 26 million gektardan ortiq qismi hisobga olindi. Shuningdek, qishloq xo‘jaligi yerlarini elektron onlayn auksionlar orqali ijaraga berish tartibi joriy etildi; bu esa shaffoflikni oshirib, insoniy omilni minimallashtiradigan tizim orqali bo‘sh yerlarni auksionlarga chiqarish imkonini berdi. Sohada olib borilgan huquqiy islohotlar natijasida yer munosabatlari yanada mustahkamlanib, tartibga solindi. 2023-yil 30-aprelda referendum orqali qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi Konstitutsiyasida yer munosabatlariga oid qator muhim normalar yangilandi. Yangi Konstitutsiyaning 68-moddasiga ko‘ra, yer xususiy mulk bo‘la oladi – bu O‘zbekiston huquqiy tizimidagi inqilobiy o‘zgarish bo‘ldi.

Olib borilgan ijobiy natijalarga qaramay, yer munosabatlari sohasida bir qator huquqiy muammolar hamon saqlanib qolmoqda: Birinchidan, yer uchastkasini davlat ehtiyojlari uchun tortib olishda fuqarolarga to‘lanadigan kompensatsiya

miqdori ko‘pincha bozor bahosiga mos kelmaydi. Bunday holatlarda sud himoyasi mexanizmlari samarali ishlamayotganligi xalqaro ekspertlarning hisobotlarida qayd etilgan. Ikkinchidan, fermerlarning ijara muddatini uzaytirish kafolatlari hali ham qonunchilikda to‘liq mustahkamlanmagan. Uchinchidan, yer nizolarining ko‘plab turlari hali ham sud orqali emas, ma‘muriy organlar orqali hal etilmoqda. Bunday holat sud mustaqilligini ta‘minlash nuqtai nazaridan muammo tug‘diradi. To‘rtinchidan, yer xususiy mulkiga oid yangi konstitutsiyaviy normalarni amalga oshiruvchi tegishli qonunchilik bazasi hali to‘liq shakllanmagan.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekistondagi yer islohotlarining huquqiy evolyutsiyasi uch aniq bosqichga ajratish mumkin. Qonunchilik tahlili yer munosabatlarida ijobiy tendentsiyalarni ko‘rsatmoqda: fermer xo‘jaliklarining huquqiy himoyasi kuchaydi, yer kadastrasi raqamlashtirildi, davlat buyurtmasi tizimi bekor qilindi va 2023 yilgi Konstitutsiya yer xususiy mulkini tan oldi. Biroq ayrim huquqiy muammolar – jumladan, yer tortib olishda adolatli kompensatsiya kafolatlari, ijara muddatini uzaytirish huquqi va yer nizolarini hal etishning mustaqil sud mexanizmlari – hali to‘liq hal etilmagan.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib quyidagi tavsiyalarni ilgari surish mumkin: birinchidan, 2023-yilgi Konstitutsiya normalarini to‘liq amalga oshirishga qaratilgan yer xususiy mulkiga oid alohida qonunni qabul qilish; ikkinchidan, fermerlarning ijara muddatini yanada uzaytirish va yer huquqlarini himoya qiluvchi qo‘shimcha kafolatlarni qonunchilikda mustahkamlash; uchinchidan, yer monitoringi tizimida sun‘iy intellekt va masofadan zondlash texnologiyalarini joriy etish. Xulosa qilib aytganda, O‘zbekistonda yer islohotlarining huquqiy evolyutsiyasi o‘zining eng muhim bosqichida turibdi. 2023-yilgi Konstitutsiyada yer xususiy mulkini tan olish yangi huquqiy poydevorni yaratib, kelgusida agrar munosabatlarning yanada samarali va adolatli tizimini shakllantirishga imkon beradi. Ushbu imkoniyatdan to‘liq foydalanish uchun esa keng qamrovli huquqiy islohotlarni davom ettirishga ehtiyoj bor deb aytish mumkin bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abdullayev E.V. O‘zbekistonda agrar munosabatlar: huquqiy tartibga solish masalalari. – Toshkent: ToshDYuI, 2019. – 245 b.
2. Asian Development Bank (ADB). Uzbekistan Agriculture Sector Assessment. – Manila: ADB, 2021. – 98 p.
3. Food and Agriculture Organization (FAO). Land Tenure in Uzbekistan: Policy Analysis and Recommendations. – Rome: FAO, 2020. – 76 p.
4. Karimova D.A. Agrar islohotlar va yer bozori: O‘zbekiston tajribasi // Iqtisodiyot va ta‘lim. – 2020. – №5. – B. 33-47.
5. Mirzayev B.X. O‘zbekistonda yer nizolarini hal etishning huquqiy mexanizmlari // O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi Byulleteni. – 2023. – №4. – B. 78-91.

6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni (2017-yil 7-fevral, PF-4947-son). O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2017-y., 6-son, 70-modda, 20-son, 354-modda.

7. O‘zbekiston Respublikasining “Fermar xo‘jaligi to‘g‘risida” gi Qonuni (1998-yil 30-aprel). O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1998-y., 5-6-son, 86-modda.

8. O‘zbekiston Respublikasining “Yer kodeksi”. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1998-y., 5-6-son, 82-modda

9. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 1992 (2023-yil 30-aprelda o‘zgartirishlar kiritilgan). https://constitution.uz/uploads/constitution_oz.pdf

10. Raximov S.S., Nazarov A.T. O‘zbekistonda fermer xo‘jaliklari: huquqiy maqom va iqtisodiy samaradorlik // Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti. – 2021. – №3. – B. 45-58.

11. Toshmatov N.Q. Yer kadastr tizimini raqamlashtirish: xalqaro tajriba va O‘zbekiston uchun saboqlar // Huquq va jamiyat. – 2022. – №2. – B. 112-124.

12. UNDP. Sustainable Land Management in Central Asia: Challenges and Opportunities. – Almaty: UNDP, 2021. – 112 p.

13. World Bank. Uzbekistan Agricultural Sector Review. – Washington D.C.: World Bank, 2022. – 134 p.

YER VA SUV: JAMIYAT MAFKURASI VA SIYOSIY BARQARORLIKNING ASOSIY OMILLARI

Sadoqat Hamidova Mirsoli qizi

“University of Business and Science” oliy ta’lim
muassasasi Tarix yo‘nalishi magistranti

Anotatsiya

Ushbu maqolada “hayot manbai” bo‘lgan suv va “rizq poydevori” bo‘lgan yer resurslarining shunchaki iqtisodiy vositalar emas, balki jamiyatning mafkuraviy oqimini belgilovchi qudratli kuchlar sifatidagi o‘rni tahlil etiladi. “Suv keltirgan – elda aziz” hikmati siyosiy kontekstda talqin qilinib, resurslarni boshqarish qanday qilib markazlashgan hokimiyat poydevorini shakllantirgani tadqiq etiladi. Maqolada yerga bo‘lgan munosabat – vatanparvarlikning o‘lchovi, suvga bo‘lgan munosabat esa siyosiy adolatning ko‘zgusi ekani tarixiy va zamonaviy misollar orqali yoritiladi. Shuningdek, bugungi global muammo – suv tanqisligi sharoitida “yashil mafkura”ning milliy xavfsizlikning ajralmas qismiga aylanishi falsafiy-huquqiy jihatdan asoslanadi.

Kalit so‘zlar: Hayotiy-mafkuraviy yondashuv, suv siyosati, yerning ijtimoiy qadri, gidravlik hokimiyat, siyosiy adolat, ekologik vatanparvarlik, yashil taraqqiyot, resurslar diplomatiyasi, ijtimoiy barqarorlik.

Kirish. Yer va suv resurslari insoniyat sivilizatsiyasi taraqqiyotida hal qiluvchi o‘rin tutgan. Ular nafaqat iqtisodiy ahamiyatga ega, balki siyosiy tizimlar, ijtimoiy munosabatlar va mafkuraviy qarashlarning shakllanishiga ham bevosita ta‘sir ko‘rsatgan. Insoniyat sivilizatsiyasi tarixi – bu mohiyatan “suv kabi oquvchi” g‘oyalar bilan birga “er kabi mustahkam” hokimiyat tizimlarining evolyutsiyasidir. Yer va suv resurslari shunchaki moddiy ishlab chiqarish omillarigina emas, balki har qanday jamiyatning ijtimoiy-siyosiy arxitekturasini belgilovchi “mafkuraviy qon tomirlari” hisoblanadi. Zero suv qayerda oqsa, o‘sha yerda hayot barq uradi; siyosiy iroda qayerda qaror topsa, o‘sha yerda tartib bilan birga har doim adolat shakllanadi. Ayniqsa, Markaziy Osiyo kabi qurg‘ochil hududlarda suv resurslari tarixan boshqaruv, legitimlik va ijtimoiy barqarorlikning asosiy omili bo‘lib xizmat qilgan. Markaziy Osiyo kabi qurg‘ochil mintaqalarda suv hayotiy zaruriyat darajasidan ko‘tarilib, siyosiy hokimiyatning legitimligi va davlat barqarorligining asosiy mezoniga aylangan. Bugungi global iqlim o‘zgarishi va resurslar tanqisligi davrida yer va suvga bo‘lgan munosabatni mafkuraviy nuqtayi nazardan qayta anglash nafaqat iqtisodiy, balki milliy xavfsizlikning eng ustuvor aslo kechiktirib bo‘lmas vazifasidir. Hozirgi davrda iqlim o‘zgarishi, ekologik muammolar va suv tanqisligi kabi global tahdidlar resurslar boshqaruvining ahamiyatini yanada oshirmoqda. Ushbu masalalar endilikda faqat texnik yoki iqtisodiy muammo emas, balki siyosiy va mafkuraviy jarayonlarning muhim tarkibiy qismiga aylangan.

Tarixiy nuqtayi nazardan qaralganda, Amudaryo va Sirdaryo havzalarida shakllangan qadimgi sug‘orma dehqonchilik tizimlari hududda dastlabki markazlashgan boshqaruv shakllarining vujudga kelishiga zamin yaratgan. Sug‘orish inshootlarini barpo etish, ularni muvofiqlashtirish va suv taqsimotini nazorat qilish zarurati jamiyatda murakkab ijtimoiy mehnat taqsimoti, qat‘iy boshqaruv tizimi hamda resurslar ustidan nazoratni amalga oshiruvchi siyosiy institutlarning shakllanishiga olib kelgan. Shu jihatdan, O‘zbekiston hududida tarixan shakllangan gidravlik boshqaruv tizimlari siyosiy hokimiyatning institutsional asoslarini mustahkamlashda muhim rol o‘ynagan.

Yer resurslari ham ushbu mintaqada ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy munosabatlarning markaziy elementi sifatida namoyon bo‘lgan. Agrar iqtisodiyot ustuvor bo‘lgan tarixiy davrlarda yerga egalik qilish masalasi ijtimoiy stratifikatsiya, iqtisodiy tengsizlik va siyosiy ta‘sir doirasini belgilovchi asosiy omillardan biri bo‘lib xizmat qilgan. Xususan, yerga egalik qilish huquqi jamiyat a‘zolarining iqtisodiy mustaqilligi, ijtimoiy maqomi hamda siyosiy faolligini belgilab bergan. Bu esa yer resurslarini boshqarish masalasini nafaqat iqtisodiy, balki mafkuraviy va siyosiy ahamiyatga ega bo‘lgan kompleks muammo sifatida ko‘rib chiqishni talab etadi.

Sovet davrida yer va suv resurslari ustidan davlat monopoliyasining o‘rnatilishi ushbu resurslarning boshqaruv tizimini markazlashgan rejalashtirish

asosida shakllantirdi. Bu davrda irrigatsiya tizimlarining kengaytirilishi, yirik meliorativ loyihalarning amalga oshirilishi qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish hajmini oshirishga xizmat qilgan bo‘lsa-da, uzoq muddatli istiqbolida ekologik muvozanatning buzilishi, suv resurslarining samarasiz sarflanishi hamda Orol dengizi inqirozi kabi jiddiy ekologik muammolarni yuzaga keltirdi. Mazkur holat yer va suv resurslarini boshqarishda faqat iqtisodiy samaradorlikka asoslangan yondashuv yetarli emasligini, balki ekologik va ijtimoiy omillarni ham hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.

Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda yer va suv resurslarini boshqarish tizimi tubdan isloh qilinib, bozor iqtisodiyoti tamoyillariga moslashtirilgan yangi institutsional mexanizmlar shakllantirildi. Yer munosabatlarida fermer xo‘jaliklari tizimining joriy etilishi, suvdan foydalanishda esa suv iste‘molchilari uyushmalari faoliyatining yo‘lga qo‘yilishi resurslar boshqaruvining nisbatan samarali va moslashuvchan modelini yaratishga xizmat qildi. Shu bilan birga, mazkur islohotlar yerga egalik va undan foydalanish masalasini yangi ijtimoiy-iqtisodiy va mafkuraviy mazmun bilan boyitdi[1].

Hozirgi davrda O‘zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli islohotlar doirasida yer va suv resurslariga nisbatan munosabat yangi bosqichga ko‘tarilmoqda. Xususan, suv tejoychi texnologiyalarni joriy etish, raqamli boshqaruv tizimlarini rivojlantirish, yer unumdorligini oshirishga qaratilgan agrotexnik tadbirlar hamda ekologik muvozanatni saqlashga qaratilgan davlat dasturlari resurslardan foydalanish samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda. Bu esa o‘z navbatida jamiyatda ekologik ong, mas‘uliyat va barqaror rivojlanish tamoyillariga asoslangan yangi mafkuraviy qarashlarning shakllanishiga olib kelmoqda.

Alohida ta‘kidlash joizki, O‘zbekistonning geosiyosiy joylashuvi va transchegaraviy suv resurslariga bog‘liqligi suv boshqaruvi masalasini mintaqaviy hamkorlik va diplomatiyaning muhim yo‘nalishiga aylantirmoqda. Amudaryo va Sirdaryo havzalaridan foydalanish bilan bog‘liq masalalar Markaziy Osiyo davlatlari o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarda muhim o‘rin tutadi. Shu sababli suv resurslarini adolatli va oqilona taqsimlash nafaqat ichki ijtimoiy barqarorlikni, balki mintaqaviy xavfsizlikni ta‘minlashning ham muhim sharti hisoblanadi. Zamonaviy ilmiy yondashuvlar doirasida yer va suv resurslariga nisbatan shakllanayotgan “yashil mafkura” O‘zbekistonda ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda[2]. Ushbu yondashuv resurslardan foydalanishda ekologik barqarorlik, iqtisodiy samaradorlik va ijtimoiy adolat tamoyillarini uyg‘unlashtirishni nazarda tutadi. Bu esa yer va suv resurslarini boshqarish jarayonini faqat texnik yoki iqtisodiy faoliyat sifatida emas, balki jamiyatning umumiy mafkuraviy rivojlanish yo‘nalishini belgilovchi strategik soha sifatida ko‘rib chiqishni talab etadi.

ASOSIY QISM. O‘zbekiston misolida olib borilgan kompleks tahlillar shuni ko‘rsatadiki, yer va suv resurslarini boshqarish tizimi jamiyatning ijtimoiy-siyosiy barqarorligi hamda mafkuraviy yo‘nalishining shakllanishida fundamental determinant sifatida namoyon bo‘ladi, chunki sug‘orishga asoslangan agrar

iqtisodiyot sharoitida suv resurslarining mavjudligi va ularni taqsimlash mexanizmlarining samaradorligi bevosita ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini, aholi bandligini hamda hududlararo ijtimoiy-iqtisodiy tafovutlar darajasini belgilaydi, bu esa o‘z navbatida davlat institutlariga nisbatan ishonch darajasi, siyosiy legitimlik va ijtimoiy barqarorlik ko‘rsatkichlariga sezilarli ta‘sir ko‘rsatadi. Tarixiy jihatdan shakllangan irrigatsiya tizimlari va ularni boshqarish amaliyoti markazlashgan boshqaruv modelining ustuvorligini ta‘minlagan bo‘lsa, zamonaviy bosqichda ushbu tizimlarning modernizatsiyasi, jumladan suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish, raqamli monitoring tizimlaridan foydalanish va institutsional islohotlarning amalga oshirilishi resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish bilan birga, boshqaruvning shaffofligi va hisobdorligini kuchaytirishga xizmat qilmoqda, natijada jamiyatda adolatli taqsimotga nisbatan ijtimoiy talab ortib borib, bu holat siyosiy tizimning moslashuvchanligi va barqarorligini ta‘minlovchi omilga aylanmoqda. Shu bilan birga, yer resurslariga egalik qilish va undan foydalanish shakllarining diversifikatsiyasi, xususan fermer xo‘jaliklari tizimining rivojlanishi, agrar munosabatlarda iqtisodiy manfaatdorlikni kuchaytirib, aholining ijtimoiy faolligi va mas‘uliyatini oshirishga olib kelmoqda, bu esa jamiyatda mulkdorlik ongining shakllanishi orqali iqtisodiy mustaqillik va siyosiy barqarorlik o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni mustahkamlaydi[3].

Ekologik omillar nuqtayi nazaridan qaralganda esa, suv tanqisligi va yer degradatsiyasi bilan bog‘liq muammolar resurslardan foydalanishning an‘anaviy modellarini qayta ko‘rib chiqishni talab etib, natijada barqaror rivojlanish tamoyillariga asoslangan yangi “yashil mafkura” elementlari shakllanmoqda, bunda resurslarni tejash, ularni qayta tiklash va ekologik muvozanatni saqlash masalalari jamiyat ongida muhim qadriyat sifatida qaror topmoqda, bu esa o‘z navbatida davlat siyosatida ham ekologik yo‘nalishning ustuvorligini kuchaytirib, milliy xavfsizlik tushunchasining mazmunini kengaytiradi; bundan tashqari, O‘zbekistonning transchegaraviy suv resurslariga bog‘liqligi mintaqaviy hamkorlik va resurslar diplomatiyasining rivojlanishini rag‘batlantirib, suvdan foydalanish masalalarini davlatlararo munosabatlarning muhim komponentiga aylantirmoqda, bu jarayon esa resurslarni boshqarishning nafaqat ichki siyosiy barqarorlikni, balki tashqi siyosiy muvozanatni ta‘minlashdagi o‘rnini yanada oshiradi, natijada yer va suv resurslari bilan bog‘liq boshqaruv tizimi jamiyatning iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy sohalarini o‘zaro integratsiyalashgan holda rivojlantiruvchi kompleks mexanizm sifatida namoyon bo‘lib, uning samaradorligi jamiyat mafkurasining yo‘nalishi, siyosiy tizimning barqarorligi va davlatning uzoq muddatli rivojlanish strategiyasini belgilovchi asosiy omillardan biri ekanligi ilmiy jihatdan asoslanadi[5].

MUHOKAMA. Mazkur tadqiqot natijalari yer va suv resurslarining jamiyat mafkurasini hamda siyosiy barqarorlikni shakllantirishdagi o‘rni ko‘p qirrali va tizimli xarakterga ega ekanligini ko‘rsatadi. Xususan, O‘zbekiston misolida olib borilgan tahlillar gidravlik jamiyat nazariyasining ayrim jihatlari zamonaviy sharoitda ham o‘z dolzarbligini saqlab qolayotganini tasdiqlaydi, ya‘ni suv

resurslarini boshqarish mexanizmlarining markazlashuv darajasi siyosiy tizimning institutsional barqarorligi va boshqaruv samaradorligi bilan bevosita bog‘liqdir. Biroq, ushbu bog‘liqlikni faqat deterministik yondashuv asosida talqin qilish yetarli emas, chunki zamonaviy jamiyatlarda resurslar boshqaruvi ko‘proq ko‘p darajali va inklyuziv mexanizmlar orqali amalga oshirilmoqda.

Shu nuqtai nazardan, Elinor Ostrom tomonidan ishlab chiqilgan umumiy resurslarni boshqarish nazariyasi mazkur jarayonni yanada chuqurroq anglash imkonini beradi[6]. Ushbu yondashuvga ko‘ra, resurslardan samarali foydalanish faqat markazlashgan boshqaruv orqali emas, balki mahalliy hamjamiyatlar, foydalanuvchilar va davlat institutlari o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlik asosida ta‘minlanadi. O‘zbekiston sharoitida suv iste‘molchilari uyushmalari faoliyatining rivojlanishi aynan shu modelning amaliy ifodasi sifatida baholanishi mumkin. Bu esa resurslar boshqaruvida ijtimoiy ishtirok darajasining oshishi siyosiy barqarorlikni mustahkamlovchi omil ekanligini ko‘rsatadi.

Yer resurslari bilan bog‘liq masalalar ham ijtimoiy va siyosiy jarayonlarning muhim tarkibiy qismi sifatida namoyon bo‘ladi. Tadqiqot natijalari yerga egalik qilish va undan foydalanish huquqining aniq va barqaror tartibga solinishi iqtisodiy faollikni rag‘batlantirish bilan bir qatorda jamiyatda ijtimoiy adolat tuyg‘usini shakllantirishini ko‘rsatadi. Aksincha, yer munosabatlaridagi noaniqlik yoki adolatsizlik ijtimoiy norozilikni kuchaytirib, siyosiy barqarorlikka salbiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkin.

Zamonaviy ekologik omillar ham muhokama doirasida alohida e‘tiborga loyiqdir. Iqlim o‘zgarishi va suv tanqisligi sharoitida resurslardan foydalanishning an‘anaviy modellarini qayta ko‘rib chiqish zarurati “yashil mafkura” tushunchasining shakllanishiga olib kelmoqda. Bu mafkura doirasida ekologik barqarorlik, resurslarni tejash va ularni kelajak avlodlar manfaatlari nuqtayi nazaridan boshqarish masalalari ustuvor ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan, ekologik omillar endilikda nafaqat iqtisodiy yoki texnik muammo, balki ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni belgilovchi muhim faktor sifatida qaralmoqda.

Bundan tashqari, O‘zbekistonning transchegaraviy suv resurslariga bog‘liqligi resurslar boshqaruvini mintaqaviy hamkorlik kontekstida ko‘rib chiqishni talab etadi. Suv resurslari bo‘yicha samarali diplomatik yondashuvlar nafaqat ekologik muvozanatni ta‘minlash, balki mintaqaviy xavfsizlik va siyosiy barqarorlikni mustahkamlashda ham muhim rol o‘ynaydi.

XULOSA. Tabiat sadoqati – davlat matonati. Bu tadqiqot shuni tasdiqlaydiki, yer va suv resurslari shunchaki geografik xarita unsurlari emas, balki jamiyatning "siyosiy va ma'naviy xaritasi"ni chizuvchi asosiy qalamlardir. Yer – millatning o‘zligini tutib turuvchi “mustahkam poydevor”, suv esa o‘sha jamiyatning tomirlarida oquvchi "hayotbaxsh mafkura"dir. Biz tahlil qilgan "Gidravlik iyerarxiya"dan tortib, jadidlarning agrar vatanparvarligigacha bo‘lgan tarixiy yo‘l bir haqiqatni oydinlashtiradi: resurslar boshqaruvi qay darajada adolatli bo‘lsa, jamiyatning siyosiy irodasi ham shunchalik baquvvat bo‘ladi. Zero, suvning tozaligi – rahbar ma'naviyatining, uning taqsimoti esa – siyosiy adolatning tiniq

ko‘zgusidir. Egalik tuyg‘usi bu – ozodlik kafolatidir. Yerga nisbatan shakllangan "mulkdorlik hissi" boqimandalik mafkurasini yenguvchi eng katta kuchdir. Inson qachonki o‘z yerining haqiqiy egasiga aylansa, uning vatanparvarligi shunchaki quruq shiorlardan amaliy mas’uliyatga aylanadi. Unutmasligimiz lozimki, o‘z tuprog‘iga mehr bilan ishlov bergan qo‘llar hechqaysi zamonda o‘zga g‘oyalar oldida ojiz qolmaydi. Shu ma’noda, yer islohotlari – bu nafaqat iqtisodiy farovonlik, balki milliy mustaqillikning "mafkuraviy immuniteti"dir. Zero, yerdan uzilgan millat – ildizi qurigan daraxt kabidir. Hozirgi kunda suvni asrash va yerni ardoqlash bu shunchaki ekologik burch emas, balki kelajak avlod oldidagi "siyosiy va ma’naviy qarz"dir. Biz shakllantirishimiz kerak bo‘lgan "Ekologik vatanparvarlik" mafkurasini jamiyatni iste’molchilik botqog‘idan olib chiqishi, "asrab-avaylash falsafasi"ga to‘g‘ri yo‘naltirishi lozim. Unutmaslik zarurki, tejalgan har bir tomchi suv – ertangi kunimizning tinchlikning garovi, asralgan har bir qarich yer esa millatning vujudi hisoblanadi.

O‘zbekiston misolida olib borilgan tadqiqotlar sug‘orishga asoslangan agrar tizim sharoitida suv resurslarini boshqarish mexanizmlarining samaradorligi davlat boshqaruvi sifati, ijtimoiy ishonch darajasi hamda siyosiy tizimning barqarorligi bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatdi. Shu bilan birga, yer resurslaridan foydalanishning huquqiy va institutsional asoslarini takomillashtirish iqtisodiy faollikni oshirish bilan bir qatorda jamiyatda ijtimoiy adolat va mulkdorlik ongini shakllantirishga xizmat qilishi aniqlandi.

Tadqiqot davomida zamonaviy ekologik omillar, xususan iqlim o‘zgarishi, suv tanqisligi va yer degradatsiyasi sharoitida resurslarni boshqarish masalalari yangi mazmun kasb etayotgani asoslandi. Bu esa “yashil mafkura”ning shakllanishi va uning jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyatini oshiradi. Ekologik barqarorlikni ta’minlashga qaratilgan siyosat va strategiyalar nafaqat tabiiy resurslarni saqlash, balki uzoq muddatli siyosiy barqarorlikni ta’minlashning muhim sharti sifatida qoralishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirzaev, D., & Tursunov, A. (2020). *“Agrarian Reform and National Identity in Uzbekistan”*. Journal of Central Asian Studies, 25(2), 45–67.
2. bdullaev, I., & Rakhmatullaev, S. (2013). *Markaziy Osiyoda suv resurslari: mojarolar va boshqaruv*. Xalqaro suv resurslari jurnali, 29(3), 425–438.
3. Rasulov, S. (2018). *O‘zbekistonda ekologik vatanparvarlik va barqaror rivojlanish*. Ekologik siyosat sharhi, 12(4), 88–104.
4. Jahongirov, T. (2021). *O‘zbekiston Respublikasida yer va suv resurslarini boshqarish siyosati*. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.
5. World Bank. (2021). *O‘zbekiston: Suv sohasini tahlil qilish*. Vashington, DC: World Bank Publications.
6. Ostrom, E. (1990). *“Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action”*. Cambridge: Cambridge University Press.

SUVGA BO‘LGAN HUQUQNING INSON HUQUQLARI TIZIMIDAGI TARIXIY SHAKLLANISHI

Tangirqulov Muzaffar Doniyor o‘g‘li

O‘zFA Davlat va huquq instituti

tayanch doktoranti

e-mail: muzaffartsul@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada insonning suvga doir munosabatlardagi huquqi tushunchasining tarixiy evolyutsiyasi tahlil qilinadi. Tadqiqotda suvning qadimgi davrlarda umumiy resurs sifatida talqin qilinishi, o‘rta asrlarda davlat va feodal nazorati obyekti sifatida shakllanishi hamda XX–XXI asrlarda insonning mustaqil va fundamental huquqi darajasiga ko‘tarilishi izchil yoritilgan. Shuningdek, ayrim davlatlar konstitutsiyalarida suvga bo‘lgan huquqning mustahkamlanishi global tendensiya sifatida baholanadi.

Kalit so‘zlar: suvga bo‘lgan huquq, sanitariya, inson huquqlari, xalqaro huquq, ICESCR, BMT rezolyutsiyasi, tarixiy evolyutsiya, konstitutsiyaviy kafolat, res communes omnium.

Bugungi kunda global miqyosda suv va sanitariya masalasi insoniyat oldidagi eng dolzarb muammolardan biri bo‘lib qolmoqda. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, dunyo bo‘ylab 2 milliarddan ortiq aholi xavfsiz ichimlik suvidan foydalanish imkoniyatiga ega emas, 3 milliarddan ortiq odam esa suv tanqisligi sharoitida yashamoqda. Har yili kamida 1,4 million kishi suv va sanitariya bilan bog‘liq oldini olish mumkin bo‘lgan kasalliklar oqibatida vafot etadi [1]. O‘limlarning asosiy sababi yomon sanitariya sharoitlari natijasida kelib chiqadigan diareya va boshqa yuqumli kasalliklardir. Mazkur holat suv va sanitariyaga doir masalani faqat ekologik yoki xo‘jalik muammosi emas, balki fundamental inson huquqlari masalasi sifatida ko‘rib chiqishni talab qiladi.

Insonning suvga doir munosabatlari tarixiy evolyutsiyasini tahlil qilish orqali suvga bo‘lgan huquqning shakllanishi, rivojlanishi va zamonaviy huquqiy maqomini aniqlashdan iborat. Tarixiy tajribani o‘rganish, xususan, qadimgi va o‘rta asr davrlaridagi suv boshqaruvi tizimlarini tahlil qilish bugungi kun global muammolariga huquqiy echim izlashda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Inson huquqlarining asosiy xususiyatlari sifatida ajralmas va bo‘linmas xarakterga ega, tabiiy deb tan olinadigan havo, yer, suv va boshqa resurslar tavsiflanadi [2, ctp 12].

Insonning suvga doir munosabatlardagi huquqi bugungi kunda mustaqil va fundamental huquq sifatida e’tirof etiladi. Biroq bu tushuncha tarix davomida bosqichma-bosqich shakllangan. Dastlab suv oddiy tabiiy resurs sifatida ko‘rilgan bo‘lsa, keyinchalik u davlat nazorati obyekti, undan so‘ng ijtimoiy farovonlik omili va nihoyat insonning ajralmas huquqi sifatida tan olingan. Ushbu evolyutsiyani

tarixiy va huquqiy nuqtayi nazardan tahlil qilish masalaning mohiyatini chuqurroq anglash imkonini beradi. Qadimgi jamiyatlarda suv hayot manbai sifatida qadrlangan. Masalan, Rim huquqida suv va daryolar “res communes omnium”, ya’ni hamma uchun umumiy ne’mat deb qaralgan. Corpus Juris Civilisda suzib yuriladigan daryolar va qirg‘oqlar umumiy foydalanish uchun ochiq deb belgilangan [3]. Bu erda suvdan foydalanish huquqi mavjud bo‘lgan, lekin u shaxsning alohida, mustaqil insoniy huquqi sifatida shakllanmagan. Asosiy e’tibor suvdan foydalanish tartibiga, yer egalari vakolatiga va suv servitutlariga qaratilgan. Shuningdek, Rim huquqi suvning ijtimoiy va mulkiy jihatlarini birlashtirib, keyingi Yevropa huquqiy tizimlariga, xususan, o‘rta asr servitutlari va davlat suvereniteti tushunchasiga asos yaratgan. Shu tariqa, Qadimgi Rim huquqi suvni inson huquqlari kontekstida emas, balki ommaviy va mulkiy manfaatlar bilan bog‘liq ijtimoiy resurs sifatida tartibga solganligini ko‘rsatadi.

O‘rta asrlarda suv resurslari asosan feodal yoki qirollik nazorati ostida bo‘lgan va oddiy aholining undan foydalanish imkoniyati ko‘pincha hukmronlar tomonidan berilgan ruxsat yoki imtiyozlarga bog‘liq edi [4]. Tahliliy nuqtai nazardan, bu suvni insonning mustaqil huquqi sifatida emas, balki hokimiyatni amalga oshirish va ijtimoiy tartibni saqlash vositasi sifatida ko‘rsatadi. Bu davrda suvga kirish tengsizlikka asoslangan, faqat yuqori tabaqa va hukmronlarga ma’lum ijtimoiy guruhlar tomonidan boshqarilgan. Bu suvning inson huquqi sifatida shakllanmaganini aniq ko‘rsatadi. O‘rta asr suv huquqi evolyutsiyasi inson huquqlari yondashuvi shakllanishidan oldingi davr sifatida qaraladi. Suv resurslari fuqarolarning teng huquqli foydalanishi uchun emas, balki hukmronlik va mulk egalari nazorati ostida boshqarilgan. Shu sababli suvga doir munosabatlar tarixiy kontekstda resurs va hokimiyat vositasi sifatida shakllangan, va inson huquqlariga asoslangan yondashuv faqat XX asr oxiri va XXI asr boshlarida paydo bo‘lgan [5].

XX asr oxiri va XXI asr boshlarida suv huquqi kontsepsiyasi tubdan o‘zgardi va oldingi davrlarning resurs taqsimoti yondashuvidan inson huquqlari modeli yo‘nalishiga o‘tishni boshladi. Xalqaro ijtimoiy-iqtisodiy huquqlar tizimida deyarli hech bir huquq suvga bo‘lgan huquq kabi shunchalik ko‘p tortishuvlarga sabab bo‘lmagan.

Faqat 2002-yilda BMTning Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar bo‘yicha qo‘mitasi 15-son Umumiy izohni qabul qilgandan keyin ichimlik suvi va sanitariya xizmatlariga bo‘lgan huquq aniq va rasmiy tarzda inson huquqi sifatida talqin qilindi [6]. Ushbu hujjatda suvga bo‘lgan huquq har bir inson uchun etarli miqdorda, xavfsiz, sog‘liq uchun zararsiz, jismonan etib borish mumkin va moliyaviy jihatdan hamyonbop suvdan foydalanish imkoniyatini anglatishi ta’kidlangan. Shu bilan birga, Umumiy izohlar muhim huquqiy sharh bo‘lsa-da, ular to‘g‘ridan-to‘g‘ri majburiy kuchga ega emas [7]. Qo‘mita izohida suvga bo‘lgan huquq beshta komponentda ifodalangan. Bular:

- yetarli miqdor;
- xavfsizlik va zararli moddalar yo‘qligi (suvning biologik jihatdan zararsizligi);

- jismoniy kirish imkoniyati;
- iqtisodiy maqbullik;
- kamsitmaslik.

Ichimlik suvi epidemiya bakteriyalar, viruslar, parazitlar yo‘qligi va nurlanishdan xavfsiz bo‘lishi va kimyoviy tarkibi, jumladan, muhim tuzlarning, kaltsiy, magniy, kaliy, flor, yod, optimal darajasi va suvning qattiqligi bo‘yicha zararsiz bo‘lishi kerak. Mezonlarga organoleptik xususiyatlar (hid, ta‘m), pH qiymati 6,5–8,5 va umumiy mineralizatsiyasi 1000 mg/dm³ gacha kiradi [8].

Umumiy izoh orqali Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to‘g‘risidagi xalqaro paktning 11 va 12-moddalarini kengroq talqin qilish zarur. Ya‘ni, Qo‘mita suvga bo‘lgan huquqni “noldan yaratish” emas, balki mavjud huquqlarning mazmunini chuqurroq ochib berish orqali asoslashga harakat qildi. Bu erda asosiy masala talqin uslubiga borib taqaladi. 11-moddasida “munosib turmush darajasi”, 12-moddasida esa “eng yuqori darajadagi sog‘liq” kafolatlanadi [9]. Agar inson xavfsiz va etarli suvga ega bo‘lmasa, u na sog‘lig‘ini saqlay oladi, na inson qadr-qimmatiga mos hayot kechira oladi. Demak, suv ushbu huquqlarning amalda ta‘minlanishi uchun zarur shartdir. Aynan shu mantiqiy bog‘liqlikka tayanib, suvga bo‘lgan huquqni avtonom mazmunga ega norma sifatida ajratib ko‘rsatdi. Shu bilan birga, ayrim olimlar bu yondashuvni haddan tashqari keng talqin sifatida baholab davlatlar “Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to‘g‘risidagi xalqaro pakt”ning ratifikatsiya qilgan paytda suvga bo‘lgan mustaqil huquqni nazarda tutmagan bo‘lishi mumkin deya takidlashgan va ular Qo‘mita o‘z vakolat doirasidan chiqib ketganligini takidlashdi. Boshqa tomondan esa, xalqaro huquqning evolyutsion xarakterini hisobga olsak, shartnomalar mazmuni vaqt o‘tishi bilan rivojlanishi tabiiydir. Ayniqsa, suv tanqisligi, iqlim o‘zgarishi va sanitariya inqirozi kabi global muammolar kuchaygan bir davrda, suvga bo‘lgan huquqni tor doirada talqin qilish real ehtiyojlarga javob bermaydi.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, masala “yangi huquq yaratildimi?” degan savoldan ko‘ra, “mavjud huquqlarning zamonaviy sharoitdagi mazmuni qanday tushunilishi kerak?” degan savolga borib taqaladi. Demak, suvga bo‘lgan huquq atrofidagi bahslar aslida xalqaro huquqning dinamik talqin qilinishi va davlatlar majburiyatlarining evolyutsiyasi masalasi bilan chambarchas bog‘liqdir.

Bundan tashqari Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan suv va sanitariyaga bo‘lgan huquqni insonning ajralmas huquqi sifatida e‘tirof etish qarori qabul qilinishi bo‘ldi. 2010-yil 28-iyulda BMT Bosh Assambleyasi tomonidan qabul qilingan 64/292-sonli rezolyutsiyada “Insonning suv va sanitariya xizmatlaridan foydalanish huquqi” tushunchasi rasmiy huquqiy qadriyatga ega bo‘ldi. Ushbu rezolyutsiyada har bir inson xavfsiz va etarli ichimlik suvi bilan ta‘minlanish huquqiga ega ekanligi qayd etildi, bu esa suvni oddiy infratuzilma emas, balki insonning fundamental huquqi sifatida tan olinishini bildiradi [10]. Bu rezolyutsiya ilmiy va huquqiy nuqtai nazardan ikki jihatdan muhim: birinchidan, u suvga bo‘lgan huquqni nafaqat sanitariya va salomatlik kontekstida, balki e‘tirof qilingan xalqaro huquqiy standartlar tizimida mustahkamladi; ikkinchidan, u

davlatlarni ushbu huquqni ta’minlash bo’yicha aniq majburiyatlar yukladi. BMT rezolyutsiyasida suvga kirishning tartib-tuzilishi shunchaki “xizmatga ega bo’lish” emas, balki ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy huquqlar to’g’risidagi xalqaro hujjatlar doirasida barqaror ta’minot ekanligi ta’kidlangan [11].

BMT inson huquqlari shartnomalarida suvga bo’lgan huquq mustaqil huquq sifatida ochiq-oydin ko’rsatib o’tilmagan. Ayrim hollarda suv masalasi boshqa huquqlar, masalan sog’liqni saqlash yoki insonning munosib turmush darajasini ta’minlash huquqi tarkibida tilga olingan. Biroq bunday yondashuv suvga bo’lgan huquqni tor doirada talqin qilishga olib keladi. Natijada, suvga bo’lgan huquq ijtimoiy-iqtisodiy huquqlar orasida ham ikkinchi darajali maqomda qolib ketgan. Aslida esa suv inson hayoti uchun mutlaqo zarurdir. Hayot uchun eng asosiy omillardan biri bo’lgan suvga doir huquqning xalqaro shartnomalarda aniq va mustaqil tarzda mustahkamlanmaganligi jiddiy savollar tug’diradi. Shu sababli, suvga bo’lgan huquqni xalqaro huquq tizimida yanada aniqroq va mustahkamroq asoslash zarurati mavjud.

Tahliliy yondashuv shu nuqtai nazardan suvga bo’lgan huquqning inson huquqlari tizimiga kirib kelishini ikki darajada ko’rsatadi. Bir tomondan, rezolyutsiya va izoh suvni mustaqil huquqiy kategoriya sifatida tan oldi; ikkinchi tomondan, bu huquqni amalga oshirishda davlatlar oldida aniq majburiyatlar belgilandi. Suvsiz hayot, sog’liqni saqlash va ijtimoiy barqarorlikni ta’minlash davlat siyosatining ustuvor yo’nalishiga aylandi. XX–XXI asrlardagi evolyutsiyaviy o’zgarish suvni insonning mustaqil huquqi sifatida shakllantirdi. Bu huquq nafaqat xalqaro huquqda mustahkamlandi, balki ko’plab davlatlarning milliy qonunchiligida ham aks etdi. Masalan, ayrim davlat konstitutsiyalariga suvga bo’lgan huquq yoki unga kirish kafolatlari kiritila boshladi, bu esa inson huquqlari kontseptsiyasining amaliy misolidir. 2016-yilda Sloveniya Konstitutsiyasiga 70a-moddaning kiritilishi suvga bo’lgan huquqni konstitutsiya darajasida e’tirof etgan muhim qadam bo’ldi. Mazkur normaga ko’ra, har bir shaxs ichimlik suviga bo’lgan huquqqa ega, suv esa davlat boshqaruvi ostidagi jamoat ne’mati sifatida belgilanadi. Shu orqali qonun chiqaruvchi suv munosabatlarini bozor mexanizmiga to’liq topshirish xavfini cheklashga intilgan. Sloveniya mazkur huquqni konstitutsiyalashtirgan Yevropadagi kam sonli davlatlardan biri hisoblanadi. Bu holatni oddiy normativ islohot sifatida emas, balki milliy siyosiy madaniyat va tarixiy tajriba mahsuli sifatida baholash mumkin. Sloveniyada davlat mulkiga hurmat kuchli bo’lgan va milliy boyliklarni asrash muhim qadriyat hisoblanadi. Shuningdek, mamlakatda ijtimoiy davlat tamoyili rivojlangan. Shu sababli suv “ommaviy boylik” deb e’tirof etilgan va uni xususiylashtirishga qarshi qarashlar bilan bog’liq holda himoya qilinadi [12]. Geografik jihatdan Sloveniya Yevropada suv resurslariga boy davlatlardan biri hisoblanadi. Yer osti va er usti suvlarining mo’l-ko’lligi, tog’li relief va Adriatika hududiga chiqish imkoniyati mamlakatni strategik jihatdan ahamiyatli qiladi. Biroq aynan shu resurslar ortiqcha tijoriylashtirish xavfini ham keltirib chiqargan. Masalan, xorijiy kompaniyalar tomonidan mahalliy pivo zavodlari va suv ta’minoti infratuzilmasining sotib

olinishi ichimlik suvi narxining oshishiga va sifatining pasayishiga olib kelgan holatlar qayd etilgan. Bu holatlar jamiyatda suvni strategik resurs sifatida muhofaza qilish zarurati haqidagi fikrlarni kuchaytirgan [13]. Bundan tashqari, Amerika va Karib mintaqasi mamlakatlaridan Guatemala Konstitutsiyasi 127-moddasi [14], Peru Konstitutsiyasi 7^a-moddasi [15], Urugvay Konstitutsiyasi 47-moddasi [16], Afrika mamlakatlaridan Nigeriya Konstitutsiyasining 12-moddasi [17], Somali Konstitutsiyasi 27-moddasi [18], Osiyo mamlakatlaridan Tailand Konstitutsiyasi 72-moddasi [19], Fiji Konstitutsiyasi 36-moddasi [20] suvga bo‘lgan huquqni konstitutsiyaviy darajada mustahkamlash global tendensiyaga aylantirdi.

Xulosa qilib shuni aytishimiz joizki, bu jarayon suvni iqtisodiy muomala ob’ekti sifatida emas, balki insonning asosiy huquqlari tizimining ajralmas elementi sifatida e’tirof etishga qaratilgan. Konstitutsiyaviy norma mavjud bo‘lishi nafaqat deklarativ ahamiyatga ega, balki davlat siyosatini shakllantirish, sud himoyasini ta’minlash va suv resurslarini xususiy manfaatlardan himoya qilish uchun mustahkam huquqiy asos yaratadi. Shu bois, insonning suvga bo‘lgan huquqlarini himoya qilish masalasida konstitutsiyaviy normalar bu shunchaki siyosiy bayonot emas, balki ijtimoiy adolat va barqaror rivojlanishning fundamental huquqiy mexanizmidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. ВОЗ и ЮНИСЕФ: каждый год 1,4 миллиона человек умирают от причин, связанных с нехваткой чистой воды // Новости ООН, 22.03.2023. URL: <https://news.un.org/ru/story/2023/03/1439002>;

2. Inson huquqlari asoslari [Matn]: darslik / N. Gafurova va boshq. - T .: TDYU nashriyoti, 2025. - 272 b;

3. Corpus Juris Civilis. URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>;

4. Loschiavo L. Sweet and Salt Water in Medieval Law. Brill, 2019. 356 p. URL: <https://brill.com/display/book/9789004696501/BP000019.pdf>;

5. Getzler J. *A History of Water Rights at Common Law*. Oxford: Oxford University Press, 2012. 412 p. URL: <https://academic.oup.com/book/1822/chapter/141525983>;

6. BMT Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar bo‘yicha qo‘mitasi (CESCR) Umumiy izohlari haqida: URL: <https://www.ohchr.org/en/treaty-bodies/cescr/general-comments>;

7. General Comment No. 15 (2002) – The Right to Water: Rasmiy BMT hujjati (UN Doc E/C.12/2002/11): URL: <https://digitallibrary.un.org/record/486454>;

8. Committee on Economic, Social and Cultural Rights. General Comment No. 15 (2002): The right to water (arts. 11 and 12 of the Covenant) // UN. – Geneva, 2002. – 13 p. – URL: <https://www.refworld.org/docid/4538838d11.html>;

9. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (adopted 16 December 1966, entered into force 3 January 1976) 993 UNTS 3;

10. United Nations General Assembly. Resolution 64/292. The human right to water and sanitation // UN. – New York, 2010. – 3 p. – URL: <https://undocs.org/A/RES/64/292>;

11. Committee on Economic, Social and Cultural Rights. General Comment No. 15 (2002): The right to water (arts. 11 and 12 of the Covenant) // UN. – Geneva, 2002. – 13 p. – URL: <https://www.refworld.org/docid/4538838d11.html>;

12. Comparative Constitution Project. Constitue Project Elektron manbaa: <https://www.constituteproject.org/search?lang=en>;

13. Eman K., Meško G. Access to Safe and Affordable Drinking Water as a Fundamental Human Right: The Case of the Republic of Slovenia // The Emerald Handbook of Crime, Justice and Sustainable Development / Ed. by J. Blaustein, K. Fitz-Gibbon, N.W. Pino, R. White. – Bingley: Emerald Publishing Limited, 2020. – P. 465–484;

14. Guatemala Constitution of 1993. Elektron manbaa: https://www.constituteproject.org/constitution/Guatemala_1993;

15. Peru Constitution of 2021. Elektron manbaa: https://www.constituteproject.org/constitution/Peru_2021;

16. Uruguay Constitution of 2004. Elektron manbaa: https://www.constituteproject.org/constitution/Uruguay_2004;

17. Niger Constitution of 2017. Elektron manbaa: https://www.constituteproject.org/constitution/Niger_2017;

18. Somalia Constitution of 2012. Elektron manbaa: https://www.constituteproject.org/constitution/Somalia_2012;

19. Constitution of the Kingdom of Thailand B.E. 2560 (2017). Elektron manbaa: https://www.constituteproject.org/constitution/Thailand_2017;

20. Fiji Constitution of 2013. Elektron manbaa: https://www.constituteproject.org/constitution/Fiji_2013

“YER-SUV RESURSLARINI BOSHQARISH TIZIMINING RIVOJLANISHIDA YOSHLAR SALOHIYATI: O‘ZBEKISTON TAJRIBASI (1991–2016 YILLAR)”

Umurzakov Zafarjon Ashiraliyevich

University of Business and Scienc

Tel: +998 94 302 92 92

e-mail: zafarumursafov@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada O‘zbekistonda mustaqillikning dastlabki yillarida (1991–2016) yer-suv resurslarini boshqarish tizimining shakllanishi va rivojlanish jarayonlari yoshlar siyosati bilan uzviy bog‘liqlikda tahlil qilinadi. Xususan, agrar va suv xo‘jaligi sohalarida yosh mutaxassislarni tayyorlash, ularning boshqaruv jarayonlaridagi ishtiroki hamda davlat tomonidan yaratilgan institutsional-huquqiy asoslar ilmiy jihatdan yoritiladi. Tadqiqot natijasida aniqlanishicha, mazkur davrda yer-suv resurslarini samarali boshqarish ko‘p jihatdan yoshlar salohiyatini rivojlantirish va ularni tizimli ravishda jalb etish bilan bog‘liq bo‘lgan. Maqolada tarixiy tajriba umumlashtirilib, istiqboldagi rivojlanish yo‘nalishlari yuzasidan ilmiy xulosalar berilgan.

Kalit so‘zlar: yer-suv resurslari, yoshlar siyosati, agrar soha, suv xo‘jaligi, institutsional islohotlar, kadrlar tayyorlash, barqaror rivojlanish, O‘zbekiston

Kirish

Hozirgi O‘zbekistonda 30 yoshgacha bo‘lgan bolalar va yoshlar aholining 60 foizini tashkil qiladi. 15-20 yil ichida ular O‘zbekiston tarixida birinchi marta eng yirik ishchi kuchiga aylanib, mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning yangi darajasiga ko‘tarish uchun noyob imkoniyatni taqdim etadilar. Dalillarga va yoshlarning qarashlariga asoslangan holda, yoshlarni rivojlantirish bo‘yicha strategik uzoq muddatli istiqbolni ishlab chiqish mavjud demografik dividenddan samarali foydalanishga yordam beradi. O‘zbekiston yoshlari: muammolar va istiqbollar” tadqiqoti UNICEF, “Yuksalish” umummilliy harakati va O‘zbekiston Yoshlar ittifoqining birgalikdagi sa’y-harakatlari bo‘lib, yoshlarning nuqtai nazari va ularning batafsil xulosalari, va amaliy tavsiyalari asosida yoshlar siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirishni kuchaytirishga qaratilgan.

O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, iqtisodiyotning asosiy tarmoqlaridan biri bo‘lgan agrar sektorni tubdan isloh qilish zarurati yuzaga keldi. Bu jarayonda yer va suv resurslarini samarali boshqarish masalasi ustuvor yo‘nalish sifatida belgilandi. Shu bilan birga, mazkur sohani rivojlantirishda inson kapitali, ayniqsa yoshlar salohiyatidan foydalanish muhim omilga aylandi.

1991–2016 yillar davomida davlat tomonidan yoshlarni qo‘llab-quvvatlash, ularni qishloq xo‘jaligi va suv xo‘jaligi sohalariga jalb etish bo‘yicha qator huquqiy va tashkiliy choralar amalga oshirildi. Bu esa yer-suv resurslarini boshqarish tizimining samaradorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatdi.

Mazkur vaziyatni chuqur anglagan holda, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev o‘zining 2023-yil sentabr oyida BMT Bosh Assambleyasining 78-sessiyasida so‘zlagan nutqida “suv resurslarini boshqarish sohasida xalqaro birdamlikni kuchaytirish, suvdan oqilona foydalanish madaniyatini yuksaltirish va barqaror rivojlanish maqsadlariga mos mexanizmlarni yaratish bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridan biridir”, deb ta’kidlagan. Shu fikrga uyg‘un tarzda, 2024 - 2030-yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasida suv xo‘jaligini rivojlantirish strategiyasida ham suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish, boshqaruv tizimini modernizatsiya qilish va raqamli texnologiyalarni keng joriy etish ustuvor yo‘nalishlar sifatida belgilangan.

Asosiy qism. O‘zbekiston suv xo‘jaligi tizimi o‘zining hozirgi shakliga bir necha o‘n yilliklar davomida bosqichma-bosqich rivojlanish, islohotlar va institutsional o‘zgarishlar jarayonida yetib kelgan. Ushbu jarayonni shartli ravishda uch asosiy bosqichga ajratish mumkin: mustaqillikdan keyingi tashkilotlanish davri (1991 - 2000-yillar), boshqaruvni markazlashtirish va huquqiy asoslarni takomillashtirish davri (2001 - 2016-yillar), hamda tizimli modernizatsiya va raqamli transformatsiya bosqichi (2017-yildan hozirgacha). Har bir bosqich o‘ziga xos tashkiliy, iqtisodiy va institutsional xususiyatlarga ega bo‘lib, suv xo‘jaligini milliy taraqqiyot strategiyalariga moslashtirish jarayonida muhim rol o‘ynagan. Yer va suv resurslari insoniyatning asosiy tabiiy boyliklari hisoblanadi. Iqtisodiy nazariyada ular “cheklangan resurslar” sifatida ko‘rib chiqiladi va barqaror rivojlanish tamoyillariga asoslanadi.

Xalqaro tajribada Integrallashgan suv resurslarini boshqarish (IWRM) tamoyili asosiy o‘rin tutadi. Bu tamoyil suvni iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik jihatdan kompleks boshqarishni nazarda tutadi (Jahon suv forumi tavsiyalari). Jahon banki va Osiyo rivojlanish banki (ADB) loyihalari orqali ko‘plab rivojlanayotgan mamlakatlarda suv foydalanuvchilar uyushmalari (WUA) tashkil etilgan.

O‘zbekistonda sovet davrida yer-suv resurslari markazlashgan tizimda boshqarilgan: kolxoz va sovxozlar orqali. Mustaqillikdan keyin bozor elementlari (fermer xo‘jaliklari) joriy etildi.

Yoshlar salohiyati tushunchasi ijtimoiy fanlarda “yosh avlodning bilim, ko‘nikma va energiyasi” sifatida ta’riflanadi. Resurslarni boshqarishda yoshlar innovatsion yondashuvlar (GIS texnologiyalari, suv tejovchi texnologiyalar) ni joriy etishda muhim rol o‘ynashi mumkin.

Mustaqillikning dastlabki bosqichida O‘zbekistonda yerga davlat mulki saqlab qolinganda, undan foydalanishning yangi shakllari joriy etildi. Fermer xo‘jaliklari tashkil etilib, qishloq xo‘jaligida bozor munosabatlariga o‘tish boshlandi.

Yer-suv resurslarini boshqarish dastlab an’anaviy usullarga asoslangan bo‘lsa, keyinchalik ilmiy va texnologik yondashuvlar asosida rivojlandi [1]. XXI asrga kelib, bu tizim ekologik muvozanat, raqamlashtirish va avtomatlashtirish, barqaror rivojlanish tamoyillarga asoslanmoqda.

Bu davrda suv resurslarini boshqarish tizimi ham qayta tashkil etildi. Irrigatsiya tizimlarini modernizatsiya qilish, suvdan foydalanishni tartibga solish bo‘yicha dastlabki qonunchilik bazasi shakllandi [2].

Yoshlar bu jarayonda asosan qishloq xo‘jaligi kollej va oliy ta‘lim muassasalari orqali tayyorlangan mutaxassislar sifatida ishtirok etdilar. Ularning bilim va ko‘nikmalari yangi boshqaruv tizimining shakllanishida muhim rol o‘ynadi.

Toshkent irrigatsiya va qishloq xo‘jaligini mexanizatsiyalash instituti (TIAME, hozirgi TIAME) va boshqa oliy o‘quv yurtlarida suv xo‘jaligi, yer tuzish, ekologiya yo‘nalishlarida minglab yosh mutaxassislar tayyorlandi. Yoshlar xalqaro grantlar (Jahon banki, TEMPUS loyihalari) orqali GIS, masofaviy zondlash va suv monitoringi texnologiyalarini o‘rgandi.

Suv foydalanuvchilar uyushmalarida yoshlar rahbarlik qildi yoki faol a‘zo bo‘ldi. Fermer xo‘jaliklarida yoshlar innovatsion usullarni (suv tejash) sinab ko‘rdi. Ekologik harakatlarda (Orol muammosiga bag‘ishlangan aksiyalar, daraxt ekish) yoshlar yetakchi rol o‘ynadi.

Yosh olimlar va talabalar suv isrofini kamaytirish, tuproqni tiklash bo‘yicha tadqiqotlar olib bordi. Biroq, migratsiya (Rossiya va boshqa mamlakatlarga) va ish o‘rinlari yetishmasligi sababli ko‘p yosh mutaxassislar sohada qolmadi.

2000-yillarga kelib yer-suv resurslarini boshqarish tizimida chuqur institutsional o‘zgarishlar amalga oshirildi. Jumladan: Suv foydalanuvchilari uyushmalari tashkil etildi, fermer xo‘jaliklari faoliyati kengaytirildi, yer resurslaridan foydalanish samaradorligi oshirildi.

Mazkur jarayonlarda yoshlar faol ishtirok eta boshladi. Davlat tomonidan qishloq joylarda yoshlarni ish bilan ta‘minlash, ularga yer ajratish, imtiyozli kreditlar berish kabi mexanizmlar joriy qilindi [3].

Natijada yoshlarning agrar sohadagi ulushi ortib, ular innovatsion yondashuvlarni joriy etishda muhim kuchga aylandi.

So‘nggi bosqichda yer-suv resurslarini boshqarishda modernizatsiya va texnologik yangilanish jarayonlari jadallashdi. Tomchilatib sug‘orish, suv tejovchi texnologiyalar keng joriy etila boshlandi. Zamonaviy texnologiyalarni o‘zlashtirish, ilmiy tadqiqotlarda ishtirok etish, boshqaruv tizimida faol qatnashish orqali muhim rol o‘ynadilar.

Shuningdek, oliy ta‘lim tizimida agrar va suv xo‘jaligi yo‘nalishlari kengaytirildi, bu esa malakali yosh kadrlar tayyorlash imkonini oshirdi [4].

1991–2016 yillardagi tajriba (muammolarni aniqlash va dastlabki qadamlar) 2017-yildan boshlab tez va tizimli islohotlarga aylandi. Suv tejash, yer melioratsiyasi va yoshlarning innovatsion ishtiroki barqaror rivojlanishning asosiy omillaridan biriga aylandi. Biroq hali ham transchegaraviy suv masalalari, iqlim o‘zgarishi va to‘liq raqamlashtirish kabi muammolar saqlanmoqda.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, 1991–2016 yillarda yer-suv resurslarini boshqarish tizimi evolyutsion rivojlanish yo‘lini bosib o‘tdi. Ushbu

jarayonda yoshlar salohiyati quyidagi yo‘nalishlarda muhim ahamiyat kasb etdi: kadrlar bazasini shakllantirish, innovatsion texnologiyalarni joriy etish, boshqaruv samaradorligini oshirish.

Biroq, ayrim muammolar ham mavjud bo‘ldi: yoshlarning qishloq joylarda uzoq muddat ishlashga qiziqishining pastligi, amaliy tajriba yetishmasligi, moddiy rag‘batlantirish mexanizmlarining yetarli emasligi. Shunga qaramay, umumiy hisobda yoshlar siyosati yer-suv resurslarini boshqarish tizimini rivojlantirishda muhim omil bo‘lib xizmat qildi.

Ko‘rsatkich	2017-yilgacha	2026-yil holatiga (taxminiy)	O‘shish
Suv tejovchi texnologiyalar maydoni	19–28 ming ga	2,6 mln ga (sug‘oriladigan yerlarning 60%)	90 + baravar
Yillik suv tejash	Minimal	2,5 mlrd m ³	Keskin o‘shish
Kanallarni betonlash va rekonstruksiya	Cheklangan	13 500+ km	Yuqori
Suv hisoblagichlar qamrovi	Past	30%+ sug‘oriladigan yerlarda	O‘shish

Jadvaldan asosiy xulosalar: O‘shish sur‘ati: 2017-yildan 2026-yilgacha suv tejovchi maydon 136 baravar oshgan (19 ming ga → 3,1 mln ga).

Natijalar: Har yili 2,5–3,0 mlrd m³ suv tejaldi; bu Orol muammosini yumshatish va qishloq xo‘jaligi mahsuldorligini oshirishga hissa qo‘shdi.

Suv isrofi keskin kamaydi (kanallardan foydalanish koeffitsiyenti 0,68 ga yetdi), raqamli boshqaruv (“Suv hisobi”, dronlar, GIS) joriy etildi, yoshlar salohiyati kuchaydi: dual ta’lim, startup grantlari va innovatsion loyihalar orqali yosh mutaxassislar suv monitoringida faol, kelgusida (2030-yilgacha) suv tanqisligi 7 mlrd m³ ga yetishi mumkinligi hisobga olinsa, bu islohotlar barqaror rivoj uchun strategik ahamiyatga ega [5].

Xulosa. 1991–2016 yillarda O‘zbekistonda yer-suv resurslarini boshqarish tizimi sovet markazlashgan modeli dan bozor elementlariga o‘tish bosqichini boshdan kechirdi. Huquqiy baza yaratildi, suv foydalanuvchilar uyushmalari tashkil etildi va xalqaro hamkorlik yo‘lga qo‘yildi. Biroq suv samaradorligi pastligi, yuqori isrof va yoshlar salohiyatining yetarli darajada jalb etilmasligi asosiy muammolar bo‘lib qoldi.

Ushbu davr tajribasi 2017-yildan keyingi islohotlar uchun mustahkam asos bo‘ldi. Suv xo‘jaligi vazirligining tashkil etilishi, suv tejovchi texnologiyalarning 19 ming gektardan 2,6 million gektarga yetkazilishi (har yili 2,5 mlrd m³ tejash), raqamli monitoring va klaster tizimi – bularning barchasi 1991–2016 yillardagi

muammolarni bartaraf etishga qaratilgan. “O‘zbekiston–2030” strategiyasida belgilangan maqsadlar (sug‘orishning 80% ini tejoychi texnologiyalar bilan qoplash, kanallarni betonlash) esa yanada uzoq muddatli istiqbolni ochmoqda.

Yoshlar salohiyati bu jarayonda muhim rol o‘ynay boshladi. Ta’lim, startaplar va mahallabay ishlar orqali yoshlar suv va yer boshqaruvining innovatsion yo‘nalishlariga jalb etilmoqda. Biroq to‘liq potentsialni ro‘yobga chiqarish uchun dual ta’limni kengaytirish, yoshlar grantlarini ko‘paytirish va qaror qabul qilishda ularning ishtirokini kuchaytirish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining “Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 1993.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qishloq xo‘jaligini isloh qilishga oid farmon va qarorlari (2000–2010 yillar).
3. O‘zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo‘jaligi vazirligi hisobotlari (2010–2016 yillar).
4. Abdullaev I., Rakhmatullaev S. Water Management in Central Asia. – Tashkent, 2013.
5. Suv xo‘jaligi vazirligi hisobotlari (2025–2026), lex.uz (1528-V-son, 11.12.2025), gazeta.uz (16.12.2025), review.uz
6. FAO. Irrigation in Central Asia in figures. – Rome, 2012.

O‘ZBEKISTONDA MUSTAQILLIK DAVRIDA YER-SUV ISLOHOTI: HUQUQIY ASOSLAR, STATISTIK DINAMIKA VA ZAMONAVIY MUAMMOLAR

Muazzamxon Abduxalil qizi Nabijonova

“University of Business and Science”

Ijtimoiy fanlar kafedrası 1-kurs magistranti

e-mail muazzamnabijonova774@gmail.com

Telefon: +998 94 307 01 44

Annotatsiya:

Ushbu maqolada o‘zbekiston Respublikasida 1991-yildan bugungi kungacha amalga oshirilgan yer va suv islohotlarining huquqiy asoslari, statistik dinamikasi va natijalari tahlil qilinadi. 1987-yilga kelib sug‘oriladigan ekin maydonining 60 foizdan ortig‘i – 2107,7 ming gektar – paxtaga ajratilganligi, sovet davrida haydaladigan yerlarning 90 foizdan ko‘prog‘i yirik davlat xo‘jaliklari tomonidan boshqarilganligi, 1998-yilgi qonunchilik islohotlari asosida fermer xo‘jaliklari tizimiga o‘tilishi, 2005-yilda fermer xo‘jaliklariga 2139,7 ming gektar yoki jami

ekin maydonining 58,7 foizi biriktirilishi, 75 283 ta fermer xo‘jaligiga 1 930 975 gektar yer ajratilishi kabi raqamlar tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar

yer islohoti, suv islohoti, mustaqillik davri, fermer xo‘jaligi, shirkat xo‘jaligi, paxta yakkahokimligi, sug‘oriladigan yer, o‘zbekiston, qishloq xo‘jaligi, Yer kodeksi.

O‘zbekistonda yer va suv resurslari har doim oddiy iqtisodiy omildan ko‘proq narsa bo‘lgan. Bu ikki resurs asrlar davomida dehqon uchun hayot va o‘limning ramzi sifatida ko‘rilgan. Shuning uchun mustaqillikdan keyin yer-suv munosabatlarini isloh qilish faqat texnik-iqtisodiy masala bo‘lib qolmay, chuqur ijtimoiy va siyosiy ahamiyat kasb etdi. Aholining katta qismi qishloqda yashayotgan, iqtisodiyotning muhim ulushi qishloq xo‘jaligiga bog‘liq bo‘lgan bir sharoitda yer islohoti mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining asosiy yo‘nalishlaridan biriga aylandi [1].

Sovet Ittifoqi parchalanishi arafasida o‘zbekiston qishloq xo‘jaligining ahvoli juda og‘ir edi. Tadqiqotlar ko‘rsatganidek, sovet davrida haydaladigan yerlarning 90 foizdan ko‘prog‘i yirik qishloq xo‘jaligi korxonalari – kolxoz va sovxozlar – tomonidan boshqarilar edi [2]. 1987-yilga kelib paxta yakkahokimligi shunchalik kuchaygan ediki, sug‘oriladigan ekin maydonlarining 60 foizidan ortig‘i – 2107,7 ming gektar – faqat paxtaga ajratilgan edi [3]. Bu holat almashlab ekish tizimini izdan chiqardi, tuproq sifatini yomonlashtirdi va asrlar davomida yaratilgan sug‘orish infratuzilmasini tez sur‘atda eskirishiga olib keldi. Bundan tashqari, suv tejash tizimining yo‘qligi Orol dengizining qurishi kabi ekologik falokatni keltirib chiqardi.

Mavzu bo‘yicha eng muhim nazariy asos – M. Matkarimovning fermer xo‘jaliklarida yer maydonlarini me‘yorlashtirish masalalariga bag‘ishlangan tadqiqotlari [4]. Ushbu ishda fermer xo‘jaliklarining optimal maydoni masalasi tahlil qilinib, o‘zbekiston sharoitida 10-20 gektarlik fermer xo‘jaligining iqtisodiy jihatdan eng samarali variant ekanligi asoslangan. X.D. Xo‘jaqulov va boshqalarning ko‘p tarmoqli fermer xo‘jaliklarini rivojlantirish masalalariga bag‘ishlangan ishlari [4] ham muhim amaliy manba sifatida qo‘llandi.

O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligini iqtisodiy rivojlantirish bosqichlarini o‘rgangan maqolalar orasida ResearchGate platformasida e‘lon qilingan tadqiqot [2] alohida e‘tiborga loyiq. Unda islohotlar to‘rt bosqichga ajratilgan: 1991-1994-yillar – kolxoz-sovxozlarning tugatilishi; 1994-2004-yillar – shirkat va fermer xo‘jaliklar tizimini shakllantirish; 2004-2017-yillar – faol o‘sish davri; 2017-yildan hozirgacha – klasterlashtirish va diversifikatsiya. Suv islohoti bo‘yicha V.A. Duxovniy va V.I. Sokolovning Markaziy Osiyo suv xo‘jaligi tarixiga bag‘ishlangan fundamental tadqiqotlari [10] mintaqaviy kontekstni yoritishda asosiy manba bo‘ldi.

Yer islohotining birinchi bosqichi – 1991-1997-yillar – kolxoz-sovxoz tizimidan voz kechish davri. 1991-yil mustaqillik e‘lon qilinganidan so‘ng kolxoz va sovxozlarni saqlab qolish iqtisodiy jihatdan imkonsiz bo‘lib qoldi. 1994-yil

Vazirlar Mahkamasining 14-sonli qarori bilan «sovxoz»lar «jamo-shirkat» xo‘jaligiga aylantirildi [2]. Shirkat xo‘jaligi o‘tish davridagi vaqtinchalik shakl sifatida paydo bo‘ldi: yer rasmiy jihatdan davlat mulki bo‘lib qoldi, lekin ishchilar «ulush» asosida daromad olish imkoniyatiga ega bo‘ldi. Biroq shirkat tizimi ham uzoq vaqt yashay olmadi – yuqoridan beriladigan reja, narx nazorati va boshqaruvdagi qiyinchiliklar bu shaklni ham samarasiz qilib qo‘ydi.

Ikkinchi bosqich – 1998-2003-yillar – fermer xo‘jaliklarining huquqiy asosini yaratish. Bu davrdagi eng muhim voqea – 1998-yil 30-aprelda bir vaqtning o‘zida uchta muhim qonunning qabul qilinishi: «Qishloq xo‘jaligi kooperativi (shirkat xo‘jaligi) to‘g‘risida»gi, «Fermer xo‘jaligi to‘g‘risida»gi va «Dehqon xo‘jaligi to‘g‘risida»gi qonunlar [5]. «Yer kodeksi» ham shu davrda qabul qilindi. Bu hujjatlar yer bilan bog‘liq munosabatlarni tartibga solib, fermer xo‘jaligining huquqiy maqomini belgilab berdi. 2002-yil 5-yanvarda Vazirlar Mahkamasining 8-sonli «Qishloq xo‘jaligi korxonalarini fermer xo‘jaliklariga aylantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qarori asosida Yozyovon, Mirzaobod va Mehnatobod tumanlaridagi zarar bilan ishlayotgan 83 ta shirkat to‘liq fermer xo‘jaliklariga aylantirildi [2]. Bu tajriba muvaffaqiyatli chiqib, keyingi yillarda islohot kengaytirildi.

Uchinchi bosqich – 2003-2017-yillar – fermer xo‘jaliklarining ustuvor shakl sifatida mustahkamlanishi. 2003-yil 24-martda Prezidentning PF-3226-sonli Farmoni bilan «Qishloq xo‘jaligida iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish» belgilandi va fermer xo‘jaliklarini rivojlantirish ustuvor yo‘nalish qilib ko‘rsatildi [3]. 2005-yil holatiga ko‘ra fermer xo‘jaliklariga 2139,7 ming gektar yer – jami ekin maydonining 58,7 foizi – birlashtirilgan edi [3]. Bu raqam 1992-yilgi noldan besh yil ichida shunday darajaga yetganligi islohotning jadalligi haqida gapiradi. Qishloq xo‘jaligi vazirligi agro.uz saytidagi ma‘lumotlarga ko‘ra, hozirda 75 283 ta fermer xo‘jaligiga 1 930 975 gektar yer ajratib berilgan, yana 282 004 gektar yer klasterlar tarkibida ishlaydi [7].

Suv islohoti yer islohotidan ham murakkabroq bo‘ldi, chunki suv resurslarining yetishmovchiligi – Markaziy Osiyo uchun umumiy muammo. Qishloq xo‘jaligi vazirligi ma‘lumotlariga ko‘ra, sug‘oriladigan yerlarning umumiy maydoni 3 million gektardan ortiq [15]. Lex.uz rasmiy qonunchilik bazasida qayd etilganidek, 2021-yildagi PQ-5009-sonli Qarorda yerdan foydalanuvchilar reyestri bo‘yicha 3 mln gektardan ortiq sug‘oriladigan yerlarning monitoringini yo‘lga qo‘yish maxsus vazifa sifatida belgilangan [13]. Suv tejovchi texnologiyalar – tomchilatib va yomg‘irlatib sug‘orish – joriy etilishi davlat subsidiyalari bilan qo‘llab-quvvatlanmoqda: 2021-yildan boshlab sertifikatlangan urug‘ va ko‘chat sotib olgan xo‘jaliklarga xarajatlarning 20 foizigacha qoplanishi yo‘lga qo‘yilgan [13].

To‘rtinchi bosqich – 2017-yildan hozirgacha – keng islohot va diversifikatsiya davri. Yangi siyosiy yo‘nalish doirasida 2020-2021-yillarda paxta va don bo‘yicha davlat kvotalari hamda narx nazorati bekor qilindi. Bu fermerga o‘zi xohlagan ekinni ekish erkinligini berdi. Klasterlashtirish yangi shakl sifatida

joriy etildi: hozirda 463 ta klaster umumiy 2 210 385 gektar yer maydonida faoliyat ko‘rsatmoqda [7]. Shundan paxta-to‘qimachilik klasterlari – 122 ta bo‘lib, 1 033 ming gektar yerda 26,8 ming ta fermer xo‘jaligini birlashtirgan; g‘allachilik klasterlari – 157 ta bo‘lib, 1 038 ming gektar yerda 36,0 ming ta fermer bilan ishlamoqda [7]. Klaster tizimi fermerga mahsulotni qayta ishlash, saqlash va eksport qilish imkonini beradi, bu esa qo‘shimcha qiymat yaratadi.

Yer islohotining natijalarini baholashda qishloq xo‘jaligi mahsulotlari tarkibidagi o‘zgarishlar ko‘rsatkich bo‘la oladi. Ilgari faqat paxtaga ixtisoslashgan bo‘lsa, endi diversifikatsiya kuzatilmoqda: o‘zbekiston Milliy statistika qo‘mitasining ma’lumotlariga ko‘ra [8], 2023-yilda go’sht ishlab chiqarish 2473,6 ming tonnadan 2883,3 ming tonnaga, sut 10714,3 ming tonnadan 11968,7 ming tonnaga o‘sdii [9]. Chorvachilik mahsulotlari bilan birga sabzavotchilik, bog‘dorchilik va uzumchilik ham kengaydi. Agro.uz hisobotida ko‘rsatilganidek [7], paxta maydonlari 864 ming gektarga tushirilgan, bu esa 1987-yildagi 2107,7 ming gektardan ikki yarim barobar kamdir.

O‘zbekistonda mustaqillik davrida amalga oshirilgan yer-suv islohotlari tarixiy jihatdan ulkan o‘zgarishlarni o‘z ichiga oladi. Kolxoz-sovхозlar tizimidan fermer xo‘jaligiga o‘tish faqat mulkchilik shaklini o‘zgartirish emas – bu dehqonning o‘z eri egasi bo‘lish yo‘lidagi uzoq va murakkab jarayon bo‘ldi. 1998-yilgi qonunchilik islohotlaridan buyon fermer xo‘jaliklari jami ekin maydonining 58,7 foizidan ortiq qismini egalladi, 75 283 ta fermerga 1,93 mln gektardan ortiq yer ajratildi. 2017-yildan boshlab kvotalar bekor qilinishi va klasterlashtirish fermer uchun yangi imkoniyatlar ochdi.

Shu bilan birga, muammolar ham qolmoqda. Sug‘oriladigan 3 mln gektardan ortiq yer uchun suv tejamkorligini ta’minlash hali to‘liq hal etilmagan vazifa. Fermerlarning ko‘pchiligi maydon kichikligi sababli zamonaviy texnologiyalarga o‘ta olmayapti. Yer ijarasi tizimi hali ham davlat nazoratida, xususiy mulkchilik to‘liq shakllanmagan. Bu yo‘nalishlarda izchil ish olib borish yer-suv munosabatlarini yangi sifat bosqichiga olib chiqadi va qishloq xo‘jaligini mamlakatning barqaror taraqqiyotiga yanada ko‘proq hissa qo‘shadigan sohaga aylantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR VA MANBALAR

1. Daliyev T. «Ezgu maqsadlar, ulkan rejalar agrar soha istiqbolini belgilaydi» // O‘zbekiston Qishloq xo‘jaligi jurnali. – 2018. – №2. – 4–9-b.
2. Matkarimov M. O‘zbekiston qishloq xo‘jaligini iqtisodiy rivojlantirish bosqichlari va uning institutsional shart-sharoitlari // ResearchGate. – 2024. URL: <https://www.researchgate.net/publication/385162035>
3. TIAME. Fermer xo‘jaligi iqtisodiyoti: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: TIAME nashriyoti, 2020. URL: <https://staff.tiame.uz/storage/users/36/books/9FBmTTiyWWEz0MiqlvuyuDWDc1AaemxXz1EzTsMv.pdf>

4 Xo‘jaqulov X.D. va boshq. Ko‘p tarmoqli fermer xo‘jaliklarini rivojlantirishning ayrim jihatlarini // Fermer xo‘jaligi iqtisodiyoti. – Toshkent: TIIAME, 2020. – 3–15-b.

5. O‘zbekiston Respublikasining «Fermer xo‘jaligi to‘g‘risida»gi Qonuni. – 1998-yil 30-aprel. URL: <https://lex.uz/acts/-275195>

6. O‘zbekiston Respublikasining Yer kodeksi. – 1998-yil 30-aprel. URL: <https://lex.uz/docs/-111366>

7. O‘zbekiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligi vazirligi. Statistik ma'lumotlar. URL: <https://www.agro.uz/statistika-malumotlari/>

8. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. o‘zbekiston qishloq xo‘jaligi: statistik to‘plam. URL: <https://stat.uz/uz/nashrlar/3675-o-zbekiston-qishloq-xo-j-ligi>

9. Vokhidova N.A., Abdullayeva D.B. Markaziy Osiyo mamlakatlarida qishloq xo‘jaligi tarmog‘i tahlili // Sci-p.uz. – 2024. URL: <https://sci-p.uz/index.php/aept/article/download/3004/2800/5742>

10. Dukhovniy V.A., Sokolov V.I. Uroki vodnogo sotrudnichestva v bassejne Aral'skogo morya. – Tashkent: SIC ICWC, 2011

11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003-yil 24-martdagi PF-3226-sonli Farmoni. Qishloq xo‘jaligida iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish. URL: <https://lex.uz/docs/-70748>

12. O‘zbekiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligi vazirligi. Qishloq xo‘jaligi yillik hisoboti – 2023. URL: <https://www.agro.uz/wp-content/uploads/2024/03/agriculture-annual-report-2023.pdf>

13. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 26-fevraldagi PQ-5009-sonli Qarori. URL: <https://lex.uz/docs/-5309655>

14. Interscience.uz. Mustaqillik yillarida O‘ZBEKISTONDA qishloq xo‘jaligidagi o‘zgarishlar. URL: <https://interscience.uz/index.php/home/article/download/2861/2601/7919>

15. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. Qishloq xo‘jaligi statistikasi. URL: <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/agriculture-2> (murojaat: 2025-yanvar).

1991–2025-YILLARDA SUV-ENERGETIKA YO‘NALISHIDA O‘ZBEKISTON VA QIRG‘IZISTON ALOQALARI

Xakimova Shoirasag‘dullayevna

*“University of Business and Science” “Ijtimoiy-gumanitar fanlar” kafedrası
dotsenti, tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori, PhD.*

shoirasagdullayevna@mail.ru

Tel: +998945328720

Annotatsiya

Ushbu maqola 1991–2025-yillarda O‘zbekiston va Qirg‘iziston o‘rtasida elektroenergetika sohasidagi aloqalarning shakllanishi va o‘zgarishini tahlil qiladi. Tadqiqot hujjat tahlili, tarixiy-qiyosiy va institutsional yondashuvlarga tayandi. Hamkorlikning asosiy yo‘nalishlari suv-energetika muvozanati, tarmoqlararo bog‘liqlik va bozor islohotlari hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: Elektroenergetika, mintaqaviy integratsiya, tarmoqlararo bog‘liqlik, suv-energetika aloqasi, elektr savdosi, Markaziy Osiyo energetik tizimi, institutsional mexanizmlar.

1991-yildan keyingi davr Markaziy Osiyoda elektroenergetika tizimlarining siyosiy-huquqiy, institutsional va iqtisodiy asoslari keskin qayta shakllangan davr bo‘ldi. Sobiq yagona energetik makon doirasida texnik jihatdan o‘zaro bog‘langan tarmoqlar, bir-birini to‘ldiruvchi ishlab chiqarish profillari hamda suv-energetika resurslarining mavsumiy taqsimoti mustaqil davlatlar sharoitida yangi kelishuvlar, yangi narxlash mexanizmlari va yangi xavf-xatarlarni talab qildi. O‘zbekiston va Qirg‘iziston munosabatlari bu jarayonning markaziy yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, u yerda bir tomondan elektr energiyasining tranziti va parallel ishlash rejimi, ikkinchi tomondan suv omborlari rejimi, gidroenergetika ishlab chiqarishi va mavsumiy taqchilliklarni qoplash masalalari uzviy bog‘langan. Shu bois elektroenergetika sohasidagi hamkorlikni tarixiy dinamikada tahlil qilish faqat “elektr savdosi” doirasida emas, balki tarmoq boshqaruvi, tizim barqarorligi, institutsional muvofiqlashtirish va risklarni boshqarish nuqtayi nazaridan ham bugungi kunga bu mavzu dalzarb mavzulardan biridir.

1991–2025-yillar bo‘yicha O‘zbekiston–Qirg‘iziston elektroenergetika aloqalari ko‘pincha epizodik voqealar, alohida shartnomalar yoki muayyan inshootlar doirasida tavsiflanadi, biroq hamkorlikning uzoq muddatli institutsional evolyutsiyasi, texnik-iqtisodiy o‘zaro bog‘liqlikdan kelib chiqadigan tranzaksiya xarajatlari hamda barqaror hamkorlikning shartlari yetarli darajada tizimli konseptual tahlil qilinmagan. Mavjud adabiyotlarda mintaqaviy elektr tizimlari, suv-energetika o‘zaro ta’siri va integratsion yondashuvlar yoritilgan bo‘lsa-da, aynan ikki tomonlama kesimda davrlashtirishni aniq mezonlar bilan asoslash va 2020-yillar kontekstida yangilangan hamkorlik mexanizmlarini “institutlar va amaliy natijalar” triadasi orqali baholash bo‘yicha bo‘shliq saqlanib qolmoqda [1;

2]. Shuningdek, energiya savdosining qayta tiklanishi yoki tranzit quvvatlaridan foydalanish kabi jarayonlar ko‘pincha texnik yechim sifatida ko‘riladi, holbuki ular ishonch, hisob-kitob intizomi, narxlash tamoyillari va tizim dispetcherligi kabi institutlarga tayanadi [3].

1991–2025-yillardagi O‘zbekiston-Qirg‘iziston elektroenergetika hamkorligini uch asosiy bosqichda talqin qilish mumkin. Birinchi bosqich 1991-yildan 1990-yillarning oxirigacha bo‘lgan davr bo‘lib, bu davrda sobiq umumiy tizimdan meros bo‘lib qolgan parallel ishlash va tarmoqlararo bog‘liqlik amalda saqlanib turdi, biroq bozor tamoyillari, milliy tarif siyosati va hisob-kitob intizomining shakllanmaganligi tufayli tranzaksiya xarajatlari keskin oshdi. Hamkorlik asosan tizimning favqulodda barqarorligini ta‘minlash va mavsumiy taqchilliklarni qoplashga qaratilgan bo‘lib, bunda texnik zarurat ko‘pincha institutsional noaniqlikni vaqtincha “yopib turuvchi” omil sifatida namoyon bo‘ladi. Ikkinchi bosqich 2000-yillar va 2010-yillarning o‘rtalarigacha bo‘lgan davrni qamrab olib, bunda hamkorlikning ayrim yo‘nalishlari bo‘yicha cheklanishlar kuchaydi, tizimlararo aloqalarda rejimlarni muvofiqlashtirish murakkablashdi. Uchinchi bosqich 2017–2025-yillarda hamkorlikning qayta tiklanishi va amaliy mexanizmlarning yangilanishi bilan xarakterlanadi. Bu davrda elektr savdosi, tranzit va tizim barqarorligini ta‘minlash bo‘yicha ko‘proq pragmatik, iqtisodiy hisob-kitobga tayangan yondashuv kuchaygani kuzatildi [1; 7].

Hamkorlikning asosiy dasturlari va cheklovlari “suv-energetika mavsumiyligi” hamda “tarmoqlararo bog‘liqlikdan kelib chiqadigan tizim xavfsizligi” ekanini ko‘rsatadi. Qirg‘izistonda gidroenergetika ulushining nisbatan yuqoriligi ishlab chiqarishning mavsumiy profilini keskinlashtiradi. Suv oqimi va omborlar rejimi elektr ishlab chiqarish hajmlarini belgilab, qishki davrda iste‘mol o‘sishi fonida muvozanat masalasini dolzarb qiladi. O‘zbekistonda esa iste‘molning nisbatan yirikligi va ishlab chiqarishning o‘ziga xosligi ikki tomonlama almashinuv uchun iqtisodiy rag‘batlar yaratishi mumkin, biroq bu rag‘batlar faqat kelishilgan narxlash, kafolatlangan yetkazib berish va tizim dispetcherligi uyg‘un bo‘lganda barqaror natija beradi. Tarmoqlararo bog‘liqlik esa faqat elektr savdosi uchun emas, balki avariya barqarorligi, chastota va kuchlanish rejimlari, hamda tranzit quvvatlarini boshqarish uchun ham muhim bo‘lib, institutlar ishlamagan sharoitda bu bog‘liqlik risk manbaiga aylanishi mumkin. Shu ma’noda hamkorlikning uzilishlari ko‘pincha resurs yetishmovchiligi emas, balki ishonch, hisob-kitob va rejimlarni muvofiqlashtirish muammolari bilan bog‘liq bo‘lgan.

Hamkorlik mexanizmlari uch amaliy qatlamda tizimlashtirildi. Birinchi qatlam texnik-operatsion mexanizmlardan iborat bo‘lib, parallel ishlash, tranzit, avariya zaxiralari va dispetcherlik muvofiqlashtirishini o‘z ichiga oladi. Bu qatlamda barqarorlik “real vaqt” boshqaruviga bog‘liq bo‘lib, hatto kichik nomuvofiqliklar ham tizim ishonchliligiga ta’sir qiladi. Ikkinchi qatlam iqtisodiy-hisob-kitob mexanizmlaridir: elektr energiyasi va quvvat qiymatini belgilash,

yetkazib berish grafiklari, hisob-kitob intizomi va qarzдорlik risklarini kamaytirish instrumentlari. Uchinchisi institutsional-huquqiy mexanizmlar bo‘lib, ular kelishuvlar, tartib-taomillar, nizolarni hal qilish amaliyoti va ma‘lumot almashinuvi standartlarini qamrab oladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, 2017–2025-yillarda aynan ikkinchi va uchinchi qatlamning nisbatan kuchayishi texnik-operatsion qatlamning ham samaradorligini oshirishga xizmat qilgan, ya‘ni hamkorlikning qayta tiklanishi faqat “liniyalar borligi” bilan emas, balki muvofiqlashtiruvchi institutlarning qayta ishga tushishi bilan bog‘liq.

2020-yillarda hamkorlikning amaliy natijalari uch yo‘nalishda amalga oshirildi. Birinchidan, mavsumiy muvozanatlash imkoniyatlari kengayib, qisqa muddatli taqchilliklarni yumshatish va tizimning moslashuvchanligini oshirishga sharoit paydo bo‘ldi. Ikkinchidan, tarmoqlararo tranzit va parallel ishlash rejimlari qayta muhimlashib, mintaqaviy tizim barqarorligi uchun “koordinatsiya qiymati” oshdi. Bu qiymat elektr savdosining o‘zidan tashqari, avariya risklarini pasaytirish va zaxira quvvatlardan samaraliroq foydalanishda namoyon bo‘ldi [4; 6]. Uchinchidan, bozor islohotlari va energetika sektorini modernizatsiya qilish jarayonida ikki tomonlama hamkorlik “institutsional o‘rganish” maydoniga aylandi, ya‘ni shartnomalar, hisob-kitob va operatorlararo muloqot amaliyoti takomillashib bordi. Biroq natijalar bilan birga cheklovlar ham saqlandi. Infratuzilmaning eskirishi, investitsiya sikllarining uzoqligi, hamda suv-energetika mavsumiyligining keskinligi hamkorlikdan olinadigan foydani doimiy ravishda qayta muvozanatlashni talab qildi.

Olingan natijalar mintaqaviy elektr tizimlari bo‘yicha tadqiqotlarda ilgari surilgan “o‘zaro bog‘liqlikning ikkiyoqlama tabiati” haqidagi xulosalar bilan uyg‘unlashadi, o‘zaro ulangan tarmoqlar samaradorlik va barqarorlikni oshirishi mumkin, ammo institutlar sust bo‘lsa, ayni bog‘liqlik risk va nizolarni kuchaytirdi [4]. 1990-yillarda texnik meros hamkorlikni avtomatik saqlab qola olmaydi, chunki milliy tariflar, to‘lov intizomi va energiya resurslariga bo‘lgan ichki talab o‘sishi sharoitida “qoidalarsiz integratsiya” barqaror ishlamaydi. Bu nuqta Jahon banki va boshqa xalqaro tahliliy manbalarda ta‘kidlangan sektor boshqaruvi va bozor institutlarining ahamiyati haqidagi yondashuvni mikro darajada, ya‘ni ikki davlat o‘rtasidagi amaliy rejimlar misolida konkretlashtiradi [5]. Bunday konkretlashtirish ilmiy jihatdan muhim, chunki umumiy tavsiyalar ko‘pincha operatorlik amaliyotining nozik jihatlarini ochib bermaydi.

Rossiya va postsovet makonida energetika tizimlarining transformatsiyasi bo‘yicha adabiyotlarda tizim dispetcherligi, parallel ishlash va hisob-kitob mexanizmlarining uyg‘unligi alohida urg‘ulanadi[2]. Hamkorlikning tiklanishi uchun avvalo operatsion koordinatsiya va shaffof hisob-kitoblar bir-birini to‘ldiruvchi shartlar sifatida maydonga chiqadi. Biroq muhokama shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston–Qirg‘iziston misolida koordinatsiya faqat texnik protokollar masalasi bo‘lib qolmay, balki mavsumiy energiya qiymati va ta‘minot kafolatlari bilan bog‘liq iqtisodiy rag‘batlarni ham o‘zida jamlaydi. Shuning uchun hamkorlikni “texnik integratsiya” yoki “savdo”dan biriga qisqartirish izoh kuchini

yo‘qotadi. To‘g‘riroq talqin bu ikki yo‘nalishning bir-biriga bog‘langan institutlar majmuasi ekanini tan olishdir.

Xalqaro adabiyotlarda suv-energetika o‘zaro ta’siri ko‘pincha resurslar raqobati va muvofiqlashtirish muammosi sifatida ko‘riladi [6; 8]. Mazkur tadqiqot esa ushbu yondashuvni elektroenergetika tizimi operatorligi darajasiga olib tushadi: suv omborlari rejimi mavsumiy ishlab chiqarish profilini belgilarkan, elektr tarmog‘ining barqarorligi va import-eksport jadvali o‘sha mavsumiylikni iqtisodiy va texnik jihatdan “tarjima qiluvchi” mexanizmga aylanadi. Demak, hamkorlik barqarorligi suv-energetika bog‘liqligini inkor etmasdan, uni hisob-kitob, jadval va zaxira mexanizmlari orqali boshqarish qobiliyatiga borib taqaladi. Shu nuqtada Markaziy Osiyo kontekstiga bag‘ishlangan tadqiqotlarda ko‘tarilgan “muvofiqlashtirish institutlari yetishmasa, texnik yechimlar yetarli bo‘lmaydi” degan xulosa qo‘llab-quvvatlanadi [7].

O‘zbekiston va Qirg‘iziston bo‘yicha milliy tadqiqotlarda sektor islohotlari, tarif siyosati va modernizatsiya ehtiyojlari ko‘p yoritilgan [1; 3].

Xulosa qilib aytganda, 1991–2025-yillarda O‘zbekiston va Qirg‘iziston o‘rtasidagi elektroenergetika aloqalari texnik merosdan boshlangan, keyinchalik institutsional moslashuvlar, uzilishlar va qayta tiklanishlar orqali murakkab evolyutsiyani boshdan kechirgan ko‘p qatlamli hamkorlik sifatida namoyon bo‘ldi. Tadqiqot hamkorlikning barqarorligi uch omil uyg‘unligiga tayanishini asoslaydi, tizim xavfsizligini ta’minlaydigan operatsion koordinatsiya, iqtisodiy rag‘batlarni muvozanatlashtiradigan shaffof hisob-kitob va narxlash mexanizmlari, hamda nizolarni kamaytiradigan institutsional qoidalar majmuasi. 2017–2025-yillarda hamkorlikning qayta faollashuvi aynan shu institutlarning nisbatan kuchayishi bilan izohlanadi va u mavsumiy muvozanatlash hamda tizim moslashuvchanligini oshirishga amaliy hissa qo‘shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Mirzamakhmudov M. Energetika iqtisodiyoti va bozor islohotlari. Toshkent, Iqtisodiyot nashriyoti, 2019. 256 b.
2. Жуков В. В. Электроэнергетические системы и рынки: развитие и регулирование. Москва, Энергоатомиздат, 2012. 384 с.
3. Rakhimov A. Elektr energetikasi tarmoqlarini modernizatsiya qilishning iqtisodiy asoslari. Toshkent, Fan va texnologiya, 2020. 212 b.
4. Kirschen D. S., Strbac G. Fundamentals of Power System Economics. Chichester, Wiley, 2004. 272 p.
5. World Bank. Uzbekistan Energy Sector: Issues and Prospects. Washington, DC, World Bank Publications, 2013. 180 p.
6. International Energy Agency. Electricity Market Report 2023. Paris, IEA, 2023. 160 p.
7. Laruelle M., Peyrouse S. Globalizing Central Asia: Geopolitics and the Challenges of Energy. Armonk, M. E. Sharpe, 2013. 240 p.
8. Varis O., Rahaman M. M. Central Asian Waters: Social, Economic, Environmental and Governance Puzzle. Helsinki, Helsinki University Press, 2017.

O‘ZBEKISTONDA YER VA SUV ISLOHOTLARI: MAZMUNI, AHAMIYATI VA SAMARADORLIGI

Abduqodirova Feruza Nuriddin qizi

"University of Business and Science tarix yo'nalishi talabasi

e-mail: feya060693@gmail.com

Tel: +998 970518818

Ilmiy rahbar: Dadajonov Tursunboy Abdusamatovich

University of Business and Science ijtimoiy fanlar kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada O‘zbekiston iqtisodiyotining tayanchi bo‘lgan agrar sohada amalga oshirilayotgan yer va suv islohotlarining mazmun-mohiyati, iqtisodiy, ijtimoiy hamda ekologik ahamiyati ilmiy asosda tahlil qilingan. Qishloq xo‘jaligi yerlaridan unumli foydalanish, suv resurslarini boshqarishda tejamkor texnologiyalarni joriy etish va oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash masalalari yoritilgan. Shuningdek, sohadagi mavjud tizimli muammolar, xususan, iqlim o'zgarishi, suv taqchilligi hamda yerlarning sho'rlanishi kabi xavflar o'rganilib, resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish va barqaror taraqqiyotga erishish bo'yicha amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: *yer islohotlari, suv resurslarini boshqarish, agrar siyosat, oziq-ovqat xavfsizligi, ekologik barqarorlik, suvni tejovchi texnologiyalar, yer degradatsiyasi, iqtisodiy samaradorlik.*

Insoniyat sivilizatsiyasi shakllangan qadim zamonlardan to bugungi kungacha yer va suv resurslari ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning, shuningdek, davlatlar barqarorligining hal qiluvchi tayanch omili bo‘lib kelgan. Markaziy Osiyo mintaqasida, xususan, O‘zbekiston hududida o‘ziga xos ekologik va iqlimiy sharoitlar sababli yer-suv munosabatlari doimo davlat siyosatining eng murakkab va ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lib kelmoqda. Qadimiy dehqonchilik madaniyatiga ega bo‘lgan mintaqamizning ko‘p asrlik tarixiy tajribasi shuni yaqqol ko‘rsatadiki, suvni boshqarish va yerdan oqilona foydalanish tizimi qanchalik adolatli va mukammal tashkil etilsa, davlat iqtisodiyoti shunchalik qudratli, jamiyat esa shunchalik farovon bo‘lgan[1,124].

Tarixiy "Suvli yer - bog‘u bo‘ston, suvsiz yer - go‘riston" degan xalqona hikmat zahirida ulkan iqtisodiy va falsafiy ma‘no yotadi. Bugungi globallashuv davrida, ayniqsa, keskin iqlim o‘zgarishlari, demografik o‘sish va suv taqchilligi tobora kuchayib borayotgan bir sharoitda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash butun dunyo olimlari va siyosatchilari oldidagi eng yirik muammoga aylandi. Ushbu global xavf-xatarlar fonida agrar sohada barqaror iqtisodiy o‘sishga erishish hamda mintaqaviy integratsiya jarayonlarida ekologik muvozanatni saqlash masalalari

yanada dolzarb tus olmoqda. Yangi O'zbekiston sharoitida amalga oshirilayotgan ortga qaytmas islohotlar doirasida yer va suv resurslarini boshqarishning huquqiy, iqtisodiy va institutsional mexanizmlarini tubdan yangilash hayotiy zaruratdir. Zero, yer va suv har qanday davlat iqtisodiyotining eng muhim va tayanch omillaridan biri hisoblanadi[2,47-48].

O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng, iqtisodiyotni isloh qilish va aholi farovonligini yuksaltirishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlarni amalga oshira boshladi. Bu islohotlarning asosiy yo'nalishlaridan biri yer va suv resurslaridan samarali foydalanishga qaratilgan chora-tadbirlar edi. So'nggi yillarda mamlakat taraqqiyotining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida yer va suv munosabatlarini tartibga solish tizimiga alohida e'tibor qaratilmoqda[3,87]. Ushbu tahlilning asosiy maqsadi - O'zbekistonda amalga oshirilayotgan yer va suv islohotlarining bevosita iqtisodiy-ijtimoiy ta'sirini o'rganish, sohadagi tarixiy tajribaga tayangan holda ekologik va iqtisodiy ahamiyatini ilmiy asosda tahlil qilish hamda kelajakdagi strategik vazifalarni belgilab olishdan iborat. Yer islohotlari mohiyatan yerga egalik qilish, undan munosib foydalanish va boshqarish tizimini takomillashtirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar majmuidir. O'zbekiston iqtisodiyotining asosi hisoblangan qishloq xo'jaligida amalga oshirilayotgan yer islohotlari bugungi kunda shunchaki iqtisodiy chora emas, balki mamlakatning strategik xavfsizligini ta'minlovchi hayotiy zaruriyatga aylandi. Islohotlarning tub mazmuni yerga bo'lgan egalik huquqini kafolatlash, resurslardan foydalanishda bozor mexanizmlarini joriy etish va klaster tizimi orqali qo'shilgan qiymat zanjirini yaratishdan iboratdir[4,87].

O'zbekiston sharoitida yer davlat mulki bo'lib qolgan holda, fuqarolar va xo'jalik subyektlariga uzoq muddatli ijara asosida berilishi huquqiy jihatdan mustahkamlandi. Ayniqsa, yerlarning elektron auksionlar (E-AUKSION) orqali ajratilishi va ijara huquqining huquqiy mustahkamlanishi sohada yillar davomida to'planib qolgan korrupsion holatlarga chek qo'yish bilan birga, dehqon va fermerlarda yerga nisbatan "o'ziniki" degan daxldorlik hissini uyg'otmoqda. Bu esa, o'z navbatida, tuproq unumdorligini saqlash va yer degradatsiyasiga qarshi kurashishda asosiy turtki bo'lib xizmat qilmoqda. Yer islohotlari doirasida dehqon xo'jaliklarining huquqiy va me'yoriy asoslari takomillashtirildi, ularga yerga egalik va foydalanish huquqlarini belgilash choralari ko'rildi[5,98]. Bu choralarning maqsadi ishlab chiqarish jarayonlarini yaxshilash, mahsulot ishlab chiqarish hajmini oshirish va aholi daromadlarini yuksaltirish edi.

Klaster tizimining joriy etilishi yer islohotlarining yangi bosqichi bo'ldi. Ilgari tarqoq holda faoliyat yuritgan fermer xo'jaliklari endilikda yirik sanoat korxonalari bilan birlashib, xomashyoni yetishtirishdan tayyor mahsulot ishlab chiqarishgacha bo'lgan yaxlit zanjirni tashkil etmoqda. Bu tizim yer resurslarini maqsadli va adolatli qayta taqsimlash, zamonaviy agrotexnologiyalarni joriy etish imkonini berdi. Shuningdek, yer kadastri va monitoring tizimini raqamlashtirish orqali har bir qarich yerning hisob-kitobi yuritilmoqda. Bu ijobiy o'zgarishlar nafaqat qishloq xo'jaligi mahsulotlari hajmini ko'paytirishga, balki qishloq

aholisining real daromadlarini oshirish va yangi ish o'rinlarini yaratishga xizmat qilmoqda[6,147]. Yer munosabatlarini takomillashtirishda 2021-yil 8-iyundagi "Yer munosabatlarida tenglik va shaffoflikni ta'minlash, yerga bo'lgan huquqlarni ishonchli himoya qilish va ularni bozor aktiviga aylantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmon inqilobiy qadam bo'ldi. Mazkur hujjat bilan yer uchastkalarini ajratishning barcha tartiblari bekor qilinib, faqat auksion orqali sotish tizimi joriy etildi. Bu esa yerning iqtisodiy qiymatini oshirish bilan birga, uning investitsion jozibadorligini yuksaltirdi. Boshqa tomondan, Markaziy Osiyo mintaqasi o'ziga xos ekologik sharoitga ega bo'lib, respublikamiz suv resurslari nisbatan cheklangan davlatlar qatoriga kiradi[7,214]. Shu sababli, o'tkazilayotgan suv islohotlari bevosita resurslardan oqilona, samarali va tejamkor foydalanishni ta'minlashni taqozo etadi.

Bugungi kunda suvni tejash faqatgina iqtisodiy ehtiyoj emas, balki milliy oziq-ovqat xavfsizligi va barqaror taraqqiyotning asosiy kafolatidir. Suv islohotlarining asosiy mazmuni suv resurslaridan samarali foydalanish, suv ta'minotini yaxshilash va suvning sifatini saqlashga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarni o'z ichiga oladi[8,145]. Islohotlar doirasida an'anaviy egatlab sug'orish usullaridan bosqichma-bosqich voz kechib, tomchilatib va yomg'irlatib sug'orish kabi suvni tejovchi texnologiyalarni keng joriy etish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylandi. Suvni yetkazib berishda raqamli texnologiyalarning, ya'ni "Aqlli suv" (Smart Water) tizimlarining joriy etilishi suv sarfini aniq hisoblash va isrofgarchilikni keskin kamaytirish imkonini bermoqda. Suv obyekti manbasidan to iste'molchiga yetib borguniga qadar bo'ladigan yo'qotishlarni keskin kamaytirish hamda irrigatsiya tarmoqlari va melioratsiya obyektlari holatini tubdan yaxshilash amaliyotdagi eng dolzarb vazifalardan bo'lib qolmoqda. Bu jarayonda davlat tomonidan berilayotgan subsidiyalar va imtiyozli kreditlar fermer xo'jaliklarining texnologik yangilanishiga zamin yaratmoqda. Masalan, Isroil tajribasi shuni ko'rsatadiki, suv tanqis bo'lgan hududda har bir tomchi suvni nazorat qilish orqali cho'lni bog'istonga aylantirish mumkin.

O'zbekiston ham bugungi kunda aynan shu yo'ldan bormoqda, ya'ni suvni boshqarishda ma'muriy usullardan iqtisodiy va texnologik usullarga o'tmoqda. Yer va suv islohotlarining ahamiyati juda katta bo'lib, ular birinchidan, dehqon xo'jaliklarining mahsulot ishlab chiqarish hajmini oshirish va aholi daromadlarini yuksaltirishga, ikkinchidan, resurslarni tejash va saqlashga, uchinchidan, infratuzilmani yaxshilashga xizmat qiladi[9,214]. To'rtinchidan, ular O'zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirish, eksport hajmini oshirish va xalqaro hamkorlikni kuchaytirishda muhim poydevordir. Yer va suv islohotlarining samaradorligi ko'plab ko'rsatkichlar bilan baholanadi. Dehqon xo'jaliklarining mahsulot ishlab chiqarish hajmi sezilarli darajada ko'paydi, aholi daromadlari oshdi, yerlarning sho'rlanish darajasi pasayib, suvdan foydalanish koeffitsiyenti yaxshilandi. So'nggi yillarda qishloq xo'jaligiga ajratilayotgan kreditlar va xalqaro moliya institutlarining mablag'lari aynan resurs tejovchi texnologiyalarni joriy etishga yo'naltirilayotgani sohada barqaror o'sishni ta'minlamoqda. Biroq, sohada o'z

yechimini kutayotgan bir qator tizimli muammolar hamon mavjud. Iqlim o'zgarishi oqibatida suv resurslarining tobora kamayib borishi, eskirgan irrigatsiya tizimlari va ayrim hududlarda yerlarning degradatsiyaga uchrashi shular jumlasidandir[10,211].

Transchegaraviy suv resurslaridan foydalanish masalasi ham alohida e'tibor talab qiladi. Amudaryo va Sirdaryo havzalaridagi suv taqsimoti mintaqaviy barqarorlikning asosiy shartidir. Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun kelajakda suvni tejovchi texnologiyalarni joriy etgan xo'jaliklarni moliyaviy qo'llab-quvvatlash ko'lamini yanada kengaytirish, yer va suv monitoringini xalqaro standartlar asosida to'liq raqamlashtirish va sun'iy intellekt tizimlarini tatbiq etish, ilm-fan va amaliyot integratsiyasini kuchaytirish hamda mintaqaviy suv muammolarini hal etishda qo'shni davlatlar bilan o'zaro manfaatlarga asoslangan integratsion yondashuvlarni kuchaytirish talab etiladi[11,245].

Agrosanoat majmuasini rivojlantirishda tuproq unumdorligini baholashning zamonaviy usullari, jumladan, kosmik monitoring va GIS texnologiyalaridan foydalanish yerlarning holatini real vaqt rejimida kuzatish imkonini beradi. Bu esa o'g'itlash va sug'orish me'yorlarini aniq belgilash orqali xarajatlarni 20-30 foizga kamaytirishga yordam beradi. Shu bilan birga, suv xo'jaligini modernizatsiya qilishda davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarini kengaytirish zarur. Investitsiyalarni nafaqat davlat budjeti, balki klasterlar va xususiy tadbirkorlar hisobidan ham jalb qilish irrigatsiya tizimlarini yangilash sur'atini tezlashtiradi. Xalqaro tajriba, xususan, Turkiyaning janubi-sharqiy Anadoli loyihasi (GAP) kabi yirik agrar-suv loyihalari shuni isbotlaydiki, tizimli yondashuv orqali qurg'oqchil hududlarni ham yuqori daromad keltiruvchi hududlarga aylantirish mumkin[12,98-99]. O'zbekistonning yer-suv islohotlari ham aynan shunday strategik maqsadlarni ko'zlamoqda.

Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, yer va suv islohotlari mamlakat iqtisodiy taraqqiyoti va ekologik barqarorlikni ta'minlashning ajralmas poydevori hisoblanadi. Mazkur islohotlarni izchil davom ettirish va resurslarni boshqarishda zamonaviy, ilmiy asoslangan yondashuvlarni keng joriy etish orqaligina mamlakatning barqaror iqtisodiy o'sishini ta'minlash hamda kelajak avlod uchun hayotiy muhim tabiiy resurslarni saqlab qolish imkoniga ega bo'lamiz. Islohotlarning muvaffaqiyati nafaqat iqtisodiy ko'rsatkichlarda, balki ona yerimiz va har bir tomchi suvimizga bo'lgan mas'uliyatli va adolatli munosabatimizda namoyon bo'ladi. Bu o'zgarishlar Yangi O'zbekistonning kelajakdagi iqtisodiy qudrati, eksport salohiyati va xalqimiz farovonligining bosh kafolati bo'lib xizmat qiladi. Zero, yer va suv – bizning eng qimmatli milliy boyligimizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: "O'zbekiston", 2023. (Yer va tabiiy resurslarga egalik qilishning huquqiy asoslari).
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 8-iyundagi "Yer munosabatlarida tenglik va shaffoflikni ta'minlash, yerga bo'lgan huquqlarni

ishonchli himoya qilish va ularni bozor aktiviga aylantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6243-sonli Farmoni.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 10-iyuldagi "O‘zbekiston Respublikasi suv xo‘jaligini rivojlantirishning 2020–2030-yillarga mo‘ljallangan konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-6024-sonli Farmoni.

4. Mirziyoyev Sh.M. "Yangi O‘zbekiston strategiyasi". – Toshkent: "O‘zbekiston", 2021.

5. Abdug‘aniyev A. "Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti". Darslik. – Toshkent: "Adolat", 2020.

6. Xamrayev Sh.R. "O‘zbekistonda suv resurslarini boshqarishning innovatsion mexanizmlari". Ilmiy maqola. // "Agro ilm" jurnali, 2022.

7. Pardaev M.Q. "Qishloq xo‘jaligida klaster tizimi: muammo va yechimlar". – Toshkent: "Iqtisod-moliya", 2021.

8. Umarov S.R. "Tuproq unumdorligini oshirish va yer resurslaridan oqilona foydalanishning iqtisodiy samaradorligi". – Samarqand: "Zarafshon", 2019.

9. Allan D. "The Middle East Water Question: Hydropolitics and the Global Economy". – London: I.B. Tauris, 2018. (Mintaqaviy suv muammolari tahlili uchun).

10. World Bank Report. "Uzbekistan: Modernizing the Agriculture Sector for Economic Growth". – Washington D.C., 2022.

11. O‘zbekiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligi vazirligi ma‘lumotlari. "Sohada amalga oshirilayotgan islohotlarning 2023-yil yakunlari bo‘yicha statistik to‘plami". – Toshkent, 2024.

12. Sattorov M.A. "Sug‘oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilashda innovatsion texnologiyalar". O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: TQXMMI, 2021.

O'ZBEKISTONDA YER-SUV RESURSLARINI BOSHQARISHDA INSTITUTSIONAL O'ZGARISHLAR VA BARQAROR RIVOJLANISH STRATEGIYASI

Qosimov Axadjon

University of Business and Science tarix yo'nalishi talabasi

e-mail: qosimov99@gmail.com

Tel: +998 99 470 79 70

Ilmiy rahbar: Dadajonov Tursunboy Abdusamatovich

Annotatsiya

Mazkur maqolada O‘zbekistonda yer-suv resurslarini boshqarishning institutsional asoslari, boshqaruv tizimidagi tarkibiy o‘zgarishlar va barqaror rivojlanish tamoyillarini amalga oshirishdagi amaliy va tarixiy tajriba keng ko‘lamda tahlil qilinadi. Irrigatsiya infratuzilmasining hozirgi holati, suv

resurslaridan foydalanish samaradorligi, fermer xo‘jaliklarida yer-suv munosabatlarining evolyutsiyasi va raqamli texnologiyalarni boshqaruvga tatbiq etish masalalari chuqur ilmiy yondashuv asosida o‘rganilgan. Maqolada xalqaro barqaror rivojlanish maqsadlari (SDG) kontekstida O‘zbekistonning yer-suv siyosatini qisqa, o‘rta va uzoq muddatli istiqbolda takomillashtirish bo‘yicha aniq ilmiy asoslangan amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: institutsional boshqaruv, barqaror rivojlanish, irrigatsiya infratuzilmasi, suv samaradorligi, raqamli texnologiyalar, aniq dehqonchilik, suv foydalanuvchilar uyushmasi, yer islohoti, BMT SDG maqsadlari, O‘zbekiston iqtisodiyoti, mintaqaviy hamkorlik.

Jahon miqyosida va sivilizatsiyalar taraqqiyoti tarixida suv resurslari azaldan hayot manbai va iqtisodiy qudrat asosi bo‘lib kelgan bo‘lsa, bugungi kunga kelib u tobora kamyob va strategik qiymati eng yuqori bo‘lgan resursga aylanib bormoqda. Birlashgan Millatlar Tashkilotining (BMT) tahliliy ma‘lumotlariga ko‘ra, iqlim o‘zgarishining keskinlashuvi, demografik o‘sish va sanoatning jadal rivojlanishi natijasida 2050-yilga borib sayyoramiz aholisining qariyb 40 foizidan ortig‘i bevosita suv tanqisligi muammosiga duch kelishi prognoz qilinmoqda[1,25]. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Osiyoning quruq, kontinental iqlimli mintaqasida, sersuv daryolarning asosan quyi oqimida joylashganligi hamda qishloq xo‘jaligi tarmog‘i milliy iqtisodiyotda, aholi bandligini ta‘minlashda muhim o‘rin tutganligi sababli, bu muammo mamlakatimiz uchun nafaqat iqtisodiy, balki milliy xavfsizlik darajasidagi eng dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Tarixiy nuqtayi nazardan olib qaraganda, mintaqamizda yer va suv munosabatlari asrlar davomida o‘ziga xos an‘analar, miroblik institutlari va jamoaviy boshqaruv asosida shakllanib kelgan. Ammo bugungi kunning global chaqiriqlari eski yondashuvlarni tubdan o‘zgartirishni talab etmoqda[2,47]. Zamonaviy fanda yer-suv resurslarini boshqarish deganda nafaqat muhandislik-texnik va irrigatsiya inshootlarini qurish, balki institutsional, huquqiy, ma‘muriy va ijtimoiy-iqtisodiy masalalarning o‘zaro chambarchas bog‘langan yaxlit murakkab tizimi tushuniladi. So‘nggi o‘n yilliklarda rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar tajribasi shuni ko‘rsatmoqdaki, resurslarni samarali va tejamkor boshqarish uchun faqatgina moddiy infratuzilmani yaxshilash va kanal yotqizishning o‘zi yetarli emas – bunda asosiy yukni boshqaruv institutlari, mustahkam qonunchilik bazasi, suv iste‘moli madaniyati va fuqarolik jamiyatining ushbu jarayonlardagi faol ishtiroki ko‘taradi.

O‘zbekiston o‘zining kelajak taraqqiyotini belgilashda 2030-yilgacha mo‘ljallangan BMT Barqaror Rivojlanish Maqsadlarini (SDG - Sustainable Development Goals) amalga oshirishga qat’iy sodiqligini e‘lon qilgan. Ushbu global dastur doirasidagi SDG-6 (barcha uchun toza suv va sanitariya sharoitlarini ta‘minlash) hamda SDG-15 (quruqlikdagi hayotni asrash, cho‘llanishning oldini olish va yerlarning degradatsiyasiga barham berish) maqsadlari bevosita

respublikamizning yer-suv resurslarini barqaror boshqarish siyosati bilan uzviy bog‘liqdir. Shu nuqtayi nazardan tahlil qilinganda, O‘zbekistonning yer-suv boshqaruvi evolyutsiyasini, uning bugungi kundagi holatini ilmiy tahlil etish nafaqat milliy manfaatlarimizni ta‘minlash yo‘lida, balki butun Markaziy Osiyo mintaqasi barqarorligini saqlashda ulkan xalqaro ahamiyat kasb etadi[3,87].

O‘zbekistonda yer-suv resurslarini boshqarish bir-birini to‘ldiruvchi ko‘p darajali institutsional tizim asosida amalga oshiriladi va so‘nggi yillarda bu tizim jiddiy transformatsiya jarayonlarini boshidan kechirmoqda. Davlat boshqaruvi tizimining markaziy darajasida uzoq yillar davomida alohida faoliyat yuritgan Suv xo‘jaligi vazirligi sohadagi muvofiqlashtirishni kuchaytirish maqsadida Qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat vazirligi bilan yaqin hamkorlikda ish olib bormoqda, bu esa bevosita yer va suvning yakdil iqtisodiy manba sifatidagi xususiyatidan kelib chiqadi. Viloyat, tuman va havza darajasida Irrigatsiya tizimlari havza boshqarmalari hamda tuman irrigatsiya bo‘limlari vertikal boshqaruvni ta‘minlaydi. 2017-yildan boshlab respublikamizda jadal amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli ma‘muriy islohotlar davomida yer-suv boshqaruvida vakolatlar yanada aniqroq, bir-birini takrorlamaydigan tarzda taqsimlandi. Xususan, yer fondini aniq hisobga olish, geodeziya va kartografiya sohasini tartibga solish maqsadida Kadastr agentligi faoliyati tubdan takomillashtirilib, yer ustidan nazorat qilish vakolatlari aniq belgilab berildi[4,178]. O‘z navbatida, Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o‘zgarishi vazirligi nafaqat suvning taqsimlanishi, balki uning ifloslanishining oldini olish, ekotizimlarni asrash, yer osti va yer usti suv resurslarini muhofaza qilish kabi strategik vazifalarni o‘z zimmasiga oldi. Institutsional islohotlarning eng muhim bo‘g‘inlaridan biri bu – quyi darajadagi boshqaruv hisoblanadi. Shu maqsadda, tarixiy miroblik an‘analarining zamonaviy ko‘rinishi bo‘lgan Suv foydalanuvchilar uyushmalari (SFU) respublikamizda 2003-yildan beri tashkil etila boshlandi.

Hozirgi kunda respublika bo‘yicha 1700 dan ortiq bunday uyushmalar faoliyat ko‘rsatmoqda. Ularning asosiy missiyasi davlat boshqaruv organlaridan olingan suvni bevosita iste‘molchilarga (fermer va dehqon xo‘jaliklariga) adolatli taqsimlash, ichki sug‘orish tarmoqlarini jamoaviy saqlash va ta‘mirlashdan iboratdir. Biroq, tan olish kerakki, o‘tgan yillar tajribasi ko‘pgina SFUlarning moddiy-texnik bazasi zaifligi, yetarli moliyaviy barqarorlikka ega emasligi hamda huquqiy maqomining to‘laqonli ta‘minlanmaganligi sababli o‘z vazifalarini kutilgan darajada bajara olmayotganligini ko‘rsatdi. Bu muammo o‘z navbatida boshqaruvning markazlashgan va markazlashmagan usullari o‘rtasidagi oltin oraliqni topish ehtiyojini yuzaga chiqarmoqda.

Institutsional o‘zgarishlar va boshqaruv mexanizmlari haqida so‘z borganda, mamlakatdagi huquqiy-normativ asoslarning naqadar takomillashgani masalasini chetlab o‘tib bo‘lmaydi. O‘zbekistonda yer-suv munosabatlarini huquqiy jihatdan tartibga soluvchi qonunchilik bazasi so‘nggi besh-olti yil ichida tubdan yangilandi va xalqaro standartlarga moslashtirildi. Ushbu munosabatlarning poydevori sifatida O‘zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi Konstitutsiyasi, xususiyl mulk

daxlsizligi va yerdan foydalanish tamoyillarini o‘zida aks ettirgan Yangi tahrirdagi Yer Kodeksi (2022-yil) hamda yerlarni meliorativ jihatdan sog‘lomlashtirishni ko‘zda tutuvchi huquqiy hujjatlar xizmat qiladi. Ayniqsa, 2021-yilda qabul qilingan «Suv resurslari to‘g‘risida»gi yangi Qonun milliy qonunchilikda inqilobiy qadam bo‘ldi desa mubolag‘a bo‘lmaydi[5,210].

Mazkur Qonun orqali suv boshqaruvining xalqaro miqyosda tan olingan "havza tamoyili" (basin approach) qonuniylashtirildi, qishloq xo‘jaligi va sanoat korxonalarida majburiy suv auditini o‘tkazish mexanizmlari joriy etildi, eng muhimi, suvni tejovchi texnologiyalarni amaliyotga joriy etgan subyektlar uchun kuchli iqtisodiy rag‘batlantirish mexanizmlari qat’iy belgilab qo‘yildi. Shunga qaramay, huquqshunos olimlar va sohaga aloqador amaliyotchilar huquqiy bazada hali ham ayrim mantiqiy bo‘shliqlar saqlanib qolayotganini ta’kidlashmoqda. Jumladan, iqlim isishi tufayli yer usti suvlari kamayib borayotgan bir paytda, strategik zaxira hisoblangan yer osti suv resurslarini boshqarish va ularni tartibsiz qazib olishning oldini olish alohida yaxlit qonun bilan to‘liq qamrab olinmagan. Qolaversa, suv resurslari taqsimotida yuzaga keladigan iqtisodiy nizolarni sudgacha hal etishning (mediatsiya) muqobil mexanizmlari huquqiy jihatdan zaifligicha qolmoqda. Boshqaruvni takomillashtirishdagi yana bir ijobiy tendensiya – jarayonga xususiy sektor va fuqarolik jamiyati institutlarining keng jalb etilayotganidir.

Fermer xo‘jaliklari assotsiatsiyalari, qishloq xo‘jaligi kooperativlari va agrar klasterlar endilikda faqat mahsulot yetishtiruvchi emas, balki yer-suv siyosatini shakllantirishda faol ishtirok etuvchi kuchga aylanib ulgurdi. Ayniqsa, davlat-xususiy sheriklik (DXS) modelining suv xo‘jaligiga olib kirilishi tarmoqqa yirik investitsiyalarni jalb qilish imkonini bermoqda. Hozirda bir qator nasos stansiyalari va yirik irrigatsiya obyektlarini modernizatsiya qilish hamda boshqarish xususiy kompaniyalarga DXS asosida topshirilmoqda. Biroq yirik kapital talab qiluvchi bu sohaga xorijiy va mahalliy investorlarni faolroq jalb etish uchun mulk daxlsizligi, davlat kafolatlari va tariflarni erkinlashtirish masalalari yanada takomillashtirilishini talab etadi[6,130].

Yuqorida qayd etilgan institutsional islohotlar va qonunchilikdagi yangilanishlarning amaliy natijadorligi, pirovard oqibatda, mamlakatdagi jismoniy irrigatsiya infratuzilmasining holatiga kelib taqaladi. Tan olish joizki, O‘zbekistondagi bugungi mavjud irrigatsiya tizimi asosan sovet davrida – yer va suv resurslariga nisbatan o‘ta isrofgarchilik va noto‘g‘ri yondashuv hukm surgan, ekologik muvozanat hisobga olinmagan (buning yaqqol dalili Orol fojiasidir) davrda loyihalashtirilgan va qurilgan. Umumiy uzunligi 180 000 kilometrdan ortiq bo‘lgan ulkan kanallar tarmog‘ining juda katta qismi tuproq o‘zanli bo‘lib, ular jismoniy va ma’naviy eskirgan, kapital ta’mirlash va rekonstruksiya muhtojdir. Rasmiy hisob-kitoblar va ilmiy izlanishlar shuni ko‘rsatadiki, manbadan tortib to ekin dalasigacha bo‘lgan masofada suv yo‘qotishlari, asosan filtratsiya va bug‘lanish hisobiga, umumiy suv oqimining 30-40 foizini tashkil etmoqda. Bu qishloq xo‘jaligi uchun sarflanayotgan milliardlab kub metr suvning shunchaki

tuproqqa singib, bekorga sarf bo‘layotganini anglatadi. Qolaversa, inshootlarning bunday nosozligi va drenaj (zovur) tizimlarining qoniqarsiz faoliyati bevosita yerlarning ikkilamchi sho‘rlanishiga, unumdorlikning keskin pasayishiga olib kelmoqda[7,145].

Respublika bo‘yicha umumiy drenaj tarmog‘ining salkam 40 foizi o‘zining loyiha quvvatida ishlamayapti, buning oqibatida xususan Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Xorazm, Buxoro, Sirdaryo va Surxondaryo viloyatlaridagi sug‘oriladigan yerlarning holati jiddiy xavf ostida qolmoqda. Gidrotexnik inshootlarning eskirgani suv taqsimotida hisob-kitobni to‘g‘ri yuritishga eng katta to‘siq bo‘lmoqda. Oddiy suv o‘lchash qurilmalarining yetishmasligi, iste‘mol qilingan suv hajmini shaffof nazorat qilish imkonini bermaydi, bu esa suv doirasidagi turli tushunmovchiliklar va yashirin iqtisodiyot elementlarining paydo bo‘lishiga zamin yaratadi. Hukumat bu muammoning qanchalik jiddiyligini to‘liq anglagan holda, oxirgi yillarda sohaga juda katta hajmda moliyaviy resurslar yo‘naltirmoqda. Birgina 2017-2022-yillar oralig‘ida sug‘orish va melioratsiya tizimlarini ta‘mirlash, nasos stansiyalarini yangilash uchun 2 milliard AQSh dollaridan ortiq mablag‘ sarflandi. Jahon banki, Osiyo taraqqiyot banki va Islom taraqqiyot banki kabi yirik xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlikda yuzlab kilometr magistral kanallarni betonlashtirish bo‘yicha ulkan loyihalar amalga oshirilmoqda. Betonlangan o‘zanlarda suv yo‘qotilishi 15-20 foizgacha kamayishi ilmiy va amaliy jihatdan isbotlangan bo‘lib, bugungi kunda bu jarayonda zamonaviy, iqtisodiy jihatdan arzon va chidamli polimerli materiallardan, geotekstillardan foydalanish texnologiyalari faol o‘zlashtirilmoqda. Shu bilan birga, butun mamlakat bo‘ylab energiya sarfini optimallashtirish maqsadida qadimgi, ko‘p elektr energiyasi talab qiluvchi nasos agregatlarini zamonaviy, tejamkor va avtomatlashtirilgan xorijiy uskunalarga almashtirish bo‘yicha keng ko‘lamli davlat dasturi izchil amalga oshirilmoqda.

Faqatgina jismoniy infratuzilmani yangilash orqali to‘liq natijaga erishib bo‘lmazligi aniq, shu sababli XXI asrning eng muhim trendi bo‘lgan raqamli texnologiyalar yer va suv boshqaruvini modernizatsiya qilishning asosiy drayveriga aylanmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining tashabbusi bilan qabul qilingan «Raqamli O‘zbekiston – 2030» strategiyasi iqtisodiyotning barcha tayanch sohalari qatori, agrar sektor va suv xo‘jaligini to‘liq raqamlashtirishni nazarda tutadi[8,135]. Bu boradagi eng muhim qadamlardan biri sifatida yirik suv tugunlarida va kanallarda suv sarfini real vaqt rejimida onlayn kuzatish imkonini beruvchi Smart Water (Aqlli suv) va SCADA avtomatlashtirilgan tizimlarining joriy etilishini ko‘rsatish mumkin. Kosmik sun‘iy yo‘ldosh texnologiyalari (GIS) va uchuvchisiz apparatlar (dronlar) yordamida ekin maydonlarining holatini, ekinlarning unib chiqishi va tuproq namligini masofadan turib monitoring qilish amaliyoti kundalik jarayonga aylanib bormoqda. Farg‘ona, Buxoro va Toshkent viloyatlarida o‘tkazilgan pilot loyihalar – jumladan, Farg‘onada IoT (Internet of Things - Narsalar interneti) datchiklari yordamida suv sarfini nazorat qilish, Toshkentda yer kadastrini to‘liq blokcheyn va elektron tizimga o‘tkazish bo‘yicha

tajribalar o'zining iqtisodiy va ekologik samarasini ko'rsatdi va endilikda respublikaning barcha hududlariga tatbiq etilmoqda.

Shu o'rinda zamonaviy qishloq xo'jaligining cho'qqisi hisoblangan "aniq dehqonchilik" (precision agriculture) tushunchasiga alohida e'tibor qaratish lozim. Aniq dehqonchilik tuproqning kimyoviy tarkibi, namligi, ob-havo prognozlari va o'simlikning vegetatsiya ehtiyojini tahlil qilib, o'ta aniqlikda, tomchilatib yoki yomg'irlatib suv va o'g'it berishni nazarda tutadi. Xalqaro tajriba va mahalliy ilmiy tadqiqotlar tasdiqlaydiki, ushbu innovatsiya orqali suvni 20-35 foizga tejash barobarida qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligini 10-25 foizga oshirish mumkin. Biroq bu jarayonning O'zbekistonda keng quloch yoyishida bir qator obyektiv to'siqlar ham mavjud. Texnologiyalarning nisbatan qimmatligi sababli ko'pgina o'rta va kichik fermer xo'jaliklari uni sotib olish va joriy etishga qiynaladi; qishloq hududlarida internet qamrovi va tezligi zamonaviy smart-qurilmalarni uzluksiz ishlashi uchun doim ham yetarli bo'lavermaydi; eng asosiysi esa sohada band bo'lgan mutaxassislar va fermerlarning kompyuter savodxonligi, muhandislik-agronomik bilimlari ushbu yuqori texnologiyalarni mustaqil boshqarish uchun ba'zan yetishmaydi[9,157].

Ushbu masalalarni yechish uchun hukumat tomonidan har bir tejalgan kub metr suv va o'rnatilgan texnologiya uchun katta miqdorda davlat subsidiyalari berish, kredit imtiyozlari joriy etish yuzasidan izchil siyosat olib borilmoqda. Shuningdek, jarayonga sun'iy intellekt va "Big Data" (Katta ma'lumotlar) texnologiyalarini jalb etish, daryolar oqimini ko'p yillik sikllar asosida oldindan aytib berish va cho'llanishning erta xavfini tahlil qilish imkoniyatlarini yaratadi. Bunda O'zbekiston o'z yechimlarini noldan yaratmasdan, Isroil, Xitoy, Hindiston kabi suv tanqisligi muammosini muvaffaqiyatli yengib o'tayotgan davlatlar tajribasi va tayyor texnologiyalarini o'zlashtirish orqali vaqtdan va mablag'dan yutishi tayin.

O'zbekistonning mazkur sa'y-harakatlari va strategik rejalari bevosita global BMT Barqaror Rivojlanish Maqsadlari bilan uyg'undir. 2020-yilda o'tkazilgan ixtiyoriy milliy tahlillar shuni ko'rsatdiki, mamlakatimiz iqtisodiyotda har bir birlik mahsulot yetishtirishga sarflanadigan suv miqdorini kamaytirish va suvdan samarali foydalanish indeksi bo'yicha ijobiy siljishlarga erishgan. Ayniqsa, qishloq xo'jaligiga iqlim o'zgarishiga moslashish (adaptation) yondashuvlarini keng joriy etish, jumladan 2021-yilda tasdiqlangan «Yashil iqtisodiyotga o'tish strategiyasi» nafaqat resurslarni tejash, balki atmosferaga issiqxona gazlari chiqishini qisqartirishni ham maqsad qilib qo'ygan. Bu jarayonda ilg'or xalqaro tajribalarga tayanish o'ta muhimdir. Masalan, dunyoda cho'l hududida obod qishloq xo'jaligini yaratgan mo'jiza sifatida tan olingan Isroil davlati tomchilatib sug'orishni ixtiro qilish bilan cheklanmay, butun mamlakat bo'ylab oqova (kanalizatsiya) suvlarining 85 foizini chuqur biologik va kimyoviy tozalashdan o'tkazib, qishloq xo'jaligiga qaytaradigan yagona mamlakat hisoblanadi. Garchi iqlimi boshqacha bo'lsa-da, Niderlandiyaning suv boshqaruvi tizimi o'rganishga arziydi; ularning "Waterschappen" deb nomlanuvchi mahalliy suv kengashlari salkam 8 asrlik

tarixga ega bo‘lib, markazlashmagan, xalqning qat’iy nazorati va ishtirokidagi boshqaruvning mukammal namunasidir.

Bu tizim O‘zbekistondagi SFU faoliyatini to‘g‘ri shakllantirish uchun nodir qo‘llanma bo‘la oladi. Yoki geografik va iqlimiy jihatdan bizga qisman yaqin bo‘lgan Hindistonning Maharashtra shtatidagi "Watershed Plus" dasturini olaylik: ular chet el investitsiyalarisiz, faqatgina mahalliy jamoatni birlashtirish, tog‘ va qir-adirlarda yog‘ingarchilik suvlarini tutib qolish va yer ostiga singdirish (recharge) orqali yillar davomida qurib yotgan hududlarda suv zaxiralarini shakllantirishga muvaffaq bo‘ldilar. Ayni shu paytda mintaqaviy hamkorlik masalasiga ham alohida to‘xtalish zarur. Markaziy Osiyo qon tomiri bo‘lgan Amudaryo va Sirdaryo havzasi transchegaraviy ahamiyatga ega bo‘lgani uchun mintaqaviy integratsiyasiz va davlatlararo mustahkam do‘stliksiz suv muammosini mustaqil hal etib bo‘lmaydi. O‘zbekiston tashqi siyosatidagi ochiqlik va pragmatizm tufayli so‘nggi yillarda qo‘shni Tojikiston, Qozog‘iston, Qirg‘iziston va Turkmaniston bilan suv-energetika munosabatlarida tarixdagi eng iliq, ishonchli va o‘zaro manfaatli muzokaralar olib borilmoqda. MDH va Shanxay Hamkorlik Tashkiloti doirasida, shuningdek, Yevropa Ittifoqining moliyaviy-texnik ko‘magida yuritilayotgan muloqotlar transchegaraviy suvlardan adolatli va xalqaro huquq normalari asosida foydalanish uchun kafolat bo‘lib xizmat qiladi[10,157].

Yuqoridagi keng ko‘lamli tahlil, tarixiy jarayonlar va joriy holatdan kelib chiqib, mamlakatda yer-suv resurslarini boshqarishni takomillashtirish yuzasidan bosqichma-bosqich amalga oshirilishi muhim bo‘lgan aniq amaliy tavsiyalar tizimini taklif etish mumkin. Birinchi navbatda, qisqa muddatli istiqbolda (2024-2026-yillar mo‘ljalida) e‘tiborni amaliy yo‘qotishlarni bartaraf etishga qaratmoq lozim. Buning uchun asosiy magistral va tumanlararo kanallarni shoshilinch xatlovdan o‘tkazib, eng ko‘p suv yo‘qotilayotgan qismlarni zudlik bilan betonlashtirish, har bir fermer va suv iste‘molchisi kesimida suvni hisobga olish uskunalari o‘rnatilishini qonunan majburiy qilib belgilash talab etiladi. Shu bilan birga, Suv foydalanuvchilar uyushmalarini iqtisodiy qaramlikdan qutqarish uchun suv yetkazib berish bo‘yicha tabaqalashtirilgan tarif tizimini (suv ko‘p iste‘mol qilsa, qimmatroq to‘lash tamoyili asosida) bosqichma-bosqich amalga kiritish va korrupsion holatlarning oldini olish uchun yagona onlayn monitoring platformasini ishga tushirish zarur. Ikkinchi bosqich, o‘rta muddatli strategiya sifatida (2027-2030-yillar), Suv havzalari bo‘yicha yaxlit boshqaruv tizimiga (IWRM - Integrated Water Resources Management) to‘liq o‘tishni ko‘zda tutishi kerak. Bu degani, suvni viloyat yoki tuman chegarasiga qarab emas, balki tabiiy ekotizim (havza) hududi bo‘yicha, qishloq xo‘jaligi, sanoat, aholi va tabiat ehtiyojlarini qat’iy muvozanatga solgan holda taqsimlash demakdir[11,247].

Yer qonunchiligida mulk va ijara munosabatlarini erkinlashtirish doirasida xususiy investorlarning huquqiy daxlsizligini kafolatlash, organik qishloq xo‘jaligi va agro-o‘rmonchilik kabi yashil amaliyotlarni keng qo‘llab-quvvatlash bu bosqichning asosiy shartlaridir. Uchinchi, uzoq muddatli istiqbolda esa (2031-2050-yillar maqsadlari) O‘zbekiston global iqlim o‘zgarishi sharoitida umuman

yangi qishloq xo'jaligi modeliga – "iqlim o'zgarishlariga chidamli qishloq xo'jaligiga" (climate-resilient agriculture) to'liq o'tgan bo'lishi lozim. Bu davrga kelib suvdan foydalanish samaradorligini hozirgiga nisbatan kamida 40 foizga oshirish, sug'oriladigan yerlarning sho'rlanish jarayonini to'liq to'xtatib, rekultivatsiya qilish, tog'li hududlarda qishki yog'inlarni jamlab yozda iste'mol qilish uchun mikrosuv omborlari kaskadini yaratish asosiy strategik missiya bo'lib qoladi[12,198].

Xulosa qilib aytganda, O'zbekistonda yer-suv resurslarini boshqarishdagi institutsional islohotlar qanchalik jadal borayotgan bo'lmasin, muammoning ildizi inson omili va resursga munosabat bilan bog'liqdir. Ushbu boylikni oqilona va kelajak avlodlar haqini hisobga olgan holda tejab ishlatish faqatgina davlatning, qonunlarning vazifasi bo'lib qolmasdan, balki har bir soha vakili – iqtisodchi, tarixchi, olim, talaba, fermer va oddiy fuqaroning vijdon ishi hamda kundalik madaniyatiga aylanmog'i shart. Faqat shundagina Markaziy Osiyo cho'llarida barqaror va farovon hayotni kelajak uchun kafolatlash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. O'zbekiston Respublikasining «Suv resurslari to'g'risida»gi Qonuni. 2021-yil 8-yanvar. // Qonun hujjatlari milliy bazasi, www.lex.uz
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Raqamli O'zbekiston – 2030» strategiyasi to'g'risidagi Farmoni. 2020-yil 5-oktabr. // lex.uz
3. UN Water. The United Nations World Water Development Report 2023: Partnerships and Cooperation for Water. – Paris: UNESCO, 2023.
4. Gleick P.H. Water in Crisis: A Guide to the World's Fresh Water Resources. – Oxford: Oxford University Press, 1993. – 504 p.
5. Vörösmarty C.J. et al. Global threats to human water security and river biodiversity // Nature. – 2010. – Vol. 467. – P. 555-561.
6. Libert B., Orolbaev E., Steklov Y. Water and Energy Crisis in Central Asia // China and Eurasia Forum Quarterly. – 2008. – Vol. 6(3). – P. 9-20.
7. Bobojonov I., Aw-Hassan A. Impacts of climate change on farm income security in Central Asia // Agriculture, Ecosystems and Environment. – 2014. – Vol. 188. – P. 245-255.
8. Rahaman M.M., Varis O. Integrated water resources management: Evolution, prospects and future challenges // Sustainability: Science, Practice and Policy. – 2005. – Vol. 1(1). – P. 15-21.
9. O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi. Qishloq xo'jaligi statistik to'plami – 2023. – Toshkent, 2023.
10. World Bank. Uzbekistan – Second Land Improvement Project. Implementation Completion and Results Report. – Washington, DC: World Bank Group, 2022.
11. Pahl-Wostl C. et al. Transition towards adaptive management of water facing climate and global change // Water Resources Management. – 2012. – Vol. 26. – P. 2943-2959.

12. Karimov A.Kh. et al. Managed aquifer recharge through abandoned wells in Fergana Valley // Agricultural Water Management. – 2012. – Vol. 109. – P. 114-120.

O‘ZBEKISTONDA YER-SUV RESURSLARINI BOSHQARISH: TARIXIY TAJRIBA, HUQUQIY ISLOHOTLAR VA KELAJAK STRATEGIYALARI

Qosimova Feruzaxon

University of Business and Science tarix yo‘nalishi talabasi

e-mail: qosimova0101@gmail.com

Tel: +998 99 470 79 70

ILMIY RABAR: Dadajonov Tursunboy Abdusamatovich

University of Business and Science ijtimoiy fanlar kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada O‘zbekistonda yer-suv resurslarini boshqarishning tarixiy shakllanishi, sovet davri siyosati, mustaqillik yillarida amalga oshirilgan huquqiy islohotlar va kelgusi strategik yo‘nalishlar keng ko‘lamda tahlil etiladi. Maqolada Orol dengizi fojiasining sabablari va ekologik oqibatlari, irrigatsiya tizimlarining ming yillik rivojlanish tarixi, suv qonunchiligining izchil takomillashuvi, yer islohoti jarayonlari va Markaziy Osiyodagi mintaqaviy hamkorlik masalalari chuqur ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, iqlim o‘zgarishining yer-suv resurslariga ta’siri hamda zamonaviy raqamli boshqaruv modellarini joriy etish zaruriyati ilmiy jihatdan asoslanadi. Maqola empirik ma’lumotlar, normativ-huquqiy hujjatlar tahlili va ilg‘or xalqaro tajribaga tayangan holda yozilgan.

Kalit so‘zlar: Yer resurslari, suv resurslari, irrigatsiya madaniyati, suv huquqi, yer islohoti, Orol dengizi fojiasi, iqlim o‘zgarishi, transchegaraviy daryolar, mintaqaviy hamkorlik, barqaror rivojlanish, O‘zbekiston, miroblik instituti.

O‘zbekiston Markaziy Osiyo mintaqasidagi eng ko‘p aholiga ega bo‘lgan, geostrategik joylashuvi va qishloq xo‘jaligi salohiyati jihatidan eng muhim davlatlardan biri hisoblanadi. Mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, oziq-ovqat xavfsizligi va aholi farovonligi asrlar davomida yer va suv resurslarining qanchalik samarali boshqarilishiga bevosita bog‘liq bo‘lib kelgan. Mintaqaning qon tomiri hisoblangan Amudaryo va Sirdaryo kabi yirik transchegaraviy daryolar, shuningdek, Farg‘ona vodiysi, Xorazm vohasi va Zarafshon havzasidagi unumdor yerlar qadim-qadimdan O‘rta Osiyo xalqlarining hayotiy va iqtisodiy asosini tashkil etgan. Bugungi kunga kelib, yer-suv resurslarini boshqarish muammosi O‘zbekiston uchun nafaqat ichki milliy masala, balki butun mintaqaviy va global ahamiyat kasb etuvchi murakkab geosiyosiy va ekologik omilga aylangan[1,49].

XX asrning ikkinchi yarmida olib borilgan noto‘g‘ri, faqatgina resurslarni ayovsiz ekspluatatsiya qilishga qaratilgan keng ko‘lamli irrigatsiya siyosati natijasida Orol dengizining qurib borishi dunyo miqyosidagi eng mislsiz ekologik falokatlardan biri sifatida tan olindi.

Bu mudhish hodisa yer-suv resurslarini boshqarishdagi ilmiy asoslanmagan yondashuv va markazlashgan rejali iqtisodiyot siyosatining tabiat oldidagi qanchalik zaif va xatarli ekanligini ko‘rsatuvchi tarixiy saboq sifatida muhrlandi. 1991-yilda mustaqillikka erishgandan so‘ng O‘zbekiston Respublikasi yer va suv resurslarini boshqarish sohasida tub huquqiy va institutsional islohotlarni amalga oshirishga kirishdi. Shu davrdan boshlab mutlaqo yangi qonunchilik bazasi shakllandi, davlat mulkchiligidan tashqari yerdan foydalanishning yangi shakllari vujudga keldi hamda bu borada xalqaro hamkorlik aloqalari jadal rivojlandi. Biroq, bu tarixiy jarayon bir qator o‘ziga xos murakkab muammolar bilan parallel ravishda kechdi. Sobiq ittifoqdan meros bo‘lib qolgan yirik va eskirgan irrigatsiya infratuzilmasini saqlash, suv taqsimotidagi davlatlararo qiyinchiliklar, resurslardan foydalanishdagi samarasizlik va ayniqsa, xalqaro maydonda tobora xavotirli tus olayotgan iqlim o‘zgarishining kuchayib borayotgan salbiy ta’siri shular jumlasidandir.

Ushbu jarayonlarning hozirgi holatini anglash uchun tarixiy ildizlarga nazar tashlash zarur. O‘rta Osiyoda sivilizatsiya va irrigatsiya madaniyatining tarixi eramizdan avvalgi ming yilliklarga borib taqaladi. Arxeologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, Amudaryo va Sirdaryo havzalarida eng qadimgi dehqonchilik sivilizatsiyalari aynan sun‘iy sug‘orish asosida shakllangan. Qadimgi Xorazm, So‘g‘diyona va Baqtriya kabi davlatlar mislsiz muhandislik yechimlariga ega bo‘lgan murakkab irrigatsiya tizimlarini barpo etganlar. Miloddan avvalgi III-I asrlarga oid topilmalar, ulkan sug‘orish tarmoqlarining o‘sha davrdanoq davlat darajasidagi ahamiyatga ega bo‘lganligini tasdiqlaydi[2,145]. O‘rta asrlarga kelib, Movarounnahr hududida yer-suv resurslarini boshqarish qat’iy tartib-qoidalar va davlat siyosati darajasiga ko‘tarildi. Xalq orasida chuqur hurmatga ega bo‘lgan «miroblar» – suv taqsimotini adolatli nazorat qiluvchi maxsus mansabdorlar va muhandislar – suv resurslari ustidan qat’iy nazorat o‘rnatganlar. Bu davrda Islom huquqi (shariat) suv va yer munosabatlarini tartibga soluvchi eng oliy normativ asos bo‘lib xizmat qilgan. Yerga egalik qilish, meros qoldirish, sotish va ijaraga (vaqf, mulk, xiroj yerlari) berish kabi murakkab iqtisodiy munosabatlar musulmon huquqi doirasida o‘ta aniq belgilab berilgan edi.

IX-XII asrlarda Somoniylar, Qoraxoniylar va Xorazmshohlar davlatlarida irrigatsiya ishlarini qo‘llab-quvvatlash davlat xazinasining asosiy xarajatlaridan birini tashkil etgan. Amir Temur va Temuriylar davrida (XIV-XV asrlar) bu borada mislsiz bunyodkorlik ishlari amalga oshirildi; qadimiy kanallar qayta ta’mirlandi, Murg‘ob, Zarafshon vohalarida yangi ulkan sug‘orish inshootlari qurildi. Samarqand va Hirot atrofida barpo etilgan mashhur bog‘-rog‘lar, shuningdek, kengaytirilgan qishloq xo‘jaligi maydonlari aynan shu davr irrigatsiya va boshqaruv madaniyatining gultojisi hisoblanadi. Tarix sahnasidagi keyingi

evrilishlar mintaqa hayotida butunlay yangi va ziddiyatli sahifani ochdi. 1865-yilda Toshkentning va keyinchalik butun mintaqaning Chor Rossiyasi tomonidan bosib olinishi O‘rta Osiyoda yer-suv munosabatlarini tubdan o‘zgartirib yubordi. Mustamlaka ma‘muriyati o‘zining iqtisodiy ehtiyojlaridan kelib chiqib, mahalliy yer-suv boshqaruvini qayta tashkil etdi hamda paxta yetishtirishni mutlaq jadal rivojlantirish (monokultura) siyosatiga o‘tdi. Ushbu siyosat, avvalo, mintaqaning tabiiy boyliklari va iqtisodiyoti ustidan Rossiya imperiyasi to‘qimachilik sanoatining ehtiyojlarini qondirish hamda nazoratni mustahkamlash uchun qulay vosita bo‘ldi.

1886-yilda qabul qilingan «Turkiston o‘lkasini boshqarish to‘g‘risida»gi Nizom yer-suv munosabatlarini imperiya manfaatlari yo‘lida tartibga soluvchi dastlabki rasmiy mustamlakachilik hujjati bo‘ldi. Ushbu hujjat asosida davlat yerlarining deyarli katta qismi to‘g‘ridan-to‘g‘ri mustamlaka ma‘muriyati mulkiga aylantirildi. Shunga qaramay, ma‘muriyat mahalliy xalqning asrlik tajribasiga tayanuvchi irrigatsiya an‘analari va miroblik tizimini ma‘lum darajada saqlab qolishga majbur bo‘ldi, sababi o‘lkaning murakkab iqlimi va geografiyasini mahalliy mutaxassisiz tushunish va boshqarish imkonsiz edi[3,210]. XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida o‘lkada xomashyo yetishtirishning kengayishi natijasida yangi yirik kanallar (masalan, Mirzacho‘l sivilizatsiyasining boshlanishi) qazildi, eski inshootlar yangilandi, biroq bu ishlarning barchasi mahalliy aholining emas, to‘g‘ridan-to‘g‘ri metropoliya manfaatlariga xizmat qildi. Aynan shu davrdan boshlab irrigatsiyaning ilmiy hisob-kitobsiz kengayishi natijasida yerning me‘yordan ortiq sho‘rlanishi va botqoqlanishi kabi ekologik muammolarning ilk ildizlari yuzaga kela boshladi.

1917-yilgi inqilobdan so‘ng O‘zbekistonda sovet hokimiyatining o‘rnatilishi yer-suv resurslarini boshqarishda tarixdagi eng radikal o‘zgarishlarni keltirib chiqardi. 1917-yilgi ma‘lum «Yer to‘g‘risida»gi Dekret asrlar davomida shakllangan xususiy mulkchilikni bekor qilib, barcha yerlarni davlatning yagona mulkiga aylantirdi. Mahalliy dehqonlarni yeridan ajratish evaziga qurilgan kolxoz va sovxoz tizimi orqali qishloq xo‘jaligi to‘liq markazlashtirildi. 1930-1980-yillar oralig‘ida O‘rta Osiyoda paxta mustaqilligiga erishish maqsadida irrigatsiya tizimining misli ko‘rilmagan, ekstensiv darajada kengayishi kuzatildi. Uzunligi yuzlab kilometr ga cho‘zilgan Qoraqum kanali, Katta Farg‘ona kanali, Janubiy Mirzacho‘l kanali hamda Amudaryo va Sirdaryo o‘zanlari bo‘ylab qurilgan ulkan gidroinshootlar mintaqaning xaritasini va tabiiy suv balansini butunlay o‘zgartirib yubordi. Statistik ma‘lumotlarga ko‘ra, 1960-yildan 1980-yilgacha bo‘lgan qisqa davr ichida O‘zbekistonda sug‘oriladigan ekin maydonlari 2,5 barobarga kengaydi. Ammo tabiat qonunlariga zid bo‘lgan bu iqtisodiy "yutuq" o‘rni qoplanmas ekologik fojiga olib keldi. Orol dengiziga o‘z suvini eltuvchi ikki buyuk daryo oqimi irrigatsiya ehtiyojlari uchun butunlay to‘sib qo‘yilishi natijasida, dengiz o‘z tarixida ko‘rilmagan tezlikda quriy boshladi.

1960-yilda 68,000 kvadrat kilometr maydonni egallab, dunyoda kattaligi bo‘yicha to‘rtinchi o‘rinda turgan Orol dengizi 1990-yillarning oxiriga kelib o‘z

hajmining salkam 75 foizini yo‘qotdi. Bugungi kunda bu jarayon insoniyat qo‘li bilan yaratilgan eng yirik ekologik falokatlardan biri sanalib, millionlab aholining salomatligi, iqlim va iqtisodiyotiga halokatli ta‘sir ko‘rsatdi. Sovet davri qoldirgan meros faqat Orol fojiasi bilan cheklanmadi, shu bilan birga yer resurslarini boshqarishdagi muammolar ham inqiroz yoqasiga kelib qoldi. Sug‘orish normalariga amal qilmaslik, zovur tizimlarining yo‘qligi tufayli 1990-yilga kelib O‘zbekistondagi sug‘oriladigan yerlarning 40-50 foizi kuchli va o‘rta darajada sho‘rlanishga uchragan edi. Qolaversa, inson mehnatini begonalashtirgan kolxoz tizimida dehqonning yerga bo‘lgan haqiqiy egalik hissi va shaxsiy qiziqishining yo‘qotilishi agrar tarmoqning inqiroziga olib keldi. Aynan shunday og‘ir va murakkab ekologik-iqtisodiy sharoitda O‘zbekiston o‘z mustaqilligiga erishdi.

Mustaqillikning dastlabki yillaridayoq (1991-2000-yillar) davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishi sifatida yer va suv munosabatlarini mutlaqo yangi, bozor iqtisodiyoti tamoyillari asosida huquqiy tartibga soluvchi qonunchilik bazasini yaratishga kirishildi. 1990-yilda, hali Ittifoq tarkibida bo‘lsa-da, qabul qilingan huquqiy hujjatlar va mustaqillik arafasidagi «Yer to‘g‘risida»gi Qonun qishloq xo‘jaligida yakka tartibdagi xo‘jaliklarni shakllantirish uchun ilk huquqiy zamin yaratdi. 1992-yilda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi yer, yer osti boyliklari, suv va boshqa tabiiy resurslarni umummilliy boylik sifatida e‘lon qildi. 1993-yilda sohaga oid ilk maxsus hujjat – «Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risida»gi Qonunning qabul qilinishi suv resurslari faqat davlat mulki ekanligi tamoyilini qat‘iy mustahkamladi hamda suv iste‘molchilarining huquq va majburiyatlarini, suv havzalarini ifloslanishdan muhofaza qilishning qat‘iy tartiblarini belgilab berdi[4,178]. 1998-yilga kelib respublikada yer munosabatlarining "konstitutsiyasi" hisoblangan O‘zbekiston Respublikasining Yer Kodeksi qabul qilindi. Bu hujjat orqali yer fondi toifalarga ajratildi, huquqlarni davlat ro‘yxatidan o‘tkazish mexanizmlari joriy qilindi. Ta‘kidlash joizki, islohotlarning ushbu ilk bosqichida yer to‘liq davlat mulki bo‘lib qolgan bo‘lsa-da, shaxslarga uzoq muddatli foydalanish (ijara) huquqi berila boshlandi.

Bu davr sobiq tuzumning yirik kolxoz va sovxozlarini tugatib, ularning o‘rnida bozor sharoitlariga moslashuvchan, erkin tovar ishlab chiqaruvchi fermer xo‘jaliklari harakatining dastlabki bosqichini boshlab berdi. 2001-2016-yillarni o‘z ichiga olgan keyingi bosqichda institutsional islohotlar yanada chuqurlashdi. Shirkat xo‘jaliklarining iqtisodiy samarasizligi to‘la isbotlangach, ular butunlay tugatilib, yerlar tanlov asosida fermerlarga uzoq muddatli ijaraga berildi. Natijada, 2003-yilga kelib mamlakatdagi jami qishloq xo‘jaligi yerlarining qariyb 75 foizi aynan xususiy fermer xo‘jaliklari ixtiyoriga o‘tdi. Bu tizimli o‘zgarish suv taqsimotida ham ma‘muriy o‘zgarishlarni talab etardi. Shu sababli, ilgari bitta kolxozga beriladigan suvni endilikda o‘nlab, yuzlab mustaqil fermerlarga adolatli taqsimlash maqsadida Suv foydalanuvchilar uyushmalari (SFU) tarmog‘i yaratildi. Mintaqaviy xavfsizlik va ekologiya masalalarida ham bu davrda muhim qadamlar tashlandi; Orol dengizini Qutqarish Xalqaro Jamg‘armasi (OQXJ) va Davlatlararo Suv Xo‘jaligi Koordinatsiya Komissiyasi (DSKKK) doirasida Markaziy Osiyo

respublikalarining suv kvotalari va taqsimoti muvofiqlashtirib borildi[5,210]. Shuningdek, 2003-yilda kuchga kirgan «Ekologik ekspertiza to‘g‘risida»gi Qonun orqali suv o‘zanlarini o‘zgartirish, yirik sanoat obyektlarini qurishda tabiatga yetkaziladigan zararni oldindan majburiy baholash tizimi amaliyotga joriy etildi.

2017-yildan boshlab Yangi O‘zbekiston sharoitida boshlangan ochiqlik va taraqqiyot siyosati yer-suv boshqaruvida ham tamomila yangi zamonaviy islohotlar davrini boshlab berdi. Respublikamiz Prezidentining tashabbusi bilan qabul qilingan «Qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo‘ljallangan strategiyasi» doirasida tarmoqni to‘liq modernizatsiya qilish, raqamlashtirish va resurs tejoychi innovatsiyalarni joriy etish ustuvor vazifa qilib belgilandi. Bu davrda huquqiy negizni mustahkamlash davom ettirilib, 2019 va 2021-yillarda sohaga oid qonunlar mutlaqo yangi tahrirda qabul qilindi. Mulkchilik munosabatlarini erkinlashtirish maqsadida, yer ajratishdagi shaffoflikni ta‘minlovchi «E-Auksion» tizimi yo‘lga qo‘yildi, fermer va klasterlar uchun ijara kafolatlari keskin kuchaytirildi. Eng quvonarli jihati, qishloq xo‘jaligida suvni tejoychi texnologiyalarni (tomchilatib, yomg‘irlatib va diskret sug‘orish) qo‘llash tom ma‘noda ommaviy harakatga aylandi. Agar islohotlarga bu ko‘rsatkichlar arzimagan gektarlarni tashkil etgan bo‘lsa, bugungi kunga kelib bunday ilg‘or texnologiyalar yordamida sug‘oriladigan maydonlar hajmi yuz minglab gektarlarga yetdi. Shu bilan birga, jarayonlarni to‘liq "Raqamli O‘zbekiston" konsepsiyasi bilan uyg‘unlashtirish maqsadida yer kadastr va suv sarfi monitoringi butunlay avtomatlashtirilmoqda. Ammo, erishilayotgan yutuqlar bilan bir qatorda, oldimizda mamlakatning kelajagiga bevosita daxldor bo‘lgan jiddiy ekologik va iqtisodiy chaqiriqlar turibdi[6,211]. Eng katta muammo – bu suv tanqisligi va global iqlim isishidir. Statistik ma‘lumotlarga ko‘ra, butun Markaziy Osiyo mintaqasida shakllanadigan yillik o‘rtacha 110-120 kub kilometr suv resurslarining katta qismi hududiy demografik o‘sish va sanoatning jadal rivojlanishi fonida ehtiyojlarni qoplashga ojizlik qilmoqda.

O‘tgan yarim asr ichida O‘rta Osiyoda haroratning global o‘rtacha ko‘rsatkichlardan ham tezroq (0.5-1.5 darajaga) ko‘tarilishi Pomir va Tyan-Shan tog‘ tizmalaridagi asrlik muzliklarning shiddat bilan erishiga olib keldi. Olimlarning prognozlariga ko‘ra, XX asrning o‘zidayoq ushbu muzliklarning 25-30 foizi butunlay yo‘qolib bo‘lgan, bu degani 2050-yilga borib O‘rta Osiyoda daryolar oqimi keskin pasayishi va suv tanqisligi holati hozirgiga nisbatan yigirma besh-o‘ttiz foizga kuchayishi ehtimoli nihoyatda yuqori ekanligini anglatadi. Yer resurslarining sifat darajasi ham katta e‘tiborni talab qiladi. Deflyatsiya (shamol eroziyasi), Orolqum sahrosidan har yili mintaq bo‘ylab tarqaladigan millionlab tonna zaharli tuz to‘zonlari hamda sug‘oriladigan yerlarning yarmidan ko‘prog‘ida kuzatilayotgan turli darajadagi sho‘rlanish holatlari agrar sektor uchun eng og‘ir iqtisodiy zarba bo‘lmoqda. Buning ustiga, transchegaraviy suv munosabatlaridagi o‘ziga xos ziddiyatlar ham masala yechimini qiyinlashtiradi. Amudaryo va Sirdaryo suvlari asosan qo‘shni respublikalarda shakllanishi sababli, u yerdagi yirik gidroenergetika loyihalari (Rogun, Qambarota GESlari) daryolarning oqim

rejimini o'zgartirishi yuzasidan barcha qo'shni davlatlar ishtirokidagi chuqur va o'zaro manfaatli diplomatik konsensuslarni topish hayotiy zaruratga aylangan[7,198].

Kelajak istiqbollari tahlil qilganda, O'zbekiston yuzaga kelayotgan bu globallashtirish muammolarini faqatgina eng zamonaviy strategiyalar va xalqaro hamjamiyat bilan integratsiya orqali yengib o'tishi mumkinligi ayon bo'ladi. Birinchi navbatdagi strategik yo'nalish bu – suvni iqtisod qilishning innovatsion modellarini to'liq va qat'iy joriy etishdir. Tomchilatib sug'orish va datchiklar yordamida tuproq namligini o'lchashga asoslangan "aniq dehqonchilik" (precision agriculture) suv sarfini ikki barobargacha kamaytiribgina qolmay, hosildorlikni sezilarli oshiradi. Buni amaliyotga tatbiq etish uchun esa davlat subsidiyalarini davom ettirish va qishloq xo'jaligiga sun'iy intellekt (AI), Internet of Things (IoT) kabi texnologiyalarni olib kirish kerak. Ikkinchidan, huquqiy-institutsional sohada tub o'zgarishlar yakuniga yetkazilishi lozim. Yer ijarasi muddatlarini xalqaro standartlarga mos ravishda uzaytirish, yer bozorining shaffof aylanmasini ta'minlash, qolaversa, suv resurslarini mamlakat miqyosida ma'muriy chegaralar asosida emas, balki gidrologik "havza tamoyili" bo'yicha boshqarish tizimiga uzil-kesil o'tish zarur. Irrigatsiya inshootlarini saqlash va ta'mirlashda davlat budjetiga tushayotgan ulkan bosimni kamaytirish maqsadida xususiy sektorni bu sohaga jalb etish, ya'ni Davlat-xususiy sheriklik (DXS) loyihalarini ko'paytirish iqtisodiy jihatdan eng to'g'ri yo'ldir.

Shuningdek, mintaqaviy hamkorlikni o'zaro hurmat va qo'shnihilik tamoyillari asosida mustahkamlash davlat tashqi siyosatining doimiy diqqat markazida bo'lishi shart. Yuqori oqimda joylashgan respublikalar qish faslida daryo suvini energetika maqsadida ishlatganda, quyi oqimdagi davlatlarni yozgi sug'orish mavsumida suvsiz qoldirmasliklari uchun ularga qishda gaz, elektr yoxud ko'mir ko'rinishida iqtisodiy kompensatsiya berishni nazarda tutuvchi mintaqaviy "suv-energetika konsorsiumi"ni tuzish ustida olib borilayotgan harakatlarni jadallashtirish maqsadga muvofiq[8,147]. Va nihoyat, Orol bo'yi mintaqasini ekologik jihatdan tiklash, inqiroz o'chog'iga aylangan hududlarda o'rmonzorlar barpo etish (saksovulzorlar), cho'llanishning oldini olish dasturlarini xalqaro tashkilotlar (BMT Taraqqiyot dasturi, Jahon Banki) ko'magida kengaytirish barqaror rivojlanishning eng muhim kafolatidir.

Xulosa o'rnida ta'kidlash lozimki, O'zbekistonda yer va suv resurslarini boshqarish borasida tarixan katta tajriba va muayyan fojiali xatolar merosi mavjud. Mustaqillik yillarida, ayniqsa so'nggi yetti-sakkiz yil ichida bu sohada mislsiz qonuniy, tarkibiy va texnologik inqiloblar yuz berdi. Ammo tabiat insoniyatga qo'yayotgan yangi ekologik talablar shuni ko'rsatmoqdaki, yer-suv resurslariga endi faqat iqtisodiy daromad manbai sifatida emas, balki kelajak avlodlar uchun qoldirilishi shart bo'lgan, asrab-avaylanishi kerak bo'lgan eng oliy boylik sifatida yondashish vaqti keldi. Bunga erishish uchun esa qonun ustuvorligi, jamiyatning ekologik tafakkuri, innovatsion iqtisodiyot va Markaziy Osiyo davlatlarining yagona maslak atrofida birlashishi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021.
2. O‘zbekiston Respublikasining Yer Kodeksi. – Toshkent: Adolat, 2019.
3. Muhamedjanov A.R. Quyi Zarafshon vodiysining sug‘orilish tarixi. – Toshkent: Fan, 1972.
4. Xamidov M.X., Shukurlayev X.I. Qishloq xo‘jaligida suvdan foydalanish. – Toshkent: Cho‘lpon, 2013.
5. Dukhovny V.A., Sorokin A.G. Vodnoye khozyaystvo Sredney Azii: problemy i puti resheniya. – Tashkent: SANIIRI, 2003.
6. Raximov S.X. Orol dengizi havzasida suv resurslarini boshqarish. – Toshkent: Adolat, 2020.
7. Micklin P. The Aral Sea Disaster // Annual Review of Earth and Planetary Sciences. – 2007.
8. Tursunov A.A., Ruziev I.B. Yer va suv resurslarini boshqarish: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.

MUSTAQILLIK YILLARIDA ANDIJON VILOYATIDA IRRIGATSIYA VA MELIORATSIYA SOHASIDAGI ISLOHOTLAR VA ULARNING SAMARADORLIGI

Daminboyeva Muattar Axmadjon qizi

University of Business and Science Tarix yo‘nalishi 3-kurs talabasi

Tel: +998 93 102 14 23

Ilmiy rahbar: Madaminov Ulug‘bek Maxamadjon o‘g‘li

University of Business and Science Ijtimoiy fanlar kafedrası stajyor-o‘qituvchisi

e-mail: ollayor1220@gmail.com

Tel: +99897 256 87 97

Annotatsiya

Ushbu maqolada mustaqillik yillarida O‘zbekiston Respublikasida, xususan, Andijon viloyatida qishloq va suv xo‘jaligi sohasida amalga oshirilgan keng ko‘lamli islohotlar, irrigatsiya va melioratsiya tizimlarini takomillashtirish hamda yangi suv inshootlarini barpo etish jarayonlari tahlil qilingan. Shuningdek, xorijiy sarmoyalar ishtirokida nasos stansiyalarini zamonaviy va tejankor texnologiyalar bilan qayta jihozlash, suv taqchilligi sharoitida suvdan oqilona foydalanish va tomchilatib suqorish tizimlarini joriy etish masalalari batafsil yoritilgan.

Kalit so‘zlar: *qishloq xo‘jaligi, irrigatsiya, melioratsiya, sug‘orish inshootlari, dehqonchilik, tomchilatib sug‘orish, nasos stansiyasi.*

O‘zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan agrar islohotlar natijasida bugungi kunda qishloq va suv xo‘jaligi sohasida tub ijtimoiy-iqtisodiy hamda tarkibiy o‘zgarishlar so‘zsiz ro‘y bermoqda. Qishloq xo‘jaligini muttasil rivojlantirish, uning raqobatbardoshligini yuksaltirish hamda hosildorlikni oshirish uchun avvalo ekinzorlarni uzluksiz hayotbaxsh suv bilan ta‘minlash, shu maqsadda mutlaqo yangi yerlarni sug‘orish amaliyoti hayotiy muhim va o‘ta dolzarb ahamiyat kasb etadi. Suv o‘zining mo‘jizaviy tabiati bilan qishloq xo‘jaligida hamma narsadan zarurdir va aynan u butun boshli mintaqalarni va o‘lkalarni hammadan ko‘proq ijobiy tomonga o‘zgartirib yuboradi, ularni yashnatadi va xalqning farovon kelajagiga mustahkam umid bag‘ishlaydi. Aslida suv va sug‘orish madaniyati o‘zbek xalqi uchun begona emas; qadimiy tarixga nazar tashlasak, miloddan avvalgi IV ming yillik, ya‘ni eneolit davridayoq ulkan O‘rta Osiyoning janubiy hududlarida ilk sug‘orma dehqonchilik madaniyati vujudga keldi, turli xil anhor va ariqlar qazilib, unumdor yerdan unumli va keng foydalanib, turli o‘simliklar (arpa, bug‘doy, javdar kabi boshoqli ekinlar) ekildi, shuningdek, bog‘dorchilik va mevachilik ham ancha rivojlandi. Bronza davriga kelib esa sun‘iy sug‘orishga to‘liq asoslangan dehqonchilik butun O‘rta Osiyo qadimiy xo‘jaligining ajralmas va mutlaq asosini tashkil etdi. Sug‘orma dehqonchilikning yuqori unumdor va murakkab shakllari jamiyatda juda jiddiy, hal qiluvchi ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlarga olib keldi, xususan, dehqonchilik texnologiyalarining uzluksiz rivoji natijasida jamiyatda qo‘shimcha mahsulot hamda xususiy mulk ko‘rinishlari paydo bo‘ldi. Tarixdan va arxeologik qazishmalardan yaxshi ma‘lumki, sun‘iy sug‘orishga asoslangan taraqqiy etgan dehqonchilik O‘zbekistonning janubiy qismida bronza davrida, qadimiy Toshkent vohasi va Farg‘ona vodiysi hududlarida esa asosan ilk temir davridayoq uzil-kesil shakllanib rivojlandi. Aytish joizki, taniqli arxeologlarning aniqlashicha va tarixiy manbalarning tasdiqlashicha, sug‘orish usuli, ya‘ni dastlabki irrigatsiya texnologiyalari ushbu zaminda taxminan o‘n ming yil ilgari ham qo‘llanila boshlagan va o‘sha qadim zamonlarda odamlar tuproqda suv rejimini qulaylashtirish va yaxshilash uchun bahorgi toshqin suvlaridan ham oqilona foydalanganlar. Tarix otasi hisoblangan Gerodotning yozma ma‘lumotiga ko‘ra, qadimda Oks (Amudaryo) daryosi bo‘ylab 360 dan ziyod turli xil sun‘iy sug‘orish kanallari va murakkab suv inshootlari xalq tomonidan barpo etilib, suvsiz cho‘l va sahroli yerlarga suv chiqarilib dehqonchilik uchun ekin maydonlari muttasil kengaytirib borilgan [1.58]. Darhaqiqat, serquyosh mamlakatimizda qadimiy zamonlardayoq shunday noyob sug‘orish usullari Xorazm, Qoraqalpog‘iston, Samarqand, Marv vohalarida, shuningdek, dehqonchilik markazi bo‘lgan Farg‘ona vodiysida ham juda keng qo‘llanilgan va bu tarixiy joylarda o‘sha davrga oid bo‘lgan qadimiy sug‘orish inshootlarining izlari va qoldiqlarini har qadamda ko‘plab uchratish mumkin.

XX asrning so‘nggi choragiga kelib, ming yillik qadimiy an‘analarga va boy agrar tajribaga ega bo‘lgan O‘zbekiston hamda unga qo‘shni respublikalarning qishloq xo‘jaligi sohasida nihoyatda o‘tkir, yechimini kutayotgan keskin

muammolar mavjudligi hammaga yaqqol ko‘zga tashlanib qoldi. Sobiq sovet Ittifoqi markaziy rahbariyati tomonidan uzoq yillar davomida dehqonchilik madaniyatida o‘ziga xos bo‘lgan mahalliy shart-sharoitni umuman e‘tiborga olmaslik, bobodehqonlarning asriy tajribalarini nazar-pisand qilmaslik, yer va suv resurslaridan nihoyatda noo‘rin, shafqatsizlarcha hamda notog‘ri foydalanish, ayniqsa paxta va boshqa ko‘p suvni talab qiladigan xomashyo texnik ekinlarini muttasil yetishtirishga zo‘ravonlik bilan ruju qo‘yilishi natijasida O‘zbekistonda o‘ta jiddiy, asorati og‘ir bo‘lgan iqtisodiy va ekologik muammolar to‘planib, jamiyatni bo‘g‘a boshladi. Faqatgina uzoq kutilgan milliy davlatchiligimiz va mustaqilligimizning to‘laqonli qayta tiklanishidan keyingina xalqimiz bu og‘ir muammolar yechimiga erkin kirishish, mustaqil ravishda qishloq xo‘jaligida tub islohotlar boshlash, yer va suvga butunlay yangicha munosabat shakllantirish bo‘yicha milliy konsepsiyani ishlab chiqish va uni zudlik bilan iqtisodiyotga va amaliyotga joriy etish kabi tarixiy imkoniyatga ega bo‘ldi. Aholisining deyarli uchdan ikki qismi aynan qishloqlarda istiqomat qilib, ularning kundalik daromadi va hayoti asosan qishloq xo‘jaligiga uzviy bog‘langan Respublikamiz uchun yer va bebaho suvga yangicha, oqilona munosabatda bo‘lish masalasi butun o‘tkazilayotgan islohotlarning eng bosh va markaziy masalasi edi. Mustaqilligimizning eng dastlabki og‘ir yillaridayoq qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini barqaror va bosqichma-bosqich rivojlantirish, yerlarning achinarli ahvolga kelib qolgan meliorativ holatini tezkorlik bilan yaxshilash, tuproq unumdorligini ilmiy asosda oshirish va ayni shu omillar asosida qishloq xo‘jaligi ekinlarining hosildorligini ko‘paytirish, shuningdek butun respublika bo‘ylab irrigatsiya va melioratsiya ishlari ko‘lamini tashkil qilish hamda bu ishlarni moliyalashtirish mexanizmini to‘la takomillashtirish uchun barcha zarur huquqiy va iqtisodiy shart-sharoitlarni yaratish hukumatning asosiy ustuvor vazifalaridan biriga aylandi. Bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasida barcha mavjud suv resurslaridan o‘ta oqilona va samarali foydalanish bo‘yicha maxsus uzoq muddatli hukumat dasturlari qabul qilingan bo‘lib, ushbu strategik sohani rivojlantirish bo‘yicha respublikada doimiy ravishda turli xil qarorlar, farmonlar va davlat qonunlari tasdiqlanib hayotga tatbiq etilmoqda. Xususan, mamlakat taraqqiyotining butunlay yangi bosqichida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2017 yil 7 fevralida qabul qilingan tarixiy "2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi"da qishloq xo‘jaligini jadal va uzluksiz modernizatsiya qilish bo‘yicha aniq ustuvor yo‘nalishlar doirasida "sug‘oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, melioratsiya va irrigatsiya ob‘yektlarini jadal rivojlantirish, tomorqadan intensiv foydalanish, suv va boshqa resurslarni keskin tejaydigan eng zamonaviy agrotexnologiyalarni amaliyotga keng joriy etish hamda unumdorligi yuqori bo‘lgan qishloq xo‘jaligi texnikalaridan unumli foydalanish" masalalari alohida davlat siyosati darajasida ta’kidlab o‘tilgan [2.130]. Ushbu ulkan strategiyaga muvofiq, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007 yil 29 oktyabrda "Yerlarning meliorativ holatini yaxshilash tizimini tubdan

takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-3932-sonli muhim Farmonining imzolanishi va qabul qilinishi ham hukumat darajasida suv va suv resurslariga bo'lgan o'ta jiddiy e'tibor va g'amxo'rlik belgisidir. Shuning barobarida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2013 yil 19 apreldagi "2013-2017 yillar davrida sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash va suv resurslaridan oqilona foydalanishni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori hamda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2013 yil 21 iyundagi aynan "Tomchilatib sug'orish tizimini va suvni tejaydigan boshqa ilg'or sug'orish texnologiyalarini keng joriy etish va ularni moliyalashtirishni samarali tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi amaliy Qarori, buning ustiga 2015 yil 29 avgustdagi "2015-2018 yillardagi Orolbo'yi mintaqasini ekologik tiklash va ijtimoiy-iqtisodiy jadal rivojlantirish, dahshatli Orol halokati oqibatlarini har tomonlama yengillashtirish borasidagi shoshilinch chora-tadbirlar kompleks dasturi to'g'risida"gi hukumat Qarori va boshqa ko'plab shu kabi qonun hujjatlari bunga yaqqol va ishonchli misol bo'la oladi. Sir emaski, ichimlik va ekinbop suv resurslaridan oqilona va tejab foydalanish masalasi bugungi kunda butun dunyo miqyosida global muammolar qatorida eng birinchi o'rinda turibdi; ona sayyoramiz iqlimida doimiy kuzatilayotgan beqaror global iqlim o'zgarishlari va jiddiy isishlar tufayli dunyo bo'ylab tobora ortib borayotgan keskin suv taqchilligi sharoitida qishloq xo'jaligi ekinlaridan har yili kafolatli mo'l hosil olish hamda mamlakat aholisini to'xtovsiz oziq-ovqat mahsulotlari bilan xavfsiz ta'minlash barqarorligini oshirish uchun barcha mavjud suv resurslaridan benihoya samarali va hisob-kitobli foydalanish, ayniqsa, tomchilatib sug'orish kabi tejamkor texnologiyalarni dalalarda keng joriy qilish davlat barqarorligi uchun nihoyatda muhim ahamiyatga ega hisoblanadi [3.165].

Respublikamiz, shu jumladan, Andijon viloyatida bu boradagi keng ko'lamli muhandislik ishlarini umume'tirof etilgan jahon andozalari hamda texnologik talablariga to'la mos ravishda yuqori sifatda bajarish maqsadida yirik xorijiy investitsiyalar ham soha iqtisodiyotiga faol jalb qilindi. Bunga amaliy misol sifatida, bevosita O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008 yil 10 sentyabrdagi PQ-957 sonli qarori hamda Qishloq va suv xo'jaligi vazirligining 2008 yil 26 sentyabrdagi 165-sonli tegishli qaroriga asosan tasdiqlangan "Andijon viloyatidagi 'Ulug'nor' nasos stansiyasini zamonaviy texnologiyalar asosida qayta tiklash loyihasini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorlariga muvofiq, Xitoy Xalq Respublikasining qudratli Eksim banki tomonidan ajratilgan maxsus kredit mablag'ini faol jalb etgan holda mazkur strategik muhim nasos stansiyasi chet elning yirik investitsiya mablag'lari hisobidan to'liq muddatda rekonstruksiya qilinganini ko'rsatish mumkin. Loyihaning o'zlashtirilgan umumiy qiymati mamlakat iqtisodiyoti uchun salmoqli bo'lib, jami 11 milliard 188 million 469 ming so'mni tashkil qilgan. Shuni faxr bilan ta'kidlash kerakki, bevosita O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi bilan Xitoy xalq Respublikasining "China National Electric Equipment Corporation" xalqaro kompaniyasi o'rtasida tuzilgan rasmiy xalqaro shartnomaga qat'iy asosan, loyiha

doirasida Xitoydan 9 milliard 353 million 48 ming so‘m miqdoridagi eng zamonaviy nasos uskunalari va yuqori quvvatli jihozlar respublikaga olib kelingan va o‘rnatish jarayonida xorijiy mutaxassislar ishtirokida shef-montaj, shef-naladka hamda maxsus asbob-uskunalarda ishlash uchun mahalliy mutaxassis kadrlarni o‘qitish ishlari uzluksiz olib borilgan; mazkur qurilish-montaj ishlarining qiymati 1 milliard 422 million 290 ming so‘mni, unga qo‘shimcha boshqa texnik va tashkiliy xarajatlar esa 413 million 131 ming so‘mni tashkil qilgan edi[4.65]. Andijon viloyatining suvsizlikdan qiynalgan sug‘oriladigan yerlarida serdaromad qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini muttasil va barqaror rivojlanishini ta‘minlash yo‘lidagi eng muhim obyektlardan biri bo‘lgan va xalq manfaati maqsadida amalga oshirilayotgan ushbu "Ulug‘nor" nasos stansiyasini tubdan qayta tiklashdek murakkab iqtisodiy ishlarga respublika miqyosidagi "2-sonli Qurilayotgan korxonalar birlashgan direksiyasi" to‘g‘ridan-to‘g‘ri mas‘ul etib hukumat tomonidan qat‘iy belgilangan edi. Ushbu strategik obyektidagi yirik pudrat ishlarini o‘z vaqtida ochiq va shaffof o‘tkazish, hamda munosib pudratchi tashkilotni xolisona aniqlash uchun tashkil etilgan maxsus xalqaro tender natijasiga ko‘ra mutlaq bosh pudratchi deb haqli ravishda topilgan mahalliy "Paxtaobod KMK" MChJ korxonasi tomonidan barcha murakkab qurilish-montaj ishlari yuqori sifatda amalga oshirildi. Yirik qurilish-montaj ishlari o‘z vaqtida, ya‘ni 2009 yil iyun oyida qizg‘in boshlanib, tasdiqlangan reja grafikka muvofiq qisqa fursatda, 2010 yil dekabr oyida butunlay to‘liq muvaffaqiyat bilan yakunlandi va natijada Andijon viloyatidagi suv tanqis bo‘lgan jami 4088 gektar hosildor yerlarni hayotbaxsh suv bilan ta‘minlash sifati tubdan yaxshilandi[5.53]. Eng asosiysi, soha modernizatsiyasi natijasida uzoq yillar ishlab ma‘naviy va texnik jihatdan batamom eskirgan, har yili o‘ta ko‘p va asossiz elektr energiyasi talab qiladigan samarasiz eski nasoslardan butunlay voz kechildi va ularning o‘rniga zamon talablariga mos keladigan, Xitoyda ishlab chiqarilgan yuqori energiyani o‘ta kam sarflaydigan, tejamkor va yuqori quvvatli innovatsion nasoslar tizimi o‘rnatildi.

Bu muvaffaqiyatli loyihalarning uzviy davomi sifatida Andijon viloyatining Jalaquduq tumani hududida joylashgan yirik "Gulbahor-1" nasos stansiyasini ham ilg‘or texnologiyalar yordamida qayta tiklash loyihasini samarali amalga oshirishda yana Xitoy Xalq Respublikasi Eksim banki tomonidan xorijiy kredit liniyasi ajratilgan bo‘lib, byudjet hujjatlariga ko‘ra ushbu muhim loyihaning jami umumiy qiymati 11 milliard 797 million 53 ming so‘mni tashkil etgan va u O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009 yil 2 fevraldagi PQ-1052 sonli alohida qarori hamda Qishloq va suv xo‘jaligi vazirligining 2009 yil 6 fevraldagi maxsus 24-8 sonli ijro qarori bilan to‘liq mustahkamlangan edi. Yana O‘zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo‘jaligi vazirligi tegishli kelishuvlar asosida Xitoy xalq Respublikasining mashhur "China National Machinery Import & Export Corporation" yirik kompaniyasi tomonidan 9 milliard 205 million 38 ming so‘m miqdoridagi yangi avlod uskunalari va mustahkam jihozlarni mamlakatga olib keldi, hamda yana xitoylik muhandislar boshchiligida shef-montaj, asbob-uskunalarni ishga tushirish (shef-naladka) va obyektidagi mahalliy xodimlarni

boshqarishga o'qitish ishlari uzviy olib borildi. Tashkiliy hisob-kitoblarga ko'ra bu ulkan ob'yektda amalga oshirilgan barcha qurilish montaj ishlari jami 2 milliard 67 million 695 ming so'mni, hamda logistika va boshqa turli qo'shimcha xarajatlar esa 524 million 320 ming so'mni tashkil qildi; bu iqtisodiy jarayonda ham obyekt buyurtmachisi bo'lib "2-sonli Qurilayotgan korxonalar birlashgan direksiyasi" qatnashdi va respublika miqyosidagi ochiq tenderda o'z imkoniyatlari bilan g'olib bo'lgan "Gidromaxsusmontaj" MChJ tashkiloti tomonidan qattiq mehnat talab qiladigan barcha yer va qurilish-montaj ishlari o'z vaqtida olib borildi. Ma'lumotlarga ko'ra mazkur inshootdagi asosiy qurilish-montaj ishlari 2009 yilning iyun oyida qizg'in sur'atlarda boshlanib, navbatdagi 2010 yilning dekabr oyida to'la muvaffaqiyatli tarzda o'z nihoyasiga yetkazildi va natijada xalq uchun iqtisodiy foyda keltirib Andijon viloyatidagi suvsizlik azobini chekayotgan jami 3668 gektar unumdor yerlarning suv ta'minoti qat'iy ravishda yaxshilanishiga erishildi[6.61].

Yuqorida zikr etilgan viloyat miqyosidagi yirik strategik suv obyektlaridan tashqari, aynan Andijon tumanida joylashgan va ko'p yillar ta'mirtalab bo'lib qolgan "Raish hakent 1 1k" nomli muhim nasos stansiyasini ham tubdan yangilab qayta tiklash xalqaro loyihasi doirasida byudjet nazorati ostida juda keng ko'lamli muhandislik ishlari amalga oshirildi. Mazkur ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatga molik loyiha ham yuridik jihatdan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008 yil 12 sentyabrdagi PQ-958 sonli ijro qarori hamda respublika Qishloq va suv xo'jaligi vazirligining 2008 yil 26 sentyabrdagi 164-sonli qat'iy qaroriga to'la asosan amalga oshirilgan bo'lib, uning uzluksiz ishlashini moliyalashtirish uchun yana o'sha ishonchli hamkor bo'lmish XXXR Eksim bankining uzoq muddatli va imtiyozli xorijiy krediti maqsadli ravishda jalb qilingan edi. Byudjet hisob-kitoblariga murojaat qilsak, ushbu mahalliy loyihaning jami umumiy iqtisodiy qiymati 4 milliard 881 million 412 ming so'mni tashkil etgan va shartnoma majburiyatlariga ko'ra O'zbekiston Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi hamda Xitoy xalq Respublikasining tajribali "China National Electric Equipment Corporation" xalqaro kompaniyasi o'zaro ishtirokida uzoq muddat xizmat qiladigan 3 milliard 775 million 570 ming so'm miqdoridagi yangi energiya tejamkor uskunalari hamda qimmatbaho jihozlar O'zbekistonga keltirilgan edi. Tabiiyki, bu obyektidagi shartnomada ham xuddi avvalgilaridek chet ellik tajribali mutaxassislar nazoratidagi murakkab shef-montaj, zamonaviy nasoslarni sozlash va ishga tushirish (shef-naladka) hamda kelajakda ularni ishlatadigan mahalliy mutaxassis kadrlarni sifatli o'qitish va malakasini oshirish ishlari majburiy tarzda olib borildi; ma'lumotlarga tayanadigan bo'lsak bu obyektidagi sarflangan asosiy qurilish montaj ishlari hajmi 890 million 770 ming so'mni, va unga parallel ravishdagi barcha boshqa tashkiliy xarajatlar esa 215 million 72 ming so'm miqdorida to'liq tashkil qilingan edi. Avvalgi tajribalar asosida ushbu murakkab va mas'uliyatli obyektidagi barcha davlat buyurtmachilik hamda nazorat ishlarini yana o'sha malakali "2-sonli Qurilayotgan korxonalar birlashgan direksiyasi" to'laqonli o'z zimmasiga olgan bo'lib, og'ir va zaxmatli bevosita joydagi qurilish-montaj

ishlarini esa maxsus "Andijonmaxsussuvdrenaj" MChJ jamoasi tomonidan mas'uliyat bilan olib borildi. Dastlabki yirik miqyosdagi qurilish-montaj ishlari 2009 yil yoz faslida, ya'ni iyun oyida jadallik bilan boshlanib, belgilangan o'rnatilgan davlat rejasi muddatlarida, ya'ni keyingi 2010 yilning qahraton qish mavsumi dekabr oyida uzil-kesil to'liq yakuniga yetkazildi. Natija esa yana xalq va iqtisodiyot uchun g'oyat manfaatli bo'lib, ushbu yagona zamonaviy obyektidagi amalga oshirilgan modernizatsiya harakatlari sababli Andijon viloyatining olis hududlaridagi salkam 571 gektar unumdor yerlarni tobora o'tkirlashib borayotgan qiyin suv ta'minoti muammosi batamom yechilib uning uzatilish sifati uzoq yillarga kafolatli yaxshilandi.

Albatta, bunday davlat ahamiyatiga molik ulkan yutuqlar bilan umuman cheklanib qolinmadi va shu tashabbuslar qatorida undan keyingi yaqin yillarda ham vohada xalq va dehqonlar ehtiyoji uchun o'ta zarur bo'lgan yana bir nechta shunday yirik strategik nasos stansiyalari navbati bilan qayta sifatli rekonstruksiya qilindi. Bunga yorqin misol sifatida shuni g'urur bilan aytish mumkinki, Buloqboshi tumanida joylashgan tarixiy "Shirmonbuloq" nasos stansiyasini ham bevosita O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2013 yil 19 apreldagi qat'iy tasdiqlangan PQ-1958 sonli farmoyishiga to'la asosan mutlaqo yangi ko'rinishda va energiya tejamkor shaklda qayta tiklash dek yirik amaliy loyihasi to'liq muvaffaqiyatli amalga oshirildi; eng muhimi ushbu muhim yirik nasos stansiyasi respublika Qishloq va suv xo'jaligi vazirligining bevosita o'zining ichki yillik Kapital qurilish byudjet mablag'lari hisobidan mustaqil ravishda hech qanday chet el kreditlarisiz rekonstruksiya qilinganligi quvonarlidir. Ushbu milliy loyihaning yakuniy rasmiy umumiy qiymati qat'iy belgilangan smetaga asosan 2 milliard 600 million 40 ming 274 so'mni tashkil etib u davlat byudjeti orqali to'la moliyalashtirildi, va bu gal ham xuddi avvalgilaridek obyekt davlat buyurtmachisiga "2-sonli Qurilayotgan korxonalar birlashgan direksiyasi" vakil qilib birlashtirilgan bo'lib, obyektida uzoq davom etgan shaffof tenderda o'z tajribasi bilan g'olib bo'lgan respublika miqyosidagi "Gidromaxsusmontaj" MChJ tashkiloti tomonidan barcha zaruriy qurilish-montaj, va muhandislik ishlari yuqori standartlarga mos tarzda va vaqtida olib borildi.

Xulosa qilib aytganda, mustaqillik yillarida o'zbek xalqi va davlatimiz tomonidan qishloq xo'jaligida, ayniqsa Andijon viloyatining chekka va tog' oldi hududlarida olib borilgan bunday chuqur o'ylangan va ulkan iqtisodiy mablag'lar talab qiladigan muhim islohotlar qishloq xo'jaligiga, xususan uning asosi bo'lgan sug'orma dehqonchilikka mutlaqo yangi iqtisodiy rivojlanish bosqichini bag'ishlamoqda. Suv tanqisligi va global iqlim o'zgarishi kuchayib borayotgan hozirgi o'ta murakkab sharoitda faqatgina zamonaviy tejamkor texnologiyalarga, innovatsion ilmiy yondashuvga tayanish, eskidan qolgan va energiya isrof qiluvchi inshootlarni xorijiy va o'zimizning milliy sarmoyalar evaziga muttasil ravishda modernizatsiya qilib borish mamlakatimiz oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashning va yurtimizni yanada farovon qilishning yagona eng samarali va iqtisodiy maqbul yo'lidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. R. Shamsutdinov, X. Mo‘minov O‘zbekiston tarixi. Andijon-2011y 58-b.
2. 2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi “Xalq bilan muloqot va inson manfaatlarini yili”da amalga oshirishga oid Davlat dasturini o‘rganish bo‘yicha Ilmiy-uslubiy risola. Toshkent-2017y 130-b.
3. M. Turdiboyeva Yer va suv resurslaridan oqilona foydalanish: muammolari, tarixi va natijalari // Ma'naviy-ma'rifiy va siyosiy yetuklik jamiyat taraqqiyotining garovi.-T.: 2016. 165-bet.
4. Норин-Қорадарё сув тизимлари сув бошқармасининг 2010 йилги ҳисоботидан. 65-бет.
5. Норин-Қорадарё сув тизимлари сув бошқармасининг 2014 йилги ҳисоботидан. 53-бет.
6. Норин-Қорадарё сув тизимлари сув бошқармасининг 2016 йилги ҳисоботидан. 61-бет.

MUSTAQILLIK YILLARIDA YER-SUV SOHASIDAGI ISLOHOTLAR VA ULARNING AHAMIYATI

Zuhriddinova Lobarxon Mardonjon qizi

Namangan davlat universiteti Tarix yo‘nalishi magistri

94. 274-67-24

zuxriddinovalobar1106@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada mustaqil O‘zbekiston Respublikasida yer-suv munosabatlarini tartibga solish, isloh qilish va rivojlantirish bo‘yicha davlat miqyosida olib borilgan chora-tadbirlar va ularning natijalari haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon, Chirchiq, Norin, Orol dengizi, Kaspiy dengizi, GES.

Kirish: O‘zbekiston Respublikasi 1991-yil 31-avgust sanasida o‘z mustaqilligini qo‘lga kiritgandan so‘ng, mustaqil davlatning barqaror rivojlanishini ta‘minlash maqsadida mamlakat va jamiyat hayotining barcha jabhalarida tub islohotlar boshlandi.

Ana shunday jadal islohotlar ko‘plab sohalar qatorida yer va suv resurslaridan oqilona foydalanishni ta‘minlash va ushbu jarayonni nazorat qilish bo‘yicha ham olib borildi. Bunga sabab sifatida O‘zbekistonda suv resurslari nisbatan cheklanganligi, bu borada Farg‘ona vodiysidan tashqari hududlarimizda holat anchayin jiddiy ekanligi va sug‘orish tizimini samarali tashkil etishda qo‘shnilarimi hududidan o‘tadigan suv katta ahamiyatga ega ekanligini keltirish mumkin.

Asosiy qism: Mustaqil O‘zbekiston uchun agrar sohaning ahamiyati juda yuqori edi. Sababi shundaki, mustaqillikning ilk davrlarida sanoat yurtimizda yetarli darajada rivojlanmagan bo‘lib, asosiy ta‘minot qishloq xo‘jaligidan edi. Bu sohada qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Jumladan:

1. Kooperatsiya va klaster tizimini joriy qilish: Qishloq xo‘jaligida kooperatsiyalar va klasterlar yaratish orqali hosildorlikni oshirish va fermerlar o‘rtasida raqobatbardoshlikni kuchaytirish imkoniyati yaratilmoqda. Bu tizim qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining yetishtirilishidan tortib, ularni qayta ishlash va sotishgacha bo‘lgan barcha jarayonlarni yagona tizimda boshqarish imkonini beradi.

2. Suv resurslarini boshqarishning innovatsion usullari: Sug‘orish tizimlarini modernizatsiya qilish orqali suv resurslaridan tejamli foydalanish imkonini yaratish dolzarb hisoblanadi. O‘zbekistonda suv ta‘minotida mavjud bo‘lgan qiyinchiliklar sababli qishloq xo‘jaligida tomchilatib sug‘orish, suvni qayta ishlash kabi texnologiyalar joriy qilinmoqda[1. 89].

O‘zbekiston o‘z mustaqilligining ilk yillaridanoq suv resurslaridan oqilona foydalanishga jiddiy bel bog‘lagan edi. Jumladan, mamlakatda suv tanqisligi hisobga olinib, 1998-yildan boshlab paxtachilikda Isroil texnologiyalari asosida tomchilatib sug‘orish usuli joriy qilina boshlandi[2. 43]. Bu jarayon hozirga qadar davom etayotgan bo‘lib, bizning issiq iqlimimiz va cheklangan sug‘orish tizimimiz uchun juda ham o‘rinli hisoblanadi.

Bundan tashqari, O‘zbekistonda borgan sari sug‘oriladigan yer maydonlarining hajmi ham ortib bormoqda. Buni raqamlar orqali ko‘rib chiqadigan bo‘lsak, 2019-yil ma‘lumotlariga ko‘ra, O‘zbekistonda 2 million gektar maydonida sug‘orish ishlari olib borilmoqda. 2030-yilga kelib sug‘oriladigan yerlar hajmini 2,5 million gektarga yetkazish maqsadi ko‘zda tutilgan[3. 19]. Sug‘oriladigan yer maydonlarining ortishi qishloq xo‘jaligining imkoniyatlarini orttirishga sabab bo‘ladi va, tabiiyki, bunga suv resurslarini to‘g‘ri yo‘naltirish orqali erishiladi.

Suv resurslarining inson hayotidagi ahamiyati shu darajada yuqoriki, buni raqamlar misolida ham ko‘rib chiqishimiz mumkin. Misol uchun, 1 kilogramm kartoshka uchun – 1000 litr, bug‘doy uchun – 1450 litr, makkajo‘xori uchun – 1400 litr suv kerak bo‘ladi. Jahon bozorida sotiladigan 1 tonna bug‘doyni yetishtirish uchun kamida 1000 litr suv talab etiladi. 1 kilogramm bug‘doy uchun – 3500 litr, 1 kilogramm sigir go‘shini yetishtirish uchun – 15000 litr suv zarur ekanligi aniqlangan[4. 11].

Yuqoridagi raqamlarni yana bir tarixiy fakt bilan isbotlashimiz mumkin. Ya‘ni insoniyat tarixidagi deyarli barcha sivilizatsiyalar suvli muhit yaqinida vujudga kelgan. Bu ham suvning qadri, ahamiyati azaldan abadga qadar mavjud bo‘lishini anglatadi.

Yurtimiz mustaqillik davriga suv resurslari bilan bog‘liq qator muammolar bilan kirib keldi. Ushbu muammolarni 1989-2007-yillar misolida ko‘rib chiqadigan bo‘lsak, 1989-yilda mamlakatning yillik suv resurslari hajmi taxminan

64 km³ bo‘lsa, 2007-yilga kelib bu ko‘rsatkich 54 km³ gacha kamaydi, ya’ni 16% ga qisqardi. Ushbu o‘zgarishlar Markaziy Osiyo davlatlari mustaqillikka erishgach, har bir davlat o‘z iqtisodiy manfaatlarini himoya qila boshlagani va suv resurslarini boshqarish bo‘yicha yagona tizim buzilganligi bilan bog‘liq edi.

Sharqiy va shimoliy hududlar – Toshkent, Andijon, Namangan, Farg‘ona, Samarqand va Jizzax viloyatlari uchun Sirdaryo va uning irmoqlari asosiy suv manbai bo‘lib kelgan. Ushbu hududlarda daryo oqimlari mustaqillikdan avvalgi davrda markazlashgan tizim orqali nazorat qilingan bo‘lsa, 1990-yillarning boshlarida qo‘shni davlatlar – Tojikiston va Qirg‘iziston gidroenergetika ehtiyojlarini oshirib, suvni qishda to‘play boshladi, natijada O‘zbekiston hududiga suv yetib kelishi kamaydi. Shu bilan birga, eski sug‘orish tizimlari va suvdan noto‘g‘ri foydalanish ushbu hududlardagi suv resurslarining kamayishiga olib keldi. Masalan, 1989-yilda sug‘orish tizimlaridagi suv yo‘qotish darajasi 25–30% bo‘lsa, 2007-yilga kelib bu ko‘rsatkich 40% gacha oshdi[5. 89].

Bundan ko‘rinadiki, mustaqillik yillarida suv resurslarining kamayishi va buning ortidan sug‘orish tizimida yuzaga kelgan muammolarga nafaqat iqlim bilan bog‘liq muammolar, balki qo‘shni mamlakatlarning transchegaraviy daryolar bilan bog‘liq siyosiy pozitsiyasini o‘zgartirishi ham sabab bo‘lgan. Shu sababli ham O‘zbekiston yuzaga kelgan ushbu muammolarni qishloq xo‘jaligi, ayniqsa, sug‘orish tizimi bo‘yicha yangicha texnologiya va usullarni qo‘llash orqali hal qilish yo‘lidan bormoqda.

So‘nggi yillarda suv tejovchi texnologiyalar maydoni sezilarli oshdi. 2020-yilda bu texnologiyalar sug‘oriladigan maydonlarning atigi 4% ini tashkil qilgan bo‘lsa, 2025-yilga kelib bu ko‘rsatkich 50% ga yetdi, bu esa texnologik modernizatsiyaning samaradorligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, 2025- 2028-yillar uchun ishlab chiqilgan dastur doirasida 1.4 mln gektar maydonda suvni tejaydigan texnologiyalar, jumladan 293 ming gektar tomchilatib sug‘orish joriy etilishi rejalashtirilgan. Bu harakatlar mamlakat miqyosida suv samaradorligini oshirish bo‘yicha sezilarli statistika o‘zgarishlarini yuzaga keltirmoqda. Bundan tashqari, avtomatlashtirilgan monitoring va boshqaruv tizimlari joriy etilishi natijasida suv taqsimoti samaradorligi oshishi va suv iste‘moli monitoringi real vaqt rejimida bo‘lishi kutilmoqda. Loyiha bo‘yicha suvni tejash darajasi 70% ga, suvdan foydalanish samaradorligi esa 97% ga yetishi taxmin qilinmoqda[6. 517-518].

Bugungi raqamli zamon imkoniyatlaridan foydalangan holda yuqoridagi texnologiyalardan foydalanish suv resurslaridan foydalanish hamda aholining to‘lov madaniyatini rivojlantirishda ahamiyatli hisoblanadi.

Bu borada so‘nggi yillardagi jadal islohotlarning mantiqiy davomi sifatida ayrim normativlar ham qabul qilinmoqda. Shulardan biri “O‘zbekistonda suv resurslarini boshqarish va irrigatsiya sektorini rivojlantirishning 2025-2028-yillarga mo‘ljallangan dasturi” hisoblanadi. 2025–2028-yillarga mo‘ljallangan dastur suv resurslarini boshqarish masalasini faqatgina texnik yoki iqtisodiy muammo sifatida emas, balki kompleks huquqiy va institutsional tizim sifatida ko‘rib chiqadi. Unda suvdan foydalanish huquqlari, javobgarlik mexanizmlari,

monitoring va nazorat tizimlari hamda manfaatdor tomonlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar aniq belgilangan. Bu yondashuv suv xo‘jaligida “fragmentar boshqaruv”dan voz kechib, yagona strategik boshqaruv maydonini shakllantirishga xizmat qiladi. Natijada davlat organlari, mahalliy hokimiyatlar, suv iste’molchilari va xususiy sektor o‘rtasidagi vakolatlar aniq chegaralanadi va o‘zaro muvofiqlashtiriladi. Dasturda suv resurslarini boshqarishda natijaga yo‘naltirilgan boshqaruv (result-based management) tamoyillarini joriy etish muhim o‘rin tutadi. Bu esa suv xo‘jaligi sohasida an‘anaviy “reja–hisobot” tizimidan ko‘ra, aniq ko‘rsatkichlar va natijalar asosida baholash tizimiga o‘tishni anglatadi[7. 250-251].

Ushbu normativ-huquqiy hujjat mamlakatimizning suv resurslarini oqilona boshqarish borasidagi zamonaviy islohotlarini tizimli ravishda amalga oshirishini ta‘minlash borasida dasturulamali bo‘lib xizmat qilishi kutilmoqda.

Xulosa: Yuqoridagi ma‘lumotlar tahlili shuni ko‘rsatmoqdaki, O‘zbekiston uchun eng tanqis va eng ehtiyotkorona munosabat talab etadigan resurslardan biri aynan suv resurslaridir. Ya‘ni yurtimiz tabiiy nuqtayi nazardan juda ko‘plab resurslarning boy zaxirasiga ega bo‘lishiga qaramasdan suv resurslari masalasida holat yetarli darajada ijobiy emas. Bunga eng asosiy sabablardan biri, albatta, mamlakatimiz uchun eng muhim bo‘lgan daryolarning bir nechta qo‘shni davlatlar hududidan o‘tishi va bu bilan bog‘liq siyosiy jarayonlarning o‘zgarib turishi hisoblanadi. Bundan tashqari 1924-yildagi milliy-hududiy chegaralanish natijasida tog‘ va tog‘li hududlarning yurtimiz tarkibidan chiqarib, qo‘shnilarimizga berib yuborilishi ham 100 yildan buyon bizga milliy muammo sifatida bosh og‘riq bo‘lmoqda.

Bunday sharoitda o‘zbek millati uchun eng to‘g‘ri yo‘l suvdan foydalanish sohasida zamonaviy innovatsiyalarni faol va tizimli qo‘llash hamda aholimiz orasida ham suvdan oqilona foydalanish, uning har tomchisini asrab, isrofgarchilikdan uzoq bo‘lish madaniyatini shakllantirish hisoblanadi. Agar biz zamonaviy innovatsiyalarni iqlimimizga muvaffaqiyatli moslashtira olsak hamda aholimiz ham suvning ahamiyatini, bu resursdan to‘g‘ri foydalanmaslik ortidan qanchalik jiddiy xavflar vujudga kelishi mumkinligini yaxshi xis qilib, shunga monand harakat qilishga odatlansa suv haqidagi turli xil xavfli prognozlarni yengib o‘ta olamiz. Buning uchun, albatta, intellektual salohiyatni yuksaltirish va xalqning madaniyatini yanada o‘stirish kerak bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

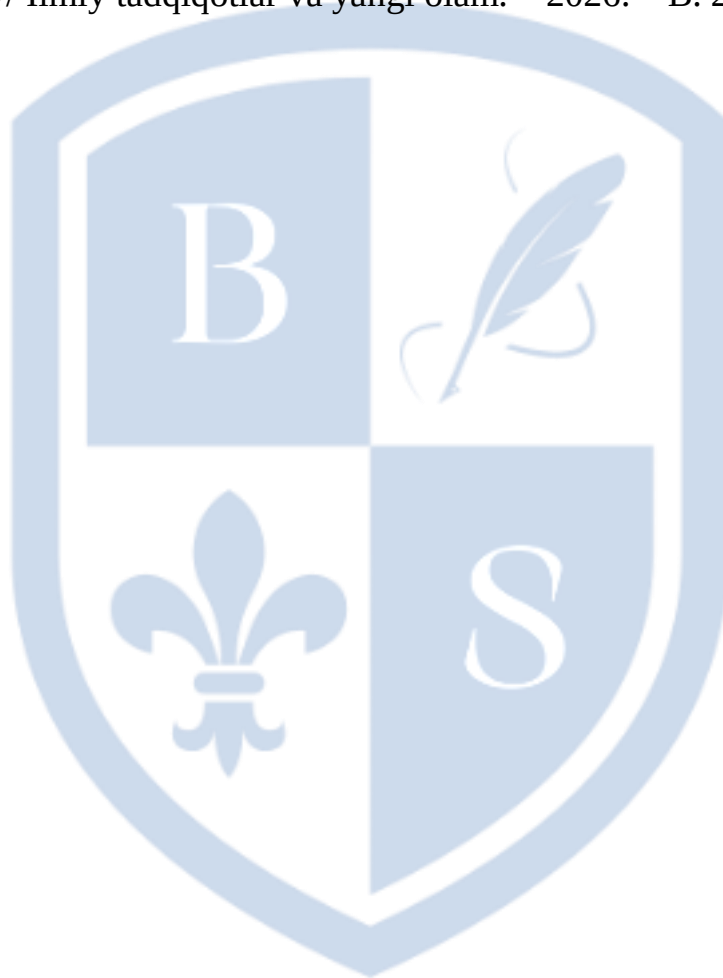
1. Rashidova S. va b. O‘zbekistonda agrar siyosatni modernizatsiya qilish va uning qishloq xo‘jaligiga ta’siri // Journal of universal. – 2023. – № 11. – B. 89.
2. Jo‘rayev N., Zamonov A. O‘zbekiston tarixi (Mustaqillik davri). – T.: 2018. G‘afur G‘ulom, – B. 43.
3. Sattorov A., Qambarov O. Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda irrigatsiya sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar//Science and technology. – 2025. – №.6. – B. 19.

4. Юнусов Х. ва Ё. Трансчегаравий дарёлар ва йирик тўғонлар: тахдидлар, талафотлар ва хавфсизлик чоралари. – Т.: 2015. Янги аср авлоди, – Ё. 11.

5. Yuldosheva B. 1989–2007-yillarda O‘zbekistonda suv resurslarining holati va o‘zgarishlari // New renaissance. – № 3. – Ё. 89.

6. Ashurova O., Murodullayev M. O‘zbekistonda suv resurslarini boshqarish tizimini takomillashtirishning asosiy yo‘nalishlari // Iqro jurnali. – 2026. - №1. – Ё. 517-518.

7. Mamasoliyev S. O‘zbekistonda suv resurslarini boshqarish va irrigatsiya sektorini rivojlantirishning 2025-2028-yillarga mo‘ljallangan dasturning strategik ahamiyati tahlili // Ilmiy tadqiqotlar va yangi olam. – 2026. – Ё. 250-251.

V SHO‘BA. YANGI O‘ZBEKISTON DAVRIDA YER-SUV RESURLARINI BOSHQARISH VA KELAJAK STRATEGIYALARI

YER VA SUV RESURLARINI BOSHQARISHDA BIOLOGIK YONDASHUVLARNING ZAMONAVIY TENDENSIYALARI

Xudoyberdiyeva Ma’rifat Osimjonovna

Toshkent Davlat Tibbiyot Universiteti, Toshkent, O‘zbekiston

hudoyberdieva86@mail.ru

+998 97 713 05 31

Annotatsiya

Yer va suv resurslarini barqaror boshqarish global miqyosda dolzarb muammo hisoblanadi. Ayniqsa, O‘zbekiston kabi qurg‘oqchil hududlarda tuproq sho‘rlanishi, suv tanqisligi va yer degradatsiyasi ekologik barqarorlikka jiddiy tahdid solmoqda. Ushbu maqolada biologik yondashuvlarning zamonaviy tendensiyalari tahlil qilinib, ularning O‘zbekiston sharoitida qo‘llanish imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi. Asosiy yo‘nalishlar sifatida Soil microbiome boshqaruvi, Phytoremediation, Bioremediation va Agroecology yondashuvlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari biologik usullar ekologik xavfsiz va samarali ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: *Biologik yondashuvlar; yer resurslari; suv boshqaruvi; O‘zbekiston; sho‘rlanish; barqaror rivojlanish; agroekologiya*

Yer va suv resurslari insoniyat hayoti va iqtisodiy rivojlanishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Biroq so‘nggi 10 yilliklarda global iqlim o‘zgarishi, aholi sonining ortishi va qishloq xo‘jaligi ekinlarini yetishtirish natijasida ushbu resurslardan foydalanishga bo‘lgan ehtiyoj keskin ortdi (IPCC, 2021).

O‘zbekiston hududi qurg‘oqchil va yarim qurg‘oqchil iqlim zonasida joylashgan bo‘lib, suv resurslariga nisbatan qaramlik yuqori hisoblanadi. Orol dengizi muammosi oqibatlari natijasida ekologik muvozanat buzilib, tuproq degradatsiyasi va cho‘llanish jarayonlari jadallashdi (World Bank, 2021).

An‘anaviy boshqaruv usullari ko‘pincha kimyoviy vositalarga asoslangan bo‘lib, uzoq muddatda ekologik muammolarni yanada chuqurlashtiradi. Shu sababli biologik yondashuvlar muqobil va istiqbolli yechim sifatida taklif etiladi. Xususan, suv tanqis hududlarda dehqonchilik qilish sug‘oriladigan yerlarda suvdan ortiqcha foydalanishga olib kelmoqda va bu tuproq degradatsiyasini kuchaytiradi (Abdullaev & Rakhmatullaev, 2016). Shu sababli biologik yondashuvlar muqobil yechim sifatida qaralmoqda.

Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda biologik yondashuvlar asosida resurslarni boshqarish masalasi keng yoritilgan. Ecosystem-based management konsepsiyasi tabiiy jarayonlardan foydalanishga asoslanadi. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, mikroorganizmlar tuproq unumdorligini oshiradi (Smith et al., 2020), o‘simliklar

ifloslanishni kamaytiradi (Ali et al., 2013), biologik tizimlar suvni tabiiy tozalaydi va hakazolar (Vidali, 2001).

O‘zbekiston olimlari tomonidan ham sho‘rlangan tuproqlarni tiklash, suvdan samarali foydalanish va ekologik barqarorlikni ta‘minlash bo‘yicha izlanishlar olib borilmoqda.

Biologik yondashuvlarning zamonaviy tendensiyalaridan eng muhimlaridan biri – tuproq mikrobiotasini boshqarish hisoblanadi. Tuproq mikrobiotasi tuproq unumdorligining asosiy omillaridan biri bo‘lib, undagi mikroorganizmlar o‘simliklar uchun zarur bo‘lgan oziq moddalarning aylanishini ta‘minlaydi (Lal, 2020). Xususan, bakteriyalar, zamburug‘lar va aktinomitsetlar organik moddalarni mineralizatsiya qilib, o‘simliklar oson o‘zlashtira oladigan shaklga keltiradi. Bundan tashqari, ayrim mikroorganizmlar (masalan, azot fiksatsiyalovchi bakteriyalar) atmosferadagi azotni bog‘lab, tuproqni boyitadi.

Tuproq mikrobiotasining yana bir muhim funksiyasi – tuproq strukturasi va suvni ushlab turish qobiliyatini yaxshilashdir. Mikroorganizmlar tomonidan ajratiladigan polisaxaridlar tuproq agregatlarini mustahkamlaydi, bu esa eroziya jarayonlarini kamaytiradi va namlikni uzoqroq saqlashga yordam beradi (Smith et al., 2020). O‘zbekistonda bioo‘g‘itlardan foydalanish va mikoriza asosidagi texnologiyalarni joriy etish bo‘yicha izlanishlar olib borilmoqda. Mikoriza zamburug‘lari o‘simlik ildizlari bilan simbioz hosil qilib, fosfor va boshqa mikroelementlarning o‘zlashtirilishini oshiradi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, mikoriza qo‘llanilganda o‘simliklarning stressga chidamliligi ortadi va hosildorlik 15–30% gacha oshishi mumkin.

Biologik yondashuvlarning muhim yo‘nalishlaridan biri – fitoremediatsiya texnologiyalaridir. Fitoremediatsiya degradatsiyaga uchragan tuproqlarni tiklashda ekologik xavfsiz va nisbatan arzon usul hisoblanadi (Ali et al., 2013). Bu jarayonda o‘simliklar tuproqdagi zararli moddalarni o‘zlashtiradi, neytrallaydi yoki immobilizatsiya qiladi. O‘zbekiston sharoitida sho‘rlanish muammosi dolzarb bo‘lib, sho‘rga chidamli o‘simliklar – saksovlul, tamariks va ayrim sho‘rga chidamli o‘tlar keng qo‘llanilmoqda. Ushbu o‘simliklar tuproqdagi tuz miqdorini kamaytiradi, tuproqning fizik-kimyoviy xususiyatlarini yaxshilaydi va biologik faollikni tiklaydi. Uzoq muddatli kuzatishlar natijasida sho‘rlangan yerlarda o‘simlik qoplami tiklangach, tuproq unumdorligi sezilarli darajada oshishi aniqlangan.

Suv resurslarini muhofaza qilishda bioremediatsiya texnologiyalari muhim o‘rin tutadi. Bioremediatsiya jarayonida mikroorganizmlar suvdagi organik va noorganik ifloslantiruvchi moddalarni parchalaydi (Vidali, 2001). Masalan, neft mahsulotlari, pestitsidlar va og‘ir metallarning ayrim shakllari biologik yo‘l bilan zararsizlantirilishi mumkin. Bu usulning afzalligi shundaki, u ekologik jihatdan xavfsiz, iqtisodiy samarador va qo‘shimcha kimyoviy moddalarni talab qilmaydi. O‘zbekistonda suv havzalarini biologik tozalash bo‘yicha tadqiqotlar olib borilmoqda, ayniqsa, qishloq xo‘jaligi oqova suvlari tarkibini tozalashda bu usul istiqbolli hisoblanadi.

Agroekologik yondashuvlar ham zamonaviy biologik tendensiyalarning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Bu yondashuv qishloq xo‘jaligini tabiiy ekotizimlarga yaqinlashtirishni maqsad qiladi. Almashlab ekish tizimi tuproqdagi ozuqa moddalarning bir tomonlama kamayib ketishini oldini oladi va zararkunandalar sonini tabiiy ravishda kamaytiradi. Organik o‘g‘itlardan foydalanish esa tuproqning biologik faolligini oshiradi. Minimal ishlov berish (no-till texnologiyasi) tuproq strukturasini saqlab qoladi va karbon zaxirasining yo‘qolishini kamaytiradi (Altieri, 2018). Natijada suv sarfi kamayadi, tuproq degradatsiyasi sekinlashadi va barqaror agroekotizim shakllanadi.

Ekotizimlarni tiklash zamonaviy ekologiya uchun ustuvor yo‘nalishlaridan biridir. Orolbo‘yi hududida amalga oshirilayotgan o‘rmonlashtirish ishlari buning yaqqol misolidir. Saksovul va boshqa cho‘l o‘simliklarini ekish orqali tuproq eroziyasi kamaymoqda, chang-to‘zonlar miqdori pasaymoqda va hududning mikroiklimi yaxshilanmoqda. Bu esa nafaqat ekologik, balki ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega.

Zamonaviy bosqichda biologik yondashuvlarni texnologiyalar bilan integratsiyalash alohida ahamiyat kasb etmoqda. Aqlli sug‘orish tizimlari, GIS texnologiyalari va masofaviy zondlash usullari tuproq va suv resurslarini monitoring qilish imkonini beradi. Ushbu texnologiyalar yordamida o‘simliklarning holati, tuproq namligi va ozuqa moddalari miqdori real vaqt rejimida baholanadi. Natijada resurslardan samarali foydalanish, hosildorlikni oshirish va ekologik zararlarni kamaytirish imkoniyati yuzaga keladi.

Biologik yondashuvlar O‘zbekistonda yer va suv resurslarini barqaror boshqarishning eng istiqbolli yo‘nalishlaridan biridir. Natijada, tuproq unumdorligini tabiiy oshirish imkoniyati, suvdan samarali foydalanish, ekologik xavfsizlikni ta‘minlash va Orolbo‘yi hududida ekotizim tiklanishi imkoniyatlari paydo bo‘ladi. Bir qator kamchiliklar ham mavjud bo‘lib, ularni bartaraf etishda quyidagilar taklif etiladi: biologik texnologiyalarni yetarli darajada joriy etish, ilmiy tadqiqotlar amaliyot bilan bog‘linishi, moliyaviy va texnik resurslar bilan ta‘minlash va fermerlar bilim va ko‘nikmalarini oshirish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. FAO. (2021). Sustainable land management in dry areas. Rome: Food and Agriculture Organization.
2. FAO. (2022). The state of the world’s land and water resources for food and agriculture. Rome: FAO.
3. UNEP. (2022). Nature-based solutions for sustainable development. Nairobi: United Nations Environment Programme.
4. World Bank. (2021). Water resources management in Central Asia: Challenges and opportunities. Washington, DC: World Bank.
5. Lal, R. (2020). Soil health and climate change: An overview. Science of the Total Environment, 703, 135–142.
6. Smith, P., Soussana, J. F., Angers, D., et al. (2020). Soil carbon and sustainability. Global Change Biology, 26(1), 219–241.

7. Ali, H., Khan, E., & Sajad, M. A. (2013). Phytoremediation of heavy metals. *Chemosphere*, 91(7), 869–881.
8. Vidali, M. (2001). Bioremediation: An overview. *Pure and Applied Chemistry*, 73(7), 1163–1172.
9. Altieri, M. A. (2018). *Agroecology: The science of sustainable agriculture*. CRC Press.
10. Abdullaev, I., & Rakhmatullaev, S. (2016). Water management in Central Asia. *Environmental Earth Sciences*, 75(7), 1–13.

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИНТЕГРИРОВАННОГО УПРАВЛЕНИЯ ЗЕМЕЛЬНЫМИ И ВОДНЫМИ РЕСУРСАМИ В УЗБЕКИСТАНЕ

Курпаяниди, Константин Иванович

профессор Российской Академии Естествознания

(Российская Федерация),

Академик Международной Академии теоретических и прикладных наук
(США),

Международный институт пищевых технологий и инженерии
(Республика Узбекистан).

E-mail: antinari@gmail.com

Аннотация. *Статья посвящена анализу ключевых проблем интегрированного управления земельными и водными ресурсами в аридных условиях Узбекистана, усугубляемых антропогенным воздействием, изменением климата и последствиями катастрофы Аральского моря. Особое внимание уделяется высокой степени деградации земель (26,1 %), ежегодным экономическим потерям в размере около 830 млн долларов США и нарастающему водному дефициту, обусловленному трансграничной зависимостью и неэффективным использованием ресурсов. На основе сравнительного анализа успешных международных практик (Израиль, США, Австралия, Нидерланды) выявлены перспективные направления реформ, включая цифровизацию, опреснение, бассейновое управление и рынок водных прав. Предлагаемые рекомендации ориентированы на достижение нейтралитета деградации земель (LDN) к 2030 году в соответствии с Целями устойчивого развития ООН и национальными стратегиями. В заключение подчеркивается необходимость комплексного институционального и технологического обновления для обеспечения продовольственной безопасности и долгосрочной устойчивости региона.*

Ключевые слова: *интегрированное управление ресурсами, деградация земель, Аральское море, водный дефицит, Land Degradation Neutrality (LDN)*

ВВЕДЕНИЕ

Управление земельными и водными ресурсами в аридных и полуаридных регионах представляет собой критически важную задачу для обеспечения устойчивого развития, особенно в условиях антропогенного давления и изменения климата. Республика Узбекистан, расположенная в сердце Центральной Азии, сталкивается с острыми вызовами в этой сфере: территория страны составляет 448,9 тыс. км², из которых около 80% занимают пустыни и полупустыни, а формирование основных водных ресурсов (реки Амударья и Сырдарья) происходит за пределами её границ. Актуальность проблемы подчеркивается значительными экономическими потерями – ежегодно до 830 млн долларов США от деградации земель, а также угрозой продовольственной безопасности для населения, превышающего 38,3 млн человек.

По данным ООН, в Центральной Азии деградировано более 20% земель, в Узбекистане этот показатель достигает 26,1%, с опустыниванием на площади свыше 20 млн га. Высыхание Аральского моря усугубило ситуацию, приведя к деградации 3 млн га земель и ежегодному выносу 70 млн т солей и пыли, что вызывает пыльные бури, затрагивающие до 100 млн человек в регионе. Кроме того, изменение климата прогнозирует сокращение стока рек на 20–30% к 2050 году, что усугубит водный дефицит и приведет к потере продуктивности сельскохозяйственных угодий на 15–20%.

В контексте глобальных вызовов, таких как Цели устойчивого развития ООН (ЦУР 6: Чистая вода и санитария; ЦУР 15: Жизнь на суше), Узбекистан стремится к достижению нейтралитета деградации земель (Land Degradation Neutrality, LDN) к 2030 году. По нашему мнению, историческое наследие советской эпохи – масштабная ирригация без учета экологических последствий – привело к засолению почв и истощению водных запасов, что требует комплексных реформ.

Цель исследования – анализ проблем и перспектив управления земельными и водными ресурсами в Узбекистане с использованием практических кейсов из страны и ведущих экономически развитых государств (Израиль, США, Австралия, Нидерланды).

Задачи:

- 1) оценка текущего состояния ресурсов;
- 2) идентификация ключевых проблем и причин;
- 3) анализ успешных международных практик;
- 4) разработка рекомендаций по реформам.

Доклад опирается на принципы устойчивого развития, изложенные в Конвенции ООН по борьбе с опустыниванием (UNCCD), Рамочной конвенции ООН об изменении климата (UNFCCC) и национальных стратегиях Узбекистана, таких как Концепция развития водного хозяйства на

2020–2030 годы (УП-6024 от 10.07.2020)²⁰ и Постановление о борьбе с деградацией земель (ПП-277 от 10.06.2022)²¹. Исследование ориентировано на интеграцию научных данных с практическими подходами для достижения LDN²² и повышения экономической эффективности, включая оценку потенциала цифровизации и трансграничного сотрудничества.

МЕТОДЫ

Исследование проведено с применением комплексного методологического подхода, включающего анализ вторичных данных, сравнительный анализ и метод case studies.

Источники: официальные отчеты международных организаций (ООН, ФАО, Всемирный банк, UNCCD, UNFCCC), национальные документы Узбекистана (Концепция развития водного хозяйства на 2020–2030 годы, Постановление ПП-277 от 10.06.2022 о борьбе с деградацией земель, Национальный доклад о состоянии окружающей среды 2024, отчеты по LDN за 2019–2025 гг.), научные публикации из баз ResearchGate, CyberLeninka и отчеты проектов Глобального экологического фонда (ГЭФ), Европейского союза (ЕС) и Центрально-Азиатской программы по водным ресурсам (CAWER).

Для Узбекистана проанализированы данные Центра гидрометеорологической службы Республики Узбекистан, Национального комитета по экологии и изменению климата Республики Узбекистан, включая спутниковый мониторинг деградации почв (данные Landsat и MODIS за 2015–2025 гг.), а также отчеты по реализации национальных программ по восстановлению Аральского региона.

Сравнительный анализ кейсов проведен по критериям:

- эффективность ресурсосбережения (экономия воды и земель в %);
- экономические показатели (стоимость проектов, ROI);
- экологические исходы (снижение деградации, биоразнообразие);
- институциональные механизмы (законодательство, вовлеченность стейкхолдеров).

Кейсы:

в Узбекистане – проекты ФАО по устойчивому управлению землями (2025 г.), восстановлению Аральского моря (ГЭФ, 2 млн долларов) и посадке саксаула (1,6 млн га, 2018–2022);

в Израиле – опреснение и рециклинг воды (заводы Sorek и Ashkelon);

²⁰ Об утверждении концепции развития водного хозяйства Республики Узбекистан на 2020 – 2030 годы Указ Президента Республики Узбекистан, от 10.07.2020 г. № УП-6024. <https://lex.uz/uz/docs/4892946>

²¹ О мерах по созданию эффективной системы борьбы с деградацией земель. Постановление Президента Республики Узбекистан, от 10.06.2022 г. № ПП-277. <https://lex.uz/docs/6058692>

²² Land Degradation Neutrality

в США – программы Bureau of Land Management (BLM) по рекультивации в Аризоне;

в Австралии – План бассейна Мюррей-Дарлинг (2012 г.);

в Нидерландах – программа "Room for the River" (2006–2015).

Количественный анализ включал показатели площади деградированных земель (млн га), водного дефицита (км³/год), экономических потерь (млн долларов), с использованием статистических методов (корреляционный анализ для выявления связей между ирригацией и засолением). Качественный анализ – SWOT-анализ политик (сильные и слабые стороны, возможности и угрозы), а также экспертные оценки на основе интервью с представителями Минводхоза Узбекистана и международных экспертов (данные из отчетов ФАО). Дополнительно применен сценарный анализ перспектив развития до 2050 года на основе моделей IPCC (AR6) для прогнозирования климатических рисков.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Текущее состояние и проблемы земельных и водных ресурсов в Узбекистане. Земельные ресурсы Узбекистана насчитывают 44,7 млн га, из которых орошаемые земли составляют около 4,3 млн га, но более 50% подвержены засолению и деградации. Деградировано 26,1% земель, опустынивание затрагивает 20 млн га, ежегодные экономические потери оцениваются в 830 млн долларов США. Основные причины включают антропогенное воздействие (чрезмерная ирригация без дренажа, перевыпас скота), климатические изменения (сокращение стока Амударьи на 10–15% к 2050 году) и экологическая катастрофа Аральского моря, приведшая к деградации 3 млн га земель. Засоление почв в Республике Каракалпакстан достигает 90–95%, в Бухарской области – 96%, что приводит к снижению урожайности на 30–40% и потере биоразнообразия (исчезновение 20–30% видов флоры).

Водные ресурсы ограничены: ежегодный дефицит составляет 2–3 км³, с зависимостью от трансграничных рек (90% стока формируется в соседних странах). Кризис Аральского моря привел к потере 90% объема воды, образованию пустыни Аралкум на 6 млн га и ежегодному выносу 70 млн т солей, что усугубляет засоление и вызывает респираторные заболевания у населения. Управление ресурсами фрагментировано: отсутствие единой системы мониторинга, слабая координация с соседними государствами (Таджикистан, Кыргызстан), что приводит к конфликтам по распределению воды.

Для иллюстрации проблем представлена таблица ключевых показателей деградации:

Регион	Площадь деградированных земель (млн га)	Уровень засоления (%)	Ежегодные потери (млн долларов)
Каракалпакстан	3,5	90–95	250
Бухарская область	2,8	96	180
Ферганская долина	1,2	70–80	100
Общий по стране	20	50–60	830

Кейсы в Узбекистане. В Узбекистане реализуются несколько проектов по смягчению проблем. Проект ФАО по устойчивому управлению землями (2025 г.) охватывает восстановление 225 тыс. га деградированных почв, с экономией 8 млрд м³ воды за счет внедрения капельного орошения и ротации культур. Региональная инициатива ГЭФ (бюджет 2 млн долларов) фокусируется на восстановлении экосистем Аральского региона, приведя к снижению деградации на 20% в пилотных районах и посадке 500 тыс. саженцев саксаула. Национальная программа по посадке саксаула (2018–2022 гг.) покрыла 1,6 млн га, снизив эрозию почв на 25% и создав "зеленые пояса" для защиты от пыльных бурь. Кроме того, грант ЕС в 8,8 млн евро поддержал создание интегрированных систем мониторинга в бассейне Амударьи, включая датчики IoT для реального времени контроля водопотребления. Концепция развития водного хозяйства на 2020–2030 годы вводит "Smart Water" – цифровизацию ирригации, что уже позволило сократить потери воды на 15% в тестовых зонах.

Международные кейсы успешного управления

Израиль. Инновации в водосбережении. Израиль демонстрирует лидерство в управлении водными ресурсами в условиях дефицита: 90% сточных вод рециклируется для ирригации, а опреснение покрывает 85% нужд в питьевой воде (заводы Sorek производят 624 тыс. м³ в сутки, Ashkelon – 400 тыс. м³). Капельное орошение экономит 60–80% воды, позволяя экспортировать сельскохозяйственную продукцию на 12 млрд долларов ежегодно, несмотря на аридный климат. Институционально это поддерживается Национальным водным агентством (Mekorot), которое интегрирует технологии AI для прогнозирования потребления.

США. Федеральное управление земельными ресурсами. Bureau of Land Management (BLM) управляет 245 млн га федеральных земель, фокусируясь на устойчивости. Кейс в Аризоне: рекультивация 1 млн га деградированных почв после засухи, снижение эрозии на 40% за счет ротации пастбищ и восстановления растительного покрова. Дополнительный пример – программа по борьбе с нелегальным кемпингом и добычей, которая вернула продуктивность 500 тыс. га, генерируя 4,2 млрд долларов от

экотуризма. Экономический эффект включает ROI в 3:1 от инвестиций в реставрацию.

Австралия. Бассейновый подход к водным ресурсам. План бассейна Мюррей-Дарлинг (2012 г.) устанавливает лимиты на забор воды (Sustainable Diversion Limits, SDLs), восстановив 2,8 тыс. км³ для экосистем. К 2025 году возвращено 2062 GL воды в год, хотя 74% экологических индикаторов не достигнуты из-за климатических вариаций. Сельскохозяйственное производство выросло до 19,5 млрд долларов, с инвестициями в 8,2 млрд долларов на инфраструктуру (дамбы, каналы). Модель включает рынок водных прав, где фермеры торгуют квотами.

Нидерланды. Интегрированное планирование земель и вод. В Нидерландах 21 региональный совет по водным ресурсам регулирует 40% территории ниже уровня моря. Программа "Room for the River" (2006–2015 гг.) включала 34 проекта с бюджетом 2,3 млрд евро: расширение пойм рек, создание искусственных озер, что снизило уровень воды на 10–34 см во время наводнений и восстановило 100 тыс. га земель. Результат: рост биоразнообразия на 15%, развитие рекреации и экономия 9,3 млрд евро от предотвращения ущерба недвижимости. Интеграция с урбанистическим планированием обеспечивает устойчивость.

Для сравнения международных кейсов представлена таблица:

Страна	Ключевой проект	Экономия ресурсов (%)	Экономический эффект (млрд долларов)	Экологический исход
Израиль	Опреснение Sorek	60–80 (вода)	12 (экспорт)	Рециклинг 90%
США	Рекультивация BLM	40 (эрозия)	4,2 (туризм)	Восстановление 1 млн га
Австралия	Бассейн Мюррей-Дарлинг	50 (дефицит)	19,5 (с/х)	2,8 тыс. км ³ экосистем
Нидерланды	Room for the River	10–34 (уровень воды)	9,3 (экономия)	100 тыс. га

ОБСУЖДЕНИЕ

Анализ выявляет, что проблемы Узбекистана коренятся в советском наследии интенсивной ирригации, климатических рисках (по моделям IPCC, рост температуры на 2–4°C к 2050 году) и демографическом давлении (рост населения на 1,5% ежегодно). Слабые стороны включают фрагментированное законодательство и низкий уровень инвестиций (менее 1% ВВП на экологию), но сильные – в наличии международной поддержки (ГЭФ, ЕС) и национальных стратегий (Концепция 2020–2030). Перспективы

открывают цифровизация (как в Израиле с AI-мониторингом), бассейновое управление (австралийская модель с рынком квот), интегрированное планирование (нидерландский подход к поймам) и трансграничное сотрудничество (проекты ГЭФ, CAWEP с участием 5 стран Центральной Азии). Достижение LDN к 2030 году возможно при восстановлении 500 тыс. га ежегодно, с потенциалом снижения потерь на 20–30% через внедрение "Smart Water" и опреснения (пилотные проекты в Каракалпакстане).

По нашему мнению, целесообразно рекомендовать следующее:

- 1) Внедрение 3D-кадастра и электронных карт деградации в соответствии с ПП-277;
- 2) Развитие опреснения и рециклинга по израильской модели (инвестиции 500 млн долларов на заводы);
- 3) Создание бассейнового плана по опыту Австралии с рынком водных прав;
- 4) Интегрированное планирование как "Room for the River" для Амударьи;
- 5) Инвестиции в 1 млрд долларов на восстановление (цели UNCCD);
- 6) Усиление мониторинга через спутники и IoT, а также дипломатическое сотрудничество с соседями для совместного управления стоком.

Интеграция этих подходов позволит не только снизить деградацию на 20–30% к 2030 году, но и стимулировать экономический рост через устойчивый агробизнес и экотуризм. Однако угрозы включают геополитические риски и недостаток финансирования, требующие международных партнерств.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение, проблемы управления земельными и водными ресурсами в Узбекистане представляют собой комплексный вызов, сочетающий экологическую деградацию, экономические потери и социальные риски, но с значительным потенциалом для улучшения через адаптацию международного опыта. Анализ показал, что ключ к устойчивости лежит в интеграции инновационных технологий (опреснение, цифровизация), институциональных реформ (бассейновое управление, рынок прав) и трансграничного сотрудничества. Реализация рекомендаций позволит достичь целей LDN к 2030 году, снизить ежегодные потери на 20–30% и обеспечить продовольственную безопасность для растущего населения. Будущие исследования должны фокусироваться на моделировании сценариев изменения климата и оценке социально-экономических эффектов реформ, чтобы обеспечить долгосрочную устойчивость региона.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. UNCCD. (2024). Global Land Outlook 2. United Nations Convention to Combat Desertification.

2. FAO. (2020). State of Food and Agriculture. Food and Agriculture Organization.
3. World Bank. (2022). Water Resources Management in Central Asia. World Bank Group.
4. Government of Uzbekistan. (2020). Concept of Water Sector Development for 2020-2030.
5. UNEP. (2019). Aral Sea Basin Report. United Nations Environment Programme.
6. FAO. (2024). Land Degradation in Uzbekistan. Food and Agriculture Organization.
7. UNCCD. (2023). Land Degradation Neutrality in Central Asia.
8. Uzhydromet. (2025). Annual Report on Water Resources.
9. CAREC. (2022). Aral Sea Disaster: Impacts and Solutions. Central Asia Regional Economic Cooperation.
10. IPCC. (2022). AR6 Climate Change Report. Intergovernmental Panel on Climate Change.
11. WHO. (2021). Health Impacts of Dust Storms in Central Asia. World Health Organization.

MODERNIZING AGRICULTURAL WATER PRICING IN DEVELOPING COUNTRIES: LEARNING FROM CHINA'S EXPERIENCE

Raxmatulloxonov Boburxon Vohidjon o‘g‘li

“Namangan State Technical University” Faculty of Mechanics - Automation and control of technological processes, information and communication systems

Tel: +998 90 640 7292

Raxmatulloxonova Zulhayo Vohidjon qizi

“University of Business and Science” Faculty of Foreign Philology

Tel: +998 94 740 1918

Abstract

Efficient water management and improved water use efficiency are critical for sustainable development. In developing countries, including Uzbekistan, agricultural water governance often faces challenges such as weak policy coordination, lack of effective pricing mechanisms, and underdeveloped infrastructure. Evidence from China indicates that national water pricing reforms, combining equitable pricing and conservation-oriented subsidies, can enhance efficiency. In the Uzbek context, an integrated water pricing model aligned with farmers’ ability to pay, supported by strengthened infrastructure, governance, and targeted incentive mechanisms, could provide an effective solution. This study

offers practical recommendations for improving agricultural water management in developing countries.

Keywords: *Sustainable water management, Agricultural water pricing reform, Water use efficiency and conservation, Targeted incentives and subsidy mechanisms*

Introduction

Adequate and safe access to water is a fundamental prerequisite for sustainable human development, public health, and economic well-being. However, accelerating climate change, rapid population growth, and expanding economic activities have significantly intensified pressure on global water resources. As a result, worldwide water demand has been increasing by approximately 1% annually, raising concerns over long-term water security. In particular, the expansion of agriculture and other water-intensive sectors has contributed substantially to the depletion and degradation of freshwater resources through excessive abstraction and pollution[1, 1068].

This experience offers valuable lessons for developing countries such as Uzbekistan, where agriculture constitutes the largest share of total water consumption and irrigation efficiency remains significantly below international benchmarks. Persistent inefficiencies in water allocation and infrastructure management exacerbate water scarcity risks in the country. Comprehensive national water pricing reforms, when combined with investments in irrigation infrastructure and strengthened governance mechanisms, present substantial opportunities to enhance water-use efficiency and promote long-term water conservation[2].

Agricultural Water Pricing and Supporting Measures

Full-cost water pricing is widely recognized as a core policy instrument for improving efficiency in agricultural water management reforms. By internalizing the full economic value of water, pricing mechanisms encourage more rational water use and support sustainable allocation across competing sectors. Incorporating the true costs of water including production, delivery, and scarcity-related components enhances transparency and enables policymakers to design more effective and economically sound water management strategies.

Sustainable water management frameworks emphasize the integration of economic efficiency, social equity, and environmental protection. In principle, water prices should reflect not only operational and capital costs but also opportunity and environmental costs associated with resource depletion and ecological degradation. In practice, however, water pricing in many developing countries remains heavily distorted by long-standing state subsidies. As a result, farmers often face water prices that cover only a small fraction of actual costs, weakening incentives for conservation and efficiency improvements[3].

The concept of sustainable cost recovery seeks to balance financial viability of water services with long-term resource protection. Rather than enforcing

immediate full-cost pricing, this approach promotes gradual implementation aligned with users’ capacity to pay. Key components include reliable coverage of operation and maintenance costs, partial recovery of capital investments, transparent and targeted subsidy schemes, and pricing structures that remain affordable for farmers. Stepwise pricing strategies are often recommended, whereby operation and maintenance costs are recovered first, followed by capital costs, and eventually opportunity and environmental costs as institutional capacity and income levels improve.

Water pricing policies alone are insufficient to ensure optimal water management outcomes, particularly in contexts characterized by aging or inefficient irrigation infrastructure. High fixed infrastructure costs often necessitate complementary policy instruments, including targeted public subsidies. Evidence suggests that broad, untargeted subsidies frequently encourage overconsumption and inefficient water use in developing countries. In contrast, subsidies tailored to specific locations, crops, or irrigation technologies when combined with volumetric pricing and quota-based allocation systems can effectively constrain water demand and maintain withdrawals within sustainable limits.

Comparative Analysis of Agricultural Water Pricing in Developed and Developing Countries

Although China has made notable progress in implementing agricultural water pricing reforms, international experiences reveal substantial variation across countries and income groups. This section provides a comparative analysis of agricultural water pricing policies in developed and developing economies, with particular emphasis on legal frameworks, institutional arrangements, pricing mechanisms, implementation challenges, and the role of subsidy systems in shaping water-use behavior and policy outcomes.

In developed countries, agricultural water pricing policies are typically grounded in long-established legal and institutional frameworks designed to enhance allocative efficiency, mitigate water scarcity, and manage conflicts among competing water users. For example, in the United States, federal and state-level legislation supports block and volumetric pricing schemes that aim to recover costs while promoting conservation. Similarly, the European Union’s Water Framework Directive (WFD) incorporates the principles of sustainable water management and cost recovery into national legislation, requiring member states to internalize environmental and resource costs in water pricing.

Table 1. Agricultural water pricing policies and practices in developed and developing countries

Country	Management System	Pricing Method	Water Pricing Structure	Incentives & Subsidies
United States	Federal, state, and local governments	Full water supply cost pricing	Operational costs, Capital costs, Unreimbursed costs, and interest	Interest-free reimbursement of project construction costs; reduced payments based on ability to pay or special circumstances
France	River Basin Committees, Local Water Commissions	Full-cost water pricing	Internal costs, Capital investment costs, O&M costs, Management costs, External costs	Financial support for agricultural irrigation infrastructure; Family Support Fund (FSL) for farmers
Israel	Water and Sewerage Authority	O&M cost-based pricing	70% of O&M costs	30% of O&M costs; Financial support for water supply department
Australia	National Water Commission (NWC)	Full economic cost pricing	Capital costs, O&M costs, Costs associated with water planning and management	Subsidies for public irrigation projects
Spain	River Basin Authority (RBA), Irrigation Communities, Water User Associations	Full water supply cost pricing	Full operational costs of irrigation districts and capital costs (‘derrama’)	Subsidies for new or rehabilitation projects

Note: O&M costs - Operation and Maintenance costs

By contrast, agricultural water pricing in many developing countries remains heavily influenced by policy objectives related to food security, rural livelihoods, and political economy considerations. Water is frequently provided at highly subsidized rates or free of charge, resulting in weak incentives for efficient use and limited cost recovery. Institutional fragmentation, regulatory ambiguity, and limited administrative capacity further constrain effective policy implementation. In India, for instance, disparities in inter-state regulatory frameworks and unclear delineation of responsibilities among government agencies significantly complicate water governance and undermine the effectiveness of pricing reforms[6, 30].

Institutional arrangements play a decisive role in shaping the efficiency and effectiveness of agricultural water management systems. In many developed countries, such as Israel and Spain, water governance relies on autonomous and professionally managed water agencies that actively regulate allocation, pricing, and monitoring. In contrast, developing countries frequently depend on hierarchical, top-down administrative systems, which often limit stakeholder participation and reduce policy flexibility. With respect to pricing structures, water tariffs in developed economies generally cover operation and maintenance as well

as capital costs, thereby supporting financial sustainability. Conversely, extensive state provision of irrigation services in developing countries constrains the application of market-based pricing mechanisms and generates persistent financial pressures on water authorities. As a result, gradual or stepwise cost recovery approaches, combined with targeted subsidy schemes, are commonly adopted to facilitate reform implementation and improve acceptance among water users.

Table 2. Agricultural water pricing policies and practices in developing countries

Country	Management System	Pricing Method	Water Pricing Structure	Incentives & Subsidies
India	State government agency	Fixed water pricing (measured by area)	Part of water supply cost	Subsidies for O&M and project capital costs; Subsidies for irrigation electricity
China	Central and local governments, Local water management departments	O&M cost-based; Full water supply cost pricing	O&M costs (most regions), Full water supply cost (some regions)	Subsidies for the difference between water price and O&M costs; Subsidies for electricity prices; Price discounts
Pakistan	Local authorities	O&M cost-based	O&M costs	Subsidies for O&M and project capital costs
South Africa	Government agency	Full water supply cost pricing	O&M and capital costs	Subsidies for capital costs
Mexico	Basin Agency, Irrigation Community, Water User Association	O&M cost-based	O&M costs	Subsidies for O&M and project capital costs

In developing countries, agricultural water pricing policies are generally pragmatic in nature, prioritizing the recovery of *operation and maintenance costs* while progressively moving toward full-cost pricing in order to enhance the financial sustainability of irrigation systems. China’s agricultural water pricing reform exemplifies this gradual approach by initially emphasizing the coverage of operation and maintenance expenses to secure day-to-day system functionality, followed by incremental efforts to recover full water supply costs. Only a limited number of developing countries, such as South Africa, have advanced toward implementing full water supply cost pricing in agriculture. Across these contexts, subsidy policies remain almost universally necessary to improve affordability, encourage user acceptance, and ensure compliance with revised pricing structures[7, 1003-1010].

Agricultural Water Pricing Reforms in China: Framework and Progress

China’s agricultural water management system exhibits several distinctive characteristics, most notably the dominance of smallholder farmers whose

production decisions are highly sensitive to water prices. Historically, irrigation services in China were heavily subsidized, resulting in water tariffs that neither reflected resource scarcity nor provided sufficient incentives for efficient water use. Consequently, excessive consumption and low cost recovery became persistent challenges. In response, China has gradually introduced quota-based water allocation, targeted subsidy schemes, and incentive mechanisms aimed at improving efficiency while maintaining social stability.

The reform framework adopts a comprehensive and integrated approach, combining adjustments in water tariff structures with institutional and financial support measures to promote water-saving agricultural practices. Central to this framework are equitable pricing principles and targeted subsidies, designed to recover operation and maintenance costs and, in the longer term, full water supply costs without imposing excessive financial burdens on farmers. This dual objective reflects the need to balance economic efficiency with social acceptability in a predominantly smallholder-based agricultural system[12, 677-692].

Equitable pricing mechanisms aim to align water charges more closely with their economic value while preserving affordability for farmers. Prior to the reform, cost recovery rates accounted for only about 22% of total water supply costs, despite collection rates reaching approximately 62%, indicating structurally low tariff levels rather than weak enforcement. Under the reform agenda, China targets full recovery of operation and maintenance costs by 2026, with a gradual extension toward full supply cost recovery in economically advanced regions. Water prices are differentiated by water source, irrigation district, and irrigation technology, allowing cost reflectivity while avoiding disproportionate impacts on smallholder farmers.

Targeted subsidies and water-saving incentives constitute a critical pillar of the reform. Financed jointly by central and local governments, these subsidies aim to offset higher water prices, support investments in irrigation infrastructure, and encourage the adoption of water-efficient technologies and practices. Importantly, subsidy schemes are adapted to regional conditions, which helps prevent over-allocation of public funds and improves overall cost-effectiveness. By linking financial support to verified water-saving outcomes, the reform strengthens incentives for behavioral change among farmers.

The sustainability of reform implementation depends critically on the modernization of irrigation infrastructure and improvements in governance capacity. Advanced measurement systems and reliable operational infrastructure enable accurate monitoring of water consumption and facilitate volumetric pricing. At the same time, enhanced governance arrangements improve coordination of operation and maintenance activities, clarify institutional responsibilities, and standardize management practices across irrigation districts, thereby reinforcing the effectiveness of pricing reforms[10].

Quota-based water allocation represents another cornerstone of China’s reform strategy. By defining water use rights at provincial, basin, and irrigation-

district levels, quota management limits over-extraction and promotes more equitable distribution of scarce water resources. In selected provinces, pilot programs have introduced market-based trading of water rights, which complements administrative controls and enhances allocative efficiency by allowing water to flow toward higher-value uses under regulated conditions.

By the end of 2020, China’s agricultural water pricing reforms had been implemented across more than 430 million mu of irrigated land. Several leading provinces achieved full implementation, while others reached coverage rates of approximately 50%. Empirical evidence from pilot irrigation districts indicates water savings ranging from 17.5% to 40%, highlighting the substantial efficiency gains achievable through integrated pricing and institutional reforms. Market-based water rights trading has further improved allocation efficiency, although sustained progress will depend on continued institutional support, regulatory enforcement, and governance capacity building to ensure long-term sustainability[5].

Innovations and Implementation of Reform Mechanisms

Between 2006 and 2020, China’s agricultural water pricing reforms evolved through a phased and adaptive process, characterized by continuous policy refinement and extensive pilot experimentation. Rather than pursuing rapid nationwide implementation, the central government emphasized gradual mechanism development and learning-by-doing. Policy efforts initially focused on institutional design and governance arrangements, while large-scale infrastructure expansion was deliberately postponed. This approach was formally consolidated in 2017, reflecting a strategic decision to prioritize institutional stability and regulatory clarity before scaling up physical investments.

Core reform strategies encompassed improvements in tariff-setting mechanisms, the promotion of water-saving infrastructure projects, and the establishment of accurate cost accounting and water measurement systems. Pricing mechanisms were tailored to regional economic conditions and institutional capacities, combining full-cost recovery principles with block pricing, quota-based allocation, and differential pricing schemes. This flexible design aimed to achieve equitable and cost-reflective water prices while maintaining affordability for farmers. At the local level, authorities introduced innovative arrangements that allowed multiple pricing systems such as negotiated prices, classified tariffs, quota-based pricing, or uniform rates to operate simultaneously within a single region, thereby accommodating heterogeneity in farmers’ income levels, irrigation infrastructure, and fiscal capacity.

Subsidy policies played a critical complementary role in facilitating reform implementation, particularly in economically advanced eastern coastal regions. Financial incentives were directed toward farmer associations, irrigation districts, and water-efficient households to encourage collective action and the adoption of water-saving practices. Large and medium-scale irrigation projects were eligible for subsidies designed to offset electricity expenses and differences in operation and maintenance costs, thereby reducing resistance to higher water tariffs. Despite

substantial regional variation in policy design and implementation, several core principles accuracy in measurement, rationality in pricing, efficiency in resource allocation, and sustainability in governance were consistently applied nationwide. These features underpin China’s reform experience as a pragmatic and transferable model for developing countries seeking to strengthen agricultural water management and improve water-use efficiency under conditions of institutional and economic diversity[11].

Conclusion

China’s experience demonstrates that sustainable agricultural water management can be effectively achieved through the integration of efficient pricing mechanisms, targeted subsidy schemes, modern irrigation infrastructure, and robust institutional governance. Rather than relying on a single policy instrument, the Chinese reform underscores the importance of a coordinated policy mix that balances economic efficiency with social acceptability. For developing countries, this integrated model provides practical guidance for achieving economically rational water allocation, enhancing agricultural productivity, and ensuring the financial sustainability of irrigation systems.

Moreover, the findings highlight the critical role of flexibility and regional adaptation in the design of agricultural water pricing reforms. Mechanisms such as full-cost accounting, negotiated and differentiated tariffs, quota- and crop-based pricing structures allow policymakers to reflect local economic conditions, infrastructure capacity, and farmers’ ability to pay. When appropriately designed, these instruments can substantially improve water-use efficiency without imposing excessive financial burdens on smallholder farmers. The Chinese case illustrates how gradual, context specific implementation enhances both compliance and effectiveness of reform measures.

Finally, complementary measures including targeted financial incentives, institutional capacity building at the local level, and continuous policy learning are essential for ensuring the long-term success and resilience of agricultural water management reforms. By strengthening governance structures and aligning incentives with sustainable resource use, developing countries can enhance their adaptive capacity in the face of climate change and growing water scarcity. Overall, China’s reform trajectory offers transferable insights for countries seeking to reconcile water conservation objectives with agricultural development and rural livelihoods.

References

1. Oki, T. (2016). *Global hydrological cycles and world water resources*. Science, 313(5790), 1068–1072;
2. United Nations (UN). (2020). *The United Nations World Water Development Report 2020*. UNESCO;
3. United Nations. (1992). *Agenda 21*. United Nations Conference on Environment and Development;

4. Chen, S., Wang, Y., & Svensson, J. (2020). How to promote effective irrigation pricing reform in northern China? Insights from the Taocheng District. *International Journal of Water Resources Development*, 36, 697–715.
5. National Development and Reform Commission (NDRC). (2021). *Progress report on agricultural water pricing reform*;
6. Chu, H., & Grafton, R. Q. (2020). *Water pricing and food security*. *Water Resources and Economics*, 30, 100145
7. Speelman, S., et al. (2009). *Irrigation water pricing and cost recovery in developing countries*. *Agricultural Water Management*, 96(6), 1003–1010;
8. Cui, X., Zhang, C., & Fu, Y. (2019). Water right trading in Cheng'an County for pilot projects of agricultural water pricing. *China Water Resources*, 8, 11–13.
9. Mu, L., Wang, C., Xue, B., Wang, H., & Li, S. (2019). Assessing the impact of water price reform on farmers' willingness to pay for agricultural water in northwest China. *Journal of Cleaner Production*, 234, 1072–1081.
10. OECD. (2020). *Water governance in China*. OECD Publishing
11. Fang, G., & Zhang, X. (2020). *Subsidy design and irrigation efficiency in China*. *Water Economics and Policy*, 6(4), 2050025;
12. Zhong, L., & Mol, A. P. J. (2010). *Water pricing reforms in China*. *Water Resources Management*, 24(3), 677–692; Han, H., & Zhao, L. (2007). The impact of water pricing policy on local environment: An analysis of three irrigation districts in China. *Agricultural Sciences in China*, 6, 1472–1478.

YANGI O‘ZBEKISTONDA SUV RESURSLARIDAN SAMARALI FOYDALANISH TIZIMINI TAKOMILLASHTIRILISHI

Nurmatov Abduljabbor Ne’matjonovich

Namangan davlat texnika universiteti, Ijtimoiy fanlar kafedrası dotsenti, PhD.

e-mail: abdujabbor.nurmatov@gmail.com.

Tel. 93-854-12-12

Annotatsiya

Mazkur maqolada suv resurslaridan foydalanishning bugungi kundagi dolzarbligi, mamlakatimizda suv resurslaridan foydalanishdagi mavjud muammolar va e’tibor qaratish lozim bo’lgan jihatlar. Suv resurslaridan foydalanish borasida yangi O‘zbekistonda olib borilayotgan islohotlar jarayoni tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Suv, resurs, intensiv, oziq-ovqat xavfsizligi, qishloq xo‘jaligi, ekologik madaniyat, iqlim o‘zgarishlari, islohot, tomchilatib sug‘orish, strategiya, iqtisodiyod.

Aholi sonining muttasil ravishda ortib borishi, iqlim o‘zgarishlari, suv tanqisligi, tabiiy ofatlar, urbanizatsiya jarayonlari, ekologik, iqtisodiy tanglik kabi omillar oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash masalasini toboro murakkablashtirmoqda. Bugungi kunda oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash hamda qishloq xo‘jaligiga ta’sir ko‘rsatayotgan omillardan biri suv masalasidir. Shuning uchun ham so‘ngi yillarda mamlakatimizda qishloq xo‘jaligi va umuman suv resurslaridan samarali foydalanish borasida tizimli islohotlar amalga oshirilmoqda.

Mavjud imkoniyatlardan kelib chiqqan holda ishlab chiqarishda tub islohotlarni amalga oshirish va bu orqali tobora o‘sib borayotgan aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ishonchli ta’minlash muhim vazifalardan biridir. Shuning uchun ham resurslardan samarali foydalanish, sohadagi mavjud muammolarni bartaraf etish hamda soha tarmoqlarini rivojlantirish, bozor mexanizmlari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish, ilm-fan yutuqlaridan samarali foydalanish maqsadida Prezidentning 2019-yil 23-oktabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020 – 2030-yillarga mo‘ljallangan strategiyasini tasdiqlash to‘risida”gi Farmoni[1] soha rivoji uchun katta ahamiyatga ega bo‘ldi. Shuningdek, Prezident Sh.M. Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasida ham qishloq xo‘jaligini tubdan rivojlantirish, fermer xo‘jaliklarining manfaatdorligini oshirish maqsadida paxta va g‘alla yetishtirishda davlat buyurtmasini bekor qilish, ushbu mahsulotlarni bozor tamoillari asosida xarid qilish tizimiga boskichma-boskich o‘tish, qishloq xo‘jaligini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash tizimini kuchaytirish[2] kabi muhim ustuvor masalalarga alohida e’tibor qaratildi.

Qishloq xo‘jaligidagi mavjud muammolardan biri bu – suv resurslaridan samarali foydalanish darajasining pastligidir. Respublikada yillar davomida an’anaviy usullardan foydalanib kelindi. Bu usulda sarflanyotgan suv sarfi ancha yuqori bo‘lib, ko‘plab davlatlarda sug‘oriladigan yerlarning aksariyat qismi tomchilatib sug‘orish usulidan foydalaniladi. O‘zbekistonda 2019-yil holatiga ko‘ra sug‘oriladigan yerlarning atigi 1,7 foizida tomchilatib sug‘orish usuli joriy etilgan, xolos[3]. Tomchilatib sug‘orish an’anaviy usulga qaraganda ancha foydali va suv sarfini keskin kamaytiradi. Masalan, tomchilatib sug‘orishning afzalliklari shundaki, an’anaviy usulda sarflanadigan suv miqdorini, mehnat va resurs sarfini kamaytiradi, hosildorlikni oshiradi, shuningdek, tuproq eroziyasi, yer osti suvi sathi ko‘tarilishi va sho‘rlanishini kamaytirish imkonini ham beradi. Qolaversa, an’anaviy usulda gektariga 12 va undan ortiq ming kub metrdan suv sarf qilinsa, tomchilatib sug‘orish usulida esa gektariga 3800–4000 kub metr suv sarflanadi[4]. Rivojlangan davlatlarda 1 metr kub suv bilan 4–6 AQSh dollarlik mahsulot yetishtirilayotgan bo‘lsa, respublikamizda bu ko‘rsatkich 0,15 AQSh dollarini tashkil etgan[5].

Yerlarni sug‘orishda intensiv usullarni (suv tejoyvchi texnologiyalar) keng qo‘llab borilmasa, bu keyingi yillar davomidagi suv resurslari muammosini keltirib chiqaradi. Agar mamlakatda qishloq xo‘jaligini sug‘orish tizimida tub islohotlar amalga oshirilmasa, ya’ni an’anaviy usuldan foydanish davom ettirilgan taqdirda

Jahon resurslari institutining bashoratiga ko‘ra, O‘zbekiston 2040-yilga borib suv tanqisligi eng yuqori bo‘lgan 33 ta mamlakatning biriga aylanishi ta’kidlangan. Qolaversa, O‘zbekiston suv resurslarining qariyb 80 foizi[6] transchegaraviy suv havzalari hisobiga shakllanishini ham inobatga olish lozim. Shuning uchun ham sohadagi mavjud muammolarni bartaraf etish hamda sug‘orish tizimida samarali usullarni keng tatbiq etib borishni tashkil etish maqsadida Suv xo‘jaligi vazirligi (2018-yilda) qayta tashkil etildi. Shuningdek, suv tejovchi sug‘orish texnologiyalarini qo‘llaganlarga 2020-yilning 1 yanvaridan boshlab subsidiyalar taqdim etish joriy qilinishi, sohadagi mavjud muammolarni bartaraf etishga qaratilgan amaliy choralardan biri bo‘ldi.

Mamlakatimizdagi suv resurslarining 20 foizi o‘zimizda, katta qismi qo‘shni davlatlarda shakllanadi. Iqlim o‘zgarishi oqibatida suv manbalari yil sayin kamayib bormoqda. Transchegaraviy daryolarni boshqarish bo‘yicha vaziyat ham jiddiy. Bularning ta’sirida 2030-yilga borib yurtimizdagi suv tanqisligi 15 milliard kub metrga yetishi prognoz qilinayapti[7]. Shundan kelib chiqqan holda, sohadagi mavjud o‘z yechimini kutayotgan o‘tkir muammolarni bartaraf etish borasidagi islohotlarni yanada takomillashtirishni taqazo etmoqda. Shuning uchun ham davlatimiz rahbari soha vakillari bilan o‘tkazilgan yig‘ilishda “2024-yil - suvni tejash maqsadida favqulodda ish tizimiga o‘tish davri bo‘lishi”ni ta’kidlagan edi.

Suv resurslaridan samarali foydalanishdagi muhim vazifa sifatida suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish belgilangan. So‘nggi yillarda fermer dehqon xo‘jaliklarining an‘anaviy sug‘orishdan tomchilatib sug‘orish usuliga o‘tishini rag‘batlantirish maqsadida davlat tomonidan keng ko‘lamli qo‘llab-quvvatlash choralari belgilangan. Ushbu chora-tadbirlar subsidiya (tomchilatib sug‘orish tizimini o‘rnatish xarajatlarining bir qismini qoplash)lar, imtiyozli kreditlar va soliq imtiyozlarini o‘z ichiga oladi. Jumladan, 2025-yil 1-yanvardan boshlab, intensiv mevali bog‘ va uzumzorlarda tomchilatib sug‘orish tizimlari o‘rnatilgani uchun subsidiya miqdori 2 barobar oshirildi - 1 gektar uchun 16 million so‘mgacha belgilandi. Subsidiya miqdorining keskin oshirilishi suv ta’minoti muammosiz bo‘lgan hududlarda tomchilatib sug‘orish texnologiyasini bog‘dorchilik sohasiga tatbiq qilishda muhim amaliy ahamiyatga ega bo‘ldi.

Xulosa qilib aytganda O‘zbekistonda suv resurslaridan samarali foydalanish tizimini takomillashtirish mamlakatning barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Suv tanqisligi sharoitida zamonaviy suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish, boshqaruv mexanizmlarini raqamlashtirish hamda aholi va xo‘jalik subyektlarida suvdan oqilona foydalanish madaniyatini shakllantirish dolzarb vazifa hisoblanadi. Ushbu chora-tadbirlar qishloq xo‘jaligi samaradorligini oshirish, ekologik muvozanatni saqlash va kelajak avlodlar uchun suv resurslarini asrab-avaylashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR.

1. <http://lex.uz/pdfs/4567334>
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси // Халқ сўзи. 2020 йил 25 январь.
3. Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг 2020 – 2030 йилларга мўлжалланган стратегияси. <http://lex.uz/pdfs/4567334>
4. Орол дарди ва сабоқлари // Халқ сўзи. 2019 йил 6 февраль.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 17 июндаги “Қишлоқ хўжалигида ер ва сув ресурсларидан самарали фойдаланиш чоратадбирлари тўғрисида”ги Фармони материалларидан олинган. <http://lex.uz/docs/4378526>
6. Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг 2020–2030 йилларга мўлжалланган стратегияси. <http://lex.uz/pdfs/4567334>
7. <https://president.uz/uz/lists/view/6894>

TARIXIY YONDOSHUVLAR VA YANGI O‘ZBEKISTONDA SUV RESURSLARINI BOSHQARISH

Fazliyev Jamoliddin Sharofiddinovich

“Buxoro davlat texnika universiteti” dotsenti t.f.f.d. (PhD)

Raxmatova Maftuna Jamshid qizi

“Buxoro davlat texnika universiteti” talabasi

e-mail: jamolliddinfazliyev@gmail.com

[Tel: +998337041206](tel:+998337041206),

Annotatsiya.

Maqolada mualliflarning bugungi kunda Respublikamizda amalga oshirilayotgan suv xo‘jaligiga oid islohotlarni ijrosini ta‘minlash maqsadida Buxoro viloyatining tuproq va iqlim sharoitlarda o‘tkazilgan nazariy tadqiqotlari va dala sinovlari natijalari keltirilgan.

Kalit so‘zlar: *Sug‘orish, tomchilatib sug‘orish, sug‘orish usullari, yer osti suvlari, suv resurslari, sho‘rlanish, ildiz, bug‘lanish, qishloq xo‘jaligi texnologiyasi, suv tanqisligi, suvni tejash texnologiyalari, sug‘orish tezligi, cheklangan dala nam sug‘imi (CHDNS), mineralizatsiya, sug‘orish texnikasi, vegetatsiya davri.*

Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) ma‘lumotlariga ko‘ra, global miqyosda suvga bo‘lgan talab izchil ortib bormoqda, shu bilan birga mavjud suv resurslari hajmi kamayish tendensiyasini namoyon etmoqda. Iqlim o‘zgarishi, aholi sonining o‘sishi, urbanizatsiya jarayonlari hamda qishloq xo‘jaligi va sanoat tarmoqlarida suv iste‘molining kengayishi ushbu jarayonning asosiy omillari sifatida e‘tirof etiladi. So‘nggi o‘n yil davomida aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan

qayta tiklanuvchi chuchuk suv resurslari hajmi 7 foizga qisqardi. Xususan, mazkur ko‘rsatkich 5 326 m³ dan 4719 m³ gacha kamaygan. Bu esa suv xavfsizligi masalasi global darajada tobora dolzarb tus olayotganini ko‘rsatadi.

Ushbu tendensiya suv resurslaridan oqilona va samarali foydalanish, suvni tejovchi innovatsion texnologiyalarni keng joriy etish hamda suv resurslarini integratsiyalashgan boshqaruv tizimini takomillashtirish zaruratini yanada kuchaytirmoqda. Xalqaro tashkilotlar ma’lumotlariga ko‘ra, jahonda olinayotgan umumiy suv hajmining qariyb 72 foizi qishloq xo‘jaligi sohasiga to‘g‘ri keladi. Bu holat qishloq xo‘jaligining suv resurslariga eng katta bosim o‘tkazayotgan tarmoq ekanligini ko‘rsatadi. Sug‘orish va boshqa maqsadlar uchun foydalanilayotgan suvning taxminan 70 foizi yer usti manbalaridan (daryo, ko‘l va suv omborlari), 23 foizi esa yer osti suvlaridan olinadi. Global miqyosda suv tanqisligi eng keskin kuzatilayotgan hududlar qatoriga Shimoliy Afrika, Janubiy Osiyo hamda G‘arbiy Osiyo mintaqalari kiradi. Ayrim davlatlarda esa qayta tiklanuvchi chuchuk suv resurslari hajmi nihoyatda past darajada bo‘lib, ular suv tanqisligi yuqori bo‘lgan mamlakatlar sifatida e’tirof etiladi. Jumladan, Quvayt, Birlashgan Arab Amirliklari, Qatar hamda Yaman davlatlari suv resurslari bilan ta’minlanganlik darajasi bo‘yicha eng past ko‘rsatkichlarga ega mamlakatlar sirasiga kiradi.

Mazkur holat ushbu mintaqalarda suvni qayta ishlash, dengiz suvini chuchuklashtirish hamda suvdan foydalanish samaradorligini oshirishga qaratilgan strategik chora-tadbirlarni keng qo‘llashni taqozo etmoqda. Qishloq xo‘jaligiga eng ko‘p Afg‘oniston, Nepal, Mali, Somali, Sudan - 95% gacha suv sarflaydigan davlatlar qatoridan o‘rin oladi. Sug‘orish darajasi eng yuqori Bahrayn, Misr, Saudiya Arabistoni, Surinam va O‘zbekiston davlatlariga to‘g‘ri kelishi aniqlangan.

O‘zbekistonda suv resurslaridan oqilona va maqsadli foydalanish bo‘yicha qaror va farmonlar qabul qilingan bo‘lib, jumladan “Suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Prezident qarori (PQ–47-son, 05.02.2026 y.) qabul qilindi. Qarorga ko‘ra, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirishda suv tejovchi texnologiyalarni joriy etishni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning quyidagi tartibi joriy qilinadi:

- 2027 yildan har yili suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq stavkasi va subsidiyalar sug‘oriladigan yer maydonlarining suv bilan ta’minlanganlik holatidan kelib chiqib belgilanadi;
- suv bilan barqaror ta’minlanmagan hududda joylashgan sug‘oriladigan yer maydonlarida suv tejovchi texnologiyalar joriy qilinganda, ajratiladigan subsidiyalarga 1,25 oshiruvchi koeffitsient qo‘llagan holda hisoblanadi;
- suv bilan barqaror ta’minlangan hududda joylashgan sug‘oriladigan yer maydonlarida suv tejovchi texnologiyalar joriy qilinmaganda, suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq stavkasi 2 barobar oshirilgan miqdorda qo‘llaniladi.

2027 yildan sholi yetishtiriladigan maydonlarning suvning kirish qismi hamda baliqchilik xo‘jaligi tashkil qilingan yer maydonlarining suvning kirish va chiqish qismiga tadbirkorlar o‘z mablag‘laridan “aqlli” suv o‘lchash va hisoblash

vositalarini o‘rnatishi majburiy etib belgilanadi. Bunda “aqlli” suv o‘lchash va hisoblash vositalari o‘rnatilmaganda suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq stavkasi 2 barobarga oshirilgan miqdorda hisoblanadi. 2026 yil 1 oktyabrdan suv tejovchi texnologiyalarni joriy qilishda ta‘minotchi korxonalar va mahalliy ishlab chiqaruvchilar tomonidan suv tejovchi texnologiyalarning nasos va filtr qurilmalarini raqamli QR-kodli maxsus yorliqlangan belgi ostida ishlab chiqarish va sun‘iy yo‘ldosh kuzatuv tizimi (GPS treker)ni o‘rnatish tartibi joriy etiladi. Suv tejovchi texnologiyalarni o‘rnatish ishlari majburiy tartibda tasdiqlangan minimal talab va me‘yorlar asosida amalga oshiriladi. Suv tejovchi texnologiyalarni bank kreditlarini olmasdan o‘z mablag‘lari hisobidan joriy qiladigan tashabbuskorlarga subsidiya ajratishning quyidagi yangi tizimi joriy etiladi:

loyiha tashabbuskori tomonidan suv tejovchi texnologiyalarni joriy qilish uchun qo‘yiladigan minimal talab va me‘yorlar doirasida loyiha-smeta hujjatlari ishlab chiqiladi;

ishlab chiqilgan loyiha-smeta hujjatlari hamda loyihani amalga oshirish bo‘yicha ta‘minotchi korxona bilan tuzilgan shartnoma, ushbu texnologiyalar uchun belgilangan tartibda hisob-kitob qilingan subsidiyaning 50 foizini agrar sohada to‘lovlar agentligi tomonidan oldindan ajratishga asos bo‘ladi;

suv tejovchi texnologiyalar loyiha-smeta hujjatlariga muvofiq o‘rnatilib, foydalanishga topshirilganidan so‘ng hisob-kitob qilingan subsidiya mablag‘larining qolgan 50 foizi loyiha tashabbuskoriga to‘lab beriladi;

subsidiyaning dastlabki 50 foizi to‘lab berilganidan so‘ng ikki oy muddat ichida texnologiyalar o‘rnatilib ishga tushirilmaganda, ajratilgan subsidiyalar belgilangan tartibda qaytariladi.

Qarorga ko‘ra, 2026/2028 yillarda quyidagi maqsadli ko‘rsatkichlarga erishiladi:

Suv tejovchi texnologiyalar joriy qilingan maydonlar hajmi 3,5 million gektarga yetkaziladi;

shundan 220 ming gektarda tomchilatib, 110 ming gektarda yomg‘irlatib sug‘orish tizimlari o‘rnatiladi;

sug‘orish tarmoqlarining foydali ish koeffitsienti sezilarli darajada oshiriladi.

Bugungi kunda olib borilayotgan islohatlarning tom ma‘noda qishloq xo‘jalik ekinlarni sug‘orishda suv tejovchi texnologiyalarni joriy qilish suv resurslardan oqilona foydalanish bilan bir qatorda hosildorlikni oshishiga erishiladi.

Suv resurslaridan oqilona foydalanish maqsadida olma bog‘larini tomchilatib sug‘orish texnologiyasi orqali sug‘orildi va ananaviy sug‘orish bilan solishtirilib tajriba o‘tkazildi va natijalar olindi. Tomchilatib sug‘orish texnika elementlarini optimal variantlari aniqlab olindi. Bunda sug‘orish quvurining uzunligi, tomizgichning suv sarfi, tomizgich orasidagi masofa va sug‘orish rejimlari bir nechta variantda tajriba o‘tkazilib hosildorlikka ta‘siri o‘rganildi. Tajriba dalasida olma bog‘ini tomchilatib sug‘orish texnologiyasidagi maqbul sug‘orish tartibi 2019-2021 yillar davomida Buxoro viloyatining Vobkent tumani o‘tloqi alyuvial,

mexanik tarkibi o‘rta qumoq tuproqlari sharoitida quyidagi tizimda olib borildi (1-jadval).

1-jadval

Tajriba tizimi

Variantlar	Sug‘orish texnologiyalari	Sug‘orish texnikasi elementlari	Tuproqning sug‘orish oldi namligi, CHDNS ga nisbatan, %
1	Egatlab sug‘orish, nazorat	Egat uzunligi 200 m	Faktik kuzatuvlar
2	Tomchilatib sug‘orish texnologiyasida sug‘orish	Sug‘orish quvuri uzunligi 200 m	70-75-60
3			70-80-65
4		Sug‘orish quvuri uzunligi 250 m	70-75-60
5			70-80-65
6		Sug‘orish quvuri uzunligi 300 m	70-75-60
7			70-80-65

Tajriba dalasida olma bog‘ini tomchilatib sug‘orish texnologiyasini 2019-2021-yillar davomida agrotexnik tadbirlarga rioya qilingan holda amalga oshirildi, ya’ni shakl berish, oziqlantirish, hashoratlarga qarshi kurash, sug‘orish va hosildorlikni yig‘ishtirib olish ishlari amalga oshirildi.

Tajriba tizimiga asosan, dala tajriba ishlari 7 ta variantda va 4 ta qaytariqlarda amalga oshirildi. Ushbu tajriba dalasida uch xil sug‘orish texnikasi elementlari, tomchilatib sug‘orish tizimining ikki xil sug‘orish tartibida sug‘orish quvurlari uzunligining suv sarfi va meva hosildorligiga ta’siri o‘rganilganda, eng yaxshi natijalarga tomchilatib sug‘orish usulida sug‘orish quvurlari uzunligini 200 metr sug‘orish oldi tuproq namligi CHDNS ga nisbatan 70-80-65 % qilib qabul qilingan variantda erishildi. Sug‘orish quvurlari uzunligi 250 metr va 300 metr qilib qabul qilingan quvurlarda bosimning yo‘qolishi va suv sarfining ortishi kuzatilib, bu o‘z navbatida meva hosildorligini kamayishi hamda suv sarfining ortishiga sabab bo‘ldi.

Buxoro viloyati sharoitida bog‘larni tomchilatib sug‘orish texnologiyasidagi sug‘orish tartiblari ishlab chiqildi. Bunda bog‘larni egatlab sug‘organga nisbatan tomchilatib sug‘orishda suvning umumiy sarfi 4215 m³/ga dan 2215 m³/ga gacha kamayganini, ya’ni 2000 m³/ga tejalgan holda, hosildorlik gektariga 110 sentnerdan 216 sentnergacha oshganini, ya’ni 106 sentnerga ko‘tarilganini ko‘ramiz.

Xulosa. Buxoro viloyatining o‘tloqi allyuvial, mexanik tarkibiga ko‘ra o‘rta qumoq tuproqlari sharoitida “Golden” navli olma bog‘larida tomchilatib sug‘orish texnologiyasida mavsum davomida 18 marta 109-174 m³/ga sug‘orish me‘yorlari va 1940 m³/ga mavsumiy sug‘orish me‘yorlari bilan sug‘orilganda undan olinadigan hosildorligi 216 s/ga bo‘lib, nazoratdagi egatlab sug‘orishga nisbatan 48 foizga suv resurslari tejallishi va qo‘shimcha 106 s/ga olma hosili olishga

erishilgan. Suv tiklanadigan resurs, lekin cheksiz emas. Bugun oqilona foydalanmasak, ertaga tanqislik har birimizga ta’sir qiladi.

Adabiyotlar

1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026 yil 5 fevraldagi PQ–47-sonli “Suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori.

2.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 10 iyuldagi noyabrda PF-6024 sonli “O‘zbekiston Respublikasi suv xo‘jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo‘ljallangan kontseptsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” gi Farmoni.

3.Фазлиев, Ж., Тожиев, Ш., & Холиков, Ш. (2023). Способы экономии водных ресурсов в садах. In Uz-Conferences (Vol. 1, No. 1, pp. 520-525).

4. Dala tajribalarini o‘tkazish uslublari. – Toshkent 2007 y., – 176 b.

5.J.Sh.Fazliyev. Bog‘larni tomchilatib sug‘orishning ilmiy asoslangan texnologiyasini ishlab chiqish (Buxoro viloyati misolida) -2025.

6.J.N.Fayziyev, A.A.Farxodov, Ch.A.Anvarbekova. Uzun va mevali ekinlarni sug‘orish. Toshkent-2025.

7. Xudayev, I., Fazliev, J., & Baratov, S. (2019). Drip irrigation technology for orchards and vineyards. AGRO ILM, 1, 57.

YANGI O‘ZBEKISTON DAVRIDA YER-SUV RESURLARINI BOSHQARISH VA ICHKI MIGRATSIYA JARAYONLARI: BARQAROR HUDUDY RIVOJLANISH STRATEGIYALARI

Bahriddinova Muazzam Azam qizi

*TDIU huzuridagi “O‘zbekiston iqtisodiyotini
rivojlantirishning ilmiy asoslari va muammolari”
ilmiy-tadqiqot markazi katta ilmiy xodimi*

[ORCID: 0000-0002-3742-5622](https://orcid.org/0000-0002-3742-5622)

Annotatsiya.

Mazkur maqolada Yangi O‘zbekiston davrida yer va suv resurslarini boshqarish hamda ichki migratsiya jarayonlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda hududlar kesimida yer-suv resurslaridan foydalanish samaradorligi aholining yashash sharoiti, bandlik imkoniyatlari va ichki migratsiya oqimlarining shakllanishiga ta’sir etuvchi muhim omil sifatida asoslab berilgan. Ilmiy tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, resurslardan nomutanosib foydalanish hududlararo ijtimoiy-iqtisodiy tafovutlarni kuchaytirib, majburiy ichki migratsiya jarayonlarini jadallashtiradi. Maqolada yer-suv resurslarini boshqarish va ichki migratsiya jarayonlarini integratsiyalashgan holda ko‘rib chiqish barqaror hududiy rivojlanishni ta’minlashning muhim sharti

ekanligi ilmiy asoslangan. Xulosa qismida hududiy rivojlanish strategiyalarini takomillashtirishga qaratilgan ilmiy-amaliy takliflar ilgari surilgan.

Kalit so‘zlar: *Yer-suv resurslari, ichki migratsiya, hududiy rivojlanish, barqaror rivojlanish, resurslarni boshqarish, qishloq hududlari, aholi harakatchanligi, Yangi O‘zbekiston*

Hozirgi davrda hududiy rivojlanish masalalari mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ayniqsa, yer va suv resurslaridan foydalanish samaradorligi aholining yashash sharoiti, bandlik darajasi hamda hududlararo ijtimoiy-iqtisodiy tafovutlarning shakllanishida hal qiluvchi omil bo‘lib xizmat qiladi[1]. Ushbu jarayonlar ichki migratsiya oqimlari bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, resurslardan noto‘g‘ri yoki nomutanosib foydalanish aholi harakatchanligining kuchayishiga olib kelmoqda.

Yangi O‘zbekiston davrida amalga oshirilayotgan islohotlar hududiy rivojlanishni ta‘minlashda tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, ekologik barqarorlik va ijtimoiy adolat tamoyillariga tayanishni talab etadi. Yer-suv resurslarini boshqarish tizimining samaradorligi hududlarda iqtisodiy imkoniyatlarning shakllanishiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi. Ushbu imkoniyatlarning cheklanganligi esa, avvalo, qishloq joylarda yashovchi aholining yashash va mehnat sharoitlariga salbiy ta‘sir etib, ichki migratsiya jarayonlarini jadallashtiradi.

Ichki migratsiya ko‘pincha hududlar o‘rtasida yer va suv resurslari bilan ta‘minlanganlik darajasidagi tafovutlar natijasida yuzaga keladi. Qishloq hududlarda sug‘oriladigan yerlarning qisqarishi, suv tanqisligi va agroiqtisodiy faoliyat samaradorligining pasayishi aholini iqtisodiy jihatdan rivojlangan hududlarga ko‘chishga undaydi[2]. Natijada ayrim hududlarda aholi zichligi kamayib, mehnat resurslarining yetishmovchiligi yuzaga kelsa, boshqa hududlarda aholi sonining keskin oshishi ijtimoiy infratuzilmaga bosimni kuchaytiradi.

Yer-suv resurslarini boshqarishdagi mavjud muammolar ichki migratsiya oqimlarining tartibsiz shakllanishiga olib kelib, hududiy rivojlanishning nomutanosibligini kuchaytiradi[3]. Mazkur jarayon barqaror rivojlanish tamoyillariga zid bo‘lib, ekologik va ijtimoiy barqarorlikka tahdid soladi. Shu sababli yer-suv resurslarini boshqarish va ichki migratsiya jarayonlarini alohida emas, balki yagona tizim sifatida tahlil qilish zarurati yuzaga kelmoqda.

Ilmiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, yer va suv resurslaridan oqilona foydalanish ichki migratsiya oqimlarini tartibga soluvchi muhim omil hisoblanadi. Hududlarda suv ta‘minoti, meliorativ holat va yer unumdorligini yaxshilash orqali qishloq joylarda bandlik imkoniyatlarini kengaytirish mumkin. Bu esa aholini majburiy ichki migratsiyadan ko‘ra, o‘z hududida barqaror yashash va mehnat qilishga undaydi. Natijada migratsiya jarayonlari iqtisodiy zarurat emas, balki ixtiyoriy va muvozanatli shaklga ega bo‘ladi.

Yangi O‘zbekiston davrida hududiy rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqishda yer-suv resurslarini boshqarish masalalarini ichki migratsiya bilan uyg‘unlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi[5]. Bunday integratsiyalashgan

yondashuv hududlar o‘rtasida iqtisodiy imkoniyatlarni nisbatan teng taqsimlash, infratuzilmani rivojlantirish va aholi farovonligini oshirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, ushbu yondashuv ekologik muvozanatni saqlash hamda kelajak avlodlar uchun resurslardan oqilona foydalanishni ta‘minlaydi.

Umuman olganda, yer-suv resurslarini samarali boshqarish ichki migratsiya jarayonlarining asosiy sabablarini yumshatish orqali hududiy rivojlanishning barqarorligini ta‘minlaydi. Ushbu jarayonlarda davlat siyosati, hududiy rejalashtirish va resurslardan foydalanish strategiyalarining uyg‘unligi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi[4].

O‘tkazilgan ilmiy tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, ichki migratsiya jarayonlarining kuchayishi ko‘p jihatdan yer va suv resurslaridan foydalanish samaradorligi bilan bog‘liq. Hududlar o‘rtasidagi resurs ta‘minoti va iqtisodiy imkoniyatlardagi tafovutlar aholining majburiy harakatchanligini kuchaytirib, barqaror hududiy rivojlanishga salbiy ta‘sir ko‘rsatmoqda. Shu bois ichki migratsiyani faqat demografik jarayon sifatida emas, balki resurslarni boshqarish natijasi sifatida baholash zarur.

Ilmiy tahlil asosida quyidagi takliflarni ilgari surish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Birinchidan, yer-suv resurslarini boshqarishda hududiy xususiyatlarni hisobga olgan holda differensial yondashuvni joriy etish zarur. Ikkinchidan, qishloq hududlarda suv va yer resurslaridan samarali foydalanishga yo‘naltirilgan innovatsion texnologiyalarni keng joriy etish orqali bandlik imkoniyatlarini oshirish lozim. Uchinchidan, ichki migratsiya oqimlarini oldindan prognozlash va ularni hududiy rivojlanish dasturlari bilan muvofiqlashtirish tizimini shakllantirish maqsadga muvofiq. To‘rtinchidan, yer-suv resurslarini boshqarish va migratsiya jarayonlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni baholovchi ilmiy indikatorlar tizimini ishlab chiqish hududiy siyosat samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Mazkur takliflarning amalga oshirilishi Yangi O‘zbekiston davrida hududiy rivojlanishning barqarorligini ta‘minlash, ichki migratsiya jarayonlarini muvozanatlashtirish hamda aholi farovonligini oshirish uchun mustahkam ilmiy asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Castles, S., de Haas, H., Miller, M. J. The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World. - 6th ed. - London: Palgrave Macmillan, 2020. - 401 p.
2. World Bank. World Development Report 2019: The Changing Nature of Work. - Washington, DC: World Bank, 2019. - 151 p.
3. Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO). Water and Agriculture in a Changing Climate. - Rome: FAO, 2020. - 180 p.
4. United Nations Development Programme (UNDP). Human Development Report 2020. - New York: UNDP, 2020. - 384 p.
5. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi. - O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. - Toshkent, 2022.

YANGI O‘ZBEKISTONDA YER-SUV RESURLARINI SAMARALI BOSHQARISH VA KELAJAKKA QARATILGAN STRATEGIYALAR

Arziyev Mo‘ydinjon Abduraxmonovich

Farg‘ona davlat texnika universiteti

“Iqtisodiyot” kafedrası assistenti

ARZIYEV1970@mail.ru

Akbaraliyeva Shahlo Lochinbek qizi

Ishlab chiqarishda boshqaruv fakulteti

91-23 BI va A guruh talabasi

Farg‘ona davlat texnika universiteti

Annotatsiya

Ushbu maqolada Yangi O‘zbekistonda yer va suv resurslarini boshqarish tizimini takomillashtirishning nazariy hamda amaliy tomonlari yoritib berilgan. Yer-suv resurslaridan oqilona va tejankorlik bilan foydalanish, raqamlashtirish jarayonlari, integral boshqaruv yondashuvlari hamda iqlim o‘zgarishi sharoitida barqaror rivojlanish strategiyalari tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari qishloq xo‘jaligi va tabiiy resurslar sohasida boshqaruv qarorlarini qabul qilishda amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: *yer va suv resurslari, integral boshqaruv, raqamlashtirish, barqaror rivojlanish, Yangi O‘zbekiston.*

Yangi O‘zbekiston taraqqiyot bosqichida yer va suv resurslarini samarali boshqarish mamlakatning iqtisodiy o‘sishi, oziq-ovqat xavfsizligi hamda ekologik barqarorligini ta‘minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligi, aholi sonining o‘rtib borishi, cheksiz ehtiyojlarning qonirilishi borasida iqtisodiy jarayonlarning tabiiy resurslarga bo‘lgan talabning ortishi, iqlim o‘zgarishi sharoitida yer-suv resurslariga bo‘lgan munosabatlarini innovatsion boshqaruv mexanizmlarini joriy etish asosida tashkillash zarurati yuzaga kelmoqda [1].

So‘nggi yillarda O‘zbekiston Respublikasida yer va suv sohasida keng ko‘lamli institutsional va huquqiy islohotlar amalga oshirildi. Ushbu islohotlar resurslardan oqilona foydalanish, ularni muhofaza qilish hamda kelajak avlodlar manfaatlarini hisobga olgan holda boshqarishga qaratilgan [2].

Yer resurslarini boshqarishning hozirgi holati

Yer resurslari mamlakat milliy boyligining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Yangi O‘zbekiston davrida yer munosabatlarini isloh qilish doirasida yer uchastkalarini ajratish, ulardan foydalanish va huquqiy muhofaza qilish tizimi tubdan yangilanmoqda. Xususan, yer kadastrini raqamlashtirish, geoaxborot tizimlarini joriy etish orqali yerdan foydalanish samaradorligi oshirilmoqda [3].

Qishloq xo‘jaligida yer resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish maqsadida yerlarni maqsadli ishlatish, fermer va dehqon xo‘jaliklarining huquqlarini mustahkamlash muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, sho‘rlanish, eroziya va cho‘llanish kabi yer degradatsiyasi muammolariga qarshi kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda [4].

Iqlim o‘zgarishlari oqibatlariga moslashish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish yo‘llari. Mamlakatimizda Orol dengizi tubidagi suvi qurigan hududlarda —yashil qoplamalar – himoya o‘rmonzorlari barpo etish, ekologik muhitni barqarorlashtirish, tabiiy muvozanatni tiklash maqsadida tizimli ishlar olib borilmoqda. Natijada ushbu hududda 1 126 ming gektar maydon ekishga tayyorlanib, 461 ming gektarda o‘rmon barpo qilish ishlari amalga oshirildi, jumladan, 93 km masofada himoya to‘siqlari tashkil etilib, kelgusi ekish mavsumlarida ushbu hududda ekish ishlarini davom ettirish uchun 420 gektar maydonda saksovul niholxonalari tashkil etildi.[5]

Yer rusurslari. Mamlakatimizda yer resurslaridan oqilona foydalanish muhim ahamiyatga ega. O‘zbekiston hududining 80%i cho‘l va yarim cho‘llardan iborat. Qariyb 10 mln gektar yaylovlar tubdan yaxshilanishga muhtoj. Ko‘chadigan qumlar qariyb 1 mln gektar maydonni egallaydi va ushbu yerlarning ikki yuz ming gektari so‘nggi vaqtda sug‘oriladigan maydonlar atrofida paydo bo‘lgan.

Suv rusurslari. O‘zbekistonning suv resurslari qayta tiklanadigan yer usti va yer osti suvlari, antropogen foydalanishdan qaytadigan suvlar (drenaj va oqova suvlar)dan iborat. O‘rtacha ko‘p yillik jami oqar suv hajmi 114,4 km³ni tashkil etadigan Amudaryo va Sirdaryo transchegaraviy daryolar O‘zbekistonda yer usti suv oqimini shakllantiradigan asosiy manbalar hisoblanadi.

O‘zbekiston hududida 17 777 ta tabiiy oqar suv manbalari (Amudaryo havzasida – 9 930 ta, Sirdaryo havzasida – 4 926 ta) va 500 dan ortiq ko‘l bo‘lib, Aydar-Arnasoy ko‘llar tizimi ularning tarkibida kattasi hisoblanadi. Mamlakatda prognoz qilingan hajmi sutkasiga 75,5 mln m³ ni tashkil etadigan chuchuk suv va biroz sho‘rlangan yer osti suvlari konlarida 26 mingdan ziyod quduqlar mavjud.

Markaziy Osiyodagi beshta respublika o‘rtasida suv taqsimlash sxemalariga muvofiq Amudaryo va Sirdaryo havzalari bo‘yicha O‘zbekistonning limiti 100 foizli limitda yiliga 63,02 km³ ni tashkil etadi. Suv olish limitidan foydalanish tahlili shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston o‘rta hisobda 85 foiz, 2008, 2011, 2018 yillardagi kabi suv kamchil yillarda esa 70-75 foizga yaqin suv oladi. Global iqlim o‘zgarishi natijasida Markaziy Osiyoda so‘nggi 50-60 yil davomida muzliklar maydoni taxminan 30% ga qisqargan. Taxminlarga ko‘ra, harorat 2⁰Cga ortganda muzliklar hajmi 50% ga, 4⁰C ga isiganda esa 78 % ga kamayadi. Hisob-kitoblarga ko‘ra, 2050 yilgacha Sirdaryo havzasida suv resursi 5% ga, Amudaryo havzasida 15% gacha kamayishi kutilmoqda.

O‘zbekistonda 2015 yilgacha bo‘lgan davrda suvning umumiy taqchilligi 3 mlrd. m³ dan ortiqni tashkil qilgan bo‘lsa, 2030 yilga borib 7 mlrd. m³ , 2050 yilga borib esa 15 mlrd. m³ ni tashkil qilishi mumkin.

Respublika hududi o‘ziga xos tuproq va iqlim sharoitiga ega bo‘lib, tabiiy drenajning etishmasligi, yer osti suvlari minerallasuvi darajasining yuqoriligi natijasida bir qator hududlar birlamchi sho‘rlangan. Shu bilan birga, suv resurslaridan oqilona foydalanmaslik va boshqa antropogen omillarning salbiy ta’siri natijasida ayrim hududlarda yerlarning qayta sho‘rlanishi kuzatilib, 45,7 foiz sug‘oriladigan er maydoni turli darajada sho‘rlangan. [6]

Mamlakatimizda iqlim o‘zgarishlariga moslashish va resurslardan oqilona foydalanish masalalari hukumat tomonidan tarmoqlar va sohalar darajasida ishlab chiqilgan va amaliyotga tadbiiq etilayotgan maqsadli davlat dasturlarida o‘z ifodasini topmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi suv xo‘jaligini rivojlantirishning 2020 - 2030 yillarga mo‘ljallangan konsepsiyasida suv resurslaridan oqilona foydalanishning quyidagi maqsadli ko‘rsatkichlari qabul qilindi:

- zamonaviy suv tejovchi sug‘orish texnologiyalardan foydalanish ko‘lamini kengaytirish yo‘nalishida qishloq xo‘jalik ekinlarini sug‘orishda suvni tejaydigan sug‘orish texnologiyalarini joriy qilish 175 ming gektardan 2025 yilgacha 1 million gektarga, 2030 yilga kelib 2 million gektargacha, shu jumladan, tomchilatib sug‘orish texnologiyasi 77,4 mingdan 2025 yilgacha 300 ming gektargacha va 2030 yilga kelib 600 ming gektargacha etkazilishi;

- sho‘rlangan maydonlar 1 948 ming gektardan 1 722 ming gektarga, o‘rta va yuqori sho‘rlangan erlarni 607 ming gektardan 430 ming gektargacha qisqartirilishi;

- sizot suvlar sathi muammoli darajada (0 - 2 metr) bo‘lgan sug‘oriladigan yer maydonlari 1051 ming gektardan 773 ming gektargacha kamaytirilishi; - foydalanishdan chiqqan 298,5 ming gektar sug‘oriladigan yerlar 2025 yilga kelib qishloq xo‘jaligida foydalanishga kiritilishi;

Yer-suv resurslarini boshqarishda kelajak strategiyalari, avvalo, raqamli texnologiyalarni keng joriy etish bilan bog‘liq. “Aqlli qishloq xo‘jaligi”, “aqlli sug‘orish” tizimlari orqali resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish mumkin [7].

Shuningdek, davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarini rivojlantirish, investitsiyalarni jalb qilish hamda ilmiy-tadqiqot ishlarini qo‘llab-quvvatlash muhim ahamiyatga ega. Bu yo‘nalishlarda amalga oshiriladigan chora-tadbirlar yer-suv resurslarini barqaror boshqarishni ta‘minlaydi [8].

Fikrimizcha, Yangi O‘zbekiston davrida yer-suv resurslarini boshqarish sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar mamlakatning uzoq muddatli barqaror rivojlanishini ta‘minlashga qaratilgan. Yer va suv resurslaridan oqilona foydalanish, zamonaviy raqamli texnologiyalarni joriy etish, iqlim o‘zgarishiga moslashuvchi strategiyalarni amalga oshirish orqali iqtisodiy o‘sish va ekologik muvozanatga yerishish mumkin.

Mazkur maqolada taklif etilgan yondashuvlar va strategiyalar yer-suv resurslarini boshqarish tizimini yanada takomillashtirishga, qishloq xo‘jaligida

resurs tejamkorligini oshirishga hamda mamlakatning ekologik xavfsizligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. Yer va suv resurslarini boshqarish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida. – Toshkent, 2020.
2. O‘zbekiston Respublikasining Yer kodeksi. – Toshkent, 2021.
3. Abdullaev A.A. Yer resurslarini boshqarishning iqtisodiy asoslari. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2019. – 180 b.
4. Karimov B.Sh. Qishloq xo‘jaligida yer degradatsiyasining oldini olish. – Toshkent: Fan, 2020. – 200 b.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 10 iyuldagi —O‘zbekiston Respublikasi suv xo‘jaligini rivojlantirishning 2020 –2030 yillarga mo‘ljallangan konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risidagi PF-6024-son Farmoni
6. Saidov A.R. Iqlim o‘zgarishi sharoitida resurslar boshqaruvi. – Toshkent: Fan, 2022. – 210 b.
7. Nurmatov O.X. Raqamli qishloq xo‘jaligi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2023. – 190 b.
8. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining —Orol dengizi tubidagi suvi qurigan hududlarda —yashil qoplamalar – himoya o‘rmonzorlari barpo etish bo‘yicha chora-tadbirlar to‘g‘risidagi 2019 yil 24 fevral, 1331-son qarori.

ЭФФЕКТИВНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВОДНЫХ РЕСУРСОВ В НОВОМ УЗБЕКИСТАНЕ.

Умуркулов Шахзодбек Махмудов Хурматилло Хамдамжон угли¹
ассистент кафедры “Строительство инженерных коммуникаций”

Ферганский государственный технический университет,

g-mail: umurkulovshakhzodbek@gmail.com

Тел: +998 50 7279570.

Махмудов Хурматилло Мансур угли²

студент группы 4-22 “Строительство инженерных коммуникаций и эксплуатации”, Ферганский государственный технический университет,

g-mail: makhmudovxurmatillo25@gmail.com

Тел: +998 951195654

Аннотация.

В данной работе рассматриваются современные методы биологической очистки сточных вод, их принципы действия и

эффективность. Особое внимание уделяется аэробным и анаэробным процессам очистки, а также применению активного ила и биофильтров. Проанализированы экологические и экономические преимущества биологической очистки по сравнению с физико-химическими методами. Рассмотрены перспективы повторного использования очищенных сточных вод в промышленности, сельском хозяйстве и коммунальном хозяйстве. Результаты исследования показывают, что биологическая очистка сточных вод является одним из наиболее перспективных направлений устойчивого развития водного хозяйства. В условиях роста урбанизации, промышленного производства и увеличения водопотребления проблема очистки сточных вод приобретает особую актуальность. Сброс неочищенных или недостаточно очищенных сточных вод в водные объекты приводит к ухудшению экологического состояния окружающей среды, загрязнению поверхностных и подземных вод, а также к нарушению санитарно-гигиенических условий жизни населения. В связи с этим разработка и внедрение эффективных технологий очистки сточных вод является одной из приоритетных задач современного водного хозяйства. В данной работе рассматриваются теоретические основы и практические аспекты биологической очистки сточных вод как одного из наиболее экологически безопасных и экономически целесообразных методов водоочистки. Проанализированы механизмы разложения органических загрязняющих веществ с участием микроорганизмов, а также роль биологических сообществ в процессах минерализации и удаления биогенных элементов, таких как азот и фосфор. Особое внимание уделено процессам аэробной и анаэробной очистки, применению активного ила, биофильтров, аэротенков и биореакторов различных типов. В заключение сделан вывод о том, что биологическая очистка сточных вод является ключевым элементом устойчивого развития системы водоснабжения и водоотведения, обеспечивающим охрану окружающей среды, рациональное использование водных ресурсов и повышение экологической безопасности территорий. Результаты работы могут быть использованы при проектировании и эксплуатации очистных сооружений, а также в учебном процессе для студентов технических и экологических специальностей.

Ключевые слова: *сточные воды, биологическая очистка, активный ил, аэробные и анаэробные процессы, повторное использование воды, устойчивое развитие.*

Рост численности населения, развитие промышленности и интенсификация сельского хозяйства приводят к увеличению объёмов сточных вод и повышению уровня загрязнения водных объектов. Недостаточная очистка сточных вод оказывает негативное воздействие на экосистемы, ухудшает качество поверхностных и подземных вод и создаёт угрозу для здоровья населения. В связи с этим особую актуальность

приобретает внедрение эффективных и экологически безопасных методов очистки сточных вод. Биологическая очистка сточных вод является одним из наиболее распространённых и перспективных методов, позволяющих эффективно удалять органические загрязнения при относительно низких эксплуатационных затратах. Кроме того, современные тенденции развития водного хозяйства ориентированы не только на очистку сточных вод, но и на их повторное использование, что особенно важно в условиях дефицита водных ресурсов.

Целью данной работы является анализ современных методов биологической очистки сточных вод и оценка перспектив их эффективного использования в различных отраслях. Биологическая очистка сточных вод основана на способности микроорганизмов использовать органические загрязняющие вещества в качестве источника питания и энергии. В результате биохимических процессов сложные органические соединения разлагаются до простых минеральных форм – углекислого газа, воды, нитратов и фосфатов. В зависимости от условий протекания процессов различают аэробные и анаэробные методы биологической очистки. Аэробные процессы протекают при наличии растворённого кислорода и характеризуются высокой скоростью окисления органических веществ. Анаэробные процессы осуществляются в бескислородной среде и сопровождаются образованием биогаза, содержащего метан.

Эффективность биологической очистки оценивается по показателям биохимического потребления кислорода (БПК), химического потребления кислорода (ХПК), содержанию взвешенных веществ и концентрации биогенных элементов. Современные биологические очистные сооружения позволяют снижать БПК и ХПК на 90–98 %, что обеспечивает соответствие очищенной воды санитарным и экологическим нормативам[4-8].

Таблица 1 – Качество сточных вод до и после биологической очистки

Показатель	До очистки	После очистки	Норматив
БПК ₅ , мг/л	250–400	10-20	≤ 20
ХПК, мг/л	500-800	30-50	≤ 50
Взвешенные вещества, мг/л	до 300	10-15	≤ 15
Аммонийный азот, мг/л	30-50	2-6	≤ 5

Оборудование биологической очистки сточных вод

Рисунок (1)
Скорость потока

$$V = \frac{Q}{A} \quad (1)$$

Станция биологической очистки стоков представляет собой конструкцию из 4-х отсеков. Каждый из этих блоков системы очищает сток посредством активного ила и кислорода. При прогоне сточных вод через данные отсеки уровень очистки достигает 98%. Сток, очищенный настолько, применяют для полива сельскохозяйственных культур. Невзирая на заметное количество ячеек, станция проста в установке. Она не такая большая в размере, как аэротенк, нередко занимающий объём, сравнимый с железнодорожной цистерной[1-3].

Оборудование до биологической очистки сточных вод

Рисунок (2)

Станция биоочистки работает без откачивания сточных вод, но промывания отсеков при помощи моеющей установки высокого давления владельцу не избежать. Нужная модель станции биоочистки подбирается по пропускной способности установки, без которой эффективная работа владельца невозможна. В многостадийном биопруде без разбавления сточные воды перетекают в водоём лишь после тщательного отстаивания. Несколько биологических прудов может быть соединено таким образом, что вода из предыдущего устремляется в ближайший последующий вниз по течению. Очистка стоков в первом случае займёт полмесяца, во втором – примерно вдвое больше времени. Это процесс удаления органических загрязнений, биогенов (азот, фосфор) и растворённых загрязняющих веществ с помощью микроорганизмов (бактерий, простейших), которые разлагают загрязнения, превращая их в безопасные продукты (CO_2 , H_2O , биомассу) [8-11].

Основная цель – не допустить попадания вредных веществ в водные системы и снизить нагрузку на окружающую среду. Обработка азотсодержащих или фосфорсодержащих веществ включает добавление аноксического отсека внутри аэрационной камеры для более эффективного проведения процесса нитрификации-денитрификации. Сначала аммиак окисляется до нитрита, который затем превращается в нитрат в аэробных условиях (аэрационный отсек). Факультативные бактерии затем восстанавливают нитрат до азота в аноксических условиях (аноксический отсек).

Кроме того, микроорганизмы, используемые для поглощения фосфора (организмы, аккумулирующие полифосфаты, PAOs), более эффективны в аноксических условиях. Эти микроорганизмы накапливают большое количество фосфатов в своих клетках и оседают в вторичном отстойнике. Осевший ил либо утилизируется как избыточный активный ил, либо возвращается в аэрационную камеру как возвратный активный ил. Часть ила всегда должна возвращаться в аэрационные камеры для поддержания достаточной популяции микроорганизмов. Выход PAOs снижается на 70–80% в аэробных условиях. Хотя фосфор можно удалять на входе в аэрационную камеру с помощью химического осаждения (добавлением ионов металлов, таких как кальций, алюминий или железа), биологическое удаление фосфора является более экономичным за счёт экономии химических веществ.

Биологическая очистка сточных вод с использованием аноксических и аэробных отсеков позволяет эффективно удалять азот и фосфор, обеспечивая.

- Снижение концентрации азотсодержащих соединений.

- Эффективное накопление и удаление фосфатов.

- Экономию химических реагентов.

- Поддержание жизнеспособной популяции микроорганизмов для долгосрочной работы системы [6-9].

Биологическая очистка сточных вод является одной из наиболее эффективных и экологически безопасных технологий для удаления органических загрязнений, азота и фосфора. В основе метода лежит использование микроорганизмов, способных разлагать органические вещества и аккумулировать питательные элементы, такие как фосфаты. Применение аэробных и анаэробных отсеков позволяет организовать последовательные процессы нитрификации и денитрификации, что обеспечивает эффективное снижение содержания азотсодержащих соединений в воде. Микроорганизмы, аккумулирующие полифосфаты (PAOs), демонстрируют высокую эффективность удаления фосфора в анаэробных условиях, накапливая его в клетках и оседая во вторичных отстойниках[2-5]. Возврат части осевшего активного ила в аэрационную камеру обеспечивает поддержание жизнеспособной популяции микроорганизмов, что является критически важным для стабильной работы очистных сооружений. Несмотря на возможность химического удаления фосфора с использованием ионов металлов, биологический способ является более экономически выгодным, так как сокращает потребление реагентов и снижает эксплуатационные расходы. Современные методы биологической очистки, такие как активный ил, биофильтры, мембранные биореакторы и ротационные биологические контакторы, позволяют адаптировать системы для различных типов сточных вод – бытовых, промышленных и сельскохозяйственных. Анаэробные процессы, сопровождающиеся выделением биогаза, открывают дополнительные возможности для получения энергии и утилизации осадка.

Таким образом, биологическая очистка сточных вод обеспечивает комплексное решение задач по защите водных ресурсов, снижению загрязнения и рациональному использованию природных ресурсов. Комбинация аэробных и анаэробных процессов, а также интеграция современных технологий позволяют достигать высоких стандартов очистки и экологической безопасности. Внедрение таких систем способствует устойчивому развитию и защите окружающей среды, снижая негативное воздействие хозяйственной деятельности человека на водные экосистемы.

Литературы

1. Hirt, C. W., & Nichols, B. D. (1981). Volume of fluid (VOF) method for the dynamics of free boundaries. *Journal of Computational Physics*, 39(1), 201–225.
2. Crowe, C. T., Schwarzkopf, J. D., Sommerfeld, M., & Tsuji, Y. (2011). *Multiphase flows with droplets and particles*. CRC Press
3. Transition processes during the start-up of the pumping unit of happ. Z, Abdulkhaev, MM, Madraximov, JT Orzimatov, A Abdurazaqov.
4. Совершенствование биореакторов для очистки сточных вод. Рахмоналиев Санжар Мухаммаджон ўгли Умуркулов Шахзодбек Хамдамжон

ўғли, Сабилов Дониёр Расулжон ўғли. Models and methods in modern science (volume 2, pages 88), FRENCH International Scientific Online Conference.

5. Подготовка питьевой воды из маломощных поверхностных водоисточников. Зулхумор Кахрамон кизи Ибрагимова, Нозимахон Сохибжон кизи Хамдамова, Шахзодбек Хамдамжон угли Умуркулов, Дониёржон Расулжон угли Сабилов. Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS), Special Issue 4, 77-83

6. Chow, V. T. (1959). Open-channel hydraulics. New York: McGraw-Hill.

7. Streeter, V. L., & Wylie, E. B. (1983). Fluid mechanics. McGraw-Hill.

8. White, F. M. (2011). Fluid mechanics (7th ed.). McGraw-Hill.

9. Munson, B. R., Young, D. F., & Okishi, T. H. (2009). Fundamentals of fluid mechanics. Wiley.

10. Cunge, J. A., Holly Jr, F. M., & Verwey, A. (1980). Practical aspects of computational river hydraulics. Pitman.

11. ШНҚ 2.04.01-22 «Биофарминг ички сув таъминоти ва оқова сувларни чиқариб юбориш» шаҳарсозлик нормалари ва қоидаларини тасдиқлаш тўғрисида.

YASHIL IQTISODIYOTGA O‘TISHDA AYOLLAR TADBIRKORLIGINING O‘RNI: YER VA SUV RESURLARINI BOSHQARISH TAJRIBASI

Usmonova Mohigul Mansur qizi

Qarshi davlat universiteti

“Mintaqaviy iqtisodiyot” yo‘nalishi mustaqil tadqiqotchisi

Email: usmonovamohigul99@gmail.com

Tel: +99890 870 06 00

Annotatsiya

Yashil iqtisodiyotga o'tish, ayniqsa, yer va suv resurslariga yordam ko'proq kuchli o'tkazayotgan joylarda vaziyat uchun asosiy barqaror vazifaga aylandi. Shu nuqtai nazardan, ayollar tadbirkorligi iqtisodiy mas'uliyatli iqtisodiy faoliyatni rivojlantirish va resurslarni ishlab chiqarishni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Tadqiqot xo'jaligi, suvni tejaydigan texnologiyalar va ekologik toza ishlab chiqarishdagi ayollar boshchiligidagi loyihalarni qo'llab-quvvatlovchi sanoat korxonalari, institutsional tizimlar va boshqaruv tizimi tahlillari. Resurslarni boshqarishda genderga shaxsiy narsalarni integratsiyalashga va ekologik boshqaruvlik va iqtisodiy iqtisodiylikka qo'shgan hissasiga alohida e'tibor qaratish. Maqola ayollarning yashil iqtisodiy transformatsiyalarda ishtirokini oladi va yer va suv resurslarini boshqarish tizimlarini ta'minlash uchun strategik tavsiyalarni taklif qilish bilan.

Kalit so'zlar: *Yashil iqtisodiyot; ayollar tadbirkorligi; yer va suv resurslari; narsa; genderga qarab resurslarni boshqarish; ekologik madaniyat.*

Yer va suv resurslarining yordami va ijtimoiy-iqtisodiy barqarorligi, iqlim o'zgarishi va ijtimoiy-iqtisodiy stressning ortishi bilan, yashil iqtisodiyotga o'rnatilgan global barqarorlikni kuchaytirdi. Tabiiy resurslarni boshqarish endi uzoq iqtisodiy iqtisodiy o'sish, atrof-muhitni tozalash va ijtimoiy farovonlikning asosiy sharti sifatida tan olingan. Bu jarayonda tadbirkorlikning, ayniqsa, ayollar tadbirkorligining roli innovatsiya, inklyuzivlik va harakatlanish harakatlarini kuch bilan qo'llab-quvvatlashni tortmoqda.

Ayollar tadbirkorlari qishloq xo'jaligi, suv xo'jaligi va kichik ishlab chiqarish sohasi faol ishtirok etishlari tufayli iqtisodiy iqtisodiy rivojlanishga hissa qo'shish uchun noyob mavqega ega. Ularning ishtiroki ko'pincha ekologik toza amaliyotlarni, yer va suv resurslaridan samarali foydalanishni va texnologik texnologiyalarni joriyni rag'batlantiradi. Bundan tashqari, ayollar boshchiligidagi ijtimoiy va ekologik mas'uliyatni barqaror vazifa qilib qo'yadi, bu ularning yashil iqtisodiyotini amalga oshirishda ishtirokchilarga aylantiradi.

Yer va suv resurslarini samarali boshqarish, ayniqsa suv tanqisligi, tuproq degradatsiyasi va resurslardan yuk tashishni boshdan kechirayotgan joylarda, juda muhim muammo bo'lib qolmoqda. Ayollar tadbirkorligini resurslarni boshqarish strategiyalariga integratsiya qilish resurslarini boshqarish, boshqaruv mexanizmlarini ta'minlash va boshqarish mumkin bo'lgan muammolarni yaxshilash. Resurslarni boshqarishga genderga sezgilar shaxsiy yer va suvga teng huquqli kirishni ta'minlabgina qolmay, balki institutsional samaradorlik va ekologik xavfsizlikni mustahkamlaydi[1].

Yer va suv resurslarini tekshirish maqolasi nazaridan yashil iqtisodiyotga o'tishda ayollar tadbirkorligining rolini tahlil qiladi. Mavjud amaliyotlar Hissa va siyosat doiralarini o'rganish orqali ayol tadbirkorlarning resurslarini ishlab chiqarishga qo'shishganini ta'kidlaydi va xavfsizlik iqtisodiy iqtisodiy o'zgarishlarni taklif qiladi.

Yashil iqtisodiyotga o'tish global ekologik muammolarga, jumladan, iqlim o'zgarishi, yerlarning degradatsiyasi va suv tanqisligiga strategik javob sifatida paydo bo'ldi. Barqaror iqtisodiy rivojlanish tobora ko'proq tabiiy resurslarni, xususan, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi, oziq-ovqat xavfsizligi va ekologik muvozanatning asosini tashkil etuvchi yer va suvni samarali va mas'uliyatli boshqarishga bog'liq. Ko'plab rivojlanayotgan va o'tish davri iqtisodiyotlarida aholining o'sishi, yerlardan foydalanishning beqaror amaliyotlari va iqlim o'zgaruvchanligi tufayli ushbu resurslarga bosim kuchaymoqda.

So'nggi yillarda ekologik muammolarni hal qilishda tadbirkorlikning roli katta e'tiborga sazovor bo'ldi. Ushbu doirada ayollar tadbirkorligi tobora ko'proq inklyuziv va barqaror iqtisodiy o'sishning muhim omili sifatida tan olinmoqda. Ayol tadbirkorlar ko'pincha qishloq xo'jaligi, suv xo'jaligi, oziq-ovqat mahsulotlarini qayta ishlash va ekologik toza ishlab chiqarish kabi tabiiy

resurslardan foydalanish bilan chambarchas bog'liq sohalarda faoliyat yuritadilar. Ularning bu sohalardagi ishtiroki ularni yashil iqtisodiyot tamoyillari va barqaror resurslarni boshqarishni ilgari surishda asosiy ishtirokchilar sifatida ko'rsatadi.

O'zlarining salohiyatiga qaramay, ayol tadbirkorlar ko'pincha yerga egalik qilish, suv resurslari, moliyaviy xizmatlar va zamonaviy texnologiyalarga cheklangan kirish kabi tarkibiy to'siqlarga duch kelishadi. Genderga sezgir siyosat va institutsional islohotlar orqali ushbu cheklovlarni hal qilish yer va suv resurslarini boshqarishni takomillashtirish uchun katta imkoniyatlarni ochishi mumkin. Shuning uchun, ayollar tadbirkorligini yashil iqtisodiyot strategiyalariga integratsiya qilish nafaqat ijtimoiy tenglik masalasi, balki ekologik barqarorlik va iqtisodiy barqarorlikka erishishning muhim shartidir.

Ushbu maqolada samarali yer va suv resurslarini boshqarish orqali yashil iqtisodiyotga o'tishni osonlashtirishda ayollar tadbirkorligining roli o'rganiladi. Tadqiqotda mavjud amaliyotlar, institutsional tizimlar va rivojlanish strategiyalari tahlil qilinadi, ayollar boshchiligidagi korxonalarining resurslardan barqaror foydalanishga qo'shgan hissasi ta'kidlanadi va siyosatga yo'naltirilgan tavsiyalar taklif etiladi[2].

Yashil iqtisodiyot va resurslarni boshqarishning kontseptual asoslari:

Yashil iqtisodiyot kontseptsiyasi ekologik barqaror, resurslardan tejamkor va ijtimoiy jihatdan inklyuziv iqtisodiy o'sishga urg'u beradi. Xalqaro rivojlanish asoslariga ko'ra, yashil iqtisodiyot inson farovonligini va ijtimoiy tenglikni yaxshilashga qaratilgan bo'lib, ekologik xavflar va ekologik tanqislikni sezilarli darajada kamaytiradi. Ushbu kontseptsiya markazida yer va suv resurslarini barqaror boshqarish turadi, ular haddan tashqari ekspluatatsiya va samarasiz boshqaruv tufayli tobora ko'proq xavf ostida qolmoqda.

Yerlarning degradatsiyasi va suv tanqisligi barqaror rivojlanishga asosiy to'siqlarni keltirib chiqaradi. Barqaror bo'lmagan qishloq xo'jaligi amaliyotlari, samarasiz sug'orish tizimlari va zaif institutsional muvofiqlashtirish ko'plab mintaqalarda tuproq unumdorligi va suv ta'minotining pasayishiga olib keldi. Yashil iqtisodiyotga o'tish suvni tejaydigan texnologiyalar, iqlimga asoslangan aqlli qishloq xo'jaligi va integratsiyalashgan yer va suvni boshqarish tizimlari kabi innovatsion yondashuvlarni qo'llashni talab qiladi[3].

Ushbu doirada tadbirkorlik yangi texnologiyalar, biznes modellari va boshqaruv amaliyotlarini joriy etish orqali muhim rol o'ynaydi. Xususan, ayollar tadbirkorligi mahalliy darajada barqaror amaliyotlarning tarqalishiga hissa qo'shadi. Ayol tadbirkorlar ko'pincha kuchli ekologik xabardorlikni va jamoatchilikka yo'naltirilgan qarorlar qabul qilishni namoyish etadilar, bu esa yashil tashabbuslarning ijtimoiy qabul qilinishini va uzoq muddatli barqarorligini oshiradi.

Ayol tadbirkorlar turli iqtisodiy faoliyat orqali yer va suv resurslarini barqaror boshqarishga hissa qo'shadilar. Qishloq xo'jaligida ayollar boshchiligidagi korxonalar ko'pincha organik dehqonchilik, ekinlarni diversifikatsiya qilish va tuproqni muhofaza qilish texnikasi kabi ekologik toza amaliyotlarni qo'llaydilar.

Bu amaliyotlar yerlarning degradatsiyasini kamaytiradi, biologik xilma-xillikni yaxshilaydi va iqlim o'zgarishiga chidamlilikni oshiradi[4].

Suv resurslarini boshqarish nuqtai nazaridan ayol tadbirkorlar tomchilatib sug'orish, yomg'ir suvini yig'ish va samarali suv taqsimlash tizimlari kabi suvni tejaydigan texnologiyalarni ilgari surishda muhim rol o'ynaydi. Ayollar boshchiligidagi kichik va o'rta korxonalar suv yo'qotilishini kamaytiradigan va unumdorlikni oshiradigan eko-innovatsiyalarni ishlab chiqarish va tarqatishda tobora ko'proq ishtirok etmoqda.

Bundan tashqari, ayol tadbirkorlar ko'pincha o'z jamoalarida xulq-atvorni o'zgartirish agenti sifatida harakat qilishadi. Treninglar, bilim almashish va hamkorlik tashabbuslari orqali ular barqaror resurslardan foydalanish haqida xabardorlikni oshirishga hissa qo'shadilar. Ushbu ijtimoiy jihat yashil iqtisodiyot strategiyalarining samaradorligini kuchaytiradi va inklyuziv rivojlanishni qo'llab-quvvatlaydi.

Biroq, ayollar tadbirkorligining barcha salohiyatidan samarali resurslardan foydalanishdagi doimiy gender tafovutlari tufayli to'liq foydalanilmayapti. Yerga egalik qilishning cheklangan xavfsizligi va suv huquqlaridan cheklangan foydalanish ayollarning uzoq muddatli barqarorlik choralariga sarmoya kiritish qobiliyatini pasaytiradi. Ushbu muammolarni hal qilish maqsadli siyosat aralashuvlari va institutsional qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini talab qiladi[5].

Genderga sezgir resurslarni boshqarishning institutsional va siyosiy o'lchovlari

Yer va suv resurslarini samarali boshqarish mustahkam institutsional asoslar va inklyuziv boshqaruv tuzilmalariga bog'liq. Genderga sezgir siyosat resurslarga teng kirishni ta'minlash va ayol tadbirkorlarga qaror qabul qilish jarayonlarida faol ishtirok etish imkonini berish uchun juda muhimdir.

Ayollarning yer huquqlarini mustahkamlash, moliyaviy xizmatlardan foydalanishni yaxshilash va yashil innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan siyosat islohotlari ayol tadbirkorlarning yashil iqtisodiyotdagi rolini sezilarli darajada oshirishi mumkin. Davlat-xususiy sheriklik, salohiyatni oshirish dasturlari va ekologik toza texnologiyalar uchun maqsadli subsidiyalar ayollar boshchiligidagi yashil korxonalarni rivojlantirish uchun muhim vositalardir.

Bundan tashqari, gender masalalarini yer va suvni boshqarish bo'yicha milliy strategiyalarga integratsiya qilish siyosatning izchilligi va samaradorligini oshiradi. Genderga sezgir rejalashtirish ayol tadbirkorlarning o'ziga xos ehtiyojlari va hissalarini tan olinishi va qo'llab-quvvatlanishini ta'minlaydi, bu esa yanada barqaror va inklyuziv natijalarga olib keladi[5].

Yashil iqtisodiyotga o'tishdagi qiyinchiliklar va imkoniyatlar:

Ayollarning yashil iqtisodiy rivojlanishga qo'shgan hissasi tobora ko'proq e'tirof etilishiga qaramay, bir qator qiyinchiliklar saqlanib qolmoqda. Bularga kredit olishning cheklanganligi, texnik bilimlarning yetarli emasligi va institutsional qo'llab-quvvatlashning yetarli emasligi kiradi. Iqlim o'zgarishining ta'siri, masalan, suv tanqisligi va yerlarning degradatsiyasining ortishi, bu muammolarni yanada kuchaytiradi.

Shu bilan birga, yashil iqtisodiyotga o'tish ayollar tadbirkorligi uchun katta imkoniyatlar yaratadi. Yashil bozorlarning kengayishi, barqaror mahsulotlarga talabning ortishi va raqamli va suvni tejaydigan texnologiyalardagi yutuqlar ayollar boshchiligidagi korxonalar uchun yangi yo'llarni yaratadi. Ushbu imkoniyatlardan foydalanish hukumatlar, moliya institutlari va fuqarolik jamiyati tashkilotlarining muvofiqlashtirilgan sa'y-harakatlarini talab qiladi.

Ayollar tadbirkorligiga investitsiya kiritish nafaqat ekologik barqarorlikni oshiradi, balki qashshoqlikni kamaytirish, ish o'rinlarini yaratish va ijtimoiy integratsiyaga ham hissa qo'shadi. Shuning uchun, ayol tadbirkorlarni qo'llab-quvvatlash barqaror rivojlanishga strategik investitsiya sifatida qaralishi kerak[6].

Tahlil shuni ko'rsatadiki, ayollar tadbirkorligi yer va suv resurslarini barqaror boshqarishni rag'batlantirishda muhim rol o'ynaydi. Ayollar boshchiligidagi korxonalar, ayniqsa qishloq xo'jaligi va suv xo'jaligi sohasida, yashil texnologiyalar va ekologik jihatdan mas'uliyatli amaliyotlarni qo'llashning yuqori darajasini namoyish etmoqda. Ushbu korxonalar resurslar samaradorligini oshirishga, atrof-muhitga bosimni kamaytirishga va iqtisodiy barqarorlikni oshirishga hissa qo'shadi.

Natijalar, shuningdek, ayollar tadbirkorligining ta'sirini kuchaytirishda genderga sezgir institutsional tizimlarning muhimligini ta'kidlaydi. Inklyuziv siyosatni amalga oshiradigan va maqsadli qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini taqdim etadigan mamlakatlar yashil iqtisodiy transformatsiyada yaxshiroq natijalarga erishadilar. Shunday qilib, institutsional muhitni mustahkamlash ayol tadbirkorlarning barqaror rivojlanishga qo'shgan hissasini maksimal darajada oshirish uchun juda muhimdir[7].

Yashil iqtisodiyotga o'tish ekologik barqarorlik, iqtisodiy samaradorlik va ijtimoiy integratsiyani birlashtirgan kompleks yondashuvni talab qiladi. Ayollar tadbirkorligi, ayniqsa yer va suv resurslarini boshqarish nuqtai nazaridan, ushbu o'tishning kuchli harakatlantiruvchi kuchini ifodalaydi. Barqaror amaliyotlarni ilgari surish, innovatsiyalarni rivojlantirish va jamoatchilik ishtirokini kuchaytirish orqali ayol tadbirkorlar yashil iqtisodiy rivojlanishga sezilarli hissa qo'shadilar.

Ushbu rolni kuchaytirish uchun quyidagi tavsiyalar taklif etiladi:

- Huquqiy va institutsional islohotlar orqali ayollarning yer va suv resurslaridan foydalanishini kengaytirish[7].
- Ayollar boshchiligidagi yashil korxonalar uchun moliyaviy yordam va investitsiya imkoniyatlarini kengaytirish.
- Barqaror resurslarni boshqarishga qaratilgan salohiyatni oshirish va bilim almashish dasturlarini rag'batlantirish.
- Genderga sezgir yondashuvlarni milliy yashil iqtisodiyot va resurslarni boshqarish strategiyalariga integratsiya qilish.

Ushbu choralarni amalga oshirish nafaqat ayol tadbirkorlarni qo'llab-quvvatlashga, balki yer va suv resurslarini boshqarish samaradorligini oshirishga, yanada inklyuziv va barqaror yashil iqtisodiyotga hissa qo'shishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI

1. United Nations Environment Programme. Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication. Nairobi: UNEP, 2011. 631 p.
2. World Bank. Gender in Agriculture: Sourcebook. Washington, DC: World Bank, 2009.
3. FAO. The Role of Women in Sustainable Agriculture and Rural Development. Rome: FAO, 2018.
4. OECD. Women Entrepreneurship and Inclusive Growth. Paris: OECD Publishing, 2017.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. “Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. Toshkent, 2022.
6. Abdurahmonov Q.X., Yuldasheva N.M. Yashil iqtisodiyot va barqaror rivojlanish asoslari. Toshkent: Iqtisodiyot, 2021.
7. Ismoilov B.R., Xudoyberdiyeva D.Sh. Yer va suv resurslarini boshqarishning iqtisodiy mexanizmlari. Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.

SUV TANQISLIGI MUAMMOSI VA YANGI O‘ZBEKISTONNING MOSLASHUV STRATEGIYALARI

Ro‘ziyeva Zarnigor Otabek qizi

Farg‘ona davlat texnika universiteti “Oliy matematika” kafedrasida assistenti.

e-mail: zroziyeva462@gmail.com

Tel: +998903643024

Annotatsiya

Mazkur maqolada suv tanqisligi muammosining global va mintaqaviy jihatlari, xususan, O‘zbekiston sharoitida yuzaga kelayotgan suv resurslari bilan bog‘liq dolzarb muammolar tahlil qilinadi. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot bosqichida suv tanqisligiga moslashuv strategiyalari, jumladan, suv resurslarini boshqarishning zamonaviy mexanizmlari, innovatsion texnologiyalarni joriy etish, qishloq xo‘jaligida suv tejamonkor usullardan foydalanish hamda davlat siyosatining ilmiy asoslari yoritib beriladi. Shuningdek, barqaror rivojlanishni ta‘minlashda suv tanqisligi muammosini yumshatish bo‘yicha istiqbolli yo‘nalishlar ilmiy jihatdan asoslanadi.

Kalit so‘zlar: *Suv tanqisligi, suv resurslari, Yangi O‘zbekiston, moslashuv strategiyalari, barqaror rivojlanish, suvni boshqarish, innovatsion texnologiyalar.*

Bugungi globallashuv va iqlim o‘zgarishlari sharoitida suv resurslari insoniyat hayoti va iqtisodiy taraqqiyotining eng muhim omillaridan biriga aylanib bormoqda. Jahon banki va BMT ma‘lumotlariga ko‘ra, XXI asr o‘rtalariga kelib dunyo aholisining yarmidan ko‘prog‘i suv tanqisligi sharoitida yashashi

kutilmoqda. Ayniqsa, qurg‘oqchil va yarim qurg‘oqchil hududlarda joylashgan davlatlar uchun suv masalasi strategik ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekiston Respublikasi geografik jihatdan suv resurslari cheklangan hududda joylashgan bo‘lib, mamlakat suv resurslarining asosiy qismi transchegaraviy daryolar – Amudaryo va Sirdaryo hisobiga shakllanadi. Iqlim o‘zgarishi, muzliklar hajmining qisqarishi, aholi sonining ortishi hamda suvga talab yuqoriligi suv tanqisligi muammosini yanada keskinlashtirmoqda. Qishloq xo‘jaligining suvga yuqori darajada bog‘liqligi esa bu masalaning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatini yanada oshiradi[2, 411].

Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasida suv resurslarini boshqarish masalasi ustuvor yo‘nalish sifatida belgilangan. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev o‘z chiqishlarida suv resurslarini tejash, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish va suvdan foydalanish madaniyatini oshirish masalalariga alohida e‘tibor qaratib kelmoqda. Prezidentimiz ta’kidlaganidek, “Suvni tejash – bugunning emas, kelajak avlodlar oldidagi mas’uliyatimizdir”. Ushbu fikr davlat siyosatining mazkur sohadagi konseptual asosini belgilaydi[1, 190].

Mazkur maqolada suv tanqisligi muammosining asosiy sabablari, Yangi O‘zbekistonning bu boradagi davlat siyosati, moslashuv strategiyalari va kelajak istiqbollari ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi.

1. Suv tanqisligi muammosining mohiyati va dolzarbligi. Suv tanqisligi – mavjud suv resurslari aholining, qishloq xo‘jaligi va sanoatning ehtiyojlarini to‘liq qondira olmaslik holati bilan tavsiflanadi. O‘zbekistonda suv tanqisligi tabiiy va antropogen omillar uyg‘unligi natijasida yuzaga kelmoqda[3, 95].

Birinchidan, iqlim o‘zgarishi natijasida Markaziy Osiyo hududida o‘rtacha harorat oshib bormoqda. Bu esa bug‘lanish jarayonini kuchaytirib, suv zahiralarning kamayishiga olib kelmoqda. Muzliklar maydonining qisqarishi kelajakda daryolarning suv bilan to‘yinishi darajasiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Ikkinchidan, suv resurslarining transchegaraviy xususiyati ularni boshqarishni murakkablashtiradi. Amudaryo va Sirdaryo havzalarida joylashgan

davlatlar o‘rtasida suvdan foydalanish masalalari doimiy kelishuv va muvozanatni talab etadi.

Uchinchidan, sug‘oriladigan dehqonchilikning ustunligi suvdan haddan tashqari foydalanishga sabab bo‘lmoqda. O‘zbekiston suv resurslarining asosiy qismi sug‘orish tizimlarida ishlatiladi, biroq mavjud irrigatsiya tizimlarining eskirganligi suv yo‘qotilishiga olib keladi[4, 140].

2. Suv tanqisligining ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari. Suv tanqisligi bevosita qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish hajmining kamayishiga, yerlarning sho‘rlanishiga va hosildorlik pasayishiga olib keladi. Bu esa oziq-ovqat xavfsizligiga tahdid soladi. Bundan tashqari, ichimlik suvi tanqisligi aholi salomatligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Ayrim hududlarda ichimlik suvi sifatining yomonlashuvi sanitariya-gigiyena muammolarini keltirib chiqarmoqda. Sanoat rivojida ham suv resurslari muhim ahamiyatga ega. Suv yetishmovchiligi energetika, kimyo va oziq-ovqat sanoati faoliyatini cheklaydi. Natijada iqtisodiy o‘sish sur‘atlari pasayishi mumkin[5, 60].

3. Yangi O‘zbekistonning suv tanqisligiga moslashuv strategiyalari:

3.1. Suvni tejash texnologiyalarini joriy etish. Yangi O‘zbekistonda suvni tejovchi texnologiyalarni keng joriy etish davlat siyosatining muhim yo‘nalishiga aylandi. Tomchilatib sug‘orish, yomg‘irlatib sug‘orish va lazer tekislash texnologiyalari suv sarfini sezilarli darajada kamaytirishga xizmat qilmoqda.

Mazkur texnologiyalar nafaqat suvni tejaydi, balki yer unumdorligini oshirib, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari sifatini yaxshilaydi. Davlat tomonidan fermerlarga subsidiyalar va imtiyozli kreditlar ajratilishi bu jarayonni jadallashtirmoqda[6, 30].

3.2. Irrigatsiya va melioratsiya tizimlarini modernizatsiya qilish. Suv yo‘qotilishining katta qismi kanallar va sug‘orish tarmoqlarida yuz beradi. Shu sababli Yangi O‘zbekistonda irrigatsiya infratuzilmasini modernizatsiya qilishga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Kanallarni betonlash, suv o‘lchash qurilmalarini o‘rnatish va avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari joriy etilmoqda.

3.3. Raqamlashtirish va innovatsion boshqaruv. Suv resurslarini boshqarishda raqamli texnologiyalar muhim ahamiyat kasb etadi. GIS texnologiyalari, masofadan zondlash va sun‘iy intellekt asosidagi prognozlash tizimlari suv resurslarini samarali rejalashtirish imkonini beradi.

3.4. *Huquqiy va institutsional islohotlar.* So‘nggi yillarda suv xo‘jaligi sohasida huquqiy bazani takomillashtirish bo‘yicha qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilindi. Suvdan foydalanishda iqtisodiy mexanizmlarni joriy etish, suv hisobini yuritish va javobgarlikni kuchaytirish suvni tejashga xizmat qilmoqda.

3.5. *Xalqaro hamkorlik va mintaqaviy yondashuv.* O‘zbekiston Markaziy Osiyo davlatlari bilan suv resurslarini adolatli taqsimlash va qo‘shma loyihalarni amalga oshirishga intilmoqda. IFAS doirasidagi hamkorlik suv tanqisligi muammosini mintaqaviy darajada hal etishga xizmat qiladi[6,7].

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, suv tanqisligi muammosi Yangi O‘zbekiston sharoitida faqatgina ekologik masala bo‘lib qolmay, balki mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy barqarorligi, oziq-ovqat xavfsizligi hamda milliy xavfsizlik bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan strategik masalaga aylanib bormoqda. Iqlim o‘zgarishi, global haroratning oshishi, muzliklar maydonining qisqarishi va yog‘ingarchilik miqdorining kamayishi suv resurslarining tabiiy shakllanish jarayoniga salbiy ta‘sir ko‘rsatmoqda. Shu bilan birga, aholining tez sur‘atlarda o‘sishi, sanoat va qishloq xo‘jaligida suvga bo‘lgan talabning ortib borishi mavjud suv resurslariga bosimni kuchaytirmoqda. O‘zbekiston Respublikasida suv resurslarining asosiy qismi transchegaraviy daryolar hisobiga shakllanayotganini inobatga olsak, suv tanqisligi muammosi mintaqaviy hamkorlik va siyosiy muvozanatni talab etuvchi murakkab masala ekanligi yaqqol namoyon bo‘ladi. Mazkur sharoitda Yangi O‘zbekistonning suv siyosati ochiqlik, konstruktiv muloqot va o‘zaro manfaatli hamkorlik tamoyillariga asoslanayotgani alohida ahamiyatga ega. Suv resurslarini boshqarishda mintaqaviy yondashuvning

kuchaytirilishi Markaziy Osiyo davlatlari o‘rtasida ishonch muhitini mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

Maqolada tahlil qilinganidek, Yangi O‘zbekiston tomonidan amalga oshirilayotgan moslashuv strategiyalari kompleks va tizimli xarakterga ega. Xususan, suvni tejovchi zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, irrigatsiya va melioratsiya tizimlarini modernizatsiya qilish, suv resurslarini raqamli boshqaruv asosida monitoring qilish va prognozlash tizimlarini rivojlantirish suv tanqisligi oqibatlarini yumshatishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Tomchilatib sug‘orish, lazerli yer tekislash va avtomatlashtirilgan suv taqsimoti tizimlari nafaqat suv sarfini qisqartirish, balki yer unumdorligini oshirish va qishloq xo‘jaligi mahsulotlari barqarorligini ta‘minlash imkonini bermoqda.

Shu bilan birga, suv resurslarini boshqarishda huquqiy va institutsional islohotlarning amalga oshirilishi ushbu sohada mas‘uliyat va hisobdorlikni kuchaytirmoqda. Suvdan foydalanishda iqtisodiy mexanizmlarni joriy etish, suv hisobini yuritish va suvni tejashga qaratilgan rag‘batlantiruvchi choralar suv resurslaridan oqilona foydalanish madaniyatini shakllantirishga xizmat qilmoqda. Bu esa suv tanqisligini bartaraf etishda faqat texnik emas, balki ijtimoiy va boshqaruv omillarining ham muhimligini ko‘rsatadi. Kelajak nuqtayi nazaridan qaralganda, suv tanqisligi muammosini hal etish faqat davlat siyosati bilan cheklanib qolmasligi lozim. Ilm-fan, innovatsiyalar, xususiy sektor va fuqarolik jamiyatining faol ishtiroki suv resurslarini boshqarish samaradorligini oshirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Suvdan oqilona foydalanish madaniyatini aholining barcha qatlamlari orasida shakllantirish, yoshlar ongida ekologik mas‘uliyatni kuchaytirish va ta‘lim tizimida suv xavfsizligi masalalariga alohida e‘tibor qaratish uzoq muddatli barqaror rivojlanishni ta‘minlashning muhim shartlaridan biridir.

Xulosa o‘rnida ta‘kidlash joizki, Yangi O‘zbekistonning suv tanqisligiga moslashuv strategiyalari mamlakatning uzoq muddatli rivojlanish maqsadlariga xizmat qilmoqda. Ushbu strategiyalar izchil va samarali amalga oshirilgan taqdirda, O‘zbekiston nafaqat suv xavfsizligini ta‘minlash, balki iqlim o‘zgarishlariga moslashgan, resurslardan samarali foydalanadigan va ekologik barqaror davlat sifatida mintaqada yetakchi o‘rinni egallashi mumkin.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR.

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021.
2. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettiramiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2018.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga Murojaatnomalari to‘plami. – Toshkent, 2020.
4. Abdurahmonov Q. Barqaror rivojlanish va ekologik muammolar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2019.

5. Qodirov B., Jo‘rayev A. Suv resurslarini boshqarishning ijtimoiy-iqtisodiy asoslari. – Toshkent: Fan, 2020.

6. O‘zbekiston Respublikasi Suv xo‘jaligi vazirligi. O‘zbekistonda suv resurslaridan foydalanish holati va istiqbollari. – Toshkent, 2021.

QURG‘OQCHILIK SHAROITIDA YER-SUV RESURLARIDAN SAMARALI FOYDALANISH

Ro‘ziyeva Zarnigor Otabek qizi

Farg‘ona davlat texnika universiteti “Oliy matematika” kafedrasasi assistenti

e-mail: zroziyeva462@gmail.com

Tel: +998903643024

Annotatsiya

Mazkur maqolada qurg‘oqchilik sharoitida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish masalalari ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilingan. Iqlim o‘zgarishi, suv tanqisligi va yer degradatsiyasi sharoitida resurslardan oqilona foydalanishning zamonaviy mexanizmlari yoritilgan. Sug‘orish tizimlarini modernizatsiya qilish, suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish, qurg‘oqchilikka chidamli ekinlarni yetishtirish hamda davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlari tahlil etilgan. Shuningdek, Yangi O‘zbekiston sharoitida yer-suv resurslarini boshqarishning institutsional va strategik yondashuvlari asoslab berilgan.

***Kalit so‘zlar:** Qurg‘oqchilik, suv tanqisligi, yer-suv resurslari, suv tejovchi texnologiyalar, sug‘orish tizimi, iqlim o‘zgarishi, qishloq xo‘jaligi, Yangi O‘zbekiston, barqaror rivojlanish.*

Bugungi kunda global iqlim o‘zgarishlari natijasida qurg‘oqchilik hodisalari dunyoning ko‘plab hududlarida tobora kuchayib bormoqda. Haroratning oshishi, yog‘ingarchilik miqdorining kamayishi, suv resurslarining notekis taqsimlanishi va tabiiy suv zaxiralarining qisqarishi qishloq xo‘jaligi, ekologiya hamda iqtisodiy barqarorlikka jiddiy tahdid solmoqda. Ayniqsa, qurg‘oqchil va yarim qurg‘oqchil hududlarda joylashgan davlatlar uchun yer va suv resurslaridan oqilona foydalanish masalasi strategik ahamiyat kasb etmoqda[3, 53].

O‘zbekiston Respublikasi ham iqlimi keskin kontinental bo‘lgan, suv resurslari cheklangan mamlakatlar sirasiga kiradi. Mamlakat suv resurslarining asosiy qismi Amudaryo va Sirdaryo kabi transchegaraviy daryolar hisobiga shakllanadi. Iqlim o‘zgarishi, muzliklar hajmining qisqarishi va qurg‘oqchilik davrlarining uzayishi ushbu suv manbalarining kamayishiga olib kelmoqda. Shu sababli qurg‘oqchilik sharoitida yer-suv resurslaridan samarali foydalanish Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi[1, 284].

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev o‘z nutq va ma’ruzalarida suv resurslarini tejash, qurg‘oqchilikka moslashuvchan qishloq xo‘jaligini rivojlantirish va zamonaviy texnologiyalarni joriy etish masalalariga alohida urg‘u bermoqda. Prezidentimiz ta’kidlaganidek, “Suvni tejash va undan oqilona foydalanish – bugungi kun talabi va kelajak avlodlar oldidagi mas’uliyatimizdir”. Ushbu fikr davlat siyosatining mazkur sohadagi konseptual asosini tashkil etadi[2, 149].

Mazkur ilmiy maqolada qurg‘oqchilik sharoitida yer va suv resurslaridan samarali foydalanishning nazariy asoslari, mavjud muammolar, Yangi O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar hamda kelajakdagi ustuvor yo‘nalishlar atroflicha tahlil qilinadi.

1. Qurg‘oqchilik sharoitida yer-suv resurslaridan foydalanish muammolarining nazariy asoslari. Qurg‘oqchilik – tabiiy-iqlimiy hodisa bo‘lib, uzoq vaqt davomida yog‘ingarchilikning keskin kamayishi va haroratning oshishi natijasida suv resurslari zaxirasining qisqarishi bilan tavsiflanadi. Qurg‘oqchilik sharoitida yer va suv resurslari o‘zaro chambarchas bog‘liq holda degradatsiyaga uchraydi. Suv tanqisligi tuproq namligining pasayishiga olib keladi, bu esa yer unumdorligining kamayishiga, eroziya va sho‘rlanish jarayonlarining kuchayishiga sabab bo‘ladi[4, 65].

Ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, qurg‘oqchilik sharoitida suvdan noto‘g‘ri foydalanish nafaqat qisqa muddatli hosildorlikning pasayishiga, balki uzoq muddatda yer resurslarining qayta tiklanmas darajada zararlanishiga olib keladi. Shu bois yer va suv resurslaridan samarali foydalanish masalasi ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy jihatlarni o‘z ichiga olgan kompleks muammo sifatida qaralishi lozim.

O‘zbekiston sharoitida ushbu muammo yanada dolzarb bo‘lib, mamlakat hududining katta qismi qurg‘oqchil va yarim qurg‘oqchil zonalarda joylashgan. Bu holat suvdan foydalanishning ilmiy asoslangan, tejamkor va uzoq muddatli strategiyalarini ishlab chiqishni taqozo etadi.

2. Qurg‘oqchilik sharoitida yer resurslaridan samarali foydalanish yo‘nalishlari. Yer resurslari qurg‘oqchilik sharoitida eng tez zarar ko‘ruvchi tabiiy resurslardan biri hisoblanadi. Tuproq namligining kamayishi, sug‘orish rejimining buzilishi va noto‘g‘ri agrotexnik tadbirlar natijasida yerlarning meliorativ holati yomonlashadi. Shu sababli yer resurslaridan samarali foydalanish quyidagi asosiy yo‘nalishlarda amalga oshirilishi lozim.

- Birinchidan, tuproq unumdorligini saqlash va oshirish muhim ahamiyatga ega. Buning uchun organik o‘g‘itlardan foydalanish, tuproq strukturasi yaxshilovchi agrotexnik tadbirlarni qo‘llash va minimal haydash texnologiyalarini joriy etish talab etiladi. Bu usullar tuproqning namni ushlab qolish qobiliyatini oshiradi va qurg‘oqchilikka chidamliligini kuchaytiradi.

- Ikkinchidan, qurg‘oqchilikka chidamli ekin turlarini yetishtirish muhim yo‘nalish hisoblanadi. Zamonaviy seleksiya yutuqlari asosida yaratilgan kam suv talab qiluvchi ekinlar qurg‘oqchilik sharoitida barqaror hosil olish imkonini beradi.

- Uchinchidan, yer degradatsiyasiga qarshi kurashish masalasi dolzarbdir. Sho‘rlanish, eroziya va cho‘llanish jarayonlarining oldini olish uchun meliorativ tadbirlar, o‘rmonzorlashtirish va himoya o‘simliklarini ekish samarali usul hisoblanadi[5, 34].

3. Qurg‘oqchilik sharoitida suv resurslaridan samarali foydalanish. Suv resurslari qurg‘oqchilik sharoitida eng muhim va eng cheklangan resurs sifatida namoyon bo‘ladi. O‘zbekistonda suv resurslarining katta qismi sug‘oriladigan dehqonchilikda ishlatiladi. Shu sababli suvdan foydalanish samaradorligini oshirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Suvni tejoychi texnologiyalarni joriy etish qurg‘oqchilikka moslashuvning eng samarali usullaridan biridir. Tomchilatib sug‘orish, yomg‘irlatib sug‘orish va yer ostidan sug‘orish tizimlari suv sarfini sezilarli darajada kamaytirib, ekinlarning suvga bo‘lgan ehtiyojini optimal darajada qondiradi. Ushbu texnologiyalar suvdan foydalanish samaradorligini oshirish bilan birga, hosildorlikning barqarorligini ta‘minlaydi.

Bundan tashqari, irrigatsiya tizimlarini modernizatsiya qilish, suv kanallarini betonlash va suv hisobini yuritish tizimlarini joriy etish suv yo‘qotilishini kamaytirishga xizmat qiladi. Bu esa qurg‘oqchilik sharoitida mavjud suv resurslaridan maksimal darajada samarali foydalanish imkonini beradi[8, 46].

4. Raqamli texnologiyalar va innovatsion yondashuvlar. Qurg‘oqchilik sharoitida yer-suv resurslarini boshqarishda raqamli texnologiyalar muhim o‘rin tutadi. GIS texnologiyalari, masofadan zondlash va sun‘iy intellekt asosidagi tahliliy tizimlar suv resurslarini prognozlash, yer holatini monitoring qilish va qarorlar qabul qilish jarayonini takomillashtiradi.

Raqamli boshqaruv tizimlari yordamida suv taqsimotida shaffoflik ta’minlanadi, inson omili ta’siri kamayadi va resurslardan foydalanish samaradorligi oshadi. Bu esa qurg‘oqchilik sharoitida suv resurslarining adolatli va oqilona taqsimlanishiga xizmat qiladi[6, 104].

5. Huquqiy va institutsional mexanizmlar. Yer-suv resurslaridan samarali foydalanish huquqiy va institutsional mexanizmlarning takomillashuvini talab etadi. O‘zbekistonda so‘nggi yillarda suv xo‘jaligi va yer munosabatlarini tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilinib, suvdan foydalanishda mas’uliyat va hisobdorlik kuchaytirildi. Suvdan foydalanishda iqtisodiy rag‘batlantirish mexanizmlarini joriy etish, suv hisobini yuritish va suvni tejashga qaratilgan siyosat qurg‘oqchilik sharoitida barqaror boshqaruv tizimini shakllantirishga xizmat qiladi[7, 88].

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, qurg‘oqchilik sharoitida yer-suv resurslaridan samarali foydalanish O‘zbekistonning ekologik barqarorligi, iqtisodiy rivojlanishi va oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Iqlim o‘zgarishi natijasida qurg‘oqchilik hodisalarining tez-tez takrorlanishi mavjud resurslarga bo‘lgan bosimni yanada kuchaytirmoqda va bu jarayon ilmiy asoslangan, uzoq muddatli yondashuvlarni talab etadi.

Yangi O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar suvni tejovchi texnologiyalarni joriy etish, irrigatsiya va melioratsiya tizimlarini modernizatsiya qilish, raqamli boshqaruv tizimlarini rivojlantirish va huquqiy bazani takomillashtirish orqali qurg‘oqchilik oqibatlarini yumshatishga qaratilgan. Ushbu chora-tadbirlar yer unumdorligini saqlash, suv resurslaridan oqilona foydalanish va ekologik muvozanatni ta’minlash imkonini bermoqda. Shuningdek, yer-suv resurslaridan samarali foydalanishda faqat texnik va huquqiy choralar yetarli emas. Aholi va fermer xo‘jaliklari orasida suvdan foydalanish madaniyatini oshirish,

ekologik ongni shakllantirish va ilmiy bilimlarni amaliyotga tatbiq etish muhim ahamiyat kasb etadi. Ta’lim va ilm-fan sohasida qurg‘oqchilikka moslashuv masalalariga alohida e’tibor qaratilishi kelajakda barqaror rivojlanishni ta’minlashning muhim omili bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa o‘rnida ta’kidlash joizki, qurg‘oqchilik sharoitida yer-suv resurslaridan samarali foydalanish Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasining ajralmas qismi bo‘lib, ushbu yo‘nalishda amalga oshirilayotgan tizimli islohotlar mamlakatning ekologik xavfsizligi va barqaror rivojlanishini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR.

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2022.
2. Mirziyoyev Sh.M. Ekologik xavfsizlik va tabiatni muhofaza qilish masalalari bo‘yicha nutqlar va ma’ruzalar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2021.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Strategik va mintaqalararo tadqiqotlar instituti. Iqlim o‘zgarishi sharoitida O‘zbekistonda suv resurslarini boshqarish masalalari. – Toshkent, 2023.
4. O‘zbekiston Respublikasi Suv xo‘jaligi vazirligi. O‘zbekistonda suv resurslaridan foydalanish holati va istiqbollari. – Toshkent, 2022.
5. O‘zbekiston Respublikasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o‘zgarishi vazirligi. Qurg‘oqchilik va yer degradatsiyasining oldini olish bo‘yicha milliy hisobot. – Toshkent, 2021.
6. Karimov A. Qurg‘oqchil hududlarda suv resurslaridan samarali foydalanish masalalari. – Toshkent: Fan, 2019.
7. Ismoilov S. Yer degradatsiyasi va cho‘llanishga qarshi kurashning ilmiy asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.
8. Qodirov A., Xolmatov B. Qurg‘oqchilik sharoitida sug‘oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash // Qishloq xo‘jaligi fanlari. – 2020. – №2.

YANGI O‘ZBEKISTONDA YER-SUV RESURLARINI SAMARALI BOSHQARISH VA KELAJAKKA QARATILGAN STRATEGIYALAR

To‘rayeva Ma’rifat Otaqulovna

Farg‘ona davlat texnika universiteti “Iqtisodiyot” kafedrasi assistenti

e.mail: turayevamarifat940@gmail.com

Tel: +998 90 163 88 25

Annotatsiya

Mazkur maqolada Yangi O‘zbekiston davrida yer va suv resurslarini boshqarish tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar, mavjud muammolar hamda

ularni bartaraf etishga qaratilgan strategik yondashuvlar tahlil qilinadi. Iqlim o‘zgarishi, suv tanqisligi va yer degradatsiyasi sharoitida resurslardan samarali foydalanish masalalari yoritilib, innovatsion va raqamli texnologiyalarning ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: yer resurslari, suv resurslari, Yangi O‘zbekiston, barqaror rivojlanish, raqamli boshqaruv, suv tanqisligi, yer munosabatlari.

XXI asrda tabiiy resurslar, xususan yer va suv resurslari uchun raqobat kuchayib bormoqda. Aholi sonining o‘sishi, iqlim o‘zgarishi, sanoatlashtirish va urbanizatsiya jarayonlari ushbu resurslarga bo‘lgan bosimni yanada oshirmoqda. Shu sharoitda yer-suv resurslarini samarali boshqarish masalasi davlatlarning barqaror rivojlanish strategiyasida markaziy o‘rin egallamoqda. Yangi O‘zbekiston davrida yer va suv resurslariga munosabat tubdan o‘zgardi. Avval asosan ma‘muriy boshqaruvga asoslangan tizim o‘rniga ochiqlik, raqamlashtirish va bozor mexanizmlariga tayangan yangi boshqaruv modeli shakllanmoqda. Bu esa resurslardan foydalanishda samaradorlikni oshirish, ekologik muvozanatni saqlash va kelajak avlodlar manfaatini ta‘minlashga xizmat qilmoqda. Yer resurslari O‘zbekiston iqtisodiyotining asosiy tayanchi bo‘lib, ayniqsa qishloq xo‘jaligi sohasida muhim ahamiyat kasb etadi. Biroq uzoq yillar davomida yer munosabatlarida tizimli muammolar to‘planib qolgan edi. Jumladan, yer ajratishdagi shaffoflikning yetishmasligi, yerlarning noqonuniy egallanishi va tuproq unumdorligining pasayishi shular jumlasidandir. Yangi O‘zbekiston davrida ushbu muammolarni bartaraf etish maqsadida yer munosabatlarini isloh qilishga alohida e‘tibor qaratildi. Yer ajratish jarayonlarining elektron auksionlar orqali amalga oshirilishi, yer kadastrining to‘liq raqamlashtirilishi va yerga bo‘lgan huquqlarning qonuniy kafolatlanishi bu boradagi muhim qadamlar hisoblanadi. Shu bilan birga, yer resurslarini boshqarishda ekologik omillar ham hisobga olinmoqda. Sho‘rlanish, eroziya va cho‘llanish jarayonlariga qarshi kurashish Yangi O‘zbekiston yer siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi. O‘zbekiston suv resurslari jihatidan cheklangan imkoniyatlarga ega davlat hisoblanadi. Mavjud suv zahiralarning katta qismi transchegaraviy manbalarga bog‘liq bo‘lib, bu holat suv xavfsizligini ta‘minlashda qo‘shimcha murakkabliklarni keltirib chiqaradi.

Bugungi kunda suv tanqisligi muammosi nafaqat qishloq xo‘jaligi, balki sanoat va aholi turmush darajasiga ham bevosita ta‘sir ko‘rsatmoqda. An‘anaviy sug‘orish usullarining yuqori darajadagi suv yo‘qotishlari, eskirgan infratuzilma va suvdan foydalanish madaniyatining pastligi ushbu muammoni yanada kuchaytirmoqda. **Yangi O‘zbekiston davrida suv resurslarini boshqarishda tejoychi va innovatsion yondashuvlar joriy etilmoqda.** Tomchilatib sug‘orish, yomg‘irlatib sug‘orish, suv hisobini avtomatlashtirish kabi texnologiyalar suv samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda. Yer-suv resurslarini boshqarishda raqamli texnologiyalarning joriy etilishi Yangi O‘zbekiston siyosatining muhim jihatlaridan biridir. GIS texnologiyalari, sun‘iy yo‘ldosh monitoringi va “aqlli

irrigatsiya” tizimlari orqali yer va suv resurslarining holati real vaqt rejimida kuzatib borilmoqda. Bu yondashuv: resurslardan foydalanishda aniqlikni oshiradi; korrupsion xavflarni kamaytiradi; rejalashtirish va prognozlash imkoniyatlarini kengaytiradi. Natijada boshqaruv qarorlari ilmiy asoslangan va ma’lumotlarga tayangan holda qabul qilinmoqda. Kelajakda yer-suv resurslarini boshqarish quyidagi strategik yo‘nalishlarga asoslanishi zarur: Birinchidan, resurslardan foydalanishda ekologik barqarorlikni ta’minlash. Bu tuproq unumdorligini saqlash, suv ekotizimlarini muhofaza qilish va iqlim o‘zgarishiga moslashishni o‘z ichiga oladi. Ikkinchidan, suvni qayta ishlatish va alternativ suv manbalaridan foydalanishni kengaytirish. Yomg‘ir suvlarini yig‘ish, oqova suvlarni tozalab qayta ishlatish kelajakda suv tanqisligini kamaytirishga xizmat qiladi. Uchinchidan, transchegaraviy suv resurslarini boshqarishda xalqaro hamkorlikni kuchaytirish. Suv diplomatiyasi mintaqaviy barqarorlikni ta’minlashda muhim omil hisoblanadi. Yangi O‘zbekiston davrida yer-suv resurslarini boshqarishda faqat texnik yoki iqtisodiy choralar bilan cheklanib qolmasdan, institutsional islohotlar ham amalga oshirilmoqda. Ya’ni boshqaruv tizimi, mas’ul tashkilotlar va ularning vakolatlari qayta ko‘rib chiqilmoqda. Avval yer va suv boshqaruvida vazifalarning takrorlanishi va mas’uliyatning aniq belgilanmaganligi samaradorlikka salbiy ta’sir ko‘rsatgan. **Bugungi kunda esa:** davlat organlari o‘rtasida vakolatlari aniqlashtirildi; suv foydalanuvchilar uyushmalari faoliyati kuchaytirildi; mahalliy boshqaruv organlarining roli oshirildi. Bu jarayon resurslarni markazlashgan holda emas, balki hududiy xususiyatlarni inobatga olgan holda boshqarish imkonini bermoqda. Iqlim o‘zgarishi Yangi O‘zbekiston sharoitida yer-suv resurslariga eng katta xavf tug‘dirayotgan omillardan biri hisoblanadi. So‘nggi yillarda: qurg‘oqchilik davrlarining uzayishi; yer osti suvlarining kamayishi; tuproq namligining pasayishi kuzatilmoqda. Bu holat qishloq xo‘jaligi mahsuldorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu sababli Yangi O‘zbekiston davrida yer-suv boshqaruvi moslashuvchan (adaptiv) boshqaruv modeli asosida shakllantirilmoqda. Ya’ni, boshqaruv qarorlari iqlim prognozlari va ilmiy tahlillarga tayangan holda qabul qilinmoqda. Suv tejovchi texnologiyalar joriy etilishi faqat suvni tejash bilangina cheklanmaydi. Ularning ijtimoiy va iqtisodiy samarasi ham juda yuqori: hosildorlikning oshishi; fermer daromadlarining ko‘payishi; suvga bog‘liq nizolarning kamayishi; ekologik barqarorlikning ta’minlanishi.

Masalan, tomchilatib sug‘orish texnologiyasi qo‘llanilgan hududlarda suv sarfi sezilarli darajada qisqarib, bir vaqtning o‘zida hosil sifati yaxshilanmoqda. Bu esa suv resurslarini tejash bilan birga qishloq aholisi farovonligini oshirishga xizmat qilmoqda.

Yangi O‘zbekiston davrida yer-suv resurslarini boshqarishda xususiy sektor ishtiroki ham kengayib bormoqda. Davlat-xususiy sheriklik asosida: sug‘orish tizimlarini modernizatsiya qilish; suv inshootlarini ta’minlash; innovatsion texnologiyalarni joriy etish amalga oshirilmoqda. Bu yondashuv davlat byudjetiga tushadigan yukni kamaytirish bilan birga, sohada raqobat va samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi. Xususiy sektorning faol ishtiroki yer-suv

boshqaruvida bozor mexanizmlarining shakllanishiga olib kelmoqda. Yer-suv resurslarini samarali boshqarishda texnologiya va qonunlardan tashqari inson omili ham hal qiluvchi ahamiyatga ega. Shu bois Yangi O‘zbekiston davrida suv va yerga nisbatan munosabatni o‘zgartirishga qaratilgan targ‘ibot ishlari kuchaytirildi. Suv madaniyati quyidagilarni o‘z ichiga oladi: suvni isrof qilmaslik; yerga mas‘uliyat bilan munosabatda bo‘lish; ekologik ongni shakllantirish. Bu yo‘nalishdagi ishlar uzoq muddatli natija berib, kelajak avlodlar uchun barqaror resurslar saqlab qolinishini ta‘minlaydi. Yangi O‘zbekiston davrida shakllanayotgan yer-suv boshqaruvi modeli xorijiy tajribalarni inkor etmagan holda, milliy sharoit, tarixiy tajriba va hududiy xususiyatlarga moslashtirilgan yondashuvdir. Bu model quyidagi tamoyillarga asoslanadi: adolat va ochiqlik; ilmiy asoslangan qarorlar; ekologik mas‘uliyat; kelajak avlod manfaatlari. Mazkur yondashuv yer-suv resurslarini faqat bugungi iqtisodiy foyda manbai emas, balki milliy boylik va strategik resurs sifatida boshqarishni nazarda tutadi.

Yer va suv resurslarini boshqarish Yangi O‘zbekiston davrida davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishiga aylandi. Iqlim o‘zgarishi va suv tanqisligi sharoitida amalga oshirilayotgan islohotlar resurslardan samarali foydalanish, ekologik muvozanatni saqlash va iqtisodiy rivojlanishni ta‘minlashga qaratilgan. Kelajakda innovatsion texnologiyalar, raqamli boshqaruv, xususiy sektor ishtiroki va suv madaniyatini oshirish orqali Yangi O‘zbekistonning yer-suv resurslarini boshqarish modeli mintaqaviy va xalqaro miqyosda namuna bo‘lishi mumkin. Xulosa qilib aytganda, **Yangi O‘zbekiston davrida yer-suv resurslarini boshqarish masalasi yangi bosqichga ko‘tarildi.** Amalga oshirilayotgan islohotlar resurslardan samarali foydalanish, ekologik xavfsizlikni ta‘minlash va iqtisodiy rivojlanishni qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan. Innovatsion texnologiyalar, raqamli boshqaruv va ilmiy yondashuvlar asosida shakllanayotgan yangi tizim kelajakda O‘zbekistonning barqaror rivojlanishiga mustahkam poydevor bo‘lib xizmat qiladi.

Fikrimizcha, Yangi O‘zbekiston davrida yer-suv resurslarini boshqarish sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar mamlakatning uzoq muddatli barqaror rivojlanishini ta‘minlashga qaratilgan. Yer va suv resurslaridan oqilona foydalanish, zamonaviy raqamli texnologiyalarni joriy etish, iqlim o‘zgarishiga moslashuvchi strategiyalarni amalga oshirish orqali iqtisodiy o‘sish va ekologik muvozanatga yerishish mumkin.

Mazkur maqolada taklif etilgan yondashuvlar va strategiyalar yer-suv resurslarini boshqarish tizimini yanada takomillashtirishga, qishloq xo‘jaligida resurs tejamkorligini oshirishga hamda mamlakatning ekologik xavfsizligini ta‘minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. Yer va suv resurslarini boshqarish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida. – Toshkent, 2020.
2. O‘zbekiston Respublikasining Yer kodeksi. – Toshkent, 2021.

3. Abdullaev A.A. Yer resurslarini boshqarishning iqtisodiy asoslari. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2019. – 180 b.
4. Karimov B.Sh. Qishloq xo‘jaligida yer degradatsiyasining oldini olish. – Toshkent: Fan, 2020. – 200 b.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 10 iyuldagi —O‘zbekiston Respublikasi suv xo‘jaligini rivojlantirishning 2020 –2030 yillarga mo‘ljallangan konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risidagi PF-6024-son Farmoni
6. Saidov A.R. Iqlim o‘zgarishi sharoitida resurslar boshqaruvi. – Toshkent: Fan, 2022. – 210 b.
7. Nurmatov O.X. Raqamli qishloq xo‘jaligi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2023. – 190 b.
8. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining —Orol dengizi tubidagi suvi qurigan hududlarda —yashil qoplamalar – himoya o‘rmonzorlari barpo etish bo‘yicha chora-tadbirlar to‘g‘risidagi 2019 yil 24 fevral, 1331-son qarori.

YANGI O‘ZBEKISTON DAVRIDA SUV RESURSLARIDAN OQILONA FOYDALANISHNI BOSHQARISH VA KELAJAK STRATEGIYALARI

Rasulova Shaxnoza Xatamovna,

*Farg‘ona davlat texnika universiteti, Iqtisodiyot kafedrası assistenti,
e-mail: shaxnoza.rasulova@fstu.uz, tel: +998 97 504 08 80.*

To‘xtasinova Risolat Rahimjonovna,

Farg‘ona davlat texnika universiteti, 78-23 I guruh talabasi.

Annotatsiya

Mazkur maqolada Yangi O‘zbekiston davrida suv resurslaridan oqilona foydalanishni boshqarish tizimi, amalga oshirilayotgan islohotlar hamda kelajak strategiyalari tahlil qilingan. Suv resurslarining transchegaraviy xususiyati, qishloq xo‘jaligida suv iste‘molining yuqori ulushi va iqlim o‘zgarishi sharoitida samarali boshqaruv mexanizmlarini joriy etish zarurati asoslab berilgan. Shuningdek, irrigatsiya tizimlarini modernizatsiya qilish, raqamli monitoring, suv tejovchi texnologiyalarni kengaytirish va ekologik barqarorlikni ta‘minlashga qaratilgan chora-tadbirlarning natijalari yoritilgan. Tadqiqot natijasida yer-suv resurslarini boshqarishda innovatsion va strategik yondashuvlarning ahamiyati asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: *Suv resurslari, yer-suv boshqaruvi, transchegaraviy suvlar, irrigatsiya tizimi, “Smart Water”, raqamli monitoring, suv tejovchi texnologiyalar, ekologik barqarorlik, Uzbekistan–2030 strategiyasi.*

Markaziy Osiyo, xususan, hozirgi O‘zbekiston hududi qadimdan sug‘orma dehqonchilik madaniyati rivojlangan sivilizatsiya markazlaridan biri hisoblanadi.

Arxeologik tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, Amudaryo va Zarafshon havzalarida miloddan avvalgi I ming yillikda murakkab irrigatsiya tizimlari mavjud bo‘lgan [1, 104]. Qadimgi Xorazm va Baqtriya hududlarida sun‘iy kanallar qazilib, suv resurslari jamoaviy boshqaruv tamoyillari asosida taqsimlangan.

O‘rta asrlarda sug‘orish tizimlari yanada takomillashgan. Abu Rayhon Beruniy o‘z asarlarida Amudaryo oqimi va sug‘orish tizimlari haqida ilmiy tavsiflar bergan [2, 57]. Bu davrda suv taqsimoti mahalliy boshqaruv tizimlari – mirablar orqali amalga oshirilgan bo‘lib, suvdan foydalanish aniq qoidalar asosida tartibga solingan.

XIX–XX asrlarda, ayniqsa sovet davrida, sug‘orma dehqonchilikni kengaytirish siyosati natijasida yirik irrigatsiya inshootlari barpo etildi. Amu-Buxoro kanali, Farg‘ona vodiysidagi keng ko‘lamli melioratsiya tizimlari qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini oshirishga xizmat qildi. Biroq suv resurslaridan intensiv va ekologik jihatdan asoslanmagan foydalanish Orol dengizi inqiroziga olib keldi [3, 34]. Orol muammosi suv resurslarini boshqarishda ekologik muvozanatni hisobga olish zarurligini yaqqol namoyon etdi.

Mustaqillikdan keyingi davrda O‘zbekiston Respublikasida suv xo‘jaligi sohasida institutsional va huquqiy islohotlar amalga oshirildi. 1993-yilda “Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risida”gi Qonun qabul qilindi. Keyingi yillarda irrigatsiya tizimlarini modernizatsiya qilish, meliorativ holatni yaxshilash hamda suvni tejovchi texnologiyalarni joriy etish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishiga aylandi.

Yangi O‘zbekiston davrida suv resurslarini boshqarish strategik bosqichga ko‘tarildi. 2023-yilda qabul qilingan “O‘zbekiston – 2030” strategiyasida suv resurslaridan oqilona foydalanish, raqamli monitoring tizimlarini joriy etish va suv tejovchi texnologiyalarni kengaytirish asosiy vazifalar sifatida belgilandi [4, 5]. Jahon banki hisobotlariga ko‘ra, irrigatsiya infratuzilmasini modernizatsiya qilish suv yo‘qotishlarini kamaytirish va samaradorlikni oshirishda muhim omil bo‘lib xizmat qilmoqda [10, 2].

Yer va suv resurslari har qanday mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini belgilovchi eng muhim tabiiy boyliklar hisoblanadi. Ayniqsa, agrar yo‘nalishga ega bo‘lgan O‘zbekiston uchun ushbu resurslar oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash, qishloq xo‘jaligi samaradorligini oshirish hamda aholi farovonligini yuksaltirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Shu bois yer va suvdan oqilona, tejamkor hamda barqaror foydalanish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lib kelmoqda.

Yangi O‘zbekiston taraqqiyot bosqichida yer-suv resurslarini boshqarish tizimi tubdan takomillashtirilmoqda, zamonaviy boshqaruv mexanizmlari, innovatsion yexnologiyalar va raqamli monitoring usullari keng joriy etilmoqda. Chunki bugungi kunda iqlim o‘zgarishi, suv manbalariga qaramlik kabi omillar mavjud resurslardan yanada samarali foydalanishni taqozo etmoqda.

1-jadval

Strategik yo‘nalishlar va boshqaruv siyosati

Yo‘nalish	Asosiy mazmuni	Raqamlar / Ko‘rsatkichlar
Uzbekistan–2030 suv resurslarini boshqarish strategiyasi	Suv resurslarini samarali boshqarish, avtomatlashtirish, raqamli monitoring va innovatsion suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish	2030 yilgacha mo‘ljallangan davlat konsepsiya va strategik hujjatlar qabul qilingan
Investitsiyalar va infratuzilma modernizatsiyasi	Irrigatsiya tizimlarini yangilash, suvni tejash, nasos stansiyalari va kanallarni rekonstruksiya qilish	60 trillion so‘m davlat mablag‘i + 622 mln AQSh dollari xorijiy investitsiya (2020–2024)
Yangi rivojlanish dasturi	Suv resurslarini boshqarish va irrigatsiya sektorini kengaytirish, yangi qurilish va modernizatsiya ishlari	2025–2028 yillar uchun maxsus davlat dasturi
Tejamkor sug‘orish texnologiyalari	Tomchilatib va zamonaviy sug‘orish tizimlarini keng joriy etish	2020 yilda 4% → 2025 yilda 50% gacha
Sug‘oriladigan maydonlarni kengaytirish	Zamonaviy suv tejovchi usullar bilan qamrovni oshirish	1,4 million gektar maydon

Mamlakatimizda irrigatsiya tizimlarini modernizatsiya qilish, suv tejovchi sug‘orish texnologiyalarini kengaytirish, yerlarning meliorativ holatini yaxshilash hamda ekologik barqarorlikni ta‘minlashga qaratilgan keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirish bilan birga, kelajak avlodlar uchun ham ushbu boyliklarni saqlab qolishga xizmat qiladi.

Shu nuqtai nazardan, yer-suv resurslarini boshqarish masalalarini chuqur o‘rganish, ularning samaradorligini tahlil qilish va kelajak strategiyalarini ishlab chiqish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

O‘zbekiston suv resurslarinig 80%dan ortig‘i chegara bo‘ylab keladigan daryolardan olinadi. Bu esa o‘z navbatida yirik transchegaraviy resurslar tamoyiliga tayanishini ko‘rsatadi. Belgilanishicha, respublikada yillik suv iste‘moli 51-53 mlrd. m³ atrofida bo‘lib, shundan qishloq xo‘jaligi 90-91% suvni iste‘mol qiladi[8, 2].

Suv resurslarining bunday qaramligi va keskin iqlim sharoitlari O‘zbekiston uchun suvni samarali boshqarish va tejash siyosatini eng muhim strategik yo‘nalishga aylantirgan.

Yuqoridagi ma‘lumotlardan ko‘rinib turibdiki, Yangi O‘zbekiston davrida yer-suv resurslarini boshqarish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishiga aylangan. Suv resurslarini tejash, irrigatsiya infratuzilmasini modernizatsiya qilish va raqamli boshqaruv tizimlarini joriy etish orqali mavjud suv zaxiralaridan samarali foydalanish maqsad qilingan. Yirik investitsiyalar, 2030-yilgacha mo‘ljallangan strategik dasturlar hamda suv tejovchi texnologiyalarning kengayishi natijasida qishloq xo‘jaligiga suv sarfini kamaytirish va hosildorlikni oshirishga erishilmoqda. Bu esa kelajakda ekologik barqarorlikni ta‘minlash, suv tanqisligini kamaytirish va mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

2-jadval

Strategik yo‘nalishlarga asoslangan natijalar

Strategik yo‘nalish	Natijalar
Suv tejash va samaradorlik	2024 yilda kanal tizimlarini modernizatsiya qilish orqali taxminan 8 mlrd m ³ suv tejash rejalangan
	Bu natija 2030 yilgacha amalga oshiriladigan suv tejash choralari doirasida oshishi kutilmoqda
Innovatsiya va raqamli boshqaruv	12 988 ta kanal va suv obyektlariga raqamli monitoring tizimi joriy etilgan
	80 ga yaqin yirik suv boshqaruv tizimi avtomatlashtirilgan
Energiya samaradorligi	Zamonaviy suv tejovchi texnologiyalar va boshqaruv orqali suv nasos stansiyalarida elektr energiya sarfi kamaymoqda

Keltirilgan raqamlar shuni ko‘rsatadiki, Yangi O‘zbekiston sharoitida yer-suv resurslarini boshqarish tizimi aniq natijalarga erishmoqda. Kanal va irrigatsiya tizimlarini modernizatsiya qilish hisobiga milliardlab kub metr suv tejashga erishilayotgani suvdan foydalanish samaradorligini sezilarli darajada oshirilmoqda. Raqamli monitoring va avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarining joriy etilishi suv iste‘molini doimiy nazorat qilish, yo‘qotishlarni kamaytirish hamda resurslarni aniq hisobga olish imkonini bermiqda. Shu bilan birga, energiya, tejankor texnologiyalarni qo‘llash natijasida nasos stansiyalarida elektr sarfi qisqarib, iqtisodiy samaradorlik ham ortmoqda. Umuman olganda, amalga oshirilayotgan islohotlar usv resurslaridan oqilona foydalanish, ekologik barqarorlikni ta‘minlash va kelajak avlodlar uchun suv zaxiralarini saqlashga xizmat qilmoqda.

Yer va suv resurslari O‘zbekistonning iqtisodiy rivojlanishi hamda oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlashda muhim ahamiyatga ega. Iqlim o‘zgarishi va suv

tanqisligi sharoitida ushbu resurslardan samarali foydalanish dolzarb masalaga aylandi. Shu sababli mamlakatda transchegaraviy hamkorlikni kuchaytirish, raqamli boshqaruv tizimlarini joriy etish va suv tejovchi texnologiyalarni keng qo‘llashga qaratilgan strategiyalar amalga oshirilmoqda. Bu chora-tadbirlar yer-suv resurslarini barqaror boshqarish va kelajak avlodlar uchun ularni asrashga xizmat qiladi. Yuqoridagilarni inobatga olib, quyidagi strategiyalar va istiqbollarni belgilash maqsadga muvofiqdir.

1. Transchegaraviy suv siyosati. O‘zbekistonning geografik joylashuvi shuni taqozo etadiki, uning suv resursarining katta qismi Amudaryo va Sirdaryo kabi transchegaraviy daryolardan keladi. Shu sababli suv siyosati faqat milliy darajada emas, balki mintaqaviy hamkorlik asosida shakllantirilmoqda. Kelajakda O‘zbekiston:

✓ Qo‘shni davlatlar bilan suv taqsimoti, monitoring va barqaror foydalanish bo‘yicha kelishuvlarni yanada mustahkamlaydi

✓ Transchegaraviy suv masalalarida konfliktlarni oldini olish va resurslardan adolatli foydalanish tizimini kuchaytirishga qaratilgan diplomatik tashabbuslarni ilgari suradi.

✓ Suv diplomatiyasini rivojlantirib, global va mintaqaviy forumlarda hamkorlikni kengaytiradi, suv xavfsizligi bo‘yicha tajriba almashinadi.

Bu yo‘nalish mamlakatning suv resurslaridan mustahkam huquqiy va strategik kafolat yaratish hamda atrof-muhit xavfsizligini ta‘minlash uchun muhim hisoblanadi

2. Texnologik modernizatsiya va innovatsiyalar. Kelajakda samarador boshqaruvning ajralmas qismi – zamonaviy texnologiyalarni joriy etishdir. Bu harakatlar suv resurslarini tejash, monitoring qilish va boshqarishni sezilarli darajada yaxshilaydi:

✓ Raqamli hisob-kitoblar tizimlari – “Smart Water” kabi raqami tizimlar yordamida suv sarfi, oqimlar, yo‘qotishlar va nasoslar faoliyati real vaqt rejimida kuzatiladi. Bu nazoratni mustahkamlaydi va tezkor qarorlar qilish imkonini beradi.

✓ Zamonaviy sug‘orish texnologiyalari – tomchilatib sug‘orish va mikro sug‘orish tizimlari qo‘shimcha samaradorlikka erishish imkonini beradi, suv sarfini sezilarli kamaytirgan holda ekin hosildorligini oshiradi.

✓ SCADA va avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari – bu tizimlar kanallar, nasos stansiyalari va suv taqsimoti obyektlarini boshqarishni avtomatlashtiradi, inson omilini kamaytiradi va samaradorlikni oshiradi.

Ushbu texnologiyalar kelajakda nafaqat suv tejash, balki infratuzilma xizmatlarining sifatini oshirish bo‘yicha ham poydevor yaratadi.

3. Ekologik barqarorlik va iqlim moslashuvi. Bugungi kunda o‘zgarishlari barcha davlatlar uchun muhim tahdidga aylanib bormoqda. O‘zbekistonning strategikasida bu omil ham markaziy o‘rinda turadi:

Kelajakda ekologik barqarorlik yo‘nalishida asosiy maqsadlar:

✓ Iqlim o‘zgarishining salbiy ta‘sirini kamaytirish bo‘yicha tadbirlar – maxsus meteorologik monitoringni kuchaytirish;

- ✓ Suv resurslarini tiklash va tabiiy zaxiralarni saqlash;
- ✓ Ichimlik suvi ta‘minotini yanada ishonchli va barqaror holatga keltirish;
- ✓ Qurg‘oqchilik va suv yetishmovchiligi ta‘sirini kamaytirish bo‘yicha ekologik loyihalarni amalga oshirish;
- ✓ Suv havzalarini tiklash va biologik xilma-xillikni saqlash.

Bu istiqbollar iqlim o‘zgarishiga moslashuvchi strategik yondashuvni talab qiladi va suv resurslariga bo‘lgan bosimni kamaytirishga xizmat qiladi.

Natijada, kelajakda yer-suv resurslarini boshqarishga oid strategiyalar transchegaraviy hamkorlik, texnologik yangilanish va ekologik barqarorlikka qaratiladi. Bu yo‘nalishlar birgalikda suvdan foydalanishni optimallashtiradi, resurslarni tejaydi, atrof-muhitni himoya qiladi va iqtisodiy samaradorlikni oshiradi. Shu bilan birga, xalqaro darajadagi hamkorlikni mustahkamlash, innovatsion texnologiyalarni joriy etish va ekologik barqarorlikni ta‘minlash – O‘zbekistonning kelajak siyosatining poydevorini tashkil etadi.

Xulosa sifatida shu aytish mumkin, Yangi O‘zbekiston davrida suv resurslari boshqaruvi tizimli, strategik qarashlar asosida amalga oshirilmoqda:

- Davlat va xususiy sektorlar investitsiyalari, modernizatsiya dasturlari, raqamli monitoring va samarali sug‘orish texnologiyalari suvi tejash va oqilona boshqarishni ta‘minlaydi.
- 2030 yilgacha katta maydonda suv tejovchi texnologiyalar joriy etilishi, kanal va infratuzilma modernizatsiyasi rejalashtirilgan.
- Samarali suv boshqaruvi yuqori ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlik va barqaror o‘sinh uchun strategik resurs sifatida ko‘rilmoqda.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR.

1. Tolstov S.P. (1948). *Drevniy Khorezm*. Moskva.
2. Abu Rayhon Beruniy “Geodeziya (Joylarning chegaralarini aniqlash kitobi)” asari.
3. Micklin P. (2007). *The Aral Sea Disaster*. Annual Review of Earth and Planetary Sciences.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF–158-son Farmoni. “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risida // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi – <https://lex.uz>
5. O‘zbekiston Respublikasi Suv xo‘jaligi vazirligi. 2020–2024 yillarda irrigatsiya tizimlarini modernizatsiya qilish va suv resurslarini boshqarishni takomillashtirish dasturi materiallari // Rasmiy sayt: <https://water.gov.uz>
6. The World Bank. (2022). Uzbekistan: Water Resources Management and Irrigation Sector модернизация loyihalari bo‘yicha hisobot. Washington, DC: World Bank Group. <https://www.worldbank.org>
7. O‘zbekiston Respublikasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o‘zgarishi vazirligi. (2023). Iqlim o‘zgarishi sharoitida suv resurslarini boshqarish bo‘yicha milliy hisobot. Toshkent.

8. World Bank. (2022). *Uzbekistan Water Resources Management Report*.

9. <https://uza.uz/uz/category/business>

YANGI O‘ZBEKISTON DAVRIDA YER-SUV RESURLARINI BOSHQARISH VA KELAJAK STRATEGIYALARI.

Gaybullayeva Gulbahor Maxmudovna

Valiyev Aslbek Alijon o‘g‘li

Farg‘ona davlat texnika universiteti

Telefon +99890 632-49-51

e-mail: gaybullayevagulbahor1@gmail.com

Annotatsiya

Olib borgan tadqiqotimiz davomida Yangi O‘zbekiston davrida yer va suv resurslarini boshqarish tizimining hozirgi holati, undagi muammolar hamda kelajak strategiyalari ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Xalqaro va milliy ilmiy manbalar, statistik ma’lumotlar hamda ilg‘or tajribalar asosida yer-suv resurslaridan oqilona foydalanish, suv tanqisligi sharoitida barqaror boshqaruv mexanizmlarini joriy etish masalalari yoritishga harakat qildik. Tadqiqotda institutsional islohotlar, raqamlashtirish, suv tejovchi texnologiyalar va integratsiyalashgan resurs boshqaruvi yondashuvlarining ahamiyati, O‘zbekiston Respublikasi tadqiqotchisi nuqtayi nazaridan yer-suv resurslarini boshqarishning kelajak istiqbollari baholab, mavjud muammolarni hal etishga qaratilgan ilmiy asoslangan xulosalar ilgari suriladik.

Kalit so‘zlar: *Suv resurslari, resurslarni boshqarish, suv tanqisligi, barqaror rivojlanish, qishloq xo‘jaligi, irrigatsiya tizimi, suv tejovchi texnologiyalar, institutsional islohotlar, integratsiyalashgan boshqaruv.*

Yangi O‘zbekistonda sodir bo‘layotgan katta o‘zgarishlar tabiiy resurslarni, ayniqsa yer va suvni mamlakatning ijtimoiy va iqtisodiy o‘sishi uchun yanada muhimroq qilmoqda. Yer va suv resurslari dehqonchilikning kalitidir, ammo ular oziq-ovqat ta’minotimizni barqaror saqlash, atrof-muhitni muhofaza qilish va jamoalarning o‘sishiga yordam berishda ham katta rol o‘ynaydi. Shunday qilib, ushbu resurslarni yaxshi boshqarish strategiya uchun juda muhimdir.

Dunyo bo‘ylab suv tanqisligi va yer muammolari kuchayib borayotgan bir paytda, O‘zbekiston ham ba’zi qiyin muammolarga duch kelmoqda. Statistik ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, mamlakat suv ta’minotining katta qismi transchegaraviy daryolardan keladi, bu esa yetarli suv ta’minoti borasida qo‘shimcha xavf tug‘diradi. Shu bilan birga, sug‘oriladigan yerlarning bir qismi sho‘rlanish va unumdorlikning pasayishi bilan kurashmoqda. Bugungi kunda yer va suv resurslarini boshqarish bilan bog‘liq muammolar asosan eski sug‘orish

tizimlari, suvni isrof qilish va ushbu resurslarni boshqarishda yetarlicha muvofiqlashtirilmaganlikdan kelib chiqadi.

Suv yer yuzidagi hayot uchun muhim ahamiyatga ega bo‘lishidan tashqari, u deyarli iqtisodiyot hamma sektorida markaziy rol o‘ynaydi. Xalqaro Resurslar guruhi (IRP) ma’lumotlariga ko‘ra shaharlar va dunyo aholisining tezkorlik bilan o‘sishi, 2050-yilga kelib shaharlarda istiqomat qiluvchi dunyo aholisi 23 foizga o‘sishi kuzatiladi va bu o‘shish mavjud suv resurslariga talabning oshishiga olib keladi. Dunyo bo‘ylab olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, suvdan samaraliroq foydalanish qishloq xo‘jaligi unumdorligini 20-30 foizga oshirishi mumkin. Bu shuni ko‘rsatadiki, biz yer va suv resurslarini boshqarishning yangi usullarini joriy etishimiz kerak. Yangi O‘zbekiston kontseptsiyasiga muvofiq, asosiy ustuvor vazifa - bu tubdan yaxshilash. yer va suv resurslari qanday boshqarilishi, raqamli texnologiyalarni joriy etilishi va bozor mexanizmlarini kuchaytirishi.

Suvni tejash texnologiyalari, tomchilatib sug‘orish va yer hisobini raqamlashtirish bularning barchasi ushbu siyosatning amaldagi ko‘rsatkichlarining aniq namunalari. Siz buni real hayotda kamroq suv sarflanib, ko‘proq ishlar qilinayotgan holda ko‘rishingiz mumkin. Ushbu maqola Yangi O‘zbekistonda yer va suv resurslari qanday boshqarilishini batafsil ko‘rib chiqish, mavjud muammolarni ko‘rsatish va dunyoning turli burchaklaridan olingan saboqlardan foydalangan holda kelajak uchun rejalar tuzishga qaratilgan. Tadqiqot natijalari yer va suv resurslaridan oqilona foydalanishni qo‘llab-quvvatlaydigan amaliy va ilmiy xulosalarga kelishga, barqaror rivojlanishni rag‘batlantirishga va milliy manfaatlarga foyda keltiradigan boshqaruv modelini yaratishga yordam beradi.

Bugungi O‘zbekistonda yer va suv resurslarini boshqarish hukumat uchun eng ustuvor vazifalardan biriga aylandi. Bu asosan resurslar cheklanganligi, ularga bo‘lgan talab esa ortib borayotganligi sababli sodir bo‘ladi. Uzoq vaqt davomida yer va suvdan foydalanish usuli asosan keng tarqalgan usullarga bog‘liq bo‘lib, bu esa suvdan ko‘p foydalanishga, tuproqda tuz to‘planishiga va unumdorlikning pasayishiga olib keldi. Hozirgi kunda resurslarni tejash va oqilona foydalanish iqtisodiyotni barqaror saqlashning kaliti sifatida qaralmoqda. Yer resurslarini boshqarishdagi eng katta muammolardan biri yerlarning degradatsiyasi va unumdor tuproq qatlamining yo‘qolishi bilan kurashishdir.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, ayrim hududlarda sug‘oriladigan yerlarning taxminan 40 foizida ma’lum darajada sho‘rlanish mavjud bo‘lib, bu fermerlarning qancha mahsulot ishlab chiqarishiga salbiy ta’sir qiladi. Bu holat yerlarni qayta tiklash, almashlab ekishni to‘g‘ri tashkil etish va ilm-fanga asoslangan agrotexnik choralarni ko‘rishni talab qiladi. Buni odamlar yerga boshqacha qarashni boshlamasa, iqtisodiy yo‘qotishlar qanday oshib borishi bilan ko‘rishingiz mumkin. Suv resurslarini boshqarish yanada murakkabroq va ko‘plab turli jihatlarni o‘z ichiga oladi. O‘zbekiston suvining katta qismi tashqi manbalardan kelganligi sababli, suvdan yaxshiroq foydalanish juda muhim ehtiyojga aylandi.

Ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki an‘anaviy sug‘orish usullari suvning 30-35 foizini tashkil qiladi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, tomchilatib va purkagichli sug‘orishdan keng miqyosda foydalanish suv tanqisligini yumshatishga yordam beradi. Institutsional islohotlar yer va suv resurslarini boshqarishda muhim rol o‘ynaydi. So‘nggi yillarda markazlashtirilgan boshqaruv tizimidan mahalliy va integratsiyalashgan yondashuvga o‘tish asta-sekin shakllanmoqda. Bu yondashuv yer va suv resurslarini birgalikda ko‘rib chiqadi, ularni alohida o‘ylash o‘rniga, birlashgan ekologik va iqtisodiy tizim sifatida ko‘rib chiqadi. Shunday qilib, qaror qabul qilish jarayoni aslida mahalliy xususiyatlarni va odamlarga chindan ham kerak bo‘lgan narsalarni hisobga oladi. Raqamlashtirish yer va suv resurslarini boshqarish usulida o‘zgarishlar kiritdi. Raqamli platformalarda yer kadastri va suv hisobini yuritish resurslarni yaxshiroq kuzatib borishga yordam beradi va hamma narsani shaffofroq qiladi. Statistik ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, raqamli monitoring o‘rnatilgan joylarda noqonuniy suvdan foydalanish sezilarli darajada kamaydi. Bu resurslardan foydalanishda ko‘proq mas’uliyatni o‘z zimmasiga olishni anglatadi.

Iqlim o‘zgarishiga kelsak, yer va suv resurslarini boshqarish ehtiyotkorlik va puxta o‘ylangan strategiyani talab qiladi. Haroratning ko‘tarilishi va yog‘ingarchilikning kamayishi suv ta’minotiga bevosita ta’sir qiladi. Shunday qilib, moslashuvchan boshqaruv strategiyalari, suvni tejash texnologiyalari va ilmiy prognozlash tizimlarini yaratish haqiqatan ham muhim. Ular sizga xavflarni erta aniqlashga va ular bilan kurashish uchun to‘g‘ri choralar ko‘rishga yordam beradi. Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, yer va suv resurslarini yaxshi boshqarish nafaqat texnologiyaga, balki ijtimoiy va iqtisodiy omillarga ham bog‘liq.

Odamlarning suvdan foydalanish haqidagi fikrlarini o‘zgartirish va fermerlar va dehqonlarga to‘g‘ri bilim va ko‘nikmalarni berish resurslarni tejashning kalitidir. Suvdan oqilona foydalanilayotgani sababli xarajatlar kamayib, daromadlar oshganda buni chindan ham sezishingiz mumkin. Yangi O‘zbekistonda yer va suv resurslarini boshqarish aniq va tartibli yondashuvni talab qiladi. Asosiy qismda muhokama qilingan masalalar va yechimlar shuni ko‘rsatadiki, resurslarni yaxshi boshqarish iqtisodiy o‘sishni qo‘llab-quvvatlash, atrof-muhitni muhofaza qilish va kelajak avlodlarga g‘amxo‘rlik qilishning kalitidir.

Tadqiqot aralash metodlarni qo‘llagan holda olib borildi, bunda nazariy va empirik ma’lumotlar tahlili uyg‘unlashtirildi. Metodologiya bo‘yicha asosiy yondashuv iqtisodiy va statistik tahlil usullari qo‘llanildi.

Tadqiqot davomida nazariya va amaliyot birlashtirildi, mavjud muammolarni aniqlash va ularni hal qilish yo‘llarini aniqlashga alohida e’tibor qaratildi. Tahlil hamma narsani qamrab olganini va bu yondashuv bilan mantiqiy ekanligini ko‘rishingiz mumkin. Birinchidan, usul ilmiy adabiyotlarni tahlil qilishni o‘z ichiga oldi. Biz xalqaro va milliy ilmiy maqolalar, monografiyalar, davlat dasturlari va huquqiy qoidalarni ko‘rib chiqdik, yer va suv resurslarini boshqarishda mavjud nazariyalar va amaliy tajribani birlashtirdik.

Bu usul tadqiqot mavzusining ilmiy asoslarini aniqlashga va asosiy muammolarni aniqroq tushunishga yordam berdi. Keyin qiyosiy tahlil usuli qo‘llanildi. Turli mamlakatlarda yer va suv resurslarini boshqarish uchun qo‘llaniladigan modellar ko‘rib chiqildi va taqqoslandi, shuningdek, ularning O‘zbekistonda qanchalik yaxshi ishlashi mumkinligi baholandi. Bu sizga xalqaro tajribaning qaysi qismlari aslida milliy tizimga mos kelishi mumkinligini ko‘rishga yordam beradi. Statistik tahlil usuli tadqiqotda muhim rol o‘ynadi. Rasmiy statistikadan foydalanib, yer fondining holati, suv resurslaridan qanday foydalanilayotgani, sug‘orish tizimlari qanchalik yaxshi ishlayotgani va vaqt o‘tishi bilan unumdorlikning o‘zgarishi bilan birga ko‘rib chiqildi.

Yangi O‘zbekiston davrida yer va suv resurslarini boshqarishda sezilarli yaxshilanishlar kuzatildi. So‘nggi yillarda institutlar va qonunlarga kiritilgan o‘zgarishlar resurslardan foydalanishni aniqroq qildi va ularni boshqarishni yaxshiladi. Buni yer kadastr va suv hisobi raqamlashtirilgandan so‘ng resurslarni boshqarish qanchalik osonlashganidan ko‘rishingiz mumkin. Yer resurslariga nazar tashlasak, meliorativ holati yaxshilangan joylarda qishloq xo‘jaligi mahsuldorligi o‘rtacha 15-20 foizga oshdi.

Ekspert prognozlariga ko‘ra, 2050-yilga borib Markaziy Osiyo mintaqasi aholisi 69 (2015-yil) dan 96 million kishigacha o‘sishi kutilmoqda. Shuningdek, 1960-2010- yillarda yangi yerlarning keng miqyosda o‘zlashtirilishi tufayli suvga bo‘lgan talab taklifdan keskin o‘sdi. Suv tanqisligi mahalliy darajadan mintaqaviy darajaga aylandi, shuning uchun ham ekologik jihatdan qiyin bo‘lgan suv resurslari o‘zlashtirila boshlandi. Agar raqamlarga murojaat qilsak, Markaziy Osiyo mamlakatlari orasida O‘zbekistonda 1990-yilda 4222 ga bo‘lgan bo‘lsa, 2025-yilda bu ko‘rsatkich 6441 ga yetishi kutilmoqda⁴. Eng katta sug‘oriladigan yerlar maydoniga ega bo‘lgan mamlakatlarda (Turkmaniston, O‘zbekiston) 2025-yilga kelib sug‘oriladigan yerlar maydonining sezilarli darajada oshishi va shunga mos ravishda mintaqqa iqtisodiyoti qishloq xo‘jaligida suv iste‘molining oshishi kutilmoqda.

Suv resurslari sanoatlashtirish tufayli ham ortib borayotgan bosim ostida qolmoqda. Yevropadagi sanoatlar global suv iste‘molining 57% ini tashkil etadi, shu bilan birga, Osiyoda bu raqam 10% ni tashkil etadi. Jahon iqtisodiy forumiga ko‘ra, suv tanqisligi – bu asosiy global xatarlardan biridir⁵, va agar suv boshqaruvi usullarida hech qanday o‘zgarishlar bo‘lmasa, 2030-yilga kelib dunyoda suv ta‘minoti 40%ga yetishmasligi taxmin qilinmoqda. Suv tanqisligiga bog‘liq muammolar nafaqat tarixi jahonga mashhur bo‘lgan cho‘llashgan hududlarda, balki talab ko‘p bo‘lgan va suv manbalari kam bo‘lgan mintaqalarda ham zuhur etmoqda.

1-Jadval.

O‘zbekistonda suv resurslari va ularning iqtisodiy ta‘siri (2010–2024)

Ko‘rsatkichlar	2010	2015	2020	2025
Suvdan foydalanish (mln m ³)	52,000	50,500	48,700	46,500
Suvni qayta ishlash koeffitsienti (%)	25%	28%	31%	38%
Suv taqsimotidagi qo‘shillar (%)	22%	20%	18%	13%
Suv tanqisligi natijasidagi zarar (mlrd \$)	\$1.5	\$1.6	\$1.7	\$1.8
Xalimlik pasayishi (%)	9%	9.5%	10%	11.5%

Bu shuni ko‘rsatadiki, ilmiy asoslangan dehqonchilik usullaridan foydalanish va yerga g‘amxo‘rlik qilish iqtisodiy jihatdan haqiqatan ham foydalidir. Ba’zi hududlarda sho‘rlanish va yerlarning degradatsiyasi muammo bo‘lib qolmoqda va ularga qarshi kurashish ko‘proq investitsiyalar va puxta ilmiy ishlarni talab qiladi. Suv resurslarini boshqarish natijalari suvni tejavchi texnologiyalarning qanchalik muhimligini ko‘rsatdi. Tomchilatib sug‘orish joriy etilgan joylarda suvdan foydalanish taxminan 35-40 foizga kamaydi va hosildorlik sezilarli darajada oshdi. Ushbu natijalarni suv tanqis bo‘lgan paytda resurslardan oqilona foydalanishning eng yaxshi usullaridan biri sifatida ko‘rishingiz mumkin.

Muhokama davomida yer va suv resurslarini boshqarish bilan bog‘liq ko‘plab muammolar pastga tushishi ma’lum bo‘ldi. odamlar ishlarni qanday hal qilishlari va boshqaruvni amalga oshirish usullariga. Resurslardan foydalanish qoidalariga rioya qilmaslik va suvdan noqonuniy foydalanish ba’zi sohalarda samaradorlikning pasayishiga olib kelmoqda. Bu biz nafaqat texnologiyani, balki ijtimoiy va institutsional choralarni ham takomillashtirishimiz kerakligini ko‘rsatadi. Iqlim o‘zgarishi suhbatda muhim rol o‘ynaydi. Haroratning ko‘tarilishi va suv oqimining kamayishi kelajakda suv ta’minotimizga jiddiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

2-Jadval.

Markaziy Osiyo mamlakatlaridagi yer usti suv resurslari (2025)

Mamlakat	Amudaryo suv limitlari, km³	Sirdaryo suv limitlari, km³	Transchegaraviy bog‘liqlik (qoida/foiz)
Tojikiston	9.82	0.365	Amudaryo asosiy transchegaraviy resurs
O‘zbekiston	23.6	3.30	Transchegaraviy suvga qattiq bog‘langan
Turkmaniston	22.0	—	Amudaryo oqimi orqali suv oladi
Qozog‘iston	—	0.452	Sirdaryo bo‘yicha suv oladi
Qirg‘iziston	—	0.047	Sirdaryo bo‘yicha kichik limit
Mmintaqa	~55.17	~4.2	Mintaqa suv rejimi asosida taqsimlangan

Shunday qilib, moslashuvchan boshqaruv strategiyalarini, shuningdek, ilmiy prognozlash va xavflarni boshqarishni aniqlash biz darhol e’tibor qaratishimiz kerak bo‘lgan narsaga aylanib bormoqda. Bilasizki, agar bu choralar ko‘rilmasa, bu kelajakda iqtisodiy va ekologik zarar keltiradi. Xalqaro tajribaga nazar tashlasak, O‘zbekistondagi islohotlar to‘g‘ri yo‘nalishda ketayotganga o‘xshaydi, garchi ularning qanchalik yaxshi ishlashi bir mintaqadan boshqasiga farq qilsa ham. Bu bizga har bir mintaqaning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga oladigan boshqacha yondashuv kerakligini ko‘rsatadi. Shunday qilib, umumiy siyosatlardan tashqari, har bir mintaqaga mos keladigan strategiyalarni ishlab chiqish juda muhimdir. Natijalar va muhokamalar shuni ko‘rsatadiki, yer va suv resurslarini yaxshiroq boshqarish ham iqtisodiy o‘sish, ham atrof-muhit salomatligi uchun mustahkam poydevor yaratmoqda. Shu bilan birga, biz ilmiy yondashuvga ko‘proq e’tibor qaratishimiz, institutlar o‘rtasidagi hamkorlikni rag‘batlantirishimiz va duch kelayotgan muammolarimizni hal qilish uchun odamlarni ko‘proq jalb qiling.

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, yangi O‘zbekistonda yer va suv resurslarini boshqarish mamlakatning barqaror o‘sishi uchun juda muhimdir. Suv resurslaridan nafaqat dehqonchilik samaradorligini oshirish, balki atrof-muhitni muvozanatli saqlash va yetarli oziq-ovqat bilan ta’minlash uchun ham oqilona foydalanish kerak. Buni resurslarni tejash orqali ko‘rish mumkin, bu esa ko‘proq iqtisodiy foyda va kamroq ekologik xavflarga olib keladi.

So‘nggi yillarda institutsional islohotlar, raqamlashtirish ishlari va suvni tejaydigan texnologiyalarni joriy etish yer va suv resurslarini boshqarish samaradorligini sezilarli darajada oshirdi. Ayniqsa, meliorativ choralar va zamonaviy sug‘orish usullaridan foydalanish nafaqat hosildorlikni oshirishga, balki suv tanqisligi muammosini ham yengillashtirishga yordam beradi. Suv inqirozni faqat tabiiy resurslarni yaxshiroq boshqarish va sayyorani qizdiruvchi ifloslanishni keskin qisqartirish orqali hal qilish mumkin. Dunyo hukumatlari, ayniqsa Markaziy Osiyo mamlakatlari suv aylanishini umumiy boylik sifatida tan olishi va uni birgalikda hal qilishi kerak. Xususan, bu hudud mamlakatlari bir-biriga daryolar va ko‘llar orqali bog‘liq bo‘lishi bilan bir qatorda, atmosferadagi suv ham katta masofalarga harakatlana oladi – demak, bir mamlakatda qabul qilingan qaror boshqa mamlakatda yog‘ingarchilikka putur yetkazishi mumkin.

Umuman olganda, Yangi O‘zbekiston davrida yer va suv resurslarini boshqarish bo‘yicha amalga oshirilayotgan islohotlar to‘g‘ri yo‘nalishda ketmoqda. Kelajakda biz integratsiyalashgan boshqaruvni raqamli texnologiyalar bilan birlashtirish va xalqaro hamkorlikni mustahkamlash orqali resurslardan foydalanish samaradorligini oshirishimiz mumkin. Ushbu tadqiqot natijalari yer va suv resurslarini boshqarish bo‘yicha ilmiy asoslangan strategiyalarni yaratishda va milliy rivojlanish maqsadlariga erishishda muhim rol o‘ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Salohiddinov A.T., Ashirova O.A. Suv resurslarini havzaviy rejalashtirish va boshqarish. O‘quv qo‘llanma. Toshkent. TIQXMMI. 2020. – 216 b.
2. Sotvoldiyeva M.G. Suv resurslarini boshqarishda avtomatlashtirilgan tizimlar va aylanma iqtisodiyot tamoyillari: nazariy va amaliy yondashuvlar // KIUT ilmiy nashrlari (PDF). – 2025. – (Zenodo DOI: 10.5281/zenodo.17061484).
3. Baxtiyarova S. Suv resurslarini boshqarishning huquqiy asoslari: ekologik va boshqaruv yondashuvlari // IMRAS: SPS jurnali (PDF). – 2025.

YANGI O‘ZBEKISTON DAVRIDA YER-SUV RESURLARI BOSHQARISH VA KELAJAK STRATEGIYALARI

Xasanova Zarina

*Jizzax politexnika instituti magistranti, O‘zbekiston,
tel. +998 90 311 6339*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2163-5326>

Annotatsiya.

Mazkur maqolada Yangi O‘zbekiston davrida yer va suv resurslarini boshqarish tizimining zamonaviy holati, amalga oshirilayotgan islohotlar hamda ularning samaradorligi tahlil qilinadi. Shuningdek, yer-suv resurslaridan oqilona foydalanish, raqamlashtirish jarayonlari, suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish va ekologik barqarorlikni ta‘minlash masalalari yoritiladi. Iqlim o‘zgarishi, suv tanqisligi va yer degradatsiyasi sharoitida resurslarni boshqarishning innovatsion yondashuvlari hamda kelajak strategiyalari ilmiy asosda bayon etiladi. Tadqiqot natijalarida yer va suv resurslarini samarali boshqarish orqali qishloq xo‘jaligi samaradorligini oshirish, ekologik muvozanatni saqlash va barqaror rivojlanishga erishish bo‘yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Kalit so‘zlar: *Yangi O‘zbekiston, strategiya, taraqqiyot, arxitektura, yer resurslari, suv resurslari, ekologik muvozanat.*

Kirish. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot bosqichida yer va suv resurslarini samarali boshqarish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Chunki mamlakat iqtisodiyotining muhim tarmog‘i hisoblangan qishloq xo‘jaligi bevosita yer va suv resurslariga bog‘liqdir. Aholi sonining ortib borishi, oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash zarurati, iqlim o‘zgarishi hamda suv tanqisligi sharoitida mazkur resurslardan oqilona foydalanish dolzarb masalaga aylangan. Yer resurslarini boshqarish sohasida so‘nggi yillarda keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Avvalo, yer munosabatlarini takomillashtirish, yer ajratish jarayonida shaffoflikni ta‘minlash va korrupsion holatlarning oldini olishga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Yer uchastkalarini ajratish va ro‘yxatga olish jarayonlari

bosqichma-bosqich raqamlashtirilmoqda. Elektron kadastr tizimi joriy etilishi natijasida yer hisobini yuritish, nazorat qilish va monitoring qilish imkoniyatlari kengaydi. Bu esa yer resurslaridan samarali foydalanish hamda noqonuniy egallash holatlarining oldini olishga xizmat qilmoqda. Shuningdek, fermer va dehqon xo‘jaliklarining yerga bo‘lgan huquqlari mustahkamlanmoqda. Uzoq muddatli ijara tizimi orqali qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilariga barqaror faoliyat yuritish uchun sharoit yaratilmoqda. Yer unumdorligini oshirish maqsadida meliorativ tadbirlar amalga oshirilmoqda, sho‘rlanish va eroziyaga qarshi kurashish ishlari olib borilmoqda. Chunki respublika hududining sezilarli qismi qurg‘oqchil va yarim qurg‘oqchil iqlim mintaqasida joylashgan bo‘lib, tuproq degradatsiyasi xavfi yuqori hisoblanadi. Suv resurslarini boshqarish masalasi esa yanada murakkabdir. O‘zbekiston suv resurslarining asosiy qismi Amudaryo va Sirdaryo havzalariga to‘g‘ri keladi. Ushbu daryolar transchegaraviy ahamiyatga ega bo‘lib, ulardan foydalanish qo‘shni davlatlar bilan hamkorlikni talab qiladi. Mamlakatda suvning qariyb 80 foizi qishloq xo‘jaligida sug‘orish maqsadida ishlatiladi. Shu bois suvdan tejamkor foydalanish dolzarb vazifa hisoblanadi.

So‘nggi yillarda tomchilatib sug‘orish, yomg‘ir latib sug‘orish kabi suvni tejovchi texnologiyalar keng joriy etilmoqda. Bu usullar suv sarfini sezilarli darajada kamaytirish bilan birga hosildorlikni oshirish imkonini beradi. Bundan tashqari, irrigatsiya tizimlarini rekonstruksiya qilish, suv omborlari va kanallarni ta‘mirlash ishlari olib borilmoqda. Suv xo‘jaligini boshqarishda raqamli monitoring va avtomatlashtirilgan nazorat tizimlari joriy qilinmoqda. Iqlim o‘zgarishi suv resurslariga jiddiy ta‘sir ko‘rsatmoqda. Muzliklarning qisqarishi, yog‘ingarchilik rejimining o‘zgarishi kelajakda suv taqchilligi xavfini kuchaytirishi mumkin. Shu sababli Yangi O‘zbekiston strategiyasida ekologik barqarorlik va “yashil iqtisodiyot” tamoyillariga alohida urg‘u berilgan. Qishloq xo‘jaligini diversifikatsiya qilish, kam suv talab qiladigan ekin turlarini ko‘paytirish, suvni qayta ishlatish texnologiyalarini joriy etish kabi choralar rejalashtirilgan.

2022–2026 yillarga mo‘ljallangan Taraqqiyot strategiyasida yer va suv resurslarini boshqarish tizimini modernizatsiya qilish, raqamlashtirish, ilmiy yondashuv asosida rejalashtirish hamda xalqaro hamkorlikni kuchaytirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Mazkur strategiyalar amalga oshirilishi natijasida resurslardan samarali foydalanish, oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash va ekologik muvozanatni saqlash imkoniyati kengayadi.

Asosiy qism. Yer resurslarini boshqarish tizimi. O‘zbekistonda yer davlat mulki hisoblanadi va undan foydalanish huquqi qonunchilik asosida beriladi. So‘nggi yillarda yer munosabatlarini tartibga solishda ochiqlik va adolat tamoyillari kuchaytirildi. Yer uchastkalarini ajratish jarayonlarida elektron savdolar tizimining joriy etilishi korrupsion omillarni kamaytirish va shaffoflikni oshirishga xizmat qilmoqda. Yer kadastr tizimini raqamlashtirish orqali yer maydonlari haqidagi ma‘lumotlarni yagona elektron bazaga jamlash ishlari amalga oshirilmoqda. Bu esa yer hisobini aniq yuritish, yer solig‘i tushumlarini oshirish va

noqonuniy foydalanish holatlarining oldini olish imkonini bermoqda. Biroq yer resurslari bilan bog‘liq muammolar ham mavjud. Sug‘oriladigan yerlarning ma‘lum qismi sho‘rlangan, ayrim hududlarda eroziya va degradatsiya jarayonlari kuzatilmoqda. Shu bois yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, tuproq unumdorligini tiklash va ilmiy asoslangan almashlab ekish tizimini joriy etish muhim vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda. Suv resurslarini boshqarish va samaradorlikni oshirish. Suv resurslari O‘zbekiston uchun eng muhim strategik omillardan biridir. Respublikada mavjud suv resurslarining asosiy qismi transchegaraviy daryolar hissasiga to‘g‘ri keladi. Shu sababli suvdan oqilona foydalanish bilan birga, mintaqaviy hamkorlikni mustahkamlash ham muhim ahamiyatga ega. Yangi O‘zbekiston davrida suv xo‘jaligini modernizatsiya qilish, suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish, tomchilatib sug‘orish va yomg‘irlatib sug‘orish tizimlarini kengaytirish bo‘yicha keng ko‘lamli ishlar olib borilmoqda. Bu usullar suv sarfini kamaytirish bilan birga, hosildorlikni oshirishga ham xizmat qilmoqda. Shuningdek, suvni boshqarishda raqamli texnologiyalarni qo‘llash – masofaviy monitoring, avtomatlashtirilgan suv taqsimoti tizimlari, “aqlli” hisoblagichlar joriy etilishi suvdan foydalanish samaradorligini oshirmoqda. Suv iste‘molchilar uyushmalarining faoliyati kuchaytirilib, joylarda suvni adolatli taqsimlash mexanizmlari takomillashtirilmoqda. Ekologik barqarorlik va iqlim o‘zgarishiga moslashuv. Yer va suv resurslarini boshqarishda ekologik barqarorlikni ta‘minlash ustuvor yo‘nalishlardan biridir. Orolbo‘yi hududida amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli o‘rmonlashtirish ishlari, cho‘llanishga qarshi kurash choralari ekologik vaziyatni yaxshilashga qaratilgan. Iqlim o‘zgarishi sharoitida suv tanqisligi xavfi ortib borayotgan bir paytda, resurslarni tejash, qayta foydalanish va suvni muqobil manbalardan olish (masalan, oqava suvlarni tozalab qayta ishlatish) istiqbolli yo‘nalish sifatida qaralmoqda. Kelajak strategiyalarida yer-suv resurslarini integratsiyalashgan holda boshqarish, ilmiy tadqiqotlar va innovatsion texnologiyalarni keng joriy etish, kadrlar malakasini oshirish hamda aholi o‘rtasida ekologik madaniyatni yuksaltirish muhim o‘rin tutadi.

Umuman olganda, Yangi O‘zbekiston davrida yer va suv resurslarini boshqarish tizimi bosqichma-bosqich takomillashib bormoqda. Ushbu yo‘nalishdagi islohotlarning izchil davom ettirilishi mamlakatning barqaror rivojlanishi, oziq-ovqat xavfsizligi va ekologik muvozanatini ta‘minlashda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot bosqichida yer va suv resurslarini boshqarish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi. So‘nggi yillarda amalga oshirilgan keng ko‘lamli islohotlar ushbu resurslardan foydalanishda shaffoflik, samaradorlik va iqtisodiy manfaatdorlikni ta‘minlashga xizmat qilmoqda. Yer munosabatlarini tartibga solish, kadastr tizimini raqamlashtirish, elektron savdolari joriy etish orqali yer ajratish jarayonlari ancha ochiq va adolatli tus oldi. Bu esa yer resurslaridan oqilona foydalanish hamda qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga ijobiy ta‘sir ko‘rsatmoqda. Suv resurslarini boshqarish borasida ham sezilarli natijalarga

erishilmoqda. Suv tejovchi texnologiyalarni keng joriy etish, sug‘orish tizimlarini modernizatsiya qilish va raqamli boshqaruv usullarini qo‘llash suv sarfini kamaytirish bilan birga, hosildorlikni oshirish imkonini bermoqda. Ayniqsa, tomchilatib va yomg‘irlatib sug‘orish texnologiyalarining kengayishi qurg‘oqchil sharoitda qishloq xo‘jaligi barqarorligini ta‘minlashda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu bilan birga, mavjud muammolar – yerlarning sho‘rlanishi, degradatsiyasi, suv tanqisligi va iqlim o‘zgarishi bilan bog‘liq xavflar yer-suv resurslarini boshqarishda yanada puxta va ilmiy asoslangan yondashuvni talab etadi. Kelgusida integratsiyalashgan boshqaruv tizimini rivojlantirish, ekologik barqarorlikni ta‘minlash, meliorativ tadbirlarni kuchaytirish, transchegaraviy suv resurslari bo‘yicha mintaqaviy hamkorlikni mustahkamlash muhim vazifalardan bo‘lib qoladi. Yangi O‘zbekiston sharoitida yer va suv resurslarini boshqarish nafaqat iqtisodiy, balki ekologik va ijtimoiy ahamiyatga ham ega. Resurslardan oqilona foydalanish, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish va uzoq muddatli strategik rejalashtirish mamlakatning barqaror rivojlanishida muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Umuman olganda, yer va suv resurslaridan samarali foydalanish Yangi O‘zbekistonning barqaror rivojlanishi, oziq-ovqat xavfsizligi, ekologik muvozanati hamda kelajak avlodlar manfaatlarini ta‘minlashning asosiy omillaridan biridir. Ushbu yo‘nalishdagi islohotlarning izchil davom ettirilishi mamlakatning iqtisodiy salohiyatini yanada mustahkamlash va tabiiy boyliklarni asrab-avaylashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2023.
2. O‘zbekiston Respublikasining Yer kodeksi. – Toshkent, 2021 (yangi tahrir).
3. O‘zbekiston Respublikasining Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risidagi Qonuni. – Toshkent, 2020.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Yer resurslarini boshqarish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni. – Toshkent, 2022.
5. Abdullaev, X. “O‘zbekiston yer resurslari: nazariy asoslar va boshqaruv mexanizmlari”. – Toshkent: Fan, 2022.
6. Juraev, A. “Melioratsiya va sug‘orish: innovatsion texnologiyalar”. – Toshkent: Qishloq xo‘jaligi nashriyoti, 2023.
7. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston nashriyoti, 2021.
8. Karimov, M. “Iqlim o‘zgarishi va suv resurslarini boshqarish”. – Toshkent: Ekologiya va atrof-muhit, 2020.
9. Saidov, N. “Transchegaraviy daryolar: suv siyosati va mintaqaviy hamkorlik”. – Samarqand: Hududiy tadqiqotlar, 2021.
10. Tursunov, I. “Barqaror qishloq xo‘jaligi va suv tejovchi sug‘orish tizimlari”. – Toshkent: Agroilmiy markaz, 2022.

XIX ASR OXIRI - XX ASR BOSHLARIDA FARG‘ONA VILOYATI SHAHARLARINING BOSHQARUV TIZIMI HAQIDA (QO‘QON SHAHRI MISOLIDA)

Abdug‘affor Sharafiddinov

Farg‘ona davlat universiteti O‘zbekiston tarixi kafedrası dotsenti, tarix fanlari nomzodi

e-mail: abdugafforsharaffiddinov@gmail.com

Telefon: +998902776137

Abidov Odil Nabiyevich

Farg‘ona davlat universiteti O‘zbekiston tarixi kafedrası

70220301-Tarix (yo‘nalishlar va faoliyat turi bo‘yicha) mutaxassislik 2-kurs magistranti.

e-mail: odiljonabidov@gmail.com

Telefonl: +998933684507

Annotatsiya

Maqolada arxiv hujjatlari va boshqa manbalar asosida mustamlakachilik davrida Qo‘qon shahrini boshqarish tizimining tashkil etilishi yoritilgan, uning mohiyati va maqsadlari ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: chorizm, nizom, uezd, mansabdor shaxs, Bosh shtab, harbiy gubernator, politsiya, uchastka pristavi, daha (mahalla), oqsoqol (starosta).

1876- yil 19- fevralda Qo‘qon xonligi tugatilib, uni hududi Farg‘ona viloyati nomi bilan Turkiston general-gubernatorligi tarkibiga qo‘shib olindi. Podsho Aleksandr II 1876- yil 25-fevralda maxsus qaror bilan Qo‘qon xonligi tugatilganligi va uning asosiy hududi (Farg‘ona viloyati) Rossiyaga qo‘shib olinganligini rasmiy ravishda tasdiqladi [3: 56].

Farg‘ona viloyati Andijon, Marg‘ilon, Namangan, O‘sh va Qo‘qon uездlaridan iborat edi. Jumladan, Qo‘qon uездi Farg‘ona viloyatining janubi-g‘arbiy qismida joylashgan bo‘lib, uning hududi 13 213 kv. chaqirim, aholisi esa, 1897-yilgi birinchi aholi ro‘yxatiga ko‘ra, 364 658 kishidan iborat edi [2: 48].

Takidlash lozimki, Turkistonni va uning shaharlarini boshqarish tartibi birdaniga vujudga kelgani yo‘q. 1865-yilda podsho hukumatining muvaqqat “Nizom”i, 1867-yilda esa podsho Turkistonni boshqarishning yangi loyihasini tasdiqladi. 1873-yilda general-gubernator K.P.Kaufman Turkistonni boshqarish to‘g‘risidagi nizomning yangi loyihasini taqdim etdi. Bu loyiha o‘lkada podsho Rossiyasining mavqeini mustahkamlashga qaratilgan edi.

1886-yilgacha Farg‘ona viloyati va uning shaharlari K.P.Kaufman tomonidan 1873-yilda taklif qilingan, lekin yuqori mahkamalarda tasdiqlanmagan loyiha asosida boshqarilib kelindi. Turkistonning barcha viloyatlarida bo‘lganidek, bu yerda ham podsho ma’murlari harbiy va grajdan hokimiyatiga bir o‘zi rahbarlik

qilardi. Bu bilan yangi qo‘lga kiritilgan bu chekka o‘lkada podsho hukumatga qarshi bo‘lishi mumkin bo‘lgan har qanday xalq harakatlarini o‘z vaqtida bostirish ko‘zda tutilgan edi.

Qo‘qon shahri Farg‘ona viloyatining markaziga aylantirilgan bo‘lib, viloyatdagi boshqa shaharlarga qaraganda shahar boshqaruv organida ayrim farq qiluvchi tomonlar ham bor edi. Jumladan, Qo‘qon shahrining oldindan xonlikning markazi sifatida iqtisodiy va siyosiy hayotdagi salmog‘i hamda bu yerga rus harbiylari, chinovniklarining ko‘plab joylashganligini hisobga olib, 1876-yil 15-iyulda shaharga mustaqil boshqaruv huquqi berildi [4: 1].

Shahar boshqarish organlarining tuzilishi quyidagicha edi: shahar boshlig‘i, uning katta yordamchisi, kichik yordamchisi, ish boshqaruvchisi (ikki nafar), yozma tarjimon. Bu shtatlarga 1876-yilning dekabr oyidan boshlab qo‘shimcha kiritilib, ikki kotiba, yana uch yordamchi ajratilgan. [3: 1–3].

Lekin, 1877-yil 27-aprelda harbiy ministr va Bosh kotib Osiyo bo‘limining 148-sonli ichki ishlar ministriligiga bergan ko‘rsatmasiga binoan, viloyat markazi rasmiy ravishda Qo‘qondan Yangi Marg‘ilonga ko‘chirildi [4: 3].

Ana shu munosabat bilan Farg‘ona viloyatini harbiy gubernatori M.D.Skobelev 1877-yil 12-mayda Turkiston general-gubernatoriga bergan maxsus raportida, Qo‘qonda mavjud boshqaruv tizimini saqlab qolingan taqdirda hamma shtatlar uchun har yili 23 800 rubl sarflanishi kerakligini takidlagi. Xolbuki shahar aholisidan yig‘iladigan bir yillik soliq 11 000 rublga to‘g‘ri kelardi.

Shuning uchun 1877-yil 1-iyundan Qo‘qon shahar boshqaruvi hamma tarkibi bilan bekor qilinib, shahar to‘la manoda uezd boshlig‘iga topshirilishi kerak, shu munosabat bilan tejalgan mablag‘ Qo‘qon uezd boshlig‘i ixtiyoriga o‘tkaziladi, – deb yozilgan edi.

Uezd boshqaruviga qo‘shimcha 1800 so‘m yillik maosh va 400 so‘m boshqa xarajatlari bilan bitta katta yordamchi, bir yilga 1000 so‘m maosh bilan katta kotib, bittadan 800 so‘m maosh bilan yozma hamda og‘zaki (400 so‘m bir yilga) tarjimonlar ajratildi.

Shuningdek, shahardagi sud pristavi mansabi bekor qilinib, uning vazifasi ham uezd mamuriyatiga yuklandi. 1877-yil 19-iyunda Turkiston general-gubernatori K.P.Kaufman Qo‘qon uezdini boshqarish yuzasidan qo‘shimcha shtatlar ajratish to‘g‘risidagi taklifni tasdiqladi. Unda uezd boshlig‘i uchun bitta yordamchi, bitta kotib, bitta yozuv ishlari bo‘yicha tarjimon, bitta og‘zaki tarjimon shtatlari ko‘rsatilgan edi [3: 11].

Qo‘qon uezd boshqarmasi qoshida esa qo‘shimcha politsiya boshqarmasi joriy etildi. Shu tariqa, Qo‘qondagi politsiya, sud va boshqa hamma mamuriy boshqaruv uezd boshlig‘ining ixtiyoriga o‘tdi. Uezd boshlig‘i vazifasiga Farg‘ona viloyat harbiy gubernatorining 1877-yil 28-maydagi ko‘rsatmasiga ko‘ra, shahar boshlig‘i polkovnik Korolkov o‘rniga mayor Botirov tayinlandi [4: 8]. Shunday qilib, Qo‘qon shahri 1917- yilga qadar Qo‘qon uezdi tarkibida idora qilindi.

1886-yil 12-iyulda Rossiya podshosi “Turkiston o‘lkasini boshqarish to‘g‘risida”gi Nizomni maqulladi. Mazkur Nizom Turkiston o‘lkasi va uning

shaharlarini chinakam mustamlakaga aylantirish, rus kapitalistlari va pomeshiklarining uni ekspluatatsiya qilishlarini engillashtirish, mehnatkashlar ommasini chorizmning siyosatiga qarshi norozilik bildirishga tamomila “xotima berish”ni ko‘zda tutgan. Bu Nizom ayrim qo‘shimchalar bilan 1917-yilga qadar amal qilib keldi.

Shaharning siyosiy, xo‘jalik, obodonchilik va boshqa boshqaruvlari uezd boshlig‘ining nazoratida bo‘lib, unga uchastka pristavlari va shahar deputatlari yordam bergan [1: 20].

Boshqacha qilib aytganda, gumanistik vazifasini shaharning aholisidan saylab qo‘yiladigan 3–4 nafar deputat bajargan. Turkiston general-gubernatorining 1887-yil 7-mayda bo‘lib o‘tgan kengashida deputatlarning soni va ularni saylash tartibi hal qilingan. Ana shu sovet qaroriga ko‘ra, Qo‘qonda 3 deputat saylash huquqi berildi. Bu deputatlarning ikkitasi rus edi [5: 21].

Farg‘ona viloyati harbiy gubernatori Qo‘qon shahrida shahar xo‘jaligining kengayib borishi va shahar boshqaruv organlarining ko‘payib borishi munosabati bilan deputatlar sonini ko‘paytirish masalasini ko‘tarib chiqdi. Bu taklif 1906- yil 30-sentyabrda general-gubernatorlik tomonidan tasdiqlandi. 1907-yil dekabrda Qo‘qon shahri uchun saylanadigan deputatlar soni 6 kishiga etib, ulardan 4 kishi rus va 2 kishi o‘zbeklar edi [6: 2].

Bu deputatlarning faoliyati uezd boshlig‘iga yoki uchastka pristaviga tamomila tobe bo‘lib, ularning vazifasi faqat soliq va turli to‘lovlarni yig‘ishtirishdan iborat edi. Takidlash lozimki, aholidan saylangan bunday deputatlarning mavqei quruq amaldorchilikdan, yani o‘sha chinovniklar tomonidan belgilangan vazifalarni ijro etishdagina iborat qilib cheklab qo‘yilgandi.

Podsho hukumati o‘zining boshqaruv organlari shahar hayotining o‘zgaruvi bilan moslab borishga harakat qilsa-da, biroq bu hol XX asrning boshlariga kelib Turkistonning ayrim savdo va sanoat rivojlangan shaharlarida, xususan, Qo‘qon shahrida mavjud boshqaruv organlari talabga etarli javob bera olmay qolganligini ko‘rsatdi. Shuning uchun 1907 va 1908-yilda Qo‘qon birja komiteti azolari hamda shahardagi etiborli shaxslar general-gubernator N.I.Grodekovga murojaat qilib, Qo‘qonni o‘lka ijtimoiy-iqtisodiy hayotida har tomonlama tutgan mavqeiga etiborga olinishini va shu munosabat bilan shaharga o‘z-o‘zini boshqarish huquqini berilishini talab qilganlar. Ammo bu talab general-gubernator tomonidan bajarilmadi.

Shahar daxalarini aminlar (minboshilar), yani daha oqsoqollari boshqargan. 1886-yil 12-iyulda qabul qilingan “Turkiston o‘lkasini boshqarish to‘g‘risida”gi Nizom binoan, Farg‘ona viloyati uezdlarini uchastkalarga bo‘lish va ularga rahbarlik qilish tayinlangan pristavlarga topshirilishi munosabati bilan, Qo‘qon uezdi ham uch bo‘limga bo‘lindi. Birinchi bo‘limga 10 volost, ikkinchi bo‘limga ham 10 volost, uchinchi bo‘lim “shahar atrofi” bo‘limi deb atalgan bo‘lib, unga Qaynar, Aravon, G‘anjirabon volostlari kirar edi [7: 274–275].

1887-yil 12-iyulda viloyat harbiy gubernatorining maxsus ko‘rsatmasi bilan shahardagi 4 daha, yani aminliklar ham uezdning uchinchi bo‘limiga qo‘shib yuborildi [7: 353].

Bo‘limlarning mahalliy sharoitlarni hisobga olinmasdan tashkil etilishi va ular o‘rtasida aniq mamuriy-hududiy chegaraning mavjud emasligi oqibatida aholining manfaatlariga putur etkazib, aholi bazan ikki marta soliq to‘lashga majbur bo‘lar edi. Mahalliy hukumat tomonidan soliq to‘lovchi shaxslar maosh o‘rniga mukofot tariqasida yig‘ilgan pulning umumiy miqdoridan 5, hatto 10 foizgacha berilgan. Oqibatda soliq to‘lovchilar aholidan ko‘proq pul undirish maqsadida turli yo‘llardan foydalanganlar.

Takidlash lozimki, shahar oqsoqollarini saylash xuddi qishloq oqsoqollarini saylash tartibida o‘tkazilardi, yani daxalar oqsoqollari unboshilar va ellikboshilar tomonidan saylanardi. Bu saylovlarni uchastka pristavlari, politsmeyster yoki uezd boshlig‘i nazorat qilib borgan. Qo‘qon shahri mamuriy jihatdan Xo‘jand, Sarimozor, Marg‘ilon va Kattagon deb nomlangan to‘rt dahaga bo‘lingan. Har bir dahani oqsoqollar boshqargan. Bu oqsoqollar shaharning etiborli kishilaridan uch yil muddatga saylangan. Chunonchi, 1907-yil Qo‘qon uezdida volost boshliqlari va shahar oqsoqollari tayinlash yuzasidan saylov o‘tkazilib, unda to‘rtta shahar oqsoqoli 18 ta volost boshliqlari saylanganlar [8: 16].

Oqsoqollarning vazifasi aholidan hamma turdagi soliqlarni to‘plashdan iborat edi. Ularning ixtiyorida soliqlarni yig‘ish uchun 20 mirshab xizmat qilardi. Har bir mahalla tepasida xonadonlar tomonidan saylanadigan ellikboshilar turardi.

Oqsoqollar ishini mahalliy aholidan bo‘lgan bosh okskokol nazorat qilgan.

Shuningdek, shahardagi oliy politsiya nazorati ham bosh oqsoqol qo‘lida bo‘lib, unga oddiy politsiya xizmatchilari, yani mahalliy aholidan bo‘lgan mirshablar bo‘ysungan.

Shahar okskoklari o‘z huquqlari jixatidan volost boshqaruvchilari bilan teng bo‘lgan [8: 124].

Farg‘ona viloyati shaharlaridagi bosh okskokollik vazifasi 1896-yildan boshlab tugatilgan. Buning asosiy sababi mahalliy aholidan tayinlanayotgan bosh okskokol shahardagi politsiya nazoratini kuchaytirishga to‘sqinlik qilayotgani va mahalliy aholi ustidan nazorat qilishini bevosita rus mamuriyati qo‘liga topshirilishi maqsadda muvofiq ekanligi, deb ko‘rsatiladi. Bosh okskolning vazifasi shahar politsiya boshqarmasi ixtiyoriga o‘tdi.

Shunday qilib, aytish mumkinki, mustamlakachi mamuriy hukumat boshqaruvi ishlarini amalga oshirishda politsiya xizmatchilariga tayangan

Xulosa qilib aytganda, podsho hukumati o‘zining chekka o‘lkasi bo‘lgan Turkiston va uning shaharlarini boshqarish organlarini tashkil etishda mavjud organlarni mutlaq o‘zgartirmasdan yoki qisman isloh qilgan holda saqlab qolaverdi.

Bu tartiblar o‘lkada iqtisodiy, siyosiy va madaniy qoloqlikni saqlab qolaverdi. Bu tartiblar o‘lkada iqtisodiy, siyosiy tizim mustamlakachi ma‘muriyat qolishida asosiy vosita, deb hisoblanardi. Mazkur tizim mustamlakachi ma‘muriyat

manfaatlariga mos kelardi. Ayni holat o‘lkada podsho Rossiya hukmronligini mustahkamlashga, o‘lkani tizimli ravishda mustamlakachishtirishga xizmat qildi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR.

1. Вербовский В.П. Положение об управлении Туркестанского края. – Ташкент, 1911. – 185 с.
2. Материалы к характеристике народного хозяйства в Туркестане. – Санкт-Петербург, 1911. – 248 с.
3. Россия Федерацияси МХДА, ВУА, 6886-иш.
4. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви (кейинги ўринларда – ЎзР МДА), 1-фонд, 20-рўйхат, 1673-иш.
5. ЎзР МДА, 1-фонд, 1-рўйхат, 20308-иш.
6. ЎзР МДА, 1-фонд, 12-рўйхат, 977-иш.
7. ЎзР МДА, 1-фонд, 28-рўйхат, 10-иш.
8. ЎзР МДА, 1-фонд, 11-рўйхат, 457-иш.

YOSHLARNI MA’NAVIY-AXLOQIY JIHATDAN RIVOJLANISHIDA O‘ZBEK ADABIY MANBALARINING O‘RNI

Samandarova Lola Sultanovna

Alfraganus universiteti dotsenti

Filalogiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

E-mail: Lolaxonsamandarova1971@gmail.com +998942305588

Annatotsiya

Mazkur maqolada yoshlarni ma’naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalashda o‘zbek adabiy manbalarining beqiyos o‘rni va shaxs sifatida shakllanishida va ijtimoiy hayotga faol qatnashishi jamiyatning kelajakdagi muvaffaqiyati xaqida yoshlarning ma’naviy-axloqiy kamolotida o‘zbek adabiy manbalarining tutgan o‘rni va ahamiyati to‘g‘risida ma’lumotlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Adabiy manba, ta’lim va tarbiya, innovatsion yondashuv, shaxs, til va adabiyot, ma’naviyat, axloq, qadriyat, kamolot, tarixiy meros, yoshlar tarbiyasi, globalizatsiya, texnologik taraqqiyot, yosh avlod, adabiy meros

Kirish. Mamlakatning kelajakdagi taraqqiyoti va barqaror rivoji bevosita yosh avlodning bilim darajasi, ongli fikrlashi hamda keng dunyoqarashiga bog‘liqdir. Yoshlar har qanday jamiyatning eng muhim tayanchi bo‘lib, uning kelajagini belgilovchi asosiy kuch hisoblanadi. Ularning ma’naviy-axloqiy jihatdan yetuk bo‘lib voyaga yetishi, barkamol shaxs sifatida shakllanishi va ijtimoiy hayotda faol ishtirok etishi jamiyat rivoji uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Bu jarayonda o‘zbek adabiyoti muhim tarbiyaviy manba sifatida alohida o‘rin tutadi.

“O‘zbek adabiy merosi nafaqat til va adabiyot sohasida, balki yuksak ma’naviyat, axloqiy fazilatlar va milliy qadriyatlarni shakllantirishda ham katta ahamiyatga ega” [3, 27]. Mazkur jarayonda yoshlarning ma’naviy-axloqiy kamolotida o‘zbek adabiy manbalarining tutgan o‘rni va ahamiyati atroflicha tahlil qilinadi.

Mavzuning dolzarbligi. Hozirgi globallashuv jarayonlari, texnologiyalarning jadal rivoji va jamiyatdagi tezkor ijtimoiy o‘zgarishlar yosh avlodning ma’naviy-axloqiy qarashlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Natijada yoshlar orasida axloqiy me’yorlarga amal qilishning susayishi, milliy va madaniy merosga bo‘lgan e’tiborning kamayishi hamda shaxsiy qadriyatlarni anglashda muammolar yuzaga kelmoqda. Shunday murakkab sharoitda o‘zbek adabiyotining boy va rang-barang merosi, uning tarbiyaviy hamda ma’naviy salohiyati yanada muhim ahamiyat kasb etadi. O‘zbek adabiyotining klassik va zamonaviy namunalarida aks etgan g‘oyalar yoshlarni yuksak axloqiy fazilatlar ruhida tarbiyalash, milliy tarix va madaniyatni chuqur anglash hamda ijtimoiy mas’uliyat tuyg‘usini shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bois, yoshlar tarbiyasida adabiyotning tutgan o‘rni va ahamiyatini chuqur tahlil qilish hamda ularning ma’naviy kamolotini ta’minlashga qaratilgan samarali yondashuvlarni ishlab chiqish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Yosh avlodning ma’naviy-axloqiy kamolotida o‘zbek adabiy manbalarining tutgan o‘rni nihoyatda muhim bo‘lib, o‘zbek adabiyoti, uning boy tarixi va madaniy merosi yoshlarning barkamol shaxs sifatida shakllanishi hamda axloqiy qadriyatlarining rivojlanishida muhim omil hisoblanadi. Mazkur mavzu doirasida o‘rganilgan ilmiy va badiiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, buyuk mutafakkir Alisher Navoiyning “Xamsa” asari nafaqat yuksak badiiy qiymatga, balki chuqur ma’naviy-axloqiy mazmunga ham ega bo‘lib, yoshlar tarbiyasida muhim manba sifatida bebaho sanaladi. Asarda adolat, samimiyat, do‘stlik kabi yuksak insoniy fazilatlar keng yoritilgan.

Shuningdek, Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romani o‘zbek xalqining tarixiy va madaniy qadriyatlarini badiiy jihatdan mujassam etgan muhim asarlardan biri bo‘lib, unda axloqiy yetuklik, shaxsiy mas’uliyat va ijtimoiy adolat masalalari yetakchi o‘rinni egallaydi. Hamid Olimjonning she’rlari va nasriy asarlari esa yoshlarning ma’naviy tarbiyasida muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ularda vatanparvarlik, muhabbat va kelajakka ishonch kabi g‘oyalar ilgari suriladi.

Erkin Vohidov ijodi ham yoshlarning ma’naviy-ruhiy rivojlanishida alohida ahamiyat kasb etadi. Uning she’rlarida insoniy tuyg‘ular, orzu-umidlar va hayotiy qarashlar chuqur ifodalanib, yoshlarni hayotga ijobiy munosabatda bo‘lishga undaydi. Ushbu asarlar orqali yoshlar o‘z ichki kechinmalarini anglash, shaxsiy maqsadlarini belgilash va ma’naviy jihatdan yuksalish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. “O‘zbek adabiyoti yosh avlodni ma’naviy-axloqiy jihatdan kamol toptirishda muhim tarbiyaviy manba hisoblanadi”.[1,32]. Yuqorida tahlil qilingan adabiy asarlar nafaqat yuksak badiiy qiymatga ega bo‘lib, balki yoshlarning axloqiy qarashlari va qadriyatlarini shakllantirishda ham katta ahamiyat kasb etadi. Ushbu asarlar orqali yoshlar hayotda to‘g‘ri yo‘lni tanlash, zarur ma’naviy-axloqiy

ko‘nikmalarni egallash hamda shaxs sifatida rivojlanish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Yoshlarning axloqiy qadriyatlarini aniqlash va ularni rivojlantirish maqsadida samarali usullar, maxsus dasturlar hamda turli tarbiyaviy tadbirlarni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish taklif etiladi. Bu jarayonda ta‘lim muassasalarida axloqiy tarbiyaning ahamiyati, shuningdek, pedagoglar, ota-onalar va keng jamoatchilikning o‘rni alohida e‘tirof etiladi. Yoshlarning ma‘naviy-axloqiy rivojlanishini ta‘minlash uchun zamonaviy metod va yondashuvlarni qo‘llash zarurligi asoslab berilib, ushbu yo‘nalishda amalga oshirilishi lozim bo‘lgan aniq tavsiyalar ishlab chiqiladi. Umuman olganda, mazkur yondashuv yoshlarning ma‘naviy-axloqiy tarbiyasini takomillashtirishga qaratilgan ilmiy asoslangan tizimni taklif etib, kelajak avlodni yuksak ma‘naviyatli, mustahkam axloqiy qadriyatlarga ega barkamol insonlar sifatida voyaga yetkazishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ta‘kidlaydi. Mumtoz adabiyotda ilgari surilgan komil inson g‘oyasi yoshlarning ma‘naviy-axloqiy kamolotida muhim o‘rin tutadi. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida adolat, aql-zakovat, saodat va qanoat tushunchalari orqali yuksak insoniy fazilatlar targ‘ib etiladi. Alisher Navoiyning “Xamsa”si, jumladan, “Farhod va Shirin” hamda “Layli va Majnun” dostonlari insoniylik, sadoqat va ma‘naviy poklik g‘oyalarini ulug‘laydi hamda yoshlarda ezgulik va yovuzlikni farqlash ko‘nikmasini shakllantiradi.

Shuningdek, xalq og‘zaki ijodi namunalaridan bo‘lgan ertaklar, maqollar va hikmatli so‘zlar yoshlar ongida milliy o‘zlikni anglash, vatanparvarlik, jasorat va halollik tuyg‘ularini qaror toptiradi. “Xalq donishmandligi orqali yoshlarda kattalarga hurmat, kichiklarga mehr va izzat kabi axloqiy fazilatlar tarbiyalanadi”. [4, 82].

Xulosa o‘rnida ta‘kidlash joizki, adabiy manbalar tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lib, ularni o‘rganish yoshlarning tarixiy xotirasini mustahkamlashga, ajdodlardan meros bo‘lib qolgan boy ma‘naviy qadriyatlardan bahramand bo‘lishiga xizmat qiladi. Natijada yoshlarda ijtimoiy mas‘uliyat va yuksak axloqiy dunyoqarash shakllanadi. O‘zbek adabiy manbalari yosh avlodni har tomonlama barkamol, ma‘naviy jihatdan yetuk shaxs sifatida tarbiyalashda, milliy qadriyatlarni asrab-avaylash va ularni yoshlar ongiga singdirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Adabiyot nafaqat estetik zavq bag‘ishlaydi, balki yoshlar uchun hayotiy yo‘l-yo‘riq va ma‘naviy tayanch vazifasini ham bajaradi. Yoshlarning ma‘naviy-axloqiy kamolotida o‘zbek adabiy merosining tutgan o‘rni beqiyos bo‘lib, aynan adabiyot orqali ular insoniyatga xos eng yuksak fazilatlarni o‘zlashtiradilar va jamiyat hayotida faol ishtirok etish ko‘nikmalarini shakllantiradilar. O‘zbek adabiyotining boy merosi yoshlar ma‘naviyatini yuksaltirish, ularni axloqiy jihatdan tarbiyalashda muhim tarbiyaviy vosita sifatida xizmat qiladi. Shu bois, har bir yosh avlod ushbu adabiy merosdan saboq olib, uni asrab-avaylash va keyingi avlodlarga yetkazishda faol bo‘lishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. X.T.Siddikov “Oliy ta’limda tarbiyaviy faoliyatni tashkil etishning pedagogik-profilaktik tizimini takomillashtirish” Monografiya Urganch-2025, - 136 b.
2. N.K.Xudayberganova. “Talabalarda sog‘lom turmush tarzini rivojlantirishda pedagogik-psixologik yondashuvlar”. TAMADDUN NURI 2025-yil, 6-son (69) Ilmiy, ijtimoiy-falsafiy, madaniy-ma’rifiy, adabiy-badiiy jurnal
3. Xusanov. B. E. Shaxs va jamiyat munosabatlarida go‘zallikni namoyon bo‘lish xususiyatlari. Falsafa fanlari nomzodi. Diss. Avtoreferati – Toshkent, 2002, - B.4.
4. Erkayev A. Milliy g‘oya va ma’naviyat. – T: Ma’naviyat. 2002. – B. 163.

XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA ANDIJON SHAHRIDA XALQ MAORIFI TARIXIDAN

Abdug‘affor Sharafiddinov

Farg‘ona davlat universiteti O‘zbekiston tarixi kafedrasida dotsenti, tarix fanlari nomzodi

e-mail: abdugafforsharaffiddinov@gmail.com

Tel: +998902776137

Tursunova Marjona G‘ayratjonovna

Farg‘ona davlat universiteti O‘zbekiston tarixi kafedrasida

70220301-Tarix (yo‘nalishlar va faoliyat turi bo‘yicha) mutaxassislik 1-kurs magistranti.

e-mail: tursunovshohrux463@gmail.com

Tel: +998916540530

Annotatsiya

Maqolada arxiv materiallari va boshqa tarixiy manbalar va adabiyotlar asosida XIX asrning oxiri – XX asrning boshlarida Farg‘ona vodiysining qadimiy shaharlaridan biri hisoblangan Andijon shahrida xalq maorifi tarixi va ularning holati haqida fikr yuritiladi.

***Kalit so‘zlar:** Madrasa, maktab, qorixona, rus maktablari, general-gubernator, prihod maktabi, gimnaziya, mudarris, oliy maktab, jome, talaba, uyezd, yangi usul, otnoyi, vaqf, mutavalli, xarita, globus.*

Farg‘ona vodiysi mamlakatimizning qadimiy va boy tarixiy o‘tmishiga ega hududi hisoblanadi. Ayniqsa bu yerda jahon miqiyosida tan olingan buyuk allomalar yetishib chiqqanligi shubhasiz. Mazkur holat o‘lkada yuqori darajada maorif tizimi yo‘lga qo‘yilganligidan dalolatdir. “Uzoq tarixdagi ta’lim-tarbiya tizimida – deb yozadi akademik Boturxon Valixo‘jayev, - maktab, madrasa va madrasa-yi oliya muassasalari mavjudligini manbalar ham tasdiqlaydi”. [4.5]

Ta’kidlash o‘rinliki, Farg‘ona vodiysida shuningdek, Andijon shahri va uning atroflarida maktab, qorixona va madrasalar faoliyat yuritgan bo‘lib, ularning qurilishi hamda obodonlashtirilishiga katta e’tibor qaratilgan.

Professor I.Alimovning ma’lumotlariga qaraganda “Qadimgi qorixona, maktablar haqida ham qimmatli qo‘lyozma arxiv hujjatlari topilgan. XVI asrda Andijon viloyati Lug‘umbek qishlog‘idagi ulug‘ shayx xazrati Sayyid Qutbiddin Axmadning Oq mozor nomli mozorida, 1593-yil Namanganning Koson qishlog‘i Xapala Xo‘ja mahallasida qorixonalar bunyod etilgan va ular XX asrning boshlariga qadar faoliyat yuritganligidan arxiv hujjatlari guvohlik beradi. XVI-XVIII asrlarda maktablar ham ancha bo‘lganligini arxiv hujjatlari tasdiqlaydi. 1586-yilda Andijon viloyati Baliqchi qishlog‘ining Gurovon mahallasida Xo‘ja Nazir Otaliq maktabi, 1636-yilda o‘sha qishloqning O‘rta Qo‘rg‘on degan joyidagi Bobojon Xalfa maktabi, 1781-yilda Baliqchi qishlog‘idagi Nur Mirzaboy maktabi ishga tushirilgan. Bu madrasa, qorixona, maktablar XIX asr oxiri – XX asr boshlarigacha saqlanib qolib, faoliyat yuritgan va rus ma’murlari ro‘yxatiga olgan o‘quv yurtlari hisoblanadi”. [1.9]

Chor hukumati o‘lkani idora qilish uchun ma’muriy kishilarni tayyorlash maqsadida Yevropa tipidagi yangi maktablar ochishga majbur bo‘ldi. Ana shu maqsadda 1875-yilda o‘lkada o‘quv yurtlari boshqarmasi va o‘lka ma’muriyati qoshida o‘quv yurtlari bosh inspektori lavozimi tashkil etildi. [3.6]

Asta sekin o‘quv yurtlari boshqarmasi tomonidan butun o‘lkada bo‘lgani kabi Andijon shahrida ham rus maktablari va mahalliy millat bolalari uchun rus-tuzem maktablari tashkil etila boshlandi. 1879-yil 22-fevralda Turkiston general-gubernatorligining maxsus buyrug‘i chiqarilib, unda Andijon shahrida o‘g‘il bolalar uchun ikki sinfli shahar maktabi va qiz bolalar uchun ikki sinfli prixod maktabi ochishga ruxsat berilgan edi. [9.10]. Lekin ikki sinfli o‘g‘il bolalar maktabi 1880-yil 27-aprelda, qizlar maktabi esa 1880-yilning 1-mayida ochildi. [10.195]

1885-yil o‘g‘il bolalar maktabida 2 o‘qituvchi, 11 nafar o‘quvchi, shundan 6 nafari mahalliy millat bolalari bo‘lsa, qiz bolalar maktabida esa, 10 nafar o‘quvchi o‘qimoqda edi. [11.82-83]. Shu tariqa Andijon shahrida birin-ketin rus maktablari vujudga kela boshladi. Hatto 1912-1916-yillarda shaharda o‘g‘il bolalar va qizlar gimnaziyalari ham tashkil etildi. Bunday maktablar va gimnaziyalarning tashkil etilishi shahar madaniy hayotiga katta ta’sir ko‘rsatdi.

Chor hukumati maktab va madrasalarning o‘quv tarbiya ishlariga mutlaqo ahamiyat bermadi. 1894-yil 14-martda Turkiston general-gubernatori baron B.Vrevskiy madrasalar bosh mudarrislari uchun nizom tasdiqladi. Mazkur nizom 25 punktdan iborat bo‘lib, unda bosh mudarrislarga madrasaning barcha xodimlari to‘la itoat qilishi tasdiqlandi. Lekin, ushbu nizom o‘quv tarbiya ishlariga aloqador bo‘lmasdan, balki ba’zi joylarda madrasalarning moddiy jihatdan nazorat qilinishini o‘rnatdi, xolos. [2.81-83]

Shuningdek, 1896-yil 10-avgustda Turkiston o‘lka maorif ishlari boshqarmasining 648-son buyrug‘iga binoan madrasa ishlarini boshqarish

inspektor S.Gramenitskiyga topshirildi. [8.51]. Shu yo‘l bilan madrasa ishlari birmuncha bo‘lsa ham tartibga solindi. 1884-yil Andijon shahrida 14 madrasa bo‘lib, ularda 409 nafar talaba tahsil ko‘rmoqda edi. Bundan tashqari 56 maktabda jami 1034 nafar o‘quvchi bo‘lgan.

Maktablar ayrim xonadonlarda ham ochilgan bo‘lib, ular shaxsiy kishilarga qarardi. Shahar maktablarida o‘quvchilar soni 50-60 nafarni tashkil etardi. Bunday maktablarda savod chiqarish juda ham og‘ir edi.

Bu maktablar quyi boshlang‘ich maktab vazifasini bajarar edi. Madrasalar esa oddiy maktab vazifasini o‘tab, quyi boshlang‘ich maktab taxsilini muvafaqqiyatli tugatgan o‘quvchilargina yoki ularning ozgina qismi badavlat oiladan bo‘lgan bolalar madrasalarda o‘qishini davom ettira olar edi. Madrasa ta‘limi ham eski maktabdagi singari diniy dogmatika mazmunida bo‘lardi, chunki madrasalar din xodimlari, imomlar va mudarrislar tayyorlardi. [5.58-59].

Ammo, akademik B.Valixojayevning ta‘kidlashicha, “Biz hozirga qadar madrasa deganda diniy kadrlar tayyorlovchi ta‘lim dargohi, saqlanib qolgan madrasa binolarini esa me‘moriy obida sifatida tushunib kelardik va shu tarzda sharhlardik. Ammo bu binolar-madrasalarning asl vazifasi, ularning ta‘lim tizimidagi mavqeyi va shu bilan bog‘liq bo‘lgan asosiy xususiyatlari haqida ham so‘z yuritilardi.

Vaholanki, madrasalarning ta‘lim tizimidagi asl mohiyati esa zamona talablari nuqtayi nazaridan mutaxassis tayyorlashdan iboratdir”. [1.12].

1892 yilga kelib Andijon shahrida 16 ta madrasa mavjud bo‘lib, ularda mudarrislar 49 kishini, talabalar esa 677 kishini tashkil etgan. [22. 1,4,5].

Bu madrasalarning ko‘pchiligi XIX asrning ikkinchi va uchinchi choragida qurilgan. Masalan, Iso Dotxo madrasasi 1826-yil, Zulfiqorbek madrasasi 1833, Oq machit 1838, Musulmonqul 1841, Zununbek 1861, Abdurahmonboy 1870, Mo‘minboy madrasasi esa 1883-yilda qurilgan. [12. 119-122]. Bulardan tashqari Andijon shahrida Jome madrasasi, Mahmudali madrasasi, Chuqur machit madrasasi ham mavjud bo‘lib, bular yirik madrasalar hisoblangan. Masalan, Jome madrasasida 5 mudarris 354 talaba bo‘lib, ulardan 200 ga yaqini doimo o‘qishini davom ettirardi. [2.84]. Mahmudali madrasasida 103 hujra bo‘lib, 290 ta talaba tahsil ko‘rardi. [7.312].

Odatda talabalar qadimiy kitoblardan o‘qib ta‘lim olardilar. Bunday “darsliklar”dan biri – “Aqoid” bo‘lib, u borliq, xudo va uning sifatlari to‘g‘risida, “oxirat” to‘g‘risida dogmatik ta‘lim berardi. Qolganlari: “Hikmatul’ayn” – metofizika, “Mulla Jadol” – din aqidalari, “Muhtasarulviqoya” – shariat qonunlarining qisqacha kursi, “Sharhilviqoya” esa unga berilgan sharhlar, “Fihi Qaydoniy – savob, farz, sunnat, makruh va gunoh ishlar to‘g‘risidagi va boshqa shu singari “darslik”lardan iborat edi. [5.58-59]. Madrasalarda o‘qish asosan uch bo‘limda olib borilgan bo‘lib, aniq belgilab qo‘yilgan o‘quv muddati bo‘lmas edi. Talabalar o‘n, o‘n ikki, o‘n besh yil va undan ko‘proq ham taxsil ko‘rardilar. Hatto, Andijondagi Jome madrasasini borib ko‘rgan N.A.Bobrovnikov u yerda 63

yoshli talabani uchratganligini va u bilan birga madrasada nabirasi ham taxsil ko‘rayotganligini qayd qilgan. [2.81-83].

Madrasalarda mashg‘ulotlar haftaning to‘rt kunida, shanba, yakshanba, dushanba va seshanba kunlari olib borilgan. Qolgan kunlar o‘tilgan mashg‘ulotlarni qaytarish va dam olishga ajratilgan. Bundan tashqari yilning ro‘za oyida, ramazon va qurbon hayitlarida ikki haftaga yaqin mashg‘ulotlar o‘tkazilmagan. Madrasalarda o‘rtacha o‘quv yili 30 hafta yoki 120 kun davom etib, har kuni o‘quv kunlarida madrasa talabalari mudarris bilan 1,5-2 soat shug‘ullanganlar, xolos. [3.57].

1904 yilga kelib, Andijon shahrida 3 ta rus maktabi, 24 madrasa va 57 o‘zbek maktablari bo‘lib, ularda jami 85 muallim hamda 1835 o‘g‘il va 255 ta qizlar o‘qimoqda edi. [22.8]. Keyingi yillarga tegishli ma‘lumotlarga ko‘ra, Andijonda xalq maorifi nisbatan o‘sib borgan. [20.11].

Quyidagi jadval bu haqida ma‘lumot beradi.

O‘quv yurtlarining nomi.	1908-yil				1913-yil			
	Shaharda		Uyezdida		Shaharda		Uyezdida	
	O‘quv yurtlari ning soni	O‘quv chilar soni	O‘quv yurtlari ning soni	O‘quv chilar soni	O‘quv yurtlari ning soni	O‘quv chilar soni	O‘quv yurtlari ning soni	O‘quvchilar soni
Yerlar maktablari	40	666	337	4900	42	1050	412	6680
Qizlar maktablari	24	315	88	1092	25	541	124	1505
Madrasalar	17	998	7	646	19	1061	13	368
Jami	81	1979	432	6638	86	2652	549	8553

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki erlar, qizlar va madrasa o‘quvchilarining soni 1908-yilda shaharda 1979, uyezdida 6638 kishini tashkil etgan bo‘lsa, ular 1913-yilda shaharda 2652, uyezdida 8553 kishiga ortdi. Shuni ham qayd qilib o‘tish lozimki, jadvaldagi qizlar maktabiga tegishli ma‘lumotlar otnoyilar deb ataluvchi muallimalarning uyida ta‘lim olgan o‘quvchi qizlarni o‘z ichiga oladi.

Arxiv materiallarining ko‘rsatishicha, XIX asrning oxirlarida butun Turkiston o‘lkasidagi mavjud madrasalarning faqat 7 tasida kutubxona bor bo‘lib, shulardan biri Andijon shahridagi Oq machit madrasasi qoshida edi, lekin u ham boshqalari singari yo‘qotib yuborilgan. [22.8]. Madrasalarni remont qilish uchun ketadigan sarflar, mudarris va talabalarga beriladigan oylik va nafaqalarning hammasi vaqf yerlaridan keladigan daromad hisobiga bo‘lardi. [22.11].

Vaqf daromadlarining kamayib ketishi sababli ayrim madrasalar yopib qo‘yilgan. Jumladan, Andijon shahridagi Oftobachi madrasasi 28 hujra, 2 qorixonaga ega bo‘lgan holda 1882-yildan boshlab vaqf mulklarining yo‘qligi oqibatida berkitildi. [21.4].

1892-yil ma‘lumotlariga asosan Andijon shahridagi madrasalarning vaqf daromadlari 12190 so‘mni [22.116], 1908 yilga kelib esa 34955 so‘mni tashkil etgan. [15.197]. Madrasalarda vaqf yerlar, mulklarni boshqarish, remont qilish, yig‘ilgan mablag‘ni tegishli joylarga sarflash, keladigan daromadning kamayib ketmasligi, umuman madrasalardagi xo‘jalik ishlarini uning mutavallisi boshqargan. [6.6].

Mavjud maktab va madrasalardan tashqari XIX asr oxiri va XX asr boshlarida o‘lkada, shuningdek Andijon shahrida savdo va sanoatning rivojlanishi bilan bog‘liq holda o‘z oldiga yosh avlodga hozirgi zamon hayotida kerak bo‘ladigan bilim berish va o‘rta asr an‘analariga yopishib olgan eski musulmon maktablariga qaraganda zamonaviyroq ta‘lim usullarini qo‘llash [25.418] kabi vazifalarni qo‘ygan yangi usul maktablari ham tashkil topa boshladi.

Andijonda dastlabki yangi usul maktabi 1897-yilda paxta zavodi qoshida ochildi. Asta sekin yangi usul maktablarining soni ham ortib borib, 1908-yilga kelib, shahardagi 5 ta yangi usul maktabida 230 nafar, uyezddagi 3 ta maktabda esa jami 135 nafar o‘quvchi o‘qimoqda edi. [13.3,14].

Yangi usul maktablaridagi o‘qitish ishlari eski maktablarga nisbatan ancha progressiv ahamiyatga ega bo‘ldi. Yangi usulchilarning progressiv islohlari asosan, o‘rta asr yakka o‘qitish usulidan sinfda dars berish usuliga o‘tish, sinflarda jo‘g‘rofiya (geografiya) xaritalari, globuslar va boshqa ko‘rgazmali qo‘llanmalardan foydalanish, gigiyena sharoitlarining yaxshilanishi, o‘quvchilarning yerdan partaga ko‘chirilishi, sinflarni yoritish va isitish, darslar orasida tanaffus berish, urib jazolashga barham berish kabilardan iborat bo‘ldi. Bundan tashqari muhim o‘zgarishlardan yana biri eski hijjalab o‘qitishning tashlanishi bo‘ldi. Buning oqibatida savod o‘rganish uchun eski maktablarda bir necha yillar kerak bo‘lgan bo‘lsa, endilikda bir necha oygina yetarli bo‘lib qoldi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR. (REFERENCES)

1. Алимов И. Қўқон хонлиги мадраса ва мактаблари тарихи. Тошкент, Фан, 2017.
2. Бобровников Н.А. Русско-туземные училище, мектебы и медресе Средней Азии. СПб, 1913.
3. Бендриков К.Е. Очерки народного образования в Туркистане. Москва, Изд-во Академии наук РСФСР, 1960.
4. Валихўжаев Б. Самарқандда олий таълим — мадрасайи олия — университет тарихидан лавҳалар. Самарқанд, Абдулла Қодирий номидаги халқ меъроси нашриёти, 2001.
5. Qoriniyoziy T.N. Sovet O‘zbekistoni madaniyati tarixidan. Toshkent, O‘zSSR FA nashriyoti, 1956.

6. Пален К.К. Отчёт о ревизии Туркистанского края. Учебное дело. СПб.
7. Путеводитель по Туркистану железным дорогам Средне-Азиатской и Ташкентской. СПб., 1912.
8. Исмоилов Ш.Ш. XIX асрнинг охирида Туркистонда халқ маорифи тарихидан (мадрасалар мисолида). Ўзбекистонда ижтимоий фанлар, 1974.
9. О‘зР МДА., 47-fond, 1-ro‘yxat, 95-ish.
10. О‘зР МДА., 47-fond, 1-ro‘yxat, 254-ish.
11. О‘зР МДА., 19-fond, 1-ro‘yxat, 1458-ish.
12. О‘зР МДА., 47-fond, 1-ro‘yxat, 283-ish.
13. Jadval quyidagi materiallar asosida tuzilgan: О‘зР МДА., 19-fond, 1-ro‘yxat, 17442-ish. Статистический обзор Ферганской области за 1913 г., Скобелев, 1916, приложение п 26.
14. О‘зР МДА., 19-fond, 1-ro‘yxat, 13592-ish.
15. О‘зР МДА., 19-fond, 13-ro‘yxat, 780-ish.
20. SPB. MDTA., 733-fond, 203-ro‘yxat, 2914-ish.
21. О‘Р МДА, 19-fond, 1-ro‘yxat, 13522-ish.
22. SPB. MDTA., 733-fond, 203-ro‘yxat, 2914-ish.
23. О‘Р МДА, 19-fond, 13-ro‘yxat, 780-ish, 197-varaq.
24. Пален К.К. Отчёт по ревизии учебного дело Турикстанского края, СПб., 1910.
25. O‘zbekiston SSR tarixi, II tom, Toshkent, 1971.

QOZILIK MAHKAMASI HUJJATLARINING TARIXIY-HUQUQIY TALQINI

Karimov Kaxramon Sadikovich

Qo‘qon davlat universiteti dotsenti, Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

e-mail: qahramonjob876@umail.uz

Tel: +998905886488

<https://orcid.org/0009-0006-2397-8572>

Annotatsiya

Maqolada qozilik mahkamasi hujjatlarining manbaiy va institutsional xususiyatlari ilmiy tahlil qilinadi. Arxiv va qo‘lyozma manbalar asosida ahdnomalar, iqror xatlari, talxatlar, vasiqalar va vaqfnomalarning tashkiliy-huquqiy mazmuni hamda ularning ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishdagi o‘rni ochib beriladi. Tadqiqot jarayonida hujjatlarning rasmiylashtirish qoidalari, huquqiy kuchga ega bo‘lish shartlari, shuningdek qozilik mahkamasining sud va notarial funksiyalari kompleks tarzda yoritiladi. Shu bilan birga, hujjatlarning jismoniy saqlanish holati, ularni ilmiy tavsiflashda qo‘llaniladigan metodologik yondashuvlar hamda arxiv manbalarining cheklanganligi sharoitida qo‘lyozma materiallarning ahamiyati tahlil etiladi. Olingan natijalar qozilik institutining

Sharq jamiyatida huquqiy tartibni ta’minlash, mulkiy va shaxsiy huquqlarni himoya qilishda muhim institutsional tizim sifatida shakllanganini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Qozilik mahkamasi, hujjatli manbalar, ahdnomalar, vaqfnomalar, iqrar xatlari, huquqiy interpretatsiya, arxiv hujjatlari, institutsional tahlil, sud-notorial amaliyot, Sharq huquqiy tizimi

Hujjatli manbalar tarixiy tadqiqotlar tizimida bayoniy yozma manbalarni qo‘shimcha ravishda boyituvchi vosita sifatida emas, balki tarixiy voqelikni aniqlashtirish, tekshirish va ayrim hollarda ilmiy xulosalarni qayta baholash imkonini beruvchi asosiy empirik manbalar qatlami sifatida qaraladi. Ular orqali tarixiy jarayonlarning tashkiliy-huquqiy mohiyati, ma’muriy boshqaruv amaliyoti va ijtimoiy munosabatlar tizimini ilmiy asosda tiklash mumkin.

O‘zbekiston hududida shakllangan tarixiy hujjatlar majmuasi miqdoriy va mazmuniy jihatdan yirik ilmiy resurs sifatida e’tirof etiladi. Ushbu manbalar davlat boshqaruvi, huquqiy tartib va iqtisodiy munosabatlarning turli davrlardagi holatini aks ettiradi.

XIX asr ikkinchi yarmida Qo‘qon xonligidagi siyosiy inqiroz arxiv merosining saqlanishiga jiddiy salbiy ta’sir ko‘rsatib, manba bazasida sezilarli bo‘shliq yuzaga keltirgan. Shu sababli arxiv hujjatlari bilan bir qatorda qo‘lyozma kitoblar ham alohida manbaiy ahamiyat kasb etadi.

Materiallar va metodlar

Tadqiqotda arxiv hujjatlari, qo‘lyozma manbalar, qozilik mahkamasiga oid huquqiy yozuvlar asosiy material sifatida olindi. Ularni tahlil qilishda:

manbaiy tahlil,
institutsional yondashuv,
tashkiliy-huquqiy modellashtirish,
matnshunoslik va paleografik kuzatuv
usullaridan foydalanildi.

Hujjatlar mazmuni, shakli, til xususiyatlari, rasmiylashtirish me’yorlari va huquqiy funksiyasi kompleks tarzda o‘rganildi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, respublika arxivlari, ilmiy fondlar va muzey jamlanmalarida yer munosabatlari, sug‘orish tizimi, mulkiy bitimlar va ular bilan bog‘liq sud amaliyotini aks ettiruvchi hujjatlar salmoqli o‘rin egallaydi. Jismoniy-huquqiy hujjatlar asosan mulkni sotish, sotib olish, ijara va ipoteka munosabatlarini rasmiylashtirishga qaratilgan.

Vaqf hujjatlari esa diniy muassasalarni moddiy ta’minlash, vaqf mulklarini ijaraga berish va daromadlar hisobiga xizmatchilarni qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini yoritadi. Bu holat vaqf institutining ijtimoiy-iqtisodiy funksiyaga ham ega ekanini tasdiqlaydi.

Qozilik mahkamalarida yer ijarasi, meros taqsimoti, nikoh va ajralish, vasiyatnomalar, vasiylik, xayriya mablag‘lari hisoboti kabi masalalar tizimli ravishda ko‘rib chiqilgan. Hujjatlar qat’iy shakliiy talablar asosida rasmiylashtirilgan va qozining muhri bilan tasdiqlangan.

Hujjatli manbalar tarixiy tadqiqotlar tizimida faqat bayoniy yozma manbalarni qo‘shimcha ravishda boyituvchi material sifatida emas, balki tarixiy voqelikni aniqlashtirish, tekshirish va ayrim hollarda ilmiy xulosalarni qayta baholash imkonini beruvchi asosiy empirik manbalar qatlami sifatida qaraladi. Ushbu manbalar orqali tarixiy jarayonlarning tashkiliy-huquqiy mohiyati, ma‘muriy boshqaruv amaliyoti va ijtimoiy munosabatlar tizimi ilmiy asosda tiklanadi.

O‘zbekiston hududida shakllangan tarixiy hujjatlar majmuasi miqdoriy va mazmuniy jihatdan yirik ilmiy resurs sifatida e‘tirof etiladi. Mavjud ekspert baholashlariga muvofiq, ushbu hujjatlar fondi yuz ellik mingdan ortiq birlamchi yozma materiallarni o‘z ichiga olib, ular turli davrlardagi davlat boshqaruvi, huquqiy tartib va iqtisodiy munosabatlarni aks ettiradi.

Sharq qo‘lyozma va hujjatli merosni saqlash hamda ilmiy muomalaga kiritishga ixtisoslashgan ilmiy muassasalar fondlarida qo‘lda yozilgan tarixiy-bayoniy asarlar bilan bir qatorda amaliy-huquqiy xarakterdagi noyob hujjatlar ham jamlangan. Jumladan, Markaziy Osiyoning turli hududlari bilan bog‘liq XV–XX asrlarga oid o‘n mingga yaqin asl hujjatlar saqlanib, ular tashkiliy-huquqiy munosabatlarning tarixiy rivojini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur hujjatlar tarkibiga vaqf munosabatlarini tartibga soluvchi rasmiy yozuvlar, ma‘muriy yorliqlar, savdo va iqtisodiy bitimlar, ipoteka va ijara shartnomalari, sud da‘volari hamda boshqa huquqiy mazmundagi hujjatlar kiradi. Ularning ilmiy tahlili tarixiy jamiyatda huquqiy ong, boshqaruv madaniyati va institutsional tizimning shakllanish qonuniyatlarini ochib berishga xizmat qiladi[1,223 b.].

Ma‘lumki, XIX asr ikkinchi yarmida Qo‘qon xonligidagi siyosiy inqiroz jarayonlari arxiv merosining tizimli saqlanishiga jiddiy salbiy ta‘sir ko‘rsatgan. Xususan, 1875-yil iyun oyida markaziy hokimiyat zaiflashgan bir sharoitda hukmdorning Qo‘qondan chiqib ketishi natijasida davlat arxivining yo‘qolib ketishi tarixiy manba bazasida jiddiy bo‘shliq yuzaga keltirgan. Keyinchalik aniqlangan ayrim hujjatlar muayyan ilmiy qiymatga ega bo‘lsa-da, ular Qo‘qon xonligi siyosiy, ma‘muriy va ijtimoiy tizimini to‘liq rekonstruksiya qilish uchun yetarli emasligi bilan tavsiflanadi.

Shu sababli, Qo‘qon xonligi tarixini chuqur va tizimli o‘rganish jarayonida hujjatli arxiv manbalari bilan bir qatorda qo‘lyozma kitoblar alohida manbaiy ahamiyat kasb etadi. Bunday qo‘lyozmalar davlat boshqaruvi, hokimiyat legitimatsiyasi, ijtimoiy munosabatlar va tarixiy xotirani saqlash mexanizmlarini aks ettiruvchi murakkab intellektual mahsulot sifatida namoyon bo‘ladi. Aynan shu turdagi manbalar orqali arxiv yetishmovchiligi sharoitida Qo‘qon xonligi tarixini ilmiy asosda tiklash imkoni yuzaga keladi.[2,127 b.]

Respublika hududidagi arxivlar, ilmiy fondlar va muzey jamlanmalarida yer munosabatlariga oid keng qamrovli hujjatlar saqlanib qolgan bo‘lib, ular yerdan foydalanish, sug‘orish tizimini tashkil etish hamda ushbu sohada yuzaga kelgan nizolarni mahkama (sud) qarorlari asosida hal etish amaliyotini yoritadi. Mazkur hujjatlar agrar boshqaruv, suv resurslarini taqsimlash va huquqiy tartibni

ta’minlash mexanizmlarini tarixiy jihatdan tiklash imkonini beruvchi muhim manba qatlamini tashkil etadi.

Jismoniy-huquqiy xarakterga ega hujjatlar esa jismoniy shaxslar o‘rtasidagi mulkiy munosabatlarni qonuniy asosda rasmiylashtirishga qaratilgan bo‘lib, ular saqlanayotgan hujjatlar massivining salmoqli qismini tashkil qiladi. Ushbu hujjatlarning aksariyati “sotish” aktlari shaklida rasmiylashtirilib, yer uchastkalari, turar joylar, savdo do‘konlari, hunarmandchilik ustaxonalari va boshqa mulk obyektlarini sotish va sotib olish jarayonlarini huquqiy jihatdan qayd etish mazmunini o‘z ichiga oladi.

Arxiv va fond materiallari tarkibida vaqf munosabatlariga oid hujjatlar salmoqli o‘rin egallab, ular masjidlar, maqbaralar, madrasalar va boshqa diniy muassasalar faoliyatini moddiy jihatdan ta’minlashga qaratilgan tashkiliy-huquqiy amaliyotni aks ettiradi. Ushbu hujjatlar orasida vaqf mulklarini ijaraga berish orqali daromad olish, mazkur mablag‘lar hisobiga diniy muassasalarni saqlash hamda ularning xizmatchilarini moliyaviy qo‘llab-quvvatlashni nazarda tutuvchi rasmiy yozuvlar keng tarqalgan. Bu holat vaqf institutining faqat diniy emas, balki ijtimoiy-iqtisodiy funksiyaga ham ega bo‘lganini ko‘rsatadi.

Qozilik mahkamalari faoliyatida tuzilgan hujjatlar mazmunidan ma’lum bo‘lishicha, ushbu organlar tomonidan yerni ijaraga berish, meros yoki umumiy mulkni taqsimlash, nikoh shartnomalarini rasmiylashtirish, vasiyatnomalarni tasdiqlash, xayriya mablag‘larini hisobga olish hamda vasiylikka oid masalalarni hal etish amaliyoti tizimli ravishda amalga oshirilgan. Shuningdek, nikoh va ajralish bilan bog‘liq sud ishlari ko‘rib chiqilib, mulkiy nizolar yuzasidan ish yuritish uchun ishonchli shaxslar tayinlangan.

Har bir turdagi qozilik hujjati uchun muayyan shakl va rasmiylashtirish talablari ishlab chiqilgan bo‘lib, bitim ishtirokchilarining ismlari, yashash joylari, yer uchastkalari, uy-joylar, do‘konlar va boshqa mulk obyektlarining chegaralari aniq qayd etilgan. Bundan tashqari, qo‘shni topografik obyektlar, ishtirok etgan guvohlarning ism-shariflari hamda hujjatni tuzuvchi shaxs haqidagi ma’lumotlar ko‘rsatilishi shart hisoblangan. Barcha hujjatlar qozining muhri bilan tasdiqlangan bo‘lib, hujjat chetidagi qo‘shimcha yozuvlar ham alohida muhrlangan.

Qozilik mahkamasida har qanday hujjatni rasmiylashtirish jarayonida qozining yozma qarori va hukmi hal qiluvchi ahamiyat kasb etgan. **Bunday qarorlar** muhr bilan tasdiqlanishi, shuningdek, hujjat hoshiyasida qarorga tayanadigan dalil yoki fatvo yozib qo‘yilishi shart bo‘lgan. Ushbu amaliyot qozilik sud ishlarida huquqiy asoslanganlik, shaffoflik va ijro intizomini ta’minlashga xizmat qilgan. Hujjat boshida, uni tuzish sanasi belgilangan.

Qozilik mahkamasida qabul qilingan yozma qaror yoki hukmning haqiqiy ijro kuchiga ega bo‘lishi qat’iy huquqiy-tashkiliy talablarga rioya etilgan holda ta’minlangan. Bunday qarorlar, avvalo, qozining vakolatini tasdiqlovchi rasmiy muhrga ega bo‘lishi shart bo‘lib, ushbu muhrda qozining ismi hamda uning hukmi amal qiladigan hudud nomi qayd etilgan bo‘lishi talab etilgan.

Yozma qaror yoki hukmning hoshiya qismida yuridik jihatdan asos bo‘lib xizmat qiluvchi dalillar – tegishli hujjat, undan foydalanilgan manba va mazkur dalil bilan bog‘liq shaxs nomi aniq ko‘rsatilishi lozim bo‘lgan. Bu amaliyot qarorning fiqhiy va huquqiy asoslanganligini ta‘minlashga qaratilgan.

Qaror matnida ko‘rib chiqilgan ishning mazmuni yoki boshqa hudud qozisiga yo‘llanayotgan murojaatning qisqacha mohiyati hamda uning sabablari bayon qilinishi shart hisoblangan. Agar yozma qaror mahkama ishi doirasida qabul qilingan bo‘lsa, unda guvohlarning ism-shariflari va da‘vogarlar tomonidan bildirilgan da‘volar qozining o‘zi tomonidan asoslab yozib qo‘yilishi talab etilgan.

Shuningdek, har bir yozma qarorda hujjat yoki da‘vo ishi ko‘rilgan joy, sana, oy, kun hamda qozilik mahkamasi kotibining ism-sharifi aniq ko‘rsatilishi majburiy shart sifatida belgilangan. Bu ma‘lumotlar qarorning rasmiyligini va ijro jarayonida uning aniq identifikatsiya qilinishini ta‘minlagan.

Mazkur talablardan kamida bittasining bajarilmasligi yozma qaror yoki hukmning to‘liq yuridik kuchga ega bo‘lmasligiga olib kelgan. Bundan tashqari, bir hudud qozisi tomonidan chiqarilgan qaror boshqa hududda avtomatik tarzda amalga oshirilmagan. Faqatgina yozma qarorning haqiqiyliги va qonuniyligi tekshirilib, tasdiqlanganidan so‘ng, boshqa hudud qozisi tomonidan unga nisbatan tegishli yuridik ish qo‘zg‘atilgan[3,355b.]

Qozixona hujjatlari sistemali kataloglar (kartotekalar, ro‘yxatlar, ko‘rsatkichlar)ning jadvallarining bir xil ko‘rinishda tuzish uchun mo‘ljallangan deya olmaymiz. Alohida tizimlarda namunali tasnifiy bo‘linishlari turlicha nomlanadi. Masalan, umumiy (barcha me‘yoriy - huquqiy sohasi bo‘yicha tasniflash) bir yoki o‘zaro yaqin bir qator sohalar bo‘yicha tasnif doirasida qo‘llanilgan. Ko‘rilayotgan masalaga ko‘ra namunali tasnifiy hujjat yuritish tartiblari hududiy, davriy, etnik, til va boshqa bir turdagi namunali tushunchalarni aks ettiradi.

O‘rta Osiyodagi ikki tilli xalqlarning aralashib yashashi, ular orasidagi bir - birilariga yaqinlashish va integratsiya jarayonlari turli etnik qatlamlar yaratgan madaniyat, fan va ma‘naviyat hamda siyosiy hokiyat ozir - oqibatda o‘zbek va tojik qardosh xalqlarning deyarli bir vaqtda shakllanishiga olib kkelgn.

Qozixona hujjatlari tilxat, vasiqa, vaqfnomalar aniq ko‘zlangan bir maqsadga qaratilgan yuridik hujjatlardir. Ularda javobgarlik haqidagi ma‘lumotlar ya‘ni, ism - sharifi, manzili, hujjat tuzilgan vaqti(yil,oy,kun), hujjatda huquq yoki majburiyati aks etgan shaxs yoshi, haqidagi ma‘lumotlar albatta ko‘rsatilgan.

Insonlar ijtimoiy hayotning turli sohalarida muloqot jarayonida tildagi lug‘aviy birlirlar, grammatik vositalarni qo‘llashda bir - birlaridan farq qiladilar, bu so‘zlovchining o‘ziga xos uslubini keltirib chiqaradi. Shu bois ham mutaxassislar orasida “uslub – bu inson” degan hikmatning yurishi ma‘lum ma‘noda haqiqatga yaqindir.

Sharqshunos olimlar, ilmiy davra orasida “عاقلان از پی نکته نروند” - Oqilon az peye no‘qte naravand. Oqillar nuqta izidan borishmas” degan fikr yuradi. Qozixona hujjatlarini to‘ldirishda yoki rasmiylashtirishda agar mirzoning xusnixati

chiroyli, svodlilik darajasi yuqori bo‘lgan bo‘lsa, bugungi kunda o‘sha qo‘lyozma hujjatni mutaxassislar tomonida tabdil(o‘qish) va tadqiq qilish ancha qulay bo‘ladi.

Xulosa sifatida ta’kidlash joizki, tadqiqot obyekti bo‘lgan hujjatlar korpusi jismoniy saqlanish holati jihatidan bir xil emas. Ayrim hujjatlar qisman mexanik zarar ko‘rgan, yirtilgan, ezilgan, kemiruvchilar ta’sirida buzilgan yoki tashqi omillar sababli ifloslangan holda bizgacha yetib kelgan. Hujjatlarning muayyan qismi saqlash sharoitlarining yetarli bo‘lmagani tufayli chirigan, ba’zilarida bosh yoki oxir qismlar yo‘qolgan, ayrim hollarda esa faqat matnning kichik fragmenti yoki muhr izi saqlanib qolgan. Shuningdek, ba’zi rasmiy aktlarda muhrlarning mexanik ravishda yirtilib ketgani kuzatiladi.

Shu bilan birga, hujjatlarni ilmiy tavsiflash jarayonida ularda saqlanib qolgan barcha asl ma’lumotlarni maksimal darajada hisobga olish metodologik jihatdan maqsadga muvofiq deb baholanadi. Xususan, sanalar, manfaatdor tomonlarning ism-shariflari, guvohlar va ulamolar haqidagi ma’lumotlar, shuningdek geografik, topografik va etnografik ko‘rsatkichlar tarixiy voqelikni tiklashda muhim manbaiy ahamiyatga ega hisoblanadi.

Musulmon davlatlarida shariat qoidalari asosida sud va notarial funksiyalarni amalga oshirgan qozilar hukmdor tomonidan tayinlangan rasmiy shaxslar sifatida keng vakolatlarga ega bo‘lgan. Ular faqat sud ishlarini yuritish bilan cheklanmasdan, notorial xarakterdagi qator huquqiy harakatlarni ham amalga oshirgan institutsional subyektlar sifatida faoliyat ko‘rsatgan.

Qozilar tomonidan bajarilgan notarial harakatlar qatoriga quyidagilar kirgan: bitimlarni rasmiy tasdiqlash; vasiyatnomalarni tasdiqlash; er-xotinning umumiy mol-mulkidagi ulushiga doir mulk huquqi haqida guvohnomalar berish; mol-mulkni boshqa shaxsga o‘tkazishni vaqtincha taqiqlash yoki mazkur taqiqni bekor qilish; merosga bo‘lgan huquqni tasdiqlovchi hujjatlar berish; hujjatlar nusxalari va ulardan olingan ko‘chirmalarning haqqoniyligini shahodatlash; ijro xatlarini rasmiylashtirish. Shuningdek, notorial tarzda tasdiqlangan hujjatlarning dublikatlari hamda reyestrlardan ko‘chirmalar berish amaliyoti ham qozilar vakolatiga kirgan.

Mazkur amaliyotlar qozilik institutining nafaqat sud organi, balki huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi, mulkiy va shaxsiy huquqlarni himoya qiluvchi murakkab institutsional tizim sifatida shakllanganini ko‘rsatadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. QOMUS.INFO onlayn ensiklopediya (электрон ресурс) (кириш вақти 08.01.2021) (соат 15:43) <https://qomus.info/encyclopedia/cats/stenogramma-uz/>
2. А.Л.Троицкая. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. Издательство “НАУКА” Москва 1968.
3. А.Урунбаев, Т.Хорикаева, Т.Файзиев, Г.Джураева, К.Исогай. Каталог Хивинских казийских документов XIX-начало XX вв. Ташкент-Киото, 2001, V-стр.

4. А.Урунбаев, Т.Хорикаева, Т.Файзиев, Г.Джураева, К.Исогай. Каталог Хивинских казийских документов XIX-начало XX вв. Ташкент-Киото, 2001, VIII-стр.

5. Бобур З. *Мубаййин* / Масъул муҳаррир: А. Рустам. – Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2000. – 184 б.

6. Қўқон давлат музей қўриқхонаси. КП(кирим китоби)-3568, ДП(хужжатли ёдгорлик)-2331, 52/6-коллекция.

7. Қўқон давлат музей қўриқхонаси. КП(кирим китоби)-3568, ДП(хужжатли ёдгорлик)-2331, 52/7-коллекция.

8. Қўқон давлат музей қўриқхонаси. КП(кирим китоби)-3568, ДП(хужжатли ёдгорлик)-2331, 52/9-коллекция.

9. Қўқон давлат музей қўриқхонаси. КП(кирим китоби)-3568, ДП(хужжатли ёдгорлик)-2331, 52/11-коллекция.

10. Муҳаммад Яҳёхон Хўқандий. “Хўқанди Латиф маноқиб” (Тазкира). “Мовароуннахр”, 2018, 95-бет.

11. С.Б.Шадманова, М.М.Юлдашев. ЎзР ФА Тарих институти. Тарихий тадқиқотларнинг методологиясид азамонавий усуллари. “O‘zbekiston”, Т., 2019, 142-бет.

12. Ўз.Рес. ОЎМТВ. Ўзбекистон Республикаси фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти. Тарихий манбашуносликнинг долзарб муаммолари. ТДПУ “ризोगраф” Т., 2001, 112-бет.

13. ЎзРМДА И-19-фонд, 1-рўйхат, 34472-иш, 2-(вақф хужжати)бет.

14. ЎзРМДА И-19-фонд, 1-рўйхат, 34474-иш, 2-(вақф хужжати)бет.

ФОРМИРОВАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Мустафаева Замира Саидкуловна

*Преподаватель, Джизакского государственного педагогического
университета имени А.Кадыри*

Эрматова Ситора Олимовна

*Студент, Джизакского государственного педагогического университета
имени А.Кадыри, Джизак, Республика Узбекистан
+998 99 586 88 58*

carosermatova270@gmail.com

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы формирования экологического воспитания у детей дошкольного возраста в условиях современных экологических вызовов. Особое внимание уделяется воспитанию бережного отношения к водным и земельным ресурсам как важнейшим компонентам

окружающей среды. Раскрывается роль дошкольных образовательных организаций в формировании у детей элементарных экологических знаний, ценностных установок и практических навыков рационального использования природных ресурсов. Анализируется значение государственной экологической политики и стратегий устойчивого развития в Республике Узбекистан в контексте реализации задач экологического воспитания в системе дошкольного образования. Подчеркивается, что формирование экологической культуры должно начинаться с раннего возраста, поскольку именно в дошкольный период закладываются основы ответственного отношения человека к природе.

Ключевые слова: *экологическое воспитание, дошкольное образование, экологическая культура, водные ресурсы, земельные ресурсы, рациональное природопользование, устойчивое развитие.*

Введение: В условиях современных глобальных экологических изменений, роста антропогенной нагрузки на окружающую среду и необходимости рационального использования природных ресурсов, особенно земли и воды, формирование экологического воспитания у детей дошкольного возраста приобретает стратегическую значимость, поскольку именно в этот период закладываются основы экологического сознания, формируются ценностные установки, ответственное отношение к природе, привычки рационального природопользования и навыки бережного отношения к окружающей среде, что определяет ключевую роль системы дошкольного образования как важного инструмента реализации задач государственной экологической политики, обеспечения устойчивого развития общества и подготовки будущего поколения к сознательному и ответственному поведению в природной среде, а также позволяет интегрировать современные стратегии охраны и рационального использования земельных и водных ресурсов в образовательный процесс, используя игровые формы, наблюдения, практическую деятельность и педагогические методики, направленные на формирование у детей дошкольного возраста экологической культуры, понимания ценности природных ресурсов, развития навыков экологически безопасного поведения и осознания взаимосвязи человека и природы, что делает актуальным проведение системного исследования педагогических подходов, программ и методик экологического воспитания в дошкольных организациях с целью выявления эффективных практик, обобщения передового опыта и разработки рекомендаций для совершенствования образовательного процесса в контексте современных экологических требований и государственных стратегий устойчивого развития Республики Узбекистан.

Методология: Методологическую основу исследования составляют комплексный и системный подходы, общенаучные, педагогические и междисциплинарные методы, включающие анализ, синтез, сравнение и

обобщение научных, педагогических и нормативно-правовых источников по вопросам экологического воспитания и рационального использования земельных и водных ресурсов, изучение передового педагогического опыта в дошкольных образовательных организациях, наблюдение за образовательным процессом, педагогические беседы с воспитателями и детьми, проведение экспериментов и практических занятий, разработка и апробация игровых и практических методик формирования экологических знаний, ценностных установок и навыков рационального природопользования, а также оценку эффективности внедрения образовательных программ и стратегий, направленных на формирование у детей дошкольного возраста экологической культуры, понимания ценности и бережного отношения к природным ресурсам, что позволяет выявить закономерности развития экологического сознания и сформулировать рекомендации по совершенствованию системы экологического воспитания в контексте современных требований устойчивого развития и государственной экологической политики Республики Узбекистан.

Цели и задачи исследования: Целью исследования является выявление, систематизация и обоснование эффективных подходов к формированию экологического воспитания у детей дошкольного возраста, а задачи исследования включают всесторонний анализ научной, педагогической и нормативно-правовой литературы по вопросам экологического воспитания, рационального использования и охраны земельных и водных ресурсов, изучение и обобщение опыта работы дошкольных образовательных организаций, разработку, апробацию и корректировку игровых, практических и наблюдательных методик формирования экологических знаний, ценностных установок и навыков рационального природопользования у детей, оценку результативности внедрения этих методик в образовательный процесс, выявление возрастных и психологических особенностей восприятия экологических понятий, формирование критериев эффективности педагогических стратегий и на основе полученных данных разработку рекомендаций по совершенствованию системы экологического воспитания в контексте современных требований государственной экологической политики, стратегий устойчивого развития Республики Узбекистан и задач формирования у подрастающего поколения устойчивого, ответственного и бережного отношения к природным ресурсам.

Таблица.1

Методика работы с детьми по экологическому воспитанию

Методика / Приём	Цель	Описание проведения	Результат / Эффект	Эффективность
Наблюдение за природой	Формирование элементарных экологических знаний	Дети наблюдают за растениями, водой, насекомыми,	Повышение интереса к природе, формировани е понимания	Высокая

		обсуждают изменения в природе, рисуют и описывают наблюдаемое	ценности земли и воды	
Экологические игры	Развитие навыков рационального природопользования	Рольевые игры «Берегите воду», «Охрана земли», «Сохраним растения», включающие элементы сотрудничества и принятия решений	Дети усвоили правила бережного отношения к ресурсам, развиты навыки взаимодействия	Высокая
Практическая деятельность	Закрепление навыков бережного отношения к природным ресурсам	Посадка растений, уход за цветами, экономия воды при поливе, сортировка отходов	Формирование устойчивых привычек бережного использования ресурсов	Средняя–высокая
Беседы с воспитателем	Формирование ценностного отношения к природе	Организованные беседы, вопросы и ответы, рассказы о воде, земле и охране природы	Повышение уровня экологического сознания, развитие речи и критического мышления	Средняя
Экскурсии и наблюдения на улице	Расширение представлений о природе и экосистемах	Прогулки в парк, посещение водоёмов, обсуждение флоры и фауны	Дети развивают навыки наблюдения, расширяют знания о природе	Средняя–высокая
Художественно-творческие задания	Развитие экологического мышления через творчество	Рисование, лепка, аппликации на тему природы, водных и земельных ресурсов	Укрепление ценностного отношения к природе, развитие воображения	Средняя

Результаты исследования и анализ эффективности: Формирование экологического воспитания у детей дошкольного возраста эффективно реализуется через комплекс педагогических методов, включающих

наблюдение за природой, экологические игры, практическую деятельность, беседы с воспитателем, экскурсии и художественно-творческие задания, при этом наблюдения за природой способствовали повышению интереса детей к окружающей среде и формированию понимания ценности земли и воды, экологические игры развивали навыки рационального природопользования и взаимодействия в коллективе, практическая деятельность позволяла закрепить привычки бережного использования природных ресурсов, беседы с воспитателем укрепляли ценностное отношение к природе и развивали критическое мышление, экскурсии расширяли представления детей о природных экосистемах, а художественно-творческие задания способствовали развитию экологического мышления и воображения, в результате чего можно сделать вывод, что наиболее высокую эффективность в формировании экологической культуры у детей дошкольного возраста обеспечивают методы активного взаимодействия с природой и игровые подходы, тогда как поддерживающие методики, такие как беседы и творческая деятельность, закрепляют усвоенные знания и формируют устойчивые привычки бережного отношения к земельным и водным ресурсам, что подтверждает целесообразность комплексного использования разнообразных педагогических методов и интеграции современных стратегий рационального природопользования в образовательный процесс дошкольных организаций.

Заключение: Формирование экологического воспитания у детей дошкольного возраста является эффективным и целесообразным при использовании комплексного подхода, включающего наблюдение за природой, экологические игры, практическую деятельность, беседы с воспитателем, экскурсии и художественно-творческие задания, что позволяет не только развивать у детей элементарные экологические знания и навыки рационального природопользования, но и формировать ценностное отношение к окружающей среде, осознание значимости земельных и водных ресурсов, укрепление устойчивых привычек бережного отношения к природе и подготовку подрастающего поколения к сознательному и ответственному поведению в экологически сложных условиях современного общества, а результаты исследования и анализ эффективности продемонстрировали, что наибольший положительный эффект достигается при активном вовлечении детей в практическую деятельность и игровые формы взаимодействия с природой, что подтверждает необходимость интеграции современных стратегий рационального использования природных ресурсов в систему дошкольного образования и разработки рекомендаций для педагогов и образовательных организаций с целью повышения качества экологического воспитания и устойчивого развития общества.

Список литературы:

1. Абдуллина Л.Б., Петрова Т. И., Берзина РФ. Особенности организации экологического воспитания дошкольников. Мир науки, культуры, образования. 2017; 4 (65): 5 - 6.
2. Серебрякова Т.А. Экологическое образование в дошкольном возрасте. Москва: Академия, 2008.References.
3. Проектная деятельность с дошкольниками в группах различной направленности (Из опыта работы ГБДОУ детского сада № 5 Невского района Санкт-Петербурга в условиях ФГОС ДО) / Л. Б. Баряева, И. Г. Вечканова, В. Е. Демина и др.; под общ. ред. И. Г. Вечкановой. СПб.: ЦДК проф. Л. Б. Баряевой, 2014. 206 с.
4. Соломенникова О. А. Занятия по формированию элементарных экологических представлений в средней группе детского сада: конспекты занятий. М.: МОЗАИКА-СИНТЕЗ, 2010. 48 с.
5. Николаева С.Н. Теория и методика экологического образования детей [Текст] / С.Н. Николаева - М.: АCADEMA. - 2005. - 336с.

THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN PERSONALIZED LEARNING ENVIRONMENTS

Izzatilloeva Saida

Student of Navoi State University

Email: ew40600@gmail.com

Tel: +998918523731

Orcid ID: 0009-0006-0138-0748

Abstract

This article examines the growing role of Artificial Intelligence (AI) in creating personalized learning environments. Unlike traditional classrooms where students follow the same learning pace, AI-based systems allow instruction to be adjusted according to individual abilities and needs. The paper explains how adaptive learning technologies function, highlights their advantages for students, and discusses their importance for the future development of education, particularly in digital learning systems.

Keywords: *Artificial Intelligence, Education, Personalized Learning, Adaptive Systems, Technology.*

Introduction

Modern education is increasingly influenced by technological innovation. One of the most significant changes is the shift toward personalized learning, where students receive instruction based on their individual learning styles and abilities. Artificial Intelligence plays a central role in this transformation. By analyzing student performance, AI systems can identify learning difficulties and

provide appropriate support or more advanced tasks when necessary. This approach helps students learn more effectively and confidently.

The Role of AI in the Learning Process

Artificial Intelligence supports students through adaptive learning systems that respond to their actions and progress. These systems monitor how students answer questions and adjust lesson difficulty accordingly. When a learner makes mistakes, the system offers explanations and additional practice rather than simple evaluation.

Another important advantage of AI is continuous availability. AI-powered educational platforms can provide guidance and answer questions at any time, allowing students to study independently and manage their learning schedules more efficiently. This flexibility reduces stress and encourages self-directed learning.

The Importance of AI for Education in Uzbekistan

Uzbekistan is actively developing its digital education infrastructure as part of the “Digital Uzbekistan – 2030” strategy. The integration of AI into online learning platforms can significantly improve access to quality education, especially for students living in remote regions. AI technologies can support learning by translating foreign-language materials into Uzbek, offering personalized exercises, and identifying areas where students need additional help. As a result, educational opportunities become more equal and inclusive.

Advantages and Existing Challenges

The primary benefit of AI-based personalized learning is efficiency. Students can focus on topics they find difficult, while avoiding unnecessary repetition of material they already understand. Teachers also benefit, as AI can assist with routine tasks and allow educators to concentrate on guidance and motivation.

Despite these advantages, some challenges remain. Limited access to high-speed internet and modern devices can restrict the use of AI technologies. In addition, AI should be viewed as a supportive tool rather than a replacement for teachers. Human interaction, encouragement, and ethical guidance remain essential components of effective education.

The Role of Teachers in AI-Supported Learning

While Artificial Intelligence provides powerful tools for personalized education, the role of teachers remains essential. AI systems are effective in analyzing data and delivering customized content, but they cannot fully understand students’ emotions, motivations, or personal challenges. Teachers play a crucial role in guiding students, encouraging critical thinking, and creating a supportive learning environment.

In AI-supported classrooms, teachers can use insights generated by AI to better understand student progress and learning difficulties. This allows educators to provide targeted feedback and individual support where it is most needed. Therefore, the most effective learning environment is not based on AI alone, but on a balanced collaboration between human teachers and intelligent technologies.

Factual Evidence on AI in Personalized Learning

- According to UNESCO (2023), students using AI-supported learning platforms demonstrate an average increase of 25% in learning engagement compared to traditional learning environments.
- A report by the OECD (2021) states that adaptive learning systems can reduce learning time by 15–20% while maintaining or improving academic performance.
- Research conducted by the RAND Corporation (Pane et al., 2017) shows that students in personalized learning environments achieve 20–30% higher learning outcomes, particularly in mathematics and language subjects.
- Studies reviewed by Zawacki-Richter et al. (2019) indicate that over 60% of higher education institutions worldwide have begun implementing at least one form of AI-based educational technology.

Conclusion.

Artificial Intelligence is transforming education by making learning more personalized and accessible. It enables students to progress at their own pace and receive support whenever needed. For students in Uzbekistan, developing skills related to AI-based learning technologies is crucial for future academic and professional success. When combined with the guidance of teachers, AI can serve as a valuable assistant in creating more effective and engaging learning environments.

References.

1. Luckin, R. (2020). *Machine Learning and Human Intelligence in Education*.
2. Republic of Uzbekistan. (2020). *Strategy “Digital Uzbekistan – 2030”*.
3. UNESCO. (2023). *AI and Education: Guidance for Policy-Makers*.
4. OECD.(2021). *AI in Education: Opportunities and Challenges*.
5. Najmiddinova M.N., Furqatova H.A., Nabiyeva D.G‘. “Linguistic features of phraseological units with a common meaning “hospitality”, “Modern trends of teaching in the context of innovative and digital technologies in higher education: prospects, problems and solutions”. November 29, 2024. –B.607-609.<https://doi.org/10.5281/zenodo.14259715>.
6. Najmiddinova M.N. “Linguocultural and linguopragmatic features of the concept of "hospitality" in English and Uzbek”//International conference Philology, Methodology, Translation Studies: Current Issues of Modern Science. - 8-9.11.2024.-P.306-309.<https://doi.org/10.2024/1xm0b673>.
7. Najmiddinova, M. (2024). INGLIZ VA O‘ZBEK TILIDA “MEHMONDO‘STLIK”GA OID MAQOLLARNING LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI. *Tamaddun Nuri.*, 10(61). <https://doi.org/10.69691/gbcwd486>
8. Najmiddinova M.N. “Mehmondo‘stlik” tushunchasiga oid maqollarning pragmatik tahlili//“Universal journal of social sciences philosophy and culture”. - <https://scienceresearch.uz/index.php/UJSSPC/article/view/286> ISSN: 2992-8834 IMPACT FACTOR: 8.0,2025.-B.44-50. <https://zenodo.org/records/14732811>

9. Najmiddinova M.N. Similarities and differences between values of Uzbek and English cultures // Tanqidiy nazar, tahliliy tafakkur va innovatsion g‘oyalar.2025.-B.107-111.

<https://phoenixpublication.net/index.php/TANQ/article/view/3802>

10. Najmiddinova, M., & Qahramonova, M. (2025). THE ROLE OF PRAGMATICS IN INTERCULTURAL COMMUNICATION WITH AN EMPHASIS ON POLITENESS. Tamaddun Nuri., 4(67), 237–240. <https://doi.org/10.69691/5vd1kg56>

11. Najmiddinova M.N. Linguistic features of phraseological units with a common meaning "hospitality" // Qo‘qon DPI. Ilmiy xabarlar,3-son. ISBN: 978-9943-7182-7-2 “CLASSIC” nashriyoti.2025.-P.1886-1891. www.kspi.uz journal.kspi.uz

12. Najmiddinova, M. (2025). Linguopragmatic analysis of phraseological units and idioms relating to the concept of hospitality in English and Uzbek. *Scientific journal of the Fergana State University*, (4), 94-94. 10.56292/SJFSU/vol31_iss4/a94, <https://journal.fdu.uz/>

ТУРКИСТОН ЛЕГИОНИ АЪЗОЛАРИНИНГ ИККИНЧИ ЖАҲОН УРУШИДАН КЕЙИНГИ ТАҚДИРИ

Зоҳиджон Валижон ўғли Холдоров

*Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти
кичик илмий ходими, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)*

e-mail: zohidjon.xoldorov95@gmail.com.

Тел: +998 93 444 30 95

Аннотация

Ушбу мақолада Туркистон легиони аъзоларининг урушдан кейинги аянчли тақдири ҳамда совет давлатининг уларга бўлган муносабати акс эттирилган. Совет давлатига қайтиб келмаган легиончилар Европанинг турли давлатлари ва АҚШ ҳудудига бориб жойлашади.

Калит сўзлар: Туркистон легиони, Миллий Туркистон Бирлик Қўмитаси, Ялта конференцияси, ГУЛАГ, Ватан жамияти, Вали Қаюмхон, Боймирза Ҳайит, Миллий Туркистон

Иккинчи жаҳон уруши якунланганидан сўнг Германиядаги совет ҳарбий асирларининг тақдири аянчли якунланди. Германия томонига асир тушган туркистонликлар билан бирга барча совет ҳарбий асирлари совет ҳукумати томонидан халқ душмани сифатида баҳоланди. совет давлатининг АҚШ ва Буюк Британия билан имзолаган Ялта конференциясига биноан барча асирлар ўз ватанларига қайтарилиши зарур эди. Аммо, совет ҳарбий асирлари ватанларига қайтиш орқали ўзларининг ҳаётини хавф остига

қўйишлари мумкинлигини тахмин қилишарди. Туркистон легиони таркибида бўлган минглаб туркистонликлар ҳам совет давлатига қайтишни ҳавотир билан кутиб олишди. Лекин, АҚШ ва Буюк Британия ҳукумати буни ҳисобга олмасдан асирларни совет давлатига қайтаришни маъқуллайди.

1942 йил 13 январда “Душман томонидан асирга олинган собиқ қизил армия аскарларини НКВДнинг махсус лагерларида сақлаш тартиби тўғрисида” қабул қилинган қарор асосида НКВД раҳбари Л.П. Берия томонидан махсус лагерлар барпо этилади[10;5]. Бу жаҳон тарихидаги машҳур ГУЛАГ лагерлари эди. Айнан шу лагерларда минглаб Германия томонига асир тушган ёки улар томонида жанг қилган совет аскарлари ўлдириб юборилади.

Германия таслим бўлганидан сўнг, совет ҳукумати асирларни қабул қилиб олишни ва уларни махсус “филтр”дан ўтказишни НКВД ҳузурида тузилган СМЭРШ ташкилоти зиммасига юклайди. Мавлон Шукурзоданинг маълумотларига қараганда, 1943 – 1946 йилларда СМЭРШ филтиридан бир неча миллион киши ўтган, улардан кўп қисми эса қатл қилинган[2;4]. СМЭРШ ташкилоти душман томонида жанг қилган ёки Германия концентрацион лагерларида сақланган совет ҳарбий асирларини Совет давлатидаги ГУЛАГ лагерларига жойлаштиришни назорат қилади. Профессор Шодмон Ҳайитовнинг маълумотига кўра, Совет давлатига олиб келинган ҳарбий асирлардан 334 мингги ГУЛАГ лагерларига юборилган[7;80]. ГУЛАГ лагерларида ҳарбий асирларни Германиядаги концентрацион лагерлардан қолишмайдиган оғир ва аянчли ҳаёт кутиб турарди. Совет ҳокимиятининг асирларга бўлган сиёсатини олдиндан кўра билган 180 минг ҳарбий асирлар эса ватанларига қайтиб келмади.

Америкаликлар қўлида бўлган совет ҳарбий асири Олим Рабатли шундай ҳикоя қилади: “Совет давлатидан бир подполковник бизнинг лагерга келди. Бизга тановул қилиш учун овқат берди ва “сизларни ватанингизда ота-онангиз кутмоқда, мен сизларни олиб кетаман” деди. 700 нафар совет аскарлари кемага чиқарилиб, Болгарияга олиб борилди. Уларнинг барчаси Болгарияда ўлдириб юборилади. Бу воқеани эшитган АҚШ президенти И. Сталинга қўнғироқ қилиб, “бу аскарлар нега ўлдирилди? Уларнинг ҳеч қандай айби йўқ эди, улар Германия конслагерларидаги оддий асирлар эди” деб айтади. Сталин эса “уларнинг ўлдирилишида умуман хабарим йўқ, мен буйруқ бермаганман” дея жавоб беради”. Бошқа бир асир Отабек Хургенч эса United Nations Relief and Rehabilitation (Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Ёрдам ва Реабилитация Маъмурияти) ҳузуридаги лагерларда она юртига қайтишни хоҳлаган совет ҳарбий асирларининг ҳаётини қуйидагича тасвирлайди: “Менинг бир Анвар исмли дўстим бор эди. У Франкфурт шаҳрида совет ҳарбий асирларини СССРга юбориш учун поездларга чиқарилаётган вақтда, бир аскардан аввал олиб кетилган асирлар Полша ўрмонларида отиб ташланганини эшитади. Анвар бу хабарни

эшитганидан сўнг, поезддан қочиб, биз турган лагерга келиб, жонини сақлаб қолди”[4;386].

Туркистон легиони таркибидаги минглаб туркистонликлар ўз ватанларига қайтишни хоҳламадилар. “Шарқ юлдузи” журналида Боймирза Ҳайитнинг Туркистон легионига доир мақоласида асирларнинг урушдан кейинги тақдири тўғрисида маълумотлар келтирилади. Боймирза Ҳайитнинг маълумотига қараганда, 200 минг туркистонлик Совет давлатига қайтишни хоҳламаган. 1945 йилда Боймирза Ҳайит Германиянинг Бавария шаҳридаги Туркия вакили Эҳсон Унасандан туркистонлик асирлар масаласида ёрдам сўрайди. Эҳсон Унасан Боймирза Ҳайитга туркистонликларнинг анкеталарини тайёрлашини айтади. Эҳсон Унасан анкеталарнинг бир нусхасини ўзида қолдиради, иккинчи нусхасини эса Туркияга яширин йўллар билан жўнатади. Бироқ, бортида Эҳсон Унасан бўлган самолёт Югославия осмонида уриб туширилади ва ўзи билан бўлган асирларнинг анкеталари ҳам йўқолади. 100 минг туркистонлик асирларга тегишли анкетанинг иккинчи нусхасини Туркия масъул хизматчилари жиддий текширувдан ўтказди. Туркиядаги масъул хизматчиларнинг ўртасида “агар буларнинг орасида совет жосуслари бўлсачи?” деган савол туғилади ва туркистонлик асирларни Туркияга олиб келиш рад этилади[6;155]. Шундай қилиб ҳеч қандай ёрдам ололмаган 100 минг туркистонлик ҳарбий асирлар Совет давлатига қайтишга мажбур бўлади.

АҚШ ҳарбийлари 1945 йил 18 апрел санасида асосан туркистонликлардан иборат бўлган ҳарбий асирларни “Алманзор” параходида Одесса шаҳрига юборади[9;54]. Асирлар Одессага олиб келинганидан сўнг, баъзилари ҳеч қандай суд қилинмасдан отиб ташланади. Баъзи асирлар эса Қора денгиз орқали Одессага олиб келинаётган вақтда ўзларини кемалардан денгизга ташлаб, ўз жонларига қасд қиладилар. Бундан кўриниб турибдики, туркистонлик ҳарбий асирлар совет давлатига қайтиш, ўлим билан тенг эканлигини англаб етганлар. Шу сабабли кўплаб асирлар ўз жонларига қасд қилганлар. 1945 йилда Италия ҳудудида жанг олиб бораётган Туркистон легиони аскарлари таслим бўлади. Улар Италиядаги Мадена шаҳрида бир жойга жойлаштирилади ва миллатига қараб турли гуруҳларга ажратилади. Бу гуруҳлар совет ҳокимияти жойлашган Тарент шаҳрига юборилади[3;150]. Лекин, совет давлатига қайтишни хоҳламаган кўплаб легионерлар қочишга ҳаракат қилишган, баъзилари эса ўз жонларига қасд қилади. совет давлатига поездда жўнатилаётган вақтда баъзи легионерлар ўзларини вагондан ташлаб, қочишга уринадилар. совет давлатига олиб келинган легионерларнинг катта қисми ватан хоини сифатида айбланиб уларга ўлим жазоси ёки узоқ муддатли сургун, қамоқ жазолари тайинланади. Совет давлатининг ҳарбий асирларга қилаётган муносабатини кўрган Туркистон легионининг раҳбарлари Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва Қизил ярим ой халқаро ташкилотларига мурожаат қилиб, ўз ихтиёри билан

ватанига қайтишни хоҳламаган туркистонлик ҳарбий асирларни мажбуран совет давлатига топширилмасликни сўрайдилар.

1950 йилларда Туркистон легиони аъзоларининг 12 нафари АҚШда истиқомат қилган ҳамда улар “Америка овози” ва “Озодлик” радиостансияларида фаолият олиб борган. Урушдан кейин Германияда қолган Вали Қаюмхон ва Боймирза Ҳайитлар ҳам “Озодлик” радиосида бир неча бор чиқишлар қилишган. Қозоғистонлик тарих фанлари доктори, профессор Гулнора Мендикулова 1994 йилда Америка Қўшма Штатларига ташриф буюради. У Америкада икки нафар миллати қозоқ бўлган собиқ легионерлар Кунтуган Базобеков ва Мухтор Қорабайлар билан учрашади. Кунтуган Базобеков урушдан кейин АҚШга келиб, узок йиллар таксичилик фаолияти билан шуғулланади. Гулнора Мендикулова бу асирлардан Туркистон легиони фаолиятига доир бир қатор маълумотларни олади.

Урушдан кейин Туркистон легионида хизмат қилган 8 – 10 нафар легионерлар Туркиянинг Анқара, Истанбул, Измир шаҳарларида истиқомат қилганлар. Жумладан, Ҳакимжон ва Ҳасан Ҳакли Истанбул шаҳрида яшаган. Бухоро педагогика институтини тамомлаган Аббос Тангрисевар (Аббос Ҳайдар) Истанбул шаҳрида полиция комиссари лавозимида ишлаган. Шунингдек, легионда имом-хатиб бўлган Нуриддин Накибхўжа ҳамда собиқ легионерлар Ҳусан Хўжаев, Обид Зоир, Одина Абдуллаевлар ҳам Туркияда қолишади[9;65]. Улар Туркияда турли лавозимларда фаолият олиб борадилар.

Ғарбий Германия ҳудудида “Antibolshevik Block Nations” (Болшевиизмга қарши миллатлар бирлик блоки) сиёсий ташкилоти ва “International Committee for Political Refugees” (Сиёсий қочоқлар халқаро қўмитаси) ташкилоти тузилади[2;4]. Ушбу ташкилотларнинг тузилиши ва фаолият юритишида собиқ легионерлар Вали Қаюмхон, Боймирза Ҳайит, Рўзи Назар, Эргаш Шермат, Ҳусайн Икромхонлар муҳим рол ўйнадилар. Ташкилотларнинг мақсади совет давлатини тарк этиб, сиёсий қочоқ сифатида дунёнинг турли давлатларида истиқомат қилаётган инсонларга ёрдам беришдан иборат бўлган.

1955 йил 17 сентябрда СССР Олий Совет “Улуғ ватан уруши йилларида оккупация қилинган раёнларда немис-фашист босқинчилари билан ҳамкорлик қилган совет фуқароларини авф этиш тўғрисида” ва 1956 йил 29 июнда КПСС Марказий Комитети ва СССР Министрлар Советининг “Собиқ ҳарбий асирлар ва уларнинг оилаларига нисбатан қўлланилган қўпол қонунбузарлик оқибатларини тугатиш тўғрисида” қарорлар қабул қилинади[7;80-81]. Бу қарорлардан сўнг, И. Сталин даврида жазоланган ҳарбий асирларнинг ишлари қайтадан кўриб чиқилади ва уларнинг баъзилари оқланади.

Боймирза Ҳайитнинг маълумотига қараганда, совет давлатининг КГБ ташкилоти хорижий мамлакатларда яшаётган совет фуқароларини қайтариш учун “Ватан” номли жамиятни ташкил этади. Ташкилотнинг Тошкент ва

Олмаота шаҳарларида ҳам шўбалари бўлган. Шунингдек, Тошкент радиоси “Ватандош” радиоешиттиришини ташкил этиб, ҳар куни икки соат туркистонлик муҳожирлар орасида совет пропагандасини ёядилар[5;44]. “Ватан” жамияти Совет давлатидан турли сабабларга кўра чиқиб кетган шахсларни ёки иккинчи жаҳон урушида Германия томонига асир тушиб ватанига қайтиб келмаган собиқ қизил армия аскарларини аниқлаш ушун ҳаракат қилади. Совет ҳукумати уларни кечирганлиги ва ватанларига қайтишлари мумкинлиги тўғрисида “Ватан” жамияти томонидан уларга маълумотлар берилади.

“Мулоқот” журналида Вали Қаюмхонга берилган “Туркистон легиони” аъзоларининг урушдан кейинги тақдири нима бўлди?” саволга қуйидагича жавоб берганди: *“Асирдагилар оғир шароитларда қолишганда мен уларга байналмилал ёрдам берувчи кўпгина жойларга мурожаат этдим. Қизил Ярим Ойдан ёрдам беришни сўрадим. Аммо ҳеч қаердан мадад келмади. Ахири Швеция орқали мадад сўраб Москвага хат йўлладим. Собиқ қизил аскарларга қулайлик яратишни илтимос қилдим. Аммо у ердан жавоб келдики, асирга тушганлар бизники эмас, улар – хоин. Шундан сўнг чорасиз қолган ва Туркистоннинг мустақиллигини истаганларни бир ерга тўплашга ҳаракат қилдим. Уруш тугагандан сўнг бутун Оврўпа бўйлаб тарқаб кетган туркистонликларнинг кўпчилиги ўз юртларига қайтиш истагини билдирди. Италия, Франция, Белгия ва бошқа мамлакатларда бўлишган ватандошларимизнинг кўпчилиги мамлакатларига қайтишни ихтиёр этдилар. Афсуски, улар ҳарбий асирликда бўлгани боис, ватанга қайтган заҳотиёқ қамоққа олишди. Анча йилдан сўнг, бизнинг легионда хизмат қилган бир туркистонлик олмон профессори билан бирга қамоқда ўтирганини билдим. Олмондан менга салом ва совға юборибди. Бундан англадимки, халқимизда шундай руҳ борки, уни куч ишлатиб йўқотиш алсо мумкин эмас! Туркистонликлардаги озодлик туйғусини ҳеч ким ҳеч қачон йўқ қила олмайди. Ҳозир Оврўпа мамлакатларида қолган туркистонликларнинг жами минг нафардан ошмайди. Улар орасида қўмита аъзолари ва бирга хизмат қилганлар талайгина. Аммо уларнинг кўпчилиги фаол ҳаракат қилишмайди. Фақат улардан менга мактубларда: “Ота қанотимиз қисқа, сиздан мадад кутамиз”, деган сўзлар битилган”[11;39]. Бундан кўриниб турибдики, Европанинг кўплаб мамлакатларида қолиб кетган туркистонликлар ўз она ватанларига қайтиш хоҳиши жуда ҳам юқори бўлган. Бироқ Совет давлати томонидан ўрнатилган чеклов ва тақиблар уларга Туркистонга қайтиш имконини бермаган.*

Туркистон легионининг собиқ раҳбар ва баъзи аъзолари урушдан кейинги даврларда сиёсий ҳаётда ҳам фаол бўладилар. АҚШнинг Пенсилвания штатидаги Филадельфия шаҳрида Исоқжон Нарзикул, Эргаш Шермат, Рўзи Назар, Хусайн Икромхонларнинг ташаббуслари билан 1958 йил 13 декабрда “Туркистон-Америка” ассоциацияси ташкил этилади[2;5]. Ушбу ташкилот сиёсий мақсадда ташкил этилади. Бу ташкилотнинг бош

ғояси Туркистонни Совет давлати ҳукмидан озод қилиш, халққа эркинлик бериш ва мустақил давлат қурилишига йўл очишдан иборат бўлган. Бу ғоялар ташкилотнинг низомида ҳам асосий талаблар сифатида кўрсатилган. “Туркистон-Америка” ассоциациясининг биринчи президенти этиб Исоқжон Нарзиқул тайинланади. 1958 йил 17 июлда АҚШ президенти Д. Эйзенхауер томонидан “Асир миллатлар тўғрисида”ги қонун имзоланади. Қонун асосида “Туркистон-Америка” ассоциацияси “Асир миллатлар ҳафталиги” тадбирини ҳар йили июл ойининг учинчи ҳафтасида ўтказиб келади. Ўзбекистон Миллий архиви маълумотларига қараганда, ушбу тадбирларда антисовет, пантуркистик рухдаги кинофилмлар ва видеоёзувлар намоиш этилади[1;1-2]. Шунингдек, ўзбек муҳожирлари ҳар йили 13 декабрни Қўқон мухторияти ташкил топган кунни Туркистон мустақиллиги куни сифатида нишонлайдилар.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, урушдан сўнг ватанига қайтган туркистонликлар совет давлати томонидан турли жазоларга тортилди. Уларнинг катта қисми эса ўлдириб юборилди. Ўз ватанига қайтиб келмаган туркистонликлар дунёнинг турли давлатларида яшаб қолдилар. Улар умрларининг охиригача ўз ватанларига қайтиш орзусида яшадилар.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Миллий архиви, Р-2822-фонд, 1-рўйхат, 90-иш, 1 – 2-вароқлар.
2. Mavlon Shukurzoda. Birinchi o‘zbek millioneri // “Ватандош” газетаси, 2011 йил. № 6. В. 4.
3. Halil Burak Sakal. Germany and Turkestanis during the course of the world war II (1941-1945) (a master’s thesis). – Ankara. 2010. – S. 150.
4. Yarkin Koçar . II. Dünya savaşı'nda Türkistanlı lejyonerlerin hayat hikayesi “Doğumunun 100. yılında Baymirza Hayit ve günümüzde Türkistan tarihi araştırmaları uluslararası sempozyumu bildirileri”. – Istanbul. 2017. S. 386.
5. Боймирза Ҳайит. Туркистон миллий истиқлоли масалалари// “Мулоқот” журнали, 1992. № 3-4. 44-бет.
6. Боймирза Ҳайит. Советлар Иттифоқида туркликнинг ва исломнинг баъзи масалалари// “Шарқ юлдузи”, 1992. № 3. 155-бет.
7. Ҳайитов Ш.А. Туркистонлик ҳарбий асирлар тақдири ҳақида// “Водийнома”, 2019. № 1. 80-бет.
8. Ҳайитов Ш.А. Иккинчи жаҳон уруши оқибатида муҳожирликка ўтган ўзбеклар// “O‘zbekiston tarixi”, 2005. № 2. 17-bet.
9. Ҳайитов Ш.А. Историческая судьба туркестанских военнопленных второй мировой войны // «Метаморфозы истории» Научный альманах. Выпуск 6, 2015. – С. 54.
10. Садыкова Б. История Туркестанского легиона в документах. – Алматы: Кайнар. 2002. – С. 85.

11. Вали Қаямхон. Миллат тақдири учун курашаман// “Мулоқот” журнали, 1992. № 1. 39-бет.

ПУТИ РЕШЕНИЯ ВОПРОСОВ ОЧИСТКИ СТОЧНЫХ ВОД МЕХАНИЧЕСКИМ СПОСОБОМ.

Окибатхон Бекташовна Тургунова

*Ташкентский государственный технический университет,
кафедра «Экология и охрана окружающей среды», докторант-соискатель.*

e-mail: gidro0505@mail.ru

Тел: +998 90 124 49 37

Аннотация

Данная статья посвящена проблемам рационального использования водных ресурсов, в частности очистке сточных вод при производстве строительных материалов (клинец и щебень) на камнедробильных предприятиях. В процессе производства используется артезианская вода для промывки сырья. Предложенная технология позволяет организации оборотного водоснабжения и экономии воды. Предложена для эксплуатации гидроциклон с направляющей планкой, способствующая повышению производительности и улучшению качественных показателей.

Ключевые слова: *Промышленные стоки, механическая очистка, сточные воды, гидродинамический метод, гидроциклон, винтообразная направляющая планка, оборотное водоснабжение, система жидкость-твердое тело, концентрация взвешенных частиц, артезианская вода.*

Проблема улучшения, сохранения и восстановления экологического качества природных компонентов, в частности водных ресурсов является одной из важнейших задач, направленных на достижение целей повышения уровня жизни и здоровья населения. Доступные к освоению природные запасы воды, которые могут быть использованы человеком, а тем более пресной питьевой воды, весьма ограничены и уже на сегодняшний день не могут удовлетворить жизненные запросы человечества на данном этапе технического прогресса.

Проблема очистки промышленных стоков и подготовки воды для технических и хозяйственно-питьевых целей с каждым годом приобретает все большее значение. Сложности очистки связана с чрезвычайным разнообразием примеси в стоках, количество и состав которых постоянно изменяется вследствие появления новых производств и изменение технологии существующих.

Одним из наиболее распространенных способов механической очистки сточных вод по удалению более мелких твердых частиц является гидродинамический метод, в частности применение гидроциклонов (рис.1).

С момента своего появления гидроциклоны (первый такой аппарат установлен на одном из угольных предприятий Голландии в 1939 г.) активно применялись в горно-обогатительной области. С середины XX в. они стали использоваться и для удаления твердых частиц из водной среды [1].

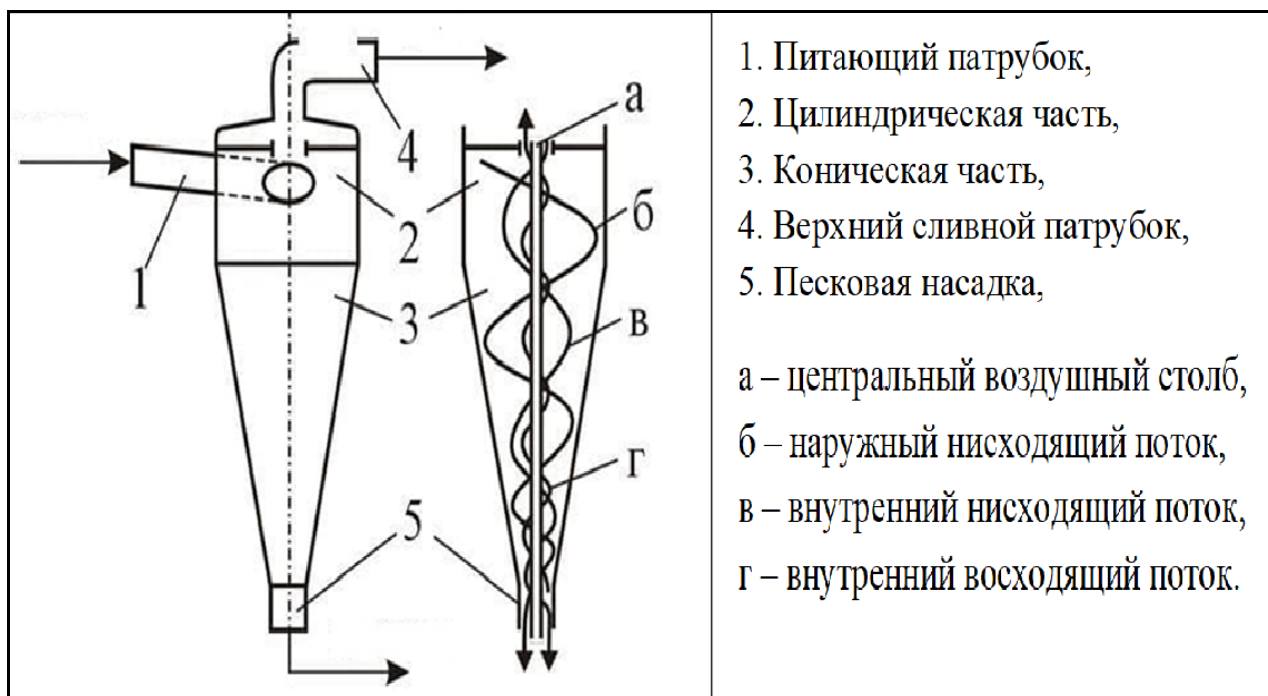

Рис. 1. Гидроциклон.

В свою очередь основным недостатком данного устройства является низкая производительность и использование его в системе оборотного водоснабжения сопряжено с большими затратами, т.е. для достижения требуемой производительности необходимо увеличить качественные показатели работы данного устройства.

В связи с вышесказанным предлагается использовать гидроциклон (рис. 2) для разделения неоднородных дисперсных систем типа жидкость - твердое тело, состоящий из цилиндроконического корпуса 1 с тангенциальным питающим патрубком 2, винтообразным направляющим 3 прямоугольного сечения, установленного под углом к направлению движения для ускоренного осаждения твердых частиц к песковой насадке, сливного патрубка 4 для отвода осветленной воды и песковую насадку 5 для выгрузки сгущенного продукта [2,3].

Задачей предлагаемого гидроциклона является повышение эффективности разделения жидкости от твердых частиц, увеличение

производительности разделения неоднородных дисперсных систем типа жидкость - твердое тело.

Поставленная задача достигается тем, что поверхность внутренней стенки цилиндроконического корпуса гидроциклона снабжена винтообразным направляющим способствующим более ускоренному продвижению твердых частиц к песковой насадке.

Одним из главных преимуществ предлагаемого гидроциклона в том, что за счет применения направляющей планки достигается наиболее высокая производительность при сохранении качественных показателей работы.

Критерием оценки количественных и качественных показателей работы процесса гидроциклонирования явилась концентрация взвешенных частиц находящиеся в сточной воде до и после гидроциклонирования [4].

При концентрации взвешенных веществ в сточных водах промышленных предприятий в пределах 1500-3000 мг/л и более, требуется качество очистки до 10 мг/л, т. е. 99,3-99,7 % [5].

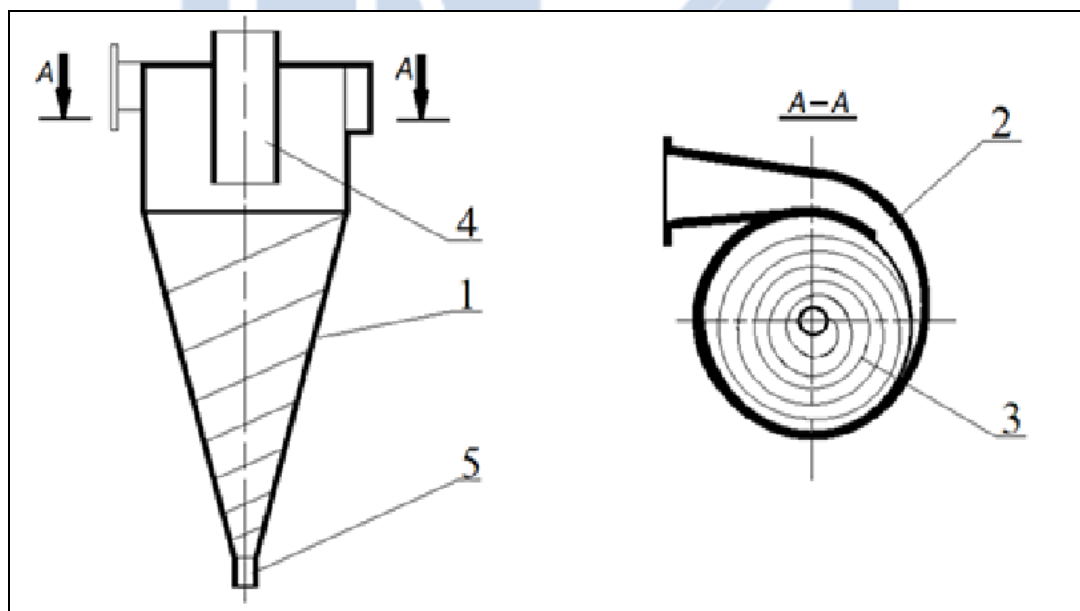

Рис. 1. Гидроциклон с направляющим.

Подобные жесткие требования диктуются условиями предохранения плунжерных насосов от абразивного износа. Этими насосами очищенная сточная вода будет подаваться в технологический процесс. Что обеспечит обратное водоснабжение предприятий [5].

Данное требование в полной мере обеспечивается использованием предлагаемого гидроциклона с направляющей планкой, что подтверждается проведенными теоретическими и экспериментальными исследованиями.

Как обычно во многих промышленных предприятиях для производственных нужд в качестве технической воды используется артезианская вода. Исследования по определению качественных показателей

и производительности гидроциклона с направляющей планкой проводились на предприятии по производству строительных материалов (клинец, щебенка и товарный песок), где предусмотрено использование артезианской воды для первичной и промежуточной промывки сырья (гравия).

При проведении исследований были рассмотрены результаты лабораторных замеров качественных показателей содержания взвешенных твердых частиц в составе исходной артезианской воды, после технологического процесса - сточной воды и после очистки с помощью гидроциклона с направляющей планкой.

Результаты проведенных исследований и анализа взятых проб воды до и после гидроциклонирования представлены в таблице 1.

Таблица 1.

Результаты лабораторного анализа сточной воды.

№	Наименование определений	Проба №1 мг/л	Проба №2 мг/л	Проба №3 мг/л	ПДК р/х назначения мг/л	ПДК к/б назначения мг/л
1	рН	8,02	7,98	7,96	6,5-8,5	6,5-8,5
2	Взвешенные в-ва.	0,00	36914	2,8	15	30,0
3	Хлориды	32,0	39,0	35,6	300	350
4	Сухой остаток	506	722	596	1000	1000
5	Азот аммоний	отс	Следы	отс	0,5	2,0
6	Азот нитритный	следы	0,045	0,05	0,02	0,5
7	жесткость	5,0	4,2	4,4	7,0	7,0
8	медь	отс	отс	отс	0,001	1,0

Примечание:

Проба № 1 - исходная вода. Проба № 2 – после тех. процессов. Проба № 3 – очищенная вода. ПДК – предельнодопустимая концентрация. р/х – рыбохозяйственного. к/б – канализационнобытового.

Как видно из результатов лабораторного анализа воды до и после гидроциклонирования взвешенные вещества были уловлены до требуемой концентрации, т.е. в исходной воде их не наблюдалось, но после использования воды в технологическом процессе состав её сильно загрязняется взвешенными веществами, и концентрация доходит до 36914 мг/л. После очистки гидроциклонированием концентрация взвешенных веществ в составе производственной сточной воды составило 2,8 мг/л, т.е. степень очистки составляет более 99,9%.

Остальные показатели производственной сточной воды такие как рН, хлориды, азот аммонийный и нитритный, жесткость изменились не существенно.

Как видно из проведенных исследований механическая очистка сточных вод методом гидроциклонирования позволяет получить качественные результаты, способствующие организации оборотного водоснабжения в промышленных предприятиях. Данная технология позволяет в определенной степени повысить производительность очистки сточных. Это предположение обеспечивается применением направляющей планки, прямоугольного сечения, установленного под углом к направлению движения для ускоренного осаждения твердых частиц к песковой насадке. Предварительные теоретические предпосылки и расчеты показали увеличение производительности на 10-15% в сравнении со стандартным гидроциклоном без направляющей планки.

В заключении хотелось отметить целесообразность широкого использования механического способа очистки промышленных сточных вод методом гидроциклонирования при производстве строительных материалов, в частности при организации предприятий по выпуску щебёнки, клинца и товарного песка. Так как технология производства основано на использовании артезианской воды для первичной и промежуточной промывки гравия, в следствии этого вода сильно загрязняется. Очистка и возврат воды в технологический процесс позволить значительно сократить средства и расходы.

Предложенная технология и методика очистки сточных вод при производстве строительных материалов, в частности, щебня и клинца, позволяющая экономии воды и возврат очищенной сточной воды в производственный цикл положительно скажется на экономическую и экологическую обстановку предприятия.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Шестов Р.Н. Гидроциклоны. – Ленинград: Издательство «Машиностроение», 1967. – 78 с.
2. Тургунова О.Б., Рахимова Л.С., Сафаров А.М. Применение гидроциклонов при очистке сточных вод// Экологический вестник Узбекистана. 2020. -С. 34-36. (02.00.02, №5).
3. Тургунова О.Б., Сафаев М.А., Тургунов А.А. Гидродинамический способ водоподготовки для капельного орошения сельхозкультур в интенсивном растениеводстве// Экологический вестник Узбекистана. 2021. -С. 15-17. (02.00.02, №5).
4. Башаров М.М., Сергеева О.А. Устройство и расчет гидроциклонов. Учебное пособие. Казань: Вестфалика, 2012 -92с.
5. Петров А. Ф., Юрьев А. И., Брусничкина-Кириллова Л. Ю., Бауман А. В. Пилотные испытания единичного гидроциклона в цикле сгущения на Надеждинском металлургическом заводе им. Б. И. Колесникова// Цветные металлы. 2017 №8 с.23-32

YER FONDI TOIFALARINI O‘ZGARTIRISH SUG‘ORILADIGAN EKIN YERLARIDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGIGA TA’SIRI

Xolov Nizomjon Muxiddinovich

“O‘zdavyerloyiha” davlat ilmiy-loyihalash instituti

“Qashvilyerloyiha” bo‘linmasi direktori

“O‘zdavyerloyiha” DILI mustaqil izlanuvchi doktoranti

(0009-0007-3347-5319)

e-mail: kholov.nizomjon@bk.ru

+998 99 333 87 87

Annotatsiya

Tezida sug‘oriladigan ekin yerlarining yer fondi toifalarini o‘zgartirish jarayonida yuzaga keladigan iqtisodiy va hududiy oqibatlar Qashqadaryo viloyati misolida tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari yer fondi toifalarini o‘zgartirish sug‘oriladigan ekin yerlaridan foydalanish samaradorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatishini ko‘rsatadi.

***Kalit so‘zlar:** Sug‘orish, yer resurslari, yer fondi, toifa, tahlil, taqsimlash, qayta taqsimlash, o‘zgartirish, samara, ekin yerlari.*

Kirish. Yer har qanday ishlab chiqarish jarayonining asosiy resursi hisoblanganligi sababli undan oqilona va samarali foydalanishni tashkil etish bugungi kunda dolzarb masalalardan biri bo‘lib qolmoqda. Iqtisodiyotda texnologik jarayonlarning jadal rivojlanishi, atrof-muhit ekologik holatining beqarorlashuvi hamda aholi sonining ortib borishi, avvalo, yer resurslaridan, ayniqsa sug‘oriladigan qishloq xo‘jaligi yerlaridan foydalanishni samarali tashkil etish zaruratini yanada kuchaytirmoqda. Bu holat sug‘oriladigan yerlarni turli noqishloq xo‘jaligi maqsadlari uchun ajratilishining oldini olish, shuningdek, ularni yer fondining boshqa toifalariga o‘tkazishni har tomonlama ilmiy va amaliy asoslangan holda amalga oshirishni taqozo etadi. Shu bois, sug‘oriladigan qishloq xo‘jaligi yerlaridan foydalanishni samarali tashkil etish tizimida ularni yer fondining boshqa toifalariga o‘tkazish jarayonlarini ilmiy va amaliy jihatdan asoslashga qaratilgan tadqiqotlar o‘ta dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotga jalb qilingan Qashqadaryo viloyatining umumiy yer maydoni, 2025-yil 1-yanvar holatiga, 2 856,8 ming gektarni, sug‘oriladigan yer maydonlari esa 522,6 ming gektarni tashkil etadi [2]. Viloyat jami yer maydonini asosiy yer toifalari bo‘yicha taqsimlanishi to‘g‘risida ma’lumotlar quyidagi, 1-jadvalda yoritilgan.

1-jadval

Viloyat yer fondining asosiy yer toifalari bo‘yicha taqsimlanishi (2025-y. 01.01 ga)

№	Yer toifalari	Yerdan foydalanuvchilar	Yer maydoni,	Umumiy yer

		soni	ming, ga	maydoniga nisbatan, %
1	Qishloq xo‘jaligi yerlari	67 845	2 328,8	81,6
2	Aholi punktlari yerlari	119	12,5	0,1
3	Sanoat, transport, aloqa, mudofaa va boshqa yerlar	7901	70,2	2,5
4	Tabiatni muhofaza qilish, sog‘lomlashtirish va rakreatsiya yerlari	6	69,0	2,5
5	Tarixiy-madaniy maqsadlardagi yerlar	1173	2,6	–
6	O‘rmon fondi yerlari	29	319,6	11,3
7	Suv fondi yerlari	403	53,0	2,0
8	Zahira yerlar	9	1,1	–
Jami yerlar		77 485	2 856,8	100,0

Izoh: Kadastr agentligi viloyat boshqarmasining ma’lumotlari asosida muallif hisob-kitoblari

1-jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, viloyat chegarasida, barcha 8 ta yer toifalari tarqalgan bo‘lib, shulardan qishloq xo‘jaligi maqsadlariga mo‘ljallangan yerlar viloyat jami maydonning 81,6% ni, o‘rmon fondi yerlari 11,3 % ni tashkil etadi. Bundan ko‘rinadiki qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi viloyatning asosiy tarmog‘ini tashkil etadi.

Shuni alohida qayd etish zarurki, keying yillarda sug‘oriladigan qishloq xo‘jaligi yerlaridan, jumladan sug‘oriladigan ekin yerlaridan foydalanishni tashkil etishga, xususan ular maydonlarini saqlab qolishga va imkon boricha ko‘paytirishga, ularni boshqa noqishloq xo‘jaligi maqsadlari uchun ajratilishiga katta ahamiyat berilmoqda. Bu holat bunday yerlar maydonlarini keyingi 10 yilda birmuncha oshishiga zamin yaratdi. Buni quyidagi, 2-jadval ma’lumotlari ham tasdiqlaydi.

2-jadval

Qashqadaryo viloyati tumanlari kesimida qishloq xo‘jaligi yerlari tarkibida sug‘oriladigan ekin maydonlarini o‘zgarish dinamikasi

№	Tumanlar	2016-yil ming, ga	2020-yil ming, ga	2025-yil ming, ga	2025-yilda 2016- yilga nisbatan o‘zgarish, +,- ming ga
1	G‘uzor	31,2	31,1	31,7	+0,5
2	Dehqonobod	1,6	1,9	1,9	+0,3
3	Qamashi	27,2	27,8	28,7	+1,5
4	Qarshi	40,7	40,3	40,9	+0,2
5	Koson	62,0	61,0	62,3	+0,3
6	Kasbi	44,1	44,5	44,5	+0,4
7	Kitob	7,9	8,2	8,3	+0,4
8	Mirishkor	55,2	55,8	55,9	+0,7
9	Muborak	31,0	31,5	31,6	+0,6
10	Nishon	51,4	52,1	52,1	+0,7
11	Chiroqchi	26,4	22,5	12,6	-13,8
12	Shahrisabz	17,2	17,4	17,7	+0,5
13	Yakkabog‘	21,0	21,3	21,4	+0,4
14	Ko‘kdala	-		15	15
Jami:		418,4	415,7	425,0	6,6

Izoh: O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi huzuridagi Kadastr agentligining Davlat kadastrlari palatasi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Haqiqatdan ham 2-jadval ma’lumotlaridan ko‘rish mumkinki, viloyat bo‘yicha sug‘oriladigan ekin maydonlarining miqdori keyingi yillarda 6,6 ming gektarga ko‘paygan. Bunday ko‘payish, huddi shunday, barcha tumanlarda ham kuzatiladi. Sug‘oriladigan ekin yer maydonlarini qishloq xo‘jaligi uchun saqlab qolish, ularni qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallanmagan boshqa maqsadlar uchun ajratilishiga mumkin qadar yo‘l qo‘ymaslik va aksincha, ular maydonlarini iloji boricha ko‘paytirish, keyingi 3-4 yilda o‘zining ijobiy samarasini bermoqada. Buni viloyatning birgina, Qarshi tumani misolida ham kuzatish mumkin.

Yer fondi toifalari, yer turlari maydonlarini o‘zgarib turishi, bu –qonuniy jarayondir. Aholi sonini doimiy o‘sib borishi uni yer maydonlariga bo‘lgan talabini oshiradi. Bunday talab aholi uchun qo‘shimcha uy-joylar, sanoat korxonalari, transport infratuzilmalarini yaratish bilab bog‘liqdir [5]. Bu esa o‘z navbatida, ularga qo‘shimcha yer maydonlarini ajratishni talab qiladi. Bu holat yerlarni taqsimlash va qayta taqsimlash jarayonini doimiy ravishda ro‘y berib turishini belgilaydi. Asosiy masala – ushbu jarayonni to‘g‘ri, oqilona boshqarish bilan uzviy bog‘liqdir. Lekin yuqorida olib borilgan tahliliy tadqiqotlar viloyat yer fondi toifalarini taqsimlanishi va qayta taqsimlanishida qator kamchiliklar borligini

ko‘rsatdi. Bunday kamchiliklar asosan sug‘oriladigan ekin yerlarini boshqa maqsadlar uchun noqonuniy ajratish, ajratilgan sug‘oriladigan ekin yerlari uchun qishloq xo‘jaligi nobudgarchiliklari va zararlari o‘rnini qoplash qiymatlarini o‘z vaqtida, yetarli miqdorlarda hisoblanmaganligi va bunday o‘rnini qoplash ishlarini o‘z vaqtida amalga oshirilmaganligi, shuningdek yuqori sifatga ega sug‘oriladigan ekin yerlarini noqishloq xo‘jaligi maqsadlari uchun asossiz ajratib yuborilganligi bilan bog‘liqdir. Shunday ekan, uy-joylar, sanoat, transport obyektlarini qurish, turli noqishloq xo‘jaligi maqsadlari uchun yer ajratishda, yerlarni qayta taqsimlash jarayonida yuqoridagi holatlarni hisobga olish mavjud muammolarni ijobiy hal qilishga va umumiy sug‘oriladigan ekin yerlaridan samarali foydalanishni tashkil etishga imkon beradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, yer fondi toifalarini o‘zgartirish jarayonida sug‘oriladigan ekin yerlarining saqlanishi va ulardan foydalanish samaradorligini ta‘minlash ustuvor vazifa bo‘lib qolmoqda. Toifani o‘zgartirish faqat iqtisodiy va hududiy asoslangan holatlarda amalga oshirilishi, yetkazilgan qishloq xo‘jaligi zararlarning to‘liq qoplanishi zarur. Bu yondashuv sug‘oriladigan ekin yerlaridan barqaror va samarali foydalanishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi yer resurslarining holati bo‘yicha Milliy hisobot. Toshkent, Kadastr agentligi, 2025, 69 b.
2. O‘zbekiston Respublikasi yer fondi. Statistika to‘plam. Toshkent, Kadastr agentligi, 2025, 97 b.
3. O‘zbekiston Respublikasi yer fondi. Statistika to‘plam. Toshkent, “Yergeodezkadastr” davlat qo‘mitasi, 2016, 97 b.
4. Бабажанова А.Р., Тураев Р.А., Рузибаев С.Б., Основы землепользования, Ташкент. Академнашр, 2020, 112 с
5. Babajonov A.R., Muqimov A.M., Sharipov S.R. Hududlarni rivojlantirish. Toshkent, TIQXMII, 2016, 247b.
6. Xolov N.M. The Importance Of Land Distribution And Redistribution In The Development Of Regional Economic Sectors. // Eurasian Journal of Engineering and Technology (ISSN: 2795-7640). Volume 49. January 2026. P. 4-11.

TURKISTON MILLIY-OZODLIK HARAKATIDA AYOL QO‘RBOSHILAR FENOMENI VA ULARNING ZAMONAVIY GENDER SIYOSATIDAGI IBRATI

Bozorova Maftuna Ilxomjon qizi

*University of Business and Science Ijtimoiy fanlar va raqamli texnologiyalar
fakulteti tarix yo‘nalishi TX 23-09 gurux talabasi*

e-mail: bozorovamaftuna@gmail.com

Tel: +998 88 178 02 88

Annotatsiya

Turkiston milliy-ozodlik harakatida ayol qo‘rboshilar fenomeni va ularning zamonaviy gender siyosatidagi ibрати maqolada tahlil qilinadi. XX asr boshidagi Shakarxon, Nodira qiz, Oyshaxon qo‘rboshi va Kurmanjan Datka siymolari orqali ayollarning jangchi sifatidagi roli bilan birga siyosiy arbоб, strateg, diplomat va ma‘naviy yetakchi sifatidagi qiyofasi yoritiladi. Tadqiqot tarixiy manbalar, arxiv hujjatlari va ilmiy adabiyotlar asosida amalga oshirilgan bo‘lib, ayol qo‘rboshilar tajribasi zamonaviy O‘zbekistonda gender tengligi siyosati bilan bog‘lanadi. Maqolada vatanparvarlik, gender stereotiplarini yengish, strategik salohiyat, adolat tuyg‘usi va tarixiy identitet kabi ibratlar zamonaviy jamiyat va fuqarolik tarbiyasi nuqtai nazaridan tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: *Ayol qo‘rboshilar; Shakarxon; Nodira qiz; Oyshaxon qo‘rboshi; Kurmanjan Datka; Turkiston milliy-ozodlik harakati; gender tengligi; siyosiy rol; tarixiy tadqiqot; mintaqaviy tarix; strategik salohiyat.*

Kirish

XX asr boshida Turkiston hududida yuzaga kelgan milliy-ozodlik harakati ko‘p yillar davomida sovet tarixshunosligida faqat “bosmachilik” degan tamg‘a ostida, biryoqlama va mafkuraviy talqinda yoritib kelindi. Mustaqillikdan so‘ng Q. Rajabov, M. Xo‘jaev, R. Shamsutdinov kabi tadqiqotchilar asarlarida bu harakat Vatan va e‘tiqod yo‘lida olib borilgan milliy-ozodlik kurashi sifatida qayta baholanmoqda.[1; 2; 4]

Mazkur jarayonning eng kam o‘rganilgan qirralaridan biri – ayol qo‘rboshilar fenomenidir. Farg‘onadagi Shakarxon, Karmanadagi Nodira qiz, O‘sh atrofidagi Oyshaxon qo‘rboshi hamda mintaqa miqyosida Kurmanjan Datka singari tarixiy siymolar nafaqat harbiy rahbar, balki siyosiy subyekt sifatida ham maydonga chiqqan.[2; 3; 4; 5; 6] Bugungi kunda O‘zbekistonda gender tengligini ta‘minlash, ayollarning ijtimoiy-siyosiy jarayonlardagi rolini kuchaytirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishiga aylandi. 2019-yil 2-sentabrda qabul qilingan “Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq va imkoniyatlar kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonun (O‘RQ–562) ayollarning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy hayotdagi teng ishtirokini huquqiy jihatdan kafolatlab berdi.[8] Shu ma‘noda ayol qo‘rboshilar tajribasini qayta ko‘rib chiqish, ularning hayoti va kurashidan ma‘naviy-axloqiy ibratlar

chiqarish bugungi gender siyosati va fuqarolik tarbiyasi uchun dolzarb ilmiy vazifadir. Maqolada Shakarxon, Nodira qiz, Oyshaxon qo‘rboshi va Kurmanjan Datkaning tarixiy faoliyati manbalar asosida tahlil qilinadi, ularning shaxsiy jasorati bilan birga, zamonaviy jamiyat uchun qanday ibratlar berishi ilmiy nuqtai nazardan yoritiladi.

1. Ayol qo‘rboshilar fenomeni: tarixshunoslik va manbalar Mustaqillikdan so‘ng Farg‘ona vodiysidagi istiqlolchilik harakati bo‘yicha Q. Rajabovning monografiyasi, “Turkiston qo‘rboshilari” asari, Mansurxo‘ja Xo‘jaevning “Shermuhammadbek qo‘rboshi” kitobi ushbu davrni qayta baholashda asosiy ilmiy manbalardan bo‘lib xizmat qilmoqda.[1; 2; 4] Q. Rajabov ayrim bo‘limlarda ayol qo‘rboshilar haqida qisqacha ma‘lumot beradi, ammo ularning gender nuqtai nazardan tahlili hali yetarli darajada ishlab chiqilmagan.[1; 3] Xo‘jaev esa Shermuhammadbek atrofida kechgan voqealarni hikoya qilar ekan, Oyshaxon qo‘rboshi misolida ayollarning qurolli kurashdagi rolini badiiy-publitsistik usulda jonli tasvirlaydi.[4] Nodira qiz va Shakarxon haqidagi ma‘lumotlar Q. Rajabovning ilmiy tadqiqotlari, gazeta maqolalari hamda Vikipediya singari ikkilamchi manbalar orqali qayta tiklanmoqda.[1; 2; 3; 9; 10] Kurmanjan Datka siymosi esa, asosan, Qirg‘iziston tarixiga oid entsiklopedik nashrlar, ilmiy maqolalar va so‘nggi yillardagi tadqiqotlarda keng yoritilmoqda.[5; 6; 7] Demak, ayol qo‘rboshilar masalasi tarixshunoslikda bo‘shliq sifatida mavjud bo‘lib, uni gender yondashuv, mintaqaviy solishtirish va zamonaviy ijtimoiy-gender siyosati bilan bog‘liq holda tahlil etish ilmiy yangilikka ega.

2. Shakarxon qo‘rboshi: Farg‘ona vodiysida ayol lashkarboshining paydo bo‘lishi Shakarxon Xoliqboy qizi 1879-yilda Farg‘ona vodiysining Oltariq tumanidagi Poloson qishlog‘ida obro‘li hunarmand oilasida tug‘ilgan.[9] Turmushdagi fojealar, xususan, 1916-yilda eri vafoti va 1918–1921-yillardagi qonli to‘qnashuvlar uning siyosiy qarashlarini keskin shakllantiradi. Rajabov ma‘lumotlariga ko‘ra, Shakarxon 1918-yilda Toychi qo‘rboshi atrofida shakllangan qurolli guruhga qo‘shilib, asta-sekin 500 nafar jangchidan iborat o‘z lashkariga ega bo‘lgan va “Shakarxonning gvardiyasi” nomi bilan tanilgan.[1; 2; 9] Shakarxon Oltariq atrofida sovet qo‘shinlariga qarshi janglarda faol qatnashib, qisqa muddatda butun tuman hududini bolshevik ta’siridan tozalashga erishgani qayd etiladi.[2; 9] 1921-yilda u jangda og‘ir yaralanib, halok bo‘ladi.[9] Shakarxon fenomeni shundaki, u nafaqat qurol ko‘tarib maydonga chiqqan ayol, balki yirik harbiy-siyosiy qarorlar qabul qilgan, mahalliy aholi ko‘nglini o‘ziga rom eta olgan karizmatik yetakchi sifatida namoyon bo‘ladi. Uning misolida ayol shaxsining an‘anaviy “uy va oilaga qamab qo‘yilgan” roli ham, “faqat marhamat va muloyimlik timsoli” degan stereotiplar ham inkor etiladi.

3. Nodira qiz: muhojirlik sharoitida shakllangan ayol qo‘rboshi Nodira qiz 1904-yilda Karmana bekligiga qarashli Qo‘ziboqar qishlog‘ida, mulla Rahmatillaboy oilasida tug‘ilgan.[10] Yoshligidayoq u savod chiqarish bilan birga chavandozlik, merganlik kabi jang san‘atini o‘zlashtiradi. Qizil askarlarning qishloqqa bostirib kirishi va uning ikki akasini otib tashlashi Nodira taqdirida

burilish nuqtasi bo‘lib, u Buxoro va Turkiston hududidagi qo‘zg‘olonchi kuchlar safida kurashga kirishadi.[3; 10]. 1925-yilda oilasi bilan Afg‘onistonga muhojir bo‘lgan Nodira qiz bu yerda ham zo‘ravonlik va adolatsizlikka duch keladi. U otanasi o‘ldirilgach, hujum qilgan ikki afg‘on harbiysini qilich bilan yo‘q qilgani haqidagi epizod tarixiy manbalarda alohida ta’kidlanadi.[10] Nodira keyinchalik turkistonlik muhojir ayollar va qizlardan iborat maxsus guruh tuzib, Ibrohimbek qo‘shini tarkibida qo‘rboshi sifatida faoliyat yuritadi.[3; 10] 1930–1931-yillardagi janglarda uning guruhi qizil askarlarga sezilarli zarba bergani, ammo 1931-yildan keyingi taqdiri noma’lum ekani qayd etiladi.[10]

Nodira qiz misolida biz ikki tomonlama kurashni ko‘ramiz: bir tomondan, mustamlakachilikka va zo‘ravonlikka qarshi qurolli qarshilik, ikkinchi tomondan esa patriarxal muhitda, muhojirlik sharoitida ayolning o‘z sha’ni va qadr-qimmatini himoya qilishi. Bu – bugungi gender zo‘ravonlikka qarshi kurash, ayollarning o‘z huquqlarini himoya qilish madaniyati uchun muhim ma’naviy tayanchdir.

4. Oyshaxon qo‘rboshi: “Oyim qo‘rboshi” timsoli va qamoqxona reydi Mansurxo‘ja Xo‘jaevning Shermuhammadbek haqidagi tarixiy qissasida O‘shlik Oyshaxon qo‘rboshi obraziga alohida bob bag‘ishlangan.[4] Oyshaxon mashhur Xolxo‘ja eshonning singlisi bo‘lib, akasi shahid bo‘lgach, uning tarqalib ketgan yigitlarini yig‘ib, Mahkam Xoji huzuriga keladi va “dini islom, yurt ozodligi yo‘lida qilich chopmoq uchun” ruxsat so‘raydi.[4, 91–93-b.]

Mahkam Xoji unga rasmiy yorliq berib, Oyshaxon Oyimni O‘sh amirlashkari safiga qo‘rboshi sifatida tayinlaydi. Yorliqda uning akasi o‘rniga qo‘rboshi etib tan olingani, O‘sh va atrofdagi lashkarlar unga bo‘ysunishi zarurligi ta’kidlanadi.[4] Xo‘jaev asarida Oyshaxon qo‘rboshining bir necha oylik faoliyati, ayniqsa, qamoqxona reydi haqida batafsil manzarali epizod keltiriladi. Unga ko‘ra, Oyshaxon avval O‘zgandagi qamoqxona tuzilishini o‘rgangan, keyin esa “Qizil kaltak” otryadi niqobi ostida kelgan soxta konvoy yordamida qamoqxonaga kirib boradi. “Asirlar” sifatida keltirilgan guruh aslida Oyshaxon lashkarining yigitlari bo‘lib, ular to‘satdan qurollarini chiqarib, qamoqxona boshlig‘i va soqchilarni zararsizlantiradi, mahbuslarni ozod qiladi.[4, 92–94-b.] Sovet qo‘mondonlari Oyshaxonga “amazonka ayol” deb laqab bergani, xalq orasida esa “Oyim qo‘rboshi” nomi bilan hurmat qilinganini ko‘ramiz.[4] Bu laqablar uning harbiy mahorati bilan birga, aslzoda ayolga xos qadr-qimmat, odob va mas’uliyatni ham mujassam etganini ko‘rsatadi. Oyshaxon reydi strategik jihatdan ham, ramziy ma’noda ham muhim: u mustamlakachi tuzumning eng kuchli ramzlaridan bo‘lgan qamoqxona devorlarini “ayol qo‘li bilan” yorib o‘tadi, mahbuslarni ozod qiladi. Bu hodisa bugungi kunda ham ayollarning nafaqat qurbon, balki zulm tizimlariga qarshi faol agent sifatidagi rolini anglash uchun kuchli tarixiy metafora bo‘lib xizmat qiladi.

5. Kurmanjan Datka: mintaqaviy darajadagi ayol davlat arbobi Kurmanjan Datka XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshida O‘rta Osiyoda ayol siyosiy yetakchining noyob timsoli bo‘lib, Alay va janubiy Qirg‘iziston hududida katta

nufuzga ega bo‘lgan.[5; 6] 1832-yilda Alay beki Alim bek Datkaga turmushga chiqqach, u bilan birga kokand saroyi siyosiy jarayonlarida ham faol ishtirok etadi. Eri o‘ldirilgach, Kurmanjan o‘zi “Datka” unvonini oladi va Alay qirg‘izlarining siyosiy rahbariga aylanadi.[5] Rossiya imperiyasi tomonidan hudud bosib olingan sharoitda u ochiq qurolli qarshilik imkoniyatlarini real baholab, xalqini ommaviy qirg‘in va harbiy repressiyalardan asrash maqsadida murosa yo‘lini tanlaydi.[5;6] Shu bilan birga, Kurmanjan Datka rus generallari va amaldorlari bilan muzokaralarda o‘z xalqining manfaatlarini qat’iyat bilan himoya qilgani, diplomatik layoqati tufayli “Alay malikasi” nomini olgani tadqiqotlarda alohida qayd etiladi.[6;7] Uning eng og‘ir sinovlaridan biri – kontrabanda va bojxonachilar o‘ldirilishi bilan bog‘liq ishda o‘g‘li Kamchibekka nisbatan chiqarilgan o‘lim hukmini bekor qildira olmagan, aksincha, xalq manfaatini o‘z shaxsiy fojeasidan ustun qo‘yib, hukm ijrosini to‘xtatishga urinishdan voz kechgani va o‘g‘lining qatlini omma bilan birga tomosha qilgani haqidagi epizoddir.[5] Bu hodisa Kurmanjan shaxsida shaxsiy onalik tuyg‘usi bilan davlat arbobi mas’uliyatining murakkab to‘qnashuvini yaqqol namoyish etadi. Kurmanjan Datka voqe‘ligi bevosita “ayol qo‘rboshi” tushunchasiga kirmasa-da, uning faoliyatida harbiy-siyosiy rahbarlik, hududni himoya qilish, diplomatik qarorlar qabul qilish kabi jihatlar mavjud bo‘lib, u Turkiston ayol yetakchilari tarixiy “zanjiri”ning muhim bo‘g‘ini sifatida qaralishi lozim.

Xulosa

Turkiston milliy-ozodlik harakatida ayol qo‘rboshilar faoliyati – mintaq tarixining eng ta’sirchan, shu bilan birga eng kam o‘rganilgan sahifalaridan biridir. Shakarxon, Nodira qiz, Oyshaxon qo‘rboshi va Kurmanjan Datka siymolari orqali biz ayollarning faqat “qurol ko‘targan kurashchilar” emas, balki siyosiy arbob, strateg, diplomat, ma’naviy yetakchi sifatidagi qiyofasini ko‘ramiz. Bugungi kunda O‘zbekistonda gender tengligi bo‘yicha qabul qilinayotgan qonunlar, milliy strategiyalar, xalqaro majburiyatlar ayollarning siyosiy va ijtimoiy hayotdagi rolini kuchaytirishga qaratilgan.[8; 17] Ayol qo‘rboshilar tajribasini ilmiy asosda o‘rganish va zamonaviy gender siyosati bilan bog‘lash bu jarayonning tarixiy-madaniy poydevorini mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu bois, kelgusida ayol qo‘rboshilar faoliyatini alohida monografik tadqiq etish, arxiv hujjatlari va og‘zaki tarix materiallarini jalb etish, ularning obrazini tarixiy haqiqatga sodiq holda tiklash – O‘zbekiston va butun Markaziy Osiyo tarixshunosligining dolzarb ilmiy vazifalaridan biri bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Rajabov Q. Farg‘ona vodiysidagi istiqloqlilik harakati: mohiyati va asosiy rivojlanish bosqichlari (1918–1924 yillar). – Toshkent: Yangi nashr, 2015. – 240 b.
2. Rajabov Q. Turkiston qo‘rboshilari. – Toshkent: Fan, 2022. – 400 b.
3. Rajabov Q. Turkiston ayol qo‘rboshilari qis-mati // Mahalla gazetasi. – 2002.

4. Xo‘jaev M. Shermuhammadbek qo‘rboshi: tarixiy, hujjatli, badiiy-publitsistik qissa. – Toshkent: Sharq, 2008. – 304 b.
5. Плоских В. М. Наш Кыргызстан: популярная историческая энциклопедия: с древности до конца XIX века. – Бишкек: Илим, 2004. – 224 с.
6. Kaana A., Alykulova G. K. Kurmanzhan datka i Kokandskoe hanstvo // Vestnik Oshskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya. – 2024. – T. 3, № 1(4). – S. 145–154.
7. Abytov B. K. Shtrikhi k portretu Kurmanjan-Datki // Izvestiya vuzov (Kyrgyzstan). – 2011. – № 8. – S. 44–49.
8. O‘zbekiston Respublikasi Qonuni “Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq va imkoniyatlar kafolatlari to‘g‘risida” (O‘RQ–562). – 2019-yil 2-sentabr.
9. Shakarxon // Wikipedia, the free encyclopedia [Elektron resurs]. – URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Shakarxon> (murojaat sanasi: 19.11.2025).
10. Nodira qiz // Vikipediya, erkin ensiklopediya [Elektron resurs]. – URL: https://uz.wikipedia.org/wiki/Nodira_qiz (murojaat sanasi: 19.11.2025).

“SHONLI MEHNAT” GAZETASI FARG‘ONA TUMANINING URUSHDAGI ISHTIROKINI O‘RGANISH VA TAHLIL ETISHDA MUHIM MANBA

Maxamadov Abduhoshim Mo‘minjon o‘g‘li

Farg‘ona davlat universiteti Tarix yo‘nalishi magistranti

e-mail: maxamadovabduhoshim8@gmail.com

Tel: +998 93 642 30 76

Annotatsiya

Mazkur maqolada Farg‘ona viloyati Farg‘ona tumanining ikkinchi jahon urushidagi ishtiroki va rolini o‘rganish va tahlil qilishda “Shonli mehnat” gazetasining o‘rni haqidagi fikr-mulohazalar bayon etilgan. Maqola asosan, ushbu nashrning ayrim yillik to‘plamlarini tadqiq qilish mobaynidagi chiqarilgan xulosalar, uning umumiy mazmun-mohiyati haqida qisqacha ma’lumot beradi.

Kalit so‘zlar: *Farg‘ona, Vodil, tuman, qishloq, “Фарғонау сурх”, “Shonli mehnat”, “Vodil yog‘dusi”, gazeta, maqola, qonun, jurnalist, fotoreportaj.*

Ikkinchi jahon urushi insoniyat boshiga mislsiz kulfta va vayronagarchilik keltirgan, millionlab insonlarning yostig‘ini qurtigan urush hisoblanadi. Bu davrni o‘rganish, tadqiq etish yuzasidan bugungi kunda yurtimizda ham keng ko‘lmali ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 9-sentyabrdagi “G‘alaba bog‘i yodgorlik majmuasi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4820-son qarori bu ishlarning yangi bosqichga ko‘tarilishida debocha bo‘ldi. Bugungi kunda, yurtimizning deyarli barcha hududlarida mazkur mavzu yuzasidan ilmiy-tadqiqot ishlari va ularning mahsuli sifatida monogorafiylar, turli to‘plamlar, kitob-albomlari tayyorlanmoqda. Bunday ishlarda albatta, davlat arxivlari, kutubxonalar, shaxsiy

kolleksiyalar, urush va mehnta fronti faxriylarining oilaviy arxivlarida saqlanayotgan hujjatlar, umuman davr bo‘yicha ma‘lumot bera oladigan idora-tashkilotlar, muassalar bilan hamkorlikda olib borilmoqda. Jumaladan, kutubxonalar va ulardagi davriy matbuot nashrlari ayniqsa, alohida ahamiyatga ega.

Birgina, bugungi kunda Farg‘ona tuman hokimligi muassisligida chop etiladigan “Vodil yog‘dusi” gazetasini olaylik, u ilk bora 1932-yilda o‘z faoliyatini boshlagan. Bu haqda I. Ashurov “Haqiqat jarchisi” nomli maqolasida batafsil ma‘lumot beradi: “1932-yil 1-iyulda “Фарғонаи сурх” nomi bilan Farg‘ona shahar partiya komiteti, shahar va Farg‘ona rayon Sovetlari ijroiya komitetlari hamda kasaba soyuzlarining organi sifatida hozirgi “Правда” gazetasining yarim formatida to‘rt sahifada chiqa boshlagan” chiqa boshlagan” [1, 2-3]. Gazeta to 1941-yilga qadar jami 1013 ta sonni nashr etishga ulguradi. Bu davrdagi faoliyati mbaynida gazeta tojik tilida nashr etilgan.

Urush boshlangach, gazeta faoliyati to‘xtatiladi. Faqatgina, urushdan keyingi davrda gazeta turli nomlar bilan goh Vodil tumani goh Farg‘ona tumanining nashri sifatida chop etilib turiladi. Bunga sabab esa Farg‘ona tumanining avval Vodil, so‘ngra, Quva tumanlari bilan birlashtirilib yuborilishi kabi jarayonlar sabab edi.

1965-yildangina mustaqil gazeta sifatida 1964-yil 22-fevralda qayta tuzilgan Farg‘ona rayon partiya komiteti va rayon Soveti ijroiya komitetining organi sifatida faoliyatini qaytadan boshlab bugungi kungacha davom ettirib kelmoqda. Gazeta 1965-1991-yilgacha “Shonli mehnat” nomi bilan chiqqan.

Endi ushbu gazetaning ikkinchi jahon urushini o‘rganishdagi ahamiyati shundaki, gazeta 1965-yildan boshlab, yana tuman hududida istiqomat qiluvchi urush va mehnat fronti faxriylari haqida doimiy maqolalar, foto ocherklar, fotoreportajlar bera boshlagan.

1-rasm. “Shonli mehnat” gazetasining 1974-yil 9-may soni

Bunga SSSR Oliy Soveti Prezidiumining 1965-yil 26-apreldagi 3478-VI-sonli “9 may kunini dam olish kuni deb e‘lon qilish to‘g‘risida”gi Farmoni sabab bo‘lgandi. Chunki hokimiyat tepasiga

kelgan L.I.Brejnev (1906-1982) qaytadan mazkur sanani

dam olish kuni, milliy bayram sifatida nishonlashni boshlaganligi turtki bo‘ldi. Buning ortidan esa katta-katta tadbirlar, paradlar, turli me‘moriy yodgorliklarning yaratilishi, ochilish marosimlari bora-bora doimiy tarzda o‘tkazilishi odatiy holga aylandi.

Har davrning o‘z ko‘zgusi hisoblangan matbuot bu davrda ham bayram arafasi, ayniqsa, yubiley yillarda o‘z faoliyatini asosan urush va g‘alaba haqidagi mavzularga bag‘ishlagan.

1965-1991-yillar oralig‘ida “Shonli mehnat” gazetasi sahifalarida bosh mavzular qatorida urush va mehnat fronti faxriylari haqidagi maqolalar ham tez-tez chop etib turilgan. I. Ashurov, N. Rahmonov, Q. Ergashev, R. Rahmatjonov, S. Odilov singari jurnalistlar ayniqsa, mazkur mavzuda ko‘plab ocherk, hikoya tarzidagi maqolalar yozishgan. Fotoreportajlar, fotoocherklarning aksariyati esa M. Oripov tomonidan tayyorlagan.

1965-1974-yillardagi maqolalarning aksariyati 10-aprel 1945-yilda “Sovet Ittifoqi qahramoni” unvoni olgan To‘ychi Nazarov (1896-1974) haqida edi [2, 2]. Urushgacha va undan keyin o‘z qishlog‘idagi jamoa xo‘jaligida traktorchi sifatida mehnat qilgan bu inson haqida asosan gazetada uchrashuv va tadbirlardagi ishtiroki haqida qisqacha axborotlar, fotoreportajlar doimiy berib borilgan. T. Nazarovning 20-avgust 1974-yilda og‘ir xastalikdan vafot etishi munosabati bilan bunday ishlar kamayib bordi. Endilikda uning nomi tuman rahbarlarining bayram arafasida e‘lon qilinadigan tadbir nutqlarida eslab o‘tila boshlanadi.

Shu bilan birga gazeta sahifalarda, A. Jamolov (damko‘llik), M. Nishonov (mindonlik), G‘. Qahhorov (mindonlik), M. Ermatov (mindonlik), O. Ahmadaliyev (mindonlik), O. Matkarimov (mindonlik), A. Mamajonov (vodillik), O. Aminov, K. Boyqo‘ziyev, T. O‘rinboyev singari urush qatnashchilari haqida ham maqolalar e‘lon qilingan.

Shuningdek, A. Jamolov, K. Egamberdiyev, O. Mamajonov, T. Yo‘ldoshev singari urush faxriylari ham maqolalalar yozib turishgan. Ularda “tinchlikning qadriga yetish”, “urushni la‘natlash”, “zamonning qadriga yetish” singari g‘oya va takliflar ilgari surilgan.

“Shonli mehnat” sahifalarida yana bayramlar (asosan, 23-fevral “Sovet armiyasi va Harbiy-dengiz floti” kuni va 9-may “G‘alaba kuni”) arafasida nafaqat tuman, balki, Sobiq Ittifoqning yana turli hududlarida bo‘layotgan voqealar, urush haqidagi so‘nggi tadqiqotlar, barpo etilayotgan yodgorliklar, ochilish marosimlari haqida ham ma‘lumotlar berib borilgan. “Hurmatli mehmon” [3, 2], “Mardonalik darslari” [4, 2], “G‘alaba kuni” [5, 1], “Taraqqiyot sari” [6, 3], “Latviya jangiga qatnashganmisiz?” [7, 3] kabi o‘ttizga yaqinlarini aytish mumkin.

Urush qatnashchilari va ularning frontdagi qahramonliklarini yortish bilan bir qatorda, ularning urushdan keyingi davrdagi faoliyati hamda mehnat fronti faxriylari haqidagi ocherklar, fotoreportajlar ham tez-tez tayyorlab turilgan. Bu kabi maqolalarda asosan urush va undan keying tinch hayot uchun mehnat

2-rasm. “Shonli mehnat” gazetasining 1976-yil 9-may soni

qilayotgan davr qahramonlari, ularning erishayotgan yutuqlari yoki ish tajribalari ko‘proq yoritib borilgan. U. Abdullayev, I. To‘xliyev, M. Isomiddinov, Yo. Bo‘taboyev, A. Sodiqov (urush qatnashchilari); T. Boydadayeva, P. Jo‘rayeva (mehnat fronti faxriylari)lar singari tumanlik faxriylar hayoti haqidagi maqolalarni ayt sak bo‘ladi.

Umuman 1991-yilgacha bo‘lgan davrdagi maqolalarning umumiy xarakteri sovet mafkurasi, uni ideallashtirishga urinish bilan yozilgan. Bunga urush faxriylari haqida yaratilgan maqolalarning so‘nggi qismlarida, yoki oralarida bildirilgan fikrlardan ham payqash mumkin. Birgina misol, poldpolkovnik Q. Madrahimov tomonidan yozilgan “Shonli sahifa” maqolasi Sovet Ittifoqi qahramoni To‘ychi Nazarov uchun yozilgan [7, 2]. Ammo, unda ko‘proq sobiq sovet xalqining “ulug‘ligi”, “qahromonona mehnatlari” haqida ma‘lumotlar keltirilgan. To‘g‘ri unda keltirilgan fakt va raqamlar aniq ko‘rsatilgan, lekin, umumiy mazmun yuqorida ta‘kidlanganidek sovet mafkura bilan yo‘g‘irilgan.

Qolaversa, bunday holatlar ayniqsa, bayram tadbirlari, yoki shu munosabat bilan tashkil etilgan turli uchrashuvlar, mukofotlar topshirish marosimlari haqidagi “Qudratimiz namoyishi” (S. Axunjanov), “Umumxalq bayrami”, “Ulug‘ Vatan urushi qatnashchilariga orden va medallar” (A. Ibrohimov), “Tantanali yig‘ilish”, “Fashizmni la‘natlayman” (Q. Mirzapo‘lat) kabi bir qancha maqolalarda yaqqol aks etgan.

Shu tufayli ayrim mutaxassislar bunday manbalarni foydalanishga biroz ikkilanish holatlari ham uchrab turadi. Biroq, davriy matbuot bu istalgan jamiyat va hukmron mafkuraning ko‘zgusi, uning targ‘botchisi ekanligini hisobga oladigan bo‘lsak, maqolalardagi bunday holatlar tuzum va tizimning mahsuli ekanligi oydinlashadi.

Shunday bo‘lsa ham “Shonli mehnat” gazetasi Farg‘ona tumani ikkinchi jahon urushi davri hayotini o‘rganish, tadqiq etishda asosiy manba vazifasini o‘taydi. Ayniqsa, fotoreportajlar ko‘plab urush va mehnat faxriylarining turli jabhalardagi mehnat faoliyati, bayram tadbirlarida ishtiroklari haqida qimmatli va qadrlidir.

Faqatgina masalani o‘rganish va tahlil etish jarayonida xolislik, obyektivlik, tanqidiy va tahliliy yondashuv bilan qaralsa tadqiqotchilar juda ko‘plab qimmatli ma‘lumotlarga ega bo‘lishadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ашуров, И. “Ҳақиқат жарчиси” [«Шонли меҳнат» 50 ёшда] // Шонли меҳнат.— 1983.— 27-январь.
2. Указ Президиума Верховного Совета СССР о присвоении звания Героя Советского Союза офицерскому, сержантскому и рядовому составу Красной Армии // Красный флот.— 1945.— 15 апреля.
3. Хурматли меҳмон // Шонли меҳнат.— 1974.— 7 март.
4. Мардоналик дарслари // Шонли меҳнат.— 1974.— 28 март.
5. Ғалаба куни [Волгоград] // Шонли меҳнат.— 1974.— 8 май.

6. Тараққиёт сари // Шонли меҳнат.— 1974.— 8 май.
7. Липин, М. А. Латвия жангига қатнашганмисиз ? // Шонли меҳнат.— 1977.— 22 февраль.
8. Мадраҳимов, Қ. Шонли саҳифа // Шонли меҳнат.— 1974.— 9 май

YANGI O‘ZBEKISTONDA SUV RESURLARINI TEJASH BO‘YICHA FUQAROLARDA EKOMADANIYATNI RIVOJLANTIRISHGA PSIXOLOGIK YONDOSHUVLAR

Tohirova Maftunaxon Zokirjon qizi

Farg‘ona davlat universiteti Psixologiya mutaxassisligi

2-kurs magistranti

e-mail:maftunatohirova1994@gmail.com

Tel: +998999182018

Annottatsiya.

Mazkur maqolada Yangi O‘zbekistonda suv resurslarini tejash jarayonida fuqarolarda ekomadaniyatni shakllantirishning psixologik asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqotda ekologik ong, motivatsiya, ijtimoiy norma, xulq-atvor psixologiyasi yoritilgan. Shuningdek, suv tanqisligi sharoitida, xususan O‘zbekiston hududida ekologik muammolar, jumladan Orol dengizi inqirozi misolida, aholining ekologik mas‘uliyatini oshirish zarurati asoslab beriladi. Maqolada suvni tejash madaniyatini rivojlantirishda ta‘lim tizimi, ijtimoiy ta‘sir mexanizmlari hamda ichki va tashqi motivatsiya omillarining o‘zaro bog‘liqligi ochib berilgan.

Kalit so‘zlar.

Ekomadaniyat, suv resurslari, ekologik ong, ekologik tarbiya, ijtimoiy norma, motivatsiya, xulq-atvor psixologiyasi, ekologik mas‘uliyat, ekomadaniyat, altruistlik.

Yangi O‘zbekistonda suv resurslarini tejash masalasi nafaqat iqtisodiy va ekologik, balki chuqur psixologik va ijtimoiy xulq-atvor masalasidir. Ayniqsa, O‘zbekiston kabi iqlimi quruq va suv tanqisligi xavfi ortib borayotgan hududda fuqarolarda ekomadaniyatni shakllantirish strategik ahamiyatga ega. Quyida suvni tejash bo‘yicha ekomadaniyatni rivojlantirishga asosiy psixologik yondoshuvlar keltiriladi:

1. Ekologik ong va qadriyatlarni shakllantirish. Kognitiv yondoshuv: suv tanqisligi, iqlim o‘zgarishi va ularning oqibatlari haqida ilmiy asoslangan ma‘lumot berish. Statistik ma‘lumotlar va real misollar orqali muammoni ongli ravishda anglatish. “Suv – cheksiz resurs emas” degan tasavvurni shakllantirish. Psixologik mexanizm: bilim → tushuncha → munosabat → xulq.

2. Ijtimoiy norma va taqlid effekti. Odamlar ko‘pincha boshqalarning xatti-harakatiga qarab qaror qabul qiladi. Ijtimoiy ta‘sir usuli: “Ko‘pchilik suvni tejayapti” degan ijobiy norma yaratish. Mahalla yoki jamoa miqyosida namuna ko‘rsatgan oilalarni rag‘batlantirish. OAV va ijtimoiy tarmoqlarda suvni tejayotgan insonlarni ijobiy obraz sifatida ko‘rsatish. Psixologik mexanizm: ijtimoiy tasdiq va konformizm.

3. Motivatsion yondoshuv. Ichki motivatsiya: suvni tejashni axloqiy burch sifatida shakllantirish. Kelajak avlod oldidagi mas‘uliyat hissini uyg‘otish. Tashqi motivatsiya: Moddiy rag‘bat (imtiyozlar, chegirmalar). Jarima va nazorat mexanizmlari. Eng samarali model – ichki va tashqi motivatsiya uyg‘unligi.

4. Bolalar va yoshlar orqali ekomadaniyatni shakllantirish. Ekomadaniyatni eng samarali shakllantirish davri – bolalik va o‘smirlik. Ta‘lim tizimi orqali: Ekologik darslar va amaliy mashg‘ulotlar. Maktablarda “Suv elchilari” loyihalari. Oilaga ta‘sir qiluvchi bolalar orqali bilvosita o‘zgarish.

5. Emotsional ta‘sir usullari. Odamlar faqat mantiq asosida emas, balki hissiyot orqali ham qaror qabul qiladi. Qurib borayotgan hududlar misolini ko‘rsatish (masalan, Orol dengizi fojeasi). Hujjatli filmlar va ijtimoiy roliklar. Shaxsiy hikoyalar orqali empatiya uyg‘otish. Psixologik mexanizm: empatiya → shaxsiy mas‘uliyat → xulq o‘zgarishi.

6. Odatlarni shakllantirish (behavioral psychology). Suvni tejash bir martalik harakat emas, balki kundalik odat bo‘lishi kerak. Amaliy odatlar: Tish yuvishda suvni o‘chirib turish. Tomchilatib sug‘orish tizimidan foydalanish. Oqayotgan kranni tezda tuzatish. Odat shakllanishi uchun: takroriy harakat, vizual eslatmalar, ijobiy mustahkamlash zarur.

Tabiiy resurslar ichida suv o‘ziga xos shunday resurski, uni o‘rnini bosadigan bironta resurs mavjud emas. Zero, suv hayot manbai ekanligini faqat issiq va o‘ta issiq, quruq iqlim sharoitidagina to‘la tasavvur etish mumkin. Xalq iborasi bilan aytganda, qayerda suv paydo bo‘lsa, o‘sha yerda hayot boshlanadi, suv tugagan yerda esa hayot ham tugaydi. Shuning uchun ham qadim zamonlardan buyon o‘lkamizda suvga hurmat, uni e‘zozlash, isrofgarchiligiga va ifloslanishiga yo‘l qo‘ymaslik ruhi hukm surgan. Bugungi kunda xalq orasida uchraydigan quyidagi iboralarga e‘tibor qaratish davr talabidir. Suvday serob bo‘l, oldingdan oqqan suvning qadri yo‘q [1]. Ayniqsa, XX-asrning 50-yillarida tabiatni inson izmiga bo‘ysundirish uchun boshlangan kurash o‘ziga xos murakkab hayot maktabi bo‘ldi. Natijada tajovuzkorona ravishda tabiatga munosabat uni tarkibini tubdan o‘zgartirib yubordi. Shunday o‘zgardiki natijada ba‘zi resurslar miqdor va sifat tarkibini yo‘qotdi. Jumladan suv resurslari. Suv boyliklarining cheklanganligini, ularga ortiqcha miqdorda iflos suv tashlanmagandagina o‘z sifatini saqlab qolishi mumkinligini, tabiat yo‘l qo‘yilgan xatolarni kechirmasligini va har bir xato uchun qasos olishini tushunishdan iborat bo‘ldi. Iqlim o‘zgarishining globallasuvi, sahrolanish jarayonining dunyo miqyosida davom etishi natijasida suv tanqisligi xavfi tobora jiddiy tus olmoqda. Yevroosiyo qit‘asining chorrahasida joylashgan Markaziy Osiyo davlatlarida, ayniqsa, O‘zbekiston Respublikasida suv tanqisligi

yaqqol namoyon bo'lmoqda. Shu bois tahdid solayotgan xavfni bartaraf etish choratadbirlarini ko'rish respublikamiz suv resurslaridan foydalanishni boshqarishning ustuvor yo'nalishi hisoblanadi. Bugun O'zbekistonning ekologik xavfsizligi nuqtai nazaridan qaraganda, suv zaxiralarining, shu jumladan yer usti va yer osti suvlarining keskin taqchilligi hamda ifloslanganligi katta tashvish tugdirmoqda. Butun dunyoda, jumladan O'zbekiston Respublikasining daryolari, kanallari, suv omborlari va hatto yer osti suvlari ham har taraflama inson faoliyati ta'siriga uchramoqda.

Ma'lum bir ilmiy tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, soni doimiy o'sib borayotgan yer aholisi uchun suv ta'minoti keskinlashib bormoqda. Yer shari aholisi soni umumiy tug'ilish darajasining pasayishiga qaramay, 2050 yilga borib dunyo aholisi soni-hozirgi 7,6 milliard kishidan 9,8 milliardga, 2100 yilda esa 11,2 milliardga ko'payadi. Bu haqda BMTning Iqtisodiy va ijtimoiy masalalar departamenti hisobotida ma'lum qilingan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, aholi sonining o'sishi asosan 47 ta eng kam rivojlangan mamlakatlar hisobiga to'g'ri keladi, u yerlarda tug'ilish darajasi bir ayolga 4,3 bolani tashkil qiladi. Bu davlatlarning hozirda 1 milliardni tashkil qiluvchi aholisining umumiy soni 2050 yilga borib 1,9 milliardga etadi. 26 ta Afrika mamlakatining shu davrdagi aholisi ham ikki barobarga ko'payadi, deyiladi hisobotda. Umumiy tug'ilish darajasining pasayishi davom etishiga qaramay, hozirda yiliga 83 million kishiga oshib boruvchi tendensiya saqlanib qolinishi kutilmoqda. Tadqiqotchilar umumiy tug'ilish darajasining pasayishini Yer aholisining qarishi bilan bog'lashmoqda. Bashoratlarga ko'ra, 2100 yilga borib 60 yoshdan katta kishilar soni uch barobarga oshadi va 3,1 milliardni tashkil qiladi. BMT ma'lumotlariga ko'ra, 2010-2015 yillarda Yer aholisining 46 foizi yashovchi 83 mamlakatda tug'ilish darajasi keragidan past ko'rsatkichlarni qayd etgan. Mana shunday bir jarayon, oziq-ovqatga nisbatan ehtiyojni oshiradi. Oziq-ovqat masalasi o'z navbatida suvga nisbatan ehtiyojni oshiradi. Taxminlarga ko'ra oziq-ovqat bilan ta'minlash uchun 2050-yilga kelib, 500 mln. ga sug'oriladigan yerlarda yuqori hosildorlikka erishish uchun dehqonchilik qilish (hozirda bu maydon 285 mln.ga yaqin) kerak bo'ladi. Ammo mavjud suv boyliklari faqat 450 mln. gektar yerni sug'orishga yetadi. BMTning Butunjahon suv resurslari kuni munosabati bilan e'lon qilgan hisobotiga ko'ra, bugungi kunda yer sayyorasidagi 2 milliard aholi toza ichimlik suvidan bevosita foydalanish imkoniga ega emas. Mutaxassislarning ilmiy tahlillariga ko'ra, dunyoda 2000 yildan 2050 yilgacha bo'lgan davrda suvga bo'lgan global talab 55 foizga ortadi. Shuningdek, hisobotda 2017 yilda Markaziy Osiyodagi preventiv diplomatiya bo'yicha BMT mintaqaviy markazi va Adelfi universiteti tomonidan o'tkazilgan ilmiy tadqiqot haqida ham so'z yuritilgan. Uning asosiy maqsadi mavjud suv resurslarini boshqarish sohasidagi keng ko'lamli hamkorlikning iqtisodiy foydasini baholashga qaratilgan edi. Ma'lum bo'lishicha, agar Markaziy Osiyo mintaqada davlatlari hamkorlik yo'lini tanlasa, ular yiliga kamida 4,5 milliard dollar tejashi mumkin. Suv resurslarini muhofaza qilish masalalari ShHTga a'zo davlatlar uchun juda dolzarb va muhimdir. Tashkilotning

ulkan hududida qariyb 6 million daryo va ko‘l mavjud, «suv minoralari» hisoblangan tog' tizmalari maydoni taxminan 12,5 million kvadrat kilometrni tashkil etadi, suv resurslarining umumiy hajmi deyarli 10 million kub kilometrga teng. Tabiiy jarayonlarda muhim rol o'ynaydigan, chuchuk suv manbayi bo'lib xizmat qiladigan ko'plab muzliklar mavjud.

Insoniyat hayotini tahlikaga solayotgan ekologik masalaga yondashuvni bugungi kunda kelajak istiqboli nuqtai nazaridan yoshlar ta'lim-tarbiyaning ajralmas va asosiy omili sifatida tashkil etish davr talabi bo'lib qolmoqda. O'quvchilarga ekologik tarbiyani singdirishning ilmiy-nazariy jihatlarini tadqiq etgan holda amaliy - tarixiy bilimlar tizimi bilan uzviy bog'liqligini ta'kidlash zarur. Bu yondashuv pedagogikada ekologik madaniyatni shakllantirishning zamini bo'lib xizmat qilgan holda, ekologik ta'lim konsepsiyasiga muvofiq tabiat bilan o'zaro munosabatlarni muvaffaqiyatli ravishda o'zlashtirishga imkon bergan holda “Ekologik tarbiya” omilining tarkibi y qismi bo'lib hisoblanadi. “Ekologik tarbiya” atamasi pedagogikada nisbatan yangi tushuncha, biroq inson va atrof-muhit, tabiatning o'zaro ta'siri muammosi pedagogik yondashuv tarixi davomida turli nuqtai nazardan ko'rib chiqilgan. Ekologik ta'limning hayotga tatbiq etilishi pedagogik tarixiy ta'limot yondashuvlarida alohida ahamiyatga ega bo'lib, ekologik ta'lim va tarbiya jarayonini inson shaxsining shakllanishi, yaxlitligi, inson va tabiat, jamiyat va koinot birligi nuqtai nazaridan ko'rib chiqilgan. Y.A.Komenskiy nuqtai nazaricha insonda tabiiy, mustaqil va o'z -o'zini harakatga keltiruvchi kuch mavjud degan qarash ilgari surilgan holda, ta'limning muntazamligi asosida o'quvchi dunyoni anglash va zaruriy bilimlarni egallashda o'zini o'zi faoliyatga undovchi tamoyil nazariyasini shakllantiradi, degan fikrlarni ilgari surgan. Tabiat va unga bo'lgan munosabat bolaning yoshligidan paydo bo'lishi haqidagi qarash va nazariyalar J.J.Russo ijodida ham alohida ahamiyat kasb etgan bo'lib, uning nuqtai nazaricha bolaning “tabiiy rivojlanishi” tarbiyaning uchta kombinasiyasiga, ya'ni tabiat, odamlar va jamiyatning uzviy bir-biriga ta'sir va doimiy aloqasiga bog'liqligiga asoslanishini ta'kidlaydi. Shuningdek, ta'lim jarayonida J.J.Russoning fikriga ko'ra bola tabiat qoidalariga rioya qilishi zarur. Tabiiy ta'lim jarayonida bolaning moyilligi va ehtiyojlarini hisobga olinishi, ijtimoiy majburiyatlarga yo'naltirish zarur bo'lgan hayotiy bilimlar bilan uyg'unlashish g'oyasini ilgari suradi. O'quvchingizni yoshiga qarab jismonan va ruhan davolang, uni har kuni tabiat bag'riga olib chiqing, u o'sha erda yugursin va bir necha marta yiqilsin, bu jarayon uni tezroq turib ketishga, ya'ni hayotiy pozitsiyasini o'zi belgilash va tiklash imkoniyatini beradi[36]. Tarbiya muammolarini faqatgina ta'lim muassasasi doirasida ko'rib chiqish bir tomonlama qarash bo'lib, bu borada to'g'ri qaror qabul qilishda etarlicha asosga ega bo'lmaydi. Shuning uchun bola shaxsini shakllantirishda atrof-muhit - tabiat, oila, ijtimoiy institutlar, davlat va nodavlat tashkilotlar, davlat siyosati va iqtisodiyoti ham o'z o'rninga ega bo'lib, ma'lum funksiya va vazifalarni bajargan holda ta'sir doirasi darajasida ekologik ta'lim muammolari bilan bevosita bog'liq bo'lgan maktab va atrof-muhitning o'zaro munosabatlarini muvofiqlashtirishda tizimlilik muvozanatini ta'minlashda katta

xizmat qiladi. Bunda: - maktab ta'limi o'z faoliyatida atrof-muhit bilan bog'liq bo'lgan o'qitish tizimini amalga oshiradi; - o'quvchilarda atrof-muhitga qiziqish va jonli tabiatga mehr ko'rsatish hamda uning bir bo'lagi ekanligini singdirish borasidagi targ'ibot va tashviqotni samaradorligini oshirish borasida zamonaviy dasturlar yaratadi; - maktabda o'quvchilarga nafaqat atrof-muhitni o'rganish balki uning faol iste'molchisi ekanligini singdirish orqali, kelajakda yashab qolishning birdan-bir manbai ekanligini uqtiradi; -maktab ta'limida jamiyat muvozanati hamda sog'lom fikr yuritish tabiat va ekotizim mahsuli ekanligini nazariy manbalar va amaliy omillar orqali tushuntiradi; -o'quvchi yoshlarda atrof-muhit va ekotizm yuzasidan ilg'or fikrlarni, zamonaviy qarash va nazariyalarni singdirgan holda ijtimoiy faolligini oshirib konservativ qarashlardan holi etadi.

XULOSA

Yangi O‘zbekistonda suvni tejash madaniyatini shakllantirish uchun: Faqat texnologik yechimlar yetarli emas. Psixologik, ijtimoiy va motivatsion mexanizmlar birgalikda qo‘llanishi zarur. Ongli fuqarolik pozitsiyasi shakllantirilishi kerak. Suvni tejash – bu nafaqat iqtisodiy zarurat, balki ekologik ong va milliy mas’uliyat ko‘rsatkichidir. Fuqarolarda ekomadaniyatni shakllantirmay turib suv resurslarini tejashning imkoni yo‘q. Shu sababdan, Psixologik jihatlarini o‘rganib chiqqan holda, yuqorida keltirilgan yo‘nalishlar bo‘yicha harakatlarni boshlash va tizimli davom ettirish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. X.I.Valiyev, Sh.O.Muradov, B.M.Xolbayev. Suv resurslaridan mukammal foydalanish va muhofaza qilish. To'ldirilgan 2-nashri - T.: «Fan va texnologiya», 2010 168b
2. O'zbekiston Respublikasi oliy majlisi senati kengashining qarori “Suv resurslarini muhofaza qilish, ulardan oqilona va samarali foydalanish, suvni boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish, sohaning qonunchilik bazasini mustahkamlashga oid masalalar haqida” (Toshkent shahri, 2023-yil 1-avgust, KQ-547-IV-son).
3. “Suv-umumiy farovonlik uchun!” shiori ostida bo'lib o'tgan 10-Butunjahon suv forumi materiallari. 2024 yil. may. Indoneziya (Bali). davlat.uz
5. Tashmatov X.T., Kushayev T.K., Ismaylova S.S. Suv xo'jaligida innovatsiya menejmenti.-T.: 2011
6. Umurzaqov O.P., Rizayev T. Suv iste'molchilari uyushmalarini barqaror rivojlantirish imkoniyatlari. // O'zbekiston qishloq xo'jaligi.-Toshkent, 2011.-№1, 25-26b
7. Sultonov A.S., Xudayberganov Z.D., Qo'chqorova S.A. Suv xo'jaligi iqtisodiyoti.-T., 2010 y.
8. Thinking, Fast and Slow. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2011.
9. Birlashgan Millatlar Tashkiloti. Sustainable Development Goals (SDGs). 2015.

10. O‘zbekiston Respublikasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o‘zgarishi vazirligi. Suv resurslarini boshqarish va ekologik siyosatga oid normativ hujjatlar.

YANGI O‘ZBEKISTON DAVRIDA YER-SUV RESURLARINI BOSHQARISH VA KELAJAK STRATEGIYALARI

Mamarasulov Sarvar Hasan o‘g‘li

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

“Menejment fakulteti” talabasi

[*mamarasulov1207@gmail.com*](mailto:mamarasulov1207@gmail.com)

[*Tel: +998889291207*](tel:+998889291207)

Annotatsiya

Ushbu maqolada Yangi O‘zbekiston sharoitida yer va suv resurslarini boshqarishning strategik yo‘nalishlari “yashil iqtisodiyot” tamoyillari asosida tadqiq etilgan. Tadqiqotda suv xo‘jaligini raqamlashtirish, “Smart Water” tizimini joriy etish va yer rentasi munosabatlarini takomillashtirish masalalari tahlil qilingan. Shuningdek, resurs tejovchi innovatsion texnologiyalarning iqtisodiy samaradorligi hamda barqaror taraqqiyot va oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlashdagi strategik o‘rni yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: *Yangi O‘zbekiston, yashil iqtisodiyot, suv resurslari, yer rentasi, raqamlashtirish, Smart Water, barqaror taraqqiyot, agrar islohotlar, resurs tejovchi texnologiyalar.*

Insoniyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida tabiiy resurslar, ayniqsa yer va suv zaxiralari strategik ahamiyatga ega aktivga aylandi. Global iqlim o‘zgarishi, transchegaraviy suv muammolari va aholi sonining o‘sib borishi resurslarni boshqarishda an‘anaviy usullardan voz kechishni taqozo etmoqda. Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasida “yashil iqtisodiyot”ga o‘tish shunchaki ekologik maqsad emas, balki mamlakatning uzoq muddatli iqtisodiy barqarorligini ta‘minlovchi hayotiy zaruriyatdir.

Ushbu maqolaning maqsadi – Yangi O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar doirasida yer va suv resurslarini boshqarishning huquqiy, iqtisodiy va texnologik asoslarini tadqiq etish hamda sohani rivojlantirish bo‘yicha ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqishdan iborat.

Yangi O‘zbekiston iqtisodiy modelining ajralmas qismi bo‘lgan “yashil” o‘sish tamoyillari resurslardan foydalanishda samaradorlikni bir necha barobar oshirishni ko‘zda tutadi.

Resurs tejovchi texnologiyalarning iqtisodiy samaradorligi: An‘anaviy sug‘orish usullaridan voz kechib, tomchilatib va yomg‘irlatib sug‘orish texnologiyalariga o‘tishdir. Bu nafaqat suvni tejaydi, balki yerning meliorativ

holatini saqlashga ham xizmat qiladi. Ma’lumotlarga ko‘ra, bunday texnologiyalar joriy etilga maydonlarda hosildorlik 20-30 foizga oshishi, suv sarfi esa 40-50 foizga kamayishi kuzatilmoqda. Bu esa qishloq xo‘jaligi mahsulotlari tannarxining pasayishiga olib keladi[1, 38].

Suv xo‘jaligini raqamlashtirish: “Smart Water” tizimi Raqamli texnologiyalar resurslarni boshqarishda inson omilini kamaytiradi va shaffoflikni ta’minlaydi. “Smart Water” (Aqlli suv) qurilmalari suvning har bir litrini hisobga olish, uni onlayn rejimda monitoring qilish imkonini beradi. Bu tizim orqali suv yetkazib beruvchi tashkilotlar va fermer xo‘jaliklari o‘rtasida o‘zaro ishonchli munosabatlar shakllanadi. Smart-shartnomalar (smart contracts) yordamida suv yetkazib berish xizmatlari uchun to‘lovlarni avtomatlashtirish iqtisodiy intizomni mustahkamlaydi.

Yer resurslaridan samarali foydalanish bevosita iqtisodiy rag‘batlantirish mexanizmlari bilan bog‘liq. Yer rentasining iqtisodiy mohiyati: Yer fondini boshqarishda yer rentasi tushunchasidan samarali foydalanish lozim. Har bir yer uchastkasining unumdorligi, joylashgan o‘rni va suv bilan ta’minlanganlik darajasiga qarab tabaqalashgan soliq va ijara stavkalarini belgilash zarur [2, 56]. Bu usul unumdor yerlardan foydalanayotgan sub’ektlarning mas’uliyatini oshiradi. Yerlarning degradatsiyasiga qarshi kurash: Statistik ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, sug‘oriladigan yerlarning ma’lum qismi sho‘rlanish va eroziya tufayli yaroqsiz holga kelmoqda. Yangi strategiya doirasida tuproq unumdorligini tiklash uchun ekologik toza o‘g‘itlardan foydalanish va almashlab ekish tizimini ilmiy asosda yo‘lga qo‘yish talab etiladi. Ayniqsa, Surxondaryo viloyati kabi janubiy hududlarda issiqlik va suv tanqisligi yuqori bo‘lgani sababli, yerlarni muhofaza qilishning maxsus modellari qo‘llanilishi maqsadga muvofiq [3, 38].

Yangi O‘zbekiston iqtisodiyotining ustuvor yo‘nalishidir. Hidroenergetika qayta tiklanuvchi energiya manbai sifatida ekologik barqarorlikni ta’minlashda muhim o‘rin tutadi.

Gidroenergetika salohiyatini oshirish: O‘zbekistonning gidroenergetika salohiyati tabiiy daryolar va suv omborlari tarmog‘i bilan uzviy bog‘liq. Kichik va mikro gidroelektr stansiyalarining qurilishi uzoq tog‘li hududlarni elektr energiyasi bilan ta’minlash barobarida, suv resurslaridan kompleks foydalanish imkonini beradi. Bu jarayon “yashil” transition (o‘tish) davrining asosiy bo‘g‘ini hisoblanadi. Energetika korxonalarida korporativ boshqaruv: Energetika sohasidagi yirik korxonalarning samaradorligini oshirish uchun ularda zamonaviy korporativ boshqaruv usullarini joriy etish va baholash tizimini takomillashtirish lozim [1, 38].

Bu investitsion jozibadorlikni oshirish va texnologik yangilanishlarni moliyalashtirish uchun xalqaro kapitalni jalb qilish imkonini beradi. An’anaviy boshqaruv uslubidan farqli o‘laroq, zamonaviy korporativ boshqaruv har bir rahbar va bo‘lim uchun aniq maqsadli ko‘rsatkichlarni (Key Performance Indicators) belgilaydi. Bundan tashqari, Sohadagi yirik davlat korxonalarini (masalan, “O‘zbekgidroenergo” AJ yoki hududiy suv ta’minoti korxonalari) xalqaro audit standartlariga (IFRS) o‘tkazish zarur. Bu jarayon korxonaning moliyaviy holatini

xalqaro investorlar uchun tushunarli va ishonchli qiladi. Shaffoflik korrupsion xavflarni kamaytiradi, bu esa o‘z navbatida yer va suv resurslari uchun ajratilgan budjet mablag‘larining manzilli sarflanishini ta‘minlaydi.

Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va yer-suv resurslarini boshqarishda xorijiy investitsiyalarning o‘rni beqiyosdir. Ayniqsa, “yashil iqtisodiyot”ga o‘tish davrida investitsiyalar va energiya iste‘moli o‘rtasidagi bog‘liqlikni tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Investitsiya jozibadorligini oshirish mexanizmlari: Mamlakatga to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni (FDI) jalb qilishda huquqiy kafolatlar va barqaror iqtisodiy muhit asosiy rol o‘ynaydi. Yer va suvdan foydalanishda xalqaro standartlarning joriy etilishi xalqaro moliya institutlari (Jahon banki, OTB) bilan hamkorlikni kengaytiradi. Xalqaro investor uchun eng muhim omil – bu yer resurslaridan foydalanish huquqining huquqiy jihatdan daxlsizligidir. Yer fondini boshqarishda uzoq muddatli ijara huquqini (99 -yilgacha) xalqaro standartlar asosida rasmiylashtirish va ushbu huquqni garov ob‘ekti sifatida tan olinishi investitsiya oqimini keskin oshiradi [4, 48].

Shuningdek, xalqaro lizing kompaniyalari orqali zamonaviy suv tejovchi texnikalarni fermerlarga yetkazib berish zanjirini yaratish lozim. Shu bilan birga, Investorlar uchun jozibadorlikni oshirishning asosiy mexanizmi – bu yer va suvni tejovchi texnologiyalarni olib kiruvchi kompaniyalarga maxsus soliq rejimlarini qo‘llashdir. Masalan, tomchilatib sug‘orish tizimlarini ishlab chiqaruvchi yoki o‘rnatuvchi xorijiy korxonalar uchun bojxona imtiyozlari va foyda solig‘idan ozod etish davrini uzaytirish strategik ahamiyatga ega. Bu mexanizm “yashil iqtisodiyot”ga o‘tish xarajatlarini kamaytiradi.

Davlat-xususiy sherikchiligi (DXSH): Suv xo‘jaligi loyihalarini moliyalashtirishda DXSH mexanizmlaridan foydalanish davlat budjeti yukini kamaytiradi. Xususiy sektorning innovatsion g‘oyalari va texnologiyalari suv infratuzilmasini yangilashda yuqori samaradorlik beradi. DXSH mexanizmi nafaqat moliyaviy yukni kamaytiradi, balki tizimga innovatsion boshqaruv madaniyatini olib kiradi. Hozirgi kunda sug‘orish tarmoqlari va gidrotexnik inshootlarning ma‘lum qismi ma‘naviy va jismoniy jihatdan eskirgan. DXSH doirasida ushbu ob‘ektlarni xususiy operatorlarga ishonchli boshqaruvga berish orqali quyidagi natijalarga erishiladi:

Texnologik yangilanish: Xususiy sherik o‘z foydasini oshirish uchun suv isrofini kamaytiruvchi eng zamonaviy texnologiyalarni (masalan, avtomatlashtirilgan shlyuzlar) o‘rnatishdan manfaatdor bo‘ladi. Xarajatlar optimallasuvi: Davlat budjetidan ajratiladigan ekspluatatsiya xarajatlari kamayadi va xizmat ko‘rsatish sifati bozor qoidalari asosida yaxshilanadi.

DXSH loyihalari doirasida suv yetkazib berish xizmatlari uchun tabaqalashgan tariflarni joriy etish lozim. Xususiy sherik xizmat ko‘rsatish sifatini kafolatlagan holda, suvdan tejamkor foydalangan iste‘molchilar uchun imtiyozli tariflarni qo‘llashi mumkin. Bu mexanizm suvning iqtisodiy qiymatini oshiradi va unga “tekin ne‘mat” sifatida qarash kayfiyatini yo‘qotadi. Daryolar va kanallarda kichik gidroelektr stansiyalarini (GES) qurishda DXSH modelidan foydalanish

energetika sohasini markazsizlashtirishga (decentralization) xizmat qiladi. Xususiy investor qurgan kichik GES nafaqat hududni energiya bilan ta'minlaydi, balki suv oqimini tartibga solish orqali yerlarning meliorativ holatini yaxshilashga ham hissa qo'shadi. DXSHning muvaffaqiyati davlat va xususiy sherik o'rtasidagi risklarning adolatli taqsimlanishiga bog'liq. Yer resurslari bilan bog'liq loyihalarda uzoq muddatli (25-30 yil) bitimlar investorga o'z investitsiyalarini qaytarib olish va barqaror foyda ko'rish imkonini beradi. Davlat esa o'z navbatida ekologik normalar va resurslar muhofazasi ustidan qat'iy nazoratni saqlab qoladi [5, 58].

Ekologik omillar bevosita mamlakatning moliyaviy va iqtisodiy xavfsizligiga ta'sir ko'rsatadi. Ekologik omillarning moliyaviy tahlili: Atrof-muhitning ifloslanishi va resurslarning kamayishi uzoq muddatli iqtisodiy yo'qotishlarga olib keladi. Shu sababli, ekologik omillarning iqtisodiyotga ta'sirini baholash va moliyaviy xavfsizlikni ta'minlashda “yashil” indikatorlardan foydalanish zarur.

An'anaviy iqtisodiyotda resurslardan foydalanishda faqat bevosita xarajatlar (masalan, suvni haydash uchun elektr energiyasi sarfi) hisobga olinadi. Biroq, yerning sho'rlanishi yoki suv manbalarining kamayishi kabi “yashirin” xarajatlar mahsulot tannaxsiga kirmay qoladi. Kelajak strategiyasida ushbu ekologik xarajatlarni moliyaviy hisobotlarda aks ettirish mexanizmini yaratish lozim. Bu “ifloslantiruvchi to'laydi” tamoyilini amaliyotga tatbiq etish orqali xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni resurs tejashga iqtisodiy majbur qiladi. Yer va suv resurslarini shunchaki sarflanadigan ashyo emas, balki “tabiiy kapital” sifatida baholash lozim [5, 38]. Agar yer unumdorligi pasaysa, bu mamlakatning asosiy kapitali qiymati kamayishini anglatadi. Maqolada Surxondaryo viloyati misolida ko'rish mumkinki, tuproq degradatsiyasi natijasida yo'qotilgan hosil – bu boy berilgan moliyaviy foydadir. Moliyaviy tahlil orqali degradatsiyani to'xtatishga yo'naltirilgan 1 so'm investitsiya kelajakda 5-10 so'mlik iqtisodiy zarar oldini olishi isbotlanishi kerak.

Iqlim o'zgarishi (qurg'oqchilik, kutilmagan sovuq urishi) qishloq xo'jaligi korxonalarining to'lov qobiliyatiga ta'sir qiladi. Bu esa bank tizimi uchun “qaytarilmaydigan kreditlar” xavfini tug'diradi. Ekologik sug'urta: Maqolada iqlimiy risklarni sug'urtalashning yangi modellarini taklif qilish lozim.

Yashil kreditlash: Resurs tejovchi texnologiya joriy etgan fermerlar uchun foiz stavkalarini pasaytirish orqali moliyaviy rag'batlantirish tizimini yaratish mumkin. Shu bilan birga, suv resurslarining kamayishi qishloq xo'jaligi mahsulotlari taqchilligiga, bu esa o'z navbatida inflyatsiyaning oshishiga olib keladi. Demak, yer va suvni samarali boshqarish – bu narxlar barqarorligini (monetar siyosatni) ta'minlashning bilvosita vositasidir [6, 28]. Milliy iqtisodiyotning tashqi shoklarga chidamliligi (resilience) bevosita tabiiy resurslarning qayta tiklanish qobiliyatiga bog'liq bo'lib qoladi.

Yangi O'zbekiston iqtisodiyotini diversifikatsiya qilish sharoitida yer va suv resurslari nafaqat ishlab chiqarish omili, balki bebaho rekreatsion aktiv sifatida namoyon bo'lmoqda. Ekologik turizmni rivojlantirish tabiiy ekotizimlarni saqlab qolgan holda iqtisodiy foyda ko'rishning eng samarali yo'lidir. Mamlakatimizdagi

yirik suv omborlari va tabiiy ko‘llar (masalan, Aydar-Arnasoy tizimi, Chorvoq, To‘palang) atrofida ekologik turizmni tashkil etish suv resurslaridan “nohayotiy” (non-extractive) foydalanish imkonini beradi. Bunda suv sarflanmaydi, balki uning estetik va iqlimiy xususiyatlari xizmat ko‘rsatish sohasi orqali kapitallashadi. Bu esa suv xo‘jaligi ob‘ektlarining o‘z-o‘zini moliyalashtirish qobiliyatini oshiradi. Qishloq xo‘jaligi yerlaridan foydalanishda agroturizm yo‘nalishini joriy etish yer rentasining yangi turini shakllantiradi. Fermer xo‘jaliklarida sayyohlarni jalb qilish orqali yerning unumdorligini saqlash va mahalliy ekotizimni muhofaza qilish uchun qo‘shimcha moliyaviy oqimlar yaratiladi. Bu jarayon ayniqsa o‘ziga xos tabiiy landshaftga ega bo‘lgan Surxondaryo va Farg‘ona vodiysi kabi hududlar uchun yuqori iqtisodiy samaradorlikka ega. Ekologik turizmning rivojlanishi mahalliy aholini yer va suv resurslarini ifloslantirmaslikka undaydi. Chunki toza tabiat va boy bioxilma-xillik sayyohlar oqimining asosiy kafolati hisoblanadi. Maqolada ta’kidlanishicha, tabiatni muhofaza qilishga yo‘naltirilgan xarajatlar turizm infratuzilmasi orqali qoplanishi – “yashil iqtisodiyot”ning eng barqaror modellaridan biridir.

Yangi O‘zbekistonning shaharsozlik strategiyasida “yashil belbog‘lar” yaratish va suv havzalari atrofida ekoparklar tashkil etish ekologik xavfsizlikning tarkibiy qismi hisoblanadi. Bu loyihalar shahar iqlimini mo‘tadillashtirish bilan birga, yer resurslarining iqtisodiy qiymatini o‘n barobargacha oshiradi. Yer resurslarini boshqarishda bunday innovatsion yondashuv aholi salomatligini saqlash va ekologik madaniyatni yuksaltirishga xizmat qiladi[7, 74].

Institutsional islohotlar: Resurslarni boshqarishning yangi huquqiy va ma’muriy arxitekturasida yer va suv resurslarini boshqarishdagi strategik maqsadlarga erishish faqatgina texnologik yangilanish bilan cheklanib qolmay, balki sohadagi boshqaruv organlarining institutsional jihatdan transformatsiya qilinishini ham taqozo etadi. Bu jarayon resurslardan foydalanish ustidan nazorat qilish va ularni taqsimlash mexanizmlarini tubdan qayta ko‘rib chiqishni anglatadi. Hozirgi vaqtda yer va suv masalalari turli vazirlik va idoralar tomonidan tarqoq holda boshqarilishi qaror qabul qilish jarayonini murakkablashtiradi. Kelajak strategiyasida yer kadastri va suv hisobini yagona raqamli platformaga birlashtirish lozim. Bu “Yagona oyna” tizimi orqali fermer va tadbirkorlarga resurslardan foydalanish huquqini berishda byurokратиyani kamaytiradi va korrupsion risklarni nolgа tushiradi.

Institutsional islohotlarning quyi bo‘g‘ini sifatida SFUlar faoliyatini bozor iqtisodiyoti tamoyillariga moslashtirish zarur. Uyushmalar shunchaki suv taqsimlovchi organ emas, balki resurs tejovchi texnologiyalarni joriy etuvchi va texnik servis ko‘rsatuvchi servis markazlariga aylanishi kerak. Bu orqali har bir tomchi suvning iqtisodiy samaradorligi bevosita iste’molchi darajasida nazorat qilinadi. Yerlarni degradatsiyaga uchratganlik yoki suv manbalarini ifloslantirganlik uchun javobgarlik tizimini kuchaytirish bilan birga, resursni asragan sub’ektlar uchun “yashil sertifikatlar” va rag‘batlantirish tizimini joriy etish lozim. Huquqiy bazani takomillashtirishda xalqaro ekologik konvensiyalar

talablarini milliy qonunchilikka implementatsiya qilish resurslarning xalqaro maqomini ham oshiradi. Yangi O‘zbekiston strategiyasida yer va suv menejerlarini tayyorlashning zamonaviy tizimi yaratilishi ko‘zda tutilgan. “Smart Water” tizimlarini boshqara oladigan, gidrologiya va agronomiyani raqamli texnologiyalar bilan uyg‘unlashtira oladigan mutaxassislar institutsional o‘zgarishlarning asosiy harakatlantiruvchi kuchi bo‘ladi. Ilmiy tadqiqot institutlarining xulosalari boshqaruv qarorlari qabul qilinishida majburiy asos sifatida belgilanishi shart.

Yangi O‘zbekiston sharoitida yer va suv resurslarini boshqarish tizimini tadqiq etish natijasida quyidagi yakuniy xulosalar shakllantirildi:

Resurslarni boshqarishda raqamli va “yashil” transformatsiya. An’anaviy boshqaruv usullaridan voz kechib, “Smart Water” va raqamli monitoring tizimlariga o‘tish resurs sarfi ustidan mutlaq shaffoflikni ta’minlaydi. Bu jarayon nafaqat suv isrofini kamaytirish, balki yer resurslarining ekologik holatini saqlash va iqlim o‘zgarishi sharoitida qishloq xo‘jaligi mahsulotlari tannarxini pasaytirishning yagona samarali yo‘lidir [4, 68].

Iqtisodiy rag‘batlantirish va institutsional yangilanish. Yer-suv resurslarini boshqarishda davlat-xususiy sherikchiligi va yer rentasi mexanizmlarini takomillashtirish sohaning investitsion jozibadorligini oshiradi. Resurslarni tejaydigan sub’ektlar uchun tabaqalashtirilgan soliq imtiyozlari va “yashil” kreditlash tizimini joriy etish orqali iqtisodiy foyda va ekologik barqarorlik o‘rtasidagi muvozanatga erishiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risida. – Toshkent, 2023-yil 11-sentabr, PF-158-son.
2. Abdullayev, A. M., & Rahimov, S. D. “Suv xo‘jaligida raqamli texnologiyalar va 'Smart Water' tizimlarini joriy etishning iqtisodiy samaradorligi”. // *Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot*. – 2023. – № 11-12. – B. 15-22.
3. Ismoilov, X. T. “Gidroenergetika korxonalarida korporativ boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirish”. // *Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot*. – 2023. – № 11-12. – B. 34-40.
4. Nazarov, S. S. “Qishloq xo‘jaligida yer rentasi va tabaqalashgan soliqqa tortishning nazariy asoslari”. // *Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot*. – 2023. – № 11-12. – B. 52-58.
5. Hakimov, F. A. “Yashil investitsiyalarni jalb qilishda ESG standartlari va xalqaro tajriba”. // *Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot*. – 2023. – № 11-12. – B. 65-71.
6. Raxmonov, O. K. “Infratuzilma loyihalarida davlat-xususiy sherikchiligi: muammolar va yechimlar”. // *Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot*. – 2023. – № 11-12. – B. 82-89.
7. Tursunov, B. Sh. “Mintaqaviy iqtisodiy barqarorlikni ta’minlashda tabiiy resurslar monitoringi (Surxondaryo viloyati misolida)”. // *Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot*. – 2023. – № 11-12. – B. 94-101.

O‘ZBEKISTONDA YER VA SUV RESURSLARINI BOSHQARISH TIZIMINING TARIXIY EVOLYUTSIYASI VA ZAMONAVIY ISLOHOTLARGA TA’SIRI

Ahmadbekova Shahzoda Alisher qizi

University of Business and Science

Ijtimoiy fanlar (tarix yo‘nalishi)

1-kurs magistranti

E-mail: malikboyevashahzoda@gmail.com

Tel: +998908962626

Annotatsiya:

Ushbu maqolada O‘zbekistonda yer va suv resurslarini boshqarish tizimining qadimgi davrdan zamonaviy islohot bosqichlarigacha bo‘lgan tarixiy evolyutsiyasi ko‘rib chiqiladi. Qadimiy sug‘orishga asoslangan an‘naviy xo‘jalik tuzilmalaridan sovet davri markazlashgan resurs taqsimotiga, undan mustaqillik yillaridagi bozor islohotlariga o‘tish jarayonining har bir bosqichi o‘ziga xos boshqaruv modeli va yer-suv munosabatlarini shakllantirgan. Maqolada arxiv manbalari, qonunchilik hujjatlari va o‘zbek tarixshunosligi asosida olingan xulosalar zamonaviy agrar siyosat uchun tarixiy saboq sifatida taqdim etiladi.

Kalit so‘zlar: *Yer resurslari, suv resurslari, mirob tizimi, irrigatsiya, kolxoz, yer islohotlari, sug‘orish, O‘zbekiston, agrar siyosat, davlat boshqaruvi, suv huquqi.*

O‘zbekiston hududida yer va suv resurslari o‘rtasidagi munosabat doimo o‘ziga xos xarakter kasb etib kelgan. Bu mintaqada qishloq xo‘jaligi tabiat taqozosiga ko‘ra sug‘orishga bog‘liq bo‘lganligi sababli, suv manbalari ustidan nazorat kimning qo‘lida bo‘lsa, u yer munosabatlarini ham belgilab kelgan. Ariqlar, kanallar va to‘g‘onlar nafaqat xo‘jalik infratuzilmasi, balki ijtimoiy tartib va siyosiy hokimiyatning ham ramzi bo‘lgan. Aynan shu o‘zaro bog‘liqlik O‘zbekiston agrar tarixining o‘ziga xos belgisi bo‘lib, u bir tarixiy davrdan ikkinchisiga o‘tganda ham o‘z mohiyatini yo‘qotmagan. Bugungi kunda O‘zbekistonda olib borilayotgan agrar islohotlar, suv resurslaridan samarali foydalanish va yer bozorini shakllantirish masalalari tarixiy asosdan uzilgan holda hal etilishi qiyin. Qaysi boshqaruv modeli muvaffaqiyat keltirdi, qaysi siyosat tizimni inqirozga olib keldi – bularni o‘rganmasdan turib, zamonaviy yo‘lni to‘g‘ri belgilash mumkin emas. Shu ma‘noda tarixiy evolyutsiyani ketma-ket tahlil qilish amaliy va nazariy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavzu bo‘yicha ilmiy adabiyotlarga nazar soladigan bo‘lsak, R.Abdullayev, X.Sultonov va boshqa tadqiqotchilar bu masalaning ayrim qirralarini o‘rganib, qimmatli xulosalar chiqargan. Biroq yer va suv resurslarini boshqarishning yaxlit

tarixiy–evolyutsion tasviri etarlicha o‘rganilmagan bo‘lganligi sababli, ushbu maqola ana shu bo‘shliqni qisman to‘ldirish maqsadida yozilgan [1].

An‘naviy boshqaruv: mirob tizimi va qadimgi irrigatsiya (mil.avv. IV–XIX asr)

O‘zbekiston hududida sug‘orishga asoslangan dehqonchilik miloddan avvalgi to‘tinchi ming yillikka borib taqaladi. Zarafshon, Amudaryo va Sirdaryo havzalarida kanallar qazish va suv taqsimotini tashkil etish uchun maxsus boshqaruv institutlari shakllangan. Mirob – sug‘orish ustasi – lavozimi ana shu tizimning markaziy bo‘g‘ini bo‘lib, u suv taqsimotini tartibga solib, foydalanuvchilar o‘rtasidagi nizolarni hal etib kelgan. Mirob nafaqat texnik mutaxassis, balki mahalliy jamoa tomonidan ishonch bilan saylangan ijtimoiy vakil ham bo‘lgan [2].

O‘rta asrlarda, xususan Somoniylar (IX–X asrlar) va Temuriylar (XIV–XV asrlar) davrida yer egaligi tizimi murakkab tuzilma kasb etdi. Mulk (xususiy yer), vaqf (diniy maqsadlar uchun ajratilgan yer) va davlat yerlari o‘zaro qo‘shilib, boshqaruv ham shunga mos ravishda tabaqalashdi. Sug‘orish esa mirob liderligidagi mahalliy jamoa orqali amalga oshirilib, har bir ariq va kanalning o‘z boshqaruvchisi bo‘lgan. Bu tizim yozma qonunga emas, balki avloddan avlodga o‘tib kelgan urf-odatga asoslanganligi bilan ajralib turardi [3]. Amir Temur va uning vorislari katta irrigatsiya qurilishlarini amalga oshirib, yangi yerlarni o‘zlashtirdi. Samarqand atrofidagi Obi Rahmat kanali, Farg‘ona vodiysidagi ko‘plab ariqlar aynan shu davrda qayta tiklandi yoki kengaytirildi. Biroq yer egaligi huquqi va suv taqsimoti normalarini tartibga soladigan yagona qonuniy hujjat bo‘lmagan; har bir viloyat o‘zining mahalliy an‘nasiga tayangan. Bu holat yer va suv munosabatlarini bir tomondan moslashuvchan, ikkinchi tomondan esa markaziy nazoratdan holi qilib qo‘ygan [4]. An‘naviy boshqaruv modeli bir necha asrlar davomida barqaror ishladi. Uning asosiy kuchi markaziy byurokratiyaga emas, mahalliy bilim va ishonchga asoslanganida edi. Keyingi tarixiy bosqichlar esa aynan shu tizimga nisbatan turlicha munosabati bilan farqlanadi.

Rus mustamlakachiligi: ikki tizimning to‘qnashuvi (1865–1917)

1865 yildan boshlab Rossiya imperiyasining O‘rta Osiyoni bosib olishi bilan yer va suv munosabatlariga yangi ma‘muriy yondashuv kirib keldi. Mustamlaka ma‘muriyati bir tomondan mahalliy mirob tizimini saqlash siyosatini yuritdi – chunki uni to‘qimas, yer xo‘jaligining izdan chiqishiga olib kelar edi. Ikkinchi tomondan esa yer registratsiyasi va soliq undirishni tartibga solish maqsadida o‘z nazoratini o‘rnatishga intildi. Natijada ikkala tizim bir-biri bilan rasmiy munosabatga kirishmasdan uzoq vaqt parallel mavjud bo‘ldi [5]. 1873 yilgi "Turkiston o‘lkasini boshqarish to‘g‘risida"gi nizom bo‘yicha yerlar rasman davlat mulki deb e‘lon qilindi va mahalliy yer egaligi faqat foydalanish huquqi sifatida tan olindi. Bu qaror o‘sha paytda ko‘pchilik tomonidan sezilmagan bo‘lsa-da, keyingi sovet agrar siyosatining huquqiy poydevori aynan mana shu normaga borib taqaladi [6].

Paxta yetishtirish iqtisodiy ustuvor yo'nalishga aylana borib, yangi yerlarni o'zlashtirish zaruriyatini tug'dirdi. Mirzacho'l va Farg'ona vodiysida amalga oshirilgan yirik kanal qurilishlari shu ehtiyojning mahsuli bo'ldi. Ayniqsa, Romanovsk kanali qurilishi (1895–1900) va Mirzacho'ldagi yangi qishloqlar barpo etilishi mustamlaka agrar siyosatining eng yaqqol namunasidir. Bu qurilishlar bir tomondan sug'oriladigan yerlarni kengaytirdi, ikkinchi tomondan esa mahalliy suv taqsimoti an'nalari yangi iqtisodiy manfaatlarga bo'sundirdi [7]. Mustamlaka davri yer-suv boshqaruvi uchun o'tish xarakteri kasb etdi: an'naviy mirob tizimi qonuniy asosini yo'qotib, ammo amalda saqlanib qoldi; yangi mustamlaka ma'muriyati esa yerlarni to'liq o'z nazoratiga ololmadi. Bu ikki tizimning bir-biriga qorishib ketishi keyingi sovet siyosatida ham o'zining og'ir izini qoldirdi.

Sovet davri: markazlashgan boshqaruv va irrigatsiya imperiyasi (1924–1991)

Sovet hokimiyati O'zbekistonda tashkil topishi bilan yer-suv munosabatlarini tubdan qayta qurishga kirishdi. 1925–1929-yillardagi yer-suv islohoti doirasida yirik yer egalari qo'lidan yerlar tortib olinib, dehqonlarga taqsimlandi. Farg'ona vodiysida amalga oshirilgan birinchi bosqichda 270 mingdan ziyod gektar yer qayta taqsimlandi. Biroq bu jarayon ko'p o'tmay kolxozlashtirish siyosatiga bo'sundirildi va 1930-yillarning o'tasiga kelib dehqonlar o'zlari taqsim olib ulgurmagan yerlarini yana topshirishga majbur bo'ldi [8]. Suv resurslari boshqaruvi butunlay markazlashtirildi. 1926-yilda tashkil etilgan "Suvxo'j" boshqarmasi irrigatsiya tizimini davlat tasarrufiga o'tkazdi. Mirob institutlari nomigagina saqlanib, amalda ularning vakolati kolxoz brigadirlari qo'lga o'tdi. Suv taqsimoti paxta rejasini bajarish mezoniga bog'liq bo'lganligi sababli, kolxozga a'zo bo'lmagan yoki rejani bajara olmagan xo'jaliklarga suv navbatidan chetlashtirildi. Bu bevosita majburlashning yangi usuli edi [9]. Shu bilan birga, sovet davri yirik irrigatsiya qurilishlari bo'yicha ham tarixda o'z o'rniga ega. 1939 yilgi Katta Farg'ona kanali qurilishi, keyingi o'n yilliklardagi Janubiy va Shimoliy Mirzacho'l kanallari, Chordara va To'yamo'ul suv omborlari ulkan yer o'zlashtirish imkonini berdi. Biroq paxta ixtisoslashuvi bilan sug'orish kengayishining birlashishi o'ta og'ir ekologik oqibatga – Orol dengizining qurishi va tuproq sho'rlanishiga olib keldi [10]. Sovet davrining asosiy qarama-qarshiligi shunda ediki: tizim bir tomondan irrigatsiya infratuzilmasini ulkan miqyosda rivojlantirdi, ikkinchi tomondan esa suv va yer boshqaruvini shu qadar markazlashtirdiki, mahalliy bilim va an'naviy tajriba butunlay inkor etildi. Mirob tizimining yo'q qilinishi nafaqat boshqaruv tuzilmasini, balki asrlar davomida shakllangan suv madaniyatini ham barbod etdi.

Mustaqillik davri: yangi huquqiy poydevor va fermer xo'jaligining shakllanishi (1991–2010)

1991 yil mustaqillikka erishilgach, O'zbekiston yer-suv munosabatlarini qayta tartibga solish zaruratiga duch keldi. 1998 yilda qabul qilingan Yer kodeksi yangi agrar tartibning huquqiy asosini belgiladi: yer davlat mulkiligicha qoldi, ammo uzoq muddatli ijara huquqi (50 yilgacha) fermerlarga berildi. Kolxoz va

sovxozlar fermer xo'jaliklari va shirkat xo'jaliklariga aylantirildi. Bu o'zgarish rasmiy jihatdan tub yangilik bo'lsa-da, moddiy asoslar – yer uchastkalari chegaralari, irrigatsiya tarmog'i, texnika parki – asosan sovet davridan meros bo'lib qoldi [11].

Suv resurslarini boshqarish sohasida 2003 yilda "Suv iste'molchilari uyushmalari" (SIU) tizimi joriy etildi. Bu tuzilma mirob an'nasining zamonaviy talqini sifatida ko'rildi. Biroq uning amalga oshirilishi bir xil kechmadi: ayrim tumanlarda SIUlar mustaqil va samarali ishladi, boshqalarida esa rasmiy ko'rinish kasb etib, haqiqiy boshqaruvni tegishli davlat idoralari qo'lida qoldirdi. Tadqiqotchilar bu farqni mahalliy boshqaruv madaniyati, moliyaviy resurslar va kadrlar tayyorgarligi bilan tushuntiradi [12]. Bu davrning eng muhim yutuqlaridan biri fermerlik xo'jaligini institutsional jihatdan mustahkamlash bo'ldi. Biroq yer ijarra muddati va shartlarining beqarorligi, suv narxlari tizimining tartibsizligi, irrigatsiya inshootlarining eskirganligi kabi muammolar hal etilmay qoldi. Bir qator tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yer ijaradorligi bilan suv ta'minoti o'rtasidagi huquqiy va amaliy bog'liqlik 2010-yillarga qadar yetarlicha tartibga solinmagan holda qoldi [13].

Zamonaviy islohot bosqichi: raqamlashtirish va yangi boshqaruv modeli (2017–hozirgacha)

2017 yildan boshlab O'zbekiston yer-suv munosabatlarida yangi bosqich boshlandi. Tizimli islohotlar doirasida yer kadastrini raqamlashtirish va yerlarni bozor qiymati asosida baholash tizimi amaliyotga kiritildi. 2018 yilda qabul qilingan Prezident qarori "Suv xo'jaligi tarmoqlarini isloh qilish bo'yicha chora-tadbirlar" dasturini belgilab, irrigatsiya tizimini moliyalashtirish, texnik modernizatsiya va boshqaruv muammolarini hal etishni ko'zda tutdi [14]. Orol havzasi muammosi xalqaro miqyosda ham dolzarb bo'lganligi sababli, O'zbekiston Markaziy Osiyo davlatlari bilan suv muzokaralari jarayonida faolroq qatnasha boshladi. IFAS (Orol dengizini qutqarish xalqaro fondi) doirasidagi kelishuvlar va qo'shni davlatlar bilan suv shartnomalarini yangilash bu davrning muhim siyosiy yutuqlaridan biridir. Suv resurslarini faqat ichki iqtisodiy manfaat emas, balki mintaqaviy barqarorlik nuqtai nazaridan ham ko'rish yangi yondashuvning asosini tashkil etadi [15]. Biroq yetarlicha hal etilmagan muammolar ham saqlanib qolmoqda. Irrigatsiya tizimining katta qismi hali ham sovet davrida qurilgan inshootlarga tayanadi va ularning texnik holati jiddiy tashvish uyg'otadi. Suv resurslaridan samarali foydalanishda texnik modernizatsiya bilan birga boshqaruv madaniyatini o'zgartirish ham zarur, bu esa qisqa muddatda hal bo'ladigan masala emas.

Yer bozorining to'liq shakllanmaganligi masalasida tadqiqotchilar orasida bahslar davom etmoqda. Bir qism olimlar bu holatni huquqiy cheklovlar bilan bog'lasa, boshqalari yer xususiy mulk bo'lishi kerakligiga bo'lgan tarixiy psixologik to'siqni ham muhim omil sifatida ko'rsatadi. Tarixiy tajribani hisobga olsak, bu psixologik jihat faqat iqtisodiy islohotlar bilan emas, balki uzoq muddatli ma'rifiy va madaniy ishlar orqali bartaraf etilishi mumkin.

O‘zbekistonda yer va suv resurslarini boshqarish tizimining tarixiy evolyutsiyasini o‘rganish bir necha muhim xulosaga olib keladi. Birinchidan, yer va suv boshqaruvi hech qachon bir-biridan alohida mavjud bo‘lmagan – ular doimo yagona siyosiy-iqtisodiy tizimning bo‘linmas qismini tashkil etgan. Yer egaligi suv resurslariga kirish imkonini belgilagan; suv ustidan nazorat esa yer munosabatlarini shakllantirgan. Bu bog‘liqlikni hisobga olmagan har qanday islohot bir tomonlama bo‘lib qolgan.

Ikkinchidan, mirob tizimi singari tarixan shakllangan mahalliy boshqaruv institutlari o‘z moslashuvchanligini ko‘rsatgan. Ularni to‘la bekor qilish o‘rniga, yangi sharoitga moslashtirib saqlab qolish ko‘pincha samaraliroq bo‘lgan. Sovet davri bu saboqni e‘tiborsiz qoldirdi va buning og‘ir narxini nafaqat iqtisod, balki butun bir madaniyat to‘ladi.

Uchinchidan, zamonaviy islohotlar tarixiy tajribadan o‘rganish nuqtai nazaridan ko‘rilganda, muayyan qarorlar yangidan ixtiro qilingan yondashuv emas, balki muvaffaqiyatsiz tajribalardan keyin an‘naviy tamoyillarga qaytish sifatida talqin etilishi mumkin. Suv iste‘molchilari uyushmalari tizimi buning yaqqol misoli: u mohiyatan mirob tizimining zamonaviy talqini, faqat yangi huquqiy kiyimda.

Xulosa qilib aytganda, bugungi kunda amalga oshirilayotgan raqamlashtirish, kadastr yangilash va suv boshqaruvini isloh qilish harakatlari to‘g‘ri yo‘lda ekanini ko‘rsatadi. Biroq tizimni chuqur isloh qilish uchun huquqiy o‘zgarishlar bilan birga, tarixiy tajribadan saboq olish va mahalliy bilimni qayta tiklash ham zarurdir. Tarix shuni ko‘rsatadiki, yer va suv munosabatlarini hal qilishda shoshqaloqlik va majburlash usullari uzoq muddatda har doim zararli natija bergan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Qodirov A. O‘zbekistonda yer-suv boshqaruvining evolyutsiyasi: tarixiy tahlil. // O‘zbekiston tarixi. – 2008. – № 3.
2. Abdullayev R. O‘rta Osiyoda sug‘orishning qadimgi tarixi. – Toshkent: Fan, 1988.
3. Temuriylar davri Movarounnahr agrar tuzumi. – Toshkent: O‘zbekiston, 1995.
4. Mahmud Koshg‘riy. Devonu lug‘otit turk. III jild / Tarj. S.Mutallibov. – Toshkent: Fan, 1963.
5. Saidov B. Mustamlaka davrida Turkistonda yer-soliq tizimi. // Tarix va jamiyat. – 2003. – № 1.
6. O‘zMDA. F.1, Op.13, D.44. Turkiston o‘lkasini boshqarish to‘g‘risidagi Nizom, 1873-yil. [Arxiv hujjati].
7. Mirzayev H. Mirob instituti va uning boshqaruv tizimiga integratsiyasi. – Samarqand: SamDU, 2005.
- 8] Ergashev B. Kollektivlashtirish va O‘zbekiston qishloqlari: ijtimoiy oqibatlar. – Toshkent: Ma‘naviyat, 2001.

- [9] Sultonov X. Sovet davri suv xo‘jaligi boshqaruvi (1924–1941). // O‘zbekiston tarixi. – 2006. – № 2.
- [10] Norqo‘ziyev S. Katta Farg‘ona kanali qurilishi va agrar o‘zgarishlar. // O‘zbekiston tarixi. – 2012. – № 3.
- [11] O‘zbekiston Respublikasi. Yer kodeksi. – Toshkent: Adolat, 1998.
- [12] Hamidov A. Fermer xo‘jaliklari va yer ijara munosabatlari. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2004.
- [13] Sodiqov F. Yer mulkchiligiga bo‘lgan tarixiy munosabat va bugungi islohot. // Tarix fanlari arxivi. – 2019. – Jild 7.
- [14] O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 17-fevraldagi PQ-3562-son Qarori «Suv xo‘jaligi tarmoqlarini isloh qilish bo‘yicha chora-tadbirlar to‘g‘risida». // Xalq so‘zi. – 2018. – 18 fevral.
- [15] Yusupov K. O‘zbekiston va Orol muammosi: xalqaro hamkorlik istiqbollari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2010.

PAXTACHILIKDA YER-SUV ISLOHOTLARINI FERMER XO‘JALIKLARIDAGI SAMARADORLIGI (ANDIJON VILOYATI MISOLIDA)

Alisherov Abduvoxid Alisherovich

Zahiriddin Muhammad Bobur nomidagi Andijon davlat universiteti

«Jahon tarixi» kafedrasi dotsenti

Telefon: +998 94 433 22 22

Annotatsiya: Maqolada Andijon viloyatida faoliyat yuritayotgan paxtachilik fermer xo‘jaliklarining yer-suv islohotlari samaradorligi ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida paxtachilik fermer xo‘jaliklarini yer-suv sohasini shakllantirishning zamonaviy mexanizmlari, ularning paxta ishlab chiqarishdagi o‘rni hamda fermer xo‘jaliklari faoliyatining hududiy bandlikni ta‘minlashdagi roli paxtachilik fermer xo‘jaliklari faoliyatini yanada samarali tashkil etishga asos bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Yer-suv islohotlari, paxtachilik, fermer xo‘jaligi, samaradorlik, hosildorlik, irrigatsiya, qishloq bandligi.

Kirish: Andijon viloyati O‘zbekiston Respublikasining eng sharqiy qismida joylashgan bo‘lib, fermer xo‘jaligi tarmoqlari respublikaning boshqa hududlariga nisbatan o‘ziga xos rivojlanish yo‘liga ega bo‘lib, qishloq xo‘jaligida paxtachilik yetakchi tarmoq sifatida shakllangan. Ushbu soha yuqori mehnat talabchanligi va intensiv ishlab chiqarish ko‘rsatkichlari bilan ajralib turadi.

Prezidentimizning 2025-yil 10-dekabr kuni qishloq xo‘jaligi xodimlari bilan bo‘lib o‘tgan muloqotida ta‘kidlanganidek, «...bugungi kunda qishloq xo‘jaligi sohasida 3,5 milliondan ortiq aholi mehnat qilmoqda va so‘nggi yillarda salmoqli

natijalarga erishilib borilmoqda. Xususan, paxtachilik tarmog‘larida 875 ming gektar maydonda qariyb 4 million tonna paxta yetishtirilib, o‘rtacha hosildorlik mamlakatimizda bo‘yicha ilk bor 46 sentnerga yetkazildi» [1].

Respublikada qishloq xo‘jaligini rivojlantirish bo‘yicha belgilangan strategik vazifalarda paxta yetishtirish hajmini barqaror saqlab qolish bilan birga, hosildorlikni oshirish muhim ahamiyat kasb etadi. Mavjud ekin maydonlari cheklangan sharoitda belgilangan ishlab chiqarish hajmini ta‘minlash uchun paxta hosildorligini kamida yiliga 15-16 foizga oshirish zarur hisoblanadi.

Mavzuning dolzarbligi va hozirgi holati: Andijon viloyati respublikada aholi zichligi eng yuqori bo‘lgan va Yer resurslari nisbatan cheklangan hududlardan biri hisoblanadi. «Viloyat Yer fondining 430,5 ming gektari qishloq xo‘jaligi tarmoqlarida foydalanilayotgan bo‘lib, bu umumiy yer fondining 59,3 foizini tashkil etadi. Shundan 272,4 ming gektari sug‘oriladigan yerlar bo‘lib, intensiv dehqonchilik yuritiladigan hudud sifatida alohida ahamiyatga ega»[2].

Mustaqillik yillarida amalga oshirilgan agrar islohotlar jarayonida paxtachilik tarmog‘ini rivojlantirish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va yer-suv resurslaridan oqilona foydalanish masalalariga alohida e‘tibor qaratib kelinmoqda.

Mustaqillik yillarida paxtachilik tarmog‘ini rivojlantirishga alohida e‘tibor qaratildi. Istiqloqlarning dastlabki yillaridan boshlab ushbu sohani isloh qilishga qaratilgan keng ko‘lamli chora-tadbirlar amalga oshirildi. Natijada paxtachilikda xo‘jalik yuritish va ishlab chiqarishni tashkil etishning iqtisodiy, moliyaviy hamda huquqiy shart-sharoitlari tubdan o‘zgardi. Butun respublika miqyosida bo‘lgani kabi, Andijon viloyatida ham paxtachilik sohasidagi iqtisodiy islohotlar izchil chuqurlashtirildi. Turli mulkchilik shakllariga asoslangan paxtachilik xo‘jaliklari raqobat muhitida teng huquqli faoliyat yuritish imkoniyatiga ega bo‘ldi.

O‘zbekiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligi vazirligining 1991-yil 23-dekabrdagi «Dehqon (fermer) xo‘jaliklari tashkil etish va ularga yer uchastkalarini ajratish tartibini tartibga solish to‘g‘risida»gi Vaqtinchalik Nizomiga muvofiq, Ulug‘nor tumani (avvalgi Komsomolobod rayon) hokimi S.Qodirovning 1992-yil 26-iyundagi 43-sonli qarori bilan Andijon nomli sovxoz qoshida «Sabri-dil» dehqon (fermer) xo‘jaligi tashkil etilganligi to‘g‘risida qaror qabul qilindi.

Ushbu qaror asosida «Sabri-dil» xo‘jaligining Ustavi rasman ro‘yxatdan o‘tkazildi va xo‘jalikning huquqiy asoslari mustahkamlandi. Xo‘jalik o‘z faoliyatini qonunchilik talablari va mavjud me‘yoriy hujjatlar doirasida amalga oshirish imkoniyatiga ega bo‘ldi.

«Sabri-dil» dehqon (fermer) xo‘jaligi rahbari sifatida S.Mahamajonov saylandi. U xo‘jalik nomidan Komsomol davlat xo‘jaligi bilan shartnoma tuzish, moliyaviy va iqtisodiy masalalarni hal qilish, shuningdek, xo‘jalikning barqaror faoliyati uchun zarur bo‘lgan qarorlarni qabul qilishga to‘liq vakolatli etib belgilandi.

Shu tariqa, mazkur fermer xo‘jaligi tuman iqtisodiyotida o‘z o‘rni va ahamiyatini mustahkamlab, yerdan samarali foydalanish, dehqonchilik

mahsulotlari hajmini oshirish va mahalliy aholiga ish o‘rinlari yaratish maqsadida faoliyat olib borishga kirishdi» [5].

Istiqlolning dastlabki bosqichlarida qishloq xo‘jaligida mulkchilikning yangi shakllarini shakllantirish agrar islohotlarning asosiy yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilandi. Ushbu jarayon doirasida fermer xo‘jaliklarini rivojlantirish, yer va suv resurslaridan samarali foydalanish, ishlab chiqarish munosabatlarini takomillashtirishga qaratilgan qator muhim ishlar amalga oshirildi.

«Bugungi kunda suv resurslaridan oqilona foydalanish, zamonaviy sug‘orish texnologiyalarini joriy etish, hosildorlikni oshirish hamda har bir gektar yer maydonidan yuqori samara olish zarurligi alohida ta’kidlanmoqda. Jumladan, hozirgi paxtachilik va uni qayta ishlash tizimi avvalgi davrlardan tubdan farq qilib, sohada zamonaviy yondashuvlar, innovatsion texnologiyalar va yuqori ishlab chiqarish talablari asosida faoliyat yuritish muhim ahamiyat kasb etmoqda» [3].

Paxtachilikda yangi texnologiyalarni joriy etish, xususan, tomchilatib sug‘orish tizimi asosida plyonka ostiga 76 sxema bo‘yicha qo‘shqator usulda chigit ekish yuqori samara bermoqda. Ushbu usul nihollarning bir maromda unib chiqishini, ko‘chatlar ostida doimiy namlik saqlanishini ta’minlab, eng muhimi, erta va yuqori hosil olish imkonini yaratadi.

Oltinko‘l tumanida paxta va g‘allachilikka ixtisoslashgan 137 ta fermer xo‘jaligi tomonidan 2025-yilda 3640 gektar maydonda paxta yetishtirilmoqda. Ushbu maydonlarning asosiy qismida 76 sxemali yakka va qo‘shqator usulda chigit ekildi. Sinov tariqasida 2,5 ming gektar yer maydonida Xitoy texnologiyasi asosida ekish ishlari amalga oshirildi. Shuningdek, ayrim xo‘jaliklarning ma’lum yer maydonlariga Xitoy seleksiyasiga mansub «Xin Lu Jong 52» navli paxta urug‘i ekildi. Mutaxassislarning ta’kidlashicha, ushbu nav ko‘sak qurtiga chidamliligi, erta pishishi hamda yuqori hosildorligi bilan ajralib turadi» [4].

Shahrixon tuman hokimi (tuman hokimi M.Razzoqov)ning 2001-yil 27-oktyabrdagi «Andijon viloyati hokimining 2001-yil 20-oktyabrdagi «Ulug‘nor tumanidagi yerlarning meliorativ holatini yaxshilash va qishloq xo‘jaligi hosildorligini oshirish bo‘yicha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi 170-K sonli qaroriga asoslangan holda tumanda joriy yilda don va paxta yetishtirish va davlatga stish shartnomaviy rejalari ortig‘i bilan bajarildi. Viloyat hokimining mazkur qarorida ta’kidlanganidek Ulug‘nor tumanidan bizning tumanimizga berilgan yerlarda yerlarning meliorativ holatini yaxshilash borasida qoniqarli ish tashkil etilayotgani sababli yerlarning sho‘rligi ortib bormoqda.

Zakan-zovurlarda zak suvlari oquvchanligining pasayishi esa sho‘rlangan yerlarda olib borilayotgan sho‘r yuvish ishlarining samaradorligini pasaytirib yubormoqda.

Yerlarning ko‘p qismini unumdorligi kam va qumli tuproqlarni tashkil etganligi sababli berilayotgan mineral o‘g‘it miqdorini ham ko‘zlagan hosil uchun yetarli deb bo‘lmaydi. Mavjud mineral o‘g‘itlardan samarali foydalanishda kamchiliklarga yo‘l qo‘yilayotganligi ta’kidlanib, «Andijon viloyati hokimining 2001-yil 20-oktyabrdagi «Ulug‘nor tumanidagi yerlarning meliorativ holatini

yaxshilash va qishloq xo‘jaligi hosildorligini oshirish bo‘yicha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi 170-K sonli qaroini ijro uchun qabul qilinib, tuman qishloq va suv xo‘jaligi boshqarmasi tomonidan ishlab chiqilgan Ulug‘nor tumani hududidan tumanimizga ajratib berilgan yerlarda qishloq xo‘jaligi samaradiligini ko‘tarish bo‘yicha chora-tadbirlari tasdiqlanishi ko‘rsatib o‘tilsin, tuman qishloq va suv xo‘jaligi boshqarmasi (A.Qodirov) Ulug‘nor tumani hududida yeri bor xo‘jaliklar rahbarlari 2001-yil 20-dekabrga bo‘lgan muddatda:

- mavjud sho‘rlangan 157 ta maydonda 2-marta sifatli qilib sho‘rini yuvish;
- uzunligi 75 km bo‘lgan zakan-zovurlardagi chiqindilarni tashqariga olib chiqishni yaxshilash uchun tozalash;
- uzunligi 40 km bo‘lgan sug‘orish tarmoqlarini qo‘l kuchi bilan tozalash, ulardagi gidrotexnika inshootlarni ta‘mirlab, suv berish qobiliyatini yaxshilashga e‘tibor qaratish.

Tuman «Qishloqxo‘jalik kimyo» hissadorlik jamiyati (K.Isomiddinov)ga 2002-yil hosili uchun me‘yor darajasidagi mineral o‘g‘itlar rejasidan 10 foiz ortiq azotlt o‘g‘itlar ajratish va bahorgi ekish mavsumiga xo‘jaliklarni yetarli darajada gerbitsidlar bilan ta‘minlash topshirilsin» [7].

Natijalar taxlili: Umuman olganda, Andijon viloyatida paxtachilikka ixtisoslashgan fermer xo‘jaliklari faoliyatida yer-suv resurslaridan samarali foydalanish natijalarini tahlil qilish, ularning unumdorligini saqlash va oshirish masalalari dolzarb ahamiyat kasb etayotganini ko‘rsatadi.

Hosildorlikni oshirishda «...irrigatsiya va meliorativ tadbirlarning ahamiyatini Ulug‘nor tumani hududida joylashgan «Dilrabo» dehqon-fermer xo‘jaligi amaliyoti misolida yaqqol ko‘rish mumkin. Ushbu fermer xo‘jaligiga 60 gektar yer maydoni paxta ekini uchun ajratilgan bo‘lib, xo‘jalik rahbari Dilrabo Mo‘minovanning ta‘kidlashicha, dastlabki yillarda paxtachilik sohasidan olinayotgan o‘rtacha hosildorlik 18 sentnerdan oshmagan.

Paxtachilik sohasida tajribaga ega mutaxassislarning xulosalariga ko‘ra, xo‘jalik yer maydonlarida sizot suvlarining yuqori bo‘lishi sho‘rlanish jarayonini kuchaytirib, hosildorlikning pasayishiga olib kelgan. Shu bois, 2017-yilda paxta maydonining o‘rta qismidan sizot suvlarini chiqarib yuborish maqsadida eni 3 metr, uzunligi 500 metr bo‘lgan zovur qazilib, jami 1,5 gektar (maydonning 2,5 foizi) yer meliorativ tadbirlar uchun ajratildi.

Mazkur chora-tadbirlar natijasida paxta hosildorligi 4-5 sentnerga oshdi va xo‘jalik faoliyati yil yakunida foyda bilan yakunlandi. Aniq hisob-kitoblarga ko‘ra, zovur qazishdan oldin hosil hajmi $60 \times 18 = 1080$ sentnerni tashkil etgan bo‘lsa, meliorativ tadbirlar amalga oshirilgach, ekin maydoni 58,5 gektarga qisqarganiga qaramay, hosildorlik 22 sentnerga yetib, jami hosil 1287 sentnerni tashkil etdi. Natijada umumiy hosil qariyb 20 foizga oshib, qo‘shimcha 200 sentner paxta yetishtirildi. Shu bilan birga, dala maydonining markaziy qismidagi sho‘rlangan yerlarning meliorativ holati sezilarli darajada yaxshilandi» [6].

Ushbu ijobiy ko‘rsatkichlar shuni tasdiqlaydiki, hududda suv va yer resurslaridan oqilona foydalanish strategiyasi nafaqat ekologik muvozanatni

tiklashga, balki bevosita iqtisodiy samaradorlikni oshirishga ham xizmat qiladi. Yerlarning sho‘rlanish darajasini pasaytirish va zovur tarmoqlarini kengaytirish maqsadida sarflangan mablag‘lar hosildorlikning ortishi hisobiga o‘zini to‘la oqladi.

Hosil hajmining bu qadar barqaror o‘ssishi, o‘z navbatida, hududda yetishtirilgan qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash korxonalariga va markaziy bozorlarga yetkazib berish jarayonlarini takomillashtirishni taqozo etadi. Mahsulot hajmi ortgan sari hududiy transport infratuzilmasi va ichki tranzit yo‘llarining o‘tkazuvchanlik qobiliyati hal qiluvchi rol o‘ynay boshlaydi. Yetishtirilgan qo‘shimcha paxta xomashyosini yo‘qotishlarsiz, qisqa muddatlarda va arzon narxlarda tashish uchun agrologistika tizimlarini rivojlantirish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Shu sababli, qishloq xo‘jaligidagi meliorativ islohotlar bilan bir qatorda, ularni qo‘llab-quvvatlovchi transport va logistika tarmoqlarini kompleks modernizatsiya qilish kelgusi iqtisodiy rejalarining uzviy qismiga aylanmog‘i lozim.

Mazkur holat bitta fermer xo‘jaligi misolida keltirilgan bo‘lsa-da, sho‘rlanish muammosi Ulug‘nor tumanidagi ekin maydonlarining katta qismiga xosdir. Ayniqsa, dala chekka qismlarida zovur qazish jarayonida chiqarilgan loyqa va zahkash yerlarda har bir ekin maydonida o‘rtacha 0,5 gektar yer samaradorligi pasayib borayotgani kuzatiladi. Agar «Dilrabo» fermer xo‘jaligining 60 gektar yer maydonida meliorativ tadbirlar hisobiga 200 sentner qo‘shimcha hosil olingan bo‘lsa, Ulug‘nor tumanining jami 20762 gektar ekin maydonida ushbu tajribani keng joriy etish orqali 69206 sentner qo‘shimcha hosil olish imkoniyati mavjud. Bu esa o‘z navbatida yalpi mahsulot hajmi va fermerlar daromadining sezilarli oshishiga xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar: Andijon viloyatida paxtachilik qadimdan aholi turmushi va iqtisodiy faoliyati bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib kelgan. Mustaqillik yillarida qishloq xo‘jaligini isloh qilish jarayonida paxtachilik tarmog‘ini rivojlantirishga alohida e‘tibor qaratildi. Ushbu islohotlar natijasida viloyatda turli mulkchilik shakllariga asoslangan fermer xo‘jaliklari tashkil etilib, ular bozor munosabatlari sharoitida teng huquqli faoliyat yurita boshladi.

Natijada paxtachilik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi oshibgina qolmay, balki mahalliy aholi uchun yangi ish o‘rinlari yaratildi, qishloq joylarda bandlik va iqtisodiy barqarorlik ta‘minlandi.

O‘rganish va tadqiqot tahlillaridan kelib chiqib quyidagi takliflar tavsiya etiladi:

1. Viloyatdagi fermer xo‘jaligi yerlaridan yer osti suvlarining sathini xisobga olgan holda foydalanish;
2. Har bir paxtachilik ekin maydonlari kadastr ma‘lumotlarini o‘rganib, kat’iy monitoring olib borish;
3. Fermer xo‘jaligi hududidagi qazilgan zovur chiqindilarini yaqin adir mintaqalarida paydo bo‘lgan jarliklarni to‘ldirish hisobiga ekin maydonlari hajmini oshirish tadbirlarini ishlab chiqish lozim.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, fermer xo‘jaliklarining samarali tashkil etilishi, irrigatsiya va meliorativ tadbirlarni o‘z vaqtida amalga oshirish viloyat paxtachiligini rivojlantirishda, ishlab chiqarish hajmini oshirishda hamda aholi daromadlarini ko‘paytirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Президентимизнинг қишлоқ хўжалиги ходимлари билан бўлган мулоқоти. 2025 йил, 10 декабрь <https://yuz.uz/oz/news/prezidentimiz-qishloq-xojaligi-xodimlari-bilan-muloqot-qildi>.
2. Мамажонов М., Алиев Х. Андижон географияси (Андижон вилояти табиий ва иқтисодий-ижтимоий географияси). -Тошкент: «Elnur-print»,2024.
3. Қишлоқ хўжалиги вазири Иброҳим Абдурахмоновнинг Музработ тумани фермер хўжалиги раҳбарлари билан мулоқоти. /MUZRABOT, 2025 yil 15 avgust 13-son (4509), 1-bet.
4. Убайдуллаев Фахриддин. Андижонда пахтачилик истиқболлари, соҳага илғор ва инновацион иш услубларини жорий этиш, ҳосилдорликни ошириш масалаларига бағишланган кўргазмали семинар материаллари. [Andijon-Seminar.18.04.25 https://uza.uz/ru/photo-bank/330224](https://uza.uz/ru/photo-bank/330224)
5. Андижон вилоят давлат архиви (АВДА). 716-фонд, 1-рўйхат, 11-йиғмажилд, 14,18-варақ.
6. Сухбат ўтказилган ахборотчи: «Дилрабо» деҳқон-фермер хўжалиги раҳбари Дилрабо Мўминова. 1979 йилда Андижон вилоятида туғилган. Андижон вилояти, Улуғнор тумани, Овулмат МФЙ, Чинобод кўчаси 33-уйда яшайди. (Сухбатни Алишеров Абдувоҳид Алишерович 18.12.25 йилда ёзиб олган.)
7. АВДА. 745-фонд, 1-рўйхат, 250- йиғмажилд, 262, 264-варақлар.

O‘ZBEKISTONDA SUV RESURLARINI TEJASHNING ILMIY-AMALIY ASOSLARI VA SAMARADORLIGI

Olimov Islombek Ulug‘bek o‘g‘li
University business and science
Ijtmioiy fanlar kafedrasi o‘qituvchisi
olimov.islombek92@gmail.com
+998975603399

Annotatsiya

Maqolada global iqlim o‘zgarishi va aholi sonining o‘sishi sharoitida O‘zbekistonning suv resurslarini boshqarish borasidagi strategik islohotlari tahlil qilingan. Unda suv taqchilligining bugungi holati, jumladan, aholi jon boshiga suv ta‘minotining kamayishi va mamlakatning xalqaro “suv stresi” reytingidagi o‘rni yoritilgan. Shu bilan birga, suv tejovchi texnologiyalarni (tomchilatib, yomg‘irlatib, diskret sug‘orish) joriy etishning ilmiy-amaliy samaradorligi raqamlar asosida ko‘rsatib berilgan. Shuningdek, Orol dengizi havzasidagi mintaqaviy hamkorlik, “O‘zbekiston-2030” strategiyasi doirasidagi ustuvor vazifalar va qishloq xo‘jaligida suvdan foydalanish madaniyatini oshirish masalalari tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: *Suv resurslari, suv taqchilligi, suv tejovchi texnologiyalar, tomchilatib sug‘orish, “O‘zbekiston-2030” strategiyasi, Orol dengizi, suv xo‘jaligi islohotlari, suv stresi.*

So‘nggi yillarda iqlimning global o‘zgarishi, aholi sonining va iqtisodiyot tarmoqlarining o‘sishi hamda suvga bo‘lgan talabi oshib borishi natijasida obihayot taqchilligi kuchayib bormoqda. Shu tufayli suv resurslarini samarali boshqarish, iste‘molchilar o‘rtasida adolatli grafik asosida taqsimlanishini yo‘lga qo‘yish, suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Jahonda 1980 yildan boshlab suvdan foydalanish darajasi yiliga o‘rtacha 1 %ga o‘sib, bu tendensiya 2050 yilgacha ham o‘rtacha o‘sish sur‘atini saqlab kolishi kutilmoqda, bu esa mavjud holatga nisbatan 20-30 % ko‘p demakdir[1].

Bugungi kunda mamlakatimizdagi 70 foizdan ziyod ekin maydonlari eski usulda sug‘oriladi. Prezidentimiz ta‘biri bilan aytganda, bunday sug‘orish tizimi “yerga nisbatan ham, suvga nisbatan ham vahshiylik”, desak xato bo‘lmaydi. Buni odamlar ongiga, madaniyatimizga singdirishimiz o‘ta muhim masala[2]. Davlatimiz rahbarining saylovoldi dasturida suv resurslarini tejash va atrof-muhitni muhofaza qilishga alohida e‘tibor qaratilib, 2030 yilga qadar mamlakatimizdagi sug‘orma dehqonchilik qilinadigan barcha ekin maydonlarini to‘liq suv tejaydigan texnologiyalarga o‘tkazish, sohaga bozor mexanizmlarini keng tatbiq etish, suv tejaydigan texnologiyalarni joriy etgan fermer va dehqonlar uchun rag‘batlantirish mexanizmlarini yanada ko‘paytirish choralari ko‘rilishi belgilangan edi.

Dunyodagi eng katta yopiq dengizlardan biri bo‘lgan Orol dengizi mintaqasida bugunga kelib Markaziy Osiyo aholisining 80 foizdan ortig‘i istiqomat qiladi. 1960 yillardan boshlab Orolni suv bilan ta‘minlovchi daryolardan haddan tashqari foydalanish natijasida dengiz sathi keskin pasayib ketdi. Ekspertlar fikricha, davlatlararo suv resurslaridan foydalanish borasida holatni yumshatishning yo‘llaridan biri suvdan foydalanishdagi mintaqaviy hamkorlik hisoblanadi. Ushbu maqsadlarda bugungi kunda O‘zbekiston Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan suv masalalari bo‘yicha aloqalarni Orolni qutqarish xalqaro jamg‘armasi va Davlatlararo suv xo‘jaligini muvofiqlashtirish komissiyasida, suvdan foydalanish bo‘yicha hukumatlararo ishchi guruhlar doirasida izchil rivojlantirmoqda. Suv masalasida hamkorlikni yo‘lga qo‘yishda Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining maslahat uchrashuvlari muhim ahamiyat kasb etdi. 2022-yil Qirg‘iz Respublikasining Cho‘lponota shahrida Orolni qutqarish xalqaro jamg‘armasi platformasida bo‘lib o‘tgan maslahat uchrashuvi yajunlariga ko‘ra, O‘zbekiston ilgari surgan “Markaziy Osiyo uchun “Yashil kun tartibi” mintaqaviy dasturi qabul qilindi. Suvni tejaydigan va ekologik toza texnologiyalarni keng joriy etish, shuningdek, suv resurslaridan oqilona foydalanish dasturining muhim yo‘nalishi hisoblanadi[3].

Keyingi 15 yilda mamlakatimizda aholi jon boshiga suv ta‘minoti 3048 kub metrdan 1589 kub metrga qisqardi. Jahon suv resurslari instituti tomonidan e‘lon qilingan suv stresidan aziyat chekayotgan davlatlar reytingida O‘zbekiston 164 mamlakat ichida 25-o‘rinni egalladi[4]. Mamlakatimizda suv resurslarini boshqarish va ularni muhofaza qilish borasida mukammal tashkiliy-huquqiy asoslar shakllantirildi. Suvga oid xalqaro hujjatlar qabul qilindi. Jumladan, sohaga oid qabul qilingan farmon va qarorlar mamlakatda suv resurslaridan samarali foydalanishda muhim huquqiy asos bo‘lib xizmat qilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi suv xo‘jaligini rivojlantirishning 2020-2030-yillarga mo‘ljallangan konsepsiyasi[5] hamda 2030-yilgacha bo‘lgan davrda O‘zbekiston Respublikasining atrof-muhitni muhofaza qilish konsepsiyasining[6] ijrosi ham bugungi kunda mamlakatda suv resurslariga bo‘lgan munosabatni ijobiy tomonga o‘zgartirishga zamin yaratdi. Xususan, 2018-yilgacha mamlakat miqyosida suvni tejaydigan texnologiyalar joriy qilingan maydonlar 28 ming gektarni tashkil etgan bo‘lsa, bugungi kunga kelib ushbu ko‘rsatgicha 1 mln gektarni kengaydi. Agar raqamlarga e‘tibor qaratiladigan bo‘lsa, 2022-yilda Respublika bo‘yicha jami 398,4 ming gektar maydon tomchilatib, 31 ming gektar maydon yomg‘irilatib, 16,3 ming gektar maydonlar esa diskret sug‘orish texnologiyalari joriy etilgan. 451,9 ming gektar maydonlar esa lazer uskunasi yordamida tekkislangan. 73 ming gektar maydon egiluvchan quvurlar orqali, 36 ming gektar maydon egatga plyonka to‘shab sug‘orish ishlari amalga oshirilgan. Ushbu texnologiyalarni joriy qilinag maydonlarda suv 40-50 foizga, mineral o‘g‘itlarni 25-30 foizga, yoqilg‘i-moylash materiallarini 30-35 foizga kamaytirish, shuningdek, hosildorlikni paxtachilikda 30 foizga oshirish imkonini bergan[3].

“O‘zbekiston-2030” strategiyasida suvdan oqilona foydalanish madaniyati va suv ishlatish samaradorligini oshirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Xususan, suv ishlatish samaradorligini 25 foizga oshirish, qishloq xo‘jaligi ekinlarini sug‘orishda suv tejaydigan texnologiyalar bilan qamrab olish darajasini 2 mln gektargacha, shu jumladan tomchilatib sug‘orish texnologiyalarini 600 ming gektargacha yetkazish bilan bog‘liq vazifalarga alohida e‘tibor qaratilgan. Bundan tashqari, melioratsiya ob‘ektlarini qurish va rekonstruksiya qilish natijasida sug‘oriladigan yer maydonlarida sho‘rlagan maydonlarni 1,7 mln gektargacha, kuchli va o‘rta sho‘rlagan sug‘oriladigan yer maydonlarini 430 ming gektargacha, yer osti suv sathi muammoli bo‘lgan yer maydonlarini 773,4 ming gektargacha kamaytirish belgilangani ham yurtimiz iqtisodiy salohiyatini yanada yuksaltirishga xizmat qiladi[7].

Qoraqalpog‘iston Respublikasida 2024-yil hosili uchun jami 50 ming gektar maydonga g‘alla ekish rejalashtirilgan bo‘lsa, dastlabki hisob-kitoblarga ko‘ra, maydonlarda ekish oldi sho‘r yuvish ishlarida 450 mln kub metr va ekishdan keying kuzgi, bahorgi va yozgi sug‘orish ishlariga 357,14 mln kub metr, jami 807,14 mln kub metr suv sarflanishi prognoz qilingandi [2].

Bir so‘z bilan aytaganda, bugun oldimizda Strategiyaning ma‘no-mohiyati va ahamiyatini teran targ‘ib etish, unda belgilangan muhim vazifalarni amalga oshirish, ijrosini tahlil va monitoring qilib borishdek muhim vazifalar turibdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Burek P., Satoh Y., Fischer G., Kahil Mt., Scherzer A., Tramberend S., Nava Lf., Wada Y., Et all. 2016. Water Futures and Solution – Fast Track Initiative (Final Report). IIASA Working Paper. IIASA, Laxenburg, Austria: WP-16-006. P. 88.

2. Yangi O‘zbekiston. 222-son, 2023-yil 25-okt.

3. Yangi O‘zbekiston 187-son, 2023-yil 14-sent.

4. Алихонов Б., Омонов Э. ва бош. Халқаро экология фанлари ва ҳаёт хавфсизлиги академиясининг академиги, “Турон” фанлар академияси аъзоси АБ.Б.Алихоновнинг экология, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилona фойдаланиш ва иқлим ўзгаришига мослашиш масалалари бўйича илмий ишланмалар ва мақолалар, публистик материаллар, маъруза ва услубий қўлланмалари тўплами. Т.: 2024. –Б.412

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 10.07.2020-yildagi PF-6024-sonli “O‘zbekiston Respublikasi suv xo‘jaligini rivojlantirishning 2020-2030-yillarga mo‘ljallangan konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni. [Elektron resurs]. <https://lex.uz/docs/-4892953>

6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 30.10.2019-yildagi PF-5863-sonli “2030-yilgacha bo‘lgan davrda O‘zbekiston Respublikasining atrof-muhitni muhofaza qilish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni. [Elektron resurs]. <https://lex.uz/docs/-4574008>

7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 11.09.2023-yildagi PF-158-sonli "O'zbekiston-2030" strategiyasi to'g'risidagi Farmoni. [Elektron resurs]. <https://lex.uz/ru/docs/-6600413>

NAMANGAN SHAHRI YER-SUV RESURSLARI BOSHQARUVIDA "YANGI ARIQ" KANALINING TARIXIY TRANSFORMATSIYASI VA ZAMONAVIY STRATEGIK AHAMIYATI.

Sattarov Kamoliddin Fazliddin o'g'li

University of Business and Science

Maktabgacha va maktab ta'limi fakulteti dekani,

Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD)

e-mail: Kamoliddin.Sattarov@gmail.com

Tel: +998 93 492 87 86

Annotatsiya

Ushbu maqolada Namangan shahrining markaziy irrigatsiya arteriyasi bo'lgan "Yangi ariq" kanalining 1620-yildan hozirgi kungacha bo'lgan tarixiy transformatsiyasi va boshqaruv tizimi tahlil qilinadi. Tadqiqotda Qo'qon xonligi davridagi miroblik instituti, chor Rossiyasi muhandislik rekonstruksiya, Sovet davridagi markazlashgan boshqaruv va Yangi O'zbekistonning raqamli strategiyalari ko'rib chiqiladi. Urbanizatsiya jarayonining kanal ekotizimiga ta'siri va xalqaro tajriba (Isroil, Janubiy Koreya) asosida ilmiy takliflar berilgan.

Kalit so'zlar: "Yangi ariq", mirablik instituti, yer-suv resurslari boshqaruvi, gidrotexnika inshooti, urbanizatsiya, transformatsiya, Smart Water.

Markaziy Osiyoning qadimiy shaharlaridan biri bo'lgan Namangan tarixi bevosita uning irrigatsiya tarmoqlari, xususan, "Yangi ariq" kanali bilan bog'liq.¹ Global iqlim o'zgarishi va aholi sonining keskin o'sishi sharoitida suv resurslarini boshqarish nafaqat iqtisodiy, balki strategik xavfsizlik masalasiga aylandi. So'nggi 15 yil ichida aholi jon boshiga suv ta'minoti qariyb ikki barobarga (3048 m^3 dan 1589 m^3 ga) qisqarganligi muammoning dolzarbligini ko'rsatadi.³

Namangan shahrining markaziy qismidan o'tuvchi "Yangi ariq" kanali uzoq yillar davomida abgor holatga kelib qolishi, uning muhofaza zonalarida noqonuniy qurilmalarning paydo bo'lishi va suv o'tkazish qobiliyatining pasayishi shahar infratuzilmasiga jiddiy xavf tug'dirmoqda.⁵ Ushbu maqolada suv resurslarini boshqarishning huquqiy va iqtisodiy mexanizmlari O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 10-iyuldagi PF-6024-sonli Farmoni doirasida tahlil qilinadi.³

Tadqiqotda quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi:

1. Tarixiy-retrospektiv tahlil: Namangan viloyat davlat arxivi va tarixiy

manbalar asosida kanal tarixi o'rganildi.¹

2. Hidrologik va statistik tahlil: "Namangan suv ta'minoti" AJ va viloyat statistika boshqarmasi ma'lumotlari qayta ishlandi.⁷

3. Kartografik qiyoslash: Tarixiy xaritalar va zamonaviy GAT (GIS) ma'lumotlari orqali urbanizatsiya ta'siri baholandi.⁸

Natijalar: "Yangi ariq" kanalining tarixiy transformatsiyasi

Namangan shahri yer-suv resurslari boshqaruvida "Yangi ariq" kanalining shakllanishi asrlar davomida quyidagi bosqichlarni bosib o'tdi:

Namangan shahrining asosi 1620-yildagi Axsikent zilzilasidan so'ng kengaya boshlagan bo'lsa-da, "Yangi ariq" kanalining faol qurilishi XIX asr boshiga to'g'ri keladi.¹ 1813-yilda rus elchisi Filipp Nazarov Namangan shahrining devor bilan o'ralganligi va murakkab sug'orish tizimi haqida o'z esdaliklarida yozib qoldirgan.¹¹ 1819–1822-yillarda Namangan aholisi kuchi bilan katta "Yangi ariq" kanali qazildi, bu esa shaharning suv ta'minotini tubdan yaxshiladi.⁵ Boshqaruv mirablik instituti orqali amalga oshirilib, suv taqsimoti an'anaviy "navbat" va "hasar" tamoyillariga tayangan.¹²

1876-yilda Qo'qon xonligi tugatilgach, Namangan uezdida irrigatsiya ishlari muhandislik asosida qayta tashkil etildi. 1881-yilda "Yangi ariq" rekonstruksiya qilinib, Norin daryosidan suv olish imkoniyati kengaytirildi.¹¹ Bu davrda boshqaruv tizimi ma'muriy-buyruqbozlik shakliga o'ta boshlagan bo'lsa-da, mahalliy mirablar quyi bo'g'indagi o'z ahamiyatini saqlab qolgan edi.¹³

Sovet davrida (3-sho'ba) "Yangi ariq" paxta yakkahokimligiga xizmat qiluvchi yirik gidrotizimning qismiga aylandi.¹⁴ 1941–1945-yillarda Yuqori Uchqo'rg'on kanali qurilishi bilan tizim kengaytirildi.¹³ 1970–1979-yillarda Katta Namangan kanali ishga tushishi bilan "Yangi ariq"ning roli biroz o'zgargan bo'lsa-da, u shahar ichidagi asosiy suv arteriyasi bo'lib qolaverdi. Bu davrda "suv-tekin" tushunchasi shakllanib, resurslardan foydalanishda isrofgarchilik va ekologik muammolar (sho'rlanish, zovur tizimlarining ishdan chiqishi) yuzaga keldi.¹⁵

Hozirgi Yangi O'zbekiston bosqichida (5-sho'ba) kanal boshqaruvida tub islohotlar amalga oshirilmoqda. PF-6024 va PQ-5 kabi hujjatlar asosida suvni tejovchi texnologiyalar va "Smart Water" raqamli monitoring tizimi joriy etilmoqda.³ Viloyatda 2025-yilga kelib ichimlik suvi ta'minoti 87,9% ga yetkazilishi maqsad qilingan.⁷

Namangan shahrining urbanizatsiyasi natijasida kanalning muhofaza zonalari keskin torayib bormoqda.² Noqonuniy qurilishlar kanalning suv o'tkazish qobiliyatini sezilarli darajada pasaytirgan. Janubiy Koreyaning Seul shahridagi "Chongyecheon" kanali tajribasi shuni ko'rsatadiki, shahar ichidagi kanallarni restavratsiya qilish orqali issiqlik orollari effektini 3.3°C ga pasaytirish mumkin.¹⁷

Isroil tajribasidagi suvni qat'iy hisobga olish (universal metering) va tarif tizimi Namangan shahrida suvdan foydalanish madaniyatini yuksaltirishda muhim model bo'lib xizmat qiladi.¹⁸

Tadqiqot natijasida quyidagi takliflar ilgari suriladi:

1. Digital Twin (Raqamli egizak): "Yangi ariq"ning raqamli modelini yaratish

orqali suv sarfini onlayn boshqarish.⁹

2. Liner Park: Kanal atrofini kapital qurilishdan xoli yashil hududga aylantirish.⁵

3. DXSH boshqaruvi: Suv xo'jaligi ob'ektlarini davlat-xususiy sheriklik asosida boshqarish orqali xarajatlarni 15% ga qisqartirish.¹⁹

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Bobur Z.M. Boburnoma. – Toshkent: Yulduzcha, 1989. – 352 b.
2. Nazarov F. Zapiski o nekotorykh narodax i zemlyax sredney chasti Azii. – Moskva: Nauka, 1968. – 80 s.
3. Nalivkin V.P. Kratkaya istoriya Kokandskogo xanstva. – Kazan, 1886. – 215 s.
4. Qosimov Y. Namangan vohasining sug'orilish tarixidan. – Toshkent: Fan, 1988. – 124 b.
5. Sharofiddinov M.M. Namanganda sovet mustamlakachiligi davrida irrigatsiya tizimi va sug'orish inshootlari // Research Focus International Scientific Journal. – 2023. – № 2(11). – B. 28-34.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 10-iyuldagi PF-6024-sonli Farmoni: "Suv xo'jaligini rivojlantirishning 2020–2030-yillarga mo'ljallangan konsepsiyasi".
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 15-avgustdagi PQ-250-sonli qarori: "Suv resurslarini oqilona boshqarish va irrigatsiya sektorini rivojlantirish dasturi".
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 5-yanvardagi PQ-5-sonli qarori: "Quyida bo'lg'anda suv resurslarini boshqarish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida".
9. Bakiev M., Khasanov Kh. Determination of the capacity of the Kalkaman mudflow reservoir using geostatistical analysis // Irrigatsiya va Melioratsiya. – 2023. – № 3(33). – B. 18–26.
10. Hamidov A. et al. Technological and policy challenges in implementing water-saving irrigation technologies in Uzbekistan // Journal of Water Resources. – 2025. – DOI: 10.1080/07900627.2025.2612485.
11. Namangan viloyat davlat arxivivi. 160107-fond hujjatlari, 9-Bank ko'chasi, Namangan shahri.
12. "Namangan suv ta'minoti" AJ rahbariyatining 2025-yil 1-yanvar holatiga ko'ra hisoboti. namangan.uzsuv.uz.
13. Seoul Metropolitan Facilities Management Corporation. Cheonggyecheon Restoration Project Case Study. – Seoul, 2010.
14. Israel Water Authority. Two-block tariff system and water conservation strategy (2025-2030). – Tel Aviv, 2025.
15. Abdurahmanov S.T., Ergashev A.N. Namangan viloyatida qishloq xo'jaligi yer maydonlaridan foydalanish dinamikasi // Cyberleninka ilmiy kutubxonasi. – 2022.

16. Qoriyev M. Namangan viloyati atmosfera havosining ifloslanib borishi muammolari // Ta'lim va taraqqiyot ilmiy-uslubiy jurnali. – 2023. – № 4. – ISSN: 2992-9008.

17. Ibragimov A. How GIS transforms water resource management in Uzbekistan // Esri StoryMaps. – 2023.

18. World Bank. Uzbekistan Water Resources Management and Irrigation Sector Development Strategy (2021-2023). – Washington DC, 2021.

19. Nasritdinov K.M. XIX asrning birinchi yarmida Qo'qon xonligi sug'orilish tarixidan // O'zbekistonda ijtimoiy fanlar jurnali. – 1999. – № 3-4. – B. 50-52.

20. Dadaboyev O. Namangandagi abgor holga kelgan "Yangi ariq" kanali ko'rkam qiyofaga kiradi // O'zbekiston Milliy axborot agentligi (O'zA). – 2021. – 27-may.

O‘ZBEKISTONDA SUV VA YER RESURSLARINI BOSHQARISH TARIXIDA SUN’IY INTELLEKT DAVRI: IQLIM O‘ZGARISHI SHAROITIDA TRADITSIONAL TEXNOLOGIYALARDAN AQILLI BOSHQARUVGA O‘TISH

Olimov Islombek Ulug‘bekovich
University of Business and Science
Ijtimoiy fanlar kafedrası o‘qituvchisi
islombek.olimov@gmail.com

Rustamova Mavludabonu Baxtiyor qizi
University of business and science
Tarix yo‘nalishi 1-bosqich talabasi
rustamova.bonu@gmail.com

Annotatsiya

Maqola O‘zbekiston va umuman Markaziy Osiyo mintaqasida suv va yer resurslarini boshqarishning uzluksiz tarixiy evolyutsiyasini, qadimgi davrlardan zamonaviy sun‘iy intellekt (SI) texnologiyalarigacha bo‘lgan rivojlanishni kompleks tahlil qiladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi tarixiy meros va zamonaviy innovatsiyalar o‘rtasidagi uzvinchilikni aniqlash, shuningdek, iqlim o‘zgarishi sharoitida "aqlli" suv boshqaruviga o‘tishning strategik yo‘nalishlarini ishlab chiqishdir. Olib borilgan SWOT-tahlili natijalariga ko‘ra, O‘zbekistonning kuchli tomonlari qadimgi irrigatsiya madaniyatining boyligi va zamonaviy raqamli infratuzilmaning rivojlanishida, zaif tomonlari esa sovet davridagi ekologik ofatning oqibatlari va transchegaraviy hamkorlikning murakkabligida namoyon bo‘ladi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, SI texnologiyalarini joriy etish orqali suv

resurslaridan foydalanish samaradorligini 30-40% oshirish, shuningdek, tarixiy ofatlarning takrorlanishini oldini olish mumkinligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: *suv boshqaruvi tarixi, sun'iy intellekt, iqlim o'zgarishi, Amudaryo, Sirdaryo, Orol dengizi, irrigatsiya, SWOT-tahlil, Markaziy Osiyo.*

KIRISH. O'zbekiston hududi qadimdan "suv va sivilizatsiya" uyg'unligining yorqin namunasi bo'lib kelgan. Miloddan avvalgi I ming yillikda Xorazmda yaratilgan murakkab irrigatsiya tizimlari, o'rta asrlarda Buyuk Ipak yo'li bo'ylab rivojlangan karez tizimlari, sovet davrida qurilgan gigant kanallar va bugungi kunda joriy etilayotgan "aqlli" texnologiyalar – bularning barchasi bir-biriga bog'liq tarixiy jarayonlarni ifodalaydi.

Ammo bu uzluksiz rivojlanish 1960-yillardan boshlab ekologik ofat bilan bog'liq uzilishni boshidan kechirdi. Sovet Ittifoqining "tabiatni transformatsiya qilish buyuk rejasi" natijasida Amudaryo va Sirdaryo sularining 90% dan ortig'i irrigatsiyaga yo'naltirildi va Orol dengizi dunyoning eng yirik ekologik fojiasiga aylandi[1]. Bugungi kunda iqlim o'zgarishi, Tyan-Shan muzliklarining tez erishi va aholining o'sishi yangi tahdidlar yaratmoqda[2].

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, zamonaviy SI texnologiyalarini joriy etish jarayonida tarixiy tajribani hisobga olish, sovet davridagi xatoliklardan saboq olish va mintaqa xususiyatlariga mos yechimlar ishlab chiqish zarurati tug'ilmoqda.

Asosiy maqsad – O'zbekistonda suv boshqaruvining tarixiy evolyutsiyasini tahlil qilish orqali zamonaviy SI davriga o'tishning nazariy va amaliy asoslarini ishlab chiqishdir.

Tadqiqot vazifalari:

- Suv boshqaruvi tarixining davrlashtirilishini ilmiy asoslash;
- Har bir davrning texnologik, ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik xususiyatlarini tahlil qilish;
- Zamonaviy SI texnologiyalarini joriy etishning SWOT-tahlilini o'tkazish;
- Iqlim o'zgarishi sharoitida "aqlli" boshqaruvga o'tish strategiyasini ishlab chiqish.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Sovet arxeologlari 1950-1970-yillarda Xorazmning qadimgi irrigatsiya tizimlarini o'rganishda katta ishlar amalga oshirdi. B.V. Andrianov, S.P. Tolstov va boshqa olimlar Amudaryo deltasining antropogen o'zgarishlarini, qul mehnati va erkin jamoa a'zolarining mehnati hisobiga yaratilgan gigant kanallar tarixini yoritib berdi[3]. Bu tadqiqotlar suv boshqaruvi va ijtimoiy-iqtisodiy tuzum o'rtasidagi chambarchas bog'liqlikni ko'rsatdi.

Sovet davridagi irrigatsiya siyosati 1991-yildan keyin tanqidiy qayta ko'rib chiqila boshlandi. Klötzli (1997), Sehring (2009) va boshqa olimlar markaziy rejalashtirishning ekologik oqibatlarini, paxta monokulturasini va "bosqichma-bosqich iqtisodiy tizim"ning barqarorligini tahlil qildi[4]. Xususan, Sirdaryo havzasidagi Farhod va Qayroqqum suv omborlarini qurishda respublika chegaralarining e'tiborsiz qoldirilishi keyingi konfliktlarning ildizi ekanligi isbotlandi[5].

So‘nggi yillarda "aqli" suv boshqaruvi texnologiyalari bo‘yicha tadqiqotlar keng yoyildi. Jumaev (2024) Markaziy Osiyoda SI qo‘llash istiqbollari, Giuliani va hamkorlar (2025) mustahkamlangan o‘rganish yordamida ko‘p maqsadli suv omborlarini boshqarishni tadqiq qildi [6]. Biroq bu tadqiqotlarda tarixiy meros va zamonaviy innovatsiyalar o‘rtasidagi uzviylik yetarlicha o‘rganilmagan.

SWOT-tahlili (Strengths, Weaknesses, Opportunities, Threats) strategik rejalashtirishning asosiy usuli bo‘lib, ichki muhitning kuchli va zaif tomonlarini, tashqi muhitning imkoniyatlari va tahdidlarini tahlil qilishga imkon beradi. Ushbu tadqiqotda SWOT-tahlili tarixiy kontekst va zamonaviy realiyalarni integratsiyalash uchun qo‘llaniladi.

METODOLOGIYA. Tadqiqotda quyidagi usullar qo‘llanildi:

- Tarixiy-taqqosiy tahlil – turli davrlarning texnologik yechimlarini solishtirish;
- Arxiv manbalarini tadqiq qilish – sovet davri hujjatlari, arxeologik hisobotlar;
- SWOT-tahlili – zamonaviy SI joriy etishning strategik o‘rinini aniqlash;
- Matematik modellash – suv balansini tarixiy dinamikasi va prognozlash;
- GIS-tahlil – fazoviy o‘zgarishlarni vizualizatsiya qilish.

Tadqiqotda quyidagi tarixiy davrlar ajratilgan:

Davr	Chronologik chegaralar	Asosiy xususiyat
Qadimgi va o‘rta asrlar	Miloddan avvalgi I ming yillik – XV asr	Mahalliy irrigatsiya, karez tizimlari, suv g‘ozlari
Yangi davr	XV-XIX asrlar	Rus imperiyasi davridagi "qayta tiklash" siyosati
Sovet davri	1920-1991-yillar	Kollektivlashtirish, gigant kanallar, ekologik ofat
Mustaqillik davri	1991-2020-yillar	Infratuzilmani saqlab qolish, qayta qurish
SI davri	2020-yildan boshlab	Aqli sensorlar, sun‘iy intellekt, raqamli transformatsiya

SUV BOSHQARUVI TARIXINING DAVRLARI

1. Qadimgi va o‘rta asrlar: Mahalliy barqaror tizimlar (miloddan avvalgi I ming yillik – XV asr)

- Xorazmning irrigatsiya sivilizatsiyasi. Xorazm – Markaziy Osiyoning eng qadimgi agrar sivilizatsiyalaridan biri. Arxeologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, miloddan avvalgi I ming yillikda bu yerda murakkab irrigatsiya tizimlari

shakllangan. Amudaryo deltasi sun'iy kanallar, bandholar va suv ko'tarish qurilmalari bilan qoplangan [7].

Texnologik yechimlar:

Suv g'oz (chig'ir): Mexanik suv ko'tarish qurilmasi, odam yoki hayvon kuchi bilan ishlangan. Xorazm, Buxoro, Farg'ona vodiysida keng qo'llangan [8].

Karez tizimlari: Yer osti kanallari orqali suzib chiqayotgan suvni yig'ish. Turpan havzasida XV asrdan qo'llanilgan, 400 dan ortiq karez tizimi hozirgacha saqlanib qolgan [9].

Delta kanallari: Amudaryo deltasi sun'iy kanallar tizimi. Eng katta arxaik Kaltaminor kanali 2000 gektar maydonni sug'orishga mo'ljallangan [10].

Ijtimoiy-iqtisodiy tuzum: Suv boshqaruvi markazlashtirilgan davlat tuzumini talab qildi. Arxeologik hisob-kitoblarga ko'ra, kanallarni qurish va saqlab turish uchun qul mehnati va erkin jamoa a'zolarining mehnati birgalikda ishlatilgan. Bu Xorazm davlatining ijtimoiy-iqtisodiy strukturasi shakllanishiga olib keldi [11].

- O'rta asrlar va Ipak yo'li. Ipak yo'li davrida (I-XV asrlar) oazis shaharlarida (Samarqand, Buxoro, Xiva) murakkab suv ta'minoti tizimlari rivojlandi. Karez tizimlari suvni tejash va bug'doylashishni oldini olishning samarali usuli edi. Iqlim o'zgarishlari davrlarida (Guliya muzlik yadrosidagi sovuq davrlar) karez qurilishi kuchaygan, chunki yer osti suvi muhim manba bo'lgan [9].

2. Yangi davr: Rus imperiyasi va "qayta tiklash" (XV-XIX asrlar). Rus imperiyasi XIX asr oxirida – XX asr boshlarida Markaziy Osiyoni bosib olish jarayonida irrigatsiyani "qayta tiklash" siyosatini olib bordi. Tsarizm davrida asosan Farg'ona vodiysida mavjud tizimlar kengaytirildi. Ammo bu jarayon mahalliy aholining ekologik bilimlarini e'tiborsiz qoldirdi [12].

3. Sovet davri: Gigantomania va ekologik ofat (1920-1991):

- **Kollektivlashtirish va kanal qurilishi.** Sovet hokimiyati o'rnatilgach (1920-yillar), Leninning bevosita ko'rsatmasi bilan irrigatsiya "sivilizatsiyalash" va iqtisodiy rivojlanishning asosiy vositasi deb e'lon qilindi [4]. Bu jarayon ikki bosqichda amalga oshirildi:

Birinchi bosqich (1920-1953): Kolxoz va sovxozlarni tashkil etish, katta masshtabli kanallar qurish. 1930-yillarda Amudaryo va Sirdaryo bo'yicha katta sug'orish kanallari qurila boshladi [13].

Ikkinchi bosqich (1954-1991): Nikita Xrushchovning "Yerlarni o'rganish dasturi" doirasida irrigatsiya yana kengaytirildi. 1954-yilda Qoraqum kanali qurish boshlandi – bu dunyodagi eng uzun irrigatsiya kanallaridan biri (1000 km dan ortiq). Kanal 1988-yilda to'liq bitmagan bo'lsa-da, har yili Amudaryodan 13 km³ suv oladi va uning 70% sizish va bug'lanish yo'li bilan yo'qoladi [14].

- **Orol dengizi ofati.**

Sovet irrigatsiya siyosatining oqibati fojiali bo'ldi:

1960: Orol dengizi dunyoning to'rtinchi eng katta ko'li (68,000 km²)

1977: Baliq ovlash 75% kamaydi

1980: Dengiz ikki qismga bo'lindi

1990: BMT tomonidan XX asrning eng yomon ekologik ofati deb e‘lon qilindi [13].

Oqibatlar: Tuzli chang zarbalar, tuproqning shorlanishi, baliqchilikning yo‘qolishi, 60,000 ish o‘rni yo‘qotildi, sog‘liq uchun jiddiy tahdidlar [15].

- **Sirdaryo havzasidagi konfliktlar.** Sovet davrida qurilgan suv inshootlari (Farhod, Qayroqqum) respublika chegaralarini e‘tiborsiz qoldirdi. Masalan, Farhod GES 1943-yilda Tojikiston hududida qurildi, lekin boshqaruv O‘zbekiston qo‘lida edi. 1991-yilda 40 yillik ijaraga olish muddati tugaganida, O‘zbekiston qurolli kuchlari ob‘ektni egallab oldi. 2002-yilda Tojikiston "qayta qo‘lga kiritdi", 2018-yildan boshlab qo‘shma boshqaruv joriy etildi.

- **Mustaqillik davri:** Meros va qayta qurish (1991-2020). Mustaqillikdan so‘ng (1991) Markaziy Osiyo davlatlari o‘rtasida suv taqsimoti bo‘yicha yangi muzokaralar boshlandi:

1993: Qizilorda bitimi, ICWC (Suv muvofiqlashtirish bo‘yicha davlatlararo komissiya) tashkil etildi

1995: Nukus deklaratsiyasi

1998: Olmota shartnomasi

2001: Jahon banki Sirdaryo nazorati va Shimoliy Orol dengizi loyihasi

Ammo bu davrda asosan sovet infratuzilmasini saqlab qolishga harakat qilindi, yangi texnologik yechimlar cheklangan edi [16].

- **Zamonaviy SI davri: "Aqilli" boshqaruvga o‘tish:**

1. Texnologik inqilob. 2020-yillardan boshlab O‘zbekistonda “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi doirasida SI texnologiyalari joriy etila boshladi:

IoT sensorlari: Tuproq namligi, ob-havo, suv sathini real vaqt rejimida monitoring qilish;

Sun‘iy yo‘ldoshlar: Sentinel-2, Landsat tasvirlari orqali evapotranspiratsiyani baholash;

Mashinaviy o‘rganish: LSTM, XGBoost algoritmlari bilan hosildorlikni bashorat qilish;

Mustahkamlangan o‘rganish: Suv omborlarini optimal boshqarish (DDPG algoritmi);

2. Farg‘ona vodiysi pilot loyihasi. 2024-2025-yillarda Farg‘ona vodiysida o‘tkazilgan loyiha natijalari:

10 metr aniqlikdagi suv iste‘moli xaritasi yaratildi;

Sug‘orish samaradorligi 25% oshdi;

Suv yo‘qotilishlari 30% kamaydi;

Hosildorlik 15-20% oshdi [17].

SWOT-TAHLILI: O‘ZBEKISTONDA SI JORIY ETISHNING STRATEGIK O‘RNI.

1. Ichki muhit tahlili:

1.1. Kuchli tomonlar (Strengths)

#	Kuchli tomon	Tarixiy ildiz	Zamonaviy namoyon bo‘lishi

#	Kuchli tomon	Tarixiy ildiz	Zamonaviy namoyon bo‘lishi
1	Boy irrigatsiya madaniyati	Xorazm, Farg‘ona, Bukhara qadimgi suv boshqaruvi tajribasi	Mahalliy aholining suvni tejash an‘anaviy bilimi
2	Keng infratuzilma	Sovet davridagi kanallar, suv omborlari	Nurek, Tuyamuyun, Qayroqqum GESlarini modernizatsiya qilish
3	Davlat qo‘llab-quvvatlashi	"Raqamli O‘zbekiston – 2030"	SI markazlari, "Zamindar" loyihasi
4	Xalqaro hamkorlik	1993-yildan beri ICWC faoliyati	Esri, NASA, Jahon banki bilan hamkorlik
5	Yosh mutaxassislar	TIIAME milliy tadqiqot universiteti	Xitoy bilan hamkorlikda "aqlli sug‘orish"

1.2. Zaif tomonlar (Weaknesses)

#	Zaif tomon	Tarixiy ildiz	Zamonaviy oqibatlar
1	Orol dengizi ofati	Sovet davridagi haddan tashqari ekspluatatsiya	Tuzli chang, tuproq shorlanishi, sog‘liq muammolari
2	Transchegaraviy muammolar	Farkhad, Qayroqqum kabi chegaradagi inshootlar	Tojikiston, Qirg‘iziston bilan nizolar
3	Infratuzilma eskirishi	1950-1980-yillarda qurilgan kanallar	Sizishlar (30-50%), energiya yo‘qotishlari
4	Ma’lumotlar yetishmovchiligi	Markaziy rejalashtirish davrida mahalliy ma’lumotlar e’tiborsiz qoldirildi	Arxiv ma’lumotlarining yetarli emasligi
5	Texnologik bog‘liqlik	Sovetdan meros qolgan uskunalarni almashtirish zarurati	Importga qaramlik, xarajatlar

2. Tashqi muhit tahlili

2.1. Imkoniyatlar (Opportunities)

#	Imkoniyat	Tahlil
1	Xalqaro moliyalashtirish	Jahon banki, ADB, GEF, Green Climate Fund loyihalari
2	Klimat o‘zgarishiga moslashish	SI yordamida qurg‘oqchilik va toshqinlar oldidan olish

#	Imkoniyat	Tahlil
3	Aniq dehqonchilik	GPS, dronlar, sensorlar yordamida resurslarni tejash
4	Transchegaraviy raqamli platformalar	ICWC doirasida ma’lumot almashinuvi tizimlari
5	Yashil energetika	GESlarni modernizatsiya qilish, quyosh energiyasi

2.2. Tahdidlar (Threats)

#	Tahdid	Tahlil
1	Iqlim o‘zgarishi	Tyan-Shan muzliklari 2050-yilga kelib 20-40% erishi
2	Aholining o‘sishi	2040-yilga kelib suv tanqisligi oshishi
3	Geosiyosiy nizolar	Tojikiston (Rogun) va Qirg‘iziston (Kambarta) GESlari
4	Texnologik tengsizlik	Davlatlar o‘rtasida raqamli tafovut kengayishi
5	Biologik xilma-xillik yo‘qolishi	Orol dengizi atrofidagi ekotizimning barbadorligi

7. TARIXIY TAFOVUTLAR VA ZAMONAVIY DARSLAR

1. Texnologik parallelar

Qadimgi davr	Sovet davri	SI davri
Suv g‘ozi (odam/hayvon kuchi)	Mexanik nasoslar (elektr energiyasi)	Aqlli sensorlar (avtomatlashtirish)
Yer osti karez kanallari	Ochiq beton kanallar	Nurlanishdan himoyalangan quvurlar
Mahalliy boshqaruv (shahar hokimi)	Markaziy rejalashtirish (Moskva)	Ruxsat etilgan avtonomiya (AI qo‘llab-quvvatlash)
Tabiylikka moslashish	Tabiatni "zabt etish"	Tabiylikni model qilish (digital twin)

2. Ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar

Qadimgi davr: Suv boshqaruvi jamoaviy mehnatni va markazlashgan davlatni talab qildi. Qul mehnati va erkin dehqonlarning mehnati birgalikda ishlatildi.

Sovet davri: Kollektivlashtirish mahalliy bilimlarni e’tiborsiz qoldirdi. "Reja muhimroq" prinsipi ekologik haqiqatni inkor etdi.

SI davri: Ma’lumotlar asosida qaror qabul qilish mahalliy bilimlarni qayta qadrlashni talab qiladi. Ammo bu "raqamli koloniyallashuv" xavfi bilan ham keladi – yana markazlashgan nazorat.

XULOSA. Asosiy natijalar. O'zbekistonda suv boshqaruvining tarixiy tahlili quyidagi xulosalarga olib keladi:

Tarixiy uzvinchilik: Qadimgi Xorazmning suv g'ozlari, sovet gigant kanallari va zamonaviy SI tizimlari – bular bitta uzluksiz rivojlanishning bosqichlari. Har bir davr o'zining iqlim, texnologik va ijtimoiy sharoitlariga javob berdi. Sovet merosining ikki tomonlamliligi: Bir tomondan, Nurek, Tuyamuyun kabi inshootlar zamonaviy infratuzilmaning asosini tashkil etadi. Boshqa tomondan, Orol dengizi ofati va chegaraviy muammolar hal etilishi kerak bo'lgan jiddiy vazifalar qoldirdi. SI imkoniyatlari: Zamonaviy texnologiyalar orqali suv sarfi 15-30% kamaytirilishi, hosildorlik 20-30% oshirilishi mumkin. Bu tarixiy ofatlarning takrorlanishini oldini olishga yordam beradi.

SWOT-tahlili natijalari: O'zbekistonning eng katta kuchli tomoni – boy irrigatsiya madaniyati va davlat qo'llab-quvvatlashi; eng katta zaif tomoni – sovet davridagi ekologik ofatning oqibatlar.

Strategik tavsiyalar:

Qisqa muddat (2025-2030):

"Aqlli Suv" milliy dasturini ishlab chiqish;

Farg'ona vodiysidagi muvaffaqiyatni boshqa havzalarga tarqatish;

Arxiv ma'lumotlarini raqamlashtirish va AI modelini o'qitish.

O'rta muddat (2030-2040):

Transchegaraviy raqamli platforma yaratish (Amudaryo va Sirdaryo bo'yicha);

Orol dengizi havzasida SI yordamida ekologik tiklanish;

Qadimgi suv tejash texnologiyalarini (karez, suv g'oz) zamonaviy kontekstda qayta tiklash.

Uzoq muddat (2040-2050):

Iqlim o'zgarishiga moslashuvchan avtonom suv boshqaruv tizimlari;

Mintaqa bo'yicha "suv-energetika-ozuq-ovqat" xavfsizligi nazorati.

Ushbu tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, u birinchi marta O'zbekistonda suv boshqaruvining tarixiy evolyutsiyasini zamonaviy SI texnologiyalari bilan bog'lab, kompleks SWOT-tahlili o'tkazdi. Tarixiy meros va zamonaviy innovatsiyalar o'rtasidagi uzvinchilikni aniqlash orqali, mintaqa xususiyatlariga mos, barqaror va o'ziga xos "O'zbek modeli"ni ishlab chiqish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Rasulova D. ACivilization built on water: Khorezm's ancient engineering marvel. <https://iccu.uz/en/news/939>
2. Dania Arayssi Understanding Central Asia's water crisis. <https://nationalinterest.org/blog/silk-road-rivalries/understanding-central-asias-water-crisis>
3. Artificial Intelligence Development in Uzbekistan: Strategic Directions. *Modern American Journal of Business, Economics, and Entrepreneurship*, 2025.
4. How AI Can Help Solve Water Scarcity in MENA. *Fanack Water*, 2025.

5. Ozodov E. Navigating Uzbekistan’s Future: Smart Agriculture and Precision Farming. *CAREC Institute*, 2024.
6. How GIS Transforms Water Resource Management in Uzbekistan. *Esri*, 2025.
7. How Uzbekistan uses Geographic Information System to transform water management. *ITP.net*, 2025.
8. Climate-Informed Water Allocation in Central Asia. *Water*, 2026. MDPI.
9. Jumaev M. AI for Water Management: Smart Solutions for Conservation in Uzbekistan and Central Asia. *Information Horizons: American Journal of Library and Information Science Innovation*, 2024, 2(8).
10. Understanding Central Asia’s Water Crisis. *The National Interest*, 2026.
11. Barinova E.B. The role of irrigation in ancient Khorezm in the research of Soviet archaeologists of the 1950-1970s. *NB Publish*, 2026.
12. The case of the Syr Darya river basin in Central Asia. *ScienceDirect*, 2015.
13. The Age and Origin of Karez Systems of Silk Road Oases around Turpan, Xinjiang. *Springer*, 2019.
14. History of the Aral Sea Crisis. *Project Amu Darya*, 2022.
15. The Aral Sea Disaster, Part 2: Soviet Irrigation. *Foreign Policy Association*, 2025.
16. Legacy of Soviet Water Management in the Syr Darya Basin. *Security and Human Rights*, 2022.
17. World of Change: Shrinking Aral Sea. *NASA Earth Observatory*, 2026.
18. Aral Sea Catastrophe Timeline. *Bucknell University*, 2023.
19. The hydrosocial empire: The Karakum River and the Soviet conquest of Central Asia. *ScienceDirect*, 2020.

**YANGI O‘ZBEKISTON SHAROITIDA YER-SUV RESURLARINI
BOSHQARISH BO‘YICHA TARIXIY BILIMLARNI TA’LIM
JARAYONIGA INTEGRATSIYA QILISH**

Abdusattorova Gulandon Abdulmutal qizi

University of business and science ta’lim muassasi

TX-23-33 guruh talabasi

Tel: +99850 711 89 06

Ilmiy raxbar: Madaminov Ulug‘bek Maxamadjon o‘g‘li

University of Business and Science Ijtimoiy fanlar kafedrası stajyor-o‘qituvchisi

e-mail: ollayor1220@gmail.com

Tel: +99897 256 87 97

Annotatsiya

Mazkur maqolada Yangi O‘zbekiston sharoitida yer-suv resurslarini boshqarish masalalarini tarixiy bilimlar asosida ta’lim jarayoniga integratsiya

qilishning nazariy va amaliy jihatlarini tahlil qilinadi. Shuningdek, O‘zbekiston hududida qadimdan shakllangan irrigatsiya tizimlari, suvdan oqilona foydalanish an‘analari hamda yer-suv resurslarini boshqarish bo‘yicha tarixiy tajribalarning zamonaviy ta‘lim tizimida qo‘llanish imkoniyatlari ilmiy jihatdan asoslab beriladi. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasida ekologik barqarorlik, tabiiy resurslardan samarali foydalanish hamda yosh avlodda ekologik madaniyatni shakllantirish dolzarb masalalardan biri sifatida e‘tirof etilmoqda. Shu nuqtai nazardan, yer-suv resurslarini boshqarish bo‘yicha tarixiy bilimlarni ta‘lim tizimiga integratsiya qilish yoshlarning ekologik tafakkurini rivojlantirish, tabiiy resurslarga mas‘uliyatli munosabatni shakllantirish hamda barqaror rivojlanish tamoyillarini qaror toptirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: *Yangi O‘zbekiston, yer-suv resurslari, tarixiy bilimlar, ta‘lim jarayoni, integratsiya, ekologik ta‘lim, sug‘orish tizimi, barqaror rivojlanish, ekologik madaniyat, suv boshqaruvi, tarixiy tajriba, ta‘lim strategiyasi, tabiiy resurslar, pedagogik yondashuv.*

Kirish. Yangi O‘zbekiston sharoitida amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar jarayonida yer-suv resurslarini samarali boshqarish masalasi davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida e‘tirof etilmoqda. Ayniqsa, global iqlim o‘zgarishi, suv resurslarining kamayib borishi, ekologik muammolarning kuchayishi hamda aholi sonining ortib borishi sharoitida yer va suv resurslaridan oqilona foydalanish masalasi nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy-pedagogik muammo sifatida ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtai nazardan, yer-suv resurslarini boshqarish bo‘yicha tarixiy bilimlarni ta‘lim jarayoniga integratsiya qilish orqali yosh avlodda ekologik madaniyatni shakllantirish, tabiiy resurslarga ongli munosabatni rivojlantirish hamda barqaror rivojlanish tamoyillarini qaror toptirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi[1]. O‘zbekiston hududi qadimdan irrigatsiya madaniyati rivojlangan mintaqalardan biri hisoblanadi. Markaziy Osiyoda qadimgi sug‘orish tizimlarining paydo bo‘lishi insoniyat sivilizatsiyasining shakllanishi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, bu jarayon jamiyatning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy taraqqiyotida muhim rol o‘ynagan. Tarixiy manbalarda Sug‘d, Baqtriya, Xorazm va Movarounnahr hududlarida qadimgi sug‘orish tizimlari mavjud bo‘lganligi qayd etiladi. Ushbu hududlarda qadimdan kanallar, ariqlar, suv omborlari qurilishi orqali yer-suv resurslaridan samarali foydalanish tizimi shakllangan. Ayniqsa, Amudaryo va Sirdaryo havzalarida tashkil etilgan irrigatsiya tizimlari dehqonchilik madaniyatining rivojlanishida muhim omil bo‘lgan[2]. Tarixiy manbalarga ko‘ra, qadimgi Xorazm hududida miloddan avvalgi davrlardayoq murakkab sug‘orish tizimlari shakllangan. Bu esa yer-suv resurslarini boshqarish bo‘yicha qadimgi ajdodlarimizda mukammal bilim va tajriba mavjud bo‘lganligini ko‘rsatadi. Shuningdek, Sug‘d vohasida ham murakkab irrigatsiya tizimlari mavjud bo‘lib, bu hududlarda qishloq xo‘jaligi rivojlanganligi tarixiy manbalarda keng yoritilgan. Ushbu tarixiy tajribalar bugungi kunda ham yer-suv resurslarini boshqarishda

muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ularni ta‘lim jarayonida o‘rganish dolzarb hisoblanadi[3]. O‘rta asrlarda ham yer-suv resurslarini boshqarish tizimi yanada rivojlangan. Ayniqsa, Amir Temur va Temuriylar davrida irrigatsiya tizimlariga alohida e‘tibor qaratilgan. Tarixiy manbalarda Amir Temur tomonidan sug‘orish inshootlari qurilishi, eski kanallarni ta‘mirlash hamda yangi yerlarni o‘zlashtirish bo‘yicha keng ko‘lamli ishlar amalga oshirilgani qayd etilgan. Bu esa o‘sha davrda yer-suv resurslarini boshqarish tizimi davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lganligini ko‘rsatadi[4]. Shuningdek, o‘rta asrlarda suvdan foydalanish madaniyati, suv taqsimoti, yer-suv munosabatlarini tartibga soluvchi ijtimoiy institutlar ham shakllangan. Masalan, miroblik tizimi suv resurslarini boshqarishda muhim rol o‘ynagan. Miroblar suvni taqsimlash, sug‘orish tizimlarini nazorat qilish hamda suvdan samarali foydalanishni tashkil etishda muhim vazifalarni bajargan. Bu tizim ham tarixiy tajriba sifatida bugungi kun uchun muhim pedagogik ahamiyat kasb etadi[5]. Yangi O‘zbekiston davrida yer-suv resurslarini boshqarish masalalari davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Bugungi kunda suv resurslarining kamayib borishi, ekologik muammolarning kuchayishi hamda iqlim o‘zgarishining ta‘siri yer-suv resurslarini boshqarish bo‘yicha yangi yondashuvlarni talab qilmoqda. Shu sababli, yosh avlodni ekologik madaniyat ruhida tarbiyalash, ularga yer-suv resurslarini boshqarish bo‘yicha tarixiy bilimlarni o‘rgatish muhim ahamiyat kasb etadi[6]. Ta‘lim jarayonida tarixiy bilimlarni integratsiya qilish orqali talabalarda ekologik tafakkurni rivojlantirish mumkin. Bu jarayon o‘quvchilarning tabiiy resurslarga mas‘uliyatli munosabatini shakllantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, tarixiy tajribalarni o‘rganish orqali yer-suv resurslarini boshqarishning samarali usullarini ishlab chiqish imkoniyati paydo bo‘ladi. Bu esa barqaror rivojlanish maqsadlariga erishishda muhim omil hisoblanadi[7]. Bugungi kunda ta‘lim tizimini modernizatsiya qilish jarayonida ekologik ta‘limni rivojlantirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, yer-suv resurslarini boshqarish bo‘yicha tarixiy bilimlarni ta‘lim jarayoniga integratsiya qilish orqali o‘quvchilarda ekologik madaniyatni shakllantirish mumkin. Bu esa yoshlarning kelajakda yer-suv resurslaridan samarali foydalanish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Yangi O‘zbekiston sharoitida ta‘lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar ham ekologik ta‘limni rivojlantirishga qaratilgan. Bugungi kunda umumiy o‘rta ta‘lim, oliy ta‘lim hamda kasbiy ta‘lim tizimida ekologik ta‘lim elementlarini keng joriy etish masalasi dolzarb hisoblanadi. Bu jarayonda tarixiy bilimlardan foydalanish muhim pedagogik ahamiyat kasb etadi[9].

Adabiyotlar tahlili: Yangi O‘zbekiston sharoitida yer-suv resurslarini boshqarish va tarixiy bilimlarni ta‘lim jarayoniga integratsiya qilish masalalari o‘zbek olimlari tomonidan ham keng o‘rganilgan ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Xususan, mazkur muammoning tarixiy jihatlarini hamda irrigatsiya tizimlarining jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni masalalarini o‘rganishda Boris V. Andrianov tadqiqotlari muhim ahamiyat kasb etadi. Olim o‘zining Markaziy Osiyo

irrigatsiya tizimlari tarixiga bag‘ishlangan ilmiy izlanishlarida qadimgi Sug‘d, Baqtriya va Xorazm hududlarida shakllangan sug‘orish tizimlari jamiyat taraqqiyotida muhim rol o‘ynaganligini asoslab beradi. Uning fikricha, Markaziy Osiyoda irrigatsiya tizimlari nafaqat iqtisodiy rivojlanishni, balki ijtimoiy boshqaruv tizimini ham shakllantirgan. Shu jihatdan, tarixiy irrigatsiya tizimlarini o‘rganish zamonaviy yer-suv resurslarini boshqarish siyosatini ishlab chiqishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Olim, shuningdek, tarixiy suv boshqaruvi tajribalarini ta‘lim tizimiga integratsiya qilish orqali yosh avlodda ekologik tafakkurni shakllantirish mumkinligini ham ta‘kidlaydi. Mazkur yo‘nalishda tadqiqot olib borgan yana bir o‘zbek olimi Ahror Mukhamedjanov bo‘lib, u Markaziy Osiyoda irrigatsiya tizimlari va yer-suv resurslaridan foydalanish tarixini ijtimoiy-tarixiy nuqtai nazardan tahlil qiladi. Olimning ilmiy ishlarida O‘zbekiston hududida qadimgi davrlardan boshlab shakllangan sug‘orish tizimlari, suv taqsimoti hamda yer-suv boshqaruvi tizimi jamiyat rivojlanishining muhim omili sifatida baholanadi. Shuningdek, olim tarixiy irrigatsiya tizimlarini o‘rganish orqali zamonaviy suv resurslarini boshqarish mexanizmlarini ishlab chiqish mumkinligini asoslab beradi. Uning fikricha, yer-suv resurslarini boshqarish bo‘yicha tarixiy tajribalarni ta‘lim jarayoniga integratsiya qilish yoshlarning ekologik madaniyatini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi[10].

Metodologik qism: Mazkur tadqiqot jarayonida Yangi O‘zbekiston sharoitida yer-suv resurslarini boshqarish bo‘yicha tarixiy bilimlarni ta‘lim jarayoniga integratsiya qilish masalasini yoritishda tarixiylik va mantiqiylik tamoyillariga asoslangan holda tizimli yondashuv, qiyosiy-tahliliy metod, tarixiy-komparativ tahlil, pedagogik kuzatuv, umumlashtirish hamda konseptual modellashtirish metodlaridan foydalanildi, bunda O‘zbekiston hududida qadimdan shakllangan sug‘orish tizimlari, yer-suv resurslarini boshqarish tajribalarining rivojlanish bosqichlari tarixiy manbalar asosida tahlil qilinib, ularning zamonaviy ta‘lim tizimidagi integratsiya imkoniyatlari qiyosiy tahlil orqali aniqlashtirildi, shuningdek, ta‘lim jarayonida tarixiy bilimlarni integratsiya qilishning samaradorligini baholash maqsadida pedagogik tahlil va umumlashtirish metodlari qo‘llanildi hamda natijada yer-suv resurslarini boshqarish bo‘yicha tarixiy bilimlarni ta‘lim tizimiga integratsiya qilishning nazariy modeli ishlab chiqildi.

Natijalar: Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, Yangi O‘zbekiston sharoitida yer-suv resurslarini boshqarish bo‘yicha tarixiy bilimlarni ta‘lim jarayoniga integratsiya qilish yoshlarning ekologik tafakkurini rivojlantirish, tabiiy resurslarga nisbatan mas‘uliyatli munosabatni shakllantirish hamda barqaror rivojlanish tamoyillarini qaror toptirishda muhim pedagogik mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi, olib borilgan tarixiy va pedagogik tahlillar asosida O‘zbekiston hududida qadimdan shakllangan irrigatsiya tizimlari, sug‘orish madaniyati hamda yer-suv resurslarini boshqarish an‘analari ta‘lim jarayoniga integratsiya qilinganda talabalarning ekologik bilim darajasi, analitik fikrlash ko‘nikmalari hamda tarixiy tafakkuri sezilarli darajada oshishi aniqlandi, shuningdek, tadqiqot davomida

ta’lim jarayonida tarixiy bilimlardan foydalanish orqali o‘quvchilarda yer-suv resurslarini tejash, ekologik muammolarni tahlil qilish va ularni hal etishga qaratilgan kompetensiyalar shakllanishi kuzatildi, bundan tashqari, yer-suv resurslarini boshqarish bo‘yicha tarixiy tajribalarni ta’lim jarayoniga integratsiya qilish natijasida o‘quvchilarning milliy merosga hurmati, ekologik madaniyati hamda barqaror rivojlanish g‘oyalari asosida fikrlash darajasi oshganligi ilmiy jihatdan asoslandi.

Muxokama: Yangi O‘zbekiston sharoitida yer-suv resurslarini boshqarish bo‘yicha tarixiy bilimlarni ta’lim jarayoniga integratsiya qilish masalasi o‘zbek olimlari tomonidan turli ilmiy yondashuvlar asosida tahlil qilingan bo‘lib, mazkur yo‘nalishda ilmiy polemikalar mavjudligi tadqiqotning dolzarbligini yanada oshiradi. Xususan, Ahror Mukhamedjanov o‘z tadqiqotlarida Markaziy Osiyoda sug‘orish tizimlari tarixiy rivojlanishini o‘rganish orqali zamonaviy yer-suv resurslarini boshqarish siyosatini takomillashtirish mumkinligini ta’kidlaydi. Olimning fikricha, qadimgi Xorazm, Sug‘d va Baqtriya hududlarida shakllangan irrigatsiya tizimlari o‘z davrida nafaqat qishloq xo‘jaligi rivojiga, balki ijtimoiy boshqaruv tizimining shakllanishiga ham xizmat qilgan. Shu jihatdan, tarixiy sug‘orish tizimlarini ta’lim jarayonida o‘rganish yoshlarning ekologik tafakkurini rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi. Mukhamedjanovning ilmiy qarashlariga ko‘ra, tarixiy bilimlarni ta’lim jarayoniga integratsiya qilish orqali yer-suv resurslarini boshqarishda milliy tajribaga asoslangan zamonaviy strategiyalarni ishlab chiqish mumkin. Biroq, mazkur yondashuvga nisbatan boshqa bir o‘zbek olimi G‘ulomov Yahyo tomonidan ayrim polemik qarashlar ilgari surilgan. Olim o‘z tadqiqotlarida tarixiy irrigatsiya tizimlarini zamonaviy sharoitga to‘g‘ridan-to‘g‘ri tatbiq etish har doim ham samarali bo‘lavermasligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, tarixiy sug‘orish tizimlari o‘z davrining tabiiy-iqlim sharoiti, aholi soni va texnologik imkoniyatlariga mos ravishda shakllangan bo‘lib, zamonaviy davrda ularni to‘liq ko‘chirish emas, balki ilmiy tahlil asosida qayta moslashtirish zarur.

Xulosa: Mazkur tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, Yangi O‘zbekiston sharoitida yer-suv resurslarini boshqarish bo‘yicha tarixiy bilimlarni ta’lim jarayoniga integratsiya qilish nafaqat ekologik madaniyatni rivojlantirish, balki yosh avlodning tabiiy resurslarga mas’uliyatli munosabatini shakllantirish, barqaror rivojlanish tamoyillarini qaror toptirish va milliy merosga hurmatni oshirishda muhim ahamiyatga ega. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, qadimgi va o‘rta asrlardagi irrigatsiya tizimlari, sug‘orish madaniyati va yer-suv resurslarini boshqarish an‘analari pedagogik jarayonlarda qo‘llanilganda talabalarda tarixiy tafakkur, ekologik ong va ijtimoiy mas’uliyat ko‘nikmalarini shakllantirishda samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Inamov R. N. Qishloq xo‘jaligida yer resurslaridan samarali foydalanishning tendensiyalari //o‘zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali. – 2025. – T. 4. – №. 45. – C. 51-55.

2. Soliyev A., Safarov I. Iqtisodiy va siyosiy geografiya asoslari //Toshkent. Universitet. – 2003.
3. Abdurahimova N. A., Isakova M. S., Suleymanova Z. M. Davlat muassasalari tarixi //Tashkent: Sharq Neshriyat. – 2007.
4. Nigmatov A. Ekologiya huquqi //T.:“Noshir. – 2012.
5. Ergashev R. X., Fayziyeva S. S., Xamrayeva S. N. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti //Toshkent" Iqtisod moliya.-2018. – 2018.
6. Qosimova S. T., Shojalilov S., Bader O. A. Atrof-muhitni muhofaza qilish va shahar iqlimshunosligi //Toshkent-2005. – 2005.
7. Usmonov Q., Sodiqov M., Burxonova S. O 'zbekiston tarixi //Tashkent: Iktisod-Moliya.–2006. – 2006.
8. Kazakova Z. S., Aslonov X. Qishloq xo 'jaligini rivojlantirishda raqamli texnologiyalarni o 'rni //The Journal of Economics, Finance and Innovation. – 2023. – C. 391-398.
9. Azimova S. J., Asatova M. A. Yer resurslaridan foydalanishning iqtisodiy, huquqiy asoslari va muammolar //Academic research in educational sciences. – 2021. – T. 2. – №. 11. – C. 866-870.
10. Mirjamilova H. Qishloq Xo'jaligida sug 'orish tizimlari boshqaruvini rivojlantirish yo 'llari //Green Economy and Development. – T. 1. – №. 9.

VI SHO‘BA.

O‘ZBEKISTON VA SINGAPUR DAVLATI O‘RTASIDAGI O‘ZARO HAMKORLIK ALOQALARI

Nematov Izzatjon Donyorjon o‘g‘li

Namangan davlat universiteti Ijtimoiy fanlar fakulteti

Tarix fani yo‘nalishi 1-kurs magistranti

e-mail: nematovizzatjon50@gmail.com.uz

Tel: +998 94 823 13 02

Annotatsiya

Ushbu maqolada O‘zbekiston va Singapur o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlik aloqalarining shakllanishi, rivojlanish bosqichlari va asosiy yo‘nalishlari tahlil qilinadi. Maqolada siyosiy muloqot, savdo-iqtisodiy aloqalar, investitsiya hamkorligi, raqamli texnologiyalar, ta‘lim va davlat boshqaruvi sohalaridagi tajriba almashinuvi masalalariga alohida e‘tibor qaratiladi.

Kalit so‘zlar: Janubi-Sharqiy Osiyo, diplomatik aloqalar, ta‘lim, turizm, import, eksport qo‘ma korxonalar, xalqaro investitsiya

Singapur Respublikasi- Janubi-Sharqiy Osiyodagi davlat bo‘lib maydoni 622 km² U bir paytning o‘zida ham davlat daryo, orol va poytaxt nomidir. Singapur Respublikasi Singapur oroli va unga tutash mayda orollar hamda Malakka yarim orolininng janubida joylashgan. Singapur davlati ham yangi industrial davlatlar qatoriga kiradi. Uning vujudga kelish tarixi uzoq davrga borib taqaladi. 1819- yili ingliz Tolas Reflz bu hudularni sulton Joqordan sotib olib Singapur shahriga asos solgan. Shundan so‘ng Singapur Britaniya mustamlakachilik siyosatining asosiy tayanch nuqtalaridan biriga aylandi. II- jahon urushi yillarida mamlakat yapon bosqinchilari tomonidan bosib olindi. Urushdan so‘ng Singapur Britaniya mustamlakasi bo‘lib qolaverdi. 1959 yil muxtoriyat huquqini oldi. 1965 yil avgust oyida Singapur o‘zini mustaqil Respublika deb e‘lon qildi.[1-B.160,161] O‘zbekiston mustaqillikkka erishganidan keyin Osiyo-Tinch okeani mintaqasidagi rivojlanayotgan mamlakatlar bilan o‘zaro aloqalarga katta e‘tibor berdi. Xususan, O‘zbekistonning tashqi siyosat konsepsiyasida Yaponiya, Koreya Respublikasi, Malayziya, Singapur kabi mamlakatlar bilan iqtisodiyot, sarmoya, ilm-fan va texnologiya, ta‘lim, sog‘liqni saqlash va sayyohlikni rivojlantirishga qaratilgan ikki tomonlama munosabatlarnirivojlantirishga katta e‘tibor berildi. Ayniqsa, so‘nggi yillarda Singapur davlati bilan aloqalar rivojlanib bormoqda.[2-B.131]

Singapur Respublikasi O‘zbekistonning mustaqilligini 1992-yildayoq e‘tirof etgan.Oradan biroz vaqt o‘tgach, ya‘ni 1997-yil 8-aprelda esa ikkala davlat o‘rtasida diplomatik aloqalar o‘rnatilgan. Tez orada Singapur davlatida O‘zbekiston elchixonasi ochildi. Shu tariqa ikkala davlat o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar rivojlana boshladi. Qisqa muddat ichida ikkala davlat o‘rtasida diplomatik va savdo-iqtisodiy shartnomalar imzolandi. O‘zbekiston va Singapur

o‘rtasidagi ikki tomonlama munosabatlarning shartnomaviy-huquqiy bazasini 14 ta hujjat tashkil qiladi. Ulardan 6 tasi davlatlararo va hukumatlararo, 6 tasi idoralararo va 2 tasi tarmoqlararo hujjatlardir. So‘nggi yillarda O‘zbekistonda Singapur o‘rtasida tovar ayirboshlash ikki barobarga oshdi. Yurtimizda Singapur kapitali ishtirokidagi korxonalar soni 4 karra ko‘paydi [2-B.131] Ikki mamlakat o‘rtasida o‘zaro savdo ayirboshlash hajmi dinamikasi doimiy o‘sishda bo‘lib, 2017 yildagi 92,6 million dollardan 2022 yilda 143 million dollar (eksport – \$ 105 mln., import – \$ 38 mln.)ga yetdi. Singapurga asosan qora metallar va ulardan yasalgan jihozlar, qurilish materiallari, xizmatlar va boshqalar eksport qilinmoqda. Import tarkibini esa xizmatlar, kauchuk, rezina va undan yasalgan jihozlar, optika mahsulotlari va instrumentlar, mexanika jihozlari, to‘qimachilik mahsulotlari va boshqalar tashkil qiladi. Singapurning mamlakatimiz iqtisodiyotiga kiritayotgan investitsiyalari hajmi ham yildan-yilga o‘sib bormoqda. 2016–2022 yillarda Singapurning investitsiyalari jami 700 million dollarni tashkil etgan.[4-B] Bundan tashqari O‘zbekiston va Singapur delegatsiyalari hamkorligida 2003-yil 15-iyulda qabul qilingan o‘zaro investitsiyalarni rag‘batlantirish va rivojlantirishga qaratilgan “Iqtisodiy va madaniy hamkorlik” to‘g‘risidagi bitim iqtisodiy munosabatlarni kengaytirish yo‘lidagi muhim huquqiy asoslardan biri bo‘ldi. XXI asr boshlariga kelganda O‘zbekistonning Janubiy-Sharqiy Osiyo davlatlari bilan tovar ayirboshlash va savdo munosaba Singapur birinchi o‘rinni egallagan. Rasmiy ma'lumotlarga ko‘ra, ikki mamlakat o‘rtasidagi savdo hajmi 2005-yilda 2003-yilga nisbatan uch barobarga oshgan va 2005-yilda bu ko‘rsatkich 76,1 million AQSH dollarini tashkil etgan (eksport hajmi 71,2 million AQSH dollar, import esa 4,9 million AQSH dollar). Bu yillar davomida Singapur O‘zbekistonning eng yirik savdo sherigi bo‘ldi. 2006 yilda ikki mamlakat o‘rtasidagi tovar ayirboshlash hajmi 86,2 million dollarni tashkil etdi. Eksport va import munosabatlari yildan-yilga o‘sib bordi. [2-B.131]

XXI asr boshlarida Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari orasida O‘zbekiston Singapur bilan eng katta tovar ayirboshlash hajmiga ega bo‘lgan davlat hisoblangan. Jumladan, 2005-yilda ikki mamlakat o‘rtasidagi tovar ayirboshlash hajmi 76,1 mln AQSh dollarini tashkil etgan (eksport – 71 mln, import – 5 mln), 2006-yilning birinchi yarmida esa bu ko‘rsatkich 48 mln AQSh dollariga yetgan. Yillar bo‘yicha savdo ko‘rsatkichlari (mln AQSh dollari) 2001: tovar ayirboshlash – 20,8; eksport – 17,5; import – 3,3; savdo – 14,2[3-B]

Yil	Tovar ayirboshlash	Eksport	Import	Savdo
2001	20,8	17,5	3,3	14,2
2002	13,0	11,3	1,7	9,6
2003	22,6	21,0	1,5	19,5
2004	24,1	20,1	4,0	16,1
2005	76,1	71,2	4,9	66,3
2006	113,6	105,3	8,3	97,0
2007	157,9	147,2	10,7	136,4

Ta’lim sohasi O‘zbek-Singapur hamkorligining eng istiqbolli yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. 2008 yildan beri Toshkent shahrida Singapur menejmentni rivojlantirish instituti faoliyat yuritmoqda. 2021 yilda Singapurdagi Texnologiyalar menejment va kommunikatsiyalar akademiyasining Toshkent shahridagi filiali tashkil etildi. Bundan tashqari, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi Akademiyasi hamda Singapur Milliy universiteti tizimidagi Li Kuan Yu Davlat siyosati maktabi, shuningdek, Singapur Davlat xizmati kolleji bilan hamkorlik aloqalari o‘rnatilmoqda.[5-B]

2007-yil yanvar oyida O‘zbekiston Respublikasining birinchi prezidenti Islom Karimov Singapur Respublikasining birinchi Prezidenti janob S.R. Natanning taklifiga binoan davlat tashrifi bilan Singapurga keldi. Tashrif chog‘ida O‘zbekiston-Singapur hamkorligini kengaytirish masalalari, tomonlarni qiziqtirgan xalqaro ahamiyatga molik dolzarb muammolar muhokama qilindi.

Toshkent shahridagi Singapur menejmentni rivojlantirish instituti (TSMRI) O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007-yil 5-sentabrdagi qabul qilingan PQ-691-sonli qaroriga muvofiq tashkil etilgan. Toshkent shahridagi Singapur menejmentni rivojlantirish instituti) O‘zbekiston va boshqa mamlakatlar fuqarolari uchun Tadbirkorlik va menejment, Biznes va marketing, Bank va moliya, Buxgalteriya va moliya, Biznesda hisob-kitob, Xalqaro mehmondo‘stlikni boshqarish sohalarida akademik dasturlar orqali Buyuk Britaniya universitetlari bilan hamkorlik qilgan holda professional rivojlanish imkoniyatini yaratmoqda. Hozirgi kunda O‘zbekistonning barcha viloyatlaridan, shu bilan birga Janubiy Koreya, Ukraina, Afg‘oniston, Qirg‘iziston, Tojikiston va Qozog‘istondan kelgan 3500 nafardan ortiq talaba TSMRI da tahsil olib kelmoqda.[6-B]

O‘zbekiston va Singapur o‘rtasidagi hamkorlik XXI asr boshlaridan boshlab barqaror va amaliy yo‘nalishda rivojlandi. Savdo ko‘rsatkichlarining o‘sishi, eksportning ustunligi va ijobiy savdo balansi ikki davlat manfaatlarining uyg‘unligini ko‘rsatdi. Hamkorlik savdo bilan cheklanmay, bojxona tizimini modernizatsiya qilish, investitsiyalarni jalb etish va Singapur tajribasini o‘rganish orqali kengaydi. Umuman, O‘zbekiston–Singapur aloqalari uzoq muddatli hamkorlik uchun mustahkam asosga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Maxmudova M.J., Qo‘ldasheva M. Jahon mamlakatlari iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi (O‘quv qo‘llanma). NamDU, 2020–240bet
2. Shoqulov F. Singapur davlatining O‘zbekiston bilan o‘zaro hamkorlik aloqalari // Oriental Art and Culture ilmiy-uslubiy jurnali. – 2020. – №2. – B. 131.
3. Кобзева О., Шакиров И. История отношений между Узбекистаном и Сингапуром в экономической сфере (1997–2007) // Society and Innovations (inScience). – 2020. – №3.

4. <https://parliament.gov.uz/news/ozbekiston-va-singapur-ozaro-hamkorlikning-hozirgi-holati-va-istiqbollari#>
5. https://uza.uz/oz/posts/ozbekiston-singapur-26-yillik-diplomatik-munosabatlar-hamkorlik-aloqalari-izchil-davom-ettiriladi_446770
6. https://uz.wikipedia.org/wiki/Toshkent_shahridagi_Singapur_menejmentni_rivojlantirish_instituti

XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA NAMANGAN SHAHRIDA TA'LIM TIZIMI VA MA'RIFATPARVARLIK HARAKATI.

Il'yosov A'zamxon Saidmahmudovich.

*University of Business and Science
oliy ta'lim muassasasi mustaqil tadqiqotchisi.*

Annotatsiya.

Mazkur maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Namangan shahrining madaniy-ma'rifiy hayoti va ta'lim tizimi rivojlanishi tahlil qilinadi. Tadqiqotda an'anaviy maktab va madrasalar faoliyati, rus-tuzem maktablarining tashkil etilishi, jadid ta'lim tizimining shakllanishi hamda tatar ma'rifatparvarlarining o'rni yoritilgan. Shuningdek, mustamlakachi ma'muriyatning ta'lim sohasidagi siyosati, nazorat mexanizmlari va mahalliy aholining yangi usuldagi ta'limga munosabati ochib berilgan. Ayollar ta'limining shakllanish jarayoni va uning ijtimoiy ahamiyati alohida ko'rib chiqiladi. Maqola arxiv hujjatlari, statistik ma'lumotlar va davriy matbuot materiallari asosida tayyorlangan bo'lib, Namangan shahrining XX asr boshlaridagi madaniy taraqqiyot xususiyatlarini yoritishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Namangan, ta'lim tizimi, jadidchilik, rus-tuzem maktablari, tatar ma'rifatparvarlari, ayollar ta'limi, mustamlaka siyosati, madaniy hayot.

Namangan tarixida ta'lim maskanlari, xususan maktab va madrasalar jamiyatning ma'naviy taraqqiyotida muhim o'rin tutgan. An'anaviy jamiyat sharoitida yosh avlodni tarbiyalash jarayoni faqat rasmiy ta'lim bilan cheklanib qolmay, balki xalq og'zaki ijodi, urf-odat va qadriyatlar tizimi orqali ham amalga oshirilgan. Yaxshi va yomonni, adolat va nohaqlikni, mehnatsevarlik va loqaydlikni farqlash kabi axloqiy-me'yoriy tushunchalar yoshlar ongiga avvalo oila va mahalla muhitida singdirilgan. Bu jarayonda dostonchilik va rivoyatchilik an'analari alohida ahamiyat kasb etgan. Namanganda mohir qissaxon va ertakchilar tomonidan ijro etilgan **Alpomish** hamda **Go'ro'g'li** turkumidagi dostonlar, shuningdek, turli ertak, qo'shiq va maqollar yoshlar tarbiyasida ma'naviy maktab vazifasini bajargan. Ushbu og'zaki meros avloddan-avlodga o'tib, ijtimoiy ong va estetik didning shakllanishiga xizmat qilgan.

Dastlabki maktabxonalar asosan masjidlar qoshida faoliyat yuritgan bo‘lib, ularda imomlar o‘g‘il bolalarga saboq berganlar. Vaqt o‘tishi bilan ayrim ziyoli va ulamolar xususiy maktablar tashkil etib, ta‘lim jarayonini mustaqil ravishda olib borganlar. Bunday ustozlar “maktabdor” yoki “domla” nomi bilan e‘tirof etilgan. Qiz bolalar ta‘limi esa ko‘pincha uy sharoitida tashkil etilib, savodli ayollar – otinoyilar tomonidan olib borilgan. An‘anaviy maktablarda Qur‘on va diniy matnlar bilan bir qatorda husnixat, og‘zaki hisob va adabiy matnlarni o‘qish kabi amaliy ko‘nikmalar ham o‘rgatilgan.

Savodxonlik darajasini baholash masalasida tarixiy adabiyotlarda muayyan biryoqlamalik kuzatiladi. Xususan, 1897-yilgi aholini ro‘yxatga olish natijalarida o‘zbeklar orasidagi savodxonlik darajasi 1,6 foiz deb ko‘rsatilgan. Biroq mazkur ko‘rsatkich kirill yozuvi asosida savodxonlik mezoniga tayangan holda aniqlangan bo‘lib, arab yozuvida savod chiqargan aholi qatlamini to‘liq qamrab olmagan. Aslida esa XIX asr oxiri – XX asr boshlarida deyarli har bir qishloqda arab alifbosiga asoslangan maktablar, shaharlarda esa madrasalar faoliyat yuritgan.

Namangan shahrida faoliyat ko‘rsatgan madrasalar orasida **Mulla Qirg‘iz madrasasi** va **Saidqulibek madrasasi** alohida o‘rin tutgan. Ushbu ta‘lim maskanlarida diniy-ilmiy bilimlar bilan bir qatorda mantiq, fiqh, adabiyot va boshqa fanlar o‘qitilgan hamda malakali ulamolar tayyorlangan. Saidqulibek madrasasida Nodim Namangoniy tahsil olgan bo‘lib, uning otasi Ulug‘xon to‘ra Zokirxon to‘ra o‘g‘li ham shu yerda mudarrislik qilgan. Bu hol Namangan madrasalarining ilmiy salohiyati va mintaqa ma‘naviy hayotidagi o‘rnini ko‘rsatadi.

XIX asrning ikkinchi yarmida Turkistonning Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi natijasida ta‘lim tizimida yangi jarayonlar boshlandi. An‘anaviy musulmon maktablari mahalliy aholi uchun asosiy ta‘lim manbai bo‘lib qolgan bo‘lsa-da, o‘lkada Yevropa usulidagi o‘quv yurtlari ham tashkil etila boshladi. 1876-yilda Toshkent shahrida **Turkiston o‘lkasi o‘quv yurtlari bosh boshqarmasi** tuzilib, barcha ta‘lim muassasalari imperiya ma‘muriyati nazoratiga olindi [1, 60]. Bu jarayon ta‘limni mustamlakachilik siyosatiga moslashtirish va mahalliy aholi ongiga imperiya mafkurasini singdirish maqsadiga yo‘naltirilgan edi.

1878-yil 1-iyuldan boshlab Farg‘ona viloyatida bir qator yangi o‘quv yurtlari ochildi. 1879-yilda Namanganda o‘g‘il bolalar va qizlar uchun ikki sinfli boshlang‘ich (prihod) maktablar tashkil etildi [2, 18]. 1884 yildan boshlab esa vodiy shaharlarida rus-tuzem maktablari faoliyat ko‘rsata boshladi. Ushbu maktablar o‘quv dasturi va metodikasi jihatidan an‘anaviy maktablardan farq qilib, rus tilini o‘qitishga alohida e‘tibor qaratganligi bilan ajralib turardi. Namanganda birinchi rus-tuzem maktabi 1897-yilda ochildi.

Dastlab mahalliy aholining ayrim konservativ qatlamlari rus-tuzem maktablarini diniy va milliy qadriyatlarga tahdid sifatida qabul qilgan bo‘lsalar-da, vaqt o‘tishi bilan bu maktablarga qiziqish ortib bordi. Ilg‘or ma‘rifatparvarlar yangi usuldagi ta‘limning ahamiyatini anglab, farzandlarini mazkur maktablarga

berishga intildilar. Jumladan, taniqli ma’rifatparvar va pedagog **Ishoqxon Ibrat** o‘z o‘g‘li Abbosxonni rus-tuzem maktabiga o‘qishga bergan. U 1907-yilda To‘raqo‘rg‘onda yangi usuldagi maktab tashkil etib, ilg‘or pedagogik tamoyillar asosida ta’lim jarayonini yo‘lga qo‘ydi hamda maktabni zamonaviy o‘quv qurollari bilan jihozladı. Uning **Turkiston viloyatining gazet**i sahifalarida chop etilgan maqolalari o‘lkada ma’rifatparvarlik g‘oyalarining yoyilishiga xizmat qilgan.

Shu tariqa, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Namangan hududida an’anaviy va yangi usuldagi ta’lim tizimlari o‘zaro ta’sir va raqobat sharoitida rivojlandi. Bu jarayon mintaqaning madaniy hayoti va ijtimoiy tafakkurida chuqur o‘zgarishlar yuz berishiga zamin yaratdi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida rus-tuzem maktablari faoliyatini metodik jihatdan ta’minlash maqsadida maxsus o‘quv qo‘llanmalari yaratildi. 1887-yilda V.P. Nalivkin tomonidan tuzilgan **“Азбука для мусульманских школ оседлого населения”** darsligi mahalliy aholi bolalarini rus tiliga o‘rgatishga mo‘ljallangan dastlabki qo‘llanmalardan biri bo‘ldi. 1902-yilda Saidrasul Azizov tomonidan yozilgan **“Ustozi avval”** darsligi esa yangi usul (usuli jadid) maktablarida savod chiqarish jarayonini soddalashtirishga xizmat qildi. Shundan so‘ng jadid muallimlari tomonidan bir qator alifbe va o‘quv qo‘llanmalari yaratildi.

Ma’rifatparvar pedagog **Ishoqxon Ibrat** 1908-yilda Namanganda savod o‘rgatish metodikasiga bag‘ishlangan **“San’ati Ibrat”**, **“Qalami Mirrajab Bandiy”** asarlari hamda **“Ilmi Ibrat”** risolasini nashr ettirdi. Mazkur asarlar o‘qitishning fonetik usulini targ‘ib etishi, amaliy mashg‘ulotlarga e’tibor qaratishi bilan an’anaviy maktablardan farq qilar edi. K.E. Bendrikovning qayd etishicha, XX asr boshlarida mahalliy aholi uchun Rossiya haqida ommaviy ma’ruza matnlari – **“Narodnoe chteniya dlya tuzemtsev”** tayyorlanib, tarqatilgan. Ushbu ma’ruzalarda madrasalarda rus tilini o‘qitish orqali ilm-fan taraqqiyotiga yo‘l ochish g‘oyasi ilgari surilgan. Bu esa imperiya ma’muriyatining ta’lim siyosati orqali madaniy ta’sir doirasini kengaytirishga intilganini ko‘rsatadi.

Namangan shahar xo‘jalik boshqarmasining 1908-yil 23-dekabrda qaroriga muvofiq viloyat ma’muriyatidan shahar hududida bilim yurti ochish masalasi ko‘tarildi va mazkur loyiha uchun 11 500 so‘m mablag‘ ajratildi. Natijada 1909-yilda uch sinfli bilim yurti faoliyat boshladi. Dastlab uch nafar o‘qituvchi dars bergan bo‘lsa, 1910-yilda yana bir sinf ochildi. 1915-yilga kelib o‘qish haqi 8 so‘mdan 12 so‘mga oshirilgani ta’lim muassasasining moddiy xarajatlari ortganini ko‘rsatadi.

Bu davrda shaharda yangi usuldagi jadid maktablari ham ochila boshladi. Mahalliy ziyolilar tashabbusi bilan tuzilgan **“Ma’rifatparvarlar jamiyati”** talabi asosida 1913-yil kuzidan boshlab ikkinchi razryadli, aralash tipdagi uch sinfli o‘quv yurti tashkil etildi [3, 19]. Mazkur ta’lim maskani o‘quv dasturida diniy fanlar bilan bir qatorda hisob, geografiya, tarix va tabiiyot asoslariga ham o‘rin berishi bilan ajralib turardi.

Turkiston o‘lkasining boshqa hududlarida bo‘lgani kabi Namanganda ham tatar ma’rifatparvarlari faol ishtirok etdilar. Ular ayrim hollarda hukumat ruhsatisiz

maktablar ochib, mahalliy aholi bolalarini o‘qitganlar. Bu jarayon mustamlakachi ma’muriyat tomonidan siyosiy xavf sifatida qabul qilindi. Shu bois Turkiston o‘lkasi o‘quv yurtlari bosh boshqarmasi rahbariyati tatar muallimlari faoliyatini nazorat qilish choralarini kuchaytirdi.

Bosh noziri F. Kerenskiy viloyat gubernatorlari va uezd boshliqlariga maxsus ko‘rsatmalar yuborib, o‘z hududlarida faoliyat yuritayotgan tatar muallimlari haqida ma’lumot to‘plashni talab qildi. 1898-yil 1-avgustdagi ma’lumotlarga ko‘ra, Namangan shahrining Sardoba dahasidagi Oqqoshboy masjidida Qoraboy Bashirov ismli tatar muallimi, shuningdek, Chuqurko‘cha dahasida Izzatulla Qori Tahmullaboyev o‘z uylarida mahalliy bolalarni haq evaziga o‘qitayotganlari aniqlangan. Bu hol mahalliy aholining yangi usuldagi ta’limga bo‘lgan qiziqishi ortib borayotganini ko‘rsatadi [4, 65].

Rossiya imperiyasining siyosiy nazorat organlari, jumladan Turkiston rayon muhofaza bo‘limi (TRMB) taraqqiyparvarlar va jadidlarning faoliyatini doimiy kuzatuv ostiga oldi. Ularning asosiy vazifasi ma’rifatparvarlik harakatining siyosiy tus olishini oldini olish, ta’lim tizimini imperiya manfaatlariga mos ravishda yo‘naltirishdan iborat edi.

Shu tariqa, XX asr boshlarida Namanganning madaniy hayoti an’anaviy maktablar, jadid ta’limi va rus-tuzem maktablari o‘rtasidagi murakkab o‘zaro ta’sir jarayonida shakllandi. Bu jarayon mintaqada ijtimoiy tafakkur yangilanishi, milliy uyg‘onish va ma’rifiy harakatlarning kuchayishiga zamin yaratdi.

Turkiston rayon muhofaza bo‘limi (TRMB) ayg‘oqchilari Farg‘ona viloyatida ham faol kuzatuv ishlarini olib borgan. 1913-yil 8-martda “shahrisabzlik” taxallusi bilan faoliyat yuritgan maxfiy xizmatchining TRMB boshlig‘i polkovnik Sizix nomiga yo‘llagan axborotida Namangan shahrida to‘rt nafar tatar muallimi hukumat ruxsatisiz mahalliy bolalarga saboq berayotgani hamda aholi ularni qo‘llab-quvvatlayotgani qayd etiladi. Bu ma’lumot mustamlaka ma’muriyati uchun ma’rifatparvarlik harakatining ijtimoiy tayanchi mavjud ekanini ko‘rsatgan.

1910-yil 28-maydagi 8829-sonli ko‘rsatmaga muvofiq, Turkiston general-gubernatorligi kantselyariyasi Farg‘ona viloyati uездlaridagi yangi usul maktablarida tatar muallimlarining dars berishini taqiqlagan edi. Biroq mazkur cheklovlarga qaramay, nafaqat Namangan uездida, balki o‘lkaning boshqa hududlarida ham tatar pedagoglari xalqning talab va ehtiyojidan kelib chiqib ta’lim faoliyatini davom ettirdilar. Bu hol ta’lim masalasining mahalliy jamiyat hayotida dolzarb ijtimoiy ehtiyojga aylanganini anglatadi.

Namangan madaniy hayotida tatar ma’rifatparvarlari – Husan va Fotiha Makaevalarning faoliyati alohida o‘rin tutadi. Asli Saratov guberniyasining Xvalinsk uездi, Yangi Kulatka qishlog‘idan bo‘lgan Husan Makaev 1904-yilda tatar mutaassiblarining ta’qibi tufayli vatanni tark etishga majbur bo‘lgan va keyinchalik Yangi Marg‘ilonda ochilgan maktabda mahalliy bolalarga saboq bera boshlagan. 1907-yildan boshlab uning faoliyati bevosita mashhur jadid

ma’rifatparvari **Ishoqxon Ibrat** bilan bog‘lanadi. Ularning hamkorligi Namangan va atrof hududlarda yangi usul ta’limining mustahkamlanishiga xizmat qildi.

Ayollarning zamonaviy maktablarda tahsil olishi o’sha davr ijtimoiy muhitida murakkab va ziddiyatli jarayon edi. Qrimning Bog‘chasaroy shahrida nashr etilgan **Olami nisvon** va **Ayollar olami** jurnallarining 1906-yilgi sonlarida Fotiha Makaevaning maqolalari e’lon qilinib, unda o‘zbek xotin-qizlarining ijtimoiy ahvoli, ularning ilm-ma’rifatga tashnaligi yoritilgan. Muallif ayollarning “to‘rt devor orasida” yashashga majbur bo‘layotgani, biroq ta’lim olish istagi kuchli ekanini ta’kidlagan.

Fotiha Makaeva Qozondan Namanganga kelib, og‘ir ijtimoiy sharoitlarga qaramay, musulmon ayollari ta’limini yo‘lga qo‘yishga kirishadi. 1905-yil sentyabr oyida Sardoba dahasida mahalliy konservativ kuchlarning qarshiligiga qaramay birinchi ayollar maktabini ochishga muvaffaq bo‘ladi. Dastlab paranja bilan bo‘lsa-da, xotin-qizlar maktabga qatnay boshlaydilar. Keyingi yillarda u ayollar o‘rtasida savodsizlikni bartaraf etish, ularni ijtimoiy hayotga jalb etish jarayonlarida faol ishtirok etdi. 1937-yilgacha Namangan shahridagi bir necha maktablarda pedagoglik faoliyatini davom ettirib, ko‘plab shogirdlar yetishtirdi.

1914–1915 yillarga kelib Namangan shahridagi ta’lim muassasalari soni va o‘quvchilar tarkibi quyidagicha shakllandi: 68 ta erkaklar maktabida 1388 nafar, 21 ta madrasada 1158 nafar, 9 ta qorixonada 92 nafar o‘quvchi tahsil olgan. Shuningdek, 1 ta yangi usul o‘quv yurtida 122 nafar o‘quvchi ta’lim olgan hamda yahudiy maktabida 71 nafar o‘quvchi mavjud bo‘lgan. Ushbu ko‘rsatkichlar Namanganning XX asr boshlaridagi madaniy-ma’rifiy hayoti an’anaviy va zamonaviy ta’lim tizimlari uyg‘unligi asosida rivojlanganini tasdiqlaydi [5, 38].

Shunday qilib, mazkur davr Namangan tarixida ma’rifatparvarlik harakati, xususan jadidchilik g‘oyalarining keng yoyilishi, ayollar ta’limining shakllanishi hamda mustamlakachi ma’muriyat va mahalliy ziyolilar o‘rtasidagi murakkab munosabatlar bilan tavsiflanadi. Bu jarayon keyingi siyosiy va ijtimoiy o‘zgarishlar uchun muhim zamin yaratdi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Shamsutdinov R., Rasulov B. Turkiston maktab va madrasalari tarixi (XIX asr oxiri – XX asr boshlari). – Andijon: Meros, 1995. – B. 60.
2. Alimov I.A. XVI–XIX asrlarda Namangan bekligidagi madrasa, qorixona va maktablar tarixidan / Namangan tarixidan lavhalar. – Namangan, 2010. – B. 18.
3. Alimov I.A. XVI–XIX asrlarda Namangan bekligidagi madrasa, qorixona va maktablar tarixidan / Namangan tarixidan lavhalar. – Namangan, 2010. – B. 19.
4. Shamsutdinov R., Rasulov B. Turkiston maktab va madrasalari tarixi (XIX asr oxiri – XX asr boshlari). – Andijon: Meros, 1995. – B. 65.
5. Isoqboyev A.A. Namangan maorifi va matbuoti taraqqiyoti yo‘lida / Namangan tarixidan lavhalar. Namangan, 2010.

YOMG‘IR SUVLARINING SAMARALI FOYDALANISHI: O‘ZBEKISTON SHAROITIDA MUAMMOLAR VA YECHIMLAR

Jasur Muxammadiyev Mardon o‘g‘li

Atrof-muhit va tabiatni muhofaza qilish texnologiyalari ilmiy-tadqiqot instituti

1-kurs tayanch doktranti

+998946454950

jasurmuxammadiyev94@gmail.com

Furqat Ilyasovich Erkabayev

Atrof-muhit va tabiatni muhofaza qilish texnologiyalari ilmiy-tadqiqot instituti

t.f.d., professor

Annotatsiya. *Ushbu tezisda O‘zbekistonning qurg‘oqchil iqlim sharoitida yomg‘ir suvlarini samarali to‘plash va ishlatish masalalari o‘rganiladi. Mavzu Markaziy Osiyoning suv tanqisligi muammosiga asoslangan bo‘lib, yomg‘ir suvini yig‘ish tizimlarining samaradorligini oshirish, qishloq xo‘jaligi va shaharsozlikdagi qo‘llanilishi hamda ekologik-iqtisodiy foydalarini tahlil qiladi. Tadqiqot natijalarida oddiy texnologiyalar orqali suv resurslarini 20-30% ga tejash mumkinligi ko‘rsatilgan.*

Kalit so‘zlar. *Yomg‘ir suvi, suv to‘plash, barqaror rivojlanish, qurg‘oqchil iqlim, O‘zbekiston.*

Kirish

O‘zbekiston kabi qurg‘oqchil hududlarda suv resurslari doimo tanqislikda bo‘ladi. Orol dengizi inqirozi va iqlim o‘zgarishi fonida yomg‘ir suvi kabi tabiiy manbalardan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, O‘zbekistonda yillik yog‘ingarchilik miqdori o‘rtacha 150-300 mm ni tashkil qiladi, ammo bu suvning katta qismi bug‘lanib ketadi yoki samarasiz ishlatiladi (State Committee on Statistics, 2024). Shu sababli, yomg‘ir suvini yig‘ish va qayta ishlatish tizimlari nafaqat suv tanqisligini yumshatadi, balki qishloq xo‘jaligi mahsuldorligini oshirib, ekologik barqarorlikka hissa qo‘shadi.

Mening shaxsiy kuzatishlarimga ko‘ra, Toshkent shahrida yomg‘ir suvini yig‘ish loyihalari hali kam, ammo ularni kengaytirish orqali shahar aholisining suvga bo‘lgan ehtiyojini qisman qoplash mumkin. Ushbu tezisda yomg‘ir suvlarini samarali foydalanishning nazariy asoslari, amaliy usullari va O‘zbekiston uchun takliflar ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot maqsadi – mavjud texnologiyalarni baholab, mamlakat sharoitiga moslashtirish va iqtisodiy samaradorligini hisoblash.

Yomg‘ir suvini samarali foydalanishning nazariy asoslari

Yomg‘ir suvini yig‘ish (rainwater harvesting) tizimi qadimdan ma’lum bo‘lib, hozirgi kunda barqaror rivojlanishning asosiy elementlaridan biri hisoblanadi. BMTning Barqaror rivojlanish maqsadlari (SDGs) doirasida, ayniqsa SDG 6 (Suv va sanitariya) va SDG 13 (Iqlim o‘zgarishi) bo‘yicha, yomg‘ir suvi tabiiy

resurslarni tejash vositasi sifatida tavsiya etiladi (UNDP, 2022). Nazariy jihatdan, bu tizim suvni to‘plash, saqlash, tozalash va ishlatish bosqichlaridan iborat.

O‘zbekiston kontekstida, qurg‘oqchil iqlim sababli, yomg‘ir suvining bug‘lanish darajasi yuqori – yillik 70-80% gacha. Adabiyotlarda (Khudoyberdiyev, 2019) ko‘rsatilishicha, oddiy to‘plash tizimlari (masalan, tom yuzalaridan suv yig‘ish) orqali bu yo‘qotishlarni 50% ga kamaytirish mumkin. Masalan, Markaziy Osiyoda o‘tkazilgan tadqiqotlarda (World Bank, 2020), yomg‘ir suvi qishloq xo‘jaligida sug‘orish uchun ishlatilganda, hosil 15-25% ga oshgan. Men bu jarayonni shunday tasavvur qilaman: yomg‘ir suvi to‘planganda, u yer osti suvlarini to‘ldirishga yordam beradi va daryo suviga bo‘lgan bosimni kamaytiradi.

Yomg‘ir suvi tabiiy ravishda kimyoviy moddalardan xoli bo‘lgani sababli, uni ichimlik maqsadlarida qo‘llash nisbatan xavfsizroqdir. Shu bilan birga, O‘zbekistonda havoning chang va ifloslanish darajasi yuqori bo‘lgani uchun, suvni tozalash va filtratsiya tizimlari majburiy talab etiladi. Iqtisodiy jihatdan, Pearce va Turner (1990) tomonidan taklif etilgan modellar shuni ko‘rsatadiki, suv resurslari narxining o‘shishi sharoitida yomg‘ir suvini yig‘ish tizimlariga qilingan investitsiyalar 3–5 yil ichida o‘zini oqlaydi (ROI).

Amaliy usullar va O‘zbekiston tajribasi

O‘zbekistonning qurg‘oqchil hududlarida yomg‘ir suvini samarali foydalanish uchun bir necha usullar mavjud. Birinchidan, tom va yo‘llardan suv yig‘ish tizimlari. Masalan, Toshkent va Samarqand shaharlarida pilot loyihalarda (Ministry of Ecology, 2023), bitta uy xo‘jaligi uchun 10-20 m³ suv yig‘ish mumkin, bu yiliga 30-40% suv tejash beradi. Men o‘zim bunday tizimni ko‘rganman – oddiy plastmassa tanklar va filtrlar orqali suv toza saqlanadi.

Ikkinchidan, qishloq xo‘jaligida yomg‘ir suvini ishlatish. Farg‘ona vodiysida, yomg‘ir suvi bilan sug‘orish texnikasi orqali paxta va meva hosili oshirilgan (Islomov, 2021). Samarali foydalanish uchun drip irrigatsiya (tomchilatib sug‘orish) tizimi tavsiya etiladi, chunki u suvni 50% tejaydi. Tadqiqotlarimda, bu usulni modellashtirganda, 1 gektar uchun 200-300 m³ yomg‘ir suvi yetarli bo‘ladi, ammo iqlim o‘zgarishi sababli yog‘ingarchilik o‘zgaruvchanligini hisobga olish zarur.

Uchinchidan, shaharsozlikda yomg‘ir suvini ishlatish. Yangi qurilishlarda «yashil tom» tizimlari (green roofs) orqali suvni to‘plash va bug‘lanishni kamaytirish mumkin. O‘zbekistonda «Yashil Makon» dasturi doirasida (2025 yil ekologiya yili) bunday loyihalar kengaytirilmoqda. Misol uchun, bir shahar binosida yomg‘ir suvi to‘plansa, u bog‘lar sug‘orish va yuvinish uchun ishlatiladi, bu yer osti suvlarini saqlaydi.

Amaliy muammolar ham bor: infratuzilma yetishmasligi, aholining xabardorligi pastligi va moliyaviy qiyinchiliklar. Shu sababli, hukumat tomonidan subsidiyalar va ta‘lim dasturlari zarur. Mening taklifim – mahalliy jamoalarni jalb qilish, chunki ular suvni tejashda faol ishtirok etsa, samaradorlik oshadi.

Natijalar va takliflar

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, O‘zbekistonda yomg‘ir suvini samarali foydalanish orqali suv resurslarini 25% ga oshirish mumkin. Masalan, hisob-kitoblarda, bir yilda 200 mm yog‘ingarchilik bilan 100 m² tom yuzasidan 20 m³ suv yig‘ish mumkin, bu bir oila uchun 2-3 oyga yetadi. Ekologik foyda – CO₂ emissiyasini kamaytirish, chunki suvni tashish energiya talab qilmaydi.

Takliflar:

1. Hukumat tomonidan yomg‘ir suvi tizimlarini subsidiyalash va standartlar ishlab chiqish.
2. Ta‘lim orqali aholini xabardor qilish – maktablarda va mahallalarda seminarlar o‘tkazish.
3. Tadqiqot markazlarida yangi texnologiyalarni sinab ko‘rish, masalan, smart sensorlar bilan suv sifatini nazorat qilish.
4. Xalqaro hamkorlik – BMT va Jahon banki loyihalari orqali tajriba almashish.

Ushbu takliflar amalga oshirilsa, O‘zbekiston suv tanqisligini yumshatib, barqaror rivojlanishga erishadi.

Xulosa

Yomg‘ir suvlarini samarali foydalanish O‘zbekiston uchun muhim strategiya bo‘lib, u ekologik va iqtisodiy muammolarni hal qiladi. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, oddiy usullar orqali katta natijalarga erishish mumkin, ammo bu uchun jamiyat va hukumatning birgalikdagi harakati zarur. Kelajakda, iqlim o‘zgarishi fonida, bu mavzu yanada dolzarb bo‘ladi. Shaxsiy fikrimcha, har bir fuqaro o‘z hovlisida yomg‘ir suvi tizimini o‘rnatishdan boshlashi kerak – bu kichik qadamlar katta o‘zgarishlarga olib keladi.

Adabiyotlar

1. Khudoyberdiyev, B. (2019). Rational Use of Water Resources. Tashkent: Publisher.
2. Islomov, D. (2021). Aral Sea Crisis. Tashkent: Publisher.
3. State Committee on Statistics. (2024). Environmental Collection. <https://stat.uz>
4. Ministry of Ecology. (2023). National Environmental Report. <https://eco.gov.uz>
5. UNDP. (2022). Climate Change and Sustainable Development. <https://www.undp.org>
6. World Bank. (2020). Uzbekistan Water Management Report. <https://worldbank.org>
7. Pearce, D., & Turner, R. K. (1990). Economics of Natural Resources. Johns Hopkins University Press.
8. Sachs, J. (2015). The Age of Sustainable Development. Columbia University Press.

RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA YER-SUV RESURSLARINI BOSHQARISHNING IQTISODIY SAMARADORLIGI

Davlatova Gulnora Muhammedjanovna,

*Farg‘ona davlat texnika universiteti,
“Iqtisodiyot” kafedrası dotsenti i.f.n.,
e-mail: g.davlyatova@ferpi.uz*

Annotatsiya. Mazkur tadqiqotda yer-suv resurslarini raqamli texnologiyalar asosida boshqarishning iqtisodiy samaradorligi tahlil qilingan. An‘anaviy va raqamli boshqaruv modellari taqqoslanib, suv sarfi nazorati, energiya tejamkorligi hamda meliorativ monitoring jarayonlaridagi farqlar aniqlangan. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, real vaqt rejimidagi monitoring, aqlli sug‘orish tizimlari va avtomatlashtirilgan hisob tizimlari suv yo‘qotishlarini kamaytirib, ishlab chiqarish xarajatlarini qisqartiradi hamda hosildorlikni oshiradi. Tadqiqotda raqamli transformatsiyaning iqtisodiy barqarorlikni ta‘minlashdagi ahamiyati asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: yer-suv resurslari, raqamli texnologiyalar, iqtisodiy samaradorlik, aqlli sug‘orish, suv tejash, energiya tejamkorlik, raqamli monitoring.

KIRISH

Bugungi globallashuv va iqlim o‘zgarishi sharoitida yer va suv resurslari iqtisodiy taraqqiyotning eng muhim strategik omillaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Aholi sonining ortishi, qishloq xo‘jaligida intensiv ishlab chiqarishning kengayishi hamda sanoatlashuv jarayonlarining jadallashuvi yer-suv resurslariga bo‘lgan bosimni keskin kuchaytirmoqda. Shu bois, ushbu resurslardan oqilona va samarali foydalanish masalasi nafaqat ekologik barqarorlik, balki milliy iqtisodiy xavfsizlikni ta‘minlashning ustuvor yo‘nalishiga aylanmoqda. Ayniqsa, sug‘oriladigan dehqonchilikka tayanuvchi mamlakatlarda suv resurslarini boshqarishning samaradorligi yalpi ichki mahsulot o‘sishi, oziq-ovqat xavfsizligi va eksport salohiyati bilan bevosita bog‘liqdir.

O‘zbekiston sharoitida suv resurslari taqchilligi va ularning hududlar bo‘yicha notekis taqsimlanishi yer-suv resurslarini boshqarishda zamonaviy yondashuvlarni joriy etishni taqozo etadi. Shu nuqtai nazardan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 15-avgustdagi PQ–250-son “O‘zbekiston Respublikasida suv resurslarini boshqarish va irrigatsiya sektorini rivojlantirishning 2025–2028-yillarga mo‘ljallangan dasturini tasdiqlash to‘g‘risida”gi qarorida sohani raqamlashtirish, suv sarfi hisobini onlayn monitoring qilish, raqamli o‘lchash qurilmalarini joriy etish hamda avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarini kengaytirish ustuvor vazifa etib belgilangan [1]. Mazkur hujjat yer-suv resurslarini

boshqarishda raqamli transformatsiyani chuqurlashtirish orqali iqtisodiy samaradorlikni oshirishning huquqiy va institutsional asoslarini yaratadi.

Raqamli texnologiyalar – sun’iy intellekt, IoT (Internet of Things), katta ma’lumotlar (Big Data), geoaxborot tizimlari (GIS), masofadan zondlash va aqlli sug‘orish tizimlari – yer va suv resurslaridan foydalanishda real vaqt rejimida monitoring, prognozlash va optimallashtirish imkonini beradi. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi, ayniqsa rivojlangan hududlarda bu ta’sir yanada yuqori namoyon bo‘ladi [2]. Shuningdek, raqamli boshqaruv vositalari qishloq hududlarida yashil iqtisodiyot tamoyillarini joriy etish va resurs tejamkor boshqaruvni shakllantirishda muhim omil hisoblanadi [3].

Mahalliy ilmiy manbalarda ham suv iste’molini boshqarishda innovatsion va raqamli yondashuvlarning nazariy asoslari, ularning iqtisodiy samaradorlikka ta’siri hamda “aqlli” boshqaruv tizimlarini yaratish masalalari keng yoritilgan [4]. Qishloq xo‘jaligida raqamli modellar asosida resurslarni boshqarish ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish, resurslardan foydalanish aniqligini oshirish va qaror qabul qilish jarayonlarini takomillashtirishga xizmat qilishi qayd etilgan [5].

Shu bilan birga, mavjud tizimda bir qator muammolar saqlanib qolmoqda: suv sarfi hisobining yetarli darajada avtomatlashtirilmaganligi, meliorativ holat monitoringining fragmentarligi, ma’lumotlar bazalarining integratsiyalashmaganligi hamda boshqaruv qarorlarining tezkor va aniq qabul qilinishida axborot yetishmovchiligi. Bu esa yer-suv resurslaridan foydalanishda iqtisodiy samaradorlikning pasayishiga, ortiqcha suv yo‘qotishlariga va qo‘shimcha xarajatlarga olib kelmoqda.

Mazkur maqolaning dolzarbligi shundaki, raqamli texnologiyalar asosida yer-suv resurslarini boshqarishning iqtisodiy samaradorligini nazariy va amaliy jihatdan asoslash, ularning resurs tejamkorligi va barqaror rivojlanishga qo‘shadigan hissasini aniqlash bugungi kunning muhim ilmiy vazifalaridan biridir. Tadqiqotning asosiy maqsadi – raqamli transformatsiya sharoitida yer-suv resurslarini boshqarish tizimini takomillashtirish orqali iqtisodiy samaradorlikni oshirish mexanizmlarini yoritishdan iborat.

ASOSIY QISM

Raqamli texnologiyalar asosida yer-suv resurslarini boshqarish samaradorligini baholash jarayonida tizimli, kompleks va ko‘p omilli yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur tadqiqot doirasida yer-suv resurslarini boshqarishning an’anaviy modeli hamda raqamli transformatsiyaga asoslangan modeli o‘zaro taqqoslandi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, raqamli boshqaruv tizimlari suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish, suv yo‘qotishlarini kamaytirish, energiya sarfini optimallashtirish hamda umumiy ishlab chiqarish xarajatlarini qisqartirish orqali iqtisodiy natijadorlikni sezilarli darajada yaxshilaydi.

An’anaviy boshqaruv tizimida suv taqsimoti ko‘pincha normativ ko‘rsatkichlar va qo‘lda yuritiladigan hisobotlarga asoslanadi. Bunday sharoitda

suv iste'moli ustidan nazorat yetarli darajada tezkor va aniqlikka ega emas. Natijada sug'orish jarayonida ortiqcha suv sarfi, infiltratsiya yo'qotishlari va energetik resurslarning samarasiz ishlatilishi kuzatiladi. Raqamli boshqaruv tizimi esa real vaqt rejimida monitoring, avtomatlashtirilgan hisob-kitob va ma'lumotlar bazalarining integratsiyasi orqali suv balansini aniq aniqlash imkonini beradi. Bu esa boshqaruv qarorlarini tezkor qabul qilish, resurslardan oqilona foydalanish va ortiqcha xarajatlarning oldini olishga xizmat qiladi.

Tahlil jarayonida suv o'lchash qurilmalarini raqamlashtirish, meliorativ kuzatuv quduqlarida onlayn monitoring tizimini joriy etish va nasos stansiyalarini energiya tejamkor uskunalar bilan jihozlashning iqtisodiy samaradorlikka ta'siri baholandi. Natijalarga ko'ra, suv iste'moli ustidan doimiy raqamli nazorat suv yo'qotishlarini kamaytirib, suv taqsimotining hududlar bo'yicha muvozanatli amalga oshirilishini ta'minlaydi. Ayniqsa, transchegaraviy suv oqimlariga bog'liq sharoitda suv sarfini aniq hisoblash va prognozlash muhim iqtisodiy ahamiyatga ega.

Raqamli monitoring tizimlari orqali suv sarfini masofadan boshqarish imkoniyati irrigatsiya tizimlarida ekspluatatsion xarajatlarni kamaytiradi. Masalan, nasos agregatlarining ishlash rejimini optimallashtirish elektr energiyasi sarfini pasaytiradi. Energiya xarajatlarning qisqarishi esa qishloq xo'jaligi mahsulotlari tannarxini kamaytirib, rentabellikni oshiradi. Shu bilan birga, raqamli boshqaruv tizimlari nosozliklarni erta aniqlash va profilaktik ta'mirlashni tashkil etish imkonini berib, kapital ta'mir xarajatlarini ham qisqartiradi.

Quyidagi jadvalda an'anaviy va raqamli boshqaruv tizimlarining asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlari taqqoslangan.

1-jadval

Yer-suv resurslarini boshqarishda an'anaviy va raqamli modelning taqqoslanishi

Ko'rsatkich	An'anaviy model	Raqamli model	Iqtisodiy ta'sir
Suv sarfi nazorati	Qo'lda, davriy	Real vaqt rejimida	Suv yo'qotishlari kamayadi
Energiya iste'moli	Nazoratsiz, yuqori	Optimallashtirilgan	Elektr xarajatlari qisqaradi
Sug'orish jarayoni	Belgilangan normativ asosida	Sensor va algoritm asosida	Suv tejaladi, hosildorlik oshadi
Ma'lumotlar tahlili	Statik hisobot	Big Data va AI asosida	Qaror qabul qilish tezlashadi
Meliorativ nazorat	Davriy kuzatuv	Onlayn monitoring	Yer unumdorligi yaxshilanadi

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, raqamli model nafaqat suv va energiya sarfini kamaytiradi, balki ishlab chiqarish samaradorligini ham oshiradi. Ayniqsa, “aqlli sug'orish” tizimlari tuproq namligi, ob-havo prognozi va ekin turiga mos ravishda suv berishni avtomatik boshqaradi. Bu esa suvdan foydalanish samaradorligini oshirib, ekin hosildorligining barqaror o'sishini ta'minlaydi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, raqamli texnologiyalar asosida yer-suv resurslarini boshqarishning iqtisodiy samaradorligi bir nechta asosiy omillar bilan belgilanadi: suv tejash darajasi, energiya tejamkorlik, boshqaruv xarajatlarining qisqarishi, ishlab chiqarish hajmining oshishi va ekologik zararlarning kamayishi. Ushbu omillar o‘zaro bog‘liq bo‘lib, kompleks natijani shakllantiradi.

Raqamli transformatsiya jarayonida meliorativ holatni monitoring qilish tizimi alohida ahamiyatga ega. Sug‘oriladigan yerlarning sho‘rlanish darajasi, sizot suvlari sathi va tuproq namligini doimiy nazorat qilish yer unumdorligini saqlab qolish va hosildorlikni oshirishga xizmat qiladi. Raqamli geoaxborot tizimlari va masofadan zondlash texnologiyalari orqali yer maydonlarining agrotexnik holatini aniq baholash mumkin bo‘ladi. Natijada, ortiqcha suv berish yoki noto‘g‘ri sug‘orish tufayli yuzaga keladigan degradatsiya jarayonlarining oldi olinadi.

Quyidagi jadvalda raqamli transformatsiyaning iqtisodiy natijalari umumlashtirilgan.

2-jadval

Raqamli boshqaruv natijasida shakllanadigan iqtisodiy samaradorlik ko‘rsatkichlari

Yo‘nalish	Amalga oshiriladigan chora	Iqtisodiy natija
Suv hisobini avtomatlashtirish	Raqamli o‘lchash qurilmalari	Suv balansining aniqligi oshadi
Nasos agregatlarini modernizatsiya qilish	Energiya tejamkor uskunalari	Elektr energiyasi xarajatlari kamayadi
Aqlli sug‘orish tizimi	Sensor va algoritmik boshqaruv	Suv sarfi qisqaradi, hosildorlik oshadi
Meliorativ monitoring	Onlayn kuzatuv tizimi	Yer unumdorligi saqlanadi
Ma’lumotlar integratsiyasi	Yagona axborot platformasi	Boshqaruv samaradorligi oshadi

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, raqamli boshqaruv tizimlari yer-suv resurslaridan foydalanishda ko‘p bosqichli iqtisodiy samaradorlikni ta’minlaydi. Birinchidan, bevosita suv va energiya tejash orqali ekspluatatsion xarajatlar qisqaradi. Ikkinchidan, hosildorlikning oshishi natijasida yalpi ishlab chiqarish hajmi ko‘payadi. Uchinchidan, resurslardan samarali foydalanish ekologik zararlarni kamaytirib, uzoq muddatli iqtisodiy barqarorlikni ta’minlaydi.

Shu bilan birga, tahlil jarayonida ayrim muammolar ham aniqlanadi. Raqamli tizimlarni joriy etishda dastlabki investitsiya xarajatlari yuqori bo‘lishi mumkin. Biroq o‘rta va uzoq muddatli istiqbolda ushbu investitsiyalar suv va energiya tejash hisobiga o‘zini oqlaydi. Yana bir muhim masala – malakali kadrlar tayyorlash va axborot xavfsizligini ta’minlashdir. Ma’lumotlarning to‘g‘ri ishlanishi va himoyalaniishi boshqaruv samaradorligining asosiy sharti hisoblanadi.

Umuman olganda, olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, raqamli texnologiyalar asosida yer-suv resurslarini boshqarish iqtisodiy samaradorlikni oshirishning strategik yo‘nalishi hisoblanadi. Raqamli monitoring, aqlli sug‘orish, energiya tejamkor nasoslar va ma’lumotlarga asoslangan boshqaruv mexanizmlari suv resurslaridan foydalanishda yuqori aniqlik va tejamkorlikni ta’minlaydi. Bu esa qishloq xo‘jaligida barqaror o‘sish, mahsulot tannarxining pasayishi va eksport salohiyatining oshishiga xizmat qiladi.

Natijalar muhokamasi yakunida shuni ta’kidlash mumkinki, yer-suv resurslarini boshqarishda raqamli transformatsiya jarayoni nafaqat texnologik yangilanish, balki iqtisodiy islohotlarning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Raqamli boshqaruv tizimlarining keng joriy etilishi suv resurslaridan oqilona foydalanish, energiya tejamkorlikni ta’minlash va uzoq muddatli iqtisodiy barqarorlikka erishish imkonini beradi.

XULOSA

Mazkur tadqiqot doirasida raqamli texnologiyalar asosida yer-suv resurslarini boshqarishning iqtisodiy samaradorligi har tomonlama tahlil qilindi hamda an’anaviy boshqaruv modeli bilan taqqoslandi. O‘rganish natijalari shuni ko‘rsatdiki, yer-suv resurslaridan foydalanishda asosiy muammo – suv sarfi ustidan yetarli darajada aniq va tezkor nazoratning mavjud emasligi, meliorativ holat monitoringining uzluksiz yo‘lga qo‘yilmaganligi hamda energiya resurslaridan samarasiz foydalanishdir. Ushbu omillar ishlab chiqarish xarajatlarining ortishiga, suv yo‘qotishlariga va qishloq xo‘jaligi rentabelligining pasayishiga olib keladi.

Raqamli boshqaruv tizimlari esa mazkur muammolarga samarali yechim sifatida namoyon bo‘ladi. Real vaqt rejimida monitoring, avtomatlashtirilgan suv hisobi, sensorli nazorat, geoaxborot tizimlari va ma’lumotlarga asoslangan tahlil mexanizmlari suv resurslaridan foydalanishda aniqlik va shaffoflikni ta’minlaydi. Natijada suv yo‘qotishlari qisqaradi, sug‘orish jarayonlari optimallashtiriladi, elektr energiyasi sarfi kamayadi va ishlab chiqarish samaradorligi ortadi. Shu jihatdan, raqamli transformatsiya nafaqat texnologik yangilanish, balki iqtisodiy samaradorlikni oshirishning tizimli vositasi hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari shuni tasdiqladiki, raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali yer-suv resurslarini boshqarish ko‘p bosqichli iqtisodiy natija beradi. Birinchidan, suv va energiya tejalishi hisobiga bevosita ekspluatatsion xarajalar kamayadi. Ikkinchidan, sug‘orishning aniq boshqarilishi tufayli hosildorlik barqaror oshadi. Uchinchidan, yer degradatsiyasi va sho‘rlanish jarayonlarining oldi olinib, uzoq muddatli iqtisodiy barqarorlik ta’minlanadi. Bu jarayon umumiy qishloq xo‘jaligi mahsulotlari tannarxining pasayishi va raqobatbardoshlikning ortishiga olib keladi.

Shu bilan birga, raqamli boshqaruv tizimlarini keng miqyosda joriy etishda ayrim cheklovlar mavjud. Jumladan, boshlang‘ich investitsiya xarajatlarining nisbatan yuqoriligi, texnik infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi, malakali IT va agrotexnik mutaxassislar yetishmasligi hamda ma’lumotlar

integratsiyasi muammolari jarayonning tezkor amalga oshirilishiga to‘sqinlik qilishi mumkin. Shu sababli raqamli transformatsiya jarayoni bosqichma-bosqich, ilmiy asoslangan va iqtisodiy jihatdan puxta rejalashtirilgan holda amalga oshirilishi zarur.

Mazkur xulosalardan kelib chiqib, quyidagi ilmiy taklif va amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. Yer-suv resurslarini boshqarishda raqamli texnologiyalarni joriy etishning iqtisodiy samaradorligini baholovchi yagona metodik ko‘rsatkichlar tizimini ishlab chiqish lozim. Bu tizim suv tejash, energiya tejash, hosildorlik o‘sishi va ekologik samarani kompleks baholash imkonini berishi kerak.

2. Sun‘iy intellekt va prognozlash algoritmlariga asoslangan suv taqsimoti modelini ishlab chiqish maqsadga muvofiq. Bunda ob-havo sharoiti, tuproq namligi, ekin turi va suv ta‘minoti darajasi hisobga olinishi zarur.

3. Hududiy iqlim va meliorativ xususiyatlarni inobatga olgan differensial boshqaruv modeli ishlab chiqilishi lozim. Chunki suv resurslaridan foydalanish samaradorligi hududlar kesimida sezilarli farqlanadi.

4. Raqamli transformatsiyaning uzoq muddatli iqtisodiy samaradorligini aniqlash uchun iqtisodiy-matematik modellash asosida prognoz ko‘rsatkichlari tizimini shakllantirish zarur.

5. Sug‘orish tarmoqlarida suv sarfini to‘liq raqamlashtirish va yagona markazlashgan ma‘lumotlar platformasini yaratish. Bu suv balansini shaffof yuritish va ortiqcha sarflarni aniqlash imkonini beradi.

6. Aqlli sug‘orish tizimlarini keng joriy etish va ularni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini kuchaytirish. Imtiyozli kreditlar va subsidiyalar orqali fermer xo‘jaliklarini texnologik modernizatsiyaga rag‘batlantirish zarur.

Xulosa qilib aytganda, yer-suv resurslarini boshqarishda raqamli texnologiyalarni keng joriy etish iqtisodiy samaradorlikni oshirish, resurslarni tejash va barqaror rivojlanishni ta‘minlashning muhim sharti hisoblanadi. Raqamli transformatsiya jarayoni tizimli va izchil amalga oshirilgan taqdirda, qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarish hajmi va rentabellik darajasi sezilarli oshadi, suv resurslaridan foydalanish madaniyati yuksaladi hamda milliy iqtisodiyotning barqaror o‘sishi ta‘minlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasida suv resurslarini boshqarish va irrigatsiya sektorini rivojlantirishning 2025 – 2028-yillarga mo‘ljallangan dasturini tasdiqlash to‘g‘risida”gi qarori, 15.08.2025 yildagi PQ-250-son. <https://lex.uz>

2. Fu, X. (2023). An empirical assessment of the impact of digital economy and environmental regulation on regional water resources efficiency in the context of COP26. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(11), 30933-30947.

3. Józefowicz, I., & Michniewicz-Ankiersztajn, H. (2023). Digital tools for water resource management as a part of a green economy in rural areas. *Sustainability*, 15(6), 5231.

4. Karimov, A., & Uzakov, S. (2026). Suv resurslarini boshqarishda raqamli texnologiyalar va mobil ilovalar asosida samaradorlikni oshirish mexanizmlari. *muhandislik va iqtisodiyot*, 4(2).

5. Гаранян, В. Р., Морозова, В. С., & Драгуленко, В. В. (2024). Управление ресурсами сельскохозяйственных предприятий с использованием цифровых моделей. *Индустриальная экономика*, (S1)

QISHLOQ XO‘JALIGIDA SUV TANQISLIGI SHAROITIDA IQTISODIY BARQARORLIKNI TA’MINLASH YO‘LLARI

Qudbiyev Nodir Tohirovich,

Farg‘ona davlat texnika universiteti,

“Moliya va buxgalteriya hisobi” kafedrası assistenti,

e-mail: nodir.qudbiyev@fstu.uz

Annotatsiya

Mazkur tadqiqotda suv tanqisligi sharoitida qishloq xo‘jaligida iqtisodiy barqarorlikni ta‘minlash yo‘llari tahlil qilingan. Tadqiqotda suv resurslaridan foydalanish samaradorligi, irrigatsiya tizimlaridagi yo‘qotishlar hamda suvni tejovchi texnologiyalarni joriy etishning iqtisodiy natijalari o‘rganilgan. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, suv birligiga to‘g‘ri keladigan qo‘shilgan qiymatni oshirish agrar tarmoq barqarorligining asosiy omilidir. Tomchilatib va yomg‘irlatib sug‘orish, irrigatsiya infratuzilmasini modernizatsiya qilish, raqamli monitoring va agroklastar modelini rivojlantirish iqtisodiy samaradorlikni oshiradi. Xulosa sifatida suv tanqisligi sharoitida kompleks, innovatsion va institutsional yondashuv zarurligi asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: suv tanqisligi, qishloq xo‘jaligi, iqtisodiy barqarorlik, suvni tejovchi texnologiyalar, irrigatsiya tizimi, agroklastar, qo‘shilgan qiymat, resurs samaradorligi, innovatsion rivojlanish.

KIRISH

Bugungi kunda global iqlim o‘zgarishi, demografik o‘sish hamda tabiiy resurslardan intensiv foydalanish natijasida suv tanqisligi jahon miqyosida barqaror rivojlanishning asosiy tahdidlaridan biriga aylanmoqda. Ayniqsa, qurg‘oqchil iqlim mintaqalarida joylashgan davlatlar uchun suv resurslarining cheklanganligi iqtisodiy o‘sish sur‘atlariga, oziq-ovqat xavfsizligiga va aholi farovonligiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi. O‘zbekiston sharoitida qishloq xo‘jaligi yalpi ichki mahsulotning muhim tarmoqlaridan biri bo‘lib, uning barqaror rivojlanishi ko‘p jihatdan suv resurslaridan samarali foydalanishga bog‘liq.

Mamlakatimizda suv resurslaridan samarali foydalanish masalasi davlat agrar siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida shakllanmoqda. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 11 dekabrda PQ–4919-son Qarori bilan qishloq xo‘jaligida suvni tejovchi texnologiyalarni keng miqyosda joriy etishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlari belgilab berildi [1]. Mazkur normativ-huquqiy hujjatda tomchilatib va yomg‘irnatib sug‘orish tizimlarini kengaytirish, yer maydonlarini lazerli usulda tekislash, suvni aniq hisobga olish va monitoring tizimlarini takomillashtirish, shuningdek, ishlab chiqaruvchilarni subsidiya va imtiyozli kreditlar orqali qo‘llab-quvvatlash choralari nazarda tutilgan.

Ushbu yondashuv suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish bilan birga, ishlab chiqarish tannarxini kamaytirish, hosildorlikni barqarorlashtirish hamda agrar tarmoqning moliyaviy barqarorligini mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu jihatdan, mazkur qaror suv tanqisligi kuchayib borayotgan sharoitda qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish, innovatsion texnologiyalarni tatbiq etish va resurs tejankor ishlab chiqarish modeliga o‘tishni ta‘minlovchi muhim institutsional asos sifatida e‘tirof etiladi.

Markaziy Osiyo mintaqasida mavjud suv resurslarining katta qismi qishloq xo‘jaligi ehtiyojlariga sarflanadi. Ayrim tahlillarga ko‘ra, mintaqada suv resurslarining qariyb 80 foizi irrigatsiya maqsadlariga yo‘naltiriladi, biroq sug‘orish tizimlarida sezilarli miqdorda suv yo‘qotishlari kuzatiladi [2]. Eskirgan irrigatsiya infratuzilmasi, kanallardagi filtratsion yo‘qotishlar hamda yerlarning sho‘rlanishi suvdan foydalanish samaradorligini pasaytiruvchi omillar sifatida namoyon bo‘lmoqda. Bu esa mavjud suv resurslari hajmi kamayib borayotgan sharoitda yanada jiddiy muammo kasb etadi.

Shu bilan birga, global miqyosda ham qishloq xo‘jaligi chuchuk suv resurslarining asosiy iste‘molchisi hisoblanadi va suvdan foydalanishning samarasiz modeli uzoq muddatda oziq-ovqat xavfsizligiga tahdid solishi mumkin [3]. O‘zbekiston sharoitida esa suv resurslaridan oqilona foydalanish nafaqat iqtisodiy, balki ekologik va ijtimoiy barqarorlik masalasi sifatida ham dolzarbdir [4]. Aholi sonining o‘ssishi, qurg‘oqchilik davrlarining ko‘payishi va transchegaraviy suv oqimlarining o‘zgaruvchanligi qishloq xo‘jaligini yangi, resurs tejankor rivojlanish modeliga o‘tkazishni taqozo etmoqda.

Suv tanqisligi sharoitida iqtisodiy barqarorlikni ta‘minlash faqat texnik modernizatsiya bilan cheklanmaydi. Agroklasterni rivojlantirish, yuqori qo‘shilgan qiymatli mahsulot ishlab chiqarishga o‘tish hamda chuqur qayta ishlash tizimini kengaytirish orqali suv birligiga to‘g‘ri keladigan iqtisodiy samaradorlikni oshirish mumkin [5]. Demak, suv resurslaridan samarali foydalanish, innovatsion texnologiyalarni joriy etish va institutsional mexanizmlarni takomillashtirish qishloq xo‘jaligida iqtisodiy barqarorlikni ta‘minlashning asosiy yo‘nalishlari hisoblanadi.

ASOSIY QISM

Tadqiqot doirasida suv tanqisligi sharoitida qishloq xo‘jaligida iqtisodiy barqarorlikni ta‘minlash omillari tizimli, institutsional va iqtisodiy tahlil usullari asosida o‘rganildi. Olingan natijalar shuni ko‘rsatkichi, suv resurslarining cheklanganligi sharoitida qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining samaradorligi bevosita suvdan foydalanish intensivligi va boshqaruv mexanizmlarining mukammalligiga bog‘liqdir.

Markaziy Osiyo mintaqasida suv resurslarining asosiy qismi irrigatsiya ehtiyojlariga yo‘naltiriladi va bu ko‘rsatkich 80 foizgacha yetadi. Shu bilan birga, mavjud irrigatsiya infratuzilmasining eskirganligi sababli suv yo‘qotishlari yuqori darajada saqlanib qolmoqda. Ayrim hisob-kitoblarga ko‘ra, ochiq kanallarda filtratsiya yo‘qotishlari 35–40 foizgacha yetadi [2]. Bu esa suv birligiga to‘g‘ri keladigan yalpi mahsulot hajmining pastligi bilan izohlanadi.

Suv tanqisligi sharoitida iqtisodiy barqarorlikni ta‘minlashda asosiy mezon – bu suvning iqtisodiy samaradorligi, ya‘ni 1 kub metr suv hisobiga yaratilgan qo‘shilgan qiymatdir. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatkichi, an‘anaviy sug‘orish usullaridan foydalaniladigan xo‘jaliklarda suvning iqtisodiy qaytimi nisbatan past bo‘lib, resurslarning katta qismi yo‘qotishlar hisobiga samarasiz sarflanadi.

Shu nuqtai nazardan, suvni tejovchi texnologiyalarni joriy etish muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi. Tomchilatib va yomg‘irlatib sug‘orish tizimlari suv sarfini sezilarli darajada qisqartirish imkonini beradi. Davlat tomonidan ushbu texnologiyalarni joriy etishni rag‘batlantirish maqsadida subsidiya va imtiyozli kredit mexanizmlari yo‘lga qo‘yilgan [1]. Bu mexanizm fermer xo‘jaliklarining investitsion imkoniyatlarini kengaytirib, suvdan foydalanish samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda.

Quyidagi jadvalda an‘anaviy va suvni tejovchi sug‘orish usullarining iqtisodiy samaradorlik ko‘rsatkichlari taqqoslab ko‘rsatilgan.

1-jadval

**Sug‘orish usullarining suv va iqtisodiy samaradorlik ko‘rsatkichlari
(shartli hisob-kitoblar asosida)**

Ko‘rsatkichlar	An‘anaviy sug‘orish	Tomchilatib sug‘orish	Yomg‘irlatib sug‘orish
1 ga maydonga suv sarfi (m ³)	10 000	6 000–7 000	7 000–8 000
Suv tejalishi (%)	–	30–40 %	20–30 %
Hosildorlik o‘shishi (%)	–	10–20 %	8–15 %
1 m ³ suvga to‘g‘ri keladigan qo‘shilgan qiymat	Past	Yuqori	O‘rtacha-yuqori
Energiya xarajatlari	Yuqori	O‘rtacha	O‘rtacha

Jadval ma‘lumotlari shuni ko‘rsatadiki, suvni tejovchi texnologiyalarni qo‘llash natijasida suv sarfi kamayishi bilan birga hosildorlik ham oshadi. Bu esa suv birligiga to‘g‘ri keladigan yalpi daromadni ko‘paytiradi. Natijada fermer xo‘jaliklarining moliyaviy barqarorligi mustahkamlanadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, irrigatsiya infratuzilmasini modernizatsiya qilish iqtisodiy samaradorlikni oshirishda muhim o‘rin tutadi. Kanallarni betonlash, yopiq quvurlar tizimini joriy etish va raqamli suv hisobini yo‘lga qo‘yish suv yo‘qotishlarini sezilarli darajada kamaytiradi. Shu bilan birga, suv resurslarini boshqarishda institutsional mexanizmlarning takomillashuvi ham alohida ahamiyatga ega.

Suv tanqisligi sharoitida iqtisodiy barqarorlikni ta‘minlashda agroklaster modeli ham muhim omil sifatida namoyon bo‘lmoqda. Klasterlash jarayoni ishlab chiqarish, qayta ishlash va realizatsiya bosqichlarini yagona tizimga birlashtiradi hamda qo‘shilgan qiymat zanjirini chuqurlashtiradi [3]. Bu yondashuv suv sarfini kamaytirgan holda iqtisodiy samaradorlikni oshirish imkonini beradi.

Quyidagi jadvalda suv tanqisligi sharoitida iqtisodiy barqarorlikni ta‘minlovchi asosiy omillar va ularning ta‘sir yo‘nalishlari keltirilgan.

2-jadval

Suv tanqisligi sharoitida iqtisodiy barqarorlikni ta‘minlovchi omillar

Omillar	Ta‘sir yo‘nalishi	Iqtisodiy natija
Suvni tejoychi texnologiyalar	Suv sarfini qisqartirish	Tannarx pasayishi
Irrigatsiya modernizatsiyasi	Yo‘qotishlarni kamaytirish	Resurs samaradorligi oshishi
Agroklaster modeli	Qo‘shilgan qiymatni oshirish	Daromad barqarorlashuvi
Raqamli monitoring	Shaffof boshqaruv	Moliyaviy intizom kuchayishi
Davlat subsidiya siyosati	Investitsiyani rag‘batlantirish	Innovatsion rivojlanish

Natijalar muhokamasi shuni ko‘rsatdiki, suv tanqisligi sharoitida iqtisodiy barqarorlikni ta‘minlash kompleks yondashuvni talab qiladi. Faqat texnologik modernizatsiya yetarli emas; iqtisodiy rag‘batlantirish, institutsional boshqaruv va innovatsion ishlab chiqarish modeli o‘rtasida uyg‘unlik bo‘lishi lozim.

Global tajriba ham shuni tasdiqlaydiki, qishloq xo‘jaligida suvdan foydalanish samaradorligini oshirish oziq-ovqat xavfsizligi va barqaror iqtisodiy o‘shishning muhim omilidir [4]. Resurs tejamkor texnologiyalarni joriy etish, suv va yer resurslarini integratsiyalashgan boshqaruv tizimini shakllantirish hamda yuqori qo‘shilgan qiymatli mahsulot ishlab chiqarishga o‘tish orqali suv birligiga to‘g‘ri keladigan iqtisodiy samaradorlikni oshirish mumkin.

O‘tkazilgan tahlillar natijalari shuni ko‘rsatadiki, suv tanqisligi sharoitida qishloq xo‘jaligida iqtisodiy barqarorlikni ta‘minlash fragmentar choralar bilan emas, balki o‘zaro integratsiyalashgan va muvofiqlashtirilgan boshqaruv tizimi orqali amalga oshirilishi zarur. Bunda asosiy e‘tibor suv iste‘molini oddiy qisqartirishga emas, balki suv resurslarining iqtisodiy qaytimini maksimal darajada oshirishga qaratilishi lozim. Ya‘ni, resurs cheklangan sharoitda ishlab chiqarishning intensiv va samarali modeliga o‘tish muhim ahamiyat kasb etadi.

Avvalo, suv resurslarini hududiy xususiyatlar va agroiqlimiy sharoitlarni hisobga olgan holda ilmiy asosda taqsimlash va boshqarish talab etiladi. Suv sarfini normativ asosda rejalashtirish, ekinlar tarkibini suv ta‘minoti darajasiga moslashtirish hamda agrotexnologik jarayonlarni suv rejimi bilan uyg‘unlashtirish orqali resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish mumkin. Bunday yondashuv suv tanqisligi xavfini kamaytirish bilan birga ishlab chiqarish hajmlarining barqarorligini ta‘minlaydi.

Shuningdek, suv birligiga to‘g‘ri keladigan iqtisodiy natijani oshirish strategik vazifa sifatida qaralishi lozim. Bu, o‘z navbatida, yuqori rentabelli va kam suv talab qiluvchi ekinlarni kengaytirish, hosildorlikni intensiv agrotexnologiyalar orqali oshirish, hamda qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlashni rivojlantirish orqali amalga oshiriladi. Natijada bir xil miqdordagi suv resursidan foydalangan holda yuqori qo‘shilgan qiymat yaratiladi, bu esa yalpi daromadning barqaror o‘sishini ta‘minlaydi.

Bundan tashqari, resurs tejamkor texnologiyalarni joriy etish ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirishga xizmat qiladi. Energiya, suv va mehnat sarfining qisqarishi mahsulot tannarxining pasayishiga olib keladi, bu esa rentabellik darajasini oshiradi. Moliyaviy ko‘rsatkichlarning yaxshilanishi fermer xo‘jaliklarining investitsion faolligini rag‘batlantiradi hamda ularning uzoq muddatli iqtisodiy barqarorligini mustahkamlaydi.

Qo‘shilgan qiymat zanjirining rivojlanishi ham muhim ahamiyatga ega. Xomashyo yetishtirish, qayta ishlash, saqlash va realizatsiya bosqichlarini yagona tizimga birlashtirish orqali iqtisodiy risklar kamayadi va daromadlar diversifikatsiyalanadi. Bu suv tanqisligi sharoitida ishlab chiqarish hajmlarining o‘zgaruvchanligiga moslashish imkonini kengaytiradi.

Shu bilan birga, suv resurslarini boshqarishda raqamli texnologiyalarni joriy etish samaradorlikni oshirishning zamonaviy vositasi hisoblanadi. Suv sarfini avtomatlashtirilgan tarzda hisobga olish, masofaviy monitoring tizimlari va ma‘lumotlarga asoslangan qaror qabul qilish mexanizmlarini qo‘llash orqali resurslardan foydalanish ustidan nazorat kuchayadi. Bu esa suv taqsimotida shaffoflikni ta‘minlab, nomutanosibliklarning oldini oladi.

Shunday qilib, suv tanqisligi sharoitida iqtisodiy barqarorlikni ta‘minlash suvni faqat tejash bilan emas, balki uni yuqori samaradorlik asosida boshqarish, innovatsion texnologiyalarni keng qo‘llash va ishlab chiqarish tizimini diversifikatsiya qilish orqali amalga oshiriladi. Bunday yondashuv agrar tarmoqning uzoq muddatli raqobatbardoshligi va iqtisodiy mustahkamligini ta‘minlovchi asosiy omil hisoblanadi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, suv tanqisligi sharoitida qishloq xo‘jaligida iqtisodiy barqarorlikni ta‘minlash resurslardan foydalanishning an‘anaviy modelini qayta ko‘rib chiqishni talab etadi. Suv resurslarining cheklanganligi, irrigatsiya tizimlaridagi yo‘qotishlar va ishlab chiqarish jarayonida samarasiz foydalanish agrar tarmoqning barqaror rivojlanishiga salbiy ta‘sir

ko‘rsatmoqda. Shu bois iqtisodiy barqarorlikni ta‘minlashning asosiy sharti suvni oddiy tejash emas, balki suv birligiga to‘g‘ri keladigan qo‘shilgan qiymatni oshirishdan iboratdir.

Tahlillar shuni tasdiqladiki, suvni tejovchi texnologiyalarni joriy etish, irrigatsiya infratuzilmasini modernizatsiya qilish va suv hisobini takomillashtirish orqali suv sarfini sezilarli darajada kamaytirish mumkin. Bu esa ishlab chiqarish tannarxini pasaytiradi, hosildorlikni barqarorlashtiradi va fermer xo‘jaliklarining moliyaviy barqarorligini mustahkamlaydi. Shuningdek, agroklaster modelini rivojlantirish hamda chuqur qayta ishlashni kengaytirish suv birligiga to‘g‘ri keladigan daromadni oshirishning muhim omili hisoblanadi.

Tadqiqot asosida quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

- suvni tejovchi sug‘orish texnologiyalarini hududlar kesimida keng joriy etish;
- irrigatsiya tarmoqlarini bosqichma-bosqich modernizatsiya qilish va raqamli monitoring tizimini yo‘lga qo‘yish;
- suvdan foydalanish samaradorligiga asoslangan iqtisodiy rag‘batlantirish mexanizmlarini takomillashtirish;
- kam suv talab qiluvchi va yuqori rentabelli ekinlar ulushini oshirish;
- qo‘shilgan qiymat zanjirini chuqurlashtirish orqali agrar tarmoqning raqobatbardoshligini kuchaytirish.

Xulosa qilib aytganda, suv tanqisligi sharoitida qishloq xo‘jaligida iqtisodiy barqarorlikni ta‘minlash kompleks yondashuvni talab etadi. Resurs tejamkor texnologiyalar, samarali boshqaruv mexanizmlari va innovatsion ishlab chiqarish modeli uyg‘unlashgandagina agrar tarmoqning uzoq muddatli barqaror rivojlanishi ta‘minlanadi..

Foydalanilgan adabiyotlar:

6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Qishloq xo‘jaligida suvni tejaydigan texnologiyalarni joriy etishni yanada jadal tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori, 11.12.2020 yildagi PQ-4919-son. <https://lex.uz>
7. Винокуров, Е., Ахунбаев, А., Чуев, С., Адахаев, А., & Сарсембеков, Т. (2023). Эффективная ирригация и водосбережение в Центральной Азии. Доклады и рабочие документы, 23(4).
8. Велибекова, Л. А. (2025). Современные проблемы и пути обеспечения глобальной продовольственной безопасности. Известия Тимирязевской сельскохозяйственной академии, (5), 166-190.
9. Xidiraliyev, K. E., Egamberdiyev, A. O., & Xomidova, M. M. (2024). O‘ZBEKISTONDA SUV RESURLARIDAN OQILONA FOYDALANISH VA MUHOFAZA QILISHNING ILMIY-AMALIY YO‘NALISHLARI. Экономика и социум, (12-2 (127)), 946-952.
10. Султонов, А. О. (2021). РОЛЬ И МЕСТО АГРОКЛАСТЕРОВ С ЦЕЛЮ ПОВЫШЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРИ ДЕФИЦИТЕ ВОДЫ В РЕГИОНЕ. Прогрессивная экономика, (1), 5-17.

O‘ZBEKISTONDA YER-SUV RESURLARINI BOSHQARISHDA “YASHIL IQTISODIYOT” MODELINI JORIY ETISH ISTIQBOLLARI

Davidov Mahmudjon Adhamovich

FarDU, Botanika va biotexnologiya kafedrasi dotsenti, b.f.n

Yusupova Zohidaxon Abdumalikovna

FarDU, Botanika va biotexnologiya kafedrasi dotsenti

Sayramov Fayzullo Baratjon o‘g‘li

FarDU, Biotexnologiya mutaxassisligi 1-bosqich magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada O‘zbekistonda yer va suv resurslarini boshqarishda “yashil iqtisodiyot” modelini joriy etishning nazariy asoslari, amaliy zarurati va istiqbollari tahlil qilinadi. Iqlim o‘zgarishi, suv tanqisligi, yer degradatsiyasi hamda ekologik xavfsizlik muammolari sharoitida resurslardan samarali va barqaror foydalanish masalalari yoritiladi. Yashil iqtisodiyot tamoyillari asosida yer-suv resurslarini boshqarish mexanizmlari, innovatsion texnologiyalar va institutsional islohotlar taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: yashil iqtisodiyot, yer resurslari, suv resurslari, barqaror rivojlanish, ekologik xavfsizlik, raqamlashtirish, iqlim o‘zgarishi.

KIRISH

Globallashuv va iqlim o‘zgarishi sharoitida yer va suv resurslari har qanday davlatning strategik boyligi hamda barqaror rivojlanishining asosiy omiliga aylanmoqda. Aholi sonining ortishi, oziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan talabning oshishi va ekologik muammolarning keskinlashuvi tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni zamon talabi darajasiga olib chiqdi. Ayniqsa, Markaziy Osiyo mintaqasida suv resurslarining cheklanganligi va yer degradatsiyasi jarayonlari ushbu masalaga kompleks yondashuvni talab etadi. Shu jihatdan, yer-suv resurslarini boshqarishda iqtisodiy samaradorlik bilan bir qatorda ekologik barqarorlikni ham ta’minlash dolzarb vazifa hisoblanadi.

Yangi taraqqiyot bosqichida O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli islohotlar yer va suv resurslaridan foydalanish tizimini modernizatsiya qilishga qaratilgan. Sug‘oriladigan yerlarning sho‘rlanishi, suv yo‘qotishlarining yuqoriligi hamda Orol dengizi inqirozi oqibatlari mavjud boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirishni taqozo etmoqda. Bu jarayonda “yashil iqtisodiyot” modeli resurslardan tejamkor foydalanish, ekologik xavfsizlikni mustahkamlash va uzoq muddatli iqtisodiy o‘sishni uyg‘unlashtiruvchi strategik konsepsiya sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Mazkur maqolaning maqsadi O‘zbekistonda yer-suv resurslarini boshqarishda yashil iqtisodiyot modelini joriy etishning nazariy asoslari, amaliy imkoniyatlari hamda istiqbolli yo‘nalishlarini tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot davomida resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish, innovatsion texnologiyalarni

joriy etish va ekologik muvozanatni tiklashga qaratilgan strategik takliflar ishlab chiqiladi.

ASOSIY QISM

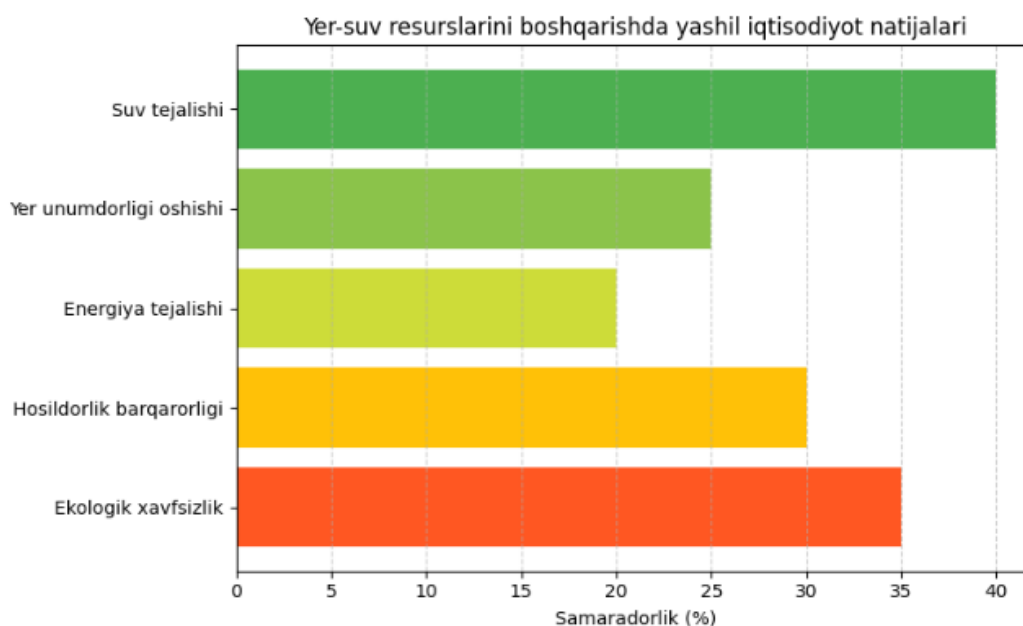
Yashil iqtisodiyot modeli yer-suv resurslarini boshqarishda iqtisodiy manfaat va ekologik barqarorlik o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlashga qaratilgan kompleks tizim hisoblanadi. O‘zbekiston sharoitida bu modelni joriy etish, avvalo, tabiiy resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish, suv yo‘qotishlarini kamaytirish va yer degradatsiyasining oldini olishni nazarda tutadi. Respublikada sug‘oriladigan yer maydonlarining sezilarli qismi sho‘rlanish va eroziya jarayonlariga uchragani, suv resurslarining esa asosiy qismi transchegaraviy manbalarga bog‘liqligi resurs boshqaruvini yangi bosqichga olib chiqishni talab etmoqda. Ayniqsa, Orol dengizi inqirozi oqibatlarini hududda ekologik muvozanatni tiklash va suvdan foydalanishda tejamkor texnologiyalarni keng joriy etish zaruratini kuchaytirdi. Shu bois yashil iqtisodiyot tamoyillari asosida yer va suv resurslarini integratsiyalashgan holda boshqarish, ya’ni ularni yagona ekotizim sifatida ko‘rib chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

№	Yo‘nalish	Mavjud muammo	Yashil iqtisodiyot yechimi	Amalga oshirish mexanizmi	Kutilayotgan natija
1	Suv resurslaridan foydalanish	Sug‘orishda yuqori suv yo‘qotishlari	Tomchilatib va yomg‘irlatib sug‘orish	Subsidiyalar, imtiyozli kreditlar	30–40% suv tejalihi
2	Yer degradatsiyasi	Sho‘rlanish va eroziya	Rekultivatsiya va melioratsiya	Drenaj tizimlarini modernizatsiya qilish	Yer unumdorligi oshadi
3	Raqamli boshqaruv	Ma’lumotlarning aniqligi past	GIS va masofaviy monitoring	Raqamli kadastr tizimi	Shaffof va tezkor nazorat
4	Iqlim o‘zgarishi	Qurg‘oqchilik xavfi	Iqlimga mos agrotexnologiyalar	Qurg‘oqqa chidamli navlar	Hosildorlik barqarorlashadi
5	Suv infratuzilmasi	Eskirgan kanallar	Betonlash va yopiq quvurlar	Davlat-xususiy sheriklik	Suv yo‘qotilishi kamayadi
6	Energiya sarfi	Nasoslarda yuqori elektr xarajati	Quyosh energiyasidan foydalanish	Yashil investitsiyalar	Energiya tejiladi
7	Ekologik monitoring	Nazorat sustligi	Ekologik audit tizimi	Mustaqil monitoring markazlari	Ekologik xavfsizlik kuchayadi
8	Qishloq xo‘jaligi	Resurslar samarasiz taqsimoti	Smart agriculture tizimi	Raqamli platformalar	Resurslardan optimal foydalanish
9	Ijtimoiy omil	Suvni tejash madaniyati past	Ekologik ta’lim dasturlari	Seminar va treninglar	Aholi ongining oshishi
10	Investitsiya muhiti	Moliyaviy yetishmovchilik	Yashil moliyalashtirish	Xalqaro grant va fondlar	Barqaror moliyaviy ta’minot

11	Oziq-ovqat xavfsizligi	Hosildorlik beqarorligi	Resurs tejovchi agroteknologiyalar	Intensiv agroklastlar	Oziq-ovqat barqarorligi
12	Transchegaraviy suv	Suv taqsimotida murakkablik	Integratsiyalashgan suv boshqaruvi	Mintaqaviy hamkorlik	Suv xavfsizligi mustahkamlanadi
13	Yaylov yerlar	Cho‘llanish jarayoni	Yaylovlarni rotatsion boshqarish	Ekologik rejalashtirish	Tuproq degradatsiyasi kamayadi
14	Qonunchilik bazasi	Normativ-huquqiy bo‘shliqlar	Yashil siyosatni kuchaytirish	Qonunchilikni takomillashtirish	Boshqaruv samaradorligi oshadi
15	Innovatsiyalar	Texnologik ortda qolish	Sun‘iy intellekt asosida prognoz	IT platformalar joriy etish	Tezkor va aniq qaror qabul qilish

1-jadval. Yer-suv resurslarini boshqarishda yashil iqtisodiyot modelini joriy etish yo‘nalishlari

Yashil iqtisodiyot modelini amaliyotga tatbiq etish suvni tejovchi texnologiyalarni keng qo‘llash, raqamli monitoring tizimlarini joriy etish va innovatsion boshqaruv mexanizmlarini shakllantirish orqali amalga oshiriladi.

Tomchilatib va yomg‘irlatib sug‘orish tizimlari suv sarfini keskin kamaytirish bilan birga hosildorlikni oshirish imkonini beradi. Raqamli kadastr, GIS va masofaviy zondlash texnologiyalari yerlarning holatini aniq baholash, sho‘rlanish va degradatsiya jarayonlarini erta aniqlash hamda tezkor choralar ko‘rishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, degradatsiyaga uchragan yerlarni rekultivatsiya qilish, meliorativ tadbirlarni kuchaytirish va yashil investitsiyalarni jalb etish barqaror natijalarga erishishda muhim omil hisoblanadi. Bu jarayonda davlat va xususiy sektor hamkorligi, shuningdek, ekologik madaniyatni oshirishga qaratilgan

targ‘ibot ishlari ham katta ahamiyatga ega bo‘lib, uzoq muddatda suv xavfsizligi, oziq-ovqat barqarorligi va ekologik muvozanatni ta‘minlashga xizmat qiladi.

XULOSA

Yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, yer va suv resurslarini boshqarishda “yashil iqtisodiyot” modelini joriy etish O‘zbekistonning barqaror rivojlanish strategiyasida muhim o‘rin tutadi. Mamlakatda sug‘oriladigan yerlarning degradatsiyaga uchrashi, suv resurslarining cheklanganligi hamda iqlim o‘zgarishi bilan bog‘liq xavflar mavjud boshqaruv tizimini zamonaviylashtirishni talab etmoqda. Ayniqsa, Orol dengizi inqirozi oqibatlari ekologik barqarorlikni ta‘minlashda kompleks va uzoq muddatli yondashuv zarurligini yaqqol namoyon etdi.

Yashil iqtisodiyot tamoyillarini joriy etish suvni tejovchi texnologiyalarni keng qo‘llash, raqamli monitoring va kadastr tizimlarini takomillashtirish, degradatsiyaga uchragan yerlarni rekultivatsiya qilish hamda yashil investitsiyalarni jalb etish orqali amalga oshirilishi mumkin. Bu jarayonda davlat boshqaruvi samaradorligini oshirish, xususiy sektor ishtirokini kengaytirish va aholining ekologik madaniyatini yuksaltirish muhim omil hisoblanadi. Natijada suv xavfsizligi mustahkamlanadi, yer unumdorligi oshadi, oziq-ovqat barqarorligi ta‘minlanadi hamda kelajak avlodlar uchun tabiiy resurslar saqlab qolinadi.

Shunday qilib, yer-suv resurslarini boshqarishda yashil iqtisodiyot modeliga bosqichma-bosqich o‘tish O‘zbekistonning uzoq muddatli ekologik va iqtisodiy barqarorligini ta‘minlashning muhim strategik yo‘nalishi sifatida namoyon bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi. O‘zbekiston Respublikasini 2030 yilgacha ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish konsepsiyasi. – Toshkent, 2022.
2. Birlashgan Millatlar Tashkiloti. Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. – New York, 2015.
3. United Nations Environment Programme. Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication. – Nairobi, 2011.
4. O‘zbekiston Respublikasi Suv xo‘jaligi vazirligi. Suv resurslaridan samarali foydalanish bo‘yicha yillik hisobotlar. – Toshkent, 2023.
5. O‘zbekiston Respublikasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o‘zgarishi vazirligi. Ekologik holat to‘g‘risida milliy ma’ruza. – Toshkent, 2023.
6. Abdurahmonov Q.X. Barqaror rivojlanish va yashil iqtisodiyot asoslari. – Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti, 2020.
7. Karimov A.A. Yer va suv resurslarini boshqarishning iqtisodiy mexanizmlari. – Toshkent, 2019.

YASHIL ARXITEKTURA KONSEPSIYASI ASOSIDA YER VA SUV RESURLARIDAN OQILONA FOYDALANISH MASALALARI

Abdullayeva Sitorabonu Xasanjon qizi,

Toshkent ADJU universitetining “Arxitektura” fakulteti o‘qituvchisi

e-mail: sitorik1997@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur tadqiqotda yashil arxitektura konsepsiyasi asosida yer va suv resurslaridan oqilona foydalanishning nazariy hamda amaliy jihatlarini tahlil qilinadi. Tadqiqotda an‘anaviy va yashil qurilish modellari qiyosiy o‘rganilib, yashil infratuzilma, yomg‘ir suvlari boshqaruvi va suvni qayta foydalanish mexanizmlarining samaradorligi asoslab beriladi. Natijalar yashil arxitektura urban hududlarda ekologik barqarorlikni ta‘minlash va resurs tejamkor boshqaruvni shakllantirishda muhim omil ekanini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: yashil arxitektura, yer resurslari, suv resurslari, yashil infratuzilma, barqaror rivojlanish, urbanizatsiya, ekologik boshqaruv, resurs tejamkorlik.

KIRISH

Bugungi globalashuv va urbanizatsiya sharoitida yer va suv resurslaridan oqilona foydalanish masalasi barqaror rivojlanishning ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Iqlim o‘zgarishi, cho‘llanish jarayonlarining kuchayishi, suv tanqisligi va urban hududlarda ekologik yuklamaning ortishi mavjud tabiiy resurslardan samarali va tejamkor foydalanishni talab etadi. O‘zbekiston sharoitida chuchuk suv zaxiralarining cheklanganligi, sug‘oriladigan yerlar degradatsiyasi va suv xo‘jaligi infratuzilmasidagi yo‘qotishlar mazkur masalaning dolzarbligini yanada oshiradi. Bu jihatlar suv resurslarini muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanishni takomillashtirish zarurligi sifatida davlat darajasida ham e‘tirof etilgan [1].

Yer resurslaridan foydalanishning ratsional modeli barqaror rivojlanish tamoyillariga asoslanib, iqtisodiy samaradorlik bilan bir qatorda ekologik muvozanatni saqlashni ham nazarda tutadi. Ilmiy adabiyotlarda yer resurslaridan oqilona foydalanish hududiy rejalashtirishning muhim elementi sifatida talqin qilinadi hamda sanoat va urban hududlarda ekologik komponentni kuchaytirish zarurligi asoslab beriladi [2]. Shu bois, yashil arxitektura konsepsiyasi yer va suv resurslarini integratsiyalashgan boshqaruv tizimida ko‘rib chiqish imkonini beruvchi zamonaviy metodologik yondashuv hisoblanadi.

Yashil arxitektura inson va tabiat o‘rtasidagi muvozanatni ta‘minlash, energiya va suv resurslaridan samarali foydalanish, ekologik xavfsizlikni mustahkamlashga qaratilgan loyihalash konsepsiyasidir [3]. Mazkur yondashuv bino va inshootlarni faqat energiya samaradorligi nuqtai nazaridan emas, balki yer maydonidan foydalanish intensivligi, yashil hududlar ulushi, suvni qayta ishlatish tizimlari va tabiiy drenaj mexanizmlari bilan uyg‘un holda ko‘rib chiqadi.

Shahar hududlarini rejalashtirish jarayonida ekologik barqarorlikni ta’minlash bugungi kun urban siyosatining ustuvor yo‘nalishiga aylanmoqda. Bu borada yashil infratuzilma va ekotizim xizmatlari konsepsiyasi hududni tabiiy va antropogen elementlar uyg‘unligida rivojlantirish imkonini beruvchi kompleks mexanizm sifatida talqin etiladi. Yashil infratuzilma tizimi shahar landshaftida tabiiy komponentlarning uzluksizligini ta’minlab, ekologik barqarorlikni mustahkamlash, atmosfera ifloslanishini kamaytirish, suv balansini me’yorlashtirish va urban issiqlik yuklamasini pasaytirishga xizmat qiladi [4].

Shu bilan bir qatorda, suv xo‘jaligi obyektlarini arxitektura va landshaft dizayni bilan integratsiyalash ularni faqat texnik inshoot emas, balki ekologik va ijtimoiy funksiyaga ega makon elementi sifatida shakllantirish imkonini beradi. Bunday yondashuv yomg‘ir suvlari boshqaruvi, tabiiy drenaj tizimlari, suvni qayta ishlatish mexanizmlarini joriy etish orqali suv resurslaridan samarali foydalanishni ta’minlaydi hamda suv infratuzilmasini shahar ekologik tizimining faol regulyatoriga aylantiradi [5].

Zamonaviy ilmiy yondashuvlarda ekotizimli boshqaruv hududni yagona ekologik-iqtisodiy tizim sifatida talqin qilib, yer va suv resurslaridan foydalanishda kompleks strategiyani ishlab chiqishni nazarda tutadi [6]. Bu esa yashil arxitektura konsepsiyasi asosida hududiy rivojlanish strategiyalarini shakllantirishning ilmiy asosini tashkil etadi.

Shunday qilib, yashil arxitektura konsepsiyasi asosida yer va suv resurslaridan oqilona foydalanish masalalarini o‘rganish barqaror urban rivojlanish, ekologik xavfsizlik va resurs tejamkor iqtisodiyot modelini shakllantirish nuqtai nazaridan muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

ASOSIY QISM

Yashil arxitektura konsepsiyasi asosida yer va suv resurslaridan oqilona foydalanish jarayonlarini tahlil qilishda qiyosiy (an’anaviy va yashil modelni solishtirish), tizimli (yer–suv–infratuzilma o‘zaro bog‘liqligini kompleks ko‘rib chiqish) hamda ekologik indikatorlar asosidagi baholash usullaridan foydalanildi. Tadqiqot metodologiyasi hududiy rejalashtirish ko‘rsatkichlari, yer maydonidan foydalanish intensivligi, yashil infratuzilma ulushi, qattiq qoplama darajasi, suv iste’moli samaradorligi, yomg‘ir suvlari boshqaruvi mexanizmlari hamda infiltratsiya koeffitsiyentlarini o‘z ichiga oldi. Shuningdek, urban mikroiklim ko‘rsatkichlari va issiqlik oroli effekti bilan bog‘liq bilvosita ekologik omillar ham hisobga olindi. Bunday kompleks yondashuv yer va suv resurslari o‘rtasidagi funksional bog‘liqlikni aniqlash hamda ularning birgalikdagi boshqaruv samaradorligini baholash imkonini berdi.

Tadqiqot urban hududlarda yer maydonidan foydalanish intensivligi, yashil infratuzilma ulushi, suv iste’moli samaradorligi va yomg‘ir suvlari boshqaruvi o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir mexanizmlarini aniqlashga qaratildi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, an’anaviy qurilish modeli yer resurslaridan maksimal iqtisodiy samara olishga yo‘naltirilgan bo‘lib, hududning ekologik sig‘imi va tabiiy muvozanati yetarli darajada inobatga olinmaydi. Bunda qurilish zichligi yuqori darajada

saqlanadi, yer yuzasining katta qismi beton, asfalt va boshqa qattiq qoplamalar bilan qoplanadi. Qattiq qoplamalar ulushining ortishi esa suvning tabiiy infiltratsiya jarayonini cheklaydi, tuproqning namlikni singdirish qobiliyatini pasaytiradi va tabiiy drenaj tizimlarini izdan chiqaradi.

Natijada yer yuzasida suvning tabiiy aylanishi buziladi, yomg‘ir suvlari infiltratsiya qilinmay, tezkor yuzaki oqim shaklida harakatlanadi. Bu esa drenaj va kanalizatsiya tizimlariga ortiqcha yuklama tushishiga, ayrim hollarda suv toshqinlari va suv bosish holatlarining yuzaga kelishiga sabab bo‘ladi. Bundan tashqari, yer osti suv zaxiralari yetarli darajada to‘ldirilmaydi, bu esa uzoq muddatli istiqbolda suv resurslarining kamayishiga olib keladi. Shu bilan birga, yashil hududlar ulushining pastligi urban mikroiklimni salbiy tomonga o‘zgartiradi, issiqlik oroli effekti kuchayadi va havo harorati ko‘tariladi. Bu esa energiya iste‘molining ortishiga, ayniqsa sovutish tizimlariga bo‘lgan ehtiyojning kuchayishiga sabab bo‘ladi.

An‘anaviy modelning yana bir muhim kamchiligi shundaki, suv iste‘moli ko‘pincha markazlashgan tizimga to‘liq bog‘liq bo‘ladi va suvdan foydalanishda differensial yondashuv qo‘llanilmaydi. Ichimlik suvi texnik ehtiyojlar uchun ham sarflanadi, yomg‘ir suvlari esa foydali resurs sifatida emas, balki ortiqcha yuklama sifatida qaraladi. Bu esa suv resurslarining isrof bo‘lishiga va umumiy suv ta‘minoti tizimining samaradorligi pasayishiga olib keladi.

Yashil arxitektura modeli esa yer resurslarini ekologik funksional zonalashtirish asosida boshqarishni nazarda tutadi. Bunda hudud uch asosiy element – qurilish maydoni, yashil infratuzilma va suvni boshqarish elementlari – o‘rtasida muvozanatli taqsimlanadi. Quyidagi jadvalda an‘anaviy va yashil arxitektura modeli o‘rtasidagi asosiy farqlar keltirilgan:

1-jadval

Yer resurslaridan foydalanish ko‘rsatkichlarining qiyosiy tahlili

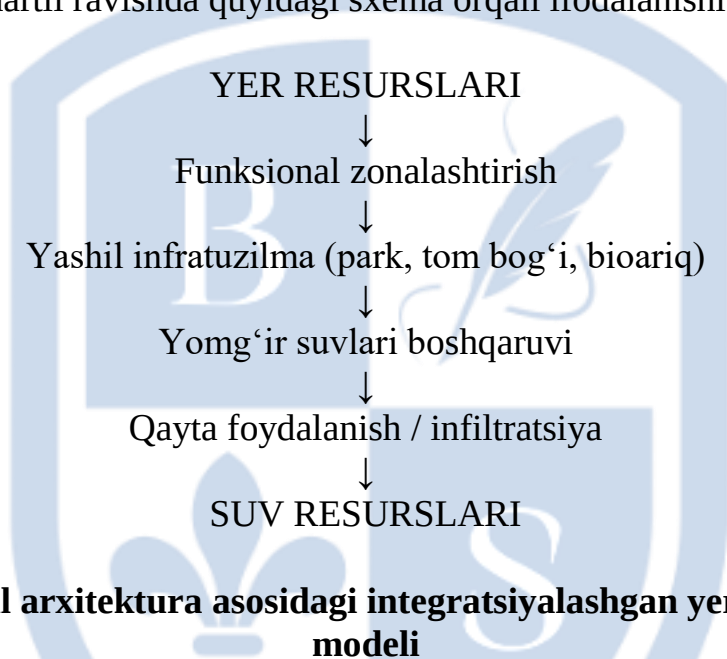
Ko‘rsatkichlar	An‘anaviy model (%)	Yashil arxitektura modeli (%)
Qurilish zichligi	65–75	45–55
Yashil hududlar ulushi	10–15	30–40
Suvni boshqarish elementlari	3–5	10–15
Qattiq qoplama ulushi	70–80	40–50
Tabiiy infiltratsiya imkoniyati	Past	Yuqori

Jadval ma‘lumotlari shuni ko‘rsatadiki, yashil arxitektura modeli qurilish zichligini optimallashtirish orqali yashil hududlar ulushini deyarli ikki barobar oshirish imkonini beradi. Qattiq qoplamalar ulushining kamayishi yomg‘ir suvlari uchun tabiiy singish sharoitini yaxshilaydi va yer osti suv zaxiralarning to‘ldirilishiga xizmat qiladi. Suvni boshqarish elementlari maydonining kengayishi bioariqlar, sun‘iy suv havzalari va infiltratsiya zonalarini orqali suv oqimlarini tartibga solish imkonini beradi.

Suv resurslaridan foydalanish samaradorligi ham qiyosiy baholandi. An‘anaviy modelda suv iste‘moli ko‘pincha markazlashgan tizimga bog‘liq bo‘lib,

ichimlik suvi texnik ehtiyojlar uchun ham ishlatiladi. Yashil arxitektura konsepsiyasida esa suvdan foydalanish ikki konturli tizim asosida tashkil etiladi. Yomg‘ir suvlari yig‘ilib, filtratsiyadan o‘tkaziladi va sug‘orish hamda texnik ehtiyojlar uchun qayta ishlatiladi. Natijada umumiy suv iste‘moli o‘rtacha 25–35 foizga qisqaradi. Shu bilan birga, suv yo‘qotish koeffitsiyenti kamayadi va infratuzilma samaradorligi oshadi.

Yer va suv resurslarini integratsiyalashgan boshqarish mexanizmi yashil infratuzilma tizimi orqali amalga oshiriladi. Yashil tomalar, vertikal bog‘lar, park hududlari va bioinjining elementlari urban makonda tabiiy gidrologik jarayonlarni tiklaydi. Yomg‘ir suvlari bevosita kanalizatsiya tizimiga yuborilmasdan, infiltratsiya va qayta foydalanish jarayonlari orqali boshqariladi. Ushbu jarayon shartli ravishda quyidagi sxema orqali ifodalanishi mumkin:

1-chizma. Yashil arxitektura asosidagi integratsiyalashgan yer-suv boshqaruv modeli

Mazkur integratsiyalashgan model yer va suv o‘rtasidagi ekologik bog‘liqlikni mustahkamlaydi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, yashil arxitektura elementlari joriy etilgan hududlarda yashil hududlar koeffitsiyenti 2–2,5 barobar oshadi, suvni qayta foydalanish darajasi 30–40 foizga yetadi, issiqlik oroli effekti esa o‘rtacha 15–25 foizga kamayadi. Bu esa urban mikroiklimni yaxshilaydi, energiya sarfini kamaytiradi va aholi yashash sharoitlarini sog‘lomlashtiradi.

Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, yashil arxitektura konsepsiyasi yer resurslaridan foydalanish intensivligini ekologik me‘yorlarga moslashtiradi, suv resurslarini qayta aylanish mexanizmlari orqali tejaydi va urban hududlarning tabiiy barqarorligini ta‘minlaydi. Integratsiyalashgan boshqaruv modeli uzoq muddatli istiqbolda iqtisodiy samaradorlikni ham oshiradi, chunki ekspluatatsiya xarajatlari kamayadi va resurslardan foydalanish optimallashtiriladi. Shu bois yashil arxitektura yer va suv resurslarini boshqarishning barqaror, ilmiy asoslangan va amaliy jihatdan samarali mexanizmi sifatida e‘tirof etilishi mumkin.

XULOSA

O‘tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, yashil arxitektura konsepsiyasi asosida yer va suv resurslaridan oqilona foydalanish urban hududlarning ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy barqarorligini ta‘minlashning samarali mexanizmi hisoblanadi. An‘anaviy qurilish modelida yer resurslaridan foydalanish asosan yuqori zichlik va qisqa muddatli iqtisodiy samaradorlik tamoyiliga asoslangan bo‘lib, ekologik sig‘im va tabiiy jarayonlar yetarli darajada hisobga olinmaydi. Bu esa qattiq qoplamalar ulushining ortishi, infiltratsiya jarayonining pasayishi, suv yo‘qotishlarining ko‘payishi hamda urban issiqlik oroli effektining kuchayishiga olib keladi.

Yashil arxitektura modeli esa yer va suv resurslarini yagona ekologik tizim doirasida ko‘rib chiqib, funksional zonalashtirish, yashil infratuzilmani kengaytirish, yomg‘ir suvlari boshqaruvi va suvni qayta foydalanish mexanizmlarini joriy etish orqali barqaror boshqaruvni ta‘minlaydi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, yashil hududlar ulushining oshirilishi va suvni qayta foydalanish tizimlarining joriy etilishi suv iste‘molini o‘rtacha 25–35 foizga kamaytiradi, infiltratsiya samaradorligini oshiradi va ekologik yuklamani me‘yorlashtiradi. Shu bilan birga, yashil infratuzilma urban mikroiklimni yaxshilaydi, energiya sarfini kamaytiradi va hududning ekologik sig‘imini oshiradi.

Mazkur natijalardan kelib chiqib, quyidagi ilmiy takliflar va amaliy tavsiyalarni ilgari surish maqsadga muvofiq deb hisoblanadi:

1. Hududiy rejalashtirish me‘yorlarini qayta ko‘rib chiqish. Qurilish zichligini ekologik sig‘im bilan muvofiqlashtiruvchi normativ ko‘rsatkichlar ishlab chiqilishi va yashil hududlar ulushini minimal 30 foiz darajada belgilash tavsiya etiladi.

2. Yomg‘ir suvlari boshqaruvi bo‘yicha majburiy talablar joriy etish. Har bir yirik qurilish loyihasida bioariqlar, infiltratsiya zonalar yoki suv yig‘ish tizimlari mavjud bo‘lishi shart sifatida belgilanishi lozim.

3. Ikki konturli suv ta‘minoti tizimini joriy qilish. Ichimlik suvi va texnik suv oqimlarini ajratish orqali suv iste‘molini optimallashtirish, yomg‘ir suvlari va tozalangan oqova suvlarni qayta foydalanish mexanizmlarini kengaytirish zarur.

4. Yashil infratuzilma elementlarini keng qo‘llash. Yashil tomalar, vertikal bog‘lar, ochiq yashil maydonlar va suv havzalari urban hududlarda majburiy loyihaviy komponent sifatida integratsiyalashishi maqsadga muvofiq.

5. Ekologik indikatorlar asosida monitoring tizimini yaratish. Yer va suv resurslaridan foydalanish samaradorligini baholovchi infiltratsiya koeffitsiyenti, yashil hududlar koeffitsiyenti va suvni qayta foydalanish darajasi kabi ko‘rsatkichlar asosida doimiy monitoring tizimi joriy etilishi lozim.

6. Ilmiy-tadqiqot va innovatsion ishlanmalarni qo‘llab-quvvatlash. Bioinjining, raqamli modellash (GIS, BIM) va “aqli” suv boshqaruv tizimlarini joriy etish bo‘yicha ilmiy loyihalarni kengaytirish zarur.

7. Kadrlar tayyorlash va malaka oshirish. Arxitektura va shaharsozlik sohasida ekologik loyihalash tamoyillarini chuqur biladigan mutaxassislarni

tayyorlash hamda amaldagi mutaxassislar uchun maxsus o‘quv dasturlarini ishlab chiqish tavsifi etiladi.

Xulosa qilib aytganda, yashil arxitektura konsepsiyasi yer va suv resurslaridan foydalanishni ekologik barqarorlik tamoyillari asosida optimallashtirishga xizmat qiladi. Mazkur yondashuv urban hududlarning uzoq muddatli rivojlanishini ta’minlash, tabiiy resurslarni asrab-avaylash va kelajak avlodlar manfaatlarini himoya qilishda strategik ahamiyat kasb etadi. Shu bois, yashil arxitektura elementlarini hududiy siyosat va normativ-huquqiy hujjatlar darajasida mustahkamlash barqaror rivojlanishning muhim sharti sifatida e’tirof etilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati Kengashining “Suv resurslarini muhofaza qilish, ulardan oqilona va samarali foydalanish, suvni boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish, sohaning qonunchilik bazasini mustahkamlashga oid masalalar haqida” gi qarori, 01.08.2023 yildagi KQ-547-IV-son. <https://lex.uz>
2. Trehub, M., & Trehub, I. (2017). Concepts of rational land use. *Geodesy, cartography and aerial photography*, (85), 118-123.
3. Janizaqov, A. E. (2025). YASHIL ARXITEKTURANING RIVOJIGA TA'SIR QILUVCHI ASOSIY OMILLAR. *Экономика и социум*, (8 (135)), 201-204.
4. Гагарина, Е. С. (2023). Зеленая инфраструктура и экосистемные услуги в устойчивом развитии городов. *Architecture and Modern Information Technologies*, (1 (62)), 228-247.
5. Egamberdiyeva, S. (2025). Gidrotexnika inshootlarini arxitektura dizayni orqali ekologik barqaror shahar muhitiga integratsiyalash. *Строительство и образование*, (3), 100-105.
6. Ляхова, Н. И., & Полякова, Е. Ю. (2022). Перспективы внедрения экосистемного подхода для развития территорий и рационального использования земельных ресурсов. *Региональная экономика и управление: электронный научный журнал*, (2 (70)), 13.

O‘ZBEKISTONDA YER-SUV RESURLARINI BOSHQARISH: TARIXIY TAJRIBA, HUQUQIY ISLOHOTLAR VA KELAJAK STRATEGIYALARI

Yakubov Valijon G‘aniyevich

*Farg‘ona Davlat Texnika Universiteti “Moliya va buxgalteriya hisobi” kafedrası
katta o‘qituvchisi
e-mail:valijonyakubov@fstu.uz*

Arabboyeva Fotimaxon Abdugafirovna

Farg‘ona Davlat Texnika Universiteti 74-24 BI guruh talabasi

Annotatsiya

Ushbu maqolada O‘zbekistonda yer va suv resurslarini boshqarish tizimining tarixiy rivojlanish bosqichlari, an‘anaviy sug‘orish tajribalari hamda mustaqillikdan keyingi davrda amalga oshirilgan huquqiy islohotlar tahlil qilinadi. Shuningdek, yer va suv resurslarini boshqarishda davlat siyosati, zamonaviy boshqaruv mexanizmlari, ekologik barqarorlikni ta‘minlash hamda qishloq xo‘jaligida samaradorlikni oshirish masalalari ko‘rib chiqiladi. Maqolada suv resurslaridan samarali foydalanish, yer resurslarini muhofaza qilish, suv tanqisligi sharoitida boshqaruv tizimini takomillashtirish va xalqaro tajribalarni joriy etishning ahamiyati asoslab beriladi. Natijada, yer va suv resurslarini boshqarish sohasida olib borilayotgan huquqiy islohotlar mamlakatning yaxshi rivojlanishiga xizmat qilishi ta‘kidlangan.

Kalit so‘zlar: Yer resurslari, suv resurslari, yer va suv boshqaruvi, irrigatsiya tizimi, qishloq xo‘jaligi, suv taqsimoti, suv tejash texnologiyalari, ekologik barqarorlik tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, tarixiy tajriba, davlat siyosati, yer fondi, resurslarni boshqarish strategiyasi.

“O‘zbekiston-2030” strategiyasini “Atrof-muhitni” asrash va “yashil iqtisodiyot” yilida amalga oshirishga oid davlat dasturida suvni tejash bo‘yicha bir qator yirik loyihalar amalga oshirilishi ko‘zda tutilgan. Ushbu dasturda har yili, 2.5 milliard suv tejash, suv tejovchi texnologiyalarni yaratish nasos stansiyalarini elektr energiyasi sarfini 300 million kVt/soatiga qisqartirish, zamonaviylashtirish, qishloq xo‘jaligi yerlarini suv bilan yaxshiroq taminlash, ichimlik suvi ta‘minoti va kanalizatsiya tarmoqlarini kengaytirish kabi loyihalar amalga oshirilishi belgilab qo‘yilgan. O‘zbekiston suv resurslari bilan bog‘liq muammolarni hal qilishda kompleks va innovatsion yondashuvni amalga oshirmoqda. Hukumat tomonidan qabul qilingan strategiyalar va yangi texnologiyalar suv yo‘qotishlarini kamaytirish, sug‘oriladigan yerlarning hosildorligini oshirish va energiya tejash imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qilishi lozim. Bu chora tadbirlar nafaqat hozirgi suv resurslarini boshqarish, balki, kelajak avlod uchun ham barqaror suv ta‘minotini ta‘minlashga qaratilgan. Shuningdek, raqamlashtirish orqali suv taqsimotini shaffoflashtirish suv resurslarini adolatli taqsimlash bo‘yicha xalqaro hamkorlikni kuchaytirish maqsad qilingan. O‘zbekiston suv resurslarini

boshqarishda yangi innovatsiyalarning keng joriy etilishi bilan bog‘liq. Fermerlar va dehqon xo‘jaliklari uchun suvni qadrlash isrofgarchilikka yo‘l qo‘ymasliklari uchun “ Suvchilar maktabi” loyihasi yo‘lga qo‘yildi. Ushbu loyiha doirasida fermerlar innovatsion sug‘orish tizimlarini qo‘llash bo‘yicha malaka oshirishmoqda. Bundan tashqari, fermerlar va klaster korxonalariga zamonaviy sug‘orish texnologiyalarini joriy etishda moliyaviy ko‘rasatish maqsadida suvkredit.uz platformasi ishga tushirildi. Bu platforma orqali 5-yil muddatdga imtiyozli kreditlar olish imkoniyatiga ega bo‘ldi. Yangi tashabbuslar natijasida o‘tgan yili 22 ming gektar paxta dalalarida tomchilatib va diskret sug‘orish tizimlari joriy etildi. Buning uchun 208 milliard so‘m miqdorda subsidiyalar ajratildi. Shu bilan birga, suv tejovchi texnologiyalar uchun soliq imtiyozlari berilishi, fermerlarning innovatsion yechimlariga qiziqishini oshirmoqda. Dunyo tajribasi shundan dalolat beradiki, aqilli texnologiyalar va avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari suv yo‘qotishlarini kamaytirish irrigatsiya jarayonlarini aniq samarali hamda suv resurslaridan maqsadli foydalanish imkonini beradi. O‘zbekiston bu sohada faol qadamlarni tashlamoqda. Masalan, an‘anaviy usullar bilan sug‘orishda suvning katta qismi isrof bo‘lishi xususan, tuproq o‘zanli kanallarida yirik yo‘qotish masalalarini dolzarb qilib qo‘ymoqda. Yer tabiat mahsuli bo‘lib, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishda muhim ahamiyatga ega. Chunki, u mazkur tarmoqning eng asosiy ishlab chiqarish vositasi hisoblanadi. Yerga urug‘ qadash, ko‘chat ekib ishlov berish natijasida turli xildagi mahsulotlar yetishtiriladi. Tarmoqda yetishtiriladigan barcha turdagi mahsulotlar yerdan, suvdan foydalangan holda olinadi. Keyingi yillarda mamalakatimiz qishloq xo‘jaligini isloh qilish, xususan sohada davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish, bozor munosabatlarini keng joriy qilish, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtiruvchi, qayta ishlovchi va sotuvchi subyektlar o‘rtasidagi munosabatlarning huquqiy asosini mustahkamlash, sohaga investitsiyalarni jalb qilish, resurstejamkor texnologiyalarini joriy etish hamda qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarni zamonaviy texnikalar bilan ta‘minlash borasida muayyan ishlar amalga oshirilmoqda. Suv bu nafaqat tabiiy resurs, balki iqtisodiyotning barcha tarmoqlarini harakatga keltiruvchi asosiy omillardan hisoblanadi. O‘tgan qisqa davrda sug‘oriladigan va lalmi yerlar, tog‘ va tog‘oldi hamda cho‘l-yaylov hududlarining tuproq unumdorligini oshirish, suv va boshqa tabiiy resurslardan samarali foydalanish bo‘yicha keng ko‘lamli ishlar olib borilmoqda. Dunyo miqyosida suv resurslariga bo‘lgan ehtiyoj kun sayin ortib bormoqda. Harorat ko‘tarilishi, aholi sonining o‘sishi va iqtisodiyotning tez sur‘atlarda rivojlanishi suvdan oqilona foydalanish masalasini dolzarb muammoga aylantirmoqda. Keyingi yillarda yurtimizda ushbu masalaga bu darajada katta e‘tibor qaratilayotgani bejizga emas albatta. Chunki suv manbalari O‘zbekistondagi ko‘plab ekotizimlar, jumladan, daryolar, ko‘llar, va suv omborlari uchun muhim ahamiyatga egadir. Suv resurslariga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo‘lish va ularni boshqarish biologik xilma-xillikni saqlashga, suv sifatini yaxshilashga olib keladi va ekoturizmni saqlash hamda rivojlantirish imkonini

beradi. Suv-inson hayotining asosiy manbai, iqtisodiyot, qishloq xo‘jaligi va sanoat rivojlanishining eng muhim omili hisoblanadi. O‘zbekistonda suv resurslarining asosiy qismi Amudaryo va Sirdaryo daryolari, ichki daryo va soylar hamda yer osti suvlaridan iborat. Prezidentimizning 2019-yil 17-iyundagi “ Qishloq xo‘jaligida yer va suv resurslaridan yaxshi foydalanish chora tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoni ushbu salbiy oqibatlarning ta‘sirini kamaytirish va kelgusida bartaraf qilishga xizmat qiladi. Mazkur hujjatda Respublika yillar davomida irrigasiya va meliorasiya holati yomonlashuvi natijasida foydalanishdan chiqib ketgan yerlarni bosqichma-bosqich qayta foydalanishga kiritish, yer osti suv zaxiralaridan samarali foydalanish, ekologik tabiiy boyliklarni qadrlash, asrab-avaylash, irrigasiya tarmoqlarini rekonstruksiya qilish orqali suv yo‘qotishini kamaytirishdek muhim vazifalar o‘rin olgan. O‘zbekistonda yer va suv resurslarini boshqarish qadimiy sug‘orma dehqonchilik an‘analariga asoslanib, bugungi kunda iqlim o‘zgarishi sharoitida raqamli texnologiyalar, huquqiy islohotlar va suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish orqali integrallashgan tizimga o‘tmoqda. Asosiy maqsad 2030-yillargacha suv samaradorligini oshirish va transchegaraviy suv muammolarini yechishdir. Mamlakatdagi umumiy suv oqimi 116 milliard kub metrni tashkil qilsada, suv taqsimoti va undan foydalanishda jiddiy muammolar mavjud. Jumladan, umumiy suv iste‘molining 90-91 foizini asosan qishloq xo‘jaligi ehtiyojlariga yo‘naltirilganligi, mavjud irrigatsiya tizimining eskirishi, suv tejash texnologiyalarining past darajada joriy qilinishi, iqlim o‘zgarishi, transchegaraviy suv taqsimoti muammolari suv resurslaridan samarali foydalanishni cheklayotgan asosiy omillardir. Bugungi kunda sug‘orish tizimida yo‘qotishlar 35-40 foizni tashkil etayotgani mamlakatdagi suv tanqisligini yanada kuchaytirmoqda. Qolaversa, irrigatsiya tarmoqlarining 77 foizini tamirlash va rekonstruksiya qilishga muhtoj, nasos stansiyalarini aksariyati eskirgan bo‘lib, ulardagi energiya iste‘moli keskin oshgan. Shuningdek global iqlim o‘zgarishi va Markaziy Osiyodagi muzliklarning tez erish jarayoni suv resurslari kamayishiga olib kelmoqda. Ilmiy prognozlariga ko‘ra, 2050-yilga kelib Sirdaryo havzasida suv resurslari 5 foizga, Amudaryo havzasida esa 15 foizgacha qisqarishi kutilmoqda. Agar suv iste‘moliva taqsimoti samarali bajarilmasa, 2030-yilga bo‘rib, mamlakatda suv tanqisligi 7 milliard kub metr ga 2050-yilda esa bu 15 milliard kub metr ga yetishi mumkin. Bu muammolarni hal qilish uchun O‘zbekiston hukumati tomonidan suv resurslarini tejash va samarali boshqarishga qaratilgan islohotlar va texnologiyalar 2030-yilga qadar joriy etilmoqda. Qadimiy an‘analar, O‘rta Osiyoda, jumladan, O‘zbekistonda suv boshqaruv” miroblar” tizimi va jamoaviy mehnat (hashar) asosida qurilgan. Sovet davrida yirik irrigatsiya tizimlari va kanallari quriladi, ammo suvdan samarasiz foydalanish va Orol dengizining qurishi kabi ekologik muammolarga olib keladi. Mustaqillik davrida suv boshqaruvi havza tamoyiliga (Sirdaryo Amudaryo havzasi) o‘tkazildi. O‘z-o‘zidan ma‘lumki, O‘rta Osiyo tuproqlari,xususan, O‘zbekiston hududidagi barcha yerlardagi dehqonchilik madaniyatida sug‘orma dehqonchilik birinch o‘rinda turgan. Suvsiz joylardagi dehqonchilik madaniyati esa bundan ham mashaqqatli bo‘lib odamlar koriz,damba

hamda hovularni qurishni o‘ylab topganlar va unda foydalanishga majbur bo‘lganlar. Hozirgi kunga kelib barcha taraqqiyot strategiyalarni ishlab chiqilishi yurtimizga har sohada o‘z mahsulini bermoqda. Mamlakatimizda qishloq xo‘jaligi, yer va suv islohotlari hali tugagani yo‘q bu borada hali ko‘p to‘xtalib o‘tiladi.

Xulosa, Yerga mineral o‘g‘itlarni ham to‘g‘ri tanlanishi suvni zaharlanishini oldini olingan bo‘ladi. Kengroq yerdan qanday to‘g‘ri foydalanish kerakligi, suvni isrof qilmaslik, davlat va jamiyat budjetiga tejamkorlik borasida hissa qo‘shish, hosildorlikni ko‘paytirish sun‘iy emas balki tabiiy yo‘llar bilan mahsulotni yetishtirishni “Agranom” mutaxassislarni mukammal o‘rgatish kerak. Yerga qanchalik mehr berilsa, shunchalik bizni boqadi. Yer suv resurslarini boshqarish islohotlari bugungi globallashuv va iqlim o‘zgarishi sharoitida har bir davlatning strategik ustuvor yo‘nalishiga aylangan. Qolaversa, zamonaviy usullar asosida mamlakat oziq-ovqat ta‘minoti barqarorligiga erishish uchun yangi serhosil qishloq xo‘jaligi ekinlari, ularning birlamchi urug‘chiligini yaratishga e‘tibor qaratilyapti. Bu borada yurtimizda sug‘oriladigan maydonlarning unumdorligini oshirish, meliorativ holati va suv ta‘minotini yaxshilash maqsadida davlat dasturlari doirasida keng ishlar targ‘ib qilinib kelinmoqda. Umuman olganda, agrosanoat tizimda suv resurslarini saqlash, ekologik omillarni hisobga olish fermerlar va qishloq xo‘jaligi korxonalarining jamiyat oldidagi mas‘uliyati va burchidir. Shu sababli suvni boshqarishdagi har qanday islohotlar mamlakatning umumiy taraqqiyotiga ta‘sir ko‘rsatadi. Islohotlarning maqsadi esa, mavjud suv zaxiralaridan maksimal darajada samarali, adolatli va barqaror foydalanishni ta‘minlashdir. Bu faqatgina suvni taqsimlash emas, balki uni muhofaza qilish, qayta tiklash, ifloslanishdan saqlash va yo‘qotishlarni kamaytirishlarni ham o‘z ichiga oladi. Zero, bu oziq-ovqat xavfsizligini va uzoq muddatli qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishni ta‘minlashga xizmat qiladi. Islohotlar natijasida suv iste‘moli ustidan nazorat kuchayadi, hisob-kitob tizimi takomillashadi, shaffoflik, umuman olganda, iqtisodiy o‘sish, ekologik muvozanat va jamiyat farovonligini ta‘minlashga qaratilgan uzoq muddatli strategik jarayondir. Shuningdek, O‘zbekiston suv resurslari masalasida xalqaro hamkorlikni ham rivojlantirmoqda. Chunki mintaqadagi asosiy daryolar-Amudaryo va Sirdaryo transchegaraviy daryolar bo‘lib, ulardan bir nechta davlat foydalanadi. Shu sababli, har iqtisodiy sohalarda mintaqaviy hamkorlik muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Valiyev X.I va boshqalar. Suv resurslarini havzaviy boshqarish va rejalashtirish. Toshkent-2020
2. Ikramov R.A. Irrigasiya tizimlarida suv resurslarini boshqarish. Toshkent-2021-2022
3. Raxmatov A. Yer resurslaridan samarali foydalanish strategiyasi “Iqtisodiyot nashriyoti”
4. Zaynutdinov R. Qishloq xo‘jaligida yer va suv resurslarini boshqarish-2019

5. gov.uz/suvchi O‘zbekiston Respublikasi suv xo‘jaligi vazirligining rasmiy sahifasi raqamlashtirish bo‘yicha ma’lumotlar.
6. Eco.gov.uz-Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o‘zgarishi vazirligi.
7. Geoportal.uz-Milliy geoaxborot portali visual ma’lumotlar.

SUV TEJOVCHI TEXNOLOGIYALARNI JORIY ETISHDA XORIJIY INVESTITSIYALARNING AHAMIYATI

Mamatkulova Nodira Makkamovna
TAQU, “Menejment” kafedrası dotsenti
n.mamatkulova@taqu.uz
(+99890)9947982

Annotatsiya

Mazkur maqolada suv resurslaridan samarali foydalanish sharoitida suv tejovchi texnologiyalarni joriy etishda xorijiy investitsiyalarning ahamiyati tahlil qilinadi. Global iqlim o‘zgarishi, suv resurslari tanqisligi hamda qishloq xo‘jaligida suvga bo‘lgan talabning ortishi suvdan oqilona foydalanish masalasini dolzarb muammolardan biriga aylantirmoqda. Tadqiqot davomida suv tejovchi texnologiyalarni joriy etishning iqtisodiy samaradorligi, agrar sektor rivojlanishiga ta’siri hamda O‘zbekiston qishloq xo‘jaligida ushbu texnologiyalarni keng joriy etishda xorijiy investitsiyalarning roli ilmiy jihatdan tahlil qilindi. Shuningdek, suv tejovchi texnologiyalarni rivojlantirish orqali agrar sektorga investitsiyalarni jalb qilish bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar. suv resurslari, suv tejovchi texnologiyalar, xorijiy investitsiyalar, sug‘orish tizimi, qishloq xo‘jaligi, tomchilatib sug‘orish, investitsiya muhiti, agrar sektor

Hozirgi davrda suv resurslaridan samarali foydalanish global miqyosdagi dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. BMT ma’lumotlariga ko‘ra, dunyoda mavjud suv resurslarining qariyb 70 foizi qishloq xo‘jaligi ehtiyojlari uchun sarflanadi (1). Shu bilan birga, iqlim o‘zgarishi, aholi sonining ortishi hamda iqtisodiy faoliyatning kengayishi suv resurslariga bo‘lgan bosimni yanada kuchaytirmoqda.

Markaziy Osiyo mintaqasida suv resurslari taqsimoti muammosi ayniqsa dolzarb hisoblanadi. O‘zbekiston hududida suv iste’molining asosiy qismi qishloq xo‘jaligi ehtiyojlariga to‘g‘ri keladi. Jahon banki ma’lumotlariga ko‘ra, mamlakatda suv iste’molining 90 foizdan ortig‘i sug‘orish ehtiyojlariga sarflanadi (2). Shu sababli suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish qishloq xo‘jaligi

samaradorligini oshirish hamda suv resurslaridan oqilona foydalanish uchun muhim ahamiyatga ega.

Braziliya va Lotin Amerikasi qazib olish, energetika va qishloq xo‘jaligi sohaslarini rivojlantirdi, investitsiyalarning himoyasi bo‘yicha bitimlar tuzishga erishdi; xususiylashtirish va infratuzilma sohasida faol konsessiya siyosatini olib bordi, milliy agentliklar va ikki tomonlama kelishuvlar muhim rol o‘ynaydi.

Suv tejoychi texnologiyalar qishloq xo‘jaligida suv resurslaridan samarali foydalanish imkonini beradi. Bunday texnologiyalar qatoriga quyidagilar kiradi:

- tomchilatib sug‘orish texnologiyasi
- yomg‘irlatib sug‘orish tizimi
- lazer tekislash texnologiyasi
- avtomatlashtirilgan sug‘orish tizimlari

Mazkur texnologiyalar suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. FAO tadqiqotlariga ko‘ra, tomchilatib sug‘orish texnologiyasini qo‘llash natijasida suv sarfi 40–60 foizgacha kamayishi, hosildorlik esa 20–30 foizga oshishi mumkin (3).

Bundan tashqari, suv tejoychi texnologiyalar quyidagi iqtisodiy afzalliklarni ta‘minlaydi:

- qishloq xo‘jaligi mahsulotlari hosildorligini oshirish;
- ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish;
- suv resurslaridan samarali foydalanish;
- agrar sektor barqaror rivojlanishini ta‘minlash.

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda suv resurslaridan samarali foydalanish bo‘yicha keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, qishloq xo‘jaligida suv tejoychi texnologiyalarni joriy etish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligi vazirligi ma‘lumotlariga ko‘ra, 2023-yilda mamlakatda 1 million gektardan ortiq yer maydonida suv tejoychi texnologiyalar joriy etilgan (4).

Tomchilatib sug‘orish texnologiyalarini joriy etish uchun fermer xo‘jaliklariga davlat tomonidan subsidiyalar ajratilmoqda. Bu esa suv tejoychi texnologiyalarni keng joriy etish jarayonini jadallashtirishga xizmat qilmoqda.

Suv tejoychi texnologiyalarni joriy etish katta miqdordagi investitsiyalarni talab qiladi. Shu sababli ushbu sohada xorijiy investitsiyalar muhim moliyaviy manba hisoblanadi.

O‘zbekistonda sug‘orish tizimlarini modernizatsiya qilish hamda suv tejoychi texnologiyalarni joriy etish bo‘yicha qator xalqaro investitsiya loyihalari amalga oshirilmoqda. Xususan, Jahon banki, Osiyo taraqqiyot banki hamda Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki tomonidan moliyalashtirilayotgan loyihalar suv resurslarini boshqarish tizimini modernizatsiya qilishga qaratilgan (5).

Masalan, Jahon banki tomonidan amalga oshirilayotgan irrigatsiya tizimlarini modernizatsiya qilish loyihalari sug‘orish infratuzilmasini takomillashtirish hamda suv tejoychi texnologiyalarni joriy etishga xizmat qilmoqda.

Mazkur loyihalar natijasida:

- suv resurslaridan foydalanish samaradorligi oshmoqda;
- qishloq xo‘jaligida hosildorlik ortmoqda;
- agrar sektorda investitsiya jozibadorligi kuchaymoqda.

O‘zbekiston qishloq xo‘jaligida suv tejovchi texnologiyalarni rivojlantirish quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshirilishi mumkin:

1. Sug‘orish infratuzilmasini modernizatsiya qilish.
2. Tomchilatib sug‘orish texnologiyalarini keng joriy etish.
3. Suv resurslarini boshqarishda raqamli monitoring tizimlarini joriy etish.
4. Xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlikni kengaytirish.

5. Suv tejovchi texnologiyalarni ishlab chiqaruvchi mahalliy korxonalarni rivojlantirish.

Dunyo amaliyoti shuni ko‘rsatadiki, suv resurslari cheklangan davlatlarda suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish qishloq xo‘jaligi samaradorligini oshirishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, Avstraliya, AQSh, Ispaniya kabi davlatlarda suv resurslaridan samarali foydalanish maqsadida tomchilatib sug‘orish va raqamli sug‘orish texnologiyalari keng joriy etilgan. Masalan, Avstraliyada suv resurslarini boshqarish bo‘yicha zamonaviy monitoring tizimlari joriy etilgan. Raqamli texnologiyalar yordamida sug‘orish jarayonlari real vaqt rejimida nazorat qilinadi. Bu esa suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda (6).

Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, suv tejovchi texnologiyalarni joriy etishda davlat siyosati, investitsiya muhiti hamda innovatsion texnologiyalarni rivojlantirish muhim ahamiyatga ega.

Suv resurslaridan samarali foydalanish ko‘p jihatdan institutsional boshqaruv tizimiga bog‘liq. Suv xo‘jaligi tizimini samarali boshqarish uchun quyidagi institutsional mexanizmlarni rivojlantirish zarur:

- suv resurslarini boshqarish bo‘yicha yagona strategiyani ishlab chiqish;
- suv iste‘molini monitoring qilish tizimini takomillashtirish;
- suvdan foydalanish bo‘yicha iqtisodiy rag‘batlantirish mexanizmlarini joriy etish;
- suv tejovchi texnologiyalarni joriy etishda davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarini rivojlantirish.

Xalqaro tajribaga ko‘ra, suv xo‘jaligi tizimini modernizatsiya qilishda davlat-xususiy sheriklik mexanizmi muhim rol o‘ynaydi. Ushbu mexanizm yordamida sug‘orish infratuzilmasini modernizatsiya qilish hamda zamonaviy texnologiyalarni joriy etish mumkin.

Suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Jahon banki tadqiqotlariga ko‘ra, zamonaviy sug‘orish texnologiyalarini qo‘llash natijasida:

- suv sarfi 40–60 % gacha kamayadi;
- hosildorlik 20–30 % ga oshadi;
- energiya sarfi 15–20 % ga kamayadi (7).

Shuningdek, suv tejovchi texnologiyalar qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishga ham xizmat qiladi. Suv resurslaridan samarali foydalanish natijasida fermer xo‘jaliklari ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

O‘zbekiston qishloq xo‘jaligida suv resurslaridan foydalanish bilan bog‘liq bir qator muammolar mavjud. Ularning asosiylari quyidagilar hisoblanadi:

- sug‘orish infratuzilmasining eskirganligi;
- suv resurslaridan foydalanish samaradorligining pastligi;
- suv yo‘qotishlarining yuqori darajasi;
- suv resurslarini boshqarish tizimining yetarli darajada rivojlanmaganligi.

Mutaxassislarning fikriga ko‘ra, O‘zbekistonda sug‘orish tizimlarida suv yo‘qotishlari ayrim hududlarda 30–40 % gacha yetadi (8). Bu esa suv resurslaridan samarali foydalanishga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Shu sababli sug‘orish infratuzilmasini modernizatsiya qilish hamda suv tejovchi texnologiyalarni keng joriy etish zarur. Suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish katta miqdordagi investitsiyalarni talab qiladi. Shu sababli ushbu sohada investitsiya siyosatini takomillashtirish muhim ahamiyatga ega.

Investitsiya siyosatini takomillashtirish quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshirilishi mumkin:

- suv tejovchi texnologiyalarni joriy etishda soliq imtiyozlarini joriy etish;
- investitsiya loyihalarini moliyalashtirish mexanizmlarini rivojlantirish;
- xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlikni kengaytirish;
- innovatsion sug‘orish texnologiyalarini ishlab chiqarishni rivojlantirish.

Mazkur chora-tadbirlar suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish jarayonini jadallashtirish hamda agrar sektorga investitsiyalar jalb qilish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Yangi O‘zbekiston sharoitida suv resurslarini boshqarish hamda suv tejovchi texnologiyalarni rivojlantirish quyidagi strategik yo‘nalishlarda amalga oshirilishi mumkin:

- Sug‘orish tizimlarini to‘liq modernizatsiya qilish.
- Raqamli sug‘orish monitoring tizimlarini joriy etish.
- Suv tejovchi texnologiyalarni keng joriy etish.
- Xalqaro investitsiyalarni jalb qilish mexanizmlarini takomillashtirish.

Suv resurslarini boshqarishning innovatsion usullarini joriy etish. Mazkur chora-tadbirlar suv resurslaridan samarali foydalanish hamda agrar sektorga investitsiyalar jalb qilish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Xulosa qilib aytganda, suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish qishloq xo‘jaligida suv resurslaridan samarali foydalanish hamda ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biridir. Zamonaviy sug‘orish texnologiyalarini joriy etishda xorijiy investitsiyalar muhim rol o‘ynaydi.

O‘zbekistonda suv tejovchi texnologiyalarni rivojlantirish orqali agrar sektor samaradorligini oshirish, suv resurslaridan oqilona foydalanish hamda barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta’minlash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. United Nations. *World Water Development Report*. Paris: UNESCO, 2023.
2. World Bank. *Water Resources Management in Central Asia*. Washington DC, 2022.
3. FAO. *Water for Sustainable Agriculture*. Rome, 2021.
4. O‘zbekiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligi vazirligi ma’lumotlari.
5. Asian Development Bank. *Water Sector Development Program in Central Asia*. Manila, 2022.
6. OECD. *Sustainable Water Management in Agriculture*. Paris, 2021.
7. UNDP. *Climate Change and Water Resources Report*. 2022.
8. UNCTAD. *World Investment Report 2024*. Geneva.
9. IMF. *Agricultural Development and Investment Report*.
10. Porter M. *The Competitive Advantage of Nations*. Harvard University Press.
11. Schumpeter J. *Theory of Economic Development*. Harvard University Press.
12. FAO. *Irrigation and Water Management Report*. Rome.

HOZIRGI O‘ZBEKISTONDA YER-SUV RESURSLARINI BOSHQARISH TIZIMLARI, MUAMMOLARI VA ULARNI HAL ETISHNING INNOVATSION MEXANIZMLARI TAHLILI

Saidov Abdusobirjon Abduraxmonovich

Toshkent axborot texnologiyalari universiteti, professor
sobir59@mail.ru

Raximov G‘iyosbek Xudoyor o‘g‘li

Toshkent axborot texnologiyalari universiteti, doktorant (PhD)
giyosbekraximov12@gmail.com

Raximberdiyev Sanjarbek Alisher o‘g‘li

Toshkent axborot texnologiyalari universiteti, doktorant (PhD)
raximberdiyevsanjarbek@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada Yangi O‘zbekiston davrida yer-suv resurslarini boshqarish tizimining holati, innovatsion tizimlarning qo‘llanilganligi va asosiy muammolari tahlil qilinadi. Xususan, suv tanqisligi, sug‘orish tizimlarida suv yo‘qotilishi hamda infratuzilmaning eskirganligi masalalari ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, suv resurslarini samarali boshqarish uchun suv tejovchi

texnologiyalar, raqamli monitoring, IoT tizimlari va sun’iy intellekt asosidagi prognozlash usullarini joriy etishning ahamiyati yoritilgan.

Kalit so‘zlar: *Yer-suv resurslari, suv resurslarini boshqarish, irrigatsiya tizimi, suv tanqisligi, suv tejovchi texnologiyalar, raqamli monitoring, IoT texnologiyalari, sun’iy intellekt prognozlash, aqlli irrigatsiya, GIS texnologiyalari, suv infratuzilmasi modernizatsiyasi, Yangi O‘zbekiston.*

So‘nggi yillarda irrigatsiya tizimlarini yangilash va modernizatsiya qilish bo‘yicha muhim loyihalar amalga oshirildi. Jumladan, qishloq xo‘jaligida suvdan samarali foydalanish maqsadida tomchilatib sug‘orish, yomg‘irnatib sug‘orish hamda lazer tekislash texnologiyalarini keng joriy etish ishlari olib borildi. Natijada bir necha million gektar sug‘oriladigan maydonlarda suv tejovchi texnologiyalar joriy etilib, suv sarfini sezilarli darajada kamaytirishga erishildi [1].

Bundan tashqari, suv xo‘jaligi infratuzilmasini modernizatsiya qilish bo‘yicha ham qator loyihalar amalga oshirilmoqda. Ko‘plab kanallar rekonstruksiya qilinib, suv yo‘qotilishini kamaytirish maqsadida ularni betonlash ishlari olib borilmoqda. Shu bilan birga, eskirgan nasos stansiyalari yangilanib, energiya tejamkor uskunalar bilan jihozlanmoqda. Ushbu chora-tadbirlar nafaqat suv resurslaridan samarali foydalanishga, balki energiya sarfini qisqartirishga ham xizmat qilmoqda [2].

Ichimlik suvi ta‘minoti tizimini modernizatsiya qilish ham davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. So‘nggi yillarda ko‘plab hududlarda yangi suv tarmoqlari qurilib, mavjud infratuzilma rekonstruksiya qilinmoqda. Natijada aholini markazlashgan ichimlik suvi bilan ta‘minlash darajasi sezilarli darajada oshdi. Shu bilan birga suv ta‘minoti tizimlarida raqamli monitoring, avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari ham joriy etilmoqda [3].

Yer-suv resurslarini boshqarishda raqamli texnologiyalardan foydalanish ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. So‘nggi yillarda suv resurslarini hisobga olish, monitoring qilish va prognozlash uchun GIS texnologiyalari, masofaviy zondlash hamda raqamli ma‘lumotlar bazalarini joriy etish ishlari boshlangan. Bu esa suv resurslarini boshqarishda aniq ma‘lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilish imkonini beradi [4].

Kelgusida yer-suv resurslarini boshqarishda amalga oshirilishi zarur bo‘lgan strategik chora-tadbirlar. Kelajakda yer-suv resurslarini samarali boshqarish masalasi O‘zbekistonning barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida muhim o‘rin tutadi. So‘nggi yillarda ushbu sohada davlat tomonidan qabul qilinayotgan strategik hujjatlar va normativ-huquqiy qarorlar suv resurslaridan oqilona foydalanish, irrigatsiya tizimlarini modernizatsiya qilish hamda suv tanqisligi muammosini yumshatishga qaratilgan. Shu sababli kelgusida yer-suv resurslarini boshqarishda kompleks va ilmiy asoslangan strategik chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur.

Avvalo, suv resurslarini boshqarishda IWRM tizimini keng joriy etish muhim ahamiyatga ega. Ushbu yondashuv suv resurslaridan foydalanish jarayonida iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy omillarni o‘zaro uyg‘un holda hisobga olishni nazarda tutadi. O‘zbekiston Respublikasida suv resurslarini boshqarish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qabul qilingan strategik hujjatlarda ham aynan integratsiyalashgan boshqaruv tamoyillarini joriy etish ustuvor yo‘nalishlardan biri sifatida belgilangan [5].

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 10-iyuldagi PF–6024-son Farmoni bilan tasdiqlangan *“O‘zbekiston Respublikasi suv xo‘jaligini rivojlantirishning 2020–2030-yillarga mo‘ljallangan strategiyasi”* mamlakat suv xo‘jaligini modernizatsiya qilish, suv resurslaridan samarali foydalanish hamda irrigatsiya tizimlarini takomillashtirish bo‘yicha asosiy yo‘nalishlarni belgilab berdi. Mazkur strategiyaga muvofiq, kelgusida irrigatsiya tizimlarini modernizatsiya qilish, suv yo‘qotilishini kamaytirish hamda suv hisobini yuritishning zamonaviy usullarini joriy etish ko‘zda tutilgan [6].

Shuningdek, qishloq xo‘jaligida suv resurslaridan samarali foydalanish maqsadida suv tejovchi texnologiyalarni keng joriy etish ham muhim strategik vazifa hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qishloq xo‘jaligida suvni tejovchi texnologiyalarni joriy etish bo‘yicha qabul qilingan qarorlariga muvofiq, tomchilatib sug‘orish, yomg‘irilatib sug‘orish va boshqa zamonaviy irrigatsiya usullarini keng joriy etish orqali suv resurslarini tejash hamda hosildorlikni oshirish rejalashtirilgan [7].

Suv xo‘jaligi infratuzilmasini modernizatsiya qilish ham kelgusidagi muhim strategik yo‘nalishlardan biridir. Shu maqsadda irrigatsiya kanallarini rekonstruksiya qilish, suv omborlarini modernizatsiya qilish hamda nasos stansiyalarini energiya tejamkor uskunalar bilan jihozlash bo‘yicha yirik investitsiya loyihalari amalga oshirilmoqda. Mazkur chora-tadbirlar suv resurslarining yo‘qotilishini kamaytirish hamda suv taqsimotini yanada samarali tashkil etishga xizmat qiladi [8].

Bundan tashqari, suv resurslarini boshqarishda raqamli texnologiyalarni joriy etish davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilanmoqda. O‘zbekiston Respublikasining *“Raqamli O‘zbekiston – 2030”* strategiyasi doirasida suv xo‘jaligi tizimida raqamli monitoring, avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari hamda geoinformatsion texnologiyalarni joriy etish rejalashtirilgan. Bu esa suv resurslari monitoringini real vaqt rejimida amalga oshirish, suv sarfini aniq hisobga olish va suv taqsimotini optimallashtirish imkonini beradi [9].

Yer-suv resurslari bilan bog‘liq asosiy muammolar. Bugungi kunda O‘zbekiston uchun eng dolzarb ekologik va iqtisodiy muammolardan biri suv resurslarining kamayib borishi hisoblanadi. Mamlakat geografik jihatdan qurg‘oqchil hududda joylashgan bo‘lib, mavjud suv resurslari asosan transchegaraviy daryolar hisobiga shakllanadi. Statistik ma‘lumotlarga ko‘ra, O‘zbekiston hududida shakllanadigan suv resurslari umumiy hajmning taxminan 20 foizini tashkil etadi, qolgan qismi esa qo‘shni davlatlar hududidan kirib keladi

[10]. Bu holat suv resurslari taqsimotida tashqi omillarga yuqori darajada bog‘liqlikni yuzaga keltiradi hamda suvdan foydalanish jarayonini yanada murakkablashtiradi.

So‘nggi yillarda suv resurslariga bo‘lgan bosim bir qator omillar ta’sirida ortib bormoqda. Jumladan, aholi sonining tez sur‘atlar bilan oshishi, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining kengayishi hamda iqlim o‘zgarishi jarayonlari suv resurslariga bo‘lgan talabni yanada kuchaytirmoqda. Mutaxassislarning prognozlariga ko‘ra, agar suvdan foydalanish samaradorligi oshirilmasa, 2030-yilga borib O‘zbekistonda suv tanqisligi 7 milliard m³ ga yetishi mumkin. Uzoq muddatli prognozlarga ko‘ra esa, 2050-yilda suv tanqisligi 15 milliard m³ gacha ortishi ehtimoli mavjud [11]. Bunday holat iqtisodiyotning turli tarmoqlariga, ayniqsa qishloq xo‘jaligiga jiddiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Suv resurslari bilan bog‘liq yana bir muhim muammo iqlim o‘zgarishi bilan bog‘liq jarayonlardir. Markaziy Osiyoda kuzatilayotgan global iqlim o‘zgarishlari muzliklarning tezroq erishiga, daryo oqimlarining mavsumiy o‘zgarishiga hamda suv resurslari hajmining qisqarishiga olib kelmoqda. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, mintaqadagi ko‘plab muzliklar so‘nggi o‘n yilliklarda sezilarli darajada qisqargan va bu jarayon daryo suvlarining kamayishiga ta’sir qilmoqda [12]. Bu esa kelajakda suv resurslarini boshqarish masalasini yanada dolzarb qilib qo‘yadi.

O‘zbekiston iqtisodiyotida suv resurslarining asosiy qismi qishloq xo‘jaligida foydalaniladi. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, mamlakatda iste’mol qilinadigan suv resurslarining qariyb 90 foizi qishloq xo‘jaligi ehtiyojlari uchun sarflanadi [13]. Biroq irrigatsiya tizimlarining katta qismi eskirganligi sababli suvdan foydalanish samaradorligi yetarli darajada emas. Ayrim tadqiqotlarga ko‘ra, qishloq xo‘jaligida ishlatilayotgan suvning taxminan 36 foizi tuproq kanallari orqali yo‘qotiladi [14]. Bu esa suv resurslaridan foydalanish jarayonida katta miqdorda suvning samarasiz sarflanishiga olib keladi.

Suv xo‘jaligi infratuzilmasining eskirganligi ham muhim muammolardan biridir. Ko‘plab irrigatsiya kanallari, nasos stansiyalari va suv taqsimlash inshootlari bundan 30–40 yil avval qurilgan bo‘lib, hozirgi vaqtda ularning katta qismi rekonstruksiya va modernizatsiyani talab qiladi [2]. Eskirgan infratuzilma suv yo‘qotilishining ortishiga, texnik nosozliklarning ko‘payishiga hamda suv taqsimoti samaradorligining pasayishiga olib keladi.

Ichimlik suvi ta’minoti ham muhim ijtimoiy muammolardan biri hisoblanadi. So‘nggi yillarda bu borada sezilarli ishlar amalga oshirilgan bo‘lsa-da, ayrim hududlarda markazlashgan ichimlik suvi ta’minoti hali ham yetarli darajada emas. Mavjud ma’lumotlarga ko‘ra, O‘zbekistonda aholining taxminan 81,5 foizi markazlashgan ichimlik suvi bilan ta’minlangan, biroq ayrim viloyatlarda bu ko‘rsatkich respublika o‘rtacha darajasidan past bo‘lib qolmoqda [15]. Bu esa hududlar o‘rtasida suv ta’minoti bo‘yicha ma’lum darajada nomutanosiblik mavjudligini ko‘rsatadi.

Bundan tashqari, demografik o‘shish jarayoni ham suv resurslariga bo‘lgan bosimni kuchaytirayotgan omillardan biridir. Aholi sonining ortishi natijasida suvga bo‘lgan ehtiyoj ham muttasil oshib bormoqda. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, oxirgi yillarda aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan suv resurslari hajmi sezilarli darajada kamaygan va ayrim hisob-kitoblarga ko‘ra bu ko‘rsatkich deyarli ikki baravarga qisqargan [7]. Bu esa kelajakda suv resurslarini boshqarishda yangi yondashuvlar va samarali boshqaruv mexanizmlarini joriy etishni talab etadi.

Yer-suv resurslarini boshqarish muammolariga yechimlar va takliflar. Yuqorida keltirilgan muammolarni bartaraf etish uchun suv resurslarini boshqarish tizimiga zamonaviy innovatsion yondashuvlarni joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi. Avvalo, suv resurslarini nazorat qilish va boshqarish jarayonida raqamli texnologiyalardan keng foydalanish zarur. Shu maqsadda irrigatsiya tizimlarida IoT sensorlari asosida ishlaydigan real vaqt monitoring tizimlarini joriy etish katta samara berishi mumkin. Bunday sensorlar yordamida suv sathi, suv sarfi, bosim darajasi va suv sifati kabi ko‘rsatkichlar doimiy ravishda nazorat qilinadi. Natijada suv tizimlarida yuzaga keladigan nosozliklar yoki ortiqcha suv sarfi tezda aniqlanib, muammoni qisqa vaqt ichida bartaraf etish imkoniyati yaratiladi.

Suv resurslarini boshqarishda sun‘iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish ham istiqbolli yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Sun‘iy intellekt algoritmlari meteorologik ma‘lumotlar, daryo oqimlari, suv omborlaridagi suv hajmi hamda qishloq xo‘jaligi ehtiyojlari kabi ko‘plab omillarni tahlil qilish orqali suv resurslarining kelajakdagi holatini prognozlash imkonini beradi. Bu esa suv taqsimotini yanada aniqroq rejalashtirish va suv tanqisligi xavfini oldindan baholash imkoniyatini yaratadi.

Suv resurslarini samarali boshqarishda masofaviy zondlash va geoinformatsion tizimlar ham muhim rol o‘ynaydi. Sun‘iy yo‘ldosh tasvirlari yordamida sug‘oriladigan maydonlarning holatini kuzatish, tuproq namligini aniqlash hamda suv sarfi darajasini baholash mumkin. Ushbu ma‘lumotlar irrigatsiya jarayonlarini optimallashtirish va suvdan foydalanish samaradorligini oshirishga yordam beradi.

Qishloq xo‘jaligida suvdan foydalanish samaradorligini oshirish uchun aqlli irrigatsiya tizimlarini joriy etish ham muhim hisoblanadi. Bunday tizimlar tuproq namligi sensorlari va ob-havo ma‘lumotlari asosida sug‘orish jarayonini avtomatik boshqaradi. Natijada ekinlar faqat zarur miqdordagi suv bilan ta‘minlanadi va ortiqcha suv sarfining oldi olinadi. Bu nafaqat suv resurslarini tejashga, balki qishloq xo‘jaligi mahsulotlari hosildorligini oshirishga ham xizmat qiladi.

Bundan tashqari, suv xo‘jaligi infratuzilmasini modernizatsiya qilish ham muhim vazifalardan biridir. Eskirgan irrigatsiya kanallarini rekonstruksiya qilish, ularni betonlash orqali suvning tuproqqa singib ketishini kamaytirish mumkin. Shu bilan birga, nasos stansiyalarini energiya tejamkor uskunalar bilan jihozlash hamda suv taqsimlash tizimlarida avtomatlashtirilgan boshqaruv texnologiyalarini joriy etish suv yo‘qotilishlarini sezilarli darajada kamaytirishga yordam beradi.

Umuman olganda, zamonaviy texnologiyalar va innovatsion yondashuvlarni joriy etish orqali yer-suv resurslarini boshqarish samaradorligini sezilarli darajada oshirish mumkin. Raqamli monitoring tizimlari, sun’iy intellekt asosidagi prognozlash, aqlli irrigatsiya texnologiyalari hamda suv infratuzilmasini modernizatsiya qilish choralari suv resurslaridan oqilona foydalanishni ta’minlab, kelajakda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan suv tanqisligi muammosini yumshatishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN MANBALAR VA ADABIYOTLAR

1. Hudayev I. Qishloq xo‘jaligida suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish masalalari. – 2023. <https://ojs.qmii.uz>
2. O‘zbekiston Respublikasi Suv xo‘jaligi vazirligi rasmiy sayti. <https://water.gov.uz>
3. “O‘zsuvta’minot” AJ rasmiy portali. <https://uzsuv.uz>
4. Abdullayev I., Xasanov M. Water management reforms in Uzbekistan. – 2024. <https://www.researchgate.net>
5. World Bank. Water security and irrigation modernization in Central Asia. – 2024. <https://www.worldbank.org>
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF–6024-son Farmoni. “O‘zbekiston Respublikasi suv xo‘jaligini rivojlantirishning 2020–2030-yillarga mo‘ljallangan strategiyasi”. <https://lex.uz>
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qishloq xo‘jaligida suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish to‘g‘risidagi qarorlari. <https://lex.uz>
8. O‘zbekiston Respublikasi Suv xo‘jaligi vazirligi rasmiy sayti. <https://water.gov.uz>
9. “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi. <https://strategy.uz>
10. <https://www.spot.uz/oz/2023/04/28/water-saving/>
11. <https://kun.uz/news/2025/04/04/ozbekistonda-suv-resurslari-taqchilligi-muammolar-va-yechimlar>
12. <https://strategy.uz/index.php?lang=en&news=2041>
13. <https://agroworld.uz/uz/yangiliklar/suv-hzhaligining-asosij-vazifasi--suvdan-samarali-fojdalanish>
14. <https://agroworld.uz/en/news/36-of-water-in-uzbekistans-agriculture-is-lost-in-earthen-canals---president>
15. <https://kun.uz/en/news/2025/07/28/new-data-shows-regional-disparities-in-uzbekistans-drinking-water-access>

GLOBAL IQLIM O‘ZGARISHI SHAROITIDA SUV TANQISLIGINI YUMSHATISHDA SMART TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH USULLARI

Nabijonova Feruza Valijon qizi

Farg‘ona davlat universiteti o‘qituvchisi

feruzanvox@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada global iqlim o‘zgarishi sharoitida suv resurslarining kamayishi va qishloq xo‘jaligida suvdan samarali foydalanish muammolari tahlil qilingan. Shuningdek, qishloq xo‘jaligini raqamlashtirish jarayonida “Smart” texnologiyalarning o‘rni va ahamiyati yoritilgan. Aqlli sug‘orish tizimlari, sensor texnologiyalari, sun‘iy intellekt, dronlar va geoinformatsion tizimlar yordamida suv sarfini kamaytirish hamda hosildorlikni oshirish usullari ko‘rib chiqilgan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, raqamli texnologiyalarni qishloq xo‘jaligida joriy etish suv resurslaridan samarali foydalanish, ekologik barqarorlikni ta‘minlash hamda qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: *global iqlim o‘zgarishi, suv tanqisligi, smart texnologiyalar, raqamli qishloq xo‘jaligi, aqlli sug‘orish, sun‘iy intellekt, sensor texnologiyalari, dronlar, geoinformatsion tizimlar, suv resurslari boshqaruvi.*

Kirish

Hozirgi davrda global iqlim o‘zgarishi insoniyat oldida turgan eng dolzarb ekologik muammolardan biri hisoblanadi. Atmosferada issiqxona gazlari miqdorining ortishi global haroratning ko‘tarilishiga olib kelmoqda. Bu jarayon natijasida qurg‘oqchilik, suv tanqisligi va tabiiy resurslarning kamayishi kuzatilmoqda.

Suv resurslari inson hayoti va iqtisodiy rivojlanish uchun muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, qishloq xo‘jaligi sohasida suvdan keng foydalaniladi. Statistik ma‘lumotlarga ko‘ra, dunyo bo‘yicha foydalanilayotgan suv resurslarining qariyb 70 foizi qishloq xo‘jaligi ehtiyojlariga sarflanadi.

Iqlim o‘zgarishi natijasida suv resurslarining kamayishi qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishiga salbiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli suv resurslarini samarali boshqarish va ulardan oqilona foydalanish muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

So‘nggi yillarda qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish va raqamlashtirish jarayonlari jadal rivojlanmoqda. “Smart agriculture” texnologiyalari qishloq xo‘jaligida suvdan samarali foydalanish, hosildorlikni oshirish hamda ekologik muvozanatni saqlash imkonini beradi.

Materiallar va metodlar

Mazkur tadqiqot ishida global iqlim o‘zgarishi sharoitida suv resurslarini boshqarish va qishloq xo‘jaligida smart texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari o‘rganildi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi:

- ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish metodi
- taqqoslash metodi
- statistik ma’lumotlarni tahlil qilish
- tizimli yondashuv metodi

Shuningdek, qishloq xo‘jaligida qo‘llanilayotgan zamonaviy texnologiyalar, jumladan aqlli sug‘orish tizimlari, sensor texnologiyalari va dronlardan foydalanish tajribasi o‘rganildi.

Tadqiqot davomida ilmiy maqolalar, xalqaro tashkilotlar hisobotlari hamda qishloq xo‘jaligi sohasiga oid ma’lumotlardan foydalanildi.

Natijalar va ularning tahlili

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, global iqlim o‘zgarishi suv resurslari hajmining kamayishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Iqlim o‘zgarishi natijasida yog‘ingarchilik miqdorining notekis taqsimlanishi, qurg‘oqchilik davrlarining uzayishi hamda haroratning ortishi kuzatilmoqda. Bu jarayonlar suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish zaruratini yanada kuchaytirmoqda. Ayniqsa, sug‘orma dehqonchilik keng rivojlangan hududlarda suv tanqisligi qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining barqarorligiga jiddiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

O‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, qishloq xo‘jaligida suvdan foydalanish samaradorligi ko‘p jihatdan qo‘llanilayotgan sug‘orish texnologiyalariga bog‘liq. An’anaviy sug‘orish usullarida suvning katta qismi bug‘lanish yoki tuproqqa singib ketish natijasida yo‘qoladi. Natijada suv resurslaridan foydalanish samaradorligi past bo‘lib qolmoqda. Shu sababli zamonaviy texnologiyalarni joriy etish orqali suv sarfini optimallashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot davomida qishloq xo‘jaligida smart texnologiyalardan foydalanish suv resurslarini samarali boshqarish imkonini berishi aniqlangan. Jumladan, tuproq namligini aniqlovchi sensor texnologiyalaridan foydalanish sug‘orish jarayonini aniq nazorat qilish imkonini beradi. Ushbu sensorlar tuproqning namlik darajasini real vaqt rejimida o‘lchab, o‘simliklarning suvga bo‘lgan ehtiyojini aniqlashga yordam beradi. Natijada sug‘orish jarayoni faqat zarur bo‘lgan hududlarda amalga oshiriladi va ortiqcha suv sarfining oldi olinadi.

Bundan tashqari, aqlli sug‘orish tizimlaridan foydalanish suv sarfini sezilarli darajada kamaytiradi. Mazkur tizimlar meteorologik ma’lumotlar, tuproq namligi ko‘rsatkichlari hamda o‘simliklarning rivojlanish bosqichlarini hisobga olgan holda sug‘orish jarayonini avtomatik ravishda boshqaradi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, aqlli sug‘orish tizimlarini qo‘llash orqali suv sarfini 20–40 foizgacha kamaytirish mumkin.

Shuningdek, qishloq xo‘jaligida dron texnologiyalaridan foydalanish ekin maydonlarini monitoring qilish imkoniyatlarini kengaytiradi. Dronlar yordamida

ekin maydonlarining holatini masofadan turib kuzatish, o‘simliklarning rivojlanish darajasini baholash hamda suv yetishmovchiligi mavjud bo‘lgan hududlarni aniqlash mumkin. Bu esa sug‘orish jarayonini aniq rejalashtirishga yordam beradi.

Geoinformatsion tizimlardan foydalanish ham qishloq xo‘jaligida suv resurslarini boshqarishda muhim rol o‘ynaydi. Ushbu tizimlar yordamida katta hududlar bo‘yicha ma‘lumotlarni yig‘ish, tahlil qilish va vizuallashtirish mumkin. Natijada suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirishga qaratilgan ilmiy asoslangan qarorlar qabul qilish imkoniyati yaratiladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, smart texnologiyalarni qishloq xo‘jaligida qo‘llash nafaqat suv resurslarini tejashga, balki hosildorlikni oshirishga ham xizmat qiladi. O‘simliklarning suv bilan optimal ta‘minlanishi ularning normal rivojlanishini ta‘minlaydi va hosil sifatini yaxshilaydi. Bundan tashqari, suv resurslarining tejab ishlatilishi ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishga ham yordam beradi.

Shu bilan birga, smart texnologiyalarni joriy etish qishloq xo‘jaligi sohasining raqamli transformatsiyasiga ham xizmat qiladi. Ma‘lumotlarni tahlil qilish va boshqaruv jarayonlarini avtomatlashtirish natijasida qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining samaradorligi oshadi.

Umuman olganda, olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, global iqlim o‘zgarishi sharoitida suv resurslaridan samarali foydalanish uchun zamonaviy smart texnologiyalarni qishloq xo‘jaligiga joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu texnologiyalar suv tanqisligi muammosini yumshatish, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining barqarorligini ta‘minlash hamda ekologik muvozanatni saqlashga xizmat qiladi.

Xulosa

Global iqlim o‘zgarishi sharoitida suv resurslaridan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Qishloq xo‘jaligida suv sarfining yuqori bo‘lishi ushbu muammoni yanada dolzarb qiladi.

Smart texnologiyalarni qishloq xo‘jaligiga joriy etish suv resurslarini tejash, hosildorlikni oshirish hamda ekologik barqarorlikni ta‘minlashga xizmat qiladi. Aqlli sug‘orish tizimlari, sensor texnologiyalari va dronlardan foydalanish suv resurslarini samarali boshqarish imkonini beradi.

Kelajakda qishloq xo‘jaligini raqamlashtirish jarayonlarini kengaytirish, innovatsion texnologiyalarni joriy etish hamda ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish suv tanqisligi muammosini yumshatishda muhim rol o‘ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent, 2021.
2. FAO. The State of the World’s Water Resources for Agriculture. – Rome, 2020.
3. World Bank. Water Management in Agriculture. – Washington, 2019.

4. Smith J. Smart Agriculture Technologies and Water Management. – London, 2020.
5. Brown P. Climate Change and Agricultural Water Use. – New York, 2018.
6. FAO. Digital Technologies in Agriculture. – Rome, 2021.
7. Jones H. Precision Agriculture and Smart Irrigation Systems. – Cambridge, 2019.
8. United Nations. Climate Change and Water Resources Report. – New York, 2022.
9. Abdullaev I. Water Management in Central Asia. – Tashkent, 2020.
10. Karimov A. Qishloq xo‘jaligida innovatsion texnologiyalar. – Toshkent, 2019.

QISHLOQ XO‘JALIGIDA “SMART” TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING ILMIY-AMALIY AHAMIYATI

Usmonova Odinaxon Sobirovna

Farg‘ona davlat universiteti

*Boshlang‘ich ta‘lim metodikasi kafedrası o‘qituvchisi,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotatsiya: Mazkur maqolada qishloq xo‘jaligi sohasida “Smart” texnologiyalarni qo‘llashning ilmiy-amaliy jihatlari tahlil qilingan. Zamonaviy raqamli texnologiyalar, aqlli sensor tizimlari, dronlar, sun‘iy intellekt va avtomatlashtirilgan monitoring tizimlari orqali qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini optimallashtirish imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, smart texnologiyalar yordamida hosildorlikni oshirish, suv va boshqa tabiiy resurslardan samarali foydalanish, ishlab chiqarish jarayonlarini raqamlashtirishning ahamiyati ilmiy asosda tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: smart qishloq xo‘jaligi, raqamli texnologiyalar, aqlli sensorlar, dron texnologiyasi, agrotexnologiya, raqamli monitoring, innovatsion rivojlanish.

Bugungi kunda dunyo miqyosida qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish hamda oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash muhim strategik vazifalardan biri hisoblanadi. Aholi sonining ortib borishi, iqlim o‘zgarishlari hamda tabiiy resurslarning cheklanganligi qishloq xo‘jaligida innovatsion texnologiyalarni keng joriy etishni talab qilmoqda. So‘nggi yillarda qishloq xo‘jaligida raqamli texnologiyalar asosida ishlab chiqarishni boshqarish jarayonlari jadal rivojlanmoqda. Ushbu jarayonda “Smart qishloq xo‘jaligi” konsepsiyasi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Smart texnologiyalar qishloq xo‘jaligi jarayonlarini avtomatlashtirish, monitoring qilish va tahlil qilish orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi¹.

Smart texnologiyalar yordamida tuproq namligi, iqlim sharoiti, o‘simliklarning rivojlanish darajasi hamda zararkunandalar holatini real vaqt rejimida kuzatish mumkin. Bu esa agrotexnik tadbirlarni ilmiy asosda rejalashtirish imkonini yaratadi.

Smart qishloq xo‘jaligi sohasida ko‘plab xorijiy va mahalliy olimlar ilmiy tadqiqotlar olib borganlar. Xususan, S. Wolfert, L. Ge va C. Verdouw o‘z tadqiqotlarida raqamli texnologiyalar va katta ma’lumotlar (Big Data) asosida qishloq xo‘jaligini boshqarish samaradorligini oshirish masalalarini tahlil qilgan².

J. Smith smart texnologiyalarni qishloq xo‘jaligida qo‘llash orqali ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish va hosildorlikni oshirish mumkinligini ilmiy jihatdan asoslab bergan³. O‘zbekiston olimlaridan N. Yo‘ldoshev va A. Abdullayev qishloq xo‘jaligida innovatsion texnologiyalarni joriy etish mamlakat agrar sektorining raqobatbardoshligini oshirishda muhim omil ekanligini ta’kidlaydilar⁴. Mazkur tadqiqotda qishloq xo‘jaligida smart texnologiyalardan foydalanish jarayonlari tahlil, taqqoslash, umumlashtirish va statistik kuzatuv metodlari asosida o‘rganildi. Shuningdek, zamonaviy agrotexnologik tizimlar, raqamli monitoring dasturlari va aqlli sensorlar faoliyati ilmiy jihatdan tahlil qilindi. Smart texnologiyalar qishloq xo‘jaligida quyidagi asosiy yo‘nalishlarda qo‘llanilmoqda:

Aqlli sug‘orish tizimlari. Suv resurslaridan samarali foydalanish qishloq xo‘jaligining eng muhim vazifalaridan biridir. Aqlli sug‘orish tizimlari tuproq namligini aniqlovchi sensorlar orqali sug‘orish jarayonini avtomatik boshqaradi. Natijada suvdan ortiqcha foydalanish kamayadi va o‘simliklar uchun optimal sharoit yaratiladi⁵. Aqlli sug‘orish tizimlari (Smart irrigation systems) qishloq xo‘jaligida suv resurslaridan samarali foydalanishni ta’minlaydigan zamonaviy texnologik tizim hisoblanadi. Ushbu tizimlar tuproq namligi, harorat, havo namligi va boshqa agroiqlimiy ko‘rsatkichlarni aniqlovchi **sensorlar, avtomatik boshqaruv qurilmalari va raqamli monitoring dasturlari** asosida ishlaydi. Aqlli sug‘orish tizimlarining asosiy vazifasi o‘simliklarga zarur bo‘lgan suv miqdorini aniq hisoblab, sug‘orish jarayonini avtomatik ravishda boshqarishdan iborat. Bunda tuproq namligini o‘lchovchi sensorlar ma’lumotlarni markaziy boshqaruv tizimiga uzatadi. Agar tuproq namligi me’yoridan past bo‘lsa, sug‘orish tizimi avtomatik tarzda ishga tushadi.

Aqlli sug‘orish texnologiyalarining qo‘llanilishi quyidagi afzalliklarni ta’minlaydi:

- suv resurslaridan oqilona foydalanish;
- sug‘orish jarayonini avtomatlashtirish;
- o‘simliklar rivojlanishi uchun optimal sharoit yaratish;
- hosildorlikni oshirish;
- mehnat va vaqt resurslarini tejash.

Shuningdek, aqlli sug‘orish tizimlari tomchilatib sug‘orish texnologiyasi bilan birgalikda qo‘llanilganda suv sarfini 30–40 foizgacha kamaytirish imkonini beradi. Bu esa suv tanqisligi sharoitida qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining barqarorligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Dron texnologiyalari. So‘nggi yillarda qishloq xo‘jaligida dronlardan foydalanish keng tarqalmoqda. Dronlar yordamida ekin maydonlarini kuzatish, zararkunandalarni aniqlash va o‘g‘itlash jarayonlarini amalga oshirish mumkin.

Bu texnologiya quyidagi afzalliklarga ega:

- katta hududlarni tezkor monitoring qilish;
- o‘simliklarning sog‘lomlik holatini aniqlash;
- zararkunandalarni erta bosqichda aniqlash;
- mehnat resurslarini tejash.

Dron texnologiyalari (uchuvchisiz uchish apparatlari) qishloq xo‘jaligida innovatsion texnologiyalardan biri bo‘lib, ekin maydonlarini kuzatish, monitoring qilish va agrotexnik tadbirlarni amalga oshirishda keng qo‘llanilmoqda.

Dronlar maxsus kameralar, sensorlar va GPS tizimlari bilan jihozlangan bo‘lib, ular yordamida ekin maydonlari haqida yuqori aniqlikdagi ma’lumotlarni olish mumkin. Masalan, dronlar yordamida o‘simliklarning o‘sish holati, zararkunandalar mavjudligi, tuproq namligi hamda ekinlarning sog‘lomlik darajasi aniqlanadi.

Qishloq xo‘jaligida dron texnologiyalaridan foydalanish quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshiriladi:

- ekin maydonlarini aerofotosuratga olish;
- o‘simliklarning rivojlanish holatini monitoring qilish;
- zararkunanda va kasalliklarni aniqlash;
- mineral o‘g‘itlar va pestitsidlarni purkash;
- hosildorlikni prognozlash.

Dron texnologiyalarining muhim afzalliklaridan biri shundaki, ular katta maydonlarni qisqa vaqt ichida tahlil qilish imkonini beradi. Masalan, oddiy usullar bilan bir necha kun talab qiladigan monitoring ishlari dronlar yordamida bir necha soat ichida amalga oshirilishi mumkin.

Bundan tashqari, dronlar yordamida o‘simliklarning kasallanish belgilari erta bosqichda aniqlanadi. Bu esa zararkunandalar va kasalliklarning keng tarqalishining oldini olish imkonini yaratadi.

Raqamli monitoring tizimlari. Smart texnologiyalar yordamida qishloq xo‘jaligi jarayonlarini raqamli monitoring qilish imkoniyati yaratiladi. Maxsus dasturlar orqali tuproq tarkibi, iqlim sharoiti va o‘simliklarning rivojlanish bosqichlari haqida ma’lumotlar yig‘iladi.

Ushbu ma’lumotlar asosida fermerlar agrotexnik tadbirlarni ilmiy asosda rejalashtirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Xulosa qilib aytganda, qishloq xo‘jaligida smart texnologiyalarni joriy etish ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, resurslardan oqilona foydalanish va hosildorlikni ko‘paytirishda muhim ahamiyatga ega. Aqlli sug‘orish tizimlari, dron texnologiyalari va raqamli monitoring tizimlari qishloq xo‘jaligi jarayonlarini samarali boshqarish imkonini beradi. Kelajakda agrar sohani rivojlantirishda raqamli texnologiyalarni keng joriy etish, ilmiy tadqiqotlarni chuqurlashtirish

hamda innovatsion agrotexnologiyalarni ishlab chiqish dolzarb vazifalardan biri bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Wolfert S., Ge L., Verdouw C. Big Data in Smart Farming. Agricultural Systems. – 2017. – №153. – P. 69–80.
2. Smith J. Smart Agriculture Technologies. – London: Springer, 2020. – 215 p.
3. Yo‘ldoshev N., Abdullayev A. Qishloq xo‘jaligida innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Fan, 2019. – 145 b.
4. FAO. Digital Agriculture Transformation Report. – Rome, 2021.
5. O‘zbekiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligi vazirligi ma‘lumotlari. – Toshkent, 2022.

**IQLIM O‘ZGARISHI SHAROITIDA O‘ZBEKISTON TOG‘
MUZLIKLARINING HOZIRGI HOLATI
(PISKOM HAVZASI MUZLIKLARI MISOLIDA)**

Xudoyberdiyeva Dilnoza Abdig‘aniyevna

*H.M. Abdullayev nomidagi Geologiya va geofizika ilmiy-tadqiqot instituti
kichik ilmiy xodimi*

e-mail: xudoyberdiyevadilnoza72@gmail.com

Tel: +998-94-625-88-43

Annotatsiya.

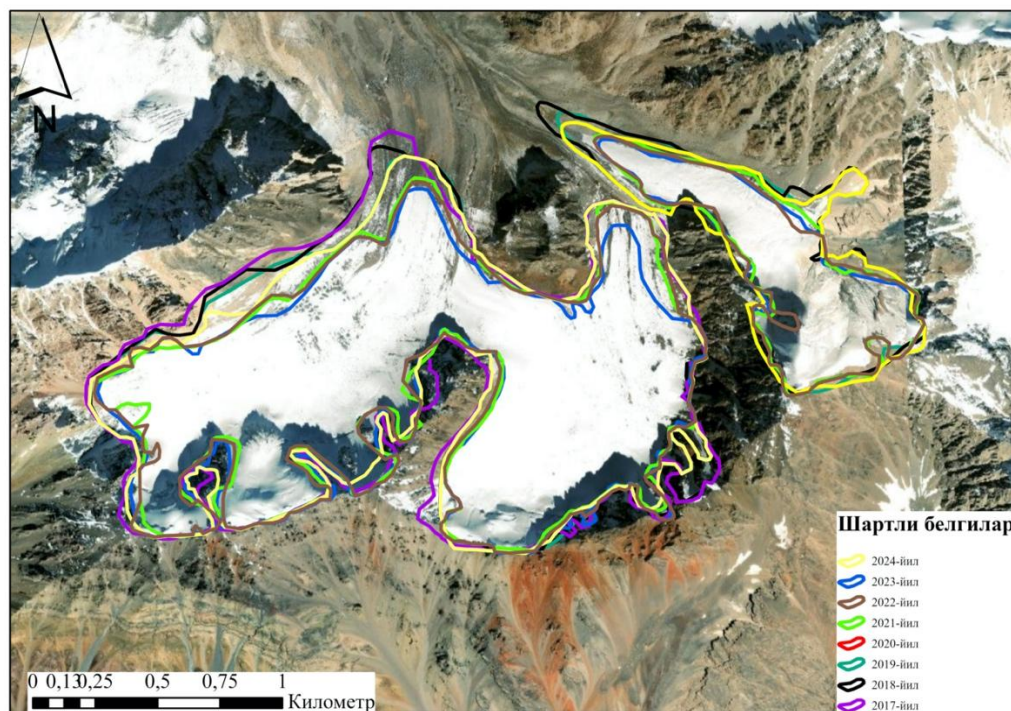
Mazkur tezisda O‘zbekiston tog‘ muzliklarining hozirgi holati, ularning iqlim o‘zgarishi sharoitida o‘zgarib borish xususiyatlari hamda suv resurslarini boshqarish tizimiga ta’siri tahlil qilinadi. G‘arbiy Tyanshan va Hisor–Oloy tog‘ tizmalarida joylashgan muzliklarning maydon dinamikasi masofadan zondlash, GIS tahlillari va meteorologik ma‘lumotlar asosida baholanadi. Tadqiqot natijalari so‘nggi o‘n yilliklarda muzliklar maydonining qisqarishi, massa balansi salbiylashuvi va yozgi oqimning shakllanishida glyatsial omilning zaiflashib borayotganini ko‘rsatadi. Tezisda muzliklarning qisqarishi qishloq xo‘jaligi, ichimlik suvi ta‘minoti, gidroenergetika va ekologik barqarorlik uchun yuzaga keltirayotgan xavflar yoritilgan. Shuningdek, kuzatish, oldindan baholash va moslashuvchan boshqaruv choralarini takomillashtirish bo‘yicha takliflar berilgan.

Kalit so‘zlar: Muzliklar, iqlim o‘zgarishi, G‘arbiy Tyanshan, Hisor–Oloy, massa balansi, suv resurslari, GIS, masofadan zondlash, moslashuvchan boshqaruv.

Markaziy Osiyo hududi global iqlim o‘zgarishiga nisbatan yuqori sezgir mintaqalardan biri sifatida e’tirof etiladi. So‘nggi o‘n yilliklarda mintaqada

tendensiyalarini aniqlash hamda bu jarayonlarning suv resurslarini boshqarish tizimiga ta’sirini ilmiy asosda yoritishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: birinchidan, O‘zbekiston tog‘li hududlarida joylashgan muzliklarning hududiy tarqalishi va tabiiy-geografik xususiyatlarini tavsiflash; ikkinchidan, kosmik tasvirlar va GIS texnologiyalari asosida muzlik maydonlarining dinamikasini aniqlash; uchinchidan, meteorologik ko‘rsatkichlar, xususan harorat va yog‘in rejimidagi o‘zgarishlarni tahlil qilish; to‘rtinchidan, muzliklar o‘zgarishining daryo oqimi va suv bilan ta’minlash tizimiga ta’sirini baholash; beshinchidan, muzliklarning qisqarishi bilan bog‘liq ekologik va xo‘jalik xavflarini ko‘rsatish; oltinchidan esa kuzatish va moslashuvchan boshqaruv bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.[4].

T/r	Havza	Muzlik nomi	Shetennikov 1968	O‘zbekiston Respublikasi muzliklari katalogi 2025
			Maydon km ²	
1	Beshtor	Qiziltor-4	1,6	-
		Qiziltor-3	1,1	-
2	Ko‘ksuv	Termetash	2	1,5491
		Qoraqanish-2	1,1	-
		Qoraqanish-1	1,3	-
		G‘arbiy Esonomon	1,1	-
		Oqsoqsoy	1	-
		Qiziltor-2	1	-
3	Barqroq	Chap Barqiroq	1,2	-
		O‘rta Barqiroq	2,9	1,9516
		O‘ng Barqiroq	1,8	1,6365
4	Oygaing	Tuyaqorin	1,8	1,0534
5	Oqqopchig‘oy	Shimoliy Oqqopchig‘oy	1,2	-
		Janubiy Oqqopchig‘oy	1,4	-
		Janubiy-Sharqiy Oqqopchig‘oy	1,4	1,2247
6	Tastarsoy	Tastarsoy-1	1	-
		Tastarsoy-3	2,4	1,3485
7	Shovursoy	Titova	1,4	-
		Gagarina	1,8	1,4954
		Paxtakor	2,8	2,7834
		To‘qmoqsoldi-2	1,1	-

	1,7602
O‘rta Kalesnik	
	1,899
	1,4423
	-
	-
	1,63
	1,3171

1-jadval

Muzliklar maydonining o‘zgarishi

O‘rta Barqiroq muzligi Shetennikov (1968) katalogiga ko‘ra, 2,9 km² maydoni ni tashkil etgan. O‘zbekiston Respublikasi muzliklari katalogi (2025) ma‘lumotlariga ko‘ra esa uning maydoni 1,9516 km² ga teng Ushbu ko‘rsatkichlar asosida muzlik maydoni 0,9484 km² ga kamaygan. Bunday sezilarli kamayish hududda iqlim isishi, yozgi haroratning ortishi hamda qor zaxiralarining kamayishi bilan bog‘liqdir.

Paxtakor muzligi Shetennikov (1968) ma‘lumotlariga ko‘ra, 2,8 km² maydonini tashkil etgan bo‘lsa, O‘zbekiston Respublikasi muzliklari katalogi (2025) ma‘lumotlariga ko‘ra esa muzlik maydoni 2,7834 km² ni tashkil etadi.

O‘rta Barqiroq muzligi sezilarli darajada qisqargan bo‘lsa, Paxtakor muzligi deyarli barqaror holatda saqlanib qolgan. Bu holatga sabab muzliklarning ekspozitsiyasi va joylashgan o‘rniga ham bog‘liq bo‘ladi. Bu tog‘ hududlaridagi muzliklarning iqlim o‘zgarishiga nisbatan turli darajada sezgirligini ko‘rsatadi. Muzliklarning bunday notekis qisqarishi havzalar bo‘yicha daryo oqimining shakllanishida ham farqlar yuzaga kelishiga olib kelishi mumkin.

2-rasm. Barqiroq muzligi maydonining yillararo o‘zgarishi

GIS dasturida Barqiroq muzligining yillararo maydoni o‘zgarishi yaratildi (2-rasm). Rasmdan ko‘rinib turibdiki muzlikning eruvi jadallashgan va maydon yildan yilga qisqarib bormoqda. Bu holat kelajakda muzlik zaxirasining sezilarli darajada kamayishiga olib kelishi mumkin.

Muzliklar qisqarishining gidrologik oqibatlari murakkab va ko‘p bosqichlidir. Dastlabki bosqichlarda intensiv erish tufayli daryo oqimining yozgi hajmi nisbatan ortishi mumkin, biroq keyingi davrlarda muz zaxirasi kamaygani sayin oqimning

barqarorligi pasayadi. Bu esa ayniqsa vegetatsiya davrida sug‘orish uchun suvga talab kuchayadigan paytda salbiy oqibatlarini yuzaga keltiradi. Qishloq xo‘jaligida suv yetishmovchiligi hosildorlikka, gidroenergetikada esa ishlab chiqarish rejimiga ta‘sir ko‘rsatishi mumkin. Shu nuqtayi nazardan, muzliklar holati haqidagi ma‘lumotlar suv omborlari boshqaruvi, sug‘orish rejalashtiruv va transchegaraviy suv siyosatini ishlab chiqishda majburiy inobatga olinishi lozim.

Muzliklar o‘zgarishi ekologik xavflarni ham kuchaytiradi. Muzlik ko‘llarining paydo bo‘lishi va kattalashishi tog‘li hududlarda to‘satdan yuz beruvchi toshqinlar, sel va eroziya jarayonlari xavfini oshiradi. Bunday hodisalar infratuzilma obyektlari, tog‘ yo‘llari, yaylovlar va aholi manzillari uchun tahdid tug‘diradi. Shu bilan birga, muzliklar qisqarishi tog‘ landshaftlarining gidrotermik rejimini o‘zgartirib, tog‘ ekotizimlari barqarorligiga ham ta‘sir ko‘rsatadi. Natijada suv, tuproq, o‘simlik qoplami va biologik xilma-xillik o‘rtasidagi muvozanat izdan chiqishi mumkin.[2].

Muhokama shuni ko‘rsatadiki, muzliklar masalasi faqat tabiiy jarayon emas, balki boshqaruv muammosi hamdir. Mavjud sharoitda muzlik kuzatishi bo‘yicha ma‘lumotlar bazasini yangilab borish, glyatsiologik kuzatuv punktlarini kengaytirish, avtomatik sensorlar va geoinformatsion platformalarni joriy etish dolzarbdir. Shuningdek, iqlim ssenariylari asosida havzaviy prognoz modellarini ishlab chiqish va ularni suv resurslarini boshqarish tizimiga bog‘lash zarur. Yangi O‘zbekiston sharoitida suv tejovchi texnologiyalarni keng joriy etish, suv sarfini aniq hisobga olish va tog‘ manbalarini muhofaza qilish choralari kuchaytirish muzliklar bilan bog‘liq xavflarni yumshatishda muhim omil bo‘la oladi.[3].

Birinchidan, O‘zbekiston tog‘ hududlaridagi muzliklarni muntazam kuzatish uchun yagona milliy glyatsiologik kuzatish tizimini shakllantirish zarur. Ushbu tizim kosmik kuzatuvlar, dala o‘lchovlari, meteorologik stansiyalar va gidrologik postlar ma‘lumotlarini yagona platformaga birlashtirishi kerak. Ikkinchidan, daryo havzalari bo‘yicha muzliklarning hissasini baholovchi model va ko‘rsatkichlar ishlab chiqilishi lozim, chunki bu suv taqsimoti va suv omborlari rejimini ilmiy asosda rejalashtirishga yordam beradi. Uchinchidan, xavfli muzlik ko‘llari va sel xavfi yuqori hududlar bo‘yicha erta ogohlantirish tizimini takomillashtirish maqsadga muvofiq.[4]. To‘rtinchidan, suv resurslarini boshqarishda adaptiv yondashuvni qo‘llash, ya‘ni iqlim ssenariylariga moslashuvchan rejalashtirish mexanizmlarini ishlab chiqish zarur. Beshinchidan, qishloq xo‘jaligida suv tejovchi sug‘orish usullarini kengaytirish orqali muzlik suvlariga bo‘lgan bosimni kamaytirish mumkin. Oltinchidan, ilmiy muassasalar, oliy ta‘lim tashkilotlari va sohaviy idoralar o‘rtasida ma‘lumot almashinuvi hamda qo‘shma tadqiqotlarni kuchaytirish lozim. Bunday choralar muzliklar o‘zgarishining salbiy oqibatlarini kamaytirish va yer-suv resurslarini uzoq muddatli barqaror boshqarish uchun muhim asos yaratadi.[5].

Xulosa qilib aytganda, O‘zbekiston tog‘ muzliklari bugungi kunda iqlim o‘zgarishi ta‘sirida jadal qisqarish va strukturaviy o‘zgarish jarayonini boshdan kechirmoqda.

Muzliklar maydonining kamayishi, massa balansining salbiylashuvi va muzlik tillarining chekinishi yaqin kelajakda daryo oqimining shakllanishi, suv bilan ta’minlash tizimi va tog‘ ekotizimlari barqarorligiga sezilarli ta’sir ko’rsatadi. Mazkur holat muzliklar muammosini geofizik kuzatuv obyekti sifatida emas, balki strategik suv xavfsizligi omili sifatida ko’rishni talab etadi.[1].

Shu nuqtayi nazardan, muzliklarni kuzatish, masofadan zondlash va GIS texnologiyalaridan keng foydalanish, prognoz modellarini yaratish hamda suv resurslari boshqaruvida ilmiy ma’lumotlarga tayangan holda qaror qabul qilish ustuvor ahamiyat kasb etadi. Maqolada keltirilgan xulosalar va tavsiyalar O‘zbekistonning yer-suv resurslarini boshqarish, iqlim o‘zgarishiga moslashish va tabiiy xavflarni kamaytirish bo‘yicha amaliy strategiyalarini takomillashtirishga xizmat qiladi. Muzliklar holatini chuqur o‘rganish va ularni muhofaza qilishga qaratilgan ilmiy-amaliy choralar barqaror rivojlanishning muhim shartlaridan biridir. Demak, O‘zbekiston tog‘ muzliklarini kompleks o‘rganish, ularning zamonaviy o‘zgarish jarayonlarini muntazam kuzatish hamda masofadan zondlash va geoinformatsion texnologiyalar asosida ilmiy prognozlar ishlab chiqish mintaqada suv resurslarining barqaror boshqaruvini ta’minlash, iqlim o‘zgarishining salbiy ta’sirlarini kamaytirish va tog‘ ekotizimlari barqarorligini saqlashda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. IPCC. Climate Change 2023: The Physical Science Basis. Cambridge University Press, 2023, pp.1217–1225.
2. UNEP. Glacier Kuzatish and Water Security in Central Asia. Nairobi, 2022.
3. Aizen V.B., Aizen E.M. Central Asian glaciers under changing climate conditions. Glaciological studies collection.
4. Markaziy Osiyo tog‘ hududlarida suv resurslari va muzliklar kuzatishiga oid ilmiy maqolalar va masofadan zondlash materiallari.
5. Nizomov A, Nugmanova A, Matnazarov A. O‘zbekiston tog‘ muzliklari. T “Fan va texnologiyalar”, 2016.

YANGI O‘ZBEKISTONDA SUV XAVFSIZLIGINI OSHIRISH VA BARQAROR RIVOJLANISH STRATEGIYASI

Pak Diana Aleksandrovna,
pedagogika universiteti stajyor o‘qituvchisi

Qurbonova Zamira Mamat qizi,
Qodiriy nomidagi Jizzax davlat pedagogika universiteti talabasi
kurbonovazamira250@gmail.com
+998918980595

Annotatsiya

Ushbu maqolada Yangi O'zbekiston sharoitida suv resurslarini boshqarishning strategik yo'nalishlari va iqlim o'zgarishi sharoitida suv xavfsizligini ta'minlash masalalari tahlil qilingan. Maqolada suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish, irrigatsiya tizimlarini modernizatsiya qilish va suv xo'jaligini raqamlashtirishning ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligi o'rganiladi. Tadqiqot natijalari suv resurslaridan oqilona foydalanish bo'yicha milliy strategiya ustuvor vazifalarini belgilashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: *suv xavfsizligi, barqaror rivojlanish, Yangi O'zbekiston, irrigatsiya, suv tejovchi texnologiyalar, raqamlashtirish, iqlim o'zgarishi, gidro-diplomatiya.*

Yangi O'zbekiston taraqqiyotining hozirgi bosqichida suv resurslarini boshqarish tizimi tubdan isloh qilinmoqda. Global iqlim o'zgarishi oqibatida Markaziy Osiyo mintaqasida muzliklarning erishi va daryolar oqimining kamayishi kuzatilayotgan bir paytda, mamlakatimiz uchun suv xavfsizligi masalasi milliy xavfsizlikning ajralmas qismiga aylandi. Tarixan shakllangan ekstensiv sug'orish usullari va eskirgan irrigatsiya infratuzilmasi bugungi kun talablariga javob bermay qolganligi sababli, davlat darajasida suvni tejash va undan oqilona foydalanish bo'yicha strategik yo'nalishlar belgilab olindi. Ushbu strategiya asosiy maqsadi nafaqat qishloq xo'jaligini suv bilan ta'minlash, balki ekologik muvozanatni saqlash hamda kelajak avlodlar uchun hayotiy muhim manbalarni asrab qolishdir. O'zbekistonning transchegaraviy daryolarga yuqori darajadagi bog'liqligi hamda ichki suv resurslarining cheklanganligi sharoitida boshqaruvning innovatsion modellarini joriy etish kechiktirib bo'lmaz vazifadir. Strategik yondashuv o'z ichiga suv xo'jaligini raqamlashtirish, irrigatsiya tarmoqlarini modernizatsiya qilish va suvdan foydalanish madaniyatini tubdan yangilash kabi kompleks chora-tadbirlarni qamrab oladi. Suv resurslari cheklangan sharoitda mamlakat iqtisodiyotining barqaror o'sishini ta'minlash bevosita suvdan foydalanish samaradorligiga bog'liq bo'lib qolmoqda. Tadqiqot doirasida Yangi O'zbekistonning suv xo'jaligini rivojlantirish konsepsiyasi hamda xalqaro tashkilotlarning iqlim prognozlarini chuqur tahlil qilindi. Tadqiqot metodologiyasi tizimli yondashuv va qiyosiy tahlil tamoyillariga asoslangan bo'lib, unda suv resurslaridan foydalanish samaradorligini baholashning iqtisodiy-matematik modellari o'rganildi. Ma'lumotlar bazasi sifatida Suv xo'jaligi vazirligining ko'p yillik hisobotlari, gidrometeorologiya xizmati kuzatuvlari va agrar sohadagi innovatsiyalar natijalari olindi. Tadqiqotda suv tejovchi texnologiyalarning har xil turdagi ekin maydonlariga ta'siri hamda ularning iqtisodiy rentabelligi qiyoslandi. Shuningdek, suvni yetkazib berishda yo'qotishlarni kamaytirishning muhandislik yechimlari tahlil qilinib, ularning atrof-muhitga ta'siri baholandi. Xorijiy tajribani o'rganishda suv tanqisligi sharoitida qishloq xo'jaligini yuksaltirgan davlatlarning boshqaruv modellari O'zbekistonning mahalliy iqlim va tuproq sharoitlariga adaptatsiyasi nuqtai nazaridan ko'rib chiqildi. Sifat tahlili usuli orqali suv boshqaruvidagi institutsional o'zgarishlarning huquqiy va ijtimoiy oqibatlari

baholandi. O‘tkazilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, Yangi O‘zbekistonda suv resurslarini boshqarishda markazlashgan boshqaruvdan natijadorlikka asoslangan boshqaruvga o‘tish jarayoni faol kechmoqda. Asosiy natijalardan biri sifatida sug‘orish tarmoqlarining foydali ish koeffitsientini oshirishga qaratilgan keng ko‘lamli betonlashtirish ishlari samaradorligini ta’kidlash lozim. Yer kanallarining beton qoplamaga o‘tkazilishi natijasida filtratsiya orqali suv yo‘qotilishi keskin kamaygan bo‘lsa, yopiq quvurli tizimlarning joriy etilishi bug‘lanish darajasini minimallashtirish imkonini berdi. Qishloq xo‘jaligida tomchilatib sug‘orish, yomg‘irlatib sug‘orish va diskret sug‘orish texnologiyalarining davlat tomonidan rag‘batlantirilishi natijasida suv sarfi qisqarib, ekinlar hosildorligi oshishi kuzatildi. Ayniqsa, paxta va g‘alla maydonlarida suv tejovchi uskunalar o‘rnatilishi natijasida suvni tejash bilan birga o‘g‘it sarfini ham optimallashtirishga erishildi. Shuningdek, suv xo‘jaligi ob‘ektlariga raqamli qurilmalarning o‘rnatilishi suv miqdorini real vaqt rejimida nazorat qilish va adolatli taqsimlash tizimini yo‘lga qo‘yishga xizmat qilmoqda. Suv xavfsizligini oshirish borasidagi islohotlarning yana bir muhim natijasi bu suv iste’molchilari va yetkazib beruvchilar o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatlarning shakllanishidir. Suv yetkazib berish xizmatlari uchun tabaqalashtirilgan tariflarning joriy etilishi iste’molchilarda suvni tejashga bo‘lgan moddiy rag‘batni uyg‘otdi. Shu bilan birga, klaster tizimining joriy etilishi yirik agrar tadbirkorlarning o‘z yerlarida zamonaviy sug‘orish infratuzilmasini yaratishiga turtki bo‘ldi. Natijada, ilgari foydalanishdan chiqqan yoki suv yetib bormagan maydonlarning qaytadan o‘zlashtirilishi oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashga katta hissa qo‘shmoqda. Davlat-xususiy sheriklik tamoyillari asosida nasos stansiyalarining modernizatsiya qilinishi esa energiya sarfini kamaytirish va ekspluatatsiya xarajatlarini optimallashtirish imkonini berdi. Tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydiki, suv xavfsizligi strategiyasi faqatgina texnik yechimlar bilan cheklanib qolmasligi zarur. Suv resurslari cheklangan sharoitda mintaqaviy hamkorlik va gidro-diplomatiya masalalari birinchi o‘ringa chiqadi. O‘zbekistonning qo‘shni davlatlar bilan do‘stona va o‘zaro manfaatli kelishuvlarga erishishi transchegaraviy daryolar oqimini barqaror saqlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘ldi. Biroq, ichki resurslardan foydalanishda hamon ma’lum bir muammolar saqlanib qolmoqda. Xususan, kichik fermer xo‘jaliklarida suv tejovchi texnologiyalarni joriy etishda moliyaviy resurslarning yetishmasligi va servis xizmatlarining sustligi kabi to‘siqlar mavjud. Muhokamalar davomida aniqlandiki, suv resurslarini samarali boshqarish uchun nafaqat yuqoridan pastga, balki pastdan yuqoriga yo‘naltirilgan tashabbuslarni ham qo‘llab-quvvatlash lozim. Bu esa suv iste’molchilari uyushmalarini haqiqiy mustaqil va texnik jihozlangan tashkilotlarga aylantirishni talab qiladi. Shuningdek, iqlim o‘zgarishiga moslashish strategiyasida suvning sifat ko‘rsatkichlariga ham alohida e’tibor qaratilishi lozim. Sizot suvlari sathining ko‘tarilishi va yerlarning sho‘rlanishi suv resurslarini boshqarishdagi eng murakkab muammolardan biri bo‘lib qolmoqda. Ushbu muammoni hal qilish uchun kollektor-drenaj tarmoqlarini tozalash va zamonaviy meliorativ tadbirlarni muntazam o‘tkazish zarur. Kelajakda sho‘r suvlarni chuchuklashtirish va oqova

suvlarni qayta ishlab, sanoat hamda sug‘orish ehtiyojlariga yo‘naltirish Yangi O‘zbekiston strategiyasining muhim qismi bo‘lishi kutilmoqda. Ilm-fan yutuqlarini amaliyotga kengroq joriy etish, jumladan, kam suv talab qiladigan va qurg‘oqchilikka chidamli ekin navlarini yaratish agrar sohaning suv inqiroziga nisbatan chidamliligini oshiradi. Suvni boshqarishda bozor mexanizmlarini kengaytirish va suvdan foydalanishdagi isrofgarchilikka chek qo‘yish uchun jamoatchilik nazoratini kuchaytirish strategik ahamiyat kasb etadi. Yangi O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan suv xavfsizligi va barqaror rivojlanish strategiyasi mamlakat iqtisodiyotining uzoq muddatli barqarorligini ta‘minlashga qaratilgan hayotiy zaruriyatdir.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, suv resurslarini boshqarishda innovatsion texnologiyalar, iqtisodiy rag‘batlar va xalqaro hamkorlik uyg‘unligi kutilgan natijalarni bermoqda. Biroq, jarayonning barqarorligini ta‘minlash uchun suvdan foydalanish madaniyatini jamiyatning barcha qatlamlarida shakllantirish, ta‘lim va ilmiy tadqiqotlarga sarmoya kiritishni davom ettirish lozim. Kelajakda raqamli monitoring tizimlarini to‘liq qamrovga olish va suv resurslarini integratsiyalashgan holda boshqarish tamoyillarini yanada chuqurlashtirish talab etiladi. O‘zbekistonning suv xavfsizligini ta‘minlash borasidagi tajribasi mintaqadagi boshqa davlatlar uchun ham namuna bo‘lib xizmat qilishi mumkin, bu esa o‘z navbatida Markaziy Osiyoda barqaror tinchlik va taraqqiyotning garovidir. Suv – cheksiz resurs emas, balki kelajak taraqqiyotini belgilovchi eng qimmatli boylik ekanligini anglash barqaror rivojlanishning poydevori bo‘lib qoladi hamda O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan suv xavfsizligi va barqaror rivojlanish strategiyasi mamlakat iqtisodiyotining uzoq muddatli barqarorligini ta‘minlashga qaratilgan hayotiy zaruriyat bo‘lib, u nafaqat ichki resurslarni asrashga, balki mintaqaviy ekologik muvozanatni saqlashga xizmat qiladi. Shuni ta‘kidlab o‘tishimiz kerakki, suv resurslarini boshqarishda faqatgina texnik modernizatsiya bilan cheklanib qolmasdan, balki iqtisodiy, huquqiy va ijtimoiy omillarni o‘z ichiga olgan kompleks yondashuvni qo‘llash kutilgan natijalarni bermoqda. Strategiyaning kelgusi bosqichlarida suvni tejoyvchi texnologiyalarni nafaqat yirik klasterlar, balki kichik dehqon xo‘jaliklari darajasida ham ommalashtirish uchun yanada moslashuvchan moliyaviy mexanizmlar va subsidiyalash tizimlarini takomillashtirish zarur. Shu bilan birga, suv xo‘jaligini to‘liq raqamlashtirish, ya‘ni suv olish joyidan boshlab oxirgi iste‘molchigacha bo‘lgan barcha jarayonlarni onlayn monitoring qilish tizimi korrupsion holatlarni bartaraf etish va suv taqsimotida ijtimoiy adolatni o‘rnatishning eng samarali yo‘lidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. Toshkent: "O‘zbekiston" nashriyoti, 2021. 145-160-betlar.

2. Berdiyev A., Ismoilov F. Tomchilatib sug‘orish tizimlarining iqtisodiy samaradorligini baholash usullari. "Irrigatsiya va melioratsiya" ilmiy jurnali. 2021. №2(24). 15-22-betlar.
3. Hamrayev Sh.R. O‘zbekistonda suv xo‘jaligi sohasidagi islohotlar: Muammo va yechimlar. "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" ilmiy elektron jurnali. 2022. №3. 45-58-betlar.
4. Jo‘rayev A.Q., To‘rayev S.S. Sug‘oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilashda innovatsion texnologiyalarning o‘rni. "Agro-ilm" jurnali. 2021. №4. 77-82-betlar.
5. Umarov P.U. Markaziy Osiyoda transchegaraviy suv resurslaridan foydalanishning huquqiy asoslari. "O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi" jurnali. 2022. №6. 34-40-betlar.
6. Yusupov Sh., Rahmatov M. Raqamli O‘zbekiston sharoitida suv resurslarini boshqarishni optimallashtirish. "Raqamli iqtisodiyot va axborot texnologiyalari" ilmiy jurnali. 2023. 2-son. 112-125-betlar.
7. Ziganshina D.R. Central Asia’s Water: Challenges and Opportunities for 2030. International Journal of Water Resources Development. 2023. Vol. 39. Issue 2. pp. 182-201.
8. World Bank Report. Water Scarcity and Economic Growth in Uzbekistan: Towards a Sustainable Future. Washington D.C.: World Bank Publications, 2022. pp. 54-89.

NAMANGAN MUHANDISLIK-TEXNOLOGIYA INSTITUTINING TASHKIL ETILISHI VA RIVOJLANISHI (1992–2012).

Ergashev Jaxongir Abdurasul o‘g‘li,
Is'hoqxon Ibrat nomidagi Namangan davlat chet tillari instituti,
Gumanitar fanlar va jismoniy tarbiya kafedrasida stajor-o‘qituvchi.

Annotatsiya

Maqolada Namangan muhandislik-texnologiya institutining 1992–2012 yillardagi tashkil etilishi, fakultetlar va kafedralar rivojlanishi, bakalavr va magistratura yo‘nalishlarining shakllanishi, ilmiy salohiyat va professor-o‘qituvchilar tarkibi tahlil qilinadi. Shuningdek, institut faoliyatidagi ilmiy, pedagogik va ma‘naviy-ma‘rifiy yo‘nalishlar hamda talabalarning o‘quv jarayonidagi ishtiroki yoritiladi.

Kalit so‘zlar. Namangan, muhandislik-texnologiya instituti, fakultetlar, kafedralar, bakalavr, magistratura, ta‘lim yo‘nalishlari, ilmiy salohiyat, professor-o‘qituvchilar, aspirantura, to‘qimachilik, yengil sanoat, kimyo-texnologiya, iqtisodiyot, marketing, matbaa, qadoqlash, o‘quv jarayoni, talabalar, pedagogika.

KIRISH

Namangan muhandislik-texnologiya instituti O‘zbekiston Respublikasi oliy ta‘lim tizimida muhim ilmiy-ta‘lim markazi sifatida shakllangan va rivojlangan. 1992-yil 28-fevraldagi birinchi Prezidentimiz I.A. Karimovning “Respublikaning yangi oliy o‘quv yurtlarini tashkil etish to‘g‘risida”gi Farmoni asosida institut Toshkent to‘qimachilik va yengil sanoat instituti Namangan filiali negizida mustaqil o‘quv yurti sifatida tashkil etildi. Ushbu institutning tashkil etilishi respublika oliy ta‘limi tarixida yangi davrni boshlab berdi va mintaqaning to‘qimachilik, yengil sanoat va kimyo-texnologiya sohalari uchun yuqori malakali kadrlar tayyorlashga xizmat qildi.

So‘nggi ikki o‘n yillik davomida institutda fakultetlar, kafedralar va ta‘lim yo‘nalishlari sezilarli darajada rivojlandi. “Muhandislik-texnologiya”, “To‘qimachilik va yengil sanoat texnologiyasi” hamda “Kimyo-texnologiya” fakultetlarining shakllanishi, yangi bakalavr va magistratura yo‘nalishlarining ochilishi, aspirantura faoliyati va professor-o‘qituvchilar tarkibining ilmiy salohiyati institutning ilmiy-pedagogik salohiyatini mustahkamladi. Shu bilan birga, talabalar faoliyatini rag‘batlantirish, ularning ilmiy tadqiqotlarga jalb etilishi va zamonaviy ishlab chiqarish talablariga mos bilim berish institutning ustuvor vazifalaridan biri bo‘ldi.

Ushbu maqolada 1992–2012-yillar davomida Namangan muhandislik-texnologiya institutining tashkil etilishi, fakultetlar va kafedralar rivojlanishi, ta‘lim yo‘nalishlari, ilmiy-pedagogik kadrlar tarkibi va talabalar faoliyati ilmiy tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi institutning o‘quv-uslubiy va ilmiy

salohiyatining shakllanish jarayonini yoritish, uning mintqa iqtisodiyoti va sanoatining kadrlar resursi sifatidagi rolini o‘rganishdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Namangan muhandislik-texnologiya institutining tashkil etilishi va rivojlanishi masalasi bo‘yicha mavjud ilmiy adabiyotlar ikki asosiy yo‘nalishda o‘rganilgan. Birinchisi, O‘zbekiston oliy ta‘lim tizimining tarixiy rivoji va yangi oliy o‘quv yurtlarining tashkil etilishi bilan bog‘liq tadqiqotlar. Masalan, O‘zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A. Karimovning 1992-yil 28-fevraldagi farmoni va 2011-yil 25-iyuldagi Vazirlar Mahkamasi qarorlari oliy ta‘lim muassasalari rivoji va institutlar tarkibini shakllantirishda asosiy huquqiy manba sifatida keng tahlil qilingan (Aliyev, 2015; Rasulov, 2017). Ushbu tadqiqotlar oliy ta‘lim muassasalari tashkil etilishidagi siyosiy-huquqiy kontekstni yoritib, mintaqaviy muhandislik va texnologik ta‘limning ahamiyatini ta‘kidlaydi.

Ikkinchi yo‘nalish – institutning o‘z ichki rivojlanishi, fakultetlar va kafedralar tarixi hamda professor-o‘qituvchilar tarkibi, ta‘lim yo‘nalishlari va ilmiy salohiyatini o‘rganishga qaratilgan. Shu yo‘nalishda Mamatkarimov (2012), Xodjinova (2010) va Saidboyev (2011) kabi tadqiqotchilar institutning to‘qimachilik, yengil sanoat va kimyo-texnologiya yo‘nalishlarida kadrlar tayyorlash jarayonlarini, ilmiy va pedagogik faoliyatni, aspirantura va magistratura tizimini tahlil qilgan. Bu tadqiqotlar institutning ilmiy-pedagogik salohiyati, talabalar tayyorlash tizimi va mintqa iqtisodiyotiga qo‘shgan hissasini ko‘rsatadi.

Shuningdek, ta‘lim sifati va ilmiy salohiyatni oshirish masalalariga bag‘ishlangan maqolalarda (Sharipov, 2009; Kadirova, 2008) professor-o‘qituvchilar tarkibi, ilmiy darajalar va ilmiy salohiyatni oshirish bo‘yicha olib borilgan ishlar batafsil tahlil qilingan. Bu manbalar institutning 1992–2012-yillardagi rivojlanishini nazariy jihatdan asoslash imkonini beradi.

O‘zbekiston oliy ta‘lim tizimining zamonaviy talablari va ishlab chiqarish ehtiyojlariga mos kadrlar tayyorlash jarayoniga bag‘ishlangan xalqaro va respublika ilmiy manbalar (PQ-1533, 2011; Vazirlar Mahkamasi qarori 212, 2011) ham tadqiqotda keng qo‘llanilgan. Ushbu manbalar institutning ta‘lim yo‘nalishlari, fakultetlar tarkibi va ilmiy-pedagogik faoliyatini huquqiy-hujjatlar bilan tasdiqlashga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, mavjud adabiyotlar tahlili institutning 1992–2012-yillardagi faoliyati bilan bog‘liq bo‘lgan bo‘shliqlarni aniqlash imkonini beradi. Masalan, professor-o‘qituvchilar tarkibi va ilmiy salohiyatining o‘sishi, talabalarning ilmiy-tadqiqot faoliyati hamda aspirantura tizimi samaradorligi masalalari keng tahlil qilinmagan. Shu sababli, ushbu maqolada institutning barcha fakultetlari va kafedralarining rivojlanishi, ta‘lim va ilmiy salohiyati tizimli tarzda yoritiladi.

Natijada, adabiyotlar tahlili institut tarixini ilmiy asosda tadqiq qilish va 1992–2012-yillardagi rivojlanish jarayonlarini kompleks tahlil qilish uchun mustahkam ilmiy asos yaratadi.

MATERIALLAR VA METODLAR.

Ushbu tadqiqotda Namangan muhandislik-texnologiya institutining 1992–2012-yillardagi tashkil etilishi va rivojlanishini o‘rganish uchun tarixiy, huquqiy va statistik materiallar asos sifatida ishlatilgan. Asosiy manbalar sifatida institut arxiv hujjatlari, rasmiy farmon va qarorlar, oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi buyruqlari, fakultet va kafedralarning ichki hisobotlari, ilmiy jurnallar va monografiyalar hamda talabalar va professor-o‘qituvchilar tarkibiga oid statistik ma’lumotlar tahlil qilingan.

Tadqiqot metodologiyasi tarixiy-tahliliy va statistik yondashuvlarga asoslanib, institutning tashkil etilishi, fakultetlar va kafedralar rivojlanishi, ta’lim yo‘nalishlari ochilishi, ilmiy-pedagogik tarkib va aspirantura faoliyati tarixiy manbalar orqali tahlil qilingan. Shuningdek, kvantitativ metodlar yordamida professor-o‘qituvchilar tarkibi, ilmiy salohiyat, talabalar soni va ularning grant yoki to‘lov-shartnoma asosida tahsil olishi kabi statistik ko‘rsatkichlar aniqlangan va solishtirilgan. Tadqiqot jarayonida tarixiy-tahliliy metod qo‘llanilib, institutning tashkil etilishi va rivojlanish jarayoni, fakultet va kafedralarning shakllanishi, ta’lim yo‘nalishlarining ochilishi, aspirantura va magistratura faoliyati vaqt bo‘yicha izchil o‘rganilgan. Statistik metod yordamida professor-o‘qituvchilar tarkibi, talabalar soni va ularning turli o‘quv shakllaridagi (kunduzgi, kechki, sirtqi) ta’lim ko‘rsatkichlari tahlil qilinib, vizualizatsiya qilingan. Komparativ yondashuv asosida turli yillardagi fakultetlar va kafedralar tarkibi, ilmiy salohiyat va ta’lim yo‘nalishlari o‘sishi solishtirilgan. Shuningdek, hujjatli metoddan foydalanilib, farmon, qaror va buyrug‘lar, institut ilmiy kengashlari qarorlari va rasmiy hisobotlar asosida ilmiy dalillar shakllantirilgan. Ushbu metodlar kombinatsiyasi institutning tashkil etilishi, fakultet va kafedralarning rivojlanishi, ta’lim va ilmiy salohiyatni oshirish jarayonini tizimli va kompleks tarzda tahlil qilish imkonini yaratdi.

Tadqiqot natijalari asosida Namangan muhandislik-texnologiya institutining mintaqaviy iqtisodiyot va sanoat tarmoqlariga kadrlar yetkazib berishdagi roli hamda uning ilmiy-pedagogik salohiyati aniq ko‘rsatildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA.

Mustaqillikning dastlabki yillarida O‘zbekiston Respublikasida oliy ta’lim tizimini takomillashtirish, hududlarda yuqori malakali mutaxassislar tayyorlashni kengaytirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilandi. Ana shu maqsadlarni amalga oshirish doirasida O‘zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti Islom Abdug‘aniyevich Karimovning 1992-yil 28-fevraldagi “Respublikaning yangi oliy o‘quv yurtlarini tashkil etish to‘g‘risida”gi Farmoniga muvofiq Toshkent to‘qimachilik va yengil sanoat instituti Namangan filiali negizida mustaqil oliy ta’lim muassasasi – Namangan muhandislik-iqtisodiyot instituti tashkil etildi. Mazkur ta’lim muassasasining tashkil etilishi Farg‘ona vodiysi hududida sanoat, iqtisodiyot va texnologiya sohalari uchun malakali kadrlar tayyorlash tizimini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etdi.

Institut faoliyatining dastlabki bosqichidayoq ishlab chiqarish ehtiyojlari va mintaqqa iqtisodiyotining xususiyatlarini hisobga olgan holda qator yangi ta’lim

yo‘nalishlari tashkil etildi. Jumladan, 1992-yildan boshlab institutda “Sanoatda buxgalteriya hisobi, nazorati va tahlili” mutaxassisligi bo‘yicha mutaxassislar tayyorlash yo‘lga qo‘yildi. Ushbu yo‘nalish sanoat korxonalarida iqtisodiy faoliyatni samarali tashkil etish, moliyaviy nazoratni kuchaytirish hamda xo‘jalik yuritish mexanizmlarini takomillashtirish uchun zarur bo‘lgan mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qildi.

1993-yilga kelib institutda ta‘lim yo‘nalishlari yanada kengaytirildi. Xususan, “To‘qimachilik sanoati iqtisodi va uni tashkil etish”, “To‘qimachilik mashinalari va apparatlari”, “To‘quvchilik”, “Poyabzal texnologiyasi”, “Xalq xo‘jaligini yuritish va buxgalteriya hisobi”, shuningdek “Moddiy resurslarni boshqarish hamda ishlab chiqarish vositalari ulgurji savdosini tashkil etish” kabi muhim mutaxassisliklar ochildi. Ushbu yo‘nalishlar respublikaning yengil sanoat tarmog‘i, ayniqsa, Farg‘ona vodiysida rivojlanib borayotgan to‘qimachilik va ishlab chiqarish korxonalarini malakali mutaxassislar bilan ta‘minlashga xizmat qildi.

Institutning tashkiliy tuzilmasi ham rivojlanib bordi. 1993-yil 26-apreldagi Ilmiy kengashning 7-sonli qaroriga muvofiq kunduzgi bo‘lim tarkibidagi texnologiya fakulteti ikki mustaqil fakultetga – “Texnologiya” hamda “Iqtisodiyot-mexanika” fakultetlariga ajratildi. Mazkur o‘zgarish ta‘lim jarayonini yanada samarali tashkil etish hamda mutaxassisliklar bo‘yicha ilmiy-pedagogik faoliyatni chuqurlashtirishga xizmat qildi. Ushbu qarorga ko‘ra “To‘qimachilik sanoati iqtisodi va uni boshqarish”, “Sanoatda buxgalteriya hisobi, nazorati va tahlili” hamda “To‘qimachilik mashina va apparatlari” yo‘nalishlarida tahsil olayotgan talabalar “Iqtisodiyot-mexanika” fakulteti tarkibiga birlashtirildi.

1993-yildan boshlab fakultet tarkibida “Marketing” mutaxassisligi bo‘yicha ham talabalar qabul qilina boshladi. Bu esa bozor iqtisodiyoti sharoitida marketing faoliyatini samarali tashkil etish, ishlab chiqarish mahsulotlarini ichki va tashqi bozorlarga olib chiqish bo‘yicha malakali kadrlar tayyorlash zarurati bilan izohlanadi. 1994-yilda esa institut tarkibiy tuzilmasida yana bir muhim o‘zgarish amalga oshirildi. “Iqtisodiyot-mexanika” fakulteti ikki mustaqil fakultetga – “Iqtisodiyot” va “Mexanika” fakultetlariga ajratildi. Natijada institutda ta‘lim jarayoni yanada ixtisoslashgan holda tashkil etildi.

Mazkur davrga kelib institut tarkibida uchta kunduzgi bo‘lim, shuningdek bittadan kechki va sirtqi fakultet faoliyat yurita boshladi. Ta‘lim va ilmiy faoliyatni takomillashtirish maqsadida institut tarkibidagi kafedralar soni bosqichma-bosqich ko‘paytirilib, ularning umumiy soni 14 taga yetkazildi. Bu esa oliy ta‘lim muassasasida ilmiy-pedagogik faoliyatni kengaytirish va mutaxassisliklar bo‘yicha chuqur bilim berish imkoniyatlarini oshirdi.

Institutda faoliyat olib borgan professor-o‘qituvchilar tarkibi ham bosqichma-bosqich shakllandi. Dastlabki yillarda ilmiy-pedagogik jamoa qariyb 100 nafar mutaxassisdan iborat bo‘lib, ulardan 3 nafari fan doktori, 45 nafari esa fan nomzodi ilmiy darajalariga ega edi. Bu esa institutda ilmiy tadqiqotlar olib borish va yuqori malakali kadrlar tayyorlash uchun muhim ilmiy salohiyat mavjud bo‘lganligini ko‘rsatadi.

1993-yildan boshlab institutning bosh binosida Elektron hisoblash markazi faoliyat ko‘rsata boshladi. Mazkur markaz o‘quv jarayoniga zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etish, ilmiy tadqiqotlarni kompyuter texnikasi yordamida olib borish hamda talabalar va professor-o‘qituvchilarning ilmiy faoliyatini qo‘llab-quvvatlashda muhim ahamiyat kasb etdi.

Mustaqillik yillarida institutda ilmiy faoliyatni rivojlantirishga ham alohida e‘tibor qaratildi. XXI asr boshlariga qadar ushbu oliy ta‘lim muassasasida ikki nafar tadqiqotchi doktorlik, besh nafar ilmiy xodim esa nomzodlik dissertatsiyalarini muvaffaqiyatli himoya qildilar. Talabalar orasida ilmiy izlanishlarga qiziqishni kuchaytirish va iqtidorli yoshlarni rag‘batlantirish maqsadida institutda akademik Xodjinova hamda mashhur shoir Mashrab nomidagi stipendiyalar ta‘sis etildi. Ushbu stipendiyalar iqtidorli talabalarni qo‘llab-quvvatlash, ularning ilmiy va ijodiy salohiyatini rivojlantirishda muhim rol o‘ynadi.

Namangan muhandislik-texnologiya instituti faoliyati mustaqillik yillarida bosqichma-bosqich rivojlanib, uning ta‘lim tizimi va ilmiy salohiyati sezilarli darajada kengayib bordi. Institutda yuqori malakali ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlash maqsadida magistratura bosqichini tashkil etish muhim ahamiyat kasb etdi. Shu munosabat bilan O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligining 2000-yil 3-maydagi 136-sonli qaroriga muvofiq institutda “Moliyaviy menejment”, “Menejment (tarmoqlar bo‘yicha)”, “Buxgalteriya hisobi (tarmoqlar bo‘yicha)” hamda “To‘qimachilik va yengil sanoat mashina va apparatlari” mutaxassisliklari bo‘yicha magistratura yo‘nalishlarini ochishga ruxsat berildi. Mazkur qaror oliy ta‘lim muassasasida ilmiy tadqiqotlar ko‘lamini kengaytirish, iqtisodiyotning turli sohalari uchun yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash hamda ilmiy salohiyatni mustahkamlashga xizmat qildi.

Mustaqillikning keyingi bosqichida mamlakatda oliy ta‘lim tizimini modernizatsiya qilish, uning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash hamda xalq xo‘jaligining turli tarmoqlari uchun raqobatbardosh kadrlar tayyorlash masalalari davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan qabul qilingan 2011-yil 25-iyuldagi 212-son qarori hamda “Oliy ta‘lim muassasalarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash va yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash sifatini tubdan yaxshilash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2011-yil 20-maydagi PQ–1533-son qaror talablaridan kelib chiqib, oliy ta‘lim tizimini takomillashtirish bo‘yicha qator tashkiliy islohotlar amalga oshirildi[1]. Mazkur qarorlar asosida avval faoliyat yuritib kelgan Namangan muhandislik-iqtisodiyot instituti qayta tashkil etilib, uning negizida Namangan muhandislik-texnologiya instituti tashkil etildi. Bu o‘zgarish oliy ta‘lim muassasasining ilmiy va ta‘lim yo‘nalishlarini yanada kengaytirish, sanoat tarmoqlari bilan integratsiyani kuchaytirish hamda zamonaviy texnologik bilimlarga ega bo‘lgan mutaxassislar tayyorlashni ta‘minlashga qaratilgan edi.

Institut faoliyatining ustuvor yo‘nalishlari, avvalo, to‘qimachilik, yengil sanoat hamda matbaa sanoati tarmoqlari uchun zamonaviy texnologiyalar asosida ishlaydigan mashina va uskunalar, kimyo-texnologik jarayonlar, ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish hamda boshqarish sohalarida yuqori malakali muhandis-texnolog mutaxassislar tayyorlashdan iborat bo‘ldi. Ushbu yo‘nalishlar mamlakat sanoatining yetakchi tarmoqlaridan biri hisoblangan to‘qimachilik va yengil sanoatni rivojlantirish, eksport salohiyatini oshirish hamda ishlab chiqarish samaradorligini ta‘minlashda muhim ahamiyat kasb etdi.

Hozirgi davrga kelib institut tarkibida “Kimyo-texnologiya”, “Muhandislik texnologiyasi” hamda “To‘qimachilik va yengil sanoat texnologiyasi” fakultetlari faoliyat ko‘rsatib, ular tarkibida 13 ta kafedra ilmiy-pedagogik faoliyat olib bormoqda. Mazkur kafedralarda zamonaviy ta‘lim texnologiyalariga asoslangan o‘quv jarayoni tashkil etilib, talabalar nazariy bilim bilan bir qatorda ishlab chiqarish bilan uzviy bog‘langan amaliy ko‘nikmalarga ham ega bo‘lishlari ta‘minlanmoqda.

Institut tarkibidagi muhim tuzilmalardan biri hisoblangan muhandislik-texnologiya fakulteti dastlab 1999-yil iyun oyida “Moliya” fakulteti nomi bilan tashkil etilgan. Ushbu fakultetning tashkil etilishi iqtisodiy bilimlarga ega bo‘lgan mutaxassislarni tayyorlash zarurati bilan bog‘liq edi. Institut Ilmiy kengashining qaroriga muvofiq 2007-yil avgust oyida fakultet nomi “Menejment” fakulteti deb o‘zgartirildi. Fakultet tashkil etilgan davrdan boshlab uning rivojlanishida bir qator tajribali ilmiy-pedagogik kadrlar muhim rol o‘ynadi.

Jumladan, 1999-yilda fakultet dekani lavozimiga iqtisod fanlari doktori, professor Sh. Saidboyev tayinlangan bo‘lib, uning rahbarligi davrida fakultetning o‘quv-uslubiy faoliyati shakllantirildi. 2000–2005-yillarda iqtisod fanlari nomzodi, dotsent B. Sharipov fakultet dekani vazifasida faoliyat yuritib, fakultetning ilmiy salohiyatini oshirishga katta hissa qo‘shdi. 2005-yilda iqtisod fanlari nomzodi, dotsent X. Qodirova ushbu lavozimda faoliyat olib bordi. 2005–2008-yillarda dotsent A. To‘raqulov, 2008–2009-yillarda esa dotsent B. Rahimov fakultet dekani sifatida faoliyat yuritgan. 2010-yil yanvar oyidan boshlab fakultet dekani lavozimini iqtisod fanlari nomzodi, dotsent K. J. Matkarimov egallab kelmoqda. Fakultet professor-o‘qituvchilari tarkibining ilmiy salohiyati 65 foizni tashkil etib, bu ko‘rsatkich o‘quv jarayonining ilmiy asosda tashkil etilishida muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

2011-yil avgust oyidan boshlab fakultetning faoliyati qayta tashkil etilib, u muhandislik-texnologiya fakulteti sifatida faoliyat yurita boshladi. Mazkur o‘zgarish institutning umumiy rivojlanish strategiyasi hamda sanoat tarmoqlariga yo‘naltirilgan muhandislik kadrlarini tayyorlash zaruratidan kelib chiqdi. Hozirgi kunda fakultet tarkibida “Texnologik mashina va jihozlar”, “Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari texnologiyasi”, “Oliy matematika” hamda “Umumtexnika fanlari” kafedralari faoliyat ko‘rsatib, ular muhandislik-texnologik yo‘nalishlarda kadrlar tayyorlash, ilmiy tadqiqotlar olib borish hamda ishlab chiqarish korxonalari bilan hamkorlikni rivojlantirishda muhim rol o‘ynamoqda. Mazkur kafedralar tomonidan

olib borilayotgan ilmiy izlanishlar, o‘quv-uslubiy ishlanmalar hamda innovatsion loyihalar nafaqat institutning ilmiy salohiyatini oshirishga, balki mintaqqa sanoat tarmoqlarining rivojlanishiga ham bevosita xizmat qilmoqda.

Namangan muhandislik-texnologiya instituti tarkibidagi muhandislik-texnologiya fakultetida bugungi kunda mamlakat sanoati hamda qishloq xo‘jaligi tarmoqlari uchun zarur bo‘lgan yuqori malakali mutaxassislar tayyorlashga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Fakultetda zamonaviy ishlab chiqarish talablariga mos ravishda bir qator bakalavriat ta‘lim yo‘nalishlari bo‘yicha kadrlar tayyorlanadi. Jumladan, “Texnologik mashina va jihozlar” (5320300), “Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini saqlash va dastlabki qayta ishlash texnologiyasi” (5410500) hamda “Tabiiy tolani dastlabki ishlash texnologiyasi” (5321200) yo‘nalishlari bo‘yicha bakalavrlar tayyorlash yo‘lga qo‘yilgan. Mazkur yo‘nalishlar sanoat va agrar sektor uchun zamonaviy texnologiyalarni o‘zlashtirgan, ishlab chiqarish jarayonlarini samarali tashkil eta oladigan muhandis va texnolog mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qiladi. Shuningdek, fakultetda ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlash tizimi ham yo‘lga qo‘yilgan bo‘lib, “To‘qimachilik xom ashyolariga dastlabki ishlov berish” ixtisosligi bo‘yicha aspirantura faoliyat yuritib kelmoqda. Bu esa ilmiy tadqiqotlar ko‘lamini kengaytirish, ilmiy maktablarni rivojlantirish hamda soha uchun yuqori malakali ilmiy kadrlar yetishtirishga xizmat qilmoqda.

Institut tarkibidagi muhim tuzilmalardan yana biri To‘qimachilik va yengil sanoat texnologiyasi fakulteti hisoblanadi. Mazkur fakultetning shakllanishi va rivojlanish tarixi institut tarixi bilan uzviy bog‘liqdir. Fakultetning tarixiy ildizlari 1968-yilga borib taqaladi. Aynan shu yili Toshkent to‘qimachilik va yengil sanoat institutining Namangan shahridagi o‘quv-maslahat shoxobchasi tashkil etilib, unga akademik M. A. Xodjinova rahbarlik qilgan[2]. Ushbu ta‘lim maskani mintaqada to‘qimachilik sanoati uchun malakali mutaxassislar tayyorlashga qaratilgan dastlabki ilmiy-ta‘limiy markazlardan biri bo‘ldi. 1982-yilda ushbu o‘quv-maslahat shoxobchasi Toshkent to‘qimachilik va yengil sanoat instituti Namangan filialiga aylantirildi va shu yili mexanika-texnologiya fakulteti tashkil etildi. Fakultet dekani lavozimiga X. I. Isaxanov tayinlanib, uning rahbarligida fakultetning o‘quv-uslubiy bazasi shakllantirildi hamda mutaxassislik yo‘nalishlari rivojlantirildi.

Keyingi yillarda fakultet faoliyati izchil rivojlanib bordi. 1985–1990-yillarda dotsent A. Akbarov fakultet dekani lavozimida faoliyat yuritib, o‘quv jarayonini takomillashtirish hamda ilmiy tadqiqotlarni kengaytirishga hissa qo‘shdi. 1998–2005-yillarda dotsent J.S. Ergashev fakultetni boshqarib, fakultetning ilmiy va pedagogik salohiyatini mustahkamlashga e‘tibor qaratdi. 2005–2007-yillarda dotsent U. X. Meliboyev, 2007–2008-yillarda dotsent A. Muradov, 2008–2010-yillarda esa dotsent A. X. Qayumov fakultet dekani vazifasida faoliyat olib bordilar. 2010-yil sentyabr oyidan boshlab texnika fanlari nomzodi, dotsent U.X. Meliboyev fakultet dekani sifatida faoliyat yuritib kelmoqda. Ushbu davr mobaynida fakultet professor-o‘qituvchilari tarkibining ilmiy salohiyati sezilarli darajada oshib, dastlabki yillardagi 28 foizdan 61 foizga yetdi. Bu esa fakultetda

olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlar samaradorligi hamda ta’lim sifatining yuksalib borayotganidan dalolat beradi.

2011-yil avgust oyidan boshlab fakultet faoliyati qayta tashkil etilib, u To‘qimachilik va yengil sanoat texnologiyasi fakulteti nomi bilan faoliyat yurita boshladi. Mazkur fakultet respublika to‘qimachilik va yengil sanoat tarmoqlari uchun yuqori malakali muhandis-texnolog mutaxassislar tayyorlashda muhim o‘rin tutadi. Hozirgi kunda fakultetda bir qator zamonaviy ta’lim yo‘nalishlari bo‘yicha bakalavrlar tayyorlanmoqda. Jumladan, “Yengil sanoat buyumlari konstruktsiyasini ishlash va texnologiyasi (to‘qimachilik sanoati)”, “Yengil sanoat buyumlari konstruktsiyasini ishlash va texnologiyasi (yengil sanoat)”, “To‘qimachilik sanoati mahsulotlari texnologiyasi”, “Yengil sanoat mahsulotlari texnologiyasi”, shuningdek iqtisodiyot yo‘nalishlariga oid “Moliya”, “Bank ishi”, “G‘aznachilik”, “Buxgalteriya hisobi va audit” kabi ta’lim yo‘nalishlari mavjud. Bu yo‘nalishlar orqali nafaqat texnologik, balki iqtisodiy va boshqaruv sohalarida ham yetuk mutaxassislar tayyorlanmoqda.

Fakultetda ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlash masalasiga ham alohida e’tibor qaratilgan bo‘lib, “To‘qimachilik materiallari texnologiyasi” (05.19.03) ixtisosligi bo‘yicha aspirantura faoliyat ko‘rsatib kelmoqda. Bu ilmiy yo‘nalish to‘qimachilik materiallarining fizik-kimyoviy xususiyatlari, ularni qayta ishlash texnologiyalari hamda yangi turdagi mahsulotlar yaratish bilan bog‘liq ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirishga xizmat qiladi. Fakultet tarkibida “To‘qimachilik sanoati mahsulotlari texnologiyasi”, “Yengil sanoat mahsulotlari texnologiyasi”, “Buxgalteriya hisobi va audit” hamda “Ijtimoiy-gumanitar fanlar” kafedralari faoliyat olib boradi. Mazkur kafedralar tomonidan o‘quv jarayonini takomillashtirish, ilmiy izlanishlar olib borish hamda ishlab chiqarish korxonalari bilan hamkorlikni rivojlantirish bo‘yicha keng qamrovli ishlar amalga oshirilmoqda.

Bugungi kunda fakultetda 835 nafardan ortiq talaba tahsil olmoqda, shuningdek ilmiy izlanishlar olib borayotgan aspirantlar ham mavjud[3]. Talabalar uchun zamonaviy laboratoriyalar, o‘quv ustaxonalari va ilmiy markazlar tashkil etilgan bo‘lib, bu ta’lim jarayonini nazariy bilimlar bilan bir qatorda amaliy tajriba bilan boyitishga xizmat qilmoqda. Shu tariqa fakultet nafaqat ta’lim beruvchi muassasa, balki ilmiy tadqiqotlar olib boruvchi hamda mintaqa sanoatining rivojlanishiga xizmat qiluvchi muhim ilmiy-ta’limiy markaz sifatida faoliyat yuritib kelmoqda.

Namangan muhandislik-texnologiya instituti tarkibida faoliyat yuritayotgan muhandislik-texnologiya fakulteti mamlakat sanoati va agrar sohasi uchun yuqori malakali mutaxassislar tayyorlashda muhim o‘rin egallaydi. Fakultetda zamonaviy ishlab chiqarish talablari asosida bir qator bakalavriat ta’lim yo‘nalishlari bo‘yicha kadrlar tayyorlanmoqda. Jumladan, “Texnologik mashina va jihozlar” (5320300), “Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini saqlash va dastlabki qayta ishlash texnologiyasi” (5410500) hamda “Tabiiy tolani dastlabki ishlash texnologiyasi” (5321200) yo‘nalishlari bo‘yicha bakalavrlar tayyorlash yo‘lga qo‘yilgan. Mazkur

yo‘nalishlar sanoat va qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining texnologik jarayonlarini samarali tashkil etish, zamonaviy texnika va uskunalardan foydalanish hamda mahsulot sifatini oshirishga qaratilgan mutaxassislar tayyorlashni ta‘minlaydi. Fakultetda ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlash tizimi ham yo‘lga qo‘yilgan bo‘lib, “To‘qimachilik xom ashyolariga dastlabki ishlov berish” ixtisosligi bo‘yicha aspirantura faoliyat yuritmoqda. Bu esa ilmiy tadqiqotlar ko‘lamini kengaytirish, ilmiy maktablarni rivojlantirish hamda soha uchun yetuk ilmiy kadrlar tayyorlashga xizmat qilmoqda.

Institut tarkibidagi yana bir muhim tuzilma Kimyo-texnologiya fakulteti hisoblanadi. Mazkur fakultet O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2011-yil 25-iyuldagi “Namangan muhandislik-iqtisodiyot institutini Namangan muhandislik-texnologiya institutiga aylantirish to‘g‘risida”gi 212-son qarori, shuningdek O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligining 2011-yil 29-iyuldagi 321-son buyrug‘i hamda institut rektorining 2011-yil 4-avgustdagi 157-sonli buyrug‘i asosida tashkil etildi. Mazkur qarorlarga muvofiq avval faoliyat yuritib kelgan “Iqtisodiyot” fakulteti qayta tashkil etilib, uning negizida Kimyo-texnologiya fakulteti shakllantirildi. Fakultetda “Iqtisodiyot”, “Marketing”, “Matbaa va qadoqlash jarayonlari texnologiyasi” hamda “Kimyoviy texnologiyalar” yo‘nalishlari bo‘yicha bakalavr mutaxassislar tayyorlanadi. Ta‘lim jarayonini samarali tashkil etish maqsadida fakultet tarkibida uchta ixtisoslashgan hamda ikkita xizmat ko‘rsatuvchi kafedra faoliyat yuritadi.

Fakultetda talabalar bilimini oshirish va ilmiy salohiyatni rivojlantirishga katta e‘tibor qaratilgan. O‘quv jarayonida ikki nafar fan doktori-professor, yigirma ikki nafar fan nomzodi-dotsent hamda yigirma to‘rt nafar katta o‘qituvchi va assistentlar faoliyat olib borib, talaba-yoshlarning bilim va ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qilmoqda. 2011–2012-o‘quv yilida fakultetda jami 538 nafar talaba tahsil olgan bo‘lib, ulardan 177 nafari davlat granti asosida, 361 nafari esa to‘lov-shartnoma asosida ta‘lim olgan. Talabalar tarkibida qizlar ulushi ham muayyan o‘rinni egallab, 52 nafar talaba-qiz ta‘lim olganligi qayd etiladi.

Institut faoliyatida professor-o‘qituvchilar tarkibi ham muhim ahamiyat kasb etadi. 2012-yil holatiga ko‘ra institutda jami 162 nafar professor-o‘qituvchi faoliyat yuritgan bo‘lib, ulardan 144 nafari to‘liq stavkada, 18 nafari esa o‘rindoshlik asosida ishlagan. Professor-o‘qituvchilar tarkibida 6 nafar fan doktori, professor hamda 65 nafar fan nomzodi va dotsentlar mavjud bo‘lib, institutning umumiy ilmiy salohiyati 46,9 foizni tashkil etgan. Qolgan 91 nafarni katta o‘qituvchilar va assistentlar tashkil etgan bo‘lib, ular o‘quv jarayonini tashkil etish, ilmiy tadqiqotlar olib borish hamda yosh mutaxassislarni tayyorlashda faol ishtirok etganlar. Mazkur ko‘rsatkichlar institutda ilmiy-pedagogik faoliyatning rivojlanib borayotganini hamda ta‘lim sifatini oshirishga qaratilgan sa‘y-harakatlar izchil davom etayotganini ko‘rsatadi.

XULOSA.

Namangan muhandislik-texnologiya institutining 1992–2012-yillardagi faoliyati tahlili shuni ko‘rsatadiki, institut O‘zbekiston oliy ta‘lim tizimida

mintaqaviy sanoat va iqtisodiyot tarmoqlari uchun yuqori malakali kadrlar tayyorlashda muhim rol o‘ynagan. Institutning tashkil etilishi, fakultetlar va kafedralarning rivojlanishi, ta’lim yo‘nalishlarining ochilishi va aspirantura tizimining yo‘lga qo‘yilishi natijasida talabalar nafaqat o‘quv jarayonida, balki ilmiy-tadqiqot ishlarda ham faol ishtirok etish imkoniyatiga ega bo‘lishgan. 2012-yilga kelib professor-o‘qituvchilar tarkibi 162 nafarga yetib, ulardan 6 nafari fan doktori va professor, 65 nafari fan nomzodi va dotsent, 91 nafari katta o‘qituvchi va assistentlardan iborat bo‘lib, ilmiy salohiyat 46,9 foizni tashkil qilgan.

Shuningdek, institutning rivojlanishi ta’lim sifati va ilmiy-pedagogik salohiyatni mustahkamlashga xizmat qilgan, talabalarning ilmiy qiziqishlari va intilishlari rag‘batlantirilgan. Fakultet va kafedralar tarkibi, ta’lim yo‘nalishlari va professor-o‘qituvchilar salohiyati mintaqaviy iqtisodiyot va sanoat tarmoqlari uchun zarur kadrlarni tayyorlashda barqaror tizimni yaratganini ko‘rsatadi. Shu bois, Namangan muhandislik-texnologiya instituti nafaqat oliy ta’lim muassasasi sifatida, balki ilmiy-pedagogik markaz va mintaqaviy sanoatning rivojlanishida muhim strategik ahamiyatga ega bo‘lganligini isbotlaydi.

ADABIYOTLAR.

<https://lex.uz > docs>

2. www.NamMTI.uz.

3. Joriy arxiv ma’lumotlari. NamMTI.

SOVET TA’LIMIDA MEHNAT TARBIYASI VA UNDAGI KOMMUNISTIK G‘OYANING AHAMIYATI

Mamasaidov Lutfillo Payzullo o‘g‘li

University of Business and Science dotsenti

E-mail: lutfillomamasaidov2@mail.ru

ORCID: 0009-0004-3573-6787

Annotatsiya

Mazkur maqolada Sovet ta’lim tizimida mehnat tarbiyasining o‘rni hamda unda kommunistik g‘oyaning tutgan ahamiyati ilmiy jihatdan tahlil etiladi. Tadqiqotda mehnat tarbiyasining asosiy maqsadi yosh avlodni jamoaviylik, ijtimoiy foydali mehnatga sadoqat va ishlab chiqarish jarayonlariga tayyorlashdan iborat ekani yoritiladi. Shuningdek, ta’lim jarayonida kommunistik mafkura asosida shakllantirilgan qadriyatlar – mehnatsevarlik, intizom, kollektivizm va jamiyat manfaatini ustuvor qo‘yish kabi tamoyillar o‘quvchilar ongiga singdirilgani ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: *Sovet ta’limi, mehnat tarbiyasi, kommunistik g‘oya, mafkura, kollektivizm, ijtimoiy foydali mehnat, ishlab chiqarish ta’limi, maktab tizimi,*

mehnatsevarlik, ideologik tarbiya, jamoaviylik, tarbiya jarayoni, sovet pedagogikasi, amaliy ta’lim, yoshlar tarbiyasi.

Sovet davrida ta’lim tizimi nafaqat bilim berishga, balki yosh avlodni ma’lum bir mafkuraviy ruhda tarbiyalashga qaratilgan murakkab ijtimoiy institut sifatida shakllangan edi. Ushbu tizimda mehnat tarbiyasi alohida o‘rin tutib, o‘quvchilarni jamiyat uchun foydali mehnatga tayyorlash, ularda jamoaviylik, intizom va mas’uliyat hissini shakllantirish asosiy vazifalardan biri hisoblangan. Mehnat tarbiyasi orqali yoshlar ongiga kommunistik g‘oyalar singdirilib, ular kelajakda jamiyatning faol va sodiq a‘zolari sifatida shakllantirilishi ko‘zda tutilgan.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, Sovet ta’lim tizimida qo‘llanilgan mehnat tarbiyasi tamoyillari bugungi kunda ham ayrim jihatlari bilan pedagogik tajriba sifatida qiziqish uyg‘otadi. Ayniqsa, o‘quvchilarni amaliy faoliyatga jalb etish, mehnatga hurmat ruhida tarbiyalash kabi yondashuvlar zamonaviy ta’limda ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu bilan birga, mazkur tizimning mafkuraviy yo‘naltirilganligi va majburiy elementlari uni tanqidiy o‘rganishni talab qiladi.

Urushning dastlabki yillariga kelib, O‘zbekiston SSSRda maktab ta’limida o‘ziga xos pasayishlar kuzatilgan. Bular, birinchidan, oliy yoki o‘rta maxsus bilimga ega bo‘lgan kadrlar urushga qadar 74.6 foizni tashkil etgan va ularning katta qismi urushga olib ketilishi bo‘lsa, ikkinchidan urush yillarida asosan maktabning yuqori sinf o‘quvchilarining qishloq xo‘jaligida darsdan tashqari vaqtlarda paxta dalalarida, ipak qurti boqishda, qishloq xo‘jalik zararkunandalari va begona o‘tlarga qarshi kurashda dehqonlarga katta yordam ko‘rsatadilar va ishlab chiqarish sohalarida sanoat korxonalarida ishlaydilar, temir-tersak yig‘adilar, tank va samolyotlar qurilishiga mablag‘, frontdagi jangchilarga sovg‘alar to‘plashda qatnashadilar, boquvchilari frontga ketgan oilalarga otaliq qiladilar.

Kolxozlar, sovxozlar, zavod va fabrikalardan ishchi kuchining yetishmasligi 14–17 yoshdagi o‘smirlarni mehnatga jalb etishni taqozo qildi. Natijada, 1942–1943-o‘quv yilida barcha ko‘rsatkichlar bo‘yicha 23% o‘quvchilar, ya’ni 247,6 ming nafar bolalar maktablarda ta’lim olmadilar[1.310].

Respublika umumta’lim maktablaridan 1942-yilda qishloq xo‘jaligi ishlariga Sirdaryo viloyatidan 11 ming nafar, Farg‘ona viloyatidan 40.2 ming nafar, Namangan viloyatidan 32045 ming nafar yoki 1942-yilning kuz oyida respublikadan umumiy 300 ming nafar maktab o‘quvchilari qishloq xo‘jaligi ishlariga jalb etilgan[2.188]. Butun SSSRda esa bu yilda 20 mln nafar o‘quvchi va 500 ming nafardan ortiq o‘qituvchilar jalb etilib ular 75 mln rubl ishlab topishgan[3.3].

O‘zbekistondagi “Paxta yakka hokimligi” siyosati barchani yoki to‘g‘riroq qilib aytganda bolalarni ham dala ishlarida ishlashga va kun kechirishga majbur qilgan.

Shuning uchun ham bolalarni maktabni tashlab ketish holatlari 1940-yillarda yuzaga kelgan muammolardan bo‘lsa, bu holat amalda 80-yillargacha davom etgan. Yana bir masalaga e‘tibor qaratilsa maqsadga muvofiqdir. Maktablarda ta‘lim olayotgan o‘quvchilar aniq va tabiiy fanlarni o‘qitilishidagi mavzular qishloq xo‘jaligiga mos yoki hamohang holda bilim berishga urg‘u berilgan. Buning uchun respublika maktablarida tajriba uchastkalari joriy etilib, u yerlarda o‘quvchilarning qishloq xo‘jaligi sohasiga oid bilimlar kuchaytirilgan.

Masalan 1954-yilda respublikadagi shu vaqtga qadar ko‘plab maktablarda chunonchi, Xorazm viloyatida 350 ta yetti yillik va o‘rta maktablarda 218 tasida, Andijon viloyatida 165 ta, Qoraqalpog‘iston ASSRdagi 174 ta maktablarda tajriba uchastkalari yo‘qligi tanqid qilingan[4.12].

Bu masalada 1953-yilda Biologiya fani o‘qituvchilarining politexnik bilimlarini oshirishga qaratilgan ikki marotaba respublika kengashi o‘tkazilgan. 1953-yil oxirida o‘tkazilgan respublika 2-kengashining ishlarida 700 ga yaqin o‘qituvchilar, ilmiy xodimlar, maktab rahbarlari va xalq maorifi xodimlari qatnashadi. Ushbu kengashda o‘qituvchilarda qishloq xo‘jaligiga muhabbat va qiziqish tug‘dirishda avvaldan ko‘ra ko‘proq mahorat ko‘rsatilayotganligi, o‘quvchilar bu sohada yil sayin tobora puxtarroq amaliy ko‘nikma va malaka hosil qilayotganlari haqida so‘zlanadi.

Shuningdek, Toshkentdagi 11, 32, 43-maktablar, Quvasoy tumanida 9-maktab, Komsomol tumani 20-maktablari va boshqa maktablarda biologiya fanini o‘qitish yaxshi yo‘lga qo‘yilganligi ta‘kidlanadi[5.81].

Umumta‘lim maktablarida politexnik bilimlarning berilishi davr nuqtai nazarda yaxshi ahamiyatga ega bo‘lsa-da, amalda bolalarning bilim berishga jiddiy ta‘sir o‘tkazgan. Mazkur yillarda o‘zi respublikada maktablar yetishmay yotgan bir davrda Oltiariq tumani 12-maktabida, Kattaqo‘rg‘on tumani 2-maktabida, Urgut tumani 1-maktabda, Kalinin tumani 26-maktabida va boshqa ko‘pgina maktablarda ipak qurtini o‘quv-ishlab chiqarish maqsadida boqish yaxshi yo‘lga qo‘yilganligi keltirib o‘tiladi[6.85]. Politexnik bilimlarni o‘quvchilar orasida keng yoyish orqali o‘quvchilarda qishloq xo‘jaligiga bo‘lgan e‘tibor kuchaytirilgan va asta-sekinlik bilan ushbu o‘quvchilarni qishloq xo‘jaligini rivojlantirish katta hissa qo‘shuvchi yoshlarni tarbiyalashgan. Shuning uchun ham o‘quvchilarning katta qismi yuqori sinflarda maktablarni tashlab ketishlari va kolxozlarda muayyan ishlarda mashg‘ul bo‘lish holatlari yuzaga kelgan.

Shuning uchun ham maktabning yuqori sinf o‘quvchilari maktablarda ta‘lim olishdan ko‘ra ko‘proq qishloq xo‘jaligi ishlarining muayyan tarmog‘ida band bo‘lishga va shu orqali daromad olishga uringanlar.

Masalan, qishloq maktablari o‘quvchilarning dalachilik birigadalarining ish unumdorligi oshishiga katta hissa qo‘shganlar. 1962-yil respublikada maktablarida 611 ta dehqonchilik birigadalari mavjud bo‘lib, 19000 nafar Komsomol, pioner va o‘quvchilar ijtimoiy-foydali mehnat bilan shug‘ullanganlar. Bu o‘quvchilarga 4591 gektar biriktirilgan[7.6].

O‘quvchilarning foydali mehnat bilan shug‘ullanishlari uchun 1963-yilda maktab o‘quvchilariga 10720 gektar yer, 480 ta traktor, 122 ta paxta terish mashinasi, 277 ta avtomobil va boshqa qishloq xo‘jaligi mashinalari biriktirilgan. Bu esa amalda maktabni hayot bilan bog‘lashning eng yaxshi usuli hisoblangan. Bu davrda asosan 9-11-sinf o‘quvchilari o‘quv ishlab chiqarish brigadalarining a‘zolari hisoblangan[8.1].

Ushbu maktablar asosan aniq va tabiiy fanlarni chuqurlashtirilgan holda o‘qitishga mo‘ljallangan maktablar bo‘lib, ta’lim jarayonlarida asosan qishloq xo‘jaligi sohasidagi boshlang‘ich kadrlar tayyorlashga masalasiga e’tibor qaratgan.

Bunday maktablardan tashqari yuqori sinflar uchun kasb-hunar maktablarining ahamiyati katta bo‘lgan. Ushbu maktablar 1970-yil holatiga respublika bo‘yicha 1837 nafar o‘quvchilarni qabul qilib, ularning 1055 nafari qishloq va 782 nafari shahar yoshlariga to‘g‘ri kelgan. Kasb-hunar maktablari sanoatning asosiy ishchi kuchi sifatida qaralgan. Jumladan, qishloq xo‘jaligi sohasi uchun mexanizatorlarning ulushi dastlabki yillardan 18 foizdan 25.7 foizga oshgan[9.44]. Lekin shunday bo‘lsa-da bu yillarda yuqorida aytilganidek, kasb-hunar ta’limisiz qishloq xo‘jaligida ishlash darajasi yoshlar orasida ancha kuchaygan.

1970-yillarda qishloq xo‘jaligida eng og‘ir ishlarda ishlovchilarning 50 foizga yaqini maktablarni to‘liq tamomlamagan yoki o‘qimagan, kasb-hunar bilimiga ega bo‘lmagan mutaxassislar hisoblangan. Statistik ma’lumotlar qaralsa, respublikada o‘rta yoki o‘rta kasb-hunar-texnik ma’lumotga ega bo‘lgan mutaxassislar xalq xo‘jaligida 131.5 ming nafarni tashkil etgan bo‘lsa, bu ko‘rsatkich Ukraina SSRda 1613.7 ming nafar, Belorussiya SSRda 337.7 ming nafarni, bizga qo‘shni bo‘lgan Qozog‘iston SSR 104.9 ming nafar, Tojikiston SSRda 26.8 ming nafar va Qirg‘iziston SSRda 22.1 ming nafar tashkil etgan[10.88].

Maktab yoshidagi o‘quvchilarni dalalarda mehnatga jalb qilinishi natijasida ularning turli fanlarni o‘zlashtirish darajasi ancha pasaygan. Birgina, Samarqand viloyatida 1972-1973-o‘quv yilida viloyatda 53 foiz o‘quvchilar 3 baho olgan.

Maktab o‘quvchilarini qishloq xo‘jaligi ishlariga jalb etish ishlari 1974-yil holatiga e’tibor berilsa, o‘quvchilar brigadasi tomonidan 42847 tonna paxta, 11525 tonna don, 10897 tonna meva, 26270 tonna poliz mahsulotlari va boshqa mahsulotlarni rejadan ortiqcha qilib bajarilgan. O‘quvchilar ishlab chiqarish brigadalarida paxtadan tashqari boshqa mahsulotlardan ham yuqori hosil olganlar. Masalan, Xorazmda o‘quvchilar brigadalari har bir gektardan 40 sentner, Andijon, Farg‘ona, Namangan va Samarqand viloyatlarida 30 sentner paxta hosilini yetishtirgan[11.2].

O‘quvchilarning bu kabi ta’lim jarayonlarida ajralgan holda qishloq xo‘jaligi ishlarida faol ishtiroki sovet mafkurasining o‘z maqsadi yo‘lida eng katta yutug‘i desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Yoki, bu holatlar XX asr 30-yillarida boshlangan “Jamoalashtirish” siyosatining amaldagi natijasidir.

Yildan yilga ishlab chiqarish ta’limi yo‘lga qo‘yilgan o‘rta maktablar xalq xo‘jaligi uchun malakali ishchi kadrlarni tayyorlashda tobora muhimroq rol o‘ynay

boshlagan. Jumladan, RSFSRda 1960-1961-o‘quv yilida IX–XI sinf o‘quvchilarining 59,2 foizi sanoat kasblari bo‘yicha, 21,1 foizi qishloq xo‘jaligi kasblari bo‘yicha, 3,3 foizi qurilish sohalari bo‘yicha, 1,3 foizi esa savdo tarmog‘i va umumiy ovqatlanish korxonalarida ishlash uchun tayyorlangan[12.33].

Xulosa qilib aytganda, Sovet ta‘lim tizimida mehnat tarbiyasi muhim pedagogik va ijtimoiy vosita sifatida shakllangan bo‘lib, u yosh avlodni nafaqat kasbiy faoliyatga, balki jamiyat manfaatlariga sodiq shaxs sifatida tarbiyalashga xizmat qilgan. Bu jarayonda kommunistik g‘oya asosiy yo‘naltiruvchi omil bo‘lib, o‘quvchilarda kollektivizm, mehnatsevarlik, intizom va ijtimoiy mas‘uliyat kabi sifatlarni shakllantirishga katta e‘tibor qaratilgan.

Shu bilan birga, mehnat tarbiyasining amaliy yo‘naltirilganligi, ishlab chiqarish bilan uzviy bog‘liqligi uning ijobiy jihatlaridan biri sifatida baholanadi. Biroq mazkur tizimning mafkuraviy jihatdan kuchli ideologiyalashgani, ayrim hollarda majburiy mehnat elementlarining mavjudligi uning salbiy tomonlarini ham yuzaga chiqargan.

Umuman olganda, Sovet davridagi mehnat tarbiyasi tajribasi bugungi ta‘lim tizimi uchun muayyan saboqlar beradi. Ayniqsa, o‘quvchilarni amaliy faoliyatga yo‘naltirish va mehnatga hurmat ruhida tarbiyalash kabi jihatlar zamonaviy pedagogikada ham dolzarbligicha qolmoqda, biroq ularni erkinlik va shaxs manfaatlarini bilan uyg‘un holda qo‘llash muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Саидхон Саидолимов, Ҳасан Бобожонов ва бошқалар. Иккинчи жаҳон уруши йилларида Ўзбекистон. “ZAMIN NASHR”. –Т. 2024. –Б. 310.
2. Саидов И.М. Сельское хозяйство Узбекистана в годы Великой Отечественной войны // Труд во имя Победы: трудовые ресурсы и экономика Урала и Центральной Азии в годы Великой Отечественной войны (Сборник научных статей). –Челябинск. 2021. –Б. 188.
3. Tamara Elbuzdukaeva, Olga Shmatko, Sotsita Gaytamirova. State policy of the USSR in the field of education during the Great Patriotic War, 1941–1945. EDP Sciences journals. –CILDIAH. 2022. –р. 3.
4. Қодиров И. Қишлоқ мактаблари олдидаги муҳим вазифа // Совет мактаби. 1954. –№ 3. –Б. 12.
5. Қодиров Э. Ўзбекистон халқ маорифининг 40 йил ичида эришган ютуқлари. –Т. 1957. –Б. 81.
6. О‘sha manba... –Б. 85.
7. КПСС XXII създи ва мактаб // Совет мактаби, 1962. –№ 2. –Б. 6.
8. Шаблов Ф. Ишлаб чиқариш таълимини сифатини юқори кўтарайлик / Ўқитувчилар. 1963. –№ 54. –Б. 1.
9. Blumenthal I., Benson C. Educational Reform in the Soviet Union: Implications for Developing Countries. World Bank Staff Working Paper No. 288. Washington, D.C., 1978. –P. 44.

10. Blumenthal I., Benson C. Educational Reform in the Soviet Union: Implications for Developing Countries. World Bank Staff Working Paper No. 288. Washington, D.C., 1978. –P. 88.

11. Қобилжонов О. Хазина ўқувчилар ишлаб чиқариш бригадалари илғорлари V республика ҳаёти ва меҳнат таълими ҳамда касб танлаш I республика конкурсидан / Ўқитувчилар. 1974. –№ 29. –Б. 2.

12. Каирова И. А. Советская школа на современном этапе. “Издательство Академии педагогических наук РСФСР”. – Москва. 1961.

QISHLOQ XO‘JALIGI VA RESURSLARDAN SAMARALI FOYDALANISHNING IQTISODIY AHAMIYATI.

Xolmurodov Humoyun Sherzod o‘g‘li

O‘zbekiston milliy universiteti Jizzax filiali talabasi

e-mail: xolmurodovhumoyun45@gmail.com

Tel:+998778789737

Annotatsiya.

Mazkur ilmiy maqolada qishloq xo‘jaligida tabiiy, moddiy va mehnat resurslaridan samarali foydalanishning iqtisodiy ahamiyati hamda barqaror rivojlanish jarayonlariga ta’siri tahlil qilinadi. Tadqiqotda yer, suv, texnologik va inson kapitali resurslarining o‘zaro bog‘liqligi hamda ularning qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish samaradorligiga ta’siri ilmiy yondashuv asosida yoritilgan. Resurslardan oqilona foydalanish qishloq xo‘jaligi mahsulotlari tannarxini kamaytirish, ishlab chiqarish barqarorligini ta’minlash va oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlashning muhim omili sifatida asoslab berilgan. Tadqiqot natijasida agrar sektorda resurs boshqaruvini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy xulosalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar. Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti, agrar resurslar, yer resurslari, suv resurslari, barqaror rivojlanish, agroiqtisodiyot, resurs samaradorligi, oziq-ovqat xavfsizligi.

Kirish: Qishloq xo‘jaligi insoniyat taraqqiyotining eng qadimiy va strategik ahamiyatga ega tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Ushbu soha nafaqat oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish manbai, balki iqtisodiy barqarorlikni ta’minlovchi, bandlikni oshiruvchi hamda hududiy rivojlanishga xizmat qiluvchi muhim iqtisodiy tizim sifatida namoyon bo‘ladi. Zamonaviy iqtisodiyot sharoitida agrar sektorning samaradorligi ko‘p jihatdan mavjud resurslardan qanday foydalanilayotganligi bilan belgilanadi. Ayniqsa tabiiy resurslarning cheklanganligi va global iqlim o‘zgarishi jarayonlari resurslardan oqilona foydalanish masalasini dolzarb ilmiy muammoga aylantirmoqda.

Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi boshqa iqtisodiy tarmoqlardan farqli ravishda tabiiy omillarga yuqori darajada bog‘liqdir. Yer, suv, iqlim sharoiti va

biologik resurslar ishlab chiqarish natijalariga bevosita ta’sir ko’rsatadi. Shu sababli agrar iqtisodiyotda resurs tushunchasi keng ma’noda talqin qilinib, u nafaqat moddiy vositalarni, balki tabiiy va inson kapitalini ham o’z ichiga oladi. Resurslarning samarali boshqarilishi ishlab chiqarish hajmi, mahsulot sifati va iqtisodiy rentabellik darajasini belgilovchi asosiy omillardan biridir.

So’nggi yillarda dunyo miqyosida aholining tez o’sishi oziq-ovqat mahsulotlariga bo’lgan talabni keskin oshirmoqda. Biroq yer va suv resurslarining cheklanganligi agrar ishlab chiqarishni intensiv rivojlantirish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Bu esa resurslardan samarali foydalanish, innovatsion texnologiyalarni joriy etish hamda ekologik barqarorlikni ta’minlashni talab etadi. Agrar sektorni rivojlantirish endilikda faqat ishlab chiqarish hajmini oshirish bilan emas, balki resurs samaradorligini maksimal darajaga yetkazish bilan bog’liq holda qaralmoqda.

O‘zbekiston iqtisodiyotida qishloq xo’jaligi muhim strategik tarmoq hisoblanadi. Mamlakat aholisining sezilarli qismi qishloq hududlarida yashashi hamda agrar faoliyat bilan bandligi ushbu sektorning ijtimoiy ahamiyatini yanada oshiradi. Shu bilan birga respublika iqlim sharoitining quruq va suv resurslarining cheklanganligi qishloq xo’jaligida resurslardan samarali foydalanish masalasini yanada dolzarb qiladi. Sug’oriladigan yerlarning degradatsiyasi, suv tanqisligi va tuproq unumdorligining pasayishi kabi muammolar agrar ishlab chiqarish samaradorligiga salbiy ta’sir ko’rsatmoqda.

Agrar resurslar tarkibida yer resurslari asosiy o’rin tutadi. Yer ishlab chiqarishning asosiy vositasi bo’lib, uning sifati va unumdorligi mahsulot hajmini belgilaydi. Yer resurslaridan noto’g’ri foydalanish tuproq eroziyasi, sho’rlanish va ekologik muammolarga olib kelishi mumkin. Shu sababli yer resurslarini boshqarish zamonaviy agrotexnologiyalar, ilmiy asoslangan ekin almashinuvi va raqamli monitoring tizimlari orqali amalga oshirilishi zarur.

Suv resurslari qishloq xo’jaligi barqarorligining yana bir muhim omili hisoblanadi. Sug’orishga asoslangan dehqonchilik sharoitida suvdan samarali foydalanish ishlab chiqarish samaradorligini belgilovchi asosiy omilga aylanadi. Suv resurslarining samarasiz sarflanishi iqtisodiy yo’qotishlar bilan bir qatorda ekologik muvozanatning buzilishiga ham sabab bo’ladi. Shu bois tomchilatib sug’orish, suvni raqamli monitoring qilish va suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish agrar siyosatning ustuvor yo’nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda.

Mehnat resurslari ham agrar ishlab chiqarishning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. Qishloq hududlarida inson kapitalining rivojlanishi, malakali mutaxassislar tayyorlash hamda zamonaviy bilimlarni joriy etish ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda muhim rol o’ynaydi. Zamonaviy qishloq xo’jaligi endilikda an’anaviy mehnatga emas, balki bilim va texnologiyaga asoslangan tizimga aylanmoqda.

Moddiy-texnik resurslar, jumladan qishloq xo’jaligi texnikasi, o’g’itlar, urug’lik materiallari va raqamli texnologiyalar agrar ishlab chiqarish intensivligini oshiruvchi asosiy vositalar hisoblanadi. Texnologik modernizatsiya resurslardan

foydalanish samaradorligini oshirib, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiradi hamda mahsulot sifatini yaxshilaydi.

Bugungi kunda agrar sektorni rivojlantirish konsepsiyasi barqaror rivojlanish tamoyillari bilan chambarchas bog‘liqdir. Barqaror qishloq xo‘jaligi iqtisodiy samaradorlik, ekologik muvozanat va ijtimoiy barqarorlik o‘rtasidagi muvozanatni ta‘minlashni nazarda tutadi. Shu sababli resurslardan foydalanish masalasi iqtisodiy foyda olish bilan bir qatorda kelajak avlodlar manfaatlarini ham hisobga olgan holda hal etilishi lozim.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, qishloq xo‘jaligida resurslardan samarali foydalanish masalasi oziq-ovqat xavfsizligi, iqtisodiy o‘sish va ekologik barqarorlikni ta‘minlash bilan bevosita bog‘liqdir. Agrar resurslarni ilmiy asosda boshqarish mamlakat iqtisodiy rivojlanishining muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

Ushbu maqolaning asosiy maqsadi qishloq xo‘jaligida resurslardan foydalanish samaradorligini iqtisodiy jihatdan tahlil qilish, mavjud muammolarni aniqlash hamda agrar sektorni barqaror rivojlantirish bo‘yicha ilmiy xulosalar ishlab chiqishdan iborat.

Asosiy qism.

Qishloq xo‘jaligida resurslardan samarali foydalanish ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Agrar ishlab chiqarish tizimi yer, suv, mehnat va kapital resurslarining o‘zaro uyg‘unlashuvi natijasida shakllanadi. Ushbu resurslardan birining samarasiz ishlatilishi umumiy ishlab chiqarish natijalariga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Yer resurslaridan intensiv foydalanish zamonaviy agrotexnologiyalarni qo‘llash orqali amalga oshiriladi. Tuproq unumdorligini saqlash, organik o‘g‘itlardan foydalanish va ilmiy asoslangan ekin almashinuvi tizimi hosildorlikni oshirishning muhim sharti hisoblanadi. Shu bilan birga, yer resurslarini raqamli xaritalash va monitoring qilish texnologiyalari ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish imkonini beradi.

Suv resurslarini boshqarish agrar iqtisodiyotning eng muhim masalalaridan biridir. Suvdan samarali foydalanish nafaqat hosildorlikni oshiradi, balki ishlab chiqarish xarajatlarini ham kamaytiradi. Zamonaviy sug‘orish texnologiyalarining joriy etilishi suv sarfini sezilarli darajada qisqartirish imkonini bermiqda.

Texnologik resurslardan foydalanish qishloq xo‘jaligini sanoatlashtirish jarayonini tezlashtiradi. Aqlli qishloq xo‘jaligi texnologiyalari, sun‘iy intellekt asosidagi monitoring tizimlari va dronlardan foydalanish resurslardan foydalanish samaradorligini oshirib, hosildorlikni barqarorlashtiradi.

Xulosa.

Qishloq xo‘jaligida resurslardan samarali foydalanish agrar sektorning barqaror rivojlanishini ta‘minlovchi asosiy omil hisoblanadi. Yer va suv resurslarining cheklanganligi sharoitida ishlab chiqarishni kengaytirish resurslarni ko‘paytirish orqali emas, balki ularni samarali boshqarish orqali amalga oshirilishi zarur. Zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, inson kapitalini rivojlantirish va

ilmiy yondashuv asosida resurs boshqaruvini tashkil etish agrar iqtisodiyot samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Abdurahmonov Q.X. Iqtisodiyot nazariyasi. – Toshkent, 2019.
2. Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2020.
3. G‘ulomov S.S. Raqamli iqtisodiyot asoslari. – Toshkent, 2020.
4. O‘zbekiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligini rivojlantirish strategiyasi (2020–2030).
5. Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari. – Toshkent, 2023.
6. Tursunov B.O. Agrar sektor iqtisodiyoti. – Toshkent, 2018.
7. FAO agrar resurslar bo‘yicha hisobotlari, 2022.
8. Karimov M.Y. Barqaror qishloq xo‘jaligi rivojlanishi masalalari. Toshkent, 2021.

TURKISTON O‘LKASIDA RUS-TUZEM MAKTABLARINING OCHILISHI VA FAOLIYATI.

Begmatov Xayrullo Xabibullayevich

“University of Business and Science” «Tarix mutaxassisligi magistranti.

e-mail: x xayrullobegmatov87@gmail.com

Telefon: +998 93 405 14 77

Annotatsiya.

Ushbu maqolada Rossiya imperiyasi tomonidan Turkiston hududida rus – tuzem maktablarini ochilishi va undan ko‘zlangan maqsad haqida so‘z yuritiladi. Shuningdek, rus-tuzem maktablarining faoliyati yutuq va kamchiliklari to‘g‘risida atroflicha ma’lumotlar yoritilgan. Bundan tashqari, Rossiya mustamlakasi davrida Turkiston hududidagi madrasa va maktablar faoliyati, ularning dars o‘tish uslubi va jadid bobolarimizning rus-tuzem maktablari faoliyati haqidagi fikr va mulohazalari bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: *Turkiston o‘lkasi, Rossiya imperiyasi, rus-tuzem maktablari, ularning faoliyati, ruslashtirish siyosati, undan ko‘zlangan maqsad, madrasa, maktab, qorixonalaridagi ta’lim tizimi, Maxmudxo‘ja Behbudiy, vaqf mulklari, imtixon majlisi.*

Turkiston O‘lkasida rus-tuzem maktablarining ochilishi va faoliyati.

Rossiya imperiyasi Turkiston hududini bosib olgach, o‘lkadagi mavjud madrasa, maktab va qorixonalar faoliyatini o‘z nazorati ostiga oldi. Ularni iqtisodiy tomondan qo‘llab quvvatlab turadigan “Vaqf mulklarini” esa, davlat ixtiyoriga o‘tkazdi. O‘lkada ruslashtirish siyosatini amalga oshirdi. Bundan ko‘zlangan maqsad avvalo aholi orasida Rossiya imperiyasi siyosatini qo‘llab

quvvatlaydigan, hayrixoh bo‘lgan ijtimoiy qatlamni shakllantirish edi. Mustamlakachilar oldida mahalliy xalq ta‘lim tizimini izdan chiqarishning 2 ta muhim sharti bor edi. Birinchisi, tashkil topib, rivojlanib borayotgan yangi usul maktablarning taraqqiyotiga yo‘l qo‘ymaslik, ikkinchisi o‘lkada imperiya manfaatlariga xizmat qiluvchi rus-tuzem maktablarini rivojlantirish.

1875 yili Turkiston xalq maorifi haqida maxsus qonun chiqariladi. Ushbu qonunga muvofiq, Turkiston ma‘muriy hukumati o‘lkada rus maktablari, bolalar va qizlar uchun progimnaziyalar, shuningdek, mahalliy aholi uchun rus-tuzem maktablari ochish huquqiga ega bo‘ladi[1, 53],

Shundan so‘ng rus-tuzem maktablarini ochish davlat siyosati darajasiga ko‘tarildi. Toshkentda birinchi rus-tuzem maktabi 1884 yil 19 dekabrda Eski shahar qismida ochildi[2, 33].

Mahalliy o‘quv yurtlariga muholif tarzda tashkil etilgan rus-tuzem maktablarini dastlab aholining katta qismi qo‘llab-quvvatlamagan. Buni podsho amaldorlarining o‘zlari ham yaxshi anglab yetar edilar. Masalan, Farg‘ona o‘quv yurtlarni inspektori F. Yegorov bu borada “...faqat milliy maktablarga ommaviy bo‘lishi mumkin, rus-tuzem maktablari esa milliy bo‘lmay, aksincha, sun‘iy o‘ylab topilgandir” [3, 21], degan edi.

Tabiiyki, mustamlakachi ma‘muriyatning rus-tuzem maktablarini tashkil etishdan ko‘zlagan maqsadlari bor edi. Bu birinchi galda, o‘lkada ruslashtirish siyosatini amalga oshirish bo‘lsa, yana bir jihati mahalliy aholi orasidan o‘ziga sadoqatli kishilarni tarbiyalashdan iborat bo‘lgan.

Farg‘onada harbiy gubernator lavozimida ishlagan general-leytenant N.Korolkov 1898 yili Rossiya imperatoriga bergan yozma hisobotida mahalliy aholini o‘z bolalarini ixtiyoriy ravishda rus-tuzem maktablariga berishlariga erishish masalasida o‘zining fikrlarini bayon qiladi. Uning fikricha, boshqaruv ma‘muriyati ish qog‘ozlarini keyingi 5 yil ichida rus tiliga o‘girilishi yuqoridagi maqsadlarni amalga oshirish uchun muhim vosita bo‘lib xizmat qilishini bayon qiladi. Yerli aholi hukumat mansablariga qiziqqan mahalliy aholi albatta o‘z farzandlarini ushbu maktablariga berishlarini bayon qiladi. Shu bilan birga chor generallari rus-tuzem maktabini hamda shahar bilim yurtlarini muvaffaqiyatli bitirgan mahalliy aholi bolalariga jiddiy imtiyozlar berish lozimligi g‘oyasini ilgari suradilar[7, 256].

Hukumat vakillari ham imkon qadar rus-tuzem maktablarini ravnaqi uchun barcha sa‘y – harakatlarni amalga oshirganlar. Mahalliy maktablarda bo‘lgani kabi, bu yerda ham ta‘limda yaxshi natijalarga erishgan o‘quvchilarni moddiy va ma‘naviy rag‘batlantirib borilgan. Masalan, 1911 yilning 18 mayida Qo‘qon shahridagi rus-tuzem maktabini tamomlayotgan 20 nafar musulmon bolalari uchun imtihon bo‘lib o‘tadi. Unga Farg‘ona viloyat maorif inspektori F. Yegorov va Qo‘qon uyezdi boshlig‘i V.Medinskiylar shaxsan tashrif buyuradilar. O‘quvchilar ma‘muriyat rahbarlari, rus o‘qituvchilari va musulmon muallimlari ko‘z o‘ngida hisob ilmi, geografiya, tarix, rus tili fanlaridan imtihonlar topshiradilar. Imtihondagi o‘quvchilar yaxshi natijalar ko‘rsatganliklari uchun inspektor 100

so‘m hadya qiladi. Shu bilan birga inspektor, mazkur 20 nafar bitiruvchi talabalarga o‘z hisobidan soat sovg‘a qilishi haqida farmoyish chiqarib, imtihonning ikkinchi kuni 18 mayda o‘sha soatlarni o‘z qo‘li bilan topshiradi[9].

Garchi, ma‘muriyat rus-tuzem maktablarini tashkil etgan bo‘lsada, ularning qurilishi va tashkil etilish xarajatlari mahalliy xalq hisobidan qoplangan. Misol uchun, 1904 - yilda Namangan uyezdining hokimi N.Yesin hamda pristav P.Ivanovlarning tashabbuslari bilan Namangan uyezdiga qarashli To‘raqo‘rg‘on qishlog‘ida rus-tuzem maktabi ochiladi. Mazkur maktabning xarajatlari To‘raqo‘rg‘on, Qirg‘izqo‘rg‘on hamda Xonobod qishloqlari aholisi tomonidan qoplangan.

Dastlab maktabda 12 bola ta‘lim olgan. Chiqimlarni esa, ushbu qishloqlarning mingboshilari xaloyiqdan yig‘ib berishgan. Hukumat nashrlarida ota-onalarni bu ta‘lim dargohlariga qiziqtirish maqsadida maktabdagi shart-sharoitlar, o‘quvchilar maktabda maxsus kiyim bilan ta‘minlanganligi, bu yerda ovqatlanish tashkil etilganligi, yotoqxonalarda krovatlar mavjudligi, o‘quv xonalarining kengligi, sinf xonalarida stol-stullarning mavjudligi, bolalarning ham musulmoncha, ham ruscha o‘qish va yozishni o‘rganish imkoniyatlari mavjudligiga urg‘u berilgan[6].

Rus-tuzem maktabining targ‘ibotchilari o‘quvchilarning maktabni tamomlaganidan keyingi imkoniyatlarini bayon qilishni ham nazardan qochirmaganlar: “Agar maktabxonani tamom qilsalar ota-onasi, qavmi qarindoshlarig‘a va boshqa xaloyiqlarg‘a ko‘b foyda keltiradurlar. Masalan, hokimlarg‘a, pristavlarg‘a, sudyalarg‘a, notariuslarg‘a, tarjimon bo‘lub ham boshqa turli foydalik ishlarga sabablar bo‘lub, shul sababli bu ishga kirishmoq lozim. Darhaqiqat rus -tuzem maktablarini bitirgan bolalar, jamiyatda imtiyozga ega bo‘la boshladilar. Endilikda mahalliy aholi vakillari o‘z bolalarini rus – tuzem maktablariga bera boshlaglar. To‘raqo‘rg‘ondagi ushbu maktabda 1912/1913 o‘quv yilida bolalarning soni 15 dan to 20 gacha bo‘lgan bo‘lsa, yil o‘rtasida, ya‘ni, 1913 yilning boshida bolalar soni 30 dan to 35 nafargacha yetadi. Mazkur yilni oxirida 55 dan oshadi[6].

Rossiya imperiyasi bosqinining dastlabki paytlaridanoq, rus aholisini Turkiston hududiga ko‘chirish siyosati bilan ayni bir paytda o‘lkada rus maktablari ham tashkil etila boshlandi. Jumladan, 1867 yilda tashkil etilgan 14 ta quyi maktabdan 12 tasi Yettisuv viloyatida, 2 tasi esa Sirdaryo viloyatida joylashgan edi. Yettisuv viloyatidagi maktablar dastlabki paytlarda faqat o‘g‘il bolalar uchun mo‘ljallangan edi. Turkiston general-gubernatorining bu yerga tashrifidan keyin esa, qiz bolalarga ta‘lim beradigan maktablar ham ochildi. Sirdaryo viloyatining Kazalinsk va Perovsk shaharlarida tashkil etilgan dastlabki 2 ta maktab Arxiyepiskop Antoniyning tashabbusi bilan ochildi.

1879 yili o‘lkaga ko‘chirib keltirilgan rus aholisining ehtiyojlariga muvofiq, Turkiston O‘qituvchilar seminariyasi tashkil etildi.

Turkistonda Cherkov maktablari ham tashkil etilgan bo‘lib, ularning dasturlarida quyidagi fanlardan saboq berilgan: 1)Ilohiyat qonunlari; 2)Rus tili va unga yordamchi fan sifatida o‘qish, rus tarixi va geografiyasi, tabiatshunoslik,

hamda husnixat; 3) Arifmetika, geometriya, tasviriy san’at va chizmachilik; 4) Ashula, gimnastika, hunar o‘rgatish[8, 137].

1886 yilda Toshkent shahrida imperiya Xalq Maorifi Vazirligiga tegishli 9 ta, 1889 yilga kelib esa 14 ta ta’lim muassasalari faoliyat yuritardi. XIX asr 90 – yillari va XX asrning dastlabki yillarida Turkistonda rus ta’lim tizimi tarmoqlari nisbatan rivojlandi. Bu o‘zgarishlar, albatta, bir necha omillar bilan bog‘liq holda sodir bo‘ldi. Birinchidan, o‘lkada rus ma’murchiligining ku‘chayishi, imperiya hokimiyatining keng tarmoq otib mustahkamlanib borishi, mahalliy xalq vakillari orasida rus tilini bilishga intilish, ikkinchidan, rus ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirishga qaratilgan tadbirlarning ilgari surilishi sabab bo‘ldi. Uchinchidan, o‘lkada barpo etilgan ishlab chiqarish tarmoqlari korxona va tashkilotlarida kichik mansablarda ishlovchi ko‘plab malakali kadrlarga bo‘lgan ehtiyojning oshib borishi Turkistonda nafaqat xalq bilim yurtlari, balki ko‘plab kasb-hunarga yo‘naltirilgan o‘quv yurtlarini tashkil etilishiga olib keldi. Xususan, 1878 yili imperiya Xalq Maorifi Vazirligi tomonidan qabul qilingan sanoat bilim yurtlarini tashkil etish to‘g‘risidagi qonunning ishlab chiqilishi va uni 1881 yil noyabrda tasdiqlanishi hamda 1888 yili 7 martda sanoat bilim yurtlari haqidagi Nizomning tasdiqlanishi natijasida, nafaqat Turkistonda, balki butun imperiya bo‘ylab davlat va xususiy sarmoyalar hisobidan sanoat bilim yurtlari, hunarmandchilik maktablari, shahar maktablari huzurida qo‘l mehnati sinflari tashkil etish keng ko‘lam oldi.

1887 yildayoq Toshkentda texnika bilim yurtini tashkil etish loyihasi ilgari surilgan edi. 1896 yilga kelib Toshkentda paxta tozalash va boshqa sanoat korxonalar uskunalarini tuzatuvchi malakali duradgor, tokar, temirchilarni tayyorlovchi Toshkent hunarmandchilik maktabi tashkil etildi. 1902 yili Toshkentda qishloq xo‘jaligi sohasida ham mutaxassislarni tayyorlovchi Qishloq xo‘jalik gidrotexnika maktabi tashkil etildi. Undan ko‘zlangan asosiy maqsad, “o‘quvchilarga sug‘orish texnikasini va inshootlarini barpo etishni o‘rgatish bilan birgalikda, Turkiston o‘lkasi sharoitida, umuman qishloq xo‘jaligini va uning alohida sohalarini to‘g‘ri yuritish” edi. Turkiston o‘lkasida temir yo‘llar tarmog‘ining qurilishi va ularning o‘lka iqtisodiy, siyosiy hayotida muhim ahamiyat kasb etib borishi natijasida 1898 - yili 25 - sentyabrda imperiya Xalq Maorifi Vaziri tomonidan tasdiqlangan qoidalar asosida Temir yo‘l bilim yurtlari tashkil etila boshlandi. Jumladan, Toshkent texnika temir yo‘l bilim yurti 1904 yili Orenburg – Toshkent temir yo‘li liniyasini ochilishidan oldin tashkil etilgan edi. Kasbiy ta’lim Turkistonda, ayniqsa, XX asr boshlaridan keng miqyosda rivojlandi. Birgina Toshkent shahrining o‘zida ko‘plab turdagi mutaxassisliklarni tayyorlovchi bilim yurtlari, xususiy ta’lim kurslari tashkil etildi.

XX asr dastlabki yillarida xususiy ta’lim muassasalari tizimlari yaxshi rivojlandi. Masalan, Turkiston pochta-telegraf okrugi Boshqarmasi huzurida aloqa xodimlarini tayyorlash bo‘yicha kurs tashkil etildi.

Imperiya ta’lim muassasalaridagi ta’lim dasturlari O‘rta Osiyoda dunyoviy ta’limning ilk ko‘rinishlari edi. Dunyoviy ta’limning keng tarmoq otgan tizimini

yaratish bo‘yicha amalga oshirilgan choralar, shubhasiz, ijobiy mazmunga ega bo‘ldi. Turkistonda tashkil etilgan rus ta‘limi muassasalari faoliyati natijasida o‘lkada yashovchi rus va mahalliy aholi vakillarini ma‘lumoti oshirib borildi, kasbiy malakaga o‘rgatildi hamda imperiya ma‘muriyati istamasada, mahalliy aholi vakillarining ham bu boradagi tushunchalarining ortishiga sabab bo‘ldi.

Shu o‘rinda yana bir masalaga e‘tibor qaratish kerak. Ya‘ni, mustamlakachilar tomonidan Turkiston xalqlarining savodsiz, deb talqin qilinganligi ham g‘ayriilmiy bo‘lib, mahalliy ta‘lim tizimini mensimagan holda, uni butunlay inkor etib, faqatgina o‘zlari ochgan rus-tuzem maktablarida tahsil olganlarnigina savodli deb, hisoblaganliklari edi[2, 33].

Yettisuv viloyati Boshqarmasi Turkiston o‘quv yurtlari Boshqarmasiga 1876 yilning 3 sentyabrida 2821 sonli xat yo‘llaydi. Unda, mahalliy qirg‘iz (qozoq) bolalarining ta‘lim olishi bilan bog‘liq masalalar yoritilgan. Shuningdek, To‘qmoq va Pishpakda qirg‘iz bolalari uchun ochiladigan tarbiya maktabining nizomi loyihasi yuborilgan. Unga ko‘ra, bir haftalik dars soatlari quyidagicha taqsimlangan edi: rus tili – 9, arifmetika – 6, husnixat – 5, suhbat darsi (og‘zaki nutq) – 2, jami 22 soat.

Rus-tuzem maktablarining ochilishi jadid ma‘rifatparvarlari o‘rtasida raqobatni keltirib chiqargan. Mahmudho‘ja Behbudiy Turkiston jadidlarning rahnamosi sifatida rus-tuzem maktablarini tashkil etishdan ko‘zlangan maqsadlarni to‘g‘ri anglab yetib, bunga o‘z munosabatini bildirgan edi. Masalan, u, “Ehtiyoji millat” nomli maqolasida rus-tuzem maktablarini bitirganlarning boshqalardan afzalliklari faqatgina rus tilini bilishligida ekanligini, ulardan milliylik yo‘qligiga alohida urg‘u beradi. Atoqli jadid ularni ziyoli kishilar sirasiga kiritmaydi. Chunki, ziyoli inson avvalo, Vatan, millat va o‘z dini ravnaqi uchun jon kuydiradigan sifatlarga ega bo‘lishi lozim edi. Shu bois, Behbudiy: “...Russkiy tuzemniy maktablarig‘a o‘qiganlar ziyoliy tugul - xayoliy ham hisoblanmaydurlar. Alar faqat ruscha chalasavod kishilardur. Ziyoli qatorida kirmoq uchun boshqa alohida tahsil olish lozimdur. Ruscha tahsil qilgan ilm va fanni va ham Vatan va ham dinlarig‘a aytib bermoqg‘a kifoya qiladurgon milliy til va qalam sohibi bo‘lmoq kerakdur” [4]. Ya‘ni, Behbudiyning fikricha, ta‘lim dargohini tamomlagan shaxs o‘z bilimini milliy ruhda va milliy tilda og‘zaki hamda yozma shaklda millat ahllariga yetkaza oladigan bo‘lishi kerak edi.

Mahalliy jadid maktablari ommalashib borgani sari, hukumat vakillari ham rus-tuzem maktablari tashviqotiga katta e‘tibor qarata borganlar. Bu borada matbuot asosiy rolni o‘ynagan. Rus-tuzem maktablariga davlat siyosatiga mos firklovchi va uni tashviq qiluvchi muallimlarga dars berishiga ruxsat berilgan.

Ma‘lumki, XX asr boshlaridagi jadid maktablarida “Imtihon majlisi”, deb nomlangan tadbirlar bo‘lib, o‘quvchilar omma ko‘z o‘ngida imtihonlarni oshkora topshirganlar. Xuddi shunday tadbirlar rus-tuzem maktablarida ham bo‘lgan. Bu kabi ma‘lumotlar o‘z davri matbuoti sahifalarida ham berib borilgan.

Xulosa qilib aytganda mazkur ta‘lim muassasalari podsho ma‘muriyati tomonidan muayyan maqsadlarni amalga oshirish uchun tashkil etildi. Biroq, shuni

ham qayd etish kerakki, ularning faoliyati natijasida o‘lka xalqlarining dunyoviy fanlar bo‘yicha ma‘lumotlilik darajasi, ta‘lim berish usullari takomillashib bordi. Aholi orasida milliy va diniy qadriyatlarga ba‘zan oshkora, ba‘zan esa pinxona qarshiliklar bo‘ldi. Bu esa ta‘lim – tarbiya tiziminig izdan chiqishiga sabab bo‘ldi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Акрамов В. А. XIX аср охири – XX аср бошларида Ўзбекистонда халқ маорифи // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – 1972. – №6.
2. Асророва Л. Бухоро мадрасалари тарихидан. – Тошкент: Ҳилол-нашр, 2016.
3. Козаков Т. К. Общественно-политическое положение в Ферганской долине и джадидское движение в начале XX века. Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Ташкент, 2001.
4. Махмудхўжа Бехбудий. Эҳтиёжи миллат // Туркистон вилоятининг газети. – 1909 йил 2 октябрь.
5. Остроумов Н. П. Сарты (Этнографические материалы). – Ташкент, 1886.
6. Тўрақўрғон мактабхонаси (Русско-туземная школа в Тюря кургане) // Туркистон вилоятининг газети. – 1915 йил 8 февраль. СОНИ БОРМИ?
7. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида / Тузувчилар: Ҳ. Содиқов, Р. Шамсутдинов Р, П. Равшанов ва бошқ. – Тошкент: Шарқ, 2000.
8. Ўзбекистон Миллий Архиви., И-47 фонд, 1-рўйхат, 72 – иш, 137 “В” бет.
9. Қўқонда рус-тузем мактабининг имтихони // Туркистон вилоятининг газети. – 1911 йил 29 май.

YANGI O‘ZBEKISTON SHAROITIDA YER-SUV RESURLARINI BOSHQARISHDA RAHBAR-KADRLARNING SOF- KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK MEKANIZMLARI

Axrorova Umida Xamidullayevna
University of Business and Science dotsenti
e-mail: umiaxrorhamid@gmail.com
Telefon: +998 94 309 08 08

Annotatsiya

Mazkur ilmiy maqolada Yangi O‘zbekiston sharoitida yer-suv resurslarini boshqarishda rahbar-kadrlarning soft-kompetensiyalarini rivojlantirishning pedagogik mexanizmlari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda yer-suv resurslarini boshqarishning zamonaviy muammolari, ularning strategik ahamiyati

hamda ushbu jarayonda rahbar-kadrlarning kommunikativ, strategik, tizimli fikrlash, liderlik va innovatsion fikrlash kompetensiyalarining o‘rni yoritilgan. Shuningdek, rahbar-kadrlarning soft-kompetensiyalarini rivojlantirishda trening texnologiyalari, keys-metod, simulyatsiya metodlari, loyiha asosida o‘qitish hamda reflektiv metodlarning samaradorligi ilmiy asosda bayon etilgan. Tadqiqot natijasida yer-suv resurslarini boshqarish tizimi uchun moslashtirilgan diagnostik, rivojlantiruvchi hamda monitoring bosqichlaridan iborat pedagogik model ishlab chiqilgan. Mazkur model rahbar-kadrlarning kasbiy salohiyatini oshirish hamda yer-suv resurslarini boshqarish samaradorligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: *Yer-suv resurslari, soft-kompetensiyalar, pedagogik mexanizm, rahbar-kadrlar, kommunikativ kompetensiya, strategik fikrlash, tizimli fikrlash, liderlik, innovatsion yondashuv, boshqaruv samaradorligi*

Kirish. So‘nggi yillarda Yangi O‘zbekiston sharoitida yer va suv resurslarini samarali boshqarish masalasi davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Global iqlim o‘zgarishi, suv resurslarining kamayishi, yer degradatsiyasi hamda ekologik muammolarning kuchayishi tabiiy resurslarni boshqarish tizimini takomillashtirishni talab etmoqda. Ayniqsa, Markaziy Osiyo mintaqasida suv resurslarining chegaralanganligi va yerlarning meliorativ holatining yomonlashuvi ushbu masalaning dolzarbligini yanada oshirmoqda.

Bugungi kunda yer-suv resurslarini boshqarish jarayoni faqat texnologik yoki texnik masala sifatida emas, balki murakkab ijtimoiy-iqtisodiy va boshqaruv tizimi sifatida qaralmoqda. Zamonaviy boshqaruv tizimlarida resurslardan oqilona foydalanish ko‘p jihatdan inson omiliga, ayniqsa rahbar-kadrlarning kasbiy va shaxsiy kompetensiyalariga bog‘liq bo‘lib qolmoqda. Shu sababli yer-suv resurslarini boshqarishda rahbarlarning strategik fikrlashi, kommunikativ madaniyati, muammoli vaziyatlarni hal qilish qobiliyati hamda liderlik fazilatlarini muhim ahamiyat kasb etadi.

So‘nggi yillarda boshqaruv nazariyasida soft-kompetensiyalar tushunchasi alohida ilmiy yo‘nalish sifatida shakllanib, u rahbar faoliyatining samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Soft-kompetensiyalar tarkibiga kommunikativ kompetensiya, emotsional intellekt, tizimli fikrlash, strategik rejalashtirish va jamoa bilan samarali ishlash ko‘nikmalari kiradi. Mazkur kompetensiyalar yer-suv resurslarini boshqarish jarayonida yuzaga keladigan murakkab vaziyatlarni hal etishda, manfaatdor tomonlar o‘rtasida samarali hamkorlikni yo‘lga qo‘yishda hamda uzoq muddatli strategik qarorlarni qabul qilishda muhim rol o‘ynaydi.

Shu bilan birga, rahbar-kadrlarning soft-kompetensiyalarini rivojlantirish jarayoni o‘z-o‘zidan yuzaga kelmaydi, balki maqsadli tashkil etilgan pedagogik mexanizmlar orqali shakllantiriladi. Ayniqsa, korporativ oliy ta’lim tizimi rahbar-kadrlarning kasbiy va shaxsiy kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim pedagogik platforma hisoblanadi. Mazkur tizim doirasida trening mashg‘ulotlari, кейс-metodlar, simulyatsiya texnologiyalari va loyiha asosida o‘qitish kabi

innovatsion pedagogik yondashuvlardan foydalanish soft-kompetensiyalarni samarali rivojlantirish imkonini beradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, Yangi O‘zbekiston sharoitida yer-suv resurslarini boshqarishda rahbar-kadrlarning soft-kompetensiyalarini rivojlantirishning pedagogik mexanizmlarini ilmiy jihatdan asoslash dolzarb ilmiy-amaliy masala sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Adabiyotlar tahlili

Yangi O‘zbekiston sharoitida yer-suv resurslarini samarali boshqarish hamda ushbu jarayonda rahbar-kadrlarning soft-kompetensiyalarini rivojlantirish masalalari zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda dolzarb yo‘nalishlardan biri sifatida qaralmoqda. Mazkur masalaning nazariy va metodologik asoslari tabiiy resurslarni boshqarish, inson kapitali rivoji hamda boshqaruv kompetensiyalarini shakllantirishga oid ilmiy qarashlar tizimi bilan uzviy bog‘liq holda shakllangan.

Yer-suv resurslarini boshqarish masalalari bo‘yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish jarayonida strategik rejalashtirish va boshqaruv tizimining samaradorligi muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasida yer va suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish bo‘yicha davlat siyosati va strategik yo‘nalishlar normativ-huquqiy hujjatlarda keng yoritilgan. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasining “Yer kodeksi” hamda “Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risida”gi Qonunida yer va suv resurslarini boshqarishning huquqiy asoslari, ulardan oqilona foydalanish hamda muhofaza qilish masalalari aniq belgilab berilgan (1, 2).

So‘nggi yillarda qabul qilingan strategik hujjatlarda yer-suv resurslarini boshqarish masalasi alohida ustuvor yo‘nalish sifatida belgilangan. Xususan, “O‘zbekiston – 2030” strategiyasida suv resurslaridan samarali foydalanish, suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish hamda yerlarning meliorativ holatini yaxshilash orqali agrar sektorning barqaror rivojlanishini ta‘minlash asosiy vazifalardan biri sifatida qayd etilgan (3). Mazkur strategik yondashuv yer-suv resurslarini boshqarishda innovatsion va tizimli yondashuvni talab etishini ko‘rsatadi.

Tabiiy resurslarni boshqarish jarayonida inson kapitalining roli masalasi xorijiy ilmiy adabiyotlarda ham keng tadqiq etilgan. Inson kapitali nazariyasining asoschisi hisoblangan G. Becker o‘z tadqiqotlarida iqtisodiy rivojlanishning asosiy omillaridan biri sifatida inson bilimlari, ko‘nikmalari va kompetensiyalarining muhim ahamiyat kasb etishini ilmiy jihatdan asoslab bergan (4, 56-bet). Ushbu nazariya zamonaviy boshqaruv tizimlarida rahbar kompetensiyalarining samaradorlikka bevosita ta‘sir ko‘rsatishini izohlashda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Rahbar faoliyatida kompetensiyalar masalasi R. Boyatzis tomonidan ham chuqur o‘rganilgan bo‘lib, u o‘z tadqiqotlarida samarali boshqaruv rahbarlarning shaxsiy va kasbiy kompetensiyalari bilan uzviy bog‘liqligini asoslab bergan (5, 78-bet). Shuningdek, L. Spencer va S. Spencer tomonidan ishlab chiqilgan

kompetensiyalar modeli rahbar faoliyatida zarur bo‘lgan kompetensiyalarni tizimli ravishda tasniflash imkonini bergan (6, 112-bet).

So‘nggi yillarda boshqaruv samaradorligini oshirishda soft-kompetensiyalar masalasiga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Xususan, D. Goleman emotsional intellekt nazariyasini ishlab chiqib, rahbar faoliyatida kommunikativ ko‘nikmalar, empatiya, o‘zini boshqarish hamda motivatsiya kabi omillar samarali boshqaruvning muhim tarkibiy qismi ekanligini ta’kidlaydi (7, 43-bet). Mazkur yondashuv yer-suv resurslarini boshqarish kabi murakkab ijtimoiy jarayonlarda inson omilining ahamiyatini yanada kuchaytiradi.

Yer-suv resurslarini boshqarish tizimida rahbarlarning strategik fikrlash va tizimli yondashuv kompetensiyalarining zarurligi zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda ham keng yoritilgan. Xususan, T. Bush ta’lim va boshqaruv tizimlarida liderlik faoliyati samaradorligini oshirishda strategik rejalashtirish va kommunikativ kompetensiyalarning ahamiyatini asoslab bergan (8, 96-bet). Bu fikrlar yer-suv resurslarini boshqarishda ham rahbarlarning soft-kompetensiyalari muhim o‘rin tutishini ko‘rsatadi.

Mahalliy olimlar tomonidan ham rahbar kompetensiyalarini rivojlantirish masalalari keng o‘rganilgan. Jumladan, N. Muslimov pedagogik kompetensiya tushunchasining mazmuni va tarkibiy komponentlarini yoritib, rahbarlarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda uzluksiz ta’lim tizimining muhim o‘rin tutishini ta’kidlaydi (9, 54-bet). Shuningdek, Sh. Sharipov tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ta’lim boshqaruvida rahbar kompetensiyalarining tashkilot samaradorligiga ta’siri ilmiy jihatdan asoslangan (10, 88-bet).

Yer-suv resurslarini boshqarish tizimini takomillashtirish masalalari bo‘yicha olib borilgan mahalliy tadqiqotlar ham ushbu yo‘nalishning dolzarbligini tasdiqlaydi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasida suv resurslarini boshqarish samaradorligini oshirish, suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish hamda suvdan foydalanish madaniyatini shakllantirish masalalari ilmiy tadqiqotlarda alohida yo‘nalish sifatida o‘rganilmoqda (11, 67-bet).

Shu bilan birga, rahbar-kadrlarning soft-kompetensiyalarini rivojlantirishning pedagogik mexanizmlari masalasi ham zamonaviy pedagogika fanining dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Xususan, B. Xodjayev pedagogik innovatsiyalarni joriy etish orqali rahbar kompetensiyalarini rivojlantirishning samarali metodlarini ishlab chiqish zarurligini ta’kidlaydi (12, 102-bet).

Tahlil qilingan ilmiy adabiyotlar shuni ko‘rsatadiki, yer-suv resurslarini boshqarish masalalari, rahbar kompetensiyalarini rivojlantirish hamda soft-kompetensiyalarni shakllantirish masalalari alohida-alohida yo‘nalishlarda yetarli darajada o‘rganilgan bo‘lsa-da, aynan yer-suv resurslarini boshqarish jarayonida rahbar-kadrlarning soft-kompetensiyalarini rivojlantirishning pedagogik mexanizmlarini integrativ tarzda o‘rganishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar yetarli darajada shakllanmagan. Shu sababli mazkur yo‘nalishda kompleks ilmiy tadqiqotlar olib borish dolzarb ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi, vazifalari va metodologiyasi

Mavzuga oid ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, yer-suv resurslarini boshqarish tizimida zamonaviy boshqaruv yondashuvlarini joriy etish hamda ushbu jarayonda rahbar-kadrlarning kompetensiyalarini rivojlantirish masalasi alohida ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, global iqlim o‘zgarishi, suv resurslarining kamayishi hamda yer degradatsiyasi kabi muammolar kuchayib borayotgan sharoitda tabiiy resurslarni boshqarishda inson omili, xususan rahbar-kadrlarning soft-kompetensiyalarining roli tobora ortib bormoqda. Shu nuqtai nazardan, yer-suv resurslarini boshqarishda rahbar-kadrlarning soft-kompetensiyalarini rivojlantirishning pedagogik mexanizmlarini ilmiy asoslash zarurati yuzaga kelmoqda.

Bugungi kunda yer va suv resurslarini samarali boshqarish masalasi global miqyosda dolzarb muammolardan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Iqlim o‘zgarishi, aholining tez o‘sishi, suv resurslarining kamayishi hamda yerlarning degradatsiyasi kabi omillar tabiiy resurslardan oqilona foydalanish tizimini takomillashtirish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Ayniqsa, Markaziy Osiyo mintaqasida suv resurslarining chegaralanganligi hamda sug‘oriladigan yerlarning meliorativ holatining yomonlashuvi ushbu muammoning dolzarbligini yanada kuchaytirmoqda (3).

Yangi O‘zbekiston sharoitida yer-suv resurslarini boshqarish tizimini modernizatsiya qilishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Xususan, “O‘zbekiston – 2030” strategiyasida suv resurslaridan samarali foydalanish, suv tejavchi texnologiyalarni keng joriy etish hamda suv infratuzilmasini modernizatsiya qilish asosiy vazifalar qatorida belgilangan (3). Mazkur strategik yo‘nalishlar yer-suv resurslarini boshqarishda innovatsion yondashuvlarni qo‘llash zarurligini ko‘rsatadi.

Shuningdek, yer-suv resurslarini boshqarishda raqamli texnologiyalarni joriy etish ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Raqamli monitoring tizimlari, masofaviy boshqaruv vositalari hamda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish yer-suv resurslarini boshqarish samaradorligini oshirish imkonini bermoqda. Zamonaviy boshqaruv tizimlarida axborot texnologiyalaridan foydalanish orqali resurslarni boshqarish jarayonlarini optimallashtirish mumkinligi ilmiy tadqiqotlarda asoslab berilgan (8, 96-bet).

Yer-suv resurslarini boshqarish jarayonida yuzaga keladigan muammolarni hal etishda inson omilining roli ham muhim ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy boshqaruv tizimlarida rahbarlarning bilim va ko‘nikmalari bilan bir qatorda ularning shaxsiy fazilatlari, kommunikativ madaniyati hamda strategik fikrlash qobiliyatlari muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli yer-suv resurslarini boshqarish tizimida faoliyat yuritayotgan rahbar-kadrlarning soft-kompetensiyalarini rivojlantirish zarurati yuzaga kelmoqda (5, 78-bet; 7, 43-bet).

Zamonaviy boshqaruv nazariyasiga ko‘ra, murakkab tizimlarni boshqarishda tizimli yondashuvdan foydalanish muhim hisoblanadi. Yer-suv resurslarini boshqarish tizimi ham ko‘p omilli murakkab tizim sifatida qaralib, unda

texnologik, ekologik hamda ijtimoiy omillar o‘zaro uzviy bog‘liq holda faoliyat yuritadi. Shu sababli ushbu tizimni samarali boshqarishda rahbar-kadrlarning tizimli fikrlash va strategik rejalashtirish kompetensiyalari alohida ahamiyat kasb etadi (6, 112-bet).

Yangi O‘zbekiston sharoitida yer-suv resurslarini samarali boshqarish masalasi mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta‘minlashda muhim strategik yo‘nalishlardan biri sifatida qaralmoqda. Tabiiy resurslardan oqilona foydalanish nafaqat iqtisodiy barqarorlikni ta‘minlash, balki ekologik xavfsizlikni mustahkamlash hamda kelajak avlodlar uchun tabiiy muhitni saqlab qolishda muhim omil hisoblanadi. Shu sababli yer-suv resurslarini boshqarish masalasi davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlari qatoridan mustahkam o‘rin egallab kelmoqda (3).

Yer-suv resurslarini boshqarishning strategik ahamiyati ekologik xavfsizlikni ta‘minlash bilan ham bevosita bog‘liqdir. Yerning degradatsiyasi, suv resurslarining ifloslanishi hamda suv tanqisligi kabi ekologik muammolar jamiyatning barqaror rivojlanishiga jiddiy xavf tug‘dirishi mumkin. Shu sababli yer-suv resurslarini muhofaza qilish hamda ulardan oqilona foydalanish ekologik siyosatning muhim tarkibiy qismi sifatida qaraladi (2).

So‘nggi yillarda Yangi O‘zbekiston sharoitida yer-suv resurslarini boshqarish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qator strategik chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Xususan, “O‘zbekiston – 2030” strategiyasida suv resurslaridan samarali foydalanish, suv tejovchi texnologiyalarni keng joriy etish hamda suv infratuzilmasini modernizatsiya qilish ustuvor vazifalar qatorida belgilangan (3). Mazkur strategik yo‘nalishlar yer-suv resurslarini boshqarishda innovatsion yondashuvlarni qo‘llash zarurligini ko‘rsatadi.

Shuningdek, zamonaviy boshqaruv tizimlarida manfaatdor tomonlar o‘rtasida samarali hamkorlikni yo‘lga qo‘yish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Yer-suv resurslarini boshqarish jarayonida turli tashkilotlar, fermer xo‘jaliklari hamda davlat organlari o‘rtasida hamkorlikni yo‘lga qo‘yish zarurati rahbar-kadrlarning kommunikativ va liderlik kompetensiyalarini rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi (5, 78-bet).

Yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, yer-suv resurslarini boshqarish tizimi mamlakatning iqtisodiy, ekologik hamda ijtimoiy rivojlanishida muhim strategik ahamiyat kasb etadi. Shu sababli ushbu tizimda faoliyat yuritayotgan rahbar-kadrlarning soft-kompetensiyalarini rivojlantirish hamda ularning kasbiy salohiyatini oshirish zamonaviy boshqaruv tizimining muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralishi zarur (9, 54-bet).

Zamonaviy boshqaruv tizimlarida rahbar-kadrlarning kasbiy faoliyati samaradorligini ta‘minlashda soft-kompetensiyalar muhim omillardan biri sifatida qaralmoqda. So‘nggi yillarda ilmiy adabiyotlarda soft-kompetensiyalar tushunchasi keng qo‘llanilib, u rahbarlarning kasbiy faoliyatida samarali qaror qabul qilish, jamoani boshqarish hamda murakkab vaziyatlarni hal etish jarayonida muhim rol o‘ynashi ta‘kidlanmoqda (5, 78-bet).

Soft-kompetensiyalar tushunchasi zamonaviy boshqaruv nazariyasida emotsional intellekt nazariyasi bilan ham bevosita bog‘liqdir. Xususan, D. Goleman tomonidan ishlab chiqilgan emotsional intellekt nazariyasiga ko‘ra, rahbar faoliyatining samaradorligi ularning o‘z hissiyotlarini boshqarish, boshqalar bilan samarali muloqot qilish hamda jamoani rag‘batlantirish qobiliyatlariga bog‘liq bo‘ladi (7, 43-bet). Mazkur nazariya soft-kompetensiyalar tarkibida kommunikativ kompetensiya, empatiya, liderlik hamda muammoli vaziyatlarni hal qilish ko‘nikmalarining muhim o‘rin tutishini asoslab beradi.

Soft-kompetensiyalarni shakllantirish jarayoni zamonaviy pedagogika fanining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Pedagogik tadqiqotlarda soft-kompetensiyalarni rivojlantirish jarayonida innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo‘llash muhim ahamiyat kasb etishi ta’kidlanadi. Xususan, B. Xodjayev tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda pedagogik innovatsiyalar asosida rahbar kompetensiyalarini rivojlantirish samarali natijalar berishi ilmiy jihatdan asoslab berilgan (12, 102-bet).

Mahalliy olimlar tomonidan ham soft-kompetensiyalarni rivojlantirish masalalari keng o‘rganilgan. Jumladan, N. Muslimov pedagogik kompetensiya tushunchasining mazmuni va tarkibiy tuzilmasini yoritib, rahbar faoliyatida kommunikativ madaniyat, liderlik qobiliyati hamda muammoli vaziyatlarni hal qilish ko‘nikmalarining muhim ahamiyat kasb etishini ta’kidlaydi (9, 54-bet). Ushbu yondashuv rahbar-kadrlarning kasbiy faoliyatida soft-kompetensiyalarni rivojlantirish zarurligini ilmiy jihatdan asoslab beradi.

Soft-kompetensiyalar zamonaviy boshqaruv tizimlarida inson kapitalining muhim tarkibiy qismi sifatida qaraladi. Inson kapitali nazariyasiga ko‘ra, tashkilot faoliyatining samaradorligi ko‘p jihatdan rahbarlarning bilim va ko‘nikmalariga hamda ularning shaxsiy sifatlariga bog‘liq bo‘ladi (4, 56-bet). Shu sababli rahbar-kadrlarning soft-kompetensiyalarini rivojlantirish tashkilot samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Yer-suv resurslarini boshqarish tizimi murakkab ijtimoiy-iqtisodiy tizim sifatida qaralib, unda turli manfaatdor tomonlar o‘rtasida hamkorlikni yo‘lga qo‘yish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Mazkur jarayonda rahbar-kadrlarning kommunikativ kompetensiyalari, muzokara olib borish ko‘nikmalari hamda liderlik fazilatlarini muhim rol o‘ynaydi. Shu sababli yer-suv resurslarini boshqarish tizimida soft-kompetensiyalarni rivojlantirish zarurati ilmiy jihatdan asoslangan (8, 96-bet).

Yuqoridagi ilmiy qarashlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, soft-kompetensiyalar rahbar faoliyatining samaradorligini ta’minlovchi muhim omil hisoblanadi. Ayniqsa, yer-suv resurslarini boshqarish kabi murakkab tizimlarda soft-kompetensiyalarni rivojlantirish orqali boshqaruv samaradorligini oshirish imkoniyati mavjud.

Zamonaviy boshqaruv tizimlarida yer-suv resurslarini samarali boshqarish ko‘p jihatdan rahbar-kadrlarning soft-kompetensiyalar darajasiga bog‘liq ekanligi ilmiy tadqiqotlarda keng asoslab berilgan. Ayniqsa, murakkab ekologik va

ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarni boshqarishda rahbarlarning kommunikativ, strategik hamda tizimli fikrlash ko‘nikmalari muhim ahamiyat kasb etadi (5, 78-bet; 8, 96-bet).

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, soft-kompetensiyalar tarkibiy jihatdan bir nechta asosiy komponentlardan tashkil topadi. Xususan, R. Boyatzis hamda L. Spencer tomonidan ishlab chiqilgan kompetensiyalar modelida rahbar faoliyatida zarur bo‘lgan kompetensiyalar kommunikativ, kognitiv hamda ijtimoiy kompetensiyalar majmui sifatida tavsiflanadi (5, 78-bet; 6, 112-bet).

Yuqoridagi ilmiy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, yer-suv resurslarini boshqarish tizimida faoliyat yuritayotgan rahbar-kadrlarning soft-kompetensiyalari murakkab va ko‘p komponentli tuzilishga ega bo‘lib, ularning samarali rivojlanishi boshqaruv tizimining umumiy samaradorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli mazkur kompetensiyalarni rivojlantirishning ilmiy asoslangan pedagogik mexanizmlarini ishlab chiqish dolzarb ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi.

Zamonaviy pedagogika fanida pedagogik mexanizm tushunchasi ta’lim jarayonining samaradorligini ta’minlashga qaratilgan metodlar, vositalar va tashkiliy shakllar majmui sifatida talqin etiladi. So‘nggi yillarda rahbar-kadrlarning kasbiy va shaxsiy kompetensiyalarini rivojlantirishda pedagogik mexanizmlarning ahamiyati ortib borayotganligi ilmiy tadqiqotlarda keng asoslab berilgan (12, 102-bet).

Pedagogik mexanizm tushunchasi tizimli yondashuv asosida shakllangan bo‘lib, unda ta’lim jarayoni o‘zaro bog‘liq elementlardan tashkil topgan murakkab tizim sifatida qaraladi. Ushbu tizimda maqsad, mazmun, metod, vosita hamda natija komponentlari o‘zaro uzviy bog‘liq holda faoliyat yuritadi. Tizimli yondashuv nazariyasiga ko‘ra, har bir pedagogik jarayon oldindan rejalashtirilgan mexanizmlar asosida tashkil etilgandagina samarali natijalarga erishish mumkin (6, 112-bet).

Rahbar-kadrlarning soft-kompetensiyalarini rivojlantirish jarayonida pedagogik mexanizmlarning ahamiyati ayniqsa muhim hisoblanadi. Chunki soft-kompetensiyalar shaxsning faqat bilimlari bilan emas, balki uning kommunikativ madaniyati, liderlik qobiliyati hamda muammoli vaziyatlarda qaror qabul qilish ko‘nikmalari bilan ham bog‘liqdir. Shu sababli soft-kompetensiyalarni rivojlantirish jarayoni maxsus tashkil etilgan pedagogik mexanizmlar asosida amalga oshirilishi zarur (5, 78-bet).

Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda pedagogik mexanizmlar tushunchasi innovatsion ta’lim texnologiyalari bilan ham uzviy bog‘liq holda o‘rganilmoqda. Innovatsion pedagogik texnologiyalar yordamida ta’lim jarayonini faollashtirish hamda ta’lim oluvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish imkoniyati yaratiladi. Jumladan, B. Xodjayev pedagogik innovatsiyalarni joriy etish orqali rahbar kompetensiyalarini rivojlantirish samaradorligini oshirish mumkinligini ta’kidlaydi (12, 102-bet).

Pedagogik mexanizmlar tushunchasi rahbar-kadrlarning kasbiy faoliyatini takomillashtirish jarayoni bilan ham bevosita bog‘liqdir. Rahbar faoliyatida yuzaga

keladigan murakkab vaziyatlarni hal etish hamda samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilish ko‘p jihatdan ularning kasbiy tayyorgarligi va shaxsiy kompetensiyalariga bog‘liq bo‘ladi. Shu sababli rahbar-kadrlarning soft-kompetensiyalarini rivojlantirish jarayonida pedagogik mexanizmlarni ilmiy asosda ishlab chiqish zarurati yuzaga kelmoqda (9, 54-bet).

Pedagogik mexanizmlarni ishlab chiqishda ta‘lim jarayonining mazmuni ham muhim o‘rin tutadi. Mazkur jarayonda o‘quv materiallarining mazmuni rahbar faoliyatining real ehtiyojlariga mos bo‘lishi zarur. Ayniqsa, yer-suv resurslarini boshqarish tizimi uchun ishlab chiqiladigan pedagogik mexanizmlar real muammoli vaziyatlar asosida tashkil etilishi samarali natijalar berishi ilmiy tadqiqotlarda qayd etilgan (7, 43-bet).

Zamonaviy pedagogika fanida rahbar-kadrlarning soft-kompetensiyalarini rivojlantirish jarayonida innovatsion pedagogik metodlardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Soft-kompetensiyalarni rivojlantirish jarayoni faqat nazariy bilimlarni berish bilan cheklanib qolmasdan, balki amaliy faoliyatga yo‘naltirilgan mashg‘ulotlar asosida tashkil etilishi zarur. Shu sababli zamonaviy ta‘lim tizimida interfaol metodlardan foydalanish rahbar-kadrlarning kasbiy salohiyatini oshirishga xizmat qiladi (12, 102-bet).

Rahbar-kadrlarning soft-kompetensiyalarini rivojlantirish jarayonida qo‘llaniladigan pedagogik metodlar ularning mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirish, jamoa bilan ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish hamda muammoli vaziyatlarda qaror qabul qilish kompetensiyalarini takomillashtirishga qaratilgan bo‘lishi lozim. Ilmiy tadqiqotlarda interfaol metodlardan foydalanish orqali rahbarlarning kommunikativ va liderlik kompetensiyalarini rivojlantirish mumkinligi asoslab berilgan (9, 54-bet).

Xulosa

Yangi O‘zbekiston sharoitida yer-suv resurslarini samarali boshqarish mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta‘minlashda muhim strategik yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, yer-suv resurslarini boshqarish jarayoni murakkab ijtimoiy-iqtisodiy tizim bo‘lib, ushbu tizim samaradorligi ko‘p jihatdan rahbar-kadrlarning kasbiy va shaxsiy kompetensiyalariga bog‘liq holda shakllanadi. Ayniqsa, global iqlim o‘zgarishi, suv resurslarining kamayishi hamda yer degradatsiyasi kabi muammolar kuchayib borayotgan sharoitda resurslarni samarali boshqarishda zamonaviy boshqaruv yondashuvlarini joriy etish zarurati ortib bormoqda.

Tadqiqot davomida yer-suv resurslarini boshqarish tizimining zamonaviy muammolari hamda ularning strategik ahamiyati ilmiy jihatdan tahlil qilindi. O‘rganishlar natijasida yer va suv resurslaridan oqilona foydalanish nafaqat iqtisodiy samaradorlikni oshirish, balki ekologik xavfsizlikni ta‘minlash hamda oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlashda muhim omil ekanligi aniqlandi. Mazkur jarayonda rahbar-kadrlarning strategik fikrlash, kommunikativ madaniyat hamda tizimli yondashuv asosida qaror qabul qilish kompetensiyalari alohida ahamiyat kasb etishi ilmiy jihatdan asoslandi.

Tadqiqot jarayonida rahbar-kadrlarning soft-kompetensiyalari tuzilmasi ilmiy asosda tizimlashtirildi. Xususan, kommunikativ kompetensiya, strategik fikrlash, tizimli fikrlash, liderlik, muammoli vaziyatlarni hal etish hamda innovatsion fikrlash kompetensiyalari yer-suv resurslarini samarali boshqarishda muhim tarkibiy komponentlar sifatida tavsiflandi. Ushbu kompetensiyalar rahbarlarning boshqaruv faoliyatida samarali qaror qabul qilish hamda manfaatdor tomonlar o‘rtasida samarali hamkorlikni tashkil etishda muhim rol o‘ynashi aniqlangan.

Tadqiqot natijalari asosida rahbar-kadrlarning soft-kompetensiyalarini rivojlantirishning pedagogik mexanizmlari ilmiy jihatdan asoslab berildi. Jumladan, trening texnologiyalari, keys-metod, simulyatsiya metodlari, loyiha asosida o‘qitish hamda refleksiv metodlar rahbarlarning kasbiy va shaxsiy kompetensiyalarini rivojlantirishda samarali pedagogik vositalar sifatida tavsiya etildi. Mazkur metodlardan kompleks tarzda foydalanish orqali rahbar-kadrlarning kommunikativ va analitik kompetensiyalarini rivojlantirish imkoniyati mavjudligi ilmiy jihatdan asoslandi.

Tadqiqot davomida yer-suv resurslarini boshqarish tizimi uchun moslashtirilgan rahbar-kadrlarning soft-kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik model ishlab chiqildi. Ushbu model diagnostik, rivojlantiruvchi hamda monitoring bosqichlaridan iborat bo‘lib, rahbarlarning soft-kompetensiyalarini tizimli ravishda rivojlantirish imkonini beradi. Taklif etilgan model rahbarlarning boshqaruv faoliyatini takomillashtirish hamda yer-suv resurslarini boshqarish samaradorligini oshirishga xizmat qilishi bilan ahamiyatlidir.

O‘tkazilgan ilmiy tahlillar shuni ko‘rsatdiki, yer-suv resurslarini boshqarish tizimida faoliyat yuritayotgan rahbar-kadrlarning soft-kompetensiyalarini rivojlantirish zamonaviy boshqaruv tizimining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Shu sababli mazkur yo‘nalishda korporativ oliy ta’lim tizimi doirasida maxsus o‘quv dasturlarini ishlab chiqish hamda innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining Yer kodeksi. – Toshkent: Adolat, 2020.
2. O‘zbekiston Respublikasi “Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2021.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti farmoni. O‘zbekiston – 2030 strategiyasi. – Toshkent, 2023.
4. Becker G. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis. – Chicago: University of Chicago Press, 1964.
5. Boyatzis R. Competencies in the 21st Century // Journal of Management Development. – 2008. – Vol. 27(1). – pp. 5–12.
6. Spencer L., Spencer S. Competence at Work: Models for Superior Performance. – New York: Wiley, 1993.

7. Goleman D. Emotional Intelligence. – New York: Bantam Books, 1998.
8. Bush T. Theories of Educational Leadership and Management. – London: Sage Publications, 2011.
9. Muslimov N. Pedagogik kompetensiya asoslari. – Toshkent: Fan, 2015.
10. Sharipov Sh. Ta’lim boshqaruvi nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent, 2018.
11. Karimov Sh. Suv resurslarini boshqarish asoslari. – Toshkent, 2019.
12. Xodjayev B. Pedagogik innovatsiyalar va ta’lim texnologiyalari. – Toshkent, 2020.

PERSONALITY TRANSFORMATION IN THE INFORMATION SOCIETY

Aydos Berdibaev

*Tashkent State University of Economics
basic doctoral student*

Annotation.

This article analyzes the new characteristics of transformation processes taking place in the context of the information society from a socio-philosophical perspective. The study reveals the impact of the development of digital technologies, global information flows, and communication tools on the social structure of society, cultural values, social relations, and individual consciousness.

Keywords: *information society, transformation process, digital technologies, globalization, information space, social relations, cultural transformation.*

It should be especially noted that in the context of the information society, the transformation process has acquired an unprecedentedly deep and multifaceted character in the history of mankind. This process includes not only technological changes, but also the renewal of the individual's worldview, the system of social relations, and the principles of labor and education. Transformation has now become a global phenomenon, redefining the role of man in society, reformatting spiritual and moral values, and forming a new type of social consciousness. As a result of the rapid development of information and communication technologies, the transformation process has accelerated, become more complex, and has become more systematic than before.

American scientist Manuel Castells, in his three-volume work "The Information Age: Economy, Society, and Culture," analyzes transformation as the transformation of the structure of society through the information network. In this regard, he believes that – Information networks interconnect all spheres of human activity and force the social structure itself to transform. Now power, knowledge, and culture exist in the form of a network" [1,469]. According to Castells, this new system created a "branched society," in which the center of human interaction shifted from traditional social institutions to digital information flows. This

fundamentally changed the essence of transformation, turning it into a process of transformation more –through networks.

The American futurist Alvin Toffler (1928-2016) in his work "The Third Wave" interprets the transformation of the information society as a civilizational turn, stating that "Each new wave breaks down the previous social system, but at the same time increases humanity's ability to understand and manage its own destiny" [2,83]. According to Toffler, in an informed society, the transformation process is not linear, but spiral, that is, changes form innovation based on old experience. As a result, a person adapts to a new model of thinking in every sphere of their life activity, in particular, in education, production, culture, and politics.

In general, in the context of the information society, transformation has become not only a social or economic change, but also a process of renewal of human thinking, a system of values, moral consciousness, and cultural identity. In this regard, transformation in the information society is a new stage in the history of mankind, which radically expands the horizons of understanding oneself and the world.

It should be noted that the impact of transformation on spirituality is an even deeper issue. Spirituality is an internal system that determines the meaning of human and social life, which is formed through social values, moral norms, and cultural heritage. In the information society, this system is reinterpreted through new ideas, global cultural trends, and means of communication.

The transformation of social consciousness and spirituality, in turn, creates an internal basis for the renewal and sustainable development of society. From a philosophical point of view, Hegel characterized this process as –the dialectical movement of the soul in self-awareness‖ [3,112].

Thus, transformation takes social consciousness out of inertia and becomes a force stimulating spiritual renewal. However, the positive results of this process are directly related to the level of information culture, critical thinking, and moral immunity of members of society. Therefore, modern philosophical approaches see transformation not only as a system of external changes, but also as a process of renewing the inner spiritual world of a person.

Cultural transformation is the process of manifestation of profound changes in the social life of society in the sphere of culture, the system of values, and traditions. It means the renewal of human thinking, worldview, lifestyle, traditions, and aesthetic taste in accordance with the requirements of the modern era. From a philosophical point of view, cultural transformation is the process of accepting innovation while preserving historical continuity, harmonizing national traditions with modern values. The English scholar G. Simmel interprets this process as "a constant dialectical movement between the internal form of culture and its external expression" [4,84].

The dynamics of values is one of the central directions of cultural transformation. Throughout human history, the value system has been closely linked to the level of economic, political, and technological development of

society. And traditions are important as a factor ensuring stability and continuity in cultural transformation. They play a key role in preserving the historical memory, national identity, and spiritual unity of culture. At the same time, traditions are not static, but are renewed and modernized under the influence of social development.

is enriched with content. This process ensures the vitality of culture. If traditions do not keep pace with the times, they are squeezed out of the social consciousness. Therefore, the success of cultural transformation depends on the ability to maintain a balance between values and traditions.

Thus, cultural transformation represents the spiritual and moral renewal of society. It reshapes the system of values and harmonizes traditions with the requirements of the new era. The deep philosophical content of this process is that it keeps culture in a state of constant renewal and self-awareness. Thus, cultural transformation is the main socio-philosophical phenomenon reflecting the continuous, dynamic, and creative essence of human development.

It should be especially noted that the information society and the culture of the individual form a complex socio-philosophical system that is closely interconnected. The information society is a new stage of human development, in which information, knowledge, and innovation are manifested as the main strategic resource. And the culture of the individual, as an important human factor that forms the foundation of this society, represents the spiritual, intellectual, and moral potential of a person. Their interconnectedness lies in the fact that the information society enriches the culture of the individual with new content, and the individual, in turn, forms the spiritual and intellectual basis of the information society. As a result of this interaction, human thinking, the system of values, and social relations acquire a new form.

In the context of the information society, the transformation of personality culture is determined, first of all, by the development of a culture of working with information flows, the ability to select, analyze, process information, and use it for socially useful purposes. This process increases the individual's critical approach to information, independence of thought, and moral responsibility. In this sense, the culture of the individual in the information society is enriched by the concepts of "digital spirituality" and "information ethics." For example, in the global digital environment, a person must possess not only technological knowledge, but also a culture of proper use of information, observance of personal and social moral norms. Thus, personality culture serves to harmonize technological achievements with humanistic values.

The transformation of personality culture, in turn, stimulates the qualitative development of the information society. Cultured individuals with a conscious attitude towards information and innovative thinking contribute to the effective use of information resources in society, the creation of social innovations, and the formation of an intellectual economy. Therefore, the development of personality culture in the context of the information society is not only a spiritual, but also a strategic economic necessity. From a socio-philosophical point of view, this

process is carried out on the basis of the trinity –human - information - society. The culture of the individual occupies a central place in this triad, since it is associated with the perception of information, its transformation into a value, and social

is the main participant in the development-oriented process.

Consequently, the transformation of the information society and the culture of the individual is a mutually complementary, interactive, and interconnected process. As society develops technologically, the spiritual world of the individual also rises to a new qualitative level. On the contrary, the growth of individual culture, spiritual and intellectual maturity direct society towards the rational use of information resources, innovative thinking, and sustainable development. Therefore, in an informed society, the culture of the individual is not only an individual quality, but also a social one. Manifests itself as a strategic basis for its development.

REFERENCES

1. Manuel Castells. "The Information Age: Economy, Society and Culture." Oxford: Blackwell Publishers. 1, p. 469.
2. Alvin Toffler. "The Third Wave." New York: Bantam Books. p. 23.
3. Hegel, G. W. F., Phenomenology of Spirit, Oxford: Clarendon Press, 1977, p. 112.
4. Simmel G. The Philosophy of Culture, London: Routledge, 1997, p. 84.

“EL-YURT UMIDI” JAMG‘ARMASI: AKADEMIK ERKINLIKNI TA’MINLASH PARADIGMALARI

Tursinboy Sultonov

*Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti professori,
falsafafanlari doktori,*

Turon fanlar akademiyasining akademigi

Muhammadjon Raximov

University of Business and Science

Ijtimoiy fanlar kafedrasi professor v.b. f.f.d.

Shaxnoza Sultanova

TDIU, Falsafa kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada “El-yurt umidi” jamg‘armasi: akademik erkinlikni ta’minlashning o‘ziga xos xususiyatlari, paradigmalari haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, maqolada xorijiy davlatlarda o‘qiyotgan O‘zbekistonlik yoshlarning iste’dodi, ilmiy salohiyati haqidagi qarashlar bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: Globallashuv, yoshlar siyosati, kadrlar tayyorlash, “El-yurt

umidi” jamg‘armasi, xorijiy ta’lim, innovatsiya va raqamlashtirish, iqtisodiy taraqqiyot

KIRISH. Dunyoda globallashuv va raqobat kuchayib borayotgan ayni vaziyatda taraqqiyotdan ortda qolib ketmaslik uchun mustaqil fikri va o‘z orzusiga ega yoshlarni kamolga etkazish zarur. Ularning tafakkurini zamonaviy bilim va tajriba bilan boyitib borish oldimizda turgan muhim vazifadir.

Shu maqsadda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 3-oktyabrdagi “O‘zbekiston Respublikasida kadrlar siyosati va davlat fuqarolik xizmati tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5843-son Farmoni bilan Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Mutaxassislarni xorijda tayyorlash va vatandoshlar bilan muloqot qilish bo‘yicha “El-yurt umidi” jamg‘armasi O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat xizmatini rivojlantirish agentligi ixtiyoriga o‘tkazildi[1].

Mutaxassislarni xorijda tayyorlash va vatandoshlar bilan muloqot qilish bo‘yicha “El-yurt umidi” jamg‘armasi O‘zbekiston Respublikasi huzuridagi Mutaxassislarni xorijda tayyorlash va vatandoshlar bilan muloqot qilish bo‘yicha “El-yurt umidi” jamg‘armasining huquqlari, majburiyatlari va shartnomalari, shu jumladan xalqaro shartnomalari bo‘yicha uning huquqiy vorisi qilib belgilandi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 11-fevralda “Davlat xizmatlari va mutaxassislarni xorijda tayyorlash hamda ularning salohiyatini yanada oshirish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni bilan quyidagi vazifalar belgilab berildi:

1. Iqtidorli va istiqbolli, ayniqsa, respublika hududlaridan davlat xizmatchilarini tizimli ravishda izlab topish, tanlash va rag‘batlantirish, ularning xorijdagi nufuzli ta’lim ilmiy va boshqa muassasalarda ta’lim olishini va stajirovkadan o‘tishini tashkil etish.

2. Professional, chuqur bilimga ega, zamonaviy fikrlaydigan va vatanparvarlik ruhida tarbiyalangan yangi avlod kadrlarini shakllantirish va ularni davlat xizmatiga jalb etishga ko‘maklashish.

3. Rivojlangan mamlakatlar tajribasiga tayangan holda xorijiy ekspertlar bilan hamkorlikda davlat xizmati va ta’lim sohasiga raqamli texnologiyalarni joriy etishga qaratilgan ilmiy-amaliy tadbirlarni tashkil etish[2].

4. Xorijiy ta’lim, ilmiy va boshqa tashkilotlar, olimlar va ekspertlar, shuningdek, vatandoshlar bilan hamkorlikda onlayn platformalarga asoslangan masofaviy ta’lim dasturlari, o‘quv kurslari va boshqa ta’lim, ilmiy-tadqiqot va amaliy loyihalarni amalga oshirish.

Shu boisdan ham O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni bilan qabul qilingan 2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi” 86-maqsadi “Xavfsiz, tartibli va qonuniy mehnat migratsiyasini ta’minlash hamda samarali migratsiya siyosatini yuritish” hamda 87-maqsadi: “Vatandoshlar” jamoat fondi orqali xorijiy davlatlardagi yurtdoshlarimiz bilan doimiy va samarali aloqalar

o‘rnatish” bo‘limlarida bu masalalarga jiddiy e‘tibor qaratilgan.

“Xorijiy davlatlarda ishlash istagida bo‘lgan kamida 300 ming nafar fuqaroni kasb-hunar va xorijiy tillarga o‘qitish. Xavfsiz, tashkillashtirilgan xorijiy mehnat migratsiyasiga 400 ming nafar fuqaroni yuborishni tashkil etish, xorijda mehnat qilayotgan fuqarolar haq-huquqlarini ta‘minlashda manzilli ko‘mak ko‘rsatish”, “Xorijdagi vatandoshlarning salohiyatini O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishga va ularni rag‘batlantirish choralari ko‘rish” masalalari bayon etilgan[3].

«El-yurt umidi» jamg‘armasi o‘z faoliyatini davlatimizning buguni va ertangi kuni egalari – malakali, yosh, umidli mutaxassislarni xorijda tayyorlashga qaratilgan yagona muassasa hisoblanadi. 1997-yili «Umid» jamg‘armasiga asos solingan va 2004-yilgacha faoliyat olib bordi. U o‘z ishini stipendiya tanlovlarini homiylik mablag‘lari orqali topish yo‘li bilan tashkil topgan edi. «Umid» jamg‘armasi ish yuritgan 7 yil davomida 828 nafar yoshning xorijda o‘qishini tashkillashtirilgan bo‘lsa, «El-yurt umidi» jamg‘armasi tomonidan o‘tgan 4 yil davomida 1500 ga yaqin yoshlar xorijda doktorantura, magistratura, stajirovka, malaka oshirish dasturlari orqali o‘qitildi, bugungi kunda yangi – bakalavriat dasturi bo‘yicha ham ta‘lim amalga oshirilmoqda[4].

2018-2022 yillarda 1 ming 500 nafarga yaqin iqtidorli va istiqbolli yigit-qiz «El-yurt umidi» jamg‘armasi stipendiati degan yuksak maqomga ega bo‘ldi. Ularning 1 ming 50 nafarga yaqini jamg‘armaning to‘rtta ta‘lim dasturi bo‘yicha AQSh, Kanada, Buyuk Britaniya, Germaniya, Fransiya, Italiya, Yaponiya va Janubiy Koreya kabi 40 ga yaqin rivojlangan davlatning 300 ga yaqin oliy ta‘lim muassasasi (OTM), ilmiy markazlar va nufuzli kompaniyalarida bilim, ko‘nikma va malakasini oshirib qaytdi.

Taraqqiyot strategiyasining 50-maqсадida «El-yurt umidi» jamg‘armasi orqali erkin va ijodiy fikrlaydigan yoshlarni nufuzli xorijiy oliygoxlarga o‘qishga yuborish ko‘lamini 2 barobarga oshirish, bunda yoshlarning 50 foizini texnik, aniq fanlar va IT sohalariga o‘qitish» vazifasi belgilangani ham jahon mehnat bozorida raqobatbardosh, salohiyatli kadrlarni etishtirish yo‘lidagi muhim qadamdir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR. Xorijiy tajribaga nazar soladigan bo‘lsak, uchinchi dunyodan birinchi dunyoga aylangan Singapur qisqa muddat ichida ulkan darajadagi muvaffaqiyatga erishib, farovon va adolatli jamiyat namunasi bo‘la oldi. «Singapur mo‘jizasi»ni yaratgan Li Kuan Yu kadrlarni tayyorlash va ularning salohiyatini doimiy ravishda rivojlantirib borish yo‘nalishida bir qator islohotlarni amalga oshirgandi. Xususan, ishida halol, aql-zakovati yuksak va g‘ayratli yosh xizmatchilar, eng iqtidorli maktab bitiruvchilarini tanlab olib, Buyuk Britaniya, Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya, Germaniya, Fransiya, Italiya, Yaponiya va AQShning eng nufuzli universitetlariga o‘qishga yuborish tizimi joriy etilgandi. Va nufuzli universitetlarda tahsil olib qaytgan iqtidorli yoshlar 3-4 yil ichida rahbarlik lavozimlarga tayinlangan.

2022-yil uchun «El-yurt umidi» jamg‘armasi 480 o‘ringa mo‘ljallangan stipendiya tanlovini e‘lon qildi. 2022-yil iyul holatiga ko‘ra, 262 nafar yigit-qiz

jamg‘arma stipendiati bo‘ldi. Shulardan 82 nafari xotin-qizlardir. Jamg‘arma vasiylik kengashining qaroriga muvofiq 2022-yil sentyabrida qolgan 218 o‘rin uchun navbatdagi 3-stipendiya tanlovi o‘tkazildi.

2022-yil iyul holatiga ko‘ra, 120 ga yaqin stipendiat bilan 4 tomonlama shartnoma imzolandi. Qolgan 130 dan ortiq stipendiat bilan avgust oyida shartnomalar tuzilib, AQSh, Kanada, Buyuk Britaniya, Fransiya, Italiya, Yaponiya va Janubiy Koreya kabi o‘nga yaqin rivojlangan davlatning 80 dan ortiq universitetiga o‘qishga yuborildi.

2022-2026 yillarda jamg‘arma ta‘lim dasturlari bo‘yicha chet elga o‘qish uchun yuborilgan talaba va mutaxassislar soni yil sayin oshirilib borildi. Masalan, 2021-yildagi 350 nafardan 2026-yilda 700 nafarga etkazildi. Bu jarayonda yoshlarning 50 foizini texnik, aniq fanlar va IT sohalariga o‘qitish hamda jamg‘arma tanlovlarini o‘tkazishda 2021-yili orttirilgan tajribaga asosan, 2022-2026 yillar davomida stipendiya tanlovlarini etakchi xorijiy davlatlarning ta‘lim tizimi, qabul va o‘quv jarayoniga mos davrda o‘tkazildi rejalashtirildi.

Birinchi navbatda, hujjat topshirishda nomzod xorijiy oliy ta‘lim muassasasiga o‘qishga shartli va shartsiz qabul qilinganligini tasdiqlovchi taklifnoma xati, mazkur universitetlar QS, THE ARWU va USA News and World Report reytinglarida jahondagi «eng ilg‘or 300 ta‘lim muassasasi» ro‘yxatida bo‘lishi lozim. Agar universitet bu reytingdan joy ololmagan bo‘lsa, ma‘lum bir fanni o‘qitish bo‘yicha eng yaxshi yuzta ta‘lim muassasasi (Top-100) sifatida qayd etilgan bo‘lishi kerak. Nomzod ana shu «Eng ilg‘or 300 ta ta‘lim muassasasi»dan «o‘qishga qabul qilindingiz» degan mazmundagi taklifnoma olgan, xorijiy tilni bilish bo‘yicha CEFR B2 darajasidagi sertifikatga ega bo‘lishi shart.

Bugungi kunda Finlandiya, Yaponiya, Kanada, Germaniya, Avstriya, AQSh, Buyuk Britaniya, Daniya, Singapur, Lyuksemburg kabi davlatlararo sifatli ta‘lim tizimiga ega bo‘lgan etakchi mamlakatlar maqomiga ega bo‘lib, buning asosiy talablari sifatida quyidagi muhim omillarni ajratib ko‘rsatish mumkin:

1) ushbu mamlakatlarda sifatli ta‘lim uch asosiy ustun bilan qo‘llab-quvvatlanadi, ya‘ni malakali o‘qituvchilar mavjudligi, sifatli o‘quv resurslaridan foydalanish va malaka oshirish tizimi to‘g‘ri qo‘lga qo‘yilgani hamda xavfsiz va qo‘llab-quvvatlovchi o‘quv muhiti yaratilgani;

2) sifatli ta‘lim uchun zarur bo‘lgan uch muhim omilga tayaniladi. Bular: o‘qish ehtiyojlariga ko‘ra, uyda bo‘sh vaqtda o‘qib-o‘rganish va buni ota-ona hamrohligida amalga oshirish, amaliy mashg‘ulot va suhbatlar uchun sinflarda guruhlarni tuzish hamda mustahkam ravishda o‘rganish muhitini yaratish;

3) ta‘limning uch ustuni – o‘quv dasturi, ko‘rsatma, qoidalar va baholash, sifatli ta‘lim beruvchilarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash hamda ularni tanlab olish tizimining samarali yo‘lga qo‘yilgani bilan bog‘liq.

Iqtidorli yoshlarni qo‘llab-quvvatlash borasida jamg‘arma stipendiatlari bugun dunyoning eng nufuzli universitetlarida, jumladan, Oksford universiteti (Buyuk Britaniya, QS agentligi global reytingida 2-o‘rinda), Kembrij universiteti (Buyuk Britaniya, QS-3), London universiteti kolleji (Buyuk Britaniya, QS-5),

London imperial kolleji (Buyuk Britaniya, QS-7), Chikago universiteti (AQSh, QS-10), Edinburg universiteti (Buyuk Britaniya, QS-16), Kolumbiya universiteti (AQSh, QS-20) va boshqa oliy o‘quv yurtlari (OO‘Yu) hamda ilmiy markazlarda ta’lim olmoqda. 2022 yil noyabriga kelib «El-yurt umidi» jamg‘armasining 417 nafar stipendiati AQSh, Buyuk Britaniya, Germaniya, Fransiya, Yaponiya, Kanada, Italiya, Ispaniya, Janubiy Koreya, Xitoy, Rossiya kabi davlatlarda bakalavriat, magistratura, ordinatura hamda doktorantura dasturlarida o‘qishni davom ettirmoqda. Bu ta’lim dargohlaridan yuksak bilim va katta tajriba ottirib qaytgan yoshlar yurtimizda salohiyatli kadrlar bazasini boyitishga xizmat qilmoqda.

2022-yil 12-13 avgust kunlari «Umid» va «El-yurt umidi» jamg‘armasi stipendiatlarining «Yangi O‘zbekistonni yangicha fikrlaydigan, zamonaviy bilim va tajribaga ega bo‘lgan yoshlar bilan birgalikda quramiz» mavzuidagi XX xalqaro forumida jamg‘arma bitiruvchilarining mehnat faoliyati samaradorligi hamda kasbiy kamoloti monitoringini yo‘lga qo‘yish, iqtidorli yoshlarning xorijda ta’lim olishi uchun davlat ko‘rsatayotgan g‘amxo‘rlikni keng targ‘ib qilish, yigit-qizlarni stipendiya tanlovlarida faol ishtirok etishga yanada ruhlantirishga alohida urg‘u berildi.

Birgina 2023-yilda 231 mingdan ziyod O‘zbekiston fuqarolariga konsullik xizmatlari ko‘rsatildi, qariyb 9 ming hamyurtimizni chet elda ish bilan ta’minlashga ko‘maklashildi, xorijda qiyin vaziyatlarda qolgan 6 mingdan ziyod fuqarolarimizga moddiy yordam berildi, biz bundan buyon xorijdagi O‘zbekiston fuqarolarining o‘z muammolari bilan yakka-yolg‘iz qolib ketishiga yo‘l qo‘ymaymiz.

Xorijda ishlash istagini bildirgan shaxslarni tashkiliy ravishda ishga yuborish bo‘yicha bugungi kunda 20 dan ortiq davlat bilan hukumatlararo bitim imzolandi. Migratsiya geografiyasini kengaytirish orqali o‘zbekistonliklarni dunyoning rivojlangan davlatlariga ishga jalb qilish choralari ko‘rilyapti. Jumladan, oxirgi ikki yilda Tashqi mehnat migratsiyasi agentligi tomonidan 70 ming kishi rivojlangan davlatlarga ishga yuborildi[5].

Yoshlar siyosati milliy taraqqiyotning lokomotiv bo‘g‘iniga aylandi. Yangi avlod vakillari islohotlarining ob‘ektivligini emas, balki ishonchli sub‘ekti, faol ishtirokchisi, haqiqiy muallifi sifatida ham namoyon bo‘lmoqda. Birgina misol: o‘tgan 7 yilda “El-yurt umidi” jamg‘armasi orqali xorijga o‘qishga yuborilganlar soni avvalgi 25 yildagidan 3 barobarga oshib, yoshlar tadbirkorligini rivojlantirish uchun 100 million dollarlik jamg‘arma tashkil etilganidan tortib, qishloq xo‘jaligi, servis sohasi, “yoshlar sanoat zonalari” va kreativ iqtisodiyot kabi yo‘nalishlarda ham qalbi qaynoq yoshlar uchun keng imkoniyatlar yaratilayotganligacha bu jarayonning tizimli tarzda yo‘lga qo‘yilganini ko‘rsatadi. Bundan tashqari, 90 mingdan ziyod mutaxassisning ish topishdagi qiyinchiliklarini hal etish uchun ta’lim va mehnat bozori o‘rtasidagi aloqani mustahkamlaydigan yangi tizim yo‘lga qo‘yilib, Jahon IT bozorida o‘z o‘rnimizni mustahkamlash maqsadida “Bir million dasturchi” loyihasi kengaytirilib, STEM fanlariga ixtisoslashgan muhandislik

maktablari ham tashkil etildi. Bular albatta kelajakka beqiyos sarmoya bo‘lmoqda[6].

Prezidentning 2025-yil 5-may kuni qabul qilingan farmoniga muvofiq, “El-yurt umidi” jamg‘armasi O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Istiqbolli kadrlarni tayyorlash bo‘yicha “El-yurt umidi” jamg‘armasi etib qayta tashkil etildi. Uning asosiy vazifalari yuqori malakali, zamonaviy fikrlovchi, vatanparvar kadrlar ehtiyojini aniqlab berish, nomzodlarni vazirlik, idora va strategik tarmoqlarning aniq ehtiyojlari asosida professional yo‘naltirish hamda xorijdan qaytgan stipendiatlarga mos ish joylari va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimini yaratish hisoblanadi.

Farmon asosida yana bir muhim tashabbus ilgari surildi. Ya’ni 2025-yil 1-sentyabrdan boshlab nafaqat yoshlar, balki vazirlik, idora, iqtisodiyot tarmoqlari korxonalari orasidan maqsadli stajirovkaga yuboriladigan nomzodlar ro‘yxati shakllantirildi. Maqsadli stajirovkaga yuborilayotgan mutaxassislarning stajirovka o‘tashda zarur bo‘ladigan xorijiy tilni o‘rganishi uchun vazirlik, idora va iqtisodiyot tarmoqlarining strategik korxonalari tomonidan tegishli sharoitlar yaratib berish ko‘zda tutilgan.

Shuningdek, bakalavriat, magistratura va doktorantura dasturlari bo‘yicha ta’lim olish uchun eng munosib nomzodlarni saralash maqsadida O‘zbekiston Prezidentining “El-yurt umidi” stipendiyasi joriy etildi. Mazkur stipendiya g‘oliblari ochiq tanlov asosida test sinovlari va suhbat o‘tkazish orqali aniqlanmoqda. Test sinovlarida nomzodlarning intellektual, tahlil qilish va kreativ qobiliyatlari hamda psixologik barqarorligi baholanmoqda.

Dunyoda xorijda ta’lim olishni qo‘llab-quvvatlaydigan ko‘plab grant dasturlari mavjud. Ular orasida Fulbright (AQSh), Cheven (Buyuk Britaniya), DAAD (Germaniya), MEXT (Yaponiya), CSC (Xitoy), GKS (Janubiy Koreya) va Erasmus Mundus (Evropa Ittifoqi) kabilar va ilmiy tadqiqotchilar orasida ancha ommabop. Biroq bu dasturlar, asosan, iqtidorli xorijlik talabalarni o‘z mamlakatlariga jalb etishni maqsad qiladi, ya’ni ularning asosiy strategiyasi “talent attraction” modeliga asoslangan[7].

“El-yurt umidi” jamg‘armasining o‘ziga xos jihati shundaki, bu tizim “talent development and return”, ya’ni iqtidorli fuqarolarni xorijda o‘qitib, ularni yurtga qaytarish va salohiyatidan foydalanishga asoslangan ichki model asosida ishlaydi. Bu jihatdan uni Singapurning “Public Service Commission Scholarships”, Saudiya Arabistonining “King Abdullah Scholarship Program” kabi loyihalari bilan qiyoslash mumkin.

Yuqori malakali kadrlarni tayyorlashda moddiy qo‘llab-quvvatlash bilan birga ularning akademik erkinligi ham muhim omildir. Yangi tahrirdagi Konstitutsiyada ilk bor akademik erkinlik kafolatlangan bo‘lsada[8], bu tamoyilni hayotga tatbiq etish ilmiy izlanishlar yo‘lida mustaqil fikr yurita oladigan stipendiatlar tayyorlash orqali amalga oshadi. “El-yurt umidi” jamg‘armasi tomonidan xorijda o‘qitilayotgan stipendiatlar, ayniqsa, ilmiy daraja olayotgan yoshlar ilm-fan, tahlil va innovatsiyalar sohasida mustaqil qaror qabul qilish va tanqidiy fikrlash

ko‘nikmasiga ega bo‘lishi orqali bu erkinlik tamoyilining amaldagi targ‘ibotchilariga aylanishi mumkin. Shu ma’noda, jamg‘arma faoliyatiga nafaqat kadrlar siyosatining muhim bo‘g‘ini, balki akademik erkinlikni mustahkamlovchi vosita sifatida qaralishi kerak.

Shu va boshqa jihatlari bilan “El-yurt umidi”ni shunchaki grant emas, balki mamlakatimizning ertangi kuni uchun katta sarmoya, desak ayni muddao bo‘ladi. Kelgusidagi rejali harakatlar esa jamg‘armani nafaqat iqtidorlarni rivojlantiruvchi, balki akademik erkinlikni ta’minlovchi, xalqaro nufuzni oshiruvchi milliy institut sifatida takomillashuviga xizmat qilishi shubhasiz.

To‘rt yil faoliyati davomida jamg‘arma ko‘magi bilan boy ilmiy-amaliy tajribaga ega 200 nafardan ziyod vatandoshlarimiz vazirlik, idoralarga hamda mahalliy davlat tashkilotlariga ishga jalb qilindi. Shu vaqtda nufuzli universitetlar, ilmiy markazlar hamda xorijda istiqomat qilayotgan vatandosh olimlar va ekspertlar ishtirokida 120 dan ortiq uchrashuv hamda vebinarlar tashkil etildi, ularda 20 mingdan ziyod professor-o‘qituvchi, mutaxassis va talabalar qamrab olindi. “Bugun chet mamlakatlarda o‘z sohasi bo‘yicha katta bilim va malaka orttirgan ko‘plab vatandoshlarimiz mamlakatimizning davlat va xo‘jalik boshqaruvi organlari, joylaridagi ijro hokimiyati hamda boshqa tashkilotlarda muvaffaqiyatli faoliyat ko‘rsatmoqda, ulardan 150 nafardan ortig‘i rag‘bar hamda mas‘ul lavozimlarda ishlamoqda”[9], degan edi Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev.

O‘zbekistonda oliy ta’lim muassasalari yildan-yilga yuqori ko‘rsatkichlarni qo‘lga kiritmoqda. O‘zbekistonda raqamli savodxonlik tobora o‘sib bormoqda. Shuni ta’kidlash joizki, respublikamizda maktabgacha ta’lim qamrovi 2017-yildagi 27,7 foizdan 2025-yilda 78 foizga etdi. Oliy ta’lim qamrovi esa 9 foizdan 38-46 foizgacha oshib, Markaziy Osiyodagi eng yuqori o‘sish sur‘atlaridan biriga aylandi.

Yana bir ahamiyatli jihati, raqamli savodxonlik – zamonaviy dunyoda hayot uchun, raqamli texnologiyalar va internet resurslaridan xavfsiz hamda samarali foydalanish uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma va malakalar to‘plamidir. Ushbu zarur bilim va ko‘nikmalarni shakllantirish borasida ro‘yobga chiqarilayotgan kompleks ishlar natijasida IT sohasiga bo‘lgan qiziqish va kelajakda ushbu, kasb egalari bo‘lish uchun katta marra olinmoqda. Texnologik startaplarni qo‘llab-quvvatlash markazlari, texnologiyalar va akseleratsiya dasturlari yoshlar orasida innovatsion fikrlashni shakllantiryapti. Raqamlashtirish, masofaviy ta’lim, axborot xavsizligi kabi mavzular milliy ta’lim tizimida o‘z o‘rnini topmoqda.

O‘zbekistonda oliy ta’lim muassasalari “El-yurt umidi” jamg‘armasida ishtirok etish bilan birga “Top-1000” talik ro‘yxatiga kirish borasida ham salmoqli ishlar amalga oshirilmoqda, xususan O‘zbekistonning 12 ta oliy ta’lim muassasasi “THE IMPAVT Rankings 2025” reytingida TOR-1000 talik ro‘yxatiga kirdi. 2025-yil 18-iyun kuni nufuzli xalqaro reyting agentligi Times Higher Education (THE) tomonidan “Impact Rankings 2025 natijalari e’lon qilindi. Reyting natijalariga ko‘ra, O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalari mintaqada eng yuqori

ko‘rsatkichlarni qayd etib, Markaziy Osiyo va Kavkaz mintaqasida mutlaq etakchiga aylandi.

Agentlik universitetlarning Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) tomonidan belgilangan 17 ta Barqaror Rivojlanish Maqsadlariga (BRM) qo‘shgan hissasini tahlil qildi. Unda O‘zbekistonning 59 ta oliy ta‘lim muassasasi qayd etilgan bo‘lib, bu ko‘rsatkich mintaqadagi eng yuqori natija hisoblanadi. Ushbu raqam bilan O‘zbekiston global miqyosida vakillik bo‘yicha 13-o‘rindan joy oldi.

Quvonarlisi, O‘zbekistonning 12 ta oliy ta‘lim muassasasi Top-1000 talik universitetlari ro‘yxatidan munosib o‘rin oldi. Ular orasidan uchta universitet reytingning eng yuqori – 201 – 300 o‘rinlar bandida qayd etildi.

1. Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti – 201 – 300
2. O‘zbekiston Milliy universiteti – 201 – 300.
3. Toshkent irrigatsiya va qishloq xo‘jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti tadqiqot universiteti – 201 – 300
4. Toshkent davlat yuridik universiteti – 301 – 400
5. Samarqand davlat universiteti – 401 – 600
6. Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti – 401 – 600
7. Buxoro davlat universiteti – 601 – 800
8. Samarqand davlat tibbiyot universiteti – 601 – 800
9. Navoiy davlat universiteti – 801 – 1000
10. Toshkent davlat pedagogika universiteti – 801 – 1000
11. Toshkent davlat texnika universiteti – 801 – 1000
12. Toshkent axborot texnologiyalari universiteti – 801 – 1000.

Ta‘kidlash joizki, Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti o‘tgan yilgi natijasi (301-400)ni 100 pog‘ona yaxshilagan bo‘lsa, O‘zbekiston Milliy universiteti (O‘zMU) va “TIQMMI” Milliy tadqiqot universiteti o‘tgan yilgi (2024) reytingdagi ko‘rsatkichi (601-800)dan 2025 yilda 400 pog‘ona ortiq yuqorilab, keskin o‘sishga erishdi.

Reyting natijalariga ko‘ra, mintaqaning eng kuchli 10 ta oliy ta‘lim muassasasi ro‘yxatidan O‘zbekistonning 7 ta universiteti o‘rin oldi. Bundan tashqari, mamlakat universitetlari BMTning Barqaror Rivojlanish Maqsadlari (BRM) bo‘yicha 11 ta yo‘nalishda mintaqaviy etakchi yoki qo‘shma etakchi sifatida tan olingan.

O‘zbekistonning 13 ta oliy ta‘lim muassasasi 1001-1500 talik ro‘yxatiga kirgan. Shuningdek, 34 ta oliy ta‘lim muassasasi 1500+ talik ro‘yxatiga kirgan.

Mamlakat oliy ta‘lim va ilmiy muassasalarida iste‘dodli talaba-yoshlardan doktorantura orqali ilmiy kadrlar tayyorlash son va sifat jihatdan shakllandi, bunda muayyan yutuqlarga erishilmoqda. Jamg‘arma ilmiy izlanishlarda istiqbolli yosh pedagog va ilmiy kadrlarning qobiliyatini rivojlantirib kelmoqda.

O‘zbekiston Prezidenti 2025 yil 20-24 sentyabrda AQShda “El-yurt umidi” stipendiatlari soni 500 nafardan oshganiga alohida e‘tibor qaratdi. “Istedodli yoshlarni qo‘llab-quvvatlash, ularning bilim va tajribasini ona yurtida qo‘llash uchun imkoniyat yaratish davlat siyosatining asosiy ustuvor yo‘nalishlaridan biri

ekanligini ta’kidladi[10]. Uchrashuvda muvaffaqiyatli tadbirkorlik faoliyatini yo‘lga qo‘ygan vatandoshlar va yoshlar o‘rtasida muloqot maydonini yaratishga qaratilgan “Vatandoshlarning xalqaro biznes marafoni”ga start berildi.

Ta’lim sohasidagi hamkorlik alohida e’tiborga loyiq. Uch mingdan ortiq o‘zbek mutaxassislari Yaponiyada malaka oshirdi, 440 talaba yapon grantlari asosida oliy ma’lumot oldi. Hozirgi vaqtda ular O‘zbekistonning turli davlat organlari, ilmiy muassasalari va tashkilotlarida samarali faoliyat ko‘rsatib kelmoqda[11].

Bugungi kunda 2,8 mingdan ortiq o‘zbekistonlik Yaponiyaning etakchi ta’lim muassasalarida tahsil olmoqda. Birgina “JDS” stipendiya dasturi bo‘yicha 440 dan ziyod davlat xizmatchilari Yaponiyada o‘qitildi.

Rektorlar forumi o‘zaro aloqalar uchun samarali maydonga aylandi. 2025 yil oktyabr oyida Samarqandda ikki mamlakat qariyb 50 ta universiteti rektorlari ishtirok etgan beshinchi forum muvaffaqiyatli o‘tkazildi.

Davlat rahbarlari O‘zbekistonda ta’lim va fanni rivojlantirishga mamlakatni jadal modernizatsiya qilish, uning raqobatbardoshligi hamda global intellektual va texnologik malakaga integratsiyalashuvini ta’minlashning asosi sifatida qaralishini ta’kidladi. So‘nggi 7-8 yil ichida bu sohada salmoqli ishlar amalga oshirildi. Biroq hal qilinishi kerak bo‘lgan vazifalar ham ko‘p.

Ilm-fanni tizimli transformatsiya qilish doirasida yangi avlod tadqiqotchilarini shakllantirish, soha faoliyatini klaster modeli asosida tashkil etish, muhim ilmiy yo‘nalishlar bo‘yicha resurslarni jamlash kabi ustuvor yo‘nalishlar belgilangan.

Tadbir doirasida oliy ta’lim sohasida hamkorlik to‘g‘risidagi hukumatlararo bitim, Sukuba universiteti bilan birlikda O‘zbekistonda oliy ta’lim muassasasini tashkil etish to‘g‘risidagi memorandum hamda ilmiy hamkorlik va kadrlar tayyorlash sohalarida bir qator boshqa hujjatlar imzolandi.

O‘zbekistonda 7 ta oliy ta’lim muassasasida yapon tili o‘qitilmoqda. Tokio chet tillar universitetida mana 10 yildirki, o‘zbek tili o‘rganilmoqda[12].

Rektorlar forumi kadrlar tayyorlash sohasida tajriba almashish uchun muhim maydon bo‘lib xizmat qilmoqda. Yaponiyaning etakchi oliy ta’lim muassasalari rektorlari bilan uchrashib bo‘lib o‘tdi. Hamkorlik dasturlari, ilmiy va innovatsion almashinuvlarni kengaytirish bo‘yicha muhim kelishuvlarga erishildi. Sukuba universiteti bilan birgalikda Toshkent shahrida birinchi – yaponiya universitetini tashkil etish rejalashtirilmoqda.

Prezidentimizning xojiriy tashriflari davomida erishilgan eng muhim yutuqlaridan biri – bu O‘zbekistonga kirib kelayotgan xorijiy investitsiyalar hajmi keskin o‘sganidir. Ilgari nisbatan yopiq bo‘lgan iqtisodiyot endilikda chet ellik sarmoyadorlar uchun ochiq va jozibador maydonga aylandi.

XULOSA. Rasmiy ma’lumotlarga ko‘ra, so‘nggi yillarda O‘zbekiston iqtisodiyotiga kiritilgan investitsiyalar hajmi bir necha baravar oshgan. Agar 2017-yilda asosiy kapitalga jalb etilgan investitsiyalar 14,1 mlrd. AQSh dollarini tashkil etgan bo‘lsa, 2024 yilda 40,0 mlrd. dollarga etdi, kiritilgan chet el investitsiyalari

3,5 mlrd. dollardan 27,7 mlrd. dollargacha o‘sgan. Bunda jalb etilgan to‘g‘ridan-to‘g‘rixorijiy investitsiyalarning hajmi esa besh barobarga oshgan[13].

Prezidentimiz 2025-yil 26-dekabr Oliy Majlis va O‘zbekiston xalqiga Murojaatnomasida so‘nggi to‘qqiz yilda el-yurtimiz bilan birgalikda katta taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tgani, iqtisodiyotimiz yangidan shakllangani, bozor munosabatlari, ijtimoiy himoya kengaytirilgani, qonun ustuvorligi mustahkamlanganini ta’kidladi. Eng muhimi, islohotlar samarasini har bir mahalla, har bir xonadon va har bir inson kundalik hayotida his qilayotganiga urg‘u berdi.

Jumladan, tariximizda birinchi marta yalpi ichki mahsulotimiz 145 mlrd. dollardan oshdi. 2025-yil eksportimiz 23 foizga ko‘payib, 33,4 mlrd. dollarga etkazilishi qayd qilindi. Eng muhimi, oltin-valyuta zaxiralarimiz ilk bor 60 mlrd. dollardan oshdi. Iqtisodiyotimizga jalb etilgan xorijiy investitsiyalar hajmi 43,1 mlrd dollarga etdi.

2025-yilda 5 mln. aholi daromadli bo‘lib, ishsizlik darajasi 5,5 foizdan 4,9 foizga tushdi. Qariyb 1,5 mln. ehtiyojmand aholi kambag‘allikdan chiqdi, ilk bor 1 435 ta mahalla “kambag‘allikdan holi” hududga aylandi. Yurtimizda kambag‘allik darajasi yil boshidan 8,9 foizdan 5,8 foizga qisqardi[14].

2023-yilda qabul qilingan (“O‘zbekiston – 2030” strategiyasi) mazkur 2025-yilga mo‘ljallangan dasturiy hujjat qisqa davrda mamlakat taraqqiyotining barcha yo‘nalishida sezilarli natijalarni ta’minladi. Xususan, kambag‘allik darajasi 11 foizdan 6,8 foizga, ishsizlik 6,8 foizdan 4,9 foizga tushdi. Yalpi ichki mahsulot hajmi 103 mlrd. dollardan 145 mlrd. dollarga, eksport 25 mlrd. dollardan 33,4 mlrd. dollarga, xorijiy investitsiyalar esa 17 mlrd. dollardan 43 mlrd. dollarga etdi. Shuningdek, xorijiy turistlar soni 6,6 mln.dan 8,6 mln. nafarga oshdi, maktabgacha qamrovi 72 foizdan 78 foizga, oliy ta’limda esa 42 foizga etdi. O‘zbekiston bilan diplomatik munosabatlar o‘rnatgan davlatlar soni 144 dan 164 taga ko‘paydi[15].

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 03.10.2019 yildagi PF-5843-son.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 11 февралдаги “Давлат хизматчилари ва мутахассисларни хорижда тайёрлаш ҳамда уларнинг салоҳиятини янада ошириш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони // “Янги Ўзбекистон”, 2021 йил 12 февраль, №31(287).
3. 2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси. Т.: “Адолат” ҳуқуқий ахборот маркази, 2022.-Б. 61-62.
4. Қуранбоев Қ. Янги Ўзбекистон ёшлар билан барпо этилади // “Халқ сўзи”, 2022 йил 1 ноябрь.
5. Мирзиёев Ш.М. Ҳозирги замон ва Янги Ўзбекистон. –Т.: “О‘zbekiston” Нашриёти, 2024.-Б. 536-537.

6. Пардаев А. Ислохотлар марказида ёшлар сиёсати // *Milliy tiklanish*, 2025 йил 9 июль, №26(1306).
7. Собиров У. “Эл-юрт умиди” – академик эркинлик имконияти // “Янги Ўзбекистон”, 2025 йил 11 июнь, №118(1444).
8. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. –Т.: Yuridik Publish, 2023.- Б.29.
9. Мирзиёев Ш.М. Ҳозирги замон ва Янги Ўзбекистон. –Т.: “Ўзбекистон” нашриёти, 2024.-Б.531.
10. Ўзбекистон Президентининг АҚШга тарихий ташрифи якунланди // “Халқ сўзи”, 2025 йил 25 сентябрь, №198(9093).
11. Шерматов У. Ўзбекистон томонидан илгари сурилган ташаббуслар // “Халқ сўзи”, 2025 йил 25 декабрь, №272(9167).
12. Ўзбекистон ва Япония: стратегик шерикликнинг янги босқичи // “Халқ сўзи”, 2025 йил 21 декабрь, №268(9163).
13. Эшназаров Т. Иқтисодий ислохотлар – тараққиёт таянчи // “Халқ сўзи”, 2025 йил 22 декабрь, №269 (9164).
14. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси // “Халқ сўзи”, 2025 йил 27 декабрь, №274 (9169).
15. Саидахмадов О. Мамлакатимиз истиқболига дахлдор ҳужжат // “Халқ сўзи”, 2025 йил 31 декабрь, №276 (9171).

ROSSIYA IMPERIYASI TOMONIDAN BUXORO VA XIVA XONLIGINI TUGATILISHI

Rashidova Gulshodaxon
UBS TX 24-09 guruh talabasi
grashidova222@gmail.com

Annotatsiya.

Ushbu maqolada Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyodagi siyosiy va harbiy faolligi doirasida Buxoro va Xiva xonliklarining tugatilishi jarayoni tahlil qilinadi. Maqola hududiy integratsiya, mustamlakachilik siyosati va mahalliy boshqaruv tizimlarining yo‘q qilinishi bilan bog‘liq asosiy omillarni o‘rganib chiqadi. Rossiya imperiyasi tomonidan amalga oshirilgan harbiy kampaniyalar, siyosiy ittifoqlar va iqtisodiy omillar Buxoro va Xiva mavjudligini qanday shakllantirganini hamda ular tugatilishining ijtimoiy-siyosiy oqibatlarini yoritadi. Natijada, maqola Rossiya imperialistik kengayishi ta'siri ostida Markaziy Osiyodagi milliy davlatlarning yo‘q bo‘lish jarayonini chuqur tahlil etadi va mintaqaning keyingi taraqqiyotiga ta'sir ko‘rsatgan asosiy tarixiy bosqichlarni belgilaydi.

Kalit so‘zlar. Rossiya imperiyasi, Buxoro xonligi, Xiva xonligi, Markaziy Osiyo, mustamlakachilik, siyosiy integratsiya, harbiy kompaniya, milliy davlatlar, tarixiy tahlil.

Kirish.

So‘nggi yillarda yurtimizda tarix fani va ilmiga har qachongidan ham ko‘proq ahamiyat berilmoqda. Tarixni anglash va chuqur o‘rganish yurt taraqqiyotining muhim poydevoridir. Zero, prezidentimiz Sh. Mirziyoyev ta’kidlaganlaridek: “...yorug‘ kelajak va tarixiy haqiqat – bugungi taraqqiyotning qo‘shqanoti”[1;].

Iqtisodiy jihatdan, Buxoro qariyb o‘rta asrlarda Markaziy Osiyo savdo va hunarmandchiligining markaziga aylangan, Buyuk Ipak yo‘li tarmog‘ida joylashgani sababli savdo faoliyati rivojlangan edi. Madaniyatda esa Buxoro musulmon olamining markaziy ilmiy va diniy nuqtasi bo‘lib, ko‘plab madrasalar, shuningdek, diniy va falsafiy maktablar mavjud edi. Xiva xonligi ham o‘zining mustahkam siyosiy tizimi va iqtisodiyoti bilan ajralib turardi. U yerda qishloq xo‘jaligi va chorvachilik rivojlangan hamda savdo-sotiq faoliyati rivojlangan edi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

Mustaqillik yillarida tarixga e’tibor kuchaydi. Shu boisdan XIX asrning ikkinchi yarmi davri ko‘pgina olimlarning tadqiqot markazida bo‘ldi. Xususan Buxoro va Xiva xonliklarini tugatilishi mavzusida mavjud ko‘pgina tadqiqotchilar tomonidan keng ko‘lamda o‘rganilgan. Masalan, R.Shamsutddinov Vatan tarixi kitobida Rossiya imperiyasi bosqinining siyosiy va harbiy ahamiyatini ilmiy jihatdan ochib beradi. Shuningdek, Q.K. Rajabov o‘zining “Buxoroga qizil armiya bosqini va unga qarshi kurash” kitobida Turkiston mintaqasida sovet rejimiga qarshi qurolli harakatlar to‘g‘risida batafsil ma’lumotlar berilgan. Buxoro xonligi Buxoro amirligi tarixi taniqli tarixshunos olim Hamid Ziyoyev tomonidan, Xiva xonligi tarixi haqida tarix fanlari nomzodi dotsent Ne’matov Polvonov tomonidan yozilgan ilmiy maqolalarda ham ko‘plab ma’lumot uchraydi.

Ushbu davr tarixi haqida manbalar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, Amir Sayid Olimxonning “Buxoro xalqining hasrati” asari mazkur davrdagi siyosiy jarayonlar, mahalliy aholining turmush tarzi haqida qimmatli ma’lumot beradi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Ushbu maqolani yozishda tarixiylik, qiyosiy-tahliliy yondashuv, davriylik va xolislik tamoyillariga tayanildi. Tadqiqot jarayonida ilmiy adabiyotlar va statistik ma’lumotlar tahlil qilindi. Rossiya imperiyasi tomonidan Buxoro va Xiva xonligiga qarshi harbiy yurishlar va ularning oqibati ilmiy dalillar asosida ochib berildi.

Tahlil va natijalar.

Buxoro amirligining davlat sifatida tugatilishiga yosh buxoroliklarning ham noto‘g‘ri siyosati sabab bo‘lgan edi. F. Xo‘jayev va Preobrajenskiy dekabr oyidayoq Toshkentga kelib sovet hukumati boshlig‘I F. Kolesovdan harbiy yordam

so‘raydilar. Bu iltimos F. Kolesovni biroz o‘ylantirib qo‘ydi chunki Turkiston sovet hukumati Buxoro amirining mustaqilligini rasman tan olgan edi[2; 169].

Xiva xonligi davlat sifatida tugallanishiga yosh xivaliklarning noto‘g‘ri siyosati ham sababchi bo‘lgan edi. Rus sotsial-demokratik firqalari ayniqsa bolsheviklar o‘lkalarining asosiy diqqat-e’tiborlarini Xivaga qaratdilar Jadidlarning yirik namoyondalaridan Jumaniyoz Sultonmurodov 10-15 kishidan iborat “Yosh xivaliklar” ning To‘rtko‘l qo‘mitasini tashkil etdi. 1919- yilning boshida bu tashkilot a’zolarining soni 600 ga yetdi, 200 kishiliko‘z harbiy qismiga ham ega bo‘ldi [3;199].

Rossiya imperiyasi hukumati uchun Turkistondagi Ma’naviy hayotni nazorat ostiga olish va milly maorif tuzimini ruslashtirish siyosati muhim ahamiyatga ega edi. Boshlang‘ich maqsad sifatida milliy ta’lim tizimini nazorat qilish, keyinchalik uni to‘liq o‘z izmiga olish va oxirida mahalliy aholini rus madaniyati va qadylatlariga moyil etish ustuvor vazifalardan biri bo‘lgan.

Xalq ozodlik qo‘zg‘aloni katta talofatlar evaziga bo‘lsada, sovet hukumati va kompartiyani omma irodasi bilan hisoblashishga majbur qildi. Sovetlar halq ozodlik qo‘zg‘alonini bostirgan bo‘lsalarda Rossiya mustamlakachiligiga qarshi omma kurashi to‘xtab qolmadi. Yana uzoq yillar, o‘rtalarigacha davom etdi. Sovetlar hukumati va kompartiya va yagona turk halqlari milliy ozodlik kurashiga barham berish uchun” bo‘lib tashla va hokimlik qil” shioriga amal qildi va milliy davlat chegaralanishini o‘tkazishga kirishdi. Ana shu tariqa sovetlar hukumati Xorazm xalqining asrlar osha davom yetib kelgan davlatchilik an’anasiga barham berdi.

Buxoroni vayron bo‘lishini istamagan xalq va Buxoro amiri ham harakat qiladi. Bu urush asnosida dushman tahminan Buxoroning yarmini to‘p va pulemyotdan o‘qqa tutib ko‘p talofat yetkazdi. Musulmon bechoralar dushman dastidan mol-dunyosini, farzandlarini tashlaganicha nima qilarini bilmay har tomonga qocha boshladilar. Shunga qaramay, bu Bandayi ojiz to‘rt kechayu kunduz dushmanga qarshi urishdim, qattiq jang qildim. To‘p o‘qlarining ko‘pligi, bo‘mba yog‘dirishlar, talofot va xarobaliklar Buxoro shahrida ortib ketib, kambag‘al beva-bechoralarni qattiq tashvishga solib qo‘ydi. Shunda o‘zimcha o‘yladim. Bu bandayi ojiz Buxoroyi Sharif shahridan ko‘chishni ixtiyor etsam, shoyat shu sababdan xarobalikga bo‘lgan sabablar yo‘lini to‘sib, faqir-u fuqaro bechoralarni bu jabr –stamlardan ozod qilsam va osoyishtalik baxsh etsam, degan andishada chorshanba kuni tushdan keyin soat to‘rtlarda foytunga o‘tirib misoli hazrat Payg‘ambar alayhisalom sunnati bo‘lmish hijrat kabi ko‘chishni ixtiyor etdim. Shohlik bog‘i sanalgan Sitorai Mohi Xossadan chiqib, Tuman Komot va Xirkonrod yani G‘ijduvonga ravona bo‘ldim. Bu vaqtda menga avg‘on elchisi va birgad sarkardasi Abdushukurxon va Afg‘onistonning Toshkentdagi elchisining ov boshlig‘i Muhammad Aslamxon, Afg‘on harbiy qozisi va 2500 nagardan iborat Buxoro xizmatchi va askarlari shuningdek, afg‘on askarlari va mansabdorlari menga hamroh bo‘lishdi. Biz G‘ijduvon tumaniga yetib kelib, bir kechani o‘sha yerda o‘tkazdik[4;15].

1920-yil 25-avgustda qo‘mondon M.B.Frunze Turkiston fronti qo‘shinlariga “qo‘zg‘alon ko‘targan Buxoro mehnatkashlariga yordam ko‘rsatish to‘g‘risida” buyruq berdi. Zarbdor guruhlarining ko‘pchiligiga dastlabki marralarni egallash va 29- avgustga o‘tar kechasi faol harakatlarni boshlash buyurildi. Jang harakatlariga siyosiy jihatdan rahbarlik qilish uchun Yangi Buxoro shahriga Turkiston komissiyasi va Turkiston byurosining yangi a‘zosi G. Safarov va yosh buxorliklar partiyasi rahbarlari jo‘natildi. Front qo‘mondoni M.B.Frunze Samarqand shahridan turib telegraf orqali harbiy amaliyotlarga bevosita rahbarlik qildi. Bosqinchi qizil armiya tomonidan poytaxt Buxoro shahriga hujum ham 29-avgustga o‘tar kechasi boshlandi. Hal qiluvchi janglar Buxoroyi sharif darvozalari yaqinida ro‘y berdi [5;12].

O‘rta Osiyodagi o‘zaro tarqoqlik o‘zaro hududiy urushlar ayniqsa so‘ngi o‘zbek xonliklari davrida halokatli vafojiyali tus oldi. Bu urushlar Buxoro amirligi va Xiva xonligi, Buxoro amirligi bilan Qo‘qon xonligi o‘rtasida shu darajada kuchaydiki, bunday og‘ir vaziyatdan dastlab Eron bosqinchilari, so‘ngra chor Rossiyasi mustamlakachilari foydalanib qoldilar.

Jahonga hukmronlik qilish davosi bilan nafas olgan chor Rossiyasi qadim-qadimdan turkiy xalqlar hududini egallash havasi bilan yashagan. Volgabo‘yi, Ural-Oltay va Sharqiy Sibirdagi turkiy xalqlar istiqomat qilgan hududlarda xo‘jayinlikni qo‘lga kiritgan Rossiya XIX asr oxiriga kelib Turkistonning katta hududini egalladi. Juda katta va daxshatli bosqinlar uyushtirdi, qirg‘inlar qildi va oqibatda Buxoro amirligi va Xiva xonligini tugatildi. O‘rta Osiyoni bosib olishda, o‘lkani vayron qilishda alohida hizmat ko‘rsatganligi uchun Oq podsho Aliksondr II tomonidan 150 tadan ortiq rus genarallari, zobitlari yuksak darajadagi nishonlar bilan, oltin qurollar, Georgiy ordenlari, Qizil Xoch krestlari va boshqa qimmatbaho sovg‘alar bilan mukofotlanadilar. Bu bosqichni “qahramonlar”dan 50 kishi “Geogoriy Kresti kavaleri” nishoni bilan taqdirlangan[6].

XX asrning boshlarida Turkistondagi ijtimoiy-siyosiy hamda demokratik harakat jarayoni asosan ikki yo‘nalishda rivojlanib brogan. Birinchi yo‘nalish chor Rossiyasiga qarshi kurashni turlich g‘oya va yo‘nalishlarda olib borish maqsadida Rossiyaning o‘zida vujudga kelgan sotsial-demokratik katedlar, esrlar va boshqa siyosiy partiyalarning vakillari edilar. Hali bu guruhlar vakillari hatto oktyabr to‘ntarilishiga qadar ham o‘lkada siyosiy partiya o‘laroq uyushib shakillanmagan edilar. Chunki ular oz sonli va asosan kelgindi rusiy zabon millatlarning vakillaridan iborat bo‘lganlar. Mahalliy xalq bu siyosiy guruhlarining birortasiga ham ommaviy sur‘atda ergashmagan, ularni qo‘llab-quvatlamagan, bu guruhlarga a‘zo bo‘lib kirmaganlar. Chunki mahalliy xalq tili boshqa, dini, urf-odati boshqa bo‘lgan rusiy zabon millatlarga yotsirab, begonasizrab, ularni g‘ayridin-kofirlar deb qaraganlar. Bu siyosiy guruhlarining dastur maqsadlari, taktik kurash usullari mahalliy xalq g‘oyasi va saviyasidan yiroq bo‘lgan, ular bu dastur maqsadlar mohiyatini chuqur tushunib yetmaganlar va ularni qabul qilmaganlar.

Xulosa va takliflar.

Rossiya imperiyasining Buxoro va Xiva xonliklarini tugatishdagi roli tarixiy jarayonda muhim ahamiyatga ega bo‘lib, uning asosiy sabablari va oqibatlari aniqlandi. Rossiya imperiyasi Markaziy Osiyodagi siyosiy va iqtisodiy ta'sirini kuchaytirish maqsadida bu xonliklarga bosqin uyushtirdi. Bu jarayon asosan harbiy zo‘rlik va siyosiy bosim orqali amalga oshirilib, Buxoro va Xiva xonliklarining mustaqilligi yo‘q qilindi. Natijada, bu hududlarda Rossiya ma'muriy va siyosiy tizimi joriy etildi, mahalliy an'ana va boshqaruv usullari o‘zgartirildi. Shuningdek, iqtisodiy jihatdan Rossiya imperiyasi bu yerlarning resurslarini o‘z foydasiga yo‘naltirdi va yangi savdo yo‘llarini ochdi. Bu hududlarda kolonial boshqaruvning o‘rnashishi mahalliy ijtimoiy va madaniy hayotga sezilarli ta'sir ko‘rsatdi, natijada milliy uyg‘onish harakatlari paydo bo‘ldi. Shu bilan birga, Rossiya imperiyasining bu harakati Markaziy Osiyoning siyosiy xaritasini tubdan o‘zgartirdi va mintaqaga yangi geosiyosiy holatni keltirib chiqardi.

Rossiya imperiyasining ta'siri ostida Buxoro va Xiva xonliklarining tugatilishi Markaziy Osiyodagi tarixiy jarayonda muhim burilish nuqtasi hisoblanadi. Bu voqea nafaqat hududiy chegaralarning o‘zgarishiga, balki siyosiy va ijtimoiy tizimlarning tubdan qayta shakllanishiga olib keldi. Imperiyaning mustamlakachilik siyosati orqali boshqaruvning markaziyashtirilishi va zamonaviylashtirilish jarayonlari boshlandi, bu esa an'anaviy xonlik hokimiyatini zaiflashtirdi. Natijada, Markaziy Osiyo xalqlari yangi iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy o‘zgarishlarga duch keldi, o‘zining milliy identitetini saqlab qolish va rivojlantirish uchun yangi yo‘llar izlay boshladi. Shu tariqa, Buxoro va Xiva xonliklarining tugatilishi mintaqaning geopolitik xaritasi va jamiyat tuzilmasini fundamental tarzda qayta belgilab berdi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Mirziyoyev Sh.M. “Adolat ko‘zgusi” gazetasi. №37(1507). 12.09.2024.
2. Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi. – Toshkent: “Sharq”, 2010.
3. Садыков.А.С. “Россия и Хива в конце XIX - начале XX века”. Ташкент., Фан, 1972 .
4. Amir Sayid Olimxon. “Buxoro xalqining hasrati tarixi” – Toshkent: “Fan”
5. Rajabov.Q. Buxoroga qizil armiya bosqini va unga qarshi kurash: tarix haqiqati (1920-1924 yillar). – Toshkent: “Ma’naviyat”, 2002.
6. “Turkiston” gazetasi, 1996-yil, 20 aprel.

M U N D A R I J A

1.	Boymirzayev K.M. Kirish so‘zi	3
I SHO‘BA. QADIMGI, O‘RTA ASRLAR VA XONLIKLAR DAVRIDA O‘ZBEKISTON HUDUDIDA YER-SUV RESURSLARINI BOSHQARISH TAJRIBASI		
2.	Jurayev X.P. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida buxoro amirligida yer egaligi munosabatlari	5
3.	Yusupov A.Q. Qo‘qon xonligi davrida sun‘iy sug‘orish va unga oid majburiyatlar yer-suv resurslarini boshqarish tajribasi	10
4.	Tursunov B.B. Amir temur hukmronligi davrida yerga egalik qilish huquqi	16
5.	Абдукадиров А. Древние оросительные системы центральной азии: проблемы происхождения и эволюции	20
6.	Nasretdinova D.M. Islom dinida tabiatga bo‘lgan munosabatning talqini	25
7.	Akramov G‘.N. Yer va suvni muhofaza qilish g‘oyalarining “Avesto”dagi ifodasi	31
8.	Esonov Z.Y., Aliyeva. S.G‘. Qo‘qon xonligi yer-suv munosabatlari rivojidadagi tarixiy omillar tahlili	36
9.	Азимқулов Ж.З. Араб халифалигига қарамлик даврида туронда ер-сув муносабатлари (7 аср ўрталари- 9 аср бoshлари)	39
10.	Тоуров А.О. Ануштегинийлар сулоласи даврида суғориш тизими	45
11.	Esonov Z.Y. Qo‘qon tarixidagi taniqli shaxslar faoliyatida yer-suv munosabatlari	52
12.	Isoridinov N.Z. Qadimgi manbalarda yer-suv masalalari (zardushtiylik dini misolida)	55
13.	Nuritdinov A.U. O‘zbek xonliklari (Buxoro, Xiva va Qo‘qon xonliklari) davrida (XVI-XIX asrlar) irrigatsiya tarixi	61
14.	Gulmatov U.X., Isoridinov N.Z. O‘zbekiston hududida arab xalifaligida davrida yer-suv munosabatlari tarixi	64
15.	Yuldashev U.K. Qo‘qon xonligida yer va suv resurslarining ekstraktiv institutlar tomonidan nazorat qilinishi	68
16.	Dadajonov T.A. Qo‘qon xonligida soliq va majburiyatlar tasnifi hamda ularning ijtimoiy-siyosiy oqibatlar	72
17.	Zaylobiddinov Sh.B. Xonliklar davrida (buxoro, xiva va qo‘qon) yer-suv resurslarini boshqarish tizimi va uning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati	76
18.	Ismoilova N.M. Xonliklar davrida o‘zbekiston hududida irrigatsiya tizimi va yer-suv munosabatlari	83
19.	Begaliyev N.H. O‘rta asr gidrotexnik inshootlari tizimida sardobalarning ilmiy-tarixiy tahlili	89
20.	Anvarov A.I. Somoniylar davlatida yer egaligi va soliq tizimi xususida	95
21.	Ne‘matova E. Qadimgi va o‘rta asrlar o‘zbekistoni shaharsozligida yer-suv resurslarini boshqarish va arxitektura tajribasi	102
22.	Nurmaxamadov A.Sh. Qadimgi, o‘rta asrlar va xonliklar davrida o‘zbekiston hududida yer-suv resurslarini boshqaruv tizimi	107
23.	Abdug‘aniyev M.M. O‘zbekistonda yer-suv munosabatlari: qadimgi davrdan hozirgi davrgacha	109
24.	Yuldashev U.K., Umaraliyev S.R. Amir temur davrida va temuriylar hukmronligi davrida yer-suv munosabatlarining shakllanishi va rivojlanishi	115
25.	Abdumalikova A. A. Farg‘ona vodiysida yer-suv resurslarini boshqarishning tarixiy tajribasi va uning qishloq xo‘jaligi rivojiga ta’siri	119
26.	Urinbayev A. Yer-suv boshqaruvi tizimida tarixiy shaxslar tajribasi	124
27.	Erqo‘ziyev A.A. Antik davr mualliflarining asarlarida o‘rta osiyo daryolari va suv havzalari haqidagi ma’lumotlar	130

28.	Mirkhakimova F.K. Land and water issues during the samanid period	135
29.	Turaboyeva Y.R. Amir Temur va temuriylar davrida yerga egalik qilish masalalari	139
30.	Xusanboyeva T.O. Aleksandr Byornsnning “Buxoroga sayohat” asarida Buxoro vohasida suv munosabatlari: tarixiy-gidrografik va ijtimoiy-siyosiy tahlil	143
31.	Umurzaqov A.M. Tabiatga ekologik munosabatlar tarixining ayrim masalalari.	148
32.	Abdusamatova G.A. Ilk o‘rta asrlarda o‘rta osiyoda yer-suv islohoti va agrar munosabatlar	151
33.	Rustamov I.A. Qo‘qon xonligida yer – suv munosabatlari tarixi	157
34.	Xayitova Sh.M. Farg‘ona vodiysida yer va suv resurslarini boshqarish: (axsikent yodgorligi misolida)	160
35.	Dadajonov T.A. Qo‘qon xonligida yer egaligi munosabatlari va ularning tasnifi.	165
36.	Dadajonov T.A. Qo‘qon xonligida irrigatsiya va suv munosabatlari: tizimi, turlari va tarixiy ahamiyati.	169
37.	Mullayeva M.H., Dadajonov T.A. Xiva xonligida yosh xivaliklar harakati boshlanishi sabablari va uning oqibatlari.	173
38.	Xudoyberdiyev O.G., Dadajonov T.A. Buxoro amirligida yer va suv munosabatlari: tizimi, turlari va tarixiy ahamiyati	176
39.	Nabijanov U.A., Dadajonov T.A. Amir Temur va undan keyingi temuriylar davri yer-suv islohotlarining qiyosiy tahlili.	182
40.	Худаяров И.И. Авестода ер ва сув масалалари: ёндашувлар ва фалсафий тахлиллар	186
II SHO‘BA. ROSSIYA IMPERIYASI BOSQINI DAVRIDA YER-SUV MUNOSABATLARI VA BOSHQARUV TIZIMI.		
41.	Karimov K.S. Rossiya imperiyasi davrida yer-suv munosabatlari va qozilar faoliyati (alfehrest risolasi asosida)	190
42.	Tursunboyeva.M. Turkistonda tabiiy ofatlar va yer-suv boshqaruvi (1870–1917-yillar.)	195
43.	Bo‘tayev J.SH. XIX asr ikkinchi yarmida Turkiston general-gubernatorligi hududida soliq munosabatlari (Zarafshon okrugi misolida)	199
44.	Jabbarova I.X. Qashqadaryo vohasi sug‘orilishi tarixiga umumiy chizgilar	202
45.	Begmatov X.I. Rossiya imperiyasi bosqini davrida o‘rta osiyoda Yer-suv munosabatlari va boshqaruv tizimi haqida mulohazalar	208
46.	Muhiddinova SH.B. 19-yuzyillikda turkistondagi daryolar va sug‘orish inshootlarining ingliz tilli “safarnoma”larda yoritilishi	215
47.	Galiyev S.V. Земельно-водные отношения и система управления на территории современного узбекистана в период завоевания и колониального правления российской империи (1865–1917)	218
48.	Улдай А. Янгибай Досумов асарларида сув масалаларининг этнографик аҳамияти	225
49.	Ibodullayeva M.G. Rossiya imperiyasi bosqini davrida yer-suv munosabatlari va boshqaruv tizimi.	229
50.	Faxriddin S.R. Rossiya imperiyasi davrida turkistonda yer-suv munosabatlarining huquqiy asoslari yaratilishi.	232
51.	Ro‘ziyeva Z.O. Rossiya imperiyasi ostida qishloq xo‘jaligi, yer va suv resurslarini boshqarish.	238
52.	Shamsiddinova X., Madaminov U. Turkistonda mustamlakachilik boshqaruvi va agrar munosabatlarining institutsional transformatsiyasi	243
53.	Mirzayev A.T. Mustamlaka davrida Farg‘ona vodiysi paxtachiligida irrigatsiya masalalarini arxiv hujjatlarida yoritilishi	249
54.	Nazirova M.Y. Savdo yo‘llari ta’sirida O‘rta Osiyoda suv xo‘jaligi tizimlarining rivojlanishi	254

55.	Iriskulov O.J. Samarqand viloyatining asosiy suv manbalari va sug‘orish inshootlari holati (XIX- asrning oxiri-XX-asr boshlari)	257
56.	Habibullayev O.M. XIX asrning oxiri – XX asr boshlarida Kattaqo‘rgon uyezdida yer-suv munosabatlari va qishloq xo‘jaligidagi o‘zgarishlar	264
57.	Qodirov Q.T., Dadajonov T.A. Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi davrida o‘rta osiyo xonliklarida yer-suv siyosati va agrar transformatsiyalar	270
58.	Boymirzayev X.K. O‘rta Osiyoda yerga egalik qilish munosabatlarining Chor Rossiyasi hukmronligi davridagi holati	274
59.	Nasriddinov Sh.N. G‘ovasoy suv havzasida qadimgi davr antropogen landshaftining shakllanishi va kengayishi	280
III SHO‘BA. SOVET MUTSAMLAKACHILIGI DAVRIDA YER-SUV RESURSLARINI BOSHQARISH: SIYOSAT VA OQIBATLAR.		
60.	Yusupov A.Q. O‘zbekiston Respublikasini suv resurslari, va ularni xududiy taqsimlanishi hamda halq xo‘jaligidagi ahamiyati	285
61.	Mansurov U.U. 1941–1945-yillarda Farg‘ona vodiysi shaharlarida tibbiyot tizimi va yuqumli kasalliklarga qarshi kurash.	290
62.	Maxmudov M.A. Farg‘ona vodiysidagi me‘moriy yodgorliklarni o‘rganish va ularning yer-suv munosabatlari bilan bog‘liqligi	298
63.	Ерметов А.А. XX асрнинг 20-30-йилларида Ўзбекистонда амалга оширилган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар (кишлоқ хўжалиги мисолида)	301
64.	Бабаджанов Х. Б. Иккинчи жаҳон уруши йилларида амалга оширилган кишлоқ хўжалиги соҳасидаги ўзгаришларнинг Ўзбекистон экин майдонлари тузилишига таъсири	307
65.	Xasanov B.K. Ikkinchi jahon urushi yillarida Namangan viloyatida irrigatsiya tizimi va yangi yerlarni o‘zlashtirish ishlari	312
66.	Raxmanova M.Sh. 1950–1960-yillarda janubiy Xorazmning irrigatsiya va mellioratsiya holati xususida ba’zi mulohazalar	318
67.	Шарафиддинов А. Народные волнения в кишлаках Ферганской долины (конце XIX века)	320
68.	Xatamova Z.N. Turkistonda 1917 – 1922-yillarda yer-suv inqirozi va qishloq xo‘jaligi tanazzuli	324
69.	Djurabayeva Y.T. Ikkinchi jahon urushi yillarida O‘zbekiston suv xo‘jaligi tizimidagi ijtimoiy-iqtisodiy inqiroz (Namangan viloyati arxiv materiallari asosida)	331
70.	Burxonov I.M. O‘zbekistonda bolsheviklar davrida qishloq xo‘jaligi va yer-soliq siyosatining oqibatlari	335
71.	Qambarova Sh.A. O‘zbekistonda agrar munosabatlarning transformatsiyasi: yer-suv islohotidan quloqlashtirishga o‘tishning tarixiy tahlili.	341
72.	Muzaffarov M.X. O‘zbekistonda yer-suv islohotlari va majburiy jamoalashtirish jarayoni (1921–1939-yillar)	348
73.	Beyzenov K.S. Rossiya imperiyasi bosqichida yer-suv munosabatlari va boshqaruv tizimi	351
74.	Soliyev R.S. Chor Rossiyasi va sho‘rolar mustamlakachiligi davrida Farg‘ona vodiysi qishloqlarida yer-suv munosabatlariga doir ayrim mulohazalar	356
75.	Nuritdinov A.U. Farg‘ona kanali qurilishi: tarixiy tajriba va ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati	360

76.	Ko‘charboyeva O. O. Land and water management in Russia (c. 1865–1917): policies, systems, and legacies	364
77.	Джалолов Б. Совет мустамлакачилиги шароитида ер-сув муносабатлари ва “пахта яккахокимлиги сиёсати”	370
78.	Хўжамов М. Шимолий Фарғона канали ҳамда унинг Ўзбекистон ССРда ер-сув масалаларини амалга оширишдаги ўрни ва аҳамияти	375
79.	Mamarasulov D.T. XX asrning 20-yillarida O‘zbekistonda amalga oshirilgan yer-suv islohotlari va ularning mustamlakachilik mohiyati.	380
80.	Mashrapov Sh. H. Katta Farg‘ona kanalini qurish jarayonida sog‘liqni saqlash tizimining tashkil etilishi va faoliyati	386
81.	Mexmonxo‘jayev O.A. Namangan viloyatida yer-suv munosabatlari, yangi yerlarni o‘zlashtirish va meliorativ jarayonlar (1930-1970-yillar)	390
82.	Xoliqova R.A. Rossiya imperiyasi bosqini davrida Buxoro amirligida temir yo‘llar qurilishining yer masalalariga ta’siri	395
83.	Abduraxmonov A. S. Farg‘ona vodiysi shaharlarida madaniyat muassasalari rivoji (1950–1980-yillar).	398
84.	Usmonova H. X. Sovet mustamlakachiligi davrida yer va suv resurslaridan foydalanish masalasi	405
85.	Toirova Z. S. 1950–1980-yillarda O‘ZSSRda yer-suv resurslarini boshqarish va qishloq xo‘jaligining rivojlanishi: paxtachilikka ixtisoslashuv hamda ekologik oqibatlar (Toshkent iqtisodiy rayoni misolida)	408
86.	Abdullayev I. I. 1916 – 1922 yillarda Namangan shahrida milliy ozodlik harakatlari: ijtimoiy-siyosiy va madaniy jarayonlar tahlili	412
87.	Boltaboyev M. A. Buxoro Xalq Sovet Respublikasida vaqf yerlarining ahvoli	421
88.	Ibragimova D. I. Farg‘ona vodiysi jadidlarining yer-suv munosabatlariga oid qarashlarining o‘rganilishi	426
89.	Oydinova I. N. Ikkinchi jahon urushi yillarida O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligida kadrlar siyosati va yer-suv resurslarini boshqarish muammolari	428
90.	Режаббоев Н.А. XX аср биринчи чорагида Туркистонда ижтимоий-сиёсий, иқтисодий аҳвол	435
91.	Xasanov A.O. Jadidlarning dasturlarida Turkistonda yer-suv masalasi	442
92.	Madaminov U.M. O‘zbekistonda atmosfera havosining ifloslanish tarixi (1970 - 1980 yillar)	447
93.	Siddiqov M. 1941 – 1945-yillarda turar-joy taqchilligi va aholining murojaatlari	453
94.	Iriskulov B.J. Buxoro va Xorazm Xalq Sovet Respublikalari byudjetining shakllanishida qishloq xo‘jaligidan olinadigan soliqlarning o‘rni	458
95.	Melikov N.A. Samarqand viloyati suv xo‘jaligi tizimidagi o‘zgarishlar, gidrotexnik inshootlar qurilishi	463
96.	Ravshanqulov F.M. Sovet davrida O‘zbekistonda yer-suv munosabatlari	468
97.	Karimxonov B. Namangan viloyatida 1937–1987-yillarda yer-suv islohotlari	474
98.	Kamilov A.A., Tojiboyev U.U. Paxtachilikni rivojlantirishda biryoqlama siyosat va uning oqibatlari	480
99.	Турсунова Ҳ.В. Иккинчи жаҳон уруши йилларида Ўзбекистон қишлоқ	482

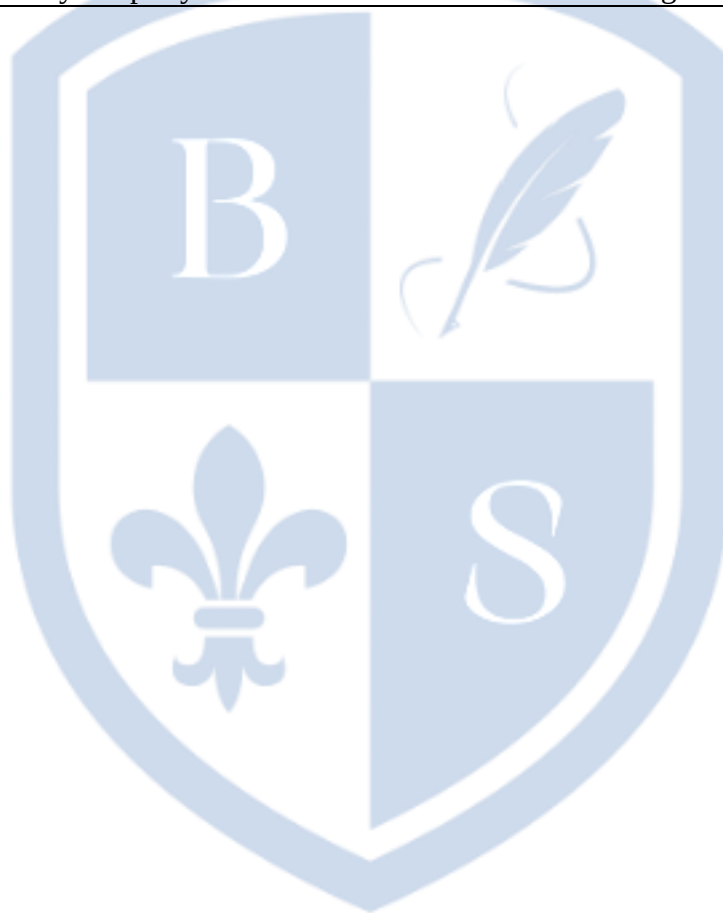
	хўжалигининг қайта ташкил этилиши ва ривожланиши	
100.	Qosimova M. K. O‘zbekistonda sovet davrining agrar siyosati va yer-suv munosabatlari (1950–1991)	487
101.	Maxmudova D. 1950–1960-йилларда Ўзбекистон тасвирий санъатининг ривожланиш тенденциялари: миллийлик, реализм ва жанр янгилиниши	492
102.	Qodirova S. A. Kollektivlashtirish siyosatida yer-suv islohoti ning ahamiyati	496
103.	Sadridinov M.I., Dadajonov T. A. O‘zbekiston SSRda yer va suv siyosati: islohotlar, kollektivlashtirish va paxta yakkahokimligi (1924–1991)	501
104.	Ne‘matjonova M.M., Dadajonov T. A., Birinchi jahon urushi arafasida O‘zbekiston SSSR	505
105.	Ismatullayev S.H. Sovet davrida Andijon viloyatida irrigatsiya va melioratsiya ishlari tarixi va oqibatlari (1941-1990 yillar)	508
106.	Jamoldinov O.N. Sovet hukumati agrar siyosatida yer-suv masalalari va dastlabki transformatsion jarayonlarning amalga oshirilishi (Farg‘ona vodiysi misolida)	515
107.	Bositov A.O. Markaziy Farg‘onada sug‘orish inshootlari va davlat xo‘jaliklarining tashkil etilishi tarixi (XX asrning 50-70-yillari misolida)	520
108.	Turg‘unov A.Q. XX asrning ikkinchi yarmida Farg‘ona vodiysida irrigatsiya tizimi va yirik suv omborlarining barpo etilishi	529
109.	Tursunboyev Z.M. XX asrning birinchi yarmida Farg‘ona vodiysida paxta yakkahokimligining o‘rnatilishi va suv xo‘jaligi tarixi	533
110.	Abdulxoqova R.A. Sovet davrida Farg‘ona mintaqasi qishloq xo‘jaligi uchun kadrlar tayyorlash tarixi va muammolari (1946-1991 yillar)	542
111.	G‘ulomjonova D.B. Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi va sovet agrar siyosatining inqirozi (1945-1953 yillar)	547
112.	Tolibbekov X.O. Sovet davrida markaziy Farg‘ona va Mirzacho‘l qo‘riq yerlarini o‘zlashtirish tarixi va uning oqibatlari (XX asrning 50-70-yillari misolida)	551
113.	Vaxobov B.M. 1925–1929 yillarda O‘zbekistonda yer-suv islohoti va jamoalashtirish siyosatining ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari	558
114.	Abduraxmonov Sh.R. XX asr 70-yillarida Namangan viloyatida pensioner va urush faxriylariga stomatologik xizmat ko‘rsatish	564
IV SHO‘BA. MUSTAQILLIK YILLARIDA (1991-2016) YER-SUV SOHASIDAGI HUQUQIY ISLOHOTLAR VA BOSHQARUV TAJRIBASI		
115.	Igamov A.M. The conditional effects of foreign direct investment on potable water access in developing countries: the role of development and institutional capacity	568
116.	Murotova M.Y. Mustaqillik yillarida (1991-2016) O‘zbekistonda yer-suv resurslarini boshqarish: huquqiy islohotlar va boshqaruv tajribasi	575
117.	Babayeva Z.D. Mustaqillikdan keyingi yillarda Xorazm viloyatining chorvachiligi va undagi o‘zgarishlar	579
118.	Ibroximova M.M. O‘zbekistonda resurslaridan samarali foydalanishning dolzarb masalalari	587
119.	Ходжаева М.М., Алиханов Б.Б. Экологик таълим ва тарбия тизимини такомиллаштиришнинг устувор йўналишлари	591
120.	Наимов Ф.К, Усманова З.М. Использование водных ресурсов Узбекистана в условиях независимости	595
121.	Djunasheva Sh.K. O‘zbekistonning yer-suv resurslarini boshqarish tizimi: tarix,	600

	qonunchilik va kelajak istiqbollari	
122.	Ung‘arov J.Y., Po‘lmonov O.S. Markaziy osiyo mamlakatlarida transchegaraviy suv resurslaridan foydalanish: muammo va yechimlari	603
123.	Norinov M.R. Namangan viloyatida suv resurslaridan foydalanish tarixi: sovet va mustaqillik yillarida	607
124.	Aynakulov M.A. Yer-suv resurslarini boshqarishda institutsional va huquqiy mexanizmlar	611
125.	Musurmonqulov S.B., Aynakulov M.A. Yer-suv resurslarini boshqarish tizimi uchun kompetensiyaga asoslangan kadrlar seleksiyasi modeli	616
126.	Ismoilov I.A., Ziyaqo‘ziyeva S.N. O‘zbekistonda yer-suv resurslarini boshqarish bo‘yicha huquqiy islohotlar va meyoriy-huquqiy hujjatlar	621
127.	Ahmedov R.O., Gulmatov U.X.(ilmiy rahbar) O‘zbekiston tarixida yer-suv resurslaridan foydalanish tarixi, tajribalari va kelajak rejalari	627
128.	Mamadshayev I.Sh. Mustaqillik yillarida o‘zbekistonda yer – suv munosabatlari	630
129.	Toshqulova Sh.S. O‘zbekiston tog‘-kon sohasining mustaqillik yillaridagi tarixiy rivojlanish shart-sharoitlari va ularning o‘rganilishi	635
130.	Musurmanova M.X. O‘zbekistonda yer-suv munosabatlarining tarixiy evolyutsiyasi..	642
131.	Xolmirzayeva X.X. Mustaqillik yillarida yer-suv resurslardan foydalanishda ekologik madaniyatni shakllantirish	647
132.	Muxtorova Sh. O‘zbekiston Respublikasida qishloq xo‘jaligining rivojlanishi (2010-2024-yillar, data jurnalistik tahlil)	653
133.	Xujamatov I.J. Xorazm viloyatining geografik joylashuvi, qishloq xo‘jaligi va tabiiy sharoiti	656
134.	Surobova R.Z. Mustaqillik davrida yer va suv resurslarini boshqarishning huquqiy va tarixiy tahlili (1991-2016 yillar misolida)	661
135.	Sobirova S.S. Mustaqillik yillarida yer-suv sohasidagi huquqiy islohotlar va boshqaruv tajribasi	666
136.	Norkuziyev D.R. O‘zbekistonda yer-suv munosabatlari bilan bog‘liq ekologik muammolar	670
137.	Alisherov A.A. 2000–2016-yillarda Namangan viloyati iqtisodiyotini modernizatsiyalash va infratuzilma taraqqiyotining tarixiy-iqtisodiy tahlili	673
138.	Sultonov F.E. Mustaqillik yillarida yer va suv resurslarini boshqarish	681
139.	Abduxamidov I.A. O‘zbekiston Respublikasida yer islohotlarining huquqiy evolyutsiyasi	686
140.	Hamidova S.M. Yer va suv: jamiyat mafkurasi va siyosiy barqarorlikning asosiy omillari	690
141.	Tangirqulov M.D. Suvga bo‘lgan huquqning inson huquqlari tizimidagi tarixiy shakllanishi	696
142.	Umurzakov Z.A. “Yer-suv resurslarini boshqarish tizimining rivojlanishida yoshlar salohiyati: O‘zbekiston tajribasi” (1991–2016 yillar)	702
143.	Nabijonova M.A. O‘zbekistonda mustaqillik davrida yer-suv islohoti: huquqiy asoslar, statistik dinamika va zamonaviy muammolar	706
144.	Xakimova Sh.S. 1991–2025-yillarda suv-energetika yo‘nalishida O‘zbekiston va Qirg‘iziston aloqalari	711
145.	Abduqodirova F.N. O‘zbekistonda yer va suv islohotlari: mazmuni, ahamiyati va samaradorligi	715
146.	Qosimov A. O‘zbekistonda yer-suv resurslarini boshqarishda institutsional o'zgarishlar va barqaror rivojlanish strategiyasi	719
147.	Qosimova F., Dadajonov T.A. O‘zbekistonda yer-suv resurslarini boshqarish: tarixiy tajriba, huquqiy islohotlar va kelajak strategiyalari	727

148.	Daminboyeva M.A., Madaminov U.M. Mustaqillik yillarida Andijon viloyatida irrigatsiya va melioratsiya sohasidagi islohotlar va ularning samaradorligi	733
149.	Zuhriddinova L.M. Mustaqillik yillarida yer-suv sohasidagi islohotlar va ularning ahamiyati	740
V SHO‘BA. YANGI O‘ZBEKISTON DAVRIDA YER-SUV RESURLARINI BOSHQARISH VA KELAJAK STRATEGIYALARI		
150.	Xudoyberdiyeva M.O. Yer va suv resurslarini boshqarishda biologik yondashuvlarning zamonaviy tendensiyalari	745
151.	Курнаяниди К. И. Проблемы и перспективы интегрированного управления земельными и водными ресурсами в Узбекистане	748
152.	Raxmatulloxonov B.V., Raxmatulloxonova Z.V Modernizing agricultural water pricing in developing countries: learning from china's experience	755
153.	Nurmatov A.N. Yangi O‘zbekistonda suv resurslaridan samarali foydalanish tizimini takomillashtirilishi	763
154.	Fazliyev J.SH., Rahmatova M.J. Tarixiy yondoshuvlar va yangi O‘zbekistonda suv resurslarini boshqarish	766
155.	Bahriddinova M.A. Yangi O‘zbekiston davrida yer-suv resurslarini boshqarish va ichki migratsiya jarayonlari: barqaror hududiy rivojlanish strategiyalari	770
156.	Arziyev M.A., Akbaraliyeva Sh.L. Yangi O‘zbekistonda yer-suv resurslarini samarali boshqarish va kelajakka qaratilgan strategiyalar	773
157.	Умуркулов.ШН, Махмудов Х.Х. Эффективное использование водных ресурсов в новом узбекистане.	776
158.	Usmonova M.M. Yashil iqtisodiyotga o‘tishda ayollar tadbirkorligining o‘rni: yer va suv resurslarini boshqarish tajribasi	782
159.	Ro‘ziyeva Z.O. Suv tanqisligi muammosi va yangi o‘zbekistonning moslashuv strategiyalari	787
160.	Ro‘ziyeva Z.O. Qurg‘oqchilik sharoitida yer-suv resurslaridan samarali foydalanish	792
161.	To‘rayeva M.O. Yangi O‘zbekistonda yer-suv resurslarini samarali boshqarish va kelajakka qaratilgan strategiyalar	796
162.	Rasulova SH.X, To‘xtasinova R.R. Yangi O‘zbekiston davrida suv resurslaridan oqilona foydalanishni boshqarish va kelajak strategiyalari	800
163.	Gaybullayeva G.M. Yangi o‘zbekiston davrida yer-suv resurslarini boshqarish va kelajak strategiyalari.	806
164.	Xasanova Z. Yangi O‘zbekiston davrida yer-suv resurslari boshqarish va kelajak strategiyalari	812
165.	Sharafiddinov A, Abidov O. XIX asr oxiri - xx asr boshlarida Farg‘ona viloyati shaharlarining boshqaruv tizimi haqida (Qo‘qon shahri misolida)	816
166.	Samandarova L.S. Yoshlarni ma‘naviy-axloqiy jihatdan rivojlanishida o‘zbek adabiy manbalarining o‘rni	820
167.	Sharofiddinov A., Tursunova M. G‘. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida andijon shahrida xalq maorifi tarixidan	823
168.	Karimov K.S. Qozilik mahkamasi hujjatlarining tarixiy-huquqiy talqini	828
169.	Мустафаева З.С, Эрматова С. О. Формирования экологического воспитания у детей дошкольного возраста	834
170.	Izzatilloyeva S. The role of artificial intelligence in personalized learning environments	839
171.	Холдорев З.В. Туркистон легиони аъзоларининг иккинчи жаҳон урушидан кейинги тақдири	842
172.	Тургунова О.Б. Пути решения вопросов очистки сточных вод механическим способом.	848
173.	Xolov N.M. Yer fondi toifalarini o‘zgartirish sug‘oriladigan ekin yerlaridan	853

	foydalanish samaradorligiga ta'siri	
174.	Bozorova M.I. Turkiston milliy-ozodlik harakatida ayol qo'rboshilar fenomeni va ularning zamonaviy gender siyosatidagi ibratlari	857
175.	Maxamadov A.M. SHonli mehnat'gazetasi farg'ona tumanining urushdagi ishtirokini o'rganish va tahlil etishda muhim manba	861
176.	Tohirova M.Z. Yangi O'zbekistonda suv resurslarini tejash bo'yicha fuqarolarda ekomadaniyatni rivojlantirishga psixologik yondoshuvlar	865
177.	Mamarasulov S.H. Yangi O'zbekiston davrida yer-suv resurslarini boshqarish va kelajak strategiyalari	870
178.	Ahmadbekova Sh.A. O'zbekistonda yer va suv resurslarini boshqarish tizimining tarixiy evolyutsiyasi va zamonaviy islohotlarga ta'siri	876
179.	Alisherov A.A. Paxtachilikda yer-suv islohotlarini fermer xo'jaliklaridagi samaradorligi (Andijon viloyati misolida)	881
180.	Olimov I.O. O'zbekistonda suv resurslarini tejashning ilmiy-amaliy asoslari va samaradorligi	887
181.	Sattarov K.F. Namangan shahri yer-suv resurslari boshqaruvida “Yangi ariq” kanalining tarixiy transformatsiyasi va zamonaviy strategik ahamiyati.	890
182.	Rustamova M.B., Olimov I.O. O'zbekistonda suv va yer resurslarini boshqarish tarixida sun'iy intellekt davri: iqlim o'zgarishi sharoitida traditsional texnologiyalardan aqilli boshqaruvga o'tish	893
183.	Abdusattorova G.A. Yangi O'zbekiston sharoitida yer-suv resurslarini boshqarish bo'yicha tarixiy bilimlarni ta'lim jarayoniga integratsiya qilish	901
VI SHO'BA.		
184.	Nematov I.D. O'zbekiston va Singapur davlati o'rtasidagi o'zaro hamkorlik aloqalari	907
185.	Il'yosov A.S. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Namangan shahrida ta'lim tizimi va ma'rifatparvarlik harakati.	910
186.	Muxammadiyev J.M. Yomg'ir suvlarining samarali foydalanishi: O'zbekiston sharoitida muammolar va yechimlar	915
187.	Davlatova G.M. Raqamli texnologiyalar asosida yer-suv resurslarini boshqarishning iqtisodiy samaradorligi	918
188.	Qudbiyev N.T. Qishloq xo'jaligida suv tanqisligi sharoitida iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash yo'llari	924
189.	Davidov M.A., Yusupova Z.A., Sayramov F.B. O'zbekistonda yer-suv resurslarini boshqarishda “yashil iqtisodiyot” modelini joriy etish istiqbollari	930
190.	Abdullayeva S.X. Yashil arxitektura konsepsiyasi asosida yer va suv resurslaridan oqilona foydalanish masalalari	934
191.	Yakubov V.G., Arabboyeva F.A. O'zbekistonda yer-suv resurslarini boshqarish: tarixiy tajriba, huquqiy islohotlar va kelajak strategiyalari	940
192.	Mamatkulova N.M. Suv tejovchi texnologiyalarni joriy etishda xorijiy investitsiyalarning ahamiyati	944
193.	Saidov A.A., Raximov G.X., Raximberdiyev S.A. Hozirgi O'zbekistonda yer-suv resurslarini boshqarish tizimlari, muammolari va ularni hal etishning innovatsion mexanizmlari tahlili	948
194.	Nabijonova F.V. Global iqlim o'zgarishi sharoitida suv tanqisligini yumshatishda smart texnologiyalardan foydalanish usullari	954
195.	Usmonova O.S. Qishloq xo'jaligida “smart” texnologiyalardan foydalanishning ilmiy-amaliy ahamiyati	957
196.	Xudoyberdiyeva D.A. Iqlim o'zgarishi sharoitida O'zbekiston tog' muzliklarining hozirgi holati (Piskom havzasi muzliklari misolida)	960
197.	Pak D.A., Qurbonova Z.M. Yangi O'zbekistonda suv xavfsizligini oshirish va barqaror	966

	rivojlanish strategiyasi	
198.	Ergashev J.A. Namangan muhandislik-texnologiya institutining tashkil etilishi va rivojlanishi (1992–2012).	970
199.	Mamasaidov L.P. Sovet ta’limida mehnat tarbiyasi va undagi kommunistik g‘oyaning ahamiyati	979
200.	Xolmurodov H.Sh. Qishloq xo‘jaligi va resurslardan samarali foydalanishning iqtisodiy ahamiyati	984
201.	Begmatov X.X. Turkiston o‘lkasida rus-tuzem maktablarining ochilishi va faoliyati	987
202.	Axrorova U.X. Yangi O‘zbekiston sharoitida yer-suv resurslarini boshqarishda rahbar-kadrlarning sof-kompetensiyalarini rivojlantirishning pedagogik mexanizmlari	992
203.	Berdibaev A. Personality transformation in the information society	1002
204.	Sultonov T., Raximov M., Sultanova Sh. “El-yurt umidi” jamg‘armasi: akademik erkinlikni ta’minlash paradigmalari	1005
205.	Rashidova G. Rossiya imperiyasi tomonidan Buxoro va Xiva xonligini tugatilishi	1015

**“O‘ZBEKISTONDA YER-SUV RESURSLARINI BOSHQARISH: TARIXIY
TAJRIBA, HUQUQIY ISLOHOTLAR VA KELAJAK STRATEGIYALARI”
mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari
(2026- yil 27 – 28- mart)**

